Чернігівщина

Енциклопедичний довідник

Богдан Хмелницкий гетман
з Войском его кор. мил. Запорозким

Ознаймуем тым писанием нашим кождому [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] року [illegible]

Богдан Хмелницкий
рукою власною

Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского
Черниговский Полковник Павел Леонтиевич

Пну полковой старшине, а особливе пну сотникови любецкому, атаманови шиберинскому и всякому, кому бы того належало потребно будет знати, симъ моимъ писанемъ ознаймую. Иж понеже жители зъ того села Шибиринского на мелничнее, что владелца пн Артема Кравца товариша старинного полкового любецкого, о недалъ право же ему три части з млина, а двох половина Кузмы Кравченка ... посполитои притчини, и пятая часть з его десятка ... Тепер отступуючися до того права и рассовливого респекту на его ... жаловатися до мене ... Присвоилем ему Артемови Кравцу тые десятки ... именно з села под селом ... Ивана ... Федора Понасенка, Бориса Шкленка, а другого Кривошеина, Ивана Богара, Прокопа Пичка, Прокопа Давиденка, Матфея Калиновича и прочих ... жителей шиберинских ... о Артема ... жоданой ... А им всем з владения ... десятка ... ни которого ... не мели. Тые зас люде ему ... и послушество ... повинное полное отдавати ... повинно ... Дан з Любеча [illegible]

Звыш менованый полковник
Черниговский

Чернігівщина

Енциклопедичний довідник

За редакцією
А. В. Кудрицького

Київ
«Українська Радянська Енциклопедія»
імені М. П. Бажана
1990

ББК 92
Ч-49

Енциклопедичний довідник містить понад 3700 статей, присвячених найважливішим подіям багатовікової історії Чернігівщини, її містам і селам, історичним і сучасним адміністративним районам краю, природі. У книзі вміщено багато довідок про міські вулиці, пам'ятки архітектури, археології, писемної культури, меморіальні об'єкти, великі підприємства та різні установи. Широко подано інформацію про відомих осіб, життя і діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною.
Подібне видання підготовлено вперше.

Ч $\frac{5001000000-003}{М222(04)-90}$ БЗ—20—10—89

ISBN 5—88500—011—5

ПЕРЕДМОВА

Пропонований читачеві енциклопедичний довідник присвячений минулому й сучасному Чернігівщини. У вступі подано стислу інформацію про історію, природу й населення краю, його адміністративно-територіальний поділ, про народне господарство й культуру. Основну частину книги становлять понад 3 700 статей-довідок, розміщених за алфавітом.
В них — відомості про міста та інші населені пункти, їхні вулиці й площі, про найважливіші історичні події, що відбувалися на Чернігівщині, установи й організації, товариства і гуртки, про найбільші промислові підприємства, заклади освіти і науки, культури і мистецтва, про спортивні споруди й органи преси. Книга ознайомить читача з пам'ятками архітектури, природи і меморіальними об'єктами. Вона містить матеріали про осіб, чиє життя і діяльність пов'язані з Чернігівщиною. Видання доповнює хронологічна таблиця основних подій з історії Чернігівщини. У книзі — 172 кольорові ілюстрації на вклейках, близько 300 текстових ілюстрацій, 60 історичних карт-документів, картосхем. У роботі над книгою використані фонди центральних і місцевих архівів, музеїв, бібліотек країни, історична література, періодична преса, а також статті, опубліковані у виданнях УРЕ. Значна частина матеріалів є оригінальною і публікується вперше.
Довідник є першою спробою створити енциклопедичне видання про Чернігівщину і не претендує на повноту висвітлення.
У підготовці книги брали участь науковці, працівники радянських і партійних органів, представники широкої громадськості. Науково-редакційні і організаційні процеси, пов'язані з енциклопедичним довідником «Чернігівщина», здійснило видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана. Воно складає подяку авторам, консультантам, установам і організаціям за активну участь у підготовці цього видання.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ДОВІДНИКОМ «ЧЕРНІГІВЩИНА»

Статті в довіднику розміщені в алфавітному порядку. Щоб уникнути повторень матеріалу в споріднених статтях, а також доповнити тематично пов'язані між собою статті додатковою інформацією, застосовано систему посилань. Назви статей, на які зроблено посилання, набрано *курсивом.* Оскільки слова, які становлять назву статті, повторюються в тексті, вони позначені початковими літерами (наприклад, Народна архітектура — Н. а.; Парафіївське повстання 1918 — П. п. 1918).

Однойменні статті (Партизанські загони, Професійно-технічні училища, Миколаївська церква) подані під одним терміном і систематизовані за алфавітом назв населених пунктів.

Здебільшого статті систематизовані за географічною ознакою (ніжинський, чернігівський). У тих випадках, коли до складу назви установи чи підприємства не входить географічна ознака, статті подані за їх назвами («Білкозин», «Жовтневий молот», «Металіст»). Прагнучи уникнути вміщення багатьох статей, які починаються одним і тим же словом («будинок», «музей», «садиба»), в їх назвах зроблено інверсію — зміну звичайного порядку слів (наприклад, Вороного Г. Ф. будинок — замість будинок Г. Ф. Вороного; Довженка О. П. музей — замість музей О. П. Довженка; Галагана П. Г. садиба — замість садиба П. Г. Галагана).

Оскільки довідник присвячений області в цілому, в підтекстовках до ілюстрацій на першому місці подано назву населеного пункту, потім — назву пам'ятки. Якщо фото конкретної пам'ятки вміщено в іншій статті, то в ній на цю пам'ятку зроблено посилання.

З метою економії місця в довіднику застосовано умовні позначення і скорочення, список яких додається. Дати в статтях і хронологічних таблицях до 1 лютого 1918 вказано за старим стилем, з 14 лютого 1918 — за новым.

Чернігівська область розміщена на Пн. України, в басейні р. Десни. На Зх. і Пн.-Зх. вона межує з Гомельською обл. БРСР, на Пн.— з Брянською обл. РРФСР, на Сх. — з Сумською, на Пд.— з Полтавською, на Пд.-Зх — з Київською обл. УРСР. Область створена 15.X 1932. Її територія — 31,9 тис. км². Населення — 1412,1 тис. чол. (на 1.I 1988), у т. ч. міське — 50 %. В області — 22 сільських і 2 міських райони, 478 сільрад, 15 міст, 31 селище міського типу.

По території області проходять залізничні магістралі Київ — Москва, Гомель — Бахмач — Одеса, Гомель — Ніжин — Прилуки та ін. Добре розвинута мережа автомобільних шляхів, серед них автотраси Ленінград — Київ — Одеса, Київ — Москва, Чернігів — Новгород-Сіверський. Чернігівщина розміщена в поліській і лісостеповій зонах Придніпровської низовини. Її надра багаті корисними копалинами. У повоєнні роки на Пд. області відкрито поклади нафти, природного газу. Великі площі займають торфовища, поклади крейди. Промислове значення мають запаси фосфоритів, вапна, каоліну, мергелю, кам'яної солі, різноманітних глин, кварцевих пісків. Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з досить теплим літом і порівняно м'якою зимою. Водну мережу Чернігівщини складають 1200 річок загальною довжиною близько 8 тис. км. Вони належать до басейну Дніпра (Десна з її притоками: Убідь, Мена, Снов, Білоус, Сейм, Доч, Остер та ін.). В області налічується 566 озер, велика кількість ставків і водосховищ загальною площею 10 тис. га. Значні площі займають заливні луки. Ріки Дніпро й Десна, в нижній течії Сож і Сейм, ін. водойми використовують для судноплавства, рибництва, розведення водоплавних птахів, водопостачання населених пунктів, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Для охорони землі й збереження внутрішніх вод збудовані гідротехнічні протиерозійні споруди, річищні шлюзи-регулятори, укріплюються береги річок, висаджуються водоохоронні ліси. Здійснюються заходи, спрямовані проти забруднення рік і водоймищ стічними водами. Північна частина області розміщена в межах зони змішаних лісів, південна — у лісостеповій. На орних землях вирощують пшеницю, жито, гречку, ячмінь, овес, цукровий буряк, льон-довгунець. На Чернігівщину припадає майже п'ята частина картопляного поля України. Тваринництво — м'ясо-молочного напряму. Розвинуті садівництво й бджільництво.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

за адміністративним значенням
на карті області
- столиця УРСР
- центр області
- центри районів
- інші населені пункти

на схемах районів
- центри районів
- міста обласного підпорядкування
- міста селища міського типу
- центри сільських Рад
- села

за числом жителів
міста
- КИЇВ — понад 1 000 000
- ЧЕРНІГІВ — від 100 000 до 300 000
- Ніжин — від 30 000 до 100 000
- Бахмач — від 10 000 до 30 000
- Остер — до 10 000

селища міського типу
- Седнів — до 10 000 (на карті області)
- *Дружба* — до 10 000 (на схемах районів)

населені пункти сільського типу
- *Озеряни* — до 10 000

КОРДОНИ І МЕЖІ

на карті області
- союзних республік
- областей
- районів

Межі районів на схемах

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

- залізниці
- автомобільні шляхи
- Річкові порти і пристані

653,4 тис. га (20,5 %) території області займають ліси. На Пн. переважають хвойні (сосна) і змішані ліси, на Пд. — листяні (дуб, береза, осика, вільха, тополя, граб). Багатий і різноманітний тваринний світ Чернігівщини. У лісах водяться лось, олень благородний, дикий кабан, лисиця, заєць-русак, косуля, вовк, білка, куниця, єнот, борсук; на берегах річок — бобер, видра. З птахів поширені тетеря, качка, куропатка, кулик, перепел, лелека, шпак, дятел, синиця, соловей та ін. У річках і водоймах водяться щука, сом, окунь, судак, короп, лящ, лин, карась, плітка та ін.

У Чернігівській обл. охороняється 530 природних заповідних об'єктів, у т. ч. 4 заказники республіканського значення (Каморетський, Дорогинський, Сосинський, Болото Мох), 3 пам'ятки природи республіканського значення, в т. ч. болото Гальський Мох, урочище Гулине, пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення — Качанівський парк, Сокиринський парк, а також Тростянецький дендропарк. Діють 41 мисливське господарство, зоопарк у Мені.

Найдавніші поселення людини на території сучасної Чернігівщини відомі з часів палеоліту (бл. 100 тис. років тому назад). У 6 місцях, що на берегах Десни, виявлена ціла група мустьєрських пам'яток, понад 20 поселень епохи пізнього палеоліту (35—10 тис. років тому назад). Найвизначнішою пізньопалеолітичною пам'яткою є *Мізинська стоянка.* У Новгороді-Сіверському, Коропському, Ріпкинському й ін. р-нах відомо 20 поселень епохи мезоліту (10—7 тисяч років тому). На території сучасної Чернігівської обл. перехід до землеробства і скотарства намітився в епоху неоліту (5—3 тис. до н. е.). Домінуючими формами господарства, як і раніше, залишалися полювання й рибальство. У цей період відбувалося формування перших племінних об'єднань, яке почалося ще за мезоліту. Племена мисливців і рибалок густо населяли побережжя Десни, Сейму і Снову, розташовувалися не лише відокремлено, але й групами.

На поселенні Пустинка (Чернігівський р-н) виявлені матеріали, які свідчать про існування за 3 тис. років до н. е. тісних зв'язків між рибалками епохи неоліту і землеробами Придніпров'я (трипільська культура), високий рівень економічного розвитку яких відповідав епосі міді. Поселення трипіль-

Гирло р. Сейму.

ської культури виявлені біля сіл Виповзова, Євминки, Лутави і м. Остра Козелецького р-ну.
В епоху бронзи (кінець 3 — початок 1-го тис. до н. е.) господарство племен, що жили на території сучасної Чернігівської обл., все більше набуває землеробського і скотарського характеру. З утворенням у Північному Причорномор'ї й Середньому Придніпров'ї державного об'єднання на чолі з ірано-язичними скіфами (7—6 ст. до н. е.) територія сучасної Чернігівської обл. становила її далеку північну периферію. Скіфські кургани, городища й поселення є в Бахмацькому, Ніжинському, Носівському та ін. районах.
З часу появи на історичній арені Східної Європи ранніх слов'ян, зафіксованих писемними джерелами, вони відомі і на території Чернігівщини. Найчисленнішою групою ранніх слов'ян були землеробсько-скотарські племена, які в 2—5 ст. населяли басейн Десни та її притоків: Сейму, Снову й Остра. Відомо понад 100 пам'яток культури київського типу, залишених цими племенами.
Процес утворення давньоруської феодальної держави — *Київської Русі,* до складу якої ввійшла й *Чернігово-Сіверська земля,* завершився в 9 ст. У складі Київської Русі вона одержала дальший соціально-економічний розвиток. Головне місце в її економіці займало сільське господарство. Важливою допоміжною галуззю господарства залишалися полювання й рибальство. Розвивалося бджільництво. Високого рівня розвитку досягло ремесло. Вироби чернігівських майстрів, що відзначалися високою якістю, розходилися по всій Русі і за її межами. Чернігово-Сіверська земля мала торгові зв'язки зі Сходом, була втягнута в орбіту «*Шляху з варяг у греки*», активно торгувала з землями у верхів'ях Волги й Оки, з Новгородом. У 10 ст. відбувається інтенсивне формування князівського землеволодіння й удільних вотчин. Великі феодали розширювали свої володіння за рахунок земель дрібних та вільних смердів, перетворюючи їх у залежних. Князі і бояри будували в своїх володіннях міста-замки, утримували дружину. Особливо багато князівських і боярських володінь було в околицях Чернігова, князівськими селами був оточений також Любеч. Великими землевласниками стали церква й монастирі. Продовжувалося закабалення селян (смердів). Водночас з натуральною рентою і відробітками феодально залежне населення платило грошову данину.
У кінці 10 ст. великий київський князь Володимир Святославич (980—1015) завершив об'єднання східнослов'янських племен у складі Київської Русі, зміцнив великокнязівську вла-

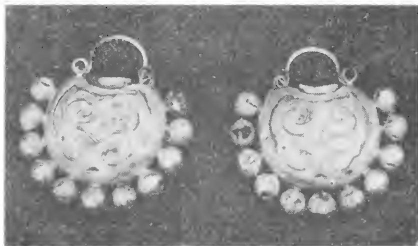

Крупичполе. Кургани епохи бронзи, 2—1 тис. до н. е.

ду, замінивши своїми намісниками місцевих князів. Після запровадження християнства на Русі (988) було засновано у 992 Чернігівську єпархію. Дальший розвиток і зміцнення феодальних відносин призвів до посилення прагнення місцевих феодалів вийти з-під влади великого київського князя. У міжусобній боротьбі, яка після смерті князя Володимира Святославича розгорілася між його синами Мстиславом і Ярославом Мудрим, чернігівські бояри і дружина підтримали Мстислава. Перемігши Ярослава в *Лиственській битві 1024,* Мстислав об'єднав під своєю владою Чернігово-Сіверську землю й Тмутаракань. Виникло велике князівство з центром у Чернігові. Після смерті Мстислава 1036 Лівобережжя знову опинилося під безпосередньою владою Києва. Одноособове правління Ярослава Мудрого тривало до 1054, коли руські землі були розділені між п'ятьма його синами. Чернігівське князівство дісталося Святославу Ярославичу, який правив до 1073. У 1073 Святослав зайняв великокнязівський київський стіл. У Чернігові почав княжити (1073—76) його брат Всеволод. Після смерті Святослава київський стіл зайняв Всеволод, а в Чернігові після впертої боротьби з нащадками Святослава посадив в 1078 свого сина Володимира Мономаха. У 1094 Олег Святославич у союзі з половцями відібрав у Володимира Мономаха Чернігівське князівство, але в 1097 змушений був віддати його своєму брату Давиду Святославичу (князював у 1097—1123).

З метою припинення міжусобиць й об'єднання сил для боротьби з половцями 1097 в Любечі був скликаний з'їзд князів, який проголосив принцип династичного поділу Русі (див. *Любецький з'їзд 1097*). Чернігівська земля була закріплена за Святославичами. У 1098 із Чернігівського князівства виділилося Новгород-Сіверське князівство, а 1127 — Муромо-Рязанська земля. Але й після цього Чернігівське князівство залишалося досить сильним. Його князі часто займали київський стіл, під їх владою деякий час знаходилися Переяслав і Галич. У 1177—94 в Києві князював чернігівський князь Святослав Всеволодович, який організував ряд успішних походів на половців. Активну участь у них брали новгород-сіверські полки на чолі з Ігорем Святославичем. І хоч похід 1185 закінчився поразкою, князь Ігор після втечі з полону продовжував боротьбу проти половців.

Культура Чернігівського князівства відзначалася різнома-

Чернігів. Срібні колти, кін. 12 — поч. 13 ст. Фонди ЧДІМ.

нітністю, багатством і високим рівнем. В основі її розвитку лежала писемність, яка в 11—12 ст. проникла в усі сфери життя. Про це, зокрема, свідчать приладдя для письма, знайдені під час розкопок, написи на виробах чернігівських майстрів. Чернігів був одним з центрів переписування книг. Тут уже в 10 ст. виникли школи, бібліотеки.

Наявність письменних людей, а також багатих традицій усної народної творчості обумовили розквіт літератури Київської Русі. Це і літописи (*«Повість временних літ»*, *«Іпатіївський літопис»*) і літературні пам'ятки (*«Життя і ходіння Даниїла»*, *«Слово о полку Ігоревім»*). Вироби давнього прикладного мистецтва відзначалися самобутністю й досконалістю. Високого рівня досягли будівництво і монументальний живопис. Серед унікальних творінь народного генія — *Спаський собор*, *Борисоглібський собор*, *П'ятницька церква* та ін.

Економічний і культурний розвиток Чернігово-Сіверщини, як й інших руських земель, був перерваний навалою кочовиків. Особливо потерпіла південна і південно-східна частина краю. Менших руйнувань зазнала північна частина. Ліси, яри, річки і болота захищали населення від ворожої кінноти. Близько половини відомих за назвами населених пунктів збереглося до наших днів.

Уже в 1-й пол. 14 ст. почали відроджуватися зруйновані міста і села, заселятися спустошені землі. Процес феодального дроблення посилив і без того важке становище Чернігово-Сіверської землі. Скориставшись феодальним дробленням і наслідками вторгнення орд Батия, в середині 14 ст. литовські феодали встановили своє панування над українськими землями, в т. ч. й над Чернігово-Сіверщиною. Основним заняттям населення залишалося сільське господарство. Панівною системою становилося трипілля, але на Поліссі ще існувало і вирубно-вогневе землеробство. У південних волостях, де було багато вільних земель, рільництво велося т. з. перелоговим способом. За рахунок захоплення общинних земель росло велике феодальне землеволодіння. Селянство піддавалося різним формам феодальної експлуатації, поступово втрачало свою особисту свободу. Важке становище поглиблювалося частими набігами кримського ханства. Особливо спустошливими були набіги хана Менглі-Гірея в 1482 і 1495.

Чернігів. П'ятницька церква, кін. 12 — поч. 13 ст. Фото поч. 20 ст.

Населення Чернігово-Сіверської землі прагнуло звільнитися від панування Великого князівства Литовського, спираючись на підтримку Російської держави. У 1500 чернігово-сіверські князі, які володіли Черніговом, Стародубом, Рильськом, Новгород-Сіверськом, Гомелем, Любечем та іншими містами, перейшли на бік Москви. У складі Чернігово-Сіверщини відійшов до Росії і Ніжин. Війна Росії з Литвою, що розпочалася за ці землі, закінчилася 1503 перемир'ям. За ним Чернігово-Сіверська земля залишилася в складі Російської держави, за винятком невеликої смуги навколо Остра. Однак Литва, а після *Люблінської унії 1569* і шляхетська Польща, неодноразово робили спроби силою зброї відновити своє панування на Чернігово-Сіверській землі. Захопивши 1604 Чернігів, війська польського ставленика Лжедмитрія I рушили на північ, але під Новгородом-Сіверським наштовхнулися на сильний опір жителів міста, які спільно з московськими стрільцями витримали тривалу облогу. Скориставшись ослабленням Росії попередніми війнами, Польщі за *Деулінським перемир'ям 1618* вдалося відірвати Чернігово-Сіверські землі від Росії. У 1635 створено *Чернігівське воєводство*. Ніжин, Остер і Батурин були віднесені до *Київського воєводства,* а Любеч і Стародуб — до Смоленського воєводства. Народні маси України, в т. ч. Чернігівщини, активно виступали проти соціального і національного гніту. Зокрема в квітні — травні 1630 вони взяли участь у виступах запорізьких козаків на чолі з Т. Федоровичем (Трясилом). У 1637 ніжинці підтримали селянсько-козацьке повстання під керівництвом Павлюка. Навесні 1638 селянсько-козацьке повстання під керівництвом Я. Острянина підтримав трудовий люд Чернігова, Прилук, Срібного та інших міст. Боротьба проти жорстокого соціально-економічного гноблення і національно-релігійних переслідувань у січні 1648 вилилася у визвольну війну українського народу 1648—54, яку очолив Богдан Хмельницький. Селянсько-козацькі загони, що діяли на Чернігівщині в травні — червні 1648, визволили Ічню, Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів, Сосницю, Козелець та інші міста. Особливо активно діяли загони П. Головацького, Кривошапки, Лисенка, Михненка, М. Небаби, П. Шумейка. На визволеній території було створено *Ніжинський полк, Прилуцький полк, Чернігівський полк,* які взяли участь у багатьох битвах.

Чернігів. Борисоглібський (ліворуч) і Спаський собори, 11—12 ст. Фото поч. 20 ст.

Боротьба народних мас не припинялася і після укладення *Зборівського договору 1649,* за яким польській шляхті дозволялося повертатися в свої маєтності. Зокрема, в липні стався виступ проти шляхти на території Ніжинського полку. На початку 1651 для відбиття наступу литовських військ, керованих гетьманом Янушем Радзивіллом, з Півночі, Чернігівський і Ніжинський полки були розміщені на кордоні з Білорусією на чолі з чернігівським полковником М. Небабою. У червні 1651 в бою поблизу р. Сож козаки зазнали поразки. Загинув і М. Небаба. Чернігівським полковником став С. Пободайло, який зумів організувати оборону Чернігова так, що шляхетське військо не змогло взяти місто. Згідно з *Білоцерківським договором 1651* на Чернігівщині відновлювалася польсько-шляхетська влада, що викликало народне обурення. Частина населення перейшла в межі Росії, інша посилила боротьбу проти польської шляхти. Восени 1651 почалося селянське повстання на Придніпров'ї, яке охопило й Чернігівщину. Серед народних мас росло прагнення до возз'єднання з Росією.

1.X 1653 Земський собор у Москві схвалив прийняття України в підданство Російської держави, а 9.X на Україну виїхало повноважне посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним. На загальновійськовій раді, скликаній Б. Хмельницьким у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.), було прийнято рішення про возз'єднання України з Росією. Між Росією і Польщею розпочалася війна. У травні 1654 разом з російським військом на територію Білорусії вступили Ніжинський, Чернігівський і *Стародубський полки* на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком. Козаки брали участь у визволенні ряду міст Білорусії. Восени 1660 після відновлення військових дій польське військо вдерлося на Україну. Агресивну політику проти України проводили султанська Туреччина і її васал — Кримське ханство. Кровопролитні військові дії, в яких брало участь населення Чернігівщини, закінчилося *Андрусівським перемир'ям 1667,* за яким Лівобережна Україна, в т. ч. і Чернігівщина, залишалася в складі Росії. Ця домовленість була підтверджена «*Вічним миром*» *1686*.

2-а половина 17 — 1-а половина 18 ст., незважаючи на руйнування і спустошення, викликані війною,— час швидкого розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі і промисловості. Цьому сприяло також тимчасове послаблення феодально-кріпосницького гніту. Велике землеволодіння польських магнатів і католицької церкви було знищено. Їх маєтності перейшли у власність Війська Запорізького. На цих землях виникли вільні військові села, що перебували у віданні гетьмансько-старшинської адміністрації. Проте уже на середину 18 ст. великі земельні власники зміцнили своє політичне й економічне становище. Відбувався процес скупівлі й захоплення земель козацько-старшинською верхівкою в селян, козаків і міщан. На Чернігівщині з'являються маєтності російських дворян. До числа великих землевласників належали й православні монастирі. Поступово в надрах феодального укладу розвивалися капіталістичні відносини.

Наймана праця здебільшого експлуатувалася на руднях, яких у 18 ст. налічувалося близько 50. Зростала кількість *гут, суконних мануфактур* (див. також *Батуринська суконна мануфактура, Ряшківська суконна мануфактура, Машівська суконна мануфактура*), полотняних мануфактур (див. *Полотняне виробництво*). Інтенсивно розвивалося виноваріння та борошномельна справа. Центрами ремесла і торгівлі стали міста Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Березна, Борзна, Козелець, Короп, Мена, Остер. У цих та інших містах ремісники і купці складали 34 % населення. У 1801 у Чернігівській губернії відбувся 151 ярмарок. Існувала мережа козацьких шкіл. З ростом товарно-грошових відносин посилювалася й феодально-кріпосницька залежність селян. Царським указом від 3.V 1783 кріпосне право було оформлено юридично й на Лівобережній Україні. У 1785 козацьку старшину урівняли в правах з російським дворянством.

У кінці 17—18 ст. посилилася боротьба селян, козаків і міських низів проти поміщиків, старшини й купців (див. *Гайдамацький рух* на Чернігівщині, *Гаркуші С. І. повстанські загони, Морозівське повстання 1783—85, Рождественське повстання 1782—93,* 1796—97). З самого початку *Північної війни 1700—21* українські козацькі полки, зокрема Ніжинський і Чернігівський, брали участь у воєнних діях російської армії. Коли ж 1708 основні сили шведів вдерлися на Сіверщину, почалася народна війна проти загарбників. Разом з російськими солдатами населення краю брало участь в обороні Стародуба, Мглина, Новгорода-Сіверського. У процесі централізації державного управління сенатським указом від 16.IX 1781 були створені *Чернігівське намісництво* і *Новгород-Сіверське намісництво*, до складу яких увійшли території Чернігівського,

Ніжин. Малюнок 1-ї пол. 19 ст.

Ніжинського, Прилуцького і Стародубського полків; Козелецький та Остерський повіти включалися до *Київського намісництва*. Згідно указу від 12.XII 1796 намісництва ліквідовано й створено *Малоросійську губернію* з центром у м. Чернігові. У 1785 козацькі полки перетворено на регулярні частини російської армії.

Економічне піднесення возз'єднаних з Росією українських земель, у т. ч. й Чернігівщини, сприяло пожвавленню культурного життя. Розвивалася початкова освіта шляхом відкриття *парафіяльних шкіл, Головних народних училищ, Малих народних училищ*. Після шкільної реформи 1804 перші з них перетворювалися на *гімназії*. З 2-ї половини 19 ст. почали створюватися *народні початкові училища*. Серед відомих освітніх закладів — *Чернігівський колегіум*, створений на базі *Слов'яно-латинської школи* (1700), і відкрита 1820 *Ніжинська гімназія вищих наук*, згодом перетворена на Ніжинський ліцей. Розвивалися історичні знання і продовжувалося літописання, створювалися перші історичні праці (див. *Боболинського Леонтія літопис, Густинський монастирський літопис, Лизогубівський літопис, Чернігівський літопис, Топографічні описи намісництв* та ін.). Важливу роль у розвитку освіти і культури відіграли *Новгород-Сіверська друкарня, Чернігівська друкарня*. Розвивалося музичне і театральне мистецтво. Для підготовки придворних хористів було засновано *Глухівську співацьку школу*.

У 17—18 ст. на Чернігівщині створюються архітектурні ансамблі *Єлецького Успенського монастиря, Троїцько-Іллінського монастиря* (обидва — в Чернігові), *Густинського монастиря, Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря* (Коропський р-н), *Козелецького Георгіївського монастиря* у с. Данівці (тепер Козелецького р-ну), *Спасо-Преображенського монастиря* в Новгороді-Сіверському, *Глухівсько-Петропавлівського монастиря*. Чернігівщина збагатилася такими архітектурними пам'ятками як *Миколаївський собор, Благовіщенський собор* (обидва — в Ніжині). На поч. 18 ст. споруджено *Спасо-Преображенський собор* у Любечі, *Миколаївську церкву* в Прилуках, *Успенський собор* у Новгороді-Сіверському. У 1752—63 в Козельці зведено *Різдва Богоро-*

Чернігів. На Десні. Фото поч. 20 ст.

диці собор. До наших днів збереглися зразки цивільної архітектури — *Лизогуба будинок* у Чернігові, Чернігівський колегіум та ін. Зробили крок уперед ужиткове мистецтво, живопис (зокрема, настінний), гравюра.

Розвиток виробничих сил у 1-й половині 19 ст. призвів до поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи, сприяв зростанню товарного виробництва. Прагнучи збільшити прибутковість своїх маєтків, частина поміщиків Чернігівщини розширювала посіви зернових, тютюну, конопель, цукрових буряків, почала переходити до багатопілля, застосовувала удосконалені знаряддя праці. Водночас посилювався кріпосницький гніт. У промисловості головне місце займали галузі, які переробляли продукти землеробства й тваринництва. В губернії працювало 18 суконних мануфактур, 65 цукрових заводів, велика кількість млинів, свічкосальних, салотопних та миловарних підприємств. Частину продукції давали селянські промисли. Діяло 3 чавуноливарні, 2 мідноливарні заводи, підприємства по виготовленню цегли, кахлів, скла. Розвиток капіталістичних відносин спричинив зміни соціальної структури, погіршення становища трудового люду.

У 1823 сталося *Машівське заворушення кріпаків.* У 30—40-х рр. відбулися виступи селян у селах Сосницького, Ніжинського і Остерського повітів. Всі вони були спрямовані проти кріпосного права, яке стало гальмом на шляху дальшого прогресу. Відбувалися вони під безпосереднім впливом зростаючого революційного руху в країні, являючись його складовою частиною.

Чернігівці взяли активну участь у боротьбі проти наполеонівських загарбників. На території губернії було сформовано 6 кінних і 8 піших полків, а також артилерійську команду. Одним із селянських партизанських загонів командував уродженець Новгород-Сіверського повіту Є. Четвертаков. На Чернігівщині зустрів підтримку рух декабристів, серед учасників якого були й уродженці краю. Ідеї декабристів зробили помітний вплив на частину викладачів Ніжинської гімназії вищих наук, яка стала одним з важливих центрів поширення прогресивних ідей на Україні (див. *Декабристи на Чернігівщині* і *Справа про вільнодумство у Ніжинській гімназії вищих наук*).

Новгород-Сіверський. Загальний вид міста. Фото поч. 20 ст.

Великий вплив на розвиток суспільно-політичного руху в краї зробила літературна й громадська діяльність Т. Г. Шевченка, який у 1843—44, 1845, 1846, 1847 і 1859 побував у містах і селах Чернігівщини, знаходив тут друзів та однодумців.

У 1-й пол. 19 ст. склалася мережа культурно-освітніх закладів. У краї налічувалося 128 парафіяльних шкіл, 10 середніх, перша в Росії *Бджільництва школа.*

На початок 30-х рр. 19 ст. на території губернії діяло 32 *бібліотеки.* З 1838 регулярно виходила газета «*Черниговские губернские ведомости*». Розвитку театрального життя сприяло спорудження спеціальних приміщень. У середині 19 ст. кріпацькі капели, оркестри й театри були витіснені професійними. Користувався популярністю аматорський *Ніжинської гімназії вищих наук театр.*

На початку 19 ст. був складений план забудови Чернігова як губернського центру (див. *Чернігова плани*). У стилі російського класицизму споруджено *Губернатора будинок* у Чернігові, навчальний корпус Ніжинської гімназії вищих наук, *Сокиринський палац, Розумовського К. Г. палац* у Батурині, палацовий комплекс «*Качанівка*» та ін.

У 1802 Малоросійську губернію поділено на дві — Чернігівську і Полтавську. Прилуцький повіт, Талалаївська волость Роменського повіту і Гнідинська волость Лохвицького повіту відійшли до Полтавської губернії. Цей поділ проіснував до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Істотні зміни в краї сталися після селянської реформи 1861. Проведена кріпосниками у власних інтересах, вона супроводжувалася пограбуванням і розоренням селян. На користь поміщиків у селян було відрізано 22 % площі дореформених наділів. У березні 1861 повстали селяни с. Безуглівки Ніжинського повіту (див. *Безуглівське селянське заворушення 1861*). У Новгород-Сіверському повіті заворушеннями було охоплено 25 сіл. Селянські виступи відбувалися в Чернігівському, Борзнянському, Козелецькому, Городнянському та інших повітах.

Чернігівщина — єдина губернія на Лівобережній Україні, де відробіткова рента була панівною формою експлуатації селян. Але пережитки феодалізму, гальмуючи розвиток капіталістичних відносин, не могли його зупинити. Зростало виробництво товарного зерна, збільшувалися поставки на ри-

Чернігів. Літній театр на Валу Фото поч 20 ст.

нок конопляного волокна. Розширювалися площі під картоплею і цукровим буряком. Пожвавився розвиток капіталістичної промисловості. Проте, як і раніше, в її структурі провідне місце належало переробці сільськогосподарської продукції. Росту торгівлі сприяло спорудження залізниць. Зокрема, по території Чернігівщини проходили Курсько-Київська, Лібаво-Роменська лінії. Відносно слабкий розвиток промисловості спричинив повільне зростання міст.

У 1864 на Чернігівщині запроваджено *земства*. Втілення в життя *міської реформи 1870* сприяло зростанню міських бюджетів. Стали більше уваги приділяти благоустрою міст. Розвиток капіталізму в краї супроводжувався погіршенням матеріального становища робітників. Важким воно було і в найманих робітників сільського господарства. Найбідніша частина селян, не знаходячи роботи на місці, йшла на заробітки в інші губернії — Катеринославську, Херсонську, Таврійську. В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» відніс Чернігівську губернію до числа головних районів виходу землеробських робітників (див. ПЗТ, т. 3, с. 223).

2-а половина 19 ст. пройшла під знаком загострення класової боротьби. До численних виступів селян додаються страйки робітників у маєтку Тарновського в Борзенському повіті (1879), Корюківського цукрового заводу (1881). Уже на початку 60-х рр. на Чернігівщині стали поширюватися ідеї революційних демократів. Тут вели революційну пропаганду землевольці. Навесні 1874 в Чернігові оформився гурток народників (див. *Народництво* на Чернігівщині).

З початком пролетарського етапу визвольного руху на Чернігівщині все більшу роль стали відігравати соціал-демократи. З поширення марксистських творів у краї почав революційну діяльність Ю. Д. Мельников. У 1894 в с. Комарівці Борзнянського району вперше на Україні був передрукований на гектографі вип. 1 книги В. І. Леніна «Що таке ,,друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?» (див. *Ягодовських будинок* у с. Комарівці). У Чернігівському, Ніжинському, Сосницькому, Остерському повітах поширювалася газета «Искра». На 1903 соціал-демократичні організації діяли в Чернігові, Ніжині, Семенівці, Сосниці, Городні, Борзні, Комарівці. У січні 1904 вони ввійшли до *Поліського комітету РСДРП*. Революційна боротьба робітників

Чернігів. Вулиця Шосейна (тепер вул. Леніна). Фото поч. 20 ст.

і селян, керованих соціал-демократичними організаціями, особливо посилилася напередодні першої російської революції 1905—07.

У січні — лютому 1905 на знак протесту проти розстрілу робітників Петербурга в Чернігові, Ніжині і Семенівці відбулися демонстрації, а також мітинги. Активними виступами відзначили Першотравень робітники Чернігова, Ніжина, Городні, Корюківки. Мітинги і демонстрації в містах губернії відбувалися аж до кінця 1905. На боротьбу з самодержавством піднялося пригноблене селянство. У жовтні — листопаді 1905 було розгромлено 82 поміщицькі маєтки. У селах виникали й активно діяли місцеві організації Всеросійського селянського союзу. Губернію наводнили каральні загони. Самосуд над селянами-бідняками в селах Вихвостові, Тупичеві вчинили куркулі (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). У грудні 1905 сталися сутички селян з військами в Батурині і Семенівці. Відбулися збройні виступи селян Сосницького повіту. З 4.I 1906 в губернії введено надзвичайне становище. Незважаючи на масовий терор, у 1906 продовжувалися страйки робітників; виступи селян охопили 13 повітів. За неповними даними, під час першої російської революції в губернії зареєстровано 390 селянських виступів.

В умовах столипінської реакції нелегально продовжували діяти соціал-демократичні групи в Чернігові, Ніжині, Корюківці, Сновську, Сосниці та інших містах губернії. Запровадження столипінської аграрної реформи різко погіршило становище селян, посилило процес класового розшарування. Щоб послабити незадоволення селян, царизм широко застосував політику переселення. Протягом 1906—11 з губернії виїхало (здебільшого до Сибіру і на Далекий Схід) понад 155 тис. безземельних і малоземельних селян.

У період економічного піднесення 1910—14 в губернії діяло 196 підприємств харчової промисловості, розвивалися промисли. Населення Чернігівщини за пореформений період збільшилося вдвоє. Характерною особливістю міст губернії була їх сільськогосподарська спрямованість. Понад 95 % жилого фонду становили одноповерхові дерев'яні будинки. У селах переважали однокамерні будівлі з земляною підлогою. У 1913 в губернії діяло 44 лікарні і 170 фельдшерських пунктів, працювало 132 лікарі і 397 фельдшерів. За даними перепису 1897, на Чернігівщині письменні становили всього 18,2 %. У 1912 в губернії налічувалося 1746 початкових шкіл, 27 гімназій, 2 реальні училища і *Ніжинський історико-філологічний інститут*.

З 2-ї половини 19 ст. активізувалася краєзнавча робота. З 1869 почав виходити «*Земский сборник*», з 1913 — газета «*Черниговская земская неделя*».

У 1914 з початком першої світової війни з Чернігівщини було мобілізовано в армію 91,3 тис. чол. Різко скоротився випуск продукції промислових підприємств. Постійно зростали ціни на продукти харчування. Більшовики Чернігівщини розкривали її імперіалістичний характер, видавали й поширювали антивоєнні листівки. Звістка про Лютневу буржуазно-демократичну революцію викликала на Чернігівщині вели-

ку політичну активність трудящих. На початку березня 1917 були створені Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів у Сновську, Ніжині, Чернігові, Прилуках, Новгороді-Сіверському, Острі та інших населених пунктах. Ради прагнули закріпити завоювання буржуазно-демократичної революції. Особливо активно діяла Остерська Рада, що перебувала під впливом більшовиків. Квітневі тези, рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) озброїли більшовиків конкретним планом боротьби за перемогу соціалістичної революції. У квітні 1917 сформувалася самостійна більшовицька організація у Чернігові, яка продовжувала масово-політичну та організаційну роботу в масах і після завершення мирного розвитку революції. Посилилися селянські виступи.

Чернігівці взяли безпосередню участь у Жовтневому повстанні в Петрограді. Серед них — В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський, В. М. Примаков, матроси Балтійського флоту О. М. Гарнієр, Н. Т. Єсипенко, П. А. Манойленко, Г. П. Печорний, В. В. Роменець, Н. І. Точоний, Т. М. Кобенок та ін. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Чернігівщини під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу за встановлення Радянської влади. Перший у губернії революційний комітет як орган Радянської влади був створений у Добрянці 31.X 1917, а 19.XI Остерська Рада взяла владу до своїх рук.

На шляху встановлення Радянської влади піднялася не тільки загальноросійська контрреволюція, але й буржуазно-націоналістична Центральна рада. У кінці листопада — на початку грудня 1917 її війська захопили Ніжин, Бахмач, Мену та інші міста. Для боротьби проти контрреволюційних сил більшовики приступили до формування червоногвардійських загонів, створювалися революційні комітети.

Після проголошення України Республікою Рад на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад посилилася боротьба проти Центральної ради. На Чернігівщину вступив Мінський революційний загін під командуванням Р. Й. Берзіна. За допомогою червоноармійських загонів він почав вибивати гайдамаків із Сновська, Мени, Сосниці. 15.I 1918 червоногвардійці встановили Радянську владу в Прилуках, 19.I був визволений Чернігів. У січні — лютому в губернії відбулися волосні та повітові з'їзди Рад.

Перші кроки радянського будівництва були перервані окупацією України німецько-австрійськими військами. Після впертих боїв 15.III 1918 радянські війська залишили Бахмач. Рішучий опір наступаючим ворожим військам вчинили Семенівський червоногвардійський загін, яким командував М. О. Щорс, об'єднаний загін сосницьких і корюківських червоногвардійців на чолі з О. М. Гарнієром. Понад 30 волостей Чернігівщини опинилося в «*нейтральній зоні*», де зосереджувалися сили для визволення України.

Все більшого розмаху набирав партизансько-повстанський рух проти окупантів. У Чернігівському повіті діяв партизанський загін під командуванням П. Д. Кобця, у Новгороді-Сіверському партизанський рух очолили В. Н. Боженко,

Т. В. Черняк, М. Г. Салай, Д. С. Коротченко (всього близько 30 загонів). Активно діяли партизани в Ніжинському, Козелецькому, Остерському, Городнянському повітах. У травні 1918 в Чернігові був обраний підпільний губком партії і створений військово-революційний комітет на чолі з С. І. Соколовською для керівництва партизанським рухом. У серпні 1918 за наказом військово-повстанського штабу на Чернігівщині почалося збройне повстання. Центром його став Ніжинський повіт. Повстанців підтримали партизани Городнянського, Козелецького, Новгород-Сіверського повітів. У вересні на Півночі губернії приступили до формування двох українських дивізій (див. *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія*).

Після анулювання Брестського миру 6.XI 1918 розгорнулися воєнні операції по визволенню України. На кінець грудня владу на більшій частині України захопила буржуазно-націоналістична Директорія. Під її владою зокрема опинилися Бахмач, Ніжин, Чернігів. Перша Українська радянська дивізія, наступаючи з півночі, на початку січня 1919 вийшла до Чернігова і 12.I вигнала війська Директорії з міста. 25.I була визволена Ічня, 29.I — Прилуки. У визволених населених пунктах відновлювалася Радянська влада. У середині квітня 1919 відбувся *Перший Чернігівський губернський з'їзд Рад* робітничих, селянських і солдатських депутатів, який завершив створення постійних органів влади. Зміцнили свої лави партійні організації, профспілки, комсомол.

У травні 1919 Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти відійшли до РСФРР. У складі Чернігівської губ. залишилося 11 повітів з населенням 1998,5 тис. чол. Проводилися соціалістичні перетворення в містах і селах краю. Вже в лютому 1919 в губернії було націоналізовано підприємства текстильної, цукрової і сірникової промисловості, великі шкіряні заводи, а також річковий флот на Десні. Літом 1919 у повітах губернії налічувалося 1216 *комітетів бідноти*. При їх активній участі радянські органи розподілили серед трудящих селян 255,6 тис. десятин землі.

Влітку 1919 було вжито заходів для відсічі денікінцям. До Чернігова з Києва перебазувалася Рада робітничої і селянської оборони України, ЦВК і РНК УСРР. У серпні — вересні в південних повітах губернії відбувалися жорстокі бої з денікінцями. Губернський комітет партії і губернський комітет оборони переїхали в Городню. 12.X денікінці захопили Чернігів. 28.X ударна група рад. військ 12-ї армії перейшла в наступ. У 1-й половині грудня вся губернія була визволена від білогвардійців. 2—6.II 1920 відбувся Другий губернський з'їзд Рад. Поступово налагоджувалася робота промисловості. *Комітети незаможних селян*, організовані після травня 1920, боролися з бандитизмом, здійснювали продрозверстку, сприяли втіленню в життя аграрних перетворень. У травні 1920 польські інтервенти захопили більшу частину Остерського повіту і Любеч. Для боротьби з окупантами в губернії проводилася мобілізація комуністів і комсомольців. У діючу Червону Армію було мобілізовано понад 60 тис. чол.

Після закінчення громадянської війни економічне становище Чернігівщини було надзвичайно важке. Скоротилися посіви технічних культур, було закрито підприємства. У губернії лютували численні банди. Їх знищенню надавалося велике значення. Рішення X з'їзду РКП(б) і заміна продрозверстки продподатком були з задоволенням сприйняті селянством Чернігівщини. У 1924 посівні площі у губернії перевищили рівень 1913 на 62 тис. десятин. Створювалися матеріальні передумови для відродження промисловості. У великій промисловості 90 % всієї продукції давали державні підприємства. Вживалися заходи щодо кооперування кустарів. На кінець відбудовного періоду промисловість губернії досягла рівня 1913.

Чернігівці одними з перших відгукнулися на заклик В. І. Леніна від 2.VIII 1921 допомогти голодуючим Поволжя. На кінець року ними було зібрано 1,5 млрд. крб. грошей і 184 вагони хліба, прийнято і розміщено 38 тис. голодуючих. 3.XII 1922 7-й губернський з'їзд Рад Чернігівщини висловився за утворення СРСР і надіслав привітальну телеграму В. І. Леніну. Делегат від Остерського повіту Г. М. Одинець на Першому Всесоюзному з'їзді Рад вітав створення Союзу РСР.

У відбудовний період здійснено ряд заходів щодо поліпшення матеріального становища трудящих. На початку 1925 в губернії діяло 820 шкіл лікнепу, де навчалося 24,3 тис. чол. Створювалася система єдиної трудової школи, водночас розгорталася культурно-освітня робота. Видавалися газети «*Красное знамя*», «*Селянське життя*», «*Голос рабочего*», «*Молодий незаможник*», журнал «*Коммунистический путь*». У 1923—32 було проведено кілька адміністративних реформ, остання з яких привела в 1932 до створення Чернігівської області. У 1939 в області налічувалося 39 районів (територія — 31,5 тис. км², населення 1783 тис. чол.). Розширювалися й реконструювалися старі підприємства, будувалися нові. За роки першої п'ятирічки в області споруджено 26 підприємств. Всього в 1932 діяло 456 промислових підприємств та артілей промислової кооперації. За роки другої п'ятирічки споруджено 23 підприємства у Прилуках, Ніжині, Новгоро-

Ічня. Перші трактори. Фото 1930.

ді-Сіверському, Городні та інших населених пунктах. У 1934 дала струм Чернігівська теплова електростанція. У 1940 випуск промислової продукції на підприємствах області майже у 8 разів перевищив рівень 1913. Всього тут діяло 450 великих підприємств, на яких було зайнято 31,5 тис. робітників. Економічному розвитку області сприяло введення в дію у 1926—29 залізничних ліній Прилуки — Ніжин, Чернігів — Гомель, Чернігів — Овруч. Здійснювалися соціалістичні перетворення в сільському господарстві. Перша МТС з'явилася в с. Куликівці (1930). Через три роки на Чернігівщині налічувалася 41 МТС, у розпорядженні яких було 1378 тракторів і 12 комбайнів. У 1940 налічувалося 1892 колгоспи, що об'єднували 304 688 дворів, і 20 радгоспів. Валовий збір зернових становив 9157 тис. цнт. У 1939 і 1940 Чернігівська область — учасниця Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.

У 1933 проведена перебудова партійних організацій області (об'єднували 20,7 тис. комуністів) за виробничою ознакою. У села було направлено близько 2500 комуністів. На початок 1934 в колгоспах області створено 615 партійних осередків і 356 кандидатських груп, які налічували 5578 комуністів. На початок 1941 комунальний житловий фонд міст і селищ міського типу становив 428,9 тис. м², працювало 9 готелів. У Чернігові, Ніжині, Прилуках і Новгороді-Сіверському діяв водопровід. У 1940 працювало 116 лікарень, 246 медпунктів, 8 санаторіїв і 4 будинки відпочинку.

У 1929—32 покінчено з неписьменністю населення. З 1938/39 навчального року здійснювалася загальна семирічна освіта. У 1940/41 навчальному році в 1266 загальноосвітніх і 5 спеціальних школах працювало 11,7 тис. учителів. У двох педагогічних і двох учительських інститутах навчалося 6150 студентів (див. *Ніжинський педагогічний інститут* ім. М. В. Гоголя, *Ніжинський учительський інститут, Чернігівський педагогічний інститут* ім. Т. Г. Шевченка, *Чернігівський учительський інститут*), у 27 середніх спеціальних навчальних закладах—7753 учні. В області працювали 3 театри, в т. ч. 2 пересувні, філармонія, Будинок народної творчості, 1147 клубів і будинків культури (в т. ч. 1076 — у селах),

Чернігів. Після визволення від німецько-фашистських окупантів. Вересень 1943.

1148 бібліотек, 4 кінотеатри, 326 кіноустановок, 8 державних музеїв. Видавалися 2 обласні газети (*«Більшовик»* та *«Молодий комунар»*) і 39 районних.

Як і весь радянський народ, трудящі Чернігівщини піднялися на захист Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. У перші її дні в діючу армію влилося близько 200 тис. чол., понад 150 тис. працювали на будівництві оборонних рубежів. Проведено часткову евакуацію в східні райони країни населення, а також промислового устаткування, колгоспної худоби тощо.

У 2-й половині серпня 1941 розгорнулися жорстокі бої з німецько-фашистськими загарбниками на території Чернігівської області. 9.IX ворог захопив Чернігів, а на 20.IX в його руках опинилася вся область. Фашисти встановили тут режим жорстокого терору. Трудящі Чернігівщини, керовані підпільним обкомом партії, піднялися на битву з фашизмом. На місцях боротьбою керували Холминський, Корюківський, Іваницький, Грем'яцький, Ічнянський, Семенівський, Носівський, Остерський, Сосницький, Яблунівський підпільні райкоми партії. У 1942—43 розгорнули діяльність Городнянський, Добрянський, Козелецький, Любецький, Михайло-Коцюбинський, Олишівський, Ріпкинський, Щорський райкоми партії. Всього під час окупації діяло 18 райкомів, 65 підпільних партійних і комсомольських груп.

На Чернігівщині, крім обласного партизанського загону, який переріс в з'єднання, з вересня 1941 активні бойові дії вели Добрянський, Грем'яцький і Носівський партизанські загони, з липня 1942 — Любецький. Навесні 1943 у міжріччі Дніпра і Десни активно боролися з ворогом загони: ім. М. М. Коцюбинського — в Чернігівському районі, ім. М. О. Щорса — в Остерському. На Пд. завдавали удари по фашистах Варвинський, Козелецький та інші партизанські загони. 11.III 1943 за наказом Українського штабу партизанського руху основні сили партизанського з'єднання в складі 1400 чол. пішли в рейд на Правобережну Україну. На час визволення Чернігівщини в 5 партизанських з'єднаннях та окремих загонах налічувалося близько 22 тис. партизан. 37 насе-

Селище Світанок Ніжинського району. Музей радянсько-чехословацької дружби.

лених пунктів області визнані партизанськими (див. *Партизанські загони, Партизанські рейди* та ін.).

Завдяки здійсненню *Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943* Чернігівщина у вересні була визволена. За виявлені мужність і героїзм 157 уродженців Чернігівщини удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а льотчику В. В. Сеньку і партизанському командиру О. Ф. Федорову це звання присвоєно двічі. 140,5 тис. чернігівців нагороджено орденами і медалями. Чернігівщина — одна з найбільше потерпілих від німецько-фашистських окупантів областей республіки. Після визволення в руїнах лежав 51 населений пункт, у т. ч. і Чернігів. Фашисти спалили повністю Червону Гуту Любецького р-ну, Коростень Куликівського р-ну, Пізнопали Ріпкинського р-ну, Зелений Гай Семенівського р-ну, Мурав'ї Грем'яцького р-ну, Бобровицю Чернігівського р-ну і Майбутнє Холминського р-ну. Всього в області було знищено 127 778 чол. і вивезено до Німеччини на фашистську каторгу 41 578 чол. На фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 134,5 тис. чол. Окупантами пограбовано й зруйновано 400 державних і кооперативних підприємств, 35 725 будинків, вивезено 214,9 тис. голів великої рогатої худоби, 210,8 тис. коней, багато зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Фашистські варвари перетворили на руїни і попелища 345 лікувальних установ, 1140 шкіл, 546 клубів, знищили ряд унікальних архітектурних пам'яток Чернігова.

Радянський уряд надав області значну допомогу для відбудови народного господарства. Тільки в 1944 було виділено 50 млн. крб. і 60 тис. кубометрів лісу. На кінець 1945 було введено в експлуатацію 351 промислове підприємство, рівень їх виробництва досяг 21,1 % довоєнного 1940. До червня 1945 відновили діяльність 1888 колгоспів та 59 МТС з 60. Відбудовувалися житлові будинки, мережа медичних установ, шкіл, відроджувалося комунальне господарство.

У відбудовний період (1945—50) була створена матеріальна база, на основі якої у 50-і рр. продовжували розвиватися промисловість, транспорт, сільське господарство. Велося житлове і соціально-культурне будівництво. За 1951—60 капітальні вкладення в народне господарство області становили 826

Бобровиця. Будинок радгоспу-технікуму.

млн. крб.— в 5 разів більше, ніж за роки першої післявоєнної п'ятирічки. До ладу діючих стали десятки промислових підприємств, серед яких — Корюківська фабрика технічного паперу, Бобровицький цукровий завод, Менський торфобрикетний завод, Бахмацький молочноконсервний комбінат, Чернігівський овочесушильний завод, 10 цегельних заводів. У квітні 1957 закладено фундамент Чернігівського комбінату хімічного волокна (тепер *Чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно»*). У 1959 почався видобуток нафти. Розширювалися і реконструювалися на новій технічній основі діючі підприємства, модернізувалося устаткування, здійснювалася технічна реконструкція та автоматизація виробничих процесів. Створені нові галузі промисловості — хімічна, нафтохімічна і нафтопереробна, газова, хімічного і нафтохімічного машинобудування, верстатобудівна, автомобільна, комбікормова та ін.

Провідне місце займають легка, харчова, машинобудівна, металообробна, хімічна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість. Енергетика області базується на використанні донецького вугілля, місцевого природного газу і нафти, торфу, електроенергії Чернігівської ТЕЦ. Серед галузей легкої промисловості інтенсивно розвивалася текстильна (*Чернігівський камвольно-суконний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, фабрика первинної обробки вовни в Чернігові, ткацькі фабрики в Новгороді-Сіверському та Острі), швейна (Чернігівське виробниче швейне об'єднання), взуттєва (Чернігів, Прилуки, Семенівка). Діють *Чернігівська фабрика музичних інструментів* ім. П. П. Постишева, 10 льонозаводів, підприємства, що випускають вироби декоративно-прикладного мистецтва (Дігтярі, Прилуки, Ніжин, Чернігів). Харчова промисловість представлена цукровою (Бобровиця, Новий Биків, Носівка, Парафіївка, Линовиця), хлібопекарською (Чернігів, Ніжин, Прилуки), масложировою (Ніжин), плодоконсервною (Ніжин), м'ясною (м'ясокомбінати в Чернігові, Ніжині, Прилуках, птахокомбінати в Прилуках, Бахмачі, Чернігові, Новгороді-Сіверському, завод «Білкозин» у Прилуках), молочною і маслосироробною (Чернігівський міський молочний завод та ін.) галузями.

Село Гнідинці Варвинського району. Газопереробний завод.

На Чернігівщині виготовляють машини для тваринництва, комунального господарства, будівельні машини, технологічне устаткування для виробництва хімічних волокон, харчової промисловості та ін. (Прилуцьке виробниче об'єднання «Протипожежне устаткування», завод «Будмаш» і завод машинобудування для тваринництва, Ніжинський механічний завод, Бахмацький «Хіммаш», Чернігівський завод автозапчастин, ремонтно-механічний завод «*Жовтневий молот*» та ін.). Кордну тканину, хімічне волокно і нитки, фарби, вироби з пластмаси виробляє Чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Прилуцький завод пластмас, Ніжинський лакофарбовий завод та ін.

Традиційні для Чернігівщини галузі промисловості — лісова, деревообробна, целюлозно-паперова — представлені виробничим об'єднанням «Чернігівмеблі», картонажними фабриками у Чернігові і Корюківці, Корюківською фабрикою технічного паперу; 11 лісгоспів (Холминський, Ніжинський, Добрянський та ін.) виготовляють різні вироби з дерева. Первинну обробку нафти здійснює *Гнідинцівський газопереробний завод*. В області діє 5 торфопідприємств, 2 торфобрикетних заводи. Значний розвиток одержала промисловість будівельних матеріалів.

Сільське господарство області спеціалізується на виробництві яловичини і свинини, на вирощуванні зернових культур, картоплі, льону, цукрового буряка. Питома вага рослинництва в загальному обсязі сільськогосподарської продукції становить 51,7 %. На початок 1988 в області налічувалося 502 колгоспи, 73 радгоспи, 22 агропромислових об'єднання. У користуванні сільськогосподарських підприємств і господарств знаходиться 2052,2 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 1458,9 тис. га орних земель, 320,8 тис. га сінокосів, 241,2 тис. га пасовищ. Основні культури: зернові — озима пшениця, кукурудза, гречка, ячмінь, жито; технічні — льон-довгунець, цукровий буряк, м'ята; овочі — огірки, помідори, морква, капуста; кормові — кукурудза на силос і зелений корм, багатолітні й однолітні трави; плодово-ягідні культури. У тваринництві переважає м'ясо-молочний напрямок. Розвинуті свинарство, птахівництво. Допоміжне значення мають вівчарство, бджільництво, рибальство. Кормова база тваринництва: польове кормовиробництво, продук-

Село Наумівка Корюківського району. Нова вулиця.

ція комбікормової промисловості (22 заводи в 1987), відходи харчової промисловості, природні кормові угіддя. В області 84 тваринницьких комплекси, у т. ч. 32 — по виробництву яловичини, 17 — молока, 35 — по відгодівлі свиней.

Експлуатаційна довжина залізниць загального користування в 1988 становила 892,2 км, автомобільних шляхів — 6,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,9 тис. км. Розвинуте судноплавство по Дніпру, Десні і Сожу. В області діє 108 будівельних організацій. За роки одинадцятої п'ятирічки збудовано 1972 тис. м² жилої площі, в 1986 — 484 тис. м², у 1988 — 523,5 тис. м². На 1987 в Чернігівській області налічувалося 6431 підприємство роздрібної торгівлі і громадського харчування. На початок 1987 в області працювало 2611 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 1470 — у сільській місцевості.

У 1988 в області було 19,8 тис. лікарняних ліжок (138,4 на 10 тис. населення), медичну допомогу подавали близько 4,4 тис. лікарів і 13,3 тис. середнього медичного персоналу. Діяли амбулаторно-поліклінічні установи на 19 950 відвідувань за зміну, будинки відпочинку, санаторії, пансіонати.

У 1986—87 навчальному році в 870 загальноосвітніх школах навчалося 174,1 тис. учнів, у 21 середньому спеціальному навчальному закладі — понад 17 тис., у 24 професійно-технічних училищах — 14 тис. учнів. Вихованцями *Чернігівського вищого військово-авіаційного училища льотчиків* є льотчики-космонавти СРСР Л. Д. Кизим, П. І. Климук, О. І. Попов, Ю. В. Романенко і В. Г. Титов. Працювало 2 педагогічні інститути — у Ніжині і Чернігові, а також Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту, в яких навчалося понад 10 тис. студентів.

Діють науково-дослідні інститути: науково-виробничого об'єднання «Хімволокно», *Український інститут сільськогосподарської мікробіології,* а також Чернігівська обласна сільськогосподарська дослідна станція, Чернігівська дослідна станція по картоплі та ін. У числі позашкільних установ — 32 палаци і будинки піонерів та школярів, 27 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 15 станцій юних туристів, техніків, натуралістів.

У Чернігівській області діє 26 стадіонів, плавальний басейн у Чернігові, 308 спортивних залів, 306 стрілецьких тирів, 3617 спортивних майданчиків. У 1986 налічувалося 1926 ко-

Місто Щорс. Будинок культури.

лективів фізичної культури, які охоплюють 500 722 чоловіки. У 1986 було підготовлено 192 191 значкіст ГПО, 119 338 спортсменів масових розрядів, 1955 спортсменів-першорозрядників, 245 кандидатів у майстри спорту, 13 майстрів спорту СРСР, 3 майстри спорту міжнародного класу.

На Чернігівщині працюють 3 театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка, *Чернігівський театр для дітей та молоді* і *Ніжинський український драматичний театр*, а також обласна філармонія. На кінець 1986 в області налічувалося 1065 масових бібліотек (13,3 млн. одиниць зберігання), 1136 клубних установ, 1281 кіноустановка, 12 державних музеїв: Чернігівський історичний музей, Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, Щорський меморіальний музей М. О. Щорса, Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка, Прилуцький краєзнавчий музей, Остерський краєзнавчий музей, Ніжинський краєзнавчий музей та ін., Чернігівський архітектурно-історичний заповідник; 212 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громадських засадах. При культурно-освітніх установах діє 6,5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь 86,3 тис. чол., 75 колективів удостоєні звання народних. Серед них заслужений народний хор УРСР «Десна» Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно», народний хор Чернігівського камвольно-суконного комбінату, народна чоловіча хорова капела Чернігівської фабрики музичних інструментів.

Працює обласне видавництво «*Десна*». Виходять 2 обласні газети («*Деснянська правда*» і «*Комсомольський гарт*»), 22 міськрайонні і районні газети.

Чернігівська область багата археологічними, історичними та архітектурними пам'ятками. Значний внесок у розвиток вітчизняної науки і культури зробили уродженці Чернігівщини: філолог-славіст, історик і письменник О. М. Бодянський, мореплавець Ю. Ф. Лисянський, фізіолог Є. П. Вотчал, математик Г. Ф. Вороний, революціонер і винахідник М. І. Кибальчич, економіст М. В. Птуха, історики М. М. Бантиш-Каменський, О. Л. Нарочницький, М. В. Нечкіна, М. Н. Пет-

Чернігів. Нові квартали.

ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ і ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

23 0 23 км

- ⚑ Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
- ☆ Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр
- Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
- Історичні пам'ятки
- Архітектурні пам'ятки
- Археологічні пам'ятки
- Музеї
- Заповідні місця і пам'ятки природи

ровський, археолог Д. Я. Самоквасов, літературознавець В. П. Адріанова-Перетц, скульптор І. П. Мартос, художник М. С. Самокиш, письменники В. М. Забіла, С. В. Васильченко, І. А. Кочерга, П. Г. Тичина, В. М. Блакитний (Еллан), В. Г. Чумак, Олекса Десняк, письменник і кінорежисер О. П. Довженко, етнографи і фольклористи С. Д. Ніс та Б. М. Соколов, фольклорист і літературознавець Ю. М. Соколов, композитори Г. Г. Верьовка та Л. М. Ревуцький, актори М. К. Заньковецька, Г. П. Затиркевич-Карпинська та Г. М. Нелепп. На Чернігівщині бував укр. філософ і поет Г. С. Сковорода, жили й працювали укр. письменники Л. І. Глібов, М. М. Коцюбинський, М. А. Вербицький, Б. Д. Грінченко, В. І. Самійленко, М. К. Вороний, П. С. Кузьменко, Марко Вовчок, укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович. Понад 30 полотен і малюнків створено Т. Г. Шевченком під час перебування на Чернігівщині. Традиції великого Кобзаря в мистецтві продовжували І. М. Сошенко, В. І. Штернберг, І. І. Соколов, Г. М. Честахівський, М. І. Жук, І. Г. Рашевський. У Чернігові виступали трупи, очолювані основоположниками укр. реалістичного театру М. К. Садовським та М. Л. Кропивницьким, концертував М. В. Лисенко.

З Чернігівщиною пов'язані різні періоди життя укр. ученого, медика і педагога І. С. Орлая, ученого, конструктора ракетних космічних систем С. П. Корольова, академіка О. О. Богомольця, вітчизняного філософа і природознавця П. Г. Редькіна, рос. історика і філолога М. С. Державіна, укр. і рос. літературознавця В. І. Рєзанова, білорус. і рос. філолога Ю. Ф. Карського, рос. письменників М. В. Гоголя, М. В. Гербеля, Н. В. Кукольника, О. К. Толстого, Г. І. Успенського, укр. і рос. письменників Г. П. Данилевського та Є. П. Гребінки, укр. письменника і етнографа О. С. Афанасьєва-Чужбинського, білорус. письменника Ф. К. Богушевича, рос. художника М. М. Ге, укр. художників К. С. Павлова та А. М. Мокрицького, латиського художника Ю. Я. Федера, укр. акторів В. П. Ігнатенка та Б. Б. Лучицького. Тут бували письменники О. С. Пушкін, О. С. Грибоєдов, Адам Міцкевич, Л. М. Толстой, Максим Горький, композитори М. І. Глінка та П. І. Чайковський, художники І. Ю. Рєпін, М. О. Врубель, І. М. Прянишников, В. Є. та К. Є. Маковські. З історією краю пов'язані життя і діяльність багатьох представників революційного руху, борців за Радянську владу — Ю. М. Коцюбинського, М. Г. Кропив'янського, М І. Подвойського, В. М. Примакова, О. Ф. Федорова, М. М. Попудренка та ін.

Встановлені пам'ятники історичним діячам, представникам вітчизняної науки, культурним діячам, діячам Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Партійна організація області на 1.IV 1989 налічувала 95,5 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. Профспілки області об'єднували 645 тис. чоловік; комсомольські організації — 148,6 тис. чоловік. У 1967 за активну участь у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни та за успіхи в розвитку народного господарства Чернігівська область удостоєна ордена Леніна.

А

«А́БРИС ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ» — рукописний план Чернігова 1706. Важливе джерело з історії, істор. топографії, містобудування, архітектури, фортифікації Чернігова на рубежі 17—18 ст. та попередніх епох. В «А. Ч.» відтворені основні істор. території, архітектурні ансамблі й споруди Чернігова з околицями й тополандшафтними об'єктами (річки Десна і Стрижень, узгір'я, яри, заплави, ліси, дороги, вулиці тощо). Через обмеженість формату в «А. Ч.» дещо схематизовано просторові креслення (абриси) частин міста, течій річок, ущільнено відстані між ними, застосовано дві масштабні шкали. Основні віддалі й розміри вказані в написах та цифрах. План містить рисунки фасадів головних оборонних, культових та ін. споруд, в яких достовірно передано архітектурні особливості будівель. Житлова забудова уздовж вулиць і шляхів позначена умовними прямокутниками.

В «А. Ч.» зображені: Верхній замок — невелика колоподібна за планом фортеця, де розташовувався гарнізон урядових військ і яка займала мисову частину кол. давньоруського *Дитинця*, що над заплавою Десни; Перший замок Черкаський — кол. Дитинець; Другий замок Черкаський — кол. посад; третя безіменна укріплена частина, що прилягала до посаду від заходу, т. з. *Третяк*. Показано монастирі з соборами та ін. спорудами (*П'ятницький монастир, Єлецький Успенський монастир, Троїцький собор*).

За «А. Ч.» кожна частина міста була оточена валами, сухими ровами, дерев'яними стінами, тинами, палісадами, баштами. Верхній замок (довж.— 40, шир.— 30 сажнів) налічував сім башт (одна проїзна). Башти були двох'ярусними, можливо шестистінними, з високими шатровими покрівлями, завершеними флюгерами-прапорцями. На подвір'ї стояла дерев'яна тризрубна триверха Михайлівська церква.

З боку Десни до Верхнього замку прилягала «Солдатська слобода», оточена палісадом (довж.— 170 саж.). Перший замок Черкаський (довж.— 155—200, ширина — 200 саж.) налічував 15 башт (чотири проїзні). Тут стояли муровані церкви: Соборна (*Спаський собор*) і Воскресенська церква, дерев'яні: Благовіщенська (п'ятизрубна п'ятиверха) і Богословська (тризрубна триверха) церкви. Мурований *Борисоглібський собор* розташовувався на архієпископському подвір'ї і на кресленні позначений прямокутником із хрестиком. Прямокутником з написом позначена ратуша.

Другий замок Черкаський (довж.— 385, шир.— 120—220 саж.) мав 12 башт (дев'ять проїзних). Тут зображені мурована *Катерининська церква* (показана тридільною триверхою, оскільки на ті часи ще була, мабуть, недобудована), дерев'яні — Миколаївська церква (п'ятизрубна семиверха) та Здвиженська (тризрубна триверха з опасанням та дзвіницею, прибудованою від Заходу).

Третяк (довж.— 200 саж., шир.— 150 саж.) оточували вали та рови без башт. Всередині стояла дерев'яна Покровська церква (тризрубна триверха). На придеснянських схилах неподалік від *Троїцько-Іллінського монастиря* пунктирною лінією, без зазначення назви показано абриси *Іллінської церкви*.

Усього в «А.Ч.» зображено 34 башти та 15 культових будівель.

На північ від Третяка позначено два безіменні кургани Один із них (вис. до верхів'я — 4 саж., довжина окружності підошви — 58 саж.) ототожнюють із *Чорною могилою*. Ще один курган із капличкою на верхів'ї був розташований у заплаві Десни напроти Катерининської церкви. До нього прилягала складська будівля — «мигазеин». Вгору по р. Стрижень, напроти Другого замку було влаштовано греблю з млином на декілька кіл. На лівому березі ставка зображено «подворок полковника». На той час черніг. полковником був П. Л. Полуботок. На просторій, розгородженій на кілька частин садибі з садом, стояв великий мурований будинок, який з чола поділявся на дві половини двоярусним ганком із гостроверхим дашком і барокковим фронтоном. Кожна половина з чола мала по троє вікон. Висока, мабуть, із заломами покрівля завершувалася на причілках гостроверхими декоративними шипцями. Униз по Десні показано наплавний (на човнах) міст.

Фрагмент «Абрису Чернігівського», 1706.

Техніка виконання — папір, туш, перо, пензель, олівець. Масштаб — у сажнях. Розмір — 63 × 97 см. У верхньому лівому куті — декоративно-геральдична композиція із зображенням прапорів, зброї, гербів, монограмою «Ц. В. К. П. А.» («Царь и Великий Князь Петр Алексеевич») тощо. Назва «Абрис Чернігівський» — на стрічці. На звороті позначено: «10. Чертеж Черниговской. 706-го октября в 31 день подал в Санкт-Питербурхе ис Чернигова Жилова полку прапорщик Иван Ильин сын Доли...» (далі нерозбірливо). «А Ч.» зберігається у відділі рукописів Бібліотеки АН СРСР в Ленінграді в зібранні карт, планів, креслень, малюнків, гравюр Петра І. Іл.— табл. XXXIII.

АВДЕ́ЄНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Вишнева; Новозаводський р-н, тер. кол. с. Коти; з 1973 — включено в межу міста). Простягається паралельно залізнич. колії до вул. Тичини. Названа в грудні 1973 на честь Героя Рад. Союзу (1943), ген. майора Авдєєнка Петра Петровича (1901—56), який нар. в с. Коти. 18-річним юнаком добровільно вступив до Червоної Армії, брав участь у боях під час громадян. війни. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, дивізією, 51-м стрілецьким корпусом. Похований у Києві. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

АВДІЄВЕ ÓЗЕРО — заплавне озеро в Менському р-ні, на правому березі Десни (бас. Дніпра), за 3 км від с. Максаків. З Десною сполучається протокою, яка влітку часто пересихає. Довж. бл. 1400 м, шир. до 100 м, пл. 0,14 км², глиб. до 4 м. Улоговина видовженої форми. Береги високі, круті, порослі верболозом, ожиною та хмелем. Живлення грунтове, дощове й частково за рахунок водообміну з Десною. Т-ра води влітку +18, +19° на глиб 0,5 м від поверхні та +12, +13° — на глиб. 3,5 м Взимку замерзає. Прозорість води до 1 м. На дні — мулисті та частково мулисто-піщані відклади. Серед прибережно-водяної і водяної рослинності переважають ценози очерету звичайного і латаття білого З риб водяться карась, лин, окунь, щука, плітка та ін. На берегах — місця гніздування очеретянки, кобилочки солов'їної, погонича та ін. птахів. Рибальство.

АВДІЇВКА — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Шаболтасівка. Розташована за 39 км від райцентру і за 18 км від пристані Мезин на Десні. 2340 ж. (1988). Перша згадка — 1596. Власниками А. були черніг. полковник В. Дунін-Борковський (1672—1702), миргород. полковник, потім гетьман Д. Апостол (1702—28), укр. поміщики Скоропадські (1728—1918). У 1866 в А. налічувалося 239 дворів, 1818 ж.; Казанська церква (1864); 1897 — 524 двори і 2825 ж. Населення А. брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54, революц. подіях 1905—07. У 1847 засн. цукровий з-д (на хут. Наталівському поблизу А.). Двічі, згодом — п'ять раз на рік збирались ярмарки. Діяло земське однокласне уч-ще (1875).

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1921 засн. комуну «Свобода» (1930 перетворено на колгосп «Перемога»). У 1933 було організовано МТС.

В А. — центр. садиба колгоспу «Прогрес» (виробничий профіль — м'ясо-молочне тваринництво), с. ш., Будинок культури на 450 місць, 2 б-ки (27 тис. од. зб.), лікарня, поліклініка, пологовий будинок, 2 медпункти, 2 ясел-садків, краєзнавчий музей (на громад. засадах). Водогін, електростанція (1938), автостанція, газобалонне забезпечення. При с. ш. діє клуб інтернаціональної дружби (з 1970). Є первинна орг-ція т-ва рад.-чехословацької дружби. Братські могили рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від нім. фашистів. 1958 встановлено немор. плити в пам'ять про земляків, що полягли (298 чол.) у роки Великої Вітчизн. війни. Поблизу А.— курган і поселення часів Київської Русі (10—13 ст.).

АВІÁТОРІВ ВÝЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-й і 2-й провулки, пров. Олега Кошового; Деснянський р-н). Простягається від вул. Олега Кошового з Пн. на Пд. Провулки, з яких була утворена вулиця, прокладені після Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1981 їх об'єднали в А. в. Забудована індивід. житл. будинками.

АВТОМОБІ́ЛЬНО-ТРÁНСПОРТНЕ ОБ'ЄДНАННЯ Черніг. облспоживспілки. Ств. 1975 на базі транспортно-експедиц. контор області. Управління та головне підприємство — в Чернігові, в райцентрах — відповідні відділи та служби. Здійснює централізований вивіз товарів з баз та складів споживачам. Розташоване на вул. Промисловій № 15/13.

ÁГІНА О. О. МОГИ́ЛА у с-щі Качанівці Ічнянського р-ну. Агін Олександр Олексійович (1817—75) — рос. графік. У 1834—39 навчався в петерб. АМ у К. Брюллова. Автор ілюстрацій до творів М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, Є. П. Гребінки. У 1853 переїхав до Києва. Викладав малювання в кадетському корпусі (до 1864), працював гримером і бутафором у театрі Бергера. Останні роки жит-

тя провів у Качанівці, навчав малюванню дітей поміщика В. В. Тарновського.

АГІТПОЇЗД ІМ. В. І. ЛЕ́НІНА. Перебував на Чернігівщині в кін. вересня — на поч. жовтня 1920. Його очолював голова ВУЦВК Г. І. Петровський (див. *Петровського вулиця*), який разом з відповідальними працівниками ВУЦВК і РНК УРСР побував у Ніжинському, Сосницькому, Городнянському, Кролевецькому повітах і в губернському центрі — Чернігові. Г. І. Петровський та працівники, що його супроводжували, брали участь у роботі повітових з'їздів Рад, Комітетів незаможних селян (КНС) та ін. орг-цій, проводили наради відповідальних працівників, виступали з доповідями.

Працівники агітпоїзда також відвідували села, знайомилися з справами на місцях, зустрічалися з селянами, проводили орг.-інструкторську роботу. У Сосницькому повіті після участі в роботі повітового з'їзду КНС з представниками сільс. і волосних виконкомів Г. І. Петровський побував у с. Баба (тепер с. Жовтневе Менського р-ну), с. Макошине, у містечках Мені та Корюківці. Колектив агітпоїзда надав значну допомогу волосним, повітовим і губ. парт. і рад. органам у справі поліпшення парт. роботи, зміцнення місц. органів влади, союзу робітн. класу з незаможним селянством, мобілізації місц. ресурсів для надання всебічної допомоги Червоній Армії.

АГРОПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС (АПК) Чернігівської області. Ств. 1985. Об'єднує 523 колгоспи і міжколг. орг-ції, 73 радгоспи і держгоспи, 127 установ та орг-цій харч. і переробної пром-сті. За госп-вами закріплено 2052 тис. га с.-г. угідь, у т. ч. 1459 тис. га орної землі. Налічується 564 тис. га сінокосів і пасовищ, 638 тис. га лісів, з них 218 тис. га колгоспні, 387 тис. га — державні. Грунти переважно низької родючості (якісна оцінка — 52 бали). На один колгосп припадає 3,6 тис. га с.-г. угідь, у т. ч. 2,5 тис. га орної землі. В області щороку виробляють 1,7—1,9 млн. т зерна, 1,5—1,6 млн. т картоплі (кожна п'ята тонна картоплі в республіці — чернігівська), 1,1—1,2 млн. т цукрового буряка, 25—28 тис. т льоноволокна, бл. 200 тис. т м'яса, 850 тис. т молока, 150—160 млн. штук яєць.

«АГРОТЕХНІ́ЧНА СТОРІ́НКА» — с.-г. газета, яка друкувалася на сторінках газ. «*Соціалістичний наступ*». Видавалася 1936 у с. Варві.

АДА́РИЧА І. І. МОГИ́ЛА у с. Вишнівці Ічнянського р-ну. Адарич Іван Іванович (1886—1919) — учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Ічнянському р-ні, голова Вишнівського ревкому. Розстріляний денікінцями в серпні 1919. Спочатку був похований на місц. кладовищі, в 1972 прах перенесено в сільс. парк. На могилі І. І. Адарича встановлено стелу (висота 1,5 м) з його фотографією.

АДМІНІСТРАТИ́ВНІ ВІ́ДДІЛИ ВИКОНА́ВЧИХ КОМІТЕ́ТІВ ОКРУЖНИ́Х РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ (окррадмінвідділи). Організ. в березні 1923 як відділи управління при окружних виконкомах, у т. ч.— Чернігівському, Ніжинському, Новгород - Сіверському, Сосницькому і Прилуцькому. У квітні 1924 перетворені на адм. відділи окрвиконкомів. Здійснювали нагляд за виконанням постанов рад. органів влади, керували органами міліції і відділами загсу, вели облік іноземних підданих, видавали зарубіжні паспорти. Мали підвідділи: заг., адм.-орг., адм. нагляду та контролю, інформаційний, реліг. культів, загсу, бухгалтерію. Припинили діяльність 1930 у зв'язку з ліквідацією округів.

АКЦИ́ЗНЕ УПРАВЛІ́ННЯ — місцева установа, що відала непрямими податковими надходженнями (т. з. акцизами) Черніг. губ. Ств. 1862 на підставі «Положення про акцизні збори» від 4.VI 1861. Здійснювало контроль за надходженням акцизних зборів з цукр. виробництва, спиртних напоїв, тютюну, освітлювальних масел, сірників тощо. До 1881 існував акциз і на сіль. Губ. А. у. керувало окружними А. у., які виконували аналогічні функції на місцях. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Документальні матеріали (1862—1919) зберігаються в Архіві Черніг. обл.

АЛГА́ЗІНА О. К. МОГИ́ЛА в м. Прилуках. Міститься на новому міському кладовищі, біля автошляху Прилуки — Сергіївка. Алгазін Олександр Кузьмович (1914—85) — підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в с. Голубівці (тепер смт Комісарівка Перевальського р-ну Ворошиловградської обл). В армії з 1936. Закінчив Єйську авіаційну школу штурманів. Учасник рад.-фінл. і Великої Вітчизняної воєн. Після війни проходив службу, працював і жив у м. Прилуках. На могилі споруджено пам'ятник (вис. 2 м) з чорного граніту, з портретом.

АЛЕ́Я ГЕРО́ЇВ у Чернігові. Розташована в центр. частині міста на тер. кол. *Валу* між сучасними вул. Леніна і вул. Шевченка. Створена відповідно першому повоєнному плану міста 1946, 1960—61. На А. Г. встановлено погруддя видатних діячів рад. держави, героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громад. і Великої Вітчизн. воєн, чий життєвий шлях пов'язаний з Чернігівщиною: Ю. М. Коцюбинського (1970; скульптори Ф. Коцюбинський, К. Кузнецов, арх. Г. Урусов, К. Джанашия); В. М. Примакова (1972, скульптор Ф. Коцюбинський, арх. Г. Урусов), В. О. Антонова-Овсієнка (1973; скульптор О. Скобликов, арх. Б. Семеняк, В. Устинов), М. І. Подвойського (1977, скульптор Г. Гутман, арх. А. Ігнащенко), М. О. Щорса (1977, скульптор О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко), М. Г. Кропив'янського (1977; скульптор М. Короткевич, арх. В. Гнєздилов), М. П. Кирпоноса (1981, скульптор О. Скобликов, арх. В. Устинов, О. Зайцев). До ансамблю включено погруддя М. В. Фрунзе, встановлене 1928 (відновлене 1948; див. окремі ст. про погруддя, встановлені на честь вищеперелічених діячів, а також ст. про вулиці, названі їх іменами). Іл.— табл. XII.

АЛЬМАНА́ХИ ЛІТЕРАТУ́РНІ — збірки літ. творів, неперіодичні видання, що виходили в друкарнях чернігівського губернського правління. А. л. заміняли заборонену царським урядом укр. періодичну пресу. В 19 — на поч. 20 ст. були майже єдиним виданням, де друкувалися укр. літ. твори. Див. *«Батькове віщування та інше»*, *«Вірна пара та інше»*, *«Криничка»*, *«Степові квітки»*, *«Хвиля за хвилею»*.

АНАНА́СОВЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Хотівлі Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. М. Попудренка. Площа 285 га.

АНДРІ́ЇВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Вербчі. На її березі — с. Андріївка Городнянського р-ну.

АНДРІ́ЇВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані населені пункти Автуничі, Зоряне, Ломоносове і Старосілля. Розташована за 16 км від районного центру та за 6 км від залізнич. ст. Хоробичі. 285 ж. (1988). Вперше згадується 1715. Назва походить від імені її власника Андрія Стаховича. У 1866 А. мала 97 дворів, 777 ж., винокурний з-д; у 1897 — 164 двори, 1076 ж., дерев. церква Різдва Богородиці (1889). Рад. владу встановлено в січні 1918. У А.— дільниця колгоспу «Комуніст», поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, пологовий будинок, Будинок культури на 300

місць, б-ка (3,5 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, споруджено надгробок. У 1959 встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, що полягли (387 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Біля с. Автуничі — поселення і 3 курганні могильники часів Київської Русі.

АНДРІЇВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Селихів і Томашівка. Розташована на р. Удай, за 15 км від райцентру та за 17 км від залізнич. ст. Ічня. 600 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В А.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — зернові та овочеві культури, м'ясо-молочне тваринництво), 8-річна школа, медпункт, ясла-сад, клуб на 148 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). У 1975 споруджено пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (125 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

АНДРІЇВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Балин (прит. Десни), за 27 км від Чернігова і за 17 км від залізнич. ст. Жидиничі. 1069 ж. (1988). Засн. в серед. 15 ст. У 1866 — 210 дворів, 1251 ж., у 1897 — 484

Андріївська церква у Стольному.

двори, 2886 ж. Був винокурний з-д, мурована Михайлівська церква (1782), земська школа, б-ка. З 1913 діяло *Андріївське вище початкове училище*. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — вирощування зернових і технічних культур), відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, клуб на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, у якій поховано і Героя Рад. Союзу П. К. Мурахтова (див. *Мурахтова вулиця*), встановлено 1958 надгробок; у 1964 — пам'ятник на честь воїнів-односельців, загиблих (242 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У 1782—89 в А. жив і працював історик, військ. інженер, топограф, генерал-майор О. І. Рігельман, автор «*Літописного повіствування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі*». В А. виявлено поселення періоду Київської Русі (10—13 ст.).

АНДРІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА в с. Стольному (тепер Менського р-ну). Споруджена 1782 в стилі класицизму на замовлення графа О. А. Безбородька над могилою його батька. За своїми формами наближається до проекту усипальні в с. Стольному, виконаному арх. Дж. Кваренгі. Мурована, квадратна у плані, чотиристовпна, однобанна, одноапсидна. З'єднана переходом з двох'ярусною дзвіницею (1864). Див. *Мусіних-Пушкіних садиба.*

АНДРІЇВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1913. Містилося в с. Андріївці Черніг. пов. (тепер Чернігівського р-ну). Мало 4 класи. У 1915 налічувалося 128 учнів (85 хлопців, 43 дівчини).

АНДРО́НИКІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком 300 років. Міститься в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

АНДРУСЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н). Простягається від вул. Красносільського до лісу. Прокладена 1980. Того ж року названа на честь Героя Рад. Союзу (1944) Андрусенка Корнія Михайловича (1899—1976) — уродженця с. Парафіївки (тепер смт Ічнянського р-ну Черніг. обл.). К. М. Андрусенко добровільно вступив до Червоної Армії, захищав Рад. владу на фронтах громадян. війни. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 пройшов шлях від рядового бійця до командира полку. А. в. забудовується індивід. житловими будинками.

АНДРУ́СІВСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1667 — угода між Росією і шляхет. Польщею про припинення війни 1654—67, підписана 9.II 1667 в с. Андрусові біля Смоленська. За угодою між Росією і Польщею встановлювалося перемир'я на 13 $^1/_2$ років. Польща повернула Росії Смоленськ і Сіверську землю (див. *Чернігово-Сіверська земля*), визнала входження *Лівобережної України*, а в її складі й Чернігівщини, до Росії.

АНИ́СІВ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Лукашівка. Розташований на лівому березі Десни, за 8 км від Чернігова. 1841 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 17 ст., назва походить від імені черніг. боярина Аниса (Онисима), який володів тут хутором. З 1672 належав *Єлецькому Успенському монастирю*, входив до складу Вибельської сотні Чернігівського полку. 1797 А. увійшов до Янівської волості того ж повіту. З 1786 село належало державі. У 1866 в А. налічувалося 186 дворів, 1038 ж., в 1897 — 298 дворів, 1732 ж. У 80-х рр. 19 ст. відкрито першу земську школу. Була дерев. Георгіївська церква (1901). Селяни А. брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу встановлено в січні 1918. Мешканці села вели партизан. боротьбу проти нім. окупантів у 1918 (комісаром загону став місцевий житель С. Луговий). Перший колгосп «Всесвітній Жовтень» створено 1931 (існує і тепер); 1939—40 — брав участь у Всесоюзній с.-г. виставці в Москві. 1931 поч. школу перетворено на семирічну. Діяв клуб, б-ка. Під час Великої Вітчизн. війни у 1941 з колгоспників створено винищувальні загони. Частина селян А. пішла у партизани; П. Герасименко став комісаром одного з загонів партизан. з'єднання «За Батьківщину» (з 1982 — центр. садиба колгоспу носить його ім'я). Будинок культури на 380 місць, готель, с. ш., філіал Черніг. муз. школи, спортивний комплекс, дитсадок, б-ка (12 тис. од. зб.), універмаг, відділення зв'язку, АТС. А. радіофіковано 1951, електрифіковано — 1952.

З А. пов'язані життя і діяльність Героя Соц. Праці, лауреата Держ. премії УРСР О. Я. Дмитренка (1977, 1966) і Героя Соц. Праці А. С. Герасименка (1958; кол. голова колгоспу, автор книги «Колгосп краю Поліського»). Історія колгоспу, життя його трудівників відображені у повісті письменника В. Г. Большака «Поїдем за Десну». У 90-х рр. 19 ст. село відвідав і писав його краєвиди художник О. Г. Сластіон. У селі пам'ятник В. І. Леніну (1969), братська могила рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села; меморіал Слави (1987) на честь земляків, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни. В А. та поблизу села виявлено залишки поселень часів неоліту, бронзи, раннього заліза (5—1 тис. до н. е.), періоду Київської Русі (9—13 ст.).

АНИ́СІВСЬКА ДА́ЧА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Сосновий ліс. Розташована в Чернігівському р-ні

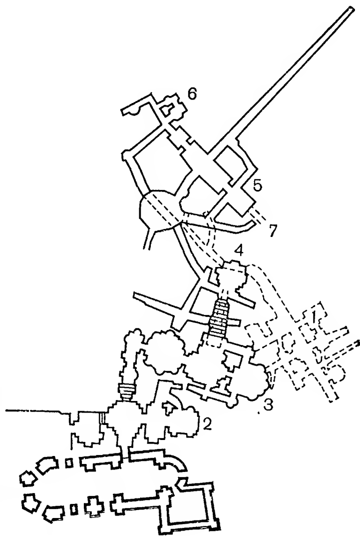
Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 2 га.

АНИ́СІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ 3—5, 8—13 ст. Розміщене на пн околиці с. Анисова Чернігівського р-ну на мисі, утвореному краєм лівобережної тераси р. Десни і яром. У плані має овальну форму (200 × 55 — 70 м). Від оборонних споруд фортеці з напільного сх. боку збереглися сліди дуже замитого рову. З Пн. і Зх. до підніжжя городища підступає заплава, заболочена в давнину. Пд. схили захищені глибоким яром. В'їзд знаходився з напільного боку. Культурний шар потужністю 0,5—0,7 м містить фрагменти ліпної кераміки київської (3—5 ст.) і роменської (8—9 ст.) культур, а також кружальної давньоруської кераміки (10—13 ст.). А. г. належало, напевне, одному з васалів черніг. князів і відігравало роль форпосту в Задесенні. Фортеця зруйнована під час монголо-тат. навали в 1239.

На Сх. від городища на пн. околиці села знаходиться поселення того ж періоду, що й городище. Площа бл. 2 га. Потужність культурного шару 0,3—0,5 м, в якому зустрічаються фрагменти ліпної кераміки київ. культури 3—5 ст., матеріал давньоруського часу: вироби з металу, шиферу і кістки, уламки скляних браслетів, ливарних формочок, металевих і склоподібних шлаків. Знахідки давньорус. кераміки зустрічаються і на Пд. від городища, на протилежному боці яру. У 10—13 ст. поселення відігравало роль неукріпленого посаду біля городища. Припинило існування у серед. 13 ст.

АНИ́СІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Анисова Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Всесвітній Жовтень». Площа 132 га.

АНТО́НІВКА — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Макіївка. Розташована на р. Удай, за 22 км від райцентру та за 15 км від залізнич. ст. Линовиця. 989 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У А.— центр. садиба колгоспу «Перше травня» (спеціалізується на виробництві зернових, технічних і овочевих культур), діє молочний комплекс. Відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, дві б-ки (12 тис. од. зб.). Уродженцями А. є Герої Соц. Праці: У. С. Андрієнко, Г. Ф. Візир, М. К. Волик, Т. А. Волик, В. Є. Євтушенко (всі — 1949). Уродженцем с. Макіївки є Герой Рад. Союзу, командир партизан. з'єднання проф. О. В. Тканко. Встановлено надгробки на могилі першого голови волвиконкому Г. П. Фесенка, забитого куркулями в 1920, обеліски на 2 братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення А. від нім.-фашист.

Антонієві печери у Чернігові План. 1. Перший ярус, келія і поховання. 2. Другий ярус, церква Антонія. 3. Церква Феодосія. 4. Третій ярус, каплиця з похованнями. 5. Четвертий ярус, церква Миколи Святоші. 6 Келія Антонія Печерського. 7. Четвертий ярус, нова галерея.

загарбників, обеліск Слави (1967) в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (360 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. В А. збереглася пам'ятка архітектури 19 ст. *Покровська церква.* Біля с. Макіївки виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

АНТО́НІВСЬКИЙ — гідрологіч заказник (з 1979). Болотний масив у заплаві р. Удаю. Розташований біля с. Антонівки Варвинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Перше травня». Площа 704 га.

АНТО́НІЄВІ ПЕЧЕ́РИ у Чернігові. Засн. Антонієм Печерським (983—1073) — церк. діячем Київської Русі, одним із засновників Києво-Печерського монастиря, уродженцем Любеча. 1069 після поразки повстання киян проти кн. Ізяслава був змушений залишити Київ і на запрошення кн. Святослава Ярославича прибув до Чернігова, де, «возлюби Болдыню гору», розпочав будівництво печерного комплексу, який склав основу старод. Іллінського монастиря (див. *Троїцько-Іллінський монастир*). Протягом 11—18 ст. багато разів перебудовувалися й розширювалися. Унікальний підземний архітектурно-просторовий комплекс складається з системи галерей, окремих споруд і приміщень, які у чотири яруси пронизують один з пагорбів *Болдиних гір.* Загальна довжина А.п. — 315 м. Найдавніший ярус розташований на глибині 12 м. На другому ярусі містяться церкви Антонія і Феодосія (найбільша за розмірами, її висота — 8,4 м), на третьому — каплиця з похованнями, на четвертому — церква Миколи Святоші та келія Антонія Печерського. Дослідження останніх років виявили досі невідомі частини печер і старовинні написи на них. На підставі здобутих матеріалів 1980 розпочато реставраційні роботи. А. п. розташовані на вул. Гліба Успенського № 33. Іл.— табл. VI, VII.

АНТО́НОВА-ОВСІЄ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Успенська, 1927—80 — Південна; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Л. Толстого до пд. околиці міста. У жовтні 1980 названа на честь Антонова Овсієнка Володимира Олександровича (1883—1938) — професіонального революціонера, рад. держ. і військ. діяча, дипломата. Н. у Чернігові в буд. по кол. вул. Успенській в сім'ї поручика. У жовтні 1917 був одним з керівників штурму Зимового палацу в Петрограді. У період громадян. війни, з березня 1918 — верх. головнокомандуючий рад. військами на Україні, входив до складу Рад. уряду України — Нар. Секретаріату. У січні — червні 1919 — командуючий Укр. фронтом. На *Алеї Героїв* у Чернігові встановлено *Антонова-Овсієнка В. О. погруддя.* Вул. прокладена на поч. 19 ст. Забудована житл. будинками.

АНТО́НОВА-ОВСІЄ́НКА В. О. ПОГРУ́ДДЯ в Чернігові. Встановлено 1973 на Алеї Героїв на честь

Погруддя В. О. Антонова-Овсієнка у Чернігові.

В. О. Антонова-Овсієнка (див. *Антонова-Овсієнка вулиця*). Композиція пам'ятника — бронзове погруддя розміром 3 натури, встановлене на постаменті з цільного гранітного блоку (лабрадориту), який являє собою чотирикутну тумбу, відполіровану з двох фасадних боків і грубо обтесану — з тилових (3 м × 0,7 м × 0,7 м). Пам'ятник поставлений на чотирикутний стилобат (1 м × 0,9 м × 0,15 м). На передній площині п'єдесталу напис: «Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко, 1883—1938», на лівій площині (знизу): «Видатний військовий діяч Радянської України». Автори: скульптор О. П. Скобликов, архітектори Б. П. Семеняк і В. М. Устинов.

АНТО́ШИНА Д. І. МОГИ́ЛА в м. Щорсі. Антошин Давид Іванович (1888—1962) — учасник громадян. війни, командир батареї Таращанського полку Першої Української радянської дивізії. Відзначився у боях під час визволення Чернігівщини і Київщини від петлюрівців. Після закінчення громадян. війни на рад. і парт. роботі. Помер у Щорсі. Похований на міськ. кладовищі, на його могилі встановлено обеліск.

АПО́СТОЛА П. Д. ЩОДЕ́ННИК — щоденні записи Апостола Петра Даниловича (?—1758) — полковника Лубенського полку (1728—57), сина гетьмана Лівобережної України Д. П. Апостола. Виховувався в одному з пансіонів Петербурга. У 1726—30 перебував у Петербурзі і Москві як заложник через недовір'я царського уряду до батька. З травня 1725 по травень 1727 вів франц. мовою щоденник, що містить відомості про побут козацької старшини, політ. події та соціально-екон. розвиток Лівобережної України 18 ст., в т. ч. й Чернігівщини.

АПТЕ́КИ. Перші документ. відомості про наявність А. на Чернігівщині відносяться до 1740 (див. *Ніжинські аптеки*). У Чернігові першу А. відкрито 1782. У 1914 в Черніг. губ. налічувалося 57 приватних, 4 земські та одна А. Червоного Хреста. В них працювало 98 фармацевтів і 59 учнів.
На Чернігівщині, за свідченням О. Ф. Шафонського (див. *Шафонського О. Ф. могила*), налічувалося 76 дикоростучих і понад 20 культивованих лікарських рослин, які вирощувалися в садах та на городах (лаванда, цикорій, аніс, м'ята, шалфей, тмин, рута, селера, майоран та ін.). Всі вони заготовлялися А. і використовувалися як сировина для виготовлення різних ліків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції націоналізовано 51 А. 1919 в А. Чернігівщини працювало 59 фармацевтів, 1921 — 79 фармацевтів і 100 практикантів. Того ж 1921 — відкрито річні курси для аптечних практикантів у Чернігові та Ніжині. 1920 створено губ. аптечний склад, а при ньому — галеновий відділ, що послужив основою для організації згодом галено-фасувальної лабораторії та фарм. ф-ки. 1929 почала діяти хіміко-фарм. лабораторія при окружній лікарні. 1930 створено обласне аптечне управління для керівництва роботою 54 госпрозрахунковими аптеками, 14 аптечними магазинами, хіміко-фарм. лабораторією, аптечним складом. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 діяли 33 міські і 65 сільс. А., 346 аптечних пунктів, 2 склади. Після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. окупантів було відроджено зруйноване аптечне г-во. 1945 вже діяло 76 А., 404 аптечні пункти, де працював 181 фахівець з вищою і серед. фарм. освітою. У наступні 20 років відкрито 109 нових А. У Чернігові збудовано нові приміщення обл. аптечного складу та контрольно-аналітичної лабораторії, приміщення для 70 А. області. З 1975 почалася організація

спеціалізованих аптек: готових ліків, лікарських трав, дитячих. 1986 відкрито велику міжлікарняну А. в Чернігові, почало діяти одно з перших у республіці виробниче об'єднання «Аптечний склад — фармацевтична фабрика». Аптечна система області в 1988 мала 206 А., 777 аптечних пунктів. Працювало 980 фармацевтів.

АРСЕНА́ЛЬЦІВ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-а Подусівська; Новозаводський р-н, тер. Старої Подусівки). Простягається від вул. Гагаріна до вул. Заньковецької. Названа 1960 на честь робітників київ. з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна, які уславилися своїми революц. традиціями. Під час Січневого збройного повстання 1918 у Києві загинув його активний учасник, один із організаторів Черніг. більшовицької орг-ції В. А. Селюк (див. *Селюка вулиця*). Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

АРТАМО́НОВА Ф. В. МОГИ́ЛА в смт *Куликівці* (на вул. Партизанській). Артамонов Федір Володимирович (1906 — 44) — гв. підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). З липня 1943 — командир 25-ї гвард. Ніжинської механізованої бригади. Відзначився при визволенні Куликівки від нім.-фашист. загарбників 18.IX 1943. Його ім'ям названа одна з вулиць.

АРТЕ́МА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Борисівська; Деснянський р-н, біля П'яти Кутів, на тер. кол. Ганжівщини). Простягається від вул. Тельмана до вул. Челюскінців. Названа в 1940 на честь Артема (Сергєєва) Федора Андрійовича (1883—1921) — професіонального революціонера, рад. парт. і держ. діяча, члена КПРС з 1902. 1905 — очолював Харків. більшовицьку орг-цію. 1917—20 — працював на Україні (Харків, Донецьк). Прокладена на поч. 90-х рр. 19 ст., забудовувати її почали в 20 ст. Багато років на цій вулиці було Черніг. лісництво.

АРТИ́Ш. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Крогивни (бас. Дніпра). Тече тер Ічнянського р-ну.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА КОМІ́СІЯ для підготовки XII археологічного з'їзду в Харкові 1902. Створена 1900 при Ніжин. історико-філол. ін-ті на чолі з викладачем гімназії Й. В. Добіашем. За два роки комісія, до якої входили переважно члени згаданого т-ва, зібрала 175 археологічних та етнографічних матеріалів. Діяльність А. к. висвітлювалася в «*Черниговских епархиальных ведомостях* (*известиях*)» і «*Черниговских губернских ведомостях*».

АРХИ́ПІВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпоряд. села Галаганівка, Грем'ячка (до 1988), Зоря і Леонівка. Розташована на правому березі р. Ревни, за 18 км від районного центру і за 11 км від залізнич. ст. Угли-Завод. 417 ж. (1988).

Село вперше згадується 1677. Належала новгородському сотнику Д. Пушкаренку, з 1696 — шептаківському сотнику Маньківському, з 1710 — Шептаківській волості. В 1866 — 79 дворів, 583 ж., дерев. Різдва Богородиці церква; у 1897 — 174 двори, 954 ж., діяла земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Перше травня» (спеціалізується на вирощуванні льону, картоплі, зернових), відділення зв'язку. 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок. Будинок культури на 350 місць, б-ка (7 тис. од. зб.), АТС на 100 номерів. Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли (167 чол) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

АРХІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБКО́МУ КОМПА́РТІЇ УКРАЇНИ партійний — н.-д. установа, головним завданням якої є концентрація, зберігання та використання з наук. і практичною метою документів і матеріалів обл. парт. і комсомол. організацій. Ств. 1935 в м. Чернігові. Початок формуванню його фондового складу поклали іст. парт. і держ. архіви. На Чернігівщині комісію по вивченню історії партії було створено 1922. У липні 1941 А. евакуйовано до м. Чкалова. Відновив роботу в Чернігові 1944. Зберігає документи губ., обласних, окружних і районних к-тів партії і комсомолу, первинних парт. орг-цій, партизан. з'єднань та ін., що охоплюють період з 1918 (окремі документи є за 1917). З використанням документ. матеріалів А. видано: «Нариси Чернігівської обласної партійної організації» (1970; 2-е вид., 1980), кн. «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.)», «Черниговщина в годы гражданской войны (1919—1920 гг.)», «Социалистическое строительство на Черниговщине (1921—1941 гг.)», «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)», «Социалистическая Черниговщина 1946—1980».
Спільно з Архівом Чернігівської області, архівами Брянської і Гомельської областей видані збірки документів «Плечом к плечу» — про бойову співдружність трудящих трьох областей у роки громадян. (1918—20) і Великої Вітчизн. (1941—45) воєн, «Сила братства (1946—1977 гг.)» — про дружбу і співробітництво трудящих Брянської, Гомельської і Черніг. областей. Розташований на вул. Леніна № 59.

АРХІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ О́БЛАСТІ державний. Засн. 1922. З січня 1923 мав назву Черніг. губернський істор. архів, з 1926 — Крайовий істор. архів, з 1932 — Обласний істор. архів, з 1941—Архів Черніг. області, з 1958 — Черніг. обл. держ. архів. З 1981 — сучас. назва. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 найцінніші документи архіву були евакуйовані в Ульяновськ. Під час війни бл. 1 млн. справ документальних матеріалів і б-ка архіву (бл. 100 тис. томів) загинули. Архів відновив роботу після визволення області від нім.-фашист. загарбників у вересні 1943. Тепер тут зосереджено понад 1,7 млн. справ з історії Чернігівщини з кін. 18 ст. і до наших днів (є окремі документи за 17—1-у пол. 18 ст.). Серед них: документи черніг. цивільного губернатора, губ. правління, магістратів, міських управ, установ охорони здоров'я, освіти, культури. Рад. період представлений фондами губернського, повітових і волосних ревкомів, обласного, окружних, районних, міських виконкомів та ін. Науково-довідкова б-ка архіву налічує понад 9 тис. примірників книг і журналів; зберігаються, зокрема, «*Справа про всі в Малій Росії казенні будинки*» за 1781, місцеві газети з 1843 до наших днів (є окремі номери більшовицьких газет «Искра», «Пролетарий», «Социал-демократ»). Складені системат., геогр. та іменний каталоги, путівник по архіву. Має відділи в Ніжині і в Прилуках. Розташований в *Архієпископа будинку* у Чернігові, на вул. Фрунзе № 2.

АРХІВИ. Див. *Архів Чернігівського обкому Компартії України, Архів Чернігівської області, Ніжинський відділ архіву Чернігівської області, Прилуцький відділ архіву Чернігівської області.*

АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ О́БЛАСТІ БІБЛІОТЕ́КА. Засн. 1923 як б-ка істор. архіву. Її фонди налічують понад 9 тис. томів — твори класиків марксизму-ленінізму, книги з філософії, економіки, історії КПРС, історії СРСР, історії України і загальної істо-

рії, зібрання законів і розпоряджень держ. органів СРСР та УРСР, Повне зібрання законів Російської імперії та ін.; довідкові і краєзнавчі видання; збірники документів і матеріалів; журнали партійно-політ. і науково-істор., а також місцеві і центральні газети. Складено каталоги: алфавітний і систематичний. Бібліотека розташована в Чернігові на вул. Фрунзе № 2.

АРХІЄПИ́СКОПА БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджений 1780 в стилі класицизму на тер. *Дитинця,* на місці попереднього будинку черніг. архієпископа. Входив до складу *Борисоглібського монастиря.* Гол. вхід був тоді з Зх.— з боку монастирського двору і *Борисоглібського собору* у вигляді пандусу; вів до парадного залу на 2-му поверсі. Сх. фасад прикрашав своєрідний барокковий ганок зі сходами, що плавними півколами спускалися з 2-го поверху в сад. Після закриття монастиря та у зв'язку з плануванням нової площі А. б., де мало розміститися губ. правління, 1802—04 реконструйовано за проектом арх. А. Карташевського: пандус і галерею з зх. боку розібрано, головним став сх. фасад, на місці ганку збудовано шестиколонний портик іонічного ордера, увінчаний трикутним фронтоном. 1919 тут містився Черніг. губернський комітет партії [див. *Чернігівському губкому КП(б)У меморіальна дошка*]. Пошкоджений під час нім.-фашист. бомбардувань 1941. Після відбудови 1945—50 тут розміщено Архів Чернігівської області. Розташований на вул. Фрунзе № 2. Іл.— табл. IX.

АТАМА́НЩИНА. Річка в Черніг. обл Тече тер. Козелецького р-ну.

АТЮША́. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Коропського р-ну.

АТЮ́ША — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кучі, Лубенець, Пуста Гребля, Рубанників. Розташована за 22 км від районного центру та за 15 км від залізнич. ст. Алтинівка. 2574 ж. (1988). Засн. 1650. Знаходилася у власності Новомлинського Кербутівського монастиря. У 1866 в А.— 503 двори, 3058 ж.; в 1897 — 698 дворів, 3646 ж., земська школа, б-ка, дерев. Михайлівська (1890) і Миколаївська (1857) церкви. Відбувався один ярмарок на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У А.— центр. садиба колгоспу «Правда» (спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби), якому у 1977 присвоєно звання «Господарство високої культури землеробства» і занесено на Всесоюзну Дошку пошани ВДНГ СРСР. Відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, 2 профілакторії, дитсадок, Будинок культури на 500 місць, 3 кіноустановки, 2 б-ки (18 тис. од. зб.). Видається газ. *«Колгоспне село».* Уродженцем А. є Герой Рад. Союзу В. А. Приходько (1922—45). На його могилі, на брат. могилах борців за встановлення Рад. влади, полеглих 1919, рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівських окупантів, споруджені надгробки. На честь односельців, які полягли (385 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, встановлено пам'ятний знак.

Будинок архієпископа у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

Б

БА́БА. Річки у Черніг. обл. 1) Права прит. Десни (бас. Дніпра). Бере початок біля с. Чорнотичів Сосницького р-ну Черніг. обл., гирло в тому ж районі. 2) Права прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 12 км, площа бас. 61,6 км². На її березі розміщене с. Вікторівка Ніжинського р-ну. 3) Права прит. Галки (бас. Дніпра). Довж. 35,2 км, площа бас. 437 км². Тече тер. Ніжинського і Носівського р-нів.

БА́БА — колишня (до 1936) назва села *Жовтневого* Менського р-ну.

БАБАКО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото у заплаві р. Десни Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Пл. 12 га.

БАБИНЕ́ЦЬКИЙ О́СТРІВ — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Розташований в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Місце оселення рідкісних видів фауни. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 5 га.

БА́БКИ — бот. заказник (з 1975). Переважно дубовий ліс з рослинним покривом. Розташовані в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 124 га.

БАБУ́СЯ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Прилуцького р-ну.

БАГА́ЧКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Убеді (бас. Дніпра). Довж. 17 км, площа бас. 112 км². На березі Б. розміщені села Верба та Осьмаки, смт Понорниця Коропського р-ну. 2) Права прит. Вересочі (бас. Дніпра). На її берегах — смт Вертіївка і с. Титівка Ніжинського р-ну.

БАЗА́РНА РО́ЩА — заповідне урочище (з 1972). Боровий природний комплекс. Розташована в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Пл. 143 га.

БАЗА́РЩИНА — заповідне урочище (з 1975). Природний комплекс сосново-дубового лісу. Розташована в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 251 га.

БАКА́ЇВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Комарівка. Розташована на р. Удай, за 25 км від райцентру і за 14 км від залізнич. ст. Лосинівка. 1099 ж. (1988). Виникла в 1-й пол. 17 ст. Належала кн. Вишневецькому. 1654—1782 — в складі 2-ї Ніжинської сотні Ніжинського полку. В цей період власниками Б. були ніжинські полкові хорунжі, дівицькі сотники, полковник Іван Селецький. Останній мав в Б. кам. будинок на 4 кімнати (1781), тримав завод рогатої худоби (60 корів угор., укр. і волоської породи, 4 бики). Весною 1862 жителі Б. відмовились підписати уставну грамоту — акт, за яким визначалися відносини між селянами і поміщиками після селянської реформи 1861. Виступ було придушено військами. 1866 в Б. налічувалося 247 дворів і 1493 ж. Михайлівська церква. У 1897 — 377 дворів і 1777 ж., земська школа. У 1899 закладено трикласну церковнопарафіяльну школу (60 учнів), половину коштів на яку дав поміщик О. К. Троцина, ніжинський предводитель дворянства.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б. — центр. садиба колгоспу ім. 40-річчя Перемоги, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Тверде покриття на дорогах Б. з 1978. Село радіофіковано в 1950, електрифіковано — 1968, телебачення — з 1968. Пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (243 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Б.— кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.).

БАКЛА́НОВА МУРАВІ́ЙКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 19 км від районного центру і за 1,5 км від залізнич. ст. Бакланове. 876 ж. (1988). Засн. 1721. У 1866 — 95 дворів, 809 ж.; винокурний з-д; 1897 — 209 дворів, 1159 ж., земська школа, б-ка, му-

рована Преображенська церква (1898). Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б. М.— центр. садиба колгоспу «Радянське життя» (спеціалізується на виробництві вовни і баранини), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). 1955 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення Б. М. від гітлерівців, і пам'ятник (1967) на честь воїнів-односельців, які загинули (156 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Виявлено 2 поселення часів Київської Русі (11—13 ст.).

БА́ЛИКІВ РІВЧА́К. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову. Тече тер. Чернігівського р-ну.

БА́ЛИН. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас Дніпра). На її берегах розташоване с. Андріївка Чернігівського р-ну.

БА́ЛКА НЕСВІ́ТНА — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташована біля м. Семенівки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Путь Ленина». Площа 300 га.

БАЛЬМЕ́НІВ САДИ́БА у смт Линовиці, тепер Прилуцького р-ну. У серед. 18 ст. придбана М. І. Башиловою у Стоянових. Згодом як весільний посаг за С. А. Башиловою перейшла до графа П. А. де Бальмена. 1796 закінчено спорудження нового будинку, 1819 — Успенської церкви (родинної усипальниці Бальменів, не збереглася; розібрана 1985). Гол. будинок — мурований, у формах класицизму, з чотириколонним портиком з боку гол. входу, поєднувався з двома флігелями. Серед реліквій будинку зберігалися речі Наполеона Бонапарта, привезені О. А. де Бальменом, який 1816—21 був російським комісаром на о. Св. Єлени. У 1843 в садибі, під час першої подорожі по Україні, зупинявся Т. Г. Шевченко, який був знайомий з Яковом Петровичем де Бальменом (1813—45) — художником-аматором, офіцером. Загинув 1845 на Кавказі під час Даргинського походу. Залишив літературні твори, малюнки, альбоми, щоденник з 200 малюнками пером та олівцем. Разом з М. С. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар» Т. Г. Шевченка (1844), зокрема, поеми «Гайдамаки» та «Гамалія». Я. П. де Бальмену український поет присвятив поему «Кавказ». У 1843 маєток відвідували укр. і рос. письменник, історик, мовознавець й етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський, укр. і рос. письменник Є. П. Гребінка, укр. художник Є. Ф. Крендовський, рос. живописець-пейзажист і педагог К. І. Рабус, рос. і укр. живописець Л. М. Жемчужников та ін. діячі культури. Збереглася брама Б. с., Шевченківський дуб. На тер. Б. с.— *Линовицький парк* ім. Т. Г. Шевченка. Іл. — табл. XXIX.

БА́НКИ. У кін. 18 ст. на Україні були створені контори Держ. асигнаційного банку — вимінні (у т. ч. в Ніжині, 1781—88) та дисконтні. У 60-і рр. 19 ст. запроваджено нову банківську систему. На підставі Положення про міські громадські банки 1862 створено *Ніжинський міський банк* (1873) і *Чернігівський міський банк* (1875). У 1881 почало діяльність т-во взаємного кредиту, яке мало свої установи на Чернігівщині. З 1882 в губернії діяло Черніг. відділення поземельного банку та ін.

Націоналізацію Б. на Україні здійснено після вигнання іноземних загарбників і розгрому внутр. контрреволюції на підставі декрету Тимчасового робітн.-сел. уряду України від 22.І 1919. До 1921 всі фінансові та кредитні операції здійснювалися через Укр. держ. казначейство. Тільки з переходом до мирного госп. буд-ва і відновлення товарно-грошових відносин почали створювати рад. Б. 12.Х

1921 було відкрито Всеукр. контору Держбанку в Харкові, а на місцях, у т. ч. й Чернігові,— філію. У перші роки непу виникли галузеві банки (Рос. торг. банк, Електробанк, Цекобанк та ін.), які на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, відкрили свої контори і філії.

З 1922 поновили свою діяльність кредитні та ощадно-позичкові т-ва — низова ланка с.-г. кредиту. Центром усієї системи с.-г. кредиту став Центр. с.-г. банк СРСР, засн., як і респ. банки, на акціонерних засадах. У 1924 в систему с.-г. кредиту УРСР входили: Укрсільгоспбанк, 7 губсільгоспбанків, у т. ч. Чернігівський (з 1930 — філія Всесоюзного с.-г. кооперативно-колгоспного банку).

За постановою ЦВК і РНК СРСР від 5.V 1932 в системі Наркомфіну СРСР організовано 4 спец. банки довгострокових вкладень: Промбанк (для фінансування кап. буд-ва промисловості та електрогосподарства), Сільгоспбанк (для фінансування соціалістич. землеробства), Цекобанк (для фінансування кап. буд-ва кооперацій; 1936 перетворений на Торгобанк), Цекобанк (для фінансування кап. буд-ва, торгівлі і кооперації) з системою комунальних банків, безпосередньо підпорядкованих місц. Радам. Ці банки мали на Україні респ. контори і широку мережу філій на місцях, у т. ч. й на Чернігівщині.

Тепер на Чернігівщині діють Черніг. обл. управління Держбанку СРСР, Промбудбанку СРСР, Агропромбанку СРСР, Житлосоцбанку СРСР, Ощадбанку СРСР.

БАРАМИ́КИ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з рослинним покривом. Розташовані в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 540 га.

БАРАНО́ВИЧА ЛА́ЗАРЯ МОГИ́ЛА. Л. Баранович (1620—93) — церковний, літ. і політ. діяч України 17 ст. Професор і ректор (з 1650) Києво-Могилянської колегії. З 1657 — черніг. архієпископ. У 1674 організував *Новгород-Сіверську друкарню*, яку 1679 було переведено до Чернігова (див. *Чернігівська друкарня*). Автор збірок казань «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674). Засн. *Барановича Лазаря хорову капелу*. Баранович був також сам добрим музикантом, створював канти і духовні пісні. В одному з нотних ірмолоїв виявлено створену ним «Херувимську пісню» (зберіг. у Львів. істор. музеї). Писав також вірші (зб. віршів «Лютня Аполлона», польс. мовою, 1671). Помер у Чернігові. Похований у *Борисоглібському соборі*.

БАРАНО́ВИЧА ЛА́ЗАРЯ ХОРОВА́ КАПЕ́ЛА. Діяла в 2-й пол. 17 ст. в Чернігові, при дворі чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Капела славилася високою виконавською майстерністю. Серед її керівників був диригент і композитор Семеон Пекалицький, який одержав освіту, ймовірно, у Львівській братській школі. У 1666 він на чолі капели прибув до Москви, де затримався майже на цілий рік. Після повернення на Україну служив у львів. єпископа Йосипа Шумлянського, через деякий час — знову у Л. Барановича. Згодом С. Пекалицький оселяється в Новгороді-Сіверському. Як композитор працював у жанрі партесного концерту. Деякі його твори дійшли до нашого часу. Вихованці капели й пізніше викликалися до Москви, поповнювали придворну капелу. У документах згадується також ім'я уставника *Спасо-Преображенського монастиря*, що біля Новгорода-Сіверського, Вікентія.

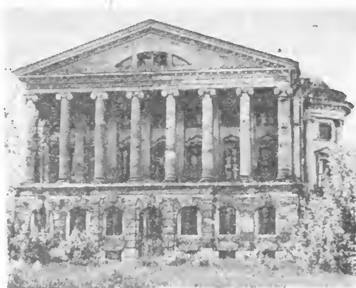
БАРВІ́НОК ГА́ННИ МОГИ́ЛА у с. Оленівці Борзнянського р-ну. Барвінок Ганна (літ. псевд. Білозерської-Куліш Олександри Михайлівни; 1828—1911) — укр. письменниця. Н. на х. Мотронівці Борзнянського пов. (тепер у скла-

ді с. Оленівки) в сім'ї дрібного поміщика. Виховувалася в приватному пансіоні. Літ. діяльність почала 1858. Перші її твори надруковані в альманасі «Хата » і журн. «Основа». В її кращих творах зображено побут і звичаї укр. села, тяжке життя жінки-селянки. У січні 1847 познайомилася з Т. Г. Шевченком. 24.I на її весіллі Шевченко (був бояриноm при вінчанні з П. О. Кулішем, що відбулося в церкві с. Оленівка) співав свої улюблені пісні «Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя», «У Києві на риночку п'ють чумаки горілку», «Ой горе, горе, який я вдався», «Де ж ти, доню, барилася». 28.I ці пісні безпосередньо від поета були записані до альбому Білозерських. Після заслання Шевченко бачився з нею у Петербурзі, згадав її в листі до журналіста М. Я. Макарова 30.VII 1860. Г. Барвінок написала «Спомини про Шевченка» («Укр. хата», 1911, № 2), «О невесте Т. Г. Шевченка» («Киев. старина», 1904, № 7—8) та вірш у прозі «Згадка про Т. Г. Шевченка» (1911). З 80-х рр. 19 ст. постійно жила і померла на х. Мотронівці, похована в гаю на околиці с. Оленівки біля свого чоловіка П. О. Куліша і брата В. М. Білозерського. На могилі надгробна плита з білого мармуру (див. *Білозерського В. М. могила, Куліша П. О. могила*). У 1969 на честь трьох діячів укр. культури встановлено обеліск з граніту.

БАРНИ́ЩЕ — гідрологічний заказник (з 1984) Осокове болото у заплаві р. Десни. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 18 га.

БАСА́НКА. Річка в Черніг. обл. На її березі розміщене с. Стара Басань Бобровицького р-ну.

БАТУ́РИН — селище міськ. типу (з 1960) Бахмацького р-ну, центр селищної Ради народних депутатів. Розташований на р. Сеймі, за 26 км від районного центру і залізнич. вузла Бахмач. 3237 ж. (1988). Засн. на початку 17 ст. У документах згадується 1625 у зв'язку з спорудженням *Батуринської фортеці*. У 1669—1708, 1750—64 був резиденцією гетьманів Лівобережної України. У 1634 Б. володів коронний канцлер Речі Посполитої Ю. Оссолинський, від нього перейшов до магнатів Любомирських. Мешканці Б. брали участь в повстанні Павлюка 1637 і повстанні Острянина 1638, у визвольній війні укр. народу 1648—54, вигнанні з Батурин. фортеці польської шляхти. З 1648 — центр сотні Чернігівського, з 1649 — Ніжинського полку. З 1654 Б. мав статус міста з *магдебурзьким правом,* магістратом. У Б. налічувалося 12 млинів — третє місце після Києва і Остра, були розвинуті ремесла — шевське, ковальське, золотарське. У Б. підписані *Батуринські статті 1663*. Під час Північної війни місто в 1708 було відбито у шведів військами О. Меншикова і спалено, гетьманську резиденцію за наказом Петра I перенесли до Глухова. З 1727 Б. відала казенна палата. У 1760 Б. подаровано К. Розумовському. 1740 в місті засн. кінний завод гвардії кавалерійського полку, в 1751—52 побудовано *Батуринсь-*

Батурин. Палац К. Г. Розумовського.

кий цегельний завод, лісорізку, цегляний млин на греблі (1770), завод по виготовленню кахлів (2-а пол. 18 ст.). Було закладено *Батуринську суконну мануфактуру* (1756), по виготовленню свічок (1757, переробляла 400 пудів воску), *Батуринський шовковичний сад* (1772). Ці та ін. підприємства міста складали велику поміщицьку економію, в якій працювали бл. 1500 кріпаків. Припинила існування 1855. У 2-й пол. 18 ст. відкрито *Батуринську лікарню,* парафіяльну школу. 1760 складено проект заснування у Б. університету (не здійснено). У кін. 17 — на поч. 18 ст. зведено *Кочубея будинок,* 1789 збудовано Покровський собор, 1799—1803 — *Розумовського К. Г. палац* (арх. Ч. Камерон), 1803 — *Воскресенську церкву,* закладено парк (арх. А. Рінальді).

З 1782 Б. — центр волості Конотопського пов. *Новгород-Сіверського намісництва,* з 1802 — Чернігівської губ. У 1866 у Б. налічувалося 384 двори, 2580 ж.; 1897 — 939 дворів, 5091 ж. У кін. 19 ст.— один з торгових центрів Чернігівщини. 1904 відкрито 2-класне сільс. уч-ще, 1897 — земську б-ку.

З Б. пов'язана діяльність у 1891 одного з організаторів перших марксист. гуртків у Росії і на Україні Ю. Д. Мельникова (1868, с. Красне, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 1900). Під час революції 1905—07 проходили антиурядові виступи. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1919 виникла Батурин. земельна комуна ім. В. І. Леніна, в березні 1919 діяв пролетарсько-селянський клуб ім. Паризької Комуни.

З 1923 Б. одержав статус села і став центром Батуринського р-ну (до 1962). У 1920 відкрито клуб ім. В. І. Леніна, наступного року — лікарню, хату-читальню, бібліотеку (3,5 тис. книг), утв. с.-г. артіль ім. Й. В. Сталіна. У довоєн. час діяли — МТС (1932), коноплезавод (1932), маслозавод (1935), електростанція (1934), с. ш. (1933), неповна середня школа (1937), кінотеатр (1934). З початком Великої Вітчизнян. війни в Б. створено (1941) винищувальний батальйон (165 чоловік). З 9 вересня 1941 по 6 вересня 1943 був окупований нім. фашистами.

З 1960 Б. — селище міського типу. На його території — колгосп «XXI партз'їзд» (спеціалізація — тваринництво), цегельний і льонозавод, два лісництва. Газифіковано Б. 1970, водопровід, АТС (на 500 абонентів), відділення зв'язку, автостанція, філіал Бахмацької муз. школи, Будинок піонерів, Будинок культури на 400 місць, 3 бібліотеки (58 тис. од. зб.), клуб юних художників «Радуга», відділ *Чернігівського історичного музею* — історико-краєзнавчий *Батуринський музей.* Діє самодіяльний ансамбль «Троїсті музики» (1973, лауреат обласного конкурсу худож. самодіяльності), фольклорний ансамбль «Батуринські вечорниці» (1974), драматичний колектив (1974). У різні роки в Б. виходили газети: *«Колгоспне село», «Сталінський шлях», «Молодий ленінець», «Шлях Ілліча».* Уродженцями Б. є академік АН УРСР А. А. Чухно, скульптор А. В. Ситник, Герой Рад. Союзу М. В. Кадун.

При дворі графа К. Г. Розумовського в Б. працювали живописці, серед них — І. Усенко. У 1843 Б. відвідав Т. Г. Шевченко (тут він виконав кілька графіч. пейзажів), в 1891 — рос. письменник Г. І. Успенський, 1966 — укр. письменник А. В. Головко (під час зйомок фільму «Бур'ян»).

У Б. пам'ятники В. І. Леніну (1937, 1954), *Кадуна М. В. погруддя,* укр. вченому-бджоляру *Прокоповичу П. І. пам'ятник* (1975), Братські могили рад. воїнів, загиблих у роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, жертв

фашизму. У 1975 встановлено *Воїнам-землякам пам'ятний знак*. Відкрито поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.). Іл.— табл. XLIV.

БАТУ́РИНСЬКА ЛІКА́РНЯ. Відкрита в 2-й пол. 18 ст. Збудована на кошти гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського на 15 ліжок. Згодом передана Приказу громадського піклування. Тривалий час це була єдина сільська лікарня на Україні.

БАТУ́РИНСЬКА СУКО́ННА МАНУФАКТУ́РА. Засн. 1756 в Батурині графом К. Г. Розумовським. У 1803 мануфактура перейшла до його сина А. К. Розумовського. Спочатку на Б. с. м. було 12 ткацьких верстатів. З 1800 кількість верстатів зросла до 76 великих і 2 малих. Вони були встановлені в 4-х мурованих і дерев'яних будинках. Для постачання мануфактури прядивом у с. Великому Самборі звели два дерев'яні флігелі, де працювало понад сто прядильниць і розщипників вовни.
Головна сукновальня знаходилася на річці у вигляді машинного водяного млина на три колеса, де робота велася влітку та восени. В інші місяці працювали три невеликі сукновальні на ставках. У 1819 було встановлено закуплену за кордоном ворсостригальну машину, а в наступному році — кілька прядильних, ворсувальних, ватних та ін. машин, які приводилися в рух кіньми. Через кілька років тут встановили 75 таких машин. Застосування літаючих човників забезпечило підвищення продуктивності праці в два рази. У 1797 на Б. с. м. працювало 180 економічних селян, у т. ч. 60 жінок. Керували виробництвом два іноземні майстри — по сукну і по фарбуванню. В кін. 18 ст. налагоджено виготовлення килимів. У 1809 Б. с. м. виробила 27 тис. аршин сукна. З 1820 виготовляли сукно для армії. Малопродуктивна праця кріпаків, а також марнотратство А. К. Розумовського призвели до повного занепаду мануфактури. У 1836 Б. с. м. була передана у відання опікунського управління, а в 1855 — Міністерству держ. маєтностей. Того ж року вона припинила діяльність.

БАТУ́РИНСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Споруджено 1625 на високому березі р. Сейму. З трьох боків (четвертий виходив на крутий берег ріки) була оточена ровом і земляним валом з дубовим частоколом, який переривався 6 кутовими баштами. В'їзд до фортеці охороняли 2 надбрамні башти. На всіх баштах встановлено 9 чавунних пищалей. Всередині на високому пагорбі стояв «панський двір» (цитадель), оточений ровом, валом і дубовим частоколом. У 1664 польський король Ян Казимир не зміг взяти її приступом. Поступово будівлі старіли, у 1708 генеральний суддя В. Л. Кочубей зазначав, що «Батурин 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились».

БАТУ́РИНСЬКИЙ МУЗЕ́Й історико-краєзнавчий — відділ Чернігівського історичного музею в смт Батурині. Відкритий 1975 в *Кочубея будинку* — пам'ятці арх-ри 17—19 ст. Основний фонд музею налічує понад 2 тис. речових і писемних пам'яток історії та культури. Експозиція розміщена в 3 залах і відтворює історію селища з дореволюційних часів до Великої Вітчизн. війни 1941—45, участь земляків у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Серед експонатів про бджільництво — вулики-дуплянки, рамочні вулики, матеріали, пов'язані з діяльністю укр. вченого-бджоляра П. І. Прокоповича (див. *Прокоповича П. І. могила*). В експозиції документи, фото П. Тесле-Тесленка, члена КПРС з 1905, учасника грудневого збройного повстання в Москві 1905; Н. Є. Брайка — Героя Рад. Союзу (1944); матеріали про діяльність селищної Ради та ін.

БАТУ́РИНСЬКИЙ ЦЕГЕ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д. Побудовано в 1751—52 як мануфактурне підприємство. Його

приміщення сягали 100 саженів у довжину, мав 5 печей, кожна з яких обпалювала 80 тис. штук цегли. В 1754 завод виготовив 3 297 715 цеглин. На заводі працювало, зокрема, 450 найманих робітників.

БАТУ́РИНСЬКИЙ ШОВКОЗИ́ЧНИЙ САД. Закладений К. Розумовським в 1772 побл. Батурина. Цим було започатковано розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині, зокрема в Черніг., Сосницькому, Кролевецькому, Конотопському пов.

БАТУ́РИНСЬКІ СТАТТІ́ 1663, підписані в Батурині гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками царського уряду. Підтверджуючи *Березневі статті 1654,* якими визначалося правове становище України в складі Рос. д-ви, Б. с. доповнювали їх двома пунктами: повернути з України рос. поміщикам селян-втікачів; заборонити укр. купцям вивозити з України і продавати в Росії горілку й тютюн, щоб не порушувати царську монополію на продаж цих товарів. Б. с. незабаром були замінені *Московськими статтями 1665.*

БАТЮКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Ніжині (кол. Кушакевича, Профінтерну) — від площі Леніна до площі 50-річчя Жовтня. Названа на честь Батюка Якова Петровича (1918—43) — керівника *Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації,* Героя Рад. Союзу (1965). Н. в с. Рижанах (тепер Володимир-Волинського р-ну Житомир. обл.). У 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, працював адвокатом у Ніжині. Незважаючи на тяжку недугу (сліпоту), Б. залишився на підпільній роботі й очолив комсомольсько-молодіжну підпільну орг-цію, яка допомагала місц. партизан. загонові, проводила антифашист. агітацію серед населення, організовувала диверсії тощо. Жив на вул. Рози Люксембург. Заарештований гестапо в липні, розстріляний 7.IX 1943. У 1967 в місті встановлено *Батюку Я. П. пам'ятник.* Вулиця відома з 17 ст. З кін. 19 ст.— імені А. Ф. Кушакевича, на кошти якого в місті були відкриті гімназія і ремісниче училище (тепер технікум механізації с. г.), з 1922 — Профінтерну. На місці сучас. Ніжин. райкому КП України до Великої Вітчизн. війни стояв будинок, де в 1908—14 в сім'ї свого діда — М. Я. Москаленка жив майбутній рад. учений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР, двічі Герой Соц. Праці С. П. Корольов. У буд. № 7 у 19 — на поч. 20 ст. містився готель «Лівадія», з 1943 — виконком Ніжин. районної Ради народних депутатів, з 1974 — стомат. поліклініка. На Б. в. розташований готель «*Ніжин*» (№ 1), 1-а дитяча б-ка (№ 8), дитсадок «Барвінок» (№ 10), *Ніжинський краєзнавчий музей,* кінотеатр «*Космос*», Будинок культури (№ 16). Іменем Я. П. Батюка 1974 названа також вул. у Чернігові (Новозаводський р-н, територія кол. с. Забарівки).

БАТЮКУ́ Я. П. ПА́М'ЯТНИК у Ніжині. Встановлений на пл. 50-річчя Жовтня на честь Героя Рад. Союзу Я. П. Батюка (див. *Батюка вулиця*). Пам'ятник — гранітне погруддя (вис.— 1,2 м) на цегляному постаменті (вис.—2,8 м). Скульптор Г. П. Гутман. Відкрито 1967. Іл.— табл. XXII.

«БА́ТЬКОВЕ ВІЩУВА́ННЯ ТА І́НШЕ». Літературний альманах. Виданий 1898 у Чернігові укр. письменником Б. Д. Грінченком (див. *Грінченку Б. Д. меморіальна дошка*). В альманасі вміщено поезію укр. письменника Любенького (О Лотоцького) «Батькове віщування» («В розкішній країні далекого сходу...»), вірші укр. поета Я. І. Щоголєва (Щоголіва) «Мати й орел» («Летів орел понад степом .»); укр письменника, історика, фольклориста, етнографа і перекладача П. О. Куліша «Чумацькі діти» («Ідіть, мої діти...»); оповідання укр. і рос. письменниці Марка Вовчка «Горпина».

БА́ХМАЦЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРУПА. Ств. 1905 на Бахмацькому залізничному вузлі. Одним з її керівників був С. П. Вітренко. Діяла до 1907.

БА́ХМАЦЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Бахмача Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Прогрес». Площа 307 га.

БА́ХМАЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство 13—14 ст. У 50-х рр. 14 ст. тер. Б. к. підпала під владу Литви.

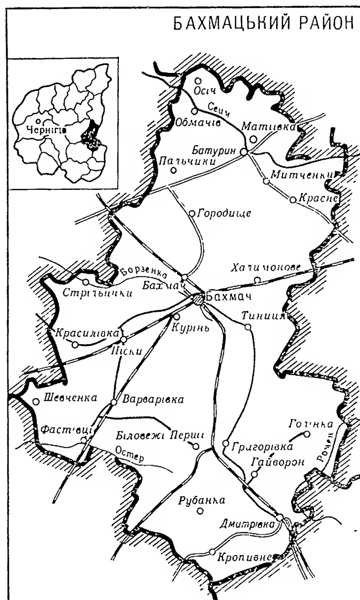
БА́ХМАЦЬКИЙ АГРОПУ́НКТ. Створений 1920 на базі кол. поміщицьких економій. Це було перше соціалістичне сільгосппідприємство. Б. а. мав 5 тис. десятин землі. Спеціалізувався на вирощуванні цукрового буряка, насіння буряка та ін. культур. У 1932 Б. а. було реорганізовано у бурякорадгосп.

До сучас. радгоспу входять Жовтневе, Калинівське та Щорське відділення. Площа — 4888 га. З радгоспом пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці К. К. і В. І. Романів, І. В. Курбицького.

БА́ХМАЦЬКИЙ ЗАВО́Д ХІМІ́ЧНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ. Будівництво розпочато 1965, першу чергу введено до ладу 1969. З-д має 6 виробничих цехів: металоконструкцій, два механічноскладальних, нафтопром. устаткування, розкрійно-заготовчий. Виробничі цехи і допоміжні служби розміщені в одному корпусі (заг. пл. 31 104 м²). З-д має гуртожиток, їдальню. Споруджує житлові будинки. Є 2 дит. садки, Палац культури на 700 місць, спорт. комплекс з плавальним басейном. Розташований на вул. Свердлова № 60.

БА́ХМАЦЬКИЙ МУЗЕ́Й народний історичний. Ств 1960 у с Бахмачі З 1982 розташований в окремому приміщенні. Експозиція розміщена у 8 залах У музеї понад 5 тис. оригінальних експонатів, які висвітлюють історію села з давніх часів до наших днів, участь трудящих села у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Звання народного присвоєно 1980 Діяв до 1989.

БА́ХМАЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 67,2 тис. ж. (1988). У районі — 83 населених пункти, які підпорядковані міській, 2 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Бахмач. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, піски, глини. Річки: *Сейм*, верхів'я *Остра* та *Ромен*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Лісів — 9,3 тис. га. Серед галузей пром-сті розвинуті маш.-буд., харч., легка і буд. матеріалів. Найбільші підприємства: *Бахмацький завод хіміч-*

ного машинобудування («Бахмачхіммаш»), молочноконсервний комбінат і птахокомбінат; Батуринський льонозавод. Комбінат побутового обслуговування (Бахмач), 3 будинки побуту, 27 комплексних приймальних пунктів. С. г. має зерно-буряківничий напрям з розвинутим мол.-м'ясним тваринництвом. С.-г. угіддя 1988 становили 116,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 95,6 тис. га, луки й пасовища — 20,5 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукрові буряки, картопля та кукурудза. В Б. р.— 23 колгоспи та 4 радгоспи. Залізничний вузол Бахмач; станції: Рубанка, Григорівка, Халимонове та ін. Автошляхів — 305,2 км, у т. ч. 263,2 км з твердим покриттям. У районі — 36 заг.-осв., музична з трьома філіалами, спортивна школи, сільське професійнотех. уч-ще, 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 20 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 46 б-к, *Батуринський музей* історико-краєзнавчий. У с. Бахмачі народився український художник Г. Г. Яременко (див. *Яременка Г. Г. могила*), в с. Красне — один з організаторів перших марксистських гуртків у Росії Ю. Д. Мельников, у с. Митченках — укр. бджоляр П. І. Прокопович (жив і працював у с. Пальчиках; див. *Прокоповичу П. І. пам'ятник, Бджільництва школа*), у с. Шевченка (кол. х. Івановський) жив і похований рос. художник М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*). Пам'ятки архітектури в Б. р.: *Розумовського К. Г. палац*, *Кочубея будинки* і *Воскресенська церква* в Батурині, Кочубея В. Л. будинок (18 ст.) і парк у с. Тиниці (див. *Тиницький парк*). Див. також статті про населені пункти: Бахмач, Біловежі Перші, Гайворон, Голінка, Городище, Григорівка, Дмитрівка, Красилівка, Красне, Кропивне, Курінь, Матіївка, Обмачів, Рубанка, Стрільники, Фастівці, Халимонове.

БА́ХМАЦЬКІ СТРА́ЙКИ ЗАЛІЗНИ́ЧНИКІВ 1903 і 1905. 1) Відбувся в червні 1903 на станції Бахмач. Робітники-залізничники (100 чол.) вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. Адміністрація, відмовившись задовольнити вимоги страйкарів, найняла 80 робітників з Гомельського повіту, але робітники виявили солідарність з страйкарями. Викликані війська придушили страйк; 40 найактивніших робітників було звільнено. 2) Відбувся під час Московського грудневого збройного повстання 1905 в с-щі Бахмачі. Було створено страйковий комітет, який тримав зв'язок з страйкарями Гомеля і Мінська, проводив щоденні мітинги під гаслом повалення самодержавства. На вимогу робітників був звільнений нач. станції Бахмач. 16.XII війська придушили страйк.

БА́ХМАЧ. Річка в Черніг. обл., права прит. Борзни (бас. Дніпра). На її березі розміщене с. Бахмач Бахмацького р-ну.

БА́ХМАЧ — місто, центр Бахмацького р-ну, залізничний вузол. 21 005 ж. (1988). Виник як робітниче с-ще в 60—70-х рр. 19 ст. поблизу старовинного с. Бахмач у ході буд-ва Курсько-Київської і Лібаво-Роменської залізниць. У 1884 революц. пропаганду серед залізничників вів один із організаторів перших марксистських гуртків у Росії та на Україні Ю. Д. Мельников (1868—1900). У 1903 і 1905 відбулися Бахмацькі страйки залізничників. У цей же період у Б. створено організацію РСДРП. У 1892 відкрито земську школу для дітей залізничників. У Б. діяли паровий млин (1894), спиртовий з-д (1896). Рад. владу встановлено 10.XI 1917. У липні 1918 робітники Б. брали участь у Всеукр. страйку залізничників проти нім.-австр. окупантів. У січні 1919 *Ніжинський полк* визволив Б. від нім. окупантів та

петлюрівців. У довоєнні роки у Б. було відкрито пролетарсько-селянський клуб ім. Паризької Комуни (1918), школу лікнепу (1919), орг-цію «Геть неписьменність» (1923), створено *Бахмацький агропункт* (1920), Бахмацьку птахофабрику, організовано с.-г. комуну «Незаможник» (1924), відкрито дитячу районну лікарню (1925), протисухотний диспансер, аптеку, 2 семирічні та 2 початкові школи, залізничний клуб з б-кою (1923), реконструйовано залізничні майстерні, депо (1931), побудовано електростанцію (1938), маслозавод, суконну фабрику «*Червоний орач*» (1931). У 1931 робітники місц. залізниці стали переможцями у Всесоюзному конкурсі на кращу залізнич. станцію. Перший колгосп ім. Т. Г. Шевченка організовано 1931. У 1938 Б. одержав статус міста. На 1939 в ньому налічувалося 10 340 ж.

Під час Великої Вітчизн. війни у Б. створено винищувальний батальйон (238 бійців), діяли підпільники, у 1941—42 фашисти спалили живими 170 залізничників. У ході наступу радянські війська на початку вересня 1943 наблизилися до Бахмача. Жорстокі бої розгорнулися біля хут. Петровського і с. Попівки, де гітлерівці побудували оборонні споруди. Зламавши опір противника, рад. частини визволили с. Попівку і хут. Петровський, який кілька разів переходив з рук у руки. 9 вересня 1943 війська Центрального фронту штурмом оволоділи містом і важливим залізничним вузлом Бахмачем — центром комунікацій ворога і вирішальним опорним пунктом оборони фашистів на Київському напрямку.

У післявоєнні роки відбудовано локомотивне депо, споруджено два пасажирські вокзали, нову електростанцію, *Бахмацький завод хімічного машинобудування*. В місті 7 пром. підприємств, 4 заг.-осв. і музична школа, 7 лік. закладів, Палац культури на 700 місць, 4 клуби, кінотеатр, 15 б-к (200 тис. одиниць зб.), готель, стадіон, парк, Будинок піонерів, 8 ясел-садків. Проведено водогін, газопостачання. При Будинку культури діє нар. капела бандуристів (1968), духовий оркестр (1970). У різні часи в Б. видавалися газети «*Прапор комуни*», «*Ленінський прапор*», «*Літературна сторінка*». Тепер виходять газети: «*Радянське село*». Проводиться щорічне свято «День визволення Бахмача» (9.IX). Уродженцями міста є Герой Рад. Союзу полковник І. Д. Коломійченко (1914—64), Герої Соц. Праці В. І. та К. К. Романь. У Б. встановлено пам'ятники В. І. Леніну (1966; скульптори М. В. Запорожець і В. Г. Смирнов, арх. В. П. Юхтовський), Б. Хмельницькому (1955), пам'ятний знак Трудовим досягненням (трактор «Універсал», 1967), memор. комплекс на честь воїнів-визволителів (1970), братська могила жертв фашизму (1941, 1943). Поблизу міста — в с. Бахмач художника *Яременка Г. Г. могила*. У р-ні Б. виявлено поселення 11—13 ст., кургани 2—1 тис. до н. е.

БА́ХМАЧ — село Бахмацького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кошмалів, Острів, Пашків. Розташований на річках Борзенці

Село Бахмач. Фото поч. 20 ст.

і Бахмачі, за 2 км від районного центру та залізнич. ст. Бахмач. 3179 ж. (1988). Вперше згадується під 1147 у «Повісті временних літ» як літописне місто Бахмач.

Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У 1924 створено с.-г. комуну. В селі розташовані центр. садиба колгоспу «Прогрес», відділення Бахмацького бурякорадгоспу ім. М. О. Щорса, серед. та 8-річна школа, лікарня, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, аптека, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, клуб, 2 б-ки (20,5 тис. од. зб.). Уродженцями села є український художник Г. Г. Яременко (1874—1915; див. *Яременка Г. Г. могила*), укр. рад. письменник В. П. Бережний, Герой Рад. Союзу Ф. М. Жила, учасник штурму Зимового палацу С. Г. Гришко. Споруджено пам'ятник на честь червоноармійців, загиблих у роки громадян. війни, надгробки на могилах рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні Б., і мирних жителів, закатованих нім. фашистами у період нім.-фашист. окупації. Біля села виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

БАШУ́КОВЕ О́ЗЕРО — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Розташоване біля с. Сохачів Коропського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 5 га.

БДЖІЛЬНИ́ЦТВА ШКО́ЛА. Засн. 1828 укр. бджолярем-експериментатором П. І. Прокоповичем в с. Митченках (тепер Бахмацького р-ну). 1830 перевів її до с. Пальчики (тепер Городищенської сільради Бахмац. р-ну), де вона діяла до 1879. У Б. ш., поряд з спец. дисциплінами, викладалися загальноосвітні предмети, багато місця в програмі відводилося садівництву, квітникарству та шовківництву. Проводилася н.-д. робота. При школі висаджено зразковий сад і виноградник, на серед. 19 ст. тут було встановлено 2 тис. вуликів, число яких перед припиненням діяльності школи дорівнювало 10 000. Учні систематично одержували інформацію про нові праці з бджільництва, які друкувалися в с.-г. виданнях. Б-ка школи нараховувала понад 3 тис. томів. За час свого існування Б. ш. підготувала 640 пасічників. 1843 школу відвідав Т. Г. Шевченко. Див. також *Прокоповича П. І. могила*.

БЕЗІМЕ́ННИЙ — курган у Чернігові 1-ї пол. 10 ст. Знаходиться на тер. *Болдиних гір*, у пн.-сх частині некрополя, біля кургану *Гульбище*. Розкопаний 1872 Д. Я. Самоквасовим. Висота — 5 м (первісно — 7 м), діаметр — 21 м. Знайдено залишки давнього поховального кострища, залізні сокира, ніж, кінська збруя, серп, бронзові гудзики й бляшки, уламок кістяного гребінця з орнаментом. Знахідки розкопок зберігаються в Істор. музеї в Москві. Іл — табл. І.

БЕЗУ́ГЛІВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бідин, Довге, Курилівка, Пашківка, Синдаревське, Хомівка. Розташована за 15 км від районного центру і за 12 км від залізнич. ст. Ніжин. 1221 ж. (1988). Вперше згадується 1649. Жителі брали участь у визв. війні укр. народу 1648—54. Б. входила до складу другої сотні Ніжинського полку. До 1678 «вільне військове село». У 1708—18 належало ніжинському полковнику Л. Я. Жураковському. З 18 ст. існував кінний завод. З 19 ст. Б. належала поміщикам Глєбовим. У селі відбулося *Безуглівське селянське заворушення 1861*. Масові виступи сталися 1905—07, згодом — *Безуглівський виступ селян 1910*. У 1866 в Б. налічувалося 275 дворів, 2343 ж., в 1897 — 560 дворів, 3402 ж. У 1870 відкрито земську школу, в 1911 — другу. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. Для боротьби проти нім.-австр окупантів у 1918 створений партизанський загін з 80 селян, в 1919 — загін з 60 чоловік для боротьби з

денікінцями (згодом влився до дивізії під командуванням М. Кропив'янського). У 1921 створено сільський клуб, хату-читальню, трудову початкову школу. В 1925 в селі діяло с.-г. кредитне кооперативне т-во. В 1928 створено першу сільгосп. артіль «Вільний шлях», з 1930 — носила ім'я В. І. Леніна. В 1931 початкова школа була перетворена у неповну середню, 1928 — побудовано клуб на 400 місць, в бібліотеці було зібрано 3 тис. книг, 2 тис.— в шкільній бібліотеці. В 1943 селяни дали збройну відсіч німецько-фашистським карателям.

У Б.— центральна садиба колгоспу «Правда» (спеціалізується на виробництві м'яса і молока). Відділення зв'язку, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, с. ш., Будинок культури на 450 місць, при якому вокально-інструментальний ансамбль «Веселка», духовий оркестр; 2 б-ки (16 тис. од. зб.). Уродженцем Б. є укр. лікар, член-кор. петерб. Мед.-хірургіч. академії М. Я. Трохимовський (1739—1813, написав трактат з фармакології «Рассуждение о растениях», 1772). В Б.— братська могила червоних партизанів 1918, могила Є. Кокоша (1921, член сільс. ради), сільських активістів О. Зашкольного і Г. Олійника, вбитих бандитами в 1930. Обеліск Слави (1967) в пам'ять про земляків, що загинули під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн. На тер. Б.— *Михайлівська церква* (1805—35). Біля с. Курилівки курган «Висока могила» (2—1 тис. до н. е.). Іл.— табл. XXII.

БЕЗУ́ГЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1861 — виступ селян с. *Безуглівки* в кінці березня проти грабіжницької селянської реформи 1861. Безуглівці відмовилися виконувати панщину, звернулися із закликом до селян сусідніх сіл наслідувати їхній приклад і почати поділ поміщицьких земель. Протягом кількох днів заворушення охопило понад 3 тис. селян. Для придушення виступу в Безуглівку вирушило три батальйони піхоти на чолі з губернатором. Селяни вступили в збройну сутичку з солдатами. На поч. квітня 1861 опір селян було зламано. Багатьох учасників виступу покарано різками й ув'язнено. Керівника виступу селянина І. Кація відправлено на довічну каторгу до Сибіру.

БЕЗУ́ГЛІВСЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1910. Відбувся у с. Безуглівці (кол. Ніжин. повіт) в зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Сільський схід вирішив не виділяти відрубів куркулям, проте губ. земельна комісія не звернула на це уваги і відрізала кращі землі 9 місц. глитаям. 22 квітня селяни побили землеміра і вигнали куркулів з поля. 25 квітня в селі з'явився пристав з стражниками і заарештував 6 селян, але односельці обеззброїли представників влади і випустили заарештованих. Виступ придушив каральний загін, 15 селян було засуджено на різні строки ув'язнення.

БЕРЕЖІ́ВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 30 км від районного центру та за 35 км від залізнич. ст. Ічня. 896 ж. (1988). Виникла в 1-й пол. 17 ст. У 1861 селяни виступили проти поміщиків і грабіжницької селянської реформи.

Виступ був жорстоко придушений карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— колгосп ім. В. І. Леніна (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво, вирощування зернових і тех. культур), відділення зв'язку, будинок побуту, торговий комплекс, готель. 8-річна школа, медпункт, дитсадок, Будинок культури на 400

місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем Б. є доктор хім. наук В. П. Крамаренко. На честь односельців, які загинули (248 чол.) під час Вел. Вітчизн. війни, встановлено 1977 пам'ятник. Пам'ятник (1968) на братській могилі радянських воїнів, що полягли в 1941.

БЕРЕ́ЗА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 30 км, площа бас. 450 км². Бере початок біля с. Сидорівки Борзнянського р-ну. На її березі розміщені села Воловиця і Ховми Борзнянського р-ну.

БЕРЕЗИ́Й — літописне місто, вперше згадане під 1152. Назву міста пов'язують з гідронімом Береза. Рос. історик, письменник і публіцист М. М. Карамзін (1766—1826) висловив думку, що залишками міста є городище Замковище в сучас. смт Березні Мен. р-ну. Карамзіна підтримали рос. історик права, проф. Київ. і Петерб. ун-тів К. О. Неволін (1806—55), який склав список руських міст 862—1844, черніг. архієпископ Філарет (Гумилевський) — історик Чернігова. М. Є. Марков і рос. історик М. С. Арцибашев (1773—1841) літописний Б. шукали в с. Березанці Черніг. р-ну. Рос. історики М. П. Погодін (1800—75) і М. П. Барсов (1839—89) та укр. історик Д. І. Багалій (1857—1932) обмежилися наведенням цих двох точок зору. Історик П. В. Голубовський (автор «Історії Сіверської землі до початку XIV ст.». К., 1895) на підставі аналізу політичних відносин серед. 12 ст. довів, що Б. знаходився не в Березанці, а у Березні.

Розміщене городище Замковище в центр. частині смт Березної і являє собою невисокий мис продовгуватої форми, утворений невеличкими річками Сухоносівкою і Клеванню (притока р. Берези басейну р. Десни). При спорудженні городища був викопаний рів, що з'єднав обидві притоки і т. ч. замкнув навколо урочища водне кільце. Ровом була також обрізана полога стрілка мису. Городище складається з двох майданів (60 × 30 і 150 × × 100 м) загальною площею 1,5 га, розділених вибалком (можливо сліди давніх оборонних споруд). Залишків валів не видно.

Як показали дослідження, вперше проведені у 1981 чернігівським археологом В. П. Коваленком, культурний шар на городищі мав невелику потужність (0,2—0,3 м) і знищений місцями на всю глибину. Виявлено кераміку 11—13 ст., фрагмент жорен із вулканічного туфу, шиферні пряслиця та уламки шиферу, фрагмент глиняного підсвічника, уламок скляного браслету, ножі, підкови, цвяхи, бруски, залізні наконечники стріл 10—14 ст., залізне вушко від відра, підпружна кругла пряжка. У невеликій кількості представлені матеріали 1-ї пол. 1-го тисячоліття н. е. і 16—19 ст. Один з майданів зайнятий приватними садибами. На Сх. від Замковища розташоване поселення 11—13 ст., яке тепер щільно забудоване. Як і Замковище, воно з усіх боків було обмежене водяними перешкодами (річок Клевані і Сухоносівки). Під час археол. обстеження зібрано також кераміку 16—18 ст., уламки брусків, глиняне грузило. Курганний некрополь Б., відомий за матеріалами 19 ст., не зберігся. У 1881 археолог та історик права Д. Я. Самоквасов (1843—1911) розкопав тут 16 з 32 насипів. Всі вони містили поховання в дерев'яних трунах у підкурганних ямах (11—12 ст.). У деяких могилах знайдено дрібний інвентар (2 бронзові гудзики, 5 дротяних мідних і срібних кілець). Археол. і писемні матеріали дозволяють віднести виникнення Б. до 11 ст. як невеликої фортеці біля переправи на Чернігівському шляху при розвилці шляхів на Чернігів, Новгород-Сіверський, у Посейм'я і Задесення.

БЕРЕ́ЗІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Турчанки (бас. Дніпра). Довж. 19 км, площа бас. 88,5 км². Бере початок біля с. Сядриного Корюківського р-ну. Тече тер. Корюківського р-ну.

БЕРЕ́ЗІВКА — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Колядин і Мирне. Розташована на р. Березовиці (прит. р. Лисогору), за 22 км від районного центру і залізнич. ст. Талалаївка. 807 ж. (1988). Вперше згадується 1666. До 18 ст. Б. була вільним селом, а з 18 ст. належала протопопу М. Трифонівському. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1924 створено комуну. У Б.— центр. садиба колгоспу «40-річчя Радянської України» (спеціалізація — вирощування цукрових бу-

ряків, зернових, відгодівля свиней). Відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (11 тис. од. зб.), краєзнавчий музей. Уродженцями села є Герой Рад. Союзу М. І. Кузьменко (1914—71) і укр. рад. композитор М. Т. Коляда (1907—35; у 1976 встановлено *Коляді М. Т. меморіальну дошку*). В Б.— пам'ятник В. І. Леніну (1964). Споруджено 1974 пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (186 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

БЕРЕ́ЗІВСЬКИЙ — хутір, кол. (до 1958) назва села *Чернецького* Талалаївського р-ну.

БЕРЕ́ЗНА — селище міськ. типу Менського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів. Розташована за 33 км від райцентру. 5900 ж. (1988). Вперше згадується 1152. З 1-ї пол. 17 ст. відомий *Березни герб*. Належала коронному польському гетьману Потоцькому, який завів тут ремісничі цехи і побудував земляну фортецю. У 1654—1782 — сотенне містечко Чернігівського полку, мало ратушу. В 1664 жителі Б. на чолі з сотником С. Ковенком відбили наступ військ польського короля Яна Казимира. З 1781 Б.— повітове місто Черніг. намісництва, з 1802 — заштатне місто Черніг. губ. Жителі Б. з давен займалися вичинкою овчини на кожухи. Під час Кримської війни 1853—56 вони поставляли її до діючої армії і Сосницького ополчення. В 1861 в Б. існувало понад 20 ремісничих спеціальностей, серед яких — годинникар, золотар, срібляр й ін. У 1866 в Б. налічувалося 1547 дворів, 8451 ж. Діяла поштова станція, свічний і 3 цегельних з-ди, парафіяльне училище, жіночий пансіон, церковнопарафіяльні школи; шпиталь. Церкви (не збереглися): *Вознесенська церква* (1761), Варвари (1859), двоповерхова дерев'яна Михайлівська і Покровська з кам'яною дзвіницею (1782), кам'яна Благовіщенська (1778), Петропавлівська (1767), Всіхсвятська на кладовищі (1771). У 1897—1594 двори, 9302 ж., б-ка. Щороку проходило три ярмарки. В 1905—07 відбувалися мітинги, демонстрації.

Радянську владу було встановлено в січні 1918. У 1935—60 Б.— райцентр. У Б.— птахофабрика, яка 1979 удостоєна звання «Господарство високої культури землеробства», заводоуправління тресту «Промбудматеріали» Черніг. «Облміжколгоспбуду»; цехи менського з-ду продтоварів, маслозаводу, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., 8-річна і муз. школи, школа-інтернат, лікарня, 2 дитсадка, Будинок культури (на 450 місць), 2 б-ки (38 тис. од. зб.),

Березна. Благовіщенська церква. Фото 1928.

історико-краєзнавчий *Березнянський музей*. У різні роки виходили газ. «*За більшовицькі темпи*», «*Комсомолець Березнянщини*», «*Шлях перемоги*». Уродженцями Б. є: Герой Рад. Союзу П. І. Лишафай; рад. держ. і парт. діяч І. П. Товстуха (1889—1935; див. *Товстусі І. П. меморіальна дошка*); укр. рад. композитор Г. Г. Верьовка (1895—1964); укр. рад. лірник А. Ф. Гребінь (1878—1961); доктор с.-г. наук Г. М. Самбург. У Б. *Верьовці Г. Г. пам'ятник*, надгробки на братських могилах 105 мирних жителів, а також 400 рад. воїнів, загиблих під час оборони (1941) й визволення (1943) селища від гітлерівців. На тер. Б. виявлено городище Замковище 11—13 ст. (літописне місто *Березий* 1152), поселення 2—5, 11—13 ст. Іл.—табл. XLV.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення Переяславської ради 1654 про возз'єднання України з Росією та визначено автономне політ. і правове становище України, в т. ч. й Чернігівщини, в складі Рос. д-ви. До складу Б. с. ввійшли «Просительні статті» з 23 пунктів (статей), подані укр. посольством 14.III 1654, і царські укази до них, «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорізького») з 11 пунктів (статей), подані укр. посольством на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею 21.III 1654, та царські укази до них, царські жалувані грамоти про вільності Запорізького війська, про права православної шляхти тощо. Б. с. охоплювали широке коло питань, зокрема підтвердили виборність гетьмана, станові права укр. старшини, козаків, духівництва, міщан, визначили розмір жалування представникам вищої військ. старшини. На підставі Б. с. Україна користувалася автономними правами; зберігала військ.-адм. органи управління на чолі з виборним гетьманом; тут діяло місц. право. Водночас Б. с. дещо обмежували політ. та екон. права гетьманської адміністрації, яка була підпорядкована царському урядові. Якщо козацька старшина, укр. шляхта і духівництво користувалися становими правами і привілеями, то широкі нар. маси знову потрапляли у феод. залежність, яка з кожним роком посилювалася.

Проводячи централізаторську політику, царизм поступово скасовував окремі права і привілеї, а на поч. 80-х рр. 18 ст. ліквідував і залишки автономного устрою України, встановленого під час визвольної війни 1648—54.

Герб Березни

БЕРЕЗНИ ГЕРБ. Відомий з 1-ї пол. 17 ст. Відповідає назві міста: у блакитному полі — зелена береза. 1767 сотник Я. Сахновський додав до зображення берези на міській печатці малюнок власної печатки, що складався із схрещених шаблі, стріли і зірок. Це зображення було взято за основу герба, затвердженого 1782. Уніфікований 1857 (див. *Герби*). Існував до 1917.

БЕРЕЗНЯНСЬКИЙ ДУБ I — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — понад 350 років. Міститься в Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

БЕРЕЗНЯНСЬКИЙ ДУБ II — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — по-

над 300 років. Міститься в Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

БЕРЕЗНЯ́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й історико-краєзнавчий — відділ *Чернігівського історичного музею*. Відкритий 1981. У музеї зберігається бл. 2,5 тис. оригінальних експонатів: особисті речі укр рад. композитора Г. Г. Верьовки — скрипка (1914), книжки з б-ки композитора, одяг, побутові речі, баян, подарований середній школі в 1964 під час останнього приїзду Верьовки в Березну; особисті речі рад. держ. і парт. діяча І. П. Товстухи, 1-й і 12-й томи зібрання творів В. І. Леніна першого видання (1924), які були підготовлені до друку Товстухою (див. *Товстусі І. П. меморіальна дошка*). Експозиція розміщена в 5 залах і висвітлює дореволюц. минуле селища, історію Березни в рад. час.

БЕРЕ́ЗОВА ГАТЬ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Полянське. Розташована за 35 км від районного центру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 295 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 18 ст. В 1866 село мало 39 дворів, 300 ж.; в 1897 — 111 дворів, 700 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — вирощування зерн. і тех. культур, мол. тваринництво), 8-річна школа, фельдшер.-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Встановлено обеліск на честь односельців, які полягли (133 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців.

БЕРЕ́ЗОВИЙ ГАЙ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Розташований в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу Площа 3,9 га.

БЕРЕЗОВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 11 км, площа бас. 35,4 км². На її березі розміщене с. Березівка Талалаївського р-ну.

БЕРЕСТОВЕ́ЦЬ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Іллінці. Розташований на р. Смолянці, за 16 км від райцентру та за 22 км від залізнич. ст. Крути. 1561 ж. (1988). Вперше згадується 1690. Козаки-переселенці в 16 ст. обрали місце навколо озера Майдан (є й тепер), яке оточував ліс берестових порід. Перше поселення мало назву Берестов, пізніше перетворилось на сучасну. У 18 ст. в Б. діяла козацька школа, яка розміщувалася у спеціальному будинку (три класні кімнати, кімната і квартира для вчителів; будинок не зберігся).
У 1866 в Б.— 322 двори, 2249 ж., винокурний завод, церква Різдва Богородиці (17 ст., була відновлена 1913, дзвіниця розібрана 1934; в приміщенні церкви — клуб); у 1897 — 651 двір, 2851 ж., земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б. міститься центр. садиба колгоспу «Правда». лісництво, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дит. ясла, Будинок культури на 400 місць, 2 бібліотеки (20 тис. од.зб.). Асфальтову дорогу прокладено 1976, радіофіковано — 1946, електрифіковано — 1967, телебачення — з 1962. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу П. І. Іллюшко. Надгробки встановлено (1955) на братських могилах рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села; пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли (337 чол.) під час Великої Вітчизняної війни. На тер. Б. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), Київської Русі (9—13 ст.).

БЕРЕСТОВЕ́ЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований біля с. Берестовця Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Правда». Площа заказника 100 га.

БЕРЕСТОВИЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни. Тече тер. Сосницького р-ну.

БЕРЕСТЯНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Титви.

БЕРКІВ — кол. (до 1947) назва села *Пилятина* Козелецького р-ну.

БЕРЛОЗИ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гломазди, Сивухи, Часнівці. Розташовані біля р. Остра, за 3 км від районного центру, за 30 км. від залізнич. ст. Бобровиця. 508 ж. (1988). Відомі з 1858. У 1866 в Б. налічувалося 65 дворів, 373 ж.; в 1897 — 112 дворів, 589 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — виробництво м'яса і молока). Початкова школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, встановлено надгробок.

БЄЛІНСЬКОГО ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Єлецька; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Леніна до вул. Тихої. Названа 1919 на честь Бєлінського Віссаріона Григоровича (1811—48) — рос. революц. демократа, літератур. критика і публіциста. У період Київської Русі там, де тепер пролягає вулиця Бєлінського, була дорога з *Дитинця* до *Єлецького Успенського монастиря*. Прокладена за регулярним планом 1805 (див. *Чернігова плани*). Забудовувалася приватними житл. будинками. У кін. 19 ст. на поч. цієї вулиці було побудовано готель Бадаєва. Після жовтня 1917 в ньому містився Палац праці. У 1925 тут установлений перший радіоприймач з гучномовцем. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 цей будинок був зруйнований.

БИЛКА — кол. (до 1920) назва села *Червоне* Коропського р-ну.

БИРИНЕ — заповідне урочище (з 1975). Природний комплекс борового лісу віком до 110 років. Розташоване в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 486 га.

БИРИНЕ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Підгірне і Прокопівка. Розташоване на р. Десні, за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 1272 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. З кінця 17 ст. належало прилуцькому полковнику Д. Горленку, в 1713 гетьман І. Скоропадський відібрав село і передав його у володіння *Гамаліївському монастирю* (Харлампіївському). В 1866 в Б. було 211 дворів, 1561 ж., сільська розправа, сільське училище, Георгіївська церква (не пізніше 1632, мала ікони роботи новгород-сіверського майстра Г. П. Словуцького, 1743; в 1802 збудовано нову); в 1897 — 372 двори, 2538 ж., земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. В період нім.-австр. окупації в 1918 в селі розміщувався штаб партизан. з'єднання М. Г. Салая. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. М. Горького (спеціалізація — зернове і м'ясо-молочне господарство), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, медпункт, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (18 тис. од. зб.). Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села в 1943, погруддя на могилі Героя Рад. Союзу П. О. Якуніна (1903—1943); пам'ятник (1981) на честь воїнів-односельців, які загинули (407 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Б. є залишки 13 поселень 10 — 1 тис. до н. е., 1 тис. н. е.

БИРИНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни. Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

БИСТРИЦЯ. Річки в Черніг. обл. 1) Прит. Ревни (бас. Дніпра). На її берегах розміщене с. Баранівка Семе-

нівського р-ну. 2) Права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 10 км, площа бас. 38 км². Тече тер. Коропського р-ну. 3) Ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну. 4) Ліва прит. Трубежа (бас. Дніпра). Довж. 111 км, площа бас. 141 км². Тече тер. Бобровицького р-ну. На її берегах розміщене м. Бобровиця, села Рудьківка і Сухиня.

БИТВА НА р. СОЖ 1651. У лютому 1651 польс.-лит. магнати почали новий похід на укр. землі. Невеликий заслін з козаків Ніжин. і Черніг. полків на чолі з черніг. полковником М. Небабою, розташований на кордоні з Білорусією, незважаючи на героїчний опір, не зміг стримати натиску переважаючих сил противника. 26.VI 1651 в бою поблизу гирла р. Сож сел.-козацьке військо зазнало поразки. У цій битві, виявивши незвичайну хоробрість, М. Небаба загинув. Я. Радзивілл через Ріпки рушив до Чернігова, але оволодіти ним не зміг. Обороною міста керував новий черніг. полковник С. Пободайло — фахівець в галузі фортифікації. За свідченням сучасників, «під Черніговим у козаків з гетьманом Радзивіллом був бій, і литовських людей побито багато». Оборонці міста захопили п'ять гармат. З-під Чернігова Я. Радзивілл з головним військом пішов на Київ. Литовський гарнізон, залишений у Любечі, був обложений сел.-козацькими загонами і перебував у цій облозі до кінця кампанії.

БИХОВА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни. Тече тер. Борзнянського р-ну.

БИЧКА́ О. С. МОГИ́ЛА в м. Бобровиці (вул. Леніна). Бичок Олег Сергійович (1921—44) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант держ. безпеки, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Уродженець м. Бобровиці, що на Чернігівщині. У роки Великої Вітчизн. війни — командир спец. партизанського загону. Загинув у бою під час визволення с. Липового Мінської обл. БРСР. У 1946 прах О. С. Бичка перевезено з с. Липового. Ім'ям Бичка названо вулицю в м. Бобровиці. На могилі 1949 встановлено погруддя героя.

БІБЛІОТЕ́КА КНЯ́ЗЯ СВЯТОСЛА́ВА у Чернігові. Засн. у 12 ст. князем Святославом Давидовичем Чернігівським (Миколою Святошею), який займався збиранням книг та їх перекладом. Як розповідається в «Києво-Печерському патерику», Святослав 1116 став ченцем Києво-Печерського монастиря, куди перевіз свою бібліотеку. В ній були книги з історії, філософії, географії на слов'янській, латинській, давньогрецькій, давньоєврейській мовах.

БІБЛІОТЕ́КА КНЯ́ЗЯ СВЯТОСЛА́ВА ЯРОСЛА́ВИЧА у Чернігові. Одна з перших відомих бібліотек часів Київської Русі. Засн. на поч. 2 пол. 11 ст. сином Ярослава Мудрого Святославом (1027—76) — чернігівським князем (1054—73; у 1073—76 — великий князь київський). Святослав, як і його брат Всеволод, був високоосвіченою людиною. За прикладом свого батька постійно збирав книги, чимало їх сам переписав. Б-ка містилася в *Успенському соборі Єлецького Успенського монастиря* (іл.— табл. IV). Вона налічувала багато книг як релігійного, так і світського змісту. До наших днів збереглися Ізборники Святослава Ярославича 1073 і 1076.

БІБЛІОТЕ́КИ. Перші відомості про б-ки на Чернігівщині відносяться до 11 ст. (див. *Бібліотека князя Святослава Ярославича*). Велику б-ку мав черніг. князь Святослав Давидович (див. *Бібліотека князя Святослава*).

Згодом на Чернігівщині з'являються монастирські б-ки, де зберігалися церковні книги, літописи та ін. світська л-ра, б-ки в учбових закладах, зокрема, в Глухові

(1790), *Чернігівському колегіумі* (іл.— табл. V), а також в панських маєтках. Розвиток книгодрукування, освіти і науки послужив поштовхом до організації б-к. На поч. 30-х рр. 19 ст. на Чернігівщині було 32 б-ки, в яких налічувалося понад 66 тис. книг. Найбільші з них — б-ки при Черніг. духовній семінарії і при Ніжинському ліцеї. У 1838 відкрилася Чернігівська публічна бібліотека. Розвиток суспільного руху в 2-й пол. 19 ст. сприяв збільшенню кількості б-к. 1877 почала діяти *Чернігівська громадська бібліотека.*

Відкривалися безплатні земські бібліотеки-читальні, а згодом і народні б-ки на селі (див. зокрема, *Варвинська народна бібліотека-читальня*). У кін. 19 — на поч. 20 ст. бібліотеки-читальні з'явилися в усіх повітах. На їх утримання та придбання книг 1894 земство асигнувало 60 тис. крб., 1897—15 тис. крб. На ці кошти було відкрито 247 сільс. б-к.

Набули поширення і шкільні б-ки. Користуватися ними дозволялося не тільки учням, але й усьому місцевому населенню. Та найбільше було домашніх б-к, книжкових зібрань нелегальних гуртків. Зокрема, нелегальна бібліотека зберігалася на квартирі І. П. Товстухи, що належав до с.-д. гуртка вихованців Черніг. духовної семінарії (див. *Товстусі І. П. меморіальна дошка*).

Після Жовтня 1917 на Першому Чернігівському губернському з'їзді Рад у квітні 1919 розглядалося питання про народну освіту та культурно-освітні заклади. Всі б-ки було взято на держ. утримання. Губревком видав також спец. розпорядження, за яким встановлювалася охорона конфіскованих б-к, здійснювалася передача їхнього книжкового фонду нар. б-кам. У поміщицьких маєтках відкривалися народні будинки. При них організовувалися б-ки й читальні зали. Всього в квітні 1919 в губернії працювало 172 б-ки, у т. ч. 104 — на селі. Значною подією стало відкриття у Чернігові і повітах спец. б-к для дітей і підлітків. У 1925 культурно-освітню роботу серед трудящих вели 460 хат-читалень, 122 стаціонарні б-ки і 180 пересувних б-к з книжковим фондом 228,8 тис. томів. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 в області діяло 1148 б-к з книжковим фондом 1649,8 тис. книг. За роки війни бібліотечний фонд Черніг. обл. зазнав великих втрат: було зруйновано приміщення і пограбовані книжкові фонди обласної *Чернігівської бібліотеки* імені В. Г. Короленка, багатьох районних і сільських б-к. Зразу ж після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників почалося відродження б-к. У 1945 працювало 114 масових б-к з книжковим фондом 236,1 тис. прим. Поряд з масовими розгортали роботу б-ки ін. відомств. Певне місце в системі бібліотечного обслуговування займали колгоспні б-ки. У 1950 в області функціонувало 1604 масові б-ки, у т. ч. на селі — 1401. Їх книжковий фонд досягав 1586,8 тис. томів. У 1976—80 ств. 24 централізовані бібліотечні системи. У 1988 в області працювало 1062 масові б-ки з книжковим фондом 103,9 млн. прим. (959,1 тис. читачів). Див. також статті *Архіву Чернігівської області бібліотека, Ніжинського педагогічного інституту бібліотека, Чернігівська бібліотека для дітей* імені М. Островського, *Чернігівська бібліотека для юнацтва, Чернігівська бібліотека* імені М. М. Коцюбинського, *Чернігівська публічна бібліотека, Чернігівського інституту удосконалення вчителів бібліотека, Чернігівського педагогічного інституту бібліотека.*

БІГА́ЦЬКИЙ ЛІС — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташований в Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні

Чернігівського лісгоспзагу. Площа 345 гектарів.

БІГАЧ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову. Тече тер. Менського р-ну

БІГАЧ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 45 км від районного центру і залізнич. ст. Мена. 729 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 17 ст. як Бігач-Менський. Входив до Седнівської сотні Черніг. полку. З 1708 Б. відданий за гетьманським універсалом Я. Лизогубу. Його дочка 1770 одержала Б. у посаг при шлюбі з П. І. Кейкуатовим. У кінці березня — на поч. квітня 1847 Б. на запрошення власника маєтку М. І. Кейкуатова відвідав Т. Г. Шевченко. Тут він намалював портрет його дружини С. Й. Кейкуатової, а також трьох дітей (обидва твори зберігаються в Держ. музеї Шевченка в Києві). Жив поет у флігелі панського двору, на пн.-зх. околиці села (тепер тут колгоспний парк). Перекази про перебування Шевченка в Бігачі надрукував В Ф. Демич, дядько якого в той час проводив землемірні роботи у Кейкуатова. Одягнутий він був, за словами дядька, погано, можна сказати, недбало; бідні пожитки його вміщувались у маленькому старому чемоданчику; але зате ця чудова людина мала інші багатства — розум і велику любов до трудящого народу. Щовечора, після денних робіт, навколо поета збирались усі, хто служив у князівській економії. Т. Шевченко щось читав або розповідав і до того ж так цікаво, що всі слухали з великою увагою. Іноді розповіді поета, на вигляд серйозного, відзначались таким живим гумором, що слухачі, старі й молоді, животи надривали з сміху, а сам Шевченко, бувало, бровою не поведе. Привітний і балакучий з простими трудівниками, Тарас Григорович помітно не любив залишатись довго серед панів і уникав князівських хоромів, хоч його туди часто запрошували, тим більше, що до князя приїздили сусідні поміщики з бажанням подивитись, як на диво, на знаменитого в той час Кобзаря. Згадки про Б. є в листі Шевченка до А. Лизогуба 16.VII 1852. Під час революції 1905—07 відбувся виступ селян Б. В 1866 в Б. налічувалося 138 дворів, 878 ж., 1897— 256 дворів, 1221 ж., земська школа, б-ка.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. М. М. Коцюбинського, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У Б. споруджено *Шевченку Т. Г. пам'ятний знак.* На братській могилі рад. воїнів, що полягли під час оборонних боїв 1941 і визволення села 1943 від гітлерівців, 1957 встановлено надгробок. Пам'ятник (1971) на честь воїнів-односельців, загиблих (183 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У селі — пам'ятка архітектури 18 ст.— *Троїцька церква.*

БІДНОВЩИНА — гідролог. заказник (з 1984) Низинне осокове болото у заплаві р. Десни. Розташована в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 11 га.

БІЛА ВЕЖА — давньоруське місто на р. Остер, залишки якого виявлені поблизу с. Біловежі-Другі. Його виникнення здебільшого пов'язували з переселенням 1117 вихідців з донської Б. В. (Саркела), але згадки про Б. В. в цьому районі зустрічаються ще до переселення з Дону біженців, зокрема в «*Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям*» під 1096. Городище має округлу форму (200 × × 190 м) і з трьох боків оточене розораним валом (висота до 1,6 м) та ровом (ширина до 25 м). Серед знахідок — уламки кераміки 11—13 ст. та 18—19 ст., шматки жорен з вулканічного туфу, бронзовий ювелірний пінцет, фрагмент бронзового дротяного браслета, залізні ножі, шиферні кре-

сала та бруски, бронзовий гудзик, скляні персні та уламки браслетів, бронзова вуховертка, залізний ключ, вістря стріл, кам'яний гребінець, залізна сокира-чекан та ін. З Зх., Пд. і Пн.-Сх. до городища прилягають два поселення-посади (150 × 50 — 70 м та 300 × 200 м), де знайдені уламки кераміки 11—13 ст., уламки скляних браслетів та кістяних гребінців, залізне кресало, шиферні прясла, бронзовий бубенець, залізні пряжки, понад 20 намистин з чорного гагату та ін. Городище виникло не пізніше середини 11 ст. і загинуло у серед. 13 ст. Як засвідчує «Книга Большому чертежу», в 17 ст. тут було городище, у 19 ст. — нім. колонія Белемеш, що в своїй основі зберігала трансформоване давнє найменування — Б. В.

БІЛАШІ — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташовані в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 49 га.

БІ́ЛЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото в заплаві р. Остра. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського та Остерського лісгоспзагів. Площа 304 га.

БІЛЕ́ВИЧ ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (Деснянський р-н, Бобровицький житловий масив) — від вул. Генерала Пухова до вул. Кільцевої. Прокладена в 60-х рр. 20 ст. У 1986 названа на честь Білевич Олени Йосипівни (1924—43), організатора і керівника підпільної комсомольської організації. Б. народилася в Чернігові. У 1939—41 навчалася в середній школі № 10 (на цьому буд. встановлена *Білевич О. Й. меморіальна дошка*), де очолювала шкільну комсомол. оргцію. Під її керівництвом у роки нім.-фашист. окупації юні патріоти розклеювали антифашист. листівки, переховували рад. воїнів, переправляли їх до партизанів, збирали розвід. дані. У січні 1943 група влилася до партизан. загону ім. М. Коцюбинського, що діяв під командуванням М. М. Таранушенка. Під час розвідки в с. Іолча (БРСР) була схоплена гітлерівцями. З 1964 ім'я О. Й. Білевич носила ін. вулиця, що тепер не існує (кол. Єлизаветинська, з 1919 — Вольності). У зв'язку з реконструкцією центр. частини м. Чернігова будинки по кол. Б. в. були знесені і сама вулиця ліквідована. На її місці прокладено бульвар і другу смугу проїжджої частини вул. Леніна.

БІЛЕ́ВИЧ О. Й. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена в Чернігові на фасаді будинку кол. серед. школи № 10 (вул. Леніна № 137), де навчалася комсомолка-партизанка О. Й. Білевич (див. *Білевич вулиця*). Будинок двоповерховий мурований, зведений 1939 за типовим проектом. Під час війни зруйнований. У 1946 відбудований. Тепер тут серед. школа № 11. Дошка — мармур, відкрито 1969.

БІЛЕ́ЙКИ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кривецьке, Новики, Опеньки, Тарасів та Шами. Розташовані за 3 км від районного центру. 270 ж. (1988). Вперше згадуються 1858. У 1866 в Б. налічувалося 44 двори, 134 ж., 1897 — 40 дворів, 207 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б. — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва (спеціалізація — зернові, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), 8-річна школа, медпункт, клуб на 200 місць, б-ка (6,5 од. зб.). У 1961 встановлено надгробок на могилі загиблих 1943 рад. воїнів. Біля с. Кривецьке — поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.) і давньорус. курган 9—12 ст.

БІЛЕ́ЦЬКОГО-НО́СЕНКА П. П. ПАНСІО́Н у Прилуках. Відкритий на поч. 19 ст. Білецьким-Носенком Павлом Павловичем (1774—1856), укр. письменником і педагогом, у власному будинку в Лапинцях — передмісті Прилук. Н. Білецький-Носенко в Прилуках у дворянській сім'ї, що походила з давнього козацько-старшинського роду. П'ятирічним хлопчиком його віддали 1779 в Петербур. шляхетний сухопутний кадетський корпус, який він закінчив 1793 в чині

поручика. Восени 1798 вийшов у відставку й повернувся у Прилуки. Жив здебільшого в своєму маєтку в Лапинцях, деякий час у мастку своєї дружини в с. Хмелеві Роменського повіту. 1801 був обраний підсудком у Прилуцький повітовий суд. Водночас у с. Замості Прилуцького повіту в маєтку І. Я. Величка навчав групу дворянських дітей (викладав рос., франц., нім. мови, поезію, риторику, естетику, географію, природознавство, математику, геометрію та ін.). У 1807—09 був помічником попечителя у Прилуцькій лікарні. З 1810 — штатний наглядач повітового уч-ща, з 1812 — почесний наглядач уч-щ Прилуцького повіту (на цій посаді він був до 1847). У 1818 він подарував Прилуцькому повітовому училищу з власної б-ки 584 томи на суму 854 крб., крім «карт, атласів і стереометричних тіл», тим самим поклав початок заснуванню училищної б-ки. Ним же був покладений початок «училищному капіталу» (понад 2 тис. крб.), певна частина цих коштів призначалася для утримання бідних учнів.

Активну пед. діяльність П. П. Білецький-Носенко поєднував з різнобічною науково-літ. роботою. Білецький-Носенко був членом Товариства наук при Харків. ун-ті (з 1817), Петербур. вільного екон. т-ва (з 1824), куди посилав свої статті. Він пише десятки праць з різних галузей знань. Займаючись пед. діяльністю, укладав підручники, словники, перекладав з іноземних мов. Автор бурлескно-травестійної поеми «Горпинида, чи Вхопленая Прозерпина», драматичного оповідання «Іван Золотаренко», «Зиновій Богдан Хмельницький». Більшість творів опубліковано після смерті автора («Приказки», 1871; «Гостинець землякам. Казки сліпого бандуриста». К., 1872; «Словник української мови». К., 1966; «Поезії». К., 1973).

Пансіон, в якому виховувалося від 10 до 12 дітей, проіснував бл. 40 років і з нього вийшло понад сто чол., які з успіхом витримали вступні іспити у вищі учбові заклади. Вихованцями пансіону були здебільшого діти заможних верств — Гудим-Левковичів, Томарі́, Величка та ін., зокрема, І. М. Скоропадський, М. А. Маркович, П. О. Закревський.

«БІЛКОЗИ́Н», Прилуцький завод білкової ковбасної оболонки. Засн. 1981. Проектна потужність — 154 млн. погонних метрів продукції, що забезпечує випуск 150 тис. т ковбасних виробів. Підприємство розміщене у Південній промзоні м. Прилук.

БІЛОБЕ́РЕЗЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Перехідне осоково-сфагнове болото. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 12 га.

БІЛОВЕ́ЖІ ПЕ́РШІ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Біловежі Другі, Вишнівське, Зарукавне, Зеленівка, Кальчинівка, Круглолугівка. Розташовані за 18 км від районного центру та за 4 км від залізнич. ст. Григорівка. 569 ж. (1988). Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Шлях Леніна» (спеціалізація — зернові, тех. культури, тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, медпункт, клуб на 200 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення села. 1970 споруджено пам'ятник на честь загиблих (99 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни воїнів-односельців. На тер. села ряд курганів епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.). Поблизу с. Біловежі Другі городище — залишки м. *Біла Вежа,* що згаду-

ється в «*Повісті временних літ*» під 1096, та кургани 2—1 тис. до н. е.

БІЛОЗЕ́РСЬКОГО В. М. МОГИ́ЛА у с. Оленівці Борзнянського р-ну. Білозерський Василь Михайлович (1825—99) — укр. громад. діяч, журналіст, учений і педагог. Н. на х. Мотронівці (тепер у складі с. Оленівки Борзнянського р-ну) в сім'ї дрібного поміщика. У 1843—46 вчився в Київ. ун-ті, у 1846—47 вчителював у Полтав. кадетському корпусі. Один з засновників Кирило-Мефодіївського т-ва. 1847 заарештований і засланий у м. Петрозаводськ. Відбувши заслання, жив у Петербурзі. У 1861—62 — редактор журн. «Основа». Пізніше служив у Варшаві. Похований у гаю на околиці с. Оленівки поруч з О. П. Кулішем та О. М. Білозерською-Куліш (див. *Барвінок Ганни могила*). На могилі надгробна плита з білого мармуру. Між *Куліша О. П. могилою* і могилою В. М. Білозерського в 1969 на квадратному постаменті на честь трьох діячів укр. культури споруджено чотиригранний обеліск з чорного полірованого граніту.

БІЛОРІ́ЧИЦЯ (до 1945 — Вейсбахівка) — село Прилуцького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бажанівка, Боротьбарівка і Володимирівка. Розташована за 35 км від районного центру і за 15 км від залізн. ст. Галка. 1279 ж. (1988). Кол. назва іншомовного походження — від назви річки Білої (Вейс) — так називав її кол. землевласник, німець за походженням. Вперше згадується 1629. У 1727 належні селу землі купив генерал, граф Вейсбах (звідки і інша версія про назву села). Пізніше землі належали офіцеру Ізмайлівського полку О. Гампфу, полковнику І. Корбе, якого 22.I 1844 відвідав Т. Г. Шевченко. 1873 поміщик Рахманов одружився на дочці декабриста С. Г. Волконського, онуці героя Вітчизн. війни 1812, генерала М. М. Раєвського — О. С. Волконській-Кочубей і землі Б. перейшли до подружжя. У 80-х рр. 19 ст. Рахманови побудували всі житл. і госп. будівлі своєї економії. У маєтку Рахманових-Волконських жили укр. архітектор О. Е. Ю. Ягн (1848—1922) і художник В. М. Соколов (1841—1921); тут вони й поховані. За проектом Ягна у Б. споруджено флігель (1878) та палац (1886) у стилі укр. модерну; розписував їх художник Соколов (див. *Білорічицький архітектурний ансамбль*). На тер. Б. було два парки (19 ст.), 3 фруктових сади з теплицею (2-а пол. 19 ст.), озеро Мокрець (пізніше перейменоване в Криве), ставки Ревня (за 200 м від маєтку; у ньому два штучно насипані острови) та Млаки. З кін. 18 ст. діяла церковнопарафіяльна, з 19 ст. — земська школа. У маєтку поміщиків Рахманових була велика б-ка; щорічно (26 вересня) влаштовувався ярмарок. З 1750 існувала дерев'яна церква (розібрано 1962; хором при ній керував дяк І. М. Тарнопольський; після революції організував сільський хор). До революції в Б. було бл. 2500 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба племзаводу «Білорічицький» (у 1979 нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР), відділення зв'язку, с. ш., лікар-

Білорічиця. Флігель палацу садиби О. С. Рахманової. Фото поч. 20 ст.

ня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, 3 б-ки (19 тис. од. зб.). Село радіофіковане з 1950, електрифіковане — 1953, газопостачання (балони, 1967), водопровід (1970), АТС (1970, кількість номерів 115), телебачення (1965). Виходить газ. «Радгоспні вісті», Звання Героя Рад. Союзу 1944 удостоєний уродженець с. Бажанівки М. П. Тищенко (лейтенант, командир танкової роти), звання Героя Соц. Праці у 1952 — ланкова М. Г. Стаблецька. Пам'ятник і мемор. плити на братській могилі активістів, що загинули від рук бандитів 1931 (серед похованих — Т. П. Потіпака — перший на селі комуніст, організатор і голова волосного комітету незаможних селян; П. П. Сукач — один із організаторів комнезаму у селі, організатор і голова с.-г. т-ва, вбитий бандитами 23.X 1924); меморіал на честь рад. воїнів, які полягли під час визволення села 1943 від нім.-фашист. загарбників.

БІЛОРІ́ЧИЦЬКИЙ АРХІТЕКТУ́РНИЙ АНСА́МБЛЬ у с. Білорічиця Прилуцького р-ну — зведено за проектом архітектора, художника і майстра худож. кераміки Ягна Олександра Едуарда Юлійовича (1848—1922). Н. в м. Пензі. Закінчив Моск. училище живопису, скульптури та арх-ри. Удосконалював освіту в Римській академії. З 1876 жив на Україні. Помер і похований у с. Білорічиці. Комплекс складався з палацу (1886), готелю, флігеля (1878), пекарні, церкви. З пн. боку поєднувався з парком. Зберігся флігель. У плані нагадує укр. хату на дві половини. Перший поверх отиньковаиий, цегляний, другий — дерев'яний. Дах, фриз, віконні наличники виготовлено з майоліки й теракоти, ними ж обкладено колони і печі. Всередині палац і флігель розписував художник В. М. Соколов (1841—1921), товариш Ягна по навчанню в Москві та Італії. На другий поверх флігеля вели дерев'яні сходи, прикрашені тригранно-виїмчастим різьбленням поручнів. Різьба прикрашала й верхні кімнати, дерев'яні стелі з кесонами. Інші споруди і проекти О. Ягна: церква-усипальниця декабристів у с. Вороньках (тепер Бобров. р-ну Черніг. обл.; див. *Декабристам меморіальний комплекс*), будинок Капніста в с. Великій Обухівці (тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.), каплиця-усипальниця Кочубеїв у с. Ярославці (тепер Кро-

Білорічиця. Церква в садибі О. С. Рахманової. Фото 30-х рр. 20 ст.

Білорічиця. Палац у садибі О. С. Рахманової. Фото поч. 20 ст.

левец. р-ну Сумської обл.). Організував *Вороньківські художньо-виробничі майстерні.* Ягн одним з перших відновив виробництво давньоруської полив'яної кахлі, секрет виготовлення якої був утрачений кілька сторіч тому. Іл.— табл. XXIX.

БІЛО́УС. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 55 км, площа бас. 657 км². Бере початок біля с. Пушкарів Ріпкинського р-ну. В долині — поклади торфу. На берегах Б. розміщені села Гучин і Малий Листвен Ріпкинського р-ну та Новий Білоус, Старий Білоус і Терехівка Чернігівського р-ну.

БІЛОУ́СІВСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Ділянка заплави р. Білоусу. Розташований біля сіл Довжика і Рудки Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Леніна, ім. XXI з'їзду КПРС, «Дружба» та ім. В. І. Чапаєва. Площа 290 га.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1651 — угода між польс.-шляхет. урядом і Б. Хмельницьким, укладена 28.IX в м. Біла Церква після Берестецької битви 1651. За Б. д. на Україні відновлювалася польс.-шляхет. влада, польс. шляхті поверталися маєтності, козац. реєстр скорочувався з 40 до 20 тис. чол.

Білошапки. Церква. Фото 30-х рр. 20 ст.

Виключені з реєстру козаки поверталися під владу польс. панів. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського та *Чернігівського воєводства* у королівські маєтності *Київського воєводства,* яке визнавалося козацькою територією. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними д-вами і зобов'язувався розірвати союз з кримським ханом. У травні 1652, в зв'язку з нападом шляхет. Польщі на Україну Б. Хмельницький анулював Б. д.

БІЛОЦЕРКІ́ВЦІ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 25 км від районного центру та залізнич. ст. Бобровиця. 670 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1866 в Б. налічувалося 195 дворів, 1019 ж.; в 1897 — 260 дворів, 1268 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу «8 Березня» (спеціалізація — зернове виробництво і м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, клуб на 100 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). У 1970 на честь воїнів-односельців, загиблих (250 чол.) у боротьбі проти нім. фашистів споруджено обеліск Слави.

БІЛОША́ПКИ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Запереводське, Крутоярівка і с-ще Козин. Розташовані на р. Переводі (прит. Удаю), за 35 км від районного центру і за 18 км від залізнич. ст. Линовиця. 673 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Належало польським магнатам Корецьким і Вишневецьким, 1697 передано І. Мазепою полковнику Д. Горленку, в 1713 гетьманом І. Скоропадським Б. передані *Гамаліївському монастиреві.* У 1795 споруджено дерев'яну церкву. Радянську владу встановлено в січні 1918. У селі розміщені центр. садиба колгоспу «Дружба» (спеціалізація — виробництво зерна, тех.

культури, тваринництво), цегельний завод «Міжколгоспбуду», відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок. Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (16 тис. од. зб.). У 1957 на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено надгробок. У 1978 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, загиблих (225 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

БІЛОША́ПСЬКИЙ — гідрологіч заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля с. Білошапок Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Дружба». Площа 866 га.

БІЛОШИ́ЦЬКА СЛОБОДА́ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Майбутнє. Розташована за 35 км від районного центру і залізнич. ст. Корюківка. 738 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 мала 124 двори, 1115 ж.; 1897 — 282 двори, 2105 ж.; дерев. Вознесенська церква. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу «Рекорд» (спеціалізація — зернові, тех. к-ри, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих у боях за визволення села 1943, і пам'ятник (1980) на честь воїнів-односельців, які полягли (193 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

БІЛУ́ГА. Річка в Черніг. обл., прит. Трубежа Тече тер Бобровицького р-ну.

БІЛЯ́ВСЬКІЙ Н. Д. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у с. Знам'янці Прилуцького р-ну. Встановлено на тер. Знам'янської с. ш. на честь Білявської Надії Демидівни (1912—43) — партизанки-розвідниці. Н. в с. Знам'янці Малодівицького (тепер Прилуцького) р-ну. Після закінчення семирічки працювала піонервожатою в школі, з 1934 — у Малодівицькому райкомі комсомолу. Під час Великої Вітчизн. війни — в обл. партизан. з'єднанні. Загинула 1943 під час виконання бойового завдання. Пам'ятний знак — погруддя на постаменті, облицьованому керамічною плиткою, заг. вис. 2 м. Скульптор В. П. Луцак; відкрито 1965.

«БІЛЬШОВИ́К». Газета, виходила в 1932—41. Спочатку як орган Черніг. обл. бюро КП(б)У, міськ. парт. к-ту облоргкому та облоргбюро профспілок; з 1934 — орган Черніг. обкому КП(б)У, міськ парт. к-ту, облвиконкому та облпрофради Див. «Деснянська правда».

«БІЛЬШОВИ́К». Обласна підпільна газета, що виходила в роки Великої Вітчизн. війни в партизан. з'єднаннях О. Ф. Федорова (березень 1943) та М. М. Попудренка (березень — вересень 1943).

«БІЛЬШОВИ́К НІ́ЖИНЩИНИ». Газета, орган Ніжин. міськ. к-ту та РК КП(б)У, міської та районної Рад депутатів трудящих. Видавалася в 1938—41. Див. *«Під прапором Леніна»*.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ЗМИ́ЧКА». Газета, орган Ічнянського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газети *«За більшовицькі темпи»*. Видавалася 1933—35 у смт Ічні.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ЗМІ́НА». Газета. 1) Орган Бахмацького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Прапор комуни»*. Видавалася 1933—37 у м. Бахмачі. 2) Орган Козелецького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Розгорнутим фронтом»*. Видавалася 1933—37 у смт Козельці (у 1933 мала назву «Комсомолець на варті»). 3) Орган Новгород-Сіверського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Шлях колгоспника»*. Видавалася 1936 у м. Новгороді-Сіверському. 4) Орган Олишівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Соціалістичний шлях»*. Видавалася 1933—37 в Олишівці.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ЗМІ́НА В КОЛГО́СПНОМУ ПОХО́ДІ». Бюлетень райбюро комуністичного дитячого руху Прилуцького РК ЛКСМУ. Видавався 1931 у м. Прилуках.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Корюківського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1931—41 у смт Корюківці. Друкувалася на сторінках газ.*«Молодий ленінець»*. Див. *«Маяк»*.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКІ КА́ДРИ». Газета, орган Понорницького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «Соціалістичне життя». Видавалася 1933—37 у Понорниці.

«БІЛЬШОВИ́ЦЬКІ РЕЗЕ́РВИ». Газета, орган Ніжинського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Нове село»*. Виходила 1927—35 у м Ніжині.

БІ́РКИ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Дешки, Жуківщина, Крені, Романьки, Самсони. Розташовані на р. Острі, за 13 км від районного центру. 470 ж. (1988). Вперше згадуються 1658. У 1866 в Б. налічувалося 55 дворів, 392 ж., дерев. Покровська церква (перебудована 1860), в 1897 — 98 дворів, 826 ж., винокурний з-д. Під час революції 1905—07 відбувся виступ робітників місц. спиртового з-ду. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1922 організована комуна «Криниця». У Б.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 350 місць, б-ка (4 тис. од. зб.). У 1955 і 1966 встановлено надгробок на двох братських могилах рад . воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців, обеліск Слави (1972) в пам'ять про односельців, які полягли (147 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Б. виявлено поселення 2—1 тис. до н. е.

БІ́РКІВКА — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 21 км від районного центру і залізнич. ст. Мена. 1220 ж. (1988). Відоме з 2-ї пол. 17 ст. У 1866 в Б.— 155 дворів, 1003 ж.; у 1897 — 276 дворів, 1737 ж., мурована церква Богородиці (1864). Діяла земська школа, відбувалося 2 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б. — колгосп «Батьківщина», який 1967 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — овочівництво та молочне тваринництво), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (15 тис. од. зб.). Уродженцями Б. є Герої Соціалістич. Праці колгоспники Є. О. Особа, Т. Д. Сидорець і голова колгоспу І. К. Прищепа (удостоєні цього звання в 1967). У Б.— братська могила рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців. У 1974 в пам'ять про односельців, загиблих (257 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, встановлено обеліск Слави.

«БЛАГОВЕ́СТЬ». Журнал; видавався в 1883—90 два рази на місяць. Спочатку виходив у Харкові, з 1888 — у Петербурзі, з № 10 за 1889 — у м. Ніжині. У 1890 вийшло два номери.

БЛАГОВІ́ЩЕННЯ ЦЕ́РКВА у Чернігові. Збудована на Новому князівському дворі на замовлення київ. князя Святослава Всеволодовича (?—1194), героя «Слова о полку Ігоревім». Під 1186 у літопису зазначено, що ... «Святослав Всеволодичь святи церков в Чернигове святаго Благовещения, юже бе сам создал». Значно потерпіла в серед. 13 ст. і згодом була розібрана. У 17 ст. на цьому місці збудовано дерев. Благовіщенську церкву. Залишки давньоруської будівлі виявлено 1876, коли обвалився берег р. Стрижня (на Пн. від будинку Художнього музею). Досліджувалася 1878, 1909. У 1946—47 розкопана Б. О. Рибаковим. Це був великий триапсидний, шестистовпний храм з галереями, що оперізували його з трьох боків. Стіни складено в техніці рівношарової кладки, розчленовані лопатками, на фасадах

— пілястрами з напівколонами. Фундамент — із валунів та шматків цегли на розчині з 6—7 рядами кладки зверху. Під час розкопок виявлено фрагменти мозаїк, фресок, керамічні плитки підлоги, уламки голосників, різьблених білокам'яних деталей, поховання у цегляних саркофагах.

БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р чоловічий у м. Ніжині. Засн. церковним і політичним діячем, письменником і філософом Стефаном Яворським (1658 — 1722). Н. в м. Яворові (тепер м. Львівської обл.). Після *Андрусівського перемир'я 1667* сім'я переїхала в с. Красилівку (тепер Козелецького р-ну). Навчався в Києво-Могилянській колегії, з 1684, прийнявши уніатство, — в школах Львова, Любліна, Познані і Вільно. У 1687 повернувся в Київ, зрікся унії і 1689 прийняв чернецтво. Викладав у Києво-Могилянській колегії поетику, риторику, філософію і теологію. 1697 призначений ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві. 1700 висвячений на митрополита рязанського і муромського. Незабаром став екзархом й охоронцем всеросійського патріаршого престолу. Як протектор Слов'яно-греко-латинської академії сформував навчання за зразком Києво Могилянської колегії, західноєвропейських університетів. Заснував при академії театр. 1721 призначений першим президентом Синоду. Помер у Москві. Першою спорудою Б. м. був *Благовіщенський собор* (1702—16), від якого й назва. 1750 зведено одноповерхові келії ченців. 1804—14 на другому поверсі мурованого будинку, що знаходився на Пд. Сх. від собору влаштовано теплу Петропавлівську церкву з восьмигранною дзвіницею, де для «користі місту» було встановлено «бо́євий годинник» (не зберігся). Перший поверх займала 21 лавка. З Пн. Сх. примикав 2-поверховий ігуменський корпус з трапезною (відбудований 1817). Другий корпус келій з'явився 1858. Вся територія була обнесена кам'яним муром. Монастир мав б-ку, де зберігалися рукописи, Євангеліє 1604, літопис Дм. Ростовського (див. *Глухівсько-Петропавлівський монастир*), видання москов., київ. та черніг. друкарень 17—18 ст. та ін. 1716 до Б. м. приписано *Ветхоріздвяний Георгіївський монастир*. Значної шкоди Б. м. завдали пожежі 1750, 1757 та 1797. Відбудовано на поч. 19 ст. переважно на кошти архімандрита В. Черняєва. Розташований вздовж сучас. вул. Гоголя між вул. Луначарського і Леніна.

БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ СОБО́Р у м. Ніжині. Споруджено 1702—16 Г. І. Устиновим у формах барокко на кошти митрополита Стефана Яворського під доглядом його брата Павла. Поклав початок *Благовіщенському монастиреві*. П'ятибанний, чотиристовпний, дев'ятидільний за планом. У ході буд-ва під пд.-сх. банею зроблено приміщення для б-ки, початок якій поклали 609 книг, подарованих С. Яворським монастирю. На відкритті собор проголошено пам'ятником перемоги над

Благовіщенський монастир у Ніжині. Фото поч. 20 ст.

шведами під Полтавою. Вівтарна частина була оздоблена живописом, який належить до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального мистецтва. Крім релігійних сюжетів, були написані портрети кн. Володимира, Петра І, Олександра І, С. Яворського, Д. Ростовського. Розпис виконали ніжин. майстри — Ф. Цихановський, Я. Левенець та ін. Іконостас різьблений, золочений у 7 ярусів, роботи ніжин. майстрів, одна з ікон вівтаря написана київ. митрополитом Рафаїлом Заборовським. Зазнав значних пошкоджень під час пожеж 1750, 1757, особливо 1797. Відбудований 1798—99. Багаторазово перебудовувався. У 1814 фронтони перероблено на трикутні шпилі, збільшено вікна, змінено форму верхів. Знову розписаний 1812—18. 1969 проведено консерваційні роботи. Розташований на вул. Гоголя № 10. Іл. — табл. XX.

БЛАЖКУНА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Львівської до вул. Костромської. Прокладена 1980 між Забарівською вулицею і кол. с. Забарівка для індивід. забудови. Названа на честь Героя Рад. Союзу (1945) Блажкуна Андрія Федоровича (1926—44) — уродженця с. Ведильці (тепер Черніг. р-ну). У 1944 вісімнадцятирічним юнаком пішов на фронт. Загинув під час визволення Угорщини від нім.-фашист. загарбників. Похований у Будапешті.

БЛАКИ́ТНОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Східна; Деснянський р-н). Прокладена в 30-х рр. 20 ст. Складається з двох частин. Одна з них простягається від вул. Шевченка вздовж стадіону ім. Гагаріна до лісопарку, друга — вздовж лісопарку. Названа 1983 на честь укр. рад. письменника Блакитного (Елланського) Василя Михайловича (1894—1925). Н. в с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське Черніг. р-ну). 1909—14 навчався в Черніг. бурсі та *Чернігівській духовній семінарії* (див. *Блакитному В. М. меморіальні дошки*). У 1914—15 навчався в Київ. комерційному ін-ті, залишив його і повернувся до Чернігова, де працював до 1917. Заробляв репетиторством та службою в земській газеті. Під час навчання в семінарії брав участь у революц. гуртках молоді, підтримував знайомство з М. І. Подвойським. Головував на третьому *селянському губернському з'їзді* 1917 в Чернігові. Був одним з лідерів партії боротьбистів. З 1920 — член Комуністичної партії. У 1920—25 — член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК та ЦВК СРСР. Один з керівників Спілки пролет. письменників, зачинатель укр. рад. поезії (зб. «Удари молота і серця»), політ. сатири (кн. «Нотатки олівцем», «Радянська гірчиця», «Державний розум»). 1924 призначений головою Держвидаву і редактором газети «Вісті ВУЦВК», а також журналів «Червоний перець», «Всесвіт». Вулиця забудована індивід. житл. будинками, частина з них у зв'язку з реконструкцією стадіону 1986 знесена.

БЛАКИ́ТНОМУ В. М. МЕМОРІ́АЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У смт Михайло-Коцюбинському (кол. с. Козел) Черніг. р-ну. Відкрита на честь укр. письменника і держ. діяча В. М Блакитного, який тут народився 1894 і мешкав до 1909 (див. *Блакитного вулиця*). Встановлено на фасаді буд. дит. б-ки по вул. Шевченка. Дошка — мармур, відкрито 1974. 2) У Чернігові, на фасаді будинку № 40 по вул. Свердлова, де містилася *Чернігівська духовна семінарія*. В ній у 1909—14 навчався письменник. Дошка — мармур, відкрито 1974.

БЛА́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Лісковицький провулок; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Лісковицької до околиці міста. Названа 1981 на честь полковника Бланка Михайла Ілліча

(1898—1941) — командира 15-го стр. корпусу, який тримав оборону Чернігова влітку і восени 1941. Штаб корпусу спочатку перебував у місті, а потім у с. Количівці. Коли ворожі війська форсували Десну і створили плацдарм у районі с. Виблі (тепер Куликів. р-ну) полковник М. І. Бланк особисто очолив проти них атаку В цьому бою він загинув. Прокладена у 30-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

БЛЕШЕ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 10,2 км, площа бас. 61,8 км². Тече тер. Семенівського р-ну. На її берегах розміщене с. Блешня

БЛИСТОВА́ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Деревівка. Розташована за 28 км від районного центру і за 15 км від залізнич. ст. Вересоч. 1569 ж. (1988). Вперше згадується 1151. В 1866 у Б.— 193 двори, 1476 ж., Різдва Богородиці церква (1900 збудовано нову); в 1897 — 375 дворів, 2932 ж., земська школа, б-ка. Відбувалося 2 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — зернові, техкультури, молочне тваринництво, вівчарство), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (21 тис. од. зб.), істор.-краєзнавчий музей. Уродженцями Б. є: чемпіон світу (1912) з вільної боротьби Т. С. Корінь (1883—1928); доктор мед. наук О. М. Лисиця; рад. бібліограф і літературознавець М. І. Мацуєв (1894—1975); самодіяльний композитор, фольклорист М. А. Мишастий (1890—1978). Встановлено: погруддя М. О. Щорса; пам'ятник (1975) односельцям, що загинули 1919 у боротьбі з денікінцями, активістам, які загинули 1924, 1931 від рук куркулів; надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села; обеліск (1973) в пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (356 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Б. виявлені городище літописного міста *Блистовит* 1151, поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), Київської Русі (10—13 ст.).

БЛИСТОВА́. Річка в Черніг. обл., прит. Лоски. Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

БЛИСТОВА́ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лоска, Слобідка. Розташована за 35 км від районного центру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 972 ж. (1988). Виникло на поч. 18 ст. 1777 збудовано Предтечинську церкву. В 1866 — 102 двори, 1043 ж.; у 1897 — 374 двори, 2273 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), Лосківське лісництво, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Встановлено: надгробок (1958) на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців; обеліск Слави (1967) в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (107 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Пам'ятка архітектури поч. 20 ст.— *Предтечинська церква.*

БЛИСТОВИ́Т—літописне місто, вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1151 в складі *Новгород-Сіверського князівства.* Назва міста, напевне, пов'язана з назвою місцевості, його розташуванням. Городище (дитинець) Б. 11—13 ст. міститься на околиці с. Блистової Менського р-ну, займаючи високий мис, утворений правобережною терасою р. Десни і р. Рівчак. У підніжжі тераси протікає р. Пулка — стариця Десни. З напільного боку (із Зх. і Пн

городище оточене ярами, валом і ровом. Його майдан має округлу форму (40 × 30 м) і був по периметру оточений валом, що дуже осунувся й тепер прослідковується лише з напільного боку.

У центральній частині майдану виявлено рештки трьох жител 11 ст. з заглибленими основами, частково перекриті насипом валу й одного наземного 12 ст. Знайдено уламки столового посуду, залізні ножі, замки, відерні скоби, шарнірні ножиці з інкрустацією міддю, овальне довге кресало, фрагмент вудил (11—13 ст.). До Дитинця примикав окольний град (12—13 ст.) і займав площу бл. 1,5 га. З трьох боків окольний град оточувало поселення 11—13 ст. Як показали археол. дослідження, Б. зведений на місці давнішого сільського поселення

БЛИСТОВСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1984). Система озер, що мають водорегулююче значення. Розташований біля с. Блистової Менського р-ну. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. О. Щорса Площа 400 га.

«БЛОКНО́Т АГІТА́ТОРА». Журнал відділу пропаганди і агітації Черніг. обкому Компартії України. Видавався в 1954—62 два рази на місяць укр. та рос. мовами. Припинив вихід на № 24 1962. У 1962 вийшов також спец випуск «Б. а.».

БОБОЛИ́НСЬКОГО ЛЕО́НТІЯ ЛІТО́ПИС. «Літописецъ сій єсть Кроніка з розних авторов і гісториков многих, діалектов єсть написана в Монастиру Свято-Троїцьком Ільїнськом Черніговском ієромонахом монастиря Видубицько го Києвського, року от рождества Христова 1699, месяца апріля дня 23». Основу Б. Л. л. становить укр. хронограф другої редакції, яка виникла на поч. 17 ст. шляхом розширення першої редакції, створеної в 16 ст. Боболинський, переписавши укр. хронограф, доповнив його документами, листами, історичними, літературними та іншими матеріалами і написав передмову «Слово ко любимому читателю всякому».

Б. Л. л. містить виклад подій з давніх часів до серед. 17 ст. і являє собою компілятивне зведення творів давньогрец. і рим. істориків, давньорус. літописів, польс. і лит. хронік. Найбільший інтерес становить та частина, де розповідається про події 2-ї пол. 17 ст., сучасником яких був автор. Вона містить оповідання про визвольну боротьбу укр., молд. (волоського) народів проти тур. гніту. Докладно описується розгром турків укр. козаками та рос. військами під час Чигиринських походів 1677 і 1678. У передмові автор радить читачеві самому уважно й осмислено вивчити книгу, а потім ознайомити з нею неграмотних. З передмови можна судити і про методологічні засади твору, про ідеологію автора і його погляди на історію як предмет. Зразком для літописця служили церковно-повчальні, моралізуючі твори ранньосередньовічної літератури. На зразок давньоруських літописців 11—12 ст. Боболинський розглядає явища природи і людського суспільства як невідворотний наслідок волі божої.

Про автора літопису відомо небагато. Народився він у Новгороді-Сіверському був, як це видно із назви твору, ченцем київського Видубицького монастиря, де й почав працю над рукописом, який закінчив 1699, уже після переходу до Іллінського монастиря у Чернігові. Згодом поселився в Спаському монастирі в Новгороді-Сіверському. Рукопис книги, за його заповітом, був переданий Чернігівському книгосховищу, про що був зроблений вкладний запис чернігівським і новгород-сіверським архієпископом Стаховським. Проте це не перешкодило йому подарувати книгу Черніг. семінарії.

1792 на вимогу Катерини II Б. Л. л. був відправлений до Петербурга, але вже з рядом змін в його складі. Префект Черніг. семінарії І. Левицький приєднав до нього «Реєстр князям чернігівським». У Петербурзі з рукопису зняли копію. Так виник ще один список

Б. Л. л., який тепер зберігається в Ленінграді. Оригінал був повернутий до Чернігова і до поч. 20 ст. знаходився в Черніг. семінарії, але вже неповний — з нього був вирізаний майже весь третій розділ. Д. І. Багалій висловив здогадку, що цю частину літопису привласнив польський колекціонер Маріан Горшковський, а потім уже рукопис потрапив до Кракова. Цю здогадку нещодавно підтвердив рад. книгознавець Я. Н. Щапов. Він встановив, що фрагменти Б. Л. л. потрапили до польського історика і колекціонера С. Ф. Кшижановського, який у 1858—60 навчався у Київському ун-ті. 1866 він подарував свою колекцію рукописів Краківському історичному т-ву, звідки вона потрапила в бібліотеку Польської Академії наук у Кракові. Та частина рукопису, що зберігалася в Чернігові, до останнього часу вважалася втраченою. Насправді вона уціліла і з 1968 зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР.

Б. Л. л. опублікований тільки частково — 1854 в додатку до *Граб'янки літопису* були вміщені: «Слово до читача Боболинського», оповідання про Івону, Івана Підкову, Чигиринський похід, а також «Пересторога». Б. Л. л. написаний мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови.

БО́БРИК. Річка в Черніг. обл., права прит. Убеді (бас. Дніпра).

БОБРО́ВИЦЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Детюківки (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

БОБРО́ВИЦЯ — місто, райцентр Бобровицького р-ну. Розташована на р. Бистриці. Залізнична станція. Міськ. Раді нар. депутатів підпорядковані села Затишшя, Макарівка, Травкине, Урожайне, Червоноармійське і с-ще Мирне. 14 471 ж. (1988). Про стародавнє походження Б. свідчать залишки городища (11—13 ст.). В 16 ст. Б.— містечко Остерського староства Київ. воєводства Речі Посполитої. У 1654 в складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. Б. стала сотенним містечком кол. Київ. полку. 1664 польс. війська разом з татарами зруйнували і спалили Б. З 1782 — Б. волосний центр Козелецького повіту. У 18 ст. у Б. діяла козацька школа. У 1807 Кочубей побудував *Бобровицький цукровий завод*. У 1854 робітники з-ду виступили проти важких умов праці і спалили з-д. 1868 збудовано залізн. ст., 1897 — цукровий з-д, 1890 відкрито земську лікарню. Діяло три початкові школи (1863, 1896, 1910), двокласне уч-ще (1902), с.-г. уч-ще молодших агротехніків (1891), б-ка (1897), лікарня (1915). У 1866 мала 600 дворів, 1904 ж.; в 1897 — 960 дворів, 5384 ж., дерев. Михайлівська церква (1799, перебудована 1831), Успенська церква (1893). У 1905—07 відбулися виступи робітників цукрового з-ду. 1905 ств. *Бобровицьку соціал-демократичну групу*. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. У листопаді 1920 Б. стала центром Бобровицького повіту. З 1923 — с-ще міського типу, центр Бобровицького р-ну. У 1920 діяв с.-г. технікум, відкрито дит. будинок для сиріт. У 1921 ств. Бобровицький цукрорадгосп ім. Ф. Е. Дзержинського. Діяли 2 школи лікнепу (1921), клуб ім. 1-го Травня, при ньому *Бобровицька аматорська трупа*. У 1927 почали діяти цегельний з-д та олійниця, згодом — промкомбінат (1937), паровий млин. У 1929 організовані перший колгосп «Комунар», МТС. У 1935—37 виходила газ. «*Комсомолець Бобровиччини*». Під час Великої Вітчизн. війни створено партизанську групу Бобровицького району, яка 1943 ввійшла до складу партизан. загону «*За Батьківщину*». З 1958 Б.— місто. У Б.— цукр., сухого знежи-

реного молока, хлібний та комбікормовий заводи, харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, будинок побуту, 5 заг.-освітніх, музична школи, *Бобровицький радгосп-технікум,* 8 лік. закладів, 2 Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 13 б-к. Водогін, електростанція (1964), АТС (1971), газобалонне постачання (1980). Видається газ. «*Жовтнева зоря*».

У 1846 у Б. приїздив Т. Г. Шевченко. Пам'ятник В. І. Леніну (1975). Братська могила рад. воїнів, полеглих під час визволення міста 1943; Героя Рад. Союзу *Бичка О. С. могила*; *Воїнам-землякам пам'ятник* (1972), які загинули (600 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Б.— кургани 2—1 тис. до н. е., городище 11—13 ст.

БОБРО́ВИЦЯ — сх. околиця м. Чернігова (до грудня 1973 — с. Бобровиця Черніг. р-ну). Час заснування Бобровиці одні історики відносять до часів Київської Русі, інші — до 2-ї пол. 17 ст. Б. О. Рибаков вважає, що Бобровиця під назвою Гуричев згадується в літописі під 1152, коли ростовський кн. Юрій Володимирович разом з половцями здійснив похід на Чернігів. У народі село ще називали Юр'івкою (на думку історика Чернігова М. Є. Маркова, Гургій і Юрій — одне і те ж). Як доказ того, що Гуричев і Бобровиця — одне і те ж село — наводили факт спорудження в селі на поч. 18 ст. Георгіївської церкви. Назву Бобровиця пов'язують з тим, що в селі жили козаки, які займалися полюванням на бобрів. На поч. 19 ст. зх. частину Б. приєднано до Чернігова, яка стала називатися Бобровицькою слободою, а сх. — с. Бобровицею. В с. Бобровиці і хуторах навколо нього (т. зв. Бобровицькі дачі) в серед. 19 ст. понад три чверті всієї землі належало поміщикам С. С. Савичевій та П. С. Глібову. В ході колективізації у с. Бобровиці, що розкинулося по обидва боки шосе Чернігів — Новгород-Сіверський, організовано колгосп ім. М. І. Калініна. Під час нім.-фашист. окупації поблизу Бобровиці гітлерівці організували табір рад. військовополонених. У лютому 1943, підтримані жителями села, полонені підняли повстання й організували втечу. Гестапівці вчинили розправу над населенням — спалили село, знищили й закатували 418 мирних жителів. У післявоєнні роки село відбудувалося. Напередодні включення його в міську смугу тут налічувалося понад 850 дворів і бл. 4300 жителів. Тепер тут понад 30 вулиць та провулків, школа, Будинок культури, фабрика гумо-технічних виробів, дослідне господарство Укр. н.-д. ін-ту с.-г. мікробіології, колгосп ім. М. І. Калініна.

Бобровиця (тепер у складі Чернігова). Дзвіниця Георгіївської церкви. Фото 1928.

БОБРО́ВИЦЬКА АМА́ТОРСЬКА ТРУ́ПА. Ств. на поч. 20-х рр. при місц. клубі (з 1923 — ім. 1-го Травня). Налічувала бл. 50 осіб.

Серед спектаклів: «Розумний і дурень», «Сто тисяч» І. К. Карпенка-Карого, «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «Глитай, або ж Павук» М. Л. Кропивницького та ін.

БОБРО́ВИЦЬКА ГРУ́ПА ВІКОВИ́Х ДУБІ́В — бот. пам'ятка природи (з 1972). 17 дубів віком 250—300 років. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 1,5 га.

БОБРО́ВИЦЬКА СОСНА́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 150 років. Міститься у м. Чернігові, в парку Бобровиця. Площа 0,01 га.

БОБРО́ВИЦЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРУ́ПА. Ств. 1905. Підтримувала зв'язки з Черніг. орг-цією РСДРП. Остання надсилала сюди листівки: «До селян», «До виборців від соціалдемократів». Після поразки революції с.-д. продовжували діяльність у підпіллі.

БОБРО́ВИЦЬКИЙ РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1891 як Майнівське нижче с.-г. училище. 1920 реорганізоване в с.-г. технікум, який на поч. 30-х рр. став зоотехнікумом. У 1964 на базі Майнівського зоотехнікуму і племінного радгоспу «Дружба» організовано Майнівський радгосп-технікум. У 1978 навчальну частину перенесено до м. Бобровиці (вул. Воровського № 19). З 1980 має сучасну назву. Технікум складається з двох відділень, на яких готують агрономів і зоотехніків. Видає газ. «*Маяк*».

БОБРО́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Черніг. обл. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 51,5 тис. ж. (1988). У районі — 54 населених пункти, які підпорядковані міській, селищній та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Бобровиця. Лежить у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: глини, піски. Найбільша річка — Недра. Пн.-зх. частина району розташована в зоні мішаних лісів, решта — в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, осика, сосна, вільха) займають 21,5 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: бобровицькі цукровий, сухого знежиреного молока, хлібний, комбікормовий з-ди, Новобиківський цукровий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Бобровиця), 3 будинки побуту і 27 комплексних приймальних пунктів.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого напряму і тваринництво м'ясо-молочного напряму. Площа с.-г. угідь 1988 становила 102,9 тис. га, в т.ч. орні землі — 86,2 тис. га, сіножаті — 15 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукрові буряки. У Б. р. — 22 колгоспи, 5 радгоспів. Залізничні станції: Бобровиця, Кобижча. Автомобільних шляхів — 282 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241,2 км. У районі — 46 заг.-осв., музична школи, *Бобровицький радгосп-технікум*; 57 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 16 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 43 б-ки, *Історії с. Піски музей, Тичини П. Г. му-*

зей, пам'ятка архітектури поч. 19 ст.— Успенська церква у смт Новому Бикові. У с. Пісках народився укр. поет П. Г. Тичина; в с. Новій Басані — укр. рад. біохімік, акад. АН УРСР М. Ф. Гулий; у с. Вороньках поховано декабристів С. Г. Волконського та О. В. Поджіо, а також М. М. Волконську (див. *Декабристи* на Чернігівщині). Див. також Білоцерківці, Браниця, Бригинці, Веприк, Вороньки, Гаврилівка, Горбачі, Кобижча, Козацьке, Марківці, Новий Биків, Озеряни, Олександрівка, Петрівка, Піски, Рудьківка, Свидовець, Соколівка, Стара Басань, Щаснівка, Ярославка.

БОБРО́ВИЦЬКІ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вісім дубів віком 300—400 років. Містяться в Чернігові, в парку Бобровиця. Площа 0,08 га.

БОГДА́НІВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Глинщина, Тополя і Турківка. Розташована за 8 км від районного центру і залізнич. ст. Прилуки. 590 ж. (1988). Вперше згадується 1881. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. К. Маркса, який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 300 місць, 2 б-ки (13,5 тис. од. зб.). У 1957 встановлені пам'ятник на честь воїнів-односельців, загиблих (74 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців. Поблизу Б. виявлене поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

Пам'ятник В. О. Богдановській-Поповій. Сосницький краєзнавчий музей.

БОГДА́НІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1975). Вік — 400 років. Міститься біля с. Богданівки Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. К. Маркса. Площа 0,01 га.

БОГДАНО́ВСЬКОЇ-ПОПО́ВОЇ В. О. МОГИ́ЛА у с. Шабалинові Коропського р-ну. Богдановська-Попова Віра Остапівна (1857—96) — одна з перших у Росії жінок-хіміків, доктор наук. Н. в Петербурзі в сім'ї професора-хірурга. Починаючи з 1889, майже щороку літо проводила у с. Шабалинові в маєтку свого чоловіка Я. К. Попова. Тут з її ініціативи було відкрито реміснчу школу, земську поч. школу, фельдшер. пункт. Загинула під час вибуху в хім. лабораторії в м. Іжевську. Похована в пд. частині сільс. цвинтаря. 1897 на її могилі споруджено надгробок у вигляді носової частини корабля — цегляна палуба з метал. щоглою, увінчаною хрестом. До могили ведуть сходи, що утворюють арку, під якою обеліск з фотомедальйоном і гранітною дошкою з меморіальним текстом. У 1899 привезено в село пам'ятник — мармурову фігуру молодої жінки в сидячому положенні (вис. 1,5 м.) на мармуровому круглому п'єдесталі (0,8 м.), яку, на думку дослідників, виготовлено 1898 в Римі скульптором Оскаром Спальма-

хом, але він не був установлений. Пам'ятник опинився в Конотопі, звідки його доставлено в 1973 в Сосницю і встановлено на подвір'ї *Сосницького краєзнавчого музею.*

БОГОМО́ЛЬЦЮ О. О. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена в Ніжині на фасаді буд. № 26 по вул. Щорса, де в дитячі роки (з перервами) жив Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — укр. рад. учений-патофізіолог, держ. і громад. діяч, акад. АН СРСР з 1932, акад. АН УРСР з 1929, д. член АМН СРСР з 1944, Герой Соц. Праці (1944), засл. діяч науки УРСР (1943). Н. у Києві в Лук'янівській в'язниці, куди була кинута за революц. діяльність його мати С. М. Богомолець (дівоче прізв.— Присецька). З 1886 разом з батьком жив у Ніжині, в 1893—94 навчався в гімназії при Ніжинському історико-філол. ін-ті. Дошка — мармур, відкрита 1956, замінена 1981.

БОГОЯ́ВЛЕННЯ ЦЕ́РКВА (Замкова церква) у м. Ніжині. Споруджена 1721 на тер. кол. *Ніжинського замку.* Спочатку — будівля прямокутного плану. 1826 прибудовано баню, з Зх.— дзвіницю, а біля бокових входів — колонні портики (не збереглися) Церкву оточував мур, у якому на поч. 20 ст. були торгові лавки, що разом з кам'яними льохами здавалися в оренду. Розташована на території сучас. ринку.

БОГУНА́ ІВА́НА ВУ́ЛИЦЯ у Ніжині (кол. Введенська) — від пл. Леніна до вул. Чернишевського. Названа 1922 на честь Івана Богуна (?—1664) — кальницького (вінницького) полковника, героя визвольної боротьби укр. народу проти шляхет. Польщі, видатного військ. діяча. Походив з дрібної укр. шляхти. Влітку 1648 очолював сел. повстанські загони на Брацлавщині. Відзначився 1651 при обороні Вінниці. Талант полководця й особисту хоробрість Богун виявив у Берестецькій битві 1651, коли завдяки його рішучості й винахідливості більша частина козаків вирвалася з оточення й відступила на Сх. до Білої Церкви. У кін. 1654 — на поч. 1655 Богун керував обороною Умані. 1662 польс. влада кинула його у в'язницю Мальборг (Марієнборг). Але 1663 виступаючи в похід на Лівобережну Україну, польс. король Ян II Казимір звільнив Богуна і віддав під його команду козац. полки правобережного гетьмана П. Тетері. Король розраховував використати воєнний талант Богуна і його популярність серед укр. народу. На поч. 1664, під час воєнних дій на Чернігівщині, Богун був звинувачений у таємних зносинах з укр. лівобережними козаками та росіянами і розстріляний біля Новгорода-Сіверського.

Вул. відома з 18 ст., коли простягалася до Лихокутівського пров. (тепер вул. Тельмана) в передмісті Овдіївці. Продовжена згідно з

Богоявлення церква у Ніжині. Фото кін. 19 ст.

планом 1835. Попередня назва вулиці (з 1887) пов'язана з *Введенським монастирем,* оскільки прилягала до нього з пд. боку. На Б. І. в. розташовані: гуртожиток Ніжин. пед. ін-ту, збудований 1938 (№ 1), дитячий садок «Ромашка» (№ 5), Ніжин. інформаційно-обчислювальний центр держ. статистики (№ 8), Палац піонерів і школярів імені В. І. Леніна (№ 14, до Великої Вітчизн. війни 1941—45 у цьому будинку містилися центр. пошта, телефонна станція, телеграф).

БОГУ́НСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Софіївська; Новозаводський р-н.). Простягається від вул. Любецької на Пн., потім повертає на Сх. до вул. Леніна. Названа 1919 на честь *Богунського полку,* який під командуванням М. О. Щорса в січні 1919 визволив Чернігів від нім.-австр. окупантів і петлюрівців. Прокладена в перші роки 20 ст. Тут міститься автоучкомбінат М-ва автомоб. транспорту УРСР. Забудована індивід. житл. будинками.

БОГУ́НСЬКИЙ ПОЛК. Сформований за наказом Всеукр. Центрального Військово-революційного к-ту від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»* на базі партизанських загонів, які вели боротьбу проти нім.-австр. окупантів на Чернігівщині. Названий на честь героя визвольної війни укр. народу 1648—54 І. Богуна. У листопаді 1918 Б. п. у складі *Першої Української радянської дивізії* почав бойові дії проти нім. військ і петлюрівців. Просуваючись у Київ. напрямі, 13.XII 1918 визволив Клинці, 12.I 1919 — Чернігів і вийшов на підступи до Києва, де разом з *Таращанським полком* розгромив осн. сили петлюрівської Директорії, 5.II 1919 вступив до Києва. Продовжуючи бойові дії на Правобережжі, Б. п. визволив Фастів (20.II 1919), Вінницю (18.III 1919) та ін. У районі ст. Бородянка Б. п. відіграв вирішальну роль у розгромі петлюрівців. У травні 1919 полк реорганізовано в Богунську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. рад. д-зії в червні 1919 влилася в новосформовану 44-у стрілецьку дивізію. Див. *Богунського полку бійцям обеліск.*

БОГУ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ БІЙЦЯ́М ОБЕЛІ́СК. Розташований на місці вирішального бою з військами петлюрівської Директорії за визволення Чернігова (на Зх. від старого вокзалу, перед автотранспортним мостом). 12.I 1919 Богунський полк розгорнув наступ на Чернігів, що був під владою петлюрів. військ. 2-й і 3-й батальйони богунців, наступаючи зі Сх, захопили пристань на Десні, а незабаром і центр міста. 1-й батальйон наступав з Пн. Петлюрівці, оточені з усіх напрямів, намагалися прорватися з Чернігова через міст, але були розгромлені. Обеліск встановлено 1949, на верхній його частині — рельєфне зображення зірки.

БОГУШЕ́ВИЧА ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (Новозаводський р-н). Простягається від вул. Рудпєва до вул. Рильського. Прокладена 1980 між Забарівською вулицею і кол. с. Забарівкою. Названа на честь білоруського поета-демократа, основоположника критичнореалістичного напрямку в білорус. л-рі Богушевича Франциска Казимировича (1840—1900). Н. в фільварку Свірани Віленського пов. Віленської губ. в сім'ї збіднілого шляхтича. Навчався в Петербурзькому ун-ті, звідки 1861 був виключений за участь у студент. заворушеннях. Брав участь у польському визв. повстанні 1863—64. Переховуючись від переслідувань, виїхав на Україну. В 1865—68 навчався в Ніжинському юридичному ліцеї. Після закінчення ліцею працював судовим слідчим у Конотопі, з 1878 — адвокатом у Вільні. Писати почав під впливом Т. Г. Шевченка. Вірші Бо-

гушевича, не видані з цензурних міркувань, поширювалися в рукописах (зб. «Білоруські оповідання Бурачека»). Автор зб. «Дудка Білоруська» і «Смик білоруський» спрямованих проти соціального і нац. поневолення білорус. народу (див. *Богушевичу Ф. К. меморіальна дошка* в Ніжині). Вул. забудовується індивід. житл. будинками.

БОГУШЕ́ВИЧУ Ф. К. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Ніжині. Встановлена на фасаді головного корпусу *Ніжинського педагогічного інституту* ім. М. В. Гоголя по вул. Кропив'янського № 2. Тут у 1865—68 в кол. *Ніжинському юридичному ліцеї*, навчався Ф. К. Богушевич — білорус. поет-демократ (див. *Богушевича вулиця* в Чернігові). Іменем Ф. К. Богушевича названа вулиця в Ніжині. Дошка — мармур; відкрита 1960.

БОДЯ́НСЬКОМУ О. М. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у смт Варві. Встановлена на фасаді будинку по вул. Бодянського № 3, де народився і провів дитячі роки Бодянський Осип Максимович (1808—77)—укр. та рос. філолог, історик, письменник і перекладач, один із засновників славістики в Росії. Н. в сім'ї священика. Після закінчення поч. школи у Варві вчився в Прилуках. У 1834 закінчив Моск. ун-т, 1835 опублікував «Наські українські казки Іська Материнки», високо оцінені І. Я. Франком, а також канд. дисертацію «Про погляди щодо походження Русі», 1837 — магістерську дисертацію «Про народну поезію племен», де відстоював самобутність слов'ян. народів. Його доктор. дисертація «Про час виникнення слов'янських письмен» (1855) містить значний довідковий матеріал. У 1837—42 перебував у наук. відрядженні в слов'ян. країнах. У 1842—68 — проф. кафедри історії й л-ри слов'ян. наріч Моск. ун-ту. Опублікував багато матеріалів з історії України, нар. пісні. Видав «Історію Русів» (1846). Вивчав літописи (Самовидця Літопис), творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя. З 1844 перебував у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком, М. В. Гоголем, М. О. Максимовичем. Популяризував творчість Т. Г. Шевченка серед слов'ян. народів. Дошка — мармур, відкрито 1977.

БОЖЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вулиці Новошевченківська, Ніцберга і частина вул. Цегельної; Новозаводський і частково Деснянський р-ни). Об'єднані в одну вулицю 1955. Бере початок від вул. Любецької і закінчується на Сх. від вул. Леніна. Названа на честь героя громадян. війни на Україні Боженка Василя Назаровича (1871—1919). Н. в с. Бережинці (тепер Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.) в сел. сім'ї. Учасник рос.-япон. війни 1904—05. У 1915—17 — революц. діяльність пов'язана з Києвом. У період окупації України військами кайзерівської Німеччини організував у «*нейтральній зоні*», до якої входила Пн.-Сх. частина Черніг. губ., партизанські загони для боротьби проти інтервентів і гетьманців, потім — командир сформованого восени 1918 в м. Унечі *Таращанського полку*, згодом реорганізованого в бригаду (див. *Боженку В. Н. і Щорсу М. О. пам'ятний знак* у м. Щорсі). В 20-х рр. 20 ст. було прокладено від вул. Леніна в зх. напрямку вул. Новошевченківську, в 30-х рр. — від неї вул. Ніцберга і Цегельну — на Сх. від сучас. вул. Леніна. На Б. в. знаходиться *Чернігівська меблева фабрика*. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

БОЖЕ́НКУ В. Н. І ЩО́РСУ М. О. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у м. Щорсі. Встановлений на вул. 30 років Перемоги, ліворуч від автодороги

Щорс — Чернігів на честь героїв громадянської війни на Україні В. Н. Боженка (див. *Боженка вулиця* у Чернігові) і М. О. Щорса (див. *Богунський полк, Щорса вулиця* та ін. ст. циклу). Пам'ятний знак — скульптура з двох на повний зріст фігур, установлена на шестикутному постаменті. Відкрито 1965.

БО́ЛДИНІ ГО́РИ — істор. місцевість у Чернігові (Новозаводський р-н) на правому березі Десни, пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Назва — від давньослов'янського «болд» — дуб або староукр. «болди» — гори, молдавського «болди» — верх. Утворюються з 20—35-метрових пагорбів, розгорнутих дугою на Пд. від заплави р. Стрижня. Заселені з давніх часів і зберегли багато істор., археол. та архітектурних пам'яток.

Розміщений тут курганний комплекс—один з найбільших некрополів 9—11 ст., складається з 6 курганних груп, що визначали заселену тер. міста. Пов'язаний з поселенням на *Подолі*. Досліджувався 1872 і 1908 Д. Я. Самоквасовим, 1965 — С. С. Ширинським. Налічує бл. 230 курганів, найбільші серед яких — *Гульбище* та *Безіменний*. Протягом 11—17 ст. на схилах Б. г. створено унікальні архіт. комплекси *Єлецького Успенського монастиря* і *Антонієвих печер,* що стали першоосновою *Троїцько-Іллінського монастиря*. Поруч з монастирем — цвинтар, де поховано М. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинського Михайла вулиця* та ін. ст. циклу), укр. етнографа і фольклориста О. В. Марковича, укр. поета і педагога М. А. Вербицького та ін. (див. *Марковича О. В. могила, Вербицького М. А. могила*). До 40-річчя перемоги рад. народу в Великій Вітчизн. війні 1941—45 на найвищому пагорбі Б. г. відкрито *Меморіал Слави*. Іл.— табл. І, IV, VI, VII, XII.

БОЛО́ТНИЦЯ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів.

Розташована на річці Лисогорі, за 18 км від районного центру і за 9 км від однойменної залізнич. ст. 909 ж. (1988). Вперше згадується 1629.

Радянську владу у Б. встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. О. В. Суворова (спеціалізація — вирощування зернових, цукрових буряків), цегельний з-д, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, амбулаторія, ясла-садок, ветлікарня, Будинок культури на 450 місць, б-ка (12 тис. од. зберігання).

На території села — братська могила рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців. Встановлено пам'ятник на честь односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

«БОЛЬШЕВИ́СТСКИЕ РЕЗЕ́РВЫ». Газета, орган Черніг. губкому ЛКСМУ. Виходила в 1924 як додаток до газ. «*Красное знамя*».

БОНДАРІ́ВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Карпилівки Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Родина». Площа 513 га.

БО́НДАРЯ О. П. МОГИ́ЛА у с. Юріївці Черніг. р-ну. Бондар Олександр Панасович (1916—43) — рад. військовослужбовець. Н. в с-щі Новопсков Ворошиловгр. обл. Член КПРС з 1941. В Червоній Армії з 1937. Воював на Калінінському, Донському, Сталінградському і Центральному фронтах. Командир ескадрильї 59-го гвардійського Червонопрапорного штурмового авіаполку 2-ї гвард. Черніг. штурмової дивізії, гвардії капітан. Загинув у бою поблизу с. Юріївки. У 1944 посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

На могилі 1974 встановлено бронзове погруддя льотчика (скульп. В. Гаєцький).

БОРДОНО́СА Ф. БУДИ́НОК у м. Ніжині. Розміщений поруч з *Ніжинської міської управи будинком.* Належав батькові дружини укр. поета-байкаря Л. І. Глібова (див. *Глібова вулиця* та ін. ст. циклу), священику Ф. Бордоносу. Поет жив у ньому в 1852—55. У цей період він вчився в *Ніжинському юридичному ліцеї,* займався літ. творчістю, брав участь у студентських аматор. спектаклях. У 1863—67 Л. Глібов жив тут під наглядом поліції після звільнення його від пед. роботи в Чернігові за зв'язок з демократич. організаціями. Останній раз Л. Глібов зупинявся в цьому будинку 1881, коли приїздив сюди на відкриття пам'ятника М. В. Гоголю (виступав з читанням віршів, присвячених письменнику). Будинок споруджено на поч. 19 ст. Дерев'яний, рублений, оклинцьований, оштукатурений; дах чотирисхилий, залізний. Заг. пл. 223,8 м². Розташований на вул. Некрасова № 2.

БОРЗЕ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Борзни (бас. Дніпра). Довж. 50 км, площа бас. 423 км². Бере початок біля с. Тиниці Бахмацького р-ну На її берегах розміщені села Бахмач і Стрільники Бахмацького р-ну та м. Борзна і с. Оленівка Борзнянського р-ну.

«БОРЗЕ́НСКАЯ НЕДЕ́ЛЯ». Щотижнева газета. Виходила з 20.III до 27.IV 1906 в с. Борзні. Потім видавалася у м. Ніжині під назвою *«Нежинская летопись».*

БОРЗЕ́НСЬКА ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ М. Н. ТИ́МЧЕНКО приватна. Засн. 1903 як навч. заклад 2-го розряду, 1905 перетворена на трикласну прогімназію, того ж року — на 4-класну, 1906 — на 6-класну, а 1912 — на повну гімназію. Містилася в найманому приміщенні. Мала 7 осн. класів. Учнів — 255 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

БОРЗЕ́НСЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1915. Містилася в наданому містом приміщенні. Мала 5 класів (3 осн., паралельний і підготовчий). Учнів — 190 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

БОРЗЕ́НСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ чоловіче. Засн. 1824 як повітове, перетворене на вище початкове училище 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 165 (1915).

БОРЗНА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дочі (бас. Дніпра). Довж. 46 км, площа бас. 944 км². Тече тер. Борзнянського р-ну. Бере початок біля с. Великої Загорівки. На її берегах розташоване с. Мала Загорівка.

БОРЗНА́ — місто, райцентр Борзнянського р-ну, на р. Борзенці, за 14 км від залізнич. ст. Доч. Міськ. Раді нар. депутатів підпорядковані населені пункти Більшовик, Забілівщина, Кинашівка, Любомудрівка. 14 834 ж. (1988). Засн. в 16 ст. У 1618 захоплена Польщею. 1634 Б. одержала *магдебурзьке право.* У 17 ст. встановлено *Борзни герб,* збудовано *Борзнянську фортецю.* У травні 1648 селянсько-козацькі війська звільнили Б., яка стала центром Борзнянської сотні Чернігівського, а з 1650 Ніжинського полку. Борзнянськими сотниками у 1654—1780 були представники роду Забіл. У 1655 наказний гетьман І. Золотаренко одержав Б. на ранг. У 1663 в Б. гетьманом Брюховецьким були страчені 8 представників старшини, яка виступила проти нього під час *Чорної ради* в Ніжині. У 1751 Б. віддана на ранг генеральному обозному С. Кочубею. Місто складалося з передмість: Нове Місто, Кустівці, Підкупішівка, до якого приєднали с. Конюшівку і слободу Часниківку. З 1782 Б.— центр Борзнянського пов. Чернігів. губ. Населення Б. брало участь у Вітчизн. війні 1812. У серед. 19 ст. Б. стала одним з центрів хлібної торгівлі на

Україні, 1855 побудовано 2 цегельних з-ди. Діяли повітове училище (1807), 4 парафіяльні школи, лікарня (з 18 ст.). Під час реформи 1861—62 відбулися селянські виступи. 1866 в Б. налічувався 1241 двір, 8453 ж., поштова станція, 3 цегельних, 5 гончарних з-дів, 5 кам'яних церков: *Троїцький собор* (17 ст.), Різдва Христова церква (1788, в 1905 збудовано нову), Миколаївська церква (1768, добудована 1903, дзвіниця 1864), Благовіщенська церква (1717, дзвіниця 1865), Воскресенська церква (1857). Відбувалися три ярмарки на рік. У 1897 в Б.— 4914 дворів, 13 276 ж.; діяв цукровий з-д, 2 винокурних, 7 миловарних, 14 цегельних, 5 шкіряних з-дів, дитячий притулок, аптека (80-і рр. 19 ст., друга — в 1912). Вище початкове училище (1912; засн. 1824 як повітове), жіноча приватна (1903) і чоловіча (1915) гімназії, *Борзнянська школа садівництва, городництва і бджільництва* (1898), бібліотека-читальня (1910). 1905—07 під час першої рос. революції відбулися антиурядові виступи.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час кайзерівської окупації 1918 в Б. створено підпільну партійну організацію і партизан. загін. У 1920 відкрито педкурси, дитячу худож. студію. В 1922 побудовано електростанцію. Діяло 5 початкових трудових шкіл (1925), Народний дім, робітничий, селянський клуби, 2 кінотеатри, 2 б-ки, хата-читальня, МТС (1931). У роки тимчасової окупації міста (1941—43) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі Б. діяв партизан. загін, в Б.— підпільна комсомольська організація. З 1966 Б.— місто. Діють цегельний, лісопильний з-ди, харч. комбінат, міжколгоспна буд. організація, 9 середніх і муз. школи, народний історичний *Борзнянський музей, Борзнянський радгосптехнікум,* лікарня. Будинок культури на 500 місць, кінотеатр, 12 б-к (165 тис. од. зб.). У різні роки в Б. видавалися газети «*Молодий колгоспник*», «*Колгоспник Борзенщини*». Виходить газета «*Комуністична праця*».

У Б. народилися один з керівників народно-визвольної боротьби укр. народу, полковник Семен Палій (40-і рр. 17 ст.—1710); укр. і рос. історик, видавець М. І. Антоновський (1759—1816); укр.

Борзна. Фото 1911.

педагог, діяч народної освіти Х. Д. Алчевська (1841—1920); укр. кобзар А. Р. Гребінь (1878—1961; див. *Гребіня А. Р. могила*); Герой Рад. Союзу, льотчик В. С. Лещенко (1915—78); укр. рад. скульптор, народний художник УРСР, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Г. Н. Кальченко (1926—75); академік АН УРСР, ботанік-фізіолог Є. П. Вотчал (1864—1937); укр. рад. поет А. А. Олійник (1902—36); нар. художник УРСР О. Ф. Саєнко (1899—1985); укр. рад. графік М. З. Фрадкін (1904—74). Взимку 1847 у Б. жив Т. Г. Шевченко, гостював у В. М. Забіли і його сестри Н. М. Забіли (див. також *Качанівка, Кукуріківщина, Оленівка*). Згадки про місто є в поемі Т. Г. Шевченка «Чернець» і в «Щоденнику». Через Б. у травні 1861 везли домовину з тілом Т. Г. Шевченка. У Б. зберігся будинок, де бував поет. Між 1861—63 Б. відвідала укр. і рос. письменниця Марко Вовчок, разом з своїм чоловіком, українським етнографом О. В. Марковичем (див. *Марковича О. В. могила*). У Б. пам'ятники: Б. Хмельницькому (1954), Т. Г. Шевченку (1965, див. *Шевченку Т. Г. пам'ятники*), В. І. Леніну (1982; скульп. П. Остапенко, арх. М. Коломієць), пам'ятний знак на честь перебування Т. Шевченка в Б. (1979, скульп. Г. Хусід, арх. А. Ігнащенко). У 1958 встановлено пам'ятники на братських могилах працівників ЧК і міліціонерів, які загинули 1919—23 в боротьбі з бандами, на могилі голови Кинашівської сільради М. Сигника, забитого 1934. В тому ж році встановлено пам'ятники на шести братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні Борзни від гітлерівців, в 1975 — обеліск в пам'ять про воїнів-земляків, які полягли (562 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На околицях Б. кургани 2—1 тис. до н. е., городища 12—13, 16—17 ст., залишки поселень 2 тис. до н. е.; 1—5, 14—16 ст. Іл.— табл. XLVIII.

БОРЗНЯНСЬКИЙ ГЕРБ. Надано місту в 1-й пол. 17 ст. На червоному полі — золотий мальтійський хрест, встановлений на срібляному півмісяці. Затверджений 1782. Уніфікований 1857 (див. *Герб*). Існував до 1917.

БОРЗНЯ́НСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Споруджена у 2-й пол. 17 ст. Мала тридільну структуру укріплень: замок, город, посад. Була обведена ровом, закріпленим з обох боків дубовими зрубом, і дерев. стінами з баштами. Важливим елементом укріплень був дерев. замок-палац. Мав вихід до р. Борзни, яка створювала природну перешкоду з пд.-зх. боку. Після реконструкції у 18 ст. Б. ф. одержала 10 земляних бастіонів п'ятикутної форми. Наприкінці 18 ст. на тер. Б. ф. були муровані Благовіщенська, Успенська, Троїцька і Миколаївська, а також дерев'яні Воскресенська і Причистинська церкви. Іл.— таблиця XLVIII. Див. також *Оборонне будівництво.*

БОРЗНЯ́НСЬКА ШКО́ЛА САДІВНИ́ЦТВА, ГОРО́ДНИЦТВА І БДЖІЛЬНИ́ЦТВА. Відкрита 1898. Готувала фахівців у згада-

Герб Борзни.

них галузях с. г. і подавала допомогу населенню якісним насінням, садівним матеріалом. Термін навчання — три роки, четвертий — практичні заняття. До Жовтн. революції її закінчило 250 чол. На поч. 20-х рр. реорганізована на профтехшколу; тепер *Борзнянський радгосп-технікум.*

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й народний історичний. Ств. 1962. У музеї бл. 1 тис. експонатів, які висвітлюють історію міста з найдавніших часів до наших днів. Звання народного удостоєний 1980.

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ ПАРК. Засн. в кін. 19 ст. У складі насаджень налічується 38 порід дерев і кущів. Є архітектурні споруди. Перебуває у віданні *Борзнянського радгоспу-технікуму.*

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1898 як *Борзнянська школа садівництва, городництва і бджільництва.* У 20-х рр. перетворено на профтехшколу. Тут навчався укр. рад. письменник Олекса Десняк (див. *Десняка Олекси будинок*). У 1930 на базі профтехшколи створено Борзнянський садово-городній технікум, з 1944 — *Борзнянський сільськогосподарський технікум.*

У 1964 на базі Великозагорівського овочево-ягідного радгоспу і Борзнянського с.-г. технікуму організовано *Великозагорівський радгосп-технікум.* Сучасна назва — з 1981.

Радгосп-технікум готує агрономів-плодоовочівників і техніків-бджільників. Навчально - матеріальну базу технікуму складають: 22 кабінети і лабораторії, 300 га саду, 15 га ягідників, теплиця на площі 0,7 га, пасіка на 240 бджолосімей, тваринницька ферма на 70 корів і 200 свиней, консервний цех, машинно-тракторний парк. Викладачів — 32, учнів — 420, робітників і службовців виробничої частини — 237 чол. 2 гуртожитки. Видає газ. «*Зоря*». Розташований у м. Борзні, по вул. Рози Люксембург № 23.

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Черніг. обл. Утв. 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 53,8 тис. ж. (1988). У районі — 63 населені пункти, які підпорядковані міській і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Борзна.* Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, глини, піску. Гол. річка — Десна з прит. Сеймом. Грунти опідзолені, дерново-підзолисті, лучно-чорноземні й чорноземні. Лежить на пд. межі зони мішаних лісів. Ліси (осика, вільха, дуб, сосна) займають 17,7 тис. га. Підприємства харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Дочинський плодоконсервний, Борзнянський цегельний з-ди, Новомлинівська текст. ф-ка спорт. виробів та ін. Працює комбінат побутового обслуговування, 3 будинки побуту і 30 комплексних приймальних пунктів.

С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, овочів, цукрових буряків, льону та виробництві молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1988 становила 122,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,1 тис. га, луки і пасовища — 40,1 тис. га. У Б. р.— 29 колгоспів, 3 радгоспи.

Залізничні станції· Крути, Плиски, Доч. Автомоб. шляхів — 347 км, у т. ч. з твердим покриттям — 335,1 км. У районі — 42 заг.-осв., музична, спорт. школи, Борзнянський радгосп-технікум, 55 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 25 будинків культури, 25 клубів, 55 кіноустановок, 45 б-к, *Борзнянський музей*.

Пам'ятки архітектури — Троїцька церква (1800) в с. Нові Млини. У Б. р.— *Хмельницькому Богдану пам'ятник, Шевченку Т. Г. пам'ятник*. Обеліск на могилах діячів укр. культури Г. Барвінок, М. Білозерського, П. Куліша. Див. також Берестовець, Велика Загорівка, Високе, Головеньки, Комарівка, Красносільське, Мала Загорівка, Миколаївка, Нові Млини, Носелівка, Оленівка, Омбиш, Петрівка, Печі, Плиски, Прачі, Прохори, Сиволож, Степанівка, Тростянка, Ховми, Хороше Озеро, Шаповалівка, Ядути.

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПО́ДАРСЬКИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Ств. 1930 на базі профтехшколи як садово-городній технікум (до 1941 підготував 1258 агрономів). У 1936 при технікумі було відкрито робфак Житомирського с.-г. ін-ту, який 1940 закінчило 37 чол. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 відновив роботу як Б. с.-г. т. У 1964 увійшов до складу *Великозагорівського радгоспу-технікуму*. З 1981 — Борзнянський.

БОРИСЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Громадська; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Леніна до залізничної колії. Названа 1980 на честь Борисенка Миколи Михайловича (1918—80) — парт. і держ. діяча УРСР. Н. у м. Ніжині. У 1952—70 працював у Чернігові керуючим обл. трестом «Укрголовмаслосирпром», головою райвиконкому, нач. обл. управління сільс. г-ва. З 1961 — голова виконкому обласної Ради нар. депутатів, з 1963 — перший секретар обкому партії. З 1970 — секретар ЦК Компартії України. Вулиця прокладена в 30-х рр. 20 ст. Тут споруджені хлібозавод, інструментальний з-д та ін. підприємства.

БОРИСОГЛІ́БСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Чернігові. Засн. на тер. *Дитинця* за часів Київської Русі. Зруйнований і пограбований монголо-татарами 1239. Відбудований у 16 ст. Під час панування шляхетської Польщі монастир 1628 захопили і перебудували домініканці. Після народно-визвольної війни укр. народу 1648—54 Б. м. знову став православним, 1657 був відновлений і як кафедральний. У монастирі короткий час містилася переведена сюди 1679 *Новгород-Сіверська друкарня*. Закритий 1786. З будівель до нашого часу збереглися *Борисоглібський собор*, будинок *Чернігівського колегіуму* та *Архієпископа будинок*. Іл.— табл. III, V, IX.

БОРИСОГЛІ́БСЬКИЙ СОБО́Р у Чернігові. Збудований у серед. 12 ст. на тер. *Дитинця* між *Валом* і *Спаським собором* на залишках фундаменту кам'яної споруди 11 ст. Багаторазово перебудовувався і відновлювався. Значно пошкоджений 1611 під час пожежі, 1627—28 польська шляхта перетворила

Борисоглібський монастир у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

собор на домініканський костьол, та в 1659 він знову став православним храмом. 1672 до його зх. фасаду прибудовано восьмигранну в плані дзвіницю-притвор (розібрана під час реставрації). На поч. 18 ст. був п'ятибанним. У 1857 собор розширено на Сх. за рахунок нової апсиди, змінено форму верхів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 собор горів і був частково зруйнований. У 1952—58 його реставровано за проектом арх. М. В. Холостенка у формах давньоруської архітектури.

За типом Б. с. — хрестово-купольний, одноверхий, шестистовпний, триапсидний храм. Фасади прикрашено півколонами, рядом декор. ніш, аркатурним фризом під закомарами, триступінчастими порталами. У пн. і пд. стінах — 6 ніш-аркасолій для князівських поховань. Збереглися залишки аркади-галереї, що оперізувала будову. Фасади вкриває шар тонкого тиньку, розкресленого під кам'яну кладку з квадрів. Винятковий інтерес становлять білокам'яні різьблені фрагменти-капітелі, знайдені під час розкопок. Поєднання цегляної кладки з деталями з вапняку — характерна риса черніг. арх-ри 12 ст. Інтер'єр прикрашав фресковий розпис, підлога з інкрустованих мозаїкою шиферних плит та майолікових різнокольорових плиток. Збереглися срібні карбовані царські врата іконостасу. Для їх виготовлення було використано матеріал фігури срібного ідола, знайденого 1700 під час будівництва дзвіниці *Чернігівського колегіуму*. У Б. с. похований церковний, політ. та культур. діяч 17 ст. Лазар Баранович (1620—93, див. також *Барановича Лазаря могила*). З 1972—у складі *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Іл.— табл. III.

БО́РКИ — гідролог. заказник (з 1984). Перехідне осоково-сфагнове болото. Розташовані в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 16 га.

БОРЛОВА́. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну. 2) Прит. Тростянця (бас. Дніпра).

БОРОВИКИ́ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Будище, Василева Гута, Ворохівка, Ліски, Лісне, Хатилова Гута. Розташовані за 52 км від Чернігова і за 14 км від залізнич. ст. Жидиничі. 162 ж. (1988). Вперше згадуються 1858. У 1866 в Б. було 43 двори, 460 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Відділення колгоспу ім. Г. М. Димитрова (центр. садиба в с. Дніпровському; спеціалізація — тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1969 на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців, і в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (18 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни, споруджено обеліск Слави.

БОРО́ВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 54 га.

БОРОМИ́КИ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Моргуличі, Петрове, Снов'янка. Розташовані на р. Десні, за 25 км від залізнич. ст. Чернігів. 631 ж. (1988). Б. засновані в 1-й пол. 17 ст. У 1897 в Б. налічувалося 129 дворів, 676 ж., дерев. Троїцька церква (1892), парафіяльна школа. У 1905 повсталі селяни спалили поміщицький маєток. У 1915 закладено парк (зберігся). Рад. владу встановлено в січні 1918. Колгосп «Нове життя», АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Село радіофіковане в 1957, електрифіковане — 1959, газифіковане — 1986, те-

лебачення — з 1959. На братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні Б. від гітлерівців, 1963 споруджено надгробок. Поблизу села виявлене поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'ян. поселення (3—5 ст.) та епохи Київ. Русі 9—13 ст.

БОРСУ́К — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 26 га.

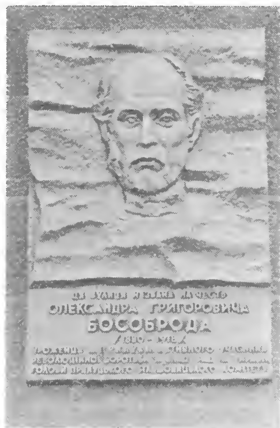
БОРСУКА́ М. Д. МОГИ́ЛА у с. Новий Білоус Черніг. р-ну. Борсук Михайло Данилович напередодні Великої Вітчизн. війни — секретар сільської комсомольської організації. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації очолив підпільну молодіжну групу, яка підтримувала зв'язки з партизанами. Загинув у лютому 1943. У 1964 на могилі М. Д. Борсука встановлено обеліск (вис. 1,7 м). Міститься біля контори радгоспу «Україна».

БО́РШНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). На її березі розміщені села Боршна і Дідівці Прилуцького р-ну.

БОРЩО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. провулок Малиновського; Деснянський р-н, тер. с. Бобровиці). Названа 1981 на честь рос. ботаніка, хіміка та географа Борщова Іллі Григоровича (1833—78) — уродженця Петербурга, який з 1865 працював зав. кафедрою ботаніки Київ. ун-ту. Автор праці «Матеріали для флори водоростей Чернігівської губернії» (1870). Похований у с. Будище (тепер Короп. р-ну Чернігів. обл.) біля кол. Георгіївської церкви. У 1958 на його могилі Київ. ун-том ім. Т. Г. Шевченка встановлено на гранітному постаменті чотиригранний мармуровий обеліск з написом: «Видатному вітчизняному ботаніку Іллі Григоровичу Борщову (1833—1878)». Вулиця прокладена після Великої Вітчизн. війни, забудована індивід. житл. будинками.

БОСОБРО́ДА О. Г. БУДИ́НОК у м. Прилуках. Споруджений 1903. Належав місцевому революц. діячу О. Г. Бособроду (див. *Бособроду О. Г. меморіальна дошка*). Дерев'яна одноповерхова прямокутна споруда на одну кімнату з кухнею, під чотирисхилим шиферним дахом, облицьована цементною плиткою. До пн. стіни прибудована веранда. 2.XII 1917 тут на нелегальних зборах прилуцьких більшовиків з участю представників Київ. та Кременчуцької парт. орг-цій було обрано повіт. парт. к-т. Тоді ж було розроблено план збройного повстання проти військ Центральної ради [див. *Прилуцька організація РСДРП(б)*]. Знаходиться на вул. Шевченка № 30. Іменем Бособрода в Прилуках названо вулицю.

БОСОБРО́ДУ О. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Прилуках. Встановлена на житловому будинку по вул. Бособрода № 102 на честь Бособрода Олександра Гри-

Меморіальна дошка О Г. Бособроду в Прилуках.

ґоровича (1880—1918) — учасника боротьби за встановлення Рад. влади на Україні. Н. в Прилуках. Член Комуністичної партії з 1904. У 1905—07 вів парт. роботу в Прилуках. 1907 заарештований і ув'язнений до Петропавловської фортеці. У 1917—18 очолював Прилуцький більшов. к-т. 21.XII 1918 вбитий петлюрівцями в приміщенні земства на вул. Скоропадській (тепер імені революціонера), де виступав на т. зв. конгресі. Похований в Прилуках на старому міському кладовищі (вул. Жовтнева). На могилі 1975 встановлено пам'ятник — гранітну плиту і дві стели у вигляді вітрила з бронзовим барельєфом О. Г. Бособрода. Дошка — бронза (110 × 77 см) з барельєфним портретом революційного діяча, відкрита 1985. Див. також *Бособрода О. Г. будинок.*

БОЯ́РСЬКЕ — бот. заказник (з 1975). Переважно дубовий ліс з рослинним покривом. Розташоване в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 66 га.

БРАГИ́НЦІ — село Варвинського р-ну, центр сільської Ради народних депутатів. Село розташоване за 22 км від районного центру і за 32 км від залізнич. ст. Юськівці. 356 ж. (1988). Вперше згадуються 1671. Рад. владу встановлено в січні 1918. Першим головою організованого в 1929 колгоспу ім. Т. Г. Шевченка був учасник повстання на панцернику «Потьомкін» під час революції 1905 М. С. Марченко.

У Б.— відділення колгоспу ім. В. І. Леніна, цегельний з-д, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 100 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). Надгробок на могилі загиблого 1943 мол. лейтенанта М. Д. Кондрашова, стела на честь воїнів-односельців, які полягли (387 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На території Б.— кургани (2—1 тис. до н. е.). Поблизу Б., у с. Макушисі зберігся будинок земської школи поч. 20 ст. (див. *Український народний стиль*).

БРА́МА ЄПИСКОПСЬКОГО ДВО́РУ в Чернігові. Споруджена в 2-й пол. 12 ст. на відстані 12 м на Зх. від вежі *Спаського собору.* Являла собою дві паралельні цегляні стіни (4 × 19—20 × 25—26 м) при заг. розмірах будови 8 × 8 м. Збереглися тільки нижні частини стіни, що місцями підносяться на 9 рядів цегляної кладки. На внутрішньому боці однієї стіни збереглася напівколона діаметром бл. 1 м. Напевне така ж напівколона була й на протилежній стіні. Фундаменг (глибина — 0,8 м) складається з шматків рваного каменю (нижній шар) і щебінки, місцями перекритої битою цеглою (верхній шар). Б. є. д. була пишно оздоблена, що підтверджують виявлені під час розкопок уламки фресок, шматки смальти, полив'яні керамічні плитки, свинцеві листи покрівлі з орнаментом і слідами позолоти (35 × 85 см).

БРА́МА КНЯЗІ́ВСЬКОГО ДВО́РУ у Чернігові. Споруджена в кін. 12 — на поч. 13 ст. Знаходилася на тер. *Дитинця,* за 25 м на Пн.-Зх. від сучасного *Чернігівського художнього музею,* про що зокрема свідчать виявлені 1985 залишки давньої будови, яка складалася з двох паралельних стінок, зорієнтованих у напрямі Сх.—Зх. Більша частина пд. стінки зруйнована при спорудженні будинку 18 ст. Досліджено невеликий (бл. 2 м) її сх. кінець, що зберігся на висоту 6 рядів кладки. Пн. стіна збереглася на повну довжину (6,7 м, ширина 1,8 м), хоч її сх. торець оббитий. Ширина проходу між стінами дорівнює приблизно 3 м. Кладка збереглася на висоту 7—10 рядів цегли. Стіни були складені в техніці рівношарової кладки; їх лицеві поверхні викладені переважно тичками. Розчин вапняковий з домішкою цем'янки. Фундамент складається з дрібних шматків білого вапнякового роз-

чину, засипаних у рів з вертикальними стінами (глибина 0,75—0,9 м, ширина 2,15 м), що доходить до материка. На ту ж ширину викладено два цегляних ряди кладки. Вище кладка йде з відступом на 15—18 см з внутрішнього боку стіни і без відступу — з зовнішнього.

Цеглини-плінфи доброго випалу. Знаків та клейм на них не виявлено, проте досить часто зустрічаються дугоподібні мітки на постелистому боці, проведені пальцем, чи мітки у вигляді двох ямок, видавлених пальцями. Розміри цеглин 26,5 — 29,5 × 6,5—18,5 × 3,5—4,5 см.

У пд.-сх. частині прохід між стінами дещо звужується завдяки лопаткам, що виступають з стін. Ймовірно, що подібні лопатки колись існували й у пн.-зх. частині проходу. Брама вела до князівського двору, який був перенесений сюди в 2-й пол. 12 ст. Наявність лопаток на стінах з боку проходу свідчить, що тут існували арки, які спиралися на ці лопатки, а сам прохід, ймовірно, був перекритий циліндричним склепінням. У пн.-сх. пілоні, напевне, знаходилися сходи, що вели до надбрамної церкви. Це підтверджується також знахідками уламків фресок, смальти, значної кількості свинцевих листів покрівлі і хрестів-енколпіонів.

На підставі особливостей будівельної техніки можна стверджувати, що Б. к. д. споруджено в кін 12 — на поч. 13 ст. Зруйнована в серед. 13 ст., під час штурму міста ордами хана Батия, що підтверджують виявлені вістря татарських стріл у свинцевих листах покрівлі і знайдений замок від цих воріт, зірваний тоді ж разом з ланцюгом. За північною стіною воріт знайдено один з *Чернігівських скарбів*.

БРАНИЦЯ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 10 км від районного центру, за 7 км від залізнич. ст. Бобровиця. 1955 ж. (1988). Вперше згадується 1155. У 1866 налічувалося 410 дворів, 2499 ж., в 1897 — 773 двори, 4041 ж., дерев. Преображенська церква (1897), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928 організовано перший колгосп «Перемога», голову якого К. С. Острянко того ж року забили куркулі; його ім'ям названа одна з вулиць села. У Б.— центр. садиба колгоспу «Пам'яті Леніна» (спеціалізація — зернові культури, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку. Серед. та поч. школи, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (13,5 тис. од. зб.). На честь односельців, які полягли (370 чол.) захищаючи Батьківщину, в 1971 встановлено обеліск Слави. На тер. села є 4 братські могили: рад. активістів (1931), партизанів громадянської війни та воїнів, які загинули при визволенні села 1943 від німецько-фашистських окупантів.

БРЕВЕНЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ. Археол. пам'ятка 5 тис. до н. е.— 13 ст. Міститься за 1,8 км від пн.-сх. околиці с. Кезі Ріпкинського р-ну на невеликому острові, утвореному рукавами безіменного струмка (ліва прит. р. Свишні, бас. р. Білоус) в урочищі Бревенець. Відкрите 1984, обстежувалося 1986. Площа 2 га.

У найнижчій, західній частині поселення виявлена кераміка епохи неоліту (4—3 тис. до н. е.) і бронзи 16—17 ст. до н. е. (середньодніпровська і тшинецька культури). На решті території зустрічаються окремі фрагменти кераміки пізньої бронзи і раннього залізного віку 6—3 ст. до н.е. (підгірцівсько-милоградської культури). Наймасовішим є давньоруський матеріал 10—11 ст. Він представлений кружальною, керамікою, крицею, точильними брусками, шматками шиферу, уламками туфових і шиферних жорен і амфор.

У сх. частині поселення культурний шар (0,3—0,6 м) містить керамічний та ін. матеріал, що здебільшого концентрується над плямами будівель. У заповненні будівлі овальної форми виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки епохи бронзи. Дві ями діаметром 0,7—1,2 м і глибиною 0,3—0,8 м відносяться до підгірцівсько-милоградської культури. В орному шарі виявлені фрагменти ліпної кераміки і два фрагменти дисків київської культури 3—5 ст.
На поселенні досліджено 5 будівель і господарські ями 10—13 ст., де знайдено фрагменти гончарної кераміки 10—13 ст., денця з клеймами, фрагменти покришок, ножі, пряслице, цвяхи, бруски, намистини, фрагмент скляного браслета, шлаки, уламки шиферних жорен. Знахідки зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею.

БРЕ́ЦЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 300 років. Міститься в Корюківському р-ні Черніг обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

БРЕЧ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 50 км, площа бас. 439 км². Бере початок на Пн. Зх. від с. Матвіївки Сосницького р-ну. Тече тер. Корюківського, Сосницького і Щорського р-нів. На березі Б. розміщені м. Корюківка, села Буда, Бреч і Петрова Слобода Корюківського р-ну, с. Михайлівка Щорського р-ну.

БРЕЧ — кол. (до 1962) назва села Сновського Щорського р-ну.

БРЕЧ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лубенець, Нова Гуринівка, Озереди, Ховдіївка. Розташоване за 7 км від районного центру і залізнич. ст. Корюківка на р. Бреч. 231 ж. (1988). Відоме з 2-ї пол. 17 ст. Назва — від річки Бречиці. У 1866 в Б. налічувалося 30 дворів, 340 ж.; в 1897 — 132 двори, 835 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 100 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1972 споруджено обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (157 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і надгробок на братській могилі рад. воїнів та партизанів, загиблих під час оборони 1941 і визволення 1943 села від нім.-фашист. загарбників.
Біля с. Лубенця виявлені поселення епохи неоліту (5—4 тис. до н. е.), епохи бронзи (2 тис. до н. е.) і скіфського часу (5 — 3 ст. до н. е.), біля с. Ховдіївки — поселення періоду Київської Русі (11—13 ст.) та городище раннього залізного віку (6—3 ст. до н. е.).

БРЕЧИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Бречі (бас. Дніпра). Довж. 22 км, площа бас. 109 км². Бере початок поблизу с. Бречі Корюківського р-ну. На березі Б.— села Андроники та Наумівка Корюківського р-ну.

БРЕ́ЧИЦЬКИЙ АНДРО́НИКІВ МОНАСТИ́Р. Засн. як скит ченцем Андроником на березі р. Бречиці (тер. сучас. с. Андроники Корюківського р-ну). Було збудовано дерев. келію і Благовіщенську церкву з трапезною. 1684 чернігівський архієпископ Л. Баранович (див. *Барановича Лазаря могила*) затвердив Андроника ігуменом. 1691 визначено земельні межі монастиря, закріплені універсалом гетьмана І. Мазепи і підтверджені універсалами І. Скоропадського (1709), Д. Апостола (1732). У кін. 17 ст. на землях Б. А. м. засн. слобідку для бездомного люду. 1705 збудовано дерев. Троїцьку церкву (іконостас 1710), 1713 — нову Благовіщенську церкву. 1786 монастир закрито, маєтності секуляризовано.

БРИГИНЦІ́ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Недрі, за 20 км від райцентру і 21 км від залізнич. ст. Бобровиця. 218 ж. (1988). Вперше згадуються в 1-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Перший колгосп «Червоний незаможник» організовано 1928. У Б.— центр. садиба

колгоспу «8 Березня» (спеціалізація — зернові культури, м'ясомолочне тваринництво), початкова школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1963 встановлено надгробок на братській могилі жертв фашизму в 1942, у 1967 — на могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. У 1969 встановлено обеліск в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (126 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, серед них повний кавалер ордена Слави І. Г. Величко.

БРИГИНЦІ́ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Карасинівка, Корніїв, Мирне, Пізнє, Риків. Розташовані за 9 км від районного центру, за 30 км від залізнич. ст. Бобровиця. 218 ж. (1988). Вперше згадуються 1658. У 1897 — 49 дворів, 283 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу «Зоря комунізму», відділення зв'язку, АТС, поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка (13 тис. од. зб.). У 1955 споруджено надгробок на братській могилі загиблих 1943 рад. воїнів.

БРИЖ. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

БРИТА́НИ — кол. (до 1946) назва села *Дуболугівки* Ніжинського р-ну.

БРИТА́НІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Убеді. Тече тер. Сосницького р-ну.

БРОВА́РКИ — істор. район м. Прилук. Знаходиться у сх. частині міста між центром і передмістям *Кустівці.* Частково включає вул. Горького, Жовтневу, Котляревського, Пушкіна, 60 років Жовтня, Леніна, Радянську, Гоголя, Берегову. Назва походить від броварників, що жили тут. Утворився, напевне, як давньоруське поселення біля стін укріпленого літописного міста *Прилук,* відомого з 11 ст. У 18 ст., коли ще були міські укріплення, передмістя Б. простягалося між р. Удаєм і Роменським шляхом, зливаючись з передмістям Кустівцями. Забудовувалося, як і все місто, за генеральним планом 1802. Має регулярне планування вулиць і кварталів. Серед пам'яток цивільної архітектури 19 — поч. 20 ст.— садиба Тарновських на вул. Радянській № 31, а також будинки №№ 28, 35, 45, 61, 73, 81 на вул. Котляревського, промислові споруди кол. тютюнової ф-ки на вул. Пушкіна № 62^а, 62^б, 62^в, кол. винна монополія на вул. Леніна № 337. З громадських споруд інтерес становлять волосне правління з холодною і постоялим двором на вул. Радянській № 7, будинок учительської семінарії на розі вул. Леніна і Котляревського, де тепер міститься районне бюро ЗАГСу.

БРОВАРЦЮ́ В. Т. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена у с. Мрині Носівського р-ну на будинку виконкому Мринської сільс. Ради на честь Броварця Володимира Тимофійовича (1923—43) — Героя Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с. Мрині у селянській сім'ї. З 1931 жив у Ново-Титаровській станиці Краснодарського краю, де й закінчив середню школу. З 1942 — в лавах Червоної Армії. Після закінчення в 1943 піхотного училища — на фронті. Воював на Донському і Центральному фронтах. У жовтні 1943 загинув під час бою на Дніпровському плацдармі. Дошка — мармур, відкрито 1975.

БРОВАРЦЮ́ М. С. ПАМ'ЯТНИК у м. Носівці. Встановлений на тер. колгоспу ім. М. В. Фрунзе, біля будинку правління (вул. Щорса № 125) на честь кол. голови цього колгоспу — Броварця М. С. Пам'ятник — гранітний бюст (вис. 0,75 м) на постаменті з білої цегли

(вис. 1,15 м). На передній площині — металева дошка з меморіальним написом (скульптор Л. Ткаченко). Відкрито 1976.

БРО́ДИ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташовані біля с. Монастирища Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу «Родина». Площа 66 га.

«БРЯНСЬК». Туристський готель у Чернігові. Споруджений 1978. 5-поверховий, має 106 номерів на 211 місць. При готелі: ресторан на 215 місць, кіноконцертний зал на 300 місць, туристський кабінет, спорт. майданчик, пункт прокату туристського спорядження та ін. Розташований на вул. Шевченка № 93[а].

БРЯ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО. Засн. 1246 кн. Романом Чернігівським, який переніс до Брянська з Чернігова, зруйнованого ордами Батия, столицю Чернігівського князівства. Наприкінці 13 — на поч. 14 ст. — найсильніше князівство *Чернігово-Сіверської землі,* вело постійні війни з Смоленськом і Литвою. На поч. 14 ст. переживало феод. міжусобиці. Після 1356 Б. к. ввійшло до Великого князівства Литовського. Керували ним васальні князі і намісники. З 1500 Брянськ — у складі Російської д-ви.

Готель «Брянськ» у Чернігові.

БУБНІВЩИ́НА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 27 км від районного центру і за 15 км від залізнич. ст. Линовиця. 411 ж. (1988). Вперше згадується 1694. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення Линовицького міжгосп. підприємства по виробництву яловичини «Україна», відділення зв'язку, початкова школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем Б. є Герой Радянського Союзу Д. Ю. Мороз. У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1941, і односельців, загиблих (315 чол.) у боях проти гітлерівців. 1948 споруджено обеліск на могилі голови колгоспу А. Ю. Бурдюга, закатованого фашистами 1943, у 1969 — на могилі М. С. Степаненка, розстріляного фашистами 1943.

БУ́ДА —село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Маховики, Петрова Слобода, Соснівка. Розташована за 15 км від районного центру і залізнич. ст. Корюківка. 358 ж. (1988). Вперше згадується 1771. У 1866 налічувалося 62 двори, 383 ж., в 1897 — 107 дворів, 820 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації жителі допомагали партизанам. Рішенням Черніг. обкому Компартії України село визнане партизанським. У Б.— центр. садиба радгоспу «Корюківський» (спеціалізація — зернові і тех. культури), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, б-ка (3 тис. од. зб.). Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців. На тер. Б. виявлено два багатошарові городища юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.), ранньослов'янські (1—2 ст.) та часів Київської Русі (11—13 ст.).

БУ́ДИ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Грабів, Лучківка, Пелюхівка, Червоне. Розташовані за 18 км від районного центру, за 6 км від залізнич. ст. Коломійцеве. 300 ж. (1988). Виникло в 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— відділення колгоспу ім. Карла Маркса (спеціалізація — зернові, технічні культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, клуб на 150 місць, б-ка (10 тис. од. зб.).

БУДИ́НКИ ПІОНЕ́РІВ. В Чернігівській області працює 29 районних та кущових Будинків піонерів і школярів (Бахмацький, Батуринський, Дмитрівський, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Городнянський, Понорницький, Корюківський, Холминський, Куликівський, Менський, Березнянський, Ніжинський, Новгород Сіверський, Носівський, Прилуцький, Ріпкинський, Любецький, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський, Чернігівський, Щорський). У цих Б. п. діють 900 гуртків, якими охоплено понад 30 тис. школярів.

«БУДІВЕ́ЛЬНИК». Газета, орган парткому, профкому, комітету ЛКСМУ та адміністрації комбінату «Чернігівпромбуд» Мінпрому УРСР. Виходить з 1960 Редакція — м. Чернігів, вул. Леніна, № 34.

БУДІ́ВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 12 га.

БУ́ДО-ВОРОБ'ЇВСЬКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Андріївка, Красний Хутір, Новопавлівське, Ямпе. Розташована за 37 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Угли-Завод. 481 ж. (1988). Відоме з середини 18 ст. Власником був князь Голицин. У 1866 в селі налічувалося 75 дворів, 502 ж., Різдва Богородиці церква (1753, перебудована 1887), в 1897 — 157 дворів, 1000 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації села нім.-фашист. загарбниками (28.VIII 1941—18.IX 1943) Б.-В була спалена. У селі — центр. садиба колгоспу «Червоний Жовтень» (спеціалізація — зернові, льон, картопля), АТС, 8-річна школа, лікарня, аптека, клуб на 130 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). Встановлено (1957) надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятник (1967) на честь воїнів-односельців, загиблих (219 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941—45.

БУ́ДО-ВОРОБ'Ї́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія в заплаві р. Вари. Розташований біля с. Буда-Воробʼївська Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Червоний Жовтень». Площа 122 га.

БУДЯ́НСЬКЕ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Ділянка граба природного походження. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 5 га.

БУДЬО́ННІВКА — кол. (до 1961) назва села *Червоне* Коропського р-ну.

БУДЬО́ННОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Дудукало; Новозаводський р-н, у районі кол. Холодних Ярів та Українських Хуторів). З'єднана з вул. Ватутіна і провулком Будьонного. Названа 1927 на честь Будьонного Семена Михайловича (1883—1973) — рад. військового і держ. діяча, Маршала Рад. Союзу (з 1935), тричі Героя Рад. Союзу (1958, 1963, 1968). У липні 1941 перебував у Чернігові, зокрема, в будинку кол. обкому партії як головнокомандуючий військами Пд.-Зх. напряму.

Вулиця прокладена на початку 20 ст. Забудова індивід. житл. будинками.

БУ́ЛАХІВ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Бобруйки. Розташований за 12 км від райцентру і 25 км від залізнич. ст. Бобрик. 868 ж. (1988). Відомий з 1666. У 1866 в Б. налічувалося 198 дворів, 1169 ж.; в 1897 — 301 двір, 1700 ж.; дерев. Успенська церква (1875). Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу «Маяк комунізму» (спеціалізація — виробництво свинини), який удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства». Відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (17 тис. од. зб.), істор.-краєзнавчий музей. Уродженцями с. Бобруйки є нар. артист СРСР Г. М. Нелєпп (1904—57), Герой Рад. Союзу О. А. Розка. У 1965 на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні Б. від нім.-фашист. загарбників, встановлено пам'ятний знак, у 1970 — пам'ятник воїнам-односельцям, що полягли (304 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45.

БУ́ЛЬБИ ВАСИЛЯ́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. Нової Подусівки) — від вул. Львівської до вул. Костромської. Названа 1980 на честь Бульби Василя Порфировича (1921—45) — уродженця смт Ладана Прилуцького р-ну Черніг. обл., учасника війни з імперіалістич. Японією в 1945. Повторив подвиг О. М. Матросова — закрив собою амбразуру ворожого доту під час штурму Хайларських висот. Вулиця прокладена 1980. Забудовується індивід. житл. будинками.

БУНИ́ЛОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 113 га.

БУРДЮГА́ А. Ю. МОГИ́ЛА в с. Бубнівщині Прилуцького р-ну. Бурдюг Антон Юхимович (1895—1943) — активний учасник колгоспного буд-ва на Україні, голова колгоспу ім. Ульянова. Наприкінці 1942 був схоплений гітлерівцями і 1943 закатований у Яблунівській в'язниці. 1948 прах патріота перевезено на кладовище с. Бубнівщини. На могилі встановлено обеліск.

БУ́РІВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Безиків. Розташована на р. Замглаї, за 31 км від районного центру та за 19 км від залізнич. ст. Голубичі. 851 ж. (1988). Вперше згадується під 1024. У 1687 село належало І. Скоропадському (майбутньому гетьману). В 1859 відбулися антикріпосницькі виступи селян Б. У 1866 в Б. налічувався 121 двір, 497 ж., винокурний з-д; в 1897 — 231 двір, 1297 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1782). У 1905 селяни захопили маєток поміщика, розподілили між собою його майно та худобу. Виступ був жорстоко придушений карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу «Білорусія» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво). Відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 216 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). На братських могилах рад. воїнів, які полягли в боях за визволення села 1943, встановлено 3 надгробки; в пам'ять про односельців, загиблих (192 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни,— обеліск Слави. Біля Б. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.) та періоду Київ. Русі (10—13 ст.), а також курганний могильник епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

БУРІ́МКА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Мішаний ліс. Розташована біля с. Слобідки Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Шлях Жовтня». Площа 5 га.

БУРІ́МКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депу-

татів, якій підпорядковані села Безбородьків, Шиловичі. Розташована за 6 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Ічня. 1005 ж. (1988). Вперше згадується 1629. В 1659 село спалене татарською ордою, з 1659 належало генеральному судді Михайлу Вуяхевичу, який 1690 став архімандритом Києво-Печерської лаври і подарував лаврі села Бурімку і Шиловичі. В 17 ст. збудовано церкву Параскеви. У 1866 в Б. налічувалося 269 дворів, 1567 ж.; у 1897 — 503 двори, 2608 ж., земська школа. Відбувався раз на рік ярмарок.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, АТС, дитсадок, Будинок культури на 340 місць, 2 б-ки (15,5 тис. од. зб.). Уродженцями Б. є укр. рад. художники: засл. діяч мистецтв УРСР П. О. Басанець та М. А. Гижа; с. Шиловичі — Герой Рад. Союзу В. Г. Петренко. В Б. споруджено (1963) надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1941 при обороні села; обеліск Слави (1963) в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (241 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Пам'ятка архітектури — церква Параскеви (споруджена нова 1868, відбудована після Великої Вітчизняної війни 1941—45).

БУ́РКІВКА — село Ніжинського р-ну, центр. сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 18 км від районного центру і за 4 км від залізнич. ст. Крути. 608 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. на місцевості, де росло багато буркуну, від якого й назва села (тоді в Б. було 18 дворів і 138 ж.). Село стояло на р. Рубець (притока р. Остра), існували озера — Норцьове, Озерце, Солов'іна, Шия, Клепанине (тепер перетворились у невеликі болота). У 1-й пол. 17 ст. Б. перебувала під шляхет. Польщею. Після возз'єднання України з Росією з 1654 село стало ранговим Ніжинського полку, належало полковнику Я. Жураковському, сотнику С. Забілі. В 1703 І. Мазепа віддав Б. своєму прибічнику Д. Максимовичу, в 1709 село одержав від Петра І сербський гусарський полковник І. Божич і тримав його до 1744, коли був заарештований за зловживання і знущання над населенням. У 1866 в Б. — 102 двори, 894 ж., винокурний з-д, діяла церква. В 1880 до села прокладено вузькоколійку від ст. Крути (1920 розібрано). У 1897 в Б.— 181 двір, 1240 ж., земська школа (1890). В 1900 земство збудувало дерев. Вознесенську церкву, при якій був хор (регент Х. К. Литвиненко). В 1938 її переобладнано під зерносховище. Останніми власниками Б. стали князі Михайло і Катерина Баратови, яких було поховано біля церкви.

Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1930 діяв клуб, б-ка, закладено парк (знищений під час Великої Вітчизн. війни), створена пожежна команда. У Б.— відділення колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — виробництво молока, вирощування нетелів). Відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 100 місць, б-ка (9 тис. од. зб.), телефон — з 1931. Радіофіковано — 1952, електрифіковано — 1964, телебачення — з 1965. У 1983 закладено парк, є 5 ставків. Встановлено (1958) надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців; пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (156 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

БУ́РКІВЩИНА — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з рослинним покривом. Розташована в Корюківському р-ні Черніг. обл. Пе-

ребуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 566 га.

БУРЧА́К — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Браниці і Кобижчі Бобровицького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Пам'ять Леніна» та ім. Т. Г. Шевченка. Площа 113 га.

БУ́ТІВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Здрягівка й Радянське. Розташована за 9 км від районного центру та за 3 км від залізнич. ст. Городня. 452 ж. (1983). Вперше згадується 1625. У 1866 в Б.— 39 дворів, 398 ж., дерев. Покровська церква (1903 збудовано нову); в 1897 — 115 дворів, 699 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1931 село відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський (див. *Петровського Г. І. вулиця*). У Б.—центр. садиба колгоспу ім. Г. Димитрова (спеціалізація — вирощування зернових, картоплі, льону), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженець села — матрос П. С. Даниленко брав участь у штурмі Зимового палацу. На 2 братських могилах рад. воїнів, які полягли 1943, визволяючи село від гітлерівців, встановлено надгробки (1959, 1966).

БУ́ТІВКА — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані н. п. Бондарівка, Мала Бондарівка, Польове і Старобутівка. Розташована на р. Десні, за 15 км від районного центру і за 7 км від залізнич. ст. Бондарівка. 642 ж. (1988). Вперше згадується в 16 ст. За переказами першим жителем села був рибалка Бут (звідси назва); населення, крім рибальства, займалося вівчарством. У 1650—1786 Б. належала *Макошинському Миколаївському монастирю,* з 1786 — державі. У 1866 в Б.— 84 двори, 460 ж.; в 1897 — 164 двори, 977 ж. У Б. була дерев. Різдва Богородиці церква (1898), земська школа (1901). Рад. владу встановлено в грудні 1917. Перший колгосп «Червона зірка» організовано 1929. У селі — центр. садиба радгоспу ім. Олекси Десняка (спеціалізація — зернові і тех. культури). Відділення зв'язку, АТС, пекарня, 8-річна школа, лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Село повністю електрифіковане 1952 (була збудована електростанція), радіофіковано в 1960-і рр., телебачення — з 1965. Уродженцями с. Бондарівки є: укр. рад. письменник Олекса Десняк (див. *Десняка Олекси будинок, Десняка Олекси вулиця, Десняку Олексі меморіальна дошка,* у школі і клубі створені його музейні кімнати) та Герой Рад. Союзу Т. П. Хандога. 1967 встановлено надгробки на могилах активістів, що загинули від рук куркулів у 1932, у 1964 — на могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск (1972) в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (103 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Біля Б. виявлено поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.).

БУХАНИ́ЦЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото у заплаві р. Снову. Розташоване в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського лісгоспзагу. Площа 30 га.

БУ́ЧКИ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Великий Гай, Вильчики, Городище, Зоря, Ясна Поляна. Розташовані на березі р. Вари, за 42 км від райцентру і за 27 км від залізнич. станції Вітемля. 283 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 в Б.— 104 двори, 709 ж., цукровий завод, дерев. Іллінська церква (1852), в 1897 — 228 дворів, 1462 ж., земська школа. У листопаді 1905 відбувся антипоміщицький виступ селян.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Б.— центр. садиба колгос-

пу «Великий Гай» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво). Відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу В. Є. Акуленко (1922—44). Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1941 під час оборони села. Обеліск (1966) в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (194 чол.) у роки Великої Вітчизн. війни. На тер. Б. городище юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.), поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

«БЮЛЕТЕ́НЬ». 1) Ніжин. ін-ту народної освіти. У 1926 вийшли № 3—6. 2) Ніжин. окрплану та статбюро. 1926 вийшов один номер. 3) Ніжин. дослідної школи № 2 при Ін-ті народної освіти. 1930 вийшов один випуск. 4) Прилуцького окркому ЛКСМУ. 1927 вийшов один ненумерований випуск. 5) Прилуцького окр. музею. Виходив у 1928—29. 6) Округової інспектури нар. освіти Чернігівщини. У 1927 вийшли № 1 і 2. 7) Черніг. сан.-бактеріологічного ін-ту. Видавався в 1932. 8) Черніг. сельбанку. Видавався в 1925. 9) Черніг. міської контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції. Видавався в 1933. 10) Черніг. обл.-молокоптах-облспоживспілки. Видавався в 1934—35. № 7 за 1934 вийшов під назвою «Бюллетень Черниговского облмолокоптаха при потребсоюзе», 1935 виходив під назвою «Бюлетень Чернігівської облспоживспілки молочно-масляного об'єднання «Облмолоко». 11) Черніг. обласної контори «Союз сельхозснаб». 1933 вийшов один номер. 12) Черніг. облспоживспілки молочно-масляного об'єднання «Облмолоко». Видавався в 1935. 13) Черніг. округової інспектури нар. освіти. 1927 вийшов № 2. 14) Черніг. районної спілки споживчих товариств «Райспілка». 1927 вийшов один номер (до 10-х роковин Жовтневої революції). 15) Черніг. філії Всеукр. аптечного управління Видавався в 1931—32.

«БЮЛЛЕТЕ́НЬ». 1) Науково-дослідної кафедри історії культури і мови Ніжин. ін-ту нар. освіти У 1924 вийшов № 1/2. 2) Черніг. губвиконкому. Видавався в 1921—23. З № 5/6 1921 виходив укр мовою під назвою «*Вісник* Чернігівського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», у 1922—23 — рос. мовою. 3) Черніг. губ. відділу охорони здоров'я. У 1923 вийшов один номер. 4) Черніг. губ. прод. комітету. У 1922 вийшов один номер. 5) Черніг. губспілки. Виходив у 1921—22. 6) Губстатбюро. Виходив у 1922—23. З вересня 1922 замість «Б.» виходив журн. «*Хозяйство Черниговщины*». У 1923 відновлено видання «Б.». 7) Черніг. губфінвідділу. 1922 вийшов один номер. 8) Черніг. обл. контори Держбанку. Видавався в 1933—34. 9) Черніг. районної спілки споживчих товариств. Видавався в 1924—26.

В

«В СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ НА́СТУП». Газета, орган Добрянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1930—37 в Добрянці. У 1933—35 друкувала на своїх сторінках газ. «Молодий ленінець». Див. «*Добрянська правда*».

ВА́ГА. Річка в Черніг. обл., права прит. Цати (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ВАГА́Н. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ВАГАНИ́ЦЬКИЙ — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Парк із ставком, деревами-екзотами. Розташований біля с. Ваганичів Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 6 га.

ВАГА́НИЧІ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с. Барабанівське й с-ще Вершини. Розташовані за 24 км від райцентру та за 4 км від залізнич. ст. Хоробичі. 718 ж. (1988). Вперше згадуються 1718. У 1866 В. мали 132 двори, 1037 ж.; в 1897 — 251 двір, 2354 ж., земська школа, дерев'яна Миколаївська церква

(1897). Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова (спеціалізація — зернові, льон, картопля), 8-річна школа, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). На тер. В. є дендропарк (6 га). Встановлено 4 надгробки (1964, 1966, 1975) на могилах загиблих у роки Великої Вітчизн. війни партизанів і рад. воїнів, які визволяли село в 1943. Пам'ятник (1951) на честь воїнів-односельців, які загинули (246 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. У В. виявлено могильник періоду Київської Русі (9—13 ст.).

ВАЛ, Чернігівський вал — міський парк. Див. *Центральний парк культури та відпочинку* імені М. М. Коцюбинського.

ВАЛИ́. Річка в Черніг. обл., права прит. Тур'ї (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ВАЛКИ́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ВАЛКИ́ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Боршна і Мільки. Розташовані на р. Удаї, за 12 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 515 ж. (1988). Вперше згадуються 1629. Перебували під владою шляхетської Польщі. Князі Вишневецькі і в 1649 Б. Хмельницький підтвердили Густинському монастирю володіння ним у В. млинами, але саме село було ранговим. У 1738 В. віддані на ранг генеральному судді М. Забілі, який посиленням панщини призвів до втечі селян; при ньому в 1740 у В. з 77 дворів залишилось 32. З 1743 село віддано полтавському полковнику А. Горленку, який передав його своїм спадкоємцям. Дерев. Михайлівська церква (1850). Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу «Перемога» (центр. садиба у с. Боршна; спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), с. ш., лікарня, фельдшерсько-акушер. пункт, аптека, ветеринарний пункт, клуб на 200 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). Уродженцем села є учасник повстання на панцернику «Потьомкін» І. І. Багмут. Встановлено (1954) пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли (112 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ВА́РА. Річка в РРФСР і Черніг обл. УРСР, права прит. Судості (бас. Дніпра). Довж. 47 км, площа бас. 447 км². Бере початок поблизу с. Будища Новгород-Сіверського р-ну. На березі В. розташоване с. Бучки Новгород-Сіверського р-ну.

ВА́РВА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 23 км, площа бас. 128 км² Бере початок біля с. Кухарки Варвинського р-ну. Тече тер. Варвинського р-ну.

ВА́РВА — смт, райцентр Варвин. р-ну, на р. Удай, за 33 км від зал. ст. Прилуки. Підпорядковане с. Воскресенське. 9,1 тис. ж. (1988). В. виникла на місці давньоруського м. *Варин,* яке згадується в літописі під 1079. У 1663 В. входила до Черніг. воєводства, належала князям Вишневецьким. Населення В. брало участь у повстанні Я. Острянина (1638) і нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. У 1648—1781 В.— сотенне містечко Прилуцького полку. 1658 під В. відбулися бої між укр.-рос. військом і загонами гетьмана І. Виговського, який намагався передати Україну під владу Польщі. З містечком пов'язана Варвинська оборона 1708 під час рос.-шведської війни. У серед. 18 ст. у В. існувала ратуша, діяло 2 церкви зі школами і шпиталями, 1743 в містечку 22 двори було передано грузин. переселенцям.

У 1782 В.— у складі Черніг. намісництва, з 1802 — Лохвицького пов. Полтавської губ. Населення В. входило до нар. ополчення під час Вітчизн. війни 1812. В серед. 19 ст. у В.— 2533 ж., у 1851 збу-

довано дерев'яну Різдва Богородиці церкву, при ній — церковнопарафіяльну школу і б-ку, діяв церковний хор. У 1905 організовано с.-д. групу на чолі з братами Пилипенками (див. *Пилипенків вулиця*). На поч. 20 ст. працювали земська і 2 церковнопарафіяльні школи, 2 поч. уч-ща (1913), *Варвинська народна бібліотека-читальня* (1896). У 1910 було 634 двори, 3500 ж.

Рад. владу встановлено у січні 1918. Було відкрито семиріч. школу (1922), хату-читальню, організ. драм. гурток, Народний дім, закладено парк ім. В. І. Леніна (1924). У 1928 створено с.-г. артіль ім. В. Я. Чубаря, у 1931 — МТС. Почали діяти лікарня (1925), електростанція (1928), с. ш. (1934), Будинок культури на 400 місць. З 1923 В.— центр Прилуцької округи, в 1925 — 3949 ж. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (17.IX 1941—17.IX 1943) у В. діяла підпільна парт. орг-ція, в районі В.— партизан. загін, відбулося *Варвинське повстання 1943*. З 1960 В.— смт. У В.— цех по переробці молока Прилуцького сирозаводу, міжколгосп. будівельна орг-ція, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Поблизу В.— видобування і переробка нафти й газу. Середня та муз. школи, лікарня, Палац культури «Ювілейний» на 720 місць, 2 б-ки (40 тис. од. зб.). У різні роки видавалися газети: «*Агротехнічна сторінка*», «*Комсомолець Варвинщини*», «*Оборонна сторінка*», «*Соціалістичний наступ*», «*Перемога соціалізму*». Виходить газета «*Радянське життя*». В. радіофікована на поч. 1930-х рр. (радіовузол з 1932), в той же період з'явився перший телефон. Перший у В. водогін прокладено в 1950-х рр. Телебачення — з 1960, газифікація почалася в 1970-х рр. Пам'ятка архітектури — Варвинської земської школи будинок (1915, див. *Український народний стиль*). Частково збереглося давнє планування В. у межах сучас. вул. Енгельса, Горького, Коцюбинського, Підгорної, Льва Толстого з характерними рисами радіально-напівкільцевої системи, підкореної топографії і контурам давнього центру — *Замкової гори* (див. *Плани міст Чернігівщини*). У В. народилися укр. вчений О. М. Бодянський (1808—77; див. *Бодянському О. М. меморіальна дошка*), Герої Радянського Союзу І. Я. Кондратець та Я. П. Пилипенко, повний кавалер ордена Слави С. Є. Редька, доктор вет. н. Г. С. Крок, доктор філол. н., проф. Ф. Д. Мірошниченко, засл. артист Узб. РСР І. В. Кононенко, літ. критик І. В. Зуб, нар. композитор Я. І. Завгородній. 1740 у В. проживав як вільний бандурист кн. М. Ю. Трубецького Іван Афанасенко. 1979 встановлено Ювілейний знак на честь 900-ліття В.

Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 В., жертвам фашизму і партизанам (1943). Обеліск (1979) в пам'ять про воїнів - земляків, полеглих (451 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. В. виявлені кургани 2—1 тис. до до н. е. і городище 11—13 ст.

Варва. Будинок культури.

ВА́РВИНСЬКА НАРО́ДНА БІБЛІОТЕ́КА-ЧИТА́ЛЬНЯ. Відкрито 1896 у Варві в будинку церковного попечительства. 1912 в б-ці налічувалося 1965 прим. книг. Б-ка передплачувала газети і журнали: «Нива», «Родина», «Россия», «Биржевые ведомости», «Всеобщая газета». З часу заснування і до 1912 б-ку відвідало 1320 чол. Було видано книги 911 чол. Крім мешканців Варви, послугами б-ки користувалися жителі навколишніх сіл, зокрема Калиновиці і Гнідинців.

ВА́РВИНСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРУ́ПА. Ств. 1905. Члени групи проводили агіт. роботу серед селян, поширювали листівки з закликом до розподілу поміщицької землі. Діяла до 1906.

ВА́РВИНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1943 — збройний виступ партизанів, підпільників і населення с. Варви і Варвин. р-ну проти нім.-фашист. окупантів. У січні — лютому 1943 гітлерівці вчинили розправу над жителями Прилук і Срібнянського р-ну, 23.II розпочали масові арешти у Варвин. р-ні. Підпільники вирішили підняти збройне повстання. Було розроблено план бойових дій, створено штаб, куди ввійшли І. Р. Кисляк — учитель Ічнян. серед. школи, один з керівників місцевого підпілля, І. П. Здоровець — кол. зав. відділом Київ. обкому КП(б)У, підпільники П. І. Кривуця та Г. А. Громницький. Згодом до штабу введено керівника підпільної орг-ції П. П. Волоха. За наказом штабу повстання розпочалося в ніч з 26 на 27.II. До ранку місто захопили повстанці. Насамперед вони звільнили заарештованих, озброїли їх захопленою в поліції зброєю і влили до повстан. загону. Над будинком райвиконкому та ін. рад. держ. установ замайоріли червоні прапори. У селі відбувся мітинг. Уповноважені штабу виїхали в села для організації бойових дій. Аналогічні події відбулися в селах Богданах, Брагинцях, Гнідинцях, Калиновиці, Мармизівці, Озерянах, Остапівці та ін. Майже тиждень влада в районі належала повсталим. Проте сили були нерівні. У зв'язку з підходом великих сил противника на світанку 1.III повстанцям довелося залишити Варву. 20.III 1943 вони розбилися на дрібні групи і перейшли до партизанської боротьби.

ВА́РВИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. області. Утворений 1966. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 21,6 тис. ж. (1988). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Варва. Поверхня рівнинна. Корисні копалини — нафта, природний газ, торф, глина, пісок. Найбільша річка — Удай. Грунти чорноземні, трапляються торфові та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, липа, клен, берест) та чагарники займають 6,6 тис. га. Гол. галузі пром-сті — нафтова та газова (*Гнідинцівський газопереробний завод*) та 2 будинки побуту, 19 комплексних приймальних пунктів. У с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1988 становила 42,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь,

ВАРВИНСЬКИЙ РАЙОН

гречка, цукрові буряки, кукурудза Серед галузей тваринництва розвинуті м'ясо-мол. скотарство, птахівництво, вівчарство. У 1988 у В. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи. Автомобільних шляхів —155,4 км, у т. ч. з твердим покриттям — 133,1 км. У районі — 15 заг.-осв. та музична школи, 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 10 Будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 36 б-к. Архітектурні пам'ятки — будинки земських шкіл у Варві, Світличному, Макушисі, Озерянах (див. *Український народний стиль*), *Галаганів-Ламсдорфів садиба* в с. Кухарці, *Покровська церква* в с. Антонівці. Див. також ст. Антонівка, Брагинці, Гнідинці, Дащенки, Журавка, Калиновиця, Леляки, Озеряни, Остапівка, Світличне.

ВА́РВИНЦІ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Варвинського р-ну.

ВАРЗА́РА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Лугова і 1-й провулок Л. Толстого; Новозаводський р-н, на тер. Лісковиці) — від вул. Л. Толстого до околиці міста. У 1983 вул. Лугову і 1-й провулок Л. Толстого було об'єднано і названо на честь Варзара Василя Єгоровича (1851 — 1940) — укр. статистика і громад. діяча. Н. в м. Любліні (Польща). Протягом 15 років працював у стат. бюро Черніг. земства (1875—90), яке очолював укр. земський статистик, представник ліберального народництва П. П. Червинський. В. Є. Варзар ряд років був членом Черніг. міської думи, пізніше працював у Міністерстві торгівлі і промисловості, керував проведенням стат. обстежень промисловості, поклав початок розвиткові вітчизн. промислової статистики. На стат. дані Варзара посилався В. І. Ленін, зокрема в праці «Розвиток капіталізму в Росії». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. Є. Варзар працював у ВРНГ і ЦСУ СРСР, був викладачем у вузах Ростова-на-Дону і Москви. Вул. Лугова прокладена в 1-й пол. 19 ст., 1-й провулок Л. Толстого— після Великої Вітчизн. війни. Забудована індивід. житл. будинками. Див. також *Чернігівського статистичного бюро будинок*.

ВА́РИН — літописне місто, вперше згадане у «*Повчанні*» *Володимира Мономаха своїм дітям*. Деякі вчені ототожнюють його з городищем *Замкова Гора* (11—13 ст.) у Варві. Розташоване на високому (10—13 м) лівому березі р. Удаю на пн.-зх. околиці Варви в урочищі Замкова Гора. З трьох боків обмежене ярами і схилом тераси. Вали й рови з напільного боку не збереглися. Площа—бл. 5 га. Потужність культурного шару, насиченого матеріалами 11—13 ст., бл. 1 м. Майданчик зайнятий садибою школи-інтернату. У 19 ст. обстежувалось укр. істориком й археологом В. Г. Ляскоронським (1860—1928; у 1909—22 — проф. Ніжин. істор.-філологічного ін-ту), у 1978 — чернігівським археологом О. В. Шекуном.

ВАСИЛЕ́ВСЬКОЇ ВА́НДИ ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти, яке включено в смугу міста 1973) — від вул. Тичини до поля. Прокладена після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Названа на честь Василевської Ванди Львівни (1905—64) — польс. і рад. письменниці, громадського діяча. З 1939 жила в СРСР, працювала на Україні. Писала польс. мовою. У роки Великої Вітчизн. війни — в лавах Рад. Армії, з 1943 — голова Союзу польс. патріотів у СРСР, один з організаторів Війська Польського. Була членом Всесвітньої Ради Миру. Романи «Вітчизна», «Земля в ярмі», трилогія «Пісня над водами», повісті «Райдуга» — про мужність рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Книга на-

рисів, лібретто опери «Богдан Хмельницький» (разом з О. Є. Корнійчуком) та ін. Твори перекладені укр. мовою. В. Василевська була депутатом Верховної Ради СРСР від Ніжинського виборчого округу Черніг. обл. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

ВАСИ́ЛЬЄВА-СВЯТО́ШЕНКА М. Т. МОГИ́ЛА в Чернігові. Знаходиться на міському кладовищі (вул. Старобілоуська № 6). Васильєв-Святошенко Матвій Тимофійович (1863 — 1961) — укр. рад. композитор і диригент, засл. діяч мист. УРСР з 1947. Н. в Смоленську. З 1882 — диригент в укр. трупах М. Л. Кропивницького, М. К. Садовського, Л. Р. Сабініна. У 1918—19— капельмейстер Таращанської бригади, автор маршу таращанців. З 1921 працював у театрах Донецька, Харкова, Чернігова. У 1935—48 (з перервами) — зав. муз. частиною *Чернігівського українського музично-драматичного театру* ім. Т. Г. Шевченка. Автор музики до укр. класичних п'єс: «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Безталанна» І. К. Карпенка-Карого, «Циганка Аза» М. П. Старицького, а також до п'єс «Правда», «В степах України» О. Є. Корнійчука. У 1962 на могилі встановлена стела з чорного полірованого граніту, на якій — портрет композитора у керамічному овальному медальйоні і мемор. напис.

ВАСИЛЬЦО́ВЕ — бот. заказник (з 1928). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташоване в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 103 га.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Новопрорізна, з 1938 — Прорізна; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від провулку Жданова до вул. Північної. Названа 1960 на честь укр. рад. письменника і педагога Васильченка (справж. прізв. Панасенко) Степана Васильовича (1879—1932) — уродженця м. Ічні Черніг. обл. 1888—95 — навчався в місцевій поч. школі. Після закінчення Коростишівської вчительської семінарії (1898) вчителював на Київщині й Полтавщині. У 1904 навчався в Глухівському учит. ін-ті. За виступи проти місцевих властей зазнав переслідувань. Під час революції 1905 переїхав на Донбас, брав участь у робітн. демонстраціях, у тому ж році був заарештований. Після виходу з Бахмутської в'язниці (1908) повернувся до Ічні, тут створив кращі свої оповідання з життя селянства: «Волошки», «На чужину», «Мужицька арихметика», «У панів» та ін. З 1910 життя В. було пов'язане з Києвом. У 1914 був мобілізований до армії. Після Жовтня 1917 вийшли тв. «Приблуда», «Олив'яний перстень» та ін. Працював над повістю про Т. Г. Шевченка. Перекладав укр. мовою твори М. В. Гоголя, В. Г. Короленка, М. С. Лескова, О. С. Серафимовича. У м. Ічні встановлено *Васильченку С. В. меморіальну дошку*, відкрито *Васильченку С. В. пам'ятник*, названо площу і школу міста. Вулиця прокладена до Великої Жовтн. соціалістич. революції, але до 1927 назви не мала. Забудована індивідуальними житл. будинками.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКУ С. В. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Ічні. Встановлена на фасаді будинку кол. поч. школи (тепер — автодорожня школа, вул. Першотравнева № 2), в якій у 1888—95 навчався укр. рад. письменник С. В. Васильченко (див. *Васильченка вулиця* у Чернігові). Будинок — кам'яна двоповерхова споруда з дерев'яною верандою, споруджений в останній третині 19 ст. для волосної управи (з 1880 в ньому містилася школа). Дошка — білий мармур, відкрито 1967.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКУ С. В. ПА́М'ЯТНИК у м. Ічні. Встановлений у центрі міста на пл. Васильченка. Споруджено на честь укр. рад. письменника С. В. Васильченка, який народився в Ічні (див. *Васильченка вулиця* в Чернігові). Пам'ятник — гранітний бюст (вис. 1,3 м) на бетонному чотирикутному постаменті (вис. 2,25 м), облицьованому червоним гранітом; скульптор І. М. Гончар, відкрито 1974.

ВАСЬКІ́ВЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Тростянці (прит. Лисогору), за 15 км від райцентру і за 22 км від залізнич ст. Блотниця. 752 ж. (1988). Вперше згадуються 1666. Спочатку село мало назву «Восківці» (від слова «воск» — тут були поширені бджільництво і видобування воску), але з часом перетворилося на сучасну назву. В. належали поміщикам Марковичам, Скоропадським. У В. була садиба Марковичів — дгоповерховий кам'яний будинок, фруктовий сад (5 га, тепер у саду пасіка колгоспу «Жовтень»), ставок. Садиба спалена в 1917, в кам'яній стайні — зерносховище, з залишків будинку в 1928 побудовано школу (до 1917 існувала церковнопарафіяльна школа). Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1930 відкрито клуб (у кол. церкві). У селі — центр. садиба колгоспу «Жовтень» (спеціалізація — вівчарство), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (19 тис. од. зб.); радіофіковано В. у 1955, електрифіковано — 1965, телебачення — з 1970, телефонізовано — 1975. Встановлено 1978 пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (347 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу села курган 2—1 тис. до н. е.

ВАТУ́ТІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Дача Тіволі, з 1919 — Український Хутір, з 1927 — 1-й Український Хутір; Новозаводський р-н) — від вул. Л. Толстого до вул. Олекси Десняка. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 названа на честь Ватутіна Миколи Федоровича (1901—44) — рад. військового діяча, генерала армії (1943), Героя Рад. Союзу (1965). З липня 1943 — команд. військами Воронезького (з жовтня — 1-го Укр.) фронту, які відзначилися в Курській битві, при визволенні Бєлгорода, Харкова, в битві за Дніпро, у визволенні Києва, Лівобережної та Правобережної України. Помер після тяжкого поранення. У с. Петрівці Бобровицького р-ну відкрито *Ватутіну М. Ф. пам'ятник.* Перші будинки на вулиці, що мала назву Дачі Тіволі, були зведені в кін. 19 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

Іменем М. Ф. Ватутіна названі колгоспи в селах Халимоновому Бахмацького р-ну, Петрівці Бобровицького р-ну, Припутнях Ічнянського р-ну, Патютах Козелецького р-ну, Феськівці Менсь-

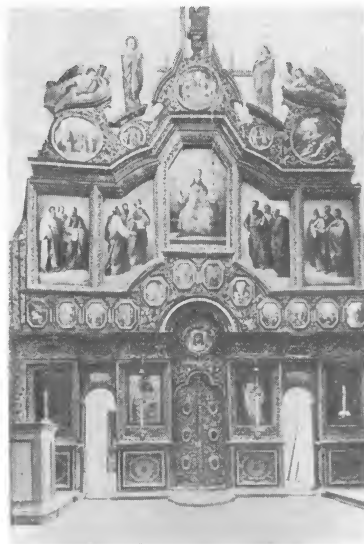

Пам'ятник С. В. Васильченку в Ічні.

кого р-ну і Нових Боровичах Щорського р-ну.

ВАТУ́ТІНУ М. Ф. ПА́М'ЯТНИК у с. Петрівці Бобровицького р-ну. Встановлений на ділянці, що прилягає до правління колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна. Споруджено до 70-річчя від дня народження рад. полководця (див. *Ватутіна вулиця* у Чернігові). Пам'ятник — бронзовий бюст (вис. 1 м) на бетонному постаменті (вис. 2 м), скульптор В. І. Лисенко. Відкрито 1971.

ВВЕДЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА *Троїцько-Іллінського монастиря* у Чернігові. Збудована 1677 — 79 як трапезна, на Пд. від *Троїцького собору*. Безстовпна, однонефна, з гранчастою апсидою. Вертикалі бароккових бань над центр. частиною та апсидою врівноважує з Зх. видовжений трапезний зал з допоміжними службами. Насичений декор пн. фасаду, звернутого до собору, підкреслює різне функціональне призначення приміщень. Єдина двокупольна церква, що збереглася на Лівобережжі (форму верхів змінено внаслідок відбудови після пожежі 1808). За виразністю форм належить до кращих пам'яток доби барокко на Україні. Іл.— табл. VII.

Введенська церква у Чернігові. Іконостас. Фото поч. 20 ст.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р жіночий у м. Ніжині. Засн. 1660 вдовою стародубського полковника Ганною Бреславською в передмісті *Овдіївка* на березі р. Остра. Дерев'яні Введенська та Іллінська церкви, а також келії згоріли 1756. Після пожежі келії відбудовано, 1775 споруджено мурований *Введенський собор*. У 1814 зведено дзвіницю, Іллінську церкву та трапезну, 1848 — муровану огорожу, після 1857 — двоповерхові келії. З 1863 на тер. монастиря діяли *Введенського монастиря училище* для дівчат, шпиталь, майстерня для навчання живопису та різьбленню по дереву, лікарня. Працювали *Введенського монастиря іконописна майстерня* і золотошвейна майстерня. 1877, коли почалася рос.-тур. війна, уч-ще закрито, а в його приміщенні обладнано шпиталь для поранених. Розташований на вул. Карла Маркса № 46.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р у м. Ніжині. Центр. споруда кол. *Введенського монастиря.* Зведений 1775 на місці дерев'яного храму, що згорів 1756. Освячений 1778. Мурований, у стилі укр. барокко, п'ятидільний з прямокутними пн. і пд. рукавами та двома екседрами з Сх. і Зх. Увінчаний грушоподібною банею на восьмерику. В інтер'єрі збереглися залишки розпису. Розташований на вул. Карла Маркса № 46.

ВВЕДЕ́НСЬКОГО МОНАСТИРЯ́ ІКОНОПИ́СНА МАЙСТЕ́РНЯ. Відкрита при Введенському монастирі 1863 для черниць, що мали здібності до живопису. В 1863 —

12 учениць. З 1867 школа виконала іконописні роботи для іконостасів Вознесенської церкви в с. Новій Басані (1868), церкви Різдва Богородиці в с. Монастирищі (1870), для *Єлецького Успенського монастиря* (1870) та ін. Живопис викладали художники П. Давиденко, Горонович, вчитель малювання Ніжинського ліцею Цибульський.

ВВЕДЕ́НСЬКОГО МОНАСТИРЯ́ УЧИ́ЛИЩЕ. Ств. 1863 для дівчат. Розміщувалося в двоповерховому будинку. Першим набором прийнято 10 дівчат, у 1867— 66 вихованок (з них 25 вчилися безкоштовно, 41 — за помірну платню). Вивчалися: історія церкви, священе писання, рос. і франц. мови, географія, арифметика, рос. історія, церковні співи, музика, рукоділля. Термін навчання — 3 роки. 1871 при уч-щі відкрито підготовчий клас для неписьменних дівчат, які бажали навчитися тільки рукоділлю. Серед викладачів були — Ф. Крестинський (церковна історія), Корноухов, Лобачевський (математика), в 1871 очолювала училище Богомолець.

ВЕДИ́ЛКА. Річка в Черніг. обл., прит. Пакульки (бас Дніпра). Тече тер Чернігівського р-ну.

ВЕДИ́ЛЬЦІ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Малійки. Розташовані на р. Пакульці, за 35 км від Чернігова і за 7 км від залізнич. ст. Малейки. 1514 ж. (1988). Вперше згадуються під 1619 в грамоті польс. короля Сигізмунда III. З 1654 у складі Лівобережної України возз'єднані з Росією (входили в Любецьку сотню Черніг. полку). Назва походить від річки Ведилки. З 1712 В. належали Києво-Печерській лаврі, з 1783 — державне село. 1782 в складі Черніг. повіту Черніг. намісництва, 1802 — Черніг. губ. Жителі села входили до нар. ополчення під час Вітчизн. війни 1812. У 1866 — 218 дворів, 1635 ж., сільська розправа, дерев'яна Покровська церква (1836); у 1897 — 337 дворів, 2358 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Перший колгосп «Червона зірка» — 1930, неповна с. ш.— 1932, у 1934 відкрито Будинок колективіста і б-ку, 1935 — піонерський клуб. У роки Великої Вітчизн. війни в районі В. діяв партизан. загін ім. М. М. Коцюбинського [командир — секретар підпільного Михайло-Коцюбинського РК КП(б)У М. М. Таранущенко]. У березні 1943 у В. знаходився штаб загону. 70 жителів села вступили до партизан. підрозділу, багато з них стали зв'язківцями. У селі було 15 явочних квартир. 3.V 1943 фашисти спалили село. У В.— центр. садиба колгоспу «Червона зірка» (спеціалізація — тваринництво), с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, 2 б-ки (20 тис. од. зб.). Село радіофіковано і електрифіковано, телефон, телебачення. У В. народилися Герої Рад. Союзу А. Ф. Блажкун (1926—44), М. Г. Туровець (1917—79), доктор іст. н. І. М. Рослий. Пам'ятники (1957) на 2 братських могилах жертв фашизму; на могилі рад. воїнів (1964), які полягли при визволен-

Введенський монастир у Ніжині. Фото поч. 20 ст.

ні села 1943 від гітлерівців. Меморіал Слави (1976) в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (243 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ВЕДИ́МСЬКЕ — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з рослинним покривом. Розташоване в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 507 га.

ВЕДИ́МСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія у верхів'ї р. Пакульки. Розташований біля сіл Кархівки та Пльохова Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Червона зірка», «Червоний прапор» та «Шлях Ілліча». Площа 251 га.

ВЕЙСБА́ХІВКА — кол. (до 1945) назва села *Білорічиці* Прилуцького р-ну.

ВЕЛИ́КА ВІСЬ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Звеничів. Розташована за 19 км від райцентру і за 6 км від залізнич. ст. Осняки. 510 ж. (1988). Вперше згадується у серед. 17 ст. Після 1654 належала представникам козацької старшини Бакуринським, з 1724 — черніг. полковому писареві І. Янушевичу, який разом з П. Полуботком був ув'язнений царем у Петропавлівській фортеці. У 1866 в селі налічувалося 110 дворів, 667 ж., дерев'яна Покровська церква; в 1897 — 168 дворів, 855 ж., земська школа, б-ка, кредитно-ощадне т-во. Під час революції 1905—07 селяни розгромили поміщицький маєток Лизогубів.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Ленінський шлях» (спеціалізація — зернові і тех. культури), АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 240 місць, б-ка (3 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу М. Г. Брагінець. Надгробки на братських могилах: активістів, що загинули в 1933 від рук куркулів (пам'ятник — 1959), рад. воїнів (пам'ятники 1959 і 1969), що полягли при обороні села 1941 і визволенні його 1943. Обеліск (1971) в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (134 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлено курган епохи бронзи (2 тис. — 1 тис. до н. е.), 2 поселення із знахідками часів бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського періоду і часів Київської Русі (2 тис. до н. е., 2 ст. до н. е.— 5 ст., 10—14 ст.). Біля с. Звеничева — поселення 2—1 тис. до н. е., 3—5, 9—13, 17—18 ст.; городища 6 — 4 ст. до н. е. і 10—13 ст. та курганний могильник 10 ст. У 1971 і 1985 знайдено два скарби срібних прикрас та арабських монет — дирхемів 10 ст.

ВЕЛИ́КА ГА́ЛКА. Річка в Черніг. обл., прит. Лозової (бас. Дніпра). Тече тер. Талалаївського р-ну.

ВЕЛИ́КА ДІВИ́ЦЯ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Петрівка. Розташована на р. Галці, за 21 км від райцентру і за 3 км від залізнич. ст. Галка. 727 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1707 передана І. Мазепою синові полковника Д. Горленка, згодом селом володіли представники козацької старшини — Марковичі, Забіли та ін. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації В. Д. гітлерівцями (14.IX 1941—17.IX 1943) тут діяла підпільна група. Активним учасником партизанського руху був уродженець села, комісар з'єднання партизан. загонів Черніг. обл., член Черніг. підпільного обкому КП (б)У В. О. Яременко. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Звання Героя Соц. Праці у 1951 удостоєна ланкова М. Г. Чужба. Споруд же-

но (1975) надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятник на честь воїнів-односельців, загиблих (158 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Петрівки — поселення доби бронзи та черняхівської культури.

ВЕЛИ́КА ДОРО́ГА (до 1959 — Почекина Станція) — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Калинівка й Кравчиха. Розташована за 25 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Лосинівка. 923 ж. (1988). Вперше згадується 1858. У 1897 в селі — 30 дворів, 103 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб, кіноустановка, б-ка. Уродженець села І. І. Перевера за вирощування високих врожаїв гречки в 1977 удостоєний Держ. премії СРСР. Встановлено надгробки на могилі активного учасника колг. руху М. Г Шумейка і на братських могилах рад. воїнів, які полягли 1941 при обороні та визволенні села 1943. Споруджено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (189 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У селі і поблизу кургани 2—1 тис. до н. е.

ВЕЛИ́КА ЗАГО́РІВКА. Річка в Черніг обл Тече тер. Борзнянського р-ну.

ВЕЛИ́КА ЗАГО́РІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Степ. Розташована на березі р. Борзни за 12 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст Плиски. 2035 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 16 ст. У 1866 в селі — 445 дворів, 2933 ж., сільс. уч-ще, дерев'яна Покровська церква (1849); у 1897 — 687 дворів, 3728 ж., земська школа, б-ка, відбувалося 3 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В. З.— колгосп ім. Я. М. Свердлова, комплексний сортодослідницький відділок, консервний з-д, відділення зв'язку, АТС, середня і початкова школи, лікарня, аптека, дитсадок, клуб, 3 кіноустановки, бібліотека. Споруджені: надгробок (1959) на могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців, та обеліск Слави (1967) у пам'ять про односельців, які полягли (400 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни.

ВЕЛИ́КА КОШЕЛІ́ВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 28 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Вертіївка. 971 ж. (1988). Вперше згадується 1649, належала вертіївському сотникові Івану Косинському (в народі Колибаба). Згодом село віддано на чин ніжинським комендантам (до 1763), потім — канцеляристам скарбової канцелярії, в 1770 пожалувана графу П. О. Румянцеву. 1866 в селі було 100 дворів, 1717 ж., дерев'яна Петропавлівська церква (1794); у 1897 — 506 дворів, 2947 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В. К. — центр. садиба колгоспу, який спеціалізується на виробництві вовни, а також баранини; відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 420 місць, кіноустановка, б-ка. Уродженець села — Герой Рад. Союзу Ю. М. Мазний. Надгробки (1957) на братських могилах червоноармійців, які загинули під час громадян. війни, і рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Пам'ятник (1972) на честь воїнів-односельців, загиблих (343 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поселення часів Київської Русі.

ВЕЛИ́КЕ. 1) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 23 га. 2) Гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташований в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 12 га.

ВЕЛИ́КЕ У́СТЯ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Долинське. Розташоване на лівому березі Десни, за 11 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Бондарівка. 629 ж. (1988). Засн. 1650. У 1866 в селі було 113 дворів, 606 ж., пристань, винокурний з-д, дерев. *Георгіївська церква* (1772); в 1897 — 188 дворів, 1241 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У В. У.— центр. садиба колгоспу «Авангард», який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 400 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). На тер. села — братська могила партизанів, загиблих 1943, і жертв фашизму. У 1960 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, у 1973 — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (156 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу В. У. виявлено 6 поселень 5—2 тис. до н. е., 1—5, 12—13, 16—17 ст.

Велике Устя. Георгіївська церква. Фото 1958.

ВЕЛИ́КИЙ ДЯ́ТЕЛ — гідролог. заказник (з 1984). Перехідне осокове болото. Розташований у Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 53 га.

ВЕЛИ́КИЙ ЗЛІЇВ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вороб'їв, Малий Зліїв, Петрики, Пушкіне й Чисті Лужі. 412 ж. (1988). Розташований за 20 км від райцентру і за 23 км від залізнич. ст. Голубичі. Вперше згадується у 2-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. І. В. Мічуріна (спеціалізація — виробництво молока), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, кіноустановка, б-ка (12,5 тис. од. зб.). Уродженцем села Вороб'їв є Герой Рад. Союзу І. П. Кузьменко (1913—43). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів і партизанів, які загинули (124 чол.) у боротьбі проти гітлерівців. Обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Побл. та на тер. села виявлено 3 поселення часів Київської Русі (9—13 ст.) та курганний могильник 10—11 ст. Поблизу с. Вороб'їв — курганний могильник 10—11 ст., с. Пушкіне — поселення 10—13 ст. і курганний могильник 10—11 ст., біля с. Петрики — поселення 11—13 ст.

ВЕЛИ́КИЙ КУДА́К. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ніжинського р-ну.

ВЕЛИ́КИЙ ЛИ́СТВЕН — село Городнянського р-ну, центр сільс.

Ради нар. депутатів. Розташований за 18 км від райцентру та за 21 км від залізнич. ст. Городня, стоїть на р. Рудня. 959 ж. (1988). Після 1654 В. Л. —у складі Лівобережної України. 1673 село закріплено царською грамотою за військовим товаришем, згодом черніг. полковником В. Дуніним-Борковським, нащадки якого володіли селом до 1917. У 1742 збудовано муровану *Михайлівську церкву*. До 1828 діяв козацький храм — Миколаївська церква. У 1846 в селі побував Т. Г. Шевченко. Згадка про це є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «А у самой опушки тёмного леса... показалось небольшое земляное четырёхугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена, близ Чернигова». У 1866 в селі було 242 двори, 1424 ж.; у 1897 — 377 дворів, 1786 ж., земська школа. Напередодні 1917 у В. Л. мешкало понад 2 тис. чол. Під час революції 1905—07 відбувся виступ селян проти поміщика, які зруйнували його маєток. Виступ був придушений, активних учасників заслано до Сибіру.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У В. Л.— центр. садиба колгоспу «Рассвет» (спеціалізація — вирощування нетелів, льону, картоплі), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, а також фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 350 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Закладено парк «Березовий Гай» (1974). Село радіофіковано (1962), електрифіковано (1963), телефон — з 1984, з 1987 йде газифікація, є пожежна команда (1980). Надгробок (1973) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села. Серед них — Герої Рад. Союзу С. І. Акиф'єв (1925—43; уродженець с. Горки Московської обл.) і К. К. Краснояров (1907—43; уродженець с. Ісаковка Омської обл.). Пам'ятник (1971) воїнам-односельцям, які полягли (240 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. В. Л. виявлено *Великолиственське городище* та поселення часів Київ. Русі (11—13 ст.).

ВЕЛИ́КИЙ ЛІС — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з рослинним покривом. Розташований в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 104 га.

ВЕЛИ́КИЙ СОПО́ТИН. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ВЕЛИ́КИЙ ЩИ́МЕЛЬ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковано с. Займище. Розташований на лівому березі р. Снов, за 3 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 943 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 в селі — 57 дворів, 422 ж., винокурний завод, дерев'яна Покровська церква (1821), в 1897 — 136 дворів, 793 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Радянська Україна» (спеціалізація — вирощування льону, картоплі, зернових), пилорама, відділення зв'язку, 8-річна школа, медпункт, клуб, б-ка (5 тис. од. зб.). Уродженцями В. Щ. є Герої Рад. Союзу І. Є. Ігнатенко і Т. А. Панчішний. У 1955 споруджено обеліск у пам'ять про рад. бійців, які загинули 1943 при визволенні села, у 1974 — на честь воїнів-односельців, що полягли (71 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На околиці с. Шкробове виявлено городища: 6—3 ст. до н. е., сіверянське (8—9 ст.) і давньоруське (9—13 ст.).

ВЕЛИКОЗАГО́РІВСЬКИЙ РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ — середній спец. навч. заклад. Див. *Борзнянський радгосп-технікум.*

ВЕЛИКОЛИ́СТВЕНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ. Відноситься до часів Київської Русі (11—13 ст.), знаходиться

за 1,5 км від с. Великий Листвен на Пд.-Сх., в урочищі Городок. Має округлу форму (80 × 87 м). Городище було обнесено насипним валом.

ВЕЛИ́ЧКА ЛІТО́ПИС — укр. козацько-старшинський літопис, одна з найцінніших пам'яток укр. історіографії та л-ри 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Його автор — Величко Самійло (Самоїл) Васильович (1670 — після 1728). Нар. на Полтавщині. Освіту здобув у Київ. колегії. Володів латинською, німецькою і польською мовами. Був канцеляристом у генерального військового писаря В. Л. Кочубея, потім служив у Генеральній військовій канцелярії. Усунутий 1708 з посади, жив у маєтку Кочубеїв у с. Диканьці, а потім у с. Жуках під Полтавою, займався літературною працею. Знання мов і документальних матеріалів дали змогу Величку підготувати твір, що складається з численних оповідань, побуд. на великому й різнорідному джерельному матеріалі, а також на власних домислах. В. л. складається з 4-х томів. Охоплює істор. події на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.; до нашого часу дійшов не повністю. 1-й том висвітлює події 1648—59, 2-й—1660—86, 3-й — 1687—1700. У 4-му томі вміщені додатки з різних документів 17 ст. Текст В. л. надрукувала Київ. археографічна комісія в 1848—64 за списком, що належав М. П. Погодіну. Згодом у б-ці М. Й. Судієнка знайдено ще один список, який колись належав Г. А. Полетиці. Хоч В. л. містить інформацію про різні сторони життя тогочасного укр. суспільства, провідною темою є визвольна боротьба укр. народу, в якій активну участь брали чернігівці, проти панування шляхетської Польщі. Зустрічаються відомості про селянсько-козацькі повстання в кін. 16 — на поч. 17 ст., що передували визвольній війні 1648—54. Найважливішою, за вірогідністю й точністю інформаційного матеріалу, є частина літопису, присвячена періоду 1687—1700. У літописі обгрунтовується панівне становище козацької старшини на Україні, висловлюється вороже ставлення до антифеод. рухів. Водночас позитивно оцінюється нар.-визвольна війна 1648—54 і возз'єднання України з Росією, славиться Б. Хмельницький як політ. діяч і видатний полководець.

Історія України викладається не ізольовано, а в зв'язку з найголовнішими подіями у Польщі, Росії, Швеції, Угорщині, Молдавії, Валахії, Туреччині, Криму і деяких західноєвроп. країнах. Величко прагне показати історію України на тлі світової історії й поставити героїчне минуле свого народу поруч з історією ін. народів.

ВЕ́ПРА. Річка в Черніг. обл., прит. Супою (бас. Дніпра). На її березі розміщене с. Веприк Бобровицького р-ну.

ВЕ́ПРИК. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 10 км, площа бас. 75 км². Поблизу В. — с. Веприк Ічнянського р-ну.

ВЕ́ПРИК — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на березі р. Вепри, за 20 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 900 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 15 ст. У 1654—1782 — село Басанської сотні Переяславського полку, в 1782—96 — Козелецького повіту Київського намісництва, у 1797 — 1802 — Малоросійської губернії, 1802 — Чернігівської губернії. У 1790 — 1501 ж., 1860—2078 ж., дерев'яна Троїцька церква (1858); у 1897 — 590 дворів, 3640 ж., земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу ім. К. Маркса (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, серед. школа-інтернат, медпункт, пологовий будинок, дит. ясла, клуб на 180 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем В. є

Герой Соц. Праці, бригадир Київ. мостобудзагону В. А. Ягола. У 1970 споруджено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (248 чол.) в боях проти нім.-фашист. загарбників. На тер. В виявлено ранньослов'янське поселення (2—6 ст.).

«ВЕ́РА И ЖИЗНЬ». Двотижневий журнал. Виходив 1912—17 в Чернігові. Див. «*Черниговские епархиальные ведомости* (*известия*)».

ВЕРБА́ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Осьмаки. Розташована за 40 км від райцентру 1554 ж. (1988). Вперше згадується 1399. У 1866 в селі — 164 двори, 1313 ж.; у 1897 — 455 дворів, 2609 ж., дерев'яна Троїцька церква (1794, на поч. 20 ст. збудовано нову), земська школа.

Радянську владу встановлено в грудні 1917. У В. — центральна садиба колгоспу «Більшовик» (його спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), цегельний цех, тартак (лісопильний з-д), відділення зв'язку, дві 8-річні школи, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, дитсадок, Будинок культури на 240 місць, клуб, 2 кіноустановки, 2 б-ки. Встановлено: обеліск Слави (1970) в пам'ять про односельців, які полягли (290 чол.) в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників; надгробок (1970) на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. У В. городище та поселення 11—13 ст., курганний могильник часів Київ. Русі (10—11 ст.).

ВЕРБИ́ЦЬКОГО Є. С. МОГИ́ЛА у с. Переяславка Ніжинського р-ну. Знаходиться біля входу на місцеве кладовище. Вербицький Єлисей Степанович (1891—1934) — учасник революц. руху на Балт. флоті, член ніжин. ревкому, командир Ніжин. полку Червоної гвардії в 1917—18. У 1975 на могилі встановлена стела з сірої мармурової крихти з меморіальним написом.

ВЕРБИ́ЦЬКОГО М. А. МОГИ́ЛА в м. Чернігові. Знаходиться на *Болдиних горах*. Вербицький Микола Андрійович (літ. псевд.— Миколайчик, Білокопитий, Перебийніс, Чернігівець Я. та ін.; 1843—1909) — укр. поет і педагог. Н. у Чернігові в сім'ї урядовця. Після закінчення Черніг. гімназії навчався в Київ. ун-ті, але за участь у студентському русі був виключений. Рік був слухачем Петерб. ун-ту, проте й звідти був виключений і висланий до Києва. Через два роки склав екзамени екстерном у Київ. ун-ті. Потім учителював у Полтаві (поч. 60-х рр.) та Чернігові. Його учнями були М. Заньковецька та Л. Андрєєв. У 1874 М. А. Вербицький був висланий з Чернігова до Рязані, а потім переведений до Орла. Через 30 років йому дозволено повернутися на Україну. Останні роки жив у Чернігові, де й помер. Друкуватися почав у журн. «*Основа*» (1862). На творчості Вербицького позначився вплив Т. Г. Шевченка й пісенної нар. поезії. Осуджував паразитизм панства й соціальний гніт («Невольник», «Паняночці» та ін.). Публікувався в антологіях «Вік», «Українська муза» й альманасі «З потоку життя», декламаторі «Розвага», газеті «*Черниговский листок*». Поет підтримував постійні зв'язки з Л. І. Глібовим, В. М. Забілою, П. О. Кулішем, О. В. Марковичем, В. М. Білозерським, Т. Р. Рильським, Г. І. Успенським та ін. Художній образ М. Вербицького створив поет І. Савич у поемі «Марія Заньковецька».

ВЕРБИЧІ́ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 8 км від районного центру і за 8 км від залізнич. ст. Голубичі. 644 ж. (1988). Вперше згадується у 18 ст. Рад. владу встановлено в січні

1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева, відділення зв'язку, АТС, поч. школа, дитсадок, фельдшерсько-акушер. пункт. Будинок культури, б-ка. У 1963 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 в боях при визволенні села від гітлерівців, у 1975 — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поселення 11—13 ст.

ВЕРБІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія у верхів'ї р. Немильні. Розташований біля с. Вербівки Ріпкинського р-ну. Перебуває у віданні колгоспу «Соціалістичний шлях». Площа 166 га.

ВЕРБІ́ВСЬКО-ІЛЬМІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований біля с. Ільмівки Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського торфооб'єднання. Площа 133 га.

ВЕ́РБКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

«ВЕРБЛЮЖО́НОК» — книжкове вид-во Городнянського повітового науково-літературно-худож. к-ту. Діяло 1920 в м. Городні. Випустило дві зб. поезій — Дмитра Петровського «Пустынная осень» та Костянтина Маригодова «Вереск».

Пам'ятник на могилі О. М. Вересая в Сокиринцях.

ВЕ́РБЧА. Річка в Черніг. обл., права прит. Тетиви (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ВЕ́РЕП. Річка в Черніг. обл., ліва прит. р. Верепету (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну. Бере початок поблизу с. Левковичів.

ВЕРЕСА́Ю О. М. ПА́М'ЯТНИКИ у с. Сокиринцях Срібнянського р-ну. Споруджені на честь укр. кобзаря Вересая Остапа Микитовича (1803—90), який тривалий час жив і помер у Сокиринцях. Н. в с. Калюжинцях (тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.) у кріпацькій сім'ї. На 4-му році втратив зір. У 15 років пішов у науку до кобзарів. Пізніше самостійно удосконалював майстерність гри на бандурі, поповнював свій репертуар. Виконував думи у манері імпровізованої речитативної декламації у супроводі кобзи, а також істор., побутові, жартівливі й сатиричні пісні. Улюбленим твором Вересая була сатирична нар. пісня «Про правду і неправду», за виконання якої його не раз заарештовували. Пісні Вересая добре знав Т. Г. Шевченко, який подарував йому свого «Кобзаря» (1860) з дарчим написом. У 70-х рр. майстерність Вересая привернула увагу багатьох учених, композиторів і художників. У 1873 він виступав у Києві на засіданні Пд.-Зх. відділу Рос. географічного т-ва, де були заслухані реферати про його творчість О. О. Русова та М. В. Лисенка, у 1874 — на 3-му археологічному з'їзді. У 1875 було організовано кілька прилюдних концертів Вересая у Петербурзі.

У 1959 в Сокиринцях відкрито кімнату-музей Вересая. У 1963 мешканець села, самодіяльний художник і поет М. І. Харченко за графічним малюнком Л. М. Жемчужникова створив скульптуру, яка потім лягла в основу пам'ятника (вис. 3,4 м), спорудженого за проектом арх. М. Є. Бойка. Виконана

з залізобетону і міді фігура кобзаря, що сидить і грає на бандурі, встановлена на постаменті у вигляді пагорба (вис. 2,3 м), складеного з сцементованих брил рожевого граніту. Відкрито 1971. Розміщений на тер. *Сокиринського парку*. Другий пам'ятник відкрито 8. VII 1978 на могилі Вересая; являє собою 2,5-метрову фігуру митця з бронзи (скульптор І. А. Коломієць).

ВЕРЕСО́Ч. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну. Довж. 39 км, площа бас. 780 км². Бере початок на Пд. Сх. від с. Орлівки. У долині річки—осушувально-зрошувальна система.

ВЕРЕСО́Ч — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Веселе. Розташоване за 14 км від райцентру і за 1,5 км від залізнич. ст. Вересоч. 1706 ж. (1988). Вперше згадується 1654. З 1654 — в складі 3-ї Ніжинської сотні. Село одержували на ранг полковники Борсук, Я. Жураковський, Я. Непрак, С. Забіла, Д. Максимович, з 1694 — полковий писар І. Пироцький, нащадки якого володіли селом до кінця 18 ст. У 1866 в селі було 273 двори, 1719 ж., відбувався один раз на рік ярмарок; у 1897 — 490 дворів, 3005 ж., дерев'яна Троїцька церква (1885), земська школа.

Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У В.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, Будинок культури на 450 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Пам'ятник (1975) на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення села 1943 від нім.-фашист. загарбників. Встановлено (1968) пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли (351 чол.) в роки громадян. та Великої Вітчизн. воєн. 8 поселень доби неоліту, бронзи; 3—5 і 11—13 ст.

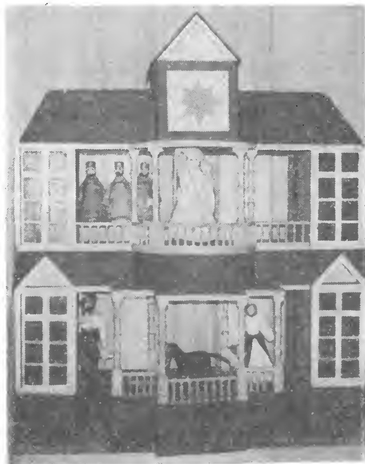
ВЕРЖИКІ́ВСЬКОГО Б. П. КІНОТЕА́ТР. У 1907 до Ніжина приїхав композитор і диригент Б. П. Вержиківський і по вул. Мільйонній № 17 (тепер вул. К. Маркса, будинок не зберігся), пристосувавши приміщення з трьох квартир, відкрив перший у Ніжині кінотеатр. Через 3 роки до будинку прибудував ще один зал для кіносеансів. Після Великого Жовтня В. к. було націоналізовано і перейменовано на Держкіно-16. Сам Б. П. Вержиківський працював у ньому другим піаністом і диригентом оркестру, викладав у пед. ін-ті. 1928 виїхав за кордон. Його власна збірка нот для оркестру та ансамблів (понад 3 тис. прим.) перейшла у власність ВУФКУ. Держкіно-16 діяло до 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 будинок було зруйновано.

ВЕРКІ́ЇВКА — кол. (до 1945) назва села (тепер смт) *Вертіївка* Ніжинського р-ну.

ВЕРТЕ́П (давньослов'ян.— печера, місце для укриття) — давній ляльковий театр на Україні, один з видів фольклорного театру, пов'язаний з системою нар. святковості. Виник наприкінці 16 ст. (за ін. даними на поч. 17 ст.) й існував до поч. 20 ст. 17—18 ст.— період найпродуктивнішого його розвитку. Про побутування В. на Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині, відомо з 18 ст. У 70-х рр. В. з'явився в с. Сокиринцях, а потім — у с. Дігтярях Прилуцького пов. (тепер Срібнянського р-ну). У кін. 18 ст. зафіксовано побутування В. у Батурині і Новгороді-Сіверському.

Місцем дії вертепного театру була маленька переносна сцена у вигляді скриньки, яка зовнішнім виглядом схожа на макет двоповерхового будиночка. За задньою стіною цього будиночка діє схова-

ний виконавець вистави: він водить ляльки і фігурки по шляхах, прорізаних у підлозі театру, і говорить за них різними голосами, відповідно до ролей дійових осіб. Починалося дійство на верхній сцені біблійними легендами. Першу частину вертепної вистави супроводжував хоровий спів — колядки і канти. На нижній сцені розігрувалися комічні нар. побутові сцени з реального життя. Пісні і танці чергувалися з розмовними діалогами, в яких поряд з побутовим жартом нерідко звучали соціальні мотиви — гостро висміювалися лицеміри-попи, багатії, урядовці тощо. Персонажі В.—цікаві соціально-побутові типи — розмовляли соковитою нар. мовою, були вдягнені в нар. одяг. Найпопулярнішими серед них були — Запорожець, Москаль, Циган, Баба, Дяк, Шинкар та ін. Відомо кілька варіантів укр. вертепної драми: Сокиринський або Галаганівський, Батуринський, Новгород-Сіверський. Окремі сцени з вертепного театру і головний його персонаж — хоробрий Запорожець — знайшли широке відображення в численних нар. картинах «Козак-бандурист» або «Козак-Мамай».

Вертеп кін. 18 ст. з села Дігтярів. Експозиція ЧДІМ.

ВЕРТЕ́ЧА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Борзни (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ВЕРТІЇВКА (до 1945 — Веркіївка) — смт Ніжинського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бобрик, Каблуки, Кардаші, Низи, Радгоспне, Титівка, Холявки, Хомине, с-ще Юність. Розташ. за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 4532 ж. (1988). Виникла на поч. 17 ст. на землях, захоплених брацлавським воєводою М. Потоцьким, з 1635 належала шляхтичу Веркію Остиківському, від імені якого походить назва В. Місцеві жителі брали участь у нац.-визвольній війні укр. народу 1648 — 54. З 1649 — сотенне містечко Ніжинського полку і перейшла на ранг ніжинським полковникам, 1777 подарована генерал-поручику графу Вітгенштейну. 1781 в селі були будинки сотника С. Армашевського, протопопа Щербацького, священика Ушинського і майора Криловського. З 1782 — волосний центр Ніжинського повіту Черніг. губ. Жителі В. входили до нар. ополчення під час Вітчизн. війни 1812. З поч. 19 ст. В. належала графам Безбородькам, які заснували тут цукровий з-д (1839) і відкрили сільське уч-ще (1840). У 1866 — 828 дворів, 5733 ж., 2 парафіяльні школи. У селі розповсюджували свої листівки народники. У 1897 — 1584 двори, 8311 ж., винокурний з-д (1873), 3 земські школи (1881, 1909, 1912), двокласне міністерське уч-ще, де вивчали садівництво і бджільництво, земська б-ка (1913), муровані Троїцька (1879) і Миколаївська (1887) церкви. У 1905—07 відбулися виступи селян, які спалили економію Терещенка.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. Тоді ж створено *Вертіївський військово-революційний комітет*. У 1918 в р-ні В. діяв партизан. загін. З 1923 В.— райцентр Ніжинської округи, 1924 ств. т-во спільного обробітку землі «Зелений клин». 1930 В. увійшла до Ніжинського р-ну. Хата-читальня (1927), будинок колективіста (1934), радіовузол (1934), МТС (1937). Під час Великої Вітчизн. війни частина комсомольців В. входила до підпільної організації Я. Батюка, що діяла в Ніжині. У В.— центр. садиби радгоспів «Авангард» і «Маяк», хлібозавод, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, готель, середня і 8-річна школи, навч.-виробничий комбінат, філіал районної муз. школи, лікарня, ясла-садок, *Кирпоноса М. П. музей*. Уродженцями В. є: Герої Рад. Союзу І. М. Мороз, Ф. С. Яловий, письменник Ю. М. Мушкетик, засл. арт. УРСР М. В. Минко, доктор мед. наук М. Ф. Крутько, доктор істор. наук Л. О. Суярко. У В. Кирпоноса М. П. погруддя (1960), встановлено мемор. дошку на фасаді *Вертіївської школи будинку*, де навчався М. П. Кирпонос; будинок кін. 19 ст., в якому містився Вертіївський військово революційний комітет (1917 — 18). Надгробок (1957) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні В. від гітлерівців. Обеліск Слави в пам'ять про воїнів-земляків, полеглих (657 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. В. є курган 2—1 тис. до н. е., поселення 2 тис. до н. е., 3—5 ст. Іл.— табл. XXII.

ВЕРТІЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т. Ств. 18.XII 1917 у с. Вертіївці (тепер смт Ніжинського р-ну). До його складу входили М. П. Кирпонос (див. *Кирпоноса М. П. музей*), Ю. С. Лисиця, П. Д. Савченко, К. А. Січкар, П. М. Фурса та ін. Ревком проголосив встановлення Рад. влади у волості, створив збройний червоногвардійський загін (60 чол.), керував конфіскацією поміщицьких економій, створенням двох артілей і комуни. На поч. березня 1918, у зв'язку з окупацією села нім.-австр. військами, ревком пішов у підпілля. Зберігся будинок, в якому працював комітет (вул. Леніна № 30). Споруджений в кін. 19 ст. Дерев'яний, одноповерховий, прямокутний у плані на високому оцементованому фундаменті. Має 10 кімнат, 3 коридори і 2 веранди. Тепер у ньому амбулаторія місцевої лікарні.

ВЕРТІЇВСЬКОЇ ШКО́ЛИ БУДИ́НОК у смт Вертіївці Ніжинського р-ну. Споруд. наприкінці 19 ст. Мурований, одноповерховий, у плані прямокутний будинок. Складається з 7 кімнат і коридору (заг. пл. — 100 м²). На пн. фасаді — веранда, на пд.— веранда на всю ширину будинку. Тут у кол. земській школі навчався рад. воєначальник, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу М. П. Кирпонос (див. *Кирпоноса М. П. музей*). На фасаді встановлено мемор. дошку рад. воєначальнику. Тепер у цьому будинку — дитячий садок. Розміщений на вулиці Комінтерну № 3.

ВЕ́РХНЯ РОЗПРА́ВА — становий суд феод. Росії. На Лівобережній Україні діяв у 1782—96. У кожній губернії, в т.ч. й Чернігівській, був один суд, що розглядав в апеляційному порядку справи, які надходили до нього з нижніх розправ.

ВЕРШИ́НА — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Карпилівки Козелецького р-ну Черніг. обл Перебуває у віданні колгоспу «Родина». Площа 200 га.

ВЕРШИ́НИ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з рослинним покривом Розташовані в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 661 га.

ВЕРШИ́НОВА МУРАВІ́ЙКА — село Куликівського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Кошарище. Розташована за 11 км від райцентру. На тер. села залізнич. ст. Муравійка. 724 ж. (1988). Вперше згадується 1608. У 1866 — 81 двір, 388 ж.; в 1897 — 155 дворів, 936 ж., Петропавлівська церква (відновлена 1883), земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У В. М.— центр. садиба колгоспу «1-е Травня» (спеціалізація — зернові, тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Встановлено (1955) надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих під час визволення В. М. у 1943 від нім.-фашист. загарбників, та пам'ятник (1969) на честь воїнів-односельців, які полягли (137 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. В. М. виявлене поселення 11—13 ст.

ВЕРЬО́ВКИ ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (Деснянський р-н, на території кол. с. Бобровиці) — від вул. Шевченка до вулиці Одинцова. Прокладена після Великої Вітчизн. війни, але назви не мала. Названа 1974 на честь Верьовки Григорія Гурійовича (1895—1964) — укр. рад. композитора, хорового диригента, педагога, проф. Київ. консерваторії з 1947, нар. арт. УРСР (1960), лауреата Держ. премії СРСР (1948) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1968).

Н. в бідняцькій селянській сім'ї в Березні на Чернігівщині. Закінчив 1916 *Чернігівську духовну семінарію* та 1933 — Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (навчався 1918 —21). У 1943 організував і до 1964 був худож. керівником і гол. диригентом Укр. нар. хору (з 1964 — його імені). Див. *Верьовці Г. Г. меморіальна дошка, Верьовці Г. Г. пам'ятник.*

ВЕРЬО́ВЦІ Г. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлено на фасаді будинку кол. *Чернігівської духовної семінарії,* де в 1910—16 навчався укр. рад. композитор Г. Г. Верьовка (див. *Верьовки вулиця* в Чернігові). Дошка — мармур, відкрито 1983.

ВЕРЬО́ВЦІ Г. Г. ПА́М'ЯТНИК у смт Березні Менського р-ну. Споруджено на честь укр. рад. композитора Г. Г. Верьовки на його батьківщині (див. *Верьовки вулиця* в Чернігові). Пам'ятник — бюст із оргскла на чотирикутному постаменті (вис. 2,4 м), що спирається на залізобетонний стилобат. Скульптор О. О. Мельничук, арх. В. Онащенко; відкрито 1967. Встановлений у сквері між вул. Радянською і вул. Товстухи.

ВЕСЕ́ЛЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне очеретяне болото. Розташоване в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 60 га.

«ВЕ́СТНИК черниговского губернского земельного отдела». Тижневик. Виходив у 1919.

ВЕ́ТХОЄ — давня пам'ятка садово-паркового мистецтва у Ніжині (з 1972). Площа 46 га.

ВЕТХОРІЗДВЯ́НИЙ ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Красноостровський) у Ніжині. Засн. у 1-й пол. 17 ст. в урочищі Ветхе. Архієпископ Філарет без достатніх доказів заснування монастиря відносить до 14 ст. Згадується в універсалі Б. Хмельницького (1654), грамоті царя Олексія Михайловича (1660) та ін. Назва від збудованої на його тер. церкви Різдва Богородиці і Георгія Побідоносця (не збереглася). Поруч з нею були поховані 1-й директор *Ніжинської гімназії вищих наук* В. Г. Кукольник і дядько героя Вітчизн. війни 1812 кн. Петра Багратіона Іван Багратіон. 1716 В. Г. м. разом з усіма маєтностями підпорядковано новоутвореному *Благовіщенському монастирю.* Після Жовтн. соціалістич. революції тут була колонія безпритульних.

«ВЕЧЕ́РНИЙ ВИ́ПУСК». Додаток до газ. *«Червоний стяг»*. Див. *«Утренний выпуск»*.

ВЕЧІ́РНІ (ЗМІ́ННІ) ЗАГАЛЬНООСВІ́ТНІ ШКО́ЛИ. Організовані у кожному міському і сільс. районі. Крім того, в Чернігові працює спеціальна школа такого типу для глухих і слабочуючих. Всього в області налічується 26 В. (з.) з. ш., де запроваджена очна, заочна і сесійна форми навчання. Щорічно через їх мережу одержують середню освіту понад 5 тис. чоловік.

ВЕЧІ́РНІЙ НАРО́ДНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Т. Г. Шевченка у Ніжині. Засн. за ініціативою Ніжин. повіт. ревкому 12 березня 1919. Загальноосв. навч. заклад, метою якого було ідейне та естетичне виховання трудящих, підвищення їхньої виробничої і громадської активності, розширення політ. і культур. світогляду. Розміщувався у приміщенні Історико-філол. ін-ту. Мав факультети: словесно-історичний, природничо-матем., соціально-екон., прикладних знань. В ун-ті працювали викладачі інституту П. В. Тихомиров, Г. А. Максимович, В. І. Рєзанов. 17.XI 1920 ун-т передав свої функції робітничо-селян. факультету *Ніжинського інституту народної освіти*. Останній час розміщувався на вул. Мільйонній № 12 (тепер вул. К. Маркса).

ВИ́БЛІ — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на лівому березі р. Десни, за 20 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Муравійка. 1258 ж. (1988). Вперше згадується 1635. У 1654—1782 — центр Виблівської сотні; в селі був збудований дерев'яний «путейний палац» для Катерини II під час її поїздки на Україну 1786. У 1866 у В.— 204 двори, 1065 ж., 2 церкви; в 1897 — 378 дворів, 2540 ж., земська школа, б-ка, медпункт. 1905 відбулася антиурядова демонстрація. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У В.— центр. садиба колгоспу «20-річчя Жовтня», якому 1975 присвоєно звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — вироблення яловичини), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Пам'ятник (1966) на братській могилі рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців. *Воїнам-землякам пам'ятник* (1968) на честь бійців-односельців, які загинули (311 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. В. пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1892). Виявлені поселення 5 — 2 тис. до н. е., 4—5 ст. і часів Київ. Русі (12—13 ст.).

ВИ́ГОР — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото у заплаві р. Бречі. Розташований в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 19 га.

ВИ́ГОРИ — поселення 9—13 ст. у с. Льгові Чернігівського р-ну. Знаходиться за 1,2 км від зх. околиці в урочищі Вигори, що виходить до р. Льгівки (права прит. р. Білоус, бас. Десни). Відомі за матеріалами розвідок 40-х рр. археолога О. О. Попка. Обстежене в 1981—83 О. В. Шекуном. Площа поселення 500 × 200 м. Потужність культурного шару — 0,3—0,4 м. Виявлено у великій кількості кружальну кераміку 9—13 ст., уламки амфор, туфових і шиферних жорен, точильні бруски, крицю, прясла, ножі, частини скляних браслетів, бубонці, кільця, персні, намисто, кресало, ключі, долото. На поселенні у 1879 в горщику був знайдений скарб срібних давньоруських речей (два колти, 52 бляшки, 10 бубонців).

ВИ́ДРА — гідролог. заказник (з 1984). Болотні масиви. Розташована в Козелецькому і Чернігівському районах Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу та колгоспів «Дніпро» та ім. Г. М. Димитрова. Площа 414 га.

ВИ́ЖІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Чепелихи (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ВИЗВОЛИ́ТЕЛЯМ ЧЕРНІ́ГОВА ВІД ФАШИ́СТСЬКИХ ЗАГА́РБНИКІВ ПА́М'ЯТНИК. Споруджений на честь 25-річчя визволення міста від нім.-фашист. загарбників. Відкритий 8.V 1968. Складається з бетонного постаменту у вигляді кам'яної брили, на якій встановлений танк Т-34, один з тих, що першими увірвалися до міста в 1943. На лівому боці башти танка зберігся напис прописними літерами «За Родину!». На пд. площині постамента зроблений брусковим шрифтом врізний напис: «Воїнам-визволителям від трудящих Чернігова». На пн. площині розміщений плоский рельєф «Атака», виділений світлим тоном на поверхні, опоряджений під чорний граніт. На фасадній площині постамента прикріплені чорні поліровані плити з лабрадориту, на яких — текст з переліком частин і з'єднань, удостоєних найменування «чернігівських». Поверхня постаменту оздоблена дрібнозернистим гранітним дрібняком під граніт. Навколо пам'ятника зроблено невеликий ритуальний і обхідний майданчик. Автори — арх. А. А. Карнабід, ск. М. І. Трушков, В. І. Кваша. Розташ. на пл. Перемоги.

Пам'ятник визволителям Чернігова від німецько-фашистських загарбників.

ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т ЧЕРНІ́ГІВСЬКОЇ ГУБЕ́РНСЬКОЇ РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ, губвиконком. Обраний на 1-му губ. з'їзді Рад 17.IV 1919. Виконавчий і розпорядчий орган держ. влади в губернії. Відділи: управління, військовий, земельний, фінансовий, нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і місцевого г-ва. Мав перерви в роботі в періоди: 10.XI 1919—6.II 1920; 9.V—11.VII 1920; 7.IX—13.X 1920. Припинив діяльність на підставі постанови ВУЦВКу «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» від 3.VII 1925.

ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНО́Ї РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ, облвиконком. Утворений 1932 як виконавчий комітет Черніг. обл. Ради робітн., сел. і червоноарм. депутатів. За Конституцією СРСР 1936 називався виконкомом Черніг. обл. Ради депутатів трудящих, з 1977— сучасна назва. Є органом держ. влади на тер. області, виконує функції управління та адм.-госп. керівництва. Розташований у будинку кол. Чернігівської губернської земської управи, вул. Леніна № 18.

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ ВОЛОСНИ́Х РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ, волвиконкоми. Ств. на волосних з'їздах Рад у березні — квітні 1919. Займалися питаннями зміцнення Рад. влади і революц. порядку, боротьби з контрреволюц. виступами, об'єднання селянства навколо Рад, відбудови і розвитку нар. г-ва на тер. волості. Мали відділи, управління: земельні, продовольчі, нар. освіти, соціального забезпечення і загси. Припинили діяльність у лютому 1924 на підставі постанови ВУЦВК про адмін.-тер. поділ Черніг. і Полтав. губ.

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ МІСЦЕ́ВИХ РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ, виконкоми — виконавчі і розпорядчі органи обласних, районних, міських, селищних і сільських Рад народних депутатів. Обираються на 1-й сесії відповідними місцевими Радами кожного нового скликання з числа депутатів у складі: голови, його заступників, секретаря і членів. Кількісний склад виконкому визначає сама Рада. Виконкоми безпосередньо підзвітні Радам, а також вищестоящому виконкому і розпорядчому органові. Виконкоми керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культур. будівництва на відповідній території, за винятком тих, які мають розглядатися і вирішуватися на сесіях Рад. Осн. орг.-правовою формою діяльності виконкомів є регулярні засідання. Актами виконкому є рішення і розпорядження, що видаються на основі законів, постанов уряду та рішень Рад. На тер. Черніг. обл. діють (1989): облвиконком, 24 районних, 15 міських, 29 селищних і 478 сільських виконкомів.

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ ОКРУЖНИ́Х РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ, окрвиконкоми. Ств. 1923. Складалися з президії, екон. наради, окружної виборчої комісії, бухгалтерів, відділів: адм., фінансового, військ., земельного, нар. освіти, охорони здоров'я і місцевого г-ва. У період між з'їздами Рад були розпорядчими, виконавчими і контролюючими органами влади в округу. Ліквідовані: Сновський і Новгород-Сіверський окрвиконкоми — у 1925; Ніжинський, Прилуцький і Чернігівський окрвиконкоми — в 1930.

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ ПОВІТО́ВИХ РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ, повітвиконкоми. Ств.: Середино-Будський і Новгород-Сіверський — у 1918, Борзнянський, Городнянський, Козелецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Остерський та ін. — у лютому — березні 1919. Мали відділи: управління, земельний, військ., юстиції, соціального забезпечення нар. освіти, фінансів, продовольства, охорони здоров'я. Припинили діяльність у лютому — березні 1923 у зв'язку з ліквідацією повітів.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙО́НИ — допоміжні добровільні збройні формування трудящих у період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створені за постановою РНК СРСР від 24.VI 1941 для сприяння органам Рад. влади і Червоній Армії у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Комплектували В. б. райкоми партії із представників парт. і рад. активу. В кожному районі створювався батальйон чисельністю від 150 до 500 бійців. За армійським зразком батальйони ділилися на взводи і роти. У період оборонних боїв В. б. допомагали знешкоджувати фашист. десанти, диверсантів і шпигунів, патрулювати залізниці, охороняти мости тощо. Залежно від обстановки В. б. вливалися в ряди Червоної Армії або перетворювалися на партизан. загони. Зокрема, на основі В. б. виник партизан. загін Носів. району під командуванням М. Стратилата.

ВИ́ННИЧНА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Борзнянського р-ну.

ВИР. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сожу (бас. Дніпра). Довж. 30 км, площа бас. 30 км². Починається з оз. Замглай. Поблизу В. розташовані села Ловинь, Голубичі, Плехтіївка Ріпкинського р-ну.

ВИРИ́ЩЕ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остоми (бас Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ВИРОБНИ́ЧИЙ ЦЕНТР ЧЕРНІ́ГОВА 11—13 ст. Розташований на Пд. від Чернігова, в заплаві р.

Десни, на березі оз. Млиновище (старик р. Стрижня). Тут були великі запаси води, деревини різних порід, глини, болотяної руди і т. д., що дозволяло одержувати поблизу міста необхідну сировину і буд. матеріали. Плінфовипалювальна піч 12 ст. виявлена й досліджена археологом В. А. Богусевичем 1951. Вона знаходилася на пд. околиці кол. вул. Південної (тепер вул. Антонова-Овсієнка), на схилі надзаплавної тераси. Кругла у плані (діаметр 4,5 м), збереглася нижча частина на висоту до 6 рядів, складених з плінфи. Товщина стін на одну цеглину. Щелепи виходили на Сх. до річки. Другий комплекс плінфовипалювальних печей 11 ст. розміщений в урочищі Пролетарський Гай (кол. Святий Гай), на березі старика р. Стрижня (оз. Млиновище). За свідченням чернігівського архієпископа Філарета (Гумилевського), найвища частина згадуваного урочища називалася Церковищем. Тут і були споруджені печі.

Виробн. центр відкритий 1983 археологом Г. О. Кузнецовим; розкопувався археологом О. В. Шекуном 1984. Досліджені рештки 5 печей, складених з плінфи на глиняному розчині. За формою (прямокутні в плані) і розмірами вони близькі до печей, відкритих у Суздалі й Києві. Дві з досліджених печей збереглися на висоту 1—1,2 м. Їх верхній ярус, який завантажувався цеглою, не зберігся. Горизонтальні перекриття між ярусами зафіксовані в розвалі. Нижній ярус складався з двох подовжніх камер, розділених стінкою, складеною з плінфи. Нижня частина печі опущена в материк. Стіни збереглися на висоту до 1,2 м, товщина їх 0,4—0,9 м. З пн.-сх. боку знаходилося топкове устя печі. Розміщувалися печі на відстані 2 м одна від другої на одній лінії. Останні три майже повністю зруйновані. У заповненні печей і навколо них знайдені ошлаковані плінфи, окремі блоки спечених плінф, а також ранньослов'ян. ліпна і кружальна 12 ст. кераміка, керамічний світильник, шиферне пряслице. Досліджено 8 поховань часів Київської Русі.

Вітряк шатрового типу в селі Синявці Менського району.

ВИРОБНИЧІ БУДІВЛІ на Чернігівщині — різновид *народної архітектури.* Виникли на основі існуючих нар. будівельних традицій на тлі розвитку товарного господарства і техніки. Це водяні млини й вітряки, ступники, крупорушки, папірні, тартаки, олійні, воскобойні. Використовували силу води, вітру, тягла для приводу відповідних пристроїв через систему валів і дерев'яних коліс. На поч. 18 ст. документи фіксують масове побутування на Чернігівщині водяних млинів, а на поч. 19 ст. на околицях сіл стояло по кілька вітряків. Водяні млини — зрубні будівлі, встановлені під греблею так, щоб вода зі ставка лотком попадала на водяне колесо, встановлене на валу, що йшов у млин і через баклушу й веретено обертав жорна, розміщені вище, переваж-

но на 2-му поверсі чи помості. Зерно завозили з греблі на 2-й поверх, а борошно забирали з 1-го, куди також був під'їзд. Були й великі водяні млини на 3—4 водяних колесах, що обертали жорна, а також ступи. Будівлі нагадували зрубну комору з чотирисхилим дахом на кроквах. Існували також наплавні водяні млини, встановлені на човнах. Їх ставили біля берега на сильну течію, а на зиму відводили у затоку.

На Чернігівщині відомі два типи вітряків: шатрові й стовпові. У шатрових на вітер повертається лише дах, в якому закріплений вал з крилами і колесом. Масово був поширений по всій Чернігівщині потужний каркасний шатровий вітряк, який називали «машиною». Проте були різновиди, що цілком тяжіли до місцевої будівельної традиції. Це шатрові зрубні вітряки, т. з. «кругляки», які також мали різновиди — від багатоповерхової стрімкої вежі зі зрубними восьмикутними стінами (в с. Пльохові) до двоповерхових зі зрубними стінами (поширені в Чернігівському, відомі в Борзнянському районах) і до архаїчного поєднання зрубного четверика з каркасним восьмериком (в с. Лутаві), зрубного четверика і зрубного восьмерика (в с. Синявці).

Поряд з шатровими на Чернігівщині значного поширення набули вітряки стовпові, у яких на вітер повертався весь вітряк, поставлений на зрубний стілець і центрований на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Такі вітряки, відомі лише східним слов'янам, були поширені майже по всій Україні, від Буковини до Слобожанщини і мали численні різновиди. На Чернігівщині — це двоповерхові каркасні споруди, криті соломою по кроквах. Вал з крилами й колесом також розміщувався в просторі даху, але передачі прості — зусилля з колеса через баклушу й веретено йшло прямо на жорна, розміщені на 2-му поверсі. 1-й поверх займала комора. Зерно піднімали коловоротом на 2-й поверх і засипали у кіш над жорнами, а борошно з жорен сипалося лотком на 1-й поверх у скриню. Такі вітряки відомі не лише каркасні, а й зрубні. Існував й архаїчніший різновид цього типу вітряка — одноповерховий зі зрубними чи каркасними стінами. При цьому потрібна технологічна висота між скринею, жорнами й кошем для зерна досягалася влаштуванням у вітряку підвищеного помосту для жорен. Така одноповерхова зрубна будівля з піддашком перед дверима і дахом на кроквах, критим соломою, мало чим відрізнялася від традиційної селянської комори, яка є, безсумнівно, будівельним прототипом такого вітряка.

Побутували на Чернігівщині й типи вітряків, споруджені на іншому принципі, але вони не набули масового поширення й залишилися маловідомими. Над спорудою з

Вітряк стовпового типу поблизу села Змітнева Сосницького району.

пристроями закріплювався вертикальний вал з дощатими чи плахтованими тканиною вертикальними парусами. Стіни навколо складалися з щитів, відхилених в один бік, у напрямку руху крил. Вітер будь-якого напрямку обертав вал з крилами в одному напрямі. По закінченні роботи щити причинялися. Над цією круглою каркасною вежею з внутрішніми крилами зводили шатровий дах, критий соломою. Вітряки подібного типу здавна відомі в Ірані й Греції. Тупчаки й керати аналогічно до водяних млинів і вітряків використовували для механізації деяких процесів. Силова установка тут складалася з вала, який обертали коні. Було два різновиди приводу. В одному з них вертикальний вал обертався кіньми, що ходять по кругу. Далі передачі з колеса, укріпленого на торчовому валу, йшли горизонтальним валом у приміщення з пристроями. Такий принцип, відомий під назвою керат, широко застосовували у селянських господарствах для приводу січкарень, у виробничих спорудах — при розмелюванні сім'я на олійницях, крупорушках тощо. Така конструкція вимагала постійно поганяти коней по кругу. Існував досконаліший механізм. Разом з валом виготовляли круг діаметром 8 м. Цю просторову конструкцію ставили під нахилом, а на круг виводили коней, під вагою яких круг разом з валом обертався, приводячи в дію весь механізм. Коні лишались на місці, переступаючи по кругу, що постійно рухався під їх вагою, від цього походить назва механізму й усієї споруди — тупчак. Робота йшла без погонича. У крупорушці, крім жорен чи вальців на крупу, підключали також і просорушку. За таким принципом діяв тупчак для виготовлення гречаної крупи в с. Архипівці Семенівського р-ну. Будівля складається з двох приміщень: зрубної клітки з підлогою, де розміщено механізм, і власне тупчак у шестигранному каркасному приміщенні з плетеними стінами. Вся споруда крита суцільним дахом на кроквах. Покрівля солом'яна, під гузир і тичку. Як будівля, споруда цілком вписується у коло традиційних будівельних прийомів, відомих у житлі й госп. будівлях.

Олійниці, воскобійні — пристрої для биття олії й очищення воску, відомі в сел. господарствах здавна. Це колоди з гніздом, в якому тиск на сім'я чи віск утворювався клинами. Відомі рамні пристрої також діяли за принципом клина. В індустріальну добу для цього все ширше стали застосовувати гвинтову різьбу. Цей принцип використовується в сучасних кустарних пристроях, проте в пром. традиційних олійницях Чернігівщини використаний інший, досить архаїчний принцип створення тиску вагою велетенської колоди. Такі виробничі олійниці в селах Лукновому і Краснопіллі Коропського р-ну складаються з масивної короткої колоди — «баби», в якій вибрано окремі гнізда на сім'я і віск. Над «бабою» розміщено важку 11-метрову колоду-«стрілу», закріплену одним кінцем у сохах, другий рухомий, піднімається дерев'яним гвинтом. При опусканні стріли її вага через підкладки створює необхідний тиск у гніздах. Механізми розміщені у сошних будівлях із зрубними стінами. Це цілком традиційні будівлі, які повторюють відому конструкцію хлівів чи клунь, з розмірами споруди, пристосованими до функціональних потреб. Всі В. б. спираються на традиційний будівельний досвід народу. Іл. — табл. XXXII.

ВИСО́КЕ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Галайбине, Купченків, Маличина Гребля. Розташоване на р. Доч, за 16 км від райцентру та за 2 км від залізнич. ст. Доч. 2647 ж.

(1988). Вперше згадується в 2-й пол. 16 ст. У 1866 в селі — 297 дворів, 1717 ж.; в 1897 — 450 дворів, 2229 ж., дерев'яна Успенська церква (1876, споруджена на місці попередньої, побудованої 1779); земська школа.
Уродженці села — П. Ф. Колесник та А. Ф. Проценко були учасниками повстання на панцернику «Потьомкін» 1905. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу «Пам'ять Леніна» (спеціалізація — зернові культури), цегельний з-д, тартак, цех для переробки фруктів, міжколг. лісництво, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, 2 б-ки (16 тис. од. зб.). У В. нар. Ф. Д. Матющенко — кол. командир Шалигінського загону в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. Пам'ятник (1955) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. У 1970 споруджено обеліск Слави в пам'ять про односельців, полеглих (236 чол.) на фронтах війни.

ВИСОКОПРА́ЧІВСЬКА ДА́ЧА — бот. пам'ятка природи (з 1978). Дубові насадження віком понад 100 років. Розташована в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу Площа 5 га.

ВИСОЧА́НСЬКЕ МІЖКОЛГО́СПНЕ ОБ'ЄДНАННЯ по виробництву будматеріалів і переробці фруктів. Підпорядковане Держагропрому УРСР. У його складі є цех худож. обробки дерева (з 1973). В асортименті — дерев'яні сувеніри, ляльки-матрьошки, розмальовані багатоколірним рослинним орнаментом. Серед майстрів — М. П. Пастернак, Н. П. Ткаченко, П. П. Ушпаленко та ін. Розташоване у с. Високому Борзнянського р-ну.

ВИТЬ — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Озеро з цінною іхтіофауною. Розташоване біля смт Коропа Коропського р-ну. Перебуває у віданні радгоспу «Коропський». Площа 5 га.

ВИ́ХВОСТІВ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Розвинівка. Розташований за 25 км від райцентру та за 14 км від залізнич. ст. Голубичі. 1394 ж. (1983). Вперше згадується наприкінці 16 ст. З 1618 — під владою шляхетської Польщі. Населення брало участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. У 1654 — 1702 — в складі Городнянської сотні Черніг. полку. З 1687 В. належав І. Скоропадському. Населення брало участь у нар. ополченні під час Вітчизн. війни 1812. У 1866 в селі — 120 дворів, 862 ж.; у 1897 — 282 двори, 1163 ж., винокурний завод (1868), земська школа (1891), дерев'яна Покровська церква (1897), земська друга школа (з 1912). У 1905 під керівництвом братів М. М. та В. М. Потапенків селяни піднялися проти існуючого ладу, вимагали розподілу поміщицької землі (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Рад. владу встановлено в січні 1918. У червні 1918 сформовано партизан. загін, який діяв проти нім.-австр. окупантів. У В.— центр. садиба колгоспу ім. М. М. Коцюбинського, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 400

Вихвостів. Музей М. М. Коцюбинського.

місць, при якому хор, 1970 удостоєний звання народного; б-ка (15 тис. од. зб.), Вихвостівський народний історико-літературний *Коцюбинського М. М. музей* (з 1952). Село електрифіковане, радіофіковане. Пам'ятники: Коцюбинському М. М. (1969) та на братській могилі селян — учасників виступу 1905 (встановлено 1947). Надгробок (1957) на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців. Меморіал (1977) на честь воїнів-односельців, полеглих (297 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ВИ́ХВОСТІВСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1905 — розправа куркулів над активними учасниками сел. руху в с. Вихвостові у роки першої рос. революції. У 2-й пол. травня 1905 селяни Тупичівської вол. Городнянського пов. під впливом загальнорос. Жовтневого політ. страйку протягом тижня розгромили всі значні поміщицькі маєтки; 27.X було розгромлено економію та горілчаний з-д поміщика Карвольського-Гриневського в с. Вихвостові. Найактивніші учасники виступу — сільс. біднота, очолювана братами Миколою та Василем Потапенками, готувалися до поділу поміщицької і куркульської землі, майна, худоби та с.-г. реманенту. Налякані рішучими діями сільс. бідноти, куркулі вчинили над нею жорстоку розправу. Скориставшись з того, що до села наближався каральний загін, вони 31.X скликали сільс. сход, на якому влаштували самосуд і вбили 11 активних учасників виступу. 2.XI закатували ще 4 чол. Самосуди куркулі вчинили також у селах Тупичеві, Івашківцях та деяких ін., де було вбито понад 60 чол. Цю справу у травні 1910 розглядала у Чернігові виїзна сесія Київської судової палати, яка, захищаючи класові інтереси багатіїв, виправдала убивців. Сесія мотивувала своє рішення тим, що підсудні виступали на захист «законного порядку» і приватної власності. Події В. т. лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana» (1907—10). За мотивами повісті на Київській кіностудії у 1956 поставлено фільм «Кривавий світанок» (сценарій Юрія Дольд-Михайлика). На братській могилі закатованих учасників руху встановлено 1947 надгробок.

ВИ́ХНІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-й провулок Суворова; Новозаводський р-н) — від вул. Суворова до вул. Межевої. Названа 1981 на честь капітана Вихніна Залмана Давидовича (1909—43), який у складі 288-го Сталінградського стрілецького полку брав участь у визволенні 1943 Чернігова від гітлерівців. Загинув після форсування Дніпра при штурмі білоруського с. Нова Іолча, похований у Чернігові. Того ж року за участь у боях при визволенні Чернігова та населених пунктів області, форсуванні Дніпра капітан З. Д. Вихнін був удостоєний звання Героя Рад. Союзу (посмертно). Кол. провулок Суворова прокладений на поч. 50-х рр. і забудований індивід. житл. будинками.

ВИ́ШЕНЬКИ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бужанка, Черешеньки, Чорнявка. Розташовані за 19 км від райцентру та за 32 км від залізнич. ст. Кролевець. 1016 ж. (1988). У писемних джерелах згадуються під 1679. Належали гетьманам І. Самойловичу, І. Мазепі, П. Полуботку, фельдмаршалу П. Румянцеву-Задунайському, який побудував тут палац (див. *Румянцева-Задунайського П. О. палац*) та *Успенську церкву*. 1866 у В.— 139 дворів, 1253 ж., механічний з-д, що виробляв чавунні вироби. У 1897 — 264 двори, 1384 ж., земська школа. У 1905 відбулися виступи селян проти поміщика.
Рад. владу встановлено в січні

1918. У В.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — зернові культури, льон, картопля), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). 1797 у В. проїздом до Тульчина побував О. В. Суворов. Встановлено 1960 надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Пам'ятник (1969) на честь воїнів-односельців, полеглих (129 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На околиці В., сіл Бужанка, Черешеньки виявлено палеолітичні стоянки (20—10 тис. до н. е.), неолітичні поселення (5—3 тис. до н. е.), епохи бронзи (2 тис. до н. е.), 2 городища ранньозалізного періоду та часів Київ. Русі (6—3 ст. до н. е., 11—13 ст.), а також ранньослов'янські та давньоруські поселення (4—5, 11—13 ст.). Іл.— табл. XXIII.

ВИШИВА́ННЯ. Найпоширеніший вид декорат. мистецтва на тер. України. Елементи символіки сучас. орнаментів перегукуються з орнаментами, якими прикрашали посуд племена трипільської культури (4—2 тис. до н. е.). В. високо цінувалося в часи Київської Русі. Сестра кн. Володимира Мономаха Анна (Янка) організувала в Києві школу, де молоді дівчата вчилися вишивати. Про В. в 15—16 ст. дає деяке уявлення живопис. На іконах 15, особливо 16 ст. бачимо узори нар. тканин та вишивок. З 17—18 ст. збереглися не тільки описи, але й оригінальні пам'ятки. Вишивка 17 ст. збагатилася рослинним орнаментом, хоч і в 19 — на поч. 20 ст. на Чернігівщині були більше поширені геометричні узори. Переважали червоний і білий кольори. Інколи вживався синій з червоним на білій основі. Оздоблювали вишивкою предмети одягу — жіночі й чоловічі сорочки, кожухи, свити, юпки, з головних уборів — намітки, кибалки, очіпки, хустки, з предметів декорат. обладнання житла — рушники, скатерті, простирадла. Високими художніми якостями відзначаються рушники. Найчастіше їх прикрашали рослинним узором, технікою гладі в червоному, часом з невеликим додаванням синього кольору. Для Чернігівщини характерні такі види техніки В.: качалочка, гладь, набирання (човникова техніка), вирізування з лиштвою, штапівка (степнівка), мережка, хрестик тощо. Використовувалася комбінація кількох видів техніки В., що дає оригінальні ефекти.

У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, було багато поміщицьких вишивальних майстерень. У них майстрині-кріпачки вишивали речі поміщицького побуту. Зокрема, великі майстерні мали поміщики Тарновські в с. Качанівці (тепер Ічнян. р-ну). З майстерень Качанівки походить бісерний чохол на спинку дивану (кін. 18 — поч. 19 ст.). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в деяких районах В. виходить за рамки хатнього промислу й набуває форми кустарної промисловості, в якій безземельне та малоземельне селянство шукало допоміжного заробітку. Цим промислом займалися й у жіночому *Введенського монастиря училищі* (Ніжин). У 70-х рр. 19 ст. прогресивні кола громадськості звернули увагу на високу художню цінність нар. вишивок. Почалося їх колекціонування та вивчення. Після першої кустарної виставки в Петербурзі (1902), вироби укр. вишивальниць знайшли збут і за кордоном. Намагаючись затримати занепад В., прогресивна частина земських діячів організовувала школи й курси.

Сучасні провідні вишивальниці Чернігівщини працюють на *Чернігівській фабриці художніх виро-*

бів ім. 8-го Березня, *Ніжинській фабриці художніх виробів* ім. 8-го Березня, в її філіалі в с. Новій Басані Бобровицького р-ну, на *Прилуцькій фабриці художніх виробів* ім. 5-го Грудня. Їх роботи з успіхом експонувалися на респ., всесоюзних, міжнар. виставках, одержуючи високі нагороди в нашій країні і за рубежем. Кожному з цих підприємств притаманні свій характер виробів, свої художні принципи графічно-живописного зображення традиційних образів.

ВИШНЕ́ВЕ (до 1961 — Свинопухи) — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Буянки і Чумак. Розташоване за 11 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Голубичі. 680 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 в селі 62 двори, 402 ж.; у 1897 — 109 дворів, 838 ж. Під час революції 1905—07 селяни розгромили місц. маєток. У 1908 в селі діяла трудова школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Жовтнева перемога», який 1980 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — вирощування зернових, картоплі); відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 370 місць, кіноустановка, б-ка (8 тис. од. зб.). Село радіофіковане (1952), електрифіковано (1960). Встановлено (1957) надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Серед похованих — Герой Рад. Союзу В. К. Вєнцов (1924 — 43, удостоєний посмертно 1944; уродженець м. Саратова).

ВИ́ШНІ ОСТА́ПА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 4-й Чорториївський Яр; Новозаводський р-н), пролягає в середині кута, утвореного вул. Ревуцького. Названа 1960 на честь Вишні Остапа (літ. псевд. Павла Михайловича Губенка, 1889—1956) — укр. рад. письменника. Н. в містечку Груні Полтав. губ. (тепер Сум. обл.) у сел. сім'ї. Закінчив 1907 Київ. військ.-фельдшер. школу, у 1917 поступив у Київ. ун-т. Друкуватися почав з 1919. Автор численних фейлетонів, усмішок, памфлетів, гумористичних оповідань (зб. «Весна красна», «Вишневі усмішки», «Мудрість колгоспна» та ін.). Вул. прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. для індивід. житл. будівництва.

ВИ́ШНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ВИ́ЩІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосв. поч. навч. заклади підвищеного типу в дореволюц. Росії; ств. 1912 на базі існуючих міських уч-щ. Мали 4-річний курс навчання. До них приймалися діти, що закінчили поч. школу. Утримувалися коштом держави і від плати за навчання (5—20 крб.). На 1917 на Чернігівщині налічувалося 44 вищі поч. училища, з них — 23 чол., 1 жін. і 20 — для обох статей. Всього навчалося 5732 учні (в т. ч. 984 дівчини) — переважно діти міщан, козаків, селян, купців. При Конотопському уч-щі, крім загальноосв. предметів, учні вивчали столярно-токарське і слюсарно-ковальське ремесло, при Гордіївському — шевське і лимарне, а також закінчували с.-г. курси. В уч-щах обох статей для дівчат викладалося рукоділля. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. п. у. перетворені на єдині трудові семирічні школи.

ВІДДІ́Л УПРАВЛІ́ННЯ ПРИ ЧЕРНІ́ГІВСЬКОМУ ГУБВИКОНКО́МІ. Ств. 17.IV 1919 шляхом перетворення управління губревкому. Складався з загального, інформаційно - інструкторського, адм.-орг. підвідділів, міліції та комісії боротьби з контрреволюцією. Займався адм.-госп., орг., постачальними питаннями, контролем за роботою установ, під-

Таблиця I.

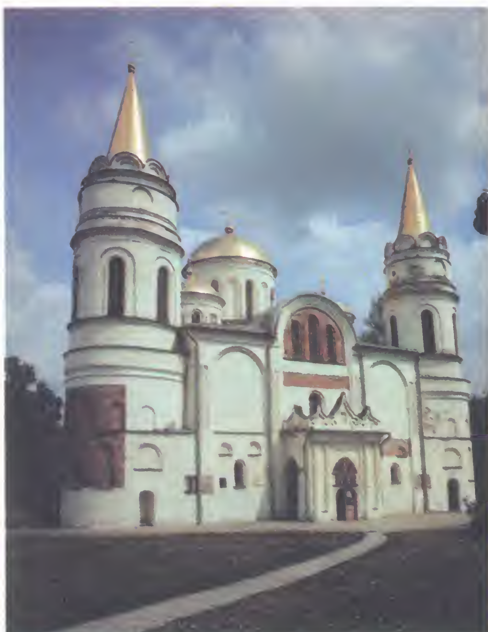

1
2
3
4
5

Чернігів: 1. Панорама Десни. 2. Обеліск на кургані Чорна Могила, 1873. 3. Курган Безіменний на Болдиних горах, 10 ст. 4. На березі Десни 5 Фрагмент окуття 'урячого рогу з кургану Чорна Могила, 10 ст.

Таблиця II.

1
2

3

4
5

Чернігів. Спаський собор, серед. 11 ст.: 1. Сх. фасад. 2. Головний фасад. 3. Фреска «Свята Текля». Копія. 4. Внутрішній вигляд. 5. Фрагмент давньоруського мурування.

1

2

3

4

5

Чернігів, Борисоглібський собор, серед. 12 ст.: 1. Царські врата іконостасу, поч 18 ст. 2. Зовнішній вигляд. 3. Різьблена капітель. **Чернігів. П'ятницька церква, кін. 12 — поч. 13 ст.:** 4. Зовнішній вигляд. 5. Інтер'єр.

Таблиця IV.

1
2

3

4
5

Чернігів. Єлецький Успенський монастир: 1. Портрет чернігівського полковника В. А. Дуніна-Борковського, 17 ст. Черніг. худож. музей. 2. Успенський собор, серед. 12 ст. 3. Фреска «Оранта» в пд.-зх. частині собору, 12 ст. 4. Хрещальня в середині Успенського собору. 5. Келії ігумена, 16 ст.

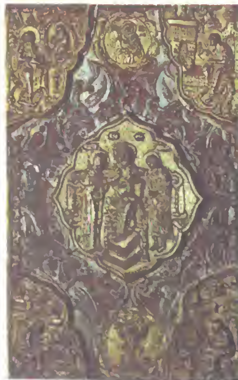

1
2

3

4
5

Чернігів: 1. Будинок Лизогуба (полкової канцелярії), кін. 17 ст. 2. Катерининська церква, кін. 17— поч. 18 ст. 3. «Пророк Захарій». Фрагмент ікони з експозиції в колегіумі. 4. Обкладинка євангелія, кін. 17 ст. Черніг. істор. музей. 5 Чернігівський колегіум, кін.16 — поч. 18 ст.

Таблиця VI.

1
2

3
4

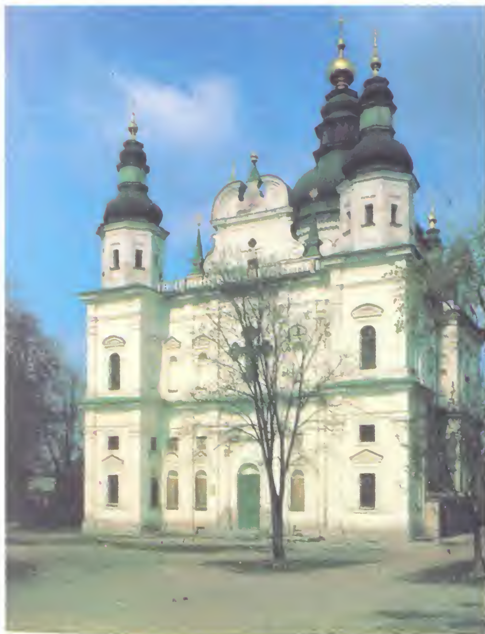
Чернігів. Троїцько-Іллінський монастир: 1. У монастирській бібліотеці. 2. Загальний вигляд монастиря. 3. Дзвіниця, 2-а пол. 18 ст. 4. Ансамбль Іллінської церкви, 12 — поч. 20 ст

1
2
3

4
5

6

Чернігів. Троїцько-Іллінський монастир: 1. Введенська трапезна церква, 2-а пол. 17 ст. 2 Іллінська церква, 12—17 ст. 3. Підземна церква Антонієвих печер, 11—18 ст 4. Троїцький собор, кін. 17 ст. 5. Каплиця над могилою Г. С. Щербини, 1903. 6. Пам'ятник на могилі Л. І. Глібова, 1939.

Таблиця VIII.

1

2

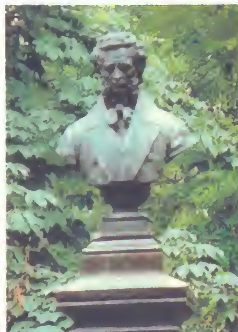
3

4

5

Чернігів: 1. Дзвони, 18 ст. 2. Гармати, 18 ст 3 «Козак-Мамай» — народна картина, 18 ст 4 Потир, кін 18 ст 5 Титульна сторінка нотного ірмолою, 18 ст 1, 2, 4, 5 — Черніг істор. музей; 3 — Черніг. худож музей.

1
2

3

4
5

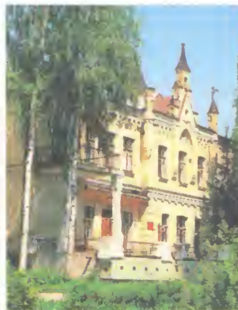
Чернігів: 1 Будинок архієпископа, кін. 18 — поч. 19 ст. (тепер Архів Черніг. обл.). 2 Пам'ятник О. С. Пушкіну, 1900. 3. Гармата 18 ст. на Валу 4. Дзвіниця Воскресенськоі церкви, кін 18 ст 5 Будинок губернатора, поч 19 ст (тепер Черніг істор музей)

Таблиця X.

1
2

3
4

5
6

Чернігів: 1 Будинок дворянського і селянського поземельного банку, поч. 20 ст (тепер Черніг. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка). 2. Церква Михайла і Федора кол. семінарії, 2-а пол. 18 ст. 3. Будинок садиби по вул. Шевченка № 97, кін. 19 ст. (тепер Укр. н.-д. інститут с.-г. мікробіології). 4. Будинок Миколаївського єпархіального братства, поч. 20 ст. (тепер філармонія). 5. Будинок жіночої гімназії, кін 19 ст. (тепер Черніг. худож. музей) 6. Будинок народної школи, поч. 20 ст (тепер поліклініка № 1)

Таблиця XI.

1
2

3
4
5

6
7

Чернігів: 1. Фрагмент фасаду будинку по вул. Шевченка № 54/1. 2. Будинок Тарновського, кін 19 ст. (тепер Черніг. б-ка для юнацтва). 3. Різьблені двері будинку по вул. Київській № 12. 4. Ганок будинку по вул. Тельмана № 14. 5. Фрагмент фасаду будинку по вул Station Станіславського № 40. 6. Будинок по вул. Павлова № 9. 7. Будинок по вул. Шевченка № 54/1

Таблиця XII.

1
2

3
4

Чернігів: 1. Алея Героїв. 2. Пам'ятник В. І. Леніну, 1967. 3. Меморіал Слави радянським воїнам, партизанам, підпільникам, 1986. 4. Пам'ятник жертвам фашизму на території меморіального комплексу в урочищі Подусівка, 1975.

Таблиця XIII.

1
2

3
4

5
6

Чернігів: 1. Пам'ятник Богдану Хмельницькому, 1956. 2. Залізничний вокзал 3 Чернігівський український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. 4. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1950. 5. Пам'ятник на могилі М. М. Коцюбинського, 1955 6. У меморіальному будинку-музеї М М. Коцюбинського

Таблиця XIV.

1

2

3

4

5

6

Чернігів: 1, 2 Будинки адміністративних установ по вул. Леніна. 3. Головпоштамт. 4. Палац урочистих обрядів. 5. Забудова вул. Куйбишева і Свердлова. 6 Готель «Градецький».

1

2

3

4

5

Чернігів: 1. Музей народно-декоративного мистецтва Чернігівщини — відділ Чернігівського історичного музею (фрагмент експозиції в Катерининській церкві) 2. У цеху виробничого об'єднання «Хімволокно» 3. Забудова просп. Жовтневої Революції. 4 Річковий порт 5 На Десні.

Таблиця XVI.

1
2
3
4
5

Седнів: 1. Георгіївська церква, 1-а пол 18 ст. 2. Воскресенська церква, кін. 17 ст 3. Шевченківська липа. 4. Альтанка Л. І. Глібова, 1-а пол. 19 ст. 5. Кам'яниця Лизогубів, кін. 17 — серед. 19 ст.

приємств, боротьбою з саботажем і спекуляцією. Припинив діяльність на основі постанови ВУЦВК від 3.VI 1925.

ВІ́ДДІЛИ УПРАВЛІ́ННЯ ПРИ ВИКОНА́ВЧИХ КОМІТЕ́ТАХ ПОВІТО́ВИХ РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ. Новгород-Сіверський і Середино-Будський відділи створено в 1918, Березнянський, Городнянський, Козелецький, Ніжинський, Остерський та ін.— в лютому — березні 1919. Вели нагляд за своєчасним і правильним виконанням законів і розпоряджень робітничо-сел. уряду та місц. органів влади, розглядали питання про адм.-тер. зміни, про підготовку і скликання повітових з'їздів Рад, про агіт.-масову роботу в повітах, складали звіти про діяльність виконкомів. Мали підвідділи: загальний, інформаційно-інструкторський, загсу, бухгалтерію. Припинили діяльність у лютому — березні 1923 в зв'язку з ліквідацією повітів.

ВІЙСЬКО́ВИЙ КОМІСАРІА́Т — орган місцевого військ. управління (району, області, міста). Є військ. установами і водночас діють на правах відділів виконкомів Черніг. обласної, 24 районних і трьох міських Рад депутатів трудящих. Осн. їх завданням є підготовка і проведення військ. мобілізацій, облік людських, нар.-госп. ресурсів, підготовка молоді до відбування військ. служби, організація проведення призову громадян на дійсну військ. службу та на навч. збори, здійснення ін. оборонних заходів.

ВІЙСЬКО́ВІ ГО́РИ — лісовий заказник (з 1984). Переважно соснові притерасні культури. Розташовані в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 102 га.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ (ВРК) — тимчасові надзвичайні органи диктатури пролетаріату в період боротьби за перемогу соціалістич. революції і зміцнення Рад. влади. Виникли в червні 1917 внаслідок революц. творчості мас як органи боротьби з контрреволюцією. На Україні почали створюватися в кін. жовтня — листопаді. На Чернігівщині перші ВРК було створено у Добрянці (31.X), Конотопі (1.XI), Острі (19.XI), Новгороді-Сіверському (23.XI) та ін. 28—30.XI 1917 війська бурж.-націоналістич. Центральної ради ліквідували ВРК у Бахмачі, Конотопі, Ніжині. 7.XII 1917 встановлено Рад. владу й створено ВРК в Сосниці, 19.XII — у Носівці, 1.I 1918 — Глухові, 8.I — Новгороді-Сіверському, 11.I — Стародубі, 15.I — Конотопі, Бахмачі, Прилуках, 18.I — Ніжині, 19.I — у Чернігові. Діяльність ВРК відіграла значну роль в організації і налагодженні роботи постійних органів влади — Рад робітн., сел. і солдат. депутатів. Проте широко розгорнути роботу їм не вдалося через вторгнення нім.-австр. окупантів (див. *Революційні комітети*).

ВІ́КТОРІВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядков. с. Леонідівка і Червоний Пахар. Розташована за 38 км від райцентру і за 15 км від залізнич. ст. Лосинівка. 325 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 19 ст. 1905 відбувалися селян. виступи проти поміщиків. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу «Ленінська правда» (спеціалізація — виробництво зерна), відділення зв'язку, дві 8-річні школи, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 260 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу П. І. Гавриш (1917—68). У 1971 встановлено обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (512 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. вій-

ни. Кургани скіфського часу (5—3 ст. до н. е.).

ВІКТОРІВЩИНА — гідролог. заказник (з 1984) Низинне осокове болото у заплаві р. Смолянки. Розташована в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 12 га.

ВІЛЬНЕ (до 1918 — Царинка) — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядков. нас. п. Борзенців, Борисове, Зайцеве, Сміле, Тарасівка. Розташоване за 6 км від райценгру та за 18 км від залізнич. ст. Алтинівка. 760 ж. (1988). Засн. у 13 ст. У 1866 — 33 двори, 233 ж.; 1897 — 126 дворів, 642 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— відділення колгоспу «Коропський», цегельний з-д, льонозавод, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, кіноустановка, б-ка (19 тис. од. зб.). У 1967 встановлено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (151 чол.) в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників; надгробок (1958) на братській могилі 127 рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців.

ВІЛЬНЯНСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — понад 300 років. Міститься у Коропському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Коропський». Пл. 001 га.

ВІЛЬШАНА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Жовтневе й Тарасівка. Розташована за 15 км від райцентру, за 7 км від залізнич. ст. Коломійцеве. 1000 ж. (1988). Відоме з 1-ї пол. 17 ст. У 1905 відбулося селян. повстання; у сутичці з карателями було вбито 6 і поранено 10 жителів В. Рад. владу встановлено в січні 1918. Збройний загін вільшанців боровся проти нім.-австр. окупантів. У В.— центр. садиба колгоспу ім. Ілліча, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, амбулаторія, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка. На братських могилах учасників революції 1905, рад. воїнів, партизанів та жертв нім. фашизму 1943 споруджено надгробки. Встановлено пам'ятний знак односельцям, загиблим у роки Великої Вітчизн. війни.

ВІЛЬШАНЕ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гай. Розташоване за 20 км від райцентру і за 15 км від автодороги Чернігів — Новгород-Сіверський. 858 ж. (1988). Вперше згадується 1754. У 1852 збудовано дерев'яну Троїцьку церкву на місці попередньої. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У В.— центр. садиба колгоспу «Хвиля революції» (спеціалізація — зернові, тех. культури), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 410 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1953 встановлено надгробок на могилі рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення В. від гітлерівців. У 1960 встановлені мемор. плити з іменами воїнів-односельців, загиблих (250 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ВІЛЬШАНКА. Річки в Черніг. обл. 1) Права прит. Лисогору (бас. Дніпра). 2) Права прит. Сможу (бас. Дніпра).

ВІННИЦЯ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 9 га.

«ВІРНА ПАРА ТА ІНШЕ». Літ. альманах, виданий 1895 у Чернігові Б. Д. Грінченком. Вміщено оповідання «Вірна пара» укр. письменниці Ганни Барвінок (див. *Барвінок Ганни могила*); байки «Хлопці», «Грішник» і «Могилині родини» Є. П. Гребінки (див. *Гребінки вулиця* в Ніжині); оповідання «Не до пари» Марка Вовчка (див. *Вовчка Марка вулиця* в Чернігові); поезії «Весна й зима», «Рожа», «Усе славне світовеє.. » укр. і рос. історика, етнографа і письменника, чл.-кор. Петерб. АН М. І Костомарова (1817—85); повість з сел. життя «Не так ждалося, да так склалося» укр. письменника й етнографа П. С.

Кузьменка (1831—74); байки «Багатий і бідний», «Метелик», «Будяк» укр письменника, фольклориста й етнографа Л. І. Боровиковського (1806—89).

ВІСІМНА́ДЦЯТОГО ПАРТЗ'Ї́ЗДУ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (частина кол. Цегельної вулиці; Деснянський р-н) — від вул. Леніна до меблевої ф-ки. Попередня назва пов'язана з тим, що вулиця була прокладена (на поч. 30-х рр. 20 ст.) поряд з цегельним з-дом. У кін. 30-х рр. на ній споруджені виробничі приміщення пром. артілі ім. XVIII з'їзду партії, 1955 вона одержала існуючу назву. Згодом на базі пром. артілі створено меблеву ф-ку. Забудована індивідуальними житловими будинками.

«ВІ́СНИК Чернігівського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів». Виходив у 1921. Див. *Бюллетень* Черниговского губисполкома.

«ВІ́СТІ-ИЗВЕ́СТИЯ». Газета, видавалася 1922 у м. Прилуках. Див. *«Правда Прилуччини»*.

«ВІ́ЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6.V 1686. Підтверджуючи умови *Андрусівського перемир'я 1667*, «В. м.» остаточно залишив за Рос. державою *Лівобережну Україну*, Київ з околицями, Запоріжжя, *Чернігово-Сіверську землю* з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями.

ВІ́ЧНОЇ СЛА́ВИ МЕМОРІА́Л у м. Прилуках (кол. Сквер Борців Революції). На поч. 20 ст. на місці сучас. меморіалу був невеликий міський сквер У 1919 тут поховано червоногвардійців, полеглих у боях з білогвардійцями. З цього часу його стали називати Сквером Борців Революції. І пізніше за традицією тут ховали учасників громадян. війни та активістів Рад. влади. Зокрема, тут похований Юрченко Пилип Васильович (1889—1933) — перший голова Прилуцького повітового парткому, учасник боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади. У 1925 вул. Міщанську, на яку одним боком виходить сквер, було перейменовано на вул. Борців Революції.

У 1946—85 з різних частин міста у сквер було перенесено прах 77 бійців і командирів Рад. Армії, що полягли в боях проти нім.-фашист. загарбників під час оборони і визволення міста. Всі вони поховані в трьох братських могилах. Поруч могила Невідомого воїна, а також Героя Рад. Союзу генерал-майора *Зіньковича М. І. могила* (1900—43), який командував 6-м гвардійським танковим корпусом, що визволяв Чернігівщину.

У 1985 замість пам'ятників з недовговічних матеріалів установлено гранітну стелу з написом «Кто погиб за Отечество — бессмертен». Біля стели запалено Вічний вогонь. На могилах встановлені гранітні плити з мемор. написами. 7.V 1985 відбулося відкриття меморіалу. З цього часу й сквер стали називати меморіалом Вічної Слави. Міститься в зх. частині міста, на розі вул. Леніна і Борців Революції.

ВЛА́СІВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с-ща Качанівка, Шевченка, села Петрушівка, Пролiски. Розташована за 21 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Ічня. 752 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— відділення колгоспу ім. Е. Тельмана (спеціалізація — зернові культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, клуб на 120 місць, кіноустановка, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу льотчик М. О. Гарам (1918—44; див. *Гараму М. О. пам'ятник*), якого поховано в с-щі Качанівка.

ВО́ВЧИЙ КУТ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 21 га.

ВОВЧКА́ МАРКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Ростиславський провулок, з 1927 — вул. Вузька; Деснянський р-н) — від провулка Дзержинського до вул. Київської. Названа 1960 на честь Марка Вовчка (літ. псевд. Віленської Марії Олександрівни, 1833—1907) — укр. і рос. письменниці революц.-демократичного напрямку, життя і творчість якої були пов'язані з Черніговом і Чернігівщиною. Н. в с. Єкатерининське (тепер Єлецького р-ну Липецької обл.). У 1845 — 48 виховувалася в приватному пансіоні в Харкові. Потім жила в Орлі. У 1851 одружилася з О. В. Марковичем (див. *Марковича вулиця, Марковича О. В. могила*) і виїхала з ним на Україну. В 1851—53 жила в Чернігові. Допомагала чоловікові збирати нар. творчість, іноді Марковичі виїжджали для збирання фольклорних матеріалів у села Чернігівщини і Полтавщини. Зокрема, вони побували в с. Сорокошичі (тепер Козелецького р-ну), Борзні, Конотопі, Прилуках, Ніжині. Дещо з своїх записів Марковичі передали укр. поетові, фольклористу і видавцю А. Л. Метлинському. У виданому ним зб. «Народні південно-російські пісні» (К., 1854) вміщено пісні «Ой Морозе, Морозенку, праведний козаче» і «Не так тая Україна, ой як молода дівчина» — за підписом М. О. Марковичевої. Фольклористична діяльність допомагала Марії Олександрівні глибше пізнати нар. життя і сприяла вивченню укр. мови безпосередньо з народних уст. Навесні 1853 Марковичі переїхали до Києва, а в серпні — вересні 1854 вони знову на Чернігівщині. Жили у Качанівці в маєтку В. В. Тарновського. Ця подорож принесла Марку Вовчку багато нових вражень і спостережень над кріпосницькою дійсністю. Записуючи від селян нар. пісні, прислів'я, приказки, вона чула від них скарги на тяжке підневільне життя, слухала розповіді про знущання панів та підпанків, про гірку долю кріпачок. Про це письменниця згадує в нотатці до незакінченої повісті «Гайдамаки». Ці матеріали вона використала в ін. своїх творах. У 1857 в Петербурзі вийшли друком «Народні оповідання Марка Вовчка» (рос. переклад І. С. Тургенєва, 1859). Вони дістали високу оцінку представників революц.-демократичної думки — Т. Г. Шевченка, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, І. С. Тургенєва. І пізніше Марко Вовчок підтримувала зв'язки з Чернігівщиною. З листів О. І. Герцена відомо, що письменниця передала видавцеві «Колокола» ряд матеріалів від своїх кореспондентів з Росії, у т. ч. замітку «З Чернігова» («Колокол», 1860, 15.І). Одним з таких кореспондентів був учитель математики у гімназії народник І. П. Дорошенко.

В. М. в. прокладена на поч. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

ВОВЧКІ́ВСЬКЕ ЗЕ́МСЬКЕ НАРО́ДНЕ УЧИ́ЛИЩЕ двокласне. Відкрито в 1886 в с. Вовчок (тепер Козелецького р-ну), на базі церковнопарафіяльної школи. У 1914 завершено будівництво цегляного двоповерхового приміщення для уч-ща. 1910 тут навчалося 96 учнів, у т. ч. 75 — хлопців. Завідувала уч-щем К. В. Світлова (з 1886). При уч-щі була б-ка на 460 книжок.

ВОВЧО́К. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

ВОВЧО́К — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 35 км від райцентру. 1255 ж. (1988). Вперше згадується 1746. У 1807

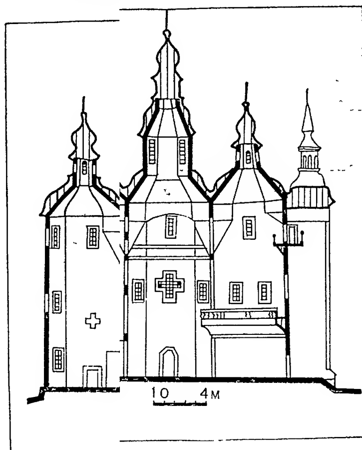
засн. парафіяльну школу, 1886 — Вовчківське земське нар. уч-ще. В 1897 в селі налічувалося 375 дворів, 2058 ж., б-ка, існував хор, яким керував П. Д. Руденко. Рад. владу встановлено в грудні 1917. *У* В.— центр. садиба колгоспу «Перше травня» (спеціалізація — зернові культури, льон, картопля), відділення зв'язку, 8-річна школа, при якій історико-краєзнавчий музей; фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій. Будинок культури на 400 місць. Тут у 1973 організовано хор, оркестр нар. інструментів, який переріс у фольклорно-етнограф. ансамбль (1985 удостоєний звання народного), кіноустановка, б-ка (12 тис. од. зб.). 1932 організ. пожежну команду, перший телефон — 1939. Село радіофіковано (1957), електрифіковано (1967), телебачення — з 1967. На тер. села пам'ятки архітектури: *Різдва Богородиці церква,* поміщицька садиба і будинок волосної управи (кін. 18 ст.). Надгробок (1953) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Пам'ятник у центрі села на могилі червоного партизана, члена Чернігівського губкому Ю. М. Назаренка.

Виявлено поселення епохи неоліту, бронзи (3—1 тис. до н. е.), ранньозалізного періоду (16—12, 5—3 ст. до н. е.), а також ранньослов'янського часу та періоду Київської Русі (11—13 ст.).

«ВОЕ́ННО-СТАТИСТИ́ЧЕСКОЕ ОБОЗРЕ́НИЕ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ» — 17-томне видання при 1-му відділенні департаменту Ген. штабу (СПб, 1848—58), 2-а ч. 12-го тому, складена Мицевичем, присвячена Черніг. губ. (1851, 183 с.: 4 арк. табл.). Тут вміщено різноманітні відомості про природні умови, шляхи сполучення, число жителів, міграцію населення, про звичаї, стан с. г., промислів, ремесел, пром-сті й торгівлі (з переліком ф-к, з-дів, торг. закладів). Дано характеристику повіт. міст, опис навч., благодійних закладів, істор. пам'яток.

ВОЗИ́ЙНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Бі лоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ВОЗНЕСЕ́ НСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Березна Менського р-ну. Зведена 1761 ніжин ським майстром П. Шолудьком, про що свідчив напис, вирізьблени ий на одвірку пд. дверей. У 187 5 Г. Симоненко розмалював церк кву всередині арабесками. Згодо м багаторазово фарбувалася зовн ні і всередині. Зокрема, в 1893 в інтер'єрі орнаментовано куполи і позолочено карнизи. Дерев'яна, п'ятиверха, хрещата у плані, с кладалася з трьох шестигранних і одного квадратного (бабинець) рукавів. Кути зх. стіни заверш ала пара веж. В інтер'єрі бул о майстерно розв'язано проблем у поєднання за допомогою фігу рних арок-вирізів п'яти компарт иментів у єдиний просторів. Визна чним мистецьким твором 2-ї пол. 18 ст. був багатоярусний різьбл ений іконостас. В. ц.

Вознесенська церква у Березні. Поздовжній розріз.

ВО́ВЧИЙ КУТ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 21 га.

ВОВЧКА́ МАРКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Ростиславський провулок, з 1927 — вул. Вузька; Деснянський р-н) — від провулка Дзержинського до вул. Київської. Названа 1960 на честь Марка Вовчка (літ. псевд. Віленської Марії Олександрівни, 1833—1907) — укр. і рос. письменниці революц.-демократичного напрямку, життя і творчість якої були пов'язані з Черніговом і Чернігівщиною. Н. в с. Єкатерининське (тепер Єлецького р-ну Липецької обл.). У 1845 — 48 виховувалася в приватному пансіоні в Харкові. Потім жила в Орлі. У 1851 одружилася з О. В. Марковичем (див. *Марковича вулиця, Марковича О. В. могила*) і виїхала з ним на Україну. В 1851—53 жила в Чернігові. Допомагала чоловікові збирати нар. творчість, іноді Марковичі виїжджали для збирання фольклорних матеріалів у села Чернігівщини і Полтавщини. Зокрема, вони побували в с. Сорокошичі (тепер Козелецького р-ну), Борзні, Конотопі, Прилуках, Ніжині. Дещо з своїх записів Марковичі передали укр. поетові, фольклористу і видавцю А. Л. Метлинському. У виданому ним зб. «Народні південно-російські пісні» (К., 1854) вміщено пісні «Ой Морозе, Морозенку, праведний козаче» і «Не так тая Україна, ой як молода дівчина» — за підписом М. О. Марковичевої. Фольклористична діяльність допомагала Марії Олександрівні глибше пізнати нар. життя і сприяла вивченню укр. мови безпосередньо з народних уст. Навесні 1853 Марковичі переїхали до Києва, а в серпні — вересні 1854 вони знову на Чернігівщині. Жили у Качанівці в маєтку В. В. Тарновського. Ця подорож принесла Марку Вовчку багато нових вражень і спостережень над кріпосницькою дійсністю. Записуючи від селян нар. пісні, прислів'я, приказки, вона чула від них скарги на тяжке підневільне життя, слухала розповіді про знущання панів та підпанків, про гірку долю кріпачок. Про це письменниця згадує в нотатці до незакінченої повісті «Гайдамаки». Ці матеріали вона використала в ін. своїх творах. У 1857 в Петербурзі вийшли друком «Народні оповідання Марка Вовчка» (рос. переклад І. С. Тургенєва, 1859). Вони дістали високу оцінку представників революц.-демократичної думки — Т. Г. Шевченка, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, І. С. Тургенєва. І пізніше Марко Вовчок підтримувала зв'язки з Чернігівщиною. З листів О. І. Герцена відомо, що письменниця передала видавцеві «Колокола» ряд матеріалів від своїх кореспондентів з Росії, у т. ч. замітку «З Чернігова» («Колокол», 1860, 15.I). Одним з таких кореспондентів був учитель математики у гімназії народник І. П. Дорошенко.

В. М. в. прокладена на поч. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

ВОВЧКІ́ВСЬКЕ ЗЕ́МСЬКЕ НАРО́ДНЕ УЧИ́ЛИЩЕ двокласне. Відкрито в 1886 в с. Вовчок (тепер Козелецького р-ну), на базі церковнопарафіяльної школи. У 1914 завершено будівництво цегляного двоповерхового приміщення для уч-ща. 1910 тут навчалося 96 учнів, у т. ч. 75 — хлопців. Завідувала уч-щем К. В. Світлова (з 1886). При уч-щі була б-ка на 460 книжок.

ВОВЧО́К. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

ВОВЧО́К — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 35 км від райцентру. 1255 ж. (1988). Вперше згадується 1746. У 1807

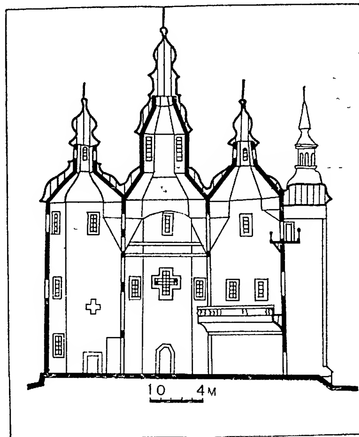
засн. парафіяльну школу, 1886 — Вовчківське земське нар. уч-ще. В 1897 в селі налічувалося 375 дворів, 2058 ж., б-ка, існував хор, яким керував П. Д. Руденко. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У В.— центр. садиба колгоспу «Перше травня» (спеціалізація — зернові культури, льон, картопля), відділення зв'язку, 8-річна школа, при якій історико-краєзнавчий музей; фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій. Будинок культури на 400 місць. Тут у 1973 організовано хор, оркестр нар. інструментів, який переріс у фольклорно-етнограф. ансамбль (1985 удостоєний звання народного), кіноустановка, б-ка (12 тис. од. зб.). 1932 організ. пожежну команду, перший телефон — 1939. Село радіофіковано (1957), електрифіковано (1967), телебачення — з 1967. На тер. села пам'ятки архітектури: *Різдва Богородиці церква,* поміщицька садиба і будинок волосної управи (кін. 18 ст.). Надгробок (1953) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців, Пам'ятник у центрі села на могилі червоного партизана, члена Чернігівського губкому Ю. М. Назаренка.

Виявлено поселення епохи неоліту, бронзи (3—1 тис. до н. е.), ранньозалізного періоду (16—12, 5—3 ст. до н. е.), а також ранньослов'янського часу та періоду Київської Русі (11—13 ст.).

«ВОЕ́ННО-СТАТИСТИ́ЧЕСКОЕ ОБОЗРЕ́НИЕ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ» — 17-томне видання при 1-му відділенні департаменту Ген. штабу (СПб, 1848—58), 2-а ч. 12-го тому, складена Мицевичем, присвячена Черніг. губ. (1851, 183 с.; 4 арк. табл.). Тут вміщено різноманітні відомості про природні умови, шляхи сполучення, число жителів, міграцію населення, про звичаї, стан с. г., промислів, ремесел, пром-сті й торгівлі (з переліком ф-к, з-дів, торг. закладів). Дано характеристику повіт. міст, опис навч., благодійних закладів, істор. пам'яток.

ВОЗИ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Березна Менського р-ну. Зведена 1761 ніжинським майстром П. Шолудьком, про що свідчив напис, вирізьблений на одвірку пд. дверей. У 1875 Г. Симоненко розмалював церкву всередині арабесками. Згодом багаторазово фарбувалася зовні і всередині. Зокрема, в 1893 в інтер'єрі орнаментовано куполи і позолочено карнизи. Дерев'яна, п'ятиверха, хрещата у плані, складалася з трьох шестигранних і одного квадратного (бабинець) рукавів. Кути зх. стіни завершала пара веж. В інтер'єрі було майстерно розв'язано проблему поєднання за допомогою фігурних арок-вирізів п'яти компартиментів у єдиний простір. Визначним мистецьким твором 2-ї пол. 18 ст. був багатоярусний різьблений іконостас. В. ц.

Вознесенська церква у Березні. Поздовжній розріз.

не збереглася. 2) У смт Козельці. Побудована 1866—74. Мурована, п'ятибанна, хрещата у плані, має дві апсиди — з Сх. і Зх. В 1975 проведено реставраційні роботи. Церква — унікальний зразок традиційного для Лівобережної України 17—18 ст. хрестового п'ятибанного храму в період історизму. Іл.— табл. XXIV. 3) У смт Коропі. Збудована 1764 на кошти атамана «Генеральної армати» П. Юркевича. Мурована, баштоподібна, монументальна споруда тетраконхового типу. Всередині збереглися фрагменти олійного живопису кін. 18 ст. Іл. — табл. XXIII. 4) У с. Радьківці Прилуцького р-ну. Споруджена 1797—1805 в стилі класицизму на кошти Ф. Раковича. Мурована, на підвалі, зального типу. Зх. і сх. рамена просторового хреста — півциркульної форми, пд. і пн. — прямокутної. Між ними — маленькі прямокутні приміщення. Центр. четверик вінчає великий купол з глухим ліхтариком. Зберігся декор інтер'єру. З Пн. сполучається з теплою церквою Олександра Невського. Збудована 1849 на кошти сина фундатора О. Раковича. Мурована, прямокутна в плані, двома рядами колон поділяється на 3 нефи. Вкрита двосхилим дахом, сх. фасад завершено трикутним фронтоном, з Зх.— двох'ярусна дзвіниця. Стриманий зовнішній декор підкреслює урочисті, щиро оздоблені форми гол. храму. Іл.— табл. XXIX. 5) У смт Сосниці, побудована 1657—59. Дерев., тридільна у плані, з гранчастим вівтарем, бабинцем та восьмигранним середнім зрубом. Багаторазово перебудовувалася, внаслідок чого від верхів бокових зрубів залишилися лише перші заломи і зовні церква набула вигляду одноверхої. Не збереглася. 6) У с. Улянівці Чернігівського р-ну. Збудована 1921—23. Дерев'яна, хрещата з прямокутними раменами. Пд. і пн. дільниці мають окремі входи, орієнтовані, як і центральний, на Зх. Обабіч апсиди — приміщення ризниці та паламарні. Четверик середохрестя вкрито наметом на восьмерику з глухим ліхтариком. З Зх. сполучається з триярусною наметовою дзвіницею. Головний вхід оздоблено чотириколонним портиком з трикутним фронтоном і ліхтариком. В інтер'єрі збереглися олійні розписи, виконані 1943 Г. Коваленком. В. ц.— одна з найпізніших на Чернігівщині пам'яток дерев'яної монументальної архітектури. Поруч — тепла Казанська церква.

ВОЇНАМ-ВИЗВОЛИТЕЛЯМ ПАМ'ЯТНИК у м. Прилуках. Споруджено на честь визволення міста від нім.-фашист. загарбників 18.IX 1943 частинами 3-го гвард. танк. корпусу при взаємодії з 163-ю стріл. д-зією 50-го стріл. корпусу 36-ї армії, 18-го гвард. стріл. корпусу 60-ї армії і 42-ї гвард. стріл. д-зії 52-го стріл. корпусу 40-ї армії. Пам'ятник — танк Т-34 на бетонному постаменті, що знаходиться на вершині пагорба. На його зх. схилі вмонтовано брилу червоно-сірого граніту з написом: «Пам'ятний знак встановлений на честь 35-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. Жовтень 1979 року». Біля підніжжя пагорба бетонна стела з написом: «Воїнам-визволителям від вдячних прилучан». Встановлено на перехресті вул. Першотравневої, Гвардійської та Дзержинського.

ВОЇНАМ-ВИЗВОЛИТЕЛЯМ ЧЕРНІГОВА МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА. Встановлена на честь воїнів-визволителів, що в розпалі бою на світанку 21.IX підняли над напівзруйнованим будинком облвиконкому червоний прапор. До кінця дня місто повністю було очищене від нім.-фашист. загарбників. Дошка — білий мармур, встановлена на фасаді буд. № 18 по вул. Леніна.

ВОЇНАМ 211-ї СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у смт Куликівці. Встановлено у вересні 1983 на честь 40-річчя визволення смт Куликівки від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятний знак — паралелепіпед на двуступінчатому цоколі. Створений за ініціативою пошукової групи «Поиск» туристичного клубу «Костёр» (ескіз В. О. Скоромцева та І. М. Клейпера).

ВОЇНАМ-ЗЕМЛЯКАМ ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ. 1) У смт Батурині. Встановлено на вул. Леніна на честь батуринців, що полягли в боях (420) з фашистами на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 і в партизан. загонах. Пам'ятний знак — гранітний постамент на триметровому пагорбі, на якому з кованої міді встановлено скульптуру Вітчизни-матері, що, схилившись, підтримує тіло вбитого воїна. Вис. пам'ятного знаку — 3,5 м, скульптури — 2,5 м. По центру пагорба, вниз від майданчика з пам'ятним знаком — мармурові плити, на яких викарбувані прізвища загиблих односельців. Біля підніжжя пагорбу — Вічний вогонь. Скульптор І. А. Коломієць. Відкрито 1975. 2) У смт Ладані. Міститься в центрі селища на вул. Миру. Споруджено на честь 300 жителів Ладана, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятний знак — бетонна стела, в центрі якої барельєфне зображення партизанки, партизана і рад. воїна. З двох боків від барельєфа на стелі вмонтовано 24 бетонні плити з прізвищами воїнів-земляків і пам'ятний напис. Перед пам'ятним знаком — Вічний вогонь. Відкрито 1975. 3) У селі Плоскому Носівського району. Встановлено на перехресті шляхів Ніжин — Мрин — Хотинівка на честь 313 воїнів з с. Плоского, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45, у т. ч. Героя Рад. Союзу А. С. Мірошника (1921—43). Пам'ятний знак — бетонний обеліск (висота — 9 м), на якому закріплено 10 мармурових плит з викарбуваними прізвищами полеглих. Вінчає обеліск зірка. На обеліску зображено Золоту Зірку Героя Рад. Союзу та орден Вітчизняної війни і викарбувано пам'ятний напис. Відкрито 1967.

ВОЇНАМ-ЗЕМЛЯКАМ ПАМ'ЯТНИКИ. 1) У м. Бобровиці. Встановлений у міськ. парку на високому пагорбі (вул. Леніна). Споруджено на честь 600 жителів міста, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Основним елементом композиції є гранітний обеліск (вис. 14,45 м), увінчаний зображенням Серпа, Молота і Зірки. Навколо пагорба розміщено 21 гранітну плиту з прізвищами полеглих. Відкрито 1972. 2) У м. Борзні. Встановлений на центр. площі міста (вул. К. Маркса). Споруджено на честь 693 жителів Борзни, що полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. Бетонна скульптурна група, що зображує пораненого солдата і його товариша, який його підтримує (вис. 4 м) встановлена на постаменті (вис. 1,7 м). З обох боків до постаменту примикають дугоподібні в плані сходи, які ведуть на мемор. майданчик. Навколо них 5 великих стін з прізвищами загиблих. Відкрито 1975. 3) У с. Виблях Куликівського р-ну. Розміщений на площі в центрі села. Споруджений на честь 311 односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — обеліск з лабрадориту, що спирається на постамент, на якому викарбувані прізвища загиблих воїнів. Заг. вис. — 11,5 м. Відкрито 1968.
4) У м. Ічні. Встановлений на околиці міста, по шляху до с. Гужівки (вул. Борців Революції). Увічнює пам'ять 1500 жителів міста,

полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — архітектурно-скульптурна композиція, складовою частиною якої є 3-метрова бетонна скульптурна група, встановлена на прямокутному постаменті (вис. 1,7 м). До постамента ведуть широкі сходи, підхід до яких організований двома паралельними стінами. На їхніх похилих площинах — кам'яні стели з викарбуваними прізвищами полеглих. Відкрито 1967. 5) У с. Кобижчі Бобровицького р-ну. Встановлений в центрі села. Споруджений на честь 1500 уродженців села, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — 14-метровий, облицьований гранітом обеліск, перед яким на постаменті (вис. 1,3 м) встановлена скульптурна група (вис. 3 м). Автори — скульптор А. Воропай, арх. Х. М. Черкес. Відкрито 1968. 6). У с. Лихачів Носівського р-ну. Встановлений у центрі села, поряд з братськими могилами полеглих рад. активістів і рад. воїнів. Споруджено на честь 286 односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — архіт.-скульптурний комплекс, в якому домінує гранітний обеліск (вис. 9,7 м). Відзначається монументальністю гранітна фігура Матері з прапором (вис. 5 м). Відкрито 1983. 7) У м. Ніжині. Встановлений на відкритому майданчику серед високих ялин (вул. К. Маркса № 84). Споруджено на честь 126 воїнів, що були мобілізовані з колгоспу ім. Фрунзе і полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — гранітний обеліск (вис. 6,45 м), що піднімається з постаменту на ступінчастому стилобаті. На лицьовому боці вміщено зображення ордена Перемоги і пам'ятний напис, прізвища загиблих викарбувані на боках постаменту. Відкрито 1968. 8) У м. Новгороді-Сіверському. Встановлено на пл. Б. Хмельницького. Споруджено на відкритому майданчику на честь 2800 уродженців Новгорода-Сіверського, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — бетонна стела, облицьована гранітом (вис. 5 м). У верхній частині — мемор. напис, знизу — сцена бою, виконана плоским рельєфом. Відкрито 1971. 9) У смт Сосниці. Встановлений у парку, неподалік від братської могили рад. воїнів, полеглих під час визволення Сосниці від нім.-фашист. окупантів (вул. Артюхова і Шелудько). Споруджено на честь 3500 жителів району, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник — скульптурно-архіт. комплекс. У центрі широкої алеї, вимощеної квадратними плитами, на гранітному постаменті (вис. 1,5 м) встановлена бетонна фігура Матері, що підтримує пораненого бійця (вис. 3,5 м). По обидва боки — гранітні стели, на яких викарбувані прізвища полеглих. Автор — арх. І. Г. Шамсєдінов; відкрито 1975. 10) У с. Тур'ї Щорського р-ну. Встановлений у парку на вул. Партизанській. Споруджено на честь 420 мешканців села, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. На високому пагорбі, на верхній майданчик якого ведуть сходи, піднімається кругла в плані споруда на ступінчастому стилобаті. Стіни ротонди прорізані прямокутними прорізами, всередині на простінках — плити з прізвищами полеглих. Перекриття вирішено у вигляді п'ятиступінчастого завершення з п'яти кілець. Вони — своєрідний постамент для бетонної жіночої статуї, що символізує Вітчизну-матір. Навколо влаштовано обхід, огороджений металевими штахетами. Відкрито 1967.

ВО́ЇНАМ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́СТАМ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Прилуках. Встановлена на фасаді с. ш. № 10 (вул. Леніна № 375) в пам'ять про випускників школи — воїнів Рад. Армії: старшого лейтенанта Малоголово-

го Володимира Олексійовича, молодшого сержанта Черепа Олега Володимировича, молодшого сержанта Вареника Миколи Ілліча, які загинули 1982—84, виконуючи інтернаціональний обов'язок в Афганістані. Посмертно нагороджені орденом Червоної Зірки. Дошка-граніт, відкрита 1988 на кошти мешканців мікрорайону.

ВО́ЙКОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Старобілоуської до вул. Леніна. Названа на честь Войкова Петра Лазаровича (1888—1927) — учасника революц. руху в Росії, рад. дипломата. З жовтня 1924 — повпред СРСР у Польщі. Вбитий рос. білогвардійцем. Вулиця прокладена в два етапи. На поч. 20 ст. був прокладений Любецький провулок (перейменований 1927 на вул. Правди). На поч. 30-х рр. 20 ст. від кінця вул. Правди до вул. Т. Шевченка (тепер Леніна) проклали вул. Войкова. Спочатку вона була забудована одноповерховими індивід. житл. будинками. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут зводяться багатоповерхові житл. будинки. По В. в. розташована лікарня з поліклінікою лікувально-санаторного управління.

ВОКЗА́Л ЗАЛІЗНИ́ЧНИЙ у Чернігові. Розташований у зх. частині міста, завершує композицію *Вокзальної площі*. Споруджений 1948—50 за проектом арх. В. О. Лоскутова і Г. І. Гранаткіна на місці зруйнованого в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Попередній зведено після прокладення 1928 залізниці Чернігів — Коростень та Прилуки — Гомель. Прямокутний у плані, симетричний, одно-триповерховий, складається з різновеликих об'ємів, що поступово зростають до центру, над яким підноситься вкритий наметом восьмерик. У декорі поєднано елементи класицизму та «наришкінського барокко». Центр. зал оздоблено тематичними барельєфами. Іл.— табл. XIII.

ВОКЗА́ЛЬНА ПЛО́ЩА у Чернігові (Новозаводський р-н). Розташована між *Вокзалом залізничним* та автобусним вокзалом і просп. Жовтневої революції. Сплановано в 60-х рр. на місці кол. скверу.

ВОЛИ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Убеді (бас. Дніпра). Довж. 35 км. Тече тер. Сосницького р-ну. Бере початок біля с. Матвіївки. На її берегах розміщені села Волинка, Лави, Полісся.

ВОЛИ́НКА — село Сосницького району, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташована на р. Волинці, за 12 км від райцентру і за 20 км від залізнич. ст. Мена. 1034 ж. (1988). Вперше згадується 1523. У 1654—1782 — сотенне містечко Черніг. полку. 1876 збудовано дерев'яні Михайлівську, 1881 — Миколаївську церкви. У 1866 — 530 дворів, 3020 ж.; в 1897 — 518 дворів, 2769 ж., земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Зоря комунізму» (спеціалізація — відгодівля свиней), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, Будинок культури на 250 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли під час визволення села 1943 від гітлерівців. У 1953 споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, загиблим (201 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

Коло с. Лави — поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.) та поселення давньоруського часу (10—13 ст.).

ВО́ЛКОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н; на тер. кол. с. Бобровиці) — від вул. Кленової до поля колгоспу ім. Калініна. Названа 1974 на честь льотчика-космонавта СРСР, двічі Героя Рад. Союзу Волкова Владислава Миколайовича (1935—71). Закінчив

Моск. авіац. ін-т. З 1966 — в загоні космонавтів. Разом з А. В. Філіпченком та В. В. Горбатком 1969 здійснив політ на кораблі-супутнику «Союз-7». У 1971 входив до складу екіпажу косміч. корабля «Союз-11». Політ тривав 23 доби. Після завершення програми польоту Волков та ін. члени екіпажу (Г. Т. Добровольський та В. І. Пацаєв), повертаючись на Землю, загинули. Прокладена в кін. 60-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

ВОЛКО́ВИЧА М. М. БУДИ́НОК у Городні. Розташований на вул. Шевченка № 16. У ньому, в сім'ї дрібного чиновника, народився і провів дит. роки Волкович Микола Маркіянович (1858—1928) — укр. рад. хірург, акад. АН УРСР (з 1928), один з засновників вітчизн. хірургії, професор (з 1903), організатор і керівник Київ. хірургічного т-ва. Поч. освіту здобув у Городнян. міськ. училищі. Після закінчення Черніг. класичної чоловічої гімназії (1877) навчався 1877—82 на мед. факультеті Київ. ун-ту. Майже щороку приїздив до Городні на відпочинок. Будинок одноповерховий, дерев'яний на цегляному фундаменті, під бляшаним дахом, прямокутний у плані, в традиціях *народної архітектури.* Зберігся в первісному стані. Іменем М. М. Волковича названо вулиці — в Городні (1958), Чернігові (1981). У 1971 на фасаді будинку встановлено *Волковичу М. М. меморіальну дошку.*

ВОЛКО́ВИЧА МИКО́ЛИ ВУ́ЛИЦЯ (кол. Кавказька і Базарна пл.) у Городні — від вул. Першого Травня до вул. Набережної. Перейменовано 1958 на честь уродженця м. Городні укр. рад. вченого М. М. Волковича (див. *Волковича М. М. будинок*). На В. М. в. розташовані обл. дитячий санаторій та колг. ринок.

ВОЛКО́ВИЧУ М. М. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА в м. Городні. Встановлена на фасаді будинку по вул. Шевченка № 16 (див. *Волковича М. М. будинок*). Дошка — мармур з написом: «У цьому будинку народився відомий хірург, академік Академії наук Української РСР М. М. Волкович. 1858—1928». Відкрита 1971.

ВОЛКО́НСЬКОЇ М. М. ТЕА́ТР. Засн. у кін. 50-х рр.— на поч. 60-х рр. 19 ст. у с. Вороньках Козелецького пов. (тепер Бобровицького р-ну) М. М. Волконською (1805—63) — дружиною декабриста С. Г. Волконського (1788—1865; див. *Декабристи на Чернігівщині*). Це був аматорський театр для народу. По смерті М. М. Волконської турботи про театр взяла на себе її дочка О. С. Кочубей. Коли підріс син останньої Михайло, вона втретє вийшла заміж і переїхала в маєток Вейсбахівку (тепер — Білорічиця), залишивши вороньківське господарство і театр на піклування сина. Влітку 1886 Вороньки відвідав чеський фольклорист Людвиг Куба. Він був гостем М. М. Кочубея, побував і на виставі. Для театру було зведено окреме приміщення, в якому, крім залу для глядачів, містилися б-ка й фотолабораторія, а в парку обладнано майданчик, де влітку також проходили вистави. Грали в основному дворові люди, почасти селяни, а іноді й М. М. Кочубей та його сестра Лідія. У репертуарі театру були: «Наталка Полтавка», «Москаль - чарівник», «Безталанна», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Челядник», «Назар Стодоля», «Доки сонце зійде — роса очі виїсть», «Шельменко-денщик» та ін.

Заради розширення репертуару М. М. Кочубей вдався до переробок творів М. В. Гоголя. Із «Сорочинського ярмарку» він зробив п'єсу на одну дію «Халепа», а з «Ночі перед різдвом» — п'єсу на три дії «Оксана». В. М. т. проіснував до першої рос. революції 1905—07. Його керівниками були М. М. Волконська, її чоловік

С. Г. Волконський, їхня дочка О. С. Кочубей, онук М. М. Кочубей. З виконавців відомі П. Г. Половець, Н. М. Шута (виконували роль Наталки), М. В. Діаковський. Останній згодом став засновником аматорського театру в сусідньому селі. Потім був прийнятий до трупи Ю. Завадського, а в 1920 — 30-і рр. став директором Одеського оперного театру.

«ВОЛНА́». Політичний, літератур., гумористич. і сатирич. журнал. Виходив 1907—09 два рази на тиждень у м. Чернігові.

ВОЛНО́ГА — заповідне урочище (з 1984). Дібровні та болотні природні комплекси. Розташована в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 138 га.

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. День-Добрий. Розташована за 30 км від райцентру та за 12 км від залізничної ст. Горностаївка. 782 ж. (1983). Вперше згадується 1736. Виникла у межиріччі Маруги та Ільми, які тепер перетворилися на струмки. У частині В.— Жовнірівщині до революції була поміщицька садиба. У 1866 — 172 двори, 1016 ж.; 1897 — 355 дворів, 2369 ж. У 1868 відкрито *Володимирівську земську школу,* 1912 — земське поч. уч-ще. 1891 збудовано дерев. Успенську церкву (1937 — переобладнана під клуб, у 1975 знесена). При ній співав великий хор, відомий по всій окрузі, регентом його був М. М. Квітницький. У 1896 все село вигоріло. Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу «Заповіти Леніна», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 200 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Село телефонізоване (1975), телебачення — з 1962.

Уродженцями с. Володимирівки є учасники революційного руху брати Дмитро і Петро Васильовичі Петровські, С. М. Скидан — матрос, який у складі екіпажу лінкора «Цесаревич» брав участь у врятуванні жителів італійського міста Мессіни під час землетрусу 1908, за що нагороджений медаллю. У 1960 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск (1965) воїнам-односельцям, які полягли (236 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ВОЛОДИ́МИРІВСЬКА ЗЕ́МСЬКА ШКО́ЛА. Відкрита 1868 в с. Володимирівці (тепер Городнянського р-ну). Дерев. будинок, в якому були одна класна кімната і квартира для вчителя. У 1904—05 вчителем працював Холодняк Сава Тарасович. За революц. пропаганду серед селян зазнав переслідувань. Після революції 1917 став директором Городнянського педучилища, у 1937 нагороджений орденом Леніна, обирався депутатом Верховної Ради УРСР.

ВОЛОДИ́МИРСЬКА ДА́ЧА. 1) Бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 216 га. 2) Бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 243 га.

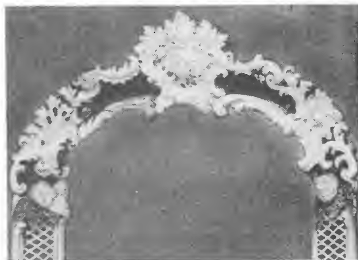
ВОЛО́ДЬКОВА ДІВИ́ЦЯ — кол. (до 1928) назва с. *Червоних Партизанів* Носівського р-ну.

ВОЛО́ДЬКОВО-ДІВИ́ЦЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ ВИ́СТУП 1904. Взимку 1903 — 04 поміщиця с. Володькової Дівиці Ніжин. пов. (тепер Червоні Партизани Носівського р-ну) запропонувала місц. селянам купити у неї частину землі. Вони від купівлі відмовилися, заявивши, що не бажають купувати власну землю, а заберуть

її безкоштовно. Поміщиця уклала угоду на купівлю землі з селянами навколишніх сіл. 10 травня 200 селян Володькової Дівиці виїхали в поле і зорали 100 дес. призначеної для продажу землі. З повіт. центру на місце подій прибув загін поліції на чолі з помічником повітового справника. Однак домогтися повернення селянами землі він не зміг. Більше того, селяни 18 травня зорали до 200 дес. поміщицьких угідь. Коли ж поліція заарештувала найактивніших учасників виступу, обурені селяни напали на економію і зажадали звільнення своїх товаришів. Поліція застосувала проти селян зброю. Внаслідок сутички карателями було поранено кілька селян. 23 травня в село прибуло дві роти піхоти і три сотні козаків на чолі з губернатором. Над повсталими селянами було вчинено криваву розправу.

ВОЛО́ЗНА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ВОЛОКИ́ТИНСЬКА ФАРФО́РОВА ФА́БРИКА. Засн. 1839 поміщиком А. Миклашевським у с. Волокитиному Путивльського пов. Черніг. губ. (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.). Побудована за проектом братів Августа і Франца Дарте. Перший з них був техніком, другий — живописцем. Спочатку тут виробляли фарфор

Волокитинська фарфорова фабрика. Рама ікони, фарфор, 19 ст.

і фаянс, з 1844 — лише фарфоровий посуд високої якості, а також фарфорову скульптуру. Волокитинський фарфор поч. 40-х рр. розписували й майстри, запрошені з підмосковних керамічних ф-к. Майстер по «фігурній частині» П. Алексєєв був автором тисяч малюнків барвистого одягу, статуеток. Живописці Ю. Борисов, І. Корнійчуков, брати Масакови, С. Шувалов та ін. виконували замовлення на укр. тематику: малювали укр. краєвиди, нар. типи дорослих і дітей.

Після переходу Ф. Дарте на комерційну діяльність усіма живописцями керував місц. майстер Ф. Петруні, кріпак Миклашевського, якого останній, готуючи на тех. керівника й управителя ф-ки, посилав вчитися у Францію. При ф-ці було організовано школу, де навчалася місц. молодь (30 чол.). Дехто з них під керівництвом М. Дарте освоював технологію виробництва керамічних фарб і препарату рідкого золота для малювання на фарфорі. Прихід на виробництво місцевих нар. майстрів-кріпаків вплинув на художн. оздоблення виробів. З 50-х рр. в асортименті ф-ки з'явилися чашки з накривками простої форми та чашки, що за формою були схожі на горнята, столові й десертні сервізи конструктивно простих форм. Це була продукція для потреб широких кіл населення, яку продавали на ярмарках.

У розписі фарфорового посуду Волокитинської ф-ки 50-х рр. спостерігаються запозичення з нар. мист-ва: нар. вишивки й настінного малювання. Виконували ці розписи в характерному для нар. мист-ва колориті з застосуванням двох-трьох кольорів, здебільшого червоних, синіх і зелених. Творцями розписів цього періоду стали жінки-кріпачки, підготовлені у фабричній школі. У 50-х рр. на ф-ці було створено цілу серію скульптур, які відображали типи

укр. дівчат і підлітків, одягнених у місц. одяг.
У 40-х рр. на ф-ці створено унікальний за мистецтвом виконання, формами й розписом сервіз «Наполеон у Росії», присвячений перемозі над франц. загарбниками у Вітчизн. війні 1812. Ф-ка освоїла випуск таких складних і трудомістких виробів, як великі фарфорові рами (2,13 м × 0,95 м), фарфорові панікадила для церков, палацеві люстри, каміни, фарфорові архіт. деталі тощо. На ф-ці в 1856—57 був виготовлений фарфоровий іконостас для волокитинської церкви, з фарфору виконали рами для ікон. Після скасування кріпацтва фабрику в 1862 закрили.

ВОЛО́СКІВЦІ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Степанівка. Розташовані на р. Дяговій, за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1028 ж. (1988). Вперше згадуються 1660. 1765 збуд. *Успенську церкву*. У 1866 в селі — 201 двір, 1623 ж., сільське уч-ще; 1897 — 398 дворів, 2083 ж., земська школа.
Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу ім. І. В. Мічуріна, відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (15 тис. од. зб.), історико-краєзнавчий музей. Уродженцями В. є укр. кобзар Т. М. Пархоменко (1872—1910, див. *Пархоменка Т. М. могила*), А. В. Гайдамака — укр. рад. художник, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1985). Встановлено 1960 надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск Слави (1967) в пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (266 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. В. городище 8—13 ст. та поселення періоду Київської Русі (10—13 ст.). Іл.— табл. XXIII.

ВОЛОСНИ́Й СУД — становий нижчий суд для селян, діяв з 1861 Розглядав цивільні (з сумою позову до 300 крб.) і дрібні кримінальні справи З 1889 до 1904 мав право застосовувати до селян тілесні покарання. Складався з голови і 3 суддів. Обирався щорічно волосним сходом. Обов'язки голови міг виконувати волосний староста. Скасовано першим декретом УРСР від 4.I 1918.

ВОЛОСНІ́ ЗЕМЕ́ЛЬНІ́ КОМІ́СІЇ — громад. орг-ції, створювані рішенням Всеукр. революц. комітету на поч. 1920 для допомоги зем. відділам місц. Рад у здійсненні аграрних законів Рад. влади. Обиралися з представників беззем. та малозем. селян на сільс. сходах. Гол. завданням В. з. к. було попереднє визначення зем. потреб населення волості, площ. необхідних для наділення землею малозем. і беззем. г-в, а також для відведення земель винокурням, цукровим з-дам, радгоспам. Ці відомості враховувалися зем. відділами Рад при проведенні землевпорядних робіт на основі закону про землю Всеукрревкому. Подекуди, поряд з волосними, створювалися сільс. та районні комісії (включали представників В. з. к. кількох волостей повіту). Структура В. з. к. визначалася губ. земвідділом. Особливо активізувалася їхня робота з літа 1920 — після створення *Комітетів незаможних селян.*

ВОЛОСНІ́ З'Ї́ЗДИ РАД — органи держ. влади у волостях з часу утворення Радянської держави. 8.II 1919 Раднарком УРСР видав постанову «Про організацію місцевих органів Радянської влади і порядок управління». Конституція УРСР 1919 визнала В. з. Р. одним з місц. органів влади. На В. з. Р. скликалися представники всіх сільс. Рад волості (на поч. 1919 у *Чернігівській губернії* було 187 волостей, після створення в

кін. квітня Гомельської губ. залишилося 132 волості) з розрахунку один депутат на кожні 10 членів сільс. Ради. Термін повноважень депутата — три місяці. На губернські з'їзди Рад, до яких входили представники міськ. Рад і В. з. Р., кожна волость направляла одного депутата від 10 тис. жителів. Органом В. з. Р. були волосні виконавчі комітети.

ВОЛОСНІ́ УПРАВЛІ́ННЯ. Створені на підставі указу «Про розподіл казенних поселень на *волості* і про порядок їх внутрішнього управління» від 7.VIII 1797 як органи самоуправління козаків, удільних і держ. селян. У системі В. у. були: волосний сход, волосне управління, куди входили волосний голова, засідателі, волосний писар з помічниками та волосна розправа. Після реформи 1861 В. у.— орган селянського самоуправління (у Черніг. губ. налічувалося 187 В. у.), який складався з волосного сходу, волосного правління (до його складу входили волосний старшина і волосний писар) та *волосного суду*. До волосного сходу входили сільські і волосні службові особи та виборні від кожних десяти дворів. На сході обирали волосного старшину (з наступним затвердженням земським начальником). Волосний старшина фактично виконував поліцейські функції. В. у. були підпорядковані мировим посередникам, з 1874 — повітовому в сел. справах присутствію і з 1889 — земському начальнику. У 1917 Тимчасовим урядом реорганізовані у волосні земства. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

Документ. матеріали В. у. збереглися тільки частково за 1844—1918. Знаходяться у фондах Архіву Черніг. обл. та його відділах у Ніжині й Прилуках.

«ВО́ЛОСТИ И ВАЖНЕ́ЙШИЕ СЕЛЕ́НИЯ ЕВРОПЕ́ЙСКОЙ РОССИ́И». По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва внутр. дел по поручению Стат. совета. Вип. 1—8, СПб., 1880—86. У вип. 3 («Губернии Малороссийские и Юго-Западные», 1885, 349 с.) подано стат. відомості по повітах Черніг. губ. про число сільс. громад селян. общин, поселень і дворів, ревізького (на 1859) і наявного населення (на 1877 за статевим розподілом), дані про кількість надільної та орної землі (з розподілом по категоріях землеволодіння), списки важливіших поселень (з зазначенням їх розряду) по повітах, розряду селян сільс. громади, числа дворів, мешканців у поселенні, церков, навч., лікув. і доброчинних закладів, адм. установ, пром.-торговельних закладів тощо.

ВО́ЛОСТЬ — 1) У Давній Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо. 2) У Російській державі — дрібна (з 1797) адм.-тер. одиниця, складова частина повіту, через яку уряд здійснював управління удільними та держ. селянами. З 1861 В.— нижча адм. одиниця станового сел. самоврядування. З часу створення (1802) і до 1919 *Чернігівська губернія* поділялася на 187 В. Після утворення Гомельської губернії (1919), до якої відійшла тер. Мглинського (17 В.), Новозибківського (11 В.), Стародубського (12 В.) і Суразького (15 В.) повітів, у складі Черніг. губ. залишилося 132 В. Згодом була створена ще одна В. У 1923 В. ліквідовано.

ВО́ЛЬНИЦЯ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташована біля сіл Атюши та Карильського Коропського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Жовтнева революція», «Зоря», «Правда» і «Червоний маяк». Площа 1530 га.

ВОРЗЕ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Ворзни (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ВОРЗНА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра. Тече тер. Ріпкинського р-ну. Бере початок з болота Галкове.

ВО́РИЩЕ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Козелецького р-ну.

ВО́РОБ'ЇВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Внутрішній Бір, Мовчанів, Осове. Розташована за 28 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Узруй. 462 ж. (1988). Відома з 2-ї пол. 17 ст. У 1866 — 180 дворів, 1165 ж., дерев. Воздвиженська церква (перебудована 1891); в 1897 — 352 двори, 2106 ж., лісорізка, земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. За активний зв'язок з партизанами кайзерівські війська у 1918 повністю спалили село. Вдруге В. була спалена 1943. У В.— центр. садиба колгоспу «Червоний партизан» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (4 тис. од. зб.). Уродженцями села є Т. В. Черняк (1891—1919) — герой громадян. війни (похований у В.; на могилі встановлено *Черняку Т. В. пам'ятник*) та вітчизн. хірург і анатом, проф. І. В. Буяльський (1789 — 1866). Закінчив 1814 медико-хірургічну академію в Петербурзі, з 1821 — її професор, з 1842 — академік. Один з засновників топографічної анатомії в Росії, склав посібники (атласи) з хірургічної анатомії, розробив кілька методів операцій. Ім'я Буяльського присвоєно Новгород-Сіверській районній лікарні. Споруджено memop. знак у пам'ять про село, спалене фашистами 1943, обеліск (1975) на честь воїнів-земляків, які загинули (224 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробки (1957) на братських могилах партизанів, загиблих у роки громадян. війни, і рад. воїнів, що полягли під час визволення 1943 В. від гітлерівців. На тер. села виявлено городище ранньозалізного часу (6—3 ст. до н. е.).

ВОРОБ'ЇВСЬКЕ — заповідне урочище (з 1984). Природні комплекси дубово-ясеневого лісу. Розташоване в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 356 га.

ВОРОБ'ЇВСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК 10—11 ст. Розміщений на пд.-зх. околиці с. Вороб'їв Ріпкинського р-ну, праворуч від шляху до с. Губарів на старому кладовищі. Могильник налічує 19 насипів, розташованих ланцюгом на підвищенні над заболоченою низиною. Кургани мають форму кулевого сегмента (вис. — 0,3—1,6 м, діаметр — 5—11 м). Біля окремих насипів помітні серповидні рівчачки. 1978 О. В. Шекуном розкопано курган (вис.— 1,5 м, діаметр — 11 м), розміщений у пн.-сх. частині могильника. Розчищене вогнище на рівні давнього горизонту мало в плані округлу форму площею 3 м². На вогнищі знаходилася урна-горщик. В урні на перепалених кістках лежала невелика підковоподібна фібула зі спірально загнутими кінцями. Також виявлені уламки двох розбитих горщиків, вставка з гірського кришталю, перстень у вигляді п'ятикутної призми, сердолікова призматична і скляна оплавлена намистини. Сліди похоронної страви у вигляді горщика, кісток тварин і вугілля виявлені в насипі над кострищем. Колекція знахідок зберігається у фондах *Чернігівського історичного музею*.

ВОРО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Хлібопекарська; Новозаводський р-н). Першоосновою В. в. була пн. межа *Єлецького Успенського монастиря*, позначеного на плані Черніг. фортеці 1740, повз яку згодом, від пн.-зх. воріт *Третяка* (тепер перетин вул. Воровського, Комсомольської та Пролетарської), до виїзду на Київ та села Білоус і Трисвятське пролягла неширока (12—13 м) вуличка. У кін. 18 ст. площу току монастиря значно розширено і на його місці сплановано сад і госп. двір. Тоді ж, як свідчать архіт.-археол. дослідження та обміри, вздовж вулиці започатковано спорудження хлібопекарень, приміщення однієї з яких збереглося (тепер тут міститься обл. суд).

Відповідно до регулярних планів міста поч. 19 ст. (див. *Чернігова плани*) вулиця була розширена до 20 м і в 19 — на поч. 20 ст. забудована одно- і двоповерховими дерев. та цегляними будинками з «жилими погребами», прикрашеними візерунчастими різьбленими карнизами, пілястрами, віконними наличниками тощо. Чимало різьблень втрачено під час ремонтів і

перебудов, проте окремі будинки як зразки нар. будівництва збереглися (№№ 3, 5, 7, 20 та ін.). Прикладом архіт. модерну є двоповерховий будинок Спановського, зведений 1906 (№ 10). Симетричний, з двома боковими ризалітами, увінчаний декор. фронтонами. Своєрідності надає поєднання цегляного мурування з цементними декор. деталями рослинного характеру. У 1927 вулицю перейменовано на честь В. В. Воровського (1871—1923) — профес. революціонера, рад. держ. і парт. діяча, дипломата, публіциста і літ. критика.

Під час тимчасової окупації міста (1941—43) фашисти перетворили В. в. на дорогу смерті, якою вивезли на розстріл в урочища Мамаїв Яр, Подусівка, Рашівщина, Дубовий Рів, Березовий Рів, на старе кладовище по вул. Старобілоуській та ін. десятки тисяч рад. громадян. Цим самим вулиця набула значення мемор. пам'ятника. Іменем В. В. Воровського названо колгосп в с. Сухині Бобровицького р-ну.

ВОРО́НА — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Озеро, оточене лісом. Розташована біля с. Степанівки Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 5 га.

ВОРО́НА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер Борзнянського р-ну.

ВОРОНИ́Х Г. Ф. ТА Ф. Я. МОГИ́ЛА в с. Журавці Варвинського р-ну. Вороний Георгій Феодосійович (1868—1908) — укр. математик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1907). Н. в с. Журавці в сім'ї проф. Ф. Я. Вороного. Серед. освіту здобув у Бердичівській і Прилуцькій гімназіях, вищу — в Петерб. ун-ті (закінчив 1889). Працював у Варшав. ун-ті (1894—1908), брав участь в організації політех. ін-ту в Новочеркаську (1907—08). Осн. праці стосуються теорії чисел. Помер у Варшаві. Його тіло було перевезено в рідне село й поховано на сільс. кладовищі. Іменем Г. Ф. Вороного названо вул. в Чернігові (кол. 2-й Промисловий провулок; Новозаводський р-н).

Вороний Феодосій Якович (1837—1910), батько Г. Ф. Вороного, професор рос. словесності, жив і працював у Києві, один з організаторів недільних шкіл для робітників. Похований 1910 в одній могилі з сином. У 1983 цегляний обеліск, встановлений на могилі в 1970, замінений гранітною стелою. Могилу обнесено металевою огорожею.

ВОРОНО́ГО Г. Ф. БУДИ́НОК у с. Журавці Варвинського р-ну. Тут народився і провів дит. роки укр. математик Г. Ф. Вороний (див. *Вороних Г. Ф. та Ф. Я. могила*). Будинок дерев. одноповерховий на кам'яному фундаменті (розмір 11 × 5,8 м; п'ять кімнат; планування коридорне). Споруджений 1861. Тепер у будинку розміщена сільс. поч. школа. Розташований у Шкільному провулку.

ВОРОНО́МУ Г. Ф. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді будинку Прилуцької серед. школи № 1 (вул. Леніна № 190), де в 1874—1920 містилася *Прилуцька чоловіча гімназія.* В ній 1881—85 навчався укр. математик Г. Ф. Вороний. Дошка — мармур (50 × 68 см), відкрито 1988.

ВОРОНЬКИ́ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 1534 ж. (1988). За літописними джерелами 13 ст. назва села походить від притоки річки Супій — Вороници (не існує). З переказів відомо, що через В. проходив чумацький шлях (залишилися ознаки давньої криниці, біля якої зупинялися чумаки). Точніші відомості про В. з'явились на поч. 16 ст. З 1782 В. володів черніг. губернатор генерал-ад'ютант А. С. Милорадович, у 19 ст.— кн. Ко-

чубей. 1806 збудовано дерев. Покровську церкву. У 1784 відбулися антифеод. виступи селян; у березні 1862 вони відмовилися підписувати уставні грамоти (акти, якими визначалися відносини між селянами і поміщиками після реформи 1861); навесні 1887 відбулася збройна сутичка між селянами і поліцією. 17.III 1907 селяни В. рішуче виступили проти арештів сільських активістів та за повернення земельних відрізків. У селі з 1859 мешкали декабрист С. Г. Волконський, його дружина М. М. Волконська, з 1873 — декабрист О. В. Поджіо (тут вони й поховані; див. *Декабристи на Чернігівщині*). З кін. 50-х — поч. 60-х рр. 19 ст. у В. діяв *Волконської М. М. театр*. У кін. 19 ст. у В. були засн. *Вороньківські художньо-виробничі майстерні*. До 1903 діяла двокласна церковно-парафіяльна школа, 1908 на кошти М. М. Кочубея відкрито чотирикласну земську школу (навчалося бл. 80 дітей). У М. М. Кочубея була велика б-ка вітчизняної та зарубіж. літератури (1943 під час нім.-фашист. окупації безслідно зникла).

Рад. владу встановлено в січні 1918. У В.— центр. садиба колгоспу «Червона зірка» (спеціалізація — зернові, цукрові буряки), відділення зв'язку, с. ш. (при ній істор. краєзнавчий музей), лікарня, профілакторій, дитсадок, клуб на 120 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). У 1973—74 побудовано дорогу з твердим покриттям до м. Бобровиці. Село радіофіковано 1961, з того ж року — телебачення. Телефонізовано (1969; 120 номерів), електрифіковано (1968—69). Уродженкою В. є Герой Соц. Праці робітниця Київ. виробничого об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик» Н. І. Марченко (1969).

Пам'ятник (1967) на могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні В. від гітлерівців.

ВОРОНЬКІ́ВСЬКІ ХУДО́ЖНЬО-ВИРОБНИ́ЧІ МАЙСТЕ́РНІ у с. Вороньках Бобровицького р-ну. Засн. укр. архітектором, художником і майстром худож. кераміки О. Е. Ю. Ягном (див. *Білорічицький архітектурний ансамбль*). Власником майстерні був поміщик М. М. Кочубей. У майстернях здобули професійну освіту і навички малярів, слюсарів, позолотників, різьбярів, майстрів черепичної та кахлярної справи бл. 300 учнів з селян. молоді. У 1896 худож. вироби майстрів В. х.-в. м. здобули Велику золоту медаль на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді.

ВОРОШИ́ЛОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Курганка; Деснянський р-н) — від вул. Горького до вул. Стрілецької. Раніше тут були стародавні кургани, тому цю місцевість і прокладену по ній вулицю називали Курганкою. Поступово кургани зрівняли з землею, а вулицю в 30-х рр. назвали іменем Ворошилова Климента Єфремовича (1881—1969) — діяча Комуністичної партії і Рад. держави, Маршала Рад. Союзу (1935), двічі Героя Рад. Союзу (1956, 1968) і Героя Соц. Праці (1960). У вересні — на поч. жовтня 1919 К. Є. Ворошилов перебував у Чернігові в складі Ради робітничо-селянської оборони України, брав участь у політико-виховній роботі серед червоноармійців на Черніг. дільниці фронту та серед трудящих Чернігова і Черніг. губ. під час боротьби з білогвардійською армією Денікіна. Вулиця прокладена в кін. 20-х рр. 20 ст., інтенсивно забудовувалася на поч. 30-х рр. індивід. житл. будинками.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У смт Батурині Бахмацького р-ну. Споруджена 1803 в стилі ампір. Хрещата за планом, одноапсидна, однобанна, з дзвіницею над

зх. притвором. Фасади прикрашають портики з трикутними фронтонами. Збереглися ковані двері поч. 19 ст. За переказами, на місці В. ц. стояла башта, т. з. Мазепин стовп. Вірогідно, це були залишки стародавнього Троїцького храму, зруйнованого військом Меншикова у 1708. За наказом К. Г. Розумовського (1728—1803) башту нібито було розібрано, а з цегли побудовано В. ц., де його і поховано (збереглися фрагменти надгробка, як вважають, роботи скульптора І. П. Мартоса; див. *Мартосу І. П. пам'ятник*). Знаходиться на вул. Партизанській № 13. 2) У с. Густиня Прилуцького р-ну. Побудована 1695 на тер. *Густинського монастиря*. Мурована, однобанна, багаторазово перебудовувалася. Т-подібна за планом, поєднує церкву, трапезний зал, пекарню та ін. З 1845 використовувалася як усипальня, а глибокий підвал — як склеп. 3) У м. Ічні. Збудована 1806—10 в стилі ампір на замовлення О. М. Романовича і Копитовського на місці дерев. храму 17 ст. (згорів 1801) в межах старого міста на перетині шляху з Борзни до Прилук і з Ніжина до Полтави. 1846 на кошти Є. Скапіної з зх. боку добудовано теплу церкву, що з'єднала храм з двох'ярусною дзвіницею 1844 (зберігся

Воскресенська церква у Батурині.

1-й ярус). Найбільший дзвін відлитий 1850 на *Ніжинському мідноливарному заводі* (важив 267 пудів). 1854 зроблено новий іконостас, розписаний київським іконописцем Кулагіним (не зберігся). Мурована, хрещата в плані, увінчана куполом на круглому барабані. В міжрукав'ях — циліндричні об'єми. Разом з Преображенською церквою відіграє важливу містобудівну роль. Розташована на розі вул. Леніна і Пролетарської. 4) У смт Седневі Черніг. р-ну. Мала престол Благовіщення, тому друга назва — Благовіщенська. Побудована 1690 черніг. полковником Я. Лизогубом як родинна церква-усипальня. Перебудовувалася 1796—1814. У вигляді мурованого дев'ятикамерного, одноверхого храму відчувається вплив традицій нар. дерев'яної арх-ри. Хрещатий план підкреслюють гранчасті притвори, між якими вбудовані низенькі, також гранчасті приміщення. Панує двох'ярусний восьмерик, увінчаний грушоподібною банею. В. ц. у Седневі — одна з найдавніших мурованих пам'яток України доби барокко. Стала вихідною ланкою розвитку споруд тетраконхового типу. Іл. — табл. XVI. 5) У Чернігові. Споруджена одночасно з *дзвіницею* у 1772—75 в стилі барокко. У стриманості декору відчувається вплив класицизму. Мурована, однобанна, квадратна за планом. До центр. об'єму з чотирьох боків прилягають прямокутні притвори, а з Сх.— ще дерев'яна гранчаста апсида. Фасади четверика завершено трикутними фронтонами. За формами та оздобленням пам'ятка нагадує споруди укр. арх. І. Г. Григоровича-Барського. На цвинтарі В. ц.— *Шафонського О. С. могила*. Вул. Комсомольська № 36.

ВОСЬМИРІЧЧЯ ЖОВТНЯ ВУЛИЦЯ у Ніжині — від кінця вул. Шевченка (залізничний міст) до пд. околиці, де починається шлях на м. Прилуки. Названа 1925 на

честь 8-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1896 тут збудовано Держмасложиркомбінат (буд. № 2). За буд. № 62 — місце, де 7.IX 1943 гестапівці розстріляли 26 членів *Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації,* в т. ч. і її керівника Я. П. Батюка. По цій вул. 15.IX 1943 вела наступ 24-а гвардійська механізована бригада під командуванням генерал-майора В. К. Максимова, звільняючи Ніжин від нім.-фашист. загарбників.

ВО́СЬМОГО БЕ́РЕЗНЯ ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Прилуках — від вул. Леніна до околиці міста. Прокладена в 1930—40-х рр. у зв'язку з розширенням меж міста у районі Мединського кладовища. Забудована в 1940—60-х рр. приватними одноповерховими будинками. На поч. вулиці на кладовищі, що належало до передмістя Мединщина, міститься братська могила, в якій поховано 6 рад. воїнів, померлих від ран у госпіталях після визволення Прилук від нім.-фашист. загарбників у 1943. На могилі встановлено обеліск з меморіальним надписом. 2) У Чернігові (кол. 2-й провулок Першого Травня; Деснянський р-н біля П'яти Кутів) — від вул. Першого Травня. Прокладена зразу після Великої Вітчизн. війни для індивід. житл. буд-ва, названа 1955 на честь Міжнародного жіночого дня 8-е Березня.

ВО́ТЧИННИЙ СУД — суд, що його чинив феодал-землевласник над селянами своєї вотчини, помістя. Фактично існував до судової реформи 1864.

«ВПЕРЕ́Д». Газета, орган Городнянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в 1944. Див. *«Сільські новини»*.

«ВПЕРЕ́Д». Газета, орган парт. орг-ції, правління колгоспу «Шлях до комунізму» та Дігтярівської селищної Ради нар. депутатів Срібнянського р-ну. Видається з 1982. Редакція — смт Дігтярі, вул. Радянська № 1.

«ВРАЧЕ́БНО-САНИТА́РНАЯ ХРО́НИКА ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНИИ». Бюлетень. Видавався Черніг. губ. земством 1916 в м. Чернігові.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА — селянська революц.-демократ. орг-ція; виникла влітку 1905. Перебувала під впливом ліберально-народницької та есерівської інтелігенції. Налічувала бл. 500 орг-цій, що об'єднували понад 200 тис. селян. Мала свої відділення й на Чернігівщині, зокрема, в Борзнянському, Кролевецькому, Ніжинському повітах (див. *Покошицька селянська спілка*). Дрібнобурж. характер В. с. с. визначив половинчастість її програми. Вимагаючи ліквідації поміщицької власності на землю, вона погоджувалася на часткову винагороду поміщикам та зближення з ліберальною буржуазією. Під впливом спаду революції та посилення репресій царизму В. с. с. пішла у підпілля і на поч. 1907 припинила існування.

ВСІХСВЯ́ТСЬКА ГРЕ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА у Ніжині. Збудована *Ніжинським грецьким братством* у 80-і рр. 18 ст. на місці дерев'яної церкви 1692 і першої мурованої Всіхсвятської церкви. Варіант архаїчного типу зальної церкви з апсидами-криласами, поширеного на Буковині й Балканах.

Всіхсвятська Грецька церква у Ніжині.

Має риси класицизму. Мурована, хрестоподібна. Великий круглий барабан з напівколонами несе позолочену баню. Стоїть на підвалі, склепіння якого спираються посередині на стовп. Наприкінці 19 ст. біля входів добудовано восьмиколонні портики тосканського ордеру з трикутними фронтонами, споруджено триярусну дзвіницю (не збереглася). Служба велася грецькою мовою. Розташована на вул. Гребінки № 31.

«ВТОРЧЕРМЕ́Т». Чернігівське обласне підприємство. Ств. 1944 як обл. контора «Главвторчермет» і входила до складу Київ. управління «В.». У 1952 виділено в самостійне черніг. обл. управління «В.», а 1980 реорганізовано на Черніг. обл. підприємство «В.». Приймає брухт і відходи виробн. від підприємств і г-в, а також від заготівельних контор й ін. орг-цій; переробляє їх на металошихту і відвантажує металургійним і машинобудівним підприємствам. Для цього споруджено цехи в Чернігові і Прилуках та дільниці в Ніжині, Бахмачі і Мені. Міститься на просп. Жовтневої революції № 96.

«В СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ НА́СТУП». Газета була органом Добрянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1930—37 в Добрянці. У 1933—35 друкувала на своїх сторінках газ. «Молодий ленінець». Див. «*Добрянська правда*».

ВУЗЕ́НЬКА. Річка в Черніг. обл., права прит Ревни (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

ВУЗЬКЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташоване в Сосницькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 11 га.

ВЩИЖ — літописне місто *Чернігівського князівства* на високому лівому березі р. Десни. Вперше згадане в літописах під 1142 у зв'язку з міжусобицею черніг. князів з своїм старшим братом — київським князем Всеволодом Ольговичем (1139—46). Намагаючись перетягти на свій бік двоюрідних братів Давидовичів, Всеволод Ольгович уступив їм зі складу Черніг. волості В. та Ормину. Землі, які тяжіли до В., називалися Подесенням. 1156 у В. утворився удільний князівський стіл, який зайняв Святослав Володимирович, син Володимира Давидовича. У 1161 В. витримав п'ятитижневу облогу чернігівського, київського, смоленського і полоцького князів. Після смерті бездітного Святослава Володимировича, 1166 вщижським князем став один з синів Святослава Всеволодовича.

В. припинив існування в серед. 13 ст. Дослідники ототожнюють його з городищем у с. Вщижі Жуківського р-ну Брянської обл., що міститься на трикутному мисі лівого берега р. Десни (там, де в неї вливається струмок). Городище складається з дитинця (площа 1,2 га) та великого селища — посаду. Збереглися рештки рову й валу, які захищали В. з напільного боку, а також сліди рову, що відділяв дитинець від окольного міста.

Дослідження городища почалося в 2-й пол. 19 ст. Значні розкопки проведено в 1940, 1948—49 археологом Б. О. Рибаковим, під час яких встановлено, що давньоруські укріплення зведено на місці слов'янського укріплення 9—10 ст. У 10 ст. городище займало лише стрічку мису і, можливо, відігравало роль тимчасового стану на шляху київ. полюддя. В серед. 12 ст., у зв'язку з перетворенням В. на центр удільного князівства, розширилася територія дитинця. Окольне місто обнесено ровами і валами, зведено кам. церкву. Під час перебудови оборонних укріплень на стрільці мису споруджено дерев'яну шестикутну вежу, а другу вежу-донжон — у центрі дитинця. Виявлено рештки палацу, жител рядових і знатних городян.

Зібрано речовий матеріал: знаряддя праці, прикраси, деталі церковного начиння. У підвалі великого дерев'яного будинку виявлено жорна та ін. частини млинарського устаткування в такому стані, що дозволяє досить повно реконструювати давньоруський ручний млин. На околиці городища знайдено давньоруський гончарний горн. У двоярусному горні посуд стояв у два ряда денцями догори. Нижній ряд був поставлений на спец підставки. Потужний пожежний прошарок підтверджує, що В. загинув під час навали орд Батия.

В'ЮНИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

В'ЮНИ́ЩЕ. 1) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 53 га. 2) Заповідне урочище (з 1982). Соснові насадження віком 150 років. Розташоване в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 990 га.

В'Ю́ННЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 17 га.

Г

ГАВРИ́ЛІВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Запоріжжя, Миколаїв, Українка. Розташована за 40 км від районного центру та залізнич. ст. Бобровиця. 621 ж. (1988). Утворена 1924. Названа на честь земляка — партизана Гаврила Івановича Кичі, який загинув у роки громадян. війни. У Г. відділення колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна (спеціалізація — зернові культури і цукрові буряки), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1975 на честь односельців, загиблих (61 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, встановлено пам'ятник. На тер. села — братська могила місцевих жителів, яких закатували гітлерівці у 1942 (надгробок 1947).

ГАГА́РІНА ВУ́ЛИЦІ. 1) У Чернігові (кол. 6-а Подусівська, пізніше — Центральна; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від залізнич. колії Чернігів — Гомель до злиття вул. Старобільської з вул. Ріпкинською. Названа 1961 на честь Гагаріна Юрія Олексійовича (1934 — 68) — першого у світі льотчика-космонавта, Героя Рад. Союзу (1961), полковника, який 12.IV 1961 здійснив перший в історії людства політ навколо Землі на космічному кораблі «Восток». У травні 1964 Ю. О. Гагарін разом з льотчиком-космонавтом СРСР А. Г. Ніколаєвим відвідав Чернігів, побував у Черніг. вищому військ.-авіац. уч-щі льотчиків, зустрічався з курсантами, офіцерами, з трудящими міста, виступав на мітингу на міському стадіоні, якому згодом було надано ім'я Ю. О. Гагаріна. Г. в. простягається по давній дорозі в с. Старий Білоус. Забудовувати її почали 1956. На Г. в. розташовані с. ш. № 18, школа-інтернат, кінотеатр «Жовтень», поліклініка, аптека, магазини, піонерські табори «Дружба», «Юність», різні орг-ції. 2) У смт Сосниці (у 1945—60 — вул. Петровського; 1961—68 — 40 років Жовтня) — від вул. Республіканської до вул. Довженка. На Г. в. розміщується *Сосницький сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку*. Див. також *Гагаріну Ю. О. пам'ятники*.

ГАГА́РІНУ Ю. О. ПА́М'ЯТНИКИ. 1) Встановлено в м. Острі (вул. Леніна № 91) на тер. піонерського табору, який носить ім'я першого рад. космонавта (див. *Гагаріна вулиці*). Пам'ятник — скульптура (вис. 2 м) на оцементованому постаменті (вис. 1,85 м). Скульптори: К. Никончук, Г. Онищенко; відкрито 1975. 2) У 1967 пам'ятник Ю. О. Гагаріну встановлено в смт Сосниці.

ГА́ЙВОРОН — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Восьме Березня, Нечаїв, Червона Зірка, Шевченкове. Розташований за 27 км від райцентру та за 8 км від залізнич. ст. Григорівка. 1141 ж. (1988). Вперше згадується у 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встанов-

лено в січні 1918. У 1920 організовано плодоовочевий радгосп, 1924 — ТОЗ. До кінця 20-х рр. діяв *Гайворонський гурток аматорів театру* (ств. 1896). У селі — центр. садиба колгоспу «Перемога» (спеціалізація — вирощування зернових і тех. культур; м'ясомолочне тваринництво), відділення торфопідприємства, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка. Уродженець села Г. М. Охріменко удостоєний звання Нар. Героя Югославії. У Г. поховані Герої Рад. Союзу: О. Н. Арапов (1906 — 43, уродженець с-ща Верх-Невінськ Свердловської обл.), О. І. Кокушкін (1910—43, уродженець м. Плес Івановської обл.) і Б. М. Хітєєв (1909—43, уродженець Московської обл.). На честь рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців, воїнів-односельців (530 чол.), полеглих на фронтах Вел. Вітчизн. війни, і 19 активістів, закатованих гітлерівцями, встановлено пам'ятний знак. На тер. села виявлено поселення 2 тис. до н. е., городище та поселення 12—13 ст.

ГА́ЙВОРОНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований біля с. Гайворона Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Вольницького торфопідприємства. Площа 200 га.

ГА́ЙВОРОНСЬКИЙ ГУРТО́К АМА́ТОРІВ ТЕА́ТРУ. Створений 1896 в с. Гайвороні (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.). Спочатку аматори обмежувалися влаштуванням різдвяних свят, грали «Козу», нар. драму «Страта царського сина Адольфа». Серед учасників гуртка місцеві ремісники, керівник — фельдшер Дериведмідь (пізніше — коваль Задерій), режисер, хормейстер і диригент — Бурий. Перша вистава відбулася 1899 — «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського і водевіль «Максим Лобода та його біда» О. Заремби. Перед початком вистави виступали самодіяльні музики. Зібрані від прем'єри гроші аматори передали на користь бідняків та потерпілих від пожежі. У 1902 грали «Назара Стодолю» Т. Г. Шевченка та «Бувальщину» А. І. Вельсовського. З 1909 колектив почав давати вистави у сусідніх селах. У передреволюційні роки до гуртка увійшли вчителі. Грали також п'єси М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, С. В. Васильченка. Працював колектив до кін. 20-х рр. 20 ст.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ РУХ — одна з форм боротьби нар. мас на укр. землях проти феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гноблення. Рушійною силою Г. р. були селяни-втікачі, міські низи, козацька біднота. Гайдамацькі загони діяли з весни до пізньої осені при підтримці місцевого населення, використовуючи партизан. тактику, що було однією з умов їхніх успішних дій. Вони переховувалися в лісах, несподівано нападали на панів, карали їх за злочини, відбирали майно, палили маєтки, вступали в бої з каральними військами. Активізація Г. р. на Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині, була пов'язана з погіршенням становища народних мас. Козацька старшина і рос. дворянство, яке одержувало маєтки на Україні, прагнули до повного закріпачення селянства, збільшення панщини. На утиск селяни відповідали масовими втечами, відмовою виконувати повинності, підпалами маєтків і т. ін. На Чернігівщині окремі гайдамацькі загони діяли з 50-х рр. 18 ст. Так, влітку 1750 повстанський загін на чолі з Павленком і Дубиною переправився через Дніпро біля містечка Любеча і вирушив у напрямі слободи Добрянки *Стародубського полку*. Гайдамаки вступили в бій з військ. командою, висланою проти них. У червні 1752 ніжинський полковник Драновський доносив Генеральній військовій кан-

целярії, що гайдамаки напали на панський маєток у Ніжині і зруйнували його. У 1756 під Прилуками повстанці напали на будинок священика, у 1758 — на хутір поміщиці Топольницької біля с. Покошичів Черніг. полку. У 1763 з трьох північних сотень Чернігівського полку (Любецької, Ропської, Городнянської) втекло 593 посполитих. Частина з них включилася в Г. р.

Царський уряд і гетьманська адміністрація робили все можливе для придушення нар. виступів. Створювалися спец. каральні команди. Проте виступи не припинялись. У 1771 у с. Сваром'я під Остром гайдамаки напали на будинок городничого, якого покарали за жорстокість. У вересні того ж року у Прилуцькому полку гайдамаки напали на садибу козацького старшини Маркевича і вбили його. У травні 1776 під Прилуками (с. Линовиця) гайдамацький загін напав на садибу генерал-майора Стоянова. У 70-х — на поч. 80-х рр. 18 ст. на Чернігівщині діяли *Гаркуші С. І. повстанські загони*. Г. р. знайшов відбиття в худож. літературі та образотворчому мистецтві.

ГАЙДА́РА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 18-а колія; Новозаводський р-н, на тер. Нової Подусівки). Названа 1960 на честь Гайдара Аркадія Петровича (1904—41) — рос. рад. письменника. З перших днів Великої Вітчизн. війни — спецкор «Комсомольської правди» на Пд.-Зх. фронті. У серпні 1941 був у Чернігові, висвітлював хід підготовки міста до оборони. Г. в. прокладена в 50-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

ГА́ЙСТРОВА СТРУГА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Березни (бас. Дніпра) Тече територією Менського р-ну.

ГАЙТА́Н — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Мальовниче озеро. Розташований біля смт Макошиного Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Площа 5 га.

ГАЛАГА́НА П. Г. САДИ́БА у смт Дігтярях Срібнянського р-ну. Збудована 1825—32 на замовлення Петра Григоровича Галагана (1792—1855) арх. П. А. Дубровським. Панський будинок розміщено на високому лівому березі р. Лисогору, гол. зх. фасадом у бік парадного в'їзду. На Сх. і Пд.-Сх. від парадного двору — тер. парку, закладеного за проектом вченого-садівника І. Є. Бістерфельда (1826—31, роботами керував садівник Редель, з 1834 — К. Християні). На Пд.— госп. двір з будівлями, далі — церква з дзвіницею (1840, не збереглася). Гол. будинок складався з центр. двоповерхового корпусу і двох флігелів на два поверхи, сполучених з ним дугоподібними переходами. Зх. фасад мав два ризаліти, між якими на рустованих стовпах стояла колонада з 6 колон тосканського ордеру. До центру сх. фасаду примикав напівкруглий бельведер, обабіч нього з 2-го поверху спускалися сходи, що з'єднувалися на рівні 1-го поверху й вели до парку. Тут 1845 у поміщика П. Г. Галагана гостював Т. Г. Шевченко. Будучи на концерті оркестру, в якому грали кріпаки, Т. Г. Шевченко звернув увагу на

Палац садиби П. Г Галагана у Дігтярях. Фото поч. 20 ст.

талановитого скрипаля — кріпака Артема, який, ймовірно, згодом послужив прообразом Тараса Федоровича — героя повісті «Музыкант». Словами свого героя Т. Г. Шевченко згадував Дігтярі: «Паны там бенкетуют, а мужики голодают. Да еще мало того: в селе, кроме корчмы, что ни улица, то и шинок».

У 1876 Г. П. Галаган передав садибу Полтавському губернському земству для влаштування учбового закладу. 1877—82 перебудована арх. Ф. М. Вержбицьким для земського ремісничого училища, яке містилося тут 1878—97. Потім використовувалася як школа-майстерня підготовки майстрів плахтово-перебірних виробів, на базі якої 1926 створено художньо-промислову артіль, згодом — *Дігтярівська фабрика художніх виробів* імені 8-го Березня. Частину приміщення з 1943 займали курси механізаторів. Тепер у цьому та ін. будинках садиби міститься профтехучилище № 32, яке готує механізаторів с. г., майстрів-плодоовочівників, операторів машинного доїння. У 1951—55 садибу досліджували арх. Н. П. Новаковська та Є. Ф. Труш. Див. також *Галаганів-Ламсдорфів садиба*.

ГАЛАГА́НІВ-ЛАМСДО́РФІВ САДИ́БА в с. Кухарці Варвинського р-ну. Родоначальником династії Галаганів — укр. поміщиків, великих землевласників на Лівобережній Україні 18 — поч. 20 ст.— був козак Іван Галаган з містечка Омельника (тепер село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.). Його син Гнат (?—1748) брав участь у Північній війні 1700—21. Очолюючи компанійський полк, 14.V 1709 допомагав царському війську зруйнувати Запорізьку Січ. Був чигиринським (1709—13) і прилуцьким (1714—39) полковником. Від Петра I дістав значні земельні володіння. Відзначався жорстокістю. Його син Григорій (1716—77) теж був прилуцьким полковником (1739—63). Від гетьмана К. Г. Розумовського дістав універсал (1752) на містечко Варву і ряд сіл (Озеряни, Рудівку, Дігтярі, Сокиринці та ін.). Був власником понад 4 тис. кріпаків. Його син Іван Григорович — прилуцький полковник у 1763—67. Нащадки Івана Григоровича (Григорій Іванович, Петро Григорович, Павло Григорович, Григорій Павлович) обіймали різні відповідальні урядові посади. Останній з них Григорій Павлович (1819—88) був одним з керівників ліберально-бурж. руху на Україні. 1871 заснував у Києві приватний учб. заклад — Колегію Павла Галагана. З його смертю 1888 припинився рід Галаганів по чоловічій лінії. Всі маєтності перейшли до нащадків по жіночій лінії — до дочки П. Г. Галагана Марії Павлівни (по чоловікові Комаровської). Її дочка Катерина Павлівна Комаровська (онука П. Г. Галагана) вийшла заміж за ген.-лейтенанта графа Костянтина Миколайовича Ламсдорфа. Йому царським указом від 1.IX 1894 дозволено іменуватися графом Ламсдорфом-Галаганом з тим, щоб це прізвище в такому вигляді переходило лише до старшого в роді.

Садиба збудована в 19 ст. Складається з трьох мурованих, одноповерхових, прямокутних у плані будинків, які створюють П-подібну композицію, розгорнуту в бік вулиці.

ГАЛАГА́НІВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Грем'ячка. Засн. в кін. 17 ст. С. Сайновичем під назвою Нориця. На поч. 18 ст. село купив Г. Галаган. У 1782— 674 ж. До 1988— у складі Архипівської сільс. Ради.

ГАЛАГА́НОВЕ — бот. заказник (з 1978). Віковий, переважно дубово-липовий ліс з рослинним покривом. Розташоване в Срібнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 350 га.

ГАЛАНА́ ЯРОСЛА́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Котовського; Новозаводський р-н, на пн. околиці кол. с. Масани) — від залізнич. колії на Зх. Після включення в грудні 1973 с. Масани в смугу міста в Чернігові стало дві вул. Котовського, тому цю вулицю в квітні 1974 назвали іменем укр. рад. письменника Галана Ярослава Олександровича (1902—49). Н. у містечку Динів (тепер Жешувського воєводства ПНР). З 1923 навчався у Віденському і Краківському (закін. 1928) ун-тах. У період Великої Вітчизняної війни 1941 — 45 — коментатор укр. рад. прифронтових радіостанцій. У 1945 — кореспондент газ. «Радянська Україна». Загинув у Львові. 1964 засн. премію ім. Я. О. Галана.

ГАЛЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Новгород-Сіверському, Ріпкинському, Семенівському і Чернігівському районах Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського, Новгород-Сіверського, Семенівського та Чернігівського лісгоспзагів. Площа 39 га.

ГА́ЛИЦЯ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вільне, Ковтунівка, Таборище. Розташована за 48 км від районного центру і за 7 км від залізнич. ст. Яхнівка. 2216 ж. (1988). Вперше згадується 1654. У 1866 мала 293 двори і 2240 ж.; 1897 — 637 дворів і 4283 ж., Воскресенська церква (1831), земська школа, бібліотека, лікарня, кредитно-ощадне т-во. Відбувалося 2 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— радгосп «Галицький», ефіроолійний з-д, відділення зв'язку, будинок побуту, серед. і 8-річна школи, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 3 б-ки (18,5 тис. од. зб.). Діє *Галицький оркестр сопілкарів*. Споруджено пам'ятники: у 1967 — на честь партизанів-односельців, загиблих 1918 під час громадян. війни, в 1956 — в пам'ять про рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення Г. від нім.-фашист. загарбників, у 1968 — обеліск воїнам-односельцям, загиблим (465 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ГА́ЛИЦЬКИЙ ОРКЕ́СТР СОПІЛКАРІ́В. Створений в с. Галиці Ніжинського р-ну; в 1967 удостоєний звання народного. На респ. фестивалі художньої самодіяльності, присвяченому 50-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції, оркестр нагороджено дипломом 1-го ступеня і Золотою медаллю.

ГА́ЛКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 21 км, площа бас. 176 км². Бере початок біля с. Галиці Ніжинського р-ну. Тече тер. Срібнянського і Талалаївського р-нів. На її березі розміщене с. Лебединці Срібнянського р-ну. 2) Права прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 30 км, площа бас. 235 км². Бере початок біля смт Лосинівки Ніжинського р-ну. Тече тер. Ніжинського та Прилуцького р-нів. На її берегах розміщені смт Мала Дівиця, села Велика Дівиця, Петрівка і Товкачівка Прилуцького р-ну.

ГА́ЛОЧКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра).

ГАЛЯТО́ВСЬКОГО ІОАНИ́КІЯ МОГИ́ЛА в Чернігові. Галятовський Іоаникій (? — 1688) — укр. письменник, громадсько-політ. і церковний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Був залишений її викладачем, з 1657 — ректор колегії. У 1669 — 88 Г. — архімандрит *Єлецького Успенського монастиря* в Чернігові. За нього був відновлений і 1670 освячений Успенський собор. Автор збірок проповідей «Ключ разумѣнія...», зб. оповідань «Небо новое» та ін. Його богословсько-полемічні твори, написані тодішньою укр. книжною і польс. мовами, спрямовані проти католицизму, унії, магометанства. Був прихильником розширення рос.-

укр. культурних зв'язків. Помер 12 січня 1688 і похований в Успенському соборі.

ГА́ЛЬСЬКИЙ МОХ, болото Гальський Мох — держ. гідролог. пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Міститься у Щорському районі Чернігівської обл.

Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 28 га. Унікальне для лівобережного Полісся сфагнове болото у заплаві р. Снову, у рослинному покриві якого є рідкісні види — верба лапландська, підбіл, сфагнум — пн. види, характерні для Прибалтики і Карелії, а також осока волосиста, осока омська.

ГАМАЛІЇ П. Я. МОГИ́ЛА в с. Лисогорах Ічнянського р-ну. Гамалія Платон Якович (1766—1817). Н. у с. Малютинцях Пирятин. пов. (нині Пирятин. р-н Полтав. обл.). Навчався в Київ. академії, у 1779 вступив до Морського кадетського корпусу в Кронштадті. Служив на різних кораблях, учасник багатьох морських боїв. Учений у галузі судноплавства, член петерб. АН (з 1808). Автор фундамент. праць з теорії мор. мист-ва і практики судноводіння. Визначною його працею є «Вища теорія морського мистецтва» (1808). З виходом у відставку оселився у маєтку Лисогори, де і помер. Над могилою було зведено церкву «Св. мученика Платона». 1974 з ініціативи студентів Миколаїв. суднобудівного технікуму на могилі встановлено металеву стелу у вигляді вітрила. На стелі — фото і мемор. дошка з написом: «Видатному вченому-академіку Гамалії Платону Яковичу (1766—1817) від вдячних нащадків».

ГАМАЛІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Харлампіївський). Засн. як скит у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.), біля збудованої 1702 на кошти генерального осавула А. Гамалії мурованої церкви Харлампія. 1713 на місці скиту на кошти гетьмана І. І. Скоропадського та його дружини А. М. Маркович розпочато буд-во родового монастиря. Центр. споруда — п'ятибанний собор Різдва Богородиці (1735). Його унікальне об'ємно-просторове рішення створено на основі своєрідного використання схеми давньоруського тринефного шестистовпного храму. Ансамбль доповнюють триярусна надбрамна дзвіниця, двоповерхові келії ігумена, одноповерхові келії ченців; територію обнесено мурами з баштами. Первісно діяв як жіночий. З 1733 — чоловічий. Неодноразово горів, зокрема 1738. Після великої пожежі 1794 закритий. Відновлений 1827 як жіночий.

ГАМАЛІЇВЩИНА — бот. заказник (з 1978). Переважно дубово-сосновий ліс з рослинним покривом. Розташована у Варвинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 162 га.

ГА́ННІВКА (до 1897 — Неговіївка) — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бекарщина, Карла Маркса, Кленове і Степове. Розташована на р. Переводі (прит. Удаю), за 35 км від районного центру і за 25 км від залізнич. ст. Лосинівка. 213 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 19 ст. У 1866 мала 14 дворів, 89 ж., 1897 — 38 дворів, 231 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Рассвет» (спеціалізація — вирощування зернових і тех. культур), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 256 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). На тер. Г.— братська могила рад. воїнів, полеглих у 1941 (надгробок 1958). У 1965 споруджено пам'ятник рад. воїнам, загиблим 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, і обеліск воїнам-односельцям, які полягли (116 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Поблизу с. Карла Маркса — курган 2—1 тис. до н. е.

ГА́НСЬКА ЛОЗА́ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив у зап-

лаві р. Терухи. Розташована біля сіл Деревин та Перепису Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Родина» та ім. XX партз'їзду. Площа 363 га.

ГАРА́МІВ БРАТІ́В ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Тиха; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці) — від вулиці Шевченка до вул. Рахматуліна. Перейменована 1974 в зв'язку з тим, що після включення с. Бобровиці в смугу Чернігова в місті стало дві Тихі вулиці. Названа на честь братів Гарамів — Миколи, Михайла, Віктора і Павла Олександровичів — уродженців с. Власівка Ічнянського р-ну Черніг. обл. Всі вони закінчили Батайську льотну школу і стали пілотами-винищувачами. З першого дня Великої Вітчизн. війни 1941—45 брати на фронті, три з них загинули в боях з гітлерівцями. Михайло Олександрович 1943 удостоєний звання Героя Рад. Союзу (див. *Гараму М. О. пам'ятник*). Вулиця прокладена після Великої Вітчизн. війни, забудована індивід. житл. будинками.

ГАРА́МУ М. О. ПА́М'ЯТНИК у с-щі Качанівці Ічнянського р-ну. Встановлений на честь пілота-винищува'а Героя Рад. Союзу (лютий 1943) Гарама Михайла Олександровича. Н. 1918 у с. Власівці Ічнянського р-ну. Член КПРС з 1942. Закінчив Батайську льотну школу. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 захищав Батьківщину на Пд., Пд.-Зх., Волховському, Донському, 1-му Прибалт. і 3-му Білорус. фронтах. Командир ескадрильї 32-го винищувального авіаполку. Загинув у бою 28.VI 1944. Похований у *Качанівському парку*. 1957 на могилі встановлено обеліск з барельєфом.

ГАРКА́ВКА — гідролог. заказник (з 1979). Територія у заплаві р. Гаркавки Розташована біля с. Костобоброва Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 302 га.

ГАРКА́ВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Семенівського р-ну.

ГАРКУ́ШІ С. І. ПОВСТА́НСЬКІ ЗАГО́НИ. Діяли в 70-х — на поч. 80-х рр. 18 ст. на Слобідській, Лівобережній (зокрема на Чернігівщині) і Правобережній Україні під керівництвом Гаркуші Семена Івановича (1739—?). Н. в Березані (тепер Гомельської обл. БРСР) в сім'ї кріпака І. Миколаєнка. З 9 років жив на Запоріжжі, де й дістав прізвисько Гаркуша. Під час рос.-тур. війни 1768—74 в складі Запорізького війська брав участь у походах на Очаків і Хаджибей. За деякими даними Г.— учасник Коліївщини. На поч. 70-х рр. очолив повстанський загін, який, отаборившись у лісах недалеко від Батуринського шляху, між Ніжином і Глуховом, робив сміливі напади на панські маєтки, в т. ч. на маєток поміщика Чуйкевича під Борзною. Майже завжди в цих нападах повстанцям допомагали селяни-кріпаки. Взяті під час нападів майно і гроші Гаркуша роздавав селянам. У 1773 його було заслано на каторгу в Таганрог. У 1776 втік з каторги й організував новий загін з запорізької сіроми, який здійснив напади в м. Білопіллі (тепер Сум. обл.), м. Новгороді-Сіверському, містечку Нових Млинах (тепер Щорського р-ну). Особливо сміливим був напад на новгород-сіверського бургомістра І. Зіменка. В 1778 загін Гаркуші розгромив двір багатія Борисенка в Глухівському пов. Того ж року Гаркушу і його сподвижника Босенка заарештовано в м. Ромнах (тепер Сум. обл.) і після ув'язнення в Лубенській та Глухівській тюрмах заслано на довічну каторгу в Казань. У 1781 їм вдалося втекти й відновити боротьбу на Україні. Так, повстанський загін, очолюваний Гаркушею, 1782

вчинив напад на двір М. Холодовича в м. Воронежі (тепер Сум. обл.) та на двір Базилевича в м. Конотопі. 1783 в м. Ропську (тепер БРСР) Гаркуша знову потрапив до рук влади. Але невдовзі йому втретє вдалося втекти з тюрми та організувати повстанський загін. 17.II 1784 Гаркуша був заарештований в м. Ромнах і за вироком Чернігівської палати карного суду на початку 1785 засланий на довічну каторгу в Херсон.

ГАРНІЄ́РА ВУ́ЛИЦЯ у Корюківці (кол. вул. Базарна, Б. Хмельницького). Міститься у пд.-зх. частині міста. Простягається перпендикулярно вул. Шевченка (з 1987 — вул. Леніна) до вул. Кірова і закінчується на пл. Гарнієра. Вул. відома з 19 ст. У 1870 — 1957 називалася Базарною, у 1957—67 — вул. Б. Хмельницького. Перейменовано 1967 на честь учасника громадян. війни О. М. Гарнієра. Див. *Гарнієра О. М. могила.*

ГАРНІЄ́РА О. М. МОГИ́ЛА у м. Корюківці. Гарнієр Олександр Миколайович (1896—1921) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в с. Сядриному, тепер Корюківського р-ну. Член КПРС з 1917. Матрос Балтійського флоту, брав участь у штурмі Зимового палацу. В 1918 очолював об'єднаний загін сосницьких і корюківських партизанів. У 1919—20 — комісар, а згодом командир 1-го Революц. полку ім. В. І. Леніна, комісар 517-го полку 173-ї Рад. стр. бригади, 58-ї стр. дивізії. Повернувшись з фронту, очолював Сосницьку міліцію, загинув у бою з бандою. Похований на площі, названій його іменем. Поруч — могили рад. активістів і воїнів, загиблих у роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн. На могилі Гарнієра О. М. 1968 встановлено його бюст. Іменем революціонера 1967 названа вул. міста.

Пам'ятник на могилі М. М. Ге у селі Шевченка Бахмацького району.

«ГА́СЛО». Літературний щомісячник, орган укр. серед шкільницького юнацтва. 1919 один номер вийшов у м. Прилуках.

ГАСТЕ́ЛЛО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, біля з-ду «Жовтневий молот») — від вул. Леніна до вул. О. Кошового. Прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст. для індивід. житл. будівництва. Тоді ж була названа на честь командира авіаескадрильї капітана Гастелло Миколи Францовича (1907—41) — Героя Рад. Союзу (1941), який 26 червня спрямував свій підбитий літак на скупчення фашист. танків та ін. техніки і загинув смертю хоробрих. Штурманом у цьому екіпажі був уродженець с. Хотіївки Семенівського р-ну Черніг. обл. Скоробагатий Григорій Миколайович.

ГА́ТКА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 45 га.

ГА́ТКА-ЗА́МСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Система боліт. Розташоване біля смт Олишівки Черніг. р-ну Чернігівської обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 161 га.

ГЕ М. М. МОГИ́ЛА у с. Шевченка Бахмацького р-ну. Ге Микола

Миколайович (1831—94) — рос. живописець. Закінчив 1-у київ. гімназію, 1847 навчався в Київ., 1848—49 — Петерб. ун-тах, 1850—57 — у Петерб. АМ. Він був одним із засновників Товариства передвижників. З 1876 жив на х. Іванівському (тепер с. Шевченка). Намалював ряд етюдів укр. селян та природи України. На хуторі у Ге бували: 1880 — рос. живописець І. Ю. Рєпін, 1884 — рос. письменник Л. М. Толстой, у 1887 — засновник Третьяковської галереї П. М. Третьяков. Разом з іншими художниками М. М. Ге організував виставку картин, виручку від продажу яких було переказано у фонд по спорудженню *Гоголю М. В. пам'ятника* у Ніжині. Згодом, у кін. 19 — на поч. 20 ст. на хуторі неодноразово працював М. О. Врубель (був одружений на родичці художника). Помер М. М. Ге в Іванівському і похований у його сх. частині на відкритому просторі. Спочатку могила, про що свідчить і акварель брата художника Г. М. Ге, була невеликим горбком, на якому стояв хрест. До 150-річчя від дня народження М. М. Ге на могилах художника і його дружини, похованої поруч, покладено надмогильні плити. У головах могили М. М. Ге встановлено пам'ятник — прямокутна бетонна брила, що переростає в поясне зображення художника, відкрито 1981. Див. також *Ге М. М. музей, Толстому Л. М. та Ге М. М. меморіальна дошка.*

ГЕ М. М. МУЗЕ́Й художній народний. Ств. 1978 у с. Іваногороді Ічнян р-ну. Експозиція розміщена в 4 кімнатах сільського Будинку культури. У музеї — понад 300 експонатів, які висвітлюють творчий шлях художника, його зв'язки з діячами культури, зокрема — художниками Г. Г. Бурдановим, М. О. Врубелем, В. Д. Замирайло, Л. М. Ковальським, І. Ю. Рєпіним, Б. К. Яновським, С. Я. Яремичем та ін. Звання народного удостоєний 1983.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — адм.-тер. одиниця, до складу якої, як правило, входило кілька губерній. У різний час на Україні існували генерал-губернаторства: Малоросійське — у складі Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського і Чернігівського полків (1764—82), Харківське — у складі Харків. та Воронезької губ. (1775—96), Малоросійське — у складі Черніг. і Полтав. губ. (1802—36), Черніг., Полтав. і Харків. з центром у Харкові і деякий час у Полтаві (1836—56), та ін.

ГЕНЕРА́ЛА БЄЛО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, житловий масив Бобровиця) — від вул. 1-го Травня до вул. Кільцевої. Названа на честь Героя Рад. Союзу генерал-лейтенанта, пізніше — генерал-полковника Бєлова Павла Олексійовича (1897—1962). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кавалерійським корпусом, з червня 1942 — 61-ю армією, яка в серед. вересня 1943 вступила на тер. Чернігівщини, визволяла Сосницю, Мену, Березне, Корюківку, Щорс, Городню, Чернігів. Три дивізії цієї армії були удостоєні почесного найменування «Чернігівських». Житловий масив, у якому знаходиться Г. Б. в., почав забудовуватися в кін. 60-х рр. На вулиці розміщуються профтехучилище № 17, дит. дошкільні заклади, геолого-меліоративна експедиція, транспортні та ін. організації.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СЛІ́ДСТВО ПРО МАЄ́ТНОСТІ — розмежування маєтностей між їхніми власниками на Лівобережній Україні 1729—30 з метою узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь та збільшення прибутків у казну. Влітку 1729 в усі полки Лівобережної України, в т. ч. в Київсь-

кий, Ніжинський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський, прибули канцеляристи, які, переїжджаючи з села в село, з'ясовували, коли було засновано село, кому воно належало та ін. Зібраний матеріал систематизувався, перевірявся в полках і вносився до книг. Так виникли полкові книги Г. с. про м. Їх звезли у Глухів, де в січні 1731 вони були розглянуті полковою і генеральною старшиною. Всі маєтності були розподілені на шість розрядів: старшинські; одержані за заслуги; по грамотах та універсалах; ратушні; вільні; сумнівні; монастирські. На підставі цього поділу книги переписали і скріпили підписами. Один примірник відіслали в Колегію іноземних справ (тепер зберігається в Центр. держ. архіві давніх актів СРСР). «Сказки» старожилів й особливо документи, вміщені в кінці книг (універсали, пожалування тощо),— важливе джерело для вивчення багатьох питань історії України кінця 17—1-ї пол. 18 ст., зокрема для вияснення шляхів зростання феод. землеволодіння після визвольної війни укр. народу 1648—54 і його стану на 1730. Крім того, в документ. матеріалах Г. С. про м. знайшли відбиття питання заселення краю, наявність у старшини млинів, буд. та ін. промислів, про закріпачення селянства, про класову боротьбу, становище міст і міського населення. Вид.: Н. И. Василенко. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729—1730. К., 1892; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. Чернигов, 1901; Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка. Х., 1890; Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729—1731). К., 1896; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. К., 1929; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. Чернигов, 189 і 1902—04.

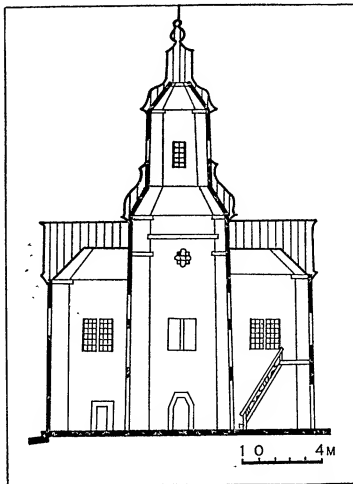
ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ СУД. Створений після возз'єднання України з Росією (1654) для розгляду справ старшини і як вища апеляційна інстанція для полкових і сотенних судів, а з 1763 — підкоморських, земських і гродських судів. Ліквідований 1782 (зі створенням намісництв), але продовжував діяльність до 1786. У 1669—1708 знаходився в Батурині, потім — у Глухові.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇНИ — перепис (1765—69) населення і господарств Лівобережної України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. У л-рі відомий під назвами: *Румянцевський опис Малоросії, Генеральний опис Малоросії*. Здійснювався з жовтня 1765 до 10.II 1769 (припинено з початком рос.-тур. війни). Проводився за чотирма формами. За першою описували міста і містечка; за другою — коронні, урядові й монастирські маєтки; за третьою — поміщицькі й старшинські маєтки; за четвертою — козац. володіння. У переписі зазначалися геогр. положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї, містилися описи будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби, а також пром. підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів, у т. ч. населених пунктів Бобровицької, Козелецької, Носівської та Остерської сотень Київського полку; Батуринської, Бахмацької, Борзенських, Веркіївської, Глухівської, Дівицької, Заньківської, Іваногородської, Конотопської, Коропської, Кролевецької, 4-х Ніжинських, Новомлинської, Попівської, Прохорівської, Шаповалівської, Ямпільської сотень Ніжинського полку; не встановленої і Коробутівської сотень Прилуцького полку; Бакланської, Новгородської, Погарсь-

кої, Топальської і Шептаківської сотень Стародубського полку; Березнянської, Білоусівської, Вибильської, Волинської, Городнянської, Киселівської, Любецької, Менської, Понорницької, Ропської, Седнівської, Синявської, Слабинської, Сосницької, Столинської, Чернігівської сотень Чернігівського полку. Г. о. Л. У. є цінним джерелом з історії соціально-екон. і сусп.-політ. відносин на Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст. Зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві і частково в рукописному відділі Центр. наук. б-ки АН УРСР.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ — перепис 1765—69 населення і господарств Лівобереж. України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. Див. *Генеральний опис Лівобережної України.*

ГЕО́РГІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Великому Усті Сосницького р-ну. Збудована майстром Г. Куксенком (1772), про що свідчив різьблений напис на одвірках триярусної дзвіниці. Дерев'яна, одноверха з двома заломами, тризрубна. Складалася з центр. восьмигранника та шестигранних вівтаря і бабинця. Добудована після 1885 (не збереглася). 2) В с. Іваниці, тепер Ічнянського р-ну. Найдавніша на Лівобережжі досліджена споруда *дерев'яної монументальної архітектури* баштового типу. Побудована 1654. Тризрубна, одноверха, соснова на дубових підвалинах. План складався з чотиригранного бабинця, просторого восьмигранного центра та шестигранного в плані вівтаря. Центральна дільниця в плані мало не вчетверо більша за бабинець, а зруб стін центра більш ніж втроє вищий за зруб бабинця та вівтаря. Цей тип церков бере початок від дерев'яних замкових башт. Йому притаманна простота і лаконічна форма верхів, які первісно вкривалися гонтом. Не збереглася. 3) У с-щі Качанівці Ічнянського р-ну. Побудована 1817—28 в стилі ампір. Мурована, однобанна, хрещата, з колонними портиками доричного ордеру на фасадах (пд. і пн. не збереглися). Мала дзвіницю над зх. входом (другий та третій яруси втрачені). З пд. та пн. боків фланкована двома баштами, завершує перспективу гол. алеї *Качанівського парку.* 4) У смт Седневі Чернігівського р-ну. Зведена між 1715 та 1747 на тер. стародавнього городища, в традиційних формах укр. дерев'яної монументальної архітектури. Перебудовувалась у 1852. Дерев'яна, тридільна, з восьмигранною центр. дільницею, одноверха з двома заломами. Обабіч гранчастого вівтаря — маленькі зрубики ризниці і паламарні, а біля чотирикутного бабинця — сходові клітки. Постраждала у роки Великої Вітчизн.

Георгіївська церква у Великому Усті. Поздовжній розріз.

війни 1941—45. У 1975—78 здійснено перший етап реставрації, під час якої розібрано прибудови 19 ст., зокрема залишки нового бабинця та дзвіниці над ним. Іл— табл. XVI.

ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ СОБО́Р у с. Данівці Козелецького р-ну. Гол. споруда *Козелецького Георгіївського монастиря.* Почав будуватися 1741 за указом імператриці Єлизавети Петрівни на зразок собору Фролівського монастиря у Києві. У 1756 горів. Відбудовано 1770 на кошти київ. полковника Юхима Дарагана. Як і в храмах часів Київ. Русі, чотири пілони поділяють внутр. простір на три повздовжні нефи, що закінчуються апсидами. Середній неф втроє ширший за бічні. Над ним, на зразок укр. дерев'яних триверхих церков, по осі Зх.— Сх. поставлено три бані. Портали і підбанні барабани прикрашені витонченим ліпленням. На Чернігівщині збереглася ще лише одна споруда цього типу — *Преображенська церква* у Ніжині. Поєднавши риси хрестово-купольного храму з традиціями нар. монументального буд-ва, Г. с. становить один з кращих зразків укр. архітектури доби барокко. Частково реставровано 1952. Іл.— табл. XXV.

Георгіївська церква в Іваниці. Фото 1930.

ГЕРБ — особливий символічний знак, що виражає коло ідей політ. та істор. характеру, природні особливості, госп. специфіку країни, території чи станову відзнаку, генеалогію особи, роду тощо. Г. поділяються на державні, Г. земель, міст, областей, губерній тощо. Г. розрізняються кольором, фігурами, малюнками, які створюються за спец. правилами й описуються спеціальними термінами. Г. зародилися за античних часів. У Давній Русі відомі з 10 ст. Як символи самоврядування міст Лівобережної України, зокрема Чернігівщини, Г. з'явилися в 1-й пол. 17 ст. Вони, як правило, надавалися містам разом з магдебурзьким правом. Зображувалися на речах міської власності, вміщувалися на будинках ратуші чи магістрату, на міських воротах, найчастіше відтворювалися на печатках. Існували й довільні герби — емблеми, не затверджені юридично, але якими здавна користувалися міста.

Перший гербовий привілей одержав 1620 Новгород-Сіверський, а згодом Ніжин, Прилуки, Борзна, Остер, Чернігів. Після возз'єднання України з Росією магдебурзьке право укр. міст було підтверджено грамотами царя Олексія Михайловича. 1672 було складено «Царський титулярник» — перший російський гербовник, до якого ввійшла й емблема Черніг. землі. 1722 за вказівкою Петра І створено Геральдмейстерську контору, яка виготовляла герби для міст Рос. імперії. 1730 затвердила 88 гербів, виготовлених за ескізами Ф. Санті. Після поділу Лівобережної України на Київ., Черніг. та Новгород-Сіверське намісництва в 1782 царським указом затверд-

жено дещо видозмінені герби міст Чернігівщини. У 1848 Герольдію перетворено на Департамент герольдії Сенату, при якому діяло Гербове відділення. 1857 керівник департаменту Б. В. Коне розробив систему оздоблення Г., що відбивала екон., політ. та адміністративний стан кожного міста, його статус. За новими правилами в уніфіковані зображення було введено атрибути царської влади, дубове листя, орденські стрічки, прапори тощо. Згодом Г. втратив значення і правову силу. Див. окр. ст. про герби міст Чернігівщини.

ГЕРО́ЇВ СТАЛІНГРА́ДА ПЛО́ЩА у Чернігові (Новозаводський р-н; житл. масив Бобровиця) — між вул. Рокоссовського і 50-річчя СРСР. Названа 1983 на честь 40-х роковин завершення Сталінградської битви, що стала вирішальною у досягненні корінного перелому як у ході Великої Вітчизн. війни 1941 — 45, так і всієї другої світової війни. Учасники битви за Сталінград у складі Центрального фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського брали участь у визволенні Чернігова від нім.-фашист. загарбників. При цьому особливо відзначилася 181-а Сталінградська стрілецька д-зія.

ГЕРО́ЯМ ГРОМАДЯ́НСЬКОЇ І ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВО́ЄН МЕМОРІА́Л у смт Козельці. Встановлено на розі вул. Чапаєва і К. Маркса, де 1919 поховано трьох воїнів *Богунського полку,* що загинули 23.І у бою з петлюрівцями. 1972 поруч перезаховано дев'ятьох борців за владу Рад, серед яких О. Г. Листопад (1897 — 1930) — активна учасниця громадян. війни на Україні. У 1918 — член підпільного Черніг. губревкому, 1919 — член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, 1920 — член Київського губкому партії і губвиконкому. Тут же поховано 288 воїнів, полеглих у боях з нім.-фашист. загарбниками у вересні 1941 і 1943. Меморіал — двофігурна скульптурна композиція (вис. 3 м), встановлена на постаменті (вис. 2,4 м), біля якого — Вічний вогонь. Праворуч — гранітна стела і дві меморіальні плити, на яких вміщено прізвища 310 загиблих воїнів-земляків. Відкрито 1974. Скульптор О. П. Олійник, арх. В. Г. Гнєздилов.

ГЕ́РЦЕНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-а Кільцева; Новозаводський р-н, на території Старої Подусівки). Пролягає за залізничною колією Чернігів — Гомель, має форму півкільця (звідси й попередня назва). Названа 1960 на честь Герцена Олександра Івановича (1812 — 70) — рос. революціонера-демократа, філософа-матеріаліста, письменника, публіциста. У газ. «Колокол», яку видавав О. І. Герцен у Лондоні, близько 30 разів згадується Чернігів і Чернігівщина, зокрема висвітлюється тяжке становище кріпа-

Меморіал героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Козельці.

ків у Городнянському, Сосницькому, Глухівському, Борзнянському пов., свавілля поміщиків, розправи над непокірними селянами; друкувалися також матеріали про революційно-демократ. орг-ції на Чернігівщині (зокрема, ст. під назвою «Справа І. Андрущенка»). Серед кореспондентів Герцена була і Марко Вовчок, яка деякий час жила в Чернігові (див. *Вовчка Марка вулиця*). Вулиця прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Забуд. житл. будинками.

ГЕ́ТЬМАНУ І. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на фасаді будинку серед. школи № 7 по вул. Гоголя № 15, де в 1922—30 навчався Герой Рад. Союзу (1940) Гетьман Іван Іванович (1913—43). Нар. в Ніжині. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 працював кочегаром 1-го класу на криголамі «Георгій Сєдов», учасник його 812-денного арктичного дрейфу (1937—40). З листопада 1942 — учасник боїв проти гітлерівців (заст. командира розвідроти). У бою під Новочеркаськом 27.І 1943, тяжко поранений, був схоплений фашистами і закатований. Дошка — мармур; відкрито 1977.

ГЕТЬМА́НЩИНА-СВИДОВО́К — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташована біля сіл Піддубівки і Погребів Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Заповіт Леніна» і «Комінтерн». Площа 1303 га.

ГИ́РИНА ГАТЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ГІМНАЗИ́ЧНА ПЛО́ЩА у Чернігові — на тер. *Дитинця,* на Сх. від *Спаського собору, Борисоглібського собору, Чернігівського колегіуму* і *Архієпископа будинку.* Відома з поч. 19 ст. На ній було зведено *губернатора будинок* (згодом у ньому містилася Чернігівська класична чоловіча гімназія — звідси й назва площі), *Дворянського зібрання будинок,* а архієпископа будинок реконструйовано для адм. установ. Тоді ж на Пн. від будинку Дворянського зібрання біля кол. Погорілої (Миколаївської) брами зведено будинок, в якому, напевне, спочатку містилася поштова станція, а пізніше — губернське казначейство. 1900 на Г. п. встановлено *Пушкіну О. С. пам'ятник.* Тепер тер. Г. п. в складі Центр. парку ім. М. М. Коцюбинського. Іл.— табл. IX.

ГІМНА́ЗІЇ — середні заг.-освітні навчальні заклади в дореволюц. Росії. Перші чоловічі Г. на Чернігівщині було відкрито на базі *Головних народних училищ* — Новгород-Сіверську (1804), Чернігівську (1805), Ніжинську при ліцеї князя Безбородька (1840). З 80-х рр. 19 і до поч. 20 ст. було відкрито Г.— Глухівську (1889), Стародубську (1901), Городнянську (1907), Конотопську, Клинцівську і Суразьку (1911), Козелецьку і Ніжинську міську (1912), Кролевецьку (1913), Борзенську і Сосницьку (1915), Остерську (1917). Середню освіту отримували й вихованці Черніг. дворянського пансіону-притулку (1904). Термін навчання в Г. спершу тривав 4 роки, з 1828 — 7 і з 1871 — 8 років (вводився підготовчий клас). До 30-х рр. 19 ст. переважав енциклопедичний характер викладання. Статут навчальних закладів 1828 зменшив кількість предметів, обмежив програму математикою, фізикою, історією, географією, іноземними і давніми мовами. З 1864 встановлювалося 3 типи Г.— класичні з викладанням грец. і латин. мов, класичні — з латин. і реальні (з 1871— реальні уч-ща). У Г. навчалися переважно діти привілейованих верств суспільства, хоча формально право вступу мали всі. Кількість учнів у кожній Г.— 200—350 чол. Утримувалися Г. спершу лише державою, з 60-х рр. значні витрати взяли на себе земства, міські думи. На потреби Г. йшла також частина плати за навчання.

Діяло кілька чол. прогімназій, неповних серед. навч. закладів з терміном навчання 4—6 років. Відкриту (1874) в Суражі прогімназію закрито 1895 через малу кількість учнів. Глухівська чотирикласна прогімназія, створена на базі повіт. уч-ща, переросла 1889 в Г., Стародубська, відкрита 1881 в складі чотирьох класів, з 1901 функціонувала як повна Г. У краю було відкрито два семикласні реальні уч-ща — в Новозибкові (1875) і Чернігові (1912). Утримувалися вони за рахунок держави, земств і міських дум, а також плати за навчання. У 1916 в Новозибків. училищі налічувалося 410, в Черніг. — 286 учнів. У 30—60-х рр. 19 ст. на Чернігівщині діяло кілька приватних пансіонів на рівні Г., де навчання тривало 3—4 роки. З чоловічих відомий пансіон Клейпера, що існував у Чернігові на поч. 19 ст. У 40—60-х рр. у Чернігові діяло 4 жін. пансіони (Р. Лашнюкова, М. Фешо, М. Волкова, Рклицької), у Ніжині — 3 (Піотровської, Ф. Жарко — Ж. Божовської і Неметті), у Новгороді-Сіверському — 1. У цих навчальних закладах перевага віддавалася гуманітарним предметам, особливо іноз. мовам, музиці, танцям, співам. Кількість учениць у кожному пансіоні досягала 30 осіб. У 60-х рр. з'явилися жін. уч-ща, що з 1871 відкривали наступні класи і переросли в Г. Курс навчання в них відповідав чол. Г., за винятком вивчення давніх мов. На поч. 20 ст. було 10 таких Г. Засноване 1865 Черніг. жіноче уч-ще 1871 перетворене на Г.; відкрито Новгород-Сіверську (1875), Новозибківську (1883), Глухівську (1894), Стародубську (1902), Сосницьку (1906), Кролевецьку (1907), Конотопську і Клинцівську (1908), Городнянську (1911) гімназії. Містилися вони як у спеціально збудованих приміщеннях, так і в існуючих міських.

Крім державних, відкривалися приватні жіночі Г. У 1916 їх налічувалося 13, у т. ч. П. І. Кушакевич (1884) і А. Г. Крестинської в Ніжині Н. М. Заостровської (1910), Групи батьків (1911) у Чернігові, М. М. Тимченко (1912) у Борзні, О. Г. Журид у Конотопі, Т-ва освіти в Шостці (1914), Н. Г. Горожанкіної в Коропі, М. В. Ніколаєвської в Новозибкові, А. С. Міцкевич в Мглині, М. В. Литвиненко в Почепі, О. К. Звиногродської в Козельці, К. Є. Бендрикової-Ганжі для обох статей (1915—16) в Острі. Діяли також жіночі прогімназії як держ. (Козелецька з 1914, Менська з 1916), так і приватні — Є. Д. Іващенко (з 1912) в Острі, М. П. Жуковської в Ічні і М. Г. Мєрної в Мені (обидві — з 1913).

ГІРСЬК — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Липівка та Хрінівка. Розташований на р. Снові за 33 км від райцентру і за 22 км від залізнич. ст. Городня. 803 ж. (1988). Засн. до 1240, перша писемна згадка — на поч. 16 ст. З кінця 17 — 18 ст. належало старшині Бороздні. В 1866 — 30 дворів, 614 ж., дерев. Миколаївська церква (1840). Відбувався один раз на рік ярмарок.

Чернігівська класична чоловіча гімназія. Фото поч. 20 ст.

З 1897 Г.— містечко; 211 дворів, 1238 ж. Була відкрита земська школа, відбувалося 3 ярмарки на рік.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (27.VIII 1941—23.IX 1943) в селі діяла підпільна патріотична група. У Г.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.), діюча *Миколаївська церква*. Г. стоїть на кордоні РРФСР, України і Білорусії, є місцем проведення традиційних зустрічей, свят, фестивалів мешканців сусідніх населених пунктів з трьох республік. На трьох братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців, встановлено надгробки (1950). У 1987 відкрито меморіал односельцям, загиблим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Г.— городище скіфських часів (5—3 ст. до н. е.), городище часів Київської Русі (9—13 ст.), багатошарове поселення в урочищі «Острів».

«ГЛАВНЕ́ЙШИЕ ДА́ННЫЕ ПОЗЕМЕ́ЛЬНОЙ СТАТИ́СТИКИ ПО ОБСЛЕ́ДОВАНИЮ 1887 ГО́ДА». Видання, що виходило у Петербурзі (залишилося незавершеним). Текст рос. і франц. мовами паралельно. У вип. 48 вміщено матеріали про Черніг. губ. (1895). У них наведені дані про позем. власність по повітах і станових категоріях землеволодіння, розміри володінь. Дані 1887 порівнюються з даними 1877.

ГЛЕБЛЬ — літописне місто, згадане під 1147 і 1159. У 1838 рос. історик М. С. Арцибашев ототожнив його з городищем, розміщеним на пд. околиці с. Красного Колядина Талалаївського р-ну, на високому мисі лівого берега р. Ромна і її притоки р. Красної (урочище Замок). Пд. похила частина мису була відрізана замуленим тепер ровом і валом висотою 5 м. На плато знаходиться вузький в'їзд з боку річки (у давнину, напевне, був захищений вежею). У 19 ст. цей вал розкопувався траншеєю археологом Т. В. Кибальчичем і тепер відомий як Розрита Могила. За ним містилося городище Гуляй-Городок (бл. 0,58 га), з Пн. укріплене двома валами і ровом між ними, від яких тепер залишилося небагато. Через це його майданчик злився з майданчиком городища Замок, розміщеним дещо на північ від першого. Другий майданчик (Замок) на Пн. відділений від основного мису поперечним яром шириною до 30 м і з'єднується з плато вузьким перешийком, по якому проходив в'їзд. Тут же був вал висотою 2,6 м (зберігся невеликий його відтинок у пн.-сх. куті). Схил на 4—6 м нижче рівня майданчика скошений. Городище мало в плані підтрикутну форму (190 × 75—100 м).

Основа мису називалася «Велика красноколядинська фортеця» і була оточена потужним валом, від якого залишилися незначні рештки з зх. боку. Городище мало форму прямокутника (350 × × 250 м, площа бл. 11 га) і було цілком перебудоване в пізньосередньовічний час. Зайняте садибами. Городище (м. Красне) вперше описане в дорожних замітках Павла Алеппського (серед. 17 ст.). У 18 ст. воно описане О. Ф. Шафонським.

До точки зору М. С. Арцибашева про ототожнення красноколядинського городища з Г. пізніше приєдналися історики та археологи М. П. Погодін, Філарет (Гумилевський), П. В. Голубовський, О. М. Лазаревський, А. М. Насонов, О. К. Зайцев, В. П. Коваленко. Дехто з істориків (М. М. Карамзін, К. О. Неволін) пов'язували його з с. Старим Глібовим у пд.-зх. частині Черніг. губ., інші (М. І. Надеждін, М. П. Барсов, Д. І. Багалій) — з с. Твердохлі-

бами Роменського повіту Полтавської губернії.
Городище багато разів розкопувалося археологами. Культурний шар перемішаний майже повністю (потужність 0,7—1,8 м). Він містить кераміку 1 тис. до н. е., 8—10, 11—13, а також 16—18 ст. Городище — одна з визначних пам'яток такого роду в окрузі і в цілому не суперечить характеру літописного Г. Виникло в кін. 11 ст., в 12 — 13 ст. складалося, напевне, з трьох частин: дитинця (Гуляй-Городок), окольного міста (Замок) і посаду (Фортеця).

ГЛИБО́ЧКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Слоту (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

ГЛИ́ННА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 24 км, площа бас. 224 км². Бере початок з оз. Лебединового. Тече тер. Варвинського і Срібнянського р-нів. Поблизу від Г. розміщені с. Брагинці Варвинського р-ну, села Гурбинці і Карпилівка Срібнянського р-ну (при злитті Г. з р. Лисогором).

ГЛИ́ННИЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ГЛИ́НСЬКА. Річка в Черніг. обл Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ГЛИ́НЯНКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Тетиви (бас. Дніпра). Тече територією Городнянського району.

ГЛІ́БОВА ВУ́ЛИЦІ. 1) У Ніжині (кол. Земський провулок, Ніжинська) — від вул. Шевченка до вул. Луначарського. Одна з найдавніших у місті. З 1878 називалася Земським провулком; після Великої Жовтн. соціалістич. революції — вул. Ніжинською, в 1960 перейменована на честь Глібова Леоніда Івановича (1827—93) — укр. поета-байкаря і культур. діяча. Н. в с. Веселому Подолі (тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.). У 1849—55 навчався в *Ніжинському юридичному ліцеї,* тут почав писати реалістичні байки й ліричні вірші, які друкував з 1853 в газ. «*Черниговские губернские ведомости*». Після закінчення ліцею деякий час учителював у м. Чорному Острові, на Поділлі, а з 1858 — у Чернігівській гімназії. Водночас був видавцем і редактором тижневика «Черниговский листок» (1861—63), який закрили за публікацію антиурядових матеріалів. Брав участь в організації *недільних шкіл,* виданні популярної л-ри. У 1863 за зв'язок з членами орг-ції «Земля і воля» був висланий з Чернігова до Ніжина (див. *Бордоноса Ф. будинок*). Добився повернення до Чернігова. З 1867 і до кінця життя завідував земською друкарнею. На громад. і літ. діяльність Л. І. Глібова мали вплив дружні взаємини з революц. демократами І. О. Андрущенком, М. І. Кибальчичем, О. В. Марковичем. Перша збірка віршів опублікована рос. мовою. На поч. 50-х рр. почав писати укр. мовою. Волелюбні мотиви прозвучали в поезіях «У степу», «Над Дніпром» та ін. Л. І. Глібов започаткував жанр віршованого фейлетону. Пробував сили у прозі і драматургії. 1863 у Києві Л. І. Глібов видав першу зб. байок. Друга й третя (1872 і 1882) закріпили за ним славу видатного байкаря. Створив понад 100 оригінальних байок, в яких викривав сваволю експлуататорів. Створені Л. І. Глібовим образи стали узагальненими соціальними типами. Здобув визнання і як дитячий письменник. У його творах органічно поєднані гумор і ліризм. Вірші «Журба» («Стоїть гора високая», написано 1859 під час перебування у Седневі; див. *Глібова Л. І. альтанка*), «Вечір», «Скажіть мені правду, добрі люди», «Летить голуб понад морем» стали популярними піснями і романсами. В Чернігові мешкав на вул. Шосейній (тепер вул. Леніна), на місці його будинку, що не зберігся, встановлено *Глібову Л. І. меморіальний знак.* Помер

і похований у Чернігові (див. *Глібова Л. І. могила*). У Ніжині, Седневі та Чернігові встановлено *Глібову Л. І. меморіальні дошки*. На Г. в. в Ніжині збереглося чимало архіт. пам'яток поч. 19 ст.: двоповерховий буд. № 1 (перший поверх цегляний, другий — дерев'яний), наличники, галереї і вежа над входом якого оздоблені оригінальною різьбою; одноповерховий дерев'яний будинок № 4 з різьбленими наличниками і дерев'яним мереживом по фризу; двоповерховий цегляний будинок № 10 (кін. 18 — поч. 19 ст.) з металевими віконницями і своєрідним оздобленням кімнат першого поверху.

2) У Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. Нової Подусівки). Прокладена в 60-і рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками. Іменем Л. І. Глібова був названий провулок в Чернігові (тепер вул. Гребінки).

ГЛІ́БОВА Г. М. САДИ́БА у Чернігові. Збудована поміщиком Г. М. Глібовим у кін. 19 ст. на сх. околиці міста понад р. Кордиківкою. Складається з кількох мурованих і дерев'яних споруд. Гол. будинок мурований, двоповерховий на підвалі. Має складний, асиметричний план, якому відповідає пластичний фасад з використанням форм готичної архітектури. Перед ним — підковоподібна площа. Поруч збереглися будинок садівника, каретник, льодовня. У 1961 Г. с. реконструйована для Укр. н.-д. інституту с.-г. мікробіології. Розташована на вул. Шевченка № 97. Іл.— табл. X.

Садиба Г. М. Глібова у Чернігові.

ГЛІ́БОВА Л. І. АЛЬТА́НКА у смт Седневі Черніг. р-ну. Споруджена в 1-й пол. 19 ст. в стилі класицизму. Восьмиколонна ротонда, знаходиться на схилі високого пагорбу над р. Сновом у парку *Лизогубів садиби*. Гостюючи 1859 у Лизогубів, укр. поет-байкар Л. І. Глібов любив відпочивати в цій альтанці. Тут він написав ліричний вірш «Журба», який згодом став популярною піснею («Стоїть гора висока»). На альтанці встановлено меморіальну дошку. Див. ст. *Глібова вулиці* та ін. ст. циклу. Іл.— табл. XVI.

ГЛІ́БОВА Л. І. МОГИ́ЛА у Чернігові. Знаходиться на *Болдиних горах* на тер. *Троїцько-Іллінського монастиря*. Перший надгробок на могилі встановлено 1899 у вигляді біломармурового обеліска, завершеного хрестом з портретом поета. На протилежному боці обеліска викарбувано вірші В. І. Самійленка. У 1939 цей надгробок було замінено новим, що являє собою бюст Л. І. Глібова, встановлений на прямокутному постаменті з сірого граніту. Іл. — табл. VII.

ГЛІ́БОВУ Л. І. МЕМОРІА́ЛЬНИЙ ЗНАК у Чернігові. Встановлений на місці будинку, де 1867—93 жив укр. поет-байкар Л. І. Глібов (див. *Глібова вулиці*). Будинок був одноповерховий, тривіконний, дерев'яний на високому цегляному цоколі. Розміщувався на вул. Шосейній (тепер вул. Леніна). Будинок зруйновано під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Мемор. знак — брила з червоного граніту, в центрі якої закріпле-

на плита з чорного лабрадориту — стилізована книга з меморіальним надписом.

ГЛІ́БОВУ Л. І. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У Ніжині. Встановлена на фасаді гол. корпусу Ніжин. пед. ін-ту імені М. В. Гоголя (вул. Кропив'янського № 2), де 1849—55 в *Ніжинському юридичному ліцеї* навчався укр. поет-байкар Л. І. Глібов. Дошка — мармур; відкрита 1960. 2) У Седневі. Встановлена на *Глібова Л. І. альтанці* в пам'ять про перебування тут укр. байкаря у 1859. Дошка — мармур, відкрито 1960. 3) У Чернігові. Встановлена на фасаді кол. Чернігівської класичної чоловічої гімназії (вул. Горького № 4), де у 1858—63 працював Л. І. Глібов. Дошка — мармур, відкрито в 70-х рр. 20 ст.

ГЛІ́БОВЩИНА — місцевість у Чернігові. Див. *Станіславського вулиця*.

ГЛІ́НКИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Б. Хмельницького до вул. Гагаріна. Названа 1960 на честь Глінки Михайла Івановича (1804—57) — рос. композитора, основоположника рос. класичної муз. школи. Не раз бував на Україні. Зокрема в Чернігові та на Чернігівщині — у Глухові, Ічні, Ніжині, с. Григорівці (тепер Бахмацького р-ну), Монастирищах, Качанівці (тепер Ічнянського р-ну). Перебуваючи в травні 1838 в Качанівці в мецената Г. С. Тарновського, працював над оперою «Руслан і Людмила», окремі уривки з якої тут же вперше були виконані оркестром селян-кріпаків. З цього приводу М. І. Глінка писав, що підготовлені до «Руслана» «Персидський хор» («Лягає в полі морок ночі») та «Марш Чорномора» написав і перший раз слухав у Качанівці, вони були добре виконані. Тут М. І. Глінка познайомився з укр. поетом-романтиком В. М. Забілою. Поклав на музику його вірші «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейку». Ці твори набули широкої популярності (див. *Глінки М. І. альтанка*). Вулиця прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

ГЛІ́НКИ М. І. АЛЬТА́НКА. Розташована на тер. *Качанівського парку*. Споруджена в 30-і рр. 19 ст. у формах романтизму. Названа на честь рос. композитора М. І. Глінки (див. *Глінки вулиця*), який бував у Качанівці і любив працювати в цьому місці. Перебудовувалася в кін. 19 ст. Споруда восьмикутна у плані, перекрита куполом, що завершується фігурним шпилем. Під альтанкою розташоване підвальне приміщення з декор. нішами. Вікна та двері мають стрільчасту форму. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 альтанку було зруйновано, відбудовано 1947. Тоді ж фасади прикрашено медальйонами, розписаними на сюжети опери «Руслан і Людмила». Іл.— табл. XXVI.

ГЛУ́ХІВ — місто обл. підпорядкування, районний центр Сумської обл. на р. Есмані, залізнич. станція. Міськ. Раді нар. депутатів підпорядковане с. Сліпород. До 1939 — в складі Чернігівщини. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1152 як місто *Чернігівського князівства.* В 1239 після зруйнування Чернігова татарами в Г. була перенесена резиденція черніг. єпископа. В 13 — 14 ст. — центр удільного *Глухівського князівства,* залежного від Золотої Орди. В серед. 14 ст. захоплений литовськими феодалами. З 1503 разом з Чернігово-Сіверською землею увійшов до складу Російської держави. За Деулінським перемир'ям 1618 підпав під владу Польщі. Населення Г. брало активну участь у визвольній війні 1648—54. З 1654 Г.— центр одной-

менної сотні Ніжинського полку. Місто мало *магдебурзьке право,* ремісничі *цехи*. В ході *Глухова облоги 1664* укр. козаки і рос. стрільці завдали поразки військам польського короля Яна II Казимира. В 1658 в Г. сталося повстання міської бідноти; було підписано *Глухівські статті 1669*. У 1708 Петро І керував з Г. бойовими операціями проти шведів. З 1708 Г. став резиденцією гетьманів Лівобережної України і містом, де знаходилися всі установи гетьманської адміністрації, 1-ї і 2-ї *Малоросійських колегій*. У 1748 пожежа знищила майже всі будівлі Г. Відбудовувався 1752—80 за проектами арх. А. В. Квасова. Серед споруд: садиба (палац і парковий ансамбль) гетьмана К. Г. Розумовського (1751—57), президента 2-ї Малоросійської колегії графа П. О. Румянцева (1767—68), будівля Малоросійської колегії. У відбудові брали участь арх. І. Мергасов і арх. М. К. Мосципанов.

У 18 ст. в Г. розвинулось ливарництво — виготовлення гармат, дзвонів тощо. У 1782 Г. став центром повіту Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 — Малоросійської, з 1802 — Чернігівської губ. У 18 ст. в Г. існували лікарня, аптека, кілька козацьких шкіл, французький пансіон, народне училище (1790), реорганізоване 1807 у повітове. У 1730 відкрилася *Глухівська співацька школа* (діяла майже 30 років). У серед. 18 ст. існував Глухів. кріпацький театр гетьмана К. Г. Розумовського, в 1781 відкрито *Глухівську книжкову лавку,* 1790 — б-ку. 1693 збудовано Миколаївську, 1765 — Спасо-Преображенську, 1767 — Вознесенську церкви, 1744—Тріумфальну браму, 1885—86 — Анастасіївську церкву та ін. У 1839 відкрито парафіяльну школу. На 1897 в місті налічувалося 1886 дворів і 15 045 ж., 14 мурованих і 3 дерев. церкви, 273 муровані і 1912 дерев. будинків (в 1825 відповідно 5 і 797 будинків).

У 19 ст. виникають підприємства по переробці с.-г. сировини, ливарний, шкіряний, цукрові і спиртові з-ди, лісопильні. У 1895 до Г. прокладено залізницю. У 1879 в Г. відкрито другу лікарню, аптеку, діяли чоловіча (1889), жіноча (1894) гімназії, 8 початкових шкіл, 3 міських і ремісниче (1890) училища, школа садових робітників, дитячий притулок (утв. на кошти підприємця Терещенка; виховувалось 64 хлопці і 25 дівчат). У 1874 відкрито Глухівський вчительський інститут. У 1905 виникає *Глухівська організація РСДРП,* відбулося селян Глухівського пов. повстання 1905. 9 березня 1917 створена Рада робітничих і солдатських депутатів, яка в вересні 1917 стала на більшовицьку платформу. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1919 для боротьби з денікінцями створено Глухів. партизанський загін.

У 1922 в Г. діяли ряд невеликих підприємств, електростанція, друкарня. Населення Г. прийняло 421 дитину з голодуючого Поволжя. 1920 у Г. організовано радгоспи «Павлівка» та «Іванівка», три комнезами (1923).

З 1923 Г. — районний центр Новгород-Сіверського округу, а з 1925 — центр Глухівського округу. Стали до ладу млино-олійницький комбінат (1927), перший на Україні коноплепереробний завод (1931) та ін. У 1940 налічувалося 31 підприємство. В 1933 було 4 колгоспи, МТС. В 1931 в Г. створено Всесоюзний н.-д. ін-т коноплі. В 1939 Г. в складі р-ну увійшов до Сумської обл.

Уродженцями Г. є видатні укр. і рос. композитори Д. С. Бортнянський (1751—1825), М. С. Березовський (1745—77), художник і педагог, академік, директор петербурзької АМ А. П. Лосенко (1737—73), письменник і етнограф І. Г. Кульжинський (1803—84),

дипломат А. К. Розумовський (1752—1836), ботанік і фармаколог Г. Ф. Соболевський (1741—1807), художник М. І. Мурашко (1844—1909), композитор Ю. О. Шапорін (1887—1966).

У Г. жили і працювали в різні часи — просвітитель-демократ, філософ Я. П. Козельський (1770—78) як член 2-ї Малоросійської колегії, письменник, статист Ф. В. Туманський, письменники О. К. Лобисевич, С. Дивович, М. Ханенко, Я. Маркович (18 ст.), сербський фольклорист В. С. Караджич. Неодноразово бував Т. Шевченко, який написав повість «Капитанша» (про перебування 1845 в Г.). В Г. приїздили укр. письменниця Марко Вовчок, рос. художник В. А. Тропінін, композитор М. І. Глінка. У Вчительському ін-ті навчалися до революції письменники С. М. Сергєєв-Ценський, С. В. Васильченко, Янка Журба (білорус), О. П. Довженко.

ГЛУ́ХІВСЬКА КНИЖКО́ВА ЛА́ВКА. Відкрита 1781. В ній продавали книги, видані Російською АН, Моск. ун-том і рос. письменником і видавцем М. І. Новиковим. Це була єдина на всю Лівобережну Україну книгарня в ті часи. Існувала до 1783.

ГЛУ́ХІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Виникла 1905. Члени орг-ції розповсюджували антиурядові листівки, розпропагували 24-й піхотний полк, що стояв у Глухові, розгорнули агітацію в селах повіту, встановили зв'язок з робітниками Шостки, Конотопа й ін., з черніг. і гомельськими соціал-демократами. Підтримали страйк залізничників Глухова в жовтні 1905. За ініціативою майбутнього укр. письменника, студента Глухів. вчительського ін-ту С. В. Васильченка оголосили страйк і студенти цього закладу. 18 жовтня в Глухові проходили демонстрації, відбулися сутички з поліцією. Внаслідок арештів організація припинила існування.

ГЛУ́ХІВСЬКА СПІВА́ЦЬКА ШКО́ЛА (Глухівська школа півчих) — перший на Україні та в Росії спец. музичний навчальний заклад. Заснована 1730, проіснувала бл. 40 років. У багатьох джерелах час роботи школи відлічується від 1738, що обумовлено царським указом про її організацію від ц. р. Але є відомості про випуск вихованців 1732. Створена з метою цілеспрямованої підготовки професіоналів-музикантів (у т. ч. півчих) для Придворної співацької капели у Петербурзі, яка на той час формувалася майже виключно з українців. Її відкриттю передував царський указ від 1729 про необхідність створення такого закладу на Україні; саме в Глухові його було засновано з ініціативи гетьмана України Д. П. Апостола. Згідно з указом від 1738 до Г. с. ш. передбачалося набрати 20 учнів «з хорошими голосами» для навчання їх «київського, також і партесного співу», нотній грамоті, грі на скрипці, цимбалах і бандурі та щороку направляти до Петербурга по 10 чол. Проте, є згадка, що вже того ж року до Москви виїхало 11 з 19 учнів. Штат викладачів мав складатися з регента, досвідченого у «співі четвероргласному і партесному», і двох муз. педагогів з числа українців та іноземців; указом також було передбачене спорудження для школи спец. будинку. Фактично 1738 було набрано 33 чол., в т. ч. 29 для навчання співу, 4 — грі на муз. інструментах. До школи брали як малолітніх, так і дорослих учнів. Термін навчання (залежно від попередньої підготовки та здібностей вихованців) складав один-два роки. В обов'язки учнів, поряд з вивченням згаданих предметів, входили: спів у шкільному чотириголосному хорі, а також хорі Миколаївської церкви, відвідування опер,

балетів і драм. вистав, хорових та симф. концертів, що відбувалися при гетьман. резиденції. Високопрофес. рівень навчання дозволяв більшості випускників вступати до Придворної спів. капели. Серед викладачів Г. с. ш. відомий регент Ф. Яворівський, серед випускників — півчі А. Васильєв, Г. Данилов, Ю. Кричевський, П. Русанович та ін. Випускники 1732 Брилевський і Новицький служили в рос. дипломат. місії у Потсдамі. Відомості про навчання у школі Г. С. Сковороди та укр. композиторів М. С. Березовського і Д. С. Бортнянського, подані у багатьох джерелах, не мають достатніх документальних підтверджень. Щодо подальшої долі Г. с. ш. (з кін. 60-х — поч. 70-х рр., остання відома згадка про неї відноситься до 1758), то є припущення, що її переведено до Петербурга, де школа продовжувала діяти безпосередньо при Придворній спів. капелі. Г. с. ш. зробила чималий вплив на становлення профес. навчання на Україні та в Росії. За її типом у 18 ст. було створено придворну спів. школу у Петербурзі (1740), а згодом і «Школу черкаської музики» при Воронезькій духовній семінарії.

ГЛУ́ХІВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство в 13—14 ст. У 50-х рр. 14 ст. тер. Г. к. підпала під владу Литви.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ О́КРУГ — адм.-тер. одиниця. Ств. 1923 як Новгород-Сіверський округ. Поділявся на 11 р-нів: Глухівський, Есманський, Клишківський, Костобобрівський, Плисківський, Понорницький, Риківський, Середино-Будський, Тулигулівський, Шосткинський і Ямпільський. 3.VI 1925 розформовано Клишківський р-н; до складу Новгород-Сіверського округу включено Охраміївський і Холминський р-ни розформованого Сновського округу, які 19. VIII 1925 увійшли до складу Конотопського округу. Тоді ж окружний центр з Новгорода-Сіверського перенесено до м. Глухова з перейменуванням округу на Глухівський. 13.VII 1930 Г. о. ліквідований і його тер. включено до Конотопського округу.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Засн. 1874 як учительський ін-т. У 1925 перетворений на пед. технікум. З 1930 — Ін-т соц. виховання, з 1937 — учительський, а з 1954 — пед. ін-т. У 1976 ін-ту присвоєно ім'я С. М. Сергєєва-Ценського. Діють два відділення: денне і заочне. Вихованцями Г. п. і. є російський рад. письменник С. М. Сергєєв-Ценський, укр. рад. письменник С. В. Васильченко, укр. рад. письменник і режисер О. П. Довженко та ін. Розташований на вул. Радянській, № 50.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним (черніг. полковник, обраний гетьманом на старшинській раді 1668 в Новгороді-Сіверському), укладені в м. Глухові, про політ. і правове становище Лівобережної України в складі Рос. д-ви. Г. с. складалися з 27 пунктів. Підтверджуючи Березневі статті 1654, вони доповнили їх новими пунктами. Зокрема, за Г. с. гетьманському урядові заборонялися безпосередні дипломатичні зв'язки з іноzem. д-вами, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.) для придушення нар. повстань, клопотатися перед царським урядом про надання укр. козац. старшині дворянських звань. Гетьманський уряд зобов'язувався встановити 30-тисячний козац. реєстр, обмежити перехід селян у козацтво, повернути в Росію всіх кріпаків-втікачів, які оселилися на Україні. Царський уряд погодився на поступку — зменшити на Україні кількість рос. воєвод (залишити їх тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й

Чернігові) та обмежити функції воєвод лише військ. справами. Г. с. дещо послаблювали централізаторську політику царизму на Україні і сприяли зближенню класових інтересів укр. козац. старшини та рос. дворянства.

ГЛУ́ХІВСЬКО - ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Розташований поблизу с. Будищі Глухівського р-ну Сумської обл., за 24 км від м. Глухова, на правому високому березі р. Києвень,— пам'ятка архітектури укр. бароко. Час заснування невідомий (за деякими даними — 1230). У 1695 на замовлення Данила Туптала [Димитрій Ростовський (1651—1709), навч. 1662—65 у Києво-Могилянській колегії, був, зокрема, ігуменом у монастирях Батурина, Глухова, Новгорода-Сіверського, Чернігова, автор 4-томного збірника «Четьї-Мінеї» («Книга житій святих», друкарня Києво-Печерської лаври — 1689, 1695, 1700, 1705)] «записной государев мастер каменного дела Матвей Єфимов» розпочав будівництво мурованого Петропавлівського собору (освячено у 1697). На поч. 18 ст. споруджено трапезну з теплою церквою Успіння Богородиці (на кошти полковника М. Миклашевського), у 1712 — надбрамну Михайлівську церкву, 1795 — два корпуси братських келій та огорожу. Ансамбль відзначається компактністю і органічним поєднанням з ландшафтом. У центрі невеликого двору — Петропавлівський собор (не зберігся). Був тридільним: бабинець — чотиригранний, центр. компартимент — восьмигранний, вівтар — шестигранний. Кожна просторова дільниця завершувалася двозаломним верхом. Великі вікна розташовувалися у два яруси. Вис. собору до бань була 7,5 сажень (бл.— 13 м), вис. бань — 2 сажені.

На північ від Петропавлівського собору — трапезна — безбанна споруда з апсидою, масивними контрфорсами і арочним проходом з сх. боку. У 19 ст. до неї прибудовано корпус з декоративною банею над чотирисхилим дахом. Пн. сторону монастирського двору замикає надбрамна Михайлівська церква. Первісно — тридільна, триверха, двох'ярусна, з арочним проїздом посередині. Бабинець і центр — квадратні, вівтар — шестикутний. У кін. 18 — на поч. 19 ст. верх над бабинцем розібрали, прибудували до нього з Зх. двох'ярусну дзвіницю (дзвін на 360 пудів). Споруда має вишуканий декор. У пд.-зх. частині монастирського двору — Г-подібний у плані одноповерховий корпус келій. З Зх.— двоповерховий корпус келій у стилі класицизму. Глухівсько-Петропавлівський монастир — один з найдовершеніших архіт. ансамблів доби розквіту українського бароко.

У 1769—72 архімандритом монастиря був Давид Нащинський — проф. Київ. академії, вчений, який познайомив Європу з творами Феофана Прокоповича. За 3 км від Г.-П. м. знаходиться скит, в якому жив Димитрій Ростовський, там же він працював над «Книгою житія святих». За переказом, до скиту вела посаджена ним липова алея.

ГЛУ́ХОВА ОБЛО́ГА 1664. В листопаді 1663 на Лівобережну Україну вдерлися польс. війська на чолі з королем Яном II Казимиром. В січні 1664 вони взяли в облогу Глухів. Його населення разом з Чернігівським, Стародубським і Ніжинським козачими полками на чолі з генеральним суддею П. Животовським героїчно захищало місто. За 5 тижнів облоги було відбито 12 штурмів. Разом з рос. стрільцями (очолював воєвода Г. Ромодановський), що підійшли на допомогу в лютому, укр. козаки завдали польським військам поразки.

ГЛУШЕ́ЦЬ — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Озеро. Розташоване в Чернігові. Перебуває у віданні Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. П. Постишева. Площа 40 га.

ГЛУШИ́ЦЯ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташована біля с. Бириного Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. Горького. Площа 100 га.

ГЛУ́ШКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ГМИР — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташований в Черніг. р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 136 га.

ГМИРЯ́НКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на березі р. Городні, за 4 км від райцентру та залізнич. ст. Ічня. 1200 ж. (1988). Засн. на поч. 18 ст. У 1681—3321 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— центр. садиба колгоспу «Червоний партизан» (спеціалізація — зернові і тех. культури, свинокомплекс), відділення зв'язку, 8-річна школа, АТС, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок. Діють Будинок культури на 250 місць, б-ка (16 тис. одиниць зб.). Споруджено меморіал в пам'ять про односельців, які полягли (300 чол.) за незалежність Батьківщини (1968, реконструкція 1975). У Г.— братська могила рад. активістів, рад. воїнів і партизанів, загиблих 1943 при визволенні села (надгробок, 1958). На тер. Г. є кургани 2—1 тис. до н. е.

ГНИЛИ́Й ЯР — гідролог. заказник (з 1979). Ділянка заплави. Розташований біля с. Городні Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. В Куйбишева. Площа 140 га.

ГНИЛИ́ЦЯ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото у заплаві р. Десни. Розташована в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 11 га.

ГНИЛИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну. Бере початок біля с. Черняхівка.

ГНИЛИ́ЦЯ — кол. (до 1961) назва села *Знам'янки* Прилуцького р-ну.

ГНИЛИ́ЩЕ — гідролог. заказник (з 1984). Озеро з прилягаючою територією. Розташоване біля сіл Сидорівки та Ховмів Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Нова сім'я». Площа 490 га.

ГНІ́ДАША ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 3-й провулок Суворова; Новозаводський р-н) — від вул. Промислової у бік вул. Суворова. Названа на честь учасника Великої Вітчизн. війни, Героя Рад. Союзу (1945), партизана Гнідаша Кузьми Савелійовича (1914—44). Уродженець с. Салогубівки (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Після закінчення 1935 автотракторної школи в Прилуках (див. *Гнідашу К. С. меморіальна дошка*) працював трактористом у Талалаївській МТС, з 1936 — в лавах Червоної Армії. Під час війни став танкістом, потім очолив *Гнідаша К. С. розвідувально-диверсійну групу* в тилу ворога, що діяла зокрема на тер. Чернігівщини. Загинув 19.VI 1944 в Білорусії. Вул. прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

ГНІ́ДАША К. С. РОЗВІ́ДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІ́ЙНА ГРУ́ПА. Діяла в травні 1942 — вересні 1943 на тер. Київ. і Черніг. обл., зокрема, в Остер., Ніжин., Черніг. та ін. р-нах. Очолював К. С. Гнідаш (див. *Гнідаша вулиця* в Чернігові). Збирала розвід. дані про оборонні споруди, системи оборони ворога на Десні й Дніпрі та повідомляла про них рад. командування. Допомогла остер. підпіллю та партизан. загонам, що діяли в міжріччі Десни і Дніпра, встановити радіозв'язок з Великою землею, навчити народних месників методам розвідки і диверсій. К. С. Гнідаш допоміг доставити у Чернігів нелегальну радіостанцію. За рахунок місцевого населення група виросла у загін (бл. 3 тис. чол.). Він зни-

щив понад 1 тис. фашист. солдатів та офіцерів, базу матер.-тех. постачання в Острі, підірвав 21 ешелон і 30 автомашин, потопив на Дніпрі і Десні 10 пароплавів і 14 барж. На честь підрозділу встановлено *Гнідаша К. С. розвідувально-диверсійній групі пам'ятний знак.*

ГНІДАША К. С. РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНІЙ ГРУПІ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлений у лісі, поблизу смт Десна, Козелецького р-ну на місці базування *Гнідаша К. С. розвідувально-диверсійної групи.* Пам'ятний знак у вигляді стели (висота — 1,95 м). Відкрито 1983.

ГНІДАШУ К. С. МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА в Прилуках. Встановлена на фасаді Прилуцького СПТУ-34 (вул. Леніна № 337), де в 1930-х знаходилась автотракторна школа, в якій у 1934—35 навчався К. С. Гнідаш (див. *Гнідаша вулиця* в Чернігові). Дошка — білий мармур (40 × 60 см), відкрито 1984.

ГНІДИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія заплави р. Варвинці. Розташований біля смт Варви та с. Гнідинців Варвинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Україна» та «Червона Зірка». Площа 40 га.

ГНІДИНЦІ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Рудці, за 7 км від районного центру і за 43 км від залізнич. ст. Прилуки. 1115 ж. (1988). Вперше згадуються в 2-й пол. 17 ст. У 1905 відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— центр. садиба колгоспу «Червона зірка», який в січні 1975 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», 2 нафтопромисли, з-д по стабілізації нафти та виробн. зріджених газів, *Гнідинцівський газопереробний завод*, відділення зв'язку. Серед. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, 2 бібліотеки (15 тис. одиниць зб.). Братська могила рад. воїнів, що полягли під час бою в 1941 за село. У 1969 в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (186 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, встановлено обеліск Слави. На околицях Г. 3 кургани 2—1 тис. до н. е.

ГНІДИНЦІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ — родовище нафти і газу в пд. частині Чернігівської обл. Виявлено три поверхи нафтогазоносності. Перший (верхній) поверх пов'язаний з нижньопермськими і верхньокам'яновуг. відкладами і містить 5 нафт. горизонтів, що залягають на глиб. 1720—1900 м. Нафта малосірчиста (0,25—0,5 % сірки), малосмолиста (4—7 % смол), вихід бензинової фракції до 40—45%, густ.— 800—840 кг/м³. Розчинений газ складається гол. чин. з пропану, бутану й етану. Другий поверх становлять верхньовізейські відклади. Поклади газоконденсатні. Газ метановий (до 79—95 % метану). В складі конденсату до 65—70 % бензинових фракцій, густ. його від 750 до 780 кг/м³. Третій поверх пов'язаний з турнейсько-візейськими відкладами, представлений 2 нафтогазоконденсатними горизонтами. Родовище відкрито 1959. Видобувати нафту почали 1965, газ — 1968. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ.

ГНІДИНЦІВСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтової промисловості. Осн. виробнича частина з-ду розміщена поблизу с. Гнідинців Варвинського р-ну. Введено в експлуатацію 1974. Продукція: зріджений газ для комунально-побутового споживання, стабільний газовий бензин, газ для комунально-побутового споживання. Осн. технологічні процеси автоматизовано.

ГНІЗДИ́ЩЕ — село Городнян. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Горошківка і Стовпівка. Розташоване на р. Смячці, за 8 км від районного центру та за 10 км від залізнич. ст. Городня. 122 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 17 ст. У 1866 налічувалося 9 дворів, 67 жителів, в 1897—33 двори, 227 жителів. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Г.— відділення радгоспу «Росія», відділення зв'язку, Будинок культури на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1966 встановлено надгробок на братській могилі 5-ти мешканців села, закатованих гітлерівцями 1941. На тер. Г. виявлено городище скіфського часу (1 тис. до н. е.).

ГО́ГОЛЮ М. В. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ у Ніжині. 1) Встановлена на честь рос. письменника, основоположника критичного реалізму в рос. л-рі Гоголя Миколи Васильовича (1809—52). Н. в с. Великі Сорочинці (тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.). У 1821—28 навчався в *Ніжинській гімназії вищих наук*. Літ. славу Гоголю принесли цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831—32), збірки «Миргород», «Арабески» (обидві — 1835), повісті «Ніс» (1836), «Шинель» (1842), комедія «Ревізор» (поставлена 1836) та ін. Вершина творчості Гоголя — поема-роман «Мертві душі» (1842), в якій дано узагальнюючу картину царської Росії, викривається кріпосницька дійсність. Помер Гоголь і похований у Москві. В пам'ять про письменника встановлено *Гоголю М. В. пам'ятники* у м. Ніжині, його іменем названо *Ніжинський педагогічний інститут,* при ньому—*Гоголя М. В. музей* (народний літературний), вулиці в Ніжині і Чернігові та ін. Дошка — мармур, відкрита 1909 (спочатку була встановлена на фасадній стіні 3-го поверху; у 1939 перенесена і встановлена над центральним входом до гол. корпусу Ніжинського педагогічного інституту). 2) Встановлена до 100-річчя від дня смерті М. В. Гоголя на фасаді кол. будинку *Макарова М. Я. садиби* (вул. Леніна № 11), в якому, за переказами, письменник читав ніжинцям свої твори. Дошка — мармур, відкрита 1952.

Пам'ятник М. В. Гоголю у Ніжині в день його відкриття. Фото 1881.

ГО́ГОЛЮ М. В. ПА́М'ЯТНИКИ у м. Ніжині. 1) Міститься у *Гоголя сквері* на головній алеї. Це перший за часом пам'ятник письменнику в Росії. Споруджено на громадські кошти. У 1880 було створено спеціальний комітет для збирання коштів на пам'ятник, до якого, крім місцевих діячів, увійшли історик М. І. Костомаров, письменники М. В. Гербель, Л. І. Глібов, Д. В. Григорович, О. М. Островський, І. С. Тургенєв. У збиранні коштів активну участь взяли студенти Ніжин. історико-філолог. ін-ту, художники-передвижники на чолі з М. М. Ге, які організували виставку картин і виручку від їх продажу передали у фонд спорудження пам'ятника. Всього було зібрано 8905 крб. Пам'ятник — бронзовий бюст Гоголя (вис. 0,9 м) на гранітному постаменті (вис. 2,7 м). По периметру його огороджено провислими масивними ланцюгами, підвішеними до чавунних тумб. Обабіч — два литих чавунних стовпи, що підтримують по

п'ять хрестоподібно розміщених ліхтарів. Постамент увінчаний профільованим карнизом.
На лицьовому і тильному боках вмонтовані мідні дошки з текстами, виконаними старослов'янським шрифтом: «...определено мнѣ чудной властью... озирать жизнь сквозь видный миру смехъ и незримыя невидимыя ему слезы!». «Родился въ Малороссии 19 марта 1809 года. Воспитывался въ гимназіи высших наукъ князя Безбородько с 1821 по 1828 год. Умер в Москве 21 февраля 1852 года. Погребенъ въ Московськомъ Даниловомъ монастыріе». Автор проекту — уродженець Чернігівщини, академік петерб. АМ (1869), скульптор П. П. Забіла (Забелло, 1830—1917). Все чавунне і бронзове литво виконане під його безпосереднім керівництвом у петербурзькій ливарній майстерні Ботта і Шопена. Відкрито 4.IX 1881. Іл.— табл. XX.
2) На тер. Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (вул. Кропив'янського № 2), в парку біля будинку кол. гімназії вищих наук, в якій 1821—28 навчався письменник. Бетонний бюст (вис. 0,6 м) встановлений на постаменті з чорного полірованого граніту (вис. 1,8 м), на лицевій стороні якого мармурова дошка з написом: «Еще пройдет десяток лет и вы увидите, что Европа приедет к нам не за покупкой пеньки и сала, но за покупкой мудрости, которой не продают больше на европейских рынках (Н. В. Гоголь)». Відкрито в 1945. 3) На тер. Ніжин. пед. ін-ту з пд. боку кол. будинку гімназії вищих наук. Гранітний бюст (вис. 1,25 м), встановлений на бетонному постаменті (вис. 2,15 м), що спирається на плоский ступінчастий стилобат. В основу створення образу покладені відомі портрети письменника останніх років життя. Автор — скульп. М. Г. Гриншпун. Відкрито 1975.

ГО́ГОЛЯ ВУ́ЛИЦІ. 1) У Ніжині (кол. Московська) — від пл. Леніна до вул. Червоних Партизанів. Названа 1881 на честь М. В. Гоголя (див. *Гоголю М. В. пам'ятники*). У 17—18 ст. вулиця починалася від Київ. брами (частина кол. Московсько-Київськ. тракту). З 18 ст. називалася Московською. У 19 — на поч. 20 ст. на розі сучас. Г. в. і вул. Шевченка стояв двоповерховий готель *Благовіщенського монастиря*, 1-й поверх якого частково займали магазини і фотографія. У 1923—32 тут містився Ніжин. окрвиконком, з 1932 —райвиконком. Поруч розміщувалася міська б-ка. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 обидва будинки були зруйновані. На їх мітці в 50-і рр. зведено житловий буд. № 2. У буд. № 4 — кол. Купецького зібрання (споруджено 1899) 1917 містився перший ревком, з 1939 — б-ка пед. ін-ту. Поруч — пам'ятка архітектури — *Іоанна Богослова церква* (1752). За нею в 19 — на поч. 20 ст. стояв двоповерховий будинок Дворянського зібрання, який відвідав Т. Г. Шевченко під час перебування в Ніжині 1846. У залі Дворянського зібрання виступали аматори сцени і театральні трупи, зокрема трупа М. Л. Кропивницького, в т. ч. М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський, І. К. Карпенко-Карий

Вулиця Гоголя у Ніжині. Фото поч. 20 ст.

та ін. До і після Великої Вітчизн. війни 1-й поверх займали магазини та їдальня, 2-й — клуб піонерів. Поруч містилася друкарня В. М. Меленевського, згодом відома під назвою «Друкар». У 1906 — 18 тут друкувалися «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» та ін. видання, у рад. час — газети. Під час Великої Вітчизн. війни буд-к зруйновано. У двоповерховому будинку Самохіної (№ 7а) в 1907—12 розміщувалася приватна жіноча гімназія Г. Ф. Крестинської, у 1912—15 — 2-а міська чоловіча гімназія, в 30-і рр. — Будинок учителя. У новому буд. (№ 6) — Ніжин. міськком партії та міськком ЛКСМУ. В буд. № 8 в січні 1919 розміщувався штаб *Таращанського полку* (див. *Штабу Таращанського полку меморіальна дошка*). На будинку № 15 (с. ш. № 7; кол. жіноча гімназія П. І. Кушакевич) — *Гетьману І. І. меморіальна дошка*. Біля буд. № 6 встановлено вітчизняному мореплавцю *Лисянському Ю. Ф. пам'ятник,* а в кінці вулиці — льотчиці *Губиної Л. М. погруддя*. На Г. в. — будівлі колишнього Благовіщенського монастиря. Іл.— табл. XXI.

2) У Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Леніна на Схід. Спочатку називалася Гоголівською, згодом — Г. в. У кінці грудня 1828, їдучи до Петербурга, М. В. Гоголь зупинявся у Чернігові в готелі «*Царград*», про що на поч. 1829 він писав у листі до матері. Вулиця була прокладена на поч. 20 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Г. в. містилося міське училище, після революції в тому ж будинку — школа № 6, тепер — обласний Ін-т підвищення кваліфікації вчителів. Забудована в основному індивідуальними житл. будинками.

ГО́ГОЛЯ М. В. МУЗЕ́Й народний літературний при Ніжинському педагогічному ін-ті. Відкритий 14.IX 1909 як гоголівська кімната-музей, створена на базі рукописів, придбаних у родичів письменника і в 1845 переданих ліцею його почесним попечителем Г. О. Кушельовим-Безбородьком, а також матеріалів гоголівської виставки, створеної під керівництвом професорів Історико-філологічного інституту М. Н. Сперанського і П. О. Заболоцького до 50-річчя від дня смерті письменника (1902). Тут було зосереджено оригінали рукописів творів М. В. Гоголя «Мертвые души», «Тарас Бульба», «Портрет», «Тяжба», «Лакейская», «Игроки», «Театральный разъезд», листи Гоголя до М. О. Максимовича, М. Я. Прокоповича тощо, архівні документи часів навчання Гоголя в Ніжині, підручники з б-ки Ніжинської гімназії вищих наук, що були у вжитку за часів навчання Гоголя; видання творів Гоголя, переклади творів Гоголя на іноземні мови, монографії про Гоголя рос. та іноземними мовами; музично-вокальні твори за мотивами творів Гоголя; портрети М. В. Гоголя, його вчителів, товаришів по навчанню, друзів та ін.; ілюстрації до творів Гоголя; ювілейні гоголівські номери газет і журналів. У 1927, після передачі значної частини матеріалів до новоствореного Ніжинського окружного музею, кімната-музей була перетворена на Гоголівський кабінет, який діяв до поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45.

У 1934 за розпорядженням Народного комісаріату освіти УРСР рукописи М. В. Гоголя передано до Бібліотеки ВУАН (тепер ЦНБ АН УРСР), де вони й нині зберігаються, а нумізматичну колекцію (441 монету) — до Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Експонати гоголівської виставки було відправлено до Москви на Всеросійську гоголівську виставку. Після визволення міста силами викладачів кафедри рос. і зарубіжної літератури (В. Марченко, А. Гулак, Ю. Савченко, В. Ковтун, Г. Васильківський) було відновлено експозицію Гоголівського кабінету, який став називатися музеєм М. В. Гоголя. 1964 створено нову експозицію (художник П. С. Орел). У липні 1967 одержав звання народного музею. З того ж року — сучасна назва.

У 1982 з залученням нових матеріалів (всього їх понад 3 тис.) створено нині діючу експозицію музею. Вона розміщена в трьох кімнатах. У

першій — матеріали з історії освіти в Ніжині, у другій — про втілення творчості М. В. Гоголя в ін. видах мистецтва, у третій — про навчання Гоголя в гімназії. За повоєнні роки музей відвідало понад 250 тис. екскурсантів.

ГО́ГОЛЯ СКВЕР у Ніжині (кол. сквер Тарновського) — між вул. Батюка, Луначарського, Гоголя і пл. 50-річчя Жовтня. Названий 1921 на честь М. В. Гоголя. Закладений у 70-ті рр. 19 ст. за ініціативою і на кошти укр. поміщика, громад. і культур. діяча В. В. Тарновського (1837—99) на частині кол. Соборної площі. У 1937 засаджено декор. деревами, переважно цінних порід, ще одну частку площі і приєднано до скверу. Навколо Г. с. було зведено огорожу з невисоких худ. оформлених метал. секцій, поблизу виходу на вул. Поштову — невеликий будинок для сторожа (не зберігся). В центрі скверу — *Гоголю М. В. пам'ятник* (1881). У Г. с. — братська могила міліціонерів, які загинули в бою з махновськими бандами в квітні 1921 (див. *Ніжинської міліції загиблим працівникам пам'ятник*). Іл. — табл. XX, XXII.

ГОЛІ́ВСЬКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Куликівського р-ну.

ГОЛІ́НКА — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Яцунці, за 25 км від райцентру та за 15 км від залізнич. ст. Рубанка. 1439 ж. (1988). Засн. в серед. 17 ст. У 1866 Г.— центр волості (волосне правління, сільська розправа), цукровий завод. Відбувався раз на рік ярмарок; дві церкви (дерев'яні — Михайлівська, 1906 і Преображенська, 1886). Налічувалося 351 двір, 3246 ж.; у 1897 — 770 дворів, 5778 ж., чоловіче 2-класне училище, бібліотека, відбувалося три ярмарки на рік.
Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — виробництво свинини), відділення зв'язку, с. ш., мед. амбулаторія, аптека. Будинок культури на 350 місць, б-ка (13 тис. од. зб.). Встановлено надгробки на могилі активного борця за владу Рад П. К. Гузя, який загинув 1918, у 1983 — на братській могилі рад. воїнів, що полягли при визволенні села в 1943. Споруджено (1957) пам'ятник на честь рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, пам'ятник (1973, скульп. О. Парамка) воїнам-односельцям, полеглим (412 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни. Біля села виявлено поселення і кургани епохи бронзи, раннього заліза (2—1 тис. до н. е.).

ГОЛОВЕ́НЬКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ГОЛОВЕ́НЬКИ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Добропілля, Клипин, Паристівка. Розташовані на р. Сейм, за 28 км від райцентру та за 11 км від залізнич. ст. Доч. 1729 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. переселенцями з сусіднього села Тростянки. Корінне населення села Г. забороняло поселення по р. Дріб і палило будівлі, звідси і назва «Головеньки» — від народного слова «головешка» — залишки згарища. Село належало генеральному писареві Туманському, в серед. 17 ст.— генеральному писареві Андрію Безбородьку. 1882 збудовано Михайлівську церкву. До 1917 в Г. діяла церковнопарафіяльна школа, щороку в грудні про-

Сквер Гоголя у Ніжині. Фото поч. 20 ст.

ходив ярмарок, існувала пожежна команда з мешканців села. У 1866 в селі налічувалося 357 дворів, 2047 ж., винокурний з-д, в 1897 — 585 дв., 2972 ж., земська школа, б-ка, Михайлівська церква (1882). Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1929 на території поміщицької садиби Б. Остера організовано перший колгосп «Новий побут», першим головою якого був Я. Д. Олещенко. Тепер в Г.— центр. садиба колгоспу «Шлях до комунізму» (спеціалізація — розведення великої рогатої худоби), цегельний з-д, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, с. ш., амбулаторія, дитсадок. Будинок культури на 408 місць, 2 б-ки (22 тис. од. зб.). З 80-х рр. центральні вулиці села мають тверде покриття. Г. радіофіковані 1953, електрифіковані — 1956, телебачення — з 1956. Уродженцями Г. є ген.-лейтенант Рад. Армії П. П. Білецький, повний кавалер ордена Слави І. П. Яременко. Обеліск (1955) на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943, обеліск Слави (1972) в пам'ять про односельців, полеглих (320 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ГОЛОВЕ́СНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

Посудина роботи майстра з міста Ніжина, поч. 20 ст.

ГОЛОВНІ́ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — початкові (підвищеного типу) навч. заклади в дореволюц. Росії. У 1789 були засн. в Чернігові і Новгороді-Сіверському. До Г. н. у. приймали дітей всіх станів, крім кріпаків. Термін навчання — п'ять років (чотири класи, четвертий клас дворічний). Перші два класи відповідали курсові малого народного училища). У 3—4-х класах вивчали рос. мову, арифметику, геометрію, механіку, фізику, природничу історію, географію, архітектуру з кресленням планів і, за бажанням,— латинську мову та одну з нових мов. У Г. н. у. бажаючі могли готуватися до посади вчителя малих нар. училищ. Після шкільної реформи Г. н. у. перетворено на *гімназії*.

«ГО́ЛОС КОЛГО́СПНИКА». Газета, орган Олишівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1932—60 в Олишівці. У 1932—41 виходила під назвою «Соціалістичний шлях», у 1941—44 — не видавалася. З 28.IX 1944 — «Г. к.». 8.XII 1960 видання припинено у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ГО́ЛОС КОЛГО́СПНИКА». Газета, орган парт. орг-ції колгоспу «Шлях Леніна», профкому і виконкому Кучинівської сільради Щорського р-ну. Видається з 1959. Редакція — с. Кучинівка, правління колгоспу «Шлях Леніна».

«ГО́ЛОС КРА́СНОГО СОЛДА́ТА ГПУ». Газета, орган кущової комендатури 15 Лівобережного куща військ ДПУ по охороні цукр. пром-сті. Видавалася в 1923 у м. Прилуках.

«ГО́ЛОС РАБО́ЧЕГО». Газета, орган Черніг. губпрофради. 1922 вийшов один номер, потім — «Рабочий голос».

«ГО́ЛОС ТРУДА́». Газета, орган Черніг. губ. Ради робітн. і солдатських депутатів. Виходила в 1917—18. Див. *«Деснянська правда»*.

ГОЛУБІ́ВКА — бот. заказник (з 1975). Переважно дубово-липовий ліс з рослинним покривом. Розташована в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 207 га.

ГОНЧА́РКА. Річка в Черніг. обл., впадає у оз. Любецьке. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ГОНЧА́РСТВО. Виготовлення з обпаленої гончарної глини різноманітних виробів: посуду, кахлів, іграшок, скульптур тощо. Г. виникло в епоху неоліту. Досягло значного розвитку в Київ. Русі. У 9—13 ст. майстри Києва, Чернігова, Новгорода широко застосовували в Г. кольорові поливи, емалі. Г., зокрема, набуло поширення на Чернігівщині. Майстри, що виготовляли миски, глечики, горщики, кухлі, інший посуд, були в кожному місті, містечку і багатьох селах. У Чернігові існував гончарний цех, де вироблявся найрізноманітніший посуд: горщики, миски, блюда, кухлі тощо.

Наприкінці 17 ст. монополія цеху в гончарному виробництві значно послабилася. Це проявилося зокрема в тому, що місц. полковник у 1686 дозволив приїжджим гончарам після сплати цехові певної суми грошей виготовляти і продавати свої вироби на торгах у Чернігові. Порівняно з попередніми роками стало більше виготовлятися орнаментованого посуду. З 2-ї пол. 17 ст. й особливо у 18 ст. в побуті козацької старшини, заможних селян та козаків з'являється мальований посуд — блюда, кухлі, вази, розписані кольоровими емалями: білими, зеленими, коричневими. Протягом 18 ст. поліхромні керамічні вироби почали робити майстри Новгорода-Сіверського, Ніжина, Батурина, Глухова, Ічні та ін. міст Чернігівщини. У Батурині та його околицях 1750 записано 31 родину гончарів. Керував ними цехмістр — визначний майстер Федір Городецький. Частину батуринських майстрів за розпорядженням гетьмана Кирила Розумовського було переселено до Глухова. У 18 ст. за участю майстрів Якова Пугача та Семена Кияка були створені гончарні майстерні в Новгороді-Сіверському. Посуд Новгород-Сіверських майстерень має вишукано округлі форми. Покритий білими емалями, він схожий на фаянс. Сільські гончарі виробляли багато дешевих неполив'яних виробів, оздоблюючи їх кольоровими розписами, виконаними «опискою» — коричневою глиною. Застосовували для цього також вохру й «побілку». У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. гончарі виробляли багато й фігурного посуду (у вигляді левів, баранів і людських постатей). Великий попит був і на дитячі іграшки — свищики. Високого рівня досягли мальовані вироби гончарів Ічні. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. найкращий гончарний посуд робили в Ічні, а також у Новгороді-Сіверському й Кролівці, Коропі й Городні. Великим гончарним осередком на Пн. Чернігівщини було с. Шатрище (тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.), де довго зберігалися традиції гончарного мист-ва 16—17 ст. Сірий посуд тут оздоблювали відтисками орнаментального валика й коліщатка, які доповнювали ще й рихтуванням або гладженням.

Зразки гончарних виробів зберігаються в Чернігівському історичному музеї.

ГОРБА́Ч. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ірпи (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

Глечики роботи майстрів з міста Коропа, кін. 19 — поч. 20 ст.

ГОРБАЧІ́ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зелене, Наумівка, Осокорівка. Розташовані за 22 км від районного центру та за 12 км від залізничної ст. Кобижча. 1284 ж. (1988). Засн. в серед. 19 ст. У 1866 мало 15 дворів, 99 ж., в 1897 — 36 дворів, 179 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Г.— центр. садиба колгоспу «Більшовик» (спеціалізація — вирощування зернових культур і цукрових буряків), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка (10 тис. од. зб.). На честь загиблих у роки Великої Вітчизн. війни односельців (132 чол.) та радянських воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, встановлено обеліск Слави. Поблизу села виявлені кургани (2—1 тис. до н. е.).

Село Го́рбове Новгород-Сіверського району. Георгіївська церква. Фото 30-х рр. 20 ст.

ГОРБАЧІ́ВСЬКИЙ БЕРЕ́ЗОВИЙ ГАЙ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Чисті березові насадження. Розташований в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 3,7 га.

ГО́РБОВЕ — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Глузди й Уборки. Розташоване на лівому березі р. Десни, за 12 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Муравійка. 1760 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. як стародавнє село черніг. *Єлецького Успенського монастиря.* 1715 збудовано Різдва Богородиці церкву (в 1889 на її місці збуд. нову). У 1866 в Г.— 163 двори, 1307 ж., поштова станція, волосне правління. Відбувався раз на рік ярмарок. У 1897— 323 двори, 2114 ж., земська школа. У 1905—07 відбувалися виступи селян. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Г.— центр. садиба колгоспу «Дружба», міжколгоспний комбікормовий з-д, відділення зв'язку, серед. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, АТС, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (15,5 тис. од. зб.). Уродженкою Г. є ланкова колгоспу Герой Соц. Праці М. І. Вакула. Пам'ятник (1953) на братській могилі рад. воїнів, полеглих при обороні (1941) і визволенні (1943) Г. від фашистів, обеліск Слави (1968) воїнам-односельцям, що загинули (333 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Виявлено 2 поселення часів Київської Русі (12—13 ст.).

ГО́РБОВЕ — село Новгород-Сіверського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Путивськ та Юхнове. Розташоване на правому березі р. Десни, за 7 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Пирогівка. 462 ж. (1988).
Вперше згадується в грамоті 1552 про належність Г. до Новгород-Сіверського Спаського монастиря. В 1563 Г. спалене кн. Вишневецьким. У 1866 в Г.— 76 дворів,

660 ж., сільське училище, дерев. Георгіївська церква, збудована 1778 новгород-сіверським архімандритом Іосифом Томашевичем; в 1897 — 162 двори, 987 ж., земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г. — центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізується на вирощуванні молодняка великої рогатої худоби), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Уродженцями Г. є поет М. Я. Скуба (1907—39) та художник аматор, графік В. Д. Євдокименко. Обеліски (1953) на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні Г. від гітлерівців у 1943, та на честь воїнів-односельців, що полягли (217 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Г. виявлено городище (6—3 ст. до н. е., 9—12 ст.) та поселення (9—12 ст.).

ГОРДО́НОВА ГОРА́ — геолог. пам'ятка природи (з 1972). Розташована біля с. Ядутів Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Ленінський шлях». Площа 1 га.

ГОРІ́ЛИЙ ЛУГ — гідролог. заказник (з 1984). Типове лісове болото Розташований в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 50 га.

ГОРІ́ЛИЙ МОХ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля сіл Перелюба та Охрамієвичів Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Дружба» і «Зоря». Площа 57 га.

ГОРІ́ЛОГО П. С. МОГИ́ЛА у Новгороді-Сіверському. Знаходиться в парку ім. Т. Г. Шевченка. Горілий Платон Спиридонович (1896 — 1943) — уродженець с. Печенюги Новгород-Сівер. р-ну. Член КПРС з 1919. До поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 працював на відповідальних посадах у районних парт. і рад. органах. 1941 Черніг. обкомом партії був залишений для підпільної роботи. З 14.IX 1942 — комісар Корюків. партизан. загону ім. Сталіна. 17.IV 1943 Горілий загинув у бою поблизу с. Тихоновичі Корюків. р-ну. 1944 його прах перевезено до Новгорода-Сіверського. На могилі встановлено бетонний обеліск (висота — 2 м) з написом «Комісар партизанського загону Горілий Платон Спиридонович. 17.XI 1896—17.IV 1943».

ГО́РКІВКА. Річка в Черніг. обл. Тече територією Семенівського району.

ГО́РЛЕНКА В. П. МОГИ́ЛА. Міститься в с. Українському (кол. Ярошівка) Талалаївського р-ну. Горленко Василь Петрович (1853—1907) — укр. письменник, мистецтвознавець, фольклорист. Н. в с. Ярошівці, Черніг. губ. Навчався в Ніжинському юридичному ліцеї та Сорбонні (Париж). Автор праць про Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Ф Квітку-Основ'яненка та ін. письменників, про художників В. Боровиковського, Д Левицького, кобзарів, лірників. Одним з перших подав відомості в пресі про рукописи рос. повістей Т. Шевченка, надрукував кілька уривків з них. Автор статей «Альбоми й малюнки Шевченка в зібранні В. В. Тарновського» (1886), «Ілюстрації Шевченка» (1888), «Альбом офортів Шевченка» (1891), «Шевченко — живописець і гравер» (1893). Залишив один з кращих описів *«Качанівки»*. Підтримував творчі і дружні зв'язки з багатьма діячами укр. і рос. культури — М. Заньковецькою, П. Мирним, Б. Грінченком, М. Горьким, М. Костомаровим, В. Кричевським та ін. Про життя і творчість Г. писали М. Сумцов, Г. Житецький, М. Зеров (сонети), Є. Рудинська й ін. У своєму будинку в Ярошівці Г. зібрав цінну б-ку, колекцію карт, малюнків, тримав епістолярний та рукописний

архів. Помер Г. в Петербурзі, але згідно з його заповітом похований на батьківщині. На могилі встановлено пам'ятник.

ГО́РЛЕНКА ЯКИ́МА ЩОДЕ́ННИК, «Журнал Горленка, генерального хорунжого, веденный в Крымском походе в 1736 году» — щоденні записи про участь укр. козацьких полків (Чернігівського, Переяславського, Лубенського та ін.) на чолі з наказним гетьманом, генеральним хорунжим Я. І. Горленком (р. н. невід.— 1758) у Кримському поході разом з рос. військом. Вівся з 20.IV до 9.VI 1736 (його оригінал на 129 неповних аркушах, списаних скорописом 1-ї пол. 18 ст.; до арк. 116 — з двох боків, зберігається у Держ. бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна). У щоденник заносилися накази по війську, дані про моральний стан у полках, про воєнні дії тощо. Г. Я. щ.— важливе джерело для висвітлення участі укр. козацьких полків у рос.-турецькій війні 1735—39.

ГОРНОСТА́ЇВКА — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Гута-Ткачова, Строївка і Чижівка. Розташована за 43 км від районного центру і за 5 км від залізнич. ст. Горностаївка. 981 ж. (1988). Вперше згадується у 19 ст. У 1866 — 164 двори, 929 ж., в 1897 — 288 дворів. 1510 ж., дерев. Покровська церква (1885). З 1912 діяла церковнопарафіяльна школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення радгоспу «Поліський» (центр. садиба — у с. Нові Яриловичі), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). Село радіофіковане 1963, електрифіковане — 1971, телебачення — з 1971. У 1965 і 1970 встановлені 2 надгробки на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців.

ГОРОДЕ́ЦЬ — літописне місто, вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1098 як місто, закладене Володимиром Мономахом, «на Въстри». Містилося на тер. м. Остра на невисокому (бл. 10 м) останці лівобережної тераси р. Остра. Майданчик округлої форми (бл. 0,75 га). Сліди валів на ньому не помітні. У підніжжі ще прослідковуються залишки заплилого рову (ширина бл. 15 м). В'їзд знаходився в пн.-сх. частині укріплення. Г. був важливим опорним пунктом Переяславського князівства. Під час князівських міжусобиць у серед. 12 ст. Г. використовувався кн. Юрієм Долгоруким для перегрупування сил у боротьбі за великокнязівський київський стіл і багато разів (1140, 1147, 1148, 1150) був обложений його противниками. Тут відбувалися наради князів. Зважаючи на стратегічне значення міста, київ. князь Ізяслав Мстиславич 1152 оволодів фортецею, спалив укріплення і вивів усіх мешканців. Відбудований Г. 1195 сином Юрія Долгорукого — Всеволодом. У серед. 13 ст. Г., напевно, був зруйнований монголо-татарськими ордами і до 16 ст. в писемних джерелах не згадується. У 16 ст. тут стояла дерев'яна фортеця з 8 вежами і 30 городнями, оточена земляним валом і ровом. З Пн. до дитинця примикала друга лінія укріплень, що оточувала площу понад 4 га. Укріплення проходили по лінії сучасних вулиць Комунарів (від № 36) — Сесспеля (№ 46) — на розі вул. Дзержинського — по вул. Кірова до краю тераси. Загальна довжина їх становила понад 600 м. Як показали археол. дослідження, вал місцями зберігся висотою до 4 м при ширині основи бл. 25 м і верхнього майданчика — понад 10 м. Простежені сліди пожежі 1152 і шари досипки валу 1195. Третя лінія укріплення оточує другу з Пн., охоплюючи площу

бл. 25 га. Оборонні споруди проходили по сучасних вулицях Комунарів (під № 44) — Сеспеля (№ 22) — Дзержинського (№ 36) — до кінця тераси. Вали третьої лінії майже повністю розорані й зайняті сучасною забудовою, але сліди їх ще помітні досить чітко. Рів, що проходив перед валами, мав ширину бл. 20 м.

Четверта, найбільша лінія укріплень примикає до попередньої, починалася від сучас. садиби вет. лікарні — по вул. Революції до кінця тераси, оточуючи площу понад 30 га. Загальна площа укріплень міста перевищує 60 га, що дає підставу вважати Г. однією з найсильніших середньовічних фортець і великим міським центром Середнього Подніпров'я.

ГОРОДИ́ЩЕ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ГОРОДИ́ЩЕ (старослов'янське «град» — укріплення) — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що були оточені ровами та валами і часто захищені природними перепонами (ярами, річками, болотами тощо). Поширені в усіх країнах і належать до різних істор. епох. Найдавніші Г. на тер. УРСР належать до кінця бронзового віку (поч. 1-го тис. до н. е.). Відомі великі т. з. скіфські городища 6—5 ст. до н. е., що їх збудували осілі землеробські племена, в т. ч. предки слов'ян. Найдавніші давньоруські Г. належать до 2-ї пол. 1-го тис. н. е. Г., що датуються 9 ст., відомі на всій тер. Русі. Г. 9—13 ст.— це залишки феод. міст з дитинцями і посадами або феод. замків.

Серед численних городищ давньоруських часів, що існували на Чернігівщині· Любеч (882), Чернігів (907), Листвен (1024), Сновськ (1068), Варин (1078), Новгород-Сіверський (1079), Прилуки (1079), Городець Остерський (1098), Моровійськ (1139), Біла Вежа (1147), Бохмач (1147), Глебль (1147), Уненеж (1147), Носів на Руді (1147), Блистовит (1151), Гуричів (1152), Хоробор (1153), Лутава (1155), Оргощ (1159), Серебряний (1174), Сосниця (1234). Археологічні дослідження Г. почалися в кін. 19 ст.

ГОРОДИ́ЩЕ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Веселе, Пальчики, Часниківка, Шумин. Розташоване за 14 км від райцентру та залізнич. ст. Бахмач. 1403 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. В літописі згадується під 1147. В 1654 збудована Воскресенська церква. 1659 подароване польс. королем Яном Казимиром Федору Сулимі, з 1661 належало черніг. Іллінському монастирю, в 1718 подароване Петром І гетьманові І. Скоропадському. Єлизавета Петрівна передарувала Г. гетьманові К. Г. Розумовському. 1866 в Г.— 295 дворів, 2655 ж.; в 1897 — 692 двори, 4156 ж., дерев. церква Різдва Богородиці (1881), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Перший колгосп «Червоний лан» організовано в 1926. У селі — центр. садиба колгоспу «Зоря комунізму» (спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур), відділення зв'язку, АТС, с. ш., при якій музейна кімната бойової та трудової слави, мед. амбулаторія, аптека, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Г. радіофіковане 1950, електрифіковане — 1970, телебачення з 1970. У 1978 на честь 35-річчя визволення села від нім.-фашист. загарбників закладено парк Слави. Пам'ятники (1960) на братських могилах червоноармійців, які загинули в роки громадян. війни, рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні Г. від гітлерівців, жертвам фашизму (1954), односельцям, загиблим (231 чол.) на

фронтах Великої Вітчизняної війни. Поселення доби брози. У с. Пальчики жив, працював і помер укр. бджоляр П. І. Прокопович, тут діяла його бджолярська школа (див. *Прокоповича П. І. могила*) Село в 1843 відвідав Т. Шевченко, зустрічався з П. І. Прокоповичем.

ГОРОДИ́ЩЕ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 25 км від районного центру і за 11 км від залізнич. ст. Низківка. 1266 ж. (1988). Засноване в 2-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Г. — центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — вирощування зернових, льону), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.), краєзнавчий музей на громадських засадах.

Уродженцями Г. є український рад. поет О. П. Довгий, доктор істор. наук, професор М. Т. Куц. Встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули (478 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн війни. Пам'ятка архітектури — *Миколаївська церква* (1763). На тер. Г. — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), періоду раннього залізного віку (1 тис. до н. е.).

Село Городище Менського району. Миколаївська церква.

ГОРОДИ́ЩЕНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького р-ну.

ГОРО́ДНІ ГЕРБ. На щиті, на червоному полі чорний якір, над ним три срібляні восьмикутні зірки. Затверджено 1782. Уніфіковано 1857 (див. *Герб*). Скасовано 1917.

ГОРОДНІ́ ЖИ́ТЕЛЯМ — УЧА́СНИКАМ ВІЙНИ́ 1708—09 ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлений на честь жителів м. Городні, що брали участь у боротьбі проти шведських загарбників у 1708—09. Являє собою три зварені стволи чавунних гармат (18 ст.), вертикально встановлених на мурованому півтораметровому постаменті. За переказами, гармати були подаровані м. Городні Петром I 1709, коли він повертався в Петербург після Полтавської битви, на відзнаку заслуг городнянців у боротьбі проти швед. інтервентів. Бл. 180 років вони пролежали в приміщенні і лише 1888 були встановлені. Розташований у сквері на вул. Чорноуса. Іл. — табл. XXX.

ГОРО́ДНЯ. Річки в Черніг. обл. 1) Права прит. Снову (бас. Дніпра). 2) Прит. Сможу (бас. Дніпра). Довж. 16 км, площа бас. 101 км². Тече тер. Ічнянського р-ну. На її берегах розміщені села Гмирянка та Городня.

ГОРО́ДНЯ — місто, райцентр Городнянського р-ну. Розташована на р. Чебриж, за 4 км від залізнич. ст. Городня. Міській Раді нар. депутатів підпорядковані населені пункти Альошинське, Вокзал-Городня, Павло-Іванівське, Ясенівка. 13,9 тис. ж. (1988). Відома за писемними джерелами з 17 ст. У 1648 запорізькі козаки разом з жителями Г. розгромили загін польс.-шляхетських військ і звільнили Г. 1654 Г. у складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. З 1654 Г. входила до Сед-

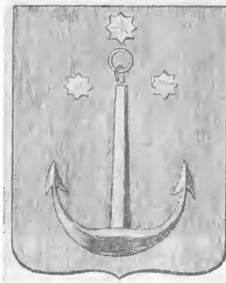
нівської сотні Черніг. полку, з 1705 — сотенне містечко. Місц. жителі брали активну участь у війні проти швед. короля Карла XII (див. *Городні жителям — учасникам війни 1708—09 пам'ятний знак*). З 1782 — Г. повітове місто, затверджено *Городні герб*. У 18 ст. у Г. споруджено три церкви (Троїцька розписана укр. художником Г. Стеценком). У 1874 споруджено мурований Троїцький собор. У 1814 засн. дворянське уч-ще (з 1913 — *Городнянське вище початкове училище*). У 1861—63 в місті й повіті вели пропаганду представники революц.-демократичної орг-ції «Земля і воля» — І. О. Андрушенко, І. О. Маслаковець, О. О. Тищинський. У 19 ст. в Г. діяли 2 цегельні (1860), лікарня (1860), 3 парафіяльні школи (з 1768), повітове уч-ще (1874), міське парафіяльне уч-ще (1839), недільна школа (1860). 1873 відкрито залізнич. станцію, 1884 — цукровий завод, 1897 — двокласне уч-ще, міське повітове уч-ще. Відбувалося 4 ярмарки на рік. На кін. 19 ст. налічувалося 677 дворів, 4621 ж.

У 1904 виникла *Городнянська організація РСДРП*. Під час першої рос. революції в Городнянському пов. відбулася *Городнянська демонстрація 1905*, сталися масові сел. виступи (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). З 1912 у Г. діяла електростанція, з 1907—чол., з 1911 — жін. гімназії, 4 нижчих уч-ща, земська б-ка (1904), клуб, народний театр (1904), гурток любителів худож. літератури, кінематограф (1916).

Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час нім-австр. окупації 1918 в Г. діяла підпільна партійна група. 1.I 1919 у приміщенні *Городнянського народного дому* перед мешканцями міста виступав М. О. Щорс з нагоди визволення Городні від гайдамаків. Городнянці також вітали командира *Таращанського полку* В. Н. Боженка. У 1920 до Г. прибув голова ВУЦВК Г. І. Петровський, який брав участь у засіданні 4-го повітового з'їзду Рад. У 1923 Г. — райцентр. У 1922 — 41 діяли *Городнянський педагогічний технікум*, 1929—33 — *Городнянський зоотехнікум*, Городнянський народний дім (1919), музей Революції Червоної Городнянщини (1920). Маслозавод (1929), льонозавод (1933), райхарчокомбінат (1940), радгосп «Бойкачівка» (1919), колгосп «III Інтернаціонал» (1929), МТС (ств. 1932). Працювали піонерський клуб (1936), кінотеатр (1931), радіовузол (1938).

Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (28.VIII 1941 —24.IX 1943) в с-щі і районі діяли підпільний райком партії, патріотич. підпільна група, партизанські загони обласного з'єднання і з'єднання С. А. Ковпака. З 1957 Г. — місто.

У Г.— льонозавод, хлібний, маслоробний, комбікормовий і цегельний з-ди, *Городнянський механічний завод*, харч. комбінат, торфопідприємство, міжколгоспна буд. організація, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. і музична школи, лікарня, дит. санаторій, Будинок культури на 450 місць, 4

Герб міста Городні.

клуби, кінотеатр, 2 б-ки, стадіон, міжрайонна школа садівників і лісоводів (1949), торговий центр (1979), *Городнянський музей* (народний історико - краєзнавчий), самодіяльний танцювальний ансамбль «Веселка». В різні роки в Г. видавалися газети «*Вперед*», «*Колгоспний промінь*», «*Комунар*», «*Комсомолець Городнянщини*», «*Комсомольська сторінка*», «*Літературна сторінка*». Виходить газ. «*Сільські новини*».
До Г. 1846 приїздив Т. Г. Шевченко. В Городнянській гімназії у 1914—18 навчався укр. поет і учасник громадян. війни В. Г. Чумак (див. *Чумака Василя вулиця*). У Г. народилися: укр. рад. хірург, акад. АН УРСР М. М. Волкович (див. *Волковича Миколи вулиця*), нар. худ. УРСР О. М. Лопухов. Тут останні 10 років жив і помер укр. лікар, етнограф і фольклорист С. Д. Ніс (див. *Носа С. Д. могила*). Уродженцями Г. є Герої Рад. Союзу О. П. Жижкун, Б. П. Калач, укр. рад. вчений-кібернетик, акад. АН УРСР О. І. Кухтенко, нар. художник СРСР Й. О. Серебряний та ін. Пам'ятник В. І. Леніну (1977). На *Городнянського райкому партії будинку* встановлено *Попудренку М. М. меморіальну дошку*.

Місто Городня. Троїцький собор. Фото поч. 20 ст.

У Г. шість братських могил рад. воїнів, в одній із них поховано Героя Рад. Союзу Г. Г. Свєтичева, братська могила жертв фашизму 1941—43 (надгробок 1950). У 1978 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-земляків, полеглих (986 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45, Меморіал Слави. Могили борців за Рад. владу — І. С. Бутько, С. А. Мазура, Х. А. Чорноуса (загинули 1919 і 1922), комсомольця С. П. Говорецького, забитого куркулями (1931). На околиці Г.— поселення 5—2 тис. до н. е., городище та поселеня 11—13 ст. Іл.— табл. XXX.

ГОРО́ДНЯ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Іценків, Однольків, Щурівка. Розташована на березі р. Городні, за 18 км від райцентру та залізнич. ст. Ічня. 600 ж. (1988). Виникла на поч. 17 ст. У 1881 — 1631 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1959 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1941. У 1974 відновлено пам'ятник С. М. Кірову. На тер. Г. виявлено скіфське городище 6—3 ст. до н. е.

ГОРОДНЯ́НСЬКА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1905. Напередодні революції 1905—07 в м. Городні було створено с.-д. орг-цію, що підпорядковувалася Поліському комі-

тету РСДРП. Уже в січні—лютому 1905 в місті поширювалися листівки Петерб. к-ту РСДРП, які роз'яснювали політ. зміст подій «Кривавої неділі», закликали до боротьби з самодержавством. 19.II було проведено Г. д., на яку вийшли всі трудящі міста.

ГОРОДНЯ́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. 1904. Важливу роль у її зміцненні відіграв *Поліський комітет РСДРП*, який підтримував безпосередній зв'язок з центральним органом партії, одержував літературу і розповсюджував її серед населення Городні, а також у селах повіту. Зокрема, членами Г. о. РСДРП розповсюджувалися листівки Петербурзького к-ту РСДРП «До всіх робітників», «До солдатів», Київського к-ту РСДРП «Пора кінчати», Поліського к-ту РСДРП «До всіх робітників», «До залізничних робітників» та ін. Під час спаду революції посилилися репресії. У 1907—08 було проведено арешти. За цих умов соціал-демократи Городні продовжували діяльність нелегально.

ГОРОДНЯ́НСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1814 як дворянське, перетворено на вище поч. уч-ще 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 141 (1915).

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ ЗООТЕ́ХНІКУМ. Відкрито 1929 для підготовки зоотехніків серед. кваліфікації. Навчалося 170 чол. Припинив діяльність 1933.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ МЕХАНІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д. Засн. 1905 як навчально-виробничі ремісничі майстерні клепання заліза. Згодом тут було налагоджено виготовлення коліс для возів. У 1928 колісники об'єдналися в артіль «Червоний ходар», яка 1961 перетворена на держ. з-д з збереженням попереднього профілю виробництва. Сучасна назва з 1980, коли розширився асортимент виробів і змінився характер виробництва, з-д був обладнаний автоматичними і напівавтомат. верстатами. Тепер з-д щороку випускає понад 13 тис. станів коліс і 5,5 тис. ходів для возів. Решта продукції — товари народного вжитку з чорних і кольорових металів. З-д має свій клуб.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й народний історико-краєзнавчий. Ств. 1976. Експозиція розміщена в 3 кімнатах. У музеї 3,7 тис. експонатів, які висвітлюють історію міста і району з найдавніших часів і до наших днів. Велике місце в експозиції займають матеріали про участь городнянців у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Звання народного удостоєний 1980. Розташований на вул. Леніна № 14.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ДІМ. Організ. 1919. Дерев'яний одноповерховий. Споруджено у кін. 19 ст. на кошти кн. І. Н. Орбеліані. На поч. 20 ст. прибудовано сцену і фойє. У 1916 в цьому приміщенні відкрито перший у повіті кінематограф. 1.I 1919 у будинку перед мешканцями Городні виступав М. О. Щорс з нагоди визволення міста від гайдамаків. Городнянці вітали також командира *Таращанського полку* В. Н. Боженка. Потім аматори під керівництвом Орбеліані показали спектакль за п'єсою Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля». Г. Н. д. зберігся в первісному вигляді. Заг.

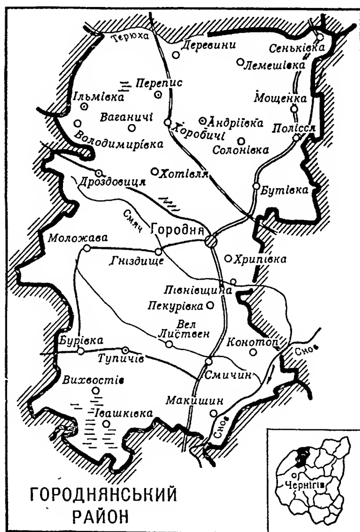
Місто Городня. Центральна площа.

пл. 746 м². Має зал на 400 місць. Тепер тут міститься дитячо-юнацька спортивна школа.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ЛІТЕРАТУ́РНО-ХУДО́ЖНІЙ КОМІТЕ́Т — створено у березні 1920. Складався з 5 секцій: наукової, фольклорно-етнографічної, літературної, художньої, музичної, охорони пам'яток старовини. Припинив діяльність на поч. 20-х років.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1978). Розташований у м. Городні Черніг. обл. Росте близько 120 видів і форм дерев та чагарників з різних природних зон Закладений у 1965. Площа 10 га.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Відкрито 1922. У 1936 на стаціонарі навчалося 350, на заочному відділенні — 800 чол. При технікумі діяли річні педагог. курси (120 чол.). У ньому працювали викладачами С. Т. Холодняк і В. С. Бочок, удостоєні в 1940 звання засл. вчителя УРСР. Існував до поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині області. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 43,0 тис. ж. (1988). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Городня.* Лежить у межах Поліської низовини. Корисні копалини: торф, глини. Найбільша річка — Снов (прит. Дніпра). Переважають дерново-підзолисті, є також торфово-болотні грунти. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (гол. чин. сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа) займають 42 тис. га. Найбільші підприємства: городнянські льонозавод, маслоробний, механічний з-ди. Працюють будинок побуту, 29 комплексних приймальних пунктів. Спеціалізація с. г. — землеробство картопляно-льонарського і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. У 1988 площа с.-г. угідь становила 96,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 68,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 27,6 тис. га. Гол. культури: картопля, льон, зернові. У Г. р. — 28 колгоспів, 3 радгоспи. Залізничні станції: Городня, Хоробичі. Автомоб. шляхів — 315,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245,3 км. У районі — 40 заг.-осв., музична школи, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень, 2 санаторії, 20 будинків культури, 40 клубів, кінотеатр, 71 кіноустановка, 45 б-к. У Г. р. 4 народні музеї, в т. ч. у с. Сеньківці Музей ленінської дружби народів; біля села на межі РРФСР, БРСР та УРСР 1975 споруджено *Дружби народів монумент.* Пам'ятка арх-ри — *Михайлівська церква* (1742) у с. Великому Листвені. У Городні народився укр. рад. хірург М. М. Волкович, жив укр. етнограф і фольклорист С. Д. Ніс, у с. Солонівці народилася революціонерка-народниця М. Ф. Ветрова́

(1870—97), в с. Тупичеві — укр. рад. поет П. О. Дорошко. Масовий виступ селян с. Вихвостова в роки першої рос. революції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*) відображено в повісті М. Коцюбинського «Fata morgana». В Г. р. видається газ. «*Сільські новини*» (з 1917). Див. також Андріївка, Бутівка, Ваганичі, Великий Листвен, Вихвостів, Володимирівка, Гніздище, Дроздовиця, Івашківка, Ільмівка, Конотоп, Лемешівка, Макишин, Моложава, Мощенка, Перепис, Сеньківка, Смичин, Солонівка, Тупичів, Хоробичі, Хотівля, Хринівка, Бурівка, Деревини, Пекурівка, Полісся.

ГОРОДНЯ́НСЬКІ ГІМНА́ЗІЇ в м. Городня. 1) Чоловіча — відкрита 28.VI 1907 у приватному будинку. Утримувалася на кошти, що надходили від держави, повітового земства та від плати за навчання (80 крб. на рік). Термін навчання — 8 років. У 1915/16 налічувалося 314 учнів. 1914—18 в гімназії навчався укр. рад. поет В. Г. Чумак, на фасаді будинку встановлено *Чумаку В. Г. меморіальну дошку*. Після Жовтн. революції Г. г. реорганізована в єдину трудову школу. Будинок гімназії — двоповерховий мурований. Заг. корисна площа — 800 м². Використовується допоміжною школою-інтернатом. Розташований на вул. Чумака № 14. 2) Жіноча — засн. 1911. Мала 7 осн. класів. Учнів — 217 (1917). Містилася в спец. спорудженому цегляному двоповерховому будинку (має 17 кімнат). Зберігся у первісному стані. Тепер у ньому середня школа № 2. На фасаді встановлено *Чернігівському губкому оборони меморіальна дошка*. Розташ. на вул. 1-го Травня.

ГОРОДНЯ́НСЬКОГО РАЙКО́МУ ПА́РТІЇ БУДИ́НОК. Споруджено в кін. 20-х рр. 20 ст. Одноповерховий, дерев'яний на цегляному фундаменті. Має 13 кімнат та актовий зал. У 30-і рр. в будинку містився Городнянський РК КП(б)У. У 1932—33 тут працював зав. культурно-пропагандистським відділом М. М. Попудренко. У 1980 на фасаді будинку встановлено *Попудренку М. М. меморіальну дошку*. Розташований по вул. Леніна № 6.

ГОРОДО́К — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Петрівки та Хотуничів Щорського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Г. І. Петровського, ім. XXII з'їзду КПРС та ім. М. І. Щорса. Площа 337 га.

ГОРОДО́К — урочище в Чернігові. Його межі: на Зх.— пд. схили Болдиних гір і насип залізниці, на Пн.— пд. межа урочища Маліїв Яр та урочище Постовник, на Сх.— залишки давнього русла р. Десни, на Пд.— урочище Микулине й берег р. Десни. Центральна частина урочища до 1984 являла собою оточений водою підковоподібний майданчик з ледь помітним контуром валу діаметром по зовнішньому ободу бл. 250 м (відзначений на опорних планах Чернігова 1930—32, 1952 і 1972). У 1982 навпроти садиб № 180—200 по вул. М. Кропивницького А. А. Карнабідом визначено контури острова в оточенні давнього русла, можливо, й р. Десни, яка в давньоруські часи, напевне, протікала біля Болдиних гір. Було

Місто Городня. Будинок чоловічої гімназії. Фото поч. 20 ст.

встановлено також, що ширина русла ріки в районі урочищ Г. і Маліїв Яр сягала майже 500 м при відмітках дна русла 9—12—16 м нижче теперішнього грунту — до піщаного наминву. Позначено на «Плані міста Чернігова 1924—1928 рр.», «Плані міста Чернігова 1928 р.», «Плані міста Чернігова 1934 р.», «Схемах планування міста Чернігова в період 1924—1954 рр.». На ближніх садибах по вул. М. Кропивницького виявлено залишки кам'яних мурувань 17—19 ст.

ГО́РЬКОГО МАКСИ́МА ВУ́ЛИЦІ. 1) У м. Прилуках (кол. Садова) — від р. Удаю до залізнич. вокзалу. Прокладено в 1-й пол. 19 ст. відповідно до генерального плану 1802. Забудова почалася в 20-х рр. 19 ст. Названа (30-і рр. 20 ст.) на честь Максима Горького (літ. псевд. Пєшкова Олексія Максимовича, 1868—1936) — рос. рад. письменника, основоположника рос. рад. літератури. Влітку 1891 М. Горький відвідав Прилуки, Ніжин, Чернігів. Згодом, 11 чи 12.II 1900 у листі до А. П. Чехова він писав: «... недавно чуть-чуть не переехал на жительство в Чернигов». Близька дружба зв'язувала М. Горького з укр. письменником М. М. Коцюбинським. Перше їх знайомство відбулося 2.VI 1909 на о. Капрі, куди Коцюбинський приїхав на лікування. Оселившись у готелі «Рояль», Коцюбинський щодня бував у Горького. Повернувшись до Чернігова, у листі до Горького Коцюбинський 23.XI 1909 писав: «При одном воспоминании о Капри, а в особенности о нашем знакомстве, как-то теплее становится на сердце. Думаю, что могу прямо, без страха быть ложно понятым признаться, что крепко полюбил Вас и чувствую благодарность к случаю, который нас свёл». Наступного літа Коцюбинський вдруге приїжджав на Капрі. «Я дуже близько зійшовся з Горьким»,— писав Михайло Михайлович у листі до укр. художника і письменника М. Жука від 2.VII 1910 у Чернігів. Вгретє Коцюбинський їде на Капрі на всю зиму 1911 — 12. Цього разу Михайло Михайлович оселився у М. Горького. Проживання протягом чотирьох місяців під одним дахом ще більше зблизило й зріднило обох письменників. На смерть М. М. Коцюбинського М. Горький відгукнувся телеграмою, в якій, зокрема, писав: «Велику людину втратила Україна — довго і хороше буде вона пам'ятати її добру роботу». «Для мене смерть Михайла Коцюбинського,— говорив М. Горький у спогадах, надрукованих 1913 в журн. „Літературно-науковий вісник" і „Вестник Европы", — визначилась як тяжка, особиста втрата, я втеряв сердешного товариша. Одцвіла прекрасна, незвичайна квітка, згасла лагідна зоря. Важко жилося йому: бути чесною людиною на Русі коштує дуже дорого і морально і матеріально. Переводяться в наш час добрі люди,— і хай буде нам насолодою сум спогадів про них, спогадів про красу сих ясних душ, що любили без краю людей, весь світ, про дужих людей, що вміли працювати для щастя краю свого!». На Г. в. зберігся ряд архіт. пам'яток, зокрема буд. Шкуратова (№ 16), споруджений 1915 (тепер тут с. ш. № 4); буд. кол. синагоги (1861, тепер кінотеатр ім. Горького, перед

Вулиця Садова (тепер вулиця Горького) у Прилуках. Фото поч. 20 ст.

кінотеатром — погруддя Горького), дерев. особняки між вулицями Леніна і Радянською (№ 44), буд. кол. приватної гімназії Федоренка, будинки: №№ 69, 73, 73[а], 73[б] і 75.

Ім'я Горького носять колгоспи в селах Кропивному Бахмацького р-ну, Нових Млинах Борзнянського р-ну, Бириному Новгород-Сіверського р-ну, Хотинівці Носівського р-ну, Олексинцях Срібнянського р-ну і м. Корюківці та радгосп в с. Бириному. До 100-річчя від дня народження письменника у с. Хотинівці Носівського р-ну встановлено *Горькому Максиму пам'ятник*.

2) У Чернігові (кол. вул. Гонча, Леніна; Деснянський р-н) — від *Центрального парку культури та відпочинку* ім. М. М. Коцюбинського (Вал) до пн. межі *Передгороддя* (вул. Котляревського). Прокладена напевне ще в період Київ. Русі вздовж правого берега р. Стрижня. На поч. 19 ст. дістала назву Гонча, 1922 — ім'я В. І. Леніна, сучасна назва — з 1961. На підставі архітектурно-археол. досліджень та вивчення картограф. матеріалів встановлено, що сучас. Г. в. і після реконструкції за регулярними планами поч. 19 ст. з незначними уточненнями зберегла попередній напрям аж до передмістя Ковалівки. Сучасна забудова склалася в 19 — на поч. 20 ст. Внаслідок повоєнної забудови були внесені певні зміни в планування і оздоблення будинків.

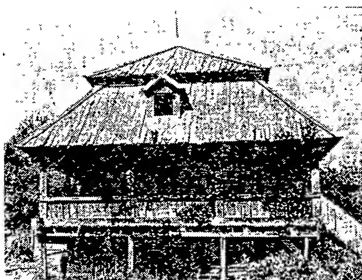
Будинок № 1 (поч. 19 ст.) — двоповерховий на високому цокольному поверсі, фасад з двома кутовими напівциркульними фронтонами. Зведений для повітов. земської управи, на поч. 20 ст. в ньому містилися адм. установи. Будинок № 3 — кол. *Чернігівське реальне училище,* буд. № 8 — Поштова станція. Буд. № 5 (18 — поч. 19 ст.), позначений на плані 1805 — на Пд. від набережної Миколаївської церкви 18 ст. Збудований для парафіяльної школи, потім тут містилася *Чернігівська громадська бібліотека,* музей архівної комісії, тепер — житл. На розі вул. Карла Маркса — буд. № 11 і № 13, одноповерхові дерев'яні на цегляному цоколі з горизонтальною лінією карнизів з соснового бруса. Буд. № 15 (кін. 19 — поч. 20 ст.) — дерев. на цегляному цоколі, оздоблений рельєфною, накладною та пропильною різьбою (переважно геометричних форм). Буд. № 22 і № 22[а] становлять інтерес як фонова забудова і приклад типізації деталей у житловій архітектурі. Скіс торця будинку № 22 можливо продиктований валом *Окольного граду* (залишки його існують на подвір'ї). Будинок № 24 — сосновий зруб, поставлений на високий цегляний цоколь, облицьований сірими гранітними блоками на свинцевих прокладках. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції особняк використовувався під дит. їдальню. По війні перебудований всередині під житло без істотних змін. Автор його і перший власник — губ. інженер Д. Д. Афанасьєв. Будинок № 25 — кол. Торговельна школа. Після Великої Вітчизн. війни тут містилося облстатуправління, тепер — навч. комбінат. Будова цегляна, двоповерхова, Т-подібна у плані з виступаючим за червону лінію ризалітом. Будинок № 30 (поч. 30-х рр. 20 ст.) — триповерховий 18-квартирний, цегляний двосекційний, єдиний у Чернігові зразок житл. архітектури, що зазнала впливу конструктивізму. Буд. № 33 і 33[а] (поч. 19 ст.) — дерев'яні одноповерхові. Після війни буд. № 33[а] переплановано з одноквартирного на триквартирний, анфіладний. Цоколь цегляний. Характерною особливістю архітектури будинку є соковите різьблення сандриків, фризу і кар-

низу. Будинок № 42 (рубіж 19—20 ст.) — одноповерховий двоквартирний з елементами модерна. Належав земському інженеру І. М. Якубовичу. До того ж періоду відноситься і сусідній буд. № 44, де в 20-х рр. 20 ст. розташовувався штаб територіального полку. Будинки № 48 і № 50 — одноповерхові на високих цегляних цоколях з накладною різьбою в стилі модерн. Буд. № 54, № 62, № 67, № 69 — дерев'яні одноповерхові семи- і восьмивіконні, з двома кутовими фронтонами. Вони створюють певний стилевий фон забудови вулиці. У буд. № 69 в 1920—25 містився 2-й комсомольський клуб міста. Буд. № 65 цегляний одноповерховий, кол. Володимирського міськ. уч-ща. Буд. № 80 (19 ст.) дерев. одноповерховий. На Г. в. розташовані *Чернігівський історичний музей* (№ 4), а також *Чернігівський художній музей* (№ 6).

ГО́РЬКОМУ МАКСИ́МУ ПА́М'ЯТНИК у с. Хотинівці Носівського р-ну. Міститься в центрі села, неподалік від правління колгоспу, що носить ім'я М. Горького. Встановлено до 100-річчя від дня народження письменника (див. *Горького Максима вулиці*). Пам'ятник — вертикальна композиція; бетонний бюст (вис. 0,77 м) на постаменті у вигляді восьмикутної трибуни на кубоподібній основі (вис. 3 м). Скульптор А. І. Славов, арх. І. Компанець; відкрито 1968.

ГО́СПІТАЛЬ ОБЛАСНО́ГО ПАРТИЗА́НСЬКОГО ЗАГО́НУ. Розташовувався на стику 24, 25 і 31 квадратів Блешнянського лісництва в урочищі Рогізному (Семенівський р-н). Створений за рішенням обласного штабу партизан. руху. З серпня 1942 до лютого 1943 містився в землянці, розрахованій на 25 чол. Тут було залишено тяжкопоранених партизанів. Для їх обслуговування виділено групу з 15 чол. на чолі з першим секретарем Семенівського райкому партії І. Ф. Тихоновським і медсестру М. Товстенко (Балицьку). Збудував землянку С. Стонченко (закатований фашистами у Новгород-Сіверській тюрмі). У 1974 землянку відбудовано. Біля неї встановлено стелу з меморіальним написом.

ГОСПОДА́РСЬКІ БУДІ́ВЛІ Чернігівщини — різновид *народної архітектури*. Віками виробилися основні типи Г. б.: комори, хліви, клуні, пуні, овини. Комори — схованки для майна, збіжжя, продуктів харчування. Відіграли значну роль у подальшому розвитку житла. Приєднання комори до хати через сіни утворило традиційне тридільне житло. У хатніх коморах зберігали майно, у надвірних, обладнаних засіками,— збіжжя. Основний тип комори — піднята на стояках неутеплена зрубна клітка з підлогою і стелею, дверима на піддашшя, крита чотирисхилим дахом на кроквах з солом'яною покрівлею (в пн. р-нах Чернігівщини побутують комори без стель з двосхилими зрубними дахами). Існують і складніші типи. У м. Козельці збереглася дрозрубна комора з чотирисхилим дощатим дахом на кроквах. Про розвиненість у минулому цього

Комора садиби В. Г. Дараган у Козельці. Фото 1927.

типу Г. б. свідчать комори на Покорщині в м. Козельці з застосуванням прийомів професійної архітектури. Специфічними варіантами комор є омшаники для зимівлі бджіл. Це — утеплені, заглиблені в землю зрубні комори з чотирисхилим дахом на крокввах.

Хліви — видовжені будівлі для утримання худоби з воротами в довгій стіні. У пн. р-нах переважали зрубні, в пд.— каркасні, з плетеними лісяними стінами. Дахи з солом'яними покрівлями чотирисхилі, утворені ключами, навішеними на сохи і переклад. Замість сіх, вкопаних у землю, застосовували підсішки, врубані у поперечні балки. Ворота рамної конструкції, навішені на одвірки «куницями».

Клуні — споруди для зберігання й обмолоту збіжжя. Конструктивно подібні до хлівів. Найпростішими є пуні для зберігання корму для худоби. Клуні для збіжжя мають кілька регіональних різновидів. У центр. і пд. р-нах Чернігівщини поширені клуні з чотирисхилим дахом на двох сохах. У пн. р-нах побутує специфічна будівля — гумно, поширена в суміжних р-нах Брянщини й Білорусії. Це видовжена велика зрубна будівля з ворітьми в короткій стіні. Дах чотирисхилий з солом'яною покрівлею. Основу його становлять сохи, розміщені в два ряди парами (переважно на 6 сіх). Сохи, зв'язані ощіпом, в який врубано підсішки «чепелки» для влаштування конькового прогону. Ключі вішаються на прогон і спираються на ощіп та зрубні стіни. Попід стінами — засторонки для снопів, посередині тік для обмолоту. В глибині гумна — овин для сушіння збіжжя. Це зрубна клітка без даху, але з колосниками для закладення снопів. У підземній частині овина, в «по́ході» — курна купольна піч. Відомі клуні без овина, з конструкцією даху, подібною до гумна, з ворітьми на довгій стіні. Традиції сошного будівництва у житлі стали реліктом, але широко побутують в Г. б. і свідчать про далеке минуле будівельної історії народу.

ГО́ТВАЛЬДА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й провулок ім. 1-го Травня; Деснянський р-н, за р. Стрижнем). Пролягає від вул. ім. 1-го Травня, другий кінець глухий. Названа на честь Готвальда Клемента (1896—1953) — діяча чехословацького й міжнар. комуністич. руху, політ. і держ. діяча Чехословаччини. З 1929 — генеральний секретар ЦК, з 1945 — голова КПЧ. З 1948 — президент Чехословаччини. Багато років трудящі Чернігівщини підтримують інтернаціональні зв'язки з трудящими Східно-Чеської області ЧССР. З травня 1966 працює обл. відділення Товариства рад.-чехословацької дружби. Прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст. для індивід. житл. забудови.

ГРА́БІВ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Пилипча і Чудівка. Розташований за 10 км від райцентру і за 13 км від залізнич. ст. Голубичі. 427 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1897 — 168 дворів, 752 ж., дерев. *Троїцька церква* (1897). Рад. владу встановлено в січні 1918. Центральна садиба колгоспу «Шлях Ілліча», дільниця по виробництву цегли Ріпкинського з-ду будматеріалів і кар'єр, де видобувають високоякісну глину, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, будинок культури на 250 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Уродженцем Г. є Герой Рад. Союзу І. О. Мозговий. У 1966 було встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від

гітлерівців. Тут поховано Героя Рад. Союзу О. В. Трифонова (1918—43). В с. Пилипчі поховано Героя Рад. Союзу (посмертно) єфрейтора В. П. Зоркіна — бійця 15-ї Червонопрапорної Сиваської стрілецької дивізії, який під час боїв у вересні 1943 в районі Грабова — Пилипчі знищив понад 50 фашист. солдатів. Поблизу села в урочищах Курганки та Городок виявлено поселення часів раннього заліза (6—3 ст. до н. е.), епохи Київської Русі (9—13 ст.).

ГРА́БІВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Буди. Розташоване за 20 км від райцентру і за 23 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1153 ж. (1988). Вперше згадується 1635. Назва походить від породи дерев — «граб», які на той час складали густі ліси, що оточували село. В селі діяла церковнопарафіяльна школа. У 1866—84 двори, 672 ж., церква, в 1897 — 147 дворів, 936 ж. У 1917 населення становило 740 чол. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1928 організовано перший колгосп «Нове життя», пізніше перейменований в колгосп ім. Орджонікідзе, з 1974 має назву «Естонія». Під час тимчасової гітлерівської окупації (9.IX 1941—17.IX 1943) діяла підпільна патріотична група. У Г.— центр. садиба колгоспу «Естонія», відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Село радіофіковане в 1956, електрифіковане — 1960, шосе прокладено 1970. У 1960 встановлено пам'ятник на братській могилі червоногвардійців, що загинули 1919 в боях з денікінцями, у 1974 — на могилі дружини і сина голови сільради П. Осипчука, у 1953 — на 2 могилах рад. воїнів, що полягли під час оборони 1941 і визволення 1943 села, у 1966 — на честь воїнів-односельців, які загинули (168 чол.) під час війни.

ГРА́БІВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 137 га.

ГРАБОВЩИ́НА. 1) Гідролог.заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 43 га. 2) Гідролог. заказник (1984). Низинне осокове болото в заплаві р. Остра. Розташований в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 22 га.

ГРАБЯ́НКИ ЛІТО́ПИС — визначна пам'ятка укр. історіографії, важливе істор. джерело, оригінальний зразок укр. л-ри поч. 18 ст. Грабянка Григорій Іванович (поч. 70-х рр. 17 ст.— 1738) у 1686—1701 служив рядовим козаком у Гадяцькому полку. Потім обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді. З 1729 — гадяцький полковник. Володів невеликим маєтком, наданим «на ранг». Брав участь у Кримських (1687—89), Азовських (1695—96), Кизи-Керменському і Таванському (1697) походах та в Північній війні 1700—21. Разом з наказним стародубським полковником П. Корецьким 1723 їздив до Петербурга з Коломацькими чолобитними клопотатися перед Петром І про скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів гетьмана, за що, як і наказний гетьман, чернігівський полковник П. Полуботок, був ув'язнений до Петропавлівської фортеці. Після смерті Петра І (1725) повернувся на Україну. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Помер від поранення. Головна тема Г. л. сформульована в його заголовку, де автор заявляє, що він присвячує свій твір нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54 під керівництвом Б. Хмельницького («Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского з поляки... року 1710»). Грабянка ставить завдання

розповісти історію мужньої боротьби народу за свою землю, «що засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воєводства Київське, Чернігівське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сурож, а звідти до Чорного моря».

У коло перших питань автор включив огляд відомостей про Б. Хмельницького, його родину і бойову діяльність до 1648. Описові шести років війни 1648—54 автор присвятив 16 глав. Тут майже всім великим битвам присвячені окремі розділи. Два розділи пов'язані з Переяславською радою 1654. Грабянка високо оцінює возз'єднання України з Росією. Третя частина книги структурно ділиться на 15 невеликих розділів і розкриває півсторічний період в історії України, у т. ч. й Чернігівщини. З 1664 виклад матеріалу ведеться по роках. Грабянка висловив оригінальні для свого часу погляди на історію. На його думку, істор. знання мають практичну цінність. Вони повинні служити освіті людини, а не бути духовно-моралізуючими настановами, як думали історики середньовіччя. У додатках до Г. л. вміщено: «Перелік гетьманів війська запорізького Малої Росії, що були ще перед Хмельницьким», «Гетьманство Хмельницького та його військові дії», «Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького»; «Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького та воєнних дій у часи їхнього гетьманування».

Основними джерелами для Грабянки послужили попередні козацькі літописи, хроніки, різного роду щоденники, твори польських письменників Коховського, Твардовського та ін., а також офіційні акти — привілеї, листи, договори, різні матеріали гетьманської канцелярії тощо.

Г. л. був відомий дослідникам 19 ст. у багатьох списках (оригінал не зберігся). Вперше літопис опублікував без імені автора Ф. Туманський у журн. «Рос. магазин» (1793, ч. 2, 3). У 1854 Г. л. опублікувала Київська археографічна комісія за найповнішим і найдавнішим списком, переписаним скорописом часів життя автора. Нині відомо понад 40 списків, які зберігаються в Центр. наук. б-ці АН УРСР (19), Б-ці СРСР ім. В. І. Леніна (7), Публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (7), Черніг. істор. музеї (2), Істор. музеї СРСР (1), Дніпропетр. істор. музеї (1), Центр. держ. істор. архіві УРСР (1) та ін.

«ГРАДЕ́ЦЬКИЙ». Готель у Чернігові. Споруджений 1983 (арх. В. Г. Шотолько, А. В. Грачова, О. О. Кабацький, В. І. Ральченко, за участю чехословацьких спеціалістів). Названий на честь дружби Чернігів. обл. зі Східночеською областю ЧССР. 19-поверховий, має 267 номерів на 500 місць. При готелі — ресторан на 300 місць. За архітектуру удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1984). Розташований на вул. Леніна № 68.

ГРАНІ́ВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Ніжинському районі Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 27 га.

ГРА́ФСЬКИЙ САД — перший у Ніжині громадський сад. Закладений на поч. 18 ст. на правому березі р. Остра в кол. передмісті *Магерки.* Осн. частину території Г. с. складають сад та урочище, що в кін. 17 — на поч. 18 ст. належали ніжинському полковнику І. Обідовському (Обіді). Для мешканців міста сад був відкритий щонеділі. В 1879 спадкоємиця Безбородьків графиня Мусіна-Пуш-

кіна передала його міській управі в оренду на три роки, а потім разом з мурованим будинком та ін. спорудами подарувала м. Ніжину під назвою «Графський сад». Тепер у будинку дитячий садок «Пролісок». Г. с. розміщений на вул. Кропив'янського № 4.

ГРЕБІНКИ ВУЛИЦЯ. 1) У Ніжині (Грецька, Судейська, Радянська) — від вул. Шевченка до вул. Червоних Партизанів. Назв. 1960 на честь укр. і рос. письменника Гребінки Євгена Павловича (1812—48). Н. в маєтку Убіжище (Гребенчин Яр) Пирятинського пов. (тепер у складі с. Мар'янівки Гребінківського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї дрібного поміщика. У 1825 вступив до *Ніжинської гімназії вищих наук,* яку закінчив 1831 (на фасаді будинку кол. гімназії встановлено *Гребінці Є. П. меморіальну дошку*). В ці ж роки Гребінка починає і свою літературну діяльність. Видавав гімназичний рукописний журнал. Сатиричні вірші він вміщував у рукописних журналах ін. гімназистів. У 1827 написав комедію «В чужие сани не садись» (наслідування Д. Фонвізіну), 1831 в «Украинском альманахе» надрукував «Рогдаев пир». В останні роки навчання в гімназії Гребінка перекладав укр. мовою «Полтаву» О. С. Пушкіна. Уривок перекладу поеми був надрукований у журн. «Московский телеграф» (1831). У цей час він почав писати й оригінальні твори укр. мовою. Після закінчення гімназії Гребінка кілька років служив у 8-му малоросійському козачому полку, 1834 вийшов у відставку і переїхав до Петербурга, де й прожив до останніх днів, зрідка приїжджаючи на Україну. У травні 1844 він, зокрема, відвідав Ніжин разом з чл.-кореспондентом Петерб. АН В. І. Далем (1801—72), автором «Тлумачного словника великоруської мови» (т. 1—4, 1863—66). Перебуваючи у Петербурзі, брав активну участь у літ. житті, підтримував взаємини з визначними літераторами, співробітничав у багатьох журналах і газетах.

Вулиця Грецька (тепер вул. Гребінки) у Ніжині. Дзвіниця Всіхсвятської церкви. Фото поч. 20 ст.

Створив гурток, який об'єднував укр. мистецьку й літературну інтелігенцію. Літ. вечори Гребінки відвідували В. І. Даль, І. І. Панаєв, М. А. Маркевич, І. М. Сошенко, А. М. Мокрицький, М. О. Момбеллі та ін. Гребінка був знайомий з О. С. Пушкіним, О. В. Кольцовим, І. С. Тургенєвим, підтримував добрі взаємини з В. І. Григоровичем, К. П. Брюлловим, Ф. О. Коні, О. Г. Венеціановим, П. О. Корсаковим, болгарським просвітителем З. Княжевським та ін.

У 1836 через І. М. Сошенка познайомився з Т. Г. Шевченком і звів його з рос. художником О. Г. Венеціановим та конференц-секретарем Академії мистецтв проф. істо-

рії мистецтв В. І. Григоровичем, взяв безпосередню участь в організації викупу поета з кріпацтва, допоміг видати «Кобзар» 1840. У 1843 разом з Шевченком Гребінка виїздив на Україну. До п'яти розділів роману «Чайковський» (1843) він взяв епіграфи з творів Шевченка і, перевидаючи роман у 1848, зберіг їх.

Перша збірка байок Гребінки «Малоросійські приказки» вийшла 1834, у 1836 вийшла другим виданням. У ній він викривав соціальну несправедливість, хабарництво, бюрократизм. У 1841 Гребінка випустив альманах «Ластівка», де вмістив твори багатьох укр. письменників, у т. ч. п'ять Т. Г. Шевченка. Протягом 1847—48 Є. П. Гребінка окремим виданням випустив вісім томів своїх творів, де часто згадуються міста Ніжин, Прилуки. Багато автобіографічних матеріалів у таких творах як «Ніжинський полковник Золотаренко», «Записки студента», «Розповіді пирятинця», «Полтавські вечори» та ін.

Г. в. виникла на поч. 17 ст. в межах *Ніжинського замку*. Проходила з Сх. на Зх., паралельно земляному валу понад р. Остром. Забудована здебільшого грецькими купцями (див. *Ніжинське грецьке братство*). В 1719—29 зведено *Михайлівську церкву*, при якій діяла *Ніжинська грецька школа*, згодом *Ніжинське Олександрівське грецьке училище* (№ 24, тепер цех *Ніжинської швейної фабрики*).

Поруч — *Всіхсвятська грецька церква* (18 ст.), *Троїцька церква* (1733), № 21 — *Ніжинського грецького магістрату будинок* (1785). У 1789 в будинку № 2, 4 відкрилося мале народне училище (див. *Ніжинське повітове училище*), в якому навчався декабрист М. Й. Мозгалевський; 1817 його перевели на сучасну вул. Червоних Партизанів, а на цьому місці звели будинок повітового суду (тепер с. ш. № 1), від якого одержала назву Судейська. На поч. 19 ст. тут в будинку поміщика М. Я. Макарова читав свої перші худож. твори М. В. Гоголь (див. *Макарова М. Я. садиба*). З 1922 — Радянська. 1930 в будинку кол. міської управи (з 1865, № 1) розмістився *Ніжинський технікум радянського будівництва*, 1934 реорганізований у бібліотечний технікум, після чого вулиця стала називатися Бібліотечною. В будинку № 14 у 1904—30 мешкав радян. історик І. Г. Спаський (див. *Дукачі*). 2) У Чернігові (кол. провулок Глібова; Новозаводський р-н, на тер. Нової Подусівки). Пролягає перпендикулярно вул. Забарівській, Глібова і Черкаській, перетинаючи увесь Новоподусівський житловий масив від лісу до вул. Гайдара. Названа 1981 на честь Є. П. Гребінки. Прокладена у 2-й пол. 60-х рр. 20 ст.

ГРЕБІ́НЦІ Є. П. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на честь укр. і рос. поета Гребінки Євгена Павловича (див. *Гребінки вулиця*), який у 1825—31 навчався у *Ніжинській гімназії вищих наук* (тепер Ніжин. пед. ін-т ім. М. В. Гоголя, вул. Кропив'янського № 2). Дошка — мармур, відкрито 1960.

ГРЕ́БІНЯ А. Р. МОГИ́ЛА у с. Дмитрівці Менського р-ну, на сільс. кладовищі. Гребінь Аврам Родіонович (1878 — 1961) — укр. лірник. Н. в с. Березні в бідній селян. сім'ї. Великий вплив на хлопця мав його дід, добрий скрипаль, який прищепив хлопчику любов до музики. Але батьки віддали Аврама в науку до шевця. Та, не стерпівши знущань, Аврам пішов від нього. Захворівши, поступово втратив зір. У 16-річному віці Гребінь придбав скрипку і самотужки почав опановувати гру на ній. Пізніше, провчив-

шись з рік у кобзаря Т. М. Пархоменка і засвоївши ряд лірницьких пісень, а також витримавши екзамен — «визвілку», Аврам став профес. лірником. Плідним для нього було знайомство з такими видатними кобзарями як М. Кравченко, П. Дяченко, Г. Гончаренко, зокрема, це поповнило репертуар молодого лірника думами — «Невольницький плач», «Про азовських братів», «Про козака-бандуриста», «Про вдову», «Про Марусю Богуславку», історич. піснями — «Про Морозенка», «Максим козак Залізняк», «Гей, нуте, хлопці», «Про Кармалюка», «Про Конашевича», «Про Купер'яна» та ін. А. Р. Гребінь виконував чимало пісень, в яких висловлював протест проти визискувачів, як напр., «Про правду», «Про соцького», «Про урядника».

Включившись у революц. боротьбу, в 1905—07 поширював серед селян листівки та ін. революц. л-ру. У 1952 А. Р. Гребінь брав участь у етногр. концерті, організованому Київ. консерваторією. 1956 він виступав на респ. нараді, проведеній Ін-том мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. 1961 на могилі А. Р. Гребіня встановлено ступінчастий обеліск, облицьований мармуровою крихтою.

Грем'яч. Різдва Богородиці церква. Фото 1930.

ГРЕМ'ЯЦЬКЕ ВИЩЕ ПОЧАТКОВЕ УЧИЛИЩЕ імені В. Д. Голіцина. Засн. 1909 як міське, перетворено на вище поч. уч-ще 1913. Містилося у с. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту (тепер Н.-Сівер. р-ну) у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 65, дівчат — 34 (1915).

ГРЕМ'ЯЧ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Богданове, Веселе, Гай, Діброва, Колос, Мурав'ї, Новоселівка. Розташований на правому березі р. Судості (прит. Десни), за 45 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Вітемля. 1886 ж. (1988). Вперше згадується у 1604; на думку деяких дослідників, засн. у 13 ст., у 18 ст. Г. володів обер-камергер Катерини II І. М. Корсак. Під час війни зі шведами в 1709 в Г. розміщувалася квартира головнокомандуючого рос. військами графа Шереметєва. В 1866 в Г. налічувалося 390 дворів, 2004 ж.; церкви — Михайлівська (на місці церкви Варлаама) і Різдва Богородиці (1747). Відбувалися два ярмарки на рік. У 1897 Г. вважався містечком, мав 566 дворів, 3550 ж., земську школу, б-ку, відбувалося 3 ярмарки на рік. У 1909 засноване *Грем'яцьке вище початкове училище.* У квітні 1861 селяни виступили проти утисків поміщиці Ладомирської. В 1905—07 відбувалися мітинги, сутичка селян з поліцією, потрави посівів.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923 організовано першу

с.-г. артіль «Колос». Г. у 1935—1959 — райцентр. В 1941—42 у селі діяв підпільний райком партії. 28.VIII 1941 створено Грем'яцький партизанський загін.

У Г.— центр. садиба колгоспу «Шлях нового життя» (спеціалізується на вирощуванні зернових, тех. культур і картоплі), цегельний з-д, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., школа-інтернат, лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, 4 б-ки. В різні часи видавалися газ. *«За честный труд»*, *«Смена»*, *«Колхозный путь»*. Пам'ятник В. І. Леніну (1966). В 1957, 1965 і 1984 встановлено 4 надгробки на братських могилах партизанів, мирних жителів, розстріляних (200 чол.) фашистами, рад. воїнів, які загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 села від фашистів. Пам'ятник (1965) на честь воїнів-односельців, що полягли (407 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Г. виявлено 2 городища (6—3 ст. до н. е.), поселення епохи неоліту-бронзи (5—2 тис. до н. е.), а також ранньослов'янське (3—5 ст.), Київ. Русі (9—13 ст.), стоянка епохи мезоліту (10—8 тис. до н. е.).

ГРЕМ'ЯЧКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

ГРИБОВО-РУДНЯНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія у заплаві р. Сухого Виру. Розташований біля с. Грибової Рудні Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Площа 139 га.

ГРИБОЄДОВА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Новобудівельна; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від вул. ім. 1-го Травня до вул. Лісної. Названа 1960 на честь Грибоєдова Олександра Сергійовича (1795—1829) — рос. письменника і дипломата, автора комедії «Лихо з розуму».

Н. в Москві, закінчив 1810 Моск. ун-т. У 1825 Грибоєдов проїздом двічі був на Чернігівщині: в кін. травня — на поч. червня їхав до Києва через Батурин — Борзну — Ніжин (зупинявся 31 травня — 1 червня) — Козелець. Кілька днів провів у Ніжині у вересні того ж року, коли їхав на Кавказ. З 1828 був рос. посланником у Персії. Загинув внаслідок політ. провокації. Творчістю Грибоєдова захоплювалися вихованці Ніжинської гімназії вищих наук (його комедію «Лихо з розуму» переписували і поширювали в рукописах). Кол. Новобудівельна вулиця прокладена у 30-і рр. 20 ст. Крім індивід. житл. будинків по Г. в. в сосновому лісі розміщається піонерський табір «Супутник».

ГРИГОРІВКА — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане

Грем'яч. Михайлівська церква. Фото 1930.

с-ще Веселе. Розташована за 22 км від райцентру. Залізнич. станція. 1658 ж. (1988). Вперше згадується бл. 1700. У 1866 — 272 двори, 2651 ж., мурована Михайлівська церква (1800), 2 винокурні з-ди; у 1897 — 461 двір, 3428 ж., земська школа. У 1838 в Г. побував М. І. Глінка (див. *Глінки вулиця*), 1843 — Т. Г. Шевченко, який описав тяжке становище селян-кріпаків Г. у вірші «П. С.». Зберігся окоренок дуба, під яким Шевченко писав свої поезії (1959 у цій місцевості встановлено пам'ятний знак, 1964 — пам'ятник поету). Перший колгосп був організований 1928. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Уродженцем Г. є Народний Герой Югославії В. А. Улизько. На могилі першого голови Григорівського ревкому Г. В. Ярмошенка, який загинув від рук бандитів 1918, і на братській могилі рад. воїнів, полеглих при визволенні села 1943, встановлено надгробки. У 1968 споруджено пам'ятник на честь воїнів-односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. села — кургани 2—1 тис. до н. е.

ГРИ́ГОРО-ІВА́НІВКА (до 1939 — Синяки) — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Кропивне. Розташована за 7 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 1391 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 село мало 96 дворів, 696 ж., дерев'яна Костянтино-Оленівська церква (1860), цегляний завод; в 1897 — 183 двори, 910 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.-І.— центр. садиба колгоспу «Дружба» (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). У 1970 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (138 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, в 1958 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, розстріляних нім.-фашист. окупантами 1942.

ГРИ́ЦІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1728 — боротьба посполитих і козаків с. Грицівки Варвинської сотні Прилуцького полку (тепер село Рябухівської сільради Талалаївського р-ну) проти феодально-кріпосницького гніту. Грицівка, що виникла в 17 ст., 1700 гетьманом І. Мазепою була віддана П. Мокієвському, а 1710 перейшла до прилуцького полкового писаря А. Себастіановича. Після смерті останнього, селом заволодів його старший син Іван, який на той час був бунчуковим товаришем. Він відзначався особливою жорстокістю по відношенню до залежних селян. Протестуючи проти закріпачення, грицівці подавали скарги в урядові установи і вимагали повернути їм козацькі привілеї. Не добившись звільнення від кріпацтва, вони у 1728 відмовилися виконувати повинності. Понад три місяці функціонували органи селянсько-козацького самоврядування в Грицівці. Намагаючись роз'єднати сили повсталих, старшинська адміністрація за певні поступки (зменшення феод. повинностей) вимагала видачі їх керівників, але селяни на це не пішли. Тільки за допомогою регулярних військ місц. владі вдалося придушити повстання.

ГРИ́ЦІЇВКА — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядк. села Галка, Лозове, Побочіївка. Розташоване за 7 км від райцентру і за 32 км від залізничної ст. Талалаївка. 416 ж. (1988). Вперше згадується 1666. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— центральна садиба колгоспу «Шлях Ілліча», відділення зв'язку, 8-річна школа,

фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, комплексно-приймальний пункт, клуб, б-ка. У 1985 встановлено пам'ятний знак односельцям, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни та були закатовані нім. фашистами.

ГРІНЧЕ́НКА Б. Д. ВИДАВНИ́ЦТВО. Засн. 1894 у Чернігові укр. письменником, вченим і громадським діячем Б. Д. Грінченком (1863—1910, див. *Грінченку Б. Д. меморіальна дошка*) з метою випуску популярної л-ри для народу. За 8 років видано 50 книг тиражем понад 200 тис. прим., серед них — твори Т. Г. Шевченка, П. А. Грабовського, Ю. А. Федьковича, Б. Д. Грінченка та ін. Видання книг для народу Грінченко з 1902 продовжив у Києві, де він опублікував «Каталог книг для народного чтения» (1908), чотиритомний «Словарь украинского языка» (1907—09), б-ку для дітей «Молодость», цінні етнографічні та фольклорні матеріали. Випуск марксистської брошури «Праця і капітал» (1909) в укр. перекладі з польс. мови викликав заборону його видавничої діяльності.

ГРІНЧЕ́НКУ Б. Д. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на фасаді буд. № 18 по вул. Леніна, де в 1894—1902 у Чернігівській губернській земській управі на посаді діловода, а згодом секретаря працював Грінченко Борис Дмитрович — укр. письменник, вчений і громад. діяч. Н. на х. Вільховий Яр (тепер Харків. р-н Харків. обл.). Навчався в реальному уч-щі в Харкові. З 1881 вчителював, працював у Чернігові, Києві. У Чернігові очолив роботу по впорядкуванню колекції укр. старожитностей В. В. Тарновського, створенню історичного музею, збирав і публікував етнографічні матеріали, у 1894—1902 був керівником *Грінченка Б. Д. видавництва.* З художніми творами Грінченко виступив у 80-х рр. У кращих повістях та оповіданнях реалістично відобразив тяжке життя сел. бідноти, класове розшарування села («Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901, та ін.). У деяких драмах («Нахмарило», 1895—99, та ін.) ідеалізував просвітянську діяльність. Істор. темам присвятив п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (обидва — 1897). Перекладав твори О. С. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін. Грінченку належать цінні етнографічні дослідження і збірки нар. творчості («Пісні та думи», 1895; «Думи кобзарські», 1897). Автор літературознавчих праць «Ненадруковані поезії Шевченка», «З новин української літератури», життєписів Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, І. П. Котляревського, першої книжки для читання в школі укр. мовою «Рідне слово», «Української граматики» та ін. підручників. На честь Б. Д. Грінченка у 1986 названа вул. у Чернігові (Деснянський р-н). Дошка — мармур, відкрито в 60-х рр. 20 ст.

ГРО́ДСЬКИЙ СУД — становий суд у феод. Польщі, Литві, а також на загарбаних ними укр. землях. У воєводствах очолювався воєводою, у повітах — старостою, і тому його ще називали «старостинським» судом. Розглядав кримінальні й цивільні справи шляхти, а також ін. верств населення, якщо справа стосувалася шляхти, виконував вироки вищих судів у кримінальних справах. На укр. землях у складі Росії ліквідований 1648—54. Знову почав діяти на Лівобережній Україні з 1763, коли полкові суди були реорганізовані у Г. с. Складався з полковника (голова), полкового судді, полкового писаря і з 2—3-х чол. полкової старшини. Посади судді і писаря були виборні і довічні.

Підкорявся полковій канцелярії. Апеляційною інстанцією був *Генеральний військовий суд*. Ліквідований 1782. Його функції передані *повітовим судам, нижнім розправам* та міським *магістратам*.

ГРОМА́ДИ — напівлегальні орг-ції укр. ліберально-бурж. інтелігенції. Об'єднували вчителів, лікарів, професорів, письменників, студентів, учнів старших класів гімназій, ліберально настроєних поміщиків. Діяли (з перервами) з кін. 50-х — поч. 60-х рр. 19 ст. до поч. 20 ст. Г. не мали чіткої структури та організації, своєї програми, статуту. Суспільно-політ. переконання членів Г. не були однаковими, тому в їх діяльності проявлялися як ліберально-бурж., так і демокр. тенденції. Займалися культурно-осв. роботою, зокрема організовували гуртки освіти, *недільні школи*, видавали популярні книжки для нар. читання, влаштовували театральні вистави, збирали і вивчали укр. фольклор і старожитності. Пожвавленню діяльності Г. сприяв перший укр. громадсько-політ. і літ. журн. «*Основа*». Укр. революціонер-демократ І. О. Андрущенко, який працював землеміром, зблизився з чернігівською Г. і залучив декого з її членів до революц. пропаганди. Спад хвилі революц. руху в кін. 1862—63, наступ реакції негативно позначилися на громад. житті. Закривалися недільні школи, обмежувалася чи заборонялася діяльність Г. Відроджуватися і відновлювати діяльність громадівці почали в кін. 60 — на поч. 70 рр. Як і раніше, Г. осн. увагу приділяли культурно-осв. роботі. У серед. 70-х рр., внаслідок гострої внутрішньої боротьби, в складі Г. виділилася група радикально настроєної молоді («Молода громада»), яка намагалася встановити контакти з революц. народниками. У роботі Г. в різний час брали участь письменники Л. І. Глібов, Б. Д. Грінченко, В. І. Самійленко, М. М. Коцюбинський, Г. О. Коваленко, статистик О. О. Русов та багато ін. діячів укр. культури, що жили і працювали на Чернігівщині.

ГРО́МОВОЇ УЛЯ́НИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Терешкової; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти) — від вул. Тюленіна до вул. Авдєєнка. У 1974, в зв'язку з упорядкуванням назв вулиць після розширення смуги міста в грудні 1973, названа на честь комсомолки-підпільниці, Героя Рад. Союзу Громової Уляни Матвіївни (1924—1943). Н. в с-щі Первомайці (тепер у складі смт Верхньої Краснянки Краснодонського р-ну Ворошиловград. обл.). Під час окупації Краснодону нім.-фашист. загарбниками стала членом штабу «Молодої гвардії». Страчена.

Г. У. в. прокладена після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Забудована індивід. житл. будинками.

ГРУ́ЗЬКИЙ ДЕСНЯ́К. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

ГРУ́ПА ВІКОВИ́Х ДУБІ́В — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вікові дуби, липи, а також клени, сосна. Розташована в Чернігові на вул. Шевченка № 57. Площа 0,2 га.

ГУБЕРНА́ТОРА БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджений 1804 на замовлення ген.-губернатора Куракіна за «зразковим» проектом арх. А. Д. Захарова в стилі рос. класицизму. Стоїть на тер. кол. *Дитинця* гол. фасадом до створеного на поч. 19 ст. нового міського майдану. Мурований, триповерховий, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено шестиколонний портик тосканського ордеру, який завершується горизонтальною лінією аттика. Після закінчення будівництва і до 1919 тут містилася *Чернігівська класична чоловіча гімназія*. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — *Черні-*

гівський історичний музей. У серпні 1941 згорів. У полум'ї загинуло багато експонатів, зокрема унікальна фреска з Спаського собору — зображення св. Теклі. З 1951 у відбудованому приміщенні розміщався *Чернігівський зооветеринарний технікум,* з 1964 — Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту. Реставрований 1975—77, тепер у Г. б.— Чернігівський історичний музей. Знаходиться на вул. Горького № 4. Іл.— табл. IX.

ГУБЕ́РНІЯ — вища адм.-тер. одиниця місцевого держ., адм.-поліцейського і фін. управління в Росії, очолювана губернатором. У 1708—81 терит. сучасної Чернігівщини частково входила до складу *Київської губернії,* у 1796—1802 — до *Малоросійської губернії*; в 1802—1923 — до *Чернігівської губернії* і Полтавської губернії. Органом управління в Г. було губернське правління. Значну роль у Г. відігравав становий орган поміщиків — губернське дворянське зібрання, утворене за «Жалуваною грамотою дворянству» 1785.

Під час Лютневої бурж. революції 1917 Тимчасовий уряд вніс у місцеве управління незначні зміни, які полягали в осн. в заміні назв окремих органів і посад (замість губернатора — комісар). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції органами влади в Г. стали Ради робітн., солдатських і сел. депутатів. Рад. влада провела адм.-тер. реформу, в результаті якої поділ на Г. було ліквідовано в 1925.

ГУБЕ́РНСЬКЕ ЖАНДА́РМСЬКЕ УПРАВЛІ́ННЯ. У відповідності з положенням від 28.IV 1827 був створений корпус жандармів (особливий орган політ. розшуку в царській Росії). Територія Росії була розподілена на 5, а згодом на 8 жандармських округів, очолюваних генералами, які підкорялися Окремому корпусу жандармів. На території України (в губернських центрах і в м. Одесі) були утворені відділення, очолювані штаб-офіцерами. Положенням від 9.IX 1867 більшість округів було ліквідовано, а управління губ. штаб-офіцерів перетворені на Г. ж. у. (було, зокрема, і в Черніг. губ.). Ліквідоване після Лютневої революції 1917. Документ. матеріали Черніг. Г. ж. у. за 1874—1917 зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

ГУБЕ́РНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІСОВО́Ї ПРОМИСЛО́ВОСТІ на Чернігівщині (Чернігівліс). Утворене постановою виробничотех. комісії губраднаргоспу від 24.VIII 1922. Керувало роботою підприємств лісової промисловості. Ліквідоване 26.VI 1923 в зв'язку з організацією на Правобережній Україні держ. пайового лісопромислового товариства «Українліс».

ГУБЕ́РНСЬКИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т Чернігівської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком) — орган Рад. влади в губернії. За Конституцією УРСР 1919 був обр. 17.IV 1919 на *Першому губернському з'їзді Рад* робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У період між з'їздами Рад був найвищою в губернії владою. Число членів виконкому за Конституцією не могло перевищувати 25 чол. Для поточної роботи виконком виділяв президію в складі голови, двох товаришів (заступників) голови і секретаря. При виконкомі діяли відділи: управління, військовий, земельний, фінансовий, нар. освіти, охорони здоров'я, соц. забезпечення та місцевого господарства. У 1919—20 в зв'язку з воєн. обставинами тричі передавав владу тимчасовому надзвичайному органові влади — губернському революційному комітету: 10.X 1919—6.II 1920, 9.V—11.VII 1920, 7.IX—13.X 1920. Припинив діяльність 1925 у зв'язку з скасуванням губернії.

ГУБЕ́РНСЬКИЙ ПРЕДВОДИ́ТЕЛЬ ДВОРЯ́НСТВА. Посада Г. п. д. запроваджена 1782 у зв'язку з утворенням намісництв. Обирався губ. депутатськими зборами. Розглядав права на включення до дворянського стану, контролював ведення родословних книг і видавав посвідчення про дворянське походження, завідував капіталом на станові дворянські потреби, керував виборами на адм.-судові посади. Посаду ліквідовано 1796.

ГУ́БИНОЇ Л. М. ПОГРУ́ДДЯ у Ніжині. Встановлено на честь Губиної Любові Михайлівни (1916 — 43) — військового льотчика, командира жіночого екіпажу. Н. в м. Ніжині. Навчалась у Ніжин. школі № 3. Загинула під час виконання бойового завдання над с. Іваново під Оршею. Погруддя Л. М. Губиної — її скульптурний портрет у шоломі льотчика встановлено на чотиригранному гранітному постаменті, на якому викарбуваний пам'ятний напис. Автори — архітектори М. А. Ковальчук, Г. М. Моргунов. Відкрито 1975. Розташований на вул. Гоголя. Іл. — табл. XXI.

«ГУБПАРТШКО́ЛЕЦЬ». Журнал Чернігів. губрадпартшколи. Видавався 1924—25 в м. Чернігові. У 1925 називався «Партшколець».

ГУ́ЖІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

ГУ́ЖІВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 6 км від райцентру та за 8 км від залізнич. ст. Ічня. 1200 ж. (1988). Засн. в 16 ст. У 1866 Г. мала 307 дворів, 1919 ж., муровану Преображенську церкву (1900), винокурний з-д.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Г.— колгосп «Ленінський шлях» (спеціалізація — зернові культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Встановлено надгробки на братських могилах загиблих партизанів періоду громад. та Великої Вітчизн. воєн, рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців. У 1968 споруджено пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули (263 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Г. виявлено поселення епохи неоліту, бронзи і ранньозалізного віку (5—1 тис. до н. е.), кургани 2—1 тис. до н. е.

ГУЛА́К. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Жеведі (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ГУ́ЛИНЕ, урочище Гулине — держ. комплексна пам'ятка природи респ. значення (з 1975). Міститься в Корюківському р-ні Черніг. обл Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 100 га. Лісові насадження природного походження з рідкісними рослинами, занесеними до Червоної книги УРСР. Має велике водоохоронне, грунтозахисне й істор. значення. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут перебував *Чернігівський підпільний обком КП(б)У* й Черніг. обл. партизан. загін.

ГУ́ЛЬБИЩЕ — курган поч. 10 ст. у Чернігові. Найбільший і найдавніший на тер. *Болдиних гір.* Знаходиться в пн.-сх. частині некрополя. Розкопаний 1872 археологом Д. Я. Самоквасовим. Висота — 6 м (первісно — 8,6 м), діаметр — 22 м. Відкрито залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі кістки чоловіка й жінки, а також кістки тварин, птахів, риб, араб. монету кін. 9 ст., обвуглені побутові предмети, зерна злаків, уламки бронзової посудини, срібні позолочені поясні, пряжки, золоті, срібні та бронзові гудзики, намистини, 200 срібних, понад 50 бронзових і скляних зливків від прикрас тощо. На місці тризни виявлено шолом, кольчугу, наконечник списа, кінську збрую, бронзове окуття від щита, прикрашеного сріблом, меч з рукояткою, оздобленою срібною насічкою й камінням тощо. В кургані, очевидно, було поховано представника знаті. Знахідки розкопок зберігаються в Держ. істор. музеї у м. Москві.

ГУ́РБИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія в заплаві р. Лисогору. Розташований біля сіл Гурбинців та Іванківців Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Леніна, «Шлях до комунізму» та «Перемога». Площа 452 га.

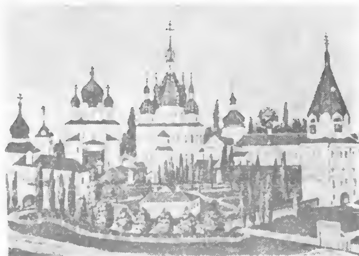
ГУ́РБИНЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Дейманівка і Тростянець. Розташовані за 12 км від райцентру і за 28 км від залізнич. ст. Блотниця. 909 ж. (1988). Вперше згадується 1606. Рад. владу встановлено в січні 1918. Перша комуна «Праця» виникла в 1924. У Г.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — зернові культури, цукровий буряк, мол. тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, будинок культури на 400 місць. Радіофіковане 1928. У 1985 на околиці села відкрито меморіальний комплекс односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Г. і с. Дейманівки виявлено поселення ранньозалізного віку та ранньослов'янського періоду (1 тис. до н. е.— 1 ст.), могильник черняхівської культури (3—5 ст.— розкопано 6 поховань), курган «Шведська могила» (2—1 тис. до н. е.).

ГУ́РИЧЕВ, Гюричев, Гюрчев — літописне місто, яке існувало на пн. околиці Чернігова, на краю правобережної тераси р. Десни, на Пн. від садиби Укр. н.-д. ін-ту с.-г. мікробіології. Згадується в літописах під 1152. Городище, що було на невисокому (10—15 м) мисі, знищено водами р. Десни. Залишився тільки його короткий опис у архієпископа Філарета («підвищення між двома провалами, обкопане ровом»). Неподалік знаходились кургани.
Археол. пам'ятки пн. околиці Чернігова вперше ототожнив з залишками літописного Г. краєзнавець М. Є. Марков (1815) Його догадку підтвердили історики та археологи М. С Арцибашев, К. О. Неволін, М. П. Погодін, М. П. Барсов, архієпископ Філарет, історики Д. І. Багалій, А. М. Насонов, О. К. Зайцев, археолог В. П. Коваленко.
Культурний шар поселення містить арх. матеріали середини — 3-ї чверті 1 тис. н. е. і 12—13 ст.— кераміка, уламки скляних браслетів, шиферні прясла, керамічне риболовне грузило, уламок залізної коси, пішня, ножі, деталі замків, залізне тесло з інкрустацією срібним дротом по робочій частині і втулці, невелика напівкругла залізна пряжка, лавролисте черенкове вістря стріли тощо. У 18 ст. на тер. поселення було знайдено скарб, про його склад свідчень не лишилося.

ГУСИ́НЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 24 га.

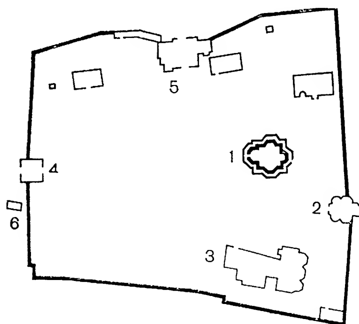
ГУСИ́НЕЦЬ. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Ворскли (бас. Дніпра). 2) Прит. Лоски (бас Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

ГУ́СТИНСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — укр. літопис поч. 17 ст. Оригінал Г. л. не зберігся, авторство та час написання Г. л. достовірно не встановлено. За твердженням деяких дослідників, його склав 1623—27 укр. культурний і церковний діяч З. Копистенський. Відомі дві редакції Г. л. Одна з них була створена, очевидно, в 1-й пол. 17 ст. Починається вона словом «Літописец». Друга редакція під назвою «Кройника» була перепи-

Густинський монастир. З гравюри поч. 19 ст.

сана в *Густинському монастирі,* що біля м. Прилук, ієромонахом М. П. Лосицьким. На підставі широкого кола джерел історія України в ній викладається з найдавніших часів до 1597 включно. Це оригінальна істор. праця про внутр. становище України, її зв'язки з Росією, про політику лит. князів, шляхет. Польщі і Туреччини, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну. Закінчується трьома розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець викриває верхівку православного духівництва України і Білорусії, яка зрадила свій народ й уклала з шляхет. Польщею і Ватіканом Брестську церковну унію 1596.
У передмові до літопису переписувач робить спробу визначити мету і завдання істор. праці, підкреслює значення для людини традицій його народу. Він закликає співвітчизників розширювати історичні знання і передавати їх наступним поколінням. «Кожному чоловікові читане гісторій єсть барзо потребно»,— говорить автор. Історія вчить любити рідну землю. Літопис написаний мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови. Є видатною пам'яткою укр. історіографії 17 ст. Вид.: Густинская летопись. У кн.: Полное собрание русских летописей, т. 2. СПб., 1845.

Густинський монастир. План. 1. Троїцький собор. 2. Надбрамна Петропавлівська церква. 3 Воскресенська церква з трапезною 4 Надбрамна Миколаївська церква. 5. Будинок ігумена з Варваринською церквою. 6. Готель.

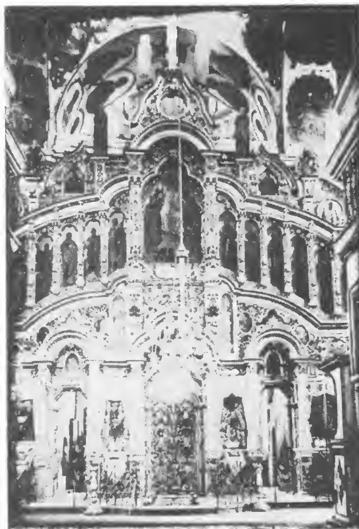
ГУСТИНСЬКИЙ МОНАСТИР у с. Густині Прилуцького району. Засн. на поч. 17 ст. на землях кн. Вишневецьких серед густих дубових лісів (звідти й назва). Первісно — дерев'яний. Горів 1636, 1671. Архіт. ансамбль склався протягом 2-ї пол. 17—18 ст. і становить унікальний архіт. комплекс доби бароккo, який справив значний вплив на культове буд-во Лівобережної України. Центр. споруда — дев'ятидільний, п'ятибанний *Троїцький собор* (1672—76). У 2-й пол. 17 ст., водночас з муром, зведено надбрамні *Миколаївську церкву* і Катерининську церкву. Остання містилася на 2-му ярусі гол. пн. брами. Її оточувала галерея, вхід до якої було влаштовано у невеличкій башті. В 1719—23 пристосована для будинку ігумена з Варваринською церквою. На поч. 20 ст. проїзд у 1-му ярусі замуровано. В 1693—1708 зведено сх. і пд. дільниці огорожі з надбрамною п'ятибанною Петропавлівською церквою (перебудована 1845), трапезну з *Воскресенською церквою.* Тривалий час Г. м. був неофіційним центром зв'язків між Україною, Росією і Молдавією, осередком ідейної боротьби проти унії та католицизму. У 1-й пол. 17 ст. тут було написано *Густинський літопис* і *Густинський монастирський літопис.* 1786 Г. м. перетворено у позаштатний, 1799 закрито. Відновлений завдяки І. Арендаренко і відбудований на кошти кн. Рєпніних. Між квітнем і 20 липня 1845 у ньому побував Т. Г. Шевченко і зробив три

акварелі: «В Густині. Церква Петра і Павла», «Брама в Густині. Церква св. Миколи», «В Густині. Трапезна церква». Про малюнки, виконані в Густині, Шевченко згадав у повісті «Музикант». Згадки про Густинь є в повістях «Музыкант» і «Наймичка».

ГУСТИ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́РСЬКИЙ ЛІТО́ПИС. «Літописецъ про заснування і створення Густинського монастиря» — укр. монастирський літопис періоду 1600 — 40. Написаний невідомим автором. Висвітлює історію *Густинського монастиря* як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії та католицької реакції, розповідає про діяльність гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. Сагайдачного, під захистом якого відновлено православну ієрархію (1620 — на чолі з відомим культур. діячем І. Борецьким), про опір селянства, козацтва й міщан наступові католицизму й унії. Вид.: Летопись монастыря Густынского.—«Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете». 1848, № 8.

ГУСТИ́НСЬКОГО МОНАСТИРЯ́ ЗАЇЖДЖИЙ ДВІР у м. Прилуках. Розташований на розі вул. Леніна (№ 359) і 5-го грудня. Складається з одноповерхових будинків готелю, церковнопарафіяльної школи, сирітського будинку, кухні та Пантелеймонівської церкви. Остання збудована в кін. 19 — на поч. 20 ст. Мурована, на підвалі, квадратна в плані, безстовпна, одноапсидна. Вінчає невелику споруду намет на восьмерику. Фасади оздоблено з використанням звичайної і лекальної червоної цегли. Іл. с. 208.

ГУ́ТА — склоробна майстерня, яка виробляла гутне скло. Гутне ремесло розвинулося на традиціях давньорус. скляного ремесла й досягло найвищого рівня в 17—18 ст. У 19 ст. з появою скляних з-дів воно занепало. На Чернігівщині гутне виробництво інтенсивно почало розвиватися з 2-ї пол. 17 ст., а у 18 ст. тут уже налічувалося понад сто Г. Одні з них працювали короткий час, а деякі понад 150 років. Так, Ловинська Г. (тепер с. Ловинь Ріпкинського р-ну) вперше згадується в джерелах під 1722, а востаннє — під 1890; Блешнянська Г. (тепер с. Блешня Семенівського р-ну) вперше згадана під 1734, а востаннє — під 1885. У 1786 в двох повітах — Чернігівському і Городнянському — було 11 Г., а в 1812—14 їх залишилося 11 в усій губернії, в 1838 — 9, у 1882 — 2, у 1885 — 5. Будували Г. в місцях багатих лісом, на піщаному грунті, де була проточна вода, насамперед у пн. і пд.-зх. повітах кол. Черніг. губ.

Густинський монастир. Іконостас Троїцького собору. Фото поч. 20 ст.

(Чернігівському, Сосницькому, Городнянському, Новозибківському, Суразькому, Новгород - Сіверському, Стародубському, Кролевецькому, Конотопському, Глухівському, Мглинському).

Г. являла собою звичайну дерев'яну повітку з високим дахом, в якій комин проходив через дах, а не через бовдур, як це було в житл. будинках. У цих повітках, крім однієї чи двох печей для виплавлення скла, була піч для випалювання горщиків, печі для поступового охолодження («гаптування») пляшок, печі для сушіння крейди й дров та піч для перепалювання попелу.

На Г., де виготовляли аркушеве скло, був ще розпускний, чи розвідний відділ, гончарний відділ (де виготовляли горщики для топлення скла й вогнетривку цеглу), приміщення для майстрів-видувачів скла та ін. робітників, повітка для зберігання готових виробів. Так, Баранівська Г. (тепер с. Баранівка Семенівського р-ну) мала одну піч для виплавлення скла (1767), а Блешнянська Г.— 2 печі (1767). Олександрівська Г. (тепер с. Олександрівка Семенівського р-ну) мала 4 дойниці (посудини, в яких варили скло), де виготовляли біле і зелене скло, звичайні пляшки і кришталевий посуд (1781). Хотіївська Г. (тепер с. Хотіївка Семенівського р-ну) мала 8 дойниць, в одній з них виробляли поташне скло, а в другій — кришталеве.

Г. Чернігівщини виготовляли насамперед віконне скло, різний посуд, в т. ч. й кришталевий. Деякі спеціалізувалися на виготовленні скляних виробів однієї форми, ін.— кількох. Так, різноманітністю своїх виробів виділялися Блешнянська, Карпівська Г. (тепер с. Карпівка Городнянського р-ну), Крисківська Г. (тепер с. Криски Коропського р-ну), Савинська Г. (тепер с. Савинки Корюківського р-ну). Зокрема, на Крисківській Г. виготовляли віконне скло і різноманітний посуд на замовлення (сулії, пляшки, глечики тощо). У великій кількості виготовлявся спец. посуд для Лубенської, Смоленської, Московської, Ризької, Петерб. аптек, а також для приватної аптеки Якова Марковича. У виробничому процесі на Г. брали участь майстри різних професій.

Свої вироби гутники продавали на ринках у межах губернії (у Злинці, Ніжині, Носівці, Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі), а також в ін. містах.

Пізніше Г. стали називати окремі села, що виникли на місці гут. На тер. Чернігівщини є с. Гута (Коропський р-н), с. Гута-Студенецька (Щорський р-н), с. Гута Ткачова (Ріпкинський р-н), с. Гутище (в Корюківському і Сосницькому р-нах) та ін. Збереглися урочища, назви яких теж пов'язані з гутами.

Густинського монастиря заїжджий двір у Прилуках. Пантелеймонівська церква.

ГУЧИ́Н — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів,

якій підпорядковані села Трудове і Ямище. Розташований на березі річки Білоус (прит. Десни), за 26 км від районного центру і за 8,5 км від залізнич. ст. Осняки. 296 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 мав 64 двори, 667 ж., дерев. Троїцьку церкву (1784); в 1897 — земська школа, 126 дворів, 761 ж.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Центральна садиба колгоспу «Україна», відділення зв'язку, 8-річна школа, АТС, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 200 місць, б-ка (понад 6,1 тис. од. зб.). У 1968 на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено надгробок. У 1967 в пам'ять про 83 воїнів-односельців, загиблих у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, споруджено обеліск Слави. Поблизу Г. виявлені 2 поселення, 2 курганних могильники періоду Київ. Русі (9—13 ст.).

ГУ́ЩИНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ 11—13 ст. в с. Гущині Чернігівського р-ну. Знаходиться на зх. околиці села, на високому (до 7 м) мисі корінної лівобережної тераси р. Білоус (правий прит. Десни). Майданчик овальної форми (66 × × 77 м), тепер зайнятий кладовищем. З Пн. і Зх. городище обмежене крутими схилами до заплави, зі Сх. і Пд.— широким (8—16 м), але дуже замуленим ровом і валом, рештки якого тепер майже непомітні. У минулому Г. г. було феод. замком, одним з форпостів Чернігова на Пд. Зх. В'їзд до замку знаходився зі східного (напільного) боку. Г. зруйнований у серед. 13 ст. Г. г. відоме з 18 ст. Культурний шар дуже пошкоджений похованнями. Містить матеріальні рештки 10—13 ст. На поч. 30-х рр. поблизу городища знайдено скарб срібних прикрас (зберігається в Черніг. істор. музеї). З Г. г. пов'язаний курганний могильник, розташ. на околиці села.

ГУ́ЩИНСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК 10—11 ст. Розташований на відстані 350 м на Сх. від с. Гущина Чернігівського р-ну, на лівому березі р. Білоуса. Праворуч від шляху на Чернігів знаходиться 9 насипів (висота 0,8—1,9 м, діаметр 6—12 м). Друга курганна група із 40 насипів (висота 0,7—2,5 м, діаметр 5—16 м) міститься на відстані 100 м на Пн. від села поряд з шляхом на Чернігів. Обидві групи насипів заросли деревами і чагарником. На багатьох насипах видніються сліди грабіжницьких розкопок. Напевне це був один могильник, який на зламі 19 — 20 ст. налічував 120 насипів. Археологом Д. Я. Самоквасовим у 19 ст. і сучасними дослідниками вивчено бл. 20 насипів. Встановлено, що померлих ховали за обрядами кремації та інгумації. Серед поховань за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах виділяється своїми розмірами й інвентарем т. з. зрубна гробниця, в якій, крім людського скелету, були виявлені кістяк коня з спорядженням — за-

Чернігівщина. Графин. Гутне скло, кін. 18 ст.

лізні вудила, шпори, пряжка від попруги. Біля останків знайдено зброю (сокиру, спис), побутові речі (серп, ніж, брусок, кресало і кремінь, дерев'яне відро, глиняний горщик), елементи костюма. Все це говорить про те, що тут був похований знатний воїн, можливо, з дружини київського князя. Інші поховання за обрядом інгумації в підкурганних ямах мали скромніший інвентар: елементи костюма (бронзові гудзики, позументні стрічки), залізну кирку, наконечник стріли, прикраси тощо. Частина трупопокладень виявилася без інвентаря. Відсутній інвентар і в похованнях за обрядом кремації обабіч і на місці поховання, яке здійснювалося на рівні давнього горизонту (виявлені тільки рештки поховальних вогнищ). Поєднання двох обрядів у синхронних похованнях одного некрополя говорить про різноетнічний склад мешканців населеного пункту, розміщеного поблизу могильника.

Д

ДАНИ́ЛІВКА — село Менського р-ну, центр. сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Веселе, Червоні Партизани та с-ще Чапаєвка. Розташоване за 6 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 606 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 17 ст. У 1866 — 123 двори, 601 ж.; у 1897 — 198 дворів, 866 ж.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — вирощування зернових, пропашних, тех. культур), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Пам'ятник (1958) воїнам-односельцям, що загинули (123 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Збереглася дерев. Троїцька церква (1876). На тер. Д. є урочище Довгий Лан і кургани Велика Могила (2—1 тис. до н. е.).

ДА́НИНЕ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 1327 ж. (1988). Вперше згадується 1627. У 1866 — 208 дворів, 1443 ж., шовковичний з-д. У 1897 — 433 двори, 2764 ж., дерев. Троїцька церква, земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу «Жовтнева революція», філіал Ніжин. ф-ки художніх виробів ім. 8-го Березня, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (14,5 тис. од. зб.). У 1967 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли (303 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943. На тер. Д. є 2 кургани епохи бронзи і ранньозалізного віку (2—1 тис. до н. е.).

ДА́НИЧІ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Мутичів і Присторонь. Розташовані за 5 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Голубичі. 410 ж. (1988). Вперше згадуються 1736. В 1866 — 57 дворів, 480 ж., у 1897 — 168 дворів, 741 ж.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізація — зернові, картопля, льон), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1957 на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, встановлено надгробок. Пам'ятка архітектури кін. 19 ст.— дерев'яна

Спаська церква. Поблизу Д. виявлене ранньослов'янське поселення 3—5 ст., біля с. Мутичева — 2 давньоруські поселення і 2 курганні групи.

ДА́НІВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Курганське. Розташована на р. Острі, за 8 км від райцентру, за 25 км від залізнич. ст. Бобровиця. 1183 ж. (1988). Відома з 1746. У 1866 — 200 дворів, 792 ж., дерев. Воскресенська церква (1851), *Козелецький Георгіївський монастир*, у 1897 — 277 дворів, 1513 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1919 для боротьби з петлюрівцями було створено партизан. загін на чолі з С. В. Даневичем та С. І. Галаєм. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 частина жителів села брала участь у боротьбі проти нім.-фашист. окупантів у складі партизан. загону, яким командував А. С. Яровий. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — льон, картопля, зернові), цегельний з-д, АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 360 місць, дві б-ки (16 тис. од. зб.). У 1960 і 1974 встановлено надгробки на братських могилах партизанів громадян. війни 1919, рад. воїнів, загиблих 1941 і 1943 при обороні та визволенні села від гітлерівців. На честь полеглих (237 чол.) у роки Великої Вітчизн. війни воїнів-односельців споруджено (1968) обеліск Слави. На тер. Д. пам'ятка архітектури — *Георгіївський собор* 1741—70; виявлено поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.), бронзи, раннього залізного віку (2—1 тис. до н. е.), періоду Київської Русі. Іл.— табл. XXV.

ДА́НЧИКОВА ГОРА́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Розташована біля смт Срібного Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. І. Калініна. Площа 3 га.

ДАРАГА́Н В. Г. САДИ́БА в смт Козельці. Споруд. в 2-й пол. 18 ст. на тер. с. Покорщина (нині в складі Козельця). Належала В. Г. Дараган — сестрі Олексія та Кирила Розумовських, дружині козелец. полковника Ю. Ф. Дарагана. До гол. будинку веде алея, обабіч якої — одноповерхові дерев'яні флігелі (сх. не зберігся). Гол. будинок — дерев'яний, одноповерховий на підвалі, прямокутний у плані. Пд. і сх. фасади прикрашають ампірні портики. З сх. боку споруди — *Дараганів кам'яниця*, з зх.— краєвидний парк, ліворуч центр. входу зберігся прикрашений різьбленням каретний сарай. Ансамбль — один з найдавніших зразків садибної дерев'яної архітектури Чернігівщини.

Садиба В. Г. Дараган у Козельці. Інтер'єр будинку. Фото поч. 20 ст.

Розташована на вул. Свердлова № 41. Іл.—табл. XXIV.

ДАРАГА́НІВ КАМ'ЯНИ́ЦЯ в смт Козельці на Покорщині. Збудована в 1-й пол. 18 ст. Декор зроблено у формах професійної архітектури в 2-й пол. 18 ст. Одна з небагатьох на Лівобережжі госп. споруд козацької старшини, що збереглася в первісному вигляді, за винятком прибудови сходів, що вели на 2-й поверх. Двоповерхова на підвалі, 1-й поверх складається з сіней, квадратного в плані приміщення з численними нішами в стінах і відокремлених сходів, що ведуть у підвал. Особливість споруди — відсутність мурованих сходів на 2-й поверх. Вірогідно, туди попадали знадвору (збереглися наріжні двері) по приставній драбині. Вікна і двері мають ковані залізні завіси і віконниці. Міститься на тер. *Дараган В. Г. садиби* по вул. Свердлова № 41. Іл.—табл. XXIV.

ДАЩА́НКИ — бот. заказник (з 1978). Дубово-липовий ліс з рослинним покривом. Розташовані у Варвинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 395 га.

ДАЩЕ́НКИ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Мудре. Розташовані на р. Многа, за 15 км від райцентру та за 30 км від залізнич. ст. Пирятин. 700 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу «Комінтерн» (спеціалізація — зернові, технічні і бобові культури), відділення зв'язку, середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, клуб на 200 місць, 2 бібліотеки (13 тис. одиниць зберігання). У Дащенках розташ. братська могила рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. Односельцям-партизанам, які полягли (160 чол.) у боротьбі проти нім.-фашист. окупантів, споруджено 1958 пам'ятник. Пам'ятка архітектури кін. 19 ст. — дерев'яна Миколаївська церква.

Будинок Дворянського зібрання у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

ДВА О́ЗЕРА — гідролог. заказник (з 1979) Розташовані в Сосницькому р-ні Чернігівської обл. Перебувають у віданні колгоспу «Прогрес». Площа 100 га.

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШОГО ВЕ́РЕСНЯ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 10-а Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна до вул. Кримської. У 2-й пол. 50-х рр. 20 ст., коли прокладали вулиці на Старій Подусівці, 18 з них тимчасово було названо «коліями»; дану вулицю назвали 10-ю Колією. У 1960 її перейменували на честь дня визволення Чернігова від фашист. загарбників військами Центрального фронту під командуванням К. К. Рокоссовського — 21 вересня 1943. Забудована індивід. житл. будинками.

ДВАНА́ДЦЯТА А́РМІЯ — військ. об'єднання рад. військ, сформоване 13.VI 1919 на базі осн. сил Українського фронту — 1-ї і 3-ї Укр. армій. У червні — жовтні 1919 вела запеклі бої проти денікінців і петлюрівців на Правобережній Україні. У листопаді 1919 перейшла в контрнаступ проти денікінців і визволила Чернігів, Бахмач, Ніжин, Конотоп. 16.XII 1919 — Київ. 25.IV 1920 Д. а. прийняла на себе гол. удар наступаючих військ бурж.-поміщицької Польщі і з боями відійшла на Лі-

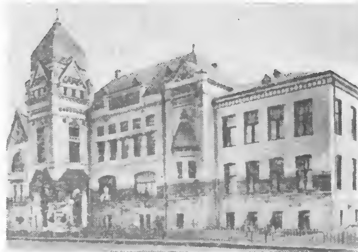
вобережжя. Штаб армії розташовувався в Ніжині в будинку Історико-філолог. ін-ту (тепер — вул. Кропив'янського № 2). Тут же діяли курси червоних командирів, пом. начальника командира курсів був М. П. Кирпонос. 5.VI 1920 перейшла в контрнаступ, форсувала Дніпро і взяла участь у боях за визволення України від польс. інтервентів. Розформована 25.XII 1920. Армією командували М. Г. Семенов, С. О. Меженінов, Г. К. Восканов, М. М. Кузьмін, М. В. Лісовський. Членами Реввійськради були С. І. Аралов, В. П. Затонський, редактором армійської газети — письменник М. Є. Кольцов.

ДВИНА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Тетиви (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ДВОКЛА́СНІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — школи підвищеного типу з п'яти і шестирічним терміном навчання. Виникли в 70-х рр. 19 ст. в ряді великих сіл і в деяких повітових містах (Ніжині та ін.). Навчання в Д. п. у. було роздільним. Перші 3 роки вважалися першим класом і повністю відповідали курсові поч. школи. 4 і 5-й рік складали 2-й клас. У Д. п. у. навчалися здебільшого діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступати в учительські семінарії. Після Жовтня 1917 Д. п. у. перетворено на поч. й семирічні школи.

ДВОРЯ́НСЬКОГО ЗІБРА́ННЯ БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджено 1859—70 за проектом арх. Д. Єфімова (за участю О. І. Демут-Малиновського, О. П. Брюллова, З. Скаржинського) зі сх. боку нового майдану, створеного на поч. 19 ст. У 7—11 ст. на цьому місці було городище, з 12 ст. до 1239 — княжий двір, пізніше — гарматний двір. Будинок відігравав значну роль у громад. житті міста. Тут самодіяльний театр під керівництвом О. В. Марковича та І. Дорошенка ставив нар. п'єси, зокрема «Наталку Полтавку», виступали корифеї рос. і укр. культури — Л. В. Собінов, М. К. Заньковецька та ін. Після Жовтн. революції в ньому містилися губ. міліція, перший рад. драматичний театр, художня студія, Будинок мистецтв. Перед поч. Вел. Вітчизн. війни 1941—45 — Будинок Червоної Армії. 1941 згорів під час бомбардувань нім.-фашист. авіації. У повоєнні роки розібрано. Складався з двох корпусів. Головний — одно-, двоповерховий, Г-подібний у плані, з ризалітами по боках центр. об'єму, де містився зал зібрання. Допоміжний знаходився на Пд. від головного і виходив на площу боковим фасадом (збереглися підземні приміщення). Арх-ра комплексу позначалася використанням класичних форм. Разом з *Архієпископа будинком* та *Губернатора будинком* створював ансамбль кол. Гімназичної площі.

ДВОРЯ́НСЬКОГО І СЕЛЯ́НСЬКОГО ПОЗЕМЕ́ЛЬНОГО БА́НКУ БУДИ́НОК у Чернігові. Побудований 1910—13 губ. інж. Д. Д. Афанасьєвим за проектом арх. О. І. Фон-Гогена. З 1925 — містився Чернігівський істор. музей, після створення 1932 Черніг. обл. — обком КП(б)У. У липні 1941

Будинок Дворянського і селянського поземельного банку в Чернігові. Фото поч. 20 ст.

тут діяв підпільний обком партії. В цей період у ньому не раз бували Маршал Рад. Союзу С. М. Будьонний і секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. Після відбудови у післявоєнні роки тут знову розмістився обком партії, з 1974 — *Чернігівська бібліотека імені В. Г. Короленка.* У 1976 тут відбулося перше організаційне засідання Черніг. відділення Спілки письменників України.

Будинок не зазнав суттєвих змін. Цегляний, двоповерховий, в стилі модерну. П-подібному плану відповідає складна пластика об'ємів, що наростають до входу, над яким підноситься триярусна вежа з наметом. Поєднання багатобарвної майоліки і гранітних плит цокольного поверху, різноманітні вікна й трикутний балкон другого поверху, використання нар. худож. традицій створюють своєрідність споруди. На фасаді встановлено *Попудренку М. М. меморіальну дошку,* перед будинком — *Попудренку М. М. пам'ятник.* Розташований на вул. Леніна № 41. Іл.— табл. X.

Вороньки. Пам'ятник С. Г. Волконському. Фрагмент меморіального комплексу декабристам.

«ДВОТИЖНЕ́ВИЙ ПОЛІТИ́ЧНИЙ О́ГЛЯД». Газета видавалася 1923 у м. Прилуках як додаток до газ. *«Правда Прилуччини».*

ДЕВ'Я́ТОГО СІ́ЧНЯ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Борковського; Деснянський р-н) — від вул. Леніна до р. Стрижень. Названа 1927 в пам'ять про «Криваву неділю» — день масового розстрілу 9.I 1905 царським урядом мирної демонстрації петерб. робітників. Започаткована в 1-й пол. 19 ст. За планом міста 1908 (див. *Чернігова плани*) вулиця була тупиковою між вул. Мстиславською (тепер вул. Фрунзе) і вул. Гончою (тепер вул. Горького). Довжина — 710 м, ширина — бл. 20 м. Забудова розпочалася від вул. Шосейної. У 1-й пол. 20 ст. вулицю продовжено на Сх. до виходу на сучас. вул. Горького. Селилися тут здебільшого люди середнього достатку, які зводили невеликі одноповерхові будинки чи то з горизонтальною лінією їх карнизів (№№ 15, 19, 21, 23, 25, 26), чи з двома декоративними фронтонами обабіч головного фасаду (№№ 11, 12, 17, 20) Чергування різних фасадів надає силуету забудови відчуття своєрідного хвилеподібного руху. Серед дерев'яних будинків виділяються два цегляні (№№ 13 і 15). Перший має центрично-осьову композицію головного та бокових фасадів з трикутними фронтонами та півциркульними віконними створами в них, прикрашеними з боків півколонками. Другий — є зразком будівлі на «жилих погребах» — високий цокольний поверх розрізаний сімома лучкової форми віконними створами, а перший поверх відповідно до внутр. планування розділений на 2, 1 і 4 вікна пілястрами.

ДЕВ'ЯТСОТРІ́ЧЧЯ ВА́РВИ ВУ́ЛИЦЯ у смт Варві (кол. вул. Пушкіна). Бере початок від вул. Леніна. Перейменована 1979 на честь 900-річчя першої писемної згадки про Варву.

ДЕКАБРИСТАМ МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС у с. Вороньках Бобровицького району. Споруджено на честь декабристів С. Г. Волконського, його дружини М. М. Волконської і О. В. Поджіо. Після амністії 1856 декабристам було дозволено повернутися до Центральної Росії. Волконські спочатку оселилися під Москвою, а 1859 переїхали у с. Вороньки, де жила їхня дочка Олена, що перебувала у шлюбі з М. О. Кочубеєм, власником с. Вороньки. У 1863 померла М. М. Волконська, а через два роки (1865) і С. Г. Волконський. Над їхніми могилами за проектом арх. О. Е. Ю. Ягна (див. *Білорічицький архітектурний ансамбль*) було споруджено церкву-усипальницю (не збереглася).

У 1873 у Вороньках помер О. В. Поджіо, який приїхав сюди з Італії незадовго до своєї смерті. Його поховали в саду поблизу церкви. Точне місце трьох могил невідоме. У 1975 за проектом арх. О. К. Стукалова у селі споруджено меморіальний комплекс, який включає три символічні могили з гранітними надгробками і барельєфними портретами на них. Поруч — стела з мозаїчною композицією, присвяченою повстанню декабристів. Див. також *Декабристи на Чернігівщині*.

ДЕКАБРИСТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ — російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва (назву дістали за місяцем, коли відбулося повстання). Рух Д. виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феод.-кріпосницького ладу й загострення класової боротьби в Росії. Їхні погляди склалися під впливом революц. ідей О. М. Радищева, зх.-європейських, насамперед франц. просвітителів. Великий вплив на світогляд Д. мали Велика французька революція кін. 18 ст. і патріотичне піднесення рос. народу в ході Вітчизн. війни 1812, учасниками якої були майже всі активні діячі декабрист. руху. Д. вперше в Росії не тільки висунули політ. програму революц. боротьби, а й накреслили шляхи її здійснення — організацію збройного повстання. Їхній відкритий виступ із зброєю в руках проти існуючого політ. і сусп. ладу дав поштовх дальшому розвиткові визвольної боротьби народів Росії проти самодержавства і кріпосного права.

Серед тих, хто піднявся на цю боротьбу, були й уродженці Чернігівщини: Горбачевський Іван Іванович (1800 — 69), Мозгалевський Микола Йосипович (1801 — 44), Іскрицький Деміан (Дем'ян) Олександрович (1803—31) та Якубович Олександр Іванович (1796 чи 1797—1845). Нар. І. І. Горбачевський ймовірно у невеликому с. Переходівці поблизу м. Ніжина, що належало його матері (з роду Кониських). Дитячі роки пройшли у Вітебську, де на той час служив його батько. Навчався спочатку в народному училищі, а потім у гімназії. У 1820 був випущений з навчального Дворян. полку (в Петербурзі) офіцером у 8 арт. бригаду (Новоград-Волинський), де пройшла його військ. служба. По дорозі до місця служби відвідав рідні місця. Одержавши після смерті матері невеликий маєток, як і його брат Микола, відмовився від нього і передав землю у повне і безплатне користування селянам. У кін. 1823 був прийнятий до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Незабаром став одним з його найактивніших і найпослідовніших діячів. Проводив революційну пропаганду серед солдатів та офіцерів. При з'єднанні Т-ва об'єднаних слов'ян з Південним товариством декабристів Горбачевський підтримував П. І. Борисова (1800—54),

який відстоював самостійність Т-ва об'єднаних слов'ян. Був прибічником знищення царської родини. Під час Чернігівського полку повстання 29.XII 1825—3.I 1826 разом з ін. членами т-ва намагався підняти сусідні військ. частини. Засуджений 1826 на довічну каторгу, яку відбував у Читі і Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні при Петровському Заводі. У 1863 не скористався з дозволу виїхати до Петербурга, залишився в Петровському Заводі, де організував робітн. страйк проти утисків заводської адміністрації. На засланні належав до найдемократичнішої групи декабристів. Висловлювався за підтримку «Полярной звезды» і «Колокола» О. І. Герцена. Виступав з критикою реформи 1861, за радикальніше вирішення аграрного питання. Залишив «Записки», які є цінним джерелом для вивчення історії декабризму й особливо Т-ва об'єднаних слов'ян (вперше надруковані в «Русском архиве», 1882, кн. 2).

Вознесенська церква в Березні (тепер смт) Менського р-ну. Фото 1928.

У Петровському Заводі збереглися могила і будинок Горбачевського, в якому тепер міститься ним же заснована б-ка.

М. Й. Мозгалевський народився в Ніжині у сім'ї дрібного поміщика, засідателя Ніжинського повітового суду, якому поблизу міста належав хут. Городок. Наймолодший серед семи синів Микола спочатку навчався в Ніжинському народному двокласному училищі (тепер у цьому будинку — середня школа № 1 по вул. Гребінки № 4), а потім у Петерб. першому кадетському корпусі. У 1821 випущений з кадетського корпусу офіцером у Саратовський піхотний полк. Член Т-ва об'єднаних слов'ян, а потім Пд. т-ва декабристів. Вів революц. пропаганду серед солдатів та офіцерів. Засуджений 1826 на довічне заслання, яке відбував у Наримі Тобольської губ., в селах Курагінському, Тенесінському і в м. Мінусінську Єнісейської губ. Восени 1826 з Нариму він написав кілька листів до матері Вікторії Карлівни в Ніжин. У 40-х рр. 19 ст. в Ніжині мешкали його старші брати й сестра. Помер М. Й. Мозгалевський у Мінусінську 14.VI 1844.

Д. О. Іскрицький — виходець із дворян. Нар. в с. Душатин Суразького пов. Черніг. губ. (тепер Брянської обл.). Виховувався у Петербурзі в Єзуїтському і пансіоні Шабо. На службу вступив 1820 колоновожатим по квартирмейстерській частині. З 1821 — прапорщик, з 1825 — підпоручик гвардії генерального штабу. Член передекабристської орг-ції «Священна артіль», «Союзу благоденства» (1820) і Пн. т-ва (1825), був на нараді членів Пн. т-ва напередодні повстання. 14.XII 1825 був на Сенатській площі, але участі в повстанні не брав. Заарештований 29.I 1826. Після шестимісячного ув'язнення у Петропавлівській фортеці в тому ж чині відправлений в Оренбурзький гарні-

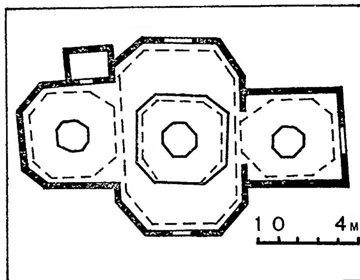
зон, а потім на Кавказ у 42-й Єгерський полк, учасник рос.-турецької війни 1828—29.

О. І. Якубович нар. в с. Липовому (тепер Талалаївського р-ну). Виховувався в шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. У 1825 зблизився з членами Пн. т-ва Д. Засуджений до смертної кари, яку замінили довічною каторгою (пізніше була скорочена до 20 років). До Т-ва об'єднаних слов'ян належав дворянин Сосницького пов. П. А. Зарецький. Деякий час перебували на Чернігівщині командир 37-го Єгерського полку, що був розквартирований у Сосниці, М. О. Фонвізін (1787—1854) та штабс-капітан І. Д. Якушкін (1793—1857), який служив у цьому полку в 1816, у листопаді 1825 до Чернігова приїжджали брати С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли на переговори з командиром Полтавського полку В. К. Тізенгаузеном — чл. Пд. т-ва. У січні 1826 на Чернігівщині були заарештовані полковник у відставці О. Ф. Бригген і брат його дружини О. М. Миклашевський, які належали до декабристських кіл.

У с. Вороньках Козелецького пов. (тепер Бобров. р-ну) пройшли останні роки життя декабриста С. Г. Волконського та його дружини М. М. Волконської і декабриста О. В. Поджіо. Волконська Марія Миколаївна (1805—63) — дочка рос. військ. діяча, героя Вітчизн. війни 1812 Раєвського Миколи Миколайовича (1771 — 1829), у будинку якого в Києві збиралися декабристи, героїня поеми М. О. Некрасова «Російські жінки», одна з перших серед дружин декабристів розділила долю свого чоловіка Волконського Сергія Григоровича (1788—1865), засудженого на каторжні роботи і заслання у Сибір. Разом з ним провела на засланні 30 років. Після амністії 1856 М. М. та С. Г. Волконські, поживши деякий час у Підмосков'ї, переїхали у Вороньки, де й померли і були поховані. Там же поховано декабриста О. В. Поджіо (див. *Декабристам меморіальний комплекс*). Під впливом декабристського руху в Ніжинській гімназії вищих наук виник рух вихованців і частини викладачів, що дістав назву *Справа про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук*. У музеї серед. школи с. Вороньки є куточок декабристів. У Чернігові на їх честь названо вулицю. Див. також *Білорічицький архітектурний ансамбль, Волконської М. М. театр*.

ДЕРЕВИНИ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Дерусі, за 30 км від райцентру та за 3 км від залізнич. ст. Деревини. 902 ж. (1988). Вперше згадується 1715. У 1866 — 113 дворів, 981 ж., винокурний з-д, у 1897 — 299 дворів, 1865 ж., мурована Михайлівська церква (1871).

Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. XX партз'їзду (спеціалізація — вирощування зернових, льону, картоплі), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельд-

Покровська церква у селі Синявці Менського району. План.

шерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка (7,5 тис. од. зб.). Під час окупації Д. фашисти спалили 142 двори. Пам'ятні знаки (1958) на 3-х братських могилах рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 і визволенні 1943 села від нім.-фашист. загарбників. 1983 встановлено пам'ятник воїнам-односельцям, що загинули (112 чол.) під час війни.

ДЕРЕВИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований біля с. Деревини Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського торфопідприємства. Площа 122 га.

ДЕРЕВ'ЯНА МОНУМЕНТАЛЬНА АРХІТЕКТУРА Чернігівщини — складова частина *народної архітектури.* Набула найбільшого мистецького розвитку в культових спорудах. Увібравши в себе прадавні традиції каркасного й зрубного будівництва, засвідчені археол. дослідженнями, Д. м. а.

Дзвіниця Георгіївської церкви у селі Великому Усті Сосницького району. Фото 1930.

успадкувала давні народні уявлення про сакральність (священнодійство) всього буд. процесу. Виділення окремого типу культових будівель відбулось у слов'ян у дохристиянську добу, а традиції їх зведення відповідно до будівельних традицій кожного регіону, що були спільні для *житла, господарських будівель, виробничих будівель, оборонного будівництва,* пристосовувалися до потреб релігії, в т. ч. й християнської, до зведення каплиць, храмів, дзвіниць.

Перші писемні відомості про дерев'яні каплиці — безвівтарні церкви — на тер. України відносяться до 10 ст. Вони мало чим відрізнялися від однодільної зрубної хати з шатровим дахом на крокваx. Великого поширення на Чернігівщині, зокрема, набули зрубні церкви з шатровими зрубними верхами й дахами на кроквах. Основу храму становила баня — однозрубна вежа, що генетично походить від відомого давнього типу зрубного житла з рубленим шатровим верхом і світлодимовим отвором угорі. У храмах бані поєднувались у відповідності з нар. традицією, пристосованою до культових канонів. Сакральну основу храму становить сх. баня — вівтар, тоді як конструктивну, функціональну й композиційно-мистецьку — центр. баня (більша, вища, складнішої структури), до якої прибудовано вівтар. Вона, власне, і є церквою. До неї у тридільних храмах з Зх. приєднували баню бабинця, а в п'ятидільних — ще й бані з Пд. і Пн. Бічні бані з'єднуються з центральною широкими арками-прорізами у спільних стінах. Розвиток традицій Д. м. а. пов'язаний з розвитком структури бань. Улюбленим прийомом стало зведення на стінах восьмерикового підбанника, критого шатром з ліхтарем. Дальший розвиток бані йшов у вертикальному напрямку,

за рахунок утворення додаткових заломів.

Одним з найважливіших проявів прадавнього світогляду було ставлення до внутрішнього простору, який, згідно з народними традиціями, мислився як сакральна копія світу (з ним ототожнювалася висока світла баня), як свідчення фундаментальних уявлень народу про мистецьку єдність і зв'язок витворів людини і світу. Велика творча увага приділялася об'єднанню просторів окремих бань. Прорізи у стінах, що розділяють бані, виконувалися майже на всю висоту (*Троїцька церква* в Пакулі, *Миколаївська церква* в Нових Млинах і Городищі), або ж розділові стіни були зовсім відсутні (*Вознесенська церква* в Березні). Дослідженню цього феномена присвячена праця «*Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*». Пронизані потоками світла бані, спираючись на зовнішні стіни, невагомо підносилися над суцільним простором храму як апофеоз народної культури, її уявлень про світ, його єдність і велич. Подібного конструктивно-мистецького надбання не має світова архітектура.

Як окремі будівлі при храмах зводилися дзвіниці. На Чернігівщині були поширені двох'ярусні дзвіниці із зрубним першим поверхом-коморою і каркасним другим поверхом для дзвонів, куди вели внутрішні чи зовнішні сходи. Крилися шатровим каркасним верхом з центр. стовпом. Подібна конструкція і тепер поширена у традиційних госп. будівлях. Поруч з численними різновидами зазначеного типу існували і багатоярусні дзвіниці, верхи яких повторювали форму церковних бань. Зазнаючи впливів класицизму, дерев'яні дзвіниці будувалися до кін. 19 ст.

Багатовіковий процес органічного розвитку нар. Д. м. а. в останнє десятиліття 18 ст. зазнав посиленого тиску з боку духовної і цивільної влади на підставі невідповідності дерев'яного храму церковним канонам. На поч. 19 ст. будівництво традиційних дерев'яних церков було заборонено, але тривало до 40-х рр. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст.— на поч. 20 ст. поширення набули дерев'яні церкви в т. зв. «єпархіальному стилі», які будувалися з використанням типових проектів (*Троїцька церква* у Грабові, *Михайлівська церква* у Буянках та ін.). Іл.—табл. XVI, XIX, XXIII.

ДЕРЖА́ВІНУ М. С. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на честь Державіна Миколи Севастяновича (1877—1953) — рад. історика і філолога, акад. АН СРСР з 1931, почесного члена АН Білорус. РСР і Болгар. АН з 1946, який 1897—1900 навчався в Ніжин. історико-філол. ін-ті. Автор праць з історії слов'ян,

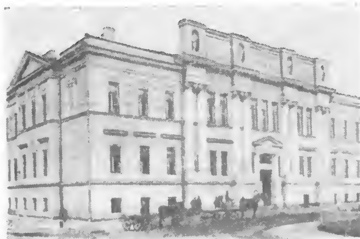

Дзвіниця Успенської церкви у Старохорщині (тепер у складі Новгорода-Сіверського). Фото 1963.

історії і культури Болгарії. Написав ряд статей про Т. Г. Шевченка («Тарас Григорович Шевченко», «Творчісгь Т. Г. Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні»). Дошка — мармур, відкрита 1977 на фасаді гол. корпусу Ніжин. пед. ін-ту, вул. Кропив'янського № 2.

ДЕРЖА́ВНОГО БА́НКУ БУДИ́НОК у Чернігові. Побудовано 1908 на розі кол. вул. Магістратської (тепер вул. Куйбишева) та Олександрівської (тепер вул. Кирпоноса). Після встановлення в Чернігові у листопаді 1919 Рад. влади тут містився штаб стріл. дивізії ім. М. В. Фрунзе. Пошкоджений у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбудований з переплануванням внутр. приміщень для міськвиконкому. Цегляний, двоповерховий, Г-подібний у плані. Вісь симетрії гол. фасаду акцентовано восьмиколонним портиком центр. входу. Ритм колон, карнизи з медальйонами та ін. деталі виконані з худож. майстерністю, створюють урочистий образ неокласицистичної споруди. Розташований на вул. Куйбишева № 7.

ДЕРЖА́НІВКА — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Адамівка та Ведмедівка. 797 ж. (1988). Розташована на р. Острі, за 28 км від райцентру і за 33 км від залізнич. ст. Носівка. Вперше згадується у 16 ст. 1604 було збуд. Троїцьку церкву, у 1871 — Михайлівську церкву. В 1866 — 128 дворів, 925 ж., в 1897 — 263 двори, 496 ж., земська школа, бібліотека, винокурний з-д.

Будинок державного банку в Чернігові. Фото поч. 20 ст.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, аптека, дит. ясла, Будинок культури на 325 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). Встановлені надгробки на братських могилах воїнів Червоної Армії, які загинули в роки громадян. війни (1919), і рад. воїнів, що полягли під час визволення Д. у 1943 від нім.-фашист. загарбників. У 1973 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (165 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Побл. сіл Адамівка і Ведмедівка — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

ДЕРУ́ХА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ДЕСЕ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Жеведі (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ДЕСНА́. Ріка в межах РРФСР і УРСР, ліва прит. Дніпра, перша серед його приток за довжиною й друга за величиною басейну. Довж. 1130 км (у т. ч. в межах Черніг. обл.— 591 км), площа бас.— 88,9 тис. км². Бере початок на Смоленській височині поблизу міста Єльні Смоленської обл., впадає в Дніпро вище Кисва. Північна частина басейну лежить у зоні мішаних лісів, південна — в лісостеповій. Долина Д. широка, асиметрична. Від гирла р. Судості до смт Коропа Д. має низинний лівий берег і високий правий, нижче смт Коропа — низькі піщані береги. Заплава Д. заболочена, порізана староріччями, озерами й западинами. Головні притоки в межах Черніг. обл.: праві — Судость, Смяч, Убідь, Мена, Снов, Білоус; ліві — Сейм, Доч, Остер. Живлення переважно снігове. Д.— типова рівнинна ріка з високим весняним водопіллям і низькими рівнями влітку й узимку. Після впадіння Сейму ширина Д. досягає 300 м, глибина 14 м. Замерзає в грудні, скресає в квітні, повідь — з квітня до червня, в малосніжні зими — до середини травня,

Д.— значна трансп. магістраль, судноплавна до Новгорода-Сіверського (535 км від гирла, а малотоннажне нерегулярне судноплавство — до пристані Жуковки, вище від Брянська) Головні пристані: Новгород-Сіверський, Оболоння, Макошине, Чернігів, Остер. Тече тер. Козелецького, Коропського, Куликівського, Менського, Новгород-Сіверського, Сосницького і Чернігівського районів. Води Д використовуються для водопостачання (Деснянський водопровід для м Києва). Басейн Д. у межах УРСР оголошено зоною особливих умов забудови й використання. 1968 створено постійний міжресп. к-т з проблеми Д., до складу якого входять і представники Черніг. обл. У 1972 розроблено схему комплексного використання і охорони водних і земельних ресурсів бас. Д На Д. в межах Черніг. обл.— міста Чернігів, Остер. Іл — табл. І, XV

«ДЕСНА́» — вид-во Черніг. обкому Компартії України, що випускає обласні газети «*Деснянська правда*» і «*Комсомольський гарт*», фабрично-заводські багатотиражки м. Чернігова «За комуністичну працю», «Робітниче слово», «Тембр». Засн. 1979 на базі обл. редакцій «Деснянська правда» і «Комсомольський гарт» та обл. друкарні ім. С. М. Кірова.

«ДЕСНА́». Готель у Чернігові, 4-поверхова споруда на 213 місць. Побудований 1949 (пл. Куйбишева № 1). Іл.— табл. XIV.

ДЕСНА́ — смт Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 24 км від райцентру. 7,4 тис. ж. (1988). Засн. 1960. У Д.— філіал Черніг. камвольно-суконного комбінату, відділення зв'язку, серед. та муз. школи, поліклініка, дитсадок, клуб на 800 місць, 2 б-ки (26 тис. од. зб.). У 1974 встановлено пам'ятний знак на честь подвигу рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні, у 1968 — монумент на честь 50-річчя Ленінського комсомолу.

«ДЕСНА́». Щоденна громадсько-політ. та екон. газета. Виходила в 1906. Мала додаток «*Телеграммы газеты „Десна“*» (нерегулярно). Потім видавалася під назвою «Утренняя заря».

«ДЕСНА́» — пивний завод, гол. підприємство Черніг. пивоб'єднання. Збудований 1976. Першу продукцію випустив у 1977. Діє солодоварний цех. З-д випускає пиво 7 найменувань. Його потужність — 7,2 млн. декалітрів продукції на рік. У 1977 збудовано цех безалкогольних напоїв потужністю 16 млн. пляшок мінеральної води і 350 тис. декалітрів квасу на рік, у 1984 введено до ладу цех поліетиленових ящиків потужністю 120 тис. одиниць на рік. У 1986 з-д почав розлив мінеральних вод кавказьких джерел, що транспортуються в залізнич. термоцистернах. Знаходиться на вул. Кірова № 59.

ДЕСНЯКА́ ОЛЕ́КСИ БУДИ́НОК у с. Бондарівці Сосницького р-ну. В ньому нар. і провів дитячі та юнацькі роки укр. рад. письменник Десняк Олекса (літ. псевд. Руденка Олекси Гнатовича, 1909—42). У 1916—20 навчався в Бондарівській сільській школі, потім — у Борзнянській профтехшколі. Після її закінчення працював секретарем, бібліотекарем Бондарівської хати-читальні, секретарем сільського к-ту незаможн. селян. У 1928—31 навчався у Черніг. ін-ті соціального виховання. У цей період написав свої перші нариси — «Село Бондарівка на Конотопщи-

Готель «Десна» у Чернігові.

ні» та ін. Автор романів і повістей, присвячених подіям громадян. війни на Україні, зокрема на Чернігівщині («Десну перейшли батальйони», 1937; «Полк Тимофія Черняка», 1937), колгосп. селу («Удай-ріка», 1938). Загинув у бою поблизу с. Павлівка Друга, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.

Д. О. б.— споруджено 1908. Дерев'яний одноповерховий. Має дві кімнати і веранду. Заг. пл.— 52 м². В пам'ять про письменника на фасаді будинку (розташований на вул. його імені) та в Чернігові встановлено *Десняку Олексі меморіальні дошки,* названо також вулицю в обл. центрі. В Бондарівській сільс. Раді та школі відкрито мемор. кімнати Олекси Десняка.

ДЕСНЯКА́ ОЛЕ́КСИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-й Холодний Яр; Новозаводський р-н) — від вул. Льва Толстого до поч. вул. Коцюбинського. У 18 ст. забудовано одноповерховими будинками глибокий розгалужений Холодний Яр, що з давніх давен межував з Чернігівським Посадом-Передгороддям. У результаті цього виникло кілька вулиць і вуличок, що іменувалися однаково — Холодним Яром. Найбільша з них (бл. 800 м) згодом дістала назву 1-й Холодний Яр. У 1955 перейменована на честь укр. рад. письменника Олекси Десняка (див. *Десняка Олекси будинок*). Вулиця — мальовнича, звивиста в плані, нешироко (10—15 м в лініях забудови), є своєрідною пам'яткою історії та архітектури міста. Тут збереглася низка зразків нар. будівництва і різьблення (буд. №№ 19, 22 та ін.).

Повінь на Десні біля Чернігова. Фото поч. 20 ст.

ДЕСНЯКУ́ ОЛЕ́КСІ МЕМОРІ́АЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У Бондарівці Сосницького р-ну. Встановлені на фасадах *Десняка Олекси будинку,* в якому народився укр. рад. письменник, і сільської школи, де він навчався. Дошки — мармур, відкриті 1965. 2) У Чернігові — на фасаді будинку по вул. Горького № 3 (фасад — на вул. К. Маркса), де в 1928—31 навчався Олекса Десняк у Чернігівському інституті соціального виховання (тепер у цьому будинку кооперативний технікум). Дошка — мармур, відкрита 1971.

ДЕСНЯ́НКА — поселення 11—13 ст. в с. Деснянці Чернігівського р-ну. Розташоване за пн.-сх. околицею села, на схилі блюдцеподібної западини, з якої бере початок р. Титова Річка (ліва приг. Білоуса, бас. Дніпра). Відкрите 1976 і досліджувалося в 1982—83. Розрізане залізничною лінією Чернігів — Гомель на сх. і зх. частини. На майдані площею 400 × 150 м фіксується культурний шар потужністю 0,25—0,4 м, в якому виявлені рештки 11—12 ст.

У сх. частині поселення знайдені окремі фрагменти кераміки епохи бронзи 14—11 ст. до н. е. (тшинецька культура). У пн.-зх. частині поселення розкопано 2430 м² і відкрито 14 будівель (11 — першої пол. 11 ст., три — 12 ст.) і 10 господарських ям. Наземні частини будівель подекуди мають дерев'яні перекриття, що виходять за контури заглиблень. Форма їх котлованів овальна, видовжена, грушевидна. Три будівлі мали виробн. характер. Тут виявлені металеві шлаки, криця, сліди залізоплавильних горнів, ковальські зубила, пробійники, точиль-

ні бруски. Решта будівель Д. мала госп. призначення, серед них і коптильня.

Речовий матеріал включає бронзові фібули, сокиру, вудила, ключ від кубічного замка, наконечники стріл, ножі, шиферні прясла, кістяні проколки, уламки серпів, наральники, сердолікове призматичне намисто. Кераміка представлена фрагментами горшків різних розмірів і форм, уламками амфор. Дві з трьох будівель 12 ст. прямокутні в плані, стовпової конструкції, заглиблені на 0,35 м у материк, являли собою житло сезонного характеру. Третя будівля — овальноподібної форми — мала виробниче призначення. Більшість будівель загинула під час пожежі. Колекція знахідок зберігається у фондах Чернігівського історичного музею.

«ДЕСНЯ́НСЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Черніг. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Чернігові 5 разів на тиждень укр. мовою. Бере початок з жовтня 1917 від газ. «Голос труда». Під час нім. окупації 1918 виходила в м. Почепі (тепер Брянської обл. РРФСР) під назвою «Известия Черниговского губернского и Почепского уездного исполкомов Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» Після відновлення в Чернігові Радянської влади з 12 I 1919 називалася «Известия Черниговского временного военно-революционного комитета», з лютого — «Известия Черниговского губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов», з 13.VIII 1919 — «Серп и молот». У вересні 1919 у зв'язку з перебуванням у Чернігові робітничо-селянського уряду Рад. України газ. виходила під назвою «Известия Совета рабоче-крестьянской обороны Украины и губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины». Після визволення Чернігова від денікінців випуск газ. відновився 12.XI 1919 під назвою «Известия Черниговского губернского комитета Российской Коммунистической партии (большевиков)». Наприкінці листопада 1919 газета дістала назву «Знамя Советов», у лютому 1921 — «Известия Черниговского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Черниговского губернского комитета КП(б)У», у листопаді 1921 — «Красное знамя», у вересні 1925 — «Червоний стяг», у грудні 1932 — «Більшовик». У роки Великої Вітчизн. війни газета «Більшовик» виходила у партизан. з'єднаннях О. Ф. Федорова (березень 1943) і М. М. Попудренка (березень— вересень 1943). З 7.XI 1943 газета виходить під назвою «Д. п.». Нагороджена орденом «Знак Пошани» (1967). Редакція — м. Чернігів, пр. Жовтневої Революції, № 62.

ДЕСНЯ́НСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК. Належить до підгірцівської культури 6—4 ст. до н. е. Знаходиться на відстані 1,2 км на пн. сх. від с. Деснянки Чернігівського р-ну на піщаній горбистій, заболоченій, вкритій лісом місцевості.

Має 8 насипів сферичної форми (висота 0,3—1,5 м, діаметр 6—10,5 м). Із 7 досліджених 5 курганів містили трупопокладення, 2 — трупоспалення Поховальний інвентар: намисто округло-сплющеної форми з янтарно-жовтого прозорого скла та скловидної одноколірної пасти (білої, жовтої, бірюзової, синьо-фіолетової, темно-синьої, світло-зеленої і голубої). До складу намиста входить також пастовий бісер та шліфовані шматочки янтаря з поздовжніми отворами. У більшості поховань виявлені цвяхоподібні залізні шпильки з широкими

Газетно-видавничий комплекс «Десна» у Чернігові.

плескатими голівками, посудини або їх частини В одному з поховань, крім того, знайдено сережку і мініатюрну посудину, в іншому — дві мініатюрні посудини, дві золоті намистини, бронзове дискове дзеркало із залізною ручкою, янтар. Кераміка представлена посудом, типовим для підгірцівської культури. Колекція знахідок зберігається у фондах Черніг істор. музею.

ДЕСНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н м. Чернігова. Створено 22.XII 1973 шляхом поділу міста на два райони — Д. р. і Новозаводський район. Межа між районами проходить по вулиці Леніна. До складу Д. р. входять правий бік вул. Леніна і територія на Сх. від неї, зокрема *Дитинець, Передгороддя, Окольний град, Бобровиця, П'ять Кутів площа, Ялівщина*. Пл. району — 4870,3 га. Нас. 170 тис. чол. (1987). Економіка Д. р. представлена підприємствами автомобілебудування і приладобудування, легкої, харчової і місцевої промсті. Всього в районі 23 пром. підприємства, у т. ч. виробничі об'єднання «Чернігівський радіоприладовий завод», «Чернігівмеблі», з-д автозапчастин, реммехзавод «Жовтневий молот», кондитерська, галантерейна і взуттєва ф-ки, 28 буд. і 16 підприємств транспорту і зв'язку, 7 спеціалізованих побутових підприємств.

У районі міська лікарня з 4 поліклінічними відділеннями, міська стоматологічна поліклініка. Ряд підприємств має медично-санітарні частини. 18 загальноосвітніх шкіл, де навчається 24,5 тис. учнів, 3 проф.-тех. уч-ща, дитяча худож. школа, 2 дитячі муз. школи. 2 вищі навч. заклади — *Чернігівський педагогічний інститут* ім. Т. Г. Шевченка і *Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту*, кооперативний, радіомеханічний і юридичний технікуми, мед. і муз. уч-ща. На тер. району — 35 дошкільних закладів, Палац піонерів, 2 дитячо-юнацькі спорт. школи, станція юних техніків, 2 театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* і *Чернігівський театр для дітей та молоді*, філармонія, 4 кінотеатри, 2 парки культури і відпочинку, 9 клубів і будинків культури, 73 б-ки, літній театр, *Чернігівський архітектурно-історичний заповідник, Чернігівський історичний музей, Чернігівський художній музей*, 2 стадіони (ім. Гагаріна та «Юність»), 29 спорт. залів і 117 відкритих спорт. майданчиків.

«ДЕСНЯ́НСЬКІ ХВИ́ЛІ» — вид-во в Чернігові, засн. на поч. травня 1919, але широко розгорнути роботу не змогло в зв'язку з наступом денікінців, які 12.X 1919 захопили місто й утримували його до 12.XI 1919. У 1919 «Д. х.» видали брошуру М. Могилянського «М. М. Коцюбинський. До біографії письменника», у 1920 — казку М. Жука «Правда і Неправда» та ін. Крім художніх творів, випускало політ. і наук. літературу, а також лозунги і плакати.

ДЕТЮКІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 27 км, площа бас. 209 км². Бере початок біля смт Талалаївки. Тече тер. Талалаївського р-ну. Праві прит. Д.— Бобровиця (довж.— 17 км), річка без назви (довж.— 12 км), ліва прит. Д.— річка без назви (довж.— 10 км).

ДЕУ́ЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1618 — перемир'я між Росією і Річчю Посполитою, укладене на 14 $^1/_2$ років 1.XII в с. Деуліні (тепер м. Загорськ Моск. обл.) після невдалої спроби польського війська 1617—18 захопити Москву. Тяжке становище, в якому опинилася Росія, змусило її уряд погодитися залишити під владою Польщі Смоленську землю і *Чернігово-Сіверську землю*. Тяжкі наслідки Д. п. були ліквідовані лише в результаті рос.-польс. війни 1654—67, яку Росія вела разом з укр. і білорус. народами, укладення *Андрусівського перемир'я 1667* та *«Вічного миру» 1686*.

ДЕ́ШИНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н; с-ще Зарічне, за р. Білоус). Пролягає від дороги на Михайло-Коцюбинське у пд. напрямку до поля. Забудова селища Зарічне індивід. житл. будинками відноситься до поч. 70-х рр. 20 ст. Вулиця названа на честь Дешина Андрія Івановича (1924 — 43) — учасника боїв за визволення Чернігівщини від німецько-фашист. окупантів. Нар. в с. Котово Орлов. (тепер Липецької) обл. У Червоній Армії з 1942. Загинув 21.IX 1943, в день визволення Чернігова від гітлерівців. Установив телефонний зв'язок через Десну між 109-м стрілецьким полком, який форсував Десну, та арт. полком на лівому березі річки. 16.X 1943 ст. телефоніст управління дивізіону 6-го артполку 74-ї стр. дивізії єфрейтор А. І. Дешин посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу. Похований в с. Количівці Черніг. р-ну. На могилі встановлена стела з мармурової крихти.

ДЗВІНИ́ЦЯ. 1) *Воскресенської церкви* у Чернігові. Зведена у стилі барокко 1772—79. Відокремлена від церкви вулицею. Мурована, тридільна, гранчаста у плані. Над восьмигранною серединою підноситься башта для дзвонів, увінчана банею з високим шпилем. За формами та оздобленням нагадує будівлі укр. арх. І. Г. Григоровича-Барського (1753 — 91). Зберегла первісний вигляд. Розташована на вул. Комсомольській № 36. Іл.— табл. IX. 2) *Домницького монастиря Різдва Богородиці.* Перебудована з Миколаївської церкви 1774 на поч. 19 ст. у формах класицизму. Автор перебудови, ймовірно, арх. Дж. Кваренгі або його послідовник. Мурована, двох'ярусна, тридільна. Середня дільниця вкрита півсферичним куполом (не зберігся). Сполучає риси укр. барокко та класицизму. 3) *Єлецького Успенського монастиря.* Найранніша висотна споруда Чернігова. Побудована 1670—75 на місці дерев'яної. Двох'ярусна, 1-й ярус — триповерховий: на першому — брама, на 2-му і 3-му зберігався архів. Восьмикутна у плані, висота до бані 34 м. Яруси підкреслено в оздобленні фасадів горизонтальними профілями, що оперізують восьмерик, а по кутах його знизу вгору тягнуться нешироκі пілястри, що імітують виступаючі вінця зрубу. Ремонтувалася 1815, 1876—78, у післявоєнні роки. 1977 проведено ремонтно-реставрац. роботи. 4) *Іллінської церкви* у Чернігові. Збудована 1908—10 в період «історизму» на пд. схилі Болдиних гір, на Пн. Зх. від Іллінської церкви. Триярусна. Два перші яруси муровані, прямокутні у плані, несуть дерев'яний восьмерик дзвонів. Увінчує споруду бароккова баня з маківкою. 1981—82 проведено ремонтно-реставраційні роботи. Розташована на вул.

Дзвіниця Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря біля села Осічі.

Гліба Успенського № 33. Іл.— табл. VI. 5) *Крупицько-Батуринського монастиря* біля с. Осічі Бахмацького району. Збудована у 18 ст. з цегли монастирських споруд, зруйнованих під час воєнних дій 1708—09. Перебудована 1823—25. У 1853 розібрана й споруджена заново за зразком дзвіниці Максаків. Спасо-Преображ. монастиря. Повторює поширений тип дзвіниць — восьмерик на четверику, увінчана барокковою банею. Триярусна. Перший ярус прорізаний аркою проїзду. В декорі відчутний вплив класицизму. 6) *Максаківського Спасо-Преображенського монастиря.* Споруда зведена одночасно з муром як надбрамна. 1-й ярус датується кін. 17 ст., 2-й — результат перебудов 1829 та 1850. За своєю структурою нагадує дзвіницю Крупицько-Батуринського монастиря і повторює класичний тип дерев'яних дзвіниць — восьмерик на четверику, увінчаний барокковою банею (не збереглася). Мурована, стіни розчленовано багатоступінчастими профільованими нішами й отворами. 7) Миколаївська надбрамна церква-дзвіниця *Густинського монастиря,* збудована 1693—1708 (див. *Миколаївська церква*). 8) Миколаївської церкви у м. Ічні. Збудована 1879 разом з храмом (не зберігся). Мурована, чотириярусна. Два верхні круглі в плані яруси, де були дзвони, спираються на четверик, що стоїть на восьмерику з високою напівциркульною аркою. 1-й ярус зовні був розписаний. Розташована на пл. Васильченка. Іл. — табл. XXVII.

9) *Різдва Богородиці собору* у Козельці. Зведена 1766—70 арх. А. В. Квасовим. Мурована, чотириярусна, первісне завершення після пожежі 1848 замінено півсферичною банею із шпилем. Висота до хреста — 50 м. У плані — квадрат з вигнутими гранями й зрізаними кутами. Нижній ярус оздоблено рустом, верхні — пучками колон по кутах: тосканського ордеру на 2-му ярусі, іонічного — на 3-му, корінфського — на 4-му. Пошкоджена в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Реставрована 1961—70. 10) *Спасо-Преображенського монастиря* у Новгороді-Сіверському. Побудована у 16 ст. як надбрамна башта з зх. боку монастирських укріплень. З оборонних міркувань розташована з відступом, завдяки чому перед нею утворився майданчик, оточений стінами з баштами по боках. Зруйнована 1605. Відбудована на поч. 17 ст. за первісним планом. Верхній ярус оперізувала бойова галерея, діяв ланцюговий звідний міст. Наметовий верх у 1-й пол. 19 ст. замінено на шоломоподібну баню. Мурована, двох'ярусна, восьмигранна у плані, з сх. боку сполучається з двох'ярусною відкритою галереєю. Арх-ра поєднує рос. та укр. будівничі традиції. Реставрована 1981—85. Іл.— табл. XVII. 11) *Троїцько-Іллінського монастиря* у Чернігові. Побудована 1771—75 у формах бароко водночас з цегляною огорожею та кутовими вежами. Мурована, складного плану з вигнутими гранями та пучками колон по кутах. Нижній ярус має виступи пластичної форми — волюти, за якими сховано контрфорси. 58-метрова, п'ятиярусна, була надбрамною. В нижньому ярусі прорізано велику в'їзну арку, якій у верхніх ярусах відповідають напівциркульні та круглі отвори, що йдуть до останнього ярусу, де 1809 було встановлено годинник з боєм (не зберігся). Надає всьому комплексу динаміки і завершеності, є худож. домінантою Болдиних гір й усього міста. Реставрована 1955—60, 1981—82. Іл.— табл VI Див також *Дерев'яна монументальна архітектура.*

ДЗЕРЖИНСЬКОГО ВУЛИЦЯ. 1) У м. Ічні — від вул. Пролетарської до пд. околиці міста. Названа 1926 на честь Дзержинського

Фелікса Едмундовича (1877—1926) — професіонального революціонера, діяча Комуністичної партії і Рад. д-ви. З 1895 — член Литовської с.-д. орг-ції. Понад 10 років перебував на засланні. З 1917 входив до складу Військ.-революц. центру ЦК РСДРП(б). З грудня 1917 — голова ВНК, з 1922 — ДПУ, з 1923 — ОДПУ. У 1920 працював на Україні (нач. тилу Пд.-Зх. фронту), з 1924 — голова ВРНГ. На вулиці зберігся ряд будинків кін. 18 — поч. 20 ст. На фасаді будинку автошляхової школи встановлено *Васильченку С. В. меморіальну дошку,* на фасаді будинку восьмирічної школи № 2 — *Чумаку В. Г. меморіальну дошку,* на подвір'ї с. ш. № 5 — *Погуляйло Н. І. пам'ятник.* 2) У Чернігові (колишня Ростиславська; Деснянський р-н). Перейменована 1940. Прокладена у 1-й пол. 20 ст. по тер. давнього передмістя вздовж третьої лінії укріплень. Тривалий час вулиця була забудована індивід. житл. будинками тільки з пн. боку, в кін. 19 ст. поступово забудовано і з Пд. Тепер на Д. в. зведено кілька сучасних п'ятиповерхових житл. будинків. З 30-х рр. 20 ст. в кінці вулиці була розташована пром. артіль ім. Паризької Комуни, реорганізована 1960 на Черніг. картонно-поліграф. фабрику. У Чернігові ств. *Дзержинського Ф. Е. музей.*

ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО Ф. Е. МУЗЕ́Й народний меморіальний історико-революційний. Ств. 1966 при чернігівському СПТУ № 5. 1977 музею присвоєно звання — народний. Має 14 розділів. Серед них: «Ф. Е. Дзержинський — дитинство і юність», «Професійний революціонер», «Державна і партійна діяльність», «Ми — інтернаціоналісти» та ін. Експонуються понад 1500 фотографій, фотокопій документів та ін. експонатів, прибл. стільки ж зберігається у фондах музею. При музеї ств. секції: пошукова, екскурсійна, тематична, інтернац. дружби, оформлювальна. Міститься на вул. Комсомольській № 56.

ДИВА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Ревни. Тече тер. Семенівського р-ну.

ДИКТАТУ́РИ ПРОЛЕТАРІА́ТУ ПЛО́ЩА у Чернігові (кол. Соборна) — на тер. *Дитинця* на Зх. від *Спаського собору, Борисоглібського собору* та колегіуму. Відома з поч. 19 ст. Тут відбувалися різні урочисті церемонії. У 1920 Соборну площу перейменували на Д. п. п. (мала ще назву площа Пролетарської диктатури). На ній перед будинком кол. дворянського пансіону, в якому розміщався виконком міської Ради та міськом КП(б)У, проводилися мітинги, демонстрації, спортивні свята. 1921 тут встановлено погруддя В. І. Леніна (скульптор Г. В. Нерода), яке згодом замінено скульптурою В. І. Леніна на повний зріст. На братських могилах червоноармійців, полеглих у роки громадян. війни під час визволення міста від петлюрівців та гайдамаків, споруджено пам'ятний знак. Після 1932 площу засадили деревами і вона перестала існувати. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. авіація завдала великих руйнувань Чернігову. Після війни руїни ряду споруд на площі, у т. ч. міської Ради та міському КП(б)У, розібрано. На місці, де стояв будинок, звідки в серпні 1941 пішли в ліси Холминського р-ну 186 чол. міського активу, що стали ядром Чернігівського *партизанського з'єднання,* встановлено 1977 пам'ятний знак, скульп. В. Воронцова.

ДИМА́РКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ДИМИ́ТРОВА Г. М. ПОГРУ́ДДЯ у с. Лісових Сорочинцях Прилуцького р-ну. Встановлено на честь Димитрова Георгія Михайло-

вича (1882—1949) — діяча болг. і міжнар. комуністичного руху. З 1902 — член Болг. робітн. с.-д. партії. У 1923 — один з керівників антифашист. збройного повстання в Болгарії. У 1923 емігрував. У 1933 заарештований нім. фашистами в Берліні. На Лейпцігському процесі 1933 викривав фашизм. Могутній рух протесту трудящих, заступництво СРСР примусили гітлерівців звільнити Димитрова. У 1934 прибув до СРСР. У 1935—43 — ген. секретар Виконкому Комінтерну. 1945 повернувся до Болгарії. З 1948 — ген. секретар ЦК Болгар. компартії.

П'єдестал облицьовано чорним мармуром (заг. висота 1,5 м). Погруддя відкрито 1982 в центрі села на вул. Димитрова біля адм. будинку колгоспу, що носить ім'я болг. революціонера. Іменем Димитрова названо також колгоспи у селах Бутівці Городнянського р-ну, Сядриному Корюківського, Карповичах Семенівського, Сокиринцях Срібнянського районів, а також Дніпровському Чернігівського р-ну.

«ДИНА́МО» — Чернігівська обласна рада добровільного спорт. товариства. Серед вихованців т-ва майстер спорту міжнар. класу А. М. Батюк — чемпіон СРСР, чемпіон світу, призер зимових Олімпійських ігор з лижних гонок; майстер спорту міжнар. класу Г. В. Авраменко — чемпіон Європи і світу з кульової стрільби. За період 1949—87 в орг-ції підготовлено 13 майстрів спорту міжнар. класу, 33 майстри спорту СРСР. Знаходиться на вул. Пролетарській № 1.

ДИРЧИ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ДИТИ́НЕЦЬ у Чернігові — центр. укріплена частина міста 7—13 ст. Майбутнє ядро Д. сформувалося в 7—8 ст. на місці поселення 2-ї чверті 1-го тис. н. е. Це підтверджують виявлені тут рештки будівель 7—8 ст. з фрагментами грубих ліпних посудин, глиняних пряслиць тощо. Залишки рову свідчать про наявність укріплення. У 80—90-х рр. 10 ст., коли в Середньому Подніпров'ї великий князь київський Володимир Святославич розгорнув масове будівництво фортець-«градів», Д., напевне, був реконструйований, розширений, зайняв усю пд.-зх. ділянку мису. На поч. 11 ст., коли черніг. князем став його син Мстислав (1024—36), Д. знову було розширено на Сх. Зх. На пагорбі на Сх. від *Подолу*, при впадінні р. Стрижня в р. Десну, закладено новий князівський двір із *Спаським собором*. Пл. Д. зросла до 10,5 га. Він став головним політ. і реліг. центром м Чернігова, «стольного града» *Чернігово-Сіверської землі*. Цю роль Д. виконував до навали орд Батия (1239). У 11—12 ст. на тер. Д. зведено муровані князівські тереми, *Борисоглібський собор*, за мурованою брамою з надбрамною церквою засновано єпископський двір. У 2-й пол. 11 ст. за рахунок приєднання пн.-сх. частини мису пл. Д. зросла до 15,5 га. Сюди перенесено новий князів. двір, зведено *Михайлівську церкву* (1174) та *Благовіщення церкву* (1186). Їх залишки, а також князів. теремів, помешкань бояр і рядових жителів виявлені й досліджені 1946—80, 1984—86.

На поч. 13 ст. Д. був могутньою для того часу фортецею, оточеною глибоким ровом, високим земляним валом з дерев стінами і вежами. До Д потрапляли через три брами: Київську, Водяну і Погорілу. Заг. довжина укріплень становила бл. 1600 м. Іл. — табл. II, III.

ДИТЯ́ЧІ ДОШКІЛЬНІ ЗА́КЛАДИ. В області діє 662 дошкільні заклади (1987), з них 154 — Міністерства освіти, 119 — відомчих, 58 — радгоспних, 331 — колгоспний. Контингент дітей в них —

61 тис. (61,4 % від загальної кількості, в т. ч. у місті 69,6 %, у селі 43,5 %). У малонаселених пунктах сільської місцевості створено 12 навчально-виховних комплексів — «школа — дитячий садок». У дошкільних закладах області працюють 5510 педагогів.

ДИТЯ́ЧО-ЮНА́ЦЬКІ СПОРТИ́ВНІ ШКО́ЛИ. В області діють 18 районних та міських спорт. шкіл і Черніг. області дитячо-юнацька спорт. школа (створена у січні 1983 шляхом реорганізації спорт. школи № 1 м. Чернігова). У 1987 в обл. школі введено в дію 2 спорт. зали, реабілітаційний центр, приєднано дитячий стадіон «Юність». Черніг. обл. Д.-ю. с. ш. координує діяльність районних та міських спорт. шкіл. У 56 відділеннях з 13 видів спорту займається бл. 8 тис. учнів. Вихованці шкіл неодноразово ставали переможцями міжнар. та всесоюзних змагань.

ДІАМА́НТОВІ КЛЮЧІ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Джерело з високоякісною питною водою. Розташовані у м. Новгороді-Сіверському. Перебувають у віданні міськкомбінату комунальних підприємств. Площа 0,01 га.

«ДІА́РУШ» М. Д. ХАНЕ́НКА — щоденні записи представника укр. старшини М. Д. Ханенка (1691—1760). Внук гетьмана Правобереж. України М. С. Ханенка. Вчився у Київ. академії та Львів. братській школі, яку закінчив 1710. Служив у війську, 1717 — у Генеральній військовій канцелярії (див. *Канцелярії*). 1721 став генеральним канцеляристом. Разом з гетьманом І. І. Скоропадським їздив до Москви. Після його смерті став близьким до наказного гетьмана, черніг. полковника П. Л. Полуботка. 1723 разом з останнім був викликаний до Петербурга й ув'язнений у Петропавлівській фортеці. 1727 відпущений на Україну. Служив полковим суддею, полковим обозним Стародубського полку. 1738 брав участь у поході рос. та укр. військ на Крим. 1741 став генеральним хорунжим. Від гетьмана К. Г. Розумовського дістав великі маєтності на Чернігівщині.

«Д.» написаний М. Д. Ханенком у Москві. Він охоплює першу пол. 1722. Це щоденні записи про те, коли, де й з ким зустрічався гетьман, які документи він надсилав цареві або Іноземній колегії, а також Генеральній військовій канцелярії. У «Д.» знайшло віддзеркалення таке питання як зростання феод. землеволодіння на Україні. Тут же є вказівки на свавілля старшини, привласнення нею держ. грошей. Наводяться укази гетьмана про боротьбу з селянами-втікачами, укази рос. уряду про відправлення 10 тис. козаків до Царицина. Йдеться про податки селян і козаків, про скарги на загарбання їхніх земель козацькою старшиною. Вперше «Д.» був опублікований О. М. Бодянським у «Чтениях общества истории и древностей Российских». Окремим виданням «Д.» вийшов 1858 (див. *Ханенка М. Д. щоденник*).

ДІБРО́ВА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташована в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 9 га.

ДІБРО́ВА I — бот. заказник (з 1978). Переважно дубово-липовий ліс з рослинним покривом. Розташована в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 635 га.

ДІБРО́ВА II — бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з рослинним покривом. Розташована в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 113 га.

ДІВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл. Ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Довж. 24 км, площа бас. 285 км². Бере початок біля с. Степових Хуторів Носівського р-ну. Тече тер. Ніжинського та Носівського р-нів.

ДІВИ́ЧКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

ДІГТЯ́Р-ВИ́РВИН — гідрологічний заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Хоробичів та Хотівлі Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. С. М. Кірова, ім. М. М. Попудренка та «Україна». Площа 583 га.

ДІГТЯРІ́ — смт Срібнянського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гнатівка й Іванківці. Розташовані на р. Удаї, при впадінні в неї р. Лисогору, за 20 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Прилуки. 2350 ж. (1988). Вперше згадуються у 2-й пол. 17 ст. Назва походить від виробництва дьогтю селянами в урочищах Сотницьке і Десятки. З 1654 входило до складу Варвинської сотні Прилуцького полку. З 1716 Д. володіли поміщики Галагани (див. *Галаганів-Ламсдорфів садиба*). У 1823 Д. стали власністю Петра Галагана, за якого у 1825—32 було збудовано Дігтярівський палац з парком (див. *Галагана П. Г. садиба*). П. Галаган утримував оркестр, створений з кріпаків. На одному з муз. вечорів у маєтку 1845 був присутній Т. Г. Шевченко. Вважають, що скрипаль-кріпак Артем став прообразом Тараса Федоровича — героя повісті Т. Шевченка «Музыкант». У 1877 в Д. працювали механічна майстерня, 4 олійниці, сукновальня, паровий млин, церковнопарафіяльна школа (1878), *Дігтярівське ремісниче училище* (1878). У 1897 засн. *Дігтярівську ткацьку школу-майстерню,* що готувала майстрів плахтових виробів. Під час революції 1905—07 у Д. відбувалися сел. заворушення.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1924 відкрито робітничий клуб з гуртком худож. самодіяльності, створено с.-г. товариство (1925), почала діяти (1926) пром. артіль ім. 8 Березня. 1929 організ. перший колгосп, 1938 — МТС. Було відкрито дитячі ясла (1927), неповну с. ш. (1929), районну школу для підготовки колгоспних бригадирів, лікарню (1940). Колгоспники Д. брали участь у Всесоюзній с.-г. виставці 1939 у Москві. З 1962 Д.— селище міського типу. У селищі — *Дігтярівська фабрика художніх виробів* ім. 8 Березня, центр. садиба колгоспу «Шлях до комунізму», відділення зв'язку, будинок побуту, 8-річна школа, профес.-тех. уч-ще, лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Видається газ. «*Вперед*». Уродженцями Д. є академік АН УРСР мікробіолог В. Г. Дроботько, Герой Соц. Праці, ткаля місцевої фабрики худож. виробів Г. М. Коваленко. В Д. зберігся будинок, де зупинявся Т. Г. Шевченко (1845). Меморіальний комплекс (1982) на честь рад. воїнів і воїнів-односельців, які загинули (209 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

Дігтярі. Водяний млин. Фото кін. 19 ст.

ДІГТЯРІ́ВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гірки. Розташоване на правому березі р. Десни, за 35 км від райцентру і за 21 км від залізничної ст. Вітемля. 836 ж. (1988). Вперше згадується 1673. У 1866 — 89 дворів, 872 ж., мідноливарний і вапняний з-ди, в 1897 — 257 дворів, 1652 ж., земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу «Жовтень» (спеціалізація —

виробництво м'яса і молока), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дит. ясла-садок, Будинок культури на 320 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Уродженцями Д. є Герої Соц. Праці Г. П. Воробей, А. Є. Гула, У. Й. Костюченко, К. О. Рибак, Н. О. Школьний.
Пам'ятник (1952) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, обеліск Слави (1975) воїнам-односельцям, що полягли (247 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник (1983) на могилі Героя Соц. Праці Н. О. Школьного (1902—69). Пам'ятка архітектури — *Покровська церква* (1710). Біля Д. стоянка та поселення епохи мезоліту (10—8 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.), ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.), ранньослов'янські (3—8 ст.), городища ранньозалізного віку (6—3 ст. до н. е.).

ДІГТЯРІ́ВСЬКА ТКА́ЦЬКА ШКО́ЛА-МАЙСТЕ́РНЯ. Засн. 1897 Полтав. губернським земством у с. Дігтярях (тепер смт Срібнян. р-ну Черніг. обл.) для підготовки майстрів плахтових виробів. У 1918 припинила роботу. У 1922 школа відновила свою діяльність. У перший рік роботи тут навчалося 102 учні й працювало 23 інструктори, підпорядковувалася промкооперації. У той час тех. обладнання школи-майстерні складалося з 150 верстатів і 12 жаккардових машин. Мала ткацький, килимарський, вишивальний та фарбувальний цехи. Навколо себе школа згуртувала велику кількість кустарів з Дігтярів та навколишніх сіл. Уже в 1922 їх налічувалося бл. 600, в 1924 — 1200. В 1924 при школі-майстерні було відкрито клуб, де працювали лекційно-науковий гурток і гурток худож. самодіяльності. У 1926 на базі школи-майстерні відкрито художньо-тех. школу, виробничою базою якої стала організована в 1927 пром. артіль ім. 8-го Березня (з 1961 — *Дігтярівська фабрика художніх виробів* ім. 8-го Березня). Д. т. ш.-м. за час свого існування підготувала багато кваліфікованих фахівців худож. ткацтва — майстрів-інструкторів, художників, технологів.

ДІГТЯРІ́ВСЬКА ФА́БРИКА ХУДО́ЖНІХ ВИ́РОБІВ імені 8-го Березня. Засн. 1961 в Дігтярях на базі пром. артілі (з 1927, див. також *Дігтярівська ткацька школа-майстерня*). Фабрика має філіали в Чорнухах, Сокиринцях, Подолі, Срібному, Варві, Ладані та ін. селах області, де виготовляють килими, скатерті, покривала, портьєри, занавіски, накидки на крісла й дивани, купони жін. суконь, спідниці тощо. Ткалі ф-ки розвивають багаті традиції класичних плахтових тканин, для виготовлення яких поєднують різні ткацькі техніки, худож. традиції

Дігтярівка. Покровська церква. Фото 1930.

килимарського мист-ва. Майстри ф-ки виготовили костюми для Ансамблю танцю УРСР ім. П. П. Вірського, Капели бандуристів УРСР ім. О. З. Міньківського, Українського народного хору ім. Г. Г. Верьовки; виконано гобелени для інтер'єрів московського готелю «Україна». Вироби експонувалися на міжнародних ярмарках у Монреалі (1959, 1960), на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958), Монреалі (1967), Осаці (1970).

ДІГТЯРІ́ВСЬКЕ РЕМІСНИ́ЧЕ УЧИ́ЛИЩЕ п'ятикласне земське. Відкрито 29.X 1878 у подарованому П. Г. Галаганом земству будинку (див. *Галагана П. Г. садиба*). Мало відділи: столярно-токарний, ковальський, слюсарний і модельно-ливарний. Інтернат на 100 чол. Учні, що жили в інтернаті, перебували на повному утриманні закладу. Крім того, в уч-ще приймалися також своєкоштні учні і вільні слухачі.

ДІГТЯРІ́ВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Переважно з листяних порід, численні вікові дерева. Міститься в смт Дігтярях Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні ПТУ. Площа 4,5 га. Див. *Галагана П. Г. садиба*.

ДІГТЯ́РНА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

ДІГТЯ́РСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Розташований біля смт Дігтярів Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Шлях до комунізму». Площа 164 га.

ДІДІВЦІ́ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Єгорівка та Манжосівка. Розташоване на р. Боршні (прит. Удаю), за 4 км від районного центру і залізнич. ст. Прилуки. 599 ж. (1988). Вперше згадується 1629. До 1690 належало до Переволочненської сотні Прилуцького полку. В 19 ст.— 126 дворів, 784 ж., дерев'яна церква (1700, розібрана в 1930-х рр.). У 1905 поміщик-ліберал О. М. Кисіль подарував десятину землі під початкове земське училище з майстернею теслярства і плетіння мереж. До *Киселя садиби* приїздив на відпочинок історик М. І. Костомаров. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Росія» (спеціалізація — тваринництво і овочівництво; в 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства»), тваринницький комплекс на 600 голів, рембуддільниця, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 400 місць (при ньому кімната-музей бойової слави воїнів-земляків, учасників Великої Вітчизн. війни), 3 б-ки (27 од. зб.). У Д. — ставок площею 42 га. Електрифіковане (1961), радіофіковане, почалася газифікація (1988). Надгробки (1965, 1976) на двох братських могилах рад. воїнів, що загинули під час оборони 1941 і визволення 1943 села. Іл.— табл. XXIX.

ДІ́ДОВЕ — заповідне урочище (з 1972). Дубовий дібровний природний комплекс. Міститься в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 57 га.

ДМИ́ТРІВКА — смт Бахмацького р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Щуча Гребля. Розташована на р. Ромен, за 32 км від райцентру, 3403 ж. (1988). Відома з 12 ст. під назвою Дмитрів, з 1643 має сучасну назву. Населення займалося землеробством, тваринництвом, бортництвом, рибальством. У 1643 Д. володіли князі Вишневецькі. З 1654 — в складі Лівобережної України, ратушне містечко. 1866 в Д. було 156 дворів, 1362 ж. У 1897 — 376 дворів, 2366 ж., дерев. Троїцька церква (1880), земська школа, відбувалося 3 ярмарки на рік. В 1905 споруджено паровий млин, в 1906 на хут. Щуча Гребля — цукровий з-д. Під час революції 1905 від-

булися виступи робітників парового млина, в 1908 — страйк. У липні 1917 в Д. створено революц. селянський комітет. У 1917 налічувалося 597 дворів і 3518 ж.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1922—62 Д.— райцентр. У 1920 відкрито б-ку, 1934 семирічка перетв. на с. ш. У 1930-і рр. побудована лікарня. 1929 організовано перший колгосп «Червоний прапор». У селищі — колгосп ім. Н. К. Крупської (спеціалізація — вирощування зернових і тех. культур), овочесушильний з-д, маслозавод, відділення райсільгосптехніки, 2 цегельні з-ди, цех з-ду продовольчих товарів, пекарня, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, поліклініка, аптека, дит. ясла-садок, 2 бібліотеки (43,5 тис. од. зб.). Почато (1986) спорудження Будинку культури на 400 місць. В різні часи у Д. видавалися газети *«Комсомолець-ударник»*, *«Колгоспник Дмитрівщини»*, *«Літературна сторінка»*. Уродженцями Д. є: Герой Рад. Союзу П. В. Яценко, Народний Герой Югославії адмірал Г. М. Охріменко. Встановлено надгробки на братських могилах рад. активістів, що загинули 1919, жертв фашизму та рад. воїнів, полеглих при визволенні Д. від гітлерівців. Пам'ятник (1972) воїнам-односельцям, які загинули (457 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ДНІПРÓ (поет. назви — Дніпр, Славута, Славутич, у давньогрец. джерелах — Борисфен) — друга після Волги за довжиною і площею басейну ріка Європ. частини СРСР. Тече тер. РРФСР, БРСР та УРСР. Довж. в природному стані 2285 км, після спорудження каскаду водосховищ, що в багатьох місцях вирівняли фарватер, довж. становить 2175 км (з них у межах УРСР — 981 км, в межах Черніг. обл.—150 км). Площа бас.— 504 тис. км². Д. бере початок на Валдайській височині з невеликого болота. Впадає у Дніпровський лиман Чорного моря. Д. тече по межі Черніг. обл. (Ріпкинський і Козелецький р-ни), Гомельської обл. БРСР (Брагинський р-н) та Київ. обл. Найбільші прит. в межах Черніг. обл.— Десна, Сож (ліві). Живлення снігове, дощове і грунтове. Д.— важливе джерело водних ресурсів і значна трансп. магістраль. В результаті комплексного гідротех. буд-ва Д. перетворено на глибоководний шлях. У межах Черніг. обл. пристані — Кам'янка, Лопатні. Радуль, Любеч.

ДНІПРÓВСЬКЕ (до 1962 — Навози) — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Загатка, Повідов, Прохорів, Старик, Шмаївка. Розташоване на р. Дніпрі, за 35 км від Чернігова і за 18 км від залізнич. ст. Жидиничі. 688 ж. (1988). Село засн. у 1-й пол. 12 ст. Попередня назва села походить від звезення сюди данини київським князям. У 1866 в селі — 193 двори, 1555 ж., пристань, дерев'яна Миколаївська церква (1770); в 1897 — 385 дворів, 2553 ж., земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Г. М. Димитрова (спеціалізація — вирощування великої рогатої худоби), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, аптека, клуб на 225 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1976 встановлено пам'ятники на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, та на честь воїнів-односельців, які загинули (331 чол.) під час Вел. Вітчизн. війни. Споруджено (1978) Переправи місцю через Дніпро радянських підрозділів 1943 пам'ятний знак. Біля села поселення епохи неоліту — бронзи (3—2 тис. до н. е.), давньоруське городище та поселення (10—13 ст.).

ДОБРОЛЮ́БОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Овражна; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна до вул. Сонячної. Названа 1960 на честь Добролюбова Миколи Олек-

сандровича (1836—61) — рос. літ. критика, революц. демократа. Н. у Нижньому Новгороді. Закінчив Голов. пед. ін-т у Петербурзі (1857). Друкуватися почав 1856. З 1857 став одним з керівників журн. «Современник». Автор статті про укр. народну пісню («Південно-російські пісні»). Високо цінував творчість Т. Г. Шевченка (стаття «„Кобзар" Тараса Шевченка»). За його участю й допомогою 1860 в журн. «Современник» надруковано рос. мовою деякі твори Шевченка. Виступив на захист укр. письменниці Марко Вовчок від нападок реакційної критики. Д. в. прокладена 1959, забудована індивід. житл. будинками.

ДОБРЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., притока Откильні (бас. Дніпра) Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ДОБРЯ́НКА — смт Ріпкинського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Аткильня і Вербівка. Розташована за 40 км від райцентру і за 3 км від залізнич. ст. Горностаївка. 3890 ж. (1988). Засн. в кінці 17 ст. У 1772 в Д. перебував майбутній керівник сел. війни О. І. Пугачов. Під час Вітчизн. війни 1812 на зібрані населенням кошти у Д. був відкритий лазарет, де працював лікар Воронкович. У 1866 — 753 двори, 6115 ж., поштова станція, відбувалося 3 ярмарки на рік, шкіряний, канатний і 3 свічні з-ди, три церкви. В 1897 — 1259 дворів, 8149 ж., церковнопарафіяльна і земська школи, 4 ярмарки на рік. У 1909 засн. *Добрянське вище початкове училище*. 1903 ств. *Добрянська організація РСДРП*. У червні 1905 відбувалися страйки на цукрообробних з-дах і паровому млині. Рад. владу встановлено у листопаді 1917. Під час нім.-фашист. окупації в селищі у 1943 діяв підпільний райком партії. У 1923—59 Д.— райцентр, виходила газета «*Добрянська правда*» (в різний час мала назви «*В соціалістичний наступ*», «*За стахановську працю*» та «*Молодий ленінець*»). У Д.— *Добрянська швейна фабрика* і *Добрянська меблева фабрика*, хлібозавод, цех Черніг. харчокомбінату, торфопідприємство, центр. садиба лісгоспзагу, відділення зв'язку, будинок побуту, серед. і 8-річна школи, лікарня, 3 дитсадки, Будинок культури на 280 місць, 2 б-ки (42 тис. од. зб.), історико-краєзнавчий музей. Уродженцями Д. є Герой Рад. Союзу Л. М. Григор'єв (1913—43), лауреат Ленінської премії, геолог В. Р. Литвинов. У 1907—17 у Д. жив укр. поет В. І. Самійленко. Зберігся будинок нотаріальної контори у Д., де він працював (вул. Леніна № 280; див. *Самійленку В. І. меморіальні дошки*). Встановлені надгробки на 3 братських могилах рад. воїнів і партизанів, які загинули під час Великої Вітчизн. війни. Серед них поховані Герої Рад. Союзу підполковник І. М. Матюгін (1907—43) і полковник С. Г. Смирнов (1901—43), а також зв'язкова-підпільниця У. І. Абакумова. У 1965 встановлено меморіальну дошку на будинку, де народився і жив Герой Рад. Союзу Л. М. Григор'єв.

ДОБРЯ́НСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА об'єднання «Чернігівмеблі». Засн. на базі райпромкомбінату, ств. у вересні 1943. Комбінат виготовляє кравецькі, шевські і столярні вироби; всі роботи виконувалися вручну. Перший цех ф-ки споруджено 1953. У наступні роки (до 1961) стали до ладу деревообробний і складальний цехи, мех. майстерня, електростанція, три сушарні, малярний та другий складальний цехи. У 1965 завершилося спорудження головного цеху. В 60-і рр. збудовано: котельню, лісопризізочний цех, клуб, водонапірну башту, трансформаторну. Виробнича площа — 5,6 тис. км². Спорудження й реконструкція виробничих площ дозволили Д. м. ф. випускати з січня

1985 вироби з набору «Акація», шафи для посуду, книг, тумби для телевізорів тощо. Для робітників ф-ки зведено чотириповерховий житловий будинок. Міститься на вул. Леніна № 2.

ДОБРЯ́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. 1903 в Добрянці. Входила до *Поліського комітету РСДРП*. Підтримувала зв'язки з ЦК РСДРП і його центральним органом газетою «Пролетарий». Поширювала листівки Петерб. к-ту РСДРП. У червні 1905 під керівництвом с.-д. страйкували робітники шкіряних з-дів і парового млина. Діяльність Д. о. РСДРП висвітлювалася в кореспонденціях, опублікованих у газеті «Пролетарий».

«ДОБРЯ́НСЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Добрянського РК Компартії України та районної ради депутатів трудящих. Видавалася в 1930—59. У 1930—37 виходила під назвою «*В соціалістичний наступ*», у 1938—41 — «*За стахановську працю*», в 1941—44 — не видавалася. З 1944— «Д. п.». 28.I 1959 видання припинено в зв'язку з ліквідацією р-ну.

ДОБРЯ́НСЬКА ШВЕ́ЙНА ФА́БРИКА. Ств. 1939. На ф-ці було зайнято 150 чол., які шили сорочки і білизну. Після визволення с-ща від нім.-фашист. загарбників ф-ка відновила роботу — виготовляла білизну й маскувальні халати. З 1954 ф-ка спеціалізувалася на пошитті чоловічих сорочок. Протягом 1959—65 розширено виробничі потужності, впроваджено нове устаткування. У 1970 Д. ш. ф. ввійшла до складу Київ. виробничого об'єднання «Каштан». Спеціалізується в основному на пошитті дитячого одягу. 1978 споруджено новий корпус, цехи якого обладнані машинами-автоматами і напівавтоматами.

ДОБРЯ́НСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1909 як міське, перетворено на вище початкове училище 1913. Містилося в посаді Добрянці Городнянського пов. (тепер смт Ріпкинського р-ну) у громадському будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 96, дівчат — 72 (1915).

ДО́ВГА РУ́ДНЯ — заповідне урочище (з 1972). Природний комплекс стариці з сосновим, дубовим та вербовим лісом. Міститься в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Черніг. лісгоспзагу. Площа 462 га.

ДО́ВГЕ. Гідролог. заказники (з 1984). 1) У Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Низинне очеретяне болото. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 25 га. 2) У Козелецькому р-ні Черніг. обл. Низинне осокове болото. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 37 га.

ДО́ВГИЙ ЯР — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташований в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 11 га.

ДОВЖЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У смт Сосниці (кол. В'юниська). Простягається через усе с-ще по т. з. Макошинському шляху. Існує з часу заснування Сосниці. Поділялася на кутки: Піцівка, Волощуківка, Кутнівка. У 1910 на відзначення 50-річчя селянської реформи 1861 міська Дума перейменувала В'юниську вулицю на вул. 19 Лютого. Після встановлення Рад. влади її стали називати вулиця Першого Травня. У 1964 перейменована на честь укр. рад. кінорежисера і письменника, засл. діяча мист. УРСР (з 1939), нар. арт. РРФСР (з 1950) Довженка Олександра Петровича (1894—1956), який провів тут дитячі і юнацькі роки (до того як поселитися на В'юниській вулиці, родина Довженків жила на Покровському Заріччі). Після закінчення місцевої парафіяльної школи Довженко 1907—11 навчався у Сосницькому чотирикласному училищі. Закінчив Глухівський учительський інститут (1914), навчався в Київ. комерційному ін-ті та Академії мистецтв. З перших років Рад. влади працював у Київ. губ. відділі наросвіти й мистецтва,

був комісаром драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. У 1921 — 22 — на дипломатичній роботі у Варшаві й Берліні. У 1922—23 навчався живопису в берлінському приват. худож. уч-щі у професора Е. Геккеля. У 1923 — 26 — художник-ілюстратор газ. «Вісті ВУЦВК» в Харкові. З 1926 — на Одес. кінофабриці, з 1936—на Київ. студії худож. фільмів. Перші роботи — короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання». Наступні фільми: «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван», «Аероград», «Щорс» (зйомки відбувалися на Чернігівщині), документальні фільми: «Визволення», «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні». Мав намір екранізувати «Тараса Бульбу» М. В. Гоголя: написав сценарій фільму. В 1948 на студії «Мосфільм» поставив фільм «Мічурін».

У роки Великої Вітчизн. війни почав працювати в жанрі худож. прози й публіцистики. У післявоєнний час написав п'єси «Життя в цвіту» і «Нащадки запорожців», кіноповісті «Повість полум'яних літ», «Антарктида», «Прощай, Америка!», «Поема про море», автобіографічну кіноповість «Зачарована Десна», в якій розповів про «перші радощі і вболівання, і чари перших захоплень».

Робота над повістю тривала понад шість років. У щоденнику 5.IV 1942 О. Довженко записав: «А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було у моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться. Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь — усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...». У листі до матері й сестри 9.XI 1946 О. Довженко знову згадує про те, що пише повість «...про діда, батька, матір і про все, одне слово, сосницьке життя, ще коли я був маленьким, мамо, у Вас і щасливим, коли дід ще казав мені: „Цить, Сашко, не плач, поїдемо на сінокіс, да накосимо сіна, да наберемо ягід, да наловимо риби, да наваримо каші"». «Зачарована Десна» вперше опублікована укр. мовою 1956. У 1964 Ю. І. Солнцева за кіноповістю поставила фільм. Викладав у ВДІКу (1949—51; з 1955 — професор). Помер у Москві, похований на Новодівичому кладовищі.

На Д. в. — *Довженка О. П. музей,* встановлено *Довженку О. П. пам'ятники*; восьмирічна школа, Будинок культури, парк. 2) У Чернігові (кол. Халявинська; Деснянський р-н) — від провулку Соснового до вул. Соснової. Перша назва походить від найменування с. Халявина, що розташоване на Пн. від Чернігова. Прокладена у 30-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками. Ім'я Довженка носять колгосп, кінотеатр і школа у Сосниці, дитяча бібліотека в Чернігові. Іл. — табл. XXXII.

ДОВЖЕ́НКА О. П. МУЗЕ́Й літературно-меморіальний у смт Сосниці. Філіал Черніг. істор. музею. Відкрито 1960. Складається з двох частин — мемор. хати, де 10.IX 1894 нар. і провів дитячі роки О. П. Довженко (див. *Довженка вулиця*), і літ.-худож. відділу, для якого в 1964 збуд. нове приміщення. До мемор. частини музею входить батькова садиба з різними будівлями, де зібрано речі селянського хатнього вжитку, етнографічні експонати, сімейні фотографії. Тут же портрети батька і матері, виконані олією.

Матеріали літ.-худож. частини відтворюють різні етапи подальшого життя і творчості письменника і режисера: студентські роки в Глухові і Києві, пед. діяльність у Житомирі, дипломатичний період 1921—22 у Варшаві і Берліні. Експозиція дає широку інформа-

цію про Довженка — кіномитця, фронтового кореспондента, укр. письменника.

Фонд музею — понад 2,7 тис. експонатів: документи, фотографії, особисті речі, фотокопії рукописів, листів, дипломи лауреата Ленінської і Держ. премій тощо. Представлено також худож. роботи Довженка: карикатури, шаржі, створені в 20-і рр. і надруковані в періодич. пресі, картини укр. художників М. Машевського, В. Німенка, Г. Селіванова та ін. Зібрано матеріали про вшанування пам'яті режисера і письменника, видання його творів. Відвідувачі можуть почути виступи О. П. Довженка на 2-му Всесоюз. з'їзді рад. кінематографістів, подивитися значну частину його худож. і документальних фільмів. На території музею встановлено *Довженку О. П. пам'ятники*. Іл. — табл. XXXII.

ДОВЖЕ́НКІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія заплави р. Убіді. Розташований біля смт Сосниці Сосницького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. О. П. Довженка. Площа заказник 499 га.

ДОВЖЕ́НКУ О. П. ПА́М'ЯТНИКИ у смт Сосниці. 1) Встановлено на майдані (ріг вул. Довженка і 2-го провулку Довженка) перед подвір'ям хати, в якій народився укр. письменник і режисер (див. *Довженка О. П. вулиця, Довженка О. П. музей*). На невисокому ґранітному постаменті — бронзова постать молодого митця, натхненного, сповненого надій і снаги життя. Висота — 3,6 м. Скульптор А. С. Фуженко, арх. А. Ф. Ігнащенко. Відкрито 1975. 2) Встановлено на території садиби *Довженка О. П. музею* між приміщенням літ.-худож. частини музею і хатою, в якій нар. і виріс укр. рад. письменник і режисер. Пам'ятник — бюст із склопластика (вис.— 0,9 м) на мармуровому постаменті. Скульптор — Л. В. Козуб, відкрито 1965. Іл.— табл. XXXII.

ДО́ВЖИК — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кувечичі, Рогощі, Табаївка, Унучки. Розташований за 25 км від залізнич. ст. Чернігів. 860 ж. (1988). Вперше згадується в 17 ст. В кінці 17 ст. Д. купив полковник П. Полуботок. 1711 збуд. дерев'яну церкву Різдва Богородиці (перебудовувалася в 1821 і 1871). У 1866 — 155 дворів, 965 ж., в 1897 — 288 дворів, 1714 ж., земська школа, б-ка. У 1896 засн. Довжицький кінний завод.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки громадян. війни в Д. створено партизан. загін, який 1918 вибив нім. окупантів з села. У с. Кувечичі 6.II 1943 гітлерівці живцем спалили 174 мешканці. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, Черніг. обл. держ. станція осіменіння тварин, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсад, клуб на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1968 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців, у 1969 — пам'ятник на честь воїнів-односельців, які по-

Довжик. Різдва Богородиці церква. Фото 1930.

лягли (173 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни. Біля сіл Д., Кувечичі і Табаївка виявлено поселення епохи неоліту — бронзи (5—2 тис. до н. е.), раннього заліза (1 тис. до н. е.), ранньослов'ян. поселення (3—5 ст.); 8 поселень, кургани періоду Київської Русі (9—13 ст.). Біля с. Рогощі є залишки літописного міста *Оргощ*.

ДО́ВЖИК ГРУЗЬКИ́Й. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра).

ДО́ВЧИ́НСЬКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра) Тече тер. Щорського р-ну.

ДОМА́ШЛИН — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бешківка, Луко́вець. Розташований за 18 км від райцентру і за 16 км від залізнич. ст. Мена. 658 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 16 ст. У 1866 — 108 дворів, 873 ж., в 1897 — 302 двори, 1736 ж., земська школа, дерев. Різдва Богородиці церква (1869).

Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Д. — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — зернові і тех. культури), 8-річна школа, лікарня, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу Ф. Л. Більченко (1945). Надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих у боях за село 1941 і 1943, пам'ятний знак (1973) воїнам-односельцям, полеглим (196 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля Д. курган періоду Київської Русі (9—13 ст.).

Домницький монастир Різдва Богородиці. Фото поч. 20 ст.

ДОМА́ШНЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ДО́МНА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Щорського р-ну.

ДО́МНИЦЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Гострої Струги (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ДО́МНИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ (Думницький). Засн. у кін. 17 ст. неподалік від м. Березни (тепер Менського р-ну) на березі р. Думниці. Перші споруди були дерев'яні і містилися за 100 м на Пд. від тер. сучасного монастиря. 1798 дозволено вести муроване будівництво, використавши цеглу з будівель закритого *Макошинського Миколаївського монастиря*. 1800 — 06 на замовлення графа І. А. Кушельова-Безбородька зведено *Різдва Богородиці собор* (де його згодом і поховано). Водночас споруджено однобанну трапезну церкву Параскеви П'ятниці, надбрамну двох'ярусну дзвіницю, келії, огорожу. На думку вчених автором проекту забудови був арх. Дж. Кваренгі. Д. м. становить наукову і художню цінність як рідкісний ансамбль споруд доби розквіту класицизму.

ДОР — гідролог. заказник (з 1984). Болото у заплаві р. Сожу. Розташований у Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 19 га.

ДОРОГИ́НКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Удай, за 22 км від райцентру та за 12 км від залізнич. ст. Лосинівка. 1309 ж. (1988). Засн. не пізніше поч. 13 ст. До 1654 була під владою шляхетської Польщі (останній власник — київський воєвода Адам Кисіль). На високому березі р. Удай існувала земляна фортеця. У 1654—1782 знаходилась у складі 2-ї Ніжинської сотні Ніжинського полку. В 1767 при Ми-

колаївській церкві (1815 збудовано нову) існувала школа. У 1866 — 202 двори, 1545 ж., в 1897 — 417 дворів, 2339 ж., земська школа, винокурний завод. У 1854 і 1861 відбулися антифеод. виступи селян. 4.VI 1906 відбувся страйк селян у поміщицькій економії. Викликані солдати відмовилися стріляти у страйкарів, поміщик був змушений підвищити селянам заробітну плату. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Д. — відділок колгоспу ім. М. О. Щорса, цегельний з-д, торфопідприємство, млин, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, вет. дільниця, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (15 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців. Пам'ятник (1967) на честь воїнів-односельців, що полягли (287 чол.) під час Великої Вітчизняної війни. На тер. Д. виявлено давньоруське городище 12 — 13 ст., є кургани епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

ДОРОГИ́НСЬКИЙ — держ. гідролог. заказник респ значення (з 1980). Розташований біля сіл Бакаївки, Дорогинки, Припутнів і Томашівки Ічнянського р-ну Черніг. обл. Типове лісостепове болото у верхів'ї р. Удаю. Має велике значення як регулятор її водного режиму та рівня грунтових вод на прилеглій території. Різноманітний тваринний світ. Багато водоплавних птахів. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Леніна, ім. М. О. Щорса, ім. С. М. Кірова та ім. М. Ф. Ватутіна. Площа 1880 га.

ДОЦЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, на тер. Бобровицького житлового масиву) — від вул. Рокоссовського до вул. Генерала Пухова. Була названа на честь Доценка Йосипа Трохимовича (1916—43) — ст. лейтенанта, Героя Рад. Союзу (1943). Уродженець с. Парасковії Кегичівського р-ну Харків. обл. Командував 9-ю ротою 271-го Нижнєволзького стр. полку 181-ї Сталінградської ордена Леніна Червонопрапорної стр. дивізії, яка визволяла м. Чернігів 21.IX 1943, а через п'ять днів форсувала Дніпро і закріпилася на його правому березі. Тут у бою з гітлерівцями 28.IX Й. Т. Доценко загинув. Похований у братській могилі в Чернігові, у сквері ім. Попудренка. Д. в. прокладена в кін. 60-х рр. 20 ст., забудована п'яти- і дев'ятиповерховими житл. будинками.

ДОЧ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 1407 км². Тече тер. Бахмацького, Борзнянського та Сосницького р-нів. Бере початок біля с. Митченків Бахмацького р-ну. На її берегах містяться села Високе іНоселівка Борзнянського р-ну.

ДРЕГОЛІ́Т. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Бистрої (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

ДРЕСНІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований біля с. Миколаївки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Ілліча та «Красный Октябрь». Площа 100 га.

ДРЕСТ. Річка в Черніг. обл., права прит. Ревни (бас. Дніпра). Довж. 35 км, площа бас. 57,8 км². Бере початок біля м. Семенівки. Тече тер. Семенівського р-ну.

ДРИП. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ДРИШЛЕ́ВА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). На її березі розміщене с. Глузди Куликівського р-ну.

ДРІМА́ЙЛІВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Будище. Розташоване за 22 км від райцентру і за 2 км від однойменної залізнич. ст. 1202 ж. (1988). Вперше згадується 1762. У 1866 — 223 двори, 1689 ж., поштова станція, дерев'яна Іллінська церква (1866), в 1897 — 495 дворів, 3043 ж., земська школа. До 1917 в селі була садиба, економія і цукровий з-д графів Мусіних-Пушкіних. У 1905, 1906 та 1912 в Д. відбулися селянські заворушення.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни у районі Д. діяв партизан. загін, у роки нім.-фашист. окупації (10.IX 1941—16.IX 1943) — партизан. з'єднання «За Батьківщину». У Д.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 315 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). У 1958 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах червоноармійців і рад. активістів, загиблих 1920, 1924, 1929, 1933, та радянських воїнів, що загинули під час оборони 1941 і визволення 1943 села від фашистів. Пам'ятник (1972) воїнам-односельцям, які полягли (268 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ДРОБІ́ЛКО БРАТІ́В ВУ́ЛИЦЯ у смт Варві. Простягається від вул. Трудової до вул. Заводської. Названа 1979 на честь уродженців Варви братів Дробілко: Кирила, Павла, Романа, Івана і Терентія Петровичів, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ДРОЗД К. С. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА в с. Сильченкове Талалаївського р-ну. Відкрита 1977 в пам'ять про підпільницю Дрозд Катерину Сергіївну (1924—43). Під час нім.-фашист. окупації вона слухала зведення Радінформбюро, писала листівки і разом із товаришами розклеювала їх по селу. Під час одного з обшуків у її будинку фашисти знайшли радіоприймач. Комсомолку заарештували й ув'язнили в м. Ромнах. У 1943 відправили до Чернігова, де розстріляли. Мемор. дошка встановлена на постаменті в центрі села.

ДРОЗДІ́ВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Червоні Партизани. Розташоване за 9 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1506 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 16 ст. У 1866 — 251 двір, 1644 ж., церква; в 1897 — 459 дворів, 2999 ж., земська школа, б-ка, лікарня. Відбувався раз на рік ярмарок. У 1910 відкрито *Дроздівське вище початкове училище*. На поч. 20 ст. у селі виникла с.-д. група, яка розповсюджувала революц. літературу. 1905—07 відбулося кілька селянських заворушень.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1918 селяни виступили проти нім. окупантів. 1928 організовано колгосп «Червоний партизан». У роки тимчасової гітлерівської окупації (8.IX 1941—17.IX 1943) діяли підпільна патріотична група, партизан. загін. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженкою села є Герой Соц. Праці (1976) Г. М. Пилипенко. У 1954 встановлено пам'ятники на братських могилах партизанів часів громадян. війни, працівників міліції, що загинули 1922, рад. воїнів, полеглих під час оборони 1941 і визволення 1943 села від нім. фашистів (в останній поховано Героя Рад. Союзу, уродженця с. Олешня Сумської обл. С. І. Довгого, 1923 — 43). Пам'ятник (1968) воїнам-односельцям, загиблим (386 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ДРО́ЗДІВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1910 як міське, перетворено на вище початкове училище 1913. Містилося в с. Дроздівці Ніжин. повіту (тепер Куликів. р-ну) у власному приміщенні. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 97, дівчат — 19 (1915).

ДРОЗДОВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ДРОЗДОВИ́ЦЯ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядко-

вані села Будище й Диханівка. Розташована на р. Смячі, за 14 км від райцентру та за 9 км від залізнич. ст. Хоробичі. 526 ж. (1988). Вперше згадується 1689. У 1866 — 94 двори, 1058 ж., винокурний завод, дерев. Покровська церква (1858). У 1897 — 294 двори, 1691 ж., земська школа. У 1905—07 тут відбувалися сел. виступи.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час нім.-австр. окупації 1918 діяв підпільний ревком, у грудні 1918 окупантів було вигнано із села (див. *Дроздовицькому бою пам'ятний знак*). Жителі села П. В. Петровський і Є. Г. Шобик були делегатами II з'їзду КП(б)У. У Д.— центральна садиба колгоспу «Червоний партизан» (спеціалізація — зернові, льон, картопля), с. ш., лікарня, Будинок культури на 180 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродженцем Д. є радян. письменник Д. В. Петровський (1892—1955). Встановлено (1957) обеліск Слави на братській могилі воїнів та партизанів, які полягли в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн.

ДРОЗДОВИЦЬКОМУ БОЮ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено 1958 на околиці с. Дроздовиці на честь учасників боротьби проти нім.-австр. окупантів і внутрішньої контрреволюції. Після нім.-австр. окупації Городнянського повіту в березні 1918 розташована в лісах Дроздовиця стала опорним пунктом формування повстанських сил. На поч. 1918 тут була ств. більшовицька орг-ція, яка, налагодивши зв'язки з Чернігівським і Гомельським ревкомами, розгорнула роботу серед населення. У червні 1918 збори підпільних парт. орг-цій Городнян. пов. обрали підпільний ревком у складі П. В. Петровського (голова), П. А. Манойленка, Є. Г. Шобика, А. Г. Кулєша, що у ніч з 17 на 18.XII прийняв рішення розпочати повстання. Дізнавшись про це, командування розташованого в м. Городні гарнізону нім.-австр. окупантів і гетьманців направило в Дроздовицю каральний загін. Партизани й повстанці, що зібралися з багатьох сіл повіту, 19.XII, після 6-годинного бою розгромили карателів і до прибуття *Таращанського полку* відновили Рад. владу в с. Дроздовиці, в ряді сіл Тупичівської, Мощонської, Старо-Боровицької, Яриловицької, Добрянської та ін. волостей Городнян. повіту.

Пам'ятний знак — двометрова бетонна піраміда з написом: «Тут партизани Дроздовиці та інших сіл Городнянщини 19 грудня 1918 року розгромили загін німецьких окупантів і відновили Радянську владу в селі».

ДРУ́ГА МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган державного управління Російської держави у справах *Лівобережної України*. Діяла у 1764—86. Див. *Малоросійська колегія*.

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Ств. за наказом Всеукр. Центрального Військово-Революційного комітету від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»* — з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти нім.-австр. окупантів і гетьманців. До її складу ввійшли Глухівський, Корочанський, Суджанський та Обоянський полки. Д-зії було передано і полк Червоного козацтва України під командуванням В. М. Примакова. З анулюванням Рад. урядом Брестського миру 1918 д-зія діяла в складі групи військ Курського напрямку. В червні 1919 Д. У. р. д. увійшла до складу *Дванадцятої армії* і була перейменована на 46-у стрілецьку дивізію.

«ДРУ́ЖБА». Кінотеатр у Чернігові. Збудований 1975 за типовим проектом, розробленим Центр.

ін-том типових проектів м. Москви. Прив'язку проекту здійснив Латвійський проектний ін-т (м. Рига), буд. роботи виконані БМУ-1 тресту Чернігівжитлопромбуд. Оснащений сучас. кінотехнічною апаратурою. Має один зал на 756 місць.
У кінотеатрі проводяться кінофестивалі, тематичні покази, кіновечори, прем'єри кращих рад. кінофільмів і фільмів країн соціалістичної співдружності, зустрічі з ветеранами партії, учасниками Великої Вітчизняної війни 1941—45, передовиками виробництва, творцями фільмів. Стала традицією активна участь кінотеатру в щорічних Днях дружби трудящих Черніг. та Східночеської областей. У фойє кінотеатру постійно експонуються виставки. Розташований на вул. Леніна № 51.

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ МОНУМЕ́НТ. Споруджений 1975 на межі трьох братніх республік: РРФСР, УРСР, БРСР, за 2 км від с. Сеньківки Городнянського р-ну. Д. н. м. має вигляд трьох пілонів з білого інкерманського каменю (вис. 20 м), опоясаних бронзовим кільцем (діаметр 7,5 м) з тематичними барельєфами. Скульптори Б. Є. Климушко, Є. Ю. Горбань, арх. О. Г. Меженний, Л. О. Стукачов, інженер Б. Г. Максимович. Поблизу Д. н. м. щороку відбуваються зустрічі трудящих Черніг. обл. УРСР, Брянської обл. РРФСР і Гомельської обл. БРСР. Див. *Дружби народів парк*. Іл.— табл. XXX.

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1978). Міститься біля с. Сеньківки Городнянського р-ну, на кордоні РРФСР, УРСР, БРСР. Площа 10 га. Посаджений 1967 представниками громадськості трьох братніх республік на честь 50-річчя Великого Жовтня. Див. *Дружби народів монумент*.

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ ПЛО́ЩА у Чернігові (Деснянський р-н) — між вул. Леніна, Войкова і 9-го Січня. Виникла внаслідок реконструкції і нової забудови вул. Леніна. Названа на честь 60-річчя утворення СРСР. У центрі Д. н. п. встановлено колону з зображенням герба СРСР і прапорів союзних республік.

ДРУКА́РНЯ. Поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію (книги, газети, журнали, плакати тощо). На Україні перша друкарня засн. 1573 І. Федоровим у Львові. На Чернігівщині перша друкована книжка з'явилася 1646 в *Ставровецького (Транквіліона) Кирила друкарні*. Див. також *Новгород-Сіверська друкарня, Чернігівська друкарня, Чернігівського губернського правління друкарня, Чернігівська обласна друкарня* ім. С. М. Кірова.

ДУБ. Бот. пам'ятки природи (з 1972), розташовані в Черніг. обл. Площа 0,01 га. 1) Віком понад 200 років. В Козелецькому р-ні в смт Козельці на вул. Даневича. Перебуває у віданні комбінату побутових підприємств. 2) Віком 400 років. В м. Прилуках на вул. Боброва. Перебуває у віданні міськкомунгоспу. 3) Віком 250 років. У Чернігові на вул. Куйбишева. Перебуває у віданні облстоматполіклініки. 4) Віком 200 років. У м. Чернігові на вул. К. Маркса. Перебуває у віданні зеленбуду. 5) Віком 500 років. У м. Чернігові на вул. Свердлова. Перебуває у віданні зеленбуду. 6) Віком 400 років. У м. Чернігові на вул. Толстого. Перебуває у віданні зеленбуду. 7) Віком понад 200 років. У м. Чернігові біля пам'ятника М В. Фрунзе. Див. статті про окремі пам'ятки природи.

ДУБИ́НА — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з рослинним покривом. Розташована в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 423 га.

ДУБО́ВИЙ ГАЙ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Ковтунівка. Розташований на р. Рудці, за 18 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Линовиці. 1005 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час окупації села

гітлерівцями (17.IX 1941—19.IX 1943) тут діяла підпільна парт. організація. У селі — центр. садиба колгоспу «Більшовик» (спеціалізація — молочне тваринництво), міжколг. об'єднання по виробництву продуктів птахівництва, відділення зв'язку, 8-річна школа, дитсадок, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, Будинок культури на 250 місць, клуб на 200 місць, 2 б-ки (7 тис. од. зб.). Уродженцем Д. Г. є льотчик, командир ескадрильї, Герой Рад. Союзу І. А. Лозенко (1916 — 43). У селі встановлено 1967 його погруддя. У 1957 споруджені надгробки на братських могилах підпільників, розстріляних нім.-фашист. окупантами, і рад. воїнів, які загинули під час визволення 1943 Д. Г. від гітлерівців, у 1973 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що полягли (386 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ДУБОГРИ́ЗІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

ДУБОЛУ́ГІВКА (до 1946 — Британи) — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 30 км від районного центру і за 18 км від залізнич. ст. Вертіївка. 724 ж. (1988). Засн. у серед. 17 ст. У 1866 — 141 двір, 1185 ж.; в 1897 — 318 дворів, 1724 ж., дерев. Косьмо-Даміанівська церква (1873), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д. — центр. садиба колгоспу «40-річчя Жовтня», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1967 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (211 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни, надгробок (1958) на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім. фашистів.

ДУБЧА́ — заповідне урочище (з 1984). Природні комплекси, сформовані в дубово-сосновому лісі, місце оселення цінної фауни. Міститься в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 110 га.

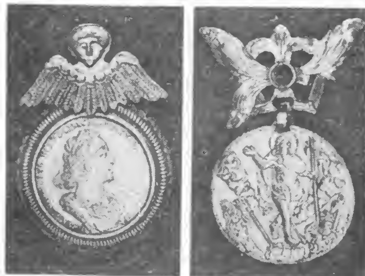
ДУКАЧІ́ — медалевидні металеві прикраси, частина жіночого і дівочого вбрання у багатьох регіонах України. На Чернігівщині, зокрема, один з самостійних видів худож. виробництва місц. нар. золотарів. З'явилися Д. в результаті довгого й складного процесу розвитку укр. худож. металопластики. На переважній більшості Д. простежується велика різноманітність техн. прийомів виготовлення, форм і сюжетів зображення. Найскладнішою формою Д. є позолочена карбована або лита кругла медалеподібна підвіска діаметром 45—55 мм, оправлена плетеним вушком чи двома-трьома короткими ланцюжками до «банта» — позолоченої декоративної брошки. Таке ж оформлення могла мати й будь-яка велика срібна рос. чи іноземна монета.

Окрема й найпростіша форма Д. — медаль з вушком, виконана у техніці лиття із темної міді або світлої латуні — імітації золота. Вушко й обідок, що імітує дротяне плетиво, відливалися разом з медаллю. Такі Д. майже ніколи не золотили й до бантів не прикріп-

Чернігівщина. Дукачі, 18 ст. Фонди ЧДІМ.

лювали. Проміжну форму становлять Д. в дротяних та ін. обідках, у яких на вушку, над зображенням, на одному з боків припаяно скромну розетку, невелику литу голівку херувима та ін. Таке оформлення часто мають Д., зроблені з великих срібних монет. Медальйони, що карбувалися на Чернігівщині, виконано у техніці штампування кожного боку окремо (дуже рідко вільного карбування без штампів), або ж у техніці відливання у форму. Частина Д. зроблена з позолочених монет 17—19 ст. — карбованців, талерів, полтинників та ін. Найповніше Д. представлена Чернігівщина. Осередками їх виготовлення були Ніжин, Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Березна, Короп та ін. Причому, тут зовсім не зустрічалися Д., зроблені з монет. Майже всі — місцевої роботи, із зображеннями на обох боках. Обрамлення — часто тільки плетений з дроту шнурок. Бант відповідає назві, оскільки він справді зображає стрічку, зав'язану бантом у чотири петлі, з двома скромними гілочками, що йдуть від центра. У Ніжині Д. з такими бантами виробляли ще в 20-і рр. 20 ст. Ніжинський бант з'єднувався прямо з вушком медалі, однак у колекції Черніг. істор. музею є кілька Д. з такими

Чернігівщина. Дукачі, 18 ст. Фонди ЧДІМ.

ж бантами, приєднаними до медальйона трьома короткими ланцюжками. Д. в Ніжині, за свідченням самих золотарів, не були ринковим товаром. Як правило, вони виготовлялися на замовлення. На ринках продавалися лише старі Д., що були вже у вжитку. Приблизно в 2-й пол. 19 ст. на більшій частині тер. України Д. як елемент матеріальної культури починають вироджуватися. Тільки на Чернігівщині при поступовому звуженні кола старих зразків зберігається стара золотарська техніка виробництва Д. Найповніші колекції Д. зберігаються в Ермітажі і Російському музеї в Ленінграді, в Істор. музеї у Москві, *Чернігівському історичному музеї*.

ДУЛІ́ПА. Річка в Черніг. обл. На її березі розташоване с. Буянки Ріпкинського р-ну.

ДУ́МИ — виборні розпорядчі органи міського самоврядування в дореволюц. Росії. Див. *Міські думи.*

ДУ́НДИЧА ОЛЕ́КО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Робітнича; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці) — від вул. Кривоноса до вул. Рахматуліна. Перейменовано 1974 у зв'язку з включенням Бобровиці до складу Чернігова. Названа на честь Дундича Олеко (справж. ім'я Тома, 1897—1920) — героя громадян. війни, організатора інтернаціонального загону, який у 1917—18 боровся за Рад. владу на Україні. З поч. 1919 — в Окремій Донській кав. дивізії, корпусі 1-ї Кінної армії. Нагороджений орденом Червоного Прапора, загинув у бою під Ровно й похований у цьому місті. Д. О. в. забудована індивід. житловими будинками.

ДУ́РНІ — кол. (до 1921) назва с. *Миколаївки* Менського р-ну.

ДУХО́ВНА КОНСИСТО́РІЯ — церковний орган управління й суду при єпархіях. 1) Новгород-Сіверська Д. к. була створена 6.VI 1785 у відповідності з указом Катерини II «Про утворення єпар-

хій у намісництвах». Ліквідована 1797 при злитті Новгород-Сіверської єпархії з Чернігівською. 2) Чернігівська Д. к. виникла в 1-й чверті 18 ст. Ліквідована 1919 у відповідності з постановою Всеросійського церковного собору про реорганізацію консисторій в єпархіальні ради.

ДЯГОВА́. Річка, права прит. Мени (бас. Дніпра). Довж. 23 км, площа бас. 168 км². Тече тер. Менського р-ну. Бере початок біля с. Городища. На її березі розміщене с. Волосківці.

ДЯГОВА́ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 10 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1159 ж. (1988). Вперше згадується 1671. У 1866 — 194 двори, 1647 ж., в 1897 — 407 дворів, 2058 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Д.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — вирощування зернових культур і картоплі), відділення зв'язку, середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (18,5 тис. од. зб.). Встановлено 1958 надгробки на могилі першого голови сільради С. Л. Призанта, 1971—на братській могилі жертв фашизму (1942). Обеліск (1951) воїнам-односельцям, які загинули (249 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. У Д. пам'ятка арх-ри 19 ст. — дерев. *Покровська церква*, городища ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.) та давньоруське 11—13 ст.

Е

«ЕЛІ́ТА» — Чернігівське наук.-виробниче об'єднання. Ств. 1986. До його складу входять: обл. держ. с.-г. дослідна станція з дослідним господарством, насінницький радгосп імені 50-річчя Великого Жовтня (Борзнянський р-н) та радгосп імені Борисенка, племзавод «Білорічицький» (Прилуцький р-н). «Е.» має 19 тис. га с.-г. угідь, у т. ч. 17 тис. га орної землі. Головна орг-ція об'єднання — дослідна станція, де ведеться н.-д. робота. Станція розробляє засоби підвищення родючості грунтів, технології отримання високих врожаїв і виробництва продуктів тваринництва, провадить селекцію озимого жита, ярового ячменю, вівса, конюшини, люпину, огірків, цибулі, впроваджує економічні методи господарювання. Радгоспи об'єднання спеціалізуються на виробництві елітного насіння зернових і зернобобових культур, овочів, картоплі, цибулі, льону, багаторічних трав і вирощуванні племінних тварин чорно-пістрявої і симентальської порід великої рогатої худоби, свиней великої білої і ландрас порід.

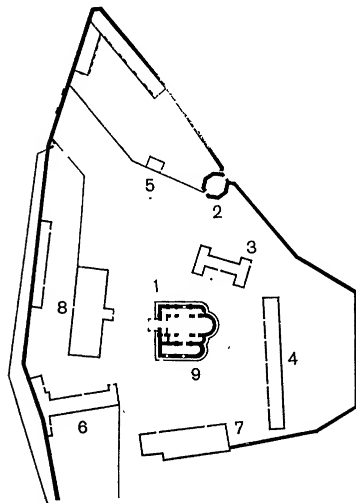
ЕСЕ́НКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Городнянського р-ну.

«ЭТНОГРАФИ́ЧЕСКИЕ МАТЕРИА́ЛЫ, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях». Підготував до друку Б. Д. Грінченко. Видано у Чернігові 3 вип. До 1-го (1895) і 2-го (1896) включено оповідання, казки, перекази, приказки, загадки, до 3-го — пісні, записані Б. Грінченком (249), М. Коцюбинським (109), В. Заблоцьким (280), Кравченком (93), Ромашкевичем (174), Степаненком (376) та ін. Розміщені вони в 6 розділах: 1) пісні культові і періодичні (колядки, щедрівки, веснянки, русальські, троїцькі, петрівські, купальські, полільницькі, гребовицькі, косарські, жниварські і псалми); 2) пісні особисті (про кохання); 3) родинні (в т. ч. весільні); 4) економічні і станові; 5) політичні; 6) сатиричні і жартівливі. Як фольклорист Б. Грінченко користувався великим авторитетом і за написану за дорученням Рос. АН рецензію на «Сборник материалов по малорусскому фольклору» О. Малинки одержав золоту медаль. Див. також *Грінченка вулиця*.

Є

ЄВЛА́ШІВКА — кол. (до 1949) назва с. *Красносільського* Борзнянського р-ну.

ЄВМИ́НКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 32 км від райцентру. 1502 ж. (1988). Вперше згадується 1689. У 1866 — 239 дворів, 1178 ж., дерев. церква Різдва Богородиці (1905 збудовано нову); у 1897 — 385 дворів, 2080 ж., однокласна міністерська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Уродженці Євминки О. І. Жирок і Ф. М. Гавриш брали участь у повстанні на панцернику «Потьомкін», І. А. Карась у роки громадян. війни воював у складі *Таращанського полку*. У Є.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), млин, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, амбулаторія, пологовий будинок, Будинок культури, 2 б-ки (21 тис. од. зб.). У 1980 споруджено пам'ятник на честь односельців, що полягли (443 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, у 1985 — меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від нім.-фашист. окупантів. На тер. Є. виявлено поселення епохи енеоліту (5—3 тис. до н. е.), 2 — бронзи (2 тис. до н. е.) і 2 — ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.).

Єлецький Успенський монастир у Чернігові. План. 1. Успенський собор. 2. Дзвіниця. 3. Келії (палатний корпус). 4. Келії (сх. корпус). 5. Будинок Феодосія Углицького. 6. Келії (пд.-зх. корпус). 7. Петропавлівська церква з трапезною. 8. Руїни будинку ігумена. 9. Усипальниця Лизогубів.

ЄВТУ́ШКА. Річка в Черніг. обл., прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Талалаївського р-ну.

Є́ЛЕЦЬКА ГОРА́ — істор. місцевість у м. Чернігові, на правому березі р. Десни, на Зх. від *Третяка* (Новозаводський р-н). Є припущення, що в 10 — на поч. 11 ст. поряд з торгово-ремісничим центром Чернігова — Подолом на Єлецькій горі існував князівський двір як своєрідний громадсько-політ. центр міста. У 30-х рр. 11 ст. Мстислав Володимирович переніс князівську резиденцію на місце сучас. Валу. У 60-х рр. 11 ст. на Є. г. засн. *Єлецький Успенський монастир*. Можливо тоді ж тут зведено й інші будівлі з плінфи. Залишки однієї з них відкрито 1969. Виявлено справжні зразки полив'яних керамічних плиток візерунчастої форми. У товщі Є. г. збереглися печери (частково обстежені Г. О. Кузнецовим).

Є́ЛЕЦЬКИЙ УСПЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Чернігові. Заснов. у 60-х рр. 11 ст. чернігів. кн. Святославом Ярославичем (1027—76) на Зх. від *Дитинця* у хвойному

лісі, звідки й дістав свою назву. 1239 спалений монголо-татарами. Відбудований 1445—95. У 1635—49 належав єзуїтам. Після визволення міста від польської шляхти монастир було відновлено. 1646 укр. педагог і письменник, церковно-просв. діяч, друкар-видавець К. Ставровецький (Транквіліон; ?—1646) надрукував тут першу в Чернігові книгу: «Перло многоцѣнное» [див. *Ставровецького (Транквіліона) Кирила друкарня*]. В 1657 архімандритом монастиря був церк., літ. і політ. діяч України Лазар Баранович (див. *Барановича Лазаря могила*), 1669—88 — укр. письменник, громадсько-політ. і церковний діяч І. Галятовський (див. *Галятовського Іоаникія могила*), за яких монастирська бібліотека перетворилася на велике книгосховище.

Архіт. ансамбль Є. У. м. складався поступово протягом 11—18 ст. і має риси укр. бароккo. Гол. елемент композиції — *Успенський собор*, монументальність якого підкреслюють одноповерхові келії 16—17 ст., Петропавлівська церква з трапезною 17 ст., залишки будинку ігумена 18 ст., зх. брама та ін. Вертикальний акцент композиції — 36-метрова *дзвіниця*, поруч з якою міститься *Феодосія Углицького будинок*. На тер. виявлено печери давньоруської доби. Є. У. м. включено до складу *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*; розташ. на вул. Пролетарській № 1. Іл.— табл. IV.

ЄЛІНЕ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Безуглівка, Містки, Млинок. Розташоване на р. Снов, за 27 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 504 ж. (1988). Вперше згадується 1709. У 1866 — 108 дворів, 618 ж.; у 1897 — 203 двори, 1366 ж., дерев'яна Покровська церква (1890). Рад. владу встановлено в січні 1918. Наприкінці 1941 — на поч. 1942 в Єлінських лісах базувався Черніг. обласний партизан. загін. У селі з вересня 1941 до березня 1942 діяла підпільна парт. орг-ція. Місц. жителі активно допомагали партизанам. 23.III 1942 гітлерівці спалили Є. і закатували 296 ж. Згідно з постановою бюро Черніг. обкому Компартії України Є. визнано партизанським селом. У 1944 почалося відродження села, було споруджено 400 будинків, школа, дит. ясла, тваринницька ферма та ін.

У Є.— центр. садиба колгоспу «Жовтень», млин, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 450 місць, б-ка (45 тис. од. зб.). *Партизанської Слави музей*.

Поблизу села, в лісі, на місці кол. партизан. стоянки з'єднання О. Ф. Федорова, відновлено землянки, встановлено 1975 пам'ятний знак. У 1950 на братській могилі рад. воїнів і партизанів, загиблих 1943 під час визволення Є. від нім.-фашист. загарбників, встановлено надгробок. Споруджено (1975) пам'ятник воїнам-землякам, які полягли (194 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни (скульптор Е. Фронський, арх. Г. Хусід).

ЄЛІНКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Салової (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

Будинок єпархіального училища в Чернігові. Фото поч. 20 ст.

ЄПАРХІА́ЛЬНІ УЧИ́ЛИЩА — середні жіночі навч. заклади в дореволюц. Росії. Ств. за статутом 1843 і призначалися гол. чином для навчання й виховання дочок православного духівництва. Є. у. перебували у віданні Синоду. Дочки священиків навчалися безплатно, дівчата ін. станів — за плату. Термін навчання — шестирічний. Випускниці Є. у. мали право на звання домашнього вчителя, а також вчителя поч. шкіл (з 1884 — церк.-парафіяльних). З 1900 при уч-щах, Чернігівському зокрема, відкрито спец. 7-й пед. клас. Є. у. припинили свою діяльність в грудні 1917.

ЄРЕ́МЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Будівельна; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці), між вул. Рахматуліна і вул. Лациса. Перейменована 1974 після включення села в смугу міста, оскільки в ньому вже існувала вулиця з такою ж назвою. Названа на честь Єременка Андрія Івановича (1892—1970) — рад. військ. діяча, Маршала Рад. Союзу (1955), Героя Рад. Союзу (1944), Героя ЧССР (1970). У роки громадян. війни А. І. Єременко воював у складі 1-ї Кінної армії. Під час Великої Вітчизн. війни командував військами ряду армій і фронтів. Є. в. прокладена у 60-х рр. 20 ст. для індивід. житл. будівництва.

ЄСИ́НСЬКЕ — бот. пам'ятка природи (з 1978). Насадження дуба віком 150—200 років. Розташоване в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 2,6 га

ЄСИПЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Ніжині — від вул. Щорса до р. Остер (у кол. заміському парку Войтівщина). Прорізана після Великої Вітчизн. війни 1941—45 у зв'язку з створенням луго-меліоративної станції. Названа 1959 на честь Єсипенка Ніла Трохимовича (1890—1957) — революціонера-більшовика, моряка Балт. флоту. Брав безпосередню участь у Жовтн. збройному повстанні 1917 у Петрограді.
Відряджений Кронштадтською Радою на Україну, Єсипенко разом з М. Г. Кропив'янським (див. *Кропив'янського вулиця*), М. Л. Лапенком, І. Г. Остапенком допомагав ніжинським парт. і рад. органам створювати червоноарм. і партизанські загони для боротьби з петлюрівцями, нім.-австр. окупантами, денікінцями і махновцями. Після закінчення громадян. війни — один з ініціаторів створення в Ніжині першої комуни «Червоні партизани».

Ж

ЖАБИ́НСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Вокзальна; Новозаводський р-н) — від проспекту Жовтневої революції до вул. Старобілоуської. Названа 1983 на честь Жабинського Дмитра Івановича (1920—1945) — Героя Рад. Союзу (1944). Н. в м. Чернігові. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Пд.-Зх., Сталінград., Пд. і 4-му Укр. фронтах авіатехніком, пілотом, командиром ескадрильї 75-го гвард. полку 1-ї гвард. штурмової авіаційної Сталінгр. Червонопрапорної дивізії. Здійснив 100 бойових вильотів. 15.II 1945, в день свого двадцятип'ятиріччя, Д. І. Жабинський загинув. Він повторив подвиг капітана М. Ф. Гастелло, спрямувавши свій підбитий літак на скупчення ворожої техніки. Похований у Чернігові на старому кладовищі (вул. Старобілоуська № 6). 1972 на могилі встановлено надгробок. На поч. 30-х рр. 20 ст. на місці сучас. Ж. в. була прокладена дорога вздовж товарного двору залізничної станції, у 60-х рр. названа Вокзальною вулицею. Забудована частково. По Ж. в. знаходяться

магазин фірми «Меблі», комбінат хлібопродуктів, аптека, стадіон «Локомотив».

ЖА́БКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Чернігівського р-ну.

ЖА́ВИНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече територією Чернігівського району.

ЖА́ДОВЕ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Бранок, Вільхівка, Довжик, Єршов, Іванине, Селище, Турове. Розташоване за 18 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Семенівка. 2689 ж. (1988). Виникло не раніше 2-ї пол. 17 ст. на тер. Шептаківської сотні Стародубського полку. Назва села, напевно, походить від прізвища Жада — першого поселенця. У 1866 — 253 двори, 2072 ж., дерев'яна Михайлівська церква (1769), Різдва Богородиці церква (1782). У 1897 — 434 двори, 2860 ж., міністерське 2-класне училище, б-ка. 1905 відбувалися селянські заворушення.

Радянську владу в Ж. встановлено в грудні 1917. Під час окупації України кайзерівськими військами у Ж. створено партизан. загін, який пізніше влився в 1-у Укр. рад. дивізію. У селі — центр. садиби колгоспів «Рассвет», «Червоний партизан» та ім. В. П. Чкалова (спеціалізація — виробництво зерна, вівчарство), цегельний з-д, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, 2 ясел-садків, Будинок культури на 300 місць, 2 клуби по 250 місць, 2 б-ки (34,5 тис. од. зб.). Уродженцями Ж. є С. О. Качура (1914—43) — учасник партизан. руху, заступник першого секретаря Ровенського підпільного обкому КП(б)У (одна з вулиць села носить його ім'я); Герой Соц. Праці Я. П. Полторацький; доктор мед. наук, засл. діяч науки УРСР Тимофій Т. Глухенький; доктор мед. наук Тихін Т. Глухенький. У 1963 встановлені надгробки на 2 братських могилах рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 і визволення 1943 Ж. від гітлерівців. 1972 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (607 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ЖА́ЙВОРОНОК — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Бутівки та Полісся Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Червона зірка» та ім. Г. М. Димитрова. Площа 772 га.

ЖДА́НІВСЬКО-ЛИ́ПІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив у заплаві р. Ромна. Розташований біля сіл Корінецького та Липового Талалаївського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Вольницького торфопідприємства. Площа 205 га.

ЖЕВА́К — гідрологічний заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Дорогинки та Монастирища Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Родина» та ім. М. О. Щорса. Площа 314 га.

ЖЕВА́ХІВЩИНА — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Ств. у 70-х рр. 18 ст. на тер. садиби Жевахових. Унікальна алея кедра європейського, вікові дуби. Розташована біля смт Линовиці Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні цукрокомбінату. Площа 19,3 га.

ЖЕВЕ́ДА, Живода, Жоведька. Річка в Черніг. обл., права прит. Цати (бас. Дніпра). Довж. 14 км, площа бас. 52,2 км². Бере початок у Щорському р-ні. На її березі розміщене с. Сеньківка Городнянського р-ну.

ЖЕ́ВЕДСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Територія у заплаві р. Жеведі. Розташований біля сіл Жеведі і Смолина Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. П. П. Постишева та «Перемога». Площа 236 га.

ЖЕ́ВЕДЬ — село Чернігівського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Козероги. Розташована на р. Жеведі (прит. Десни), за 25 км від Чернігова і за 12 км від залізнич. ст. Жидиничі. 650 ж. (1988). Село засноване в 1-й пол. 17 ст. У 1866—

96 дворів, 637 ж., 2 винокурних з-ди; у 1897 — 173 двори, 1104 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. П. П. Постишева (спеціалізація — зернові культури, картопля, льон), АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1970 споруджено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села, і воїнів-односельців, полеглих (127 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Козероги — братська могила рад. воїнів 215-ї мотодивізії 5-ї армії, що загинули в оборонних боях 1941 (пам'ятний знак — 1955). Поблизу с. Козероги виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), городища і поселення — ранньослов'янські (3—8 ст.), періоду Київ. Русі (9—11 ст.).

ЖЕ́ВІДЬ, Жеведюха. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 22 км, площа бас. 102 км². На її березі розміщене с. Жеведь Чернігівського р-ну.

ЖЕРНОВЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

ЖЕ́РТВАМ ФАШИ́ЗМУ МЕМОРІА́ЛИ. 1) У смт Сосниці. Розміщений на околиці селища, неподалік від кладовища, на місці розстрілу нім.-фашист. загарбниками 863 жителів Сосницького району. На високому одернованому пагорбі піднімається гранітний обеліск (вис. 14 м). До площі навколо обеліска веде викладений плитками пандус, один бік якого організований стінами 7-метрової висоти. Автор — арх. М. Я. Призант. Відкрито 1971. 2) У м. Чернігові. Розміщений на зх. околиці (вул. Ціолковського), де 1941 — 42 в кол. урочищі Подусівка нім.-фашист. окупанти розстріляли понад 15 тис. рад. громадян. У 1963 на місці могил встановлено бетонний обеліск, а в 1975 відкрито меморіальний комплекс, виконаний за проектом скульптора Г. П. Гутмана, арх. А. А. Карнабіда, Ю. М. Дмитрука та Н. М. Копейкіної. Центральний об'єкт меморіалу — прямокутний бетонний обеліск (вис. 11,3 м), у верхній частині якого вміщені горельєфні зображення голів жінки, чоловіка і дитини. Під ним — напис накладними літерами — «Помните». Нижче висічені слова «Реквиема» Р. Рождественського: «Помните о тех, кто не придет никогда», на бічній грані: «На тысячу жизней хватило бы наших страданий», «На стомиллионную жизнь хватило бы нашей силы, нашей воли, нашей веры в будущее». Навколо обеліску, що піднімається над невисоким пагорбом, 15 меморіальних плит з чорного лабрадориту, які символізують число тисяч загиблих. До них веде Алея Смутку, яка поступово звужується від 6 до 3 м. Вхід на неї відкриває двометрова гранітна стела з меморіальним текстом. Поруч з Алеєю — 5 братських могил. Іл.— табл. XII.

ЖЕ́РТВАМ ФАШИ́ЗМУ ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. 1) У с. Майбутньому Рибінської сільради Корюківського р-ну. Встановлено при в'їзді до села, яке було спалене гітлерівцями. Під час нім.-фашист. окупації жителі села систематично допомагали партизанам продуктами і фуражем, збирали й передавали їм відомості про пересування ворожих підрозділів, своєчасно попереджали народних месників про небезпеку. Багато жителів села пішло в партизани і зі зброєю в руках боролося з гітлерівцями. Після жорстоких боїв 15—21.XII 1941 партизани, що дислокувалися в Рейментарівському лісі, вирвалися з оточення і протягом тижня базувалися в с. Майбутньому. Штаб обласного партизан. загону тоді містився в будинку П. М. Федченко. 25.IV 1943 за зв'язок з партизанами каральний загін окупантів знищив село.

Пам'ятний знак — камінь з написом: «В селі Майбутнє в роки Великої Вітчизняної війни німецько-фашистськими загарбниками було страчено 130 жителів, спалено 95 будинків. ,,Ніхто не забутий, ніщо не забуто''». Відкрито 1983. 2) У м. Ніжині. Споруджено в клінкерних кар'єрах біля трьох братських могил, в яких поховано понад 5 тис. рад. громадян — мирних жителів м. Ніжина і військовополонених, страчених гітлерівцями під час тимчасової нім.-фашист. окупації (1941 — 43). Пам'ятний знак — скульптура жінки з букетом квітів в руці — символ Батьківщини, яка, схилившись на коліно, сумує за безвинно загиблими синами і дочками. Відкрито 1983.

«ЖИВОПИ́СНАЯ РОССИ́Я» — ілюстрований опис усіх районів Рос. імперії в 12 тт. (СПб.— М., 1881—1901). Том 5-й (ч. 1, 1897, з іл.; 1 карта) присвячений Черніг., Полтав., Харків., Волин., Подільс. і Київ. губерніям. Тут подано відомості про природні умови, с. г., пром-сть, промисли, шляхи сполучення, а також про побут, звичаї місцевого населення, історію і стан великих міст і селищ, істор. пам'ятки.

«ЖИЗНЬ КОЛХО́ЗНИКА». Газета, орган Семенівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видається з 1932. У 1932—34 видавалася укр. мовою під назвою «*Життя колгоспника*», у 1934—41 — «Жизнь колхозника» (у 1933—37 на своїх сторінках друкувала газ. «Смена»). У 1941—43 не видавалася. У 1943 відновила вихід з № 1. Припинено видання 1.VI 1962. З 13.III 1963 видається під назвою «*Красное знамя*».

«ЖИЗНЬ КРА́СНОЙ ГОРОДНЯ́НЩИНЫ» — щомісячний громад.-політ та літ.-мистецький журнал, орган Городнянського повітпарткому та повітвиконкому. Видавав повіт. наук.-літ.-художній к-тет. Відомо про вихід одного строєного номера за січень—березень 1920.

ЖИ́ТЛО — найдавніший, історично сформований різновид *народної архітектури*. На Чернігівщині, як і в ін. районах України, Ж. називають «хатою», що означає як житлове приміщення, так і всю будівлю. Довгий час вона являла собою однокамерну споруду у вигляді квадратної зрубної клітки зі стелею й чотирисхилим дахом, критим соломою. Є відомості про будівництво в давнину хат з плетеними стінами. Характер внутр. обладнання спільний для всієї України: піч поруч з дверима, покуть проти печі по діагоналі, піл біля печі, мисник біля дверей та передпічного вікна.

У хаті 2 вікна з чола й одне з причілка (часом ще й у напільній стіні). Освітлювалося скіпкою, спалюваною під «лушником» із полотна на обручах, підвішеного вужчим кінцем до отвору в стелі. Печі глинобитні на дерев'яних зрубах, у давнину — курні. В кін. 18 — на поч. 19 ст. відбувся ряд змін: у побут стали входити комини з виведенням диму через комин в сіни, скіпку почали спалювати в «пеколку» на припічку, поширення набуло будівництво з тесаних брусів та плах. Згодом до зрубу хати стали прибудовувати тристінком сіни або сіни й комору. При добудові через сіни другої камери утворилася т. з. «хата на дві половини». Дахи на крокввах, криті по латах соломою.

Хата на дві половини у Коропі. Фото 1930.

Відомі дахи на підсішках з кладдю по гребені й навішеними на кладь ключами, які утворювали чотирисхилий дах, що зовні не відрізнявся від дахів на кроквах. Покрівля — під тичку (колосом донизу або гузирем донизу), під «дощечку», парками, під гузир без тички під перевесло. З причілка дах нависав над зрубом, утворюючи піддашшя, підтримуване фігурними випусками зрубів, часом піддашшя утворювалося біля комори, коли вона була вужча за хату. Зовні зруби сіней і комори, як правило, не мащені. Клітки хати шпаровані і мащені рудою глиною, зсередини білені. Зовн. побілка хат поширилася у 20 ст. під впливом ін. регіонів.

З Ж. пов'язані численні вірування й обряди, які свідчать, що в минулому в будівництві людина відбивала не лише прагматичні уявлення, але й світоглядні та мистецькі надбання. Будівля мислилась як модель природи, всесвіту, що захищає не лише фізично, але й духовно. Така позиція стала основою мистецьких уявлень народу, згідно з якими Ж. було органічною частиною оточуючої природи.

Саме в цьому основи колосальних мистецьких досягнень народу, непохитність і плідність нар. мистецтва, що одухотворило весь рукотворний світ людини від усього середовища до будівлі й до найдрібнішої речі.

Інтер'єр хати в селі Синявці Менського району. Фото 1931.

ЖИТТЯ́ І ХОДІ́ННЯ ДАНИЇ́ЛА — щоденний детальний опис подорожі до Палестини (бл. 1106—08) давньоруського письменника кін. 11— поч. 12 ст. ігумена (можливо Чернігівського) монастиря Даниїла Паломника, який напевне виконував і дипломатичну місію. Цей твір був популярний на Русі та в ін. країнах Європи. Точний опис Палестини (природи, господарства, побуту, пам'яток архітектури) поєднується з легендарно-апокрифічним. Твір містить багатий матеріал для характеристики зносин Київської Русі з ін. народами.

«ЖИТТЯ́ КОЛГО́СПНИКА». Газета, орган Семенівського РК КП(б)У та райвиконкому. Видавалася в 1932—34. З 1.II 1934 — рос. мовою «*Жизнь колхозника*».

ЖОВИ́НКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Чернігівського р-ну.

ЖО́ВІДЬ — село Щорськ. р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Піщанка. Розташована на правому березі р. Снов, за 25 км від районного центру і за 20 км від залізнич. ст. Камка. 492 ж. (1988). Відоме з серед. 17 ст. У 1866— 26 дворів, 436 ж.; у 1897 — 128 дворів, 751 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центральна садиба колгоспу «Авангард» (спеціалізація — вирощування картоплі, льону, виробництво м'яса і молока), 8-річна школа, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, клуб на 200 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродженцем села є Г. І. Самодід — робітник Путиловського з-ду, учасник штурму Зимового палацу, громадян. війни (комісар, член Реввійськради Пн. фронту). Загинув у бою 1919. Його ім'ям названо населений пункт в Архангельській обл. та одна з бібліотек Ленінграда. У Ж. останні роки життя провів рос. логік, математик і астроном П. С. Порецький (1846—1907). У 1953 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули в боях 1943 за визволен-

ня села від гітлерівців, у 1975 — пам'ятник воїнам-односельцям, полеглим (197 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ЖОВЛА́К. Річка в Черніг. обл., прит. В'юниці (бас. Дніпра). Тече тер Ніжинського р-ну.

«ЖО́ВТЕНЬ». Кінотеатр у м. Чернігові. Споруджений і відкритий 1971. Має один зал на 260 місць. Розташований на вул. Гагаріна № 21.

ЖОВТНЕ́ВА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Прилуках (кол. Гімназична) — від вул. Берегової до вул. Першого Травня. Перейменована 1922 на честь Великої Жовтневої соціалістич. революції. Прокладена на поч. 19 ст. відповідно до ген. плану забудови міста 1802. Остаточно оформилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. Збереглися цілі квартали старої забудови, серед них є цінні пам'ятки дерев'яної та мурованої архітектури (№ 35а, 35б, 61, 68, 72а, 72б, 74, 90 та ін.). Зокрема, житлові будинки повітового предводителя дворянства Милорадовича, кам'яниця Скоропадських (тепер на тер. середньої школи № 1). Між вул. Карла Лібкнехта і Першого Травня міститься старе міське кладовище, на якому донедавна було чимало цінних пам'ятників. У пн. дільниці кладовища — Бособрода О. Г. могила. 2) У Чернігові (кол. 2-а Бобровицька; Деснянський р-н, на тер. Бобровицького житл. масиву) — від вул. Генерала Пухова до вул. Кільцевої біля парку ім. 60-річчя ВЛКСМ. Названа 1960. Прокладена в кін. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

«ЖОВТНЕ́ВА ЗОРЯ́». Газета, орган Бобровицького РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. Видається з жовтня 1930. У 1930—37 виходила під назвою *«За суцільну колективізацію»*, у 1937—41, 1943—56 — *«Сталінський шлях»*, у 1956—62 — *«Радянське село»*. З 1.VI 1962 до 13.III 1963 не видавалася. З 14 III 1963 — «Ж. з.» Редакція — м. Бобровиця, вул. Маяковського № 2.

«ЖОВТНЕ́ВА ЗОРЯ́». Газета, орган Лосинівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. У 1935—41, 1943—58 виходила під назвою *«Ударний труд»*, у 1958—62 — «Ж. з.».

ЖОВТНЕ́ВЕ (до 1917 — Рождественське)— село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані н. п. Груди і села Єгорівка, Накот, Синявка. Розташоване за 12 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Алтинівка. 2286 ж. (1988). Вперше згадується 1655. У 1866— 242 двори, 1370 ж., мурована *Різдва Богородиці церква* (1796), у 1897 — 658 дворів, 4041 ж., земська школа. У кін. 18 ст. в селі відбувся антифеод. виступ (див. *Рождественське повстання 1782—93*). Рад. владу в селі було встановлено в січні 1918.

У Ж.— центр. садиба колгоспу «Жовтнева революція», відділення зв'язку, с. ш., міжшкільний навч.-виробничий комбінат, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 290 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є М. І. Грицай — Герой Соц. Праці. У 1955 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1941 при

Вулиця Гімназична (тепер вулиця Жовтнева) у Прилуках. Кам'яниця Скоропадських. Фото поч. 20 ст.

обороні села та 1943 при його визволенні від гітлерівців. Пам'ятник 1971 воїнам-односельцям, які загинули (500 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ЖОВТНЕ́ВЕ (до 1936 — Баба) — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 9 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1564 ж. (1988). Вперше згадується 1654. У 1866 — 533 двори, 2840 ж.; 1897 — 702 двори, 4033 ж., дерев'яна Михайлівська церква (1875), земська школа. У 1905—07 відбувалися виступи проти поміщика. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Перший радгосп «Комсомолець» створено 1926, перша комуна — «Нове життя» — 1928. У Ж.— центр. садиба колгоспу «Великий Жовтень», відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., міжшкільний навчально-виробн. комбінат, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 500 місць, 2 б-ки (17 тис. од. зб.), істор.-краєзнавчий музей. У 1959 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців, та активістів, загиблих від рук куркулів 1932—33, у 1974 — обеліск мирним жителям — жертвам фашизму 1943. На тер. Ж. виявлено 2 поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.) і періоду Київської Русі (10—13 ст.), кургани 2—1 тис. до н. е.

ЖОВТНЕ́ВЕ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковано с. Воровського. Розташоване за 28 км від райцентру і за 7,5 км від залізнич. ст. Галка. 393 ж. (1988). Ж. виникло у 1927. Назва — на честь 10-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1928 була організ. с.-г. артіль, 1936 — ферма симентальської худоби. У 1939 колгосп брав участь у Всесоюз. с.-г. виставці у Москві. Семирічна школа — з 1928, клуб — з 1938, при якому діяли хор, драм. гурток, оркестр нар. інструментів, бібліотека.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 місц. жителі допомагали групі керівників Малодівицької районної парт. орг-ції, яка знаходилась у Ж. на нелегальному становищі в перші дні окупації. Наприкінці жовтня 1941 у Кам'янському лісництві відбулися збори комуністів Малодівицького р-ну, а в Ж.— засідання членів Черніגів. підпільного обкому партії на чолі з О. Ф. Федоровим. У будинку колгоспниці Є. Ф. Плевако протягом 2-х тижнів збирався парт. актив, друкувалися листівки (нині на цьому будинку встановлена *Чернігівському підпільному обкому КП(б)У меморіальна дошка*). Звідси у навколишні села до секретарів підпільних парт. організацій направлялися зв'язкові Черніг. підпільного обкому партії.

Підпільники Ж. збирали розвідувальні дані, розповсюджували листівки і подавали всіляку допомогу партизанам. Багато жителів села входило до складу обласного партизан. з'єднання. В. О. Яременко був членом Черніг. підпільного обкому, а І. М. Курочка очолював парт. організацію обласного партизан. з'єднання під командуванням М. М. Попудренка.

У селі — центр. садиба колгоспу «10-річчя Жовтня», який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», племзавод великої рогатої худоби, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, клуб на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.), музей бойової і трудової слави (на громадських засадах). З селом пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці — І. І. Лободи (очолював колгосп), доярки Г. Д. Довженко (обиралася деп. ВР СРСР 5—10-го скликань; очолює хор доярок, що став лауреатом 1-го Всесоюз. фестивалю самодіяльних колективів). Головний зоо-

технік колгоспу Г. А. Павловський — лауреат Держ. премії УРСР. У 1956 встановлено пам'ятний знак на братській могилі воїнів, що полягли при визволенні села 1943; у 1970 — воїнам-односельцям, які загинули (148 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ЖОВТНЕ́ВЕ (до 1950 — Янжулівка) — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Покровське. Розташоване на р. Стративі, за 16 км від райцентру і залізнич. ст. Семенівка. 445 ж. (1988). Засн. топальським сотником Климом Янжулом. Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1773 збудовано дерев. Різдва Богородиці церкву. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У селі — центр. садиба колгоспу «Красный Октябрь», який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка (6,5 тис. од. зб.). У 1964 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 Ж. від нім.-фашист. загарбників. У 1967 — пам'ятник воїнам-односельцям, які віддали життя (135 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

«ЖОВТНЕ́ВИЙ МО́ЛОТ» — ремонтно-мех. з-д у Чернігові. Засн. 1916 як механічні майстерні на пн. околиці міста (кол. с. Коти). 1922 сюди переведено з вул. Ремісничої (Комсомольської) чавуноливарний з-д Вайнштейна і Кацнельсона. У відбудовний період на базі мех. майстерень та чавуноливарного з-ду створено підприємство по виробництву та ремонту с.-г. реманенту. Почало діяти під назвою «Ж. м.» з листопада 1922. У 30-х рр. збудовані механо-складальний, моторемонтний, ливарний цехи, розпочато ремонт тракторів, автомашин, виготовлення глиномішалок для цегельних заводів, пресів для виробництва черепиці. 1931 «Ж. м.» виконав замовлення Магнітобуду на чавунне литво. На поч. Великої Вітчизн. війни в серпні 1941 устаткування «Ж. м.», об'єднаного з Київ. авторемонтним з-дом, було евакуйоване до Саратова, де проводився ремонт військ. автомобілів і танків. 70 робітників і службовців «Ж. м.» загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. Під час фашист. окупації Чернігова на з-ді діяла підпільна група на чолі з комуністом М. С. Шарим. На поч. 1944 зруйновані цехи були відбудовані, у післявоєнні роки розширені і докорінно реконструйовані. Осн. продукція — шестерні, коробки передач для автомобілів ГАЗ-51 і ГАЗ-53, стенди для рихтових ресор, агрегати для промивання доїльних апаратів. Колектив «Ж. м.» змагається з Коломенським моторемонтним з-дом Моск. обл.

ЖОВТНЕ́ВОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ ПРОСПЕ́КТ у Чернігові (Новозаводський і Деснянський р-ни). Простягається через центр міста від *Вокзальної площі* до пл. П'яти Кутів і від вул. Молодіжної до вул. Рокоссовського. Створений з кількох вулиць. Кол. вул. Троїцьку і вул. Сретенську 1919 перейменовано відповідно на вул. Перетця і вул. Шільмана. Після Великої Вітчизн. війни їх об'єднано в одну і названо *Попудренка вулицею*. У 1979 до неї приєднано вулицю, яка спочатку мала назву Новопопудренська, потім — Шевченка, а на той час — Комуністична. Того ж, 1979, нову магістраль названо Ж. Р. п. Різні ділянки Ж. Р. п. прокладено в різний час. Кол. вул. Троїцька і вул. Сретенська на поч. 19 ст., згідно плану 1805, забудовані приватними одноповерховими будинками. Такими ці вулиці залишалися до 30-х рр. 20 ст. Після спорудження 1899

дерев'яного мосту через р. Стрижень вул. Срегенську продовжено через луг з підсипкою грунту, оскільки у повінь він затоплювався, до П'яти Кутів. Початок Ж. Р. п. (кол. вул. Комуністична) прокладено у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. і поступово забудовано п'ятиповерховими житл. будинками. Тут же зведено корпус швейної ф-ки, плавальний басейн та різні адм. будівлі. Частина проспекту в р-ні Бобровицького житлового масиву (від вул. Молодіжної до вул. Рокоссовського) прокладено в 60-х рр. 20 ст. і забудовано 5-поверховими будинками. У 70-х рр. Ж. Р. п. реконструйовапо: проїжджу частину розширено в три-чотири рази, прокладено широкі тротуари, багато старих дерев'яних будинків знесено і на їх місці побудовано 9—14—16-поверхові житл. будинки, на перших поверхах яких розміщено магазини. Тут же споруджено автоматичну міжміську телефонну станцію, дитячу спортивну школу, стадіон «Юність», *Палац піонерів, кінотеатр імені О. П. Довженка,* 10-поверховий корпус облспоживспілки, будинок Деснянського райкому Компартії України та виконкому Деснянської Ради народних депутатів. Через р. Стрижень замість дерев'яного 1963 побудовано новий міст, розрахований на сучасний тролейбусний і автомобільний рух. На перехресті Ж. Р. п. і вул. Леніна 1985 споруджено підземний перехід. Передбачається прокладення шляху від П'яти Кутів до вул. Молодіжної і з'єднання проспекту з тією частиною, яка простягається на території Бобровицького житлового масиву. Іл. — табл. XV.

ЖО́РНІВСЬКИЙ БІР — ландшафтний заказник (з 1978). Сосновий ліс з рослинним покривом. Розташований в Коропському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 227 га.

ЖУ́КІВКА — село Куликівського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташована за 6 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1588 ж. (1988). Вперше згадується 1721. У 1866 — 174 двори, 1510 ж., поштова станція, мурована Миколаївська церква (1825); у 1897 — 383 двори, 2235 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. 1918 було організовано партизан. загін. Під час тимчасової окупації Ж. (9.IX 1941—16.IX 1943) гітлерівці замордували 6 комуністів-підпільників. У Ж.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села; того ж року — обеліск Слави на честь односельців, які полягли (287 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Біля села виявлено поселення епохи неоліту, ранньозалізного віку (3—1 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (2—5 ст.) та давньоруське (11 — 13 ст).

ЖУ́КЛОТЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського і Сосницького р-нів

ЖУ́КЛЯ — село Корюківського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташована за 40 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 666 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. У 1886 — 65 дворів, 572 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1762), *Покровська церква* (на поч. 20 ст. збудовано муровану). 1897 — 138 дворів, 859 ж., паровий млин, олійниця, відбувалося 2 ярмарки на рік. У 1861 і 1900—01 сталися *Жуклянські виступи селян.* Рад. владу встановлено в грудні 1917. У роки нім.-фашист. окупації Ж. місц. жителі брали активну участь у партизан. русі. Постановою бюро Черніг. обкому Компартії України Ж. визнано партизан. селом. У Ж. — центр. садиба радгоспу «Партизанський» (спеціалізація —

зернові і тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, б-ка (6,5 тис. од. зб.).
У 1962 встановлено надгробки на братських могилах мирних жителів, закатованих фашистами 1942, у 1966 — рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села; у 1972 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, що полягли (167 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни. На території Ж. — давньоруські кургани 10 — 12 ст. Іл. — табл. XXXI.

ЖУКЛЯ́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Ділянка заплави Розташований біля с. Жуклі Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Партизанський». Площа 99 га.

ЖУКЛЯ́НСЬКІ ВИ́СТУПИ СЕЛЯ́Н 1900—01. Протягом жовтня — грудня 1900 жителі с. Жуклі (тепер Корюківського р-ну) вели боротьбу за право користуватися зем. ділянками, відрізаними в них під час проведення сел. реформи 1861. Найбільшого розмаху вона досягла 16 — 20.X 1900, коли понад 100 селян змусили працівників економії поміщика М. М. Комстадіуса припинити межові роботи. З новою силою опір селян свавільним діям поміщика вибухнув 24.IV 1901. Вони рішуче виступили проти його нової спроби перемежувати землю; 30.IV цей виступ був жорстоко придушений прибулим на місце подій загоном регулярного війська.

ЖУКО́ТКИ — село Чернігівського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гірманка та Левоньки. Розташовані за 28 км від Чернігова і за 4 км від однойменної залізнич. ст. 545 ж. (1988). Вперше згадуються під 1625. У 1866 — 90 дворів, 547 ж., цукровий завод, дерев. *Миколаївська церква* (1784), 1897 — 152 двори, 964 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — зернові культури, льон, овочі, вирощування нетелів), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 200 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1957 на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села, споруджено пам'ятний знак.

ЖУРА́ВЕЦЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ЖУРА́ВКА (у 18 ст.— Жоравка) — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Кулишівка. Розташоване на р. Удай, за 10 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Линовиця. 3023 ж. (1988). Вперше згадується 1618. До 1648 належало князю Корибуту-Вишневецькому, у 1654—1782 — сотенне містечко Прилуцького полку, мало сотенну канцелярію, 2

Жукля. Різдва Богородиці церква. Фото кін. 19 ст.

дерев'яні церкви з козацькими школами. Одне з перших сіл України, де почали вирощувати м'яту (1885). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Ж.— центр. садиба радгоспу «Журавський» (спеціалізація — виробництво свинини), м'ятний з-д (з 1925), філіал Прилуцького ефіроолійного комбінату об'єднання «Укрефірмасло», с. ш. з музейною кімнатою бойової слави, філіал дит. муз. школи, АТС, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 дитсадки, Будинок культури, 2 б-ки (23 тис. од. зб.). З Ж. пов'язана діяльність Героя Соц. Праці В. Кузьменка. Уродженцями Ж. є: математик, чл.-кор. Петерб. АН Г. Ф. Вороний (див. *Вороного Г. Ф. будинок*), Герой Соц. Праці Г. І. Федоренко. У 1958 встановлено пам'ятник на братських могилах борців, що полягли 1919 за Рад. владу, 1954 — на 5 могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від нім.-фашист. окупантів. Біля Ж. *Журавська стоянка* (12—10 тис. до н. е.).

ЖУРАВЛИ́НЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 17 га.

ЖУРА́ВСЬКА СТОЯ́НКА — стародавнє поселення на лівому березі р. Удаю в с. Журавці Варвинського р-ну (12—10 тис. до н. е.). Досліджувалася М. Я. Рудинським в 1927—30. Залишки Ж. с. залягали в лесовидному суглинку у вигляді невеликих скупчень розщеплених кременів та кісток степових тварин (байбак та ін.). Серед крем'яних виробів переважають дрібні вістря, різці, пластинки, скребки і скобелі, близькі до виробів степових пізньопалеолітичних стоянок. Ж. с. датується порізному — від початку пізнього палеоліту до раннього мезоліту. Ймовірно, вона залишена однією з пізньопалеолітичних груп населення Пн. Причорномор'я, яка проникла далеко на Пн. у пошуках об'єктів для полювання. Скупчення культурних залишків утворилися на місцях короткочасних (сезонних) наметоподібних жител.

ЖУРАХІ́ВКА. Річка в Черніг обл., прит. Чепелихи (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ЖУРБІ́ К. Т. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в с. Хрещатому Козелецького р-ну. Встановлена на фасаді будинку середньої школи, де навчався поет Журба Кузьма Тимофійович (1922—82). Н. в селянській сім'ї. Закінчив Чернігівський зоотехнікум (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941 — 45. Працював у Чернігові на обласному радіо та в редакції газ. «Деснянська правда». Автор збірок поезій «Над красунею Десною», «Дорога до щастя», «Серп», «Яблука падають»; збірки нарисів «Плем'я Прометеїв»; книжок для дітей —«Перший грім», «Лісові гостинці». Дошка — мармур, відкрита 1982.

ЖУ́РЖІ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

З

«ЗА БАТЬКІВЩИ́НУ» — з'єднання партизанських загонів. Ств. в січні 1943 на тер. Носівського і Бобровицького р-нів. Див. *Партизанські з'єднання*.

«ЗА БІЛЬШОВИ́ЦЬКИЙ ЗВ'ЯЗО́К». Газета, орган Черніг. обл. і міськ. зв'язку та облфілії «Союздрук», виходила в 1932—35 три рази на місяць. Спочатку видавалася під назвою «*Поширювач преси*» (1932—33), потім — «*Зв'язок та преса*» (1933), «*Зв'язист і поширювач преси*» (1933—34), з № 4 1934 «З. б. з.».

«ЗА БІЛЬШОВИ́ЦЬКИЙ КОЛГО́СП». Газета, орган Політвідділу Куликівської МТС. Виходила у с. Куликівці 1933—35.

«ЗА БІЛЬШОВИ́ЦЬКІ КА́ДРИ». Газета, орган Холминського РК КП(б)У і районної Ради депутатів трудящих.

Видавалася в 1935—41 в с. Холмах. У 1935—36 «З. б. к.» друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Холминщини»*, 1936 — газ. *«Літературна сторінка»*. Див. *«Соціалістичний шлях»*.

«ЗА БІЛЬШОВИЦЬКІ КОЛГОСПИ». Газета, орган Новобасанського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в 1935—38. Див. *«За трудові подвиги»*.

«ЗА БІЛЬШОВИЦЬКІ КОЛГОСПИ ЯБЛУНІВЩИНИ». Газета, орган Яблунівського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1935 у с. Яблунівці. Друкувалась на сторінках газ. *«Комсомольсько-молоднеча сторінка»*. Див. *«Колгоспне слово»*.

«ЗА БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕМПИ». Газета, орган Березнянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1932—41 у смт Березні. На шпальтах газ. «З. б. т.» друкувалися: у 1934—35 газ. *«Комсомолець Березнянщини»*, у 1933—34 — газ. *«Літературна сторінка»*. Див. *«Шлях перемоги»*.

«ЗА БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕМПИ». Газета, орган Ічнянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1932—1941 у смт Ічні. Див. *«Трудова слава»*.

«ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ». Газета, орган парткому, виконкому Тур'ївської сільради, правління та профкому колгоспу «13-річчя Жовтня» Щорського району. Видається з 1963. Редакція — с. Тур'я, правління колгоспу.

«ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ». Газета, орган парткому, профкому, комітету ЛКСМУ та дирекції *Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно»* ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, виходить з вересня 1962. Редакція — м. Чернігів, вул. Щорса № 78.

«ЗА КОМУНІСТИЧНУ ПРАЦЮ». Газета, орган парт., профспілкової орг-ції. Линовицького цукрокомбінату Прилуц. р-ну. Видається з 1963. Редакція — смт Линовиця, цукрокомбінат.

«ЗА КУЛЬТУРНУ ТОРГІВЛЮ». Газета, орган Черніг. облспоживспілки та обкому Спілки робітників споживчої кооперації. Виходила 1935—36 у Чернігові.

«ЗА ПЕРЕБУДОВУ». Газета, орган Черніг. облпромради, облдеревпромсоюзу та облпромстрахкаси. Виходила 1933—35 у Чернігові. Див. *«Ударник промкооперації»*.

«ЗА ПЛЕМІННЕ ТВАРИННИЦТВО». Газета, орган парт., профспілкової орг-цій та дирекції держплемзаводу «Тростянець» ім. 60-річчя Великого Жовтня Ічнян. р-ну. Вид. з 1960. Редакція — с-ще. Тростянець.

«ЗА СОЦІАЛІСТИЧНЕ ПОЛІССЯ». Газета, орган Ріпкинського РК КП(б)У, районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1932 — 38 в с. Ріпках. У 1933—36 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Полісся»*. Див. *«Колгоспне життя»*.

«ЗА СОЦІАЛІСТИЧНУ СОСНИЧЧИНУ». Газета, орган Сосницького РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1935—37 у смт Сосниці. Друкувала на своїх сторінках газ. *«Трибуна комсомольця»*. Див. *«Червоний прапор»*.

«ЗА СТАХАНОВСЬКУ ПРАЦЮ». Газета, орган Добрянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1938—41 у смт Добрянці. Див. *«Добрянська правда»*.

«ЗА СУЦІЛЬНУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ». Газета, орган Бобровицького РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1930—37 в Бобровиці. У 1935—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Бобровиччини»*. Див. *«Жовтнева зоря»*.

«ЗА ТРУДОВІ ПОДВИГИ». Газета, орган Новобасанського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Новій Басані 1935—38 під назвою *«За більшовицькі колгоспи»*, 1938—41 — *«Комуністичний шлях»*, 1941—44 не видавалася. З 8.VII 1944 виходила під назвою «З. т. п.». У 1959 видання припинено у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ЗА ТРУДОВІ УСПІХИ». Газета, орган парткому, профкому, комітету ЛКСМУ та дирекції *Прилуцького виробничого об'єднання Протипожежного машинобудування* ім. XXVI з'їзду КПРС. Видається з лютого 1958. Редакція — м. Прилуки, вул. 60-річчя Жовтня № 47.

«ЗА УДАРНУ ПРАЦЮ». Газета, орган Коропського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1935—41 в смт Коропі. У 1935—36 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Коропщини»*. Див. *«Нові горизонти»*.

«ЗА ЧЕ́СТНЫЙ ТРУД». Газета, орган Грем'яцького РК КП(б)У та райвиконкому. Видавалася 1935—36 в с. Грем'яч. Друкувала на своїх сторінках газ. *«Смена»*. Див. *«Колхозный путь»*.

ЗАБА́РІВКА — в минулому невеличкий хутір, який виник у 19 ст. на Пн. Зх. від Чернігова. Останнім часом с-ще З. відносилося до Котівської сільської Ради нар. депутатів Черніг. р-ну. У зв'язку з масовим індивід. житл. будівництвом у Чернігові в післявоєнні роки межа міста наблизилася до З., а 1973 вона разом з селами Масани, Коти, Бобровиця включена до складу м. Чернігова. На той час тут мешкало 82 чол. Тепер на цій території шість вулиць.

Крім індивід. житл. будинків, виникло селище нафтовиків. З. має автобусне сполучення з центральною частиною міста.

ЗАБА́РІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Воловики, Кирилівка, Нова Буда. Розташована за 20 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Низківка. 280 ж. (1988). Вперше згадується 1858. Рад. владу встановлено в січні 1918. У З.— центр. садиба колгоспу ім. Ю. О. Гагаріна (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-мол. тваринництво), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (11,5 тис. од. зб.). 1966 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943.

ЗАБО́РОВЕ — ботаніч заказник (з 1978). Листяний ліс з рослинним покривом. Розташоване в Черніг. р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 110 га.

ЗАВА́ЛЬКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Прилуцького р-ну.

ЗАВОДСЬКЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 15 га.

ЗАГАЛЬНООСВІ́ТНІ ШКО́ЛИ. В області налічується 870 денних загальноосвітніх шкіл (у т. ч. 9 шкіл-інтернатів), із них 312 середніх, 403 восьмирічних і 155 початкових. У денних загальноосвітніх школах навчається 174 тис. учнів, у т. ч. в середніх — 132 тис., восьмирічних — 39,4 тис., початкових — 2,3 тис. У сільській місцевості — 719 шкіл, 70 тис. учнів, у містах — 151 школа, 104 тис. школярів. У другу зміну навчається 21,3 тис. учнів. З них у сільській місцевості — 368 школярів, у містах — 20,9 тис. учнів, в т. ч. у м. Чернігові — 12,5 тис., м. Ніжині — 2,7 тис., м. Прилуках — 2,7 тис. 43,7 % учнів 1—8 класів охоплені школами і групами продовженого дня. 8698 старшокласників проходять трудову підготовку на базі 20 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, 267 шкіл мають кабінети ручної праці, 233 — кабінети профорієнтації, 221 — майстерні обслуговуючої праці. Є в області 9 допоміжних і 2 спеціалізовані школи-інтернати, в яких навчається 1737 учнів.

ЗАГА́ТИ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Насадження дуба віком понад 100 років. Розташовані в Коропському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 7 га.

ЗАГІ́РНЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 14 га.

ЗАГО́РІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Борзни (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького і Куликівського р-нів.

ЗАГО́РІВСЬКИЙ РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ. Див. *Борзнянський радгосп-технікум.*

ЗАГРЕБЕ́ЛЛЯ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради народних депутатів, якій підпорядковані села Гапішківка і Масалаївка. Розташоване за 1 км від райцентру і за 23 км від залізнич. ст. Мена. 866 ж. (1988). Виникло в 1-й пол.

17 ст. Село було відокремлено від Сосниці р. Убідь з греблею — звідси назва. У 1866 — 89 дворів, 481 ж. (село складалося з трьох частин: Заколоднівка, Козюківка, Адамівка); у 1897 — 154 двори, 873 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1870). Під час революції 1905—07 в селі діяла с.-д. група. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У З.— центр. садиба радгоспу ім. О. П. Довженка (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). На тер. З.— братська могила рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. У 1973 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (179 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлені поселення епохи неоліту (5—4 тис. до н. е.), 3 — епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (8—9 ст.) та Київ. Русі (10—13 ст.).

ЗАДЕРІЇВКА — село Ріпкинського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кам'янка, Плехтіївка, Пізнопали і Суслівка. Розташована на лівому березі Дніпра, за 22 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Голубичі. 332 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 — 29 дворів, 188 ж.; церква; 1897 — 69 дворів, 415 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації жителі сіл, підпорядкованих Задеріївській сільраді, допомагали партизан. з'єднанням, які діяли в навколишніх лісах. Села Кам'янка і Пізнопали були спалені гітлерівцями. У З.— центр. садиба колгоспу ім. М. М. Попудренка, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем З. є Герой Рад. Союзу снайпер С. В. Петренко. У 1959 встановлено надгробок на братських могилах рад. воїнів (серед них Герої Рад. Союзу В. Є. Матюшкін, В. С. Марков), полеглих 1943 у боях під час форсування Дніпра і визволення Задеріївки, Кам'янки і Пізнопалів від нім.-фашист. загарбників. У 1967 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (57 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Кам'янка — поселення (5—3 тис. до н. е., 2 тис. до н. е.).

ЗАЇЗД — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Петрівське. Розташоване на р. Удай, за 10 км від райцентру і за 2 км від залізнич. полустанка Звіздилівка. 1111 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1905 в селі відбувалися заворушення, які були придушені каральними загонами. Рад. владу встановлено в січні 1918. У З.— центр. садиба колгоспу «Україна», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (8 тис. од. зберігання). У 1947 і 1950 встановлені надгробки на братських могилах рад. воїнів, які віддали життя за визволення села від гітлерів. загарбників, у 1974 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (163 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Петрівське є поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—5 ст.), періоду Київської Русі.

ЗА́ЙМИЩЕ — гідролог. заказник (з 1979). Типовий болотний масив. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Радянська Україна». Площа 252 га.

ЗА́ЙЦЕВІ СО́СНИ — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з рослинним покривом. Розташований в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжин. лісгоспзагу. Пл. 477 га.

ЗАКУ́ПНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташоване біля с. Олбина Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 150 га.

ЗАЛИ́ВЧОГО А. І. МОГИ́ЛА у м. Чернігові. Міститься на старому міськ. кладовищі (вул. Старобілоуська № 6). Заливчий Андрій Іванович (1892 — 1918) — укр. письменник і громад. діяч. Н. в с. Млини (тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.). У 1918 — один з керівників повстання проти гайдамаків і нім.-австр. окупантів у Чернігові, під час якого загинув. Іменем А. І. Заливчого була названа вулиця у Чернігові (тепер вул. Крупської). У 1927 на могилі встановлено надгробок.

ЗАЛІЗНИ́ЧИХА. Річка в Черніг. обл., права прит. Хими (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ЗАЛІ́СЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Комплекс боліт. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Заліського державного заповідно-мисливського господарства. Площа 275 га.

ЗАМГЛА́Й — болото в Черніг. обл., між річками Сожем та Десною. Являє собою заболочене дно давньої широкої долини Дніпра. Дренується річкою Виром (пн. частина). Живлення — за рахунок поверхневих та грунтових вод. Знижені заболочені ділянки чергуються з піщаними підвищеннями. Осока, мохи, у пд. частині — соснові ліси. Поклади торфу.

Замкова гора у Новгороді-Сіверському. Фото поч. 20 ст.

ЗАМГЛА́Й. Річка в Черніг. області, права притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 26 км, площа бас. 492 км². Бере початок біля с. Вихвостєва Городнянського р-ну. Тече тер. Городнянського, Ріпкинського та Чернігівського р-нів.

ЗАМГЛА́Й — смт Ріпкинського р-ну, за 7 км від залізнич. ст. Голубичі, 2,2 тис. ж. (1988). Утворений 1952. Торфобрикетний з-д, теплоелектростанція, філіал Ріпкинського комбінату побутового обслуговування, с. ш., філіал Ріпкинської муз. школи, тех. училище, 2 медпункти, Будинок культури, б-ка.

ЗА́МКОВА ГОРА́ — городище 11—13 ст. у смт Варві. Розміщено на високому лівому березі р. Удай (бас. Дніпра), на пн.-зх. околиці Варви, в урочищі Замкова Гора. З трьох боків обмежено ярами і схилами тераси. Вали і рови з напільного (західного) боку, не збереглися. Площа городища бл. 5 га. Потужність культурного шару, насиченого матеріалами 11—13 ст., бл. 1 м. Майдан зайнято садибою школи-інтернату. Відоме за матеріалами 19 ст. Обстежувалося В. Г. Ляскоронським. На думку ряду вчених, городище є залишками літописного м. *Варина,* згаданого у *«Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям».*

ЗА́МКОВА ГОРА́. Істор. місцевість у Новгороді-Сіверському. Останець правого високого берега Десни з крутими схилами. Тут містився дитинець, резиденція новгород-сіверських князів 12—13 ст. Звідси 1185 виступив у похід на половців князь Ігор Святославич. Див. *«Слово о полку Ігоревім».*

ЗА́МОК — бот. пам'ятка природи (з 1972). Залишок корінних лісів. Розташований в м. Новгороді-Сіверському. Перебуває у віданні комбінату комунальних підприємств. Площа 0,7 га.

ЗАМОСКВОРЕ́ЦЬКИЙ ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ ЗАГІ́Н. Сформований з робітників Замоскворецького р-ну Москви, в 1-й пол. грудня 1917 направлений на Україну для допомоги у встановленні Рад. влади. Його бойовий

шлях тісно пов'язаний з Чернігівщиною. У складі зведеного Московського загону Червоної гвардії брав участь у боях в сх. повітах Чернігівщини, зокрема — в бою під ст. *Крути*. У складі 1-го Мінського революц. загону під командуванням Р. Й. Берзіна, З. ч. з. діяв проти контрреволюції у пн.-зх. повітах Черніг. губернії. 19.I 1918 Зведений загін Черніг. повіту на чолі з П. Д. Кобцем і П. П. Печерним (бл. 1,5 тис. чол.) спільно з З. ч. з. визволив місто від петлюрівців. 21.I чернігівці разом з московськ. червоногвардійцями вийшли на маніфестацію. На Красній (тепер Куйбишева) площі відбувся багатолюдний мітинг. З. ч. з. перебував у місті до 16.II 1918. На будинку, в якому перебував штаб, встановлено *Штабу Замоскворецького загону Червоної гвардії меморіальну дошку* з пам'ятним написом. Знаходиться на вул. Кирпоноса № 30.

ЗАМО́СТЯ — село Прилуцького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Густиня, Капустинці, Маціївка. Розташоване за 10 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 1118 ж. (1988). Вперше згадується 1619. На поч. 19 ст. у маєтку І. Я. Величка навчав групу дітей П. П. Білецький-Носенко (див. *Білецького-Носенка П. П. пансіон*). Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе (спеціалізація — виробництво молока, овочівництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятник на честь полеглих воїнів-односельців (123 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни. У З. пам'ятка архітектури поч. 20 ст.— *Йоасафу Горленку храм-пам'ятник*. У с. Густині — *Густинський монастир* 17—19 ст., де були складені *Густинський літопис* і *Густинський монастирський літопис*. У 1845 в Густині побував Т. Г. Шевченко і написав тут три акварелі із зображенням монастиря.

ЗА́НЬКИ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Вертіївки. 498 ж. (1988). Засн. у серед. 14 ст. У 2-й пол. 17 ст. село належало до рангових маєтностей Ніжинського полку. На поч. 18 ст. полковник Л. Я. Жураховський віддав З. вертіївському сотникові, але в 20-х рр. його наступник полковник І. С. Хрущов відібрав село і знову приєднав до полкових маєтностей. У 1758—82 — сотенне містечко Ніжин. полку. У 1777 збуд. Миколаївську церкву з дзвіницею. У З. існувала й церква Різдва Богородиці, при якій діяла школа. У 1901 на місці розібраної споруджено нову церкву Різдва Богородиці. У 1866 — 148 дворів, 1117 ж.; 1897 — 305 дворів, 1618 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У З.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). У З. зберігся будинок, в якому народилася укр. актриса М. К. Заньковецька. На його фасаді встановлено *Заньковецькій М. К. меморіальну дошку*. У 1964 відкрито *Заньковецької М. К. музей*, 1984 — *Заньковецькій М. К. пам'ятник*. Надгробки на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від нім. фашистів, обеліск Слави воїнам-односельцям, які полягли (151 чол.) під

час Великої Вітчизн. війни. Іл.— табл. XXII.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКІЙ М. К. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У с. Заньках Ніжинського р-ну. Встановлено на фасаді будинку, в якому народилася і провела дитячі роки Заньковецька (Адасовська) Марія Костянтинівна (1854—1934) — укр. рад. актриса, перша нар. артистка Республіки (1923). З 1964 в цьому будинку — *Заньковецької М. К. музей.* Походила з дворянської родини. Навчалася в приватних пансіонах в Ніжині та в Чернігові (С. Ф. Осовської), де її вчителем був укр. поет і педагог М. А. Вербицький (див. *Вербицького М. А. могила*). У цей час у Чернігові жила тітка Марії, сестра її матері Олександра Василівна Маркевич з чоловіком Олександром Івановичем, що служив в окружному суді. Вони мали власну садибу. Марія всі свята проводила в них. З юних років виступала в аматорських виставах у Ніжині і Чернігові (зокрема, в драм. гуртку пансіону, який очолював Л. І. Глібов, перша роль — дівчинки-сирітки в казці «Дочка Кащея»). У Чернігові вона познайомилася з професійним театром; вперше побачила п'єсу «Наталка Полтавка» у виконанні мандрівної акторської трупи. Тут же в одній з вистав побачила відомого актора М. К. Милославського (1811—82), який славився майстерним виконанням у трагедіях і мелодрамах та блискуче грав заголовну роль у комедії «Весілля Кречинського». Творча біографія Заньковецької почалася 1876 в Ніжині, де вона виступала в *Раковича І. С. театрі.* 27.X 1882 дебютувала на професійній сцені в ролі Наталки («Наталка Полтавка» І. П. Котляревського) в Єлизаветграді. Виступала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського та ін. У складі укр. труп гастролювала по містах України, в Петербурзі, Москві, в Грузії, Азербайджані. Знімалася (1910—23) в кіно. Останній виступ на сцені — 15.XII 1922. Померла і похована в Києві. Мистецтво Заньковецької високо цінували П. Чайковський, В. Стасов, Л. Толстой, А. Чехов, К. Станіславський, М. Єрмолова, І. Рєпін та ін.

Постійно підтримувала зв'язки з батьківщиною. Буваючи в Ніжині, виступала в різних трупах, допомагала місц. аматорам, зокрема в 1906. У 1913—15 керувала аматор. гуртком, який поставив «Наймичку» і «Суєту» І. Карпенка-Карого. Брала участь у п'єсах не лише як режисер, а й як виконавиця. Очолювала драм. гурток студентів Ніжин. історико-філолог. ін-ту. Дошка — мармур, відкрито 1964. 2) У Ніжині. Встановлено на фасаді будинку № 11 по *Заньковецької вулиці,* де мешкала актриса в 1904—89 (з перервами). Дошка — мармур, відкрита 1960. Іл.— табл. XXII.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКІЙ М. К. ПА́М'ЯТНИК у с. Заньках Ніжинського р-ну. Встановлено на тер. с. ш. біля *Заньковецької М. К. музею.* Пам'ятник — бюст на квадратному в плані постаменті (заг. вис. 3 м) з меморіальним написом. Скульптор Ю. А. Станецький, відкрито 1984. Іл.— табл. XXII.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині (кол. Сучковий пров.) — від вул. Франка до вул. Кунашівської. Відома з 19 ст. Названа 1911 на честь укр. рад. актриси М. К. Заньковецької. У 1904—19 (з перервами) вона мешкала в буд. № 11 по цій вулиці. На його фасаді встановлено *Заньковецькій М. К. меморіальну дошку.* В буд. № 36 (не зберігся) нар. Герой Рад. Союзу І. Ф. Жовтопляс, учасник визволення Ніжина 15.IX 1943. 2) У Чернігові (кол. 1-а Поперечна, згодом 2-а Подусівська; Новозаводський р-н) — від будинку відпочинку «Зелений Гай» до вулиці Гагаріна. Названа 1960.

Прокладена 1956, забудована індивід. житл. будинками.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — понад 200 років. Міститься у Ніжині (кол. садиба М. К. Заньковецької). Перебуває у віданні міськкомунгоспу. Площа 0,01 га.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ М. К. БУДИ́НОК у м. Ніжині. В ньому актриса мешкала наїздами в 1904—19. Тут вона з обуренням зустріла повідомлення про розстріл робітників у Петербурзі 9.І 1905, вітала першу рос. революцію. Провівши зиму на гастролях у Галичині, вона навесні 1906 знову повернулася до Ніжина, де взяла участь в аматор. драм. спектаклях. У серпні 1906 її тут відвідав М. К. Садовський. У наступні роки М. К. Заньковецька працювала в постійному укр. театрі і до Ніжина на відпочинок приїжджала лише в 2-й пол. 1913 і на поч. 1914. Провела в Ніжині осінь 1917 — зиму 1918, що пов'язане із хворобою, смертю матері та хворобою самої актриси (запалення легенів). Вона організувала народний театр, у роботі якого брали участь молоді актори: Б. Романицький, Г. Садовський, А. Ротмистров та ін. Останній раз приїжджала М. К. Заньковецька до Ніжина в червні 1919. Будинок одноповерховий, рублений, облицьований цеглою, на цегляному фундаменті з шістьма вікнами по фасаду під солом'яною стріхою. Тиловим фасадом виходив у сад, на липову алею, насаджену батьками Марії Костянтинівни. Алея вела до ставка з крутими берегами. На фасаді будинку встановлена *Заньковецькій М. К. меморіальна дошка.* Розташований на вул. Заньковецької № 11.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ М. К. МУЗЕ́Й, Заньківський народний меморіальний музей М. К. Заньковецької. Відкритий 1964 в с. Заньках Ніжин. р-ну, де народилася й провела дитячі та юнацькі роки М. К. Заньковецька. У будинку (перебудованому й перенесеному на нове місце), в якому жила в дитинстві М. Заньковецька, зібрані її особисті речі (рояль, шкатулка, дзеркало, сумочка, підстаканник, тарілки, мереживо власної роботи та ін., костюми, в яких вона грала ролі), фотографії, книги, вирізки з газет, спогади про народну артистку. Всього понад 400 ориг. експонатів. Вони розміщені в 4 розділах: дитячі та юнацькі роки нар. артистки; артистична діяльність М. К. Заньковецької; М. К. Заньковецька і сучасність; вшанування пам'яті М. К. Заньковецької в наші дні.

У музеї організовують творчі вечори, зустрічі з старожилами села, які знали М. К. Заньковецьку, а також з викладачами Київ. ін-ту театр. мистецтва, бесіди, лекції про життєвий і творчий шлях артистки. На фасаді будинку встановлено *Заньковецькій М. К. меморіальну дошку.*

«ЗАПИ́СКИ» 1) Майнівського с.-г. технікуму. 1928 у м. Ніжині вийшов один том. Текст укр. та рос. мовами. 2) Ніжин. ін-ту нар. освіти. Видавалися в 1925—33. 3) Ніжин. ін-ту нар. освіти та наук.-дослідної кафедри історії культури. Виходили у 1929—31. 4) Ніжин. ін-ту соціального виховання. Виходили у 1932—33. 5) Черніг. наукового т-ва. 1931 вийшов один том.

Заньки. Будинок, в якому народилася М. К. Заньковецька. Малюнок з фото поч. 20 ст.

«ЗАПИ́СКИ ЧЕРНИ́ГОВСКОГО ГУБЕ́РНСКОГО СТАТИСТИ́ЧЕСКОГО КОМИТЕ́ТА». У 1866—72 вийшло три книги. У другій з них (1868) О. М. Лазаревський опублікував Опис Чернігівського намісництва, підготовлений Д. Р. Пащенком.

ЗАПІСО́ЧНА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Щорського р-ну.

ЗАПЛА́ВА — поселення 5-го тис. до н. е.— 13 ст. Знаходиться за 1 км на Пд. Сх. від с. Киселівки Черніг. р-ну в заплаві р. Десни, на правому березі р. Замглай (права прит. Десни). Розташована на дюнному горбастому майданчику площею 400 × 60 — 80 м. Дюна задернована. Відкрита 1983, обстежувалася 1984. Потужність культурного шару 0,8—1,5 м, в якому виявлено кременні скребки, різці, наконечники стріл і відщепи; фрагменти ліпної кераміки середньодніпровської культури епохи бронзи (3—2 тис. до н. е.), кераміка зарубинецької культури (2 ст. до н. е. — 1 ст.); ліпна кераміка київ. культури (3—5 ст.), кружальна кераміка (12—13 ст.); залізні ножі; частина серпа; фрагмент пружинних ножиць, кресала, накладки, фрагменти скляних браслетів, наконечник стріли. Колекція знахідок зберігається у фондах Черніг. істор. музею.

ЗАСИ́ХЛІ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Городнянського р-ну.

ЗАТИРКЕ́ВИЧ - КАРПИ́НСЬКІЙ Г. П. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у смт Срібному. Встановлена на фасаді будинку (пров. Франка № 1), в якому нар. і провела дитячі роки Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна (1855—1921) — укр. рад. актриса. Сценічну діяльність почала 1882 в аматор. гуртку в Ромнах (тепер Сум. обл.). Зіграла ролі Тетяни («Москаль-чарівник» І. Котляревського) та Одарки («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка). У 1883 дебютувала на професійн. сцені в трупі М. Л. Кропивницького. З того ж року виступала в трупі М. П. Старицького (до 1885). У 1885—92 — в трупі М. Л. Кропивницького, пізніше — в трупах М. К. Садовського, О. З. Суслова та ін. У 1918—20 — актриса Нар. театру в Києві під керівництвом П. К. Саксаганського. Останні роки (1920—21) грала в Нар. театрі в Ромнах, худож. керівниками якого були І. П. Кавалерідзе та О. І. Корольчук. Померла в Ромнах. Тривалий час ім'я актриси носили військова частина, що дислокувалася в цьому місті, і місцевий пересувний робітничо-сел. театр.

Будинок споруджено 1854. Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, обштукатурений. Тепер — одне з приміщень Срібнянської районної лікарні. Дошку відкрито 1986.

ЗАУДА́ЙКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Коршаки. Розташована на лівому березі р. Удай, за 15 км від райцентру, за 9 км від залізнич. ст. Яхнівка. 1007 ж. (1988). Вперше згадується 1632. У 1866 — 114 дворів, 685 ж., дерев. Покровська церква (1873), 1897 — 245 дворів, 1285 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У З.— центр. садиба колгоспу «Дружба» (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), цегельний з-д, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дит. ясла, Будинок культури на 400 місць, б-ка (10 тис. одиниць зберігання).

Уродженцем З. є доктор мед. наук М. В. Піневич. У 1975 встановлено пам'ятний знак односельцям, які полягли (217 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від нім. фашистів, споруджено надгробок. У З. пам'ятка архітектури поч. 20 ст.— мурована *Покровська церква.*

«ЗА́ХІД» — книжкове видавництво. Діяло в Чернігові у 1918. Відоме єдине видання «З.» — брошура про гетьмана І. Мазепу, автор якої скористався псевдонімом «Характерник».

«ЗАЧАРО́ВАНА ДЕСНА́» — дитяча студія нар. декор. розпису Євминської серед. школи Козелецького р-ну Черніг. обл. За серію творів нар. декор. розпису та роботу по естетич. вихованню підростаючого покоління удостоєна премії Ленінського комсомолу України ім. М. О. Островського.

«ЗБІ́РНИК». 1) Музею М. М. Коцюбинського в м. Чернігові. У 1939—43 вийшло чотири номери. 2) Ніжин. ін-ту соціального виховання. Вийшов один том (див. *«Записки»* Ніжин. ін-ту народ. освіти). 3) Прилуцької окружної інспектури нар. освіти. Виходив 1930 (див. *«Освіта Прилуччини»*). 4) Праць Черніг. н.-д. опорного пункту молочного господарства. 1933 вийшов один випуск (на обкладинці — 1934).

ЗБО́РІВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1649 — договір між керівниками нац.-визвольної війни укр. народу 1648—54 і польс. урядом, укладений 18.VIII у м. Зборові (тепер Тернопільської обл.) після Зборівської битви 1649, в ході якої сел.-козац. військо завдало нищівних ударів польс.-шляхетській армії. Проте зрада в Зборівській битві 1649 кримського хана Іслам-Гірея, який перейшов на бік шляхет. Польщі, звела нанівець перемогу і змусила Б. Хмельницького прийняти невигідні для України умови. Згідно з З. д. зберігалися вольності Запорізького війська, встановлювався 40-тисячний козац. реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Брацлавському, *Київському воєводстві* і *Чернігівському воєводстві* влада переходила до гетьман. адміністрації. Водночас польс. панам передавалися їхні маєтки на Україні. Селяни, які не потрапили до козацького реєстру, переходили в підданство своїх власників. Нар. маси не визнали З. д. Після його укладення в багатьох місцях Київщини, Брацлавщини і Чернігівщини знову почалися повстання проти польс. шляхти.

ЗВЕ́НИЧІВ — давньоруське городище 10—13 ст. Розміщене на пн.-сх. околиці с. Звеничева Ріпкинського р-ну на мисовидному закінченні невисокого (до 3 м) пагорба серед боліт, майже з усіх боків оточене заболоченими протоками. Майданчик городища неправильної овальної форми (65 × × 45 м), витягнутий по лінії Пд.-Пн. і має дві лінії оборонних споруд, які складаються із валів і ровів. Вали городища ніколи не розорювалися і добре збереглися. Тільки пн. дільниця зовн. валу знищена на поч. 70-х рр. під час прокладення дороги. Висота внутр. валу сягає 3—3,5 м, зовн.— 2,5—3 м, при ширині основи 18—20 м. Рови дуже замулилися, проте їх глибина й тепер в окремих місцях сягає 2,5—3 м при ширині 10—12 м. Зовн. рів прослідковується тільки з напільного боку.

З Пн. і Сх. городище надійно захищалося болотами. Крім того, між майданчиком городища і внутр. валом проходить ще один рів (глибина 1—1,5 м, ширина — 10—12 м). Утворився він або внаслідок недостачі грунту при поспішному зведенні валів або був проритий спеціально з дренажною метою. В'їзд до городища знаходився з зх. (напільного) боку. Майданчик і вали зайняті кладовищем.

Як показали дослідження, вал був насипаний на місці давньоруського поселення 9 — поч. 10 ст. Наявність горілих прошарків у товщі валу говорить про те, що тут були дерев'яні конструкції, напевне, типу городень. Потужність культурного шару на майданчику становить 0,6—0,85 м, в якому виявлені уламки кружальних посудин 9—13 ст., бруски, пряслиці, ножі, уламки скляних браслетів, фрагмент залізної підковоподібної фібули ромбічного перетину зі

спірально закрученими кінцями, литою бронзовою орнаментованою поясною бляшкою. Крім того, на майданчику зустрічаються фрагменти ліпного посуду 2—1 тис. до н. е.

З Зх. до городища примикає поселення (10—12 га), яке в 10—13 ст., напевне, відігравало роль посаду Звеничева. Тепер зайняте приватними садибами. Тут зустрічається кераміка епохи бронзи, милоградської і київ. культур, давньорус. і пізньосередньовічного періодів. У 1971 під час оранки на території посаду (300 м на пд.-зх. від городища) знайдено скарб з 84 арабських монет (дирхемів), злитка-гривни продовгуватої форми, трьох литих браслетів ромбічного перетину і 8 уламків срібних браслетів. У 1985 під час розкопок на цьому ж місці виявлено другу частину скарбу (53 цілих і фрагментованих монети). Серед монет є й рідкісні, зокрема з іменем еміра Бармала. Скарб був закопаний у серед. 10 ст. Досліджені також залишки невеликої продовгуватої будівлі госп. призначення, де виявлено кераміку, залізний рибальський гачок, пластину і фрагмент кільця від упряжі. Знахідки зберігаються в Черніг. істор. музеї.

З. не потрапив на сторінки літописів, однак він, напевне, зберіг свою давню назву. В політ. відношенні З., очевидно, являв собою держ. фортецю з невеликим гарнізоном, який контролював прохід серед непрохідних Замглайських боліт і «шлях в Радимичі». Споруджено фортецю на місці попереднього поселення не пізніше 10 ст.

ЗВЕНИ́ЧІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ 6—4 ст. до н. е. Знаходиться в 2,3 км від сх. околиці с. Звеничева Ріпкинського р-ну в урочищі Південний Замглай. Відкрите 1976. Майданчик городища має близьку до квадрата форму. Оточений валом (ширина — 10—15 м, висота — до 1,5 м). У культурному шарі (товщина — 0,2—0,4 м), що знаходиться під шаром торфу, зустрічаються фрагменти ліпної кераміки, вугілля, кістки тварин. Це типове болотне городище милоградської культури (5—3 ст. до н. е.). Матеріали зберіг. в Черніг. істор. музеї.

ЗВЕНИ́ЧІВСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК 10 ст. Розміщений на пн. околиці с. Звеничева Ріпкинського р-ну на пагорбі серед заболоченої низини, тепер осушеної. Відомий з 1874 У 1976—77 розкопано 7 курганів. Насипи були на двох підвищеннях, розділених заболоченою низиною шириною 70—80 м. На підвищенні, яке знаходиться ближче до р. Замглай, зафіксовано 19 насипів (три з них розорані). Розміщені вони компактно. Три кургани зберегли банеподібну форму (висота 1,3—1,5 м, діаметр 11—12 м). Вони оточені ледве помітними кільцевими ровчаками. Решта курганів має висоту 0,3—0,9 м, діаметр — 6—8 м. У двох з семи курганів поховання не виявлені. Два розорані насипи містили потривожені вогнища з слідами кремації, а також кістки тварин, уламки кружальної кераміки 10 ст. У трьох курганах під насипом виявлені непотривожені рештки трупоспалення у вигляді прямокутної споруди з колод (пл. від 3 до 6 м²). Кераміка з курганів датується 10 ст. Крім того, тут виявлено: однобічний гребінь з двома накладками, з'єднаними мідними заклепками, калачевидне кресало, металевий наконечник ременя, бронзова бляшка серцевидної форми зі стилізованим орнаментом, бронзова ажурна накладка з штифтами для кріплення на зворотному боці, залізна застібка сумки. Колекція знахідок зберігається у фондах Черніг. істор. музею.

ЗВИЧА́ЙНІ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Шість дубів віком 200—400 років. Містяться у м. Чернігові на вул. Шевченка № 97. Перебувають у віданні зеленбуду. Площа 0,06 га.

ЗВІРИНЕ́ЦЬ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Дніпровського Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Г. М. Димитрова. Пл. 155 га.

«ЗВ'ЯЗИСТ І ПОШИ́РЮВАЧ ПРЕ́СИ». Газета, видавалася в Чернігові у 1933—34. Див *«За більшовицький зв'язок»*.

«ЗВ'ЯЗО́К ТА ПРЕ́СА». Газета, видавалася 1933 в Чернігові. Див. *«За більшовицький зв'язок»*.

ЗДРЯ́ГІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ЗЕЛЕ́НА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Свинячий провулок, Мар'їнська вул.; Деснянський р-н) — від вул. Фрунзе до вул. 2-ї Набережної. Сучасну назву дістала 1927. Її зх. частина — від вул. Мстиславської до вул. Гончої (тепер вул. Фрунзе і Горького) — прокладена в кін. 19 ст., а сх. — від вул. Гончої до р. Стрижня — на поч. 20 ст. Забудована індивідуальними та комунальними житловими будинками.

У минулому на розі Гончої та Мар'їнської вулиць знаходилося Володимирське міське училище, приміщення якого тепер переобладнано під житловий будинок (вул. Горького № 65).

ЗЕМЕ́ЛЬНІ УПРАВЛІ́ННЯ ПОВІТО́ВИХ ВИКОНА́ВЧИХ КОМІТЕ́ТІВ. У 1918 ств. Новгород-Сіверський і Середино-Будський, ін.— у лютому — березні 1919. Керували діяльністю волземвідділів, організацією колективних господарств і радгоспів, проведенням землевпорядних робіт і заходів щодо розвитку с. г. Ліквідовані відповідно до постанов ВУЦВК від 31.I і 7.III 1923.

«ЗЕМЛЯ́». Видання Черніг. губ. земського к-ту. 1918 вийшло два номери.

«ЗЕМЛЯКИ́». (Достопамятные уроженцы Черниговской земли) — словник, який протягом тривалого часу готував краєзнавець Пономарьов Степан Іванович (1828—1913). Передбачав охопити уродженців Чернігівської, Полтавської, Київської, Волинської і Подільської губерній. Опублікований ним у «Черниговских епархиальных известиях» (1898, № 14) словник є тільки частиною цієї праці. До нього увійшли держ. діячі, учені, письменники, журналісти, композитори, художники, мандрівники, бджолярі та ін. Рецензія на «Земляков» надрукована в «Киевской старине» (1901, № 10, с 29—36). Тут вказано на ряд пропусків, зроблено кілька виправлень. Праця залишилася незакінченою.

ЗЕМНУХО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Нова; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Масани) — від вул. Квітневої до вул. Ярослава Галана. Утворена 1973 після включення с. Масани в міську смугу. Названа 1974 на честь Земнухова Івана Олександровича (1923—43) — члена штабу підпільної комсомольської організації «Молода гвардія», Героя Рад. Союзу (1943, посмертно). Забудована індивід. житл. будинками.

ЗЕМНЯ́К. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Щорського р-ну.

«ЗЕ́МСКИЙ ВРАЧ». Мед. журнал. Виходив 1888—92 два рази на місяць у м. Чернігові. Вміщував статті з усіх питань мед. науки, зокрема з гігієни, профілактики, про основи мед. статистики народонаселення, про земсько-мед. діяльність, значення лікарень у системі земського лікування, про нар. акушерство, фабричну медицину; листи, реферати з поточної рос. і зарубіж. мед. літератури; урядові розпорядження земської мед діяльності, кореспонденції, звіти, протоколи з'їздів земських лікарів; до редакції, хронікальні замітки, оголошення (здебільшого мед. журналів). Видавцем журналу був лікар і публіцист, організатор губерн. з'їздів лікарів Є В. Свстловський (1850 — 1914) — автор книги «Материалы по вопросу о санитарном положении русского крестьянства», статей у «Журнале Полтавского сельскохозяйственного общества».

«ЗЕ́МСКИЙ СБО́РНИК ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНИИ». Щомісячник. Видавався Черніг. губ. земською управою в 1869—1915. Спочатку в ньому вміщувалися узаконення й розпорядження уряду, що стосувалися земства; постанови Черніг. губ. земського управління та ін. матеріали про діяльність місцевого земства, земська хроніка, статистичні матеріали. З 1896 стали вміщувати документальні матеріали (екстракти з указів, інструкцій, зібраних у сенаті по Малоросійській експедиції 1786, з Генерального слідства про маєтності Ніжин. і Чернігівського полків та ін.), статті і повідомлення з археології, етнографії, нар. освіти, фіз гео-

графії, метеорології, грунтознавства, побуту, с. г., промисловості, торгівлі, кредиту, правознавства, медицини, ветеринарії, ентомології, громадського піклування тощо. Вміщували повідомлення, звіти, огляди діяльності урядових, громад. і станових установ, наук. товариств; різноманітні кореспонденції з повітів, судову хроніку, довідки й оголошення.

ЗЕ́МСТВА БУДИ́НОК у м. Новгороді-Сіверському. Споруджено у кін. 19 ст. на розі вулиць, що визначило форму плану: два ризаліти гол. симетричного фасаду короткими крилами розходяться вздовж вулиць. Мурований, двоповерховий на підвалі. Стіни першого поверху рустовано. Вікна оздоблено тягами, пілястрами, в центр. частині — лиштвами з карнизиками. Характерний зразок провінційної неокласицистичної архітектури України кін. 19 ст. Розташований на розі вул. Леніна і Карла Маркса.

ЗЕ́МСТВО — місцеве (земське) управління, створене згідно з земською реформою 1864. Складалося з повітових і губернських земських зібрань та земських управ. Функції земських установ зводилися до підтримання в належному стані місц. шляхів, організації мед. обслуговування населення, будування й утримання шкіл, проведення статистич. досліджень тощо. Див. *Земські управи, Чернігівська губернська земська управа.*

ЗЕ́МСЬКА СТАТИ́СТИКА — статистич. дослідження економіки та ін. сфер суспільного життя, які проводилися в губернських (часом і повітових) земствах від поч. 70-х рр. 19 ст. до Жовтня 1917. Постійного характеру З. с. набула після створення статистич. бюро в Черніг. (1875), Московській та ін. губ. Діяльність З. с. визначалася потребами земських установ у матеріалах для визначення цінності і прибутковості землі та ін. нерухомого майна (для їх оподаткування), у відомостях для проведення госп., культурних та ін. заходів серед населення. Гол. місце в З. с. займало вивчення селян. г-ва, яке складалося з осн. одноразових досліджень (визначення стану селян. г-ва на певний час) і поточної с.-г. статистики (спостереження за станом погоди, розмірами урожаю, цінами на продукти тощо).

У Черніг. губ. осн. увага З. с. зосереджувалася на питаннях продуктивності землі. Тут було застосовано метод суцільного опису території і за одиницю спостереження прийнято «земельну дачу»; подвірний перепис було проведено лише в п'яти повітах. Застосовувалися також вибіркові, т. з. бюджетні, переписи невеликої кількості сел. г-в, використовувалися групові і комбінаційні переписи. Уперше підкреслено важливість вивчення динаміки госп. життя, розроблено паралельно з даними перепису матеріали *Генерального опису Лівобережної України 1765—69.*

Першу в історії З. с. комбінаційну таблицю (в ній згруповано дані про розмір землеволодіння, худоби, кількість робітників, орендної землі в сільс. г-вах) розробив голова Козелецької повітової земельної управи О. П. Шликевич. За цією таблицею 1882 розроблено дані подвірного перепису Козелецького повіту, які використав В. І. Ленін для ілюстрації класового розшарування селянства в Росії.

ЗЕ́МСЬКИЙ НАЧА́ЛЬНИК — службова особа, що діяла на певній дільниці повіту. Посаду З. н. у Черніг. губ було введено 1889 для посилення влади поміщиків над звільненим від кріпацтва селянством. З. н. призначався з дворян. Він мав велику адм. владу над селянами; виконував функції мирових суддів для селян. Його постанови не підлягали оскарженню. З. н. контролював також діяльність сільського управління і волосного управління, волосні суди. Посаду З. н. скасовано Лютневою революцією 1917. Документ. матеріали З. н. зберігаються в архіві Черніг. обл. та його філіалах у Ніжині і Прилуках.

ЗЕ́МСЬКИЙ ПОВІТО́ВИЙ СУД. Введений універсалом гетьмана К. Ро-

зумовського від 19.XI 1763 як класовий суд панівної козац. верхівки (по два в кожному полку, в Ніжинському — три). До складу З. п. с. входили земський суддя, підсудок і писар, що обиралися козац. старшиною і затверджувалися гетьманом. Підкорявся *Генеральному військовому суду*, а з 1764 — *Другій Малоросійській колегії*. Розглядав справи про закріпачення селян, суперечки про захоплення земель та ін. нерухомого майна старшиною, скошування на пні хліба, сіна, порубку лісу, захоплення хуторів, худоби, втечі селян і рекрутів тощо. Ліквідований 1782; відновлений указом Павла I у 1796 (з цього часу діяв на підставі загальноросс. законодавства). Остаточно ліквідовано 1831.

ЗЕМСЬКИЙ СУД — становий суд для розв'язання цивільних справ шляхти у феод. Польщі, Литві, а також на загарбаних укр. землях, в т. ч. й на Чернігівщині. Компетенцію З. с., як гродського суду, визначали Литовські статути. У результаті нац.-визвольної війни укр. народу 1648—54 був ліквідований.

ЗЕМСЬКІ УПРАВИ — постійно діючі органи місцевого самоврядування в дореволюц. Росії. За Положенням про губернські і повітові земські установи 1.I 1864 З. у. поділялися на губернські і повітові. Їх обирали відповідні земські збори на 3 роки в складі голови і членів (до 6 осіб), здебільшого з дворян та буржуазії. Черніг. губернська З. у. розпочала свою діяльність 5.X 1865. Будучи виконавчим органом Черніг. земських зборів, відала госп. і культурно-освітніми питаннями, утриманням громадських будинків, що належали земству. Підкорялася губернатору і ним контролювалася Аналогічні функції виконували повітові земські управи. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією Документ. матеріали Городнянської, Козелецької, Остерської, Сосницької і Чернігівської З. у. за 1865—1919 зберігаються в Архіві Черніг. обл., Борзнянської і Ніжинської З. у.— у Ніжин. відділі Архіву Черніг. обл., Прилуцької З. у. — в Прилуцькому відділі.

ЗЕМСЬКІ УЧИЛИЩА — загальноосвітні однокласні поч. школи з 3-річним курсом навчання, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Почали виникати після селянської реформи 1861. «Положення про початкові народні училища» 1864 обмежувало права земства в управлінні школою і звело їх роль до розв'язання фінансово-госп. питань. Земствам заборонялося втручатися у навчально-виховний процес. Контроль за діяльністю училищ покладався на інспекторів та директорів нар. училищ Міністерства нар. освіти. Постійні асигнування на поч. освіту почали виділяти у 1868 Конотопське, Сосницьке та Суражське земства. Останнє взяло на себе утримання шкільних приміщень.

У З. у. заняття проводилися за кращими підручниками, тут викладало чимало прогрес. вчителів, які застосовували ефективні методи навчання порівняно з міністерськими та парафіяльними школами. У 70-х рр. 19 ст. вчителями З. у. працювали народники, зокрема у с. Фастівці Борзнян. пов.— А. О. Франжолі, у селах Дептівці і Кошарах Конотоп. пов.— С. та В. Жебуньови. 1894 в Черніг. губ. діяло 511 З. у., що утримувалися земствами й сільс. громадами, 1917 — налічувалося 1228 уч-щ. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції З. у. були перетворені на єдині трудові школи.

ЗЕТИ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташовані біля с. Володимирівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу «Комунар». Площа 190 га.

ЗИМНИЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Розташований в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Прогрес» та ім. І. В. Мічуріна. Площа 200 га.

ЗІНЬКОВИЧА М. І. МОГИЛА в м. Прилуках. Міститься на тер. *Вічної Слави меморіалу* (вул. Леніна). Зінькович Митрофан Іванович (1900 — 43) — рад. військ. діяч, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с.

Шляхті (тепер с. Печори) Костюковицького району Могильовської обл. в сім'ї робітника. В армії з 1919. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Брянському, Центр. і Воронезькому фронтах. Як командир 6-го гвард. танкового корпусу 3-ї гвард. танкової армії Ворон. фронту 22.IX 1943 відзначився при форсуванні Дніпра. З мотостріл. батальйоном корпусу Зінькович у числі перших переправився на правий берег біля с. Великий Букрин. У боях з фашистами він був важко поранений і відправлений у тиловий госпіталь. 24.IX по дорозі в госпіталь недалеко від Прилук Зінькович помер. Був похований на Центральній площі міста.

У 1946 прах М. І. Зіньковича перенесено у сквер Борців Революції і поховано біля братської могили червоногвардійців, полеглих у роки громадян. війни. На могилі споруджено гранітний обеліск. У 1985 замість обеліска встановлено гранітну плиту з меморіальним написом.

ЗІШЕ́СТЯ СВЯТО́ГО ДУ́ХА ЦЕ́РКВА в с. Кувечичах Чернігівського р-ну. Збудована 1888. Дерев., хрещата в плані. Рамена прямокутні, пд. і пн. завершено трикутними фронтонами. Обабіч апсиди — невеликі приміщення ризниці та паламарні. Зх., пд. і пн. входи прикрашено двоколонними портиками. Центр. четверик увінчано наметовим верхом з ліхтариком. З Зх. сполучається з триярусною наметовою дзвіницею.

В інтер'єрі збереглася рама різьбленого, позолоченого, триярусного іконостасу.

З'ЇЗДИ МИРОВИ́Х ПОСЕРЕ́ДНИКІВ. Запроваджені у відповідності з Положенням від 19.II 1861. До їх складу входили мирові посередники повіту й очолювалися повітовими предводителями дворянства. З. м. п. розглядали скарги на рішення та дії мирових посередників, волосних сходів і волосних посадових осіб з земельних та адм.-судових питань. Ліквідовані 1874 у зв'язку з ліквідацією інституту мирових посередників.

З'ЇЗДИ МИРОВИ́Х СУ́ДДІВ судово-мирових округів. Запроваджені в травні 1869 у відповідності до указу Сенату від 17.III 1869. Складалися з голови, неодмінного члена і мирових суддів округу. Мали канцелярію з секретарем, судових приставів і приставних повірених. Були апеляційними інстанціями для дільничих мирових суддів, розглядали дрібні кримінальні і цивільні справи. Підпорядковувалися департаменту Міністерства юстиції. 1889 були ліквідовані. 1912 відновлені. Остаточно ліквідовані постановою Народного Секретаріату «Про ведення народного суду» від 4.I 1918.

ЗМІЇ́ВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Чернігівського р-ну.

ЗМІЇ́НЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 15 га.

«ЗМІ́НА». Газета. Друкувалася на сторінках газ. *«Сталінський шлях»*. Виходила 1936 — 38 у с. Тупичеві Тупичівського р-ну.

ЗМІ́ТНІВ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Купчичи й Прогони. Розташований на р. Десні, за 18 км від райцентру. Через село проходить автодорога Чернігів — Короп. 925 ж. (1988). Вперше згадується 1552. У 1866 — 139 дворів, 1018 ж., дерев. Троїцька церква (1904 на її місці збудовано нову); 1897—246 дворів, 1716 ж., земська школа. У кін. 18 ст. З. славився рибними промислами, полювали на бобрів, видр. Рад. владу встановлено в січні 1918. У вересні 1941 під час наступу нім.-фашист. військ у районі села точилися жорстокі бої. У вересні 1943 при визволенні З. від гітлерівських окупантів воїни 74-ї стрілецької дивізії з боєм форсували р. Десну поблизу села. У З.— центр. садиба колгоспу «Родина» (спеціалізація — вирощування нетелів), відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури

на 250 місць, б-ка (9,5 тис. од. зб.). Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівських окупантів. Встановлені меморіальні плити з іменами воїнів-односельців, які полягли (250 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села є городище періоду Київ. Русі.

«ЗНА́МЯ СОВЕ́ТОВ». Газета, орган губвиконкому Чернігівщини і губ. комітету КП(б)У. Виходила в 1920—21 Див. *«Деснянська правда»*.

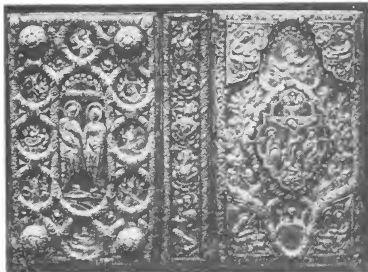
ЗНА́М'ЯНКА (до 1961 — Гнилиця) — село Прилуцького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зарудка, Мазки, Приозерне та Пролетарське. Розташована за 30 км від райцентру і за 20 км від залізнич. ст. Галка. 585 ж. (1988). Вперше згадується 1715. Під час революції 1905 — 07 тут відбувалися заворушення селян. У 1905 біднота розгромила поміщицьку економію. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 260 місць, 2 б-ки (13,5 тис. од. зб.). Уродженцями З. є Герой Соц. Праці сталевар В. В. Музиченко і генерал-майор К. С. Удовиченко. У 1964 встановлено пам'ятник на честь полеглих (213 чол.) воїнів-односельців і надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Біля серед. школи встановлено (1965) *Білявській Н. Д. пам'ятний знак.*
Поблизу З. є два кургани епохи бронзи (2— 1 тис. до н. е.).

«ЗНАННЯ́». Чернігівська обласна орг-ція. Поширює політ. і наук. знання серед населення області. Ств. 1948, коли розпочав свою діяльність уповноважений Респ. т-ва для поширення політ і наукових знань УРСР по Черніг. області. Опорними для діяльності груп т-ва стали: Черніг. учительський ін-т, Ніжин. педагогічний ін-т ім. М. В. Гоголя, Прилуцьке пед. училище і Носівська селекційно-дослідна станція. На кін. 1948 в складі т-ва по Черніг. обл. налічувалося 102 дійсних члени. У вересні 1949 ств. обласне відділення Респ. т-ва для поширення політ. і наук. знань УРСР. У 1963 обласне відділення перетворено на обласну орг-цію «Знання». Вона об'єднувала 6 міських і 12 районних відділень. У 1965 обласна орг-ція складалася з 3 міських, 18 районних та однієї самостійної орг-ції на правах районної при Черніг. комбінаті синтетичних волокон. На 1988 у складі обласної орг-ції 3 міських, 22 районні та орг-ція Черніг. виробничого об'єднання «Хімволокно» (всього 496 первинних орг-цій, 9428 чл. т-ва). Для надання методичної допомоги лекторам при обласній орг-ції створені метод. секції (історико-партійна, історична, міжнар. відносин, економічна, с.-г. наук, держави і права, літератури і мистецтва, природничих наук). В області працює 265 нар. ун-тів. Правління Черніг. обл. орг-ції «З.» знаходиться на вул. Свердлова № 2.

ЗНО́РИ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

ЗОЛОТА́РСТВО на Чернігівщині — виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з дорогоцінних металів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовними каменями, перлами, кольор. склом. З часів Давньої Русі відомі золоті вироби, оздоблені барвистими перегородчастими емалями (колти, намиста, діадеми), речі, виконані в техніці черні. Унікальною пам'яткою є срібні оправи турячих рогів 10 ст. з *Чорної Могили* біля Чернігова. Вироби ювелірів періоду Київ. Русі, як прави-

ло, анонімні. У 14—16 ст. значним осередком став, зокрема, Чернігів. Справжнього розквіту З. на Чернігівщині досягло в 17—18 ст. У цей час виникли нові центри З.: Переяслав, Стародуб, Ніжин, Глухів, Батурин, Ромни, Новгород-Сіверський, Полтава, Козелець, Остер, Конотоп, Короп, Погар, Березна, Миргород, Кременчук та ін. З'являється ціла плеяда уже відомих визначних майстрів художньої металопластики (див. *Дукачі*), які ставили на виробах своє ім'я та прізвище. Підписи є й на виробах 18—19 ст., але рідше. У 17—18 ст. на Чернігівщині жили й працювали: у Сосниці — Мартиненко Золотар (1666), у Козельці — Сафронов Григорій (1666), у Мені — Радков Ортюшка (1666), у Ніжині — Іван Золотар (1682), Давид Золотар (1723, 1760), Конесаров Йосиф (1786), Корсакевич Петро (1786), Франціїв Петро (18 ст.), Шнурчевський Федір (1786), у Новгороді-Сіверському — Амвросій (1695), Авдєєв Іван (1754), Ярцевський Антін (1730), у Чернігові — Іван Золотар (1767), Курбатов Мирон (1786), Кучерявий Стефан (1739 — 52), Семен Золотар (1767), Федір Золотар (1768). Більшість золотарів походила з міщан, незначна частина — з козаків і духівництва. Окремі золотарі

Срібна оправа Євангелія. Робота чернігівських майстрів. Фонди ЧДІМ.

були в монастирях. Так, у 1739—52 у *Єлецькому Успенському монастирі* в Чернігові жив і працював Стефан Кучерявий, який виробляв різний срібний посуд та оздоблював золотом і сріблом зброю. Золотарі мали свої самостійні *цехи* або об'єднувалися з майстрами ін., споріднених спеціальностей. Майстри-золотарі, незалежно від того, входили вони до цеху чи ні, мали підмайстрів та учнів. Золотарі виготовляли найрізноманітніші вироби — срібний столовий посуд, золоті і срібні предмети церковного вжитку, різні побутові прикраси, оздоблювали зброю та військ. спорядження. Робота, як правило, виконувалася на замовлення. Панівним був рослинний орнамент. Зокрема, черніг. майстри широко використовували рослинні мотиви місц. флори, причому в рослинних орнаментах часто вживалися вінкові плетива, густо всіяні плодами винограду й перев'язані стрічкою. Такі вінки використовувалися для обрамлення середників, наріжників та ін. клейм з сюжет. композиціями. Людські постаті тут звичайно подавали не поодинокими, а групували по дві, три, а часто й більше фігур.

Бордюри, зокрема в оправах книг, обрамлювалися вінками з дубового листя. Простір між сюжетами заповнювався трав'яним орнаментом у вигляді тонкого виткого стебла з бутонами стилізованих квітів, характер. для місц. флори. Черніг. золотарі здебільшого працювали в техніці карбування. Дуже рідко зустрічається прорізний орнамент. Майже в усіх випадках рослинний орнамент карбувався на суцільній блясі. У Черніг. істор. музеї зберігається п'ять анонімних срібних оправ 2-ї пол. 17 ст., які мають оригінальні вирішення. За розмірами вони невеликі і майже однакові. За композицією та характером оздоблення дуже близькі між собою, проте кожна

з прикрас має й свої, особливі, риси. З. протягом усієї історії свого розвитку перебувало в тісному взаємозв'язку з ін. видами мистецтва. Колекції виробів З. зберігаються в Музеї істор. коштовностей УРСР, Полтав. худож. музеї, Черніг. істор. музеї та ін. Іл.— табл. І, VIII.

ЗОЛОТИ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ЗООПА́РК, Менський зоопарк — заповідний об'єкт республіканського значення (з 1983) у м. Мені Черніг. обл. Перебуває у віданні Менського міськвиконкому. Площа 9 га. Засн. 1976 за допомогою громадських організацій Менського р-ну любителем природи Г. І. Полосьмаком. Початок З., що тепер налічує бл. 3 тис. тварин — представників майже 300 видів фауни з п'яти континентів, поклали кілька звірів і птахів, пригрітих Г. І. Полосьмаком і його сім'єю. Група котячих (тигри і леви, леопарди і пуми, ягуари і рисі та ін.) налічує понад 60 одиниць. Звірів і птахів для З. виділяли зоопарки Єревана, Ленінграда, Одеси та ін. Чехословацькі друзі подарували золотих фазанів. Моряки привезли з Куби крокодила. У З. створено сприятливі умови для життя і розмноження тварин. Леопарди, бізони, морські котики та ін. дають потомство, поява якого в неволі рідке явище. Особливою увагою тут оточені пернаті та звірі, занесені до міжнар., всесоюзної і респ. Червоних книг. З менського З. чимало тварин поступає в інші заклади такого типу. За 10 років З. відвідало понад 2,5 млн. чол., у т. ч. й туристи з Англії, Бельгії, Болгарії, В'єтнаму, Польщі, Франції та ін. Іл.— табл. XXIII.

ЗОРОВЕ́ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з рослинним покривом. Розташований в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 60 га.

«ЗОРЯ́». Газета парт., профспілкової та комсомольської орг-цій *Борзнянського радгоспу-технікуму.* Видається з 1970. Редакція — м. Борзна, вул. Рози Люксембург № 23.

«ЗОРЯ́ КОМУ́НИ». Газета, орган Сосницького РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1937—41 в смт Сосниці. Див. *«Червоний прапор».*

«ЗОРЯ́ КОМУНІ́ЗМУ». Газета, орган парт., профспілкової, комсомол. орг-цій та адміністрації Бахмацького бурякорадгоспу. Видається з 1973. Редакція — м. Бахмач, бурякорадгосп.

«ЗОРЯ́ КОМУНІ́ЗМУ». Газета, орган парткому, профспілкової, комсомол. орг-цій та дирекції радгоспу ім. 50-річчя Великого Жовтня Талалаївського р-ну. Видається з 1960. Редакція — смт Талалаївка, дирекція радгоспу.

ЗУБА́ХА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ЗУБКА́ П. Н. ПОГРУ́ДДЯ в с. Марківцях Бобровицького р-ну. Встановлено в центрі села на честь Зубка Петра Наумовича (1916—44) — льотчика-винищувача, Героя Рад. Союзу (1944). Н. в с. Марківцях. У лавах Червоної Армії з 1934. Учасник Великої Вітчизн.

Потири 18 ст. із Воскресенської церкви в Седневі та Покровської церкви в Любечі. Фото 1930.

війни 1941—45 з травня 1943. Воював на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Здійснив 120 бойових вильотів і збив 12 фашистських літаків. Загинув 1944, повторивши подвиг М. Ф. Гастелло. Погруддя — бронзовий бюст (вис.— 0,75 м) на бетонному постаменті (вис. — 2 м); відкрито 1975.

І, Й

ІБАРРУ́РІ ДОЛО́РЕС ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Котовського; Деснянський р-н) — від вул. Горького до вул. Стрілецької. Названа 1940 на честь Ібаррурі Долорес — діяча ісп. і міжнар. комуністичного руху. Н. в 1895. Одна з засновників Компартії Іспанії, з 1942 — ген. секретар, з 1960 — голова КПІ. Учасниця нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. У 1939 емігрувала в СРСР. У 1977, після легалізації КПІ, повернулася в Іспанію. Вул. прокладена на поч. 30-х рр. 20 ст.

ІВА́НГОРОД — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Остер, за 26 км від райцентру, за 10 км від залізнич. ст. Плиски. 1509 ж. (1988). Засн. в 12 ст. У 1649—54 — сотенне містечко *Чернігівського полку,* 1654—1782 — *Ніжинського полку.* Було обнесене земляним валом з 4 брамами. У 1749 збудована дерев. Преображенська, у 1819 — мурована Святодухівська церкви. У 1866 — 613 дворів, 1611 ж., відбувалося 3 ярмарки на рік; 1897 — 1009 дворів, 1655 ж., земська школа, б-ка, лікарня, винокурня. У жовтні 1884 село відвідав Л. М. Толстой, у 1879—90 часто бував художник М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*). На будинку, де перебували і зустрічалися Л. Толстой і М. Ге, встановлено *Толстому Л. М. та Ге М. М. меморіальну дошку.* Рад. владу встановлено в грудні 1917. У І.— радгосп «Івангородський», цегельний з-д, пекарня, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 500 місць, б-ка (10 тис. од. зб.), *Ге М. М. музей.* Уродженцями І. є Герой Рад. Союзу М. П. Бойко, доктори наук: тех.— В. П. Мартиненко, геол.-мінералог.— Д. П. Малюга. У 1967 споруджено надгробки на 2 братських могилах партизанів, загиблих у роки громадян. війни, у 1960 — рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні І. від гітлерівців. На тер. І. виявлено городище часів Київ. Русі (11—13 ст.).

Зоопарк у Мені.

ІВАНИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

ІВА́НИЦЯ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Загін, Зоцівка, Ковтунівка, Купина, Лозове, Степ. Розташована за 22 км від райцентру та залізнич. ст. Ічня. 2300 ж. (1988). Виникла наприкінці 16 ст. Населення брало участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. І. була центром козацької сотні Прилуцького полку. У 1654 побудовано дерев. *Георгіївську церкву,* діяло *Іваницьке вище початкове училище.* Рад. владу встановлено в

січні 1918. У 1924—1959 І.— райцентр. У І.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізація — зернові і тех. культури, молочне тваринництво, птахівництво). *Іваницький міжколгоспний комбінат* по виробн. буд. матеріалів і переробці с.-г. продукції, цегельний завод, рибо-меліоративна станція «Чернігівська», відділення зв'язку, с. ш., лікарня, поліклініка, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (27 тис. од. зб.), істор.-краєзнавчий музей. У 1941—43 діяв підпільний Іваниц. райком КП(б)У. У різні роки в І. видавалися газети «*Ленінський комсомол*», «*Соціалістичний наступ*». Виходить газ. «*Ленінським шляхом*». Споруджено пам'ятні знаки рад. воїнам, які загинули 1943 при визволенні села, партизанам і підпільникам, односельцям, які полягли (486 чол.) в боротьбі за незалежність Батьківщини. На тер. І. є 2 кургани 2—1 тис. до н. е.

ІВА́НИЦЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1915. Містилося в с. Іваниці Прилуцького повіту Полтав. губ. (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) у власному будинку. Мало 2 класи. Учнів: хлопців — 50, дівчат — 9 (1915).

ІВА́НИЦЬКИЙ МІЖКОЛГО́СПНИЙ КОМБІНА́Т по виробництву будівельних матеріалів і переробці с.-г. продукції. У 1978 створено, зокрема, сувенірний цех. Виготовляють ужиткові вироби з дерева ложки, баклажки, фужери, кухлі. Виточені предмети розмальовують багатоколірним рослинним орнаментом, подібним до хохломського розпису. Комбінат розташований у с. Іваниці Ічнян. р-ну.

ІВА́НІВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зелений Гай, Іванпуть, Кривуша, Марс, Ракути і Східне. Розташована за 9 км від районного центру і за 14 км від залізнич. ст. Семенівка. 626 ж. (1988). Засн. у 16 ст. У 1866 — 28 дворів, 264 ж.; 1897 — 94 двори, 644 ж. У 1905 відбувся антипоміщицький виступ селян. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (25.VIII 1941—22.IX 1943) І. була спалена карателями. У селі — центр. садиба колгоспу «XXII з'їзд КПРС» (спеціалізація — зернові, картопля, льон), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). У 1958 встановлені надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (104 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ІВА́НІВКА (до 1917 — Янівка) — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Количівка і Ягідне. Розташована на р. Десні, за 15 км від залізнич. ст. Чернігів. 1963 ж. (1988). Вперше згадується в писемних джерелах під 1635. У 1866 — 145 дворів, 896 ж., поштова станція, сільська розправа. 1895 збудовано дерев. Покровську церкву. У 1897 — 242 двори, 1571 ж., земська школа, відбувався один раз на рік ярмарок. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Авангард». У 1971—78 на його базі діяла респ. школа по механізованому вирощуванню картоплі, з 1979 — школа передового досвіду по підвищенню родючості грунту й ефективного використання землі. Відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, при якому створено самодіяльний хор «*Полісся*» (в 1961 одержав звання народного, нагороджений

Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР), б-ка (17 тис. од. зб.); кімната-музей чуваського поета Мішші Сеспеля (див. *Сеспеля Мішші могила*). У І. народився Самойлович Данило Самійлович (справжнє прізвище Сушковський; 1742—1804) — укр. лікар, основоположник вітчизняної епідеміології, член 12 іноземних академій наук. Навчався в Київ. академії (1756—61), Петерб. мед. школі (1761—65) та Страсбурзькому ун-ті у Франції (1776—80). Захистив дисертацію в Лейденському ун-ті з питань хірург. акушерства. Був активним учасником боротьби з епідеміями чуми в Москві, Кременчуці, Єлизаветграді, Херсоні та Криму. Лікар Катериносл. намісництва (1784—90), карантинний лікар (1793—1800) та інспектор Чорноморської мед. управи (1800—04). Помер і похований у м. Миколаєві.

У селі братська могила червоноармійців, що загинули в 1919, радян. воїнів, полеглих в боях 1941 і 1943; у 1967 в І. встановлено пам'ятний знак воїнам-односельцям, які віддали своє життя (216 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Количівці в братській могилі поховано Героя Рад. Союзу А. І. Дешина (1924—43; уродженець с. Котово Долгоруковського р-ну Орловської, тепер Липецької обл.). Біля І. виявлено ряд поселень (5 тис. до н. е.— 13 ст.).

ІВА́НІВСЬКИЙ — гідрологічний заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Іванівки Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Авангард». Площа 102 га.

ІВА́ШКІВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Довге, Куликівка, Перше Травня. Розташована за 27 км від райцентру та за 31 км від залізнич. ст. Городня. 1180 ж. (1988). Вперше згадується 1639. У 1866 — 250 дворів, 1885 ж., винокурний з-д, дерев. Миколаївська церква (перебудована 1882); 1897 — 537 дворів, 2502 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У січні 1919 в І. дислокувався 1-й батальйон *Богунського полку*. Наприкінці серпня 1941 тут велися запеклі бої проти нім.-фашист. військ. У І.— центр. садиба колгоспу ім. Шевченка (спеціалізація — зернові, картопля, льон, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., АТС, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Встановлено 2 пам'ятні знаки і 2 обеліски Слави на честь рад. бійців, які полягли 1943 при визволенні села, і воїнів-односельців, що загинули (341 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У селах Івашківці та Куликівці — курганний могильник періоду Київ. Русі (10—12 ст.).

ІВА́ШЦІ. Річка в Черніг. обл., прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

І́ВКИ — кол. (до 1847) назва с. *Івківці* Прилуцького р-ну.

І́ВКІВЦІ — заповідне урочище (з 1975). Дібровний природний комплекс. Розташовані в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 72 га.

І́ВКІВЦІ (до 1847 — Івки) — село Прилуцького району, центр сільської Ради народних депутатів, якій підпорядковане село Голубівка. Розташовані за 9 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 1517 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад. владу встановлено в січні 1918. В І.— центр. садиба радгоспу ім. М. М. Борисенка (спеціалізація — сортове насінництво зернових культур і картоплі), бетонний з-д, відділення зв'язку, с. ш., АТС, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, ясла-садок, Будинок культури на 450 місць, клуб на 150 місць, 3 б-ки (20,5 тис. од. зб.). У 1965 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від нім.-фашист.

загарбників, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (124 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ІВЧИН МЛИН. Річка в Черніг. обл., прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ІГНАТІВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Лоски Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Перемога».

«ИЗВЕСТИЯ — ВІСТІ Ніжин. повітвоєнревкому та повіткому КП(б) У». Газета видавалася 1919—20 в місті Ніжині. Див. *«Під прапором Леніна»*.

«ИЗВЕСТИЯ Городнянского уездисполкома». Газета, виходила 1920 в м. Городні.

«ИЗВЕСТИЯ губкома КП(б)У Черниговщины». Журнал. Виходив 1922 у Чернігові. Див. *«Коммунистический путь»*.

«ИЗВЕСТИЯ Остерского уездисполкома». Газета, виходила у 1920 в Острі.

«ИЗВЕСТИЯ историко-филологического института князя Безбородко в Нежине». Спочатку друкувалися в Москві, потім — у Києві в університетській друкарні, з 1901 — у Ніжині. Протягом 1877—1916 вийшов 31 том. У них друкувалися як офіційні (статут Історико-філологічного ін-ту і доповнення до нього, правила для студентів, положення про гімназію при ін-ті та ін., річні звіти про стан і діяльність ін-ту, витяги з протоколів), так і неофіційні матеріали (дослідження викладачів ін-ту з історії, мови, літератури, філософії, психології, логіки). Чимало праць, опублікованих в «И.», стосується безпосередньо Чернігівщини, Ніжина й Історико-філологічного ін-ту, зокрема: «Про землю половецьку», «Міфологія „Слова о полку Ігоревім"», «Головні риси суспільно-політичної і церковно-релігійної діяльності князя Володимира Святого і його закони в Руській правді», «Матеріали до історії розколу на Вітці і в Стародубі», «Діяльність Румянцева-Задунайського по управлінню Малоросією», «Пам'ятки драматичної літератури. Шкільні дійства 17—18 ст.», «До історії російської драми. Екскурс у галузі театру єзуїтів», «Ніжин на початку 19 ст.», «Гімназія вищих наук князя Безбородька (1820—32)», «Замітки про рукописи, що зберігаються в ін-ті», «Опис рукописів ін-ту», «Про картинну галерею ін-ту» та ін. Том 26-й майже повністю присвячений М. В. Гоголю. «И.» друкувалися в друкарні Є. Ф. Глейзера на вул. Стефана Яворського (тепер вул. Луначарського).

«ИЗВЕСТИЯ Прилукского исполкома Совета рабочих, крестьян. и красноарм. депутатов». Газета, виходила 1919. Див. *«Правда Прилуччини»*.

«ИЗВЕСТИЯ Прилукского уездного исполкома и парткома Прилукской организации КП(б)У». Виходила 1919—22. Див. *«Правда Прилуччини»*.

«ИЗВЕСТИЯ Совета рабоче-крестьянской обороны Украины и губернского исполнительного комитета Совета рабоч., крестьян. и красноарм. депутатов Черниговщины». Газета, виходила у 1919. Див. *«Деснянська правда»*.

«ИЗВЕСТИЯ Черниговского временного военно-революционного комитета». Газета, виходила у 1919. Див. *«Деснянська правда»*.

«ИЗВЕСТИЯ Черниговского губернского и Почепского уездного исполкома Совета рабоч., крестьян. и красноарм. депутатов». Газета, виходила у 1918. Див. *«Деснянська правда»*.

«ИЗВЕСТИЯ Черниговского губернского исполнительного комитета Советов рабоч., селян. и красноарм. депутатов». Газета, виходила у 1919. Див. *«Деснянська правда»*.

«ИЗВЕСТИЯ Черниговского губернского исполнительного комитета Совета рабоч., крестьян. и красноарм. депутатов и Черниговского губ. к-та КП(б)У». Газета, виходила у 1921. Див. *«Деснянська правда»*.

«ИЗВЕСТИЯ Черниговского губернского комитета Российской коммунистической партии (большевиков)». Газета, виходила у 1919. Див. *«Деснянська правда»*.

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА. 1) У смт Коропі. Споруджена у 18 ст. Неодноразово перебудовувалась. Зазнала значних пошкоджень у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Мурована, безстовпна, одноапсидна, згодом перетворена на двоповерхову. У 50—60 рр. 18 ст. надбудовано дзвіницю типу восьмерик на четверику (не збереглася). З Пд. сполучається з двоповерховим корпусом прямокутного плану з двома ризалітами по боках пд. фасаду. При церкві діяв шпи-

таль, парафіяльна школа. Одна з небагатьох культових споруд на Чернігівщині, об'єднаних з будівлею громад. призначення. Розташована на вул. Леніна № 33. 2) У Чернігові. Збудована у 12 ст. на схилі *Болдиних гір* як хрещальня біля пд. входу до *Антонієвих печер,* разом з якими поклала початок Іллінському монастирю (див. *Троїцько - Іллінський монастир*). Належала до рідкісного для придніпровської архітектури типу однонефних, безстовпних однобанних споруд. Після заподіяних під час навали орд Батия пошкоджень відновлена і добудована в 16 ст. Отримала дві додаткові бані та ризницю з пд. боку апсиди. 1649 на кошти чернігів. полковника С. Пободайла розширено бабинець, після чого одержала трибанне, багатоярусне завершення і набула рис укр. бароко. 1908—10 поруч збудовано *дзвіницю.* В інтер'єрі збереглися фрагменти різьбленого іконостасу 1774, живопис 18 ст. В І. ц. знаходився видатний витвір укр. мистецтва — ікона «Іллінська богоматір», створена 1658 Г. Дубенським. З нею пов'язаний переказ про «Іллінську богоматір», який наводиться в літопису С. Величка: «Плакавшеся тогда пресвятая дива жалующи православных християн малороссиянов... яко через незгоду, раздворение и междоусобие едини уже смертоносным оружием доканчишася, другие з отчизни бидни в плен отведошася, третьи имяху отведени бити, а четвертым предлежаща в отчизне главы положити, предводительством неистовившихся тогда властолюбивых и к междоусобью гордившихся вождов своих». І. ц.— єдиний із збережених на Україні однонефних храмів епохи Київ. Русі. Реставрована 1969—82. З 1967— у складі *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Розташована на вул. Гліба Успенського № 33. Іл.— табл. VI, VII.

Іллінська церква в Коропі. Фото 1930.

ІЛЛІ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Чернігові. Засн. в 11 ст. В останній чверті 17 ст. об'єднаний з Троїцьким і з того часу став називатися *Троїцько-Іллінським монастирем.*

ІЛЬГІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ІЛЬМІ́ВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Городнянського р-ну.

ІЛЬМІ́ВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Ближнє, Карпівка, Марочкине, Мости, Світанок. Розташована за 35 км від райцентру та за 12 км від залізнич. ст. Хоробичі. 496 ж. (1988). Вперше згадується 1730. У 1866 — 87 дворів, 652 ж.; 1897 — 236 дворів, 1294 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У І.— центр. садиба колгоспу «Правда», АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1960 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 в боях при визволенні села від нім.-фашист. загарбників.

ІМША́НА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ІМША́РИЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Церківки (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ІНСТИТУ́ТСЬКІ ВІКОВІ́ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Дев'ять дубів віком 250—400 років. Містяться в Чернігові на вул. Шевчен-

ка № 93. Перебувають у віданні філіалу Київського політехн. ін-ту. Площа 0,09 га.

«ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ Виконавчого комітету Черніг. обл. Ради депутатів трудящих». У 1945—46 вийшло три номери.

«ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ Ніжинського окружного виконавчого комітету». Див. *«Інформаційно-офіційний бюлетень* Ніжинського окружного виконавчого комітету».

«ІНФОРМАЦІЙНО-ОФІЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ Ніжинського окружного виконавчого комітету». Виходив 1928—29. У 1928 — мав назву «Інформаційний бюлетень Ніжинського окружного виконавчого комітету».

«ІНФОРМБЮЛЕТЕНЬ Чернігівського районного парткомітету». У 1931 вийшов один номер

ІОАННА БОГОСЛОВА ЦЕРКВА у м. Ніжині. Споруджена 1752 на кол. Московській вул. на місці дерев'яної церкви (1619). Мурована однобанна, за типом — хрещата з короткими раменами (до сх. і зх. прилягають рівновисокі екседри). Унікальна риса для укр. культової арх-ри — двоповерховість (на 1-му поверсі — тепла церква, на 2-му — холодна). У стильовому відношенні належить до перехідного етапу від пізнього барокко до класицизму. При церкві діяли парафіяльна школа та шпиталь. У 1787—1804 в І. Б. ц. служив священиком батько уродженця Ніжина, вітчизн. мореплавця Ю. Ф. Лисянського (див. *Лисянському Ю. Ф. пам'ятник*). Довершена споруда — одна з найважливіших архіт. домінант центру міста. В інтер'єрі частково зберігся олійний розпис 18 та 19 ст. Реставрована 1954—55. Розташована на вул. Гоголя № 4. Іл.— табл. XXI.

ІПАТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — найдавніше руське літописне зведення, ств. на Україні на поч. 15 ст. Назву свою здобув від Іпатіївського монастиря (Кострома), в якому він зберігався і де його на поч. 19 ст. виявив рос. історик М. М. Карамзін. І. л. поділяється на три частини: 1) *Повість временних літ,* близька до Лаврентіївського літопису і доведена до 1117; 2) *Київський літопис* (1118—99) — зведення різного роду південноруських літописів та усних переказів, що існували на території Київ., Черніг. і Переяслав. кн-в; 3) Галицько-Волинський літопис (від поч. 13 ст. до 1291). Незважаючи на певну самостійність цих трьох літописів, І. л. є цілісним твором, де викладена історія Русі, складовою частиною якої було й *Чернігівське князівство,* від найдавніших часів до кін. 13 ст. Особливістю цього літопису є світський характер ряду оповідань. І. л. видавався: 1843 в «Полном собрании русских летописей» (т. 2); 1871 і 1908 — повний текст І. л. видано О. О. Шахматовим; 1962 — перевидання «Полного собрания русских летописей» (т. 2); 1989 — «Літопис руський за Іпатським списком» (переклав Леонід Махновець).

ІРЖАВЕЦЬ. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Носівського р-ну. 2) Прит. Лебедя (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ІРЖАВЕЦЬ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Ступаківка, Зінченкове. Розташований за 16 км від райцентру та за 18 км від залізнич. ст. Ічня. 1459 ж. (1988). Вперше згадується 1724. У 1866 — 110 дворів, 617 ж.; мурована Троїцька церква. 1897 — 148 дворів, 775 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У І.— центр. садиба колгоспу ім. Жовтневої революції (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, фельдшерсько-акушерський пункт, 8-річна школа, дит садок, Будинок культури, б-ка (13,5 тис. од. зб.).

Уродженцями І. є: український рад. музикознавець, фольклорист, літературознавець Д. М. Ревуць-

кий (1881—1941); укр. рад. композитор, педагог та муз.-громадський діяч Л. М. Ревуцький (1889—1977; див. *Ревуцького вулиця*); рос. та укр. історик л-ри М. І. Стороженко (1836—1906). Навесні 1843 в селі зупинявся Т. Г. Шевченко. Тут він бачив легендарну козацьку «чудотворну» ікону Іржавецької Богоматері. На основі нар. переказів про цю ікону поет 1847 на засланні написав поему «Іржавець». У 1959 споруджено пам'ятник Т. Г. Шевченку. У липні 1989 в І. відкрито пам'ятник Л. М. Ревуцькому та його меморіальну садибу-музей.

Встановлено надгробки: у 1975 — на братській могилі рад. активістів, загиблих 1919, і рад. воїнів, що полягли при визволенні села 1943 від нім. фашистів; у 1973 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, які загинули (449 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни. На тер. І. є кургани 2—1 тис. до н. е.

ІРЖА́ВЕЦЬКІ БАГАТОРІ́ЧНІ МЕМОРІА́ЛЬНІ НАСА́ДЖЕННЯ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Різноманітні за видовим складом насадження в колишній садибі Л. М. Ревуцького. Містяться в с. Іржавці Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу ім. Жовтневої революції. Площа 0,2 га.

Іржавець. Троїцька церква. Фото 30-х рр. 20 ст.

ЇРОД. Річка в Черніг. обл., прит. Галки (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

«ИСТО́РИКО-СТАТИСТИ́ЧЕСКОЕ ОПИСА́НИЕ ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ЕПА́РХИИ» у 7 книгах, підготовлене архієпископом Філаретом (Гумилевським) і видане в 1873—74 у Чернігові. Містить короткі біографії 46 чернігівських ієрархів (кн. 1), адресно-довідкові дані про духовні семінарії й духовні училища (кн. 2), детальні описи монастирів (кн. 3—4), церков єпархії (кн. 5—7). Повідомляються роки спорудження храмів, архітектурні особливості тощо. На особливу увагу заслуговують дані про час заснування населених пунктів, про кількість і становий склад населення.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО при *Ніжинському історико-філологічному інституті* — наук. т-во, засноване групою викладачів 1894. Його діяльність була спрямована на висвітлення історії Чернігівщини. Очолювали т-во А. В. Добіаш, М. М. Бережков та ін. Т-во видавало *«Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине»* (т. 1—15; 1896—1915). Припинило діяльність 1918.

ІСТПА́РТ, Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії. Засн. у вересні 1920 в Москві за ініціативою В. І. Леніна. І. видавав журнал «Пролетарская революция» (1921—41). За постановою ВУЦВК 6.IV 1921 у Харкові розпочав роботу Всеукр. І., який з березня 1922 підпорядковано ЦК КП(б)У. На 1925 в УРСР налічувалося 20 місц. І., у т. ч. Чернігівський губернський, Конотопський і Прилуцький окружні І., які керували збиранням, упорядкуванням та підготовкою до видання документ. матеріалів, спогадів, а також наукових праць, присвячених історії партії та Жовтневої революції. В їх завдання входила організація історико-революц. архівів, б-к, музеїв, виставок, клу-

бів, проведення публічних лекцій, вечорів спогадів тощо.

У 1924 при місц. І., у т. ч. й при Чернігівському, діяло 19 груп учасників революц. руху, в яких працювало бл. 600 чол. Вони подавали допомогу в опрацюванні архівних матеріалів і спогадів. Розширилося залучення громадськості до роботи в місц. І., коли в 1926 було затверджено інструкцію роботи райуповноважених окрпартархівів, а також інструкцію щодо організації груп учасників Жовтневої революції і громадян. війни на Україні. Вів видавничу діяльність. Найбільше видань І. з'явилося в період підготовки до 20-річного ювілею першої рос. революції і 10-річчя Великої Жовтневої соціалістич. революції. Зокрема, І. Чернігівщини видали такі праці як «1905 год на Конотопщине. Сборник документов и воспоминаний» (Конотоп, 1925); В. К. Щербаков. «Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині» (Чернігів, 1927); І. Г. Ідлін. «Боротьба за Жовтень на Прилуччині» (Прилуки, 1927). І. ЦК КП(б)У, реорганізований 1929 в Ін-т історії партії і Жовтневої революції (тепер Ін-т історії партії ЦК КП України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), видавав журнал «Літопис революції» (1922—33), де вміщувалися матеріали співробітників місц. І., у т. ч. й чернігівського. Кол. віце-президент АН БРСР В. К. Щербаков, який починав свій шлях науковця-історика на Чернігівщині в 20-х рр., активно співробітничав з журналом. У 1922 він закінчив ВПШ та лекторсько-підготовчу групу і за завданням ЦК КП(б)У почав працювати в Черніг. губпартшколі. Водночас виконував обов'язки заступника завідуючого губагітпропом. У 1925 він очолив Черніг. ІНО і Черніг. І. Його перу належить ряд публікацій в журналі «Літопис революції», присвячених діяльності Черніг. І., історії більшовицьких орг-цій на Чернігівщині. У 1931 він опублікував окремою книжкою «Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1907)». У 1939 місц. І. при обкомах партії було влито в Облпартархіви.

У тісному контакті з І. працювали істмоли, що вивчали історію молодіжного руху, та істпрофи, які займалися профспілковим рухом, збирали й упорядковували матеріали з історії профспілок республіки. Істмол України мав свій періодичний орган — журнал «Комуністичний юнацький рух» [виходив 1923—33 під назвами «Юношеское движение» («Юнацький рух»)]. Матеріали журналу, а також численні нариси, популярні брошури й інші публікації 20-х — поч. 30-х рр., присвячені молодіжному та профспілковому рухам, заклали основи наукової історіографії з цих питань.

У 1932 видано бібліографічний покажчик всіх істпартівських, істпрофівських та істмолівських видань України, складений працівниками б-ки Ін-ту історії партії і Жовтневої революції на Україні.

ІСТРІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра).

ІЧЕНЬКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 26 км, площа бас. 167 км². Бере початок поблизу м. Ічні. Тече тер. Ічнянського р-ну.

ІЧНЯ — місто, центр Ічнянського району. Розташована на р. Іченьці (від неї — назва І.). Міській Раді нар. депутатів підпорядковані населені пункти Августівка, Безводівка і Дружба. Залізнична станція. Перші відомості про І. належать до 14 ст. У 14 — 16 ст. знаходилась під владою Литви і Польщі. З 1590 І. володів князь К. Вишневецький. У серед. 16 ст. І. одержала статус містечка.

Населення брало участь у нац.-визвольній війні укр. народу 1648—54. У 1648—49 — адм. центр *Ічнянського полку*. З 1649 — сотенне містечко Прилуцького полку. Населення І. брало участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58*. В 1666 І.— ратушне містечко; в 17 ст. споруджено *Ічнянський замок*. Жителі міста брали участь у боротьбі проти швед. загарбників. 1748 в І. 20 дворів належало груз. князю Н. Саакадзе, 119 дворів — прилуцькому полковникові Г. Галагану (див. *Галаганів-Ламсдорфів садиба*). В І. була винокурня, 6 водяних млинів, цегельний з-д. Селяни І. брали участь у *гайдамацькому русі* в складі загону С. Гаркуші, який 1784 зупинявся в містечку (див. *Гаркуші С. І. повстанські загони*). У 18 ст. діяли 4 козацькі школи. Козаки І. 1812 в складі Черніг. полку билися проти наполеонівських військ. З поч. 19 ст. поміщик Г. Галаган заснував в І. суконну мануфактуру, цукровий, 2 винокурних, цегельний, селітровий з-ди. Під час реформи 1861 відбувалися селянські виступи. 1861 в І. містився волосний центр Борзнянського пов. У 1866 в І. було 1093 двори, 6084 ж., 1894 побудована залізниця Крути —Ічня — Прилуки. 1897 в І. налічувалося 1989 дворів, 9868 ж., 4 церкви: муровані — *Воскресенська церква*, *Преображенська церква*, Успенська (1889) і Миколаївська (1879) церкви. У 1901 ств. *Ічнянське сільськогосподарче товариство*, 1908 засн. *Ічнянське вище початкове училище*, діяли поштове відділення, лікарня, земська і міністерська школи, б-ка. У 1870-х рр. в І. поширювали свої ідеї народники, 1905 відбулися селян. заворушення, в 1906 створено *Ічнянську групу РСДРП*. У 1910 в І. діяли 4 церковнопарафіяльних школи, 3 земських і 4 початкових нар. училища, драм. колектив.

Ічня. Кахлі роботи місцевих майстрів, 19 ст.

Рад. владу в І. встановлено в січні 1918 (див. також *Ічнянської Ради народних депутатів будинок*). 1924 в І. діяло 6 держ., 19 кооперативних, 57 приватних підприємств. Серед ремісничих виробів були широко відомі смушкові шапки. З березня 1923 І.— смт. У 1921 утв. т-во «Геть неписьменність!». У 1925 діяло 5 шкіл, профтехшкола, агрошкола і педкурси, Народний дім ім. В. І. Леніна, 2 клуби, б-ка, драм. театр (1922), кінотеатр, літ. гурток (1923), АТС. У 1926 ств. т-во птахівництва. 1929 — колгосп «Перше травня», 1931 — МТС. Діяли цегельний (1929), засолочний (1938) з-ди, хлібопекарня (1939). Популярності набув хор колгоспу «Переможець». У 1940 в І. організовано виставку творів нар. майстрів худож. кераміки, різьблення по дереву. З 1932 виходила газ. «*За більшовицькі темпи*», при ній діяло літоб'єднання ім. В. Чумака. 1933—35 вид. газета «*Більшовицька змичка*». У роки Великої Вітчизн. війни, під час нім.-фашист. окупації І. (14.IX 1941—16.XI 1943) в місті діяли підпільні парт. група, *Ічнянська підпільна комсомольська організація*, в районі — партизан. загін І. Ю. Попка та загони партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.

З 1957 І.— місто. Діють спиртовий, тарний, комбікормовий, консервний, масло- і сухого молока, про-

довольчих товарів з-ди, філія Прилуцької ф-ки худож. виробів, станція захисту рослин, будинок побуту. 5 заг.-освітніх, музична, спорт. школи, лікарня, Будинок культури на 790 місць, кінотеатр, стадіон, 6 б-к (110 тис. од. зб.). *Ічнянський музей* історико-краєзнавчий, *Ічнянський народний Ленінський музей,* видається газ. «*Трудова слава*», при ній діє літ. об'єднання. Організована самодіяльна кіностудія «Сівач». І.— осередок керамічних і ткацьких промислів. Відомі твори скульптора-гончара М. Я. Піщенка — анімалістичні фігурки, жанрові композиції тощо, вони експонувалися на всесоюзних виставках і на Всесвітній виставці в Монреалі (1967; див. також *Гончарство, Вишивання*). Уродженцями І. є: укр. і рос. скульптор І. П. Мартос (1754—1835), художник В. М. Рєзанов (1829—1906), чл.-кор. АН УРСР С. І. Маслов, академік АН УРСР О. М. Гузь, доктори тех. наук, проф. О. М. Половко та М. Г. Шульга; укр. рад. метеоролог, проф. І. К. Половко, геолог, лауреат Ленінської премії Б. П. Паляничко, проф. І. С. Руденко, письменники А. П. Дрофань, Г. П. Коваль, Герої Рад. Союзу О. Г. Негода та М. С. Шульженко. В І. нар. і навчалися укр. рад. письменники С. В. Васильченко (1878—1932; 1908 повернувся в І., тут створив ряд своїх кращих оповідань) та В. Г. Чумак (1900—1919). На відповідних будинках встановлено *Васильченку С. В. меморіальна дошка, Чумаку В. Г. меморіальні дошки.* В І. перебували композитор М. І. Глінка (1838), Т. Г. Шевченко (1843), художник В. І. Штернберг (кін. 40-х рр. 19 ст.; написав в І. картину «Ярмарок в Ічні»), письменник В. М. Блакитний (1924), який став почесним громадянином Ічні.

В І. пам'ятник В. І. Леніну (1948), партизанці *Погуляйло Н. І. пам'ятник* (1969), письменникам *Васильченку С. В. пам'ятник* (1974), *Чумаку В. Г. пам'ятник* (1975), скульптору *Мартосу І. П. пам'ятник* (1980). У 1967 встановлено обеліск на братській могилі працівників міліції (загинули 1921); у 1956 — рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні І. від гітлерівців, у 1967 — пам'ятник Вічної Слави на честь воїнів і партизанів — уродженців І., що віддали своє життя (1516 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни (біля пам'ятника закладено парк Вічної Слави). На тер. міста знаходиться курган 2 — 1 тис. до н. е. Іл.— табл. XXVII.

ІЧНЯ́НСЬКА ГРУ́ПА РСДРП. Ств. 1906 в складі 10 чол. Одним з її керівників був Т. Мичко. Під її впливом відбувалися виступи в Ічнянській волості. Діяла до 1908.

ІЧНЯ́НСЬКА ЖІНО́ЧА ПРОГІМНА́ЗІЯ М. П. Жуковської. Засн. 1906 як навчальний заклад 2-го

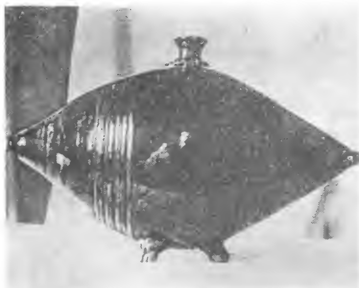
Ічня. Воскресенська церква. Фото 1930.

розряду, перетворена на прогімназію 1913. Містилася в найманому приміщенні. Мала 4 осн. і підготовчий класи. Учнів — 66 (1915).

ІЧНЯ́НСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ. Ств. в червні 1942 підп. райкомом партії в складі 7 чол. До травня 1943 зросла до 42 чол. Очолював її комсомолець М. Гринтаєнко. Підпільники встановили на квартирі комсомольця Л. Майстренка радіоприймач і регулярно слухали радіопередачі, складали і розповсюджували листівки, прокламації, опанувавши спосіб їх розмноження. Проводили антифашист. агітацію серед населення, виводили з дії телефонно-телеграфні лінії, збирали і передавали партизанам дані про розташування військ окупантів. У травні 1943 патріоти влилися до Ічнян. партизан. загону.

ІЧНЯ́НСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1908 як міське, перетворене на вище початкове 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 120, дівчат — 13 (1915).

ІЧНЯ́НСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПО́ДАРЧЕ ТОВАРИ́СТВО. Засн. 1901. Займалося розповсюдженням с.-г. знань, влаштовувало показові лани, виставки, сприяло придбанню с.-г. машин і сортового насіння. З цим т-вом було тісно пов'язано кредитно-ощадне т-во.

Ічня. Барило роботи місцевих майстрів, поч. 20 ст.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташований в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 90 га.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ ЗА́МОК. Споруджено у 17 ст. Був розташований на правому березі р. Іченьки, мав чотирикутну форму, пд. сторона виходила до річки. Стіни мали довжину 150 сажень, широкі вали — висоту 3 саж. Поверх них знаходилась дубова стіна і декілька гармат, на кутах замку стояли високі башти, по всіх 4 боках були брами. Площа замку була місцем торгівлі. В серед. 19 ст. зруйнований, залишилися окремі частини. На пд.-сх. куті І. з. стояла Петропавлівська церква (17 ст.).

ІЧНЯ́НСЬКИЙ М У З Е́ Й історико-краєзнавчий. Заснований 1961 як музей, що діяв на громадських засадах. 30.VI 1977 перетворено на відділ *Чернігівського історичного музею.* В музеї зберігається бл. 3 тис. експонатів осн. фонду, серед яких — комплекс матеріалів періоду соціалістичного будівництва (1921—41); бюст В. І. Леніна, виготовлений 1938 і збережений мешканцями Ічні під час нім.-фашист. окупації, колекція самоварів, кахлів. Експозиція розміщена в 7 залах. Її матеріали віддзеркалюють природу та історію краю. Окремий зал виділений для експонування творів народних умільців. Розташований на вул. Леніна № 27.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ЛЕ́НІНСЬКИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1961 при середній школі № 1 м. Ічні. Експозиція розміщена в залі школи. У музеї бл. 500 оригінальних експонатів про вшанування пам'яті В. І. Леніна. Звання народного удостоєний 1983. Розташований на вул. Радянській № 6.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ ПОЛК. Ств. у 40-х рр. 17 ст. Був підпорядкований польс. королю і виконував сторожову службу в прикордонній зоні. З початком нац.-визвольної війни укр. народу 1648—54 І. п. на чолі з полковником П. Головацьким перейшов на бік повстанців

і вів боротьбу проти польс. шляхти. Брав участь у битвах під Пилявцями, Збаражем, Берестечком, Батогом, Жванцем. У серпні 1649 І. п. об'єднаний з Прилуцьким полком. Ічня стала сотен. містечком.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині обл. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 49,5 тис. ж. (1988). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Ічня. І. р. лежить у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Річки — Удай, Остер (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та підзолисті. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, осика, сосна) займають 21,4 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті (найбільші з них: Парафіївський цукровий комбінат, Ічнянський з-д сухого обезжиреного молока і масла, Пелюхівський крохмальний з-д). Комбінат побутового обслуговування (Ічня) та 3 будинки побуту, 26 комплексних приймальних пунктів. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1988 становила 111,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 93,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 18,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, круп'яні, цукр. буряки, картопля, овочі. В І. р. — 26 колгоспів, 5 радгоспів, племінний завод. Залізнич. станції: Ічня, Більмачівка, Качанівка, Августівка. Автомоб. шляхів — 350,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 319,2 км. У районі — 42 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень, 11 лік. амбулаторій, 36 фельдшерсько-акушер. пунктів; 24 будинки культури, 31 клуб, кінотеатр, 65 кіноустановок, 46 б-к, істор.-краєзнавчий музей, 2 народні музеї. В І. р. — дендрологічний заповідник АН УРСР «*Тростянець*», істор.-культур. заповідник «*Качанівка*», пам'ятки архітектури: *Успенська церква* в с. Сваричівці, *Покровська церква* в с. Заудайках та ін. В Ічні народилися скульптор І. П. Мартос (1754—1835), художник В. М. Рєзанов (1829—1906), укр. літературознавець і педагог С. І. Маслов (1880—1957), в Іржавці — укр. рад. музикознавець і фольклорист Д. М. Ревуцький (1881—1941), укр. рад. композитор Л. М. Ревуцький (1889—1977), історик літератури М. І. Стороженко (1836—1906), у Парафіївці — укр. рад. письменник І. І. Цинковський, у Лисогорах — укр. письменник О. П. Стороженко (1805—74), у Максимівці — укр. патолог В. В. Підвисоцький (1857—1913). У Лисогорах похований вчений у галузі судноплавства П. Я. Гамалія (див. *Гамалії П. Я. могила*). Встановлено *Васильченку С. В. пам'ятник, Мартосу І. П. пам'ятник, Погуляйло Н. І. пам'ятник* і *Чумаку В. Г. пам'ятник* в Ічні; *Шевченку Т. Г. пам'ятники* в Іржавці, Качанівці і Тростянці, пам'ятник Л. М. Ревуцькому в Іржавці. В І. р. видається газ. «*Трудова слава*» (з 1932). Див. статті: Андріївка, Бакаївка, Бережівка,

Буди, Бурімка, Вільшана, Власівка, Гмирянка, Городня, Гужівка, Дорогинка, Заудайка, Івангород, Іваниця, Іржавець, Ічня, Крупичполе, Мартинівка, Монастирище, Парафіївка, Припутні, Рожнівка, Сезьки, Тростянець, Хаєнки, Южне. Іл.— табл. XXVI, XXVII.

ІЧНЯ́НСЬКОЇ РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ БУДИ́НОК. Споруджено на поч. 20 ст. Розташований на червоній лінії забудови вулиці. Купецький двоповерховий житловий будинок заг. пл. 582 м². Наприкінці січня 1919 в цьому будинку кілька днів містився штаб 4-го Ніжинського полку, який під командуванням П. Несміяна, після кровопролитного чотиригодинного бою 25.I 1919 визволив Ічню від петлюрівців. Тепер тут Ічнянська Рада нар. депутатів. Розміщений на вул. Леніна № 6.

ЙОАСА́ФУ ГОРЛЕ́НКУ ХРАМ-ПА́М'ЯТНИК у с. Замості Прилуцького р-ну. Побудований на поч. 20 ст. на честь укр. освітнього і церковного діяча, письменника Якима Андрійовича Горленка (1705—54). Н. в м. Прилуках у сім'ї козацької старшини. Дядько укр. письменника Г. В. Квітки-Основ'яненка. 1725 закінчив Київську академію. 1727 прийняв чернецтво під іменем Йоасафа. 1728 став викладачем Київської академії. З 1737 — ігумен, згодом архімандрит Мгарського монастиря (біля м. Лубен). 1745 переведений у Москву намісником Троїце-Сергієвої лаври. 1748 висвячений на єпископа бєлгородського і обоянського. Дбав про розвиток освіти, виступав проти латинізації шкіл на Україні. Автор драм (зокрема «Брань честных седми добродѣтелей з седми грѣхами смертными...»), автобіографічних записок, слів і послань. Похований у м. Бєлгороді.

Храм-пам'ятник Йоасафу Горленку в Замості. Фото поч. 20 ст.

Храм збудований з жовтої цегли, хрещатий у плані. До центр. четверика з Пд. і Пн. прилягають гранчасті об'єми, які мають окремі входи; з Сх.— апсиди, з Зх.— двох'ярусна дзвіниця складного плану. Був увінчаний струнким тризаломним верхом на взірець храмів *дерев'яної монументальної архітектури* (не зберігся). Й. Г. х.-п.— унікальний зразок використання традицій *народної архітектури* в *мурованій монументальній архітектурі* на поч. 20 ст.

ЙО́НІВЩИНА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

К

КАГАНЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Откильні (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

КА́ДОВБА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

«КА́ДРИ». Літ.-худож. альманах літ. гуртка студентів Черніг. ін-

дустр. технікуму (механізації с.-г. та шляхового буд-ва). У 1931 вийшов один номер.

КАДУНА́ М. В. ПОГРУ́ДДЯ в смт Батурині. Встановлено на вул. Петровського № 45 біля середньої школи на честь Кадуна Миколи Васильовича (1919—44) — Героя Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. у Батурині в селян. сім'ї. Вчився у Батуринській середній школі. З 1936 — у Червоній Армії. Закінчив 1939 Ленінград. арт. училище. Воював на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Загинув 1944 в бою під час визволення м. Тирасполя. Погруддя виконано з бронзи, на гранітному постаменті. Скульптор О. В. Ситник, відкрито 1975. Ім'ям М. В. Кадуна названа вулиця в Батурині.

КАЗА́НСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У м. Семенівці. Збудов. 1875 на кошти поміщика П. Ф. Чваня й парафіян. Зразок культової архітектури русько-візантійського стилю. Мурована, чотиристовпна, тринефна, п'ятибанна, з Зх. поєднується з п'ятиярусною, вкритою наметом дзвіницею. Первісно була обведена муром. 2) У Чернігові. Споруджена 1820—27 на честь перемоги у Вітчизн. війні 1812. Перебудовувалася на поч. і в серед. 20 ст. Після 1943 використовувалась як кінотеатр, а пізніше як ремонтно-монтажний комбінат Укрголовторгтехніки М-ва торгівлі УРСР (до 1984). Мурована, однобанна, хрещата. До центр. кубічного об'єму з чотирьох боків примикають невеликі приміщення, з Зх.— квадратного плану дзвіниця. Розташована на вулиці Коцюбинського № 5. 3) У с. Улянівці Чернігівського р-ну. За переказами, перевезена 1919 із с. Старий Білоус. Дерев'яна тридільна. Складається з квадратної центр. дільниці, гранчастого вівтаря і бабинця (первісний не зберігся, сучасний добудовано 1984). Увінчана чотирисхилим дахом з наметом на кубічному барабані. Використовується як тепла церква *Вознесенської церкви,* яка розміщена поруч. К. ц.— маловідома пам'ятка *дерев'яної монументальної архітектури* 18 ст.

КАЗА́РСЬКА ДА́ЧА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Насадження ялини віком 90 років. Розташована в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 3 га.

КАЗНАЧЕ́ЙСТВА: 1) Чернігівське губернське К. Ств. 1782 відповідно до «Установлення про губернії» 1775. Відало надходженням, зберіганням держ. доходів і витрат. Очолював К. казначей (скарбник). Знаходилося у віданні казенної палати. Ліквідоване після Великої Жовтн. соціалістич. революції. 2) Повітові К. Ств. 1782 відповідно до «Установлення про губернії» 1775. Відали надходженням, зберіганням і видачею держ. коштів, здійснювали продаж всіх видів гербового паперу. Очолювалися казначеями. Підкорялися губернському К. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістичної революції. Документ. матеріали К. за 1782—1919 зберігаються в Архіві Черніг. обл. та його відділі в Ніжині.

КАЛАЧІ́ВСЬКА ДА́ЧА — заповідне урочище (з 1984). Переважно борові природні комплекси, місце оселення різноманітних видів фауни. Розташована в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 61 га.

КАЛИ́НІВКА — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вила, Коломійцівка й Мильники. Розташована за 20 км від райцентру і за 15 км від залізнич. ст. Носівка, 494 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 19 ст. У 1897 в селі було 85 дворів, 480 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу ім. М. І. Калініна (спе-

11 8-3101

ціалізація — вирощування зернових, тваринництво), поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). Уродженцем К. є ген.-лейтенант С. Ф. Вихор, с. Коломійцівки — Герой Рад. Союзу В.О. Олбинський. У К.—*Калініна М. І. погруддя.* У 1958 встановлено пам'ятні знаки на братській могилі рад. воїнів, що загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 села від нім. фашистів, обеліск (1968) на честь воїнів-земляків, що загинули (96 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

КАЛИНО́ВИЦЯ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Булавівщина, Григорівщина, Сіряківщина. Розташована за 5 км від райцентру. 376 ж. (1988). Вперше згадується 1780. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізація — вирощування гречки), птахокомплекс, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури (на 270 місць), 2 б-ки (13 тис. од. зб.). Уродженцем К. є Герой Соц. Праці П. Я. В'юницький. Встановлено надгробок на могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівських окупантів. На тер. К. є кургани 2—1 тис. до н. е.

КАЛИШІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра).

КАЛІ́НІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Радгоспний провулок; Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Одинцова. Названа в серед. 50-х рр. на честь Калініна Михайла Івановича (1875—1946) — діяча Комуністичної партії і Рад. держави, Героя Соц. Праці (1944). Н. в селі Верхня Тройця Тверської губ. (тепер Калінін. обл.), член КПРС з 1898. Працював токарем (з 1896) на Путилов. з-ді в Петербурзі. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. З 1919 — голова ВЦВК. З 1922 — голова ЦВК СРСР, 1938—46 — Голова Президії Верх. Ради СРСР. Не раз бував на Україні. Іменем Калініна названо колгосп в с. Калиновиця Варвинського р-ну, встановлено *Калініна М. І. погруддя* в с. Калинівці Носівського р-ну. Вул. прокладена на початку 50-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

КАЛІ́НІНА М. І. ПОГРУ́ДДЯ у с. Калинівці Носівського р-ну. Встановлено біля входу до сільського парку на честь М. І. Калініна (див. *Калініна вулиця*). Скульптор О. П. Скобликов; відкрито 1967.

КАЛЮ́ЖА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 14 га.

КАЛЮ́ЖИНЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Підлозове. Розташовані за 15 км від райцентру і за 3,5 км від автодороги Київ — Суми. 780 ж. (1988). Вперше згадуються 1705. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1924 організовано комуну ім. Г. І. Петровського. У селі — центр. садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (спеціалізація — зернові культури, цукровий буряк), лісопилка, олійниця, млин, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка (11 тис. од. зб.). Уродженцем К. є відомий укр. кобзар О.М. Вересай (1803—90; див. *Вересаю О. М. пам'ятники*). На могилах жителів села, які загинули в боротьбі за встановлення Рад. влади, і рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення К. від гітлерівців, споруджені надгробки. 1971 встановлена меморіальна дошка з іменами односельців, які загинули (211 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села є кургани 2—1 тис. до н. е.

КАМІ́НСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 32 га.

КА́МКА—село Корюківського району, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 30 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 448 ж. (1988). Засн. в серед. 17 ст. У 1859 в К. відбувся антифеод. виступ селян. У 1910 збудовано дерев'яну церкву (знесена 1936), 1914 — парафіяльну школу. У 1866 в селі — 86 дворів, 599 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Ударник» (спеціалізація — вирощування зернових і тех. культур, м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Село радіофіковано 1940, електрифіковано 1965. У 1976 закладено сільс. парк. У 1965 встановлено обеліски на честь воїнів-односельців, які полягли (109 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. На тер. К. є курганний могильник (11 ст.).

КАМОРЕ́ТСЬКИЙ — держ. зоолог. заказник респ. значення (з 1974). Міститься за 7 км на Пд. Сх. від с. Блистової Менського р-ну. Перебуває у віданні Черніг. лісгоспзагу. Лісове урочище площею 515 га. Багатий видовий склад дерев, чагарників і трав'яних рослин. У заповіднику — лосі, козулі, бобри, дикі свині; лісова, болотна і водоплавна птиця. У кількох мальовничих озерах і затоках Десни — різні види риб.

КА́МСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Рибинська Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. Площа 462 га.

КАМ'ЯНЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 36 га.

КАМ'ЯНИ́ЦІ — пам'ятки мурованої цивільної архітектури 1-ї пол. 18 ст. Див. *Дараганів кам'яниця* в смт Козельці, *Константиновичів кам'яниця* в Чернігові, *Лизогубів кам'яниця* в смт Седневі, *Полкова скарбниця* в м. Прилуках, *Полуботка кам'яниця* в смт Любечі.

КА́М'ЯНСЬКА СЛОБОДА́ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Камінь. Розташована на правому березі р. Десни, за 35 км від райцентру і за 21 км від залізнич. ст. Вітемля. 629 ж. (1988). Засн. 1672. У 1821 збудовано муровану церкву Різдва Христова. У 1866 — 147 дворів, 1039 ж.; 1897 — 233 двори, 1540 ж., земська школа. У 1861 — центр повстання 9 тис. селян Новгород-Сіверського повіту, які були незадоволені умовами реформи, що проводилася після скасування кріпосного права. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. С.— центр. садиба колгоспу «Ленінський шлях» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (14 тис. од. зб.). У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли при визволенні села 1943 від гітлерівських окупантів; у 1965 — пам'ятник на честь воїнів-односельців, загиблих (207 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Камінь виявлені поселення епохи неоліту (5—4 тис. до н. е.), ранньослов'ян. та давньорус. часу (3—5 ст., 11—13 ст.). Поблизу К. С.— городище 6—3 ст. до н. е.

КА́М'ЯНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ. Належить до дніпро-донецької неоліт. культури (4 тис. до н. е.). Знаходиться на пд. околиці с. Кам'янки Ріпкинського р-ну. Від-

крите 1966. Розкопки проводилися 1967 під керівництвом археолога Д. Я. Телегіна. Культурний шар потужністю 0,2 м знаходиться на глибині 0,5 м. Досліджено рештки вогнища й зібрано бл. тисячі різних знахідок, здебільшого керамічних (гостродонні широко відкриті горщики, прикрашені неглибокими ямками дрібнозубчастого гребінця, насічками). Серед крем'яних виробів є наконечники стріл, клиновидні сокири, нуклеуси, скребки, кинджал, а також уламок зернотерки з пісковика.

КА́М'ЯНСЬКИЙ УСПЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Заснов. 1681 старцем Іоною Болховським — духовником сина гетьмана І. Самойловича на правому кам'янистому березі р. Снову (звідки назва). Чоловічий, первісно невеликий. Після того, як 1687 одержав універсал і кошти від гетьмана І. Мазепи, було збудовано дерев'яні Успенську церкву, трапезну з церквою Іоанна Предтечі, келії. Пізніше — надбрамну Всіхсвятську церкву і дерев'яну огорожу неправильної прямокутної форми. Перебудований за ігумена І. Миткевича (1754—82), коли було споруджено 1754—58 нову муровану трапезну, 1776 — 80 — Успенський собор, келії, розпочато муровану огорожу та дзвіницю (1782 розібрана і споруджена заново в серед. 19 ст.). 1786 в К. У. м. перевели 100 черниць закритого Печеницького Успенського монастиря, далі діяв як жіночий. До нашого часу збереглися хрещатий в плані, однобанний Успенський собор, виконаний у формах укр. барокко, дзвіниця, залишки муру. Розташований на тер. Климівського р-ну сучас. Брянської обл.

КАНА́ТНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО. 1816 на Чернігівщині діяло три підприємства по виробництву канатів, де працювало 70 вільнонайманих робітників. Належали вони купцям. Канатне підприємство купця С. Шведова у м. Стародубі мало чотири верстати, 30 робітників, які щорічно виробляли 4200 пудів канатів. Заклад купця С. Білецького теж знаходився в Стародубі, мав два верстати, 21 робітника, які щорічно виробляли 1000 пудів канатів. Заклад купців І. Шведова, Г. Абросимова та О. Козина знаходився в м. Новозибкові, мав чотири верстати, 19 робітників. Річне виробництво — 2700 пудів канатів. Напередодні селянської реформи 1861 К. в. залишалося на тому ж рівні. У 1865 на Чернігівщині діяло чотири, а в 1895 — 58 підприємств по виробництву канатів, на яких було зайнято 139 робітників. На поч. 20 ст. К. в. занепадає.

КА́НІВЩИНА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кроти і Сухоставець. Розташована за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 657 ж. (1988). Вперше згадується 1784. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «XX партз'їзд» (спеціалізація — зернові і технічні культури, тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Уродженцями села є Герой Рад. Союзу Г. Ф. Степанюк (1919—45) і укр. рад. поет Б. П. Степанюк. У 1957 встановлені надгробки на двох братських могилах рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 і визволення 1943 села від гітлерівців, та пам'ятний знак на честь полеглих (153 чол.) воїнів-односельців. Поблизу К. є курган епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.).

КАНЦЕЛЯ́РІЇ. 1) Гарнізонні К. Ств. 1711. Відали гарнізонами, що несли внутрішню службу в містах. Ліквідовані 1783. 2) Генеральна військова К.—центр. установа гетьманської адміністрації на Україні 17—18 ст., через яку гетьман здійснював військ. і цивільну владу. Діяла з часу нар.-

визвольної війни укр. народу 1648—54. У Г. в. к. засідала генеральна старшина. Керував канцелярією генеральний писар, якому були підпорядковані військ. канцеляристи. Г. в. к., як і резиденція гетьмана, перебувала в різні часи в Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. Відповідно до указу Петра I від 28.XI 1720 Г. в. к. була позбавлена фінанс. і судових прав. 1723 Г. в. к. ліквідована, 1734 — відновлена. Остаточно ліквідована 21.XI 1764. 3) К. Малоросійського генерал-губернатора. Ств. 1765 після вступу фельдмаршала П. О. Румянцева на посаду ген.-губернатора *Лівобережної України* і президента *Другої Малоросійської колегії*. Здійснювала керівництво *Малоросійською колегією*, полковими і сотенними канцеляріями, повітовими земськими, підкоморськими і гродськими судами, а з 1782, після відкриття намісництв — намісницькими і повітовими адм. і судовими установами. Ліквідована 1796. 4) К. Черніг. цивільного губернатора. Створено 1802 як виконавчий орган при Черніг. губернаторі у зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії* і створенням замість неї двох — *Чернігівської губернії* і *Полтавської губернії*. Очолював губернатор. Ліквідована Лютневою бурж.-демократ. революцією 1917. 5) Київська губернська К. Створена 18.XII 1708 як вищий адм. і військ. орган царської влади на тер. *Київської губернії*. У компетенцію К. г. к. входила і охорона кордонів, організація прикордонних застав, збирання мита, буд-во Укр. укріпленої лінії, ремонт мостів і доріг, видача паспортів на виїзд і в'їзд з-за кордону, розв'язання прикордонних конфліктів, пересилання дипломатичної пошти, встановлення протиепідемічних карантинів на кордоні, управління розкольницькими слободами на тер. *Чернігівського полку* і *Стародубського полку*. Ліквідована 7.XI 1775, продовжувала свою діяльність до утв. Київського намісництва у 1782 під назвою «Колишня Київська губернська канцелярія». 6) Полкові К.— центр. установи полкової адміністрації 2-ї пол. 17—18 ст., в компетенцію яких входили адм., військ. і судові справи. Очолювалися полковником і полковим писарем, якому підпорядковувалися 10—12 і більше канцеляристів. П. к. підкорялися Генеральній військовій канцелярії, а з 1764 — Другій Малоросійській колегії. Ліквідовані 1782 відповідно до указу Сенату від 16.IX 1781 у зв'язку із створенням намісницьких правлінь. 7) Сотенні К.— установи сотенної адміністрації в 2-й пол. 17—18 ст., в компетенцію яких входили адм., військ. і судові справи сотень. Називалися також правліннями. Керували ними сотники, підкорялися полковим канцеляріям. 1763 з компетенції С. к. були вилучені судові функції. Ліквідовані 1782 відповідно до указу Сенату від 16.IX 1781. Документ. матеріали К. Черніг. цивільного губернатора за 1801—1917 зберігаються в Архіві Черніг. обл., інші — в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

КАПЕ́ЛА ГЕ́ТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇНИ. Інструментальна і хорова К., що постійно утримувалася у гетьманських резиденціях — Батурині й Глухові. Музика супроводила різні офіційні церемонії, зокрема під час виборів гетьмана. Відомо, що Б. Хмельницький ще в 1652 видав універсал, який сприяв розвитку інструментальної музики на Лівобережжі. Є дані про існування інструментальної капели при дворах гетьманів І. Брюховецького, І. Самойловича, Д. Апостола. У 1689 разом з гетьманом І. Мазепою до Москви прибули 10 сурма-

чів і 5 музик. Особливо високим став авторитет капели за К. Розумовського, коли її очолив укр. композитор і диригент А. А. Рачинський (див. *Барановича Лазаря хорова капела*). Тоді в капелі було 14 музикантів і 18 співаків (див. також *Розумовського Кирила театр*).

КАПРА́НОВА В. Л. МОГИ́ЛА у Чернігові. Знаходиться у сквері, що примикає до пл. ім. Куйбишева. Капранов Василь Логвинович (1904 — 50) — член Черніг. підпільного обкому КП України, заст. командира обл. партизан. загону по госп. частині. До Великої Вітчизняної війни 1941 —45 — заст. голови облвиконкому. Під час війни займався матеріально-тех. забезпеченням партизанів і підпільників, організацією баз у Щорському, Корюківському, Холминському, Сосницькому, Коропському і Понорницькому р-нах. Після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників працював заст. голови облвиконкому. Помер у Чернігові. На могилі встановлено ступінчастий гранітний обеліск (вис.— 3 м), увінчаний зіркою. До обеліска прикріплено мармурову дошку з бронзовим барельєфом і мемор. написом. Скульптор — І. Р. Іноземцев.

КАРБУНО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото Розташоване у Щорському р-ні. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 11 га.

КАРИ́ЛЬСЬКЕ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 9 км від райцентру та за 18 км від залізнич. ст. Алтинівка. 1143 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 272 двори, 1325 ж., дерев. Преображенська церква (1796); 1897 — 365 дворів, 1788 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К.— центр. садиба колгоспу «Червоний маяк» (спеціалізація — птахівництво, вирощування льону, картоплі, зернових), птахофабрика, відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1961 споруджено пам'ятні знаки на честь рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівських окупантів, та 1975 — односельцям, що полягли (258 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

КАРМАЛЮКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Чорториївська; Новозаводський р-н, на схилі Чорториївського яру, звідси й перше найменування) — від вул. Боженка до вул. Леніна. Названа 1960 на честь Кармалюка Устима Якимовича (1787—1835) — укр. нар. героя, керівника боротьби селян Поділля проти кріпацтва в 1-й пол. 19 ст. У 1830 Кармалюк був ув'язнений у *Ніжинському острозі*. Історією боротьби нар. героя цікавився М. Коцюбинський, що збирався написати оповідання про нього, але передчасна смерть перешкодила здійснити цей задум. К. в. прокладена 1956, забудована індивід. житл. будинками.

КАРПИ́ЛІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Терюхи (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

КАРПИ́ЛІВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Виповзів, Лутава. Розташована на р. Десні, за 26 км від райцентру. 1613 ж. (1988). Відома з 1746. У 1866 — 139 дворів, 936 ж., дерев. Покровська церква (1834); 1897 — 313 дворів, 1982 ж. У 1905 відбувся сел. виступ. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації діяла підпільна група (1943 влилася до партизан. загону ім. М. О. Щорса), загін самооборони (1943). У К.— центр. садиба колгоспу «Родина» (спеціалізація — картопля, льон, м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., при якій кімната-музей історії села, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури,

бібліотека (9 тис. од. зб.). Уродженцями К. є Герої Соц. Праці Л. І. Крикун, Г. С. Локоть, М. Т. Якименко. На братських могилах жертв фашизму та рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943, а також на честь воїнів-односельців, полеглих (230 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджені пам'ятні знаки. У К. поховані Герої Радянського Союзу (посмертно) Г. П. Кривохижин (1903—43, уродженець м. Чапаєвська Куйбишев. обл.) та М. К. Пугач (1916—43, уродженець с. Петровичів Хорольського р-ну Приморського краю). Поблизу К. виявлено 2 поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—7 ст.), городище і поселення часів Київ. Русі (12—13 ст.).

КАРПИ́ЛІВКА — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Лебединці. Розташована за 12 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Юсківці. 742 ж. (1988). Вперше згадується 1710. Під час проведення реформи 1861 тут відбувся виступ селян. У 1866 — 78 дворів, 540 ж., цукровий з-д. У 1910 відкрито *Карпилівське вище початкове училище*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В К.— центр. садиба колгоспу «Дружба» (спеціалізація — зернові, мол. тваринництво, вівчарство), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, Будинок культури на 225 місць, б-ка (23 тис. од. зб.). Уродженцями К. є укр. рад. отоларинголог, доктор мед. наук, засл. діяч науки УРСР С. І. Мостовий (1916—74), Герой Рад. Союзу Є. І. Усенко; ген.-майори П. В. Снісар (1915—46), Я. М. Ткач (1906—41), ген.-лейтенант Г. М. Щербак; нар. арт. УРСР М. С. Бабак. У 1967 встановлені надгробки на братських могилах червоноармійців, загиблих у боях з загонами Махно, у 1960 — рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення К. від гітлерівців. Біля села виявлено поселення та кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.).

КАРПИ́ЛІВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1910 в с. Карпилівці Прилуцького пов. Полтав. губ. (тепер Срібнянського р-ну) як міське. Перетворене на вище початкове — 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 146, в т. ч. хлопців — 126, дівчат — 20 (1915).

КА́РПІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра).

КАРПО́ВИЧІ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гаті, Красні Лози, Набережне і Парня. Розташовані на правому березі р. Снову, за 17 км від райцентру і залізнич. ст. Семенівка. 453 ж. (1988). Вперше згадуються 1665. У 1866 — 218 дворів, 1303 ж.; 1897 — 369 дворів, 2380 ж., дерев. Михайлівська церква (1879), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Г. М. Димитрова (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). У 1960 споруджені надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які загинули (245 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу К. виявлені поселення епохи неоліту (4 тис. до н. е.), епохи бронзи (2 тис. до н. е.), давньоруське поселення (9—12 ст.). У с. Гаті — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

КАРТА́НЬ. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

КАРХІ́ВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар.

депутатів, якій підпорядк. с. Леньків Круг. Розташована у межиріччі Дніпра і Десни, за 30 км від Чернігова і за 5 км від залізнич. ст. Малейки. 1276 ж. (1988). Вперше згадується в писемних джерелах під 1712. У 1866 — 170 дворів, 1042 ж., мурована Іоанна Богослова церква (1823); 1897 — 289 дворів, 1809 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Шлях Ілліча» (спеціалізація — виробництво м'яса птиці), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Під час тимчасової окупації гітлерівці живцем спалили 30 мешканців села. У К.— братська могила рад. воїнів, пам'ятний знак рад. воїнам, що загинули при обороні 1941 і визволенні села 1943 від німецько-фашист. загарбників. У 1974 встановлено пам'ятний знак воїнам-односельцям (256 чол.), полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поселення періоду Київ. Русі.

КАТАЛЕ́Я В. В. МОГИ́ЛА у с. Плоскому Носівського р-ну. Каталей Василь Васильович (1817—77) — учасник рос.-тур. війни (1877—78), уродженець с. Плоского. Командував 3-ю піхотною гвард. дивізією, яка відзначилась під час визволення болг. міст Софії і Плевни. Загинув у бою. Був похований в с. Плоскому поблизу церкви. На його могилі встановлено надгробок з чорного мармуру. У 60-х рр. прах В. В. Каталея і надгробок перенесено на сільське кладовище (вул. Пожежна).

КАТАШИ́НСЬКИЙ МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Семигорський) чоловічий. Засн. 1692 за 30 км від Стародуба між річками Каташинкою і Семигоркою за ініціативою чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (див. *Барановича Лазаря могила*) на кошти стародубського полковника М. Миклашевського. У 1723 на замовлення А. М. Миклашевського і Д. Скорупи зведено головний храм. Значні перебудови відбулися за часів ігумена Володимира. У 1764 споруджено трапезну з Воздвиженською церквою та дерев. Миколаївську церкву, 1781 розпочато будівництво мурованої огорожі з надбрамною дзвіницею. Закритий 1786. Збереглися залишки шестистовпного хрестовокупольного собору, багатоярусної дзвіниці. Розташований на тер. Новозибківського р-ну сучасної Брянської обл.

КАТЕРИ́НИНСЬКА ЦЕ́РКВА у Чернігові. Споруджена у стилі укр. барокко на місці давнього храму періоду *Київської Русі* на честь героїзму козаків *Чернігівського полку,* виявленого під час штурму турецької фортеці Азов під командуванням Я. Лизогуба у 1696. Струнка дев'ятидільна споруда, освячена 1715. Основу К. ц. становить центр. найвища частина, т. з. четверик, до якої прилягають восьмигранні в плані об'єми, що утворюють просторовий хрест. Центричність і баштоподібність пам'ятки підкреслюють значно нижчі квадратні в плані прибудови у міжрукав'ях. За час існування К. ц. не зазнала значних змін, за винятком прибудови у 19 ст. до зх. фасаду одноповерхового притвору, дерев. тамбура до пн. входу, а 1908 — мурованої дзвіниці, що були розібрані під час відновлення пам'ятки 1951. Другий етап реставраційних робіт проведено 1975 — 80. Тепер тут міститься *Народно-декоративного мистецтва Чернігівщини музей.* К. ц. включена до складу *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Іл.— табл. V, XV.

КАТЕРИ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Цати (бас. Дніпра).

КА́ФЕДРА ІСТО́РІЇ, КУЛЬТУ́РИ І МО́ВИ науково-дослідна при Ніжинському ін-ті нар. освіти.

Ств. 1922. Складалася з трьох секцій: історії укр. та рос. мов і письменства; укр. та рос. історії; античної культури. Відповідно до структури організовувалася і наук. робота. Так, секція історії вивчала питання соціології (керівник проф. П. В. Тихомиров), екон. історії України (керівник проф. Г. О. Максимович), археології Переяславської та пн. земель. Співробітники кафедри досліджували історію цехів Лівобережної України 17—18 ст.; проф. М. М. Бережков — історію України 17—19 ст.; проф. М. Н. Петровський (1894—1951), який наприкінці 20-х рр. очолював секцію укр. та рос. історії, розробляв історію визвольної боротьби укр. народу серед. 17 ст., укр. історіографію 17—18 ст., зокрема, питання про літописи Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки тощо. Секція історії античної культури досліджувала історію античного світу. Кафедра брала участь у науково-пед. та громадській роботі Ніжинського ІНО. Її співробітники організували лекторій з питань історії України, семінари вищого типу для підготовки кандидатів наук в аспірантурі. Для поширення наукових знань влаштовувалися публічні засідання кафедри з читанням та обговоренням наукових рефератів, доповідей (зокрема, про укр. історика та археолога В. Г. Ляскоронського, 1859—1928 та ін.). Праці співробітників кафедри друкувалися в «Бюллетене Нежинской научно-исследовательской кафедры» і в «Записках Ніжинського інституту народної освіти». Припинила діяльність 1933.

КАХЛЯ́РСТВО. Виробництво керамічних плиток, що на звороті мають вигляд відкритої коробки (румпи) для кріплення в кладці при облицюванні печей або стін у будівлях. В Київ. Русі кахлі почали виробляти в 10—11 ст. На Чернігівщині К. розвинулося в 15—16 ст. У 18 ст. вона стала найбільшим виробником кахлів на Україні. Звідси кахлі вивозили в ін. місцевості, а також у Росію. Великим центром К. став безпосередньо Чернігів. Крім того, у 2-й пол. 18 ст. на Чернігівщині діяли невеликі з-ди типу мануфактур у с. Тулиголові (тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.), Новгороді-Сіверському, Глухові і Батурині. Про це є згадки у записах сучасників за 1752 і 1761 (див. *Марковича Якова щоденник, Ханенка М. Д. щоденник*). Майстри Чернігова робили як рельєфні, так і мальовані кахлі. Зразком мальованих черніг. виробів є кахлі, якими обкладено груби в келіях *Єлецького Успенського монастиря.* Графічно чітко, як у нар. вибійці, на них намальовано кольоровими емалями квіти на білому або жовтуватому тлі. Оповідні сюжетні малюнки виконано на білому тлі синьою фарбою. Мальовані кахлі збереглися також на печах *Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря* та *Ладанського Покровського монастиря,* у будинках Ніжина, Глухова та Лохвиці. Малюнки на цих кахлях пройшли шлях від простих до складних — з одного букета або вазона посередині кахлі до зображення людей, тварин, птахів у рослинному оточенні.

Кахлі роботи майстрів з Ічні, кін. 19 ст.

Близькими до чернігівських є кахляні вироби городнянських майстрів. У 1785 в м. Городні працювали один гончар і два живописці, які оздоблювали розписними кахлями печі на зразок голландських. На городнянських кахлях знайшла відображення боротьба укр. народу з кочовиками та іноземними загарбниками. Траплялися портретні зображення, жанрові алегоричні сюжети та сюжети сатиричного змісту. Одним з авторів цих кахлів був городнянський майстер 2-ї пол. 18 ст. Сидір Перепілка.

У 2-й пол. 18—19 ст., внаслідок розширення торгівлі кахлями на ярмарках, К. набуло ще більшого поширення. Кахлі починають виробляти у багатьох нових осередках, у т. ч. в Прилуках та Ічні, Ніжині, Глухові тощо. Так, кахлі для панського житла виробляли з-ди в с. Шатрищах (тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.), Ніжині, Глухові (з-д Захарченка), Кролевці (з-д Савицької). Гончарі Ічні й Ніжина до кін. 19 ст. виробляли кахлі, призначені для селянського житла. Ічнянські печі періоду 1820—50-х рр.— неповторні витвори нар. декоративного мист-ва, які вражають силою художнього образу, сміливим узагальненням і довершеною простотою. На ічнянських кахлях віртуозно намальовані зображення вершників, під якими хвацько гарцюють коні, музикантів, що грають на трубах або скрипках, дівчини-прялі. Трапляються кахлі з зображенням карети, яка в руках митця перетворилася на декоративну пляму, або кахлі з майстерно намальованими птахами в пишному рослинному оточенні.

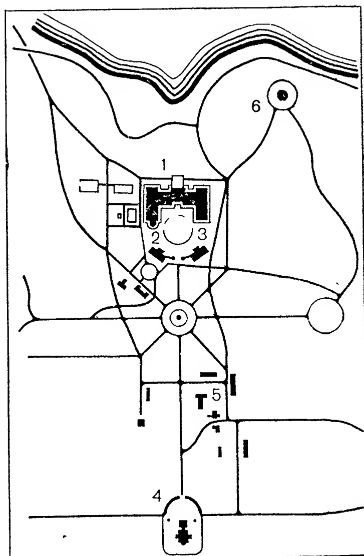
Особливо поширеним було на Чернігівщині виробництво теракотових плиток, якими зовні облицьовували будинки. Ці плитки захищали споруди від вогню, дощу й холоду. Плитки звичайно оздоблювали спрощеним рельєфним орнаментом, який утворював суцільну канву, що своїм жовто-рожевим кольором гарно виділялася на тлі зелені чи неба. Осередками цього виробництва були Козелець, Остер, Чернігів, Сосниця, Березна й Мена. Виробництво селянських кахлів у деяких осередках збереглося до поч. 20 ст.

КАЧА́НІВКА — с-ще Ічнянського р-ну, підпорядковане сільраді с. Власівки. У К. розташований історико-культурний заповідник «*Качанівка*» з *Качанівським парком*.

«КАЧА́НІВКА» — історико-культурний заповідник (з 1980). Перші відомості про «К.» належать до 1742, коли ніжинський грек Федір Болгарин продав засн. ним хутір придворному співаку Ф. І. Коченовському (звідси й назва). 1770 маєток придбав рос. полководець ген.-губернатор Малоросії П. О. Румянцев-Задунайський, який розпочав у «К.» будівництво садово-палацового комплексу. В кін. 70-х рр. 18 ст. арх. М. К. Мосцепанов спорудив на верхньому плато за проектом арх. К. І. Бланка палац у формах псевдоготики. Двоповерховий, прямокутний у плані центр. корпус по боках сполучався з пд. і пн. флігелями. Фасад прикрашали зубчасті фронтони, прямокутні й круглі башти. До палацу з боку гол. в'їзду вела широка алея — гол. вісь парадної частини ансамблю, який пережив п'ять будівельних періодів. 1808—24, коли «К.» перейшла у власність Г. Я. Почеки, починається другий етап перебудов, пов'язаний з розвитком рос. класицизму. Добудовуються флігелі, галереї, над центр. частиною — купол, фасади оздоблюються колонними портиками, відбувається закладення *Георгіївської церкви*. У 1824 маєток переходить до Тарновських. Відтоді почалася смуга внутр. перебудов. На четвертому етапі перебудови комплексу (1866—97) В. В. Тарновський

(молодший) замінив дерев'яні будівлі служб на муровані, біля пд. флігеля споруджено водонапірну башту. Після 1898 новий господар цукрозаводчик Харитоненко розпочав п'ятий етап перебудов. Під керівництвом арх. Шольца палац було обкладено цеглою, збільшено купол, поновлено внутр. приміщення. Зовн. декор набув рис неокласицизму. 1912 за проектом арх. А. Є. Білогруда зведено пташник (не зберігся). Останній володар садиби — М. С. Олива. Велику роль в опорядженні садиби мали її альтанки, паркова скульптура, меблі, огорожа, зимовий сад, а також численні предмети декор.-ужиткового мистецтва (бронза, кришталь), картинна галерея з портретами укр. полководців та громад. діячів різних епох.

«К.» у 19 ст. була одним із осередків худож. культури, місцем спілкування багатьох представників рос. та укр. мистецтва. У «К.» неодноразово (1835; 1837; 1848; 1850) бував М. В. Гоголь. У 1835 тут він вперше читав свою комедію «Одруження». У травні 1838 «К.» відвідав рос. композитор М. І. Глінка (див. *Глінки вулиця*). У маєтку Г. С. Тарновського композитор відпочивав кілька разів протягом літа, зустрічався з істориком та етнографом М. А. Маркевичем, близько зійшовся з художником В. І. Штернбергом (1818—45; тут написав картину «В Качанівці у Тарновського», графічні листи та невеликі картини зі сценами з життя «К.»), познайомився з укр. поетом В. М. Забілою, на слова якого написав романси «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейку», зустрівся з укр. співаком та композитором С. С. Гулаком-Артемовським. У виконанні невеликого кріпацького оркестру вперше прослухав увертюру і перші частини з майбутньої опери «Руслан і Людмила». Збереглася *Глінки М. І. альтанка.* До «К.» на запрошення Г. С. Тарновського у травні 1843 приїхав Т. Г. Шевченко і привіз йому свою картину «Катерина», яку той дав згоду купити. Поет прожив тоді в «К.» недовго. У власникові маєтку він побачив типового кріпосника (його риси частково відтворив в образі Арновського в повісті «Музыкант»). Шевченко заїжджав у «К.» й у серпні 1859. На згадку про це перебування поет записав в альбомі Тарновських два рядки з вірша «Не кидай матері! — казали», «І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла». Згадка про «К.» є і в Шевченкових листах. В. В.

Качанівка. План садиби. 1. Палац. 2,3. Служби. 4. Георгіївська церква. 5. Господарський двір. 6. Альтанка М. І. Глінки.

Тарновський (молодший) зібрав у «К.» велику колекцію речей і документів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Після смерті поета в «К.» на його честь насипано високий пагорб. На ньому 1893 поховано поетового приятеля художника Г. М. Честахівського (1820—93; див. *Честахівського Г. М. могила*).

У серпні — вересні 1854 в маєтку В. В. Тарновського жили О. В. Маркович і його дружина, укр. письменниця Марко Вовчок (див. *Вовчка Марка вулиця*).

З поч. 70-х рр. у «К.» бували художники Костянтин Єгорович Маковський (1839—1915, написав ряд портретів Тарновських), його брат Володимир Єгорович (1846—1920).

У 1880 влітку у «К.» перебував І. Ю. Рєпін (див. *Рєпіна вулиця*) зі своїм учнем В. О. Сєровим. Велика колекція укр. старожитностей, можливість замальовок нар. типів та сам володар садиби з характерною зовнішністю дали можливість І. Ю. Рєпіну зібрати підготовчий матеріал для майбутньої картини «Запорожці». Тут він розпочав «Вечорниці» та ін. полотна.

У «К.» побували також М. О. Максимович (1804—73) — укр. природознавець, історик, фольклорист і письменник, 1834—35 — перший ректор новоутвореного Київ. ун-ту, чл.-кор. петерб. АН (мав особисті і творчі зв'язки з О. С. Пушкіним, К. Ф. Рилєєвим, Т. Г. Шевченком, М. В. Гоголем, М. С. Щепкіним, А. Міцкевичем, Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, Є. П. Гребінкою, П. П. Гулаком-Артемовським), М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*), Л. М. Жемчужников, О. О. Агін (помер і похований 1875 в К.; див. *Агіна О. О. могила*), рос. художники І. М. Прянишников та В. М. Рєзанов (1829—?; першим виконав рисунок олівцем «Шевченко в труні»), укр. художник В. Д. Орловський, укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник, акад. АН УРСР Д. І. Яворницький та ін. визначні діячі рос. та укр. культури. Опис Качанівки кін. 19 ст. залишив В. П. Горленко (див. *Горленка В. П. могила*).

У маєтку працював кріпацький театр, який ставив п'єси не тільки рос. та зарубіж. авторів, а й укр. («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. П. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка). Акторам-музикантам театру давав уроки М. І. Глінка. Театр згадав у своїй повісті «Музикант» Т. Г. Шевченко. У «К.» працювали майстерні кріпосних вишивальниць, твори яких зберігаються у ДМНДМ у Києві. Тепер ансамбль садиби складають палац, флігелі, будівлі служб, альтанка Глінки, парк. До 1982 використовувалась під лікувальні заклади. З 1984 ведуться реставраційні роботи. Іл. — табл. XXVI.

КАЧА́НІВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення (з 1972). Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. З 1981 — складова частина держ. історико-культурного заповідника «*Качанівка*». Найдавніший й найбільший на Чернігівщині. Закладений і спланований 1777 арх. М. К. Мосцепановим та його помічником болгарином Швановим. Заг. площа парку 572 га, в т. ч. 100 га водоймищ, ставків (всього 12; найбільший — Майорський). Серед насаджень бл. 50 видів дерев і чагарників. Основу становлять дуб, граб, липа, клен, каштан, береза. Поділяється на дві частини — регулярну й ландшафтну. Численні мальовничі алеї прорізують парк у всіх напрямках. Заг. довж. великої паркової дороги бл. 60 км. Серед паркових композицій — палацові споруди та малі архітектурні форми.

На тер. К. п. розташовані *Агіна О. О. могила, Честахівського Г. М. могила, Гараму М. О. пам'ятник, Шевченку Т. Г. пам'ятник.*

КВА́ШИНЦІ — істор. район м. Прилук. Знаходиться в зх. частині міста між центром і передмістям Мединщиною. До нього частково входила тер. в межах су-

часних вулиць Карла Маркса, Драгоманова, Борців Революції, Пролетарської, Козачої, Алгазіна, Чапаєва, Бособрода, Леніна, Короткого, Карла Лібкнехта і Першого травня.
Частина краєзнавців твердить, що назва виникла в 17 ст., коли мешканці цієї території поставляли квас до палацу князів Вишневецьких, інші вважають, що назва походить від слова «квасити», оскільки населення К. займалося квасінням яблук, капусти тощо. Передмістя існувало в період Київ. Русі, що підтверджується знахідкою прясла поблизу Іванівської церкви. У 18 ст., коли ще існували міські укріплення, К. починалися від Київських воріт і простягалися вздовж Київської вулиці між р. Удаєм і полем до виїзду з міста. Забудовувалися К. відповідно до ген. плану 1802.

КЕЗІ́ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Духанки, Павлівка і Шумани. Розташовані за 25 км від райцентру і за 15 км від залізнич. ст. Малейки. 304 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 19 ст. У 1866 — 45 дворів, 304 ж., 1897 — 115 дворів, 705 ж., мурована Різдва Богородиці церква (1869), земська школа (відкрита в кін. 19 ст.; тепер вул. Північна № 2). Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1906—10 в земській школі навчався В. М. Примаков (див. *Примакова вулиця*) — один з організаторів Червоного козацтва України. З 1979 у цьому будинку — сільс. бібліотека. На фасаді 1967 встановлено *Примакову В. М. меморіальну дошку*. У селі — відділення колгоспу ім. В. М. Примакова (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У с. Павлівці — шкільна кімната-музей Червоного козацтва. Надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. На честь воїнів-односельців, які полягли (97 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1967 споруджено обеліск. Поблизу села виявлено давньоруські поселення (11—13 ст.) та багатошарове поселення (5 тис. до н. е.— 13 ст.).

КИБА́ЛЬЧИЧА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У смт Коропі (кол. Оболонська) — від пн. околиці до вул. Кірова. Названа 1953 на честь Кибальчича Миколи Івановича (1853—81) — революціонера-народовольця, винахідника першого в світі реактивного літального апарату. Н. в Коропі. Тепер у цьому будинку (Пролетарський пров. № 4) *Кибальчича М. І. музей*. Тут він жив 6 років, пізніше бував під час канікул. У 1860—64 М. І. Кибальчич подовгу жив у с. Мезині в свого діда Іваницького. Навчався в Новгород-Сіверських духовному уч-щі і гімназії, Черніг. духовній семінарії, Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1871) та Медико-хірургічній академії (з 1873). У 1875—78 був ув'язнений за революційну пропаганду (ув'язнення відбував у Києві в Лук'янівській тюрмі). Після звільнення в травні — червні 1879 входив до групи «Свобода або смерть», яка утворилася в орг-ції «Земля і воля». З серпня 1879 — керівник лабораторії вибухових речовин виконавчого к-ту «Народної волі». Брав участь у підготовці замахів на Олександра II. Заарештований 1881 і засуджений до смертної кари. У в'язниці розробив оригінальний проект реактивного літального апарату. Страчений у Петербурзі. На честь М. І. Кибальчича в Коропі відкрито *Кибальчичу М. І. пам'ятник, Кибальчичу М. І. меморіальну дош-*

ку, його іменем названі 8-річна школа, площа.

2) У Чернігові (кол. Водогінна; Деснянський р-н) — від вул. Лісної до вул. Першого травня. Названа 1960 на честь М. І. Кибальчича. Прокладена в 30-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

КИБА́ЛЬЧИЧА М. І. МУЗЕ́Й у смт Коропі. Відкрито 20.I 1960. Розміщено в будинку, де нар. і 6 років жив, а пізніше не раз бував під час канікул М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*). Будинок — одноповерховий, дерев'яний, з одним входом. Споруджено у серед. 19 ст. Складався з п'яти кімнат, кухні, передпокою і коридора. До Великої Жовтн. соціалістичної революції в будинку жили родичі М. І. Кибальчича; після революції використовувався приватними власниками. У 1959 Черніг. обласна Рада депутатів трудящих прийняла рішення про відкриття музею. Експозиція до кін. 1988 мала чотири розділи, кожному з яких відводилась окрема кімната.

У першій кімнаті були матеріали, що розповідали про дитячі та юнацькі роки М. І. Кибальчича, про навчання в Петербурзі та початок революц. діяльності. Експозиція другої кімнати висвітлювала його участь у народницькому русі. Тут же знаходилися речі часів М. І. Кибальчича. Експонати третьої кімнати розповідали про М. І. Кибальчича — вченого і винахідника першого в світі реактивного літального апарату, про суд над народовольцями. У четвертій кімнаті — експонати про освоєння космосу. Тут же містилися подарунки: значки, марки, конверти про історію освоєння космосу, космонавтику і піонерів авіації, льотчиків-космонавтів. Серед експонатів — подарунки Ю. О. Гагаріна. У К. м. зосереджені матеріали про батьківщину М. І. Кибальчича в наші дні, про вшанування пам'яті революціонера і винахідника.

Наприкінці 1988 здійснено реконструкцію будинку, внаслідок якої створено два експозиційні зали. У першому розміщено три розділи експозиції, у другому — четвертий. Музей розташований в Пролетарскому пров. № 4.

КИБА́ЛЬЧИЧУ М. І. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА у смт Коропі. Встановлена на фасаді буд. № 4 у пров. Пролетарському, де народився М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*). Дошка — мармур, відкрито 1959.

КИБА́ЛЬЧИЧУ М. І. ПА́М'ЯТНИК у смт Коропі. Розміщений у парку біля Будинку культури (вул. Садова). Споруджений на честь М. І. Кибальчича (див. *Кибальчича вулиця*). Пам'ятник — бетонна статуя (вис. 2,9 м), встановлена на неправильної форми постаменті (вис. 1,9 м), складеному з гранітних каменів і розміщеному на триступінчастому стилобаті. Скульптор Е. М. Кунцевич; відкрито 1965. Іл. — табл. XXIII.

КИ́ЇВСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Леніна до вул. Рокоссовського. Складається з двох відтинків, розділених річищем Стрижня. Пн.-сх. її відтинок за Стрижнем піднімається вгору на піщані пагорби урочища Берізки і закінчується біля урочища Ялівщина. Загальна довжина К. в.— бл. 2 км, ширина — 20—25 м. Прокладена у кін. 18 — на поч. 19 ст. за регулярними планами міста 1786 і 1805 (див. *Чернігова плани*), ймовірно, по одному з шляхів черніг. Посаду-Передгороддя, який виник за доби Київ. Русі. Це підтверджують археол. дослідження 1970—80, під час яких виявлено залишки жител та металообробних майстерень з пн. боку вулиці, на тер. кол. передмістя *Ковалівки.*

Відтинок К. в. від вул. Леніна до Стрижня (бл. 900 м) за післявоєнні роки значно перебудований:

на розі К. в. і вулиці Леніна споруджено торговий центр «Дружба», а навпроти — житлові будинки за типовими проектами, новобудови з'явилися на Ковалівці — з пд. боку вулиці. Водночас тут збереглися цікаві зразки дерев. будівництва 19—поч. 20 ст.— одноповерхові будинки з оригінальним різьбленням дверей та карнизів (№№ 12, 21, 27, 31, 41, 42, 44, 45, 66). Стіни буд. № 38 облицьовані спец. квадратними металевими «плитами» — листами. Будинок на розі вул. Горького з жилим «погребом» і магазином. На пн.-сх. відтинку вулиці збереглася пам'ятка промислової архітектури поч. 20 ст.— будівля кол. пивзаводу Орловського (№№ 56—58). На розі К. в. та вул. Урицького до 1985 стояв будинок, в якому містилося фортепіанне виробництво Якушевського. Тепер тут зведено новий типовий багатоповерховий будинок за проектом Київ. ін-ту «Діпроцивільпромбуд». Іл.— табл. XI.

КИЇВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні у 18 ст. Утворена 18.XII 1708. Губернським містом був Київ. На чолі К. г. стояв генерал-губернатор, який здійснював управління через губернську *канцелярію*. Проте адм. органи гетьманщини йому не підлягали. До К. г. входили міста: Переяслав, Ніжин і Чернігів, значні частини тер. сучас. Черніг., Орловської, Курської, Брянської обл. 1719 К. г. була поділена на 4 провінції: Бєлгородську, Сєвську, Орловську і Київську. 16.IX 1781, у зв'язку з утворенням *Київського намісництва*, К. г. ліквідована. Знову створена 1797, але в її склад були включені лише правобережні повіти кол. Київського намісництва.

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеод. д-ва з центром у Києві. Виникла на рубежі 8 і 9 ст. внаслідок об'єднання сх.-слов'ян. племен. Охоплювала територію від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя, в т. ч. й усю Чернігівщину. Політ. форма — ранньофеод. монархія (глава — великий князь київський). К. Р. відіграла визначну роль в історії сх. слов'ян. За час її існування відбулися процеси політ., екон. і культур. консолідації сх. слов'ян; вони склалися у давньорус. народність, яка згодом стала спільною етнічною основою трьох братніх слов'ян. народів — рос., укр. і білорус. Провідне місце в становленні давньорус. д-ви належало Полянському князівству.

На межі 8 і 9 ст. в Серед. Придніпров'ї склалося держ. утворення «Руська земля», що об'єднувало кілька союзів племен — *полян,* древлян і *сіверян*. За князювання Аскольда і Діра (з 860) К. Р. стала однією з провідних країн раннього середньовіччя. У 860 давньоруське військо здійснило перший похід на Константинополь, унаслідок якого було укладено вигідний для Русі договір з Візантією. К. Р. вела тривалу боротьбу проти степових кочовиків (печенігів, торків, *половців*). За князювання Святослава Ігоровича (945—972) було розгромлено Хозарський каганат, волзьку Булгарію. Розквіт К. Р., до складу якої входила *Чернігівська земля,* припадає на час князювання Володимира Святославича (980—1015) і Ярослава Мудрого (1019—54).

У К. Р. значного розвитку досягли землеробство, скотарство, ремесла, торгівля. Осередками ремесла й торгівлі були міста. К. Р. мала широкі зовн.-торговельні зв'язки з багатьма країнами Зх. Європи та Азії — Араб. Сходом, Хозарським каганатом, Булгарією, Візантією, Кавказом, сканд. країнами, Польщею, Чехією, Німеччиною, італійськими містами. Літописи називають найважливіші

шляхи, якими К. Р. здійснювала торгівлю з ін. країнами: Грецький (див. «*Шлях з варяг у греки*»), Соляний, який зв'язував Придніпров'я з Галицькою землею й далі з країнами Центр. та Зх. Європи, Залозний шлях, Києво-Белзький шлях. За Володимира Святославича 988—989 було запроваджено християнство. За Ярослава Мудрого розроблено найдавнішу частину збірника законів давньорус. феод. права — т. з. Правду Ярослава (див. «*Руська правда*»). Розвиток феодалізму в К. Р. відбувався в умовах гострої класової боротьби між феодально залежним населенням (холопи, рядовичі, закупи, смерди) та феодалами. У 1-й пол. 11 ст. з'являються ознаки роздроблення К. Р. Володимир Мономах (1113—25) намагався відновити єдність К. Р. Таку ж політику проводив і Мстислав Володимирович (1125—32). Проте в серед. 12 ст. К. Р. розпалася на ряд самостійних і напівсамостійних держ. утворень.

У К. Р. високого рівня досягла культура. Писемність на тер. К. Р. була відома ще в 6—8 ст. Розвиткові й поширенню писемності сприяла поява слов'ян. шрифту—кирилиці. Найдавніші пам'ятки писемності на Русі — Остромирове Євангеліє (1056—57) та Ізборники Святослава (1073 і 1076), літопис поч. 12 ст. «*Повість временних літ*», який відомий за списками (понад 200), найдавніші з них — Лаврентіївський літопис (1377) та *Іпатіївський літопис* (кін. 14 — поч. 15 ст.). Значного розвитку набула ораторсько-проповідницька і повчальна проза (Феодосій Печерський, Іларіон, Кирило Туровський, Володимир Мономах), житійна л-ра («Києво-Печерський патерик» та княжі житія), паломницька л-ра (Даниїл Паломник). Були поширені героїчні пісні про події й героїв з історії К. Р. Найвидатніший твір К. Р.— «*Слово о полку Ігоревім*». Відомою пам'ядкою давньоруської педагогіки є «*Повчання Володимира Мономаха своїм дітям*» (1096).

Розвивалися богослов'я, філософія, історія.

Відомості з природознавства й космології черпалися з популярних перекладних книг «Фізіолог», «Шестоднев» Іоанна, «Християнська топографія» Козьми Індикоплава та ін.; юридичні відомості подавалися в «Руській правді», «Статуті Володимира Мономаха» тощо. Найбільші центри освіти — Київ, Чернігів, Новгород та ін. Тут збирали, перекладали й переписували книги. Осередками, де створювалися сховища книг, рукописів та архівних джерел, стали монастирі. У Києві, Переяславі та деяких ін. містах було створено лікарні. На високому рівні для тих часів була хірургічна допомога, лікування ряду хвороб тощо.

Ще до 10 ст. в К. Р. з'явилися великі міста, які складалися з трьох частин: дитинця, окольного граду, або посаду, та кінців. Осн. конструкціями житла, оборонних та культових споруд були дерев'яні зруби (див. *Дерев'яна монументальна архітектура, Житло*). Важливу роль в ансамблі міст К. Р. відігравали оборонні споруди (див. *Оборонне будівництво*). В забудові міст панували ансамблі держ. центрів — князівські двори з палацами, великі хрестовокупольні п'ятинефні й тринефні собори з галереями — Десятинна церква (989—996) та Софійський собор (1-а пол. 11 ст.) у Києві, *Спаський собор* у Чернігові (бл. 1036). Водночас розвивалася світська архітектура. З 2-ї пол. 11 ст. склалися місцеві архіт. школи — київська: Михайлівський собор Видубицького монастиря (1070 — 88), собор Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (1108—13), Спаса на Берестові церква (1113—25; усі — в Києві); переяславська: Михайлівський собор у Переяславі

(1089), *Юр'єва* (Михайлівська) *божниця* в Острі (1098). У 12 ст. посилилися особливості місцевих шкіл архітектури та живопису: Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1108), *Успенський собор* і *Борисоглібський собор* у Чернігові (12 ст.) та ін. Для архітектури кін. 12 ст. характерні ступінчаста центрична композиція (*П'ятницька церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст. та ін.). У К. Р. високого рівня досягло монумент. мист-во — фрески і мозаїки (у храмах Києва, Чернігова, Новгорода, Полоцька). Велике місце в них відводилося зображенню людини, світським та побутовим мотивам. Розвивалися іконопис, скульптура, мініатюра, декор.-ужиткове мист-во. Широко відомі були ювелірні (див. *Золотарство*) та керамічні вироби (див. *Гончарство*).

У народному побуті поширилося мист-во скоморохів (спів, танці, гра на сопелях, гуслях тощо). Важлива роль належала урочисто-церемоніальній і військ. музиці (сурмачі, виконавці на бубнах — інструментах типу барабана або литаври). Після прийняття християнства з'явилася церк. музика — т. з. знаменний розспів та кондакарний спів (стиль візантійського співу).

Перед навалою монголо-татар Русь в екон. і культур. відношенні була розвинутою країною, але політично роз'єднаною, роздробленою на значну кількість великих і малих князівств. Найважливішими з них були Ростово-Суздальське, Смоленське й Муромо-Рязанське князівства, *Київське князівство, Чернігівське князівство, Сіверське князівство, Переяславське князівство*, Галицьке, Володимиро-Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське князівства і Новгородська феодальна республіка.

Див. також: Антонієві печери, Бібліотека князя Святослава, Блистовит, Брама єпископського двору, Брама князівського двору, Вщиж, Глебль, Городець, Дитинець, Єлецький Успенський монастир, Замкова гора, Звеничів, Листвен, Лиственська битва 1024, Любеч, Любецький з'їзд 1097, Моровійськ, Оргоща, Уненеж.

КИЇВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Утворене польс.-лит. феод. д-вою 1471 після ліквідації *Київського князівства*. За умовами *Люблінської унії 1569* відійшло до шляхет. Польщі. У 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. до К. в. входили Київ., Житомир. та Овруцький повіти, Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства і частина Лівобережної України, у т. ч. Ніжин, Остер і Батурин. Тер. К. в. була ареною визвольної боротьби укр. селянства й козацтва проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів (повстання під керівництвом К. Косинського 1591—93, С. Наливайка, Г. Лободи 1594—96, Т. Федоровича 1630, І. Сулими 1635, П. Павлюка, К. Скидана 1637, Д. Гуні, Я. Острянина 1638). Згідно зі *Зборівським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруцький, Житомирський і Київський повіти були підпорядковані гетьманському управлінню. За *Андрусівським перемир'ям 1667* у складі К. в. лишилися тільки правобережні повіти і староства (без м. Києва). Адм. центром став Житомир. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) тер. К. в. ввійшла до Волинського намісництва і *Київського намісництва*.

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство. Виникло у серед. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Київ. Русі. До складу К. к. входили Київщи-

на, Сх. Волинь, Переяславщина. Центром був Київ. Переяслав, Канів, Черкаси, Остер, Овруч, Житомир, Чорнобиль, Мозир та ін. міста були центрами окремих феод. володінь, що перебували у васальній залежності від київ. князя. У 1240 К. к. захопили монголо-татарські орди. Бл. 1362 К. к. загарбала феод. Литва. У 1394 польс.-лит. уряд ліквідував К. к. У 1440 під тиском місц. феод. знаті К. к. відновлено, але 1470 знову ліквідовано і 1471 перетворено на *Київське воєводство*.

КИЇВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні у 80—90-х рр. 18 ст. Утворене 16.IX 1781, фактично існувало з 9.I 1782. Очолював намісник, який мав повноваження від царя. До К. н. увійшла територія кол. Київського, Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. Адм. центром був Київ. К. н. поділялося на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Градизький, Золотоніський і Голтвянський. За ревізією 1782 у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3857 сіл, хуторів, слобід з населенням 389 610 осіб чоловічої статі (крім дворян), у т. ч. в Козелецькому та Остерському повітах 2 міста, 9 містечок, 213 сіл, хуторів і слобід. 12.XII 1796 К. н. ліквідоване. Його територія відійшла в основному до *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.

Київський міст у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток Київ. Русі. К. л.— складова частина *Іпатіївського літопису*, є продовженням *«Повісті временних літ»*. Охоплює події з 1118 до 1199. Зведений у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові (князя новгород-сіверського і чернігівського Ігоря Святославича), Переяславі та ін. До К. л. включені монастирські, особисті й родові князівські літописи, оповіді про нар. повстання тощо.

КИЇВСЬКИЙ МІСТ через р. Десну біля Чернігова. Зведений 1859 в зв'язку з будівництвом шосейної дороги Одеса — Київ — Чернігів — Петербург. До цього на лівий берег Десни переправлялися поромом, який знаходився на віддалі однієї версти від міста вверх по течії ріки. Під час великих повеней частину шосе заливала вода і рух транспорту тимчасово припинявся. 1877 частина мосту була навіть знесена водою. Реконстр. у кін. 19 — на поч. 20 ст. У 1893 на лівому березі біля мосту було збудовано станцію вузькоколійної залізниці Чернігів — Крути. У січні 1919 в районі мосту відбувся бій між петлюрівцями і *Богунським полком*. В пам'ять про цю подію в 1949 встановлено *Богунського полку бійцям обеліск*. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 міст уже не міг задовольнити потреби автотранспорту, тому 1956 введено в дію новий міст дещо нижче по течії від попереднього, а старий розібрано. Згодом і його пропускна спроможність виявилася недостатньою. В 1986 здано в експлуатацію *Новий міст* через Десну в районі с. Шестовиці, який прийняв на себе транзитний автотранспорт.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Україні в 17—18 ст. Його центром був Київ, а з поч. 18 ст.— Козелець. Спочатку К. п. поділявся на 17 сотень. 1654 на лівому березі Дніпра до нього були включені Нова Казар, Бобровиця, Козелець, Заворичі, Остер, Рожівка. За ревізією 1764 в 11 сотнях К. п., розташованих на Лівобережжі (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижчанській, Козелецькій, Мринській, Моровській, Олишівській, Остерській і Носівській), налічувалося 3 міста, 14 містечок і 448 сіл. Після *Андрусівського перемир'я 1667* територія К. п. на правому березі Дніпра відійшла до шляхет. Польщі. 1669 до К. п. приєднано частину тер. *Переяславського полку* і *Ніжинського полку*. В зв'язку з ліквідацією царським урядом залишків автономії *Лівобережної України* й утворенням намісництв К. п. як адм.-тер. одиниця 1781 ліквідований.

КИЇНКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Жавинка та Гущин. Розташоване за 7 км від районного центру, має 2693 ж. (1988). Час засн. села невідомий, але наявний археол. матеріал свідчить, що воно бере свій початок у період Київ. Русі. З 1661 до 1786 належало спочатку чернігівському Іллінському, а потім *Троїцько-Іллінському монастирю*. У 1744 в К. збудовано Миколаївську церкву. У 1866 — 146 дворів, 1006 ж., сільська розправа; 1897 — 295 дворів, 1719 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. організовано одну з перших на Чернігівщині комун, в роки колективізації — три колгоспи. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі села діяв партизан. загін ім. М. О. Щорса. У К.— центр. садиба радгоспу ім. М. В. Фрунзе (спеціалізація — зернові, овочі, картопля, м'ясомолочне тваринництво), АТС, відділення зв'язку, 8-річна школа, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу В. В. Петрушевич, с. Жавинки — Герой Рад. Союзу льотчик П. Л. Коломієць. У 80-х рр. смуга Чернігова наблизилася до самої Киїнки, особливо після заснування с-ща Зарічного, яке відноситься до Чернігова. У 1960 і 1965 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах рад. воїнів, полеглих у бою за визволення села 1943 від нім.-фашист. загарбників, і воїнам-односельцям, які загинули (152 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля К., Жавинки і Гущина виявлено поселення епохи неоліту, бронзи (5—2 тис. до н. е.), скіфського часу (1 тис. до н. е.), курган. могильник та городище часів Київ. Русі (10—13 ст.).

КИЛИМА́РСТВО. Вид нар.-художніх промислів на тер. України, зокрема на Чернігівщині. Виробами К. слов'яни користувалися в побуті (завішували стіни, покривали столи, скрині, підлогу), а також сплачували данину. Літописні відомості свідчать про піднесення давнього К. в 2-й пол. 10—12 ст.

На ранній стадії килими виготовляли в домашніх умовах. У 16—17 й особливо 18 ст. їх почали ткати в багатьох поміщицьких майстернях, заснованих на кріпацькій праці, а також у килимарських цехах і ф-ках Поділля й Волині. У цей же час розвивається К. на Київщині, Полтавщині й Чернігівщині. У «Чернігівського намісництва топографічному описі» О. Ф. Шафонський зазначає, що в багатьох тодішніх поміщицьких маєтках були килимові майстерні (див. *Топографічні описи намісництв*). Зокрема, в 2-й пол. 18 ст. діяли килимові ф-ки в Батурині

і в с. Черняхівці (тепер Ніжинського р-ну). Збереглося багато згадок про виготовлення у 18 ст. килимів для козацької старшини. Так, у с. Михайлівці (тепер Новгород-Сіверського р-ну), що належало черніг. полковникові П. Полуботку, виготовляли килими, якими були прикрашені кімнати його будинку в Чернігові.

Дальшого розвитку набуло К. у 1-й пол. 19 ст. Килими виготовляли не лише для власного вжитку, але й на продаж. У 2-й пол. 19 ст. К. занепадає. На поч. 20 ст. воно найкраще збереглося в Зіньківському, Миргородському, Прилуцькому і Роменському повітах Полтавської губ.

Виготовляли килими на верстатах двох видів: вертикальних і горизонтальних. Рисунок килиму виконувався за зразком, а частіше по пам'яті. Нар. майстер вільно варіював традиц. мотиви і, навіть, працюючи за зразком, рідко дотримувався оригіналу, створюючи щоразу своєрідний килим. Оздоблювали килими геометричним і рослинним орнаментом. На Лівобережній Україні, на Чернігівщині, зокрема, переважав рослинний орнамент — зображення квітів, розміщених на полі окремими галузками або зібраних у букети. Завдяки використанню тільки природних барвників кольорове розв'язання килимів з рослинним орнаментом відзначається особливою м'якістю, гармонійністю, злагодженістю кольорових тонів і відтінків.

У 20—30-х рр. 20 ст. засн. килимарські артілі. У 60-х рр. вони перетворені на килимарські ф-ки й художньо-промислові об'єднання. Провідним підприємством на Чернігівщині по виготовленню килимів з рослинним орнаментом є *Дігтярівська фабрика художніх виробів* ім. 8-го Березня. Аналогічного типу килими виготовляються у філіалах Дігтярівської ф-ки — давніх центрах килимарства — селах Іванківцях і Подолі Срібнянського р-ну.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна політ. антикріпосницька організація, що утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до кінця березня 1847. Засн. т-ва були М. І. Гулак (узимку 1847 по дорозі в Петербург відвідав Борзну), М. І. Костомаров (див. *Киселя садиба*), В. М. Білозерський (див. *Білозерського В. М. могила*), до яких приєдналися О. В. Маркович (див. *Марковича вулиця*), О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, П. О. Куліш (див. *Куліша П. О. могила*) та ін. У квітні 1846 до т-ва вступив Т. Г. Шевченко (див. *Шевченка вулиця, Шевченку Т. Г. меморіальні дошки*). Політ. програму К.-М. т. було викладено в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і Записці, складеній В. М. Білозерським.

Програмні положення т-ва містили також записки про освіту народу (В. М. Білозерського), про емансипацію жінок (М. І. Савича), про об'єднання слов'ян. народів (М. І. Костомарова), а також літ. твори Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, листування членів т-ва. Гол. своїм завданням т-во вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і широкої політ. автономії. Проте серед членів т-ва не було єдності щодо шляхів проведення в життя цих настанов. Прихильники й послідовники Т. Г. Шевченка — М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький — схилялися до революц. методів боротьби. Ліберальна частина т-ва виступала за мирний, реформістський шлях скасування кріпосного права, мир-

ну пропаганду ідей т-ва. У березні 1847 К.-М. т. було розгромлене.

КИРІЇВКА — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Убеді, за 11 км від районного центру і за 30 км від залізнич. ст. Мена. 730 ж. (1988). К. заснована в 1-й пол. 17 ст. Тоді ж було збудовано дерев. Спасо-Преображенську церкву (1904 збудовано нову). 1866 — 146 дворів, 670 ж.; 1897 — 159 дворів, 1057 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К.— відділення місцевого колгоспу (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). У 1960 встановлено меморіальні дошки на честь воїнів-односельців, загиблих (101 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1958 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих під час визволення К. 1943 від нім.-фашист. загарбників. Поблизу К. виявлено поселення епохи неоліту і бронзи (6—4 і 2 тис. до н. е.), 2 поселення і могильник 1-х ст. н. е., поселення і курган періоду Київ. Русі (11—12 ст.).

КИРПОНО́СА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Олександрівська, Всеволодська, вул. 25-го Жовтня; Новозаводський р-н) — від вул. Бєлінського до вул. Примакова. Названа 1978 на честь Кирпоноса Михайла Петровича (1892—1941) — рад. військ. діяча, ген.-полковника, Героя Рад. Союзу (1940). Н. в с. Вертіївці (тепер Ніжинського р-ну) в сел. сім'ї. У роки громадян. війни брав участь у партизан. русі на Чернігівщині проти нім.-австр. окупантів, учасник *Ніжинського повстання 1918*. У вересні 1918 М. П. Кирпонос з групою партизанів вийшов у *«нейтральну зону»*, де влився до складу Першої Української радянської дивізії. У 1919 був пом. нач. школи червоних командирів у Ніжині. Учасник рад.-фін. війни 1939—40. З лютого 1941 — командуючий військами Київ. особливого військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий військами Пд.-Зх. фронту. Загинув у бою 20.IX під час Київ. оборонної операції 1941. Похований у Києві. У с. Вертіївці — *Кирпоноса М. П. музей*; у Чернігові споруджено *Кирпоноса М. П. погруддя*. Сучасна вулиця складається з кол. вул. Олександрівської, прокладеної за планом 1805, та вул. Всеволодської. Між ними знаходилася Красна площа, перейменована в 2-й пол. 19 ст. на Театральну. Її зх. частина згодом увійшла до складу вул. Всеволодської. У 1919 вул. Олександрівську перейменовано на вул. 25-го Жовтня, згодом цю назву поширено і на вул. Всеволодську.

У 1806 тут було побудовано одноповерховий будинок з ротондою для магістрату, у 1886 — надбудовано другий поверх. У 30-х рр. 20 ст. цей будинок ще раз був перебудований, при цьому ротонду розібрали і надбудували третій поверх. Тепер в ньому розміщається обласна контора Державного банку. В підвалі будинку № 6 під час першої бурж.-демократичної революції 1905—07 в Росії була обладнана підпільна друкарня міської соціал-демократичної організації. В будинку № 30 у 1856—61 жив разом з своїми батьками рос. письменник Г. І. Успенський (див. *Успенського Гліба вулиця*). В будинку № 20б, де тепер знаходиться міська санепідстанція, на поч. 1918 містився штаб *Замоскворецького червоногвардійського загону*. Ряд будинків на К. в. зруйновано під час Великої Вітчизн. війни, у т. ч. споруди кол. Олександрівського училища, за-

сінованого в 1888. У 20—30-х рр. 20 ст. у цьому приміщенні розміщався індустріальний технікум, потім — школа механізації с. г. На місці зруйнованих будівель зведено житлові будинки, а також двоповерхове приміщення міських бібліотек ім. М. М. Коцюбинського № 2 та ім. О. П. Довженка.

КИРПОНО́СА М. П. МУЗЕ́Й у Вертіївці. Ств. на базі краєзнавчої музейної кімнати, що існувала при середній школі № 2 з 1960. У 1976 для музею збудовано спеціальне приміщення. Експозиція музею (відкритий 23.II 1977) розміщена в 5 залах. Відкривається вона експонатами, що висвітлюють історію смт Вертіївки — батьківщини рад. військ. діяча М. П. Кирпоноса (див. *Кирпоноса вулиця*); життя і побут селян у дорад. час. Ряд документів розповідає про дитячі та юнацькі роки М. П. Кирпоноса, які минули у Вертіївці (див. *Вертіївської школи будинок*). В окремому розділі зібрані експонати про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, встановлення Рад. влади у селі, про участь Кирпоноса в громадянській війні, зокрема про участь у партизан. боротьбі проти нім.-австр. окупантів. У другому залі розкрита тема «Становлення М. П. Кирпоноса як воєначальника». В експозиції багато меморіальних речей — свідків мужності і героїзму бійців Пд.-Зх. фронту, очолюваного М. П. Кирпоносом. Привертають увагу й особисті речі, документи, нагороди вертіївців — учасників Великої Вітчизн. війни. «Батьківщина Героя Рад. Союзу М. П. Кирпоноса сьогодні» — тема четвертого залу. Експонати п'ятого розділу розповідають про вшанування та увічнення пам'яті рад. воєначальника. Біля музею 1960 йому встановлено пам'ятник. З часу відкриття музей відвідало понад 190 тис. чол. У музеї проводяться зустрічі з ветеранами війни і праці. Працівники музею читають лекції, організовують пересувні виставки. Традиційним стало свято вулиці Кирпоноса у Вертіївці.

Погруддя М. П. Кирпоноса у Чернігові.

КИРПОНО́СА М. П. ПОГРУ́ДДЯ в Чернігові. Встановлено на *Алеї Героїв* на честь рад. військ. діяча М. П. Кирпоноса (див. *Кирпоноса вулиця*). Бронзове погруддя (вис. 1,67 м) встановлене на постаменті (3,2 × 0,4 × 0,8 м) з чорного полірованого граніту, що спирається на невелику гранітну плиту. Скульптор О. П. Скобликов; архітектори О. І. Зайцев і В. М. Устинов; споруджено 1981.

КИСЕЛІ́ВКА-2. Поселення 4—5, 7—8 ст. Розміщене за 1,5 км на Сх. від с. Киселівки Чернігівського р-ну на пониженому мисі лівого берега р. Замглай (права прит. Десни) проти поселення Киселівка-1. Довжина поселення бл. 200 м вздовж краю тераси. Відкрите 1974, досліджувалося 1975. Культурний шар потужністю 0,3 м зберігся лише поблизу об'єктів. У сх. частині поселення досліджено 12 госп. ям здебільшого циліндричної дзвоноподібної форми. Частина споруд містить фрагменти кераміки київської культури. Розкопано три напівземляночних житла, розміщених вздовж тераси на відстані 70—75 м. Це квад-

ратні будівлі з відкритими вогнищами і ямою підпірного стовпа в центрі. У їх заповненні зустрінуті уламки ліпних горщиків, глиняні пряслиці, великий брусок, уламки тиглів, бронзова пронизка і язичок пряжки, кілька скляних намистин й уламків черняхівської гончарної кераміки. Одно з жител квадратне у плані з глинобитною піччю у кутку й обвугленими колодами вздовж стін, на підставі кераміки датується 7—8 ст. Колекція знахідок зберігається у фондах Ін-ту археології АН УРСР.

КИСЕЛІ́ВКА-3. Поселення 2 тис. до н. е. — 1 ст. н. е. Розміщене за 1,2 км на Пн. Сх. від с. Киселівки Чернігівського району на похилому правому березі р. Замглай (права прит. р. Десни), поблизу шосе Чернігів — Новгород-Сіверський. Відкрите 1974, досліджувалося 1975. Культурний шар зберігся тільки поблизу об'єктів. Під час розкопок виявлено дві будівлі із заглибленою підлогою неправильної форми, а також 11 круглих госп. ям, розміщених навколо них. Знайдено фрагменти ліпних грубих горщиків, мисок, залізний ніж й уламок серпа та ін. Колекція знахідок зберігається у фондах Черніг. істор. музею.

КИСЕЛІ́ВКА — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Величківка, Вільне, Комарівка, с-ще Прогрес. Розташована на р. Мені (прит. Десни), за 10 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1431 ж. (1988). Вперше згадується в 17 ст. У 1866 — 414 дворів, 2402 ж., дерев. Миколаївська церква (1788, перебуд. 1857). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1922 створено комуну «Червоний Жовтень». У К.—центр. садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво), будинок побуту, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 600 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Соц. Праці А. І. Шкір (1909—76). У 1972 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (320 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; у 1955 встановлено надгробок на братській могилі 23 мирних жителів, спалених живцем гітлерівцями 26 лютого 1942. На тер. К. виявлено городище 11—13 ст.

КИСЕЛІ́ВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Березанка, Брусилів, Кобилянка та Улянівка. Розташована за 12 км від залізнич. ст. Чернігів. 1104 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 мала 42 двори, 291 ж.; 1897 — 78 дворів, 522 ж. Рад. владу встановлено у січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Рассвет» (спеціалізація — виробництво овочів, вівчарство), відділення зв'язку, льонозавод, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, клуб на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). На території К. виявлені 4 поселення (5 тис. до н. е.— 13 ст.).

КИСЕЛІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія, що має водоохоронне значення. Розташований біля сіл Величківки та Киселівки Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. XX з'їзду КПРС та «Маяк». Площа 162 га.

КИСЕЛЯ́ АДА́МА ЗА́МОК у Мені. Збудований у 1-й пол. 17 ст. Належав укр. магнату, захиснику польсько-шляхетського панування на Україні Киселю Адаму Григоровичу (1580—1653; з 1639 — чернігівський кастелян, 1641 — сенатор, 1646 — київський кастелян, брацлавський воєвода, 1651 — київський воєвода). К. А. з. дерев., складався з палацу, госп. будівель, системи захисних споруд. Розташований на околиці міста, був оточений р. Меною і ровами з водою. На валах стояв дубовий частокіл з п'ятьма глухими баштами по кутах, шоста була над воротами проти моста через ставок. Не зберігся. Є згадки про подібні замки в Прилуках, Борзні, Батурині (див. *Оборонне будівництво*).

КИСЕЛЯ́ САДИ́БА в с. Дідівцях Прилуцького р-ну. В 1-й пол. 19 ст. належала М. Д. Киселю — нащадку укр. шляхетського роду. Після його смерті вдова Аліна Леонтіївна (у дівоцтві Крагельська) 1875 вийшла заміж за історика, етнографа і письменника Миколу Івановича Костомарова (1817—85), з яким мала одружитися в 1847, але цьому перешкодив арешт Костомарова в справі *Кирило-Мефодіївського товариства.* Нар. М. І. Костомаров у с. Юрасівці (тепер Ольховатського р-ну Ворон. обл.). Був позашлюбним сином поміщика і кріпачки. Закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту (1837). Протягом 1844—45 учителював у гімназіях Ровно і Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор Київського ун-ту, один з засновників Кирило-Мефодіївського товариства, до якого входили й уродженці Чернігівщини В. М. Білозерський і П. О. Куліш. У 1847 заарештовано і після річного ув'язнення у Петропавлівській фортеці адміністративно вислано до Саратова. У 1857 з дозволу уряду переїхав до Петербурга. У 1859—62 — професор Петерб. ун-ту. Один з організаторів журн. «*Основа*» (1861—62), був членом-редактором Археографічної комісії. К.— автор істор. та етнограф. розвідок, в яких багато місця відведено подіям на Чернігівщині. Більшість значних праць М. І. Костомарова («Богдан Хмельницький» ,«Руїна», «Мазепа і мазепинці», «Павло Полуботок» та ін.) увійшло до зібрання його творів «Історичні монографії і дослідження» (кн. 1—8, т. 1—21; 1903—06).

У квітні 1874 М. І. Костомаров вперше приїхав у Дідівці і провів тут три тижні, побував на сільському укр. весіллі, яке його дуже зацікавило. Вдруге він приїхав сюди після закінчення роботи 3-го археологічного з'їзду, що працював 2—16.VIII 1874 в Києві. Вінчання відбулося 9.V 1875 в дідівській церкві св. Параскеви (згоріла 1920). У 1881—83 вчений працював тут над своїми творами. В К. с. у той час збиралося коло друзів родини Костомарових. Зокрема тут бували: Д. Л. Мордовець (1830—1905) — письменник та історик, який працював у Дідівцях над книгою «Під небом України», збирав зразки укр. фольклору; К. Ф. Юнге (1843 —1913) — дочка віце-президента петерб. АМ графа Ф. П. Толстого, художниця, учениця Т. Г. Шевченка (виконала в селі портрет Параски — покоївки Костомарових — для художньої виставки в Парижі); В. П. Горленко (1853 — 1907) — укр. письменник, мистецтвознавець і фольклорист, який допомагав М. І. Костомарову в істор. розвідках, їздив з ним до Переяслава, де вони вдвох працювали над давніми документами (див. *Горленка В. П. могила*). У 1885 А. Л. Костомарова передала маєток синові від першого шлюбу О. М. Киселю (писав нариси й оповідання до часописів, своїм коштом 1914—17 видавав газету «Прилукский голос», заснував й утримував у Д. ремісниче училище та ясла для дітей селян-бідняків). Комплекс К. с. складають: панський будинок поч. 19 ст. (одноповерховий, дерев'яний, з колонним портиком на гол. фасаді), два флігелі, огорожа, залишки парку. Іл. — табл. XXIX.

КИСЛИ́ЦЬКЕ ОЗІРЦЕ́. Річка в Черніг. обл., прит. Сможу (бас. Дніпра).

КИСЛИ́ЧНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 17 га.

КИ́СТЕР. Річка в Черніг. обл., права прит. Убеді (бас. Дніпра). Довж. 22 км, площа бас. 157 км². Бере початок в Сосницькому р-ні. Тече тер. Ічнянського та Сосницького р-нів.

КИЧКИ́ — гідролог. заказник (з 1984). Типове лісове болото. Розташовані в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Черніг. лісгоспзагу. Площа 40 га.

КИШМ'ЯТИЧ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

КИЩИК. Річка в Черніг. обл., прит. Іченьки (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» — щомісячний істор.-етнографічний і белетристичний журнал, що виходив 1882—1907 в Києві (останній рік — укр. мовою під назвою «Україна»). У журналі публікувалися твори худож. літератури, праці з історії, археології і літ.-критичні статті, а також літописи, історич. документи, щоденники, мемуари, фольклорні й етнографічні матеріали. Серед них — бл. 200 матеріалів (статей, заміток і документів) висвітлювали істор. події 17—19 ст. на Чернігівщині в цілому та в окремих її містах і селах (Батурині, Козельці, Лемешах, Любечі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Острі, Прилуках, Талалаївці, Чернігові та ін.). У журналі вміщено низку статей, заміток і документів про розвиток культури. Зокрема в «К. с.» відтворена картина стану освіти, висвітлено діяльність церковнопарафіяльних шкіл в 2-й пол. 17—18 ст., надруковано кілька статей з історії *Чернігівського колегіуму*, Чернігівської і Новгород-Сіверської гімназій. У журналі побачили світ розвідки з історії книгодрукування, а також про археол. й архіт. пам'ятки Чернігівщини. На сторінках «К. с.» та у вигляді додатків до неї надруковані: *Чернігівський літопис, Грабянки літопис, Апостола П. Д. щоденник, Марковича Якова щоденник, Ханенка М. Д. щоденник,* Уривки з щоденника Г. П. Галагана 1883—84 та ін. Окрему групу матеріалів становлять портрети діячів культури Чернігівщини, малюнки архіт. пам'яток і статті та замітки про них.

КІКОША М. І. МОГИЛА у Ніжині. Кікош Михайло Іванович (1919 — 49)—командир роти 120-го стрілецького полку 69-ї Червонопрапорної Севської стрілецької дивізії, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в м. Носівці, з 1939 — в Червоній Армії. 15.X 1943 із своєю ротою захопив й утримував плацдарм на правому березі Дніпра в р-ні м. Лоєва Гомельської обл., чим допоміг переправі підрозділів полку. Після демобілізації в 1946 жив у Ніжині. Похований на Центральному (Троїцькому) кладовищі. На могилі встановлена стела (вис. 1,4 м) і меморіальна дошка з написом. Стела — мармур, дошка — нержавіюча сталь, відкрито 1976.

КІМОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа заказника 18 га.

«КІМОВЕЦЬ». Газета, орган Лосинівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Ударний труд»*. Видавалася 1935—36 у с. Лосинівці Лосинівського р-ну (тепер смт Ніжинського р-ну).

КІНОТЕАТР ІМЕНІ М. О. ЩОРСА в Чернігові. Споруджено в 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 зруйновано. Відбудовано у 1947. Реконструйовано 1962. Має три зали для глядачів: Червоний — на 560, Блакитний — на 450, Круглий — на 100 місць. Розташований на пл. Куйбишева № 3.

Кінотеатр ім. М. О. Щорса у Чернігові.

КІНОТЕА́ТР І́МЕНІ О. П. ДОВЖЕ́НКА у Чернігові. Відкритий 7 листопада 1960. Має один зал на 352 місця. З 1976 кінотеатр працює як дитячий спеціалізований. Робота з юними глядачами будується диференційовано з врахуванням їх вікових особливостей, інтересів та нахилів. Широко використовується така форма роботи з учнями як кіноклуб, кінолекторій. При кінотеатрі працюють шкільні самодіяльні кінотеатри. Розташований на просп. Жовтневої Революції № 135.

КІНОТЕА́ТРИ ЧЕРНІ́ГОВА. На поч. 1897 в Чернігові вперше було показано т. з. «живі картини» за допомогою «чарівного ліхтаря», а в 1907—12 відкрито стаціонарні приватні кінотеатри. Серед них «Иллюзион», «Люкс», «Экспресс», «Мираж», *Раковського кінотеатр*. У наступні роки одні з них було закрито, ін. відкрито, змінювалися назви. На поч. 1919 залишилося два кінотеатри: «Наука и жизнь» та «Мираж». У березні 1919 вони були націоналізовані. Перший з них названо «Перший Радянський кінотеатр», а приміщення другого стали використовувати для ін. цілей. Згодом «Перший Радянський кінотеатр» був реконструйований і упорядкований. Переобладнано і приміщення кол. кінотеатру «Мираж». У 1935 відкрито кінотеатр «Комсомольський» на 500 місць, а в 1939 завершено будівництво нового найкраще обладнаного на той час кінотеатру імені М. О. Щорса на 565 місць. Діяло також кілька стаціонарних та пересувних кіноустановок на підприємствах та в організаціях.
Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 кінотеатри міста були зруйновані фашист. авіацією. 1945 відкрито літній кінотеатр «Десна» на Валу, 1947 закінчено відбудову *кінотеатру імені М. О. Щорса*, в 1960 споруджено *кінотеатр імені О. П. Довженка*, 1971 — «*Жовтень*» на Подусівці, 1975 — широкоформатний «*Дружба*», а напередодні 40-ї річниці з Дня Перемоги над фашист. Німеччиною — кінотеатр «*Перемога*» з трьома залами, обладнаними найсучаснішою апаратурою. Нині кінотеатри Чернігова можуть одночасно прийняти понад 4 тис. глядачів. Крім того, в місті є 15 стаціонарних кіноустановок у клубах та Будинках культури.

Кінотеатр ім. О. П. Довженка у Чернігові.

КІ́ПТІ — село Козелецького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру, 868 ж. (1988). Відомі з 1746. У 1866 — 85 дворів, 726 ж., дерев'яна Димитрівська церква (1790); 1897 — 238 дворів, 1145 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Червона Україна» (спеціалізація — зернові і тех. культури, молоч. тваринництво), відділення зв'язку, мотель, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 500 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем К. є Герой Рад. Союзу Т. З. Пінчук (1919—45; його іменем названо місц. школу; див. *Пінчуку Т. З. меморіальна дошка*). На братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення К. від нім.-фашист. загарбників, 1959 встановлено надгробок. Виявлено поселення епохи брон-

зи — раннього заліза (2—1 тис. до н. е.).

КІ́РОВА ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти) — від вул. Леніна до вул. Авдєєва. Названа на честь Кірова (Кострикова) Сергія Мироновича (1886—1934) — рад. парт. і держ. діяча. Н. у м. Уржумі (тепер Кіровської обл.). Член КПРС з 1904. Учасник рос. революції 1905—07 і Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. У 1921—25 — секретар ЦК КП(б) Азербайджану. З 1926 — секретар Ленінградського губкому, з 1934 — секретар ЦК ВКП(б). З 1926 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). По-злочинному вбитий. В ряді сіл встановлено *Кірову С. М. пам'ятники*. К. в. забудована індивід. житл. будинками. На К. в. пивзавод «Десна» (№ 59).

КІ́РОВЕ (до 1934 — Рикове) — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Попове, Стахорщина, Форостовичі. Розташоване за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 661 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 17 ст. Належало Новгород-Сіверському магістрату, з 1742 — О. Г. Розумовському, потім К. Г. Розумовському. У 1866 — 122 двори, 999 ж., мурована *Троїцька церква* (1774); 1897 — 221 двір, 1210 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. — відділення радгоспу «Новгород-Сіверський» (спеціалізація — вирощування зернових, льону, картоплі), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Уродженцем Стахорщини є рос. археолог та історик рос. права Самоквасов Дмитро Якович (1843 — 1911). Закінчив Новгород Сіверську гімназію і Петерб. ун-т. Провадив розкопки курганів на Україні, в т. ч. й *Чорної Могили*. Автор праць з археології («Могили Руської землі», 1908; «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини», 1916) та з історії. В селі — *Кірову С. М. пам'ятник* (1967). У 1953 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли, визволяючи село 1943 від гітлерівців, 1968 — обеліск на честь воїнів-односельців, загиблих (180 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

КІ́РОВУ С. М. ПА́М'ЯТНИКИ. Встановлені на честь рад. парт. і держ. діяча С. М. Кірова (див. *Кірова вулиця*). 1) У с. Городні Ічнянського р-ну. Відкрито 1974. 2) У с. Кіровому Новгород-Сіверського р-ну. Відкрито 1967. 3) У смт Малій Дівиці Прилуцького р-ну. Відкрито 1972. 4) У с. Миколаївці Менського р-ну. Відкрито 1968. 5) У с. Яблунівці Прилуцького р-ну. Відкрито 1969.

КІ́СТЕРСЬКА ДА́ЧА — заповідне урочище (з 1972). Природні комплекси переважно сосново-дубового лісу. Розташована в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 955 га.

КЛА́ДЬКІВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на лівому березі Десни, за 24 км від райцентру і за 12 км від залізничної ст. Вересоч. 1090 ж. (1988). Вперше згадується 1608. У 17 ст. було збудовано Миколаївську і Параскеви, 1897 — дерев. Преображенську церкви. У 1866 — 255 дворів, винокурний з-д. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К. — центр. садиба колгоспу «Більшовик» (спеціалізація — зернові, тех. культури, тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, що полягли при визволенні села 1943 від нім. фашистів, у 1978 — обеліск Слави на честь

воїнів-односельців, які загинули (304 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

КЛЕВЕ́НЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Гайстрової Струги (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

КЛЕ́НІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

КЛИМЕ́НКУ І. Є. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у с. Рівчаку-Степанівці Носівського р-ну. Встановлено біля Будинку культури на честь Клименка Івана Євдокимовича (1891—1937) — парт. і держ. діяча УРСР. Н. в с. Рівчак Ніжин. повіту (тепер с. Рівчак-Степанівка Носівського р-ну) в сел. сім'ї. Тут провів дитячі роки. На шлях революц. боротьби став у 1905, коли 14-річним юнаком почав працювати учнем складальника в друкарні Київ. військ. округу. Вів нелегальну парт. роботу в Києві, Полтаві, Харкові, в містах Сибіру. У березні — квітні 1918 — член ЦВК Рад. України, нар. секретар праці, у 1919—21 працював у Києві, Катеринославі. У 1922—25 — нарком зем. справ УРСР, у 1925—27 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1927 — на відповідальній госп. роботі. У 1925—27 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був незаконно репресований і посмертно реабілітований. Пам'ятний знак — прямокутна цегляна стела (1,6×0,6× × 0,3 м), на якій — портрет І. Є. Клименка та металева дошка (0,4× ×0,4 м) з меморіальним написом. Відкрито 1967.

КЛО́НІВСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК 10 ст. Розміщений за 2 км на Пд.-Зх. від с. Клонева Ріпкинського р-ну в урочищі Поруб. Відкрито 1984 і розкопано два кургани. У 1985 Чернігово-Сіверська експедиція розкопала ще 15 насипів. Некрополь знаходиться на краю тераси правого берега р. Лисиці, за 1 км від впадіння в р. Ворзну. Розміщені кургани купчасто на майдані 300 × 100 м. Всього 199 насипів висотою 0,3—3,5 м і діаметром 5—14 м. Навколо великих насипів добре збереглися ровики з перемичками. Більшість насипів містили поховання за обрядом кремації на місці. Виявлено кальциновані кістки тварин і людини, а також від 1 до 4 кружальних посудин 10 ст., сокиру, наконечники стріл, оковки залізної шкатулки, бронзові підковоподібні фібули з загнутими кінцями, однобічні кістяні гребені, вироби з орнаментованих трубчастих кісток, срібні кільця, ножі. Одне поховання здійснене за обрядом інгумації в могильній ямі. К. к. м. — один з найбільших давньоруських некрополів на Чернігівщині.

КЛУБ ТРУДЯ́ЩИХ у Чернігові. Ств. 1913. Налічував бл. 400 членів. Проводив культурно-осв. роботу серед робітників міста. У роботі К. т. активну участь брали соціал-демократи, залучаючи найсвідоміших робітників до нелегальних гуртків. Через цей клуб проводилася передплата на «Правду» та ін. газети.

КЛУ́БІВКА. Річка в Черніг. обл. Тече територією Ріпкинського району.

КЛУ́БІВКА — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вир, Лизунова Рудня, Олександрівка Друга. Розташована за 28 км від райцентру і за 32 км від залізнич. ст. Голубичі. 312 ж. (1988). Відоме з 18 ст. У 1896 збудовано дерев. Різдва Богородиці церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба радгоспу «Сож», початкова школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, кіноустановка, б-ка. Під час Великої Вітчизн. війни жителі села активно допомагали партизанам. 14.III 1943 гітлерівці спалили село (308 дворів, 508 ж.). У 1970 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників. Обеліск (1967) воїнам-односельцям, загиблим на фронтах Великої Вітчизн. війни. У селі споруджено меморіал жертвам фашизму.

КЛЮС. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

КЛЮСИ́ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Пльохів. Розташовані за 45 км від райцентру і за 37 км від залізнич. ст. Городня. 346 ж. (1988). Вперше згадуються 1620. У 1838 — 15 дворів, у 1866 — 136 дворів, 375 ж.; 1897 — 203 двори, 842 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час фашист. окупації село було повністю спалене гітлерівцями. У вогні загинуло 182 жителі. У К. — виробнича дільниця колгоспу «Україна» (спеціалізація — зернові культури, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка (6 тис. од. зб.), народний *Клюсівський музей дружби народів*. У 1959 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, у 1973 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (215 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлені: стоянка (40—20 тис. років до н. е.) і 3 поселення (5—2 тис. до н. е.), а також рудня (17—18 ст.).

КЛЮСІ́ВСЬКИЙ МУЗЕ́Й ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ. Ств. 1964 як народний у с. Клюсах Щорського р-ну. Експозиція розміщена в 4 кімнатах. У музеї понад 500 оригінальних експонатів, які розкривають історію взаємин між Чернігівською, Гомельською і Брянською областями. Звання народного присвоєно 1969.

КЛЮСІ́ВСЬКИЙ ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Засн. на поч. 17 ст., про що свідчать акти від 1634 і 1643, якими підтверджувалися за ним земельні володіння. Розташований на правому березі р. Снову біля гирла р. Цати. З двох боків його оточувало оз. Струга. У 1681 ігуменом був Данило Туптало (див. *Глухівсько-Петропавлівський монастир*). У 1781 в монастирі було 3 церкви: Преображенська, Троїцька (трапезна, 1753) та надбрамна Іоанна Предтечі (відновлена 1780), будинок ігумена, 6 дерев. келій, господарський двір, на якому — три хати. Мав дерев'яну огорожу. Існував до закриття в 1786.

«КНИГА́Р ПРИЛУ́ЧЧИНИ». Газета Прилуцької міжрайфілії «Вукопкнига». Видавалася 1934 у м. Прилуках.

КНИГА́РНЯ-ЧИТА́ЛЬНЯ КРА́НЦА в Чернігові. Відкрита у січні 1861 Марком Кранцем. Була своєрідним клубом міської прогресивної інтелігенції. 1885 в книгарні налічувалося бл. 500 томів окремих видань.

КНЯЗІ́ВСЬКИЙ ТЕ́РЕМ 11 ст. у Чернігові. Залишки виявлені і досліджені 1950—51 В. А. Богусевичем та М. В. Холостенком. Знаходився між *Спаським собором* та *Борисоглібським собором*. У 2-й пол. 11 ст. К. т. являв собою споруду 7,5 × 7,5 м при товщині стін 1,4 м. Посередині пд.-зх. стіни був дверний проріз шириною 0,76 м. Стіни виведено в рівношаровій техніці з цеглин розміром 2,3—3 ×27 — 28 × 35—39 см. З них були складені лише зовнішні шари кладки, а середина заповнена уламками цегли і камінням. Фундамент складено з великих уламків каміння та цегли і дрібних камінців на розчині з цем'янкою. Він врізаний у культур. шар 9—10 ст. Під фундаментом зафіксовані сліди дерев'яних лежнів, які скріплювалися мідними штирями.

КНЯЗЬКИ́ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташовані в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа заказника 65 га.

КОБЗАРІ́, бандуристи — укр. народні співці й музиканти, які супроводжують свій спів грою на кобзі (бандурі). Перші писемні звістки про К. відносяться до 15—16 ст. К. створювали і виконували

пісні й думи про турецьку неволю, про героїку боротьби проти кримських ханів, тур. султанів і польської шляхти. Думи та істор. пісні, виконувані К., закликали до боротьби за соціальне і нац. визволення.

У 18 ст. на Україні існували окремі спец. муз. школи, зокрема *Глухівська співацька школа,* де навчали співу й гри на різних інструментах, у т. ч. й на кобзі. У 17—18 ст. для захисту своїх інтересів К. об'єднувалися в *музичні цехи.* У межах цехів згодом виникли свої особливості, названі зіньківською, миргородською, чернігівською школою. В кожному цеху були: керівник-цехмайстер, майстри, учителі та учні. Вся діяльність цеху чітко регламентувалася статутом. Цех мав свою хоругву, касу, суд. Співати та грати на бандурі чи лірі мав право тільки той, хто пройшов повний курс навчання у повноправного члена цеху, яке здебільшого тривало три роки, й одержав «визвілку». Після закінчення навчання відбувалася посвята в кобзарі, яка супроводжувалася відповідною церемонією. Якщо хто-небудь порушував це правило, в нього розбивали інструмент.

В середині 19 ст. тільки в трьох губерніях — Полтав., Харків. і Черніг. налічувалося кількасот К. Визначними виконавцями істор. пісень і дум були К.: Стрічка Іван (бл. 80-х рр. 18 ст.— бл. 1833) з с. Березівки (тепер Прилуцького р-ну), Шут Андрій (1790—1873) з с. Олександрівки (тепер Корюківського р-ну), Вересай Остап Микитович (1803—90) з с. Калюжинців (тепер Срібнянського р-ну; див. *Вересая О. М. могила*), Бешко Андрій (?—1855) з м. Мени, Романенко Іван (1794—1854) з м. Борзни, Пархоменко Терентій Макарович (1872—1910) з с. Волосківців (тепер Менського р-ну), Ткаченко (Галашко) Петро Федорович (1879—1919) з с. Синявки (тепер Менського р-ну), Гребінь Аврам Родіонович (1878—1961) з м-ка Березни (тепер смт Менського р-ну), Симоненко Дем'ян Гаврилович (1871—1945) з с. Стольного (тепер Менського р-ну) та ін.

Репертуар К. у цілому не був сталим і не був однаковим. Він залежав від місцевих традицій, конкретних істор. умов, світогляду виконавців та їх художніх смаків. Тривалий час К. виконували думи й пісні, засвоєні ними від учителів і колег, а також непрофесійних виконавців. З кінця 19 ст. важливим джерелом поповнення репертуару К. стала книга. К. засвоювали твори літературного походження. Вони шукали письменну людину і просили її читати текст доти, доки не запам'ятовували його (ніжинський бандурист П. Братаниця та ін.). Читцем у Т. Пархоменка був його поводир. Так думи і пісні із збірок знову поверталися в усний репертуар. На поч. 20 ст. виник новий тип К.— концертантів. До них належали Т. Пархоменко, І. Кучугура-Кучеренко та ін. На 12-му археологічному з'їзді в Харкові (1902) разом виступало кілька К. і лірників. Спільна гра, яка виникла стихійно, згодом (1918) вилилася у створення самодіяльної капели кобзарів (тепер — Капела бандуристів Української РСР).

У роки Рад. влади продовжувалася творчість К., які розпочали свою діяльність до Великої Жовтн. соціалістич. революції, зокрема А. Гребеня, С. Пасюги та Д. Симоненка. Виконуючи традиційні нар. думи та істор. пісні, вони водночас складали нові твори про революцію та її героїв. К. були учасниками революц. руху. Так, під час революції 1905—07 поширював нелегальну літературу, був зв'язківцем між революц.-демократичними гуртками П. Ф. Ткаченко-Галашко. Його поводир С. Грищук розповідав, що П. Ф.

Ткаченко-Галашко перевозив революц. листівки, ховаючи їх в кобзі або в розпоротій халяві. Після перемоги Жовтн. революції багато К. стало активними організаторами Рад. влади в своїх селах. Кобзаря Д. Симоненка було обрано до *комітету бідноти,* а в 1928 — до сільс. Ради. К. можна було зустріти і в партизан. загонах, як у роки громадян. війни, так і під час Великої Вітчизн. війни. Так, кобзар А. Білецький 1941 потрапив в оточення. Після тривалих блукань по Сумщині і Чернігівщині, восени 1942 він пробився до Десни, встановив зв'язок з партизанами і став закликати молодь у партизан. загони. Кобзар С. Власенко, учень черніг. кобзаря П. В. Кулика, в діючій армії з бандурою пройшов шлях до Берліна.

Вивчення кобзарського мистецтва розпочалося в 19 ст. Ще в 1805 укр. історик та етнограф В. Я. Ломиковський записав 13 дум і три пісні від невідомого кобзаря Івана, у репертуарі якого було 15 дум. Дев'ять з них було вміщено в книзі В. Я. Ломиковського «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень», опублікованої в Петербурзі 1819. З пізніших К. тільки А. Шут знав 13 дум. Завдяки А. Шуту до нас дійшли найкращі взірці дум про нар.-визвольну війну 1648—54, які репрезентують чернігівську епічну традицію. 1853 в 1-му випуску «Етнографічного збірника» вперше дана характеристика кобзаря А. Шута, названий його репертуар і надрукована записана від нього дума «Оренда». У 1832 від кобзаря І. Стрічки записав і в 1836 опублікував думи «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Удовиченко» та ін., збирач і видавець укр. народних пісень П. Я. Лукашевич. Грав на бандурі, записував і публікував укр. думи та істор. пісні укр. фольклорист і хоровий диригент Рубець Олександр Іванович (1838—1913), який після 1895 постійно жив на Чернігівщині — в м. Стародубі (тепер Брянської обл.).

У рад. період кобзарське мистецтво особливо широкого розвитку набуло в ансамблевих формах. Тепер є класи бандури в багатьох муз. училищах і муз. школах. Тепер кобзарське мистецтво на Чернігівщині представляють В. І. Нечепа (Чернігів) та І. К. Рачок (с. Лавіркове Талалаївського р-ну). У червні 1988 в с. Сокиринцях Срібнянського р-ну відбувся перший республіканський фестиваль кобзарського мистецтва.

КОБИЖЧА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Бистрої (бас. Дніпра). Тече тер. Бобровицького р-ну. На її березі — с. Кобижча.

КОБИЖЧА́ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на однойменній річці, за 15 км від райцентру та за 3 км від залізнич. ст. Кобижча. 6132 ж. (1988). Виникло у період Київської Русі. У 1239 знищена ордами Батия. В 1646 належала київському каштеляну Адаму Киселю. Населення брало участь у повстанні Я. Острянина. У 1638—40 зазнало руйнувань від польської шляхти. 1866 в селі — 1475 дворів, 7826 ж., сільське уч-ще, 3 винокурних з-ди, відбувалося 3 ярмарки на рік. У 1897 — 2483 двори, 12 082 ж., 2 земські школи, лікарня, б-ка, відбувалося 5 ярмарків на рік. Діяли церкви (дерев'яні) Різдва Христового (1893), Покровська (1899), Троїцька (1887) й Успенська (1875, збереглася).

Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К.— центр. садиби колгоспів «Перемога» та ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, м'ясо-молочному тваринництві), лісництво, відділення зв'язку, будинок побуту. Діють середня та 8-річна

школи, лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, 5 б-к (35 тис. од. зб.). Надгробки на братських могилах: партизанів, загиблих у 1919, і рад. воїнів, що визволяли село в 1943 від нім. окупантів. У 1972 встановлено обеліск Слави воїнам-односельцям, що полягли (1500 чол.) в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн. У найближчому лісі — пам'ятник партизанам загону «За Батьківщину», які загинули в боях з гітлерівцями в 1941—43. На тер. К.— кургани 2 тис. до н. е.

КОБИЖЧА́НСЬКА ДА́ЧА I — ландшафтний заказник (з 1978). Типовий природний комплекс сосново-дубового лісу з рослинним та тваринним світом. Розташована в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 610 га.

КОБИЖЧА́НСЬКА ДА́ЧА II — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинами. Розташована в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 200 га.

КОБИ́ЛКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

КОВАЛЕ́ВСЬКОМУ П. С. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в с. Карповичах Семенівського р-ну. Встановлено на фасаді будинку карповицької серед. школи (вул. Радянська № 21) на честь Ковалевського Павла Самійловича (1915—45) — капітана, Героя Рад. Союзу. Н. в с. Бровничі (тепер Климівського р-ну Брянської обл.). У 1925—29 навчався в карповицькій семирічній школі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арт. дивізіоном. Відзначився у боях за визволення Польщі. Дошка — мармур, відкрито 1965.

КОВАЛІ́ВКА — передмістя давнього Ніжина, розташоване за оборонним валом у пд. частині міста. Починалося від Київ. брами і простягалося ліворуч Київ. шляху (тепер вул. Шевченка). Тут розміщувалися кузні (звідси й назва), а поруч зводилися житла ковалів (у р-ні сучас. Об'їзної вулиці). У 17 ст. тут жило 26 майстрів ковальського цеху, у т. ч. 7 гарматників. У 18 ст. з всіх 29 ніжинських кузень на К. припадало 13 (деякі з них діяли до поч. 20 ст.). На поч. 19 ст. К. злилася з містом.

КО́ВПИНКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 25 км, площа бас. 160 км². Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

КО́ВПИНКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Будище, Кремський Бугор, Михайлівка, Нова Софіївка, Новеньке, Піщанка, Пушкарі, Роща. Розташована на правому березі Десни, за 30 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 190 ж. (1988). Вперше згадується 1672. У 1866 — 39 дворів, 369 ж., дерев. Христоріздвяна церква (1755, перебудована 1888); 1897 — 107 дворів, 588 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— відділення колгоспу ім. 40-річчя Компартії України (спеціалізація — зернові культури, льон, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1967 встановлено: обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли (58 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943 від нім.-фашист. загарбників. На тер. К. кургани періоду Київ. Русі (10—11 ст.).

КО́ВПИНСЬКИЙ ВИ́ХІД ГРУНТО́ВИХ ВОД — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Унікальне природне явище — вихід грунтових високоякісних питних вод на площі 40 м². Міститься біля сіл Ковпинки та Пушкарів Новгород-Сіверського р-ну. Перебуває у віданні колгоспу ім. 40-річчя Компартії України.

КОВПИ́ТА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депу-

татів, якій підпорядковані с-ще Ревунів Круг, села Червоне і Шульгівка. Розташоване за 40 км від Чернігова і за 4 км від залізнич. ст. Жидиничі. 1830 ж. (1988). Засновані в 1-й пол. 15 ст. Назване село від озера, яке тепер висохло. Належало Києво-Печерській лаврі. У 1866 — 185 дворів, 1428 ж., дерев. Покровська церква (1862); 1897 — 366 дворів, 2407 ж., земська школа (1894). У 1917 — 500 дворів, 2863 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. М. М. Коцюбинського (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво, вирощування зернових, картоплі), відділення зв'язку, с. ш., Будинок культури на 280 місць, б-ка (8 тис. од. зб.), фельдшерсько-акушер. пункт. К. радіофіковано 1958, електрифіковано на поч. 60-х рр., з того ж часу — телебачення, у 1988 почалася газифікація К. У 1959 споруджено пам'ятні знаки на братських могилах рад. воїнів, що загинули при обороні 1941 і визволенні К. 1943 від гітлерівців. В одній з могил поховано Героя Рад. Союзу І. М. Грачова (1903—43), його ім'я носить місцева с. ш. У 1975 встановлено пам'ятник рад. воїнам, що загинули 1943 при форсуванні Дніпра.

КО́ВЧИН — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Авдіївка, Петрівське, Українське. Розташоване на лівому березі Десни, за 9 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Дроздівка. 2348 ж. (1988). Вперше згадується 1661. У 17 ст. була збудована Георгіївська церква, при ній у 18 ст. діяли козацька школа і шпиталь, 1808 побудовано нову. У 1866 — 366 дворів, 2306 ж., сільська розправа; 1897 — 436 дворів, 2441 ж., земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К.— центр. садиба колгоспу «Комінтерн» (спеціалізація — вирощування овочів), відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (15 тис. од. зб.). Уродженкою К. є Л. П. Деполович (1869—1943) — укр. рад. педагог і методист початкової освіти. У 1968 споруджено меморіальний комплекс на честь воїнів-односельців, загиблих (355 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, у 1957 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців. Біля села — городище та поселення 11—13 ст.

КО́ВЧИНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

КОЗА́РИ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташовані в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 24 га.

КОЗА́РИ — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Андріївка та Іржавець. Розташовані на р. Острі за 13 км від районного центру та за 18 км від залізнич. ст. Носівка. 972 ж. (1988). Вперше згадуються 1550. Після нар.-визвольної війни 1648 — 54 входило до Носівської сотні *Ніжинського полку*. У 18 ст. К. володіли графи Безбородьки. 1722 збудована Покровська церква (1891 на її місці — нова, 1934 розібрана), при ній — школа. У кін. 19 ст. К. належали родичам Безбородьків — графам Мусіним-Пушкіним. На околиці села була ошатна садиба з великим парком (існував до 1940). У 1866 в К.— 257 дворів, 1193 ж., сільське училище, винокурний з-д; у 1897 — 395 дворів, 1964 ж., земська школа, відбувався один ярмарок на рік. У 1905 тут відбувся виступ селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни в лісах навколо села діяли партизани, якими керував М. Г. Кро-

пив'янський (див. *Кропив'янського вулиці*). На поч. 1920-х рр. утв. кооператив, побудовано паровий млин, у 1929 створено перші колгоспи — «Пролетаріат» та ім. Г. І. Петровського. Працювали 2 школи, клуб, пошта, фельдшерський пункт. Під час Великої Вітчизн. війни багато жителів села стали партизанами, зв'язківцями, розвідниками. Місцеві жителі переправляли партизанам продовольство, одяг тощо. У березні 1943 гітлерівці повністю спалили село, де налічувалося 980 дворів. Загинуло 3908 жителів, 420 чол. спалено живцем. Постановою бюро обкому Компартії України село визнано партизанським. У К. — центр. садиба колгоспу «Червоний партизан» (спеціалізація — зернові і тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, пологовий будинок, клуб на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). К. радіофіковані 1956, електрифіковані — 1963, телебачення — з 1962, телефонізоване — з 1986. У 1963 споруджено надгробки на братських могилах жертв фашизму та рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Поблизу К. виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), скіфського часу (1 тис. до н. е.), 2 поселення ранньослов'янського періоду та Київ. Русі (1 тис., 10—13 ст.).

КОЗА́РСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 43 га.

КОЗА́ЦЬКЕ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване на р. Супій, за 30 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 1200 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 16 ст. У 1866 — 307 дворів, 1883 ж., дерев. Миколаївська церква (1865); 1897 — 486 дворів, 2816 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу ім. Г. К. Орджонікідзе (спеціалізація — зернові, цукровий буряк, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 160 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). У 1971 на честь рад. воїнів-односельців, які полягли (286 чол.) в боротьбі з гітлерівцями, споруджено обеліск Слави. На могилі комсомольців, розстріляних нім.-фашист. загарбниками 1942, встановлено надгробок.

КОЗА́ЧЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 19 га.

КОЗЕЛЕ́ЦЬ — смт, райцентр на р. Острі, за 40 км від залізнич. ст. Бобровиця. 9,3 тис. ж. (1988). Відомий з 15 ст., з 1569 — під владою Польщі, яка побудувала тут своє укріплення. Населення К. брало активну участь у нар.-визв. війні укр. народу 1648—54. У 1649 утворено Козелецьку сотню *Переяславського полку*; з 1654 К.— сотенне містечко *Київського полку*, з 1669 — його центр, тут розміщувалася полкова *канцелярія*. 1656 К. одержав *магдебурзьке право*. У К. відбулася *Козелецька рада 1662*, у 1663 затверджено *Козельця герб*. У 1669 К. зруйнований татарами. З 1782 К.— повітове місто Київського намісництва, 1797 — Малоросійської, 1802 — Черніг. губ. 1752 засн. козелецьку лікарню, з 1765 діяла кінна пошта. У серед. 18 ст. виникають мануфактури: 4 шкіряні й одна сальношкіряна. У 1866 — 441 двір, 4459 ж., повітове і парафіяльне уч-ща, тютюнова ф-ка, 2 цегельні з-ди, відбувалося 5 ярмарків на рік; 1897 — 638 дворів, 5786 ж. На поч. 20 ст. в К. діяли 3 поч. школи, чол. гімназія (1912), жін. прогімназія (1914), *Козелецьке вище початкове училище* (1913). 1906—16 виходив тижневик «*Лис-*

ток объявлений Козелецкого уездного земства». У 1881 в місті організовано гурток «Народної волі», в 1905—07 відбувалися антиурядові мітинги, в 1914 — страйк. Після Лютневої революції сталася *Козелецька демонстрація 1917*.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-австр. окупації діяв *Козелецький підпільний партком*. 14.III 1919 відбувся перший повітовий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів. Того ж року відбулися з'їзди працівників нар. і позашкільної освіти, відкрито б-ку. Для опору денікінцям сформовано два партизан. загони. 1920 в К. діяв чавуноливарний з-д і друкарня, 1923 — 4 шкіряні заводи, ремонтно-тех. станція та ін. Відкрито дитячі будинки для безпритульних дітей з Донбасу, надавалася допомога голодуючим Поволжя. 1920 в К. проведено «*Місяць селянина*», створено комнезам. З 1923 К. — селище міського типу, райцентр. У 1925 — 2 трудшколи, с.-г. продшкола, *Козелецький робітничий клуб* (1920). Електростанція (1927), клінкерний з-д (1930), перший колгосп (1929), МТС (1932), вантажний автопарк (1936); діяв укр. театр ім. Т. Г. Шевченка. У 1941 для боротьби проти гітлерівців створено винищувальний батальйон, підпільний райком партії, загони — партизанський і нар. ополчення.

У К. — льонозавод, цегельний, маслоробний, продтоварів, комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, *Козелецький зооветеринарний технікум*, 3 заг.-осв., муз., спорт. школи, Будинок культури на 400 місць, кінотеатр. У К. в різні часи виходили газети «*Більшовицька зміна*», «*Комсомолець на варті*», «*Розгорнутим фронтом*». Видається газ. «*Ленінський шлях*». Навесні 1846 в К. побував Т. Г. Шевченко, коли за завданням Археографічної комісії їздив описувати архіт. та істор. пам'ятки Чернігівщини. У повісті «Княгиня» описав К. і його архіт. пам'ятку *Різдва Богородиці собор*. З 1862 у К. працював акцизним чиновником укр. письменник Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—71). Друкуватися почав у 1860, коли «*Черниговские губернские ведомости*» опублікували його вірш «Горлиця». За службовими обов'язками багато їздив по Чернігівщині. У К. завершив роман — сімейну хроніку «Люборацькі». Працюючи в К., а згодом у Чернігові, опублікував «Русскую азбуку» в двох варіантах — для учнів і для вчителів. 1869 переїхав з Чернігова до Києва.

Уродженцями К. є: укр. рад. невропатолог, акад. АМН СРСР проф. Б. М. Маньківський (1883—1962); рад. патофізіолог, акад. АН СРСР, лауреат Держ. премій СРСР (1952 і 1971) проф. В. А. Неговський; укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, засл. діяч н. і т. УРСР, проф. К. І. Ващенко, конструктор вугільних комбайнів, лауреат Держ. премії СРСР В. А. Сугоняко.

Уродженцями К. є також революціонер Д. С. Самусь, комісар Червоного козацтва С. М. Іванина, учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн генерал Є. П.

Печатка Козельця, 1698.

Журавльов, Герой Рад. Союзу В. П. Онищенко, Герой Соц. Праці Г. Т. Кошура.
Серед пам'яток архітектури — *Дараганів кам'яниця, Дараган В. Г. садиба,* Різдва Богородиці собор, *Миколаївська церква, Полкової канцелярії будинок, Вознесенська церква,* пам'ятник В. І. Леніну (1958), *Шевченку Т. Г. пам'ятник* (1961). У 1965 на п'єдестал встановлено перший рад. трактор «Універсал»—як символ Трудової слави. Встановлено *Штабу Богунського полку меморіальну дошку* на буд. № 3 по вулиці Леніна, і на буд. № 1 по вул. Свердлова — *Козелецькому першому повітовому з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів меморіальну дошку* (відбувся 1919). Встановлено пам'ятні знаки: 1972 на братській могилі жертв фашизму 1941 (вул. Свердлова), 1974 — землякам, які загинули (595 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. К.— залишки давньоруського поселення, городище і курган періоду Київської Русі (9—13 ст.). Іл. — табл. XXIV, XXV.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1912 у власному приміщенні, мала 6 класів (5 осн. і підготовчий).

КОЗЕЛЕ́ЦЬКА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1917. 5.III 1917 в Козельці одержали звістку про Лютневу буржуазно-демократичну революцію в Петрограді. 10 березня відбулася демонстрація, учасники якої підійшли до міської в'язниці, роззброїли охорону і звільнили політ. в'язнів. З 10 по 15 березня 1917 пройшли вибори до Рад робітничих депутатів. Робітники роззброїли поліцію, жандармерію і створили загони робітничої міліції.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКА ЛІКА́РНЯ. Засн. 1752. Була розрахована на 25 лікарняних ліжок. У кін. 18 ст. тут працював один лікар. Лікування було платне — за місяць перебування в лікарні належало заплатити 7—8 крб. (на поч. 20 ст.). У 1940 лікарня мала 50 ліжок. Тут працювало 11 лікарів. Тепер у Козельці діє центр. лікарня на 350 ліжок, де працює 58 лікарів і 155 працівників середньої кваліфікації.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКА МІСЬКА́ ЖІНО́ЧА ПРОГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1914. Містилася в найманому приміщенні. Мала 4 осн. класи. Учнів — 146 (1915).

КОЗЕЛЕ́ЦЬКА РА́ДА 1662 — козацько-старшинська рада, скликана 16. IV в Козельці для обрання гетьмана *Лівобережної України.* Гетьманську булаву прагнули здобути три претенденти — наказний гетьман, переяславський полковник Я. С. Сомко, ніжинський полковник В. Н. Золотаренко і кошовий запорізької Січі І. М. Брюховецький. Всі вони дотримувалися однієї політ. орієнтації — на єдність з Росією. Ведучи вузько групову боротьбу, Брюховецький лицемірно видавав себе за поборника інтересів рядового козацтва і демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феод. гноблення. К. р. обрала гетьманом Сомка. Його обрання визнала більшість козацьких полків. Проте суперники Сомка за допомогою інтриг добилися того, що царський уряд не визнав законним обрання його гетьманом. Пізніше, на *Чорній раді* 1663 в Ніжині, гетьманом став Брюховецький.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1817 як повітове, перетворене на вище початкове училище в 1913. В 1819 при ньому створено б-ку (906 томів). Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів 123 (1915).

КОЗЕЛЕ́ЦЬКЕ ЛІТЕРАТУ́РНО-АРТИСТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ М. К. ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКОЇ. Ств. 1917. Ставило своєю метою популяризацію укр. мистецтва. Влаштовувало вистави, лекції з

історії укр. літератури, концерти, виставки. Почесним членом т-ва була М. К. Заньковецька, членами-засновниками — голова козелецького повітового земства П. В. Глуздовський, інженер-архітектор А. П. Катеринич, проф. Новоросійського університету В. Ф. Лазурський, проф. Петроградського університету Д. В. Айналов.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р чоловічий. Засн. 1654 у с. Данівці (тепер Козелецького р-ну) на березі р. Остер. Спочатку всі споруди були дерев'яні. Мурований *Георгіївський собор* почали будувати 1741. У 1811 звели Троїцьку трапезну церкву, келії, 1873 — братський корпус. Монастир був оточений високим муром з брамами та чотириярусною дзвіницею вишуканих бароккових форм (не збереглася). Зазнав руйнувань у період Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1952 та 1970 проведені консерваційні роботи. К. Г. м.— приклад органічного поєднання рис укр. архітектури двох стильових епох— барокко і класицизму. Іл.— табл. XXV.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком понад 300 років. Міститься біля смт Козельця Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні райлікарні. Навколишня площа становить 0,01 га.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ ЗООВЕТЕРИНА́РНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1925 як профшкола. У 1931 її перетворено на агрозоотехнікум. 1958 у технікумі відкрито зооветеринарне відділення. З 1961 К. з. т. готує ветеринарних фельдшерів. Розташований у смт Козелець, вул. Свердлова № 41.

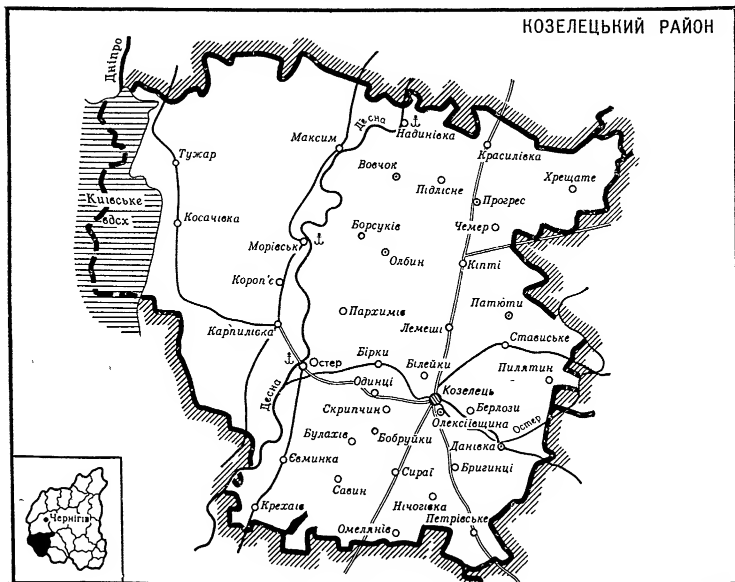
КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ПАРТКО́М. Ств. в квітні 1918 для боротьби з нім. окупантами, які захопили Козелець. Очолював його член Черніг. губкому партії, уродженець Козельця, Д. С. Самусь. Комітет виконував також функції ревкому, організував ряд відчутних ударів по окупантах. Зокрема, в червні 1918 було знищено каральний загін в с. Держанівці. З грудня 1918 комітет продовжував боротьбу й проти петлюрівців, надавав допомогу *Богунському полку,* який 23.I 1919 визволив Козелець.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині області. Утворений 1923. Площа 2,7 тис. км². Нас. 77,5 тис. ж. (1988). У районі — 111 населених пунктів, підпорядкованих міськ., 2 селищним і 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Козелець. На Зх. тер. району омивається Київським водосховищем. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — Десна з прит. Остер. Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, граб, вільха та ін.) займають 37,9 тис. га. Переважають підприємства легкої та харч. пром-сті (козелецькі льоно- і маслоробний з-ди, Остерська ткацька ф-ка, Чемерський спиртовий з-д, промкомбінат), 3 будинки побуту, 41 комплексний приймальний пункт. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових, картоплі, льону,

Козелецький Георгіївський монастир. З гравюри 19 ст.

а також виробн. м'яса, молока. 1988 площа с.-г. угідь становила 136,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 83,9 тис. га. У К. р.— 31 колгосп, у т. ч. риболовецький, 3 радгоспи, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Прогрес), учбове г-во зоовет. технікуму (Козелець). Автомобільних шляхів — 442,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 397 км. У районі — зоовет. (Козелець) і буд. (м. Остер) технікуми, 69 заг.-осв., 3 музичні школи; 91 лік. заклад, у т. ч. 12 лікарень, 14 лік. амбулаторій і 65 фельдшерсько-акушер. пунктів; турбаза (Остер). 30 будинків культури, 64 клуби, два кінотеатри, 91 кіноустановка, 84 б-ки, краєзнавчий музей (Остер). У с. Борсукові К. р. народився укр. рад. письменник Ю. О. Збанацький, у с. Мостищах (тепер с. Петрівське) — укр. рад. агрохімік П. О. Дмитренко, в с. Бобруйках — рос. рад. співак Г. М. Нелєпп (1904—57), у с. Красилівці — укр. поет і етнограф О. В. Шишацький-Ілліч (1828—59). В Острі похований засновник чувас. рад. поезії М. Сеспель (1899—1922). Пам'ятки арх-ри — залишки *Юр'євої* (Михайлівської) *божниці* у м. Острі, *Трьохсвятительська церква* у с. Лемешах, *Лемешівської земської школи будинок, Полкової канцелярії будинок; Миколаївська церква, Різдва Богородиці собор,* всі — в Козельці. Пам'ятники — В. І. Леніну (1958) та Т. Г. Шевченку (1961) в смт Козельці. У с. Євминці — пам'ятка трипільської культури — урочище «Узвіз». У К. р. видається газ. «*Ленінський шлях*» (з 1931). Див. також статті Остер, Десна, Козелець, Берлози, Білейки, Бірки, Бригинці, Булахів, Вовчок, Данів-

ка, Євминка, Карпилівка, Кіпті, Короп'є, Косачівка, Красилівка, Крехаїв, Лемеші, Максим, Морівськ, Надинівка, Нічогівка, Одинці, Олбин, Олексіївщина, Омелянів, Пархимів, Патюти, Петрівське, Пилятин, Підлісне, Прогрес, Савин, Сираї, Скрипчин, Ставиське, Хрещате, Чемер. Іл.—табл. XXIV, XXV.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ КЛУБ. Ств. 1920 — центр політико-виховної роботи. При ньому діяли масові гуртки — політичний, загальноосвітній, драматичний та ін. Дістали поширення й такі форми, як лекції, мітинги, концерти, співбесіди. У грудні 1920 драмгурток поставив декілька спектаклів за гроші, які перерахували на допомогу робітникам Донбасу.

КОЗЕЛЕ́ЦЬКОМУ ПЕ́РШОМУ ПОВІТО́ВОМУ З'ЇЗДУ РАД РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді будинку Козелецької 8-річної школи № 1 на вул. Свердлова № 1 (споруджений 1912 для поч. уч-ща). Тут 14.III 1919 відбувся Перший повітовий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів, на якому було обрано виконком з відділами: управління, земельний, військовий, юстиції, нар. освіти, соціального забезпечення. Дошка — мармур; відкрита 1973.

КОЗЕЛЬЦЯ́ ГЕРБ. Наданий 1663. На червоному щиті було зображено срібного козла з золотим хрестом на спині. Підтверджено 1782. Уніфіковано 1857 (див. *Герб*). Існував до 1917.

КОЗИ́ЛІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бобрик, Борок, Дачне, Тихонівське, Урічча, с-ще Комсомольське. Розташована на р. Убеді, за 42 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 1275 ж. (1988). Виникло на поч. 16 ст. У 17 ст. збудовано дерев. Покровську церкву (1871 на її місці зведено нову). У 1866 — 122 двори, 1594 ж.; 1897 — 518 дворів, 3021 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1918. У К.—центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., 2 фельдшерсько-акушер. пункти, дитсадок, Будинок культури на 260 місць, 2 клуби, 3 б-ки (23 тис. од. зб.). У 1972 споруджено обеліск Слави на честь односельців, які полягли (450 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, у 1967 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців.

КОЗИНЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

КОЗЛЯ́НИЧІ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Рудня. Розташовані на р. Убеді, за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 467 ж. (1988). К. відомі з 15 ст. На поч. 17 ст. збудовано церкву Різдва Богородиці (1832 на її місці споруджено муровану). У 1866 — 148 дворів, 756 ж., 1897 — 163 двори, 914 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Восе-

Герб Козельця.

ни 1918 житель села Я. П. Чубар організував загін, який вів боротьбу проти петлюрівців. Згодом його бійці поповнили *Таращанський полк.* У К.— відділення колгоспу «Україна» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, клуб, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1966 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (162 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Поблизу К. виявлено ранньослов'янське городище 1—2 ст.

КОЗЛЯ́НСЬКЕ — бот. пам'ятка природи (з 1972). 100-річна ділянка дубів. Розташоване в Черніг. р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 1,2 га.

КО́КЕС. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Черепашки (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

КОЛГО́СПИ. Перші колективні г-ва на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині. Виникли відразу ж після встановлення Рад. влади. Існувало три форми виробн. кооперативів: т-ва по спільному обробітку землі (ТСОЗи), с.-г. артілі й комуни, які пізніше були переведені на становище с.-г. артілей. На поч. 1925 на Чернігівщині налічувалося 16 комун і 83 с.-г. артілі. У Прилуц. окрузі, частина якого згодом була включена до Черніг. обл., було 15 с.-г. артілей. До 1927 в Ніжин. і Черніг. округах налічувалося 150 с.-г. артілей, в 1928 — 286.

У 1929 на Чернігівщині було колективізовано 0,9 % сел. г-в, восени 1930 — 10 %, навесні 1931 — 33 %. На поч. 1933 на Чернігівщині в К. було об'єднано 49,4 % сел. г-в, усуспільнено 50,5 % всіх орних земель. На весну 1935 в К. об'єднали 91,1 % сел. г-в. У 1937 МТС обслуговували 97 % К. У села області було направлено 2500 комуністів. На поч. 1934 в К. створено 615 парт. осередків і 356 кандидатських груп, що налічували 5578 комуністів.

У 1940 на Чернігівщині діяло 1892 колгоспи, що об'єднували 304 688 дворів. Посівна площа їх становила 1429 тис. га (99,5 % всієї орної землі). У 50-х рр. відбулося масове укрупнення К. Їх число у цілому по області зменшилося з 1901 в 1949 до 477 — у 1985. Тепер К. об'єднують 252 тис. дворів. Певна частина К. перетворена на радгоспи.

Сучасні К. являють собою досить великі с.-г. підприємства. Кількість землі в кожному г-ві зросла з 757 га до понад 3 тис. га. На колгоспних ланах Чернігівщини 1985 працювало 16568 тракторів і 5628 зернозбиральних комбайнів. К. вступають пайовиками в міжколгоспні підприємства й організації для виробництва продукції на пром. основі, зокрема в тваринництві.

«КОЛГО́СПНА ПРА́ВДА». Газета, орган політвідділу Городнянської МТС. Видавалася 1933—34 в м. Городні.

«КОЛГО́СПНА ПРА́ВДА». Газета, орган Менського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. Видавалася в Мені 1931—41. У 1944—62—під назвою *«Колгоспна праця»*. З 1962 — «К. п.». У 1962—63 видавалася в смт Сосниці. З 1963 — у Мені. Редакція — м. Мена, вул. Червоноармійська № 23.

«КОЛГО́СПНА ПРА́ВДА». Газета, орган парт. к-ту, правління колгоспу «Праця» та Стольненської сільс. Ради нар. депутатів Менського р-ну. Видається з 1958. Редакція — с. Стольне Менського району, правління колгоспу.

«КОЛГО́СПНА ПРА́ЦЯ». Газета, орган Менського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1931—41, 1944—62 у Мені. У 1933—37 на своїх сторінках друкувала газету *«Комсомолець»*. Дивись *«Колгоспна правда»* (Менський район).

«КОЛГО́СПНЕ ЖИТТЯ́». Газета, орган Остерського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1931—41. Див. *«Правда Остерщини»*.

«КОЛГО́СПНЕ ЖИТТЯ́». Газета, орган парт. орг-ції правління колгоспу

«Новий шлях» та Пісківської сільс. Ради нар. депутатів Чернігівського р-ну. Видається з 1959. Редакція — с. Піски, правління колгоспу.

«КОЛГО́СПНЕ ЖИТТЯ́». Газета, орган Ріпкинського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—38 виходила під назвою *«За соціалістичне Полісся»*, 1938—41 — *«Соціалістичне Полісся»*. З 15.IV 1962 до 13.III 1963 не видавалася. З 14.III 1963 — «К. ж.». Редакція — смт Ріпки, вул. Леніна № 112.

«КОЛГО́СПНЕ СЕЛО́». Газета, орган парт. к-ту, правління колгоспу «Правда» та Атюшівської сільс. Ради нар. депутатів Коропського р-ну. Видається з 1981. Редакція — с. Атюша, правління колгоспу.

«КОЛГО́СПНЕ СЕЛО́». Газета, орган політвідділу Батуринської МТС. Виходила в 1933—34.

«КОЛГО́СПНЕ СЛО́ВО». Газета, орган Яблунівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1935—59 в с. Яблунівці. У 1935—37 виходила під назвою *«За більшовицькі колгоспи Яблунівщини»*, 1937—41 — *«Прапор Леніна»*, 1941—44 не видавалася. З 5 XII 1944 — «К. с.». 28.I 1959 видання припинено у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«КОЛГО́СПНИЙ КОМСОМО́Л». Газета, друкувалася на сторінках газ. *«Колгоспний шлях»*. Видавалася 1935—36 у с. Михайло-Коцюбинському.

«КОЛГО́СПНИЙ ПРО́МІНЬ». Газета, орган Городнянського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у 1944—62. Див. *«Сільські новини»*.

«КОЛГО́СПНИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Михайло-Коцюбинського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. У 1935—41 виходила під назвою *«Колгоспна правда»*, 1944—62 — «К. ш.». Припинила вихід 1962 у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«КОЛГО́СПНИК БОРЗЕ́НЩИНИ». Газета, орган Борзенського райкому КП України і районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1931—41, 1944—62 в м. Борзні. У 1931 друкувала на своїх сторінках газ. *«Молодий колгоспник»*. Див. *«Комуністична праця»*.

«КОЛГО́СПНИК ДМИ́ТРІВЩИНИ». Газета, орган Дмитрівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в 1932—62. Видання припинено 29.V 1962 у зв'язку з ліквідацією р-ну. У 1933—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець-ударник»*, у 1936—37 — газ. *«Літературна сторінка»*.

«КОЛГО́СПНИК ТАЛАЛА́ЇВЩИНИ». Газета, орган Талалаївського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1932—41, 1944—62 в смт Талалаївці. Див. *«Трибуна хлібороба»*.

КОЛЕ́КЦІЯ РУКО́ПИСІВ ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО ІСТОРИ́ЧНОГО МУЗЕ́Ю. Склалася з рукописів *Чернігівського музею українських старожитностей* ім. В. В. Тарновського, музею Чернігівської губ. архівної комісії, *Чернігівського єпархіального сховища старожитностей*. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 сюди надійшли рукописи Прилуцького краєзнавчого музею, а також і стародруки, що стосуються Чернігівщини, з Бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна. У 30-і рр. рукописи Т. Г. Шевченка з колекції В. В. Тарновського передано до музею Т. Г. Шевченка в Києві, а частину стародруків — до Полтавського краєзнавчого музею. Тепер колекція налічує понад 26 тис. од. зб., документи яких висвітлюють важливі питання соціально-економ., політ. і культурного життя України, зокрема Чернігівщини, в 17—20 ст. Серед них комплекси документальних матеріалів Кролевецького магістрату, Ніжинської нижньої розправи, Борзнянського повітового суду, *Чернігівського губернського статистичного комітету, Чернігівської духовної семінарії*; особистих фондів укр. поміщиків Полетик, Тарновських, Шихутських, Лашкевичів, Милорадовичів, серед яких були громад. і культур. діячі, нехворощанського сотника К. Прокопієва, генерал-лейтенанта Добринія, рос. держ. і віськ. діяча Рум'янцева та ін.; листи й універсали гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брю-

ховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського, а також цехові книги, купчі тощо.

Різноманітні відомості про розвиток л-ри, живопису, музики й театр. мист-ва зосереджено в особистих фондах укр. письменника О. К. Коваленка (листи й рукописи І. К. Тобілевича, І. С. Нечуя-Левицького, Дніпрової Чайки, П. М. Панченка, О. Ю. Кобилянської та ін.), композитора М. В. Лисенка, художника Г. М. Честахівського, історика М. І. Костомарова, збирача старожитностей Л. І. Ханенка, письменника І. Я. Франка, нар. вчителя, етнографа й археолога С. О. Гатцука; листах Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Є. П. Гребінки, Л. І. Глібова, М. О. Максимовича, П. О. Куліша, І. О. Гончарова, П. А. Вяземського, М. І. Гнєдича, В. М. Забіли, С. В. Руданського, М. О. Некрасова. Є автографи рос. полководця, ген.-фельдмаршала М. І. Кутузова, який у 1806—07 був київ. губернатором. У колекції широко представлені документи рад. періоду, зокрема документи і листування учасників Жовтн. революції і громадян. війни В. О. Антонова-Овсієнка, Ю. М. Коцюбинського, М. Г. Кропив'янського, М. І. Подвойського, В. М. Примакова, Т. В. Черняка, М. О. Щорса; автографи діячів науки, мист-ва і л-ри Г. Г. Верьовки, Л. М. Ревуцького, І. П. Товстухи, А. Н. Рибакова, З. С. Давидова, Ю. О. Збанацького, Ю. М. Мушкетика, О. І. Авраменка, М. С. Шеремета, М. О. Шолохова, І. С. Козловського. Особисті архіви, зокрема командира партизан. загону Г. С. Артозеєва. Серед надходжень автографи космонавтів Ю. О. Гагаріна, П. І. Бєляєва, О. А. Леонова, В. Ф. Биковського, П. Р. Поповича, В. М. Комарова, П. І. Климука.

У фондах музею також зберігається понад 200 стародруків, у т. ч. 65 — *чернігівської друкарні*, зокрема пам'ятка укр. культури 17 ст. *«Перло многоцѣнное»*.

КОЛЕ́СНИКУ В. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Острі. Встановлена на фасаді будинку по вул. К. Маркса № 30, в якому народився і виріс Герой Рад. Союзу, лейтенант Колесник Володимир Григорович (1911—43). Після закінчення остерської школи 1930 вступив до Харків. маш.-буд. ін-ту. Працював інженером на Краматор. з-ді. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після навчання в Магнітогор. танковому уч-щі став командиром танкового взводу 68-ї танкової бригади Центр. фронту. Загинув у бою 25.XI 1943 біля м. Хойники (БРСР). Будинок дерев., 4-кімнатний, одноповерховий, цоколь цегляний. Пл.— 96 м². Дошка — мармур, відкрито 1973.

КОЛІ́СНИКИ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Григорівка. Розташовані за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 689 ж. (1988). Відомі з 1-ї пол. 17 ст. Після нар.-визв. війни 1648—54 належали ніжинському войтові Цурковському; потім його зятеві Т. П. Забілі. Входили до 2-ї Ніжинської сотні *Ніжинського полку*. У 1866 К. налічували 99 дворів, 563 ж., винокурний і цегельний з-ди; 1897 — 161 двір, 984 ж., дерев. Успенська церква (1883). Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Прапор комунізму» (спеціалізація — молочне тваринництво, овочівництво, кормовий буряк), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробки на братських могилах партизанів, загиблих 1918, рад. воїнів, що полягли 1941, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які віддали життя

(147 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

КОЛІСНИКІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Колісників Ніжинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Прапор комунізму». Площа 77 га.

КОЛІ́СНИЧКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

КОЛОДЛИ́ВЕ. 1) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне очеретяне болото. Розташоване в Черніг. р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 13 га. 2) Бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з рослинним покривом. Розташований в Черніг. р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 109 га.

КОЛО́ДНА. Річка в Черніг. обл., тече тер. Менського р-ну.

КОЛОМА́ЦЬКІ СТАТТІ́ 1687 — договірні умови між козац. старшиною і представниками царського уряду, ухвалені 25.VII на козац. раді в містечку Коломаці (тепер с-ще міськ. типу Харків. обл.) під час обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи. Складалися з 22 пунктів. К. с. містили нові пункти, що посилювали владу рос. царизму на Лівобережній Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, й обмежували політ. права гетьмана та козацької старшини.

Гетьманові заборонялося без дозволу царського уряду усувати з посад генеральну старшину, а старшині — скидати гетьмана. Гетьманському правлінню не дозволялося підтримувати політ. і дипломат. відносини з ін. д-вами. Статті були спрямовані на зміцнення феод.-кріпосницьких порядків, юридично закріплювали перекладення осн. податкового тягаря на селян і міщан. Вони забороняли місц. адміністрації (сотенній, полковій) вписувати селян до козац. реєстру, зобов'язували видавати рос. владі селян-втікачів з Росії. Укр. феодалам надавалися широкі повноваження для придушення класових виступів трудящих мас.

КОЛОТОВЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

«КОЛХО́ЗНЫЙ ПУТЬ». Газета, орган Грем'яцького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Грем'ячі 1935—36 під назвою *«За честный труд»*, 1936—41— *«Стахановец-коноплевод»*, 1941—44 — не видавалася, 1944—59— «К. п.». 1959 видання припинено в зв'язку з ліквідацією р-ну.

КОЛЯДІ́ М. Т. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у с. Березівці Талалаївського р-ну. Встановлена на фасаді кол. сільської школи (тепер клуб), де в 1920—23 навчався укр. композитор Коляда Микола Терентійович (1907—35). Н. в Москві, за ін. даними в с. Березівці. Навчаючись у Березівській сільській школі, брав участь у шкільному хорі та оркестрі. 1923 Роменський окружком комсомолу направив Коляду на навчання до Харківського муз.-драм. ін-ту. Після його закінчення працював у Харкові. Був членом Оргбюро Спілки рад. музикантів України. Загинув під час сходження на одну з вершин Кавказьких гір. Серед його творів: симфонічна сюїта на укр. нар. теми, музика до п'єс, твори для фортепіано, скрипки, обробки нар. пісень. Дошка — мармур, відкрита 1976.

КО́МАНКА. Річка в Черніг. обл., правий рукав Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

КО́МАНЬ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Араповичі, Дробишів, Чернацьке, Чулатів. Розташована на правому березі Десни, за 8 км від районного центру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 327 ж. (1988). Виникла у 2-й пол. 12 ст. У 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. належало Новгород-Сіверському магістрату, з 1752 — М. Ханенку. У 1866 — 43 двори, 514 ж., дерев. *Миколаївська церква* (1781);

1897 — 129 дворів, 832 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — зернові, льон, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (5 тис. од. зб.). Встановлено: обеліск на честь воїнів-односельців, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943, визволяючи село від гітлерів. окупантів. Поблизу К. виявлена стоянка Ложок (40—10 тис. до н. е.), городище (6—3 ст. до н. е.), кургани періоду Київ. Русі (11—13 ст.).

КОМАРІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Смолянці, за 22 км від райцентру та за 18 км від залізнич. ст. Крути. 2506 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. З 1692 належала Києво-Софійському монастиреві. У 17 ст. збуд. Михайлівську церкву (1897 зведено нову, муровану). У 1866 — 395 дворів, 2740 ж., поштова станція; 1897 — 751 двір, 3715 ж., земська школа, б-ка, лікарня, 2 ярмарки на рік. 1894 студент Петерб. ун-ту К. А. Минятов та його дружина Н. П. Ягодовська передрукували в К. на гектографі працю В. І. Леніна «Що таке ,,друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?» (див. *Ягодовських будинок*). У 1905—07 відбувся виступ селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час австро-нім. окупації в районі села діяв партизан. загін. У 1923—59 село було райцентром. У К.— колгосп ім. В. І. Леніна (багатогалузеве г-во), цегельний завод, молокодільниця по переробці казеїну, пекарня, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, їдальня, с. ш., 8-річна школа-інтернат, лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 3 б-ки (47 тис. од. зб.). У різні роки в К. видавалися газети *«Молодий ленінець»*, *«Ударник ланів»* і *«Прапор комунізму»*. Уродженцем К. є Герой Рад. Союзу І. У. Харченко. У 1966 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села (серед них — Герой Рад. Союзу, капітан К. П. Максін), 1974 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (298 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. К. є кургани (2—1 тис. до н. е.).

КОМАРО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Північна; Деснянський р-н). Простягається з Зх. на Сх. від вул. Кленової до колгоспного поля. Названа 1974 на честь Комарова Володимира Михайловича (1927—1967) — льотчика-космонавта СРСР, двічі Героя Рад. Союзу (1964, 1967), інженер-полковника. Разом з К. П. Феоктистовим і Б. Б. Єгоровим здійснив уперше в світі політ 12.X 1964 на багатомісному космічному кораблі «Восход». 24.IV 1967 при завершенні випробувального польоту нового космічного корабля «Союз-1» К. загинув. Прокладена після Великої Вітчизн. війни 1941—45, забудована індивід. житл. будинками.

КОМАРО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 10 га.

КОМІСАРІА́ТИ У ВІЙСЬКО́ВИХ СПРА́ВАХ — органи місц. військ. управління (губернії, повіту, округу), що відали у 20-х рр. військово-мобілізаційною та обліково-призовною роботою. 1) Чернігівський губ. комісаріат ств. 19.XII 1918 в м. Орлі. 12.XII 1919 переведено до Чернігова. Ліквід. 3.VI 1925. 2) Повітові К. у в. с. (Борзнянський, Городнянський, Козелецький, Ніжинський, Остерський, Прилуцький, Сосницький і Чернігівський) ств. 1919, ліквідовано 1923. 3) Окружні К. у в. с.

(Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський) ств. 1923, ліквідовано 1930.

КОМІСА́РСТВА — тер. одиниці на Лівобережній Україні, що включали по 4—9 сотень. Ств. 1767 для збирання податку — «рублевого окладу», введеного 1765. Ним обкладалися посполиті, підсусідки, підпомічники, міщани і козаки, за винятком виборних. Між дворами податок розподіляв власник маєтку або отаман. Для збирання «рублевого окладу» в кожному К. обиралися комісар, касири, канцеляристи і писар. Обліковців обирали з козаків і міщан. Для посилок використовували полкових возних. У К. Чернігівщини також поступали орендні платежі. Зібрані суми передавалися в Малоросійський скарб. Ліквідовані 1783, коли «рублевий оклад» був замінений подушним податком.

КОМІ́СІЇ — адм. установи: 1) К. експедиції буд-ва в Глухові і Батурині. Ств. 1752 для керівництва спорудженням адм. і житл. будинків у Глухові та палаців для гетьмана К. Розумовського у Глухові і Батурині. Складалася з генерального осавула, 7 бунчукових товаришів, 6 значкових товаришів, канцеляристів і компанійців; фінансувала буд-во. У розпорядженні К. були цегельні і черепичні з-ди. До роботи залучалися піддані. Мала право звертатися безпосередньо в полкові *канцелярії* за робочою силою. Спочатку К. знаходилася в Глухові, а з 1759 — у Батурині. 1764 припинила свою діяльність. 2) Повітові дорожні К. Ств. 1834. Знаходилися у віданні губернської дорожньої К. Відали ремонтом і буд-вом доріг та мостів. Ліквідовані 1865 з передачею функцій земським управам. 3) Повітові землевпорядні К. Ств. 1906 на Чернігівщині. Здійснювали розмежування сел. земель за столипінською аграрною реформою, сприяли утворенню та зміцненню куркульських г-в і зруйнуванню сільс. общини. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією. 4) Повітові К. нар. продовольства. Ств. 1834. Підпорядковувалися Черніг. губернській К. нар. продовольства. Наглядали за забезпеченням населення продовольством у неврожайні роки, відали видачею допомоги і позики з місц. хлібних магазинів. Ліквідовані 1867 з передачею функцій земським установам. 5) Повітові межеві К. Ств. у відповідності з указом Сенату від 1.VIII 1861 «Про закриття межевих судів і введення межевих комісій». Займалися розмежуванням земель у повітах. Ліквідовані 1889 у зв'язку з закінченням межування в Черніг. губ. 6) Черніг. губернська буд. К. Ств. 1833. Здійснювала нагляд за буд-вом та експлуатацією казенних споруд. Припинила діяльність на підставі «Положення про губернські будівельні і дорожні комісії» від 28.IV 1849. 7) Черніг. губернська буд. і дорожна К. Ств. 1849 шляхом об'єднання губернських буд. і дорожньої комісій. Наглядала за буд-вом і збереженістю казенних споруд, мостів, гребель, доріг, займалася збиранням відомостей про ціни на буд. матеріали і робочу силу. Ліквідована 1.II 1865 у зв'язку з відкриттям буд. відділення при губернському правлінні. 8) Черніг. губернська дорожна К. Ств. 1833 у відповідності з «Основними правилами про порядок влаштування доріг» від 2.III 1833. Здійснювала керівництво буд-вом доріг. Припинила діяльність у зв'язку з об'єднанням її в 1849 з Черніг. губернською буд. комісією. 9) Черніг. губернська К. нар. продовольства. Ств. 1822. Складалася з губернатора (голова комісії), віце-губернатора, двох повітових предводителів дворянст-

ва та губернського прокурора. Здійснювала нагляд за забезпеченням населення губернії продовольством у неврожайні роки через запасні хлібні магазини та наглядали за діяльністю повітових К. нар. продовольства. Ліквідована 1.VI 1867 у зв'язку з передачею справи забезпечення населення продовольством земським установам. 10) Полкові щотні комісії. Створені 1732 для посилення контролю за стягненням податків і збільшенням надходжень у державну казну. Кожна з них складалася з бунчукового товарища, 2 військових товаришів та канцеляриста. Крім того, в залежності від потреб полкові канцелярії виділяли по 2 канцеляристи і по кілька копіювальників. Штат П. щ. к. знаходився на утриманні полкових канцелярій. Підпорядковувалися П. щ. к. безпосередньо Генеральній військовій канцелярії, Канцелярії Малоросійського скарбу і Генеральній обліковій комісії, а з 1764 — Другій Малоросійській колегії. Ліквідовані 1776. Документ. матеріали К. експедиції буд-ва в Глухові і Батурині та П. щ. к. зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві, ін. К.— у архіві Черніг. обл. та його філіалах у Ніжині та Прилуках.

КОМІТЕ́Т ПО ОХОРО́НІ ПА́М'ЯТОК СТАРОВИНИ́ І МИСТЕ́ЦТВА У ЧЕРНІ́ГІВСЬКІЙ ГУБЕ́РНІЇ. Утворений в червні 1917. Діяв на громадських засадах. На засіданнях к-ту розглядалося широке коло питань, пов'язаних з охороною і популяризацією пам'яток історії та культури, заслуховувались наукові повідомлення. За ініціативою к-ту до Чернігова було перевезено деякі збірки старожитностей з поміщицьких маєтків, порушено питання про об'єднання чернігівських музеїв. К-т влаштовував виставки художніх старожитностей, розпочав випуск листівок із зображенням місцевих пам'яток. Провідну роль у діяльності к-ту відігравали історики і краєзнавці В. Л. Модзалевський, Ю. С. Виноградський, Є. О. Корноухов, В. О. Базилевич, літератори І. Є. Коновал, М. М. Могилянський, художники П. Діденко, Б. Бутник, Л. Митькевич та ін. Припинив діяльність у 1918.

КОМІТЕ́ТИ БІДНОТИ́, комбіди — класові орг-ції сільської бідноти. Створені на поч. 1919 в ряді волостей і сіл Черніг. губ., визволених від іноз. інтервентів. Діяльність К. б. здійснювалася під безпосереднім керівництвом місцевих парт. і рад. органів, при активній участі робітників, які направлялися на село у складі продовольчих загонів. Влітку 1919 в Черніг. губ. діяло 1216 комбідів, які відіграли велику роль в організації бідняцьких і середняцьких мас, у зміцненні Рад. влади на селі. Діяльність К. б. припинилася в зв'язку з наступом денікінців. Після їх вигнання на Чернігівщині в травні — вересні 1920 було утворено *Комітети незаможних селян.* Документальні матеріали зберігаються в Архіві Черніг. області.

КОМІТЕ́ТИ НЕЗАМО́ЖНИХ СЕЛЯ́Н (КНС), комнезами — класові орг-ції незаможного селянства в УРСР у 1920—33. Ств. на підставі закону ВУЦВК від 9.V 1920. Право вступу до КНС мали лише бідняки і середняки. На комнезами покладалося якнайшвидше запровадження в життя законів про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян, про продрозверстку та ін. На кін. 1920 у Черніг. губ. діяло 1117 сільс. і волосних КНС, що об'єднували 43,6 тис. членів. КНС у роки воєнного комунізму подавали допомогу Червоній Армії, боролися проти бандитизму, допомагали органам Рад. влади проводити в життя продовольчу й аграрну політику Кому-

ністичної партії, ліквідувати неписьменність. При переході до нової економічної політики КНС, що мали переважну більшість у сільс. Радах, були фактичними органами влади на місцях. Декретом ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 16.XI 1925 комнезами звільнялися від адм. роботи, виконання держ. функцій. Їх було перетворено на добровільні громад. орг-ції для захисту інтересів сільс. бідноти і середняків. На поч. 1925 орг-ції КНС об'єднували 41,5 тис. членів. Вони зіграли важливу роль у розвитку колгоспного руху. Так, у 1929 члени КНС в колгоспах Чернігівщини становили 79 %. 8.III 1933 ВУЦВК прийняв постанову про ліквідацію комнезамів.

1) Чернігівська губернська комісія незаможних селян (губКНС). Обрана на 1-му губ. з'їзді незаможних селян на поч. квітня 1921. Здійснювала контроль і керівництво діяльністю органів незаможного селянства в губернії. Ліквідована 16.VII 1925 з скасуванням губернії. 2) Окружні комісії незаможних селян (окркомнезами). Виникли в зв'язку з утворенням округів на поч. травня 1923. Ліквідовані: Новгород-Сіверська і Сновська — в 1925, Ніжинська, Прилуцька, Чернігівська — у 1930 із скасуванням округів. 3) Повітові комісії незаможних селян (повітові КНС). Створені (12) в травні — вересні 1920 при відділах управління повітових виконкомів для залучення широких мас сільс. пролетаріату і найбіднішого селянства до політ. і госп. буд-ва. Ліквідовані в березні 1923 із скасуванням повітів. 4) Волосні комітети незаможних селян (вол. КНС). Створені (137) в травні — вересні 1920. Сприяли органам Рад. влади у втіленні в життя законів і розпоряджень Рад. уряду, охороні рев. порядку на селі, боротьбі з бандитизмом. Ліквідовані в березні 1923 із скасуванням волостей. 5) Районні комітети незаможних селян (райКНС). Обрані (58) на районних з'їздах незаможних селян у квітні 1923. У листопаді 1925 реорганізовані на добровільні громад. орг-ції з новим статутом. Ліквідовані в червні 1933 на підставі прийнятої V пленумом ВЦКНС «Інструкції про порядок самоліквідації КНС» від 16.II 1933. 6) Сільські комітети незаможних селян (сільКНС). Створені в травні — вересні 1920. У 1925 реорганізовані на добровільні громад. орг-ції. Ліквідовані в червні 1933. Документ. матеріали КНС зберігаються в Архіві Черніг. обл., його відділах у Ніжині і Прилуках та Центр. держ. архіві Жовтн. революції, вищих органів держ. влади, органів держуправління УРСР (Київ).

КОМКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Забарівки) — від вул. Семашка до вул. Красносільського. До включення цього села в смугу міста вулиця пазви не мала. Названа на честь Комка Аркадія Івановича (1923—44) — сержанта, Героя Рад. Союзу. Н. в с. Зайці Михайло-Коцюбинського (тепер Чернігівського) р-ну. З 1943 воював на Центральному і 1-му Укр. фронтах, був командиром обслуги станкового кулемета, загинув 29.II 1944 в бою біля м. Луцька. 25.VIII 1944 посмертно удостоєний високого звання. Кулемет К. зберігається в Центральному музеї Рад. Армії. Ім'ям К. названо колгосп, центр. садиба якого розташована в с. Левковичах Черніг. р-ну; там же встановлено *Комка А. І. погруддя*. Вул. забудована індивід. житл. будинками.

КОМКА́ А. І. ПОГРУ́ДДЯ в с. Левковичах Чернігівського р-ну. Встановлено в центрі села на честь Героя Рад. Союзу сержанта А. І. Комка (див. *Комка вулиця*).

Висота постаменту — 1,8 м, бюсту — 0,75 м. Відкрито 1981.

«КОММУНИ́СТ». Щотижневий додаток до газети «Известия Совета рабоче-крестьянской обороны Украины». 1919 у Чернігові вийшло два номери.

«КОММУНИСТИ́ЧЕСКИЙ ПУТЬ». Журнал Черніг. губкому КП(б)У. Видавався в 1922—25. З № 1(6) 1922 називався «Известия губкома КП(б)У Черниговщины», з № 1 (12) 1923 — «К. п.».

КОМО́СИ А. С. МОГИ́ЛА у м. Новгороді-Сіверському. Комоса Анатолій Савелійович (1916—52)— Герой Рад. Союзу (1945), льотчик-інструктор по техніці пілотування і теорії польоту 2-ї повітряної армії, гвардії майор. Н. 1916 в м. Новгороді-Сіверському. З 1935 — на військ. службі. Учасник боїв на Халхін-Голі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 воював на Воронезькому і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 383 бойових вильоти, збив 23 літаки ворога. Трагічно загинув 1952. Похований в міському парку. У 1953 на могилі встановлено погруддя героя.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ». Газета Менського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Колгоспна праця*». Видавалася 1933—37 у м. Мені.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ БЕРЕЗНЯ́НЩИНИ». Газета, орган Березнянського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*За більшовицькі темпи*». Видавалася 1934—35 у с. Березні.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ БОБРО́ВИЧЧИНИ». Газета, орган Бобровицького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*За суцільну колективізацію*». Видавалася 1935—37 у м. Бобровиці.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ВА́РВИНЩИНИ». Газета, друкувалася на сторінках газ. «*Соціалістичний наступ*». Видавалася 1934—37 у с Варві

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ГОРОДНЯ́НЩИНИ». Газета, виходила 1932 у смт Городні.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ КО́РОПЩИНИ». Газета, орган Коропського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Поліський комунар*» та «*За ударну працю*». Виходила 1934—36 у смт Коропі.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ НА ВА́РТІ». Газета, орган Козелецького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Розгорнутим фронтом*». Видавалася в 1933 у смт Козельці.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ НО́СІВЩИНИ». Газета, орган Носівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Червона Носівщина*» Видавалася 1937 у м. Носівці.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ПОЛІ́ССЯ». Газета, орган Ріпкинського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*За соціалістичне Полісся*». Видавалася 1933—36 у смт Ріпках.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ СНО́ВЩИНИ». Газета, орган Сновського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Соціалістичний наступ*». Видавалася 1933—34 у м. Сновську (з 1935 м. Щорс).

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ-УДА́РНИК». Газета, орган Дмитрівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Колгоспник Дмитрівщини*». Видавалася у с. Дмитрівці 1933—37 (у 1937 мала назву «*Комсомольсько-молоднеча сторінка*»).

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ХОЛМИ́НЩИНИ». Газета, орган Холминського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*За більшовицькі кадри*». Видавалася 1935—36 у с. Холмах.

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ЧЕРНІ́ГІВЩИНИ». Газета, орган Черніг. обкому ЛКСМ України. Видавалася 1961 — 63 в Чернігові. Див. «*Комсомольський гарт*».

«КОМСОМО́ЛЕЦЬ ЩО́РСІВЩИНИ». Газета, орган Щорського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Соціалістичний наступ*». Видавалася 1933—36 у м. Щорсі (до 1935 — м. Сновськ). У 1933—34 — «*Комсомолець Сновщини*».

КОМСОМО́ЛЬСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Ремісничa; Новозаводський р-н). Простягається по тер. давнього *Третяка* і *Передгороддя* 11—12 ст. в центр. частині міста від вул. Белінського до вул. Щорса. Названа 1922 на честь Ленінського комсомолу. Прорізана в кін. 18 — на поч. 19 ст. (довж. 1,4 км, шир. 18—25 м). Збереглися оригінальні фрагменти житлової забудови 19 ст. з своєрідним різьбленням (буд. №№ 48, 50, 52). На перехресті з вул. Пролетарською К. в. зі Сх. оперізує

комплекс Острогу — пам'ятки мурованої архітектури поч. 19 ст., спорудженої з використанням «зразкового» проекту арх. А. Д. Захарова. На перехресті з вул. Щорса постає комплекс лікарняного містечка 19 ст., започаткованого за проектом черніг. арх. А. І. Карташевського. У буд. № 49 розміщувався *Працелюбства будинок* (тепер клуб ДТСААФ). У сх. частині К. в. (між вул. Пролетарською і Куйбишева) зберігся триповерховий П-подібний у плані будинок зі спрощеним, стриманим вирішенням фасадів — один з небагатьох зразків рад. житлової архітектури 30-х рр. У стилі цивільної архітектури перших довоєнних п'ятирічок вирішено й буд. № 30, в якому тепер розміщений дитячий садок.

«КОМСОМО́ЛЬСЬКА СТОРІ́НКА». Газета, друкувалася на шпальтах газ. «*Комунар*». Видавалася 1932—36 у смт Городні.

«КОМСОМО́ЛЬСЬКА ТРИБУ́НА». Газета, орган Куликівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на шпальтах газ. «*Сталінський шлях*». Видавалася 1936 у с. Куликівці (у 1935 мала назву «*Комсомольська сторінка*» та «*Молодий ленінець*»).

«КОМСОМО́ЛЬСЬКА ТРИБУ́НА». Газета, орган Прилуцького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Правда Прилуччини*». Видавалася 1933—36 у м. Прилуках.

«КОМСОМО́ЛЬСЬКИЙ ГАРТ». Газета, орган Черніг. обкому ЛКСМ України. Попередниками «К. г.» були: «*Юношеская мысль*» (1921), «*Страничка красной молодёжи*» (1922), «*Молодой незаможник*» (1922—23), «*Молодий незаможник*» (1923), «*Большевистские резервы*» (1924). У 1933—41 видавалася під назвою «*Молодий комунар*», 1961—63 — «*Комсомолець Чернігівщини*». З 1967 — «К. г.». У 1963—66 видавалася газ. «*Молода гвардія*», орган ЦК ЛКСМ України по Київ., Черкас., Черніг. і Житомир. обл.

«КОМСОМО́ЛЬСЬКО - МОЛОДНЕ́ЧА СТОРІ́НКА». Газета, орган Яблунівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на шпальтах газ. «*За більшовицькі колгоспи Яблунівщини*». Видавалася 1935—37 у с. Яблунівці.

«КОМУНА́Р». Газета, орган Городнянського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1930—41 в смт Городні. У 1932—36 друкувала на своїх шпальтах газ. «*Комсомольська сторінка*», у 1931—32 — газ. «*Літературна сторінка*». Див. «*Колгоспний промінь*».

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПРА́ЦЯ». Газета, орган Борзнянського райкому Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1931—41, 1944—62 видавалася під назвою «*Колгоспник Борзенщини*». З 1.VI 1962 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 — «К. п.». Редакція — м. Борзна, вул. Пролетарська № 13.

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПРА́ЦЯ». Газета, орган дирекції, парт. і профспілкової орг-цій радгоспу ім. М. М. Борисенка Прилуцького р-ну. Видається з 1959. Редакція — м. Прилуки, вул. Пролетарська № 47.

КОМУНІСТИ́ЧНЕ (до 1965 — Городище) — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Придеснянське. Розташоване за 12 км від райцентру. 750 ж. (1988). Відоме з 16 ст. Входило до Чернігівського полку. 1770 — 638 ж. Успенська церква (відома з 1739, у 1887 збудовано нову); 1860 — 896 ж. займалися виготовленням дуг з верболозу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Дружба», відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, клуб, 2 кіноустановки, 2 б-ки. У 1965 і 1972 встановлено пам'ятні знаки воїнам-односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Городище (6 ст. до н. е.— 13 ст.).

«КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Новобасанського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1938—41 в с. Новій Басані. Див. «*За трудові подвиги*».

КОНІ́ВЩИНСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Низинне болото. Розташоване біля сіл Іваниці та Щурівки Ічнянського р-ну Чер-

нігівської обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. М. І. Калініна та ім. В. В. Куйбишева. Площа 406 га.

КОНОНЕ́НКА З. М. МОГИ́ЛА у с. Ряшках Прилуц. р-ну. Кононенко Захарко Мартинович (1890—41) — організатор і перший голова колгоспу «Комуніст», залишений для підпільної роботи в тилу нім.-фашист. окупантів. 19.X 1941 схоплений поліцаями і розстріляний в лісі Діброва. На могилі (в пд. частині сільського кладовища) 1977 встановлено увінчаний зіркою металевий обеліск з меморіальним написом.

КОНОТО́П — місто обласного підпорядкування Сумської обл., райцентр. Розташований на лівому березі р. Єзучі (притока Сейму), залізнична станція на лінії Москва—Київ. 95,2 тис. ж. (1988). До 1939 історія міста пов'язана з Чернігівщиною. К. вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. як польська фортеця. Назва від положення на болотистій місцевості. З 1654 — сотенне містечко Черніг., а згодом Ніжин. полку. Козаки К. брали активну участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. З 1674 через К. проліг поштовий тракт Москва — Київ. Козаки і жителі К. взяли участь у війні з Карлом XII 1708—09. У 1751 К. віддано на ранг генеральному обозному Кочубею. З 1782 — повітове місто Новгород-Сіверського намісництва; відкрито поштову контору, затверджено герб міста. Управляв містом магістрат. З 1796 К.— повітове місто Малоросійської, з 1802 — Чернігівської губ. У 1-й пол. 19 ст. К. став одним з центрів хлібної торгівлі на Україні. 1812 відкрито повітове, 1839—парафіяльне уч-ща, в 1842— 2 приватні однокласні школи, у 1869 збуд. Головні залізнич. майстерні. У 1866 в К.— 2177 дворів, 8976 ж.; 1897 — 1886 дворів, 17 223 ж. Відбувалося 4 ярмарки на рік. Діяли Різдва Богородиці (1739), Георгіївський (1833) собори, Миколаївська (1670), Успенська (1775), Богоявленська (дерев.— 1740; мурована — 1822) церкви.

У кін. 19 ст. К. перетворюється на значний пром. центр Лівобережної України, в місті налічувалося 35 підприємств, на яких працювало 7 тис. робітників. У кін. 1900 виникла Конотоп. соціал-демократична група, 1903 і 1905 відбулися страйки місцевих залізничників. На кін. 19 і на поч. 20 ст. в К. діяли чол. і жін. гімназії, залізничне (1891) і комерційне (1905) уч-ща, літній театр, Народний дім творчості, б-ка. 1916 збуд. снарядний завод. У березні 1917 створено Раду робітничих депутатів, профспілки. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У 1923 К.— центр Конотопського округу. 10 січня 1939 К. ввійшов до складу Сумської обл.

Уродженцями К. є укр. культурно-освітній діяч М. Й. Парпура (1763—1828), укр. і рос. філолог та бібліограф С. І. Пономарьов (1828—1913), революц. діячі І. І. Радченко (1874—1942) та С. І. Радченко (1869—1911), укр. літератор і громад. діяч Я. І. Костенецький (1811—84), укр. рад. письменники О. О. Соколовський (1896—1938) і Л. І. Смілянський (1904—66) та ін. В К. бували М. В. Гоголь, який описав К. у повісті «Пропаща грамота», Т. Г. Шевченко (1845 і 1859), П. І. Чайковський (1871), І. Ю. Рєпін (неодноразово).

КОНОТО́П — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Великий Дирчин, Лашуки, Малий Дирчин. Розташований на р. Снові, за 22 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Городня. 705 ж. (1988). Вперше згадується 1715. У 1866 — 65 дворів, 572 ж.; 1897 — 142 двори, 863 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У К.— колгосп ім. XVIII партз'їзду (спеціалізація — зер-

нові, картопля, льон, м'ясо-молочне тваринництво), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників, у 1978 — пам'ятник воїнам-односельцям, полеглим (133 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу сіл Великий Дирчин і Лашуки — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

КОНОТО́ПСЬКЕ КРАЄЗНА́ВЧЕ ТОВАРИ́СТВО. Утв. влітку 1927. Складалося з 4 секцій: історичної, етнографічної, економічної, природничої. Мало філії — краєзнавчі гуртки у Батурині, Тиниці та ін. населених пунктах. Члени т-ва досліджували історію Конотопу, Батурина, організували комплексне історичне й економічне вивчення Тиниці, збирали пам'ятки фольклору, здійснювали фенологічні спостереження. Т-во організовувало відзначення ювілеїв Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, М. М. Коцюбинського, О. М. Лазаревського. Припинило діяльність у середині 30-х рр.

КОНОТО́ПСЬКИЙ О́КРУГ — адм.-тер. одиниця. Створений 1923. Поділявся на 11 р-нів: Латинівський, Батуринський, Бахмацький, Борзнянський, Дмитрівський, Карабутівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Парафіївський, Плисківський. 10.XII 1924 Парафіївський р-н був розформований і частина його території відійшла до *Ніжинського округу*. 3.VI 1925 Корюківський, Менський, Сосницький і Чорнотицький р-ни розформованого Сосницького округу були включені до К. о., а тер. Синявського р-ну поділена між Конотопським і Чернігівським округами. До Кролевецького р-ну була приєднана частина розформованого Клишківського р-ну Новгород-Сіверського округу. Плисківський р-н К. о. був віднесений до Ніжинського округу. 19.VIII 1925 в К. о. включені Охраміївський і Холминський р-ни Новгород-Сіверського округу. 13.VII 1936 до К. о. приєднаний *Глухівський округ*. 2.IX 1930 К. о. був ліквідований.

КОНОТО́ПСЬКИЙ ПАРК ВАНТА́ЖНИХ ПОЇЗДІ́В у Ніжині. Розташований у сх. частині залізничної ст. Ніжин. У липні 1941 та 10.X 1943 тут сталися трагічні події. На коліях знаходилася велика кількість військ. ешелонів з боєприпасами, пальним, санітарні поїзди та поїзди з військ. підрозділами. Внаслідок бомбардування залізнич. станції ворожими літаками виникли великі пожежі, що призвело до загибелі бл. 3 тис. чол. Їх поховали в 10 братських могилах. У 1965 біля могил встановлено обеліск з меморіальним написом. Автор — К. Ю. Рей, інженер з-ду «Ніжинсільмаш».

КОНОХО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984) Ділянка заболоченої заплави р. Десни. Розташоване біля с. Блистової Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. О. Щорса. Площа 54 га.

КОНСИСТЕ́НСЬКІ ДА́ЧІ — одна з феод. повинностей у 18 ст., суть якої полягала в тому, що трудове населення Лівобережної України, в т. ч. й Чернігівщини, безкоштовно утримувало військ. частини та установи, які називалися консистентами. На їх утримання давали продовольство (порції) та фураж (рації), які збиралися з посполитих та козаків-підпомічників (нижча категорія козацького стану) в основному натурою, а частково грішми. З 1764 К. д. було повністю переведено на гроші. Система консистенції існувала на протязі 1716—83.

КОНСИСТО́РІЯ — орган управління і суду при єпархіях. Новгород-Сіверська К. була створена

6.VI 1785 у відповідності з указом Катерини II «Про утворення єпархій у намісництвах» (27.III 1785). Ліквідована 1797 при злитті Новгород-Сівер. єпархії з Чернігівською. Черніг. К. виникла в 1-й чверті 18 ст. Ліквідована 1919 у відповідності з постановою всеросійського церковного собору про реорганізацію консисторій в єпархіальні ради. Документ. матеріали Новгород-Сівер. і Черніг. К. зберігаються в Архіві Черніг. обл.

КОНСТАНТИ́НОВИЧІВ КАМ'ЯНИ́ЦЯ в Чернігові. Збудована на поч. 18 ст. на тер. *Дитинця*. Мала багато спільних рис з *Полуботка кам'яницею* у смт Любечі. Одноповерхова з підвалом, двокамерна, з залізними віконницями і гратами на вікнах. Фасади прикрашали лопатки, багатопрофільний карниз (не збереглася).

КОНЯ́ТИН — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на правому березі Десни, за 25 км від районного центру і за 1,5 км від автодороги Чернігів — Короп. 1964 ж. (1988). К. засн. наприкінці 17 ст. 1866 — 228 дворів, 1491 ж.; 1897 — 324 двори, 1687 ж., дерев. Успенська церква (1871), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— відділення колгоспу «Родина» (спеціалізація — вирощування нетелів, зернові, тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, дитсадок, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1968 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення К. від гітлерівців, 1954 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (191 чол.) у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Поблизу села виявлено 2 поселення 1 тис. до н. е. і періоду Київ. Русі (8—13 ст.).

Кам'яниця Константиновичів у Чернігові. Фото 1928.

«КООПЕРАТИ́ВНИЙ УДА́РНИК». Газета. Видавалася 1932 у м. Носівці.

КООПЕРАТИ́ВНІ ТЕ́ХНІКУМИ. 1) Черніг. К. т. Відкрито 1919, ліквідовано 1924. 2) Черніг. К. т. губпрофосвіти. Відкрито 1922, ліквідовано 1924. 3) Черніг. К. т. Черніг. комбінату кооперативного учнівства. Відкрито 1930, у 1932 переведено до м. Конотопа (тепер Сумської обл.). Готували ревізорів, бухгалтерів, статистиків для всіх видів кооперації. 4) Черніг. К. т. Відкрито 1951. Спочатку містився у приміщенні сучас. кооперативного профтехучилища (проспект Жовтневої Революції № 41), у 1955 перейшов у нове приміщення (вул. Горького № 3). Перший набір складався з двох груп — бухгалтерської і товарознавчої. У 1957 відкрито технол., в 1967 — мех. відділення. З 1973 почалася підготовка організаторів торгівлі. За час існування ним підготовлено понад 20 тис. фахівців для системи споживчої кооперації України. 1987 в технікумі навчалося бл. 1500 чол., у т. ч. 900 чол. на стаціонарі, решта — на заочному відділенні. Нині технікум готує: техніків-технологів хлібопекарського виробництва, механіків підприємств харч. промисловості, товарознавців пром. і прод. товарів, бухгалтерів, організаторів торгівлі.

На заочному відділенні готуються фахівці з таких спеціальностей: товарознавство й організація торгівлі прод. товарами; товарознав-

ство й організація торгівлі пром. товарами; бухгалтерський облік; планування в рад. торгівлі; машини й устаткування підприємств харч. промисловості. Технікум має, крім навч. кабінетів й лабораторій, актовий, спорт. і читальний зали, їдальню, гуртожиток на 650 місць. Б-ка технікуму налічує понад 93 тис. томів політ., навчальної та худож. л-ри. При технікумі — Ленінська кімната та музей споживчої кооперації Чернігівщини. Працюють ун-т громад. професій, політ. клуб «Смолоскип», клуби за інтересами «Глобус», «Пошук», «У світі прекрасного», гуртки худож. самодіяльності; хоровий, нар. танцю і ін.

КОПАЧІ́ВСЬКЕ — заповідне урочище (з 1972). Природні комплекси заплави р. Десни з віковими соснами та дубами. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 248 га.

КОПИ́ТЦІ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

КО́ПНИЙ СУД — суд сільс. громади на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, що виник за раннього феодалізму. Збирався у заздалегідь визначеному місці — копищі. К. с. здійснювали обрані населенням копного округу судді — «копні мужі». К. с. поєднував слідчі і судові функції, діяв за звичаєвим правом. Збирався кілька разів: для розшуку злочинця по «гарячих слідах» — «гаряча копа»; для судового слідства — «велика копа» з представників сіл копного округу; для остаточного вирішення справи і виконання вироку — «завита копа». К. с. присуджував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне покарання. Поступово законодавство все більше пристосовувало К. с. до інтересів феодалів, які з часом замінили його вотчинним судом.

КОПО́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Ревни (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

КОРА́БЛИЩЕ — урочище в пд. частині міста Чернігова, в заплаві на правому березі р. Десни на підвищеному березі старого річища р. Стрижня. Тут на пл. бл. 4 га, частково зайнятої лісопосадкою, виявлено поселення 2-го тис. до н. е. і 11—13 ст. Під час дослідження 1984 в ньому виявлено ліпну кераміку епохи бронзи (2 тис. до н. е.), кружальну кераміку 11—13 ст., уламки плінфи. Назва урочища, розташованого поблизу *Подолу*, напевне, пов'язана з тим, що тут за часів Київ. Русі була гавань.

КОРДИКІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Стрижня (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігова.

КО́РДІВКА — урочище за сх. околицею Чернігова, на підвищенні в заплаві правого берега р. Десни. У 50—60-х рр. археологом О. Попком тут виявлено поселення, обмежене з усіх боків старицями річок Десни, Стрижня і Кордівки. Зайняте садибами і парком. Знахідки· уламки кераміки епох неоліту, бронзи, ранньозалізного віку, ранньослов'янського часу та періоду Київ. Русі.

КОРЕНЕ́ЦЬКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ромна (бас. Дніпра). Тече тер. Талалаївського р-ну.

КОРЕНІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

КОРЕСПОНДЕ́НТСЬКІ ПУ́НКТИ. 1) Газ. «Радянська Україна». Засн. як кор. пункт газ. «Комуніст» після створення Черніг. обл. 1932. Відновив роботу в листопаді 1943 (Чернігів, проспект Жовтневої Революції № 104). 2) Газ. «Правда Украины». Засн. наприкінці 30-х рр. як кор. пункт газ. «Советская Украина». Відновив роботу в 1944 (Чернігів, вул. Гоголя № 10). 3) Газ. «Сільські вісті». Засн. 1948 (Чернігів, вул. Войкова № 42). 4) Укр. радіо. Засн. 1953 (Чернігів, вул. Східночеська № 8). 5) Укр. телебачення. Засн. 1965 (Чернігів, просп. Жовтневої Революції № 102). 6) РАТАУ. Засн. у 1-й пол. 30-х рр. після створення Черніг. обл. 1932. Відновив роботу в 1945. (Чернігів, вул. Космонавтів № 4[а]).

КОРІНЕ́ЦЬКЕ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Мигурів і Понсри. Розташоване на лівому березі р. Ромен, за 10 км від районного центру і залізнич. ст. Талалаївка. 513 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Місцевість славилася плантаціями тютюну. При дерев. Покровській церкві діяла школа. У 1654—1732 село входило до Краснянської (м. Красне, тепер Красний Колядин) сотні Прилуцького полку. У 1866 — 135 дворів, 1062 ж., 1897 — 168 дворів, 1186 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1924 відкрито початкову школу, хату-читальню; 1930 організовано першу артіль «Спільна праця». З 1929 діяв клуб. Під час нім.-фашист. окупації (13.IX 1941—13.IX 1943) гітлерівці цілком спалили село. В К.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — вирощування нетелів, зернові культури, цукрові буряки), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури, б-ка (8 тис. од. зб.). К. радіофіковано, електрифіковано (1968), телебачення, прокладено шосе (1980). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час визволення села 1943 від гітлерівців, у 1967 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (138 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу К. є кургани 2—1 тис. до н. е.

КОРОБКУ́ В. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у с. Погорільцях Семенівського р-ну. Встановлена на фасаді будинку школи по вул. Радянській, де в 1935—41 навчався Коробко Василь (Василь Іванович, 1927—44) — юний учасник партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в с. Погорільцях у сел. сім'ї. Під час окупації села нім.-фашист. загарбниками вся сім'я К. брала участь у партизан. боротьбі. Василь спочатку був зв'язківцем-розвідником партизан. загону, згодом — учасником бойових операцій по знищенню ворожих військ. ешелонів і техніки, з березня 1943 — інструктором диверсійної групи в партизан. загоні ім. В. І. Чапаєва. Після визволення області К. продовжував боротьбу проти гітлерівців у складі 1-ї Укр. партизан. дивізії ім. С. А. Ковпака. Загинув при виконанні бойового завдання біля с-ща Смолокурня Каменського р-ну Брестської обл. БРСР. Біля школи встановлено *Коробку В. І. пам'ятний знак,* у школі створено музей партизана. Ім'ям В. І. Коробка у 1974 названа вулиця в Чернігові (кол. Чкалова; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти). Дошка — мармур, відкрито 1966.

КОРОБКУ́ В. І. ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено в центрі с. Погорільці Семенівського р-ну біля серед. школи, в якій у 1935—41 навчався юний партизан В. І. Коробко (див. *Коробку В. І. меморіальна дошка*). Скульптор І. А. Коломієць; відкрито 9.V 1967.

КО́РОБОВА О. В. МОГИ́ЛА в м. Прилуках. Коробов Олександр Васильович (1910—81) — старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с. Заплавному Середньоахтубинського р-ну Сталінградської обл. У 1943 брав участь у партизанській боротьбі на Чернігівщині, потім — старшина роти 794 стрілецького полку 232 стрілецької дивізії. Звання Героя Рад. Союзу удостоєний за подвиг, здійснений під час форсування р. Буг. Після війни проходив службу, працював і жив у Прилуках. Похований на новому міському кладовищі, біля автошляху Прилуки — Сергіївка. На могилі споруджено пам'ятник (вис. 1,8 м) з чорного граніту.

КОРОВЕ́ЛЬ — ландшафтний заказник (з 1972). Типовий боровий природний комплекс та терасі р. Десни.

Розташований біля с. Шестовиці Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Площа 50 га.

КОРОЛЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Дмитрівська; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — простягається до вул. Північної. Названа 1960 на честь Короленка Володимира Галактіоновича (1853—1921) — рос. письменника, публіциста, громадського діяча. Родом українець. Н. в Житомирі. Навчався в Житомирській і Ровен. гімназіях, Петерб. технологічному ін-ті, Петровській землеробській школі та Лісовій академії в Москві. У 70-х рр. зблизився з діячами революц. народництва. З 1900 жив у Полтаві. Друкуватися почав 1878. Життя і творчість Короленка тісно пов'язані з укр. народом, його побутом і культурою (повісті й оповідання «У поганому товаристві», «Судовий день», «Ліс шумить», «Сліпий музикант», «Без язика», «Історія мого сучасника» та ін.). Короленко сприяв публікації нових біографічних матеріалів про Т. Г. Шевченка і перекладів його творів. Був у дружніх стосунках з П. Грабовським, Панасом Мирним, М. Коцюбинським та ін. З М. Коцюбинським він зустрівся 31.VIII 1903 на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському, де М. Коцюбинський представляв громадськість Чернігова. У вересні того ж року, на прохання В. Короленка, М. Коцюбинський надсилає відомості до черніг. періоду біографії Г. Успенського (див. *Успенського Гліба вулиця*). В. Короленко сприяв публікації творів М. Коцюбинського російською мовою в журн. «Русское богатство», переклад яких здійснив статистик Черніг. земського статистичного бюро Л. Шрамченко («На калині», «Цвіт яблуні», «Він іде»). У 1909 В. Короленко рекомендував М. Коцюбинського Максиму Горькому як «талановитого українського письменника» (див. *Горького вулиця*). К. в. прокладена в 1905—07 і нанесена на план міста 1908. Забудована індивід. житл. будинками.

КОРОЛЬО́ВА С. П. МУЗЕ́Й у Ніжині. Відкритий 12.IV 1977 в серед. школі № 14 на базі матеріалів, зібраних учнями, починаючи з 1973, коли піонерській дружині було присвоєно ім'я Корольова Сергія Павловича (1906—66) — рад. ученого, конструктора ракетно-космічних систем, академіка АН СРСР (з 1958), двічі Героя Соц. Праці (1956, 1961), лауреата Ленінської премії (1957). Н. у Житомирі на кол. Дмитрівській вулиці в сім'ї вчителя словесності місц. чол. гімназії Павла Яковича Корольова (1905 закінчив Ніжин. історико-філолог. ін-т; того ж року одружився з Марією Миколаївною Москаленко, що походила з давнього роду ніжинських козаків). Коли Сергію виповнилося два роки, батьки розлучилися. Син залишився з матір'ю. Вона відвезла його до діда—Миколи Яковича Москаленка в Ніжин, де й пройшли дитячі роки вченого (Марія Миколаївна вчилася на романському відділенні філологічного ф-ту Вищих жіночих курсів у Києві).

Початкову освіту здобув у Ніжині. Спочатку внука вчили дід і баба Марія Матвіївна, яка добре грала на скрипці. У будинку Москаленків часто бували освічені люди. Особливо близьким він був до дядька Василя Миколайовича Москаленка, студента Ніжин. істор.-філол. ін-ту. Значний вплив на Сергія мала мати, яка часто приїжджала до Ніжина, навчала його французької мови (німецьку й англійську він згодом вивчив самостійно). У 1916 мати Марія Миколаївна вдруге вийшла заміж. Вітчим Григорій Михайлович Баланін, інженер-механік, одержав

посаду інженера в Одесі. Того ж року туди переселилася вся сім'я. У 1924 Корольов закінчив в Одесі професійну школу, в 1924—26 навчався в Київ. політех. ін-ті. 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще й одночасно Моск. школу льотчиків. Розробив кілька конструкцій планерів. Був одним з організаторів, а пізніше нач. групи по вивченню реактивного руху. К. очолював розробку і запуск балістич. і геофіз. ракет, ракет-носіїв і космічних кораблів «Восток», «Восход», супутників серій «Електрон», «Молния», «Космос», перших автоматичних міжпланетних станцій «Зонд». Ракетно-космічні системи, ств. під його керівництвом, дали змогу здійснити польоти на Венеру і Марс, а також м'яку посадку на поверхню Місяця.

У музеї зберігаються окремі листи до матері, двічі Героїв Рад. Союзу космонавтів П. Р. Поповича, П. І. Климука, А. В. Філіпченка, до ЦК ДТСААФ, Федерації космонавтики СРСР, листування з шкільними музеями авіації та космонавтики тощо. Всього зібрано понад 800 експонатів. Експозиція музею має розділи: Крилата мрія, Орбіта Головного конструктора, Хроніка космічних польотів, Мрії стають дійсністю, Сини голубої планети. Розташований на вул. Войкова № 52.

Короп. Преображенська церква Фото поч. 20 ст.

КО́РОП — смт, райцентр. За 26 км від залізн. ст. Алтинівка. 5230 ж. (1988). У серед. 16 ст. у К. налічувалося 100 дворів. У кін. 16 — на початку 17 ст. одержав назву Короп. За *Деулінським перемир'ям 1618* — під владою Польщі; з 1635 — центр волості Новгород-Сіверського пов. Черніг. воєводства. Після нар.-визвольної війни 1648—54 — сотенне містечко Ніжинського полку (з 1659). Коропська сотня безпосередньо підлягала гетьманові. З 1672 в К. розміщувалася козацька артилерія «військова армата». З 1718 К. належав І. Скоропадському, з 1727 — знову став артилерійською базою. У 1-й пол. 18 ст. К. одержав *магдебурзьке право.* Вважався одним з центрів шкіряного виробництва на Чернігівщині, відомий гончарними виробами. З 1782 — повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1802 — Черніг. губ., 1782 — затверджено *Коропа герб.* У складі козацьких формувань жителі К. брали активну участь у Вітчизн. війні 1812. На кін. 18 ст. в К. було три дерев'яні храми: Троїцький собор (1716), Воздвиженська (1797) і Покровська (1799) церкви.

У 1764 збудовано муровані *Вознесенську церкву* (при ній школа, шпиталь), 1790 — Преображенську і 1837 — Михайлівську церкви. У кін. 19 ст. споруджено Феодосіївську та Успенську церкви. У 1859 відкрито лікарню, двохкласне парафіяльне уч-ще, приватну жіночу школу. 1866 налічувалося 805 дворів, 5007 ж., парафіяльне уч-ще, три миловарні, 4 цегельних з-ди, відбувалося три ярмарки на рік. У 1897—1445 дворів, 8587 ж., міське 2-класне уч-ще, винокурний з-д, відбувалося 4 ярмарки на рік.

Під час революції 1905—07 у

К. відбулися заворушення селян і ремісників. У 1913 в К. діяло 5 цегельних, 2 крохмальних з-ди, млин, крупорушка. Діяли міністерське уч-ще, земська школа, приватна жіноча гімназія (1915), бібліотека.

Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. У 1919 створено 3 комуни, *комітет бідноти*. З 1920 працював паровий млин, електростанція, друкарня. З 1923 К.— райцентр *Конотопської округи* (як поселення міського типу). У 1922 відкрито Народний дім, 2 клуби з гуртками художньої самодіяльності. У 1929 створено комуну «Якір», у 1931 — МТС. Діяли с. ш., неповна с. ш., агротехнікум. На поч. Великої Вітчизн. війни населення К. взяло активну участь у будівництві оборонних споруд на лівому березі Десни поблизу залізнич. ст. Доч, багато з них вступило до винищувального батальйону і народного ополчення. У К.— льонозавод, комбікормовий, сироробний заводи, промкомбінат, дві с. ш., лікарня, будинок піонерів, станція юних техніків, Будинок культури, кінотеатр, 6 б-к (80 тис. од. зб.), стадіон, *Кибальчича М. І. музей*. Видається газ. «*Нові горизонти*» (у різні роки мала назви: «*Поліський комунар*», «*За ударну працю*», «*Радянська Коропщина*»). Уродженцями К. є гетьман Д. Г. Многогрішний (р. н. і см. невід.; гетьман — 1668—72), художник, академік петерб. АМ К. І. Головачівський (1735—1823), революціонер-народоволець, винахідник М. І. Кибальчич (1853—81, на будинку, де він нар., встановлено *Кибальчичу М. І. меморіальну дошку*), Герой Рад. Союзу, маршал авіації С. Г. Руденко та ін. У 1965 встановлено *Кибальчичу М. І. пам'ятник*. Збереглися будинки, де містився Коропський ревком в 1919 і Коропський виконком Ради робітн., сел. і солдат. депутатів. У 1956 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах жертв фашизму, обеліск на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні К. від нім. фашистів (серед загиблих Герой Рад. Союзу М. О. Сигаєв), у 1977 — пам'ятник землякам, що полягли (470 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На околицях К. виявлено стоянку і поселення «Короп-3» періоду мезоліту-бронзи (8—2 тис. до н. е.), поселення неоліту (5 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.), слов'ян. поселення (3—5 ст.), періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

КО́РОПА ГЕРБ. Надано на поч. 18 ст. Відповідає назві міста. На блакитному полі щита — посріблений короп, а над ним — золота корона. Затверджений 1782. Уніфікований 1857 (див. *Герб*). Скасовано 1917.

КО́РОПЕЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

Короп. Покровська церква. Фото поч. 20 ст.

КОРО́П'Є — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване на р. Десні, за 31 км від райцентру. 1111 ж. (1988). Засн. 1542. У 1866 мало 152 двори, 868 ж.; 1897 — 231 двір, 1313 ж., дерев. Троїцька церква (1894). Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки нім.-фашист. окупації (23.VIII 1941—23.IX 1943) діяв загін самооборони. У К.— відділення № 2 колгоспу «Ро́дина» (спеціалізація — зернові, картопля, льон, м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельд.-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1961 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні К. від гітлерівців. На тер. К. виявлено поселення епохи неоліту (4 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.), скіфського часу (1 тис. до н. е.).

КО́РОПСЬКИЙ БІР — заповідне урочище (з 1975). Типові борові природні комплекси. Розташований в Коропському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 42 га.

КО́РОПСЬКИЙ ПРОМКОМБІНА́Т. Засн. 1968 як підприємство Черніг. облмісцевпрому для виготовлення ватних ковдр і добування вапна (у 1976 припинено). Асортимент швацьких виробів становить понад 20 видів. На підприємстві діє 6 виробничих дільниць. Міститься в смт Коропі, вул. Кірова № 67.

Герб Коропа.

КО́РОПСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині обл. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Населення 39,1 тис. ж. (1988). У районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр.— м. Короп. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, фосфорити. Найбільша річка — Десна. Грунти світло-сірі опідзолені, дерново-глейові. Район лежить гол. чин. у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза) займають бл. 25,4 % його території. Найбільші підприємства: коропські льоно-, сироробний, Нехаївський крохмальний з-ди, промкомбінат, 3 будинки побуту, 24 комплексні приймальні пункти. У землеробстві переважає вирощування зернових (пшениці, ячменю, вівса, жита), картоплі, льону, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство. Площа с.-г. угідь 1988 становила 80 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,5 тис. га, пасовища і сіножаті — 27,6 тис. га. У К. р. — 23 колгоспи, радгосп. Автомобільних шляхів — 295,5 км, у т. ч. з твердим покриттям — 236,7 км. У районі — 37 заг.-осв. і музична школи, 45 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 8 лік. амбулаторій і 29 фельдшерсько-акушерських пунктів, 21 Будинок культури, 24 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 41 б-ка; *Кибальчича М. І. музей* у смт Коропі та *Мезинський музей* (народний археологічний). У с. Крисках К. р. народився рад. військ. діяч Г. Д. Базилевич (1889 — 1939; у 1918—19 — член Реввійськради 8-ї армії, 1920 — ком. Укр. запасною армією. Був командуючим ряду військ. округів. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований), у Понорниці — анатом і фізіолог П. А. Загорський (1764—1846) та укр. письменник П. С. Кузьмен-

ко (1831—74), в с. Покошичах — укр. співачка М. О. Загорська [1837—1891 (1892)], герой франц. Руху Опору І. Я. Пилипенко (1919—44), в с. Риботині — укр. гістолог П. І. Перемежко (1833—94). Архіт. пам'ятки: в с. Вишеньках — *Румянцева-Задунайського П. О. палац, Успенська церква,* у с. Жовтневому — *Різдва Богородиці церква,* в с. Оболонні — *Різдва Богородиці церква,* у с. Райгородку — Преображенська церква та ін. У К. р. видається газ. «Нові горизонти» (з 1932). Див. також статті: Короп, Понорниця, Атюша, Верба, Вишеньки, Вільне, Жовтневе, Карильське, Комуністичне, Краснопілля, Криски, Лукнове, Мезин, Нехаївка, Оболоння, Покошичі, Пролетарське, Радичів, Райгородок, Риботин, Розльоти, Свердловка, Сохачі, Червоне, Шабалинів. Іл. — табл. XXIII.

КОРО́ТКИМ Г. Х. І П. Х. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Прилуках. Встановлена на фасаді житлового будинку по вул. братів Коротких № 117. Короткий Григорій Хомич (1896—1920) — учасник боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади на Прилуччині. Н. в с. Заїзді Прилуцького пов. в родині селянина-бідняка. Був командиром партизан. загону в період боротьби проти нім. австр. окупантів, петлюрівців та денікінців. У 1919 очолював Прилуцький повітовий ВРК. Вбитий бандитами і похований в с. Заїзді. Короткий Петро Хомич (1892—1919) — учасник встановлення Рад. влади на Прилуччині. Н. в с. Заїзді. Був секретарем Прилуцького повітового ВРК. Трагічно загинув від пострілу в приміщенні ревкому, похований в рідному селі. Меморіальна дошка з чорного лабрадориту (40 × 78 см), відкрито 1988.

КОРО́ТЧЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у м. Новгороді-Сіверському (кол. Миколаївська, з 20-х років 20 ст.— Селянська). Простягається від вул. 50 років Жовтня до вул. Радянської. Названа 1969 на честь Коротченка Дем'яна Сергійовича (1894—1969) — рад. парт. і держ. діяча, Героя Соц. Праці (1964). Н. в с. Погрібки (тепер с. Коротченкове Сумської обл.). У 1918 — один з організаторів партизанських загонів на Чернігівщині, що виступали проти нім.-австрійських окупантів і петлюрівців. Був головою виконкому Ради Новгород-Сіверського повіту. З 1921 — на парт. роботі. У 1938—39 — Голова Раднаркому УРСР, 1939 — 47 — секретар ЦК КП(б)У. В 1947—54— Голова Ради Міністрів УРСР. З 1954 — Голова Президії Верх. Ради УРСР і заст. Голови Президії Верх. Ради СРСР. На К. в. розташована пам'ятка архітектури 18 ст. — *Микільська церква.*

КОРЮ́КІВКА — місто, райцентр, на р. Бречі (бас. Дніпра). Міській

Раді підпорядковані села Гуринівка, Лебіддя, Милейки, Трудовик. Залізнична станція. 13,8 тис. ж. (1988).

Засн. 1657 козаком Є. Корюкою (звідки й назва). К. входила до Киселівської сотні *Чернігівського полку*. Періодично належала гетьманам Самойловичу, Мазепі, черніг. полковнику П. Полуботку. З 1782 К. входила у Сосницький пов. *Новгород-Сіверського намісництва*, з 1797 — до Олександрівської волості Сосницького пов. Малоросійської (з 1802 — Чернігівської) губ. У 1866 в К. було 156 дворів, 1572 ж., винокурний і цукровий з-ди, 1872 збуд. ще один цукровий з-д, 1882 — дерев'яну Вознесенську церкву. У 1884 побудована залізниця. Цукрова продукція К. за високу якість одержала золоті медалі на Всеросійській виставці в Москві (1882) і Всесвітній — у Парижі (1900). У 1887 обидва з-ди придбав капіталіст Бродський. У 1880 відкрито однокласне училище, 1886 — церковнопарафіяльну школу, 1896 — земську школу, 1904 — лікарню. У 1897 побудовано цегельний з-д, налічувалося 431 двір, 3120 ж. У кінці 19 ст. відбулися *Корюківських робітників виступи 1881, 1898*. У 1903 створено *Корюківську організацію РСДРП*, яка провела у 1905—11 ряд страйків.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1919 в К. мешкало 6077 ж., діяли трудова школа, б-ка-читальня, механічні майстерні (1922), перша с.-г. артіль «Рада» (1921), на грунті якої у 1925 створено перший колгосп «Червоний плугатар». З 1923 К.— центр Корюківського р-ну Сновської округи. Було відкрито 2 школи лікбезу, клуб з драм., хоровим та ін. гуртками, 2 б-ки. Ліспромгосп, промартіль «Більшовик», друкарня (всі три — 1930), засолочний з-д і артіль взуттєвиків (обидві 1932). У 1928 в К. створено колгосп «Нове життя», в 1929 — «Червона зірка», в 1930 — «13-річчя Жовтня», в 1932 — «Трудівник», МТС (1931). У 1934 — с. ш., вечірня школа, народний драм. театр, кінотеатр, 2 клуби, 3 б-ки. У роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашистської окупації (5.IX 1941—19.IX 1943) в К. діяв підпільний райком партії, періодично базувався Черніг. підпільний обком. У р-ні К. діяли партизан. загони. Тут починало свої дії партизан. з'єднання О. Ф. Федорова. Гітлерівці розстріляли 7 тис. ж. К., в березні 1943 повністю спалили її.

З 1958 К.— місто. Діють *Корюківська фабрика господарських виробів, Корюківська фабрика технічного паперу, Корюківська меблева фабрика*; ф-ка продтоварів, маслоробний, по виробн. м'ясокісткового борошна з-ди, лісгоспзаг, будинок побуту, 3 с. ш., музична і спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки, *Корюківський музей* народний історичний. В К. видавалася газета «*Молодий ленінець*». Тепер виходить газ. «*Маяк*» (у різні роки мала назви «*Більшовицький шлях*», «*Ленінський шлях*», «*Прапор перемоги*»). Уродженцями К. є Герой Рад. Союзу (1940) Ф. М. Дудко, доктор екон. н. М. А. Мойсеєнко, доктор тех. н. Н. Л. Воробйова, доктор тех. н., лауреат Держ. премії СРСР В. І. Довгопол, адмірал Ю. І. Максюта, скульптор, лауреат Держ. премії СРСР З. М. Віленський, укр. рад. поетеса В. Д. Ткаченко (1920—70). З К. пов'язана труд. діяльність Героя Соц. Праці О. І. Дуденко.

На тер. К. 20 одиночних і братських могил червоноармійців, міліціонерів, рад. активістів, загиблих в 1918—23, жертв нім. фашизму, рад. воїнів і партизанів, полеглих 1941—43. У 1967 і 1973 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах жертв фашизму, 1967—партизанів і членів їх родин,

розстріляних 1942, у 1969 — рад. полонених, партизанів і старого більшовика В. І. Стельмаха, розстріляних гітлерівцями 1941 і 1943. У 1980 встановлено: надгробки на могилах першого коменданта Корюківки — Г. К. Лопатіна, забитого бандитами 1918, червоноармійців, які полягли в бою з бандою 1921, борця за Рад. владу О. М. Гарнієра, що загинув 1921, комісара Корюківського партизан. загону І. І. Рудого, загиблого в 1942, комуніста М. З. Чухно, закатованої фашистами в 1941, на братській могилі рад. воїнів, полеглих при визволенні К. у 1943. На честь опору населення К. фашист. окупантам у 1975 відкрито *Корюківський меморіал,* встановлено *Корюківському партизанському загонові пам'ятний знак.* На місці, де в листопаді 1941 відбувся мітинг, присвячений 24-й річниці Великого Жовтня, встановлено 1977 меморіальну дошку. Іл.— табл. XXXI.

КОРЮ́КІВСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА об'єднання «Чернігівмеблі». Засн. 1965 на базі артілі «Перемога». Спочатку самостійна госп. одиниця, з 1974 — філіал об'єднання «Чернігівмеблі». Виготовляла бочкотару, столярні верстати, кухонні столи і буфети. Тепер спеціалізується на виготовленні кухонних меблів, зокрема кухонних наборів «Міді». Крім того, виготовляє пиломатеріали, спец. тару, а з відходів — ящики, дитячі іграшки, сувеніри тощо. Міститься в м. Корюківці на вул. Дудка № 17.

КОРЮ́КІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. 1903 на цукровому заводі. У 1904 ввійшла до складу *Поліського комітету РСДРП.* Керівне ядро — Н. Д. Авраменко, В. І. Стельмах, Є. І. Марущенко, В. Ф. Олійник, І. В. Скрипка. На поч. 1905 група придбала гектограф, з допомогою якого друкувала й поширювала листівки серед робітників, організовувала сходки і маївки. Зокрема, у квітні 1905 організувала першотравневу демонстрацію. 1.VI 1905 на Корюківському цукровому з-ді створила страйковий к-т, проводила роботу по озброєнню робітничої дружини на з-ді, а в лютому 1906 керувала страйком, у ході якого було вироблено як політ. так й екон. вимоги. Під впливом місцевої с.-д. орг-ції селяни у своєму зверненні висловили недовір'я Думі. 20.IV 1906 відбулася спільна сходка робітників і селян, в якій взяло участь понад 300 чол. Орг-ція продовжувала діяльність і в часи реакції, в 1911 під її керівництвом пройшов 24-годинний страйк на з-ді на знак протесту проти звільнення 40 робітників. Під тиском страйкарів адміністрація змушена була задовольнити частину вимог робітників.

КОРЮ́КІВСЬКА ФА́БРИКА ГОСПОДА́РСЬКИХ ВИ́РОБІВ Чернігівського управління місцевої пром-сті. Засн. 1969. До її складу включено поліетиленову дільницю Черніг. ремзаводу, якому 1968 було передано поліетиленову дільницю Корюківського райпобуткомбінату. У 1969 організовано швацьку дільницю (виготовляє робочі куртки, спец. рукавиці тощо). Ф-ка також виготовляє ручки для госп. сумок, малярських котків, пробки для ізоляторів. У 1976 освоєно випуск пакетів з плівки «повіден» для упаковки м'яса, в 1956 організовано цех радіодеталей. Міститься в м. Корюківці на вул. Тринадцятиріччя Жовтня № 23.

КОРЮ́КІВСЬКА ФА́БРИКА ТЕХНІ́ЧНОГО ПАПЕ́РУ. Спорудження ф-ки розпочалося 1947 на базі зруйнованого під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 цукрорафінадного з-ду. 9.XI 1949 почалося пробне виробництво тех. паперу (крейдяного, протикоро-

зійного, клейової стрічки тощо). У 1961 в основному було закінчено будівництво ф-ки. У 1975 здано в експлуатацію новий цех для випуску протикорозійного паперу проектною потужністю 10 тис. тонн на рік, у 1976 — цех крейдяного паперу проектною потужністю 15,5 тис. тонн. Протягом 1982—85 споруджено цех виробництва шпалер. Водночас з будівництвом і реконструкцією ф-ки будуються житло і культурно-побутові приміщення. Міститься у м. Корюківці на вул. Карла Маркса № 2.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (1972). Віком понад 200 років. Міститься в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ ЛІС — заповідне урочище (з 1975). Дібровний природний комплекс з дубами віком понад 100 років. Розташований у Корюківському р-ні. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа заповідника 76 га.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ МЕМОРІА́Л. Споруджений в м. Корюківці 1977. У роки Вел. Вітчизн. війни 1941—45 Корюківка була одним з центрів партизан. боротьби проти фашист. загарбників. Тут періодично базувався Черніг. підпільний обком партії, діяв підпільний райком партії. Значна частина жителів с-ща боролася проти гітлерів. окупантів у партизан. загонах і в підпіллі. Під час окупації корюківці відзначили 24-у річницю Жовтневої революції. У грудні 1941 і в березні 1943 окупанти знищили понад 7 тис. жителів с-ща, спалили 1390 будинків. Пам'ятник являє собою бронзову скульптурну композицію (висота 4,88 м), встановлену на постаменті з полірованого червоного граніту. Біля неї горить Вічний вогонь. Біля стилобату на гранітній плиті висічено напис: «Пам'ятник споруджений на честь героїчного опору корюківчан німецько-фашистським загарбникам у 1943 році». Скульпт. І. А. Коломієць, арх. А. Д. Корнєєв. Іл.— табл. XXXI.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ МУЗЕ́Й народний історичний. Ств. 1968 як музей революційної, бойової і трудової слави. У 1987 організ. історичну експозицію, яка розміщена в трьох залах. У музеї п'ять експозиційних відділень, 3320 експонатів (1296 — оригінальних). Звання народний присвоєно 1985. Міститься в м. Корюківці на вул. Карла Маркса № 8.

КОРЮ́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині обл. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 37,5 тис. ж. (1988). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській, селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Корюківка. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, торф. Річки — Снов (на пн. межі району), Слот, Турчанка, Бреч, Убідь, Ревна (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, піщані й супіщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 57,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: корюківські ф-ки тех. паперу, картонажно-поліграфічна та меблева, з-ди госп. виробів, прод. товарів та маслоробний, лісгоспзаг, холминські спиртозавод та лісгоспзаг, Сядринський льоноза-

вод, ф-ка госпвиробів. Будинок побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону-довгунця, овочів, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1988 становила 71,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,7 тис. га, луки і пасовища — 26,6 тис. га. У К. р.— 17 колгоспів, 3 радгоспи. Залізничні станції — Корюківка, Низківка. Автомобільних шляхів — 301,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 248,3 км. У районі — 35 заг.-осв., музична і спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 7 лік. амбулаторій, 26 фельдшерсько-акушерських пунктів, 17 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 37 б-к, музей комсомольської слави у смт Холмах. У с. Сядриному народився учасник боротьби за владу Рад О. М. Гарнієр, у смт Холмах — укр. рад. художник В. М. Костецький. У с. Жуклі пам'ятка архітектури — *Покровська церква* (поч. 20 ст.). У К. р. видається газ. «*Маяк*» (з 1931). Див. також статті: Корюківка, Холми, Білошицька, Бреч, Буда, Домашлин, Жукля, Забарівка, Камка, Козилівка, Наумівка, Олександрівка, Охрамієвичі, Перелюб, Прибинь, Рейментарівка, Рибинськ, Савинки, Сядрине, Тютюнниця, Шишківка. Іл. — табл. XXXI.

КОРЮ́КІВСЬКИХ РОБІТНИКІ́В ВИ́СТУПИ 1881, 1898. Виступ 1881 носив стихійний характер. 400 робітників цукрових заводів припинили роботу і залишили підприємство. Адміністрація разом з викликаною поліцією примусила повернутися їх на завод. У 1898 відбувся організований виступ. У зв'язку зі зниженням заробітної плати 6 січня почався масовий страйк робітників. Погрози прибулих прокурора, слідчого і фабричного інспектора не дали наслідків. Адміністрація змушена була скасувати скорочення зарплати і ввести неробочі дні. Це був один із перших виступів робітників у губернії, який закінчився їх перемогою.

КОРЮ́КІВСЬКОМУ ПАРТИЗА́НСЬКОМУ ЗАГО́НОВІ ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено 1975 на узліссі на тер. кол. х. Ніжинець Андроницького лісництва. У вересні — грудні 1941 тут дислокувався Корюківський партизанський загін ім. Сталіна під командуванням Ф. І. Короткова, який 18 листопада 1941 увійшов до складу Чернігівського обласного партизанського загону (див. також *Партизанські з'єднання, Партизанські загони*). Пам'ятний знак —стела, на якій вміщено мармурову дошку з пам'ятним написом.

КОСАЧІ́ВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бір, Лошакова Гута, Сорокошичі й Тужар. Розташована за 44 км від районного центру. 987 ж. (1988). Вперше згадується 1746. У 1866 — 127 дворів, 909 ж.; 1897—250 дворів, 1652 ж., дерев. Іоанно-Богословська церква (1879). Рад. владу встановлено в січні 1918. Жителі села брали активну участь в організації оборони на рубежах Дніпра в 1941. Під час нім.-фашистської окупації (8.IX 1941—22.IX 1943) діяла підпільна патріотична група, яка потім увійшла до складу партизан. загону ім. М. О. Щорса. У К.— відділення № 2 колгоспу «Дніпро» (спеціалізація — зернові, льон, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., 2 б-ки (10,5 тис. од. зб.). У 1954, 1957 і 1975 споруджено надгробки на 5 братських могилах рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 та визволення села 1943 від нім. фашистів. Серед похованих 7 Героїв Рад. Союзу — М. В. Волков, О. Г. Гаври-

ленко, П. Ф. Новодран, К. В. Овсяников, І. Г. Парамонов, Я. С. Скусниченко, І. М. Черенков. Поблизу с. Сорокошич виявлені поселення епохи неоліту і бронзи (5—4 і 2 тис. до н. е.).

КОСАЧІ́ВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (1972). Віком понад 300 років. Міститься в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

КОСИ́Й КЛИН — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з рослинним покривом. Розташований в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 183 га

КОСМОДЕМ'Я́НСЬКОЇ ЗО́Ї ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Яропольська, з 1927 — Борохова; Новозаводський р-н) — від проспекту Жовтневої Революції до вул. Муринсона. Названа 1985 на честь Космодем'янської Зої Анатоліївни (1923 — 41) — рад. партизанки, Героя Рад. Союзу (1942). Н. в с. Осино-Гай Тамб. обл. У жовтні 1941 добровільно пішла в партизан. загін. Під час виконання бойового завдання схоплена фашистами і після тортур повішена в с. Петрищево Моск. обл. Вул. прокладена в кін. 19 ст. на тер., що мала назву Землянки. Тут міська дума продавала землю у приватну власність. Заселявся цей район міською біднотою майже хаотично, що позначилося на напрямках і конфігурації вулиць. Забудована індивід. житл. будинками.

КОСМОНА́ВТІВ ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині — від вул. Червоних Партизанів до пн. межі міста (землі радгоспу «Ніжинський»), відтинок кол. Черніг. шляху Петерб. поштового тракту. Названа 1965 на честь досягнень рад. космонавтики (див. також *Корольови С. П. музей*). На К. в. розташований Ніжинський м'ясокомбінат (№ 25), цех № 2 з-ду буд. матеріалів (кол. клінкерний завод), дитячий садок № 14 «Соколя» (№ 32[а]). 2) У Чернігові (Деснянський р-н, на тер. Бобровицького житлового масиву) — від вул. Доценка до вул. Генерала Бєлова. Названа в 70-х рр. на честь рад. космонавтів. Частина з них здобула освіту в Чернігівському вищому військовому авіаційному училищі льотчиків: Л. Д. Кизим (1963), П. І. Климук (1964), Л. І. Попов (1968), Ю. В. Романенко (1966). П. І. Климук удостоєний звання почесного громадянина м. Чернігова. У 1964 Чернігів відвідали Ю. О. Гагарін і А. Г. Ніколаєв. Іменем Гагаріна, Комарова і Волкова в Чернігові названо вулиці, іменем Г. С. Титова — піонерський табір. У місті — стадіон ім. Гагаріна, в Острі встанов. пам'ятник першому космонавту. В Черніг. істор. музеї зберігаються автографи космонавтів Ю. О. Гагаріна, П. І. Бєляєва, О. А. Леонова, В. Ф. Биковського, П. Р. Поповича, В. М. Комарова, В. В. Терешкової, П. І. Климука. Льотчик-космонавт, двічі Герой Рад. Союзу Ю. В. Романенко і Маршал авіації Герой Рад. Союзу С. І. Руденко відвідали народний археологічний *Мезинський музей*. К. в. була прокладена на поч. 70-х рр. 20 ст. Забудована сучас. 5—9-поверховими житл. будинками.

«КО́СМОС». Кінотеатр у Ніжині, збудований 1982 (арх. І. Солодаренко, інж. А. Салаєв). Має просторе фойє і зал на 570 місць. Розташований на вул. Батюка № 9.

КОСОВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл.- ліва прит. Дніпра. Тече тер. Чернігівського р-ну.

КО́СТА. Річка в Черніг. обл. УРСР і Брянській обл. РРФСР, ліва прит. Ревни (бас. Дніпра). Довж. 13 км, площа бас. 89 км². Бере початок на тер. Брянської обл. У межах Черніг. обл. тече тер. Семенівського р-ну. На її берегах розташоване с. Костобобрів.

КОСТОБО́БРІВ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Осове і Сергіївське. Розташований на берегах р. Костобобрів,

за 26 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Угли-Завод. 457 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 — 197 дворів, 1413 ж., цукровий з-д, 1897 — 440 дворів, 2557 ж., дерев. Покровська церква (1880), земська школа. У травні 1880 у К., де були землі кн. Голицина, відбулося селянське заворушення. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Перший колгосп — «Червоний хлібороб» організовано в 1924. У К.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (11,5 тис. од. зб.). У 1955 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час визволення К. 1943 від нім.-фашист. загарбників, у 1967 — обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли (232 чол.) в боях проти гітлерівців.

КОСТЯ́НСЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р чоловічий. Засн. 1678 сином стародубського полковника П. Г. Рославця Семеном (в чернецтві Самуїл) на лівому березі р. Кости, за 6 км від м. Почепа. 1786 монастир було закрито, гол. храм — дерев'яну Троїцьку церкву — перетворено на парафіяльну, трапезну з церквою Різдва Богородиці за наказом графа О. К. Розумовського розібрано, а іконостас відправлено до Батурина.

КОТИ́ — пн.-зх. околиця Чернігова (до грудня 1973 — с. Коти Черніг. р-ну, в якому на той час налічувалося 470 дворів і понад 1700 жителів, діяли поч. школа, клуб, б-ка, фельдшерсько-акушерський пункт, відділок радгоспу). Виникло село у 1-й пол. 18 ст. Його землі з селянами довгий час належали великим землевласникам — Полуботкам, Лашкевичам, М. О. Дурново. Під час колективізації тут організ. одну з перших МТС Черніг. р-ну. Майже 150 жителів села воювали на фронтах Великої Вітчизн. війни, 90 з них — нагороджені орденами і медалями Рад. Союзу, генерал-майор П. П. Авдєєнко удостоєний звання Героя Рад. Союзу (див. *Авдєєнка вулиця*). Тепер тут 19 вулиць та провулків. На тер. К. розташовані пром., транспортні, буд., торговельні та ін. підприємства й організації, Будинок культури, поч. школа, б-ка тощо. Вулиці забудовані індивід. житл. будинками.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Леніна до вул. Горького. Названа на поч. 20 ст. (в той же час і прокладена) на честь Котляревського Івана Петровича (1769—1838) — укр. письменника, першого класика нової укр. літератури. Н. у Полтаві в сім'ї дрібного чиновника. Вчився у Полтав. семінарії (1780—89). Працював канцеляристом, домашнім учителем. У 1796—1808 був на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні. З 1810 — наглядач Будинку виховання дітей бідних дворян. Під час Вітчизняної війни 1812 сформував 5-й козачий кінний полк. У 1818—21 — директор Полтав. театру, в якому виступав М. С. Щепкін. Разом з театром приїздив на гастролі до Чернігова. Був близький до декабрист. кіл. Автор поеми «Енеїда». У 1819 створив п'єси «Наталка Полтавка» (вид. 1838) і «Москаль-чарівник» (вид. 1841), які дали початок новій укр. драматургії. У 1862 група любителів театр. мистецтва поставила в Чернігові п'єсу К. «Наталка Полтавка» (музика О. В. Марковича; див. *Марковича вулиця*). Вулиця забудовувалася приватними житл. будинками. В кін. вулиці, біля р. Стрижень, знаходився спиртоочисний завод, побудований ще до прокладення вулиці. У 70-х рр. 20 ст.

на початку вулиці на місці знесених старих будинків розпочато спорудження 9-поверхових житлових будинків.

КОТÓВСЬКОГО ВÝЛИЦЯ у Чернігові (кол. провулок Котовського; Деснянський р-н) — від вул. Горького до вул. Поліни Осипенко. У 1940 кол. К. в. перейменували на вул. Долорес Ібаррурі, тоді ж провулок, що носив його ім'я, назвали вулицею на честь Котовського Григорія Івановича (1881—1925) — рад. військ. діяча, героя громадян. війни. Н. в м. Ганчешти (тепер м. Котовськ Молд. РСР). З 1902 — учасник революц. руху в Бессарабії. У 1918—20 — командир партизан. загону, кав. бригади, кав. д-зії. В 1922 — командир кав. корпусу. К. в. прокладена в серед. 30-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО МИХÁЙЛА ВÝЛИЦЯ у Чернігові (кол. Сіверянська; Новозаводський і Деснянський р-ни) — пролягає в центрі міста від берега Стрижня до кол. Холодних Ярів (тепер вул. Олекси Десняка). Довж. — 1,8 км, шир.— 20 м. Названа 1922 на честь Коцюбинського Михайла Михайловича (1864—1913) — укр. письменника, який жив на цій вул. у буд. № 3 з 1898 по 1913. Н. у Вінниці. 1876 вступив до Шаргородського духовного училища, закінчив його 1880. З 1882 — вчителював на Вінниччині. У 1890 познайомився з І. Я. Франком у Львові і за його допомогою друкував свої твори в місцевих журналах. У 1892 працював у філоксерній комісії в Бессарабії, 1895—97 — в Криму. Зиму 1895—96 провів у Вінниці і Чернігові, де познайомився з В.У. Дейшею (1863—1921). У січні 1896 вони одружилися у Вінниці. У березні 1897 подав заяву до Черніг. губерн. земської управи з проханням надати йому посаду секретаря або діловода. Незабаром Коцюбинського запросили працювати в цій установі зав. земським книж. складом. У липні переїхав з родиною до Чернігова, але власті відмовили письменнику в посаді. Восени того ж року переїхав працювати до Житомира, де потоваришував з рос. письменником Г. О. Мачтетом, автором слів пісні «Замучен тяжелой неволей». У лютому 1898 повернувся до Чернігова, де дістав посаду діловода при земській управі (тепер вул. Леніна № 18), а також тимчасово завідував там столом нар. освіти та редагував «Земский сборник». У вересні 1900 перейшов до Черніг. статистич. бюро, в якому працював до травня 1911 (з короткою перервою в 1901). Тут письменник складав та редагував «Сельскохозяйственные обзоры Черниговской губернии», писав тексти і пояснення до статистич. таблиць, вивчав судові справи про зруйнування селянами поміщицьких економій та про куркульські самосуди.

Спочатку родина Коцюбинських мешкала по вул. Петербурзькій (тепер Східночеська), потім на вул. Старостриженській. У серпні 1898 письменник придбав садибу в 0,5 га по вул. Сіверянській № 3. Разом з ним мешкали його мати Глікерія Максимівна, сестра — Лідія (1877—1922), дружина (див. *Коцюбинської-Дейші В. У. могила*), діти — Юрій (1896—1938, див. *Коцюбинського Ю. М. погруддя*), Оксана (1898—1920), Ірина (1899—1977), Роман (1901—38).

Письменник брав активну участь в громадському житті Чернігова. У грудні 1906 обраний головою черніг. т-ва «Просвіта», організував у 1907 вечір, присвячений роковинам з дня смерті Т. Г. Шевченка, а також муз. вечори за участю композитора М. В. Лисенка (див. *Лисенка вулиця*), видатних акторів —О. П. Мишуги, М. У. Дейші-Сосницької. У серпні 1908, за вказівкою губернатора, Коцюбинський і його дружина виключені зі скла-

ду членів «Просвіти». У 1899 взяв участь у впорядкуванні альманаха «*Хвиля за хвилею*», виданого 1900 в Чернігові Б. Грінченком (див. *Грінченка вулиця*). У 1902—04 працював у Черніг. губерн. вченій архівній комісії (14 вересня 1902 обраний її членом).

Коцюбинський багато зробив для розробки архіву Чернігівської гімназії, для вивчення черніг. періоду життя рос. письменника Гліба Успенського, який навчався в ній (див. *Успенського Гліба вулиця*). Ці матеріали були надруковані в «Трудах» за 1904. Як представник комісії і муз.-драм. т-ва в складі черніг. делегації був запрошений на відкриття в серпні 1903 пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві (див. *Котляревського вулиця*). Тут познайомився з Панасом Мирним, Лесею Українкою, В. Стефаником, В. Г. Короленком (див. *Короленка вулиця*).

У січні 1905 письменник брав участь у антиурядових зборах в міськ. б-ці (вул. Бульварна, тепер К. Маркса), згодом у страйку службовців Черніг. статистич. бюро, 16 жовтня того ж року — у зборах, які організували соціал-демократи в приміщенні бюро. У березні 1906 взяв участь в засіданні редакційної комісії газ. «*Десна*» (рос. мовою), що почала виходити в Чернігові.

У 1909 (червень), 1910 (червень) і 1911 (осінь — 19.III 1912) у зв'язку з дальшим погіршенням стану здоров'я виїздив до Італії на о. Капрі, де познайомився з М. Горьким (див. *Горького Максима вулиці*), А. В. Луначарським та ін. представниками рос. культури. Ймовірно, у Горького міг зустрітися з В. І. Леніним. У жовтні 1912 Коцюбинський змушений був лягти до клініки проф. В. П. Образцова в Києві, де лікувався у проф. М. Д. Стражеска. У кін. січня 1913 повернувся до Чернігова. 25 квітня бл. 3-ї години письменник помер у своїй оселі. Поховали його на *Болдиних горах* (див. *Коцюбинського М. М. могила*). Поліція заборонила промови на могилі, нести вінки в руках, вимагала заховати червоні стрічки. Про ці жандармські заходи з обуренням говорив у Держ. думі депутат-більшовик Г. І. Петровський (проект промови підготував В. І. Ленін). Незважаючи на заборону семінарському хору відправляти похорон, П. Тичина порушив наказ ректора, згуртував гімназистів, учнів реального училища, учасників літ. вечорів у письменника. Разом з П. Тичиною у відправі взяв участь В. Елланський (Блакитний). Смерть Коцюбинського викликала широкий громад. відгук. Повідомлення про це вмістила газ. «Правда» (1913, № 86).

У Чернігові, де М. М. Коцюбинський написав свої кращі твори, і с. Вихвостові Городнянського р-ну ств. *Коцюбинського М. М. музеї*. Іменем письменника названо смт Михайло-Коцюбинське Черніг. р-ну, бібліотеки, школи, колгоспи, зокрема у с. Вихвостові Городнянського р-ну (тут відбулися події 1905—07, описані письменником у повісті «Fata morgana»), вулиці, парк в Чернігові, Ніжин. укр. драм. театр. У роки Великої Вітчизн. війни на Чернігівщині діяв партизан. загін (згодом — з'єднання) ім. М. Коцюбинського. Встановлено *Коцюбинського М. М. погруддя* на могилі і в садибі *Коцюбинського М. М. скульптура* (всі — Чернігів), *Коцюбинському М. М. пам'ятник* у с. Вихвостові, *Коцюбинському М. М. меморіальні дошки* (Чернігів).

К. в. започаткована в кін. 18 ст. згідно з першим регулярним планом міста 1786 (див. *Чернігова плани*) на відтинку між сучас. вул. Леніна і Комсомольською. Як

Сіверянська відома з 19 ст. Забудовувалася водночас з ін. кварталами від Красної площі (тепер пл. Куйбишева) на Сх. протягом кін. 18 — поч. 20 ст. здебільшого одноповерховими, прикрашеними візерунчастим різьбленням, будинками за типовими та індивід. проектами. Здавна забрукована клінкером (до 1961) і засаджена вздовж тротуарів деревами, що надає їй особливого затишку й привабливості. Поруч з музеєм М. М. Коцюбинського збереглися пам'ятка архітектури — *Казанська церква,* низка дерев'яних, подекуди обкладених цеглою та облицьованих черніг. керамікою, одноповерхових будинків на 3—5—7—9 вікон, прикрашених своєрідними різьбленнями карнизів, наличників, сандриків, дверей (буд. №№ 10, 12, 14). Зразками житла на «жилих погребах» є буд. №№ 31, 33 та ін. У буд. № 37 мешкала родина рад. військ. діяча В. М. Примакова (див. *Примакова вулиця*). Ориг. за композицією садибний буд. № 39 у стилі модерн з ганком на кованих колонках та баштою з шатровим верхом під залізним дахом, викладеним у вигляді риб'ячої луски. Візерунчасті хвилеподібні орнаменти кованої декоративної «корони» шатрової покрівлі башти увінчані орнаментально-декоративним оздобленням. На відтинку між вулицями Кирпоноса і Пушкіна давня забудова майже повністю знищена фашист. авіацією в серпні — вересні 1941. У 1946—50 зведені за типовими проектами комплекси здебільшого двоповерхових житл. будинків.

Пам'ятник на могилі М. М. Коцюбинського у Чернігові. Фото 30-х рр. 20 ст.

КОЦЮБИНСЬКОГО М. М. МОГИЛА у Чернігові на Болдиній горі (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*). Поруч похована дружина письменника (див. *Коцюбинської-Дейші В. У. могила*). 17.IX 1930 на могилі письменника встановлено пірамідальний чотириступінчастий монумент з сірих гранітних кубів-блоків. На лицьовому боці монумента викарбувано «Михайло Коцюбинський. 1864—1913. Від трудящих Чернігова. 1930 року». Автори монументу — художник В. Г. Кричевський і арх. П. Ф. Костирко. У 1955 на могилі письменника споруджено новий пам'ятник — бронзове погруддя на прямокутному постаменті, який спирається на стилобат, прикрашений рослинним орнаментом. Внизу на стилобаті плита з текстом телеграми М. Горького з приводу смерті М. М. Коцюбинського («Большого человека потеряла Украина, долго и хорошо будет она помнить его добрую работу. М. Горький»). Перед пам'ятником дві прямокутні надмогильні плити. На одній з них напис «М. Коцюбинський», на другій — «Віра Коцюбинська».

Майданчик навколо надгробка вимощено гранітними плитами. Металева огорожа — художнього литва. Всі елементи пам'ятника виготовлені з чорного полірованого лабрадориту. Скульптори Ф. А. Коцюбинський, С. С. Андрійченко, арх. Я. Ф. Ковбаса.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. МУЗЕ́Й літературно-меморіальний у Чернігові. Ств. у серпні 1934 на матеріалах Черніг. істор. музею і відкрито для відвідувачів 8.XI 1935 в будинку, де жив М. М. Коцюбинський з 1898 до 1913 (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*). У 1919 дружина М. М. Коцюбинського Віра Устимівна (див. *Коцюбинської-Дейши В. У. могила*), вирушаючи в евакуацію перед наступом денікінців, передала літ. архів письменника до Чернігівського музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. У заповіті було застережено, щоб ці реліквії ніколи не вивозилися з Чернігова. Разом з архівом до музею надійшли б-ка, побутові речі та меблі М. М. Коцюбинського. Все це послужило основою для створення невеликого кутка в музеї. До 15-річчя від дня смерті письменника в археологічному залі музею розгорнуто мемор. виставку.

У 1922 садибу М. М. Коцюбинського було взято на облік органами охорони пам'яток історії і культури. Спочатку тут містився дитячий будинок ім. М. М. Коцюбинського, потім клуб металістів, районна б-ка. 1929 садибу передано історичному музею. Перша експозиція літ.-меморіального музею була розміщена в трьох кімнатах будинку. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 матеріали музею евакуйовано до Уфи. У 1943, після визволення Чернігова від нім.-фашистських загарбників, у будинку письменника розміщався міськком партії і міськвиконком, потім міськком комсомолу та Ін-т удосконалення вчителів. У червні 1944 поновив роботу музей. У серпні 1958 в одноповерховому п'ятикімнатному дерев'яному будинку, на цегляному фундаменті з підвалом, розташованого в саду, що посадило подружжя Коцюбинських, серед квітів, кленів, старих ялин, відкрито меморіальну квартиру письменника.

У Чернігові, у своїй оселі письменник написав кращі свої твори: «Відьма» (1898), «В пугах шайтана» (1899), «По-людському» (1900), «Дорогою ціною», «Лялечка» (обидва — 1901), «На камені», «Цвіт яблуні» (обидва — 1902), «З глибини» (1903 — 04; високо оцінив М. Горький), «Fata morgana» (1903 — 10), «Сміх», «Він іде» (обидва — 1906), «Intermezzo» (1908), «Тіні забутих предків» (1911) та ін.

У будинку Коцюбинського щопонеділка збиралася демократична інтелігенція (ці літературні вечори завдяки поезії П. Г. Тичини «На,, суботах М. Коцюбинського''» більше відомі як літературні «суботи»). Їх відвідували письменники Б. Д. Грінченко з дружиною Марією Миколаївною (псевд. М. Загірня, М. Чайченко та ін.), В. І. Самійленко, М. Ф. Чернявський, Г. О. Коваленко, М. К. Вороний, письменник і художник М. І. Жук та ін.

В будинку грав на роялі М. В. Лисенко, відвідав письменника у 1909 шведський вчений-славіст, перекладач творів Коцюбинського Альфред Єнсен. З 1911 літератур-

Будинок музею М. М. Коцюбинського у Чернігові.

ні вечори почали відвідувати юні П. Г. Тичина, В. М. Елланський (Блакитний), О. О. Соколовський, Г. Г. Верьовка, І. Цитович, А. Казка та ін. За рекомендацією Коцюбинського в першій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1912 було надруковано вірш Тичини «Ви знаєте, як липа шелестить...». В будинку Коцюбинських відбувалися зустрічі членів рев. гуртків, робітн. та учнівської молоді. У 1905 поліція робила обшук у Коцюбинських, які переховували тут від переслідувань керівника черніг. с.-д. орг-ції М. О. Черлюнчакевича і сестру Коцюбинського Ольгу. Юнацькі роки провів в будинку майбутній командир Червоного козацтва В. М. Примаков, в ньому починали свою революц. діяльність син Юрій і дочка Оксана (дружина В. М. Примакова). В цьому будинку 1918 гайдамаки заарештували дружину письменника за революц. діяльність, її дітей.

На стіні біля парадного ганку — *Коцюбинському М. М. меморіальна дошка*, *Коцюбинському Ю. М. і Примакову В. М. меморіальна дошка*. На тер. садиби встановлено *Коцюбинського М. М. скульптуру*, *Коцюбинського М. М. погруддя* а також пам'ятник, який раніше був на могилі письменника. Тут знаходиться і перший пам'ятник, який стояв на могилі Л. І. Глібова.

Поруч з меморіальною садибою 1958 зведено одноповерховий будинок, де було розміщено літературну експозицію. У 1982 завершено будівництво нового триповерхового приміщення, в якому 1983 відкрито доповнену і розширену експозицію (автори проекту архітектори А. Ф. Ігнащенко, Ю. М. Дмитрук, художньої експозиції — художники А. В. Гайдамака, Л. В. Коваленко, монументально-декоративної експозиції на теми творів письменника — художники В. Ф. Задорожний, Б. І. Плаксій, скульптура головного фасаду — скульптор Ф. А. Коцюбинський).

У мемор. будинку письменника відтворено обстановку, якою вона була за його життя, що дає уявлення про життя письменника і його родини, його уподобання, творчу роботу, про зв'язки М. М. Коцюбинського з прогресивними діячами культури, його роль як вихователя літ. молоді.

Експонати літ. експозиції відображають епоху, в яку жив і творив М. М. Коцюбинський, його життєвий і творчий шлях, його дружбу з Горьким та ін. діячами рос. і укр. культури, утвердження і розвиток традицій великого майстра худ. слова в укр. рад. літературі.

Фонди музею нараховують понад 18,5 тис. одиниць зберігання (рукописи і чернетки творів письменника, записні книжки, листування, конспекти і плани творів, особиста б-ка). Тут зібрано 690 листів Коцюбинського, у т. ч. до М. Горького, І. С. Нечуя-Левицького, В. С. Стефаника, Н. І. Кобринської, В. М. Гнатюка і його дружини. Зберігаються 1465 листів до М. Коцюбинського від І. Я. Франка, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, І. С. Нечуя-Левицького, В. М. Гнатюка, В. Стефаника, Лесі Українки, Панаса Мирного, В. Вересаєва та ін., численні фото з дарчими написами.

Особиста б-ка Коцюбинського налічує 1536 книг. Серед них — твори письменника, видані за його життя, понад 200 книг з дарчими написами І. Франка, Максима Горького, В. Короленка, Панаса Мирного та ін. письменників, друзів, видавців. Тут же — твори класиків укр., рос. та західноєвроп. літератур, етнографічні збірники, періодична література, яку передплачував Коцюбинський та одержував замість гонорарів за свої твори.

Значну колекцію складають видання Коцюбинського за роки Рад. влади, переклади його творів рос.

мовою, мовами народів СРСР, зарубіжних країн, наукові праці про життя і творчість письменника. У музеї зібрані ілюстрації до творів М. М. Коцюбинського укр. художників І. С. Їжакевича, В. І. Касіяна, С. Т. Адамовича, К. О. Крилова, І. Н. Філснова, Г. В. Якутовича, М. А. Стороженка, С. Бутника, О. Г. Данченка, М. Маринюка, Б. З. Шаца та ін., роботи скульпторів Є. В. Дзиндри, П. Ф. Мовчуна, художників Ю. Балановського, В. І. Одайника, В. І. Забашти, В. В. Кушніра, В. М. Савіна, П. Сахра, Л. Н. Стиля та ін. У фондах зберігаються також архівні матеріали письменників: І. Я. Франка, О. Ю. Кобилянської, Н. І. Кобринської, Л. І. Глібова, Л. О. Яновської, П. О. Куліша, І. Г. Рашевського, Д. Л. Мордовця, художника М. І. Жука.

Музей має фонотеку з понад 80 записами, кінотеку, що налічує 13 документ. і 8 худож. фільмів, створених за мотивами творів М. М. Коцюбинського, понад 2000 мікрофільмів. У літературній експозиції музею представлені фотографії Коцюбинського, письменників-попередників та сучасників, копії рукописів, жандармських справ на письменника та висновків цензури про його творчість. У залах музею — картини та малюнки художників—сучасників Коцюбинського, його знайомих: Г. Коваленка, Івана і Степана Бутників, М. Жука, В. Зенченка.

Експонуються прижиттєві та сучасні видання творів Коцюбинського. Експозицію прикрашають старовинні меблі, речі декоративно-ужиткового мистецтва: рушники, різьблені прикраси тощо.

У розділі «Письменник і сучасність» подані матеріали про екранізацію та інсценізацію творів Коцюбинського: сценарії, афіші, кадри фільмів, сцени спектаклів. Структурно в музеї функціонують чотири відділи: фондів, меморіальної експозиції, літературної експозиції, науково-освітньої роботи. Музей надає метод. і практичну допомогу літ.-меморіальним музеям чи кімнатам області у розробленні тематично-експозиційних планів, створенні експозицій, підготовці лекцій-екскурсій та екскурсоводів на громад. засадах. Значна методична допомога надається вчителям мови і літератури у вивченні творчості М. М. Коцюбинського в загальноосв. школах і профтехучилищах. Разом з органами нар. освіти, за участю широкої учительської громадськості розроблені комплексні програми. В експозиційних залах проводяться оглядові і тематичні екскурсії, які супроводжуються демонструванням фондових матеріалів, документ. та уривків з худож. фільмів. Традиційно відбуваються літературні «суботи» М. М. Коцюбинського, дитячі літературні ранки, присвячені дню народження та дню пам'яті письменника з участю літераторів Чернігівщини. У 1986 започатковано нову форму роботи — літ.-мистецька вітальня творчої молоді. Перед робітничою, учнівською та студентською молоддю звітують актори театрів, філармонії, художники, письменники,самодіяльні творчі колективи. Працюють літ.-громад. лекторії. Проводяться дні і тижні музею на підприємствах, у колгоспах та в ін. колективах. Іл.— табл. XIII.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. МУЗЕ́Й народний історико-літературний у с. Вихвостові Городнянського р-ну. У 1938 за допомогою Черніг. літ.-меморіального музею М. М. Коцюбинського у Вихвостові було створено літературно-мемор. кімнату М. М. Коцюбинського, яка була знищена під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У повоєнні роки з ініціативи місцевого вчителя краєзнавця М. П. Таратина силами громадськості села відтворено і поповнено новими матеріалами

музейну кімнату М. М. Коцюбинського. Зібрані експонати розповідали про історію написання повісті «Fata morgana» (1903—10). Згодом за рішенням виконкому сільс. Ради і правління колгоспу ім. М. М. Коцюбинського споруджено окремий будинок для музею (заг. пл. 160 м²), в якому 9.V 1983 відкрито історико-літературний музей (з 1984 — народний). Тут зосереджено бл. 6 тис. експонатів, що відтворюють історію села з найдавніших часів до сьогодні. Вони розміщені в чотирьох залах. Дореволюційне с. Вихвостів; Революційні події у с. Вихвостові в 1905 і використання їх М. М. Коцюбинським у творі «Fata morgana» (тут же розміщені матеріали про події Великої Жовтн. соціалістич. революції й участь у них вихвостівців); Вихвостів у довоєнні роки і Велика Вітчизн. війна 1941—45; Вихвостів у повоєнні роки. В окрему групу виділені книжки, подаровані письменниками, що відвідали музей (П. Г. Тичини, О. Є. Корнійчука, Натана Рибака, П. О. Дорошка, Л. Д. Дмитерка, О. П. Довгого, В. Г. Дрозда, М. І. Ігнатенка, Д. Й. Іванова, С. О. Реп'яха, І. Ф. Стаднюка, К. Т. Журби та ін.).

У Вихвостові іменем Коцюбинського названі вулиця, колгосп. У 1969 в центрі села встановлено *Коцюбинському М. М. пам'ятник* (скульпт. Е. М. Кунцевич, арх. І. Л. Масленков).

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. МУЗЕ́Ю БІБЛІОТЕ́КА у Чернігові. Засн. 1935. Її фонди налічують понад 5 тис. томів. У складі фондів твори М. М. Коцюбинського різних видань, книги про нього (критичні, бібліографічні, літературознавчі, спогади), твори рос., укр. і зарубіжних письменників, які читав М. М. Коцюбинський; твори письменників-сучасників М. М. Коцюбинського, рад. письменників, л-ра з історії, музеєзнавства, мовознавства, мистецтва, рідкісні видання з економіки Черніг. обл., рецензії на твори М. М. Коцюбинського в зарубіжній пресі, образотворчі матеріали; меморіальна б-ка письменника. Каталог — алфавітний. Фонд бібліографічних списків. Міститься в Чернігові на вул. Коцюбинського № 3.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. ПО́ГРУ́ДДЯ у Чернігові. 1) Встановлено на тер. кол. садиби М. М. Коцюбинського (тепер *Коцюбинського М. М. музей*). Скульптурний бюст на чотирикутному постаменті; бронза, чорний лабрадорит. Скульптор І. Я. Гінцбург (у 1909 М. М. Коцюбинський познайомився з митцем на Капрі у М. Горького, листувався з скульптором). Відкрито 17.IX 1939. Виготовлений у Ленінгр. майстерні худож. лиття Академії мистецтв. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 евакуйовано до Уфи, повернуто — 1944. Міститься на вул. Коцюбинського № 3. 2) Встановлене на *Коцюбинського М. М. могилі*.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. СКУЛЬПТУ́РА садово-паркова в Чернігові. Встановлена 1974 на території кол. садиби М. М. Коцюбинського (тепер *Коцюбинського М. М. музей*). Скульптурний портрет відтворює письменника на повний зріст, що присів відпочити серед чарівної природи з роздумами про життя, майбутні твори, склавши на колінах натруджені руки. Оргскло, скульптор Ф. А. Коцюбинський. Міститься на вул. Коцюбинського № 3.

КОЦЮБИ́НСЬКОГО Ю. М. ПО-ГРУ́ДДЯ у Чернігові. 1) Встановлене 1970 на *Алеї Героїв* на честь Ю. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки*). Композиція пам'ятника — бро́нзове погруддя (0,9 м) на п'єдесталі з трьох поставлених один на один гранітних блоків (3 × 1,2 × 1,1 м). Постамент — з чорного полірованого лабрадориту. На його передній площині викарбуваний напис: «Юрій Михайлович Коцюбинський 1896—1937». На лівому боці внизу: «Видатний партійний, державний діяч Радянської України». Скульптори Ф. А. Коцюбинський, К. А. Кузнецов, архітектори К. С. Джанашія, Г. О. Урусов. 2) Садово-паркова скульптура. Встановлено 1970 на тер.

кол. садиби М. М. Коцюбинського (тепер літературно-меморіальний Коцюбинського М. М. музей). Оргскло, скульптор Ф. А. Коцюбинський.

КОЦЮБИ́НСЬКОЇ-ДЕ́ЙШІ В. У. МОГИ́ЛА. Дейша Віра Устимівна (1863—1921). Походила з м. Ржева Твер. губ. Вчилась на Бестужевських курсах в Петербурзі. Тут вона була пов'язана з народницькою організацією. Після закінчення курсів вчителювала в Черніг. єпархіальному училищі (викладала математику і франц. мову), потім працювала бібліотекарем місцевої громадської б-ки. У 1893 на вимогу Варшавського жандарм. управління В. У. Дейшу заарештували за зв'язки з ув'язненим у Варшаві кол. чернігівським семінаристом Ф. Свидерським, автором популярної брошури «Труд і капітал». Кілька місяців перебувала в ув'язненні у Варшав. цитаделі, а згодом її вислали в Чернігів під поліцейський нагляд. У січні 1896 одружилася з М. М. Коцюбинським (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*). Працювала в губерн. земстві та земському статистич. бюро, брала участь (до 1908) в діяльності Черніг. т-ва «Просвіта». Написала ряд статей, надрукованих в галицькій пресі. У фондах *Коцюбинського М. М. музею* у Чернігові зберігається листування В. У. Дейші і письменника, виписка з жандарм. справи № 874 за 1893 про її діяльність в антиурядовому гуртку, журн. «Народ», в якому вийшла стаття про її арешт та ін. Померла в Чернігові, похована поряд з *Коцюбинського М. М. могилою* на *Болдиних горах*.

КОЦЮБИ́НСЬКОМУ М. М. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ у Чернігові. 1) Встановлена на фасаді буд. № 18 по вул. Леніна, де в 1898—1901 у Черніг. губ. земській управі на посаді діловода, яку поєднував з завідуванням столом нар. освіти, працював укр. письменник і громад. діяч М. М. Коцюбинський. Дошка — білий мармур. 2) Встановлено на мемор. будинку письменника, де він мешкав 1898—1913 (див. *Коцюбинського М. М. музей*). Дошка — білий мармур, відкрито 1935.

КОЦЮБИ́НСЬКОМУ М. М. ПА́М'ЯТНИК у с. Вихвостові Городнянського р-ну. В цьому селі сталися трагічні події під час революції 1905—07, описані М. М. Коцюбинським у повісті «Fata morgana» (див. *Вихвостівська трагедія*). Пам'ятник — фігура сидячого на пригірку письменника (вис. 1,5 м). Постаментом служить мало оброблений камінь складної конфігурації (0,8 × 2,0 × 1,9 м). Розміщений біля входу до правління колгоспу ім. М. М. Коцюбинського. До 100-річчя письменника садівник цього колгоспу з с. Вихвостова А. П. Шершень виростив і передав *Коцюбинського М. М. музею* у Чернігові щепи яблунь, горобини, які висаджені на тер. садиби музею.

Погруддя Ю. М. Коцюбинського у Чернігові.

Скульптор Е. М. Кунцевич, архітектор І. Л. Масленков; відкрито 1969.

КОЦЮБИ́НСЬКОМУ Ю. М. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) Встановлена на фасаді будинку кол. *Чернігівської чоловічої гімназії* (тепер *Чернігівський історичний музей*, вул. Горького № 4), в якій у 1906—16 навчався Коцюбинський Юрій Михайлович (1896—1937) — рад. держ., партійний і військ. діяч. Син укр. письменника М. М. Коцюбинського. Н. у Вінниці. Учасник революц. руху з 1911. Брав участь у революц. виступах учнівської молоді, вів пропагандист. роботу серед робітників; 1914—16 входив до складу Черніг. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії, проводив революц. роботу серед солдатів. Учасник боротьби за владу Рад у Петрограді. З грудня 1917 — на Україні, входив до складу першого уряду Рад. України — Народного секретаріату. У 1918 — головнокомандуючий військами Укр. Рад. Республіки. В 1919 — член Реввійськради Укр. фронту — голова Черніг. губвиконкому, секретар Черніг. губкому партії, голова губ. к-ту оборони. З серпня 1919 — член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З 1920 — на дипломатичній роботі. У 1930—33 — заст. голови Держплану УРСР, з 1933 — заст. голови Раднаркому і голова Держплану УРСР. У 1937 був незаконно репресований. Реабілітований посмертно. Дошка — мармур. 2) Встановлена на фасаді будинку, де з 1898 мешкала родина Коцюбинських (тепер *Коцюбинського М. М. музей* літературно-меморіальний в Чернігові, вул. М. Коцюбинського № 3), де минули дитячі й юнацькі роки Юрія Михайловича. На дошці напис: «В цьому будинку 1911—1916 рр. провели свої юнацькі роки український державний діяч Ю. М. Коцюбинський та командир Червоного козацтва В. М. Примаков» (див. *Примакова вулиця*), контурний профіль двох держ. діячів. Дошка — мармур, відкрито 1974.

Будинок Кочубея у Батурині.

КОЧЕРГИ́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й провулок Некрасова; Деснянський р-н) — від вул. Орджонікідзе до вул. Тракторної. Названа 1960 на честь Кочерги Івана Антоновича (1881—1952) — укр. рад. драматурга, засл. діяча мистецтв УРСР з 1950. Н. в м. Носівці Черніг. обл. 1891—99 навч. в Черніг. класич. чоловічій гімназії (див. *Кочерзі І. А. меморіальна дошка*). Після закінчення Київ. ун-ту (1903) повернувся до Чернігова і служив у Контрольній палаті. У 1904 почав виступати в пресі як літ. критик. Уже в першій п'єсі «Пісня в келиху» (1926) виявився інтерес до істор. тематики. Автор істор. комедії «Фея гіркого мигдалю» (пост. 1926), драми «Алмазне жорно» (1927), драм. поем «Свіччине весілля» («Пісня про свічку», 1930), «Ярослав Мудрий» (1944), «Пророк» (1948, про Т. Г. Шевченка) та ін. Черніг. муз.-драм. театр дав сценічне життя таким творам К., як «Майстри часу», «Підеш — не вернешся» (остання прем'єра 1935).

КОЧЕРЗІ́ І. А. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлено на фасаді буд. № 4 по вул. Горького, де в 1891—99 в Чернігівській класич. чоловічій гімназії навчався І. А. Кочерга (див. *Кочерги вулиця*). Дошка — мармур.

КОЧУБЕЇВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Засн. у 17 ст., є кілька вікових дубів. Розташований в смт Батурині Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. Площа 9,9 га. На тер. К. п.— *Кочубея будинки*.

КОЧУБЕ́Я БУДИ́НКИ. 1) У смт Батурині Бахмацького р-ну. Міститься в давньому парку. Належав представнику укр. старшинської верхівки генеральному судді (1699—1708) Лівобережної України В. Л. Кочубею (1640—1708), який часто бував у Батурині. Власник великих земельних маєтностей у Полтавському, Чернігівському, Стародубському та ін. полках. Належав до частини укр. козац. старшини, що орієнтувалася на Рос. д-ву. В серпні 1707 В. Кочубей і полтав. полковник І. Іскра надіслали листа Петру І, в якому повідомляли про таємні переговори гетьмана І. Мазепи з шведським королем Карлом XII про відрив України від Росії. Кочубей і Іскра були видані царським урядом Мазепі, якому вдалося виправдатись перед Петром І, і незабаром страчені як наклепники. Будинок одноповерховий цегляний з двокамерним підвалом. Багаторазово руйнувався і відновлювався. У 19 ст. добудований і обкладений новою цеглою. Становить пд. частину сучас. будівлі. У 1975 в К. б. відкрито історико-краєзнавчий *Батуринський музей*. 2) У с. Тиниці Бахмацького р-ну. Збудовано в кін. 18 ст. на тер. маєтку Кочубеїв. Становить композиційний центр *Тиницького парку*. Мурований, одноповерховий на підвалі, в плані — прямокутний. Після перебудов у 19 і на поч. 20 ст. одержав стилістичні риси класицизму та модерну. Рідкісний зразок садибної будівлі 18 ст. на Чернігівщині. Поруч — флігель кін. 19 — поч. 20 ст. Мурований, двоповерховий, квадратний в плані. З зх. боку до нього прилягає галерея з арками стрільчастої форми, до якої ведуть відкриті дерев'яні сходи. Первісне призначення споруди остаточно не з'ясовано.

КОШОВО́ГО ОЛЕ́ГА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, біля з-ду «Жовтневий молот») — від вул. Леніна до вул. Волковича. Названа на честь Кошового Олега Васильовича (1926—43) — одного з керівників підпільної комсомол. орг-ції «Молода гвардія» в Краснодоні, Героя Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в Прилуках Черніг. обл. Жив там до 1932. З 1940 — у Краснодоні. Страчений у лютому 1943 в Ровеньках Ворошиловгр. обл. У Прилуках відкрито *Кошового Олега музей*, встановлено *Кошовому Олегу меморіальну дошку*, споруджено *Кошовому Олегу пам'ятник*. Вулиця прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст. Забудована з правого боку індивід. житл., з лівого — одно-двоповерховими комунальними будинками.

КОШОВО́ГО ОЛЕ́ГА МУЗЕ́Й історико-меморіальний у Прилуках. Міститься в будинку на вул. Леніна № 255, де нар. і до 1932 жив з батьками О. В. Кошовий (див. *Кошового Олега вулиця*). Споруджений 1898 Г. Ф. Кошовим — прадідом Олега.

Флігель будинку Кочубея в Тиниці.

Це — дерев'яна одноповерхова, прямокутна в плані будова на мурованому фундаменті, під чотирисхилим дахом, облицьована цеглою. До сх. фасадної стіни прибудована дерев'яна веранда. До 1975 будинок належав родині Кошових. 1978 перетворено на музей. У 1982 музею присвоєно звання — народний. Того ж року його підпорядковано Чернігівському обкому ЛКСМУ. Із фондів краєзнавчого *Прилуцького музею* йому передано бл. 15 тис. експонатів. У їх числі — особисті речі О. В. Кошового, документи і фотографії родини Кошових, велика колекція листів, телеграм, листівок, надісланих матері Олега з різних кінців планети.

На будинку музею — *Кошовому Олегу меморіальна дошка,* на подвір'ї садиби — *Кошовому Олегу пам'ятник.* Ім'я О. В. Кошового носять у Прилуках вулиця, виробн. комсомол.-молодіжні колективи, комсомол. орг-ції, піонер. дружини й загони. У Комсомол. сквері та на тер. серед. школи № 7 встановлено його погруддя. Іл.— табл. XXVIII.

КОШОВО́МУ ОЛЕ́ГУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Прилуках. Встановлена на фасаді будинку № 255 на вул. Леніна, де нар. і в 1926—32 жив О. В. Кошовий. Див. *Кошового Олега музей.* Дошка — бронза, відкрито 1978.

КОШОВО́МУ ОЛЕ́ГУ ПА́М'ЯТНИК у Прилуках. Встановлений на подвір'ї *Кошового Олега музею* (вул. Леніна № 255). Бронзова постать на бронзовому постаменті. Скульптор А. М. Харечко, арх. А. Ф. Ігнащенко, відкрито 29.VI 1979. Іл.— табл. XXVIII.

«КРАЄЗНА́ВЕЦЬ» — клуб. Ств. 1974 при Черніг. бібліотеці ім. В. Г. Короленка. Діяльність «К.» регламент. статутом. До складу правління клубу входять парт. працівники, співробітники Черніг. істор. музею, Черніг. бюро подорожей та екскурсій, б-ки, студенти Черніг. пед. ін-ту. Проводить тематичні вечори, диспути, діалоги, читацькі конференції, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизн. війни і праці, акторами, музикантами, письменниками, фольклористами, етнографами. Дослідницьку роботу члени клубу здійснюють за темами: «Чернігівська фортеця періоду 11—18 ст.», «Архітектурні пам'ятки Чернігова 11—13 ст.», «В. І. Ленін і Чернігівщина», «Чернігівщина в біографії і творчості Т. Г. Шевченка», «Воєнні дороги Чернігівщини», «Декабристи і Чернігівщина» тощо. Виявлені матеріали включалися до бібліографічних покажчиків «Література про Чернігівську область за ... рік», «Пам'ятки історії і культури Чернігівщини», «Майстри образотв. мистецтва, життя і творчість яких пов'язана з Чернігівщиною», «В. І. Ленін і Чернігівщина», «Їх іменами названі вулиці Чернігова». Члени клубу виступають з доповідями і повідомленнями на обласних та респ. історико-краєзнавчих конференціях.

КРАСИ́ЛІВКА — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані селища Перемога, Черемушки. Розташована за 18 км від райцентру та за 2 км від залізнич. ст. Черемушки. 1265 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. У 1897—356 дворів, 2238 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1860), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центральна садиба радгоспу «Красилівський» (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, б-ка (9 тис. од. зб.), самодіяльний нар. хор, який 1980 удостоєний Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (керівник— засл. працівник культури УРСР В. П. Ломако). На братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 у боях за село, встановлено 1956 пам'ятний знак.

КРАСИ́ЛІВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Шпаків. Розташована за 33 км від райцентру та за 30 км від за-

лізнич. ст. Чернігів. 1283 ж. (1988). Вперше згадується 1670. У 1866 — 205 дворів, 1033 ж., винокурні з-ди; 1897 — 352 двори, 1821 ж., мурована *Покровська церква*, земська школа. Під час революції 1905—07 відбувалися сел. заворушення. Житель села Ф. Г. Пилипенко був учасником повстання 1905 на панцернику «Потьомкін». У 2-й пол. 1880—90-х рр. у К. щоліта мешкав укр. живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець та етнограф Сластіон (Сластьон) Опанас Григорович (1855 — 1933). Н. у Бердянську в сім'ї іконописця-реставратора. У 1874—82 навчався в петерб. АМ у І. Крамського та П. Чистякова. Після закінчення академії мандрував по Україні, роблячи замальовки краєвидів, начерки сільських типів у характерному народному вбранні, зарисовував пам'ятки укр. старовини, речі селянського побуту, зразки нар. різьблення по дереву. На Чернігівщині замалював *Лизогуба будинок* у Чернігові, Троїцьку церкву і *Полуботка кам'яницю* у Любечі, *Миколаївську церкву* в Морівську та ін. У 1897—1900—художник тех. комітету військового міністерства, 1900—28 — викладач Миргородської худож.-пром. школи ім. М. В. Гоголя. 1883—85 проілюстрував поему Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», 1894—95 створив серію літографій до альбому «Старовина українська і запорізька», 1875 — 1928 — галерею портретів укр. кобзарів. За проектами О. Г. Сластіона споруджено ряд шкіл (див. *Український народ. стиль*), лікарень, будинки кооператив. т-ва (1910-і рр.) і ансамбль курортних споруд у Миргороді (1917—18). Досліджував і популяризував кобзарське мистецтво (див. *Кобзарі*), народ. творчість, кустарні промисли. Малюнки і статті О. Г. Сластіона (під псевдонімом Опішнянський гончар, Гончар та ін.) друкувалися у періодиці Петербурга, Києва, Львова та ін. За участю О. Г. Сластіона засн. Миргородський краєзнавчий музей (1920), Першу селянську капелу бандуристів ім. Т. Г. Шевченка (1926), капелу бандуристів ім. Івана Франка (2-а пол. 1920-х рр.). Похований у Миргороді. Див. іл. на стор. 419.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928 створено комуну, на грунті якої в 1934 організовано колгосп. У К.— центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — відгодівля молодняка великої рогатої худоби), відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, медамбулаторія, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Споруджено 1956 надгробки на братських могилах воїнів-богунців, які загинули 1919, рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців; пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що віддали життя (279 чол.) в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. У 1960 встановлено на п'єдестал трактор «Універсал» на честь трудової Слави.

КРАСКІВСЬКЕ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Убіжичі. Розташоване за 15 км від райцентру і за 18 км від залізнич. ст. Голубичі. 465 ж. (1988). Село відоме з 15 ст. У 1897 — 175 дворів, 1348 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— виробнича дільниця колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво). Є 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 320 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). На тер. К.— братська могила рад. воїнів, які полягли під час визволення К. 1943 від гітлерівців. 1957 встановлено пам'ятний знак на честь

воїнів-односельців, загиблих (138 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу села є 3 курганні могильники періоду Київ. Русі (10—11 ст.).

КРАСЛЯ́НИ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лиски та Рибці. Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 535 ж. (1988). Вперше згадуються 1629. Краслянська сотня під командуванням Д. Деркача у складі Прилуцького полку брала участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба радгоспу «Зоря» (спеціалізація — виробництво ефіроолійних культур), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 260 місць, 2 б-ки (10,5 тис. од. зб.). Уродженцем с. Рибці є Герой Рад. Союзу М. І. Литовченко. 1970 споруджено меморіальний комплекс на честь воїнів-односельців, які полягли (153 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; 1965 встановлено надгробки на 5 братських могилах рад. воїнів і партизанів, загиблих під час оборони села в 1941 і в боях за його визволення від гітлерівців в 1943. Біля К. виявлено курганний могильник періоду Київ. Русі (11—12 ст.).

КРА́СНА ПЛО́ЩА ВУ́ЛИЦЯ (кол. Базарна площа) у м. Семенівці. Пролягає в центрі міста навколо парку. Однобічна. З серед. 20-х рр. — сучасна назва. На К. п. в., крім житлових, міститься ряд адм. будинків: з Зх.— банк, районний вузол зв'язку, райком партії, райвиконком і райком комсомолу, побуткомбінат і райвійськкомат; з Пн.— стоматологічна поліклініка, аптека, інтернат (у цьому будинку народився і жив рад. військ. діяч, комкор В. М. Примаков, 1897—1937; див. *Примакова вулиця*), навчальний корпус середньої школи ім. В. В. Воровського (тут у березні 1918 перебував штаб Семенівського червоногвардійського загону); зі Сх.— торг. комплекс; з Пд. — взуттєва ф-ка і комунгосп.

КРАСНЕ́ — село Бахмацького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Карпенкове, Пирогівка, Тасуїв. Розташоване за 20 км від райцентру та за 7 км від залізнич. ст. Халимонове. 1755 ж. (1988). Вперше згадується в 30-ті рр. 17 ст. У 1897 — 923 двори, 5157 ж., дерев. Казанська (1894) і Різдва Богородиці (1905) церкви, земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Жовтень» (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., медамбулаторія, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (4,5 тис. од. зб.). Уродженцем К. є. Ю. Д. Мельников (1868—1900) — один із засновників перших марксистських гуртків у Росії й на Україні. На честь воїнів-односельців, що загинули (462 чол.) під час Великої Вітчизн. війни встановлено 1974 пам'ятний знак. На братській могилі жертв фашизму та рад. воїнів, полеглих при визволенні села 1943 від гітлерівців, споруджено надгробок. На тер. К. виявлено давньоруське городище (9—13 ст.).

КРАСНЕ́ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Золотинка, Скорінець. Розташоване за 24 км від залізнич. ст. Чернігів. 999 ж. (1988). Вперше згадується у писемних джерелах під 1722. У 1866 — 134 двори, 713 ж.; 1897 — 227 дворів, 1347 ж., дерев. церква Параскеви (1900, на місці старої), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено у січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. С. М. Будьонного (спеціалізація — зернові, картопля, льон, м'ясо-молочне тваринництво), від-

ділення зв'язку, АТС, будинок побуту, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 150 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.). У 1959 на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців, встановлено надгробок, 1957 на честь полеглих воїнів-односельців (193 чол.) споруджено обеліск. На околиці села виявлено поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.).

КРА́СНИЙ КОЛЯДИ́Н — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Глинське, Левівщина, с-ще Зелений Гай. Розташований на лівому березі р. Ромна, за 20 км від районного центру і за 7 км від залізнич. ст. Рубанка. 1306 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 16 ст. Жителі села, яке тоді мало назву Красне, брали участь у визвольній війні укр. народу 1648—54 в складі Краснянської (пізніше Красноколядинської) сотні Прилуцького полку. У 1729 збуд. Миколаївську, 1814 — Успенську церкви. У 1866 у К. К.— 274 двори, 1989 ж., 3 винокурних з-ди, відбувалося 4 ярмарки на рік; у 1897 — 511 дворів, 3369 ж., земська школа, б-ка, 5 ярмарків на рік. У 1905 в селі діяв с.-д. гурток. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. К.— центр. садиба радгоспу «Красноколядинський» (спеціалізація — вирощування зернових і насіння овочів), цегельний з-д, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, медамбулаторія, аптека, ясла-садок, клуб, кінотеатр, б-ка (18 тис. од. зб.).

У К. К. жив і працював у молоді й останні роки життя укр. революціонер-народник Стефанович Яків Васильович (1854—1915). Тут він і похований (див. *Стефановича Я. В. могила*). Надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час визволення села 1943 від гітлерівців. На честь односельців, полеглих (345 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, споруджено 1975 меморіал Слави. Поблизу села є кургани 2—1 тис. до н. е. На тер. К. К. виявлено городище 1 тис. до н. е., 8—13 ст., 16—17 ст., можливо — залишки літописного м. Глібль (Глебль), вперше згаданого під 1147.

КРАСНИЙ МІСТ у Чернігові через р. Стрижень. Розташований на місці, де річку перетинає старод. шлях, що вів з Чернігова у пн.-сх. р-ни Київ. Русі. Перші відомості про дерев'яний міст на палях у цьому місці відносяться до 1783. На той час це був єдиний у Чернігові міст через р. Стрижень. За зручність і ошатність його було названо Красним (красивим). У наступні роки знаходився у розпорядженні Черніг. повітового земства, неодноразово перебудовувався. 1914—16 замість дерев'яного звели бетонний міст. Пізніше його було реконструйовано в зв'язку з відкриттям 1964 тролейбусного руху: з обох боків забили бетонні палі і добудували тротуари, а старий міст став проїжджою частиною сучас. мосту. Через К. м. у січні 1919 у Чернігів вступили богунці під командуванням М. О. Щорса, а у вересні 1943 — частини Червоної Армії, які визволили місто від нім.-фашист. загарбників.

Красний міст у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

«КРА́СНЫЙ ПАРТИЗА́Н». Багатотиражна газета партизан. з'єднання С. А. Ковпака. Видавалася в 1943.

КРА́СНИЙ ХУ́ТІР — заповідне урочище (з 1975). Боровий природний комплекс з насадженнями сосни віком понад 100 років. Розташований в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 67 га.

«КРА́СНОЕ ЗНА́МЯ». Газета, орган Семенівського РК Компартії України і районної Ради нар. депутатів. Видається з лютого 1932. Редакція — м. Семенівка, вул. Шевченка № 2.

«КРА́СНОЕ ЗНА́МЯ». Щоденна газета губкому КП(б)У і губкому Чернігівщини [з 1922 — щоденна газета губкому КП(б)У, губкому і губпрофради Чернігівщини]. Виходила в Чернігові 1921—25. Див. *«Деснянська правда»*.

КРАСНОКОЛЯДИ́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1982). Територія заплави р. Ромна. Розташований біля с. Красного Колядина Талалаївського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Красноколядинський». Площа 340 га.

КРАСНОПІ́ЛЛЯ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Червоний Ранок. Розташ. за 15 км від районного центру та за 15 км від залізнич. ст. Алтинівка. 1012 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 555 дворів, 2562 ж., винокурний з-д, 1897 — 560 дворів, 3293 ж., мурована Успенська церква (1875), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Рассвет» (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок. Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (14 тис. од. зб.). Уродженцями К. є ген.-лейтенант О. В. Сухомлин та держ. і парт. діяч УРСР Сухомлин Кирило Васильович (1886—1938). З 1904 працював у Забайкаллі, де вів революц. роботу. З 1925 — заступник наркома РСІ УРСР і голови ЦКК КП(б)У; заст. Голови Раднаркому УРСР, голова ВРНГ УРСР, голова ЦКК КП(б)У та нарком РСІ УРСР. З 1935 — нарком місц. пром-сті УРСР, голова Держплану і одночасно заст. голови Раднаркому УРСР. У 1926—30-кандидат у члени Політбюро, 1930—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. К. В. Сухомлин був безпідставно репресований. Посмертно реабілітований. У 1951 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1941 при обороні села, 1975 — пам'ятник односельцям, що полягли (308 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

КРАСНОСІ́ЛЬСЬКЕ (до 1949 — Євлашівка) — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депут., якій підпорядковані с-ще Запоріжжя, с. Смоляж. Розташоване за 30 км від райцентру і за 14 км від залізнич. ст. Крути. 1717 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 213 дворів, 1660 ж.; 1897 — 406 дворів, 2140 ж., дерев. Димитрівська церква, земська школа. У 1905 тут відбувся виступ селян проти поміщиків під керівництвом матроса-балтійця В. Г. Євтушенка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «13-річчя Жовтня» (спеціалізація — зернові, тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8 річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (10,5 тис. од. зб.). Село перейменоване на честь свого уродженця Красносільського Івана Михайловича (1913—41) —Героя Рад. Союзу (1942). Н. в сел. сім'ї. Воював на Пд. фронті у 18-му окремому батальйоні морської піхоти Чорноморського флоту. 7.X 1941 під час оборони Севастополя в р-ні Дуванкою (тепер Верхньосадове) кинувся із зв'язкою гранат під ворожий танк і ціною свого життя підірвав його. Ім'я героя навічно занесено до списків Об'єднаної школи Чорноморського флоту. В селі — історико-краєзнавчий *Кра-*

сносільського І. М. музей, споруджено Красносільського І. М. погруддя (мармур, граніт; скульптор В. Д. Чазов). Ім'ям героя у 1974 названо вулицю в Чернігові. У 1957 в К. на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців, встановлено надгробок, 1979 на честь односельців, полеглих (203 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни,— обеліск Слави.

КРАСНОСІ́ЛЬСЬКОГО І. М. МУЗЕ́Й історико-краєзнавчий. Ств. 1967 в с. Красносільському Борзнян. р-ну. Експозиція має п'ять розділів: Євлашівка (кол. назва села) у дореволюц. час; Великий Жовтень і громадянська війна; Соціалістичне будівництво; Велика Вітчизн. війна; село сьогодні. Серед експонатів: особисті речі Героя Рад. Союзу І. М. Красносільського — уродженця села, на честь якого воно перейменоване, земля з місця його загибелі, листи І. М. Красносільського до рідних, фото. В музеї експонуються знаряддя праці первісних людей та ін.

КРАСНОХУ́ТІРСЬКА ДА́ЧА — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташована в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 136 га.

КРАСНЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., прит. Ромна (бас. Дніпра). На березі К. розміщене с. Красний Колядин Талалаївського р-ну.

КРЕ́ЙДЯНІ ПО́КЛАДИ — геолог. пам'ятка природи (з 1972). Розташовані біля с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну Черніг обл. Перебувають у віданні колгоспу «Україна». Площа 5 га.

КРЕСЛЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра).

КРЕХА́ЇВ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Десні, за 40 км від райцентру. 1888 ж. (1988). Вперше згадується 1712. Належало київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві. У 1866 — 299 дворів, 1323 ж., церква; 1897 — 462 двори, 2791 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації (15.IX 1941—22.IX 1943) за допомогу партизанам гітлерівці спалили село. Зараз у К.— відділення № 2 колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, клуб, б-ка (9 тис. од. зб.).

Уродженцем села є Герой Рад. Союзу Г. І. Богданенко (1922—79). Житель села П. В. Москаленко був командиром розвід. загону Чехословацької партизан. бригади ім. Яна Жижки. Він — почесний громадянин чеських міст Волоські Мозиричі, Фриштак, Озніце. У 1958 встановлено надгробок на братській могилі партизанів і рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. На тер. К. виявлено поселення епохи неоліту, бронзи (6—2 тис. до н. е.), городище Київ. Русі (11—13 ст.).

КРЕЧЕ́ВСЬКА. Річка в Черніг. обл., прит. Ревни (бас. Дніпра). На її березі розміщене с. Баранівка Семенівського р-ну.

КРИВЕ́ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Роз-

Село Красносільське. Погруддя І. М. Красносільського.

ташоване в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 20 га.

КРИВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра) Тече тер. Ріпкинського р-ну.

КРИВІ́ ГРЯ́ДИ — ландшафтний заказник (з 1984). Болото. Розташовані в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 21 га.

КРИВОНО́СА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Садова; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці) — від вул. Верьовки до вул. Шевченка. Названа 1974 на честь Кривоноса Максима (р. н. невід.— 1648) — полковника Запорізького війська, одного з найближчих сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького, героя нац.-визвольної війни укр. народу 1648—54. К. в. прокладена після Великої Вітчизн. війни. Забудована індивід. житл. будинками.

КРИВУ́ША — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з рослинним покривом. Розташована в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 433 га.

КРИВУ́ША. Річки в Черніг. обл. 1) Права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну. 2) Права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

КРИМО́К — бот. заказник (з 1978). Переважно дубовий ліс з рослинним покривом. Розташований в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського лісгоспзагу. Площа 734 га.

КРИНИ́ЦЯ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Ларинівки та Печенюгів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Більшовик», «Комуніст», «Родина». Площа 288 га.

«КРИНИ́ЧКА». Літ. альманах, виданий 1896 у Чернігові Б. Д. Грінченком (див. *Грінченку Б. Д. меморіальна дошка*). У ньому вміщено поезії Т. Г. Шевченка «Чумацька біда» («Ой, не п'ються пива-меди...»), «Діброва» («Ой діброво, темний гаю...»), «Сон» («І досі сниться: під горою...»); байки Є. П. Гребінки «Сонце та хмари», «Зозуля та снігир», «Горобці на вишні», «Верша та болото», «Будяк та коноплиночка», вірші «В'язонько» і «Дитина-сиротина» укр. поета, фольклориста і перекладача А. Л. Метлинського; поезії «Вечір» і «Бабуся» («Серед гаю під горою») укр. письменника, історика, фольклориста і перекладача П. О. Куліша; вірш «Наука» («Усі помремо ми: і ти, і твій друг...») укр. поета і культур. діяча К. О. Білиловського; вірш «Брат та сестра» («Не зозуля в лісі затужила...») укр. письменника і громад. діяча Ю. А. Федьковича; казка «Не забудь мене» М. К. (М. С. Кононенко?); вірш «Косарі» («Ще роса з житів не спала...») укр. поета Я. І. Щоголева (Щоголіва); байки і оповідання укр. письменника Т. А. Зіньківського, байки укр. поетів П. Й. Гулака-Артемовського, Л. І. Боровиковського, оповідання «Ведмідь» Марко Вовчок та ін.

КРИНИ́ЧНЕ — гідрологічна пам'ятка природи (з 1972). Численні джерела. Розташоване в Коропському р-ні Чернігів. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 5 га.

КРИ́СКИ—село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Великий Ліс та Іваньків. Розташ. за 27 км від районного центру та за 25 км від залізнич. ст. Мена. 1922 ж. (1988). Засн. 1623. У 1866 — 166 дворів, 919 ж., цукровий і винокурний з-ди. В 1899 збудовано дерев. Різдва Богородиці церкву; 1897 — 307 дворів, 1680 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — зернові, картопля, льон, м'ясо-молочне тваринництво), спиртовий з-д, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, 3 б-ки (14,5 тис. од. зб.). З К. пов'язана трудова діяльність Героя Соц. Праці, лауреата Держ. премії УРСР Г. І.

Безкоровайного. Уродженцем села є рад. військ. діяч Базилевич Георгій Дмитрович (1889—1939). У Червоній Армії — з травня 1918. У 1918—20 — член Реввійськради 8-ї армії, команд. військами Донської обл., Пн.-Кавказ. військ. округу, Укр. запасною армією. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований.

1972 споруджено: стелу на честь односельців, які полягли (230 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1958 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. На тер. К. виявлено городище юхнівської культури (6—4 ст. до н. е.), кургани та поселення епохи Київ. Русі (10—13 ст.).

КРИ́ЧЕНСЬКЕ ДЖЕРЕЛО́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

КРІПА́ЦЬКІ КАПЕ́ЛИ, ОРКЕ́СТРИ Й ТЕА́ТРИ. Перші згадки про хорові капели в панських маєтках на Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині, відносяться до кін. 17 ст. У 1-й пол. 18 ст. найвідомішою була капела стародубського поміщика М. Корсака. У 1730 створено *Глухівську співацьку школу*. У 2-й пол. 18 ст. капели й оркестри мали О. Розумовський — у Козельці і Ніжині; К. Розумовський — у Почепі; А. Розумовський (який і сам був здібним музикантом, грав на скрипці) — у Батурині; П. Румянцев-Задунайський — у с. Вишеньках (тепер Коропського р-ну), І. та П. Галагани — в Дігтярях і Сокиринцях (тепер Срібнянського р-ну); Г. Тарновський — у с. Качанівці (тепер Ічнянського р-ну). За своїм складом кріпацькі оркестри були духові, струнні, рогові, мішані. Очолювали їх часто кріпаки-диригенти. Так, оркестром у Качанівці керував капельмейстер і перший скрипаль М. Калинич, диригентом оркестру в маєтку Галагана в Дігтярях був скрипаль Артем Наруга. Їх репертуар складався з різних інструментальних творів — від симфоній та оперних увертюр до простої застільної музики і танців. Драм. вистави показували кріпацькі трупи Д. Ширая в Спиридоновій Буді кол. Новозибківського пов., М. Будлянського в с. Пантусове (недалеко від Стародуба). *Ширая Дмитра театр* одним з перших на Україні почав гастролювати по великих містах, зокрема в Києві. Репертуар кріпацьких театрів був різноманітний — від вистав *вертепу* до постановки опер, балетів, п'єс на міфологічні теми, водевілів, побут. комедій. Театр М. Будлянського звертався і до трагедій. Зокрема, він ставив трагедію Я. Б. Княжніна «Дідона». Найбільшого розквіту К. к., о. й т. досягли в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Припинили своє існування після скасування кріпацтва.

КРОЛЕВЕ́ЦЬ — місто на р. Реті і її прит. Свидні, райцентр. До 1939 історія К. пов'язана з Чернігівщиною, тепер у складі Сумської обл. Засн. 1601. За *Деулінським перемир'ям 1618* відійшов до Польщі. Польський уряд побудував тут фортецю (можливо за вказівкою короля Сигізмунда III; звідси, не виключено, й походить назва міста) і розмістив гарнізон. У 1644 К. одержав *магдебурзьке право*. Населення К. брало активну участь у нар.-визвольній війні 1648—54. З 1654 К.— центр сотні Ніжинського полку, 1655 — відкрито козацький шпиталь. Жителі К. підтримали повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря і кошового Запорізької Січі Я. Барабаша 1657 проти І. Виговського. 1668 жителі К. повстали проти посилення феодального гніту. 1670 взяли участь у повстанні С. Разі-

на. У 1782 К. став центром повіту Новгород-Сіверського намісництва, з 1786 — заштатне місто Глухівського пов. Малоросійської, а з 1802 — Чернігівської губ.; з 1803 — центр повіту. К. став одним з центрів ремесел на Чернігівщині. Був широко відомий худож. тканинами, вишивками, килимами, кахлями, а також *Кролевецьким Воздвиженським ярмарком*. У К.— Вознесенський і Різдва Богородиці собори, Варваринська (1763, в 1896 — нова), Преображенська (1782), Покровська (1779), Миколаївська (1819) церкви. В 1866 у К. 817 дворів, 7312 ж., повітове (з 1811, з жін. школою), парафіяльне (з 1839) училища, лікарня (з 1839), поштова станція, 5 олійниць, пивоварний, 7 цегельних, гончарні, шкіряний з-ди, паровий млин, друкарня. Відбувалося 3 ярмарки на рік. У 1897 — 1945 дворів, 19 381 ж., земська школа, жіноча прогімназія (з 1875), міське земське поч. уч-ще (з 1897), парафіяльна школа, б-ка (з 1893), винокурний з-д. З 1916 — механіч. і консервний з-ди. Під час першої рос. революції відбулося *Кролевецьке заворушення трудящих 1905*. Рад. владу встановлено 1 січня 1918. Для боротьби з австро-нім. окупантами у тому ж році створено партизан. загін на чолі з О. Д. Замулою і підпільний ревком. Під час наступу Денікіна — в 1919 в К. сформовано комуністичний загін, створено декілька партизан. загонів. У 1921 почала працювати електростанція, з 1922 організовано *Кролевецьку артіль «Відродження»* (худож.-декор. ткацтво), 1923 К. став центром р-ну і увійшов до *Конотопського округу* Черніг. губ. Діяла лікарня, 3 семирічні і 2 поч. школи, трирічні педкурси, Народний дім ім. В. І. Леніна (1919), самодіяльний театр (1920), робітничосел. клуб (1921), клуби ім. Жовтневої революції і молоді (1924), б-ка (1921). Відкрилися маслозавод, коноплезавод та кооперативна артіль «Метал» (1929). В 1929—30 створені колгоспи «Зірка» та ім. В. Я. Чубаря. МТС (1931), технікум художньо-декоративного ткацтва (1933), кінотеатр та ін.

З 1932 К. в складі р-ну входив до Київ., з жовтня 1932 — до Черніг., а з 1939 — до Сумської області.

Уродженцями К. є укр. етнограф Г. Калиновський, укр. вчений-лісівник В. Д. Огієвський (1861—1921), дерматовенеролог, професор Київ. ун-ту С. П. Томашевський (1854—1916), укр. педагог, діяч нар. освіти, послідовник К. Д. Ушинського Т. Г. Лубенець (1855—1936) та ін. В К. неодноразово перебували і залишили свої враження про місто в своїх творах рос. письменники І. С. Аксаков, М. С. Лєсков, укр. і рос. письменниця Марко Вовчок, яка записала тут (1857—58) декілька нар. пісень. Проїздом в К. бував Т. Г. Шевченко. В квітні або травні 1845 він написав тут портрет Й. Ф. Рудзинського (сина місц. лікаря). 25.VIII 1859, коли Т. Г. Шевченко повертався з України в Петербург, він разом з Ф. М. Лазаревським (1820—90; чиновник Оренбурзької прикордонної комісії, підтримував з поетом зв'язки на засланні) заїхав в К. до його сестри Г. М. Огієвської (дівоче прізвище — Лазаревська). Вранці 26.VIII Т. Г. Шевченко поїхав з міста. 4.V 1861 Г. М. Огієвська організувала зустріч домовини з тілом Кобзаря. На подвір'ї її будинку домовина знаходилась до ранку наступного дня. У К. споруджено два пам'ятники поету, названо його ім'ям бульвар і вулицю. На фасаді будинку Огієвських, де зупинявся український Кобзар, 1964 встановлено Шевченку Т. Г. меморіальну дошку.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКА АРТІ́ЛЬ «ВІДРО́ДЖЕННЯ» художньо-декоративного ткацтва. Організована 1922 в складі 8 осіб, а в 30-х рр. в

ній вже працювало 1072 чол. Вироби ткалі М. І. Гаєвої експонувалися на виставках у Парижі (1937) і Нью-Йорку (1940). З 1937 назва — ім. 20-річчя Жовтневої революції.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ ТРУДЯ́ЩИХ 1905. У грудні 1905 відбувався загальний виступ трудящих Кролевця, в якому взяло участь бл. тисячі чоловік. 12 грудня селяни навколишніх сіл прийшли до міста, щоб звільнити політичних в'язнів. До них приєдналися незаможні жителі. З червоними прапорами вони біля в'язниці вступили в сутичку з поліцією і козаками. Війська розігнали демонстрантів і заарештували керівників виступу, яких засудили до різних строків ув'язнення.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКЕ НАРО́ДНЕ ТКА́ЦТВО. У 18 ст. Кролевець став одним з найбільших центрів укр. нар. художнього ткацтва. Цей промисел розвивався з 17 ст. Виготовляли побутові речі — рушники, скатерки, хустки, жіночі запаски, плахти, набивні тканини і килими. Кролевецькі тканини прикрашались специфічним орнаментом і малюнками, що досягалося властивою тільки кролевецьким майстрам технікою перебору. Відомими майстрами були родини міщан Оболонських, Андріїха і її 4 сини, кріпаки К. Бичко, Г. і П. Лисенко, С. Сердеченко. Мистецтво ткацтва розвивалося і впродовж 19 ст. Після Жовтн. революції майстри об'єдналися в *Кролевецьку артіль «Відродження»*.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКИЙ ВОЗДВИ́ЖЕНСЬКИЙ Я́РМАРОК. Один з найбільших на Лівобережній Україні. Почав діяти після 1654. На ярмарок приїздили купці з Росії, Польщі, Пруссії і різних р-нів України. К. В. я. тривав з 14 по 28 вересня. Тут торгували хлібом, худобою, тканинами, пром., гончарними і ремісничими виробами. Значну кількість товару поставляли на ярмарок ремісники Кролевця. Займав четверте місце на Україні і мав мільйонні операції. Після збудування пд. портів в останній чверті 18 ст. К. В. я. поступово втрачає своє значення. Крім цього ярмарку, в Кролевці відбувалося ще 2 на рік. Див. *Ярмарки*.

КРОПИ́ВНА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). 2) Ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну

КРОПИ́ВНЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Кропивного Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. Горького. Площа 75 га.

КРОПИ́ВНЕ — село Бахмацького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташоване за 35 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Рубанка. 1008 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 16 ст. У 1866 — 284 двори, 1451 ж., винокурний з-д, дерев. Успенська церква (1773, перебуд. 1877; на поч. 20 ст. збуд. нова); 1897 — 585 дворів, 3571 ж., земська школа. Під час революції 1905—07 відбулося *Кропивненське заворушення селян 1906*. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. Горького (спеціалізація — вівчарство), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1968 споруджено пам'ятні знаки односельцям, полеглим (285 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні К. у 1943.

КРОПИ́ВНЕНСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1906 — виступ селян с. Кропивного Конотопського повіту Черніг. губ. (тепер Бахмац. р-ну Черніг. обл.), спрямований проти місцевого поміщика та поліції. 26.V 1906 селяни, які

працювали в поміщицькій економії, застрайкували, висунувши ряд екон. вимог. Для придушення виступу прибули загони стражників і козаків. Між селянами, озброєними кілками, косами, вилами тощо, та загонами поліції і козаків сталася збройна сутичка. Заворушення було придушено. 8 учасників виступу заарештовано і віддано до суду.

КРОПИВНИ́ЦЬКОГО ВУЛИ́ЦЯ у Чернігові (кол. 2-а Залізнична; Новозаводський р-н) — від вул. Гліба Успенського на Пд.-Зх. паралельно вулицям Толстого і Високій. Названа 1960 на честь Кропивницького Марка Лукича (1840—1910) — укр. драматурга, актора, режисера, композитора, одного з засновників укр. професійного театру. Н. в с. Бежбайраках (тепер Кропивницьке Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.). У 1856 закінчив Бобринецьке повітове уч-ще, 1862—63 був вільним слухачем юридичного ф-ту Київ. ун-ту. В 1861—71 працював на різних канцелярських посадах у Бобринці та Єлизаветграді, де брав участь в аматорських виставах. М. Л. Кропивницький написав понад 40 п'єс (серед них — «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Зайдиголова», «Олеся», «Замулені джерела», «Скрутна доба»).

Очолював драматичні трупи, що діяли 1882—83, 1885—88, 1894—1900, 1900—05. З ними була пов'язана творча діяльність М. Садовського, М. Заньковецької (див. *Заньковецькій М. К. меморіальна дошка*), П. Саксаганського, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Г. Затиркевич (див. *Затиркевич-Карпинській Г. П. меморіальна дошка*), С. Тобілевич та ін. Писав музику до вистав, автор вокальних дуетів («За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвилі»). Як свідчить листування з Б. Грінченком, М. Заньковецькою, В. Лукичем-Левицьким, М. Кропивницький не раз бував у Чернігові, Ніжині, Бахмачі, Крутах та ін. У листі від 9.XII 1894 він повідомляв Б. Грінченку, що взяв участь у чотирьох виставах на Чернігівщині. Оскільки напередодні поліція заборонила постановку п'єси «Глитай, або ж Павук», довелося замінити іншою («Дві сім'ї»). В репертуарі Черніг. укр. муз.-драм. театру була п'єса Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю». К. в. виникла в перші роки після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Спочатку жителі міста селилися на схилі Малієвого рову. Частина протилежного боку вулиці менше заселена, бо під час розливу р. Десни вона часом затоплюється.

Погруддя М. Г. Кропив'янського у Чернігові.

КРОПИВ'Я́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

КРОПИВ'Я́НСЬКОГО ВУЛИ́ЦЯ. 1) У Ніжині (кол. Графська, 1887—1921; у 1921—57 — Комунальна) — від пл. Гоголя до вул.

Широко-Магерської. Названа 1957 на честь Кропив'янського Миколи Григоровича (1889—1948) — учасника громадян. війни на Україні, рад. військ. діяча. Н. у с. Володьковій Дівиці (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підполковник, 1917 — один із організаторів революц. руху солдатів на Пд.-Зх. фронті. З березня 1918 — нач. штабу Другої Української радянської армії. Керівник *Ніжинського повстання 1918* проти нім. окупантів. У 1918 — командир *Першої Української радянської дивізії*. Потім на військ. та госп. роботі. Похований у Ніжині. На честь Кропив'янського встановлено *Кропив'янського М. Г. погруддя* у Чернігові і *Кропив'янському М. Г. пам'ятник* у с. Червоних Партизанах, *Кропив'янському М. Г. меморіальну дошку* в Ніжині. 2) У Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна у пд. напрямку між вул. Макаренка та Мокієвської. Прокладена 1964 і забудована індивід. житл. будинками.

КРОПИВ'Я́НСЬКОГО М. Г. ПОГРУ́ДДЯ в Чернігові. Встановлено 1977 на *Алеї Героїв* на честь М. Г. Кропив'янського (див. *Кропив'янського вулиця*). Бронзове погруддя (вис. 1,8 м) — на чотирикутному постаменті з полірованого чорного лабрадориту (вис. 2,9 м), що спирається на широку плиту. Скульптор М. П. Короткевич, арх. В. Г. Гнєздилов.

КРОПИВ'Я́НСЬКОМУ М. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді будинку по вул. К. Маркса № 69, де під час перебування в Ніжині мешкав у своїх родичів М. Г. Кропив'янський (див. *Кропив'янського вулиця*). Дошка — мармур, відкрито 1957.

КРОПИВ'Я́НСЬКОМУ М. Г. ПА́М'ЯТНИК у с. Червоних Партизанах Носівського р-ну. Встановлений у центрі села, біля будинку школи. Пам'ятник — бюст з світло-сірого граніту (вис. 1,8 м), встановлений на 3-метровому постаменті, який становить одне ціле з горизонтальною цокольною плитою. Скульптор М. П. Короткевич, арх. К. Д. Кущ; відкрито 1971.

КРУ́ГЛЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинні осокові болота. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 44 га.

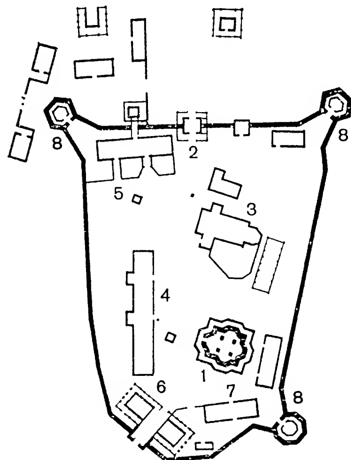
КРУГЛЯ́К — заповідне урочище (з 1975). Дібровний природний комплекс з насадженнями дуба віком 50—80 років. Розташований в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 186 га.

КРУПЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ваги (бас. Дніпра).

КРУП'ЄВА́ТЕ-ТИМО́ШНИКОВЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля сіл Дроздівки та Орлівки Куликівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «40-річчя Жовтня» та «Україна». Площа 303 га.

КРУПИ́ЦЬКО-БАТУ́РИНСЬКИЙ МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Засн. у часи Київ. Русі на березі р. Сейму біля сучас. с. Осіч Бахмацького р-ну. Зруйнований у серед. 13 ст. Відновлений на поч. 17 ст. У 1680 на кошти генерального судді І. Домонтовича зведено мурований Миколаївський собор. Хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний, у традиціях укр. барокко (не зберігся). На поч. 18 ст. К.-Б. М. м. був добре укріплений. Пошкоджений під час воєнних дій 1708—09. З цегли зруйнованих споруд 1823—25 побудовано нову *дзвіницю*. Зазнав руйнувань у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Збереглися дзвіниця, тепла трапезна Преображенська церква (1803, у 1811 розписана, 1858 — перебудована), будинок настоятеля (1838) і залишки муру 18 ст. Ансамбль пам'яток

становить великий інтерес як зразок впливу форм рос. класицизму на архітектуру Лівобережної України. При монастирі була б-ка. Велика кількість книг польською мовою втрачена у 18 ст.; латинською — у 19 ст. передано до б-ки Софійського собору в Києві. В 19 ст. залишилося бл. 400 книг, серед яких — Острозька біблія 1581. З монастирем пов'язана діяльність укр. і рос. письменника, церковного і культурного діяча Данила Туптала (Дмитрія Ростовського). У 1682—83 був ігуменом монастиря, 1690—92 у келії поруч з монастирем працював над створенням «Житій святих». 1709—12 ігуменом К.-Б. М. м. був відомий гравер поч. 18 ст. Іван Мигура (в чернецтві з 1706 — Іларіон). Уродженець Києва, після закінчення Києво-Могилянської академії запрошений для виконання художніх робіт у Софійський монастир, де згодом прийняв чернецтво. 1702—03 викладач граматики в академії, 1703—04 — поетики. 1704 посвячений на архідиякона. 1709 переведений з Києво-Печерської лаври ігуменом у К.-Б. М м. Виконував гравюри на міді у вигляді панегіричних текстів (присвячений гетьману Петру Сагайдачному), портретів поважних осіб, або «тезоіменитих» ім. святих з панегіричними написами та віршами (Івана Скоропадського, 1703; Гедеона Озорського, 1704; Захарія Корниловича, 1705; Івана Мазепи, 1706; Варлаама Осинського, 1707 та ін.).

Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир. План. 1. Миколаївський собор. 2. Надбрамна дзвіниця. 3. Трапезна церква 4. Келії (3х корпус). 5. Будинок ігумена. 6 Надбрамний корпус. 7. Господарські корпуси. 8. Дерев'яні вежі.

КРУПИ́ЧПОЛЕ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Новий Поділ, Сваричівка. Розташоване на р. Удаї, за 12 км від райцентру та за 15 км від залізнич. ст. Ічня. 1670 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 18 ст. У 1866 — 259 дворів, 1667 ж., винокурний з-д, Миколаївська церква (перебудована 1832, 1871); 1897 — 556 дворів, 4496 ж., земська школа, 3 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе (спеціалізація — зернові і тех. культури, м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво), відділення зв'язку, серед. і 2 поч. школи, лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.), істор.-краєзнавчий музей. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу П. О. Слабеняк (1918—43). У 1957 споруджено пам'ятні знаки на честь воїнів-односельців, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни, у 1956 — на братських могилах рад. активістів, розстріляних білогвардійцями 1919, та рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943. На тер. К. є кургани 2—1 тис. до н. е.

КРУ́ПСЬКОЇ ВУ́ЛИЦЯ 1) У Ніжині (кол. Успенська) — від вул.

Подвойського до вул. Богдана Хмельницького. Названа 1921 на честь рад. держ. і парт. діяча Крупської Надії Костянтинівни (1869—1939), почесного академіка АН СРСР (з 1931), дружини і помічника В. І. Леніна. Н. в Петербурзі. В революц. русі з 1890. Була секретарем редакції газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий». З 1929 — заст. наркома освіти РРФСР. Життя і діяльність Н. К. Крупської були тісно пов'язані з Україною. У 1877 Н. К. Крупська з батьками жила в Києві, тут — вчилася. Влітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» приїздила в Полтаву. 1925 виступала на Всеукр. клубному з'їзді в Харкові. Вулиця прорізана 1678 у зв'язку із зведенням тут *Успенської церкви* (не збереглася; на її місці тепер Будинок побуту). На К. в. розташовані: дит. садок «Дзвіночок» (буд. № 1), міська поліклініка і дитяча консультація (буд. № 2). 2) У Чернігові (кол. Андрія Заливчого і Далека; Новозаводський р-н) — від вул. Ревуцького до вул. Довгої. Прокладена в 30-х рр. 20 ст. Сучасна вулиця утворена 1955 з двох частин — кол. вул. Андрія Заливчого (керівник збройного повстання в Чернігові 13.XII 1918 проти гетьманців та нім.-австр. окупантів) і вул. Далекої. Після об'єднання в одну названа на честь Н. К. Крупської. Забудована індивід. житл. будинками.

КРУТА́. Річка в Черніг. обл., прит. Стративи (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

КРУ́ТИ — залізнич. ст. між Ніжином і Бахмачем (за 3 км від с. Крути), де на поч. 1918 точилися бої між рад. частинами і військами бурж.-націоналістич. контрреволюції та нім.-австр. окупантів У кін. листопада — 1-й пол. грудня 1917 бурж.-націоналістич. Центральна рада та її Генеральний секретаріат направили свої військ. формування, які складалися з юнкерів, офіцерів і студентів, для придушення революц. руху на Чернігівщині. Вони осн. сили сконцентрували в районі залізнич. ст. Крути і Плиски. Після того, як надійшла допомога з Росії, рад. війська, оволодівши дільницею Бахмач—Плиски, розгорнули наступ на залізнич. ст. Крути. Внаслідок дводенного бою (15—16.I 1918) контрреволюц. частини були розгромлені. Після цієї перемоги перед рад. військами відкрився шлях на Київ. На поч. березня 1918 під час наступу нім.-австр. військ на Україну Крути вдруге стали місцем боїв. Рад. війська, перейшовши в контрнаступ, відкинули нім. частини від Плисок до Крутів, де на кілька днів затримали просування ворога.

КРУ́ТИ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бакланове, Діброва, Поляна. 1799 ж.

Миколаївський собор Крупицько-Батуринського монастиря. Фото поч. 20 ст.

(1988). Розташовані за 18 км від райцентру і за 3 км від однойменної залізнич. станції. Засн. у 1-й пол. 16 ст. У 1866 — 113 дворів, 940 ж.; 1897 — 245 дворів, 1710 ж., дерев. Михайлівська церква (1885), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918 (див. залізнич. ст. Крути). У К. — селекційно-дослідна станція «Маяк» (спеціалізація — вирощування насіння овочевих культур), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (18 тис. од. зб.). У 1969 встановлено обеліски на честь воїнів-односельців, загиблих (421 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1958 — на могилах рад. воїнів, які полягли під час визволення 1943 К. від гітлерівців.

КРУТИНЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ревни (бас. Дніпра).

КРУТОНО́СІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

КРУ́ЧА — гідролог. заказник (з 1984). Заболочена заплава р. Десни. Розташована біля смт Макошина Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Площа 117 га.

КРУ́ШІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ. Належить до 2-ї пол. 3—2 тис. до н. е. Розміщене поблизу смт Радуль Ріпкинського р-ну в заплаві лівого берега Дніпра на дюні посеред болота Фролова в урочищі Круш. Площа 500 × 400 м. Серед знахідок — уламки товстостінного ліпного посуду з розрідженим ямковим, ямково-гребінцевим і гусеничним орнаментом; із кременю — пластинчасті ножі з хвилястою ретушшю, пластинчасті кінцеві скребки, пластинки, відщепи. До епохи ранньої і середньої бронзи відносяться уламки посуду, прикрашеного прямим штампом, пригладженими лініями. Виявлено також сокиру-молот й уламок кістяної вислообушної сокири.

КРЮ́КІВ. Крюкова. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 32 км, площа бас. 235 км². Тече тер. Городнянського р-ну. Бере початок біля с. Невклі.

КРЮ́КОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташоване біля сіл Великого Листвена та Тупичева Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. М. В. Фрунзе та «Рассвет». Площа 230 га.

КСЕ́НДЗІВКА — кол. (до 1917) назва села *Пролетарське* Коропського р-ну.

КУДЛАЇ́ВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гнатівка. Розташована на правому березі Десни, за 25 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Пирогівка. 543 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 18 ст. У 1866 — 67 дворів, 712 ж.; 1897 — 198 дворів, 1271 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки тимчасової гітлерівської окупації діяла підпільна патріотична група. У К.— центр. садиба колгоспу «Авангард» (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), льонозавод, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 350 місць, б-ка (9,5 тис. од. зб.). У 1967 встановлено: обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (273 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; надгробок на братській могилі воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. Біля К. в урочищі Заплави — *Кудлаївська стоянка* (10—8 тис. до н. е.), городище (6 ст. до н. е.), поселення (3—7 ст.).

КУДЛАЇВСЬКА СТОЯ́НКА. Виявлена побл. с. Кудлаївки Новгород-Сіверського р-ну. Належить до мезоліту (10—8 тис. років тому). Дослідження проводилися археологом М. Я. Рудинським у 1925 та 1930. К. с. розташована на одній з найвищих піщаних дюн у заплаві Десни. Чітко вираженого культурного шару, саме через розташування на піску, не виявлено.

КУ́ДРІВКА — село Сосницького р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Ляшківці. Розташована на правому березі р. Убеді, за 18 км від райцентру і за 8 км від автодороги Чернігів — Новгород-Сіверський. 1226 ж. (1988). Вперше згадується 1672. Належала гене-

ральному судді І. Домонтовичу. У 1866 — 307 дворів, 1599 ж., 2 винокурних заводи; 1897 — 384 двори, 2314 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1888), земська школа, кредитно-ощадне т-во. У 1905 в К. були виступи селян проти поміщиків. У січні 1906 під час арешту ініціаторів виступу відбулася сутичка місц. жителів з карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923 організовано комуну «Зоря життя». У К.— центр. садиба колгоспу «Рассвет» (спеціалізація — зернові, технічні культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 250 місць, б-ка (12,5 тис. од. зб.). Уродженцем К. є член-кор. АН УРСР історик М. Н. Петровський (1894—1951). У 1958 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення К. від нім.-фашист. загарбників, у 1978 — меморіальний комплекс на честь воїнів-односельців, які полягли (184 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу К. виявлено городище ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.), поселення епохи бронзи — раннього заліза (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'янські та часів Київської Русі (1 тис.).

КУЗОВЕ́ЦЬ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з рослинним покривом. Розташований в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 56 га.

КУ́ЙБИШЕВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Магістратська і частина Театральної; Новозаводський р-н) — від пл. Куйбишева до вул. Воровського. У 1935 перейменована на честь Куйбишева Валер'яна Володимировича (1888—1935) — рад. держ. і парт. діяча. Н. в Омську. Учасник революції 1905—07. У 1906—17 — на підпільній парт. роботі, зокрема в Харкові (1913—14). У 1922 — 23 — секретар ЦК РКП(б), 1923—26 — голова ЦКК — РСІ, заступник Голови Раднаркому СРСР. З 1926 — Голова ВРНГ СРСР. З 1930 — голова Держплану, заступник Голови Раднаркому СРСР, з 1934 — голова Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР. З 1927 — член Політбюро ЦК ВКП(б).

Вулиця була прокладена наприкінці 18 ст.— на поч. 19 ст. і названа Магістратською, оскільки на її початку розміщувалися міська дума і магістрат. Друга ділянка вулиці була прокладена пізніше вздовж Театральної (кол. Красної) пл.— звідси й назва — Театральна вулиця. На її початку (на пн. боці) були спочатку солдатські казарми, з 1877 — міське 3-класне уч-ще. Тепер на цьому місці — *кінотеатр ім. М. О. Щорса*. За кінотеатром знаходиться будинок міської Ради народних депутатів (див. *Державного банку будинок*). На цій же вулиці в 1926—41 розміщувався Санітарно-бактеріологічний ін-т. У період війни ці будинки теж були спалені. Після відбудови з 1948 до 1957 в них знаходилися міськком партії і міськком комсомолу, потім — дитяча лікарня, обласна стоматологічна поліклініка. Згодом простір між цими будинками забудували і їх об'єднали в одну споруду. Першим багатоповерховим, зведеним на поч. 30-х рр., був будинок № 4. Два 9-поверхові житл. будинки споруджені в 70-х рр.

КУ́ЙБИШЕВА ПЛО́ЩА у Чернігові (Деснянський р-н) — між вул. Леніна, Шевченка, Куйбишева і Свердлова. Майже до кін. 18 ст. частину території, де тепер міститься К. п., займав *П'ятницький монастир,* а друга частина, що прилягала до монастиря, називалася П'ятницьким полем. Наприкінці 18 ст. після ліквідації *Чернігівської фортеці* з її тери-

торії на П'ятницьке поле перенесено базар; тер. нинішньої К. п. стала називатися Базарною пл. У 2-й пол. 19 ст., коли на Красній пл., розташованій поруч з Базарною, було споруджено театр, її названо Театральною, а Базарну пл. стали називати Красною базарною пл., згодом — Красною пл. Тут міська дума збудувала торг. ряди, а місцеві купці — магазини, ларки та ін. На поч. 30-х рр 20 ст. базар перенесено на кол. Олександрівську пл. (тепер площа ім. 25 Жовтня). Торг. приміщення розібрано, а звільнену територію (бл. 2,5 га) вимощено клінкером. У 1935 Красну пл. названо на честь В. В. Куйбишева. Вона стала центральною. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 всі будинки навколо площі було спалено або зруйновано. По війні деякі з них відбудовано, на місці інших зведено нові. Тепер на К. п. розташовано виконком обласної Ради народних депутатів, *кінотеатр імені М. О. Щорса,* готель «*Десна*», *Чернігівський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка та інші. Іл.— табл. XIII, XIV.

КУ́ЙБИШЕВУ В. В. ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. Встановлено на тер. колгоспів, що носять його ім'я. 1) У с. Остапівцях Варвин. р-ну. Відкрито 1970. 2) У с. Євминці Козелецького р-ну. Відкрито 1967.

Красна площа (тепер площа Куйбишева) у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

3) У с. Червоних Партизанах Носівського р-ну. Відкрито 1967.

КУКАША́НИ — давнє поселення на пн.-сх. околиці Чернігова (вул. Польова). Відкрито в 1974 на краю високої (понад 20 м) розорюваної тераси. Площа селища 150 × 150 м з Пн. на Пд. обмежена ярами, зі Сх.— краєм тераси. Культурний шар (до 0,7 м) містить матеріали епохи бронзи (2 тис. до н. е.), київської культури (3—5 ст.) та періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

КУКО́ВИЧІ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с-ще Куковицьке, села Пам'ять Леніна, Червоний Маяк. Розташовані на правому березі Десни, за 12 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Макошине. 1194 ж. (1988) Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866—188 дворів, 1609 ж., земська школа. 1891 збудовано дерев. Покровську церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923 організовано перше колективне господарство «Маяк». У К.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — вирощування насіння зернових, картоплі, льону), який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», с. ш., фельдшер.-акушер. пункт, Будинок культури, 2 б-ки (21 тис. од. зб.). Уродженцями села є Герої Соц. Праці М. А. Корявко, П. О. Ковтуновська, П. С. Фесюн, М. М. Чичкан. У К. деякий час жила і 1926 померла укр. актриса О. І. Вірина, яка грала в трупах корифеїв укр. дожовтневого театру. У 1966 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і під час визволення К. 1943 від гітлерівців, у 1970 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (298 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Виявлено кургани 2—1 тис. до н. е., поселення епохи бронзи, ранньослов'янського та давньоруського часів (2 тис. до н. е., 3—5 ст., 12—13 ст.).

КУКУРІКІВЩИНА— хутір Борзнянського пов. Черніг. губ. (тепер с. Забілівщина, підпорядковане Борзнянській міськраді Черніг. обл.). Належав укр. поетові-романтику Забілі Віктору Миколайовичу (1808—69), який тут народився. Хутір ще мав побутуючі назви Забілівщина, Кинь-Горе, Вікторовий. У 1820 — 28 Забіла навчався разом з М. В. Гоголем у Ніжинській гімназії вищих наук. Перебував на військовій службі. Вийшов у відставку в чині поручика. Утримував у Борзні поштову станцію. До нашого часу дійшло 40 віршів поета. Взимку 1847 на хуторі К. В. М. Забілу відвідав Т. Г. Шевченко і намалював його портрет (не зберігся). Т. Г. Шевченко знав В. М. Забілу через рос. й укр. художника В. І. Штернберга і 1842 переслав йому видання поеми «Гайдамаки». Особисто познайомилися вони в Качанівці. У січні 1846 зустрічалися в с. Мойсівці Пирятинського пов. Полтавської губ. (тепер Драбівського р-ну Черкаської обл.) в маєтку поміщиці Т. Г. Волховської. В. М. Забіла є прототипом Віктора Олександровича в повісті Т. Г. Шевченка «Капітанша». Збереглося жартівливе послання В. М. Забіли до Т. Г. Шевченка. У паперах, відібраних у Т. Г. Шевченка при арешті, були вірші В. М. Забіли, які в протоколі допиту поета в Третьому відділенні 26.IV 1847 названо пасквільними. У 1861 В. М. Забіла супроводив домовину поета від Борзни до Канева, брав участь у похороні, разом з селянами впорядковував Шевченкову могилу на Чернечій горі. До роду Забіл належав скульптор П. П. Забіла (Забелло), автор *Гоголю М. В. пам'ятника* у Ніжині (1881), відома оперна співачка Н. І. Забела-Врубель (Забіла), дружина художника М. О. Врубеля, з яким не раз гостювала на хуторі Іванівському, який належав М. М. Ге.

КУ́КШИН — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Зруб. Розташований за 30 км від райцентру і за 18 км від залізнич. ст. Вертіївка. 1260 ж. (1988). Вперше згадується 1624. Назва походить від імені коваля Кукши, який першим оселився на березі р. Лиман. К. володіли 4 поміщики: Фільчевський (в його садибі була велика бібліотека), Скорина, Терещенко і Забіла, якому в с. Зруб належав великий сад — 25 га. У 1866 — 224 двори, 1286 ж., дерев. Троїцька церква (1888) з хором на 30 осіб (регент — священик Прокопович). В 1897 — 330 дворів, 2242 ж., земська і парафіяльна школи, аптека в садибі Скорини. У 1905 в К. відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. Того ж року К. став центром створення місц. червоногвардійських загонів та загонів червоних партизанів. 1925 в К. організовано 2 колгоспи, в 1932 відкрито клуб з гуртками художньої самодіяльності, б-ку. В К. — центр. садиба радгоспу «Дружба народів» (спеціалізація— вирощування насіння овочевих і кормових культур, виробництво яловичини), комплекс по відгодівлі великої рогатої худоби з консервним цехом. Радгосп — один з 4-х господарств у СРСР, що вирощують насіння ніжинських огірків і єдиний по вирощуванню насіння чорної редьки. Відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, с. ш., лікарня, аптека, ясла-садок, будинок культури на 500 місць, б-ка (18 тис. од. зб.).
У 1960 село повністю радіофіковане і електрифіковане. Уродженцями К. є генерал-майори Л. Г. Басанець і В. В. Корсакевич, партизанка-розвідниця загону «*За Батьківщину*» М. О. Мормоленко, що загинула в катівнях гестапо під

час Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник (1955) на братській могилі жителів села, що загинули в роки громадянської війни, обеліск (1970) на честь воїнів-односельців, які полягли (240 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

КУЛИКІВКА — смт, райцентр, залізнич. ст. Дроздівка. Селищній Раді народних депутатів підпорядковане с. Пенязівка. 5929 ж. (1988). Відома з 2-ї пол. 17 ст. Входила до Салтиково-Дівицької сотні Ніжинського полку, з 1782 — до Салтиково-Дівицької волості Чернігівського пов. У 1787 збудовано дерев. Михайлівську церкву (перебуд. 1889). З 19 ст. належала поміщикам Селецьким. У 1866 — 228 дворів, 1373 ж., сільська розправа, двокласна парафіяльна школа (1855). У 1893 через село прокладено залізницю Чернігів — Крути. У 1897 — 298 дворів, 1654 ж., сільська (1877) і земська (1898) школи, винокурний і цегельний з-ди, паровий млин, олійниця, земська лікарня (1875). З 1909 — *Куликівське вище початкове училище.* Під час революції 1905—07 в К. проходили мітинги, демонстрації. Рад. владу встановлено в січні 1918. У квітні 1918 в К. відбулася нарада 28 представників ревкомів сіл Ніжинського, Черніг., Борзнянського пов., на якій обговорювалися питання про розгортання партизан. боротьби проти нім. окупантів. У червні 1920 створено комнезам. У 1919 — 2816 ж., семирічна школа, б-ка. 10.XII 1922 в К. відбувся волосний з'їзд Рад. З 1923 К.— центр р-ну. У 1922 в К. створено с.-г. та ощадну кооперації, в 1923 — єдине споживче т-во (сільпо). У 1924 організовано виставку тваринництва і рослинних культур. 1923 відкрито сільський клуб з гуртками самодіяльності, б-кою, 1929 — артіль «Червоний прапор». У 1930 — ще 2 колгоспи. У 1932 всі три об'єдналися в колгосп «Червоний прапор». МТС (1930). Виходили газети *«За більшовицький колгосп»* (з 1933) та *«Комсомольська трибуна»* (1936). У 1934 став діяти льонозавод, 1935 — відкрито пологовий будинок, с. ш. Під час тимчасової окупації К. фашистами (8.IX 1941—18.IX 1943) діяла *Куликівська підпільна антифашистська група.*

У К.— льоно- та маслоробний з-ди, міжколгоспна буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, АТС, інформаційно-обчислювальна станція держ. статистики, 2 середні і муз. школи, лікарня, Будинок культури на 450 місць (гуртки худож. самодіяльності, вокально-інструментальний ансамбль «Сузір'я» та ін.). Куликівський хор «Льонок» і танц. колектив удостоєні звання народного, хор нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Будинок культури з 1978 має звання «Будинок культури відмінної праці», 5 б-к (91 тис. од. зб.), *Куликівський музей* народний краєзнавчий, кінотеатр. Виходить газ. *«Поліська правда»* (в різні часи мала назви *«Сталінський шлях», «Ленінським шляхом»*). Уродженцями К. є: Герої Рад. Союзу М. Д. Гузь і С. С. Мурза (1917—75); укр. рад. співачка, нар. арт. УРСР (з 1947) А. З. Левицька (справж. прізв. Кашко; 1898—1955). 1959 встановлено пам'ятник В. І. Леніну. В 1961 і 1972 — обеліски на братських могилах рад. воїнів, що загинули під час оборони селища в 1941 і його визволення 1943. Серед похованих — Герой Рад. Союзу Ф. В. Артамонов (1906—44; його іменем названо вулицю в К.). Меморіальний комплекс (1970) на честь односельців, які загинули (317 чол.) у роки Великої Вітчизн. війни, і воїнів 211-ї стрілецької дивізії, що визволяли К. від нім.-фашист. загарбників. Біля К.— залишки поселень епохи бронзи (3—1 тис. до н. е.),

ранньослов'янських та давньоруських часів (3—5, 10—13 ст.).

КУЛИКІВСЬКА ПІДПІЛЬНА АНТИФАШИСТСЬКА ГРУПА. Діяла з листопада 1941 в смт Куликівці у складі 4 осіб на чолі з Л. Ю. Ющенком — заст. нач. однієї з прикордонних застав, що вийшов з оточення. У вересні 1943 налічувала 48 чол. До складу комітету групи ввійшли підпільники О. С. Мурза, М. В. Марусик, С. П. Бойко. Учасники групи розповсюджували зведення Радінформбюро, роздобували документи військовополоненим, переправляли їх через лінію фронту, до партизан. загонів. Підпільники врятували від розстрілу 75 активістів, звільнили з в'язниці 20 чоловік. Група передавала партизан. загонам відомості про нім. військові ешелони, розміщення гарнізонів, зброю, медикаменти. Активно діяв брат керівника групи — піонер І. Ющенко (закатований гестапо разом з матір'ю в Чернігові). У зв'язку з посиленням каральних дій фашистів група у 1943 влилася до партизан. загону *«За Батьківщину»*.

КУЛИКІВСЬКЕ ВИЩЕ ПОЧАТКОВЕ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1909 як міське, 1913 — перетворене на вище початкове. Містилося в с. Куликівці Черніг. пов. (тепер смт, райцентр) в громадському будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 74, дівчат — 45 (1915).

КУЛИКІВСЬКИЙ МУЗЕЙ народний краєзнавчий у смт Куликівці. Ств. 1978. Експозиція розміщена в 5 кімнатах Куликівської районної б-ки. Музей має бл. 2 тис. оригінальних експонатів. Звання народний присвоєно 1980. Розташований на вул. Щорса № 127.

КУЛИКІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині обл. Утворений 1923. Пл.— бл. 1 тис. км². Нас.— 27,2 тис. ж. (1988). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Куликівка. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, піску. Гол. річка — Десна. Грунти дерново-підзолисті, глеюваті, торф'яно-болотні, чорноземно-лучні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (осика, клен, береза, дуб, вільха, сосна) займають 8,7 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті, найбільші — куликівські льонозавод і маслозавод. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, овочів та виробн. молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1988 становила 72 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,1 тис. га, луки і пасовища — 29,3 тис. га. У К. р.— 17 колгоспів, 2 міжколг. об'єднання (по виробництву свинини, яєць і м'яса птиці). Залізничні станції: Вересоч, Дроздівка, Муравійка. Автомоб. шляхів — 170,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 164,1 км. У К. р.— 18 заг.-осв. та музична школи, профтехучилище; 28 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 9 лік. амбулаторій, 11 фельдшерсько-акушерських пунктів, 15 будинків культури, 10 клубів, кінотеатр, 30 кіноустановок, 19 б-к. *Куликівський му-*

зей народний краєзнавчий. У с. Ковчині К. р. народилася укр. педагог Л. П. Деполович (1869 — 1943). Видається газ. «*Поліська правда*» (з 1935). Див. статті Куликівка, Бакланова Муравійка, Вересоч, Вершинова Муравійка, Виблі, Горбове, Грабівка, Дрімайлівка, Дроздівка, Жуківка, Кладьківка, Ковчин, Орлівка, Салтикова Дівиця, Смолянка, Хибалівка.

КУЛИКО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 24 га.

КУЛІША́ П. О. МОГИ́ЛА на хут. Мотронівка (тепер у складі с. Оленівки Борзнянського р-ну). Куліш Пантелеймон Олександрович (1819 — 97) — укр. письменник, історик, етнограф, перекладач і фольклорист. Н. в м-ку Вороніж на Чернігівщині (тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл.). Початкову освіту здобув під керівництвом сестри Лесі. Рано втратив матір і сестру. Навчався у Новгород-Сіверській чол. гімназії (1833—37). У 1837—39 — у Київ. ун-ті. З 1840 вчителював у Луцьку, Ровно, Києві, багато подорожував по Україні, роблячи фольклорно-етнографічні записи. У 1840 К. написав поему «Україна» та істор. роман «Михайло Чернишенко», 1844 — оповідання «Орися». У 1843 в Києві познайомився з Т. Г. Шевченком, разом з яким брав участь у діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства*. 1845 переїхав до Петербурга, де працював у п'ятій гімназії та університеті. Перед від'їздом за кордон К. побував на Україні, на Чернігівщині зокрема. У лютому 1847 в с. Оленівці одружився з Олександрою Михайлівною Білозерською, що пізніше прибрала літ. псевдонім — Ганна Барвінок (див. *Барвінок Ганни могила*). За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований і після чотиримісячного ув'язнення у фортеці засланий до Вологди (замінено службою в Тулі). Спочатку працював при канцелярії губернатора, а потім редагував неофіційну частину «Тульских губернских ведомостей». Перші роки після заслання жив у Петербурзі і працював редактором стат. видань Мін-ва держ. майна. Після придушення польс. повстання 1863 був на держ. службі у Варшаві. В ці роки часто приїжджав на Чернігівщину.

Могила П. О. Куліша в Оленівці. Фото 1930.

Останні роки свого життя письменник провів на Україні. Мешкав у Мотронівці, яку називав Ганнина Пустинь, і працював переважно над перекладами укр. мовою творів багатьох класиків світової л-ри, зокрема О. Пушкіна, А. Міцкевича, У. Шекспіра, Г. Гейне, Дж. Байрона. Автор істор. роману «Чорна рада, хроніка 1663», ряду зб. поезії, «Граматки», статей «Викохування дітей», про ремісничі школи та ін. Видав два томи літ. наук. зб. «Записки о Южной Руси» (1856—57), альманах «Хата» (1860), брав участь у виданні журн. «*Основа*». Помер і похо-

ваний на хут. Мотронівці (тепер тут гай, за 130 м від с. Оленівки). На могилі — надгробна плита з білого мармуру.

КУНА́ШІ́ВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Наумівське, Паливода. Розташована за 10 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 715 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1866 — 133 двори, 711 ж., Петропавлівська (1802—12) і Михайлівська (1850) церкви; 1897 — 257 дворів, 1525 ж., земська школа, б-ка, винокурний з-д. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. — відділення колгоспу ім. М. І. Подвойського (спеціалізація — виробництво зерна, молока, яєць і м'яса птиці), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельд.-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка (9,5 тис. од. зб.). Уродженцем К. є профес. революціонер, рад. парт. і військ. діяч М. І. Подвойський (1880—1948; див. *Подвойського вулиця*). У К. йому споруджено пам'ятник 1977, відкрито істор.-меморіальний музей революціонера. У 1958 встановлено надгробок на братській могилі воїнів, які полягли 1943 при визволенні села від нім. фашистів. Виявлено кургани 2—1 тис. до н. е.

КУРІ́НЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Турії (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

КУРІ́НЬ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Ополонське, Українське, Шумейків. Розташоване за 3 км від райцентру та залізнич. станції Бахмач. 4444 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 625 дворів, 5270 ж., сільс. розправа, дерев. Миколаївська (1-а пол. 18 ст., перебудови — 1860 і 1903), Різдва Богородиці (1895) церкви, 1897 — 1094 двори, 6865 ж., міністерське однокласне училище. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиби двох колгоспів — «Авангард» та ім. Г. К. Орджонікідзе (спеціалізація — тваринництво), відділення зв'язку, їдальня. Серед., 8-річна та поч. школи, ясла-садок, 2 Будинки культури на 700 місць, 4 б-ки (22,5 тис. од. зб.). На честь рад. воїнів, полеглих при визволенні села 1943, та воїнів-односельців, загиблих (610 чол.) у роки Великої Вітчизн. війни, споруджено 1981 пам'ятний знак.

КУСТІВЦІ́ — історичний район м. Прилук. Розміщений в сх. частині між передмістями Бровари і Плискунівка. На плані міста серед. 18 ст. позначена Кустівська вежа.

К. забудовувалися за ген. планом 1802. Серед пам'яток архітектури, що збереглися,— Трьохсвятительська церква (споруджена 1878 на місці старої, зведеної 1752 на кошти прилуцьких полковника Г. І. Галагана і сотника А. І. Гуленка). На розі вулиць Леніна та 5-го Грудня — *Густинського*

Кунашівка. Погруддя М. І. Подвойського.

монастиря заїжджий двір. Під час тимчасової окупації на території колишнього іподрому гітлерівці розстріляли близько 6 тис. мирних громадян. У 1978 в їх пам'ять на братських могилах встановлено пам'ятний знак (скульптор В. П. Луцак, арх. В. Г. Штолька). Привертають увагу прикрашені орнаментальною цегляною кладкою фасади особняків на вул. 5-го Грудня № 34, на вул. Перемоги № 77, на вул. Політвідділу № 50 та ін. На вул. Червоноармійській № 55 зберігся у перебудованому вигляді будинок, в якому народився і жив учений-психолог А. М. Щербина.

КУТ. 1) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташований у Варвинському районі Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 36 га. 2) Бот. заказник (з 1975). Сосново-вільховий ліс з рослинним покривом. Розташований в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 144 га.

КУТИ́ — ландшафтний заказник (з 1978). Типовий природний комплекс сосново-ялинового лісу. Розташовані в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 450 га.

КУТУ́ЗОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 16-а Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вулиці Гагаріна у пн. напрямку паралельно залізничній колії, що й зумовило її першу назву. Оскільки вулиць з назвою «Колія» було 18, то їх 1960 перейменовано. 16-у Колію — на честь Кутузова Михайла Іларіоновича (1745—1813) — рос. полководця, генерал-фельдмаршала. Н. у Петербурзі в сім'ї військ. інженера. Закінчив арт. школу (1759). Учасник рос.-тур. воєн 1768—74, 1787—91, 1806—12. 8.VIII 1812 призначено головнокомандуючим рос. армією, що вела боротьбу з наполеонівською навалою. Йому були підпорядковані полки, сформовані на Чернігівщині. У колекції рукописів Черніг. істор. музею є листи рос. полководця. К. в. прокладена 1959. Забудована індивід. житл. будинками.

Прилуки. Кустівці. Фото поч. 20 ст.

КУХА́РКА — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Боханів і Хортиця. Розташована за 18 км від райцентру. 418 ж. (1988). Засн. у 19 ст. Входила до складу Озерянської вол. Лохвицького р-ну. На поч. серпня 1906 селяни К. взяли участь в антиурядовому мітингу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба держплемзаводу «Мирний», 8-річна школа, фельдшерсько-акушерс. пункт, профілакторій, Будинок культури, кіноустановка, б-ка. Пам'ятка архітектури — *Галаганів-Ламсдорфів садиба.* Біля К., Боханова і Хортиці кургани 2—1 тис. до н. е.

КУЧИ́НІВКА — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 12 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 2189 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1866 — 98 дворів, 1264 ж., 1897 — 518 дворів, 2894 ж., дерев. Миколаївська церква (1892). Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— центр. садиба колгоспу «Шлях Леніна» (спеціалізація — зернові, картопля, льон, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, ветлікарня, Бу-

динок культури на 250 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Виходить газ. «*Голос колгоспника*». Уродженцем села є Герой Рад. Союзу М. В. Мелащенко. На тер. К.— братська могила жертв нім. фашизму 1942. У 1956 встановлено обеліск на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час визволення села 1943 від гітлерівців, 1965 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (280 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

КУЧУГІ́РСЬКЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 24 га.

Л

ЛА́БИЧ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

ЛА́ВИ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Лозове. Розташовані за 8,2 км від райцентру. 780 ж. (1988). Виникло у 18 ст. У 1866 — 420 дворів, 2884 ж., дерев. Покровська церква (у 1885 збудовано нову), земська школа, щороку проводився ярмарок. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— центр. садиба колгоспу «Червоні лани», 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, кіноустановка, б-ка. У 1955 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятник (1966) воїнам-односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поселення 6—3 ст. і часів Київ. Русі (9—13 ст.).

ЛА́ВНИЙ СУД — суд феод. Польщі, який діяв у 1-й пол. 17 ст. в містах, що користувалися *магдебурзьким правом*, в т. ч. в Ніжині, Новгороді-Сіверському, Чернігові. Розглядав цивільні та кримінальні справи міщан, а також населення підлеглих місту сіл.

ЛА́ВРИК — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Поселення цінних звірів. Розташований біля с. Галайбиного Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Комунізм». Площа 5 га.

ЛА́ГИНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 8 га.

ЛА́ДАН — смт Прилуцького р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Подище. Розташований на р. Удаї, за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 8600 ж. (1988). Вперше згадується 1603, коли тут було засн. *Ладанський Покровський монастир.* Йому належали Л. і навкол. великі земельні угіддя. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928—38 у Л. в приміщеннях ліквідованого монастиря діяла *Ладанська трудова комуна* безпритульних дітей і малолітніх правопорушників. 1933 тут побував укр. рад. письменник І. К. Микитенко. У с-щі — виробниче об'єднання «Протипожежне устаткування», відділення зв'язку, АТС, с. ш., вечірній маш.-буд. технікум, проф.-тех. училище, лікарня, поліклініка, 3 дитсадки, Будинок

Ладан. Фото поч. 20 ст.

культури на 600 місць, клуб на 400 місць, 5 б-к (72 тис. од. зб.), історико-краєзнавчий музей. З Л. пов'язана труд. діяльність Героя Соц. Праці А. М. Олексієнка. Уродженець Л.— В. П. Бульба під час війни з япон. мілітаристами 1945 повторив подвиг О. М. Матросова. Його комсомольський квиток, прострелений кулями, зберігається в краєзнавчому Прилуцькому музеї. У 1947 і 1977 встановлено 4 надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення Л. 1943 від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятний знак (1975) на честь воїнів-односельців, які полягли (195 чол.) на фронтах війни.

ЛА́ДАНСЬКА ТРУДОВА́ КОМУ́НА. Засн. 1928 в *Ладанському Покровському монастирі* для безпритульних дітей і малолітніх правопорушників. Виготовляли одяг, з 1931 — спорт. спорядження, меблі, з 1933 — шліфувальні верстати. Закрито 1938. На її виробн. базі було ств. завод протипожежного устаткування. У 1933 в комуні побував укр. письменник І. К. Микитенко, який описав її життя в романі «Ранок». На тер. монастиря є будинок, в якому тоді мешкав письменник. На фасаді встановлено *Микитенку І. К. меморіальну дошку.*

Ладанський Покровський монастир. Фото 30-х рр. 20 ст.

ЛА́ДАНСЬКИЙ ПОКРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Засн. одночасно з *Густинським монастирем* на поч. 17 ст. на землях кн. Вишневецьких поблизу м. Прилук. Спочатку називався Підгірським і діяв як чоловічий. З 1619 — жіночий. Фундаторка Раїна Могилянка (1589—1619, мати магната Я. Вишневецького, двоюрідна сестра київ. митрополита П. Могили) передала монастиреві с. Ладан. 1786 закритий. Відновлений 1817. З будівель монастиря збереглися Покровський собор, збудований 1763 у формах барокко, Миколаївська церква (серед. 19 ст.), келії, залишки муру. Після закриття монастиря в 1928 тут засн. *Ладанську трудову комуну* для неповнолітніх правопорушників (діяла до 1938).

ЛА́ДИНКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну. 2) Права прит. Удаю (бас. Дніпра). На березі Л. розміщене с. Голубівка Прилуцького р-ну.

ЛА́ДИНКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Друцьке. Розташована на р. Десні, за 35 км від залізнич. ст. Чернігів. 702 ж. (1988). Заснована в 2-й пол. 16 ст. У 1866 — 91 двір, 707 ж., дерев. Михайлівська церква; в 1897 — 158 дворів, 994 ж., земська школа. Рад. владу встановлено у січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, міжколгоспний обл. санаторій «Десна», дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (3 тис. одиниць зберігання).

У 1951 на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців, встановлено надгробок; 1967 — обеліск на честь воїнів-односельців, полеглих (109 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявле-

но поселення епохи неоліту, бронзи, ранньозалізного віку та ранньослов'янського часу (5—3 тис. до н. е. — 1 ст. н. е.).

ЛАДИ́НСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Цінне болото. Розташований біля с. Ладинки Чернігівського району Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. В. Куйбишева. Площа 200 га.

ЛАРИ́НІВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бугринівка, Солов'їв, Фаївка. Розташована за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 507 ж. (1988). Вперше згадується 1146. У 1866 — 105 дворів, 418 ж., дерев. *Покровська церква* (1732, у 1902 на її місці збудовано нову); в 1897 — 212 дворів, 1266 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Перший колгосп «Соловйове» ств. 1927. У Л.— центральна садиба колгоспу «Ро́дина» (спеціалізація — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшер.-акушер. пункт, дитсадок. Будинок культури, бібліотека (9 тис. од. зб.). Уродженцем с. Фаївки є Герой Рад. Союзу І. Д. Курганський (1908—44). У 1967 встановлено надгробок на могилі Невідомого солдата і обеліск Слави на честь воїнів-земляків, які полягли (152 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Л. є городище, поселення і курган періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

ЛА́РИНІВСЬКИЙ — гідрологічний заказник (з 1979). Територія природної заплави. Розташований біля с. Ларинівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Родина». Площа 39 га.

ЛА́ЦІСА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Лесова; Деснянський р-н на тер. кол. с. Бобровиця). Пролягає зі Сх. на Зх. паралельно до вул. Єременка по заплаві Десни. Перейменована 1974 на честь Лаціса Віліса Тенісовича (1904—66) — латис. рад. письменника і держ. діяча. Н. під Ригою. Друкуватися почав 1921. Романи: «Син рибалки», «До нового берега», роман-епопея «Буря» та ін. Лауреат Держ. премії СРСР 1949 і 1958. У 1940 був членом нар. уряду Латвії. Вулиця прокладена у 60—70-х рр. 20 ст., забудована індивід. житл. будинками.

ЛЕБЕДИ́НСЬКЕ — гідрологіч. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Степанівки Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Десна». Площа 184 га.

ЛЕ́БІДЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

ЛЕ́ВЕН — бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з цінним рослинним покривом. Розташований у Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцьк. лісгоспзагу. Площа 144 га.

ЛЕВИЩИ́НА — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташована в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 16 га.

ЛЕВКО́ВИЧІ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зайці, Кругле, Льгів, Льгівка. Розташовані за 20 км від районного центру і за 2 км від однойменної залізнич. ст. 488 ж. (1988). Л. засновані в 1-й пол. 19 ст. У 1897 — 44 двори, 270 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918.

Ладинка. Міжколгоспний обласний санаторій «Десна».

Центр. садиба колгоспу ім. А. І. Комка (спеціалізація — зернові, картопля, льон, овочі). Поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем села Зайці є Герой Рад. Союзу А. І. Комок (1923—44; його іменем названо колгосп у Л.; див. *Комка вулиця*). У с. Льгові поховано Героя Рад. Союзу Мохамеда Мірзаєва-Хаваджі (1910—43; уродженець Чечено-Інгушетії). У Л.— *Комка А. І. погруддя* (1981). У 1955 встановлено 3 пам'ятні знаки на братських могилах рад. воїнів, що загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 села від фашистів; 1981 — на честь односельців, які полягли (71 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Льгова виявлено кургани, поселення та скарб прикрас часів Київської Русі (9—13 ст.).

ЛЕ́ДАНЬ — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 218 га.

ЛЕ́ДАНЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

ЛЕДЯНЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., прит. Ковчинки (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

ЛЕЛЕ́ЧИНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 13 га.

Лемеші. Будинок колишньої земської школи.

ЛЕЛЯКИ́ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с-ще Саверське. Розташовані на р. Удай, за 7 км від райцентру. 542 ж. (1988). Вперше згадуються 1716. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— відділення колгоспу «Україна» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури (на 210 місць), 2 б-ки (10 тис. од. зб.). У 1964 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули в 1943 під час визволення села від гітлерівців, 1968 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, полеглих (133 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ЛЕЛЯКІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ. Знаходиться в Прилуцькому р-ні. Нафта у відкладах нижньопермського і верхньокам.-вуг. віку; осн. запаси — у вапняках, доломітах і пісковиках верхньокам.-вуг. та нижньопермського віку. Глибина залягання нафт. покладів 1830—1910 м. Родовище відкрито 1962, експлуатують з 1967. Нафта родовища надходить на Кременчуцький нафтопереробний завод.

ЛЕЛЯКІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований біля с. Леляків Варвинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Малодівицької дільниці торфооб'єднання. Площа 43 га.

ЛЕМЕШІ́ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Боярівка, Горбачі, Песоцьке, Шалойки, Шапихи, Шуляки. Розташовані за 8 км від райцентру. 487 ж. (1988). Вперше згадується 1709. У 1866 — 49 дворів, 174 ж.; у 1897 — 97 дворів, 535 ж. У 1900 у Л. відбувся сел. виступ. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— центральна садиба колгоспу «Червона зірка», його молочний комплекс, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 418 місць, 2 б-ки (13 тис. од. зб.). Уродженцями Л. є: О. Г. Розу-

мовський (1709—71) — рос. держ. діяч, фельдмаршал та К. Г. Розумовський (1728—1803) — останній гетьман Лівобережної України, президент петерб. АН (обидва — вихідці з місцевого козацького роду Розумів). У Л. пам'ятки архітектури — *Трьохсвятительська церква* (1755), *Лемешівської земської школи будинок*. У 1982 споруджено обеліск Слави на честь односельців, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1944 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Іл. — табл. XXV.

ЛЕМЕШІ́ВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с. Мальча і с-ще Рубіж. Розташована за 29 км від райцентру та за 17 км від залізнич. ст. Хоробичі. 1135 ж. (1988). Вперше згадується 1552. У 1866 — 162 двори, 1054 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1735); у 1897 — 352 двори, 2034 ж., відбувалося 6 ярмарків на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У роки тимчасової окупації фашисти спалили село. Тепер воно повністю відбудоване. У Л. — колгосп ім. Г. К. Орджонікідзе (спеціалізація — вирощування льону, картоплі, зерна), с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 в боях за визволення села, встановлено надгробок, у 1982 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які загинули (250 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ЛЕМЕШІ́ВСЬКОЇ ЗЕ́МСЬКОЇ ШКО́ЛИ БУДИ́НОК. Споруджено 1909—10 у с. Лемешах Козелецького р-ну на кошти К. Г. Розумовського за проектом інж. І. М. Якубовича під наглядом Буштедта в пам'ять про Н. Д. Розумиху (мати О. Г. та К. Г. Розумовських). Розміщений на тер., де на поч. 18 ст. стояла хата Розумів. Одноповерховий, мурований з червоної цегли, з двоколонним монолітного залізобетону ганком та великими шестикутної форми порталом і вікнами. В облямуванні вікон вперше в сільському будівництві на Україні застосовано збірні залізобетонні блоки. Фасади прикрашено орнаментальними цементними плитками і зеленими майоліковими вставками, які ніби плахта вкривають частини стін. Зразок архітектури *українського народного стилю* поч. 20 ст. на Чернігівщині. Викликав позитивні відгуки в пресі, зокрема, художника й етнографа Г. О. Коваленка.

ЛЕ́НІНА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині (кол. 1-а Ліцейська) — від вул. Гоголя до Ліцейського мосту. Виникла в межах *Ніжинського замку* 17—18 ст. До 30-х рр. 19 ст. була тупиковою, після відкриття *Ніжинської гімназії вищих наук* через р. Остер збудовано Ліцейський міст, і вулиця одержала вихід на правий берег у *Нове місто*. Сучасна назва — з 1922. На Л. в. розташовані *Ніжинського грецького магістрату будинок, Макарова М. Я. садиба,* будівлі *Благовіщенського монастиря* (на розі Л. в. і вул. Гоголя знаходилася монастирська дзвіниця з міським

Ніжин. Ліцейський міст. Фото поч. 20 ст.

годинником; не збереглися). У будинку № 14 містилося (у 1943—77) *Ніжинське культосвітнє училище,* № 18 — *Ніжинська жіноча гімназія А. Ф. Крестинської*. Тепер тут знаходиться *Ніжинське медичне училище.* 2) У м. Новгороді-Сіверському (кол. Глухівська). Пролягає в центрі міста від пл. Леніна до пл. Богдана Хмельницького. Перейменована на честь В. І. Леніна 1924. На поч. вулиці — пам'ятка архітектури 19 ст.— *Земства будинок.* 3) У м. Прилуках (кол. Київська, Роменська, Олександрівська, Карла Лібкнехта) — від в'їзду до міста з боку Чернігова і Києва до в'їзду з боку Ромен і Сум. Існувала, ймовірно, з часів заснування міста в 11 ст. Спочатку це були Роменський та Київський шляхи, що починалися від воріт фортеці, у 18 ст. — Роменська і Київська вулиці. О. Ф. Шафонський зазначає: «Улиц больших две: одна Киевская, от самого города через предместье Квашинцы до Киевского выезда идет... Улица большая Роменская, начинается от вала и ворот Роменских и продолжается прямо мимо предместья Броварки, Кустовцы и Плескуновки, до выезда Роменского». Після ліквідації *Прилуцької фортеці* 17—18 ст., в 1802 було затверджено план Прилук з чіткою регулярною сіткою вулиць і кварталів (див. *Плани міст Чернігівщини*). За цим планом вулиці Київська і Роменська було об'єднано в одну центральну вулицю з назвою Олександрівська. У 1-й пол. 19 ст. вулиця в основному забудовувалася одноповерховими хатами під соломою. Інтенсивна забудова розпочалася в 2-й пол. 19 ст. після пожежі 1834, яка майже повністю знищила старі будинки. В цей час зведено: в'язницю; казначейство, де працював Панас Мирний (1865—67), *Прилуцьку чоловічу гімназію* (буд. № 190), Іванівську церкву (1865), громадське зібрання, житл. будинки. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. на вулиці зведено комплекс будівель земської лікарні (зберігся), до якого входять 5 корпусів, будинок головного лікаря, водокачка з водонапірною баштою; *Густинського монастиря заїжджий двір.* З'явилися будинки з фасадами, прикрашеними декорат. кладкою з тесаної та лекальної цегли. Це будинки Капари (№ 131, тепер сирозавод), тютюнової ф-ки «Султан» (№ 140, панчішна ф-ка). Будинок повітового справника (№ 142, тепер їдальня панчішної ф-ки), готелю Лапшука (жіноча консультація), Російсько-азіатського банку (№ 172, ресторан «Удай»), об'єднаного банку (№ 176, Будинок піонерів), ательє Янкевича (№ 277, міський відділ архітектури) та інші.

Вулиця Олександрівська (тепер вулиця Леніна) у Прилуках. Іванівська церква. Фото поч. 20 ст.

12 жовтня 1905 по вулиці пройшла демонстрація трудящих міста на знак пролетарської солідарності з страйкуючими робітниками Росії. Демонстрація закінчилася мі-

тингом в актовому залі чоловічої гімназії, а потім була розігнана козаками і поліцією. У 1919 вулиця перейменована на честь Карла Лібкнехта. 1.XII 1919 цією вулицею вступили до міста партизани під командуванням Г. X. Короткого і частини Червоної Армії, що визволили його від денікінців. У 1925 вулиця названа на честь В. І. Леніна. У період тимчасової нім.-фашист. окупації Прилук майже всі великі будинки на вул. Леніна були висаджені в повітря і спалені. Деякі з них відбудовані у перші повоєнні роки, зокрема будинки кол. гімназії, Російсько-азіатського банку, тютюнової фабрики «Султан» та ін. Всі вони перебудовані і зазнали значних змін. Виросли нові будинки, у т. ч. міськкому (№ 281) та райкому Компартії України, пошти (№ 166), міської лікарні та поліклініки (№ 56), 9-поверхові житл. будинки, будинок побуту (№ 214), кінотеатр та ін. Споруджено *Вічної Слави меморіал* у сквері Борців Революції. *Кошового Олега музей,* меморіал жертвам фашизму, *Леніну В. І. пам'ятник, Кошовому Олегу пам'ятник.* Іл. — табл. XXVIII. 4) У Чернігові (кол. Любецька, Київська, Красна, Шосейна, Торгова, Т. Г. Шевченка, частина вул. Горького). Центральна магістраль, прорізує місто з Пд. (від в'їзду з боку Києва) на Пн. (до з-ду автозапчастин виробничого об'єднання «ГАЗ») і ділить його на два райони: Деснянський (до якого вона входить) і Новозаводський. Довжина в межах міста 13,2 км. 1961 перейменована на честь В. І. Леніна. У період Київ. Русі сучас. вулиця була дорогою, якою вирушали у військ. походи князівські дружини. На цьому місці не раз точилися запеклі бої з ворогами, що наступали на Чернігів. У 18 ст. вулиця пролягала від фортеці до П'ятницького поля (від *Валу* до сучас. *Куйбишева площі*) і наз. Любецькою та Київською. За планом забудови Чернігова 1805 її продовжили від П'ятницького поля до Ковалівки (сучас. вул. Київської). При цьому було враховано принципові положення регулярного плану 1786 та реальну містобудівну ситуацію того часу. Відтоді стару частину стали наз. Красною, а нову — Любецькою. Після прокладення шосейного шляху Київ — Петербург вулицю продовжили від Валу до околиці міста і назвали Шосейною, а Любецьку — Торговою. З кін. 19 ст. за всією вулицею закріпилася назва Шосейна. 1919 її продовжено на Пн. до околиці міста і названо на честь Т. Г. Шевченка. За новим (повоєнним) планом забудови міста ділянку вулиці між сучас. пл. Куйбишева і проспектом Жовтневої Революції закрито, а замість неї прокладено нову широку з бульваром посередині від пл. Куйбишева до вул. Войкова. За вул. Войкова дві проїжджі смуги зливаються в одну, що тепер досягає з-ду автозапчастин.

Майже до кін. 19 ст. на сучас. Л. в. стояли одноповерхові дерев. хати. У кін. 19 — на поч. 20 ст. між Валом і Базарною площею (тепер пл. Куйбишева) зведено ряд мурованих будинків, у т. ч. гімна-

Вулиця Шосейна (тепер вулиця Леніна) у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

зії, *Миколаївського єпархіального братства будинок,* ілюзіону «Наука і життя», готелів: Бадаєва, «Марсель», «Гранд-отель». У готелі *«Царград»*, що знаходився на цій вулиці, зупинялися О. С. Пушкін (1820 і 1824), М. В. Гоголь (1828), Т. Г. Шевченко та О. С. Афанасьєв-Чужбинський (1846), деякий час жив з батьками майбутній художник В. М. Конашевич (1897). Готелю М. Т. Рильський присвятив поетичні рядки в «Чернігівських сонетах». На поч. 20 ст. будинок готелю переобладнаний під булочну Лагутіна (не зберігся). За Базарною пл. зведено школу (після революції Ін-т фіз. методів лікування ім. Воровського, тепер поліклініка № 1) та *Пожежного товариства будинок*. На прилеглій до Базарної пл. вул. Святославській звели будинок губернського земства (тепер облвиконком).

У лютому 1905 на вул. Шосейній відбулася політ. демонстрація трудящих на знак протесту проти розстрілу царськими військами мирної демонстрації 9 січня в Петербурзі. Під час нового революц. піднесення та 1-ї світової війни більшовики розклеювали на афішних тумбах листівки з протестом проти Ленських подій 1912 та імперіалістич. війни. Цією вулицею 7.XI 1919

Вулиця Леніна у Чернігові.

вступили до міста частини Червоної Армії, що визволили його від денікінців. Напередодні Вел. Вітчизн. війни 1941—45 на сучас. Л. в. зведено кілька багатоповерхових житл. та адм. будинків, у т. ч. Будинок учителя, *кінотеатр імені М. О. Щорса,* готель *«Десна»*, два магазини, два корпуси міської лікарні. Встановлено пам'ятники В. І. Леніну та М. В. Фрунзе. В будинку, де тривалий час жив укр. байкар Л. І. Глібов (див. *Глібова вулиця*), відкрито музей Л. І. Глібова.

У період тимчасової нім.-фашист. окупації Чернігова значна частина будинків зазнала руйнувань. Деякі з них були відбудовані, зокрема кол. Першого кінотеатру (див. *Раковського кінотеатр,* тепер тут центральна ощадкаса № 57), кінотеатру ім. Щорса, готелю «Десна», обл. комітету Компартії України(тепер обл. б-ка ім. Короленка, № 41). Споруджено нові будинки, у т. ч. поштамт (№ 28), готель *«Україна»* (№ 33), магазин «Дитячий світ», кооперативні підприємства торг. і громад. харчування. «Полісся», ювелірний магазин «Янтар» (на місці, де колись стояв готель «Царград»), обком Компартії України (№ 43), Будинок політичної освіти (№ 45), Будинок побуту (№ 53), торговий центр «Дружба», 19-поверховий готель *«Градецький»* (№ 68). На бульварній частині Л. в. створена *Алея Героїв*. Іменем В. І. Леніна названо вул. і площі в багатьох селах, смт і містах Чернігівщини. Див. також *Леніна площі, Леніну В. І. пам'ятники.* Іл. — табл. X, XII, XIV.

ЛЕ́НІНА В. І. МУЗЕ́Й народний Ічнянської середньої школи № 1. Засн. 1961 як Ленінська кімната учасницею Великої Вітчизн. війни, вчителькою історії М. І. Ярославською. У 1970 перетворений на музей, якому 1983 присвоєно звання народного. Тепер (1988) у ньому зосереджено бл. 5 тис. експонатів, у т. ч. бл. 700 унікальних (листи, фото і спогади Л. О.

Фотієвої і О. Д. Стасової, книга «Ленін» італійською мовою з дарчим написом кол. голови Компартії Італії — Луїджі Лонго; фото, книги і брошури з Лейпціга і Лондона, зокрема з Британського музею, листи від голови Компартії Бельгії Дрюмо, секретаря Компартії Франції Жака Дюкло, документи з рад. посольств у Польщі, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії, Франції, листи і документи учасників Жовтневої революції і громадянської війни, Великої Вітчизняної війни 1941—45 та ін.). Систематизовані вони в 15 розділах: Дитячі роки В. І. Леніна; Початок революційної діяльності; Сибірське заслання; За марксистську партію; В. І. Ленін в еміграції; Вождь Жовтневої революції; На чолі оборони Країни Рад; Організатор будівництва соціалізму; Останні роки життя. В ін. розділах розміщені краєзнавчі матеріали.

ЛЕ́НІНА ПЛО́ЩА. 1) У Ніжині (кол. пл. І. Франка) — між вул. Гоголя, Батюка, Івана Богуна, Карла Маркса, Шевченка. Названа 1978 на честь В. І. Леніна. У 17 ст.— зх. околиця міського городища, куди був вихід з Київ. брами. Площа почала формуватися в 20-і рр. 20 ст. У 1926 названа іменем І. Я. Франка. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 її значно розширено. У 1974 на площі проти будинку міської й районної Рад нар. депутатів споруджено *Леніну В. І. пам'ятник*. На Л. п. розміщені готель, технікум механізації, центр. універмаг, гуртожиток пед. ін-ту і два житлових будинки з магазинами «Світанок» та «Усмішка». 2) У м. Прилуках (кол. Базарна площа). Розташована в центрі міста, примикає до пн. сторони вул. Леніна в районі вул. Кірова і Свердлова. Фактично площа існувала з 17 ст. до 1920. Тепер більша частина кол. Базарної площі під міським сквером, а також під колгоспним ринком та універмагом. У 1920 рішенням повітвиконкому пд.-сх. частина Базарної площі була названа іменем Карла Маркса, а пн.-сх.— іменем Т. Г. Шевченка. Після того, як тут були поховані останки полеглих воїнів-танкістів, її деякий час називали іменем Героя Рад. Союзу М. І. Зіньковича. Забудовувалася відповідно до ген. плану забудови 1802. Останнім часом — переплановувалася. У 1976 на площі споруджено *Леніну В. І. пам'ятник*. 3) У Чернігові (Деснянський р-н). Розташована на перехресті вул. Леніна і просп. Жовтневої Революції. Забудова Л. п. розпочалася на поч. 60-х рр. і завершилася 1967. На площі — Леніну В. І. пам'ятник. Іл.— табл. XII.

ЛЕНІНІ́ВКА (до 1925 — Сахнівка) — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кам'янка, Климентинівка, Лугове, Червоні Гори, Яськове. Розташована за 45 км від райцентру і за 28 км від залізничної станції Щорс. 1095 ж. (1988).

Відома з серед. 17 ст. (назва від прізвища поміщиків, власників села). У 1866 — 129 дворів, 752 ж.; у 1897 — 239 дворів, 1125 ж., земська школа. У 1904 збуд. дерев. Василівську церкву. У 1905 селяни брали участь в антипоміщицьких виступах. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1930 організовано колгосп ім. В. І. Леніна. У Л.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація — вирощування зернових, льону, картоплі, м'ясо-молочне тваринництво). Джерело мінеральної води «Поліська». Відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 325 місць, 2 б-ки (17 тис. од. зб.). Л. радіофіковано 1956, електрифіковано — 1957, телебачення — з 1960, телефонізовано — 1970 (114 номерів). У 1953 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони Л. 1941 і визволенні села 1943 від гітлерівців;

1974 — обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли (206 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«ЛЕ́НІНСЬКЕ СЛО́ВО». Газета, орган Срібнянського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1935—41, 1943—59 виходила під назвою *«Соціалістична Срібнянщина»*. З 14.IX 1959 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 — «Л. с.». Редакція — смт Срібне, вул. Чапаєва № 8.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ КОМСОМО́Л». Газета, орган Іваницького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Соціалістичний наступ»*. Видавалася 1933—37 в с. Іваниці.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ ПРА́ПОР». Газета, орган Бахмацького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1948—62. Див. *«Радянське село»*.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ ПРА́ПОР». Газета, орган Малодівицького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Соціалістичне село»*. Видавалася 1935—37 у с. Малій Дівиці.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Ічнянського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1943—62 у м. Ічні. Див. *«Трудова слава»*.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Козелецького РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1931—41, 1944—62 виходила під назвою *«Розгорнутим фронтом»*. З 1. VI 1962 — «Л. ш.». Редакція — смт Козелець, вул. Піонерська № 4.

«ЛЕ́НІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Корюківського РК КП України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася 1944 в Корюківці. Див. *«Маяк»*.

«ЛЕ́НІНСЬКИМ ШЛЯ́ХОМ». Газета, орган Куликівського РК КП України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1956—62 в смт Куликівці. Див. *«Поліська правда»*.

«ЛЕ́НІНСЬКИМ ШЛЯ́ХОМ». Газета, орган партійної орг-ції, правління колгоспу ім. Калініна та Іваницької сільської Ради нар. депутатів Ічнянського р-ну. Видається з 1957. Редакція — с. Іваниця, колгосп ім. М. І. Калініна.

ЛЕ́НІНУ В. І. ПА́М'ЯТНИКИ. 1) У м. Бахмачі на вул. Жовтневій. Розміщений у центрі міста на озелененій площі проти Будинку культури. Скульптура В. І. Леніна (вис. 2,5 м) встановлена на призматичному п'єдесталі, що розширюється донизу (вис. 5 м). Скульптор М. В. Запорожець, архіт. В. Г. Смирнов; відкрито 1951.

2) У м. Бобровиці. Розміщений у центрі міста, посередині скверу, на вул. Леніна. Бетонна статуя, обкладена кованою міддю (вис. 2,5 м), встановлена на постаменті, облицьованому гранітною плиткою (вис. 3,2 м). Скульптор М. К. Вронський, арх. В. К. Шумейко; відкрито 1975.

3) У м. Борзні. Розміщений на площі біля райкому партії (вул. К. Маркса). Бронзова статуя (вис. 3,7 м) встановлена на гранітному постаменті (вис. 2,9 м), що спирається на широкий триступінчастий стилобат. Скульптор П. П. Остапенко, арх. М. С. Коломієць; відкрито 1982.

4) У смт Варві. Розміщений на вул. Леніна, перед Будинком культури. Скульптура (вис. 2,7 м) встановлена на постаменті висотою 2,7 м; відкрито 1953.

5) У м. Городні. Розміщений посередині центр. площі міста на фоні алеї високих дерев. Бетонна скульптура В. І. Леніна (вис. 2,5 м) встановлена на облицьованому мармуровою плиткою постаменті (вис. 2,8 м), що спирається на широкий цоколь. Скульптори О. О. Ковальов, В. І. Агібалов, Я. Й. Рик, архітектори В. М. Устинов, Б. П. Семеняк; відкрито 1977.

6) У м. Ічні. Розміщений на центр. площі міста. Скульптура В. І. Леніна (вис. 2,2 м) встановлена на постаменті висотою 2,25 м, що спирається на масивний цоколь; відкрито 1948.

7) У смт Козельці, на центральній площі. Бетонна скульптура, обкладена кованою міддю (вис. 2,2 м), встановлена на постаменті (вис. 5,5 м). Скульптор І. С. Зарічний; відкрито 1958.

8) У смт Коропі. Розміщений на пл. Леніна. Бетонна статуя (вис.

2,9 м) встановлена на циліндричному постаменті висотою 4,8 м; відкрито 1957.

9) У м. Корюківці. Розміщений на пл. Леніна. Бетонна статуя (вис. 3 м) встановлена на постаменті (вис. 3,1 м), що переходить у стилобат; відкрито 1958.

10) У смт Куликівці на вул. Щорса. Розміщений у центрі с-ща перед будинком райкому Компартії України. Бетонна скульптура (вис. 2,5 м) встановлена на призматичному постаменті (вис. 2 м); відкрито 1959.

11) У смт Линовиці Прилуцького р-ну, на вул. Леніна. Розміщений неподалік від будинку селищної Ради народних депутатів. Гранітний бюст (вис. 0,85 м) встановлений на постаменті висотою 2,15 м, у нижній частині якого виступає вперед широка цокольна плита; відкритий 1938. У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 був збережений комсомольцями-патріотами.

12) У м. Мені на Червоній площі. Бетонна скульптура В. І. Леніна (вис. 3 м) встановлена на циліндричному постаменті (вис. 4 м); відкрито 1967.

13) У м. Ніжині. Розміщений на пл. Леніна біля Будинку Рад народних депутатів. Бронзова статуя В. І. Леніна (вис. 3,5 м) встановлена на чотирикутному рожевому полірованому гранітному постаменті (вис. 3,25 м), на передній площині якого вміщено факсиміле «В. Ульянов (Ленин)». Скульптор О. О. Ковальов, арх. В. К. Жигулін. Відкрито 1974.

14) У м. Новгороді-Сіверському на вул. Б. Майстренка перед Буд-м культури. Бронзова статуя (вис. 5 м) встановлена на ступінчастому гранітному постаменті (вис. 1,9 м). Скульптор І. С. Зноба, арх. В. С. Тофан. Відкрито 1985.

15) У м. Носівці на вул. Стратилата. Розміщений на вимощеній бетонними плитками і з трьох боків обсадженої алеями площі. Бронзова фігура В. І. Леніна в пальто, без головного убору (вис. 3 м) встановлена на прямокутному гранітному постаменті (вис. 3 м), що спирається на горизонтально розвинутий стилобат з масивною плитою, винесеною вперед і вліво. Позаду він створює три сходинки. Скульптор Е. М. Кунцевич, арх.— В. Г. Гнєздилов. Відкрито 1974.

16) У м. Острі. Розміщений на центральній алеї міського парку. Бетонна скульптура обкладена кованою міддю (вис. 3,5 м), встановлена на призматичному постаменті, облицьованому мармуровими плитами (вис. 2,8 м). Основою пам'ятника є триступінчастий стилобат. Відкрито 1946.

17) У с. Петрівка Бобровицького р-ну. Розміщений у центрі села. Бронзовий бюст В. І. Леніна (вис. 1 м) встановлений на бетонному постаменті (вис. 1,5 м), основою якому служить широка цокольна плита. Скульптор В. І. Лисенко, відкрито 1971.

18) У с. Прачах Борзнянського р-ну. Розміщений на тер. школи, проти двоповерхового будинку. Відлита з бронзи скульптура В. І. Леніна (вис. 1 м) встановлена на призматичному бетонному постаменті (вис. 2,3 м). Автор — скульптор П. П. Остапенко. Відкрито 1969.

19) У м. Прилуках. Розміщений на центральній площі міста. Бронзова статуя (вис. 4 м) встановлена на гранітному постаменті (3,5 м), що спирається на триступінчастий стилобат. Скульптори М. Д. Грицюк, Ю. Л. Синькевич, арх. А. Ф. Ігнащенко. Відкрито 1976.

20) У м. Прилуках на Привокзальній площі. Розміщений у невеликому сквері на площі біля вокзалу. Мармуровий бюст В. І. Леніна (вис. 0,85 м) встановлений на призматичному гранітному постаменті (вис. 2,5 м), що підні-

мається з масивного цоколя. Відкрито 1960.
21) У смт Ріпках. Розміщений на вул. Леніна в центрі селища. Бронзова статуя (вис. 4 м) встановлена на бетонному, облицьованому гранітними плитками постаменті (вис. 2,6 м), що спирається на цоколь і стилобат, до якого по центр. осі ведуть сходи. Скульптор О. О. Прудка, арх. В. І. Лубенський. Відкрито 1982.
22) У м. Семенівці на вул. *Красна Площа*. Розміщений на вимощеній бетонними плитами площі, проти будинку райкому Компартії України. Бронзова статуя В. І. Леніна (вис. 4 м) встановлена на призматичному гранітному постаменті (вис. 3,5 м), що спирається на масивний горизонтальний цоколь. Скульптор О. О. Прудка, арх. О. С. Бальзанова. Відкрито 1982.
23) У смт Сосниці. Розміщений на пл. Леніна, перед сквером. Бронзова статуя В. І. Леніна (вис. 4 м) височить на гранітному постаменті (вис. 3 м), що спирається на широку цокольну плиту. Скульптор М. Ф. Стреляєв, арх. Я. Ф. Ковбаса. Відкрито 1980.
24) У смт Срібному. Розміщений на вул. Леніна, в центрі с-ща, біля будинку райкому Компартії України. Бетонна статуя В. І. Леніна (вис. 2 м) встановлена на облицьованому гранітними плитами постаменті (висота 2,8 м). Нижня частина вирішена у вигляді масивного висунутого вперед двоступінчастого цоколя. Відкритий 1954; реконструйований 1974. 25) У смт Талалаївці. Розміщений на пл. Леніна, в центрі с-ща. Бетонна скульптура В. І. Леніна (вис. 2,5 м) встановлена на постаменті, виконаному у вигляді зрізаної піраміди з гранями, що розширюються донизу. Він спирається на широкий цоколь зі сходинкою з переднього боку. Відкрито 1960.
26) У м. Чернігові на вул. Горького. Розміщений перед входом до будинку Художнього музею, неподалік від Історичного музею. Бетонний бюст В. І. Леніна (0,7 м) встановлений на п'єдесталі з червоного граніту. Відкритий 1926 до 9-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції. Під час Великої Вітчизн. війни зруйнований. Відбудований 1951.
27) У м. Чернігові. Розміщений на вул. Леніна, у сквері-бульварі на осі центральної алеї; орієнтований на просп. Жовтневої Революції. Навколо пам'ятника — майданчик з граніту і брекчі (уламкової гірської породи), обсаджений пірамідальними тополями. Бронзова фігура (вис. 5,1 м) встановлена на облицьованому чорним лабрадоритом постаменті (вис. 6 м). Скульптори А. Ю. Білостоцький та О. О. Супрун, арх. В. М. Устинов. Відкрито 1967. Іл.— табл. XII.
28) У м. Щорсі. Розміщений на одному з боків пл. Леніна на фоні зеленої стіни дерев. Бетонна статуя В. І. Леніна (вис. 2,4 м) встановлена на бетонному постаменті (вис. 4,3 м). Пам'ятник відкрито 1964.

ЛЕ́РМОНТОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Стриженська; Деснянський р-н, біля Красного моста) — від вул. 1-го Травня до вул. Східночеської. Попередня назва вулиці походить від р. Стрижень. Перейменували 1941 у зв'язку з підготовкою до відзначення сторіччя від дня смерті Лермонтова Михайла Юрійовича (1814—41) — рос. поета. Літ. діяльність розпочав 1828. Широку славу приніс йому вірш «Смерть поета» (1837), яким Лермонтов відгукнувся на загибель О. С. Пушкіна. Тоді ж був засланий на Кавказ у діючу армію. Вбитий на дуелі. У с. Переволочна (тепер Прилуцького р-ну) був маєток Арсеньєвих (материнська лінія Лермонтова). За свідченням О. І. Маркевича («Заметки к биографии М. Ю. Лермонтова»; «Русский вестник», 1900,

№ 12) поет перебував у Переволочній у 1817 і між 1836—40. Л. в. прокладена в серед. 19 ст. У буд. № 1 жила сім'я адвоката І. Соколовського, діти якого — Софія Іванівна (див. *Соколовській С. І. меморіальна дошка, Соколовської вулиця*) та Олексій Іванович Соколовські стали активними учасниками Жовтн. революції та громадянської війни. Під час Великої Вітчизн. війни більшість будинків по Л. в. було спалено фашистами. Після війни забудована індивід. житл. будинками. У 1980 частина Л. в. перейменована на *Лизогуба Дмитра вулицю*.

ЛЄСКО́ВА О. С. МОГИ́ЛА. Знаходиться в с. Піски Бобровицького р-ну на цвинтарі біля кол. церкви. Олексій Семенович Лєсков (1837—1909) — доктор медицини, київський лікар, брат рос. письменника М. С. Лєскова. Закінчив 1859 Київ. ун-т і працював у клініці при ун-ті. З 1880 — міський сан. лікар. У 1893—98 — директор Олександрівської лікарні в Києві (тепер ім. Жовтневої революції). Помер у Києві, але був похований біля своєї дружини, яка померла 1901. У с. Старій Басані збереглася садиба, що їй належала.

ЛИЗОГУ́БА БУДИ́НОК у Чернігові, Будинок полкової канцелярії. Споруджено у 90-х рр. 17 ст. на тер. *Дитинця* з пд. боку міського майдану. Належав черніг. полковнику (1687—98) Я. К. Лизогубу (?—1698) — представнику старовинного укр. козацького роду (див. *Лизогубівський літопис*). Будинок — один з небагатьох зразків житлової архітектури України кін. 17 ст., що зберігся до нашого часу. В плані прямокутник. Невеликі «білі» та «чорні» сіни поділяють будинок на чоловічу (зх.) та жіночу (сх.) половини, кожна по дві кімнати. Це — розвинений план типової укр. «хати на дві половини». Під кімнатами — шестикамерний льох, вхід до якого спочатку був в одній з внутр. стін. Сходи в ін. вели до горища. Можливо, будинок починали будувати як двоповерховий, про що свідчать і високі торцеві фронтони з вікнами. Оздоблення фасадів збагачується й ускладнюється від сх. фасаду до зх. та головного пн. Майстерне використання можливостей цегли — характерна риса архітектури Лівобережжя 17—18 ст., що продовжує давньоруську традицію, започатковану в орнаментальному мереживі цегляної кладки *Спаського собору, П'ятницької церкви* та ін. Багато разів міняв призначення. Наприкінці 17 — поч. 18 ст.— полкова канцелярія, чернігівська ратуша; у 18 — на поч. 20 ст.— архів. Був пошкоджений під час пожеж 1718 та 1750. У 18 ст. з боку пн. фасаду прибудовано тамбур з фігурним фронтоном. У 19 ст. розібрано печі, пробито вікна у сх. та зх. стінах, перероблено на вікно пд. вихід, замінено черепичний дах на бляшаний. Після реставрації 1954 Л. б. включено до складу *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Іл.— табл. V.

ЛИЗОГУ́БА ДМИТРА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Східночеської до вул. Петровського. Названа на

Будинок Лизогуба у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

честь Лизогуба Дмитра Андрійовича (1850—79) — революційного народника, одного з засновників народницької орг-ції «Земля і воля». Н. на Чернігівщині в сім'ї поміщика Андрія Івановича Лизогуба (1804—64), який підтримував дружні зв'язки з Т. Г. Шевченком (див. *Шевченку Т. Г. меморіальні дошки*) та ін. діячами культури. Його брат Олександр Іванович (1790—1839) — укр. композитор і піаніст. Один із зачинателів укр. фортеп. музики. Автор ноктюрнів, мазурок, варіацій на теми укр. нар. пісень («Ой, у полі криниченька», «Ой, ти, дівчино», «Ой, не ходи, Грицю»), романсів («Смерть на чужині», слова Подолинського, вид. 1855). Сім'я Лизогубів жила у Чернігові і Седневі (див. *Лизогубів садиба, Лизогубів кам'яниця*). Д. А. Лизогуб вчився в Петерб. ун-ті, з якого був виключений за участь у революц. русі. Після смерті батьків він майже всю спадщину продав і витратив на потреби народницької організації. У 1878 заарештований, обвинувачений у підготовці замаху на Олександра II. 1879 був засуджений Одеським військ. окружним судом до смертної кари. Просити помилування відмовився і 10.VIII 1879 страчений в Одесі. Образ Лизогуба відтворив Л. М. Толстой в оповіданні «Божеське і людське». Вулицю прокладено на поч. 20 ст.

Будинок садиби Лизогубів у Седневі.

До 1980 становила частину вул. Лермонтова, яка не мала прямого сполучення з тією її частиною, що простягається від вул. 1-го Травня до Східночеської. Забудовано приват. житл. будинками. На ній знаходяться підприємство і клуб Чернігівського обласного товариства сліпих, міжколгоспна будівельна орг-ція.

ЛИЗОГУ́БА Я. К. УСИПА́ЛЬНЯ в Чернігові. Збудована з пд. боку Успенського собору *Єлецького Успенського монастиря* на замовлення Є. Я. Лизогуба — сина черніг. полковника (з 1687) Якова Кіндратовича Лизогуба. Праворуч від входу на стіні збереглася плита з епітафією, яка сповіщає, що тут похований Я. К. Лизогуб — «благоразумный сего града оградитель, Азова и многих мест крепкий победитель», померлий 1698. Після освячення 1701 одержала назву церкви Іакова. Згодом використовувалась як бібліотека і ризниця. Постраждала під час пожежі 1869. Мурована, зведена на фундаментах попередньої споруди. Складається з двох приміщень, розділених тамбуром. З сх. боку завершується гранчастою апсидою. Усипальню увінчували три верхи (зх. не зберігся). Іл.— табл. IV.

ЛИЗОГУ́БІВ КАМ'ЯНИ́ЦЯ у Седневі Чернігівського р-ну. Споруджена 1690 на тер. *Лизогубів садиби*. Одноповерхова, за планом — розвинений тип хати на дві половини: обабіч сіней — по дві кімнати. Приміщення згруповано анфіладно по осі Пн.—Пд. Цокольний поверх повторює цей план, лише під ганком зроблено схованку з двома нішами. Була вкрита гонтом. У 2-й чверті 19 ст. на чільному фасаді замість ганку зведено двох'ярусну вежу з зубцями й контрфорсами, що надало будівлі романтичного вигляду. Такою її змалював 1847 Т. Г. Шевченко. 1967 завершено реставрацію пам'ятки. Знаходиться на вул. Радянській № 11. Іл.— табл. XVI.

ЛИЗОГУ́БІВ САДИ́БА у Седневі Чернігівського р-ну. Розміщена вздовж високого правого берега р. Снов у пд. частині с-ща. Вона почала складатися в кін. 17 ст., коли Седнів став маєтністю представників козацької старшини — Лизогубів. Першим її господарем був Я. К. Лизогуб (див. *Лизогуба Я. К. усипальня, Лизогубівський літопис*). На його замовлення було зведено житлові, культові і господарські споруди. Тоді ж почав формуватися й парк. У середині 19 ст. садиба перетворилася на мальовничий архітектурний ансамбль. У 30-х рр. 19 ст., залишивши держ. службу, в Седневі оселився Андрій Іванович Лизогуб (1804—64), який ще до зустрічі з Т. Г. Шевченком був обізнаний з його творчістю і високо цінував її. Разом з ним тут же оселився його брат Ілля Іванович Лизогуб (1787—1867), який перед тим служив у війську, брав участь у Вітчизняній війні 1812. Був ад'ютантом ген. М. Г. Рєпніна — старшого брата декабриста С. Г. Волконського, батька Варвари Рєпніної (1808—91). Належав до масонської ложі «З'єднаних слов'ян» у Києві. В чині полковника 1821 вийшов у відставку. Деякий час жив за кордоном. В кінці 60-х рр. 19 ст. садиба перейшла до Д. А. Лизогуба (див. *Лизогуба Дмитра вулиця*).

Чарівна природа, демократизм і гостинність господарів приваблювали сюди багатьох діячів культури. У 1846 і 1847 Лизогуби приймали Т. Г. Шевченка. Бували тут художник Л. М. Жемчужников (1852—56), письменники Л. І. Глібов (1859), Б. Д. Грінченко. У 90-х рр. 19 ст. тут працювали укр. художник О. Г. Сластіон, революц. народник, лікар М. М. Колодкевич, переховувалися народовольці А. І. Желябов, С. П. Перовська, бували О. Д. Михайлов, В. А. Осинський. Частина споруд Л. с. перебудована. З первісного етапу історії садиби збереглися *Лизогубів кам'яниця, Воскресенська церква.* На місці дерев'яного житлового будинку в 19 ст. споруджено одноповерховий цегляний будинок. Збереглися також перебудований флігель, кам'яний місток, невеликий грот. На місці оранжереї залишилися тільки фундамент та підпірні стіни. Частина парку передана школі. У середній частині садиби міститься лікарня, а пд. займає Будинок творчості Спілки художників УРСР (з 1964). З малих форм паркового ансамблю збереглася *Глібова Л. І. альтанка* (див. *Седнівський парк*). На тер. Л. с. встановлено дві *Шевченку Т. Г. меморіальні дошки.* Іл.— табл. XVI.

ЛИЗОГУ́БІВ САДИ́БА у Чернігові. Споруджена на поч. 18 ст. з пн. боку Глухівського шляху в місцевості за р. Стрижнем. Складалася з гол. будинку, флігеля, кам'яниці та саду. У 19 ст. в А. І. Лизогуба — одного з власників — не раз бував Т. Г. Шевченко. Тут жив син А. І. Лизогуба — Дмитро Андрійович — революц. народник (див. *Лизогуба Дмитра вулиця*). Гол. будинок споруджений не пізніше кін. 18 ст. Дерев'яний, П-подібний у плані, одноповерховий. Гол. фасад симетричний, з двома фронтонами по боках. Знаходився на вул. Східночеській № 1 (розібраний у 1987).

ЛИЗОГУ́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, «Летописец, или Описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким» — укр. літопис, що охоплює події з поч. 16 ст. до 1737. Складений 1742, напевне в Чернігові. Про це свідчать численні відомості про місто,

вказівки автора про використання джерел бібліотеки Чернігівської кафедри. Автором його вважають сина чернігівського полковника Ю. Я. Лизогуба — генерального обозного Я. Ю. Лизогуба (1675—1749), який в 1723—44 очолював кодифікаційну комісію, що опрацьовувала збірник норм укр. феод. права — «Права, за якими судиться малоросійський народ». Джерелом викладу істор. подій до кін. 17 ст. (рік за роком у хронологічному порядку) були козацькі літописи, від 90-х рр. 17 ст. — родинні записи сім'ї Лизогубів та власні спостереження. У Л. л. вміщені: невеликі оповідання з історії України, про гетьмана, детально мовиться про участь козаків на чолі з старшиною у Північній війні 1700—21, будівництві Ладозького каналу, про побудову Києво-Печерської фортеці та арсеналу в Києві, про страту І. І. Іскри та В. Л. Кочубея. Закінчується Л. л. описом походу рос. військ під командуванням Б. К. Мініха та укр. козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Ю. Лизогубом проти Крим. ханства. Літописець прагне показати старшину вірними слугами царського уряду. Одночасно Л. л. відстоює ідею автономії України.

Вид.: У кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.

Линовиця. Успенська церква. Фото 1983.

ЛИЗУНІ́ВКА — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташована біля с. Лизунівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Іванцівського торфобрикетного з-ду. Площа 38 га.

ЛИЗУНІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Типовий болотний масив у заплаві р. Рванець. Розташований поблизу с. Лизунівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. В. Куйбишева. Площа 200 га.

ЛИНОВИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

ЛИНО́ВИЦЯ — смт Прилуцького р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів. Розташована біля трьох ставків загаченої р. Рудки (прит. Удаю), за 12 км від райцентру. Залізнич. ст. 3700 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Походження назви має дві версії: перша — від власника першого хутора Василя Линовицького, друга — від назви річки, на якій засновувалося село, що була багата рибою — линами. Л. володіли гетьман І. Скоропадський, фельдмаршал Б. Мініх, рід де Бальменів, князь Жевахов. Двоє останніх володарів мали свої садиби (див. *Бальменів садиба*), висадили тут великий парк — де Бальмени 1796, Жевахови — 1910. У 1819 було збудовано муровану церкву (знесена 1985), при ній існувала парафіяльна школа. У 1899 бельгійський капіталіст П. Стевенар побудував у Л. цукровий з-д, 1893 завершено будівництво залізниці і станції Линовиця. У 1910 в Л.— 2639 ж.; земська школа (1911). Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1922 організована перша на Прилуччині с.-г. артіль, відкрито лікарню (1920-і рр.), аптеку (1933),

діяла пожежна команда (1929). У селищі — цукровий комбінат, філіал Прилуцького комбінату хлібопродуктів, відділення зв'язку, АТС, с. ш. та 8-річна школа, лікарня, фельдшер.-акушер. пункт, аптека, Будинок культури, 2 б-ки (18 тис. од. зб.). Прокладено шосе (1962), селище радіофіковано (1937—61), електрифіковано (30-і рр.), перші телефони з 1930-х , перші телевізори — 1967, газифікація почалася 1987. Видається газ. «*За комуністичну працю*». У 1843 (ймовірно) до Л. приїжджав Т. Г. Шевченко, який зупинявся у Я. П. де Бальмена. У парку біля каменя під дубом, за переказами, Т. Г. Шевченко любив відпочивати. Тут встановлено мемор. дошку на честь поета. 1961 йому відкрито пам'ятник. У 1852—57 до Я. П. де Бальмена в Л. приїжджав художник Л. М. Жемчужников. Уродженцями Л. є: генерал-майори А. С. Свириденко та І. Т. Редька, засл. артистка УРСР М. І. Бебешко та укр. рад. поет М. П. Турківський. Під час нім.-фашист. окупації комсомольці Н. В. Губенко, В. І. Гузенко, М. Г. Пилипенко, Н. А. Тоцоха і К. П. Чаленко сховали від гітлерівців погруддя В. І. Леніна, яке в 1962 встановлено біля будинку селищної Ради. У 1970 встановлено надгробок на могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні 1943 села від нім. фашистів. Споруджено 1970 мемор. комплекс на честь воїнів-односельців, загиблих (263 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Л.— 2 кургани 2—1 тис. до н. е. Іл.— табл. XXIX.

ЛИНО́ВИЦЬКИЙ ПАРК ім. Т. Г. Шевченка — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Розташований у смт Линовиці Прилуцького р-ну. Перебуває у віданні Линовицького цукрокомбінату. Площа 16,6 га. Численні вікові дуби, система ставків.

ЛИ́ПІВ РІГ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Острі, за 6 км від райцентру і за 5 км від однойменної залізнич. ст. 1125 ж. (1988). Відомий з 1-ї пол. 14 ст. У 17 ст. було збудовано Георгіївську церкву (1883 на її місці — нову, муровану). У 40-х рр. 17 ст. належав коронному гетьману М. Потоцькому; у 19 ст.— поміщикам Макаровим (див. *Макарова М. Я. садиба*). У 1866 — 170 дворів, 1340 ж.; у 1897 — 336 дворів, 2070 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л. Р.— радгосп «Ніжинський» (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби і свиней), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем Л. Р. є Герой Соц. Праці, директор місц. радгоспу В. А. Деркач. У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, та пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що полягли (131 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни. Біля Л. Р. поселення 3—5 ст.

ЛИ́ПІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком понад 300 років. Міститься біля с. Липового Рогу Ніжинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Ніжинський». Площа 0,01 га.

ЛИ́ПОВА ПОНОМА́РКА — бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з рослинним покривом. Розташована в Талалаївському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа — 167 га.

ЛИ́ПОВЕ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Березовиця, Жолобок, Скороходове. Розташоване на правому березі р. Ромна, за 5 км від райцентру і залізнич. ст. Талалаївка. 1113 ж. (1988). Вперше згадується 1643. Жителі Л. брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу

1648—54. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Дружба», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, клуб, б-ка. Уродженцем Л. є декабрист О. І. Якубович (1796 чи 1797—1845). У 1930 встановлено обеліск в пам'ять про рад. активістів — жителів села, загиблих 1919; у 1968 — рад. воїнам, що полягли 1943 під час визволення Л. від гітлерівців, і воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Л. розташовані поселення, городище і курганний могильник періоду Київ. Русі (9—13 ст.). — один з найбільших у країні.

ЛИ́СА ГОРА́ — бот. заказник (з 1978). Дубово-березовий ліс з рослинним покривом. Розташована в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа — 217 га.

ЛИ́СЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Новолугова; Новозаводський р-н, на тер. Лісковиці) — від вул. Нахімова. Складається з двох взаємоперпендикулярних відтинків. Сх. кінець глухий. Пн.— має вихід на вул. Толстого. Названа 1960 на честь Лисенка Миколи Віталійовича (1842—1912) — укр. композитора, основоположника укр. класичної музики і національної композиторської школи. Н. в с. Гриньки Глобинського р-ну на Полтавщині. У 1865 закінчив Київ. ун-т, 1867—69 навчався в Лейпцігській консерваторії, 1874—76 вдосконалював майстерність у Петербурзі у М. А. Римського-Корсакова. Автор опер «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», «Різдвяна ніч» та ін. Написав понад 80 творів різних жанрів на тексти Т. Г. Шевченка. Багато вокальних композицій створив на слова І. Я. Франка (зокрема, гімн «Вічний революціонер»), М. П. Старицького, С. В. Руданського, Лесі Українки, О. Олеся, М. К. Вороного, А. Міцкевича, Г. Ґейне та ін., вів широку громад. діяльність, заснував муз. школу в Києві, організував хори, з якими виступав у містах і селах України, в т. ч. у Чернігові 1893, 1907 і 1909. Двічі, в 1907 і 1909, М. Лисенко відвідав М. Коцюбинського, з яким листувався з 1898. Дочка письменника Ірина Михайлівна згадує: «В лютому 1907 року він грав у нашій вітальні улюблені мелодії батька: ,,Вічний революціонер'', ,,Елегію'' та ,,Пісню без слів''. Тоді він приїхав до нас з артистами Мишугою, Потоцькою і Сагуцькою. Батьки дуже чемно, з сердечною теплотою пригощали своїх дорогих гостей...». Буваючи в літ. справах у Києві, М. Коцюбинський ніколи не минав нагоди побувати у родині Лисенка. 23.X 1912 М. Лисенко відвідав хворого М. Коцюбинського в київ. клініці Образцова. Це була остання зустріч. видатних представників укр. культури. Чернігівці тепло вітали М. В. Лисенка в 1904 в зв'язку з 35-річчям його творчої діяльності. У смт Срібному встановлено *Лисенку М. В. пам'ятник.* У фондах музею Коцюбинського в Чернігові зберігаються листи композитора до письменника. Перші будинки на Л. в. споруджені в 1908 — 17. Забудована індивід. житл. будинками.

ЛИ́СЕНКУ М. В. ПА́М'ЯТНИК у смт Срібному. Встановлено біля дитячої муз. школи на честь укр. композитора М. В. Лисенка (див. *Лисенка вулиця*). Пам'ятник — бюст (вис. 0,75 м) на двоступінчастому прямокутної форми постаменті (2,5 × 1 м; 3 × 1,5 м). Відкрито 1967. У 1969 бюст зачеканено в мідь.

ЛИСИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ворзни (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ЛИСОГІ́Р. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 1040 км². Бере початок в Ічнянському р-ні. Гирло біля смт Дігтярів Срібнянського р-ну. Тече тер. Ічнянського, Срібнянського

і Талалаївського р-нів. На берегах Л. розміщені села Болотниця і Юрківці Талалаївського р-ну, смт Срібне, с. Гурбинці Срібнянського р-ну.

ЛИ́СТВЕН — літописне місто. Виникло в кін. 10 ст. Уперше згадано в «Повісті временних літ» під 1024 у зв'язку з битвою між Ярославом (Мудрим) і Мстиславом Володимировичами (див. *Лиственська битва 1024*). Поставлений у найвужчому місці водорозділу рік Білоус і Стрижень, біля гирла лівої притоки Білоуса — р. Глиненки, оточений з усіх боків заболоченими низинами і болотами, Л. був ключем до одного з важливих відгалужень Шляху з варяг у греки — водного шляху Любеч — Чернігів (Дніпро — оз. Любецьке — оз. Болгач — р. Муравля — волок — р. Білоус — р. Десна).

В 11—13 ст. роль шляху Чернігів — Любеч ще більше зросла. За свідченням літописця, тут знаходилося «все життя» черніг. князів. Розміщений у щільно заселеному районі, Л. не лише давав можливість збирати мито з купців і контролювати підступи до Чернігова з Пн. і Пн.-Зх.. але й був напевно, важливим адм., фін. і податковим центром. На зламі 11—12 ст. на протилежному березі р. Білоус будується друге городище, що забезпечило посилення контролю за водним шляхом. Зручна природна гавань дозволила влаштувати біля городища пристань. У серед. 12 ст., в ході міжусобних феод. воєн володіння черніг. князів були піддані розгрому київ. кн. Ізяславом Мстиславовичем. Через 7 років (1159) черніг. кн. Святослав Ольгович, характеризуючи стан своєї вотчини, до якої поряд з Черніговом, Любечем, Оргощем, Моровійськом, Всеволожем входив, очевидно, і Л., говорив про сім спустошених міст, де «седять псареве да половцы». У місто як центр ремесла і торгівлі Л., напевно, так і не переріс, чим можна пояснити відсутність згадок у літописах за інші роки. У 1239 Л., напевно, був зруйнований ордами Батия. У 15 ст. джерела фіксують тут уже сільський населений пункт. Археол. комплекс пам'яток літописного Л. включає 2 городища, посад біля городища 2 і місце *Лиственської битви 1024*. Курганний могильник, що містився на пн.-сх. околиці с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну та в урочищі Курганне, не зберігся.

Археол. старожитності Малого Листвена були відомі О. Ф. Шафонському (див. *Шафонського О. Ф. могила*). Згадують про них дослідники Чернігівщини М. Є. Марков, Д. Я. Самоквасов, П. С. Уварова, П В. Голубовський та ін. У 1980—81 обидва городища, а в 1984 — посад досліджували археологи В. П. Коваленко та О. В. Шекун. Ці дослідження дали змогу не тільки вірогідно датувати, але й локалізувати літописний Л. (раніше його ототожнювали з городищем у с. Великий Листвен Городнянського р-ну).

ЛИ́СТВЕНСЬКА БИ́ТВА 1024. Відбулася між військом, очоленим київ. кн. Ярославом Мудрим (978—1054) і військом його старшого брата Мстислава Володимировича (? — 1036), який князював у Тмутараканській землі, біля с. Листвена (поблизу Чернігова). Перемогу в цій битві одержав Мстислав Володимирович. У 1026 в Городці на Десні князі уклали мирний договір, за яким Руську землю поділили по Дніпру: Ярослав залишив за собою Правобережжя з Києвом, а Мстиславу дісталася Чернігівська земля. Проте цей поділ був формальним. Брати спільно вирішували осн. держ. питання, що стосувалися всієї Русі, спільно здійснювали військові походи.

«ЛИСТО́К ОБЪЯВЛЕ́НИЙ». Видавався в Чернігові. У 1916 вийшло 19 номерів.

«ЛИСТО́К ОБЪЯВЛЕ́НИЙ КОЗЕЛЕ́ЦКОГО УЕ́ЗДНОГО ЗЕ́МСТВА». Тижневик. Виходив 1906—16.

ЛИСТОПА́Д О. Г. МОГИ́ЛА в Чернігові. Листопад Оксана Григорівна (1897—1930) — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член партії з 1916. Вела революц. роботу в Чернігові і Петрограді. У 1917 — чл. Черніг. парт. к-ту РСДРП(б); у 1918 — на підпільній роботі (чл. Черніг. губкому партії та губревкому). Брала участь у виданні підпільної газ. «Рабочий и крестьянин». У 1919 — чл. Зафронтбюро ЦК КП(б)У, чл. Донського обл. бюро КП(б)У.

В 1920 — чл. Київ. губкому партії і губвиконкому. Померла і похована в Чернігові.

ЛИСУ́ХА — заповідне урочище (з 1972). Природні комплекси сосново-дубового лісу з численними віковими дубами. Розташована в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Черніг. лісгоспзагу. Пл. 231 га.

ЛИСЯ́НСЬКОМУ Ю. Ф. ПА́М'ЯТНИК у Ніжині. Встановлений на вул. Гоголя на честь Лисянського Юрія Федоровича (1773—1837) — вітчизняного мореплавця, капітана 1-го рангу. Н. в Ніжині, в сім'ї священика церкви Іоанна Богослова. Закінчив Мор. кадетський корпус у Кронштадті (1786). Один з організаторів і керівників 1-ї рос. кругосвітньої подорожі 1803—06 на кораблях «Нева» (командир Л.) і «Надежда», яку очолював І. Ф. Крузенштерн. Експедицією досліджено маловідомі райони Тихого ок., пн.-зх. узбережжя Пн. Америки, зібрано численні етнограф. матеріали, складено навігаційні карти. Наслідки плавання викладені в книзі «Подорож навколо світу у 1803—1806 роках... на кораблі ,,Нева''» (ч. 1—2, 1812). Іменем мореплавця названі: криголам (1965), острів (Гавайські острови), півострів (побережжя Охотського моря), гора (о. Сахалін), названо вулицю в Ніжині. Пам'ятник — бронзовий бюст на високому гранітному постаменті. Загальна висота — 4,1 м. Скульптор К. В. Годулян, арх. В. А. Костін. Відкрито 1975. Іл.— табл. XXI.

ЛИТВИ́НІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Дніпра.

ЛИТО́ВЧЕНКА М. І. МОГИ́ЛА в с. Рибцях Прилуцького району. Литовченко Микола Іванович (1919—68) — учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45; солдат. Уродженець с. Рибці. 10.I 1944 за мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра, удостоєний звання Героя Рад. Союзу. На його могилі 1969 встановлено погруддя.

ЛИХАЧІ́В — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 30 км від райцентру і залізнич. ст. Носівка. 1386 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. У 1866 — 216 дворів, 1816 ж., дерев. Миколаївська церква (1698; у 1887 на її місці споруджено нову). У 1897 — 485 дворів, 2322 ж., земська школа, відбувалося 2 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Маяк» (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури, б-ка (16 тис. од. зб.). Уродженцем Л. є Герой Рад. Союзу М. А. Ісаєнко. Пам'ятні знаки на братських могилах рад. активістів, загиблих у 1928, і рад. воїнів, полеглих під час визволення села 1943 від гітлерівських окупантів. Пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (295 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни (1983, скульптор В. Дашкевич).

ЛИХАЧІ́ВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Лихачова Носівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Маяк». Площа 395 га.

ЛИХОКУ́ТІВКА — істор. місцевість у пн.-зх. частині Ніжина (за кол. *Введенським монастирем*). Першими поселенцями були втікачі, яких захищали від переслідувань густий дубовий ліс, непролазні хащі і болота (втікачів називали «лихі люди» — звідки й назва місцевості). У 18 ст. на Л. почали селитися ремісники, зокрема чинбарі, бондарі, теслярі. З'явилися вулиці: Перша Лихокутівська, Друга Лихокутівська, Третя Лихокутівська (тепер вул. Тельмана, Паризької Комуни, Пушкінська). Всього на Л.— 6 вулиць.

ЛІБКНЕХТА КА́РЛА ВУЛИ́ЦЯ у Чернігові (кол. Миколаївська; Новозаводський і Деснянський

р-ни) — від вул. Комсомольської до вул. Пушкіна. Попередня назва походить від Миколаївської церкви (1688, у 1862 збудовано нову), яка стояла на розі вул. Миколаївської і Гончої. Перейменована 1919 на честь Лібкнехта Карла (1871—1919) — діяча нім. і міжнар. робітн. руху, одного з засновників Компартії Німеччини. У січні 1919 безпосередньо очолював масову демонстрацію і збройне повстання берлін. пролетаріату. Вбитий реакціонерами. В 1805 там, де тепер Л. К. в., було прокладено дві вулиці: Покровську — на Зх. від центр. вулиці і Миколаївську — на Сх. Пізніше вони були об'єднані в одну — Миколаївську вулицю. Крім приват. житл. будинків, на ній було зведено двоповерховий будинок поштамту і телефонної станції, у 1911—12 на розі з вул. Шосейною — *Миколаївського єпархіального братства будинок*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції споруджено кілька нових будинків, у т. ч. триповерховий житл. будинок. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшість будинків було повністю зруйновано. У післявоєнні роки, в зв'язку з новим планом забудови міста , Л. К. в. перестала бути суцільною магістраллю і тепер являє три ізольовані один від одного відрізки: від вул. Комсомольської до вул. Леніна, від вул. Леніна до вул. Серьожнікова і від вул. Горького до вул. Пушкіна. На першому її відрізку побудовано гуртожиток Черніг. філіалу Київ. політех. ін-ту, на другому — триповерхове приміщення фабрики індпошиву і ремонту взуття. Іл.— табл. X.

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва частини укр. земель, що за *Андрусівським перемир'ям 1667* перебували на автономному становищі в складі Рос. держави в 2-й пол. 17—18 ст. До Л. У. входила тер. сучасної Черніг., Полтав., зх. районів Сумської областей. Автономне становище Л. У. виявилося у гетьман. правлінні, адм.-тер. поділові,військ. і фінансових справах. Тер. Л. У. в адм. і військ. відношеннях було поділено на 10 полків, у т. ч. *Київський полк, Ніжинський полк, Переяславський полк, Прилуцький полк, Стародубський полк, Чернігівський полк*. У містах існувало самоврядування — *магістрати* і ратуші. У 17 ст. в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині та ін. містах були царські воєводи, які відали рос. гарнізонами. І після утворення *Київської губернії* (1708) на чолі з ген.-губернатором адм. органи гетьманщини не підлягали йому. В результаті централізаторської політики царського уряду 1722—27 гетьманство було скасовано й утворено *Малоросійську колегію* (1727—34 і 1750—64 гетьманство відновлювалося). Хоч і з обмеженнями, але автономія Л. У. існувала до 1781, коли на її території було створено *Київське намісництво, Новгород-Сіверське намісництво, Чернігівське намісництво*.

ЛІ́ПСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля смт Олишівки Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа заказника 327 га.

ЛІ́СКИ — село Менського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Майське, Макошинське, Максаки, Червоні Луки. Розташовані за 9 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 639 ж. (1988). Засн. на поч. 19 ст. У 1866 — 20 дворів, 142 ж.; у 1897 — 82 двори, 454 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— центр. садиба колгоспу «Іскра» (спеціалізація — вирощування нетелів), 8-річна школа, фельдшер.-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка

(7,5 тис. од. зб.). Уродженцем с. Максаки є Герой Рад. Союзу І. С. Осипенко (1913—45). Пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 і визволення 1943 села від нім. фашистів. У 1978 споруджено мемор. комплекс Слави на честь воїнів-односельців, загиблих (120 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.), ранньослов'янського часу (1—7 ст.), періоду Київ. Русі (9—13 ст.). Поблизу с. Максаки — поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.) та ранньослов'янського часу (3—5 ст.).

ЛІСКО́ВИЦЯ — пд.-зх. передмістя Чернігова. Вважають, що його назва походить від ліщини, що росла тут у минулому. За переказами, Л. належала черніг. кн. Миколі Давидовичу Святоші — сину кн. Давида Святославича, — яку він передав 1105 після постриження в ченці Києво-Печерській лаврі. Прилягає до Болдиних гір. Почала забудовуватися у 18 ст., коли на тер. Л. прокладено 4 вулиці, й одну — на поч. 20 ст. Вони були лише частково забудовані приват. будинками, твердого покриття не мали. На Л.— оз. Млиновище, Дуби, Деменка, Забока та ін. Тепер Л.— зона охоронного ландшафту міста, а також історичний, забудований старими та сучасними індивідуальними будинками район, на якому прокладено понад десять вулиць та провулків. Тут знаходяться відділення зв'язку, ощадкаса, магазини, середня школа, станція юних туристів, дитяча б-ка, аптека. Раніше (до жовтня 1917) на Зх. від Л. виділяли окремо слобідку Метлівку, що біля підніжжя *Болдиних гір,* а також урочища Пастовник, Городок, Маліїв Яр. Тепер й цю територію відносять до Л. На Л. виявлено численні археол. пам'ятки доби Київ. Русі, а також 17—18 ст.

Лісконоги. Благовіщенська церква. Фото 30-х рр. 20 ст.

ЛІСКОНО́ГИ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Рогівка. Розташовані на правому березі Десни, за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 502 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1748 збудовано дерев. Благовіщенську церкву. У 1866 — 76 дворів, 675 ж.; у 1897 — 147 дворів, 985 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— центр. садиба колгоспу «Заповіт Ілліча» (спеціалізація — молочне тваринництво), цегельний завод, цех фруктових соків, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельд.-акушер. пункт, клуб, дві б-ки (12 тис. од. зб.). У 1967 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (112 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; 1968 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час визволення 1943 села від нім.-фашист. загарбників. У с. Рогівці в братській могилі рад. воїнів поховано Героя Рад. Союзу І. Я. Боброва. На тер. Л. виявлено городище і 2 поселення 6—3 ст. до н. е.

ЛІСОВИ́Й ДЕНДРА́РІЙ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Налічує бл. 150 видів дерев та чагарників.

Розташований у Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Закладений у 1949. Площа 1,5 га.

«ЛІСОВИЙ РОБІТНИК». Багатотиражна газета Черніг. лісгоспу. Видавалася у Чернігові 1933—34.

ЛІСОВІ СОРОЧИНЦІ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Колісники, Левки та Стрільники. Розташовані на р. Рудці (прит. Удаю), за 12 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Коломийцеве. 597 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Г. М. Димитрова (спеціалізація — молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 150 місць, 2 б-ки (9 тис. од. зб.). Уродженцем с. Стрільники є Герой Рад. Союзу В. П. Колошенко. У Л. С.— пам'ятник Г. Димитрову (1973). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Л. С. від гітлерівців; 1970 — пам'ятник на могилі активіста Є. Є. Бедька, розстріляного фашистами 1941; у 1973 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що полягли (73 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«ЛИТЕРАТУРА УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА 1777—1900. Опыт библиографического указателя». Склав укр. письменник Б. Д. Грінченко (1863—1910; див. *Грінченка Б. Д. видавництво*, *Грінченку Б. Д. меморіальна дошка*) і видав 1901 в Чернігові. В основу книги до певної міри лягли бібліогр. матеріали тритомної праці «*Этнографические материалы*, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях». Бібліогр. покажчик охоплює л-ру за 1777—1900 — укр., рос., польс., нім., франц., латин., чес., угор. мовами (всього 1763 назви). У кін. вміщено допоміж. покажчики прізвищ авторів, назв період. видань і назв книг без автора. Крім суто фольклор. матеріалів, названо твори худож. л-ри, а також хрестоматії, шкільні читанки і наук. праці, де є тексти нар. пісень, казок, переказів. З драм.— включено твори, що вміщували передруки нар. пісень з фольклор. джерел. Враховані також твори худож. л-ри, сюжети яких взято з укр. фольклору, наук. дослідження з фольклору і рецензії на них, біограф. відомості про укр. фольклористів. Всі матеріали розміщено за хронологічним принципом, у межах кожного року — за алфавітом. До частини творів подано анотації, що деякою мірою розкривають зміст творів, вказують на фальсифікати фольклорних творів тощо. Підвищують цінність покажчика оповіді про такі періодичні видання, як «*Черниговские губернские ведомости*», «*Киевская старина*», «Літературно-науковий вісник», «Житє і слово», «Записки наукового товариства імені Шевченка».

«ЛІТЕРАТУРНА СТОРІНКА». Газета, друкувалася на сторінках газет: 1) «*За більшовицькі кадри*». Видавалася в с. Холмах 1936. 2) «*За більшовицькі темпи*». Видавалася в смт Ічні 1933—34. 3) «*Колгоспник Дмитрівщини*». Видавалася у с. Дмитрівці 1936—37. 4) «*Комунар*». Видавалася в смт Городні 1931—33. 5) «*Нове село*». Видавалася в Ніжині 1927—37. 6) «*Правда Прилуччини*». Видавалася в м. Прилуках 1933—36. 7) «*Прапор комуни*». Видавалася в м. Бахмачі 1936. 8) «*Прапор Леніна*». Видавалася в с. Яблунівці 1940. 9) «*Соціалістична Срібнянщина*». Видавалася в с. Срібному 1935. 10) «*Соціалістичне село*». Видавалася в с. Малій Дівиці 1935—39. 11) «*Соціалістичний наступ*». Видавалася в селищі міського типу Варві 1935. 12) «*Ударник ланів*». Видавалася в с. Комарівці 1936—37. 13) «*Червона Носівщина*». Видавалася в м. Носівці 1937. 14) «*Червоний прапор*». Видавалася в м. Чернігові 1938. 15) «*Шлях колгоспника*». Видавалася в м. Новгороді-Сіверському 1936.

ЛІТОПИСИ — істор. твори, в яких розповідь велася за роками. Див. *Боболинського Леонтія літопис*, *Величка літопис*, *Грабянки літопис*, *Густинський літопис*, *Густинський монастирський літопис*, *Іпатіївський літопис*, *Лизогубівський літопис*, *Любецький синодик*, «*Літописне повіству-*

вання про Малу Росію, її народ і козаків взагалі», «Повість временних літ», Самовидця літопис.

«ЛІТОПИ́СНЕ ПОВІСТВУВА́ННЯ ПРО МАЛУ́ РОСІ́Ю, ЇЇ НАРО́Д І КОЗАКІ́В ВЗАГАЛІ́» — компілятивна праця О. І. Рігельмана (1720—89), історика, військ. інженера, географа, ген.-майора, який у зв'язку з службовими дорученнями тривалий час перебував на Запоріжжі, на Дону, на Полтавщині і Чернігівщині. 1782 вийшов у відставку й поселився в своєму маєтку в с. Андріївці (тепер Чернігівського р-ну). Писати свою працю він почав наприкінці 70-х рр. і закінчив у 1785—86. Її основу становлять козацько-старшинські літописи, різного роду діаруші, «Історія про козаків запорізьких» С. І. Мишецького, а також власні спостереження, в т. ч. й на Чернігівщині. Викладаючи істор. події, автор багато місця відводить опису побуту та звичаїв укр. народу взагалі і запорізьких козаків зокрема. Текст супроводжується 28 ілюстраціями з зображеннями різних типів українців і двома картами — одна періоду роздробленості Русі на феод. князівства і землі, друга — України і сусідніх з нею земель кін. 18 ст. У додатку наведені документальні матеріали.

Вид.: Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще..., ч. 1—4. М., 1847.

ЛОВИ́НЬ. Річка в Черніг. обл. Тече територією Ріпкинського району.

ЛОВИ́НЬ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 20 км від райцентру і за 4 км від полустанка Замглай. 607 ж. (1988). Вперше згадується в 17 ст. В 1866 — містечко Городнянського пов., де було 70 дворів, 568 ж.; у 1897 — 159 дворів, 1343 ж., дерев. Троїцька церква (1884), земська школа, б-ка, скляний з-д. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л.— цегельний з-д, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Уродженцем Л. є доктор мед. наук, професор Л. В. Тимошенко. У 1959 на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час визволення села 1943 від гітлерівців, встановлено надгробок. Виявлено поселення 6—3 ст. до н. е. (раннього залізного віку).

ЛОЗЕ́НКА І. А. ПОГРУ́ДДЯ у с. Дубовому Гаю Прилуцького р-ну. Міститься в центрі села, недалеко від школи і клубу. Встановлено на честь Лозенка Івана Аркадійовича (1916—43) — Героя Рад. Союзу, командира ескадрильї 31-го штурмового авіац. полку 299-ї штурмової Ніжинської Червонопрапорної дивізії. Н. в с. Ковтунівці Яблунівського р-ну (тепер Дубовий Гай Прилуцького р-ну). В армії з 1937. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45 з першого дня. Воював на Пд., Пд.-Зх., Сталінгр., Центральному і Білорус. фронтах. Зробив 154 бойових вильоти. Загинув у бою в районі ст. Жлобин. Похований у с. Скеппя (БРСР). Погруддя (вис. 1 м) встановлено на постаменті (вис. 1,75 м). Скульптор В. Швець-Машкара; відкрито 1967.

ЛО́ЗІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Вербчі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

ЛО́ЗКИ — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташовані в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 138 га.

ЛОЗОВЕ́ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосново-дубовий ліс з цінним рослинним покривом. Розташоване в Сосницькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 695 га.

ЛОЗОВИ́ЦЯ — заповідне урочище (з 1972). Природний комплекс типового листяного, переважно дубового лісу у заплаві р. Сейму. Розташована у Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 80 га.

ЛОКНИ́СТЕ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гориця й Гусавка. Розташоване на правому березі р. Десни, за 42 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1516 ж. (1988). Відоме з серед. 17 ст. У 1866 — 201 двір, 1369 ж., дерев. Миколаївська церква (1772, добудована 1870); в 1897 — 321 двір, 1673 ж., земська школа, б-ка, Маріїнський притулок. У 1905 селяни захопили поміщицьку економію і 12 днів управляли нею. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Л.— центр. садиба колгоспу «Маяк» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Село газифіковане. Уродженцем с. Гусавки є Герой Рад. Союзу І. Ф. Сапоненко (1918—45). У 1968 споруджено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (409 чол.) в боротьбі з гітлерівськими загарбниками; 1967 — пам'ятний знак на двох братських могилах рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села. На тер. Л.— поселення епохи неоліту і бронзи (5—2 тис. до н. е.), городище та поселення періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

ЛОМА́КА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Стративи (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ЛОМА́НКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

ЛОМОНО́СОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Єленінська, з 1927 — вул. Колонтай; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від вул. Артема до вул. Рокоссовського. Названа 1960 на честь Ломоносова Михайла Васильовича (1711—65) — рос. вченого, природодослідника, енциклопедиста, родоначальника матеріалістичної філософії в Росії, поета, одного із зачинателів нової рос. л-ри, реформатора рос. літ. мови, художника, історика. Н. в с. Денисівка Архан. губ. Син селянина-помора. 1731 вступив до Слов'яно-греко-латин. академії в Москві, у 1734 навчався у Київ. академії, згодом — в Академіч. ун-ті в Петербурзі. Був членом Академії мистецтв, займав відповідальні посади в Академії наук, обраний членом кількох іноземн. академій. Під час поїздки до Києва, напевне, побував на Чернігівщині, зокрема відвідав Ніжин. Вул. прокладена в 1908 — 16, спочатку мала два квартали. Згодом її довжина зросла у кілька разів. Забудована індивід. житл. будинками.

ЛОСИ́НІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

ЛОСИ́НІВКА — смт Ніжинського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Погребець. Розташована за 30 км від райцентру і за 6 км від однойменної залізнич. ст. 5364 ж. (1988). Вперше згадується 1627. У 1733 збудовано дерев. Іоанно-Богословську, 1888 — муровану Троїцьку церкви. У 1866 Л.— містечко, налічувалося 647 дворів, 3785 ж., відбувався один ярмарок на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923—62 — центр району. Під час тимчасової гітлерівської окупації (14.IX 1941—14.IX 1943) діяла *Лосинівська підпільна комсомольсько-молодіжна організація*. У Л.— центр. садиба колгоспу «Ленінський шлях», пекарня, цехи кондитерський, коптильний та по виготовленню безалкогольних напоїв, інкубаторна станція, масло- і цегельний з-ди, відділення зв'язку, 4 загальноосвітні школи і муз. школа, лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, будинок піонерів, 2 б-ки (48 тис. од. зб.). У різні часи в Л. виходили газети

«Жовтнева зоря» (спочатку мала назву *«Ударний труд»*), *«Кімовець»*. Уродженцями Л. є доктор істор. наук, проф. І. Я. Кошарний, засл. вчителі УРСР М. І. Верьовка і В. Г. Ілляшенко, засл. лікар УРСР С. Г. Верьовка, засл. працівник культури УРСР А. І. Зубко. Пам'ятник Т. Г. Шевченку (1958). У 1967 споруджено надгробки на братських могилах борців за встановлення Рад. влади, загиблих 1918 і 1921; у 1947 — рад. воїнів, які полягли під час оборони 1941 і визволення Л. 1943 від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятний знак (1967) воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Л. є 4 кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.).

ЛОСИ́НІВСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКО-МОЛОДІ́ЖНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ. Створена 7.XI 1941 (керівник — учителька Ф. М. Мстиславська) в селі Лосинівка Ніжин. р-ну. Об'єднувала 8 учителів, 15 комсомольців-учнів і випускників школи. Ф. М. Мстиславська встановила зв'язок з секретарем Носів. райкому партії, командиром партизан. загону «За Батьківщину» М. І. Стратилатом, підпіллям навколишніх р-нів, у т. ч. з *Ніжинською підпільною комсомольсько-молодіжною організацією.* Член орг-ції учитель П. С. Багмут на своїй квартирі встановив радіоприймач і разом з дружиною, медсестрою Марією Федорівною, приймав зведення Радінформбюро (тепер їх записи зберігаються в архіві Черніг. обл.) та повідомлення РАТАУ, а підпільники П. П. Гавриш та О. Д. Божок розповсюджували їх серед жителів у районі Лосинівки, Малої Дівиці та Ніжина. Підпільники збирали розвід. дані і повідомляли їх партизанам, добували і передавали народним месникам медикаменти та перев'язочні матеріали, зброю, переправляли в ліс коней, захоплених у окупантів. З числа військовополонених і місцевих жителів добирали бійців для партизан. загону. Навесні 1943, коли почалися масові арешти, підпільники поповнили лави партизанів, Ф. М. Мстиславська стала зв'язковою з'єднання «За Батьківщину». Під час виконання одного з завдань була схоплена гітлерівцями і закатована. На її честь у смт Лосинівці названа вулиця.

ЛОСИ́НІВСЬКЕ РАЙО́ННЕ КРАЄЗНА́ВЧЕ БЮРО́. Утворене у 1926. Члени бюро вивчали головним чином історію революц. руху в регіоні. У лютому 1927 бюро провело районну краєзнавчу конференцію. Припинило діяльність наприкінці 20-х рр.

ЛО́СІВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

ЛОСКА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 20 км, площа бас. 213 км². Починається в Авдіївських болотах Сосницького р-ну, гирло біля с. Мезина Коропського р-ну. Тече тер. Коропського, Новгород-Сіверського і Сосницького р-нів. На лівому березі Л. розміщене с. Об'єднане Новгород-Сіверського району.

ЛО́ХОВА. Річка в Черніг. обл., прит. Утки (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

ЛОШ — ботаніч. пам'ятка природи (з 1972). Місце зростання цінних рослин. Розташована біля с. Максаків Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Іскра». Площа 5 га.

ЛОШ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 31 км, площа бас. 53 км². Тече тер. Борзнянського р-ну.

ЛО́ШЕНКА. Річка в Черніг. області, прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

ЛУБЕНЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Бречі (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

ЛУ́БНА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Слоту (бас. Дніпра). Довж. 18,2 км, площа бас. 65,8 км². Тече тер. Семенівського р-ну.

ЛУБНЯ́ — гідрологічний заказник (з 1979). Природна територія заплави. Розташована біля сіл Жадового та Радомки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів

«Дружба» та ім. В. П. Чкалова. Площа 403 га.

ЛУБ'ЯНКА — гідролог. заказник (з 1970). Болото. Розташована біля сіл Медведівки та Хотіївки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Комуніст» та ім. М. В. Фрунзе. Площа 128 га.

ЛУКИ. 1) Бот. заказник (з 1978). Переважно дубово-сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташовані в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 243 га. 2) Гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташовані біля смт Дігтярів Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні Малодівицької дільниці торфооб'єднання. Площа 57 га.

ЛУКНОВЕ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Червоний Лан. Розташоване за 17 км від райцентру. 546 ж. (1988). Відоме з поч. 18 ст. У 1858 — 108 дворів, 1897 — 208 дворів, 1206 ж., земська школа, щороку проводився ярмарок. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Л. — центральна садиба колгоспу «40 років Перемоги», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури, бібліотека. У 1971 встановлено пам'ятний знак воїнам-односельцям, загиблим на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ЛУНАЧАРСЬКОГО ВУЛИЦЯ у Ніжині (кол. Стефана Яворського) — від вул. Батюка до вул. Ілліча. Названа 1921 на честь Луначарського Анатолія Васильовича (1875—1933) — рад. держ. і парт. діяча, літ. критика, мистецтвознавця, акад. АН СРСР (з 1930). Н. в Полтаві в сім'ї юриста (батько — В. Ф. Луначарський закінчив Ніжинський юридичний ліцей). Вчився у київ. гімназії, Цюріхському ун-ті. У 1892 вів революц. роботу серед залізничників Києва. У 1917—29 — нарком освіти РРФСР, з 1927 одночасно на дипломат. роботі. Вул. відома з 17 ст. У 19 — на поч. 20 ст. носила назву Стефана Яворського (1658—1722) — укр. і рос. письменника, філософа, церк.-політ. діяча, засновника *Благовіщенського монастиря.* Мурована зх. стіна огорожі монастиря (не збереглася) та бокові стіни двох келій виходили на сучас. Л. в. Поруч з монастирем стояла друкарня М. В. Глезера (19 — поч. 20 ст., попередній власник Є. Ф. Венгер), де в 1894—1904 друкувалися «*Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*». На Л. в. розташовані: міський паспортний стіл (буд. № 1), редакція газ. «*Під прапором Леніна*» (буд. № 3), центр. міська б-ка (буд. № 7), один з навч. корпусів культурно-осв. уч-ща (буд. № 9), середня школа № 1 (буд. № 11). На перехресті Л. в. з вул. Поліською помітні залишки оборонного валу давнього міста.

ЛУТАВА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

ЛУТАВА — давньоруське місто в Черніг. князівстві на р. Лутавці, що згадується в літописах під 1155, 1159, 1175; знаходилося на тер. Козелецького р-ну, коло с. Карпилівки.

ЛУТАВЕЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

ЛУЦИКІВ ГАЙ — заповідне урочище (з 1972). Типова діброва віком 80—100 років. Розташований у Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 144 га.

ЛУЧИЦЬКОГО Б. Б. МОГИЛА у Чернігові. Знаходиться на міському кладовищі (вул. Старобілоуська № 6). Лучицький Борис Болеславович (1906—1966) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Н. в станиці Серафимович Волгоград. обл. в акторській родині. Виступати почав у трупі О. Суходольського. У 1921—22 грав у театрі при дивізії Г. І. Котовського в м. Таращі Київ. обл., 1923 — в укр. театрі при Губнаросвіті в Чернігові, 1933—

60 — в Ніжин. укр. драм. театрі ім. М. Коцюбинського, з 1966 — в Черніг. укр. муз. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. За цей час поставив бл. 100 спектаклів. У здійснених постановках грав ролі: Миколи («Украдене щастя» І. Я. Франка), Окорока та Вершиніна («Бронепоїзд 14-69» Вс. В. Іванова), Кошкіна («Любов Ярова» К. А. Треньова), Коломійцева («Останні» М. Горького), Платона («Платон Кречет» О. Є. Корнійчука) та ін. Приділяв багато уваги роботі з творчою молоддю, допомагав розвитку худож. самодіяльності. Помер у Чернігові. 1967 на його могилі встановлено обеліск з чорного граніту, у верхній частині якого барельєфний портрет, під ним — мемор. напис.

ЛЮ́БЕЦЬКА БИ́ТВА 1016 — битва між військами туровського кн. Святополка Володимировича (Святополка Окаянного) і новгород. кн. Ярослава Володимировича (Ярослава Мудрого) біля м. Любеча (тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.). Після смерті вел. князя київ. Володимира Святославича (1015) почалася міжусобна боротьба за великокнязівський стіл між його синами. Один з них — Святополк, який перебував тоді у Вишгороді (під Києвом), проголосив себе вел. князем київським; за наказом Святополка було вбито його братів Бориса і Гліба та древлянського кн. Святослава. Ярослав Володимирович, зібравши військо з новгородців (40 тис.) та найманих варягів (1 тис.), виступив проти Святополка. 1016 під Любечем військо Святополка було розгромлене, сам він втік у Польщу до свого тестя кн. Болеслава Хороброго. Ярослав став великим князем київським.

Любецький Антоніївський монастир. Вхід у печеру Антонія. Фото поч. 20 ст.

ЛЮ́БЕЦЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Щорса до вул. Елеваторної. Назва — від дороги до м. Любеча, яка існувала ще в 9—10 ст., а можливо й раніше. У 18—19 ст. існувала Л. в. в районі *Чернігівської фортеці*. Сучас. Л. в. прокладено в кін. 19 ст. у вигляді двох невеликих відтинків, розташованих під прямим кутом один до одного. З того часу назва її не змінювалася. Внаслідок розширення меж міста, вздовж колишньої дороги на Любеч побудовано житлові будинки, підприємства та ін. споруди і вона перетворилася на міську вулицю. У 1959 перші два відтинки вулиці закрили для проїзду і проклали прямий в'їзд на неї з вул. Щорса. На Л. в. тепер розміщуються хлібозавод, м'ясокомбінат, фабрика «Реммебелі» та ін. підприємства.

ЛЮ́БЕЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО в *Чернігово-Сіверській землі* — удільне князівство 13—14 ст., яке входило до складу *Чернігівського князівства*.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ АНТО́НІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у смт Любечі Ріпкинського р-ну. Започаткований печерою, яку викопав в 11 ст. любечанин Антип — згодом відомий церк. діяч Київ. Русі Антоній Печерський (див. *Антоні-*

єві печери у Чернігові). Зруйнований у серед. 13 ст. Відновлений 1694 ченцями Іоном та Інокентієм. Останній — укр. гравер, поет, культур. і реліг. діяч Іван Щирський, у чернецтві Інокентій (бл. 1650—1714). Прийнявши чернецтво, Щирський не залишав і свого мистецького фаху. При ньому починають зводити нові споруди на горі над печерою. 1701 збудовано муровану Воскресенську церкву, 1754 — трапезну з церквою Іоакима і Анни та ін. Монастиреві належав Онуфріївський скит з дерев. церквою 1731 (за 4 км від Любеча). «*Любецький синодик*», що вівся в монастирі, зберіг унікальну інформацію з історії Чернігово-Сіверської землі. Закритий 1786. До нашого часу збереглася печера. Див. також *Печери Чернігівщини*. Іл.— табл. XXXI.

ЛЮБЕЦЬКИЙ ЗА́МОК. Споруджений за часів *Київської Русі* (11—12 ст.) у м. *Любечі літописному*. Знаходився на невеликому майданчику високого (бл. 40 м) пагорбу лівого берега Дніпра біля гирла р. Гончарівки. Пл. 0,3 га. Поселення на цій території з'явилися в ранньому залізному віці (милоградська культура). З речових знахідок до того часу відноситься верхня частина рукоятки з різним зображенням грифона скіф. типу. В перші сторіччя нашої ери тут існувало городище зарубинецької культури, у 8—9 ст. — роменського типу. Після входження до складу Київської Русі на городищі з'являються укріплення, під підошвою яких виявлено культурний шар з керамікою типу Луки-Райковецької 9 ст. У 2-й пол. 11 ст. було здійснено нову реконструкцію любецьких укріплень. Л. з. оточували вали, тіло яких складали спец. дубові зруби-городні, заповнені глиною. На гребені валу стояли потужні дубові стіни-заборола з бойовими вежами на найвразливіших ділянках оборони. До стін примикали житлові зруби-кліті з плоскими дахами, які служили бойовими майданчиками.

Пологі східці з колод на стовпах вели на стіни прямо з двору замку. Вздовж стін були вкопані в землю великі мідні казани для «вару» — окропу, яким поливали ворогів під час штурму.

Любецький замок. Реконструкція за Б. О. Рибаковим.

Замок оточував ремісничий посад, захищений валом і ровом. У пд. частині валу, що проходив по великій западині і ділив посад на дві частини, був в'їзд до замку. Він проходив через підйомний міст. Крута дорога від мостової вежі до головної брами фортеці була вимощена колодами. Неподалік від мостової вежі виявлено залишки кузні 11—12 ст. Головна брама містилася в подвійній вежі і мала вигляд досить глибокого тунелю (довж. бл. 6 м) з трьома заслонами, які утруднювали шлях ворогу. За брамою знаходилося невелике подвір'я, де постійно перебували вартові. Звідси спеціальний хід вів на стіни, тут же розміщувалися невеликі приміщення сторожі. Зліва від вимощеної дороги, за глухим тином містилася госп. частина замку. Л. з. міг витримати тривалу облогу, оскільки запасами, що зберігалися тут, можна було протягом року забезпечити 200—250 чол. У центрі подвір'я стояла не зв'язана з фортечними стінами чотирикутна вежа-донжон. На випадок облоги вона могла служити другою брамою і водночас останнім пристанищем для захисників замку. В глибоких підвалах вежі були викопані ями-сховища для зерна й води. Господар вежі контролював усе життя замку, бо тільки через неї можна було потрапити до князівського чи госп. двору. Гол. спорудою Л. з. був князівський триповерховий палац з трьома теремами. На першому поверсі палацу було багато приміщень-жител для челяді і госп. служб. Тут же був викопаний підземний хід. Другий (парадний) поверх мав галерею-сіни й велику князівську палату, прикрашену оленячими і турячими рогами і круглими майоліковими щитами з отворами в центрі, в якій могло вміститися до ста столів. Ймовірно, що саме тут відбувся *Любецький з'їзд 1097* давньоруських князів. Поруч з палацом стояла дерев'яна церква (6,5 × 6,5 м). Біля неї виявлено третій підземний хід. Сх. частину замку займав цвинтар.

Як свідчать археол. дослідження, окремі будови Л. з. мали покрівлю з свинцевих листів. У 1960 досліджено цілий ряд рядових жител різних типів (двоповерхових, одноповерхових, напівземляночних, злегка заглиблених, однокамерних і двокамерних), площею від 9 до 20 м² кожне. Опалювалися вони глинобитними печами. Одно з розкопаних жител належало майстру-ювеліру. Це напівземлянка, квадратна в плані (3,75 × 3,75 м), поділена перегородкою на дві частини. Тут виявлено чимало цілих і фрагментованих тигельків, уламків мідного дроту і мідних предметів. У центр. частині замку 1948 розкопано житло косторіза 11 ст., де виявлено шиферні прясла, уламки скляних браслетів, залізні ножі, кістки домашніх і диких тварин, роги оленя й лося з слідами розпилювання. Тут же знайдено різні вироби з кістки: ручки ножів, проколки, трубочки, кістяний молоток. Досліджені рештки майстерень по виготовленню прясел і скляних браслетів (зібрано 207 фрагментів). Майже водночас з виробництвом скляних браслетів (20 — 30-і рр. 12 ст.) почалося виготовлення полив'яного посуду. На тер. Л. з. виявлено близько 400 уламків полив'яного посуду, з яких реконструйовано 175 повних форм (горшки, миски, глечики, бокали, чашки тощо), які склали цікаву колекцію столового посуду багатої вотчини 12 ст.; предмети озброєння (перехрестя меча, обривки кольчуги, бойова сокира, булава, наконечники списів і стріл); землеробські знаряддя праці (наральники, серпи та ін.); побутові речі. Серед останніх виділяються 5 шиферних пряслиць з написами 11—13 ст. Одна з них зроблена майстром - каменярем Іванком. У тайнику виявлено сріб-

ні гривни і золоті та срібні прикраси: срібні пластинчасті і стулчасті браслети, буси, бляшки з перегородчастою емаллю, персні, колти, скроневі кільця тощо.

Дослідження дитинця Любеча літописного дозволило створити повну уяву про феод. замок 11 ст. з його плануванням і розміщенням військ. і госп. об'єктів. Див. також *Оборонне будівництво* на Чернігівщині 10—18 ст.

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 — з'їзд князів Київ. Русі 1097 в м. Любечі (тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) з метою домовитися про припинення міжусобиць та об'єднання для боротьби проти половців. Учасниками Л. з. були великий кн. київ. Святополк Ізяславич, переяслав. кн. Володимир Мономах, смолен. кн. Давид Святославич, черніг. кн. Олег Святославич, володимир-волин. кн. Давид Ігоревич, теребовльський князь Василько Ростиславич. На Л. з. князі домовилися про припинення міжусобних воєн і проголосили принцип «кождо да держить отчину свою», тобто кожний князь мав володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння ін. князів. Проте Л. з. не поклав край феод. міжусобицям.

ЛЮБЕЦЬКИЙ МАСИВ — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 181 га.

«ЛЮБЕЦЬКИЙ СИНОДИК» — давньорус. пам'ятка, важливе джерело з історії Чернігово-Сіверської землі 13—14 ст. Складений в *Любецькому Антоніївському монастирі*. Це оправлений зошит, що має 4 ненумерованих і 79 нумерованих аркушів, 14-й аркуш відсутній. На початку зошита два аркуші чисті, на третьому заголовок: «Синодик Антонієвскаго Любечскаго мужескаго монастыря. Возобновленный 1694 г. и упраздненный въ 1786 г. Любеч 1693». Кожна сторінка має рамку у вигляді архіт. орнаменту, в якій написаний текст без поділу на абзаци. Імена осіб у ньому відділяються одно від одного двокрапками, інколи комами, а часом і без знаків. Заголовок, окремі фрази, перші літери імен, титулів написано кіновар'ю, почерками 18 ст. «Л. с.» складається з передмови, 18 пом'янутих осіб (арк. 1—15), черніг. князів (арк. 16—21), пом'янутих осіб 174 різних родів (арк. 22—79). На п'яти ненумерованих аркушах міститься зміст. Найважливішим є третій розділ, де названі черніг. князі, зокрема великі та їхні дружини, а інколи й діти, причому як мирськими, так і християнськими іменами. Подекуди вказується, як по-батькові, а також наводяться історичні примітки.

«Л. с.» з скороченнями вперше опублікував історик Г. О. Милорадович у «*Черниговских губернских ведомостях*» (1860), а через три роки — єпископ і історик Філарет (Гумилевський) в «Черниговских епархиальных известиях» (1863, № 10) з передмовою й примітками. Згодом він вмістив його в «*Историко-статистическом описании Черниговской епархии*» (1874, кн. 5). «Л. с.» також передруковувався Г. О. Милорадовичем (1871 і 1886), В. Г. Зотовим (1892), *Чернігівською губернською ученою архівною комісією* (1897). Хоч Філарет і пише в передмові до публікації, що користувався рукописом «Л. с.», але в його публікації зустрічаються імена черніг. князів і їхніх дружин, яких немає в цьому рукописі. Напевне їх Філарет запозичив з ін. синодиків, що були в його розпорядженні. Зокрема, він згадує Єлецький, Сіверський, Київський, Іллінський, Гамаліївський синодики, а також синодики черніг.

Спаського собору, Чернігівський кафедральний (архієрейського будинку), черніг. єпископа Іларіона Рогалевського, Думницького монастиря, Крупицького монастиря, Макошинського Покровського жіночого монастиря, Вознесенської церкви в містечку Новій Басані Козелецького пов., церкви Різдва Богородиці в с. Рождественському Кролевецького повіту, церкви св. Миколи в с. Куренях Конотопського пов. та П'ятницької церкви в с. Воробійні Мглинського пов. Можливо, Філарет мав у своєму розпорядженні, хоч і не такий повний, але давніший варіант «Л. с.».

У публікації Філарет розділив текст «Л. с.» на 57 окремих статей, групуючи в кожній з них близьких за спорідненістю князів. Складений «Л. с.», якщо не в суворо хронологічному порядку князів, то за їхнім низхідним коліном, від давніших до пізніших князів. Тут названі черніг. великі князі з Рюриковичів, починаючи з першого черніг. князя Мстислава Володимировича (1024—36) до Романа Михайловича молодшого (князював до 1372).

Любеч. План міста, 1749.

Крім великих черніг. князів, у «Л. с.» записані деякі князі з головних черніг. уділів (Новгород-Сіверського, Курського, Путивльського, Трубчевського), а також князі дрібніших уділів, що виникли пізніше (Новосільського, Торуського, Оболенського, Звенигородського, Козельського та ін.). У «Л. с.» здебільшого збережена наступність великих князів, причому, синодик не повторює двічі ім'я одного і того ж князя.

Зазначення не лише імені, але й по-батькові полегшує відшукування колін князів, що особливо важливо, коли зустрічаються князі, невідомі з ін. джерел. Діти завжди записані після батьків. До «Л. с.» не потрапили черніг. князі, які не походили з роду Святослава Ярославича, бо, напевне, на думку складача, вони не мали права на чернігівський стіл. Присутність у «Л. с.» деяких князів Рюриковичів, не з династії нащадків Святослава Ярославича, а також князів Гедиміновичів, може бути пояснена родинними зв'язками перших з черніг. Ольговичами через їхніх дружин чи матерів, а інших — як удільних черніг. князів через завоювання після припинення великокнязівської династії.

Складений «Л. с.» особою, близько знайомою з історією свого краю й генеалогією його князів. Таким чином, «Л. с.», доповнений з ін. списків, дає можливість відтворити повний родовід черніг. князів; скласти таблицю їх наступності. Дякуючи заміткам при іменах, він роз'яснює ряд істор. подій Чернігово-Сіверської землі від навали орд Батия до захоплення її Великим князівством Литовським.

ЛЮ́БЕЦЬКІ СУДНОРЕМО́НТНІ МАЙСТЕ́РНІ. Ств. 1936. Ремонтували дерев. несамохідні судна річкового флоту. В 1970 на підприємстві здійснено тех. реконструкцію. Змонтовано портальний кран вантажопідйомністю 32 т й

установлено виготовлену в Болгарії плавучу триярусну майстерню. Це дозволило приступити до виготовлення понтонів для причалів пасажир. теплоходів типу «Ракета» і грейферних землеснарядів, призначених для поглиблення русел малих річок. Зі спорудженням нового виробничого корпусу, стапельної площадки, причальної стінки, майстерні приступили до виготовлення металевих секцій річкових барж (1978). Тепер споруджуються судна різних розмірів і призначень. Майстерні містяться у смт Любечі на вул. Карла Маркса № 38.

ЛЮ́БЕЧ — смт Ріпкинського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядк. с ще Гірки, села Голубівка, Довгуни, Коробки, Кукарі, Малинівка, Маньки і Пищики. Розташований на лівому березі Дніпра, за 35 км від райцентру і за 28 км від залізнич. ст. Неданчичі. 3700 ж. (1988). Вперше згадується в давньорус. літописах під 882 (див. *Любеч літописний*). Був значним торг. центром і однією з фортець (див. *Любецький замок*), яка захищала Київ. Русь від нападів степових кочівників. Поблизу Л. сталася *Любецька битва 1016*. У Л. відбувся *Любецький з'їзд 1097* давньорус. князів. В 11 ст. засн. *Любецький Антоніївський монастир*, в якому складено «*Любецький синодик*». У 1147 Л. був розграбований і спалений, 1157 спустошений половцями. У 50-і рр. 14 ст. Л. загарбало Велике князівство Литовське. На поч. 16 ст. відійшов до Росії. За *Деулінським перемир'ям 1618* Л. підпав під владу Польщі. З 1654 — у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. З 1648 (з перервами) — сотенне містечко *Чернігівського полку*, з 1708 належало черніг. полковнику, згодом наказному гетьманові П. Л. Полуботку. У 18 ст. діяла козацька школа при сотенній канцелярії, де навчалися письму і військ. справі. З 1782 в складі *Чернігівського намісництва*, з 1802 — центр волості Городнянського пов. Черніг. губ., згодом одержав статус містечка. У 19 ст. належав укр. поміщикам Милорадовичам. З їх роду: Петро Степанович М. (1723—99) — останній черніг. полковник (1762—81); Андрій Степанович М. (1726—96) — учасник Семилітньої війни 1756—63, з 1782 — черніг. губернатор, керував складанням опису Лівобережної України; Михайло Андрійович М. (1771—1825) — сподвижник О. В. Суворова і М. І. Кутузова, 1809—12 — київ. військ. губернатор, у Бородінській битві 1812 командував правим крилом 1-ї армії, з 1818 — петерб. військ. губернатор, під час повстання декабристів у грудні 1825 смертельно поранений П. Г. Каховським; Григорій Олександрович М. (1839—1905) — автор праць з історії та археології України. Вперше опублікував 1860 «*Любецький синодик*» у «*Черниговских губернских ведомостях*». Передру-

Любеч. Троїцька церква. Мал. О. Г. Сластіона, 1895.

кував його 1871 і 1886. У 1694 збудовано Воскресенську церкву в стилі укр. барокко, у 18 ст.— *Полуботка кам'яницю,* 1704 — Троїцьку, 1779 — Покровську, 1784 — Миколаївську, 1811—17 *Преображенську церкви.* У 19 ст. в Л. побудовано один з найбільших у губернії пивоварний з-д, винокурний з-д, паровий млин. У 1861 діяло 3 церковнопарафіяльні школи. У 1905 в Л.— 600 дворів, 3700 ж. Медамбулаторія (1890), лікарня (1910), чол. уч-ще (1868), земська школа (1869). Під час революції 1905—07 у Л. відбулися масові сел. заворушення. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У 1920 — 3500 ж. У 1922 в садибі Милорадовичів розмістився будинок для дітей з голодуючого Поволжя. У 1923—62 Л.— райцентр. У 1920 відкрито семирічну школу. Діяли клуб, кредитне т-во і садова артіль (1924). 2 с.-г. артілі (1930), МТС (1933), риболовецький колгосп (1931), маслозавод (1937), с. ш. (1935), Будинок культури, кінотеатр. У період нім.-фашист. окупації Л. (1.IX 1941—24.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії, Любецьке антифашистське підпілля, в районі — партизан. загін.

З 1958 Л.— с-ще міськ. типу. В Л. —відділення к-пу ім. Е. Тельмана, риб. колгосп, *Любецькі судноремонтні майстерні* (з 1936), міжколгоспна буд. організація, овочесушильний з-д, сироробний цех Ріпкинського маслозаводу, хлібопекарня, лісництво, Любецький цех Черніг. ф-ки худож. виробів ім. 8 Березня (виготовляє вишиті жіночі блузи), будинок побуту, відділення зв'язку. Серед., 8-річна і муз. школи, лікарня, поліклініка, двоє ясел-садків, Будинок культури на 360 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). В різний час в Л. видавалися газети «*Комсомолець-ударник*», «*Молодий стахановець*», «*Червоне Придніпров'я*». З Л. кінця 17 — початку 18 ст. пов'язана діяльність укр. живописця і гравера Івана Щирського. У Л. в кін. 80-х рр. 19 ст. працювала вчителька М. Ф. Ветрова (1870—97); н. в с. Солонівці Городнянського р-ну Черніг. обл., брала участь у боротьбі проти самодержавства. У грудні 1896 заарештована й ув'язнена в Петропавлівську фортецю, покінчила життя самогубством на знак протесту проти жорстокого тюрем. режиму. Це викликало масові політ. демонстрації в Петербурзі, Києві та ін. У Л. жив історик Г. О. Милорадович. У його маєтку знаходилися багата б-ка, архів і колекція художніх старовинних виробів. У Л.— пам'ятник В. І. Леніну (1957), пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від нім. фашистів (у цій могилі поховано Героїв Рад. Союзу О. І. Воронова, Л. М. Григор'єва, Д. О. Кудрявицького, М. П. Трубіцина), 1964 споруджено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (388 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У Л. і поблизу нього виявлені поселення 3 тис. до н. е.— 13 ст., дитинець літописного міста Любеча (1 тис. до н. е.— 17 ст.), посади (2 тис. до н. е., 9—13 ст.), курганний могильник (10—11 ст.). Див. також *Любечу 1100-річчю пам'ятний знак, Містобудування.*

ЛЮ́БЕЧ ЛІТОПИ́СНИЙ — давньоруське місто (на місці сучас. с-ща міськ. типу *Любеча* Ріпкинського р-ну). Вперше згаданий у «*Повісті временних літ*» під 882, коли князь Олег по дорозі з Новгорода до Києва захопив його й посадив тут свого посадника («взя Любець и посади муж свой»). Одним з посадників був, напевне, Мал Любечанин, батько оспіваного в билинах Добрині і Малуші. Л. л. став одним з найбагатших міст у Придніпров'ї. Тут мешкало численне торгово-ремісниче населення. Жили будівничі, гончарі,

ковалі, теслі, суднобудівники та інші ремісники, що відзначалися високою майстерністю. Значних розмірів досягло будівництво великих човнів. Любецькі купці вели торгівлю з Візантією, хозарами й арабським Сходом. Про Л. л. як торгове місто з пристанню згадав 949 візантійський імператор Константин Багрянородний у трактаті «Про управління державою». Виявлені тут шиферні пряслиці та ін. побутові предмети з написами 11—13 ст. свідчать про поширення писемності серед населення. Л. л. являв собою і значний військово-стратегічний пункт, що захищав Київ з Пн. Тут нерідко відбувалися воєнні сутички, які вирішували долю князів: Перемога під Любечем у 1016 Ярослава Володимировича над Святополком відкрила йому ворота Києва. Перемога князя Мстислава Володимировича у *Лиственській битві 1024* (неподалік від Любеча) поклала початок відокремленню *Чернігово-Сіверської землі* від Києва. На підставі аналізу археол. і писемних даних, акад. Б. О. Рибаков висунув припущення, що *Любецький замок* заснував черніг. князь Володимир Мономах (1074—94), який став резиденцією черніг. князів. У 1147 замок був спалений смоленським князем Ростиславом. Значення Л. як значного воєнно-політ. центру підірвав спустошливий половецький напад 1157. У 1159 черніг. князь Святослав Всеволодович згадав його серед зруйнованих міст. Проте Л. порівняно швидко відбудувався і набрав ваги. Уже в 1180 кн. Святослав Всеволодович скликав до Л. своїх васалів на нараду. Доля Л. в 13 ст. невідома. Слідів золотоординських руйнувань археол. розкопками не виявлено. Не згадується він і серед міст, що лежали на шляху орд Батия. У 14—16 ст. він входив до складу Великого князівства Литовського і зберігав значення князівського замку, центру повіту *Київської землі*. Л. л. розташовувався на Пн. Чернігівської землі, ніби замикаючи шляхи з Пн. на Пд., що йшли з верхнього Дніпра, Сожа і Березини. Він займав пагорби лівого високого берега Дніпра, які витяглися ланцюгом з Пд. Зх. на Пн. Сх. і підвищуються над рівнем річки до 40 м. Центральна частина — дитинець знаходилася посередині цього ланцюга пагорбів на невеликому останці з дуже стрімкими схилами, який до цього часу зберіг назву «Замок» (бл. 0,3 га).

На Пн. від Замку розташована заплава Дніпра з двома озерами, про які згадує літопис. Одне з цих озер — тепер затон Дніпра — виконувало роль гавані. Тут виявлено культурний шар 8—9 ст. та знайдені візантійські монети того часу, що, можливо, свідчить про давню пристань. На Пд. і Зх. від дитинця розміщувався великий посад, оточений масивним валом (висота 12 м) і широким ровом. Вал починався на Пд. від Замку, йшов спочатку перпендикулярно до Дніпра, а потім на Сх. і доходив до долини невеликої р. Гончарівки (приток Дніпра) і повертав на Пн., охоплюючи замок півмісяцем. У пд. частині валу простежується в'їзд. На Пн. Сх. від Замку на правому березі р. Гончарівки розташоване мисове городище Лисиця, напевне, частина міського посаду з культурним шаром часів Київської Русі. За валом простягався неукріплений посад. Західніше, на відстані 1 км від Любецького замку, містився Воскресенський монастир, в якому зберігалися *«Любецький синодик»*, печера Антонія Печерського, уродженця Любеча, а також урочище Кораблище. На Пд. Сх. від другого посаду простяглося урочище Гончарі, де віддавна

відомі виходи високоякісної гончарної глини і виявлений давній культурний шар. Курганний некрополь Л. л. знаходився головним чином на Пн. Сх. від замку. Ще в кін. 19 ст. він займав велику територію і складався з трьох груп.

Археол. дослідження Л. почалося наприкінці 19 ст. Археологи й історики В. Б. Антонович і М. Ю. Бранденбург розкопали 30 курганів у першій і другій групах. Невеликі розкопки на тер. Замку провели Г. О. Милорадович та Є. Романов. У 1907 М. К. Якимович розкопав ще два насипи в урочищі Високе Поле. У 1948 на дитинці і посадах провів розвідувальні розкопки В. К. Гончаров. Протягом 1957—60 любецькі пам'ятки досліджувала Чернігівська експедиція Ін-ту археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибакова. Нею був повністю розкопаний Замок, а також проведені дослідження посадів і курганних насипів в урочищі Високе Поле.

ЛЮБЕЧА 1100-РІЧЧЮ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у смт Любечі Ріпкинського р-ну. Встановлено на стародр. Замковій горі на честь 1100-річчя Любеча, яке відзначалося 25.VIII 1982. Пам'ятний знак — гранітний монолітний паралелепіпед з написами на біломармурових плитах. З пд. боку: «882 год», «Поиде Олег к Смоленску ... оттуда поиде внизь и взя Любець, и посади мужъ свои...». З пн. боку: «На цьому місці в 11—12 ст. існував замок, де в 1097 р. відбувся перший з'їзд древньоруських князів», «Дослідження Замкової гори проведено акад. Б. О. Рибаковим в 1957—1960 рр.».

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту. Використавши поразку Литви під час Лівонської війни 1558—83 проти Росії, польс. король Сігізмунд II Август скликав у Любліні спільний литовсько-польс. сейм, на якому Литва змушена була погодитися на об'єднання з Польщею і віддати їй укр. землі. З підписанням Л. у. 28.VI 1569 почалося панування польс.-шляхет. загарбників на Правобережній і Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині. Укладення Л. у. викликало посилення соціального і нац. гноблення на Україні, що привело до піднесення визвольної боротьби укр. народу.

ЛЮБЧА. Річка в Черніг. обл., впадає в болото Мокрець. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ЛЮБЧЕНКА ВУЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Леніна на Зх. до залізнич. колії. Названа 1982 на честь Любченка Панаса Петровича (1897—1937) — держ. і парт. діяча УРСР. У 1921 працював головою Черніг. губвиконкому. У 1927—34 — секретар ЦК КП(б)У, з 1934 — голова Раднаркому УРСР. З того ж року — член Політбюро ЦК КП(б)У. Л. в. прокладена в кін. 70-х рр. 20 ст. На ній розташовані буд., транспортні, торг. підприємства і організації.

ЛЮКСЕМБУРГ РОЗИ ВУЛИЦЯ. 1) У м. Ніжині (кол. Преображенська) — від вул. Червоних Партизанів до вул. Дзержинського. Названа 1921 на честь Рози Люксембург (1871—1919) — діяча нім., польс. і міжнар. робітн. руху. Одна з засновників соціалдемократії Королівства Польського і Литви, Компартії Німеччини. В січні 1919 після придушення збройного повстання берлін. робітників вбита контрреволюціонерами. Попередня назва вул. пов'язана з *Преображенською церквою,* залишки якої є й тепер на тер. кол. автостанції. На Л. Р. в. № 6 у квартирі Я. П. Батюка (див. *Батюка вулиця*) містився штаб *Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації.* На будинку в пам'ять про це встановле-

но меморіальну дошку. 2) У м. Новгороді-Сіверському (колишня Кляшторна). Одна із давніх вулиць центру міста. Простягається від вул. Комуністичної до околиці міста. Перейменована у 20-і роки 20 ст. У забудові вулиці є ряд споруд 18—19 ст., пам'ятка арх-ри кін. 17 — поч. 18 ст.— *Успенський собор*. Іл.— табл. XIX. 3) У м. Чернігові (кол. Новотроїцька; Новозаводський р-н). Пролягає з Пд. на Пн., має глухий початок і кінець. В'їзд на неї тільки з вул. Муринсона. Прокладена і почала забудовуватися приват. житл. будинками в 1908—14. Перша назва була зумовлена тим, що вулиця пролягала від вул. Троїцької до *Троїцько-Іллінського монастиря*. Перейменовано 1927. У результаті реконструкції міста і прокладання проспекту Жовтневої Революції в 70-х рр. Л. Р. в. укорочена приблизно наполовину.

ЛЮ́ТА. Річка в Черніг. обл., прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ЛЮТНЕ́ВОГО ПОВСТА́ННЯ ВУ́ЛИЦЯ у смт Варві (кол. Котовського) — від вул. Щорса до вул. Пилипенків. Перейменована 1979 на честь Лютневого повстання 1943 у Варві проти нім.-фашист. окупантів. Почалося вночі з 26 на 27.II. На ранок 27.II Варва опинилася в руках повстанців — мешканців селища і навкол. сіл. Було розгромлено нім. жандармерію та ін. органи в райцентрі і селах району, звільнено з-під арешту й озброєно комуністів, комсомольців, рад. активістів. Проте під тиском карателів 1.III повстанці змушені були залишити селище. Гітлерівці жорстоко розправилися з варвинцями — заживо спалили 70 чол. і понад 100 будинків.

ЛЯ́ДЕНКА. Річка в Черніг. обл., прит. Ковчинки (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

ЛЯ́ДКІВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Чернігівського р-ну.

ЛЯ́ХОВЕ МІ́СТО — городище 3—5, 12—13 ст. Розміщене на пн.-сх. околиці с. Брусилова Чернігівського р-ну в урочищі Ляхове Місто, яке являє собою мис, утворений злиттям р. Десни і її притоки р. Снов. Майданчик має неправильну форму (70 × 45 м), висота над рівнем річки 6 м. Сліди оборонних споруд, які знаходилися з напільного пн.-зх. боку, тепер не фіксуються. Майданчик розорюється. Ряд дослідників (М. П. Погодін, М. П. Барсов, Д. І. Багалій) намагалися ототожнити городище з рештками літописного Сновська, але більшість істориків та археологів (О. Ф. Шафонський, М. Є. Марков, М. С. Арцибашев, Д. Я. Самоквасов, П. В. Голубовський) відкинули цю версію. Культурний шар слабкої насиченості не перевищує 0,3 м. Підйомний матеріал — уламки ліпної кераміки 3—5 ст., кружальної кераміки 12—13 ст. У давньорус. період городище, напевне, входило до складу літописної *Сновської тисячі*.

М

МАГДЕБУ́РЗЬКЕ ПРА́ВО — міське право за феодалізму, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Воно закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників. Виникло в 13 ст. у м. Магдебурзі (Німеччина), звідси й назва. М. п. встановлювало порядок виборів і функції органів міськ. самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Воно мало чітко виражений класовий характер, узаконювало нерівність у правах, зважаючи на походження, стать, віросповідання. Уперше на Україні М. п. дістали міста Галицько-Волинського князівства (м. Санок, 1339). Львову М. п. надано 1354, Києву — на поч. 15 ст. У 15—17 ст. М. п. дістало

більшість міст України, у т. ч. Новгород-Сіверський (1620), Стародуб (1620), Чернігів (1623), Ніжин (1625), Батурин (1654), Козелець (1656), Остер (1662), Прилуки (1783).
На зміст і форму М. п. на Правобережній і Лівобережній Україні впливали місц. умови, а також норми звичаєвого права. У менших містах, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада (представники міської верхівки) — справами міщан. Положеннями М. п. керувалися й полкові суди. Норми М. п. використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права на Україні у 18—19 ст. Фактично застосування М. п. на Україні припинилося після запровадження 1781 «Установлення про губернії» і створення нової судової системи. Указом 1831 Микола I скасував М. п. по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835.

МАГЕ́РКИ — істор. місцевість у пн.-зх. частині м. Ніжина на правому березі р. Остра. Відомі з 17 ст. як передмістя, що починалося від Черніг. шляху (тепер Чернігівська вул.) і Міської греблі і простягалася на Зх. по течії р. Остра до Овдіївської греблі. Жителі М. займалися с. г. і частково ремеслом — виготовляли вовняні, з заокругленими полями, подібні до брилів капелюхи «магерки». У 18 ст. на околиці М. діяли 9 вітряків і цегельня, у 1775 збудовано *Хресто Воздвиженську церкву* з школою при ній. З старим містом М. злилися на поч. 19 ст., коли втілювався в життя план забудови Ніжина, затверджений 1803. У 1805—17 у цій місцевості було зведено будинок *Ніжинської гімназії вищих наук* кн. Безбородька, поруч розбито *Графський сад*. У 1852 між М. і хут. Бобрик під час оранки знайдено найбільший скарб давньоруських монет-срібників Володимира та Святослава. Налічував понад 200 монет 7 типів, 179 з яких збереглося.

МАГІСТРА́Т. 1) Орган станового управління в містах, що одержали *магдебурзьке право*. Відав адм., госп., фін., поліцейськими та судовими справами. М. складався з двох колегій — ради, яка відала судовими (цивільними) та адм. справами, лави (лавний суд), яка відала судовими (кримінальними) справами. У складі М. були війт (очолював М.), його помічники (бурмистри, райці, лавники). Число магістратських урядовців у містах було різним — воно залежало від ступеня економічного розвитку міста і чисельності населення. На Лівобереж. Україні М. почали виникати в 1-й пол. 17 ст. (Стародуб, Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів та ін.). Після 1654 рос. уряд підтвердив права і привілеї, якими користувалися міста, проте в полкових містах, де одночасно існувало два уряди — магістрат і полкова канцелярія — права магістратів були меншими. В 1782, у зв'язку з створенням шестигласних дум, у М. залишилися гол. чин. поліцейські і судові функції. З цього часу він став називатися городовим магістратом і його склад обмежувався 2 бургомістрами і 4 ратманами. Остаточно магдебурзьке право було скасоване 1831, а М. поступово ліквідовані, починаючи з 60-х рр. 19 ст., в ході здійснення бурж. судової реформи. 2) Губернські магістрати (Київський, Новгород-Сіверський, Чернігівський) створені 1782 у відповідності з «Установленням про губернії» 1775. Відали адм.-суд., поліцейськими і фін. справами губернських, провінціальних і повітових міст. Підлягали палатам карного і цивільного суду в судовому відношенні, а в адм. і госп.— намісницьким правлінням. Ліквідовані 1797 на підставі указу Павла I

від 30.XI 1796. Документ. матеріали магістратів зберігаються в Центр. історичн. архіві УРСР у Києві.

МАГІСТРА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Мальовниче водоймище, оточене лісом. Розташоване в Чернігові (лівобережна частина). Перебуває у віданні заводу залізобетонних виробів. Площа 69 га.

МА́ЙНІВСЬКЕ НИ́ЖЧЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Ств. 1891 у с. Майнівці. Основним його завданням було розповсюдження серед народу с.-г. знань. У 1920 на його базі організовано Майнівський с.-г. технікум. Див. *Бобровицький радгосп-технікум.*

МАКА́РЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна на Пд. до колективних садів (за школою-інтернатом і піонер. таборами «Юність» та «Дружба»). Прокладена у 1964 і тоді ж названа на честь Макаренка Антона Семеновича (1888—1939) — рад. педагога і письменника. Н. в м. Білопіллі, тепер Сум. обл. Навчався в Кременчуці та Полтаві. Вчителював. У 1920 організував поблизу Полтави трудову колонію ім. М. Горького для неповнолітніх правопорушників. З 1927 керував комуною ім. Дзержинського поблизу Харкова. У 1935—36 працював у Києві заст. нач. відділу трудових колоній НКВС УРСР. Свій пед. досвід і погляди висвітлив у «Педагогічній поемі» (1933—35) та ін. творах. М. в. забудована індивід. житл. будинками. У с. Хибалівці Куликівського р-ну встановлено *Макаренку А. С. пам'ятник.*

МАКА́РЕНКУ А. С. ПА́М'ЯТНИК у с. Хибалівці Куликівського району. Розміщений у центрі села на території школи. Споруджено на відзначення 80-річчя заснування школи за ініціативою учнів і педколективу на гроші, виручені від здачі лікарських рослин, зібраних піонерами. Пам'ятник — гранітний бюст (висота 1 м), встановлений на багатоступінчастому постаменті (вис. 1,75 м). Відкрито 1963. Див. *Макаренка вулиця* у Чернігові.

МАКА́РІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра).

МАКА́РОВА М. Я. САДИ́БА в м. Ніжині. Розташована на розі вулиць Леніна і Гребінки. Головний будинок зведено на поч. 19 ст. Мурований, одноповерховий, гол. фасадом розгорнутий до вул. Леніна. Належав Миколі Яковичу Макарову (1828—99). У 1848 закінчив *Ніжинський юридичний ліцей,* став керівником Московської казенної палати, часто влітку відвідував Ніжин. Був у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком та О. І. Герценом. Через Макарова Т. Г. Шевченко переслав О. І. Герцену в Англію примірник 1-го видання «Кобзаря». Йому поет присвятив у 1860 вірш «Барвінок цвів і зеленів», навіяний сумними почуттями неподіленої любові до кол. кріпачки Макарова — Ликери Полусмакової. За переказами в цьому будинку 1827 читав свої перші твори М. В. Гоголь (див. *Гоголю М. В. меморіальна дошка*). У кін. 19 ст. будинок разом з маєтком у с. Липовому Розі перейшли у власність родича Макарова — генерала Розгонова. Тепер в будинку вечірня школа робітничої молоді та філіал с. ш. № 1.

МАКИ́ШИН — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 25 км від райцентру та за 30 км від залізнич. ст. Городня. 1324 ж. (1988). Вперше згадується 1661. Входив до Седнівської сотні Чернігівського полку. У 18 ст. існувала суконна ф-ка. У 1866 — 307 дворів, 1921 ж., винокурний з-д, дерев. Різдва Богородиці церква (1777, у 1903 на її місці збудована нова). У 1897 — 466 дворів, 2541 ж., земська школа, б-ка.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. 1920 М. відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. 1943 за визволення села точилися запеклі бої. У М.— колгосп ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, с. ш. ім. Героя Рад. Союзу І. І. Швецова з музеєм бойової Слави, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 410 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1959 і 1963 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943, у т. ч. Героїв Рад. Союзу Г. М. Арзуманова (1914—43, уродженець м. Баку) та І. І. Швецова (1919—43, уродженець с. Ясинихи Івановської обл.). 1959 відкрито пам'ятний знак воїнам-односельцям, які загинули (327 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. М. виявлено 11 поселень епохи неоліту — Київ. Русі (5 тис. до н. е.— 14 ст.), деякі з них розкопувалися.

МАКИ́ШИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія у заплаві р. Снову. Розташований біля с. Макишина Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Площа 474 га.

МАКІЄ́НКА О. П. МОГИ́ЛА у с. Товкачівці Прилуцького р-ну. Макієнко Олексій Пилипович (1925—52) — учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Уродженець с. Товкачівки, Герой Рад. Союзу. Після війни працював у місцевому колгоспі. Похований на сільс. кладовищі. На могилі 1973 встановлено стелу з мармурової крихти.

МАКІ́ЇВКА — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Пустотине. Розташована за 44 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Лосинівка. 1797 ж. (1988). Вперше згадується 1695. Заселена полковником Мокієвським, виходцем з Правобережної України. Спочатку належала «гетьманській булаві», згодом — Скоропадському і київ. полковникові А. Танському. 1866 налічувала 271 двір, 1655 ж. У 1897 — містечко, 539 дворів, 3547 ж., дерев. Вознесенська церква (1871), школа, б-ка, винокурний з-д, 4 ярмарки на рік, у 1913 створено *Макіївське дослідне поле*. 1906 в М. відбувся виступ селян проти поміщика. Рад. владу встановлено у січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем села є М. І. Стратилат, який був секретарем Носівського підпільного райкому КП(б)У і комісаром партизан. з'єднання «За Батьківщину». На братській могилі рад. воїнів, полеглих під час визволення 1943 М. від гітлерів. окупантів, 1960 встановлено надгробок; 1967 — обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (527 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу М. є кургани 2—1 тис. до н. е.

МАКІ́ЇВСЬКЕ ДО́СЛІДНЕ ПО́ЛЕ. Ств. 1913 у с. Макіївці (тепер Носівського р-ну) як науково-експеримент. установа, гол. завданням якої було вироблення на підставі дослідів найліпших за місцевими умовами тех. засобів ведення с. г. Діяло до 1919.

МАКО́ШИНЕ — заповідне урочище (з 1975). Типовий боровий природний комплекс. Розташоване в Менському р-ні. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 126 га.

МАКО́ШИНЕ — смт Менського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Остапівка. Розташоване на правому березі Десни, за 12 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 3 тис. ж. (1988). Виникло на поч. 17 ст. на місці стародавнього м. *Хоробор*, що згадується у літопису під 1153. У 1866 — 280 дворів, 1573 ж., винокурний і цукровий з-ди; у 1897 — 397 дворів, 2382 ж., дерев'яна Покровська церква (1877), земська школа, 2 лісопильні. У жовтні 1905 відбувалися виступи селян. Рад. владу встанов-

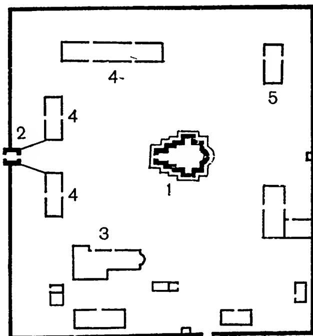
лено в грудні 1917. У М.— центр. садиба радгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», рибоколгосп «Десна», з-ди «Сільгоспмаш» та залізобетонних виробів, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, водолікарня, дитячий санаторій «Десна», аптека, Будинок культури на 500 місць, 3 б-ки (40 тис. од. зб.), краєзнавчий музей. Уродженцем селища є Герой Соц. Праці А. М. Бреус. У 1947 і 1967 встановлено обеліски на честь борців за владу Рад, які загинули у роки громадян. війни, і на братських могилах рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 та визволення 1943 М. від гітлерівців; 1972 — воїнів-односельців, які полягли (420 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. с-ща є городища 11—13 ст., кургани 2—1 тис. до н. е., поселення часів неоліту (5 тис. до н. е.), ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (1 тис. н. е.) та Київської Русі (9—13 ст.).

МАКО́ШИНСЬКА ПРО́СТКА. Річка в Черніг. обл., правий рукав Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського району.

МАКО́ШИНСЬКИЙ МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, чоловічий. Засн. на поч. 17 ст. Був розміщений на правому березі р. Десни. 1650 одержав маєтності від Адама Киселя та його брата Миколи. Деякий час був закритий. Відновлений 1660. Первісно дерев'яний. 1687—1703 збудовано на місці попереднього мурований Миколаївський собор, 1765 — муровану огорожу, 1772 — трапезну з Петропавлівською церквою. За огорожею була дерев'яна Преображенська церква. 1781 розпочато будівництво нового Миколаївського собору. 1786 монастир закрито. 1798 частково розібраний для будівель *Домницького монастиря Різдва Богородиці.* Не зберігся.

МАКО́ШИНСЬКИЙ ПОКРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, жіночий. Засн. 1640 Адамом Киселем на околиці с. Макошина на березі р. Десни, неподалік від *Макошинського Миколаївського монастиря.* За описом 1781 у М. П. м.— дерев'яна Покровська церква, трапезна з церквою на честь митрополита київського Петра Могили, келії. Закритий 1786. Не зберігся.

МАКСА́КІВСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Розташований на лівому березі р. Десни неподалік від с. Максаки Менського району на місці поселень доби бронзи, а також ранньослов'янського періоду. Час заснування невідомий. Відновлений 1642 монахами Трубчевського монастиря. У 60—70-х рр. 17 ст. для захисту від татарських нападів навколо монастиря споруджено земляний вал з дерев'яною стіною і перетворено на фортецю (див. *Оборонне будівництво*). У

Максаківський Спасо-Преображенський монастир. План. 1. Спасо-Преображенський собор. 2. Дзвіниця. 3. Введенська церква з трапезною. 4. Келії. 5. Будинок ігумені.

1665—81 ігуменом був І. Ширкевич, 1681—82 — укр. і рос. письменник, церк. і культур. діяч Д. С. Туптало (Димитрій Ростовський, див. *Глухівсько-Петропавлівський монастир*). У серед. 17 ст. починається муроване будівництво. За описом 1767 в М. С.-П. м.— два храми: тринефний п'ятибанний Спасо-Преображенський собор з двома баштами на гол. фасаді та двоповерхова однобанна Введенська церква з трапезною, келії; тер. обнесено муром чотирикутної форми з вежами і надбрамною дзвіницею. З 1776 в М. С.-П. м. після втечі з Туреччини жив константинопольський патріарх Серафим. 1786 монастир закрито. Відновлений 1803 для одновірців. Постраждав під час пожежі 1820. З 1829 діяв як жіночий під назвою Максаківський Троїцький монастир. Будівлі частково розібрані в 1930-х рр. Збереглися залишки муру, *дзвіниця,* корпус келій (будинок ігумені), споруджений у 50-х рр. 19 ст. у формах пізнього класицизму. Залишки монастиря разом з природним оточенням створюють мальовничий архітектурно-ландшафтний комплекс.

МАКСА́КІВСЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Див. *Максаківський Спасо-Преображенський монастир.*

Максаківський монастир. Спасо-Преображенський собор. Фото поч. 20 ст.

МАКСИ́М — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лебедівка й Соколівка. Розташований на р. Десні, за 48 км від райцентру та за 28 км від залізнич. ст. Чернігів. 473 ж. (1988). Відоме з поч. 18 ст. У 1866—70 дворів, 615 ж., Покровська церква; у 1897 — 211 дворів, 1244 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— центр. садиба колгоспу «Червоний прапор», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1957 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час визволення села 1943 від гітлерівців. На тер. М. виявлено поселення 10—13 ст.

МАКСИ́МОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 13 га.

МАЛА́ ДІВИ́ЦЯ — смт Прилуцького р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Клеці, Новий Лад, Перше Травня, Шевченка. Розташована на р. Галці, за 18 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Галка. 3600 ж. (1988). Вперше згадується 1628. Належала магнату І. Вишневецькому. 1654—1782 — у складі Дівицької сотні Прилуцького полку. З 18 ст. власником М. Д. став прилуцький полковник Д. Горленко, з 1722 перейшла до *Гамаліївського монастиря* (Харлампіївського). У 1881 в селі налічувалося 2492 ж., в 1910 — 3668 ж., парафіяльна школа (1815), амбулаторія (1890), лікарня (1897), 2 земські школи (1864, 1911), б-ка (1911). У 1916 поблизу М. Д. прокладено залізницю. Під час революції 1905—07 у М. Д. відбувалися виступи селян, влаштовувалися сходки, читання прокламацій та революц.

літератури. 1906 тут була створена с.-д. група. Для придушення селянських заворушень до М. Д. не раз направляли каральні загони. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час окупації М. Д. нім.-австр. військами влітку 1918 був створений партизан. загін на чолі з Д. Г. Причиною. У 1923—62 селище було райцентром. У 1924 створена перша артіль «Плуг і молот». У 1925 в М. Д. було 4 тис. ж., в 1927 — семирічна школа, сільс. клуб, хата-читальня; МТС (1931). У 1928 через село пройшла залізниця Прилуки — Ніжин. Будинок культури (з 1926), 2 б-ки (30 тис. од. зб.), з 1934 — с. ш. Під час окупації М. Д. гітлерів. загарбниками (15.IX 1941—19.IX 1943) тут діяли підпільний райком партії на чолі з С. П. Прядком і підпільна комсомольська організація, очолювана Є. К. Косенком. У М. Д.— центр. садиба колгоспу «Прогрес», маслоробний, хлібний і цегельний заводи, міжколгосп. комбікормовий завод, міжколгосп. буд. організація, комбінат побутового обслуговування, відділення зв'язку, АТС; серед. і 8-річна школи, лікарня, поліклініка, ясла-садок, Будинок культури, клуб, 2 б-ки (46 тис. од. зб.), краєзнавчий музей, який діє на громад. засадах. У 1930 через село проклали шосе, радіофіковано в 1927—47, повністю електрифіковано 1950, телебачення — з 1955, телефонізовано — 1980. Закладено 2 парки: Шевченківський (1940) і Комсомольський (1961). В різний час у М. Д. виходили газети *«Ленінський прапор»*, *«Соціалістичне село»*, *«Літературна сторінка»*. З селом пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці доярки М. Я. Олексенко і ланкових Г. Г. Гринько, Г. В. Плющ, Л. В. Ромець. Уродженцем М. Д. є доктор с.-г. наук Ю. А. Тонкаль. Механізатор П. Ф. Федчун — лауреат Держ. премії УРСР. У М. Д. — пам'ятники Т. Г. Шевченку (1951), В. І. Чапаєву (1968), С. М. Кірову (1972). У 1944, 1957 і 1966 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах партизанів, які загинули у 1918 і 1943, та рад. воїнів, що полягли під час визволення М. Д. 1943 від гітлерівців. 1972 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (482 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу селища виявлено могильник черняхівської культури (3—5 ст.), 2 поселення ранньослов'янського часу та Київ. Русі (10—13 ст.).

МАЛА́ ЗА́ГОРІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вольниця і Червоне Озеро. Розташована на р. Борзні, за 15 км від райцентру та за 12 км від залізнич. ст. Плиски. 993 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 144 двори, 480 ж., дерев. Воскресенська церква (1850); у 1897 — 196 дворів, 1091 ж., зем-

Мала Дівиця. Вітряк біля села, кін. 19 ст.

ська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М. З.— центр. садиба колгоспу ім. Червоних партизанів, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки. У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села, у 1974 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, полеглих (206 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МАЛА́ КОШЕЛІ́ВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 12 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Вертіївка. 620 ж. (1988). Вперше згадується 1700. У 1866 — 94 двори, 673 ж., дерев. Успенська церква (1777, в 1907 на її місці збудовано нову); у 1897 — 177 дворів, 840 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М. К.— колгосп «Серп і молот», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (5 тис. од. зб.). У 1959 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, 1968 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (147 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МАЛА́ ШАРА́ЙКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

МАЛИ́Й ЛИ́СТВЕН — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради, якій підпорядковані села Бихальцохівка і Суличівка. Розташований на березі р. Білоус (прит. Десни), за 10 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Голубичі. 409 ж. (1988). Вперше згадується в середині 17 століття. Виявлено на території села два городища, а також поселення, які є залишками літописного міста Листвена, біля стін якого 1024 відбулася битва між київським князем Ярославом Мудрим і його братом Мстиславом Удалим (див. *Лиственська битва 1024*). У 1866 — 28 дворів, 246 ж.; у 1897 — 69 дворів, 464 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Дружба», відділення зв'язку, поч. школа, лікарня, Будинок культури на 320 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення М. Л. від гітлерівців, 1968 — обеліск на честь воїнів-односельців, що полягли (28 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. села виявлені городища (10—13 ст.) та поселення (4—5, 9—13 ст.). Поблизу М. Л. є курган часів Київ. Русі (10—11 ст.). У с. Суличівці пам'ятка архітектури 18 ст. — *Різдва Богородиці церква.*

МАЛИНО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Калініна; Деснянський р-н, на гер. кол. с. Бобровиці). Пролягає з Пд. на Пн. від лугу до поля. Перейменована 1974 після включення с. Бобровиці в смугу міста, оскільки в Чернігові вже існувала вул. Калініна. Названа на честь Малиновського Родіона Яковича (1898—1967) — рад. військ. діяча, Маршала Рад. Союзу (1944), двічі Героя Рад. Союзу (1945, 1958), Народного Героя Югославії (1964). Н. в Одесі. Учасник 1-ї світ. і громадян. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни командував корпусом, арміями, військами фронтів: Пд., Пд.-Зх. (з жовтня 1943 — 3-го Укр.), 2-го Укр. З 1957 — міністр оборони СРСР. М. в. забудована в основному індивід. житл. будинками, на ній знаходяться фабрика гумово-тех. виробів, кілька будівельних та ін. орг-цій.

МАЛІ́ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА. Навч. заклади в Росії для непривілейованих станів з дворічним терміном навчання. Створювалися за статутом 1786 переважно в повітових містах, зокрема у Ніжині,

Прилуках та ін. (у Чернігові і Новгороді-Сіверському було засн. чотирикласні *Головні народні училища*). У М. н. у. викладали читання, письмо, елементарний курс граматики, арифметику, закон божий, чистописання, малювання та ін. На поч. 19 ст. перетворено на *повітові училища.*

МАЛІЇВЕ — бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з цінним рослинним покривом. Розташоване в Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 555 га.

МАЛІЇВСЬКІ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1982). 31 віковий дуб. Розташовані на пд.-сх. околиці Чернігова. Площа 0,5 га.

МА́ЛКІВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Даньківка, Нетягівщина, Онищенків, Стасівщина і Сухоярівка. Розташована за 6 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 662 ж. (1988). Вперше згадується 1881. У 1905 тут відбувся виступ селян, який був придушений карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. У тому ж році для боротьби з австро-нім. окупантами тут був створений партизан. загін. У селі — центр. садиба колгоспу ім. ЛКСМУ (спеціалізація—м'ясомолочне тваринництво), який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитячі ясла, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). У 1957 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців. Виявлено могильник 12—13 ст.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Лівобереж. Україні, створена за указом Павла І від 12.XII 1796. До її складу ввійшли *Чернігівське намісництво* і *Новгород-Сіверське намісництво,* Голтвянський, Градизький, Золотоніський, Козелецький, Лубенський, Миргородський, Остерський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський повіти *Київського намісництва* і Костянтиноградський, Кременчуцький та Полтавський повіти Катеринославського намісництва. Вся тер. М. г. була розподілена на 20 повітів: Гадяцький, Глухівський, Зіньківський, Золотоніський, Козелецький, Конотопський, Кременчуцький, Лубенський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сосницький, Стародубський, Хорольський і Чернігівський. У кожному з них налічувалося прибл. по 55—60 тис. населення. Адм. центром М. г. був Чернігів. Указом Сенату від 27.III 1802 М. г. ліквідована і натомість створені *Чернігівська губернія* та Полтавська губернія.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центр. орган держ. управління Рос. д-ви у справах *Лівобережної України.* М. к. (т. з. першу М. к.) утворено за указом Петра І від 16.V 1722 в резиденції укр. гетьманів — Глухові замість Малоросійського приказу, що містився в Москві, з метою обмеження влади козацької старшини й автономії України. У цивільних справах М. к. підлягала Сенатові, у військ.— головнокомандуючому рос. військами на Україні. На М. к. покладався нагляд за всією діяльністю гетьмана і козацької старшини. У 1727 у зв'язку з тимчас. відновленням гетьманщини М. к. було ліквідовано. У 1764 М. к. (т. з. друга М. к.) відновлено на попередніх засадах. Очолював її президент — П. О. Румянцев. Осн. завдання М. к. у цей період полягало в остаточному знищенні будь-яких залишків самоврядування на Україні, збільшенні податків і зборів для царської казни. У 1775 на Лівобереж. Україні було ліквідовано полковий устрій; 1783 укр лівобереж. козацькі полки перетворено на регулярні полки рос. армії. З лівобережних і пд. земель України 1782 утворено намісництва, зокрема *Київське намісництво, Нов*

город-Сіверське намісництво і *Чернігівське намісництво*. У 1786 М. к. ліквідовано.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУД. Введений 1797 відповідно до указу Павла І від 30.XI 1796 в складі двох департаментів — карних і цивільних справ як апеляційна інстанція для судових установ, міських магістратів і ратуш *Малоросійської губернії* (з 1802 — Черніг. і Полтав.). Ліквідовано 1831.

МАЛОТІ́ЧКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

МАЛО́ФА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Смолянки (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну. 2) Права прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

МАЛЯ́СОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Пантелеймонівська, з 1927 — Польова; Новозаводський р-н) — від вул. Ватутіна до вул. Щорса. Перейменована на честь Малясова Віктора Олександровича (1917—44) — уродженця м. Ташкента, капітана, командира 2-го батальйону 234-го стріл. полку 76-ї Черніг. стріл. дивізії. Його батальйон у числі перших увірвався до Чернігова під час визволення міста в 1943 від нім.-фашист. загарбників, а потім брав участь у форсуванні Дніпра. 15 січня 1944 йому присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 17 жовтня 1944 В. О. Малясов загинув у бою біля Варшави, похований у Бресті. М. в. прокладена в три етапи: у 1908—16 зі Сх. на Зх. від дачі Тіволі (тепер вул. Ватутіна), перед Великою Вітчизн. війною — до вул. Промислової і в 50—60-х рр.— до вул. Щорса. Забудована в основному індивід. житл. будинками. Тут знаходяться серед. школа № 17 та гідрометеорологічне бюро.

Мамекине. Миколаївська церква. Фото 1930.

МА́ЛЬЧА — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташована в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнян. лісгоспзагу. Площа 490 га.

МАМА́ЇВКА — кол. (до 1947) назва с. *Удайці* Прилуцького р-ну.

МАМЕ́КИНЕ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Киселівка, Леньків, Фурсове. Розташоване на правому березі р. Смяч (прит. Десни), за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 481 ж. (1988). Вперше згадується 1763. У 1866 — 100 дворів, 824 ж., дерев. Миколаївська церква; 1897 — 297 дворів, 1329 ж.; поч. школа (з 1910), спиртовий і винокурний з-ди. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— відділення колгоспу «Заповіти Ілліча» (спеціалізація — зернові, молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, лікарня, аптека, Будинок культури на 150 місць, 2 б-ки (15 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. Г. Ященко. У 1936 через село прокладено шосе (заасфальтовано 1977); радіофіковано — 1953, електрифіковано — 1970, телефонізовано — 1964, телебачення — з 1968. На тер. села — братська могила жертв фашизму і рад. воїнів, загиблих під час оборони М. 1941 і визволення його 1943 від нім.-фашист. загарбників; 1967 встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які полягли (176 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу

М. виявлено 7 поселень (2 тис. до н. е., 3—13 ст.) і городище 10—13 ст., яке, можливо, є залишками села новгород-сіверських князів Мелтекова, що згадується в літописах під 1146. У 1986 знайдено скарб монетних срібних гривен 12—13 ст., на поч. 20 ст.— скарб з трьох срібних гривен серед. 1 тис. н. е.

МАМО́НА. Річка в Черніг. обл., прит. Снову (бас. Дніпра).

МА́Р'ЇН ГАЙ у Чернігові. Знаходиться в центр. частині міста біля *Красного мосту*. Обмежений р. Стрижень, вул. Шевченка (кол. Богоявленською) і вул. Пушкіна. У минулому столітті на правому березі р. Стрижня з обох боків вул. Богоявленської була земля міської думи, яка здавалася в оренду під городи. В 1891 дума вирішила цю землю засадити деревами. У 1893 посаджено дерева і по лівий бік мосту. Цей молодий гай було названо Мар'їним, очевидно, наслідуючи приклад деяких великих міст, зокрема Москви, де були гаї з такою назвою. Багато дерев, посаджених у ті роки, збереглося до цього часу.

МА́Р'ЇНСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком 250 років. Міститься в Чернігові в Мар'їному гаї. Перебуває у віданні зеленбуду. Площа 0,01 га.

МАРКАЗЕ́ТІ Я́КОВА ПЕ́РШИЙ ПАНСІО́Н для дівчат у Прилуках, приватний. Відкритий 1827 Яковом де Марказеті з дружиною. Предмети тут викладали вчителі повітового уч-ща, рукоділля і танці — власники пансіону, музику — спеціально для цього запрошені викладачі (К. Подчекаєва і П. Конпинська). Спочатку пансіон містився в будинку Солонини, а потім — на Соборній (тепер Радянській) вулиці в будинку Лип'янського. Припинив діяльність 27.XI 1829.

МАРКІВЕ́ЦЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Розташований в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 0,01 га. Дерево віком понад 300 років.

МАРКІВЦІ́ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 10 км від райцентру. На тер. села є залізнич. зупинки Марківці та Ярославка. 1875 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 18 ст. У 1866 — 229 дворів, 1310 ж., дерев. Успенська церква (1775, на поч. 20 ст. збудовано нову); в 1897 — 378 дворів, 2392 ж., земська школа. Весною 1846, проїздом з Чернігова до Києва, тут зупинявся Т. Г. Шевченко, виконав кілька акварелей. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— центр. садиба радгоспу «Кіровський» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1932 уродженець села І. С. Кононенко, який служив у лавах Червоної Армії на тер. Туркменії, в бою з басмачами ціною власного життя врятував начальника застави В. І. Максимова. Посмертно удостоєний ордена Червоного Прапора. На заставі, якій присвоєно ім'я І. С. Кононенка, йому встановлено обеліск. Під час тимчасової окупації нім.-фашист. загарбники спалили живими 120 мирних жителів М. Уродженцю села П. Н. Зубку, який повторив подвиг Гастелло, посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. У 1975 відкрито *Зубка П. Н. погруддя* (скульптор М. Німенко). На будинку школи встановлено Зубку П. Н. і Кононенку І. С. мемор. дошку. Пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців; 1967 споруджено обеліск Слави воїнам-односельцям, які загинули (261 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

МАРКО́ВИЧА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-а Робітнича; Новозаводський р-н) — від просп. Жовтневої Революції, другий кі-

нець вул. глухий. Довгий час вулиця не мала назви. 1927 названа 2-ю Робітничою. Перейменована 1960 на честь Марковича Опанаса Васильовича (1822—67) — укр. фольклориста і етнографа, життя і праця якого тісно пов'язані з Черніговом. Н. в с. Кулажинцях (тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.). У 1846 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. За участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві* 1847 О. В. Марковича вислали до м. Орла під нагляд поліції. Служив там молодшим помічником управителя губ. канцелярії. Одержав дозвіл повернутися на Україну. З лютого до червня 1851 разом з дружиною М. О. Вілінською (Марко Вовчок; див. *Вовчка Марка вулиця* у Чернігові) мешкав у свого брата Василя Васильовича Марковича, який працював у лісництві с. Сорокошичі Остерського пов. (тепер Козелецького р-ну). Тут він записував нар. пісні, приказки, приповістки, характерні вислови селян (деякі з них згодом опублікував у «*Черниговских губернских ведомостях*»). На Остерщині записав варіант відомої думи про брацлавського полковника Івана Нечая, а також істор. пісню про Івана Бондаренка. Протягом літа й осені мандрує по селах Чернігівщини й Полтавщини. Зокрема, побував у Борзні, Конотопі, Прилуках, Ніжині. У листопаді — грудні зупинявся в М. Номиса (спр. прізвище Симонов М. Т., 1823—1901) — україн. етнографа, фольклориста, письменника і педагога. З кін. 1851 працював коректором газ. «Черниговские губернские ведомости» і водночас збирав фольклорний матеріал і публікував його в газеті, сприяв публікації матеріалів з історії, статистики, брав активну участь у культурному житті міста. У березні 1853 переїхав до Києва, а в серпні — вересні 1854 знову на Чернігівщині — у Качанівці в маєтку В. В. Тарновського робив опис панських володінь і продовжував збирати фольклорні матеріали. Відвідав Ніжин у кін. 1858. Потім до 1860 жив у м. Немирові, у 1860—61 — в Петербурзі (працював у редакції журн. «Основа»). Зустрічався з Т. Г. Шевченком, І. С. Тургенєвим та ін. З 1861 мешкав у Чернігові та Новгороді-Сіверському, служив мировим посередником, займався фольклористикою та етнографією, брав участь у муз.-драм. театрі, керував аматор. гуртками (див. «*Товариство, кохаюче рідну мову*»). Багато зібраних О. В. Марковичем матеріалів опубл. у виданнях А. Л. Метлинського, М. Номиса, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, в «*Записках Черниговского статистического комитета*», в газ. «Черниговские губернские ведомости». Зокрема, у виданому А. Л. Метлинським зб. «Народні південноросійські пісні» (К., 1854) вміщено пісню «Про Нечая» за підписом О. В. Марковича. 1857 написав музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», яку згодом поставив в Чернігові силами місцевих аматорів театр. мист-ва. Гол. праця «Украинские пословицы, поговорки и тому подобное» була видана М. Номисом 1864 у Петербурзі. Помер 1.IX 1867 у Чернігові (див. *Марковича О. В. могила*). М. в. почали забудовувати в кін. 19 ст. індивід. житл. будинками, серед яких є зразки нар. житлової архітектури кін. 19 — поч. 20 ст.

МАРКО́ВИЧА О. В. МОГИ́ЛА у Чернігові. Укр. фольклорист та етнограф (див. *Марковича О. В. вулиця*). Похований на Болдиних горах на Іллінському кладовищі за 20 м від *Коцюбинського М. М. могили*. 1969 на могилі О. В. Марковича встановлено обеліск з сірого мармуру, що складається з чотирьох блоків.

МАРКО́ВИЧА Я́КОВА ЩОДЕ́ННИК — складений представником

укр. старшини Я. А. Марковичем (1696—1770). Н. в м. Прилуках у багатій старшинській сім'ї. 1713 закінчив Київ. академію. Почав службу значковим військ. товаришем, був наказним лубенським полковником (1721, 1723—25), членом Генеральної щотної комісії (1736—39), бунчуковим товаришем (з 1740). 1762 відправлений у відставку в званні ген. підскарбія. Упродовж 50 років вів щоденник, який називав «домашнім протоколом». Його обсяг становить 10 томів. Рукопис відкривається «Хронікою 1652 — 1715», складеною П. Л. Полуботком, тестем Я. А. Марковича. Записи за 1716—17 короткі, наступні значно повніші. У щоденнику Маркович подав докладні відомості про господарство, життя і побут козацької старшини, про взаємовідносини з підлеглим селянством, про стан розвитку тодішніх с. г. ремесел, торгівлі тощо. Особливий інтерес становлять описи Сулацького (1725—27) та Хотинського (1739) походів. Уперше з скороченнями і в перекладі на рос. мову щоденник за 1717—67 був опублікований правнуком автора О. М. Марковичем під наз. «Щоденні записки Якова Андрійовича Марковича» (т. 1—2, М., 1859). До наук. видання повного тексту приступила редакція «*Киевской старины*». Його редагування було доручене О. М. Лазаревському. Під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» було видано т. 1—3 (К., 1893—97). 1913 Археографічна комісія наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка в т. 22 «Жерел до історії України-Руси» надрукувала т. 4 Щоденника (1735—40). Упорядкований В. Л. Модзалевським.

МА́РКСА КА́РЛА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині (кол. Овдіївська, Мільйонна) — від пл. Леніна до зх. межі міста (до землі колгоспу ім. М. В. Фрунзе) в кол. передмісті Овдіївці. Названа 1921 на честь основоположника наукового комунізму К. Маркса (1818—83). Починалася від католицького костьолу (не зберігся; див. *Петропавлівський костьол*). У буд. № 11 жив у 1911—13 Боголюбов Микола Миколайович — рад. математик, механік, фізик, акад. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1948), двічі Герой Соц. Праці (1969, 1979), лауреат Ленінської (1958) і Держ. премій (1947, 1953, 1984). У 1928—73 працював в АН УРСР (1967—73 — директор Ін-ту теор. фізики). З 1965 (одночасно) — директор Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень у Дубні. На місці сучас. буд. № 19 ще до Великої Вітчизн. війни 1941—45 знаходився перший у Ніжині кінотеатр (відкритий 1907). У двоповерховому буд. № 27 (кол. садиба Пашковської) в 1915—19 містилася 2-а чоловіча гімназія; раніше тут мешкав Різниченко Володимир Васильович (1870—1932) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1929). Н. на х. Валентіїв (тепер с. Валентіїв Ніжин. р-ну). Закінчив 1891 Ніжинську гімназію при Історико-філолог. ін-ті, 1896 — Харків. ун-т. Відомий також як політ. карикатурист. На М. К. в. розташовані: культосвітнє училище з гуртожитком (№ 21^{а}), станція юних техніків (№ 31), методкабінет і фільмотека Ніжин. міськ. відділу нар. освіти (№ 33), районна рада спорт. т-ва «Колос» (№ 39, кол. кам'яниця 17—18 ст.), комплекс будівель *Введенського монастиря*, дитсадок № 4 «Орлятко» (буд. №№ 42, 43), відділення зв'язку (№ 99), комплекс будівель колгоспу ім. М. В. Фрунзе (№ 198), поруч — обеліск на честь колгоспників, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. На буд. № 69 встановлено *Кропив'янському М. Г. меморіальну дошку*.

У буд. № 70 нар. М. Н. Бернес (Нейман, 1911—69) — кіноактор, нар. артист РРФСР. Пам'ятка архітектури — Вознесенська церква (1805); могила партизанів, що загинули під час громадян. війни, поблизу — обеліск на честь учасників *Ніжинського повстання 1918*. 2) У м. Новгороді-Сіверському (кол. Губернська) — від пл. Леніна до вул. Б. Майстренка. Перейменована 1918. На М. К. в. знаходяться пам'ятки архітектури 18 ст.— *Тріумфальна арка, Земства будинок* (№ 2), будинок Медведєва (№ 10). Іл.— табл. XVIII, XIX. 3) У м. Прилуках (кол. Земська) — від вул. Бособрода до вул. Калініна. Перейменована 1925. Прокладена на поч. 19 ст. за ген. планом 1802. Забудова 19 — поч. 20 ст. збереглася тільки частково. Звертає увагу оригінальністю архітектури буд. № 4, в якому до Великої Вітчизн. війни 1941—45 містилася редакція газети «*Правда Прилуччини*», а тепер бюро технічної інвентаризації. У дворі цього будинку збереглася однокамерна кам'яниця з склепінчастим перекриттям. Неподалік мурований буд. кол. синагоги (1872, тепер тут муз. школа). Виділяються орнаментальною кладкою кол. особняк адвоката Кисловського (тепер водолікарня), житлові будинки кін. 19 — поч. 20 ст. під №№ 20 і 29. Перед фасадом будинку середньої школи № 6 (спорудженого в 1930-х рр.) в 1961 установлені погруддя Олега Кошового, Зої Космодем'янської, Лізи Чайкіної та О. Матросова (скульптор А. Ф. Гайдай). 4) У Чернігові (кол. Преображенська, з кінця 19 ст.— Бульварна, з 1911 — Царська; Деснянський р-н) — від вул. Леніна до вул. Пушкіна. Перейменовано 1919. Прокладена згідно з планом забудови міста 1805. Було забудовано тільки пн. сторону, а з пд. боку вздовж кол. фортеці спланували бульвар (тепер *Центральний парк культури і відпочинку* ім. М. М. Коцюбинського). У дореволюц. період на поч. вулиці знаходився Олександрівський готель, на місці якого у 30-х рр. споруджено 4-поверховий житловий будинок з аптекою та *Чернігівське реальне училище*, тепер — кооперативний технікум. За реальним училищем містилися жіноче і ланкастерське (за методом навчання) початкові училища, приміщення яких не збереглися. В одноповерховому будинку, який зберігся і тепер став житловим, на розі М. К. в. і вул. Горького у різні роки розташовувалося жіноче училище, реорганізоване в гімназію, громадська б-ка і губернська архівна комісія, членом якої був М. М. Коцюбинський, відділення державного банку та ін. установи. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 усі будинки було спалено або цілком зруйновано. Після війни почалася нова забудова. 5) У м. Щорсі. Пролягає в центрі міста, паралельно залізничній вітці. Сх. частина її впирається у вул. Пролетарську, зх. частина — у міський сквер. Прокладена в кін. 19 ст. і забудовувалася поступово. Насамперед поблизу міської площі зведено дерев'яний будинок комерційного банку, де після встановлення Рад. влади у м. Сновську (Щорсі) була створена і працювала Сновська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У

Вулиця Губернська (тепер вулиця Карла Маркса) у Новгороді-Сіверському. Фото поч. 20 ст.

1963 у сквері, що примикає до вулиці, встановлено *Маркса Карла погруддя,* яке в 1983 перенесено на вул. Щорса. Тут же, ще в 1925, на кошти, зібрані населенням, встановлено погруддя В. І. Леніна. Під час нім.-фашист. окупації воно було сховане патріотами і після визволення міста знову встановлене на попередньому місці. У 1963 погруддя В. І. Леніна перенесено в Червоний куток локомотивного депо. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 у сквері стояв будинок виконкому районної Ради депутатів трудящих (не зберігся). Тепер на К. М. в. розташовані: міська Рада народних депутатів, дитяча муз. школа, районна прокуратура та ін. установи. Ім'я Карла Маркса носять колгоспи в селах Олександрівка Бобровицького району, Грабів Ічнянського району, Богданівка Прилуцького р-ну, Горобіївка Сріблянського р-ну.

МА́РКСА КА́РЛА ПОГРУ́ДДЯ у м. Щорсі. Встановлено 1963 у сквері на вул. Карла Маркса, в 1983 перенесено у сквер на вул. Щорса. Скульптор Г. І. Кондратовський, арх. В. О. Бохан.

МАРМИЗІ́ВКА — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Макушиха. Розташована за 22 км від райцентру і за 55 км від залізнич. ст. Прилуки. 253 ж. (1988). Засн. на поч. 18 ст. на землях с. Брагинці. 1718 у М. налічувалося 10 дворів. Вона входила до складу Варвинської сотні Прилуцького полку. 1900 М. — село Озерянської волості Лохвицького повіту; в 106 дворах М. мешкало 724 чол., діяла земська школа. У червні 1905 відбувся селянський виступ. Рад владу встановлено в січні 1918. У М.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитячий садок, б-ка. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. Я. Васюк (1919—70). У 1969 встановлено пам'ятний знак на честь рад. воїнів-односельців, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МАРМИ́Ш. Річка в Черніг. обл., права прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

МАРТИ́НІВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Більмачівка і Хаїха. Розташована на р. Острі, за 25 км від райцентру та за 3 км від залізнич. ст. Більмачівка. 2186 ж. (1988). Виникла у 1-й пол. 17 ст. Назва, ймовірно, від імені першого поселенця — козака Мартина. У 1866 — 312 дворів, 1774 ж., дерев. Іоанна-Богослова церква (1835, на поч. 20 ст. збуд. нову); у 1897 — 482 двори, 3502 ж. У 1913 збудовано приміщення для земської школи (тепер будинок побуту). Рад. владу встановлено в січні 1918. У М. — центр. садиба колгоспу «Перемога» (спеціалізація — вирощування зернових і технічних культур, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, клуб, 2 бібліотеки (16 тис. од. зб.). Уродженцем М. є Герой Рад. Союзу ген.-майор К. О. Семенченко. У 1957 встановлено обеліск на братській могилі рад воїнів, загиблих 1943 при визволенні села; 1972 — пам'ятний знак односельцям, які полягли (302 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МА́РТОСУ І. П. ПА́М'ЯТНИК у м. Ічні. Споруджено 1980 у пд. частині Червоної площі і на поч. вул. Вокзальної на честь Мартоса Івана Петровича (1754—1835) — російського та українського скульптора, уродженця м. Ічні.

У 1764—73 навчався в петерб. АМ у Л. Роллана та Н. Ф. Жілле, 1773—79 — пенсіонер АМ у Римі. Представник класицизму. Автор багатьох визначних пам'ятників:

надгробки К. Розумовського в Батурині (1803—05), П. Румянцева-Задунайського у Києво-Печерській лаврі (арх. Тома де Томон, 1797—1805), Є. Куракіної (1792) і Є. Гагаріної (1803) у Петербурзі, І. Висоцького (20-і рр. 19 ст., Видубицький монастир у Києві); пам'ятники — Мініну і Пожарському в Москві (1804—18), А. Е. Рішельє в Одесі (арх. Мельников, 1823—28), М. Ломоносову в Архангельську (1826—29), Потьомкіну-Таврійському в Херсоні (1829—35). Викладав у петерб. АМ (1779—1835, з 1794 — професор, з 1814 — ректор). Пам'ятник — погруддя з граніту на постаменті з природної гранітної глиби. Скульптор В. П. Луцак, арх. І. В. Сидоренко. Іл. — табл. XXVII.

Фрагмент надгробка К. Г. Розумовського роботи І. П. Мартоса у Воскресенській церкві. Батурин. Фото поч. 20 ст.

МАСА́НИ — пн.-зх. околиця м. Чернігова. До кінця 1973 — село, розташоване по дорозі до м. Любеча. Виникло в 1-й пол. 18 ст. Тоді ж у село перенесено дерев. церкву *Різдва Богородиці.* У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 фашист. загарбники пограбували і повністю спалили М., а частину його жителів розстріляли. У повоєнні роки село було відбудоване.

У грудні 1973 М. включено у смугу Чернігова. На той час тут мешкало 640 чол. Тепер на тер. кол. села 6 вулиць, забудованих індивід. будинками. Початкова школа, відділення зв'язку, комбінат хлібопродуктів № 2. Біля села — поселення 3—5 і 10—13 ст.

МА́СЛОВУ С. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Прилуках. Встановлена на фасаді будинку кол. *Прилуцької чоловічої гімназії* (тепер с. ш. № 1; вул. Леніна № 190), де 1890—98 навчався Маслов Сергій Іванович (1880—1957) — укр. рад. літературознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР з 1939. Н. в м. Ічні. Брав активну участь у студентському революц. русі, за що його віддали в солдати в числі 183-х студентів Київ. ун-ту (1900). З 1914 — приват-доцент, з 1935 — професор цього ун-ту. Перша наук. праця — «Лірники Полтавської і Чернігівської губерній» (1902). Автор численних досліджень з історії давньої укр. та рос. літератур. Вченому належать огляди полемічної, драм., віршованої л-ри 16 — 18 ст., праці з палеографії, бібліографії, з історії книгодрукування (в т. ч. й на Чернігівщині, зокрема про Новгород-Сіверську та Черніг. друкарні), фольклору, історії мови. Дошка — бронза (1,25 × 0,8 м) з барельєфним портретом С. І. Маслова. Скульптор С. Т. Кантур. Відкрито 1984.

МАТВІ́ЇВКА — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с.

Полісся. Розташована на лівому березі р. Убеді, за 18 км від райцентру і за 8 км від автодороги Чернігів — Новгород-Сіверський. 396 ж. (1988). М. засн. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Г. І. Котовського (спеціалізація — відгодівля свиней), відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (4 тис. од. зб.). Уродженцем М. є Герой Рад. Союзу І. А. Савченко. 8-річна школа і одна з вулиць села носять його ім'я. 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні М. 1943 від гітлерівців; 1975 споруджено меморіальний комплекс на честь воїнів-односельців, які полягли (151 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МАТВІЇВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Територія у верхів'ї р. Бречі. Розташований біля с. Матвіївки Сосницького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Г. І. Котовського. Площа 283 га.

«МАТЕРИА́ЛЫ ДЛЯ ГЕОГРА́ФИИ И СТАТИ́СТИКИ РОССИ́И, собранные офицерами Ген. штаба» — 25-томне вид., здійснене Гол. упр. Ген. штабу (СПб., 1859—68), 25-й т., складений М. Домонтовичем (1865, 736 с.; 19 арк. карти табл.), присвячений Чернігівській губ. Тут подані детальні топограф. стат. описи губернії, повітів і міст. Відомості про територію, населення, пром-сть і торгівлю, с. г., побут, звичаї, істор. пам'ятки, управління, навч. заклади, в т. ч. й про *Бджільництва школу* П. І. Прокоповича (див. *Прокоповича П. І. могила*), б-ки, друкарні тощо.

«МАТЕРИА́ЛЫ ДЛЯ ОЦЕ́НКИ ЗЕМЕ́ЛЬНЫХ УГО́ДИЙ, собранные Черниговским Статистическим отделением при губернской управе». Зібрані в 15 томах. Видані у 1877—1887 (Чернігів — Одеса — Київ). У кожному томі, присвяченому окремому повіту, подано відомості про населення, землеволодіння за категоріями г-в і ціни на земельні угіддя по населених пунктах

«МАТЕРИА́ЛЫ К ОЦЕ́НКЕ НЕДВИ́ЖИМЫХ ИМУ́ЩЕСТВ Черниговской губернии. Ч. І. Города. Погубернский свод данных о документальности. Общие основания и установление оценочных норм». Видані в Чернігові 1912. У матеріалах вміщено окремі таблиці про прибутки від нерухомого майна і короткі нариси про міста губернії. Вип. 1—25 (Чернігів, 1907—13) присвячені окремим містам — губернському, повітовим, заштатним. У кожному випуску систематизовано зведення матеріалів про одне місто, зібраних статистиками на поч. 20 ст., зокрема про прибутки житл. будинків і торгово-промислових приміщень. У додатках до випусків наводяться статистичні таблиці про різні сторони міськ. г-ва.

МАТІЇВКА — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бондарі, Веселівка, Лісова Поляна, Мости, Нове Полісся, Обірки, с-ща Голубів, Каціри, Лопатин, Прохори, Шумейкине. Розташована на р. Сеймі, за 26 км від райцентру та залізнич. ст. Бахмач. 428 ж.

Меморіальна дошка С. І. Маслову в Прилуках.

(1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу «XXI партз'їзд» (механізований комплекс по виробництву молока), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 220 місць, бібліотека (7,5 тисяч од. зб.). Уродженцем М. є укр. рад. письменник В. К. Москалець. У 1972 встановлено надгробок на могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, пам'ятний знак воїнам-односельцям, що полягли (96 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. села виявлено поселення 3—1 тис. до н. е.

МАТРО́СОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від яру на Пн. до вул. Кошового. Прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст. і тоді ж названа на честь Матросова Олександра Матвійовича (1924—43) — гвардії рядового, Героя Рад. Союзу (1943). Під час бою, жертвуючи життям, закрив собою амбразуру ворожого дзоту, чим забезпечив успіх своєму підрозділу, що наступав. М. в. забудована індивід. житл. будинками.

МАТРО́СОВА О. М. ПОГРУ́ДДЯ в м. Прилуках. Встановлено біля середньої школи № 7 (вул. Карла Маркса № 36) на честь Героя Рад. Союзу О. М. Матросова (див. *Матросова вулиця* у Чернігові). Бетонний бюст (вис. 0,9 м) встановлено на цегляному, оштукатуреному постаменті (1,7 м); скульптор А. Ф. Гайдай; відкрито 1961.

МАЦІЇВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

МА́ШЕВЕ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Ферубки. Розташоване за 20 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Угли-Завод. 1057 ж. (1988). М. засн. у 1-й пол. 15 ст. 1810 засн. *Машівська суконна мануфактура,* на якій відбулося *Машівське заворушення кріпаків 1823*. У 1866 — 227 дворів, 1252 ж., дерев. Троїцька церква (18 ст., дзвіниця — 1855), школа; в 1897 — 544 двори, 2880 ж., земська школа, б-ка. Відбувалося 5 ярмарків на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 500 місць, б-ка (13 тис. од. зб.). Уродженцем М. є Герой Рад. Союзу Г. С. Артозєєв — командир партизан. загону ім. В. І. Чапаєва, який діяв на тер. Черніг. обл. У 1972 відкрито пам'ятний знак на місці формування партизан. загону ім. В. І. Чапаєва в 1943; 1960 — меморіальні дошки на фасаді *Машівської школи будинку,* де в 1943 розміщувався штаб та навчалися у 30-і рр. комсомольці, закатовані фашистами. У 1965 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих під час визволення М. 1943 від гітлерівців, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які загинули (295 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МАШИ́Н ДЛЯ ВИРОБНИ́ЦТВА СИНТЕТИ́ЧНИХ ВОЛО́КОН ІНСТИТУ́Т всесоюзний н.-д. Ств. 1965 на базі Черніг. філіалу Всесоюзного НДІ легкого і текстильного машинобудування. У складі ін-ту 20 відділів, у т. ч. 14 наукових Осн. напрями діяльності: виконання і координування н.-д., дослідно-конструктор. робіт по створенню устаткування для виробництва хім. волокон, нетканих матеріалів для розплавів полімерів і скляних ниток. Розташований у м. Чернігові на вул. Щорса № 110.

МАШИ́ННО-ТРА́КТОРНІ СТА́НЦІЇ (МТС) — державні с.-г. підприємства, які здійснювали в колгоспах на договірних умовах виробничо-тех. й орг. обслуговуван-

ня. Першу МТС в Черніг. обл. створено 1930 — в с. Куликівці (тепер смт). Через три роки діяла 41 МТС. У їхньому розпорядженні було 1378 тракторів і 12 комбайнів. Напередодні війни діяло 60 МТС. Після визволення області від нім.-фашист. загарбників на липень 1944 відновили роботу 57 МТС. З 1951 до 1958 трактор. парк збільшився з 3360 до 4594 одиниць.

Осн. виробничою одиницею МТС була тракторна бригада. За кожною з них закріплювалася постійна земельна ділянка. Договори з колгоспами укладалися щорічно на основі типового договору і мали силу закону. Робота, яку виконували МТС у колгоспах, до 1958 оплачувалася натурою або грішми, з 1958 — тільки грішми. Протягом 1958—59 весь машинно-тракторний парк МТС було продано колгоспам, а МТС реорганізовано в ремонтно-технічні станції (РТС).

МА́ШІВСЬКА СУКО́ННА МАНУФАКТУ́РА. Засн. 1810 в с. Машевому Новгород-Сіверського пов. (тепер Семенівського р-ну). Спочатку належала графу О. К. Розумовському, а потім його зятеві — графу С. Уварову. М. с. м. мала 60 ткацьких верстатів, на яких у 1816 вироблено понад 27 тис. аршин солдатського сукна. Тоді тут працювало 787 чол. (785 селян-кріпаків і 2 вільнонайманих), в 1823 — 962 чол. Кріпаки не одержували плати й харчувалися за рахунок своїх родин. У листопаді 1823 С. Уваров, який був у той час директором Департаменту мануфактур і внутр. торгівлі, дав розпорядження збільшити норми виробітку на 50 %, що викликало *Машівське заворушення кріпаків 1823*.

МА́ШІВСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ КРІПАКІ́В 1823. Сталося на *Машівській суконній мануфактурі* у с. Машевому. У листопаді на мануфактурі було збільшено норми виробітку сукна на 50 %. Виснажені голодуванням, 15—18-годинним робочим днем, кріпаки відмовилися виконувати ці норми і звернулися через своїх уповноважених зі скаргою до черніг. губернатора. Губернатор під вартою відправив уповноважених до с. Машевого. У кін. грудня 1823 справу кріпаків розглянув земський суд, який визнав вимоги селян безпідставними. Селяни рішуче відмовилися виконувати збільшені норми. Викликані війська придушили заворушення, 18 учасників було заарештовано.

МА́ШІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1972). Болотний масив. Розташований біля с. Машевого Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 333 га.

МА́ШІВСЬКОЇ ШКО́ЛИ БУДИ́НОК у с. Машевому Семенівського р-ну. Споруджено на поч. 20 ст. Дерев'яний, одноповерховий, складається з 9 кімнат. У цій школі в 30-і рр. навчалися комсомольці В. А. Лантух, В. І. Сенченко, А. С. Сенченко, закатовані фашистами у жовтні 1942. 12.V 1943 в будинку містилося командування партизан. загону ім. Чапаєва (командир Г. С. Артозєєв, комісар Х. М. Чорнуха) після тимчасового вигнання з села окупантів. У 1966 на фасаді встановлено дві меморіальні дошки — на честь партизан. загону ім. В. І. Чапаєва і в пам'ять про загиблих комсомольців.

«МАЯ́К». Газета, орган Корюківського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1931—41 виходила під назвою «*Більшовицький шлях*», 1944 — «*Ленінський шлях*», 1944—60 — «*Прапор перемоги*». З 5.XII 1960 до 1.III 1967 не виходила. З 2.III 1967 — «М.». Редакція — м. Корюківка, вул. Леніна № 90.

«МАЯ́К». Газета, орган парт., комсомол. і профспілкової орг-цій та дирекції *Бобровицького радгоспу-тех-*

нікуму. Видається з 1967. Редакція — м. Бобровиця, вул. Воровського № 17.

«МАЯК КОМУНІЗМУ». Газета, орган парткому, правління колгоспу «Родина» та виконкому Переписької сільс. Ради нар. депутатів. Видається з 1959. Редакція — с. Перепис, правління колгоспу «Родина»

МАЯКО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Троїцький пров., з 1927 вул. Потапівська; Новозаводський р-н). Простягається у вигляді ламаної лінії, кінці якої з'єднані з вул. Попудренка. Названа на честь Маяковського Володимира Володимировича (1893—1930) — рос. рад. поета. Н. в с. Багдаді (тепер смт Маяковський) Груз. РСР. Автор поем «Хмарина в штанах», «Володимир Ілліч Ленін», «150 000 000», «Добре»; віршів «Ода революції», «Лівий марш»; п'єси «Містерія-буфф». Неодноразово відвідував Україну (Київ, Одесу, Харків та ін.). М. в. прокладено і заселено у 1908—17. Забудована індивід. житл. будинками. Серед них є зразки народного дерев'яного будівництва і різьблення.

«МЕДТЕ́ХНІКА», Чернігівське обласне виробничо-торг. об'єднання. Ств. 1.І 1987 на базі підприємства для ремонту і тех. обслуговування мед. техніки, магазинів «Медтехніка» та «Оптика». У завдання об'єднання входять забезпечення, організація і виконання монтажу, налагодження, ремонт і тех. обслуговування мед. техніки в установах охорони здоров'я на тер. області.

Об'єднання має в м. Чернігові виробничі дільниці; в районах області 20 пунктів тех. обслуговування. Для комплектування лікувальних установ виробами мед. техніки створені магазини «Медтехніка» у Чернігові, Ніжині і Прилуках. Для забезпечення населення коригуючими окулярами і виробами медтехніки в області діє 12 магазинів «Оптика» і 13 пунктів цих магазинів. В об'єднанні працює 260 чол. (1987).

МЕЖИ́РКА. Річка в Черніг. обл., прит. Откильні (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

МЕЖОВЕ́ ВІДДІ́ЛЕННЯ Черніг. губернського правління. Засн. після скасування кріпосного права 1861 у зв'язку з великим обсягом землемірних робіт, пов'язаних з відведенням земельних ділянок селянам, а також для розв'язання суперечок за землеволодіння, відвод землі під хутори. Виконувало землемірні роботи, складання планів, які видавалися власникам земельних ділянок й мали юридичну чинність. Ліквідовано 1917.

МЕЖОВИ́Й СУД. Ств. 1834, розглядав справи по розмежуванню земель у межах повіту. Ліквідовано 1864 з передачею функцій межовим комісіям.

МЕ́ЗИН, Мізин — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Курилівка. Розгашоване на р. Десні, за 47 км від райцентру та за 35 км від залізнич. ст. Вороніж. 637 ж. (1988). Вперше згадується 1551. У 1886 — 105 дворів, 746 ж., Іллінська церква (перебудована 1851); у 1897 — 247 дворів, 1391 ж. У М. в 1860—64 у свого діда жив народоволець, вчений-винахідник та публіцист М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У М.— відділок № 2 колгоспу «Авангард», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 425 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). *Мезинський музей* народний археологічний. 1978 М. відвідали льотчик-космонавт, двічі Герой Рад. Союзу Ю. В. Романенко і маршал авіації, Герой Рад. Союзу С. Г. Руденко. У 1957 встановлено надгробки на братських могилах мирних жителів, розстріляних фашистами 1942, та рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села; 1982 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, що загинули (185 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни. В М.—*Мізинська стоянка* (бл. 15 тис. років до н. е.); городище (6—5 ст. до н. е.) та різних епох поселення.

МЕ́ЗИНСЬКИЙ МУЗЕ́Й народний археологічний. Розташований у с. Мезині Коропського р-ну. Засн. 1965 за ініціативою краєзнавця В. Є. Куриленка з допомогою археологів Києва, Ленінграда і Москви. Відкритий на розкопі *Мізинської стоянки* у дерев'яному будинку 18 ст., що належав рос. офіцерові Поливоді. У цьому будинку 1860—64 бував у свого діда — поета й актора М. Іваницького революціонер-народоволець М. І. Кибальчич. Експозиція музею висвітлює історію мікрорегіону від палеоліту до сучасності. У музеї 10 відділів: геології, палеоліту, неоліту і бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя, 18 ст., 19 ст. з сектором етнографії, Іваницького та Кибальчича, соціалізму з секторами Великої Вітчизн війни і космонавтики, природи. Вік найдавнішого експонату (окам'янілості крейдяного періоду) — 70—100 млн. років. Особливу цінність має відділ Мізинської стоянки, де експонуються кістки мамонта, муляжі, орнаментовані статуетки «мезинських птахожінок», фотокопії та ін. Екпонуються коропські кахлі 16—19 ст. з дому Забіл, речі Ушівської фаянсової ф-ки Савицьких (1-а пол. 19 ст.). У 1987 експозиція музею поповнилася матеріалами, надісланими федерацією космонавтики СРСР. У музеї зберігається понад 41 тис. експонатів. Його працівники ведуть наукову і популяризаторську роботу, підтримують зв'язки з археологами країни, здійснюють контроль за новобудовами.

МЕЛА́ЩЕНКОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне болото. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 15 га.

МЕ́ЛЬНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер Борзнянського р-ну.

МЕМОРІА́Л СЛА́ВИ у Чернігові. Споруджений на честь 40-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У вересні 1941 під час оборони Чернігова в районі з-ду «Жовтневий молот» загинув невідомий рад. солдат, якого чернігівці поховали в цій же місцевості. 1967 останки воїна перенесено на *Болдині гори.* 1986 могилу покрито гранітною плитою, в середині якої палає Вічний вогонь, а в головах встановлено 20-метровий тригранний обеліск з написом: «Ім'я твоє невідоме, подвиг твій, слава твоя безсмертні». Від монумента гранітні сходи ведуть на майданчик, де встановлено скульптурну композицію з бронзи. Постаті давньоруського воїна, солдата Великої Вітчизн. війни 1941—45, партизана і жінки-трудівниці символізують боротьбу народу за свободу і незалежність Батьківщини. Праворуч — п'ять гранітних стел з бронзовими барельєфами, що зображують похід князя Ігоря Святославича на половців, героїчні події Великої Жовтневої соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизняної воєн, боротьбу партизанів і підпільників Чернігівщини. Скульптор Ю. М. Лоховинін, арх. М. В. Чернов. Відкрито 1986 на вул. Льва Толстого. Іл.— табл. XII.

МЕ́НА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 775 км². Бере початок в Щорському р-ні. Тече тер. Корюківського, Менського і Щорського р-нів. На її берегах — м. Мена, села Киселівка, Осьмаки і Феськівка Менського р-ну.

МЕ́НА — місто, райцентр, на р. Мені (прит. Десни). Залізнич. станція. 12 800 ж. (1988). Перша згадка про М. належить до 1408, перебувала в складі Литовського князівства. З 1618 — у складі Польщі (належала А. Киселю). Населення М. брало активну участь у селянсько-козацьких повстаннях Я. Острянина, Д. Гуні. У серед. 17 ст. для захисту від татар. нападів споруджено земляний вал з дубовою стіною, трьома брамами і двома баштами; укріплення мало 7 виходів до річки. З 1654 М.— сотенне містечко спочатку Ніжин., а потім Черніг. полку. Містечко користувалося *магдебурзьким правом,* діяли ковальський, шевський цехи, розвивалося гончарство, відомі були вироби золотаря

О. Радкова. З 1782 — М. в складі Сосницького пов. Черніг. намісництва, з 1797 — волосний центр Малоросійської губ., з 1802 — Черніг. губ. У 18 ст. в М. діяла козацька школа, з 19 ст.— парафіяльна. У 1689 збудовано дерев. Михайлівську церкву (згоріла 1852), 1707 — Миколаївську, 1780 — Троїцьку, 1804 — Різдва Богородиці, 1839 — Олексіївську муровану (не збереглися). У серед. 19 ст. налічувалося 300 дворів, 3460 ж.; у 1897 — 924 двори, 6766 ж. 1874 відкрито залізницю. У повіті поширилося вирощування тютюну, який вивозили в різні міста Росії та на європ. ринки (у 70—90-х рр. бл. 800 тис. пудів щороку). З 1868 діяло двокласне міністерське училище. Згодом — земські однокомплектні школи (1897, 1911), ремісниче училище, жін. приватна прогімназія (1913). На поч. 20 ст. відкрито лікарню. Під час першої рос. революції 1905—07 в М. діяла *Менська організація РСДРП*. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. У 1920 і 1931 М. відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. З 1919 діяла б-ка (з 1921 ім. А. В. Луначарського), у 1921 виникло т-во «Молодий театр», 1922 створено першу с.-г. артіль, 1924 — споруджено електростанцію. З 1923 М.— смт, райцентр Сновської, з 1925 — Конотопської округи, з 1932 — райцентр Черніг. обл. У 1925 налічувалося 7682 ж., відкрито Народний дім. У 1926 організовано с.-г. кредитне т-во. 1931 створено 4 колгоспи, МТС (1930). Діяли тютюново-ферментний з-д, коноплезавод. У 1935 закладено парк ім. Кірова. У 1941 — лікарня, диспансер (1934), семирічна, 2 початкові, середня (1934) школи, кінотеатр (1932), 2 клуби, виходили газети «*Колгоспна праця*» і «*Комсомолець*». У 1939 почалася радіофікація М. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації М. з осені 1942 діяла підпільна патріотична група. З 1966 М.— місто. Плодоконсервний, маслоробний, сигаретних фільтрів, комбікормовий, хлібний з-ди, цех Черніг. дослідно-експеримент. ф-ки лозових виробів, елеватор, комбінат побут. обслуговування. 3 заг.-осв., муз. і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, танц. ансамбль «Менщина», який має звання народного (1974), 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий *Менський музей, Зоопарк*. Видається газ. «*Колгоспна правда*». Уродженцями М. є кобзар А. Бешко та чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. З М. пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці Л. Н. Беззубенка, О. Л. Кармазина, П. К. Сича. У М.— пам'ятники Т. Г. Шевченку (1963), В. І. Леніну (1967). У 1950 і 1956 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах борців за Рад. владу, полеглих під час громадян. війни і в перші роки соціалістич. буд-ва, рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941, визволенні 1943 міста від нім. фашистів, на 2 братських могилах жертв фашизму 1942 і 1943; обеліск (1967) на честь воїнів-земляків, які загинули (457 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни. На тер. М. — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.), ранньослов'янські (1—5 ст.), часів Київської Русі (10—13 ст.), городище 11—13 ст., а також 7 курганів, серед яких—«Юркова могила» (11—12 ст.). Трудящим М. присвячені нариси в книгах В. І. Петльованого «Безбережнеє поле» (1974) і С. О. Реп'яха «Земні зорі» (1977).

МЕНДЕЛЄЄВА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Тарновського; Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Свердлова. Спочатку носила ім'я В. В. Тарновського (молодшого) — укр. поміщика, громад. і культур. діяча, власника *Качанівки*. Перейменована 1940 на честь Менделєєва Дмитра Іва-

новича (1834—1907) — рос. вченого, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876), члена багатьох іноз. академій і наук. товариств. Н. в Тобольську. Закін. 1855 Голов. пед. ін-т у Петербурзі. Викладав у гімназіях Сімферополя і Одеси; з 1865 — проф. Петерб. ун-ту. 1903 — голова екзаменац. комісії першого випуску інженерів і агрономів Київ. політех. ін-ту. Відкрив один з фундаментальних законів природи — періодичний закон Менделєєва. Вул. прокладена на поч. 20 ст. і забудована приват. житл. будинками. На розі М. в. і вул. Шевченка (№ 36) збереглися два будинки в стилі укр. модерну (тепер у них містяться протизобний диспансер і судмедекспертиза). На М. в. знаходяться спорт. корпус пед. ін-ту, будівлі т-ва сліпих.

МЕНЖИ́НСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Кірова; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці). Простягається від вул. Ніни Сагайдак до поля колгоспу ім. Калініна. Перейменована 1974 після включення села у смугу міста на честь Менжинського Вячеслава Рудольфовича (1874—1934) — рад. державного і парт. діяча. Н. у Петербурзі. Закінчив 1898 Петерб. ун-т. Член КПРС з 1902. У 1917 — член Бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). У 1919 — нарком РСІ УРСР, з 1926 — голова ОДПУ. У 1919 відвідав Чернігів. Вул. прокладена після Великої Вітчизн. війни 1941—45 для індивід. житл. будівництва.

МЕ́НСЬКА ЖІНО́ЧА ПРОГІМНА́ЗІЯ М. Г. Мирної. Засн. 1913. Містилася у найманому приміщенні. Мала 4 класи. Учнів — 84 (1915).

МЕ́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. на поч. 1905. Видавала листівки, організовувала мітинги, вела пропагандистську роботу серед трудящих. На поч. вересня 1906 більшість членів орг-ції було заарештовано й заслано до Сибіру.

МЕ́НСЬКИЙ ЗООПА́РК — див. *Зоопарк* у Мені.

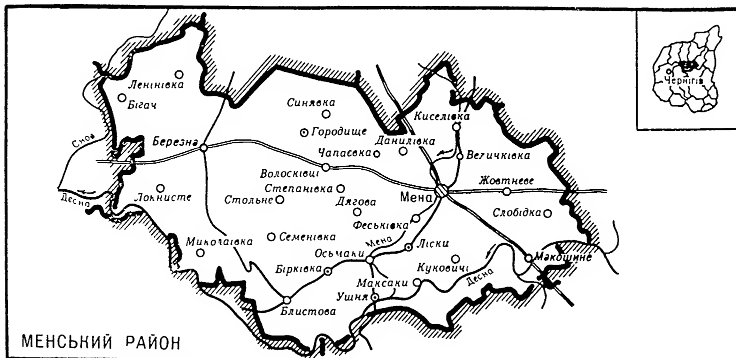
МЕ́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й краєзнавчий. Ств. 1954 як музей на громад. засадах за ініціативою краєзнавця В. Ф. Покотила. У 1968 йому присвоєно звання народного. У 1972 перетворено на відділ Черніг. істор. музею. У музеї зберігається понад 15 тис. експонатів осн. фонду. Близько 2 тис. предметів налічує археол. колекція, серед них — дві бронзові шарнірні шийні гривни, бронз. браслети і фібула 6—7 ст., фрагмент меча 10 ст. В етнограф. колекції — бандури, виготовлені О. Корнієвським, ліра нар. співака П. Кузьминського. Зібрано документи про бандуриста Т. М. Пархоменка, лірника А. Р. Гребеня. Значна частина документ. матеріалів характеризує розвиток краю після Жовтня 1917. Експозиція музею розміщена в 5 залах. Вона висвітлює природу та історію району з давніх часів до наших днів.

МЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині обл. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². 52,2 тис. ж. (1988). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. Мена. Район розташований у межах зони мішаних лісів (Українського Полісся). Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. ріка — Десна з прит. Меною. Грунти дерново-підзолисті, опідзолені та болотні. Ліси (сосна, береза, вільха, клен, липа, тополя) займають 11,2 тис. га. У межах району — заказник *Каморетський*. Найбільші підприємства — менські плодоконсервний, прод. товарів, маслоробний і сигаретних фільтрів, макошинський сільгоспмашин з-ди.

Комбінат побутового обслуговування (Мена) та 5 будинків побуту. Господарства району спеціалізуються на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь), картоплі та льону. Тваринництво м'ясо-молочного напряму (скотарство, птахівництво, свинарст-

во). Площа с.-г. угідь 1988 становила 104,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,6 тис. га, луки і пасовища — 35,2 тис. га. У М. р.— 22 колгоспи, 4 радгоспи, птахофабрика. Залізничні станції Мена та Макошине. Автомоб. шляхів — 417,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391,3 км. У районі — 36 заг.-осв., 2 муз. та спорт. школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, санаторій-профілакторій, 20 будинків культури і 27 клубів, кінотеатр, 58 кіноустановок, 39 б-к, краєзнавчий *Менський музей* та *Зоопарк*. На тер. М. р.— пам'ятки архітектури: *Троїцька церква* в с. Бігачі, *Успенська церква* в с. Волосківцях, *Миколаївська церква* в с. Городищі, *Покровська церква* в с. Синявці, *Андріївська церква* в с. Стольному, споруди *Домницького монастиря Різдва Богородиці* (Думницького), *Максаківського Спасо-Преображенського монастиря* та ін. У с. Феськівці М. р. народився укр. рад. вчений у галузі механізації с. г. І. Х. Василенко, у смт Березні — укр. рад. композитор Г. Г. Верьовка, в с. Куковичах — укр. актор В. О. Грицай, у с. Волосківцях — укр. кобзар і лірник Т. М. Пархоменко, у с. Синявці — укр. рад. літературознавець С. В. Савченко. У М. р. видається газета «*Колгоспна правда*». Див. також статті: Мена, Березна, Макошине, Бігач, Бірківка, Блистова, Волосківці, Городище, Данилівка, Дягова, Жовтневе, Киселівка, Куковичі, Ленінівка, Ліски, Локнисте, Миколаївка, Осьмаки, Семенівка, Синявка, Слобідка, Стольне, Ушня, Феськівка. Іл.— табл. XXIII.

«МЕРИДІА́Н» — естрадний оркестр Черніг. камвольно-вовняного комбінату ім. 50-річчя Рад. України. Ств. 1964 як інструм. ансамбль. У 1976 удостоєний звання народного. Керівник оркестру — В. Д. Савенко. У репертуарі «М.» — сучасні інструментальні та вокальні твори, а також естрадна музика минулих років. Виконує оркестр і пісні про своє підприємство, його робітників. Протягом 1964—87 оркестр провів близько 2 тисяч концертів. Колектив «М.» бере також участь у підготовці і проведенні тематич. вечорів, свят вулиць м. Чернігова, в ін. масових заходах міста й області. Неодноразово виступав по респ. радіо і телебаченню, був учасником телетурніру «Сонячні кларнети». «М.» — лауреат міських, обл., республіканських, міжреспубліканських і союзних конкурсів та фестивалів.

МЕНСЬКИЙ РАЙОН

МЕРЛЯ́К. Річка в Черніг. обл., тече тер. Сосницького р-ну.

«МЕТАЛІ́СТ». Чернігівське виробниче об'єднання. Засн. 1946. Включає з-д «Металіст» (гол. підприємство), розміщений у Чернігові, та філіали в райцентрах області. Виготовляє залізні вироби, цвяхи, вироби з пластмаси, ремонтує прилади і виготовляє оснащення й нестандартне устаткування. Загальна площа всіх споруд 16 228 м². У 1946—50 робітників, 1987—800 чол. Міститься на вул. Промисловій № 7.

МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КО́МПЛЕКС 12—13 ст. в урочищі Кам'яна Гора. Міститься на зх. околиці с. Неданчичі Ріпкинського р-ну. Займає підвищення овальної форми в заплаві р. Дніпра. Площа пам'ятки (20 × 80 — 140 м) розорюється. Підйомний матеріал: кружальна кераміка 12—13 ст., криця, велика кількість залізних шлаків, уламки сопел. Під час шурфування в різних місцях пам'ятки виявлено розвал залізоплавильних горнів-домниць. Відкрито В. П. Коваленком 1982. Матеріали зберігаються у фондах Черніг. істор. музею.

МЕ́ЧНИКОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-га Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Заньковецької до вул. Гагаріна. Названа 1960 на честь Мечникова Іллі Ілліча (1845—1916) — рос. і укр. біолога, одного з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної анатомії і мікробіології, почесного члена Петерб. АН (з 1902), лауреата Нобелівської премії (1908). Н. в с. Іванівка Харків. обл. Закінчив 1864 Харків. ун-т. 1870—82 — проф. Новорос. ун-ту в Одесі. 1886 організ. в Одесі разом з М. Ф. Гамалією першу в Росії бактеріолог. станцію. У 1887 на запрошення Луї Пастера переїхав у Париж. Працював у Пастерівському ін-ті до кінця життя. Вул. прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

МИГА́ЛІВКА — істор. р-н м. Ніжина, заселений у 17—18 ст. Його територія на Зх. межувала з *Ковалівкою,* на Пн.— з валом (тепер вул. Б. Хмельницького), на Сх.— з полем, на Пд. — оз. Ніжин. По вул. Роменській (тепер Першого травня) в 1786 збудовано муровану Василя Великого церкву. У 1868 по пд. околиці прокладено колію залізниці Київ — Курськ, а в 1925 по пн. околиці — колію Ніжин — Чернігів. За роки Рад. влади на М. збудовано механічний з-д (вул. Б. Хмельницького № 37), школу № 6 (вул. Куйбишева № 15), хлібозавод (вул. Франка № 16), школу № 14 (вул. Войкова № 52), учбово-виробниче підприємство УТОС (вул. 1-го Травня № 47), проф.-технічне училище № 11 (вул. Кірова № 46), СПТУ № 35 (вул. Кірова № 5 а), школу № 12 (вул. Франка № 22), БМУ-430 (пров. Курилівський).

МИКИТЕ́НКУ І. К. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у смт Ладані Прилуцького р-ну. Встановлена на фасаді будинку, що на тер. кол. *Ладанського Покровського монастиря* (в 1928—38 в ньому містилася *Ладанська трудова комуна*). Тут в 1933 жив Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — укр. рад. письменник. У цей час працював над романом «Ранок», що відтворює процес перевиховання безпритульників і малолітніх правопорушників у трудових комунах. Н. в с. Рівне Кіровогр. обл. У 1927 закінчив Харків. мед. ін-т. Друкуватися почав з 1922. З 1934 — секретар правління Спілки письменників України. Серед ін. творів — повість «Вуркагани», п'єси «Диктатура», «Кадри», «Справа честі», «Як сходило сонце» та ін. Дошка — мармур.

МИКИ́ТІВЩИНА — заповідне урочище (1984). Типові природні комплекси листяного лісу. Розташоване в Срібнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 346 га.

МИКІ́ЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА у м. Новгороді-Сіверському. Споруд-

жена 1764 над р. Десною на місці (за легендою) давньоруського храму, збудованого 1086 «за градом». Проте археологічні дослідження, проведені в 1979, спростували це припущення. Зразок *дерев'яної монументальної архітектури* північного Лівобережжя України. Первісно М. ц. п'ятизрубна, хрещата у плані. Має стрункий пірамідальний двозаломний верх. В інтер'єрі традиційний для укр. культового дерев'яного будівництва прийом «залому» створює ілюзію видовження вгору хвилеподібних форм внутрішнього простору центр. верху. Бокові вівтарі з'явилися згодом, можливо під час ремонту 1820. Реставрована 1960—70. З 1979 М. ц. як музей входить до складу *Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Розташована на вул. Коротченка № 18. Іл.— табл. XIX.

МИКОЛА́ЇВКА (до 1921 — Дурні) — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гребля, Мощне, Мурівка, Подин, с-ще Домниця. Розташована на правому березі Десни, за 50 км від райцентру і за 19 км від залізнич. ст. Дроздівка. 998 ж. (1988). Відома з серед. 17 ст. У 1866 — 80 дворів, 431 ж.; у 1897 — 162 дв., 1101 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1942 під час тимчасової нім.-фашист. окупації М. гітлерівці знищили тут 45 дітей Домницького спецбудинку. У М. розташов. центр. садиба радгоспу «Менський» (спеціалізація — тваринництво, птахівництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). У 1970 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли в боях за визволення села у 1943, і на могилі жертв фашизму. На тер. М. виявлено поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (5—7 ст.), городище періоду Київської Русі (9—13 ст.).

МИКОЛА́ЇВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Іванівка, Суховодка. Розташована за 10 км від райцентру та за 13 км від залізнич. ст. Доч. 1970 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 177 дворів, 1125 ж., дерев. Георгіївська церква (1861); в 1897 — 254 двори. 1517 ж. У 1905—07 відбулися виступи селян проти поміщиків. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— відділення колгоспу ім. 50-річчя Великого Жовтня (спеціалізація — вирощування насіння зернових культур і картоплі), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, пологовий будинок, дитячий садок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (12 тис. од. зб.). Уродженкою села є укр. письменниця Любов Олександрівна Яновська (псевд. Екуртжа; Омелько Реп'ях; 1861—1933) — автор оповідань «Злодійка Оксана», «Смерть Макарихи», п'єс «Без віри», «В підвалі» та ін. З М. пов'язана трудова діяльність Героя Соц. Праці П. П. Мизгунової. У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943, обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які загинули (190 чол.) під час Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945.

МИКОЛА́ЇВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Залізний Міст. Розташована за 8 км від райцентру і за 6 км від залізнич. ст. Семенівка. 408 ж. (1988). Засн. на поч. 14 ст. У 1866 — 89 дворів, 699 ж.; у 1897 — 171 двір, 1217 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Ілліча, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-

акушер. пункт, ясла-садок, клуб на 150 місць, б-ка (5,7 тис. од. зб.). У 1960 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час визволення села 1943 від гітлерівців, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (96 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У м. Борзні. Збудована 1763—68 на місці дерев'яної, мурована, тетраконхового типу. 1775 споруджено триярусний позолочений іконостас (відновлений 1852). У 1864 добудовано дзвіницю. Розширена 1903 (не збереглася). 2) У с. Гірську Щорського р-ну. Споруджена 1911 на місці попередньої (1840), зруйнованої буревієм. Дерев'яна, хрещата, з приміщеннями між раменами просторового хреста, первісно одноверха. Дзвіниця над зх. притвором не збереглася. Гол. вхід оздоблено чотириколонним портиком з трикутним різьбленим фронтоном.

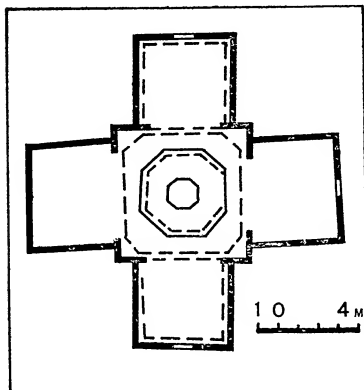
Особливість інтер'єру цієї церкви — висотне розкриття від входу простору центр. дільниці завдяки використанню системи гранчастих арок, висота яких збільшується з наближенням до центру. Збереглися ікони 18—19 ст. 3) У с. Городищі Менського р-ну. Унікальна пам'ятка *дерев'яної монументальної архітектури* Лівобережної України. Зведена 1763. Первісно тризрубна, триверха. Складалася з квадратного бабинця, восьмигранної центр. дільниці та гранчастого вівтаря. Кожен зруб завершено двозаломним верхом на восьмерику. Стіни зрубів нахилено до середини, завдяки чому створюється т. з. «телескопічна перспектива», яка ілюзорно збільшує висоту кожної дільниці. Внутрішній простір всередині розкрито вгору до зеніту бань, які з'єднано між собою за допомогою фігурних арок-вирізів. У М. ц. застосовано рідкісний конструктивний засіб зв'язку 3-х зрубів, що перешкоджав осіданню масивного середнього зрубу. 1888 добудовано пд. і пн. рукави, до бабинця — притвор з дзвіницею (не збереглася), змінено форму верхів. На поч. 20 ст. вертикальну шалівку замінено горизонтальною. Частково зберігся розпис. М. ц. — одна з небагатьох пам'яток, що збереглася, у якій новаторські конструктивні пошуки поєднано з втіленням основоположного принципу висотного розкриття простору дільниці.

4) У с. Густині Прилуцького р-ну. Побудована церква 1693—1708 на території *Густинського монастиря* у формах барокко як одно-

Миколаївська церква в Городищі. Інтер'єр. Фото 30-х рр. 20 ст.

верха, надбрамна церква. Внаслідок багатьох перебудов перетворилася на триярусну дзвіницю типу восьмерик на четверику, над якою був намет (не зберігся). 5) У с. Жукотках Чернігівського р-ну. Споруджена 1784 на кошти поміщика П. Милорадовича. Дерев'яна, тризрубна, одноверха, баштового типу: центр. дільниця значно більша за бабинець і вівтар. Контраст об'ємів підкреслював монументальність центр. зрубу (не збереглася). 6) У смт Козельці. Розташована на пд. межі давньої фортеці, на місці дерев'яної церкви. Споруджена 1781—84 в стилі пізнього барокко на кошти священика К. Тарловського та парафіян. Мурована, хрещата; до пд. і пн. рукавів прилягають низенькі екседри; з Сх. між рукавами — криволінійні у плані камери. Фасади завершено трикутними фронтонами. Увінчана багатоярусною банею. З 1984 — на реставрації. Розташована на вул. Журавльова № 2ª. Іл.— табл. XXV. 7) У с. Комані Новгород-Сіверського р-ну. Збудована 1781. Дерев'яна, одноверха, з двома заломами. У плані — рівнораменний хрест, утворений квадратом центр. зрубу, до якого прирубано менші чотирикутні рукави. Струнка будівля органічно поєднувала традиції *народної архітектури* з елементами класицизму (не збереглася). 8) У м. Ніжині. Збудована 1873 за проектом інж. Л. Садовського як тепла церква поруч *Покровської церкви*. Мурована, зального типу, прямокутна у плані, безголовна, безапсидна. Первісно мала декоративну главку. Характерний зразок культової споруди періоду історизму Розташована на вул. Подвойського № 23ª. 9) У с. Печенюгах Новгород-Сіверського р-ну. Збудована в 60-х рр. 18 ст. Дерев'яна, первісно тризрубна (приділи з Пд. і Пн. добудовано в 70-х рр. 19 ст.). Центр. дільниця — восьмигранна, бабинець і вівтар — гранчасті. Кожен зруб завершено двозаломним верхом. Була вкрита гонтом (не збереглася). 10) У м. Прилуках. Споруджена 1720 в стилі барокко на кошти чигиринського і прилуцького полковника Г. І. Галагана. Мурована. Внаслідок ремонту після пожежі 1817 отримала класицистичний декор. Складається з однонефної церкви з гранчастою апсидою та двох'ярусної дзвіниці, перший ярус якої — четверик, другий — циліндричний об'єм з арковими отворами, де були дзвони. Завершує дзвіницю баня з люкарнами, в яких спершу були годинники. Реставрована 1986. Тепер — художній відділ краєзнавчого *Прилуцького музею*. Розташована на вул. Орджонікідзе № 16ª. Іл.— табл. XXVIII. 11) В с. Риботині Коропського р-ну. Побудована 1904. Мурована, хрещата з гранчастою апсидою і приміщеннями між раменами просторового хреста. Увінчана куполом на круглому барабані. В інтер'єрі — олійний монументальний живопис, п'ятиярусний іконостас.

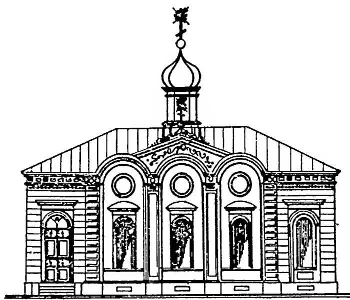
Миколаївська церква у Комані. План.

М. ц.— зразок культової архітек-

тури періоду еклектизму. 12) У Чернігові. Споруджена 1862. Мурована, прямокутна у плані, з двох'ярусною дзвіницею над зх. притвором. Завершувалася наметовим верхом з маківкою на восьмигранному барабані (не збереглася). Знаходилася на вулиці Миколаївській (тепер Карла Лібкнехта).

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ СОБО́Р у м. Ніжині. Споруджений козаками Ніжин. полку на старовинному Соборному майдані, де колись стояв дерев'яний храм, перед яким у січні 1654, після Переяславської ради, ніжинці давали присягу на вірність Рос. державі. Збудовано 1668—70. Дзвін вагою 400 пудів для М. с. було відлито 1758 на ніжинському заводі братів Чернових. Собор неодноразово горів (1754, 1773, 1798). Перебудовувався у 2-й пол. 19 ст., внаслідок чого втратив цегляний декор й одержав нової форми верхи. Зазнав руйнувань у роки Великої Вітчизн. війни. У 1957—66 проводилися дослідницькі і консерваційні роботи, у 1980—86 — реставраційні. Побудований у стилі укр. барокко, М. с.— один з перших на Лівобережній Україні п'ятибанних, хрещатих у плані храмів. Основою є центр. найвища частина, т. з. четверик, до якого прилягають гранчасті об'єми. Це надає споруді особливої кристалоподібної форми. Ступінчасту композицію завершують грушоподібні бані. Монументальність пам'ятки підкреслюють вбудовані по кутах низькі приміщення. З зх. частини в них є камери з відкритими в бік вівтаря арковими отворами, що перетворювало їх на своєрідні ложі для заможних відвідувачів храму. Згодом композиційна схема та прийоми, застосовані у М. с., стали традиційними і використовувалися укр. будівничими у багатьох культових спорудах. Розташований на вул. Гоголя № 19. Див. *Мурована монументальна архітектура.* Іл.— табл. XX, с. 453.

МИКОЛА́ЇВСЬКОГО ЄПАРХІ́АЛЬНОГО БРА́ТСТВА БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджено 1911—12 на розі вул. Шосейної (тепер вул. Леніна) і Миколаївської (тепер вул. Карла Лібкнехта). В загальний об'єм увійшла зведена 1870 каплиця на честь Олександра Невського. У кін. 1919 — на поч. 1920 в будинку розміщувалися губполітвідділ та військово-політ. курси для командирів Червоної Армії. Потім — клуб робітників освіти. З 1932 й до початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 — *Чернігівський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка. Спалений у серпні 1941 під час нім.-фашист. бомбардувань. Відновлений у післявоєнні роки з надбудовою 3-го поверху над кол. каплицею. 1985 відновлено намети над входами. Мурований, триповерховий, складного плану. Зразок архітектури неоруського стилю, поширеного на зламі 19 і 20 ст. На фасаді б-ки 1978 встановлено мемор. дошку в пам'ять про першу Чернігівську обласну пар-

Миколаївська церква у Ніжині. Проект.

тійну конференцію, що відбулася тут 12—16.I 1934. Тепер у приміщенні міститься *Чернігівська філармонія*. Розташований на вул. Леніна № 15. Іл.— табл. X.

МИКУ́ЛИНЕ — урочище на пд.-сх. околиці Чернігова, неподалік від колиш. гирла р. Стрижня, на березі стариці р. Десни (Ятченкова затока). Тут, на площі понад 6 га, виявлено давнє поселення. Потужність культурного шару 0,4—0,6 м. Відкрите й обстежене Г. О. Кузнецовим 1983. Зібрані уламки давньоруської цегли-плінфи та жолобчастої цегли 16—17 ст., кахлів та кераміки 12—13, 16—18 ст.

МИЛЕ́ЙКІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Розташований біля с. Милейків Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. Горького. Площа 100 га. Цінне болото.

МИ́НА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

МИНИ́ЧИН РІГ — заповідне урочище (з 1972). Розташований в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 190 га. Типові природні комплекси мішаного лісу.

МИРВО́ДІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра).

МИ́РНОГО ПАНА́СА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 15-а Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Кутузова до вул. Перемоги. Названа 1960 на честь Мирного Панаса (справж. прізв. — Панас Якович Рудченко; 1849—1920) — укр. письменника.

Будинок Миколаївського єпархіального братства у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

Н. у Миргороді. Закінчив 1862 Гадяцьке повітове уч-ще. З 14 років служив у канцеляріях в Гадячі (1863—64), Прилуках (1865—67; див. *Мирному Панасу меморіальна дошка*), Миргороді (1867—71). З 1871 жив у Полтаві. Літ. діяльність розпочав у Прилуках, коли працював тут на посаді діловода в повітовому казначействі. Вивчав нар. творчість, перекладав твори К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. П. Огарьова, писав поезії, прозові твори. Автор романів «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія» та ін. Тісна творча дружба зв'язувала П. Мирного з М. Коцюбинським, з творами якого він уперше познайомився у 1-й пол. 1898. У листі від 3.V 1898 П. Мирний писав: «Несказанно зачарований Вашою „Харитею". У такій невеличкій приповісті та такого багато сказано. Та як сказано». Перечитавши оповідання «Ялинка», «Маленький грішник», «П'ятизлотник», П. Мирний питає, що ще є надруковане і де, бо він хоче все перечитати. У 1903 письменники зустрілися на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. На смерть М. Коцюбинського Панас Мирний відгукнувся скорботною статтею «Над розкритою домовиною славного сина України М. М. Коцюбинського», надрукованій в газ. «Рада». М. П. в. прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

МИ́РНОМУ ПАНА́СУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Прилуках. Встановлена на фасаді будинку (вул. Леніна № 226), в якому до Великої Жовтн. соціалістич. революції містилося повітове казначейство, де в 1865—67 служив Панас Мирний (див. *Мирного Панаса вулиця*). Будинок Прилуц. повітового земства зведено в серед. 19 ст. Це мурована, одноповерхова, Г-подібна в плані споруда, під чотирисхилим

шиферним дахом. Зовні стіни облицьовані керамічною плиткою. Фасад вирішено асиметрично. Планування — коридорне. Тепер у будинку міститься машинно-лічильна станція. Дошка — граніт, відкрито 1985.

МИТЧЕ́НКИ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру та залізнич. ст. Бахмач. 1672 ж. (1988). Вперше згадуються 1636. У 1866 налічувалося 367 дворів, 3175 ж., сільська розправа; в 1897 — 740 дворів, 4649 ж., дерев. Варваринська церква (1848, на поч. 20 ст.— нова), Покровська церква (1880), земська школа. У 1905—07 робітники розповсюджували тут революц. прокламації. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928 створено комуну «Іскра». У М.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна. Серед. школа. Будинок культури на 450 місць, б-ка, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, відділення зв'язку. Уродженцями М. є: укр. бджоляр-експериментатор П. І. Прокопович (1775—1850), який заснував тут 1828 *бджільництва школу* (див. *Прокоповича П. І. могила*), Герой Соц. Праці М. Є. Полетай, Герой Рад. Союзу П. Є. Брайко, повний кавалер Ордена Слави К. Д. Рябенко, ген.-полковник С. Є. Білоніжко (1919—78). У 1955 на могилах рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943 від гітлерівців, споруджено 4 надгробки, 1970 встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, полеглих (396 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Виявлено поселення 3—7 ст.

МИТЧЕ́НКІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований біля с. Митченків Бахмацького р-ну Черніг. обл Перебуває у віданні колгоспу ім. М. І. Калініна. Площа 60 га.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Безуглівці Ніжинського р-ну. Будувалася 1805—35 у формах провінційного ампіру. Мурована, однобанна. Композиція характерна для культових споруд 19 ст.: центральний квадратний у плані об'єм вінчає циліндричний барабан з півсферичним куполом. Зі Сх. до нього примикає гранчаста апсида, з Зх.— прямокутний бабинець та двох'ярусна дзвіниця. Входи прикрашено чотириколонними портиками тосканського ордеру. Іл.—табл. XXII. 2) У с. Брусилові Чернігівського р-ну. Збудована 1901—02. Дерев., хрещата в плані з прямокутними раменами (пд. і пн. фасади завершено трикутними розписаними фронтонами). Обабіч апсиди — приміщення ризниці та паламарні. Центральний четверик увінчано банею на восьмерику з глухим ліхтариком. З Зх. сполучається з триярусною дзвіницею, з пд. боку якої — гол. вхід. Останній, восьмигранний ярус дзвіниці завершено витягнутим догори верхом з шпилем на гранчастому барабані. В інтер'єрі збереглося різноманітне декор. убрання; чотириярусний іконостас, в якому використано фрагменти попереднього, з рисами барокко. На дзвіниці — 2 старих бронзових дзвони, один з яких виготовлено 1865 в Москві. М. ц.— оригіналь-

Миколаївський собор у Ніжині. Фото поч. 20 ст.

ний зразок місцевої *дерев'яної монументальної архітектури* поч. 20 ст., що зберігся. 3) У с. Буянках Ріпкинського р-ну. Збудована 1887—88 на місці старої менших розмірів. Проект складено арх. О. Михайловим з використанням типових проектів парафіяльних церков. Дерев'яна, на високому цегляному цоколі, п'ятидільна, з гранчастою апсидою та двома невеликими ризницями обабіч неї. Над середхрестям — восьмерик з банею та ліхтариком, з Зх. — двох'ярусна дзвіниця, увінчана наметом з маківкою. Зразок дерев'яної культової архітектури раціоналістичного напрямку періоду історизму. 4) У с. Великому Листвені Городнянського р-ну. Збудована 1742 понад заплавою р. Дирчин, на замовлення А. В. Дуніна-Борковського. У плані повторює традиц. тип тридільного храму. Найпізніший відомий на Україні приклад мурування з жолобкової, так зв. литовської цегли. Центр. дільниця (9 × 9 м) перекрита хрестовим склепінням товщиною в цеглину. Замість світлової бані мала високий дерев'яний намет з маківкою. Внутр. простір освітлювався великими, на два яруси, вікнами. 1855 зроблено півсферичну баню (не збереглася), притвори, до бабинця прибудовано чотириколонний портик тосканського ордеру. Оригінальний

Михайлівська Грецька церква у Ніжині.

задум та конструктивне вирішення М. ц. не мають аналогів на Лівобережній Україні. 5) У с. Даничах Ріпкинського р-ну. Побудовано у кін. 19 ст. Зразок г. з. «єпархіальної» архітектури. Дерев'яна, хрещата в плані, п'ятидільна, з гранчастою апсидою і дзвіницею з боку зх. фасаду. Центр. дільницю вінчає восьмерик з наметовим верхом і маківкою. Прикрашена кокошниками, набірним фризом. Одна з небагатьох високохудожніх дерев'яних культових споруд періоду історизму на Чернігівщині. 6) У м. Ніжині. Збудована 1719—29 грецькою колонією (див. *Ніжинське грецьке братство*) на місці дерев'яної, що стояла з 1680. Освячена 1731. Невелика, мурована, тридільна, однобанна, з гранчастим центром, бабинцем, півкруглою апсидою і притвором з зх. боку. На пн. боці вівтарної стіни вміщено мармурові дошки з грецькими текстами. Поруч з церквою стояла триярусна дзвіниця 19 ст., з пілястрами на другому, колонами на третьому ярусі та високим шпилем, що завершував будову (не збереглася). Розташована на вул. Гребінки № 29. 7) В м. Острі Козелецького р-ну (див. *Юр'єва божниця*). 8) У с. Петрівському Козелецького р-ну. Збудована 1782—96. Мурована, хрещата у плані, з приміщеннями в міжрукав'ях, які завершують невеликі бані. Увінчана півсферичним куполом на круглому барабані. Фасади прикрашають складні доричні портики, до зх. ведуть широкі сходи. В інтер'єрі зберігся ліпний декор, залишки розпису. Споруду оточує мурована огорожа з вежами і двох'ярусною, квадратною у плані дзвіницею. Комплекс М. ц.— зразок архітектури класицизму на Україні кін. 18 ст.

9) У с. Полонках Прилуцького р-ну. Споруджена в 1777—79 на замовлення О. Шила понад р. Удай. У побудові об'ємів відчувається

вплив традицій нар. дерев'яної архітектури Лівобережної України. Мурована, триверха, тридільна з прямокутною серед. дільницею, до якої приєднуються гранчасті вівтар і притвор. Одна з найдовершеніших церков доби укр. бароко. Іл.— табл. XXIX. 10) У с. Чепелеві Щорського р-ну. Споруджена 1900 в центрі села, на місці попередньої. Дерев'яна, хрещата, з невеликими об'ємами між раменами просторового хреста, первісно одноверха, з Зх. з'єднується з дзвіницею (зберігся 1-й ярус). Частково збереглася кована металева огорожа. 11) У Чернігові, на тер. *Центрального парку культури та відпочинку* ім. М. Коцюбинського. Споруджена, за свідченням літописця, 1174. «Того же лета Святослав Всеволодович заложи церковь камену в Чернигове на княже дворе святого Михаила». Це був хрестово-купольний, чотиристовпний, трьохапсидний храм, збудований порядовим муруванням з малоформатної цегли. Дуже потерпів у серед. 13 ст. В 17 ст. розібраний. Рештки церкви, виявлені 1955 під час прокладення водопровідної траншеї під проїжджою частиною вул. Горького (на Сх. від будинку Художнього музею), розкопані Б. О. Рибаковим 1956.

МИХА́ЙЛО-КОЦЮБИ́НСЬКЕ (до 1937 — Козел) — смт Чернігівського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів. Розташоване за 20 км від залізнич. ст. Чернігів. 3705 ж. (1988). Вперше згадується в писемних джерелах під 1667. Належало черніг. Борисоглібському монастиреві. У селі було дві церкви: Петропавлівська (1780, у 1878 на її місці збудовано нову, при ній діяла школа) і Покровська (1780, у 1882 на її місці збудовано нову). У 18 ст. входило до Любецької сотні Черніг. полку. В 1866 — 448 дворів, 2750 ж., волосне правління, сільська розправа. У 1897 — 724 двори, 3891 ж., земська школа, б-ка, 2 церкви (в 1927 Покровську церкву перебудовано на школу, з 1977 в цьому приміщенні — Будинок піонерів). Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1921 відкрито колбуд, аптеку, б-ку, 1927 — семирічну школу, 1935 — середню. У 1931 організ. три колгоспи, 1940 відкрито Будинок культури. У 1935—62 М.-К.— райцентр. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (8.IX 1941—20.IX 1943) тут діяв підпільний РК КП(б)У. Колгосп ім. П. Л. Войкова (спеціалізація — зернові і кормові культури, картопля, м'ясне тваринництво), ватиновий цех Черніг. шкіргалантерейної ф-ки, міжколгосп. лісгосп, міжколгосп. комбікормовий з-д; відділення зв'язку, АТС, будинок побуту. Серед. і муз. школи. Лікарня, аптека, ветлікарня, ясла-садок, Будинок культури на 220 місць, будинок піонерів, 5 б-к (65 тис. од. зб.), історичний музей (1976). У М.-К. в різний час видавалися газети *«Колгоспний комсомол»*, *«Колгоспний шлях»*, «Колгоспна правда». Уродженцями М.-К. є учасник боротьби за вла-

Михайлівська церква у Безуглівці. Інтер'єр.

ду Рад на Чернігівщині, організатор комсомольського осередку і його перший секретар П. К. Артющенко (1896—1919; закатований денікінцями, 1978 на його могилі встановлено обеліск); Герої Радян. Союзу С. С. Одноворченко, Я. Ф. Руденок і К. Ф. Шкаруба (1915—54), укр. рад. письменник і держ. діяч В. М. Блакитний (Еллан). 1974 на його честь у селі встановлено *Блакитному В. М. меморіальну дошку*. Встановлено меморіальну дошку на місці будинку підпільного райкому КП(б)У, що діяв під час тимчасової нім.-фашист. окупації селища. Надгробки на 6 могилах рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення М.-К. На честь загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни воїнів-односельців (400 чол.) у парку М.-К. споруджено 1967 меморіальний комплекс. Поблизу М.-К. виявлені поселення періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

МИХА́ЙЛО-КОЦЮБИ́НСЬКОМУ ПІДПІ́ЛЬНОМУ РАЙКО́МУ КП(б)У МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у смт Михайло-Коцюбинське.

Михайлівська церква у Полонках. Інтер'єр.

Встановлена на фасаді поліклініки, зведеної на місці будинку, в якому під час нім.-фашист. окупації містився підпільний Михайло-Коцюбинський райком. У січні 1943 на базі партизан. групи, очоленої секретарем Михайло-Коцюбин. райкому КП(б)У М. М. Таранущенком, створено партизан. загін. Зимою і навесні 1943 підпільний райком спрямовував свою роботу в основному на антифашист. агітацію серед населення. Було поширено бл. 50 тис. листівок, прокламацій тощо. Дошка — чавун. з мемор. написом. Розташована на вул. Леніна. Відкрита 1981.

МИХА́ЛЬЧИНА СЛОБОДА́ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Миколаївське. Розташована на р. Рогозня (прит. Десни), за 45 км від райцентру і за 20 км від залізнич. ст. Вітемля. 519 ж. (1988). Засн. наприкінці 16 ст. У 1866—93 двори, 711 ж., дерев. Миколаївська церква (1848); у 1897 — 187 дворів, 1012 ж., винокурний з-д. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М. С.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 150 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 у боях за визволення села; 1967 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (149 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МИХА́ЛЬЧИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Цінна ділянка заплави. Розташований біля с. Михальчиної Слободи Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Чапаєва. Площа 74 га.

МІ́ЗИНСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітичне поселення на правому березі Десни в с. Мезині (Мізині) Коропського р-ну. Виявлена укр. вченим Ф. К. Вовком (Волковим) 1908, періодично досліджувалася також до

1961 археологами П. П. Єфименком, М. Я. Рудинським, І. Г. Шовкоплясом. Культур. шар на схилі давньої балки залягав у лесовидному суглинку, на глибині до 4 м, і містив залишки невеликих округлих і овальних (діаметром до 6 м) наметоподібних жител. Для обкладки їхніх стін широко застосовували великі кістки тварин, місця оброблення каменю та кістки (виробничі центри), вогнища в житлах і поза ними та ями-комори з кістками тварин. Серед останніх переважали мамонт і північний олень, були кістки волохатого носорога, коня, вівцебика, зубра, вовка, песця, ведмедя. Велика кількість виробів з кременю (понад 4 тис.) представлена різноманітними різцями, скребками, проколками і вістрями та ін. інструментами. З кістки та рогу виготовлені проколки, шила, голки, молотковидні та клиновидні знаряддя, наконечники дротиків і прикраси. З бивня мамонта виготовлені унікальні скульптурні фігурки (стилізовані жіночі статуетки), браслети та ін. вироби, прикрашені складним геом. врізним орнаментом, у т. ч. узорами досконалого меандру. Знайдені кістки мамонта з розписом червоною вохрою та морські черепашки і янтар немісцевого походження. М. с. відноситься до початку мадленської пори (культури) і датується часом бл. 15 тис. років тому.

МІНІСТЕ́РСЬКІ ПОЧАТКО́ВІ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА. Відкривалися згідно з законом від 26 травня 1869 і діяли на основі особливої інструкції 1875. Покликані були стати зразком для нар. школи, тому отримали назву «зразкових» шкіл М-ва нар. освіти. Поділялися на одно- і двокласні, перші з 3-річним курсом навчання, двокласні з 5-річним. У перших вивчали закон божий, рос. мову з чистописанням, арифметику, церк. спів. У двокласних, крім того, подавалися поч. знання з історії, географії, природознавства і креслення. М. п. н. у. відкривалися там, де сільс. громади надавали їм приміщення і квартири вчителям, 1 дес. землі, платню вчителю і сторожу. М-во нар. освіти виділяло на однокласне училище 226 крб., на двокласне — 1 тис. крб. Перші М. п. н. у. відкрилися в кін. 60-х рр. 19 ст. 1917 в Черніг. губ. їх налічувалося 54 — по 1—5 на повіт. Дозвіл на відкриття надавало лише м-во, підтримувати матеріально зобов'язані були сільс. громади і земства. Всі школи мали власні приміщення. Плата за навчання — від 3 до 5 крб.

МІР І ВАГІВ БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджений у 19 ст. відповідно до «Планів губернському місту Чернігову», затверджених 1803 і 1805 (див. *Чернігова плани*). Містився в центрі нової торг. Олександрівської площі. Цегляний, одноповерховий, з трикутним фронтоном на головному фасаді. Спочатку становив класицистичний комплекс з аналогічним будинком з сх. боку майдану і колодязем, який оперізувала колонада доричного ордера (не збереглися). У післявоєнні роки перетворений на склад. 1963 реставрований за проектом А. А. Карнабіда для телестудії. Вул. Щорса № 18.

МІРО́ШНИКУ А. С. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в с. Плоскому Носівського р-ну. Встановлена на фасаді одноповерхового мурованого будинку серед. школи (споруджений 1904), де в 1930—37 навчався Мірошник Андрій Степанович (1921—44) — Герой Рад. Союзу. Н. в с. Плоскому. Після закінчення Ніжин. культосвітнього училища працював сільс. бібліотекарем. З першого дня Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на фронті. Звання Героя Рад. Союзу удостоєний за мужність і героїзм, проявлені в боях на Керченському пів-ові (1943). Загинув у бою 1944. Дошка — мармур, відкрита 1977.

МІСТОБУДУВА́ННЯ на Чернігівщині. Давні укріплені поселення існували в лісах по Десні ще у 1 тис. до н. е. Поселення слов'янського часу (8—9 ст.) поді-

ляють на укріплені (городища), неукріплені (селища) та укріплені городища, оточені неукріпленою селитьбою. Свого розквіту М. досягло в епоху Київ. Русі. Міста виникали кількома шляхами: на базі родових городищ, будівництва нових фортець, зростання ремісничих поселень навколо феод. замків, погостів, становищ князівського полюддя тощо. Першими у джерелах згадано Любеч (882) і Чернігів (907). Бл. 988 київський кн. Володимир Святославич для захисту і заселення земель «нача ставити городы по Десне и по Востри и по Трубешеви и по Суле ... и насели грады». З 11 ст. у літописах згадуються міста: Сновськ (1068), Новгород-Сіверський (1079), Варин (1085), Прилук (1092), Городець на Встрі (1098), Листвен (1024), Моровійськ (1139), Путивль (1146), Всеволож, Глебль, Носов, Уненеж, Біла Вежа (всі — 1147), Блистовит (1151), Березий, Глухів, Гюричев (всі — 1152), Хоробор (1153), Оргощ (1159), Сосниця (1234). На сьогодні у межах Черніг. обл. відомо понад 70 давньоруських городищ.

Первісні укріплені ядра (дитинці) більших поселень розміщалися на високих мисах при злитті річок. Селитьба розвивалася вглиб плато, де формувався окольний град і посад. В умовах складного рельєфу на пагорбах і в долинах формувалися відокремлені частини селитьби, найчастіше неукріплені — кінці. Гол. вулиці пролягали вздовж водорозділів, зв'язок між районами міста — по тальвегах. У міру розширення міста селитьба оточувалася поясом укріплень. У найбільших містах на поч. 13 ст. кількість укріплених частин досягала 4 (у Чернігові — *Дитинець*, Град, Окольний град, *Третяк*). При розташуванні поселень на рівнині дитинець розміщувався на найвищих відмітках у неприступних місцях, оточених річками та болотами (Березий, Сосниця, Листвен, Оргощ, Всеволож). Посади — концентрично, відповідно до рельєфу і конфігурації водних басейнів, лишалися без укріплень (Оргощ), або оточувалися земляним валом (Сосниця, Новгород-Сіверський). Теор. основою давньоруського М. був «Закон градский», виявлений у складі «Мірила Праведного» 13 ст. та «Кормчих книгах» 12—13 ст., за яким заборонялося порушувати закладену при заснуванні міста просторову систему різними перебудовами, вимагалося дотримання модуля у ширині ділянок, вулиць, розмірах споруд. Закон передбачав прозорість забудови з відкритими видами на архіт. домінанти та навколишній ландшафт. Адм.-політ., оборонні і культові функції зосереджувалися у дитинці, який мав найпотужніші укріплення. Другим важливим осередком міста був торг, що розміщався на посаді або в Окольному граді, здебільшого перед однією з брам дитинця. Навколо окремими осередками селилися купці, дружинники, ремісники. Незважаючи на високу щільність забудови у центрах (Чернігів — 10 жител на 240 м²), забезпечувалися протипожежні розриви, прозорість забудови, можливість проглядати місто наскрізь, з будь-якої точки бачити дитинець і собор. Після навали Батия багато поселень припинили існування.

У 14—15 ст. міста починають поступово відроджуватися на давніх городищах, зберігаючи старе планування. Активізація М. відбувається у 17 ст., коли засновуються Батурин (перша згадка 1625), Красне, Монастирище, Глухів (початок 17 ст.), Кролевець (1601), Нові Млини (1630), Конотоп (1635). Міста поділялися на ратушні та магістратські. Теор. основою М. у 17 ст. була праця О. Радишевського «Устав ратних, пушечних и других дел, касающихся до

воинской науки» (1621), окремий розділ якої присвячено М. Осн. санітарні, протипожежні норми і правила фортифікації закріплено в «Соборном уложении» (кін. 16 ст.).

Архітектурна форма міста була канонізована й ідеологічно осмислена у «Требнику» Петра Могили (1646).

При побудові нового міста фортеця, посад і слободи розплановувалися й забудовувалися одночасно за заздалегідь розробленим проектом, орієнтуючись на усталені зразки. Частіше застосовувалася прямокутна форма плану міста (Козелець, Сосниця, Короп). Структура більшості поселень протягом 17 ст. зберігала традиційну тридільність: фортеця — посад — слобода. У деяких містах ускладнювалася «отводними острогами» та замками феодалів (Новгород-Сіверський, Сосниця, Борзна). Найскладнішу — п'ятидільну структуру мав Чернігів (Верхній Замок, Слобода Солдатська, Замок Черкаський, Другий Замок Черкаський, Третяк). Невеликі поселення мали дводільну структуру: замок — слободи.

Витримувалася ієрархічність композиції. Центр міста (замок, фортеця) завжди розташовувався на найвищих відмітках. Два основних типи композиції: моноцентричний — домінанти зосереджувалися у центрі (менші міста — Березна, Прилуки, Сосниця); та поліцентричний (Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів). В останньому типі важливу роль відігравали домінанти, що відзначали центри планувальних районів, а також монастирі, які були самостійними містобудівними ансамблями (*Борисоглібський монастир, Єлецький Успенський монастир, Троїцько-Іллінський монастир* у Чернігові, *Благовіщенський монастир* і *Введенський монастир* у Ніжині, *Спасо-Преображенський монастир* у Новгороді-Сіверському, *Любецький Антоніївський монастир* у Любечі).

Композиція міських монастирів залежала від містобудівної ситуації: при розташуванні серед щільної забудови — регулярна (Ніжин), при розташуванні на околицях у природному ландшафті — нерегулярна, відповідно до особливостей рельєфу (Чернігів, Любеч). Позаміські монастирі, розташовані у рівнинній місцевості, мали канонічну прямокутну форму плану з собором у центрі та дзвіницею з Зх. [*Густинський монастир, Максаківський Спасо-Преображенський монастир, Домницький Різдва Богородиці монастир* (Думницький), *Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир*]. В умовах складної топографії монастирі набували овальних обрисів у плані, з собором на найвищих відмітках та розташуванням ін. споруд відповідно рельєфу (*Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир*).

У 1768 вийшов указ «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо». У 70—80-х рр. 18 ст. проведено топографічну зйомку більшості міст і розпочато складання проектів реконструкції. На зміну попереднім утверджується принцип регулярного, впорядкованого міста. Ідея регулярності розумілася як засіб спрощення орієнтації в місті, упорядкування планувальної структури та уніфікації забудови. Для кожного міста наперед обирався певний планувальний прийом, а ступінь складності визначався кількістю населення та площею селитьби. У малих повітових й позаштатних містах застосовувався єдиний буд. прийом, здебільшого — ортогональна сітка вулиць (Городня, Любеч), зрідка — регулярна віялоподібна (Остер, Козелець), у

великих містах (Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський) — кілька планувальних прийомів з прив'язкою до існуючих гол. трас. Більшість вулиць орієнтувалися на архіт. домінанти. Гол. міські площі розплановувалися поблизу берегів річок, фортечні вали зносилися, на їх місці прокладалися бульвари (Чернігів).

У кін. 18 ст. було затверджено плани Чернігова (1786) та більшості повітових міст. До поч. 19 ст. вони були частково реалізовані, проте виявилися їх суттєві недоліки, гол. чином внаслідок ігнорування особливостей ландшафту. 1803—05 була розроблена друга серія проектів перепланування на основі попередньої. 1802 затверджено план Глухова, 1803 — Ніжина, 1805 — Чернігова, Новгорода-Сіверського, Остра, Коропа. Проекти розроблялися у губернських креслярнях за участю арх. М. Амвросимова та А. Карташевського і затверджувалися імператором.

Прийоми планування стали різноманітнішими, створювалися анфілади площ (Чернігів, Глухів), орієнтація вулиць стала суворо осьовою, з'явилися замкнуті перспективи і тим самим завершився перехід від давньоруської системи орієнтації, заснованої на об'ємних орієнтирах, до лінійно-осьової (вулиця-коридор). Великого значення надавалося озелененню (бульвари, парки). Уніфікувалися фасади будинків і навіть малі архіт. форми, згідно типовим проектам. Друга серія проектів була здійснена частково через слабкий економ. стан більшості міст. 1836 почалося розроблення третьої серії проектів. Більше уваги надавалося вивченню інженерно-геолог., гідролог. умов тер., повніше враховувалася наявна забудова, точніше намагалися визначити перспективи розвитку поселень. За зразок правили проекти, розроблені для Київської губернії арх. В. Гесте. Але у зв'язку з передачею цієї роботи повітовим землемірам, рівень реалізованих планів значно знизився. У результаті здійснення цих заходів у серед. 19 ст. центр. частини більшості міст було переплановано. Виняток становлять деякі позаштатні міста, які зберегли планування 17 ст. (Батурин). Околиці міст, кол. слободи (форштадти) у багатьох випадках перепланувати не вдалося, і старі вулиці підключили до регулярного планування центрів.

Остер. Проект перепланування міста, 1805.

Містобудівна ситуація, що створилася в результаті перепланувань 1-ї пол. 19 ст. та забудови 19 — поч. 20 ст., послужила основою розвитку міст Чернігівщини в рад. період, у значній мірі збереглася досьогодні. У 1976 Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Прилуки, Козелець, Остер і Любеч включено до державних списків істор. міст, які підлягають охороні як міста, де збережена історико-архітектурна й містобудівна спадщина 9—19 ст. Див. також *Плани міст Чернігівщини*, *Оборонне будівництво*. Іл.— табл. XXXIII—XLVIII.

МІСЦЕ́ВІ РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — органи державної влади в області, р-нах, містах, с-щах, сільс. насел. пунктах. Обираються населенням відповідної адм.-тер. одиниці на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на 2,5 роки. На тер. Черніг. обл. діють обласна, 24 районних, 15 міських, 29 селищних і 478 сільс. Рад (обрані у 1987). Керують на своїй території держ., госп. і соціально-культур. будівництвом, забезпечують охорону держ. і громад. порядку, додержання законів та охорону прав громадян, встановлюють місц. бюджет тощо. Їм підконтрольні і підзвітні всі ін. держ. органи. М. Р. н. д. обирають постійні комісії Рад, створюють виконавчі і розпорядчі, а також ін. підзвітні їм органи. Вони утворюють й органи нар. контролю. М. Р. н. д. тісно взаємодіють з масовими орг-ціями. У 1987 до складу місцевих Рад обрано 22 919 депутатів, у т. ч. до обласної Ради — 180, районних (22) — 1770, міських Рад міст обласного підпорядкування (3) — 810, міських Рад міст районного підпорядкування (12) — 865, районних (у м. Чернігові 2) — 485, селищних (29) — 2010, сільських (478) — 16 799 депутатів.

МІ́СЦЮ ПЕРЕПРАВИ ЧЕ́РЕЗ р. ДНІПРО́ ПАРТИЗА́НІВ І РЕГУЛЯ́РНИХ ЧАСТИ́Н ЧЕРВО́НОЇ А́РМІЇ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено за 3 км від центру с. Навози (тепер Дніпровське Чернігівського р-ну), на лівому боці старого русла Дніпра в р-ні річкового причалу, де 18—23. IX 1943 партизан. з'єднання ім. Коцюбинського, ім. Щорса і «За Батьківщину» навели переправу через Дніпро й утримували її до підходу частин 211-ї стріл. дивізії, забезпечивши форсування Дніпра в цьому р-ні. Пам'ятний знак — два вертикальних бетонних пілони на бетонному подіумі. На них закріплена чавунна дошка з меморіальним написом. Загальна висота — 3,3 м. Відкрито 1978.

МІ́СЦЮ ФОРСУВА́ННЯ ДНІПРА́ РАДЯ́НСЬКИМИ ВІЙСЬКА́МИ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у с. Пакулі Чернігівського р-ну. Встановлений біля річкового причалу поблизу Будинку відпочинку. Тут 20—23.IX 1943 підрозділи 13-ї армії під командуванням ген. М. П. Пухова при сприянні партизанів форсували р. Дніпро. Пам'ятний знак — гранітний камінь з мармуровою мемор. дошкою, відкрито 1973.

«МІ́СЯЦЬ СЕЛЯНИ́НА». Проводився в Козелецькому пов. у вересні — жовтні 1920. Під час місячника агітатори по селах проводили мітинги, червоноармійці допомагали селянам посіяти озимі, відремонтувати реманент, колодязі тощо. Було відремонтовано частину шкіл, виготовлено для них 56 парт, перевезено 12 кубометрів палива. Селяни-бідняки одержали безкоштовно 1 тис. пудів зерна, шкіру на 62 пари чобіт, 310 родин — лісоматеріали. Комуністи проводили роз'яснення про необхідність колективної обробки землі.

МІСЬКА́ РЕФО́РМА 1870. Городове положення 16 червня 1870. За М. р. у містах створювалися виборні міські думи (Березнянська, Коропська, Ніжинська, Новгород-Сіверська, Остерська та Чернігівська), в яких бажаний для уряду класовий склад забезпечувався, зокрема, куріальною виборчою системою, бурж. майновим цензом. Ця реформа відіграла певну роль у бурж. перетвореннях (сприяла налагодженню міськ. г-ва, зміцненню буржуазії, її союзу з самодержавством). Була значно урізана «контрреформами».

МІСЬКИ́Й ПАРК у Чернігові — пам'ятка садово-паркового мистецтва (1972). Вікові дуби, липи, в'язи, клени. Розташований на вул. Шевченка. Площа 11,2 га.

МІСЬКІ́ ДУ́МИ — виборні розпорядчі органи міського самоврядуван-

ня. Засн. 1785 відповідно до «Жалуваної грамоти містам» на засадах станового представництва (Березнянська, Коропська, Ніжинська, Новгород-Сіверська, Остерська, Чернігівська). Міська реформа 1870 замість станового представництва встановлювала обрання членів М. д. на основі бурж. майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна. Більшість міськ. населення була позбавлена виборчих прав. Городове положення 1892 ще більше обмежило кількість виборців, посилило нагляд царської адміністрації за діяльністю М. д. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Документ. матеріали М. д. за 1785—1919 зберігаються у Архіві Черніг. обл. та його філіалі у Ніжині. Див. *Міські управи.*

МІСЬКІ КОМІТЕТИ КП(б)У. Керівні органи міськ. парт. організацій з липня 1918. Обиралися на зборах, а у великих містах — на загальноміськ. конференціях комуністів. До їх складу входило 5—9 чол., роботу очолювала президія з 3 чол. (голова, заст. і секретар). На Чернігівщині, де не було великих міст, М. к. керували первинними орг-ціями, допомагали парт. орг-ціям навколишніх сіл. Всерос. конференцією РКП(б), що відбувалася в грудні 1919, до Статуту партії було додано 37-й параграф, в якому зазначалося, що міськкоми партії можуть бути утворені у губерн. містах з дозволу губкомів та санкції ЦК РКП(б) і підлягають губкомам.

Будинок міської думи у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

Існують Чернігівський, Ніжинський і Прилуцький міські к-ти Компартії України.

МІСЬКІ УПРАВИ — виконавчі органи *міських дум.* Березнянська, Борзнянська, Ніжинська, Остерська, Прилуцька і Чернігівська М. у. створені у відповідності з Городовим положенням 16.VI 1870. Складалися з виборних голови і кількох членів, мали канцелярії з відділами, постійні і тимчасові виконавчі комісії. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Документ. матеріали М. у. за 1870—1919 зберігаються в Архіві Черніг. обл. та його філіалах у Ніжині і Прилуках.

МІСЬКІ УЧИЛИЩА являли собою шестирічні поч. уч-ща, створені на базі повіт. уч-щ. У відповідності з Положенням 1872 призначалися для дітей дрібних урядовців, торговців, ремісників. Дістали назву «тупикових», оскільки до них не приймалися випускники ін. типів поч. шкіл, а їх учні не мали права вступити до серед. школи. М. у. поділялися на одно-, дво-, чотирикласні, перебували у віданні міськ. дум, земських управ і М-ва нар. освіти, утримувалися держ., земськими коштами та з плати за навчання, запровадженої з 2-ї пол. 70-х рр. 19 ст. в сумі 3—6 крб. на рік. У 1912 в Черніг. губ. працювало 32 чотири- і 2 трикласні уч-ща (20 — у містах, 3 — в містечках, 6 — в посадах, 5 — в селах). В них навчалося 4197 учнів, з них дівчат — 251. З 1912 М. у. реорганізовані у вищі поч. уч-ща.

МІТИНГУ ЖИТЕЛІВ КОРЮКІВКИ, ПРИСВЯЧЕНОМУ 24-й РІЧНИЦІ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ, МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА. Встановлена 1977 в м. Корюківці на вул. Леніна № 2. На цьому місці 7.XI 1941 під час нім.-фашист. окупації вудбувся багатолюдний мітинг жителів с-ща, на якому виступав секретар підпільного райкому КП(б)У, командир партизан. загону Ф. І. Коротков. По радіоприймачу населення слухало передачу святкування 24-ї річни-

ці Великого Жовтня на Красній пл. в Москві. Мітинг активізував населення Корюківського р-ну на боротьбу проти фашистів.

МІЦЬ. Річка в Черніг. обл., прит. Ржавки (бас. Дніпра).

МІЧУ́РІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський район) — від вулиці Папанінців до провулка Муринсона. Прокладена в кінці 30-х рр. 20 ст. і тоді ж названа на честь Мічуріна Івана Володимировича (1855—1935) — рад. біолога і селекціонера плодово-ягідних та ін. культур, почесного чл. АН СРСР з 1935, акад. ВАСГНІЛ з 1935. Н. поблизу с. Довгого (тепер Мічуровка Рязан. обл.). З 1872 до 1935 жив і працював у місті Козлові (тепер Мічурінськ Тамбов. обл.). Зібрав колекцію плодово-ягідних дерев і кущів; створив багато нових сортів плодових і ягідних рослин для серед. смуги СРСР. У 1948 О. П. Довженко зняв кольоровий худож. фільм «Мічурін». В експозиції *Довженка О. П. музею* в Сосниці містяться матеріали про роботу кінорежисера над цією стрічкою. М. в. забудована індивід. житл. будинками. У м. Сосниці 1958 і с. Тиниці Бахмацького р-ну 1963 встановлено Мічуріну І. В. погруддя.

Ім'я І. В. Мічуріна носять колгоспи в селах Фастівцях Бахмацького р-ну, Північщині Городнянського р-ну і Великому Зліеві Ріпкинського р-ну.

МІЧУ́РІНА І. В. ПОГРУ́ДДЯ. 1) У с. Тиниці Бахмацького р-ну. Встановлено на честь рос. вченого (див. *Мічуріна вулиця*). 2) У м. Сосниці (вул. Хмельницького Богдана). Відкрито 1958.

МЛИНИ́. На Чернігівщині, як і на Україні в цілому, борошномельно-круп'яне виробництво поділялося на хатнє, яке базувалося на ручних жорнах, і млинарсько-промислове. М. в своїй більшості поділялися на вітряні і водяні. Потужність водяних М. вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до 12, а часом і більше. Млини не тільки переробляли зерно на борошно, товкли просо, а нерідко використовувалися для ін. виробництв, зокрема цегельного. У 1779—81 за неповними даними на Чернігівщині налічувалося 597, у 1895 — 704 (у т. ч. 5 парових), у 1908 — 5519 М. Розвитку великої борошномельно-круп'яної промисловості сприяло швидке зростання міського населення в 2-й пол. 19 ст. Промисловий переворот у борошномельній промисловості відбувався протягом 25 пореформених років — зросла кількість парових млинів. Див. *Виробничі будівлі* на Чернігівщині.

МНО́ГА. Річка в межах Черніг. і Полтав. областей, ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 589 км². Бере початок в Полтавській області. На березі М. розташоване с. Дащенки Варвинського р-ну.

МНЬО́В — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані населені пункти Глядин, Північне, Пустинки, Храпате і Центральне. Розташований за 55 км від Чернігова і за 7 км від залізнич. ст. Неданчичі. 910 ж. (1988). Вперше згадується у писемних джерелах під 1712. У 1866 — 123 двори, 948 ж., Петропавлівська церква (1907 збудовано нову); у 1897 — 157 дворів, 1176 ж., земська шко-

Паровий млин у Бахмачі. Фото поч. 20 ст.

ла. Рад. владу встановлено у січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу імені М. Ф. Ватутіна, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (11,5 тис. од. зб.). У М. в 1958 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні села від гітлерівців. Біля М. давньоруське городище (12—13 ст.).

МОГИЛЬНИ́ЧКА. Річка в Черніг. обл., прит. Ревни (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

МОЙСЕ́ЇВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Слоту (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

МОКІ́ЄВСЬКИХ БУДИ́НОК у Чернігові. Збудований у кін. 19 ст. в р-ні Лісковиці на пн. березі оз. Млиновище. У 1896—1912, 1917 тут жила Мокієвська Людмила Георгіївна (1896—1919) — активна учасниця громадян. війни на Україні. Н. в Чернігові в сім'ї революціонера-народника. Тут провела дитячі і юнацькі роки; закінчила 1913 приватну гімназію Кузнецової. 1913—17 навчалася в Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі, брала участь у революц. русі. У листопаді 1917 відряджена Петроград. військ.-революц. к-том на Україну. Учасниця встановлення Рад. влади в Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ). З лютого 1918 — комісар, потім командир бронепоїзду «Влада Радам!», що брав участь у боях проти нім.-австр. окупантів, у придушенні контрреволюц. заколоту в Ярославлі, обороні Царицина (тепер м. Волгоград). Л. Г. Мокієвська — перша і єдина жінка в складі броневих сил РСЧА. Загинула в бою проти денікінців поблизу ст. Дебальцеве. Похована в м. Куйбишеві. Будинок знаходиться в Гайовому провулку № 10. Іменем Мокієвської у Чернігові названо 1964 вулицю (Новозаводський район).

МО́КРЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташоване в Ічнянському р-ні Чернігівської обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 28 га.

МОКРОУ́СІВКА. Річка в Черніг. обл. Тече територією Городнянського р-ну.

«МОЛОДЫ́Е ВСХО́ДЫ». Літ.-мистецький журнал, який у грудні 1918 видавав у Городні гурток «Аматорів красного письменства» при міських гімназіях (вийшло 2 номери). Провідне місце серед організаторів й авторів видання належало В. Г. Чумаку — укр. рад. поету, який у 1914—18 навчався в Городнянській чоловічій гімназії.

«МОЛОДИ́Й КОЛГО́СПНИК». Газета, орган Борзнянського райкому ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Колгоспник Борзенщини*». Видавалася в Борзні 1931.

«МОЛОДИ́Й КОМУНА́Р». Газета, орган Черніг. обл. і міськ. комітету ЛКСМУ. Виходила в Чернігові 1933—41 три рази на тиждень.

«МОЛОДИ́Й ЛЕ́НІНЕЦЬ». Газета, орган Батуринського РК ЛКСМУ. Друкувала на своїх сторінках газ. «*Сталінський шлях*». Видавалася в с. Батурині 1935—36.

«МОЛОДИ́Й ЛЕ́НІНЕЦЬ». Газета, орган Добрянського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*В соціалістичний наступ*». Видавалася в смт Добрянці 1933—35.

«МОЛОДИ́Й ЛЕ́НІНЕЦЬ». Газета, орган Комарівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Ударник ланів*». Видавалася в с. Комарівці 1936—37 (у 1935 мала назву «*Комсомольська сторінка*»).

«МОЛОДИ́Й ЛЕ́НІНЕЦЬ». Газета, орган Корюківського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Більшовицький шлях*». Видавалася в м. Корюківці 1934—37 (у 1937 мала назву «*Щаслива молодість*»).

«МОЛОДИ́Й НЕЗАМО́ЖНИК». Газета селян. молоді Чернігівщини, орган губкому КСМУ; двотижневий додаток до газ. «*Селянське життя*». Виходила в 1922—23 у Чернігові (до 20.V 1923 рос. мовою.

«МОЛОДИ́Й СТАХА́НОВЕЦЬ». Газета, орган Любецького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Червоне Придніпров'я*». Видавалася в с. Любечі 1935—37 (в 1935—36 мала назву «*Комсомолець-ударник*»).

«МОЛОДИ́Й УДА́РНИК». Газета, орган Срібнянського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газети

«Соціалістична Срібнянщина». Видавалася в с. Срібному 1935—36.

МОЛОЖА́ВА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Залісся, Картовецьке, Лютіж, Минаївщина, Невкля, Перерост, Студенець, Черецьке, с-ще Лозове. Розташована за 17 км від райцентру та залізнич. ст. Городня. 162 ж. (1988). Засн. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У М.— відділок радгоспу «Городнянський», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). 1961 встановлено: надгробки на 4 братських могилах рад. воїнів, які загинули у 1941 при обороні і 1943 при визволенні села, жертв фашизму 1942 — жителів М.; у 1947 — обеліск на честь воїнів-односельців, полеглих (78 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

МОЛОТЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

МОЛО́ХВА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського і Козелецького р-нів.

МОНАСТИРИ́ЩЕ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Веприк. Розташоване на р. Удай, за 18 км від райцентру та за 7 км від залізн. ст. Яхнівка. 1752 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. У 2-й пол. 17—18 ст.— сотенне містечко Прилуцького полку. В 1764 в М. було 4 кінних з-ди князя Саакадзе, бунчукового товариша П. Романовича, секунд-майора С. Романовича, військового товариша Г. Головні. З 1782 — в складі Ніжинського повіту Черніг. губ. Селяни М. брали участь у Вітчизн. війні 1812 у складі нар. ополчення. У 1866 в М. було 412 дворів, 1245 ж., дерев. Михайлівська церква (відновлена 1823), Різдва Богородиці церква (1833 перенесена з острова р. Удай), 3 винокурні з-ди, інтенсивно розвивалося тютюнництво. Діяло парафіяльне уч-ще (1857). У 1897 — 831 двір, 4680 ж., земська школа, б-ка, лікарня, 6 ярмарків на рік, діяло 9 маслобоєнь, 3 цегельні з-ди, паровий млин. Під час революції 1905—07 відбувся *Монастирищенський селянський страйк 1906*. У 1909 встановлено телефонний зв'язок з Ніжином. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-австр. окупації діяла монастирищенська партизанська група. 1921 організовано перше колективне господарство (комуна ім. 1-го Травня), в 1920 — споживче та с.-г. т-ва, 1924 — т-во взаємодопомоги родинам червоноармійців. З 1923 М.— село, в якому налічувалося 6443 ж. Діяли семирічна школа, лікарня (обидві — з 1924), дитячий будинок (1920), 4 початкові школи, 2 школи лікнепу, 2 б-ки, хата-читальня з самодіяльними художніми гуртками, сільс. клуб. З 1925 М. увійшло до Ічнянського р-ну Ніжин. округи. 1930 організовано другий колгосп, у 1930—34 ще 3 с.-г. артілі (в 1935 об'єднані в один колгосп ім. Г. К. Орджонікідзе), МТС (1935), с. ш. (1937), Будинок культури. У роки Великої Вітчизн. війни під час тимчасової нім.-фашист. окупації в М. діяла підпільна комсомольська організація. У М.— центр. садиба колгоспу «Родина», автостанція, пекарня, відділення зв'язку, будинок побуту, середня, 8-річна школи, лікарня, поліклініка, аптека, стадіон, Будинок культури, б-ка, історико-краєзнавчий музей. Уродженцем М. є П. П. Забіла (Забелло, 1830—1917) — укр. скульптор, академік петерб. АМ, автор погруддя Т. Г. Шевченка, а також скульптурних портретів М. Є. Салтикова-Щедріна, В. Є. Маковського, надгробка О. І. Герцену в Ніцці, *Гоголю М. В. па-*

м'ятника в Ніжині (1881) та ін. У травні 1838 у М. бував рос. композитор М. І. Глінка, який їхав з Ічні до Качанівки. Про це він згадує в своїх «Записках». З М. пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці — О. Д. Басанька, В. В. Папуші, Є. Т. Темної, О. І. Федорця. У 1958 встановлено пам'ятні знаки на братських могилах партизанів, загиблих у 1918 і 1919, та рад. воїнів, що полягли 1943 при визволенні М. Меморіальний комплекс (1972) на честь воїнів-односельців, які загинули (497 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. М. поселення, кургани і грунтовий могильник епохи бронзи (2-е тис. до н. е.).

МОНАСТИРИЩЕНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК 1906. Відбувся в травні в с. Монастирище (тепер Ічнян. р-ну). Його учасники вимагали зниження орендної плати за землю, скорочення робочого дня, підвищення поденної плати на бурякових плантаціях в економії з 25 коп. до 1 крб. на день. Намагаючись зірвати страйк, власник найняв робітників з ін. сіл за 50 коп. Страйкарі розігнали найнятих робітників. Для придушення страйку 29.VI в економію прибула поліція. У відповідь майже всі жителі села, озброївшись рушницями та холодною зброєю, заявили, що розгромлять економію. Поміщик змушений був збільшити поденну плату до 70 коп.

Дзвіниця Благовіщенської церкви у селі Лісконогах Новгород-Сіверського району. Фото 1957.

«МОНУМЕНТА́ЛЬНА ДЕРЕ-В'Я́НА АРХІТЕКТУ́РА ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ» — фундаментальна праця видатного дослідника укр. нар. культури Таранушенка Стефана Андрійовича (1889, м. Лебедин, тепер Сум. обл. — 1976, Київ). У 1916 закінчив Харків. ун-т, де розпочинав дослідницьку роботу під керівництвом відомого візантолога Ф. І. Шміта. Перша праця — «Іконографія українського іконостасу». З 1918 — директор музею Укр. м-ва у Харкові. У скрутних тогочасних умовах він опрацював план масового вивчення будівельної спадщини і почав дослідження пам'яток. Наслідком стали праці «Старі хати Харкова» (Х., 1922) і «Покровський собор у Харкові» (Х., 1923), у якій вчений довів, що муровані традиційні монументальні будівлі не лише повторюють у цілому структуру дерев'яних храмів, але й застосовують весь арсенал формотворення, нагромаджений у дерев'яному буд-ві. Матеріали щорічних польових експедицій, вивчення й фіксація будівель Слобожанщини і Чернігівщини дозволили зробити висновок: традиції дерев'яної монументальної архітектури є продовженням і вищим етапом розвитку давніх будівельних традицій українського народу, збережених у житлі й госп. будівлях. З кін. 20-х рр. порушення ленінських принципів у галузі охорони пам'яток на багато років загальмувало наукове дослідження народної архітектури, вели-

ка кількість пам'яток була втрачена. С. А. Таранушенка безпідставно репресовано. Після реабілітації жив у Києві, видав ряд праць: «П. Д. Мартинович» (К., 1958), «Шевченко — художник» (К., 1961), низку статей про В. Кричевського, О. Кульчицьку, про укр. писанки, нар. меблі, килими. Брав участь у підготовці «Нарисів історії архітектури Української РСР» (К., 1957), «Історії українського мистецтва» (т. 3. К., 1968). «М. д. а. Л. У.» — остання робота, яка підводить підсумок дослідженням, що велися протягом усього життя вченого. Містить описи 65 пам'яток Лівобережжя, серед яких 20 на тер. сучас. Черніг. обл. Видана в Києві 1976. У цій монографії автор застосовує власну методику дослідження пам'яток, яка спирається на їх точні обміри. Пропорційний аналіз виявив систему метричних закономірностей, яка лежить в основі пропорцій монументальних будівель. Він доводить приналежність її до здавна відомої людству системи іраціональних «золотих» співвідношень, що практично одержувались за допомогою простого шнура від розмірів сторони і діагоналі квадрата. Простежено специфіку її використання у кожній будівлі та в окремих, умовно виділених, школах та періодах, згідно з якими й побудовано структуру книги. Типологічно давнішими автор вважав пам'ятки «баштового» типу, ведучи їх походження від башт — «бань» — однозрубних, подібних до оборонних веж будівель, вкритих наметом. Вплив цього типу визначався протягом всього 18 ст. Апогей розвитку монументального буд-ва пов'язаний з прийомом об'єднання просторів бань. У досконалій формі це бачимо у п'ятибанній *Вознесенській церкві* в м. Березні (1761). Стіни, що розділяють бані, відсутні. При значній висоті стін простори чотирьох бань об'єднуються, і над цим простором, позбавленим опор, немовби повисають у повітрі верхи, заповнені потоками світла. Це — гімн всесвіту, природі, культурі народу і її світогляду. Ті ж концепції втілює *Троїцька церква* в с. Пакуль, Миколаївська церква у с. Нових Млинах, *Миколаївська церква* у с. Городищі (1763), *Покровська церква* у с. Синявці. Вивчення структури бань, їх поєднань, метричних та мистецьких особливостей інтер'єру переконало дослідника в тому, що храм «росте з середини», що ядром монумент. традиції є внутр. простір, в якому матеріальна конструкція набуває духовного змісту, втілює предвічні нар. уявлення про будівлю як сакральну модель всесвіту. Цей простір був предметом найпильні-

Троїцька церква у селі Пакулі Чернігівського району. Фото 1928.

шої уваги майстра і замовника, саме закономірності його розвитку від первісного житла-храму — до монумент. храму визначили процеси еволюції будівельно-монумент. традиції, в т. ч. й зовнішності храмів. Осмислення цього видатного феномена, зведення в єдину систему основних явищ будівельної культури Лівобережної України і є доробок даної праці і подвижницького життя вченого. Особистий архів С. А. Таранушенка, значну частину якого становлять неопубліковані праці, фото, графічні матеріали, зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР ім. В. І. Вернадського в Києві. Іл.— табл. XVI, XIX, XXIII.

МО́РІВСЬК (до 1917 — Муромськ, Моравейськ, Моривейськ, *Моровійськ*) — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Отрохи, Рудня. Розташований на р. Десні, за 42 км від райцентру. 919 ж. (1988). Відоме з 1147 як літописне місто Чернігівського князівства, з середини 13 ст.— село. У 1866 М. — містечко, в якому налічувалося 152 двори, 876 ж., дерев. Успенська церква, Миколаївська церква (1900 на її місці споруджено нову); у 1897 — 335 дворів, 1815 ж., земська школа, відбувався один ярмарок на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1918—19 в районі села діяв партизан. загін під командуванням М. С. Василенка, який боровся проти кайзерівських та денікінських військ. У період фашист. окупації (5.IX 1941—19.IX 1943) в Соколиному бору біля М. базувався партизан. загін ім. М. О. Щорса (командир — Ю. О. Збанацький). У селі діяла підпільна орг-ція на чолі з П. П. Хоничем, навесні 1943 був сформований загін самооборони. У М.— центр. садиба колгоспу «Десна» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, вет. лікарня, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (13 тис. од. зб.). Встановлено (1956, 1958, 1968) 3 надгробки на братських могилах загиблих партизанів, рад. воїнів, які полягли при обороні 1941 та визволенні села 1943. На тер. М. виявлено поселення епохи неоліту і бронзи (5—2 тис. до н. е.); городище, поселення і кургани Київ. Русі (9—13 ст.).

Миколаївська церква у Нових Млинах Фото 30-х рр. 20 ст.

МОРМИ́Ш — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Козилівки Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Чапаєва та «Червоний маяк». Площа 110 га.

МОРОВІ́ЙСЬК. Городище 9—13 ст. Розміщене на невисокому крутому мисі правого берега р. Десни, у пд. частині сучас. с. Морівська Козелецького р-ну. Майданчик городища овальної форми (225 × 190 м) витягнутий з Пн. на Пд. і зайнятий приватними садибами. Оборонні споруди городища завдяки багаторічному розорюванню майже цілком знищені. Рештки валів прослідковуються тільки по краях

мису з напільного боку. Можливо, що городище мало дві укріплені частини (дитинець та окольне місто) заг. площею понад 4 га.
Більшість фахівців схильні ототожнювати Морівське городище з рештками літописного міста Моровійська, згаданого вперше в писемних джерелах під 1139. Відоме як Муромеськ за «Книгой Большому чертежу». Потужність культурного шару (пошкоджений пізньосередньовічним церковним цвинтарем) досягає 1,25—1,5 м. У шурфах і на поверхні зібрана кераміка роменської культури і давньоруська 10—13 ст., уламки жорен із вулканічного туфу і шиферу.
Моровійськ входив до складу вотчини черніг. князів. У 10 ст., на думку академіка Б. О. Рибакова, тут міг бути один з опорних центрів князівського полюддя. До того (у 8—9 ст.) в цьому місці було найпівденніше на Десні городище роменської культури. Підвищену частину плато на Пн. і мис на Зх. від городища займає поселення 9—13 ст. Очевидно, воно відігравало роль неукріпленого посаду літописного М. У зх. частині села на невисокому прибережному плато міститься також поселення 8—13 ст. Некрополь М. займав значну частину території сучас. села і налічував десятки насипів. Один з них розкопаний 1889. Залишилося два кургани.

МОРÓГИ — заповідне урочище (з 1984). Типові природні комплекси острова на р. Дніпрі. Розташовані в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 255 га.

МОРÓЗІВСЬКЕ ПОВСТÁННЯ 1783 — 85 — антифеод. виступ селян с. Морозівки Остерського пов. (тепер Баришівського р-ну Київ. обл.) проти кріпосницького гніту. Кріпаки с. Морозівки в листопаді 1782 під час ревізії подали до Київ. казенної палати скаргу на поміщиків Войцехівського, Висоцького і Конаровського. Вони вимагали перевести їх до стану держ. селян, відмовлялися виконувати феод. повинності. На поч. червня 1783 в Морозівку приїхав Остерський нижній земський суд з метою примусити селян коритися поміщикам. Проте селяни рішуче відмовилися виконувати панщину. 12.VI 1783 в село прибув військ. загін, який провів арешти. У відповідь на це селяни на чолі з С. Довгоп'ятом, озброївшись косами, вилами, кілками, повстали. Незабаром до них приєдналися селяни ін. сіл Остерського повіту. Повстанці розгромили загін карателів, заарештували сім'ю поміщика, підпалили його садибу, звільнили ув'язнених повстанців. Через кілька днів у Морозівку прибув з великою військ. командою засідатель Остерського нижнього земського суду. Селяни знову вчинили збройний опір карателям, але сили були нерівні. Залишивши свої хати, повстанці розійшлися по сусідніх селах. Власті, побоюючись дальшого загострення соціальних суперечностей, пішли на поступку і перевели морозівців на становище держ. селян.

МОСКÓВСЬКІ СТАТТІ 1665 — договірні умови між козацькою старшиною і царським урядом, що їх підписав 11.X гетьман І. Брюховецький у Москві. Підтверджуючи права та привілеї козац. старшини, встановлені *Березневими статтями 1654* і *Переяславськими статтями 1659*, М. с. значною мірою обмежували політ. автономію Лівобережної Ук-

Морівськ. Миколаївська церква. Мал. О. Г. Сластіона, кін. 19 ст.

раїни й посилювали її адм. і фін. залежність від царського уряду. За М. с. укр. землі оголошувалися володіннями рос. монархів. Збільшувалися гарнізони рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. Крім того, рос. гарнізони розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та ін. містах, а також у Кодаку на Запорізькій Січі. Було розширено права рос. воєвод.

МОСОЛА́ЇВСЬКЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Сосницькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 23 га.

МОСТИ́ЩА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ворзни (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

МОСТИ́ЩЕ — кол. (до 1929) назва села Петрівського Козелецького р-ну.

МОХ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Деревинів і Лемешівки Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. XX партз'їзду та ім. Г. К. Орджонікідзе. Площа 515 га.

МОХ, Болото Мох — держ. гідролог. заказник респ. значення (з 1974). Типове мезотрофне болото з рослинним покривом. Міститься в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 98 га.

МО́ХНАТИН — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Юр'ївка. Розташований за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 628 ж. (1988). Вперше згадується в писемних джерелах під 1660. У 1866 — 118 дворів, 769 ж., дерев. Покровська церква (1771, перебуд. 1901); у 1897 — 190 дворів, 1118 ж. Рад. владу встановлено у січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, с. ш., амбулаторія, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (6,3 тис. од. зб.). Біля сільс Ради збереглася т. з. Шевченкова липа, напроти — хати часів Т. Г. Шевченка. У 1958 споруджено пам'ятний знак на могилі рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення села; 1970 — обеліск на честь воїнів-односельців, полеглих (140 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Юр'ївці поховано Героя Рад. Союзу О. П. Бондаря (1916—43; уродженець с. Булавинівки Ворошиловград. обл.). На могилі встановлено погруддя героя. Побл. М. виявлено поселення і кургани періоду Київ. Русі (10—13 ст.), біля с. Юр'ївки — поселення 9—13 ст., знайдено скарби римських монет 1—3 ст. н. е.

МОХНА́ТИНСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля сіл Довжика і Мохнатина Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. XXI з'їзду КПРС та ім. В. І. Леніна. Площа 136 га.

МОХНАЧІ́ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Галків, Губарі, Семаки, Углова Рудня і с-ще Пересаж. Розташовані за 25 км від райцентру і за 28 км від залізнич. ст. Голубичі. 215 ж. (1988). Вперше згадуються в серед. 19 ст. У 1866 — 37 дворів, 167 ж.; у 1897 — 50 дворів, 465 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації в селі діяла підпільна група, а в навколишніх селах — партизан. загін. У селі — центр. садиба колгоспу «Червона зірка», відділення зв'язку, фельдшер.-акушер. пункт, клуб, б-ка. Уродженцем М. є укр. рад. художник П. І. Бабак (1921—1973). Працював у галузі станкового живопису: «Творчі роздуми», «До мирної праці», «У нове життя» та ін. 1967 встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (49 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Семаки в братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села, поховано Героя Рад. Союзу Сапара Хушназарова, уродженця Узбекистану. Біля села — поселення часів

неоліту-бронзи (5—2 тис. до н. е.) та Київ. Русі (11—13 ст.) та кургани 11 ст.

МО́ХОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-сфагнове болото. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 45 га.

МОХОВО́ГО С. П. МОГИ́ЛА у м. Ніжині. Моховий Сергій Петрович (1915—43) — ст. лейтенант. Н. у с. Колбино Россошанського р-ну Воронезької обл. Член Комуністичної партії з 1938. Воював на Воронезькому фронті. Командував 2-ю кулеметною ротою 931-го стріл. полку 240-ї стріл. дивізії. Помер від ран у ніжин. госпіталі 8.XII 1943. 29.X 1943 удостоєний звання Героя Рад. Союзу за мужність і героїзм, виявлені під час форсування Дніпра. На могилі С. П. Мохового 1951 встановлено обеліск з чорного граніту (вул. Шевченка № 10).

МО́ШКИ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташовані в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 14 га.

МОЩЕ́НКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гасичівка й Сутоки. Розташована за 25 км від райцентру та залізнич. ст. Городня. 653 ж. (1988). Вперше згадується 1552. До 1917 М.— центр однойменної волості, містечко. У 1866 — 175 дворів, 1616 ж.; у 1897 — 312 дворів, 1613 ж., дерев. Покровська церква (1891), церковнопарафіяльна і земська (1905) школи, лікарня. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У М.— центр. садиба колгоспу «Шлях Леніна», АТС (з 1966), с. ш., лікарня, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7 тис. од. зб.), *Мощенський музей* народний історичний. Уродженцем М. є Герой Рад. Союзу І. Є. Цимбаліст (1911—60) — командир диверсійної групи з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. Його ім'я носить місцева серед. школа. Встановлено пам'ятники: 1962 — на могилі секретаря партосередку П. К. Цимбаліста, забитого 1920 куркулями; 1954 — на братській могилі рад. воїнів, які загинули в 1941 і 1943; 1970 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, що полягли (264 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. М. виявлено 2 городища (1 тис. до н. е.— поч. 1 тис. н. е.), поселення (11—13 ст.)

МО́ЩЕНСЬКИЙ МУЗЕ́Й народний історичний. Ств. 1962 у с. Мощенці Городнянського р-ну. Експозиція розміщена в 2 кімнатах середньої школи. У музеї — понад 4300 експонатів, у т. ч. предмети з поселень юхнівської культури (6—2 ст. до н. е.), а також слов'янського племені антів (1—2 ст.), виявлені в урочищі Горщина; тесак, спис, пряслиця, кам'яні сокири і молотки, точило, намисто, хрестики, фрагменти посуду часів Київ. Русі (9—13 ст.), виявлені в урочищах Лиса Гора, Даньки, Глиненка; знаряддя с.-г. виробництва наступних століть: соха, прядка, ткацький верстат та ін.; зразки тканин, селянського одягу та взуття, хатнього начиння Фотокопії документів з першими згадками про село, про участь селян у революц. русі. Матеріали про відкриття поштового відділення «Двига» в селі. Фото і посвідчення випускників Мощенського земського училища, підручники, стародруки, «Кобзар» Т. Г. Шевченка (1840). Великою кількістю документів представлена історія села після Жовтня 1917. Зокрема, документи про участь жителів села в громадян. і Великій Вітчизн. війнах (листи, спогади, особисті речі ветеранів війни і праці). Звання народного присвоєно 1982.

МРИН — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Острі, за 16 км від райцентру і за 21 км від залізнич. ст. Носівка. 2805 ж. (1988). Засн. в кін. 16 ст., вперше згадується на поч. 17 ст. У 1627 польс. король віддав М. домініканам Черніг. кляштору. Під час

нар.-визвольної війни 1648—54 М. перейшов у володіння Ветхоріздвянського монастиря. Згодом (після 1657) черніг. архієпископ Л. Баранович приєднав село до маєтностей черніг. *Борисоглібського монастиря.* М. був центром Мринської сотні Ніжинського (з серед. 18 ст.— Київського) полку. За описом 1781 у М. було невелике укріплення, оточене земляним валом. Найбільшими землевласниками у М. були Коробки, останній з яких — П. С. Коробка став членом Державної думи. Він мав у М. велику садибу з житловими будинками, госп. подвір'ям, стайнею (в 2-х житлових будинках тепер розміщена лікарня). У 1866 — 268 дворів, 1617 ж.; у 1897 — 389 дворів, 2190 ж. У М. були церковнопарафіяльна школа в мурованому будинку (тепер їдальня с. ш.), земська школа (1895), *Мринська Леонідівська нижча ремісничa школа* (1901), *Мринська Людмилинська жіноча семінарія* (1903), лікарня, яку побудував П. Коробка, мурована Успенська церква (1897, знесена на поч. 30-х рр.). Під час революції 1905—07 у М. сталися масові заворушення, які були жорстоко придушені карателями. Рад. владу встановлено у листопаді 1917. Під час німецько-австр. інтервенції 1918 М. став одним з головних пунктів підготовки повстання проти загарбників. У липні 1918 в селі був створений партизан. загін. У 1922 створено *Мринський технікум механізації сільського господарства.* У М.— центр. садиба колгоспу «Україна», який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., сільс. профтехучилище (при ньому відкрито музей бойової слави), лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (понад 13 тис. од. зб.). Уродженцем М. є Герой Рад. Союзу В. Т. Броварець. Встановлено: 1976 *Шевченку Т. Г. пам'ятник,* 1969 Трудової слави пам'ятний знак — трактор «Универсал», 1957 — надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, 1974 — стелу на честь воїнів-односельців, що полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу М. виявлено поселення епохи бронзи, ранньозалізного віку (2—1 тис. до н. е.).

МРИ́НСЬКА ЛЕОНІ́ДІВСЬКА НИ́ЖЧА РЕМІСНИ́ЧА ШКО́ЛА в с. Мрині Ніжин. пов. (тепер Носівського р-ну). Засн. 1901 з слюсарно-ковальським і тесле-токарними відділами. Містилася у власному будинку. Учнів — 40 (1915).

МРИ́НСЬКА ЛЮДМИ́ЛИНСЬКА ЖІНО́ЧА СЕМІНА́РІЯ в с. Мрині Ніжинського пов. (тепер Носівського р-ну). Засн. 1903 як школа сільського домоведення і садибного г-ва на кошти поміщика П. Коробки. Названа на честь його матері «Людмилинською». Школа мала 4 класи. Крім загальноосв. предметів, викладали кулінарію, домоведення, ведення мол. г-ва. Розміщувалася у власному будинку П. Коробки. 1911 на її базі створена учительська жіноча 4-класна семінарія, яка готувала вчителів для поч. шкіл. У 1915 мала 160 учнів; діяла до 1920.

МРИ́НСЬКИЙ ТЕ́ХНІКУМ МЕХАНІЗА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА. Містився в с. Мрині (тепер Носівського р-ну). Відкритий 1922. Готував техніків і механіків. Ліквід. у 1933.

«МУЗДЕТА́ЛЬ», Черніг. спеціалізований з-д. Входить до об'єднання «Укрмузпрому» Мінмісцевпрому УРСР. Ств. 1968 на базі лісопильного і розкрійного цехів Чернігівської фабрики музичних інструментів. Виготовляє заготовки для підприємств республіки, що випускають муз. інструменти. Розташована у м. Чернігові на вул. Любецькій № 187.

МУЗЕ́Ї ЧЕРНІ́ГІВЩИНИ. На Чернігівщині музеї виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. У 1896 було відкрито музей Черніг. архівної комісії, 1902 — *Чернігівський музей українських старожитностей,* 1909 — мемор. музей М. В. Гоголя у Ніжин. істор.-філол. ін-ті. Після Жовтн. революції в 1918—20 відкрито Конотопський, Ніжинський, Остерський, Прилуцький та ін. музеї. Тепер (1989) діють Чернігівський істор. музей, Чернігівський архітектурно-історичний заповідник (з філіалом у Новгороді-Сіверському), Чернігівський художній музей, Чернігівський музей народного декоративного мистецтва (відділ Черніг. історичного музею), Ічнянський історико-краєзнавчий музей, Семенівський краєзнавчий музей, Сосницький краєзнавчий музей, Бахмацький народний історичний музей, Городнянський народний історичний музей, Корюківський народний історичний музей, Куликівський народний краєзнавчий музей, Стольненський народний краєзнавчий музей (Менський р-н), Мощенський народний історичний музей (Городнянський р-н), Прогресівський народний історичний музей (Козелецький р-н), Мезинський народний археологічний музей (Коропський р-н), Історії с. Піски музей (Бобровицький р-н), Бойової слави музей у Чернігові, Клюсівський народний музей ленінської дружби народів (Щорський р-н), Сеньківський народний музей ленінської дружби народів (Городнянський р-н), Ічнянський народний ленінський музей, Радянсько-чехословацької дружби музей у с. Світанку Ніжинського р-ну, Спортивної Слави музей при Черніг. пед. ін-ті, Ге М. М. музей у Іваногороді Ічнянського р-ну, Гоголя М. В. музей при Ніжинському педагогічному інституті, Довженка О. П. музей у Сосниці, Заньковецької М. К. музей у с. Заньках Ніжинського р-ну, Коцюбинського М. М. музей у Чернігові, Коцюбинського М. М. музей у Вихвостові Городнянського р-ну, Тичини П. Г. музей у с. Пісках Бобров. р-ну, Дзержинського Ф. Е. музей при Черніг. ПТУ № 5, Кирпоноса М. П. музей у Вертіївці Ніжин. р-ну, Кошового Олега музей у Прилуках, Красносільського І. М. музей у Красносіллі Борзнянського р-ну, Щорса М. О. музей у м. Щорс та ін.

МУЗИ́ЧНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Щорса до вул. Л. Толстого. Прокладена на поч. 30-х рр. 20 ст. в зв'язку з початком у липні 1933 будівництва *Чернігівської фабрики музичних інструментів.* Урочистий пуск першої черги підприємства відбувся 8.XI 1934. Тоді ж розпочалася забудова нової вулиці житловими будинками для працівників ф-ки. Все це зумовило те, що в кін. 40-х рр. вулицю названо Музичною. Забудову її продовжено після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Тепер по цій вулиці, крім житл. будинків і муз. ф-ки (№ 1), знаходиться також професійно-тех. уч-ще.

МУЗИ́ЧНІ КЛА́СИ при *Чернігівському відділенні Російського музичного товариства.* Організовані на базі приватних дитячих муз. шкіл К. В. Сорокіна та Г. Г. Ейзлера. Відкриті 31.I 1908. Директором М. к. було затверджено В. К. Сорокіна — вихованця Моск. консерваторії, який з 1901 працював вчителем співів у Черніг. жіночій гімназії. Через рік (1909) М. к. очолив віолончеліст С. Вільшанський. У 1909 було порушено клопотання про перетворення М. к. на училище, але воно не дало наслідків. У перший рік М. к. відвідувало 32 учні, а через 5 років — 132. Для М. к. було споруджено спец. приміщення.

Вчителі та вихованці М. к. брали активну участь у музичному житті міста. Для становлення муз. освіти в Чернігові багато зробив рос. та укр. музикознавець і піаніст Є. В. Богословський (1874—1941), який часто відвідував Чернігів, виступав сам і влаштовував тут концерти відомих виконавців. Н. у Нижньому Новгороді. У 1900 закінчив Моск. консерваторію. Брав участь в організації Моск. нар. консерваторії (1906); виступав як лектор, піаніст-соліст, акомпаніатор; зібрані від концертів кошти передавав у фонд РСДРП(б). Викладав у Моск. консерваторії (1916—19), на муз.-пед. курсах, у муз. школах. З 1919 Є. В. Богословський постійно жив у Чернігові і на базі М. к. заснував першу на Чернігівщині рад. муз. профшколу, яка працювала за програмою середнього навч. закладу. Автор «Загальної історії музики», де є розділ про укр. музику.

МУЗИ́ЧНІ ЦЕХИ́. Відомості про М. ц. на Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині, збереглися з 17 ст. Це стверджується й універсалом Б. Хмельницького музи́кам «на Задніпров'ї» від 27.IX 1652. Найвищого розквіту М. ц. досягли в 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. Згодом значення цехів у муз. житті помітно зменшується. Натомість з'являються міські магістратські оркестри, співацькі капели, кріпацькі оркестри. У 19 ст. роль М. ц. продовжує падати у зв'язку з розвитком професійної музики, створенням виконавських концертних орг-цій, муз. т-в, спец. навч. закладів. Діяли М. ц. за правилами, викладеними в статутах. Зберігся, зокрема, статут М. ц. в с. Літках Остерського пов. (тепер Броварського р-ну Київ. обл.). В основу М. ц. було покладено принцип рівноправності членів, взаємної поваги один до одного та пошани до старших. У статутах узаконювалися права й обов'язки цехових музикантів. Грати на весіллях, хрестинах та ін. побутових родинних святах мали право тільки члени М. ц. Їм надавалося право тримати учнів, яких вони навчали протягом кількох років, і зобов'язані були вивчити їх на підмайстрів з наступним переходом останніх до рангу майстрів. Члени М. ц. зобов'язані були відвідувати церковні богослужіння й брати участь у релігійних церемоніях. Кожен цех мав свого святого патрона. Члени М. ц. мали виконувати церковну музику.

У М. ц., як і в ін., велике значення надавалося організації праці. Виробилися традиційні форми оголошення і ведення зборів. Для скликання цехових братів на збори використовувалася дешка, або цеха, тобто цеховий знак з емблемою того чи ін. М. ц. Так, ніжинським музикантам за дешку служила маленька мідна скринька.

Велика частина М. ц. об'єднувала козацьких музик. Зокрема, таким був М. ц. у Прилуках, що стверджують листи полковників Л. Горленка (1682), І. Стороженка (1687), Д. Горленка (1692), І. Носа (1709). До козацьких належали М. ц. в Ніжині, Стародубі і Чернігові. М. ц. різнилися між собою і заможністю, і кількістю членів. Найзаможнішим був Ніжинський М. ц. Він об'єднував 13 музикантів (1782), Стародубський — 7 (1723), Чернігівський — 8 (1734). У 1786 у Чернігові було 5 музикантів-майстрів. Члени М. ц. податку не платили, але під час військ. походів мусили виступати разом з полком.

Цехові музиканти відігравали важливу роль у житті міста. Вони обслуговували різноманітні міські церемонії та свята, були невід'ємною частиною побут. музикування. Основою ансамблю було т. з. троїсте музикування. Вони грали на скрипках, сопілках, цимбалах, басолях. Керівниками ансамблів

здебільшого були виконавці на муз. інструментах. Чернігів. М. ц. очолював цехмистр Лесько Волошин (1734).
М. ц. відіграли помітну роль у розвитку професійної інструмент. музики. Тут зароджувалися і розвивалися характерні склади ансамблів укр. нац. інструментів, удосконалювалася гра на них, створювалися зразки інструмент. музики.

МУЗИ́ЧНІ ШКО́ЛИ. Спеціальні муз. навчальні заклади системи М-ва культури УРСР, які надають початкову музичну освіту. В 1987 у Черніг. області працювало 34 дитячих муз. шкіл-семирічок, де налічувалося 672 викладачі і 6233 учні. Спеціальності: фортепіано, баян, акордеон, скрипка, бандура, цимбали, арфа, домбра, гітара, віолончель, контрабас, балалайка, духові та ударні інструменти. Перші державні дит. муз. школи відкрито 1943 в Чернігові та Ніжині (див. *Чернігівська дитяча музична школа № 1, Ніжинська музична школа*). У наступні роки відкрито такі музичні школи: Бахмацьку (1957), Бобровицьку (1965), Борзнянську (1967), Варвинську (1967), Городнянську (1967), Ічнянську (1962), Козелецьку (1965), Коропську (1966), Корюківську (1967), Лосинівську (1968; с. Лосинівка Ніжин. р-ну), Менську (1964), Новгород-Сіверську (1957), Носівську (1965), Ладанську (1982; смт Ладан Прилуцького р-ну), Ріпкинську (1966), Семенівську (1966), Срібнянську (1966), Талалаївську (1968), Гончарівську (1967, с-ще Гончарівське Черніг. р-ну), Щорську (1961), Чернігів. муз. школу № 2 (1969), Прилуцьку (1954), Прилуцьку (1959), Чернігівську (1962), Михайло-Коцюбинську (1973, смт Михайло-Коцюбинське, Чернігівський р-н), Остерську (1959, смт Остер Козелец. р-ну), Березнянську (1972, смт Березна Менського р-ну), Деснянську (1976, смт Десна Козелец. р-ну), Любецьку (1975, смт Любеч Козелец. р-ну), Парафіївську (1972, смт Парафіївка Ічнян. р-ну).

МУРА́ВЛЯ. Річка в Черніг. обл. Бере початок з болота Кораблище, впадає в оз. Дніпрове біля с. Семаків Ріпкинського р-ну.

МУРА́ХТОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, с-ще Зарічне, за р. Білоус). Простягається від дороги на Михайло-Коцюбинське до вул. Зарічної. Прокладена на поч. 70-х рр. 20 ст. Названа 1973 на честь Мурахтова Павла Кузьмовича (1918—43) — сержанта, командира відділення розвідки 894-го стріл. полку 211-ї Черніг. стріл. дивізії, Героя Рад. Союзу, який загинув у бою за визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників. Похований в с. Олександрівці Черніг. р-ну. Забудована індивід. житл. будинками.

МУРИНСО́НА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Воскресенська; Новозаводський р-н) — від вул. Лунінців до вул. Комсомольської. У 1922 названа іменем Муринсона М. С. — учасника революц. боротьби в Чернігові. Бере початок біля *Воскресенської церкви* і спускається до кол. глинища цегельного з-ду 19 — поч. 20 ст. («Землянки»). Довжина — майже 470 м, ширина

Будинок музичної школи у Чернігові.

від 10 до 20 м. Є своєрідною пам'яткою планування міста кін. 18 ст. Забудована одноповерховими будинками та будинками на цегляних високих цокольних поверхах — «жилих погребах». Декоративні фронтони та будинки з горизонтальною лінією карнизів поєднуються з характерним для житлової забудови 19 — поч. 20 ст. декоративним різьбленням і соковитим, здебільшого теплого тону кольором фарбування стін. В одному з будинків, які збереглися на М. в., жили М. С. Муринсон та В. М. Примаков.

МУРО́ВАНА МОНУМЕНТА́ЛЬНА АРХІТЕКТУ́РА на Чернігівщині започаткована в 1-й пол. 11 ст. На будівництво того часу вплинув досвід візантійських зодчих. Це знайшло прояв у використанні хрестовокупольної системи, за якою споруджено *Спаський собор* у Чернігові. Водночас уже перші храми виявили риси оригінальної чернігівської архітектурно-будівельної школи, які зберегалися майже до кін. 18 ст. До цих рис належить насамперед поєднання принципів глибинного і висотного розкриття внутрішнього простору. У 2-й пол. 11 ст. внаслідок посилення удільних князівств відбувся розвиток місцевих шкіл. Виник тип невеликої церкви феодальної садиби чи замку (*Юр'єва божниця* в Острі). Для 30—80-х рр. 12 ст. характерне спрощення планових і композиційних вирішень, використання елементів фортечних споруд (вікна-амбразури, аркатури). Тогочасні черніг. споруди (*Іллінська церква, Успенський собор*) виділялися найвищою на Придніпровських землях буд. майстерністю. Своєрідною рисою було застосування деталей з вапняку, прикрашених різьбленим мереживом з рослинних орнаментів, фантастичних птахів і звірів-грифонів (*Борисоглібський собор, Михайлівська церква, Благовіщення церква* у Чернігові).

Миколаївська церква у Борзні. Фото поч. 20 ст.

У кін. 12 — на поч. 13 ст. давньоруська архітектура досягла апогею. Спорудам останнього етапу властиві динамічність і декоративність. Позакомарні завершення заступили трилопасні, великої ваги набули снопи профільованих пілястр, перспективні портали, в оздобленні — численні цегляні окраси в поєднанні з декоративними нішами, елементами розпису. До нашого часу збереглася *П'ятницька церква* у Чернігові — пам'ятка часів *«Слова о полку Ігоревім»*. Навала орд Батия загальмувала розвиток М. м. а. Будівлі частково ремонтувалися протягом 14—15 ст. Нове будівництво почалося в 16 — 1-й пол. 17 ст. у пн. р-нах і мало здебільшого оборонний характер (споруди *Спасо-Преображенського монастиря* у Новгороді-Сіверському). У 2-й пол. 17 ст. соціально-економ. умови викликали бурхливий розвиток містобуд-ва і М. м. а. Тоді сформувалися видатні ансамблі Чернігова, Новгорода-Сіверського, Козельця, Прилук, *Густинського монастиря, Макошинського Миколаївського монастиря, Максаківського Спасо-Преображенського монастиря* та ін. Почалася епоха барокко, що пройшла кілька етапів розвитку. 80-і рр. 17 ст.

відзначилися спорудженням *Троїцького собору* в Чернігові і Спасо-Преображенського собору Максаківського монастиря, які розвивали традиції давньорус. доби. Водночас мали деякі риси ренесансно-барочної архітектури Зх. Європи (розвинений поперечний неф, базилікальний характер інтер'єру). У кін. 17 — на поч. 18 ст. М. м. а. попала під могутній вплив *дерев'яної монументальної архітектури.* Поширення набули тридільні, здебільшого одноверхі храми: Воскресенська (1707) та Воздвиженська (1715) церкви у Новгороді-Сіверському; Благовіщенська церква у Борзні (1717, не збереглися).

Велику групу становлять хрещаті в плані п'яти- та дев'ятидільні храми, серед яких — найдовершеніші зразки укр. барокко. Як і багатозрубні, пам'ятки нар. арх-ри були одноверхі (Троїцька церква в Борзні, не збереглася; *Воскресенська церква* в Седневі) або п'ятиверхі (*Миколаївський собор* у Ніжині, *Троїцький собор* Густинського монастиря, *Покровська церква* в с. Дігтярівці, *Катерининська церква* в Чернігові). У 30—40-х рр. 18 ст. під впливом творчості арх. В. В. Растреллі та Й. Г. Шеделя поширилося використання елементів і прийомів рос. професійної архітектури — Різдва Іоанна Предтечі церква (1767), Миколаївська церква (1757) *Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря.*

Останній етап барокко черніг. школи (50—80-і рр. 18 ст.) відзначений діяльністю архітекторів А. В. Квасова та І. Г. Григоровича-Барського. Для нього характерні зростання ролі ордеру в формуванні образу, широке використання ліпного декору (Воскресенська церква в Сосниці, 1755, не збереглася; *Різдва Богородиці собор* і дзвіниця в Козельці). Поширення набув тетраконховий тип храму — *Трьохсвятительська церква* в с. Лемешах, *Покровська церква* у Ніжині, *Вознесенська церква* в Коропі, *Троїцька церква* в с. Носівці, *Миколаївська церква* у Борзні, *Троїцька церква* в с. Кіровому та ін.

У кін. 18 ст. стиль барокко заступив класицизм. На цей час припадає докорінна реконструкція більшості міст, пожвавлення цивільного будівництва. Значення набули регулярна система планування, ансамблевий принцип забудови вулиць і площ, відкритий характер композиції комплексів. Виникло багато нових типів споруд: адміністративних (*Губернатора будинок* у Чернігові), навчальних

Дзвіниця Михайлівської церкви у Коропі. Фото поч. 20 ст.

(*Ніжинська гімназія вищих наук*), торг. (*Торгові ряди* і *Торгові склади* у Новгороді-Сіверському). Розгорнулося садибно-палацове будівництво («*Качанівка*», *Румянцева-Задунайського П. О. палац* у с. Вишеньках, *Мусіних-Пушкіних садиба* в с. Стольному, *Бальменів садиба* в с. Линовиці, *Розумовського палац* у Батурині). Серед найкращих зразків М. м. а. кін. 18 ст.— *Спасо-Преображенський собор* у Новгороді-Сіверському.

Храми того часу набули кубічного вигляду, одержали завершення у формі могутнього купола, фасади хрещатих храмів ускладнилися колонними портиками (*Андріївська церква* в с. Стольному, *Різдва Богородиці* церква в с. Оболоні, *Воскресенська церква* в Батурині, *Різдва Богородиці собор* у Прилуках). Багатоярусні, ордерної побудови дзвіниці почали зводитися з боку зх. порталу, утворюючи єдине ціле з храмом — дзвіниця Троїцької церкви в с. Бігачі (1853), Михайлівської церкви в Коропі (1837; не збереглися).

У 50—60-х рр. 19 ст. класицизм вичерпав свої можливості. Провідним напрямком архітектури став романтизм, численні течії якого орієнтувалися на різні істор. стилі: готику, ренесанс, барокко, класику. У М. м. а. поширилися елементи рос. архітектури 17 ст. — Вознесенська церква в Чернігові (1870—74), Миколаївська церква в с. Вертіївці (1887). Це відбилося на архітектурі дзвіниць, що масово добудовувалися в той час (дзвіниця Трьохсвятительської церкви в с. Лемешах, 1865; Миколаївської церкви в Ічні, 1879). На поч. 20 ст. в архіт. пошуках посилився ретроспективно-нац. напрямок, який наслідував традиції давньорус. будівництва, нар. архітектури (*Покровська церква* в с. Жуклі, *Йоасафу Горленку храм-пам'ятник* у с. Замості). М. м. а. Чернігівщини пройшла довгий шлях, відзначений багатьма мистецькими надбаннями. Іл.— табл. II—VII, XVI—XX, XXIV—XXV, XXXI.

Торгові ряди на Красній площі (тепер площі Куйбишева) у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

МУ́СІНИХ-ПУ́ШКІНИХ САДИ́БА у с. Стольному Менського р-ну. Започаткована генеральним суддею А. Я. Безбородьком, якому цариця Анна Іоанівна 1740 подарувала село. У кін. 18 ст. на замовлення О. А. Безбородька тут створено класицистичний садибно-палацовий комплекс, ймовірно, за участю арх. Дж. Кваренгі. Фасади гол. двоповерхового мурованого будинку прикрашали чотириколонні доричні портики, гол. вхід — 4 мідні гармати й ліхтарі. Напівкруглими переходами він поєднувався з двоповерховими флігелями. Ансамбль доповнювали башти обабіч в'їзду, *Андріївська церква,* парк, оранжерея у вигляді невеликого купольного храму з чотириколонним іонічним портиком — одна з найдовершеніших у Росії. У 19 ст. садибою володіли Кушельови-Безбородьки, пізніше їх нащадки — Мусіни-Пушкіни. Пошкоджена у роки громадян. війни й згодом розібрана. Збереглися Андріївська церква, залишки парку.

МША́РИ — гідрологічний заказник (з 1984). Болото. Розташовані біля м.

Семенівки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні Іванцівського торфобрикетного з-ду. Площа 52 га.

М'ЯЛИНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 102 га.

«НА ВАРТІ». Журнал, орган 7-ї дивізії. У 1925 Чернігів. губкомом КП(б)У та політвідділом 7-ї дивізії видано один номер.

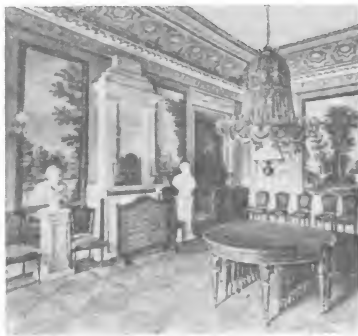
НАБЕРЕЖНА ВУЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н). Простягається між вул. Чернишевського і Київською вздовж р. Стрижня. Прокладена в 19 ст. Забудована одноповерховими будинками 19 — поч. 20 ст.

НАВОЗИ — давньоруське місто. Відоме за «Списком городов русских дальних и ближних» (кін. 15 ст.). Виникло, напевне, у 12 ст. на місці ранішого поселення, яке стало його посадом. Згадане О. Ф. Шафонським у праці «Черниговского наместничества топографическое описание» і єпископом Філаретом — в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии». Належало синові Чернігівського кн. Давида Святославича Миколі. Воно ототожнюється з городищем поблизу с. Дніпровського Чернігівського р-ну, яке розміщене на дільниці першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра (за 100 м на Пд. Зх. від хут. Шарівки). З Пн. і Сх. обмивається оз. Домавухою (Дніпровський старик). Майданчик овальної форми (30 × 20 м), витягнутий по лінії Сх.-Зх. Рівний, з невеликим нахилом на Пн., задернований. Понижена стрілка мису (сх. край) обрізана валом (висота 1,2 м) і ровом. Вал з пд. боку дуже пошкоджений траншеями періоду Великої Вітчизн. війни і тепер майже не фіксується. В'їзд знаходився з пд. (напільного) боку. З Пд. до городища примикає обширний посад. Потужність культурного шару досягає 0,9 м. Він містить фрагменти давньоруської кружальної кераміки 10—13 ст., залізні шлаки, кістки тварин тощо.

НАВОЗИ — кол. (до 1960) назва села *Дніпровського* Чернігівського р-ну.

НАДЗВИЧАЙНІ ШТАБИ. Створювалися навесні 1919 на Чернігівщині для боротьби з бандитизмом. Н. ш. називалися ще «штабами п'яти» або «військово-революційними штабами». З ліквідацією антирад. банд Н. ш. припиняли свою діяльність. На Чернігівщині Н. ш. був утворений 13.V 1919 у зв'язку з загрозою банди Григор'єва. Його очолив Ю. М. Коцюбинський. Штабу була передана вся повнота влади в губернії. 19.V 1919 штаб припинив свою діяльність.

НАДИНІВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар.

Садиба Мусіних-Пушкіних у Стольному. Інтер'єр їдальні. Фото початку 20 ст.

депутатів, якій підпорядковане с. Копачів. Розташована на р. Десні, за 46 км від райцентру. 506 ж. (1988). Відома з серед. 15 ст. У 1866 — 89 дворів, 321 ж., дерев. Миколаївська церква (1846); у 1897 — 170 дворів, 939 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Н.— відділення колгоспу ім. М. О. Щорса, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, кіноустановка, б-ка (7 тис. од. зб.). У 1956 встановлено надгробок на братській могилі сільських активістів, загиблих 1930, і рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села. На тер. Н. виявлено 3 поселення (2—1 тис. до н. е.).

НАДИ́НІВСЬКО-ВОВЧИ́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (1984). Болотний масив. Розташований біля с. Надинівки Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 166 га.

НАДЬО́НУ І. П. ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК у с. Переволочній Прилуцького р-ну. Надьон Іван Петрович (1924—44) — Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с. Переволочній. З 1943 учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Воював у складі 1-го Укр. фронту. Загинув 5.XI 1944 під час форсування Тиси. Пам'ятний знак являє собою обеліск з барельєфом. Встановлено у центрі села, відкрито 1957.

НАКОТИ́ЛІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра).

Хата у Мені. Фото 1931.

НАЛИВА́ЙКІВЩИНА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 29 га.

НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця держ., адм.-поліцейського і фінанс. управління в царській Росії в кін. 18 ст. Запроваджене «Установленням про губернії» 1775. Було утворено 34 Н. Тер. сучасної Чернігівщини входила до складу *Київського намісництва, Новгород-Сіверського намісництва* і *Чернігівського намісництва*. Очолював Н. намісник. Відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» 1796 Н. було ліквідовано.

НАМІ́СНИЦЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 17 га.

НАРО́ДНА АРХІТЕКТУ́РА. Чернігівщина — край давнього заселення, де формувалися початки будівельної культури людства, засвідчені житлами *Мізинської стоянки*. Згодом традиції зведення каркасних споруд заступило зрубне будівництво, з яким пов'язані найвищі досягнення в Н. а. регіону. В пн. його частині використовували сосновий кругляк, в пд.— тесаний брус, який виготовляли з листяних порід (осики, дуба). Виняткову роль відігравали форма і конструкція даху. Зводилися каркасні пірамідальні дахи на сохах і ключах, а також на кроквах. Поєднуючи ці прийоми, крокви-козли врубували в поперечні балки, по гребені, на випусках козлів клали переклад, на який вішали ключі. Відомі зрубні дахи, що відіграли важливу роль у розвитку певного етапу будівельних традицій, стали реліктовим явищем, але збереглися в окремих госп. будівлях (овини) та монументальних будівлях (церкви зі зрубними верхами). Поступово зі сфери народного будівництва вийшли — *житло, господарські будівлі, виробничі будівлі, оборонне будівництво, дерев'яна мо-*

нументальна архітектура. Незважаючи на розмаїття, Н. а.— цілісне явище, яке об'єднане історичною спільністю основ будівельних традицій і регіональних уявлень про традиційну будівлю, її духовні засади. Всі споруди Н. а. по суті є варіантами будівлі зі зрубними стінами, чотирисхилим дахом визначеного нахилу, критим в традиційній техніці. Спільним є і комплекс духовних уявлень про будівлю, яка мислилась не лише як прагматичний витвір, а як частина духовної сутності світу. Весь процес традиційного будівництва був просякнутий давніми народними анімістичними уявленнями, супроводився цілою системою правил, ворожінь й обрядів. При виборі матеріалу обминали дерева з негативними ознаками, під час рубки ворожили на 1-й трісці. Певними ритуалами відзначалися всі основні етапи будівництва, аж до заселення. Зведена з численними застереженнями, будівля відігравала подвійну роль: функціонально-прагматичну й сакрально-духовну. Значення останньої — захист від всесильності безмежного світу, створення його малої моделі, очищеної від злих сил. Співзвучність будівлі і середовища, пірамідальність її структури, використання природних матеріалів — ці фундаментальні ознаки Н. а. відбили давні космічно-світоглядні уявлення про єдність будівлі і світу, що забезпечило плідний розвиток від однокамерної хати до багатозаломних, багатоверхих храмів. Поєднавши багато видів нар. мистецтва, Н. а. Чернігівщини пройшла довгий шлях розвитку традиції і дала довершені зразки, які є вагомим внеском у загальнолюдську культуру.

«НАРО́ДНЕ ГОСПОДА́РСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ». Двотижневий часопис, орган виробничої пропаганди. Видавався Черніг. губраднаргоспом та ін. у 1920—22 (у 1920 № 1—6/7, текст укр. та рос. мовами). З вересня 1922 видання припинено. Об'єднано з журн. «Бюллетень губстатбюро». Замість них виходив журн. *«Хозяйство Черниговщины»*.

НАРО́ДНИЦТВО на Чернігівщині. Народництво — ідеологія і рух різночинної інтелігенції, було пануючим напрямком на бурж.-демократичному етапі визвольного руху (1861—95) в Росії, у т. ч. й на Україні. Воно поєднувало в собі радикальну бурж.-демократичну програму з ідеями утопічного соціалізму. Виступало одночасно проти кріпосництва та його залишків і проти бурж. розвитку країни. З самого початку в Н. намітилося дві тенденції — революційна і ліберальна. В умовах піднесення масового руху і боротьби демократичної інтелігенції виникла революційно-демократична орг-ція «Земля і воля» (1861—64). Окремі землевольці проводили революц. пропаганду на Україні, на Чернігівщині зокрема. Так, землемір Чернігівської межової палати І. О. Андрущенко

Дзвіниця Троїцької церкви у селі Пакулі Чернігівського району. Фото 30-х рр. 20 ст.

(1840—65), який 1863 вступив до Моск. відділення «Землі і волі», встановив зв'язки з польськими революціонерами. Під час повстання 1863 в Литві і Білорусії землевольці переслали через Андрущенка повстанцям нелегальну літературу (журнал «Колокол», брошуру М. П. Огарьова «Що треба народові?», різні прокламації). Андрущенкові допомагали черніг. лікар С. Д. Ніс, підпоручик О. М. Білозерський, домашній учитель О. О. Тищинський. Одержавши від Андрущенка кілька примірників брошури М. П. Огарьова «Що треба народові?» і прокламації «Довго душили нас, братці», О. О. Тищинський роздавав їх селянам ряду сіл Городнянського пов. З цією літературою знайомилися члени чернігівської «Громади». Та незабаром всіх їх було заарештовано. Андрущенко помер у Петропавлівській фортеці.

З кін. 60-х рр. почалося нове піднесення революц.-демократич. руху. На поч. 70-х рр. виникли нові народницькі гуртки. Навесні та влітку 1874 почалося масове «ходіння в народ», яке було першою серйозною перевіркою ідеології революц. Н. У період масового «ходіння в народ» частина народників вела революц. пропаганду, займаючи посади сільських учителів. На Чернігівщині діяли члени гуртка, заснованого братами Жебуньовими. Восени 1873 за планом, розробленим заздалегідь, М. О. Жебуньов і його дружина Марія влаштувалися в Дептівській школі (с. Дептівка, тепер Конотопського р-ну Сумської обл.). М. Кац — у с. Великому Самборі, Г. Трудницький і С. О. Жебуньов — у Кошарській школі Конотопського пов. (тепер Конотопського р-ну). До літа 1874 вони читали й роздавали селянам прокламацію «Що ж то, братці...», брошуру «Про мученика Миколу...», поему «Стенька Разін», «Історію одного французького селянина», перекладену укр. мовою, казку М. Є. Салтикова-Щедріна «Як мужик двох генералів нагодував», поему М. О. Некрасова «Кому на Русі жити добре» та «Малоросійські побутові оповідання». Жебуністи у розмовах з селянами підкреслювали соціальну нерівність, гноблення народу і закликали їх відібрати у поміщиків землю та передати її тим, хто на ній працює. Вони розпропагували селян і серед них О. Стрільця з с. Кошарів та Х. Панібратця з с. Великий Самбір, які стали брати активну участь у революц. агітації серед своїх односельців. За допомогою С. О. Жебуньова О. Стрілець написав оповідання про революц. виступ селян Чернігівщини в 1861 і 1868 і склав відозву «Птахи із залізними дзьобами», що закликала до боротьби проти поміщиків за розподіл землі. Ці твори народники мали намір широко використовувати у своїй агітац. роботі. Члени гуртка підтримували зв'язок з революційно настроєними вчителями Чернігівщини, Київської, Катеринославської і Подільської губерній.

У с. Фастівцях Борзенського пов. (тепер Бахмацького р-ну) в 1874 працював учителем революц. народник А. О. Франжолі (1848—

Вітряк стовпового типу в селі Бахмачі Бахмацького району.

83), який багато зробив для поширення грамоти серед селян Чернігівщини. За його ініціативою в повіті відкрився ряд початкових шкіл, влітку 1874 він керував роботою вчительського з'їзду, на якому розглядалося питання запровадження в школах передових методів викладання. Паралельно з пед. діяльністю А. О. Франжолі вів розмови з селянами про малоземелля, політ. гніт і закликав їх піднятися на збройну боротьбу проти поміщиків та царя. Крім того, він роздавав трудящим заборонену літературу. Під час обшуку в нього було вилучено «Капітал» К. Маркса, «Французьку демократію» П. Прудона та ін. видання, багато революц. прокламацій. Під впливом посилення руху народників дедалі більше сільських учителів стали поділяти їх погляди й вести відповідну пропаганду. Так, у с. Плисках Борзенського пов. (тепер Борзнян. р-ну) І. Д. Трезвинський у 1873—74, організувавши навчання у вечірніх класах, розповідав селянам про історію України, знайомив їх з географією, літературою, безпосередньо поєднуючи освітню роботу з пропагандистською. Наголошуючи на паразитичному способі життя експлуататорів, учитель проводив думку, що всіх панів разом з попами треба знищити, тільки тоді землі перейдуть трудящим. З відібраних в учнів зошитів з конспектами поліція дізналася, що І. Д. Трезвинський проводив заняття і давав їм читати книги укр. мовою. Вчитель С. Топчаївський, працюючи в Подільській і Черніг. губ., закликав селян силою відібрати землю в поміщиків. Про народне повстання, захоплення та справедливий перехід землі вели мову з селянами і вчителі І. Ходько та Ф. Донецька. Народники вели пропаганду серед селян с. Слав'янки Чернігівської губернії.

У Черніг. нелегальному гуртку гімназистів та семінаристів, організованому членом «Київської комуни» — Г. Божко-Божинським та ін., читалися твори К. Маркса, М. Чернишевського, П. Прудона, Ф. Лассаля. Одна із статей виданого цим гуртком рукописного журналу свідчила про обізнаність його членів з історією боротьби західноєвроп. пролетаріату.

Народники Києва проводили пропаганду і серед робітників міст, розташованих поблизу Києва, у т. ч. Ніжина і Чернігова. Влітку й восени 1874 поліція провела масові арешти й кинула за грати багатьох пропагандистів. На поч. 1875 самодержавство приступило до очищення шкіл від «неблагонадійних елементів» та встановлення найпильнішого контролю за їхньою роботою.

Та, незважаючи на масові репресії, царизму не вдалося зупинити революц. рух. Уже в наступні роки поліція виявила факти революц. пропаганди у Борзнянському, Стародубському і Новозибківському повітах. А в роки другої революц. ситуації 1879—80 діяльність учителів у цьому напрямі посилюється. У 1880 на Чернігівщині виник народницький гурток, до якого увійшли вчителі ніжинської козацької школи І. Цехмистренко, Лосинівської школи В. Ковтуненко, Ніжинської прогімназії З. Каратигіна та М. Яснопольська, кілька студентів Ніжин. історико-філолог. ін-ту, фельдшер Мокіївської волості М. Пінчук. Гуртківці обговорювали політ. питання, заслуховували доповіді своїх товаришів, читали журнали «Народна воля», «Чорний переділ» та ін. революц. літературу. За підписним листом вони кілька разів збирали гроші і передавали їх «Народній волі», діставали для революціонерів різні документи, в т. ч. вчительські посвідчення,

робили знімки з печаток, організували б-ку з революц. видань, які й використовували в своїй практичній діяльності.

Такий же гурток існував у Козельці. Його організаторами стали вчитель двокласного міського училища М. Лук'янович та Ярославської народної школи (село Ярославка, тепер Бобровицького району) А. Ященко. У 1874 поліція розгромила ці гуртки. До активних діячів народницького руху належали уродженці Чернігівщини — М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*) і Д. А. Лизогуб (див. *Лизогуба Дмитра вулиця*), О. Д. Михайлов. Див. також *Стефановича Я. В. могила*.

НАРО́ДНІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА. Загальноосвітні навчальні заклади в дореволюц. Росії, де навчали елементарної грамоти. Назву введено «Положенням про початкові народні училища» 1864. До Н. п. у. відносилися поч. школи всіх відомств, міські і сільські, що утримувалися державою, громадськими коштами, приватними особами, та недільні школи. Діти всіх станів і віросповідань вивчали в них закон божий, читання книг світського й церковного друку, письмо, поч. арифметику, церковний спів. Спочатку училища підпорядковувалися повіт. училищним радам, органам, до складу яких входили місцеві представники органів М-ва нар. освіти і М-ва внутрішніх справ, духовного відомства і повіт. земств. З 1869 і 1874 контроль за діяльністю цих шкіл почали здійснювати органи М-ва нар. освіти — інспектори і директори нар. училищ. На Чернігівщині функціонувало 2434 школи. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перетворені на єдині трудові школи.

НАРО́ДНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ. Створені 1919. Займалися поширенням наук. знань серед широких верств населення. Прилуцький Н. у. ств. 19.II 1919; чернігівський — 23.IX 1919. Ліквідовані у вересні 1921. Вечірній народний університет ім. Т. Г. Шевченка (Ніжин) — діяв з 12.III 1919.

НАРО́ДНО-ДЕКОРАТИ́ВНОГО МИСТЕ́ЦТВА ЧЕРНІ́ГІВЩИНИ МУЗЕ́Й. Ств. 1978, відділ *Чернігівського історичного музею*. Міститься в пам'ятці архітектури 18 ст.— кол. *Катерининській церкві*. Експозиція (відкрита в грудні 1979) показує розвиток традиційних для Чернігівщини видів декоративно-прикладного мистецтва — *вишивання, ткацтва*, обробки дерева, *гончарства* від кін. 18 ст. до наших днів. Музей практикує такі форми роботи з відвідувачами, як екскурсія-концерт, лекція-концерт. Іл.— таблиця V, XV.

НАСІННЄ́ВА СТА́НЦІЯ БАГАТОРІ́ЧНИХ ТРАВ спеціалізована міжколгоспна. Створена у 1975. Займається виробництвом, заготівлею, обробкою і реалізацією насіння багаторічних трав. Розташована у м. Чернігові на вул. Польовій № 9.

НАСТАСІ́Я. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Куликівського р-ну.

«НАУ́КА — ВИРОБНИ́ЦТВУ». Газета, орган парт. і профспілкової орг-цій та адміністрації Черніг. держ. обл. с.-г. дослідної станції. Видається з 1969. Редакція — Козелецький р-н, с-ще Прогрес, дослідна станція.

«НАУКО́ВІ ЗАПИ́СКИ» Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. У 1940—62 видано в Ніжині 12 томів, в яких вміщено статті викладачів інституту з історії, мови й літератури, природничих наук та педагогіки.

«НАУКО́ВІ ЗАПИ́СКИ» Чернігівського держ. пед. ін-ту. Виходили в 1940—62 у Чернігові серіями: суспільні науки, філологічні науки, фізико-математичні науки, а також без зазначення серії. В окремих випусках вміщено по одній праці. Всього вийшло 13 томів.

НАУ́МІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Андроники, Високе, Переділ, Спичувате, Турівка. Розташована

за 3 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 1538 ж. (1988). Відома з поч. 17 ст. У 1866 — 160 дворів, 958 ж., цукровий з-д, дерев. Михайлівська церква (перебудована 1861). У 1897 — 245 дворів, 1745 ж., земська школа; відбувався раз на рік ярмарок. Рад. владу встановлено в грудні 1917, перше колективне господарство «Перемога» створено 1929. У Н.— центр. садиба колгоспу ім. В. П. Чкалова (спеціалізація — тваринництво), відділення зв'язку, 3 магазини, с. ш., філіал районної муз. школи, фельдшерсько-акушер. пункт, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (4,5 тис. од. зб.). Уродженцями Н. є Герої Рад. Союзу М. Т. Лучок (1918—44) та Ф. М. Стрілець (1910—44). Дві вулиці села названі їх іменами. У 1965 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села.

НАУ́МІВСЬКИЙ ЛІС — заповідне урочище (з 1975). Типовий дібровний природний комплекс. Розташований в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 21 га.

«НАШ ПУТЬ». Газета, орган Сосницького повітвиконкому та повітпарткому (більшовиків); видавалася в 1920—23. Див. «*Радянський патріот*».

«НЕ МИНА́Й». Готель у Ніжині 19 ст. У ньому 20.II 1846 зупинялися Т. Г. Шевченко та О. С. Афанасьєв-Чужбинський. Приїзд Т. Г. Шевченка до міста не міг лишатися не поміченим. Серед численних його відвідувачів — студенти Ніжинського юридичного ліцею, зокрема М. В. Гербель, що був на останньому курсі. 22 лютого Шевченко написав йому в альбом чотири рядки з одного із своїх творів:

«За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третяя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить».

Згодом Афанасьєв-Чужбинський розповідав про готель: «„Не минай", значить, не проїжджай, або не проходь мимо! Хитра назва! Втім, треба й те сказати, що для повітового міста і цей готель гарний: номера пристойні, хоча меблі не зовсім зручні, а страви досить смачні». Тут же вікнами на міську площу була кондитерська під такою ж назвою. Про неї потім згадає поет у повісті «Близнецы». 23 лютого поет виїхав до Чернігова. Будинок кол. готелю розташовано на вул. Радянській № 4. Тильним боком виходить на вул. Поштову.

НЕБОРА́КІВЩИНА. Річка в Черніг. обл., права прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Срібнянського і Талаївського р-нів.

НЕ́ВКЛЯ. Річка в Черніг. обл. Впадає в болото Замглай. Тече тер. Городнянського р-ну.

НЕВКЛЯ́НСЬКИЙ ДУБ I — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком 300 років. Міститься в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

НЕВКЛЯ́НСЬКИЙ ДУБ II — бот. пам'ятка природи (з 1975). Віком 150 років. Міститься біля с. Невклі Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Білорусія». Площа 0,01 га.

НЕГОВІЇВКА — кол. (до 1897) назва села *Ганнівки* Носівського р-ну.

НЕДА́НЧИЦЬКЕ ДРУ́ГЕ — городище 1-го тис. до н. е. у с. Неданчичі Ріпкинського р-ну. Знахо-

Наумівка. Будинок культури.

диться за 1 км на Пд. Сх. від залізничного мосту через Дніпро (350 м на Пд. від залізничної лінії Чернігів — Овруч і 200 м від озера) в урочищі Висока Гряда або Висока Гора. Являло собою овальної чи прямокутної форми майданчик (100 × 120 м), оточений валом. Вал зберігся тільки на окремих дільницях, здебільшого з пд. і зх. боку городища (до 1—2 м висоти). За валом злегка прослідковувався рів. Культурний шар має потужність 0,12—0,15 м, перекритий шаром перевідкладеного піску в 0,2—0,3 м. За формою і розміщенням — це типове болотне городище милоградської культури. Відоме з поч. 20 ст. У 1940—50-х рр. досліджувалося археологами О. О. Попком та О. М. Мельниковською.

НЕДА́НЧИЦЬКЕ ПЕ́РШЕ — городище 1-го тис. до н. е. у с. Неданчичі Ріпкинського р-ну. Знаходиться на сх. околиці села в урочищі Городок (0,5 км на Пд. від залізничної колії) на заболоченій луці у заплаві лівого берега Дніпра. Являє собою майданчик прямокутної форми з чітко проступаючими кутами, оточений валом. Рів за валом майже непомітний. Така форма майданчика характерна для болотних милоградських городищ. Площа городища з валами 120 × 140 м. Відоме з поч. 20 ст. У 1940-х рр. обстежувалося археологами О. О. Попком та О. М. Мельниковською. Більша частина городища розорана. Виявлено матеріал, типовий для милоградської культури ліпної кераміки з дресвою. Крім ліпної кераміки, на городищі зустрічаються середньовічні черепки, у т. ч. полив'яні. Культурний шар має інтенсивне темне забарвлення, його потужність — 0,15—0,2 м.

Неданчичі. Церква Різдва Богородиці. Фото 1930.

НЕДА́НЧИЦЬКИЙ ЗАЛІЗОРО́БНИЙ ОСЕРЕ́ДОК. Знаходився за 3 км від центру Неданчичів. Мав назву «Залізний з-д». Належав черніг. Іллінському монастирю. Засн. у 18 ст. нім. капіталістами, припинив діяльність у кін. 18 ст. Місце виробництва заліза в 19 ст. було засипано, цегляні печі зруйновано.

НЕДА́НЧИЧІ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Грабівка, Комарівка, Левичівка, Мекшунівка, Нова Рудня, Пролетарська Рудня і Червона Гута. Розташовані на лівому березі Дніпра, за 60 км від райцентру. Залізнич. ст. 1030 ж. (1988). Вперше згадується 1599. У 18 ст. існували *Неданчицький залізоробний осередок*, скляна гута (з 1701). У 1740 збудовано Різдва Богородиці церкву. В 1866 у Н. налічувалося 80 дворів, 579 ж.; 1897 — 235 дворів, 1510 ж., земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації (8.IX 1941—22.IX 1943) у Н. діяла підпільна група (керівник — Н. П. Мишко). У Н.— центр. садиба радгоспу ім. М. М. Коцюбинського (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури (на 250 місць), б-ка (8,5 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів (серед них — Герої Рад. Союзу І. С. Даутов і О. Т. Титов), які загинули під час визволення 1943 села від нім.-

фашист. загарбників, встановлено надгробок. У братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 в с. Комарівці, поховано Героїв Рад. Союзу В. Я. Марковського і М. М. Мишаніна.

Поблизу Н. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), періоду раннього заліза (8—3 ст. до н. е.), часів Київ. Русі (12—13 ст.), городища *Неданчицьке перше* і *Неданчицьке друге* (1 тис. до н. е.), металургійний комплекс (12—13 ст.).

НЕДІ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — безплатні школи для дорослих в дореволюц. Росії, які працювали в неділю й святкові дні. Надавали початкову освіту. Відкривалися прогрес. громадськістю в кін. 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. Першу Н. ш. на Чернігівщині відкрили 17 січня 1860 у Глухові, до кін. року їх уже діяло 8, в т. ч. — у Городні, Ніжині, Новгороді-Сіверському і Чернігові. В Н. ш. викладалися рос. читання і письмо, арифметика, малювання, закон божий, початкові відомості з географії, історії, природознавства, фізики та гігієни. У жін. школах додатково вивчалося рукоділля. Подекуди застосовувався метод взаємного навчання, оскільки в кожній школі налічувалося від 40 до 140 учнів, переважно селян, міщан та ремісників.

Навчання велося за таблицями взаємного навчання В. А. Золотова, книгами М. О. Максимовича, «Кобзарем» Т. Г. Шевченка та підручниками парафіяльних шкіл. Школи засновувалися і діяли при підтримці і матеріальній допомозі прогрес. інтелігенції. Т. Г. Шевченко надіслав для черніг. недільної школи 50 прим. «Кобзаря», О. М. Маркович забезпечив підручниками глухів. недільну школу. Студенти Ніжин. ліцею кн. Безбородька зібрали 40 крб. сріблом для ніжин. недільної школи. Кошти надходили від місцевих вчителів, студентів Київ. ун-ту. Викладали у Н. ш. вчителі та учні старших класів гімназій та Ніжин. ліцею кн. Безбородька. В їх числі — професор О. М. Бєлобров та директор ліцею С. Н. Стеблін-Камінський — укр. письменник і педагог. Велася в Н. ш. й революц. пропаганда, тому 1862 їх було закрито. 1864 під тиском демократич. сил уряд дав дозвіл на їх відновлення.

У 80—90-х рр. 19 ст. завдяки діяльності освітніх товариств і прогресивної інтелігенції на Чернігівщині діяло понад 10 Н. ш., у т. ч. в Ніжині, Семенівці, Чернігові, при сільських нар. училищах Вертіївки (тепер Ніжин. р-ну), Красного Колядина і Рубанова (тепер Талалаїв. р-ну), Тиниці (тепер Бахмацького р-ну). Трудящі могли навчатися грамоти також у вечірніх класах для дорослих при нар. училищах. У 1896 недільних і вечірніх класів було 22, у 1898 — 56, у 1916 — 34.

Для трудящих, які в дитинстві навчалися в школах, але з часом забули грамоту, організовувалися повторні класи як при сільс., так і міських школах. Більшість дорослих у Н. ш., вечірніх і повторних класах за короткий час опановували читання, письмо, лічбу. Навчання проходило за підручниками «Детский мир» і «Хрестоматия» К. Д. Ушинського, «В школе и дома» М. Ф. Бунакова, «Новая азбука» Л. М. Толстого, «Наш друг» М. О. Корфа, задачниками В. Євтушевського та Т. Г. Лубенця.

НЕ́ДРА. Річка в Київській та Чернігівській областях, ліва притока Трубежа (бас. Дніпра). Довжина 61 км, площа бас. 810 км². У басейні Н.— багато боліт, торфовища. Використовують для зрошування, як приймальник осушувальних систем та для ін. госп.-побутових потреб. На берегах Н. розміщені села Бригинці та Нова Басань Бобровицького р-ну.

НЕЖЕ́РІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

НЕЖИ́ЛІВ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Терюхи (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

«НЕ́ЖИНЕЦ». Щотижнева с.-г. та громадсько-екон. газета. Видавалася в Ніжині 1914—16.

«НЕ́ЖИНСКАЯ КОПЕ́ЙКА». Громадсько-політ. і літ. газета. Видавалася в Ніжині 1913—14. Див. *«Нежинский голос»*.

«НЕ́ЖИНСКАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ». Щоденна газета, видавалася в Ніжині 1906.

«НЕ́ЖИНСКАЯ ПЧЕЛА́». Громадсько-літ. і гумористич. журнал. Виходив у 1914—16 два рази на місяць у Ніжині. 1916 — під назвою «Пчела».

«НЕ́ЖИНСКАЯ РЕЧЬ». Літ. і громадсько-політ. газета. Видавалася в Ніжині 1906.

«НЕ́ЖИНСКИЙ ГО́ЛОС». Громадсько-політ. і літ. газета. У 1913—14 видавалася під назвою *«Нежинская копейка»*. З № 113 (1914) — «Н. г.».

«НЕ́ЖИНСКИЙ ЛИСТО́К». Газета, видавалася в Ніжині 1907.

НЕЖИ́РІВ. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра).

«НЕЙТРА́ЛЬНА ЗО́НА» — тер. завширшки 10 км між кордоном Рад. Росії та окупованої нім.-австр. загарбниками України в 1918. До неї входила, зокрема, пн.-сх. частина Черніг. губ. «Н. з.» була встановлена договором про перемир'я, укладеним 4.V 1918 делегацією Рад. Росії і представниками нім. окупаційного командування. Восени 1918 в «Н. з.» формувалися збройні сили Рад. України (*Перша Українська Радянська дивізія, Друга Українська Радянська дивізія,* Перший революційний полк імені В. І. Леніна), які почали бойові дії проти нім.-австр. окупантів, гетьманців та петлюрівської Директорії.

НЕКИ́ША. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Корюківського р-ну.

НЕКРА́СОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Тракторний провулок; Деснянський р-н, на тер. кол. Бобровицької слободи) — від вул. Шевченка до вул. Піонерської. Перетворений на вул. і перейменований 1955 на честь Некрасова Миколи Олексійовича (1821—77) — рос. поета, літературного і громад. діяча. Н. в Немирові Вінн. обл. Раннє дитинство провів у с. Юзвині (тепер Некрасове тієї ж обл.). Друкуватися почав 1838. З 1847 видавав журн. «Современник», після його закриття — журн. «Отечественные записки» (з 1868). Автор поем «Кому на Русі жити добре», «Російські жінки», «Мороз, Червоний ніс», віршів. Популяризував твори укр. письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. У 1877 студенти і викладачі Ніжинського історико-філологічного інституту організували вечір пам'яті М. О. Некрасова. Вул. прокладена в 1-й пол. 50-х рр. 20 ст. до вул. Кочерги (кол. Некрасова 2-й провулок). Згодом продовжена до вул. Піонерської. Забудована житл. будинками.

НЕКРО́ПОЛІ ДАВНЬОРУ́СЬКІ — поховальні пам'ятки східнослов'ян. населення епохи давньої Русі. На Чернігівщині досліджені найповніше з усіх регіонів Сх. Європи. До 10 ст. відносяться дружинні могильники (Шестовиця, Табаївка, Любеч, Седнів, Клонів та ін.). Одним з найвизначніших давньоруських поховальних комплексів є *Чорна Могила* в Чернігові. Від сільських курганних могильників поховання представників заможної верхівки відрізняються багатством супроводжуючого інвентаря, часто розмірами насипів.

Обряд поховання пройшов кілька етапів еволюції: кремація неподалік від місця майбутнього поховання, кремація на місці поховання, інгумація на рівні давньої земної поверхні (з наступним зведенням насипу). Зустрічаються комплекси, в яких самого небіжчика немає. Таку меморіальну споруду (кенотаф) зводили родичі й близькі людини, яка загинула десь далеко від дому.

Після запровадження християнства, під впливом догм нової релігії небіжчика починають ховати в могильних грунтових ямах. Але факт наявності курганного насипу говорить про те, що давні язичницькі вірування продовжували існувати. Найхарактернішим серед некрополів 11—13 ст. є курганний могильник у с. Липовому Талалаїв. р-ну, де донині збереглося понад 1200 насипів.

Під тиском церкви, яку підтримувала світська влада, з 11 ст. з'являються й безкурганні некрополі, насамперед у літописних міських центрах, недалеко від князівських резиденцій. Прикладом можуть бути могильники на черніг. *Дитинці,* а також у Любечі. Померлі поховані там рядами на спині, головами орієнтовані на Зх., інвентар практично відсутній, часом під головами чи ступнями ніг підкладено шматки давньоруської цегли — плінфи.

Матеріали могильників дозволяють у значній мірі доповнити свідчення ін. археол. та істор. джерел про соціальну диференціацію давньоруського суспільства, етнічний склад населення Русі, вплив запровадження християнства тощо. Іл.— табл. І.

НЕМИ́ГА. Річка в Черніг. обл., прит. Россохи (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

НЕМИ́ЛЬНЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сожу (бас. Дніпра). Довж. 37 км, площа бас. 24 км². Тече тер. Городнянського і Ріпкинського р-нів. На березі Н. розташоване с. Нові Яриловичі Ріпкинського р-ну.

НЕМИРО́ВИЧА-ДА́НЧЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Лизогубівська; Деснянський р-н) — від вул. Фрунзе до вул. Горького. Вул. прокладена за планом 1900 в передмісті Ковалівці на землі поміщика Ф. А. Лизогуба, власника цегельного заводу (довжина 270 м, ширина — 20 м). Названа 1940 на честь Немировича-Данченка Володимира Івановича (1858—1943) — рос. рад. режисера, педагога і драматурга, нар. арт. СРСР (з 1936). Н. в Махарадзе (Грузія). У 1898 разом з К. С. Станіславським став засновником і керівником Моск. худож. театру (МХАТу). Високо цінував творчість М. К. Заньковецької, П. К. Саксаганського, М. К. Садовського. Разом з колективом МХАТу відвідав ряд міст України, зокрема в 1915 Чернігів. Забудована одноповерховими цегляними і дерев'яними будинками, що є своєрідними зразками нар. будівництва та домового різьблення (рельєфного, пропильного, накладного тощо). Деякі збереглися з кін. 19 ст. Зокрема, № 4 — прямокутний у плані, п'ятивіконний з двома трикутними декоративними фронтонами над бічними вікнами, прикрашений пропильним різьбленням лобової дошки-карнизу. Поруч — вільна ділянка, де до серпня 1941 стояв будинок Вашкевича, в якому розпочинав свою роботу 2-й комсомол. клуб: влаштовувалися вечори, увесь прибуток від яких передавався на користь МОДРу (у 1925 клуб переведено в буд. № 69 по вул. Горького). Навпроти буд. № 6ª зберігся вишуканий зразок дерев'яного будівництва в стилі модерну — буд. В. К. Спановського з огорожею та госп. будівлею-каретником (№ 15), які становлять єдине художнє ціле. Житло — одноповерховий дерев'яний зрубний будинок, прямокутний у плані з типовим п'ятивіконним фасадом, прикрашеним двома шоломоподібними декор. фронтонами над бічними вікнами. Гол. вхід зі Сх. у вигляді мальовничого порталу, а госп. вхід — з протилежного дворового фасаду, де по осі будинку, перпендикулярній вулиці, збереглася простора відкрита веранда-тераса — складовий елемент житла. Будинок має анфіладне плану-

вання з симетричним розміщенням кімнат навколо вітальні та їдальні.

НЕ́МЧЕНКУ Т. С. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в с. Карповичах Семенівського р-ну. Встановлена на фасаді Карповицької середньої школи (вул. Радянська № 21), директором якої в 1934—41 працював Немченко Тимофій Савелійович — комісар партизан. загону ім. В. І. Чапаєва. Загинув 6.IV 1943 під час виконання бойового завдання. Приміщення школи у 20-х рр. перебудовано з церкви, двоповерхове, муроване. Школі присвоєно ім'я Т. С. Немченка. Дошка — мармур, відкрита 1986.

НЕПЛЮ́ЄВА М. М. МОГИ́ЛА в с. Воздвиженське кол. Глухівського пов. Черніг. губ. (тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.). Неплюєв Микола Миколайович (1851—1908) — вітчизн. освіт. і культур. діяч. Н. в дворянській сім'ї. Після закінчення юрид. ф-ту Петерб. ун-ту працював у дипломат. корпусі. Прихильник ідеї виховання дітей працею і релігією. Залишивши службу і пробувши два роки вільним слухачем у Петровській с.-г. академії (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), поселився в родовому маєтку в Ямполі. 1880 відкрив початкову школу для дітей-сиріт і гуртожиток при ній, чоловічу і жіночу с.-г. школи (1885), дитячий притулок. До школи приймалися учні — робітники та учениці — робітниці від 13 років. Виховання трудове. Всі учні ділилися на дві групи — старші навчали молодших. Ці школи стали основою Хрестовоздвиженського трудового братства, яке являло собою виробничо-споживчу артіль. У 1901 Неплюєв передав братству весь свій маєток. Мав намір поширити свою організацію на всю країну, розробив проект всерос. братства, але він не одержав схвалення властей. Принципи братерства, єднання і християнського співжиття Неплюєв проводив і в своїх творах («Трудові братства», «Братські спілки», «Воздвиженська школа — колиска трудового братства» та ін.), а також у публічних виступах у різних містах Росії і за кордоном. Написав також ряд муз. творів, склав кілька альбомів з архітектури, живопису, скульптури, з видами міст країн світу. По цих альбомах він проводив бесіди з своїми учнями. У 1900 Неплюєва обрано почесним президентом конгресу «Єдиного людства» («Мир і єднання народів на порозі нового 20 ст.») в Парижі, на якому було прийнято його програму. Могила Н. знаходиться на сільському кладовищі. Над земляним пагорбом — дерев'яний хрест без напису.

НЕПОТУ́ЖНА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Щорського р-ну.

НЕПРЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Семенівського р-ну.

НЕРАДЧА́ — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Озеро з цінними водно-болотними тваринами. Розташована в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Площа 5 га.

НЕСО́НІВЩИНА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Талалаївського р-ну.

НЕТЯ́ЖИНЕ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Нова Тернавщина й Покровка. Розташоване за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 202 ж. (1988). Вперше згадується 1881. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центральна садиба колгоспу «Авангард» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт. Будинок культури на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). У 1957 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1941 в боях проти гітлерівців. Поблизу села є кургани (2—1 тис. до н. е.).

НЕХА́ЇВКА — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. де-

путатів, якій підпорядковані села Галичівка, Лебедин, Нориця, Рижки. Розташована за 15 км від райцентру. 3078 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Селом володіли ніжин. полковники: М. Гвинтівка (1663—67), потім Самойлович, генеральний суддя С. Прокопович, старшини — Новицькі, Скоропадські, Милорадовичі (з 1715). У 1654—1782 Н. входила до складу Новомлинської сотні Ніжинського полку. В 1866 у Н. було 370 дворів, винокурний з-д, Покровська церква (1860, зруйнована у 1930-х рр.); у 1897 — 403 двори, 2254 ж., земська школа. У 19 ст. з села виселилось три хутори. На поч. 20 ст. поміщик Дулицький володів винокурним, крохмальним з-дами, паровим млином, олійницею. Під час революції 1905—07 відбувалися селянські заворушення, придушені поліцією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1935 в Н. існувало 4 колгоспи, в 1936 за високі врожаї картоплі і гречки колгоспники стали учасниками Всесоюзної с.-г. виставки в Москві. У Н.— центр. садиба колгоспу «Прогрес», крохмальний з-д, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, середня школа, лікарня, 2 дитсадки, Будинок культури на 500 місць, 2 б-ки (24 тис. од. зб.). Н. радіофікована (1938—50), електрифікована — 1955, телефон — з 1962, телебачення — з 1963. Уродженцями Н. є доктори наук: с.-г.— М. І. Гордієнко, біол. — І. І. Гордієнко. Встановлено 2 надгробки на братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 під час бою за визволення села від гітлерівських окупантів, у 1981 —пам'ятник на честь воїнів-односельців, які загинули (415 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На околиці с. Рижки виявлено поселення епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.), часів Київ. Русі (11—13 ст.).

НЕ́ЧКІНІЙ М. В. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на честь Нечкіної Милиці Василівни (1901—85) — рос. рад. історика, акад. АН СРСР з 1958. Н. у Ніжині. 1921 закінчила Казанський ун-т. З 1924 — на викладацькій роботі у вузах Москви, з 1935 — в Ін-ті історії АН СРСР. Автор праць з історії сусп. і революц. руху в Росії 19 ст., з історіографії. Нечкіній належить ряд. праць з історії руху декабристів. Держ. премія СРСР (1948). Дошка — мармур, відкрита 1986 на фасаді будинку *Ніжинського технікуму механізації сільського господарства*, розташована по вул. Шевченка № 10.

НЕЧУ́Я-ЛЕВИ́ЦЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 14-а Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Кутузова до вул. Перемоги. Названа 1960 на честь Нечуя-Левицького (справж. прізв.— Левицький) Івана Семеновича (1838—1918) — укр. письменника. Н. в містечку Стеблів Київ. обл. Закінчив Київ. духовну академію (1865). Вчителював. З 1885 мешкав у Києві. Літературну діяльність почав 1868 (повість «Дві московки»). Автор повістей «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Баба Параска і баба Палажка», ін. повістей; романів («Хмари», «Над Чорним морем»), драми «Маруся Богуславка», комедії «На кожум'яках» (у переробці М. Старицького — «За двома зайцями»), істор. праць. Листувався з М. М. Коцюбинським, надсилав йому свої твори. Підтримав його намір видати літ. альманах «З потоку життя», надіславши для цієї справи своє оповідання «Гастролі».

«НИ́ВА». Готель у Чернігові, споруджений 1980. 3-поверховий, має 39 номерів на 110 місць. Розташований на вул. 50 років СРСР № 5.

НИ́ЖНЯ РОЗПРА́ВА — нижча ланка станового суду феод. Росії для держ. селян. До складу Н. р. входило

8 засідателів. Очолював Н. р. розправний суддя. Апеляційною інстанцією для Н. р. була верхня розправа. На тер. Лівобережної України, в т. ч. й Чернігівщини, діяв протягом 1782—96.

НИЗІВКА — бот. заказник (з 1978). Сосново-дубовий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 423 га.

НИЗКІВКА — село Щорського р-ну, центр сільської Ради народних депутатів, якій підпорядковані села Куропіївка, Лютівка, Привільне, Радвине, Руда, Філонівка, Щокоть. Розташована за 22 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Низківка. 488 ж. (1988). Вперше згадується у 1-й пол. 18 ст. У 1866 — 73 двори, 613 ж., дерев. Миколаївська церква (1859); 1897 — 158 дворів, 1632 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Н.— центр. садиба колгоспу «Заповіти Леніна» (спеціалізація — вирощування картоплі, льону, зернових культур), відділення зв'язку, торговий комплекс, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, у 1980 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, полеглих (86 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

Ніжин. Мал. 2-ї пол. 19 ст.

«НІЖИН». Готель у м. Ніжині. Споруджений 1965, має 40 номерів на 120 місць. При готелі працюють: кафе «Райдуга», відділення зв'язку та ін. Розташований на вул. Батюка № 1.

НІЖИН — місто обласного підпорядкування Черніг. обл., райцентр. Розташований на обох берегах р. Остер (притока Десни), яка тече містом проритим 1812 каналом. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Від Н. до Києва — 126 км, до Чернігова — 83 км. Тер. Н.— 42 км², населення 82,4 тис. (1988). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1147 як Уненеж. У 12 ст. був фортецею Черніг. князівства на його пд.-сх. рубежах. У 1239 місто зруйнували орди Батия. З серед. 14 ст. входив до складу Великого князівства Литовського. З 1514 відомий як Н. За Деулінським перемир'ям 1618 відійшов до шляхет. Польщі. У 1625 за короля Сигізмунда III на місці старого городища звели нове місто й укріплення (див. *Ніжинський замок* 17—18 ст.). У 1620 встановлено *Ніжина герб*, 1625 місто одержало *магдебурзьке право*. Передмістя Н.: Бабичівка, Біліківка, Будзулівка, Ветхе, Вороб'ївка, Галатівка, Євлашівка, Круча, Ковалівка, Козарівка, Лихохудівка, Магерки, Мигалівка, Нове Місто, Сидорівка, Шеперівка (див. окремі статті). Захопивши ніжин. землі, польс. шляхта почала здійснювати жорстоку політику колонізації. До 1648 майже вся Ніжинщина належала польс. магнату М. Потоцькому. 1631 повстали ніжинські козаки на чолі з полковником Іваном Балиловцем, 1637 вони брали участь у повстанні Павлюка, 1638 — Остряниці (остання подія лягла в основу незавершеного роману М. В. Гоголя «Гетьман»). Проти повстанців Потоцький кинув значні військ. сили, селянсько-козацький виступ був жорстоко придушений. На Соборному майдані

(тепер *Гоголя сквер*) Ніжина і вздовж шляхів до нього шляхта встановила шибениці і палі, страчуючи повстанців. У червні 1648 Н. звільнено від польс. шляхти. Н. стає полковим містом, у тому ж році було сформовано *Ніжинський полк*. 23 січня 1654 Н. зустрічав рос. посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним, що поверталося з *Переяславської ради 1654*. Церемонія присяги ніжинців на вірність Росії відбулася на Соборному майдані біля Миколаївського собору і Троїцької церкви (тоді — дерев'яної). 1658 у Н. з дозволу гетьмана І. Виговського знову з'явилися польс. війська. Проти них вибухнуло народне повстання під проводом І. Безпалого. Після жорстокого бою поляки були вигнані з міста. У складі повстанців бився й Ніжин. полк. У Н. відбулася *Чорна рада 1663*, на якій йшла боротьба за гетьманську булаву між наказним (тимчасовим) гетьманом Я. Сомком, ніжинським полковником В. Золотаренком і кошовим отаманом Запорізької Січі І. Брюховецьким. Гетьманом Лівобережної України було обрано І. Брюховецького. За Андрусівським перемир'ям 1667 Н. відійшов до Росії. З 1742 через Н. проходив поштовий тракт Глухів — Київ. У 70-х рр. 18 ст. споруджено *Ніжинську поштову контору* (див. також ст. *Пошта*). У жовтні 1708 Ніжин. полк разом з рос. залогою і населенням захищав місто від шведів. Збереглося нар. повір'я, за яким в обороні міста активну участь взяли жінки-козачки, що, переодягнувшись у козацький одяг, мужньо билися поряд з чоловіками. На цю тему створена повість І. Г. Кулжинського (викладач Ніжин. гімназії вищих наук) «Козацькі шапки» (1829), драма А. В. Гупалова «Героїчний подвиг ніжинських козачок» (1873) і нарис проф. М. М. Бережкова «Ніжинське повір'я» (1909).

З 2-ї пол. 17 ст. і у 18 ст. Н. стає одним з провідних центрів внутр. і зовн. торгівлі України. Виникають ковальський, ткацький, гончарний, шевський, золотарський, музичний та ін. цехи (див. окр. ст. Вишивання, Гончарство, Золотарство, Кахлярство, Килимарство, Різьблення художнє, Селітроваріння, Ткацтво, Шкіряне виробництво). У цей час у місті діяло 8 цегельних заводів, 29 кузень, 15 вітряків, 7 водяних млинів, дві пивоварні, дві солодовні, три осередки по виробництву селітри, дві мануфактури, які виробляли бавовняні і шовкові тканини. У 8 ремісничих цехах налічувалося 657 майстрів. У місті тричі на рік відбувалися ярмарки — Троїцький, Покровський і Всеїдний (останній діяв до 1847), на які приїздили купці з Росії, Західної Європи, країн Сходу.

Значну роль у торг. житті Н. відіграла грецька громада, яка поселилася в місті з серед. 17 ст. Вона одержала від Б. Хмельницького і наступних гетьманів ряд привілеїв, зокрема, самоврядування, звільнялася від податків, мита. 1675 виникло *Ніжинське грецьке братство,* діяв грецький магістрат. У 1696 відкрито *Ніжинську грецьку школу* (з 1814 — Ніжинське Олександрівське грецьке училище). На ніжин. землі гре-

Ніжин. Вулиця Гоголя. Фото поч. 20 ст.

цькі колоністи вирощували особливий сорт огірків (широко відомий як «ніжинські»), розробили спосіб консервації.
У 1762 в Н. відкрився приватний пансіон, де навчали дітей дворян, офіцерів, священиків, 1782 — двокласне нар. училище (з 1789 — народне училище, з 1812 — *Ніжинське повітове училище*). У 1786 в Н. діяло 7 парафіяльних шкіл. Незабаром відкрилася жіноча гімназія. У 1740 відкрито першу міську аптеку (див. *Ніжинські аптеки*). У 17—18 ст. в Н. здійснювалося широке будівництво культових і громад. споруд. 1668 зведено Миколаївський, 1702 — Благовіщенський, 1778 — Введенський собори; у 1721 — Богоявленську, 1731 — Михайлівську, 1733 — Троїцьку, 1775 — Хрестовоздвиженську, 1752 — Іоанна Богослова, 1757 — Преображенську, у 1780-і рр.— Всіхсвятську церкви. Діяли Введенський (1660), Благовіщенський (1702), Ветхоріздвяний Георгіївський монастирі (див. окремі статті про ці пам'ятки архітектури).
У кінці 18 ст. у зв'язку з завоюванням Росією Криму і Причорномор'я Н. втрачає значення торг. і адм.-військ. центру. З 1782 Н.— повітове місто Черніг. намісництва. З Н. пов'язані імена визначних діячів вітчизняної культури 17—19 ст., зокрема, укр. і рос. письменника, філософа, церковно-політичного діяча Стефана Яворського (1658—1722); освітнього діяча, вченого-юриста С. Ю. Десницького (40-і рр. 18 ст.— 1789); Р. О. Ракушки-Романовського (Ракущенко; 1623—1703). Ракушка-Романовський походив з ніжин. реєстрових козаків, учасник визвольної війни укр. народу 1648—54. У 1658—63 — ніжин. сотник, 1663—68 — генеральний підскарбій. Його вважають автором *Самовидця літопису*. Н.— батьківщина укр. письменника, педагога, церк. діяча Іоанна Максимовича (1651—1715; вихованець, професор Києво-Могилянської колегії і засновник *Чернігівського колегіуму*); укр. церковного і громад. діяча, письменника Георгія Кониського (1717—95). Освіту здобув у Київ. академії, був її ректором (з 1751). В одному з своїх віршів писав: «Град Ніжин — колиска, а Київ — мій вчитель». Автор драм. твору «Воскресіння мертвих». Згодом білоруський архієпископ. У Н. нар. мореплавець Ю. Ф. Лисянський (див. *Лисянському Ю. Ф. пам'ятник*); у Н. нар. й одержав початкову освіту в Ніжин. грецькій школі укр. і рос. історик М. М. Бантиш-Каменський (1737—1814). У Ніжинському повітовому училищі навчалися український художник О. Ф. Сенчило-Стефановський (1808—66), декабрист М. Й. Мозгалевський (1801—44; див. *Декабристи на Чернігівщині*). 1734 по дорозі до Києва Н. відвідав рос. вчений-енциклопедист М. В. Ломоносов (див. *Ломоносова вулиця*), 1768 у місті бував укр. філософ і поет Г. С. Сковорода, 1786 — рос. письменник Д. І. Фонвізін. Н. відвідували рос. поети О. С. Пушкін (1820, 1824), О. С. Грибоєдов (вересень 1825), польс. поет А. Міцкевич (1825), рос. композитор М. І. Глінка (травень 1838), укр. співак і композитор С. С. Гулак-Артемовський

Ніжин. Вулиця Стефана Яворського (тепер вулиця Луначарського). Фото поч. 20 ст.

(1838). У 1846 в Н. у готелі *«Не минай»* зупинявся Т. Г. Шевченко разом з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським. У Н. він познайомився з М. В. Гербелем, відвідав картинну галерею ліцею. 1861 через Н. везли труну з прахом Кобзаря. У листопаді — грудні 1851 в Н. зупинялися укр. етнограф і педагог М. Номис (спр. прізв. Симонов М. Т., 1823—1901), Марковичі (див. *Вовчка Марка вулиця* і *Марковича вулиця* у Чернігові). Козаки Ніжинського драгунського полку і *Ніжинське народне ополчення 1812* брали участь у Вітчизн. війні 1812. У 1820 в Н. відкрилася *Ніжинська гімназія вищих наук,* яка за статутом прирівнювалася до ун-ту. Н. став єдиним повітовим містом, що мало вищий уч. заклад. У 1832 вона реорганізована в Ніжинський фізико-математичний ліцей, 1840 — у Ніжинський юридичний ліцей, 1875 — в *Ніжинський історико-філологічний інститут.*

З 1868 Н.— залізнич. вузол. У 1846 в Н.— 9030 жителів; у 1866 в місті налічувалося 2334 двори, 18 тис. ж., 22 церкви, 2 монастирі, костьол, синагога.

Серед 27 невеликих підприємств — *Ніжинський мідноливарний завод* братів Чернових. У 1897 — 5371 двір, 34213 ж. 1875 відкрито земську лікарню, 1865 — метеорологічну станцію. Зросла кількість навчальн. закладів: технічне вище початкове (1907), культосвітнє (1908), комерційне (1910) уч-ща, фельдшерсько-акушерська школа (1907), діяло кілька чоловічих і жіночих гімназій (див. окремі статті). У 1893 відкрито *Ніжинський народний дім,* який вів широку культосвітню роботу, 1905 відкрилася нар. б-ка, 1906 — *Ніжинський літній театр,* 1907 — *Вержиківського Б. П. кінотеатр.* У різний час видавалися газети: «Нежинская речь», «Нежинская летопись», «Нежинский листок», «Нежинская копейка», «Нежинская пчела», «Нежинец» (1913—14), «Нежинский голос» (1914), «Пчела» (див. окремі статті). У 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. в Н. діяла Ніжинська підпільна друкарня групи «Земля і воля».

У 1902 відбувся страйк шевців, 1905 — мітинги і демонстрації робітників і студентів (див. *Ніжинського історико-філологічного інституту студентів мітингу і страйку меморіальна дошка*).

Після Жовтня 1917 в Н. було ств. *Ніжинський повітовий ревком* (22.XI 1917). Проте Н. захопили війська Центр. ради. 5 січня 1918 укр. рад. війська під командуванням Ю. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки* в Чернігові) почали бойові дії проти контрреволюції. 18 січня в місті було відновлено Рад. владу.

14 березня Н. окупували нім.-австр. війська. Влітку 1918 була створена *Ніжинська організація КП(б)У.* В липні 1918 в Черніг. губернію прибув уповноважений Всеукр. військ.-революц. к-ту М. Г. Кропив'янський (див. *Кропив'янського вулиця*) для організації штабу по керівництву партизансько-повстанським рухом. У серпні почалося *Ніжинське повстання 1918* проти нім.-австр. окупантів. У листопаді того ж

Ніжин. Залізничний вокзал. Фото 1897.

року почала бойові дії Перша Українська Радянська дивізія під командуванням М. Г. Кропив'янського.

23 січня 1919 Н. був звільнений від контрреволюц. сил Таращанським полком на чолі з В. Н. Боженком та ескадроном Ніжинського полку. У Н. (в приміщенні ін-ту) знаходився штаб *Дванадцятої армії* і школа червоних командирів, пом. нач. якої був М. П. Кирпонос (див. *Кирпоноса вулиця*). Перед трудящими Н. й округи виступали члени Реввійськради 12-ї армії С. І. Аралов, В. П. Затонський, С. О. Меженінов, редактор армійської газети М. Ю. Кольцов (майбутній письменник), представник Наркомосу Ф. Я. Кон. Після громадян. війни почалася відбудова зруйнованого г-ва. У 1921 в Н. вже діяв олійницький з-д, механічний млин, пивзавод, з-д землеробних машин, махорочні ф-ки, 12 пром. артілей. У січні того ж року ств. перша в Н. с.-г. комуна «Червоні партизани». У 1927 почала давати енергію нова електростанція, наступного року став до ладу *ніжинський водогін* і місцевий радіовузол на 40 точок.

Велося культурне будівництво. Було відкрито *Вечірній народний університет* імені Т. Г. Шевченка (1919), 21 пункт по ліквідації неписьменності, Ніжинський науково-педагогічний інститут (1920; з наступного року — Ніжинський інститут народної освіти), технікуми механізації с. г. (1920), нар. освіти, мед. (обидва — 1921), транспортний (1922). У 1918 розпочав роботу *Ніжинський народний театр* (на його базі 1922 ств. *Ніжинську державну драматичну студію* ім. М. К. Заньковецької), 1920 засн. *Ніжинський музей історії, мистецтва та етнографії, Ніжинський симфонічний оркестр*. Виходила газета «Известия-Вісті», «Червоне слово», «Пролетарская мысль», «Нове село», «Більшовик Ніжинщини» (див. окремі статті). 1925—26 діяло вид-во «Нове село».

Ніжин. Ярмаркова площа. Фото 1930.

З 1923 — Н. центр Ніжинського округу. Напередодні війни в Ніжині діяло 7 заводів, 17 промартілей; у приміській зоні 6 колгоспів, МТС. У 1939/40 навч. році в Н. працювали 13 загальноосвітніх шкіл, 4 технікуми. 1933 дав перші вистави *Ніжинський український драматичний театр* ім. М. М. Коцюбинського. У 1934 на базі Ін-ту соціального виховання (утв. 1930) та Ін-ту професійної освіти (1932) було відкрито *Ніжинський педагогічний інститут* (імені М. В. Гоголя — з 1939). У 1937 в Н. було радіофіковано понад 2 тис. квартир. Діяв ряд стаціонар. і пересувних кіноустановок. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13.IX 1941—15.IX 1943) в місті діяла *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація* (див. також *Батюка вулиця*). На тер. Ніжинщини діяли партизанські загони і групи, що в січні 1943 злилися в загін «За Батьківщину». За роки окупації гітлерівці знищили в Н. тисячі рад. громадян (лише на тер. цегельного з-ду окупанти розстріляли бл. 5 тис. жителів міста і військовополонених).

У ніч на 15 вересня 1943 частини 60-ї армії і 16-ї повітряної армії з боєм оволоділи містом. За його

визволення полягло понад 500 радянських бійців (див. *Хайтовича І. Л. могила, Мохового С. П. могила*).

Після визволення міста почалася відбудова нар. г-ва. У Н. з-ди: «Ніжинсільмаш», побутової хімії, механічний, жирокомбінат та ін. Пед. ін-т, технікум механізації с. г., мед., культур.-осв., три професійно-тех. уч-ща, 15 заг.-осв. шкіл, музична ім. М. І. Глінки і спорт. школи, Палац піонерів, 8 лікувальних закладів.

Будинок культури, укр. драм. театр ім. М. М. Коцюбинського, Ніжинський краєзнавчий музей, Гоголя М. В. музей, *Ніжинського педагогічного інституту картинна галерея*. 1943—63 — виходила газ. «*Радянський Ніжин*», з 1963 — «*Під прапором Леніна*».

Уродженцями міста є також укр. рад. живописець, акад. петерб. АМ М. С. Самокиш (1860—1944; див. *Самокишу М. С. меморіальна дошка*), рос. фольклорист та етнограф Б. М. Соколов (1889—1930), рос. і укр. літературознавець, акад. АН УРСР Ю. М. Соколов (1889—1941), рад. історик літератури, чл.-кор. АН СРСР і УРСР В. П. Адріанова-Перетц (1888—1972), рос. рад. історик, акад. АН СРСР М. В. Нечкіна (1901—85; див. *Нечкіній М. В. меморіальна дошка*), укр. учений у галузі міцності матеріалів та інженерних конструкцій, акад. АН УРСР Ф. П. Бєлянкін (1891—1972), укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР О. М. Боголюбов, укр. філолог і палеограф, проф. О. С. Грузинський (1881—1954), нар. арт. УРСР А. І. Юницький (1912—76), парт. і держ. діяч УРСР М. М. Борисенко (1918—80). У Н. навчалися: рос. і укр. письменники М. В. Гоголь (див. *Гоголя вулиці, Гоголю М. В. меморіальні дошки*), Є. П. Гребінка (див. *Гребінки вулиця, Гребінці Є. П. меморіальна дошка*), Л. І. Глібов (див. *Глібова вулиці, Бордоноса Ф. будинок*), письменник і етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський, укр. поет В. М. Забіла (див. *Борзна, «Качанівка», Кукуріківщина*), рос. письменник Н. В. Кукольник, укр. художник, акад. петерб. АМ А. М. Мокрицький, білорус. письменник Ф. К. Богушевич (див. *Богушевичу Ф. К. меморіальна дошка*), рос. письменник М. В. Гербель, рос. філософ П. Г. Редькін, укр. фольклорист К. М. Сементовський, укр. історик, письменник і етнограф М. М. Сементовський, укр. колекціонери старожитностей, рукописної і худож. спадщини Т. Г. Шевченка — В. В. (старший) і В. В. (молодший) Тарновські, білорус. і рос. філолог, акад. АН СРСР Ю. Ф. Карський, рос. та укр. літературознавець В. І. Рєзанов (див. *Рєзанову В. І. меморіальна дошка*), історик, акад. АН СРСР М. С. Державін (див. *Державіну М. С. меморіальна дошка*), засновники рос. школи мостобудування Д. І. Журавський та П. І. Собко, революціонери М. Г. Кропив'янський (див. *Кропив'янському М. Г. меморіальна дошка*) і М. І. Подвойський, академіки АН УРСР В. В. Різниченко (див. *Маркса Карла вулиця*), П. Г. Богач (фізіолог, біофізик),

Ніжин. Пам'ятний знак на місці будинку, де 1908—14 жив С. П. Корольов.

М. З. Шамота (літературознавець), члени-кореспонденти АН УРСР — історик М. Н. Петровський, мовознавець І. М. Кириченко; Герой Рад. Союзу письменник Ю. О. Збанацький, Герой Соц. Праці вчителька Є. К. Касьяненко та ін.

У Н. працювали відомі вчені: медик І. С. Орлай, славісти академік М. О. Лавровський, професори Р. Ф. Брандт, А. С. Будилович, М. І. Соколов, М. Н. Стефанський, К. Ф. Радченко, Г. А. Ільїнський та ін., художники К. С. Павлов, І. М. Сошенко, латис. живописець Ю. Я. Федер (див. *Федера Ю. Я. могила*) та ін. (див. також статті про ніжин. навчальні заклади).

У 1886 у Н. бував І. Ю. Рєпін, 1891 — М. Горький (див. *Горького вулиця*), 1895 — інженер і письменник М. Г. Гарін-Михайловський (проектував залізнич. ст. Крути), художники М. М. Ге, М. О. Врубель, скульптор П. П. Забіла (Забелло).

З Н. пов'язано багато років життя і творчості укр. актриси М. К. Заньковецької (див. *Заньковецької вулиця, Заньковецької М. К. музей*). У місті провели дит. роки академік АН СРСР і АН УРСР М. М. Боголюбов (1911—13; див. *Маркса Карла вулиця*); конструктор косміч. кораблів академік АН СРСР С. П. Корольов (1908—14; вул. Войкова № 52; див. *Корольова С. П. музей*), акад. АН СРСР і АН УРСР О. О. Богомолець (1886—94; див. *Богомольцю О. О. меморіальна дошка*).

У місті виступали видатні укр. актори М. П. Старицький, М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, І. О. Мар'яненко, Б. В. Романицький, М. І. Донець, О. А. Петрусенко, Н. М. Ужвій та ін.

У Н. встановлено (крім вище названих): *Гоголю М. В. пам'ятники, Леніну В. І. пам'ятник,* льотчиці *Губиної Л. М. погруддя, Ніжинської міліції загиблим працівникам пам'ятник,* пам'ятник на братській могилі червоноармійців, загиблих 1919, пам'ятники на могилах рад. воїнів, полеглих 1941 при обороні Н. і 1943 при його визволенні, жертвам фашизму пам'ятний знак, страченим підпільникам (всього — 36 могил), на окремих могилах (9) рад. воїнів, серед них — *Кікоша М. І. могила.* 1967 встановлено обеліск у пам'ять про ніжинців, що загинули (2157 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни (див. також *Ніжинські кладовища*). Встановлено мемор. дошки (крім вище названих): І. І. Гетьману, штабу 12-ї армії та курсам червоних командирів, Першому повіт. з'їзду комсомолу Ніжинщини, Ніжин. комсомольсько-молодіж. підпільній орг-ції, Ніжин. тех. уч-ща учнів страйку і мітингу, Ніжин. мех. з-ду воїнам-робітникам, загиблим 1941—45 (див. окремі статті). У Н.— городище 12—13 ст., поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янські (3—5 ст.), часів Київ. Русі (11—13 ст.); курган (2—1 тис. до н. е.). Знайдено Ніжин. скарб римських і давньорус. монет. Див. також цикл статей на слово «Ніжинський», окремі статті про вулиці Ніжина. Іл.— табл. XX—XXII, XXXVIII, XXXIX.

Герб Ніжина.

НІЖИНА ГЕРБ. Надано 1625 привілеєм польського короля Сигізмунда III разом з *магдебур-*

зьким правом. Зображав Георгія Побідоносця на коні, вражаючого списом змія. Підтверджений привілеями Владислава IV (1633), Яна Казиміра (1659). 1730 Ніжин одержав новий герб. На щиті, розділеному на дві частини, було вміщено: у верхній — на червоному полі потиск двох рук — символ давніх зв'язків Росії та України; у нижній — на синьому полі жезл бога Меркурія — кадуцей, що підкреслював торг. значення міста. З невеликими змінами це зображення було затверджено 1782. У 1857 уніфікований за системою Б. В. Коне (див. *Герб*). Скасовано 1917.

НІ́ЖИНА ПЕЧА́ТКА. Відома з середини 20-х років 17 ст. На печатці зображений вершник зі списом, що перемагає змія. На печатці Ніжина, прикладеній до документа 1691, збереглося попереднє зображення, але з'явився новий напис: «Печать мѣста украин[ск]ого ц[а]рского пресв. величества Нѣжина», який засвідчує, що Ніжин, як і ін. міста Лівобережної України, став власністю рос. царя. З 1729, коли ніжин. полковником був І. С. Хрущов, відома печатка, на якій зображено відсічену руку, що тримає булаву, через яку протягнутий жезл римського бога Юпітера, нижче — литаври і напис: «Печать мѣста Нѣжина». Перестали вживати після ліквідації полкового устрою і запровадження намісництв (1782).

НІ́ЖИНА ПЛА́НИ. Один з перших планів м. Ніжина, підписаний інж.-підполковником Д. де Боскетом — «План Нежинской крепости с ближним строением». Датовано 1749. Зберігається у Центр. держ. архіві давніх актів. На плані зображена тер. *ніжинського замку,* сусідні вулиці, міст через р. Остер, церкви, лавки, гарнізонні кузні. Поруч — список дворів з вказівкою їх власників. Після того як Ніжин 1782 увійшов до *Чернігівського намісництва,* складено план наступної забудови міста. На ньому позначені та внесені до окремого списку наявні гол. споруди і намічено місця для нових споруд. Проте сітка запланованих кварталів не враховувала існуючих вулиць і забудов, через що не був затверджений (зберігається план у Центр. держ. історичному архіві СРСР в Ленінграді). 1803 Олександр І затвердив один із нових варіантів плану забудови Ніжина. Осн. напрямок розвитку міста — на Зх., вздовж р. Остра. Зберігався істор. центр, випрямлялася частина вулиць, виділялися місця постоялих дворів, кузень, ярмаркових площ. Тер. кол. замку відводилася під ринок.

Затверджений царем у 1835, план в головному повторював попередній: на ньому позначилися зміни, що сталися в плануванні і здійсненні забудови міста за 32 роки, зокрема, нанесено будинок *Ніжинської Гімназії вищих наук* (ліцею), комплекс нового притулку, торг. ряди на тер. ринку. План кін. 19 ст. складено після рішення міської управи 1887 про найменування вулиць. На ньому з'явилися сквер Тарновського (Гоголя сквер), будинки ніжинської жіночої гімназії, ніжинського ремісничого училища, Миколаївський парк (тепер парк Шевченка). Вперше вулиці було подано з

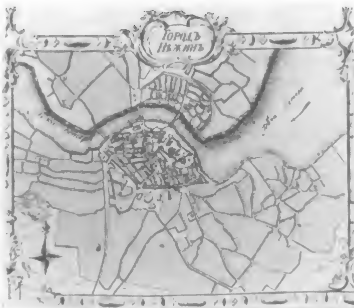

Печатка Ніжина, 1691.

їх назвами. 1923 попередній план доповнився новими ділянками забудови міста, що виникли за два десятиріччя.

Після Великої Вітчизняної війни 1941—45 з'явилися нові мікрорайони (вул. Кірова, Семашко), забудовуються вул. Червоних Партизанів, Шевченка, змінюється забудова пл. Леніна, розширюється тер. міста (вул. 8 років Жовтня та ін.). Останній план міста з урахуванням змін складено 1979. Іл.— табл. XXXVIII, XXXIX.

«НІЖИНСІЛЬМА́Ш», Ніжинський завод сільськогосподарського машинобудування ім. 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ств. 1926 як возомеханічну майстерню, підпорядковану Держмасложиркомбінату № 36. У липні 1928 перейменовано на Державний обозний завод. Того ж року закладено фундамент з-ду на вул. Шевченка потужністю 9 тис. возів. У 1950 — 60 налагоджено випуск льонотіпальних машин, інкубаторів, доїльних установок. У 1961—66 з-д повністю реконструйовано, і 1970 він дістав назву «Ніжинсільмаш». У 1978—80 входив до виробничого об'єднання «Ніжинптахомаш». На підприємстві виготовляють комплекти устаткування для птахівничих ф-к.

План Ніжина, кін. 18 ст.

Видається газ. «Сільмашівець». Міститься на вулиці Шевченка № 109.

НІ́ЖИНСЬКА БІБЛІОТЕ́КА імені М. В. Гоголя міська публічна. Відкрита 21.II 1917 за ініціативою профес.-викладацького складу Ніжин. історико-філолог. ін-ту, прогресивної інтелігенції міста, які в 1909 порушили питання про відкриття б-ки. З цього часу міська дума щороку виділяла по 500 крб. на купівлю книжок. Поповнення книжкового фонду відбулося і за рахунок добровільних пожертв. Перший такий дарунок зробив проф. історико-філологічного ін-ту П. О. Заболоцький (500 томів). На день відкриття б-ка налічувала бл. 5 тис. томів. Містилася вона в приміщенні чоловічої гімназії на вул. Гоголя № 2. Число відвідувачів з 50 чол. протягом року зросло до 600. Діяла до поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45. 14.IX 1943 перед відступом з міста німецько-фашистські окупанти висадили в повітря будинок б-ки разом з книжками.

НІ́ЖИНСЬКА ГІМНА́ЗІЯ ВИ́ЩИХ НАУ́К. Відкрита 4.IX 1820 на кошти канцлера Росії князя О. А. Безбородька і його брата І. А. Безбородька. Навчальний корпус гімназії споруджено протягом 1805—17 в стилі класицизму за проектом арх. А. (Л.) І. Руска на околиці Ніжина — *Магерках* (тепер вул. Кропив'янського № 2). Мурований, П-подібний у плані, виходив на майдан, що існував до 1908. Спочатку двоповерховий об'єм сполучав триповерхові флігелі, що мали свої окремі входи. Між ними довжину центр. дільниці гол. фасаду прикрашала колонада з парадними сходами посередині і гербом князів Безбородьків та родинним девізом: «La bore et zelo» («Працею і старанністю»). З тилу флігелі утворювали дворик. Він сполучався з ліцейським садом, що й досі збе-

ріг регулярне планування. Під час перебудов 1876—79 над середньою дільницею звели 3-й поверх, а над колонадою влаштували балкон.

Ніжинська гімназія займала проміжне становище між університетами й губернськими гімназіями та користувалася особливими правами і привілеями. Керівництво закладом здійснювалося директором, інспектором та конференцією (радою) професорів. Першим директором гімназії був В. Г. Кукольник (1818—21). Гімназія призначалася для дітей небагатих дворян. 1825 в ній налічувалося 19 викладачів і 255 учнів, у т. ч. 207 дітей дворян, 7 — різночинців, 9 — купців, 8 — міщан, 2 — козаків, 16 дітей грецьких поселенців. Через 5 років викладачів стало 20, а учнів 345, з яких 272 — діти дворян. Гімназія давала енциклопедичну освіту. Дев'ятирічний термін навчання поділявся на три відділи по три роки кожний. Перші два відділи давали знання в обсязі гімназії, тобто середню освіту. Програма третього (вищого) відділу (7—9 класи) давала вищу освіту: вивчалися фізико-матем., природничі й гуманітарні науки. Значне місце займали т. з. політ. науки: логіка, основи моральної філософії, природне, народне й держ. право, основи держ. г-ва, коротка історія римського законодавства й основи римського права, рос. цивільне і кримінальне право. Гімназія здійснила 8 випусків (228 вихованців). Серед них — доктор права П. Г. Редькін, рос. і укр. письменники М. В. Гоголь (1828; див. *Гоголя вулиця*; *Гоголю М. В. меморіальні дошки*), Н. В. Кукольник (1809—68; гімназію закін. 1829; автор драм. творів, повістей; на слова Кукольника М. Глінка написав романси «Сумнів», «Жайворонок» та ін., музику до драми «Князь Холмський»), Є. П. Гребінка (див. *Гребінки вулиця, Гребінці Є. П. меморіальна дошка*), В. М. Забіла (вчився 1822—24; див. *Борзна*), художник А. М. Мокрицький [1810—70; гімназію закін. 1830, був вільнослухачем Петерб. АМ, учень К. Брюллова і О. Венеціанова, брав активну участь у викупі Т. Г. Шевченка з кріпацтва; серед творів — «Автопортрет», портрети: письменника Є. Гребінки, що зберіг. в Ніжин. краєзн. музеї, громад. діяча В. В. Тарновського (старшого) та ін.]. У 1830—32 навч. письменник і художник Я. П. де Бальмен (див. *Линовиця*). У гімназії 4 роки існував учнів *Ніжинської гімназії вищих наук театр*, струнний оркестр, видавалися рукописні журнали «Звезда» і «Метеор литературы».

У 1821—26 директором гімназії був вчений-медик, осв. діяч І. С. Орлай (1770—1829; н. в с. Паладь, тепер Комаринці Закарп. обл., освіту здобув в ун-тах Львова, Пешта, Відня, в 1826—29 очолював Рішельєвський ліцей в Одесі). Викладали: письменник і літературознавець І. Г. Кульжинський, професори М. Г. Білоусов (1792—1852, навч. у Петерб. АМ, у Ніжин. гімназії викладав 1820—30, у 1839—46 — у Київ. ун-ті), І. П. Сребницький, художник К. С. Павлов (1820—39) та ін. Під впливом декабристів у гімна-

Ніжин. Гімназія вищих наук. Літографія серед. 19 ст.

зії склалася прогрес. група професорів, що сприяла вихованню демократич. світогляду молоді. З посиленням реакції гімназія зазнала репресій. У 1827—30 відбулося слідство у *Справі про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук,* 1832 гімназію реорганізовано на *Ніжинський фізико-математичний ліцей.* Іл.— табл. XX.

НІЖИНСЬКА ГРЕ́ЦЬКА ШКО́ЛА. Відкрита 1696 як школа *Ніжинського грецького братства.* Спочатку вона містилася в Михайлівській церкві, а потім у спеціально для неї збудованому поруч з церквою дерев'яному будинку. Термін навчання — два роки. Тут, крім грецької, вивчали рос. мову, арифметику, малювання, початки географії і закон божий.

До школи, як правило, приймали дітей мешканців грецької колонії, але були й винятки. Так, 1748 Н. г. ш. закінчив Бантиш-Каменський Микола Миколайович (1737—1814) — укр. і рос. історик та археограф. Н. в Ніжині, вчився в Київ. і Моск. духовних академіях, Моск. ун-ті. З 1762 і до кінця життя працював в архіві Колегії закордонних справ у Москві, де пройшов шлях від архіваріуса до управляючого архівом. Н. г. ш. діяла до 1814, коли на її базі було відкрито *Ніжинське Олександрівське грецьке училище.* Містилася на вул. Гребінки №№ 18, 20.

Ніжин. Будинок жіночої гімназії Г. Ф. Крестинської. Фото поч. 20 ст.

НІЖИНСЬКА ДЕРЖА́ВНА ДРАМАТИ́ЧНА СТУ́ДІЯ ім. М. К. Заньковецької. Ств. 1922 на базі укр. трупи Ніжинського народного театру. Діяла при Ніжин. ін-ті нар. освіти. Її метою було створення «зразкового драматичного театру в Ніжині». У студії працювали: Д. Я. Грудина, І. І. Ковальський, Ю. Д. Милович, Г. В. Ніжинська, Л. З. Остерський, Ф. Д. Проценко, М. С. Федорець, Є. О. Хуторна; запрошувалися на окремі вистави М. К. Заньковецька, Б. В. Романицький (деякий час був худож. керівником), О. П. Ротмирова та ін. У репертуарі — «Майська ніч» за Гоголем, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, а також п'єса «Ненависть», написана колективом студії 1930 на тему колективізації на селі. Існувала до 1934.

НІЖИНСЬКА ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ Г. Ф. КРЕСТИ́НСЬКОЇ. Засн. 1907 за ініціативою вчительки арифметики Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич — Г. Ф. Крестинської (1856—1923). Не маючи потрібних коштів, Крестинська звернулася до громадськості Ніжина. Протягом літа 1907 було зібрано 2800 крб., на які й відкрито 4-класну прогімназію у будинку Самохіної (вул. Гоголя № 14). У 1910 перетворено на гімназію. З 1912 гімназія орендувала будинок почесного громадянина А. І. Левченка на розі вул. Гоголя і Ліцейської (тепер вул. Леніна № 18). Гімназія мала 9 класів (7 осн. і старший та молодший відділи підготовчого класу). Плата за навчання — 50—100 крб. на рік. З 1910 викладачами гімназії були: латиський публіцист Г. Ю. Федер (син латис. художника Ю. Я. Федера, див. *Федера Ю. Я. могила*; читав історію), професори Ніжин. історико-філолог. ін-ту

П. О. Заболоцький, Г. А. Максимович, культурно-музичний діяч, вчитель співів Ф. Д. Проценко. У квітні 1919, після визволення Ніжина від петлюрівців, гімназію очолила рада, заст. голови якої стала Крестинська. У 1920 перетворена на школу 2-го ступеня № 10, потім на середню школу під № 3. Розташована на вул. Леніна № 15.

НІЖИНСЬКА ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ П. І. КУШАКЕ́ВИЧ. Засн. 1878 як прогімназія ніжин. фабрикантом А. Ф. Кушакевичем у пам'ять про свою дружину П. І. Кушакевич. У 1884 перетворена на гімназію. Містилася на вул. Гоголя № 15 у власному будинку, який 1900 був надбудований. Утримувалася за рахунок держ. асигнувань і плати за навчання, пожертв і міських коштів. Плата за навчання — 50—100 крб. (1915). Гімназія мала 9 класів (7 осн., підготовчий і педагогічний), 421 ученицю. До осн. предметів, які вивчалися в гімназії, входили рукоділля і співи, до не осн.— іноземні мови. З 1894 співи викладав Ф. Д. Проценко. Випускницями гімназії були М. М. Москаленко — мати рад. ученого, конструктора ракетно-космічн. систем, акад. АН СРСР, двічі Героя Соц. Праці С. П. Корольова (жив у Ніжині в 1908—14 на вул. Кушакевича, тепер вул. Батюка), М. О. Березюк — засл. вчителька УРСР, розстріляна нім.-фашистськими загарбниками в період окупації Ніжина. У 1920 перетворена на єдину трудову школу № 1. У 1943—54 в приміщенні школи містився госпіталь. З 1954 — середня школа № 7. На фасаді її будинку встановлено *Гетьману І. І. меморіальну дошку*.

НІЖИНСЬКА ЗЕ́МСЬКА ЛІКА́РНЯ. Засн. як лікарня Комітету громадського піклування. 1.V 1885 передана Ніжинському земству. Мала 25 ліжок та амбулаторію, де працювало 3 лікарі і 7 фельдшерів. Для розвитку Н. з. л. багато зробив лікар М. П. Галицький, який працював тут 42 роки (1887—1925). Тому й лікарню в народі називали Галицькою. Через популярність Галицького тут лікувалися не тільки жителі Ніжин. але й Черніг. та ін. повітів. У 1920 Н. з. л. перетворено на держ. лікарню. Містилася на вул. Московській (тепер вул. Червоних Партизанів № 21).

НІЖИНСЬКА КЛАСИ́ЧНА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1840 як гімназія для підготовки вступників до *Ніжинського юридичного ліцею.* З 1875 — класична гімназія для підготовки вступників до *Ніжинського історико-філологічного інституту,* а також для проведення пед. практики студентів цього ін-ту. Давала загальну середню освіту, знання класичних мов — латин. і грецької, готувала учнів для вступу в ін-т, приймала іспити на звання вчителя та аптекарського учня. Мала 8 осн. і 2 підготовчі класи. У 1844—45 мала 369 учнів, у 1915—371. Містилася в приміщенні ін-ту. Директор, інспектор і викладачі були спільними для гімназії й ін-ту. З ініціативи відомого хірурга М. І. Пирогова, як попечителя Київ. уч. округу, з 1859 в гімназії проводилися позакласні заняття з нагоди ювілею діячів літератури й мистецтва. У 80-х рр. 19 ст. вони були припинені і відновлені у вересні 1909. У 1910 в гімназії збудовано сцену для учнівського театру, діяв хор. 27.XI 1910 відбулася постановка п'єси О. М. Островського «Бідність не порок». Кращі учнівські малюнки, креслення, географічні карти експонувалися на Всерос. виставці 1913 в Києві.

Директорами гімназії були: укр. письменник і педагог С. П. Стеблін-Каминський (1814—85), укр. педагог, культурно-осв. діяч, біо-

граф Т. Г. Шевченка М. К. Чалий (1816—1907), філолог, згодом акад. Петерб. АН М. О. Лавровський (1825 — 99). Серед викладачів були філолог М. А. Тулов, історики І. В. Лашнюков, М. М. Бережков, літературознавець, згодом чл.-кор. АН СРСР В. І. Рєзанов (див. *Рєзанову В. І. меморіальна дошка*), вчитель співів, регент Ф. Д. Проценко. Серед випускників гімназії: майбутній академік В. В. Різниченко (див. *Маркса Карла вулиця*), В. В. Данилов (рад. літературознавець). У гімназії навчалися акад. О. О. Богомолець (див. *Богомольцю О. О. меморіальна дошка*), професори, засл. діяч науки Ф. Я. Примак, засл. артист УРСР А. Ф. Проценко. Реорганізована після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на єдину трудову школу.

НІ́ЖИНСЬКА КОНТО́РА ДЕРЖА́ВНОГО АСИГНАЦІ́ЙНОГО БА́НКУ. Ств. 1781. Основним її завданням було надання фінанс. допомоги поміщикам. Припинила діяльність у 1788.

НІ́ЖИНСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА — філіал виробничого меблевого об'єднання «Чернігівмеблі». Ств. 1961 на базі міськпромкомбінату як деревообр. з-д (виготовляв кухонні меблі). У 1963—65 споруджено нові виробничі будівлі, 1966 — лісопильнорозкроювальну дільницю. З 1967 — сучасна назва. Тепер ф-ка випускає набір корпусних меблів «Акація». Є клуб. Підприємство міститься на вул. Липіврізькій № 53.

НІ́ЖИНСЬКА МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ. Засн. 1885. З 1896 видавала щоденні бюлетені про погоду в Ніжинському повіті. Спочатку містилася в приміщенні Ніжин. історико-філолог. ін-ту, з 1904 — в будинку Ніжин. середнього тех. училища А. Ф. Кушакевича. Тепер забезпечує с. г. Ніжин. р-ну метеоролог. бюлетенями. Розташована на вул. 1-го Травня № 75.

НІ́ЖИНСЬКА МИ́ТНИЦЯ, митне правління, митна контора. Ств. в серед. 17 ст. для стягнення податку за товари, що вивозилися з Лівобережної України до Росії (евекта), податку за ввезення товарів на Лівобережну Україну з Росії (індукта), а також податку за товари, які перевозилися через кордон (мито). Найвищого розквіту Н. м. досягла в 70—80-х рр. 17 ст., коли Ніжин посідав важливе місце у внутр. і зовн. торгівлі. Після скасування внутр. митних кордонів між Лівобережною Україною і Росією в 1754 митне правління перетворено на митну контору, підпорядковану Гол. митній канцелярії. Возз'єднання Правобережної України з Росією, вихід Росії на чорноморські береги і втрата Ніжином свого значення в зовн. торгівлі призвели до припинення діяльності Н. м. в кін. 18 ст.

НІ́ЖИНСЬКА МІСЬКА́ ЧОЛОВІ́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1912. Містилася в найнятому міською управою будинку Самохиної на вул. Гоголя № 7 (1912—15), а потім (1915—17) у будинку Н. І. Пашковської на вул. Мільйонній № 13 (тепер вул. К. Маркса № 27). Директором гімназії був проф. Ніжин. історико-філолог. ін-ту П. О. Заболоцький. Викладачами працювали вчителі гімназії П. І. Кушакевич, гімназії Г. Ф. Крестинської і тех. училища. Утримувалася за рахунок держ., міських і повіт. земства коштів та надходжень від плати за навчання. Класів було 5 (4 осн. і підготовчий). Учнів 287 (1915). Припинила діяльність 1919.

НІ́ЖИНСЬКА МУЗИ́ЧНА ШКО́ЛА. Надає початкову муз. освіту з 16 спеціальностей. Засн. у вересні 1943. У класах рояля, скрипки, духових інструментів, вокалу і балету навчалося 90 дітей. У 1989 в школі — 58 викладачів і 497 учнів. Відділи: фортепіано, нар. інструментів, теоретичний, оркестровий (струнно - смичковий і духових інструментів). За час діяльності школи її закінчили 1504 учні (частина продовж. навчання). Н. м. ш. закінчив О. В. Костін, композитор, засл. діяч мистецтв УРСР. Спочатку шко-

ла містилася в будинку по вул. Гоголя № 6. У 1955 була переведена на вул. Луначарського № 9. У 1968 для школи зведено новий двоповерховий будинок на вул. Щорса № 9[а].

НІЖИНСЬКА НАРОДНА БІБЛІОТЕКА-ЧИТАЛЬНЯ. Відкрито в березні 1905 у *Ніжинському народному домі* за ініціативою діячів культури, зокрема М. К. Заньковецької, проф. Ніжин. історико-філолог. ін-ту М. М. Бережкова, муз.-гром. діяча, керівника Народного дому Ф. Д. Проценка. Тоді її книжковий фонд, що склався з подарунків ніжинців, налічував 750 тт. Працювала б-ка два дні на тиждень — у суботу та неділю. Її читачами були робітники, ремісники, учні. Припинила діяльність 1930, коли Народний дім було закрито, а всі мистецькі справи передано робітничому клубові. Фонди б-ки перейшли спочатку до робітничого клубу, а згодом — до Ніжинської міської публічної б-ки ім. М. В. Гоголя.

НІЖИНСЬКА НАФТОГАЗОРОЗВІДУВАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ ГЛИБОКОГО БУРІННЯ. Організована 1959 як контора розвідувального буріння. Першою на Чернігівщині почала розвідку родовищ нафти і газу. В 60-х рр. здійснено понад 40 тис. м проходки глибоких свердловин на рік. Виділилися самостійні колективи в Прилуках, згодом — у Чернігові. З відкриттям нових родовищ і збільшенням глибини свердловин до 5 тис. м обсяг робіт на серед. 70-х рр. досяг 50 тис. м глибоких свердловин на рік. Виконроб Л. І. Варагаш удостоєний Держ. премії СРСР (1978), бригадир М. Л. Тихановський — Держ. премії УРСР (1982). Знаходиться на вул. 60 років СРСР № 21.

НІЖИНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ КП(б)У. Організаційно оформилася на базі *Ніжинської організації РСДРП(б)* в умовах підпілля влітку 1918. У червні 1918 в місті за завданням Всеукр. бюро для керівництва повстанською боротьбою прибув М. Г. Кропив'янський (див. *Кропив'янського вулиця*), щоб організувати Центральний штаб партизан. військ Черніг. і частини Полтав. губерній для боротьби з нім.-австр. окупантами. Спільно з підпільним губернським парт. к-том і губревкомом штаб керував підготовкою і проведенням *Ніжинського повстання 1918*. Після нім.-австр. окупації в листопаді 1918 владу захопила бурж.-націоналістич. Директорія. Її війська вступили до Ніжина. 23.I рад. війська визволили місто. Н. о., яка в лютому 1919 налічувала 38 чол., разом з повіт. виконкомом здійснила націоналізацію підприємств, вживала заходів до відновлення їх роботи. Мирна передишка була короткою. Почався наступ денікінської армії, активізувалися куркульські банди. Створений за цих умов партком у червні 1919 провів мобілізацію комуністів на боротьбу з денікінщиною. 29.IX денікінці захопили Ніжин. Білогвардійці заарештували членів підпільного парт. к-ту. Керівництво боротьбою здійснював Центральний штаб Ніжинського району. На тер. повіту широко розгорнувся партизан. рух. 21.XI богунці разом з ніжинськими партизанами визволили місто від білогвардійців (див. *Богунський полк*). Відновили роботу парт. і рад. органи. 27.XI 1919 обрано парт. к-т із 7 чол.

У січні 1920 обрано повітвиконком, засновано міську комсомольську орг-цію. Н. о. спрямувала зусилля трудящих на відродження підприємств, подання допомоги Червоній Армії, організацію населення на боротьбу з бандитизмом. У травні 1920 повіт. к-т КП(б)У створив ревком, який провів мо-

білізацію комуністів і комсомольців на польс. фронт. Н. о. існувала до ліквідації повітів (1923).

НІЖИНСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Виникла у 1904. Складалася з двох груп — міської, куди входили робітники, ремісники, групи студентів історико-філолог. ін-ту і при тех. уч-щі А. Ф. Кушакевича. Організувала мітинг і демонстрацію 1905. Вела активну пропагандистську роботу серед трудящих і студентів міста, розповсюджувала листівку з статтею В. І. Леніна «Перше травня», підтримувала зв'язок з редакцією більшовицької газети «Пролетарий». У 1908 розгромлена жандармами.

НІЖИНСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Ств. в листопаді 1917. До к-ту Н. о. входили Козлов (голова), К. О. Макієнко, М. Я. Жуковський, Х. Ф. Лях, А. Ф. Никифоров, Летепов. Орг-ція тримала постійний зв'язок з ЦК РСДРП(б). Під її керівництвом розгорнулася боротьба за встановлення Рад. влади на Ніжинщині, створено повіт. ревком, сформовано червоногвард. загони. Н. о. брала активну участь у підготовці і роботі 1-го Всеукр. з'їзду Рад. Серед його делегатів від Н. о. було 4 представники. С. В. Сивкова обрали до ЦВК Рад України. Більшовики вели агіт. роботу серед солдатів гарнізону. В серед. січня 1918 революц. солдати й робітники роззброїли загони Центральної ради і проголосили Рад. владу в місті. 18.I в Ніжин вступили рад. війська. 21.I було обрано військ.-революц. к-т у складі 15 чол., який очолив перші соціалістич. перетворення. Однак вони були перервані вторгненням нім.-австр. військ, які 14.III 1918 захопили Ніжин.

НІЖИНСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ДРУКА́РНЯ групи «Земля і воля». Ств. в 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. членами Київ. таємної революц. орг-ції для друкування агітаційної л-ри, яку передбачалося розповсюджувати серед селян Ніжин. повіту. Містилася на вул. Васильківській (тепер Першотравнева № 21). У справі підпільної друкарні були притягнуті до судової відповідальності активні учасники революц. руху в Ніжині І. П. Литвинов, М. Н. Кац, О. М. Поплавський, М. Р. Попов. Останній, як встановлено під час суду в Києві, був організатором підпільної друкарні. Його засуджено до страти, яку замінено спочатку сибірською каторгою, а потім Шліссельбурзькою фортецею. На волю він вийшов тільки в 1905 (див. *Народництво*).

НІЖИНСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКО-МОЛОДІ́ЖНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашист. орг-ція, що діяла в місті і на ст. Ніжин під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після окупації Ніжина фашистами (13.IX 1941) в місті виникла підп. антифашист. група на чолі з Я. П. Батюком (див. *Батюка вулиця*). Група здійснила ряд диверсій, поширювала серед насел. повідомлення Радінформбюро. У лютому 1943 на орг. нараді було створено підп. орг-цію (17 чол.). У березні 1943 встановлено зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії. Підпільники переправляли рад. військовополонених до партизанів, передали їм 150 гвинтівок, багато боєприпасів і медикаментів, збирали розвід. дані, організовували агіт.-масову роботу серед населення, саботажі й диверсії на залізниці і шосейн. шляхах, робили щеплення, які викликали у людей ознаки висипного тифу, і т. ч. багато жителів було врятовано від вивозу на каторгу в Німеччину. В кін. липня 1943 гітлерівці з допомогою провокатора натрапили на слід орг-ції і більшість її учасників було заарештовано і у вересні 1943 страчено.

Патріоти, які врятувалися, пішли до партизан. загону. На місці страти встановлено *Ніжинській*

підпільній комсомольсько-молодіжній організації меморіальну дошку.

НІ́ЖИНСЬКА ПОШТО́ВА КОНТО́РА. Споруджена в 70-х рр. 18 ст. Складалася з двох одноповерхових мурованих будинків (флігелів), що виходили фасадами на вул. Поштову № 5, стаєнь з протилежного боку подвір'я і великого на півтора поверхи будинку посеред двору, де мешкав поштмейстер, містилися контора і дві кімнати для приїжджих, зал відпочинку для подорожуючих. У напівпідвалі — ямщицька і кухня. У флігелях відпочивали поштарі. Все подвір'я було обнесено високим муром. Між флігелями, що з'єднувалися муром, були металеві ворота і така ж хвіртка. Всі будівлі поштового двору, за винятком правого флігеля, в основному збереглися. На фасаді лівого флігеля встановлено художнику-баталісту *Самокишу М. С. меморіальну дошку*.

Серед численних подорожуючих, що зупинялися в Ніжині, багато діячів культури. Зокрема, 29—30.VI 1786 у Ніжині перебував рос. письменник Д. І. Фонвізін (1744 або 1745—92), який з дружиною їхав до Карлсбаду на лікування. Двічі (1820 і 1824) проїздом через Ніжин на поштовій станції побував О. С. Пушкін. У січні 1821 по шляху з Києва до Москви і назад зупинявся декабрист С. Г. Волконський. 31.V—1.VI 1825 у Ніжині побував рос. письменник О. С. Грибоєдов. По дорозі до Петербурга 14—15.XII 1828 знову побував у місті М. В. Гоголь. 21 і 28.V 1838 у Ніжині зупинився рос. композитор М. І. Глінка. У лютому 1846 разом з письменником, істориком, мовознавцем та етнографом О. С. Афанасьєвим-Чужбинським (1816—75) на Н. п. к. побував Т. Г. Шевченко. Проїздом у Ніжині бував укр. і рос. письменник Є. П. Гребінка, зокрема, у травні 1844, повертаючись з Петербурга на Україну разом з рос. лексикографом, етнографом і письменником, чл.-кор. Петерб. АН В. І. Далем (1801—72; автор «Тлумачного словника великоросійської мови»). У 1849 по шляху з Орла в Київ тут зупинявся рос. письменник М. С. Лєсков (1831—95). Через Н. п. к. пролягав шлях, по якому повертався 1851 з заслання член Кирило-Мефодіївського т-ва укр. фольклорист та етнограф О. В. Маркович. Він разом з своєю дружиною М. Вілінською (згодом — укр. письменниця Марко Вовчок) був у Ніжині проїздом у кін. 1858. У 1835 від Києва до Москви по Московському тракту було відкрито рух диліжансів (один раз на тиждень).

НІ́ЖИНСЬКА РАДІОСТА́НЦІЯ. Почала створюватися після закінчення громадян. війни. Радіотелеграфісти І. Пигуляйко та Л. Шпаківський спорудили антену довжиною 160 м між двома дзвіницями. 16 березня 1921 І. Пигуляйко розшифрував сигнали абеткою морзе з Харкова. Цей день став початком роботи станції. За матеріалами радіо в Ніжині виходила ілюстрована газета на зразок вікон РОСТА.

НІ́ЖИНСЬКА РОСІ́ЙСЬКА ТЕАТРА́ЛЬНА ТРУ́ПА — аматорський театр ніжин. інтелігенції. В ньому грали також студенти Істо-

Ніжин. Будинки поштової контори.

рико-філолог. ін-ту, професійні актори — Л. Дальський (Наливайко), С. Сокольський, М. Лідін-Дубровський. У репертуарі: «Ревізор» та інсценівки «Мертвих душ» М. Гоголя, «Нахлібника» І. Тургенєва, «Весілля» А. Чехова, «Витівки Скапена» Ж. Мольєра, «Орел» Чарвінського, «Журналісти» Яблоновського.

НІЖИНСЬКА ТРЕ́ТЯ ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1917 викладачем математики ніжинської класичної гімназії Б. К. Римшою за уповноваженням групи викладачів Ніжин. історико-філолог. ін-ту та викладачів середніх навчальних закладів. Містилася в приміщенні ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич (вул. Гоголя № 15). Заняття проводилися у вечірні години. Вступний внесок 25 крб., плата за навчання — 100 крб. на рік. Учениць — 112 (1917). Восени 1917 до обов'язкових предметів були включені укр. мова та історія України. У листопаді 1919 перетворена на школу 2-го ступеня № 6. Тепер школа міститься на вул. Куйбишева № 15.

НІЖИНСЬКА ФА́БРИКА ХУДО́ЖНІХ ВИ́РОБІВ імені 8-го Березня. Ств. 1928 як т-во вишивальниць, що мало філіали (бригади) в селах Велика Кошелівка, Галиця, Данине, Заньки, Лосинівка (тепер смт), Шатура Ніжин. р-ну, в с. Володькова Дівиця (тепер Червоні Партизани Носів. р-ну), в с. Смоляж (тепер Борзнян. р-ну), в с. Монастирище (тепер Ічнян. р-ну). В 1930 реорганізовано в артіль ім. 8-го Березня. Осн. продукція — купони жіночих суконь, блуз, чоловічих сорочок, а також скатерті, серветки. У 1940 понад 80 % виробів випускалося ручним способом. Після визволення Ніжина від нім.-фашист. окупантів 1943 артіль відновила свою діяльність, використовуючи спочатку як матеріал самоткане полотно. 1950 тут працювало 411 чол. Налічувалося 53 швейно-вишивальні машини з ножним приводом. У 1960 артіль було перетворено на Н. ф. х. в. У 1987 в її складі — два філіали ручної вишивки: в с. Данине Ніжин. р-ну і с. Нова Басань Бобров. р-ну. Протягом 1960—62 споруджено одноповерхові виробничі приміщення загальною площею 859 м². Тепер загальна площа будов становить 1032 м². Число працюючих — 649 чол., кількість швейно-вишивальних машин — 274 (1989). В асортименті ф-ки — вишиті скатерті, рушники, серветки, жіночі блузи, сукні, постільна білизна тощо.

Поширені в минулому техніки вишивання — гладь, хрестик, «через чисницю», настилування доповнюють новими декоративними швами, урізноманітнюють орнаментально-композиційне рішення вишивок як інтер'єрного, так і одягового призначення, своєрідно збагачують традиційні мотиви. Гол. художник — З. Т. Чепела. Кращі зразки вишивки ф-ки зберігаються в колекціях київського Музею укр. народ. декоративного мистецтва УРСР, Черніг. істор. музею, Ніжинського краєзнавчого музею. Вироби ф-ки експонуються на респ., всесоюзних і всесвітніх виставках. Розміщена ф-ка на вул. Шевченка № 47.

НІЖИНСЬКА ФЕ́ЛЬДШЕРСЬКО - АКУШЕ́РСЬКА ШКО́ЛА. Відкрита 1907 як приватна школа П. А. Буштедта. Готувала медичних працівників середньої ланки — фельдшерів та акушерів 1-го розряду. У 1915 при школі відкрито відділення охорони материнства й дитинства. До школи приймалися особи жіночої статі від 17 до 40 років. Крім спеціальних у школі викладалися й загальноосвітні дисципліни. Термін навчання — 4 роки. Утримувалася на кошти її засновника лікаря П. А. Буштедта. Розміщувалася в будинку Новицького по Московській

вулиці (тепер вул. Червоних Партизанів). У 1919 перетворена на держ. фельдшерсько-фармацевтичну школу з трьома класами, яку 1921 реорганізовано на Ніжинський медичний технікум.

НІЖИНСЬКА ХОРОВА́ КАПЕ́ЛА. Засн. 1927. Організував її за дорученням окркіно Ф. Д. Проценко. Він же був диригентом і худож. керівником, Г. Михайловський — акомпаніатором, І. Макаревський — директором. Н. х. к. налічувала понад 40 співаків. Крім Ніжина, виступала в Носівці, Вертіївці, Ічні, Мрині, Бобровиці, допомогла створити хорові колективи у багатьох селах. 7.XI 1927 у день десятиріччя Рад. влади капела спільно з хорами Ніжин. ІНО, семирічок, чотирьох профшкіл, двох робітн. клубів (всього 300 чол.) у супроводі двох оркестрів виступила на центр. площі Ніжина. 1930 капелу розпущено.

НІЖИНСЬКА ШВЕ́ЙНА ФА́БРИКА. Засн. 1944 на базі майстерень індивідуальн. пошиву. Виготовляла жіночі костюми, пальта, шкільну форму та ін. До 1947 в її складі перебувало взуттєве виробн. масового пошиву. 1952 ф-ку переведено на виготовлення одягу для дітей дошкільного віку. В 1951—55 здійснено реконструкцію виробничих приміщень. На ф-ці працює 486 чол. (1989), спеціалізується на виготовленні дитячих вовняних пальт для хлопчиків ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку та пальт для дівчаток з штучного хутра на трикотажній основі. Міститься на вул. Гребінки № 24.

НІЖИНСЬКЕ ГРЕ́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО, Ніжинське грецьке церковне братство. Засн. 1675. Греки оселилися в Ніжині в серед. 17 ст., виїхавши з території, де існувало османське іго. Грецькі купці дістали від Б. Хмельницького значні привілеї (за універсалами від 1.VIII 1649, 18.VI 1652 і 9.I 1656). Універсалом від 5.V 1657 одержали право на самоврядування, були звільнені від оподаткування й виконання держ. повинностей. Ці привілеї підтверджено наступними гетьманами і царським урядом. Завдяки цьому грецькі купці розгорнули широкомасштабну торгівлю на Україні, встановили торг. зв'язки з Росією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією і Туреччиною, що сприяло піднесенню економічного і культурного рівня Ніжина (див. *Ярмарки*). До Н. г. б. спочатку у 1711—90 входило 25 родин, 1775—129, 1782 — 140 (всього 977 чол.). У 1696 відкрито *Ніжинську грецьку школу*. Керівним органом братства була «компромісна розправа». Вона мала свою печатку, розглядала всі справи членів братства і не підлягала контролю місц. адміністрації. Містилася в першій грецькій *Михайлівській церкві* (вул. Грецька № 3; тепер вул. Гребінки № 29). У кін. 18 ст. зведено *Всіхсвятську грецьку церкву*. З 1785 функції «компромісної розправи» перейшли до ніжинського грецького магістрату. У 1814 збудов. грецьке училище (Олександрівське). Після приєднання Криму до Росії (1783), коли відкрилися вигідні для торгівлі морські шляхи, греки почали переселятися до Одеси, Таганрога, Очакова, Херсона. Указом 1823 Ніжин. греки прирівнювалися до купців 1-ї і 2-ї гільдій. У 1857 в Ніжині залишилося їх лише 200 чол.

НІЖИНСЬКЕ ДРУ́ГЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ чоловіче. Засн. 1907 як міське, перетворене на вище початкове 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 145 (1915).

НІЖИНСЬКЕ КОМЕРЦІ́ЙНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1908 за рішенням загальних зборів Ніжинського т-ва поширення комерційної осві-

ти. Термін навчання — 7 років. Готувало фахівців торговельної справи.

У 1910/11 навчальн. році навчалося 106 хлопців і 5 дівчат. Містилося на розі вул. Судейської (тепер вулиця Гребінки) і вулиці Спасо-Преображенської (тепер вул. Рози Люксембург). Підпорядковувалось М-ву торгівлі і промисловості. У 1920 перетворено на школу 2-го ступеня № 10.

НІЖИНСЬКЕ КУЛЬТОСВІТНЄ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1908 як комерційна школа. У 1919 вона перетворена на єдину трудову школу 2-го ступеня. З цього часу школа багато разів міняла свою назву і профіль, а саме: соціально-економічна школа (1920—21), соціально-екон. технікум (технікум нар. г-ва, 1921—22), транспортний технікум (1922—23), торгово-промислова школа (1923—24), кооперативна школа (1924—30), технікум рад. будівництва (1930—32), технікум комуністичної освіти (1932—34), бібліотечний технікум (з двома відділами — бібліотечної та клубної роботи, 1934—41). Після Великої Вітчизняної війни відновив роботу 1945 під назвою технікум підготовки культосвітніх працівників (з двома відділами — бібліотечним та клубним). З 1962 сучасна назва. Водночас на клубному відділенні училища збільшено з 2-х до 4 років термін навчання і введено нові спеціальності: диригентсько-хорова, нар. інструментів, духових інструментів, а з 1972 — хореографічна. У 1965 термін навчання на клубному відділенні скорочено до 3 років, а в 1968 — до двох з половиною років у групах з освітою за середню і до 3 років у групах за восьмирічну школу. При уч-щі з 1979 діє музей-кімната бойової і трудової слави. Тут зосереджено понад 300 експонатів з історії уч-ща та про його вихованця Героя Рад. Союзу А. С. Мірошника (див. *Мірошнику А. С. меморіальна дошка*). Розташоване на вул. Карла Маркса № 21[а].

НІЖИНСЬКЕ МЕДИЧНЕ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1907 як *Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа* лікаря П. А. Буштедта, яку 1921 перетворено на Ніжин. мед. технікум. Протягом 1922—23 технікум реорганізовано на школу помічників лікарів, у 1930 школу — на мед. технікум. У 1936 його перейменовано на фельдшерсько-акушерську школу. Відновила роботу в жовтні 1943, після визволення Ніжина від нім.-фашист. окупантів. У 1954 акушерська школа була реорганізована на Ніжин. мед. училище, в завдання якого входить підготовка фахівців середньої кваліфікації з спеціальностей: акушерство, фельдшерство; санітарне фельдшерство, мед. сестра. На перші дві спеціальності приймаються особи, які закінчили середню школу, на інші — особи, які закінчили восьмирічну школу. Н. м. у. має в своєму складі: відділення фельдшерське і медсестринське; навчальні кабінети і лабораторії, бібліотеку і спортивний зал. Розташоване в кол. *Ніжинської міської думи будинку,* на вул. Студентській № 2.

НІЖИНСЬКЕ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО. Статут затверджено М-вом внутр. справ 20.XI 1887, почало функціонувати з 1 січня 1888. Метою т-ва було: пропаганда драм. і муз. мистецтва, сприяння розвитку мистецьких здібностей членів т-ва, влаштування лекцій, концертів тощо.

До членів т-ва приймалися особи за рекомендаціями двох членів т-ва. Мало своє приміщення (кол. буд. Радиловського біля Спаського мосту) з залом на 250 місць. Т-во налічувало бл. 100 дійсних членів. Об'єднувало всі аматорські сили Ніжина. Діяли хор, симфонічний оркестр, рос. та укр. драм. секції. У 1888 в спектаклі «Наталка Полтавка» брала участь

М. К. Заньковецька. У 1891 т-во припинило діяльність, відроджено — 1896 (у приміщенні дворянського клубу). Проте коло його інтересів зменшилося: відсутній був хор і оркестр, укр. вистави відбувалися один — два рази на рік. Брало участь в організації двох ювілеїв М. В. Гоголя (1902, 1909). Самоліквідувалося в 1917.

НІЖИНСЬКЕ НАРО́ДНЕ ОПО́ЛЧЕННЯ 1812. Допоміжний військ. підрозділ під час війни з Наполеоном I. Організація ополчення в Ніжин. пов. почалася 23.VII 1812. Поряд з держ. селянами набирали й кріпаків (один на 15 ревізьких душ). У складі рос. військ Н. н. о. (574 чол.) брало участь у розгромі наполеонівських військ, у закордонних походах 1813—14. Восени 1814 розформоване, кріпаки повернуті поміщикам.

НІЖИНСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО КРАЄЗНА́ВСТВА. Утворено в січні 1925. Складалося з 4 секцій: історичної, статистично-економічної, етнографічної та природничої. Провідну роль у діяльності т-ва відігравали викладачі Ніжинського інституту народної освіти М. Н. Петровський, М. М. Бережков, А. Г. Єршов, В. І. Рєзанов, Є. А. Рихлик та ін. Члени т-ва досліджували історію, фольклор, етнографію, природу, економічний розвиток краю. Припинило діяльність на початку 30-х рр.

НІЖИНСЬКЕ ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ГРЕ́ЦЬКЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1814 на базі *Ніжинської грецької школи.* Мало 3 класи. Учнів — 108 (1915). Містилося у власному будинку по вул. Судейській (тепер вул. Гербеля № 24). Ліквідовано в 1919.

НІЖИНСЬКЕ ПЕ́РШЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1913 на базі *Ніжинського повітового училища.* Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 130 (1915).

НІЖИНСЬКЕ ПОВІТО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1789 як народне училище. Було реорганізовано на повітове — 1812. У 1789—1866 містилося на вул. Судейській № 2, 4 (тепер вул. Гребінки), а з 1816 — на вул. Московській (тепер Червоних Партизанів № 13). Термін навчання спочатку був дворічний, а з 1828 — трирічний. У 1878 перетворено на міське уч-ще з дворічним (з 1900 — чотирирічним) строком навчання. Його програма не була узгоджена з програмою гімназії. Серед його викладачів був Сошенко Іван Максимович (1807—76; працював 1839 — грудень 1845) — укр. живописець. Н. в м. Богуславі на Київщині. У 1834—38 навчався в петерб. АМ. Зустрівшись 1835 у Літньому саду в Петербурзі з Т. Г. Шевченком, ввів його в петерб. АМ, сприяв викупові з кріпацтва. Автор портретів («Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет»), жанрових картин з життя укр. селян («Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки»), а також пейзажів. У 20-х рр. 19 ст. в уч-щі навч. укр. художник О. Ф. Сенчило-Стефановський (1808—66; н. в Ніжині, з 1836 викладав у київ. уч. закладах, був у близьких стосунках з Т. Г. Шевченком). Випускниками уч-ща були: Самокиш (Самокиша) Микола Семенович (1860—1944) — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1937), акад. петерб. АМ (з 1890), лауреат Держ. премії СРСР (1941). Н. і провів юнацькі роки в Ніжині, на вул. Поштовій (див. *Самокишу М. С. меморіальна дошка*), Подвойський Микола Ілліч (1880—1948; навч. 1890—93) — рад. партійний і військ. діяч (див. *Подвойського вулиця*), Кропив'янський Микола Григорович (1889—1948) — учасник громадян. війни на Україні, рад. військ. діяч (див. *Кропив'янського вулиця*).

НІЖИНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Ніжин. повіту Черніг. губ. проти нім.-австр. окупантів і гетьманщини. Почалося за розпорядженням Всеукр. Центрального Військово-

Революц. Комітету (ВЦВРК) в серпні 1918. Очолив повстання створений у липні 1918 підпільним Черніг. губкомом КП(б)У та губревкомом Центр. військ. повстанський штаб. До його складу ввійшли М. Г. Кропив'янський (нач. штабу), Н. Т. Єсипенко, М. П. Кирпонос, К. А. Січкар, С. П. Покиньборода, Н. І. Точоний, Є. В. Фесенко, П. М. Фурса. Через своїх представників к-т організував мережу ревкомів і повстанських к-тів, формував бойові загони. До серед. липня у багатьох містечках і селах губернії було створено загони чисельністю 30—70 чол. кожний (див. *Парафіївське повстання 1918*).

Центром повстання став Ніжинський повіт, де налічувалося бл. 6 тис. повстанців. Більшість повстанських сил повіту концентрувалася в лісах у р-ні Носівки — Мрина — Плоского, де перебували повіт. ревком і Центр. штаб, решта — в р-ні Вертіївки — Дрімайлівки. Уже з кінця червня повстанці систематично здійснювали напади на обози і каральні загони окупантів та їхніх прислужників, громили волосні управи. Загальне повстання почалося вночі проти 6.VIII 1918. Першими виступили партизанські загони під командуванням П. К. Маруні і К. А. Січкаря. Після 12-годинного бою вони оволоділи містечком Вертіївкою. У руках повстанців опинилися села Дрімайлівка, Хибалівка, Вересоч, Дроздівка, Орлівка, Стодоли, Смолянка, Жуківка, Куликівка. Проти повстанців окупанти кинули регулярні війська з артилерією. Вночі проти 9.VIII загони під командуванням М. Г. Кропив'янського та С. П. Покиньбороди, які до того оволоділи селами Мрином, Плоским, Колісниками, Зрубом і Мильниками, почали наступ на Ніжин. На ранок повстанці заволоділи вокзалом і зх. частиною міста, вдень — центром Ніжина. Проте під натиском переважаючих сил противника, який дістав значні підкріплення, повстанці були змушені відступити. Відійшли в ліси і загони з Вертіївки та ін. населених пунктів. У цих боях окупанти і гетьманці втратили вбитими до 2 тис. чол. Бойові дії розгорнулися й в ін. повітах губернії.

Окупаційне командування кинуло на придушення повстання десятки тисяч солдатів регулярної армії з гарматами і броньовиками та загони гетьманців. Тільки в Ніжин. пов. проти повстанців було спрямовано понад 10 тис. нім. військ і гетьманців. У Ніжин. повіті за кілька днів карателі закатували близько 450 чол. Але збройна боротьба не припинилася. Повстанці розділилися на невеликі загони і продовжували партизан. дії. У кінці серпня за наказом ЦК КП(б)У і ВЦВРК Центр. штаб переправив їх у *«нейтральну зону»*, де вони ввійшли до складу *Першої Української радянської дивізії*. Незважаючи на поразку, Н. п. відіграло велику роль у розвитку повстанського руху на Україні.

НІЖИНСЬКЕ ТЕХНІЧНЕ УЧИЛИЩЕ А. Ф. КУШАКЕВИЧА. Відкрито 1895 як Ніжинське ремісниче уч-ще на кошти, які заповів на його будівництво фабрикант А. Ф. Кушакевич. Спочатку воно готувало слюсарів і столярів, а після перетворення 1900 на тех. уч-ще, крім цих фахівців, почало готувати машиністів с.-г. машин, ливарників. Строк навчання — 3 роки.

У 1915 в 6 осн. і підготовчому класах налічувалося 118 учнів. Кращі вироби учнів експонувалися на Всесвітній виставці у Парижі (1900). Одним з перших директорів уч-ща був В. І. Нечкін — батько акад. АН СРСР М. В. Нечкіної (див. *Нечкіній М. В. меморіальна дошка*). У 1904 в училищі виникла с.-д. орг-ція. Вихованці Н. т. у. брали участь у революц. русі

1905 (див. *Ніжинського технічного училища учнів страйку і мітингу меморіальна дошка*). 1920 уч-ще перетворено на політехнікум. Містилося на вул. Шевченка № 10.

НІЖИНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО СПРИЯ́ННЯ ВИ́ЩІЙ ЖІНО́ЧІЙ ОСВІ́ТІ. Виникло на поч. червня 1918 в Ніжин. історико-філол. ін-ті. Його очолили директор ін-ту П. В. Тихомиров, професори В. І. Резанов, І. І. Семенов, Г. А. Максимович. На їх клопотання т-во було затверджено як держ. навчальний заклад, що протягом чотирьох років має дати жінкам вищу історико-філол. освіту в обсязі ін-ту чи ун-ту. У тому ж році т-во об'єдналося з Ніжин. історико-філологіч. вищими жіночими курсами.

НІ́ЖИНСЬКИЙ АВТОВОКЗА́Л. Збудований 1985 за проектом Держ. автотранспортного н.-д. і проектного ін-ту. Розрахований на 300 місць. Щодобове обслуговування 200 автобусів (бл. 3 тис. пасажирів). Розташований на вул. Врожайній № 7.

НІ́ЖИНСЬКИЙ БАТАЛЬЙО́Н. Ств. 24.XI 1918 на базі Ніжин. роти (сформована в середині вересня 1918, командир Н. І. Точоний), кістяк якої складали учасники *Ніжинського повстання 1918*. Першим командиром Н. б. був П. Несміян. У листопаді 1918 Н. б. у складі *Таращанського полку* виступив проти нім.-австр. окупантів. Брав участь у визволенні м. Стародуба (27.XI 1918), м. Семенівки (15.XII), сіл Холмів, Орлівки (18.XII), м. Корюківки (28.XII), м. Сосниці (4.I 1919) та ін. 10.I Н. б. був перетворений на Ніжинський полк.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ВЕТЕРИНА́РНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Ств. 1930. Готував головним чином вет. фельдшерів і частково — вет. фармацевтів. У 1956 злитий з Черніг. зоотехнічним технікумом. Знаходився на вул. Т. Г. Шевченка № 43.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ АРХІ́ВУ ЧЕРНІ́ГІВСЬКОЇ О́БЛАСТІ. Засн. 1923 як окружне архівне управління, з 1930 — місцеве архівне управління, з 1932 — Ніжин. істор. архів, з квітня 1941 — Філіал держ. архіву Черніг. області. Сучас. назва — з 1984. У відділі зосереджені документальні матеріали (бл. 325 тис. справ) з історії Ніжинщини від 60-х рр. 18 ст. до наших днів, серед яких є документи про письменників М. В. Гоголя, Є. П. Гребінку, В. М. Забілу, Ф. К. Богушевича, Л. І. Глібова та ін. У 1978 фонд Ніжин. грецького братства переведено до Чернігова. Складені іменний, географ. та систематич. каталоги. Спочатку архів містився в приміщенні Ін-ту нар. освіти, з 1926 — у кол. *Іоанна Богослова церкві*; вул. Богушевича № 1. Іл.— табл. XXI.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ВОДОГІ́Н. Споруджено 1928 протяжністю 5228,5 м. Водночас з водопроводом побудовано насосну станцію. Спочатку Н. в. обслуговував лише невелику частину центру міста. Тепер Н. в. має довжину — 110 км. З 1968 підпорядковано виробничому управлінню водопроводів і каналізації (м. Ніжин, вул. Червонокозача № 5). Разом з насосною станцією з-ду «Прогрес» дає Ніжину 14 тис. кубічних метрів води на добу.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ГРЕ́ЦЬКИЙ МАГІСТРА́Т. Ств. 1785. Його попередником була «компромісна розправа». З того ж року функції «компромісної розправи перейшли до Н. г. м., для якого 1785 було споруджено будинок. Мурований, у стилі барокко, двоповерховий на підвалі, прямокутного плану з прибудовою для сходів з боку двору. Зберігся у первісному вигляді. Розташований на сучасній вулиці Гребінки № 21.

Н. г. м. був незалежним від міського управління органом самоуправління. Ліквідований указом сенату від 16.III 1872. Документальні матеріали зберігаються в архіві Черніг. обл.

НІЖИНСЬКИЙ ДИТЯЧИЙ ТЕАТР. Аматорський колектив працював 1922—23 під керівництвом Л. Л. Случевської, грав вистави в ін. містах і селах Черніг. обл. Серед учасників — діти і дорослі. У репертуарі — п'єси-казки: «Червона шапочка», «Мороз — Червоний ніс», «Вовк і семеро козенят», вистави «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Хатина дядька Тома» за романом Г. Бічер-Стоу.

НІЖИНСЬКИЙ ДРАГУНСЬКИЙ ПОЛК. У 1782 в зв'язку з скасуванням полково-сотенного адм. устрою Ніжинський полк як адм. і військ. одиниця був перетворений 1785 на Ніжин. карабінерський полк, з часом — на драгунський. У складі рос. армії брав участь у боротьбі з наполеонівською армією в Бородінській битві 1812. З нагоди 100-річчя Вітчизн. війни 1812 було встановлено під Бородіно 35 обелісків, один серед них присвячувався подвигам Н. Д. п.

НІЖИНСЬКИЙ ЗАВОД ГУМОВИХ ВИРОБІВ. Засн. 1936 на базі цеху артілі «Різнопром». 1938 гумовий цех артілі «Різнопром» включено в артіль «Свій труд». Восени 1939 на базі гумового цеху організовано самостійну артіль «Червоний гумовик», яка

Ніжин. Будинок грецького магістрату.

виготовляла гумові чуні та іграшки. Відновлення гумового виробництва розпочалося навесні 1946 при артілі інвалідів ім. Щорса. У січні 1947 гумовий цех виділено в самостійну артіль ім. 9 Травня. Крім дитячих іграшок, вона почала виготовляти гумові чоботи, чуні, ошинування коліс, пробки, підкладки, прогумовану тканину для плащів, ізострічку, гумовий клей. У жовтні 1960 артіль перетворено на Н. з. г. в. На заводі — три поточно-механізовані лінії по виробн. дитячих надувних куль, оновлено устаткування для виробн. формових і неформових гумотех. виробів. Розташований на вул. Шевченка № 2.

НІЖИНСЬКИЙ ЗАВОД ПОБУТОВОЇ ХІМІЇ виробничого об'єднання «Укрпобутхім». Засн. 1921 на базі промислово-кооперативної артілі «Свій труд». У 1956 перетворено на лакофарбовий з-д, який містився на вул. Поліській. З 1983 — сучасна назва. У 1965 на околиці м. Ніжина (вул. Березанська № 108) споруджується новий з-д. 1970 закінчено зведення двох нових виробничих корпусів, до яких у 1979 підведено залізничну вітку, зведено складські приміщення. У 1978 введено в експлуатацію автоматичну лінію «Блема» по виготовленню бляшаної тари. Встановлено 2 напівавтомати для розфасування сипких товарів побутової хімії, 2 автоматичні лінії для упакування в термоусадочну плівку. В 1985 впроваджено у виробництво металеву тару-устаткування. Розташований на вул. Березанській № 108.

НІЖИНСЬКИЙ ЗАЛІЗНИЧНИЙ ВОКЗАЛ. У 1868 відкрито рух поїздів на Курсько-Київській залізниці, на якій за 5 км від м. Ніжина споруджено вокзал. Перетворився у важливий пункт вивезення с.-г. продуктів. Якщо 1898 з Ніжина було вивезено 1400 тис. пудів зерна, то в 1908 — 7449,9 тис. пудів. Зростала і кількість паса-

жирів, досягши 90 тис. чол. (1913). 22.XI 1926 відкрито пряме пасажирське сполучення з Черніговом, в 1928 — з Прилуками. Через Ніжин щодоби проходило 14 поїздів. У 1989 щодоби через Ніжин проходило 12 пасажирських поїздів і 106 електропоїздів. Кількість пасажирів досягла того ж року 1932,5 тис. чол.

НІЖИНСЬКИЙ ЗА́МОК, Цитадель. Збудований на лівому рівному березі р. Остер у 1-й чверті 17 ст. на основі фортифікаційних укріплень часів Київської Русі. Спорудження Н. з. почалося після того, як за Деулінським перемир'ям 1618 Ніжин разом з іншими населеними пунктами кол. Чернігово-Сіверської землі відійшов до шляхетської Польщі і став центром Ніжинського староства Київського воєводства. У Н. з. дислокувався шляхетський гарнізон. Коли ж у червні 1648 зусиллями городян і селянсько-козацького загону Ніжин було визволено, він став центром Ніжинського полку, а Н. з.— його цитаделлю. Після возз'єднання України з Росією 1654 та Андрусівського перемир'я 1667 між Росією і шляхетською Польщею в Н. з. розмістився рос. гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 — комендантом). У 1665 замок, обнесений земляним валом, захищало 11 дерев. веж, на 10 з яких було встановлено гармати. Зовні місто оперізував високий земляний вал, зміцнений частоколом з Київською, Чернігівською, Московською і Крупичпільською брамами. Перед валом з Пд. на Зх. тягнувся широкий (7 саж.) і глибокий (1 сажень) рів, який упирався своїми кінцями на Сх. і на Пн. міста в Остер. Природною перепоною з Пн. та Сх. була річка. До міських брам вели перекинуті через рів мости, що легко розбиралися. Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. Н. з. багато разів ремонтувався, а 1745—49 був цілком перебудований під керівництвом франц. інженера Д. де Боскета.

Замку було надано геом. правильних обрисів — витягнутого понад річкою п'ятикутника, причому кути укріплення винесені вперед з таким розрахунком, щоб забезпечити прямий і фланговий вогонь. На кутах споруджено 5 бастіонів. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом пд.-сх., пд. та пд.-зх. ділянки прилеглої місцевості. Межі Н. з. проходили лівим берегом Остра від мосту проти сучас. вул. Червоних Партизанів на Сх., далі вул. Подвойського, 50-річчя Жовтня площею і вул. Червоних Партизанів до Остра. В'їзд до замку знаходився проти сучасної вулиці Гоголя. З пн. боку з цитаделі був вихід на берег Остра («вилазка», згодом — Водяні ворота). Озброєння Н. з. складалося з гармат різної ваги, причому його основу становили важкі гармати. На тер. замку розміщувалися полкова канцелярія, два муровані порохові погреби, дві провіантські комори, гауптвахта, артилерійський двір, караульні приміщення, будинок коменданта з подвір'ям, житл. будинки і *Богоявлення церква* (Замкова церква). За даними 1766, бл. 60 житл. будинків розташовувалися на двох вулицях у середині замку.

У кін. 18 ст., зокрема після Ясського мирного договору 1791 між Росією і Туреччиною і возз'єднання Правобережної України з Росією (1793), коли припинилися турецько-татарські напади на укр. землі, а кордони Рос. держави відсунулися далеко на Зх., Н. з. втратив своє оборонне значення і почав руйнуватися.

Великих руйнувань замку завдала пожежа 1797, коли в місті згоріло понад 100 будинків, у т. ч. багато на тер. замку. Згодом

вали розрівняли, засипали рів. Планом забудови міста 1803 Н. з. відведено під ринок. З того часу, в дещо зменшених розмірах, його територія використовується за цим призначенням. Пн. вал замку ще й тепер частково простежується з набережної р. Остра біля спорт. комплексу. Іл.— табл. XXXVIII, XXXIX.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ (НІНО). Ств. 1921 на базі *Ніжинського науково-педагогічного інституту* в складі трьох ф-тів: соціального виховання (соцвих), профес. освіти (профос) і робітничий (підготовчий). Термін навчання — три роки. У 1923 ф-т профосу закрито. У 1930 на базі ф-ту соцвиху створено *Ніжинський інститут соціального виховання,* а в 1932 — відкрито *Ніжинський інститут професійної освіти.* У 1934 ці два ін-ти об'єднано в один — *Ніжинський педагогічний інститут.* Професорами інституту працювали Резанов Володимир Іванович (1867—1936) — рос. і укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР з 1923. Н. в с. Любаче Обоянського р-ну Курської обл. Закінчив 1890 Ніжин. історико-філол. ін-т. Автор праць з рос. й укр. літератури 16—18 ст. («Екскурс в область єзуїтського театру», «Шкільні дійства XVII—XVIII ст. і театр. єзуїтів», «Драма українська. Старовинний театр український»); Грузинський Олександр Сергійович (1881—1954) — укр. рад. філолог і палеограф. Н. в Ніжині. Закінчив 1909 Київ. ун-т. Автор праць про мову, графіку, орнамент, стародруки, про Пересопницьке і Літківське євангелія, про творчість Г. Сковороди, Ф. Прокоповича; Петровський Микола Неонович (1894—1951) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР з 1945. Н. в с. Кудрівці, тепер Сосницького р-ну. Закінчив 1919 Ніжин. історико-філол. ін-т. Автор праць з історії України 17—18 ст., зокрема про літописи Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки; Даденков Микола Федорович (1885—1955) — укр. рад. історик педагогіки. Н. у Вятці (тепер Кіров). Закінчив 1910 Ніжин. історико-філол. ін-т. Автор праць з історії педагогіки та естетичного виховання (див. також *Ніжинський історико-філологічний інститут*).

За час існування НІНО було підготовлено бл. 900 фахівців; серед них професори І. Р. Фохт, О. І. Германович, І.Г. Спаський, К. К. Шиян, О. С. Пулинець (перший директор Ніжинського окружного музею ім. М. В. Гоголя). При інституті діяла науково-дослідна кафедра історії культури і мови. За ініціативою студентів було організовано у кол. церкві ін-ту клуб, де працювала кіноустановка для демонстрацій художніх та науково-популярних фільмів, хоровий, драм., муз. і стрілецький гуртки. Хоровим гуртком керував Ф. Д. Проценко, драматичним — викладач і зав. б-кою, укр. письменник О. Д. Королевич (псевд. Лесь Гомін, 1900—58). Професор О. С. Грузинський став ініціатором створення інститутського історико-краєзнавчого музею (1923). Музей діяв до Великої Вітчизн. війни 1941—45 незалежно від кімнати-музею, а потім кабінету М. В. Гоголя. Значну роль у літ.-естетич. вихованні студентів відіграла суспільно-літ. студія, яка діяла в 1923—26 і вважалася філією спілки письменників «Плуг». Поряд з студентами-початківцями, в роботі студії брали участь укр. письменники П. Г. Тичина, П. М. Усенко, П. Й. Панч, В. М. Сосюра, М. Т. Рильський.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ПРОФЕСІ́ЙНОЇ ОСВІ́ТИ. Відкрито 1932. Мав відділи: історико-екон., мовно-літ., агробіологічний та фізико-матем. Готував учителів для серед. школи. 1934 об'єднаний з Ніжинським інститутом соці-

ального виховання і реорганізований в *Ніжинський педагогічний інститут.*

НІЖИНСЬКИЙ ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ. Ств. 1930 на базі ф-ту соціального виховання *Ніжинського інституту народної освіти.* В його складі були відділи: історико-екон., мовно-літературний, агробіол. та фізико-математичний. Готував учителів для серед. шкіл. Термін навчання — три роки. На 14 кафедрах працювало 230 викладачів, у т. ч. чотири професори: В. І. Бельський, О. І. Покровський, В. І. Рєзанов, І. І. Семенов. Ін-т закінчило понад 700 чол.

У 1934 Н. і. с. в. й Ніжинський інститут професійної освіти об'єднано в *Ніжинський педагогічний інститут.*

НІЖИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ім. кн Безбородька (НІФІ). Ств. 1875 на базі *Ніжинського юридичного ліцею* з двома відділеннями — слов'янороссійським і класичним. У 1883 відкрито третє — історичне. Ін-т готував учителів класичних мов, рос. мови та історії для серед. навч. закладів. Першим директором НІФІ у 1875—82 був проф. Харків. ун-ту М. О. Лавровський (1825—99) — учений-славіст, акад. Петерб. АН з 1890. Він залучив на посади професорів талановитих учених: філолога А. С. Будиловича, філолога-славіста Р. Ф. Брандта, психолога і філософа М. Я. Грота, історика М. Я. Арістова, славіста М. І. Соколова, філолога Й. В. Добіаша. Пізніше тут працювали славісти М. Н. Сперанський, Є. В. Петухов, мовознавець Г. А. Ільїнський, історики В. В. Качановський, М. М. Бережков, О. І. Покровський, Л. В. Нікітін та ін. Завдяки їхнім працям наприкінці 19 ст. НІФІ вважався одним з помітних центрів славістики в Росії.

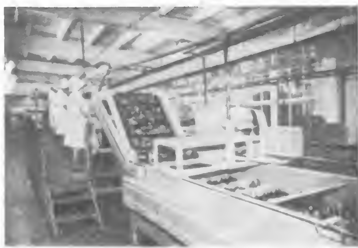
Тут, зокрема, написали кращі славістичні праці і захистили докторські дисертації, стали професорами М. І. Соколов (батько рад. фольклористів Б. М. та Ю. М. Соколових), Р. Ф. Брандт, М. Н. Сперанський, І. І. Іванов (згодом всі вони працювали в Моск. ун-ті). Вихованцями ін-ту стали білорус. філолог і фольклорист, акад. АН СРСР Ю. Ф. Карський (1860—1931; закін. ін-т 1885), історик М. С. Державін (навч. 1897—1900; див. *Державіну М. С. меморіальна дошка*), філолог В. І. Рєзанов (див. *Рєзанову В. І. меморіальна дошка*), укр. мовознавець, член-кор. АН УРСР І. М. Кириченко (1889—1955; н. в с. Рябухах Талалаївського р-ну Черніг. обл., ін-т закін. 1914), член-кор. АН УРСР історик М. Н. Петровський (ін-т закін. 1919), філолог І. Г. Турцевич, історик В. І. Сава, філолог А. Д. Кадлубовський, укр. літературознавець і педагог проф. П. К. Волинський (1893—1982), укр. історик педагогіки М. Ф. Даденков (1885—1955; ін-т закін. 1910, був його професором). У НІФІ одержали вищу освіту рад. історики і літературознавці Р. М. Волков, Д. М. Введенський та ін. Всього за час існування НІФІ випущено 632 чол. З 1876 ін-т видавав «Известия». У кін. 19 — на поч. 20 ст. в ін-ті виникли революц. студентські орг-ції. Значним було заворушення студентів у 1899. Студенти брали участь у виступах 1905 (див. *Ніжинського історико-філологічного інституту студентів мітингу і страйку меморіальна дошка*), революц. подіях 1917. Першим головою Ніжинського ревкому став більшовик, студент НІФІ С. В. Сивков. Студенти і викладачі брали активну участь у громад. житті міста. У 1877 було організовано вечір пам'яті М. О. Некрасова, який помер того ж року. Читалися твори поета М. І. Михайлова, М. Г. Чернишевського. Ве-

лися дискусії про пед. погляди К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, Л. М. Толстого. Студентська молодь і викладачі відгукнулися на заклик про відкриття пам'ятника М. В. Гоголю в Ніжині (1881). В ін-ті організовувалися публічні лекції про М. В. Гоголя, аматорські театр. трупи за участю студентів готували частини комедії «Ревізор», організовували художнє читання творів письменника. Студенти взяли безпосередню участь у відзначенні 50-річчя від дня смерті (1902) і 100-річчя від дня народження М. В. Гоголя (1909; того ж року було відкрито *Гоголю М. В. меморіальну дошку*). Напередодні першої світової війни проф. грецької л-ри В. І. Петр їздив з студентами до Німеччини (у Берлін, Потсдам, Дюссельдорф). Він став ініціатором і керівником першого інститутського симфонічного оркестру, який виконував твори Й. С. Баха, А. Дворжака, Я. Л. Ф. Мендельсона-Бартольді, В. А. Моцарта, М. І. Глінки, П. І. Чайковського, Б. Сметани, О. Є. Варламова. Діяв також хор під керівництвом вчителя музики і співів Ф. Д. Проценка. У 1913—15 в ін-ті працював театр. гурток, яким керувала М. К. Заньковецька.

В його репертуарі були п'єси О. М. Островського («Без вини винуваті», «На всякого мудреця доволі простоти»), І. К. Карпенка-Карого («Мартин Боруля»), М. Л. Кропивницького («Доки сонце зійде, роса очі виїсть»).

У 1910, в зв'язку з смертю Л. М. Толстого, студенти організували вечір, присвячений пам'яті письменника; у 1914, не зважаючи на заборону царського уряду, відзначили 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. При ін-ті діяли історико-філол. товариство та Ніжинські історико-філологічні вищі курси (1916—20).

У 1876—79 надбудовано 3-й поверх головного корпусу ін-ту, споруджено флігелі для професорських квартир. Ін-т припинив діяльність 1920, коли на його базі було створено *Ніжинський науково-педагогічний інститут*. Іл. — табл. XX.

Ніжин. У цеху об'єднання консервної промисловості.

НІЖИНСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ АРХІ́В. Діяв у 1932—41. Див. *Ніжинський відділ архіву Чернігівської області.*

НІЖИНСЬКИЙ КА́МЕРНИЙ КВАРТЕ́Т. Ств. 1905 за ініціативою Ф. Д. Проценка. Поступово до складу муз. осередку додався акомпанемент на фортепіано і фісгармонії, а також вокальний квартет. Керівником камерного квартету (2 скрипки, альт, віолончель) був скрипаль Видрович (згодом закінчив Петерб. консерваторію, в 1914 — диригент Лондон. симф. оркестру). У квартеті в літні місяці брав участь віолончеліст, майбутній професор Київ. консерваторії С. В. Вільконський. Репертуар ансамблів будувався на творах М. Лисенка, П. Чайковського, М. Глінки, О. Глазунова, В. Моцарта, Л. Бетховена, Я. Мендельсона-Бартольді, Ф. Шуберта, Й. Гайдна та ін. Квартет часто виступав на вечорах муз. драм. т-ва, в благодійних концертах. Камерний і вокальний квартет з перемінним складом проіснували до 1918.

НІЖИНСЬКИЙ КОНСЕ́РВНИЙ КОМБІНА́Т. Заснований у 1927.

Спершу існував як засолювальний пункт «Червоний Жовтень», згодом з-д, з 1962 — комбінат, з 1974 — об'єднання. До його складу (1989) входять центр. з-д (цехи: консервні, засолювальний, квасильний, фабрикатний, тарний, бляшанобанковий тощо), філіали (Вертіївський, Носівський, Лосинівський, Крутівський). За сезон з-д засолює 9,5 тис. т огірків і 1200 т капусти. Осн. продукція: плодоовочеві консерви, сухі, солоні й квашені овочі, фруктові соки. Консервні та засолювальний цехи оснащено потоково-механізованими лініями. Продукція експортується в зарубіжні країни. Головний технолог О. Т. Корпан у 1971 удостоєний звання Героя Соц. Праці. Розташований на вул. Шевченка № 160.

НІЖИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Відкрито 4.XI 1967 як музей на громад. засадах. У 1968 перетворено на філіал Черніг. істор. музею. Має в своєму підпорядкуванні відділ — Музей історії с. Піски (з 1972). Фонди музею налічують бл. 20 тис. оригінальних експонатів. Найцікавіші колекції нумізматична, орденів і медалей, рушників 19—20 ст., холодної і вогнепальної зброї 18—20 ст. Експозиція музею розміщена у 8 залах (понад 4 тис. експонатів, у т. ч. понад 2 тис. оригіналів), складається з відділу історії та відділу природи. Розташ. на вул. Батюка № 14.

НІЖИНСЬКИЙ ЛІТНІЙ ТЕАТР. Споруджений 1906 на території Миколаївського (тепер Шевченківського) саду за ініціативою громад. і муз. діяча Ф. Д. Проценка, лікаря І. Гомоляки, професора М. Н. Сперанського і викладача М. Лілеєва, підтриманою ніжинським купецтвом. У будівництві на паях брала участь міська дума, оскільки театр мав перейти у власність міської управи. Будівництво коштувало 18 тис. крб. Було зведено красиву дерев'яну будову, яку оздобили зовні і всередині дерев. різьбленням. На сцені театру виступали М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, І. К. Карпенко-Карий, П. К. Саксаганський, Б. В. Романицький, А. М. Бучма, М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. І. Донець, О. А. Петрусенко, І. С. Паторжинський, О. Ратмирова, А. Осипова, рос. гастрольні трупи, хори Г. М. Давидовського, І. Архангельського. Під час нім.-фашист. окупації театр зруйновано.

НІЖИНСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ТЕХНІКУМ. Засн. 1921. У 1922—23 перетворений на школу помічників лікарів та фельдшерсько-повивальних бабок. У 1930 відновлено технікум, який у 1936 реорганізовано на фельдшер.-акушер. школу і в 1954 — на *Ніжинське медичне училище*.

НІЖИНСЬКИЙ МЕХАНІЧНИЙ ЗАВОД виробничого об'єднання «Київторгмаш» — підприємство, що виготовляє різноманітне технологічне устаткування для харчової, м'ясо-молочної та рибної пром-сті, запчастини для с.-г. машин, товари народного споживання. 1930 на основі двох артілей «Червоний коваль» і «Жерстяник» ств. об'єднану артіль «Металіст»— згодом «Ударник», що розмістилася у приміщенні ліквідованої тютюнової ф-ки. Випускалися спортінвентар, товари нар. споживання,

Ніжин. Літній театр. Фото поч. 20 ст.

а також ремонтувалися вози, плуги, борони та ін. с.-г. реманент. У 1936 артіль «Ударник» перетворено на Ніжин. державний з-д № 3.

У 1941—43 з-д, евакуйований до Астрахані та Гур'єва, випускав продукцію для фронту. В повоєнні роки з-дом освоєно понад 200 видів нових машин для рибної та виноробної пром-стей (льододробильники, плавникорізки, солерозчинники, крани-укосини, електролебідки, елеватори тощо). 1958 з-д освоїв 10 видів редукторів, 1964 — виробн. автоцистерн та швидкоморозильних установок. У 1960—80 здійснено реконструкцію заводу.

На початку 70-х рр. завод став випускати машини для перероблення водоростей — філофори на кормове борошно, морського кріля — на білкову пасту. Тепер з-д випускає преси для перероблення винограду, електронасосні агрегати, жироборошняні установки тощо. Рибопереробне устаткування було відзначено на Міжнар. ярмарці у Лейпцігу (1965), на міжнар. виставках у Москві (1968), Ленінграді (1980, 1985). 1965 встановлено *Ніжинського механічного заводу воїнам-робітникам пам'ятний знак.* Підприємство розташоване на вул. Богдана Хмельницького № 37.

НІ́ЖИНСЬКИЙ МІДНОЛИВА́РНИЙ ЗАВО́Д братів Чернових. Відомий з 1791. Тут відливали парові казани, труби для винокурних і цукрових з-дів, різний посуд з міді й заліза, а також церковні дзвони, в т. ч. великої ваги. Зокрема, у Ніжині на дзвіниці Преображенської церкви висів дзвін вагою 99 пудів (1791), Соборно-Миколаївської — 400 пудів (1798), Троїцької — 20 пудів (1800), Покровської — 97 пудів (1830), в Ічні — Воскресенської церкви — 267 пудів (1850), Преображенської — 155 пудів (1853) та ін. Припинив діяльність 1866.

НІ́ЖИНСЬКИЙ МІСЬКИ́Й БАНК громадський. Свою діяльність розпочав 8.VI 1873 на підставі Положення про міські громадські банки 1862. Здійснював приймання грошових внесків і векселів, купував і продавав процентні папери, видавав позики. Націоналізований на підставі декрету Тимчасового Робітн.-сел. уряду України від 22.I 1919. Знаходився на вул. Гоголя.

НІ́ЖИНСЬКИЙ МІСЬКИ́Й БУДИ́НОК КУЛЬТУ́РИ. Відкритий 1946 на вул. Батюка в приміщенні перебудованої теплої церкви Іоанна Предтечі (1842) *Миколаївського собору.* Є організуючим центром метод. керівництва всією культурно-масовою роботою в місті. Об'єднує 12 клубів підприємств, надає допомогу 8 колгоспним клубам та червоним гурткам міста, керує гуртками худож. самодіяльності шкіл, підприємств, організовує олімпіади, худ. виставки, концерти та вистави. Першим директором був Е. Н. Амчеславський (1951—78). Завдяки його ініціативі в будинку культури відбувалися виступи народних артистів СРСР М. Д. Ворвульова, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинського, М. С. Гришка, Є. І. Чавдар, хору ім. П'ятницького, капели «Думка». З серед. 50-х рр. при будинку працює Народний театр, створений засл. артисткою УРСР І. К. Бровченко.

НІ́ЖИНСЬКИЙ МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ, МИСТЕ́ЦТВА ТА ЕТНОГРА́ФІЇ. Засн. 1920 з ініціативи ніжинського міськ. відділу освіти. Зав. музеєм став Лесючевський Володимир Іванович (1892—1942) — художник. Н. в Ніжині. Вчився в Археологічному ін-ті та університеті в Ленінграді, був співробітником Російського музею. Помер під час блокади Ленінграда від виснаження. В. І. Лесючевський зібрав багато давніх речей, зокрема рідкісну колекцію порцеляни. 1922 музей припинив діяльність. Експонати було передано до

Ніжинського інституту народної освіти. У 1927 відкрито *Ніжинський окружний музей* ім. М. В. Гоголя. Містився на вул. Київській.

НІЖИНСЬКИЙ МУЗИЧНИЙ МАГАЗИН. Діяв у 1896—1915 Постачав населенню Ніжина і повіту ноти, муз інструменти, різні муз. приладдя. Мав значне зібрання нот, виданих у Москві, Петербурзі, Києві, за кордоном. Утримував магазин чех Певзнер.

НІЖИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ДІМ. Культурно-осв. заклад клубного типу, створений 1893 за ініціативою представників демократичної інтелігенції. Містився біля Магерського мосту в приміщенні, зовсім не придатному для роботи взимку.

При Н. н. д. також діяли — *Ніжинська народна бібліотека-читальня,* театральна трупа, *Ніжинський народний хор,* недільна школа, класи грамоти для дорослих робітників; читалися лекції. Тут у 1899 виступали корифеї укр. театру М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, І. К. Карпенко-Карий. Напередодні революції 1905—07 Н. н. д. став культурно-осв. центром для трудових верств. Організатором всієї роботи протягом 1893—1920 був уродженець Ніжина, культурно-осв. і громадський діяч, вчитель співів, диригент хору, актор Ф. Д. Проценко (1866—1942). Він здійснив постановки п'єс укр. класики, які постійно відвідували робітники міста, а також селяни з найближчих сіл. 1905 чорносотенці й поліція розігнали театральну трупу і хор, заборонили існування Н. н. д. як «розсадника крамольних ідей». Але 1906 він знову відновив свою діяльність. Припинив існування 1920. Містився на вул. Київській (тепер вул. Шевченка № 1).

НІЖИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР. Ств. 1918 за допомогою М. К. Заньковецької. Поділявся на дві трупи: рос. (керівники П. Є. Петров і М. Є. Мізін) та укр. (керівник Ф. Д. Проценко). До Ніжина запросили з Полтави акторів Б. В. Романицького (став першим режисером, згодом — нар. арт. СРСР), О. П. Ратмирова, В. О. Сосницьку, Т. Ф. Садовську-Тимківську. Разом з місцевими акторами, хором, оркестром вони складали «Українську трупу під орудою М. К. Заньковецької», яка брала участь у виставах. З аматорів провідні ролі виконували Ф. Д. Проценко, Д. Я. Грудина-Коваль. У репертуарі театру: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Чорноморці» М. Лисенка, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Суєта» І. Карпенка-Карого, п'єси М. Старицького, М. Кропивницького. Трупа переважно виступала в Миколаївському (тепер Шевченківському) саду, в *Ніжинському літньому театрі,* а також обслуговувала військові частини Червоної Армії, сільські місцевості і пром. підприємства. У 1922 на базі трупи ств. *Ніжинську державну драматичну студію* ім. М. К. Заньковецької.

НІЖИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХОР. Ств. при *Ніжинському народному домі* 1893—94. Організатор хору його диригент і регент протягом 25 років — Ф. Д. Проценко. Хор був мішаний, складався переважно з робітників і селян міста й околиць. Виконувалися нар. пісні, твори укр. муз. класики, а також пропагандистів укр. пісні Г. Давидовського і М. Завадського.

Деякі учасники Н. н. х. згодом стали активними акторами укр. театрів (Г. Москвичова, І. Росін, Ю. Милович). Після встановлення Рад. влади Н. н. х. став державним. Див. *Ніжинська хорова капела.*

НІЖИНСЬКИЙ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ. Ств. у червні 1920 на базі *Ніжинського історико-філологічного інституту* ім. кн. Безбородька. Мав два відділи (факультети): пед. та гуманітарних наук. Провідним в ін-ті був пед. відділ, у завдання якого входила підготовка вихователів дошкільних закладів, учителів поч. класів та вчителів з окремих предметів для старших класів семирічної трудової школи. Тут навчалося 100 студентів. Навчальний план цього відділу складався з розділів: загальнонаукові і педагогічні дисципліни, обов'язкові для студентів обох відділів; предмети дошкільного навчання; предмети, які вивчались в серед. класах. Навчальним планом відділу гуманітарних наук, крім вивчення основ марксизму, політ. економії, історії революц. рухів та ін. загальноосвітніх дисциплін, передбачалася науково-дослідна робота студентів. На цьому відділі налічувалося 85 студентів. При Н. н.-п. і. діяли підготовчі курси (71 чол.).

Навчання відбувалося в приміщеннях 1-ї, 3-ї та 7-ї шкіл, у флігелях і навіть на квартирах викладачів, оскільки головний корпус був частково пошкоджений, а в уцілілій його частині містився штаб *Дванадцятої армії* і школа червоних командирів (пом. нач. М. П. Кирпонос; див. *Кирпоноса вулиця* у Чернігові). У 1921 перетворений на *Ніжинський інститут народної освіти.* Іл.— табл. XX.

НІЖИНСЬКИЙ ОКРУГ — адм.-тер. одиниця. Створений 1923. Поділявся на 12 р-нів: Бобровицький, Веркіївський, Ічнянський, Кобижчанський, Козелецький, Лосинівський, Мринський, Ніжинський, Новобасанський, Носівський, Остерський і Хороше-Озерський. 10.XII 1924 Остерський р-н переданий до складу Черніг. округу. Центр Хороше-Озерського р-ну перенесений з с. Хороше Озеро в с. Комарівку з перейменуванням Хороше-Озерського р-ну на Комарівський. 3.VI 1925 до Н. о. включений Плисківський р-н Конотопського округу. 13.VII 1930 Н. о. ліквідований, а його тер. приєднана до Черніг. округу.

НІЖИНСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ МУЗЕЙ ім. М. В. Гоголя. Засн. 15.V 1927 на базі *Ніжинського музею історії, мистецтва та етнографії,* колекції картин, а також нумізматичної колекції і зібраних в Історико-філолог. ін-ті рукописів М. В. Гоголя. Музей мав відділи: 1) історичний, до якого ввійшли зібрання планів Ніжина, церковні речі з закритого Введенського монастиря (серед них — «Євангеліє» 1644, церковні хоругви), 56 речей з Ніжин. костьолу, колекція картин, ампірні меблі, нумізматична колекція (римські і давньоруські монети з Ніжинського скарбу), міські печатки, зброя, люльки, виносний хрест з *Благовіщенського монастиря* з написом: «От бывших казаков Сечи Запорожской Данила и Ивана Коцюб и ныне жителей Нежинских в 1777» тощо. 2) етнографічний з колекціями золотарських інструментів, *дукачів*, порцеляни та ін. 3) революційні плакати 1918—21, грошові знаки тих же часів, документи періоду Жовтневої революції та громадянської війни. 4) М. К. Заньковецької, до якого, за ініціативою Ф. Д. Проценка, актриса передала документи, своє листування з видатними митцями і письменниками, фотографії та ін. матеріали (за кількістю матеріалів передбачалося зробити окремий музей).

Крім цих відділів музею, що містилися в приміщенні кол. церкви ін-ту, в коридорі було розміщено природні колекції фауни, яку передала музею Ніжинська спілка мисливців. Окремо діяв «Гоголівський кабінет», де було зібрано рукописи і речі письменника.

Першим директором музею став уродженець Ніжина, згодом головний нумізмат Ермітажу доктор істор. наук Іван Георгійович

Спаський. У 1934 музей закрили. За наказом наркома освіти УРСР В. П. Затонського рукописи М. В. Гоголя передано до рукописного відділу ЦНБ у Києві (зберігаються й тепер), нумізматична колекція в кількості 441 одиниці — до Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Після смерті М. К. Заньковецької (1934) всі матеріали її відділу (бл. 2 тис.) передано до Києва: частина з них експонувалася в Музеї-квартирі М. К. Заньковецької, решта зберігається в Музеї театр., муз. і кіномистецтва УРСР. Частина матеріалів експонується в Ніжинському краєзнавчому музеї (ств. 1967).

НІЖИНСЬКИЙ ОСТРО́Г. На поч. 19 ст. перепланування багатьох міст, а також впровадження 1802 у країні єдиної системи губернського управління, розширення мережі держ. закладів викликали потребу в спорудженні великої кількості нових адм. та ін. казенних будинків. На поч. 1803 розробляються типові проекти і кошториси будинків генерал-губернатора, губернатора, віце-губернатора; трохи пізніше — губернських і повітових присутственних місць, губернського і повітового острогів. Всі проекти були затверджені Сенатом і схвалені царем як зразкові для будівництва в усій імперії (перші — 7—24 лютого 1803, останні два — 20 квітня 1803 спочатку для Малоросії, а 1804 — як типові для всієї країни). Автором проектів був рос. зодчий, представник класицизму Андріян Дмитрович Захаров (1761—1811). Протягом 1803—17 за цими проектами мало споруджуватися понад 600 будівель. 1818 в зв'язку з переробкою проектів будівництво за ними припинилося. На Україні збереглося понад 20 будівель. Серед них чотири будинки у Чернігові (губернські присутственні місця, *Губернатора будинок,* віце-губернатора будинок і губ. острог), будинки острогів у Ніжині та Сосниці. Комплекс Н. о. складався з просторого прямокутного двору, оточеного високим муром з вежами на кутах, і будівель відповідного призначення всередині двору. 1830 тут було ув'язнено укр. народного героя У. Я. Кармалюка (1787—1835, див. *Кармалюка вулиця* у Чернігові). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на тер. Н. о. в липні 1942 нім.-фашист. окупанти розстріляли 150 мешканців с. Червоні Партизани. У липні — серпні 1943 в ньому утримували заарештованих членів *Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації.*
Н. о. зазнав багато перебудов і тепер використовується Ніжинською ст. швидкої та невідкладної мед. допомоги. Розташований на вул. Подвойського № 18.

НІЖИНСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Розташований у м. Ніжині Черніг. обл. Засн. на поч. 19 ст. Налічується бл. 100 порід дерев і кущів. Є рідкісні рослини. Перебуває у віданні Ніжинського педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Площа 5 га.

НІЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. В. Гоголя — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найстаріших в СРСР гуманітарних вузів. Ств. 1934 на базі *Ніжинського інституту професійної освіти* і *Ніжинського інституту соціального виховання* (див. *Ніжинська гімназія вищих наук, Ніжинський фізико-математичний ліцей, Ніжинський юридичний ліцей, Ніжинський історико-філологічний інститут* імені кн. Безбородька, *Ніжинський науково-педагогічний інститут, Ніжинський інститут народної освіти*). Ім'я М. В. Гоголя присвоєно 1939. У складі ін-ту було чотири ф-ти: істор., філол., природознавства і фізико-матем., на яких у 1934/35 навч.

р. налічувалося 790 студентів, напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 — понад 4 тис., у т. ч. 1689 на денному відділенні. Працювало 14 кафедр (основ марксизму-ленінізму, історії, укр. мови, рос. мови, укр. л-ри, рос. л-ри, ботаніки, зоології, хімії, фізики, матем., педагогіки, фізкультури, військ. справи). Відновив роботу 15.XI 1943. У 1969—70 навч. р. кількість студентів становила майже 4 тис. чол. (1674 на денному відділенні і 2275 на заочному). У 1975 істор. ф-т переведено до *Чернігівського педагогічного інституту* імені Т. Г. Шевченка. У 1988/89 навч. р. в ін-ті було 5 ф-тів: філол., фізико-матем., природничий, музично-пед. та іноземних мов, на яких навчалося бл. 3700 студентів, зокрема на денному відділенні 2600 чол. Є заочне і підготовче відділення. На 21 кафедрі — понад 250 викладачів. Діє *Ніжинського педагогічного інституту бібліотека* з відділом рідкісної книги.

При ін-ті — *Гоголя М. В. музей, Ніжинського педагогічного інституту картинна галерея,* музей зоології і ботаніки, ботанічний сад (див. *Ніжинський парк*), працює літ. студія, з якої вийшли укр. рад. письменники Ю. О. Збанацький, Є. П. Гуцало, О. Я. Ющенко та ін. До Вел. Вітчизн. війни студією керували доцент М. Сойко, укр. письменник О. Д. Королевич (Лесь Гомін), після війни — доц. П. О. Сердюк. Вихованцями Н. п. і. були академіки АН УРСР літературознавець М. З. Шамота, фізіолог і біофізик П. Г. Богач, професори-літературознавці Т. Ф. Бугайко, П. П. Плющ, І. К. Чапля, В. І. Тищенко, історики Г. Д. Діденко, М. П. Соколов, В. І. Солдатов, фізик, лауреат Ленінської премії А. І. Грасюк, мовознавці А. П. Грищенко, Г. М. Колесник, Герої Рад. Союзу проф. О. В. Тканко, письменник Ю. О. Збанацький, генерали І. М. Мороз, Ф. С. Яловий, письменники П. І. Артеменко, І. Москаленко, А. Бурлака, Б. Левін, П. Мисник, А. Рогатченко, Л. Стеценко, О. Стогнут, В. Хоменко, Д. Олександренко, В. Костюченко, С. Заволока, Л. Полонська та ін.

У різний час в ін-ті працювали літературознавці — член-кор. АН СРСР В. І. Рєзанов, професори О. С. Грузинський, Є. А. Рихлик, П. К. Волинський, М. Ф. Даденков, психолог О. М. Раєвський, історики — член-кор. АН УРСР М. Н. Петровський, проф. Г. А. Максимович, О. І. Покровський, біологи проф. О. А. Каменєв, Г. М. Гасовський, П. А. Бєльський, Ф. Д. Великохатько, Г. А. Машталер, І. В. Марисова, хімік А. М. Домбровський, математики і фізики В. І. Тульчій, П. І. Баранський (напівпровідники), М. І. Білий (молекулярна спектроскопія) та ін.

Неодноразово бували в Н. п. і. і виступали перед студентами філологи академіки АН СРСР і акад. АН УРСР О. І. Білецький, І. К. Білодід, член-кор. АН СРСР і акад. АН УРСР Л. А. Булаховський, акад. АПН СРСР О. Р. Мазуркевич, члени-кор. АН УРСР С. І. Маслов, Н. Є. Крутикова, проф. М. А. Жовтобрюх, Ф. Т. Жилко, математики проф. Ю. Р. Шалях, Ю. Ю. Трофимчук, Н. І. Кованцев.

З часу організації у Н. п. і. підготовлено 28 тис. фахівців. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). З нагоди 125-річчя заснування ін-ту (1945), 100-річчя від дня смерті (1952) і 150-річчя від дня народження М. В. Гоголя (1959) та 150-річчя заснування ін-ту (1970) відбувалися ювілейні пленуми Спілки письменників України з участю АН УРСР та Н. п. і. У 1940—62 видано 12 т. «Наукових записок». Головний корпус ін-ту — пам'ятка архітектури поч. 19 ст. У 1970 споруджено новий навч. корпус, де

розмістилися кафедри точних наук. На фасаді гол. корпусу встановлено мемор. дошки: М. В. Гоголю, Л. І. Глібову, Є. П. Гребінці, Ф. К. Богушевичу, В. І. Державіну, В. І. Рєзанову, Ніжин. історико-філол. ін-ту студентів мітингу і страйку 1905 (див. окр. статті). Іл.— табл. XX.

НІЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ. Засн. 1930 з 4-річним строком навчання, з двома відділами — шкільним і дошкільним. Готував учителів молодших класів політех. школи і вихователів дошкільних установ. Розміщувався в будинку кол. окружного суду (сучас. школа № 1) і кол. купецького клубу (тепер *Ніжинського педагогічного інституту бібліотека,* вул. Гоголя № 4). Кількість учнів у 1930—31 — 155 чол., у 1932—33 — 411. У 1935 Н. п. т. об'єднано з *Новгород-Сіверським педагогічним технікумом.*

НІЖИНСЬКИЙ ПОВІТОВИЙ РЕВКОМ. Ств. 22.XI 1917. Сформував 2-й Ніжин. революц. червоногвардійський полк (1-й Ніжин. червоногвардійський полк сформований більшовиками раніше на х. Зайцеве). 28.XI 1917 війська Центральної ради захопили Ніжин. 17.I 1918 Рад. війська розгромили загони Центральної ради біля залізнич. ст. Крути і наступного дня вступили до Ніжина. Того ж дня був ств. військово-революц. к-т у складі 15 чол. на чолі з більшовиком С. В. Сивковим. Ревком розпустив міську думу, конфіскував поміщицькі землі та інвентар. Під керівництвом ревкому було націоналізовано міську електростанцію, майстерні тех. училища, телеграф, телефонну станцію. Створено народну міліцію, обрано нар. суд. 5.III 1918, у зв'язку з окупацією Ніжина нім.-австр. військами, ревком пішов у підпілля. Зберігся будинок, в якому 22—28.XI 1917 і 17.I—5.III 1918 працював ревком. Споруджений 1899 для купецького клубу. Мурований, двоповерховий на підвалі. Заг. пл. 1146,8 м². Тепер у ньому *Ніжинського педагогічного інституту бібліотека.* Розташований на вул. Гоголя № 4.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобереж. Україні. Ств. 1648. Межував з Черніг., Переяславським, Прилуцьким полками і поділявся на 10 сотень (Березівську, Дівицьку, Кобизьку, Носівську і 6 Ніжинських). Адм. центром був Ніжин. 1654 Н. п. збільшився за рахунок приєднання Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської і Сосницької сотень Чернігівського полку, колишнього Новгород-Сіверського, Глухівського і Коропського округів Чернігівського воєводства, кол. Стародубського повіту Смоленського воєводства. У 1654 Н. п. складався з таких сотень: Батуринської, Бахмацької, Березівської, Бобівської, Борзнянської, Волинської (центр Волинь, тепер Волинка), Глухівської, 1-ї та 2-ї Дівицьких, Droківської, Івангородської, Киселівської, Кобизької, Конотопської, Кролевецької, Мглинської, Менської, Мринської, Ніжинської, Новгородської, Новомлинської, Носівської, Оленівської, Підлипенської, Погарської, Понорницької, Поповогірської, Почепської, Рождественської, Сиволозької, Синявської, Сосницької, Стародубської, Топальської, Шаповалівської, Шептаківської. 1663 пн. частина Н. п. (10 сотень) відійшла до новоствореного *Стародубського полку.* Полковниками Н. п. були: П. Шумейко (1649—50), Л. Сухиня (1650), І. Золотаренко (1653—55), В. Золотаренко (1655—56; 1659—63), Г. Гуляницький (1658—59), М. Гвинтівка (1663—67), А. Мартинов (1667—68), Є. Золотаренко (1669),

П. Уманець (1669—74), М. Барсук (1676—77), Я. Жураковський (1678—85), Я. Непрак (1687), С. Забіла (1687—93), І. Обидовський (1696—1701), Л. Жураковський (1708—18), П. Толстой (1719—27), І. Хрущов (1727—42), І. Божич (1742—46), С. Кочубей (1746—51), П. Розумовський (1753—71), А. Жураковський (1779—82). За реєстром 1723 Н. п. складався з 19 сотень, в яких було 6527 кінних і 3379 піших козаків. Більшість населення становили феодально залежні посполиті селяни та підпомічники. Сотенними містечками були Батурин, Бахмач, Вертіївка, Вороніж, Глухів, Конотоп, Короп, Ямпіль та ін. Козаки Н. п. брали участь у визвольній війні укр. народу 1648—54, повстаннях 1657—58 під проводом М. Пушкаря, 1658 — під керівництвом І. Безпалого, в Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21, російсько-турецьких війнах 18 ст. У середині 18 ст. в Н. п. діяло 217 шкіл. 1781 Н. п. ліквідований, а його тер. включена до складу *Чернігівського намісництва.*

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК. Ств. 10.I 1919 на базі *Ніжинського батальйону*. Першим командиром Н. п. був Преображенський. 11.I 1919 воїни Н. п. взяли участь у визволенні м. Коропа, 17.I — залізнич. ст. Доч і Часниківка, 20.I — залізнич. ст. Бахмач-Київський, а також сіл Варварівки, Григорівки, Парафіївки, 25.I — м. Ічні. Звідси через с. Монастирище і м. Прилуки Н. п. вирушив маршем на Київ; на поч. лютого взяв участь у визволенні Борисполя. 4.II разом з Новгород-Сіверським полком вів бої з петлюрівцями у передмістях Києва. Продовжуючи бойові дії на Правобережжі, Н. п. брав участь у визволенні міст Бердичева, Вінниці, Житомира, Козятина, Коростеня, Проскурова, Шепетівки та ін. У серпні був розгорнутий у бригаду, яка влилася в 44-у стрілецьку дивізію.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині обл. Утв. 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 45,2 тис. ж. (1988). У районі — 75 нас. пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр Н. р — м. Ніжин. Поверхня тер. району рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Осн. річка — Остер (прит. Десни). Грунти дерново-підзолисті, болотяні, темно-сірі опідзолені. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів (Полісся), пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, липа, осика, береза, вільха, ясен) займають 14,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ніжин. У р-ні переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Ніжин. комбінат хлібопродуктів, молокозавод, м'ясокомбінат, об'єднання консервної промисловості

міського підпорядкування. Серед ін. підприємств—«Ніжинсільмаш», Ніжинська меблева фабрика, Ніжинський завод гумових виробів, Ніжинський завод побутової хімії, Ніжинський механічний завод (див. окр. статті). Районний комбінат побутового обслуговування, 6 будинків побуту (23 комплексні приймальні пункти). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь, гречка), цукр. буряків, овочевих культур (в осн. огірків), картоплі, ефіроолійних культур (гол. чином м'яти). Площа с.-г. угідь 1988 становила 115,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,4 тис. га. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво. У Н. р.— 19 колгоспів, 10 радгоспів, держ. племінна станція, учб. г-во Ніжин. технікуму механізації сільс. г-ва. Залізнич. вузол Ніжин, залізничні станції: Вертіївка, Липів Ріг, Лосинівка, Яхнівка. Автомоб. шляхів — 417,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391,3 км. У р-ні — 42 заг.-осв. і музична школи, *Ніжинський педагогічний інститут* ім. М. В. Гоголя, 60 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень і санаторіїв, *Ніжинський український драматичний театр* ім. М. М. Коцюбинського, 23 будинки культури, 32 клуби, 64 кіноустановки, 54 б-ки. *Ніжинський краєзнавчий музей, Заньковецької М. К. музей, Подвойського М. І. музей, Кирпоноса М. П. музей* та ін.

У Н. р. видається міська і районна газ. «*Під прапором Леніна*» (з 1919). Див. також статті про населені пункти: Ніжин, Вертіївка, Лосинівка, Безуглівка, Бурківка, Велика Дорога, Велика Кошелівка, Вікторівка, Галиця, Григоро-Іванівка, Данине, Дуболугівка, Заньки, Колісники, Крути, Кукшин, Кунашівка, Липів Ріг, Мала Кошелівка, Перебудова, Перемога, Переяслівка, Сальне, Світанок, Стодоли, Талалаївка, Терешківка, Черняхівка, Шатура. Іл.— табл. XX—XXII.

НІЖИНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИСТУП 1905. Розпочався незабаром після «Кривавої неділі» у Петербурзі. 27.І 1905 виступили студенти Істор.-філологічного ін-ту, засудивши розстріл царизмом мирної демонстрації. 29.І під керівництвом більшовиків у місті відбулася демонстрація за участю робітників та учнівської молоді. Вона пройшла під політ. гаслами «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!». Найвищого рівня революційна боротьба в Ніжині досягла навесні та влітку 1905. Виявляючи солідарність з учасниками Жовтневого всерос. політ. страйку, 8.Х застрайкували й ніжинські залізничники. Їх підтримали робітники та службовці ін. підприємств, учнівська молодь. 18.Х на вулицях міста відбулася політ. демонстрація трудящих, в якій брало участь понад 3 тис. чол. Спробі демонстрантів звільнити політ. в'язнів перешкодила поліція. Тоді вони влаштували політ. мітинг біля ін-ту. Проти них було кинуто загони поліції та чорносотенців.

НІЖИНСЬКИЙ СИМФОНІЧНИЙ ОРКЕСТР. Ств. 1920. Його організатором і диригентом протягом трьох років був композитор Б. П. Вержиківський. Влітку до оркестру, в складі якого були місцеві музиканти, запрошувалися київські майстри музики. Взимку Н. с. о. супроводжував кіносеанси в кол. *Вержиківського Б. П. кінотеатрі* на вул. Гоголя, а влітку разом з хоровою капелою (керівник Ф. Д. Проценко) і театр. трупою (керівник Б. В. Романицький) виїжджав на підприємства, у села, у військ. частини. Репертуар оркестру складався з творів М. І. Глінки, М. В. Лисенка, С. С. Гулака-Артемовського, Л. ван Бет-

ховена, В. А. Моцарта, А. Дворжака, Г. М. Давидовського.

НІЖИНСЬКИЙ ТЕАТР ПЕТРУШКИ — театр ляльок. Діяв у 1927—28 під керівництвом Б. І. Милоченка та В. І. Милоченко. Гастролював у Чернігові, Прилуках.

НІЖИНСЬКИЙ ТЕХНІКУМ КОМУНІСТИЧНОЇ ОСВІТИ. Ств. 1932 на базі *Ніжинського технікуму радянського будівництва.* Готував працівників політосвіти. У 1934 перетворений на Ніжинський бібліотечний технікум (див. *Ніжинське культосвітнє училище*).

НІЖИНСЬКИЙ ТЕХНІКУМ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Ств. 1920 на базі *Ніжинського технічного училища.* За час свого існування кілька разів змінював назву: політехнікум (1920—22), хіміко-мех. технікум (1922—24), агротехнікум (1924—29), індустр. (1929—30), механічний (1930—33). З 1933 — сучас. назва. Має заочне відділення з спеціальності механізація с. г. За час існування випустив бл. 11 тис. фахівців — механіків, електриків, ветфельдшерів. Серед його вихованців — Герої Соц. Праці Б. П. Вертай, В. П. Власенко, О. М. Доценко, І. О. Залозний, засл. раціоналізатор УРСР М. Г. Популях, засл. вчитель школи УРСР М. І. Роднянко. На фасаді будинку технікуму встановлено *Ніжинського технічного училища учнів страйку і мітингу 1905 меморіальну дошку* в пам'ять про участь у революційних подіях. Музей технікуму, створена в ньому діорама, відтворюють участь учнів і випускників технікуму, зокрема Героя Рад. Союзу М. Л. Ісаєнка, у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Розташований на вул. Шевченка № 10.

НІЖИНСЬКИЙ ТЕХНІКУМ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА. Ств. 1921 на базі соціально-економ. школи для підготовки економістів, кооператорів, рахівників і бухгалтерів нар. г-ва з строком навчання 3 роки. Приймалися учні, які закінчили семирічку. Ліквідований 1922, зробивши один випуск (53 чол.). Навчання відбувалося в приміщеннях, що належали військовим частинам, по вул. Московській № 30 та вул. Мільйонній № 42 (тепер вул. К. Маркса).

НІЖИНСЬКИЙ ТЕХНІКУМ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА. Ств. 1930. Готував економістів, організаторів колг. виробництва і права. Строк навчання — трирічний. Крім заг.-осв. дисциплін (програма серед. школи) викладалися правознавство, рад. буд-во, екон. географія і колгоспне виробництво. Зробив один випуск (120 чол.). З 1932 — *Ніжинський технікум комуністичної освіти.* 1934 реорганізований на Ніжинський бібліотечний технікум (див. *Ніжинське культосвітнє училище*). Серед вихованців технікуму 1930 по відділу права — Герой Рад. Союзу Г. Н. Муха. Містився на вул. Ніжинській № 2.

НІЖИНСЬКИЙ ТРАНСПОРТНИЙ ТЕХНІКУМ. Ств. 1922 на базі реорганізованого соціально-екон. технікуму для підготовки спеціалістів (агентів) по експлуатації залізнич. транспорту. Власного приміщення не мав. Заняття відбувалися у вечірній час у кол. жіночій гімназії П. І. Кушакевич, де вдень працювала школа. 1923 припинив своє існування. Містився на вул. Гоголя № 15.

НІЖИНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. М. Коцюбинського. Засн. в жовтні 1933 на базі аматор. театру цукрового заводу, організованого Б. Б. Лучицьким в м. Буринь, тепер Сум. обл. Працював під назвами Перший робітничо-комуністичний театр Чернігівщини, Перший робітничо-колгоспний театр Чернігівщини, Чернігівський колгоспний театр ім. М. М. Ко-

цюбинського. З 1939—сучас. назва. У 1941—44 театр працював у Сибіру та на Далекому Сході. Відкрився 6.II 1934 виставою «Украдене щастя» І. Франка. Театр очолювали нар. арт. УРСР Б. Б. Лучицький (1934—41, 1946—59), засл. арт. УРСР І. К. Бровченко (1942—46), О. М. Льдов (1960—61), М. Я. Юдицький (1961—63), В. Г. Авраменко (1964—74) та ін. З театром пов'язана творчість нар. артистів УРСР Ф. О. Балабухи та В. П. Ігнатенка, засл. діячів мистецтв УРСР М. В. Гіляровського, В. Д. Опанасенка, засл. артистів УРСР В. Л. Лучицького-Данченка, А. Б. Лучицької, В. Ф. Медведенко, В. Ф. Тося, артистів О. А. Іваненко, В. І. Кречета, І. А. Красса, Ю. В. Зарова, М. М. Олексієнка, Д. Ф. Ступика, З. І. Толстоградської. У виставах театру брали участь нар. арт. СРСР А. М. Бучма, Н. М. Ужвій. На його сцені співали нар. арт. СРСР М. І. Литвиненко-Вольгемут та І. С. Паторжинський, нар. арт. УРСР О. А. Петрусенко та М. І. Донець. Вистави: «Платон Кречет» О. Корнійчука (1934), «Любов Ярова» К. Треньова (1936), «Гроза» О. М. Островського (1938), «Щорс» Ю. Дольда-Михайлика (1939), «Назар Стодоля» Т. Шевченка (1942), «Талан» М. Старицького (1944), «Під каштанами Праги» К. Симонова (1947), «Хто сміється останнім» К. Крапиви (1956), «Княжна Вікторія» Я. Мамонтова (1958), «Іркутська історія» О. Арбузова (1961), «Калиновий гай» О. Корнійчука (1965), «Яків Батюк» («Подвиг у темряві») П. Лубенського та М. Шуста (1967; Обл. премія ім. В. Чумака), «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (1971), «Влада темряви» Л. Толстого (1980), «Криваве весілля» Г. Лорки (1987). У складі трупи (1988): засл. артисти УРСР О. П. Горбенко (з 1986 — гол. режисер), Г. С. Пащенко. Міститься на вул. Ломоносова № 9.

НІЖИНСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ — навч. заклад для підготовки вчителів 5—7 класів загальноосв. школи з мови й л-ри, математики, фізики, географії, історії, фіз. виховання та ін. навч. предметів. Організований 1935 при *Ніжинському педагогічному інституті* в зв'язку з переходом до заг. семирічного навчання. Термін навчання — два роки. Щороку до ін-ту приймали 220—250 чол. У 1935—41 ін-т закінчило 1149 чол. Відновив роботу в 1944. Припинив діяльність 1952. За післявоєнні роки Н. у. і. закінчило 1184 чол.

НІЖИНСЬКИЙ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНИЙ ЛІЦЕЙ. Ств. 1832 на базі Ніжинської гімназії вищих наук з трирічним строком навчання. За час існування ліцей підготував бл. 150 спеціалістів, більшість з яких пішла на військ. артилерійську службу. У 1830—34 в ліцеї навчався укр. і рос. письменник, етнограф, мовознавець та історик О. С. Афанасьєв-Чужбинський (1816—75). Н. на Полтавщині. Автор збірки віршів, роману «Петербурзькі картярі»; переклади з франц. і польс. мов, етнографічні праці; склав укр.-рос. словник. Написав «Спогади про Т. Г. Шевченка», з яким, зокрема, подорожував у 1845—46 по Чернігівщині, в т. ч. у лютому 1846 відвідав Ніжин. Випускниками ліцею були три брати — історики і етнографи: К. М. Сементовський (1823—1902; н. на Черкащині. У 1839 закін. ліцей, служив у Чернігові та ін. містах, автор праць про укр. повір'я, свята, побут, звичаї), М. М. Сементовський (1819—79; закінчив ліцей 1840, автор праць про укр. старовину, Київ. Русь, Київ), О. М. Сементовський; інженери Д. І. Журавський і П. І. Собко, які вважаються засновниками рос. школи мостобудування,

брали участь у буд-ві залізниці між Москвою і Петербургом, М. М. Лазаревський (1818—67; закін. ліцей 1837, друг Т. Г. Шевченка), М. І. Миклухо-Маклай — капітан корпусу інженерів шляхів сполучення, батько рос. мандрівника і природознавця М. М. Миклухи-Маклая, К. С. Фрейд — герой оборони Малахового кургану під час Кримської війни 1853—56, В. В. Каталей (загинув 1877 на перевалі Шипка), Г. М. Клейнгауз — командир 19-го піхотного Костромського полку, загинув 1877 у битві під Плевною. У ліцеї викладав проф. математики і ботаніки А. Л. Анджейовський (Андржейовський, Андрієвський), який зібрав перший гербарій рослин Ніжина. 1840 Н. ф.-м. л. перетворено на *Ніжинський юридичний ліцей*. Іл.— табл. XX.

НІЖИНСЬКИЙ ФІЛІА́Л ДЕРЖА́ВНОГО ВИДАВНИ́ЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ (ДВОУ). Ств. 1930. Через райспоживспілку розповсюджував художню, наук.-популярну літературу з питань навчання і виховання в масовій школі. Сприяв ліквідації неписьменності і проведенню культур. роботи в Ніжин. р-ні. Припинив діяльність 10.VIII 1931, передавши відділ «Вукопкнизі».

НІ́ЖИНСЬКИЙ ЮРИДИ́ЧНИЙ ЛІЦЕ́Й. Ств. 1840 на базі *Ніжинського фізико-математичного ліцею* для підготовки чиновників судових установ. При ліцеї того ж року відкрито *Ніжинську класичну гімназію* і благородний пансіон. У юр. ліцеї 1844—45 навчався 81 учень, працювали відомі в свій час професори М. А. Тулов, А. І. Линниченко, Е. М. Білобров, М. Х. Бунге (1823—95; н. в Києві, академік Петерб. АН, 1850—80 — професор політ. економії і права Київ. ун-ту, неодноразово його ректор, 1887—91 — голова Кабінету міністрів), І. В. Лашнюков, які, поряд з викладацькою роботою, виступали у пресі, читали публічні лекції, брали участь в аматорських драм. гуртках. У 40-х рр. у ліцеї виник невеликий гурток, що мав на меті пропаганду поглядів і поширення творів В. Г. Бєлінського та Т. М. Грановського. У 1845 створено картинну галерею і нумізмат. відділ на базі переданих ліцею 175 картин і нумізмат. колекції (441 монета) його почесним попечителем графом О. Г. Кушелевим-Безбородьком (див. *Ніжинського педагогічного інституту картинна галерея*). До б-ки ліцею надійшли автографи творів М. В. Гоголя, придбані за 2500 крб. у його родичів після смерті письменника. Рукописи поклали початок гоголіані в Росії (див. *Ніжинський окружний музей* ім. М. В. Гоголя). У лютому 1846 відбулося знайомство ліцеїстів з Т. Г. Шевченком. 1859 за ініціативою директора ліцею С. П. Стебліна-Камінського (1814—85) і при підтримці його випускника М. В. Гербеля було видано перший нарис про ліцей (2-е доповнене і виправлене видання під назвою «Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородко» вийшло 1881). За час свого існування ліцей здійснив 34 випуски і підготував 838 юристів. Серед його випускників укр. поет-байкар Л. І. Глібов (див. *Глібова вулиця*), білорус. поет-демократ Ф. К. Богушевич (див. *Богушевичу Ф. К. меморіальна дошка*), М. Я. Макаров, через якого Т. Г. Шевченко передав О. І. Герцену в Англію примірник «Кобзаря» (див. *Макарова М. Я. садиба*), В. Ф. Луначарський (батько А. В. Луначарського), О. К. Адасовський — генерал, рідний брат М. К. Заньковецької, В. В. Тарновський (молодший; 1837—99) — укр. громад. і культур. діяч (див. «*Качанівка*»). У ліцеї навчався Ф. І. Стравінський (1843—1902, рос. співак (бас), соліст Київ. і Маріїнськ. в Петербурзі оперних театрів, батько відомого рос. композитора І. Ф.

Стравінського). У 1875 ліцей перетворено на *Ніжинський історико-філологічний інститут* ім. кн. Безбородька. Іл.— табл. XX.

НІЖИНСЬКИМ УЧИТЕЛЯМ ТА УЧНЯМ, ПОЛЕГЛИМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ. 1) Споруджено на тер. школи № 3 у формі прямокутної плити з коричневого полірованого граніту (0,7 м × 1,25 м), встановленої на стилобаті (1,47 м × 0,73 м). На плиті— пам'ятний напис і 9 прізв. учителів та учнів. У лівому куті плити зображено смолоскип. Відкрито 1985 (вул. Червоних Партизанів № 6а). 2) На тер. школи № 1 (тепер школа № 7) у вигляді гранітної стели (висота — 1,7 м, ширина — 0,82 м), до якої прикріплена меморіальна дошка (0,7 × 0,45 м) з пам'ятним написом. Відкрито 1985. Вул. Гоголя № 15.

НІЖИНСЬКИХ ШЕВЦІВ СТРАЙК 1902. Відбувся в жовтні. В ньому брало участь 65 чол. Страйкарі вимагали скорочення робочого часу, збільшення заробітної плати. Чотири шевці були заарештовані, але інші продовжували боротьбу і в січні 1903 домоглися задоволення вимог. Страйк підтримувала громадськість Ніжина та ін. міст, про нього повідомляла газ. «Искра».

НІЖИНСЬКІ АПТЕКИ. Першу відому Н. а. 1740 відкрив й утримував бл. двох років власним коштом аптекар Я. Штурм. 1742 він залишив місто, оскільки обидва ніжинські лікарі не виписували ліків з аптеки, а користувалися власними. У 1777 в місті знову було відкрито аптеку з дозволу Медичної колегії відставним лікарем Ізюмського гусарського полку М. Лігдою, за походженням ніжинським греком. 1778 її оглянув доктор медицини П. Паульсон, який у рапорті Мед. колегії констатував її відповідність поставленим вимогам. Аптека мала спец. посуд, необхідний набір ліків і відповідні меблі. Через 8 років вона перейшла до ін. власника і діяла в 19 ст. Гадають, що аптека містилася в будинку, де зараз аптека № 14 — на вул. Московській (тепер Червоних Партизанів) № 2. Це одноповерхова кам'яна споруда на підвалі, з масивними металевими дверима й такими ж віконницями. Вона мала два входи з вул. Московської. Горище із загратованими вікнами — використовувалося для сушіння та зберігання лікарських рослин. Ймовірно, що при аптеці був власний аптекарський горо́д. Дехто з міщан розводив п'явок, які використовувалися у медицині. Їх поставляли в ін. міста. У 19 — на поч. 20 ст. в Ніжині діяло 4 аптеки: на вул. Гоголя, на Базарній площі (тепер вул. Подвойського), на вул. Московській, на розі вулиць Судейської (тепер вул. Гребінки) та 1-ї Ліцейської (тепер вул. Леніна). На 1989 в Ніжині діяло 7 аптек.

НІЖИНСЬКІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНІ ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ. Відкрито 1916 за ініціативою директора Ніжинського історико-філологічного інституту П. В. Тихомирова як приватні. Складалися з двох відділень: словесного та історичного. Протягом чотирьох років навчання давали вищу історико-філол. освіту в обсязі програм і планів історико-філол. факультетів ун-тів. У 1918 на першому і другому курсах навчалося 90 осіб, 28.VI 1918 з курсами об'єднано Ніжинське т-во сприяння вищій жіночій освіті. 4.IX 1920 курси влито до Ніжин. історико-філолог. ін-ту.

НІЖИНСЬКІ КЛАДОВИЩА 1) Центральне (Троїцьке) кладовище (вул. Червоних Партизанів, кол. Московська) утворилося понад сто років тому шляхом злит-

тя Троїцького і Грецького кладовищ (відкриті для поховань у серед. 17 ст.). На Грецькому кладовищі 1820 споруджено Костянтина та Олени церкву. Тепер тут ритуальний зал. До цього часу збереглися мармурові надгробки з написами грец. мовою. У зх. частині кладовища міститься військова дільниця, на якій поховані учасники громадян. і Великої Вітчизняної воєн, братська могила членів *Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації*. На цьому ж кладовищі поховані Герої Рад. Союзу Я. П. Батюк (див. *Батюка вулиця*), І. Ф. Єфименко, С. А. Харченко, М. І. Кікош (див. *Кікоша М. І. могила*). На Центр. кладовищі ховали померлих професорів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту. Недалеко від грецької Костянтина та Олени церкви містився інститутський некрополь, зокрема тут поховані професори: І. А. Сребницький, І. Г. Турцевич, В. В. Каченовський, К. Ф. Радченко, В. І. Рєзанов (див. *Рєзанову В. І. меморіальна дошка*), К. Г. Купфер, В. І. Жданов, О. І. Покровський, П. О. Заболоцький та ін. Перший директор Ніжинської гімназії вищих наук В. Кукольник був похований на цвинтарі Благовіщенського монастиря. 2) Овдіївське кладовище. Міститься у пд.-зх. частині Ніжина (вул. Карла Маркса, кол. *Овдіївка* і *Лихокутівка*). Відкрите 1689, коли сформувалася околиця Овдіївка. Тут багато братських могил учасників громадян. і Вел. Вітчизн. воєн, зокрема тут похований герой громадян. війни М. Г. Кропив'янський (див. *Кропив'янського вулиця*). 3) Богословське кладовище. Міститься на Обжарівщині (вул. Т. Г. Шевченка) поряд з кол. 63-м складом. Виникло 1732. Тут ховали протестантів-лютеран і кальвіністів. На цвинтарі — могила латиського художника, засновника латиського реалістич. пейзажного живопису Ю. Я. Федера (див. *Федеру Ю. Я. меморіальна дошка*). У 1983 його останки було перенесено на Центр. кладовище. Закрите для поховань 1914. 4) Католицьке кладовище. Містилося на околиці міста — *Ковалівщині*. Відкрите для поховань 1618. До цього часу тут збереглися давні чавунні надгробки. Закрите для поховань 1864. 5) Мигалівське кладовище. Міститься у сх. частині *Мигалівки*. Відкрите для поховання 1690. Діє й тепер. 6) Старообрядницьке кладовище. Містилося в пн. частині Ніжина — на *Магерках*, на шляху до с. Бобрика (вул. Бобрицька). Закрите в 30-і рр. 20 ст. 7) Єврейське кладовище. Міститься на сх. околиці міста — на Козирівці, на шляху до с. Липового Рогу (вул. Липоврізька). Відкрите в кін. 17 ст., діє й тепер.

НІ́ЖИНСЬКІ ЛІТЕРАТУ́РНО-МУЗИ́ЧНІ ВЕЧОРИ́. Організовувалися 1897—1908. Відбувалися на квартирі директора Історико-філолог. ін-ту Гольбке. Вечори відвідували професори ін-ту, пед. персонал гімназії, чиновники, офіцери. Виконавцями у концертах були самі гості, іноді запрошували співаків і музик-аматорів Ніжина. Вхід на вечір був платний — 50 коп. Кошти надходили до каси Товариства допомоги бідному населенню міста, головою якого була дружина директора ін-ту.

НІ́ЖИНСЬКІ МУЗИ́ЧНІ ШКО́ЛИ приватні. У 1908 в місті відкрилася муз. школа Ейзлера за програмою шкіл Рос. муз. т-ва, але проіснувала один рік. У 1918 художник, чех за походженням, Спльовач відкрив муз. школу, директором якої став відомий культурно-пед. діяч В. І Петр. Через рік Спльовач виїхав до Варшави і школа ліквідувалася. У ній навчався грі на скрипці А. Ф. Проценко (1902—84; н. в Ніжині, з 1954 — проф. Київ. консерваторії, засл. арт. УРСР — з 1946).

НІ́ЖИНСЬКІ ПІДПІ́ЛЬНІ ГРУ́ПИ. Перша група ств. на поч. 1942 на чолі з лейтенантом Червоної Армії В. Мачульським, який до війни був статистом у місцевому

театрі. Вийшовши з оточення, прийшов до Ніжина. В групу входили М. Зоценко, М. Проценко, К. Безручко та ін. Підпільники збирали зброю для партизанів, інформацію про дислокацію нім. військ, поліцаїв. Група намітила висадити у повітря приміщення театру під час наради в ньому фашист. офіцерів. Проте напередодні гестапо заарештувало підпільників. Кіномеханік І. Кузуб (один з перших орденоносців Ніжинщини) і вчителька школи № 1 Т. Унявко в травні того ж року були розстріляні.

Друга група виникла 1942 на залізн. ст. Ніжин. Її очолювали помічник чергового по станції О. Я. Кузьменко, офіцер М. Ф. Шешеня, робітник депо О. Ф. Бандисик. Підпільники зривали строки ремонту локомотивів, збирали зброю для партизанів, переправляли в ліс ніжинців, рятуючи їх від фашист. каторги. Група діяла в контакті з київ. підпільною орг-цією «Смерть німецьким окупантам!». Третя група складалася з командирів, бійців і дружин військовослужбовців 19-го стріл. полку, що до війни базувався в Ніжині. До групи входили майор М. Конопатов, капітани І. Бовкун, І. Коновалов, П. Краснянський і М. Федоряченко. Після організованого підпільниками вибуху на складі пального для літаків, вони пішли до партизанів. У місті діяла також *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація.*

НІЖИНСЬКІ СКАРБИ́. У 1852 в передмісті Ніжина — *Магерках* було знайдено скарб з 200 давньорус. срібних монет, карбованих у Києві за часів кн. Володимира (10 ст.) і у Новгороді за часів Ярослава Мудрого (до 1015). 28 монет тоді ж надійшли до Ермітажу, 31 — до нумізматич. колекції Київ. ун-ту. У 1873 виявлено великий скарб срібних монет Давнього Риму (1312 одиниць) — так зв Пашківський скарб та фібулу 5—6 ст., виконану з срібної платівки, обтягнутої золотом з інкрустацією (зберігається в Ермітажі).

НІЖИНСЬКІ ТЕАТРА́ЛЬНІ ВИСТА́ВИ В САДУ́ РОГО́ВСЬКОГО. Влаштовувалися влітку підприємцем Роговським у власному саду. Виступали приїжджі трупи з поч. 1880-х рр. Першими антрепренерами були: Судьбінін (3—4 сезони), Соколов-Жамсон (3—4 сезони). З акторів грав на той час видатний трагік Горев, італієць Барілотті, подружжя Кадникових, Похилевич (комік). Крім комедій, ставилися «Розбійники» Шіллера, «Гамлет» Шекспіра, феєрії тощо. В антрактах грав духовий оркестр, робили фейєрверк. У 1894 садибу Роговських купило Ніжинське земство, яке збудувало там лікарню.

НІЖИНСЬКІ ТЕАТРА́ЛЬНІ ТРУ́ПИ. Понад 150 років у Ніжині успішно розвивається театральна культура. На поч. 19 ст. це робилося за допомогою аматорського шкільного театру Ніжинської гімназії вищих наук. У 40—50-х рр. виникли аматорські трупи. Учасники їх — учителі гімназії, юристи, лікарі, музиканти, а також студенти і професори юридичного ліцею [М. А. Тулов, І. В. Лашнюков, Є. М. Білобров, М. Х. Бунге, М. Т. Симонов (Номис), І. Д. Лопачевський, Л. І. Глібов та ін.]. У 70-і рр. у місті створено театральну трупу І. С. Раковича — повітового предводителя дворянства, в складі якої 1876 вперше виступила М. К. Заньковецька (Адасовська), майбутня нар. арт. УРСР. Робилися спроби ставити, крім рос., укр. п'єси. В її складі 1900 виступав студент Ніжинського історико-філологічного інституту М. С. Державін, майбутній академік АН СРСР. На поч. 20 ст. в Ніжині існувало дві театральні трупи: рос. (керівники С. М. Глібов, Д. М. Вайсбанд) та укр. (керівник Ф. Д. Проценко), в якій періодично виступали М. К. Заньковецька,

М. К. Садовський, Л. Я. Манько, П. К. Саксаганський. 1922 учень М. К. Заньковецької Д. Грудина-Коваль та Ф. Д. Проценко організували Державну драм. студію ім. М. Заньковецької, метою якої було створення «зразкового драматичного театру» в Ніжині.

НІЖИНСЬКІЙ ПІДПІЛЬНІЙ КОМСОМО́ЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНІЙ ОРГАНІЗА́ЦІЇ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на стіні зруйнованої нім.-фашист. окупантами водокачки, що знаходиться серед лісового хвойного масиву, за 1 км від вокзалу ст. Ніжин по дорозі на Прилуки. Тут на тер. кол. військового складу в ніч з 6 на 7.IX 1943 гітлерівці розстріляли 26 членів орг-ції, яку очолював Я. П. Батюк. Після визволення Ніжина прах загиблих 26.IX 1943 перезаховано на Центральному (Троїцькому) кладовищі. Місце страти огороджено. Дошка — мармур, відкрита 1963; вул. 8-річчя Жовтня № 62[а].

НІЖИНСЬКІЙ ПІДПІЛЬНІЙ КОМСОМО́ЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНІЙ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК. Розташований з лівого боку від головних воріт Центрального (Троїцького) кладовища біля доріжки, що веде до ритуального залу. Тут перезахоронено 26 чл. Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції, якою керував Я. П. Батюк (див. *Батюка вулиця*). У 1949 на могилі встановлено обеліск, у 1983 надгробок реконструйовано. Над стилобатом у формі трикутника з коричневого граніту підіймаються три вертикальні стели, що символізують собою розгорнуті сторінки книги життя тих, хто тут похований. На одній із них викарбувані імена загиблих підпільників, на другій — пам'ятний напис. Арх. В. О. Кобець.

НІЖИНСЬКОГО ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОГО ІНСТИТУ́ТУ СТУДЕ́НТІВ МІ́ТИНГУ І СТРА́ЙКУ 1905 МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. 28.I 1905 студенти ін-ту оголосили страйк. 29.I о 19 год. на подвір'ї ін-ту бл. 150 чол. зібралися на мітинг. Виголошувалися політ. лозунги: «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!». Після мітингу його учасники пройшли по вул. Ліцейській (тепер Леніна). Демонстранти розкидали листівки «До солдатів», «Ми вимагаємо народного правління», видані Київ. к-том РСДРП. У жовтні під час публічної лекції проф. М. І. Мандеса в актовому залі, де була присутня й поліція, пролунали вигуки студентів: «Геть царя! Геть самодержавство!». Бл. 200 студентів вийшли на вулицю і пройшли містом з революційними піснями. Поліція, захоплена зненацька, не встигла вжити будь-яких заходів. Налякані антиурядовим виступом студентів, міські власті нацькували на них чорносотенців. 18.X погромники вдерлися на подвір'я ін-ту й на очах поліції та офіцерів вчинили розправу над студентами. У відповідь на терор і насильства значна частина студентів відмовилася відвідувати лекції. Адміністрація ін-ту за постановою М-ва нар. освіти припинила заняття на весняний семестр 1905—1906. Відновилися вони лише восени наступного навчального року. Дошка — мармур, встановлена на фасаді гол. корпусу Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, відкрита 1965, вул. Кропив'янського № 2.

НІЖИНСЬКОГО МЕХАНІ́ЧНОГО ЗАВО́ДУ ВОЇ́НАМ-РОБІТНИКА́М ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено на території механічного з-ду перед адмін. будинком на честь 16 воїнів-робітників з-ду, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятний знак—обеліск з нержавіючої сталі (вис. 3 м), увінчаний металевою зіркою, на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 1,5 м). На лицьовому боці постаменту

закріплена бетонна плита з мемор. написом і прізвищами полеглих робітників. Відкрито 1965; розміщений по вул. Богдана Хмельницького № 37.

НІЖИНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ БІБЛІОТЕКА. Засн. 1820 як б-ка *Ніжинської гімназії вищих наук*. У 1830 в її фондах налічувалося 8 тис., в 1860 — понад 12 тис. книг. Першооснову її фондів склали пожертви князів Безбородьків, б-ка Ніжин. грецького училища, книги, придбані у директора Петерб. історико-філол. ін-ту І. Б. Штеймана, проф. Москов. ун-ту С. П. Шевирьова, проф. Лейпціг. ун-ту Ф. Ригля. У 1895 книжковий фонд б-ки налічував 60 тис. томів. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 містилася в приміщенні ін-ту. Під час війни майже третина книжкового фонду загинула. Після визволення міста від нім.-фашист. загарбників б-ку розмістили в кол. будинку купецького клубу. У 1987 книжковий фонд б-ки налічував бл. 700 тис. томів укр., рос. та іноземними мовами (грецькою, латин., араб. та ін.). Тепер комплектує фонди за профілем вузу, забезпечує студентів підручниками і навч. посібниками, збирає і зберігає звіти про наук.-дослідну роботу вузу, матеріали наук. конференцій, наук. праці викладачів. Забезпечує бібліотечне та інформаційно-бібліограф. обслуговування навч. процесу і науково-дослідної роботи.

У 1985 ств. відділ Рідкісної книги. У його фондах такі видання, як альманах «Ластівка» (1841), «Украинский вестник» (1812), літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии» (А. Ханенко; Чернігів, 1870), «Собрание южно-русских словесных памятников». Составил Григорий Кулжинский (Чернігів, 1864), «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн. Безбородко» (К., 1895) та ін.

Каталоги: алфавітний, систематичний. Картотеки: за профілем кафедр ін-ту. Має 2 читальні зали (студентський і для викладачів). Індивідуальний абонемент, заочний абонемент. Фонд бібліографічних списків. Міститься на вул. Гоголя № 4.

НІЖИНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ. Міститься в трьох залах лівої пн. частини крила старого корпусу ін-ту. Відкрита 1957. Включає картини (175), подаровані кол. Ніжин. ліцею його почесним попечителем графом О. Г. Кушелевим-Безбородьком з нагоди 25-річчя існування навч. закладу (1845). Серед цих картин 10 писані на дереві до 16 ст. майстрами шкіл: пізанської, болонської, венеціанської і римської. Тут були роботи Менгса, Маратті, Караччі, Рубенса, Тьєполо, Цуккарелі, Перетті, Ватто, Вуе, Брейгеля, Лаара, Теньєра та ін. Серед них картина Рубенса «Мати Рубенса 105 років», Караччі «Нарцис біля джерела», Тьєполо «Геркулес і Омфала», невідомого художника «Іродіада». Рос. живопис був представлений полотнами Плахова, Іванова, Байкова, Кольмана, а також художників арзамаської школи, копія з картини К. П. Брюллова «Портрет Н. В. Кукольника», А. О. Мещерського «Пристань на Волзі», А. М. Мокрицького «Портрет Є. П. Гребінки». У своєму тижневику «Иллюстрация» від 9 лютого 1846 Н. В. Кукольник відзначив: «Ми з приємністю довідалися, що ліцей, у якому й ми мали щастя навчатися, Ніжинський ліцей князя Безбородька отримав від свого почесного попечителя, його сіятельства графа О. Г. Кушелева-

Безбородька воістину вельможний подарунок. Ми пам'ятаємо, який магічний вплив мали на нас картини нашого вчителя малювання, вихованця тутешньої академії (Петербурзької АМ — ред.) К. С. Павлова. Ми захоплювалися ними невимовно: вони пробуджували в нас паростки художнього смаку...». Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 понад 50 картин з цього зібрання зникло. За ініціативою ректора пед. ін-ту М. І. Повода 113 картин було реставровано. Спілка художників УРСР передала ін-ту колекцію творів сучасного живопису (20), скульптури (4), графіки (105), декоративно-прикладного мист-ва (9). Серед них — картини І. П. Кавалерідзе «Портрет Г. С. Сковороди», І. А. Коломієць «На панщині пшеницю жала», офорти М. Г. Дерегуса «Катерина» і «Наймичка». Тоді ж надійшло 5 картин від художника С. Ф. Шишка (н. 1911 в с. Носівка, тепер місто Черніг. обл., нар. художник СРСР з 1974). У серпні 1983 Шишко передав музею ще 33 картини («Будинок Ніжинського інституту», «Артек», «Перший сніг» та ін.).

НІ́ЖИНСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1918 УЧА́СНИКІВ БРА́ТСЬКА МОГИ́ЛА у Ніжині. Знаходиться за огорожею Овдіївської церкви по вул. К. Маркса. Тут поховано 10 учасників повстання (Б. Х. Баленко, Г. С. та І. С. Крисан, П. М. Киричок, М. Ф. Малюга, С. І. Прокопенко, Х. Ф. Шостка, А. Л. Симоненко, В. Сачок, С. А. Чуб), полеглих у бою проти нім.-австр. окупантів. У 1919 на могилі встановлено надгробок, який у 1931 було реконструйовано. У 1941 пошкоджений нім.-фашист. окупантами. Відбудовано 1947. У 1967 встановлено гранітний обеліск, який завершується п'ятикутною зіркою. До обеліска прикріплена меморіальна дошка з пам'ятним написом і прізвищами полеглих.

НІ́ЖИНСЬКОГО ТЕХНІ́ЧНОГО УЧИ́ЛИЩА У́ЧНІВ СТРА́ЙКУ І МІ́ТИНГУ 1905 МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. 12.III учні уч-ща провели мітинг і оголосили страйк на знак підтримки першої рос. революції. Страйк тривав до 1.V 1905. Учні уч-ща взяли участь у політичному страйку, який відбувся 18.X 1905. Дошка — мармур, відкрита 1977 на фасаді буд. Ніжинського технікуму механізації с. г., вул. Шевченка № 10.

НІ́ЖИНСЬКОЇ ГІМНА́ЗІЇ ВИ́ЩИХ НАУ́К ТЕА́ТР аматорський. Підготовка до постановки п'єс у гімназії почалася наприкінці 1823 — поч. 1824, про що свідчить лист М. В. Гоголя до рідних від 22.I 1824. У ньому він просить надіслати полотно та речі для театру. Відкрився він постановкою п'єси В. О. Озерова «Едіп в Афінах». Це був перший учнівський драм. аматорський театр на Чернігівщині. Театр ставив п'єси рос. («Недоросток» Д. І. Фонвізіна, «Урок дочкам» І. А. Крилова, «Невдалий примирювач» Я. Б. Княжніна, «Лукавін» О. І. Писарєва та ін.), франц. (Мольєра і Флоріана), нім. (А. Коцебу), античних авторів. П'єси іноземних авторів виконувалися мовою оригіналу. Вистави супроводжувалися хором і струнним оркестром вихованців, який виконував увертюри з опер Россіні, Вебера, Моцарта. Активізувалася діяльність театру у 1826, коли було одержано офіційний дозвіл на його влаштування, а особливо з 1827, коли обов'язки директора гімназії виконував К. В. Шаполинський, який прихильно ставився до театру. Спектаклі відбувалися в актовому залі. Вихованець М. В. Гоголь виступав у ролі режисера, декоратора й виконавця комічних ролей, зокрема жіночих. Дуже вдало, емоційно й правдиво виконував він роль кріпачки Василини («Урок дочкам» І. А. Крилова) та пані Простакової («Недоросток»

Д. І. Фонвізіна). Його друг Г. Шапошников згадував, що 16-річний Гоголь мав надзвичайне акторське обдарування і роль Простакової в комедії Фонвізіна «Недоросток» вдалася йому так, як не вдавалася, на думку Шапошникова, жодній професійній актрисі. Це добре ілюструє картина художника А. М. Мордовця «Гоголь у ролі Простакової». М. В. Гоголь більше за інших був підготовлений до участі в аматорському театрі. Його батько В. П. Гоголь (Яновський) був організатором домашнього театру укр. поміщика Д. П. Трощинського в с. Кибинцях, де поставив два власні водевілі з укр. нар. побуту («Собака-вівця» і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитреної солдатом»). М. В. Гоголь відвідував ці постановки. За доносом реакційних професорів гімназії, які вбачали в театрі вираз вільнодумства, його було закрито 1827 (див., зокрема, *Справа про вільнодумство у Ніжинській гімназії вищих наук*).

НІ́ЖИНСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЇ БУДИ́НОК. Споруджений 1914—16. За призначенням діяв до Великої Вітчизн. війни 1941—45, під час якої був частково зруйнований. Після відбудови використовувався як ремісниче училище, згодом — спортзал. Первісно мав асиметричну композицію, що включала ліворуч входу двоповерховий об'єм, де містилося пультове управління та адм. частина (не зберігся). Вхід і тепер підкреслює башта, увінчана наметовим дахом із заломом і шпилем. Праворуч — кол. машинний зал, стіну якого прорізують трапецієвидної форми вікна, між якими — лопатки з прикрасами із кольорових майолікових плиток. Н. е. б.— один з ориг. прикладів розробки раціоналістичного варіанту *українського народного стилю* серед пром. об'єктів дореволюц. часу. Розташований на вул. Червоних Партизанів № 3. Іл.— табл. XXI.

НІ́ЖИНСЬКОЇ ЗАЛІЗНИ́ЧНОЇ СТА́НЦІЇ КОНОТО́ПСЬКИЙ ПАРК вантажних поїздів. Розташований у сх. частині залізнич. ст. Ніжин. У липні 1941 та 10.X 1943 тут сталися трагічні події. На коліях знаходились військ. ешелони з боєприпасами, пальним, сан. поїзди та поїзди з військ. підрозділами. Внаслідок бомбардування залізнич. станції нім.-фашист. літаками загинуло бл. 3 тис. чол. Їх поховали в 10 братських могилах. У 1965 біля могил встановлено обеліск з мемор. написом. Автор — К. Ю. Рей, інженер з-ду «Ніжинсільмаш».

НІ́ЖИНСЬКОЇ МІЛІ́ЦІЇ ЗАГИ́БЛИМ ПРАЦІВНИКА́М ПА́М'ЯТНИК. Встановлений на могилі полеглих у бою з бандою Махна працівників ніжин. міліції. 27.IV 1921 назустріч махновцям (до 600 чол.), які рухалися на Ніжин, щоб захопити арт. склади, виступив загін міліції та частина особливого призначення (всього 108 чол.). У короткому жорстокому бою полягло 89 чол. У день похорону (1.V 1921) в місті було оголошено траур. Полеглих поховали в братській могилі у *Гоголя сквері.* На могилі встановлено обеліск, який 1941 нім.-фашистські окупанти знищили.

Після визволення Ніжина від окупантів (1943) було споруджено тимчасовий обеліск, який 1955 замінено скульптурою рад. воїна з прапором. 1977 зведено новий пам'ятний знак з темно-коричневого граніту у вигляді стели (висота 2 м, ширина — 3,43 м) з горельєфом голови червоноармійця в будьонівці. На двох гранітних плитах викарбувано мемор. напис і 39 прізвищ полеглих. Автори — скульптор М. М. Котко, архітектори І. П. Блажієвський, В. К. Жигулін і Б. П. Ульянов. Відкрито 30.IV 1977. Іл.— табл. XXII.

НІЖИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ БУДИНОК. Споруджено в кін. 18 ст. у формах провінційного класицизму. Мурований, двоповерховий, прямокутного плану. Зверху було добудовано каланчу (не збереглася) пожежної команди, засн. 1865. Тепер тут міститься *Ніжинське медичне училище.* Розташований на вул. Студентській № 2.

НІЧОГІВКА — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 16 км від райцентру та залізнич. ст. Заворичі. 486 ж. (1988). Виникла наприкінці 14 ст. У 1866 — 123 двори, 643 ж., винокурний з-д, дерев'яна Троїцька церква (1832); 1897 — 256 дворів, 1316 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Н.— відділення № 3 колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізація — вирощування нетелів), фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, 2 б-ки (11,5 тис. од. зб.). Уродженцем Н. є Герой Рад. Союзу Л. П. Пономарчук. Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, у 1976 — пам'ятний знак на честь односельців, які полягли (157 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

НОВА́ БАСА́НЬ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на березі р. Недри, за 27 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Бобровиця. 4013 ж. (1988). Виникла в серед. 15 ст. як прикордонна фортеця для захисту населення від навал кримських орд. Входила до складу Великого князівства Литовського. У 1482, 1494, 1497 була спустошена ординцями. Відродилася в 16 ст. З 1569 відійшла до Польщі. Населення Н. Б. брало участь у козацько-сел. повстанні Я. Острянина і Д. Гуні, у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1648—1782 — сотенне містечко. З 1782 — в складі Козелецького пов. Київського намісництва, з 1797 — волосний центр Козелецького пов. Малоросійської, з 1802 — Черніг. губ. Частину земель Н. Б. в кінці 18 ст. придбали поміщики Кошелеви, Афендики та ін., які відкрили дві винокурні. З 1811 діяв шкіряний, з 1850 — восковий з-ди. Проти гніту поміщиків 1845 і 1846 відбулися сел. виступи.

У 1866 в Н. Б. було 648 дворів, 5568 ж., шість ярмарків на рік, муровані Косьмо-Дем'янівська (1785, перебудовувалася 1877 і 1897), Різдва Богородиці (1829) і Вознесенська (1852) церкви. У 1897 в Н. Б. налічувалося 1456 дворів і 7440 ж., дві земські школи, б-ка. Населення займалося худож. ткацтвом, зокрема килимарством. Під час революції 1905—07 відбулися сел. заворушення, придушені військами. У 1910 відкрито 4-річну реміничу майстерню, 1907—спец. курси по навчанню ткацтву. 1913 на Всеросійській промисловій виставці в Києві басанські вироби здобули бронзову медаль. З 1869 діяла земська лікарня; крім земських шкіл, діяли дві однокласні і двокласна церковнопарафіяльні школи; у 1904 відкрито Народний дім. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1923—31, 1935—59 Н. Б.— райцентр. У 1920 відкрито дві початкові і 7-річну школи, 3 хати-читальні, профтехшко-

Ніжин. Будинок міської думи. Фото поч. 20 ст.

лу на базі майстерні. У 1922 в сільському клубі організовано хор ім. М. Леонтовича. У 1930 створено перший колгосп «Шляхом бідноти», МТС (1931), маслозавод (1935). У 1939 було 7466 ж., с. ш. (1935), індустріальний технікум (1926), Будинок культури (1935). Під час нім.-фашист. окупації (15.IX 1941—21.IX 1943) діяло антифашист. підпілля. У Н. Б.— колгоспи ім. В. І. Леніна і «Дружба» (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), цегельний з-д, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, середня і дві 8-річні школи, відділення музичної школи, ясла-садок і три дитсадки, Будинок культури на 250 місць і клуб колгоспу ім. Леніна на 150 місць, три б-ки (35 тис. од. зб.). У різні роки в Н. Б. видавалися газети «За більшовицькі колгоспи», «За трудові подвиги», «Комуністичний шлях». Уродженцями Н. Б. є: академік АН УРСР біохімік М. Ф. Гулий, доктори мед. наук С. С. Дяченко та М. М. Піший, ген.-майор С. П. Копил. У Н. Б. — пам'ятник Т. Г. Шевченку (1961; скульптор М. Ковтун). У 1956 встановлено обеліски на братських могилах жертв фашизму 1942 і рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943. Обеліск Слави (1970) на честь односельців, які загинули (698 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У Н. Б. виявлено поселення черняхівської культури (2—5 ст.).

НОВА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Бидлогонна, Вигонна; Деснянський р-н, на тер., яка в минулому називалася Московською слобідкою або Кавказом). Пролягає від вул. Підвальної до вул. Крайньої. Точних даних про час прокладення немає, але є підстави вважати, що Н. в. виникла після возз'єднання України з Росією, коли тут розміщувався гарнізон московської залоги. Земля на Пд. до Десни була «дарована» царськими грамотами жителям міста як вигін для випасу худоби (бидла), звідси й вулицю називали спочатку Бидлогонною, а пізніше — Вигонною. Згодом землі Московської слобідки дума здавала в оренду, а 16.XI 1894 прийняла рішення продавати заорендовані та вільні ділянки бажаючим. При першому ж перейменуванні вулиць за Рад. влади (1919) вона була названа Новою. Забудована індивід. житл. будинками. На початку вулиці збереглася забудова кін. 18—19 ст. Під час великих повеней затоплюється.

НОВА́ ГРЕ́БЛЯ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лутайки, Мокляки й Мохнівка. Розташована на р. Удаї, за 22 км від залізнич. ст. Линовиця. 398 ж. (1988). Вперше згадується 1709 як село, що належало сотникові Прилуцького полку Івану Марковичу, в 1752 Н. Г. придбана сотником Закревським. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Г. К. Орджонікідзе (спеціалізація — молочне тваринництво), відділення зв'язку. Є 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1954 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1941 під час оборони села; у 1966 — на честь воїнів-односельців (179 чол.) і партизанів, загиблих у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Біля с. Лутайки виявлено городище часів Київ. Русі.

НОВА́ ЗИ́МНИЦЯ — заповідне урочище (з 1984). Типові природні комплекси мішаного лісу, місце масового оселення диких звірів та птахів. Розташована в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 635 га.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА БАВОВНЯ́НО-ТКА́ЦЬКА ФА́БРИКА. Засн. 1928 як промартіль

«Червоний ткач». Спочатку виготовляла жіночі хустки, байкові ковдри, бавовняну тканину. На виробництві було зайнято до 30 чоловік. У 1961 артіль перетворено на фабрику. Встановлено 85 нових верстатів, у т. ч. 35 автоматичних. Ф-ка стала випускати підлогову бавовняну доріжку і матрацовий тик. З 1965 — тільки матрацовий тик. Устатковано виробничу лабораторію, споруджено їдальню. Міститься фабрика на вулиці Шевченка № 18.

НО́ВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНА́ЗІЯ — один з найстаріших серед. навчальних закладів України. Заснована 1804 на базі Головного нар. уч-ща, відкритого 1789, з семирічним терміном навчання. Тривалий час була центром освіти колиш. Черніг. губ. У 1859 відкрито підготовчий клас. У 1915 Н.-С. г. мала 8 осн., 1 паралельний та 1 підготовчий класи. Учнів — 336. Випускником гімназії був укр. учений природознавець, історик, фольклорист і письменник Максимович Михайло Олександрович (1804—73). Нар. на хут. Тимківщина, недалеко від Золотоноші Полтав. губ. (тепер Черкас. обл.). У 1812—19 навчався в Н.-С. г. Тут познайомився з творами Ломоносова, Державіна, Жуковського. У гімназії захопився ботанікою. «Я так захопився,— згодом писав він,— що для збирання новгород-сіверської флори бувало тільки й бродив у Троїцькому монастирському саду або в Цупринському яру, або в гаю

Новгород-Сіверський. Будинок чоловічої гімназії. Фото поч. 20 ст.

Полковницькому». Після закін. Моск. ун-ту (1823) з 1826 працював викладачем ботаніки і зав. бот. садом, з 1833 — професор цього ун-ту. У 1834—35 — перший ректор Київ. ун-ту, а потім — декан філософ. ф-ту. 1845 за станом здоров'я вийшов у відставку й наступні роки життя провів на власному х. Михайлова Гора, займаючись наук. роботою. Максимович був почесним членом багатьох ун-тів і наук. т-в, з 1871 — чл.-кор. Петерб. АН. Підтримував особисті й творчі зв'язки з К. Рилєєвим, О. Пушкіним, Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Щепкіним, Є. Гребінкою та ін. Брав активну участь у російських та українських виданнях. Автор понад 150 наук. праць з мови, літератури, історії, українського фольклору, етнографії та археології, зокрема «Огляду городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького», де багато місця відведено історії Чернігівщини 17—18 ст. Видані вченим збірки пісень («Малоросійські пісні», 1827; «Українські народні пісні», 1834; «Збірник українських пісень», 1849) поклали початок укр. фольклористиці. Максимович багато зробив для висвітлення і популяризації «Повісті временних літ», «Руської правди», «Слова о полку Ігоревім». Серед випускників Н.-С. г.— рос. педагог-демократ, основоположник вітчизняної наук. педагогіки і нар. школи К. Д. Ушинський (див. *Ушинського вулиця*), укр. письменник та історик П. О. Куліш (див. *Куліша П. О. могила*); уродженці Чернігівщини, брати — економіст, статистик і письменник Заболоцький-Десятовський Андрій Парфенович (1807—81, чл.-кор. Петерб. АН з 1856, редагував «Земледельческую газету», автор праць «Ручна книжка для письменного селянина», «Огляд держ. доходів Росії», «Граф П. Д. Кисельов і його час», «Листи про гроші»

та ін.); Заболоцький-Десятовський Михайло Парфенович (? — 1858; статистик і метролог, автор праці «Історичні дослідження про цінності в давній Росії»); Заболоцький-Десятовський Павло Парфенович (1814—82; проф. Петерб. медико-хірургічної академії, перший голова хірург. товариства, автор бл. 50 наук. праць); вітчизн. археолог та історик права Самоквасов Дмитро Якович (1843—1911, н. на Чернігівщині, вчився після Н.-С. г. у Петерб. ун-ті, з 1877 — професор Варшавського, 1894 — Московського ун-тів; провадив розкопки археол. пам'яток різних епох у багатьох пунктах країни, зокрема на Чернігівщині дослідив численні слов'ян. кургани, в т. ч. *Чорну Могилу*; автор праць «Могили Руської землі», «Могильні старожитності Сіверської Чернігівщини»), письменник і мемуарист Я. І. Костецький (1811—85); революц. народник Михайлов Олександр Дмитрович (1855—84; н. в Путивлі, учився після Н.-С. г. у Петерб. ун-ті, один з організаторів «Землі і волі», після її розколу — чл. Виконкому «Народної волі», організовував друкарні, відав фінансами, готував терористичні акти; заарештований 1880 і засуджений 1882 на довічну каторгу, помер у Петропавлівській фортеці). У 1869—71 в гімназії навчався революціонер-народник і винахідник М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*). Спочатку гімназія містилася в дерев'яному будинку, спорудженому в кін. 18 ст. У серед. 40-х років 19 ст. збудовано нове приміщення з цегли. Є пам'яткою цивільної архри. Тепер у цьому приміщенні середня школа-інтернат ім. К. Д. Ушинського. Іл.— табл. XVIII.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1905. Відбулася 23.X під керівництвом місцевої с.-д. орг-ції (утв. 1904). У ній взяло участь понад тисячу робітників і селян навколишніх сіл. Демонстранти йшли під політ. гаслами: «Маніфест — це брехня!», «Геть царат!». Намагалися захопити в'язницю, казначейство. Розігнана поліцією.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДРУКА́РНЯ. Відкрита 1674 в *Спасо-Преображенському монастирі* в м. Новгороді-Сіверському на кошти черніг. архієпископа Лазаря Барановича (1620—93; див. *Барановича Лазаря могила*). Організацію друкарні Л. Баранович доручив своєму писарю С. Ялинському. Друкарню передбачалося відкрити в кін. 1671 — на поч. 1672. Проте перші невеликі книги з'явилися 1674 — «Слово на благовіщення» і «Слово на св. троїцю», а в 1675 — «Слово на воскресеніє» — проповіді Л. Барановича; в 1677 — «Чуда пресвятої... діви Марії» Д. Туптала (Дмитрія Ростовського), а також книги, вживані під час церковних відправ, які, до того, служили і підручниками грамоти — «Псалтир» (1675), «Часослов» (1679); «О хиротонії» (1676); «Анфологіон» (1678). Крім названих книг, було надруковано полемічні твори польською мовою Лазаря Барановича та Іоаникія Галятовського, який з 1668 був ігуменом, 1669 — архімандритом Єлецького Успенського монастиря в Чернігові (див. *Галятовського Іоаникія могила*); вірші письменника О. Бучинського «Чигирин...» про героїчну оборону міста від тур.-тат. військ 1677. З 23 відомих видань Н.-С. д. 15 — це твори укр. письменників. В оформленні новгород-сіверських видань є риси, що зближують їх з київськими. За свідченням Л. Барановича, С. Ялинський і новгород-сіверський архімандрит Лаврентій Крщонович без його відома надрукували чимало дрібних книжок навч. характеру (для початкових шкіл), проте досі їх

не вдалося виявити. Це, напевне, стало однією з причин, що в 2-й пол. 1679 після пожежі в Новгороді-Сіверському Л. Баранович переніс свою друкарню до Чернігова. Було перевезено шрифти, дошки гравюр на дереві й міді, дошки орнаменту, матриці, пунсони та інші матеріали, які потім використовувалися у *Чернігівській друкарні*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДУХО́ВНА СЕМІНА́РІЯ. Відкрита у вересні 1785 в зв'язку з утворенням Новгород-Сіверсько-Глухівської єпархії. Сюди було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії, а також Київської академії. 1790 тут навчалося понад 470 учнів, діяли класи — граматики, піітики, риторики, філософії, богослів'я. Припинила діяльність у 1797.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1875 у спеціально збуд. приміщенні. Мала 8 осн., 3 паралельні і підготовчий класи. Учнів — 413 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу (тепер с. ш. № 1 ім. Б. О. Майстренка). Іл.— табл. XIX.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ЗЕ́МСЬКА БІБЛІОТЕ́КА-ЧИТА́ЛЬНЯ. Засн. 1898. Підпорядковувалася повітовій земській управі. Діяла спільно з земським книжковим складом та відкритою дещо пізніше безкоштовною учительською б-кою. Тривалий час всіма установами завідувала учителька Г. П. Чернявська. Користування книгами було платне. У перший рік роботи б-ка налічувала 670 томів, у 1905 — 691. На утримання б-ки повіт. земська управа виділяла 30 крб.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ОБОРО́НА 1604. Восени 1604 в межі Чернігово-Сіверщини вдерлися війська польс. авантюриста Лжедмитрія І, який обіцяв віддати всю Сіверщину своєму тестю Мнішеку. Загони Лжедмитрія підступили до міста. Але жителі і московська залога воєводи кн. Трубецького декілька місяців тримали оборону, а потім вирішили вдатися до військ. хитрощів — вони впустили до міста близько 4 тис. війська Лжедмитрія і зненацька закрили браму. Польські загони, що потрапили в пастку, були знищені. Облогу міста зняли.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ОБОРО́НА 1708. У кінці жовтня 1708 до Новгорода-Сіверського підійшли шведські війська. У місті тоді стояли сердюцький полк, Новгород-Сіверська і Топальська сотні Стародубського полку. Командир цих підрозділів сотник Лук'ян Журавка, довідавшись про намір Мазепи впустити до міста шведські війська, надіслав до Петра І, штаб-квартира якого знаходилася за 7 верст від міста, хорунжого Худорбая з проханням терміново ввести до міста рос. контингент через браму з лугового боку. Вночі рос. війська ввійшли до міста. Жителі Новгорода-Сіверського разом з військ. частинами витримали облогу 7-тисячного загону шведів і відстояли місто.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. 1904. У 1906 налічувала 25 членів. Мала гектограф. Спочатку працювала під керівництвом Поліського комітету РСДРП, а потім Першого Чернігівського районного бюро РСДРП, обраного 1906 у Новозибкові. Очолював його кол. член Поліського к-ту РСДРП М. І. Сичов. Орг-ція випустила кілька листівок з закликом до боротьби з самодержавством. 26.X 1906 виступила ініціатором проведення в місті політ. демонстрації, в якій взяло участь бл. 1000 чол. У роки реакції Н.-С. о. РСДРП припинила діяльність. У підпіллі продовжував роботу тільки с.-д. гурток О. І. Свідерського.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Ств. 15.IX 1917 в складі 10 чол. Очолював орг-цію С. В. Ромченко. Прагнучи вирвати робітників і селян з-під впливу меншовиків та есерів, більшовики розгорнули роз'яснювальну роботу. На мітингах і зборах вони викривали буржуазну суть Тимчасового уряду. За ініціати-

вою більшовиків було організовано червоногвардійський загін. У січні 1918 більшовики завоювали більшість у Радах. Діяла до нім.-австр. окупації.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМСОМОЛЬСЬКА ГРУПА. Ств. 1942 в складі 17 комсомольців, керівник — комуніст Й. Г. Смолянський. Група встановила зв'язок з партизанським загоном ім. В. І. Чапаєва. У 1943 Смолянський та ін. підпільники розстріляні нім. окупантами.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СТОЯНКА — поселення кінця пізнього палеоліту (38—10 тис. років тому) на високому правому березі Десни, на тер. сучас. м. Новгорода-Сіверського, за садибою 8-річної школи. Виявлена 1933, досліджувалась 1935—38 і 1954 І. Г. Підоплічком (1905—75) — укр. рад. зоологом, палеонтологом і археологом (з 1967—акад. АН УРСР). Культурні залишки залягали під нависами і в гротах великих піскових брил (скель), які напевно, були житлами й сховищами мешканців Н.-С. с. Знайдено крем'яні різці, скребки, вістря. Унікальними крем'яними виробами є три великі знаряддя — гігантоліти. Наук. інтерес становить також ребро мамонта, орнаментоване численними лінійними насічками. Знайдено кілька фрагментів черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки тварин. Зберігаються в Центральному науково-природничому музеї АН УРСР у Києві.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ ВИЩЕ ПОЧАТКОВЕ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1808 як повітове уч-ще, 1913 перетворене на вище початкове. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 111, дівчат — 4 (1915).

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ повітове. Середній навч. заклад, відкритий 1818. На трьох відділеннях (нижчому, середньому і вищому) в 1870 навчалося 177 чол. Містилося в мурованому двоповерховому корпусі при Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. На 2-му поверсі було 12 жилих кімнат, а на 1-му — 4 класні кімнати. Уч-ще також мало в своєму розпорядженні два флігелі (лікарняний, для кухні та їдальні) й ін. господарські приміщення. Припинило діяльність після Жовтня 1917.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — одне з удільних князівств Чернігово-Сіверської землі 11—13 ст. Див. *Сіверське князівство.*

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ МЕДИЧНЕ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1936 як дворічна школа акушерок та мед. сестер. 1938 одержало приміщення по вул. К. Маркса № 29, де знаходиться і тепер. У цьому будинку проходили засідання Н.-Сівер. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, 5.І 1918 проголошено Рад. владу в Н.-Сівер. повіті. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 було зроблено чотири випуски. Перший повоєнний випуск відбувся 1948. Випуск 1954 поїхав на цілинні землі. За 54 роки існування училище підготувало понад 3600 мед. працівників. У 1988/89 на 2 відділеннях (мед. сестер та фельдшерському) навчалося 445 учнів, працюють 63 викладачі.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобереж. Україні у 80—90-х рр. 18 ст. Створене 16.IX 1781, фактично існувало з 27.I 1782. Очолював намісник, який мав повноваження від царя. До Н.-С. н. увійшла територія кол. *Стародубського полку* і *Ніжинського полку*. Адм. центром був Новгород-Сіверський. Поділялося на 11 повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Сосницький, Стародубський і Суразький. За ревізією 1782 у Н.-С. н. було 11 міст, 20 містечок, 2186 сіл, хуторів, слобід з населенням

371 046 душ чоловічої статі (крім дворян). 1791 Конотопський і частину Коропського повітів було включено до *Чернігівського намісництва*. 12.XII 1796 Н.-С. н. ліквідоване, а його територія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ — місто, райцентр. Розташований на правому березі р. Десни. Від Н.-С. до Чернігова — 176 км. Міській Раді народних депутатів підпорядковані населені пункти Домотканів, Красна Гірка, Щурівка. 15,3 тис. ж. (1988). Перша згадка міститься у «Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям» в зв'язку з описом поразки половецького загону під містом (1078—79). Проте виникло місто, за свідченням археологічних матеріалів, в кін. 10 ст. як одна з фортець на кордоні Русі.

У кін. 11 ст. за рішенням з'їзду князів у Любечі (1097) Н.-С. став столицею Сіверського князівства. Місто складалося з дитинця, окольного міста й неукріплених посадів. Навколо розміщувалися численні князівські заміські двори й села (Ігореве сільце, Мелтекове село та ін., згадані в літописах під 1147), а за 2 км від міста вниз по Десні—Спаський монастир, на тер. якого на поч. 13 ст. було споруджено мурований *Спаський собор*. Дитинець Н.-С. (городище Замок) містився на Замковій Горі — високому (бл. 50 м) обривистому останці правобережної тераси Десни, в центр. частині міста (поблизу сучас. річкового вокзалу). З Пн. обмежувався краєм тераси і водами Десни, що підступають до самого підніжжя городища; з ін. боків — глибокими й широкими ярами. Майданчик неправильної форми (бл. 2 га) був оточений валом (зберігся тільки на окремих дільницях). В'їзд знаходився з Пд. й проходив по спец. насипу, що тягнувся з дна яру на майданчик. Потужність культурного шару 5—5,5 м.

Давні нашарування відносяться до 1-го тисячоліття до н. е., коли тут існувало юхнівське городище. У 9—10 ст. на Замку було городище роменської культури. Тоді воно ще не мало значних укріплень. Тут виявлені залишки заглиблених жител з глинобитними печами і численних господарських будівель. У кін. 10 ст., після пожежі, на місці роменського городища було споруджено нову фортецю. Наприкінці 11 — поч. 12 ст. оборонні

Новгород-Сіверський. Панорама міста. Фото поч. 20 ст.

споруди Замку реконструйовано, внаслідок чого потужність земляних укріплень подвоїлася. Як стверджують археол. та писемні джерела, на дитинці містилася резиденція новгород-сіверських князів. Зокрема, знайдені деякі будови, а в пн.-зх. частині Замку — рештки погреба — медуші, де зберігалися амфори, поруч—льох. Тут виявлено свинцеву печатку Святослава Ярославича, з одного боку якої зображення князя, а з другого — його патрона св. Миколи. Рештки жител того часу являють собою наземні будови зрубного типу з глинобитними чи кам'яними печами в одному з кутів. Поблизу жител — госп. споруди (ямильохи, сараї та ін.). Про торгові зв'язки говорять вироби з прибалтійського янтаря, східні скляні посудини й намисто, пряслиця з овруцького шиферу, уламки жорен з волинського туфу, скляні браслети київського і візантійського виробництва. Часто зустрічаються уламки візантійських і київських амфор, в яких до Новгорода-Сіверського доставлялися імпортні олія й вино. На дитинці розташ. і Михайлівська церква, згадана в літописах під 1179.

У 18 ст. на Замку містився селітряний з-д, який знищив значну частину давнього культурного шару. Уздовж тераси з трьох боків підковою охоплювало дитинець окольне місто (бл. 30 га). Воно мало свою систему оборонних укріплень з кількома брамами. Літописець називає Чернігівські і Курські ворота. Писемні джерела згадують також Острозькі ворота. Новгород-Сіверський острог у 12 ст. являв собою окремий район (бл. 5 га), що мав легку систему укріплень (частокіл) і розташовувався у районі Микільської церкви 18 ст. До стін окольного міста примикали неукріплені посади, на тер. яких жило торгово-ремісниче населення.

На посаді було зосереджене осн. ремісниче виробництво, про що свідчать знахідки різноманітних залишків залізоробного, ковальського, ювелірного, гончарного, деревообробного, кісткорізного та ін. ремесел. Виявлені тут і залишки трьох залізоплавильних печей-домниць 10—11 ст. і жител.

До міської агломерації, напевне, входили й деякі відкриті селища та укріплені замки, розташовані поблизу, князівські двори й села, заміські монастирі. Історія Сіверського (Новгород-Сіверського) князівства 12 — поч. 13 ст. пов'язана з діяльністю князівських династій Ольговичів і Давидовичів. Новгород-Сіверський престол послідовно займали Давид Глібович (1098—1123), Володимир Давидович (1124—39), Ізяслав Давидович (1139—40), Святослав Ольго-

Новгород-Сіверський. Воздвиженська церква. Фото поч. 20 ст.

вич (1141—57), Святослав Всеволодович (1157—64), Олег Святославич (1164—80), Ігор Святославич (1180—98). У 1183 він завдав поразки половецьким князям Кончаку і Кобяку. В квітні 1185 Ігор виступив у похід у половецькі землі. У травні в битві на р. Каялі зазнав поразки і потрапив у полон, втекти з якого зумів лише через рік. Невдалий похід Ігоря став темою «*Слова о полку Ігоревім*».

На поч. 13 ст. Новгород-Сіверське князівство розпалося на Курський, Путивльський, Рильський, Трубчевський та ін. уділи. У 1223 новгород-сіверська дружина на чолі з князем Ізяславом Ігоревичем брала участь у битві на р. Калці. Н.-С. відсутній у літописних списках міст, сплюндрованих монголо-татарами, але археологічні джерела незаперечно свідчать, що 1239 орди хана Батия захопили й зруйнували місто.

У серед. 14 ст. Н.-С. захопили литовські феодали. 1380 населення міста брало участь у Куликівській битві проти орд хана Мамая, в 1410 — у Грюнвальдській битві. У серед. 15 ст. Н.-С. став власністю князя Івана Шемяки, згодом — його сина Василя. Останній

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський собор. Проект арх. Дж. Кваренгі, кін. 18 ст.

разом з ін. чернігово-сіверськими князями перейшов на бік Росії. Під час російсько-литовської війни 1501 Н.-С. захопив і зруйнував союзник Литви кримський хан Шіх-Ахмет. Після того як війна закінчилася перемогою Росії, за умовами перемир'я 1503 Чернігово-Сіверські землі, в т. ч. й Н.-С., відійшли до Росії. У 1604 місто витримало облогу Лжедимитрія I (див. *Новгород-Сіверська оборона 1604*). У 1620 встановлено *Новгорода-Сіверського герб*. Населення Н.-С. брало участь у 1606—07 в сел. повстанні під керівництвом І. Болотникова. За *Деулінським перемир'ям 1618* місто відійшло до шляхетської Польщі; в 1620 йому надано *магдебурзьке право*. У 1619 засн. католицький костьол і два монастирі — єзуїтів і бернардинців, у 1635 відкрито єзуїтський колегіум.

Жителі Н.-С. взяли активну участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Незабаром після визволення Н.-С. став сотенним містом Ніжинського, з 1663 — Стародубського полку. 1664 Н.-С. осадила польсько-шляхетська армія на чолі з королем Яном Казиміром. У ході цих боїв трагічно обірвалося життя одного з героїв нар.-визвольної війни 1648—54 І. Богуна — він був розстріляний польс. шляхтою під Новгородом-Сіверським. У 1708 місто героїчно оборонялося проти шведських військ Карла XII (див. *Новгород-Сіверська оборона 1708*). На поч. 1780-х рр. у Н.-С. налічувалося 400 ремісників, 25 винокурень, кілька млинів і селітроварень, будувалися річкові судна-байдаки. Два рази на тиждень збиралися торги і три рази на рік відбувалися ярмарки, на які приїжджали купці з Москви, Вязьми, Тули, Калуша, з Криму й Дону. У місті налічувалося бл. 100 лавок і понад 80 корчем.

У другій пол. 17—18 ст. Н.-С. помітно виріс і вийшов за межі ди-

тинця й окольного міста. На тер. урочищ Заруччя, Домотканове, Здвижень, Вербниці, Сухомлине утворилося густо заселене передмістя, до якого примикав *Спасо-Преображенський монастир,* а також хутори і слободи козацької старшини. У кін. 18 ст. в місті мешкав 1391 ж. З серед. 17 ст. діяли сотенна канцелярія, ратуша, з 1752 — магістрат. До 1746 відноситься перший варіант планової забудови міста (див. *Новгорода-Сіверського плани*). З 1782 Н.-С.— центр *Новгород-Сіверського намісництва.* Н.-С. стає значним культурним центром. З другої половини 17 ст. при Спасо-Преображенському монастирі діяли Слов'яно-латинська школа (з 1689 містилася у Чернігові), скрипторій, в якому виготовлялися високохудожні рукописні книги, працювали іконописці. 1674 тут же почала працювати *Новгород-Сіверська друкарня.* 1785 засн. Новгород-Сіверська семінарія. До цього часу відноситься проект влаштування в Н.-С. університету. У 60-х рр. 18 ст. при п'яти місц. церквах діяли поч. школи і шпиталі.

З 1796 Н.-С.— повітове місто Малоросійської (з 1802 Черніг.) губ. Населення міста брало активну участь у війні 1812 в складі Черніг. ополчення. У 1789 відкрито Гол. нар. уч-ще, 1804 — *Новгород-Сіверську гімназію,* 1808 — повітове уч-ще (з 1913 — *Новгород-Сіверське вище початкове училище*), 1818 — *Новгород-Сіверське духовне училище.* З 1800 діяла аптека, з 1860 — лікарня, у 1864 відкрито приватну друкарню. З 60-х рр. діяв Новгород-Сіверський аматорський театр. У 1866 в Н.-С.— 772 двори, 7142 жителі; муровані Воскресенська (1707) і Воздвиженська (1715) церкви, *Успенський собор* (початок 18 ст.); дерев'яні *Микільська церква* (1764), *Покровська церква* (1767), Благовіщенська (1773) та Всіхсвятська (1780) церкви; свічковий, миловарний, шкіряний і 7 цегельних з-дів; 1897—1109 дворів, 9714 ж.; жіноча (1875) гімназія, *Новгород-Сіверська земська бібліотека-читальня* (1898). У кін. 19 ст. до Н.-С. прокладено залізницю, збудовано водокачку (1901), діяв міськ. банк. У 1904 в місті виникла орг-ція РСДРП, яка провела 23.X 1905 політ. демонстрацію. 1902 засновано сільськогосподарську школу, 1914 — ремісничу. 1914 в місті мешкало 15 200 ж. У вересні 1917 створено орг-цію РСДРП(б).

Рад. владу встановлено в січні 1918. Того ж року під час нім.-австр. окупації в Н.-С. сформов. підпільний ревком, мешканці Н.-С. брали участь у бойових діях партизанського *Новгород-Сіверського полку.*

1920 відкрито школу медсестер, дві трудові і вечірню школи, заг.-осв. курси для вчителів, школи по ліквідації неписьменності. Діяли Червоноармійський ім. III Інтернаціоналу та працівників мистецтв клуби. У 1919 засн. *Новгород-Сіверський драматичний театр* ім. І. М. Уралова (див. *Уралова І. М. могила*), міська б-ка ім. Л. М. Толстого, художньо-істор. музей (1920), рос. драм. театр (1921). У 1921 стали до ладу електростанція і водогін.

1923 у Н.-С. відбувся 1-й окруж-

Новгород-Сіверський. Будинок культури.

ний з'їзд к-тів незаможних селян, у 1924 засновано с.-г. комуну. З 1923 Н.-С.— центр р-ну й округу (1925 увійшов до складу Глухівського, 1930 — Конотопського округу).

У 1928 відкрито *Новгород-Сіверську бавовняно-ткацьку фабрику,* маслозавод, 1930 — вапняний з-д, 1932 — коноплезавод. У 1931 ств. об'єднаний колгосп «Червоногвардієць», 1932 — МТС. Було відкрито с. ш. (1933), *Новгород-Сіверський педагогічний технікум* ім. Ушинського (1931), *Новгород-Сіверське медичне училище* (1936), два кінотеатри, історико-краєзнавчий музей, виходила районна газ. «Шлях колгоспника».

Під час Вел. Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Н.-С. (28.VIII 1941—16.IX 1943) в районі діяв партизан. загін на чолі з Героєм Рад. Союзу Г. С. Артозеєвим. У 1942 в місті створено підпільну комсомольську групу в складі 17 чол. на чолі з І. І. Смолянським. У 1988 діяли асфальтовий, буд. матеріалів, льонообробний, сиробробний і прод. товарів з-ди, птахокомбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. Мед. уч-ще, три заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинок культури, самодіяльний нар. театр, два кінотеатри, три б-ки, *Новгород-Сіверський краєзнавчий музей.* У Н.-С. народилися літописець Л. Боболинський (див. *Боболинського Леонтія літопис*), ймовірно — укр. і рос. композитор Г. А. Рачинський. В гімназії навчалися укр. і рос. вчений М. О. Максимович (див. *Новгород-Сіверська гімназія*), рос. педагог К. Д. Ушинський (див. *Ушинського вулиця*), революційні народники М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиці*), О. І. Баранников і О. Д. Михайлов, працював укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович (див. *Марковича вулиця*), художник, учень І. Рєпіна А. Р. Ральян та ін. У 17 ст. жили і діяли церковні, політичні, культурно-осв. діячі Лазар Баранович (див. *Барановича Лазаря могила*), Данило Савич Туптало (Дмитро Ростовський; див. *Глухівсько-Петропавлівський монастир, Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир*). Вважають, що у 1646 відомий французький військ. інженер Г. Л. де Боплан керував у Н.-С. модернізацією фортеці. У Н.-С. пам'ятки архітектури включені до *Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* З 1746 неодноразово складалися *Новгорода-Сіверського плани,* які фіксували історію міста.

У Н.-С. *Леніну В. І. пам'ятник, Хмельницькому Богдану пам'ятник, Ушинському К. Д. пам'ятник.* У 1961 і 1980 встановлено надгробки на 5 братських могилах рад. військовополонених, партизанів, жертв фашизму, рад. воїнів, загиблих при визволенні 1943 Н.-С., а також на *Горілого П. С. могилі, Комоси А. С. могилі, Уралова І. М. могилі.* Меморіал (1971) на честь воїнів-земляків, які загинули (541 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У вересні 1989 відкрито *«Слову о полку Ігоревім» меморіал.* На тер. міста палеолітична *Новгород-Сіверська стоянка,* поселення епохи неоліту і бронзи (5—2 тис. до н. е.), городища доби раннього заліза (6—3 ст. до н. е.), слов'янські поселення 2—5 ст., городище сіверян 9—10 ст., поселення Сухомлинівка (11—13 ст.). У 1901 виявлено скарб. рос. монет. Іл.— табл. XVII—XIX, XXXVI—XXXVII.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені І. М. Уралова. Засн. 1919 І. М. Ураловим за участю А. А. Ассінга. В його репертуарі були п'єси рос. та укр. класичної драматургії, а також п'єси на революц. тематику.

Після смерті І. М. Уралова (див. *Уралова І. М. могила*) 1920 театрові було присвоєно його ім'я. Працював театр у приміщенні Народного дому. У 1923 театр очолював І. Л. Сагатовський. У трупі: П. Бойченко, І. Захаренко, І. Киктенко, Р. Коломієць, К. Лучицька, Л. Лучицький, М. Миненко, М. Натусь, О. Наронович, Г. Ніжинська, М. Образенко, В. Силич, Н. Спіраєва, В. Федоріна, О. Уралова, О. Шан-Гирей, Л. Шевченко.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ЄЗУЇТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ. Відкритий у 1635 в зв'язку з посиленням шляхетсько-католицької експансії на загарбаних українських землях (причому православним мешканцям міста заборонялося мати свої школи). Припинив своє існування у 1648.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1968 як музей на громад. засадах. У 1972 перетворений на відділ Черніг. істор. музею. Осн. фонди музею налічують понад 15 тис. одиниць зберігання. Найзначніші з них — колекція археол. знахідок періоду Київ. Русі 10—13 ст.; нар. одягу і вишивки; колекція книг, худож. творів тощо, присвячених «Слову о полку Ігоревім». Унікальними є дві пергаментні грамоти. Експозиція відділу природи знайомить з корисними копалинами, флорою, фауною району, його рельєфом і грунтами, з роботою Придеснянської дослідної станції для боротьби з ерозією грунту; значенням лісу в житті людини. Експонати відділу історії розповідають про минуле й сучасне краю. Експозиція розміщена у 8 залах. Музей розташований на вул. Комуністичній № 3.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР аматорський. Діяв з 60-х рр. 19 ст. (з перервами). У 1862—66 в театрі працював укр. фольклорист та етнограф О. В. Маркович (див. *Марковича вулиця*). У репертуарі театру були п'єси І. Котляревського («Наталка Полтавка»), Г. Квітки-Основ'яненка («Шельменко-денщик»), Тараса Шевченка («Назар Стодоля»), К. Тополі («Чари»), Л. Глібова («До мирового»), О. Стороженка («Гаркуша») та ін. З 1905 муз.-драматичним гуртком аматорів керував Анатолій Анатолійович Ассінг (1872—1934). Репетиції і спектаклі відбувалися в його будинку. 1907 театр почав роботу спектаклем за п'єсою Г. Ібсена «Бранд». З 1910 А. А. Ассінг став адміністратором театру. До театру почали запрошувати артистів-професіоналів. Поповнювалася трупа й місц. аматорами. Починаючи з 1919 в спектаклях брав участь І. М. Уралов, виконуючи характерні ролі, зокрема Городничого в «Ревізорі» і Виборного в «Наталці Полтавці». У 1919 І. М. Уралов оселився в Новгороді-Сіверському й став одним з організаторів держ. *Новгород-Сіверського драматичного театру* (див. також *Уралова І. М. могила*).

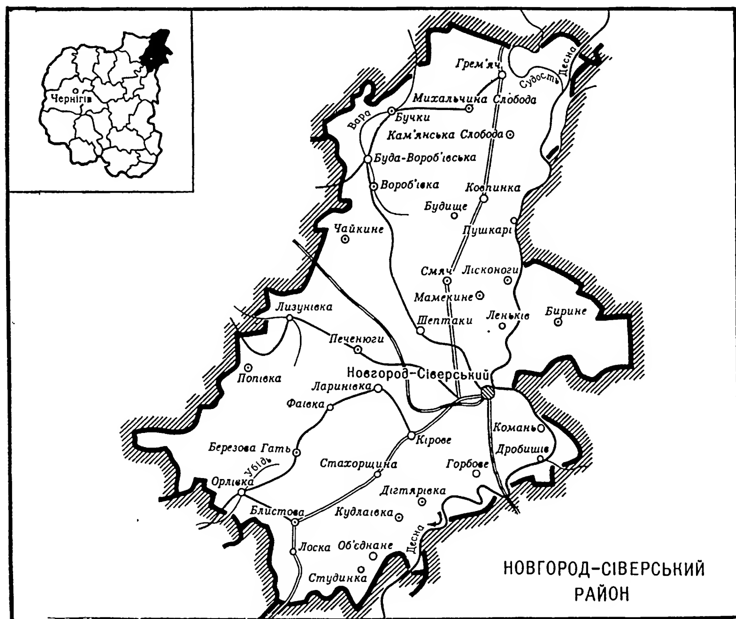
НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ О́КРУГ — адм.-тер. одиниця 1923—30. Див. *Глухівський округ*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1931. У 1935 до нього приєднано Ніжинський педагогічний технікум. Готував учителів 1—4 класів загальноосв. школи. У 1937 реорганізовано в пед. школу, в 1944 — у пед. училище.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ПОЛК партизанський. Сформований за наказом Всеукр. Центр. Військово-Революц. к-ту від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»* на базі партизан. загонів, які вели боротьбу проти нім.-австр. окупантів на Чернігівщині, зокрема в Новгород-Сіверському повіті. Першим командиром полку був Т. В. Черняк (див. *Черняка вулиця*). У листопаді 1918 Н.-С. п. у складі *Першої Української Радянської дивізії* почав бойові дії проти нім.-австр. військ і петлюрівців. Просуваючись у київ. напрямі,

1.XII 1918 визволив с. Вороб'ївку Новгород-Сіверського пов., 5.XII — Новгород-Сіверський, 18.XII— Шостку, 13.I 1919 — Райгородок і Кролевець, 17.I — Батурин, 21.I — Конотоп, 29.I — Прилуки і через Яготин — Бориспіль вийшов на підступи до Києва, де разом з *Ніжинським полком* розгромив петлюрівський полк і визволив південну околицю Києва. Продовжуючи бойові дії на Правобережжі, Н.-С. п. брав участь у визволенні Білої Церкви, Сквири, Вапнярки, Бердичева, Гощі, Рівного, Здолбунова. У травні 1919 полк реорганізовано в Новгород-Сіверську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. Рад. д-зії в червні 1919 влилася в 44-у стрілецьку дивізію.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. обл. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 42,6 тис. ж. (1988). У районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новгород-Сіверський. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами і балками. Корисні копалини: крейда, вапняки, торф. Річки — Десна та її притоки Судость і Вара. У заплаві Десни — озера. Грунти підзолисті. Розташований у зоні мішаних лісів. Площа лісів (сосна, береза, дуб) — 52,7 тис. га. Найбільші підприємства району: новгород-сіверські сироробний і льонообробний з-ди, бавовноткацька ф-ка, заводоуправління будматеріалів, птахокомбінат. Комбінат побут. обслуговування (Новгород-Сіверський), будинок побуту. С. г.

району спеціалізується на виробн. м'яса і молока та вирощуванні зернових (озима пшениця й озиме жито), картоплі й льону. Пл. с.-г. угідь 1988 становила 107,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 80,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,5 тис. га. У Н.-С. р. — 27 колгоспів, 3 радгоспи. Залізнична станція Новгород-Сіверський. Автомоб. шляхів — 336,6 км, у т. ч. з твердим покриттям — 271,3 км. У районі — Новгород-Сіверське мед. училище, 50 заг.-осв., музична, спорт. і однорічна с.-г. школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень, 22 будинки культури, 29 клубів, 1 кінотеатр, 67 кіноустановок, 52 б-ки, *Новгород-Сіверський краєзнавчий музей, Новгород-Сіверський філіал Чернігівського архітектурно-історичного заповідника,* пам'ятки архітектури — *Покровська церква* (1710) у с. Дігтярівці, *Троїцька церква* (1774) у с. Кіровому, *Покровська церква* (1902) у с. Ларинівці, Предтечинська церква (1905) у с. Блистовій. У с. Бириному Н.-С. р. нар. укр. фольклорист О. Ю. Андрієвський, в с. Вороб'ївці — вітчизн. хірург і анатом І. В. Буяльський та герой громадян. війни на Україні Т. В. Черняк, у с. Лісконогах — рад. економіст Я. Г. Фейгін. У Н.-С. р. видається газ. «*Радянське Полісся*» (з 1919). Див. також статті про населені пункти: Новгород-Сіверський, Березова Гать, Бирине, Блистова, Будо-Вороб'ївська, Бучки, Вороб'ївка, Горбове, Грем'яч, Дігтярівка, Кам'янська Слобода, Кірове, Ковпинка, Комань, Кудлаївка, Ларинівка, Лісконоги, Мамекине, Михальчина Слобода, Об'єднане, Орлівка, Печенюги, Попівка, Смяч, Чайкине, Шептаки. Іл. — табл. XVII—XIX.

НО́ВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1921. На його сцені також виступала укр. трупа. Діяв до початку Вел. Вітчизн. війни 1941—45.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ФІЛІА́Л ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО АРХІТЕКТУ́РНО - ІСТОРИ́ЧНОГО ЗАПОВІ́ДНИКА. Ств. 1979. До складу філіалу входить *Замкова гора* і 12 пам'яток арх-ри. Серед них ансамбль споруд *Спасо-Преображенського монастиря* 12—18 ст., *Микільська церква* 18 ст. (тепер у ній виставка народно-декор. мист-ва, худож. творів), *торгові ряди* і *торгові склади* кін. 18— поч. 19 ст., *Тріумфальна арка* 18 ст., *Успенський собор* 17—18 ст. Філіал включено до всесоюзного туристич. маршруту «По історичних містах Київської Русі». Іл. — табл. XVII—XIX.

НО́ВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ЗЕ́МСТВА БУДИ́НОК. Споруджено у кін. 19 ст. на розі вул. Леніна і Карла Маркса, що визначило форму плану: два ризаліти короткими крилами розходяться вздовж вулиць. Мурований, двоповерховий на підвалі. Стіни першого поверху рустовано. Вікна оздоблено тягами, пілястрами, в центр. частині — лиштвами з карнизиками. Характерний зразок провінційної неокласицистичної архітектури України кінця 19 століття.

НО́ВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ БУ́РСИ БУДИ́НОК. Споруджено 1657—67 на тер. *Спасо-Преображенського монастиря.* Рідкісний приклад цивільної арх-ри 17 ст. Мурований двоповерховий. За планом — видовжений прямокутник. Кожний поверх складається з чотирьох великих класних й двох менших приміщень. З боку гол. пн.-зх. фасаду вони сполучаються з двох'ярусною галереєю, яка на початку була відкритою. Реставровано 1954—58. Входить до складу *Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Іл. — табл. XVIII.

НО́ВГОРОДА - СІ́ВЕРСЬКОГО ГЕРБ. Наданий 1620 привілеєм польського короля Сигізмунда III разом з *магдебурзьким правом.* На щиті на зеленому полі було зображено міський мур з баштою, по боках — золоті спис і шабля. Затверджений 1782. 1857 уніфікований за системою Б. Ф. Коне (див. *Герб*). Існував до 1917.

НО́ВГОРОДА - СІ́ВЕРСЬКОГО ПЛА́НИ. Найдавніший з відомих — великоформатний ілюмінований «План Нова Городка Северского...», виконаний за указом Головної канцелярії артилерії і фортифікації кондуктором Василем Ієвлевим і датований груднем 1746. Він фіксує особливості топографії, топоніми (назви урочищ, ярів, річок, струмків, гір, доріг, вулиць тощо). Показано середньовічне планування, розташування архітектурних домінант, лінії укріплень, виділено давньоруський дитинець — Замок, наведено планувальну структуру *Спасо-Преображенського монастиря* до перебудов 1780-х рр. Тонкими лініями нанесено проектні пропозиції щодо реконструкції фортеці: заплановано збудувати горнверк, 2 п'ятикутних, 2 прямокутних і 4 трикутних бастіони, а також довести до нормативного профіль валу. План має детальну експлікацію (38 позицій), що дозволяє локалізувати чимало історичних споруд, які не збереглися. Біля нижньої рамки плану — зображено мури й вежі Спасо-Преображенського монастиря.

Реконструктивні заходи, намічені планом 1746, частково були реалізовані, про що свідчить наступний «План города Новагородка с показанием в оном как в городе, так и вне оного казенному и обывательскому строению». Він фіксує містобудівну ситуацію на 1760—61. Великоформатний, ілюмінований, топографія виявлена схематично, показана парцеляція ділянок в усіх кварталах, а в межах фортеці — вся забудова. Зображення укріплень свідчить про те, що за проектом 1746 збудовано пн. п'ятикутний та пд. трикутний бастіони. План має коротку експлікацію. Обидва плани зберігаються у ЦДВІА СРСР у Москві. Після утворення 1782 Новгород-Сіверського намісництва було виконано кілька рукописних примірників «Карты Новгород-Северской губернии с разделением уездов и расположением вокруг оной уездным городам планов». У правому верхньому куті — ілюмінований план під назвою «Губернский город Новгород-Северский» в орнаментованій рокайлевій рамці. План дрібномасштабний, схематичний, передає лише основні риси топографії, вуличні сітку і забудову. Муровані споруди виділено карміном. Показане трасування земляних валів. Примірники карти зберігаються у ЦНБ АН УРСР та ЦДІА СРСР. У зв'язку з новою адм. реформою 1802 виконано кілька альбомів «Атласа Малороссийской губернии». Плани міст, у т. ч. Новгорода-Сіверського, розташовано на окремих аркушах. Це — найпізніший план, на якому зафіксовано середньовічне планування. План ілюмінований. У правому верхньому куті — герб міста. Сітка вулиць дещо схематична, нанесені лише основні споруди, лінії укріплень. Є експлікація. Зберігаються в Публ. б-ці ім. Салтикова-

Герб Новгорода-Сіверського.

Щедріна в Ленінграді, ЦДВІА СРСР, ЦДІА СРСР.

У зв'язку з переплануванням Новгорода-Сіверського 1805 Олександр I конфірмував «План Черниговской губернии городу Новгороду-Северскому», за яким показано старе планування і запроектовані траси вулиць. Усі споруди поділено на дві категорії: ті, що зберігаються, і запроектовані. План має докладну експлікацію. Споруди, не відзначені в ній, підлягали знесенню. Оригінал зберігається в ЦДВІА СРСР. Опублікований в «Полном собрании законов». У 19 ст. при вирішенні питань нового будівництва неодноразово знімалися плани різних частин міста. Відомі два плани центр. частини 1856 та 1878, план частини міста, що прилягає до монастиря, 1870. Зберігаються в Архіві Черніг. обл.

1908 розроблено останній дореволюц. план. Топографія показана схематично, а сітка вулиць свідчить про те, що ідеї перепланування 1805 реалізовано частково. Подано основні архітектурні споруди, назви всіх вулиць. Квартали кольором і штриховкою поділено на 3 категорії відповідно до валової прибутковості домоволодінь. План графічний, у верхньому куті — герб міста. Оригінал зберігається у ЦДВІА СРСР. Його було видано літографським способом. У рад. період складалися генеральні плани розвитку міста. Останній з них розроблено 1976 інститутом КиївНДІПмістобудування. В його складі історико-архітектурний опорний план з проектом зон охорони пам'яток історії та культури (автор — арх. Є. Є. Водзинський). У 1984 той же ін-т виконав Проект детального планування центру, уточнивши зони охорони пам'яток. Іл.— табл. XXXVI, XXXVII.

«НОВЕ́ ЖИТТЯ́». Газета, орган Тупичівського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих. У 1935—41, 1944—56 виходила під назвою *«Сталінський шлях»*, 1956—59— «Н. ж.». У 1959 видання припинено в зв'язку з ліквідацією р-ну.

НО́ВЕ МІ́СТО — передмістя давнього Ніжина. Виникло на поч. 17 ст. на правому березі р. Остра внаслідок розширення меж міста. В документах 18 ст. часто на противагу осн. Верхньому місту наз. «Нижнім містом». Воно було обведене оборонним валом і ровом, що дугою охоплювали все передмістя від кол. міської греблі (тепер тут міст на вул. Леніна) і тягнулися вздовж сучасної Чернігівської вулиці на Пн., потім на Сх. вздовж Редькінської вулиці і в кінці її повертали на Пд. і виходили до р. Остра біля мосту на сучасну вул. Подвойського. На Редькінській вул. й досі є залишки рову й валу. В Н. м. на подвір'ї полкової артилерії зберігалися гармати. З осн. містом Н. м. з'єднувалося Спаським мостом (тепер виходить на вул. Червоних Партизанів), спорудженим навпроти Московської брами *Ніжинського замку*. Поблизу мосту в Н. м. 1757 зведено *Преображенську церкву*, а біля неї парафіяльну школу. Тут же була торгова площа. У 18 ст. в Н. м. налічувалося 6 цегельних з-дів, 4 кузні, 2 броварні, 5 постоялих дворів, 2 лавки, цирульня і шпиталь. Через Н. м. простягався Московський шлях (згодом Московська, тепер Червоних Партизанів вулиця). Населення здебільшого займалося різними ремеслами, а також візництвом, через що ряд вулиць, де вони жили, називалися фурманськими. Передмістя злилося з містом на поч. 19 ст.

«НОВЕ́ СЕЛО́» — держ. вид-во в Ніжині. Засн. 1.XI 1925. Мало друкарню (кол. Глезера). Друкувало й поширювало в межах Ніжин. округу газ. «Нове село». Також випускало книги і брошури, здійснювало торгівлю періодичними виданнями. При-

пинило існування 1.VIII 1926. Друкарню було передано Ніжин. окрміськгоспу.

«НОВЕ́ СЕЛО́». Газета, орган Ніжинського райпарткому, райвиконкому та райпрофради. Видавалася в Ніжині 1925—37. У 1927—35 друкувала газ. *«Більшовицькі резерви»*, 1936—37 — газ. *«Передовий загін»*, 1927—37 — газ. *«Літературна сторінка»*. Див. *«Під прапором Леніна»*.

НОВИ́Й БИ́КІВ — смт Бобровицького району, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Старий Биків та Чистопілля. Розташований на р. Супій, за 30 км від райцентру та за 28 км від залізнич. ст. Кобижча. 3630 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 16 ст. У роки революції 1905—07 відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Н. Б.— цукр. з-д (збуд. 1898), центр. садиба Новобиківського цукр. радгоспу, відділення зв'язку, будинок побуту, АТС, с. ш., лікарня, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, 2 ясел-садків, клуб на 200 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). 2 січня 1943 під час тимчасової окупації гітлерівці спалили живими 63 місц. жителя. 1968 встановлено пам'ятний знак жертвам фашизму. На честь земляків, що полягли (421 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск Слави; у 1955 — пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943. На тер. Н. Б. пам'ятка архітектури — *Успенська церква* (1804); виявлено кургани епохи бронзи (2 тис. до н. е.), городище часів Київ. Русі (11—13 ст.). Іл.— табл. XXXI.

НОВИ́Й БІЛОУ́С — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Деснянка і Кошівка. Розташований на р. Білоус (притока Десни), за 11 км від залізнич. ст. Чернігів. 1410 ж. (1988). Вперше згадується у писемних джерелах під 1648. У 18 ст. власником села був колезький асесор І. Дунін-Борковський. У 1866 — 126 дворів, 793 ж.; 1897—170 дворів, 945 ж., земська школа. Рад. владу встановлено у січні 1918. У роки нім.-фашист. окупації (8.IX 1941—21.IX 1943) в селі діяла підпільна група. Центр. садиба радгоспу «Україна», 8-річна школа, дит. ясла-садок, клуб, б-ка (5,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу А. Г. Свиридовський (1922—68). У Н. Б. 1964 встановлено пам'ятник на могилі комсомольця-підпільника М. І. Борсука, 1976 — на двох братських могилах мирних жителів, спалених гітлерівцями, і на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943; у 1965 — обеліск воїнам-односельцям, які загинули (92 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник архітектури 1-ї пол. 18 ст.— *Троїцька церква* з дзвіницею. Урочище «Сомів хвіст». Поблизу Н. Б., Деснянки і Кошівки— поселення епохи бронзи та раннього заліза (2—1 тис. до н. е.), ряд поселень і курганів ранньослов'янських (3—5 ст.) та часів Київ. Русі (10—13 ст.), кургани 10—11 ст.

НОВИ́Й МІСТ через р. Десну. Став до ладу в жовтні 1986 (довж. 609 м, шир. 26 м). Будувався колективами Київ. мостобуд. управління № 2 та Черніг. шляхобудівного управління № 14 за проектом Укрдіпрошлях (інж. А. М. Попельнюк). Зведено насувним методом поблизу с. Шестовиці разом з першою чергою прилеглої автомагістралі в складі 20 км напівкільця обходу від с. Киїнки до с. Іванівки, який спрямовує транзит. транспорт в об'їзд Чернігова.

НОВІ́ БОРО́ВИЧІ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с. Загребельна Слобода і с-ще Коровне. Розташовані на правому березі р. Снов, за 19 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 1141 ж. (1988). Вперше згадуються в

кін. 17 ст. Назва походить від соснового бору, що оточує село. Належали черніг. полковникові В. Борковському, з 1708 — Черніг. полковникові П. Полуботку, з кінця 18 ст.— графам Милорадовичам. У 1849 в Н. Б. побудовано цукровий з-д. З 1854 — містечко. У 1866 в Н. Б.— 126 дворів, 977 ж.; в 1897 — 262 двори, 1496 ж.; дерев. Успенська церква (1891), земська школа, б-ка, винокурня; відбувалося чотири ярмарки на рік. Під час революції 1905—07 робітники спиртового і цукрового з-дів відмовилися працювати, збиралися на мітинги і демонстрації. 18 жителів за участь у цих виступах було заслано до Архангельської губернії. У 1913 в Н. Б.— 318 дворів, 1638 ж., фельдшерська дільниця, земська лікарня (1907), вет. пункт, двокласна церковнопарафіяльна школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923 Н. Б.— село в складі Сновського р-ну. З 1923 відкрито б-ку, клуб, хату-читальню, в 1924 — дит. будинок відпочинку. 1930 створено дві артілі, 1936 — с. ш. У Н. Б. — центр. садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, спиртовий з-д, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., філіал Щорської муз. школи, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, б-ка (12 тис. од. зб.).

У Н. Б. 1960 встановлено обеліск воїнам-односельцям, полеглим (228 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; у 1966 — пам'ятники на братських могилах партизанів, рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943. У Н. Б. виявлено городище скіфських часів (5—3 ст. до н. е.), а також городище і курган часів Київ. Русі.

«НОВІ ГОРИЗО́НТИ». Газета, орган Коропського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—35 виходила під назвою *«Поліський комунар»*, 1935—41 — *«За ударну працю»*, 1944—62 — *«Радянська Коропщина»*. З 1.VI 1962 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 — «Н. г.». Адреса — пров. Кибальчича № 5.

НОВІ́ МЛИНИ́ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кербутівка і Червона Гірка. Розташовані на р. Сейм за 16 км від залізнич. ст. Доч. 1880 ж. (1988). Вперше згадані в писемних джерелах 1630. Після нар. визвольної війни 1648—54 — сотенне містечко Ніжинського полку. Було дві церкви — Різдва Богородиці і Георгіївська. 1671 гетьман Д. Многогрішний увільнив новомлинських мірошників від повинностей, посполиті мали утримувати «войсковую музику», яка знаходилася при гетьманові (в 1723 вона включала п'ять трубачів, двох сурмачів й одного довбиша на чолі з отаманом Максимом Якубським; після смерті гетьмана І. Скоропадського 1722 музики були переведені на утримання Гадяцького полку). У 18 ст. мешканці Н. М. займалися млинарством і винокурінням. У 1781 тут діяло

Нові Млини Борзнянського району. Троїцька церква.

13 водяних млинів (на 41 коло), 94 винокурні (в них — 191 котел), 3 цехи: ткацький, шевський, кравецький; було 15 лавок, відбувалося 4 ярмарки на рік. Було збудовано дерев'яну Миколаївську церкву (18 ст.), муровані *Троїцьку церкву* (1800) і Георгіївську (1822). Поблизу Н. М. знаходився *Новомлинський монастир*. У 1866 Н. М.— містечко з ратушею, 480 дворів, 2166 ж., поштова ст.; в 1897 — 595 дворів, 3260 ж., парафіяльна школа, богадільня, медпункт. У 1905 в містечку відбувся селянський виступ. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни діяв партизан. загін. У Н. М.— центр. садиба колгоспу ім. М. Горького (спеціалізація — зернові і тех. культури), ф-ка спорт. товарів, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, готель, с. ш., лікарня, фельдшерсько-акушер. пункт, аптека, вет. дільниця, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (30 тис. од. зб.). Уродженцем Н. М. є чл.-кор. АН УРСР, доктор фізико-матем. наук Н. П. Ситенко. У Н. М. нар. Котляров Никифір Антонович (1819—?) — винахідник у галузі лиття дзвонів. Відлив їх бл. 50 (знаходилися в церквах Черніг. і Полтав. губ., зокрема, в Путивльському Печерському монастирі встановив дзвін на 270 пудів). Працював також у галузі конструювання винокурних котлів, самоварів, земельних знарядь, інструментів; ставив механічні млини, вдосконалював садівництво. У 1953 встановлено пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943. На тер. Н. М. виявлено поселення епохи неоліту — Київськ. Русі (5 тис. до н. е.— 13 ст.).

НОВІ́ МЛИНИ́ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Лосєва Слобода. Розташовані на лівому березі р. Снов, за 12 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 408 ж. (1988). Вперше згадуються на поч. 18 ст. У 1906 збудовано дерев. Успенську церкву. 1905 відбувся мітинг, на якому мешканці села ухвалили рішення про розподіл землі поміщиків та не сплачувати податків. Радян. владу встановлено в січні 1918. У Н. М. — відділення колгоспу «Шлях Леніна» (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, бібліотека (11 тис. од. зб.). У 1956 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, у 1964 встановлено обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (76 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

НОВІ́ ЯРИЛО́ВИЧІ — село Ріпкинського району, центр сільської Ради народних депутатів, якій підпорядковані села Киселівка, Нова Папірня, Сиделівка, Скиток, Старі Яриловичі. Розташовані на р. Немильні (прит. Сожа), за 24 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Горностаївка. 772 ж. (1988). Вперше згадуються в серед. 18 ст. 1866 в Н. Я.— 132 двори, 890 ж., сільське уч-ще, дерев. Успенська церква; в 1897—313 дворів, 1611 ж., земська школа, б-ка, відбувалося три ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба радгоспу «Поліський», лісництво, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, клуб, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Н. Я. від нім. фашистів. За допомогу партизанам гітлерівці повністю спалили с. Клубівку, розстріляли і спалили 506 ж. Поблизу с. Лизунова Рудня виявлено поселення епохи неоліту і бронзи (5—2 тис. до н. е.), біля с. Старі Яриловичі — горо-

дище 10—13 ст., знайдено скарб арабських монет-диргемів 9 ст.

НОВОЗАВОДСЬКИЙ РАЙО́Н м. Чернігова. Ств. 3.I 1974 шляхом поділу міста на два райони — Н. р. і Деснянський район. Межа між ними проходить по вул. Леніна. До складу Н. р. входить територія на Зх. від вул. Леніна: *Третяк,* Чорториївські Яри, Жавинка, *Забарівка,* Західне, *Коти, Лісковиця, Масани, Подусівка Нова, Подусівка Стара.* Пл. Н. р.— 3262 га, нас.— 117 тис. чол. (1987).

У районі 42 пром. підприємства, 19 буд. і 24 транспортні орг-ції. Легка, харчова і хім. пром-сть. Найбільше підприємство — виробн. об'єднання «Хімволокно» ім. 50-річчя Вел. Жовтневої соціалістич. революції, камвольно-суконний комбінат ім. 50-річчя Радянської України, швейні об'єднання, м'ясокомбінат, міськ. борошномельний комбінат, виробн. об'єднання хлібопекарської пром-сті. На тер. р-ну — вел. залізнич. вузол, ТЕЦ, 182 підприємства торгівлі і громад. харчування. У р-ні — 14 лікарняних закладів, 3 середні спец. навч. заклади, 14 загальноосв. шкіл, де навчається понад 14 тис. учнів, 8 проф.-тех. уч-щ, 38 дитячих дошкільних закладів.

На тер. р-ну працюють «Укрдіпроводгосп», «Укрземпроект», УкрНДІНГІ Держплану УРСР, науково-виробн. об'єднання «Текстильхіммаш», відділення Укр. н.-д. гірничорудного ін-ту, філіал ін-ту «Укрдіпроводгосп», 7 клубів і будинків культури, у т. ч. Палац культури виробничого об'єднання «Хімволокно», 5 кінотеатрів і кінозалів на 1600 місць, 79 б-к, 23 музеї і музейні кімнати, 3 стадіони і 106 спортивних майданчиків.

У 1986—87 споруджено приміщення для вид-ва «*Десна*», школи № 15, дит. садка на 320 місць, очисні споруди.

НОВОМЛИ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Кербутівський, Бобриківський). Засн. як чоловічий у серед. 17 ст. на лівому березі р. Сейм і затоки р. Бобрик. Містився між селами Нові Млини і с. Кербутівка. З 1658 діяв як жіночий. За описом 1781 в Н. м.— дерев'яна Успенська церква, будується нова церква, будинок ігумені, келії. Підпорядковувався *Крупицько-Батуринському Миколаївському монастирю.* 1786 володіння Н. м. було секуляризовано. Існував до 1827. Не зберігся.

НОВОСЕ́ЛІВКА (до 1947 — Яцеве) — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Олександрівка і Півці. Розташована на правому березі р. Десни, за 7 км від залізнич. ст. Чернігів. Нас.— 741 ж. (1988). Засн. в 12 ст. У 1866 — 31 двір, 180 ж.; 1897 — 40 дворів, 230 ж.

Радянську владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (8.IX 1941—22.IX 1943) в селі знаходився табір для військовополонених. 21.II 1943 їм вдалося роззброїти охорону і вирватися на волю. За це гітлерівці помстилися на мирному населенні — вони оточили село, розстріляли і спалили 236 чоловік. У 1944—47 село відбудовано. Центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна. Поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, б-ка (6 тис. од. зб.). У Н.—2 братські могили: рад. воїнів, полеглих при обороні села в 1941, жертв фашизму і рад. воїнів, що загинули в 1943 під час його визволення. У пам'ять про загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни односельців (46 чол.) споруджено 1959 обеліск. На території Н. поселення епох неоліту-бронзи (5—2 тис. до н. е.), ранньослов'янські (2 — 5 ст.) та давньоруські (9—13 ст.).

НОВОСІ́ЛКІВСЬКЕ — городище 6 — 3 ст. до н. е., 11—13 ст. Знаходиться за 2 км на пд.-сх. від с. Новосілки Ріпкинського р-ну в урочищі Городище, що біля Боблового болота. Відоме за матеріалами археолога Д. Я. Самоквасова з 1908. Обстежувалося археологами О. М. Мельниковською (1956), Б. О. Рибаковим (1958), Д. Я. Телегіним (1966). Займає горбоподібний останець дюнного характеру (125 × 90 м), що підноситься над лугом до 8 м. Спочатку городище займало майже всю площу останця, укріпленого валом, який майже не зберігся, й обкопаного ровом. Пізніше його площа скоротилася майже вдвічі. Були зведені додаткові укріплення. Вони розчленували городище на дві частини, з яких тільки сх. була заселена. Культурний шар сягає 0,5 м, в якому виявлено значну кількість кераміки милоградської культури (6—3 ст. до н. е.), орнаментованої «перлинами». На городищі знайдена також кружальна кераміка 11—13 ст. Знахідки — у фондах Ін-ту археології АН УРСР і Чернігівського істор. музею.

НОВОУКРАЇ́НСЬКЕ (до 1961 — Церковище) — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Голубичі. Розташоване за 12 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Голубичі. 488 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 19 ст. У 1866 — 98 дворів, 508 ж., винокурний з-д; 1897 — 140 дворів, 885 ж., дерев'яна Преображенська церква (1879), земська школа, б-ка, ощадне т-во. Рад. владу встановлено в січні 1918. Відділення колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — зернові і тех. культури), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час визволення 1943 села від нім.-фашист. загарбників, обеліск (1975) — на честь воїнів-земляків, що полягли (131 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Н. виявлені 2 курганні могильники 10—12 ст. і поселення часів Київ. Русі 10—13 ст.

НО́РИЦЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Ревни (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

НО́СА С. Д. МОГИ́ЛА у Городні. Ніс Степан Данилович (літ. псевдонім — С. Волошин та ін., 1829—1900) — укр. лікар, письменник, етнограф і фольклорист. Н. в с. Понорах (тепер Талалаїв. р-ну). Закін. 1854 мед. ф-т Київ. ун-ту. Працював земським лікарем, зокрема в Чернігові (оператором лікарняної управи). Водночас вивчав історію, етнографію та фольклористику. Зібравши чимало приказок та прислів'їв, пісень, опублікував їх у *«Черниговськых губернськых ведомостях»*, *«Черниговском листке»*, у збірках А. Л. Метлинського, П. П. Чубинського та ін. Писав оповідання з життя украї́н. селян та козаків («Хуртовина», «Шворин рід», «Про Конотіп», «Запорожець Абиух»), розвідки з етнографії та народ. медицини («Про хвороби та як їм запомогти», «У всякого народа своя природа»). 1863 Носа заарештовано в справі народника І. О. Андрущенка і заслано до с. Бєлозерське Новгородської губ., з 1872 жив на поселенні в Поморах. Після повернення з заслання (1886) спочатку оселився і лікарював у Чернігові, потім у Городні, де і помер. На могилі (на розі вул. Пролетарської та Леніна) 1903 встановлено чотиригранний обеліск (реконструкція 1971) з написом на мемор. дошці. Іменем С. Д. Носа названа одна з вулиць Городні. Іл.— табл. XXX.

НОСЕ́ЛІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Мала Доч. Розташована біля р. Дочі, за 17 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Доч. 1029 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 127 дворів, 934 ж., дерев. церква Параскеви (1852); 1897 — 265 дворів, 1424 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки фашист. окупації у Н. діяла підпіль-

на група, комуністи М. І. Загонник та Г. Д. Ященко були заарештовані й спалені гестапівцями. У Н.— центр. садиба колгоспу ім. Ленінського комсомолу (спеціалізація — тваринництво м'ясо-молочного напряму), неодноразовий учасник ВДНГ СРСР. Відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, 2 б-ки (20 тис. од. зб.). З колгоспом пов'язана трудова діяльність інженера, Героя Соц. Праці І. О. Залозного. У 1957 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, у 1973 побудовано пам'ятник воїнам-односельцям, які полягли (144 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села виявлено поселення 2—1 тис. до н. е.

НОСІ́ВКА (Носовочка). Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Довж. 30 км, площа бас. 240 км². Тече тер. Носівського р-ну. На березі Н. розміщене м. Носівка.

НО́СІВКА — місто, райцентр на р. Носівці, залізнична станція. Міській Раді нар. депутатів підпорядковані населені пункти Дебреве, Жовтень, Лукашівка, Підгайне. 17,9 тис. ж. (1988). Давньорус. поселення Носів на Руді згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. У 15 ст. відоме під назвою Носове. У серед. 14 ст. захоплена литов. феодалами, ввійшла до *Київського князівства,* з 1471 — до Київ. воєводства як один з форпостів Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 — в складі Польщі. На поч. 17 ст. належала Київ. воєводі Адаму Киселю. Мешканці Носівки брали актив. участь у селянсько-козац. повстанні під керівництвом П. Павлюка 1637, Я. Остряниці 1638. З 1648 Н.— центр сотні Ніжинського полку, з 1667 — Київського полку. З 1782 — у складі Ніжинського пов. Черніг. намісництва, з 1802 — губернії. У 1662 і 1679 спалена татарською ордою. У селі відбувся *Носівських козаків виступ 1719* проти утисків старшини. У 18 ст. Н. володіли князі Кушелеви-Безбородьки. З 1735 Н.— містечко. У 17—18 ст. діяло 5 козацьких шкіл, богодільні. На 1859 залишилася тільки одна парафіяльна школа. 1866 у Н.— 1991 двір, 11 123 ж., волосне і сільське правління, поштова станція, винокурний, цукровий, цегельні (2) з-ди, училище, відбувалося три ярмарки на рік. Найбільший землевласник — граф Мусін-Пушкін. У 1897 — 3155 дворів, 16 947 ж.; муровані — *Троїцька церква* (1765), Миколаївська (1834), Воскресенська (1891); дерев'яні — Успенська (1796, на поч. 20 ст. збудовано нову) та Преображенська (1877) церкви. Діяли три земські школи, б-ка, медпункт, лікарня на цукровому з-ді. У 1880-х рр. в Н. проводили агітацію народники. Під час першої рос. революції відбулися *Носівських робітників і селян виступи 1905—07.* У 1910 в Н. було 19 638 ж. 1911 засн. *Носівську сільськогосподарську дослідну станцію.*

Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-австр. окупації і наступу денікінців у р-ні Н. діяв партизан. загін. У 1920 почав знову працювати цукровий з-д, агропункт Носівської с.-г. дослідної станції, у 1922 створені бурякорадгосп і кооперативне т-во. З 1923 Н.— райцентр; відкрито 2 лікарні, Народний дім, 2 клуби, 8 хат-читален, 5 б-к. Виникло т-во по спільному обробітку землі (1926), на його базі в 1929 створено перший колгосп, пізніше — ще 6, МТС (1930). У 1939 ланка одного з колгоспів стала учасником ВСГВ у Москві. У 1940 діяло також 2 лікарні, пологовий будинок, поліклініка, 2 аптеки, 2 середні, 5 неповних середніх і 4 поч. школи, 3 Будинки культури,

5 клубів, кінотеатр, 13 б-к (22 тис. од. зб.). У роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (14.IX 1941—15.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, підпільна організація на чолі з комуністом М. І. Реутським, у районі Н.— партизан. з'єднання «За Батьківщину» (див. *Носівському підпільному райкому КП(б)У меморіальна дошка*).

З 1960 Н.— місто. У Н.— цукровий комбінат, філіал Ніжинського виробничо-аграр. об'єднання консервної пром-сті, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, меблева ф-ка, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, комбінат побутового обслуговування, 6 заг.-осв., муз. школи, 4 лік. заклади, 2 Будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 14 б-к (158 тис. од. зб.), історико-краєзнавчий музей. У Н. в різний час виходили газети *«Комсомолець Носівщини»*, *«Кооперативний ударник»*, *«Літературна сторінка»*, *«Сталінський прапор»*, *«Червона Носівщина»*, *«Прапор»*. Видається газ. *«Прапор комунізму»*.

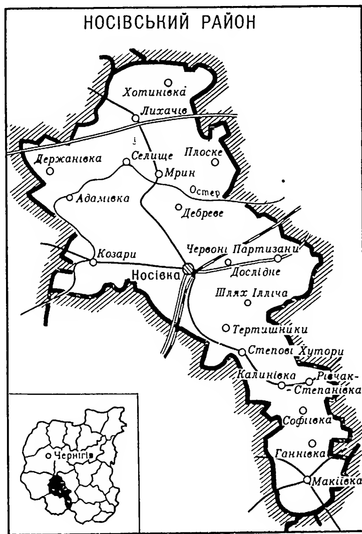
Лабораторно-адміністративний корпус Носівської сільськогосподарської дослідної станції в Дослідному. Фото 30-х рр. 20 ст.

У Н. народилися Герой Рад. Союзу М. І. Кікош (1919—49), Герой Соц. Праці Р. О. Руденко (1907—80), укр. рад. драматург І. Кочерга (1881—1952; див. *Кочерги вулиця*), укр. рад. живописець, нар. худож. СРСР С. Ф. Шишко, доктор геол. н. Ф. О. Руденко, доктор мед. н. В. О. Павленко. З Н. пов'язана трудова діяльність Героїв Соц. Праці М. Г. Сеника і М. Ф. Ткача. У Н. *Леніну В. І. пам'ятник* (1974), *Шевченку Т. Г. пам'ятник* (1961), *Броварцю М. С. пам'ятник* (1976), *Носівського цукрового заводу робітникам пам'ятний знак* (1975). Надгробки на братських могилах червоноармійців, загиблих 1918, активістів колективізації, партизанів і жертв фашизму (1941—43), рад. воїнів, полеглих 1943 за визволення села, серед яких Герой Рад. Союзу О. О. Ройченко. У Н. скіфські кургани (5—3 ст. до н. е.).

НО́СІВСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА ДО́СЛІДНА СТА́НЦІЯ. Заснована 1911 як науково-експеримент. установа, гол. завданням якої було вироблення на підставі дослідів найкращих за місцевими умовами тех. засобів ведення с. г. Комплекс будівель було зведено 1911—13 в с. Дослідному за проектом арх. Є. Н. Сердюка. Тер. поділялася на функціональні зони: адміністративну, дослідницьку, господарську та житлову. Гол. роль у забудові відіграв пластичний силует лабораторно-адм. корпусу з баштою, увінчаною грушовидною банею — зразок архітектури *українського народного стилю.* У 1920 в Носівці почав працювати агропункт, якому було виділено 17 га землі. Згодом на його базі створено сортодільницю Н. с.-г. д. с., яка зосередила свою ува-

гу на вивченні складу грунтів і розробленні рекомендацій щодо підвищення урожайності с.-г. культур. Діяльність Н. с.-г.д. с. збагатила рад. агрономічну науку важливими дослідженнями. Велика заслуга в цьому належить засновнику і першому директору (1912—30) станції Кульжинському Сергію Пантелеймоновичу (1880—1947) — укр. рад. вченому, агроному, засл. діячу науки і техніки Молд. РСР (з 1946). У 1907 закін. с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. З 1909 працював на Роменському дослідному полі Полтав. губ., а потім у Носівці. Осн. праці — з питань культури бобових, їхнього впливу на родючість грунту, люпинізації піщаних грунтів Полісся УРСР. У 1922—30 агрохім. відділом Н. с.-г. д. с. керував Гедройц Костянтин Каетанович (1872 — 1932) — рад. учений, грунтознавець і агрохімік, акад. АН СРСР з 1929, акад. АН УРСР з 1930. Він створив вчення про вбирну здатність грунту і грунтовий вбирний комплекс, про роль грунтових колоїдів в утворенні грунту і його родючості, розробив класифікацію грунтів за складом увібраних основ. К. К. Гедройц дав своє пояснення походженню солонців і процесам осолодіння, довів можливість докорінного поліпшення солонцюватих грунтів гіпсуванням, а кислих — вапнуванням. У 1939 станція нагороджена дипломом ВСГВ СРСР 2-го ступеня.

НО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині обл. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 44,2 тис. ж. (1988). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Носівка. Поверхня району рівнинна, з незначним коливанням відносних висот. Корисні копалини — торф, глини. Найбільша річка — Остер (прит. Десни). Грунти переважно сірі опідзолені та чорноземні лучні. Пн. частина р-ну розташована в зоні мішаних лісів, пд. — у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 18,6 тис. га. Підприємства харч., деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: носівські цукр. комбінат, меблева ф-ка, маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Носівка), 2 будинки побуту, 21 комплексний приймальний пункт. Землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1988 становила 80,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,4 тис. га, луки й пасовища — 18,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кукурудза, льон. У Н. р.— 22 колгоспи, радгосп, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці. Залізнич. ст. Носівка. Автомоб. шляхів — 280 км, у т. ч. з твердим по-

криттям — 267,5 км. У районі — 32 заг.-осв. і музична школи, профес.-технічне уч-ще (с. Мрин), *Носівська сільськогосподарська дослідна станція,* 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, санаторій, 11 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 37 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Володьковій Дівиці (тепер с. Червоні Партизани) народився рад. військ. діяч М. Г. Кропив'янський. Найзначніші архіт. пам'ятки: комплекс будівель с.-г. ст. 1911—13 в с. Дослідному, *Троїцька церква* (1765) у Носівці. У Н. р. видається газ. «*Прапор комунізму*». Див. також статті про населені пункти: Носівка, Ганнівка, Держанівка, Калинівка, Козари, Лихачів, Макіївка, Мрин, Плоске, Рівчак-Степанівка, Селище, Софіївка, Степові Хутори, Тертишники, Хотинівка, Червоні Партизани.

НО́СІВСЬКИХ КОЗАКІ́В ВИ́СТУП 1719. Викликаний утисками з боку козацької верхівки. Рядові козаки виступили проти призначення без їхньої згоди на посаду сотника ставленика старшини богатого козака Билики. Повсталі козаки знищили універсал гетьмана, зламали сотницьку хоругву. Виступ був жорстоко придушений — 30 козаків у кайданах заслано до Сибіру.
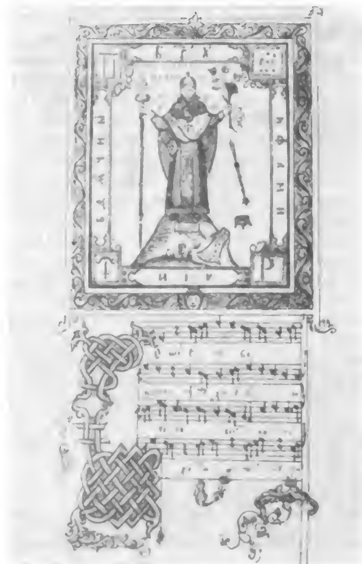
НО́СІВСЬКИХ РОБІТНИКІ́В І СЕЛЯ́Н ВИ́СТУПИ 1905—07. У 1905 до Носівки з Києва прибули агітатори — соціал-демократи, які виступали на місцевих сходках. У жовтні 1905 біднота Н., озброєна сокирами і палицями, розгромила економію графа Мусіна-Пушкіна, садиби поміщиків Чмихівського і Святославського. До селян приєдналося 800 рекрутів. Але виступ було придушено. У 1906 багатьох його учасників засудили до биття різками, понад 20 чол. ув'язнено. Влітку 1906 застрайкували робітники економії гр. Мусіна-Пушкіна, вони вимагали збирання врожаю за третій сніп. Страйкуючі (200 чол.) вигнали новонайнятих працівників. Подібні виступи не припинялися до серпня 1907. У 1908 багатьох учасників виступів заарештовано, на довічну каторгу у Сибір заслано одного з організаторів селянських виступів П. С. Криворота.

НО́СІВСЬКОГО ЦУКРО́ВОГО ЗАВО́ДУ РОБІТНИКА́М ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено в р-ні цукрового з-ду, біля Будинку культури на честь робітників підприємства, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятний знак — скульптура рад. воїна і партизана (вис. 2,2 м) на постаменті (вис. 1,2 м). На лицьовому боці пілону (вис. 6,5 м) — п'ятикутна зірка. Справа — стела. До неї прикріплено сім мармурових плит, на яких викарбувано пам'ятний напис і 84 прізвища полеглих воїнів-земляків. Скульптор В. Куает. Відкрито 1975 на вул. Автовокзальній.

НО́СІВСЬКОМУ ПІДПІ́ЛЬНОМУ РАЙКО́МУ КП(б)У МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлено на будинку дитячої муз. школи (споруджено в кін. 19 ст.; прямокутний у плані, одноповерховий, мурований на цегляному фундаменті, складається з 8 кімнат загальною площею 97,7 м^2). У цьому будинку у вересні 1941 було створено підпільний райком партії, який очолив секретар Носівського РК КП(б)У М. І. Стратилат. Для ведення боротьби у ворожому тилу організували 4 підпільні парт. групи, 3 групи підривників та партизан. загін, в якому налічувалося 250 чол. У лісах р-ну було підготовлено бази боєприпасів і продовольства для партизанів. М. І. Стратилат став командиром партизан. загону, згодом — комісаром з'єднання «За Батьківщину». Дошка — мармур, відкрито 1967 на вул. Стратилата № 101.

НО́ТНІ ІРМОЛО́Ї Чернігівщини. У 17—18 ст. на Чернігівщині,

як і по всій Україні, набули розповсюдження нотні ірмолої — збірники давньої вітчизн. профес. музики в одноголосному записі, нотний текст яких писаний п'ятилінійною нотацією, т. зв. київським знам'ям. Пісенний репертуар ірмолоїв був тісно пов'язаний з церковною практикою, однак тут спостерігається постійний вплив народнопісенної творчості. Н. і. з Чернігівщини відбивають певні місцеві муз. традиції, вдало поєднані з загальноукр. та ін. локальними варіантами. Тут постійно зустрічається «київський напів», «острозький», «простий», а також дуже популярний на укр. землях «болгарський напів». З джерел відомим є вироблений місцевою практикою «новгородський напів». До нашого часу збереглося кілька Н. і., які були переписані на Чернігівщині. Є чимало рукописів, що побутували тут 17—19 ст., але місце створення їх невідоме, оскільки вони дійшли з втратами. Найдавнішим відомим Н. і. є: 1) Рукопис, створений «во Острові місті Монастирищі» (ЦНБ АН УРСР). Зміст, музична стилістика вказує на активні місцеві муз. процеси. Тут є вказівки на різні напіви — «київський», «києвопечерський», «простий», «болгарський». Є співи на честь Антонія і Феодосія Печерських. Рукопис оздоблений мистецькими кольоровими заставками, ініціалами та мініатюрами. Цікавим є запис писця: «Спробовати пера і чернила, чи добре буде писати». Деякий час книга була в ужитку в м. Гадячі. До б-ки надійшов від професора Ніжинського ліцею А. Ф. Хойнацького. 2) Н. і., переписаний 1699 у м. Сосниці в «училищі храму Покрова» і, мабуть, на замовлення «намісника того ж храму» Омеляна Савича (Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника). Зміст рукопису вказує на давні традиції муз. мистецтва на Чернігівщині («київський», «острозький» і «болгарський» напіви). Книга прикрашена орнаментальними заставками, ініціалами, кінцівками і великою кількістю мініатюр (під двома з них записані вірші). 3) Два Н. і. переписані 1717 Григорієм Шоломовичем у м. Носівці (Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна). 4) Ірмолой, переписаний 1745 Іваном Стефа(новичем) (ЦНБ АН УРСР). Муз. зміст останніх двох рукописів дещо спрощений; є вказівки на напіви: «київський», «острозький», «болгарський». Прикрашені орнаментальними заставками, ініціалами та значною кількістю мініатюр. 5) Два Н. і. переписані піддячим Іллею Заячинським. Один з них

Нотний ірмолой 18 ст. Титульна сторінка з портретом митрополита П. Могили.

переписаний 1755 у с. Перевод, другий — 1760 у с. Васківці. Муз. зміст зазнав скорочення і певного спрощення. Орнаментальні прикраси здійснив сам Заячинський. 7) Ірмолой переписаний 1736 Савою в с. Слобода Рубіжна (Істор. музей СРСР, Москва). Є «київський» напів. Орнаментальні прикраси. Рукопис подарував Синодальному півчому училищу священик с. Голубівки І. М. Максимович (1894). 8) Ірмолой, переписаний 1713 у м. Прилуках в школі при церкві Різдва. Пізніше деякий час він знаходився в Густинському монастирі. Кілька Н. і. зберігається в Черніг. істор. музеї, в т. ч. датований 1728. Один Н. і. 1671 переписав «києвлянин» Філарет Кирилов, постриженець Ніжинського монастиря, другий — білорус «полочаниц» (тобто, родом з м. Полоцька) Гаврило Аренесович (1673 в Сава-Сторожевському монастирі в Москві). Переповідаючи свою біографію, переписувач вказує, що він постригся в черніг. Троїце-Іллінському монастирі і прийняв дияконство від Лазаря Барановича в 1667. Свій Н. і. він переписав на основі «книг Ірмолоєв як с києвского напѣву, также из белорускаго, почасти из Москавии». Ірмолой Гаврила Аренесовича є цінним джерелом.

Вид.: В. Трипольский. Полтавское епархиальное древлехранилище. Полтава, 1909, № 143; Каталог Выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. Каталог рукописей. Чернигов. 1908, № 57. Іл.— табл. VIII.

О

ОБ'ЄДНАНЕ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Студинка, Ушівка. Розташоване на лівому березі р. Лоски (прит. Десни), за 30 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 321 ж. (1988). Виникло 1931. У О.— відділення колгоспу ім. С. М. Кірова, відділення зв'язку, 8-річна школа, медпункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). У 1965 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (152 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, у 1957 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села від гітлерівців. Біля с. Ушівки виявлені поселення і досліджено курган. могильник часів Київ. Русі (10—13 ст.).

ОБИ́ЧІВ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Заудайка й Радьківка. Розташований на р. Удаї, за 25 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Галка. 865 ж. (1988). Вперше згадується 1629. З 1654—в складі полкової сотні *Прилуцького полку*, в 1691 гетьман І. Мазепа віддав О. на ранг прилуцькому полковому осавулові Семенові Федоровичу, 1721 гетьман І. Скоропадський поділив її між полковим обозним М. Огроновичем і бунчуковим товаришем З. Прокоповичем. У 1781 в О. стояла Михайлівська церква. Рад. владу встановлено в січні 1918. В О.— центр. садиба колгоспу «8 Березня» (спеціалізація — молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, б-ка (11 тис. одиниць зб.). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули під час оборони 1941 і визволення села 1943 від нім.-фашист. загарбників; у 1976 — пам'ятник воїнам-односельцям, полеглим (155 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни.

ОБІЖА́НЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

О́БМАЧІВ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вербівка, Осіч, Слобідка. Розташований на р. Сеймі, за 29 км від райцентру та залізнич. ст. Бахмач. 1272 ж. (1988). Вперше згадується 1636. У 1649—1782 — в складі Батуринської сотні Ніжинського полку, належало Крупицько-Батуринському Миколаївському монастирю. В О. маєток-хутір мав гетьман І. Мазепа. У 1866 в О.— 388 дворів, 2267 ж., винокурний з-д; церква Різдва Богородиці (1654); в 1897 — 431 двір, 3289 ж., земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Червона Зірка» (спеціалізація — виробництво зернових і тех. культур), відділення зв'язку, 8-річна школа, медпункт, ясла-садок, Будинок культури на 450 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Під час боїв за визволення О. у вересні 1943 піонер Коля Гераська переправив через Сейм рад. розвідників і був смертельно поранений. У 1967 в пам'ять про червоноармійців, що полягли у роки громадян. війни, споруджено обеліск; 1957 — надгробок загиблим у 1943 рад. воїнам. На тер. О. виявлено городище ранньозалізного віку, давньоруського часу (1 тис. до н. е., 12—13 ст.), поселення неоліту — бронзи (5 тис.— 2 тис. до н. е.). У с. Осічі — пам'ятки архітектури — ансамбль споруд *Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря*.

О́БМАЧІВСЬКИЙ — гідрологічний заказник (з 1984). Низове осокове болото у заплаві р. Сейму. Розташований біля с. Обмачева Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Червона Зірка». Площа 210 га.

ОБОЛО́ННЯ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Будище, Гута, Червона Поляна, с-ще Лиса Гора. Розташоване на р. Десні, за 15 км від райцентру. 1759 ж. (1988). Вперше згадується 1399. У 17 ст. належало Ніжинському протопопу С. Адамовичу, з 1677 — гетьману І. Самойловичу, з 1681 — гетьману І. Мазепі, з 1710 — полковникові П. Полуботку. 1866 — 210 дворів, 1175 ж.; 1897 — 326 дворів, 1466 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У О.— центр. садиба колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — м'ясо-мол. тваринництво), відділення зв'язку, дві 8-річні школи, лікарня, аптека, Будинок культури на 500 місць, 3 б-ки (9 тис. од. зб.). Пам'ятка архітектури — *Різдва Богородиці церква* (1801). З О. пов'язана діяльність Героя Соц. Праці, голови колгоспу В. І. Лисенка. У 1952 встановлено пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні села 1943 (серед яких — Герої Рад. Союзу О. М. Дурин, Кудрат Суюнов), обеліск Слави (1964) на честь воїнів-односельців, які загинули (331 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник (1980) рад. воїнам, що полягли при форсуванні Десни на Оболонському плацдармі в 1943. У селі виявлено поселення епохи неоліту (4—3 тис. до н. е.), бронзи (2 тис. до н. е.). У с. Будищі жили: дослідник Аральського краю ботанік, географ, хімік І. Г. Борщов (1833—78), якого тут і поховано, учасник повстання на панцернику «Потьомкін» Г. П. Хаценко. У с. Лисій Горі в братській могилі рад. воїнів, що полягли при визволенні села 1943, поховано Героїв Рад. Союзу М. Д. Грищенка та І. В. Мацкевича.

ОБОЛО́НСЬКОГО ПЛАЦДА́РМУ ГЕРО́ЯМ ПА́М'ЯТНИК біля с. Оболонні Коропського району. Споруджено на пагорбі в районі місцевості Захватівка. У вересні 1943 під Оболонню воїни 74-ї і

8-ї стрілецьких дивізій Червоної Армії вели жорстокі бої з нім.-фашист. загарбниками. Рад. бійці успішно форсували р. Десну і захопили плацдарм на її правому березі. З цього плацдарму вони розгорнули наступ на Чернігів. Монумент споруджено за ініціативою Оболонської сільської Ради і правління колгоспу «Комуніст» на честь воїнів-визволителів. Являє собою скульптуру враженого кулею воїна, який падає, але не випускає зброї (вис.— 5,2 м). Встановлена на постаменті. Поруч — стела (13,3 м × 1,96 м), на якій викарбувані імена полеглих. Скульптор В. Іваненко. Відкрито 1980.

«ОБОРÓННА СТОРÍНКА». Газета, друкувалася на шпальтах газ. «*Соціалістичний наступ*». Видавалася у с. Варві 1935.

ОБОРÓННЕ БУДІВНИ́ЦТВО на Чернігівщині 10—18 ст. Вже ранньослов'янські поселення мали розвинену систему дерево-земляних укріплень. На тер. Черніг. обл. відомо понад 70 давньоруських городищ, бл. 20 з яких ототожнюється з літописними містами. Укріплені поселення поділяють на остроги, городки та гради. Острог — укріплення другорядного значення, однодільне, площею 0,5—2,0 га, здебільшого овальної форми в плані, оточене ровом та земляним валом з палісадом (тином, частоколом, т. з. «острожною стіною» або «стоячим острогом»). Навколо розміщувалися неукріплені посади (Оргощ, Моровійськ). Городок — укріплення з дводільною структурою: до дитинця або «днешнього граду» прилягав окольний град або посад (Ромни, Путивль, Блестовит, Березний, Сосниця). Град—найбільше поселення з багатодільною структурою укріплень, які розміщалися концентрично (Чернігів, Новгород-Сіверський). З 11 ст. їх доповнили оборонні монастирі (*Єлецький Успенський монастир* у Чернігові, Спаський монастир у Новгороді-Сіверському). Укріплення дитинця городів та городків становив земляний вал з дерев'яною рубленою стіною, що складалася з городень розмірами від 2 × 2 до 6 × 6 м та висотою не менше 2 м. По верху городень йшов поміст з бруствером для оборони (заборола), що іноді мав консольну конструкцію для влаштування підсябиття. У створі валу ставили чотиригранні рублені вежі: проїзні та глухі. Посеред двору дитинця могла бути відокремлена багатоярусна вежа, що одночасно правила й за житло (Любеч). Посади, окольні гради, третяки обносилися ровом, земляним валом з стіною або без неї. Найдавніші укріплення мали Чернігів та Любеч. З 11 ст. у літописах згадуються: *Сновськ* (1068), *Новгород-Сіверський* (1079), *Прилук* (1092), *Городець* на ВЪстрі (1098), *Листвен* (1024), *Моро-*

Пам'ятник героям Оболонського плацдарму.

військ (1139), *Біла Вежа,* Всеволож, *Глебль, Уненеж* (1147), *Блистовит* (1151), *Березий, Гюричев* (1152), *Хоробор* (1153), *Оргощ* (1159), Серебряний (1174), *Сосниця* (1234). Більшість укріплень зруйновано золотоординською навалою. Деякі з них відновлені у 14—15 ст.

Застосування у 15—16 ст. вогнепальної зброї призвело до зміни планування та архітектури дерев'яних укріплень: збільшилася кількість веж, вони стали 6—8-гранними, багатоярусними, з розвиненим підсябиттям. Для забезпечення фланкуючого обстрілу вежі більше як наполовину висувалися за лінію стін. Городні застосовували рідко через їх трудомісткість. Оборонні огорожі складалися з сухого рову (якщо фортеця лежала на високих відмітках) або рову, наповненого проточною водою (у низинних місцевостях), земляного валу з острожною стіною. У найвідповідальніших місцях застосовувалися тераси — паралельні перев'язані рублені стіни, заповнені камінням і трамбованою землею. Запобігаючи оповзанню, відкоси валів дернувалися, рови й вали обкладалися дошками й колодами. Розвиток штурмової артилерії у 16—17 ст. призвів до занепаду дерев'яних фортець і розвитку бастіонної системи земляних укріплень, де дерев'яні споруди відігравали допоміжну роль.

Теоретичною основою розвитку фортифікації на Чернігівщині у 17 ст. стала праця військового інж. О. М. Радишевського «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки...» (1607—21). У серед. 17 ст. на Чернігівщині за свідченням араб. мандрівника Павла Халебського (бл. 1627/28 — 1669) «земля начинена фортецями, як гранат зерням». Крім відбудови старих фортець, засновувались нові: Козелець, Глухів (поч. 17 ст.), Кролевець (1601), Конотоп (1640) та цілий ряд ін. Старі фортеці розміщувалися на високих відмітках (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Батурин); нові — у низинах, з використанням природних перешкод (Ніжин, Козелець, Мена, Березна, Борзна, Конотоп). Системи укріплень переважно багатодільні: п'ятидільна у Чернігові (Верхній Замок, Замок Черкаський, Другий замок Черкаський, Солдатська Слобода, Третяк), у Сосниці (город, посад, відводний острог, укріплений панський двір, оточені ровом посади); тридільна в Івангороді (город, посад, оточені ровом слободи), Борзні (город, посад, панський двір), Бахмачі (город, посад. слободи, які оточені ровом), Ніжині (замок, город, *Нове місто*), Новгороді-Сіверському (город земляний, посад, відводний острог); дводільна — у Любечі (замок і посад), Прилуках, Басані, Сиволожі (город, слободи, оточені ровом), Батурині (город, панський двір), Мені (посад, відводний острог). Взаєморозташування укріплених дільниць переважно концентричне (Чернігів, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Івангород, Басань, Прилуки тощо), зрідка — відокремлене (два-три самостійних укріплення — Мена, Сосниця, Глухів, Батурин).

Фортеці, збудовані у 1-й пол. 17 ст.,— переважно однодільні (Козелець, Салтикова Дівиця, Березна, Волосківці, Кролевець, Конотоп). У багатьох селах та містечках укріпленим ядром була церква, оточена острожною стіною з надбрамною дзвіницею (Оленівка). Важливим елементом загальноміських укріплень були дерев'яні замки-палаци феодалів у Батурині, Прилуках, Сосниці, Мені, Борзні. Площа цитаделей (замків) — від 1 га (Березна) до

6 га (Ніжин). Лінії укріплень трасувалися відповідно до рельєфу. Форма планів — овальна (Прилуки, Басань, Новгород-Сіверський, Батурин), трикутна (Березна). У 18 ст. площа міських фортець зросла до 20—25 га.
З поч. 17 ст. з'являються укріплення регулярного прямокутного плану (Сосниця, Конотоп, Кролевець). Конструкції оборонних огорож: висота валів від 3 до 10 м, мінімальна ширина валу при вершині — 3 м, рови вузькі та глибокі (до 8 м), закріплялися дубовими зрубами; рів відділено від валу бермою — горизонтальною площиною до 2 м. По периметру навколо фортеці розчищалася відкрита площина — еспланада, або плацдарм прикритого шляху. Конструкція стін: «стоячий острог» чи «колье дубовое», або «тин дубовий», тобто частокіл з бруствером, рідше — стіни з брусів, забраних у шули («забор»). У Ніжині та Борзні зафіксовано тараси.
Всі замки мали вилазки, тайники, потерни — підземні галереї, що вели до води (у Березні їх було 5). Для створення перешкод атакуючому ворогу влаштовували: надолби — колоди, вертикально закопані у землю; частик — загострені дубові кілки, встановлені на бермі у шаховому порядку; часник — залізні спиці. Вежі

План Чернігівської фортеці, 1776.

розставлялися по фронту укріплень близько одна одної; були 4—6—8-гранними, проїжджими та глухими, мали від 1 до 4 ярусів, у кожному ярусі — по 1 гарматі. Більшість веж мала наметові дахи. Кількість веж в укріпленнях: від 1 (Салтикова Дівиця) до 32 (Чернігів).
Після возз'єднання України з Росією фортеці поділено на дві категорії: штатні, де стояли гарнізони московських стрільців (Чернігів, Ніжин), та позаштатні. У 2-й пол. 17 ст. їх реконструюють відповідно до засад нової європ. фортифікації: збільшується висота і товщина земляних валів, зменшується кут схилу, з'являється земляний бруствер товщиною 3—4 м, на вихідних кутах фортець насипають больварки або роскати (бастіони) півкруглої, прямокутної та п'ятикутної форми у плані, де розміщають артилерію (Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський). Посеред куртин валів насипають бастіони трикутного плану (Прилуки, Козелець), перед воротами— равеліни (Прилуки, Глухів). Проте скрізь земляні укріплення бастіонного типу комбінують з дерев'яними вежами, на яких встановлено артилерію. У серед. 17 ст. з'являються перші муровані укріплення: брама замку у Новгороді-Сіверському, гол. брама з надбрамною дзвіницею, а після 1673 — мури з вежами *Спасо-Преображенського монастиря.*
Важливу роль в обороні Чернігівщини відіграли монастирі-фортеці: *Домницький монастир Різдва Богородиці, Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир, Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир,* особливо *Густинський монастир* та *Максаківський Спасо-Преображенський монастир,* які мали на кін. 17 ст. муровані фортечні стіни та вежі. Після Полтавської битви 1709 за наказом Петра I проводиться реконструкція найважливіших фор-

тець Лівобережжя. Теор. основою послужив переклад праці франц. інж. С. Вобана «Справжній спосіб укріплення міст». Способи укріплень, що застосовували на поч. 18 ст., відносяться до нім., франц. та голланд. шкіл фортифікації. Останню широкомасштабну спробу реконструкції штатних та найважливіших позаштатних фортець Чернігівщини здійснено у серед. 18 ст. під керівництвом інж. Д. де Боскета. У 1746—49 складено проекти реконструкції фортець Чернігова, Козельця, Глухова тощо, а також проект побудови нової великої прикордонної фортеці у Любечі (не здійснено). У результаті цих заходів у серед. 18 ст. більшість міст Чернігівщини мали укріплення регулярних абрисів з правильною формою масивних земляних бастіонів — п'ятикутних та трикутних, з равелінами та винесеними редутами. Водночас у Чернігові до 80-х рр. 18 ст. ще зберігалися дерев'яні вежі, що втратили оборонне значення.

В останній чверті 18 ст. у зв'язку з виходом Росії до Чорного моря і ліквідацією зовнішньої загрози фортеці на Чернігівщині втратили оборонне значення і почали руйнуватися, вали використовувалися для виварки селітри. На початку 19 ст. по їх трасах прокладено вулиці та бульвари (Глухів, Конотоп, Чернігів, Сосниця, Ніжин). Топографічні залишки фортець збереглися у Чернігові, Батурині, Ніжині, Любечі, Волосківцях та ін. поселеннях. Див. окремі ст. про літописні міста, а також *Батуринська фортеця, Борзнянська фортеця, Ніжинський замок, Прилуцька фортеця, Чернігівська фортеця.*

ОВДІЇВКА — передмістя в зх. частині Ніжина (в офіційних документах 18 ст.— форштадт). Починалося від Київ. брами та Київ. вулиці давнього міста і простягалося вздовж лівого берега р. Остра, на Зх. до *Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря.* Почала заселятися з 17 ст. Назву дістало від імені першого мешканця. У 18 ст. тут налічувалося 346 житлових будинків, 10 заїжджих дворів, 10 лавок, цирульня і вісім кузень. На Овдіївській греблі через р. Остер протягом кількох сторіч працювали водяні млини. У 1660 в передмісті засн. *Введенський монастир,* 1805 споруджено Вознесенську церкву і парафіяльну школу при ній. Жителі О. займалися с. г. Після Жовтня 1917 тут створено один з перших приміських колгоспів — ім. М. В. Фрунзе. З містом О. злилася на поч. 19 ст.

ОВРАМЕ́НКІВ КРУГ — поселення 3—5, 10—13 ст. Знаходиться за 3 км на Зх. від с. Березанки Черніг. р-ну в урочищі Овраменків Круг. Відкрите 1983, обстежене 1985. Загальна площа 4,8 га. Під час розкопок досліджено будівлі київської культури 3—5 ст., у заповненні однієї з яких виявлено фрагменти ліпної кераміки і керамічне прясло. 12 будівель 10—11 ст. госп. і виробничого призначення мали видовжену й овальну форму. У пд. частині розкопу виявлено котлован житла 11—12 ст. стовпової конструкції. Піч була розміщена в правому куті від входу. В орному шарі і заповненні котлована знайдено кістяний однобічний гребінь з футляром, проколки, ключі, кубовидний замок, пряслиця, бруски, ножі. У пн.-зх. частині розкопу досліджено грунтовий могильник. Три з п'яти поховань здійснено за християнським обрядом. На пд. схилі впадини досліджено 6 жител й одна госп. будівля. В усіх житлах прослідковуються похилі входи. Справа або зліва від входу знаходилася піч. В орному шарі і в заповненні котлованів виявлена кераміка 12—13 ст., фрагменти скляних браслетів, ножі, прясла, дужку відра, бронзову посудину, плінфу, бруски, а також литу бронзову бляху з емаллю і позолотою, що має на звороті 5 заклепок.

ОДИНЦІ́ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села

Бабарики, Волевачі, Кошани. Розташовані за 9 км від райцентру. 364 ж. (1988). Вперше згадуються 1834. У 1866 — 33 двори, 207 ж.; у 1897—82 двори, 514 ж. Напередодні Великого Жовтня в О. діяв підпільний с.-д. гурток, очолюваний жителем села Г. М. Одинцем, згодом членом ВУЦВК. Радян. владу встановлено в січні 1918. У 1929—34 колгоспниця Є. В. Здрилько була членом ЦВК СРСР. Під час окупації в 1942 фашисти спалили село. В О.— центр. садиба колгоспу «Авангард», відділення зв'язку. Поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). Уродженцями О. є Герої Соц. Праці Б. П. Вертай та І. Є. Орел. У 1961 і 1971 встановлено пам'ятні знаки на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села, і на честь воїнів-односельців, які полягли (68 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Уродженець с. Волевачів — Герой Рад. Союзу Я. С. Юла. На околиці с. Кошани — поселення епохи неоліту та бронзи (5—2 тис. до н. е.), городище та поселення часів Київ. Русі (10—13 ст.).

ОДИНЦО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, на тер. Бобровицького житл. масиву) — від вул. Рокоссовського на Сх. (другий кінець глухий). Названа на честь Одинцова Олександра Васильовича (1895—1940) — парт. і рад. діяча УРСР. Н. в с. Андріївці (тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.), навчався в Черніг. духовній семінарії, у 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. Брав участь у революц. студент. русі, один з організаторів Остерської більшовицької орг-ції (див. *Остерській більшовицькій організації меморіальна дошка*). Учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Чернігівщині та громадян. війни, член Черніг. губкому партії та губбюро в 1919—20 рр. Після громадян. війни працював на керівній парт. і рад. роботі у Києві, Одесі, Чернігові та ін. містах. О. в. прокладена в кін. 60-х рр. 20 ст. через кол. садибу колгоспу ім. 8-го Березня. Забудована 5-поверховими житл. будинками. Тут розміщені продовольчі та промтоварні магазини, міська б-ка № 5, чотири дошкільні установи, радіомех. технікум, виробниче об'єднання Чернігівський радіоприладний завод ім. В. І. Леніна.

О́ДРА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ірванця (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

ОЖИ́НСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 10 га.

ОЗЕРЯ́НИ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Дзержинського, Майнівка, Плуг, Тарасівка. Розташовані за 8 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Бобровиця. 1288 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 19 ст. У 1866 — 259 дворів, 1501 ж., винокурний з-д, дерев. Миколаївська церква (18 ст., перебудована 1828), 1897 — 422 двори, 2101 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917.

У селі — центральна садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (5 тис. од. зб.). Уродженцями О. є: укр. рад. живописець, засл. художник УРСР В. Д. Бернадський, укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка В. Н. Борисенко. У 1948 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, 1968 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, полеглих (392 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. О. є курган Козак (2—1 тис. до н. е.).

ОЗЕРЯ́НИ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Берізка й Тонка. Розташовані за 14 км від райцентру. 1398 ж. (1988). Засн. у середині 17 ст. З 1654 входили до складу Варвинської сотні Прилуцького полку, з 1760 — до 1-ї Варвинської сотні. До 1716 селом володів сотник Я. Моренець, у 1716 захопив полковник Галаган, підтвердження на володіння одержав 1737. Перша церква побудована 1703. Діяла земська школа (зберігся комплекс будівель, див. *Український народний стиль*). Рад. владу встановлено в січні 1918. У О.— центр. садиба колгоспу «60-річчя Жовтня», АТС, с. ш., філіал муз. школи, лікарня, дитсадок, Палац культури на 500 місць, 2 б-ки (16 тис. од. зб.). У роки тимчасової окупації (16.IX 1941—17.IX 1943) гітлерівці спалили в приміщенні школи 171 мирного жителя. На їхніх братських могилах у 1948 і 1961 встановлено надгробки; у 1968 в пам'ять про загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни воїнів-односельців (421 чол.) споруджено обеліск Слави. На пд. околиці зберігся *вітряк* 19 ст. На тер. О. є кургани 2—1 тис. до н. е.

ОЗЕРЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Варвинського р-ну.

ОКО́ЛЬНИЙ ГРАД — істор. територія, частина давнього Чернігова, що з Пн.-Сх. примикала до *Дитинця*. Пл. бл. 40 га при загальній довжині оборонної лінії 2600 м. Формування О. г. почалося, напевне, ще в 9—10 ст., але укріплення його оточували, на думку дослідників, на поч. 11 ст. за князя Мстислава Володимировича. Розміри цих оборонних споруд невідомі. Встановлено лише, що рів О. г., виявлений поблизу Єлецького Успенського монастиря,— 11 ст. В р-ні вул. Леніна та Пролетарської мав 5—7 м глибини при 18—22 м ширини. Вали підносилися вгору не менше як на 4—5 м. У 2-й пол. 12 ст. пд.-сх. частина **О. г.** (бл. 5 га) ввійшла до складу *Дитинця*. Див. також *Оборонне будівництво, «Абрис Чернігівський»*. Іл.— табл. XXXIII.

ОКРУЖНИ́Й СУД. Ств. 1874 у відповідності з судовим статутом 1864. Мав 2 відділення — кримінальних і цивільних справ. 1917 був ств. реєстраційний відділ, який займався реєстрацією товариств та громадських організацій й ін., що виникли після Лютневої бурж.-демократ. революції. Був судом першої інстанції для всіх станів, розглядав справи, що не входили в компетенцію мирових суддів. Апеляційною інстанцією для окр. суду була судова палата. Ліквідовано після Жовтня 1917.

ОКРУЖНІ́ ЗЕМЕ́ЛЬНІ УПРАВЛІ́ННЯ окружних виконкомів. Ств. в кін. лютого — на поч. березня 1923 відповідно до постанови ВУЦВК від 31.I і 7.III 1923. Керували діяльністю райземуправлінь, проведенням колективізації с. г., розробленням заходів щодо поліпшення розвитку рільництва, садівництва, тваринництва, здійснення землевпорядних, землемірних і меліоративних робіт. Ліквідовані: Сновське — в червні 1925; Новгород-Сіверське — в серпні 1925; Ніжинське, Прилуцьке і Чернігівське окружні земельні управління — в 1930.

ОКРУЖНІ́ ОРГАНІЗА́ЦІЇ КП(б)У. Ств. 1923 у відповідності з новим адм.-тер. поділом. Замість 12 повіт. к-тів Черніг. губ. було організовано 5 окружних к-тів (Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський і Чернігівський). Припинили діяльність у 1930 в зв'язку з ліквідацією округів.

О́КСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 25 га.

ОЛА́ВА. Річка, ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 40 км, площа бас. 167 км². Тече тер. Талалаївського р-ну. На березі О. розміщене смт Талалаївка.

О́ЛБИН — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Борсуків, Димерка, Савинка, Самійлівка, Туманська Гута. Розташований на р. Десні, за 29 км від райцентру. 479 ж. (1988). Вперше згадується 1746. У 1866 — 100 дворів, 555 ж., дерев. Миколаївська церква (1800, на її місці нова 1901); 1897 — 155 дворів, 766 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. В О.— центр. садиба колгоспу «Зоря», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1955 на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, встановлено надгробки. Уродженцем с. Борсуків є укр. рад. письменник, Герой Рад. Союзу Ю. О. Збанацький, с. Савинка — Герой Рад. Союзу Г. П. Кузьменко. Село Димерка згадується до 1564, з 1680 належала Києво-Печерській лаврі, яка побудувала тут Покровську церкву.

О́ЛБИНСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком 250 років. Міститься біля с. Олбина Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні середньої школи. Площа 0,01 га.

ОЛЕКСА́НДРА НЕ́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 17-а Колія; Новозаводський р-н, на пд. околиці Нової Подусівки). Простягається паралельно вул. Гайдара. Перейменована 1960, названа на честь Олександра Невського (1220—63) — давньоруського держ. діяча і полководця, князя новгородського (1236—51), великого князя владимирського (1252). Здобув перемогу над шведами у Невській битві 1240 (за це прозвано Невським), завдав на чолі новгород. війська нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену у Льодовому побоїщі 1242. З 1249 до його володінь відійшли Київ і Київ. земля. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Катеринівка та Лідин. Розташована за 30 км від райцентру та за 20 км від залізнич. ст. Кобижча. 1075 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В О.— центр. садиба колгоспу ім. К. Маркса (спеціалізація — зернові культури, цукровий буряк), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (18,5 тис. од. зб.). У 1948 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, 1968 споруджено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (128 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Верхолісся, Піски. Розташована за 20 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Низківка. 729 ж. (1988). Засн. на поч. 18 ст. У 1866 — 160 дворів, 2048 ж.; дерев. Покровська (1741, перебудована 1851—89), Святодухівська (1804) церкви; 1897 — 639 дворів, 3468 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918.

У О.— центральна садиба колгоспу «Україна», відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (18 тис. од. зб.); історико-краєзнавчий музей. Уродженцем О. є укр. кобзар Андрій Шут (1790—1873). Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення О. від гітлерівців, і пам'ятний знак (1963) на честь одно-

сельців, які полягли (287 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Газопровідне, Зелена Роща, Карасі, Криульки, Максимихине, Угли і Фроли. Розташована за 27 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Угли-Завод. 359 ж. (1988). О. засн. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Я. М. Свердлова (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 150 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). Уродженцем села є рос. рад. перекладач П. Ф. Охрименко. У 1963 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення О. від гітлерівців, 1970 — стела (16 м) в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (193 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКА ПЛО́ЩА у Чернігові. Утворена за планом забудови міста 1805 на пустирі біля *Воскресенської церкви* (після закриття кладовища). На О. п. зосереджувалася торгівля лісом, сіном, соломою, худобою. Проводилися тут також ярмарки. На відміну від Красної базарної площі О. п. ще називали Новобазарною. У 1927 О. п. перейменовано на 25-го Жовтня площу. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу її частину забудовано, а решту відведено під Центральний міський базар. На тер. телецентру зберігся споруджений на поч. 19 ст. *Мір і вагів будинок*.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Цінна територія у верхів'ї р. Мени. Розташований біля с. Олександрівки Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 136 га.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ МАСИ́В — бот. заказник (з 1978). Сосново-осиковий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований у Ріпкинському р-ні Чернігівської обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 126 га.

ОЛЕ́КСИНЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Васюків, Горького. О. розташовані за 5 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Талалаївка. 522 ж. (1988). Вперше згадуються 1666. Село належало спочатку до Срібнянської сотні Прилуцького полку, з 1760 — до 1-ї Варвинської сотні того ж полку. До 1730 село було ранговим срібнянських сотників, у 1730 віддане на ранг генеральному обозному Лизогубу, в 1752 — генеральному осавулу Якубовичу, а 1763 його синові — прилуцькому полковникові О. Якубовичу. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1924 організовано першу с.-г. артіль ім. В. Я. Чубаря. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. Горького, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). У 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення О. від гітлерівців. 1970 споруджено мемор. комплекс пам'яті 103 воїнів-односельців, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села виявлені поселення ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.).

«ОЛЕКСІ́ЇВСЬКИЙ ДІМ» — палацово-парковий ансамбль поблизу м. Козельця (тепер тер. с. Олексіївщини Козелецького р-ну). Створений на замовлення О. Г. Розумовського (від імені якого й одержав назву) під керівництвом арх. А. В. Квасова для відпочинку царського двору під час подоро-

жі Єлизавети Петрівни по Україні 1744. Знаходився між заплавою р. Остра і шляхом з Козельця до Переяслава. 1748 будівельні роботи були відновлені й тривали до серед. 60-х рр. 18 ст. Основними елементами садиби після завершення будівництва були: гол. будинок, флігелі, Воскресенська церква (первісно Олексіївська, 1748—57), які утворювали парадний двір; ставки, регулярний сад, госп. двір. Гол. будинок — одноповерховий, прямокутного плану з трьома ризалітами на кожному з поздовжніх фасадів і анфіладно-коридорною системою планування — знаходився на краю прямокутної дільниці і був орієнтований гол. фасадом на місто. Інші споруди стояли симетрично відносно осі садиби, що проходила через середину будинку, ставків і саду. Відкрита тераса палацу з виходом до парадного двору у вигляді сходів, що розширюються донизу, видові площадки, алея на березі Остра, спуски до заплави перед пн.-сх. фасадом об'єднували споруди з природним оточенням в єдиний ансамбль, який добре проглядався з боку Козельця.

«О. д.» був проявом нового напрямку в розвитку садибного зодчества, що формувався на Україні в 1-й пол. 18 ст. Його риси набули поширення на наступному етапі будівництва палацо-паркових ансамблів. Споруди не збереглися.

План садиби О. Г. Розумовського поблизу Козельця, 1748.

ОЛЕКСІЇВЩИНА (до 1950 — Розуми) — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гарбузин, Єрків, Жеребецьке, Закревське, Тополі. Розташована на р. Острі, за 2 км від райцентру. 321 ж. (1988). Село відоме з 40-х рр. 18 ст., коли на замовлення О. Г. Розумовського тут було розпочато будівництво «*Олексіївського дому*». У 1866 — хутір, 2 двори, 21 ж.; 1897 — 7 дворів, 36 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1924 організована с.-г. комуна «Червоний сад». В О.— центр. садиба колгоспу ім. Ю. О. Гагаріна. Клуб на 150 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). Населення користується послугами мед., побутових та ін. підприємств м. Козельця. Уродженці О.: профес. революціонерка Є. Г. Левицька (1872—1965), дійсний член Академії мед. наук СРСР З. Г. Френкель (1869—1970). У 1963 встановлено пам'ятні знаки на братській могилі рад. воїнів, загиблих при обороні 1941 і визволенні 1943 села від нім.-фашист. загарбників, та в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (41 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОЛЕНІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташована біля р. Борзенки, за 10 км від райцентру та за 20 км від залізнич. ст. Плиски. 1912 ж. (1988). Засн. у 16 ст. У 1654 — сотенне містечко (147 козаків, 137 міщан), після ліквідації Оленівської сотні — село Борзнянської сотні Ніжинського полку. 1866 — 259 дворів, 2163 ж., дерев. Вознесенська (в 1901 збудовано нову) і Симеонівська (1792, новозбудована 1889) церкви. У січні 1847 О. відвідав Т. Г. Шевченко. 10 січня 1847 Т. Г. Шевченко та М. І. Гулак (1822—99; один з засн. і керівників Кирило-Мефодіївського товариства,

який виїхав з документами т-ва до Петербурга) були в Борзні. Разом з П. О. Кулішем Т. Г. Шевченко написав рекомендаційного листа для Гулака О. М. Бодянському (див. *Бодянському О. М. меморіальна дошка*). Тут він провів дні у свого приятеля укр. поета В. М. Забіли (1808—69). Н. на хуторі Кукуріківщина, який він називав то Кинь-Горе то Забілівщина (тепер с. Забілівщина). Навчався в Ніжин. гімназії вищих наук (1822—24). Був на військовій службі. Вийшовши у відставку поручиком, держав Борзнянську поштову станцію. У 1844 за матір'ю В. М. Забіли налічувалося 100 душ селян і 400 дес. орної землі. На час реформи 1861 у відставного поручика в Борзні та її слобідці Часниківці налічувалося 13 ревізьких душ, а на хуторі Кукуріківщина в 11 дворах значилося дворових людей 52 душі чоловічої статі. Поет-романтик залишив 40 творів. Вірші «Гуде вітер вельми в полі» і «Не щебечи, соловейку», покладені на музику М. І. Глінкою (див. «*Качанівка*»), стали нар. піснями.

На вечорі у Забіли П. О. Куліш запросив Т. Г. Шевченка стати бояриною при вінчанні з Олександрою Михайлівною Білозерською, в майбутньому укр. письменницею Ганною Барвінок, і повіз його на хутір Мотронівка, що належав матері нареченої (тепер хутір у складі села). Вінчання проходило 24 січня у Вознесенській церкві с. Оленівки, весілля справляли на хуторі Мотронівка. 20 і 28 січня у Мотронівці П. О. Куліш записував пісні з голосу Т. Г. Шевченка («Ой Морозе, Морозенку! Ой ти славний козаче! За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче», «Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя!» та ін.). П. Куліш і Ганна Барвінок провели значну частину життя в Мотронівці. Тут вони й поховані (див. *Барвінок Ганни могила, Куліша П. О. могила*). Поряд похований брат Ганни Барвінок, один із засновників Кирило-Мефодіївського т-ва, громад. діяч, учений і педагог В. М. Білозерський (див. *Білозерського В. М. могила*).

1 лютого поет знову був у Забіли в Борзні, де виконав кілька портретів, зокрема, портрет В. Забіли, Ю. Сребдольської, небожа М. Д. Білозерського — К. І. Білозерського. У середині січня Т. Г. Шевченко виїхав до Седнева. 5.V 1861 через О. везли з Петербурга до Києва домовину з тілом Кобзаря. У селі на цвинтарі Вознесенської церкви відбулася панахида, на яку зібралося багато селян, що добре пам'ятали поета. Зустріч Шевченкової домовини в О. замалював тоді Г. М. Честахівський (див. *Честахівського Г. М. могила*), який супроводив домовину. За рад. часу ім'ям Т. Г. Шевченка в О. названо вулицю. У 1905—07 в О. був революц. гурток. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-австр. окупації 1918 діяв партизан. загін. В О.— центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе, відділення зв'язку, с. ш., навч.-виробничий комбінат, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, Будинок культури на 350 місць, 3 кіноустановки, б-ка (19 тис. од. зб.). У 1952 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих при визволенні О. 1943 від гітлерівців, 1970— пам'ятний знак у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (376 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. О. виявлено два поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

ОЛЕШНІВСЬКИЙ — гідрологічний заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований в Черніг. обл. біля сіл Камки Корюківського р-ну і Радомки Семенівського р-ну. Перебуває у віданні колгоспів «Дружба» та «Ударник». Площа 390 га.

ОЛЕ́ШНЯ. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Сухого Виру (бас Дніпра). На березі О. розміщене с. Строївка Ріпкинського р-ну. 2) Права прит. Убе̇ді (бас. Дніпра). Довж. 10 км. Тече тер. Корюківського р-ну. На її березі — с. Олешня Корюківського р-ну.

ОЛЕ́ШНЯ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Грибова Рудня, Заводське і Олександрівка. Розташована за 25 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Грибова Рудня. 1169 ж. (1988). Засн. 1705 представником козацької старшини Туранським. У 1866 — 35 дворів, 308 ж.; 1897 — 116 дворів; 611 ж., земська школа, лікарня. З 19 ст. село належало Ліндфорсам. Уродженкою О. є укр. громад. і культур. діячка Софія Федорівна Ліндфорс (1856—1940; дружина О. О. Русова). Після закінчення гімназії у Києві (1871) працювала в освітніх і культурних закладах. Піонер жіночого руху на Україні. Автор ряду праць з питань мистецтва, літератури (про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, Р. Тагора), шкільних підручників, досліджень з педагогіки, історії, географії.

У районі О. залягають масиви високоякісної глини, придатної для виробництва керамічного посуду, черепиці та цегли і кварцового піску, необхідного для скляної пром-сті. Здавна тут було розвинуте скляне та гончарне виробництво. 1895 Чернігівське земство відкрило в О. зразкову гончарну майстерню, де працювало 40 чол. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — цегельний з-д, Олешнян. завод будматеріалів, гончарний цех Ріпкин. деревообр. з-ду, лісництво, цех по виробництву безалкогольних напоїв, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, клуб на 200 місць, кіноустановка, дві б-ки (10 тис. од. зб.). На братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 в бою під час визволення О. від гітлерівських загарбників, споруджено (1958, 1963) 2 надгробки. У с. Грибовій Рудні в братській могилі поховано Героя Рад. Союзу К. О. Пуляєвського.

ОЛЕШНЯ́НСЬКА ДА́ЧА — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Ріпкинському р-ні Чернігівської області. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 128 га.

ОЛИШІ́ВКА — селище міського типу Черніг. р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Писарівщина. Розташована на р. Смолянці (притока Десни), за 40 км від Чернігова і залізнич. ст. Количівка. 2800 ж. (1988). Засн. на поч. 16 ст. Жителі О. брали участь у визвольній війні укр. народу 1648—54 у складі *Ніжинського полку*. З 1654 — сотенне містечко Ніжинського (1663 — Київського) полку. Оскільки землі, придатної для ведення с. г., було мало, олишівці займалися промислами і ремеслами. У 1666 і наступних роках існували цехи: шевський, ковальський, котлярський, кравецький, кушнірський. Населення займалося садівництвом, вирощувало тютюн. Відбувалося два ярмарки на рік. Частина селян О. належала місцевим сотникам. Гетьман Д. Апостол (1727—34) віддав їх полковій артилерії, К. Розумовський (1750—64) — ген.-майору М. Будлянському. У травні 1863 стався виступ селян, придушений силою зброї. У 1866 — 292 двори, 2516 ж., винокурний з-д, дерев. Різдва Богородиці і Михайлівська (1801) церкви (на поч. 20 ст. збудовано нові); 1897 — 783 двори, 4 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1932 — 1960 О.— райцентр. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (11.IX 1941—18.IX 1943) діяв підпільний РК КП(б)У. Центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, цех безалкогольних напоїв, пекар-

1
2

3

4
5

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський монастир: 1. Пн.-сх. вежа муру, кін. 17 ст. 2 Панорама з боку Десни. 3. Флюгер пн башти центрального входу 4. Керамічний рельєф «Богоматір-Знамення», кін 17 ст 5. Надбрамна вежа-дзвіниця центрального входу, 16—19 ст.

Таблиця XVIII.

1

2

3

4

5

Новгород-Сіверський: 1. Петропавлівська церква Спасо-Преображенського монастиря, 15—17 ст. 2. Спасо-Преображенський собор, кін. 18 — поч. 19 ст 3. Пам'ятник К Д. Ушинському, 1974 4. Тріумфальна арка, кін. 18 ст. 5. Будинок бурси, 2-а пол. 17 ст.

1
2

3

4
5

Новгород-Сіверський: 1. Успенський собор, кін. 17 — поч. 18 ст. 2. Будинок жіночої гімназії (тепер середня школа № 1 ім. Б О Майстренка). 3. Микільська церква, серед. 18 ст. 4. Будинок 19 ст. (тепер на вул. К. Маркса). 5. Торгові ряди і торгові склади, кін. 18 — поч. 19 ст

Таблиця XX.

1
2

3

4
5

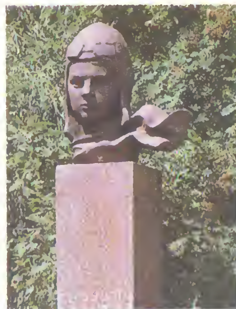
Ніжин: 1. Будинок Гімназії вищих наук (ліцею), поч. 19 ст. (тепер Ніжин. пед ін-т). 2. Благовіщенський собор, поч. 18 ст. 3. Покровська церква, 2-а пол. 18 ст. 4. Пам'ятник М. В. Гоголю, 1881. 5. Миколаївський собор, 2-а пол. 17 ст.

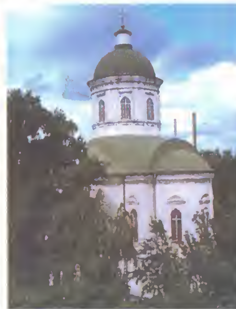

Ніжин: 1. Будинок кол. електростанції, поч. 20 ст. 2. Вулиця Гоголя. 3. Будинок кін. 19 ст. (тепер на вул. Червоних Партизанів). 4. Пам'ятник Ю. Ф Лисянському, 1975. 5. Погруддя Л. М. Губиної. 1975 6. Іоанна Богослова церква, серед. 18 ст.

Таблиця XXII.

1

2

3

4

5

6

Ніжин, Ніжинський район: 1. Обеліск на могилі чехословацьких воїнів, загиблих 1943, с-ще Світанок; 1963. 2. Михайлівська церква, поч. 19 ст.; с. Безуглівка. 3. Пам'ятник працівникам міліції, загиблим 1921 у боротьбі з бандами, 1977; м. Ніжин. 4. Миколаївська церква, кін. 19 ст.; смт. Вертіївка. 5. Пам'ятник Я. П. Батюку, 1967; м. Ніжин. 6. Пам'ятник М. К. Заньковецькій, 1984; с. Заньки.

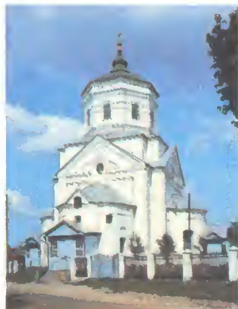

1
2

3
4

5
6

Чернігівщина: 1. Пам'ятник М. І. Кибальчичу, 1965; смт Короп. 2. Палац П. О Румянцева-Задунайського, кін. 18 ст.; с. Вишеньки Коропського р-ну. 3. Успенська церква, серед 18 ст.; с. Волосківці Менського р-ну. 4. Успенська церква, кін. 18 ст.; с. Вишеньки Коропського р-ну. 5. Вознесенська церква, серед 18 ст.; смт Короп. 6. Менський зоопарк.

Таблиця XXIV.

1
2

3

4
5

Козелець: 1. Будинок садиби В. Г. Дараган, кін 18 ст. 2 Вознесенська кін. 19 ст 3 Будинок полкової канцелярії, серед 18 ст 4. Кам'яниця на те садиби В Г. Дараган, 18 ст. 5. Різдва Богородиці собор, серед. 18 ст

1
2

3

4
5

Козелець, Козелецький район: 1. Трьохсвятительська церква, серед. 18 ст.; с. Лемеші. 2. Портрет Н. Д Розумихи (матері О. і К. Розумовських). 3. Юр'єва божниця, кін. 11 ст.; м. Остер. 4 Миколаївська церква, кін. 18 ст.; смт Козелець. 5. Георгіївський собор, серед. 18 ст.; с. Данівка

Таблиця XXVI.

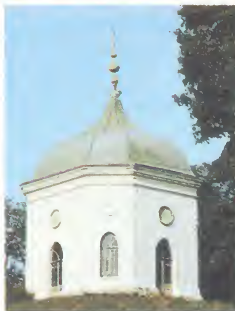
1

2
3

4
5
6

Качанівка: 1 Палац, кін. 18—19 ст. 2 Скульптура фонтана. 3. Пн. корпус служб, 1-а пол. 19 ст 4 Фрагмент зх фасаду палацу 5. Альтанка М І. Глінки, 1-а пол 19 ст. 6 Скульптура лева на головній алеї.

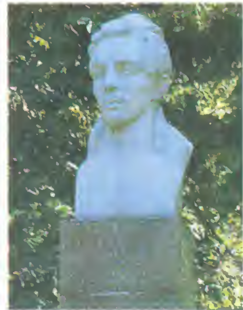

1

2
3

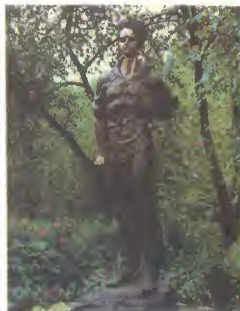
4
5

Ічня, Ічнянський район: 1. Пам'ятник І. П. Мартосу, 1980; м. Ічня. 2 Ічнянські кахлі, кін. 19 ст. 3. Дзвіниця Миколаївської церкви, кін 19 ст., м Ічня. 4 Тростянецький дендропарк. 5. Пам'ятник В. Г. Чумаку, 1975, м. Ічня

Таблиця XXVIII.

1
2

3

4
5

Прилуки: 1. Музей Олега Кошового. 2. Пам'ятник Олегу Кошовому, 1979. 3. Сретенська церква, кін. 19 ст. 4. Різдва Богородиці собор, поч. 19 ст. 5. Миколаївська церква, поч. 18 ст.

1
2

3
4

5
6

Чернігівщина: 1. Палац садиби Галаганів, поч. 19 ст.; с. Сокиринці Срібнянського р-ну. 2. Михайлівська церква, кін 18 ст.; с. Полонки. 3. Вознесенська церква, поч 19 ст.; с. Радьківка. 4. Брама садиби Бальменів, серед. 19 ст.; смт. Линовиця. 5. Будинок садиби Киселів, поч. 19 ст.; с. Дідівці. 6. Флігель у садибі О. С. Рахманової, 2-а пол. 19 ст.; с. Білорічиця (всі — Прилуцького р-ну)

Таблиця XXX.

1
2

3

4
5
6

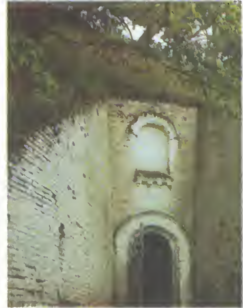

Чернігівщина: 1. Меморіал Слави, 1978; м. Городня. 2. Монумент Дружби народів, 1975; с. Сеньківка Городнянського р-ну. 3. Пам'ятний знак Трудової Слави — трактор «Універсал», 1967; м. Щорс. 4. Гармати, 18 ст.; м. Городня 5. Пам'ятник на могилі С. Д. Носа, 1903, реконструкція 1971; м. Городня. 6. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 1982, м. Городня.

1
2

3
4

5
6

Чернігівщина: 1. Пам'ятник комсомольцям-підпільникам, 1965; смт Холми Корюківського р-ну 2 Вхід у печеру Антонія; смт Любеч Ріпкинського р-ну. 3. Меморіал на честь опору населення фашистським окупантам, 1977, м Корюківка 4. Покровська церква, поч. 20 ст., с. Жукля Корюківського р-ну. 5. Успенська церква, поч. 19 ст., смт Новий Биків Бобровицького р-ну. 6. Музей і пам'ятник (1954) М О Щорсу; м Щорс

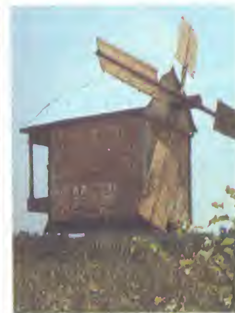
Таблиця XXXII.

1
2

3
4

5
6

Чернігівщина: 1 Музей і пам'ятник (1975) О. П. Довженку 2. Погруддя О П. Довженка на території садиби, 1965 3. Інтер'єр меморіальної хати О П. Довженка 4. Родинна скриня Довженків (всі — смт Сосниця). 5. Музей і пам'ятник (1981 П. Г. Тичині; с. Піски Бобровицького р-ну. 6. Вітряк біля смт Малої Дівиці Прилуцького р-ну

ня, кулінарний цех, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, с. ш., лікарня, дитячий комбінат, Будинок культури на 500 місць, 4 б-ки (50 тис. од. зб.). У різний час видавалися газети «Голос колгоспника» (до 1941 — «Соціалістичний шлях»), «Більшовицька зміна». Уродженкою О. є Герой Соц. Праці П. А. Туманюк. У 1967 встановлено пам'ятник Б. Хмельницькому, 1967 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули при визволенні села 1943 від гітлерівців, 1968 — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (480 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОЛИ́ШІВСЬКА ДІЛЯ́НКА ГРА́БА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Ділянка природного походження. Розташована в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 5 га.

ОЛІ́ЙНИКА А. А. МОГИ́ЛА у м. Борзні на вул. Котовського. Олійник Анатолій Андрійович (1902—36)—укр. рад. поет. Н. в Борзні. Після закін. Конотоп. педтехнікуму вчителював. Свої вірші друкував у журн. «Червоні квіти» і «Молодняк». На поч. 30-х рр. переїхав до Каракалпакії, де брав участь у створенні місцевої спілки письменників. Літом 1936, перебуваючи у відпустці на Україні, в Борзні, захворів і 24.VIII 1936 помер. На могилі встановлено плиту, до якої 1982 прикріплено мармурову мемор. дошку з написом «Анатоль Андрійович Олійник. 9.XI 1902—24.VIII 1936».

О́МБИСЬКИЙ МОНАСТИ́Р РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ чоловічий. Засн. на поч. 17 ст. дружиною чернігівського скарбника Катериною Угорницькою в одній версті від с. Омбиш (тепер Борзнянського р-ну) на острові р. Остра. Крім того, тут діяв і жіночий монастир, який занепав у серед. 17 ст. і не відновлювався. У 1764 в монастирі було дві дерев. церкви: Різдва Богородиці і Вознесенська з трапезною. Перепис 1781 фіксує будинок келій, будинок ігумена, скарбові приміщення, винокурню на 5 котлів. Монастир припинив існування у 80-х рр. 18 ст.

О́МБИШ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Острі, за 25 км від райцентру, за 10 км від залізнич. ст. Плиски. 1008 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. Село у 1627—48 належало чернігівському скарбникові Угорницькому та *Омбиському монастирю Різдва Богородиці*. У 1654 входило до Ніжинського полку. У 1866 — 130 дворів, 1242 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1793, новозбудована — 1901); 1897 — 326 дворів, 2213 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Комунар», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок. Будинок культури, кіноустановка, б-ка (12 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробки на братських могилах партизанів, загиблих під час громадян. війни 1918, та рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення села від гітлерівців. Обеліск Слави (1970) на честь воїнів-односельців, які полягли (154 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОМЕЛЯ́НІВ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с-ще Калитянське і с. Привітне. Розташований за 18 км від райцентру та за 14 км від залізнич. ст. Заворичі. 861 ж. (1988). Вперше згадується 1738. У 1866 — 97 дворів, 565 ж., дерев. Покровська церква (1905 збудовано нову); 1897 — 173 двори, 990 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У період нім.-фашист. окупації гітлерівці 1942 спалили село. Тепер воно повністю відбудоване. В О.—

плодорадгосп «Козелецький» (спеціалізація — садівництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб на 150 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Встановлено 1958 надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 в бою за визволення села від гітлерівців.

ОНО́ПРІЙКА ВУ́ЛИЦЯ у смт Варві (кол. Лермонтова) — від вул. Карла Маркса до вул. Жовтневої. Перейменована 1986 на честь Оноприйка Івана Степановича — майора, уродженця Варви, який загинув у Брянській обл. під час Великої Вітчизн. війни. На О. в. встановлено пам'ятний знак.

«ОПИСА́НИЕ СТА́РОЙ МАЛОРО́ССИИ» — тритомна праця з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. укр. історика Лазаревського Олександра Матвійовича (1834—1902), уродженця с. Гирівці Конотоп. повіту Черніг. губ. (тепер с. Шевченкове Конотоп. р-ну Сум. обл.). У 1858 закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту. В 1861—68 жив і працював у Чернігові: вивчав документальні матеріали, зосереджені в Черніг. губерн. правлінні, казенній палаті і дворян. депутат. зібранні, що відіграло вирішальну роль у його подальшій наук. роботі. У 1868—80 О. М. Лазаревський — співробітник судових установ Полтави, Ніжина, Кременчука, Курська. З 1880 — у Києві. Брав участь у роботі ряду наук. орг-цій і закладів Петербурга, Чернігова, Києва. Автор численних праць з історії Лівобережної України, в т. ч. Чернігівщини 2-ї пол. 17—18 ст. Їх особливістю є надзвичайна насиченість новими, доти невідомими документальними матеріалами. Завдяки цьому більшість праць є напівархеограф. виданнями. Крім великої кількості публікацій окремих документів у різних істор. журналах, О. М. Лазаревський підготував ряд археографіч. збірок («Сулимовский архив. Фамильныя бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей XVII—XVIII вв. К., 1884; «Мотыженский архив». К., 1890; «Генеральное следствие о местностях 1729—1730 гг. Черниговского полка». К., 1892, та ін.).

О. М. Лазаревський мав намір підготувати «О. С. М.» в десяти томах — окремий том про кожний полк. Однак за життя встиг опрацювати і видати тільки три томи: «Стародубський полк» (К., 1888), «Ніжинський полк» (К., 1893), «Прилуцький полк» (К., 1902). Їх документальна база надзвичайно широка — матеріали Генеральної військ. канцелярії, Малоросійської колегії, Генерального слідства про маєтності 1729—30 та різних ревізьких книг, Генерального опису Лівобережної України 1765—69, а також документи монастирських і родинних архівів. У кожному томі спочатку подається огляд джерел, за ним — заг. опис полку. Далі наводяться дані про полкову старшину. Нижче — описи сотенних міст (починаючи з полкового), ін. нас. пунктів, біографії сотенної старшини. Праця стоїть на межі між дослідженнями та історико-статист. описами. Вона містить цінні матеріали про заселення, землеволодіння, управління та сусп.-екон. життя.

«ОПИСА́НИЕ ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНИИ» — двотомна статистич. праця, підготовлена за дорученням Черніг. губерн. земства Русовим Олександром Олександровичем (1847—1915) — укр. статистиком, етнографом і фольклористом, громад. діячем, членом Рос. географ. т-ва. Н. у Києві. 1868 закінчив Київ. ун-т. Працював викладачем, займався етнографією і видавничою діяльністю. Одружений з уродженкою с. Олешні С. Ф. Ліндфорс (по чоловікові Русова; укр. громад. і культур. діячка). Русову нале-

жить робота про творчість М. В. Лисенка, ряд досліджень з фольклористики («Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконуються ним», 1874 та ін.). 1874 брав участь у перепису нас. Києва. Провадив оціночно-статист. роботу в Харків., Херсон. і Полтав. губ., розробляв екон. баланс Черніг. губ. та ін. Автор праць у галузі статистики, етнографії, зокрема «О. Ч. г.» (т. 1—2, Чернігів, 1898—99), осн. джерелом для якої послужили дані, зібрані земськими статистиками в кін. 70 — на поч. 80-х рр. 19 ст., причому збережено той же тер. спосіб віднесення до певних тер. меж, що був запроваджений і під час описування повітів. 1-й том має розділи: оро-гідрографічний нарис; клімат; геолог. нарис; грунти губернії; розподіл пл. губернії за угіддями; землеволодіння; ліси і запасні пл.; кормова пл. (луки і вигони); харчова пл. і рільництво; скотарство. У додатках наводяться таблиці з даними про розподіл землеволодіння у 1894/95, зокрема серед приватних осіб різних станів, сільс. громад (по повітах); відомості про перерозподіл земель у 1874—87; дані про лісорозведення; список волосних дач, що на них було поділено губернію для описування, а також 19 різних карт губернії.

2-й том містить відомості про населення; нар. освіту; будівлі, шляхи, ярмаркові і торгові пункти; пром-сть і промисли, медицину, платежі. У додатках наведено 19 стат. таблиць, 18 карт і картограм.

О́ПИСИ НАМІ́СНИЦТВ. Складені в 1779—81 у зв'язку з скасуванням полкового устрою й створенням Київського, Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв. До роботи в комісії, яку очолював рос. держ. діяч А. С. Милорадович (бл. 1726—96), були залучені рос. офіцери, бунчукові і військові товариші та канцеляристи *Малоросійської колегії*. Протягом 1779—81 члени комісії побували в усіх населених пунктах майбутніх намісництв і склали детальний їх опис. Після характеристики географ ч. положення міст, сіл і повітів подані відомості про те, кому належало місто чи село, кількість кам'яних і дерев'яних будинків у ньому, кількість держ. і приватних споруд, кількість жителів з зазначенням станової приналежності (шляхта, купці, духівництво, козаки, селяни). Велика увага приділена характеристиці стану с. г., промислів, ремесел і торгівлі. Вказується місце розташування скляних заводів, гут і їх продуктивність. Називаються сорти виготовлення скла. Протягом 1781 зібрані матеріали опрацьовувалися. Зокрема, опис Чернігівського намісництва як член комісії опрацьовував укр. історик Д. Р. Пащенко. 24.XI 1781 Милорад)вич надіслав О. н. у готовому вигляді Малоросійській колегії. Описи Новгород-Сіверського і частково Черніг. намісництв опубліковані [«Опис Новгород-Сіверського намісництва» (1779—1781), «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. 2, вып. 3—4, 5—6; «Черниговские губернские ведомости», 1867, №№ 41—48; 1868, №№ 1, 4, 6, 7, 9]. Оригінали О. н. зберігаються в Центральному держ. військ.-істор. архіві СРСР. Опис Київського намісництва досі не розшуканий. У ЦДІА УРСР у Києві зберігається рукопис «Скороченого географічного опису Київського намісництва 1787», складений на підставі вищезгаданого.

«О́ПЫТ РУ́ССКОЙ ИСТОРИОГРА́ФИИ» — капітальна праця Іконникова Володимира Степановича (1841—1923) — вітчизн. історика, проф. Київ. ун-ту (з 1871), акад. Петерб. АН з 1914,

акад. АН УРСР з 1920. Н. у Києві. 1865 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Був членом і почесним членом багатьох наукових т-в, один з засновників і голова (1873—77) Істор. т-ва Нестора-Літописця. Автор понад 120 наук. праць з історіографії, джерелознавства, історії науки, культури та сусп.-політ. рухів. Особливе місце серед них займає «О. р. и.» (т. 1, ч. 1—2. К., 1891—92; т. 2, ч. 1—2. К., 1908; т. 3 неопублікований, рукопис зберігається в Центр. наук. б-ці АН УРСР), де докладно висвітлено процес нагромадження істор. знань від стародавніх часів до кін. 18 ст.; проаналізовано джерела, а також л-ру, включаючи публікації і дослідження, надруковані в періодичних виданнях, з історії Росії, України (в т. ч. Чернігівщини) і Білорусії. Багато уваги приділено історії літописання та книгодрукування, висвітленню стану архівної справи та документ. матеріалів, що зберігалися в архівах, у рукописних відділах б-к і музеїв, установ і т-в країни в цілому, на Чернігівщині зокрема.

ОРГО́ЩА— літописне місто. Вперше згадане в *Іпатіївському літописі* під 1159. Входило до складу вотчин черніг. князів і відігравало важливу роль, контролюючи водний шлях по Білоусу від Чернігова до Любеча. У серед. 12 ст. О. разом з ін. населеними пунктами басейну Білоуса був зруйнований київським князем Ізяславом Мстиславичем. У середині 13 ст. місто, напевне, було розгромлене ордами хана Батия. Тривалий час учені не могли його локалізувати. Першим його ототожнив з городищем 10—13 ст. у с. Рогощі Черніг. р-ну К. О. Неволін. Їх тотожність документально довів П. В. Голубовський. Цю точку зору потім підтримали М. П. Барсов, Філарет (Гумилевський), А. М. Насонов, Д. І. Бліфельд, О. К. Зайцев, В. П. Коваленко. Міститься городище в зх. частині Рогощі на лівому березі р. Білоусу (права притока Десни). У плані має заокруглену форму (200 × 180 м) і було оточене по периметру високим (до 9 м) валом (ширина підошви — понад 20 м). Добре прослідковуються зовнішній і внутрішній рови. Городище мало два в'їзди: зх.— з боку річки, і сх.— з напільного боку. Внутрішній майданчик складався з трьох невисоких пагорбів: пн., пд. і пд.-сх. Відоме з 18 ст. Досліджувалося 1949, 1979—81, 1985. У пд.-зх. частині майданчика розкопано 500 м² і зроблено 2 розрізи валів. Поверхня задернована. Піщаний культурний шар однорідний, має потужність 0,30—0,60 м і повністю відноситься до часів Київської Русі (9—13 ст.), проте трапляються окремі знахідки доби бронзи і раннього заліза. Вал насипано не пізніше 10 ст. на тер. ранішого поселення. У насипу зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій, типових для давньоруських фортець. Знайдено кераміку ранньогончарних форм, токарний різець, ніж, шиферне прясло та дві кістяні проколки.

На майданчику городища досліджено 16 будівель житлового та ремісничо-господарського призначення 10—11 ст., ряд господарських ям. Серед знахідок можна назвати бронзову шумлячу привіску, ключі, кресало, підковоподібну фібулу, шиферне прясло, кістяні проколки, залізні ножі, бритву, бруски, бронзові пряжки і бубонець, підвіску з кігтя ведмедя, накінечники стріл, уламки глиняних ткацьких грузил. Кераміка представлена фрагментами посуду різних розмірів і форм, типових для давньоруських пам'яток 9—13 ст. У зх. частині села, вздовж лівого берега р. Білоусу міститься поселення, яке оточує городище з Пн., Сх. і Зх. Обстежувалося в 1949, 1979—81, 1986. Піщаний культур. шар має потужність 0,30—0,40 м.

Підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки 9—13 ст., уламки брусків із дрібнозернистого піщаника. Зустрічаються окремі фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи. Колекція зберігається у фондах *Чернігівського історичного музею*. У 10—13 ст. поселення відігравало роль неукріпленого посаду О. Як і городище, загинуло в серед. 13 ст. На протилежному боці р. Білоус, на околиці с. Табаївки розташований курганний могильник Оргоща (10—11 ст.).

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Прилуках (кол. Базарна, Валова, Кооперативна) — від р. Удаю до вул. Леніна. Перейменована на честь Орджонікідзе Григорія Костянтиновича (1886—1937) — рад. парт. і держ. діяча. Н. в с. Гореші (Грузія). У 1926—30 — голова ЦКК ВКП(б) — нарком РСІ СРСР, в 1930—32 — голова ВРНГ СРСР, в 1932—37 — нарком важкої промисловості СРСР.

О. в. — одна з найдавніших. Її контури прослідковуються на плані фортеці серед. 18 ст. Почала забудовуватися в 1-й чверті 18 ст. Відзначена вона і на ген. плані забудови міста 1802. Остаточно оформилася в кін. 19 — на поч. 20 ст.

На цій, порівняно невеликій вулиці, зосереджені найцінніші пам'ятки архітектури: *полкова скарбниця* (поч. 18 ст.). *Миколаївська церква* (поч. 18 ст.), *Різдва Богородиці собор* (поч. 19 ст.). Добре зберігся особняк № 18, споруджений 1912. Будинок — дерев'яний, облицьований лекальною цеглою. головний фасад має багате декоративно-пластичне рішення. На валу, біля Миколаївської церкви — флігель кол. жіночої гімназії. У кінці вулиці міститься кол. *Сретенська церква* (кін. 19 ст., використовується під краєзнавчий музей). Будинки між музеєм і вул. Леніна були зруйновані нім.-фашистськими загарбниками. Архітектурний ансамбль вулиці зазнав втрат і в 60-х рр. під час спорудження типового житлового 5-поверхового будинку в його центрі. Іл. — табл. XXVIII. 2) У Чернігові (кол. Мачеретовщина, пізніше вул. Чубаря; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від вул. 1-го Травня до вул. Шевченка. Перейменована 1938 на честь Г. К. Орджонікідзе. О. в. прокладена в 1908—16 і забудована спочатку на протязі одного кварталу приватними будинками. У 30-і рр. її продовжено до сучас. розмірів. Забудована індивід. житл. будинками. Іменем Орджонікідзе названі також колгоспи у селах Куріні Бахмацького р-ну, Козацькому Бобровицького р-ну, Лемешівці Городнянського р-ну і Новій Греблі Прилуцького р-ну.

ОРИ́ВЦЬОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 12 га.

ОРІ́ШНЕ — бот. заказник (з 1978). Переважно дубово-березовий ліс з цінним рослинним покривом. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 500 га.

ОРЛИКІ́ВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Баранівка, Блешня, Мхи і Першотравневе.

Розташована на правому березі р. Ревни, за 18 км від райцентру і за 23 км від залізнич. ст. Семенівка. 334 ж. (1988). Засн. на поч. 18 ст. У 1866 — 687 ж., паперова ф-ка, мурована Іллінська церква (1860); 1897 — 238 дворів, 1500 ж., земська школа. Рад. владу встановлено у грудні 1917. У селі — відділення радгоспу «Семенівський», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (5,5 тис. од. зб.). У

1967 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення О. від гітлерівців. Споруджено монумент Вічної Слави на честь воїнів-односельців, що полягли (123 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу О. виявлене поселення 5—3 тис. до н. е.

ОРЛИКІ́ВСЬКЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 6 га.

ОРЛІ́ВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 16 км від районного центру і за 17 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1543 ж. (1988). Вперше згадується 1661. У 1866 — 337 дворів, 2028 ж.; 1897 — 503 двори, 3085 ж., земська школа. Селом до 1917 володіли поміщики Троцини (в колишній садибі до 1972 була школа). Дерев. Вознесенська церква (1887). У 1930-х рр. перетворена на клуб, при якому існував відомий на Чернігівщині хор під керівництвом П. Ф. Шемендюка. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час громадян. війни у селі діяв партизан. загін, за тимчасової гітлерівської окупації (9.IX 1941—17.IX 1943) — підпільна орг-ція. У О.— центр. садиба колгоспу «Україна», відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. М. Веремій. На тер. села — 2 брат. могили жителів — жертв фашизму, закатованих 1943. Встановлено: 1945 — надгробки на братських могилах міліціонерів, загиблих у роки громадян. війни, та рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села, 1965 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (368 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Виявлено поселення 12—13 ст.

ОРЛІ́ВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зелений Гай, Красне, Ломанка. Розташована за 45 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 1680 ж. (1988). Вперше згадується 1690. Село входило до Понурницької сотні (належало І. Мазепі), з 1708 — полковникові П. Полуботку, з 1816 — Скоропадським, які 1820 передали його С. М. Кочубею. У 1866 — 272 двори, 1226 ж., мурована Вознесенська церква (1825), відбувалося чотири ярмарки на рік. Поблизу О. на х. Корбин був один з кращих у губернії цукровий з-д Закревського. У 1897 — 683 двори, 4127 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У О.— центр. садиба колгоспу «Іскра», відділення зв'язку, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Встановлено: 1953 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, 1963 — обеліск в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (325 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Зеленому Гаї фашисти 1943 спалили 168 ж., половина з них — діти до 12 років.

«ОСВІ́ТА ПРИЛУ́ЧЧИНИ». Бюлетень Прилуцької окр. інспектури нар. освіти. Виходив у 1929—30 щомісяця в Прилуках. 1930 під назвою «Збірник Прилуцької окружної інспектури народної освіти».

ОСЕТЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

ОСИПЕ́НКО ПОЛІ́НИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від школи № 11 до вул. Ворошилова паралельно вул. Чернігівській і Бойовій. Прокладена в кін. 30-х рр. 20 ст. і тоді ж названа на честь Осипенко Поліни Денисівни (1907—39) — рад. військ. льотчиці, майора, Героя Рад. Союзу (1938). Н. у с. Новоспасівці (тепер с. Осипенко) Бердянського р-ну Запорізької обл. Здійснила ряд видатних для того часу без-

посадочних перельотів, зокрема Москва — район Комсомольська-на-Амурі разом з В. С. Гризодубовою і М. М. Расковою (за 26 год. 29 хв. пройдено 6450 км). Загинула в авіац. катастрофі. Похована в Москві. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

«ОСНО́ВА». Перший укр. громадсько-політ., літ.-мистецький щомісячний журнал. Виходив 1861 (№№ 1—12) — 1862 (№№ 1—10) у Петербурзі укр., частково рос. мовами за редакцією В. М. Білозерського (див. *Білозерського В. М. могила*). Організаторами і видавцями журналу були кол. учасники *Кирило-Мефодіївського товариства*. Провідні діячі і керівники «О».— В. М. Білозерський, П. О. Куліш (див. *Куліша П. О. могила*), М. І. Костомаров, О. Ф. Кістяківський — організували представництво в журналі всіх українських громад. Так, київську «Стару громаду» в «О.» представляли проф. В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, Б. С. Познанський, П. Г. Житецький та ін., полтавську — О. Я. Кониський, В. С. Кулик, П. С. Кузьменко, В. В. Лобода, харківську — В. С. Гнилосиров, чернігівську — Л. І. Глібов (див. *Глібова Л. І. альтанка*), С. Д. Ніс (див. *Носа С. Д. могила*), М. А. Вербицький (див. *Вербицького М. А. могила*), О. Тищинський та ін. У числі авторів журналу (понад 70) провідними були Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок (див. *Вовчка Марка вулиця*), М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш. В «О.» виступали також демократичні діячі рос. літератури, науки і культури — поет і художник Л. А. Сухомлинов, письменник і етнограф П. І. Якушкін, учений славіст П. О. Лавровський та ін. Таке представницьке коло авторів відразу надало журналові характеру загальноукр. органу. Тираж видання, ймовірно, становив 1000 примірників. В «О.» публікувалися твори худож. л-ри, праці з історії, в т. ч. й з історії Чернігівщини, історіографії, історичних джерел, етнографії, освіти, мистецтва тощо. Тут було вперше надруковано багато творів Т. Г. Шевченка, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, Марка Вовчка, Л. І. Глібова, історичні праці М. І. Костомарова, М. О. Максимовича, О. М. Лазаревського.

ОСТА́ПЕНКА Г. К. БУДИ́НОК у м. Чернігові. Споруджено 1906 на кошти учасника оборони Порт-Артура полковника Г. К. Остапенка. Являє собою комплекс з трьох споруд. Бокові будинки — дерев'яні, одноповерхові. Середній — мурований, двоповерховий, П-подібний у плані. В тимпанах фронтонів, що вінчають ризаліти, вміщено дату будівництва — «1906» та ініціали власника — «Г. К.». Будинок — характерний зразок архіт. еклектики кін. 19 — поч. 20 ст. Розташований на вул. Воровського № 10.

ОСТА́ПІВКА — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташ. за 15 км від райцентру. 700 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 17 ст. Входила до Варвинської сотні Прилуцького полку, до 1740 — ратушне село, частково належало поміщикам Галаганам. Рад. владу встановлено в січні 1918. У О.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). Уродженцем О. є Герой Соціалістичної Праці О. Н. Даценко.

У селі — пам'ятний знак В. В. Куйбишеву (1970). Встановлено пам'ятні знаки на 2 братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (177 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 2 надгробки на могилах мирних жителів, закатованих гітлерівцями 1943.

В.О.— пам'ятний знак (1964) на місці загибелі (1919) секретаря Лохвицького пов. комітету РКП(б) Є. Ф. Холявка. Збереглися пам'ятки архітектури: будинок кол. земської школи (поч. 20 ст.) — зразок архітектури *українського народного стилю*.

ОСТЕ́МА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ОСТЕ́Р. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 199 км, площа бас. 2,9 тис. км². Бере початок поблизу с. Кальчинівки Бахмацького р-ну. Тече тер. Бахмацького, Борзнянського, Ічнянського, Козелецького, Ніжинського і Носівського районів. В заплаві річки споруджено Остерську осушувальну систему. На О. розміщені м. Ніжин і с. Липів Ріг Ніжинського р-ну, смт Козелець і с. Данівка Козелецького р-ну, м. Остер.

ОСТЕ́Р — місто Козелецького р-ну, центр міської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Беремицьке, Любечанинів, Поліське. Розміщений на лівому березі Десни (прит. Дніпра), при впадінні в неї р. Остра, за 43 км від найближчої залізнич. ст. Бобрик. Пристань на Десні. 8,7 тис. ж. (1988). Вперше згадується в літописі під 1098 як місто «на Въстри». Засн. великим князем київ. Володимиром Мономахом під назвою Городець (пізніше перейшов до його сина Юрія Долгорукого).

Остер. Воскресенська церква. Фото поч. 20 ст.

Був фортецею Переяславського князівства для захисту Київської Русі від половців, у 1240 зруйнований монголо-татарами. Згодом тут виникло поселення, яке звалося Старим Остром, Старогородкою. На поч. 14 ст. ближче до Десни виросло нове поселення під назвою Остер. З 1356 О.— під владою Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польщі. Визволений від польс.-шляхет. загарбників 1648, О. став сотенним містечком *Переяславського полку*. З 1654 О.— у складі Рос. д-ви. Містечку були надані *магдебурзьке право* (1662) та *Остра герб*. У 1663 після важких боїв польс. війська оволоділи О., але в лютому 1664 при підтримці місцевого населення були вибиті козацькими і рос. полками. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Остерська сотня відійшла до *Київського полку*. Після ств. намісництва 1782 О. — повітове місто *Київського намісництва,* з 1797 — заштатне місто *Малоросійської губернії,* з 1802 — *Чернігівської губернії,* з 1803 — повітове місто Черніг. губ. У 18 ст. земельні володіння навколо О. стали власністю князя О. А. Безбородька. Землями в цій місцевості володіли також представники козацької старшини — Забіли, Закревські та ін. Жителі О. були відомими майстрами різьблення по дереву — 1758 майстер Я. Підліський з помічниками виготовив 7-ярусний іконостас для Успенського собору в Брянську. У 1866 в О. було 498 дворів, 4846 ж., поштова станція, три ярмарки на рік, три цегельні з-ди, повітове (1815, з 1913 Остерське Олександрівське вище початкове училище), парафіяльне (1839) училища, б-ка (1,5 тис. книг), лікарня. Діяли Предтеченська (1746, збудовано нову 1883), Воскресенська (1790, нова — 1845) і Михайлівська (1814, нова — 1859) церкви. У 1897 — 827 дворів, 5481 ж.

Під час революції 1905—07 у повіті відбувалися сел. виступи. 1905 ств. *Остерську соціал-демократичну групу.* Заворушення в О. сталися і в травні 1915. На поч. 20 ст. в О. діяло 2 чоловічих початкових училища, 1 — жіноче, 2 приват. навчальних заклади, земська б-ка. У 1908 засн. музей шкільних наочних посібників (з 1924 — *Остерський краєзнавчий музей*). У березні 1917 ств. *Остерську організацію РСДРП(б).* Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1923 О.— райцентр Ніжинського округу, з грудня 1924 — Черніг. округу, у 1932—62 — Черніг. обл., з 1962 — у складі Козелец. р-ну. У 1922 організовано для голодаючих дітей Поволжя приймальні пункти і будинки (на 345 чол.). У 20-і рр. відкрито педтехнікум (1926), 7-річку, профтехшколу, молодіжний клуб. Побудовано електростанцію (1928), створено МТС (1932), агрошколу (1936). Стали до ладу маслозавод, крохмальний з-д та ін. Споруджено мости через річки Десну й Остер. Відкрився санаторій ВМФ СРСР (1940). Діяло 2 с. ш., 2 початкові школи, будинок культури, 2 б-ки (16 тис. од. зб.).

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в період нім.-фашист. окупації О. (9.IX 1941—22.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії (див. *Остерському підпільному райкому КП(б)У меморіальна дошка*). В О.— *Остерська бавовняно-ткацька фабрика,* дільниці козелецьких маслозаводу, з-ду прод. товарів та комбінату побутового обслуговування, *Остерський промкомбінат, Остерський лісгоспзаг,* Козелецьке міжколгоспне об'єднання по виробн. продуктів птахівництва, 3 заг.-освітні та музична школи, *Остерський будівельний технікум,* лікарня, Будинок культури на 420 місць, кінотеатр, 3 б-ки (150 тис. од. зб.). У різний час в О. виходили газ. «*Известия Остерского уездисполкома*», «*Колгоспне життя*» (з 1943 — «*Правда Остерщини*»). Турбаза.

В О. збереглися городище літописного міста Городець і пам'ятка архітектури періоду Київської Русі — *Юр'єва божниця.* Уродженцями О. є: повний георгіївський кавалер П. Г. Пекур; рад. парт. діяч В. В. Птуха (1894—1938); його рідний брат академік АН УРСР М. В. Птуха (1884—1961; див. про них *Птусі М. В. меморіальна дошка*); чл.-кор. АН УРСР ботанік А. І. Барбарич (1903—79; лауреат Держ. премії СРСР, 1952); професор-анатом В. О. Бец (1834—94; 1868—89 зав. кафедрою Київ. ун-ту; основоположник вивчення центр. нервової системи; відкрив рухову зону кори головного мозку, в 1874 описав велетенські пірамідальні нервові клітини, названі його іменем); професори, доктори наук С. З. Копелев, К. М. Веремієнко, рос. рад. режисер, засл. діяч мистецтв РРФСР І. П. Чужой (справжнє прізв. — Кожич; 1889—1945; працював у Києві, помер і похований в Острі); Герої Рад. Союзу В. Г. Колесник (1911—43), Д. І. Коваль (1918—43) та О. М. Овчаров.

В О. працювали: у 1921—22 чуваський рад. поет Мішші Сеспель (помер і похований в О.; див.

Остер. Будинок культури.

Сесперя Мішші могила); після закінчення в 1937 Ніжин. пед. ін-ту — Герой Рад. Союзу Ю. О. Збанацький. Учасником підпільної боротьби був Герой Рад. Союзу (1940) П. Т. Кулик (1910—42; закатований фашистами). Поблизу О. в с. Бобруйках народився нар. арт. СРСР, тричі лауреат Держ. премії СРСР (1942, 1949, 1950), соліст Великого театру СРСР Г. М. Нелєпп (1904—57). В О.— *Леніну В. І. пам'ятник, Гагаріну Ю. О. пам'ятник,* Зої Космодем'янській пам'ятник (1960). У 1944 встановлено пам'ятний знак на братській могилі борців за владу Рад 1919; 1954 і 1956 — на 2-х братських могилах рад. воїнів, загиблих при визволенні О. 1943 від гітлерівців (серед похованих — 8 Героїв Рад. Союзу: М. М. Білоножко, Я. А. Биренбойм, М. І. Винокуров, Д. А. Воробйов, М. Т. Лисовий, А. І. Петров, І. М. Посадський, О. В. Рибалко), 1975 — на братських могилах жертв фашизму і рад. воїнів, полеглих 1941. Встановлено також *Остерській більшовицькій організації меморіальну дошку,* Герою Рад. Союзу *Колеснику В. Г. меморіальну дошку, Штабу 25-ї Чапаєвської дивізії меморіальну дошку* (розміщувався в О. 1920). На території О. і на його околицях виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.) та городище і посад періоду Київ. Русі (10—13 ст.). Іл.— табл. XXV.

ОСТЕРЕ́Ч. Річка в Черніг. обл., права прит. Мени (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ОСТЕ́РСЬКА БАВОВНЯ́НОТКА́ЦЬКА ФА́БРИКА Клавдіївського виробничо-бавовняного об'єднання «Укрбавовнопрому» Мінлегпрому УРСР. Засн. 1924 на базі кустарної майстерні як промислово-кооперативна артіль. До неї вступили кустарі-надомники прилеглих до міста сіл Євминки, Крехаєва, Поліського (кол. Вовча Гора), Савина, Булахова та задеснянських сіл, що виготовляли риболовецькі сітки та волоки. 1928 артілі присвоєно ім'я Н. К. Крупської. У 1932—41 також випускала мішковину і мотузки. З 1944 приступила до випуску тканин: бавовняної доріжки, хусток та мішковини. До 1954 кількість робітників зросла з 50 до 100 чол. У 1960 артіль перетворено на ф-ку, на якій виготовляли тик і доріжку. З 1964 основною продукцією стала меблева декоративна тканина «плахта». Місц. традиції узорного перебірного ткацтва лежать в основі орнаментально-колористичного рішення тканин інтер'єрного та побутового призначення, що виготовляються на фабриці. У грудні 1965 ф-ку передано М-ву легкої пром-сті УРСР і надано існуючу тепер назву. 1976 вона ввійшла до Клавдіївського виробн.-бавовняного об'єднання (головне підприємство у с. Клавдієвому-Тарасовому Бородянського р-ну Київ. обл.). Робітників— бл. 200. Розташована на вул. Одинця № 30.

ОСТЕ́РСЬКА ЖІНО́ЧА ПРОГІМНА́ЗІЯ приватна. Засн. 1912. Містилася у найманому приміщенні. Мала 5 осн. і підготовчий класи. Учнів — 90 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

ОСТЕ́РСЬКА НИ́ЖЧА РЕМІСНИ́ЧА ШКО́ЛА. Засн. 1902 з токарно-столярним відділом. Містилася у власному будинку. Учнів — 27 (1915).

ОСТЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Засн. у березні 1917 в м. Острі. Її організаторами і керівниками були мешканці Остра студент Київ. ун-ту О. В. Одинцов (1895—1940) і студент Петроград. гірничого ін-ту В. В. Птуха (1894—1938). 1.V 1917 більшовики організували заг.-міський мітинг, в якому взяло участь понад 500 чол. Більшовики одержали перемогу на виборах до міської думи в серпні 1917. Орг-ція налічува-

ла 100 чол. Діяла до нім.-австр. окупації міста (березень 1918).

ОСТЕ́РСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРУ́ПА. Ств. 1905. Одним з її керівників був В. В. Птуха. Внаслідок активної агіт. роботи с.-д. почалися заворушення в Острі і навколишніх селах. 19.X 1905 група організувала на базарній площі (тепер парк ім. В. І. Леніна) мітинг, на якому з викриттям антинародного характеру царського маніфесту від 17.X 1905 виступили В. В. Птуха та О. Г. Розанов. Після мітингу відбулася багатолюдна демонстрація. 21.X О.с.-д. г. провела мітинг протесту проти погрому чорносотенців. У березні 1909 було заарештовано і заслано у Вологодську губ. В. В. Птуху. Група припинила діяльність.

ОСТЕ́РСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО КРАЄЗНА́ВСТВА. Виникло в серед. 20-х рр. Складалося з 3 секцій: археологічної, етнографічної та природничої. Члени т-ва брали участь в археол. дослідженнях, збирали пам'ятки фольклору й етнографії, вивчали природу краю, здійснили статистичне обстеження письменності мешканців Остерщини. Провідну роль у діяльності т-ва відіграв краєзнавець, директор Остерського музею А. Л. Розанов. Припинило існування наприкінці 20-х рр.

ОСТЕ́РСЬКЕ ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ чоловіче. Засн. 1815 як повітове уч-ще, перетворено на вище початкове 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 84 (1915).

ОСТЕ́РСЬКИЙ БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1945. Готує техніків-будівельників у галузі пром., с.-г. і цивільного будівництва. Є денне і заочне відділення. На перше—щороку приймається 150 чол., на друге — 90 чол. При технікумі працюють курси підвищення кваліфікації майстрів та виконробів системи Держагробуду УРСР, а також пропагандистів екон. освіти будівельних організацій цієї ж системи. Розташований на вул. 8-го Березня № 1[а].

ОСТЕ́РСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1908 за рішенням земських зборів як музей шкільних наочних посібників м. Остра. Відкритий у жовтні 1912. У 1919 увійшов до складу музею природи, етнографії і педагогіки. У 1924 названий О. к. м. З 1965 — філіал Чернігів. історичного музею. У музеї зберігається понад 10 тис. оригінальних експонатів. Значну цінність становлять нумізматична, археологічна та етнографічна колекції. Серед живописних творів — ікони 17—18 ст. місцевих художників. У групі писемних джерел — листівки перших років Рад. влади, документи Г. М. Одинця — делегата І Всесоюзного з'їзду Рад та ін. Експозиція відділів природи та історії розміщена в 7 залах. Розташований на вул. Гагаріна № 30.

ОСТЕ́РСЬКИЙ ЛІСГОСПЗА́Г. Підпорядкований Мінлісгоспу УРСР. Заг. площа його лісових фондів понад 25 тис. га. Здійснює залісненння піщаних і непридатних для с. г. земель; створено лісозахисні зони по берегах річок Десни й Остра. Підприємства О. л. виготовляють пиломатеріали, тару, предмети побуту, сувеніри. Зокрема, з 1973 діє цех по виготовленню худож. виробів з дерева. Вази, ложки розписують кольоровими фарбами, рослинним орнаментом на чорному й вишневому тлі. Цех розташований в Острі на вул. 1-го Травня № 8.

ОСТЕ́РСЬКИЙ ПРОМКОМБІНА́Т. Засн. 1968. Осн. напрям — швейне

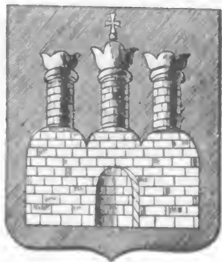

Остер. Будинок краєзнавчого музею.

виробництво. З 1984 також виготовляє постільну білизну, ватяні ковдри, носильні вироби тощо. Розташований на вул. 1-го Травня № 41.

ОСТЕ́РСЬКІЙ БІЛЬШОВИ́ЦЬКІЙ ОРГАНІЗА́ЦІЇ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді Будинку піонерів (м. Остер, вул. Леніна № 42), де в березні 1917 було створено більшовицьку орг-цію Остерщини. Її організаторами і керівниками були студент Київ. ун-ту О. В. Одинцов (1895—1940; див. *Одинцова вулиця* в Чернігові) і студент Петроград. гірничого ін-ту В. В. Птуха (1894—1942, див. *Птусі М. В. меморіальна дошка*). 1 травня 1917 більшовики організували загальноміський мітинг, в якому брало участь понад 500 чол. Більшовики одержали більшість і на виборах до міської думи в серпні 1917. Остер. орг-ція РСДРП(б), діяла до нім.-австр. окупації (березень 1918). Будинок цегляний одноповерховий. Заг. пл. 460 м². Дошка — мармур, відкрита в 1973.

ОСТЕ́РСЬКОМУ ПІДПІ́ЛЬНОМУ РАЙКО́МУ КП(б)У МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді приміщення Остер. будів. технікуму (вул. 8-го Березня № 1[а]) на честь Остер. підп. райкому КП(б)У, який керував боротьбою проти нім.-фашист. окупантів (секретар В. І. Глушко). До Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут містився Остер. райком КП(б)У. В 1942 будинок був спалений, відбудований 1947. Дошка — мармур; відкрито 1975.

Герб Остра.

ОСТРА́ ГЕРБ. Надано 1660 чи 1663. На ньому було зображено в зеленому полі міську браму з трьома вежами і золотим хрестом. Затверджений 1782. Уніфікований 1857 (див. *Герб*). Скасовано 1917.

ОСТРО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Самойлової і Шкільна; Новозаводський р-н) — від вул. Попудренка до провулку Будьонного. Перейменована на честь Островського Миколи Олексійовича (1904—36) — рос. рад. письменника. Н. в с. Вілії (тепер Острозького р-ну Ровенської обл.). Служив у кавалерійській бригаді Котовського, 1-й Кінній Армії. У 1920 після тяжкого поранення демобілізувався. Працював у Києві, Ізяславі, Шепетівці на комсомольській роботі. З 1924 тяжка хвороба (окостеніння суглобів) прикувала Островського до ліжка. У 1928 втратив зір. З 1930 працював над романом «Як гартувалася сталь» (повне вид. 1935). Роман «Народжені бурею» (1934—36, незакін.). О. в. склалася з двох вулиць. Першу прокладено в 20-і рр. 20 ст. і в 1927 названо на честь Самойлової Конкордії Миколаївни (1876—1921) — професіональної революціонерки, діячки жін. пролетарського руху в Росії, у 1919 — роз'їзний інспектор ЦК РКП(б) по роботі серед жінок-робітниць, згодом — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У. Друга вулиця прокладена в 30-х рр. і названа Шкільною. Вул. Самойлової 1940 перейменовано на О. в., а в 1974 до неї приєднано вул. Шкільну, оскільки в місті на цей час стало дві вулиці з такою назвою. Забудована індивід. житл. будинками.

ОСТРО́ВСЬКОМУ М. О. ПА́М'ЯТНИК у Чернігові. Споруджений 1974 на честь рос. рад. письменника М. О. Островського (див. *Островського вулиця*). Розташований ліворуч від головного входу до школи № 11 (вул. Леніна

№ 137), яка носить ім'я М. О. Островського. Бетонне погруддя письменника встановлене на чотирикутному постаменті (вис. 2,2 м). Скульптор П. Богомолов.

ОСЬМАКИ́ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Мені, за 17 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 746 ж. (1988). Відомі з 17 ст. У 1866 — 116 дворів, 1099 ж., дерев'яна Миколаївська церква (1815, нова—1895); у 1897—178 дворів, 1044 ж., земська школа, хор під керівництвом М. В. Песоцького. У 1905 відбувся виступ селян проти поміщика. Організаторів заворушення було заслано на каторгу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У О.— відділення колгоспу «Родина», АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1969 встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (165 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, обеліск на могилі рад. воїна, який загинув при обороні села 1941. На тер. О. виявлено поселення 4 тис. до н. е.—13 ст. (епохи неоліту, бронзи і давньоруське).

ОТА́РИЦЯ — гідролог. заказник (з 1984). Верхове осоково-сфагнове болото. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 12 га

ОХИ́НЬКИ — село Прилуцького району, центр сільської Ради народних депутатів, якій підпорядковане с. Пручаї. Розташовані за 27 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. Через село проходить автодорога Прилуки — Суми. 891 ж. (1988). Село відоме з 17 ст. У 1881 — 1571 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. В О. — центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — тваринництво, виробництво зерна і цукрового буряку), середня школа, лікарня, Будинок культури, кіноустановка, б-ка. У 1946 встановлено надгробки на братській могилі рад. воїнів, які загинули при визволенні села 1943 від нім.-фашист. загарбників, 1962 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, що полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. Виявлено поселення епохи неоліту і бронзи (4—2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (1 тис. н. е.), Київ. Русі (11—13 ст.).

ОХИ́НСЬКИЙ — ентомологічний заказник (з 1982). Місце оселення корисних видів ентомофауни. Розташований біля с. Охиньків Прилуцького р-ну Черніг. обл. Площа 23 га.

ОХОРО́НА ЗДОРО́В'Я на Чернігівщині. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. Чернігівської губернії діяло76 лікарень, у т. ч. губернська, і налічувалося 230 лікарів. На 1988 до послуг населення області — 1203 заклади охорони здоров'я, де зайнято 4400 лікарів (28,8 на 10 тис. населення) і 13 332 середніх мед. працівників (93,3 на 10 тис. населення). Серед мед. персоналу — 22 кандидати медичних наук, 30 заслужених лікарів УРСР. В області, зокрема, 172 лікарні (на 17,2 тис. ліжок), у т. ч. *Чернігівська обласна лікарня* для дорослих, *Чернігівська дитяча обласна лікарня, Чернігівська обласна психоневрологічна лікарня,* Ніжинська, Прилуцька і Чернігівська міські лікарні, 22 центральні районні лікарні, 7 районних лікарень (у Любечі, Михайло-Коцюбинському, Острі, Лосинівці, Малій Дівиці, Понорниці, Дмитрівці), 112 сільських і 14 селищних дільничних лікарень. Крім того, діє 5 туберкульозних і 2 психіатричні лікарні. Для подання кваліфікованої мед. допомоги робітникам промислових підприємств створено медико-санітарні частини: на камвольно-суконному комбіна-

ті, на виробничому об'єднанні «Хімволокно», у Чернігівському промбуді і на виробничому об'єднанні «Чернігівський радіоприладний завод ім. В. І. Леніна». Крім медично-санітарних частин, мед. допомогу співробітникам підприємств подають 7 лікарських і 25 фельдшерських здоровпунктів.

В області діє 200 амбулаторно-поліклінічних установ (самостійних і в складі лікарень). Серед них — Черніг. обл. стоматологічна поліклініка, 3 станції швидкої і невідкладної допомоги (у Чернігові, Ніжині і Прилуках), *Чернігівський пологовий будинок, Чернігівська обласна станція переливання крові,* 13 диспансерів (у 8 встановлено 168 лікарняних ліжок), Черніг. обл. протитуберкульозний диспансер, 736 фельдшерсько-акушерських пунктів, 83 колгоспні пологові будинки. Санітарно-епідеміологічне обслуговування населення області забезпечується дезинфекц. станцією та 26 санітарно-епідеміологіч. станціями. Пропаганду мед. і гігієнічних знань здійснює *Чернігівський обласний будинок санітарної освіти.*

ОХРАМІ́ЄВИЧІ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Золотницьке, Лупасове, Червона Буда. Розташовані за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 1062 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 16 ст. У 1866 — 170 дворів, 1422 ж.; у 1897 — 478 дворів, 3045 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1888), земська школа. Рад. владу встановлено у грудні 1917. У 1918 під час нім.-австр. окупації в селі діяв партизан. загін. Під час тимчасової окупації (3.IX 1941—19.IX 1943) фашисти спалили в О. 60 хат, розстріляли 16 жителів. Згідно з постановою бюро Черніг. обкому Компартії України село визнане партизанським. У О.— центр. садиба колгоспу «Дружба». Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур та виробництві м'ясо-молочної продукції. Діють пересувна механізована колона тресту «Чернігівводбуд», відділення зв'язку, серед. школа, лікарня, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (11,5 тис. од. зб.). Споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. У 1970 встановлено пам'ятник на могилі голови колгоспу Є. Черниша, вбитого куркулями 1932; 1967 — стелу в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (184 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ОЧЕРЕ́ТЯНА ГОРА́ — поселення 9—13 ст. Знаходиться на відстані 3 км на Пн. від с. Сибережа Ріпкинського р-ну в урочищі Очеретяна Гора. Відкрите 1976 і не раз обстежувалося археологом О. В. Шекуном. Частина поселення міститься на підвищенні, що уклинилося між озерами Купнистим (з Пд.) та Очеретяним (з Зх.), які знаходяться у давніх витоках р. Стрижня (права прит. Десни). Друга частина поселення розміщена за 100 м від першого на пологому схилі західного берега оз. Очеретяного

Площа селища—12 га, культурний шар — 0,3—0,6 м. На окремих дільницях поселення виявлені скупчення криці і металевої жужелиці. На території пам'ятки знайдено у великій кількості кружальну кераміку 9—13 ст., уламки амфор, шиферних і туфових жорен, шматки шиферу, плінфи, ножі, прясла, точильні бруски, уламки скляних і металевих браслетів, намисто з пасти, скла, сердоліку, янтарю, гірського кришталю. Тут також виявлені наконечники стріл, пряжки, поясні пластини, замки, ключі, кресала, уламки кіс, серпів, зубил, різців, тесло, пружинні ножиці, кістяні проколки.

Вздовж південного схилу О. Г. — підвищення, на її понижених дільницях виявлена ранньослов'янська ліпна кераміка (1 тис. н. е.). У найвищій частині селища на майдані до 1 га давньоруський шар перекритий нашаруванням 19—20 ст. Колекція виявлених матеріалів зберігається у фондах *Чернігівського історичного музею.*

П

ПА́ВЛІВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Радянська Слобода і Старий Білоус. Розташована за 0,5 км від залізнич. ст. Чернігів. 768 ж. (1988). П. заснована в 1-й пол. 19 ст. У 1866 — 17 дворів, 111 ж.; у 1897 — 34 двори, 191 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Відділення радгоспу ім. М. В. Фрунзе (центр. садиба в с. Киїнці). Фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1963 встановлено пам'ятні знаки на 2 братських могилах — рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, і в'язнів Подусівського концтабору, розстріляних 1942—43; у 1973 — стелу в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу П. в урочищі Гора виявлено поселення 11—13 ст., а також фрагменти кераміки епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

ПА́ВЛІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований в Черніг. обл. біля сіл Шибиринівки Чернігівського р-ну і Павлівки Ріпкинського р-ну. Перебуває у віданні колгоспів «Перше травня» та ім. В. М. Примакова. Площа 180 га.

ПА́ВЛОВА АКАДЕ́МІКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Стороженківська; Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Свердлова. Спочатку вулиця називалася ім'ям укр. письменника Стороженка Олекси Петровича (1805—74) — уродженця с. Лисогорів (тепер Ічнянського р-ну). У 1940 її перейменували на честь Павлова Івана Петровича (1849—1936) — рос. рад. фізіолога, академіка з 1907. Н. в Рязані. 1875 закінчив Петерб. ун-т. Все творче життя пов'язане з Ленінградом. Розробив вчення про вищу нервову діяльність тварин і людини. Почесний член багатьох іноз. академій. Нобелівська премія, 1904. Вулиця прокладена в 1905—08 і забудована приватними будинками. Тепер тут також розміщено ряд установ.

ПАВЛЮКА́ ПОВСТА́ННЯ — селянсько-козац. повстання проти польс.-шляхет. гніту, що охопило Подніпров'я, Полтавщину і південну Чернігівщину. У відповідь на посилення феод. і нац.-релігійного гніту трудяще населення розправлялося з панами й урядовцями, масово покозачувалося і створювало повстанські загони, які діяли в районі Ніжина і Прилук. Осн. військові дії велися на Подніпров'ї і туди йшло багато повстанців. Так, є свідчення, що міщани Ніжина влилися в козацький загін полковника К. П. Скидана. Поразка сел.-козац. війська під Кумейками (6.XII 1637) стала початком жорстокої розправи шляхти з укр. населенням. Найбільше лютував Потоцький у центрі свого староства — Ніжині, розправляючись з його жителями за багаторічну непокору. На всіх дорогах, що вели в місто, були розставлені шибениці і палі зі страченими.

ПА́ЙКА-КРИ́ВЧА — гідролог. заказник (з 1979). Болотні масиви у заплаві р. Десни. Розташована біля сіл Високого і Прачів Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Пам'ять Леніна» і «Перше травня». Площа 216 га.

ПА́КУЛЬ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Завод, Конюшівка, Линея, Локотьків, Папірня, Пильня, Рудня і Семенягівка. Розташ. за 42 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Жидиничі. 1089 ж. (1988). Виникло в 2-й пол. 14 ст. У 18 ст. належало Києво-Печерській лаврі, з 1806 — поміщикам Грабовським. У 1866 — 157 дворів, 1160

ж., дерев. *Троїцька церква* (1710), сільське правління, парафіяльне училище. Відбувалися 2 ярмарки. У 1897 — 300 дворів, 2140 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. За активну участь жителів П. у боротьбі проти гітлерівців 6.V 1943 село було спалене окупантами. Центр. садиба колгоспу «Зоря комунізму», відділення зв'язку, будинок побуту, с. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 350 місць, кіноустановка. У 1955 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села; 1973 — пам'ятний знак на місці, де 20—23.IX 1943 воїни 13-ї армії під командуванням генерала М. П. Пухова форсували р. Дніпро. Знак — гранітний камінь (висота — 2,6 м), на якому закріплено меморіальну дошку з пам'ятним написом. На тер. П. в урочищі Попова Гора виявлено городище і поселення часів Київ. Русі (11—13 ст.).

ПА́КУЛЬКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра. Довж. 45 км, площа бас. 253 км². Тече тер. Чернігівського р-ну. Бере початок поблизу с. Пльохова. На берегах П. розміщене с. Ведильці.

ПАЛА́ТИ — державні адм. установи. 1) Казенні П. Створені 1782 у відповідності з «Установленням про губернії» 1775 як К. п. Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. 1796, у зв'язку з утворенням Малоросійської губ., Новгород-Сіверська К. п. ліквідована, а Чернігівська до 1802 називалася Малоросійською. Відала обліком всіх прибутків і витрат держ. установ губернії і звітністю до них, переписами населення для обкладення подушним збором, обліком податних об'єктів, наглядала за стягненням податків. До 1838 вела облік держ. маєтностей, у т. ч. держ. селян. У 1838 управління держ. маєтностями виділилося в самостійну П. 1865 виділилася контрольна палата, а в 1866 — акцизне управління. Ліквідована 1917. 2) П. карного суду. Створені 1782 у відповідності з «Установленням по губернії» (1775) як П. кримінальних судів Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. У кін. 1796, в зв'язку з створенням Малоросійського генерального суду, ліквідовані. 3) П. цивільного суду. Створені 1782 як палати цивільних судів Черніг. і Новгород-Сіверського намісництв. Були апеляційною інстанцією для всіх станових судів намісництв у цивільних справах. Ліквідовані в кін. 1796. У 1831 Черніг. П. цивільного суду відновила свою діяльність. Ліквідована 1868 у зв'язку з об'єднанням палат карного і цивільного судів. 4) Чернігівська П. карного і цивільного суду. Створена 1868 у зв'язку з об'єднанням палат карного і цивільного судів. Складалася з трьох відділень: загального, карного і цивільного, кожне з яких мало чотири столи. Була судом першої інстанції і розглядала справи, які не входили в компетенцію мирових суддів. Ліквідована 1874 у зв'язку з створенням окружних судів. 5) Чернігівська контрольна П. Створена 1865. Здійснювала контроль за витратами держ. коштів установами губернії. Ліквідована Великою Жовтн. соціалістич. революцією. 6) Чернігівська межова П. створена 24.VII 1860. Складалася з голови, старшого і молодшого межевих членів, межового інженера, членів від дворян, козаків, селян-власників, столоначальників і протоколіста. Мала креслярню. Керувала повітовими комісіями і землемірами. Ліквідована 1889 у зв'язку з закінченням межування Черніг. губ. Документ. матеріали П. зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві і Архіві Черніг. обл.

ПАЛА́ЦИ ПІОНЕ́РІВ. В області три П. п.— Чернігівський, Ніжинський і Прилуцький. Чернігівсь-

кий міський палац піонерів і школярів ім. М. Горького створений 31.I 1986 на базі клубу «Юний ленінець» (засн. 1924). У палаці працює 115 різних гуртків, клубів, секцій, якими охоплено 5 тис. учнів. Ніжинський міський Палац піонерів і школярів засн. 1957; працює 42 гуртки, якими охоплено 2230 учнів загальноосвітніх шкіл. Прилуцький міський Палац піонерів і школярів засн. 1932; працює 90 гуртків, якими охоплено 1350 школярів міста.

ПАНСІО́НИ. У дореволюц. Росії назва приватних, рідше держ. закритих навчальних закладів з гуртожитком і повним утриманням учнів. Перший відомий на Чернігівщині П. заснований Єлизаветою Россет на поч. 19 ст. у Ніжині. Тут вивчалися рос., французька мови, історія, географія, арифметика, музика, танці, малювання, чистописання, рукоділля. Навчання тривало три роки. Припинив існування 1825. Широка мережа жіночих П. діяла на Чернігівщині у 30—70-х рр. За статутом 1828 курс навчання у них наближався до держ. навчальних закладів — парафіяльних, повітових училищ чи гімназій. Відкривалися П. за дозволом попечителя Київського учбового округу й місцевих властей. У кожному П. утримувалося від 5 до 50 осіб на плату за навчання, яка в кожному закладі була різною. Перевага у П. віддавалася гуманітарним предметам, зокрема, іноземним мовам, музиці, танцям, співу. Викладачами в них працювали вчителі місцевих навчальних закладів. У Чернігові діяли жіночі П. на рівні гімназії: М. Капеллер (1833—35), Р. Гаррас (1837), дружини титулярного радника М. Фешо (1838—48), сестер Лашнюкових (1856—59), А. Рклицької (1857—66); на рівні повітового училища: Є. Принцлейм (1848—49), М. Карачівської-Вовк (1854—59); на рівні парафіяльної школи: дружини штатного наглядача повітового училища К. Гловацької (1844—45) і дружини майора М. Коробкової (1845—54). У 1843 відкрито пансіон при Чернігівській гімназії, де жили вихованці гімназії та реального училища.

У Ніжині діяли жіночі пансіони на рівні гімназії: Ф. Шарко і Ж. Божовської (1870—74); на рівні повітового училища: дружин викладачів ліцею Л. Петровської (1841—45), Е. Лельєвр (1844—48), А. Неметті (1856—65), С. Захаревичевої (1856—59); на рівні парафіяльної школи: Н. Мурантової (1852—60). У Конотопі — два жіночих П. на рівні повітового училища: А. Іванової (1837) та Є. Принцлейм (1837—47, 1849—56). У Прилуках — *Білецького-Носенка П. П. пансіон.* У Мглині — дочки титулярного радника П. Чернявської (1839—44). У Стародубі — К. Шевцової (1846—48), який був переведений у Новгород-Сіверський, де він діяв на рівні гімназії (1848—51). На рівні парафіяльних шкіл діяли жіночі П.: у Березні — К. Логвинової (1837), сестер Шевцових (1839—57), І. Бібік (1853); у Глухові — дружини титулярного радника Т. Сахаревої (1844—45); у Коропі — М. Нетесаної (1844—59); у Сосниці — К. Шевцової (1845—46); у Борзні — дружини вчителя повітового училища А. Більвайс (1851—58),

Будинок дворянського пансіону в Чернігові. Фото поч. 20 ст.

у Суражі — домашньої вчительки А. Сапович (1852—59); у Почепі — дочки підполковника Е. Будогоски (1853—56).

ПАНФІ́ЛОВЦІВ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-й і 2-й Радгоспні провулки; Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Одинцова. Провулки мали назву аналогічну з вул. Радгоспною, розташованою поруч. У 1955 їх перейменували на вулицю і назвали на честь панфіловців — воїнів 316-ї стріл. дивізії, які відзначилися під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (командир — генерал-майор І. В. Панфілов; 1893—1941). 16.X 1941 28 бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1075 стріл. полку цієї дивізії на чолі з політруком В. Г. Клочковим в р-ні роз'їзду Дубосєково під Москвою в нерівному бою відбили танкову атаку гітлерівців. Майже всі рад. бійці — учасники бою загинули. 21.VII 1942 вони удостоєні звання Героя Рад. Союзу. П. в. прокладена на поч. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

ПАНЧІ́ШНО-РУКАВИ́ЧНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО. Перші заклади П.-р. в. на Чернігівщині з'явилися у 20-х рр. 19 ст. у посаді Клинці Суразького пов. У 1860 тут було вже 9 закладів, які мали 200 верстатів. Вони щороку переробляли бл. 4 тис. пудів іспанської вовни. Річне виробництво панчіх у 1860 становило 9778 дюжин на 76 383 крб. Пізніше П.-р. в. стало занепадати. Уже в 1865 на Чернігівщині залишилося лише чотири підприємства. З середини 80-х рр. їх кількість почала збільшуватися і в 1895 досягла восьми, де працювало 114 робітників, які виробляли продукції на 58 970 крб.

ПАПА́НІНЦІВ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Михайлівський провулок; Новозаводський р-н) — від вул. Комсомольської на Зх., другий кінець глухий. Названа на честь учасників першої рад. н.-д. експедиції на дрейфуючій крижині в Північному Льодовитому океані — станції «Північний полюс-1» (створена 21.V 1937) І. Д. Папаніна (1894—1986; нач. станції, контр-адмірал з 1943, двічі Героя Рад. Союзу — 1937, 1940), Є. К. Федорова (1910—81; геофізик, акад. АН СРСР з 1960, Герой Рад. Союзу — 1938), П. П. Ширшова (1905—53; океанограф і гідробіолог, акад. АН СРСР з 1939, Герой Рад. Союзу — 1938), Е. Т. Кренкеля (1903—71; полярник, доктор геогр. наук, Герой Рад. Союзу — 1938). Провулок прокладено в кінці 19 ст., довгий час не мав назви. 1927 його назвали Михайлівським, оскільки знаходився біля вул. Михайлівської. У кін. 30-х рр. провулок продовжено і перейменовано на вул. Папанінців, а вул. Михайлівську — на провулок Папанінців. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 вулицю забудовано індивід. житл. будинками.

ПАПІ́РНЯ — виробництво мануфактурного типу для виготовлення паперу різних видів. Перші відомості про П. на укр. землях відносяться до 16 ст. (на Чернігівщині — до 17 ст.). Середньовічна П. являла собою споруду, подібну до водяного млина. Домануфактурні П., як правило, мали три — чотири цехи: ганчір'яний, ступний, варштубу і силове відділення, де містилося силове колесо, шестерні та вали для передачі енергії на ступи і преси. Для подрібнення ганчір'я спочатку використовували ступи, які у 18 — на поч. 19 ст. стали заміняти ролами, чим досягалося прискорення процесу подрібнення волокнистих речовин. Роли називалися ще голендрами. До машинного виробн. паперу почали переходити в 40-х рр. 19 ст. У л-рі є уривчасті відомості про 19 П., що діяли в 17—19 ст. на Чернігівщині, у т. ч. 11 в сучас. її межах [в с. Гасичівка Городнянського р-ну, м. Городня, селах — Жукотки (Жукотка), Папірня, Рудня Чернігівського р-ну; с. Орликівка Семенівського р-ну; с. Нова Папірня, х. Туманська Папір-

ня (Папірня Суховірська, об'єднано з с. Грибова Рудня) і с. Стара Папірня (приєднано до с. Яриловичі) Ріпкинського р-ну; с. Рудня Сосницького р-ну, с. Чулатів Новгород-Сіверського р-ну].

ПАРАСКЕ́ВИ ЦЕ́РКВА в с. Бурімці Ічнянського р-ну. Збудована 1868, відновлена 1948. Дерев., хрещата в плані, обабіч вівтаря — прямокутні приміщення ризниці та паламарні. Фасади завершено трикутними фронтонами. Увінчана банею на восьмерику.

ПАРАСЮ́ЧКА — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Мальовниче озеро. Розташована біля с. Бахмача Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. О. Щорса. Площа 4 га.

ПАРАФІ́ЇВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Сможу (бас. Дніпра). Тече тер. Ічнянського р-ну.

ПАРАФІ́ЇВКА — смт Ічнянського р-ну, центр. селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с. Василівка, с-ща Лугове, Софіївка. Розташована за 20 км від райцентру, за 23 км від залізнич. ст. Ічня. 3600 ж. (1988). Засн. у 17 ст. З 1654 належала до Ічнянської сотні. До 1700 — ратушне село, 1700—10 належало генеральному осавулу Ломиковському, з 1778 — графу П. О. Румянцеву. 1796 на його замовлення збудовано муровану Миколаївську церкву. У 1866 — 562 двори, 2774 ж., цукровий з-д Тарновських. У 1897 — 754 двори, 5277 ж., земська школа, б-ка, заводська лікарня, 4 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. Того ж року вибухнуло *Парафіївське повстання 1918* проти нім. окупантів. У П.— центр. садиба колгоспу ім. Е. Тельмана (спеціалізація — зернові, технічні культури), цукр. з-д, хлібозавод, відділення зв'язку, будинок побуту. Середня та дві 8-річні школи, філіал муз. школи, лікарня, 2 дитсадки. Будинок культури на 400 місць, 2 клуби, 2 б-ки (25 тис. одиниць зб.). Уродженцями П. є: Герої Рад. Союзу К. М. Андрусенко (див. *Андрусенка вулиця*) та В. Б. Хацкевич; парт. і профспілковий діяч А. Ф. Радченко (1887—1938), з 1917 — на парт. і профспілковій роботі, в 1925—28 — голова Всеукр. ради профспілок, в ці ж роки — член Політбюро ЦК КП(б)У; укр. рад. письменник І. І. Цинковський (1919—87). Пам'ятний знак односельцям, які полягли (504 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни (1976). На братських могилах партизанів, що загинули в боротьбі з денікінцями 1919, та рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні села, споруджено надгробки (1962).

ПАРАФІЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян с. Парафіївки Борзнянського пов. Черніг. губ. (тепер Ічнянського р-ну) проти нім.-австр. окупантів. Спалахнуло на поч. серпня 1918. Було однією з ланок повстанського руху, що розгорнувся на Чернігівщині (див. *Ніжинське повстання 1918*). Повстанці розгромили ряд ворожих загонів, ліквідували в кількох селах гетьманську адміністрацію, на деякий час оволоділи повітовим центром. Переважаючі сили ворога придушили повстання. У кін. листопада боротьба відновилася. Повстанці встановили зв'язок з наступаючими рад. військами, частина яких увійшла до складу *Першої Української радянської дивізії.*

ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — поч. однорічні школи першої ланки освіти в дореволюц. Росії, що відкривалися на основі Статутів 1804 і 1828. Тут вивчалися читання, письмо, поч. арифметичні дії, закон божий. Перші П. ш. на Чернігівщині відкрилися в повітових містах у кін. 18 ст.— 30-х рр. 19 ст., утримувалися на міські кошти. Більшість з них містилася в повіт. уч-щах. Навчалися в П. ш. діти міщан, селян, козаків, ремісників,

збіднілих дворян. Навчання було безкоштовним. У П. ш. налічувалося 25—100 учнів. 1852 у Чернігові почала діяти перша П. ш. для дівчаток. Крім держ. П. ш., існували також приватні «на счёт добровольных приношений». Напр., у с. Шептаках Новгород-Сіверського пов. П. ш. відкрила Голицина, у Семенівці Новозибківського пов.— В. Ладомирський, у Петрівцях Козелецького пов.— О. Васильчиков, у с. Рубанці Конотопського пов. — Дараганова, у с. Сварковї Глухівського пов.— О. М. Маркович (1862 при цій школі відкрито жіночий клас), у селах Волокитиному та Дубівці Глухівського пов.— А. Миклашевський і Кочубей. Для цих шкіл поміщики виділяли будинки або будували спец. приміщення, оплачували працю вчителів, забезпечували учнів підручниками.

Оскільки на Чернігівщині проживала зн. кількість держ. селян, П. ш. відкривало М-во держ. майна. На 1850 їх налічувалося понад 60 (у кожному повіті по 3—10) шкіл, в яких навчалося бл. 3,5 тис. дітей. Утримувалися вони коштами місц. палати держ. майна. В П. ш., крім звичайного, застосовувався метод взаємного навчання, зокрема в Петрівській школі поміщика О. Васильчикова та в черніг. чоловічій школі. Метод полягав у тому, що вчитель, використовуючи спеціальні таблиці та дешеві підручні засоби — пісок, крейду, палички, навчав найбільш здібних учнів, які, в свою чергу, навчали інших. Цей метод був розроблений англ. священиком А. Бельом і педагогом Дж. Ланкастером (дістав назву бельланкастерського методу). Він дозволяв за короткий час навчити певну кількість неписьменних елементарної грамоти. Запозичили його рос. офіцери у Франції під час закордонного походу рос. армії після Вітчизн. війни 1812. Поч. освіту давали також й приватні жін. пансіони, де крім предметів, які вивчалися в П. ш., викладали іноземні мови, музику, рукоділля, навчали учениць правилам поведінки. Такі пансіони відкривали дружини місц. учителів, військовослужбовців, які попередньо здавали спец. екзамени і отримували свідоцтво на звання домашньої вчительки. У 30—60-х рр. 19 ст. на Чернігівщині було понад 10 пансіонів. Плата за навчання в них становила від 50 до 150 крб., за вивчення музики платили додатково. Поч. освіту давав і т. з. Черніг. будинок бідних дворян, відкритий на поч. 19 ст., де навчалося бл. 70 дітей. 1917 в Черніг. губ. налічувалося 37 П. ш.

ПАРИ́ЗЬКОЇ КОМУ́НИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, на Пн. від П'яти Кутів) — від вул. 1-го Травня до вул. Станіславського. У її назві увіковічена пам'ять про першу в світі пролетарську революцію в Парижі 18.III 1871, в результаті якої була встановлена диктатура пролетаріату. П. К. в. прокладена в 1908—16, але забудовувалася вона повільно і до 2-ї пол. 30-х рр. назви не мала. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 забудована індивід. житл. будинками. Іменем Паризької Комуни названо і провулок у Чернігові (тер. кол. Мачеретівщини). Прокладений у 50-х рр. 20 ст. від вул. 1-го Травня на Сх. Пролягає паралельно однойменній вулиці. Довж. 200 м.

ПАРК І́МЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА у Новгороді-Сіверському — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Вікові липи, дуби, ясені, в'язи. Перебуває у віданні міськкомунгоспу. Площа 10 га.

ПАРНЯ́ — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 39 га.

ПАРТИЗА́НСЬКА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Прилуках (кол. Рудівський шлях) — від вул. Леніна до залізнич. колії за містом. Забу-

дова Рудівського шляху почалася ще до Жовтн. революції, але остаточно сформувалася вулиця в 20—30-х рр. Тут поселилося кілька родин кол. партизанів часів громадян. війни. На їх честь у 20-х рр. і названо вулицю. Забудована одноповерховими особняками. На зх. боці вулиці, біля кладовища, міститься братська могила рад. воїнів, що померли в госпіталях Прилук під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. На могилі встановлено пам'ятний знак — скульптуру рад. воїна. 2) У Чернігові (Деснянський р-н; між вул. Бойовою і Червоногвардійською) — від вул. Ворошилова до вул. Леніна. Прокладено на поч. 50-х рр. 20 ст. і тоді ж було названо Партизанською в ознаменування героїчних подвигів рад. партизанів у роки громадян. та Великої Вітчизн. воєн, у т. ч. і партизанів Чернігівщини. Забудована індивід. житл. будинками.

ПАРТИЗА́НСЬКИЙ ТЕА́ТР. Утв. восени 1941 в Черніг. обл. партизан. загоні. У його складі було кілька акторів Черніг. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (Д. Ісенко, В. Коновалов, В. Хмурий), які організували такий театр. Програма виступів складалася із злободенних одноактних п'єс, куплетів, віршів та оповідань, часто написаних бійцями, нерідко ними ж і виконуваних. Початок П. т. поклав концерт під девізом «Смерть фашизму!», влаштований на честь 24-ї річниці Великого Жовтня і на відзнаку розгрому партизанами нім. гарнізону. Концерт включав літ. монтаж із творів поетів-партизанів, скетчі акторів-партизанів (в т.ч. В. Хмурого «Федорівська відповідь», що нагадувала лист запорожців тур. султану; В. Коновалова «Три товариші» — про будні й подвиги партизанів), рад. пісні та гімн «Інтернаціонал». Пізніше за розповіддю О. Ф. Федорова для репертуару театру В. Хмурий написав одноактну п'єсу «Відповідь партизанів». П. т. ставив також уривки з п'єс «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін.

ПАРТИЗА́НСЬКІ ЗАГО́НИ. Почали виникати під керівництвом місц. парт. організацій у перші місяці Великої Вітчизн. війни 1941—45. 1) Добрянський п. з. ім. К. Є. Ворошилова. Створено у вересні 1941 чисельністю 121 чол. Свої дії концентрував навколо з-ці Чернігів — Гомель. За три місяці знищив 860 нім. солдатів та офіцерів, одного генерала, 40 автомашин, штабний автобус з військ. документами, пустив під укіс 12 поїздів з боєприпасами і продовольством. висадив у повітря 7 залізнич. мостів та 8 — на грунтових шляхах, водокачку, розгромив залізнич. ст., комендатуру в смт Добрянці. Припинив діяльність у грудні 1941. Частина бійців влилася до Черніг. обл. об'єднаного партизан. загону. Д. п. з. відновлено навесні 1943 (командир — Г. П. Джалий, комісар — І. І. Муравйов), розформовано у кін. вересня 1943.

2) П. з. Варвинського району. Створено у кін. лютого 1943 (командир — Є. Х. Соколовський). Ядро загону склали учасники Варвинського збройного повстання. В червні 1943 до загону влилася партизан. група під командув. Ф. Т. Поети, у серпні — партизан. загін ім. 18-го серпня Іваницького р-ну (командир — М. М. Лойко, комісар — М. Д. Симоненко) в кількості до 100 чол. Командиром загону залишився Є. Х. Соколовський, комісаром став М. Д. Симоненко. Загін діяв на тер. Варвинського, Іваницького, Малодівицького, Прилуцького і Срібнянського р-нів Черніг. обл., Лохвицького і Пирятинського р-нів Полтав. обл. За час діяльності знищив понад

700 окупантів і їх пособників, 6 поліцейських станів, комендатуру, 4 військові ешелони, 2 паровози, 28 вагонів, 10 мостів, 90 автомашин, склад, літак, захопив 21 кулемет, міномет, 385 гвинтівок. Після розформування 20.IX 1943 партизани влилися в регулярні частини Червоної Армії.

3) П. з. Грем'яцького району. Створено 28.VIII 1941 в с. Грем'яч [командир — секретар Грем'яцького РК КП(б)У С. Ю. Ханович, комісар — голова райвиконкому С. К. Клименко, нач. штабу — А. Я. Половинка]. Штаб загону налічував 11 чол. Активні бойові дії проти окупантів загін розпочав у жовтні 1941. Опинившись в оточенні гітлерівських карателів, 2.XII 1941 загін розділився на кілька груп, які самостійно вийшли в Білоусівські ліси (Сумська обл.). У січні 1942 фашисти схопили і розстріляли С. Ю. Хановича. 18.IV 1942 Грем'яцький райком партії вирішив об'єднати партизан. групи у загін, командиром якого став С. К. Клименко, комісаром — А. Г. Абраменко, нач. штабу — М. О. Наранович. У червні — жовтні 1942 загін діяв у складі партизан. з'єднання О. М. Сабурова. Після того, як останнє вирушило в рейд, загін діяв самостійно на тер. Грем'яцького, Новгород-Сіверського, Семенівського р-нів Черніг. обл., Середино-Будського і Ямпільського р-нів Сумської обл. та Погарського р-ну Брянської обл. аж до приходу Рад. Армії (вересень 1943). За час своєї діяльності загін провів 23 бойові операції, знищив понад 600 окупантів, пустив під укіс 5 ешелонів, розгромив 35 поліцейських станів, розібрав 2,5 км залізнич. колій, підірвав 8 мостів, 8 складів з боєприпасами і 37 — з продовольством, зіпсував 66 км телефонного кабеля, знищив 55 автомашин, 22 танки і броневики, захопив 17 кулеметів, 9 мінометів, багато ін. зброї. 7.IX 1943 бійці загону переправили через р. Десну 72 білоруських партизана. Загін надавав практичну допомогу частинам Червоної Армії, систематично передаючи дані про укріплення берегів Десни від Трубчевська до Новгорода-Сіверського, про пересування нім. військових частин і наявність ворожих гарнізонів на тер. Грем'яча, Погара, Новгорода-Сіверського і Семенівки; переправляючи бойові групи для захоплення плацдарму при форсуванні Десни. Розформований 10.IX 1943. Його бійці влилися в регулярні частини Червоної Армії.

4) П. з. Іваницького району імені 18-го серпня. Створено у вересні 1941 за ініціативою підпільного РК КП(б)У, що в повному складі влився в загін (командир — І. Т. Парченко, комісар — М. Д. Симоненко) в складі 42 чол. (30 комуністів, 2 комсомольця). Своїми діями перешкоджав окупантам вивозити хліб, продукти, худобу тощо з Іваниці, Варви, Малої Дівиці, Прилук, Срібного. Розформовано 20.IX 1943.

5) П. з. імені С. М. Будьонного. Створено в березні 1943 з кол. 121-го козацького батальйону, який був на службі в окупантів і перейшов на бік партизанів (командир — В. Ф. Саричев, комісар — К. О. Ткачов). Діяв у межиріччі Десни й Дніпра. У червні ввійшов до складу з'єднання партизанських загонів Чернігівської області під командуванням М. М. Таранущенка. У вересні захищав переправу через Десну аж до підходу частин Червоної Армії. Розформований після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. окупантів (кін. вересня 1943).

6) П. з. імені М. М. Коцюбинського. Створений у січні 1943 в Михайло-Коцюбинському р-ні в складі 50 чол. (командир — М. М. Таранущенко). На поч. квітня 1943 загін уже налічував бл. 950

чол. У квітні 1943 за рішенням загальних зборів йому присвоєно ім'я М. М. Коцюбинського. У кін. травня загін став складовою частиною *Партизанського з'єднання* імені М. М. Коцюбинського, яке остаточно сформувалося в серед. червня 1943.

7) Городнянський п. з. імені О. Я. Пархоменка. Створено в травні 1943 на базі підривної роти (командир — І. Є. Цимбаліст), з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. під командуванням М. М. Попудренка. 25.VIII 1943 командиром загону затверджено І. І. Веремієнка, комісаром — Ю. П. Мельника. За час діяльності загін знищив 32 ешелони з технікою і живою силою ворога. Здійснив кілька операцій по розгрому поліцейських станів. Розформовано 23.IX 1943.

8) П. з. імені Й. В. Сталіна. 11.III 1943 з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. під командуванням О. Ф. Федорова вирушило в рейд на Правобережну Україну, залишивши на тер. області партизан. загін чисельністю 300 бійців (командир — Ф. І. Коротков, комісар — П. С. Горілий). За допомогою підпільного обкому КП(б)У загін згодом виріс до 600 чол., що дозволило його реорганізувати у з'єднання партизан. загонів.

9) П. з. імені М. С. Хрущова. Створений у серпні 1941 з місц. парт. і рад. активу. Боротьбу розпочав у вересні. Діяв здебільшого на тер. Іваницького, Ічнянського, Комарівського р-нів. На час розформування (21.IX 1943) особовий склад становив 445 чол.

10) П. з. імені В. І. Чапаєва. Створено 14 березня 1943 в урочищі Костобобрівська Дача (біля с. Костобобрів Семенівського р-ну) в складі 210 чол. (командир — Г. С. Артозєєв, комісар — Т. С. Немченко, після його загибелі — Х. М. Чорнуха). Діяв у Семенівському, Холминському, Новгород-Сіверському і Грем'яцькому р-нах. Тримав під контролем залізнич. лінії Новгород-Сіверський — Новозибків, Гомель — Чернігів — Київ, Гомель — Бахмач, річки Десну, Сож і Дніпро, автостраду Ленінград — Київ та багато грунтових шляхів, по яких ворог направляв резерви у р-ни Глухова і Севська. Під час наступу частин Червоної Армії партизани захопили укріплення в с. Мощенці Городнян. р-ну, при форсуванні Дніпра організовували розвідку й диверсії, захопили й підготували для частин 8-ї стріл. дивізії 6 переправ через Дніпро. На місці формування встановлено *Партизанському загону імені В. І. Чапаєва обеліск* (1973), у 1966 в с. Машевому Семенів. р-ну відкрито *Партизанському загону імені В. І. Чапаєва меморіальну дошку*.

11) П. з. імені М. О. Щорса. Створено навесні 1943 в Остерському р-ні (командир — Ю. О. Збанацький). Базувався в Соколиному Бору, в 2-й пол. червня 1943 став складовою частиною з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. 21.VIII виділився в окремий загін (350 чол.) і переформований у самостійно діюче з'єднання.

12) П. з. Козелецького району. Створено в серпні 1941. У Пилятинському лісі була підготовлена база із складом зброї, продуктів харчування, медикаментів. Коли після приходу окупантів провокатор вказав їм базу народних месників, за рішенням підпільного райкому КП(б)У значна частина загону перейшла на становище підпільників, а решта влилася до партизан. загонів Носівського й Остерського р-нів. У квітні 1943 на основі прибулої сюди групи (8 чол.) на чолі з А. С. Яровим створено новий партизан. загін (153 чол.), який дислокувався в Пилятинському, Кобижчанському і Темному

лісах. Протягом травня — вересня знищено 1310 окупантів, пущено під укіс 12 ешелонів, підірвано 5 мостів, перехоплено і роздано населенню продукти, що їх окупанти мали вивезти до Німеччини. Народні месники знищили поліцейські стани в селах Лемеші, Сираї, Данівка, збирали і систематично передавали у штаб партизанського руху розвідувальні дані. На час розформування у вересні 1943 партизанський загін налічував 173 бійці.

13) П. з. Корюківського району. Створено у серпні 1941 чисельністю 76 чол. (командир — Ф. І. Коротков, комісар — Й. І. Рудий). Було закладено продовольчі бази. Загін підтримував тісні зв'язки з населенням Корюківського р-ну, допомагав сім'ям військовослужбовців. Для населення Корюківки виділив понад 3 тис. пудів хліба, 100 пудів м'яса, 22 корови. 20.XI 1941 ввійшов до складу Обласного партизан. загону. З 30.III 1943 діяв самостійно як партизан. загін імені Й. В. Сталіна (командир — Ф. І. Коротков, комісар — П. С. Горілий), 300 бійців. Згодом влився до з'єднання партизан. загонів під командуванням М. М. Попудренка.

14) П. з. Куликівського району. Створений навесні 1943 на базі підпільної організації, яка налічувала 48 чол. (командир — Л. Ю. Ющенко). У травні розгромив поліцейські стани у селах Смолянці, Дроздівці, Орлівці, зірвав 4 залізнич. мости. Згодом ввійшов до з'єднання партизан. загонів «За Батьківщину».

15) П. з. Любецького району. Створений весною 1943 в складі 40 чол. (командир — П. С. Дудко, комісар — О. О. Седляр). П. з. Л. р. знищив ешелон з пальним, розгромив кілька поліцейських станів. У травні 1943 влився до з'єднання партизан. загонів М. М. Попудренка як загін ім. Ф. Е. Дзержинського.

16) П. з. Новобасанського району. Створено в квітні 1942 (командир — кол. комісар райвійськкомісаріату С. А. Князєв). За допомогою лікаря І. М. Мартиновського партизани організували лікування поранених червоноармійців. Через підпільників добували зброю і боєприпаси. Літом до загону влилася група київ. підпільників на чолі з Г. І. Куликом. В серпні 1942 частину патріотів схопили фашисти і розстріляли.

Намагаючись відірватися від переслідування гітлерівців, партизани стали пробиватися до лінії фронту. Під час цього переходу багато з них загинуло. Загін як окрема бойова одиниця перестав існувати. Ті, кому пощастило врятуватися, продовжували боротьбу проти окупантів у партизан. загоні ім. М. О. Щорса і з'єднанні «За Батьківщину».

17) П. з. Носівського району. Створено у вересні 1941 (командир — М. І. Стратилат) переважно з комуністів і рад. активістів (250 чол.). До приходу окупантів у навколишніх лісах було закладено бази продовольства і боєприпасів. Свою діяльність загін розпочав у листопаді 1941 знищенням поліцейського стану в с. Козарах. Згодом здійснив бойові операції проти окупантів у м. Носівці і в селах Мрин і Червоні Партизани. У січні 1943 на основі П. з. Н. р. і партизан. групи Бобровицького р-ну, організованої П. Ф. Кіктенком, створено партизан. загін, а в червні — з'єднання «За Батьківщину».

18) П. з. Ріпкинського району імені О. В. Суворова. Створено у травні 1943 за ініціативою Ріпкинського підпільного РК КП(б)У (командир — Ю. І. Щуковський) в кількості 75 чол. Партизани збирали розвідувальні дані про дислокацію військ окупантів, знищували транспорт, засоби зв'язку, поширювали листівки, повідомлення Радінформбюро. Розфор-

мовано у вересні 1943 після визволення району від гітлерівців.

19) П. з. села Парафіївки Ічнянського району. Діяв під час тимчасової окупації в складі 19 чол. (командир — П. Г. Череп). 20) П. з. ім. І. Богуна Сосницького району. Створений 20.VII 1943 за наказом командування з'єднання партизанських загонів Черніг. області імені М. М. Попудренка в складі 3-х взводів і 2-х диверсійних груп, що дислокувалися в Бречанських лісах (командир — член підпільного райкому Є. М. Бочаров, комісар — С. М. Жема). Діяв на тер. Менського, Понорницького, Сосницького і частково Коропського р-нів. Партизани підірвали 4 ешелони з живою силою і технікою ворога, 5 мостів, знищили 12 автомашин з боєприпасами й один танк. Партійна організація загону налічувала 27 чол., комсомольська — теж 27 чол.

21) П. з. Холминського району. Створено в кін. серпня 1941 (командир — І. І. Водоп'ян, комісар — І. І. Муравйов) переважно з комсомольців та активістів району. Осн. центром його активних дій були села Перелюб і Погорільці. Партизани фактично позбавили гітлерівців можливості створити окупаційний апарат. 20.XI 1941 об'єднався з обл. партизан. загоном. З 30.III 1943 — Холминський загін імені В. І. Леніна влився до з'єднання партизан. загонів під командуванням М. М. Попудренка. 1975 на місці формування встановлено *Партизанському загону імені В. І. Леніна пам'ятний знак*.

22) Перелюбський П. з. Створено у вересні 1941 на тер. Холминського р-ну (командир — О. П. Балабай). 20.XI 1941 влився до обл. партизан. загону. В січні 1942 корюківські і перелюбські партизани утворили 2-у стріл. роту обл. об'єднаного партизан. загону (командир — О. П. Балабай, комісар — Ф. І. Коротков). 11.III 1943 П. з. вирушив як особлива ударна група у рейд на Правобережну Україну в складі Черніг. обл. партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.

23) П. з. «Перемога». Створений на поч. 1943 (командир — С. Ю. Науменко). Діяв у межиріччі Дніпра і Десни. У березні за допомогою київ. річковиків-підпільників потопив 2 пароплави, нафтоналивну баржу та суднопідіймальну станцію. У кін. квітня партизан. загін «П.» разом з народними месниками загону ім. М. О. Щорса розгромили гарнізон окупантів с. Пирнова. У червні влився до з'єднання партиз. загонів під командуванням М. М. Таранущенка.

24) Рейментарівський п. з. ім. М. О. Щорса. Створений у вересні 1941 на території Холминського р-ну [командир—Б. С. Туник (Донськой)].

За 65 днів діяльності загін кількісно зріс, озброївся. Висаджував мости, автомашини, знищував бази і живу силу ворога. У селах збирали розвідувальні дані тощо.

20.XI 1941 Р. п. з. влився до обласного партизан. загону. У 1975 на місці формування встановлено *Партизанському загону імені М. О. Щорса пам'ятний знак*.

25) Чернігівський обласний об'єднаний П. з. У липні 1941 сформовано обласний партизан. загін під командуванням М. М. Попудренка. Протягом кількох днів до загону вступило 186 добровольців-робітників, колгоспників, службовців. У 1-й пол. серпня 1941 розташувався в урочищі Гулиному Корюківського р-ну, в серед. вересня перебазувався в Холминський р-н. Тільки протягом 2-ї пол. вересня партизани висадили у повітря 11 мостів, знищили 19 танків, 6 бронемашин, 69 автомашин тощо.

У районі Рейментарівки, де, крім обласного загону, дислокувалися Рейментарівський, Холминський, Перелюбський, Корюківський партизан. загони, шляхом їх об'єднання було створено Ч. о. о. п. з., командиром якого 17.XI 1941 став О. Ф. Федоров, комісаром — В. О. Яременко. Загін став збройною силою підпільного обкому КП(б)У. Однією з перших його значних операцій був бій 2.XII 1941 в с. Погорільцях Семенівського р-ну, коли ворог втратив убитими понад 100 солдатів і офіцерів, 2 гармати, 9 автомашин, 18 мотоциклів, кілька складів з боєприпасами та пальним. У р-ні сіл Журавлева Буда, Майбутнє і Ласочка загону вдалося встановити зв'язок з партизанами Орловської області і за їх допомогою розшукати розвідників Червоної Армії з радіопередавачем. 9.I 1942 передано першу радіограму на «Велику землю». У ній зазначалося: «Чернігів. обком діє на своїй території. При обкомі загін — 450 чоловік». Того ж дня надійшла відповідь від командування Пд.-Зх. фронту, в якій пропонувалося повідомити про потреби партизанів. 12.I командування загону повідомило в штаб Пд.-Зх. фронту, що за 4 місяці ними було знищено 478 фашистів, зірвано 5 складів з боєприпасами, 3 залізничні мости, поширено серед населення 40 тис. примірників листівок.

У р-ні Єлінських лісів літаками з «Великої землі» було доставлено для Ч. о. о. п. з. зброю і боєприпаси, направлено радистів з радіостанцією, кадрових розвідників і фахівців-підривників. У квітні 1942 за рішенням підпільного обкому партії загін перебазувався у Злинківські ліси на Орловщині. 28.VII 1942 у відповідності з директивами УШПР і Штабу партизан. руху Пд.-Зх. фронту на базі Ч. о. о. п. з. було створено *Партизанські з'єднання* Чернігівської області. Див. також *Чернігівський підпільний обком КП(б)У*, цикл статей на термін «Партизанський».

ПАРТИЗА́НСЬКІ З'ЄДНАННЯ. 1) «За Батьківщину» (командир — І. М. Бовкун, комісар — М. І. Стратилат). Створене на основі партизан. загону Носівського р-ну Черніг. обл., який у січні 1943 об'єднався з партизан. групою Бобровицького р-ну. З'єднання в червні 1943 встановило зв'язок з Укр. штабом партизан. руху. Складалося з трьох полків. Бойові дії проводило на території Черніг. і Київ. обл. Під час форсування Червоною Армією Десни, Дніпра, Прип'яті та битви за Київ спільно з партизанами ін. з'єднань утримувало переправи до підходу передових рад. частин. За період бойової діяльності знищило понад 5 тис. гітлерівців, розгромило 27 поліцейських станів, підірвало 69 ворожих ешелонів, 43 мости на залізницях і грунтових шляхах. Розформоване в жовтні 1943.

2) Черніг. області ім. М. М. Попудренка. 30.III 1943 на базі партизан. загонів ім. Й. В. Сталіна (командир — Ф. І. Коротков), ім. С. М. Кірова (командир — Зибницький, комісар — Лещенко), ім. В. І. Леніна (командир — Водоп'ян, комісар — Муравйов), ім. В. Н. Боженка (командир — Хлєбанов, комісар — Майстренко) сформовано партизан. з'єднання загонів Черніг. області (командир — М. М. Попудренко, комісар — С. М. Новиков). У травні воно складалося з 10 загонів (1200 бійців). Сюди прибували десантні групи, які швидко переростали в нові партизан. формування і спільно зі з'єднанням розгортали бойові дії в багатьох районах області. У Городнянському р-ні та на ст. Хоробичі партизани знищили нім. охорону, 29.V оволоділи с. Тупичевим, а 2.VI — смт Добрянкою. Під час дислокації в Добрянських лісах об'єднані сили партизанів розгромили 12 гарнізонів у Лю-

бецькому і Ріпкинському р-нах. Загони під командуванням Шкрябача, Матюшенка, Піскарьова (понад 600 чол.) форсували Дніпро і вирушили у рейд на Зх. Осн. сили з'єднання на чолі з М. М. Попудренком продовжували боротьбу на тер. Чернігівщини. Прорвавши ворожу блокаду, з'єднання з боями вийшло в Тупичівські, а потім — у Корюківські і Єлінські ліси. Звідси, за рішенням командування, перебазувалося в Злинківські ліси (Орловська обл.), де потрапило у вороже оточення. Під час однієї із спроб вирватися з нього біля с. Софіївки 6.VII 1943 загинув М. М. Попудренко. За рішенням підпільного обкому партії 8.VII партизани загону знову пішли на прорив. Здійснивши 40-кілометровий марш, партизани дещо відірвалися від головних сил ворога. 10.VII рішенням обкому партії з'єднанню присвоєно ім'я М. М. Попудренка, командиром призначено Ф. І. Короткова. За час діяльності народні месники провели 12 великих боїв, розгромили 7 гарнізонів, 22 поліцейські стани, знищили 7113 нім. солдатів і офіцерів, 150 зрадників Батьківщини, пустили під укіс 122 ешелони ворога, висадили в повітря 4 залізничні і 10 шосейних мостів тощо, захопили 97 кулеметів, 99 автоматів, 1216 гвинтівок, 5 гармат, 4 мотоцикли, 211 тис. патронів, 944 гранати, 570 мін, 5 радіостанцій, 3 автомашини, 197 коней. Серед місцевого населення постійно організовували мітинги, друкували і поширювали листівки, сприяли розкладу поліцейських формувань тощо. На час розформування (22.IX 1943) з'єднання налічувало 3027 чол.

3) Черніг. області під командуванням О. Ф. Федорова. Створено у відповідності з директивами УШПР і Штабу партизанського руху Пд.-Зх. фронту від 28.VII 1942 в складі 7 загонів (командир — О. Ф. Федоров, комісар — В. О. Яременко, заст. командира — М. М. Попудренко, заст. командира по розвідці — С. М. Новиков, нач. штабу — Д. І. Рванов). Ядром його став обласний об'єднаний загін (див. *Партизанські загони*). У жовтні 1942 з'єднання (1200 чол.) перебазувалося в Клетнянські ліси Брянської обл. Виконуючи директиви підпільного ЦК КП(б)У, УШПР, з яким підтримувався постійний зв'язок з 4.XI 1942, партизани посилили удари по гітлерівських гарнізонах, поліцейських станах. Підривники активно діяли на залізницях Гомель — Бахмач, Чернігів — Гомель — Брянськ. В січні 1943 з'єднання з боями повернулося з Брянської обл. в Єлінські ліси Черніг. обл. 11.III 1943 за наказом УШПР основні сили з'єднання — 1400 чол. (командир — О. Ф. Федоров, комісар — В. М. Дружинін) вирушили в рейд на Правобережну Україну. Подолавши по тилах ворога сотні кілометрів, з'єднання зосередилося на Волині, де завдало відчутних ударів по гітлерівських комунікаціях. Тільки до кін. року в р-ні Ковельського залізнич. вузла партизани пустили під укіс 440 ешелонів з технікою і живою силою ворога, в січні — квітні 1944 — ще 162. Багато партизанів з'єднання нагороджено орденами і медалями СРСР, 14 з них удостоєні звання Героя Рад. Союзу, а командир з'єднання О. Ф. Федоров — двічі.

4) П. з. ім. М. М. Коцюбинського. Створене у кін. травня — серед. червня 1943 (командир — М. М. Таранущенко, комісар — К. А. Таранюк, начальник штабу — І. С. Коновалов). До його складу ввійшли партизан. загони: ім. М. М. Коцюбинського (командир — М. М. Таранущенко, потім — О. І. Афанасьєв), ім. М. О. Щорса (командир — Ю. О. Збанацький),

«Перемога» (командир — С. Ю. Науменко), ім. С. М. Будьонного (командир — В. Ф. Саричев); у серпні приєдналися: загін під командуванням С. І. Радука (виріс із десантної групи, викинутої УШПР у 1942), загін ім. В. І. Чапаєва (виник у Комаринському р-ні БРСР), загін ім. К. Є. Ворошилова (теж організований у Комаринському р-ні БРСР). Особовий склад П. з. налічував бл. 1500 чол. 21.VIII 1943 за вказівкою УШПР із П. з. було виділено загін під командуванням Ю. О. Збанацького, на базі якого сформовано нове партизан. з'єднання. Згодом свої дії П. з. ім. М. М. Коцюбинського поширювало на Михайло-Коцюбинський, Остерський, Любецький і Черніг. р-ни Черніг. обл., Вищедубечанський і Чорнобильський р-ни Київ. обл., Комаринський, Хойницький і Брагинський р-ни БРСР. За час бойових дій П. з. провело 40 великих боїв, знищило понад 4600 окупантів і їх пособників, розгромило 13 гарнізонів, 20 поліцейських станів, знищило 14 ешелонів, 377 вагонів, 5,8 км залізнич. колії, 102 автомашини, 6 барж, 7 промислових підприємств тощо, роздано населенню понад 700 т хліба. У вересні партизани захопили і втримували до підходу рад. військових частин 10 переправ через Дніпро і Прип'ять, передали 8-й стріл. дивізії цінні відомості про дислокацію ворожих військ. 6.X 1943 з'єднання розформовано, на цей час у ньому налічувався 2261 чол., у т. ч. 210 членів і кандидатів у члени партії і 507 комсомольців. Після розформування П. з. 1304 чол. влилися до лав Червоної Армії, решта перейшла на рад., парт. та ін. роботу.

5) П. з. імені М. О. Щорса. Створено у серпні 1943 шляхом переформування партизанськ. загону, який виділився з партизанського з'єднання Черніг. обл. під командуванням М. М. Таранущенка. В його складі було 476 бійців. Дислокувався в межиріччі Десни і Дніпра. За час бойових дій загону, а потім з'єднання було знищено понад 1000 гітлерівців і їх пособників, підірвано 8 ешелонів, 45 автомашин, 19 мостів. У районі Остра партизани тримали під своїм контролем дільницю довжиною до 50 км, а в районі сіл Окунінове і Навози (тепер Дніпровське) — лівий берег Дніпра. Цим коридором, відбитим в окупантів, на поч. вересня 1943 рушили на Зх. партизан. з'єднання М. Г. Салая та М. І. Шукаєва. У вересні П. з. допомагало частинам Червоної Армії форсувати Десну і Дніпро.

6) П. з. під командуванням М. Г. Салая. 13.III 1943 біля х. Мостки Щорського р-ну десантувала група з 13 організаторів партизан. руху на чолі з М. Г. Салаєм, яка стала основою для створення загону ім. М. О. Щорса (командир — М. Г. Салай, комісар — М. Г. Негреєв), у травні 1943 переформованого у з'єднання з 4 загонів (ім. М. О. Щорса, ім. Й. В. Сталіна, ім. В. І. Чапаєва та ім. М. І. Кутузова). З'єднання (650 бійців) діяло в межиріччі Десни і Дніпра, а його диверсійні групи на залізницях Київ — Чернігів, Київ — Бахмач, Овруч — Чернігів — Ніжин. Згодом за наказом УШПР воно передислокувалося в Полтавську обл., а після її визволення — на Правобережну Україну. За період 13.III — 1.XII 1943 проведено 10 великих бойових операцій, знищено понад 5700 нім. солдатів і офіцерів, 38 танків, 173 автомашини, 31 гармату, пущено під укіс 46 ешелонів. На 1.I 1944 загін налічував 1 050 бійців.

7) П. з. під командуванням М. І. Шукаєва. Створено на базі 6 організаторських груп, закинутих у тил ворога представництвом УШПР при Воронезькому фронті в зону діяльності з'єднання «За Батьківщину». Масові диверсії розпочало на залізниці Носівка — Ніжин —

Бахмач. З 20.VIII 1943 до поч. вересня підірвано 7 залізнич. мостів і пущено під укіс 11 ешелонів. П. з. пройшло бойовий шлях від Ніжина до Сх. Словаччини.

ПАРТИЗА́НСЬКІ ЗО́НИ І КРАЇ́ — території, відвойовані в тилу нім.-фашист. загарбників рад. партизанами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У П. з. і к. відновлювалася Рад. влада. Один з перших партизан. країв утворився на Пн. Черніг. обл., у Корюківському р-ні. З розвитком партизан. руху під керівництвом Чернігівського підпільного обкому партії партизан. краї виникли і в ін. районах, утворивши партизан. зону, що займала понад третину території області. Тут діяли сільс. Ради, школи, розгорнулася госп.-орг., політ. і військова робота. На цій території ворог не міг здійснювати окупаційні заходи. П. з. і к. мали тісний зв'язок з рад. тилом, відіграли велику роль у дальшому розгортанні партизан. руху.

ПАРТИЗА́НСЬКІ РЕ́ЙДИ — пересування і бойові дії партизан. формувань у тилу ворога для активізації нар. опору фашист. окупантам, піднесення політ. і морального стану рад. людей, завдання ударів по великих залізнич. вузлах і воєнно-промислових об'єктах широко застосовувалися під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Зокрема, значним був рейд партизан. загонів Черніг. обл. під командуванням О. Ф. Федорова на Правобережну Україну в березні 1943 — квітні 1944. Партизанське з'єднання під командуванням М. І. Шукаєва пройшло від Ніжина до Сх. Словаччини. Партизан. з'єднання під командуванням М. М. Попудренка здійснювало рейди в межах області.

ПАРТИЗА́НСЬКІ ШКО́ЛИ. Організовані у партизан. загонах і з'єднаннях, що діяли на тер. Черніг. обл. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 і мали в своїх лавах багато молоді. Навчання велося за шкільною програмою і підручниками. Одну з перших П. ш. організував учитель з с. Макошине Менського р-ну Ф. Л. Поправко. За ініціативою партизана — вчителя історії М. І. Писаного П. ш. була створена в Черніг. обласному партизан. з'єднанні (відома ще й під назвою «Лісова школа»). Учні цієї школи Вася Коробко, Мишко Ховдей, Мишко Милевський, брати Хлопенюки та ін. зібрали в селах рад. підручники, художню літературу, за якими й було організовано навчання.

Водночас у навчальному процесі широко використовувалася військова і партизан. тематика, зокрема факти з життя нескореної Чернігівщини. Перед початком занять учнів знайомили з матеріалами газет і листівок, повідомленнями Радінформбюро. Вони ж були переписувачами і розповсюджувачами повідомлень Радінформбюро, наказів Верховного Головнокомандуючого, рішень підпільного обкому партії та ін. матеріалів. Багато уваги приділялося в П. ш. фіз. загартуванню учнів, що ставало їм у нагоді під час форсування рік і боліт, у частих і тривалих переходах з вантажем. Крім П. ш., в Черніг. обласному партизан. загоні діяла школа мед. сестер.

ПАРТИЗА́НСЬКІЙ БА́ЗІ ОБЕЛІ́СК. Міститься в Єлінському лісі за 6 км на Сх. від с. Єліне Щорського р-ну. Сюди 26.І 1942 перебазувався з Рейментарівських лісів обласний партизанський загін. Тут же містився *Чернігівський підпільний обком КП(б)У*. На єлінській базі відбулася реорганізація загону: створено 4 роти, в кожній по 3 взводи, у взводі — 3 відділення по 10—11 чол. кожне; споруджено 16 землянок (три квартали). З табору, що дістав назву «Лісоград», партизани ходи-

ли виконувати бойові завдання. У березні 1942 тут точилися жорстокі бої з карателями.

Другий раз, тепер уже Черніг. партизанське з'єднання (див. *Партизанські з'єднання*), базувалося в Єлінських лісах з 15.II до 30.V 1943 після повернення з Брянської обл. 11.III 1943 відповідно до наказу Українського штабу партизанського руху основні сили з'єднання (командир — О. Ф. Федоров, комісар — В. М. Дружинін) пішли в рейд на Правобережну Україну. 30.III 1943 в Єлінських лісах створено нове партизанське з'єднання (4 партизанські загони) на чолі з М. М. Попудренком (комісар — С. М. Новиков). 30.V 1943 з'єднання вирушило в рейд. На місці розташування партизанського табору зберігається 7 землянок. Вони споруджені з кругляка, дахи засипані землею, замасковані мохом.

У 1965 біля входу до партизанського табору встановлено обеліск з меморіальним написом.

ПАРТИЗА́НСЬКОЇ СЛА́ВИ МУЗЕ́Й у с. Єліному Щорського р-ну — відділ Щорського меморіального *Щорса М. О. музею*. Його експозиція розповідає про партизан. рух на Чернігівщині, зокрема на тер. Щорського р-ну, в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Значне місце займають матеріали про діяльність Єлінської підпільної парт. орг-ції на чолі з І. М. Кобеняком.

ПАРТИЗА́НСЬКОМУ ЗАГО́НУ І́МЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено в Холминському лісництві, в урочищі Просяному (квартал 39), де за рішенням Черніг. обкому КП(б)У від 13.VII 1941 сформовано партизанський загін ім. В. І. Леніна на чолі з І. І. Водоп'яном. Тут загін базувався до 21.XI 1941, коли він влився в обласний партизан. загін. У 1975 на місці формування загону встановлено пам'ятний знак — пілон (вис. 3 м).

ПАРТИЗА́НСЬКОМУ ЗАГО́НУ І́МЕНІ В. І. ЧАПА́ЄВА МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА Встановлена на фасаді будинку Машівської серед. школи на честь партизанського загону імені В. І. Чапаєва, який 12.V 1943 зайняв с. Машеве Семенівського р-ну. У приміщенні школи перебувало командування загону на чолі з Г. С. Артозєєвим (Герой Рад. Союзу, уродженець цього села). Дошка — мармур; відкрито 1966.

ПАРТИЗА́НСЬКОМУ ЗАГО́НУ І́МЕНІ В. І. ЧАПА́ЄВА ОБЕЛІ́СК. Встановлено на місці формування загону у 21-му кварталі урочища Костобобрівська Дача (біля с. Костобобрів Семенівського р-ну). З двох боків обеліску розміщено дві мармурові меморіальні дошки з пам'ятними написами. Відновлено партизанську криницю, землянку, їдальню. У двох вагончиках розмістився музей Партизанської Слави. Обеліск відкрито 9.V 1973.

ПАРТИЗА́НСЬКОМУ ЗАГО́НУ І́МЕНІ М. О. ЩО́РСА ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено в Рейментарівському лісі, в урочищі Гори, де за рішенням Черніг. обкому КП(б)У від 13.VII 1941 під командуванням Б. С. Туника було сформовано Рейментарівський партизанський загін ім. М. О. Щорса. Тут він базувався до 20.XI 1941, коли влився в обласний партизан. загін. Пам'ятний знак — пілон (вис. 3 м). Встановлений 1975.

ПАРТІ́ЙНЕ ПІДПІ́ЛЛЯ на Чернігівщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Для керівництва більшовицьким підпіллям та партизан. рухом у краї було створено *Чернігівський підпільний обком КП(б)У*. До його складу входили О. Ф. Федоров, М. О. Петрик, М. М. Попудренко, С. М. Новиков, В. Л. Капранов, В. О. Яременко, секретарі райкомів І. М. Курочка, Ф. І. Коротков, М. І. Стратилат. У Чернігові, Ніжині, Прилуках, в усіх 39 районах ство-

рено підпільні міськкоми і райкоми партії, а також мережу парт. орг-цій і груп.

На підпільну роботу рекомендовано бл. 3 тис. комуністів. Проте в тяжких умовах ворожого тилу не всі парт. орг-ції зуміли включитися в роботу. Чимало патріотів стали жертвами фашист. терору. Активну підпільну діяльність під керівництвом обкому першими розгорнули 8 райкомів партії (Холминський — секратар І. М. Курочка, Корюківський — секретар Ф. І. Коротков, Іваницький — секретар С. Ю. Ханович, Ічнянський — секретар І. Ю. Попко, Семенівський — секретар І. Ф. Тихоновський, Носівський — секретар М. І. Стратилат, Остерський та Яблунівський).

Згодом виникли нелегальні парт. к-ти і групи у Грем'яцькому і Щорському р-нах, у Михайло-Коцюбинському, Носівці, Чернігові, Ніжині. Діяли підпільні обком та 6 райкомів ЛКСМУ. Постійною турботою парт. орг-цій був добір бійців і командирів до лав партії. У з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова комуністами стали 235 чол., «За Батьківщину» — 102, імені М. М. Коцюбинського — 69.

У 1942—43 розгорнули нелегальну діяльність Городнянський, Грем'яцький, Добрянський, Козелецький, Любецький, Михайло-Коцюбинський, Олишівський, Ріпкинський, Щорський районні комітети партії. Під час тимчасової окупації працювали підпільний обком, 17 райкомів, 65 парт. і 55 комсомол. орг-цій. Видавалася обласна підпільна газ. *«Більшовик»*.

Водночас з бойовими операціями підпільний обком партії проводив масово-політ. роботу. Її засоби, форми і методи вироблялися й удосконалювалися в ході боротьби з окупантами. Наявність розгалуженого парт. підпілля була важливою умовою створення партизан. загонів і з'єднань. Партизан. рух, у свою чергу, сприяв зростанню підпільних парт. орг-цій. Після виходу з'єднання О. Ф. Федорова на Правобережну Україну ЦК КП(б)У затвердив новий склад Чернігівського підпільного обкому КП(б)У: М. М. Попудренко, С. М. Новиков, Ф. І. Коротков, В. О. Яременко, І. Є. Цимбаліст. Див. ст. Партизанські загони, Партизанські з'єднання, Ічнянська підпільна комсомольська організація, Корюківському партизанському загонові пам'ятний знак, Куликівська підпільна антифашистська група, Лосинівська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Новгород-Сіверська підпільно-комсомольська група, Партизанські школи, Прилуцька підпільна комсомольсько-молодіжна група, статті про окремі населені пункти.

«ПАРТШКО́ЛЕЦЬ». Журнал, орган Радпартшколи Чернігівщини. Див. *«Губпартшколец»*.

ПАРХИ́МІВ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Білики, Жилин Млинок, Котів, Набільське. Розташований за 18 км від районного центру. 641 ж. (1988). Відомий з кінця 18 ст.

У 1866 — 90 дворів, 675 ж.; у 1897 — 194 двори, 1057 ж., дерев. Троїцька церква (1888). У 1905 селяни спалили садибу поміщика. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1919 для боротьби з денікінцями був сформований партизан. загін. У роки нім.-фашист. окупації (10.IX 1941—21.IX 1943) діяла підпільна група, 10 членів якої загинули. У П. — центр. садиба колгоспу «Жовтень» (спеціалізація — вирощування льону, картоплі), 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). У П. з 1872 жив і помер 1886 польський письменник М. Чайковсь-

кий (див. *Чайковського Міхала могила*). У 1956 споруджено надгробок на братських могилах жертв фашизму і рад. воїнів, які полягли 1943 в боях за визволення села від гітлерівців; 1976 встановлено стелу в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (158 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. П. виявлено поселення епохи неоліту і бронзи 4—2 тис. до н. е.

ПАРХО́МЕНКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, біля з-ду «Жовтневий молот») — від вул. Леніна до 2-го провулку Пархоменка. Початок її забудови відноситься до 1956, тоді ж і названо на честь Пархоменка Олександра Яковича (1886—1921) — героя громадян. війни. Н. в с. Макарів Яр Ворошиловгр. обл. Учасник революц. боротьби в Луганську, Лютн. революції 1917. У 1918 — командир загону бронепоїздів, брав участь у боях проти калединців, Центр. ради, нім. окупантів, в обороні Царицина. З квітня 1920 — начальник 14-ї дивізії 1-ї Кінної армії. Загинув у бою з махновцями в Черкас. обл. П. в. забудована індивід. житл. будинками.

ПАРХО́МЕНКА Т. М. МОГИ́ЛА у с. Волосківцях Менського р-ну. Пархоменко Терентій Макарович (1872—1910) — укр. кобзар і лірник. Н. в с. Волосківцях. Осліп в десятирічному віці. Мав гарний голос (тенор). Його популярність особливо швидко зросла після зустрічі улітку 1902 в Києві з М. В. Лисенком, який подавав Т. М. Пархоменку всебічну допомогу, зокрема організовував його публічні виступи в Київ. оперному театрі. Того ж року Т. М. Пархоменко виступав перед учасниками XII археологічного з'їзду в Харкові. Під час першої російської революції 1905—07 Т. М. Пархоменко в своїй бандурі переносив листівки революц. змісту, співав заборонені пісні. Брав участь у заходах, присвячених 50-річчю від дня смерті Т. Г. Шевченка, подорожував по Шевченківських місцях Київщини і Чернігівщини, виконуючи пісні на слова Кобзаря («Дума» з поеми «Невольник»), а також пісні про поета («Зійшов місяць, зійшов ясний», «Сподівалися») та ін. У репертуарі Т. М. Пархоменка було 7 дум, псалми, історичні (у т. ч. «Пісня про Морозенка»), сатиричні й побутові пісні. Більшість дум Т. М. Пархоменко вивчив із книжок (читав поводир), мелодії добирав сам та за допомогою М. В. Лисенка й О. Г. Сластіона. Учнями Т. М. Пархоменка були А. Р. Гребінь та П. Ф. Ткаченко.

1963 на могилі Т. М. Пархоменка (сільське кладовище) встановлено обеліск.

ПАСАХІ́ВКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ПА́СІКА — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташована в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 125 га.

ПА́СІКА — ботаніч. пам'ятка природи (з 1972). Ділянка граба і дуба віком 60 років. Розташована в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 4,1 га.

ПА́СІКА І—ботаніч. заказник (з 1978). Мішаний ліс з рослинним покривом. Розташована у Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 360 га.

ПА́СІЧНЕ — бот. заказник (з 1978). Дубово-липовий ліс з рослинним покривом. Розташоване в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 112 га.

ПАТЮ́ТИ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Будище й Гладке. Розташовані за 18 км від райцентру та за 15 км від залізнич. ст. Носівка. 953 ж. (1988). Відомі з 1858. У 1866 — 122 двори, 743 ж.; у 1897 — 287 дворів, 1641 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П. — центр.

садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, профілакторій, аптека, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, кіноустановка, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1968 встановлено обеліск Слави в пам'ять про односельців, загиблих (212 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; 1957 — пам'ятний знак на честь рад. воїнів, які полягли при обороні 1941 й визволенні 1943 села від гітлерівців.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ КУ́РСИ — одна з форм підготовки підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів загальноосвітньої школи і викладачів спец. навч. закладів. У 1910 відкрито П. к. в м. Прилуках при 2-му вищому поч. уч-щі, у 1915 на цих курсах налічувалося 28 чол. 1916 відкрито чотирирічні *Ніжинські історико-філологічні вищі жіночі курси* при Історико-філологіч. ін-ті. У жовтні — листопаді 1920 відкрито трирічні П. к. у Борзні, Козельці, Прилуках і Чернігові, які готували викладачів для поч. шкіл і дошкільних закладів. Борзнянські П. к. було закрито 1924, Козелецькі — 1923. Документальні матеріали про П. к. зберігаються в Архіві Черніг. обл. та його відділах у Ніжині і Прилуках.

ПЕ́ДАНЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Угору (бас. Дніпра).

ПЕ́КАРІВ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кнути, Костирів і Синютин. Розташований у межиріччі Сейму й Десни, за 10 км від райцентру і за 32 км від залізнич. ст. Бондарівка. 521 ж. (1988). П. засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1635 П. подаровано польс. королем Олександру Киселю (тоді село складалося з 6 дворів). З 1654 П.— у складі Новомлинської сотні Ніжинського полку. З 1720 належав С. Михайловському, після його смерті — полковому осавулу Доменському. У 1866 — 74 двори, 432 ж., винокурний з-д, дерев. *Покровська церква* (1775); у 1897 — 124 двори, 707 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У П.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка (8 тис. од. зб.). 1953 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, 1974 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (119 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу П. виявлено ряд поселень 5—1 тис. до н. е. (епоха неоліту, бронзи; на посел. в ур. Волочки трапляються фрагменти кераміки, яку відносять до раннього залізного віку).

ПЕКУРІ́ВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 9 км від райцентру та за 12 км від залізнич. ст. Городня. 681 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — колгосп «Зоря», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка. У 1974 споруджено меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, та воїнів-односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Городище 6—3 ст. до н. е.

«ПЕЛГРИМА́ЦИЯ ИЛИ ПУТЕШЕ́СТВЕННИК ЧЕ́СТНОГО ИЕРОМОНА́ХА ИППОЛИ́ТА ВИ́ШЕНСКОГО» — літературна пам'ятка, що містить опис подорожі ієромонаха Чернігівського Борисоглібського монастиря І. Вишенського до Ієрусалиму у 1708—1709. У ній наведено не тільки відомості про святині православної церкви, але й описано рослинний і тваринний світ, побут населення, пам'ятки історії. Надрукована у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» (1876). 4) і «Православном Палестинском сборнике» (вип. 61, СПб, 1914).

ПЕНЬКОМО́ЧИЩЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 6 га.

ПЕРЕБУДО́ВА (до 1963 — Химо-Рябушине) — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Валентіїв, Почечине. Розташована за 15 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Крути. 583 ж. (1988). Виникла в 1920. У П.— відділення колгоспу ім. М. І. Подвойського, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (4,5 тис. од. зб.). 1962 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (180 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни, 1978 — надгробок на двох братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. Уродженець с. Валентіїв — укр. рад. вчений-геолог, академік АН УРСР В. В. Різниченко (1870—1932). На Пд. Зх. села — курган 2—1 тис. до н. е.

ПЕРЕВІ́Д. Річка, тече на межі Київ. і Черніг. областей та в Полтав. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 1,2 тис. км². Бере початок поблизу с. Погребів Прилуцького р-ну. На берегах П. розміщені села Білошапки і Піддубівка Прилуцького р-ну.

ПЕРЕВОЛО́ЧНА — село Прилуцького району, центр сільської Ради народних депутатів. Розташована на р. Удаї, за 22 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 901 ж. (1968). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1092. Назва вказує, що тут у давнину був «волок для суден». Зруйнована під час татаро-монгольської навали. Відродилася на поч. 17 ст., належала князям Вишневецьким. У 1649 — центр сотні, містечко. З 1664 належала полковнику Л. Горленку і втратила статус сотенного центру. 1714 гетьман І. Скоропадський віддав П. полковому сотникові І. Марковичу. 1760 знову створена Переволочнянська сотня з сотником Лукомським. У 19 ст. село належало поміщикам Милорадовичам, які мали тут економію, висадили парк з липовою алеєю, ставками (частково збереглися). У П. була й економія Є. А. Арсеньєвої — бабусі М. Ю. Лермонтова. Вважають, що у П. поет побував двічі — 1817 і 1837. У садибі Милорадовичів існувала велика б-ка (не збереглася). У П. були церковнопарафіяльна школа, народне училище (1913), чотирикласна земська школа (1913), лікарня на 10 ліжок, аптека, пожежна команда, дерев. *Преображенська церква* (поч. 20 ст.). У 1863 в П.— 201 двір, 1410 ж., винокурний з-д. Напередодні Жовтня в селі було 362 двори, 2284 жителі.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1936 в П. був організований філіал Краснодарського дослідного ін-ту «ВІТІМ» (Всесоюзний ін-т тютюну і махорки), дослідна станція. Пізніше господарство передане Прилуцькому технікуму гідромеліорації та електрифікації с. г. У селі — колгосп ім. Т. Г. Шевченка (з 1987 спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), навчально-виробн. г-во Прилуцького технікуму гідромеліорації та електрифікації с. г., відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, Будинок культури, кіноустановка, 2 б-ки (14 тис. од. зб.), музей на громад. засадах. Уродженцями П. є: співак-півчий (з 1658) Московського хору Антін Троцина, Герой Рад. Союзу І. П. Надьон (1924—44), генерал-майор М. Ю. Вареха. У П.— *Надьону І. П. пам'ятний знак.* У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників. Збереглася дерев. Преображенська церква. Поблизу села виявлено поселення 1 тис. до н. е., кургани 2—1 тис. до н. е.

ПЕРЕДГОРО́ДДЯ — істор. частина народ. Чернігова (88 га). З Пн. примикала до *Єлецького Успенського монастиря* та *Окольного граду*. У кін. 12 ст. обнесена укріпленнями. Сліди ровів П. зафіксовані у р-ні вулиць Робітничої, Пирогова, Леніна, Урицького. Захищена валами тер., на думку дослідників, заходила на лівий берег р. Стрижня. Проте під час досліджень культурний шар виявлено по вул. Східночеській у р-ні П'яти кутів, вздовж берега річки Стрижня. На грані 12—13 ст. на міському торзі на території П. була зведена *П'ятницька церква*.

ПЕРЕДІ́ЛКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Тур'ї (бас. Дніпра) Тече тер. Корюківського р-ну.

«ПЕРЕДОВИЙ ЗАГІН». Газета, орган Ніжинського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. «*Нове село*». Видавалася в Ніжині 1927—37 (у 1927—35 мала назву «*Більшовицькі резерви*»)

ПЕРЕЛЮ́Б — село Корюківського р-ну. центр сільської Ради народних депутатів,якій підпорядковане с. Баляси. Розташований за 27 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 1050 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 16 ст. У 1866 — 168 дворів, 1473 ж., мурована Олександро-Невська церква (1826); у 1897 — 401 двір, 2524 ж., міністерська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У вересні 1941 місц. жителі (80 чол.) вступили до партизан. загону ім. В. І. Чапаєва, який згодом увійшов до складу Черніг. обласного партизан. з'єднання. Постановою бюро Черніг. обкому Компартії України П. визнано партизан. селом. У П.— центр. садиба колгоспу «Зоря», цегельний з-д, лісництво, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.). У 1965 споруджено надгробок на братській могилі партизанів.

ПЕРЕЛЮ́БКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Корюківського р-ну.

ПЕРЕМО́ГА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Богданівка, Гармащина, Червоний Колодязь, Червоний Шлях. Розташована за 35 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Лосинівка. 492 ж. (1988). Засн. 1930. У П.— центр. садиба колгоспу «50-річчя ВЛКСМ», цегельний з-д, відділення зв'язку, школа. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 450 місць, кіноустановка, б-ка (9 тис. од. зб.). Споруджено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які полягли (29 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля с. Богданівки є кургани 2—1 тис. до н. е.

«ПЕРЕМО́ГА». Кінотеатр у м. Чернігові. Збудований у 1983—85 на честь 40-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Перший залізобетонний блок закладено 16.IV 1983. Кінотеатр має три зали на 1000 місць; пристосований для показу широкоформатних, широкоекранних фільмів і фільмів звичайного формату. Відкрито 8.V 1985 (архітектори І. Солодаренко, В. Чикін, М. Каленський). Міститься на вул. Рокоссовського, № 3.

«ПЕРЕМО́ГА СОЦІАЛІ́ЗМУ». Газета, орган Варвинського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у с. Варві 1938—41, 1943—62. Див. «*Радянське життя*».

ПЕРЕМО́ГИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 9-а Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна до вул. Кримської. Перейменовано 1960 на честь перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. П. в. прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

ПЕРЕМО́ГИ ПЛО́ЩА у Чернігові (Новозаводський р-н). Розміщена на перехресті просп. Жовтневої Революції і вул. Щорса. Утв.

після Великої Вітчизняної війни 1941—45. Оточена 5-поверховими житл. будинками, в яких розміщені поштове відділення, аптека, магазини. У центрі площі 1968 на честь 25-річчя визволення міста встановлено *Визволителям Чернігова від фашистських загарбників пам'ятник*.

ПЕРЕ́ПИС — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Кусії. Розташований за 30 км від райцентру та за 7 км від залізнич. ст. Хоробичі. 860 ж. (1988). Вперше згадується 1665. У 1866 — 201 двір, 1160 ж., дерев. Троїцька церква (1862); у 1897 — 276 дворів, 1963 ж., земська школа, б-ка. У 1905—07 відбулися селянські виступи. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу «Ро́дина», відділення зв'язку, с. •ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка. Уродженцями с. Кусії є Герої Рад. Союзу В. П. Симонок (1912—42) і А. Д. Стеба (1904—70). З 1959 видається газ. «*Маяк комунізму*».

У 1961 на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні села, у т. ч. Герої Рад. Союзу М. М. Павлов (1919—43; уродженець с. Липовця Ливенського р-ну Орловської обл.) та О. А. Свиридов (1919—43; уродженець с. Ступишиного Плавського р-ну Тульської обл.), встановлено надгробок. На тер. П. виявлено городище часів Київ. Русі (10—13 ст.).

ПЕРЕПИСНІ́ КНИ́ГИ 1666. За *Московськими статтями 1665*, підписаними гетьманом І. М. Брюховецьким з царським урядом, посилювалася фінансова та адм. залежність гетьмансько-старшинської адміністрації від царизму. Збільшувалася кількість царських воєвод на Україні, які тепер не тільки займалися справами своїх військ, але й збирали в царську казну податки з селян, міщан і торгових людей. Для визначення розмірів цих податків і був проведений перепис селян та міщан, внаслідок чого з'явилися рукописні П. к. Вони включають всі матеріали подвірного перепису, які містять важливі демографічні відомості про кількість населення, його майнове становище, про стан с. г., ремесла, торгівлі тощо. П. к.— важливе джерело для вивчення соціально-економічної історії Лівобереж. України, Чернігівщини, зокрема, 2-ї пол. 17 ст.

ПЕРЕХО́ДІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Переходівки Ніжинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Зоря». Площа 318 га.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКА ВУ́ЛИЦЯ в м. Прилуках (кол. Переяславська) — від вул. Леніна до вулиці Калініна. Починалася біля стін фортеці і потім переходила у шлях, який вів до Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Прокладена відповідно до ген. плану забудови 1802. Забудовувалася в 19 — на поч. 20 ст. Серед пам'яток архітектури на цій вулиці, що збереглися до наших днів,— будинок № 2 (2-а пол. 19 ст.), споруджений у стилі пізнього класицизму. Зразком народної традиційної міської забудови є будинок № 7, що належав родині Табачникових. Фасад дерев'яного рубленого будинку прикрашений орнаментальною цегляною кладкою. В інтер'єрі збереглося ліплення на стелях б-ки, карнизи, кахляні печі, різьблені двері, деталі з кованого металу. В буд. № 9, де до 1960 містився краєзнавчий музей (розібраний в 1987), у 1943 містився госпіталь, в якому перебували поранені бійці Першої Чехословацької окремої бригади. Тут у цей час кілька разів бував Людвік Свобода (1895—1979; держ., політ. і військ. діяч ЧССР, генерал армії з 1945, тричі Герой ЧССР,

1965, 1970 і 1975, Герой Рад. Союзу, 1965. У 1943 він очолював Першу Чехословацьку окрему бригаду в СРСР, яка брала участь у визволенні Чернігівщини. Міжнародна Ленінська премія, 1970); рад. льотчики, Герої Радянського Союзу М. П. Каманін (1908—82), Г. П. Байдуков. Своєрідно оформлено фасад будинку № 14, в якому тепер розміщені фонди краєзнавчого музею, а також будинки під № 38[а] і 38[б]. Зразок театральної архітектури — кол. *Прилуцький музично-драматичний театр* (тепер міський Будинок культури, № 28). Фасад цієї будови прикрашений орнаментальною кладкою з лекальної цегли.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територія, яка включала в 11—12 ст. власне *Переяславське князівство,* а також Ростово-Суздальську і Смоленську землі, район Білоозера і Поволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Територіальне ядро П. з. склалося на лівобережжі середньої течії Дніпра в межах пд.-сх. частини Руської землі, укріпленої в 10 — 1-й пол. 11 ст. фортецями у зв'язку з нападами кочівників. Зх. рубіж осн. (полянської) частини П. з. проходив від р. Десни на Пд., вздовж вкритих лісами лівобережних київських володінь, які неширокою смугою (до 25 км) простягнулися до гирла р. Трубежа. На Пн. П. з. межувала з *Чернігівською землею.* Давнім природно-географічним рубежем між двома князівствами на Пн.-Зх. була на всьому протязі р. Смолинка (ліва притока Десни). На Сх. від Уненежа рубіж проходив по р. Остер. Ін. дослідники вважають, що кордон проходив по р. Остер до її гирла. Ключем до пн. межі П. з. став Городець на Встрі, збудований 1098 Володимиром Мономахом. На Пн.-Сх. рубіж П. з. повертав на Пд. і йшов уздовж течії притоки Сули — Ромна. Від гирла Ромна рубіж осн. території П. з. проходив уздовж правого берега Сули до Дніпра. Після виділення П. з. в самостійне князівство (1054) вона набуває складної адм.-тер. структури. У 30-х рр. 12 ст. П. з. розпалася на окремі князівства.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА — заг. військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8.I 1654 у Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) для прийняття істор. рішення про возз'єднання України з Росією. 1.X 1653 Земський собор у Москві схвалив прийняття України у склад Рос. д-ви, а 23.X 1653 рос. уряд оголосив війну шляхет. Польщі. Для участі у П. р. 9.X 1653 на Україну виїхало повноважне посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним. Його шлях проходив через Калугу (15.X) — Болхов (23.X) — Карачу (24.X) — Севськ (27.X) — Путивль (1.XI). З Путивля до Переяслава посли виїхали 20.XII 1653 через Карабутове (22.XII) — Іваницю (25.XII) — Прилуки (26.XII) — Городню (27.XII) — Галицю (28.XII) — Биків (тепер Новий Биків, 29.XII) — Басань (тепер Нова Басань, 29.XII) — Баришівку (29.XII), — Війтівці (30.XII) — Переяслав (31.XII). У П. р. взяли участь представники всіх укр. земель, зокрема Чернігівщини, визволених на той час від польс.-шлях. військ. Поверталися рос. посли з Переяслава до Москви через Київ (14—18.II 1654) — Бровари (20.I) — Гоголів (21.I) — Басань (22.I) — Бобровицю (22.I) — Кобижчу (23.I) — Малу Дівицю (23.I) — Ніжин (24—26.I) — Чернігів (28.I). Становище України в складі Рос. д-ви визначали так зв. *Березневі статті 1654.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне кня-

зівство з центром у м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), тер. і політичне ядро *Переяславської землі*. Виникло 1054, виділившись в окреме князівство. Займало територію по лівих притоках Дніпра — Трубежу, Сулі, Супою, Пслу, Ворсклі, на Зх. межувало з Київ. князівством, на Пн. і Сх.— з *Чернігівською землею,* на Пд.— з Половецькою землею. На Пн.-Зх. рубежі П. к. стояла фортеця — Остерський городок, літопис згадує м. Прилуки на р. Удай. В 2-й пол. 12 ст. було в залежності від володимиро-суздальських і чернігівських князів. Після спустошення 1239 Пд. Русі ордами Батия П. к. припинило існування.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений 1648. У 1649 П. п. на Зх. межував з *Київським полком.* Крайніми містами тут були: Моровськ, Остер, Заворичі, Гоголів, Боришполе (тепер Бориспіль), Вороньків. На Пд. з П. п. межували Канівський і Черкаський полки, на Сх.— *Прилуцький полк* і Кропивенський полк, на Пн.— *Чернігівський полк, Ніжинський полк* (1654 — тільки Ніжинський). Центром П. п. був Переяслав. У 1649 П. п. поділявся на 19 сотень, 14 з яких мали назви від імені міст (Бориспільська, Баришівська, Басанська, Березанська, Биківська, Вороньківська, Гельм'язівська, Гоголівська, Заворицька, Козелецька, Моровська, Остерська, Переяславська, Яготинська), інші — від імен та прізвищ сотників (Романенкова, Івана Коваленка, Чекменева, Оверка Сидоровича, Івана Бабича). У 1654 від П. п. до Київського полку відійшли Заворницька, Козелецька та Остерська сотні, у 1669 — Бобровицька, Гоголівська і Моровська. За реєстром 1723 П. п. складався з 17 сотень, в яких було 2183 піших і 4512 кінних реєстрових козаків. Козаки П. п. брали участь у визвольній війні 1648—54, повстанні проти І. Виговського, у боротьбі проти турків під час Чигиринських походів 1677 і 1678, у Північній війні 1700—21, рос.-тур. війнах (1735—39, 1768—74), у Семилітній війні 1756—63. На тер. П. п. відбувалися великі антифеод. виступи селян і козаків проти козац. старшини 1666, 1689, 1692, 1693—96. У серед. 18 ст. на тер. П. п. діяло 119 початкових шкіл. У зв'язку з скасуванням царським урядом залишків політ. автономії Лівобережної України П. п. було 1781 ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Київського намісництва.*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 — договірні умови між царським урядом і гетьманом України Юрієм Хмельницьким про політичне і правове становище України в складі Рос. д-ви, укладені на козац. раді в Переяславі. Підтверджуючи *Березневі статті 1654* і зберігаючи станові привілеї козац. старшини та попередній порядок адм.-військ. управління, П. с. були доповнені новими пунктами, які обмежували автономію України та політ. права укр. феодалів. Вони зобов'язували гетьмана посилати козацькі полки в розпорядження царського уряду, забороняли козацькому військові брати участь у військ. походах без попереднього дозволу царського уряду. Збільшувалися контингенти царських військ на Україні. Гарнізони царських військ на чолі з воєводами мали розміщатися, крім Києва, у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві та Умані. Царські воєводи дістали право контролювати старшинську адміністрацію, старшина позбавлялася права без царського дозволу переобирати гетьмана, а гетьман — призначати і звільняти генеральну старшину і полковників, що мали обиратися на раді.

ПЕРЕЯ́СЛІВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Острі, за 16 км від райцентру і за 12 км від залізничної ст. Крути. 693 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. Гетьман Виговський віддав П. на ранг ніжин. полковнику Гуляницькому, після його смерті селом володів В. Золотаренко, після нього — ніжинський обозний Матюха, потім — обозний Гордецький. Мазепа віддав село греку Згурі. З 1720 селом володіли полковники з сербів Божичі. У 1866 в селі — 164 двори, 1013 ж., дерев. Воскресенська церква (1830); у 1897 — 285 дворів, 1214 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— відділення селекційно-дослідної станції «Маяк», відділення зв'язку, будинок побуту, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 200 місць, кіноустановка, б-ка (11,5 тис. од. зб.). 1975 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення П. від гітлерівців, 1962 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (134 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«ПЕ́РЛО МНОГОЦѢ́ННОЕ» — збірник творів релігійно-моралізаторського змісту, пам'ятка укр. культури 17 ст. Видана 1646 у Чернігові, вдруге — 1699 у Могилеві. Див. *Ставровецького (Транквіліона) Кирила друкарня.*

ПЕ́РША ГУБЕ́РНСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП(б). Відбулася 10—11.VIII 1917 в м. Чернігові, на ній були присутні делегати від більшовицьких орг-цій Чернігова, Глухова, Клинців, Конотопа, Новгорода-Сіверського, Новозибкова, Остра та ін., а також А. В. Гриневич від обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Конференція обговорила доповіді з місць, а також питання про поточний момент, підсумувала перевибори Рад робітн. і солдатських депутатів, вибори у міські думи, обрала губернський к-т у складі Р. М. Гордон, С. І. Соколовської, І. Г. Уріна, Є. Васютинської та ін. Була прийнята спеціальна резолюція з приводу арешту Ю. М. Коцюбинського у Петрограді в зв'язку з липневими подіями. В резолюції конференція висловила глибоке обурення безпідставними обвинуваченнями Тимчасовим урядом Ю. М. Коцюбинського в держ. зраді. Конференція сприяла поліпшенню парт. роботи, поширенню досвіду роботи в масах, узгодженню дій окремих парторганізацій. Робота конференції відбувалася в будинку № 5 по вул. Гончій (тепер Горького).

ПЕ́РША МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган держ. управління Російської д-ви у справах *Лівобережної України.* Див. *Малоросійська колегія.*

ПЕ́РША УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військових з'єднань Рад. України. Створена за наказом Всеукр. Центрального Військово-Революц. Комітету від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»* з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти нім.-австр. окупантів та гетьманців. До грудня 1918 наз. 1-ю Укр. повстанською д-зією. Командували д-зією спочатку М. Г. Кропив'янський, потім — І. С. Локотош (з грудня 1918) і М. О. Щорс (з березня 1919).

До її складу наприкінці листопада 1918 входили 4 полки: *Богунський полк* під командуванням М. О. Щорса, *Таращанський полк* під командуванням спочатку В. С. Баляса, а потім В. Н. Боженка, *Новгород-Сіверський полк* під командуванням Т. В. Черняка і *Ніжинський батальйон* (згодом полк, командир — П. Несміян). Після анулювання 13.XI 1918 Рад. урядом Брестського миру, 1918 д-зія

в складі групи військ Курського напрямку 21.XI перейшла в наступ. У зв'язку з необхідністю переформування повстанських дивізій у штатні військ. одиниці наступ було припинено. У складі д-зії було створено дві бригади (згодом командування ними прийняли М. О. Щорс і В. Н. Боженко). У 2-й пол. грудня 1918 П. У. р. д. взяла участь у наступальних операціях по визволенню України. Перед д-зією було поставлено завдання — розгорнути наступ на Київ. напрямі проти сил бурж.-націоналістич. Директорії. З утворенням 4.I 1919 Українського фронту д-зія ввійшла до його складу. У січні — лютому д-зія оволоділа Черніговом, Кролевцем, Ніжином, Бахмачем, 5.II 1919 визволила Київ. З реорганізацією 15.IV 1919 груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії д-зія ввійшла до Першої Української радянської армії, брала участь у визволенні Правобережної України. У зв'язку з реорганізацією Укр. фронту в червні 1919 на базі П. У. р. д. було сформовано 44-у стріл. д-зію.

ПЕ́РША ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА КРАЄЗНА́ВЧА КОНФЕРЕ́НЦІЯ. Відбулася в жовтні 1924 за ініціативою Черніг. ін-ту краєзнавства. У конференції взяли участь близько 80 чол. Було заслухано й обговорено 23 доповіді, зокрема: «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини», «Революційний рух на Чернігівщині», «Етнографічна праця на Чернігівщині», «Школа і краєзнавство» та ін. Конференція підвела підсумки краєзнавчих студій в регіоні й накреслила шляхи їх подальшого розвитку.

ПЕ́РША ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОБЛАСНА́ НАУКО́ВА КОНФЕРЕ́НЦІЯ з історичного краєзнавства. Відбулася 24—25.XII 1985 у Чернігові в приміщенні пед. ін-ту (вул. Свердлова № 53). Конференція була організована Черніг. обласним відділом нар. освіти, Черніг. пед. ін-том, Черніг. істор. музеєм, Черніг. обласною орг-цією Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, Черніг. обласною орг-цією т-ва «Знання». В її роботі взяли участь учені й краєзнавці — викладачі вузів та серед. шкіл, співробітники наукових закладів АН УРСР, архівів, музеїв, б-к та ряду інших установ Москви, Києва, Харкова, Мінська, Львова, Дніпропетровська, Вінниці, Полтави, Миколаєва, Гомеля, Брянська, Кам'янця-Подільського, Чернігова, Ніжина, Щорса, Коропа, смт Радуля Ріпкинського р-ну, с. Качанівки Ічнянського р-ну та ін. На обговорення учасників конференції було винесено 112 доповідей і повідомлень, тези яких було надруковано попередньо. Працювало п'ять секцій: «Історія Чернігівщини в роки Радянської влади», «Історія Чернігівщини у дожовтневий період», «Археологія і стародавня історія Чернігівщини», «Пам'ятки історії та культури Чернігівської області», «Історико-краєзнавча робота у середній та вищій школі, закладах і установах культури». На заключному пленарному засіданні 25.XII було заслухано повідомлення керівників секцій, в яких сумовані наслідки секційної роботи, і прийнято рекомендації конференції.

ПЕ́РШИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ПОЛК І́МЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА. Сформований у квітні 1918 у *«нейтральній зоні»* в районі Унеча — Робчик — Лищичі (Північна Чернігівщина) із загонів Першої Революційної армії. Кістяк полку становили бійці 2-го Клинцівського червоногвард. (колишній командир Д. Бобриков), Перетинського (кол. командир В. С. Соломенний), Семенівського (кол. командир М. О. Щорс) загонів, об'єднаних Сосницького і Корюківського (кол. командир О. М. Гарнієр) та ін. партизан. загонів. До його складу

влився Моск. червоногвард. загін. У полку діяло 3 комуністич. осередки. Командиром було призначено Д. Д. Гришелева, комісаром — О. М. Гарнієра. Спочатку полк діяв у складі Новозибківського загону Брянського військ. р-ну, потім — у складі 2-ї Орловської д-зії. Влітку 1918 його направлено на допомогу Бакинській комуні. Полк увійшов до складу 11-ї Пн.-Кавказ. армії.

ПЕ́РШИЙ ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ГУБЕ́РНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Відбувся 13—17.IV 1919. На з'їзд прибуло 212 делегатів від усіх повітів губернії, серед них — 200 комуністів. З'їзд розглянув: звіт про роботу губ. революц. комітету; поточний момент; земельне питання; про діяльність відділу праці; про профспілкову роботу; про народну освіту; фінансове питання та інші. З'їзд вітав звільнення України від петлюрівців та нім.-австр. окупантів і відновлення Рад. влади на Україні, а також перемогу соціалістич. революції в Угорщині та Баварії, дав директиву місцевим органам влади щодо здійснення ленінського лозунгу в сел. питанні, обіцяв всебічну підтримку Червоній Армії. Для організації показового ведення с. г. з'їзд висловився за утворення радгоспів, с.-г. комун, артілей і товариств, надання їм допомоги в організації спільного обробітку землі.

З'їзд приділив багато уваги народній освіті, зокрема організації нової єдиної трудової школи, дошкільному вихованню та позашкільній освіті, підготовці робітничо-селян. інтелігенції, особливо вчительських кадрів. З'їзд обрав губ. виконавчий комітет у складі 25 чол., в т. ч. 23 комуністи. До складу його ввійшли Ю. М. Коцюбинський (голова; див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки*), Т. М. Коржиков, А. Ф. Риндич, Г. Ф. Лапчинський та ін. З'їзд відіграв велику роль у боротьбі з бандитизмом, у зміцненні Рад. влади на місцях, у соціалістич. перетвореннях в економіці. Проходив у будинку № 5 по вул. Гончій (тепер вул. Горького). На його фасаді встановлено *Першому губернському з'їздові Рад меморіальну дошку*.

ПЕ́РШОГО СО́СНИЦЬКОГО ПОВІТО́ВОГО КОМІТЕ́ТУ ПА́РТІЇ БУДИ́НОК. Споруджено в кін. 19 ст. Дерев'яний, одноповерховий, на цегляному фундаменті. Загальна площа — 15 м². У цьому приміщенні в 1919 працював перший Сосницький повіт. к-т партії, який очолював кол. комісар Чорноморського флоту В. В. Романець. Тепер тут цех райпобуткомбінату. Знаходиться на вул. Богдана Хмельницького № 18.

ПЕ́РШОГО ТРА́ВНЯ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Німецька слобода, Вознесенська вулиця; Деснянський р-н, тер. Застриження) — від вул. Шевченка (біля Красного мосту) до вул. Кільцевої. Одна з давніх вулиць, значна частина якої пролягала по тер. кол. *Передгороддя*. Першу її назву пов'язують з тим, що після Полтавської битви тут було поселено полонених шведів, яких наз. німцями (поширена на Україні назва всіх іноземців). Друга назва від Вознесенської церкви, яка в 1713—1875 стояла на цій вулиці проти семінарії (тепер — ріг вул. Першого Травня і вул. Свердлова). Спочатку простягалася до площі П'яти Кутів, пізніше — до злиття з вул. Петербурзькою (нині вул. Східночеська). У 1919 році перейменована на честь міжнар. дня пролетарської солідарності — Першого травня. Починаючи з 30-х рр. її продовжували кілька разів по кол. Халявинському шляху, збільшивши довжину майже у два рази. У 18—19 ст. на цій вулиці була

ще одна церква — Варваринська, а за П'ятьма Кутами знаходилося міське кладовище в «Берізках», яке було закрите в кін. 19 ст. і на якому в 40-х рр. 20 ст. академік Б. О. Рибаков досліджував стародавні могили. Забудована в основному одноповерховими індивід. будинками. На П. Т. в. розміщується новий пологовий будинок, школа-інтернат, а також кілька організацій, підприємств, магазини.

На честь 1-го Травня названо також у Чернігові і провулок (кол. Вознесенський), прокладений у 2-й пол. 19 ст. У 1974 тут зведено міську поліклініку № 2.

ПЕ́РШОМУ ГУБЕ́РНСЬКОМУ З'ЇЗДОВІ РАД МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на фасаді будинку № 5 на вул. Горького (кол. вул. Гонча), розміщеному в глибині *Центрального парку культури та відпочинку* імені М. М. Коцюбинського. Тут 13—17.IV 1919 проходив Перший чернігівський губернський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Будинок споруджений на поч. 20 ст. для спортивного залу *Чернігівської класичної чоловічої гімназії*. Прямокутний у плані, одноповерховий, мурований. Пізніші 2-поверхові прибудови, де тепер службові приміщення дитячо-юнацької спортивної школи, дещо змінили первісний вигляд споруди. Дошка — мармур, відкрито 1972.

ПЕ́РШОМУ КОЗЕЛЕ́ЦЬКОМУ ПОВІТО́ВОМУ З'ЇЗДОВІ РАД МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на будинку восьмирічної школи № 1 (вул. Свердлова № 1), де 14.III 1919 відбувся Перший повітовий з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. На ньому було обрано виконком і його відділи: управління, земельний, військовий, юстиції, народної освіти, соціального забезпечення, праці, продовольства, народного г-ва й охорони здоров'я. Очолив виконком П. С. Волошин (1893—1934) — голова Козелецького повітового парткому і ревкому.

Будинок споруджено 1912 місцевим земством для 4-класного початкового училища. Мурований, одноповерховий. Загальна площа — 360 м². Дошка — мармур; відкрито 1973.

ПЕ́РШОМУ НО́ВГОРОД-СІВЕ́РСЬКОМУ ПОВІТО́ВОМУ З'ЇЗДОВІ РАД МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді будинку Новгород-Сіверського мед. училища (вул. Карла Маркса № 29), де 5.I 1918 відбувся Перший повіт. з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Він проголосив встановлення Рад. влади у повіті. До повіт. виконкому обрали: С. В. Ромченка (голова), Л. Д. Печенка (заступник), П. В. Дубка, Г. Л. Богданова, М. Г. Салая. Делегатом на III Всеросійський з'їзд Рад було обрано С. В. Ромченка.

Будинок споруджено в кін. 19 ст. Двоповерховий (1-й поверх — мурований, 2-й — дерев'яний). На 1-му поверсі 15 кімнат, на 2-му — 14. До Жовтн. революції 2-й поверх займала міська управа і міщанський клуб. З 20-х рр. до 1934 тут містився нарсуд, у 1934—36 — зем. відділ, з 1936 — мед. училище. У 1974 зведено цегляну прибудову. Дошка — мармур; відкрито 1967.

ПЕ́РШОМУ ПОВІТО́ВОМУ З'ЇЗДУ КОМСОМО́ЛУ НІ́ЖИНЩИНИ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлено на фасаді будинку по вул. Радянській № 5, де 21.I 1921 відбувся Перший повітовий з'їзд комсомолу Ніжинщини (18 делегатів). Споруджено в серед. 19 ст. Мурований, на півтора поверхи. Загальна площа — 385 м². До Жовтн. революції будинок належав спочатку поміщикові Кашинцеву, потім — купцеві Горячкину. Тепер використовується під житло. Дошка — мармур, встановлена 1967.

ПЕТРІВКА (до 1927 — Махнівка) — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Острі, за 29 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Плиски. 644 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 237 дворів, 1392 ж., дерев. Троїцька церква (1789); у 1897 — 356 дворів, 1920 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок. Будинок культури, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). У 1948 встановлено надгробок на братській могилі загиблих 1919 борців за Рад. владу, 1958 — на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, 1970 — обеліск Слави на честь односельців, які полягли (217 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села є кургани 2—1 тис. до н. е.

ПЕТРІВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 45 км від райцентру та за 30 км від залізнич. ст. Кобижча. 1207 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 16 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Того ж року в районі П. і сусідніх сіл діяв партизан. загін проти нім.-австр. окупантів. У П.— центр. садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, Будинок культури на 420 місць, б-ка (10,8 тис. од. зб.). Встановлено *Ватутіну М. Ф. пам'ятник,* 1972 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, загиблим (384 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятка архітектури — мурована Петропавлівська церква (1838). На тер. П. виявлено городище часів Київ. Русі (12—13 ст.).

ПЕТРІВКА — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Журавок. Розташована за 22 км від райцентру і за 3 км від залізнич. ст. Камка. 1624 ж. (1988). П. відома з 1-ї пол. 18 ст. У червні 1906 селяни захопили поміщицькі землі, відбулася збройна сутичка з карателями. Рад. владу встановлено в 1918. Під час нім.-фашист. окупації в селі діяла підпільна патріотична група. У П.— центр. садиба колгоспу ім. Г. І. Петровського (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), крохмальний і цегельний з-ди, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, 2 профілакторії, Будинок культури на 480 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.).

З П. пов'язане трудове життя Героя Соц. Праці М. М. Зацного. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу льотчик П. І. Семак (1913—61; здійснив 583 бойових вильоти). У селі герою-односельцю встановлено пам'ятник. У 1953 на братській могилі рад. воїнів, полеглих в боях 1943 за визволення села від гітлерівців, споруджено надгробок. У 1975 відкрито меморіал на честь односельців, загиблих (247 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У П.— пам'ятка архітектури — мурована Миколаївська церква (1876). Поблизу П. виявлене городище із знахідками різних періодів епохи бронзи (2 тис. до н. е.), милоградської культури (6—3 ст. до н. е.), пізньозарубинецького періоду (1—2 ст. н. е.), періоду Київської Русі (10 ст.).

ПЕТРІВСЬКЕ (до 1929 — Мостище) — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване на р. Трубежі, за 18 км від райцентру, за 12 км від залізнич. ст. Заворичі. 1053 ж. (1988). Відоме з 1689. У 1866 — 131 двір, 940 ж., винокурний з-д; у 1897 — 365 дворів, 1920 ж., земська школа. Рад. владу вста-

новлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, аптека, Будинок культури, б-ка. Уродженцями П. є: доктор с.-г. наук, чл.-кор. АН УРСР П. О. Дмитренко, укр. рад. письменник О. З. Корнієнко. На честь загиблих у боротьбі з фашистами односельців встановлено обеліск Слави, на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 в бою за визволення села,— надгробок. На тер. П. пам'ятка архітектури кін. 18 ст. — комплекс будівель *Михайлівської церкви*.

ПЕТРО́ВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 8 га.

ПЕТРО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Петрівська; Деснянський р-н, біля П'яти Кутів) — від вул. Тельмана до вул. Шевченка. Спочатку названо Петрівською по імені одного з синів землевласника А. Ганжі, який проклав тут у 90-х рр. 19 ст. п'ять вулиць на своїй землі. Перейменовано 1940 на честь Петровського Григорія Івановича (1878—1958) — рад. держ. і парт. діяча. Н. у Харкові. В революц. русі з 1895. У 1919— голова Всеукр. революц. к-ту. З березня 1919 до літа 1938 — голова Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету. В 1920—33 — голова Всеукр. Центр. к-ту незаможних селян. Неодноразово відвідував Чернігів. У серпні 1919 проводив у Чернігові політ. та орг. роботу серед трудящих і червоноармійців, місц. парт. органів по організації допомоги фронту. 1920 відвідав місто на чолі *агітпоїзда ім. В. І. Леніна*. Разом з відповідальними працівниками ВУЦВК і РНК УРСР побував у Городнянському, Ніжинському і Сосницькому повітах. У Городнянському повіті 26—27.IX Г. І. Петровський виступив на спільному засіданні Рад і КНС. У Чернігові 27.IX за участю Г. І. Петровського проведено спільне засідання губпарткому і губревкому. 28.IX він виступив на спільному засіданні губпарткому, губревкому, міської партійної, комсомольської та профспілкової орг-ції; того ж дня — на засіданні губпарткому та на третьому губ. з'їзді комсомолу. Відвідав Г. І. Петровський Чернігів у 1933 і 1934 — у зв'язку з створенням Черніг. обл. У січні 1934 взяв участь у роботі першої обл. парт. конференції. Відвідав ряд черніг. підприємств, зокрема «Жовтневий молот», котонінну ф-ку (тепер первинної обробки вовни). У Чернігові встановлено *Петровському Г. І. меморіальні дошки, Петровському Г. І. пам'ятник*. Його іменем названо Черніг. фабрику первинної обробки вовни, колгосп у с. Петрівка Щорського р-ну.

Петрівське. Комплекс Михайлівської церкви.

ПЕТРО́ВСЬКОМУ Г. І. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. Встановлені на честь рад. держ. і парт. діяча Г. І. Петровського (див. *Петровського вулиця*). 1) На фасаді будинку обласної філармонії по вул. Леніна № 15, де в січні 1934 проходила перша обласна парт. конференція, в якій Г. І. Петровкий брав участь. Дошка — мармур; відкрито 1978. 2) На фасаді будинку мийно-пресового цеху Черніг. ф-ки первинної обробки вовни ім. Г. І. Петровського (з

1934) по вул. Текстильників № 1, де голова ВУЦВК виступив на урочистому мітингу робітників, що відбувся 14.I 1934 перед приміщенням цеху. Дошка (0,4 × × 0,6 м) — мармур; встановлено 1978.

ПЕТРО́ВСЬКОМУ Г. І. ПА́М'ЯТНИК у Чернігові. Розміщений у сквері біля ф-ки первинної обробки вовни ім. Г. І. Петровського. Споруджено 1967 за ініціативою робітників підприємства на честь Г. І. Петровського, який 14 січня 1934 виступав на мітингу, що відбувся на тер. ф-ки (див. *Петровському Г. І. меморіальні дошки*). Пам'ятник — бронзове погруддя (вис. 1 м) на чотирикутному цегляному постаменті, облицьованому мармуровою крихтою (вис. 2 м).

ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА в с. Максаках Менського р-ну. Збудована в кін. 18 ст. артіллю майстрів-кріпаків *Максаківського Спасо-Преображенського монастиря,* освячена 1790. Мурована, різновид тетраконху, неодноразово перебудовувалася. 1816 над центральн. четвериком надбудовано дерев'яний восьмерик з наметовим склепінням. 1866 за проектом арх. Бурневського зроблено чотирисхилий наметовий дах з глухим ліхтариком, з Зх. прибудовано було триярусну дзвіницю. Частково розібрана в 1930-х рр. В інтер'єрі на дерев'яному склепінні збереглися розписи 1870-х рр.

ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ КОСТЬО́Л у Ніжині. Перші докум. дані про дерев'яний католицький К. стосуються поч. 18 ст. Збудований для офіцерів-католиків, переважно нім. походження, які служили у ландміліцьких полках Укр. лінії, заснованої Петром I 1713 для оборони пд. кордонів Рос. держави від тур.-тат. агресії. З 1746 К. містився в мурованому будинку за Київськими воротами на кол. Овдіївській вул. В 19 ст. на тому ж місті зведено новий великий К. у готичному стилі (не зберігся).

ПЕТРУ́ШИН — село Черніг. р-ну, центр. сільс. Ради народ. депутатів. Розташований за 24 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 902 ж. (1988). Вперше згадується під 1623. У 1866 — 213 дворів, 1444 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (18 ст.); у 1897 — 322 двори, 1889 ж., міністерське двокласне уч-ще. Рад. владу встановлено в січні 1918. Колгосп «Шлях до комунізму», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, відділення зв'язку, дит. ясла, клуб, кіноустановка, б-ка (6,2 тис. од. зб.). Встановлено пам'ятні знаки: 1957 — на братській могилі рад. воі-

Петропавлівський костьол у Ніжині Фото поч. 20 ст.

нів, полеглих 1943 під час визволення села; 1967 — на честь воїнів-односельців, що загинули (168 чоловік) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Уродженцем П. є укр. рад. письменник В. Г. Дрозд. Біля села виявлено ряд поселень: раннього залізного віку (6—3 ст. до н. е.), епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'ян. часу (3—6 ст.), епохи Київської Русі (10—13 ст.).

ПЕТРУШІ — село Ріпкинськ. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бахани, Зубахи, Кислі, Кратинь, Рашкова Слобода і Сенюки. Розташовані за 16 км від райцентру і за 19 км від залізнич. ст. Голубичі. 724 ж. (1988). Вперше згадуються 1732. У 1866—86 дворів, 659 ж., дерев. Святодухівська церква (1881); у 1897 — 176 дворів, 955 ж., земська школа, кредитно-ощадне т-во. Під час революції 1905—07 в П. відбувалися заворушення селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. У тому ж році в селі був організований партизанський загін, який боровся проти австро-нім. окупантів. Його очолював П. К. Лапуцький. Згодом цей загін влився до *Богунського полку*. У П. — центр. садиба колгоспу «Прогрес», с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дільнична ветеринарна лікарня, відділення зв'язку, АТС, дит. ясла, Будинок культури на 300 місць, кіноустановка, б-ка (9 тис. од. зб.). 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників; 1970 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (145 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу П. виявлено 2 поселення часів Київ. Русі (10—13 ст.).

Печенюги. Миколаївська церква. Фото 1932.

ПЕЧЕНЮГИ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Володимирівка, Восточне, Кузьминське, Лизунівка. Розташовані за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 702 ж. (1988). Засн. у серед. 17 ст. У 1866 — 153 двори, 1294 ж., дерев. *Миколаївська церква;* у 1897 — 338 дворів, 2084 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П. — центр. садиба колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), с. ш., лікарня, аптека, відділення зв'язку, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). У 1956 встановлено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (178 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і надгробок на могилі рад. воїнів, які полягли 1943 в боях за село.

ПЕЧЕРИ ЧЕРНІГІВЩИНИ. Перші згадки про підземні споруди датуються 1069—74. Печери виявлено у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Седневі, Любечі та ін. містах. Їх походження пов'язане з розповсюдженням на Русі хри-

стиянства, з діяльністю монастирів. Мали оборонне значення. Найкраще вивчені печери Чернігова, зокрема *Антонієві печери*, розташовані у пагорбі *Болдиних гір*. На їх пд. схилі виявлено кілька печерних комплексів 11—18 ст., а з пд. боку *Троїцько-Іллінського монастиря* — т. з. «Нові» або «Алімпієві» печери, створені 1918—20 ченцями закритого Троїцького монастиря, мешканцями приміс. сіл під керівництвом ченця Алімпія. Складаються з трибанного підземного храму з галереєю, ризницею та кількох приміщень, пов'язаних ходами довжиною бл. 130 м. Прикрашені різьбленими зображеннями та орнаментальними розписами. Печери давньоруського часу, вимуровані у 18—19 ст. цеглою (бл. 70 м), досліджені на Пд. від *Успенського собору*, а також поблизу *Єлецького Успенського монастиря*, по вул. Сіверянській, де 1983 відкрито залишки мурованого храму кін. 12 ст. Підземні галереї існують у товщі пагорба чернігівського *Дитинця*: з пд. боку *Спаського собору*, на Пд.-Сх. і Сх. від *Борисоглібського собору*. Знайдено «потерну» — підземну галерею, яка колись з'єднувала *Чернігівську фортецю* з річкою. Ряд давніх печер виявлено у Новгороді-Сіверському. На тер. *Спасо-Преображенського монастиря* (досліджено 30 м) вони ведуть від будинку ігумена на Пд. і колись мали вихід на схил гори над Десною. Вимуровані цеглою, замулені грунтом у 1941—42, коли монастир був концтабором рад. військовополонених. Під вул. Комуністичною знайдена підземна галерея довжиною понад 13 м. Подібна є в с. Подище Прилуцького р-ну. За легендою вона йшла від козацької фортеці до річки. Інтерес становить також давньоруська т. з. печера «ченця», що збереглася поблизу с. Полонки. Різні за розмірами прямокутні приміщення з'єднано переходами й прикрашено рельєфними зображеннями, виконаними в суглинистому грунті. Дві печери відомі у Любечі на тер. *Любецького Антоніївського монастиря*. Спорудження однієї з них приписується Антонію (засипана 1942—43), поруч з нею друга (з вимурованим входом і довжиною 20 м), споруджена 1692. Є відомості про існування печер у Прилуках, Ладані, Густині, Варві та ін. населених пунктах Чернігівщини. Іл.— табл. VII, XXXI.

ПЕ́ЧИЩЕ. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ПЕ́ЧІ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Пам'ятне. Розташовані на р. Острі, за 50 км від районного центру і за 5 км від

Вхід до Антонієвих печер у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

залізнич. ст. Крути. 1382 ж. (1988). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. Село виникло в урочищі, яке в акті 1624 звалося Печилісами. 1660 Ю. Хмельницьким віддано Ніжинському магістратові. У 1866 — 163 двори, 1320 ж., дерев. церква Параскеви (1789); у 1897 — 304 двори, 2131 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928 організовано перше колективне господарство «Паризька комуна». У П.— колгосп «Рассвет», відділення зв'язку, АТС, 2 загально-освітні школи, 2 фельдшерсько-акушер. пункти, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, 2 кіноустановки, 2 б-ки (13 тис. од. зб.). У Центр. музеї В. І. Леніна в Москві експонується лист до вождя жителя П. А. А. Божка, написаний 10 травня 1922. У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села; в пам'ять про мирних жителів та воїнів-односельців, які полягли (146 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, споруджено пам'ятник. Поблизу села виявлені поселення — 2 тис. до н. е., 3—5 ст. та часів Київ. Русі (12—13 ст.).

ПИЛИПЕ́НКІВ ВУ́ЛИЦЯ у смт Варві. Названа 1978 на честь Пилипенків батька і сина — Нестора Дмитровича і Григорія Несторовича — членів Варвинської с.-д. групи, створеної 1905. Проводила агітаційну роботу серед селян. 11.VIII 1906 під час обшуку їхньої хати вони вбили пристава, за що були засуджені Харківським військовим окружним судом до смертної кари і 4.III 1908 страчені. На фасаді будинку місц. пошти, розташованої на цій же вулиці, 1978 встановлено меморіальну дошку.

ПИЛИПЧА́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля смт Ріпок та с. Пилипчі Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Поліський» та колгоспів ім. В. І. Леніна та «Шлях Ілліча». Площа 1214 га.

ПИЛЯ́ТИН — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований біля с. Пилятина Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 32 га.

ПИЛЯ́ТИН (до 1947 — Берків) — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на правому березі р. Остра, за 20 км від райцентру та за 23 км від залізнич. ст. Носівка. 685 ж. (1988). Відомий з серед. 19 ст. У 1866 — 66 дворів, 461 ж., дерев'яна Воздвиженська церква (1857); у 1897 — 148 дворів, 791 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації жителі села активно допомагали партизанам. У П.— відділення № 3 колгоспу ім. Ілліча, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (8,3 тис. од. зб.). Встановлено: обеліск Слави (1975) на честь односельців, які полягли (98 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробок (1960) на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. На тер. П. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.) і слов'янське перших століть н. е.

ПИРОГО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Надеждинська; Новозаводський р-н) — від вул. Леніна до вул. Старобілоуської. Названа 1960 на честь Пирогова Миколи Івановича (1810—81) — рос. хірурга, анатома і патолога, засновника воєнно-польової хірургії, педагога і громадського діяча, чл.-кор. Рос. АН (з 1847). Н. в Москві, закінчив Московський ун-т. З 1866 переважно жив у своєму маєтку в с. Вишня (згодом Пирогове: з 1972 у складі Вінниці). Під час перебування на посаді попечителя Київ. учбового округу (1858—61) М. І. Пирогов відвідав Черніг. гімназію. За його дозволом у Чернігові 1861 було відкрито *недільну школу*. Вулиця прокладена в

кін. 19 ст. і забудована приватними житл. будинками. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут споруджено кілька 5-поверхових житл. будинків, станцію переливання крові, 4-поверховий пологовий будинок, пізніше переданий під жіночу консультацію, 6-поверхову дитячу лікарню з поліклінікою та 9-поверховий корпус міської лікарні.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНЕ РАЙО́ННЕ ОХОРО́ННЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ. Створене в грудні 1906, керувало і спрямовувало діяльність слідчих органів у Київській, Волинській, Полтавській і Чернігівській губ. Ліквідоване в березні 1914. Документ. матеріали зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

ПІВНІ́ЧНА ВІЙНА́ 1700—21 — війна Росії проти Швеції за вихід до Балтійського моря, за повернення його узбережжя, загарбаного Швецією. Після поразки під Нарвою (1700) Петро I реорганізував армію, створив Балт. флот. У 1701—04 рос. війська здобули Дерпт, Нарву та ін. фортеці. У воєн. діях у Прибалтиці брали участь укр. козацькі полки, зокрема *Ніжинський полк*. У 1708 витримало оборону від шведських військ місто Новгород-Сіверський (див. *Новгород-Сіверська оборона 1708*). Полтавська битва 1709 закінчилася розгромом шведів. Рос. Балт. флот переміг шведський у Гангутському бою 1714, при Гренгамі (1720). Завершилася Ніштадським миром 1721.

«ПІД ПРА́ПОРОМ ЛЕ́НІНА». Газета, орган парт. комітету Ніжин. виробничого колгоспно-радгосп. управління та райради депутатів трудящих. Виходила в Ніжині 1962—63.

«ПІД ПРА́ПОРОМ ЛЕ́НІНА». Газета, орган Ніжин. міськкому Компартії України, Ніжин. РК Компартії України, міської та районної Рад нар. депутатів. У 1919—20 виходила під назвою *«Известия-Вісті»* Ніжин. повітвоєнревкому та повіткому КП(б)У, 1920—21 — *«Червоне слово»*, 1922 — *«Известия* Нежинского уисполкома», 1922—24 — *«Пролетарская мысль»*, 1925—37 — *«Нове село»*, 1938—41 — *«Більшовик Ніжинщини»*, 1941—43 — не видавалася, 1944—53 — *«Радянський Ніжин»*. З 1963 — «П. п. Л.». Редакція — м. Ніжин, вул. Луначарського № 3.

ПІДВА́ЛЬНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, тер. кол. Московської слобідки, або Кавказу) — від вул. Леніна до підніжжя *Валу* (звідси й назва). Прокладена на поч. 19 ст. На поч. 20 ст. було викопано гавань й обладнано за вулицею пристань для пароплавів. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 значна частина вулиці відійшла під судноремонтні майстерні (тепер не доходить до вул. Горького, як раніше, а закінчується біля майстерень). У зв'язку з побудовою 1983 нового річкового вокзалу (Підвальна № 23) кілька будинків по цій вулиці знесено. Забудована одноповерховими житл. будинками.

ПІДДУ́БІВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Пологи і Тарасівка. Розташована на р. Переводі, за 35 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Галка. 256 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Заповіт Леніна» (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 200 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). На тер. села — братська могила жертв фашизму (надгробок — 1955). На честь воїнів-односельців, загиблих (153 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і воїнів, які полягли в боях 1943 під час визволення П. від гітлерівців, 1965 встановлено 3 пам'ятні знаки. Поблизу села є кургани 2—1 тис. до н. е.

ПІДКОМО́РСЬКИЙ СУД. Створено в 1763 для розгляду межових суперечок. Його обирали на тер. полку

землевласники і полкова старшина. До складу суду входили підкоморні, коморник та писар. Оскільки П. с. розглядав справи на місцях, спеціального приміщення для судових засідань не мав. Апеляційною інстанцією був *Генеральний військовий суд*, а з 1764 — *Друга Малоросійська колегія*. Ліквідовано 1782. Справи було передано у повітові суди та нижчі розправи. Відновлено 1796. Ліквідовано 1834 з передачею функцій *Межовому суду*.

ПІДЛІ́СНЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Підлісного Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Шлях Леніна». Площа заказника 120 га.

ПІДЛІ́СНЕ (до 1961 — Церковище) — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 30 км від райцентру. 1479 ж. (1988). Вперше згадується 1738. У 1866 — 292 двори, 2244 ж., дерев. Троїцька церква (перебудована 1890); у 1897 — 472 двори, 3 тис. ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— колгосп «Шлях Леніна», відділення зв'язку, АТС, с. ш., медпункт, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). 1971 на честь односельців, які загинули (250 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, та рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, споруджено memор. комплекс. На тер. П. виявлено поселення епохи неоліту і бронзи (5—2 тис. до н. е.).

ПІДПІ́ЛЬНИЙ РЕВКО́М НІЖИНСЬКОГО ПОВІ́ТУ. Організований у серпні 1919 підпільним парткомом Ніжина в складі І. Г. Остапенка, М. Л. Лащенка, З. М. Тарасенка. Після арешту членів парткому взяв на себе функції військово-підпільної організації. В період денікінщини на тер. повіту під керівництвом ревкому розгорнувся партизан. рух. У ніч проти 21.XI 1919 *Богунський полк* разом з партизанами Ніжинщини визволив місто від білогвардійців.

ПІНЧУКУ Г. З. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді будинку школи в с. Кіптях Козелецького р-ну, де навчався Пінчук Тимофій Зіновійович (1919—45) — Герой Рад. Союзу (посмертно), підполковник. Н. в цьому ж селі, учасник Великої Вітчизн. війни з перших днів (Сталінград., Південний, 2-й, 3-й і 4-й Укр. фронти). Загинув у бою 25.IV 1945 під м. Брно (Чехословаччина). Ім'я героя носить школа в с. Кіптях.

ПІ́СКИ. Ботаніч. заказники (з 1978). 1) У Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 259 га. Мішаний, переважно сосново-дубовий ліс з цінним рослинним покривом. 2) У Сосницькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 201 га. Сосновий ліс з цінним рослинним покривом.

ПІ́СКИ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Варварівка, Запорізьке, Кулішове, Олексіївка, Осинівка. Розташоване за 14 км від райцентру. В селі — залізнич. роз'їзд Старий Луг. 744 ж. (1988). Засн. у 18 ст. Рад владу встановлено в січні 1918. У П.— колгосп ім. В. В. Куйбишева, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка. У 1976 споруджено пам'ятний знак воїнам-односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. У П. пам'ятка архітектури — дерев. Казанська церква (1862). Поблизу села — поселення 5—2 тис. до н. е.

ПІ́СКИ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 25 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 944 ж. (1988). Засн. у середині 17 ст. на тер. Басанської сотні Переяславського полку. З 1782 — у складі Київ. намісництва, з 1802 — Козелецького пов. Черніг. губ. У 1897 — 414 дворів, 2309 ж., дерев. Троїцька церква (1887), земська школа. Рад. вла-

ду встановлено в січні 1918. У 1923 П. увійшли до Ново-Басанського р-ну. 1931 організовано перший колгосп «Краще життя», побудовано клуб (на 200 місць). 28 грудня 1942 гітлерівці повністю спалили село, закатували 861 жителя. За рішенням бюро Черніг. обкому Компартії України П. визнано партизан. селом. З 1959 П.— у складі Бобровицького р-ну. Колгосп ім. П. Г. Тичини, відділення зв'язку, с. ш. ім. П. Г. Тичини, фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (10 тис. од. зб.), історії села музей та меморіальний *Тичини П. Г. музей*. Встановлено *Тичині П. Г. пам'ятник* (1981). Споруджено: 1965 — обеліск Слави на честь партизанів, загиблих у боротьбі з фашистами, 1959— надгробок на братській могилі жертв фашизму. В с. Пісках 1909 поховано доктора медицини О. С. Лєскова, брата рос. письменника (див. *Лєскова О. С. могила*). Іл.— табл. XXXII.

ПІСКИ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Єньків і Підгірне. Розташовані за 26 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 640 ж. (1988). П. виникли на поч. 18 ст. У 1866 — 40 дворів, 172 ж., каретна ф-ка; у 1897 — 118 дворів, 760 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Новий шлях» (спеціалізація — льон, картопля, зернові), який 1974 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, кіноустановка, 2 б-ки (14 тис. од. зб.). Видається газ. «*Колгоспне життя*». 1957 на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 у боях за визволення села від нім.-фашист. загарбників, встановлений надгробок, 1978 у пам'ять про воїнів-односельців, що загинули (168 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни, споруджено обеліск. Побл. П. і с. Підгірного виявлено поселення, датоване 5—1 тис. до н. е. (речі часів неоліту, бронзи, ранньозалізного віку); поселення 2 тис. до н. е. (епоха бронзи) та кілька поселень 3—8 ст. і 11—13 ст. (знахідки ранньослов'янського часу та Київської Русі).

ПІСКУВА́ХА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ПІ́СНЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ПІ́СОК СЕЛА́ ІСТО́РІЇ МУЗЕ́Й. Бобровицький район. Відділ Ніжинського краєзнавчого музею. Ств. 1972 у спеціально збудованому приміщенні поруч з *Тичини П. Г. музеєм*. Фонди музею налічують 1,5 тис. експонатів. У їх числі — особисті речі П. Г. Тичини, матеріали, пов'язані з життям і діяльністю місцевих жителів — учасників Великої Вітчизн. війни 1941—45, предмети етнографії та побуту.

ПІЩА́НИЙ РІВ — ранньонеолітична стоянка (10—6 тис. до н. е.) на околиці с. Рогівки Новгород-Сіверського р-ну. Розташований на пониженому схилі другої надзаплавної тераси правого берега Десни. Потужність культурного шару — 30—40 см на глибині 40—70 см від поверхні. Збереглися переважно вироби з кременю, які виготовлялися на стоянці-майстерні. Досліджувався археологом М. В. Воєводським у 1940, 1945—47.

ПЛА́ВИ —гідролог. заказник (з 1979). Цінна у водоохоронному відношенні територія. Розташовані біля с. Климентинівки Менського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Площа 294 га.

ПЛА́ВНА. Річка, права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече на кордоні Брянської (РРФСР) і Черніг. областей.

«ПЛА́МЯ». Газета, орган Новгород-Сіверського повітвиконкому. Видавалася у Новгороді-Сіверському 1920.

ПЛА́НИ МІСТ ЧЕРНІГІВЩИНИ. Почали складатися у 18 ст. замість вербальних документів — «розписних списків», «описів», «строельних книг» тощо. Поява піктографічних документів пов'язана з розвитком картографії і засвоєнням зх.-європ. досвіду у цій галузі. Первісно П. м. Ч. складалися для фіксації стану фортець у полкових і сотенних містах, а також для розробки проектів їх реконструкції.

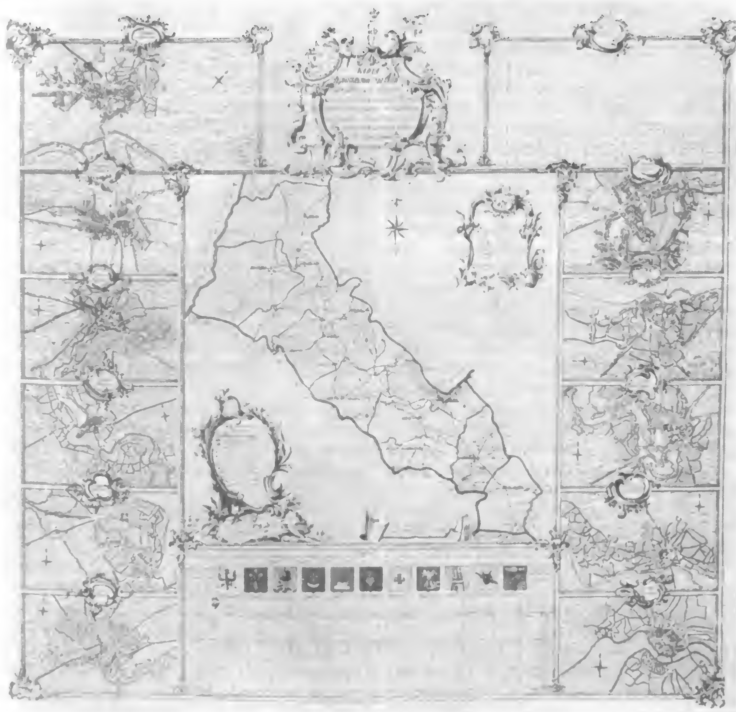
Найдавнішими з відомих є «*Абрис Чернігівський*» (1706, див. *Чернігова плани*) і 3 плани Глухова 1724. Відомо, що у 1730-х рр. складалися плани Ніжина та ін. міст, проте їх оригіналів в архівах не виявлено (див. *Ніжина плани*). Найдавніший відомий план полкового м. Прилуки виконано, вірогідно, на поч. 1740-х рр. Крупномасштабний ілюмінований план подає місто лише в межах фортеці. Топографія подана дуже умовно, головна увага надана фіксації укріплень Прилуцького замку та міста — земляний вал з ровом, 4 трикутних у плані равеліна, дерев'яні восьмигранні вежі. Докладно показані планування, парцеляція ділянок і розташування споруд на них. У докладній експлікації перелічено всіх господарів домоволодінь. Головні домінанти міста — дві муровані церкви — підкреслено тінями.

1749 під керівництвом інженера-підполковника Д. де Боскета розроблено серію планів міст Лівобережної України, у т. ч. Чернігівщини, з метою реконструкції і модернізації укріплень. З цієї серії відомі плани Чернігова, Глухова, Любеча, Козельця, Басані, Ніжина, Новгорода-Сіверського (див. *Новгорода-Сіверського плани*). На них відмивкою показано наявний стан фортець, а тонкою штриховою лінією — запроектовані обриси укріплень. Більшість планів мають автографи Д. де Боскета. Вирізняються «План пограничного местечка Любич з дальною ситуациею на три версты», де зафіксована топографія навколишньої місцевості (план охоплює територію близько 12 км^2). Показані й описані в експлікації земляні вали фортеці, планування, основні споруди, у т. ч. «в замку старой дом, построенный бывшим Мазепою», Антоніїв монастир, навколишні козацькі хутори, млини тощо. Доповненням до згаданого плану із зазначенням його мети є «План вновь обысканному месту для строения новой крепости в ... м. Любече с проектом». Велика земляна фортеця була запроектована Д. де Боскетом на горі північніше Любеча. Проект лишився нереалізованим. «План местечку Басани с проектом» фіксує наявний стан укріплень і схематично — забудову. У правому нижньому куті подано профіль валу з ровом і нанесено нормативний профіль, до якого слід довести земляний вал у Басані.

Детальний фіксаційний план м. Козельця подає трасування земляних укріплень, вуличну мережу, обриси основних споруд — дерев'яних церков і веж. На лівому березі р. Остер показана садиба О. Г. Розумовського — перший на Лівобережжі палацово-парковий ансамбль регулярного типу (див. *Олексіївський дім*). Наступний план Козельця, виконаний того ж року, фіксує як наявний стан міста і його укріплень, так і проектні пропозиції.

Високою графічною культурою відзначається рисований «План уездного города Борзны... 1782 г.», був виконаний майором Лорнеєм. Показані особливості топографії, топоніми, межі урочищ, трасування і назви вулиць, лінії укріплень. Всі церкви і найважливіші будівлі подані малюнками їх фасадів. План має докладну експлікацію: перелічено «Знатнейшие дворы владельческие», а зображення хат

подано різними умовними знаками відповідно до соціального стану господарів. Показано кузні, лазні, винокурні, цегельні, ін. господарські об'єкти. На околицях багато вітряків.
Близько 1784 були виконані «Карта Черниговской губернии с разделением уездов и расположением вокруг оной уездным городам планов...» і «Карта Новгород-Северской губернии...» Карти ілюміновані, великоформатні (93 × × 98 см), по периметру їх розташовані схематичні плани міст у малому масштабі: Чернігівської губ.— Чернігова, Городні, Березни, Борзни, Зінькова, Гадяча, Лохвиці, Прилук, Ніжина, Ромен, Глинська; Новгород-Сіверської губ.— Суража, Стародуба, Мглина, Коропа, Новгорода-Сіверського, Глухова, Сосниці, Нового Міста, Конотопа, Кролевця, Погара. На всіх планах топографія показана умовно, нанесена вулична мережа, лінії укріплень. На деяких планах гол. споруди взагалі не позначені (Прилуки, Борзна),

Карта Чернігівського намісництва, кін. 18 ст.

на інших — муровані споруди показані карміном, дерев'яні — вохрою (Глухів, Короп, Сосниця). На окремих планах докладно показано міську забудову (Сосниця, Короп). Всі плани без експлікації. У зв'язку з новим розмежуванням губерній 1802 було підготовлено кілька рукописних примірників «Атласа Малороссийской губернии». На окремих аркушах розміщено ілюміновані з гербами та експлікаціями плани повітових міст. Всі вони фіксують ситуацію до перепланування і, очевидно, більшість з них — копії з попередніх планів. На них докладніше показано планування й забудову — плани Сосниці, Козельця, Прилук. Завдання реконструкції міст вимагали нових проектних планів. Одним з перших виконано недатований «План Киевского наместничества городу Козельцу» (1770-і рр.), на якому тонкими лініями показане наявне планування, а відмивкою — запроектовані регулярні квартали, що накладалися на історичну вуличну мережу, ігноруючи її. Цей план не був затверджений і невідомо, чи він десь розглядався. Серія проектів перепланування повітових та заштатних міст Чернігівщини була розроблена 1802—03 губернською креслярнею за участю арх. М. Амвросимова та А. Карташевського і затверджена Олександром I у 1803 (Сосниця, Городня) і в 1805 (Чернігів, Новгород-Сіверський, Короп, Остер). Плани ілюміновані, з експлікацією, рельєф показано відмивкою, існуюча вулична мережа — пунктиром, запроектовані квартали — заливкою. Квартали, залиті світлим карміном, призначалися для забудови мурованими спорудами, вохрою — під дерев. забудову. В експлікації відзначено споруди, що зберігаються, а також запроектовані. Споруди, не відзначені в експлікації, підлягали знесенню. У 2-й пол. 19 ст. повітові землеміри і губернські межові контори складали численні землевпорядкувальні плани, в т. ч. і міст, з точним розмежуванням міських земель. План Прилук 1863 показує, що проект перепланування 1803 було цілком реалізовано. Експлікація цього плану є по суті земельним кадастром. Це засвідчує зміну функціонального призначення планів; якщо у 18 ст. вони служили цілям фортифікації, на поч. 19 ст.— естетичним і технічним завданням реконструкції, то з серед. 19 ст.— переважно економічним і фіскальним цілям. Характерним у цьому плані є «План части местечка Новые Млыны» 1874, де в експлікації розписано площу лавок на Торговій площі для визначення розмірів податків. Деякі з них дають цінний матеріал до історичної топографії міст, як, наприклад, «План бывшей крепости, состоящей в местечке Батурине» 1862. У 1880-х рр. військове відомство складає топографічні плани міст з околицями. Характерні «Топографический план окрестностей местечка Батурина» та «План м. Батурина с окрестностями» 1883. Крім Батурина, показано планування навколишніх сіл: Митченки, Красне, Городище, Пальчики, Обмачів, Бахмач, Тростянка, Головеньки, хут. Поросючка.

На поч. 20 ст. на основі планів, складених повітовими землемірами, у Петербурзі були літографовані плани повітових міст. Плани графічні, у їх верхньому куті містився герб міста, заливкою і штриховкою показано градацію кварталів відповідно до валової прибутковості житлових приміщень (плани Чернігова, Новгорода-Сіверського, Остра, Козельця). Згадані плани міст зберігаються в ЦДАДА СРСР, ЦДВІА СРСР, ЦДІА СРСР, Держ. публічній б-ці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, частково в ЦНБ АН УРСР та Архіві Черніг. обл.

У радянський період міста розвивалися на основі генеральних планів, розроблених інститутами Діпроцивільпромбуд, Діпроміст, КиївНДІПмістобудування. Останній у 1979 вперше розробив історико-архітектурні опорні плани з проектами зон охорони пам'яток історії та культури міст Прилуки, Козелець, Остер, Ніжин, Любеч. Ці плани покладено в основу містобудівної охорони історико-культурної спадщини. Див. також ст. *Містобудування* на Чернігівщині, *Оборонне будівництво* Іл. — табл. XXXIII—XLVIII.

ПЛЕС. Річка в Черніг. обл., прит. Мени (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ПЛЙСКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Борзни (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ПЛЙСКИ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру. Залізнич. станція. 1846 ж. (1988). Відомі з 1-ї пол. 17 ст. У 1866 — 346 дворів, 2359 ж., дерев. Михайлівська церква (1857), у 1897 — 600 дворів, 3557 ж., земська школа, б-ка, три ярмарки на рік. У 1880 на станції побував рос. художник І. Ю. Рєпін, який відвідував М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*), 1884 — Л. М. Толстой, що гостював у М. М. Ге (див. *Толстому Л. М. і Ге М. М. меморіальна дошка*). У 1905—07 діяв революційний гурток. 1906 відбулася збройна сутичка селян з поліцією та військами. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки громадян. війни проти австро-нім. окупантів та денікінців у районі П. діяли 2 партизан. загони. У П. — центр. садиба колгоспу «XXII партз'їзд» (спеціалізація — птахівництво та м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, аптека, ветлікарня, 2 дитсадки, Будинок культури, 2 б-ки (20 тис. од. зб.). Уродженка села — Герой Соц. Праці А. А. Сидоренко. 1957 встановлено надгробки на братських могилах спалених фашистами 28 мирних жителів, розстріляних 548 військовополонених, загиблих 1943 рад. воїнів. У 1975 в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (352 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск Слави. Поблизу села виявлені поселення 2—1 тис. до н. е., 3—5 ст. н. е. (епохи бронзи та ранньослов'янського часу).

ПЛИСКУ́НІВКА — істор. місцевість у сх. частині м. Прилук на березі р. Сеньківки, що впадає в р. Удай. На цій території пролягає вул. Луначарського з провулками і частина вул. Леніна. На П. — братська могила мирних мешканців Прилук, розстріляних у *Плискунівському яру* нім.-фашист. окупантами.

ПЛИСКУ́НІВСЬКИЙ ЯР у м. Прилуках. Міститься на сх. околиці міста, неподалік від аеропорту і цегельного з-ду. Назву одержав від передмістя *Плискунівки*. У травні 1942 — лютому 1943 у П. Я. гітлерівці розстріляли бл. 8 тис. рад. громадян. Всього за час тимчасової окупації міста (16.IX 1941—19.IX 1943) нім.-фашист. окупантами розстріляно 14 418 чол. У червні 1944 братські могили в П. Я. було огороджено і засаджено квітами. У 1948 об'єднано в одну (9 × 30 м), обкладено бетонними плитками і огороджено, встановлено чавунну плиту з меморіальним написом.

ПЛІШЙВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Виру (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ПЛО́СКЕ — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Носівка. 1289 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 16 ст. У 1866 — 263 двори, 1539 ж., сільське управління, цегельний з-д, 1897 — 426 дво-

рів, 2401 ж., мурована Петропавлівська церква (1878, збудована на місці старої, 1751); земська школа, відбув. один ярмарок на рік. Уродженець П. генерал-майор Г. Т. Хоменко брав участь в обороні Севастополя 1854—55, загинув на Малаховому кургані. Під час російсько-тур. війни (1877—78) уродженець П. командир 3-ї гвардійської дивізії генерал-лейтенант В. В. Каталій був учасником боїв за визволення болгарського м. Плевни. Обидва поховані в рідному селі.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки австро-нім. окупації поблизу П. базувався партизан. загін, очолюваний М. Г. Кропив'янським (див. *Кропив'янського вулиця*). Восени 1919 під час боротьби з денікінцями в районі села діяла 1-а бригада Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова (див. *Примакова вулиця*) та Ніжин. партизан. загін. У П.— центральна садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва, який 1976 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — зернові, картопля), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 450 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцями села є Герой Рад. Союзу А. С. Мірошник (1921—44) та Герой Соц. Праці Ф. Т. Билименко. Встановлено пам'ятник жертвам фашизму — місцевим жителям, спаленим гітлерівцями у квітні 1943. 1967 споруджено пам'ятний знак на честь рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення П. від гітлерівців, та обеліск воїнам-односельцям, які полягли (313 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пам'ятники на могилах генералів Г. Хоменка (1856) і В. Каталея (1878). Меморіальна дошка на будинку, де навчався А. Мірошник (1977). Поблизу П. виявлено городище епохи бронзи (1 тис. до н. е.).

«ПЛУГ». Прилуцька філія Спілки укр. радянських селянських письменників. Засн. 1924 на базі літ. гуртка, що мав назву Спілки письменників Прилуччини. Осн. напрямок діяльності — сприяння підвищенню культур. рівня рад. села, виявленню й об'єднанню літ. сил. Прилуцьку філію очолювали О. М. Ведицький, Д. Н. Гордієнко, М. М. Гончар, В. М. Станко і Є. І. Хоменко. Твори плужан друкувалися в газеті «*Правда Прилуччини*», в збірках «Плуг» та ін. виданнях. Останній відомий протокол зборів філії датований січнем 1927.

ПЛУЖЕНИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Войтівки (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ПЛЮ́ТИНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 10 га.

ПЛЮ́ЩЕВЕ — ботанічний заказник (з 1978). Переважно дубово-вільховий ліс з цінним рослинним покривом. Розташоване в Борзнянському районі Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 173 га.

ПЛЬО́ХІВ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бірки і Скугарі. Розташований за 38 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Малейки. 603 ж. (1988). П. виник в 2-й пол. 16 ст. У 1866 — 164 двори, 1055 ж., дерев. Покровська церква (1707, відновлена 1835); в 1897 — 289 дворів, 1467 ж., земська школа, б-ка. Під час революції 1905—07 тут відбувалися мітинги, а також поширювалися листівки, що закликали до повалення самодержавства. Рад. владу встановлено в січні 1918. За нім.-австр. окупації в селі був створений партизан. загін на чолі з П. Ф. Коноваленком. Центр. садиба колгоспу «Червоний прапор», серед. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, відділення зв'язку, ясла-садок, клуб на 130 місць, б-ка. В пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (76 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1967 споруджено пам'ятний знак. На території села виявлено ранньослов'янське поселення.

«ПО ЛЕ́НІНСЬКОМУ ШЛЯХУ́». Газета, орган парт. орг-ції, правління колгоспу імені Г. М. Димитрова та Сокиринської сільської Ради нар. депутатів Срібнянського р-ну. Видається з 1965. Редакція — с. Сокиринці, вул. Радянська, колгосп ім. Г. М. Димитрова.

«ПО́ВІСТЬ ВРЕМЕННИ́Х ЛІТ» — пам'ятка історіографії та л-ри Київ. Русі, літописне зведення, укладене в Києві на поч. 12 ст. і покладене в основу більшості пізніших літописних зведень, що писалися в Києві, Чернігові, Переяславі тощо. Відомо три редакції «П. в. л.» (1113, 1116, 1118). Це перша історіографічна праця, в якій історія Давньоруської держави викладена на широкому фоні подій всесвітньої історії. Відносно багато місця в ній відведено висвітленню істор. подій на Чернігівщині.

«ПО́ВІСТЬ ПРО НАВА́ЛУ БАТИ́Я» — літопис. оповідання про завоювання Русі, в т. ч. й Чернігівщини, монголо-татарами на чолі з Батиєм. Вміщене в літописах під 6745—6747 (1237—39). Відомі три різні версії цієї повісті: в *Іпатіївському літописі* вміщена південна версія, у Лаврентіївському — центрально-руська (володимиро-суздальська, що, можливо, спирається на рязанську), у Новгородському першому літописі — північна. Згадані, а також залежні від них літописи містять зведене оповідання, що вибірково поєднує ці три літописи. Версії Іпатіївського і Новгородського першого літописів складені в 13 ст. (між 1239 і 1281), а Лаврентіївського — у 14 ст.

ПОВІ́Т — адм.-тер. одиниця в різні часи в Росії, на Україні, в Польщі, Литві. Вперше термін «повіт» зустрічається в давньорус. писемних джерелах 13 ст. На той час до П. входила територія міста та прилеглих до нього *волостей*, якою управляв князівський намісник. На загарбаній Литвою і шляхет. Польщею Лівобережній Україні, в т. ч. і на Чернігівщині, зберігалися до поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 (див. *Чернігівське воєводство*). П. управляв повітовий староста, який зосереджував у своїх руках адм. і судову владу. Після визв. війни запроваджено полкову систему адм.-тер. і військ. управління (див. *Полк*), яке існувало до поч. 80-х рр. 18 ст. З утворенням в кін. 18 ст. *намісництв* і губерній запроваджується поділ на П. У 1802—08 *Чернігівська губернія* поділялася на 12, у 1808—1919 — на 15 П. Після утворення 1919 Гомельської губ. в її складі залишилося 11 П. У серпні 1920 утворено Шосткинський П. Ліквідовано П. 1923.

ПОВІТО́ВИЙ СУД. Створено 1782 у відповідності з «Установленням про губернії» 1775. Складався з судді і двох засідателів, яких обирали дворяни повіту і затверджував губернатор. Розглядав кримінальні і цивільні справи місцевих дворян. Ліквідовано 1796. У 1831 відновив свою діяльність як нижча судова інстанція для всіх станів. За указом Сенату від 17.II 1867 Городницький, Остерський і Сосницький суди було ліквідовано з передачею їх функцій сусіднім повітовим судам. Всі П. с. ліквідовано указом від 30.VI 1868.

ПОВІТО́ВІ ВИДАВНИ́ЦТВА. Почали створюватися навесні — влітку 1919, але через денікінську навалу припинили роботу. Після розгрому денікінщини й організації Всеукрдержвидаву почалося створення його місц. відділень, спочатку губ., а згодом і повітових. У 1920 П. в. розгорнули роботу в усіх повітах Черніг. губ. В їхнє завдання входило видання і розповсюдження серед трудящих мас повіту періодичної преси, брошур, листівок, відозв тощо.

ПОВІТО́ВІ ВІ́ДДІЛИ ГУБЕ́РНСЬКИХ КОМІТЕ́ТІВ ДЕРЖА́ВНИХ СПОРУ́Д. Ств.: Борзнянський — у липні 1919, Прилуцький — 25.I 1920. Здійснювали керівництво буд. роботами, займалися складанням проектів і кошторисів на зведення будинків і споруд у межах повітів, постачанням

будматеріалами, робочою силою, підготовкою фахівців буд. професій. Ліквідовані: Борзнянський — у березні; Прилуцький — у липні 1922.

ПОВІТО́ВІ З'ЇЗДИ. Введені у відповідності з Положенням про земських начальників 12.VII 1889. Складалися з голови — повітового предводителя дворянства і всіх земських дільничих начальників повіту, мирових і міських суддів, повітових справників. Здійснювали нагляд за діяльністю земських начальників, волосного і сільського управління. Також були апеляційною інстанцією для кримінальних і цивільних справ, що розглядалися земськими начальниками, міськими і волосними судами. Ліквідовані Великою Жовтневою соціалістич. революцією.

ПОВІТО́ВІ ПОЛІЦЕ́ЙСЬКІ УПРАВЛІ́ННЯ. Створені у відповідності з указом Сенату «Про організацію поліції в містах і селах губернії» від 25.X 1862. Очолювалися справниками. Керували роботою приставів, урядників, стражників та ін. поліцейських чинів. До реорганізації судових органів 1864 частково виконували судові функції. Були опорою самодержавства, вели боротьбу з революційним рухом робітничого класу і селянства. Підкорялися губернатору. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

ПОВІТО́ВІ ПРЕДВОДИ́ТЕЛІ ДВОРЯ́НСТВА. Запроваджені на Чернігівщині 1782 відповідно до «Установлення про губернії» 1775. Обиралися повітовими дворянськими зборами. Захищали права дворян, розглядали земельні суперечки між дворянами. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

ПОВІТО́ВІ ПРИСУ́ТСТВІЯ у селянських справах. Ств. відповідно до указу Сенату від 27.VI 1874 замість ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів. Складалися з голови — повіт. предводителя дворянства, членів — предводителя повіт. земської управи і повітового справника. Здійснювали нагляд за волосними і сільськими органами селянського самоуправління. Ліквідовано законом «Про земських начальників» від 12.VII 1889.

ПОВІТО́ВІ РА́ДИ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА (повітраднаргоспи). Борзнянський, Городнянський, Козелецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Остерський, Сосницький і Чернігівський повітраднаргоспи ств. в січні — лютому 1919, Прилуцький — в січні 1920. Здійснювали керівництво і контроль за діяльністю підприємств на тер. повітів. Ліквідовані в грудні 1921 — січні 1922.

ПОВІТО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — школи другої ланки поч. освіти в дореволюційній Росії, які створювалися на основі статутів 1804 і 1828. Відкривались у повітових та губ. містах для дітей купців, міщан, ремісників, дрібних службовців. Спершу їх метою була підготовка учнів до вступу в гімназію. До 2-річного курсу навчання входили закон божий, граматика, історія, географія, арифметика, поч. геометрія, фізика, природознавство, малювання, правопис. З 1833 вводився 3-річний термін навчання, узгодженість з гімназичним курсом порушувалась, викладання фізики і природознавства припинено. Перші П. у. відкрилися у Погарі (1800), Новгороді-Сіверському (1808), Чернігові і Ніжині (1805), Конотопі і Стародубі (1812), Кролевці (1813), Городні (1814), Острі (1816), Сосниці (1818), Козельці (1817), Мглині (1822), Новозибкові (1823), Борзні (1824), Суражі (1833). 1817 у Ніжині було засноване *Ніжинське Олександрівське грецьке училище,* яке утримувалося ніжин. громадою греків. Додатково тут вивчалася грецька мова. Ін. П. у. існували за рахунок держ. та міськ. коштів. Містилися у власних та найманих приміщеннях. Кількість учнів була різною — від 30 до 90. Навчання безкоштовне. У кінці 70-х рр. 19 ст. П. у. перетворені на міські.

«ПОВЧА́ННЯ» ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА СВОЇ́М ДІ́ТЯМ — пам'ятка л-ри Київ. Русі. Збереглася у Лаврентіївському літописі «Повісті временних літ» під 1096, написане, ймовірно, 1117. Це оригінальний твір, у якому великий кн. київський Володимир Мономах

(1053—1125; 1078—94 князював у Чернігові), спираючись на факти історії та власного життя, висловлює думки загальнодерж., політ. і морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі. До «Повчання» пізнішим переписувачем приєднаний лист Володимира Мономаха до черніг. кн. Олега Святославича з приводу убитого 1096 в міжусобиці під Муромом меншого брата Ізяслава. Лист теж становить собою яскраву пам'ятку л-ри.

ПО́ГОН — геол. пам'ятка природи (з 1972). Гора, складена крейдяними відкладами. Розташований біля с. Пушкарів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. 40-річчя Компартії України. Площа 5 га.

ПОГОРІЛЬЦІ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані населені пункти Ганнівка, Глухівщина, Лосівка, Тополівка і Трудове. Розташовані на р. Ревні, за 20 км від районного центру і за 24 км від залізнич. ст. Семенівка. 1368 ж. (1988). Вперше згадуються 1704. Входило до складу Шептаківської сотні Стародубського полку, село оточували *гути* і *рудні*. З 1797 П.— волосний центр Черніг. губ.; з кінця 18 ст. П. володів поміщик О. Перовський. Під час війни 1812 жителі села служили в полках черніг. ополчення. З 1823 П.— містечко. У 1866 — 210 дворів, 1588 ж., 1897 — 418 дворів, 3108 ж., дерев. Василівська церква (1894), земська школа, б-ка, 4 ярмарки на рік. З П. пов'язані імена багатьох діячів літератури і мистецтва, зокрема, рос. письменника О. О. Перовського (псевд. Антоній Погорільський; 1787—1836) і рос. поета О. К. Толстого (1817—75). Останній по материнській лінії походив з роду гетьмана К. Розумовського (його прадід). Мати поета, її брати і сестри були позашлюбними дітьми графа О. К. Розумовського, який на поч. 19 ст. їх узаконив, вони одержали дворянське звання і прізвище Перовські (від підмосковного маєтку Розумовського — Перово). У 1816 мати одружилася з графом К. П. Толстим — братом відомого скульптора і гравера Ф. Т. Толстого (клопотався про звільнення Т. Г. Шевченка з заслання, виконав портрет поета). Незабаром після народження сина в Петербурзі мати розірвала шлюб і виїхала у свої маєтки в Черніг. губ. Тут, а також у П.— маєтку його дядька письменника О. О. Перовського — минуло дитинство О. К. Толстого, яке залишило, за його власними словами, лише світлі спогади (вірш «Ты знаешь край, где все обилием дышит», в якому, зокрема, згадано Запорізьку Січ, Палія, Сагайдачного, Кочубея, Мазепу). У 1861 Толстой вийшов у відставку (був флігель-ад'ютантом Олександра II). Переважно мешкав у П. і маєтку Красний Ріг Мглинського пов. Черніг. губ. (тепер Почепського р-ну Брянської обл.), де й помер. Автор відомих романсів «Колокольчики мои...», «Средь шумного бала», повісті «Князь Серебряний», трагедії «Цар Федір Іоаннович» та ін. У П. Толстой гостинно приймав поетів Володимира, Олександра та Олексія Жемчужникових — своїх двоюрідних братів. О. К. Толстой, Олексій і Володимир Жемчужникови виступали під колективним псевдонімом Козьми Пруткова. До П. 1852—58 приїжджав рос. і укр. художник Л. М. Жемчужников (1828—1912). У Толстого гостювали рос. художники брати В. Є. Маковський (1846—1920) і К. Є. Маковський (1839—1915). У 1905—07 в П. відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації села гітлерівцями

(26.VIII 1941 — 20.IX 1943) тут діяла підпільна комсомольська організація. Патріоти допомагали партизан. загону, який базувався у лісах поблизу села. Партизани і комсомольці-підпільники в ніч з 1 на 2 грудня 1941 здійснили бойову операцію, в результаті якої було знищено гітлерівський гарнізон у П. Проте наступного дня карателям вдалося заарештувати патріотів, які були розстріляні нім. фашистами.

У П.— центр. садиба колгоспу «Авангард», відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, мед. амбулаторія, аптека, Будинок культури на 450 місць, 2 б-ки (26 тис. од. зб.). У П. народився Герой Рад. Союзу, генерал І. Д. Бурмаков (1899—1973). Уродженцем села є і юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни В. І. Коробко (1927—44). У селі встановлено *Коробку В. І. пам'ятний знак*, меморіальну дошку (1966) на фасаді будинку школи, де він навчався, пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули (355 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

Погруддя М. І. Подвойського у Чернігові.

ПОГРЕБИ́ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Миколаївка. Розташовані на р. Переводі за 40 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Галка. 705 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1905 селяни розгромили поміщицьку економію. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Комінтерн» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дит. ясла, клуб на 300 місць, кіноустановка, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). Уродженцями П. є генерал-майори П. А. Стіна та А. І. Стіна. У 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, 1975 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (190 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу П. виявлено поселення та курган епохи бронзи 2—1 тис. до н. е.

ПОГУЛЯ́ЙЛО Н. І. ПА́М'ЯТНИК у м. Ічні. Встановлено 1968 на честь партизанки Погуляйло Нонни Іванівни (1924—43) на подвір'ї школи № 5, яку вона закінчила (вул. Дзержинського). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 воювала в партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова і загинула в бою. Пам'ятник — бюст на постаменті. Автор В. П. Швидченко, загальна висота 2,5 м.

ПОДАРО́ВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 17 га.

ПОДВО́ЙСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині (кол. Базарна, Суворова) — від вул. Інтернаціональної до пл. 50-річчя Жовтня. Названа на честь Подвойського Миколи Ілліча (1880—1948) — рад. парт.

і військ. діяча. Н. в с. Кунашівці (тепер Ніжинського р-ну) в сім'ї вчителя. У 1887—89 навчався в Ніжинському повіт. уч-щі, 1894—1901 — у Чернігівській духовній семінарії, співав у хорі *Єлецького Успенського монастиря* (на фасаді кол. будинку семінарії — вул. Свердлова № 40 — встановлено *Подвойському М. І. меморіальну дошку*). Брав участь у революц. русі з 1898. У 1901 виключений з семінарії, переїхав до Ярославля, де вступив до юридич. ліцею. Під час Жовтневого збройного повстання — голова Військ.-революц. к-ту при Петроградській Раді. У січні — вересні 1919 — нарком у військових справах України. Автор ряду праць з історії Жовтн. революції, громадян. війни, будівництва Червоної Армії. У Чернігові на *Алеї Героїв* встановлено *Подвойського М. І. погруддя,* в с. Кунашівці створено *Подвойського М. І. музей.* Його іменем названо місцевий колгосп. У 1956—67 П. в. носила ім'я рос. полководця О. В. Суворова (1729—1800). На П. в. розміщена пам'ятка архітектури — *Покровська церква* 1757—65 (№ 23); кол. *Ніжинський острог* (№ 18 — тепер у цьому будинку міститься швидка медична допомога), кол. готель (№ 5 — тепер дитячий садок «Зернятко»). Іл.— табл. XX. 2) У Чернігові (кол. Юр'ївська; Деснянський р-н, на Пн. від П'яти Кутів) — від вул. Східночеської до вул. Станіславського. Прокладена у 90-х рр. 19 ст. землевласником А. Ганжою і названа іменем його внука. Перейменована 1960. П. в. забудована індивід. житл. будинками.

ПОДВО́ЙСЬКОГО М. І. МУЗЕ́Й історико-меморіальний у с. Кунашівці Ніжинського р-ну. Відкритий 1978 в спец. зведеному будинку. Тут зберігається бл. 1 тис. експонатів основного фонду. Експозиція про життя і діяльність М. І. Подвойського (див. *Подвойського вулиця*) розташована в 5 залах. Експонуються особисті речі М. І. Подвойського, меблі з його кабінету, книги, годинник, радіоприймач та ін. З їх допомогою в певній мірі відтворюється робочий кабінет держ. діяча в 1-му Будинку Рад. Оригінальні документи і фотографії розповідають про багатогранну діяльність М. І. Подвойського, про кращих людей колгоспу ім. М. І. Подвойського. У музеї систематично проводяться зустрічі з односельцями — учасниками Великої Вітчизняної війни 1941—45.

ПОДВО́ЙСЬКОГО М. І. ПОГРУ́ДДЯ. 1) У Чернігові. Встановлене на *Алеї Героїв.* Бронзове погруддя розміщене на чотирикутному п'єдесталі з полірованого лабрадориту. На передній площині п'єдесталу викарбувані слова: «Подвойський Микола Ілліч 1880—1948», на лівій грані: «Революціонер, видатний радянський, партійний і військовий діяч». Скульптор Г. П. Гутман, арх. А. Ф. Ігнащенко, відкрито 1977.
2) У с. Кунашівці Ніжинського р-ну. Встановлено у центрі села. Скульптор Г. П. Гутман, архітектори Б. П. Семеняк, В. М. Устинов, відкрито 1977.

ПОДВО́ЙСЬКОМУ М. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на головному фасаді будинку кол. *Чернігівської духовної семінарії* (вул. Свердлова № 40), де в 1894—1901 навчався М. І. Подвойський (див. *Подвойського вулиця*). Дошка — мармур.

ПОДІ́Л — істор. р-н Чернігова, розташований біля підніжжя *Дитинця, Третяка* та *Єлецької гори.* Його площа точно не встановлена (не менше 50 га). Як свідчать археол. дослідження, частина П., що примикала до підніжжя Дитинця і берега р. Стрижня, уже в 10 ст. була укріплена валом і ровом, що захищали не тільки П., але й

пристань у гирлі р. Стрижня. У пд. частині посаду, на Пд. від П., на протилежному березі річки досліджено залишки виробничого центру 11—12 ст., де виготовлялася цегла-плінфа. Після того, як змінилося русло р. Стрижня, тут виникла Старостриженська вулиця. Тепер вона забудована індивід. житл. будинками.

ПОДІ́Л—село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради народних депутатів, якій підпорядковані села Кути і Поетин. Розташований на р. Лисогорі, за 1 км від райцентру і за 28 км від залізнич. ст. Блотниця. 929 ж. (1988). Вперше згадується 1666. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, Будинок культури на 400 місць, кіноустановка, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцями П. є укр. рад. письменник В. І. Кава і нар. арт. УРСР Б. М. Заєць. Поблизу села знаходяться курган та поселення епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.) та ранньослов'янське поселення (3—5 ст.).

ПОДУ́СІВКА НОВА́ — частина сучас. Чернігова, яка знаходиться на Пн. від *Подусівки Старої* й обмежена залізнич. коліями Чернігів — Овруч, Чернігів — Гомель та дорогою до Забарівки (тепер — Красносільського вул.). П. Н. включає в себе дві групи вулиць, забудова яких відбувалася в різний час. Перша група, до якої відносяться вулиці Олександра Невського, Мінська, Полєтаєва, Глібова, Гребінки та ін., забудовувалася в 60-х рр. відповідно до рішення міськвиконкому 1959. 12 вулиць другої групи (вулиці Руднєва, Рильського, Сабурова, Андрусенка та ін.) прокладені відповідно до рішення міськвиконкому від 8.X 1980. Крім того, Орловська та Костромська вулиці першої групи були продовжені аж до *Забарівки*.

ПОДУ́СІВКА СТАРА́ — зх. частина сучас. Чернігова. У минулому — невеличкий приміський хутір, розташований біля р. Білоусу у Подусівському лісі на тер. кол. т. зв. Олегового поля згадуваного в літописах.

У 1941 і 1943 частини Червоної Армії в районі Подусівки вели бої з фашист. військами при обороні та при визволенні Чернігова. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Чернігова гітлерівці на тер. Подусівки чинили криваву розправу над полоненими воїнами Червоної Армії та мирними рад. людьми. Восени 1943 судово-медична експертна комісія на узліссі на Пд. від Подусівського хутора виявила і дослідила 11 могил, в яких було захоронено 15 тис. рад. громадян, розстріляних та замордованих окупантами. 8.V 1975 тут відкрито *Жертвам фашизму меморіал*.

У 1955, коли в Чернігові набуло значних розмірів індивід. житл. будівництво, місту було передано 100 га землі в районі Подусівки для забудови. Тепер тут бл. 50 вулиць та провулків. Крім того, побудовано кінотеатр «Жовтень», середні школи № 18 і № 21, школу-інтернат, піонерські табори «Зміна», «Дружба», «Юний технік», «Дзержинець», будинок відпочинку «Зелений гай», філіали поліклінік для дорослих та для дітей, аптеку, відділення зв'язку, ряд підприємств та орг-цій.

ПОКО́ШИЦЬКА СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА — одна з місцевих орг-цій Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 під впливом революц. боротьби робітн. класу проти самодержавства. Її керівники М. Д. Яценко, О. О. Кононенко та ін. їздили по навкол. селах, закликаючи селян вступати до їхньої орг-ції. У Покошичах Кролевецького пов. (тепер Коропського р-ну) регулярно відбувалися збори селян за участю мешканців ін. сіл повіту. П. с. с.

виробила свій статут, що поширювався в ін. повітах губернії. Маючи великий вплив на місцеві орг-ції, П. с. с. претендувала на роль організуючого центру по всій губернії. 16.I 1906 була розгромлена поліцією.

ПОКО́ШИЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Цінна територія у верхів'ї р. Студенки. Розташований біля с. Покошичів Коропського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. К. Є. Ворошилова. Площа заказника 62 га.

ПОКО́ШИЧІ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 31 км від райцентру та за 30 км від залізнич. ст. Пирогівка. 1149 ж. (1988). Вперше згадуються 1708. У 1866 — 217 дворів, 1268 ж., мурована Троїцька церква (1780); у 1897 — 388 дворів, 2311 ж., земська школа, б-ка. У роки революції 1905—07 відбувалися сел. виступи. Тут була ств. *Покошицька селянська спілка* (у 1906 розгромлена властями). Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу ім. К. Є. Ворошилова, опорний пункт Придеснянської дослідної станції по боротьбі з ерозією грунтів, відділення зв'язку, цегельний з-д, с. ш., лікарня, профілакторій, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 2 кіноустановки, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцями П. є: укр. співачка М. О. Загорська (дівоче прізв. Ходот; 1837—91 або 1892; похована в П.), рад. військовослужбовець, ст. лейтенант І. Я. Пилипенко (1919—44) — учасник франц. Руху Опору. Після втечі з полону був бійцем партизан. загону «Жаку ле-Крокан» (департамент Дордонь). У кінці березня 1944 в бою з гітлерівськими карателями під Пра-де-Карло (поблизу м. Сарла) був поранений, захоплений у полон і розстріляний. Посмертно франц. уряд удостоїв І. Я. Пилипенка звання капітана франтирерів і партизанів, нагородив Срібною зіркою. У 1968 встановлено пам'ятний знак на честь односельців, полеглих (222 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1957 — надгробок на братській могилі рад. активістів, загиблих 1924, та рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села.

ПОКРО́ВСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Антонівці Варвинського р-ну. Збудована у 19 ст. на пагорбі на перехресті п'яти вулиць. Мурована, трибанна, з Зх. поєднується з триярусною дзвіницею. В декорі фасадів використано орнаментальне цегляне мурування. 2) У с. Дігтярівці Новгород-Сіверського р-ну. Споруджена 1709—10 на замовлення гетьмана І. Мазепи. Мурована, п'ятидільна. Центральний, квадратний у плані об'єм, увінчаний шістнадцятигранним барабаном з багатоярусною банею. До нього прилягають шестигранні приміщення з невеликими банями (форми верхів перероблено в кін. 19 ст.). Зовн. декор свідчить про знайомство автора з зх.-європ. архітектурою кін. 17 ст. Визначна пам'ятка *мурованої монументальної архітектури* доби укр. барок-

Покровська церква у Дяговому.

ко. 3) У с. Дяговому Менського р-ну. Споруджена 1896 у формах історизму. Дерев., одноверха, п'ятизрубна, з Зх. сполучається з триярусною дзвіницею з наметом. Поєднує нар. традиції й профес. засоби кін. 19 ст. 4) У с. Жуклі Корюківського р-ну. Споруджена 1913—14. Поєднує традиції давньоруської архітектури, риси нар. дерев. будівництва й архіт. пошуки кін. 19 — поч. 20 ст. Центр. об'єм — мурований, тринефний, чотиристовпний, хрестовокупольний храм, увінчаний шоломоподібною банею. З Зх. сполучається з пластичної форми притвором, на верхньому ярусі якого розміщено дзвони. З Сх.— три прямокутного плану апсиди (середня більша за бічні) увінчані невеликими банями. Їх оперізує мурована галерея, що нагадує опасання в дерев. церквах. Фасади розчленовано лопатками-контрфорсами, різнофігурними вікнами. Іл.— табл. XXXI.

5) У с. Заудайках Ічнянського р-ну. Збудована 1910 водночас з цегельною огорожею та ворітьми. Мурована, за типом — тринефна базиліка. 2-й ярус дзвіниці над гол. входом не зберігся. Нагадує *Сретенську церкву* (1889) у м. Прилуках. В інтер'єрі збереглися олійні розписи, створені кількома художниками. Серед них портрети кн. Володимира, кн. Михайла Чернігівського, кн. Ольги, св. Антонія і Феодосія та ін. історичних діячів. До високохудожніх належать монументальні композиції в зх. частині центр. нефа.

6) У с. Красилівці Козелецького р-ну. Зведена з червоної цегли 1894 на кошти родини Кулішів на місці дерев. церкви, збудованої за переказами з участю Стефана Яворського (1658—1722, див. *Благовіщенський монастир* у м. Ніжині). Це — шестистовпний, одноапсидний храм, увінчаний наметом з ліхтариком на восьмерику (не збереглися). З Зх. поєднується з наметовою дзвіницею типу восьмерик на четверику, на 1-му ярусі якої — гол. вхід. З Пн. і Пд. до неї прилягають вкриті наметами тамбури-ганки, до яких ведуть сходи. В інтер'єрі збереглися залишки розпису в алтарній частині та підписані портрети фундаторів на верхніх площинах пілонів. П. ц.— рідкісний на Чернігівщині зразок архітектури неоруського стилю.

7) У с. Ларинівці Новгород-Сіверського р-ну. Збудована 1902. Дерев., квадратна в плані, зального типу. Кубічний об'єм увінчано банею на восьмерику і 4 глухими ліхтариками по кутах. Аналогічний ліхтарик — над гранчастою апсидою. З Зх. сполучається з притвором, над яким — двох'ярусна, восьмигранна наметова дзвіниця. Для зовнішнього декору характерне широке використання різьблення. Зразок т. з. «єпархіальної» архітектури.

8) У смт Любечі Ріпкинського р-ну. Зведена 1779 на кошти черніг. полковника П. С. Милорадовича (бл. 1723—99). Баштового типу, дерев'яна, тризрубна, одноверха. Зруби бабинця й вівтаря значно менші за центр. дільницю, що надавало споруді монументальності (не збереглася).

9) У м. Ніжині (вул. Подвойського № 23). Споруджена 1757—65. Мурована, у формах барокко, за типом — тетраконх. До кубічного центр. об'єму з чотирьох боків прилягають екседри (напівциркульні у плані приміщення) нижчі від основного об'єму. В середині зберігся живопис кін. 18 ст. В 1-й пол. 19 ст. з Зх. прибудовано двох'ярусну ампірну дзвіницю. Поруч — тепла *Миколаївська церква*. Іл.— табл. XX.

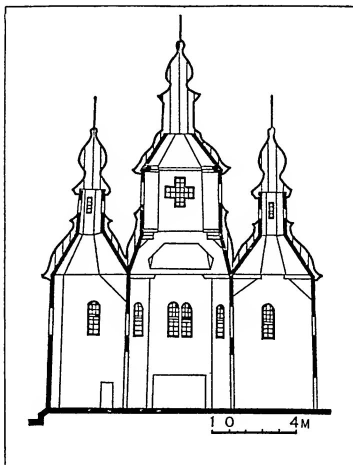
10) У м. Новгороді-Сіверському. Збудована 1767. Дерев'яна, за планом належала до поширеної групи пам'яток, що складалися з шестигранного вівтаря, восьмигранного центру й квадратного

бабинця. Двоповерхова. На першому — тепла мурована Трисвятська церква. На ній, ніби на підмурку, підносилася дерев'яна П. ц. з закритим опасанням, що оперізувало всю будову. За своєю типологічною схемою П. ц. належала до унікальних зразків *дерев'яної монументальної архітектури* Чернігівщини (не збереглася).

11) У с. Пекареві Сосницького р-ну. Збудована 1775. Напис на вхідних зх. дверях бабинця свідчить: «сооружися храмъ сей... Григориемъ Карпові...». Дерев'яна хрещата у плані, з тризаломним верхом. Спершу — тризрубна, складалася з квадратних вівтаря та бабинця й восьмигранної центр. дільниці. Пд. і пн. рукави прибудовані пізніше, можливо, у 1854 разом з дзвіницею. Одна з найвищих відносно плану дерев. пам'яток. Внутр. висота її центр. дільниці з ліхтарем 21,5 м (не збереглася). 12) У смт Седневі Чернігівського р-ну. Збудована 1715 на кошти П. Войцеховича. Дерев'яна у плані, тридільна, з гранчастим вівтарем, квадратними бабинцем і центром, одноверха. Наметова дзвіниця над бабинцем і чотириколонний портик з фронтоном з'явилися у серед. 19 ст. (не збереглася). 13) У с. Синявці Менського р-ну. Зведена 1775 на кошти П. Юницького. Дерев'яна, триверха (з двозаломними верхами), за типом плану належить до поширених на Лівобережній Україні тризрубних пам'яток, що складаються з чотирикутного бабинця, восьмигранної центр. дільниці та шестигранного вівтаря. Пд. і пн. приділи, тамбур перед вхідними дверима бабинця добудовані пізніше. Одна з небагатьох пам'яток *народної архітектури,* що зберегла свої первісні форми. Поруч — укр. кобзаря *Ткаченка П. Ф. могила.* 14) У м. Сосниці. Збудована 1847. Дерев'яна п'ятидільна, центр. четверик увінчано гранчастою банею на восьмерику. П'ятигранні бічні зруби завершено криволінійними фронтонами. Зі Сх. між раменами просторового хреста вбудовано низенькі об'єми ризниці й паламарні. З Зх. через тамбур сполучається з багатоярусною наметовою дзвіницею типа восьмерик на четверику. В інтер'єрі зберігся олійний розпис.

ПОЛІ́ВЩИНА. Гідролог. заказники (з 1979). 1) Біля смт Варви Варвинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 577 га. Цінний болотний масив. 2) Біля сіл Краслянів і Подища Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Зоря». Площа 535 га. Цінний болотний масив.

ПОЛІ́ССЯ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 12 км від райцентру та за 9 км від залізничної ст. Городня. 429 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст.

Покровська церква у Синявці. Поздовжній розріз.

Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — колгосп «Червона зірка», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитячі ясла, клуб, б-ка. У 1958 споруджено надгробок на могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. окупантів.

«ПОЛІ́ССЯ», Чернігівська фірма побутових послуг. Утворена 1967 шляхом реорганізації Черніг. комбінату добрих послуг на управління непромислових видів послуг населенню. З 1973 — сучасна назва. Осн. напрям діяльності фірми — перукарська, фотопослуги, послуги прокату, обрядові послуги тощо (всього понад сто видів). У Чернігові налічується бл. 100 структурних підрозділів фірми. При ній організовано три кооперативи: «Координатор» (по обміну квартир і ремонтно-будівельних роботах), «Хочу знати» (по вивченню іноземних мов), «Новинка» (по художній оправі книг). У фірмі «П.» зайнято 870 чол. Розташована на вул. Леніна № 53.

Покровська церква у Новгороді-Сіверському. Фото 30-х рр. 20 ст.

«ПОЛІ́СЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Куликівського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1935—41, 1944—56 виходила під назвою *«Сталінський шлях»*, 1956—62 — *«Ленінським шляхом»*. З 1.VI 1962 до 1.III 1967 не видавалася. З 2.III 1967 — «П. п.». Редакція — смт Куликівка, вул. Партизанська № 4.

«ПОЛІ́СЬКИЙ ЗАЛІЗНИ́ЧНИК». Газета, орган парт. орг-цій, райпрофспілки та управи 6-го експлуатаційного р-ну. Видавався у Чернігові 1932. З 1933 — у Коростені.

ПОЛІ́СЬКИЙ КОМІТЕ́Т РСДРП — створений у січні 1904 в Гомелі для керівництва с.-д. рухом краю. Це сприяло зміцненню с.-д. руху й на Пн. Чернігівщини. П. к. підлягали Новгород-Сіверська, Городнянська, Добрянська, Семенівська, Сновська та ін. орг-ції Чернігівщини (всього 28), ряд орг-цій ін. губерній. П. к. мав підпільні друкарні в Гомелі та Новозибкові, де протягом 1904 надруковано понад 60 брошур (загальний тираж бл. 120 тис. примірників). Серед робітників і селян Черніг., Новгород-Сіверського, Новозибківського та ін. пов. Черніг. губ. розповсюджувалися надруковані у Новозибкові 1904 два розділи ленінської праці «До сільської бідноти», листівка «Перше травня». З 1905 видавав свій орган — «Листок Полесского комитета» (тираж 7,5 тис. прим.). Встановив тісні зв'язки з ЦК РСДРП, Бюро ЦК в Росії, з ред. газ. «Пролетарий», с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова. На І з'їзді П. к. РСДРП (травень 1905) всі делегати від с.-д. орг-цій Гомельської, Могильовської, Черніг. і Полтав. губ. висловилися за підготовку збройного повстання, за поширення агітації серед робітників і селян, за підтримку ЦК, обраного на III з'їзді РСДРП, але визнали цей з'їзд загальнопартійним.

У вересні 1905 П. к. припинив свою

діяльність, розділившись на чотири самостійні орг-ції. Гомельську, Могильовську, Оршанську і Клинцівсько-Новозибківську.

«ПОЛІ́СЬКИЙ КОМУНА́Р». Газета, орган Коропського РК КП(б)У, райвиконкому та райпрофради. Видавався в Коропі 1932—35. У 1934—35 друкував на своїх сторінках газету *«Комсомолець Коропщини»*. Див. *«Нові горизонти»*.

«ПОЛІТВІ́ДДІЛЕЦЬ». Газета, орган Політвідділу Новобасанської МТС. Виходив у Новій Басані з 1933 до лютого 1935.

ПОЛК військова та адм.-тер. одиниця на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Сформовані під час визвольної війни укр. народу 1648—54. П. поділялися на сотні. На тер. сучас. Чернігівщини були Ніжинський, Прилуцький, Стародубський, Київський і Чернігівський полки (див. окремі статті). Вони існували до остаточної ліквідації на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії Лівобереж. України.

ПОЛКОВА́ КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центр. установа полкової адміністрації на Україні 17—18 ст., зокрема на Чернігівщині; орган захисту класових інтересів полкової старшини. Через П. к. полковник здійснював свою військ. і цивільну владу. Керував П. к. полковий писар, якому підпорядковувалися канцеляристи.

ПОЛКОВА́ СКАРБНИ́ЦЯ в м. Прилуках. Побудована на поч. 18 ст. в центрі міста, у межах кол. *Прилуцької фортеці*. Використовувалася для зберігання скарбу, зброї, пороху козац. *Прилуцького полку*. За ім'ям чигиринського і прилуцького полковника Г. І. Галагана (?-1748) одержала назву арсеналу Галагана. Мурована одноповерхова з підвалом, однокамерна. На торцевих фасадах — незвичні для такої невеликої споруди високі фігурні фронтони (перебудовані в 19 ст.). Спершу мала дах з заломом, вкритий гонтом. Одна з небагатьох на Україні громадських споруд доби бароко, що збереглася. Розташована на вул. Орджонікідзе № 25а.

ПОЛКОВИ́Й СУД. Виник після воз'єднання України з Росією. 1654 складався з полковника, полкового обозного, полкового судді, сотника полкової сотні і городового отамана. Розглядав кримінальні та цивільні справи рядового козацтва, сотенної старшини. Апеляційною інстанцією для П. с. був *Генеральний військовий суд*. П. с. діяв і як військово-польовий суд, а у вузькому складі — як суд *Полкової канцелярії*. Ліквідовано 1763 у зв'язку з введенням на Лівобережній Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, гродських земських і підкоморських судів. Ліквідаційний період у деяких П. с. тривав до 1770.

ПОЛКОВО́Ї КАНЦЕЛЯ́РІЇ БУДИ́НОК. 1) У смт Козельці. Збудований 1756—65 арх А. В. Квасовим за участю арх. І. Г. Григоровича-Барського для канцелярії *Київського полку*. Єдина адм. споруда, зведена досвідченими митцями, що збереглася на Чернігівщині. Мурована, двоповерхова на підвалі. До прямокутного у плані об'єму посередині примикає

Полкова скарбниця у Прилуках. Фото 30-х рр. 20 ст.

ганок, зверху над ним влаштовано відкриту терасу, яку обведено аркадою на своєрідних товстеньких колонах. Призначення споруди підкреслено ліпною геральдикою в трикутному обрамуванні над арочними вікнами першого поверху. Спочатку вона була вкрита гонтом. П. к. б. поєднує риси барокко і класицизму. Іл.— табл. XXIV. 2) У м. Чернігові. Див. *Лизогуба будинок*.

ПОЛОВА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 15 км. Тече тер. Прилуцького р-ну. Бере початок біля с. Левків. На її берегах розташовані села Пирогівці, Полова, Сухополова, Ярова Білещина.

ПО́ЛОВЦІ, кипчаки, кумани — середньовічна народність тюркської групи. У 2-й пол. 11 ст. прийшли з Пн.-Зх. Казахстану в причорноморські степи, витіснивши печенігів. Велика територія від зх. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., називалася в 11—15 ст. Дешт-і-Кипчак. Зх. частина цієї території відома в давньорус. літописах під назвою Половецька земля, яка межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньорус. князівствами. Складалися П. з ряду племен і вели кочовий спосіб життя. Вперше згадуються в давньорус. літописах під 1054. З 1055 вони постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і *Чернігівську землі*. З метою захисту кордонів *Київської Русі* від П. рус. князі здійснювали проти них походи. Частина П. осідала на пд. прикордонні Русі і переходила під владу київського князя. Походи кн. Володимира Мономаха завдали П. нищівних ударів, і частина з них мусила відкочувати в ін. місця. З 2-ї чверті 12 ст. наскоки П. на руські землі посилилися. У 2-й пол. 12 ст. хан Кончак об'єднав частину П. у держ. утворення, яке розгромили монголо-татари на поч. 13 ст. Остаточно П. були розбиті ордами Батия в 1238. Частина П. на чолі з Котяном відкочувала до Угорщини, а згодом до Болгарії, де вони злилися з місц. населенням. Сх. П. (кипчаки) ввійшли до складу монг.-тат. військ. Боротьбу Русі проти П. відображено в нар. билинах і казаннях. Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на П. 1185 оспівано в *«Слові о полку Ігоревім»*.

ПОЛОТНЯ́НЕ ВИРОБНИ́ЦТВО. На Україні, у т. ч. й на Чернігівщині, П. в. було поширене здавна. Важко було знайти таку селянську хату, де б не вироблялося полотно для потреб сім'ї; на продаж йшли тільки лишки. В умовах зростання ринку й обезземелення селян стало розвиватися кустарне виробництво полотна. У кустарних закладах, власники яких поривали зв'язок з землеробством, використ. не тільки праця жінок, але й чоловіків. Найбільшого поширення П. в. набуло в Кролевецькому і Стародубському повітах. У 1823 на трьох полотняних мануфактурах було зайнято 107 робітників, у т. ч. 40 вільнонайманих. Протягом року вони виробили 45,9 тис. аршинів полотна, 711 серветок, 270 скатертей і 500 аршинів каніфасу.

Напередодні селянської реформи 1861 у Черніг. губ. діяло 8 невеликих парусино-полотняних закладів. Найбільшим з них було підприємство купця 2-ї гільдії С. Давидова в посаді Климові (засн. в кін. 18 ст.). У 1801 воно мало 32 верстати. Тут працювало 57 чол. (32 майстри і 25 помічників). 1860 на підприємстві С. Давидова було зайнято 200 вільнонайманих робітників, які протягом року виробили 820 кусків парусини.

Топальська парусино - полотняна мануфактура була засн. поміщиком Г. В. Рагузинським. У 1770 її придбав кн. Мещерський і того ж року подарував її Румянцеву-Задунайському. 1781 тут налічувалося 70 верстатів і працювало 300 чол., більшість з яких становили

вільнонаймані робітники. Протягом року вони виробили 40 тис. аршинів полотна. У с. Понурівці Стародубського пов. діяла полотняна мануфактура поміщика М. П. Миклашевського, де в 1834 налічувалося 16 верстатів і було зайнято 27 робітників. Мануфактура виробляла полотно різних гатунків, скатерті, рушники. Крім названих, діяло 5 купецьких мануфактур у Новозибкові. У 1865 на Чернігівщині налічувався 21 парусино-полотняний заклад. У наступні роки їх число скоротилося, зменшилася кількість робітників. У 1885 на 12 підприємствах було зайнято 140 робітників, а в 1895 у 14 закладах — всього 72 чол.

ПОЛТА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні. Утворена 1802 у зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*. Адм. центром П. г. була Полтава. Складалася П. г. з 15 повітів, у т. ч. Прилуцького, територія якого тепер входить до складу Черніг. обл. Ліквідована П. г. 1925.

ПОЛУБО́ТКА КАМ'ЯНИ́ЦЯ в смт Любечі. Один з небагатьох зразків мурованої цивільної архри поч. 18 ст. на Україні. Побудована у межах старої фортеці на замовлення гетьмана І. С. Мазепи (1644—1709). З 1709 — в складі маєтку черніг. полковника П. Л. Полуботка (бл. 1660—1723), від якого й одержала назву. Ставши наказним гетьманом, очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації *Малоросійської колегії*. Був викликаний до Петербурга і там ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер. У 2-й пол. 18 ст. перейшла до родини поміщиків Милорадовичів. Пошкоджена під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Одноповерхова на підвалі з численними нішами у стінах. 1-й поверх складається з квадратного в плані приміщення, сіней і відокремлених сходів, що ведуть у підвал. Спочатку мала чотирисхилий дах з заломом. Відсутність опалення, ковані завіси залізних віконниць і гнізда від численних засувів вказують на госп. призначення будівлі.

П О Л Я́ Н И — східно-слов'янське плем'я (союз племен) 6—9 ст., яке жило в Середньому Придніпров'ї. Центром Полянської землі був Київ. Вперше П. згадуються в найдавнішій недатованій частині «*Повісті временних літ*». За археологічними даними, рівень матеріальної культури П. був відносно високий. Літопис характеризує П. як найрозвинутіше в соціально-екон. відношенні сх.-слов'янське плем'я. Основою г-ва П. було землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли і ремесла. У процесі розкладу родоплемінного ладу і становлення феод. відносин у межах племінної території П. утворилося політ. об'єднання (союз племен)—Полянське князівство. На чолі його стояв князь Кий. Згодом воно стало ядром давньорус. д-ви — *Київської Русі*. Останній раз П. згадуються в літописі під 944; пізніше відомі під назвою «русь».

Кам'яниця Полуботка у Любечі. Мал. О. Г. Сластіона, кін. 19 ст.

«ПО́МОЩЬ САМООБРАЗОВА́НИЮ». Двотижневий бюлетень, орган Черніг. губ. консультативного бюро самоосвіти. Видавався 1924 у Чернігові.

ПОНО́РНИЦЯ — смт Коропського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Зелена Поляна і Рихли. Розташована за 25 км від райцентру. 3579 ж. (1988). Вперше згадується 1654. У 2-й пол. 17—18 ст. П.— сотенне містечко Чернігівського полку. Козаки П. на чолі з сотником Зіньком брали участь у Північній війні 1700—21. У 1866— 368 дворів, 3056 ж. У 1869 в П. відкрито народне уч-ще (на той час друге в Черніг. губ.); 1897 — 932 двори, 4782 ж., мурована Михайлівська (1888), дерев. Різдва Богородиці (1893) церкви, земська школа, 4 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1923—1963 П.— райцентр. У П.—центр. садиба колгоспу «Родина», пекарня, відділення зв'язку, будинок побуту, готель. Серед. і муз. школи, навч.- виробничий комбінат трудового навчання і профорієнтації учнів, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, Будинок піонерів, 2 б-ки (60 тис. од. зб.). У різний час у П. видавалися газети *«Більшовицькі кадри»*, *«Соціалістичне життя»*. Уродженцями П. є: рос. та укр. анатом і фізіолог, основоположник першої анатоміч. школи, автор праць з питань порівняльної анатомії, тератології П. А. Загорський (1764—1846), укр. письменник і етнограф П. С. Кузьменко (1831—74). Закінчив 1859 *Черніг. духовну семінарію.* Вчителював у П. Друкувався, зокрема в «Черниговском листке». Йому належать романтичні вірші («Журба», «Кохання» та ін.), оповідання з сел. життя («Не так ждалося, да так склалося»). Помер на кол. хуторі Потітківському на тер. сучас. Коропського р-ну. Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1941 і 1943; жертвам фашизму (1954). На честь воїнів-односельців, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено пам'ятний знак. Поблизу П.— заповідне урочище *Рихлівська дача.*

ПОНУ́РНИЦЯ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Коропського р-ну.

ПОПЕЛИ́Н — бот. заказник (з 1972). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований біля с. Лісконогів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Дружба». Площа 10 га.

ПОПІ́ВКА — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Муравійник. Розташована за 35 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Узруй. 722 ж. (1988). Заснована у 2-й пол. 17 ст. У 1866 наліч. 95 дворів, 1194 ж., дерев. Іоанно-Богословська церква (18 ст.), 1897—330 дворів, 1831 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.—центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 при визволенні П. від гітлерівських окупантів, 1983— обеліск Слави в пам'ять про односельців, загиблих (242 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ПОПІ́ВСЬКИЙ. 1) Гідролог. заказник (з 1979). Цінна у водоохоронному відношенні територія. Розташований біля сіл Орлівки та Попівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Більшовик», «Іскра» та ім. В. В. Куйбишева. Площа 387 га. 2) Гідролог. заказник (з 1984). Типовий болотний масив. Розташований біля сіл Березової Гаті та Фаївки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Більшовик», ім. В. В. Куйбишева та ім. М. О. Щорса. Площа 350 га.

ПОПІ́ВЩИНА — бот. заказник (з 1978). Листяний ліс з цінним рослин-

ним покривом. Розташована в Талалаївському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 142 га.

ПОПОВА ГОРА — городище 11—13 ст. у с. Пакулі Чернігівського р-ну. Знаходиться в центрі села, в урочищі Попова Гора, на мисі високої (до 8 м) корінної лівобережної тераси р. Пакульки (ліва прит. Дніпра). Відоме з 1906. Обстежувалося в 1974 і 1985. Майданчик (бл. 1,5 га) зайнятий шкільною садибою. Оборонні споруди не збереглися. Культурний шар насичений керамікою 11—13 ст., кістками тварин і досягає потужності 0,6—0,8 м. З Пд. і Зх. до городища примикали неукріплені поселення, віддІлені від нього ярами й зайняті тепер садибами. Кераміка виявлена також і на березі р. Пакульки на Пн. від городища, у підніжжі тераси.

ПОПОВИЧКА — село Талалаївського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Грабщина, Обухове, Рубанів. Розташована за 20 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Блотниця. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу «Жовтень», відділення зв'язку, поч. шк., фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка. Уродженцем с. Рубанів є Герой Рад. Союзу М. У. Чоботько (1920—44).

ПОПОВИЧОВЕ — гідрологічний заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 11 га.

ПОПУДРЕНКА ВУЛИЦЯ. 1) У смт Ріпках (кол. Нова) — від центральної площі на Пн. Сх. до автостради Київ — Ленінград і до парку Слави. Названа 1965 на честь Попудренка Миколи Микитовича (1906—43) — одного з організаторів партизан. руху на Україні, командира Черніг. обласного партизан. загону, Героя Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с. Миколаївці Харків. обл. У 1930—39 працював на комсомольській та парт. роботі в Житомир. та Черніг. областях. З 1940 — секретар Черніг. обкому КП(б)У. З серпня 1941 до березня 1943 — другий, потім перший секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, заст. командира, командир партизан. з'єднання Черніг. обл., начальник обласного штабу партизан. руху. Загинув у бою з фашистами 6.VII 1943 у Злинківських лісах на тер. Брян. обл., де й був похований. 1944 прах М. М. Попудренка перенесено до Чернігова. Поховано у сквері, який названо його іменем. На могилі встановлено гранітний обеліск пірамідальної форми з п'ятикутною зіркою і мемор. написом. Осн. забудова вулиці розгорнулася в кін. 50-х рр. (до цього тут було кілька одноповерхових житлових будинків). Тепер вона забудована здебільшого двоповерховими. Тут же з'явився і перший п'ятиповерховий будинок. На П. в. розміщені магазин «Кооператор», приміщення райспоживспілки, пожежної частини, двоповерхового готелю. У парку Слави, яким закінчується вулиця,— братська могила радян. воїнів, могили Героїв Рад. Союзу К. Д. Грициніна та М. М. Васильєва. Тут же стели з прізвищами односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45, скульптура Матері-Вітчизни та обеліск. 2) У Чернігові (Новозаводський р-н) — від вул. Щорса до проспекту Жовтневої революції. Включає в себе частину колиш. Троїцької вулиці, прокладеної за планом забудови міста 1805 (перейменованої 1919 на вул. Переця), і прокладений у 30-х рр. 20 ст. відтинок від вул. Переця до залізнич. вокзалу. До 1979 П. в. включала також значну частину сучас. проспекту Жовтневої революції. П. в. забудована у різні періоди. Тут збереглися будинки, споруджені в 19 ст., в довоєнні і перші повоєнні роки, є також сучасні 5-поверхові. Крім житл. будинків, знаходиться середня школа № 10 (зведена до

Великої Вітчизн. війни 1941—45). У Чернігові споруджено *Попудренку М. М. пам'ятник,* у Чернігові та м. Городні встановлено *Попудренку М. М. меморіальні дошки,* ім'я Попудренка носить колгосп у с. Задеріївці Ріпкинського р-ну, вулиця в Ніжині.

ПОПУ́ДРЕНКУ М. М. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У м. Городні на фасаді будинку Городнянського райкому Компартії України (вул. Леніна № 6), де у 1932—33 Попудренко працював у Городнянському РК КП(б)У. Дошка — мармур; відкрито 1980. 2) У м. Чернігові на фасаді будинку Бібліотеки імені В. Г. Короленка (вул. Леніна № 41), в якому з 1932 до 1974 містився обком партії. На поч. липня 1941 в цьому будинку на засіданні бюро обкому КП(б)У створено підпільний обком партії для керівництва більшовицьким підпіллям і партизанським рухом у тилу ворога. До його складу ввійшов і М. М. Попудренко, який з 1940 працював секретарем Черніг. обкому КП(б)У. Дошка — граніт; відкрито 1982. Див. також *Попудренка вулиця.*

ПОПУ́ДРЕНКУ М. М. ПА́М'ЯТНИК у Чернігові. Споруджений на честь одного з організаторів партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. М. Попудренка (див. *Попудренка вулиця*). Розташований у центрі Чернігова у сквері поруч з будинком Бібліотеки ім. В. Г. Короленка (вул. Леніна № 41). Пам'ятник являє собою бронзове погруддя героя-комуніста, встановлене на гранітному постаменті. М. М. Попудренко зображений в папасі та військовій плащ-накидці (1,5 м); висота постаменту — 3 м. Скульптор І. А. Коломієць, архітектори В. М. Устинов, А. Д. Корнєєв; відкрито 1982. Іл.— табл. X.

«ПОРА́ДА». 14.XII 1896 канцелярський службовець Черніг. депутатських зборів О. Л. Глібов — син укр. байкаря Л. І. Глібова — подав клопотання до Міністерства внутр. справ та до Головного управління у справах друку, в якому зазначав, що він, «бажаючи продовжити видавничу діяльність покійного батька, прийшов до думки видавати народну газету для місцевого населення». Далі він писав, що збирається видавати «Пораду» не лише для ознайомлення населення з урядовими розпорядженнями, а насамперед «бажаючи піти назустріч наявній потребі до набуття елементарних знань». Програма газети передбачала публікацію офіційних постанов і розпоряджень, статей з різних галузей науки й мистецтва, с. г., промисловості, творів красного письменства, кореспонденцій про події сучасного життя, довідкових відомостей, оповісток, відгуки на вихід книжок тощо. Однак це клопотання не було задоволене.

ПО́РУБ — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з цінним рослинним покривом. Розташований у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 298 га.

ПО́РУБ — городище 10—13 ст. Розміщене за 2 км на Пд. Зх. від с. Клонева Ріпкинського р-ну в урочищі Поруб на мисі, утвореному злиттям р. Лисиці (права прит. р. Ворзни, бас. Дніпра) та її безіменної притоки. Відкрите 1984, досліджувалося в 1985. Майданчик неправильної овальної форми (70 × 25 — 45 м), витягнутий по лінії з Зх. на Пд. Сх. й обмежений з трьох боків водними перепонами. З пд.-сх. (напільного) боку городище обрізане двома валами (висота до 2 м) і розміщеним між ними ровом. Розріз внутрішнього валу показав, що укріплення були насипані одночасово, напевне в 10—11 ст. Культурного шару не виявлено. Знайдено тільки кілька дрібних фрагментів ліпного посуду епохи бронзи чи ранньозалізного віку і давньоруського кружального посуду, уламок залізного серпа і бронзовий штир. Відсутність культурного шару говорить про те, що городище П. було сховищем чи святилищем. З напільного боку примикає значне

поселення-посад, поряд. розташований чималий курганний могильник 10—11 ст.

ПО́СТИШЕВУ П. П. ПА́М'ЯТНИК у Чернігові. Встановлений на тер. ф-ки муз. інструментів (вул. Музична № 1; Новозаводський р-н) на честь Постишева Павла Петровича (1887—1939) — рад. парт. діяча. Н. в м. Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново). У революц. русі з 1901. У 1923—37 (з перервою) працював на Україні. 1926—30 і 1933—37 — секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КП(б)У. Пам'ятник споруджений за ініціативою робітників ф-ки муз. інструментів, яка носить його ім'я. Бронзове погруддя Постишева (вис. 0,95 м) встановлене на ступінчастому постаменті з полірованого граніту (2,6 м); відкрито 1970.

ПОЧАТКО́ВА ШКО́ЛА — заг.-осв. навч. заклад, що дає елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство. Перші школи на тер. сучас. Чернігівщини з'явилися в 10 ст. Мережа поч. і середніх шкіл розширилася після нар.-визв. війни укр. народу 1648—54. У 17—18 ст. діяли т. з. козацькі народні, полкові, сотенні (при сотенних правліннях) та ін. школи. У цих школах вчилися діти старшини, козаків, міщан, селян. Їх навчали читати, писати, рахувати, співати. Для навчання грамоти і письма користувалися граматиками: Лаврентія Зизанія — «Наука ку читаню і розумѣню писма словенскаго», «Грамматіка словенска» (1596), Мелетія Смотрицького — «Грамматіка словенския» (1618, 1619), Памви Беринди — «Лексіконъ славенороссkій...» (1627). Для читання в П. ш. використовувалися Часослов, Псалтир та ін. У 18 ст. майже в усіх містах і сільських парафіях були *парафіяльні школи*. Так, за переписами 1740—48 у Ніжинському полку налічувалося 217 шкіл, Прилуцькому — 69, Чернігівському — 154, Лубенському — 172, Переяславському — 119. Приблизно таку ж кількість шкіл зафіксував і *Генеральний опис Лівобережної України* 1765—69. Вчителями були здебільшого дяки. Поряд з постійними вчителями поч. шкіл заняття проводили ще й мандрівні дяки. Утримання вчителям виплачували батьки учнів натурою і грошима. П. ш. готували кадри для нижчого духівництва, учителів-дяків для парафіяльних шкіл, писарів для численних канцелярій. На поч. 80-х рр. 18 ст. була введена загальнорос. система освіти, суть якої зводилася до створення училищ двох типів — *головних народних училищ* і *малих народних училищ.*

На поч. 19 ст. у Черніг. губ. було 6 училищ, у т. ч. два головних. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до П. ш. в Росії і на Україні належали *міністерські початкові народні училища,* парафіяльні школи, земські школи та ін. У 1860 в Черніг. губ. налічувалося 128 поч. шкіл, у т. ч. 64 парафіяльних. До 1912 їх кількість зросла до 1746. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення Рад. влади певний час П. ш. залишалася осн. типом навчального закладу, де діти 8—11 років здобували загальну освіту. З 1923 вони називалися школою 1-го ступеня. У 1920 в Черніг. губ. діяло 1700 поч. шкіл, а також 150 шкіл ліквідації неписьменності серед дорослого населення (1925 їх уже було 820). У 1940/41 навч. році в Чернігів. обл. налічувалося 1266 шкіл, у т. ч. 517 початкових, у 1950/51 навч. році — 1254, у т. ч. 514 початкових.

У зв'язку з запровадженням восьмирічного обов'язкового навчання (1958) П. ш. як тип навч. закладу втратила значення. У 1988/89

на тер. області діяло 887 загальноосв. шкіл, у т. ч. 158 початкових.

ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосвітні навч. заклади в дореволюц. Росії. Вони призначалися для навчання у них елементарної грамоти. Школи початкової освіти на Русі відомі з 10—11 ст. У 16—17 ст. їх засновували братства. На Лівобережній Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, існували козацькі, народні, полкові та ін. школи (див. *Початкова школа*). Назву «початкові училища» в Росії встановлено статутом 1864. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до П. у. в Росії і на Україні належали міністерські, залізничні, фабричні, парафіяльні, земські та ін. школи. До Жовтня 1917 більшість П. у. не готувала до навчання в наступних ланках системи нар. освіти.

«ПОШИ́РЮВАЧ ПРЕ́СИ». Газета, орган Черніг. облфілії «Союздруку». Видавалася в 1932—33. Див. *«За більшовицький зв'язок»*.

ПО́ШТА. На Лівобережній Україні й Чернігівщині, зокрема, організації регулярного поштового зв'язку передувала повинність населення виставляти для князівських гінців коней. Ще в 13 ст. з'являються перші поштові станції. Здавна важливі тракти проходили через Ніжин (див. *Ніжинська поштова контора*). Відомі дві грамоти царя Олексія Михайловича від 1669, якими київ. воєводі пропонувалося влаштувати поштові станції в Києві, Ніжині, Батурині та ін. містах і про пересилання «вістових листів» з Києва до Ніжина з спеціальними посильними. Приватні листи в цих містах почали приймати з 1674. За царським указом від 7.VI 1672 встановлювався поштовий тракт від Москви до Києва, який проходив через Чернігів. У кін. 17 — на поч. 18 ст. з'являються перші поштамти і поштові контори, зокрема в Києві. Але вони служили виключно для московської і місцевої адміністрації. Міські магістрати самі обирали поштмейстерів з письменних міщан, які були зобов'язані кожен місяць подавати до магістрату особливий реєстр відправлених підвід. Магістрат наймав і поштарів.

Необхідність систематичного зв'язку з армією, зокрема під час рос.-турецької війни 1735—39, прискорило запровадження пошти (1740). Але через її обтяжливий характер 21.V 1742 Сенат на пропозицію генерал-прокурора постановив: утримувати тільки один поштовий тракт — від Глухова до Києва, який проходив через Кролевець — Батурин — Борзну — Комарівку — Ніжин — Носівку — Козелець — Бровари. Проте цією поштою могла користуватися лише козацька старшина. В ін. напрямках для офіційних зносин продовжували користуватися послугами спец. кур'єрів. З цією метою при Київ. губ. канцелярії утримувалася рейтарська команда, а при генеральній, полкових і сотенних канцеляріях — козаки, яких називали стойчики. Проте такий спосіб зв'язку був дорогий і нерегулярний. Ордером Румянцева-Задунайського від 31.V 1765 пошта запроваджувалася на всій Лівобережній Україні. Пошт-директором було призначено майора Скоропадського, який до цього утримував київську пошту. Напевне, з його допомогою Румянцев виробив статут «Установлення про кінну пошту», в 20 пунктах якого викладено вказівки щодо організації пошти.

Поштмейстери мали вибиратися полковником з військових і значкових товаришів, поштарі — у сотнях — з підпомічників і вільних міщан чи посполитих, по два на кожній станції, з парою коней кожний. Поштарі підкорялися поштмейстерам, а останні — поштдиректору. Поштові службовці увільнялися від оподаткування. Охорону мала забезпечувати дислоко-

вана в даній місцевості військ. частина. Поштмейстери зобов'язані були вести прибутково-видаткові книги і раз на три місяці давати звіти. Вони не мали права без дозволу будь-куди відлучатися. Відправлення пошти мало здійснюватися «власноручно». Плату за листи та посилки, що пересилалися в межах України, можна було брати під час відправлення (за 1 золотник на відстань 50 верст — 1/4 коп.) або під час одержання, а за листи і посилки, що виходили за межі України, плату обов'язково треба було стягати при відправленні.

Про одержані листи повідомлялося шляхом вивішування їх за дверима станції. Листи й посилки треба було приносити за три години до відправлення пошти, приймалися і видавалися вони поштмейстером через особливе вікно. Поштмейстер зобов'язаний був наперед все приготувати до прийняття пошти, що прибувала, а листоноша з конем — чекати її прибуття за півгодини до встановленого часу. Листи від одного до іншого поштового правління переправлялися в запечатаних валізах, а до проміжних станцій — у сумках. Для збереження прибутків пошти стороннім заборонялося перевозити листи. Поштою можна було пересилати, крім листів гроші й посилки, попередньо показавши їх поштмейстеру і запечатавши печаткою. За втрату їх відповідала пошта. Після оплати поштових за табелем, дозволялося перевозити купецькі товари (до 10 пудів) і самих купців. Табелі платежу за товари, листи й пасажирів повинні були бути виставлені в кожному поштовому правлінні.

У справи поштмейстерів ніхто не смів втручатися, а поштмейстери не повинні були брати чи давати поштових коней для ін. потреб. За реформою 1765 на Україні було відкрито 9 поштових трактів довжиною 2358 верст. На них діяло 72 станції, які обслуговували 15 поштмейстерів і 165 листонош. У їхньому розпорядженні було 300 коней, виділених від полків. Так, Ніжинський полк поставляв 76 коней і виділяв 38 листонош, Стародубський — 34 і 17, Чернігівський — 32 і 16, Прилуцький — 40 і 20.

З 9 поштових трактів України по тер. Черніг. губ. проходило 7 трактів: 1) Глухів — Київ (через Кролевець — Батурин — Борзну — Комарівку — Ніжин — Носівку — Козелець — Бровари). 2) Глухів — Полтава (через Конотоп). 3) Стародуб — Київ (через Городню — Седнів — Чернігів — Козелець). 4) Глухів — Чернігів (через Кролевець — Сосницю — Мену — Березну). 5) Глухів — Стародуб (через Вороніж). 6) Глухів — Переяслав (через Конотоп — Прилуки). 7) Полтава — Чернігів (через Лубни — Прилуки — Монастирище — Ніжин — Мрин — Олишівку).

Крім населених пунктів, які знаходилися на головних поштових трактах, листи розвозилися і в навколишні міста і села. Вказувався точно час відправлення і прибуття пошти до головних кінцевих пунктів. Пошта мала відправлятися два рази на тиждень у певні години. Швидкість пересування пошти, якщо зважити на бездоріжжя, була встановлена досить висока (в середньому 7 верст на годину). Так, з Глухова до Києва пошта мала доставлятися за 44 години, з Глухова до Стародуба — за 24 години. У 1774 відкрито поштове сполучення між Черніговом і Добрянкою (див. *Чернігівської поштової контори будинок*). Підтримання поштових трактів у належному стані покладалося на місцеву владу. На шляхах встановлювалися верстові стов-

ри з вказівкою відстані між суміжними станціями. У верхній частині стовпа прикріплювалася табличка з назвою станції, а під нею — таблички з зазначенням відстані до повітового і губернського міста, до Москви і Петербурга.

У такому вигляді П. залишалася до запровадження намісництв (1781). Водночас з відкриттям намісництв було створено Малоросійський поштамт, якому підпорядковано поштові станції. Надходження від поштових відправлень було причислено до загальних поштових прибутків, з яких і виплачувалося жалування поштовим службовцям. Кінець-кінцем як організаційно, так і у фінансовому відношенні вона злилася з держ. поштою. Станом на 1862 у Черніг. губ. налічувалося 19 поштових контор, 2 поштових відділення і 69 поштових станцій, які обслуговували 24 станційні наглядачі і 77 листонош. У 1904 поштово-телеграфні установи Черніг. губ. були підпорядковані Управлінню Київ. поштово-телеграфним округом (див. також *Правління*).

У травні 1919 організовано Черніг. губ. відділ нар. зв'язку, який керував міськими та повітовими поштово-телеграфними відділеннями і конторами зв'язку. Підкорявся Наркомату пошт і телеграфів УРСР (ліквідований 1925). Тепер керівництво всіма видами зв'язку (пошта, телефон, телеграф) здійснює створене 1932 Черніг. обл. виробничо-технічне управління зв'язку.

ПОШТО́ВА ВУ́ЛИЦЯ в Ніжині — від вул. Батюка до вул. Некрасова. Відома з 17 ст., позначена на плані міста 1803. Назву одержала в 2-й пол. 18 ст. від збудованої тут *Ніжинської поштової контори* (буд. № 5). У цьому буд-ку нар. укр. рад. художник-баталіст М. С. Самокиш, батько якого був поштовим урядовцем. На лівому флігелі (правий не зберігся) будів. комплексу поштового двору встановлено *Самокишу М. С. меморіальну дошку*.

«ПРАВА́, ЗА ЯКИ́МИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ НАРО́Д». Збірник норм феодально-кріпосницького права 1-ї пол. 18 ст., що діяли на *Лівобережній Україні*, на Чернігівщині зокрема. Збірник складено з метою кодифікації правових норм різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її возз'єднання з Росією і нерідко суперечили одна одній. Цей збірник мав також наблизити ці норми до загальнорос. правових норм. За царським указом від 28.VIII 1728 було утворено спец. кодифікаційну комісію з місцеперебуванням у Глухові Черніг. губ. Її склад протягом багаторічної роботи над «Правами» не раз змінювався. До комісії входили укр. правознавці — представники укр. шляхти, верхівки козацької старшини, вищого духівництва, що працювали над «Правами» до 1766. Джерелами «Прав» були Литовські статути, «Хелминське право», «Саксонське зерцало» та ін., а також укр. звичаєве право й судова практика, рос. законодавство. Кодифікатори додали й ряд нових норм. Проект цього збірника 1744 було подано до Сенату, звідки через 12 років його повернули комісії для перегляду. Проте роботу над проектом не було завершено у зв'язку з тим, що в 2-й пол. 18 ст., після скасування залишків автономії України, на неї було поширено загальнорос. законодавство. Збірник має 30 розділів, що складаються з 531 артикула, які поділяються на 1716 пунктів. До нього додано схему і перелік чинів військ. і цивільної адміністрації на Україні, пояснення термінів і назв. Цивільні, кримінальні й процесуальні норми права збірника було спрямовано на захист феодально-кріпосницького ладу, царизму і церк-

ви. «Права» вперше опубліковано 1879 за редакцією укр. вченого-юриста О. Ф. Кістяківського (1833—85, н. в с. Городище, тепер Бахмацького р-ну; осн. праці присвячені кримінальному праву) за копією (оригінал виявив литовський рад. історик В. Рауделюнас).

«ПРА́ВДА ОСТЕ́РЩИНИ». Газета, орган Остерського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. У 1931—41 видавалася під назвою *«Колгоспне життя»*, 1943—62 — «П. О.». У 1962 видання припинено у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ПРА́ВДА ПРИЛУ́ЧЧИНИ». Газета, орган Прилуцького міськкому Компартії України, Прилуцького РК Компартії України, міської та районної Рад нар. депутатів. У 1919—22 видавалася під назвою *«Вісті — Известия»* Прилуцького повітвиконкому і парткому Прилуцької організації КП(б)У. З 1923 — «П. П.». У 1933—36 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомольська трибуна»* та газ. *«Літературна сторінка»*, 1933—34 — *«Соціалістичний заспів»*. Редакція — м. Прилуки, вул. 60-річчя Великого Жовтня № 17.

«ПРА́ВДИ» ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Півчанська; Деснянський р-н, за р. Стрижень) — від вул. Довженка в напрямку вул. Грибоєдова. Попередня назва була зумовлена місцем знаходження недалеко від с. Півці. Перейменована 1960 на честь газети «Правда», органу ЦК КПРС, що виходить з 5.V 1912. Членом редколегії «П.» був М. І. Подвойський (див. *Подвойського вулиця*). Прокладена в 30-х рр. 20 ст., коли місто розширяло свої межі у пн. напрямку. Забудована індивід. житл. будинками.

ПРАВЛІ́ННЯ — органи цивільної та духовної влади в дореволюц. Росії. 1) Духовні П. виникли у 18 ст. як органи церковного управління і суду в єпархіальних округах (Борзнянському, Городнянському, Козелецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Остерському, Прилуцькому, Седнівському, Семенівському, Сосницькому, Уланівському і Чернігівському), контролювали доходи церков. З 1782 до 1796 Козелецьке й Остерське дух. П. входили до складу Київ. намісництва. Ліквідовані в 2-й пол. 19 ст. Документ. матеріали зберігаються в Архіві Черніг. обл. 2) Малоросійське губернське П.— виконавчий орган при губернаторі, створене 1796 замість ліквідованих Новгород-Сівер. і Черніг. намісницьких правлінь. Складалося з загального присутствія та канцелярії, яка мала 4 відділи. Ліквідоване 1802 у зв'язку з створенням Полтав. і Черніг. губ. Документ. матеріали зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві. 3) Губернське П.— виконавчий орган при губернаторі. Утворений 1796 при малоросійському, 1802 — при Черніг. губернаторі. Складався з заг. присутствія (віце-губернатор, радники, губ. інженер, землемір, лікарський інспектор, інспектор по тюрмах, асесор) та канцелярії, що поділялася на 4 відділи. Відділи здійснювали адм. функції. Ліквідовано в лютому 1917. Документ. матеріали зберігаються в Архіві Черніг. обл. 4) Намісницьке П. — орган адм.-госп. і політ. управління царського уряду. Складалося з губернатора (голова) і двох радників — членів. Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське намісницькі П. утворені на підставі указів від 16.IX 1781. Ліквідовані 1796. Документ. матеріали зберігаються в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

5) Поштові П. (див. *Пошта*) створені 1765 після введення регулярної кінної пошти. Керував П. пошт-директор, який підкорявся Другій Малоросійській колегії. На 9 поштових трактах України було створено 19 П., у т. ч.— в Чернігові, Кролевці, Ніжині, Козельці, Прилуках, Стародубі, і 72 поштові станції. Очолювали П.

поштмейстери. Кожному поштмейстеру підпорядковувалося 3—4 станції. До штату П. входили писар і 2 сторожі. Пошта обслуговувала безкоштовно держ. установи та армію. Особиста кореспонденція оплачувалася відправниками. Ці кошти йшли на утримання пошти. 1774 вперше були виготовлені казенні печатки, причому поштдиректор мав окрему печатку. 1781, у зв'язку з адм. реформою, був створений Малоросійський поштамт, який завідував всіма поштовими установами.

«ПРАВЛІ́ННЯ ГЕ́ТЬМАНСЬКОГО У́РЯДУ» — орган, створений царським урядом 1734 після смерті гетьмана Д. П. Апостола для управління Лівобережною Україною, в т. ч. й Чернігівщиною. До складу «П. г. у.» входили: царський резидент князь О. І. Шаховський (до 1737 — фактичний голова його) з двома рос. урядовцями та генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб з двома укр. старшинами. Створення «П. г. у.» мало на меті дальше обмеження автономії України. Існувало до обрання гетьманом К. Г. Розумовського (1750). Містилося в Глухові.

«ПРА́ПОР». Газета, орган Носівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1956—62. Див. «*Прапор комунізму*».

«ПРА́ПОР КОМУ́НИ». Газета, орган Бахмацького РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1931—41, 1944—47. У 1933—37 друкувала на своїх сторінках газ. «*Більшовицька зміна*», 1936— газ. «*Літературна сторінка*». Див. «*Радянське село*».

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ». Газета, орган Комарівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих У 1935—41 та 1943—56 виходила під назвою «*Ударник ланів*», 1957—59 — «П. к.». 28.I 1959 видання припинено у зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ». Газета, орган Носівського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—41 виходила під назвою «*Червона Носівщина*», в 1944—56 — «*Сталінський прапор*», в 1956—62 — «Прапор». З 1.VI 1962 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 виходить під назвою «П. к.». Редакція — у м. Носівка, вул. Стратилата № 105.

«ПРА́ПОР ЛЕ́НІНА». Газета, орган Яблунівського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в 1937—41. У 1940 друкувала на своїх шпальтах газ. «*Літературна сторінка*». Див. «*Колгоспне слово*».

«ПРА́ПОР ПЕРЕМО́ГИ». Газета, орган Корюківського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1944—60. Див. «*Маяк*».

ПРАЦЕЛЮ́БСТВА БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджено в кін. 19 ст. з пд.-зх. боку кол. Олександрівської площі. Після встановлення Рад. влади в ньому містився кавалерійський ескадрон. Частково зруйновано в 1941. У післявоєнні роки відновлено з надбудовою 3-го поверху. Мурований, первісно двоповерховий, П-подібний у плані. Симетричні фасади завершували складні декоративні парапети (не збереглися). Після часткової забудови площі головним став кол. дворовий фасад. Розташований на вул. Комсомольській № 49.

ПРАЦІВНИКІ́В ОСВІ́ТИ БУДИ́НОК у Ніжині. Створено 1926 за рішенням Ніжинського окрвно для сприяння вчителям семирічних і серед. шкіл у їх пед. діяльності. Містився довгий час на другому поверсі будинку кол. чоловічої гімназії (буд. Самохіної, а тепер по вул. Гоголя № 8). Робота П. о. б. зосереджувалася в гуртках художньої самодіяльності (хоровий, музичний, театральний), метод. секціях і кабінетах. Організовува-

Будинок працелюбства у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

лися виставки кращих робіт учителів і учнів. Діяла бібліотека з невеликим читальним залом. Одним з кращих організаторів і керівників П. о. б. тривалий час був учитель М. Л. Горний. Будинок припинив діяльність у 1939.

ПРАЧІ́ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради народ. депутатів, якій підпорядковане с. Адамівка. Розташовані за 16 км від райцентру і за 4 км від залізнич. ст. Бондарівка. 1183 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 16 ст. У 1649—1782 — в складі 2-ї Борзенської сотні Ніжинського полку. 1866—77 дворів, 392 ж., дерев. Благовіщенська церква (1767, у 1874 на її місці збудована нова), 1897 — 154 двори, 962 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.—центр. садиба колгоспу «Перше травня», 2 загальноосв. школи, 2 фельд.-акушер. пункти, відділення зв'язку, дитсадок, Будинок культури на 410 місць, 2 б-ки (17 тис. од. зб.). Встановлено: пам'ятний знак рад. воїнам, загиблим 1943 при визволенні села, 1967 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (238 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ПРЕДТЕ́ЧИНСЬКА ЦЕ́РКВА у с. Блистовій Новгород-Сіверського р-ну. Побудована 1905 на місці храму 1777. Дерев., хрещата, дев'ятидільна. Мала дзвіницю над видовженим західним притвором (не збереглася). Різновеликі об'єми утворюють струнку пірамідальну композицію, завершену однозаломною банею на восьмерику. Зразок т. з. єпархіальної архітектури.

ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА 1) У м. Ічні. Збудована 1811—20 на березі р. Іченьки. Мурована, однобанна, дев'ятидільна. Притвор з зх. боку, пд. і пн. фасади оздоблено чотириколонними портиками тосканського ордеру. Зазнала перебудов (купол не зберігся). Разом з *Воскресенською церквою* становить ансамбль споруд доби класицизму, який відіграє важливу містобудівну роль у формуванні центру міста. Використовується дитячою спорт. школою. Розташована на вул. Пролетарській № 3. 2) У смт Любечі. Збудована в стилі ампір 1811—17 на замовлення Г. П. Милорадовича, як родинна усипальниця. В 1850-х рр. з зх. боку добудовано притвор з дзвіницею (не збереглася) і чотириколонним портиком. Мурована, за типом — ротонда, до якої по сторонах світу прилягають прямокутні притвори, завершені колонними портиками з трикутними фронтонами. В середині — приміщення ризниці, паламарні, ще в двох — сходи на хори. Між ними — 16 колон тосканського ордеру, на які спирається напівсферичний купол на круглому барабані. Розташована на Червоній площі. 3) У м. Ніжині. Збудована 1757 в стилі барокко на тер. передмістя *Нове місто.* 1857 з Зх. прибудовано теплу церкву (як і триярусна дзвіниця не збереглася). П. ц. — мурована, чотиристовпна, одноапсидна. В плані утворює квадрат із закругленими кутами та гранчастими притворами з Пд. і Пн. Рідкісний приклад поєднання хрещатого об'єму і традиційного триверхого завершення — розміщення бань на осі Сх.— Зх. Розташ. на вул. Червоних Партизанів № 14.

Преображенська церква у Любечі.

4) У с. Переволочній Прилуцького р-ну. Збудована на поч. 20 ст. Дерев'яна, до центр. квадратної в плані дільниці з Пд. і Пн. прилягають прямокутні притвори, які на бічних фасадах завершено трикутними фронтонами. Між ними і гранчастою апсидою — невеликі об'єми ризниці та паламарні. З Пд. і Пн. до притворів прибудовано менші притвори. Центр. четверик переходить у восьмерик, який несе восьмигранний світловий барабан, увінчаний банею з заломом. Пірамідальна композиція об'ємів підкреслює баштоподібність пам'ятки. П. ц.— оригінальний і високохудожній зразок культової дерев архітектури поч. 20 ст. 5) У с. Райгородку Коропського р-ну. Споруджена 1825—40 в стилі класицизму понад берегом р. Десни. Мурована, хрещата в плані. Сх. і зх. рамена — напівциркульні в плані, пд. і пн.— прямокутні, завершені трикутними фронтонами. Між раменами — низенькі прямокутні приміщення. Вінчає будову великий купол з глухим ліхтариком на круглому барабані. 6) У с. Яблунівці Прилуцького р-ну. Збудована 1815 у формах класицизму. Мурована, квадратна у плані, з чотириколонними портиками тосканського ордеру з Пд., Сх. та Зх. По кутах — циліндричні, баштоподібні об'єми, у пд.-сх. частині — сходи, що ведуть на хори. Вінчає споруду напівсферичний купол на круглому барабані.

Поруч розташована триярусна, мурована восьмигранна дзвіниця.

«ПРИБАВЛЕ́НИЕ К „ЧЕРНИ́ГОВСКИМ ЕПАРХИА́ЛЬНЫМ ВЕ́ДОМОСТЯМ (ИЗВЕ́СТИЯМ)". Часть неофициальная». Див. «*Черниговские епархиальные ведомости (известия)*».

ПРИБИ́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля с. Прибиня Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. В. Куйбишева. Площа 146 га.

ПРИБИ́НЬ — село Корюківського р-ну, центр сільс Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Костянтинівка. Розташована за 27 км від райцентру і залізничної ст. Корюківка. 792 ж. (1988). Виникло в 1-й п л. 17 ст. У 1866 — 93 двори, 1036 ж.; 1897 — 245 дворів, 1588 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У П.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок. Будинок культури на 400 місць, б-ка (8,5 тис. од зб.). 1975 споруджено обеліск Слави на братській могилі рад. воїнів та партизанів, загиблих 1941 і 1943.

ПРИВОКЗА́ЛЬНА ПЛО́ЩА у м. Прилуках. Міститься у пд. частині Прилук, у кінці вул Свердлова і Горького, біля залізничного вокзалу. Свою назву площа одержала 1893, коли було прокладено вузькоколійку Пирятин — Крути — Чернігів і споруджено приміщення залізничного вокзалу. У кін. 19 — на поч. 20 ст. на зх. боці площі зведено будинки аптеки та амбулаторії для залізничників. У 1918—24 у цих установах працював укр. рад. композитор Л. М. Ревуцький (див. *Ревуцького вулиця* в Чернігові). На будинку вокзалу встановлена *Прилуцьким робітникам депо і залізничникам меморіальна дошка*. На П. п.— *Леніну В. І. пам'ятник*.

ПРИГА́РИШИНЕ І — гідролог. заказник (з 1984). Цінне болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 18 га.

ПРИГА́РИШИНЕ ІІ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташоване в Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 13 га.

«ПРИДЕСНЯ́НСЬКИЙ КОЛГО́СПНИК». Газета, орган Черніг. РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила 1944—62 у Чернігові.

ПРИДО́ВЖКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Ірпи (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ПРИКА́Л. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ПРИЛУ́К — місто у Переяславській землі. Вперше згадано в Іпатіївському літописі під 1092. Був однією з фортець, що захищали сх. кордони Київ. Русі від нападів половців. У 1239 місто знищили монголо-татарські орди. Городище міститься в центрі сучасного м. Прилуки на тер. міського парку. У плані має округлу форму (145 × 215 м). В окремих місцях по краю тераси прослідковуються залишки оборонного валу. З напільного боку укріплення не фіксуються. Тепер майданчик городища зайнято спорудами 17—19 ст. На поверхні зустрічається кругова кераміка часів Київ. Русі і пізнього середньовіччя. На Пд. і Пд. Сх. від городища знаходився ремісничо-торговий посад.

ПРИЛУ́К ГЕРБ. Наданий 1582. На ньому зображена частина герба князів Вишневецьких, яким 1582 польський король Сигізмунд III віддав місто у власність з наданням *магдебургського права*. На щиті — золота голова бика, пронизана шаблею. Затверджений 1782. Уніфікований 1857 (див. *Герб*). Існував до 1917.

ПРИЛУ́КИ — місто обласного підпорядкування, райцентр, на р. Удай (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 78,2 тис. ж. (1988). Вперше П. згадуються в Іпатіївському літописі під 1092. Одна з фортець Київ. Русі. Назва походить від луки (заплавина або вигин річки) — поселення при луці. 1128 місто відбило напад половців, але 1139 вони спалили П. У 1239 Батий зруйнував місто. З 1362 належали Великому князівству Литовському, з 1504 після рос.-литовської війни П. відійшли до Росії, після *Люблінської унії 1569* — до шляхетської Польщі. З 1590 ними володів магнат О. Вишневецький. 1582 встановлено *Прилук герб*. Населення міста брало участь у селянсько-козацьких повстаннях С. Наливайка 1596, Я. Острянина (1637—38), у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. У 1648—1781 — центр *Прилуцького полку*, було ратушним містом. У 1657—58 П. підтримали повстання полтавського полковника М. Пушкаря і кошового запорізького війська Я. Барабаш проти гетьмана І. Виговського, за що останній зруйнував місто. На кінець 17 ст. П. відродилися, побудовано *Прилуцьку фортецю*. На поч. 1740-х рр. було розроблено перший план забудови П. (див. *Плани міст Чернігівщини*). Населення П. брало участь в антифеод. виступах селян 1687—91, у повстанні К. Булавіна 1707—08. У 1708 П. захопили шведи. З 1782 П.— повітове місто Черніг. намісництва. У 1783 одержало *магдебурзьке право*. З 1802— повіт. місто Полтавської губ. У серед. 18 ст. в П. відкрито 4 козацькі школи, 1789 — мале народне училище (див. *Прилуцьке перше вище початкове чоловіче училище*).

У першій половині 19 ст. в П. налічувалося 344 ремісники, існували цехи, діяла сукновальня. У 1887 в П.— 7 цегельних з-дів, 62 вітряки, пивоварня, миловарня, 5 крупорушок, 13 маслобоєнь, 19 кузень, 2 тютюнові ф-ки, цукеркова ф-ка, винокурний і пивоварний з-ди, 2 парових млини. 1889 засн. Прилуцька тютюнова фабрика. Діяли *Прилуцька земська лікарня* (1866), чоловіча (1874), жі-

Герб Прилук.

ноча (1882), приватна жіноча (1911) гімназії, а також Друге вище початкове (1909), комерційне (1910) уч-ща (див. окремі ст.), учительська семінарія, Карпилівське вище початкове змішане уч-ще (1910), Прилуцьке с.-г. товариство (1893). У 1893 до П. прокладено залізницю, виникли залізничні майстерні. У 1897 в П. налічувалося 19 тис. ж. У 70-х — 80-х рр. 19 ст. в місті діяли народники. 1887 стався виступ гімназистів, організований гімназистом О. Шліхтером на підтримку виступу студентів Моск. ун-ту. 1901 виникла *Прилуцька організація РСДРП,* яка організувала *Прилуцький політичний страйк 1905*. У 1914—16 виходила газ. «*Прилукский голос*». Історичні місцевості П.: Броварки, Квашинці, Кустівці, Плискунівка (див. окр. статті). Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-австр. окупації в П. діяла Прилуцька організація КП(б)У. 1919 в місті відкрита партшкола ім. В. І. Леніна, нар. ун-т. Під час петлюрівщини 1919 в П. діяли підпільний ревком, у р-ні міста — партизан. загін. У 1923—30 П.— центр *Прилуцького округу*. З 1932 П. увійшли до складу Черніг. обл. У 20—30-х рр. діяли електростанція (1921), ряд пром. артілей: «Молот» (1928), «Металіст» (у 1937 об'єдналися в артіль «Жовтень»), «Пролетарська солідарність» (1931), взуттєва фабрика «Комборбез» (1928), шевська майстерня (1924), артіль худож. виробів «Суспільство» (1929), радіоштампувальна ф-ка (1932), лісопильний з-д (1921) та ін. У 1926—29 побудовано залізницю Прилуки — Ніжин. Відкрилися 7 семирічних і 3 поч. школи, *Прилуцьке медичне училище* (1927), пед. технікум (1925), робітничо-сел. театр (1926), осередок Всеукр. муз. т-ва ім. М. Д. Леонтовича (1927—29), окружний філіал Держвидаву України (1923—30), Прилуцький музей (1919), Відділ архіву Черніг. обл. (1924), осередок прилуцьких письменників групи «Плуг» (1924), 2 кінотеатри, б-ки, клуби.

У 1940 в П. наліч. 23 загальноосв. школи; населення — 37 тис. чол. Виходили: літературний щомісячник «*Гасло*», газети: «*Голос красного солдата*», «*Книгар Прилуччини*». Під час нім.-фашист. окупації П. (18.IX 1941—18.IX 1943) в місті діяли *Прилуцька під-*

Прилуки. Вулиця Олександрівська (тепер вулиця Леніна). Фото початку 20 ст.

пільна група М. І. Новицького, *Прилуцька підпільна комсомольсько-молодіжна група.*

У П. — бавовнопрядильна, головних уборів, господарських виробів, шкіргалантерейна, панчішна ім. 8-го Березня, швейна, взуттєва, худож. виробів ім. 5-го грудня фабрики, з-д «*Прилуктваринмаш*», ВО протипожежного машинобудування, з-ди — «Білкозин», буд. машинобудування, пластмас, ливарномех., меблевий комбінат, м'ясокомбінат (див. окр. ст.). Ефіроолійний, тютюновий, птахокомбінати. Дві геологорозвідув. установи. Комбінат побут. обслуговування, *Прилуцький лісомеліоративний розсадник.* В П. — технікуми: вечірній машинобудівний, радгосптехнікум гідромеліорації та електрифікації с. г., пед. уч-ще ім. І. Я. Франка, мед. і проф.-тех. уч-ща, 21 загальноосв., муз. і спорт. школи, Палац піонерів, станція юних техніків. 9 лікувальних закладів, 19 здоровпунктів. Будинок культури на 1200 місць, 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. Ряд аматор. колективів при Будинку культури і хор з-ду пластмас удостоєні звання нар. самодіяльних колективів. В П. — *Прилуцький краєзнавчий музей, Кошового Олега музей.* Газети: «За комуністичну працю» (1962—63), «*Правда Прилуччини*». У П. народилися Горленко Яким Андрійович (Йоасаф, 1705—54) — укр. осв. і церк. діяч, письменник; Маркович Яків Андрійович (1696—1770, укр. мемуарист; див. *Марковича Якова щоденник*); Антонський-Прокопович Антон Антонович (1762—1848; педагог-літератор, ректор Моск. ун-ту, автор пед. праць: «Читання для серця і розуму», «Про виховання»); укр. письменник і педагог П. П. Білецький-Носенко (1774—1856; див. *Білецького-Носенка П. П. пансіон*); Шмідт Дмитро Аркадійович (1896—1937) — рад. держ. і військ. діяч. Брав участь у встановленні Рад. влади в П., 1918 керував більшовицьким підпіллям у місті, командир партизан. загону в Прилуцькому пов., начальник дивізії Червоного козацтва. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований; Л. В. Забашта — українська письменниця; М. Ф. Яковченко (1900—74) — нар. артист УРСР (з 1970), у 1918—20 виступав в аматор. гуртках П., з 1927— актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Я. Франка; В. П. Самойлович — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства. У П. в різні роки жили, вчилися, працювали: укр. і рос. славіст, письменник О. М. Бодянський (див. *Бодянському О. М. меморіальна дошка*); укр. письменник Панас Мирний (1865—67; див. *Мирному Панасу меморіальна дошка*); укр. рад. композитор, акад. АН УРСР Л. М. Ревуцький (див. *Ревуцького вулиця* в Чернігові); укр. рад. музикознавець і фольклорист Д. М. Ревуцький; рад. держ. і парт. діяч, акад. АН УРСР О. Г. Шліхтер (див. *Шліхтеру О. Г. меморіальна дошка*); акад. АН УРСР, математик Г. В. Пфейффер; чл.-кор. Петерб. АН, професор-математик Г. Ф. Вороний (див. *Вороного*

Прилуки. Собор Різдва Богородиці. Фото поч. 20 ст.

Г. Ф. будинок); чл.-кор. АН УРСР С. І. Маслов (див. *Маслову С. І. меморіальна дошка*); укр. рад. літературознавець і педагог В. І. Маслов; держ. діяч СРСР, перший рад. генеральний прокурор Д. І. Курський (див. також *Прилуцька чоловіча гімназія*). П. тричі відвідав Т. Г. Шевченко: в 1845, коли приїздив сюди за завданням Археографічної комісії змальовувати істор. й архіт. пам'ятки (познайомився тут з І. Бодянським), у лютому 1846 разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським проїздом із Лубен до Ніжина, зупинявся на поштовій станції; в 1859 (з П. написав листа до В. Г. Шевченка). Згадки про П. є в Шевченка у повістях «Музыкант» і «Наймичка». У П. пам'ятки архітектури: полкова скарбниця (поч. 18 ст.), Спасо-Преображенський собор (1720), Різдва Богородиці собор (1806), Миколаївська (1720), Іванівська (1865), Трьохсвятительська (1878), Миколаївська (19 ст.), Сретенська (1889), Пантелеймонівська (кін. 19 — поч. 20 ст.) церкви. Див. ст. про ці пам'ятки. У П. пам'ятники: В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, О. В. Кошовому, Є. І. Чайкіній, О. М. Матросову; встановлені пам'ятні знаки на честь полеглих у Велик. Вітчизн. війні робітників і службовців підприємств П. (див. окр. ст.).

У 1955 встановлено надгробки на братських могилах (4) жертв фашизму 1941—43, 1962 і 1970 — на братських могилах рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні П. від гітлерівців, на могилі Героя Рад. Союзу М. І. Зіньковича (1946), на могилі голови прилуцького повітового ревкому О. Г. Бособрода (1975). Споруджено Вічної Слави меморіал (1970) в пам'ять про воїнів-земляків, які загинули (2723 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У П. встановлено *Кошовому Олегу меморіальну дошку*, *Воїнам-інтернаціоналістам меморіальну дошку*.

У П. залишки поселення та курган епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.); поселення ранньослов'ян. часу та часів Київської Русі (3—5, 11—12 ст.), городище *Прилук* (9—13 ст.). Див. також цикл статей на слово «прилуцький». Іл. — табл. XXVIII, XL, XLI.

«ПРИЛУ́КСКИЙ ГО́ЛОС». Громадсько-політ., екон. і літ. газета. Видавалася 1914—16 у Прилуках.

«ПРИЛУКТВАРИНМА́Ш», Прилуцький завод машинобудування для тваринництва. Засн. 1928 на базі промислово-кооперативної артілі «Молот», яка виготовляла однокінні та парокінні вози. У 1935 споруджено ливарний цех, й артіль почала виготовляти, крім возів, металеві ліжка і побутове литво. 1937 артіль «Молот» об'єднано з артіллю «Металіст». Об'єднану артіль названо «Жовтень». Вона виготовляла металеві ліжка, відра, чавунне литво побутового призначення. У повоєнні роки артіль, крім возів, стала виготовляти столярні інструменти, зерноочисні машини типу «Змійка», металеві барила, станини для швейних машин. У 1960 артіль перетворено на металообробний з-д, підпорядкований Черніг. обл. управлінню місц. пром-сті. У 1963 з-д випускав резервуари ємкістю 3 і 10 м^3, водонапірні башти Рожновського, контейнери для перевезення і зберігання картоплі, вузли для пташників.

З 1967 з-д с.-г. машинобудування. Тоді ж він опанував випуск автопоїлок для свиней і великої рогатої худоби. З 1975 — сучасна назва. Спеціалізується на випуску машин для тваринництва. Підприємство розташоване на вул. Індустріальній № 4.

ПРИЛУ́ЦЬКА БАВОВНОПРЯДИ́ЛЬНА ФА́БРИКА Клавдіївського виробничого бавовняного об'єднання. Засн. 1929 на базі пром. артілі «Червоний Прапор», яка спеціалізувалася на виготовленні напіввовняних ковдр і гру-

бововняного сукна. Зруйнована під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбудова розпочалася 1943. У 1945 споруджено нові корпуси фабрики, де, крім ручних, було встановлено і мех. ткацькі верстати. 1952 ручне устаткування було замінено автоматич. ткацькими верстатами системи «Платт». Загальна кількість робітників — 560. Артіль спеціалізувалася на випуску бавовняної пряжі. 1956 реорганізована на промислове державне підприємство, яке стало називатися Прилуцька прядильно-ткацька ф-ка. У 1958 ф-ка реконстр. Припинено ткацьке і розширено прядильне виробництво. Щороку ф-ка випускає 1355 тонн пряжі. Постачальниками си овини є республіки Середньої Азії, споживачами пряжі — ткацькі ф-ки України. Розташ. підприємство на вул. Драгоманова № 68.

ПРИЛУЦЬКА ВЗУТТЄВА ФАБРИКА промислового об'єднання «Укрвзуттєпром». Заснована 1924 як шевська майстерня, в 1928 названа взуттєвою ф-кою «Комборбеза». У 1926 майстерні передано двоповерховий будинок на вул. Леніна. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ф-ка була зруйнована. Відновила роботу в 1944. У 1985 здійснено реконструкцію пошивного цеху № 2, у 1986 розпочато реконструкцію всього підприємства. У 1988 діяло 5 цехів (2 підготовчих і 3 пошивних). На ф-ці налічується 708 чол., у т. ч. 616 робітників. Розташована на вул. Карла Маркса № 68.

ПРИЛУЦЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ. Засн. 1882 у власному приміщенні. Мала 7 осн., підготовчий і 8 додаткових класів. Учнів — 411 (1915). У 1919 перетворена на єдину трудову школу.

ПРИЛУЦЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ Т. І. ФЕДОРЕНКО. Ств. 1911 на основі прогімназії, відкритої 1907. Містилася в найманому приміщенні. Мала 7 осн. класів. Учнів — 249 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

ПРИЛУЦЬКА ЗЕМСЬКА ЛІКАРНЯ. Відкрита 1866. У 1912 вона мала 40 лікарняних ліжок. Тут працювало 2 лікарі, 3 фельдшери та акушерка. У 1920 налічувала 100 лікарняних ліжок.

ПРИЛУЦЬКА НАФТОГАЗОРОЗВІДУВАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ ГЛИБОКОГО БУРІННЯ виробничого геологічного об'єднання «Чернігівнафтогазгеологія». Ств. 1963 як Прилуцька контора розвідувального свердління. З 1970 — сучасна назва. Вивчає геологічну будову глибоких горизонтів та веде пошук родовищ нафти і газу в пн.-зх. частині Дніпровсько-Донецької западини. Територія діяльності — Черніг., Сум. і Полтав. обл. УРСР. База експедиції розміщена на вул. Дзержинського № 131[а] (див. *Прилуцьке управління бурильних робіт*).

ПРИЛУЦЬКА ОКРУЖНА ЕКОНОМІЧНА НАРАДА (Окрекономнарада). Утворена в квітні 1923. Керувала діяльністю госп. органів у межах округу і контролювала виконання госп. планів. Ліквідована 1.VII 1930 у зв'язку з об'єднанням Прилуцького округу з Лубенським.

ПРИЛУЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ КП(б)У. Організаційно оформила-

Прилуки. Будинок жіночої гімназії. Фото поч. 20 ст.

ся на базі Прилуцької організації РСДРП(б) у підпіллі, під час нім.-австр. окупації (липень 1918). Активні діячі орг-ції: О. Г. Бособрод, П. В. Юрченко, Д. А. Шмідт, Є. П. Селюк, І. В. Садовий, Г. Б. Желтков, Д. Я. Носенко, А. О. Товаренко та ін. Більшовики очолили боротьбу трудящих проти окупантів. У серед. грудня 1918 Прилуки захопили війська петлюрівської Директорії. 20.I 1919 рад. війська визволили Прилуки. П. о. КП(б)У проводила роботу по відбудові зруйнованого г-ва, наданню допомоги Червоній Армії, боротьбі з куркульським бандитизмом. У серпні 1919 комуністи-підпільники Прилук очолили боротьбу трудящих з денікінщиною. 1.XII 1919 рад. війська визволили Прилуки. На кін. 1919 П. о. КП(б)У налічувала бл. 100 чол.

ПРИЛУ́ЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перша с.-д. група виникла 1901, члени якої 1.V 1902 провели за містом маївку. Двічі, в червні 1902 і серпні 1903, с.-д. були організаторами страйків робітників тютюнової ф-ки Гальперина. Провела масові політ. демонстрації з приводу подій 9.I 1905. С.-д. група вела роботу і серед селян. Помітно пожвавилася робота с.-д. групи навесні 1917, коли почали прибувати до міста фронтовики і серед них О. Г. Бособрод (див. *Бособрода О. Г. будинок*), Є. П. Селюк, П. В. Юрченко, А. О. Товаренко та ін. У червні 1917 ств. П. о. як більшовицьку фракцію при спілці будівельників (голова П. В. Юрченко). Мала зв'язок з більшовиками Києва, Кременчука. Чисельність у грудні 1917 — 40 чол. 2.XII 1917 провела збори більшовиків повіту, на яких обрано повітовий к-т РСДРП(б) (голова П. В. Юрченко). Більшовики очолили боротьбу за владу Рад. Створений ними наприкінці року повітовий ревком очолив О. Г. Бособрод. Радянську владу в Прилуках проголошено 15.I 1918.

ПРИЛУ́ЦЬКА ПАНЧІ́ШНА ФА́БРИКА імені 8-го Березня. Засн. 1927. Спочатку на ф-ці було встановлено 10 шкарпеткових машин «Виленка». У вересні 1941 ф-ку було евакуйовано до м. Бузулука Чкаловської (тепер Оренбурзької) обл., де вона продовжувала випуск продукції для фронту. Після визволення Прилук від нім.-фашист. загарбників у вересні 1943 почалася відбудова ф-ки. У 1944 вона відновила роботу. Працювало 211 панчішно-шкарпеткових автоматів, які обслуговували 486 чол. У 1988 на ф-ці було зайнято 1160 чол. Її устаткування складається з 620 панчішно-шкарпеткових автоматів. Випуск продукції — 24 760 тис. пар панчішно-шкарпеткових виробів на рік. Ф-ка розташована на вул. Леніна № 140. У 1974 встановлено *Прилуцької панчішної фабрики робітникам пам'ятний знак*, загиблим у роки Великої Вітчизн. війни.

ПРИЛУ́ЦЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ГРУ́ПА М. І. Новицького. Діяла з кінця 1941 в окупованих фашистами Прилуках. Її створили військові, що вийшли з оточення на чолі з М. І. Новицьким та Ю. Агеєвим. Група розповсюджувала серед населення листівки, влаштовувала втечі військовополонених з концтабору в місті, здійснила кілька диверсійних актів. У грудні 1942 гітлерівці заарештували 48 членів групи і її керівників; всі були розстріляні.

ПРИЛУ́ЦЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКО-МОЛОДІ́ЖНА ГРУ́ПА. Створена восени 1942 в м. Прилуках за ініціативою комсомольця І. Т. Правдивця. До її складу ввійшли Б. Г. Білименко, Ю. І. Брюховець, Г. Г. Сірик, М. М. Сидорко, М. Г. Пашук, І. А. Поляков, В. О. Карасьов, А. С. Симоненко та М. П. Пасічниченко. Вели агітаційно-пропа-

гандист. роботу серед населення, здійснювали диверсії на залізниці, акти саботажу проти німецько-фашистських окупантів. Роздобувши радіоприймач, регулярно знайомили жителів міста з повідомленням Радінформбюро, випускали і розповсюджували листівки. З весни 1943 активізували диверсійні акти на залізничних лініях Прилуки — Ніжин, Прилуки — Линовиця, Прилуки — Бахмач. У серпні 1943, коли особливо посилилися репресії гітлерівців, група влилася в партизанський загін під командуванням Є. Х. Соколовського.

ПРИЛУ́ЦЬКА ТЮТЮНО́ВА ФА́БРИКА. Засн. 1889 як ф-ка «Товариства Б. З. Рабинович і З. Н. Фраткін». 23.IV 1916 перейменована на «Акціонерне товариство тютюнових і махоркових фабрик Б. З. Рабинович і З. Н. Фраткін». У 1920 націоналізована. Після приєднання тютюново-махоркової ф-ки «Риболов» їй присвоєно назву 2-а Державна тютюново-махоркова фабрика. У вересні 1941 частина устаткування ф-ки евакуйована в м. Канськ Красноярського краю. 6.XI 1943 пущено кришильний цех для перероблення махоркової сировини. До 1957 ф-ка випускала лише махорку, з 1958 — сигарети махорочні, тютюнові і цигарки. З цього ж року стала називатися сигаретною ф-кою. У 1976 (після приєднання Менського тютюново-ферментаційного з-ду) її назвали тютюновим комбінатом. З 1981 (після виділення Менського тютюново-ферментаційного з-ду) — сучасна назва. 1965 почалося освоєння випуску сигарет з фільтром. Розміщена на вул. Кірова № 21. На фасаді адм. будинку 1975 встановлено *Прилуцької махоркової фабрики робітникам меморіальну дошку*, загиблим у роки Великої Вітчизн. війни.

ПРИЛУ́ЦЬКА УЧИ́ТЕЛЬСЬКА СЕМІНА́РІЯ. Засн. 1915. Містилася в найманому приміщенні. Мала 1 клас. Учнів — 32 (1915). Перетворена на єдину трудову школу 1920.

ПРИЛУ́ЦЬКА ФА́БРИКА ГОЛОВНИ́Х УБО́РІВ Київського виробничого об'єднання головних уборів. Заснована 1943 як артіль «Шкірвзуття», яка в 1961 перетворена на П. ф. г. у. Напрямок виробництва багато разів змінювався. З 1975 ф-ка стала спеціалізованим підприємством по пошиттю головних уборів для всіх вікових груп населення. Розміщена у Пролетарському пров. № 12.

ПРИЛУ́ЦЬКА ФА́БРИКА ГОСПОДА́РСЬКИХ ВИ́РОБІВ. Засн. 1931 як промартіль «Пролетарська солідарність». У 1953 перейменована на промартіль ім. 9-го Травня. У зв'язку з ліквідацією промкооперації в жовтні 1960 промартіль ім. 9-го Травня перетворено на Прилуцький деревообр. завод. З 1963 — сучасна назва. Спеціалізується на випуску товарів культурно-побут. призначення і госп. вжитку. Розміщена на вул. Шевченка № 71.

ПРИЛУ́ЦЬКА ФА́БРИКА ХУДО́ЖНІХ ВИ́РОБІВ імені 5-го грудня. Засн. 1929, коли до артілі «Суспільство» приєднано Ічнянську ф-ку по виготовленню строчевишитих виробів. 1960 реорганізована на ф-ку худож. виробів імені 5-го грудня. В асортименті — скатерті, серветки, рушники, постільна білизна, фіранки тощо. Вишивка — машинна і ручна. Серед вишивальниць — Г. Г. Ващенко, З. М. Кушніренко, О. П. Малько, Н. І. Онищенко, М. М. Тимошина та ін. Гол. художник ф-ки О. П. Лев. На ф-ці — 430 працівників. Розташована на вул. Карла Лібкнехта № 62.

ПРИЛУ́ЦЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Споруджена на поч. 17 ст. на правому березі р. Удаю, на місці давньорус.

городища м. Прилук. Мала дводільну структуру—цитадель (стара Прилука) й укріплені слободи (нова Прилука). Арабський церковний діяч, мандрівник і письменник Павло Халебський (Алеппський), який у 1654 відвідав Росію й Україну, про фортецю в Прилуках писав: «Цитадель у середині міста дивовижна своєю висотою, укріпленнями, вежами і гарматами, облицюванням і глибиною рову з протічною водою... До цитаделі ведуть потайні підземні ходи. У середині неї знаходиться величний і досить високий палац, вгорі і внизу дивовижний простором, висотою, величиною колод..., величиною печей, що перевищують кипариси». Дерев. палац почав будувати Я. Вишневецький у 1647. На території цитаделі містилися також порохові погреби, сарай для артилерійського спорядження, проїжджа замкова вежа. У 17 ст. на тер. П. ф.— дерев'яні Різдва Богородиці церква (1618, у 1697 збудовано нову) і Преображенська церква (1653, на поч. 18 ст. збудовано *Спасо-Преображенський собор*). У кін. 17 ст. П. ф. реконструйовано, зокрема насипано 4 бастіони трикутного плану, перед ворітьми — равеліни. За планом міста 18 ст. (див. *Плани міст Чернігівщини*) зовнішня оборонна огорожа (бл. 2150 м) включала земляні вали й рови, які проходили дугою з Сх. на Зх. і замикалися на лінії обривистих схилів над Удаєм. Цитадельні укріплення (бл. 600 м) мали майже колоподібну форму. З пд., найвразливішого боку, був рів (280 м), який заповнювався водою з р. Мухівця. Фортеця мала Київську (Чернігівську), Глухівську, Роменську та Пирятинську брами. На поч. 18 ст. збудовано *полкову скарбницю*. У 1-й пол. 18 ст. залишалася опорним пунктом у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Постраждала від пожежі 1781. У кін. 18 ст. втратила значення і почала руйнуватися. Донині збереглися залишки валів на вул. Гоголя та поблизу Центральної площі. Див. *Оборонне будівництво*. Іл.— табл. XXVIII, XL.

План Прилуцької фортеці, кін. 18 ст.

ПРИЛУ́ЦЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Відкрита 22.IX 1874 в центрі Прилук (на розі сучас. вул. Жовтневої і Леніна № 190) у 2-поверховому мурованому, облицьованому керамічною плиткою будинку. Був споруджений у 1-й пол. 19 ст. як міський поміщицький садибний будинок. У 1874 придбаний міською управою для гімназії у поміщиці І.М. Скоропадської. Утримувалася на кошти, що надходили від держави, губернського й повітового земства міста та від плати за навчання. Спочатку гімназія мала 4 класи. 18.VI додано ще 2 класи, а 5.I 1882 перетворено на повну гімназію. Вона мала 8 основних і підготовчий класи. Термін навчання — 8 років. У 1915/16 навч. році налічувалося 449 учнів. Плата за навчання становила 50 крб. на рік. Викладачами були здебільшого вихованці *Ніжинського історико-філологічного інституту* та Київ. ун-ту. У П. ч. г. в різний час навчалися Вороний Георгій Феодосійович (1868—1908; див. *Вороного Г. Ф. будинок*) — вітчизн. математик, чл.-кор. Петерб. АМ, проф. Варшавського ун-ту; Курський Дмитро Іванович (1874—1932) — рад.

держ. і парт. діяч, нарком юстиції РРФСР, перший рад. генеральний прокурор; Маслов Василь Іванович (1884—1959) — укр. рад. літературознавець і педагог; Маслов Сергій Іванович (1880—1957)—укр. літературознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР; Пфейффер Георгій Васильович (1872—1946) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1920; н. в с. Сокиринцях Срібнянського р-ну Черніг. обл., закінчив Київ. ун-т, працював у Києві); Ревуцький Дмитро Миколайович (1881—1941) — укр. рад. музикознавець, фольклорист і літературознавець. Н. в с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.; 1906 закінчив Київ. ун-т, працював у Ревелі та Києві, брат композитора Л. М. Ревуцького; Ревуцький Левко Миколайович (1889—1977) — укр. рад. композитор, педагог і муз.-громад. діяч, нар. артист СРСР, акад. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці (див. *Ревуцького вулиця* в Чернігові); Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — профес. революціонер, парт. і держ. діяч УРСР, акад. АН УРСР; Яковченко Микола Федорович (1900—74) — український рад. актор, нар. артист УРСР.

Під час першої рос. революції 12.Х 1905 в актовому залі гімназії відбувся мітинг, на якому виступив більшовик О. Г. Бособрод із закликом повалити самодержавство (див. *Бособрода О. Г. будинок*). У 1920 П. ч. г. реорганізована в єдину трудову школу. У 20—30 рр. у кол. будинку гімназії містився пед. технікум. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 будинок згорів і був відновлений у повоєнні роки з значними перебудовами. Тепер тут міститься серед. школа № 1.

У 1985 на фасаді будинку встановлено *Вороному Г. Ф. меморіальну дошку, Маслову С. І. меморіальну дошку* та *Шліхтеру О. Г. меморіальну дошку*.

ПРИЛУ́ЦЬКА ШВЕ́ЙНА ФА́БРИКА Переяслав-Хмельницького виробничого швейного об'єднання «Спецодяг». Засн. 1944 на базі невеликого швейного цеху, що містився в одноповерховому будинку (площа 170 м²). Спочатку багато операцій виконувалося вручну. Перші спецмашини з'явилися в 1949. В 1954, після спорудження двоповерхового будинку, виробнича площа ф-ки зросла до 792 м². Вона стала виготовляти пальта. У 1963 відбулося розширення підприємства за рахунок приєднання швейної ф-ки облпегпрому. З 1966 ф-ка виготовляє спецодяг. Тут зайнято 645 чол. (1987). Розміщена на вул. Леніна № 299.

ПРИЛУ́ЦЬКА ШКІРГАЛАНТЕРЕ́ЙНА ФА́БРИКА. Засн. до Великої Вітчизн. війни 1941—45. На поч. війни евакуйована до м. Бузулука Оренбурзької обл. Після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників у 1943 на тер. ф-ки було створено галантерейний цех, де виготовлялися ремінці для годинників, господарські сумки, гаманці, поясні ремінці тощо. У серпні 1944 він був об'єднаний з взуттєвою ф-кою. У вересні 1945 на базі галантерейного цеху створено П. ш. ф.— спеціалізоване підприємство по випуску шкільного асортименту. Розташована на вул. Свердлова № 35.

Прилуки. Будинок чоловічої гімназії. Фото поч. 20 ст.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОТИПОЖЕ́ЖНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ ім. XXVI з'їзду КПРС (ВО «Пожмашина»). Засн. 1938 як Прилуцький з-д протипожежного обладнання, з 1986 — головний з-д виробничого об'єднання «Пожмашина». Осн. продукцією були пінні вогнегасники, пожежні триколінні драбини і драбини-штурмовки, а також верстати для МТС і майстерень. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал, де на базі невеликої МТС створено новий з-д й організовано виробництво вогнегасників для бойових машин. У вересні 1943, після визволення Прилук від нім.-фашист. окупантів, почалася відбудова з-ду та випуск виробів широкого вжитку. 1946 було налагоджено випуск вогнегасників і почалося освоєння протипожежної автоматики. У 1951 при з-ді створено спеціалізоване конструкторське бюро пожежних машин. Завдяки цьому щороку удосконалюються моделі пожежних машин, освоюються нові класи машин. Зокрема, освоєний випуск автомобілів з комбінованими насосами на шасі снігоболотоходів. Продукція з-ду експортується в 27 країн світу. В 1981 підприємству присвоєно ім'я XXVI з'їзду КПРС. Розташоване в с-щі Ладан Прилуцького району.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ ДРУ́ГЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1909 як міське уч-ще, перетворено на вище початкове 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 182 (1915).

ПРИЛУ́ЦЬКЕ КОМЕРЦІ́ЙНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1910 в м. Славуті Волинської губ. У 1915, у зв'язку з воєнними діями, уч-ще було евакуйовано в м. Лохвицю, а 1917 переведено в м. Прилуки. Готувало фахівців торговельної справи. Ліквідоване після Жовтня 1917.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ МАЛЕ́ НАРО́ДНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Відкрите 1789 в складі 2-х класів у купленому т. з. шляховому палаці. У 1790 уч-ще перемістилося в новий будинок у центрі міста, придбаний у прилуцького полковника Якубовича. Утримувалося на кошти Приказу громадського піклування. 1805 уч-ще перейшло у відання Харків. ун-ту. З 1810 багато років наглядачем уч-ща був укр. письменник і педагог П. П. Білецький-Носенко (див. *Білецького-Носенка П. П. пансіон*). Працював він без винагороди і щороку жертвував на потреби уч-ща по 300—400 крб. За нього уч-ще збагатилося фізичним кабінетом і хорошою б-кою. 1913 перетворене на *Прилуцьке перше вище початкове училище*.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ МЕДИ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1.X 1927 як фельдшерсько-акушерська школа. З 1949 — фельдшерська школа, з 1950 — школа медсестер. З 1954 — сучасна назва. Готує фахівців трьох профілів: фельдшерів, акушерок, медичних сестер. Розташоване училище на вулиці Леніна № 243.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ ПЕДАГОГІ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ імені І. Я. Франка. Засн. 1915 як учительська семінарія. 5.VIII 1920 на її основі організовано трирічні пед. курси, у 1925 перетворені на педтехнікум (1927 йому присвоєно ім'я І. Я. Франка). Спочатку був тільки шкільний відділ. У 1957 відкрито два відділи: дошкільний і підготовки вчителів праці та креслення, в 1947 — заочний відділ. З 1944 сучасна назва. П. п. у. готує фахівців із спеціальностей: дошкільного виховання; викладання в початкових класах загальноосвітньої школи; викладання праці та креслення в 4—8 класах загальноосвітньої школи. Фахівців дошкільного виховання готує і заочний відділ. Розташована на вул. Перемоги № 170.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ ПЕ́РШЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ ЧОЛОВІ́ЧЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1789 як мале народне уч-ще, перетворено на вище початкове уч-ще 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів — 185 (1915).

ПРИЛУ́ЦЬКЕ ПЕ́РШЕ ПОЧАТКО́ВЕ ЖІНО́ЧЕ УЧИ́ЛИЩЕ приватне. Відкрите 1870 Скоропадським на базі *Прилуцького пансіону* для підготовки народних учителів. Діяло до 1880. Того ж року в Прилуках засн. Перше міське початкове жіноче училище, яке утримувалося на кошти міста. 70 учениць (1888).

ПРИЛУ́ЦЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО. Засн. 1893. Мало дослідне поле (20 га), склади для зберіг. с.-г. машин і знарядь, посівного насіння і добрив, навчальну кузню для підготовки сільс. ковалів. Займалося поширенням агрономіч. знань, продажем с.-г. машин та знарядь, соргового насіння і насіння трав, мінеральних добрив. Обслуговувало головним чином поміщицькі та куркульські господарства. Ліквідоване постановою загальних зборів членів товариства від 29.III 1920 у зв'язку з перетворенням на с.-г. кооперативне товариство.

ПРИЛУ́ЦЬКЕ УПРАВЛІ́ННЯ БУРИ́ЛЬНИХ РОБІ́Т виробничого об'єднання «Укрнафта». Ств. 1963 як контора експлуатаційного буріння при Прилуцькому нафтопром. районі на базі спец. будівельно-монтажного управління тресту Київського вугільно-паливного пром. раднаргоспу та дільниці експлуатаційного буріння при Гнідинському буд.-монтажному управлінні. У 1965 контора ввійшла до складу об'єднання «Чернігівнафтогаз». З 1970 — сучасна назва. П. у. б. р. здійснює пошуково-розвідувальне буріння для відкриття нових родовищ нафти і газу переважно на тер. Черніг. нафтогазопром. р-ну та буріння експлуатаційних свердловин на нафтових, газонафтових і газових родовищах Черніг. нафтогазопром. району. Управління забезпечує «Чернігівнафтогаз» фондом експлуатаційних нагнітальних свердловин, а також спец. свердловин для інтенсифікації добування нафти на старих родовищах. Розміщене на вул. Леніна № 200 (див. *Прилуцька нафтогазорозвідувальна експедиція глибокого буріння*).

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ВЕЧІ́РНІЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ТЕ́ХНІКУМ. Засн. 1953. Має в своєму складі: предметні (циклові) комісії; навчальні кабінети і лабораторії; гуртки тех. творчості; бібліотеку. Готує фахівців з спеціальності — оброблення металів різанням. Розташований на вул. Переяслав-Хмельницькій № 72; смт Ладан, вул. Миру № 84.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ВІ́ДДІЛ АРХІ́ВУ ЧЕРНІ́ГІВСЬКОЇ О́БЛАСТІ. Засн. 1924 під назвою окружне архівне управління, з 1930 — місцеве архівне управління; з 1932 — Прилуцький істор. архів, з 1941 — Філіал державного архіву Черніг. області. Сучас. назва — з 1984. У відділі зосереджені документальні матеріали (понад 170 тис. справ) з історії Прилуччини від 1722 до наших днів. Складені іменний, географ. і систематич. каталоги. Розташований на вул. Орджонікідзе № 16.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ГІДРОМЕЛІОРАТИ́ВНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Див. *Прилуцький радгосп-технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства.*

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ГУРТО́К КРАЄЗНА́ВЦІВ-АМА́ТОРІВ. Виник у 1926. Складався з 2 секцій: культурно-історичної та природничої. Діяв до кінця 20-х рр.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д БУДІВЕ́ЛЬНИХ МАШИ́Н імені XXV

з'їзду КПРС «Будмаш». Засн. 1907 на основі майстерні по виробництву і ремонту запчастин для с.-г. машин і деталей устаткування для місцевих цукрових заводів, млинів і махоркової ф-ки. Після націоналізації в 1920 одержав назву Перший держ. чавуноливарний з-д. З 1948 — з-д будівельних машин. У 1976 з-ду присвоєно ім'я XXV з'їзду КПРС. До 1938 виготовляв запасні частини до тракторів, землесосів, токарні верстати ПМЗ-1, ПМЗ-2, поперечно-стругальні верстати, друкарські машинки «Агітка». З 1938 почав випускати запчастини до розчиномішалок, бетономішалок і каменедробарок. У 1940 був виготовлений перший екскаватор на гусеничному ходу.

З 1945 з-д спеціалізується на випуску буд. машин, у т. ч. 10—18-метрових щоглових підйомників. На з-ді зайнято 1600 робітників. З-д випускає устаткування 6 найменувань. Завод розміщений на вулиці Переяслав-Хмельницькій № 59. Встановлено загиблим у роки Великої Вітчизн. війни *Прилуцького заводу будівельних машин робітникам і службовцям пам'ятний знак.*

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ПЛАСТМА́С. Засн. 1931 як радіоштампувальна ф-ка, з 1932 — ф-ка пластмас, з 1940 — сучасна назва. Спочатку випускав вимикачі, чорнильниці, доміно, шашки, ролики до ліжок. У серпні 1941 евакуйований у м. Омськ. Відновив роботу з-д 1943. У 1954 освоєно виробництво амінопласту, 1958 — карбамідних смол. 1987 на з-ді освоєно виробництво поліхлорвінілових блоків, волокніту та виробів з нього, збудований невеликий пресовий цех. Протягом 1966—86 введено в дію нові виробничі потужності. Діють цехи: хім., пресооброблювальний, для переробки термопластів. З-д випускає понад 200 назв різних виробів. Має 2 дитячі комбінати, 2 б-ки з фондом понад 18 тис. прим. Розташований на вул. Козачій № 56.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ АРХІ́В. Діяв у 1932—41. Див. *Прилуцький відділ Архіву Чернігівської області.*

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1919. Постійно діє з 1927. Основою для створення музею послужила колекція поміщиків Галаганів у Сокиринцях. П. к. м. має три відділи: природи краю, історії дорад. періоду, історії рад. часу. У музеї зберігається понад 26 тис. експонатів. Серед них—козацька зброя, старовинний портрет Б. Хмельницького, оригінальний фотопортрет Т. Шевченка, матеріали, що висвітлюють участь трудящих краю в соціалістич. будівництві. Розташований у кол. Сретенській церкві на вул. Орджонікідзе № 39. Іл.— табл. XXVIII.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ЛИВА́РНО-МЕХАНІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д. Засн. 1951 як ливарний цех Прилуцького міськпромкомбінату, на базі якого 1961 створено Прилуцький чавуноливарний з-д. З 1966 — сучасна назва. У 1972 — П. л.-м. з. об'єднано з Прилуцьким з-дом ім. С. М. Кірова. Осн. напрям виробництва — випуск пічного (чавунного) литва. У 1970 освоєно випуск каталітичних підігрівників, 1976 — верстатів комбінованих шкільних, 1981 — кольорового лиття. В 1986 з-д припинив випуск пічного (чавунного) лиття. 150 робітників. Розміщений на вул. Козачій № 53.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНИЙ РОЗСА́ДНИК державний. Почав діяльність 1944 відповідно до постанови Черніг. облвиконкому від 7.IV 1944. Займається вирощуванням садівного матеріалу лісових і плодово-ягідних культур для колгоспів, організацій та населення Прилуцького та ін. районів.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ МЕ́БЛЕВИЙ КОМБІНА́Т — філіал виробничого об'єднання «Чернігівмеблі». Засн. 1921 як Прилуцький рад. лісопильний з-д на базі націоналізованої лісопильні. Осн. продукція з-ду — розпилювання деревини для місц. потреб і виготовлення ящиків для махоркової

ф-ки. З часом при з-ді організовано групу столярів, які виконували замовлення на столярні вироби орг-цій та окремих громадян. У 1930 до з-ду приєднано Житомирську копилову ф-ку (84 робітники). Об'єднане підприємство налічувало 174 чол. У 1932 з-ду передано невелику ф-ку шкільного устаткування. З цього часу з-д став називатися меблевим комбінатом. У 1936 до комбінату включено фабрику гнутих меблів. На 1940 всі виробничі цехи були розміщені на одній території. Комбінат, де налічувалося 455 чол., виготовляв столи і стільці. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 частину устаткування і робітників евакуйовано в м. Сарапул Удмуртської АРСР, де вони виготовляли продукцію для потреб фронту. Зразу ж після визволення Прилук від нім.-фашист. окупантів (вересень 1943) розпочалася відбудова підприємства. У 1959—65 здійснювалося розширення виробництва, впровадження нової техніки і технології, механізації ручних процесів. Комбінат налічує 860 робітників. Випускає спальні набори, стільці, товари шир. вжитку, сувеніри. Розміщений на вул. Дзержинського № 14.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені 15-річчя ВЛКСМ. Засн. 1933. З початком Великої Вітчизн. війни 1941—45 припинив роботу, відновив її після визволення міста від нім.-фашист. загарбників. Вдруге П. м.-д. т. припинив свою діяльність 1948.

У 1938—41, 1946—48 художнім керівником театру був уродженець Прилук, засл. арт. УРСР І. К. Бровченко. Працював театр у приміщенні, яке почало будуватися в кін. 19 — на поч. 20 ст. на вул. Переяславській на кошти капіталіста Бродського. Передбачалося створити велику театральну споруду, яка б не поступалася столичним. Через банкротство замовника роботи невдовзі припинилися. 1929 — 30 за проектом арх. Ф. Білика центр. двоповерхову частину було добудовано з використанням закладених раніше фундаментів. Тепер у цьому приміщенні Будинок культури (вул. Переяслав-Хмельницька № 28). У ньому працює, зокрема народний самодіяльний театр, серед засновників якого була також група акторів з театру імені 15-річчя ВЛКСМ.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНА́Т. Ств. 1986. Осн. напрям — м'ясні вироби, виробництво м'ясокісткового борошна, жиру, кишкової оболонки, шкіряної сировини, ковбасних виробів. Розташований у м. Прилуках.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ О́КРУГ — адм.-тер. одиниця. Ств. 1923 з частини Прилуцького, Пирятинського і Лохвицького пов. Полтав. губ. та частини Переяславського пов. Київ. губ. Поділявся на 12 р-нів: Березоворудський (Теплівський), Варвинський (Гнідинський), Іваницький, Лехнівський, Малодівицький, Пирятинський, Прилуцький, Срібнянський, Турівський, Харківецький, Яблунівський і Яготинський. У 1929 замість Лехнівського і Харківецького були створені Драбівський і Ковалівський р-ни. 13.VI 1930 П. о. розформовано, а його територію включено до Лубенського округу.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ОКРУЖНИ́Й ФІЛІА́Л ДЕРЖВИДА́ВУ УКРАЇНИ. Засн. 1923 як торгове агентство Полтав. губерн. відділу Всеукрвидаву. З березня 1924 — П. о. ф. займався торгівлею і забезпеченням населення Прилук і Прилуцького округу художньою, політ. та екон. літературою, шкіл — підручниками і канцелярським приладдям. 18.I 1930 ліквідований. Філіал разом з книжковим магазином містився в двоповерховому будинку на розі вул. Леніна і Свердлова, який під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був зруйнований.

ПРИЛУЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА імені М. Д. Леонтовича. Ств. 9.IV 1927 для налагодження муз. життя і розвитку соціалістич. культури. Займався популяризацією муз. мистецтва, поширенням нотної літератури і муз. журналів. Припинив діяльність у серпні 1929.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПАНСІОН для підготовки народних учителів. Відкритий 1867 головою училищної ради Скоропадським. Вихованцями пансіону були учні сільських уч-щ повіту. Вони відвідували повітове уч-ще і водночас під керівництвом учителя міського початкового уч-ща О. А. Шкуратова знайомилися з методикою викладання. Після першого випуску 1870 пансіон був закритий.

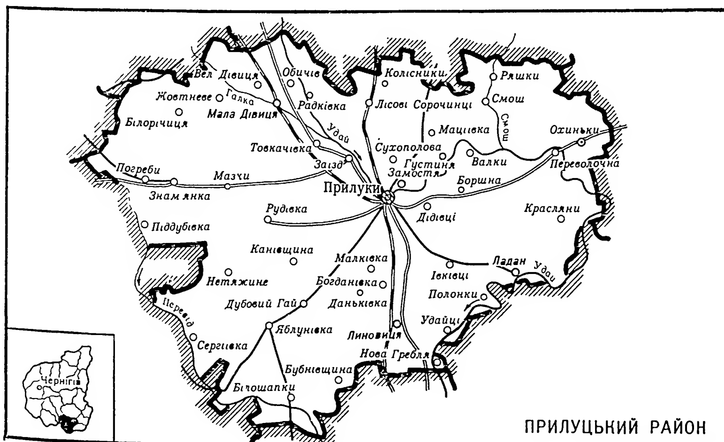
ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1905. Тривав 11—12.X на підтримку страйкуючих робітників Конотопських залізничних майстерень і проходив під керівництвом більшовиків. У ньому брало участь бл. 2 тис. робітників і службовців депо, млина Долгіна та тютюнової ф-ки Рабиновича. Під час мітингу, який відбувся 12.X біля депо ст. Прилуки, серед робітників лунали вигуки: «Геть царя!», «Геть самодержавство!». На знак солідарності з робітниками-залізничниками Конотопа і Прилук 15.X застрайкували службовці ст. Жмеринка.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця Лівобереж. України в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Межував на Пн. з Чернігівським (з 1654 — з Ніжинським), на Сх.— з Миргородським полками. Поділявся на Варвинські (дві), Галицьку, Голянську, Городенську, Гурівську, Дівицьку, Іваницьку, Ічнянські (дві), Корибутівську, Краснянську, Кропив'янську, Монастирищенську, Переволочинську, Прилуцькі (чотири) і Срібнянську сотні. За реєстром 1723 в П. п. було 8 сотень, в яких налічувалося 1705 піших і 1627 кінних реєстрових козаків. Центром П. п. були Прилуки. У серед. 18 ст. на тер. П. п. діяло 69 початкових шкіл. 1780 П. п. складався з 11 сотень (сотенні містечка: Варва, Ічня, Іваниця, Красний Колядин, Срібне та ін.). Козаки П. п. брали участь у визвольній війні укр. народу 1648—54, нар. повстанні 1657—58 під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти І. Виговського, в антифеод. сел.-козац. виступах 1687, 1689, 1690—91 проти гніту козац. старшини, в боротьбі 1708—09 проти шведських окупантів, рос.-тур. війнах 1735—39 і 1768—74. Сел.-козац. заворушення в П. п. відбувалося під час Булавінського повстання 1707—09. Ліквідований П. п. 1781, а його територія включена до складу *Чернігівського намісництва.*

ПРИЛУЦЬКИЙ РАДГОСП-ТЕХНІКУМ ГІДРОМЕЛІОРАЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Засн. 1948 як Прилуц. гідромеліоративний технікум. До 1950 в технікумі, крім відділення техніків-гідротехніків, діяло ветеринарне відділення. У 1954—61 зведено новий навч. корпус на 26 аудиторій з лабораторіями і допоміжними приміщеннями загальною корисною площею 3240 м^2, актовим залом на 300 місць, спорт. залом і б-кою з чит. залом. Це дало змогу в 1962 відкрити відділення електрифікації с. г. З цього часу технікум став називатися Прилуцький технікум гідромеліорації та електрифікації с. г. З 1964 радгосп-технікум одержав сучас. назву. Йому було передано 1421 га ріллі, 180 голів великої рогатої худоби, 320 голів свиней. У 1968 в зв'язку з передачею землі Черніг. обласній дослідній с.-г. станції радгосп-технікум знову був реорганізований на технікум гідромеліорації та електрифікації с. г. За технікумом з учгоспом у с. Переволочній було залишено 220 га землі, 200 голів великої рогатої худоби, у т. ч. 60 корів. В учгоспі учні технікуму проходили навч. практику з основ землеробства, меліора-

ції, водопостачання, механізації, ремонту електроустаткування. З 1.IV 1987 — сучас. назва. За радгосп-технікумом закріплено 2303,1 га землі, у т. ч. 1904 ріллі, 1512 голів великої рогатої худоби, у т. ч. 410 корів. Міститься на вул. Леніна № 178.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині області. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 55,1 тис. ж. (1988; без Прилук). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 32 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — м. Прилуки. П. р. розташований в межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Найбільша річка — Удай (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, липа та ін.) займають 13,5 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Прилуки. Найбільші пром. підприємства району — Линовицький цукровий завод, прилуцькі ефіроолійний, птахо-, хлібопродуктів, будівельних матеріалів і конструкцій комбінати і сироробний завод. Районний комбінат побутового обслуговування (Прилуки), 4 будинки побуту, 40 комплексних приймальних пунктів. Землеробство району — зерново-буряківничого, тваринництво — молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1988 становила 130,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 112,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукрові буряки, м'ята. У П. р.— 31 колгосп, 7 радгоспів. Залізничні станції: Прилуки, Линовиця, Галка. Автомоб. шляхів — 468,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 423,7 км. У П. р.— 2 профес.-тех. уч-ща, 49 заг.-осв. шкіл, муз. школа, 75 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 73 клубні установи, 81 кіноустановка, 72 б-ки. Уродженцями П. р. є: с. Боршна — укр. рад. актор М. Ф. Покотило, с. Канівщина — укр. рад. поет Б. П. Степанюк, смт Линовиця — засл. арт. УРСР М. І. Бебешко, укр. рад. поет М. П. Турківський; смт Мала Ді-

виця — доктор с.-г. наук Ю. А. Тонкаль, с. Яблунівка — укр. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук, засл. діяч науки і техніки УРСР М. А. Кондак, доктор фіз.-мат. наук В. П. Нетребко, доктор іст. наук, проф. А. М. Черненко, доктори мед. наук В. Д. Черненко і В. Т. Шугайло. У П. р. видається газ. *«Правда Прилуччини»*. Серед пам'яток архітектури: *Білорічицький архітектурний ансамбль, Бальменів садиба* у смт Линовиці, *Киселя садиба* в с. Дідівцях, комплекс *Густинського монастиря*, в якому були складені *Густинський літопис* і *Густинський монастирський літопис, Михайлівська церква* (кін. 18 ст.) у с. Полонках, *Вознесенська церква* (поч. 19 ст.) у с. Радьківці, *Різдва Богородиці церква* (поч. 19 ст.) і дзвіниця у с. Полові, *Йоасафу Горленку храм-пам'ятник* у с. Замості. Див. також ст. Прилуки, Ладан, Линовиця, Мала Дівиця, Білорічиця, Білошапки, Богданівка, Бубнівщина, Валки, Велика Дівиця, Дідівці, Дубовий Гай, Жовтневе, Заїзд, Замостя, Знам'янка, Івківці, Канівщина, Красляни, Лісові Сорочинці, Малківка, Нетяжине, Нова Гребля, Обичів, Охиньки, Переволочна, Піддубівка, Погреби, Рудівка, Ряшки, Сергіївка, Смош, Сухополова, Товкачівка, Удайці, Яблунівка. Іл. — табл. XXVIII, XXIX.

ПРИЛУЦЬКИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ТЕАТР. Засн. 1923 на базі укр. драм. студії при робітн. клубі ім. Паризької комуни у Прилуках. З 1926 — Міжспілковий робітн. показовий театр. У 1930-х рр. працював також під назвою — Міжокруж. Прилуцько-Ніжинський робітничо-сел. театр. Гол. режисер І. К. Бровченко. У трупі: В. Буйний, Жаткевич, Костін, І. О. Ласкавий, О. Шан-Гірей. У репертуарі: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «За двома зайцями» М. Старицького, «97» М. Куліша, «Бунтар», «Родина Щіткарів», «Підземна Галичина» М. Ірчана, «Батальйон мертвих» Я. Мамонтова, «Таміла» О. Золіна, «Отрута» А. Луначарського, «Сон літньої ночі» У. Шекспіра. Існував до 1933.

ПРИЛУЦЬКИЙ ТЕАТР. У 1907—10 в П. т. працювала антреприза М. Т. Пономаренка.

ПРИЛУЦЬКИЙ ТЕХНІКУМ ГІДРОМЕЛІОРАЦІЇ І ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Див. *Прилуцький радгосп-технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства.*

ПРИЛУЦЬКИЙ ТРЕСТ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ державний. Організовано 1.I 1931. Здійснював планування і технічне керівництво підприємствами місцевої пром-сті. Ліквідовано 9.VII 1932 на підставі постанови президії Прилуцької міськради від 27.X 1931 з передачею функцій Прилуцькому відділу місцевої промисловості.

ПРИЛУЦЬКИМ РОБІТНИКАМ ДЕПО І ЗАЛІЗНИЧНИКАМ МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА. Встановлена на фасаді приміщення Прилуцького вокзалу на честь революц. подій 1905 в м. Прилуках. Жовтневий загальний політ. страйк 1905, який почався з страйку залізничників Московсько-Казанської залізниці, охопив і залізничників Прилук. 11.X 1905 виступили робітники депо. Наступного дня відбувся антиурядовий мітинг, в якому взяло участь бл. 2 тис. робітників і службовців. Після мітингу його учасники направилися в центр міста, зайняли актовий зал Прилуцької чоловічої гімназії, де перед ними виступив більшовик О. Г. Бособрод. Він закликав до збройної боротьби проти монархії. Коли демонстранти виходили з приміщення, члени с.-д. групи роздавали їм антиурядові прокламації. Проти демонстрантів було кинуто козаків і поліцію. 50 чол.

поранено і 18 заарештовано. Страйкували робітники залізничних майстерень і в дні Грудневого збройного повстання в Москві. З 8 до 18.XII 1905 робота вузла була паралізована. Меморіальна дошка — метал. Відкрито 1970.

ПРИЛУ́ЦЬКІ ЧОТИ́РИ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (1972). Віком понад 140 років. Містяться в м. Прилуках на вул. Карла Лібкнехта № 93. Перебувають у віданні міськкомунгоспу. Площа 0,02 га.

ПРИЛУ́ЦЬКОГО ЗАВО́ДУ БУДІВЕ́ЛЬНИХ МАШИ́Н РОБІТНИКА́М І СЛУЖБО́ВЦЯМ ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено на тер. парку культури і відпочинку з-ду «Будмаш» (вул. 1-го Травня) в пам'ять про загиблих прилучан, що працювали на цьому підприємстві, і на відзнаку 25-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Пам'ятний знак — чотирикутний обеліск із нержавіючої сталі, розширений до верху, встановлений на цегляному оцементованому ступінчастому постаменті. Нижня частина обеліска вмонтована в гранітні брили. З лицевого боку обеліска зображено зірку. Нижче прикріплена меморіальна дошка з пам'ятним написом. Висота обеліска — 4 м. Постамент — 0,5 м. У підніжжя обеліска зображена лаврова гілка. Відкрито 1970.

ПРИЛУ́ЦЬКОГО СПТУ-34 РОБІТНИКА́М І ВИПУСКНИКА́М ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено на тер. училища на честь робітників — випускників та учнів, загиблих у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятний знак — бетонний чотиригранний обеліск (висота — 4,2 м), увінчаний металевим стрижнем із зіркою на кінці. На обеліску закріплена мармурова дошка з мемор. надписом і 10 прізвищами полеглих прилучан. Справа до обеліска примикає бетонна стела (висота — 1,7 м) з барельєф. зображенням рад. воїна, що схилився над Вічним вогнем. Серед загиблих — Герой Рад. Союзу К. С. Гнідаш. Відкрито 1965, вул. Леніна № 337 (у 1987 знятий у зв'язку з будівництвом нових корпусів).

ПРИЛУ́ЦЬКОЇ МАХО́РКОВОЇ ФА́БРИКИ РОБІТНИКА́М МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлена на фасаді адм. будинку *Прилуцької тютюнової фабрики* на честь революційних подій 1903 та 1905 років. У серпні 1903 робітники махоркової фабрики (150 чол.) почали страйкувати, вимагаючи від фабрикантів Б. З. Рабиновича і З. Н. Фраткіна поліпшити умови праці й підвищити заробітну плату. Виступи відбувалися й 1904, а 8.IV 1905 розпочався організований страйк політ. характеру. 11.X 1905 на знак пролетарської солідарності робітники фабрики приєдналися до всерос. політ. страйку. Виступи робітників відбувалися й під час Грудневого збройного повстання в Москві 1905 і в 1906. Меморіальна дошка — метал; відкрито 1975, вул. Кірова № 21.

ПРИЛУ́ЦЬКОЇ ПАНЧІ́ШНОЇ ФА́БРИКИ РОБІТНИКА́М ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК. Встановлено на тер. панчішної ф-ки у пам'ять про робітників ф-ки, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятний знак — символічний Вічний вогонь, виготовлений з металу, встановлений біля фабричної стіни, до якої прикріплено мармурову мемор. дошку. Відкрито 1974, вул. Леніна № 140.

ПРИМАКО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (до 1927 назви не мала, з 1927 — Робітнича 1-а, з 1960 — Робітнича; Новозаводський р-н, біля Центр. ринку) — від вул. Леніна (без виходу на неї) до пров. Марковича. Названа 1981 на честь Примакова Віталія Марковича (1897—1937) — рад. військ. діяча, комкора (1935), героя грома-

дян. війни. Н. у м. Семенівці в сім'ї вчителя. Дитинство пройшло в с. Шуманах (тепер Ріпкинського р-ну), де вчителював його батько (1900 — 09). Тут він навчався в поч. школі (1906—09). У 1909 вступив до Чернігівської класич. чол. гімназії. Родина мешкала по вул. Сіверянській (тепер вул. Коцюбинського) № 37. 1913 створив у ній підпільний революц. гурток, який через рік примкнув до соціал-демократів. Підтримував близькі стосунки з родиною М. М. Коцюбинського, його сином Юрієм, згодом одружився на дочці письменника Оксані. У гімназичні роки мешкав також на вул. Воскресенській (тепер — Муринсона).
1915 був виключений з 7 класу гімназії і за антивоєнну агітацію засуджений на довічне заслання в Сибір, звідки повернувся в квітні 1917. Брав участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді. З січня 1918 — організатор і керівник Червоного козацтва України, на чолі якого брав участь у боях проти нім.-австр. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі. З 1923 — на різних військ. посадах. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований. Сучасну вулицю почали забудовувати в 90-х рр. 19 ст. приватні особи на купленій у міськ. думи землі в районі так зв. Землянок. У 60-х рр. 20 ст. до неї приєднали частину площі ім. 25-го Жовтня (кол. Олександрівська) від вул. Комсомольської до сучас. вул. Леніна. На П. в. розташовані з-д «Ремпобуттехніка», кілька установ, невеликі житлові будинки. Ім'ям Примакова названо колгосп у с. Кезі Ріпкинського р-ну. Див. також *Примакова В. М. погруддя, Примакову В. М. меморіальні дошки.*

Погруддя В. М. Примакова у Чернігові.

ПРИМАКО́ВА В. М. ПОГРУ́ДДЯ в Чернігові. Встановлено 1972 на *Алеї Героїв,* на честь рад. військ. діяча В. М. Примакова (див. *Примакова вулиця*). Гранітне погруддя (розмір 2 натури) спирається на п'єдестал з чорного полірованого лабрадориту (2,8 м × 0,9 м × 0,7 м). На передній площині п'єдесталу висічений напис: «Віталій Маркович Примаков», нижче: «Організатор і керівник Червоного козацтва, славний рицар революційної України. 1897—1937». Автори: скульптор Ф. А. Коцюбинський, арх. Г. О. Урусов.

ПРИМАКО́ВУ В. М. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ: 1) У с. Шуманах Кезівської сільс. Ради Ріпкинського р-ну. Встановлена на фасаді будинку б-ки на вул. Північній № 2. Тут до 1979 містилася школа, в якій у 1906—09 навчався В. М. Примаков. Дошка — мармур, відкрита 1967. 2) У м. Семенівці. Встановлена на фасаді будинку (Червона площа № 4), де в сім'ї вчителя народився і до 1900 мешкав В. М. Примаков. Дерев'яний одноповерховий трикімнатний під залізним дахом будинок зберігся в первісному стані. Тепер

у ньому інтернат серед. школи № 2 ім. В. В. Воровського. Дошка — мармур, відкрита 1966. 3) У Чернігові. Встановлено на фасаді буд. № 4 по вул. Горького, де в 1909—15 в *Чернігівській класичній чоловічій гімназії* навч. В. М. Примаков. Дошка — мармур, відкрита в 1967. 4) У Чернігові. Встановлена на фасаді будинку М. М. Коцюбинського по вул. Коцюбинського № 3 (кол. Сіверянська), де під час навчання в гімназії не раз бував Примаков.

ПРИМІСЬКЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-очеретяне болото. Розташоване в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 197 га.

ПРИМО́РСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 22 га.

ПРИПУ́ТНІ — село Ічнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Барбурське, Вишнівка, с-ще Куликівка. Розташовані на р. Удай, за 18 км від райцентру та за 18 км від залізнич. ст. Крути. 900 ж. (1988). Засновані в 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, с. ш., лікарня, Будинок культури на 250 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Встановлено 1958 надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім. фашистів, 1972 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (286 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ПРИСУ́ТСТВІЯ — органи держ. влади в дореволюц. Росії. 1) Повітові в сел. справах П. Створені на Чернігівщині у відповідності з указом Сенату від 27.VI 1874 на базі ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів. Складалися з голови — повітового предводителя дворянства і членів — предводителя повітової земської управи і повітового справника. Здійснювали нагляд за волосними і сільс. органами сел. самоуправління. П. ліквідовані законом про земських начальників 12.VII 1889. 2) Черніг. губернське в земських і міських справах П. Створене в жовтні 1892 у відповідності з Городовим положенням 11.VI 1892 шляхом об'єднання губ. в земських справах і губ. в міськ. справах присутствій. Здійснювало нагляд за діяльністю органів земського і міського самоуправління. Ліквідоване після Великої Жовтн. соціалістич. революції. 3) Черніг. губернське в міських справах П Створене на підставі Городового положення 16.VI 1870. Здійснювало нагляд за діяльністю органів міськ. самоуправління. Припинило діяльність згідно з Городовим положенням 11.VI 1892 і передало свої функції губ. в земських і міськ. справах присутствію. 4) Черніг. губернське в селянських справах П. Розпочало свою діяльність 16.III 1861 на підставі Положення 19.II 1861. Відало мировими посередниками і повітовими в сел. справах присутствіями. Ліквідоване законом Про земських начальників від 12.VII 1889. 5) Черніг. губернське особливе в земських повинностях П. створене на підставі «Правил нового влаштування земських повинностей» 13.VII 1851. Розглядало кошториси земських зборів, займалось розкладенням земських повинностей і контролювало їх виконання. Ліквідоване 1871. 6) Черніг. губернське П. Створене у відповідності з Положенням про земських начальників 12.VII 1889. Було змішаною адм.-судовою установою, здійснювало нагляд за діяльністю повітових з'їздів, земських начальників, волосних і сільських управлінь. Ліквідоване після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Документ. матеріали зберігаються в Архіві Черніг. обл. та його відділі в Ніжині.

ПРОВА́ЛЛЯ — гідролог. заказник (з 1979). Цінний болотний масив. Розташоване біля с. Боромиків Чернігівського р-ну. Перебуває у віданні колгоспу «Нове життя». Площа 306 га.

ПРОВІДНЕ́ — зоолог. пам'ятка природи (з 1972). Місце оселення цінної фауни. Розташоване в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 5 га.

ПРОГРЕ́С — селище Козелецького району, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядкова-

не с. Гайове. Розташований за 25 км від райцентру. 1029 ж. (1988). Засн. 1919. У П.— Черніг. обл. с.-г. дослідна станція, при якій — постійно діюча с.-г. виставка і курси підвищення кваліфікації працівників с. г., видається газ. *«Наука виробництву»*. Відділення зв'язку, 8-річна школа, музична школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, ясла-садок, клуб, кіноустановка, б-ка. Прогресівський істор. музей. У 1975 встановлено обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (147 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, та на честь рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. На тер. П. виявлено поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.).

ПРОГРЕ́СІВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й народний. Ств. 1967 у с-щі Прогрес Козелецького р-ну (вул. Гедройца № 5). Експозиція розміщена в 3 кімнатах у будинку обласної с.-г. станції. У музеї — 200 оригінальних експонатів, які висвітлюють історію селища, участь його жителів у Великій Вітчизн. війні 1941—45, історію обл. с.-г. станції зокрема. Звання народний присвоєно 1980.

ПРОДКО́МИ, продовольчі к-ти (губернські, повітові і волосні). Створювалися в 1918—20, відали питаннями заготівлі продовольства та продрозкладкою і розподілом продуктів харчування серед населення, а також постачанням продовольства і фуражу Червоній Армії. Ліквідовані в 1921.

«ПРОДОВО́ЛЬСТВЕННЫЙ БЮЛЛЕТЕ́НЬ». Щоденна газета, орган губпродкому. Виходила в Чернігові в 1922—23, спочатку під назвою *«Продработник»*, з 15.X 1923 — «П. б.».

«ПРОДРАБО́ТНИК». Газета, орган губпродкому. Виходила в Чернігові 1922—23. Див. *«Продовольственный бюллетень»*.

ПРОЇ́ЗД. Річка в Черніг. обл., лівий рукав Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ПРОКОПО́ВИЧА П. І. МОГИ́ЛА. Розташована на цвинтарі біля с. Пальчики (тепер Городищенської сільради Бахмацького району). Прокопович Петро Іванович (1775—1850) — основоположник вітчизняної науки про бджільництво. Н. в с. Митченках (тепер Бахмацького р-ну). Після закінчення Київської академії перебував на військ. службі. 1794 вийшов у відставку і повернувся в Митченки, де придбав невелику ділянку землі і зайнявся бджільництвом. Початкові знання з бджільництва одержав на пасіці свого брата. За понад 50 років трудової діяльності в бджільництві Прокопович поставив його на наукову основу, перетворив в галузь народногосп. значення.

1814 Прокопович вперше в світі сконструював напіврозбірний рамковий вулик і запровадив нову систему заходів щодо утримання бджіл, опублікував понад 70 праць з питань бджільництва. 1828 він заснував у с. Митченках *Бджільництва школу*, яку в 1830 перевів до Пальчиків. Прокопович був знайомий з Т. Г. Шевченком, який в 1843 відвідав пасіку. Шевченко цікавився наук. працями Прокоповича, згадував його в повісті «Близнецы», називав «славным пчеловодом». У Батурині встановлено *Прокоповичу П. І. пам'ятник*, його ім'ям 1981 названо вулицю в Чернігові (кол. Дачна; Новозаводський р-н, прокладена в 30-х рр. 20 ст.). Відкрито тематичні виставки у Конотопському краєзнавчому музеї та Батуринському історико-краєзнавчому музеї. На могилі Прокоповича 1954 встановлений надгробок з барельєфом бджоляра і написом: «Прокопович Петро Іванович (1775—1850)».

ПРОКОПО́ВИЧУ П. І. ПА́М'ЯТНИК у смт Батурині. Встановлений у парку Кочубея в кінці алеї. Споруджено на честь П. І. Прокоповича (див. *Прокоповича П. І. могила*). Пам'ятник — бронзова скульптура (вис. 1,8 м) встановлена на призматичному гранітному постаменті (вис. 1,9 м). На передній грані — напис. Прокопович зображений в укр. сорочці і в бри-

лі, зсунутому на потилицю. У руках він тримає рамку з стільником. Скульптор І. А. Коломієць; відкрито в 1975, вул. Леніна.

«ПРОЛЕТАРСКАЯ МЫСЛЬ». Газета, орган повітпарткому КП(б)У, повітвиконкому, райспілки та повітпрофбюро Ніжинщини. Видавалася в Ніжині 1922—24. Див. *«Під прапором Леніна»*.

ПРОЛЕТАРСЬКА ВУЛИЦЯ. 1) У м. Семенівці (кол. Сотниківка). Пролягає в пд.-сх. частині Семенівки, від вул. Петровського до деревообробного з-ду. Почала забудовуватися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Попередня назва пов'язана з тим, що тут жив сотник Солодовников. Перейменовано 1934. На цій вулиці мешкали учасники революц. руху брати Костянтин і Петро Лугинці. Вони одними з перших стали членами с.-д. організації в Семенівці, брали участь у революції 1905—07, за що були заслані на каторгу. Після Лютневої бурж.-демокр. революції брати повернулися до Семенівки і включилися у боротьбу за владу Рад, зокрема в складі червоногвардійського загону під командуванням М. О. Щорса. На П. в. стоїть будинок, де в березні 1918 перебував М. О. Щорс (встановлено *Щорсу М. О. меморіальну дошку*). На П. в. наприкінці 19 ст. купцем Гінцем зведено невелике підприємство — млин, круподерня, олійниця. Тепер на цьому місці розташований *Семенівський деревообробний завод*.

2) У Чернігові (кол. князя Чорного, Воздвиженська; Новозаводський р-н) — від вул. Льва Толстого до вул. Леніна. Попередня назва від Воздвиженської церкви, розташованої на цій вулиці. У 1919 перейменована на П. в. Прокладена 1805 від *Єлецького Успенського монастиря* до вул. 3-ї Набережної (тепер вул. Пушкіна). На протязі кількох кварталів вона пролягала там, де раніше була друга лінія укріплень давнього міста. Спуск до Підмонастирської (тепер Льва Толстого) вулиці прокладено в 60-х рр. 19 ст. (після засипання яру вздовж монастирської стіни). По Великій Вітчизн. війні 1941—45 П. в. стала коротшою майже наполовину: одну частину її відведено під *Алею Героїв*, другу забудовано, ще одну частину перетворено на окрему вулицю. До Великої Вітчизн. війни тут розміщалися міськ. відділ нар. освіти, методичний кабінет обласного відділу нар. освіти, с. ш. ім. Войкова, ряд держ. установ та орг-цій, готель (кол. *«Царград»*), ресторан. Після війни на поч. вулиці збереглося кілька старих одноповерхових дерев. будинків. У кін. вулиці на місці зруйнованих побудовано ряд сучас. 5-поверхових будинків і будинок обласної прокуратури. До П. в. примикає пагорб *Чорна Могила*, поруч з ним 1879 споруджено навчальний корпус чоловічого духовного училища (до 1941 в ньому містилася школа ім. Войкова, а після війни будівельні орг-ції і профтехучилище № 3). На протилежному боці вулиці знаходяться будівлі

Пам'ятник П. І. Прокоповичу в Батурині.

Єлецького Успенського монастиря. Іл.— табл. І, IV.

ПРОЛЕТА́РСЬКЕ (до 1917 — Ксендзівка) — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Горохове, Дрібці, Карацюбине, Новоселиця. Розташоване за 21 км від райцентру та за 6 км від залізнич. ст. Мельня. 1195 ж. (1988). Засн. у 1619. У 1866 — 140 дворів, 1072 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1780, на її місці збудовано нову 1890); у 1897 — 270 дворів, 1571 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П. — центр. садиба колгоспу «Шлях Ілліча», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій, Будинок культури, клуб, дві кіноустановки, дві б-ки (10 тис. од. зб.). 1970 споруджено стелу на честь односельців, які полягли (389 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941 — 45; 1955 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ ГАЙ — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Дуби, сосни віком 150—300 років, берези. Розташований в Чернігові. Площа 44 га.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ ГАЙ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Святе). Знаходиться біля шосейного мосту через Десну. Попередня назва виникла дуже давно і пояснюється дослідниками по-різному. Одні, зокрема Філарет (Гумилевський), висловлюють думку, що в 10 ст. у цьому місці в озері хрестили чернігівців, тому й озеро і гай біля нього назвали Святим, інші її назву виводять від князя Миколи Святоші, якому тут належала земля. Під час археол. розкопок було виявлено фундамент давньої будівлі (церкви чи палацу), ювелірні вироби часів Київської Русі. У 1927 Святе перейменували на Пролетарський Гай. Ця назва збереглася і за прокладеною вулицею. Тепер тут є кілька індивід. житл. будинків, піонерський табір ім. космонавта Г. С. Титова, а навколо — колективні сади.

ПРОМИСЛО́ВІ ІНСПЕ́КТОРИ ГУБЕ́РНСЬКОЇ РА́ДИ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА (промінспектори ГРНГ). Промінспектор по Остерському і Козелецькому повітах почав діяльність у кінці 1920 — на початку 1921; по Сновському округу — у березні 1923 на основі постанови ВУЦВК від 7.ІІ 1923. Здійснювали керівництво і контроль за діяльністю держ. і приватних підприємств. Ліквідовані постановами ВУЦВК і РНК УРСР від 7.ІІІ 1923 і від 3.VI 1925.

«ПРО́МІНЬ». Газета, орган парткому і правління колгоспу ім. Куйбишева Носівського р-ну. Видається з 1973. Редакція — село Червоні Партизани, правління колгоспу ім. Куйбишева.

«ПРО́МІНЬ ЖО́ВТНЯ». Газета, орган Щорського РК Компартії України і районної Ради нар. депутатів. Видається з 1917. У 1931—38 — «Соціалістичний наступ», 1938—41, 1944—45 — «Щорська правда», 1945—60 — «Щорсівська правда». З 1960 має назву «П. Ж.». Редакція — м. Щорс, вул. Артема № 4.

ПРОРО́В. Річка в Черніг. обл., лівий рукав Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

«ПРОСВЕЩЕ́НИЕ». Щотижневик Черніг. губ. відділу нар. освіти. Видавався в 1919.

«ПРОСВІ́ТА». Культурно-осв. громадська організація на Україні, що існувала з 2-ї пол. 19 — до кін. 30-х рр. 20 ст. Серед них найзначнішою була львівська, засн. 1868. «П.» організовували б-ки, читальні, хори, театри, видавали газети, підручники, популяризували твори письменників демократичного спрямування. На поч. 20 ст. бурж.-ліберальна інтелігенція почала засновувати орг-ції «П.» і в тій частині України, що входила до складу Росії. Під час революції 1905—07 відкрито «П.» в Києві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві, Новгороді-Сіверському та ін. Окремі «П.» мали філії в селах. Серед засновників і керівників «П.» були й представники

демократичних кіл інтелігенції, які намагалися надати їх діяльності політ. характеру.

Одним з організаторів черніг. «П.» був М. М. Коцюбинський (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*). За час його головування (1906—08) т-во розгорнуло широку й корисну роботу: організовувало лекції з українознавства та популярні недільні читання, концерти за участю укр. композитора М. В. Лисенка, укр. оперного співака і педагога О. П. Мишуги, укр. письменника, театрального і культурно-громадського діяча М. П. Старицького, укр. письменника, актора, режисера Л. А. Пахаревського та ін. Т-во «П.» поширило свою діяльність на міста Козелець та Ніжин, де було відкрито його філії. Царський уряд переслідував і закривав «П.». Про умови роботи черніг. «П.» М. М. Коцюбинський писав: «Отож уявіть собі, попросту не дають жити «Просвіті»: хочемо скликати збори — заборонено; хочемо зробити театральну виставу — забороняють. Навіть концерт Лисенка на користь «Просвіти» заборонили. Їздиш, гризешся, пояснюєш — нічого не помагає. Кажуть, існуйте на папері, а жити не дамо». У роки реакції чернігівська «П.» припинила своє існування. Відновила діяльність у 1917, остаточно припинила її на поч. 20-х років.

«ПРОТОКО́ЛЫ заседаний Общества врачей Черниговской губернии». У 1871—74 у Чернігові вийшло 24 номери.

ПРОТЯ́ПКА. Річка в Черніг. обл., прит Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ПРОФЕСІ́ЙНА ОСВІ́ТА. Зародилася водночас з розподілом праці. Спочатку професійні навички набувалися в сім'ї у процесі трудової діяльності, передавалися з покоління в покоління. Таким чином складалися династії ремісників: ковалів, теслярів, гончарів, золотарів та ін. Згодом розвинулася система учнівства, яка набула певних організаційних форм з виникненням цехів (див. *Ковальство, Золотарство, Музичний цех*). Фахівців різних профілів готували в ряді феодальних, а згодом — капіталістич. мануфактур (див. *Вишивання, Гончарство, Гута, Канатне виробництво, Кахлярство, Полотняні мануфактури, Ткацтво, Цегельні, Шкіряне виробництво*). Профес. школи на Чернігівщині в кін. 18 — на поч. 19 ст., зокрема, почали відкриватися з приватної ініціативи. На поч. 19 ст. у Чернігові існувало ремісниче училище інж. О. І. Рігельмана. У 1846 поміщик Конотоп. пов. Д. І. Кандиба, член Вільного економічного товариства, відкрив школу при механіко-ремісничих майстернях у власному маєтку, де, крім заг.-осв. предметів, учні опановували ремонт машин, мірошне, теслярське, токарне і каретне ремесла. Школа припинила існування через рік, після смерті власника. У 1828—79 діяла перша в Росії *Бджільництва школа* (с. Митченки, з 1830 — у с. Пальчики; див. також *Прокоповича П. І. могила*). З 1888 почали відкриватися держ. профес. школи Серед них — два середні технічні уч-ща: Новозибківське і Клинцівське. Новозибківське середнє с.-г. 4-класне уч-ще з підготовчим класом відкрилося 1899 у приміщенні реального уч-ща, мало власні лабораторії, майстерні й ферму. Утримувалося на кошти держави, земства, місцевого дворянства та від плати за навчання (36 крб. на рік). 1917 в уч-щі навчалося 164 учні. Клинцівське середнє тех. 7-класне училище з нижчою ремісн. школою, відкрите як ремісниче училище 1895, середнім стало 1903. Мало садибу з майстернями, паровими котлами і машинами. Утриму-

валося на кошти держави, посаду, від плати за навчання (50 крб. на рік) і продажу власних виробів. 1917 в уч-щі навчалося 183 учні. Після закінчення цих учб. закладів учням присвоювалося звання техніків і вони могли працювати помічниками інженерів на пром. підприємствах.

Широкий профіль фахівців (слюсарів, теслярів, ковалів та ін.) готували *Дігтярівське ремісниче училище* і *Ніжинське технічне училище А. Ф. Кушакевича.* У 1888 відкрилося *Чернігівське міське Олександрівське ремісниче училище,* 1899 — ремісниче училище в Глухові (як 3-класне). Утримувалося на кошти держави і міста; значні пожертвування надходили від промисловця М. А. Терещенка, ім'я якого було присвоєно уч-щу. Вивчалися слюсарні, ковальські, теслярсько-модельні ремесла. Плата за навчання становила 6 крб. на рік. У 1917 навчалося 75 учнів. У 1880 М. М. Неплюєв (див. *Неплюєва М. М. могила*) заснував школу для дітей-сиріт, яка 1885 була перетворена на Воздвиженську с.-г. школу (тепер с. Воздвиженське Ямпільського р-ну Сум. обл.).

Для підготовки майстрів з 90-х рр. 19 ст. відкривалися професійні школи з 4-річним курсом навчання, де, крім спец. предметів, вивчалися рос. мова, арифметика, закон божий. До 1916 діяло в селах і містах Чернігівщини 10 ремісничих шкіл. У цих навч. закладах учні вивчали слюсарну, ковальську, теслярську, токарську справи. У Новгород-Сіверській школі — ще й шевство, у Кролевецькій — ткацтво, у Черніг. жін. школі дівчата опановували тільки шиття одягу. Утримувалися школи державою, містом і земством. Плата за навчання не перевищувала 3 крб., кількість учнів 30—40.

Оскільки більшість населення Чернігівщини займалася землеробством, значна частина шкіл готувала спеціалістів с. г. У 1898 з ініціативи земства відкрилася *Борзнянська школа садівництва, городництва і бджільництва,* яку до революції закінчило 250 чол. З 1908 діяла *Мринська Леонідівська нижча реміснича школа.* У 1903 відкрита Мринська Людмилинська школа сільського домоводства і садибного господарства (у 1911 перетворена на *Мринську Людмилинську жіночу семінарію*). 1916 у Глухові відкрилася Петрівська школа садівників, на хуторі Дідовому Козелецького пов.— практична школа птахівництва і племінного гос-ва. Земства відкривали школи на базі майстерень. У 1912—16 діяло 40 навчально-ремісннич. майстерень. Ремесла вивчалися також у поч. нар. училищах. У 1917 ремісничі відділення працювали в 10 уч-щах, де навчалося понад 200 учнів, рукоділлю навчалося 3,8 тис. учениць у 36 училищах. З подальшим розвитком капіталізму, крім ремісничих, почали виникати середні заклади, які готували фахівців у галузі торгівлі, бухгалтерії, медицини тощо. Були відкриті комерційні училища в Конотопі і Ніжині (див. *Ніжинське комерційне училище*), торговельні школи — в Чернігові і Новозибкові, фельдшерські — в Чернігові і Ніжині (див. *Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа, Чернігівська фельдшерська школа*).

Пед. освіту надавали учительські ін-ти (у Глухові, див. *Глухівський педагогічний інститут,* й Чернігові), учительські семінарії і курси. Учительські ін-ти — трирічні середні навч. заклади, готували вчителів для міських і вищих поч. училищ. У них викладали педагогіку, рос. мову, церк.-слов'ян. читання, арифметику, поч. алгебру, геометрію, рос., природничу і заг. історію, географію, фізику, креслення, малювання, чистописання, співи, гімнастику. Вищу пе-

дагогічну освіту давав *Ніжинський історико-філологічний інститут.* Діяли учительські семінарії: Суразька, Чернігівська і Прилуцька. Дворічні пед. курси (на 30—40 осіб) для підготовки вчителів народних училищ були відкриті 1900 при Глухівському 3-класному міськ. уч-щі. Про сучасну П. о. на Чернігівщині див. окремі ст. про міста області, про вищі і середні спеціальні навч. заклади ст. *Професійно-технічні училища.*

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНІ УЧИЛИЩА. 1) СПТУ № 1 у Чернігові, вул. Щорса № 72. Створ. у березні 1966. Базове підприємство — виробн. об'єднання «Хімволокно». Готує робітників для об'єднання з спеціальностей: перемотувальників ниток, операторів сукання і витягування, ткачів, електромонтерів та слюсарів. За час існування училища підготовлено понад 6 тис. робітників. 2) СПТУ № 2 в м. Ніжині, вул. Шевченка № 111. Ств. 1966. Базові підприємства — «Ніжинсільмаш» і Ніжинський мех. з-д. Готує токарів, фрезерувальників, електрогазозварників, операторів верстатів з програмним управлінням. Підготовлено понад 7 тис. робітників. 3) СПТУ № 5 ім. Ф. Е. Дзержинського у м. Чернігові, вул. Комсомольська № 56. Ств. 1922 як школа «Юний пролетарій». Готує спеціалістів для підприємств залізнич. транспорту і будівництва, помічників машиніста тепловоза, оглядачів-ремонтників вагонів, бригадирів по ремонту залізничних колій, слюсарів-сантехніків, газозварників, слюсарів-вентиляційників, покрівельників, чергових по станції, провідників пасажирських вагонів. Його закінчило понад 20 тис. чол. В уч-щі створено музей Ф. Е. Дзержинського, який 1977 був удостоєний звання народного (див. *Дзержинського Ф. Е. музей*). 4) СПТУ № 6 у м. Чернігові, вул. Музична № 2-а. Ств. 1959 при Черніг. облмісцевпромі. До 1962 готувало столярів-складальників гнутих і плетених меблів, столярів-червонодеревців; з 1962 — столярів по виробництву меблів і піаніно, верстатників по деревообробці, плетільників меблів, складачів плетених меблів. Базове підприємство — Чернігівська музична ф-ка ім. П. П. Постишева. За час існування уч-ща підготовлено понад 5 тис. робітників. 5) СПТУ № 7 у м. Щорсі, вул. Бульварна № 5. Ств. 1967. Готує будівельників: мулярів, мулярів-штукатурів, столярів-теслярів, слюсарів-сантехніків для агробуду; газозварників, електрогазозварників, токарів, операторів верстатів з програмним управлінням, електромонтажників по освітленню й освітлювальних мережах. Підготувало понад 4 тис. спеціалістів. 6) СПТУ № 8 у смт Ладані Прилуцького р-ну, вул. Миру № 63. Ств. 1940 на базі з-ду протипожежного устаткування. За час існування підготувало понад 9 тис. спеціалістів. 7) СПТУ № 9 у Чернігові, вул. 50 років ВЛКСМ № 11. Ств. 1972. Готує робітників для побутового обслуговування населення (кравців, взуттєвиків, годинникарів, фотографів, перукарів). Підготувало понад 6 тис. спеціалістів. Філіал СПТУ № 9 — на вул. Попудренка № 13. Готує кравців і перукарів. 8) СПТУ № 10 у Чернігові, вул. Бєлова № 4. Ств. 1976. Базове підприємство — «Облагробуд». Готує теслярів, штукатурів, мулярів, монтажників, слюсарів-сантехніків, газозварників. електромонтажників для агробуду. Підготувало 1150 робітників. 9) СПТУ № 11 у м. Ніжині, вул. Кірова № 46. Ств. 1977. Базове підприємство — завод «Прогрес» пром. об'єднання «Завод Арсенал». Готує токарів,

фрезерувальників, слюсарів механоскладальних робіт, операторів верстатів з числовим програмним управлінням, монтажників радіоапаратури і приладів, верстатників широкого профілю. Підготувало понад 3 тис. спеціалістів. 10) СПТУ № 12 у смт Замглай Ріпкинського району, вул. Леніна № 1. Ств. 1977. Готує токарів, операторів верстатів з програмним управлінням, трактористів-машиністів та секретарів друкарок. Підготувало 1530 робітників. 11) СПТУ № 13 у м. Чернігові, вул. Щорса № 64. Ств. 1962. Базове підприємство — камвольно-суконний комбінат. Готує прядильниць, ткаль, рівничниць, крутильниць, гребенечесальниць, мотальниць, помічників майстра. Підготовлено понад 9 тис. робітників. Філіал СПТУ № 13 — проспект Жовтневої революції № 41. Готує швачок-мотористок. 12) СПТУ № 14 у с. Тиниці Бахмацького р-ну. Ств. 1921 як с.-г. профтехшкола. Готувала бригадирів рільничих бригад, зав. пасіками. У 1929 перетворена на с.-г. технікум, що готував агрономів. З 1935 — колгоспна школа, яка готувала техніків-рільників; у 1943 — 62 — техніків-рільників, бджолярів, обліковців; у 1964 — 69 — працівників обліку, рахівників; у 1970—80 — бухгалтерів с.-г. виробництва. З 1982 — сучасна назва. Підготувало 11 980 фахівців. 13) СПТУ № 15 у м. Чернігові. Ств. 1984. Базове підприємство—виробниче об'єднання «Чернігівський радіоприладовий завод» ім. В. І. Леніна. Готує токарів, операторів верстатів з програмним управлінням, фрезерувальників, монтажників радіоапаратури і приладів, верстатників широкого профілю. Підготувало понад 800 спеціалістів. 14) СПТУ № 16 у м. Чернігові, вул. 50 років ВЛКСМ № 7ª. Ств. 1944 при торг. відділі облвиконкому як навч.-курсовий комбінат. У 1949 перетворений на школу торговельно-кулінарного учнівства. З 1966 — проф.-тех. уч-ще. Готує молодших продавців, контролерів-касирів, кухарів, кондитерів. Підготувало понад 14 тис. спеціалістів для торгівлі та громад. харчування. 15) СПТУ № 17 у м. Чернігові, вул. Слобідська № 83. Ств. 1967 на базі Черніг. м'ясокомбінату. Готує апаратників пастеризації й охолодження молока, обвалювальників м'яса, жилувальників м'яса, формувальників ковбасних виробів. 16) СПТУ № 18 у місті Чернігові, вулиця Леніна № 255. Створене в 1987. Базове підприємство — трест «Чернігівпромбуд». Готує каменярів, монтажників монтажу стальних і залізобетонних конструкцій, столярів теслярів, малярів, штукатурів, облицювальників-плиточників, електрозварників ручного зварювання. 17) СПТУ № 30 у смт Куликівці, вул. Щорса № 43. Ств. 1983 Готує трактористів-машиністів широкого профілю, електрогазозварників, водіїв автомобілів, слюсарів-ремонтників тваринницьких ферм. 18) СПТУ № 31 у смт Сосниці, вул. Краснофлотська № 61. Готує трактористів-машиністів широкого профілю, водіїв автомобіля. Підготувало понад 10 тис. спеціалістів. 19) СПТУ № 32 у смт Дігтярях Срібнянського р-ну. Ств. 1878 як ремісниче уч-ще слюсарного і столярного профілів. З 1898 — школа-майстерня для підготовки майстрів по виготовленню плахтових виробів, з 1927 — художньо-промислова артіль ткацтва і килимових виробів, з 1934 — школа механізаторів с. г. З 1944 — проф.-тех. уч-ще. Готує трактористів-машиністів широкого профілю, майстрів-плодоовочівників, водіїв автомобіля. За період з 1934 підготувало понад 15 тис. спеціалістів. Серед випускників: О. М. Доценко — кол. бригадир тракторної бригади колгоспу ім. Куйбишева Варвинського р-ну,

Герой Соц. Праці; М. І. Горбач — механізатор колгоспу ім. «Правды» Прилуцького району, Герой Соціалістичної Праці. Має філіал у смт Талалаївці, вулиця Пролетарська № 34. 20) СПТУ № 33 у селі Мрині Носівського р-ну. Ств. 1933 на базі технікуму механізації. Готує трактористів-машиністів широкого профілю, водіїв автомобіля, електромонтерів. Підготувало понад 34 тис. спеціалістів. Серед випускників: Ф. К. Билименко — ланковий по вирощуванню картоплі колгоспу ім. Чапаєва (с. Плоске), Герой Соц. Праці; М. Г. Сеник — ланковий по вирощуванню кукурудзи колгоспу ім. Фрунзе Носівського р-ну, Герой Соц. Праці. 21) СПТУ № 34 в м. Прилуках, вул. Леніна № 337. Ств. 1921 як профтехшкола з трирічним терміном навчання. У 1929—32 — технікум механізації с. г. З 1933 — автотракторна школа, з 1954 — сільське проф.-тех. уч-ще. До 1965 уч-ще готувало трактористів, комбайнерів, слюсарів по ремонту автомобілів і с.-г. машин. Тепер уч-ще готує механізаторів меліоративних робіт, слюсарів-сантехніків, газозварників, слюсарів по ремонту автомобілів, електрозварників, водіїв автомобіля, мулярів. Підготувало понад 23 тис. спеціалістів для сільс. г-ва. Філіал у м. Прилуках (вул. Короткого № 75) готує швачок, в'язальниць, прядильниць, мулярів. 22) СПТУ № 35 у м. Ніжині, вул. Кірова № 5а. Ств. 1944 як школа ФЗН. Готувала столярів. Тепер готує машиністів одноковшових екскаваторів, машиністів бульдозерів, механізаторів меліоративних робіт, машиністів автомобільних кранів, водіїв автомобіля, майстрів сільського будівництва, машиністів дренажних машин. За час існування училища підготовлено понад 10 тис. спеціалістів. 23) СПТУ № 36 у с. Сокиринцях Срібнянського р-ну. Ств. 1972 на базі Сокиринського с.-г. технікуму. Готує трактористів-машиністів широкого профілю, майстрів-плодоовочівників, пасічників з правом водіння автомобіля. Підготовлено понад 5 тис. спеціалістів. Має філіал у м. Ічні, вул. Першотравнева № 2.

ПРОХОРЕ́НКІВ О́СТРІВ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташований в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 33 га.

ПРОХОРИ́ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Шевченка. Розташовані за 25 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Крути. 1319 ж. (1988). Вперше згадуються в 2-й пол. 17 ст. У 1654—1782— сотенне містечко Прохорівської сотні Ніжинського полку. У 1866 — 265 дворів, 2173 ж., дерев. Христо-Різдвяна церква (1785, на її місці збудовано нову 1849), у 1897 — 518 дворів, 3186 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У П.— центр. садиба колгоспу ім. В. В. Куйбишева, АТС, с. ш., медамбулаторія, аптека, ветлікарня, дитсадок, Будинок культури на 255 місць, дві кіноустановки, 2 б-ки (20,5 тис. од. зб.). Встановлено: надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943; 1972 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, які загинули (347 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ПРУДКА́. Річка в Черніг. обл., прит. Чепелихи (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

ПТУ́СІ М. В. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Острі. Встановлена на фасаді будинку (вул. Фрунзе № 9), в якому народився, провів дит. роки і часто бував протягом усього життя Птуха Михайло Васильович (1884—1961) — укр. рад. статистик і демограф, акад. АН УРСР (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), засл. діяч науки УРСР

з 1944, дійсний член Міжнар. стат. ін-ту. 1894 закінчив Остер. міське уч-ще, 1910 — юрид. ф-т Петерб. ун-ту. В 1919—38 — директор Ін-ту демографії та санітарної статистики АН УРСР. У 1919—38 — секретар Соціально-екон. відділення АН УРСР, у 1945 — 50 — голова Відділення сусп. наук і член Президії АН УРСР. Осн. праці — з питань заг. теорії статистики, теор. і прикладної демографії. У цьому ж будинку народився і жив брат Михайла Васильовича Птухи — Володимир Васильович (1894—1938) — рад. парт. діяч. У 1912—17 навчався в Петерб. гірничому ін-ті, брав участь у революц. русі. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні (член Остерського ревкому), один із засновників і керівників Остерської більшовицької орг-ції. У 1917—18 — член Остерської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—19 — на підпільній парт. роботі, комісар Остерського партизан. загону, комісар 1-го кав. полку 1-ї Укр. рад. дивізії. З кінця 1919 — секретар Остерського повітового к-ту КП(б)У; зав. орг. відділом Черніг. губкому КП(б)У. У 1923—38 — на парт. роботі в Нижньоволзькому, Сталінградському і Далекосхідному краях. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований. Будинок споруджено В. М. Птухою — батьком М. В. та В. В. Птухів у 1880. Це — одноповерхова дерев. будова, обкладена цеглою. Заг. пл. 127,5 м². Нині належить родичам М. В. Птухи. Дошка — мармур; встановлена 1973.

ПУГАЧО́ВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Незаможна; Новозаводський район). Простягається від вул. Леніна на Зх. без виходу на ін. вулицю (між вул. Кооперативною і Боженка). Перейменована 1960 на честь Пугачова Омеляна Івановича (бл. 1742 — 75) — донського козака, керівника найбільшого у 18 ст. селян. антифеод. виступу в Росії. Двічі Пугачов був на Чернігівщині, в т. ч. в Чернігові. У Добрянці йому видано 12.VIII 1772 паспорт, з яким він відправився на р. Іргиз. П. в. прокладено в 30-х рр. 20 ст. Забудовано індивід. житл. будинками.

ПУ́ЛКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ПУСТИ́НКА — поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.). Знаходиться за 2,5 км на Пд. Сх. від с. Пустинки Чернігівського р-ну і за 0,5 км від переправи на Пакульському лузі в урочищі Пороховий Погріб, на дюнному підвищенні між руслом річки й озером. Височина з трьох боків (зх., пн. і пн.-зх.) оточена болотом. Дюна витягнута з Сх. на Зх., має довгасту неправильну форму (300 × 100 — 10 м). Поселення відкрито в 1963, досліджувалося в 1963—67. Воно складалося з двох частин, центром кожної з яких була культова споруда. Житл. й госп. будівлі розміщувалися в два ряди. У центр. частині знаходився майдан (80 × 20 м), на якому відсутній культурний шар, але виявлено багато стовпових ям. Можливо, це був загін для худоби. Вивчено 36 споруд, у т. ч. 17 повністю розкопано (9 жител, 6 госп. і 2 культові). Житла являли собою напівземлянки каркасно-стовпової і каркасно-плетеневої конструкції, заглиблені у материк на 0,6—1,2 м (однокамерні і двокамерні). Дах — двосхилий. Опалювальні споруди представлені невеликими відкритими вогнищами. Госп. будівлі представлені наземними будовами та свайними конструкціями. Деякі будівлі злегка заглиблені (0,15—0,35 м). Культові споруди являють собою жертовники, де справлялись землеробські культи.

Речовий матеріал обмежений: один цілий і п'ять фрагментів крем'яних серпів, три ножові пластинки з кременю і кварциту, крем'яні скребки, наконечники стріл, дротики, дві сокири, велика кількість фрагментів зернотерок і розтиральних гранітних каменів зі слідами тривалого вжитку. Осн. частину знахідок становить кераміка — горщики, миски, чашки, кубки тощо. Знайдено також керамічні пряслиця. Вони виготовлені з добре випаленої глини, частина з них прикрашена наколками і поперечними

лініями. Металеві предмети представлені фрагментами злегка випуклої бляшки, а також шпилькою з петельчатою голівкою. Виявлені матеріали зберігаються у фондах Ін-ту археології АН УРСР.

ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКИЙ МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР. Засн. 1666 черніг. полковником Василем Многогрішним біля с. Понорниця на місці Миколаївської церкви, відомої з 1585. Перші будівлі — дерев'яні. 1743 почали зводити муровані, 1749 освячено церкву Федора Стратилата (перебудована 1817). Після пожежі 1754 відновлений на кошти Ф. І. Каченовського та П. Л. Чижевського. 1757 споруджено невелику Миколаївську церкву, 1754—60 — п'ятибанний Миколаївський собор. 1767 зведено дзвіницю з надбрамною церквою Іоанна Предтечі. На тер. монастиря були печери з каплицею над входом. До П.-Р. М. м. 1749 було приписано *Сосницьку Рувимську пустинь.* Зруйнований у 1930-і роки. Збереглися келії, залишки муру, деякі ін. споруди.

ПУСТУХА. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ПУТИВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — удільне князівство на р. Сеймі кін. 12 — поч. 15 ст. (центр — м. Путивль, тепер Сум. обл.). Входило до складу *Новгород-Сіверського князівства.* 1239 розгромлене ордами Батия. У 50-х рр. 14 ст. підпало під владу Литви. З 1503 — в складі Росії. У 1523 П. к. було ліквідовано.

ПУХОВА ГЕНЕРАЛА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Радгоспна; Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Генерала Бєлова. Попередню назву одержала в 30-х рр. У 1980 перейменована на честь Пухова Миколи Павловича (1895—1958) — рад. військ. діяча, генерал-полковника, Героя Рад. Союзу (1943). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 13-ю армією, воїни якої визволяли Чернігів від нім.-фашист. окупантів 1943. Перші будинки зведені на поч. 20 ст. тоді ще на звичайній польовій дорозі. Вулицею вона стала на поч. 30-х рр. і простягалася від вул. Революції (тепер вул. Шевченка) до поля (тепер вул. Одинцова). У 60—70-і рр. вулицю продовжили на Пн. до вул. Генерала Бєлова. Забудована переважно індивід. житл. будинками.

ПУХОВЕЦЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Корюківського р-ну.

ПУШКАРІ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташовані біля с. Скрипчина Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 27 га.

ПУШКАРІ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради народних депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Високинь, Молочки і Тамарівка. Розташовані за 20 км від райцентру і за 23 км від залізнич. ст. Голубичі. 235 ж. (1988). Вперше згадується в серед.

Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир. Миколаївська церква. Фото 1913.

19 ст. У 1866 — 62 двори, 315 ж., дерев. Христо-Різдвяна церква (1772); 1897 — 103 двори, 586 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — дільниці рільництва і тваринництва колгоспу ім. Карла Маркса, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 200 місць, кіноустановка, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. 1958 споруджено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, що полягли (57 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу П. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е., 11—13 ст.), курганний могильник часів Київ. Русі (10—11 ст.).

ПУШКАРІ́ВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група пізньопалеолітичних та ранньомезолітичних поселень на правому березі р. Десни на Пд. від села Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну (Пушкарі I—VIII, Погон, Бугорок та ін.), залишки та сліди яких досліджувалися в 30—40-х рр. експедиціями АН УРСР та АН СРСР. Окремі з них розкопані на значних площах, зокрема стоянка Пушкарі I досліджена М. Я. Рудинським та П. Й. Борисковським у 1932—33 і 1937—39. В її культурному шарі виявлені залишки невеликих наземних наметоподібних жител у вигляді скупчень великих кісток мамонта, використаних у свій час при їх спорудженні, та кісткових вугілля і золи на місцях вогнищ поза житлами. Серед виробів з кременю переважають різноманітні вістря, різці, скребки, скребловидні інструменти, а з кісток — мотика, лощило, прикраси-підвіски. Датується початковою, оріньяко-солютрейською порою пізньопалеолітичної епохи (понад 15 тис. років тому). Стоянка Бугорок розкопувалася М. В. Воєводським та М. Д. Гвоздовер у 1940 і 1946. Датується кінцем пізнього палеоліту (бл. 10—8 тис. років тому). До раннього мезоліту відноситься стоянка Покровщина (Пушкарі VII), досліджена в 1937—39.

Пустинно-Рихлівський Миколаївський монастир. Надбрамна церква Іоанна Предтечі. Фото 1913.

ПУШКАРЯ́ І БАРАБАША́ ПОВСТА́ННЯ 1657 — 58 — народ. виступ під керівництвом М. Пушкаря та Я. Барабаша на Україні проти старшинсько-шляхет. верхівки та її ставленика гетьмана Виговського, який намагався повернути Україну під владу Польщі. Осн. дії розгорнулися на Полтавщині. Проти І. Виговського і його прибічників виступили Переяславський, Ніжинський, Чернігівський і Лубенський полки. Були знищені гетьманські залоги в Переяславі, Ніжині і Чернігові. Ніжинський полковник В. Золотаренко посилав запорожцям військове спорядження для боротьби з найманцями І. Виговського. Спільними діями рос. військ та укр. козаків Виговський був розбитий і втік до Польщі.

ПУ́ШКІНА ВУ́ЛИЦІ. 1) У Новгороді-Сіверському (кол. Монастирська). З кін. 18 ст.— у смузі міста. Перейменована у серед.

20-х років 20 ст. на честь рос. поета Пушкіна Олександра Сергійовича (1799—1837). Двічі (1820 і 1824) О. С. Пушкін проїздом через Чернігів зупинявся в готелі *«Цареград»* (у травні 1820 по шляху до Катеринослава і в серпні 1824, повертаючись з Одеси до Пскова; його шлях пролягав через Миколаїв — Єлисаветград — Кременчук — Прилуки — Ніжин — Чернігів — Вітебськ). На готелі (не зберігся) була встановлена меморіальна дошка. У серед. 18 ст. ця тер. була околицею міста і називалася Монастирською слободою. Тут жили селяни і ремісники, що належали *Спасо-Преображенському монастиреві*, який знаходиться на поч. вулиці. 2) У Чернігові (колишні Лоєвська, Вал, 3-я Набережна; Деснянський р-н) — від вул. К. Маркса до вул. М. Коцюбинського. Попередні назви були зумовлені тим, що тут пролягала дорога від Миколаївських воріт фортеці на Лоєв, а також тим, що вона простягалася вздовж *Валу* і р. Стрижня. Перейменовано 1927. До 1927 на цій вулиці, крім приватних будинків, знаходилося вільне пожеж. т-во. У 30-х рр.— райком партії та ряд установ Черніг. р-ну і 4 невеликі пром. підприємства: макаронна фабрика, лозопарильний та лісопильний заводи, мех. пекарня, побудована в 1938. Під час війни підприємства були зруйновані, більшість житл. будинків спалена. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 відбудовано лише мех. пекарню, зведені нові індивідуальні та кілька багатоповерхових житл. будинків, Палац урочистих обрядів (1988). Іл.— табл. XIV.

ПУ́ШКІНУ О. С. ПА́М'ЯТНИК у Чернігові. Споруджено в 1899—1900 на честь перебування рос. поета О. С. Пушкіна в Чернігові 1820 і 1824. Кошти на пам'ятник надійшли від літературного вечора, присвяченого Пушкіну, який відбувся в Черніг. театрі 29.IX 1899. Пам'ятник — бронзовий бюст (вис. 1,5 м), встановлений на гранітному п'єдесталі (вис. 2,8 м), цоколь ступінчастий. Пам'ятник огороджений провисаючими масивними ланцюгами, прикріпленими до невисоких тумб. Бюст виготовлено в майстерні художньої бронзи К. Берто в Петербурзі. Проект пам'ятника розробив черніг. художник-аматор Г. Коваленко. Відкрито 25.IX 1900. Розміщений неподалік від Спасо-Преображенського собору. Іл.— табл. IX.

«ПЧЕЛА́». Громадсько-літ. і гуористич. журнал. Виходив 1916 в м. Ніжині. Див. *«Нежинская пчела»*.

П'ЯТДЕСЯТИ́ РО́КІВ ВЛКСМ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Новогромадська; Новозаводський р-н) — від вул. Леніна до вул. Борисенка. Перейменовано 1968. Перший комсомольський осередок у Чернігові був організований 1917 після VI з'їзду РСДРП(б). Прокладена 1965 через пустир і за короткий час забудована сучас. житл. будинками. Тут також споруджено приміщення технікуму рад. торгівлі і торговельно-кулінарного уч-ща, серед. школи № 15 тощо.

П'ЯТДЕСЯТИ́ РО́КІВ ЖО́ВТНЯ ВУ́ЛИЦЯ у м. Новгороді-Сіверсь-

Вулиця Базарна (тепер вулиця П'ятдесяти років Жовтня) у Новгороді-Сіверському. Фото поч. 20 ст.

кому (кол. Базарна) — від пл. Леніна до вул. Свердлова. Перейменована 1967. Тут знаходяться пам'ятки архітектури кін. 18— поч. 19 ст.: *Торгові ряди* і *Торгові склади,* купецькі будинки 19 ст. Іл.— табл. XIX.

П'ЯТДЕСЯТИ́ РО́КІВ СРСР ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н; на тер. Бобровицького житл. масиву) — від вул. Рокоссовського до вул. Генерала Пухова. Названа 1972 на честь 50-річчя утворення СРСР. Прокладена в кін. 60-х рр. 20 ст., забудована частково. Тут споруджено ряд 9-поверхових сучас. житл. будинків, серед. школи № 27 і № 30, колгоспний ринок «Нива», з-д «Ремпобуттехніка».

П'ЯТДЕСЯТИРІ́ЧЧЯ ЖО́ВТНЯ ПЛО́ЩА у Ніжині (кол. Соборна) — між *Гоголя сквером* і *Миколаївським собором* (1668). Перейменована 1967 на честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. Відома з 17 ст. як центр. площа міста, де відбувалися військ. паради козаків, оголошувалися гетьманські універсали, зустрічали рос. послів 23. І 1654. Тут 1855 проходили дружини Московського, Нижегородського, Володимирського, Ніжинського ополчень у Крим на захист Севастополя. В травні 1861 на Соборній площі ніжинці зустрічали домовину Т. Г. Шевченка, яку везли з Петербурга в Канів. У зв'язку з розбивкою скверу та розширенням буд-ва тер. площі дуже скоротилася і втратила своє кол. значення. Площа забудована в осн. дво-, триповерховими будинками: банку, зв'язку і телеграфу, універмагу. Тут же споруджено *Батюку Я. П. пам'ятник* і *Губиної Л. М. погруддя.* Іл. — табл. XXI, XXII.

П'Я́ТНА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

П'Я́ТНИЦЬКА ЦЕ́РКВА у Чернігові — пам'ятка давньоруської архітектури. Споруджена в кін. 12 — на поч. 13 ст. на Чернігівському посаді, біля торгу. Названа на честь покровительки торгівлі Параскеви П'ятниці. До 1786 була гол. спорудою *П'ятницького монастиря.* Перші реставраційні роботи здійснювалися 1670. У 90-х рр. 17 ст. на сх. і зх. фасадах надбудовано барочні фронтони, а баня здобула багатоярусне завершення. Значними були перебудови після пожежі 1750 та в 19 ст., коли П. ц. перетворилася на семибанний храм. У 1818—20 за проектом арх. А. Карташевського прибудовано ротонду-дзвіницю (1963 розібрана). У 1943—45 проведення термінових консерваційних та протиаварійних робіт під керівництвом архітектора-реставратора П. Д. Барановського врятувало пам'ятку від остаточної загибелі. У 1962 завершено реставрацію П. ц. за проектом арх. П. Д. Барановського та М. В. Холостенка. Відроджена у первісному вигляді, споруда відтворює найвищий етап розвитку архітектури Київської Русі. В основі її плану — чогиристовпний хрестово-купольний храм. Конструктивна й композиційна особливість П. ц. полягає в тому, що стовпи, які несуть за допомогою підпружних арок високу баню, розставлені широко, а бічні нефи вузенькі, тому на фасаді арочне завершення має тільки центр. закомара, бічні мають чвертьциркульне покриття. Таким

П'ятницька церква у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

чином фасади завершено трилопасною кривою. Перехід від основного масиву до підбанника розвинено в складну композицію трьох ярусів ступінчастих склепінь, завдяки чому храм сприймається як дивовижний стовп-башта. Це враження посилюється пучковими пілястрами та півколонками підбанника. Фасади споруди оздоблено всіма видами архітектурної орнаментики.

Сучасник «Слова о полку Ігоревім» — П'ятницький храм втілив високі народні ідеали, свідомість сили і духовної краси народу, його художні й естетичні погляди. 1972 П. ц. відкрито як музей. Іл.— табл. III.

П'ЯТНИЦЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 52 га.

П'ЯТНИЦЬКИЙ МОНАСТИР у Чернігові. Час засн. невідомий. У 17—18 ст. існував як дівочий. Деякі приміщення були пошкоджені під час народного повстання 1668. Відбудований на кошти черніг. полковника В. А. Дуніна-Борковського. Зазнав втрат під час пожежі 1750. Комплекс складався з мурованої *П'ятницької церкви,* дзвіниці з храмом Прокопія, трапезної, келій з храмом Іоанна Предтечі (не збереглися). Був обнесений дерев. огорожею. Закритий 1786. Іл.— табл. III.

П'ЯТЬ КУТІВ ПЛОЩА у Чернігові — головна площа Деснянського району, його адм., торговельний і громад.-культурний центр. Розташована в кінці просп. Жовтневої Революції. Започаткована у 18 ст. Її забудова формується з урахуванням збереження видової перспективи на вул. Першого травня, на архітектурний комплекс *Дитинця.* На П. к. п. споруджено *кінотеатр імені О. П. Довженка,* будинок торгівлі з рестораном «Старий Чернігів» (архіт. Ю. Дмитрук), будинки облспоживспілки і Деснянського райкому Компартії України та райвиконкому (архіт. О. Сергєєва). У центрі площі передбачається спорудження монументу.

Р

«РАБОЧИЙ ГОЛОС». Газета, орган Черніг. губпрофради. Видавалася в Чернігові 1922 (№ 1 вийшов під назвою: «*Голос рабочего*»).

РАДГОСПИ. Будівництво Р. на Україні, в т. ч. на Чернігівщині, розпочалося 1919. На базі маєтків поміщиків, цукрозаводчиків, а також на монастирських землях до поч. 1925 було створено 30 Р. У 1939 до складу новоствореної Сумської обл. відійшло 17 районів, на тер. яких було 10 Р. У Черніг. обл. залишилося 20 Р. Під час Великої Вітчизн. війни у період тимчасової нім.-фашистської окупації області (1941—43) Р. були повністю зруйновані. Після визволення, уже до кінця 1943 Р. поновили с.-г. виробництво. У 1950 на Чернігівщині було 23 Р., у т. ч. 3 зернових, 6 спеціалізувалися на вирощуванні буряків, 3 — тютюну та ін. Число робітників сягало 6,6 тис. чол. Внаслідок перетворення певної частини колгоспів на Р. кількість їх зросла 1985 порівняно з 1940 майже в три рази. Середньорічна кількість працівників, зайнятих у с.-г. виробництві Р., становила в середньому 25,4 тис. чол. На кін. 1985 Р. належало 2547 тракторів і 751 комбайн. У 1988 на Чернігівщині діяло 73 Р.

«РАДГОСПНІ ВІСТІ». Газета, орган парт. орг-ції та дирекції радгоспу «Білорічицький» Прилуцького р-ну. Видається з 1966. Редакція — у с. Білорічиці, радгосп «Білорічицький».

РА́ДИ ДЕПУТА́ТІВ ТРУДЯ́ЩИХ — органи держ. влади в області, районах, містах, селищах і селах. Обиралися відповідно до Конституції УРСР 1937 (вперше 24.XII 1939) населенням відповід. адм.-тер. одиниці на основі заг. рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на два роки. Водночас із змінами адм.-тер. поділу змінювалася і структура Р. д. т. Так, 1947 у Чернігівській обл. було обрано обласну, 39 районних, 6 міських, 15 селищних і 761 сільську Раду, а в 1971 — обласну, 22 районних, 15 міських, 27 селищних і 460 сільських Рад. Р. д. т. здійснювали всю повноту влади на своїй території. Керували діяльністю підлеглих їм органів управління. Основною формою діяльності Р. д. т. були сесії. Відповідно до Конституції СРСР 1977 перетворені на *місцеві Ради народних депутатів.*

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні політ. організації робітників і солдатів, що виникли в Росії, в т. ч. й на Україні, після перемоги Лютневої бурж.-демократ. революції 1917 на основі досвіду революції 1905—07 в Росії. У 1917, на відміну від Рад робітн. депутатів 1905, у великих центрах країни, як правило, було створено об'єднані Р. р. і с. д. Виникли й Ради селян. депутатів. На поч. березня були створені Ради робітн. депутатів у Сновську (тепер Щорс) і Ніжині, в 2-й пол. березня — в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Острі, Добрянці та ін. Проходив процес об'єднання Рад. Так, черніг. Ради об'єдналися в перші тижні революції. Діяли як органи влади, скасовували накази і розпорядження Тимчасового уряду та його органів, запроваджували 8-годин. робочий день, дбали про забезпечення населення продовольством, керували роботою залізничного транспорту. Після липневих днів 1917, коли Тимчасовий уряд при підтримці есеро-меншовицького керівництва Радами захопив владу, партія тимчасово зняла лозунг «Вся влада Радам!». Цей лозунг було поновлено у вересні 1917, після розгрому корніловщини, коли більшовики завоювали більшість у Р. р. і с. д. і перетворили їх на органи повстання. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції почалося злиття Р. р. і с. д. з Радами селянських депутатів, створилася єдина система Рад, яка стала єдиною політ. основою всієї держ. влади.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад 12.XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад робітн., солдат. і сел. депутатів. У грудні 1917 — лютому 1918 влада Рад перемогла майже на всій тер. України, зокрема на Чернігівщині. Див. також *Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Місцеві Ради народних депутатів.*

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні органи держ. влади Рад. республіки в центрі і на місцях 1918—36. Утворилися внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції за постановою Другого Всеросійського з'їзду Рад про перехід влади в країні до Рад робітн., сел. і солдат. депутатів. На Чернігівщині місц. органами влади були губернська, обласна, окружні, повітові, районні і волосні з'їзди Рад, а між з'їздами — обрані ними виконкоми. Вони обиралися трудящими міста й села відкритим голосуванням. Вибори міськ. і сільс. Рад були прямими (на виборчих зборах), а вищестоящі Ради обиралися делегатами відповідних з'їздів Рад. Осн. організаційним принципом побудови Р. р., с. і с. д. був демократичний централізм. За Конституцією СРСР 1936 вони були перетворені

на *Ради депутатів трудящих*, а з прийняттям Конституції СРСР 1977 — на *місцеві Ради народних депутатів*.

РА́ДИ СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ. Виборні політ. організації селянства Росії. Виникли під час революції 1905—07 як органи боротьби селян за землю під впливом революц. пролетаріату і за прикладом Рад робітничих депутатів 1905. Були повсюдно створені і набули широкого розвитку після Лютневої бурж.-демократ. революції 1917 в губерніях, повітах, волостях і селах. На Україні перші Р. с. д. створено при активному сприянні Рад робітн. і солдат. депутатів у березні 1917. На Чернігівщині процес утворення Р. с. д. проходив у квітні — травні 1917. На місцях Р. с. д. відіграли велику роль у боротьбі селян за землю у процесі підготовки соціалістич. революції. Лише після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції трудове селянство дістало доступ до керівництва д-вою. Скрізь у країні відбувалося злиття Р. с. д. з Радами робітн. і солдат. депутатів, що посилило керівництво більшовиків і пролетаріату селянством, зміцнило союз робітн. класу і селянства.

РАДИ́МИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9—10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни. Займалися орним землеробством і різними ремеслами (виготовляли глиняний посуд, залізні знаряддя праці і зброю, обробляли дерево тощо). В серед. 9 ст. Р. сплачували данину хозарам. У 885 ввійшли до складу Київської Русі, 911 брали участь у поході кн. Олега на Візантію. У Р. виникли міста Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. В 11 ст. ці землі увійшли до Смоленського князівства і *Чернігівського князівства*. Останній раз Р. згадуються в літописі під 1169. Археол. пам'ятки Р.— численні курганні могильники з трупоспаленнями (9—10 ст.) і трупопокладеннями (11—12 ст.), поселення та городища. Характерною етнографічною ознакою Р. є жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових і срібних скроневих підвісок.

РАДИ́ЧІВ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Десні, за 30 км від райцентру. 976 ж. (1988). Засн. у 1736. У 1866 — 159 дворів, 1215 ж., мурована Миколаївська церква (1823); у 1897 — 371 двір, 2168 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— центр. садиба колгоспу «Іскра» (спеціалізація — вирощування нетелів), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, б-ка (6 тис. од. зб.). Уродженка села Г. Ф. Ященко була делегатом 1-го з'їзду Комуністичної Спілки Молоді України (1919). Розстріляна гітлерівцями під час тимчасової окупації. У 1967 споруджено обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (270 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1957 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. На тер. Р. виявлено городища 6—3 ст. до н. е., 9—16 ст. з посадами 11—14 ст.; поселення 3—5 ст., 11—13 ст. та курганний могильник 2 тис. до н. е.

РА́ДОМКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Семенівського р-ну.

РА́ДОМКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради народних депутатів, якій підпорядковане с. Березова Роща. Розташована за 35 км від райцентру і за 43 км від залізнич. ст. Семенівка. 963 ж. (1988). Р. засн. 1706. У 1866 — 212 дворів, 1106 ж.; 1897 — 368 дворів, 2579 ж., дерев. Трьохсвятительська церква (1885), земська

школа, один ярмарок на рік. У 1859 тут відбувалися виступи селян проти поміщиків. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р. — центр. садиба колгоспу «Дружба», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1953 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів і партизанів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (283 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Р. є поселення часів Київ. Русі (11—13 ст.).

РА́ДОМСЬКА ДА́ЧА — бот. заказник (з 1978). Переважно дубовий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 498 га.

РА́ДОМСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований біля с. Радомки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Дружба». Площа 300 га.

РА́ДОМСЬКИЙ БА́РХАТ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Група бархату амурського. Розташований в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 1 га.

РА́ДОМСЬКІ ДЕРЕ́ВА-ЕКЗО́ТИ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Група ялини сибірської та модрини. Розташовані в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 3,2 га.

РА́ДУЛЬ — смт Ріпкинського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Корчев'я, Лопатні, Новосілки і Переділ. Розташований на лівому березі Дніпра, за 37 км від райцентру і за 35 км від залізнич. ст. Голубичі. Пристань. 1266 ж. (1988). Засн. наприкінці 17 ст. Перші поселенці — старовіри з центр. Росії. Назва походить від оз. Радуль, яке існувало ще на поч. 20 ст. Указом Петра I (1715) Р. надано право на самоуправління при умові сплати належних податків. 1783 Р. в адм.-госп. питаннях підлягав Добрянській ратуші. Старовіри у 18 ст. засновували для навчання своїх дітей школи, які існували до поч. 20 ст. Мали по хатах чимало стародрукованих і рукописних книг. 1870 відкрито однокласне народне училище, 1899 — двокласну церковно-парафіяльну школу. На поч. 19 ст. у Р. розвивалося іконописання. 1866 — 550 дворів, 3048 ж., пристань, радульські канатні з-ди (2), відбувалося два ярмарки. Була дерев. Покровська церква (1869). У подальші роки населення Р. зросло до 8 тис. У 1913 відкрито *Радульське вище початкове училище*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації (1.IX 1941—24.IX 1943) поблизу Р. діяв партизан. загін ім. Ф. Е. Дзержинського. 15.X 1943 у р-ні Р. воїни 69-ї Червонопрапорної Севської стрілецької дивізії (командир — генерал-майор І. О. Кузовков) форсували Дніпро і закріпилися на його правому березі. Бійцям дивізії активно допомагали місц. жителі. За виявлену мужність 50 воїнів удостоєні звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. командир дивізії І. О. Кузовков — почесний громадянин Ріпкин. р-ну. У Р. — промкомбінат і торфодільниця Черніг. торфооб'єднання, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, амбулаторія, аптека, дитсадок, клуб, б-ка (9 тис. од. зб.), музей Героїв Дніпра, автостанція (1984). Прокладено водогін (1980).

Уродженцем Р. є засл. діяч науки УРСР, доктор мед. наук професор А. Л. Міхньов (1909—70). У 1956, 1967 і 1968 встановлено надгробки на 4 братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, серед них — Герої Рад. Союзу Г. М. Бзаров (1911—43, нар. у с. Старий Батакоюрт Пн.-Осет. АРСР), Б. Є. Давлетов (1924—43, уродженець с. Тат-Азбі Тат. АРСР), В. О. Кар-

пенко (1923—43, уродженець с. Кочерів Житомир. обл.), П. І. Коваленко (1909 — 43, уродженець с. Пересічна Харків. обл.), П. О. Потапенко (1922 — 43, уродженець с. Бабаї Харків. обл.), М. О. Новиков (1920 — 43, уродженець м. Смоленська), О. М. Редько (1924—43, уродженець с-ща Георгіївка Південно-Казах., тепер Чимкентської обл.). 1965 споруджено *радянським воїнам-визволителям пам'ятний знак* на честь 69-ї Червонопрапорної Севської стрілецької дивізії, яка брала участь у форсуванні Дніпра в 1943. На честь Р. 1973 названо середній рибофловний морозильний траулер Камчатської бази тралового флоту. Поблизу Радуля виявлено 2 поселення неолітичної епохи (4—3 тис. до н. е.) та епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

РА́ДУЛЬСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1913. Містилося у с. Радулі Городнянського пов. (тепер Ріпкинського р-ну) у найманому будинку. Мало 3 класи. Учнів: хлопців — 39, дівчат — 15 (1915).

РА́ДУЛЬСЬКИЙ ПРОМКОМБІНА́Т Чернігівського облмісцепрому. Ств. 1967 на базі артілі «Червоний дніпровець». Виготовляє швейні вироби і меблі з лози. Міститься в смт Радуль (Ріпкинського р-ну) на вул. Леніна № 48.

РА́ДУЛЬСЬКІ КАНА́ТНІ ЗАВО́ДИ. 1833 в Р. був один з-д, який належав Д. Дом'янову. Працювали на з-ді один майстер і два робітники (власне сам господар з братами). Сировину для з-ду закуповували в Радулі і Лоєві. У 1833 з-д виробляв 500 пудів канату на 2 тис. крб., який весь продавався в Р. для будування суден, але це не задовольняло судновласників. У 1860 в Р. було вже два канатних з-ди, які давали до 2,5 тис. пудів на суму 5 тис. крб., частина продукції з яких вивозилася до пристаней на Дніпрі і до Одеси. У 1908 в Р. діяло три канатних з-ди: М. Дом'янова, Ф. Дом'янова і Ф. Наумова.

РАДЯ́НСЬКА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У смт Коропі (колишня Садова) — від вул. Кірова до вул. Куйбишева. Це одна з найдавніших вулиць с-ща. Перейменована 1965. На Р. в. розташовані райком Компартії України, райвиконком, середня школа, райвідділ соц. забезпечення, санітарна станція, два 16-квартирні будинки. 2) У Ніжині (кол. Думська) — від вул. Батюка до вул. Студентської. Попередня назва пов'язана з місцезнаходженням тут *Ніжинської міської думи будинку*. На місці, де були дворянська садиба і невеликий театр «Шато-де-Флер», тепер міська друкарня газ. «*Під прапором Леніна*». У буд. № 5 в січні 1921 відбувся перший повітовий з'їзд комсомолу, що й засвідчує *Першому повітовому з'їзду комсомолу Ніжинщини меморіальна дошка*. 3) У м. Новгороді-Сіверському (кол. Тарілкина) — від вул. П'ятдесяти років Жовтня до вул. Коротченка. Одна з давніх вулиць міста, на якій жили ремісники-гончарі. Перейменована в 20-і роки 20 ст. У забудові збереглися споруди 18—19 ст.

«РАДЯ́НСЬКА КО́РОПЩИНА». Газета, орган Коропського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у Коропі 1944—62. Див. «*Нові горизонти*».

«РАДЯ́НСЬКЕ ЖИТТЯ́». Газета, орган Варвинського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—38 видавалася під назвою «*Соціалістичний наступ*», 1938—41, 1943—62 — «*Перемога соціалізму*». З 1.VI 1962 до 1.III 1967 не виходила. З 2.III 1967 — «Р. ж.». Редакція — смт Варва, вул. Леніна № 20.

«РАДЯ́НСЬКЕ ПОЛІ́ССЯ». Газета, орган Новгород-Сіверського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. Видається з 1919. У 1930—41, 1944—62 мала назву «*Шлях колгоспника*». З 1962 — «Р. П.». Редак-

ція — м. Новгород-Сіверський, вул. Свердлова № 9.

«РАДЯНСЬКЕ ПОЛІССЯ». Газета, орган Ріпкинського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у Ріпках 1943—62. Див. *«Колгоспне життя»*.

«РАДЯНСЬКЕ СЕЛО». Газета, орган Бахмацького райкому Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1931—41, 1944—47 виходила під назвою *«Прапор комуни»*, у 1948—62 — *«Ленінський прапор»*. З 1962 — «Р. с.». Редакція — м. Бахмач, вул. Луначарського № 4.

«РАДЯНСЬКЕ СЕЛО». Газета, орган Бобровицького РК КП України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Бобровиці 1956—62. Див. *«Жовтнева зоря»*.

«РАДЯНСЬКЕ СЕЛО». Газета парт. орг-ції, правління колгоспу ім. Фрунзе та Тупичівської сільс. Ради нар. депутатів Городнянського р-ну. Видається з 1967. Редакція — с. Тупичів, вул. 1 Травня № 8.

«РАДЯНСЬКИЙ НІЖИН». Газета, орган Ніжинського МК та РК Компартії України, міської та районної Рад депутатів трудящих. Видавалася в 1943 — 63. Див. *«Під прапором Леніна»*.

«РАДЯНСЬКИЙ ПАТРІОТ». Газета, орган Сосницького РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1920—23 видавалася під назвою *«Наш путь»*, 1935—37 — *«За соціалістичну Сосниччину»*, 1937—41 — *«Зоря комуни»*, 1941 —43 — не видавалася, 1944—62 — виходила під назвою *«Червоний прапор»*. З 1.VI 1962 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 — «Р. п.». Редакція — смт Сосниця, вул. 40 років Жовтня № 23а.

Німецько-фашистський концтабір «Яцево» у селі Бобровиці (тепер у складі Чернігова). Фото 1943.

РАДЯНСЬКИМ АКТИВІСТАМ ПАМ'ЯТНИК у смт Сосниці. Встановлений у невеликому сквері на честь командира сосницької Червоної гвардії Д. І. Артюхова і першого голови Сосницької Ради робітн., селян. і солдат. депутатів С. В. Шелудька, вбитих бандитами 1918. Пам'ятник — гранітний обеліск на ступінчастому стилобаті. Загальна висота 2,7 м. У нижній частині на двох лицевих боках викарбувані прізвища загиблих рад. активістів. Відкрито 1918. Знаходиться на вул. Революції.

РАДЯНСЬКИМ ВОЇНАМ-ВИЗВОЛИТЕЛЯМ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК у смт Радулі Ріпкинського р-ну. Встановлено 1965 в парку Слави за ініціативою кол. воїнів 69-ї Севської Червонопрапорної стрілецької дивізії, яка в жовтні 1943 форсувала в цьому місці р. Дніпро і перейшла у складі 65-ї армії на білоруську землю. Пам'ятний знак — обеліск у вигляді тригранної гранітної піраміди (висотою бл. 6 м) на природному пагорбі. Поруч на постаменті — гармата.

РАДЯНСЬКИМ ГРОМАДЯНАМ — ЖЕРТВАМ ФАШИЗМУ ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ у Чернігові. 1) Закатованим у фашистському концтаборі «Яцево». Розташований на тер. ф-ки гумотехнічних виробів (Малиновського вулиця № 36). У 1942—1943 у цій місцевості знаходився концтабір для рад. військовополонених. У лютому 1943 підпільний к-т в'язнів організував повстання. Кільком полоненим вдалося втекти. Гітлерівці жорстоко розправилися з повсталими — 300 чол. розстріляли, сотні спалили живими. При найменшій підозрі у допомозі втікачам окупанти знищували жителів навколишніх сіл та їх будинки. Так, у с. Яцево карателі розстріляли тоді 236 чол., у с. Бобровиці — 418. Всього за роки окупації в концтаборі закатовано бл. 3 тис. рад.

громадян. Після визволення Чернігова від нім.-фашист. загарбників на місці концтабору встановлено скульптуру воїна-визволителя, 1973 — стелу. Тоді ж останки загиблих в'язнів перенесено в урочище Криволівщина.

2) У 1941—43 в ярах урочища Рашівщина фашист. окупанти розстріляли й закатували бл. 7500 мирних жителів, партизанів, підпільників та хворих міської психіатр. лікарні. 1943 комісією по розслідуванню злочинів гітлерів. загарбників тут було виявлено 24 могили та заповнену трупами водопровідну шахту. 1966 останки жертв фашизму поховані на кладовищі в урочищі Ялівщина. 1961 на місці розстрілу споруджено обеліск, до якого прикріплено мармурову і металеву плити з написами: «Спинися, перехожий! Вклонися світлій пам'яті своїх співвітчизників! На цьому місці в 1941—43 рр. німецько-фашистськими загарбниками було закатовано 7500 радянських громадян»; «Останки загиблих перезаховані в 1966 р. в братську могилу на кладовищі в урочищі Ялівщина». Арх. обеліска К. К. Сергієвський; розташований на вулиці 50 років ВЛКСМ.

РАДЯ́НСЬКИХ ВО́ЇНІВ КЛА́ДОВИЩЕ у Чернігові. Тут поховані рад. воїни, які полягли у серпні — вересні 1941 при обороні Чернігова від нім.-фашист. загарбників і під час його визволення від гітлерівців у вересні 1943. Їх останки покоїлися в різних частинах міста, в 1949 перенесені на один цвинтар. Відомі імена 456 загиблих. На могилах — надгробки; в центрі кладовища встановлена скульптура воїна, праворуч неї — 8 лабрадоритових плит з прізвищами похованих. На одній з плит написи: «Тут поховані воїни Радянської Армії, які загинули в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945», «Полеглим героям слава!». Арх. В. М. Устинов, скульптори Я. І. Чайка, Н. І. Олексієнко. Розташоване на вул. Старобілоуській № 6.

РАДЯ́НСЬКО - ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОЇ ДРУ́ЖБИ МУЗЕ́Й у с. Світанку Ніжинського р-ну. Відкрито 1980 на честь чехословац. воїнів, полеглих у бою з нім.-фашист. загарбниками під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на ст. Яхнівка. Експозиція розміщена в 6 залах спеціально зведеного для музею будинку (заг. пл. бл. 300 м²) поруч з могилою загиблих воїнів. На ній 1963 встановлено пам'ятний знак. Експонати першого залу розповідають про осн. етапи розвитку Рад. держави. У другому залі зосереджені експонати з історії села від найдавніших часів і до Великої Вітчизн. війни 1941—45. Третій зал присвячений Великій Вітчизн. війні. У центрі його — діорама про бій на ст. Яхнівка 12.X 1943, під час якого загинуло 54 чехословац. воїни. Головна увага тут зосереджена на бойовому шляху 1-го Чехословацького корпусу, що бився в складі Рад. Армії.

Чимало експонатів пов'язано з односельцями — учасниками війни. На одному з стендів — імена тих, хто віддав життя за Вітчизну. Численні експонати четвертого розділу показують сучас. рад.-чехословац. зв'язки. На поч. 1986 цей розділ був повністю реконструйований. Тут подані матеріали про 11 міст Східночеської області, про їх дружні зв'язки з містами-побратимами Черніг. обл. У вітражах — зразки продукції, що її випускають підприємства Східночеської обл. У п'ятому залі, присвяченому відбудові й розвитку народного г-ва, зосереджені експонати з історії радгоспу ім. Людвіка Свободи, який спеціалізується на виробництві м'яти. Шостий зал присвячений темі «Че-

хословаччина вчора і сьогодні». Іл.— табл. XXII.

РАДЬКІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований в Черніг. обл. біля сіл Буди Ічнянського р-ну і Радьківки Прилуцького р-ну. Перебуває у віданні колгоспів ім. К. Маркса і «8 Березня». Площа 110 га.

РА́ЗВИНЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Городнянського р-ну.

РАЙГОРОДО́К — село Коропського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Жернівка. Розташований на р. Десні, за 12 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Кролевець. 697 ж. (1988). Вперше згадується 1654. В 1654 Р. у складі Коропської сотні Ніжинського полку, належав Генеральній військовій артилерії (крім 1708—34, коли селом володіли Забіли). У 1866 — 129 дворів, 955 ж., у 1897 — 223 двори, 1391 ж., земська школа. Жителі Р. брали активну участь у революції 1905—07, у громадян. війні. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу «Восход», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, дві б-ки (6,2 тис. од. зб.). Уродженці Р.— генерал-лейтенант І. П. Турчин і доктор мед. наук К. Г. Ситник. 1957 встановлено надгробки на трьох братських могилах рад. воїнів, які полягли при обороні Р. 1941; 1967 — пам'ятні знаки на честь рад. воїнів, що загинули 1943, та односельців, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни. У Р. збереглася пам'ятка архітектури 1-ї пол. 19 ст.— *Преображенська церква*. Виявлено городище часів Київ. Русі (10—13 ст.).

Райгородок. Преображенська церква.

РАЙО́ННІ КОМІТЕ́ТИ КП(б)У. Ств. 1923. На тер. Чернігівщини замість 133 волосних к-тів було організовано 58 райкомів КП(б)У, підпорядкованих окружним к-там партії. Після ліквідації округів районні парт. орг-ції підпор. безпосередньо ЦК КП(б)У, з жовтня 1932 (після ств. Черніг. обл.) — обкому партії. Під час Великої Вітчизн. війни на тер. області працювало 18 підпільних райкомів КП(б)У. На 1988 діє 24 Р. к., в т. ч.— 2 міські.

РАЙСІЛЬБА́НКИ, районні сільськогосподарські банки. Ств. протягом 1920 — 24 у Козелецькому, Комарівському, Лосинівському, Мринському, Ніжин., Носівському, Сосницькому, Черніг. та ін. районах. Здійснювали операції по фінансуванню і кредитуванню сільських кооперативних, а також бідняцьких і середняцьких господарств. Ліквідовані у лютому 1931 в зв'язку з відкриттям районних відділень (тепер — відділів) Держбанку СРСР.

РА́КОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 14 га.

РАКО́ВИЧА І. С. ТЕА́ТР у Ніжині. Виник у 1870-х рр. за ініціативою ніжин. предводителя дворянства І. С. Раковича. На сцені театру вперше виступила М. К. Заньковецька (див. *Заньковецької М. К. музей*), яка зіграла роль Наталки в п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського. Виступала в рос. водевілях. У травні

1875 Заньковецька поїхала з Ніжина. Вистави гралися в приміщенні дворянського клубу. Трупа розпалася 1880.

РАКО́ВСЬКОГО КІНОТЕА́ТР у Чернігові. Побудовано на зламі 19 і 20 ст. на кол. вул. Шосейній (тепер Леніна № 19). Як кінотеатр (Держкіно) використовувався до поч. Великої Вітчизн. війни 1941 — 45. Мурований, двоповерховий, Г-подібний у плані. Гол. фасад — симетричний, з боковими ризалітами. Після Великої Вітчизн. війни відбудований з надбудовою третього поверху. Зразок архітектури неокласицизму.

РАКУ́ЖА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну. Бере початок біля с. Червоного Гаю. На правому березі Р. розташоване с. Ракужа.

РАСТЕРЕ́БИ — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташовані біля смт Добрянки Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні Замглайського торфобрикетного заводу. Площа 23 га.

РА́ТУША — один з органів міського самоврядування (поряд з магістратами), до компетенції якого належали переважно судові та фінансові справи. Р. сприяли розвитку ремесел і торгівлі, займалися міським благоустроєм. Створювалися з 1723 у невеликих містах і посадах (на Чернігівщині — Добрянська, Понорницька, Середино-Будська). Складалися Р. з війта і кількох бурмистрів. Р. перебували у залежності від старшинської адміністрації. «Установлення про губернії» від 1775 визнало Р. як станові суд. органи для купців та міщан (на Україні — з 1782). У невеликих містах і містечках (на Чернігівщині — Варва, Кролевець, Мена, Сосниця та ін.), де не було міських дум, Р., залишаючись суд. установами, відали міським самоврядуванням у цілому Як судові органи Р. скасовано реформою 1864, як органи міського управління — *міською реформою 1870*. Р. називався також будинок, де містився орган міського самоврядування — звідси міста і містечка називалися ратушними.

Див. також *«Справа про всі в малій Росії казенні будинки»*.

РАХМАТУ́ЛІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Лугова; Деснянський р-н). Простягається майже через усе кол. с. Бобровицю до вул. Піщаної, паралельно Сосницькій. Перейменована 1974 на честь Рахматуліна Шаміля Саїдовича (1920—43), уродженця Казані — учасника визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників, Героя Рад. Союзу (1944, посмертно). Загинув у бою за плацдарм на правому березі Дніпра. Похований у Чернігові. Р. в. прокладена після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Забудована індивід. житл. будинками.

РАХНА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

РАШЕ́ВСЬКОГО БУДИ́НОК у Чернігові. Споруджено в кін. 19 ст. в урочищі Чернігівська Швейцарійка, на пн. околиці міста.

Будинок колишнього кінотеатру Раковського у Чернігові.

Дерев'яний, одноповерховий, Г-подібний у плані. Фасади прикрашено лиштвами, пілястрами по кутах. Ажурне різьблення надає будові своєрідного вигляду. Зразок традиційної житлової забудови міста кін. 19 ст. Розташований на вул. Леніна № 116.

РА́ШКІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1978). Віком 300 років. Міститься біля с. Рашкової Слободи Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Прогрес». Площа 0,01 га.

РВА́НЕЦЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ревни (бас. Дніпра). Довж. 35 км, площа бас. 491 км². Бере початок поблизу сіл Печенюгів і Попівки Новгород-Сіверського р-ну. Тече тер. Новгород-Сіверського і Семенівського районів. На берегах Р. розташовані с-ще Іванпуть, села Кути Другі та Машеве Семенівського р-ну.

РВАНЕ́ЦЬКЕ — гідрологічний заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Попівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. В. Куйбишева і радгоспу «Комунар». Площа 82 га.

РЕ́ВНА — гідрологічний заказник (з 1979). Болото. Розташована біля с. Баранівки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Семенівський». Площа 100 га.

РЕ́ВНА. Річка у Брянській (РРФСР) та Черніг. областях, ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Бере початок в Брянській обл. У межах Черніг. обл. тече тер. Корюківського та Семенівського районів. Довж.— 81 км, у т. ч. в Черніг. обл.— 71,4 км. Площа бас.— 1660 км², у т. ч. у Черніг. обл.— 1230 км². На берегах Р. розташовані м. Семенівка та села Архипівка, Баранівка, Грем'ячка, Залізний Міст, Кривуша, Леонівка, Орликівка та Першотравневе Семенівського р-ну.

РЕ́ВНИЩЕ — гідролог. заказник (з 1984) Низинне осокове болото. Розташоване в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 26 га.

РЕ́ВНИЩЕ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

РЕ́ВО М. В. МОГИ́ЛА у Чернігові. Знаходиться на старому кладовищі (вул. Старобілоуська № 6), ліворуч від гол. входу в правому ряду алеї. Ревво Михайло Васильович (1889—1962) — укр. рад. вчений у галузі ветеринарії та медицини, доктор мед. (з 1936) і вет. (з 1939) наук, засл. діяч науки УРСР (з 1948). Н. в м. Кролевці, тепер Сумської обл. Закінчив Варшав. вет. ін-т (1912), мед. ф-т Харків. ун-ту (1917). Учасник громадян. війни, з 1925 — професор. Працював у Київ. вет.-зоотех., Казан. вет. та Харків. зоовет. ін-тах, з 1961 — у Чернігові (відділ мікробіології Укр. н.-д. ін-ту землеробства). Праці з питань мікробіології, вірусології та імунології. Розробив нові методи діагностики і профілактики вірусних захворювань. У 1963 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту (висота 3 м), в який вмонтовано фотопортрет, та надмогильна плита з мемор. написом. Ім'ям Рево 1981 названа вулиця у Чернігові (кол. Громадський провулок, Новозаводський р-н).

РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ, ревкоми — тимчасові надзвичайні органи диктатури пролетаріату в період громадян. війни і воєнної інтервенції 1918—20. Виконували всі функції Рад та їх виконкомів, організовували свою роботу на основі постанов і розпоряджень Рад. уряду. Складалися з 3—5 чол. Працювали у тісному контакті з парт. органами і під їх безпосереднім керівництвом. Повітові Р. к. Чернігівщини у відповідності з постановою Ради робітничої і селянської оборони від 2.I 1920 припинили діяльність наприкінці січня 1920 після обрання повіт. виконкомів. У зв'язку з загрозою вторгнення в Черніг. губ. військ буржуаз.-поміщицької Польщі було створено повітові Р. к , що діяли до липня 1920 і замінені повітовими виконкомами у Черніг., Конотопському, Борзнянському, Новгород-Сіверському, Городнянському, Остерському, Козелецькому і Ніжин. повітах. У деяких повітах Р. к. тимчасово залишалися для боротьби з бан-

дитизмом до 1921. Волосні Р. к. ліквідовані за рішенням бюро Черніг. губерн. парт. комітету від 9.VI 1920.

РЕВУНІВСЬКЕ — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташоване в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 230 га.

РЕВУЦЬКОГО ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Чорториївський яр, Новозаводський р-н) — від вул. Любецької до вул. Заводської. Перейменовано 1960 на честь Ревуцького Левка Миколайовича (1889—1977) — укр. рад. композитора, педагога і муз.-громадського діяча; нар. арт. СРСР — з 1944, акад. АН УРСР— з 1957, Героя Соц. Праці — з 1969, лауреата Держ. премії СРСР — з 1941 і Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка — з 1966. Н. в с. Іржавці (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.). Вчився в *Прилуцькій чоловічій гімназії*. 1903 переїхав до Києва і вступив до 5 класу приватної гімназії Г. Валькера і до муз. школи М. Тутковського по класу фортепіано, який вів М. В. Лисенко. У 1916 закінчив Київ. ун-т і консерваторію. У 1918—24 працював у Прилуках в амбулаторії й аптеці залізничників, що міститься на *Привокзальній площі*. Водночас брав участь в організації муз. школи в Прилуках, філіалу т-ва ім. Леонтовича, створенні симфонічного оркестру. Виступав як піаніст-соліст та акомпаніатор у концертах, виїжджав з концертними бригадами в села. Писав муз. твори. Перше ж виконання «Хустини» хором працівників Прилуцької кооперації принесло велику популярність її автору. З 1924 розпочинає пед. діяльність у Києві, професор Київ. консерваторії — з 1935. Виховав ряд відомих укр. рад. композиторів. Серед творів: симфонії, концерти, хори. Ім'я Ревуцького присвоєно Черніг. муз. училищу. 1989 в Іржавці відкрито мемор. музей композитора. Р. в. прокладено в серед. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. будинками.

РЕДЬКІВКА — село Ріпкинського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Губичі, Гуньківка, Лісківка, Миси і Шкуранка. Розташована на лівому березі Дніпра, за 45 км від райцентру і за 15 км від залізнич. ст. Неданчичі. 370 ж. (1988). Р. відома з 18 ст. У 17—18 ст. тут була домниця, де виплавляли залізо для госп. потреб. У 1866 — 30 дворів, 302 ж., дерев. Покровська церква (1806); у 1897 — 70 дворів, 400 ж. Під час революції 1905—07 в Р. відбувались селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. XXII партз'їзду, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, клуб, кіноустановка, б-ка (7 тис. од. зб.). Уродженцем Р. є П. Н. Процько — композитор, засл. діяч мист. УРСР. На братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 в боях за визволення села від нім.-фашист. загарбників, 1957 споруджено надгробок. У пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (68 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, встановлено обеліск Слави. Поблизу Р. виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), городище ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.). У с. Миси в братській могилі поховано 8 Героїв Рад. Союзу — І. П. Болодурін (1905—43, уродженець с. Шереметьєвка Тат. АРСР), М. М. Зозуля (1905—43, уродженець с. Піщанка Дніпропетровської обл.), І. В. Кирик (1911—43, уродженець с. Новосілки-на-Дніпрі Вишгородського р-ну Київ. області), А. Курмаков (1918—43, уродженець с. Куспермак Цілиноградської обл.), Г. Г. Масляков (1925 — 43, уродженець м. Горького), Р. Махмудов (1925—43,

уродженець м. Самарканда), Л. О. Проценко (1911—43, уродженець с-ща Великий Бурлук Харків. обл.), П. І. Шамаєв (1898—1943, уродженець с. Бухлове Владимирської обл.).

РЕДЬКІВСЬКЕ ПЕРШЕ — городище 1 тис. до н. е. в с. Редьківці Ріпкинського р-ну. Знаходиться на лівому березі Дніпра у пд. кінці села в урочищі Городок, за мостом через р. Борзну на підвищенні, яке донедавна було оточене болотом, а тепер розоране. Городище являє собою майданчик майже квадратної форми (80 × 85 м) з заокругленими кутами, обмежений валом, який з пн.-сх. і пн.-зх. боків досягає висоти 1,5 м. З пд. боку рештки валу позначені на поверхні невеликими пагорбами і жовтуватим забарвленням грунту. Культурний шар потужністю 0,2—0,25 м у багатьох місцях знищений. Його сліди можна вивчити лише під укріпленнями. Відноситься, напевне, до милоградської культури. Відоме з кін. 19 ст. Досліджувалося в 1940—50-х рр.

РЕЙМЕНТАРІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. п. Богдалівка, Гутище, Довга Гребля, Заляддя, Олійники, Сукачі. Розташована за 35 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 458 ж. (1988). Засн. наприкінці 18 ст. У 1866 — 47 дворів, 269 ж.; 1897 — 95 дворів, 691 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час громадян. війни 23 мешканці Р. стали бійцями 1-го Революц. полку ім. В. І. Леніна. 1941 у селі створено Рейментарівський партизанський загін ім. М. О. Щорса. Згідно з постановою бюро Черніг. обкому Компартії України Р. визнана партизан. селом. У Р.— відділення радгоспу «Партизанський», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб, б-ка (9 тис. од. зб.). На тер. Р.— братська могила мирних жителів, розстріляних гітлерівцями в грудні 1941. У 1959 споруджено обеліск Слави на честь рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, 1975 — пам'ятний знак на місці формування партизан. загону ім. М. О. Щорса та на честь воїнів-односельців, які полягли (208 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

РЕМОНТНО-ТЕХНІЧНІ СТАНЦІЇ (РТС) — держ. підприємства для виробничо-тех. обслуговування колгоспів і радгоспів. Ств. 1958 після реорганізації машинно-тракторних станцій (МТС) і продажу колгоспам с.-г. машин (колгоспам Черніг. обл. було продано 4594 трактори, 2424 комбайни, 4957 тракторних сіялок та ін. с.-г. машини). Ремонтували трактори, комбайни, автомобілі, с.-г. машини тощо, виконували в колгоспах меліоративні, шляхові та ін. роботи. У 1961 РТС передано місцевим відділенням «Сільгосптехніки».

«РЕМПОБУТТЕХНІКА», Черніг. завод по ремонту побутової техніки. Головне підприємство облпобутуправління. Ств. 1968 на базі Черніг. міськпобуткомбінату, реорганізованого з артілі «Прогрес» промкооперації. У той час на з-ді було 122 працівники, 1987 — 470. Основне завдання «Р.» — ремонт побут. техніки, точних приладів, ремонт і виготовлення ювелірних, металевих виробів та шкіргалантереї. Населенню надається понад 90 видів послуг. Міститься на вул. 50 років СРСР № 7.

РЄЗАНОВУ В. І. МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА в Ніжині. Встановлена на фасаді гол. корпусу *Ніжинського педагогічного інституту* ім. М. В. Гоголя. Тут в кол. *Ніжинському історико-філологічному інституті* 1886—90 навчався, а з 1899 працював (з 1910 — професор) Рєзанов Володимир Іванович (1867—1936) — рос. і укр. рад. літературознавець. Чл.-кор. АН СРСР з 1923. Написав бл. 80 наук. праць, значна частина яких присвячена укр. л-рі. Р. в основному вивчав і публікував

тексти укр. і рос. драми 16—18 ст. («Екскурс в область єзуїтського театру», 1910; «Шкільні дійства 17—18 ст. і театр. єзуїтів», 1910 тощо). Протягом 1925—29 видав тексти укр. драм періоду феодалізму («Драма українська. Старовинний театр український») та розвідки про них. Вийшло 6 випусків. Автор наукових праць про Т. Г. Шевченка, Лесю Українку, В. А. Жуковського та ін. Помер у Ніжині. Похований на Центральному (колиш. Троїцькому) кладовищі. Дошка — мармур, встановлена 1977 (вул. Кропив'янського № 2). Іл.— табл. XX.

РЄПІНА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. 3-й провулок 1-го Травня; Деснянський р-н) — від вул. 1-го Травня на Сх. у напрямку вул. Ломоносова, але без виходу на неї. Перейменовано на вулицю 1955 і названо на честь Рєпіна Іллі Юхимовича (1844—1930) — рос. живописця, дійсного члена петерб. АМ з 1893. Майже весь вересень 1880 І. Ю. Рєпін провів у с. Качанівці у В. В. Тарновського, де вивчав колекцію предметів запорізької старовини, багато малював. Тоді ж відвідав художника М. М. Ге у його садибі поблизу с. Плиски (тепер Борзнянського р-ну; див. *Ге М. М. могила*). Після від'їзду з Чернігівщини Рєпін продовжував дружні стосунки з М. М. Ге, листувався з черніг. художником І. Г. Рашевським. З Чернігівщиною пов'язана його робота над творами «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Вечорниці», пейзаж «Качанівка», портрети В. В. Тарновського, С. В. Тарновської, художника М. М. Ге.

Р. в. прокладена в 50-х рр. 20 ст. для індивідуального житлового будівництва.

РЖАВЕЦЬ. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну. 2) Ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну. 3) Права прит. Десни. Тече тер. м. Чернігова. 4) Прит. Сможу (бас. Дніпра). 5) Прит. Удаю (бас. Дніпра).

РЖАВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра.

РИБЕЦЬ. Річки в Черніг. обл. 1) Права прит. Смоленки (бас. Дніпра). Бере початок у Борзнянському р-ні. Тече через с. Бурківку Ніжинського р-ну. 2) Права прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

РИБИНСЬК — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с-ще Голубівщина, села Журавлева Буда, Лісове, Новоселівка, Парастовське, Стопилка. Розташований за 27 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 407 ж. (1988). Засн. 1920. Під час тимчасової окупації Р. гітлерівцями (19.IX 1941—20.IX 1943) місц. жителі брали активну участь у партизан. русі. Постановою бюро Черніг. обкому Компартії України Р. визнаний партизан. селом. У Р.— центр. садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, відділення зв'язку, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1957 споруджено надгробок на братській могилі партизанів, загиблих 1941—43, 1971 — обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (96 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

РИБОТИН. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

РИБОТИН — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Десні, за 4 км від райцентру та за 29 км від залізнич. ст. Алтинівка. 1302 ж. (1988). Засн. наприкінці 13 ст. У 1649—1781 — в складі Коропської сотні Ніжинського полку, був власністю Генеральної військової артилерії. У 1866 — 242 двори, 1157 ж.; 1897 — 401 двір, 1792 ж., мурована *Мико-*

лаївська церква (1904, на місці попередньої збудована нова), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— центр. садиба колгоспу «Десна», який 1976 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка. Споруджено обеліск Слави на честь односельців, які загинули на фронтах Вел. Вітчизн. війни; надгробок на могилі рад. воїнів, загиблих 1943.

РЙКОВЕ — кол. (до 1934) назва с. *Кірове* Новгород-Сівер. р-ну.

РЙЛЬСЬКОГО ВУЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н; тер. Нової Подусівки) — від лісу на Сх. у вигляді букви «Т», два інші кінці якої з'єднані з вул. Богушевича та Костромською. Прокладено 1980 і названо на честь Рильського Максима Тадейовича (1895—1964) — укр. рад. поета, громадського діяча, академіка АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1943), лауреата Ленінської (1960) і Держ. премій СРСР (1943, 1950). Н. в Києві. Вчився в Київ. ун-ті (1915—18). Друкуватися почав з 1907. Поет не раз бував на Чернігівщині, підтримував стосунки з місц. діячами культури, присвятив їм ряд своїх творів. У травні 1913 в журн. «Сяйво» вміщено «малюнок» (словесну замальовку) М. Рильського «Художник», присвячену пам'яті М. Коцюбинського. У 1926 поет відвідав Чернігів, що стверджує його лист до М. Зерова від 26 липня: «Дорогий Миколо! Пишу кілька слів із Чернігова. Город нарочито милий: на будинку суду — гніздо буслів, у городському скверику горлиці воркують...» Під час перебування у Чернігові в квітні 1937 Рильський написав цикл поезій «Чернігівські сонети», в яких відтворив образи людей, що залишили пам'ять про себе в цьому місті — О. Пушкіна (див. *Пушкіна вулиця*), Т. Шевченка (див. *Шевченка вулиця*), Л. Глібова (див. *Глібова Л. І. альтанка*). Один з віршів присвячений готелю «*Царграду*»:

Спинись, людино!
Він Пушкіна, вигнанця
і співця,
Приймав колись.
Низенька зала ця
Найвищу привітала верховину.

Щирі рядки в сонетах присвячені М. Щорсу (див. *Щорса вулиця*). Під враженнями відвідин музею М. Коцюбинського написаний вірш «Гвоздики Коцюбинського». Влітку 1932 Рильський відпочивав у м. Острі на дачі В. І. Рєзанова (див. *Рєзанова В. І. меморіальна дошка*), куди його запросив зять останнього Д. Балацький. В Острі Рильський написав цикл поезій [«Балада про любов», «На пристані», «Бетховен» (з присвятою Д. Балацькому), «Правнукові»]. 15.VI 1952 поет відвідав Остер з нагоди ювілею М. Сеспеля (див. *Сеспеля Мішші могила*). Тісні стосунки підтримував з Ніжин. пед. ін-том. Зокрема, в 1940 виступав на літ. вечорах перед студентами і викладачами ін-ту. В Остерському краєзнавчому музеї зберігаються листи Рильського до В. Рєзанова. Під час відпочинку під Сосницею (50-і — поч. 60-х рр.) написав вірші «Сосничанам», «Наддеснянські роздуми». Тоді ж тут опублікована поезія «Кінолюб». Згодом написав вірш «Олександрові Довженку дружнє посланіє». У 1960 М. Т. Рильський разом з укр. рад. лісівником і грунтознавцем, акад. АН УРСР П. С. Погребняком відвідав Тростянець. У присвяченому йому вірші «Ліс» є такі рядки:

Той, хто любить паростки кленові,
Хто діброви молоді ростить
Сам достоїн людської любові,
Бо живе й працює для століть.

РИМ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Марми-

зівки Варвинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Площа 97 га.

РИ́ХЛІВСЬКА ДА́ЧА — заповідне урочище (з 1984). Розташована на схилах великих і глибоких ярів (за 3 км на Сх. від смт Понорниці Коропського р-ну і за 5 км від р. Десни). Серед основної маси порівняно молодого листяного лісу, заростей ліщини й крушини тут збереглася і значна кількість унікальних вікових дерев — дубів, лип, кленів. Зустрічаються дуби, яким минуло понад 300 років. Умови розвитку заповідника сприяють зростанню в ньому кількості цінних пушних звірів: борсуків, зайців, білок, а також корисних для с. г. птахів. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу.

РІВЧА́К-СТЕПАНІ́ВКА — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Веселе й Григорівка. Розташована за 35 км від райцентру і за 18 км від залізнич. ст. Лосинівка. 869 ж. (1988). Р.-С. виникла 1931 внаслідок об'єднання сіл Рівчак і Степанівка, які були засн. 1720. Рад. владу встановлено у цих селах в січні 1918. У Р.-С. — центральна садиба колгоспу «Комуніст», відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (7,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є парт. і держ. діяч УРСР І. Є. Клименко [1891—1937; 1922—25 — нарком зем. справ УРСР, у 1925—27 — другий секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро, згодом — на відповідальній господарчій роботі]. Безпідставно репресований. Посмертно реабілітований. Йому 1967 встановлено в селі пам'ятник. 1957 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення Р.-С. від гітлерівців, 1965 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що загинули (233 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу села є курган 2—1 тис. до н. е.

РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ СОБО́Р. 1) У смт Козельці. Споруджено 1752—63 на замовлення Н. Д. Розумовської (Розумихи, матері О. і К. Розумовських) арх. А. В. Квасовим та арх. І. Г. Григоровичем-Барським у стилі барокко. Реставрований 1961—82. Мурований, хрещатий, дев'ятидільний. Рамена завершено напівкруглими ризалітами. Всередині чотири опорні стовпи несуть систему склепінь і п'ять бань, поставлених по діагоналі, як у давньоруських храмах. Собор двоповерховий. На 1-му ярусі церква Адріана і Наталії — усипальня Розумовських. На 2-й ярус з трьох боків ведуть напівкруглі ганки з відкритою колонадою, завершені наметовими верхами. Витончений ліпний декор стін поєднує форми барокко, рококо і класицизму. В інтер'єрі панують центр. баня і багатоярусний різьблений з липи позолочений іконостас 18 ст., створений, як вважають, за участю арх. В. В. Растреллі. Майстерне використання засобів живопису, скульптури і архіт. форм створюють урочистий і святковий образ. Поруч — чотириярусна *дзвіниця.* Розташований на вул. Даневича № 1. Іл. — табл. XXIV. 2) У м. Прилуках. Збудовано 1806—15 у формах зрілого класицизму. Мурований, кубічний

Собор Різдва Богородиці Домницького монастиря. Фото поч. 20 ст.

об'єм вінчає великий півсферичний купол на круглому барабані. Фасади прикрашено трикутними фронтонами, зх. — чотириколонним портиком, до якого вели сходи (не збереглися). У середині — залишки олійного стінопису (вірогідно 1815). Поруч стояла двох'ярусна дзвіниця (не збереглася). Розташований на вул. Орджонікідзе № 16. Іл. — табл. XXVIII. 3) *Домницького монастиря Різдва Богородиці.* Закладено 1800 на замовлення графа І. А. Кушельова-Безбородька, якого тут згодом й поховано. Освячено 1806. Головна домінанта ансамблю. Мурований, кубічний, чотиристовпний, дев'ятидільний, у формах зрілого класицизму. Пд., пн. і зх. входи прикрашали чотириколонні портики тосканського ордеру (не збереглися), з Сх.— напівкругла апсида. Увінчаний півсферичним куполом на циліндричному барабані. Розміщений неподалік від с. Домниці Менського р-ну.

РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА. 1) У с. Вовчок Козелецького р-ну. Збудована 1807—08 на розвилині трьох доріг у центрі села. Мурована, хрестоподібна, однобанна. З Зх. поєднується з круглою в плані двох'ярусною дзвіницею, вкритою напівциркульною банею. Пд. й пн. рамена хреста завершують трикутні фронтони. Зх., пд. і пн. входи прикрашено

Церква Різдва Богородиці у Вовчку.

відкритими ганками з двоколонними портиками. Зразок культової архітектури поч. 19 ст. на Чернігівщині. 2) У с. Жовтневому Коропського р-ну. Збудована 1796 на замовлення П. М. Юркевича. Мурована, мала один верх (не зберігся), наближається до споруд тетраконхового типу. З Пд., Пн. і Зх. до центр. четверика прибудовано квадратні в плані, замість напівкруглих, об'єми, нижчі від основного. Фасади насичені декором. В інтер'єрі збереглися фрагменти стінопису 18—19 ст. У 1-й пол. 19 ст. з пн.-зх. боку зведено багатоярусну дзвіницю у формах класицизму. 1-й ярус — четверик, решта — циліндричної форми, вінчання не збереглося. Р. Б. ц.— маловідомий зразок *мурованої монументальної архітектури* Чернігівщини кін. 18 ст., який поєднує стилістичні риси барокко і класицизму. 3) У с. Загребеллі Сосницького р-ну. Збудована 1870. Дерев., хрещата в плані, обабіч гранчастої апсиди — приміщення ризниці та паламарні. Пд. і пн. дільниці мають окремі входи, орієнтовані, як і центральний, на Зх. Рамена просторового хреста завершено трикутними розписаними фронтонами. Увінчана однозаломною банею на восьмерику з глухим ліхтариком. З Зх. поєднується з триярусною дзвіницею. В інтер'єрі збереглися олійні розписи та іконостас кін. 19 — поч. 20 ст. 4) У с. Количівці Черніг. р-ну. Збудована 1788, добудована 1885. Дерев., п'ятизрубна з притвором і двох'ярусною дзвіницею типу четверик на четверику з зх. боку. Увінчана однозаломною банею на восьмерику. Зберігся триярусний іконостас, деякі ікони якого датуються 18 ст. В середині дзвіниці збереглися написи, а на 2-му ярусі — різьблений силует п'ятиярусної наметової дзвіниці. Р. Б. ц.— маловідомий зразок *дерев'яної монументальної архітектури* Чернігівщини кін. 18

ст. 5) У м. Мені. Збудована 1801—04. Дерев., хрещата, одноверха. Вівтар, пд. і пн. рукави — п'ятигранні, бабинець — квадрат. Крім гол. вівтаря, споруда мала ще два менші бокові. Четверик центральної дільниці переходив у вагомий восьмерик, на який спирався двозаломний верх. У спокійних пропорціях та деталях пам'ятки відчувався вплив архітектури доби класицизму (не збереглася). 6) У с. Оболоння Коропського р-ну. Споруджена 1800—01 у формах провінційного ампіру. Мурована, дев'ятидільна, хрещата, чотиристовпна, однобанна з двох'ярусною дзвіницею над зх. притвором. Приміщення між рукавами хреста мають окремі входи, спрямовані, як і центральний. У 1-му ярусі дзвіниці — гол. вхід. 7) У с. Полові Прилуцького р-ну. Збудована 1811 в стилі класицизму. Мурована, хрещата в плані. Між апсидою і пн. та пд. раменами просторового хреста вбудовано невеликі об'єми паламарні й ризниці. Центр. четверик увінчано півсферичним куполом на круглому барабані. фасади — трикутними фронтонами. В середині збереглися залишки олійного розпису. Перед гол. входом — дерев'яна багатоярусна дзвіниця (єдина, що збереглася на Чернігівщині до наших днів). З сх. боку — вхід з чотириколонним портиком. Зведена 1880—82 (про це свідчить напис на стіні 3-го ярусу). 8) У с. Суличівці Ріпкинського р-ну. Збудована 1786 на місці дерев'яної церкви і залишках мурованої невідомої споруди оборонного призначення (перший ярус сучасної дзвіниці і склеп під нею). Первісна назва — церква Різдва Христового. Сучасну назву одержала після відновлення 1893. Мурована, тридільна, однобанна, нагадує тип традиц. дерев'яного тризрубного храму. Дільниці квадратні у плані. Мала бароккову баню, згодом замінену покриттям півсферичного абрису. Мурованим переходом з'єднана з двох'ярусною дзвіницею з наметовим вінчанням перед зх. фасадом. 9) У с. Шептаках Новгород-Сіверського району. Збудована 1774 на кошти К. Г. Розумовського. Дерев., дев'ятизрубна, одноверха. В основі плану — рівнораменний хрест, що складався з центр. квадрату, чотирьох рукавів (квадратів, рівновеликих центр., але із зрізаними зовнішніми кутами) і квадратних приміщень у кутах між рукавами (меншого розміру, також із зрізаними зовнішніми кутами). При побудові об'ємів витримано принцип центричної композиції мас. Чотири міжрукавні зруби найнижчі, зруби стін рукавів вдвоє вищі за них. Над квадратом центр. зрубу підносився витягнутий догори, тризаломний верх (не збереглася). 10) У Чернігові. Розташована на тер. кол. с. Масани (Новозаводський р-н).

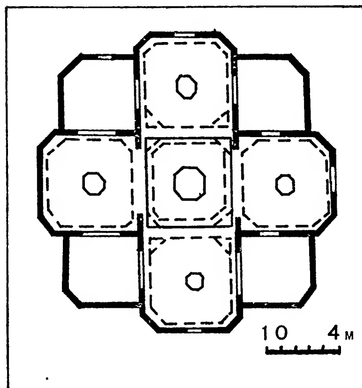
Церква Різдва Богородиці у Мені. Інтер'єр. Фото 30-х рр. 20 ст.

Збудована 1648. Дерев'яна, хрестоподібна з прямокутним вівтарем. Увінчана банею на восьмерику з ліхтариком (до села перенесено у 1-й пол. 18 ст.). Під час перебудов 1786 з Зх. зведено двох'ярусну квадратну в плані дзвіницю цього храму.

В 1942 біля церкви гітлерівці закатували і спалили 14 жителів села, про що свідчив надпис з пн. боку 2-го ярусу дзвіниці. Розібрана 1986.

РІЗНИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

РІ́ЗЬБЛЕННЯ ХУДО́ЖНЄ. Вид декоративно-ужиткового мист-ва, спосіб худож. оброблення дерева, каменю, кістки, теракоти шляхом вирізування. Р. х. прикрашають предмети побуту, споруди, мініатюрну пластику. Р. х. поділяється на орнаментальне і сюжетне. Залежно від способу виконання воно буває різних видів: об'ємне — дрібна тривимірна скульптура; високорельєфне — значне заглиблення фону і випукле зображення; плоскорельєфне — невисокий рельєф силуетного характеру; виїмчасте (заглиблене) — грунтується на

Церква Різдва Богородиці у Шептаках План.

поєднанні графічної чіткості орнаментальних форм з мальовничістю, створюваною ними при світлотіні; контурне — заглиблені лінії на гладкому тлі; наскрізне — створюється повним видаленням тла (буває, зокрема, ажурне, прорізне, пропильне); накладне — накладання вирізьбленого малюнка на рівну поверхню. Іноді в одному виробі поєднується кілька видів різьблення. Р. х. відоме з часів палеоліту (плоскорізьблений кістяний браслет і кістяні скульпт. фігурки з пізньопалеолітичної *Мізинської стоянки* на Чернігівщині). В архітектурі Київської Русі широко використовувалося Р. х. на камені (див. *Борисоглібський собор*). Повсюдного поширення набуло Р. х. по дереву в оздобленні іконостасу — найважливішого елементу інтер'єру церковного храму. У 17—18 ст. на Україні Р. х. було поширене на рогових виробах, зокрема на порохівницях.

У 19 — на поч. 20 ст. на Україні розвинулося виробництво речей з дерева, оздоблених різьбленням. На Чернігівщині в основному розвивалося тригранно-виїмчасте різьблення й вирізування на дереві. Ним оздоблювали деякі архіт. елементи будинків та предмети с.-г. реманенту й хатнього начиння. Особливо ошатними були віконниці. Щілини навколо віконних прорізів закривали наличниками. Верхню частину наличників то видовжували, то значно розширювали й оздоблювали різноманітними візерунками.

На Чернігівщині і Київщині профілювали навіть зовнішні сторони бічних віконних наличників житл. і госп. приміщень. Визначними майстрами профілювання віконних наличників були В. Романовський, І. Шапаренко й Р. Клішко. що жили на Чернігівщині на поч. 20 ст. Дверні прорізи житл. будинків також оздоблювали різноманітним різьбленням. Важ-

ливою архіт. частиною інтер'єру житл. приміщень був сволок, який теж художньо оздоблювали. Різьбленням прикрашали дерев. речі селянських хат — столи, скрині, мисники, полиці та божниці. Великого значення в декоруванні хатніх меблів надавали профільованому вирізуванню, яке найчастіше застосовували на мисниках, полицях, лавах. Вузенькі дерев. полички на Чернігівщині мали здебільшого плоске і тригранно-виїмчасте різьблення найрізноманітніших геом. узорів. Лише на деяких поличках орнаментальні мотиви були рослинні.

У кожній хаті користувалися сільничками, які мали розмаїті форми й були по-різному оздоблені. Найдавніші з них видовбані з шматка дерева. У 18 ст. також виготовляли сільнички з дощечок — клепок, у вигляді куба або паралелепіпеда з високою задньою стінкою. Оздоблювали їх звичайно тригранно-виїмчастим, а на спинках часом і ажурним різьбленням. Деякі сільнички робили у вигляді птахів — качок, гусей тощо. Майже скрізь вживали різноманітні коряки для пиття води. Вози, сани, ярма та ін. предмети госп. призначення теж найчастіше оздоблювали геометричними візерунками тригранно-виїмчастого різьблення. Характерно, що черніг. різьбярі оздоблювали свої вироби різьбленням невеликих розмірів, суцільно покриваючи декоровану площу. Багато різьблених і профільованих архіт. деталей і меблів, прикрашених притаманним Чернігівщині Р. х., відтворено 1854 в будинку Г. Галагана в с. Лебединцях Прилуц. пов. (тепер Срібнян. р-ну; див. *Український народний стиль*).

Розвиток капіталізму сприяв виникненню нових форм організації худож. виробництва. У кін. 19 ст. в деяких місцевостях з'являються приватні майстерні по виготовленню дерев. виробів, оздоблених різьбленням. На поч. 20 ст. на підприємствах земських управ значно поширюється виготовлення дерев. виробів для місц. покупців з розрахунком на їхній смак.

У рад. час відроджуються старі види нар. різьблення та виникають нові. Іл.— табл. XI.

«РІЛЛЯ». Щотижневик, який передбачав видавати в 1901 М. В. Яворський. Часопис головним чином мав «присвячуватися с. г. і зв'язаним з ним галузям знань». Рішуче проти дозволу цього видання виступив черніг. губернатор. Директор департаменту поліції сповіщав Головне управління у справах друку, що Яворський «знаходиться у зносинах з місцевими українофілами, за участю яких, а саме Коцюбинського і Грінченка, осіб сумнівних у політичному відношенні, має намір видавати журнал «Рілля». Про шалену неприязнь самодержавства до укр. друкованого слова свідчить, зокрема, зауваження, зроблене начальником

Фрагмент різьблених царських врат Катерининської церкви у Чернігові. Фото 1913.

управління: «Нічого було надсилати на висновок губернатору, коли періодичні видання на малоросійській мові однак не будуть дозволені».

РІПКИ — заповідне урочище (з 1978). Природні комплекси створеного за різними схемами соснового лісу. Розташовані в Ріпкинському районі Черніг. обл. Перебувають у віданні Добрянського лісгоспзагу. Пл 287 га.

РІПКИ — смт, райцентр, розташований за 3 км від залізнич. ст. Голубичі. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Замглай, Глиненка, Яворці. 6,6 тис. ж. (1988). Вперше згадуються 1607. У 1618 Р. захопила шляхетська Польща. Населення брало участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. 1648 Р. ввійшли до складу Ройської сотні Черніг. полку. 1656 Б. Хмельницький закріпив Р. за полковим товаришем Ю. Бакуринським. З 70-х рр. 17 ст. Р. стали ранговим селом. З 18 ст. в Р. почало розвиватися гончарне виробництво. З 1782 Р.— в складі Городнянського пов. Черніг. намісництва, на поч. 19 ст. стали волосним центром і були віднесені до категорії містечок. У 1866 — 251 двір, 1442 ж., поштова станція, винокурний з-д Бакуринського. Відбувалося три ярмарки на рік, мурована Петропавлівська церква (1840). У 1897 — 434 двори, 2716 ж., земська школа, б-ка, лікарня, 4 ярмарки на рік. У 1905—07 відбулися виступи селян.

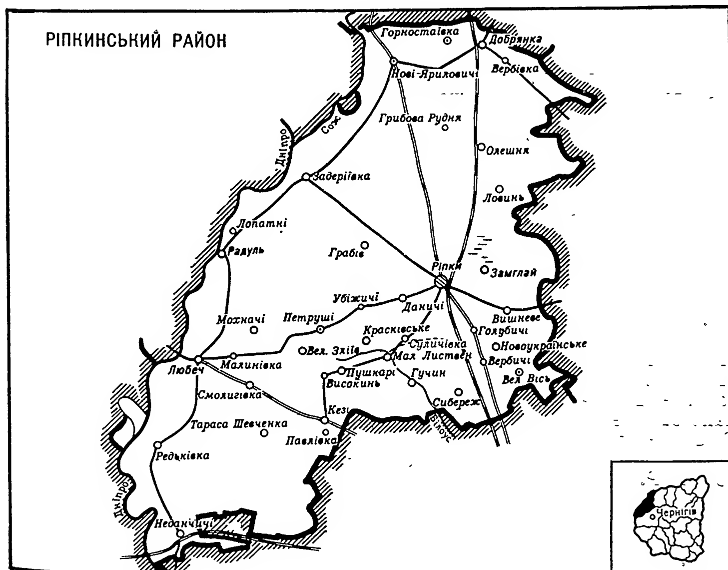
До ст. Різьблення художнє. Іконостас собору Різдва Богородиці у Козельці. Фото поч. 20 ст.

Радянську владу в Р. встановлено в січні 1918. Для боротьби проти нім.-австр. окупантів 1918 створено партизан. загін, який 1919 увійшов до *Богунського полку*. 1920 проведено тиждень оранки землі родин червоноармійців і бідноти. Відкрито в кожній економії Народний дім (1919). У 1925 в Р. створено овочевий кооператив. З 1923 Р.— райцентр. Діяла початкова школа. 1928 ств. перший колгосп ім. В. І. Леніна. 1933 до Р. приїздив голова ВУЦВК Г. І. Петровський, з 1932 в Р.— МТС. З 1932 діяв маслозавод, лікарня, с. ш. (1934), два клуби, кінотеатр, б-ка. У роки тимчасової окупації Р. нім.-фашист. загарбниками (30.VIII 1941—26.IX 1943) гітлерівці розстріляли в 1941 майже всіх перших підпільників. З травня 1943 діяв підпільний райком партії і *партизанський загін* ім. О. В. Суворова. З 1958 Р.— смт. У селищі — *Ріпкинський деревообробний завод,* завод будівельних матеріалів, ремонтно-транспортне підприємство, автопідприємство, маслозавод, центр. садиба колгоспу імені В. І. Леніна, комбінат побутового обслуговування, с. ш., муз. школа, спорт. школа, поліклініка, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, кіноустановка, три бібліотеки, музей. У різний час у Р. виходили газети *«За соціалістичне Полісся», «Комсомолець Полісся», «Соціалістичне Полісся», «Радянське Полісся».* Вида-

ється газ. «*Колгоспне життя*». Уродженцями Р. є укр. письменник і церковний діяч, перший префект *Чернігівського колегіуму*, черніг. архієпископ А. Стаховський (1660—1740), укр. рад. письменник Л. Н. Горлач (Коваленко). У Р. пам'ятник В. І. Леніну (1982). У 1967 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців (серед похованих — Герої Рад. Союзу М. М. Васильєв, 1923—43, уродженець Свердловська і К. Д. Грицинін, 1905—43, уродженець с. Вачновка Чимкентської обл.), обеліск у пам'ять про воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. У 1980 встановлено *Ріпкинському підпільному райкому КП(б)У меморіальну дошку* на фасаді будинку, де він розміщувався в роки окупації. На тер. Р. виявлено поселення епохи неоліту — бронзи (5—2 тис. до н. е.) та давньоруського часу (10—13 ст.).

РІПКИНСЬКИЙ ДЕРЕВООБРО́БНИЙ ЗАВО́Д. Засн. 1968 на базі меблевого цеху Ріпкинського будинку побуту. Виготовляє театральні крісла, дитячі ліжка та ін. продукцію. У 1986 для з-ду було споруджено нове приміщення та здійснено значною мірою його реконструкцію. Р. д. з. складається з цехів: чорнового оброблення деталей, мех. оброблення деталей, лісопильного, оздоблювального, а також гончарного цеху в с. Олешні (реконструйованого 1983). Міститься на вул. Леніна № 135[а].

РІПКИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині обл. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас.

46,1 тис. ж. (1988). У районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Ріпки. Р. р. розташований у межах Поліської низовини. Поклади торфу, глин, кварцового піску. Ріки: Дніпро (на зх. межі району) та його прит. Сож. Грунти в основному дерново-підзолисті піщані й супіщані та торф'яно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб), які займають 80 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — маслозавод, Замглайський торфобрик тний завод, юбецькі судноремонтні майстерні, Олешнянське заводоуправління буд. матеріалів, Добрянська меблева фабрика, лісгоспзаг, Ріпкинський деревообробний завод, Радульський пром комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Ріпки).
Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярського напряму при значному розвитку зернового (жито, пшениця, ячмінь, овес) г-ва, тваринництво молочно-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1988 становила 98,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,3 тис. га, луки і пасовища — 40,7 тис. га. У Р. р.— 24 колгоспи, 4 радгоспи. Залізничні станції: Голубичі, Грибова Рудня, Горностаївка, Неданчичі. Автомоб. шляхів — 447,7 км, у т. ч. з твердим покриттям — 334,3 км. У районі — професійно-технічне уч-ще (смт Замглай), 48 заг.-осв. та 2 муз. школи; 67 лік. закладів, у т. ч. вісім лікарень, 22 будинки культури і 67 клубів, 71 кіноустановка, 58 б-к. У с. Грибовій Рудні народився укр. рад. майстер керамічної скульптури О. С. Железняк, у смт Добрянці — лауреат Ленінської премії, геолог В. Р. Литвинов, у смт Радулі — укр. рад. терапевт А. Л. Міхньов, у с. Ловині — рос. рад. вчений в галузі електротехніки О. О. Чернишов. У Добрянці жив і працював укр. письменник В. І. Самійленко. У Р. р. видається газ. «*Колгоспне життя*» (з 1932). Серед пам'яток архітектури — *Полуботка кам'яниця* (поч. 18 ст.), *Преображенська церква* (поч. 19 ст.) в Любечі, *Різдва Богородиці церква* (кін. 18 ст.) в с. Суличівці, *Михайлівська церква* (кін. 19 ст.) в с. Даничах, *Троїцька церква* (кін. 19 ст.) в с. Грабові. Див. також статті: Добрянка, Любеч, Радуль, Ріпки, Замглай, Велика Вісь, Великий Зліїв, Вербичі, Вишневе, Горностаївка, Грабів, Гучин, Даничі, Задеріївка, Кезі, Клубівка, Красківське, Ловинь, Малий Листвен, Мохначі, Неданчичі, Новоукраїнське, Нові Яриловичі, Олешня, Петруші, Пушкарі, Редьківка, Сибереж, Смолигівка, Тараса Шевченка.

РІПКИНСЬКОМУ ПІДПІЛЬНОМУ РАЙКОМУ КП(б)У МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА в смт Ріпках. Встановлена 1980 на буд. № 2 на Червоній пл. Тут у 1941—43 містився Ріпкинський підпільний райком КП(б)У, який очолив боротьбу місц. населення проти нім.-фашист. загарбників. Ще до окупації райком створив підпільну диверсійну групу та винищувальний загін (91 чол.). У р-ні Ріпок була створена продовольча база, склад зброї та боєприпасів для партизанів.

«РОБІТНИЧЕ СЛОВО». Газета, орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції Черніг. камвольно-суконного комбінату ім. 50-річчя Радянської України. Видається з серпня 1965. Редакція — вул. Щорса № 66.

«РОБІТНИЧИЙ ШЛЯХ». Щоденна газета, орган Чернігів. окр. комітету КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради. Виходила в Чернігові 1926—27.

РОБІТНИЧІ ФАКУЛЬТЕТИ, робітфаки — заг.-осв. заклади, які надавали робітникам, трудящим селянам і демобілізованим червоноармійцям заг. середню освіту, готували їх до вступу у вузи. Термін навчання — 3—4 роки. Сприяли демократизації соціального

складу студентів вищої школи. Відігравали велику роль у підготовці кадрів рад. інтелігенції. Почали діяти з 1919. У 1921 на Україні налічувалося шість Р. ф., у т. ч. в Чернігові, Ніжині (див. *Робітфак Ніжинський*).

У 1923 почали діяти Р. ф. у Бахмачі і Кролевці. Припинили діяльність: Чернігівський — у 1935, Бахмацький, Кролевецький і Ніжинський — у 1939.

РОБІТФА́К НІЖИНСЬКИЙ. Створено 1920 при *Вечірньому народному університеті* імені Т Г. Шевченка. Містився в будинку по вул. Мільйонній № 13 (тепер вул. К. Маркса), 1921 приєднано до Ін-ту нар. освіти (ІНО). Спочатку називався підготовчими курсами, що діяли при кожному ф-ті ІНО. Згодом їх об'єднали і створили робітфак, що готував робітників і селян до вступу до ун-тів й ін-тів. При Р. були предметні комісії, що відповідали за навч. план і роботу викладачів, мали свій бюджет і своє керівництво. Існувало два відділи Р.— вечірнє (головне) і денне. Строк навчання три роки. На 1-й курс було прийнято 50 чол. У 1937/38 навч. році вже налічувалося 250 чол. (на вечірньому — 190, на денному — 60). Ліквідовано у 1939. За 18 років Ніжинський Р. закінчило 1540 чол.

«РОБО́ТА ПРОКУРАТУ́РИ НА ЧЕРНІ́ГІВЩИНІ» (з № 3 — «Робота Прокуратури Чернігівської області»). Журнал. У 1938 вийшло чотири номери.

«РОБСЕЛЬКО́Р НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРЩИНИ». Газета, видавалася в 1935 як додаток до газ. *«Шлях колгоспника»*.

РО́ГИ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташовані в Менському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 25 га.

РОГІ́ЗКИ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 1266 ж. (1988). Відоме з 18 ст. У 1866—75 дворів, 793 ж.; 1897 — 339 дворів, 2048 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1893). Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, амбулаторія, 3 профілакторії, Будинок культури, кіноустановка, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1970 на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 за визволення села від гітлерівців, було встановлено 2 надгробки, того ж року — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (194 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

РОГІ́ЗНА. Річка в Черніг. області, права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 19 км, площа бас. 145 км². Бере початок поблизу с. Михальчиної Слободи Новгород-Сіверського р-ну.

РОГІ́ЗЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Рогізок Щорського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Площа 105 га.

РОГО́ЗИНСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1984). Типовий болотний масив. Розташований біля с. Грем'яча Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Шлях нового життя». Площа 200 га.

РОГО́ЗКІВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Бучків Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Червоний Жовтень». Площа 98 га.

РОДИ́МЦЕВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (частина кол. Воздвиженської, після 1919 — Пролетарської; Деснянський р-н) — від вул. Серьожникова до вул. Пушкіна. Перейменована 1979 на честь Родимцева Олександра Ілліча (1905—77) — рад. військ. діяча, генерал-полковника, двічі Героя Рад. Союзу (1937, 1945), учасника нац.-революц. війни ісп. народу (1936—39) і Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в с. Шарлик Оренбурзької обл. У Рад. Армії з 1927. Командував бригадою, дивізією, корпусом. Піс-

ля війни був на відповідальній роботі в Рад. Армії, 1960 відвідав Чернігів (див. *Родимцеву О. І. меморіальна дошка*), брав активну участь у громадсько-політич. житті міста. Р. в. як частину Воздвиженської вул. прокладено 1805. У результаті реконструкції центр. частини міста після Великої Вітчизн. війни 1941—45 вона відокремилася від зх. частини і стала окремою вулицею. Під час війни майже всі будинки тут були спалені або зруйновані. Р. в. між вул. Серьожникова і Горького забудовано п'ятиповерховими будинками, а між вул. Горького і Пушкіна — одноповерховими індивідуальними. У будинку, який до 1917 займала губ. казенна палата, тепер міститься Черніг. взуттєва фабрика,

РОДИ́МЦЕВУ О. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Чернігові. Встановлена на фасаді *Чернігівського будинку офіцерів* по вул. Т. Г. Шевченка № 57, де у 1960 бував генерал-полковник, двічі Герой Рад. Союзу О. І. Родимцев (див. *Родимцева вулиця*). Дошка — мармур, відкрито 1972.

РОЖДЕ́СТВЕНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1782—93 — антифеод. виступ селян с. Рождественського (тепер Жовтневе Коропського р-ну) проти кріпосницького гніту. Обурені введенням щоденної панщини, здирствами та екзекуціями, селяни розгромили будинок поміщика Юркевича, зруйнували винокурню, почали косити хліб і сіно на поміщицькій землі, вирубати ліс. У село власті прислали військовий загін, було проведено масові арешти. 4 чол. засуджено до заслання, 108 — до покарання канчуками. Незважаючи на жорстоку розправу через три роки в селі стався новий антифеод. виступ.

РО́ЖИЩЕ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

РОЖНІ́ВКА — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Довбні й Максимівка. Розташована на р. Удай, за 15 км від районного центру, за 6 км від залізнич. ст. Більмачівка. 1616 ж. (1988). Засн. в 1 й пол. 18 ст. У 1817 збудовано муровану Покровську церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцями Р. є: Герой Рад. Союзу С. А. Харченко; Герой Соц. Праці Г Г. Левченко; доктори наук: історичних — П. І. Бакуменко, мед. — М. І. Смоляр. 1972 споруджено меморіал на честь односельців, які полягли (296 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«РОЗГО́РНУТИМ ФРО́НТОМ». Газета, орган Козелецького райкому КП України, районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у смт Козельці 1931—62. У 1933 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець на варті»*, 1934—37 — газ. *«Більшовицька зміна»*. Див. *«Ленінський шлях»*.

РОЗДО́РИ. Річка в Черніг. області. Тече тер. Городнянського р-ну.

РОЗЛЬО́ТИ — село Коропського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Десні, за 25 км від райцентру, за 27 км від залізнич. ст. Кролевець. 431 ж. (1988). Вперше згадуються 1701. У 1866 — 120 дворів, 794 ж., цукровий з-д, мурована Казанська церква (1782); 1897 — 244 двори, 1347 ж., земська школа. 1905—07 селяни захопили у місц. поміщика маєток. Власті жорстоко покарали учасників виступу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— відділення № 3 колгоспу «Іскра», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, кіноустановки, б-ка (9 тис. од. зб.).

Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. К. Болдун. У 1957 спо-

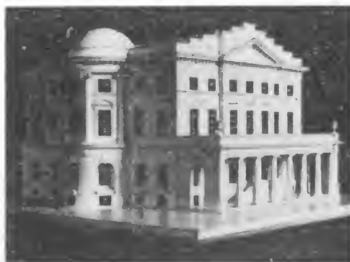
руджено обеліск Слави на честь односельців, які полягли (133 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. Поблизу Р. виявлено городище юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.), відомі знахідки 9—11 ст., поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

РО́ЗСІЧ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Бахмацького р-ну.

РОЗСО́ХА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (басейн Дніпра). Тече територією Коропського району.

РОЗУМО́ВСЬКОГО К. Г. ПАЛА́Ц у смт Батурині Бахмацького р-ну. У 1750 Батурин став гетьманською резиденцією. На Глухівській раді 1750 гетьманом Лівобережної України було обрано графа Розумовського Кирила Григоровича (1728—1803). Н. в с. Лемешах Козелецького р-ну. Правив до скасування гетьманства в 1764. За період гетьманування став власником величезних маєтностей (у т. ч. на Чернігівщині в Козельці, Глухові Батурині), провів судову реформу на Україні 1760—63. Мав суконні й килимові ф-ки в Батурині, які виробляли тканини типу шпалер для оздоблення інтер'єрів його палаців, гути в Ямполі. Меценат. У 1746—65 — президент Петерб. АН. Підтримував М. В. Ломоносова. Зібрав велику худож. колекцію, організував у Глухові театр (див. *Розумовського Кирила театр*). Помер у Батурині. Був похований у *Воскресенській церкві* (на могилі було встановлено надгробок скульптора І. П. Мартоса, не зберігся). На замовлення Розумовського у 1799—1803 на околиці міста за проектом арх. Ч. Камерона створювався великий палацово-парковий комплекс. Зберігся гол. корпус палацу, частково реставрований 1911—13 за проектом арх. А. Є. Білогруда. Споруджений у стилі класицизму. За планом прямокутник з виступами-напівротондами на бічних фасадах. Стіни першого поверху викладено з нетесаного каменю (рустовано). Гол. фасад оздоблено восьмиколонним іонічним портиком на глухій аркаді. Садовий фасад має відкриту терасу, що спирається на колонаду тосканського ордеру. Р. п.— єдиний на Україні приклад «кубічної», центричної композиції палацу.

РОЗУМО́ВСЬКОГО КИРИ́ЛА ТЕА́ТР. Утворений 1751 в Глухові при дворі К. Розумовського. Тут влаштовувалися концерти (б-ка гр. Розумовських налічувала понад 2300 творів оперно-симф. та камерно-інструментальної музики; тепер зберігаються в фондах Центр. наук. б-ки АН УРСР), ставилися опери, балети, комедії (зокрема, «Ізюмський ярмарок», невід. автор). Художнє оформлення вистав здійснював худож. Г. А. Стеценко. Організовувалися виступи великої (до 40 чол.) придворної капели співаків-кріпаків (серед них виділявся Гаврило Марцинкевич). Її очолював Рачинський Андрій Андрійович (1724—94) — український музикант. Народився в м. Великі Мости (тепер Сокальського р-ну Львівської обл.). Був регентом капели Львів. архіє-

Палац К. Г. Розумовського у Батурині. Макет.

пископа Л. Мелецького. У 1753—63 — служив у К. Розумовського. З 1763 — новгород-сіверський сотник, пізніше камер-музикант при дворі Петра III в Петербурзі. В 1790 відбирав у Глухові співаків для Придворної співацької капели. Писав духовну музику. До театру запрошували співаків з Італії та Франції.

РОЇЩЕ — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване на р. Стрижень (прит. Десни), за 25 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Халявине. 1456 ж. (1988). Вперше Р. згадується в історичних документах під 1625. У 1866 — 114 дворів, 1193 ж.; 1897 — 216 дворів, 1275 ж., міністерське уч-ще, дерев. Вознесенська церква (1901). Жителі села взяли участь у революційних подіях 1905—07. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. Я. М. Свердлова, 8-річна школа, амбулаторія, профілакторій, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка 18 тис. од. зб.). У Р.— братська могила рад. воїнів, полеглих 1943 у боях за визволення села, на ній 1964 встановлено надгробок. На честь воїнів-односельців, що загинули (202 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1976 споруджено обеліск. Виявлено ряд поселень 3—13 ст. та могильник 2—1 тис. до н. е.

РОКИ́ТНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Типове болото. Розташоване біля с. Шапихи Козелецького р-ну Черніг. обл. Площа — 180 га.

РОКОССО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Шевченка до вул. Седнівської. Названа на честь Рокоссовського Костянтина Костянтиновича (1896—1968) — рад. військ. діяча, Маршала Рад. Союзу (1944), маршала Польщі (1949), двічі Героя Рад. Союзу (1944, 1945). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував армією і рядом фронтів. Війська Центрального фронту під командуванням К. К. Рокоссовського визволяли Чернігівщину і м. Чернігів від нім.-фашист. загарбників у вересні 1943. Р. в. прокладено 1967. Будівництво перших житл. будинків, дитячого комбінату та ін. споруд розпочато 1968. Спочатку забудовувалася ліва сторона вулиці, переважно 5-поверховими, потім права — 9-поверховими будинками. У 1982—88 зведено кілька 14-поверхових будинків. Споруджено також магазини, поштове відділення, школи, дитячі дошкільні заклади, кінотеатр «Перемога».

Вулиця Рокоссовського у Чернігові.

РОМА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 16 км, площа бас. 193 км². Бере початок поблизу с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну.

РОМЕ́Н. Річка у Сумській та Черніг. областях, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 100 км, площа бас. 1660 км². Бере початок у Сумській обл. У межах Черніг. обл. тече тер. Бахмацького і Талалаївського районів. На берегах Р. розміщені смт Дмитрівка Бахмацького р-ну та села Глинське, Грицівка, Корінецьке, Красний Колядин, Липове, Понори, Рябухи Талалаївського р-ну.

РО́МЕНСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Осокове болото. Розташоване біля с. Голінки Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 119 га.

РО́МЕНСЬКЕ-МОСТОВЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Типовий болотний масив. Розташоване біля сіл Ленькова і Шептаків Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «13-й Жовтень» та ім. І. В. Мічуріна. Площа 350 га.

РОСА́ВА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

«**РОССИЯ.** Полное геогр. описание нашего отечества». Настольная и дорожная книга для рус. людей. Под ред. В. П. Семёнова и под общ. руководством П. П. Семенова и В. И. Ламанского. СПб, 1899—1914. Том 7, «Малороссия» (1903, IX, 517 с. з іл., 4 арк. планів, карт) присвячений Черніг. і Полтав. губ.: природні умови, шляхи сполучення, розміщення нас. з характеристикою екон. стану, занять, промислів, побуту, культури. Міста, монастирі, фортеці й місцеві пам'ятки з фотографіями, малюнками, картами, схемами і діаграмами. Особливу увагу приділено залізницям, трактам і станціям на них, вказано відстані між ними. До тому додано: список л-ри, іменний, географічний і предметний покажчики.

РУ́БАНКА — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Заболоття, Ковальове, Смолове, Терешиха, с-ще Нове. Розташов. за 30 км від райцентру та за 7 км від залізнич. ст. Григорівка. 871 ж. (1988). Заснована 1740. У 1866 — 270 дворів, 1693 ж., два винокурних з-ди, мурована Миколаївська церква (1860); 1897 — 424 двори, 2682 ж., земська школа. У 1905 тут відбулося заворушення селян, яке придушив каральний загін. У 1906 страйкували 500 робітників цукр. плантацій, вимагаючи підвищення заробітної плати. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— центр. садиба колгоспу «Жовтнева революція», відділення зв'язку, с. ш., медамбулаторія, аптека, Будинок культури на 250 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). Уродженцем Р. є Герой Рад. Союзу П. П Дубина.

На братській могилі радянських воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, у 1961 споруджено надгробок; на честь воїнів-односельців, які полягли (328 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45,— обеліск Слави (1967). Виявлено кургани 2—1 тис. до н. е.

«РУБІ́Ж ОБОРО́НИ 1941» у м. Щорс. Пам'ятний знак, встановлений на розвилині доріг перед автомобільним мостом через річку Снов. У центрі на підвищенні — артилерійська гармата, в основі пагорба — карта військ. дій, обабіч — бетонні стели, викладені мозаїкою, на одній з них — найменування військових частин, що тримали оборону, і горельєф генерал-майора В. І. Неретина, заст. командуючого 21-ю армією, який очолював оборону на р. Снов у серпні — вересні 1941 і загинув у цих боях. Бронза, смальта, бетон. Художник В. Д. Зінченко, арх. А. І. Козир.

РУБІ́ЖКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Вербчі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

РУ́БЛЕНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 10 га.

РУДА́. Річки в Черніг. обл. 1) Права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Довж. 12 км, площа бас. 43 км². Бере початок біля с. Жукоток Чернігівського р-ну. 2) Ліва прит. Дігтярні (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького р-ну. 3) Прит. Лисогору (бас. Дніпра). Довж. 12 км, площа бас. 43 км². 4) Ліва прит. Переводу (бас. Дніпра). Бере початок поблизу с. Рудівки Прилуцького р-ну. 5) Прит. Ромна (бас. Дніпра). Бере початок поблизу с. Терешихи Бахмацького р-ну. Тече тер. Бахмацького і Талалаївського р-нів. 6) Прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну. 7) Права прит Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Варвинського р-ну.

РУ́ДІВКА. Річка в Черніг. області, ліва прит. Переводу (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

РУДІВКА — село Прилуцького району, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Руді, за 18 км від райцентру і залізничної ст. Прилуки. 1239 ж. (1988). Вперше згадується 1629.

У жовтні 1905 у Р. відбувся виступ селян, який був придушений карателями. 50 активних учасників його відправили на каторгу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба радгоспу «40-річчя Жовтня»; відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, аптека, дит. ясла, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, 2 б-ки (13 тис. од. зб.), музей на громадських засадах.
У 1974 встановлені обеліск і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, полеглих (386 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і партизанів; у 1964 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Р. від нім.-фашист. загарбників. Поблизу села є 2 кургани 2—1 тис. до н. е.

РУ́ДКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Довж. 17 км, площа бас. 57,5 км². Бере початок поблизу м. Носівки. Тече тер. Носівського р-ну. 2) Прит Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Варвинського і Прилуцького районів. На берегах Р. розміщені с. Гнідинці Варвинського р-ну, смт Линовиця і села Дубовий Гай, Лісові Сорочинці та Яблунівка Прилуцького р-ну.

РУ́ДКА — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Селянська Слобода. Розташована на р. Струга (прит. р. Бичалки), за 16 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 903 ж. (1988). Вперше Р. згадується в історичних документах під 1660. В 1759—64 збудовано дерев. Георгіївську церкву (добудовано 1862). Під час революції 1905—07 відбулися виступи селян проти поміщика. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, а також профілакторій, ясла-садок, Будинок культури, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). 1955 на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, встановлено надгробок. У 1967 на честь воїнів-односельців, що загинули (153 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск. Біля Р. виявлено ряд поселень і курган періоду Київ. Русі (9—13 ст.) та поселення 6—4 ст. до н. е.

РУДКІ́ВСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Рудки Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Чапаєва. Площа 62 га.

РУ́ДНЄВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, на тер. Нової Подусівки) — від вул. Красносільського до вул. Орловської. Прокладено 1980 і названо на честь Руднєва Семена Васильовича (1899—1943) — одного з організаторів і керівників партизан. руху на окупованій тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нар. на хуторі Мойсіївці (тепер с. Руднєве Путивльського р-ну Сум. обл.). Генерал-майор (1943), Герой Рад. Союзу (1944). Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. У Рад. Армії з 1918. У вересні 1941 очолив один з партизан. загонів на Сумщині, що об'єднався з Путивльським загоном С. А. Ковпака, став комісаром загону, згодом партизан. з'єднання. Загинув у бою на тер. Івано-Франків. обл. Р. в. забудовується індивід. житл. будинками.

РУ́ДНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

РУ́ДНЯ — одна з форм металургійного підприємства, видобування й оброблення болотяних і дернових руд у басейні лівих приток Дніпра, зокрема річок Сожа і Десни з їхніми притоками. Перші Р. з'явилися в кін. 16 ст. Протягом 17—18 ст. на Чернігівщині різночасово існувало до 100 невеликих Р. (у Стародубському полку — 48, Черніг. — 35, Київ. — 7, Ніжин. — 4). На кожній з них щороку вироблялося бл. 500—700 пудів сиродутного заліза (заліза, добутого безпосередньо з

руди). Умовою їх появи була наявність тут в достатній кількості залізної руди, річок як джерела енергії і забезпеченість паливом. Р. являла собою одну чи дві споруди, з'єднані з річкою за допомогою водяних лотоків, якими вода падала на колеса млина і приводила їх у рух.

Розміри Р. визначалися кількістю горен і коліс. Найпоширенішою на Чернігівщині була Р. на три колеса і два горни («плавильне і кричне»), в кожне з яких вмонтовано по два шкіряні міхи, які приводилися в рух двома окремими водяними, як правило, підливними колесами. За допомогою третього колеса було механізовано великий молот для віджимання криці. Триколісна Р., незалежно від того, містилася вона в одному чи двох приміщеннях, складалася з димерки — печі для виварювання заліза; великого механізованого за допомогою водяної енергії молота для проковки криці, вивареного заліза; руднянської кузні, де виготовлялася продукція із заліза.

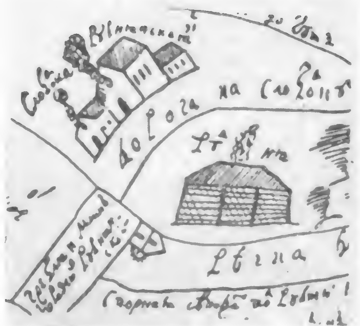
Продукція Р. Чернігівщини, незважаючи на її порівняно низьку якість, деякий час задовольняла потреби місц. г-ва і місц. ринку (кінець 17 — серед. 18 ст.). Потім, з розвитком нар. госп-ва, місцеве залізо і за кількістю і за якістю перестало задовольняти потреби ринку і не змогло конкурувати з рос. залізом, яке було і якісніше і дешевше. Проіснувавши бл. двох сторіч, Р. Чернігівщини зникли на поч. 19 ст., залишивши пам'ять про себе в назвах поселень Рудня, Руда, Димерка, Гамарниця, Рудники та ін. Таких назв у «Списках населённых мест Черниговской губернии» зафіксовано 34.

РУДО́ГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. провулок Любецький; Новозаводський р-н). Являє собою півкільце, кінці якого з'єднані з вул. Любецькою. Провулок перейменовано на вулицю 1981 і названо на честь Рудого Анатолія Михайловича (1912—43) — Героя Рад. Союзу (1944, посмертно), ст. лейтенанта, командира ескадрону 58-го гв. кав. полку 16-ї гв. Черніг. кав. дивізії, учасника визволення від гітлерівців Сосниці, Мени, Чернігова та інших нас. пунктів. Загинув у бою за плацдарм на правому березі Дніпра, похований у Чернігові. Р. в. прокладено в кін. 50-х рр. 20 ст. Забудовано індивід. житл. будинками.

РУ́ДОЧКА. Річка в Черніг. обл., прит. Галиці (бас. Дніпра).

РУ́ДСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Цінна територія у заплаві р. Рудої. Розташований біля сіл Дубового Гаю та Кранівщини Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. XX партз'їзду та «Більшовик». Площа 746 га.

РУДЬКІ́ВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Коношівка, Сухиня, Хомівці. Розташована на р. Бистриці, за 7 км від райцентру та за 5 км від залізнич. ст. Бобровиця. 2213 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 19 ст. У 1866 — 334 двори, 1383 ж.,

Зображення рудні на плані слободи Руднянської, 1732.

винокурний з-д, дерев. Миколаївська церква (1833); у 1897 — 770 дворів, 2646 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Р. — центр. садиба радгоспу «Рудьківський», відділення зв'язку, дві школи, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 260 місць, клуб, кіноустановка, 2 б-ки (7,5 тис. од. зб.). Уродженцем Р. є ген.-лейтенант Є. П. Журавльов. Воїнам-односельцям (248 чол.) та партизанам, які віддали життя за незалежність Батьківщини, встановлено пам'ятний знак. У селі — братська могила рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села. На тер. Р. є курган 2—1 тис. до н. е.

РУМЯ́НЦЕВА-ЗАДУНА́ЙСЬКОГО П. О. ПАЛА́Ц у с. Вишеньках Коропського р-ну. Збудовано 1782—87 на лівому березі Десни під доглядом арх. Д. Г. Котляревського (учня арх. М. К. Мосцепанова). Разом з *Успенською церквою* становить частину садибно-палацових комплексів, що були створені у селах Вишеньках і Черешеньках з нагоди приїзду 1787 Катерини II. Неодноразово перебудовувався, 1809 частково розібраний. У серед. 19 ст. належав кн. Долгоруким. Гол. корпус — мурований, двоповерховий, з круглими баштами обабіч гол. входу. Дугоподібними переходами поєднується з одноповерховими флігелями. Використання сх. і готичних архіт. форм надає будові романтичного вигляду, що нагадувало події рос.-турецької війни (1768—74), в яких брав участь полководець. Був розписаний. Збереглися первісні ліпні інтер'єри, зокрема центрального, т. зв. лицарського залу. Іл.— табл. XXIII.

«РУМЯ́НЦЕВСЬКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ» — перепис 1765—69 населення і господарств Лівобереж. України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. Див. *Генеральний опис Лівобережної України.*

РУ́СЬКА ЗЕМЛЯ́, Русь — ранньофеодальне держ. утворення сх. слов'ян на Середньому Придніпров'ї 9—10 ст. Згадується під 837 у зх.-європ. хроніці (т. з. Бертінських анналах). Про існування Р. з. свідчать Константин VII Багрянородний (10 ст.), договори Русі з Візантією 10 ст., дані давньорус. літописних зведень 11—12 ст. Значними містами Р. з. були Київ, Чернігів і Переяслав. У 9—10 ст. Р. з. називали кол. племінну територію полян, частини територій сіверян та радимичів. Кордони Р. з. свідчать про те, що вона була не племінним і не етнічним, а політ. держ. утворенням. У 12 ст. під терміном Р. з. малися на увазі всі землі слов'ян. племен, які населяли Сх. Європу. На поч. 13 ст. назва Р. з. почала застосовуватися щодо пн.-сх. і пн. земель Давньоруської д-ви (Ростово-Суздальської і Новгородської).

РУ́ТСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване в Семенівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Семенівського лісгоспзагу. Площа 7 га.

РЯБУ́ХИ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Грицівка, Петьків, Степанівське, Червоний Плугатар. Розташовані на правому березі р. Ромен, за 21 км від райцентру і за 6 км від залізнич. ст. Рубанка. 549 ж. (1988). Вперше згадуються 1629. У 1864 побудована дерев. Петропавлівська церква з 3-класною парафіяльною школою. Під час революції 1905—07 селяни розгромили поміщицьку економію. У 1917 в Р.— 451 двір і 2 тис. ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Р.— відділення колгоспу ім. С. М. Кірова, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У Р. нар. укр. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко, який закінчив *Ніжин-*

ський історико-філологічний інститут. 1967 встановлено надгробок на могилі Невідомого солдата, який загинув у бою проти гітлерівців 1943, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (139 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Червоний Плугатар є парк (50 га), в якому росте 52 породи дерев з різних країн світу, там же став — 5 га. Біля с. Грицівка є курган (2—1 тис. до н. е.) і городище (11—13 ст.) з поселеннями 2—1 тис. до н. е., 11—13 ст.

РЯСНА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

РЯШІ́ВСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Цінна заплавна територія. Розташований біля сіл Ряшків і Смоша Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. 60-річчя СРСР та «Родина». Площа 425 га.

РЯ́ШКИ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Оникіївка. Розташовані на р. Смож (прит. Удаю), за 25 км від райцентру і за 15 км від залізнич. ст. Коломийцеве. 1219 ж. (1988). Вперше згадуються 1629. У 1648 — 1782 село входило до складу Іваницької сотні Прилуцького полку. Р. володіли Горленки, Носи, Галагани, ген. Вейсбах. У 1719 тут заснована перша і найбільша на Чернігівщині *Ряшківська суконна мануфактура*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Навесні того ж року тут був сформований загін, який брав участь у боях проти нім.-австр. окупантів, петлюрівців і куркульських банд. У селі — центр. садиба колгоспу «Ро́дина», відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, кіноустановка, 2 б-ки (22 тис. од. зб.), музей на громадських засадах. Встановлено два надгробки на могилах односельців (428 чол.) і партизанів, загиблих у боротьбі проти гітлерівців, а також пам'ятний знак і надгробок (1959) на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Р. від нім.-фашист. загарбників. Поблизу села є кургани 2—1 тис. до н. е. та поселення 6—3 ст. до н. е., 4—5 ст.

РЯ́ШКІВСЬКА СУКО́ННА МАНУФАКТУ́РА. Засн. 1719 Д. Горленком у с. Ряшках Прилуцького полку. Згодом вона стала власністю генерала Вейсбаха, з 1737 — фельдмаршала Мініха. Після заслання останнього до Сибіру в 1742 Р. с. м. перейшла у відання мануфактур-колегії. У 1754 мануфактура була пожалувана князю Б. Г. Юсупову, причому, для розширення виробництва йому надано безпроцентний кредит — 10 тис. крб. на 10 років. За це Юсупов мав виробляти сукно для армії. Під час передачі мануфактури тут працювало 343 майстра і службовця, у 1779—84 їх стало 720. Вихід продукції в 1778 становив: сукна 50 тис. і каразеї 15 тис. аршин. У 1797, коли власником мануфактури був син Б. Г. Юсупова Микола, тут працювало 1326 чол., у т. ч. 999 майстрових та їх учнів.

Р. с. м. складалася з 13 дерев'яних майстерень-світлиць, 5 «магазейних» дерев'яних будов, красильні, ворсувальні, 3 ворсувальних млинів, комори, підвалу та інших дрібних будівель. Верстатів для виробництва сукна було 50. Матеріали, потрібні для виробництва сукна, купувалися не тільки в Росії та на Україні, а й за кордоном.

У наступні роки кількість робітників зменшилася, скоротилося й виробництво тонкого сукна, проте сірого солдатського сукна стали випускати більше. Робітники Р. с. м. одержували певну заробітну плату: частина — відрядну, а частина — погодинну. Крім грошей, селяни користувалися землею і всі разом — деяким провіантом.

С

САБУ́РОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський район, на тер. Нової Подусівки) — від вул. Красносільського на Пд. до лісу. Прокладено 1980 і названо на честь Сабурова Олександра Миколайовича (1908 — 74) — одного з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майора (з 1943), Героя Рад. Союзу (1942). Н. в с. Ярушки, тепер у складі м. Іжевська. У Рад. Армії — з 1931. У 1941 очолив партизан. загін, який діяв на тер. Сумської і Брянської обл. З 1942 очолив партизан. з'єднання, що діяло на Правобережній Україні.

СА́ВИН — село Козелец. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Озерне. Розташований на р. Десні, за 16 км від райцентру. 815 ж. (1988). Відомий з 1-ї пол. 18 ст. У 1848 селяни відмовилися виконувати панщину, в результаті 14 чол. було заарештовано. В кін. 19 ст. збудовано дерев. Вознесенську церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Нива», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка. У 1954 на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено надгробок.

СА́ВИНКИ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Хотіївка і Червоний Довжик. Розташована за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 856 ж. (1988). Засн. наприкінці 17 ст. У 1866 — 134 двори, 1276 ж., дерев. Миколаївська церква (1814); 1897 — 275 дворів, 1672 ж., земська школа, ощадне т-во. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У С. — центр. садиба колгоспу ім. М. М. Коцюбинського, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, відділення зв'язку, Будинок культури на 300 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцем С. є укр. рад. поет Іван Савич (І. С. Лук'яненко). На тер. С.— братські могили рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення 1943 села від нім.-фашист. загарбників. У 1974 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (306 чол.) в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Поблизу С. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

СА́ВИНСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований поблизу с. Савинців Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Комуніст» та імені Карла Маркса. Площа заказника — 117 га.

СА́ВИНЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Горобіївка, Точене, Хукалівка. Розташовані за 10 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Блотниця. 736 ж. (1988). Вперше згадуються 1666. У 1666—1782 — в складі Варвинської сотні Прилуцького полку. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Комуніст», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1967 встановлені надгробки на братських могилах червоноармійців, загиблих у боях з бандою Махно, 1957 — на братських могилах рад. воїнів, які полягли під час оборони 1941 і визволення 1943 села від гітлерівців. Поблизу С. знаходяться кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.). Уродженцем с. Горобіївки є Герой Рад. Союзу В. І. Радченко.

САВЧУКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Деснянський р-н, за р. Стрижнем, біля Красного мосту) — від вул.

Східночеської у Зх. напрямку, з ін. вулицями не з'єднана. Названа на честь Героя Рад. Союзу підполковника Савчука Григорія Петровича (1902—83). У 1943 288-й стрілецький полк 181-ї ордена Леніна Червонопрапорної Сталінградської стр. дивізії під командуванням Г. П. Савчука форсував р. Десну і брав участь у визволенні Чернігова, а через 5 днів форсував р. Дніпро. С. в. прокладено на поч. 80-х рр. 20 ст. Розташована на намивному грунті і забудована 9-поверховими будинками. У 1983 було споруджено триповерхове приміщення с. ш. № 2 ім. В. І. Леніна.

СА́ГА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осоково-очеретяне болото. Розташована у Варвинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа заказника 38 га.

САГАЙДА́К НІ́НИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Польова; Деснянський р-н, на тер. кол. с. Бобровиці) — від вул. Менжинського до 2-го пров. Радищева. Перейменована 1974 на честь Сагайдак Ніни Олексіївни (1927—43) — комсомолки-підпільниці з м. Щорс Черніг. обл. 7.XI 1942 вона проникла до нім.-фашист. радіовузла й привітала жителів міста з святом Жовтня. Входила до підпільної комсомольської групи в м. Щорс, створеної у вересні 1941. Комсомольці розповсюджували листівки, що викривали злочини фашистів (у т. ч. й про трагедію Корюківки). Фашисти розкрили підпільну орг-цію і в травні 1943 розстріляли її членів, у т. ч. й Н. Сагайдак. С. Н. в. прокладена після Великої Вітчизняної війни. Забудована індивід. житл. будинками.

САКСАГА́НСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 3-я Колія; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки). Вул. прокладена у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Тоді ж названа на честь Саксаганського Панаса Карповича (справж. прізв.— Тобілевич; 1859 — 1940) — укр. актора і режисера, театрального діяча дореволюційного і рад. театру, нар. арт. республіки (з 1925), нар. арт. СРСР (з 1936), Героя Праці (1924). Н. в с. Кам'яно-Костувате, тепер Микол. обл. Навчався в Єлизаветграді; перебував на військ. службі. 1883 вступив до театр. трупи М. Старицького. Виступав у багатьох ін. укр. трупах, які гастролювали, зокрема в Чернігові, Ніжині, Прилуках. Вперше відвідав Чернігів 1897 з трупою «Т-во рос.-малоросійських артистів» (31.VIII—10.IX). Тоді П. Саксаганський виступив у ролях Мирона («Понад Дніпром» І. Карпенка-Карого), Віталія («Чумаки» І. Карпенка-Карого), Юліана («Лиха іскра поле спалить і сама щезне» І. Карпенка-Карого), Дмитра («Ясні зорі» Б. Грінченка). Вдруге трупа гастролювала в Чернігові 2.IX — 30.IX 1907, коли П. Саксаганський зіграв ролі виборного («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Стецька («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки - Основ'яненка), Шельменка («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Гната Карого («Назар Стодоля» Т. Шевченко) та ін. 15—17.IV 1914 П. Саксаганський гастролював у Прилуках у складі трупи Барвінського. Тут він виступав у ролі Голохвостова («За двома зайцями» М. Старицького), Івана Барильченка («Суєта» Карпенка-Карого). У 1916 було утворено «Т-во укр. артистів за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського», яке почало свою діяльність з гастролей у Ніжині. В їх репертуарі були п'єси «Страшна помста» за М. Гоголем і «Шантрапа» П. Саксаганського. З 21.V 1922 в Ніжині гастролював колектив кол. «Народного театру» на

чолі з П. Саксаганським, до складу якого входили М. Заньковецька, Л. Ліницька, І. Мар'яненко, Б. Романицький та ін. У 1923 П. Саксаганський гастролював з театром ім. М. Заньковецької в Чернігові (14.VI — 8.VII). Останній раз П. Саксаганський гастролював у Чернігові в 1928—29. Забудована індивід. житл. будинками.

САЛТИКО́ВА ДІВИ́ЦЯ — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на лівому березі Десни, за 12 км від райцентру і за 11 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1874 ж. (1988). Згадується 1619 і 1625. Відновлена на давньому городищі чернігівським воєводою В. Салтиком (звідси й назва). У 1654—1782 — сотенне містечко Дівицької сотні *Ніжинського полку*. За описом 1654 С. Д. була оточена земляним валом з дерев. уже попсов. огорожею. 1657 віддана *Ветхоріздвяному Георгіївському монастирю*. Восени 1663 козаки С. Д. вчинили мужній опір польс.-шляхетським військам; містечко було повністю знищене, частина населення віддана в полон ординцям. У 1687 С. Д. повністю вигоріла. І. Мазепа віддав її своєму племінникові Обидовському, потім містечком володіли ніжинські полковники, з 1728 — ніжинська полкова артилерія. У 1736—52 — вільне місто. У 1752 гетьман К. Розумовський віддав С. Д. своїй сестрі Ганні Закревській; після Закревських нею володіли Романовські. 1767 в С. Д. було 4 церкви: Успенська, Миколаївська, Михайлівська і Петропавлівська, при яких діяли школи. У 1866 — 177 дворів, 1410 ж., відбувалося два ярмарки на рік, у 1897 — 422 двори, 2533 ж., дерев'яні Миколаївська (1837) і Петропавлівська (1857) церкви, земська школа, б-ка, два ярмарки. У 1905—07 відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У С. Д.— центр. садиба колгоспу «2-а п'ятирічка», відділення зв'язку, будинок побуту, АТС, с. ш., лікарня, дит. ясла, Будинок культури на 400 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). У С. Д. народилися С. С. Андрієвський (1760—1818) — вітчизн. лікар, діяч у галузі мед. освіти, Герой Рад. Союзу В. К. Дитюк. На тер. села є братська могила червоноармійців, які загинули 1919 (надгробок 1947). Встановлено (1974) обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (351 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, і надгробок (1947) на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення 1943 С. Д. від гітлерівців. Поблизу села виявлені поселення епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'янські та давньоруські (3—5 ст., 11—13 ст.); городище часів Київської Русі (9—13 ст.).

СА́ЛЬНЕ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Садове. Розташоване за 43 км від райцентру і за 22 км від залізничної ст. Лосинівка. 921 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 18 ст. У 1866 — 197 дворів, 1206 ж., дерев. Андріївська церква (1861), у 1897 — 360 дворів, 2028 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба радгоспу «Сальнянський», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 420 місць, 2 б-ки (11 тис. од. зб.). У 1957 споруджено надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих при обороні 1941 і визволенні 1943 села від нім.-фашистських загарбників, 1970 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, полеглих (242 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

САМІ́ЙЛЕНКУ В. І. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У смт Добрянці Ріпкинського р-ну. Встановлена на фасаді будинку дит. садка № 2 (кол. приміщення Добрянської

нотаріальної контори, будинок поч. 20 ст.). на честь укр. письменника Самійленка Володимира Івановича (1864—1925), який 1907—17 працював нотаріусом у цій конторі. Н. в с. Великі Сорочинці Полтав. обл. Освіту здобув у Полтав. гімназії та Київ. ун-ті. Спочатку працював на київ. телеграфі, 1893—1900 — у Чернігові, 1900—03 — у Катеринодарі та Миргороді, 1903—05 — у Чернігові, 1905—07 — у Києві. Працюючи у Чернігові, підтримував дружні стосунки з Л. І. Глібовим, Б. Д. Грінченком та М. М. Коцюбинським. Друкуватися почав 1886. Автор оповідань, віршів (вірш «Вечірня пісня», покладений на музику К. І. Стеценка, став відомою нар. піснею), драм. творів («Чураївна», «Драма без горілки»). Дошка — мармур, відкрито 1975. 2) У Чернігові. Встановлена на фасаді буд. № 18 на вул. Леніна, що виходить на вул. Шевченка, де в 1893—1900 у *Чернігівській губернській земській управі* на посаді секретаря, а фактично редактора «*Земского сборника Черниговской губернии*» працював укр. письменник В. І. Самійленко. Дошка — білий мармур, відкрито в 60-х рр.

САМОВИ́ДЦЯ ЛІТО́ПИС — укр. козац.-старшинський літопис 17 ст. Охоплює події на Україні, в т. ч. на Чернігівщині, від 1648 до 1702. Автором С. л. вважають Ракушку-Романовського Романа Онисовича (Ракущенка; 1623—1703). Походив він з ніжин. реєстрових козаків. Як козак 1-ї полкової сотні Ніжин. полку брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1654 — 55 — «ревізор скарбу військового» і «дозорца скарбу військового в полку Ніжинськім». У 1658—63 — ніжин. сотник (1659 був полковим суддею, в складі делегації від м. Ніжина їздив до Москви). 1660 брав участь у переговорах з Польщею; учасник ніжинської *Чорної Ради 1663.* У 1663—68 — генеральний підскарбій. Брав участь у поділі Ніжин. полку на три — Ніжинський, Стародубський, Сосницький. У 1665 деякий час виконував обов'язки ніжин. наказного полковника. Через вороже ставлення гетьмана Д. Многогрішного Ракушка-Романовський змушений був переселитися до м. Брацлава, де став протопопом. Після скинення Д. Многогрішного з гетьманства повернувся на Лівобережну Україну і до кінця життя служив священиком Миколаївської церкви в м. Стародубі. Тут він розпочав писати літопис.

С. л. ділиться на історичну та літописну частини. Перша [1648—72 (77)] викладає події в логічно-причинній послідовності, у формі завершених, пов'язаних між собою істор. оповідань. Осн. стрижнем викладу матеріалу в другій частині (1677—1702) є хронологія. Тут події, незалежно від їх значущості, даються в тій послідовності, в якій відбувалися. Характерним для другої частини є наявність побутових сцен і фактів. У С. л. всебічно висвітлюється нар.-визвольна війна 1648—54. Літописець виступає рішучим противником шляхет. Польщі, султанської Туреччини та її васала Крим. ханства, а також їхніх прибічників у середовищі козац. старшини (І. Виговського, П. Дорошенка, П. Тетері та ін.). Він позитивно оцінює акт возз'єднання України з Росією. Відбиваючи інтереси старшини, літописець негативно ставиться до нар. рухів і переходу в козацтво широких нар. мас. Автор С. л. з автономістичних позицій виступає проти таких заходів царського уряду на Україні, як збільшення числа царських воєвод, збирання податків тощо.

У С. л. міститься чимало нар. оповідань, приказок тощо. Напи-

саний він тогочасною укр. літ. мовою. С. л. помітно вплинув на дальший розвиток укр. історіографії, що особливо позначилося на літописних працях 18 ст. (Г. Грабянки, С. Величка, Я. Лизогуба, В. Рубана, О. Рігельмана). У 19 ст. С. л. широко використовували майже всі історики, коли досліджували історію України 2-ї пол. 17 ст. Вперше С. л. надрукував О. М. Бодянський (за списком, надісланим йому П. О. Кулішем) в «Чтениях Московского об-ва истории и древностей» та окремою книгою (М., 1846). 2-е вид. здійснив О. І. Левицький за списками П. Іскрицького та Я. Козельського (Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трёх малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». К., 1878), 3-є — Я. І. Дзира за списками П. Іскрицького, Я. Козельського та М. Судієнка (Літопис Самовидця. К., 1971).

Тепер відомо 7 списків С. л., з яких 4 зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УССР і по одному — в рукописних відділах ленінгр. Публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Харківської наукової б-ки ім. В. Г. Короленка і Черніг. істор. музею.

САМОЙЛО́ВИЧА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Старокиївський провулок; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від вул. Київської до вул. Васильченка. Перейменовано 1960 на вулицю Самойловича (справжнє прізв. — Сушковський Данило Самійлович; 1742—1804) — укр. лікаря, основоположника вітчизн. епідеміології, організатора і активного учасника боротьби з епідеміями чуми в Москві, Кременчуці, Єлизаветграді, Херсоні і в Криму. Н. в с. Янівці (тепер с. Іванівка Черніг. району Черніг. обл.), закінчив Чернігівський колегіум, навчався в Київ. академії (1756—61), Петерб. мед. школі (1761—65) та Страсбурзькому ун-ті (1776—80, Франція). Докторську дисертацію захистив у Лейденському ун-ті (Нідерланди) з питань хірург. акушерства. Був почесним членом 12 зарубіжних академій. С. в. прокладена в 1908—16. Забудована індивід. житл. будинками. З правого боку вулиці розташований корпус кол. пивзаводу (збудований 1909). Тепер тут підприємство облхарчопрому.

САМО́КИШУ М. С. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на фасаді лівого флігеля комплексу споруд кол. *Ніжинської поштової контори* по вул. Поштовій № 5, де в сім'ї поштаря Московсько-Київ. тракту народився і провів дитячі та юнацькі роки Самокиш (Самокиша) Микола Семенович (1860—1944) — укр. рад. живописець-баталіст і графік, акад. петерб. АМ (з 1890), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1937). У 1877 закінчив Ніжинську класичну гімназію, у 1879—85 навчався в петерб. АМ, пізніше (до 1889) — в Парижі. Під час рос.-япон. війни С., перебуваючи в армії, підготував альбом «Війна 1904—05 року. З щоденника художника». Створив картини, що відображають героїчну боротьбу Червоної Армії на фронтах громадян. війни: «Захист Червоного прапора» (1920), «Перехід Червоної Армії через Сиваш» (1935), визвольну боротьбу укр. народу в 17 ст.— «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Абордаж турецької галери запорожцями» (1930), «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934), «Похід запорожців на Крим» (1934). У 1938 написав картину «М. Щорс в бою під Черніговом». Разом з С. І. Васильківським створив альбом «З української давнини» (1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912). У 1912—17 та 1936—41 викладав у

вищих навчальних худож. закладах. Дошка — бронзовий барельєф; скульптор С. Н. Кантур, відкрито 1970.

«СБО́РНИК ИСТО́РИКО-ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА ПРИ ИНСТИТУ́ТЕ КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДКО В НЕ́ЖИНЕ». У 1896—1915 вийшло 15 тт., в першій (офіційній) частині яких вміщені: статут *Ніжинського жіночого історико-філологічного товариства,* протоколи засідань, річні звіти про діяльність т-ва і списки його членів. У другій (неофіційній) частині опубл. документи і статті з історії, мови, л-ри, фольклору й етнографії, педагогіки тощо, зокрема документи грец. і ніжин. магістратів, уривки з рукописної збірки з історії Чернігова, листи М. В. Гоголя до М. О. Максимовича, документи Петра І, ніжин. перекази про Полтавську битву 1709, записи оповідань про вдову, пісні, записані в с. Андріївці Ніжин. повіту, пісні кобзаря Т. М. Пархоменка та ін. Вміщено статті й матеріали про укр. письменника, церк. і культур. діяча Георгія Кониського, рос. вченого і поета М. В. Ломоносова, який відвідав Чернігівщину, зокрема Ніжин, чеського і словацького філолога-славіста П. Й. Шафарика, укр. історика, економіста, етнографа, лікаря О. Ф. Шафонського, про письменників М. В. Гоголя, О. С. Грибоєдова, І. А. Крилова, М. О. Некрасова, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, істориків Д. І. Іловайського, М. П. Погодіна та ін., про лірників і кобзарів Черніг., Полтав. і Харків. губ., в т. ч. про О. Приходька і Т. Пархоменка.

«СБО́РНИК ПОСТАНОВЛЕ́НИЙ И РАСПОРЯЖЕ́НИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНОЙ И МЕ́СТНОЙ ВЛА́СТИ». Видавався Черніг. губ. відділом управління. У 1922—23 вийшло чотири номери цього збірника.

«СБО́РНИК ЧЕРНИ́ГОВСКОГО ГУБПРОДКО́МА». Видання адміноргу губпродкому. 1922 вийшов один номер.

«СБО́РНИК ЧЕРНИ́ГОВСКОГО ЕПАРХИА́ЛЬНОГО ДРЕВЛЕХРАНИ́ЛИЩА». У 1908 і 1916 вийшло два випуски.

СВЕРДЛО́ВА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Новгороді-Сіверському (кол. Козацька) — від вул. 50 років Жовтня до вул. Шевченка. Одна з найдавніших вулиць у центрі міста, на якій з 18 ст. селилися укр. козаки. Перейменована 1919 на честь Свердлова Якова Михайловича (1885—1919) — діяча Комуністичної партії і Рад. держави. Н. в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький). З 1917 — секретар ЦК РСДРП(б) і голова ВЦВК. 2) У Чернігові (Деснянський р-н) — від вул. Леніна (біля пл. Куйбишева) до вул. Молодіжної. Вул. Свердлова називалася частина теперішньої вул. Шевченка (від Красного мосту до вул. Східночеської). Сучасну вул. Свердлова утворено 1955 шляхом об'єднання вулиць Селюка і Лассаля. Вулицю Селюка (до 1919 вул. Богуславська, а з 1960 існує інша *Селюка вулиця*) прокладено 1805. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 до вул. Селюка включено частину кол. Красної пл. і, крім того, прокладено новий відрізок від вул. 1-го Травня до вул. Червоноармійської. Вул. Лассаля (до 1927 — Шафонського) прокладено 1897 від вул. Петербурзької (тепер Східночеська) до околиці (тепер вул. Молодіжна).

У дореволюційний час на вул. Богуславській, забудованій переважно приватними будинками, розміщувалися невелика друкарня, з-д газованих вод, лазня (з 1905), водокачка (у 90-х рр. 19 ст. переобладнана на електростанцію), Чернігівська духовна семінарія (з 70-х рр. 18 ст.).

У 30-х рр. 20 ст. на місці електростанції (вул. Селюка) устатковано пюре-пастильний завод, зго-

дом переобладнаний на макаронну ф-ку. У приміщенні кол. духовної семінарії розміщувалися педінститут і серед. школа № 8 ім. Кірова, а на кол. вул. Шафонській, забудованій приватними дерев'яними будинками, споруджено триповерховий будинок для серед. школи № 16 ім. Лассаля. Під час Великої Вітчизн. війни всі будинки було спалено або зруйновано, у т. ч. педінститут, школу № 8. У повоєнні роки відновлено будинок, де тепер містяться Облкниготорг, 5-а поліклініка і міський відділ охорони здоров'я; приміщення педінституту і школи № 8 було відбудовано для госпіталю. На цьому будинку (№ 40) встановлено *Подвойському М. І. меморіальну дошку, Тичині П. Г. меморіальну дошку, Блакитному В. М. меморіальну дошку*. Споруджено також нові житл. та ін. будинки, бетонний міст через р. Стрижень замість дерев'яного. Новопрокладений відрізок вулиці забудований індивід. житл. будинками. З правого боку С. в. від пл. Куйбишева до вул. Фрунзе посаджено дерева, а на місці руїн — розбито сквер Богдана Хмельницького. У відбудованому приміщенні кол. школи № 16 розмістився Черніг. педагогічний (до 1954 — учительський) ін-т. До цього корпусу прибудовано спортивний (вздовж вул. Свердлова) та учбовий (вздовж вул. Східночеської) корпуси. Збереглися буд. № 61, 104 та ін. пам'ятки історії та архітектури. Іменем Свердлова названо також кол. с. Псарівка (з 1922 — Свердловка), колгоспи в селах Велика Загорівка Борзнянського р-ну, Богдани Варвинського р-ну, Колісники Прилуцького р-ну, Олександрівка Семенівського р-ну і Роїще Чернігівського р-ну. Іл.— табл. X.

СВЕРДЛО́ВКА (до 1922 — Псарівка) — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Сміле. Розташована за 43 км від райцентру, за 35 км від залізнич. ст. Пирогівка. 724 ж. (1988). Вперше згадується 1679. У 1866 — 128 дворів, 734 ж., дерев. Петропавлівська церква; 1897 — 226 дворів, 1307 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Авангард», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Уродженцями села є Герой Соц. Праці А. Г. Боровик, доктор мед. наук М. С. Барнацький. 1957 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, 1965 — пам'ятний знак на честь односельців, які полягли (140 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села виявлено городища з матеріалами юхнівської (6—3 ст. до н. е.) та роменської (9—10 ст.) культур, а також поселення, датовані 5—1 тис. до н. е. та 4—5, 11—13 ст. н. е.

СВЕРДЛО́ВСЬКІ ДВА ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 200 років. Розташовані у м. Прилуках на вул. Свердлова № 36. Перебувають у віданні міськкомунгоспу. Площа 0,02 га.

СВИДОВЕ́ЦЬ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Буглаки, Татарівка. Розташований за 16 км від райцентру та за 9 км від залізнич. ст. Кобижча. 957 ж. (1988). Вперше згадується 1155. У 1866 — 163 двори, 1394 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1763, перебуд. 1846, 1857); 1897 — 395 дворів, 2284 ж., земська школа. Рад владу встановлено в січні 1918. Того ж року нім.-австр. окупанти розстріляли борців за владу Рад братів К. та О. Герасименків, Н. Г. Добрелю, Л. М. Красулю. На їх честь встановлена мемор. дошка. У селі — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва,

відділення зв'язку, АТС, с. ш., медпункт, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, 2 б-ки (7 тис. од. зб.). Уродженцем села є доктор мед. наук, проф. М. Ф. Скопиченко. У 1965 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів-парашутистів, що загинули 1943, у 1974 — пам'ятний знак воїнам-односельцям, полеглим (270 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Виявлено кургани 2—1 тис. до н. е.

СВИДОВЕ́ЦЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля с. Свидовця Бобровицького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Новобиківського бурякорадгоспу, колгоспів ім. К. Маркса, В. І. Чапаєва і «Червона Зірка». Площа 893 га.

СВИМИ́СЬКА. Річка в Черніг. області. Тече тер. Чернігівського р-ну.

СВИ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Бере початок з болота Замглай біля с. Голубичів Ріпкинського р-ну. Гирло поблизу с. Брусилова Черніг. р-ну. Тече тер. Ріпкинського та Черніг. районів.

СВИ́ШНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

СВІ́РКА Річка в Черніг. обл., ліва прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

СВІТА́НОК — с-ще Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. п. Мирне і Яхнівка. Розташований за 41 км від райцентру і за 1 км від залізнич. ст. Яхнівка. 769 ж. (1988). Заснов. 1929. У селищі — центральна садиба дослідно-виробничого господарства ім. Людвіка Свободи, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, медпрофілакторій, дитсадок, клуб, кіноустановка, б-ка, *Радянсько-чехословацької дружби музей.* У 1963 встановлено пам'ятник на братській могилі чехословацьких воїнів, загиблих 12.X 1943 під час нальоту нім.-фашист. авіації на ешелон Чехословацької бригади, що рухався до ст. Прилуки, у 1970 — обеліск Слави односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Іл.— табл. XXII.

СВІТЛИ́ЧНЕ — село Варвинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. п. Богдани, Рубанів, Сіриків, Ященків. Розташоване за 10 км від райцентру та за 30 км від залізнич. вузла Прилуки. 714 ж. (1988). Засноване наприкінці 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (10 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 у боях за визволення села. В С.— пам'ятка архітектури *українського народного стилю* — будинок колишньої земської школи (поч. 20 ст.).

«СВОД СТАТИСТИ́ЧЕСКИХ МАТЕРИА́ЛОВ, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России». Вид. Канцелярії Комітету міністрів (СПб, 1896, 624 с.). Містить погубернські, в т. ч. й по Черніг. губ., дані про чисельність нас. по повітах; розподіл зем. власності за розрядами власників та угіддями, розподіл сільськ. нас. за кількістю; про врожайність, серед. п'ятирічні ціни і пл. посівів польових рослин, серед. ціну дес. землі, ціни на робочі руки;

Світличне. Нова вулиця села.

про число ф-к і з-дів, розміри виробн. і кількість робітників тощо. У додатку — матеріали земських подвірних обстежень про госп. становище селян, розподіл їх за робочою силою, способом обробітку землі і кількістю худоби, заняттями, промислами, орендою надільних і позанадільних земель; орендні ціни. Дані стосуються 80— поч. 90-х рр. Вказано джерела цих відомостей.

СВЯТЕ́ — озеро. Розташоване на пд.-сх. околиці Чернігова в центрі заплави правого берега р. Десни. За переказами в кін. 10 ст. в цьому озері відбулося хрещення чернігівців.

СВЯТЕ́ — поселення 5 тис. до н. е.— 13 ст. Розташоване на пд.-сх. околиці Чернігова, на заплаві правого берега р. Десни, в урочищі Святе, що являє собою велику, зарослу сосновим лісом дюну. В її центр. частині — озеро Святе. Дюна оточена заплавними сіножатями, старицями, озерами. Поселення виявлено в 1935. За свідченням літописів, тут знаходилася заміська садиба черніг. князів і, можливо, один з черніг. монастирів.

СВЯТЕ́ О́ЗЕРО — держ. гідрологічна пам'ятка природи респ. значення (з 1981). Має водоохоронне значення як стабілізатор гідрологічного режиму прилеглих територій. Тут утворився унікальний ландшафт з багатою рослинністю. Серед рослин є такі види, як сальвінія плаваюча і водяний горіх. Ряд видів рослин занесено до Червоної книги УРСР. Міститься біля с. Короп'я Козелецького р-ну. Перебуває у віданні колгоспу «Родина». Площа — 70 га.

Седнів. Малюнок Т. Г. Шевченка, 1846.

СЕВЕРИ́Н — гідролог. заказник (з 1984). Болото. Розташований у Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 45 га.

СЕВРЮКИ́ — етнонім, поширений в історичних джерелах 15—16 ст. стосовно мешканців Сіверщини. На думку деяких дослідників, севрюки — це безпосередні нащадки давньоруського племені сіверян, які протягом тривалого часу зберігали особливий уклад життя і побуту. У 17 ст. севрюки поступово розчинилися в українському і частково російському етнічному середовищі.

СЕ́ДНІВ — смт Чернігівського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковане селище Нове. Розташований на р. Снові (прит. Десни), за 25 км від залізнич. ст. Чернігів. 1643 ж. (1988). Вперше згадується як давньорус. місто-фортеця Сновськ під 1068 в Іпатіївському літописі. Входив до *Чернігівського князівства.* В 10—11 ст. Сновськ був однією з найукріпленіших фортець *Київської Русі,* побудованих по Десні, центром адм. одиниці — Сновської тисячі. 1234 Сновськом оволодів Данило Галицький. У 50-х рр. 14 ст. місто захопило Велике князівство Литовське. З 16 ст. Сновськ має сучасну назву. На поч. 16 ст. Сновськ відійшов до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618 С. підпав під владу Польщі. З 1654 — у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. У 1654 — 81 — центр Седнівської сотні Чернігівського полку. У 18 ст. основними землями в р-ні С. володіли Лизогуби. З 1782 — у складі Городнянського пов. Черніг. намісництва, з 1797 — центр волості того ж повіту Малоросійської (з 1802 Черніг.) губ. Під час Вітчизняної війни 1812 в С. сформовано 4-й козачий полк, який брав участь у Бородінській битві. У середині 19 ст. поділявся на дві частини: Млини і Кожум'яки.

1866 в С. — 294 двори, 1647 ж., салотопний, свічковий і шкіряні з-ди, 5 церков. У 1897 — 475 дворів, 1928 ж., земська школа, б-ка, 3 ярмарки на рік. У 1870-х — один з осередків народництва на Чернігівщині. Під час революції 1905—07 проходили селянські виступи. 1904 ств. *Седнівську соціал-демократичну групу*. На поч. 20 ст. побудовано лікарню, амбулаторію, було 2 училища (1890, 1902), Народний дім (1907), в якому демократична молодь влаштовувала вистави, концерти (1904, до 90-річчя Т. Г. Шевченка). На кошти, зібрані населенням, у парку садиби Лизогубів було споруджено пам'ятник поету — один з перших пам'ятників Кобзарю на Україні. Рад. владу встановлено в січні 1918. Для боротьби проти нім.-австр. окупантів седнівці створили партизан. загін. У серпні 1920 обрано Седнівську сільраду. З 1923 С. увійшов до Бобровицького р-ну Черніг. округи. 1932 С. включено до Черніг. р-ну і віднесено до категорії сіл. У 1925 працювало 3 початкових школи, неповна с. ш. При Народному домі створено історико-краєзнавчий музей, б-ку. 1929 організовано першу артіль ім. Т. Г. Шевченка. У 1936 діяла жіноча консультація, дитячі ясла, аптека. 1934 створено районну с.-г. школу. 1950 прокладено водогін, 1953 — електрифіковано. З 1959 С.— смт. Радгосп, науково-виробниче об'єднання Чернігівеліткартопля, бджолорозплідник, будинок побуту. Середня школа, лікарня, санаторій, будинок творчості та відпочинку Худож. фонду УРСР, Будинок культури, 5 б-к. Серед архіт. пам'яток — *Воскресенська церква* (мурована, 1690), *Георгіївська церква* (18 ст.), *Успенська церква* (1860), *Покровська церква* (1715, не збереглася), *Лизогубів садиба* (19 ст.), *Лизогубів кам'яниця* (17 ст.), парк (17—19 ст.) і *Глібова Л. І. альтанка*. Уродженцями С. є революц. народник, активний член організації «Земля і воля» Д. А. Лизогуб (1850—79; страчений в Одесі за замах на царя; див. *Лизогуба Дмитра вулиця*); С. М. Усатий [1875—1944, рад. учений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1938), засл. д. н. Аз. РСР (з 1936). Проф. вузів у Петербурзі, Києві, Сімферополі, серед його вихованців — майбутні академіки І. В. Курчатов, К. Д. Синельников]. У С. жили укр. громадські і культур. діячі брати Лизогуби: Андрій та Ілля (учасник війни 1812, полковник) і композитор Олександр Іванович (див. *Лизогубівський літопис*). У С. в 1-й пол. 19 ст. працювали по оформленню церков визначні майстри золотарської справи С. Полуян та А. Кохан, лікар-народник М. М. Колодкевич. Двічі в С. перебував Т. Г. Шевченко — в 1846, коли за завданням Археографічної комісії їздив змальовувати пам'ятки Чернігівщини. Жив у маєтку Лизогубів, які цінували поезії Кобзаря. Андрій листувався з поетом у засланні, клопотався про його звільнення, Ілля купив малюнки Т. Шевченка, також клопотався про його долю. У С. Шевченко зробив малюнки: «В Седневі», «Коло Седнева», «Чумаки серед могил». Вдруге — 1847 (друга пол. лютого — березень, поч. квітня). Зупинявся там же; намалював портрети братів, написав тут поему «Відьма», передмову до другого видання «Кобзаря», переписав до окремого зошита збірку поезій «Три літа». Згадки про С. є у Шевченкових листах до А. Лизогуба. У парку збереглася *Шевченкова липа*, під якою він любив відпочивати; його ім'ям названо в С. вулицю і парк. У 1852—56 — приїздили до С. укр. і рос. художник Л. М. Жемчужников, який створив серію малюн-

ків про С., укр. і рос. письменник, етнограф, мовознавець та історик О. С. Афанасьєв-Чужбинський, який супроводжував Т. Г. Шевченка під час подорожі 1846. У 1859 С. відвідав укр. поет-байкар Л. І. Глібов. У Седневі в садибі Лизогубів перебували народники В. А. Осинський, О. Д. Михайлов, переховувалися А. І. Желябов, С. Л. Перовська. В С. записав народну пісню «Дочка питає, де її доля» укр. письменник, етнограф Б. Д. Грінченко, в 1890-х рр. працював укр. художник О. Г. Сластіон. У 1957 на місці зруйнованого під час нім.-фашист. окупації встановлено новий *Шевченку Т. Г. пам'ятник,* у 1976 — погруддя Кобзаря під Шевченковою липою. У 1964 встановлено пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні С., 1968 — обеліск у пам'ять про воїнів-земляків, які загинули (174 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Встановлено *Шевченку Т. Г. меморіальну дошку* на будинку Лизогубів, де зупинявся Кобзар.

У С. збереглися залишки давньорус. городища (урочище Коронний Замок). Побл. С. виявлено поселення епохи бронзи та раннього залізного віку (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'янські і часів Київської Русі (11—13 ст.); кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.), давньоруський курган. могильник (9—11 ст.); городище та поселення 1—3, 8—9, 12—13 ст. Іл. — табл. XVI.

СЕ́ДНІВСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРУ́ПА. Ств. 1904 в складі 5 чол. Розповсюджувала марксистську літературу, яку одержувала від *Поліського комітету РСДРП,* а також від чернігівських с.-д. У 1905 члени групи взяли участь в організації і проведенні сел. виступів у селах Бігач, Локнисте і Вихвостів.

СЕ́ДНІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Віком 400 років. Міститься в смт Седневі Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні тубсанаторію. Площа 0,01 га.

СЕ́ДНІВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Засн. наприкінці 17 ст. на базі діброви, алея вікових каштанів. Розташований в смт Седневі Черніг. р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні науково-виробничого об'єднання Чернігівеліткартопля. Площа 22 га.

СЕ́ДНІВСЬКІ МУ́МІЇ. Виявлено 1924 у підземній крипті *Воскресенської церкви* у Седневі, збудованої 1690 на кошти черніг. полковника Я. Лизогуба. Являли собою добре збережені поховання 18—19 ст. із зразками одягу, тканин, взуття. Речі, зокрема ікони, надійшли до Черніг. істор. музею.

СЕ́ЗЬКИ — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гейці, Дзюбівка, Тишківка, с-ще Коломійцеве. Розташ. за 15 км від райцентру, за 3 км від залізнич. ст. Августівка. 369 ж. (1988). Засн. у 17 ст. З кінця 17 ст. до 1781 С. входили до складу полкової сотні *Прилуцького полку.* В різні часи селом володіли полковник Л. Горленко, ніжинський сотник Золотаренко, значковий товариш, зять гетьмана К. Розумовського М. М. Будлянський. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. — відділення колгоспу «Ленінський шлях», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). У 1971 споруджено надгробок на братських могилах 23 жителів села, розстріляних фашистами в роки окупації, у 1957 — на братській могилі рад. воїнів, які полягли при визволенні села в 1943, обеліск Слави (1971) у пам'ять про односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СЕЙМ. Ріка найбільша ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Бере поч. на схилах Середньоросійської височини у Бєлгородській обл. РРФСР, тече в межах Курської обл. РРФСР, Сумської і Черніг. областей УРСР. Довж. 748 км, площа бас. 27,5 тис. км^2. С.—

рівнинна ріка. Шир. річища досягає 100 м; у заплаві — багато стариць і озер, заливні луки. У пониззі — судноплавний. Воду С. використовують для пром. і госп.-побутового водопостачання та зрошування; риборозведення. В межах Черніг. обл. тече тер. Бахмацького, Борзнянського і Сосницького районів. На берегах С. розміщені смт Батурин і села Матіївка і Обмачів Бахмацького р-ну, села Головеньки та Нові Млини Борзнянського р-ну.

СЕ́ЛИЩЕ. Річка в Черніг. обл., прит. Тур'ї (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

СЕ́ЛИЩЕ — поселення 12—13 ст. біля с. Анисова Черніг. р-ну, в заплаві лівого берега р. Десни на берегах стариць Глушець і Комарівка в урочищі Селище. Відоме з 1948, досліджувалося 1985. Культурний шар має потужність 0,7—1,0 м. Верхня його частина датується 12—13 ст., нижня — епохою бронзи. Вивчено 2 наземних житла 12—13 ст. з глинобитними печами і 5 господарських ям різної форми і глибини. Знахідки епохи бронзи: фрагменти ліпних посудин багатовaликової, сх.-тшинецької (сосницький варіант) і лебедівської культур. Із давньоруських знахідок виділяються мініатюрна срібна підвіска з зображенням на лицьовому боці хреста в обрамленні гілок, а також лита бронзова накладка (8 × 10 см) з рельєфним зображенням двох птахів і чоловіка між ними. Знайдені також залізні остроги, свинцеві і шиферні грузила, замки, ключі, ножі, пробійники, шиферні пряслиця, 27 фрагментів скляних браслетів, дві пряжки, цвяшки, десятки залізних і свинцевих пластинок різних розмірів, а також велика кількість уламків плінфи 12—13 ст.

СЕ́ЛИЩЕ — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Киселівка і Роздольне. Розташоване на р. Острі, за 25 км від райцентру та залізнич. ст. Носівка. 692 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 16 ст. У 16 — на поч. 17 ст. селом володів Домініканський монастир у Чернігові, з 1654 С. входило до Мринської сотні *Ніжинського полку* і належало черніг. *Борисоглібському монастиреві* та частково мринським сотникам. У 1866 — 1198 ж., 1897 — 301 двір, 1369 ж., дерев'яна Олександро-Невська церква (1881), земська школа, один ярмарок на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. І. Стратилата, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. В. Тонконіг (1913 — 44). У 1968 встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (168 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Надгробок (1958) на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників.

СЕЛІТРОВАРІ́ННЯ. Селітра — складовий матеріал при виготовленні пороху. Під час визвольної війни 1648—54 контроль за виробництвом селітри здійснював безпосередньо Богдан Хмельницький. Після возз'єднання України з Росією цю функцію перебрав на себе царський уряд. Одним з важливих центрів С. стала Лівобережна Україна, зокрема Чернігівщина. Основними районами добування селітри залишалися території Гадяцького, Миргородського, Ніжинського, Переяславського і Прилуцького полків. У 80-х рр. 18 ст. в Київськ., Новгород-Сіверському, Харківському і Чернігівському намісництвах налічувалося 50 селітроварних закладів. Найбільші з них діяли в м. Новгороді-Сіверському, с. Красному (тепер Новгород-Сіверського р-ну), с. Кр. Колядині (тепер Талалаївського р-ну), у м. Варві, с. Іваниці (тепер Ічнянського р-ну) та ін. У середньому один селітряний з-д давав 250— 00 пудів селітри. На кожному підприємстві працю ало 18—37 робітників. У 1783 в Черніг. намісництві діяло 11 селітрова-

рень, причому 9 з них за рік виробляли 5440 пудів селітри, яку збували Шосткинському пороховому з-дові (Новгород-Сіверське намісництво) та Артилерійській конторі в Москві.

У 1815—16 на Чернігівщині діяла тільки одна селітроварня, що належала титулярному радникові Атрешкову; знаходилася в с. Березі Глухівського пов. На мануфактурі було зайнято 23 вільнонаймані робітники, які виробляли 400 пудів селітри на рік. У 1859 на Чернігівщині діяло три селітроварні, де працювало 85 робітників. Тут виробляли продукції на 22 780 крб. У 1884 на Україні залишилося тільки 5 селітроварень, де було зайнято 150 робітників. Всі вони містилися на Харківщині.

СЕЛУ́ ВОРОБ'ЇВЦІ ПА́М'ЯТНИЙ ЗНАК у Новгород-Сіверському р-ні. Встановлено в центрі села біля будинку пошти. 1918 за зв'язок мешканців Вороб'ївки з партизанами нім.-австр. окупанти спалили село. Така ж доля спіткала Вороб'ївку і під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У вересні 1943, тікаючи під ударами рад. військ, фашисти спалили школу, лікарню, будинки колгоспників. Напередодні цієї акції всі жителі села пішли в ліс. Пам'ятний знак — залізобетонна стела у вигляді смолоскипа. Відкрито 1983.

СЕЛЮКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Чорториївський Яр; Новозаводський р-н) — від вул. Декабристів до вул. 50 років ВЛКСМ. Названа 1960 на честь Селюка Володимира Андрійовича (1881 — 1918) — учасника революц. руху, одного з засновників черніг. більшовицької орг-ції. Попередню вул. Селюка в центрі міста в 1955 було включено до складу вул. Свердлова. Н. в м. Чернігові. Під час навчання в Черніг. класич. гімназії організував гурток по вивченню революц. літератури. У 1905 в Петербурзі став членом більшовицької партії. За активну участь у революц. роботі 1908 був висланий до Чернігова під нагляд поліції. Тут згуртував навколо себе революц. молодь, писав листівки та прокламації, став одним з організаторів більшовицької групи Чернігова. У березні 1909 заарештований. Випущений до суду на поруки, В. А. Селюк влітку 1910 і зимою 1911 продовжував працювати над зміцненням більшовицької групи Чернігова. У квітні того ж року за вироком суду його вислано на довічне поселення у Сибір. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Чернігова, надавав допомогу місц. більшовикам; незабаром виїхав до Києва. Загинув під час Січневого збройного повстання 1918. С. в. прокладена в серед. 50-х рр. 20 ст. Забудована індивід. житл. будинками.

СЕЛЯННИ́ЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Типове болото. Розташований біля с. Ларинівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Родина». Площа 220 га.

«СЕЛЯ́НСКАЯ ЖИЗНЬ». Газета, орган Черніг. губкому КП(б)У. Видавалася в Чернігові 1923 як додаток до газ. *«Красное знамя»*.

«СЕЛЯ́НСЬКА ГАЗЕТА». Щотижнева газета, орган Черніг. губкому КП(б)У. Виходила у Чернігові 1924—25. Див. *«Селянське життя»*.

«СЕЛЯ́НСЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Черніг. губкому КП(б)У. Видавалася в Чернігові з 16.IV 1920. Газета роз'яснювала незаможному селянству політику Комуністич. партії і завдання Рад. влади, пропагувала ідеї марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму, закликала на боротьбу з контрреволюцією. Видання «С. п.» припинено 1921.

«СЕЛЯ́НСЬКЕ ЖИТТЯ́». Щотижнева сел. газета (журнал). Орган Черніг. губкому КП(б)У. Видавалася в 1924. З № 16 (42)— щотижневий сел. журнал.

«СЕЛЯ́НСЬКЕ ЖИТТЯ́». Щотижнева газета, орган Черніг. губкому КП(б)У. Виходила в Чернігові 1923—24 спочатку рос. мовою під назвою *«Селянская жизнь»* як додаток до газ. *«Красное знамя»*, а з 24.V 1923 —

укр. мовою як самостійне видання. З листопада 1924 мала назву «*Селянська газета*».

СЕЛЯ́НСЬКІ ГУБЕ́РНСЬКІ З'Ї́ЗДИ 1917 — губ. і повіт. збори представників селян, що почали скликатися по всій Росії, в т. ч. й на Україні, після Лютн. революції 1917 в основному за ініціативою Рад робітничих, солдат. і сел. депутатів. Були ареною гострої політ. боротьби за сел. маси між більшовиками та блоком бурж. і дрібнобурж. партій.

Намагаючись відвернути селян від самовільного захоплення земель, до якого їх закликали більшовики, місцеві губ. органи влади скликали 7 — 9.IV в Чернігові 1-й С. г. з., на який прибуло 500 делегатів від усіх повітів.

Всупереч організаторам з'їзду делегати після гарячих дебатів категорично висловилися за скасування приватної власності на землю, за конфіскацію земель приватних власників і передачу їх трудящим без викупу. На цьому з'їзді була обрана губ. Рада сел. депутатів, есеро-меншовицька за своїм складом.

Другий губ. сел. з'їзд був скликаний 10—12.VI, оскільки селяни, довідавшись про рішення 1-го губ. сел. з'їзду, розпочали масове захоплення земель, лісів і лук в усіх повітах губернії, і ніякі роз'яснення у пресі і через спеціально посланих людей не могли стримати боротьбу селян за землю. Організатори з'їзду подбали про те, щоб на нього було обрано більше делегатів, які б підтримували політику Тимчасового уряду та угодовських партій. Такий склад делегатів до певної міри позначився на роботі з'їзду: він ухвалив резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, вітав Центральну раду, закликав армію бути готовою до продовження війни, висловився проти «сепаратного» миру, проти самовільного захоплення земель, за те, щоб остаточно земельне питання вирішили Установчі збори, а поки що землі великих власників повинні поступити у розпорядження земельних к-тів, які здаватимуть їх в оренду бажаючим обробляти й установлять розмір орендної плати. Водночас з'їзд висловився за скасування приватної власності на землю та висловив недовір'я губ. комісару Тимчасового уряду М. І. Іскрицькому — одному з найбільших землевласників губернії, члену партії «октябристів», який на з'їзді відмовився добровільно передати свою землю селянам. До складу губ. Ради сел. депутатів обрано укр. есерів. Рішення 2-го губ. сел. з'їзду також не припинили самовільне захоплення земель нетрудових власників. Сел. рух у губернії наростав з усе більшою силою.

Третій губ. сел. з'їзд (у деяких документах його називають конференцією) відбувся через кілька днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і прийняття 2-м Всерос. з'їздом Рад ленінського Декрету про землю (29—31.X). Трудяще селянство Чернігівщини зі схваленням зустріло ленінський декрет, який враховував волю селянства, виражену у 242 сел. наказах.

Обговоривши питання про перехід церковних, удільних, поміщицьких земель і лісів у розпорядження земельних комітетів, з'їзд під головуванням В. М. Елланського (Блакитного) постановив передати їх до Установчих зборів у розпорядження земельних к-тів без викупу.

Всупереч Центральній раді, яка захопила владу на Україні і не мала наміру передавати селянам землю, у Глухівському, Ніжинському, Сосницькому та ін. повітах губернії розпочалася масова конфіскація поміщицьких земель, ре-

маненту, худоби та розподіл їх між трудовими селянами.

СЕМАКУ П. І. ПА́М'ЯТНИК у с. Петрівці Щорського р-ну. Встановлений на честь Семака Павла Івановича (1913—61) — рад. військового льотчика, гвардії капітана, Героя Рад. Союзу (1945). В Рад. Армії з 1935. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45 з першого її дня. Служив в бомбардувальному полку. Воював на Ленінград., Волховському, 3-му Прибалт. фронтах. Здійснив 583 бойових вильоти. Відкрито 1977.

СЕМЕ́НІВКА — місто, райцентр на р. Ревні (бас. Десни). Залізнична станція. 10 200 ж. (1988). Міській Раді підпорядковані села Кути Другі та Кути Перші. Засн. стародубським полковником С. Самойловичем в 1680-х рр. Після нього С. володів його зять — бунчуковий товариш М. Корсак. До 1781 С. входила до складу Топальської сотні Стародубського полку. У 18 ст. тут були Покровський собор, Михайлівська та Миколаївська церкви (дерев'яні), при яких діяли козацькі школи. У 1782 — місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1797 — в складі Малоросійської, з 1802 — Черніг. губ. З кінця 18 ст. С.— волосний центр. Населення займалося вівчарством, обробкою шкіри, пошиттям кожухів тощо. В 1781 в С. існувало понад 10 цехів, серед яких — музичний. Були поширені малярство, різьблення по дереву, гончарство. На поч. 19 ст. розвинулось мануфактурне виробництво, працювали суконна і парусинова ф-ки, цукровий з-д поміщика Ладомирського. У 1847 було 16 шкіряних майстерень. У цей час С.— значний торговий центр. Населення С. брало участь у Вітчизняній війні 1812, тут сформовано 2-й Чернігівський козацький полк (див. *Чернігівське ополчення 1812*). У 1859 — 1287 дворів з населенням 7774 ж., 1897 — 2706 дворів, 15 125 ж., деревообр. з-д (70-і рр.). Цукровий з-д закрито через нестачу сировини, парусна, суконна ф-ки переведені до м. Новозибкова. У 1902 через С. прокладено залізницю. Діяли три церкви: Казанська (1875), Богородицька (1890), Троїцька (1895). У 1901 в С. створено с.-д. гуртки. 1903 вони об'єдналися в *Семенівську організацію РСДРП(б)* під назвою «Партія „Искры"». 1905 відбувся Семенівський антиуряд. мітинг.

У 1910 в С. налічувався 18 501 ж., працювали три міністерські школи (1867, 1890, 1898), лікарня, б-ка. Рад. влада проголошена в листопаді 1917. Для боротьби з нім.-австр. окупантами в березні 1918 сформовано партизан. загін під командуванням М. Щорса. У червні 1918 створено підпільний більшовицький комітет для боротьби з окупантами, який у грудні підняв повстання і визволив місто. 24 березня 1919 у С. відбувся волосний з'їзд Рад робітничих, сел. і червоноарм. депутатів. У 1923 дала струм електростанція. 1924 створено взуттєву артіль, побудовано цегельний з-д. З 1925 діяла лікарня, 6 шкіл першого ступеня й одна — другого, клуб, 13 хат-читален, б-ка. У 1926 С. включена до складу Конотопської округи, з 1932 — ввійшла до Черніг. обл. 1927 створено промкомбінат, лісозавод, щетинну ф-ку, ко-

Місто Семенівка. Будинок, у якому народився В. М. Примаков.

родробилку, паровий млин, крупорушку, олійницю, взуттєву ф-ку. На поч. 1930-х рр. С. електрифікована і радіофікована, діяли поліклініка, протисухотний диспансер, пологовий будинок, аптека, дитсадок, серед. і 3 неповні с. ш., 6 б-к, кінотеатр. Під час тимчасової окупації С. нім.-фашист. окупантами (25.VIII 1941—22.IX 1943) в місті діяв підпільний райком партії.

З 1958 С.— місто районного підпорядкування. У С.— *Семенівський деревообробний завод,* крохмальний, молочний, асфальтовий з-ди, *Семенівська взуттєва фабрика,* міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування, 5 загально-освітніх та музична школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, 2 клуби, 11 б-к, Семенівський краєзнавчий музей, музей бойової слави і кімната-музей В. І. Леніна в серед. школі, *Семенівський центральний парк.* У різні часи в С. видавалися газети «*Смена*», «*Життя колгоспника*». Виходить газ. «*Красное знамя*». У С. архітектурна пам'ятка — *Казанська церква* (1875). Уродженцями С. є: доктор медицини, автор підручника з медицини (13 разів перевидавався) Й. К. Каменецький (1750—1823); герой громадянської війни, військовий діяч В. М. Примаков (1897—1937; див. *Примакова вулиця*); двічі Герой Рад. Союзу В. В. Сенько (див. *Сенька В. В. погруддя*); генерал-майор Є. В. Козик; д. воєн. н., проф. В. Г. Рог; д. техн. н., проф. Г. С. Хулай; д. біологіч. н. О. В. Бойко; укр. рад. художники М. А. Козик (1879—1949) та І. К. Пархоменко (1870—1940) — один з перших виконав у 1920 з натури етюди і зарисовки В. І. Леніна. У С. — пам'ятник В. І. Леніну (1982), Т. Г. Шевченку (1964). У С. 1966 відкрито *Штабу Семенівського червоногвардійського загону меморіальну дошку, Примакову В. М. меморіальну дошку* на буд. № 4, в якому він народився. У 1947 встановлено меморіали на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні С., і на могилах жертв фашизму 1942 і 1943. Встановлено також у 1965 пам'ятні знаки на могилах борців за Рад. владу, 1971 — обеліск у пам'ять про воїнів-земляків, що полягли (1200 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. У С. (урочище Біла Гора) — поселення періоду неоліту (6—3 тис. до н. е.).

СЕМЕ́НІВКА — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 35 км від районного центру і за 30 км від залізнич. ст. Низківка. 1153 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Зоря», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (19 тис. од. зб.). У 1965 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення С. від гітлерівців, і пам'ятні знаки на честь мирних жителів, які стали жертвами фашист. терору, та воїнів-односельців, загиблих (189 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СЕМЕ́НІВСЬКА ВЗУТТЄ́ВА ФА́БРИКА експериментальна. Початок бере від засн. 1944 артілі ім. Щорса, що займалася ремонтом взуття та курток для пілотів. У 1960 на базі артілі створено райпобуткомбінат. У 1963 з нього виділено взуттєву ф-ку № 27, на якій почалося спорудження пошивочного цеху № 1. У 1968—72 споруджено другий і третій виробничі корпуси. З 1.I 1973 С. в. ф. стала філіалом взуттєвого об'єднання «Київ» і спеціалізується на виготовленні спецвзуття. Щороку виготовляє 425 тисяч пар 18 видів спецвзуття цільового призна-

чення (для металургійної промисловості і ковалів, для м'ясомолочної і нафтової промисловості, для льотно-тех. складу). Міститься в м. Семенівці на вул. Красна Площа № 20.

СЕМЕ́НІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перші с.-д. гуртки виникли в 1901. У 1903 вони об'єдналися в орг-цію під назвою «Партія ,,Искры''» (одним з її організаторів був уродженець м. Семенівки Ф. Є. Мотора). З поч. 1904 входила до Поліського к-ту РСДРП. 1905 налічувала 80 чл. партії. У березні — травні с.-д. розповсюдили в Семенівці та навколишніх селах кілька сот листівок Поліського к-ту РСДРП. У червні, липні та грудні 1905 і січні 1906 під керівництвом С. о. РСДРП проходили мітинги і демонстрації. Після поразки революції найактивніші керівники с.-д. орг-ції були заарештовані й заслані на каторгу. В травні 1917 за участю вчителя місц. школи, чл. РСДРП з 1914 Г. Г. Бабченка та більшовиків К. П. Лугинця і Ф. Є. Мотори, що повернулися з заслання, засн. с.-д. осередок, який восени перетворено на С. о. РСДРП(б). У цей час до Семенівки прибули польський інтернаціоналіст К. Ф. Квятек (1888—1938) і чл. РСДРП з 1911 А. Ф. Риндич (1893—1937), який мав досвід революц. роботи в Моск. парт. орг-ції і в діючій армії. Чисельність на поч. грудня 1917 — 56 чол. Діяла до нім.-австр. окупації (березень 1918).

СЕМЕ́НІВСЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ змішане. Засн. 1909 як міське уч-ще, перетворено на вище початкове 1913. Містилося у власному будинку. Мало 4 класи. Учнів: хлопців — 102, дівчат навчалося 50 (1915).

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля м. Семенівки Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Путь Ленина». Площа 137 га.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ ДЕРЕВООБРО́БНИЙ ЗАВО́Д. У 70-х pp. 19 ст. на території сучасного з-ду купцем Гінце були збудовані і діяли млин, крупорушка та олійниця. Після встановлення Рад. влади продовжували діяти млин і крупорушка, а на місці кол. олійниці було організовано лісопильний цех. У 1943 підприємство відновило роботу як обозний з-д, який виготовляв вози, вулики, парникові рами. З 1955 став випускати кухонні шафи і буфети, з 1956 — шафи для дитячих садків, ветеринарні шафи і шафи для одягу. 1957 обозний з-д перейменовано на деревообробний. З 1961 став виготовляти шкільні парти, багети, табуретки та обідні столи, в 1978 переключився на виготовлення театральних крісел. З 1981 осн. продукція — столи, шафи, буфети. Міститься завод у м. Семенівці на вулиці Пролетарській № 64.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — відділ *Чернігівського історичного музею.* Відкритий 1978. У музеї налічується бл. 2 тис. експонатів осн. фонду. Серед них — колекція предметів побуту кін. 19 — поч. 20 ст., знаряддя виробництва ремісників. Колекція речових експонатів, фотографій, різних документів, листів з фронту, що розповідають про участь уродженців краю у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Частина експозиції розміщена в 4 залах, що розповідає про рослинний і тваринний світ району, про його історію з 18 ст. до наших днів. Адреса: м. Семенівка, вул. Красна Площа № 7.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. обл. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км^2. Нас. 28,2 тис. ж. (1988). У районі — 84 населених пункти, підпорядковані міській і 17 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — м. Семенівка. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — Снов, Ревна, Слот, Ірванець (усі — бас. Десни). Грунти в основному дерново-підзолисті. Розташований в зоні мі-

шаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика) займають 51,1 тис. га. Найбільші пром. підприємства: семенівські експериментальна взуттєва фабрика, деревообр., крохмальний і мол., Іванівський льонообр. та Ірванцівський торфобрикетний (с. Кути Перші) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Семенівка), 2 будинки побуту. Осн. напрям розвитку с.-г. району — вирощування зернових, льону та картоплі у поєднанні з м'ясо-молочним тваринництвом. Площа с.-г. угідь 1988 становила 82,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 24,2 тис. га. Гол. культури: озиме жито, озима пшениця, овес, ячмінь, кормові, льон, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, конярство. У С. р.— 24 колгоспи, радгосп. Залізничні станції: Семенівка, Угли-Завод. Автомоб. шляхів — 274,9 км, у т. ч. з твердим покриттям — 193,5 км. У районі — 21 комплексний приймальний пункт, 29 заг.-осв. та музична школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 56 кіноустановок, 35 б-к; музеї: краєзнавчий (Семенівка) та партизанської слави (в урочищі Хомутівщина Машівського лісництва). У с. Жадовому С. р. народився укр. рад. терапевт Т. Т. Глухенький, у с. Погорільцях — юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 В. І. Коробко. У С. р. видається газ. «*Красное знамя*» (з 1932). Пам'ятка архітектури — *Казанська церква* (1875) в Семенівці. Див. також ст. Семенівка, Архипівка, Жадове, Жовтневе, Іванівка, Карповичі, Костобобрів, Машеве, Миколаївка, Олександрівка, Орликівка, Погорільці, Радомка, Тимоновичі, Хотіївка, Чорний Ріг, Галаганівка, Стара Гутка.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ПАРК. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 парк займав лише пн.-сх. частину сучасної його території, що прилягала до міської пожежні. У 30-і рр. здійснено додаткові посадки у пн. частині парку. Його пд. частина була зайнята спорудами взуттєвої ф-ки, 4-поверховим будинком театру і спорт. залом, водокачкою, дитячим садком. У 1943 ці будови були спалені нім.-фашист. окупантами. У 50—60-і рр. вся територія була засаджена і приєднана до парку. Тепер на тер. парку діють кінотеатр, районна і дитяча б-ки, районний краєзнавчий музей. Частину парку займає стадіон. У парку — пам'ятка архітектури — *Казанська церква* (1875), братська могила борців революції, пам'ятний знак «Мати-Вітчизна» — на честь загиблих воїнів-земляків. На центральній алеї, що дістала назву Алеї Героїв, — портрети земляків — Героїв Рад. Союзу. На початку алеї — двічі Героя Радянського Союзу *Сенька В. В.* *погруддя*.

СЕМИЛІ́СКИ — ботаніч. заказник (з 1978). Листяний, переважно дубовий ліс з цінним рослинним покривом.

Розташовані у Бахмацькому районі Черніг. обл. Перебувають у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 121 га.

СЕМИ́НЬ. Літописне село між Черніговом і кол. Гуричевом, на правому березі річки Десни. Вперше згадане в Суздальському літописі за Лаврентіївським списком під 1152: «на утрии те д(е)нь Гюрги и С(вя)тославъ, исполчивша вои свои, поидоша к городу и сташа не дошедше Семыня». Назва села походить від назви кол. р. Семинь (притока Десни).

СЕМКІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дягової (бас. Дніпра). Тече територією Менського р-ну.

СЕНІ́ВЛЯ. Річка в Чернігівській обл. Тече територією м. Новгорода-Сіверського.

СЕНКІ́ВКА. Річка в Чернігівській обл. Тече територією Городнянського р-ну.

СЕНЬКА́ В. В. ПОГРУ́ДДЯ у м. Семенівці. Встановлено у *Семенівському центральному парку* на честь Сенька Василя Васильовича — рад. військ. льотчика-штурмана, полковника, двічі Героя Рад. Союзу (1943; 1945). Н. в м. Семенівці 1921. В Рад. Армії з 1940. Член КПРС з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець-бомбардир, штурман екіпажу та ланки авіац. полку далекосяжної дії, учасник боїв під Ленінградом і Сталінградом, у Польщі, Угорщині, Німеччині. Здійснив 430 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1954 — на військ.-викладацькій роботі. Помер у 1984. Бронзове погруддя (вис. 1,5 м) встановлено на постаменті з рожевого граніту (вис. 3 м). До постаменту прикріплена бронзова дошка з текстом Указу Президії Верховної Ради СРСР від 29 червня 1945 про нагородження В. В. Сенька другою медаллю «Золота Зірка». Скульптор В. В. Шапошников, відкрито 1950.

Погруддя В. В. Сенька у Семенівці.

СЕНЬКІ́ВКА — село Городнянського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Берилівка. Розташована за 30 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Городня. 237 ж. (1988). Вперше згадується 1626. У 1866 — 43 двори, 516 ж., дерев. Успенська церква (1818); 1897 — 96 дворів, 617 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. — центр. садиба колгоспу «Дружба», поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 200 місць, б-ка (4 тис. од. зб.), *Сеньківський музей дружби народів.* С. — місце традиційних зустрічей трудящих сусідніх районів РРФСР, УРСР, БРСР. На межі трьох республік 1975 відкрито *Дружби народів монумент,* до якого веде Алея 60-річчя утворення СРСР. У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1941, пам'ятний знак воїнам-землякам, які полягли (95 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля С. виявлені поселення ранньозалізного віку (1-е тис. до н. е.) і давньоруські курган та курганний могильник (10—12 ст.). Іл. — табл. XXX.

СЕНЬКІ́ВСЬКИЙ МУЗЕ́Й ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ народний. Ств. 1962 у с. Сеньківці Городнян. району за ініціативою письменника-перекладача Ю. І. Назаренка. Спочатку музей знаходився в одній з кімнат сільської б-ки. У 1973 експозиція музею, що налічує понад 700 експонатів, була розміщена в трьох кімнатах Будинку культури. Найповніше в ній представлені матеріали періоду Великої Вітчизн. війни. Звання народного присвоєно 1976.

СЕРГІЇВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Сухоліски. Розташована на р. Переводі, за 35 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 924 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. «Правди», відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, 2 б-ки (8,7 тис. од. зб.). Уродженцями С. є Герой Рад. Союзу М. М. Горбач (1913 — 44), Герой Соц. Праці М. І. Горбач. У районі засновано приз імені М. М. Горбача, який присуджується кращому механізатору за ефективне використання збиральної техніки. У 1975 встановлені 3 обеліски на могилах партизанів і активістів села, загиблих від рук нім.-фашист. загарбників, 1957 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, що полягли 1943 під час визволення С. від гітлерівців, 1967 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які загинули (498 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СЕРЕДЙНКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Сіножацьке і Топчіївка. Розташована за 31 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 538 ж. (1988). Перша писемна згадка про С. відноситься до 1670, коли село належало черніг. Іллінському монастиреві. У 1866 — 98 дворів, 821 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1778, перебуд. 1884); у 1897 — 207 дворів, 1314 ж., земська школа, початкова школа (1906). Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Червоний маяк», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, клуб на 325 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1967 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців, і пам'ятник на честь воїнів-односельців, які полягли (158 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Топчіївці пам'ятка архітектури поч. 19 ст.— *Симеонівська церква.*

«СЕРП І МОЛОТ». Газета, орган губернського виконавчого комітету Ради робітничих, сел. і червоноарм. депутатів Чернігівщини та губ. комітету КП(б)У. Виходила в Чернігові 1919. Див. *«Деснянська правда»*.

СЕРЬОЖНИКОВА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Борисоглібська, з 1919 — Трудова; Деснянський р-н) — від вул. К. Маркса до вул. Шевченка. Перейменована 1964 в зв'язку з святкуванням 20-річчя визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників. Названа на честь Серьожникова Олександра Івановича (1915—43) — Героя Рад. Союзу (1943), майора, командира 292-го Волзького стріл. полку 181-ї ордена Леніна Червонопрапорної Сталінгр. стріл. дивізії, учасника визволення Чернігова. Загинув у бою за плацдарм на правому березі Дніпра у жовтні 1943, похований у Чернігові у братській могилі в сквері Попудренка. С. в. прокладено 1805. До Жовтневої революції тут розміщалися муз. уч-ще та фотографія Л. Ф. Чарнецької. У 30-х рр. 20 ст.— дві пром. артілі, невелика швейна ф-ка та облспоживспілка. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 будинки по цій вулиці були спалені або зруйновані. Після війни відбудовано тільки будинок облспоживспілки (тепер райспоживспілки), решта будинків зведена заново.

СЕСПЕЛЯ МІШШІ МОГИЛА. Міститься в м. Острі Козелецького р-ну, в парку ім. В. В. Куйбишева, біля Будинку культури (вул. 1-го Травня). Сеспель Мішші (справж. прізв. та ім'я — Кузьмін Михайло Кузьмич; 1899—1922) — чуваський рад. поет, засновник

чуваської рад. л-ри. Учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 1921—22 служив у Червоній Армії в Києві. Серйозно хворого Сеспеля було направлено на лікування в Євпаторію. Тут він познайомився і подружив з хлопцем із с. Вовчі Гори (тепер с. Поліське, підпорядковане Остерській міськраді), головою комнезаму, поетом Федором Покришнем. Згодом Сеспель прибув у Вовчі Гори. Після короткого перепочинку він працює в Остерському повітовому земвідділі, продовжує активну творчу роботу. Вивчає класиків укр. літератури, перекладає на чуваську мову твори Т. Г. Шевченка. 15.VI 1922 Сеспель помер. Ф. Покришень поховав його в с. Старогородці (тепер околиця Остра). Тоді ж на могилі споруджено надгробок з меморіальною дошкою, на якій викарбувано слова Ф. Покришня.

У 1954 прах поета перенесено в центр міста. На могилі встановлено пам'ятник — на постаменті гранітна стела. На її лицевій площині — портрет Мішші Сеспеля. Нижче — меморіальний напис і текст:

Оця єдиная могила
Великого поета сховала,
З ним багато пісень нових
Буденна земля втеряла.

Федор Покришень.

На зворотному боці чувас., укр. і рос. мовами — чотиривірш Сеспеля. Іменем Сеспеля названо одну з вулиць Остра, остерську середню школу. В Іванівській середній школі (Черніг. р-н) відкрито літературну кімнату-музей Мішші Сеспеля. Його твори перекладено укр. мовою.

Перу Ю. О. Збанацького належить роман «Сеспель», а Б. П. Степанюку — поема «Діалог Сеспеля з Україною». На Чернігівщині систематично проходять Дні чуваської літератури.

СЕСТРА́. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Кістеру (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

СЕ́РИКОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 4-а Колія, пізніше 5-а Подусівська; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна (з двох боків серед. школи № 18) до вул. Заньковецької. Названа на честь Серикова Василя Дмитровича (1919—43) — Героя Рад. Союзу (1943, посмертно), сержанта, командира гармати винищувально-протитанкової батареї 288-го Сталінгр. стріл. полку 181-ї ордена Леніна Червонопрапорної Сталінгр. стріл. дивізії, учасника визволення Чернігова і форсування Дніпра. Загинув у бою 3.X 1943, похований у Чернігові в сквері Попудренка. С. в. прокладено 1956. Забудована індивід. житл. будинками.

СИ́БЕРЕЖ — давньоруське поселення 9—14 ст. Розміщене на зх. околиці с. Сибереж Ріпкинського р-ну, ліворуч від шляху до с. Ямища, біля витоків р. Якомані (права прит. р. Білоуса). На правому березі воно займає площу (700 × 80 — 150 м), обмежену зі Сх. і Пд. течією річки, а з Зх.— широкою заболоченою балкою. На протилежному березі поселення займає пануючий над навколишньою територією мисовидний виступ берега та прилеглу до нього територію. Цілком можливо, це рештки давньоруського городища, а селище, що до нього примикає, було його посадом. На поселенні виявлений культурний шар потужністю 0,4—0,8 м. На окремих дільницях пам'ятки відмічені скупчення криці і металевих шлаків. Тут у великій кількості виявлена кружальна кераміка 9—13 ст., а також окремі фрагменти кераміки 2-ї пол. 13—14 ст., шматки шиферу, плінфи, уламки амфор, точильні бруски, фрагменти скляних браслетів, намисто, ножі, прясла. Крім того, знайдено поясні пряжки, фібу-

ли, псалії, наконечники стріл, рибальські гачки, блешні, струг-скобель, ключі, замки, уламок срібного енколпіона, дві шиферні плити від гробниці. На окремих ділянках лівого й правого берегів зустрічаються ранньослов'янська ліпна кераміка (серед. 1 тис. н. е.), а також поодинокі фрагменти ліпної роменської кераміки 9—10 ст.

СИ́БЕРЕЖ — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане село Великі Осняки. Розташований за 15 км від районного центру і за 1,5 км від залізнич. ст. Осняки. 1536 ж. (1988). Відомий з 1-ї пол. 17 ст. У 1866 — 180 дворів, 1176 ж.; у 1897 налічувала 235 дворів, 1518 ж., дерев. Миколаївська церква (1906 збудовано нову), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Победа», відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок. Будинок культури на 300 місць, б-ка (8,2 тис. од. зб.). Уродженцем С. є письменник Кезля Володимир Васильович (1937—84; автор книжок «Червень, початок літа», «Поворот сонця», «Там, де ми є»). 1967 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення С. від нім.-фашистських загарбників. На честь полеглих воїнів-односельців (153 чол.) споруджено пам'ятний знак і посаджено парк 1967. Поблизу С. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського та давньоруського часів (2—5, 9—14 ст.), курган часів Київ. Русі (10—11 ст.).

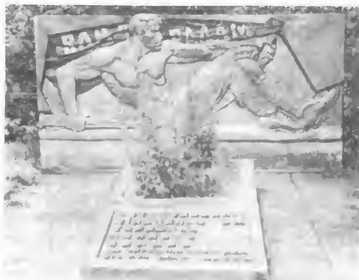
СИ́ВОЛОЖ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Загорівки (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

СИ́ВОЛОЖ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 18 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Плиски. 1402 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 17 ст. Відроджений на місці зруйнованого ордами Батия Всеволожа, відомого за літописами з 1147. З 1654 — центр сотні Ніжинського полку. Гетьман І. Скоропадський віддав його генеральному осавулу В. Жураковському, від якого воно перейшло до полкового осавула Оболонського. У 18 ст. при Троїцькій церкві (1858 збудовано нову) існувала школа. У 1866 — 291 двір, 2369 ж.; у 1897 — 556 дворів, 3635 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, 2 б-ки (16,5 тис. од. зб.).
1943 гітлерівці стратили 32 мирних жителя за їх зв'язок з партизанами. У 1957 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, 1970 — обеліск Слави й менор. дошку на честь односельців, які полягли (347 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу С. виявлено городище і поселення 3—4, 11—13 ст., кургани 2—1 тис. до н. е.

СИГА́ЙВИНА. Річка в Черніг. обл., ліва притока Ірванця (бас. Дніпра). Тече територією Семенівського району.

СИ́ЛЬЧЕНКА С. М. ПОГРУ́ДДЯ у с. Сильченкове Талалаївського р-ну. Споруджено 1972 на вшанування пам'яті Сильченка Севастіяна Митрофановича (1880—1921) — першого голови Талалаїв. волосного ревкому, під керівництвом якого у селі було проведено перші революц. перетворення. Вбитий махновцями 1921. На його честь с. Талалаївку було перейменовано на с. Сильченкове. Пам'ятник — бюст на постаменті. Скульптор Л. М. Марченко, загальна висота 3 м.

СИ́ЛЬЧЕНКОВЕ (до 1921 — Талалаївка) — село Талалаївського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані с-ще Основа і с. Слобідка. Розташоване за 7 км від райцентру і залізнич. ст. Талалаївка. 1059 ж. (1988). Вперше згадується 1629. З 1654 — в складі першої сотні Ніжинського полку. У 1866 — 455 дворів, 4998 ж., Успенська церква (у 18 ст. при ній діяли школа, шпиталь); у 1897 — 742 двори, 4463 ж., земська школа, б-ка, два ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1918 у р-ні села діяв партизан. загін. У квітні 1921 у Талалаївку вдерлася банда Махна і закатувала голову волосного ревкому С. М. Сильченка, міліціонерів Хвилька, Зайцева та ін. активістів. На честь С. М. Сильченка село названо його ім'ям, встановлено *Сильченка С. М. погруддя*, пам'ятник на його могилі. Під час окупації С. гітлерівцями комсомолка К С. Дрозд вела підпільну роботу, загинула в гестапівській катівні. На її могилі 1967 встановлено надгробок. У С.— відділення радгоспу ім. 50-річчя Великого Жовтня, відділення зв'язку, с. ш., медамбулаторія, ясла-садок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцями С. є член-кореспондент АМН СРСР П. А. Білошапко, ген.-майори О. І. Діденко і В. С. Левіт. У 1967 споруджено надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих у роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, 1964 — меморіали на честь воїнів-односельців, які полягли (145 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У С. пам'ятка архітектури — дерев. *Успенська церква* (кін. 19 — поч. 20 ст.).

Сильченкове. Пам'ятник на могилі С. М. Сильченка.

СИ́МБАЛЬ — гідролог. пам'ятка природи (з 1978). Мальовниче озеро з численними джерелами. Розташоване біля смт Любеча Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Е. Тельмана. Площа 3 га.

СИМЕО́НІВСЬКА ЦЕ́РКВА в с. Топчіївці Чернігівського р-ну. Побудована 1814—15 в сх. частині села на Пн. від Вокзальної вулиці, за кол. садибою Горовенка (тепер початкова школа) і будинком кол. церковнопарафіяльної школи. Мурована, тридільна, безстовпна. Гол. вхід оздоблено чотириколонним портиком. Центр. четверик увінчано півсферичним куполом на восьмерику. В інтер'єрі збереглися фрагменти олійного стінопису, різьблені дерев'яні деталі декору.

СИМПО́ЛЬ І СВЯТЕ́ ОЗЕ́РА ТА ПРИЛЕ́ГЛІ БОЛОТА́ — гідролог. заказник (з 1984). Цінна у гідролог. відношенні система озер та боліт у заплаві р. Дніпра. Розташовані поблизу смт Лебеча Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу ім. Е. Тельмана. Площа 140 га.

СИНИ́ЧНЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване у Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 10 га.

СИНКІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Калишівки (бас. Дніпра).

СИНЯ́ВА. Річка в Черніг. обл., прит. Дягової (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

СИНЯ́ВКА — село Менського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташована за 20 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Низківка. 1536 ж. (1988). Відоме з серед. 17 ст. За Деулінським перемир'ям 1618 відійшло

до Польщі. З 1654 в складі Лівобережної України. У 1866 — 396 дворів, 2688 ж., 2 ярмарки на рік, три дерев'яні церкви: Троїцька (1875), Миколаївська (1748, перебуд. 1810; обидві знесені в 1930-х рр.), *Покровська церква* (1775). У 1897 — 715 дворів, 3082 ж., земська школа, два ярмарки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1918 діяв партизан. загін проти нім.-австр. окупантів. У 1919 створено одну з перших на Чернігівщині с.-г. артіль. У 1929 — перший колгосп «Незаможник». У С.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (22 тис. од. зб.), краєзнавчий музей. Село радіофіковане 1953, електрифіковане — 1960. Уродженцями С. є укр. кобзар П. Ф. Ткаченко-Галашко (1878—1918), 100-річчя з дня народження якого відзначалося за рішенням ЮНЕСКО; укр. рад. літературознавець, проф. С. В. Савченко (1889—1942); доктор біол. наук Г. В. Ткаченко; доктор філол. наук О. І. Дей; доктор тех. наук Г. К. Филоненко; ген.-лейтенант Рад. Армії Г. І. Лозовий. 1958 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців, 1967 — пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (400 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Побл. С. — кургани 2—1 тис. до н. е. і поселення Київ. Русі (10—13 ст.).

СИРАЇ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Карпеки й Сокирин. Розташовані за 10 км від районного центру та за 25 км від залізнич. ст. Бобровиця. 671 ж. (1988). Відомі з серед. 18 ст. У 1866 — 75 дворів, 551 ж., дерев. Троїцька церква (1793, друга — 1907); у 1897 — 132 двори, 718 ж., парафіяльна школа (1898), 4-класна земська школа (1913). Під час революції 1905—07 відбувся виступ селян. Рад. владу встановлено у січні 1918. У 1930 створено перший колгосп «Червоне селище». Під час Великої Вітчизн. війни фашисти повністю спалили С. У С.— центр. садиба колгоспу ім. Комінтерну, молочний комплекс на 500 голів, зерносушарка, будинок механізаторів, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, вет. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Село радіофіковане 1957, електрифіковане — 1956. Споруджено надгробок на братській могилі червоноармійців, полеглих в боях з денікінцями 1919, та рад. воїнів, які загинули 1941 під час оборони села від гітлерівців. На честь воїнів-односельців, що віддали життя за незалежність Батьківщини, встановлено пам'ятний знак.

СИРІТСЬКИЙ СУД. Ств. 1782. Розглядав опікунські справи вдів і сиріт купців, міщан і ремісників. Перебував у віданні городового магістрату (до 1864) та окр. суду. Ліквідовано 1919.

СІБЕРЕЖ. Річка в Черніг. обл., прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

«СІВАЧ» — народна самодіяльна кіностудія Ічнянського райкому

Синявка. Покровська церква.

профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. Ств. 1971. Її засновником і головним режисером є С. Г. Маринчик — заслужений працівник культури УРСР (1988). У 1988 — 16 членів з числа вчителів, робітників, службовців та учнів. Студія веде кінолітопис краю. Нею створено 70 аматорських фільмів і кіносюжетів. Більшість з них була відзначена на всесоюзних, республіканських та обласних конкурсах і фестивалях самодіяльного кіно. 1983 студія удостоєна звання народного самодіяльного колективу.

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ́ — тер. в складі Київської Русі. Див. *Чернігово-Сіверська земля.*

СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Новгород-Сіверське князівство — одне з удільних князівств Чернігово-Сіверської землі з центром у Новгороді-Сіверському. Виникло 1097 на базі *Сновської тисячі.* Спочатку займало тер. по р. Снову і серед. течії Десни, з серед. 30-х рр. 12 ст. — по р. Сейму. До складу С. к. в окремі роки входила тер. в'ятичів. У 40—50-х рр. С. к. відокремилося від *Чернігівської землі.* На кін. 12 ст. на тер. С. к. виникло кілька дрібних князівств з центрами в Курську, Путивлі та ін. С. к. вело постійну боротьбу проти кочових племен (похід кн. Ігоря Святославича 1185 проти половців описано в *«Слові о полку Ігоревім»*).

СІВЕРСЬКИЙ МОНАСТИ́Р 12—13 ст. у Чернігові. Серед черніг. монастирів, що в середині 17 ст. одержали гетьманські універсали на маєтності, поряд з Іллінським, Борисоглібським, Єлецьким, Успенським і П'ятницьким згадується С. м. Монастир знаходився на відрозі високої правобережної заплавної тераси р. Десни між Єлецьким і Іллінським монастирями, у р-ні сучас. вул. Будьонного та Сіверянської. Центр. спорудою С. м. був невеликий 4-стовпний триапсидний храм з притвором, зведений з цегли-плінфи, залишки якого знаходяться на тер. садиб № 16 і № 18 на вул. Сіверянській і № 40 у пров. Будьонного. Від церкви збереглися фундамент, частково підлога з полив'яних плиток у вівтарній частині. Загальнoплановою структурою, об'ємною композицією, декоративним оформленням пам'ятка нагадує *П'ятницьку церкву,* що й дозволило датувати її поч. 13 ст. Це підтверджується й розмірами плінфи. Тут же виявлені сліди давніх печер, досліджено ряд поховань 12—13 ст.

СІВЕРЯ́НИ — одне із східнослов'ян. племен (союзів племен) у кін. 1-го тис. н. е. Жили по Десні, Сейму, Сулі. Осн. заняттями були орне землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, різні ремесла. У 8 — на поч. 9 ст. С. платили данину хозарам. У кін. 9 ст. разом з полянами ввійшли до Київської Русі. Востаннє С. згадуються в літописі під 1024. Від С. походить назва *Сіверського князівства.* Осн. містами С. були Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський. Виявлено залишки численних поселень С. 8—10 ст. і кургани з трупоспаленнями, а також знайдено багаті скарби кін. 1-го тис. н. е.

СІВЕРЯ́НСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 2-й Холодний Яр; Новозаводський р-н) — від вул. Льва Толстого до вул. Ватутіна. Перша назва її була обумовлена назвою місцевості, де виникла ця вулиця в кін. 19 ст. Сучасна назва з 1955 на честь давнього слов'янського племені сіверян.

«СІВЕРЯ́НСЬКА ДУ́МКА» — вид-во, засн. в грудні 1917 представниками інтелігенції Чернігова за активною участю керуючого справами Чернігівської губернської архівної комісії В. Л. Модзалевського, краєзнавця Ю. С. Виноградського, літератора М. М. Могилянського та художниці П. К.

Діденко. Вони підібрали приміщення, добули папір і почали видавати невеличкі книжечки. Серед них: В. Л. Модзалевського «Основні риси українського мистецтва», твори Б. Д. Грінченка, Т. Г. Шевченка та ін. з ілюстраціями П. К. Діденко. Видавництво «С. д.» припинило роботу восени 1919.

СІЛЬБА́НК. Черніг. товариство с.-г. кредиту. Ств. 24.VII 1923. Сприяло відбудові і розвитку с. г. та пром. артілей шляхом надання позик. Ліквідовано 2.X 1930.

«СІЛЬМА́ШІВЕЦЬ». Газета, орган парткому, комітету ЛКСМУ та дирекції заводу «Ніжинсільмаш» ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції — Головного підприємства виробничого об'єднання «Ніжинптахомаш». Видається з січня 1983. Редакція — м. Ніжин, вул. Радянська № 3[а].

СІЛЬСЬКА́ ЧЕРВО́НА ГВА́РДІЯ — одна з форм організації збройних сил соціалістич. революції в сільс. населених пунктах. На Україні, зокрема на Чернігівщині, загони С. Ч. г., або сел. «бойові дружини», створювалися за ініціативою і під безпосереднім керівництвом більшовицьких орг-цій, революц. частин Пд.-Зх. фронту, Рад сел. депутатів, революційно настроєних робітників і солдатів, що поверталися на село. В листопаді — грудні 1917 були сформовані червоногвардійські загони у Городнянському, Ніжинському, Семенівському, Сосницькому, Чернігівському пов. Червоногвардійські загони були організовані в селах Дроздовиці, Ловині, Олешні, Яриловичах та ін. Так, у кін. грудня 1917 за рішенням сільського сходу с. Роїще Черніг. пов. був організований сільс. ревком і при ньому червоногвардійський загін (150 бійців), який очолив голова ревкому П. Д. Кобець. Масова організація підрозділів С. Ч. г. відбувалася в грудні 1917 — на поч. 1918.

Завдання С. Ч. г., її обов'язки, орг. структура визначалися центр. і місц. органами Рад. влади, штабами Червоної гвардії тощо. Зразком статуту С. Ч. г. можна вважати «Положення про сільську Червону гвардію», прийняте в січні 1918 Новозибківською повітовою Радою робітничих, сел. і солдат. депутатів. За цим положенням С. Ч. г. мала захищати завоювання революції, забезпечувати втілення в життя декретів і постанов Рад. влади. До загонів С. Ч. г. приймалися представники робітн. класу, солдатів і біднішого селянства, які визнавали соціалістич. революцію і підтримували Рад. владу. Керівний склад загону обирався на заг. зборах червоногвардійців.

СІЛЬСЬКІ́ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ 1917—18 — тимчасові надзвичайні органи диктатури пролетаріату на селі в період підготовки і здійснення Великої Жовтн. соціалістич. революції і тріумфального походу Рад. влади. На Україні почали виникати після перемоги Жовтн. збройн. повстання 1917 в Петрограді, в ході боротьби з Центральною радою.

У листопаді 1917 Радянську владу встановили ВРК сіл Чемера Козелецького пов. і Мрина Ніжинського пов., в грудні 1917 — січні 1918 — Веркіївки, Безуглівки, Дрімайлівки, Дроздівки, Заньок, Кукшина, Талалаївки Ніжинського пов.

За неповними даними в листопаді 1917 — квітні 1918 в Черніг. губ. діяло 25 волосних і сільс. ВРК. Під керівництвом ВРК створювалися і діяли червоногвард. загони (див. *Сільська Червона гвардія*). З розгромом контрреволюц. виступів, зміцненням рад. держ. апарату ВРК передавали владу Радам робітн., солдат. і сел. депутатів. Досвід організації і діяльності сільс. ВРК 1917 було викори-

стано при створенні революц. комітетів на місцях у наступний період громадян. війни та іноз. військ. інтервенції.

«СІЛЬСЬКІ НОВИ́НИ». Газета; орган Городнянського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. Виходить з 1917. У 1930—41 видавалася під назвою *«Комунар»*, 1944 — *«Вперед»*, 1944—62 — *«Колгоспний промінь»*. З 30.V 1962 до 31.III 1965 не видавалася. З 1.IV 1965 виходить під назвою «С. н.». Редакція — м. Городня, вул. Леніна № 10.

СІЛЬСЬКІ РА́ДИ робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — органи Рад. влади в селах. Їх попередниками були Ради селянських депутатів, що діяли 1917 — на поч. 1918. С. Р. почали створюватися навесні 1919 відповідно до положення Уряду Рад. України про організацію місц. органів Рад. влади і управління від 30.XI 1918 і 5.I 1919. Уже в кін. січня 1919 були організовані ревкоми, С. Р., *комітети бідноти*. С. Р. обиралися трудящим селянством.

За положенням ВЦВК про С. Р. (лютий 1920) у селах з населенням понад 10 тис. чол. обирався виконком з 3 чол., у менших — лише голова С. Р. При С. Р. створювалися комісії сприяння Радам з різних галузей роботи. У функції С. Р. входили охорона революц. порядку, роз'яснення населенню декретів і розпоряджень Рад. влади, втілення в життя трудової повинності, облік населення, видача громадянам посвідчень, реєстрація актів громадян. стану, сприяння розвитку с. г., утримання в належному стані шляхів, виконання розпоряджень прод. органів, облік урожаю і вилучення продуктів, що підлягають здачі за продрозверсткою, боротьба зі спекуляцією, облік військовозобов'язаних, організація хатчиталень, турбота про дошкільні, шкільні і позашкільні заклади, місц. лікувальні заклади, нагляд за сан. станом сіл.

СІЛЬСЬКІ УПРАВЛІ́ННЯ. Засн. реформою П. Д. Кисельова (1838—40) як органи «самоуправління» держ. селян, а «Положенням про губернські і повітові в селянських справах установи» 19.II 1861 перетворені в органи загальноселян. «самоуправління». Складалися з сільського старости і сільс. сходу (старшини, збирача податків, писаря і членів). Підкорялися *волосним управлінням* Черніг. губ. і відали виборами сільс. посадових осіб, розкладкою податків, розподілом громадської землі, розв'язанням ряду госп. питань. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Документ. матеріали С. у. збереглися тільки частково за 1839—1919. Зберігаються вони в Архіві Черніг. обл. та його відділах у Ніжині і Прилуках.

СІНОВЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 8 га.

СІ́СТРА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

СКАЗА́ННЯ ПРО ВБИ́ВСТВО В ОРДІ́ КНЯ́ЗЯ МИХА́ЙЛА ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО І ЙОГО́ БОЯ́РИНА ФЕО́ДОРА. 1246 в Орді, за наказом хана Батия, були вбиті черніг. кн. Михайло Всеволодович (н. у 80—90-х рр. 12 ст.) і боярин Феодор, що супроводжував його в поїздці до Орди для одержання ярлика на Чернігівське князівство. Загибель кн. Михайла і боярина Феодора була витлумачена як мученицька смерть за християнську віру і вони були визнані святими та канонізовані церквою.

Про загибель князя Черніг. князівства та його боярина повідомляється в літописах під відповідним роком. Фабула оповідання зводиться до такого: Батий, підкоривши Руську землю, змушував місцевих князів приїжджати в Орду для одержання ярликів на князівство. В Орді від них вимага-

ли виконання принизливого обряду: кланятися татарським ідолам і проходити через вогонь (між двома багаттями). Михайло Чернігівський відмовився виконати цей обряд, заявивши, що він як справжній християнин не може вклонятися ідолам. За це йому, після катувань, відрізали голову. Подвиг князя наслідував і його боярин. Не дивлячись на різноманітність видів і редакцій, фабула сказання однакова. Різноманітність досягається за рахунок деталізації подій, нових деталей, риторичних доповнень і відступів. Всі оповідання про кн. Михайла Чернігівського дослідники класифікують так: 1) Проложні записи, що фіксують дату події та її суть; 2) Короткі проложні житія; 3) Поширені проложні сказання; 4) Детальне (Пахомівське) житіє та його різновиди і переробки.

Короткі проложні житія, як і проложні записи, зустрічаються лише в складі Прологів. Їх ділять на три редакції: Ростовську, Загальноруську і Особливу.

Найранніший список Ростовської редакції (пергаментний пролог 13—14 ст.) датується до 70-х рр. 13 ст. на тій підставі, що 1271 померла ростовська княгиня Марія, дочка Михайла Чернігівського, яка разом з синами (Борисом і Глібом) встановила церковне вшанування Михайла і Феодора в Ростові і побудувала на їх честь церкву. Інші редакції з'явилися пізніше. Останнє видання твору здійснено 1988 вид-вом «Книга».

СКИТО́ЦЬКІ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1978). Вісім 250-річних дубів. Містяться біля с. Скитка Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні радгоспу «Поліський». Площа 0,08 га.

СКЛЯРЕ́ВА. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

СКОВОРОДИ́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 1-й Промисловий провулок; Новозаводський р-н) — від вул. Малясова на Пд. паралельно вул. Промисловій; має глухий кінець. Перейменована 1981 з метою упорядкування найменувань вулиць. Нова назва увіковічує пам'ять Сковороди Григорія Савича (1722—94) — укр. просвітителя, філософа, поета і педагога. Н. в с. Чорнухах Полтав. обл. Освіту здобув у Київ. академії. У 1741—44 служив у Придворній капелі в Петербурзі. 1745—50 відвідав ряд країн Зх. Європи. 1753 викладав у Переяславському, 1759—64 — у Харків. колегіумах. Останні 25 років життя мандрував по Україні (у 1768 відвідав Ніжин), проповідуючи свої філософ. погляди серед народу. В цей час створив ряд своїх відомих філософ. і поетич. творів. Вулицю прокладено на поч. 50-х рр. 20 ст. Забудовано індивід. житл. будинками.

СКОРОПА́ДСЬКОГО І. М. МОГИ́ЛА у с-щі Тростянці Ічнянського р-ну. Знаходиться в дендрологічному парку *«Тростянець»*, над великим ставком. Скоропадський Іван Михайлович (1804—87) — поміщик, колекціонер рослин, заклав 1834 у своєму маєтку на хут. Тростянець (Кручів) парк, який у процесі розвитку за композицією став одним з кращих серед європ. парків. На могилі встановлено стелу, на якій викарбувано текст, складений самим Скоропадським: «Любезный прохожий! Сад, в котором ты гуляешь, насажден мною, он служил мне утешением в моей жизни, если ты заметишь беспорядок, ведущий к уничтожению его, ты скажи об этом хозяину сада, то сделаешь доброе дело». Стела (висота — 0,9 м) — білий мармур; встановлено 1887.

СКРИ́ПЧИН — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Пушкарі. Розташований за 7 км

від райцентру. 437 ж. (1988). Вперше згадується 1774. У 1866 — 18 дворів, 110 ж.; 1897 — 38 дворів, 213 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «За мир», АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.). У 1955 споруджено надгробок на могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, 1971 — обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які загинули (135 чол.) на фронтах в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45.

СЛА́БИН — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Мажугівка і Якубівка. Розташований на правому березі Десни, за 24 км від райцентру і залізничної ст. Чернігів. 1014 ж. (1988). Вперше в писемних джерелах С. згадується під 1523. У 16 — 1-й пол. 17 ст. захоплено Польщею. У цей час побудовано замок і земляні укріплення, які захищали від нападів татар. У 1654—1782 — центр Слабинської сотні Черніг. полку. 1866 — 200 дворів, 1230 ж.; 1897 — 342 двори, 2099 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1906 збудов. нову), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе (спеціалізація — тваринництво), швацька майстерня, відділення зв'язку, с. ш., міжшкільний учбово-виробничий комбінат, амбулаторія, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). У С. установлене погруддя М. В. Фрунзе. На братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення С. від нім.-фашист. загарбників, встановлено 1957 надгробок. У пам'ять про воїнів-односельців, що загинули (246 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск (1967). Біля села виявлені поселення неоліту (5—3 тис. до н. е.), ранньослов'ян. часу (3—5 ст.) та періоду Київ. Русі (10—13 ст.).

СЛОБІ́ДКА — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 13 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 778 ж. (1988). Відома з 17 ст. На поч. 18 ст.— 23 двори, 1858 — 59 дворів; 1897 — 141 двір, 1034 ж., дерев. Іллінська церква (1902 збудов. нову), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центральна садиба колгоспу «Шлях Жовтня», відділення зв'язку, с. ш., лікарня, профілакторій, Будинок культури, кіноустановка, б-ка. У 1974 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників, у 1975 — пам'ятний знак у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села — городище і поселення 9—10 ст.

СЛОБОДА́ — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вікторівка і Драчівщина. Розташована за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 904 ж. (1988). Село виникло в середині 17 ст. У 1866 — 64 двори, 390 ж.; 1897 — 141 двір, 1034 ж., земська школа, дерев. Іоанна Богослова церква (1892, тепер у приміщенні школа). У сх. частині села знаходилася економія Черніг. губ. земства (з богодільнею для дворян), племінний кінський з-д, дігтярня. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Передовик». Відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (7 тис. од. зб.). Село радіофіковане в 1957, електрифіковане — 1967, розпочато газифікацію. На території С. 4 братські могили: червоноармійців, загиблих 1919, і 3 — рад. воїнів, полеглих під час визволення села 1943. На могилах встановлено надгробки (1959, 1965,

1975). У 1965 споруджено 2 обеліски — червоноармійцям, що загинули в боротьбі проти денікінців, і воїнам-односельцям, полеглим (148 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«СЛО́ВО О ПОЛКУ́ І́ГОРЕВІМ» — пам'ятка літератури Київської Русі, лірико-епічна розповідь про похід новгород-сіверського кн. Ігоря Святославича в союзі з братом Всеволодом, князем трубчевським, сином Володимиром, князем путивльським і племінником, князем рильським — Святославом Олеговичем на половців у квітні — травні 1185. У цей час планував об'єднаний похід також кн. Святослав (київський). Ігор та його спільники мали намір дійти до Чорного моря, за Дон, щоб повернути належні колись Черніг. князівству причорноморські землі. У заспіві «Слова» автор говорить, що присвячує твір дійсним подіям і не наслідуватиме поетичних вимислів Бояна. Далі йдеться про підготовку до походу, першу перемогу «хоробрих русичів» та поразку їх наступного дня у битві на р. Каялі. Невдачу автор пояснює відсутністю єдності дій окремих рус. князів. Прославляється київський князь Святослав Всеволодович як виразник ідеї єдності всіх земель Русі для боротьби проти спільного ворога. Заключна частина твору — плач Ярославни — дружини Ігоря, дочки Ярослава Осмомисла, опис втечі, повернення Ігоря з половецького полону, проголошення слави захисникам батьківщини. Про цей похід детально розповідається в Іпатіївському і стисло в Лаврентіївському літописах. Більшість дослідників вважає, що «Слово» написане не пізніше 1187. Хто його автор — невідомо. Ним міг бути і чернігівець і киянин; він симпатизує Ігореві, оспівує його і водночас підносить Святослава (київського). Академік Б. О. Рибаков висунув гіпотезу, підтриману рядом інших дослідників, про авторство київського боярина Петра Бориславича. Як можливі автори називалися і книжник з Галича Тимофій, співець Митуса, учасники походу Ігоря Біловолод Просович і Ольстин Олексич, княжна Гафія Ростиславна, великий князь Святослав Всеволодович та ін. Безперечно одне — автор «Слова» був талановитою, високоосвіченою, світською людиною. Палкий громадянин і патріот, він виступає поборником єдності Руської землі перед лицем ворожих навал. «Слово» придбав О. І. Мусін-Пушкін бл. 1787 в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря, вихованця Київської академії Іоїля Биковського у списку 16 ст., який під час пожежі Москви восени 1812 згорів (вперше надрук. 1800).

«СЛО́ВУ О ПО́ЛКУ І́ГОРЕВІМ» МЕМОРІА́Л у Новгороді-Сіверському. Відкрито у вересні 1989. Становить комплекс з трьох пам'ятників, присвячених 1000-літтю міста і видатному літ. епосу Київ. Русі. На Замковій Горі встановлено скульптуру давньорус. співця Бояна. На ньому — воїнські доспіхи, через плече — гуслі; руки злетіли поверх струн (фігура з бронзи, вис.— 4,5 м, постамент — земляний пагорб і граніт, вис.— 2,8 м). У центрі міста встановлено скульптуру князя Ігоря на бойовому коні. В руці князя — піднятий меч. На задньому плані фігури — куля з двох частин (зображення затемнення сонця). Пам'ятник: бронза, вис.— 4 м, постамент з сірого поліров. граніту, вис.— 3 м. Завершує ансамбль скульптура Ярославни (бронза, вис.— 4 м, постамент — кам. блок висотою 0,8 м), яка зображена зі здійнятими руками в мольбі за свого чоловіка, що вирушив на захист батьківщини. Встановлена біля сх. муру *Спасо-Пре-*

ображенського монастиря. Автори: скульптор А. В. Кущ, арх. М. Й. Барановський, В. В. Павленко. Наук. консультант — М. С. Бунак, за участю арх. О. М. Барановського.

СЛОВ'ЯНО-ЛАТИНСЬКА ШКОЛА в Новгороді-Сіверському. Засн. у середині 17 ст. Містилася в *Спасо-Преображенському монастирі*. У 1689 переведена до Чернігова і 1700 перетворена на *Чернігівський колегіум*.

СЛОТ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ревни (бас. Дніпра). Довж. 42 км, площа бас. 363 км². Бере початок у Семенівському р-ні. Тече тер. Корюківського і Семенівського районів.

СЛОТСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований у Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Рекорд». Площа 194 га.

«СМЕНА». Газета, орган Грем'яцького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«За честный труд»* и *«Стахановец-коноплевод»*. Видавалася у с. Грем'яч 1935—37.

«СМЕНА». Газета, орган Семенівського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Жизнь колхозника»*. Видавалася в Семенівці 1933—37.

СМЕРДЛИК. Річка в Черніг. обл., прит. Саги (бас. Дніпра). Тече тер Бобровицького р-ну.

СМЕРЛИНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

СМИРНОВЩИНА — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Сосницькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Пл. 11 га.

СМИЧИН — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане село Дібрівне. Розташований за 18 км від райцентру та за 21 км від залізничної станції Городня. 738 ж. (1988). Вперше згадується 1663. У 1866 — 97 дворів, 737 ж.; 1897 — 193 двори, 1055 ж., дерев. Троїцька церква (1889). Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. — відділення колгоспу «Добробут», швейна майстерня, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, б-ка (4 тис. од. зб.). 1943 біля С. точилися запеклі бої. У 1952 і 1978 на 2 братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села, встановлено надгробки. Пам'ятник (1978) на честь воїнів-односельців, які загинули (142 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. села два поселення — 3—5 і 9—13 ст. У братській могилі рад. воїнів у с. Дібрівному поховано Героя Рад. Союзу В. С. Маркова (1921—43), уродженця с. Морозкова Свердловської обл.

СМИЧИНА. Річка в Черніг. обл., прит. Крюкової (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

СМОЖ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 35 км, площа бас. 557 км². Тече тер. Ічнянського та Прилуцького районів. На берегах С. розміщені с. Іваниця Ічнянського р-ну та села Смош і Ряшки Прилуцького р-ну.

СМОЛИГІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас Дніпра).

СМОЛИГІВКА — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Березівка, Клонів, Розсудів, Скитьки і Тулія. Розташована за 30 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Неданчичі. 116 ж. (1988). Вперше згадується в 19 ст. У 1866 — 16 дворів, 111 ж.; 1897 — 36 дворів, 270 ж., винокурний з-д. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі центр. садиба колгоспу «Маяк», відділення зв'язку, АТС, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка. У 1957 на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено надгробок. Пам'ятник (1967) на честь воїнів-односельців, що полягли (30 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу С. виявлено поселення 10—13 ст. і курганний могильник 11 ст. періоду Київ. Русі. Уродженцями с. Березівки є Герой Соц. Праці А. Т. Назаренко, д. філол. н. М. І. Пригодій. У с. Березівці в братській могилі поховані Герої Рад. Союзу І. Я. Никифоров (1923—43, уродженець с. Маяки Читин. обл.)

та О. Я. Чикін (1906—43, уродженець ст. Немчиновка Московської області).

СМОЛИ́ГІВСЬКИЙ КУРГА́ННИЙ МОГИ́ЛЬНИК 11 СТ. Розміщений за пн.-сх. околицею с. Смолигівки Ріпкинського р-ну, на правому підвищеному березі р. Ворзни (лівої прит. р. Дніпра), біля впадіння в неї невеликого струмка. Відкритий 1984. Невелика балка, що має вихід до річки, ділить могильник на пн. групу з 12 насипів і пд. з 3 насипів. Форма більшості насипів банеподібна, решта — не має чіткого профілю і виразних меж. Розміри курганів від 0,3 м до 0,9 м висоти і від 5 м до 10 м у діаметрі. Досліджений курган у пн. частині могильника. Він містив дитяче поховання за обрядом трупопокладення з зх. орієнтацією. У головах знаходився розбитий горщик 11 ст. Другий курган не мав поховання. На протилежному березі річки (за 300 м від могильника) розміщене синхронне селище. Знахідки зберігаються у фондах Чернігівського істор. музею.

СМО́ЛИН — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с-ще Гончарівське. Розташований на правому березі р. Десни, за 34 км від райцентру і за 6 км від залізнич. ст. Жидиничі. 917 ж. (1988). Вперше в писемних джерелах С. згадується під 1523. У 1866 — 150 дворів, 1398 ж., 3 винокурних з-ди; 1897 — 240 дворів, 1409 ж., дерев. Миколаївська церква (1895), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації села фашистами 1942—43 діяла підпільна патріотична група. Центр. садиба колгоспу «Перемога», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 200 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено 1965 надгробок. На честь воїнів-односельців, полеглих (157 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск (1976). На тер. села — курган часів Київ. Русі (10—12 ст.), городище і поселення 5—7 ст. та 10—13 ст.

СМО́ЛИНКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

СМОЛО́ВА. Річка в Черніг. обл., прит. Дніпра.

СМОЛЯ́ВИЦЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Торкни (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

СМО́ЛЯЖ. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського і Ніжинського районів.

СМОЛЯ́НКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 40 км, площа бас. 398 км². На її берегах розміщене смт Олишівка Черніг. р-ну. 2) Права прит. Остра (бас. Дніпра). Довж. 11 км, площа бас. 103 км². Тече тер. Борзнянського і Ніжинського районів. На її берегах — села Берестовець, Іллінці, Комарівка Борзнянського р-ну.

СМОЛЯ́НКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Коростень. Розташована за 28 км від райцентру і за 29 км від залізнич. ст. Дроздівка. 1724 ж. (1988). Засн. наприкінці 17 ст. У 1666—1780 входила до Олишівської сотні Ніжинського полку. 1866 — 255 дворів, 1530 ж.; 1897 — 444 двори, 2686 ж., Миколаївська церква (1902 збуд. муровану), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки тимчасової гітлерівської окупації (10.IX 1941—17.IX 1943) діяли парт. і комсомол. підпілля. У С. — центр. садиба колгоспу «40-річчя Жовтня», який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок к-ри, б-ка (14 тис. од. зб.). Уродженець С. — Герой Рад. Союзу П. І. Гончар (1905—43). 1957 встановлено надгробок на братській могилі активістів села, загиблих 1918 під час громадян. війни, та рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення С. від нім.-фашист. загар-

рбників. 1968 споруджено обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, що загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу С. виявлені поселення періоду бронзи — Київської Русі (2 тис. до н. е.— 10—13 ст.).

СМОЛЯ́НСЬКЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Розташоване в Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Пл. 15 га. Низинне осокове болото.

СМОШ — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Високе, Заудаївське і Комуна. Розташований на р. Смош (прит. Удаю), за 19 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 405 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1654—1781 входив до складу Прилуцького полку як ратушне село. 1732 віддане на ранг генеральному осавулу Лисенку. З 1744 відійшло до Розумовських. Під час революції 1905 — 07 у С. відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено у січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. 60-річчя утворення СРСР, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка. 1965 споруджено обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (185 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, надгробки на могилах червоноармійця, загиблого під час громадянської війни, і рад. воїна, полеглого 1943 під час визволення села від німецько-фашистських загарбників. Збереглася пам'ятка архітектури — дерев'яна Богоявленська церква (1831).

СМО́ША. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

СМО́ШСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1975). Болотний масив. Розташований біля с. Смоша Прилуцького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. 60-річчя СРСР. Пл. 234 га.

СМЯЧ. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 47 км, площа бас. 582 км². Бере початок у Городнянському р-ні, гирло — біля с. Смяч Щорського р-ну.

СМЯЧ, Смячка. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 31 км, площа бас. 235 км². Бере початок на Пд. Зх. від с. Чайкиного Новгород-Сіверського р-ну. На її берегах — села Мамекине і Смяч Новгород-Сіверського р-ну.

СМЯЧ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований на р. Смяч (прит. Десни), за 22 км від райцентру і залізнич. ст. Новгород-Сіверський. 663 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 125 дворів, 1116 ж., сукновальня, дерев. Різдва Богородиці церква (1801); у 1897 було 346 дворів, 1985 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Путь к коммунизму» (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 350 місць, б-ка (5 тис. од. зб.). У 1981 встановлено обеліск Слави у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (186 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу С. виявлено ряд поселень епохи неоліту — бронзи (5—2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—8 ст.), часів Київської Русі (12—13 ст.), стоянки епохи мезоліту (9 тис. до н. е.) та могильник ранньослов'ян. часу (5—6 ст.).

СМЯЧ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 18 км від райцентру і за 12 км від залізнич. ст. Камка. 1226 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 16 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу «Родина» (спеціалізація — зернові, тех. культури, тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, клуб, б-ка (9,5 тис. од. зб.). За участь у боях за визволення 1943 села від нім.-фашист. окупантів удостоєні звання Героя Рад. Союзу М. Ф. Бредихін, В. С. Жуков, С. А. Зудлов, Б. П. Калінін,

С. В. Налимов, Г. І. Свердликов, Я. Г. Сульдін. У 1955 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні С. від гітлерівців. Серед похованих — Герої Рад. Союзу С. А. Зудлов, Я. Г. Сульдін. Обеліск (1965) у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (216 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлено поселення періоду неоліту — бронзи (6—2 тис. до н. е.).

СМЯ́ЧКА XIV — мезолітична стоянка (9 тис. до н. е.) біля с. Лісконіг Новгород-Сіверського р-ну. Розташована на розлитій морені на схилі високого плато лівого берега р. Смячки. За рядом рис нагадує стоянку Свідре Вільке в Польщі. Серед крем'яного інвентаря переважають великі ножовидні пластини і виготовлені з них знаряддя (кінцеві скребки і різних типів різці) та характерні т. з верболистні наконечники стріл. Стоянка — східна пам'ятка свідерської культури, що займала в той час басейн Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра. Досліджувалася в 1925—27, 1977, 1981—82.

СНИ́ВА. Річка в Черніг. обл. На березі С. розміщене с. Гвоздиківка Щорського р-ну.

СНОВ. Річка у Брянській (РРФСР) та Черніг. областях, права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 253 км, площа бас. 8,7 тис. км². Бере початок у Брянській обл. Долина широка, подекуди заболочена. Використовують для водопостачання і зрошування; рибoрозведення. У межах Черніг. обл. тече тер. Городнянського, Семенівського, Чернігівського та Щорського районів. На берегах С. розміщені м. Щорс, с. Конотоп Городнянського р-ну, села Карповичі і Тимоновичі Семенівського р-ну, смт Седнів Черніг. р-ну та села Гірськ і Жовідь Щорського р-ну.

СНОВСЬК — давньоруське місто у *Чернігівській землі*. Вперше згаданий у літописах у зв'язку з *Сновською битвою 1068*. С. являв собою фортецю, що захищала кордони Київської Русі від набігів кочівників. Пізніше, під час князівських міжусобиць, тут двічі (1149 і 1155) відбувалися битви. У 1234 С. оволодів князь Галицько-Волинської землі Данило Романович Галицький. Восени 1239 С. був спалений ордами хана Батия. Вперше О. Ф. Шафонським з С. було ототожнене городище Коронний Замок у смт Седневі Черніг. р-ну. Його точку зору підтримали М. Є. Марков, М. С. Арцибашев, М. Галика, Філарет (Гумилевський), Д. Я. Самоквасов, М. Є. Бранденбург, П. В. Голубовський, А. М. Насонов, І. І. Ляпушкин, О. К. Зайцев, В. П. Коваленко.

Городище розміщене в центрі Седнева на мису високої (до 30 м) правобережної тераси р. Снов в урочищі Коронний Замок. Площадка неправильної форми (200 × 180 м) з Сх. обмежена краєм тераси, з Зх.— широким і глибоким яром. В'їзд знаходився з пд., напільного боку. На городищі містяться дерев'яна *Георгіївська церква* і ряд садиб. Оборонні споруди дитинця знищені пізнішими переплануваннями. Дитинець з трьох боків оточує посад (теж щільно забудований), який умовно можна поділити на окольний град й посад. Окольний град, що примикає до дитинця з Пн., напевне мав окрему систему оборонних споруд, але збереглися тільки подекуди залишки валів. Неукріплений посад відокремлювався від дитинця й окольного града ярами.

Культурний шар дуже пошкоджений пізнішими перекопуваннями. Містить численні фрагменти кераміки 10—18 ст., уламки туфових жорен, шиферні прясла, намисто, уламки заліз. знарядь праці та предметів побуту, зброї, прикраси. Городище і посади С. широкою дугою охоплювали курганні групи, які в кін. 18 ст. налічували 315 насипів. У різний час досліджено 69 курганів, де виявлено 26 трупоспалень обабіч, 26 на місці, 13

групопокладень у підкурганних ямах, 1 — у зрубній гробниці і 3 кенотафи. Іл.— табл. XVI.

СНО́ВСЬК — кол. (до 1935) назва м. *Щорс.*

СНО́ВСЬКА БИ́ТВА 1068 — відбулася між дружиною черніг. кн. Святослава Ярославича і половцями під м. Сновськом. З 1055 половці постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і Чернігів. землі. Для захисту Київської Русі від половців руські князі здійснили ряд походів проти кочових племен. У 1068 Ярославичі (Ізяслав, Святослав і Всеволод) були розбиті половцями на р. Альті, проте восени того ж року 3-тисячна дружина черніг. кн. Святослава розбила 12-тисячний загін половців біля Сновська.

СНО́ВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. в січні 1904 за ініціативою слюсаря депо О. П. Васильченка та кол. в'язня Шліссельбурзької фортеці Ю. Ю. Глубка. Підтримувала зв'язок з більшовицькими газетами «Вперед» і «Пролетарий». У роки реакції ряд членів орг-ції було заарештовано. О. П. Васильченка заслано в Нерчинськ. Проте невелика група с.-д., що залишилася на волі, незважаючи на урядові переслідування, у 1908—09 продовжувала діяльність.

СНО́ВСЬКА ТИ́СЯЧА — ранньофеодальна тер. одиниця, утворилася в 10 ст. Спочатку С. т. підкорялася Чернігову, а з кін. 11 ст. — *Новгород-Сіверському князівству.* З останнього С. т. виділилася (цілком чи своєю пн. частиною — Стародубом) у серед. 12 ст., але вже як волость. С. т. була вотчиною князів Ольговичів. До її складу входила тер. по р. Снову і правобережжі р. Десни до гирла р. Мени, на якій знаходилося м. Хоробор, де 1159 був укладений мир між князями Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем.

СНО́ВСЬКЕ (до 1962 — Бреч) — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Михайлівка і Носівка. Розташоване за 4 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 1004 ж. (1988). Вперше згадується 1858. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації С. було партизанським селом. У С.— центр. садиба колгоспу «Іскра» (спеціалізація — зернові, картопля, льон), цегельний з-д, лісопильня, млин, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). На братських могилах рад. воїнів, які загинули 1941 під час оборони С. і під час визволення села 1943 від нім.-фашист. загарбників, встановлено 1964 надгробки. Того ж року споруджено обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (246 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СНО́ВСЬКИЙ. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

СНО́ВСЬКИЙ О́КРУГ — адм.-тер. одиниця. Створений 1923 в складі 11-ти р-нів: Городнянського, Добрянського, Корюківського, Менського, Охраміївського, Синявського, Сновського, Сосницького, Тупичівського, Холминського і Чорнотицького. 3.VI 1925 С. о. був розформований, а Городнянський, Добрянський, Сновський і Тупичівський р-ни віднесені до *Чернігівського округу;* Корюківський, Менський, Сосницький і Чорнотицький р-ни — до *Конотопського округу*; Охраміївський і Холминський р-ни — до *Новгород-Сіверського округу,* а тер. Синявського р-ну була розподілена між Конотопським і Черніг. округами.

СНО́ВСЬКІЙ РА́ДІ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Вста-

новлена на фасаді будинку Щорської міської Ради нар. депутатів (м. Щорс, вул. К. Маркса № 5) на честь Сновської Ради робітничих, селян. і солдат. депутатів. Будинок — дерев'яний, одноповерховий, його заг. пл. 232,8 м². Має 9 кімнат. До Жовтневої революції в будинку містилося відділення комерційного банку, з 28.XII 1917 до поч. березня 1918 — виконком першої Сновської Ради робітничих, сел. і солдат. депутатів, який проголосив установлення Рад. влади в місті. Очолював Раду більшовик М. І. Михайловський. Дошка — білий мармур, відкрито 1967.

СО́БНИЦЬКА РУ́ДКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Козелецького р-ну.

СОБРА́НИЕ ИСТОРИ́ЧЕСКОЕ из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевичем Лукомским, сочиненное в Малороссийском городе Прилуке 1770 году — компілятивна хроніка з історії України 14—16 ст., складена прилуцьким полковим обозним С. В. Лукомським (1701 — бл. 1779). Надруковане в додатку до *Самовидця літопису* (К., 1878).

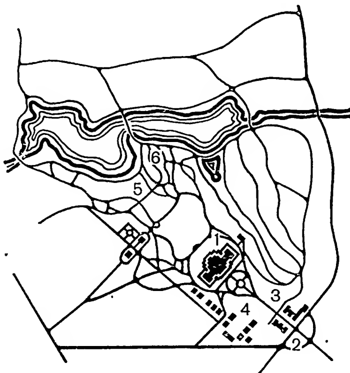
«СОВЕ́ТСКОЕ ПОЛЕ́СЬЕ». Газета Черніг. обкому Компартії України та облради при Новгород-Сіверському територіальному виробничо-колгоспно-радгоспному управлінні. Видавалася у Новгороді-Сіверському 1962—63.

СОВИ́НЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Пл. 13 га.

СО́ВІСНИЙ СУД. Створювався для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних. Апеляційною інстанцією для нього був *Чернігівський губернський совісний суд*.

СОЖ. Ріка, ліва прит. Дніпра. Тече тер. Смоленської обл. РРФСР, Могильовської і Гомельської областей БРСР, у пониззі — по межі БРСР та УРСР (Ріпкинський р-н Черніг. обл.). Довж. 648 км, площа бас. 42,1 тис. км². Бере початок на Смоленській височині, нижче має рівнинний характер: заплава подекуди заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Під час весняної повені рівень води підвищується до 7,5 м. У верхів'ях шлюзований. Судноплавний на 373 км від гирла. Сплавний.

СОКИ́РИНСЬКИЙ ПАЛА́Ц. Споруджений 1825—29 в стилі ампір у маєтку Галаганів на зх. околиці с. Сокиринців Срібнянського р-ну за проектом арх. П. А. Дубровського. Мурований, двоповерховий, прямокутний у плані, з великим декор. куполом у центрі. Гол. фасад прикрашено восьмиколонним портиком іонічного ордера, поставленим на аркаду. Парковий фасад має шестиколонний портик, від якого на рівні парадних кімнат 2-го поверху відходить пандус, який розширюється до низу й плавно сполучається з *Сокиринським парком.* Обабіч у кін. 19 ст. встановлено дві мармурові копії античних скульптур та декор. вази. У будинку налічувалося 60 кімнат, які були сполучені між собою

Сокиринський парк. План. 1. Палац. 2. Брама. 3. Службові флігелі. 4. Господарський двір. 5. Альтанка. 6. Готичний місток.

здебільшого за анфіладною системою. Критими переходами С. п. поєднується з двоповерховими флігелями (загальна довж. 105 м). Гол. фасад орієнтовано на Пн. Сх. у бік парадного в'їзду, до якого веде широка алея довж. 400 м. С. п., ворота з огорожею, алея із службовими флігелями обабіч неї утворюють парадну частину садиби. На Пн. містяться госп. двори (скотний і кінний) з приміщеннями для худоби, стайнею, сараями. У сх. напрямі від С. п. до села вела пряма алея, на якій були розташовані дві церкви та дзвіниця (не збереглися). Поруч знаходиться оранжерея з теплицями — єдиний на Лівобережжі комплекс споруд цього типу, що зберігся.

Сокиринці. Каплиця в парку. Фото 30-х рр. 20 ст.

Тепер у С. п.— СПТУ № 36. Іл. — табл. XXIX.

СОКИРИНСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва респ. значення (з 1972). Міститься за 5 км від автодороги Київ — Суми поблизу села Сокиринців Срібнянського р-ну. Перебуває у віданні СПТУ № 36. Частина палацово-паркового комплексу. Первісне планування створене 1823—25 садівником І. Є. Бістерфельдом за участю арх. П. А. Дубровського. У 1826—31 роботами керував Редель, з 1834 — К. Християні, у кін. 19 — на поч. 20 ст.— К. Ф. Яничек. Пл. 427 га. 77 га — тер. профтехучилища, 350 га — т. зв. парк Галагана. Складається з регулярної частини (комплекс споруд біля входу, гол. алея, *Сокиринський палац,* службові будівлі) і пейзажної зх. частини (пл. 60 га), що відкривається за палацом і по схилу спускається до ставу (пл. 10 га). Рослинність — дуб, береза, берест, липа, тополя біла, граб, клен гостролистий, модрина, ялина, сосна звичайна і чорна, каштан. З чагарників найбільше таволги. Збереглися сторічні платан, три дерева зх. буку. Шевченківський явір — найстаріше дерево парку. Ландшафт доповнювали паркові споруди: дві альтанки (одна з них — ротонда; 1829, збереглася), церква з дзвіницею, каплиця (не збереглися), колодязь, гребля, містки (Красний та Готичний), скульптури. 1971 поруч з палацом встановлено кобзарю *Вересаю О. М. пам'ятник.* Тепер тер. С. п. частково забудована другорядними спорудами, окремі паркові дільниці засаджені регулярними лісомеліоративними насадженнями, що порушує структуру й об'ємно-просторову композицію парку.

СОКИРИНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ. Відкритий 11.XI 1920 для підготовки с.-г. фахівців. Спеціальність — агрономія. У 1972 реорганізо-

ваний на СПТУ № 36. Містився в с. Сокиринцях Срібнянського р-ну, в кол. *Сокиринському палаці* Галаганів.

СОКИ́РИНЦІ — село Срібнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів. Розташовані за 12 км від райцентру і за 5 км від автодороги Київ — Суми. 1829 ж. (1988). Вперше згадуються 1092. У 1654 — 1781 входили до складу Срібнянської сотні *Прилуцького полку,* до 1716 підлягали Срібнянській ратуші. 1717 гетьман І. М. Скоропадський віддав село на ранг прилуцькому полковнику Гнату Галагану і з того часу С. володів рід Галаганів. У 1823—29 було споруджено *Сокиринський палац* з *Сокиринським парком.* У маєтку існували кріпацький театр, хор тощо. Домова церква маєтку стала усипальницею роду Галаганів. Радянську владу встановлено в грудні 1917. У 1920 відкрито *Сокиринський сільськогосподарський технікум.* У 1920—27 діяв Сокиринський художньо-історичний музей. У С. міститься центральна садиба колгоспу ім. Г. М. Димитрова (спеціалізація — відгодівля свиней, вирощування овочів), цегельний з-д, лісництво, відділення зв'язку, с. ш., профес.-тех. училище, філіал муз. школи, лікарня, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Видається газ. *«По ленінському шляху».* Уродженцями С. є акад. АН УРСР математик Г. В. Пфейффер (1872—1946; закінчив *Прилуцьку чоловічу гімназію*), авіаконструктор, лауреат Ленінської і Держ. премій СРСР Є. К. Сенчук (1919—74), Герой Рад. Союзу В. В. Крикливий. У С. жив і помер укр. кобзар О. М. Вересай (див. *Вересаю О. М. пам'ятники*), відкрито кімнату-музей О. М. Вересая. 1845 по дорозі в Ромни маєток Г. Галагана у С. відвідав Т. Г. Шевченко. З власником маєтку поет був знайомий по Петербургу, подарував йому з дарчим написом окреме видання поеми «Тризна». Враження про перебування в С. відбито в повісті «Музыкант», у листі до Г. Галагана. У С. зберігся Шевченків явір, де, за місцевими переказами, любив відпочивати поет. До С. приїздили художник Л. М. Жемчужников (1828—1912), який написав тут кілька картин, та композитор М. В. Лисенко (1842—1912), який записував думи і пісні О. Вересая. У 1951 встановлено надгробки на могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення С. 1943 від нім.-фашист. загарбників, 1959 — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (262 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни. Побл. С. є кургани 2—1 тис. до н. е. Іл. — табл. XXIX.

«СО́КОЛ» — спортивне товариство. Утв. 1909 у Чернігові. Об'єднувало близько 500 чол., переважно учнів, які займалися головним чином гімнастикою та легкою атлетикою. Влітку заняття проводилися на спец. обладнаному майданчику на Олександрівській площі, взимку — у спортивному залі торговельної школи.

Сокиринці. Готичний місток у парку. Фото 30-х рр. 20 ст.

СОКОЛІ́ВКА (до 1958 — Дідове) — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бірки, Красне, Мочалище, Новоселиця, Рокитне. Розташована за 25 км від райцентру та за 27 км від залізнич. ст. Бобровиця. 692 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— відділення колгоспу «Україна», АТС, фельдшер.-акушер. пункт, клуб на 110 місць, б-ка. Уродженцем с. Мочалище є С. М. Шуплик (1889—1956) — поет-партизан, учасник боротьби за Рад. владу і партизан. боротьби під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На братських могилах жертв фашизму та загиблих 1943 рад. воїнів при визволенні села встановлені надгробки (1961, 1974).

СОКОЛО́ВСЬКІЙ С. І. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на будинку № 8 по вулиці Горького на честь Соколовської Софії Іванівни (парт. псевд. Свєтлова Олена Кирилівна; 1894—1938) — учасниці боротьби за владу Рад. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в Одесі, в сім'ї адвоката. Закінчила Чернігівську жіночу гімназію. Вчилася в Петербурзі в жіночому мед. ін-ті (з 1912), на Бестужевських курсах (з 1914); брала участь у студентських революц. виступах. У 1917 — член Черніг. губкому РСДРП(б) і губревкому, з 1918 — голова *Чернігівської Ради робітничих і солдатських депутатів*. Під час нім.-австр. окупації України 1918 — член Черніг. підпільного губкому партії, голова Черніг. губревкому, член Київ. підпільного губкому партії, секретар Київ. губревкому, потім — обкому КП(б)У. Делегат I і II з'їздів КП(б)У. З вересня 1918 — секретар Одеського підпільного обкому КП(б)У. З кін. 1919 працювала у Виконкомі Комінтерну. З лютого 1921 — на парт. роботі. Була безпідставно репресована, посмертно реабілітована. Ім'ям Соколовської 1962 названа вул. у Чернігові (кол. 12-а Колія, з 1960 — Сталінградська; Новозаводський р-н). Меморіальна дошка — мармур.

Сокиринці. Усипальня Галаганів. Фото 30-х рр. 20 ст.

СОКУ́ЛКА. Річка в Черніг. обл., прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

СОЛОВА́. Річка, ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече на кордоні Брянської (РРФСР) і Черніг. областей.

СОЛОВЙО́ВЕ О́ЗЕРО — гідрологічна пам'ятка природи (з 1972). Місце зростання цінних рослин. Розташоване біля с. Синютина Сосницького р-ну Чернігівської області. Перебуває у віданні колгоспу ім. В. І. Леніна. Пл. 5 га.

СОЛОНЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Розташоване біля м. Остра Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні рибколгоспу. Пл. 5 га.

СОЛОНІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Тетиви (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

СОЛОНІ́ВКА — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 12 км від райцентру та за 7 км від залізнич. ст. Городня. 621 ж. (1988). Вперше згадується у писемних джерелах кін. 16 ст. У 1866 — 112 дворів, 914 ж., 1897 — 241 двір, 1602 ж., дерев. Миколаїв-

ська церква (1888), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Калініна (спеціалізація — вівчарство), 8-річна школа фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (3,5 тис. од. зб.). Уродженцями С. є М. Ф. Вєтрова (1870—97) — революц. народниця, що покінчила життя самогубством у Петропавлівській фортеці, а також Герой Радянського Союзу М. Ф. Шатило. У 1956 встановлено надгробки на 2 братських могилах воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, на братських могилах жертв фашизму 1941. Обеліск (1978) у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (168 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СО́МША. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Смячі (бас. Дніпра). Тече тер. Городнянського р-ну.

СОПОТИ́Н. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Борзнянського р-ну.

СО́РОК ЧЕТВЕ́РТОЇ АРТИЛЕРІ́ЙСЬКОЇ БРИГА́ДИ ДУХОВИ́Й ОРКЕ́СТР. Після завершення рос.-турецької війни 1877—78 в Ніжині 1879—80 розташовувалася 44-а бригада. Її духовим оркестром керував капельмейстер Стабілле. Він доповнив оркестр місцевими музикантами-аматорами. Обслуговував військ. паради, а також грав у дворянському клубі, під час гулянь у *Гоголя сквері,* садах Графському та Роговського.

СОРО́КА — гідролог. заказник (з 1979). Низинне болото. Розташована біля с. Забілівщини Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу «Більшовик». Пл. 50 га.

СОРО́КА. Річка в Черніг. обл., права прит. Загорівки (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

СОРОКОШИ́ЙЦЬКА ЛІСОВА́ ДІЛЯ́НКА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Дубові насадження віком понад 160 років. Розташована в Козелецькому р-ні Черніг обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Пл. 2,9 га.

СОРОКОШИ́ЙЦЬКИЙ МАСИ́В — ландшафтний заказник (з 1978). Типовий боровий природний комплекс. Розташований в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Пл. 931 га.

СОРОКОШИ́ЙЦЬКИЙ ЧА́ПЕЛЬНИК — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Місце гніздування сірої чаплі у сосновому лісі. Розташований у Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Пл. 0,5 га.

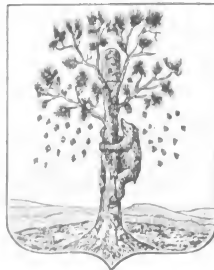
СО́СИНСЬКИЙ — гідролог. заказник респ. значення (з 1980). Має багату рослинність з рідкими групуваннями осоки дворядної. Є регулятором рівня грунтових вод на прилеглих територіях, місцем проживання і розмноження багатьох водоплавних птахів. Міститься на кордоні Черніг. і Козелецького р-нів Черніг. обл., біля смт Олишівки та с. Хрещатого. Перебуває у віданні колгоспів ім. С. М. Кірова та «Дружба». Пл. 406 га.

СОСНА́ БЕРЕЗНЯ́НСЬКА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Унікальна за формою, віком 200 років. Розташована в Менському районі Чернігівської області. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

СО́СНИ НЕВКЛЯ́НСЬКІ — бот. пам'ятка природи (з 1975). Два дерева віком 150 років. Розташовані біля с. Невклі Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспу «Білорусія». Пл. 0,02 га.

СО́СНИ ПРИСТОРО́НЩИЦЬКІ — бот. пам'ятка природи (з 1978). Дві унікальні за формою сосни віком 150 років. Розташовані в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Добрянського лісгоспзагу. Пл. 0,01 га.

СО́СНИЦІ ГЕРБ. Затверджений 1782. Відповідає назві міста. На щиті — сосна з золотим бджоли-

Герб Сосниці.

ним вуликом і чорним ведмедем. Уніфікований 1857 (див. *Герб*). Скасований 1917.

СО́СНИЦЯ — давньоруське місто-фортеця в *Чернігівській землі*. Вперше згадана в Іпатіївському літописі під 1234, коли Данило Галицький, подаючи допомогу київському кн. Володимиру Рюриковичу в боротьбі з черніг. кн. Михайлом Всеволодовичем, оволодів містом і на князівський стіл посадив Мстислава Гліборича («Мъстиславъ Глѣбовичь оттоуда же поидоша плѣнячи землю, поимаша грады многы по Деснѣ, тоу же взяша и Хороборь и Сосницю и Сновескъ»). Виникло на поч. 12 ст. як фортеця, що контролювала переправу через р. Убідь на Чернігівському шляху. Топонім С. утворено за допомогою зменшувального суфікса — «иця» від давньоруського сосна, часто вживаного на Поліссі, коли йшлося про дерево з бортю, дуплом. У 1239 С. зруйнована ордами Батия. Ототожнюється дослідниками з городищем Замок у центрі м. Сосниці, на правому березі р. Убідь, трохи вище мосту по шляху до м. Кролевця. Городище 12—13 ст. мало овальноподібну форму. Товщина тут культурного шару сягає кількох метрів. Безпосередньо за валом Замку (на Пд. Зх. і Сх. від нього) знаходився укріплений посад. Розкопками виявлені житла 12—13 ст.— прямокутні напівземлянки, заглиблені у грунт до шару піску з печами. Серед знахідок — висяча свинцева печатка Святослава Ольговича.

Сосниця. Воскресенська церква. Фото 30-х рр. 20 ст.

СО́СНИЦЯ — селище міськ. типу, райцентр. Розташована на правому березі р. Убідь (прит. Десни), за 18 км від залізн. ст. Мена. Селищній Раді нар. депут. підпорядковані села Ганнівка, Мале Устя. 8,2 тис. ж. (1988). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1234 як місто Черніг. князівства. Назва походить від соснових лісів місцевості. Близько 1356 підпала під владу Великого князівства Литовського і стала власністю литовського магната Глинського. Населення С. займалося землеробством, скотарством та ремеслом. Після рос.-лит. війни 1500—03 С. увійшла до складу Рос. д-ви. Сосничани брали участь у селянському повстанні під керівництвом І. Болотникова (1606—07). За Деулінським перемир'ям 1618 С. відійшла до Польщі, деякий час була власністю польс. шляхтича М. Пшонки, а потім — магната А. Пісковського. У центрі С. в 1-й пол. 17 ст. збудовано *Сосницьку фортецю*. Селяни С. брали участь у сел.-козацькому повстанні Павлюка 1637—38 проти польс.-шляхет. загарбників та укр. шляхти. 1649 С. стала сотенним центром Черніг. полку, 1654— Ніжинського, 1663 — знову Черніг. полку. У 1782—97 С. входила до складу Новгород-Сіверського намісництва. 1782 було затверджено *Сосниці герб*. У 18 ст. в С. розвивалися землеробство, тваринництво, торгівля, ремесла, вирощували також тютюн, існувала

гуральня. У 1797 С. стала повітовим центром Малоросійської, з 1802 — Черніг. губ. Під час Вітчизняної війни 1812 у С. розміщувався армійський продовольчий склад (див. *Чернігівське ополчення 1812*). З 1803 почалася регулярна забудова С. (план С. склав землепідрядник Іванов; див. *Плани міст Чернігівщини*). У 1889 в С. було відкрито шкіряний з-д, 1911 — кінотеатр «Ілюзіон», 1912 — *Сосницьку ремісничу школу*. У 1657—59 в С. була збудована дерев. *Вознесенська церква* на В'юниці (передмістя С.; в 1935 розібрана), 1702 — *Троїцький собор* (розібраний у післявоєнний час), 1756 — мурована Воскресенська церква (не збереглася). Однією з гол. вулиць С. була Макошинська (тепер вул. Довженка). У 1-й пол. 19 ст. у С. діяла парафіяльна школа, в 1871 відкрито дві земські школи. Ініціатором відкриття земських шкіл у Сосницькому повіті був прогресивний діяч земства О. П. Карпинський, лікар за професією. 1874 почала діяти *Сосницька жіноча гімназія*. У 1871 відкрито книжкові склади для зберігання та продажу худож. л-ри і підручників, у 1872 — *Сосницьку публічну бібліотеку* ім. М. В. Гоголя. 1830 почала працювати перша аптека, провізором якої був К. Кампф. У цей час діяла лікарня на 8 ліжок, у 1860 — на 25 ліжок. У 1883 — 85 в С. земством було збудовано кілька дерев. будинків земської лікарні (збереглися). Земським лікарем був П. В. Ольденбергер, який закінчив Московський ун-т. Працював і після революції. Деякий час Сосницька лікарня носила його ім'я. В серед. 19 ст. почалася розробка торфу, діяли пивоварний, два цегельних та лісопильний з-ди, кустарні майстерні. Існувала пожежна команда (мала свій власний духовий оркестр, який грав у міському парку в святкові дні). На поч. 20 ст. з ініціативи Сосницького повітового комітету попечительства про народну тверезість відкрито *Сосницький самодіяльний театр*. У С. тричі на рік проводилися ярмарки. У 1897 — 7087 ж.

Напередодні 1-ї світової війни в 945 дворах С. проживало бл. 8 тис. чол. У червні 1917 у С. було обрано Раду робітничих і селянських депутатів (див. *Сосницькій Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів меморіальна дошка*). У листопаді 1917 в С. створено *Сосницьку організацію РСДРП(б)*, під керівництвом якої 7.XII 1917 Сосницька Рада взяла владу. Було організовано червоногвардійський загін під керівництвом Д. І. Артюха (Артюхова) та ревком на чолі з С. В. Шелудьком.

Сосниця. План міста, кін. 18 ст.

На поч. березня 1918 місто захопили німецько-австрійські інтервенти. Проти них вів боротьбу об'єднаний загін сосницьких і корюківських червоногвардійців на чолі з О. М. Гарнієром (див. *Гарнієра О. М. могила*). 26—28 березня 1919 в С. проходив Сосницький повітовий з'їзд Рад.

З 1923 С.— райцентр, з 1924 — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в С. діяв Сосницький підпільний райком партії. У С.— швейно-галантерейна ф-ка, сироварний, прод. товарів та цегельний заводи, міжколгоспбуд, управління осушувальних систем, комбінат побутового обслуговування. *Сосницький сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку,* профес.-технічне училище, 4 заг.-осв., муз. і спорт. школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня, будинок відпочинку, два Будинки культури, кінотеатр, 8 б-к, *Довженка О. П. музей, Сосницький краєзнавчий музей.* У 1935—37 видавалася газ. «Трибуна комсомольця». Виходить газ. «*Радянський патріот*» (у різний час вона мала назви «Наш путь», «За соціалістичну Сосниччину», «Зоря комуни», «Червоний прапор».

Сосниця. Троїцький собор. Фото поч. 20 ст.

Уродженцями С. є: укр. рад. кінорежисер і письменник О. П. Довженко, укр. історик і лікар О. Ф. Шафонський (див. *Шафонського О. Ф. могила*), укр. рад. літературознавець В. В. Ковалевський, укр. рад. хімік К. А. Корнєв, рос. співак М. Ф. Полторацький. У 1844—55 в маєтку Полторацького в Сосниці жила його внука А. П. Керн з своїм чоловіком О. В. Марковим-Виноградським. У С. вів революц. роботу держ. і парт. діяч УРСР К. В. Сухомлин (див. ст. *Краснопілля*).

1980 встановлено пам'ятник В. І. Леніну, 1967 — льотчику-космонавту, Герою Рад. Союзу Ю. О. Гагаріну (див. *Гагаріна вулиці*), 1968 — воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1919 — надгробок на могилі командира Сосницької повітової Червоної гвардії Д. І. Артюхова і першого голови Сосницької Ради робітничих, сел. і солдат. депутатів С. В. Шелудька, полеглих у 1918 (див. *Радянським активістам пам'ятник*); 1950 — на могилах рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення С. від нім.-фашист. окупантів. У 1971 споруджено *Жертвам фашизму меморіали.* Збереглася пам'ятка архітектури — дерев. *Покровська церква* (1847).

Побл. С.— городище і посад часів Київ. Русі (9—13 ст.), могильник 7—8 ст., ряд поселень часів неоліту — раннього залізного віку (5—1 тис. до н. е.) та ранньослов'янські і давньоруські (7—13 ст.). Іл.— табл. XXXII.

СО́СНИЦЬКА ЖІНО́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1874 як чотирикласна

прогімназія. У 1905 перетворена на гімназію. Мала 7 осн., 8-й додатковий і підготовчий класи. Два останні ств. 1915. Підготовчий, перший і восьмий класи містилися в старому дерев. будинку, що належав, згідно заповіту Ушинської, жіночому парафіяльному уч-щу, решта 6 класів у новому двоповерховому мурованому будинку, спорудженому 1907 на кошти місцевого земства.
Одним з викладачів С. ж. г. був І. О. Карханін — вчитель фізики, математики та космографії, пізніше — професор математики Черніг. учительського ін-ту. Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

СО́СНИЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП. Ств. 1903 як с.-д. група. У вересні того ж року вона випустила листівку «До всіх сосницьких робітників» за підписом «Сосницька соціал-демократична група». Листівка закликала трудящих включитися в боротьбу «за поліпшення свого... становища».
Група стала ядром утвореної 1904 С. о РСДРП, яка входила до складу *Поліського комітету РСДРП*. Після кривавих подій 9.I 1905 С. о. РСДРП провела кілька мітингів, на яких виступаючі закликали до скинення самодержавства. У квітні 1905 в Сосниці і в селах повіту поширювалися листівки Поліського к-ту РСДРП. Діяла до 1907.

СО́СНИЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Засн. в листопаді 1917 в м. Сосниці. Очолював орг-цію М. Любинський. До цього тут існував невеликий осередок більшовиків. Орг-ція підтримувала зв'язок з ЦК РСДРП(б) і Моск. обл. бюро РСДРП(б). Під керівництвом С. о. РСДРП(б) в місті у грудні 1917 проголошено Рад. владу. Діяла до нім.-австр. окупації міста (березень 1918). Див. також *Сосницькій Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів меморіальна дошка.*

СО́СНИЦЬКА ПУБЛІ́ЧНА БІБЛІОТЕ́КА імені М. В. Гоголя. Відкрита 1872 в Сосниці за ініціативою прогресивного земського діяча лікаря О. П. Карпинського. Б-ка розміщувалася в одній з кімнат земства. Поповнювалася за рахунок його асигнувань та на кошти читачів. Тривалий час б-кою завідувала вчителька В. С. Кристинська. У 1898—1902 б-ка мала 291 читача, книговидача становила 3960 примірників.

СО́СНИЦЬКА РЕМІСНИ́ЧА ШКО́ЛА. Ств. 1912 на базі майстерні по лозоплетінню. Готувала майстрів по виготовленню кошиків, стільців та ін. виробів з лози.

СО́СНИЦЬКА РУВИ́МСЬКА ПУ́СТИНЬ. Засн. 1708 на Пн. від Сосниці сербським єпископом Рувимом, якого тут і поховано 1719. Чоловіча. 1749 приписана до *Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря.* За описом 1781 мала Спасо-Преображенську церкву (перебудована 1759), три келії, огорожу. В 2-й пол. 18 ст. С. Р. п. належало бл. 150 душ селян в селах Малому Усті та Чорнотичах. 1786 закрита, маєтності секуляризовано. 1800 храм перенесено у с. Митченки Бахмацького р-ну.

СО́СНИЦЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Збудована в 1-й пол. 17 ст. на місці укріплень давньоруської доби. Мала багатодільну систему укріплень, яку за описом 1654 складали: місто, відокремлений острог, панський двір, оточені ровом посади. Була обведена земляним валом неправильної прямокутної форми з дерев. стінами і вежами. У центрі стояли Троїцька і Воскресенська церкви. Окремі укріплення мав панський двір з замком-палацом, розташований понад р. Убідь. У кін. 18 ст. С. ф. втратила оборонне значення. 1830—38 за проектом перепланухан-

ня 1803 залишки валів було зрито і прокладено вулиці: теперішні Артюхова та Шелудька, Республіканську, проспект Гагаріна. Див. також *Оборонне будівництво, Містобудування* на Чернігівщині.

СО́СНИЦЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ГІМНА́ЗІЯ. Засн. 1915 у приміщенні Змітнівського жіночого училища. Осн. класів — 2, паралельний — 1, підготовчий — 1. Учнів — 147 (1915). Після Жовтня 1917 перетворена на єдину трудову школу.

СО́СНИЦЬКЕ ВИ́ЩЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1816 як повітове, перетворене на вище початкове 1913. Містилося у найманому приміщенні. Класів — 4. Учнів — 120 (1915). Уч-ще закінчив 1911 О. П. Довженко (див. *Довженка вулиця*).

СО́СНИЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО. Удільне князівство в *Чернігово-Сіверській землі* 13—14 ст., яке входило до складу *Чернігівського князівства.* У 50-х рр. 14 ст. територія С. к. підпала під владу Литви, 1503 — Росії, з 1618 — Польщі. Після возз'єднання України з Росією (1654) тер. С. к. ввійшла до складу Російської держави.

СО́СНИЦЬКЕ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНЕ ТОВАРИ́СТВО. Утв. на поч. 1921. Складалося з 2 секцій: історико-соціально-економічної та природничо-математично - методичної. Мало відділення у Мені. Т-во утворило повітову наукову б-ку, яка наприкінці 1921 налічувала понад 2,5 тис. томів, серед яких були стародруки і рукописні книги. Члени т-ва здійснювали археол. розкопки, фольклорно-етнограф. експедиції, брали на облік й охороняли пам'ятки історії та культури. Провідну роль у діяльності т-ва відіграв краєзнавець, засновник і багаторічний директор *Сосницького краєзнавчого музею* Ю. С. Виноградський. Припинило своє існування наприкінці 20-х рр.

СО́СНИЦЬКЕ ТОРФ'Я́НЕ ПІДПРИЄ́МСТВО. Почало діяти в серед. 19 ст., коли на зх. околиці Сосниці були виявлені пром. поклади торфу. У кін. 20-х — на поч. 30-х рр. була утворена торфоартіль «Підкруччя». Торф добували вручну. Коли запаси торфу зменшилися, артіль було перетворено у колгосп ім. К. Є. Ворошилова. Друге торф'яне підприємство «Більшовик» виникло на базі урочища Масалаївка, що за 6—7 км від Сосниці. Тепер підприємство не діє.

СО́СНИЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Розташований у верхів'ї р. Берестовиці, біля смт Сосниці Сосницького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. О. П. Довженка. Пл. 108 га.

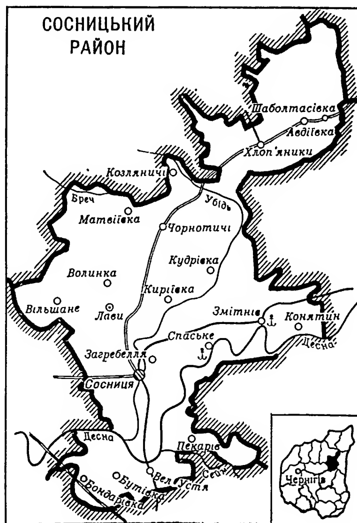
СО́СНИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Відкрито 1920 відповідно до рішення Сосницького повітового виконкому. З 1965 — філіал Черніг. істор. музею. У С. к. м. зберігається бл. 10 тис. оригінальних експонатів, у т. ч. археол. колекція налічує 3,4 тис. Більшу її частину зібрав засновник музею Ю. С. Виноградський (1873—1965). Він відкрив на Чернігівщині понад 50 неолітичних стоянок, 9 городищ; написав ряд наук. праць («До історії полонізації Чернігівщини», «Сосниця та її околиці», «Спогади про кобзарів та лірників» та ін.; зберіг фонди музею під час гітлерівської окупації Сосниці). Серед унікальних експонатів — шарнірні шийні гривни, бивень мамонта з насічками. Зібрано бл. 1,5 тис. документів, у т. ч. жалувана грамота Петра I менському сотникові Сахновському, «Статут Великого князівства Литовського» та рукописний «Реєстр законів Литовського князівства», мандати учасників громадян. війни, накази надзвичайного штабу по боротьбі з контрреволюцією, партизан. листівки періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45. Експозиція природи та історії розміщена в 7 залах. На подвір'ї С. к. м. встановлено Богдановській-Поповій В. О. пам'ятник і *Трудової Слави пам'ятний знак.* Міститься по вул. Олекси Десняка № 35.

СО́СНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині обл. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 29,1 тис.

ж (1988). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній та 17 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — смт Сосниця. Поверхня району рівнинна, на Пн. Зх. розчленована ярами та балками. Корисні копалини — цегельно-черепичні глини, торф. Річки — Десна та її притоки Убідь і Сейм. Грунти дерново-слабопідзолисті, дерново-середньопідзолисті піщані й супіщані. Розташований в зоні мішаних лісів (Полісся Українського). Площа лісів (сосна, дуб, береза, біла акація, тополя) — 21,5 тис. га. Найбільші підприємства — сосницькі швейно-галантерейна ф-ка, сироварний та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Сосниця), 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових культур (жито, пшениця, ячмінь, овес), тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1988 становила 58,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,6 тис. га. У С. р. — 19 колгоспів, радгосп. Залізнична ст. Бондарівка. Автомоб. шляхів — 205 км, у т. ч. з твердим покриттям — 180 км. У районі — с.-г. технікум бух. обліку, профес.-технічне уч-ще, 31 заг.-осв., муз. і спорт. школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, будинок відпочинку, будинок побуту, 12 будинків культури, 28 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 31 б-ка. Музеї: краєзнавчий в Сосниці і с. Авдіївці, а також *Довженка О. П. музей* на його батьківщині в Сосниці. У с. Бондарівці С. р. народився укр. рад. письменник О. Десняк, у с. Лавах — укр. рад. архітектор П. Ф. Костирко, у с. Кудрівці — укр. рад. історик М. Н. Петровський. У С. р. видається газ. «*Радянський патріот*». Пам'ятки архітектури: *Покровська церква* у Сосниці (1847), Дмитрівська — у Чорнотичах (1817), Преображенська — у Киріївці (1904), Різдва Богородиці церква в Загребеллі (1870). Див. також ст. Сосниця, Авдіївка, Бутівка, Велике Устя, Вільшане, Волинка, Загребелля, Змітнів, Киріївка, Козляничі, Конятин, Кудрівка, Лави, Матвіївка, Пекарів, Спаське, Хлоп'яники, Чорнотичі. Іл. — табл. XXXII.

СО́СНИЦЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ТЕ́ХНІКУМ БУХГА́ЛТЕРСЬКОГО О́БЛІКУ. Організований 1924 як профшкола, що готувала освічених хліборобів та помічників агрономів. 1930 профшколу перетворено на Сосницький технікум захисту с.-г. рослин. Відновив роботу в березні 1944, в 1945 змінив свій профіль на бухгалтерський. У 1953 тут було організовано заочне відділення.

З 1960 технікум почав готувати фахівців іншої спеціальності — техніків-плановиків. Міститься на

просп. Гагаріна № 16 в будинку кол. земської управи. На фасаді будинку встановлено *Сосницькій Раді робітничих, селянських і солдатських депутатів меморіальну дошку*.

СО́СНИЦЬКІЙ РА́ДІ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА. Встановлено на фасаді будинку № 16 на просп. Гагаріна, спорудженому 1910 для земської управи (буд. двоповерховий, мурований). З червня 1917 у ньому працювала Сосницька Рада робітн., сел. і солдат. депутатів. Керована Сосницькою більшовицькою орг-цією, вона 7.XII 1917 усунула комісара Центральної ради і проголосила в місті Рад. владу. Рада організувала червоногвардійський загін під командуванням Д. І. Артюха (Артюхова) та ревком на чолі з С. В. Шелудьком, приступила до організації ревкомів у селах повіту. 26—28.III 1919 тут працював Сосницький повітовий з'їзд Рад, який накреслив заходи щодо зміцнення місцевих органів народної влади.

У 1930 у цьому будинку містився технікум захисту с.-г. рослин, який 1945 реорганізований на *Сосницький сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку*. Дошка — мармур, відкрита 1947.

Сосниця. Будинок, в якому в 1917—19 містилася Сосницька Рада робітничих і селянських депутатів.

СО́ТЕННИЙ СУД. У 2-й пол. 17—18 ст. суд на тер. сотні, що розглядав кримінальні та цивільні справи. Спочатку діяв разом з ратушним судом у складі представників сотенної старшини й міськ. знаті (війта, городового отамана, бурмистрів, лавників, райців). У кін. 1-ї пол. 18 ст. С. с. відокремився від ратушного. Проводив розслідування справ на місці, переглядав рішення сільс. судів, перед С. с. укладалися й різні цивільні угоди. Під час війни або походу С. с. діяв у складі сотенної старшини як воєнно-польовий суд.

СО́ТНЯ — адм.-тер. та військ. одиниця на Лівобереж. та Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Складова частина полку охоплювала територію 10 і більше сіл. С. очолював сотник з сотенною старшиною. Проте окремі С. були підпорядковані безпосередньо лише гетьманові (Глухівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронезька та Ямпільська С. *Ніжинського полку,* козаків яких залучали до охорони гетьмана). На Лівобережній Україні С. були ліквідовані на поч. 80-х рр. 18 ст.

С О Ф І́ Ї В К А (до 1947— Татарівка) — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Вишневе. Розташована за 30 км від райцентру і за 25 км від залізнич. ст. Кобижчі. 450 ж. (1988). Вперше згадується 1858. У 1866 — 84 двори, 586 ж., 1897 — 176 дворів, 1139 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — відділення колгоспу «Рассвет», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб (120 місць), б-ка (5,5 тис. одиниць зб.). Уродженцем С. є доктор мед. наук, засл. діяч науки УРСР, професор Ф. Я. Примак. У 1971 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення С. від гітлерівців, і пам'ятник на честь воїнів-односельців,

які полягли (72 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СОФІЇВКА — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Глибокий Ріг та Іванівка. Розташована за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 155 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. — вироб. дільниця колгоспу, фельдшерсько-акушер. пункт, поч. школа, клуб, б-ка (6 тис. од. зб.). На братських могилах рад. активістів, загиблих від рук бандитів 1922, а також рад. воїнів, полеглих під час оборони села 1941, і односельців, розстріляних гітлерівцями в період окупації, встановлено обеліски (1967, 1968, 1975). Пам'ятник (1965) на честь воїнів-односельців, які загинули (85 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СОФІЇВКА — заповідне урочище (з 1972). Природні комплекси переважно соснового лісу. Розташована в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Пл. 25 га.

СОФІЇВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 400 років. Розташований у с. Софіївці Носівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Перемога». Пл. 0,01 га.

СОХАЧІ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Подоляки і Станове. Розташовані на р. Десні за 8 км від райцентру. 908 ж. (1988). Відомі з 2-ї пол. 17 ст. Входили до Коропської сотні Ніжинського полку. На поч. 18 ст. — 62 двори, у 1858 — 148 дворів, дерев. Покровська церква (1804, дзвіниця — 1854); у 1897 — 247 дворів, 1351 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. — центр. садиба колгоспу «Десна», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури, б-ка. 1962 споруджено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім.-фашист. загарбників.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА СРІБНЯ́НЩИНА». Газета, орган Срібнянського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у Срібному 1935—41, 1943—59. У 1935—36 друкувала на своїх сторінках газ. *«Молодий ударник»*, 1935 — газ. *«Літературна сторінка»*. Див. *«Ленінське слово»*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ЖИТТЯ́». Газета, орган Понорницького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в смт Понорниці 1932—41, 1944—62. У 1933—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Більшовицькі кадри»*. У 1962 припинено видання в зв'язку з ліквідацією р-ну.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ПОЛІ́ССЯ». Газета, орган Ріпкинського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Ріпках 1938—41. Див. *«Колгоспне життя»*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ СЕЛО́». Газета, орган Малодівицького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила у смт Малій Дівиці 1932—62. У 1935—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Ленінський прапор»*, 1935—39 — газ. *«Літературна сторінка»*. 1962 припинено видання в зв'язку з ліквідацією р-ну.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ЗА́СПІВ». Газета — літературна сторінка Прилуцької літгрупи ім. М. Горького. Друкувалася на сторінках газ. *«Правда Прилуччини»*. Видавалася 1933—34.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ НА́СТУП». Газета, орган Варвинського РК КП(б)У, райвиконкому та райпрофради. Видавалася у Варві 1932—38. У 1934—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Варвинщини»*, 1935 — газ. *«Літературна сторінка»*, 1936 — газ. *«Агротехнічна сторінка»*, 1935 — газ. *«Оборонна сторінка»*. Див. *«Радянське життя»*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ НА́СТУП». Газета, орган Іваницького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Іваниці 1932—41, 1944—59. У 1933—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Ленінський комсомол»*. 1959 припи-

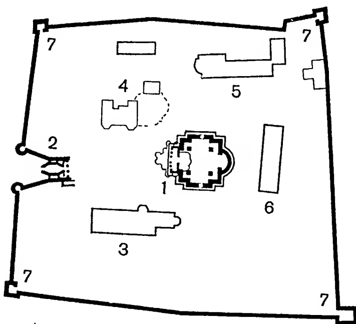
нено видання в зв'язку з ліквідацією р-ну.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ НА́СТУП». Газета, орган Сновського (з 1935 — Щорського) райпарткому, райвиконкому та райпрофради. Видавалася у м. Сновську (Щорсі) 1931—38. У 1933—34 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Сновщини»*, 1935—36 — *«Комсомолець Щорсівщини»*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Олишівського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в Олишівці 1932—41. У 1933—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Більшовицька зміна»*. Див. *«Голос колгоспника»*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Холминського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих. У 1935—41 видавалася під назвою *«За більшовицькі кадри»*, 1941—43 не виходила. У 1943 поновлено видання під назвою *«Червоний партизан»*. З 23.I 1944 — «С. ш.». У 1962 видання припинено в зв'язку з ліквідацією р-ну.

СПА́СО - ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Новгороді-Сіверському. Засн. в 11 — на поч. 12 ст. на пагорбі понад заплавою р. Десни. Гол. мурований *Спаський собор* зведено на поч. 13 ст.

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському План. 1. Спасо-Преображенський собор і залишки Спаського собору. 2. Надбрамна дзвіниця. 3. Келії і трапезна з Петропавлівською церквою. 4. Будинок ігумена з Іллінською церквою. 5. Келії. 6. Будинок бурси. 7. Вежі муру.

С.-П. м. зазнав руйнувань 1176, 1239, 1501, 1605. За Деулінським перемир'ям 1618 разом з містом відійшов до шляхет. Польщі. 1635, за наказом польс. короля Владислава IV, переданий ордену єзуїтів. Відновлюється 1657, коли черніг. архієпископом став Лазар Баранович, який обрав С.-П. м. своєю резиденцією. У той час відбудовано Спаський собор, Палатний корпус з трапезною Петропавлівською церквою (12—17 ст.), келії настоятеля (16 ст.), зведено муровану огорожу з кутовими баштами і надбрамною дзвіницею (1670—99) та ін. Ансамбль набув рис барокко. Значні перебудови у монастирі сталися 1786—87 у зв'язку з проїздом через місто Катерини II. Зокрема, до келій настоятеля прибудовано двоповерхову Іллінську церкву. 1791—96 на місці Спаського собору за проектом арх. Дж. Кваренгі зведено *Спасо-Преображенський собор*.

У 1674 Лазар Баранович організував у С.-П. м. *Новгород-Сіверську друкарню*, переведену 1679 до Чернігова (див. *Чернігівська друкарня*). 1657—67 на тер. монастиря зведено бурсу для учнів *Слов'яно-латинської школи* (з 1689 у Чернігові). Працював скрипторій, де виготовлялися рукописні книги (створений тут «Служебник» зберігається в Історичному музеї в Москві). Після утворення Новгород-Сіверської єпархії (1785—97) в монастирі діяла семінарія. Ліквідований 1918.

У роки Великої Вітчизняної війни на тер. монастиря гітлерівці створили табір військовополонених, де за два роки окупації загинуло 19,3 тис. громадян. Частково відремонтований і реставрований у післявоєнні роки. На тер. виявлено печери (див. *Печери Чернігівщини*). З 1979 — філіал *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. У зв'язку з 1000-річчям міста та 800-річчям створення *«Слова о полку*

Ігоревім» тут проведено реставраційні роботи. Біля сх. муру 1989 встановлено скульптуру Ярославни. Іл. — табл. XVII—XVIII.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р. 1) У Новгороді-Сіверському. Міститься у центрі *Спасо-Преображенського монастиря* на місці *Спаського собору* поч. 13 ст. Будувався у 1791—96 за проектом арх. Дж. Кваренгі під доглядом арх. І. Яснигіна. Оздоблювальні роботи через брак грошей відновилися тільки 1804—06. Вже 1814 почав руйнуватися. 1821 за проектом арх. А. Карташевського з протиаварійною метою встановлено додаткові колони для підтримки підпружних арок. У 1858, 1910 — ремонтувався. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції використовувався як музей. Пошкоджений у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Ремонтувався 1968. 1983 опрацьовано проект реставрації та пристосування собору для музею «Слово о полку Ігоревім». Збудований у традиціях рос. класицизму. Мурований, квадратного плану, з колонним портиком тосканського ордера на зх. фасаді і апсидою у вигляді півротонди. Вінчає урочисту споруду великий півсферичний купол посередині і чотири менші, восьмигранні по кутах. Одна з найкращих будівель видатного митця. Входить до *Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Іл. — табл. XVIII.

2) У м. Прилуках. Побудований 1710—20 в стилі укр. барокко на тер. *Прилуцької фортеці*. Мурований, безстовпний, п'ятибанний, між п'ятигранними раменами просторового хреста — криволінійні в плані камери, нижчі від основного об'єму. Поруч була мурована дзвіниця з Миколаївською церквою (не збереглася). Горів 1781, після пожежі 1834 змінено форми бань, у кін. 19 ст. зроблено цегляну огорожу і сторожку (не збереглися). При соборі діяли школа і шпиталь. У 1967—82 проведено 1-й етап реставраційних робіт (арх. М. М. Говденко, інж. Б. М. Левандовська).

СПА́СЬКЕ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гутище, Філонівка і Якличі. Розташоване на правому березі р. Десни, за 9 км від райцентру і за 30 км від залізнич. ст. Мена. 679 ж. (1988). Вперше згадується 1552. З 1666 належало новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастиреві (звідки і назва села). У 1866 — 118 дворів, 666 ж., дерев. церква Різдва Богородиці (1720, перенесена на інше місце 1849, на поч. 20 ст.— нова); в 1897 — 205 дворів, 1170 ж. Під час революції 1905—07 у С. відбувалися виступи селян, які спалили поміщицький маєток. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У С.— центр. садиба колгоспу «Більшовик», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культу-

Спасо-Преображенський монастир. Надгробок на території монастиря. Фото 1930.

ри на 450 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Споруджено обеліск на честь рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників.

СПА́СЬКИЙ СОБО́Р. 1) У м. Новгороді-Сіверському. Споруджено на поч. 13 ст. Неодноразово перебудовувався. Уяву про зовнішній вигляд храму у 17 ст. дає гравюра з «Анфологіону», надрукованого 1678 у Новгороді-Сіверському. Розібраний 1787 за наказом Катерини II у зв'язку з будівництвом *Спасо-Преображенського собору*. Залишки старод. будівлі виявив 1954—56 М. В. Холостенко, який запропонував першу графічну реконструкцію пам'ятки. 1981—83 В. П. Коваленком відкрито частини, не знищені під час будівництва нового собору. Храм був мурований, чотиристовпний з апсидами з трьох боків та прямокутним притвором з Зх. С. с. прикрашали майолікова підлога, фресковий розпис, фрагменти яких виявлені під час археол. досліджень і демонструються тепер в експозиції Спасо-Преображенського собору. 2) У Чернігові. Один з найдавніших храмів Київської Русі, що зберігся до наших днів на Лівобережній Україні. Закладений кн. Мстиславом Володимировичем Хоробрим у центрі черніг. *Дитинця*. Після смерті князя 1036 стіни, за літописом, було зведено на висоту вершника, що стоїть на коні («піде Мстислав на лови, розболівся і умре, і положища його в церкві Святого Спа́са, його же бо сам заложи; бе бо в'здано еї при нім височиною, яко на коні стояще досящи»). Архіт. композиція С. с. поєднує базилікальну схему романського походження з центричною хрестово-купольною візантійською системою. Тринефний, триапсидний, восьмистовпний, п'ятибанний. Прямокутник плану видовжений по осі Зх.— Сх. Вежу з пн. боку зх. фасаду врівноважувала з Пд. хрещальня у вигляді невеликої церкви. Стіни собору виведено мішаною кладкою, з чергуванням цегли (плінфи) та каменя-пісковика на цем'янковому розчині. Зовні не тинькувалися, а лише в окремих місцях затиралися рожевим розчином з графленням на квадри. Чергування каменю, плінфи, рожевих смуг та орнаментів цегли надавали фасадам особливої мальовничості. Інтер'єр собору прикрашали біломармурові різьблені колони, фрески. Підлога з шиферних плит була оздоблена мозаїкою з різноколірної смальти, полив'яними плитками. Для поліпшення акустики застосовувалися т. з. голосники (керамічні амфори і корчаги, що закладалися під час будівництва в склепіння та стіни). С. с. зазнав багато перебудов. 1239 під час навали Батия частково зруйновано склепіння, знищено бані. В ході відновлення у 17 ст. надбудовано апсиди, зведено бароккові бані. Значно перебудований після пожежі 1750. Наприкінці 18 ст. надбудовано сходову вежу з Пн.-Зх. фасаду, таку ж зведено на місці зруйнованої хрещальні з пд., зроблено нові верхи, всі фасади потиньковано й побілено. 1818 за проектом арх. А. Карташевсь-

Спасо-Преображенський собор у Прилуках. Фото 30-х рр. 20 ст.

кого біля зх., пн. та пд. порталів зведено просторі тамбури, в кін. 19 ст. позолочено верхи, і собор набув сучас. вигляду. Іконостас виготовлено 1795—98 ніжин. майстрами С. Волощенком і С. Білопольським за проектом арх. І. Яснигіна. Іконописні роботи виконав борзнянський священик Т. Мізко. Відновлений 1870—71 майстром-іконописцем О. І. Мурашком. У кін. 19 ст. реконструйований під доглядом арх.-інж. Д. В. Савицького.

1814 за ініціативою єпископа М. Десницького складено проект розпису інтер'єра храму (не реалізовано). 1820 його замінили спрощеним, який здійснив художник Я. Ф. Юринов з помічниками (частково записали фрески 11 ст.). 1872—73 стінопис поновили Михайло та Олексій Кияшки.

С. с. тривалий час був своєрідним громад.-політ. центром Чернігова. 28 січня 1654 він став свідком присяги чернігівців на вічну дружбу з рос. народом. 1814 тут було встановлено прапори Черніг. полків, що брали участь у Вітчизняній війні 1812, а 1856 — прапори *Чернігівського полку* — учасника Кримської війни 1853—56. Вперше досліджувався 1882 О. М. Павлиновим, 1923—24 — арх. І. В. Моргілевським та археологом М. О. Макаренком. Вивчався П. Д. Барановським, М. В. Холостенком, М. М. Говденко, Ю. С. Асєєвим, А. А. Карнабідом. Собор діяв до 1926 і 1942—61. З 1967 — у складі *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Іл.— табл. II.

СПЕ́РША. Річка в Черніг. обл., права прит. Мени (бас. Дніпра). Тече територією Менського і Сосницького районів.

«СПИ́СКИ НАСЕЛЕ́ННЫХ МЕСТ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ, составленные и издаваемые Центр. стат. к-том М-ва внутр. дел». СПб, 1861 — 85. Видання незакінчене. Вип. 48, присвячений Черніг. губ. (1866, 230 с. з картою), вміщує істор.-геогр. огляд. Списки насел. пунктів подані у вигляді таблиць з такими даними: назва, топограф. положення (з зазначенням річки, озера), відстань (у верстах) від міст (столичних, губерн., повіт.) і станові квартири; кількість будинків у містах чи дворів у селах, хуторах, число жителів (за статевим поділом), церкви, навч. заклади, добродійні установи, пристані, ярмарки, базари, пром. підприємства тощо.

«СПОРТ» — спортивне товариство. Утв. 1910 у Чернігові. Члени т-ва займалися гімнастикою, легкою та важкою атлетикою, боротьбою, плаванням, футболом, лижним і ковзанярським спортом, брали участь у міжміських, регіональних і всеросійських змаганнях, зокрема, у І Всеросійській олімпіаді, яка відбулася в Києві у серпні 1913. Чернігівський важкоатлет К. Павленко у 1914 був нагороджений малою золотою медаллю на першості Росії, а дещо пізніше на чемпіонаті Пд.-Зх. Росії встановив світовий рекорд у ривку гирі однією рукою.

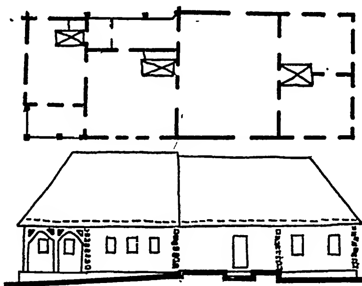
СПОРТИ́ВНОЇ СЛА́ВИ МУЗЕ́Й при Черніг. пед. ін-ті ім. Т. Г. Шевченка. Ств. 1982 студентами і викладачами ф-ту фізичного

Спаський собор у Новгороді-Сіверському. Зображення на титулі «Анфологіону», 1678.

виховання. Тут зібрано матеріали з історії спорт. і фізкультурних організацій Чернігівщини за роки Рад. влади.
Спец. групи, створені із студентів ф-ту, збирають матеріали про участь черніг. спортсменів у спартакіадах народів СРСР та олімпійських іграх.

СПРА́ВА ПРО ВІЛЬНОДУ́МСТВО У НІ́ЖИНСЬКІЙ ГІМНА́ЗІЇ ВИ́ЩИХ НАУ́К. Повстання декабристів знайшло живий відгомін у Ніжині, зокрема серед викладачів та учнів гімназії. Її директор (у 1821—26) доктор медицини і магістр словесних наук та філософії І. С. Орлай (1770—1829) був людиною прогресивних поглядів, учасником масонських лож, близьким до декабристів. З декабристами підтримували тісні зв'язки проф. К. В. Шапалинський, який у 1826—27 виконував обов'язки директора гімназії, і проф. І. Я. Ландражин. Про декабристів було дещо відомо і гімназистам. Серед них наприкінці 1825 поширювалася антимонархічна пісня-пародія на царський гімн.
Особливо швидко прогресивні ідеї почали поширюватися серед гімназистів після повстання декабристів. Таємно учні видавали рукописні журнали й альманах, де висловлювали свої волелюбні думки

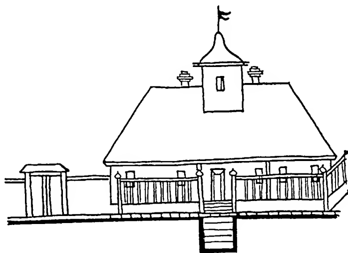

План і фасад будинку сотенної канцелярії в Острі, 2-а пол. 18 ст.

(«Метеор литературы», «Северная звезда», «Литературная луна» та ін.); переписували й поширювали в рукописах твори «Горе з розуму» О. С. Грибоєдова, «Брати-розбійники», «Андрей Шеньє», «Вольність» О. С. Пушкіна, «Сповідь Наливайка» і «Войнаровський» К. Ф. Рилєєва; читали заборонені в Росії твори франц. просвітителів Жан Жака Руссо («Про суспільний договір»), Ш. Монтеск'є («Про дух законів»), Ф. Вольтера («Філософський словник»). Рукописні й друковані твори зберігалися в таємній «бібліотеці вільного читання», якою відав гімназист М. В. Гоголь. Гімназисти склали вірш вільнодумного характеру «Друзі мої, друзі свободи», приписавши авторство його К. Ф. Рилєєву. Згодом цей вірш було покладено на музику. Часто гімназисти збиралися і співали гімн революц. Франції «Марсельєзу».
Поширенню вільнодумства сприяла й група передових професорів, зокрема М. Г. Білоусов (1799—1854), К. В. Шапалинський (1790—?), І. Я. Ландражин (1795 — ?), С. М. Андрущенко (1782—1850), Ф. О. Зінгер (?—?), М. Ф. Соловйов (1801—50). Вони розповсюджували прогрес. л-ру серед учнів, піддавали критиці реакційний напрям в освіті й вихованні, відстоювали передові пед. принципи.
М. Г. Білоусов, викладаючи природне, нар. і держ. право, висловлював думки, що суперечили офіціальній ідеології самодержавства. Існуючому класовому ладові професор протиставляв т. з. позасуспільний, первісний природний стан, де нібито не було насильства і взаємовідносини між людьми засновувалися на братстві, рівності й свободі. Він доводив, що люди мають однакові права на свободу і корисну діяльність. Цим самим він заперечував кріпосне право як несумісне з природним правом людей. Ще радикальніші думки висловлював М. Г. Білоусов

у лекціях з держ. права, пропонуючи ідею повалення самодержавства. Гурток прогресивних професорів, яких підтримувала значна група передових гімназистів (серед них М. В. Гоголь, М. Я. Прокопович, Г. І. Висоцький та ін.), вів боротьбу проти професорів-реакціонерів протягом 1827—30. За наказом Миколи I у 1830 професорів-вільнодумців позбавили посад і відправили на заслання.

«СПРА́ВА ПРО ВСІ В МАЛІ́Й РОСІЇ КАЗЕ́ННІ БУДИ́НКИ» за 1781. Зберігається в *Архіві Чернігівської області*. Вміщені в справі документи — це описи та креслення багатьох адм. споруд у Батурині, Бахмачі, Березні, Борзні, Іваниці, Коропі, Любечі, Ніжині, Новгороді - Сіверському, Нових Млинах, Седневі, Синявці, Сосниці, Стольному, Чернігові, Шептаках та ін. Типовою і найпоширенішою формою урядової установи були сотенні *канцелярії*. Найпростіші з них, крім сіней, мали канцелярію та караульню (Борзна, Шептаки). Частіше зустрічався тип, покої якого складали: сіни, караульня, канцелярія й «присудственна» (Бахмач, Короп, Седнів, Синявка). Найбільші з будівель сотенних установ складалися з 5—6 покоїв: сіни, караульня, прихожа, канцелярія, «присудственна» і архів чи комора (Чернігів, Батурин, Березна, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Нові Млини, Сосниця, Стольне). Подібною кількістю покоїв того ж призначення обходилися й полкові канцелярії, магістрати, ратуші. Найбільшу кількість приміщень мали земські суди, що свідчить про їх вагу в тогочасному побуті. В Іваниці земський суд мав 8 покоїв, у т. ч. для чолобитників «дрібних», «почотнійших», для адвокатів, писаря, возних. За поодинокими винятками урядові будівлі були дерев'яні, рублені (висота зрубу — від 3 до 5 аршин). Будувалися в одній зв'язі, частіше — з окремих кліток, сполучених сіньми «в щули». Зовні обмазувалися глиною і білилися. В середині стеля перекривала всі покої, крім сіней. Дерев'яна підлога робилася не завжди. Обігрівалися будівлі кахляними грубами чи печами (кахлі — зелені або білі, полив'яні та прості). Нерідко топилися по чорному. Груби намагалися ставити так, щоб опалювати ними можна було з сіней. До сіней попадали, переступивши великий поріг, або через рундук — поміст перед сінечними дверима з однією чи кількома приступками. Іноді був «критий дранню, на 4 стовпчиках» (сотенна канцелярія в Любечі). У заможних установах рундуки обводилися з боків балясинами, утворюючи «ганок». Фасади оживляли призьби, неглибокі піддашки, які підтримувалися підкосичками. Дахи на 2, частіше — на 4 схили, вкривали дранню за допомогою дерев'яних або залізних цвяхів. Бідніші будови вкривали соломою, зрідка — очеретом. Іноді робилися з переломом, причому кут залому верхньої частини був крутішим ніж нижньої.

Довершеними пам'ятками *народної архітектури* були будинки

Будинок сотенної ратуші в Коропі, 2-а пол. 18 ст.

Прилуцької полкової канцелярії, сотенної канцелярії в Острі, земського суду в Іваниці, ратуші в Коропі, які вплинули на подальший розвиток громадської архітектури. У серед. 18 ст. почалася масова перебудова урядових будівель. Більшість зберігала форми, запроваджені народн. майстрами. Водночас за проектами арх.-професіоналів було споруджено ряд мурованих будинків, архітектура яких свідчила про наближення доби класицизму. Це — *Полкової канцелярії будинок* у Козельці, Ніжинський магістрат і будинок суду в Острі (не збереглися), створені за проектами арх. А. В. Квасова, та ін.

СРЕ́ТЕНСЬКА ЦЕ́РКВА в м. Прилуках. Збудована 1889. Мурована, за типом — тринефна базиліка. Над гол. зх. входом 3 бані (не збереглися, центр.— вища, світлова) та відповідні об'єми утворювали струнку пірамідальну композицію. Ще одна невелика баня вінчала сх. частину центр. нефу (не збереглася). Зовнішнє оздоблення виконано з використанням декоративних можливостей цегли. Розміщена на розі вул. Орджонікідзе (№ 39) і Радянської. Тепер — *Прилуцький краєзнавчий музей.* Іл. — табл. XXVIII.

Сретенська церква у Прилуках. Фото поч. 20 ст.

СРЕ́ЧИНКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

СРІ́БНЕ — смт, райцентр Срібнянського району. Селищній Раді народних депутатів підпорядковані села Артеменків і Никонівка. Розташоване на р. Лисогорі (бас. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Прилуки. 4 тис. ж. (1988). Вперше згадується в літописі 1174 під назвою «Серебряне». Знищене ордами Батия 1239. З 50-х рр. 14 ст. під владою Великого князівства Литовського. У 1569 захоплене шляхетською Польщею; стало власністю магнатів Вишневецьких. Населення С. брало участь у сел.-козацьких повстаннях 30-х рр. 17 ст. У 1640 виникло Срібнянське братство для протистояння релігійним утискам. Воно заснувало братську школу і шпиталь. У 1648—1781 С. — центр сотні Прилуцького полку, 1740 в С. було 3 козацькі школи, 2 шпиталі. К. Розумовський віддав 1740 у С. 200 дворів грузинським князям Орбеліані, а також Жеваховим і Тумановим. У 1752 С. передано сестрі Розумовського— Агафії. З 1780 С. перейшло до її родичів Буднянських. У 1789 засновано суконну мануфактуру. Жителі вирощували тютюн, особливо цінним вважався сорт «срібнянка», який вивозили в Москву, Петербург, Варшаву, Ригу, в Данію та ін.
Під час війни 1812 в С. сформовано 2 козацьких полки (див. *Чернігівське ополчення 1812*). З 1782 С.— центр волості Чернігівського намісництва, з 1802 — центр волості Прилуцького пов. Полтав. губ. Великими земельними наділами володіли в С. Мусіни-Пушкіни, які мали цукровий і спиртовий з-ди. У С. діяла однокласна міністерська (1878) і церковнопарафіяльна школи. Під час революції 1905—07 в С. проходили сел. виступи і мітинги.
Рад. владу встановлено в січні 1918. Для боротьби з нім.-австр.

окупантами 1918 в С. було створено партизан. загін. З 1923 С. — центр р-ну Прилуцької округи. В С. були організовані лікарня, аптека, початкова школа (1924), діяв клуб з б-кою. 1930 виникла с.-г. артіль «Червона зірка». МТС (1932), маслозавод (1930), промкомбінат (1936), електростанція (1936). Під час тимчасової окупації С. нім. фашисти в лютому 1943 розстріляли 682 чоловіка, спалили школу. З 1965 С.— смт. У С.— автовокзал, аеропорт, АТС, маслоробний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, дільниця Прилуцького з-ду продтоварів, міжколгоспне об'єднання по виробництву яєць і м'яса птиці, комбінат побутового обслуговування, середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури на 350 місць, при якому 3 нар. самодіяльні колективи, 4 б-ки (60 тис. од. зб.). У С. народилися Я. Й. Саполович (1760—1830) — вітчизн. хірург, керуючий Петербург. медико-інструментальним з-дом, винахідник нових хірургічних інструментів; помер від холери, беручи участь у боротьбі з епідемією цієї хвороби; О. В. Дедюлін (1866—1924) — укр. мікробіолог, закінчив 1892 Харків. вет. ін-т, в якому з 1906 завідував кафедрою бактеріології; організатор вет. служби на Україні; праці присвячені вивченню інфекц. хвороб с.-г. тварин і заходам боротьби з ними; М. М. Никоненко — зав. відділом селекції Мліївської науково-дослідної станції садівництва, лауреат Держ. премії СРСР; Г. П. Кириченко — заслужений зоотехнік УРСР; укр. актриса Г. П. Затиркевич-Карпинська (на будинку, де народилася актриса, встановлено *Затиркевич-Карпинській Г. П. меморіальну дошку*). У 1921 першим секретарем новоутвореної комсомольської орг-ції був Ю. Я. Білан (у майбутньому проф. Київ. ун-ту). У С.— пам'ятники В. І. Леніну (1954), жертвам фашизму (встановлений 1986 на місці спаленої в 1943 школи), композитору *Лисенку М. В. пам'ятник*. Меморіальний комплекс — братська могила жертв фашизму (1972). Поблизу С. — городище Срібняне і посад давньоруського періоду (9—13 ст.), кургани 2—1 тис. до н. е.

СРІБНЯ́НКА — гідрологіч. пам'ятка природи (з 1972). Ділянка з численними джерелами. Розташована в Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Пл. 3 га.

СРІБНЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Лисогору (бас. Дніпра).

СРІБНЯ́НСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля смт Срібного Срібнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. І. Калініна. Пл. 71 га.

СРІБНЯ́НСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Розташований в смт Срібному Срібнянського р-ну Черніг. обл. Засн. у 19 ст. Вікові ялини, явори, декоративна рослинність. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. І. Калініна. Площа 25,8 га.

СРІБНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. обл. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 17,4 тис. ж. (1988). У районі — 31 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 10 сільс. Радам народ. де-

Срібне. Будинок нової школи.

путатів. Центр — смт Срібне. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — Удай з прит. Лисогір (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, клен, липа) займають 7 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — срібнянські хлібний і маслоробний з-ди, Дігтярівська ф-ка худож. виробів. Комбінат побутового обслуговування (Срібне) та будинок побуту (смт Дігтярі). Землеробство району зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1988 становила 42,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 37,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У С. р.— 16 колгоспів, міжколгоспне об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці. Автомоб. шляхів — 132,3 км, у т. ч. з твердим покриттям — 122,5 км. У районі — 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (смт Дігтярі та с. Сокиринці), 21 заг.-осв., музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 11 клубів, 27 кіноустановок, 22 б-ки. У смт Срібному народилися актриса Г. П. Затиркевич-Карпинська, вітчизн. хірург Я. Й. Саполович, укр. мікробіолог О. В. Дедюлін. У с. Калюжинцях С. р. народився укр. кобзар О. М. Вересай, у смт Дігтярях — укр. рад. мікробіолог В. Г. Дроботько, укр. рад. килимарниця Г. Н. Малиш та укр. рад. ткаля С. О. Малиш, у с. Іванківцях — укр. рад. килимарниця О. Ф. Балун, у с. Сокиринцях — укр. рад. математик Г. В. Пфейффер, тривалий час жив і помер О. М. Вересай. У С. р. видається газ. «*Ленінське слово*» (з 1935). Найвизначнішими пам'ятками архітектури 1-ї пол. 19 ст. є *Галагана П. Г. садиба* в смт Дігтярях, *Сокиринський палац, Сокиринський парк*. Див. також ст. Дігтярі, Срібне, Васьківці, Грицівка, Гурбинці, Калюжинці, Карпилівка, Олексинці, Поділ, Савинці, Сокиринці, Харитонівка, Грицівка. Іл.—табл. XXIX.

СТАВ. Річка в Черніг. обл., прит. Трубежа (бас. Дніпра). Тече тер. Бобровицького р-ну.

СТАВИСЬКЕ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Блудше й Нова Гребля. Розташоване за 12 км від райцентру та за 21 км від залізнич. ст. Носівка. 657 ж. (1988). Вперше згадується 1858. У 1866 — 40 дворів, 318 ж.; у 1897 — 112 дворів, 628 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центр. садиба колгоспу ім. Ілліча (спеціалізація — вирощування нетелів), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, дитсадок, Будинок культури на 225 місць, кіноустановка, б-ка (9 тис. од. зб.). У 1966 встановлено обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (114 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1959 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, за-

гиблих 1943 при визволенні села. Біля Нової Греблі виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

СТАВРОВЕ́ЦЬКОГО (ТРАНКВІЛІО́НА) КИРИ́ЛА ДРУКА́РНЯ у Чернігові. Засн. у 20-х рр. 17 ст. укр. письменником, церковно-осв. діячем, друкарем-видавцем Ставровецьким (?—1646, Чернігів). У 80-х рр. 16 ст. викладав слов'янську і грецьку мови у Львові, з 1592 — у віленських братських школах. На поч. 17 ст.— провідний діяч Львів. братства. Організував власну пересувну друкарню, де видрукував (1618, Почаїв) книгу «Зерцало богословія», а наступного року в Рохманові «своїм коштом і накладом» випустив збірку проповідей «Євангеліє учительное...», в якій продовжував традиції укр. полеміста 16 ст. І. Вишенського. У 1621—25 був проповідником у Замості. 1626 перейшов в унію й одержав посаду архімандрита *Єлецького Успенського монастиря.* До Чернігова він перевіз і друкарню. У 1646 в ній було надруковано збірку «Перло многоцѣнноє», яка складається з кількох прозових творів і 21 вірша, написаних тогочасною книжною укр. мовою. Книга мала пед. призначення. Автор говорить про тлінність багатства і скороминучість життя. Художністю і реалістичними деталями відзначається монолог-плач «Піснь вдячная при банкетах панских». Вірші написано за стильовими традиціями духовної л-ри, але в них є й елементи нар. поетики, ритміка його віршів близька до нар. дум.

Друкуючи свої твори, Ставровецький дбав про те, щоб вони й за оформленням могли успішно конкурувати з продукцією інших друкарень. Окремі примірники книги «Перло многоцѣнноє», виданої в Чернігові, зберігаються в Держ. б-ці СРСР ім. В. І. Леніна, Держ. історичн. музеї, Центр. держ. архіві давніх актів (всі — Москва), Публіч. б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Львів. наук. б-ці АН УРСР ім. В. Стефаника, Львів. музеї укр. мистецтва, б-ці Саратовського ун-ту, Чернігівському істор. музеї та в Нац. б-ці у Варшаві. У 1646 друкарня припинила своє існування.

СТАДІО́Н І́МЕНІ Ю. О. ГАГА́РІНА у Чернігові. Відкрито 1936. Знаходиться поряд з *Центральним парком культури та відпочинку* ім. 50-річчя Жовтня. В кін. 18 ст. тут знаходилась заміська дача черніг. архієпископів. На поч. 19 ст. міська дума виміняла в архієпископа цю землю. Частина її відійшла під садибу губернатора, а іншу в 1804 перетворили на міський сад. У серед. 30-х рр. 20 ст. тут було споруджено стадіон на 3 тис. глядачів. У 2-й пол. 50-х рр. стадіон фактично збудований заново. Його тер. обнесено муром, встановлено сучас. освітлення, побудовано бетонні трибуни — зх. (на 7 тис. місць), під якою розмістили гімнастичні зали та побутові приміщення, і сх.— на 4 тис. місць. У 1961 стадіону присвоїли ім'я Ю. О. Гагаріна. 25 травня 1964 тут відбулася зустріч трудящих міста з космонавтами Ю. О. Гагаріним та А. Г. Ніколаєвим. У 1985 розпочато реконструкцію стадіону. Зводиться нова сх. трибуна, яка вміщуватиме, як і зх.,— 7 тис. чол. У перспективі передбачається замкнути трибуни напівкільцями по всьому периметру футбольного поля і довести кількість місць до 25 тис.

«СТА́ЛІНСЬКИЙ ПРА́ПОР». Газета, орган Носівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Носівці 1944—56. Див. *«Прапор комунізму»*.

«СТА́ЛІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Батуринського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Батурині

1935—41, 1944—53, 1955—56. У 1935—36 друкувала на своїх сторінках газ. «*Молодий ленінець*». Див. «*Шлях Ілліча*».

«СТА́ЛІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Бобровицького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в 1937 — 41, 1944—56. Див. «*Жовтнева зоря*».

«СТА́ЛІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Куликівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Куликівці 1935—41, 1944—56. У 1936 друкувала на своїх сторінках газ. «*Комсомольська трибуна*». Див. «*Поліська правда*».

«СТА́ЛІНСЬКИЙ ШЛЯХ». Газета, орган Тупичівського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в с. Тупичеві 1935—41, 1944—56. У 1936—38 друкувала на своїх сторінках газ. «*Зміна*». Див. «*Нове життя*».

«СТА́ЛІНСЬКИМ ШЛЯ́ХОМ». Газета, орган Батуринського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видав. в Батурині 1954—55. Див. «*Шлях Ілліча*».

СТАЛЬ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ірванця (бас. Дніпра). Тече тер. Семенівського р-ну.

СТАНІСЛА́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Глібівщина, пізніше — Григоріївська; Деснянський р-н) — від вул. Свердлова до вул. Орджонікідзе. Попередні дві назви зумовлені тим, що вулицю було прокладено на землі поміщика Григорія Глібова. У 1940 названо на честь Станіславського (справж. прізв. Алексєєв) Костянтина Сергійовича (1863—1938) — рос. рад. актора, режисера, педагога, теоретика театру, нар. арт. СРСР (з 1936). Н. в Москві. Разом з Немировичем-Данченком заснував 1898 і очолював МХАТ. Разом з цим колективом відвідав ряд міст України, зокрема 1915 Чернігів. Вулиця прокладена після 1908 і забудована приватними будинками. Збереглися цікаві за архітектурою будинки старої забудови (№ 8, 23, 40 та ін.). На С. в. розміщені обласне підприємство «Побутрадіотехніка» та шляховий ремонтно-буд. трест.

СТАНЦІ́ЙНІ ДУБИ́ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Група дерев віком понад 140 років. Розташовані в м. Прилуках (садиба інкубаторної станції). Перебувають у віданні міськкомунгоспу. Пл. 0,02 га.

СТАРА́ БАСА́НЬ — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Басанці, за 17 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 1662 ж. (1988). Вперше згадується 1196. У 1866 — 342 двори, 2351 ж., два винокурних, кінний з-д, дерев. Преображенська церква (перебудов. 1820); у 1897 — 560 дворів, 3220 ж., земська школа, б-ка, 3 ярмарки на рік. У 1907 селяни під проводом Д. Д. Марченка виступили проти поміщика. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Серп і Молот», відділення зв'язку, будинок побуту, АТС. Серед. і 2 школи-інтернати, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, 2 б-ки (19 тис. од. зб.). У 1969 в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (400 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено обеліск Слави. До Старобасанської сільс. Ради відноситься х. Тимки. На ньому зберігся будинок з мезоніном — один з небагатьох, що залишилися без змін зовні і всередині, зразків садибного будівництва 19 ст. на Україні. Збереглася і вся садиба. Вона належала Д. Д. Кринській — дружині київ. лікаря О. С. Лєскова — брата письменника М. С. Лєскова. Тут 18—21 липня 1881 письменник гостював. Тепер у будинку — школа-інтернат.

СТАРА́ ГУ́ТКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Вільшанка, Жаданівка, Лосевочка, Шведчина. Розташоване за 46 км від райцентру і залізнич. ст. Семенівка. 115 ж. (1988). Відома з 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. Г.— центр. садиба колгоспу ім. М. І.

Калініна, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 280 місць, б-ка (7184 од. зб.).

СТАРА́ ДЕСНА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

СТАРА́ РУ́ДНЯ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Заріччя. Розташована на р. Смячі (прит. Снову), за 20 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Камка. 1289 ж. (1988). Вперше згадується у 1-й пол. 16 ст. У 1866 — 158 дворів, 935 ж.; дерев. Успенська церква (1889); в 1897 — 279 дворів, 1441 ж., земська школа, б-ка, один ярмарок на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. Р.— центр. садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (спеціалізація —м'ясо-молочне тваринництво), цегельний з-д, АТС. 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У 1955 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 в боях за визволення села від гітлерівців, і жертв фашизму, 1982— обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (224 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

СТАРА́ ШУМИ́ЛІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Трубежа (бас. Дніпра).

СТАРИ́Й СЕЙМ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Сосницького р-ну.

СТАРИ́ЦЯ — гідролог. заказник (з 1984). Перехідне осоково-сфагнове болото. Розташована в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Пл. 57 га.

СТАРІ́ БОРО́ВИЧІ — село Щорського району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гвоздиківка. Розташовані на правому березі р. Снову, за 12 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Камка. 666 ж. (1988). Вперше згадуються на поч. 16 ст. У 1866 — 59 дворів, 617 ж.; в 1897 — 194 двори, 1435 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1870). 1905 у С. Б. відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С. Б.— відділення колгоспу ім. М. О. Щорса (спеціалізація — зернові і тех. культури), 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій, Будинок культури на 400 місць, б-ка (8,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу І. В. Гудимов (1908—73). У 1957 встановлено надгробки на 4-х братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Поблизу С. Б. виявлені давньоруське городище і 2 поселення 10—13 ст.

СТАРОБАСА́НСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Старої Басані Бобровицького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Серп і Молот» і «За комунізм». Пл. 278 га.

СТАРОБІЛОУ́СЬКА ВУ́ЛИЦЯ в Чернігові (кол. Білоуська; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Щорса до шляхопроводу під залізничним насипом, де з С. в. зливається Ріпкинська вулиця, і вони переходять у вул. Гагаріна, яка за містом переходить у дорогу в с. Старий Білоус. На С. в. виходить старе міське кладовище. При вході на тер. кладовища стояла мурована Петропавлівська церква (1834, не збереглася).

СТАРОДУ́БСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО. Удільне князівство 13—15 ст. в *Чернігово-Сіверській землі*, яке займало територію по течії р. Бабинки (бас. Дніпра) і входило до складу *Чернігівського князівства.* 1239 розгромлене ордами Батия. У 50-х рр. 14 ст. територія С. к. підпала під владу Литви, 1503 — Росії, з 1618 — Польщі. Після возз'єднання України з Росією (1654) ввійшла до складу Російської д-ви.

СТАРОДУ́БСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Засн. 1654. Спочатку складався з 10 сотень і був підпо-

рядкований ніжинському полковникові. 1663 С. п. виділено з *Ніжинського полку* і безпосередньо підпорядковано гетьманському управлінню. Адм. центром його був Стародуб. С. п. у різні часи мав від 7 до 11 сотень. У С. п. значну частину землеволодінь становили монастирські маєтності. Зокрема, Києво-Печерській лаврі належали Бобовицька, Поповогірська і Ліщинська вотчинні волості, подаровані їй царським урядом у 80-х рр. 17 ст. За ревізією 1764, С. п. складався з Бакланської, Мглинської, Новгородської, Новомістської, Погарської, 1-ї та 2-ї Почепських, 1-ї та 2-ї Стародубських, Топальської і Шептаківської сотень, в яких було 7050 виборних козаків, 18 107 підпомічників і 147 629 посполитих, різночинців і дворян та ін. Козаки С. п. брали участь у війнах, які вела Рос. д-ва з 60-х рр. 17 ст., та в ряді антифеод. виступів і заворушень селянства проти феод.-кріпосницького гніту. З скасуванням полкового устрою Лівобережної України С. п. 1781 ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Новгород-Сіверського намісництва.*

СТА́РОСТВО — адм.-територіальна і госп. одиниця в держ. володіннях у феод. Польщі, Великому князівстві Литовському та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок і кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. С. ліквідовані на Лівобережній Україні, в т. ч. на тер. сучасної Черніг. обл., на поч. нар.-визвольної війни 1648—54.

СТАРОСТРИ́ЖЕНСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Стриженська; Новозаводський р-н, на тер. Подолу біля підніжжя Болдиних гір) — від вул. Леніна до вул. Толстого. Вулицю прокладено у 1-й пол. 19 ст. Вона згадується у списку 1851. Назва походить від р. Стрижень, яка тоді тут протікала, обгинала Вал, потім приблизно біля *Єлецького Успенського монастиря* круто повертала на Пд. і недалеко від гаю Святе (тепер Пролетарський гай) впадала в Десну. Пізніше, коли русло р. Стрижень було змінено, вул. Стриженська простягалася поруч із старим руслом. З кін. 19 ст. її стали називати Старостриженською.

СТАРУ́ХА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 30 км, площа бас. 207 км². Тече тер. Чернігівського р-ну.

«СТАТИ́СТИКА ЗЕМЛЕВЛАДЕ́НИЯ» 1905. Вып. 1—50. СПб., 1906—07. Вип. 47 присвячений Черніг. губ. (1906, 60 с.), вміщує дані про кількість землі і землевласників (з розподілом по категоріях землеволодіння, станах, розмірах володінь), число громад, дворів та т. п.

«СТАТИ́СТИКА ПОЗЕМЕ́ЛЬНОЙ СО́БСТВЕННОСТИ И НАСЕЛЁННЫХ МЕСТ ЕВРОПЕ́ЙСКОЙ РОССИИ. По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва внутр. дел по поручению Стат. совета». Вып. 1—8. СПб., 1880—85. У вип. 3 («Губернии малороссийские и юго-западные». 1884, 218 с.) вміщено дані за 1877 по Черніг. губ. про розподіл зем. власності по категоріях землеволодіння, станах землевласників, розмірах володінь, розподіл надільних земель селян. громад за категоріями селян з вказівкою величини наділу на ревізьку душу і зазначенням общинного і подвірного володіння, відомості про число жилих будівель тощо.

«СТАХА́НОВЕЦ - КОНОПЛЕВО́Д». Газета, орган Грем'яцького РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Виходила в с. Грем'яч 1936—41. У 1936—37 друкувала на своїх сторінках газ. *«Смена»*. Див. *«Колхозный путь»*.

СТАХА́НОВЦІВ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. 4-й і частина 2-го Текстильних провулків; Новозаводський р-н, у с-щі ф-ки первинної обробки вовни) — від ПМК-8 «Укрремлегбуду» (глухий кінець до вул. Ціолковського). У 1980 провулки об'єднано в одну вулицю й названо на честь послідовників Стаханова Олексія Григоровича (1905—77) — ініціатора масового руху трудящих країни за високопродуктивну працю в період дру-

гої п'ятирічки. Н. в с. Лугова Орлов. обл. 31.VIII 1935 встановив рекорд видобутку вугілля відбійним молотком. На шахті «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївці за зміну (5 год. 45 хв.) нарубав 102 т вугілля (14,5 норми). Герой Соц. Праці (1970). Провулки, з яких утворилася нинішня С. в., прокладені в 50-х рр. 20 ст., забудовані характерними для перших післявоєнних років та сучас. 5- і 9-поверховими житл. будинками. Тут знаходяться також два дитячі комбінати та пересувна механізована колона тресту «Укрпромлегбуду» (№ 2).

СТАХОРЩИ́НСЬКЕ ДЖЕРЕЛО́ — гідролог пам'ятка природи (з 1975). Розташоване біля с. Стахорщини Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Нове життя». Пл. 0,1 га.

СТЕПАНЕ́НКА М. С. МОГИ́ЛА у с. Бубнівщині Прилуц. району. Степаненко Михайло Степанович (1894—1943) — перший голова колгоспу. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 був обраний секретарем сільської Ради. У 1943 закатований фашистами. У 1969 на могилі (сільське кладовище) встановлено металевий обеліск з меморіальним написом.

СТЕПАНІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лосинівки (бас. Дніпра).

СТЕПАНІ́ВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Березівка, Воловиця. Розташована на р. Десні, за 28 км від райцентру та за 22 км від залізнич. ст. Вересоч. 1425 ж. (1988). Відома з 1-ї пол. 17 ст. У 1866 — 78 дворів, 613 ж.; 1897 — 152 двори, 931 ж., дерев. Успенська церква (1896), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центральна садиба колгоспу «Десна» (спеціалізація — зернові і технічні культури), тартак, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, лікарня, аптека, дитсадок, клуб на 200 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Уродженцями С. є.: Герой Радянського Союзу В.Г. Нетреба (1903 — 75); доктор геолого-мінералог. наук, лауреат Держ. премії СРСР (1978) О. М. Адаменко; мати-героїня А. І. Кушнір. 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців, 1971 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, загиблих (129 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни.

«СТЕПОВІ́ КВІТКИ́». Літературний альманах, упорядкований Б. Грінченком і виданий 1899 у Черніг. друкарні губерн. земства. В ньому вміщені твори В. І. Самійленка (див. *Самійленку В. І. меморіальні дошки*), Я. І. Щоголева (Щоголіва; 1823—98), П. О. Куліша (див. *Куліша П. О. могила*), Л. І. Глібова (див. *Глібова вулиця*), Б. Д. Грінченка (див. *Грінченка Б. Д. видавництво*), М. Стависького (М. А. Славинського, 1868 — ?), О. С. Афанасьєва-Чужбинського (1816—75), І. І. Манжури (літ. псевдонім — Іван Калічка; 1851—93), Лесі Українки (див. *Українки Лесі вулиця*), М. П. Старицького (псевд. Гетьманець; 1840—1904), К. О. Білиловського (літ. псевд.— Цезар Білило та ін.; 1859—1938), І. Я. Франка (див. *Франка вулиця*), О. Яковенка, П. А. Грабовського (1864—1902), С. В. Руданського (1833—73), В. С. Кулика (1830—70), М. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*), П. П. Гулака-Артемовського (1790—1865), Є. П. Гребінки (1812—48; див. *Гребінки вулиця*), М. К. Вороного (1871—1942).

СТЕПОВІ́ ХУТОРИ́ — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Відрадне, Карабинівка та Кіровка. Розташовані за 18 км від райцентру і за 13 км від залізнич. ст. Носівка. 548 ж. (1988). С. Х.

засновані 1940. У селі — центр. садиба колгоспу «Дружба», який 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства» (спеціалізація — зернові, тех. культури), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 300 місць, 2 клуби, 3 б-ки (10,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Соц. Праці С. І. Динник. 1971 встановлено обеліск на честь воїнів-односельців, які загинули (179 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

СТЕФАНО́ВИЧА Я. В. МОГИ́ЛА в Красному Колядині Талалаївського р-ну. Розташована в сільс. парку. Стефанович Яків Васильович (1854—1915) — революц. народник. Н. в с. Дептівка (тепер Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. Вчився на мед. ф-ті Київ. ун-ту. З 1873—74 входив до гуртків чайковців і «Київської комуни». Учасник «ходіння в народ» на Україні. Разом з В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем готував сел. повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. З 1879 — член орг-ції «Земля і воля», після розколу якої став одним з організаторів «Чорного переділу». З 1881 — член «Народної волі», у 1882 заарештований і в 1883 засуджений до 8-річної каторги. З 1890 — на поселенні в Якутії. Брав участь у наукових експедиціях, учителював. У 1905 повернувся в Черніг. губ., оселився в родині сестри в Красному Колядині, де й помер. 1968 прах Я. В. Стефановича з кладовища перенесено в центр села. На могилі встановлено бетонну мемор. плиту з написом: «Стефанович Яків Васильович — український революціонер-народник. 1854—1915 рр.».

СТИ́БИН — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Унікальне глибоководне озеро з численними джерелами. Розташований біля с. Савина Козелецького р-ну Черніг. обл. У віданні колгоспу «Зірка», Пл. 4,4 га.

СТІК. Річка в Черніг. обл., прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

СТІЛЬНА. Річка в Черніг. обл., прит. Домниці (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

СТО СІМДЕСЯ́Т П'Я́ТИЙ БАТУ́РИНСЬКИЙ СТРІЛЕ́ЦЬКИЙ ПОЛК. Сформований 1914 в м. Глухові (тепер Сум. обл.). Входив до складу 44-ї д-зії Пн. фронту. Після Лютн. революції 1917 солдати обрали полковий к-т, який у жовтні 1917 встановив зв'язки з більшовицькими орг-ціями Ревеля і Балт. флоту. Наприкінці 1917 батуринці повернулися на Чернігівщину. Багато з них взяло участь у боротьбі за утвердження Рад. влади на Україні. Зокрема, голова полкового к-ту командир батальйону О. Д. Замула в січні 1918 був обраний членом виконкому і військ. комісаром Кролевецької повіт. Ради робітн., сел. і солдат. депутатів, а в березні — командиром Кролевецького партизан. загону. В березні 1918 солдати-батуринці разом з червоногвардійцями Рославльського загону допомогли трудящим Глухова розгромити контрреволюц. заколот і відновити в місті Рад. владу.

СТОДО́ЛИ — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Переходівка. Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 651 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 199 дворів, 722 ж.; 1897 — 174 двори, 1186 ж., мурована Різдва Богородиці церква (1905, на місці попередньої), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни було сформовано партизан. загін, у роки тимчасової гітлерівської окупації — підпільну групу. У С.— радгосп «Зоря» (спеціалізація — виробництво насіння овочевих культур), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, б-ка (11,5 тис. од. зб.).

Уродженцем с. Переходівки є укр. письменник, педагог, громад. діяч О. Я. Кониський (1836—1900). За участь у Київській громаді та організацію недільних шкіл 1863 був висланий у Вологду, потім — у Тотьму. З 1872 жив у Києві. Літ. діяльність почав 1858. Автор поезій, повістей, драм, оповідань. Написав біографію Т. Г. Шевченка («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», 1898). Для недільних шкіл видавав популярні книжки й підручники («Українські прописи», 1862; «Арифметика, або щотниця», 1863; «Перша граматика, або читання», 1883). 1956 у С. встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від нім. фашистів. На околиці с. Переходівки було виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

СТО́ЛЬНЕ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Дмитрівка, Лазарівка, Чорногорці. Розташоване за 24 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 2085 ж. (1988). Вперше згадується 1239, коли було зруйноване ордами Батия (напевне, село існувало ще раніше). Назва йде від того, що належало княжому столу В 15 ст. почало відроджуватися, входило до складу Великого князівства Литовського, в 1503 разом з Чернігово-Сіверщиною відійшло до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618 С. відійшло до шляхетської Польщі. Його власником став тоді черніг. чашник П. Салтик. У 1648—1781 — центр Стольненської сотні Черніг. полку. У 1614 в С. були зведені Преображенська і Покровська церкви, при них існували 2 козацькі школи, богодільні. З 1660 належало *Ветхорізд-вяному Георгіївському монастиреві,* з 1740 — генеральному судді А. Я. Безбородьку і його спадкоємцям, зокрема Мусіним-Пушкіним. З 1782 С. у складі Новгород-Сіверського намісництва, з 1797 — у Волосківській волості Сосницького пов. Малоросійської, з 1802 — Черніг. губ. У 1866—478 дворів, 3805 ж., цукровий завод, муровані *Андріївська церква* (1782) і Преображенська (1804—09). У С. знаходилась садиба (кін. 18 ст.; див. *Мусіних-Пушкіних садиба*), а також великий дендрологічний *Стольненський парк* з системою озер. У кінці 19 ст. діяли міністерське 2-класне училище, парафіяльна школа (1883), народне училище (1874). У 1905—07 у Стольному відбувалися виступи, страйки робітників і селян.

Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У 1920 працювала лікарня, 2 семирічні школи, народний дім з б-кою. У 1921—23 створено с.-г. та ін. кооперації; в 1925 організовано артіль «Червоний хлібороб», відкрито ясла (1922 — для дітей з голодуючого Поволжжя). З 1923 С.— в складі Березнянського р-ну і віднесено до категорії сіл. У 1924 в С. було 867 дворів і 3831 ж. У С.— центр. садиба колгоспу «Праця», відділення зв'язку, АТС, будинок побуту, с. ш з клубом інтернаціональної дружби, лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок к-ри на 450 місць, 2 б-ки (28 тис. од. зб.), *Стольненський краєзнавчий музей* народний. Уродженцями С. є: Герой Соц. Праці П. І. Шишига; лауреат Держ. премії СРСР М. М. Бредюк; кобзар (учень кобзаря Т. Пархоменка) Д. Г. Симоненко (1871—1948). У 1957 на 5 братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від німецько-фашистських загарбників, встановлено надгробок. Споруджено обеліск (1963) в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (471 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. С. виявлено

городище і поселення часів Київ. Русі (9—13 ст.), в 1895 знайдено скарб римських монет 2 ст. н. е.

СТО́ЛЬНЕНСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й народ. Ств. 1960. Експозиція розміщена в 5 залах. У музеї бл. 2 тис. оригінальних експонатів, що розповідають про природу та історію дореволюційного села (тут же колекція тодішнього одягу); історію села у 1917 —41 та в роки Великої Вітчизн. війни. В останньому залі зосереджені експонати за післявоєнний період. Звання народного удостоєний 1968.

СТО́ЛЬНЕНСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Парк дендрологічного типу з системою озер. Засн. у 19 ст. (див. *Мусіних-Пушкіних садиба*). Ростуть численні види дерев і чагарників. Міститься в с. Стольному Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Праця». Пл. 12,8 га.

«СТРАНИ́ЧКА КРА́СНОЙ МОЛОДЕ́ЖИ». Газета, орган Черніг. губкому КСМУ. Виходила 1922 у Чернігові. Друкувалася на сторінках газети *«Красное знамя»*.

СТРАТИ́ВА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 23 км, площа бас. 153 км². Бере початок у Брянській обл. РРФСР. Біля річки — с. Жовтневе Семенів. р-ну.

СТРАТИЛА́ТА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Носівці. Від в'їзду до міста з боку Ніжина до вул. Леніна. Перейменована 1953 на честь Стратилата Михайла Івановича (1909—43). Н. в с. Макіївці Носівського р-ну в селянській сім'ї. У рідному селі закінчив 7 класів, потім Майнівську с.-г. школу і Мринську середню школу. Після служби в Червоній Армії закінчив істор. ф-т Ніжин. пед. ін-ту. Працював учителем у Дніпропетровську. Повернувшись на Чернігівщину, учителював у с. Пустотине, був директором школи у с. Макіївці, а з 1934 — учителем історії Носівської середньої школи № 1. З 1936 Стратилат на парт. роботі: зав. парткабінетом, а потім перший секретар Носівського райкому партії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолив Носівський підпільний райком партії, організував і став командиром партизан. загону, який згодом виріс у партизан. з'єднання *«За Батьківщину»*. Загинув у бою. Іменем Стратилата також названо колгосп у с. Селище Носівського р-ну, школу в с. Макіївці. На С. в. розміщені будинки: райкому Компартії України, райвиконкому, районної друкарні, райкому комсомолу, середньої школи № 1, музичної школи (до війни тут містився райком партії, де працював Стратилат). На С. в.— райпобуткомбінат; Будинок культури, районний Будинок піонерів, Алея героїв війни і праці, пам'ятник В. І. Леніну, кінотеатр «Космос». 2) У Чернігові (Новозаводський район, на території Нової Подусівки) — від вул. Красносільського до вул. Орловської. Одна з новопрокладених у кін. 1980 вулиць для індивід. житл. будівництва.

СТРИЖ. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Тур'ї (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

СТРИ́ЖЕНЬ. Річки. 1) Права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 24 км, площа бас. 168 км². Бере початок у Сумській обл. Тече через м. Чернігів. На березі С. розміщене с. Роїще Чернігівського р-ну. 2) Ліва прит. Коропця (бас. Дніпра). Довж. 38 км. Тече тер. Коропського р-ну.

СТРІ́ЛЬНИКИ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані на р. Борзенці, за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Бахмач. 1495 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. У 1654 — 1781 — в складі Прилуцького полку. До 1716 — вільне село, відтоді віддавалося на ранг полковій старшині. У 1879 на місці попередньої збудовано дерев. Преображенську церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. К. Маркса, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, аптека, Будинок культури, б-ка (7,6 тис. од. зб.). У 1929 споруджено надгробок на могилах першого голови ревкому В. К. Чепури, активістів П. К. Шуль-

жика та П. П. Красулі, які загинули в роки громадян. війни, 1962 — на могилі рад. воїнів, полеглих у боях за визволення села.

СТРІЛЬНИЦЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Стрільників Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу імені К. Маркса. Пл. 180 га.

СТРОПОВЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Ільмівки Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Правда». Пл. 29 га.

СТРУГА. 1) Гідролог. заказник (з 1979). Територія у верхів'ї р. Струги. Розташована біля с. Рудки Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Леніна та В. І. Чапаєва. Пл. 44 га. 2) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована у Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Пл. 14 га.

СТРУГА. Річка в Черніг. обл., прит. Бичалки (бас. Дніпра). Довж. 18 км. На березі С. розташоване с. Рудка Черніг. р-ну.

СТУДАЧКОВЕ — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване у Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Пл. 22 га.

СТУДЕНОЧКА. Річка в Черніг. обл., прит. Гусинця (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

СТУДЕНТСЬКА ВУЛИЦЯ у Ніжині (кол. Міщанська) — від вул. Некрасова до вул. Б. Хмельницького. Відома з 19 ст. Сучас. назву одержала 1954 від Ніжин. мед. училища (буд. № 2, пам'ятка арх. 18 ст., див. *Ніжинської міської думи будинок*). На поч. 20 ст. поруч добудовано будинок, в якому тепер міститься пожежна частина № 5. На стіні 17.04.88 встановлено інформ. дошку, яка сповіщає, що ніжин. пожежна частина заснована 1865.

СТУДИНСЬКИЙ — гідрологічний заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Студинки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Пл. 180 га.

СТУПАК — гідролог. заказник (з 1984). Осоково-сфагнове болото. Розташований у Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Пл. 13 га.

СТУПНА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

СУВОРОВА ВУЛИЦЯ у Чернігові (кол. Заміська; Новозаводський р-н) — від вул. Малясова до вул. Льва Толстого. Перейменована 1940 на честь Суворова Олександра Васильовича (1729 чи 1730—1800) — рос. полководця і військ. теоретика, генералісимуса (з 1799). 1797 побував у с. Вишеньках Короп. р-ну. С. в. прокладена в 20-х рр. 20 ст. В той час вона була крайньою у цій місцевості, тому й названо її Заміською. Забудована індивід. житл. будинками.

СУДОСТСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Типове болото. Розташований біля с. Мурав'їв Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Шлях нового життя». Пл. 100 га.

СУДОСТЬ. Річка, права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 208 км, площа бас. 5900 км². Бере початок у РРФСР; нижня течія — у Новгород-Сіверському р-ні. На правому березі С. розміщене с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну.

СУКОННІ МАНУФАКТУРИ. Дрібні підприємства по виробн. сукна на Україні, відомі з 17 ст., а великі мануфактури — з 18 ст. Так, на поч. 18 ст. стали до ладу *Машівська суконна мануфактура, Ряшківська суконна мануфактура*, у 2-й пол. 18 ст.— *Батуринська суконна мануфактура*, Слобідсько-Старогородська (біля Остра, 1788) і Срібнянська (1789) суконні мануфактури. У 1816 на Чернігівщині діяло вже 8 мануфактур, у т. ч. 7 феодальних. Одна належала купцеві В. Лихоманову в посаді Клинцях Суразького пов. Тут на 28 верстатах працювало 473 вільнонайманих робітники.

Поступово виробництво сукна на Чернігівщині концентрується переважно у посаді Клинцях. Цією справою займалися тут купці-

розкольники. У 1832 в Клинцях було 6 купецьких і одна міщанська мануфактура. Всі вони 1832 виробили 227 434 аршини і 8 тис. пар вовняних панчіх. У 1838 на Чернігівщині було 17 великих підприємств, у т. ч. 16 мануфактур, у 1859 — 19 суконних мануфактур, у 1860—27 суконно-панчішних підприємств. З з них виробляли сукно, яке йшло на потреби армії, 24 — сукно серед. якості і панчохи. За вартістю річного виробництва названих товарів Черніг. губ. посідала п'яте місце в Росії. Реалізовувалося чернігів. сукно в основному в Китаї, де вимоги щодо його якості були не такі високі. Послаблення торгівлі з Китаєм через ліквідацію монополії торгівлі чаєм пізніше призвело до депресії суконного виробництва на Чернігівщині.

СУМСЬКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Янівська; Новозаводський р-н, тер. Старої Подусівки) — від вул. Білоруської до вул. Транспортної. Прокладена в 2-й пол. 50-х рр. і забудована індивід. житл. будинками.

СУНИ́ЧНЕ — село Щорського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Попільня, Шкробове. Розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Суничне. 288 жителів. Відоме з 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У С.— центральна садиба плодово-ягідного радгоспу «Сновський», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, клуб на 150 місць, б-ка (1500 од. зб.). У 1963 встановлено пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1941 при обороні села від фашистів.

СУПІ́Й. Річка в Київській, Черкаській і Черніг. областях, ліва прит. Дніпра. Довж. 144 км, площа бас. 2160 км². Бере початок біля м. Бобровиці Черніг. обл. Тече Придніпровською низовиною. Гирло — в Золотоніському р-ні Черкаської обл.

СУПІ́Й БОЛО́ТО — гідрологіч. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Петрівки Бобровицького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна. Площа 209 га.

СУХА́ ГРЯДЬ — бот. пам'ятка природи (з 1978). Сосновий ліс віком понад 120 років. Розташована у Ріпкинському р-ні. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Пл. 3,2 га.

СУХА́Ч. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

СУХЕ́ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване у Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 13 га.

СУХИ́Й ВИР. Річка в Черніг. обл. Довж. 18 км. Бере початок в Ріпкинському р-ні. Впадає в болото Замглай.

СУХИ́Й ЯРО́К. Річка в Черніг. обл., прит. Линовиці (бас. Дніпра). Тече тер. Прилуцького р-ну.

СУХОМЛИ́НІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Олешні (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

СУХОМЛИ́НКА — гідрологіч. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташована біля с. Жадового Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні к-пу «Красный партизан».

СУХОПОЛО́ВА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Білещина, Пирогівці, Полова і Ярова Білещина. Розташована на р. Полові (прит. Удаю), за 4 км від райцентру і залізнич. ст. Прилуки. 1333 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Жовтень», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, 2 б-ки (7,7 тис. од. зб.). 1975 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення С. від нім.-фашист. загарбників, пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (38 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У с. Полова пам'ятка архітектури — мурована *Різдва Богородиці церква* (1811) з дерев. багатоярусною дзвіницею. Поблизу села виявлено

поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

СУШНЯНСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1984). Вік — близько 300 років. Розташований в Ріпкинському р-ні. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Пл. 0,01 га.

СХІДНОЧЕСЬКА ВУЛИЦЯ у Чернігові (Могильовська, Петербурзька, Петроградська, Червоноармійська; Деснянський р-н) — від парку культури ім. 50-річчя Жовтня до вул. Першого Травня. Вперше згадується в кін. 18 ст. як Могильовська, з поч. 19 ст.— Петербурзька. Ці назви були зумовлені тим, що тут пролягала дорога до міст Могильова та Петербурга. З 1915—Петроградська. З перших років Рад. влади на цій вулиці знаходились міський та повітовий, а потім міський та районний військові комісаріати, тому в 1927 її названо Червоноармійською. У травні 1980 перейменована на честь братніх зв'язків трудящих Черніг. обл. з трудящими Східночеської області ЧССР. У минулому більша частина С. в. (від парку культури до пл. П'яти Кутів) входила до складу укріпленої частини міста часів Київ. Русі. Друга її частина (від пл. П'яти Кутів до вул. Першого Травня) прокладена пізніше. На перехресті С. в. з вул. Московською (тепер вул. Шевченка) стояла Вознесенська церква, побудована в 1870 — 74 (не збереглася, 1941 спалена фашист. авіацією, 1955 розібрана). У першому кварталі вул. знаходиться садиба *Чернігівського будинку офіцерів*, на Пн. від неї — садиба А. І. Лизогуба, яка потім належала його синам, в т. ч. і Дмитру Андрійовичу Лизогубу (у 1985 будинок розібрано, див. *Лизогубів садиба*). За будинком Лизогубів знаходилася садиба графів Милорадовичів з палацом (1790), в якому Г. П. Милорадович на поч. 19 ст. двічі приймав Олександра I (спалений у 1941, тепер на його місці одноповерховий будинок контори Лісгоспзагу № 18). На протилежному боці зберігся невеликий одноповерховий будинок з пізнішими добудовами, де розміщувалося губернське статбюро. Деякий час тут працювали поет Л. І. Глібов та письменник М. М. Коцюбинський (див. *Глібова вулиця, Коцюбинського Михайла вулиця*). Тепер тут народні суди Деснянського та Новозаводського районів міста (№ 9). За будинком суду — новий корпус *Чернігівського педагогічного інституту*. В наступному кварталі зберігся одноповерховий будинок на високому цоколі, що належав юристу Сацу. Тепер у ньому міський військовий комі-

Вулиця Петербурзька (тепер вулиця Східночеська) у Чернігові. Вознесенська церква. Фото поч. 20 ст.

саріат (№ 15). Після Великої Вітчизняної війни побудовано середню школу № 9, корпус буд. орг-цій, будинки обл. військового комісаріату, облспоживспілки і Деснянського райкому та райвиконкому. Решта будинків, за винятком кількох, одноповерхові, серед них є й дореволюційні.

СЯ́ДРИНЕ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Будище, Самотуги, Тельне. Розташоване за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 839 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 35 дворів, 235 ж.; 1897 —90 дворів, 595 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Постановою бюро Черніг. обкому Компартії України С. визнано партизан. селом. У С. — центр. садиба колгоспу ім. Г. М. Димитрова, льонозавод, відділення зв'язку, 8-річна школа, лікарня, дитсадок, клуб на 210 місць, б-ка (9,2 тис. од. зб.). Уродженцем С. є О. М. Гарнієр (1896—1921) — учасник штурму Зимового палацу, комісар, а згодом командир *Першого Революційного полку ім. В. І. Леніна.* Встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 в боях за село, і меморіальні дошки (1947) воїнам-односельцям, загиблим на фронтах Вел. Вітчизн. війни. На тер. С. виявлено поселення бронзи (2 тис. до н. е.) та часів Київської Русі (11—13 ст.). Уродженцем с. Самотуги є Герой Рад. Союзу, генерал-майор Д. М. Білий (1897—1974).

СЯ́ДРИНКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Корюківського р-ну.

«ТАК ПОЧИНА́ЛОСЯ ЖИТТЯ́». Підпільна комсомольська орг-ція в смт Холмах Корюківського р-ну, яку очолював к-т у складі М. П. Єременка (секретар), К. Г. Дяченко, О. Т. Омеляненко. Ств. в серед. вересня 1941. Мала підпільні групи в селах Погорільцях, Радомці, Рибинську, Сядрині, Чорному Розі. Молоді патріоти друкували й поширювали листівки, руйнували комунікації ворога, були зв'язківцями Холминського райкому партії з партизан. загонами, виконували складні завдання розвідки, відбирали і направляли в партизан. загони молодь. У Холмах організували випікання хліба для партизанів, прання і ремонт білизни, ремонт взуття тощо. 2.III 1942 гестапівці заарештували і 4.III розстріляли М. П. Єременка, О. Т. Омеляненко, Л. Н. Ткаченка, Ф. Г. Внукову, Ф. Ф. Різниченка, через кілька днів — Н. В. Голяницьку. Разом з ними стратили 70-річну Д. З. Дяченко, яка допомагала комсомольцям. К. Г. Дяченко і Ф. І. Шевцова дісталися до партизанів. У центрі с-ща, де покоїться прах загиблих, у 1965 споруджено *Холминським комсомольцям-підпільникам пам'ятник,* на фасаді середньої школи, де вони вчилися, встановлено *Холминським комсомольцям-підпільникам меморіальну дошку.* Подвиг підпільників знайшов відображення в *Холминському музеї комсомольської слави.* Іл.— табл. XXXI.

ТАЛАЛА́ЇВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лустівка, Меденщина, Хвилівка. Розташована за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Ніжин. 1222 ж. (1988). Вперше згадується 1627. Входила до ніжинської першої полкової сотні Ніжинського полку. За актом 1654 ген. військ. суддя С. Мужиловський свій хутір Коростилівський у с. Талалаївці, куплений у К. Банковського, подарував ніжинським Ветхоріздвяному і Благовіщенському монастирям. Частину дворів

скупила старшина першої полкової сотні. У 1866 — 455 дворів, 2998 ж., дерев. церква Параскеви (відома з 1767, при ній діяла козацька школа і богодільня; перебудована 1825); у 1897 — 742 двори, 4463 ж., земська школа, б-ка, 2 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. 84 жителі села в роки громадян. війни боролися за встановлення Рад. влади в складі партизан. з'єднання М. Г. Кропив'янського. У Т.— центр. садиба колгоспу ім. В. І. Чапаєва (комплекс по виробництву свинини), відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., амбулаторія, аптека, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (13 тис. од. зб.). У 1957 встановлено надгробок на братській могилі партизанів, загиблих 1918 і 1919, та рад. воїнів, полеглих 1943. У 1967—обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (411 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Т. є кургани 2—1 тис. до н. е. та поселення часів Київської Русі (11—13 ст.).

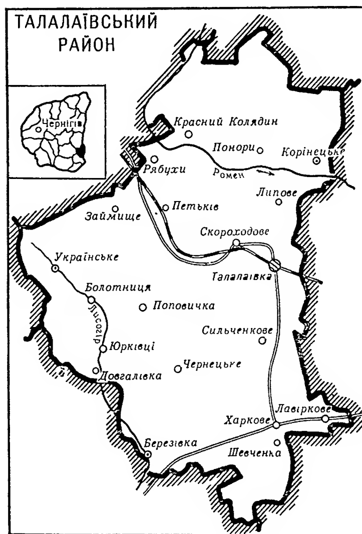
ТАЛАЛА́ЇВКА — селище міськ. типу, райцентр. Залізнична ст. 5,2 тис. ж. (1988). Засн. 1877 як пристанційне селище. Назва запозичена від села, що знаходиться поруч. Залізницю прокладено 1873. У 1905—06 серед робітників і селян вели агітацію соціал-демократи. З 1914 відкрито земську школу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1921 створено комнезам, 1929 — радгосп «Барсуківщина», 1931 — МТС, 1934 — промислову артіль «Червоний чоботар». З 1933 Т.— центр однойменного р-ну. 1932 відкрито амбулаторію, семирічку, яка в 1940 стала серед. школою, Будинок культури на 300 місць. Під час тимчасової окупації Т. фашистами (16.IX 1941—16.IX 1943) з перших днів діяла *Талалаївська підпільна організація.* З 1958 Т.— смт. У Т.— маслоробний, цегельний та асфальтовий з-ди, цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз», райагробуд, ремонтно-тракторне підприємство, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, серед. і муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури на 300 місць, при якому діє Талалаївська народна хорова капела, кінотеатр, два клуби, три б-ки (60 тис. од. зб.). У різний час видавалися газ. «*Трибуна хлібороба*», «*Колгоспник Талалаївщини*». Виходить газ. «*Зоря комунізму*». У Т. пам'ятники В. І. Леніну (1987), Т. Г. Шевченку (1967). У 1957 встановлено пам'ятний знак на братській могилі партизанів, полеглих 1918, і ст. політрука І. Я. Славського, загиблого у серпні 1941 в оборонному бою; 1968 — надгробок на братській могилі жертв фашизму й рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні Т. від гітлерівців. Обеліск (1970) в пам'ять про воїнів-земляків, які загинули (117 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ТАЛАЛА́ЇВСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ. Діяла з перших днів окупації Талалаївки фашистами 16.IX 1941. Очолювали її секретар райкому Г. М. Зайченко і голова райвиконкому Ф. Д. Остапенко. Група допомагала рад. воїнам виходити з оточення, зривала плани фашистів по вивезенню населення до Німеччини, розповсюджувала зведення Радінформбюро. Група діяла в контакті з партизанами Роменського р-ну Сумської обл. Виказана зрадниками. У листопаді 1941 гітлерівці схопили 12 підпільників і обох керівників. Патріотів було відправлено до роменської в'язниці, де після катувань страчено 6 листопада 1941.

ТАЛАЛА́ЇВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Понад 100 видів дерев і чагарників. Розташований у смт Талалаїв-

ці Талалаївського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні радгоспу ім. 50-річчя Великого Жовтня. Площа 96 га.

ТАЛАЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині області. Утворений 1933. Площа 0,6 тис. км². Нас. 19,6 тис. ж. (1988). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Талалаївка. Поверхня Т. р.— пологохвиляста слаборозчленована рівнина з широким розвитком річкових та прохідних долин. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Річки — Ромен, Лисогір (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, липа, осика) займають 6 тис. га. Найбільші промислові підприємства — талалаївські цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз», маслоробний та цегельний заводи, друкарня, комбінат побутового обслуговування, райагробуд. Землеробство — зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1988 становила 48,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 41 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукрові буряки. Овочівництво, садівництво. У Т. р. — 13 колгоспів, 3 радгоспи, ремонтно-тракторне підприємство, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Талалаївка, Болотниця. Автомобільних шляхів — 173,1 км, у т. ч. з твердим покриттям — 145,9 км. У районі — 23 заг.-осв. та музична школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 20 комплексних приймальних пунктів, 12 будинків культури, 15 клубів, 35 кіноустановок, 25 б-к. Уродженцями с. Довгалівки Т. р. є укр. радянський хоровий диригент В. О. Вакулович, с. Рябух — укр. рад. мовознавець І. М. Кириченко. У Т. р. видається газ. «*Зоря комунізму*». *Леніну В. І. пам'ятник* і *Шевченку Т. Г. пам'ятник* у смт Талалаївці, Чапаєву В. І. пам'ятний знак у с. Грицівці, Трудової Слави пам'ятний знак у с. Колядині; пам'ятки архітектури: Михайлівська церква (1-а пол. 19 ст.) у с. Юрківцях та *Успенська церква* (кін. 19 ст.) у с. Сильченковому; пам'ятки археології — городище, поселення і курганний могильник часів Київ. Русі (10—12 ст.) у с. Липовому та ін. Див. також ст. Талалаївка, Березівка, Болотниця, Корінецьке, Красний Колядин, Липове, Поповичка, Рябухи, Сильченкове, Українське, Харкове, Чернецьке, Юрківці.

ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА (до 1925 — Тарасевичеві Велички) — село Ріпкинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Корольча, Мокрі Велички і Незаможне. Розташоване за 35 км від райцентру і за 18 км від залізнич. ст. Нерафа. 323 ж. (1988). Вперше згадується в серед. 19 ст. У 1866 — 35 дворів, 290 ж.; у 1897 — 90 дворів, 627 ж., земська школа. Рад.

владу встановлено в січні 1918. У Т. Ш.— центр. садиба колгоспу «Шлях до комунізму», відділення зв'язку, АТС, поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, клуб, бібліотека. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу К. М. Тарасевич (1922—45). У Т. Ш. 1967 встановлено *Тарасевича К. М. погруддя*, споруджені надгробок на братській могилі радянських воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, і обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (67 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни. Біля села Т. Ш. виявлено курганний могильник періоду Київської Русі (10—11 ст.).

ТАРАСÉВИЧА К. М. ПОГРУ́ДДЯ у с. Тараса Шевченка Ріпкинського р-ну. Встановлено в центрі села напередодні 25-ї річниці визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників на честь Тарасевича Костянтина Михайловича (1922—45) — льотчика, капітана, Героя Рад. Союзу (1945). Погруддя — бюст на постаменті (скульптор М. І. Кисличенко, заг. висота — 3,9 м). Відкрито 1967. Н. Тарасевич у с. Тараса Шевченка Ріпкинського р-ну. Після закінчення Любецької серед. школи — на службі в Червоній Армії, вчився в штурманському авіаційному училищі. З грудня 1941 — на Пн.-Зх., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах здійснив 576 вильотів. Загинув у бою 22.IV 1945.

ТАРА́СОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського лісгоспзагу. Площа 9 га.

ТАРАЩА́НСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Думська; Деснянський р-н, на Пн. від П'яти Кутів). Попередня назва вулиці пов'язана з прокладенням її в перші роки 20 ст. на ділянці землі, що належала міській думі. 1927 перейменована на честь *Таращанського полку*. Забудована індивідуальними житловими будинками.

ТАРАЩА́НСЬКИЙ ПОЛК. Сформований за наказом Всеукр. Центрального Військово-Революц. Комітету від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»*. Ядро полку становили партизанські загони, що брали участь у збройному Таращанському повстанні 1918 проти нім. окупантів. Першим командиром полку був керівник цього повстання В. С. Баляс, якого ще до початку бойових дій змінив В. Н. Боженко. У листопаді 1918 Т. п. у складі *Першої Української радянської дивізії* виступив проти нім.-австр. окупантів і військ петлюрівської Директорії. Наступаючи на київ. напрямі, він 12.XII 1918 визволив Новозибків, 30.XII — Городню, 31.XII — Сновськ (тепер м. Щорс). Просуваючись з боями по тер. Чернігівщини, Т. п. наприкінці січня вийшов на підступи до Києва, де разом з *Богунським полком* розгромив основні сили Директорії і 5.II 1919 вступив до Києва. Розвиваючи далі наступ, Т. п. визволив Козятин та ряд ін. міст, взяв участь у ліквідації банд на Правобережній Україні. У травні 1919 полк розгорнуто у Таращанську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. рад. д-зії в червні 1919 влилася в новосформ. 44-у стр. дивізію.

ТАРНО́ВСЬКОГО В. В. БУДИ́НОК у Чернігові. Після прийняття Чернігівським губернським земством згідно заповіту В. В. Тарновського (молодшого; див. *«Качанівка»*) його унікальної колекції — худож. творів, рукописів, у т. ч. Т. Г. Шевченка, постало питання про її розміщення. Протягом 1900—01 з цією метою було переобладнано й добудовано приміщення ремісничого класу сирітського будинку, що знаходився на тодішній околиці міста, поблизу с. Бобровиці. 1902 тут було від-

крито загальнодоступний *Чернігівський музей українських старожитностей* В. В. Тарновського. До 1979 (з перервами) у цьому будинку містилася експозиція *Чернігівського історичного музею.* З 1980 — бібліотека для юнацтва. Мурований, одноповерховий, Т-подібний у плані. Мав два експозиційних зали. У пд. стіну вмонтовано плиту з написом: «В. В. Тарновський». Іл.— табл. XI.

ТАТА́РІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Рівчака (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

ТАТА́РСЬКА ГІ́РКА — урочище між селами Анисів і Підгірне, піщаний останець борової тераси лівого берега р. Десни (за 2—2,5 км від річки і за 8 км від Чернігова) площею бл. 10 км². Колись Т. Г. являла собою дюну, тепер вона засаджена хвойним лісом і щільно задернована. У 1909—10 П. М. Добровольським, Є. М. Корноуховим, Ф. Ф. Садовським виявлено поселення, яке обстежували А. В. Шугаївський (1909), О. О. Попко, В. М. Даниленко (1946), І. І. Ляпушкин (1947), В. П. Коваленко (1974), Є. В. Максимов (1975).
У різний час на Т. Г. зібрано (здебільшого на вузькій смузі вздовж пн. краю останця) велику колекцію фрагментів ліпної кераміки 2-го етапу дніпро-донецької культури (4 тис. до н. е.), середньодніпровської культури (кін. 3—1-а пол. 2 тис. до н. е.), скіфського часу (1 тис. до н. е.), київської (3—5 ст.) і роменської (8—9 ст.) культур, кружальної часів Київ. Русі (9—13 ст.). Індивідуальні знахідки представлені великою кількістю виробів із кременю, бронзи, заліза, скла і пасти, а також мідними і срібними римськими монетами. У повідомленні «,,Татарська гірка" біля Чернігова», виголошеному 6.V 1911 на засіданні Черніг. губернської вченої архівної комісії, А. В. Шугаївський відзначив наявність серед видувів золистих плям світло-сірого кольору, що є залишками давніх об'єктів. Деякі з них, про що говорять рештки печей, напевне, являли собою котловани давніх жител, ін. пов'язані з бронзоливарним (ливарний брак, шлаки), залізоливарним (шлаки, криця) та ін. виробництвами. Більша частина колекції втрачена під час Великої Вітчизн. війни 1941—45; ряд матеріалів знаходиться в *Чернігівському історичному музеї.*

Будинок В. В. Тарновського у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

ТЕКЛИ́ЦЯ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну. На її березі — смт Любеч.

«ТЕЛЕГРА́ММЫ ГАЗЕ́ТЫ ,,ДЕСНА"». Додаток до газ. *«Десна».* Виходили 1906 у Чернігові (нерегулярно).

«ТЕЛЕГРА́ММЫ ГАЗЕ́ТЫ ,,У́ТРЕННЯЯ ЗАРЯ́"». Додаток до газ. *«Утренняя заря».* Виходили 1906 у Чернігові (нерегулярно).

ТЕ́ЛЬМАНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Андріївська; Деснянський р-н) — від П'яти Кутів (будинок Деснянського райкому партії та райвиконкому) до вул. Подвойського. Перейменовано 1940 на честь Тельмана Ернста (1886 —1944) — діяча нім. і міжнар. комуністичного руху. З вересня 1925 — голова ЦК Компартії Німеччини. У 1933 заарештований нім. фашистами. В серпні 1944 страчений в концтаборі Бухенвальд. Вулиця — одна з п'яти, прокладених землевласником Андрієм Ганжою на його землі в 90-х рр. 19 ст. Оскільки зем. ділянка не мала виходу на вул. Петербурзьку (тепер Східночеську), Ганжа виміняв у думи смугу землі і проклав по ній вулицю — від вул. Петербурзької до вул. Юр'ївської. Вона була названа його іменем — Андріївською. Після Великої Вітчизн. війни на місці зруйнованих зведено ряд нових індивід. будинків. У 1979 споруджено адм. будинок

Деснянського р-ну, який закрив в'їзд. З цього часу в'їзд на Т. в. залишився тільки з вул. Подвойського та Петровського.

«ТЕМБР». Газета, орган парткому, профкому, комітету ЛКСМУ та дирекції Черніг. ф-ки муз. інструментів ім. П. П. Постишева. Виходить з 15.I 1958. Редакція — вул. Музична № 1.

ТЕ́РЕХІВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані населені пункти Малинівка, Стаси і Товстоліс. Розташована на березі р. Білоус (прит. Десни), за 15 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Халявине. 489 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1866 — 37 дворів, 323 ж.; у 1897 — 93 двори, 569 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Центр. садиба колгоспу «Шлях Леніна», відділення зв'язку, АТС, поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 200 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). У Т.— 6 братських могил: 4 — рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, і 2 — жертв фашизму, на яких установлені надгробки (1950, 1965). Поблизу с. Товстоліси виявлений курганний могильник часів Київської Русі (11—12 ст.), біля с. Терехівки — поселення епохи бронзи, ранньозалізного віку (2 тис. до н. е., 6—3 ст. до н. е.) та періоду Київ. Русі (11—13 ст.).

ТЕ́РЕ́ШКІВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Шняківка. Розташована за 40 км від райцентру і за 22 км від залізничної ст. Яхнівка. 463 ж. (1988). Виникло 1710. У 1866 — 60 дворів, 470 ж.; у 1897 — 168 дворів, 1011 ж., земська школа. У 1906 селяни виступили проти поміщика, вимагали зниження орендної плати за землю. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Т.— радгосп «Терешківський», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Встановлено (1958) надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли в боях під час оборони 1941 і визволення 1943 Т. від гітлерівських окупантів.

ТЕРТИ́ШНИКИ — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Шлях Ілліча і Ясна Зірка. Розташовані за 12 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Носівка. 180 ж. (1988). Село виникло 1929 внаслідок об'єднання кількох хуторів, які відомі з 19 ст. У Т.— відділення колгоспу «Шлях Ілліча» (центр. садиба — у с. Шлях Ілліча), відділення зв'язку, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 150 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродженцем Т. є доктор істор. наук, професор І. Д. Кундюба.

ТЕРУ́ХА, Терюха. Річка в БРСР та Черніг. обл. УРСР. У межах Черніг. обл. тече тер. Городнянського р-ну.

ТЕТИВА́. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 32 км, площа бас. 302 км². Тече тер. Городнянського р-ну.

ТИ́МИНЕВА. Річка в Черніг. обл., прит. Снову (бас. Дніпра).

ТИМНИ́ХА. Річка в Черніг. обл., прит. Лисогору (бас. Дніпра). Тече тер. Талалаївського р-ну.

ТИ́МОНОВИЧІ — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Городок, Заріччя, Калинівське, Медведівка, Ульянівське, Червоний Пахар і Чорнозем. Розташовані на правому березі р. Снов, за 22 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Ракужа. 563 ж. (1988). Засн. у 16 ст. У 1866 — 183 двори, 1481 ж.; в 1897 — 453 двори, 2161 ж., земська школа, дерев'яна Миколаївська церква (1895). Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час окупації села 1918 нім.-австр. військами тут був створений партизан. загін,

який згодом увійшов до складу *Першої Української радянської дивізії*. На могилі бійця К. І. Зарецького, що перебував у цьому загоні (загинув під Києвом), 1919 встановлено надгробок. Влітку 1943 гітлерівці вчинили криваву розправу над жителями Т. Окупанти розстріляли дорослих, а дітей живими кинули у вогонь, спалили 384 двори. У селі — центр. садиба колгоспу ім. В. І. Леніна (спеціалізація—м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 270 місць, б-ка (6,4 тис. од. зб.). Встановлено надгробок (1967) на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників, і пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, що загинули під час Великої Вітч. війни. У с. Городок виявлені городища юхнівської культури (6—3 ст. до н. е.) і давньоруське (11—13 ст.), побл. с. Медведівка — кургани періоду Київ. Русі (10—12 ст.).

ТИНИЦЯ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане село Кирпичне.

Розташов. за 10 км від райцентру та залізнич. ст. Бахмач. 2807 ж. (1988). Вперше згадується 1659. У 1659—1781 — в складі Бахмацької сотні *Ніжинського полку*. До 1695 була ранговим селом гетьманів. І. Мазепа віддав село шляхтичу Ребриківському, а після його смерті — генеральному писарю Василю Кочубею. У 1866 — 246 дворів, 2142 ж., один ярмарок на рік, дерев. Покровська церква (1841, в 1930-х рр. у ній містився склад, після 1945 — клуб, 1976 розібрана); в 1897—548 дворів, 3356 ж., земська школа (1874). У 1905 відбулися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1921 відкрилася с.-г. школа. Її організатором став відомий укр. економіст і статистик Т. І. Осадчий (1866—1945), уродженець с. Будище, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл., автор праць з питань сел. землеволодіння і землекористування, в яких зібрано великий фактичний матеріал, зокрема з питань диференціації селянства. Одну з його праць у свій час використав В. І. Ленін при підготовці книги «Розвиток капіталізму в Росії». За ініціативою В. І. Леніна ця школа одна з перших одержала трактор «Фордзон». У 1979 школа перетворена на СПТУ, де готують бухгалтерів для с. г. Під час тимчасової окупації (9.IX 1941—9.IX 1943) фашисти 23.II 1943 живцем спалили 136 громадян села, серед яких були й діти. У Т.— центр. садиба колгоспу ім. Ілліча, відділення зв'язку, АТС, с. ш., профтехучилище, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (16 тис. од. зб.). Село 1960 електрифіковане, того ж року — радіофіковане. Збереглися Кочубея будинок (18 ст.), *Тиницький парк*. У 1964 споруджено надгробки на братських могилах жертв фашизму, 1980 — на могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск (1981) у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (236 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. села є кургани 2—1 тис. до н. е.

ТИНИЦЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Розташований у с. Тиниці Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні СПТУ.

Закладений у кін. 18 століття на тер. маєтку Кочубеїв. У 1871 тогочасний власник Г. П. Галаган подарував садибу Київській колегії Павла Галагана. Загальна площа становить 70 га. Центр композиції — *Кочубея будинок*. Перед його гол. фасадом — регулярна частина парку квадратної форми. Алеї поділяють її на 16 малих квадратів. Крім того, по діагоналі прокладені дві взаємопересічені алеї. За будинком починається пейзажна части-

на парку, на території якої — кілька ставків. Рослинність — дуб, липа, клен гостролистий, каштан кінський. До села веде п'ятирядна алея ялин. Є також кедр європейський, ялина колюча, горіх чорний.

ТИНИЦЬКО-КУРІНСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташоване біля с. Куріня Бахмацького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Г. К. Орджонікідзе, ім. Ілліча та ім. М. Ф. Ватутіна.

ТИТІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ТИТОВА РІЧКА — поселення 14 ст. до н. е.— 6 ст. н. е. у с. Деснянці Чернігівського р-ну. Знаходиться в урочищі Титова Річка (1,5 км на Пн. Сх. від села, у витоках струмка). Займає територію вздовж лівого берега струмка (400 × 50 — 100 м). Відкрита 1977 і розкопувалася в 1982—83 археологами О. В. Шекуном та І. А. Бажаном.

У західній частині поселення знайдено кераміку епохи бронзи (сосницька культура, 14—11 ст. до н. е.). У сх. частині, поряд з матеріалами епохи бронзи, виявлена кераміка й пряслиці милоградсько-підгірцівської культури (5—4 ст. до н. е.), зарубинецької культури (рубіж н. е.— 1 ст.), київської культури (3—4 ст.). Досліджено 5 будівель зарубинецької і 6 будівель київської культур. Поблизу будівель виявлено 4 ями-погреби різних форм і розмірів. Житла нижнього горизонту каркасно-стовпової конструкції площею 25—38 $м^2$. Керамічний матеріал — кухонний і столовий посуд — характерний для пізнього етапу зарубинецької культури. Знайдено ножі з горбатою спинкою, прясла (деякі з геометричним орнаментом). Будівлі верхнього горизонту — напівземлянки майже квадратної форми площею від 4 до 22 $м^2$, з центральним опірним стовпом. В окремих спорудах у центральній частині прослідковане відкрите вогнище, вхід — у вигляді вузького коридорчика зі східцями, а також рештки дерев'яної підлоги. Кераміка — здебільшого груболіпні горщики і корчаги. Виявлено 16 цілих та уламки пряслиць, а також металеві ножі, бруски, крицю.

Шар тшинецької та милоградсько-підгірцівської культур на території розкопок знищений наступним будівництвом.

ТИТЧА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького р-ну.

ТИХА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Сосницького р-ну.

ТИХЕ ОЗЕРО — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Мальовниче озеро, оточене дубовим лісом. Розташоване біля с. Максаків Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Іскра» Площа 5 га.

ТИХИЙ СЕЙМИК. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Коропського р-ну.

ТИХОНОВЕЦЬ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Корюківського і Щорського районів.

ТИХОНОВИЧІ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гута-Студенецька, Сальне, Слава, Товкачі.

Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 1091 ж. (1988). Вперше згадуються 1736. У 1866 — 150 дворів, 1070 ж., дерев'яна Покровська церква (1892 збудовано нову); в 1897 — 318 дворів, 2245 ж., земська школа. В 1887 внаслідок підвищення податків селяни Т. підняли повстання, яке було придушене. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації села за допомогу партизанам гітлерівці розстріляли і закатували 89 місц. жителів. Згідно з постановою бюро Черніг. обкому Компартії України села Т. і Гута-Студенецька визнані партизанськими. У Т.— садиба колгоспу, цегельний завод, пилорама, млин, 8-річна школа, лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). На тер. Т. є братська могила рад. активістів, загиблих 1919—32. На братській могилі жертв фашизму і партизанів встановлено 1963 надгробок. 1975 споруджено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (274 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ТИЧИ́НИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Шевченка; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти) — від вул. Леніна на Зх. до залізнич. колії. Перейменовано 1974 після включення с. Коти в смугу міста; в ньому стало дві вулиці Шевченка. Названо на честь Тичини Павла Григоровича (1891—1967) — укр. рад. поета, держ. та громад. діяча, акад. АН УРСР (з 1929), Героя Соц. Праці (з 1967). Н. в с. Піски (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї дяка. У 1898—99 П. Г. Тичина навчався в сільс. земській школі. За порадою вчительки С. М. Морачевської батько влаштував його в один з хорів Чернігова (з 1900 навчався в Черніг. бурсі). Восени 1901 Тичину приймають до хору *Єлецького Успенського монастиря,* в репертуарі якого були й твори світової класики. У хорі співали в той час ровесник Тичини Г. Г. Верьовка і старший за нього, вже семінарист, М. І. Подвойський. Він познайомив Тичину з творчістю М. В. Гоголя, М. Горького, підтримував його потяг до музики й малювання. Саме за малюванням на березі р. Стрижня в Маріїному гаю застав Павла, тоді вже семінариста, М. М. Коцюбинський. Під час навчання в Черніг. духовній семінарії (1909—13) відвідував «суботи» М. Коцюбинського, де познайомився з революційно настроєною молоддю — Ю. Коцюбинським, В. Примаковим та ін. (див. *Тичини П. Г. музей, Тичині П. Г. пам'ятник, Тичині П. Г. меморіальна дошка*). Влітку 1913 Тичина стає студентом Київ. комерційного ін-ту (1913—17) і працює технічним секретарем журналу «Світло» (1913—14), помічником хормейстера в театрі Миколи Садовського. Учасник міжнародного конгресу на захист культури (Париж, 1935). У 1936—39 — директор Ін-ту укр. літератури імені Т. Г. Шевченка, в 1943—48 — міністр (до 1946 — нар. комісар) освіти УРСР. Почав друкуватися 1912. Визначальну роль в ідейному і худож. становленні Т. відіграли М. Коцюбинський і М. Горький. Автор поетичних збірок «Сонячні кларнети» (1918), «Плуг» та «Замість сонетів і октав» (обидві — 1920), «Вітер з України» (1924) та ін.; книжок для дітей «Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950) та ін. У 1953—59 — голова Верховної Ради УРСР. Держ. премія СРСР, 1941; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962. Т. в. забудована в основному індивід. житл. будинками. Крім того, тут знаходяться початкова школа № 25, міська бібліотека № 6, міський будинок культури, асфальтобетонний з-д облміжколгоспбуду.

ТИЧИ́НИ П. Г. МУЗЕ́Й в с. Пісках Бобровицького р-ну. Відкрито 1981 під час святкування 90-річчя від дня народження укр. рад. поета П. Г. Тичини (див. *Тичини вулиця*) в його родинній хаті, відтвореній за кресленнями родича Тичини — арх. А. Ноздріна та сестри Павла Григоровича — Оксани Григорівни. Справжня хата спалена фашистами в 1942. В ньому відтворено обстановку, що існувала за життя батьків Тичини Григорія Тимофійовича та Марії Василівни. У центрі — сел. піч, ліворуч якої піл, де на ряднині стоять макітри, полив'яний ківш. На комині — гасова лампа. На черені — польові та лугові трави, квіти. У кутку біля вхідних дверей — блакитний мисник з різним посудом. Праворуч стіл, накритий скатертиною, дві лави. Одна проста селянська, друга різьблена. На стінах, прикрашених рушниками, фотографії рідних і близьких П. Г. Тичини. Обстановка другої кімнати — шафа, комод, ін. меблі. Ліжко заслане типовою для цих місць ковдрою. На етажерці стоять книги поета і збірки письменників, подаровані музеєві. На комоді лежить ка-

мертон, що належав Павлові Григоровичу. На столі — його кларнет і ксерокопії віршів «Ви знаєте, як липа шелестить» та «Гей, іду, іду я полем», численні народні пісні, записані поетом від знайомих та друзів. Серед них — «Купальська», «Ой у лузі-лужечку» та ін. Висить старовинний годинник з мідними гирями, а довколо нього фотографії (Тичина з своєю вчителькою С. М. Морачевською, Тичина—учень бурси, Тичина серед учасників нар. хору в Чернігові, Тичина з батьками та ін.). На подвір'ї біля хати *Тичині П. Г. пам'ятник*. Поруч під плакучою вербою Тичинина криниця. Експозиція музею продовжується в сусідньому приміщенні. Стенди, фотомонтажі, книжкові виставки, вітрини ведуть відвідувачів у глибинний і складний світ життєвого й творчого шляху поета, до джерел його поезії.

Окремий стенд присвячений творчості П. Г. Тичини. Кілька стендів розповідають про громадську, партійну та рад. роботу, про участь поета-академіка в боротьбі за мир. Численні фотографії ілюструють різні епізоди з життя П. Г. Тичини. В одній з вітрин — книги про Тичину. У с. Пісках регулярно проходить традиційне Всесоюзне літературне свято «Чуття єдиної родини», в якому беруть участь письменники рад. республік. Іл.— табл. XXXII.

ТИЧИ́НІ П. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на головному фасаді будинку № 40 по вул. Свердлова (кол. Чернігівська духовна семінарія), де в 1909—13 навчався укр. поет П. Г. Тичина (див. *Тичини вулиця*). У цей період він написав перші вірші («Розкажи, розкажи мені, поле», «Ви знаєте, як липа шелестить»), які читав на вечорах у М. М. Коцюбинського. Дошка — мармур, відкрито 1981.

ТИЧИ́НІ П. Г. ПА́М'ЯТНИК у с. Пісках Бобровицького р-ну. Розміщений на родинному подвір'ї між будинком сільської Ради і меморіальним *Тичини П. Г. музеєм*. Орієнтований на площу, від якої до пам'ятника веде широка, вимощена сірими бетонними плитками доріжка. Споруджено до 90-річчя від дня народження поета. Бронзовий бюст (вис. 1,5 м) встановлено на бронзовому постаменті складного профілю (вис. 2,2 м), що спирається на масивну гранітну плиту на невисокому пагорбі. Автори — скульптори А. В. Кущ, А. Ф. Редько, В. Л. Шевцов. Відкрито пам'ятник 1981. Іл.— табл. XXXII.

ТКА́ЦТВО. Сукупність технологічних процесів, що становлять ткацьке виробництво. Розрізняють бавовноткацтво, вовноткацтво, шовкоткацтво та ін. Ручне Т. на ткацькому верстаті відоме з часів неоліту. За часів Київської Русі Т. було одним з найважливіших ремесел. Машинне Т. почалося наприкінці 18 ст., коли було створено ткацький верстат. У 15—16 ст. Т. на Україні розвивалося і як один з видів нар. художньої творчості. У 17—18 ст. працювали тисячі ткачів у містах і селах.

Високими мистецькими якостями відзначалися вироби майстрів *Батуринської суконної мануфактури*. Тут вироблялися тканини типу шпалер для оформлення інтер'єрів палаців К. Розумовського в Батурині, Глухові й Козельці. Батуринська ф-ка виробляла кольорове сукно для одягу козаків з особистої охорони гетьмана й різноманітні вовняні, шовкові та лляні тканини.

Значним осередком Т. в останній треті 18 ст. став Ніжин. З 1767 у Ніжині діяла ф-ка бавовняних тканин Б. Іванова, де виготовляли тканини для одягу, а в кін. 18 ст. на ф-ці стали виробляти

коштовні тканини — поплін і саржу. В 1769 у Ніжині М. Алісов відкрив ткацьку ф-ку шовкових і бавовняних тканин. На ній ткали шовкові козацькі пояси, дівочі квітчасті хустки, різнокольорні тафти й кумач. У 70-і рр. 18 ст. одним з найбільших осередків укр. нар. художнього Т. став Кролевець, а на поч. 19 ст.— Дігтярі (див. *Дігтярівська ткацька школа-майстерня*). У кін. 19 — на поч. 20 ст. кустарні ткацькі промисли занепали. У рад. час на Україні, в т. ч. й на Чернігівщині, на новій основі відроджено традиційні осередки Т., види якого, зокрема кролевецькі рушники, дігтярівські плахти, здобули широку популярність (див. *Дігтярівська фабрика художніх виробів* імені 8-го Березня, *Ніжинська фабрика художніх виробів* імені 8-го Березня, *Прилуцька фабрика художніх виробів* імені 5 грудня).

Зразки Т. зберігаються в Музеї укр. нар.-декоративного мистецтва у Києві, Укр. музеї етнографії та худож. промислів у Львові, Чернігівському історичному музеї.

ТКАЧЕ́НКА П. Ф. МОГИ́ЛА в с. Синявці Менського р-ну. Ткаченко (Галашко) Петро Федорович (1878—1918) — укр. кобзар, учень Т. М. Пархоменка. Н. у селі Синявці. Виконував пісні — історичні, соціально-побутові, бурлацькі, чумацькі. До його репертуару входили популярні революц. твори: «Замучен тяжелой неволей», «Смело, товарищи, в ногу». У 1975 на могилі (знаходиться на тер. цвинтаря *Покровської церкви*) встановлений бетонний обеліск, облицьований мармуровою крихтою.

ТМУТАРАКА́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, давньорус. князівство на Таманському півострові з центром у м. Тмутаракані. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов'янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988, коли його одержав в уділ Мстислав, син великого київського кн. Володимира Святославича. У 1024 Мстислав Володимирович став черніг. князем. Відтоді Т. к. протягом 11 ст. було тісно зв'язане з Черніговом. У 1054 ввійшло до складу володінь черніг. кн. Святослава Ярославича. В 2-й пол. 11 ст. в Т. к. правили його сини Гліб, Роман і Олег. Після 1094 Т. к. у літописах не згадується, але дослідники вважають, що Тмутаракань знаходилася в сфері політ. впливу Русі до третьої чверті 12 ст.

ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДЖЕННЯ МІ́СТА ПРИЛУ́К ТА ЙОГО́ ПОВІ́ТУ. Діяло протягом 1919—20. Складалося з 2 секцій: археологічної та археографічної. Члени т-ва вивчали археологічні старожитності, збирали пам'ятки писемності, охороняли й описували пам'ятки історії та культури.

«ТОВАРИ́СТВО, КОХА́ЮЧЕ РІДНУ МО́ВУ» — укр. аматорський театр у Чернігові, заснований 1860 Л. І. Глібовим (див. *Глібова вулиці*). Активну участь у створенні та керівництві театром брали укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович (див. *Марковича вулиця*), режисер-аматор і драматург Д. Старицький, учитель І. Дорошенко та ін. Серед виконавців було чимало талановитих представників місцевої інтелігенції, зокрема дружина письменника — М. Глібова, співачка М. Загорська (Ходот), вчитель і наставник М. К. Заньковецької М. А. Вербицький (див. *Вербицького М. А. могила*), укр. історик О. М. Лазаревський, ординатор губернської лікарні І. Лагода, лікар С. Д. Ніс. Аматорським колективом керувала колегія, кожен з її членів мав свої обов'язки. Так, Л. І. Глібов відповідав за літ.-репертуарну частину, О. В. Маркович виконував обов'язки композитора-диригента, І. Дорошенко — режисера-постановника, подружжя

К. В. і Г. П. Галаганів забезпечувало вірогідність істор. та етногр. матеріалу в худож. оформленні вистави. Культурі сценічної мови та вокалу приділяли серйозну увагу О. В. Маркович і Д. Старицький.
12 лютого 1861 з великим успіхом пройшла прем'єра «Наталки Полтавки» (у ролі Наталки виступила О. Шрамченко, Терпилихи — М. Глібова, виборного — П. Борсук, музика О. Марковича). Протягом 5 років театр поставив вистави: «Шельменко-денщик», «Щира любов» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, «Ревізор» М. В. Гоголя, «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «До мирового» Л. І. Глібова, «Гаркуша» О. П. Стороженка та ін. Прогресивна діяльність т-ва викликала протидію властей, і 1866 вони заборонили існування т-ва. Л. І. Глібова вислано до Ніжина (див. *Бордоноса Ф. будинок*). О. В. Маркович змушений був переїхати до Новгорода-Сіверського, де зокрема працював у місцевому аматорському театрі. 1871, після повернення Л. І. Глібова до Чернігова, діяльність «Т., к. р. м.» поновлюється зусиллям І. Лагоди. Вистави розпочалися постановкою п'єси К. Тополі «Чари». Колектив швидко поповнився талановитою молоддю, аматорами муз. мистецтва. Прогресивні діячі культури та освіти засновують Чернігівське музично-драматичне товариство. Діяльність аматорського театру, на сцені якого було поставлено майже всі репертуарні п'єси вітчизн. драматургів того часу, поступово занепадає через внутрішні незгоди і зовсім припиняється після смерті його натхненника і беззмінного керівника І. Лагоди в 1905.

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН — таємна революц. організація декабристів на Україні. Ств. на поч. 1823 в Новограді-Волинському (тепер місто Житомирської обл.) кол. організаторами «Товариства першої згоди» — уродженцями Чернігівщини офіцерами-артилеристами братами А. І. та П. І. Борисовими й учасником польського визвольного руху Ю. К. Люблінським. Члени т-ва походили з дрібнопомісних дворян. До т-ва ввійшли офіцери 8-ї та 9-ї арт. бригад і 8-ї та 9-ї піхотних дивізій, які дислокувалися на Волині і Київщині. У програмних документах т-ва («Правила», «Клятвена обіцянка») містилася ідея добровільного об'єднання слов'ян. народів, заклик до боротьби проти кріпосництва і деспотизму, за встановлення демократичного республікан. ладу. Кінцевою метою товариства було утворення республіканської федерації слов'янських і сусідніх з ними народів. Передбачалося, що верховну владу у федерації здійснюватиме зібрання представників від усіх республік. Кожному народові належало створити свою конституцію. Навесні 1825 на засіданні членів товариства у Чорникові (тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) П. І. Борисова обрано головою, П. Ф. Громницького -- заступником, І. І. Іванова — секретарем Т. о. с.
До осені 1825 т-во налічувало бл. 50 чол. У вересні 1825 воно на пропозицію членів Південного товариства декабристів С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна об'єдналося з цим т-вом на основі його програми. Деякі кол. члени Т. о. с. проводили агітацію серед солдатів і взяли активну участь у підготовці збройного повстання декабристів і в повстанні Чернігівського полку. Вплив ідей Т. о. с., зокрема про єдність слов'янських народів, позначився на програмі Кирило-Мефодіївського товариства.

ТОВАРИСТВО ХУДОЖНИКІВ ЧЕРНІГОВА. Засн. наприкінці

1916. Об'єднувало як художників-професіоналів, так і художників-аматорів. Ще у 80-х рр. 19—на поч. 20 ст. в Чернігові жили й працювали художники І. Г. Рашевський, Г. О. Коваленко, С. Д. Бутник, П. Д. Циганко, І. І. Михайлова-Гордієнко та М. І. Жук. Рашевський Іван Григорович (1849—1921) — живописець і скульптор. Н. в Чугуєві. Вчився у Петербурзі в художника Л. Лагоріо. Пізніше жив і помер у Чернігові. Твори: картини «На Десні» (1889), «Ставок в саду», «До іспиту», «Десна» (всі — 1892), «В селянській хаті» та ін.; скульптури—«Портрет музиканта Длуського» (1889), «Поприщин» (1892), проект пам'ятника Т. Шевченку (віск, дерево, 1921, КДМ Т. Г. Шевченка). Твори зберігаються в ДМУОМ, *Чернігівському історичному музеї* та в *Коцюбинського М. М. музеї*.
Жук Михайло Іванович (1883—1964) — графік, живописець і поет. Вчився в Київській малювальній школі М. Мурашка. Працював у галузі станкового живопису, книжкової графіки, худож. кераміки. Ств. галерею портретів укр. діячів літератури та музики (М. Коцюбинського, 1907—09; В. Чумака, 1918—19; Т. Шевченка, І. Франка, М. Вороного, В. Сосюри, Г. Нарбута, М. Бурачека, всі — 1920—32). Автор плакатів. Виступав як автор оповідань, віршів, казок (з власними ілюстраціями). Окремі твори є в музеї М. М. Коцюбинського.
Коваленко Григорій Олексійович (1868—1937) — художник, письменник, етнограф, фольклорист. Вчився у Моск. ун-ті. У черніг. період Коваленко створив бл. 100 картин та ілюстрацій до книг. У музеї М. М. Коцюбинського зберігаються «Дівчина в старовинному вбранні», «На околиці Чернігова», «Річка Кордівка», «Будинок Л. І. Глібова», «За Десною», «Млин на Бобровиці», «Криниця у Седневі» та ін. Коваленко також намалював галерею портретів укр. письменників, гетьманів, народних типів та ін.
Часом члени т-ва експонували свої твори на виставках Чернігова. Значною подією в культур. житті міста стала четверта паралельна виставка Т-ва пересувних худож. виставок (1899), нар. виставка картин, влаштована 1905 В. К. Розвадовським, та пересувна виставка картин до творів Генріха Сенкевича. На вернісажах чернігівці вперше знайомилися з творами І. Ю. Рєпіна, А. Ю. Архипова, М. О. Касаткіна, Г. Г. Мясоєдова, М. О. Ярошенка та ін. 23.XII 1916 відкрилася виставка Т. х. Ч., зокрема, викладачів реального училища і жіночої міністерської гімназії М. Б. Тарловського та І. В. Лисицина. Вагомою була педагогічна та виховна діяльність Т. х. Ч. Припинило діяльність 1919.

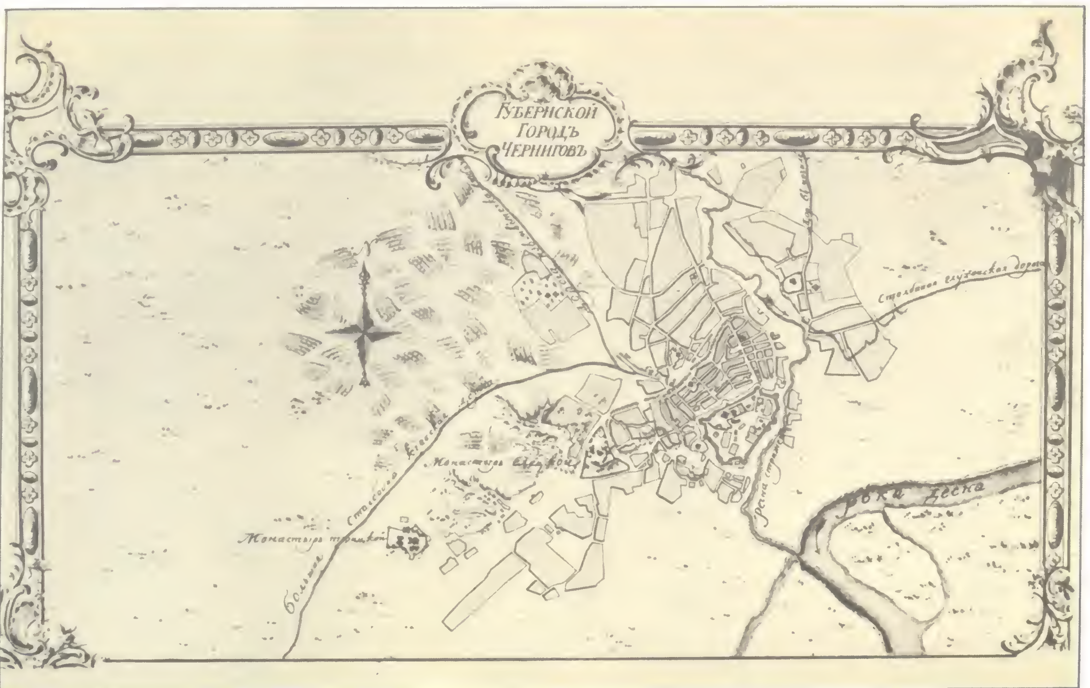
ТОВКАЧІ. Річка в Черніг. обл., права прит. Цати (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ТОВКАЧІВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Петруші. Розташована на р. Галці, за 15 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Галка. 967 ж. (1988). Вперше згадується 1629. Оселена остерським «боярином» Романом Товкачем, що підтверджує люстрація Остерського староства за цей рік. У 1666 в селі налічувалося 29 дворів. Відомостей про дальшу долю села немає до початку 18 ст., коли воно належало до ратушних сіл. У 1717 тут налічувалося 102 двори, 1718 — 131 двір, 1729 — 213 дворів, 1740 — 103 двори, 112 хат, 1780 — 98 дворів, 130 хат. Після обрання гетьманом Лівобережної України Д. Апостола (1727) до нього звернувся прилуцький полковник Г. Галаган з проханням віддати йому на ранг Т. Це прохання було задоволене. Але незабаром гетьман скасував свій універсал про надання села Галагану.

«Абрис чернігівський». План Чернігова, 1706. Б-ка АН СРСР у Ленінграді.

Таблиця XXXIV.

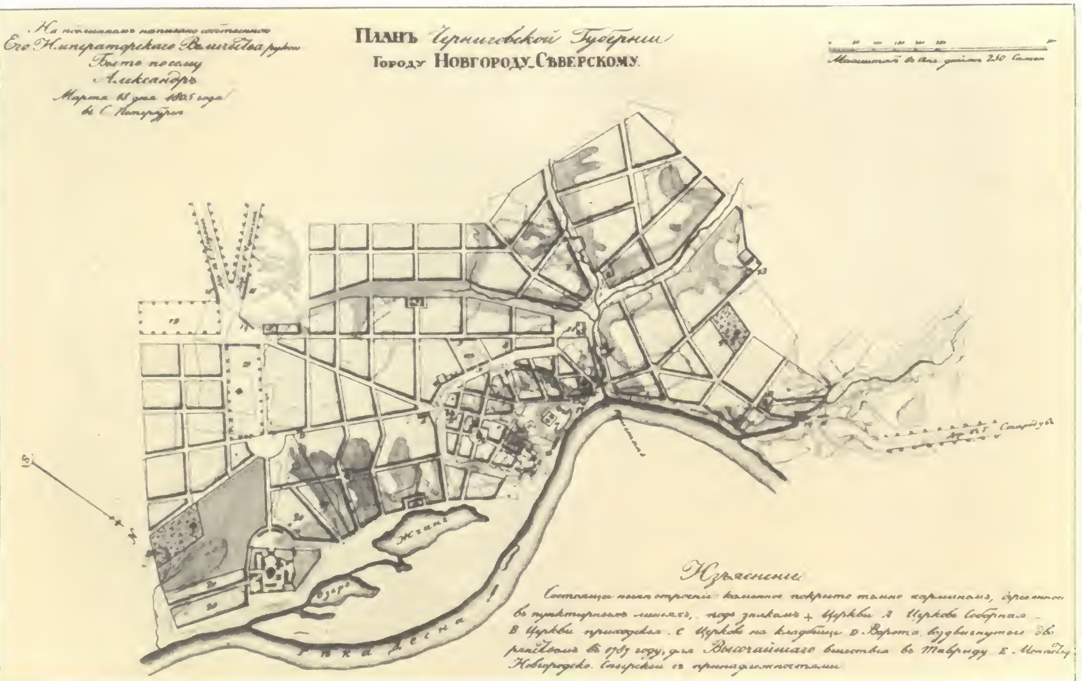
План Чернігова, кін 18 ст. ЦНБ АН УРСР

ПЛАНЪ Губернскому Городу ЧЕРНИГОВУ.

План Чернігова 1805 ЦДВІА СРСР

Таблиця XXXVI.

План Новгорода-Сіверського, серед. 18 ст ЦДВІА СРСР.

План Новгорода-Сіверського, 1805. ЦДВІА СРСР.

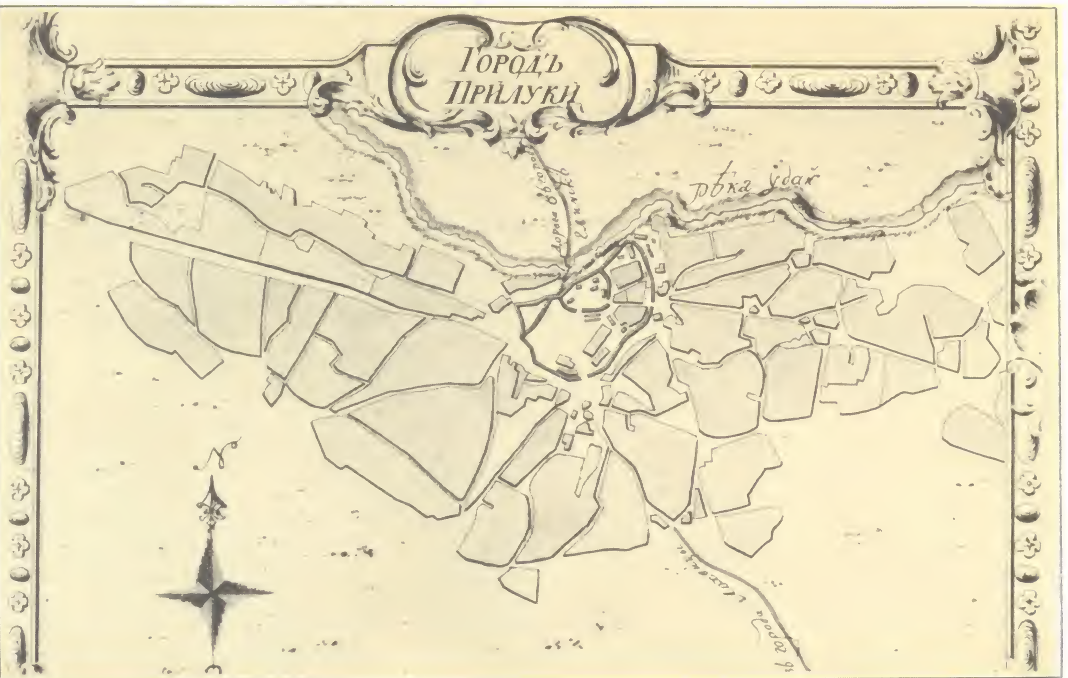
Таблиця XXXVIII.

План Ніжина, 1773 ЦДВІА СРСР.

План Ніжина, 1803. ЦДВІА СРСР.

Таблиця XL.

План Прилук, кін. 18 ст. ЦНБ АН УРСР.

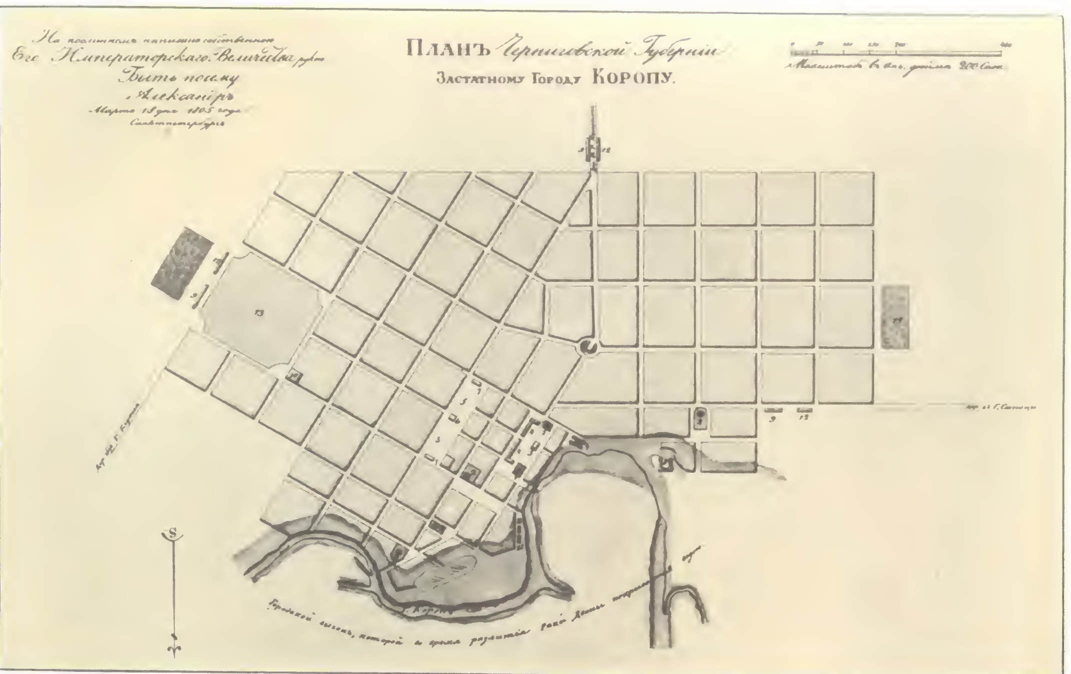
Таблиця XLI.

План Прилук, 1859—63. ЦДАДА СРСР.

Таблиця XLII.

План Коропа, кін. 18 ст. ЦНБ АН УРСР

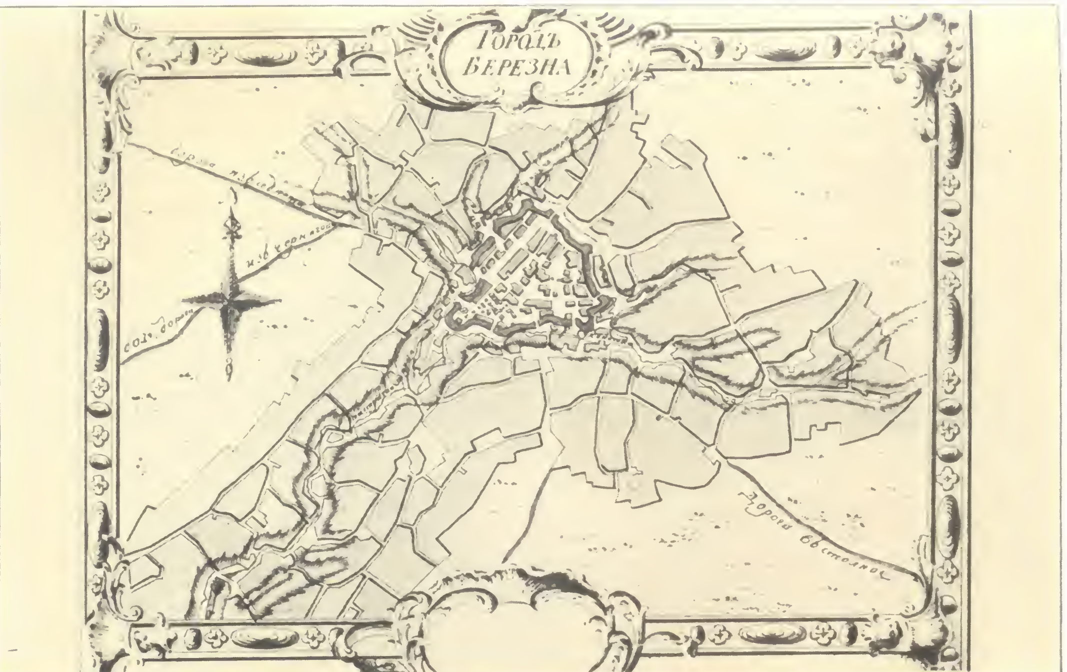

План Коропа, 1805.ЦДВІА СРСР.

Таблиця XLIV.

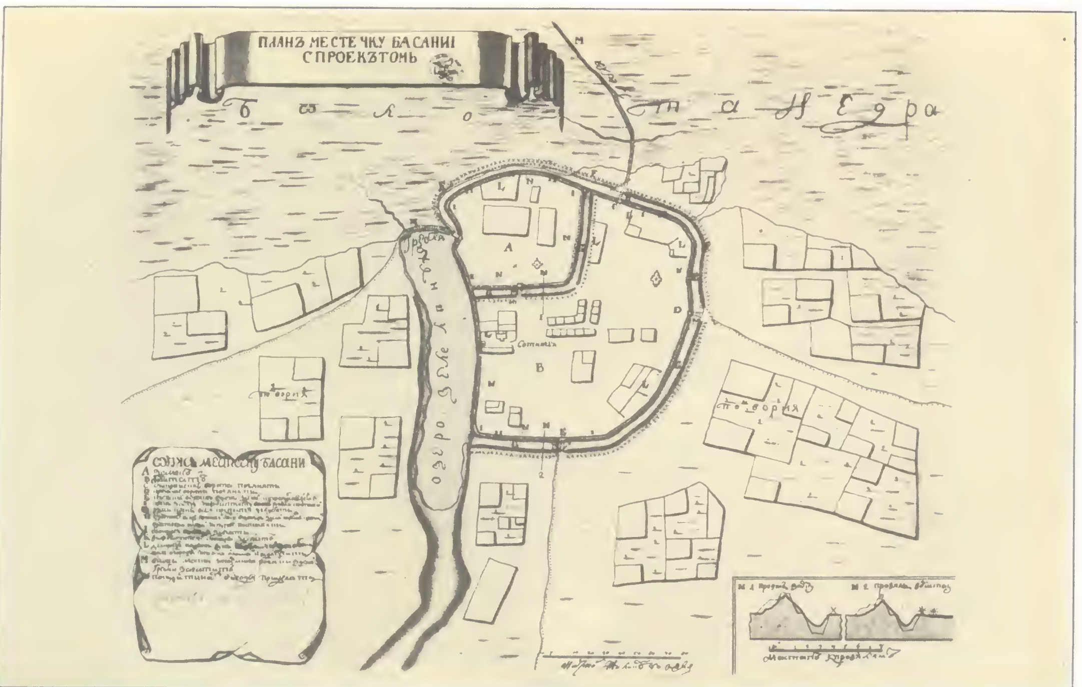

План Батурина, 2-а пол. 19 ст ЦДВІА СРСР.

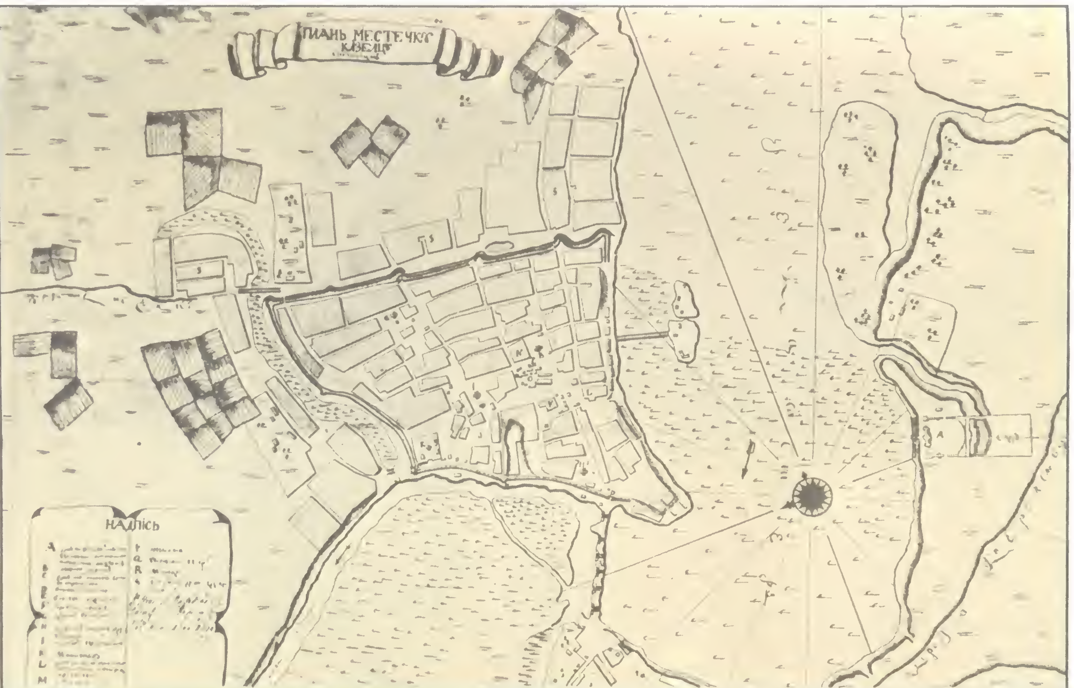

План Березни, кін. 18 ст. ЦНБ АН УРСР.

Таблиця XLVI.

План Басані, серед 18 ст. ЦДВІА СРСР.

План Козельця, 1748 ЦДВІА СРСР

Таблиця XLVIII.

План Борзни, 1782. ЦДВІА СРСР.

У 18 ст. Товкачівка — ратушне село, в 1730-х рр.— віддана на ранг генеральному хорунжому Я. Горленку. 1770 Т. перейшла до Завадовського. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Комунар» (спеціалізація — молочне тваринництво, зернові, тех. культури), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка. Уродженцями села є Герой Радянського Союзу О. П. Макієнко (1925—52; див. *Макієнка О. П. могила*), Герой Соц. Праці А. М. Шишкіна-Онищенко. У Т. жив і працював укр. рад. письменник А. І. Шиян. На матеріалах з життя села він написав оповідання «Квіти». У 1966 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих під час оборони 1941 і визволення 1943 Т. від гітлерівців, а також пам'ятний знак (1966) на честь воїнів-односельців, які полягли (215 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни.

ТОВСТУ́ХИ І. П. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлено на фасаді будинку по вул. Горького № 3, де в 1902—07 у *Чернігівському реальному училищі* навчався Товстуха Іван Павлович (1889—1935) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в с. Березні (тепер смт Менського р-ну; див. *Березнянський музей*). З 1905 вів революц. роботу в Чернігові. У 1909 був заарештований і засланий до Сибіру. 1912 втік із заслання і виїхав за кордон. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. У 1917—18 працював у Центр. штабі Червоної гвардії в Москві. У 1918—21 — секретар і член колегії Наркомнацу, потім — на відповідальній роботі в апараті ЦК партії. У 1930 — заст. директора Ін-ту Леніна, з 1931 — заст. директора Ін-ту Маркса-Енгельса-Леніна. Похований у Москві на Красній площі у Кремлівській стіні. Дошка — мармур.

ТОЛСТО́ГО ЛЬВА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Підмонастирська; Новозаводський р-н) від вул. Бєлінського до вул. Щорса. 1919 названа на честь рос. письменника Толстого Льва Миколайовича (1828—1910). У 1844 —47 навчався в Казанському ун-ті. Автор автобіографічної трилогії «Дитинство», «Отроцтво», «Юність». В оповіданнях «Набіг», «Рубання лісу», «Севастопольські оповідання» відтворив події Кримської війни 1853—56, учасником якої був. Автор повістей «Козаки», «Хаджі-Мурат», романів «Війна і мир», «Анна Кареніна», «Воскресіння» та ін. Толстой цікавився життям укр. народу, його культурою. Не раз бував на Україні, зокрема 1884 відвідав Чернігів (зупинявся в готелі *«Царград»*), гостював у рос. художника М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*) на хуторі Іванівському (тепер с. Шевченка Бахмацького р-ну). Побував у с. Іван-город (тепер Ічнянського р-ну; див. *Толстому Л. М. та Ге М. М. меморіальна дошка*) і двічі — на станції Плиски (тепер у Борзнянському р-ні). Образи українців виведено в ранніх оповіданнях «Рубання лісу», «Севастополь у серпні 1855 року» та ін. В оповіданні «Два діди» Толстой правдиво змалював картини нар. побуту укр. села. На основі сюжету укр. легенди «Святий і чорт» написав нар. оповідання «Старий у церкві». Виявляв інтерес до творчості Г. С. Сковороди і Т. Г. Шевченка. Був особисто знайомий з Марком Вовчком (листувався з нею), а також з Д. І. Яворницьким та ін. Увагу Толстого привертало мистецтво М. К. Заньковецької, І. К. Тобілевича, М. Л. Кропивницького та ін.

Т. Л. в.— одна з головних міських магістралей (довжина 2900 м, ширина 15—22 м), що з'єднує центр

міста з архітектурно-археологічним та історичним комплексом 9—18 ст. на *Болдиних горах,* з пд.-зх. промисловим районом, приміськими селами Павлівка, Гущин, Києнка, Шестовиця, Жовинка та новим аеропортом. Пролягає вона звивистою смугою попід *Єлецьким Успенським монастирем* та схилами Болдиних гір, а на перетині з вул. Лісковицькою та Межовою піднімається попід *Троїцько-Іллінським монастирем* аж до схрещення двох вулиць — Високої і Щорса.

Т. Л. в. виділяється неповторністю планування. Кожен її відтинок візуально пов'язаний з тією чи ін. архітектурно-мистецькою пам'яткою або з тими місцями, де існували монументи-храми. Від вул. Тихої (кол. Вовча) до вул. Бєлінського (кол. Єлецька) на Пн.-Сх. вулицю прикрашав силует Воздвиженської церкви (не збереглася), а з Пд.-Зх. над одноповерховою садибною забудовою і Лісковицьким лугом виднівся пд. край Болдиних гір, де знаходилося у заплаві Десни урочище Городок і пристань на Десні, яка у давнину, ймовірно, протікала попід горою (залишки старого річища виявлені геологами). Від вулиці Тихої до вул. Антонова-Овсієнка (кол. Південна, Успенська) відкривається з Зх. панорама *Троїцького собору* і зі Сх.— *Спаського собору,* на відтинку Т. Л. в. (між вул. Антонова-Овсієнка і Варзара — кол. Лугова) знаходилися неіснуючі тепер храми Михайла і Федора (Євстафія) на *Валу* (там, де був замок) та невідомої назви храм 12 ст., нещодавно відкритий у вигляді підземних залишків на вул. Сіверянській. До Т. Л. в. примикають земляні меморіальні споруди 9—10 ст.— кургани *Гульбище* і *Безіменний.* У 1986 поруч з ними споруджено *Меморіал Слави* радянським воїнам, партизанам, підпільникам. Іл.— табл. IV, VI, XII.

ТОЛСТО́МУ Л. М. ТА ГЕ М. М. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Іваногороді Ічнянського р-ну. Встановлена на фасаді одного з будинків місцевої лікарні, де до Великого Жовтня містилася земська лікарня (одноповерховий будинок, споруджений 1847). У 1884 її відвідали рос. письменник Л. М. Толстой і рос. живописець М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*). Вони оглянули лікарню та амбулаторію, розмовляли з лікарем і хворими селянами знайомилися з умовами їх побуту. Дошка — мармур; відкрито 1982.

ТОПИ́ЛА — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Сидорівки Борзнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Нова сім'я». Площа 108 га.

ТОПИ́ЛЬНЕ — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Місце оселення цінної фауни. Розташоване біля смт Макошиного Менського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Площа 5 га.

ТОПКИ́Й ЛОГ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Машева Семенівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 270 га.

ТОПОГРАФІ́ЧНІ О́ПИСИ НАМІ́СНИЦТВ. Складені у 1784—87 за розпорядженням царського уряду. Як правило, матеріали про повітові центри і повіти готувалися на місцях повітовими землемірами. Написання вступних розділів і редакція всього тексту здійснювалися в центрах намісництв. Ще не було закінчене складання цих описів, як надійшло розпорядження про підготовку скорочених описів намісництв. Приводом до цього послужила поїздка Катерини II в Крим через Київ у 1787. Всі Т. о. н. складені за єдиним планом на підставі відомостей, одержаних з місць. У них знайшли місце не тільки географічна характеристика намісництв, але й матеріали про екон. розвиток, соціальну структуру, розвиток культури. Не всі Т. о. н. написані з однаковою повнотою і мають

однакову цінність, але й вони містять багато матеріалу з історії Лівобережної України 2-ї пол. 18 ст. Їх рукописи були надіслані в Петербург на ім'я керуючого кабінетом Катерини II П. О. Соймонова. Тепер зберігаються в Центр. держ. архіві Військово-Морського Флоту СРСР, а рукопис скороченого опису Київського намісництва — в ЦДІА УРСР у Києві.

Топографічний опис Київського намісництва — на 160 аркушах. Як це й передбачалося програмою, опис відкривається заг. характеристикою намісництва в цілому. Потім подаються описи повітових центрів: повітів, у т. ч. Козельця і Козелецького повіту, Остра та Остерського повіту, територія яких входить до сучасної Черніг. обл. Тут наводяться конкретні дані про кустарні промисли, с. г., торгівлю, причому найповніше висвітлена ярмаркова торгівля. Закінчується рукопис описом київських монастирів.

Топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва — на 33 аркушах невеликого формату. Хоч відповіді на запитання надто поверхові, вони теж містять цінні дані про екон. розвиток краю. «Чернігівського намісництва топографічний опис...» О. Ф. Шафонського (1740—1811; див. *Шафонського О. Ф. могила*) далеко виходить за межі відповідей на запитання, надісланих у намісницьке правління. Він складається з двох частин. Перша, яка становить приблизно п'яту частину всього твору, являє собою історико-геогр. опис, а головним чином — огляд історії України з давніх часів до ліквідації автоном. устрою й утв. намісництв на Лівобережній Україні. О. Ф. Шафонський виявляє негативне ставлення до нар. повстань, до запорізького козацтва і прагне ідейно обгрунтувати знищення Січі. Друга частина включає власне топографічний і статист. опис Черніг. намісництва. За формою ця частина, як і інші топогр. описи, становить собою відповіді на запитання, але відповіді надзвичайно широкі. У першому розділі 2-ї частини дається загальна характеристика Черніг. намісництва, інші її розділи присвячені повітам. Спочатку подаються відомості про геогр. положення повітів, про ріки, озера, ліси, клімат, рослинний і тваринний світ, поштові дороги. Детально описується адм.-політ. система управління. Значне місце в описі відводиться характеристиці землеробства, становища міст, мануфактури, ремесла, торгівлі тощо. Вид.: Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное д. с. с. и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове 1786 года. Издал М. Судиенко, К. В университетской типографии.

ТОПО́ЛЬКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

ТОРГО́ВІ ЛА́ВКИ у м. Варві. Споруджено у кін. 18 ст. Містилися в центрі міста, там, де тепер Будинок культури. Дерев'яні, одноповерхові, оточені відкритою галереєю на квадратних стовпчиках з різьбленим карнизом. Мали три приміщення для торгівлі крамом. До 1975 Т. л. використовувалися за прямим призначенням. Після перенесення споруди на нове місце — на тер. подвір'я за магазином, по вул Леніна — використовуються як склад. Єдиний відомий у Варвинському р-ні приклад дерев'яної цивільної архітектури 18 ст.

ТОРГО́ВІ РЯДИ́ у м. Новгороді-Сіверському. Побудовано у кін.

18 — на поч. 19 ст. на місці старовинного рову, що оточував дитинець Новгорода-Сіверського, на кол. торг. площі міста. Комплекс неодноразово перебудовувався. Складається з двох одноповерхових прямокутних будівель. Довгі корпуси звернені на Пд. аркадами галерей. Лучкові широкі арки спираються на міцні прямокутні стовпи, прикрашені неглибокими нішами. Кутні арки набагато менші, мають півциркульну форму й наче завершують з боків рух лучкових арок, що переходять на торцеві фасади. Вінчає споруду багатопрофільний карниз. Т. р. утворюють разом із *торговими складами* єдиний архіт. ансамбль доби класицизму. Розташовані на вул. 50 років Жовтня № 2, 4. Іл.— табл. XIX.

ТОРГО́ВІ СКЛА́ДИ у м. Новгороді-Сіверському. Побудовано у кін. 18 — на поч. 19 ст. в стилі класицизму. Мурований, одноповерховий на підвалі, прямокутного плану будинок виходить на кол. торг. площу міста. Три лучкові арки гол. фасаду спираються на подвійні колони тосканського ордеру. На осі кожного прогону — великі двері. Утворюють єдиний комплекс з *торговими рядами*. Розташовані на вул. 50 років Жовтня № 5. Іл.— табл. XIX.

Дзвіниця Троїцької церкви в Бігачі. Фото 1928.

ТОРФОВИ́ЩЕ. 1) Гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташоване біля с. Макишина Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. В. І. Леніна та «Маяк». Площа 100 га. 2) Гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 10 га.

ТРЕТЕ́ЙСЬКІ СУДИ́. Розглядали суперечки між купцями, міщанами та козаками. Апеляційними інстанціями були магістрати і Генеральна військова канцелярія (див. *Канцелярії*). На Лівобережній Україні, зокрема на Чернігівщині, діяли в 1654—1782.

ТРЕ́ТЯ СТРІЛЕ́ЦЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване за наказом Московського окр. військкомату від 24.IX 1918 на базі частин 2-ї Моск. і Калузької стріл. дивізій. Прибувши в кін. лютого 1919 на Україну, 1-а бригада Т. с. д. зосередилася в районі Ніжин, Крути, Макошине, Городня, 2-а — в районі Бахмач, Конотоп, Алтинівка, Кролевець, 3-я — в районі Глухів, ст. Терещенська, Шостка, Новгород-Сіверський, де вели бої проти петлюрівців. Згодом діяла на ін. напрямах. 5.XI 1920 д-зію розформовано, її особовий склад включено до 68-ї стріл. бригади 23-ї стріл. д-зії.

ТРЕТЯ́К — пд.-зх. частина Окольного града (19,5—20 га) Чернігова, що мала самостійну лінію укріплень (1600 м). У південносхідн. його кінці наприкінці 12 — на початку 13 ст. зведено мурований храм, залишки якого виявлено під час розкопок. На Зх. від

Т. в 11 ст. засновано *Єлецький Успенський монастир*, який теж мав самостійну систему укріплень (бл. 800 м в обводі), що примикала до укріплень Т. і *Передгороддя*.

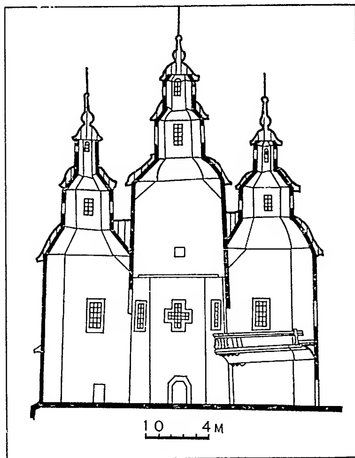
ТРИ ЯРКИ́ - заповідне урочище (з 1975). Природні комплекси сосново-дубового лісу, сформовані на сильно розчленованій території. Розташовані в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 83 га.

«ТРИБУ́НА КОМСОМО́ЛЬЦЯ». Газета, орган Сосницького РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«За соціалістичну Сосниччину»*. Видавалася у смт Сосниці 1935—37.

«ТРИБУ́НА ХЛІБОРО́БА». Газета, орган Талалаївського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—62 виходила під назвою *«Колгоспник Талалаївщини»*. З 9.V 1962 до 1.III 1967 не видавалася. З 1.IV 1967 — «Т. х.». Адреса — смт Талалаївка, вул. Леніна № 9.

ТРІУМФА́ЛЬНА А́РКА у м. Новгороді-Сіверському. Споруджена 1786—87, як вважають, за проектом арх. Дж. Кваренгі з нагоди проїзду через місто Катерини II. Це єдиний на Чернігівщині зразок архітектури класицизму подібного типу; решта брам 2-ї пол. 18 ст. не збереглася. Мурована, з арковим перекриттям над широким проїздом. По боках, на тлі пілонів — подвійні колони іонічного ордера. У центрі в ліпному картуші було зображено *Новгорода-Сіверського герб*. Між колонами вміщено герби 10 повітів *Новгород-Сіверського намісництва*. Реставрована 1960—61. Розташована на вул. К. Маркса № 34. Іл.— табл. XVIII.

ТРО́ЇЦЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У с. Бігачі Менського р-ну. Збудована в 1787 у формах класицизму. Мурована, квадратна у плані, однобанна, частина конструкцій — дерев'яна. Входи прикрашено чотириколонними портиками тосканського ордера з трикутними фронтонами. Сполучалася відкритою галереєю з дзвіницею, яка не збереглася. 2) У с. Грабові Ріпкинського р-ну. Споруджена 1896—97 місц. теслями. Проект розроблено 1895 арх. О. Михайловим з використанням типових проектів парафіяльних церков (подібна до збудованої 1887—88 *Михайлівської церкви* у с. Буянках Ріпкинського р-ну). Первісно була хрещата, п'ятидільна, з гранчастою апсидою, двома ризницями обабіч неї і двох'ярусною дзвіницею на зх. фасаді. Над середхрестям за допомогою плоских трикутних парусів і зрізаної чотиригранної піраміди поставлено восьмерик з банею, увінчаною ліхтариком (не збереглися, з 1930-х рр. має двосхилий дах). Зразок раціоналістичного напрямку дерев'яної культової архітектури періоду історизму. 3) У с. Кіровому Новгород-Сіверського р-ну. Споруджена 1772—74 за зразком *Вознесенської церкви* у смт Ко-

Троїцька церква в Пакулі. Поздовжній розріз.

ропі. За типом — тетраконх. До центр. кубічного об'єму, увінчаного банею, прилягають чотири екседри, що досягають половини його висоти. Фасади завершуються трикутними фронтонами. Збереглася до нашого часу без перебудов. 4) У смт Коропі. Збудована 1716. Дерев'яна, дев'ятизрубна, п'ятиверха. Хрещатий план виявляли чотири гранчасті зруби стін рукавів, між якими вбудовано низькі зруби (гранчасті з Сходу і квадратні з Заходу).
Урочисті фасади прикрашали різьблені карнизи, що завершували зруби стін і восьмериків. Мала двозаломний верх, увінчаний шоломоподібною главкою на ліхтарі. Не збереглася. 5) У м. Ніжині. Збудована 1727—33 в стилі барокко на місці дерев'яної. Хрестоподібна у плані, подовжена по осі Зх.-Сх. З Зх.— притвор з дзвіницею, на першому ярусі якої — гол. вхід. Мурована, однонефна, однобанна, безстовпна. Після значних перебудов у 30-х рр. 19 ст. здобула риси класицизму. У 18 ст. при церкві діяв шпиталь. Збереглися олійні розписи 19 ст., зроблені поверх попередніх. Разом з *Всіхсвятською грецькою церквою* і *Михайлівською церквою* утворює єдиний історико-архітектурний комплекс 18 ст. Розташована на вулиці Гребінки № 35. 6) У с. Нових Млинах Борзнянського р-ну. Споруджена 1800. Мурована, за типом — рідкісний на Чернігівщині приклад класичного тетраконха, тобто без виявленого в зовн. формах об'єму четверика. Вінчає споруду широкий восьмерик з півсферичною банею і глухим ліхтариком. Ризниці й тамбури прибудовано у серед. 19 ст. 7) У с. Новому Білоусі Чернігівського р-ну. Побудована у 1-й пол. 18 ст. Дерев'яна, одноверха, тридільна, з прямокутним бабинцем, центр. дільницею і гранчастим вівтарем. Зберігся різьблений з липи іконостас 18 ст. На поч. 19 ст. з Зх. прибудували ганок, обабіч вівтаря — зрубики паламарні й ризниці, з пд. і пн. боку центр. дільниці — притвори з чотириколонними портиками. Поруч міститься дерев'яна, прямокутна у плані, двох'ярусна дзвіниця, вкрита наметом. 8) У м. Носівці. Збудована 1765 на замовлення М. Я. Лукашевича артіллю ніжинських майстрів. Добудована 1811. Мурована, за типом — класичний тетраконх. Зовні об'єм центр. дільниці нічим не виявлено. Кути, де з'єднуються екседри, підкреслено спареними колонами (відгомін палацової архітектури доби барокко). Первісно завершувалася півсферичним куполом з ліхтариком (не збереглася).
9) У с. Пакуль Чернігівського р-ну. Збудована 1710 на кошти Києво-Печерської лаври, про що свідчив різьблений напис на вхідних зх. дверях. Одна з найкращих пам'яток *Дерев'яної монументальної архітектури* Чернігівщини. П'ятидільна, з паламарнею і ризницею, що рублені одночасно з церквою, впритул до боків вівтаря та сх. граней бокових рукавів. У первісному вигляді мала опасання. Увінчана п'ятьма тісно згрупованими верхами, зовнішня форма яких змінена внаслідок численних ремонтів. Високі стіни з нахи-

Троїцький собор у Борзні. Фото 1930.

лом всередину і тризаломний верх, утворений повторенням елементів зрізаної піраміди та восьмерика, що поступово зменшувалися, створювали ілюзію великої висоти. Інтер'єр було оздоблено соковитим різьбленням. Не збереглася. 10) У с. Степанівці Менського р-ну. Збудована 1767—69. Дерев'яна, тризрубна, триверха. Центр. дільницю вінчає двозаломний верх. Квадратний бабинець і гранчастий вівтар вкриті наметами з глухими ліхтариками. В 1881 до входів прибудовано ганки з портиками й трикутними фронтонами, з Зх.— дзвіницю. Збереглися також олійні розписи 19 ст. та іконостас.

ТРО́ЇЦЬКИЙ СОБО́Р. 1) У Борзні. Був найдавнішим у місті. Побудований у 2-й пол. 17 ст. на місці дерев'яного. Горів 1693, частково обвалився 1733. Відновлений протягом 1757—89, освячений 1790. У 1733 до Т. с. прибудовано невелику Успенську церкву, яку розібрано 1853, а на її місці встановлено цегляний пам'ятник. 1856 зведено дзвіницю. Т. с.—мурований, хрещатий, п'ятидільний храм. Центр. четверик нічим не виявлено. По сторонах світу до нього прилягали п'ятигранні об'єми. Увінчаний банею на восьмерику. Нагадував *Воскресенську церкву* в Седневі. Настоятелями Т. с. у кін. 18 ст. були випускники Київської академії Михаїл Бутовський і Микола Бутовський; художник Тимофій Мізко (див. *Спаський собор* у Чернігові). При соборі діяла школа. Розібраний 1967. Містився на вул. Великомосковській (тепер К. Маркса). 2) Густинського монастиря. Збудований 1672—76 на місці дерев., що згорів 1671. Мурований, дев'ятидільний, п'ятибанний. У середині для заможних відвідувачів у зх. приділі створено 3 яруси ніш-лоджій, відкритих у бік вівтаря. Вони мали балкони-виступи з різьбленими дерев. поручнями, підлогу з фасонних керамічних плит. Храм було розписано фресками, що належали до кращих зразків укр. монументального живопису. Чільне місце серед них займав портрет фундатора — гетьмана І. С. Самойловича. Визначною мистецькою пам'яткою був багатоярусний різьблений позолочений іконостас (не зберігся). Т. с.— один з найдовершеніших зразків укр. бароко. 3) У Сосниці. Побудований 1702 в стилі барокко на тер. *Сосницької фортеці* на кошти купця Г. І. Коренька. Мурований, тридільний, триверхий. До зх. притвору пізніше прибудовано дзвіницю (перебудована 1852). Гол. дзвін привезено з Москви. Т. с.— приклад впливу *дерев'яної монументальної архітектури* на *муровану монументальну архітектуру* поч. 18 ст. Розібраний у 50-х рр. 20 ст. Містився на центр. площі (тепер ім. Леніна). 4) Троїцько-Іллінського

Троїцький собор Густинського монастиря. Фото поч. 20 ст.

монастиря у Чернігові. Закладений 1679 Л. Барановичем. З 1680 роботами керував «майстер мурарский бысть немец, з Вильня, зовомий Іоанн Баптиста». Будівництво тривало майже десять років, а оздоблювальні роботи закінчились лише 1695. Після пожежі 1731 бокові бані не було відновлено і семибанний собор перетворився на трибанний. Знову горів 1781 і 1808. При відбудові на поч. 19 ст. набув рис класицизму. Тоді ж первісний іконостас перероблено на п'ятиярусний (не зберігся). 1864 відновлено ікони, 1876—78 — олійний стінопис. В основу Т. с. покладено тип давньоруського шестистовпного, тринефного, з розвинутим трансептом, трьома апсидами і центр. куполом храму. Обабіч зх. фасаду поставлено дві башти, які увінчані високими верхами. Широкий трансепт підкреслено на пд. і пн. фасадах великими виступами з барокковими фронтонами. Стіни трактовано в ордерній системі, з використанням ніш, великих фігурних вікон, трикутних та напівциркульних сандриків. 1974—85 реставровано в первісних бароккових формах за проектом арх. М. М. Говденко. В інтер'єрі зберігся стінопис 17—18 ст., карбовані пд. вівтарні двері. Тепер входить до складу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. З 1988— діючий. Іл.— табл. VII.

Троїцький собор у Чернігові. Інтер'єр. Фото поч. 20 ст.

ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР у Чернігові. Розташований на терасах *Болдиних гір*. Складається з двох частин — кол. Іллінського та Троїцького монастирів, об'єднаних ландшафтом та архітектурою в єдиний ансамбль. Початок за літописом було покладено ченцем Антонієм Печерським 1069. Викопані ним та його послідовниками печери поступово розширювалися й перетворилися на багатоярусний підземний комплекс т. зв. *Антонієві печери*. У 12 ст. було збудовано *Іллінську церкву*, яка безпосередньо сполучалася зі входом до печер. 1239 монастир зруйнували орди Батия. Відбудований 1649 на кошти сподвижника Б. Хмельницького черніг. полковника С. Пободайла. 1672 монастир розширено. Будівлі почали зводити на сусідній горі, а монастир дістав назву Троїцько-Іллінського. Першими відомими мурованими спорудами, що збереглися, є трапезна із *Введенською церквою* та три корпуси келій. Започатковані 1677, вони створили мальовниче барочне оточення гол. споруди — *Троїцького собору*, який був закладений 1679.

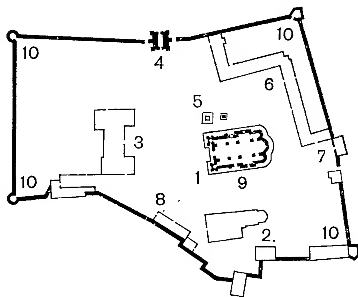
В 40 рр. 18 ст. тер. було розширено на Пд.-Зх., в зв'язку з чим споруджено дві кутові вежі, 1750 — будинок архімандрита. Остаточно ансамбль склався 1775, коли з пн. боку виросла 58-метрова п'ятиярусна *дзвіниця*, що надала всьому комплексу динамічності і завершеності. У 2-й пол. 17 ст. Т.-І. м.— один з центрів укр. літописання. В кін. 17 ст. у монастирі склав свою «Хронику» укр. літописець Л. Боболинський (див. *Боболинського Леонтія лі-*

топис). У 1679 сюди з Новгорода-Сіверського переведено друкарню (див. *Чернігівська друкарня*). Монастир мав велику б-ку, де 1776 налічувалося 11 304 книги. У серед. 18 ст. Т.-І. м. належало понад 10 тис. кріпаків, 24 села, 30 млинів та ін. 1786 монастир закрито, земельні володіння секуляризовано. З 1790 на тер. Т.-І. м.— резиденція Черніг. архієпископа. З 1967 — в складі *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. У 1988 переданий Черніг. єпархії. Розташований на вул. Толстого № 92. Іл.—табл. VI, VII.

ТРОЛЕ́ЙБУС. Спорудження тролейбусної лінії у Чернігові почалося в 1963. Тоді було заасфальтовано кілька вулиць, по яких мали курсувати тролейбуси, розпочато спорудження контактної лінії і тролейбусного депо. У кін. жовтня 1964 стали обкатувати тролейбуси, а 5 листопада відбулося офіційне відкриття двох тролейбусних ліній: залізничний вокзал — Бобровиця і Бобровиця — капроновий з-д, на які вийшло 22 машини. На 1988 у місті 10 тролейбусних маршрутів, протяжність тролейбусних ліній — 96,6 км, парк налічує 166 машин. Обсяг пасажироперевезень — бл. 80 млн. чол. на рік.

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — селище Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Барвінкове і Верескуни. Розташ. за 40 км від райцентру та за 24 км від залізнич. ст. Качанівка. 1545 ж. (1988). Вперше згадується під 1549. На поч. 18 ст. на цьому місці виник хутір Крячів (Тростянець), який входив до Срібнянської сотні Прилуцького полку. З 1782 — до Іваницької волості Прилуцького пов. У 1820 хутір купили поміщики Скоропадські. У 1833 І. М. Скоропадський почав будівництво палацу, економії і парку (див. *«Тростянець»* — дендрологічний заповідник). У 1861—11 дворів і 89 ж. У 1862 в селах, розміщених навколо хутора, відбувалися виступи проти прирізки Скоропадським до парку землі. У 2-й пол. 19 ст. в Т. діяв цегельний з-д. У 1910 — 23 двори, 160 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Т.— центр. садиба племзаводу «Тростянець», центр. садиба дендропарку «Тростянець», відділення зв'язку, Будинок побуту, Будинок культури, б-ка, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт. З Т. пов'язана трудова діяльність Героя Соц. Праці О. І. Шевченко (1966).

«ТРОСТЯНЕ́ЦЬ» — дендрологічний заповідник АН УРСР, пам'ятка садово-паркового мистецтва республіканського значення (з 1983). Засн. 1834. Розташований у с-щі Тростянці Ічнянського р-ну, за 24 км від залізнич. ст. Качанівка, на р. Тростянці, що впадає в р. Лисогір — прит. Удаю. Клімат. умови загалом сприятливі для вирощування рослин. Серед. температура повітря +17 °С, аб-

Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові. План. 1. Троїцький собор. 2. Трапезна з Введенською церквою 3. Будинок ігумена. 4. Дзвіниця 5. Могила Г. С. Щербини. 6. Келії 7. Іллінська брама 8. Господарський корпус. 9. Могила Л. І. Глібова 10. Вежі муру.

солют. мінімум —32 °С, максимум +35,5 °С. Кількість опадів — 625 мм. Грунтові води залягають на глибині 5—10 м, часто виходячи струмками на дні ярів і виярків. Пл. 204,4 га, з них насаджень — 114,1 га, ставків — 10,4, галявин (газонів) — 42,2, паркових доріжок — 9,4, розсадника — 20,3, госп. тер.— 8 га.

У минулому тер. заповідника — степова розорана рівнина, пересічена ярами і балками, що примикала до болотної долини, якою протікала р. Тростянець. Найближчі ліси були за 6—10 км (Довгалівка, Туркенівка, Сокиринці), а на тер. сучас. дендропарку ріс невеликий дубовий гай (300 дубів віком 250 р., частина яких збереглася). Виникнення «Т.» пов'язане з іменем Скоропадського Івана Михайловича (1804— 87) — нащадка гетьмана Лівобережної України І. І. Скоропадського (1646—1722).

На поч. 1820 Скоропадські купили в козака з с. Васильківців І. Хоружія х. Тростянець, який уперше згадується під 1549 як власність Києво-Микільського монастиря (1629 хутір був спустошений загоном польс. шляхти, відбудований на поч. 18 ст.). У 1830 хутір з навколишніми землями перейшов у спадок І. М. Скоропадському, який збудував тут палац, церкву, госп. будівлі, заклав парк, спорудив греблі й загати, в результаті чого на площі понад 10 га утворилися 4 стави: Великий, Куциха, Лебединий, Безіменний (тепер Комсомольський), що стали гол. елементами паркового комплексу. Перші дерева висаджено 1834 в затишному виярку Богівщина. Поруч з Великим ставом на площі понад 20 га польової землі висаджено ялини й тополі каролінські. Незабаром Богівщина поповнилася багатою колекцією здебільшого рідкісних дерев. У 1836 почалося висадження дерев групами — суцільними масивами на протилежному від садиби боці ставу. До кін. 30-х рр. на польових землях вже росло багато берези, липи, клена, дуба, хвойних. Насадження розмежувалися мальовничими галявинами. На поч. 40-х рр. у парку з'явилися дерева з Петергофського, Ризького, Нікітського бот. садів, із саду В. М. Каразіна під Харковом. Тоді ж стали садити дерева за межами парку — смугами і гаями (Іванове, Бабусине, Мечет, Клини, Грицеве, Лосева, Керендаси, Ялинка, Прохолода, Метеч, Клини, Вітерець, Єльців Яр, Наташина, Тополева альтанка та ін.). Всього гаїв і смуг 20. Кожна посадка складалася з дерев однієї чи кількох порід.

Насадження гаїв створило м'який перехід від степового ландшафту до паркового масиву, захищало дендропарк від негоди, вітрів і суховіїв. У 50-х рр. садівники із Петергофа брати Євстигнєєви розробили план парку. Доріжки, прокладені по всій території, підводили до найоригінальніших ділянок і галявин. Найбільше розширення території парку припадає на 60-і рр. 19 ст.

У 1858 І. М. Скоропадський доручив садівнику К. Д. Шлінглофу створити у пн.-сх. частині парку штучний гірський сад. Цій роботі передувало створення місцевим художником-пейзажистом ландшафту з загостреними вершинами,

Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові. Зображення на титулі «Нового завіту», 1717.

що нагадували Альпи. Територію гірського рельєфу розширили до 30 га. Пагорби і «гори» (до 30 м) зводилися виступами і з'єднувалися земляними валами. Протягом 1866—79 насипано Дідову, Ротонду, Сторожеву, Мохнату та ін. «гори». Долини між ними засаджено хвойними, з перевагою ялівця, що майже суцільним килимом вкриває схили. Земляні роботи тривали майже 30 років, до смерті І. М. Скоропадського (1887). Після спорудження пагорбів і «гір» у пн.-сх. частині парку почалося створення такого ж ландшафту в зх. і пд.-зх. частинах. У 2-й пол. 19 ст. ще інтенсивніше стали висаджувати екзотичні рослини. Так, з 45 видів ялини, поширених у Пн. Європі, Азії і Пн. Америці, в парку культивувалося 17. Прижилися і добре ростуть у невластивих їм умовах сосна Веймутова, ялиця сибірська, тсуга, псевдотсуга, туя всіх видів і різновидностей, кедр сибірський, сосна чорна та ін.

У 1886 складено топогр. план парку й проведено першу бот. інвентаризацію. За її даними площа парку сягала 175, а разом з навколишніми гаями — 350 га. Тут налічувалося 623 види дерев і кущів, у т. ч. 161 хвойне і 462 листяних. На той час було завершено планування шляхової мережі віссю — Великий став, Куциха й Лебединий, що примикають до нього.

Навколо них ростуть плакучі верби, сніжно-білі берези, мідностовбурні сосни, темно-зелені ялини, могутні дуби. В основі об'ємно-просторової композиції — продумана система галявин, що утворені не планувальними засобами (доріжками), а насадженнями. В парку було чимало кам'яних і дерев'яних лавок, скульптур міфічних героїв і богів, збудовано дерев'яні альтанки, споруджено загати, греблі, мости. У наступні роки робота велася над посиленням худож. виразності. Формуванню паркового пейзажу багато праці і знань віддали талановиті садоводи з місц. селян І. Є. Янік, І. Ф. Круподеря, І. Л. Беззуб, С. В. Ткачун, В. І. Верескун, І. В. Висовень. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції парк увійшов до складу радгоспу «Тростянець». У 1938 виділено у самостійну н.-д. одиницю, 1940 оголошено держ. заповідником, 1951 передано АН УРСР. Н.-д. роботу тут очолив укр. рад. ботанік, акад. АН УРСР М. М. Гришко (1900—64). Вагомий внесок у розв'язання актуальних наук.-практичних проблем зробив канд. с.-г. наук Г. Є. Мисник, який працював наук. співробітником, а потім директором заповідника. Нині тут росте 520 видів і форм дерев та чагарників, з яких хвойних бл. 40 %; у колекціях дерев і чагарників (арборетумі) — 1700 видів, різновидностей і форм; декорат. квіткових рослин — 250 сортів. У «Т.» є інтродукційний розсадник декорат. рослин. Проводиться наук. робота з паркознавства, дендроло-

Тростянець. Іванівська церква. Фото поч. 20 ст.

гії, насінництва. «Т.» — високохудожній зразок паркового будівництва, справжній музей природи. На території парку похований його засновник (див. *Скоропадського І. М. могила*). До 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка 1964 в парку встановлено погруддя поета. Щороку «Т.» відвідують понад 20 тис. екскурсантів. Іл. — табл. XXVII.

ТРОСТЯ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Лисогору (бас. Дніпра). На її берегах розміщені села Васьківці і Тростянець Срібнянського р-ну.

ТРОСТЯ́НКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 25 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Доч. 788 ж. (1988). Вперше згадується в 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 198 дворів, 1170 ж., Михайлівська церква (1822); у 1897 — 305 дворів, 368 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Т.— центр. садиба колгоспу ім. Н. К. Крупської, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (10,5 тис. од. зб.).

У 1959 в Т. встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1941 при обороні села і 1943 — при його визволенні; 1970 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, загиблих (203 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ТРУБІ́Ж. Річка в межах Черніг. і Київ. областей, ліва прит. Дніпра. Впадає у Канівське водосховище. Довж. 125 км, площа бас. 4700 км². Використовують для пром. водопостачання та зрошування, а також як водоприймач осушувальних систем. В межах Черніг. обл. тече тер. Козелецького р-ну. На березі Т. розміщене с. Петрівське Козелецького р-ну.

«ТРУД И ХОЗЯ́ЙСТВО». Щотижневий журнал, орган Черніг. губ. Ради профспілок і губ. Ради нар. г-ва. У 1921 в Чернігові вийшов один номер.

«ТРУДЫ́». 1) Носовской сельскохозяйственной опытной станции. У 1914—16 вийшло п'ять випусків у Ніжині. 2) Общества врачей Черниговской губернии (1839—1890). Вийшли 1892 в одній книзі в Чернігові. Цьому виданню передували «*Протоколы заседаний Общества врачей Черниговской губернии*».

«ТРУДЫ́ ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНСКОЙ УЧЁНОЙ АРХИ́ВНОЙ КОМИ́ССИИ» — (Чернігів, 1898—1918, 12 випусків). Складалися з двох відділів (кожний з своєю нумерацією). У 1-му відділі вміщувалися офіційні матеріали· повідомлення про заснування й відкриття комісії, протоколи засідань (нерідко з викладом змісту прочитаних рефератів і доповідей), річні звіти про діяльність (у 7, 10, 11 випусках — у додатках), програми для збирання археол., істор., фольклорних та етнограф. матеріалів, а також повідомлення про *Чотирнадцятий археологічний з'їзд* у Чернігові, опис рік і річок Чернігівського полку тощо. 2-й відділ був призначений для публікації статей та розвідок з різних питань історії та етнографії Чернігівщини і суміжних з нею територій 16—19 ст. З часом тут стали вміщувати документи, бібліографічні покажчики, причому в 9—12 випусках вони становили 3/4 обсягу.

Пізнавальне значення зберегли документи Богдана Хмельницького, матеріали про С. П. Палія, Р. О. Ракушку-Романовського, Г. І. Успенського, про класовий склад населення в 2-й пол. 18 ст. на Чернігівщині, описи міст та річок Чернігівського полку і Чернігівської губ., документи про копні суди, формування частин народного ополчення під час Вітчизняної війни 1812, про сел. реформу 1861. У 6, 7 випусках «Т.» вміщені покажчики статей історичного змісту, що були опубліковані в «*Черниговских губернских ведомостях*» за 1838—1906; «*Черниговских епархиальных известиях*» за 1861—1905; «*Земском сборнике Черниговской губернии*» за 1869—1905.

«ТРУДЫ́ ЧЕТЫ́РНАДЦАТОГО АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКОГО СЪЕЗДА в Чернигове 1908» — тритомний збірник доповідей, прочитаних на з'їзді, та звітів про археол., істор. та етногр. роботи, що передували з'їздові. Видані за рішенням Моск. археол ін-ту. В 1-му томі «Трудов» (М., 1910) опубліковано порівняльні археол.-етногр. нариси про давні пам'ятки образотворчого мистецтва на Єнисеї. 2-й і 3-й тт. (М., 1911) містять 35 матеріалів (з 85) та протоколи засідань. Зокрема,

в т. 2 опубліковано 12 рефератів: «До історії Чернігівського Спаського собору» (М. М. Бережков); «Київські храми домонгольського періоду і їх відношення до візантійського зодчества», «Про церковні споруди в стилі ампір в Полтавській губернії», «Про походження форм українського дерев'яного церковного зодчества» (всі — Г. Г. Павлуцький); «Риси самобутності в українському зодчестві» (О. П. Новицький); «Єлецькі печери при монастирі того ж імені» (О. Єфімов), «Лотос у малоросійському орнаменті» (А. Міллер); «Румунські художні пам'ятки в Росії і можливість впливу їх на російське мистецтво» (М. І. Петров); «Церковний відділ Виставки Чернігівського археологічного з'їзду» (П. С. Уварова); «Будівництво графів Розумовських на Чернігівщині», «Ляличі. Палац П. В. Завадовського», «Іконостас пензля В. Л. Боровиковського» (всі — Ф. Ф. Горностаєв). У т. 3 вміщено 23 реферати і протоколи засідань, у т. ч. «Городища, могили, майдани і довгі (Змієві) вали в області Дніпровського Лівобережжя» (В. Г. Ляскоронський); «Олегове поле» (О. Єфімов); «Палеолітична стоянка в с. Мезині Чернігівської губернії» (попереднє повідомлення, Ф. Волков); «Михайла Єгоровича Маркова різні твори до пояснення історії Чернігова» (М. Бережков); «Комісія економії описаних на її і. в. маєтностей: причини їх створення та її діяльність» (В. О. Барвінський); «До історії Новгорода-Сіверського» (Д. П. Міллер); «Володимир Боніфатійович Антонович. 1830—1908» (І. О. Линниченко); «До історії західно-руських друкарень XVII ст.» (С. І. Маслов); «Лубенський полковий осавул Григорій Никифорович Таволга» (С. Д. Щербак); «Опис одного польського збірника портретів XVII ст.» (Я. І. Смирнов) та ін. Видання добре ілюстроване.

«ТРУДОВА́ СЛА́ВА». Газета, орган Ічнянського РК Компартії України та районної Ради нар. депутатів. У 1932—41 виходила під назвою *«За більшовицькі темпи»*, 1943 — 62 — *«Ленінський шлях»*. З 1962 — «Т. с.». Редакція — м. Ічня, вул. Червоних Партизанів № 24

ТРУДОВИ́М ДОСЯ́ГНЕННЯМ ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. 1) На честь трудових досягнень виробничого колективу *Чернігівської фабрики індивідуального пошиву та ремонту одягу*. Встановлений у квітні 1968 на фасаді будинку фабрики по вул. Коцюбинського № 61. Пам'ятний знак — чавунна дошка (1,1 × 0,6 м). 2) На честь трудових досягнень виробничого колективу Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. П. Постишева. Встановлений у квітні 1968 на фасаді адм. приміщення фабрики по вул. Музичній № 1. Пам'ятний знак — чавунна дошка (1,1 × 0,6 м).

ТРУДОВО́Ї СЛА́ВИ ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. 1) У смт Козельці. Являє собою встановлений на постаменті трактор ХТЗ № 4202, випущений 1945 Харків. тракторним з-дом ім. Серго Орджонікідзе. До 1958 належав Остерській МТС, 1958 куплений колгоспом ім. Фрунзе с. Сорокошичі Козелецького р-ну. На тракторі тривалий час працював передовий механізатор А. І. Литвиненко. Відкрито 1965, вул. Л. Толстого № 13. 2) У с. Красному Колядині Талалаївського р-ну. Знак — трактор «Універсал», піднятий на постамент з металевих труб. Це один з перших тракторів, які з'явилися в 30-і рр. у Талалаївському районі. Належав Дмитрівській МТС і обробляв поля колгоспу імені 1 Травня. Довгий час на ньому працював знатний тракторист П. Д. Коваленко. Встановлений 1965 на тракторному стані села. 3) У с. Мрині Носівського р-ну — трактор «Універсал». Встановлено 1976. 4) У Сосниці. Являє собою колісний трактор ХТЗ, випущений 1931 Харківським тракторним з-дом. Працював на полях учбового господарства Сосницького с.-г. технікуму. Встановлено в 70-х рр. на подвір'ї Сосницького краєзнавчого музею по вул. Олекси Десняка № 35. 5) У м. Щорсі. Знак — трактор «Універсал» № 25 346, випущений 1932—33 Харків. тракторним

з-дом. Належав Рубізькій МТС Городнянського р-ну, з 1959 — Семенівському колгоспу «Дружба». 1965 переданий Сеньківській 8-річній школі. 1967 перевезено до міста Щорса і встановлено на постаменті на вул. 30-річчя Перемоги. Іл.— табл. XXX.

ТРЬОХСВЯТИ́ТЕЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА у с. Лемешах Козелецького р-ну. Збудована на замовлення О. Г. Розумовського над могилою його батька — козака Григорія Розума (освячена 1760). Мурована, тетраконхового типу: з квадратною основою і напівкруглими апсидами з чотирьох боків. Вінчає споруду велика баня на циліндричному барабані з глухим ліхтариком. Архіт. деталі фасадів свідчать про поступовий відхід від барочних і наближення до класичних форм, що відбувалися на Україні у 2-й пол. 18 ст. У 1865 за проектом арх. Куцевича з Зх. прибудовано двох'ярусну дзвіницю, об'єднану з церквою одноповерховим корпусом. 1913—14 на запрошення А. Розумовського над реставрацією первіс. іконостасу з роботами А. Воскобойникова (не зберігся) працювали художники М. Л. і Т. Л. Бойчуки, С. О. Налепинська-Бойчук. Реставрована 1974—82. У сх. апсиді — фрагменти олійного розпису 18—19 ст. Іл.— табл. XXV.

ТУНИ́КА Б. С. МОГИ́ЛА у с. Рейментарівці Корюківського району. Міститься на сільс. кладовищі. Туник Борис Степанович (1900—53) — учасник громадянської війни на Україні, командир партизанського загону ім. Щорса під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в с. Рейментарівці в сім'ї селянина-бідняка. Був першим головою колгоспу в с. Красний Ріг, а потім у рідному селі. У 1933—38 працював головою Холминського райвиконкому, в 1938—41 — знову головою колгоспу «Червоний партизан» в Рейментарівці. Коли почалася війна, він віддав усі свої заощадження на будівництво танкової колони (6 тис. крб.). У липні — серпні 1941 із колгоспників свого села організував партизанський загін ім. Щорса, який згодом увійшов до складу обласного *партизанського з'єднання*. Після визволення Чернігівщини Б. С. Туник працював нач. управління по коксагизу, головою колгоспу в своєму селі. Трагічно загинув 5.X 1953. На сільс. кладовищі похований навесні 1954. У 1975 на його могилі споруджено надгробок — стелу.

ТУПИ́ЧІВ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с-ще Тополівка. Розташований за 22 км від райцентру та за 25 км від залізнич. ст. Городня. 2663 ж. (1988). Вперше згадується 1526. У кін. 17—18 ст. Т. володіли представники козацької старшини Дуніни-Борковські, ген.-лейтенант О. О. Свєчин. У 1866 — 283 двори, 1606 ж., училище, Різдва Богородиці церква (1866). У 1897 — 484 двори, 2797 ж., земська школа, Покровська церква (1900), два ярмарки на рік. 1905 повсталі селяни зруйнували садибу поміщика, спиртовий з-д. За участь у революції 1905—07 до судової відповідальності було притягнуто 48, замордовано 16 чол. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1923 — 59 село було райцентром. У Т. — центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе (спеціалізація — відгодівля великої рогатої худоби), який удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», спиртовий і цегельний з-ди, пересувна механізована колона «Чернігівводбуду», будинок побуту, кафе, с. ш., лікарня, дит. кардіологічний санаторій, дитсадок, Будинок культури на 300 місць, 2 б-ки (23,5 тис. од. зб.).

У різні роки в Т. видавалися газети «*Зміна*», «*Нове життя*», «*Сталінський шлях*». Виходить

газ. *«Радянське село»*. Уродженцями Т. є: Герой Соц. Праці М. І. Павлусенко; доктори наук: геогр. — О. Т. Діброва, хім.— В. В. Стрілко, істор.— С. О. Шелудько; укр. рад. письменники: П. О. Дорошко, В. М. Малець, З. М. Кац. У 1955 і 1964 встановлено надгробки на братських могилах рад. воїнів, які загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 села, обеліск (1975) у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (345 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ТУПИ́ЧІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 500 років. Міститься в Городнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Городнянського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

ТУПИ́ЧІВСЬКИЙ ПАРК — пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1978). Вікові дерева, переважно липи. Розташований в с. Тупичеві Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. В. Фрунзе. Площа 3 га.

ТУПИ́ЧІВСЬКО - СІБРИ́ЗЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташований біля с. Тупичева Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні госпрозрахункової дільниці торфопідприємства. Площа 150 га.

ТУРГЕ́НЄВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Задорожна; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Попова на Пн., другий кінець глухий. Попередня назва пов'язана з тим, що вулиця знаходиться за залізнич. колією. Перейменована 1960 на честь Тургенєва Івана Сергійовича (1818—83) — рос. письменника. Н. в Орлі. Закінчив 1837 Петерб. ун-т. Значну частину життя провів за кордоном. Автор романів «Дворянське гніздо», «Напередодні», «Батьки і діти» та ін., повістей, оповідань, драм. творів. Підтримував дружні стосунки з Т. Г. Шевченком (написав «Спомини про Шевченка»), Марком Вовчком (переклав рос. мовою її оповідання і видрукував їх 1859 з своєю передмовою). Вулиця прокладена в 1956. Забудована індивід. житл. будинками.

ТУ́РІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Турівки Корюківського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. М. Горького та ім. В. П. Чкалова. Площа 64 га.

ТУ́РКЕ́НІВКА — гідролог. заказник (з 1972). Типовий природний комплекс ялиново-соснових лісів з дубом червоним, численними віковими дубами. Розташована в Ічнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Прилуцького лісгоспзагу. Площа 550 га.

ТУРЦІЇВСЬКА ДА́ЧА — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Корюківському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 574 га.

ТУРЧА́НКА — гідролог. заказник (з 1979). Цінна заплавна територія. Розташована біля села Сновського Щорського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні двох колгоспів. Площа 128 га.

ТУРЧА́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 39 км, площа бас. 446 км². Тече тер. Корюківського та Щорського районів.

ТУРЧИ́НОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 14 га.

ТУ́Р'Я. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського і Щорського районів.

ТУ́Р'Я — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Ількуча, Мишине, Селище, с-ще Лука. Розташована за 10 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 1471 ж. (1988). Вперше згадується у 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 126 дворів, 798 ж.; у 1897 — 288 дворів, 1909 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Т.— центр. садиба колгоспу ім. 13-річчя Жовтня. Колгосп має цегельний з-д, тепличне г-во, пилораму. У Т. працює міжколгоспний консервний з-д. Відділення зв'язку, с. ш., лікарня, ветлікарня, дитсадок, клуб, б-ка. Видається газ. *«За кому-*

ністичну працю». Уродженцями села є: Герої Радянського Союзу П. М. Лащенко, І. П. Усик (1918—70). Встановлено (1961) надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих в боях проти нім.-фашист. загарбників під час оборони села 1941 і його визволенні 1943, і пам'ятний знак (1968) на честь односельців, які загинули (431 чол.) в роки Великої Вітчизн. війни. Поблизу Т. виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.).

ТЮЛЕ́НІНА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Олега Кошового; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Коти). Складається з двох відрізків, один з них пролягає від вул. Кірова до вул. Тичини, другий — від вул. Тичини до вул. Смирнова. Перейменована 1974 після включення с. Коти до смуги міста, де вже була вул. Олега Кошового. Названа на честь Тюленіна Сергія Гавриловича (1925—43) — одного з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія» в Краснодоні, Героя Рад. Союзу (1943). Т. в. прокладено після Великої Вітчизн. війни. Забудовано індивід. житл. будинками.

ТЮТЮ́ННИЦЯ — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Костючки, Кугуки, Самсонівка, Сахутівка. Розташована за 7 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 309 ж. (1988). Засн. в 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 16 дворів, 156 ж.; у 1897 — 59 дворів, 364 ж. Земська школа (1913); церква (1910, дерев., переобладнана під клуб 1965). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Т.— відділення колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт. Село електрифіковане 1955, радіофіковане — 1958. У 1973 встановлено пам'ятний знак на честь рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села, і в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (136 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ТЯГНІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Бречі (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

У́БІДЬ, Убедь — річка у Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 106 км, площа бас. 1300 км². Має рівнинний характер. Використовують як водоприймач осушувальних систем, а також для госп.-побутових потреб. Тече тер. Корюківського, Менського, Новгород-Сіверського і Сосницького районів. На берегах У. розміщені смт Холми Корюківського р-ну, смт Макошине Менського р-ну, смт Сосниця. У долині У., поблизу смт Сосниці, виявлено й досліджено слов'ян. поселення часів Київ. Русі.

УБІ́ЖИЦЬКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

УГО́Р. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Довжина 32 км. На березі У. розміщене с. Уборки Куликівського р-ну.

У́ДАЙ. Річка у Черніг. і Полтав. областях УРСР, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 327 км, площа басейну 7030 км². Бере початок поблизу с. Рожнівки Ічнянського р-ну. Має звивисте русло, заплава річки подекуди заболочена. Використовують для технічного і побутового водопостачання. Рибництво. В межах Черніг. обл. тече тер. Варвинського, Ічнянського, Прилуцького і Срібнянського районів. На її берегах розміщені м. Прилуки, смт Варва і с. Антонівка Варвинського р-ну, села Андріївка та Бакаївка Ічнянського р-ну.

УДАЙЦІ́ (до 1947 — Мамаївка) — село Прилуцького району, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Полонки. Розташовані на р. Удаї, за 18 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Линовиця. 907 ж. (1988).

Вперше згадуються 1629. У 1654—1781 село входило до складу полкової сотні *Прилуцького полку*. 1689—1705 належали полковому судді К. Тарасевичу, згодом полковникові Дмитру та його брату Степану Горленку, 1708—22 — полковому судді М. Огроновичу, 1722 — 36 — генералу Вейсбаху, з 1742 — ген.-майору сербського гусарського війська І. Стоянову, що перебував на службі у Росії, та його сину ген.-майору М. Стоянову, одруженому з дочкою І. Ломиковського, зятя гетьмана Д. Апостола. Під час революції 1905—07 селяни захопили поміщицькі землі. У 1905 вони спалили садибу поміщика. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. С. М. Кірова (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа і школа-інтернат, фельдшерсько-акушер. пункт, аптека, дит. ясла, клуб, кіноустановка, б-ка. Споруджені 1951, 1963 пам'ятний знак і надгробок на трьох братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. У с. Полонках — пам'ятка архітектури кін. 18 ст.— *Михайлівська церква*.

«УДА́РНИЙ ТРУД». Газета, орган Лосинівського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих. Виходила у Лосинівці 1935—41, 1943—58. У 1935—36 друкувала на своїх сторінках газ. «*Кімовець*». Див. «*Жовтнева зоря*».

«УДА́РНИК ЛАНІ́В». Газета, орган Комарівського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в 1935 — 41, 1943—56. Див. «*Прапор комунізму*».

«УДА́РНИК ПРОМКООПЕРА́ЦІЇ». Газета, орган Черніг. облпромради, облдеревопромсоюзу та облпромстрахкаси. Виходила у Чернігові 1933—35. Спочатку мала назву «*За перебудову*», з 1935 — «У. п.».

У́ЖИК. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

УЖО́ГА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

УЗРУ́ЇВСЬКА ДА́ЧА — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Пл. 335 га.

УЗРУ́ЇВСЬКИЙ ЛІС — бот. пам'ятка природи (з 1972). Сосновий ліс природного походження віком понад 100 років. Розташований у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 14 га.

УЗРУ́ЇВСЬКІ ДЖЕРЕ́ЛА — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Численні джерела, що живлять озеро та річку. Розташовані у Новгород-Сіверському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Новгород-Сіверського лісгоспзагу. Площа 1 га.

«УКРАЇ́НА». Готель у Чернігові. Споруджений 1961, п'ятиповерховий, має 120 номерів на 254 місця. Розташований на вулиці Леніна, № 33.

УКРАЇ́НКИ ЛЕ́СІ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський район) — від вулиці Пролетарської до вул. Ватутіна. Вулиця склалася з трьох раніше окремих частин: Узвозу 1-го, Холодного Яру (перейменовано 1927 на Червоний Узвіз), Єлецького провулку (перейменованого 1927 на провулок Волі). У 1980 до складу У. Л. в. включено вул. Тимофія Черняка, яка була частиною Дачі Тіволі (перейменована на Український Хутір, 1927 — на 2-й Український Хутір, а 1955 — на вул. Тимофія Черняка). Названа на честь Українки Лесі (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Косач Лариса Петрівна; 1871—1913) — укр. поетеси і громадської діячки. Батько — уродженець Чернігівщини. Закінчив Чернігівську чоловічу класичну гімназію. Нар. в м. Новограді-Волинському (тепер Житомирської обл.), здобула широку і різносторонню домашню освіту. Друкуватися почала 1884 (журн. «Зоря», Львів). Автор зб.

віршів «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки», циклів «Невільничі пісні», «Напис на руїнах», поеми «Давня казка», драм. поем «Кассандра», «В пущі», «Оргія», «Камінний господар» та ін. Працювала в галузі перекладу з іноземних мов. Леся Українка підтримувала творчі зв'язки з Б. Грінченком і М. Коцюбинським, листувалася з ними. Друкувала свої твори у видаваних ними альманахах («Дубове листя», «З потоку життя»). Забудована індивід. житл. будинками, зберігає природну звивисту конфігурацію.

УКРАЇНСЬКА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Масанівська, Деснянський р-н, на Пн. від П'яти Кутів) — від вул. 1-го Травня до Соснової вул. Попередня назва вулиці походить від назви с. Масани, яке знаходилось за 1 км від міста. Названа 1960. Прокладена в 30-х рр. 20 ст., коли місто в роки перших п'ятирічок розширювало свої межі у пн. напрямку. Забудована індивід. житл. будинками.

УКРАЇ́НСЬКЕ (до 1964 — Ярошівка) — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Займище, Нова і Степ. Розташоване за 21 км від райцентру і за 9 км від залізнич. ст. Блотниця. 846 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1654—81 село Ярошівка входило до Срібнянської сотні *Прилуцького полку*, у 18 ст. належало прилуцьким і полтавським полковникам Горленкам, з початку 19 ст.— Скоропадським. В Ярошівці до 1917 була садиба Горленків, де народився укр. письменник, мистецтвознавець і фольклорист В. П. Горленко (1853—1907). Похований у Ярошівці (див. *Горленка В. П. могила*). У садибі Горленків гостювали укр. письменник Панас Мирний (див. *Мирному Панасу меморіальна дошка*), укр. художник-архітектор В. Г. Кричевський (1872—1952). У 1905 тут була влаштована виставка його творів. У Я. діяла церковнопарафіяльна школа, в приміщенні якої тепер 8-річна школа, існувала дерев. церква (згоріла 1968). Рад. владу встановлено в січні 1918. В У.— центр. садиба колгоспу ім. М. І. Кутузова, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, два профілакторії, ясла-садок, клуб, кіноустановка, б-ка (10 тис. од. зб.). Село радіофіковане 1961, електрифіковане 1968, прокладено водогін (1980). Споруджено 1968 надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від німецько-фашистських загарбників.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ МІКРОБІОЛО́ГІЇ науково-дослідний (УНДІСГМ). Входить у систему Південного відділення Всесоюзної Академії с.-г. наук ім. В. І. Леніна. Створений у Чернігові відповідно до постанови РМ УРСР від 24.VII 1969 на базі Черніг. відділення с.-г. мікробіології, вірусології й імунології Укр. н.-д. ін-ту землеробства й Черніг. відділення дослідного г-ва Черніг. держ. с.-г. дослідної станції. Ін-т затверджений головним з с.-г. мікробіології в республіці.

Осн. напрямки роботи ін-ту: розроблення мікробіол. основ підвищення урожайності грунтів, технологій створення і використання бактеріальних препаратів, способів підвищення стійкості рослин до вірусних хвороб і створення нових біол. препаратів для захисту рослин; розроблення мікробіол. методів і препаратів для підвищення поживності кормів і збереження продуктів рослинництва й тваринництва, методів і препаратів для захисту тварин від інфекційних хвороб. Має дослідне г-во з експериментальним цехом виробництва діагностичних сироваток до вірусу картоплі. Працівників (1988) — 161 чол., у т. ч. 51 наук.

співробітник (один доктор наук і 32 кандидати наук).
Інститутом одержано 14 авторських посвідчень на винаходи. Прийнято 32 метод. рекомендації, інструкції, настанови для впровадження в с.-г. виробництво. Ін-т міститься на вул. Шевченка № 97 (див. *Глібова Г. М. садиба*). Іл.— табл. X.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ СТИЛЬ — напрямок архітектурних пошуків кін. 19 — поч. 20 ст., що відзначався тяжінням до нар. традицій, зокрема хатнього будва. Започаткований на Чернігівщині 1854—56 спорудженням будинку для гостей у садибі Г. П. Галагана в с. Лебединцях (тепер Срібнянського р-ну) за проектом арх. Є. І. Червинського. Нагадував велику хату з трьох об'ємів, з'єднаних між собою. Побілені стіни, високий солом'яний дах, великий ганок із різьбленими колонами, шестикутні двері і великі вікна, різьблені сволоки й одвірки, кахляні печі і стильно виконані меблі,— все це було досить традиційним і надавало будинку особливої привабливості. «Барская, но хорошая и достойная подражания затея»,— записав у своєму щоденнику Т. Г. Шевченко. Будинок набув певної популярності і став прикладом для подальших розробок будинків народностильової архітектури, хоча й не зберігся. 1911 згоріла різьблена брама, а через 6 років і сам будинок. 1856 художник Л. М. Жемчужников і арх. І. В. Штром створили проект першого цегляного будинку в У. н. с. для *Бальменів садиби* у с. Линовиці (тепер Прилуцького р-ну). У кін. 19 ст. художник О. Г. Сластіон на замовлення М. Скоропадської розробив проект двоповерхового будинку з двома баштами на гол. фасаді (не здійснено). На поч. 20 ст. почався новий етап у розвитку У. н. с. Він захопив багатьох діячів культури. М. М. Коцюбинський за допомогою Д. І. Яворницького познайомив черніг. інж. І. М. Якубовича з О. Г. Сластіоном, який вивчав укр. архітектуру. Наслідком спільної роботи став ряд споруд з яскраво виявленими нар. формами, створених І. М. Якубовичем: книжковий кіоск у Чернігові, споруджений 1907 на кошти *«Просвіти»*; *Лемешівської земської школи будинок* (1909—10); *Чернігівського міського училища* ім. М. В. Гоголя будинок (1911); Чернігівського інституту фізичних методів лікування будинок (1912). У 1908 за проектом техніків Полтавського земства в Седневі було споруджено цікавий за планом, але сухуватий за пластикою фасаду, будинок «Товариства тверезості».
Найкращим прикладом У. н. с. на Чернігівщині став комплекс будинків *Носівської сільськогосподарської дослідної станції,* зведений 1911—13 за проектом арх. Є. Н. Сердюка. В архітектурі будинків тут поєдналися форми нар. традиційного будівництва, українського бароко, модерну. Чітке виявлення каркасної конструкції на фасадах споруд свідчило про посилення впливу раціоналізму, який захопив і цей архітектурний напрям. Риси У. н. с. позначилися на архітектурі будинків бага-

Хата Г. П. Галагана у Лебединцях. Фото поч. 20 ст.

тьох освітніх установ того часу. Існувало три проекти шкіл для Чернігівського земства, розроблені 1912—13 арх. і художником В. Г. Кричевським. 1912—14 за проектами О. Г. Сластіона і лохвицьких техніків було споруджено земські школи у Варві, селах Світличному, Макушисі, Озерянах, Остапівці (тепер Варвинського р-ну), які сполучили останні здобутки раціоналізму, зокрема трансформацію класів завдяки розсувним перегородкам, і традиційність елементів у зовнішньому вигляді. Зразок промислової народностильової архітектури — *Ніжинської електростанції будинок,* зведений 1914—16. Упевнений малюнок великомасштабних форм закріплював раціоналістичну тенденцію розвитку тогочасної архітектури. У. н. с. став помітним явищем місцевого зодчества поч. 20 ст. Ще й досі в селах Чернігівщини трапляються невеликі будинки клубів (кол. «Просвіт») з ознаками нар. стилю (в с. Жовтневому Прилуцького р-ну). Звернення до здобутків нар. творчості, поєднання елементів *народної архітектури* з можливостями нової будівельної техніки тієї доби визначили його прогресивне значення, вплив на подальшу архітектурну практику. Іл.— табл. X, XXI.

УКРАЇНСЬКО-БЕРЕЗІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1982). Розташований біля сіл Українського та Березівки Талалаївського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. М. І. Кутузова, ім. О. В. Суворова, «Шлях Ілліча», «За мир» та ім. 40-річчя Радянської України. Площа 560 га Цінна заплавна територія.

«УКРДІПРОВОДГО́СП». Черніг. філіал Укр. держ. проектно-розвідувального і н.-д. ін-ту. Ств. 1960 як комплексну проектно-розвідувальну експедицію, з 1969 — сучасна назва. Забезпечує проектно-кошторисною документацією об'єкти меліоративного і водногосп. будівництва у Черніг. обл. Розташований на просп. Жовтневої Революції № 39.

«УКРЗЕМПРОЕ́КТ». Черніг. філіал Респ. проектного ін-ту по землевпорядкуванню. Засн. 1969. Має у складі три виробничі підрозділи, які включають групи та розвідувальні партії. Осн. напрями роботи: проведення в с.-г. підприємствах проектних, дослідницьких, знімальних, картографічних та обстежувальних робіт, спрямованих на найповніше, раціональне використання земель, підвищення культури землеробства та охорону земель. Розташований на вул. Урицького № 11[а].

«УКРНДІНГІ́» Держплану УРСР. Черніг. міжгалузевий тер. центр наук.-тех. інформації і пропаганди (ЦНГІ). Ств. 1973. Здійснює довідково-інформ. та бібліотечне обслуговування об'єднань, обл. організацій і підприємств незалежно від їх відомчого підпорядкування, а також учених, спеціалістів, новаторів виробництва. Функціонують відділи: міжгалузевої інформації пром-сті, буд-ва і с. г., наук.-тех. пропаганди; довідково-інформ. обслуговування; орг.-методичний. Адреса: вул. Урицького № 39.

«УКРО́СТА». 1) Стінна газета Городнянського відділення УкРОСТА. Видавалася в Городні 1920. 2) Стінна газета Ніжинського відділення УкРОСТА. Видавалася в Ніжині 1920. 3) Щоденна стінна газета Черніг. організації УкРОСТА. Видавалася в Чернігові 1920.

«УКРРЕМШЛЯХПРОЕ́КТ». Черніг. відділ комплектування Респ. проектно-розвідувального інституту. Засн. 1972. Складає проектно-кошторисну документацію на кап. ремонт автошляхів, об'єктів шляхового г-ва. Розташований на вул. Урицького № 69[а].

У́КША. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Куликівського р-ну.

УНЕ́НЕЖ — літописне місто. Вперше згадане в Іпатіївському літопису під 1147. У 12 ст. воно було одним з укріплених опорних пунктів на пд.-сх. рубежах *Чернігівського князівства,* що контролював переправу через р.

Остер і прохід між Смолезьким та Остерським болотами. Назва походить від антропоніму Уненег. Восени 1239 зруйнований ордами Батия й більше не згадується в літописах. На думку багатьох фахівців (А. М. Насонова, О. К. Зайцева та ін.) У. можна ототожнити з залишками ніжинського городища, що знаходиться на Пн.-Сх. від міста на правому березі р. Остер, поблизу від гирла її безіменної притоки, на високому мисовому останці (висота 4—5 м) серед заболоченої заплави, в урочищі Городок (Узруй-Комуна). Його площа бл. 150 × 100 м. Через багаторазові перепланування 19—20 ст. сліди оборонних споруд майже не збереглися. Лише вздовж пд. краю майданчика, зайнятого садибами, помітні сліди валовидного підвищення (0,7—0,8 м). Культурний шар потужністю до 1 м на значну глибину переміщений, містить кераміку 11—13 ст. На околицях Ніжина знайдено шматки кольчуги 11—13 ст., вудила і стремена 12 ст., а також скарб давньоруських монет 11 ст.

УНІВЕРСИТЕ́Т МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ Чернігівського обкому Компартії України. Ств. 1951 як У. м.-л. Черніг. міськкому Компартії України для підвищення рівня ідейно-теоретич. знань парт.-госп. активу та ідеологічних кадрів. Для підготовки кадрів парткомітетів сільських районів відкрито заочне відділення. При Ніжинськ. і Прилуц. міськкомах партії — філіали. У. м.-л. має 2 факультети: парт.-госп. активу і ідеолог. кадрів. Діють наук.-методична рада і 4 кафедри (історії КПРС і наук. комунізму; політекономії й екон. політики КПРС; філософії та ідеолог. роботи КПРС; методики парт. пропаганди). Протягом 1951—87 У. м.-л. закінчило бл. 18 тис. чол. З 1987 У. м.-л. переключився на підготовку і перепідготовку пропагандистів.

УПРАВЛІ́ННЯ КИ́ЇВСЬКОГО УЧБО́ВОГО О́КРУГУ. Ств. 1832 для керівництва навчальними закладами Київ., Черніг., Волин. і Подільської губ. У 1839 йому було підпорядковано навчальні заклади Полтав. губ., виділені з Харківськ. учбового округу, а в 1912 — Холмської губ. У. К. у. о. підлягало М-ву нар. освіти. Водночас навчальні заклади знаходилися під наглядом генерал-губернатора. Ліквідовано 1919.

УПРАВЛІ́ННЯ ОБЛАСНО́ГО ІНСПЕ́КТОРА Наркомату харчової промисловості СРСР на Чернігівщині. Ств. 27.X 1934 на підставі тимчасового положення про уповноважених та інспекторів Наркомхарчопрому СРСР. Здійснювало нагляд і контроль за всіма підприємствами харчової промсті на Чернігівщині. Ліквідовано в грудні 1935.

УРА́ЛОВА І. М. МОГИ́ЛА у Новгороді-Сіверському. Розташована в пн. частині парку ім. Т. Г. Шевченка. Уралов Ілля Матвійович (Коньков; 1872 — 1920) — рос. актор. Артистичну діяльність розпочав 1896 у пересувній трупі. Потім працював у театрі Комісаржевської, у МХАТі, Олександринському театрі в Петербурзі. Починаючи з 1911, він періодично влаштовував у Новгороді-Сіверському спектаклі, в яких грали аматори. У 1919 І. М. Уралов переїхав до Новгорода-Сіверського (мешкав у будинку тепер на вул. Уралова № 13) і разом з А. А. Ассінгом створив професійну театр. трупу (театр Уралова), в репертуарі якої були рос. й укр. п'єси. Створені ним образи Городничого в «Ревізорі» та Возного в «Наталці Полтавці» відзначалися реалістичністю. Помер Уралов 6 жовтня 1920. У 1921 на його могилі встановлено надгробок-обеліск (вис. 2,4 м) з мемор. написом. Поруч похована його дружина. У 1923 було створено *Новгород-Сіверський драматичний театр* імені І. М. Уралова.

УРИ́ЦЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. П'ятницька; з 1919 Борохова, Деснянський р-н) — від Чорториївського яру до вул. Свердлова. Попередня назва походить від *П'ятницької церкви,* до якої вела вулиця. У 1919 перейменo-

вано на вул. Борохова — представника єврейської дрібнобуржуазної партії, а 1922 названа на честь Урицького Мойсея Соломоновича (1873—1918) — професіонального революціонера. Н. в м. Черкасах. Закін. 1897 Київ. ун-т. З березня 1918 — голова Петрогр. ЧК. Вбитий есером. Прокладена в 1805 від вул. Богуславської (тепер Свердлова) до Ковалівки (тепер вул. Київська). На поч. 20 ст. продовжено на Пн. до кінця міста, на ній жили дрібні торговці та ремісники. На вул. П'ятницькій містилися паливний склад, м'ясні, рибні та борошняні лавки, поруч — базар (до 30-х рр.), на розі вулиці Сіверської — майстерня Якушевського по виготовленню піаніно (до 1919, знесена 1984).

Під час Великої Вітчизн. війни на перших двох кварталах усі будинки було спалено або зруйновано. У післявоєнні роки було зведено двоповерхові восьмиквартирні будинки, кілька 5-ти й 9-поверхових житлових будинків. На У. в.— *Чернігівське медичне училище,* його 4-поверховий гуртожиток. Тут же знаходяться обл. управління лісового г-ва, обл. комітет по телебаченню та радіомовленню, бібліотека обкому профспілки працівників держ. установ, шаховошашковий клуб, Черніг. міжгалузевий територіальний центр науково-тех. інформації та пропаганди.

Будинок Усатових у Седневі.

УРЯДУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПЕРЕБУВАННЯ В ЧЕРНІГОВІ МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА. Встановлена на фасаді буд. № 28 на вул. Т. Г. Шевченка, де тимчасово розміщувався ЦК КП(б)У, Раднарком та Рада робітничо-селянської оборони України, які після захоплення петлюрівцями Києва 30.VIII 1919 переїхали до Чернігова. Тут знаходилися до 20.X 1919. У цьому будинку зокрема працювали Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Є. Б. Бош, В. І. Межлаук та ін. Будинок двоповерховий мурований. Споруджений 1904 за проектом арх. Є. Яновського для губернських установ. До Жовтня 1917 в ньому містився *окружний суд.* У 1917 будинок перебудовувався. Часткова перебудова зі збереженням архітектури фасадів та інтер'єрів здійснена 1947. Дошка — мармур; відкрита 1972.

УСАТОВИХ БУДИНОК у смт Седневі Чернігівського р-ну. Зразок житлової архітектури середніх станів 19 ст. У. б.— мурований, одноповерховий на підвалі, який мав госп. призначення. До житлових приміщень з боку вулиці ведуть дубові сходи, розташовані посередині гол. фасаду. Збереглися первісні інтер'єри з кахляними печами і багатопрофільними карнизами. Вікна парадного залу спрямовані на р. Снов. У симетрії фасадів, декорі цегляної кладки відчувається вплив архітектури доби класицизму. Знаходиться у пров. Сновському № 5.

УСОРІГ. Річка в Черніг. обл., тече тер. Коропського р-ну.

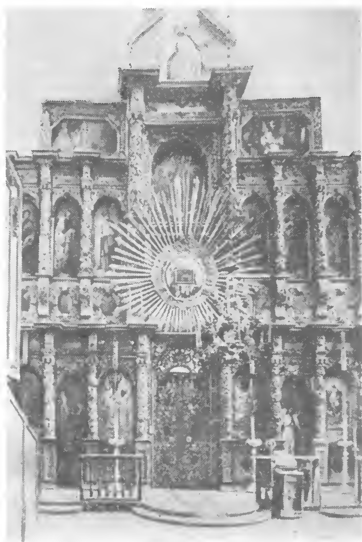
УСПЕНСЬКА ЦЕРКВА. 1) У с. Вишеньках Коропського р-ну. Споруджена на кошти П. О. Румянцева-Задунайського 1782—87 у формах класицизму. Мурована, прямокутна у плані, безстовпна, з величним півсферичним куполом і двома вежами-дзвіницями обабіч

гол. входу. Фасади (крім сх.) акцентовано портиками з подвійними колонами іонічного ордера та трикутними фронтонами. Зовні і всередині оздоблена майстерним ліпним декором. Іл.— табл. XXIII. Див. також *Румянцева-Задунайського П. О. палац.* 2) У с. Волосківцях Менського р-ну. Зведена 1765 поруч із старод. замчищем. Дерев., хрещата у плані. Спершу була п'ятизрубною. Приміщення між рукавами з'явилися згодом. Центр. дільниця увінчана восьмериком з барокковою двозаломною банею вишуканих форм. З зх. боку сполучається з триярусною дерев. дзвіницею, прибудованою у серед. 19 ст. Іл.— табл. XXIII. 3) У м. Ніжині. Споруджена 1760—61 на місці дерев'яної. Мурована, одноверха, в 19 ст. з Зх. прибудовано дзвіницю. У серед. 19 ст. священиком У. ц. був Ф. Бордонос — батько майбутньої дружини Л. І. Глібова (див. *Бордоноса Ф. будинок*), з якою він обвінчався в цій церкві. Частково розібрана в 30-і рр. 20 ст., остаточно — після війни. Містилася на вул. Успенській (тепер вул. Крупської) на місці сучасного будинку побуту. 4) У смт Новому Бикові Бобровицького р-ну. Збудована 1801—04 в стилі ампір на замовлення К. Г. Розумовського.
Мурована, хрестоподібна в плані з видовженим зх. притвором, який сполучається з двох'ярусною дзвіницею. Зх., пд. і пн. входи оздоблено чотириколонними портиками тосканського ордера з трикутними фронтонами. Увінчана півсферичним куполом з глухим ліхтариком. За своїми формами ідентична *Воскресенській церкві* в Батурині. Іл.— табл. XXXI. 5) У с. Рогощі Чернігівського р-ну. Збудована 1753 на Пн. від старослов'янського городища Оргощ. Перебудовувалася 1867, 1891. Дерев., хрещата, п'ятидільна, одноверха. Обабіч вівтаря врубано невеликі приміщення ризниці і паламарні. Двоколонному портику гол. входу відповідають зменшені портики входів до пд. і пн. притворів. На відміну від традиції вони спрямовані, як і центр., на Зх. 6) У с. Сваричівці Ічнянського р-ну. Збудована 1709. Неодноразово перебудовувалася. 1873 в Зх. добудовано двох'ярусну дзвіницю (2-й ярус 1932 розібрано). Дерев., хрестоподібна з видовженим бабинцем. Обабіч гранчастої апсиди — зрубики ризниці та паламарні. Зх., пн. і пд. входи прикрашено чотириколонними портиками з трикутними фронтонами (збереглися різьблені одвірки пн. дільниці). Центр. четверик увінчано двозаломним верхом на восьмерику (форму змінено під час перебудов 19 ст.). В інтер'єрі збереглися іконостас кін. 19 ст., фрагменти іконостасу 18 ст., а також різьблені деталі з іконостасу церкви с. Вишнівки, яка не збереглася. У. ц.— одна з найстаріших пам'яток *дерев'яної монументальної архітектури* Чернігівщини. 7) У смт Седневі Чернігівського

Успенський собор у Новгороді-Сіверському. Інтер'єр.

р-ну. Збудована 1860. Мурована, невелика, хрещата. Центр., квадратна у плані дільниця, вкрита чотирисхилим наметом з глухим ліхтариком. З Пд. і Пн. до неї прилягають притвори з окремими входами, з Зх. сполучається з двох'ярусною наметовою дзвіницею. 8) У с. Сильченковому Талалаївського р-ну. Зведена в кін. 19 — на поч. 20 ст. майстром Бузовським. Дерев., дев'ятидільна з притвором з Зх. і аркадою понад входом, до якого ведуть сходи. Обабіч — дві восьмигранні башти (у пд.— дзвіниця і сходи, що ведуть на хори). Увінчана п'ятьма наметовими верхами на восьмериках і трьома невеликими наметами над баштами і гол. входом. В інтер'єрі хори у вигляді балкона на кованих кронштейнах розміщено вздовж зх., пд. і пн. стін

Успенський собор у Чернігові. Іконостас. Фото поч. 20 ст.

майже впритул до лінії іконостасу, який встановлено 1941—43. Збереглися ікони 18—19 ст., олійні розписи поч. 20 ст., дзвони, серед яких був один зроблений на заводі братів Усачових у Валдаї. В оздобленні інтер'єра і фасадів використано *різьблення художнє* по дереву, металу. У.ц.— визначна пам'ятка дерев. культового будівництва кін. 19 — поч. 20 ст.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р. 1) У м. Новгороді-Сіверському. Закладено 1671, але роботи розгорнулися 1721, оскільки в зв'язку з буд-вом Петербурга Петро І видав указ, яким забороняв по всій країні використання будівельного каменю. У 1767 під пд. і пн. арки, що несуть склепіння, підвели додаткові стовпи і зміцнили сх. стіну. 1820 грушоподібну форму верхів змінили на шоломоподібну, з Зх. звели двох'ярусну дзвіницю. Хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний храм побудований у формах укр. бароко. На відміну від ін. споруд цього типу має масивнішу центр. баню, приміщення між рукавами просторового хреста значно нижчі від осн. об'єму, завдяки чому виразніше сприймається пірамідальність й монументальність собору. Збереглося кілька цінних ікон іконостасу 17 ст. Серед них відомі «Спас» і «Богородиця». Міститься У. с. на вулиці Рози Люксембург № 3[а]. Іл.— табл. XIX. 2) У Чернігові. Один з небагатьох зразків *мурованої монументальної архітектури* 12 ст., що збереглися у місті. Гол. храм *Єлецького Успенського монастиря.* Мурований, хрестовокупольний, шестистовпний, триапсидний, в пд. частині нартексу — невелика хрещальня. Інтер'єр прикрашали керамічні та шиферні плитки, вітражі, фрески. Частково зруйнований 1239. Відбудований 1445—99. Зазнав великих пошкоджень (обвалилися деякі склепіння) 1611. Собор відновлений 1670—76 за архімандрита І. Галя-

товського, якого тут 1688 поховано (див. *Галятовського Іоаникія могила*). Після перебудов У. с. набув чотирибанного, барочного завершення (первісно мав одну баню); у середині одержав позолочений, триярусний іконостас (не зберігся). 1689 з південного боку на місці давньої галереї прибудовано *Лизогуба Я. К. усипальню*. В У. с. поховано 1702 черніг. полковника (з 1672), генерального обозного (з 80-х рр. 17 ст.) В. А. Дуніна-Борковського; переяславського полковника (1682—87) Л. А. Полуботка — батька П. Л. Полуботка (див. *Полуботка кам'яниця*). В інтер'єрі збереглися залишки стінопису 12 та 18 ст. (відкрито та відомо бл. 250 м^2). Входить до складу *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Іл.— табл. IV.

УСПЕ́НСЬКОГО ГЛІ́БА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Іллінська; Новозаводський р-н, на тер. Лісковиці). Пролягає біля підніжжя Болдиних гір від вул. Лісковицької (побл. *Меморіалу Слави*) до вул. Кропивницького. Перша назва її походить від *Іллінської церкви*. Сучасна назва — з 1919 на честь Успенського Гліба Івановича (1843—1902) — рос. письменника. Н. в м. Тулі. У 1856 батька письменника Івана Яковича було переведено на роботу в Черніг. палату держ. майна. Мешкали на вул. Олександрівській (тепер вулиця Кирпоноса № 20^б, див. *Успенському Г. І. меморіальна дошка*). У серпні 1856 13-річний Успенський вступив до 4-го класу гімназії, яку закінчив 1861. Навчаючись у гімназії, брав участь у випуску рукописного літ. журналу «Молодые побеги», де вмістив запис пісні про Івана Грозного та оповідання «Богомолка» (1860, № 4). Великий вплив на формування Успенського як письменника зробило спілкування його з учителем гімназії укр. поетом і байкарем Л. І. Глібовим (див. *Глібова вулиця*). Після закінчення гімназії навчався в Петерб. і Москов. ун-тах. Під час канікул (1862—65) приїздив у Чернігів і мешкав у передмісті Лісковиці. Письменник відвідав Чернігів 1870 і 1891, де жила його сестра Олександра. Після закінчення 1898 Петерб. ін-ту цивільних інженерів на Чернігівщину було заслано сина письменника — Олександра Глібовича Успенського за участь у справі Лахтинської підпільної друкарні (загинув 1907). Рік прокладення вулиці не встановлено. Дорога до Іллінського печерного монастиря була тут з 11 ст., а забудова її і перетворення на вулицю відбувалося поступово й досить повільно. У списку вулиць, наведеному С. Котляровим в «Описании города Чернигова» (1851), Іллінської вулиці немає. Осн. забудова здійснена у 18—19 ст. (частково збереглася від вул. Лісковицької до підніжжя пагорба, на якому поруч з *Антонієвими печерами* — мурована Іллінська церква, буд. під №№ 24, 26, 30, 48, 50; у реконструйованому вигляді — під №№ 34, 36, 38, 42 та ін.). Тепер У. Г. в. забудована індивід. житл. будинками. Іл.— табл. VII.

УСПЕ́НСЬКОМУ Г. І. МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА в Чернігові. Встановлена на буд. № 20^б по вул. Кирпоноса, де в 1856—61 жив рос. письменник Г. І. Успенський (див. *Успенського Гліба вулиця*). Дошка — мармур; відкрита 1952.

УСТЕ́Ж. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Ревни (бас. Дніпра). Довж. 7,1 км, площа бас. 128 км^2. Тече тер. Семенівського р-ну. Бере початок біля с. Архипівки На березі У. розташоване с. Кривуша.

УСТИ́НІВЩИНА — ботаніч. пам'ятка природи (з 1972) Дубовий ліс, вік — понад 80 років. Розташована у Куликівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 2,9 га.

УСТУП. Річка в Черніг. обл., прит. Переводу (бас. Дніпра).

УТКА. Річки в Черніг. обл. 1) Ліва прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького р-ну. 2) Ліва прит. Удаю (бас. Дніпра). Тече тер. Срібнянського р-ну.

«УТРЕННИЙ ВЫПУСК». Додаток до робітничо-сел. газети «Червоний стяг». Видавався в Чернігові 1925—26 (з № 1 до № 36 називався «Вечерний выпуск»).

«УТРЕННЯЯ ЗАРЯ». Щоденна суспільно-політ. та екон. газета. Виходила в 1906 (попередня назва «Десна»). Мала додаток «Телеграммы газеты ,,Утренняя заря'' Петербургского телеграф. агентства».

УЧАСНИКІВ ОЛЬШАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ БРАТСЬКА МОГИЛА (с. Ольшана Ічнянського р-ну). Розміщена біля школи. Тут поховані місцеві селяни — Федір Бондар, Трохим Давиденко, Родіон Костоглод, Ілля Кудлай, Євмен Суразький, які загинули 14.XI 1905 під час Ольшанського повстання. Спочатку загиблі були поховані на кладовищі. У 1935 їх останки перенесено в братську могилу в центрі села. Тоді ж на могилі встановлено обеліск.

УЧИТЕЛЬСЬКІ СЕМІНАРІЇ — навчальні заклади для підготовки вчителів пед. шкіл. Перші навч. заклади такого типу виникли в Росії у 18 ст. В основу діяльності У. с. покладено «Проект учительської семінарії», створений К. Д. Ушинським. До У. с. приймали осіб, які закінчили двокласні початкові уч-ща. Навчання тривало 3—4 роки. На поч. 1917 на тер. сучас. Чернігівщини діяли *Чернігівська учительська семінарія, Прилуцька учительська семінарія* та *Мринська Людмилинська жіноча семінарія.*

УШИНСЬКОГО ВУЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н, біля с. Жавинки), паралельно вул. Високій. Тут була дорога до с. Жавинки. На поч. 60-х рр. 20 ст. вздовж дороги розпочато будівництво 5-поверхових будинків для працівників камвольно-суконного комбінату, в результаті утворилася вулиця, яку 1964 названо на честь Ушинського Костянтина Дмитровича (1824—71) — рос. педагога-демократа, основоположника наукової педагогіки й нар. школи. Народився у Тулі, дитинство провів поблизу м. Новгорода-Сіверського. У 1833—40 навчався в *Новгород-Сіверській гімназії.* Закінчив 1844 юрид. факультет Моск ун-ту. Викладав у Ярославлі, Гатчині, Петербурзі (Смольний ін-т). Склав підручники для поч. навчання. Похований у Києві. Див. *Ушинському К. Д. пам'ятник.*

УШИНСЬКОМУ К. Д. ПАМ'ЯТНИК у м. Новгороді-Сіверському. Споруджений перед будинком школи-інтернату, кол. чоловічої гімназії (вулиця Карла Маркса № 38), яку закінчив 1840 рос. педагог-демократ К. Д. Ушинський (див. *Ушинського вулиця*). Пам'ятник — бюст із склопласту (вис. 0,9 м) на цегляному чотиригранному постаменті (вис. 2,7 м) з невеликим цоколем і двоступінчастим стилобатом. Скульптор В. А. Фоменко. Відкрито 1974. Іл.— табл. XVIII.

УШІВСЬКА ФАЯНСОВА ФАБРИКА. Засн. у 60-х рр. 19 ст. в с. Ушівці Новгород-Сіверського пов. (тепер Новгород-Сіверського р-ну). Тут виробляли столовий і чайний посуд кол. майстри *Волокитинської фарфорової фабрики.* Тарілки, блюда, глечики й кухлі розписували кольоровими емалями. Керамічну масу виготовляли з каоліну й глини з с. Стахорщини Новгород-Сіверського пов.

УШІВСЬКЕ ДЖЕРЕЛО — гідролог. пам'ятка природи (з 1972). Розташоване біля с. Ушівки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. С. М. Кірова. Площа 0,01 га.

УШКІВКА. Річка в Черніг. обл., прит. Смолянки (бас. Дніпра).

УШНЯ. Річка в Черніг. обл., права прит. Смолянки (бас. Дніпра). Тече тер. Куликівського р-ну.

У́ШНЯ — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Дібрівка. Розташована на правому березі р. Десни, за 20 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1041 ж. (1988). Вперше згадується 1523. У 1866 — 134 двори, 1032 ж., дерев. Миколаївська церква (18 ст., на поч. 20 ст. збудовано нову), 1897 — 273 двори, 1620 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Шлях хлібороба», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 280 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем У. є доктор с.-г. наук В. П. Білик. 1977 встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, загиблих (267 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. У 1968 споруджено надгробки на братських могилах рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців, і рад. активістів, що загинули в роки колективізації від рук куркулів. На тер. У. є 4 поселення епохи неоліту, ранньозалізного та ранньослов'янського часів (5—1 тис. до н. е.— 3—5 ст.).

ФАРИ́НІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни. Тече тер. Менського р-ну.

ФАСТІВЦІ́ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Безпечне, Грушівка, Перше Травня, Петровського, Шевченка. Розташовані за 21 км від райцентру, за 6 км від залізнич. ст. Більмачівка. 1330 ж. (1988). Вперше згадуються 1424. У 1654—1781 — у складі Івангородської сотні *Ніжинського полку*. 1687 віддане на ранг генеральній артилерії. 1866 — 349 дворів, 2450 ж., мурована Успенська церква (1743, нова — 1863); 1897 — 738 дворів, 5121 ж., земська школа (1869), земська жіноча школа (1884), 3 ярмарки на рік. У 1917 відкрито вище початкове училище. У 1905—07 відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиби радгоспу «Пролетарський» і колгоспу ім. І. В. Мічуріна, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, аптека, ясла-садок, клуб, б-ка (10 тис. од. зб.). Село радіофіковане в 1955, електрифіковане в 1970.

У Ф. — погруддя І. В. Мічуріна (1965). 1963 споруджено пам'ятний знак на братській могилі радян. воїнів, загиблих при обороні 1941 і визволенні 1943 села від гітлерівців. Обеліск (1965) у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (350 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На околицях Ф. є кургани епохи бронзи (2—1 тис. до н. е.) — «Могила Зубова», «Могила Гостра», «Пантюхова Могила». У с. Шевченка (кол. хутір Іванівка) у своїй садибі жив і помер рос. живописець М. М. Ге (див. *Ге М. М. могила*). У 1880 його відвідав І. Ю. Рєпін, який написав тут портрет М. М. Ге. 1884 приїздив Л. М. Толстой (див. *Толстому Л. М. і Ге М. М. меморіальна дошка*). У 1897—98, 1901 в майстерні М. Ге працював художник М. О. Врубель, разом з ним на хуторі жила і його дружина — відома рос. співачка Н. І. Забела-Врубель (Забіла; 1868—1913). У 1887 М. Ге відвідав засновник Третяковської галереї П. М. Третяков.

ФЕ́ДЕРА Ю. Я. МОГИ́ЛА у Ніжині. Помер 19 січня 1909 (див. *Федеру Ю. Я. меморіальна дошка*). Був похований на Богословському кладовищі Ніжина по

вул. Шевченка. З часом могила загубилася. Знайдена в 1984. У липні того року відбулося офіційне перезахоронення останків художника на Центральне (кол. Троїцьке) кладовище (вул. Червоних Партизанів). На церемонії були присутні представники латиської громадськості. На могилі встановлено пам'ятник з чорного граніту у вигляді дуба зі зрізаним гіллям, висота 1,52 м.

ФЕ́ДЕРУ Ю. Я. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на фасаді будинку № 7 на пл. Гоголя, де в 1905—09 мешкав Федер (Феддер, Феддерс) Юлій Янович (Іванович; 1838 — 1909) — латис. живописець, один із засновників латиського реалістичного пейзажного живопису. В 1856—62 навчався в петерб. АМ. Часто приїжджаючи на Україну, створив картини: «Річка Донець біля Святих гір», «Поблизу Святогорського монастиря» (обидві — 1882), «Дніпровський поріг» (1892), «Вугільні ями» (1897). З 1880— академік АМ. Його картини експонувалися в Росії, Лондоні (1872), Берліні (1886), Парижі (1889), Чікаго (1893). У зв'язку з навчанням сина Георгія в Ніжин. історико-філолог. ін-ті, Федер з родиною в 1905 поселився в Ніжині.

Будинок, в якому жив Ю. Я. Федер у Ніжині.

Тут помер і похований (див. *Федера Ю. Я. могила*). У 1985 в Ніжин. краєзнавчому та Чернігів. худож. музеї експонувалася виставка творів художника («Після бурі», «Крейдяні береги», «Будинок у лісі», «Літній пейзаж», «В парку Сігулди», «Руїни в Павловському парку», «Річка Донець біля Святих гір» та ін.). Дошка — мармур, встан. 1977.

ФЕ́ДОРОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Осокове болото. Розташоване у Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 14 га.

ФЕДОРО́ВИЧА ПОВСТА́ННЯ 1630 — сел.-козацьке повстання проти польс.-шляхет. гніту, що охопило тер. Лівобережної України і Подніпров'я. Осн. військ. дії велися на Середньому Подніпров'ї. Активну участь у повстанні взяло трудяще населення Ніжинщини. Міщани і селяни покозачувалися й вливалися в повстанські загони. Незважаючи на сувору заборону, міщани приймали козацькі загони і постачали їм все необхідне. (Навесні 1631 жителі Ніжина «тех запоросских козаков в город к себе пустили, и кормы им давали»). Після Переяславської угоди коронний гетьман С. Конецпольський намагався розмістити по містах Лівобережжя, в т. ч. в Ніжині, Прилуках, Носівці, військові гарнізони. Це викликало нові народні виступи, центром яких став Ніжин. Ніжинці відмовилися впустити до міста два полки жовнірів, які тричі йшли на приступ, але міщани і селяни навколишніх сіл разом з козаками полковника І. Балиловця мужньо оборонялися і вистояли. Облога міста шляхет. військом тривала кілька тижнів. Міщани і козаки знищили понад тисячу польс. жовнірів і нім. найманців. Героїчна оборона Ніжина сприяла новому спалаху повстання й поширенню його на Канівщину і Черкащину.

ФЕДОРО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. провулок Революції, з 1955 — Радянський, з 1961 — 2-й провулок Шевченка; Деснянський р-н, за стадіоном ім. Ю. Гагаріна) — від вул. Шевченка до вул. Грінченка. Назва провулку змінювалася декілька разів водночас зі зміною назви вулиці, від якої він був прокладений. Перейменовано на вулицю 1985 і тоді ж названо на честь Федоровського Федора Федоровича (1883—1955) — рад. театрального художника, нар. художника СРСР (з 1951), дійсного члена АМ СРСР (з 1947). Державна премія СРСР (1941, 1943, 1949, 1950, 1951). Н. в м. Чернігові. Після закінчення Строгановського училища в Москві (1907) працював художником театру, спочатку в оперному театрі С. Зиміна, а після Жовтня 1917 — переважно у Великому театрі СРСР, де створив декорації до опер: «Фауст» Ш. Гуно, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського, «Садко» М. Римського-Корсакова, «Омелян Пугачов» М. Коваля та ін. У 1935—37 під керівництвом Ф. Ф. Федоровського і за його ескізами виготовлені рубінові зірки на баштах московського Кремля. Вулицю прокладено у 50-х рр. 20 ст.

ФЕОДО́СІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА у с. Сокирині Козелецького р-ну. Збудована 1900 — 02. Дерев'яна, хрещата, п'ятидільна. Пд. і пн. рамена — прямокутні в плані, обабіч гранчастої апсиди — невеликі зруби ризниці і паламарні. Видовжений зх. притвор сполучається з наметовою двох'ярусною дзвіницею типу «четверик на четверику». Над середхрестям — восьмерик з наметовою банею, увінчаною ліхтариком. Зберігся іконостас, ікони 18—19 ст.

ФЕОДО́СІЯ УГЛИ́ЦЬКОГО БУДИ́НОК у Чернігові. Збудовано 1688, що підтверджує різьблений напис на сволоку. Звернений гол. фасадом до *Успенського собору*. За переказами, тут мешкав у кін. 80 — поч. 90-х рр. 17 ст. Феодосій Углицький — архімандрит *Єлецького Успенського монастиря*. Після зведення 1811 мурованого будинку покоїв настоятеля тут була резиденція намісників, з 1892 — іконописна школа. Внаслідок перебудов 18—20 ст., набув нової форми (дах, прибудова із зх. боку, в середині перепланований). Дерев'яний, одноповерховий, прямокутний у плані. Ф. У. б.— найдавніша на Лівобережній Україні пам'ятка дерев. житлової архітектури. Розташований на вул. Пролетарській № 1.

ФЕСЕ́НКА Г. П. МОГИ́ЛА в с. Антонівці Варвинського р-ну. Фесенко Григорій Павлович (1899—1920) був першим головою Антонівської волосної Ради робітн., селян. і червоноарм. депутатів. Загинув у серпні 1920 від рук білогвардійців. 1967 його перезаховано в сквері у центрі села, де створено меморіал загиблим. На могилі встановлено (1967) обеліск у вигляді чотиригранної ступінчастої піраміди. Висота 3,5 м. Автори: Б. Е. Шевченко та Ф. М. Ульянченко.

ФЕ́СЬКІВКА — село Менського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на р. Мені, за 4 км від райцентру і залізнич. ст. Мена. 1488 ж. (1988). Відома з серед. 17 ст. 1866 — 168 дворів, 1454 ж.; 1897 — 394 двори, 2022 ж., дерев. Миколаївська церква (1871), земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У Ф.— центр. садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, який у 1977 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерськ. пункт, Будинок культури на 450

місць, 2 б-ки (13 тис. од. зб.). Село радіофіковане 1956, електрифіковане — 1956, водогін — з 1978. Уродженцями села є Герої Соц. Праці колгоспниці М. І. Антоненко (1914—75), К. І. Василенко, Г. М. Литвиненко, В. М. Марченко, Н. Л. Хропач, В. Д. Чичко, Н. О. Чорна і рад. учений у галузі механізації с. г. І. Х. Василенко (1894—1981). У Ф. пам'ятник генералу М. Ф. Ватутіну (1980). Споруджено мемор. комплекс (1979) на честь воїнів-односельців, які загинули (232 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Ф. виявлено городище і поселення часів Київської Русі (12—13 ст.), поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (1—2 ст.).

«ФИНРАБО́ТНИК ЧЕРНИ́ГОВЩИНЫ». Тижневик Черніг. губфінвідділу. У 1923 вийшло 10 номерів.

ФРАНКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н) — від залізничної колії до вул. Довгої. Прокладено в 30-х рр. 20 ст. і тоді ж названо на честь Франка Івана Яковича (1856—1916) — укр. письменника, вченого і громад. діяча, революційного демократа. Н. в с. Нагуєвичах (тепер с. Івана Франка Львівської обл.). Навчався 1875 у Львів. ун-ті. Закінчив 1891 Чернівецький ун-т. У 1893 захистив докторську дисертацію. Франко — ініціатор й організатор революц.-демократичних видань: «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». За соціалістичну пропаганду зазнав переслідувань та арештів. Автор визначних творів політичної лірики: «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі», «Товаришам із тюрми», «На суді», «Беркут», «Вольні сонети» та ін., які ввійшли до зб. «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Із днів журби» та ін.; повістей «Boa constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут», «Для домашнього вогнища», драм. творів «Сон князя Святослава», «Учитель», «Кам'яна душа», «Будка ч. 27» та ін.; соціальної драми «Украдене щастя», багатьох праць з історії і теорії літератури, історико-публіцистичних праць, про життя і побут робітників і селян Східної Галичини. Франко перекладав з багатьох мов світу. Його твори перекладено мовами народів СРСР і світу. І. Франко листувався і підтримував творчі зв'язки з М. М. Коцюбинським, Б. Грінченком, друкував свої твори в альманахах, які вони готували. У квітні 1904 М. Коцюбинський гостював у Франка. Разом з ним та Гнатюком їздив у село, що на Львівщині. На одному із засідань чернігівської «Просвіти» в кінці 1907 М. Коцюбинський прочитав реферат «Іван Франко». У 1909 М. Коцюбинський взяв активну участь у збиранні коштів для допомоги хворому Франкові. Забудована індивід. житл. будинками. Тут також знаходиться станція юних натуралістів.

ФРУ́НЗЕ ВУ́ЛИЦЯ (кол. Мстиславська, Раковського) у Чернігові (Деснянський р-н) — від площі перед будинком Черніг. істор. музею до кондитерської фабрики. Після реконструкції й укрупнення чотирьох кварталів між вулицями Серьожникова, Карла Маркса, Горького і Шевченка Ф. в. відділена від *Дитинця* житловим кварталом і тепер починається на перехресті з вул. Родимцева. Названа 1928 на честь професійного революціонера, діяча Комуністичної партії і Рад. д-ви, рад. військ. діяча Фрунзе Михайла Васильовича (1885—1925). З грудня 1920 був уповноваженим Реввійськради на Україні, командуючим збройними силами України і Криму. Здійснював загальне керівництво ліквідацією політич. бандитизму на Україні. Ім'ям Фрунзе названі колгоспи в селах Крупичполе Ічнянського р-ну, Плоске Носівського р-ну, Маціївці Прилуцького р-ну, Хотіївці Семенівського р-ну, Петь-

кові Талалаївського р-ну, Слабині Черніг. р-ну і під Ніжином. У Чернігові відкрито *Фрунзе М. В погруддя*, у Ніжині — *Фрунзе М. В. пам'ятник*. Ф. в. відома з початку 19 ст. під назвою Мстиславська. Разом з Чернишевського вулицею (кол. Воскресенська) формує центр. житлові квартали, що складалися відповідно до регулярних планів 1808—62 і становлять зразок містобудування 19—20 ст. (див. *Чернігова плани*). На розі вулиці Родимцева і Ф. в. стоїть двоповерхова цегляна прямокутна у плані споруда, в якій до 1941 містився Будинок піонерів, а після відбудови у повоєнні роки — ДТСААФ (тепер театр для дітей та юнацтва). Перебудова дещо змінила зовнішній вигляд і внутрішнє планування, але збережено загальну об'ємно-просторову композицію, будівлі одного з рідкісних у Чернігові зразків цивільної архітектури 19 ст. Будинок № 23 — двоповерховий, прямокутний у плані, цегляний з поетажним членуванням фасадів. Композиція гол. фасаду симетрична. Будинок № 24 — дерев. одноповерховий з цегляним цокольним поверхом, Г-подібний у плані. Тепер — це житловий будинок, у цокольному поверсі з напівциркульними вікнами — майстерні. Будинок № 26 — одноповерховий дерев. п'ятивіконний на цегляному цоколі, планування — анфіладне. Будинок № 28 — дерев., загальна композиція симетрична з декоративними фронтонами. У плані — прямокутник з двома ризалітами з боку двору. Стіни декоровані цегляним облицюванням, фасад розчленовано пілястрами. Вхідні двері прикрашені рельєфною і накладною різьбою. До 1930 у будинку жив учасник громадян. війни П. Я. Веревченко, пізніше — рад. парт. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, двічі Герой Рад. Союзу О. Ф. Федоров. Тепер тут дитячий садок № 22. Будинок № 30 — дерев'яний чотиривіконний, з вул. Чернишевського — п'ятивіконний. Будинок № 35 — дерев. на цегляному фундаменті, по кутках — рустиковані пілястри. Характерний зразок дев'ятивіконного житлового будинку. Будинок № 37 — дерев., п'ятивіконний, фасад асиметричний. Будинок № 32 — дерев., кутовий вхід з вул. Чернишевського. На Ф. в. фасад шестивіконний. Будинок № 36 — дерев. одноповерховий семивіконний, з двома декоративними фронтонами по кутках і входом під правим фронтоном (замурований). Будинок № 43 — дерев., фасад асиметричний з входом справа (замурований). Три вікна різної ширини відповідно до внутрішнього планування розкидані на площині стіни. На пн. боковому фасаді також вільно розміщені сім вікон з оригінальними різьбленими наличниками і сандриками. Будинок № 45 композиційно і за масштабом пов'язаний з сусіднім будинком № 43, але декорований простіше, з використанням мотивів вишитого рушника на малюнку наличників основного поверху. Цокольний поверх — цегляний, жилий. Будинки № 55 і 55ª — дерев., на цегляному цоколі, шести- і чотиривіконні з пілястрами, що членують фасади на прясла по двоє вікон. Будинок № 59 — дерев. одноповерховий п'ятивіконний з скромними наличниками і горизонтальною обшивкою стін. Тут жив рад. художник-графік В. М. Конашевич, який брав участь у створенні пам'ятника жертвам революції на Марсовому полі в Ленінграді, співробітничав у першому рад. журналі для дітей «Северное сияние», ілюстрував

ранні твори М. Горького, казки О. С. Пушкіна, написав документальний твір «О себе и своем деле» (М., 1963), де розповів про будинок і Мстиславську вул. в Чернігові. Будинок № 61 — дерев., розташований на розі вул. Зеленої — однієї з найдавніших, неторкнутих регулярним плануванням на поч. 19 ст. З боку вул. Зеленої частина будинку облицьована керамічною, рельєфною плиткою. У комплексі з ним будинок № 61[а], що стоїть торцем до вулиці, з двома вікнами, кутовими пілястрами. Будинок № 63 — дерев. одноповерховий на цегляному цоколі-поверсі. Стіни основного поверху обшиті горизонтальною профільованою шалівкою, цоколі — обштукатурені. Розташований на розі Ф. в. і вул. Київської. Будинки № 75 і 77 — дерев. одноповерхові з горизонтальною лінією карнизів. Фасади по Ф. в. симетричні, але різні. Фасад будинку № 77 облицьований цеглою. Вхід з вулиці Немировича-Данченка. Збереглася піч, облицьована рельєфними орнаментованими кахлями. Будинок № 79 — дерев'яний п'ятивіконний на цегляному фундаменті, стіни обшиті профільованою шалівкою. Розташований на розі 9 Січня вулиці. Будинок № 83—дерев. одноповерховий, композиція гол. фасаду асиметрична. Стіни обшиті вузькими профільованими дошками. За час існування архітектура будинку не зазнала змін, за винятком однієї — вікно перенесено у прибудову, а на місці вікна з вулиці збудовано вхід — тамбур. Будинок — зразок модерну в житловій забудові Чернігова. Своєрідний комплекс забудови дільниці між вул. 9 Січня і вул. Котляревського, що включає тривіконний (№ 68), п'ятивіконні (№№ 70, 85, 93), семивіконний (№ 66), чотиривіконні (№№ 72, 95) і десятивіконний (№ 99) одноповерхові будинки з горизонтальною лінією карнизів. У будинку № 98[а] 15.II 1920 народився Д. І. Жабинський — Герой Рад. Союзу. Загинув 15.II 1945, повторивши подвиг М. Гастелло. Похований у Чернігові на старому кладовищі (вул. Старобілоуська).

ФРУ́НЗЕ М. В. ПА́М'ЯТНИК у Ніжині. Встановлено на тер. садиби колгоспу ім. М. В. Фрунзе по вул. Карла Маркса № 84 на честь М. В. Фрунзе (див. *Фрунзе вулиця*), ім'я якого носить колгосп з часу заснування (1929). Розмір — півтори натури. Скульптор О. О. Татаренко; відкрито 1968.

ФРУ́НЗЕ М. В. ПОГРУ́ДДЯ в Чернігові. Встановлене поблизу *Алеї Героїв* на честь М. В. Фрунзе (див. *Фрунзе вулиця*). У 1928 за ініціативою воїнів стр. дивізії ім. М. В. Фрунзе, що розташовувалася в Чернігові, на п'єдесталі з червоного полірованого граніту було встановлено бронзове погруддя полководця (скульптор І. Менделевич). У 1941 воно зникло. 1948 встановлений новий бюст з бетону, тонованого під бронзу (скульптор А. А. Карнабід).

ФУ́РМАНОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Ворошилова; Новозаводський р-н, на тер. кол. с. Масани) — від вул. Земнухова до поля паралельно вул. Елеваторній. Після включення села в смугу міста в Чернігові стало дві вулиці Ворошилова. Перейменовано 1974 на честь Фурманова Дмитра Андрійовича (1891—1926) — рос. рад. письменника. Н. в с. Середа, тепер м. Фурманов Івановської обл. Учасник 1-ї світової, громадян. воєн, Жовтн. революції 1917. У 1919—21 — комісар 25-ї Чапаєвської д-зії, яка 1920 базувалася в Острі під час радянсько-польської війни (див. *Штабу 25-ї Чапаєвської дивізії меморіальна дошка*). З 1921 на літ.-видавничій роботі. Друкується з 1912 як поет. Автор повісті «Червоний десант», романів «Чапаєв», «Заколот», літ.-критичних статей, рецензій тощо.

Х

ХАВЕ́НЬКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни. Тече тер. Коропського р-ну.

ХАЄ́НКИ — село Ічнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Воронівка і Киколи. Розташовані за 9 км від райцентру, за 12 км від залізнич. ст. Ічня. 703 ж. (1988). Засн. в 1-й пол. 17 ст. У 1654—1781 — у складі Монастирищенської сотні Прилуцького полку. В 17 ст. — ратушне село, з 18 ст. належало Горленкам. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Х.— центральна садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). Споруджено: пам'ятний знак (1972) односельцям, які полягли (198 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, надгробок (1957) на братській могилі рад. воїнів, що загинули при обороні 1941 та визволенні села 1943.

ХАЄ́НКІВСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1979). Низинне болото. Розташоване біля сіл Грабова і Хаєнків Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів ім. Т. Г. Шевченка та ім. К. Маркса. Площа 470 га.

ХАЙТО́ВИЧА І. Л. МОГИ́ЛА у Ніжині. Знаходиться перед Ніжинським технікумом механізації сільського господарства (вул. Шевченка № 10). Хайтович Ізраїль Лейбович (1909—43) — гвардії майор, командир 215-го танкового полку 26-ї Севської механізованої бригади 7-го гв. корпусу, який брав участь у визволенні м. Ніжина від нім.-фашист. окупантів. 15.IX 1943 по дорозі в штаб бригади Хайтович попав під бомбардування ворожих літаків у районі Бакланових хуторів і був смертельно поранений. Над могилою на постаменті з меморіальним написом встановлено танк Т-70.

ХАЛИМО́НОВЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Бахмацькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 14 га.

ХАЛИМО́НОВЕ — село Бахмацького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Глибоке, Калинівка, Мовчинів, Петрівське. Розташоване за 10 км від райцентру, за 5 км від одноіменної залізнич. станції. 1168 ж. (1988). Засн. в 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. Ф. Ватутіна, відділення зв'язку, будинок побуту, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 450 місць, б-ка (9,3 тис. од. зб.). З Х. пов'язане труд. життя голови місцевого колгоспу Героя Соц. Праці В. М. Сиденка. Його ім'я присвоєно одному з полів колгоспу, де встановлено пам'ятний знак. У 1969 встановлено обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (89 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, і рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців.

ХАЛЯ́ВИН — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. де-

Пам'ятний знак на могилі І. Л. Хайтовича у Ніжині.

путатів, якій підпорядковано села Полуботки і Шевченка. Розташований за 17 км від районного центру і за 7 км від залізнич. ст. Халявине. 1281 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У травні 1862 тут стався виступ селян проти поміщика. Жителі Х. відмовилися підписати уставні грамоти. 1863 збудовано дерев. Троїцьку церкву. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу. На його території знаходиться сортодільниця, льонозавод, відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок. Будинок культури на 350 місць, б-ка (10,5 тис. од. зб.). На братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 під час визволення села від гітлерівців, встановлено надгробок. У пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (239 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, споруджено пам'ятний знак (1983). Біля Х. виявлене поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янське (3—5 ст.), давньоруське (11—13 ст.).

ХАЛЯ́ВИНСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Цінна заплавна територія. Розташований біля с. Халявина Чернігівського р-ну Черніг. обл. Площа 126 га.

ХАНЕ́НКА М. Д. ЩОДЕ́ННИК. Містить записи про різноманітні події за 1727—31, 1742—53, нотатки з сімейного життя, епізодів службової діяльності генерального хорунжого, взаємин автора з різними високопоставленими урядовими і простими людьми. У сукупності вони дають певне уявлення про життя і побут укр. старшини, купців, про ціни на продукти та різного роду вироби, про кріпосницькі повинності посполитих, про характер та повинності козаків. Велику цінність становлять дані про розвиток освіти і культури на Україні (див. *«Діаруш» М. Д. Ханенка*).

ХАРИТО́НІВКА — село Срібнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Скибівщина. Розташована за 8 км від райцентру і за 11 км від автодороги Київ — Суми. 651 ж. (1988). Вперше згадується 1729. У 1729—1781 входило до складу Срібнянської сотні Прилуцького полку, 1730 віддана на ранг генеральному обозному Лизогубу. З кін. 18 ст.— належало Милорадовичам. У селі була в 17—18 ст. козацька школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Х.— центр. садиба кол-пу «Більшовик», млин, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитячий садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). У 1988 споруджено меморіальний комплекс жертвам фашизму і полеглим на фронтах Великої Вітчизн. війни. Біля села виявлено поселення епохи бронзи — раннього заліза (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—5 ст.).

ХА́РКОВЕ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лавіркове, Новоселівка, Степове, Шевченка. Розташоване за 15 км від райцентру і залізнич. ст. Талалаївка. 344 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 18 ст. У Х.— центр. садиба радгоспу ім. XXIII з'їзду КПРС, відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, б-ка. Уродженцями Х. є І. П. Науменко — Герой Рад. Союзу (1944), В. І. Дрозденко (1924—82) — рад. партійний діяч, дипломат. У 1962 встановлено надгробок на братській могилі двох рад. льотчиків, полеглих 1941 при обороні села, 1967 — пам'ятний знак у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Х. є кургани 2—1 тис. до н. е.

ХА́ТИ-ЧИТА́ЛЬНІ — сільс. клубні установи. Виникли в перші роки Рад. влади. Були центрами політ. пропаганди і культурно-осв. роботи на селі. Відігравали значну роль у ліквідації неписьменності, набутті с.-г. знань і залученні селян до культури. Перші Х.-ч.

з'явилися в 1919 на Київщині й Катеринославщині. Протягом 1920 відбувався процес активного створення Х.-ч., зокрема в Черніг. губ. (в квітні 1920 діяло 457 Х.-ч.). Вони утримувалися на кошти від членських внесків, а також на прибутки від вистав, концертів тощо. З 50-х рр. Х.-ч. поступово перетворюються на колгоспні клуби, будинки і палаци культури.

«ХВИЛЯ ЗА ХВИЛЕЮ». Літературний альманах, виданий 1900 Б. Грінченком у Чернігові в друкарні Черніг. земства. У ньому вміщено твори укр. письменників В. І. Самійленка, Т. Г. Бордуляка, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка, О. С. Маковея, А. Ю. Кримського, Б. Д. Грінченка, А. Т. Зіньківського і Дніпрової Чайки.

ХВОСТОРІЖ. Річка в Черніг. обл. На її березі розташоване с. Сокачі Коропського р-ну.

ХИБАЛІВКА — село Куликівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на лівому березі Десни, за 19 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Вересоч. 1046 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 17 ст. У 1654—1781 входила до полкової сотні Ніжинського полку. В 17 ст. належала писареві Ніжинського магістрату П. Васютинському, з 18 ст.— полковим осавулам Тарасевичам. У 1866 — 189 дворів, 1410 ж., 1897 — 346 дворів, 2629 ж., Різдва Богородиці церква (поч. 20 ст.), земська школа. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1918 для боротьби проти кайзерівців був сформований партизан. загін. Під час тимчасової гітлерівської окупації (8.IX 1941—13.IX 1943) в районі села діяло кілька партизан. груп, які влилися до партизан. з'єднання «За Батьківщину». У Х. — центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму», який 1978 був удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерськ. пункт, дит. ясла, Будинок культури на 400 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем Х. є Герой Рад. Союзу Я. І. Назаренко (1910—75). У Х.— *Макаренку А. С. пам'ятник* (1963), надгробки (1953, 1963) на братських могилах червоноармійців, які загинули 1921, та рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск (1972) у пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (239 чол.) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Виявлені поселення неоліту, бронзи, ранньозалізного віку (5—1 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—5 ст.).

ХИМА. Річка в Черніг. обл., прит. Остра (бас. Дніпра). На її березі розташоване с Курилівка Ніжинського р-ну.

ХИМІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. В'юниці (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

ХЛОП'ЯНИКИ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Свірок і Соснівка. Розташовані за 33 км від райцентру, вздовж автошляху Чернігів—Новгород-Сіверський. 928 ж. (1988). Вперше згадуються у 2-й пол. 14 ст. У 1866 — 270 дворів, 1299 ж.; 1897 — 338 дворів, 1838 ж., дерев. Троїцька церква (1881), земська школа, два ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У селі — центр. садиба колгоспу «Комунізм», відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1956 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 у боях за село, і 1971 пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які полягли (213 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу Х. виявлені поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—5 ст.), Київської Русі (12—13 ст.).

ХМЕЛИ́НКА. Річка в Черніг. обл., прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО БОГДА́НА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У смт Добрянці—від вул. Самійленка до пд.-сх. околиці с-ща (довж. 2,5 км). Одна з найдавніших вулиць. У серед. 19 ст. вона була повністю забудована і називалася Новою. Після Жовтня 1917 було перейменовано на вул. П'ятакова, а потім на вул. Червоної Армії. У 1954 названа на честь Хмельницького Богдана (Зіновія) Михайловича (бл. 1595—1657), гетьмана України, держ. діяча і полководця. Н., ймовірно, в Чигирині. Освіту здобув в єзуїтській колегії у Львові. Крім укр., польс., рос., знав також латинську, турецьку і татарську мови, мав грунтовні знання з історії, географії, юриспруденції та ін. наук. З юнацтва обізнаний з військовою справою. Очолив народно-визвольну війну укр. народу 1648—54. За Б. Хмельницького відбулася *Переяславська рада 1654*. Питання Чернігівщини знайшли відображення в його листах, наказах та універсалах, зокрема, в універсалі про затвердження І. Скиндера черніг. війтом від 8.XI 1649, про призначення бужинського сотника Л. Сухини ніжинським полковником від 1.VIII 1650, про заборону чинити утиски ніжинським міщанам від 1.VIII 1650; лист про підтвердження прав чернігів. міщан від 27.IV 1654, накази ніжин. і чернігів. полковникам з військових, дипломатичних і соціально-екон. питань від 27.V 1650, 31.VII 1650 та ін. 2) У смт Сосниці (кол. вул. Красна) — від вул. Перемоги. Сучас. назва — з 1956. На Х. Б. в. міститься будинок кін. 19 ст., в якому 1919 працював перший повітовий комітет партії (тепер тут цехи райпобуткомбінату). 1967 на цій вулиці споруджено будинок райвиконкому, 1969 — будинок ЗАГСу, 1973— райвідділу зв'язку. 3) У Чернігові (кол. 2-а Поперечна; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Транзитної до вул. Серикова. Сучасна назва — з 1960. Прокладено в 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. Забудовано індивід. житл. будинками. У Чернігові встановлено *Хмельницькому Богдану пам'ятник*. Його іменем названо сквер в обл. центрі, вул. в Бахмачі, Новгороді-Сіверському та ін.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОМУ БОГДА́НУ ПА́М'ЯТНИКИ. 1) У м. Бахмачі. Споруджено на вул. Б. Хмельницького в дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією на честь Богдана Хмельницького (див. *Хмельницького Богдана вулиця*). Відкрито 1955. 2) У м. Борзні. Споруджено на вул. Карла Маркса, відкрито 1954. 3) У м. Новгороді-Сіверському. Споруджено на вул. Б. Хмельницького, відкрито 1960. 4) У с. Олишівці Чернігівського району. Споруджено на вул. Богдана Хмельницького, відкрито 1967. 5) У м. Чернігові. Споруджено в центрі скверу ім. Б. Хмельницького (вул. Свердлова). Пам'ятник — бетонна статуя (вис. 2,5 м) на циліндричному цегляному постаменті (вис. 3,2 м), що спирається на чотирикутний цоколь, облицьований каменем і плиткою. Основою служить земляний пагорб. Автори — скульп. І. П. Кавалерідзе, Г. Л. Петрашевич, арх. А. А. Карнабід. Відкрито 1956. Іл. — табл. XIII.

ХМІ́ЛЬНИЦЯ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Рівнопілля, Рижики і Рябці. Розташована за 20 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Халявине. 704 ж. (1988). Вперше у писемних джерелах Х. згадується під 1623. У 1623 польським королем Х. віддана Черніг. магістрату. 1654 — 1781 — в складі Ропської сотні Черніг. полку. 1866 — 96 дворів, 759 ж.; у 1897 — 153 двори, 868 ж., дерев. Воскре-

сенська церква, земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центральна садиба колгоспу «Дружба», який 1975 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства»; відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 370 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). З Х. пов'язане трудове життя Героя Соц. Праці В. Д. Луговського. У 1975 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення села від гітлерівських загарбників. 1968 споруджено пам'ятний знак на честь рад. воїнів і земляків, загиблих на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. села є курганні могильники епохи бронзи, ранньозалізного віку (2—1 тис. до н. е.) та давньоруські (11—12 ст.), поселення ранньослов'янські (4—8 ст.) та часів Київської Русі (10—13 ст.); селище ранньозалізного віку — давньоруських часів (1 тис. до н. е.— 10—13 ст.).

ХМІЛЬНИ́ЧКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Чернігівського р-ну.

ХОВМИ́ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Ворона, Линівка, Сидорівка. Розташовані за 22 км від райцентру та за 17 км від залізнич. ст. Бондарівка. 1628 ж. (1988). Відомі з 1-ї пол. 17 ст. У 1-й пол. 17 ст. належали А. Киселю, з 1650 — Максаківському монастирю, у 1654—1781 в складі Борзенської сотні *Ніжинського полку*. 1866 — 98 дворів, 789 ж.; 1897 — 213 дворів, 1246 ж., дерев. *Георгіївська церква*, земська школа. У 1906 відбувся збройний виступ селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Х.— центр. садиба колгоспу «Нова сім'я», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури, 2 б-ки (13,5 тис. од. зб.). Уродженцем Х. є нар. художник УРСР В. М. Костецький (1905 — 68) — автор картин «Т. Шевченко на засланні. Після муштри», «Повернення», «Розвідники» та ін. У 1969 встановлено обеліск Слави в пам'ять про односельців, які загинули (240 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1959 — надгробок на братській могилі 49 воїнів, що в 1943 померли від ран у місцевому госпіталі.

ХО́ВХЛА. Річка в Черніг. обл., прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ХО́ДЯЧ. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

«ХОЗЯ́ЙСТВО ЧЕРНИ́ГОВЩИНЫ». Журнал, орган Черніг. губекономнаради. Утворився 1922 в результаті об'єднання двох журналів: «*Народне господарство Чернігівщини*» і «*Бюллетень губстатбюро*». Вийшов один номер. 1923 видання «Бюллетеня губстатбюро» поновилося.

ХОЛМИ́ — селище міськ. типу Корюківського р-ну, центр селищної Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Кучугури, Олешня, Ченчики. Розташовані на правому березі р. Убеді (прит. Десни), за 33 км від районного центру і залізнич. ст. Корюківка. 3873 ж. (1988). Вперше згадуються 1674. Належали військовому товаришу В. Дудіну-Борковському (до серед. 19 ст.). У 1674 побудовано рудню, винокурний з-д, 1746 — каретну ф-ку. Згодом — цукровий (1853) і шкіряний з-ди. У Х. відбувся Холминський селянський виступ 1859, 1898 — страйк робітників на цукровому з-ді. В 1905—07 діяла *Холминська група РСДРП*. 1866 — 152 двори, 1120 ж., Михайлівська церква (1793, у 1874 збудовано нову, муровану); 1897 — 330 дворів, 2078 ж., земська школа, медпункт, відбувалося два ярмарки на рік. У 1909 в Х. діяли винокурний з-д, паровий млин, крупорушка, дво-

комплектне училище. Рад. владу встановлено в січні 1918. На поч. 1920 ств. радгосп, 1924 перетворений на с.-г. артіль «Ілліч». У 1921 відновив діяльність крохмальний з-д. 1923—60 Х. були районним центром. У 1924 в Х.— 3082 ж., діяли лікарня, народний дім (1922) з залом на 250 місць, б-ка. 1930 створено с.-г. артіль «Червоний маяк», 1935 — МТС. У 1940—41 діяли агрошкола, спиртзавод, лісгосп, тарний цех, ремонтна майстерня МТС, взуттєва артіль. Відкрито семирічну (1926), с. ш. (1936), вечірню школу (1939), Будинок культури (1936), два колгоспних клуби і клуб при спиртзаводі, районну бібліотеку. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (23.VIII 1941—15.VIII 1943) в селі діяли підпільний партком і підпільна комсомольська організація *«Так починалося життя»,* в р-ні Х.— партизанський загін. У Х.— центр. садиба колгоспу «Червоний маяк», спиртовий і цегельний з-ди, лісгоспзаг, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, поліклініка, аптека, 2 ясел-садків, Будинок культури на 400 місць, 3 б-ки (29 тис. од. зб.). Є *Холминський музей комсомольської слави,* якому 1976 присвоєно звання народного. У Х. виходили газети «Комсомолець Холминщини», «Літературна сторінка», «Соціалістичний шлях» (у різні роки мала назви «За більшовицькі кадри», «Червоний партизан»). У 1946 і 1966 встановлено обеліски на братських могилах жертв фашизму 1941—43, у 1965 — *Холминським комсомольцям-підпільникам пам'ятник.* Іл. — табл. XXXI.

ХО́ЛМИНСЬКА ДА́ЧА — заповідне урочище (з 1975). Дібровні природні комплекси з дубами віком понад 100 років. Розташована в Корюківському р-ні Чернігівської обл. Перебуває у віданні Холминського лісгоспзагу. Площа 25 га.

ХО́ЛМИНСЬКИЙ МУЗЕ́Й КОМСОМО́ЛЬСЬКОЇ СЛА́ВИ народний. Відкритий 1968 на честь 50-річчя ВЛКСМ. 1976 музею присвоєно звання народного. Експозиція, яка розміщена в двох залах, розповідає про героїзм комсомольців у роки Великої Вітчизн. війни. Тут широко представлені матеріали про місцеву підпільну комсомольську орг-цію *«Так починалося життя».*

ХОЛМИ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ ВИ́СТУП 1859. Антикріпацький виступ селян Холминської волості Сосницького повіту (тепер Корюківського р-ну). 21.VIII понад 1,2 тис. кріпаків Холминської економії заявили поміщиці Максимовій, що віднині вони вважають себе вільними і відмовляються виконувати будь-які повинності. До села було надіслано батальйон солдатів, а також жандармів. Проте селяни одностайно відмовилися відробляти панщину. 31.VIII в Холми прибув губернатор з двома батальйонами солдатів. Селяни вчинили опір. Тільки за допомогою полку солдатів було зламано опір селян. Найактивніших з них засудили до різної міри покарання і заслання в Сибір.

ХОЛМИ́НСЬКИМ КОМСО́МОЛЬЦЯМ - ПІДПІ́ЛЬНИКАМ МЕМОРІ́АЛЬНА ДО́ШКА у смт Холмах Корюківського р-ну. Встановлена на фасаді серед. школи, на честь членів підпільної комсомольської орг-ції *«Так починалося життя»,* які тут вчилися. Дошка — мармур з пам'ятним текстом, відкрита 1980.

ХОЛМИ́НСЬКИМ КОМСО́МОЛЬЦЯМ - ПІДПІ́ЛЬНИКАМ ПАМ'ЯТНИК у смт Холмах Корюківського р-ну. Встановлений у центрі с-ща в сквері біля серед. школи, куди в 1943 перенесено прах страчених гітлерівцями членів підпільної комсомольської орг-ції *«Так починалося життя».* Пам'ятник — скульптурна композиція, що зображає підпільників

під час страти. За фігурами — горизонтальна стела, до якої прикріплена мармурова дошка з іменами загиблих. Висота скульптур — півтори натури, висота стели — 3,5 м. Перед пам'ятником — могила страчених, позначена бордюром. На пам'ятнику вирізьблені слова:

«За Родину отдавшим жизнь
и юность,
Ты до земли, прохожий,
поклонись,
И перед светлой памятью героев
Ты в верности Отчизне поклянись!

Скульптор Б. Ф. Никончук. Пам'ятник — бетон, мармур, мідь; відкрито 1965. Іл.— табл. XXXI.

ХОМЕ́НКА Т. Г. МОГИ́ЛА в селі Плоскому Носівського р-ну. Хоменко Гаврило Тимофійович (1811—55) — генерал-майор, учасник Крим. війни 1853—56. Н. в с. Плоскому. Брав участь в обороні Севастополя. Загинув на Малаховому кургані. Його останки було перевезено в рідне село і поховано біля церкви, а 1960 перенесено на місцеве кладовище (справа від входу в другому ряду). На могилі — надгробок (1856) з чорного граніту (1,5 м × 0,7 м).

ХОМУТЕ́ЦЬ. Річка в Черніг. обл., права прит. Берези (бас. Дніпра). Тече тер. Борзнянського р-ну.

ХОРО́БИЧІ — село Городнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 18 км від районного центру та за 1,5 км від залізнич. ст. Хоробичі. 887 ж. (1988). Вперше згадуються 1153. У 1866 — 115 дворів, 1255 ж.; мурована Всіхсвятська церква (1865); 1897 — 261 двір, 1570 ж.; земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Х.— центр. садиба колгоспу «Україна» (спеціалізація зернові культури, льон), відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Встановлено 1946 надгробки на братських могилах воїнів, які загинули при обороні 1941 і визволенні 1943 села від гітлерівців; пам'ятник (1961) на братській могилі партизанів, загиблих 1941. Обеліск (1980) у пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (160 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Х.— давньоруське поселення та городище (10—13 ст.).

ХОРОБІ́Р. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ХОРОБО́Р. Літописне місто в *Чернігівській землі*, уперше згадане в писемних джерелах під 1153. Дослідники Ю. С. Виноградський, І. І. Єдомаха Х. ототожнюють з Макошинським городищем, яке розміщене на пд.-сх. околиці смт Макошине Менського р-ну, на мисі правого берега р. Десни, в гирлі її приток Хоробор і Бобрик, береги яких утворюють городищенський мис. Майданчик напівовальної форми (100 × 60 м) щільно забудований. Рештки оборонних споруд тепер не прослідковуються. Відомі й інші спроби локалізації Х. Археолог М. С. Арцибашев його шукав між с. Старим Глібовим і Н. Глібовим, К. О. Неволін, М. П. Погодін, М. П. Барсов, Д. І. Багалій та ін.— в м. Коропі. Філарет (Гумилевський) — у с. Хоробичі Городнянського р-ну; П. В. Голубовський, А. М. Насонов, О. К Зайцев вважали, що літописне місто Х. знаходилося на території сучасної Мени.

ХОРО́ШЕ О́ЗЕРО — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Червона Україна, Червоний Остер. Розташоване за 22 км від райцентру та за 6 км від залізнич. ст. Крути. 1745 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 15 ст. У 1654—1781 входило до складу Прохорівської сотні Ніжинського полку. 1661 Х. О. зайняв Юрій Хмельницький разом з татарською ордою, яка спустошила село. 1866 — 262 двори, 2239 ж., дерев. *Хресто-Воздвиженська церква;* 1897 — 482 двори, 2972 ж., земська школа, б-ка, два ярмарки

на рік. У грудні 1905 селяни на мітингу вимагали розподілу поміщицької землі, скасування податків. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1928 створено перший колгосп «Червоне селище». У Х. О. — центр. садиба колгоспу «30-річчя Перемоги», відділення зв'язку, АТС, готель, с. ш., лікарня, аптека, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (20 тис. од. зб.). Уродженцем Х. О. є Герой Рад. Союзу В. М. Покидько. У 1958 встановлено пам'ятний знак на честь рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, у 1971—обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (286 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. На тер. Х. О.— кургани 2 тис. до нашої ери.

ХОТИЛІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Дніпра. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ХОТИНІВКА — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 35 км від райцентру і залізнич. ст. Носівка. 975 ж. (1988). Вперше згадується на поч. 17 ст. У 1654—1781 входила до складу Олишівської сотні Ніжинського полку, належала чернігів. Борисоглібському монастирю. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. Горького, відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, дитсадок, Будинок культури на 350 місць, б-ка (8 тис. од. зб.). Встановлено *Горькому Максиму пам'ятник* (1968). 1956 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятник (1983) воїнам-односельцям, полеглим (213 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. У Х. пам'ятка архітектури — дерев. Воздвиженська церква, споруджена в 1878.

ХОТИНІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Цінне болото. Розташований біля с. Хотинівки Носівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. Горького. Площа 90 га.

ХОТІВЛЯ — село Городнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані н. п. Зелене, Кузничі, Травневе. Розташована за 9 км від райцентру та за 4 км від залізнич. ст. Кузничі. 738 ж. (1988). Вперше згадується 1503. 1866 — 116 дворів, 1017 ж.; 1897 — 242 двори, 1514 ж., дерев'яна Михайлівська церква (1884), земська школа, б-ка. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки гітлерівської окупації діяла підпільна патріотична група. У Х.— центральна садиба колгоспу ім. М. М. Попудренка, відділення зв'язку, АТС, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 400 місць, б-ка. Уродженцем Х. є український лікар, професор Ф. К. Курика (1755—85). У 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, обеліск Слави (1978) в пам'ять про односельців, які полягли (298 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ХОТІЇВКА — село Семенівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані нас. пункти Дачне, Кринички, Ліссківщина, Логи, Михайлове, Прогрес, Ракужа і Червоний Гай. Розташована за 9 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Семенівка. 579 ж. (1988). Засн. на поч. 18 ст. 1890 збудовано дерев. Іоакимо-Аннінську церкву. У грудні 1905 тут відбувалися виступи селян проти поміщика. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. М. В. Фрунзе, відділення зв'язку. 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 336 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). Уродженцями Х. є Герой Рад. Союзу Н. Д. Мізерний (1902—70) і Г. Скоробагатий — штурман легендарного екіпажу

рад. військового льотчика М. Ф. Гастелло. На фасаді будинку школи, де 1926—30 навчався Г. Скоробагатий, 1965 встановлено меморіальну дошку; 1971 — надгробок на братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців, 1962 — обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (233 чол.) на фронтах Великої Вітчизняної війни.

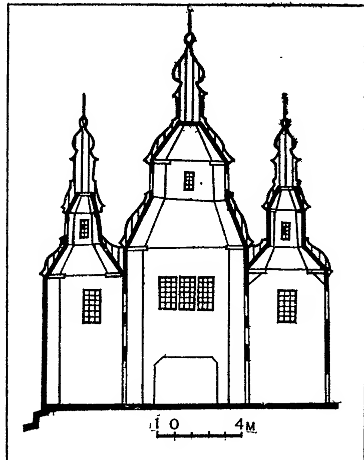
ХОТУ́НИЦЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1984). Типовий болотний масив. Розташований біля с. Хотуничів Щорського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. М. О. Щорса. Площа 300 га.

ХОТУ́НИЧІ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Крестопівщина. Розташовані за 15 км від райцентру і за 2 км від залізнич. ст. Камка. 1109 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 17 ст. До кін. 17 ст. мали назву Хотуни. 1866 — 192 двори, 1169 ж., сільське училище, дерев. *Троїцька церква* (відновлена 1868); 1897 — 276 дворів, 1831 ж., земська школа. Під час революції 1905—07 у Х. відбувалися селянські заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «Прогрес» (спеціалізація — вирощування нетелів), середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (17 тис. од. зб.). У Х. народився Б. Л. Коваленко (1903—1938) — укр. рад. літературознавець і критик. У 1958 і 1967 встановлено надгробки на 3 братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення села від гітлерівців. Пам'ятник (1974) на честь воїнів-односельців, які загинули (175 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

ХОХЛІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Білоусу (бас. Дніпра). Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ХРЕБЕ́ТНА. Річка в Черніг. обл., прит. Убеді (бас. Дніпра). Тече тер. Корюківського р-ну.

ХРЕ́СТО - ВОЗДВИ́ЖЕНСЬКА ЦЕ́РКВА. 1) У м. Ніжині. Споруджена 1775 в передмісті *Магерки,* на кол. Воздвиженській вулиці на місці дерев'яної церкви Петра і Павла 1620, коштом ніжинського полковника П. І. Розумовського. Мурована, однобанна, за типом — різновид тетраконху. 1860 з Зх. за проектом повітового землеміра Фаловича добудовано теплу церкву з двох'ярусною дзвіницею. Використовується міським відділом кінопрокату. Розташована на вул. Щорса № 21. 2) У с. Хорошому Озері Борзнянського р-ну. Побудована 1781—84. Дерев'яна, триверха з двозаломними верхами, тризрубна. Складалася з квадратного бабинця, центр. дільниці (зі зрізаними кутами) та гранчастого вівтаря. Первісно була вкрита гонтом. У 19 ст. добудовано пд. і пн. приділи, зх. притвор з чотириколонним портиком. 1830

Хресто-Воздвиженська церква в селі Хорошому Озері. Поздовжній розріз.

з зх. боку зведено багатоярусну дзвіницю, 1895 з пд.-сх.— одноверху, муровану, теплу церкву (не збереглися).

ХРЕЩА́ТЕ — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гальчин. Розташоване за 40 км від райцентру. 1588 ж. (1988). Вперше згадується 1709. У 1709—81 входило до Прохорівської сотні Ніжинського полку, 1866 — 215 дворів, 1723 ж.; 1897 — 476 дворів, 2952 ж., дерев. Воздвиженська церква (відн. 1884), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У роки нім.-фашист. окупації (11.IX 1941 —18.IX 1943) у селі діяли підпільні парт. і комсомол. організації, 123 жителі були бійцями партизан. загону «За Батьківщину». У Х.— центр. садиба колгоспу «Дружба» (спеціалізація — м'ясне тваринництво), консервний цех, лісопильня, відділення зв'язку, будинок побуту, середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 400 місць, 2 б-ки (15 тис. од. зб.). Уродженцем Х. є укр. рад. поет К. Т. Журба (1922—82); на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальну дошку. 1953 споруджено надгробки на братських могилах полеглих 1918 борців за владу Рад, і рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні

Художнє лиття. Кулі панікадил Воскресенської церкви у Седневі. Фото 1930.

села від гітлерівців. Обеліск (1967) у пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (337 чол.) під час Великої Вітчизняної війни.

ХРЕЩА́ТИНСЬКЕ — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташоване в Носівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 12 га.

ХРИ́ПІВКА — село Городнянського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Північщина і Політрудня. Розташована за 3 км від райцентру та за 7 км від залізнич. ст. Городня. 787 ж. (1988). Вперше згадується в писемних джерелах 1611. У 1866 — 100 дворів, 790 ж.; 1897 — 221 двір, 998 ж., дерев. Преображенська церква (1878). Рад. владу встановлено в січні 1918. У Х.— відділок колгоспу ім. І. В. Мічуріна, 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, бібліотека. Уродженцем села Північщини є засл. діяч науки УРСР, доктор істор. наук проф. Ф. Є. Лось (1908—80). 1967 споруджено обеліск Слави на честь односельців, які полягли (144 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ХУДО́ЖНЄ ЛИТТЯ́. На Україні і на Чернігівщині зокрема Х.л. має давні традиції. Було відоме ще сх. слов'янам. Літописи повідомляють про металеві частини статуї Перуна. 1701 у Чернігові було знайдено масивного срібного ідола. Слов'янські металеві відливи відзначалися майстерною мистецькою обробкою. За часів Київської Русі Х. л. набуло різноманітних форм.

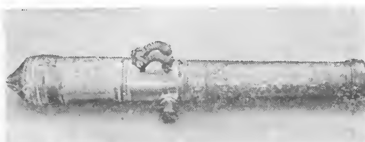
У 16 ст. високого художнього рівня досягає виробництво дзвонів. Розквіту ливарництва сприяв розвиток артилерії. З 2-ї пол. 17 ст. виробництво гармат поряд з традиційним дзвоновідливом набуває технічної та художньої досконалості у таких містах як Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Ніжин, Глухів, Чернігів, Борзна. Гармати були не тільки

у війську, але й у містах, містечках і навіть у садибах козацької старшини.

У 2-й пол. 17 ст. в Стародубі, що славився «великостю звонов», жили й працювали відливники Василь Яковлевич та Макар, у Почепі — «в том ремеслі досконалий» Григорій Яковлевич і людвісар з Литви, який був відзначений різними пільгами за бездоганне відливання гармат для Почепської фортеці. З новгород-сіверських людвісарів найвизначнішим був Іван Андрійович, який 1698 відлив великий дзвін, прикрашений написами та образками. У 60—70-х рр. 17 ст. в Ніжині працював відливник Олександр, який бл. 1667 переплавив три невеликі дзвони для ніжинського собору.

З визначним центром Х. л. Глуховом пов'язане життя таких талановитих майстрів як Йосип Тимофійович Балашевич і його син Карпо. Діяльність першого з них припадає на 90-і рр. 17 ст. Збереглися чотири гармати, виготовлені ним у 1692—97. Вони виконані в раціональних досконалих пропорціях, прикрашені різноманітною орнаментикою. Найбільшою окрасою виробів Й. Т. Балашевича є майстерно виконані картуші з іменем майстра, гербами та художньо виконаними текстами написів. Найранішими відомими відливами Й. Т. Балашевича є ступка і гармата 1692, зроблені на замовлення полковника П. С. Герцика для полтавської полкової артилерії. Ще багатшу орнаментику має гармата, виготовлена того ж року на замовлення полковника І. Новицького. На гарматах, відлитих 1693 і 1697 на замовлення гадяцького полковника М. Бороховича, підкреслено приватний характер замовлення («спорожена сія армата єго власним коштом, а не войсковим») Тут на перше місце виступають герби з ініціалами імені й титулу власника гармат, дати, різні тексти, широко застосовані різноманітні орнаменти. Тепер ці гармати зберігаються в Ермітажі у Ленінграді. Високим художнім рівнем і стильовою виразністю відзначаються твори К. Й. Балашевича, відлиті 1697—1717. До кращих його творів належать бронзова мортира 1698 і гармата 1714, що тепер зберігаються в Ленінградському артилерійському музеї, гармата 1717, що зберігається в Черніг. істор. музеї. Велика гармата (довжина 395 см), відлита К. Й. Балашевичем 1705, прикрашає Московський Кремль. Крім гармат, з майстерні К. Й. Балашевича вийшов ряд художньо оформлених дзвонів. Найвизначнішими з них були: дзвони, відлиті 1699 для Думницького монастиря (біля Чернігова) і для Предтеченської церкви в Стародубі; дзвін 1700 для церкви на Веригінському передмісті м. Глухова.

Визначним осередком Х. л. був Новгород-Сіверський. Тут працював майстер Олексій Іванович, відомий як автор дзвону (1720), що зберігається в Черніг. істор. музеї. Його лиття відзначається красою декоративного фризу, майстерно виконаних напису та герба. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 у новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі знаходився дзвін, перелитий цим майстром 1698. На ньому були зображені гетьманський та архімандритський герби, гарна епіграфіка, картуші. У смт Коропі зберігав-

Художнє лиття. Гармата, 1713. Експозиція ЧДІМ.

ся дзвін, відлитий 1737 Іваном Гавриловичем Горлякевичем для Вознесенської церкви. Його оздоблення виділяється не дуже точно прорисованими, але буйними у лініях та соковитими у рельєфі написами й орнаментами. В одному з медальйонів, що прикрашає плащ цього дзвону, зображено птаха, який нагадує голуба, що на відливах К. Й. Балашевича був ніби виробничою маркою майстра. З 18 ст., коли гармати стали набирати простих неорнаментованих форм і перестали бути предметом Х. л., осн. видом монументального литва залишилися дзвони, які, на відміну від гармат, все більше урізноманітнювалися в художньому оформленні. Зображення на дзвонах 18—19 ст. часто наслідують характерні риси укр. живопису 2-ї пол. 17—18 ст. з їх соковитими та спокійними формами. Поряд з монументальними формами ливарництва побутували дрібніші відливи (ступки, малі салютні гармати, посуд). Деякі зразки подібних речей збереглися в колекціях музеїв. Серед мідного литого посуду найхарактернішими були котли-триніжники. Це масивні посудини, які часом досягали значних розмірів. Корпуси таких котлів, як правило, не оздоблювалися, прикрашалися тільки ніжки. Відливався також тонкостінний мідний посуд, який мав форму глиняного горщика.

У 17 — на поч. 19 ст. набуває великого поширення виливання предметів побутового вжитку: освітлювальні прилади, посуд, каламарі, ціхи тощо. За технікою виготовлення, за специфічним художнім оформленням ці вироби становлять окремий вид художнього лиття. Литі каламарі найчастіше мали форму присадкуватої плоскої посудини з вушками для шнура, на якому каламар привішувався до одягу. Рідше такий каламар був сполучений з трубочкою, в якій ховалися пера. Такі каламарі можна було застромлювати за пояс. Прикрашували їх рельєфними зображеннями звірів, здебільшого лева та єдинорога.

Цікавими пам'ятками укр. художнього лиття є цехові ціхи. Оскільки вони були емблемами певного ремесла, на них зображувалися переважно знаряддя різних ремісничих професій. Великого поширення набули в побуті кожної багатої та середньо заможної міської родини різноманітні свічники, канделябри, люстри. Освітлювальні прилади цього роду не тільки виконували свою безпосередню функцію, а й водночас служили для прикрашення приміщення. Характерною особливістю художнього оформлення цих виробів є їхня безперечна оригінальність, своєрідний добір орнаментики, дрібної пластики та епіграфіки. У 17—18 ст. набуло поширення відливання виробів з олова як окрема галузь художньої обробки металу (конвісарство). Воно обслуговувало побутові потреби козацької старшини, монастирів, заможних міщан. У художньому оформленні своїх виробів (ліхтарів, свічників, різного посуду тощо) конвісари Лівобережної України великою мірою орієнтувалися на аналогічні срібні карбовані вироби. Хоч технічні можливості олов'яних відливів значно вужчі, ніж у ювелірного карбування в конвісарських відливах бачимо добре знайдену форму, цікаву орнаментику, різні зображення. У 60-х рр. 18 ст. у Стародубі працював конвісар Сидір Яченків, який виробляв олов'яний посуд. У нього було два учні — Степан Фонаревський (20 років) та Василь Юрієвич (22 роки). З кін. 18 ст. олов'яне виробництво починає підупадати. У 1-й пол. 19 ст. олов'яні вироби поступово виходять з ужитку, поступаючись місцем дешевшим матеріалам. Іл.—табл. VIII.

«ЦАРГРА́Д» — готель у Чернігові. Містився на розі вул. Шосейної (тепер вул. Леніна) № 17 і вул. Воздвиженської (тепер Пролетарська). У цьому готелі зупинявся Т. Г. Шевченко (див. *Шевченка вулиця*), коли в лютому — березні 1846 був у Чернігові. У щоденнику, згадуючи етнографа і письменника О. С. Афанасьєва-Чужбинського, поет пише: «В 1846 году судьба столкнула нас в ,,Царьграде'', не в Оттоманской столице, а в единственном трактире в городе Чернигове. Меня судьба закинула туда по делам службы».
У цьому готелі зупинявся 1820 і 1824, повертаючись із Одеського заслання в с. Михайлівське, О. С. Пушкін (див. *Пушкіна вулиця*). До нас дійшли спогади письменника А. І. Подолинського, тоді випускника пансіону при Петербурзькому ун-ті, який, їдучи в Київ до рідних, проживав у Чернігові в одному готелі з Пушкіним. 4.VIII 1824 Пушкін передав через Подолинського записку для генерала О. С. Раєвського. У 1829, їдучи з Полтавщини в Петербург, у «Ц.» жив М. В. Гоголь, у 1884 — Л. М. Толстой, 1891 — М. Горький. Пізніше в листі до А. П. Чехова (від 11 чи 12 лютого 1900) він писав, що «недавно чуть-чуть не переехал на жительство в Чернигов». Готель «Ц.» являв собою одноповерховий дерев'яний будинок. У 1937 М. Т. Рильський згадав готель «Царград» у «Чернігівських сонетах». У 2-й пол. 19 ст. на місці дерев'яного будинку з'явився кам'яний, можливо, що старий, дерев'яний, був обкладений цеглою. У серпні 1941 під час бомбардування Чернігова німецькими фашистами будинок колишнього готелю «Царград» згорів. Тепер на тому місці магазин «Янтар».

ЦА́ТА. Річка, права прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 24 км, площа бас. 990 км². Протікає кордоном між УРСР (Черніг. обл.) і РРФСР (Брянська обл.). Бере початок у Брянській обл. Поблизу Ц. розташоване с. Клюси Щорського р-ну.

ЦЕГЕ́ЛЬНІ. Перші відомості про печі для випалювання цегли відносяться до 4 ст. Про давнє вміння на Україні, зокрема на Чернігівщині, виробляти цеглу високої якості, свідчать стародавні будівлі, що збереглися до наших днів.
Проте, навіть у 17—18 ст. житлові та службові приміщення за невеликими винятками, будували з дерева. Цеглу використовували лише для зведення вогнетривких будов, монастирів, а також для печей, які були в кожному житлі. Ц. мали монастирі, магістрати, ратуші й приватні особи. Так, 1690 Черніг. магістратові належало 10 цегельних і вапняних сараїв. У 1783—84 в Черніг. намісництві налічувалося 44 Ц., в т. ч 7 з них було в Ніжині. Крім цього, невеликі Ц. мали поміщики, де цегла вироблялася для власних потреб. Формовка цегли здебільшого здійснювалася вручну за допомогою дерев'яних форм, хоча для приведення в рух ступ, що місили глину та нагнітали повітря, застосовували водне коло. Сушили цеглу тільки влітку, а випалювали протягом усього року.
У 19 ст. кількість Ц. продовжувала зростати. 1860 в Черніг. губ. налічувалося 276 Ц., де було зайнято бл. 1900 робітників, у 1889 на 368 Ц. працювало 2168 чол. На поч. 20 ст. більшість продукції вироблялося на великих пром. цегельних заводах. У 1912 на Україні їх було 252, в т. ч. на Чернігівщині — 6 Загальне виробництво цегли становило 4601 тис штук.

«ЦЕ́ГЛА», об'єднання чернігівських цегельних заводів. Утворено 1.VI 1928. Перебувало у віданні Черніг. окружного відділу місцевого г-ва. Об'єднувало з-ди: два цегельних, клінкерний і бетонну майстерню. Здійснювало виробн. будівельної цегли, клінкеру, вогнетривких матеріалів. Черніг. об'єднання припинило діяльність 1931.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ПАРК КУЛЬТУ́РИ ТА ВІДПОЧИ́НКУ імені М. М. Коцюбинського у Чернігові. Попередні назви — *Вал,* Чернігівський Вал. Закладено після 1845 на місці *Дитинця* і *Чернігівської фортеці.* Тер. очистили від решток старих будівель, вирівняли, спланували алеї, висадили дерева, але вони довго не приживалися. У кін. 80-х рр. 19 ст. парк здали в оренду підприємцю, щоб він посадив нові дерева, звів огорожу, за що одержав дозвіл відкрити тут ресторан. Та незабаром міська дума розірвала угоду і сама стала впорядковувати парк. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. тут збудували літній кінотеатр і будинок дворянського пансіону. Вздовж Валу на лафети встановили гармати 18—19 ст., оформили Гімназичну площу та Соборну площу. З 1926 *Спаський собор, Борисоглібський собор* та ін. пам'ятки 11—19 ст. було оголошено історико-архітектурним заповідником. До парку ввійшли, крім музейного містечка, і зона масово-політ. роботи. У кол. будинку губернатора (пізніше — чол. гімназії) розмістився *Чернігівський історичний музей.* Розгорнулася робота по впорядкуванню парку з використанням його історичної топографії. На тер. кол. Черніг. фортеці як найвищому місці Дитинця спорудили в класичних архітектурних формах тимчасові павільйони, серед яких виділялася в панорамі з боку р. Десни напівкругла колонада-бельведер дорійського ордера (арх. О. Касьянов), яка до поч. Великої Вітчизн. війни була улюбленим місцем відпочинку чернігівців. Під час Великої Вітчизн. війни майже всі будівлі на тер. парку було спалено або зруйновано, великих пошкоджень завдано зеленим насадженням. Після війни залишки ряду споруд (міської Ради і міськкому партії, міського партійного кабінету, середньої школи ім. М. Коцюбинського — кол. дворянського пансіону, Будинку Червоної Армії — кол. *дворянського зібрання будинок*) розібрано, а інші (серед. школи ім. В. І. Леніна—кол. жіночої гімназії, Чернігівського історичного музею, Борисоглібського собору, соборної дзвіниці, *Чернігівського колегіуму,* обласного держ. архіву — кол. *Архієпископа будинок*) були відбудовані. Відновлено зелені насадження парку. Крім того, на його тер. збудовано літній кінотеатр «Десна», літню естраду, обладнано дитячі майданчики, встановлено скульптурне зображення Т. Г. Шевченка і пам'ятний знак на місці, звідки в серпні 1941 відправилися в ліси Холминського р-ну 186 чол. міського активу, які стали ядром Черніг. партизанського з'єднання. Сучасна назва парку — з 1964. На тер. Дитинця створено і діє 3 музеї. Іл.— табл. II, III, V, IX.

ЦЕРКІ́ВКА — бот. заказник (з 1978). Мішаний ліс з цінним рослинним покривом. Розташована в Менському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 288 га.

ЦЕРКІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Свині (бас. Дніпра).

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ —поч. школи при церковних парафіях у дореволюц. Росії, що відкривалися згідно з правилами 1884 і 1891. Підпорядковувалися параф. училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на одно- (2—3 роки навчання) і двокласні (4—5 років). В Ц. ш. викладалися: закон божий, читання та письмо (церк. і світське), поч. арифметичні дії, церковні співи. Містилися в селянських хатах, церковних сторожках, волосних правліннях. Учителювали священики, дячки та семінаристи. 1894 в Черніг. губ. налічувалося 105, 1911—599 Ц. ш. У 1917 реорганізовані у загальноосв. світські школи.

ЦЕХИ́ — об'єднання ремісників (однієї або близьких спеціальнос-

тей) міст в епоху феодалізму; замкнуті корпорації, що захищали станові інтереси ремісників як дрібних виробників. Внутр. структура Ц. відображала характерну для феодалізму соціальну ієрархію: панівне становище займали майстри, які мали підмайстрів та учнів. Перші ремісничі орг-ції, подібні до Ц., у Київ. Русі виникли в 11—12 ст. У 2-й пол. 14 ст. об'єднували значну частину міського населення України, в т. ч. й на Чернігівщині. Поширилися в кін. 16 — на початку 17 ст. Зокрема, у Ніжині, Чернігові, Прилуках, Новгороді-Сіверському, Острі, Козельці та ін. містах після надання їм *магдебурзького права* з'явилися Ц.— шевський, ковальський, різницький, гончарний, ткацький, кравецький та ін. Цехи стали значними осередками *професійної освіти*. У 17—18 ст. найбільшим цеховим містом був Ніжин. Високою якістю й художнім смаком відзначалися вироби ніжин. ковалів, карбувальників, теслярів, малярів. У 70—80 рр. 18 ст. 8 цехів міста об'єднували 657 майстрів і 380 підмайстрів. У 1851 12 цехів (шевський, ковальський, різницький, гончарний, кравецький, іконописний, золотарський, ткацький, теслярський, музичний та інші) — 776 майстрів, 580 підмайстрів і допом. робітників. Ц. ретельно охороняли виняткове право своїх членів на дане ремесло і регламентували процес виробництва: встановлювали тривалість робочого дня, число підмайстрів та учнів у кожного майстра, організовували взаємодопомогу, визначали якість сировини і готової продукції, а також ціни. Кожний Ц. у своїй діяльності керувався своїм статутом. При вступі до Ц. ремісник складав екзамен на майстерність, вносив до цехової скриньки певну суму грошей та частував цеховиків. Ремісники, що лишалися поза цехом, вважалися «партачами». Вони змушені були брати роботу в цехових майстрів і виконувати її під чужою фірмою, або просто виготовляли речі поза цехом. Статут вимагав від кожного майстра вироби високої якості. В 1785 цехи були підпорядковані загальнорос. законам і стали держ. фіскальними податковими органами. У пореформений період їх витіснили капіталіст. мануфактура та фабрики. Офіційно Ц. скасовано 1902.

ЦИМБАЛІ́СТА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. частина Транзитного провулку; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Гагаріна до провулку Транзитного. Перейменовано 1986 на честь Цимбаліста Івана Єлисейовича (1911—60) — учасника партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, Героя Рад. Союзу (1944). Н. в с. Мошенці (тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. За фахом — вчитель. Працював директором школи. У 1939—40 і 1941 — в Червоній Армії. У вересні 1941, вийшовши з ворожого оточення, вступив до Черніг. обласного партизан. загону. Боєць, політрук саперного взводу, командир групи підривників у партизанських з'єднаннях під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка. Був членом Чернігівського підпільного обкому КП(б)У. Після війни — на рад.

Прапор цеху ніжинських золотарів 18 ст. Експозиція ЧДІМ.

і парт. роботі (заступник голови Черніг. облвиконкому, перший секретар Носівського райкому партії та ін.). Помер і похований у Чернігові. На могилі встановлено обеліск. Ц. в. прокладено в кін. 50-х рр. 20 ст., забудовано індивід. житл. будинками.

ЦІОЛКО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Козлянська, пізніше — Старокозлянська; Новозаводський р-н) — від вул. Текстильників до вул. Щорса. Попередні назви вулиці походять від назви с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське). Після спорудження залізнич. ст. дорогу до с. Козел проклали в ін. місці, а вздовж старої дороги, названої Старокозлянською, стали поступово забудовувати вулицю. У 1960 її перейменували на честь Ціолковського Костянтина Едуардовича (1857—1935) — рос. рад. вченого і винахідника у галузі авіації і динаміки ракет; засновника сучасної космонавтики. Н. в с. Іжевське (тепер Спаського р-ну Рязан. обл.). Вулиця існує з 30-х рр. 20 ст. Крім житл. будинків, на Ц. в. знаходяться будівельні, транспортні, торгово-постачальні підприємства та орг-ції.

ЦУКРО́ВІ ЗАВО́ДИ. У 19 ст. на Чернігівщині значного розвитку набуло виробн. цукру з місцевої сировини. Перші цукроварні виникали при поміщицьких економіях з використанням кріпацької праці. В серед. 19 ст. число їх досягло 35, але з розвитком капіталізму зменшилося (1895 залишилося 12) внаслідок процесу концентрації. Протягом сезону (3—5 осінньо-зимових місяців) завод діяв безперервно, і робітники працювали змінами по 12 год. без вихідних. 1899 в губернії діяло 15 цукр. заводів, у т. ч. 2 рафінадних, де 5122 робітники виробляли продукції на 16,8 млн. крб. за рік. Надалі кількість заводів залишалася сталою, виробн. ж зростало і в 1908—10 досягло 30 млн. крб. Площа цукр. плантацій становила 28 800 дес. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції заводи діяли під контролем робітничих комітетів, згодом вони, як і інші підприємства, були націоналізовані. Під час громадян. війни більшість з них була зруйнована, інші внаслідок економ. розрухи тимчасово не діяли. До серед. 20-х рр. основна їх кількість після відбудови та реконструкції стала до ладу. Серед найбільших Ц. з. Чернігівщини: 1) Бобровицький (містечко Бобровиця Козелец. пов.— тепер райцентр). Засн. 1807 Кочубеєм. 1825 на заводі споруджено цех для виробництва рафінаду. Через 20 років після заснування з-д перейшов до поміщика Кушельова-Безбородька. Під час селян. виступу 1854 був зруйнований. У 1897—99 поміщик Катеринич збудував новий завод на 6 парових котлів, 6 парових машин. У 1905—07 тут було запроваджено 8-годинний робочий день, робітничий контроль. Націоналізований 1920. Зруйнований під час Великої Вітчизн. війни. Відбудований 1952. 2) Велико-Березківський (с. Велика Берізка Новгород-Сівер. пов.). Засн. 1858 на 5 парових котлів, 13 парових машин. 1899 працювало 284 чол., вироблялось 51 728 пуд. цукру. Орендувався підприємцями Терещенками. У 1905 і 1912 відбувалися страйки. Далі припинив існування. 3) Воронізький (м-ко Вороніж Глухів. пов.— тепер смт Шосткин. р-ну Сум. обл.). Засн. 1854 Драгневичем. 1899 належав Терещенкам. Діяло 5 парових котлів; 294 робітники, вироблялось 177 257 пуд. цукру. 1905—07 відбувалися виступи робітників. Завод відбудовувався після громадян. та Великої Вітчизн. воєн. 4) Дубов'язівський (х. Дубов'язівка Конотоп. пов.— тепер село того ж району). Засн. 1898 на 8 парових котлів, 10 парових машин, 260 робітників, вироблялось 146 тис. пуд. цукру і 20,7 тис. пуд. ін. продукції (1899). У вересні 1905

відбувся страйк. Націоналізований 1919. Відбудований після громадян. та Великої Вітчизн. воєн. Тепер — цукр. комбінат. 5) Корюківські цукр. та рафінадний заводи (с. Корюківка Сосниц. пов.— тепер райцентр). Цукр. завод існував з 1858. У 1871 — 600 робітників, у 1899 — 394 (вироблялось 242 тис. пуд. цукру). 1906/07 діяло 5 парових котлів, 5 парових і 1 газова машини. Рафінадний завод побудовано 1876. У 1899 його 628 робітників виробили 1 580 731 пуд рафінаду. На поч. 20 ст. був обладнаний 10 паровими котлами, 9 паровими і 3 електромашинами, 13 електромоторами. З 1898 на обох заводах відбувалися страйки. С.-д. орг-ція діяла з 1903. У 1905 робітники добилися 8-годинного робочого дня. Висувалися й політ. вимоги (свободи слова, зборів). Великий страйк (1060 чол.) відбувся у вересні 1911. Заводи націоналізовані 1919, з 1921 через відсутність сировини не діяли. Після реконструкції рафінадний завод дав продукцію в жовтні 1925 і в наступному році вже налічував бл. 2000 робітників. Перед війною займав 2-е місце в СРСР (400 тис. цнт рафінаду у 1939/40). Після війни на місці зруйнованого заводу побудовано фабрику тех. паперу. 6) Костобобрівський (с. Костобобрів Новгород-Сівер. пов.— тепер Семенів. р-ну). Засн. 1857. 1899 діяло 5 парових котлів, 8 парових машин, 233 робітники, вироблялось 41 119 пуд. цукру. Належав Асєєвим. У наступні роки припинив існування. 7) Миколаївський (х. Вовчик Конотоп. повіту). Засн. 1865. 1899 діяло 8 парових котлів, 6 парових машин, 351 робітник, вироблялось 191 тис. пуд. цукру, 19 тис. пуд. ін. продукції. 8) Михайлівський рафінадний завод (Хутір-Михайлівський Глухів. пов. — тепер м. Дружба Ямпільськ. р-ну Сум. обл.). Збудований 1835. Належав М. І. Терещенку. 607 робітників, вироблялось 715 698 пуд. рафінаду (1899). Зруйнований під час виступів у лютому 1905, відновив роботу 1906. Діяло 9 парових котлів, 3 парові машини, 3 електромашини. Під час громадян. війни 1918 для охорони заводу було створено червоногвардійський загін. 1923 завод знову став до ладу. 1925—1926 реконструйований. 2858 робітників, за сезон вироблялось 34 800 т рафінаду. Гітлерівські загарбники зруйнували завод. 1947 його відбудовано. 9) Ново-Биківський (с. Новий Биків Козелец. пов.— тепер смт Бобровиц. р-ну). Засн. 1898; 7 парових котлів, 7 парових машин і 1 електромашина. 338 робітників, вироблялось 307 378 пуд. цукру. Відновив діяльність у повоєнний час. 10) Носівський або Носівсько-Козарський (м-ко Носівка Ніжин. пов.— тепер райцентр). Засн. 1847, переобладнаний у 1883 або 1885 на 8 парових котлів, 14 парових машин. 379 робітників, вироблялось за сезон 228 тис. пуд. цукру. 1925 вироблено 35 тис. цнт цукру, 1940/41 — 120 тис., 1970/71 — 245 тис. цнт. Нині завод перетворено на цукр. комбінат. 11) Орловсько-Спаський цукр. завод (хутір Спаське Новгород-Сіверс. пов.). Засн. 1852 т-вом Корюків. рафінадного заводу. Діяло 7 парових котлів, 13 парових машин. 270 робітників, вироблялось 50 447 пуд. цукру (1899). 12) Парафіївський (с. Парафіївка Борзнян. пов. — тепер смт Ічнян. р-ну). Існував з 1846. 1899 налічував 503 робітники, за сезон вироблялось 264 675 пуд. цукру. 1902 побудовано новий завод — т. з. Єлівський, обладнаний 8 паровими котлами, 2 паровими машинами, 14 електромоторами. Належав П. І. Харитоненку. Націоналізований 1919. 13) Свеський (ст. Свеса Глухів. пов.— тепер Ямпільс. р-ну Сум.

обл.). Засн. 1853 або 1861. У 1899 налічував 163 робітники, вироблялось 88 457 пуд. цукру. Мав 5 парових котлів, 2 парові машини і 1 електромашину. З 1918 до 1930 перебував на консервації. Пізніше переобладнаний на завод дубильних екстрактів. 14) Холминський (с. Холми Сосниц. пов.— тепер смт Корюків. р-ну). Засн. 1853. У 1899 налічував 102 робітники, вироблялось за сезон 25 тис. пуд. цукру. В жовтні 1898 відбувся страйк, у січні 1906 — збройний виступ робітників заводу. У 1905—07 діяла с.-д. група. 15) Черешенський (с. Черешеньки Кролевец. пов.— тепер Короп. р-ну). Засн. 1847 кн. О. С. Долгоруковим на 8 парових котлів, 10 парових машин. 1899 налічував 316 робітників, вироблялось за сезон 46 тис. пуд. цукру. 16) Цукровий завод на х. Щуча Гребля Конотоп. пов. збудовано 1912. Подальші відомості про нього відсутні.

Ч

ЧА́ДИЦЯ. Річка, прит. Горбача (басейн Дніпра). Тече на кордоні Брянської (РРФСР) і Чернігів. областей.

ЧА́ЙКИНЕ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Аршуки, Карабани, Комари, Полюшкине, Ясне. Розташоване за 30 км від райцентру і за 5 км від залізнич. ст. Узруй. 231 ж. (1988). Засн. у кінці 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. 1942 село повністю спалили гітлерівські окупанти. У Ч.— центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, Будинок культури на 250 місць, б-ка (4,7 тис. од. зб.). 1965 встановлено обеліск Слави на честь воїнів-односельців, загиблих (129 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни, 1956 — надгробок на братській могилі рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення Ч. від нім.-фашист. загарбників.

ЧА́ЙКІНОЇ Є. І. ПОГРУ́ДДЯ в м. Прилуках. Встановлено біля середньої школи № 7 (вул. Карла Маркса № 36) на честь Є. І. Чайкіної (див. *Чайкіної Лізи вулиця*). Бетонне погруддя (вис.— 0,8 м) встановлене на цегляному оштукатуреному п'єдесталі (1,5 м). Скульптор А. Ф. Гайдай, відкрито 1961.

ЧА́ЙКІНОЇ ЛІ́ЗИ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Лісна Подусівська; Новозаводський р-н, на тер. Старої Подусівки) — від вул. Харківської до вул. Заньковецької. Названа 1960 на честь Чайкіної Єлизавети Іванівни (1918—41) — партизанки, Героя Рад. Союзу (1942). Н. в с. Руна, тепер Пеновського р-ну Калінінської обл. З 1939 — секретар Пєновського райкому ВЛКСМ. У період тимчасової нім.-фашист. окупації залишилася секретарем підпільного райкому ВЛКСМ, брала активну участь в організації партизан. загону і його бойових діях. Арештована фашистами і після тортур розстріляна. У м. Прилуках встановлено *Чайкіної Є. І. погруддя*. Прокладено в кін. 50-х рр. 20 ст. для індивід. житл. будівництва.

ЧАЙКО́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Велика; Деснянський р-н) — від вул. Котляревського до вул. Профрад. Вулицю прокладено в 30-х рр. 20 ст. Перейменовано 1960 на честь Чайковського Петра Ілліча (1840—1893) — рос. композитора. Нар. у м. Воткінську, тепер Удм. АРСР. Закінчив 1865 Петерб. консерваторію У 1866—78 викладав у Моск. консерваторії. Автор симф. фортепіанних творів, романсів, струнних квартетів, опер — «Опричник»,

«Черевички», «Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», «Мазепа», «Пікова дама» та ін., балетів — «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик». Життя і творчість тісно пов'язані з Україною. Його дід Петро Чайка — родом з Полтавщини, навчався в Київ. академії (середина 18 ст.). З 1864 майже щороку композитор по кілька місяців жив і працював на Україні в маєтку Низи (тепер Сум. обл.), у м. Кам'янці Черкас. обл., в с. Браїлові Вінн. обл., с. Копилів Київ. обл., бував і виступав у Києві, Харкові, Одесі. Зустрічався з М. В. Лисенком (1891) та ін. діячами укр. культури. На Україні створив (частково або завершив) 30 творів, у багатьох з них використав укр. мелос. Забудовано індивід. житл. будинками.

ЧАЙКО́ВСЬКОГО МІ́ХАЛА МОГИ́ЛА у с. Пархимові Козелецького району. Чайковський Міхал (1804—86) — польський письменник. Н. в селі Гальчині Бердичівського р-ну Житомир. обл. Учасник польського повстання 1830—31. З 1831 жив у Парижі, Римі, з 1841 — у Стамбулі. Під час Кримської війни перебував у складі тур. армії. У 1872 амністований рос. урядом і повернувся на Україну. Жив і помер у с. Пархимові. Представник т. з. укр. школи в польській літературі. Автор повістей з історії України («Вернигора, український пророк», «Гетьман України», «Українки» та ін.).

ЧАПА́ЄВА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Прилуках (кол. Ділова) — від Квашинського кладовища до вул. Bособрода. Прокладена за генеральним планом міста, затвердженим 1802. Почала забудовуватись у 1820-х рр. 1938 перейменована на честь Чапаєва Василя Івановича (1887—1919) — героя громад. війни. Н. в с. Будайки, тепер у складі м. Чебоксар Чув. АРСР. Учасник 1-ї світової війни, підпрапорщик. Навчався (листопад 1918 — лютий 1919) в Академії Генштабу. З квітня 1919 — командир 25-ї (згодом — Чапаєвської) д-зії (у 1920 базувалася в Острі; див. *Штабу двадцять п'ятої Чапаєвської дивізії меморіальна дошка*). Загинув у бою. На Квашинському кладовищі, що на поч. Ч. в.— братська могила рад. воїнів, померлих від ран у госпіталях, які дислокувалися в м. Прилуках. Надгробок — бетонна скульптура рад. воїна. 2) У Чернігові (кол. Костомарівська; Деснянський р-н) — від вул. Урицького до вул. Фрунзе. Прокладена в 30-х рр. 20 ст. Іменем Чапаєва названо село в Менському р-ні, радгосп у с. Чапаєвці Менського р-ну, колгоспи в селах Свидовці Бобровицького р-ну, Козилівці Корюківського р-ну, Талалаївці Ніжинського р-ну, Плоскому Носівського р-ну, Рудці Чернігівського р-ну. Встановлено *Чапаєву В. І. пам'ятні знаки.*

ЧАПА́ЄВУ В. І. ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. 1) У смт Мала Дівиця Прилуцького р-ну. Міститься на тер. тракторної бригади. Відкритий 1968. 2) У с. Грицівці Талалаївського р-ну. Міститься в центрі села. Відкрито 1968.

ЧЕБРИ́Ж. Річка, ліва прит. Смячі (бас. Дніпра). Довж. 12 км, площа бас. 131 км². Бере початок поблизу с. Хотівлі Городнянського р-ну. На березі Ч. розміщене м. Городня.

ЧЕКЕ́ДІВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Снову (бас. Дніпра).

ЧЕЛЮ́СКІНЦІВ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Софіївська; Деснянський р-н, за р. Стрижнем) — від вул. Петровського до вул. Паризької Комуни. Прокладена в 90-х рр. 19 ст. землевласником А. Ганжою на його землі і названа ім'ям дружини. Перейменовано 1940 на честь учасників рад. полярної експедиції 1933 — 34 (очолював О. Ю. Шмідт) на пароплаві «Челюскін», яка мала на меті пройти за одну навігацію від Ленінграда до Владивостока. 13.II 1934 паро-

плав затонув у Чукотському морі, роздавлений кригою. 104 чол., які складали його екіпаж, висадилися на кригу, де перебували у винятково складних умовах протягом двох місяців, продовжували наук. роботу. Вивезені на материк полярними льотчиками М. В. Водоп'яновим, І. В. Дороніним, М. П. Каманіним, С. О. Леваневським, А. В. Ляпідевським, В. С. Молоковим, М. Т. Слепньовим. Вулиця забудована індивід. житл. будинками.

ЧЕ́МЕР — село Козелецького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Новий Шлях, Розівка. Розташ. за 23 км від район. центру. 2582 ж. (1988). Відомий з 1688. Входив до складу Мринської сотні, належав мринському сотнику Журавському. 1866 — 195 дворів, 1630 ж.; 1897 — 566 дворів, 3621 ж., дерев. Михайлівська церква (1888), земська школа, б-ка, два ярмарки на рік. У 1863 і 1905 відбулися селянські виступи. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У 1918 партизан. загін, що діяв у р-ні Ч. під командуванням К. М. Приходька, вів боротьбу проти кайзерівських і петлюрівських військ. У Ч.— центр. садиба колгоспу «Червона Україна», тваринницький комплекс, спиртовий з-д (побудований 1912), відділення зв'язку, будинок побуту, АТС, с. ш., лікарня, профілакторій, дитсадок, Будинок культури на 420 місць, б-ка. Збереглися залишки старовинного парку та дерев. панський будинок, збудований у 19 ст. з використанням форм готичної архітектури. На братських могилах активістів, які загинули 1931 від рук куркулів, та рад. воїнів, які полягли 1941 при обороні й 1943 при визволенні села від гітлерівців, встановлено надгробки (1948, 1952, 1975). У 1974 споруджено меморіал у пам'ять про односельців, загиблих (293 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. Ч. виявлено поселення часів Київ. Русі (12—13 ст.).

Чемер Будинок садиби Пашковських 19 ст.

ЧЕ́ПЕЛІВ — село Щорського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташований за 12 км від райцентру і залізнич. ст. Щорс. 405 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 17 ст. Дерев. Миколаївська церква (1900). Рад. владу встановлено в січні 1918. У Ч.— центр. садиба колгоспу ім. Карла Маркса (спеціалізація — вирощування картоплі), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 200 місць, б-ка (12 тис. од. зб.). Уродженцем села є Є. П. Кузьменко — ген.-лейтенант Рад. Армії. 1965 встановлено надгробок на братській могилі партизанів, загиблих 1941—43, і рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення села від гітлерівців. Обеліск (1967) у пам'ять про воїнів-односельців, що загинули (160 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

«ЧЕРВО́НА НО́СІВЩИНА». Газета, орган Носів. РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Носівці 1932—41. У 1937 друкувала на своїх сторінках газ. *«Комсомолець Носівщини»* і *«Літературна сторінка»*. Див. *«Прапор комунізму»*.

ЧЕРВО́НА ПЛО́ЩА. 1) У м. Ічні. Розташована в центрі міста. Від неї беруть початок вул. Леніна, Вокзальна, Жовтнева, Червоних Партизанів, Червоноармійська. Забудовано одно- і двоповерховими будинками. У пн. частині зведено

пам'ятний знак на братській могилі рад. воїнів, що загинули 1943 при визволенні міста. Пд. частину замикає *Мартосу І. П. пам'ятник*. Неподалік у парку на розі вулиць Леніна і Вокзальної *Чумаку В. Г. пам'ятник*. Іл.— таблиця XXVII. 2) У смт Любечі (колишня Базарна). Розташована в центрі селища на перехресті вул. Радянської і Шевченка. У 18—19 ст. займала велику територію. У зх. частині площі була садиба графів Милорадовичів, з обох боків якої стояли дві церкви: дерев. Покрови Богородиці (зведена 1779 ген.-майором П. С. Милорадовичем) та Успіння Богородиці (збудована 1813 таємним радником Г. П. Милорадовичем). Обидві не збереглися. Дійшла до наших днів *Преображенська церква* на східній околиці площі. Згодом, з обох боків площі, з Зх. на Сх. простяглися торгові ряди. На площі до Великої Вітчизн. війни 1941—45 стояли будинок аптеки, в якому пізніше знаходився райком партії та селищна Рада, пам'ятник В. І. Леніну. Під час війни ці споруди зруйновано, пам'ятник підірвано фашистами. Тепер на цьому місці меморіальна дошка, магазин. За повоєнні роки площа значно скоротилася. У 1952 на ній закладено сквер, де в 1957 встановлено новий пам'ятник В. І. Леніну в 1968 — Обеліск Слави односельцям, які полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни. З пд. боку площі споруджено будинок селищної Ради, а на розі вул. Радянської і Шевченка — райкому партії. Тепер у ньому міститься школа-інтернат.

ЧЕРВО́НЕ (до 1920 — Билка, до 1961 — Будьоннівка) — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташоване за 15 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Алтинівка. 1410 ж. (1988). Вперше згадується 1554. У 1654—1781 — в складі Коропської сотні Ніжинського полку; до 1718 — ратушне село. Згодом належало гетьманам І. Скоропадському (з 1718), Д. Апостолу (з 1738). З 1788 перейшло до генерала Штофельна. 1868 — 220 дворів, 1645 ж., винокурний, пивоварний, цегельний з-ди; 1897 — 401 двір, 1993 ж., дерев. Троїцька церква (1868), цукровий з-д, земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Ч.— центр. садиба колгоспу «Зоря», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, профілакторій, Будинок культури на 400 місць, кіноустановка, б-ка (11,5 тис. од. зб.). У 1967 в Ч. споруджено пам'ятний знак на честь односельців, які полягли (242 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни; 1956 — надгробки на 3 братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців.

«ЧЕРВО́НЕ ПРИДНІПРО́В'Я». Газета, орган Любецького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в смт Любечі 1935—41, 1945—62. У 1935—36 друкувала на своїх сторінках газ. «*Комсомолець-ударник*», 1937 — газ. «*Молодий стахановець*».

«ЧЕРВО́НЕ СЛО́ВО». Газета, орган Ніжинського ревкому та повітвиконкому. Видавалася в Ніжині 1920—21. Див. «*Під прапором Леніна*».

«ЧЕРВО́НИЙ ЛІТА́К». Газета Черніг. губвідділу т-ва авіації та повітроплавання України і Криму (ТАПУК). Виходила в Чернігові 1925.

«ЧЕРВО́НИЙ ОРА́Ч». Суконна фабрика у м. Бахмачі. Створена 1931. Чисельність робітників — 360 чол. У лютому 1934 на ф-ці відбувалася нарада представників сільрад та колгоспів з питань підготовки до весняної сівби та колективізації. У нараді брав участь голова ВУЦВК Г. І. Петровський (див. *Петровського вулиця*). Пізніше ф-ка носила його ім'я. У 1941 ф-ка згоріла під час бомбардування Бахмача нім.-фашист. авіацією.

«ЧЕРВО́НИЙ ПАРТИЗА́Н». Газета, орган Холминського РК КП(б)У і районної Ради депутатів трудящих.

Видавалася в с. Холмах 1943—44. Див. «*Соціалістичний шлях*».

«ЧЕРВО́НИЙ ПРА́ПОР». Газета, орган Сосницького РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в смт Сосниці 1944—62. Див. «*Радянський патріот*».

«ЧЕРВО́НИЙ ПРА́ПОР». Газета, орган Черніг. РК КП(б)У, районної Ради депутатів трудящих. Виходила в Чернігові 1937—41. У 1938 друкувала на своїх сторінках газ. «*Літературна сторінка*».

«ЧЕРВО́НИЙ СТЯГ». Щоденна робітничо-селянська газета Чернігівщини. Виходила в Чернігові 1925. Див. «*Деснянська правда*».

ЧЕРВО́НИХ ПАРТИЗА́НІВ ВУ́ЛИЦЯ у Ніжині (кол. Московська) — від пл. 50 років Жовтня до вул. 40 років Перемоги. Названа 1921 на честь учасників боротьби проти нім.-австр. окупантів 1918. У минулому — це частина Московського шляху. Існує з часу виникнення міста. У 18 ст. простягалася від Київ. брами до передмістя *Нове місто*. Була вимощена обтесаними колодами (через це її ще називали Мостовою; вважають, що Гоголь описав її в «Мертвих душах»). У 1881 з неї виділилася вул. Гоголя. Відтоді Московська вулиця тяглася від неї до Черніг. застави (тепер вул. Космонавтів). З правого боку від її початку — територія кол. *Ніжинського замку,* де в кін. 18 — на поч. 19 ст. відбувалися міськ. торги, а на відтинку між вул. Редькинською і Центр. кладовищем — Ярмаркова площа (є версія, що саме тут 1663 відбулася *Чорна рада*). 1911 на цій площі спортсмен-авіатор, вітчизняний льотчик С. І. Уточкін демонстрував політ літака, за яким спостерігав і 5-річний С. П. Корольов, майбутній вчений у галузі ракетно-космічної техніки. 1915 по Московській вул. прокладено кінну залізницю (діяла понад 10 років) на відтинку від шпиталю до земської лікарні. Кінка брала початок від залізнич. ст. Ніжин. Зліва на Ч. П. в. виходить Центральне кладовище (кол. Грецьке; див. *Ніжинські кладовища*). Поруч — ансамбль з трьох будинків кол. шпиталю (18 ст., арх. А. Д. Захаров; зберігся лише лівий двоповерховий флігель). На перехресті Ч. П. в., вул. Космонавтів і вул. 40 років Перемоги встановлено пам'ятний знак рад. воїнам, полеглим при визволенні міста 15.IX 1943. У будинку Радиловського (№ 24) 1888—91 містилося *Ніжинське музично-драматичне товариство*. Тут 1889 виступали М. К. Заньковецька, М. К. Садовський та ін. На Ч. П. в. розміщалися: аптека № 14 (засн. 1740, буд. № 2; див. *Ніжинські аптеки*), спортзал «Спартак» (буд. № 3; див. *Ніжинської електростанції будинок*), лісгоспзаг (буд. № 5), пам'ятка архітектури серед. 18 ст. — *Преображенська церква,* дит. клуб «Райдуга» (буд. № 15[а]), бухгалтерська школа (буд. № 20), дит. садок № 23 ім. Чкалова (буд. № 26); школа № 10 (буд. № 54); ресторан «Полісся», їдальня, магазини, фотосалони. Іл.— табл. XXI.

ЧЕРВО́НІ ПАРТИЗА́НИ (до 1928 — Володькова Дівиця) — село Носівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Дослідне, Кобилещина, Коробчине, Криниця, Ставок і Сулак. Розташовані на р. Новий Потік, за 16 км від райцентру. Біля села проходить залізнич. лінія Ніжин — Носівка. Є зупинка приміськ. поїздів. 4835 ж. (1988). Село вперше згадується 1627. Засн. на землях, які належали шляхтичу Володкевичу і розташованих на березі р. Дівиця (пізніша назва р.—Новий Потік). Звідси й пішла назва села. Населення В. Д. брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54. Після неї село ввійшло до складу другої полкової сотні Ніжинського полку. За описом 1666 показане «розореним містом». З 1670 В. Д. володіли ніжинські полковники. 1770 село подароване Катериною II

П. О. Румянцеву, який віддав його за своєю дочкою Марією кн. П. М. Голицину. Після його смерті селом володіла дочка — кн. О. П. Долгорукова та її нащадки (до 1917). З 1782 В. Д. у складі Черніг. намісництва. З 1797 — волосний центр Ніжинського пов. Малоросійської (з 1802 — Черніг.) губ. У поміщицькій економії працювали сукновальня, цегельня, гуральня (економія зруйнована у роки громадян. війни). Селяни В. Д. неодноразово виступали проти поміщицької експлуатації (1832, 1846, 1884, 1903). У 1866 — 657 дворів, 4666 ж., сільська управа, муровані Богоявленська (1890) і Миколаївська (1902) церкви, при них діяли школи (храми розібрані в 1930-х рр., діє дерев. церква на Центральному кладовищі). У 1897 — 1276 дворів, 7093 ж., земська школа, б-ка, 2 ярмарки на рік. У 1904—07 відбувалися виступи селян, серед яких Ніжинська група РСДРП розповсюджувала листівки «До селян Володькової Дівиці». Було розгромлено поміщицький будинок, гуральню. Виступ був придушений військами. З 1910 діяла однокомплектна земська школа, фельдшерський пункт. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1918 М. Г. Кропив'янський створив у В. Д. один з перших партизанських загонів (бл. 300 чол.), що боровся проти нім.-австр. окупантів. За активну участь у громадян. війні В. Д. нагороджена Почесною Грамотою ВУЦВК (1928) і перейменована у Червоні Партизани. У 1921 організована перша с.-г. комуна. У 1922 — споживтовариство, 1923 — виробниче т-во буряководів і городників. З 1923 село в складі Носівського р-ну. 1925 тут жило 7936 чол. Діяв дитячий будинок (1922), 3 початкові школи (1924), Народний дім. У 1927 організована артіль «Зелений став». Відкрито лікарню (1937), пологовий будинок (1939), с. ш. (1940). У роки окупації села гітлерівцями (15.IX 1941—15.IX 1943) багато місц. жителів вступило до партизан. загону. Коли було створено з'єднання «За Батьківщину», командиром його 2-го полку став уродженець села М. Д. Симоненко (1913—81; Герой Рад. Союзу). У селі — центр. садиби колгоспів ім. В. В. Куйбишева та ім. М. Г. Кропив'янського, відділення зв'язку, комбінат побутового обслуговування. Поч., 8-річна і 2 с. ш., філіал муз. школи, лікарня, 3 фельдшерсько-акушер. пункти, аптека, 3 ясел-садків, Будинок культури на 300 місць, 4 б-ки (38 тис. од. зб.). Видається газ. «*Промінь*». Село радіофіковане 1957, електрифіковане — 1956. У селі поховані герої Вітчизняної війни 1812 артилеристи: полковник П. Т. Карабанівський і майор М. П. Катенішин. У Ч. П.— пам'ятні знаки В. В. Куйбишеву (1967) і М. Г. Кропив'янському (1971). У парку Вічної Слави — могили учасників громадянської війни. Пам'ятник (1986) на могилі М. Д. Симоненка, надгробок (1964) на могилі соціал-демократа, учасника революції 1905—07 Б. В. Анфиновича. Надгробок (1957) на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1941 під час оборони і визволення 1943 села від гітлерівців. Обеліск Слави (1967) у пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (1206 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Побл. Ч. П. виявлено городище залізного віку (1 тис. до н. е.), кургани (2—1 тис. до н. е.) та поселення бронзового, ранньозалізного віку, ранньослов'янського та давньоруського часів (2, 1 тис. до н. е.; 3—5, 11—13 ст.).

«ЧЕРВО́НІ РЕЗЕ́РВИ». Газета, орган Черніг. облради та міськради Тсоавіахіму. Видавалася в Чернігові 1934—35 два рази на місяць.

«ЧЕРВОНОХРЕ́СНИЙ УДА́РНИК». Газета, орган Черніг. обл. комітету Червоного хреста. Видавалася в Чернігові 1933—35.

«ЧЕРВОНОХРЕ́СНИК НІ́ЖИНЩИНИ». Газета, орган Ніжин. РК Українського Червоного хреста. Видавалася в Ніжині 1933.

ЧЕРЕПА́ХА — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Бобровицькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 29 га.

ЧЕРЕПА́ШКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). На її березі розміщене с. Білики Козелецького р-ну.

ЧЕРЕТИ́НКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Черніг. р-ну.

ЧЕРНЕ́ЦЬКЕ (до 1958 — хутір Березівський) — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради народних депутатів, якій підпорядковані села Глибоке, Макаренкове, Співакове. Розташоване за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Талалаївка. 628 ж. (1988). Вперше згадується 1697. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу «14-річчя Жовтня», який 1976 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, АТС, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, ясла-садок. Будинок культури на 400 місць, б-ка (10 тис. од. зб.). 1975 встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, які загинули (232 чол.) на фронтах Вел. Вітчизн. війни.

ЧЕРНИ́Ш — село Черніг. р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Клочків. Розташований за 20 км від райцентру і залізничної ст. Чернігів. 641 ж. (1988). Засн. Ч. на поч. 18 ст. В 1866 в Ч.— 105 дворів, 708 ж.; в 1897 — 204 двори, 1310 ж. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, райпобуткомбінат, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). Уродженцем Ч. є Герой Рад. Союзу А. С. Юрченко. 1980 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Обеліск (1980) у пам'ять про воїнів-односельців, що загинули (160 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу с. Клочків виявлені поселення епохи бронзи і ранньозалізного віку (2—1 тис. до н. е.), ранньослов'янські та періоду Київської Русі (1—5, 9—13 ст.).

ЧЕРНИШЕ́ВСЬКОГО ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. Воскресенська, Муринсона, 18-го Березня; Деснянський р-н) — від вул. Леніна (без проїзду на неї) до Набережної р. Стрижня. Перша назва — від *Воскресенської церкви.* У 1919 її перейменовано на вул. Муринсона. У 1927 розділено на дві частини, одну з яких названо вул. 18-го Березня. У 1958 останню перейменовано на честь Чернишевського Миколи Гавриловича (1828 — 89) — рос. революціонера-демократа, філософа-матеріаліста, соціаліста-утопіста, письменника. Н. в Саратові. У 1850 закін. Петерб. ун-т. Співробітничав у журн. «Отечественные записки» і «Современник». У 1862 заарештований і був ув'язнений до Петропавлів. фортеці, засуджений на 7 років каторги і довічне поселення в Сибіру. 1883 Чернишевському дозволено переїхати до Астрахані, 1889 — до Саратова. Автор худож. (роман «Що робити?» та ін.), філософ., економічних, літ.-критич. творів. Високо цінував Т. Г. Шевченка, обстоював право на існування укр. літературної мови.

Вул. прокладено у 1-й пол. 19 ст. від вул. Шосейної (тепер Леніна) до р. Стрижня, а в кінці сторіччя — продовжена від Воскресенської церкви на Зх.— до околиці міста. Забудовано при-

ватними житл. будинками. На розі вул. Воскресенської і вул. П'ятницької знаходився костьол, перебудований пізніше на житловий будинок. На Ч. в. в основному збереглися дореволюц. будинки. В останні роки зведено два багатоповерхові житл. будинки.

ЧЕРНИШІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Черниша Чернігівського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Пл. 57 га.

ЧЕРНІГІВ — місто, обласний і районний центр УРСР. Річковий порт на правому березі Десни. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Аеропорт. 300 тис. ж. (1988). Поділений на 2 міськ. райони: *Деснянський район* і *Новозаводський район*. Ч.— давньослов. місто. Як свідчать археологічні дані, його формування почалося в кін. 7 ст. У 9 ст. був центром сх.-слов'ян. племені *сіверян*. У кін. 9 ст. увійшов до складу *Київської Русі*. Вперше згаданий у літопису під 907. У 1024—36 і 1054—1239 Ч.— екон. і політ. центр *Чернігівського князівства*. В 11 ст. населення Ч. відбило кілька нападів половців. На кін. 12 ст. Ч. займав площу понад 200 га і складався з князівського центру — *Дитинця, Окольного града, Третяка*, посаду *Передгороддя*, а також *Подолу*. У місті розвивалися будівництво, ремесла і торгівля. У той час споруджено *Спаський собор, Іллінську церкву, П'ятницьку церкву* та ін. У 1239 місто зруйнували орди Батия. У 2-й пол. 14 ст. його захопило Велике князівство Литовське. Тоді збудовано *Чернігівську фортецю*. У 1482 і 1497 зазнав руйнувань від нападів крим. татар. Внаслідок перемоги рос. військ у війні проти Литви Ч. разом з *Чернігово-Сіверською землею* увійшов до складу Рос. д-ви (1503). За *Деулінським перемир'ям 1618* Ч. захопила шляхет. Польща. З 1623 Ч. одержав *магдебурзьке право*. З 1635 — гол. місто *Чернігівського воєводства*. Населення Ч. брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54. У 1648, після визволення міста від польс.-шляхет. загарбників, Ч. став центром *Чернігівського полку*. Внаслідок возз'єднання України з Росією 1654 Ч.— у складі Рос. д-ви. З 1782 Ч.— центр *Чернігівського намісництва*, з 1797 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — *Чернігівської губернії*. У 2-й пол. 17—18 ст. Ч. був одним з центрів ремісничого виробництва і торгівлі. Діяли ткацький, шевський, кравецький, різницький, пекарський, конвісарський та ін. цехи (див. також статті *Вишивання, Гончарство, Золотарство, Кахлярство, Селітроваріння, Ткацтво, Шкіряне виробництво*). У 80—90-х рр. 18 ст. в місті діяло 35 вітряків і 9 водяних млинів, 8 цегелень, 14 винокурень, кілька солодовень і пивоварень. Значна частина населення Ч. займалася сільським господарством, городництвом і садівництвом. Відбувалося 4 ярмарки на рік, на які приїздили купці з Москви, Києва, Полтави, Ніжина, Лубен, Прилук та ін. міст. У 1785 виникла *Чернігівська міська лікарня*. Ч.— один із значних центрів розвитку дав-

Печатка Чернігова, 1698.

ньоруської освіти і культури. З Черніговом пов'язано виникнення ряду творів давньоруського фольклору (билини про Івана Годиновича, Іллю Муромця, Солов'я-Розбійника, Івана Гостиного сина). Перу черніг. ігумена належить один з перших творів паломницької літератури «Ходіння Данила». У 70-х рр. 12 ст. в Ч. були написані «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», «Слово о князєх». Політика черніг. князів висвітлена у «Слові о полку Ігоревім». У Ч. велося своє літописання (фрагменти *Чернігівського літопису* виявлені в Іпатіївському зводі 15 ст.). При церквах Ч. діяли парафіяльні школи. У 1689 при архієпископській кафедрі почала функціонувати слов'яно-латинська школа. На її базі в 1700 був відкритий *Чернігівський колегіум* (1776 перетворений на духовну семінарію). 1789 відкрито Черніг. головне народне училище. З 1679 в місті діяла *Чернігівська друкарня*. У 17—18 ст. реставрувалися й обновлювалися давні архітектурні пам'ятки — Спаський, Борисоглібський, Успенський собори, П'ятницька й Іллінська церкви. У цей час склалися архітектурні комплекси *Єлецького Успенського монастиря* (іл.— табл. IV), *Троїцько-Іллінського монастиря* (іл.— табл. VI, VII). Споруджено *Катерининську церкву, Лизогуба будинок* та ін. (іл.— табл.V).

Чернігів. Панорама міста. Фото поч. 20 ст.

З історією Ч. цього періоду пов'язані життя і діяльність полкового писаря І. Янушкевича, одного з складачів Чернігівського літопису, укр. письменника і громадського діяча І. Галятовського (?—1688), автора історико-краєзнавчої праці «Скарбниця потребная»; укр. і рос. письменника, церковного і культурного діяча Д. Туптала (Димитрія Ростовського; 1651—1709), автора «Руно Орошенное», укр. літописця Л. Боболинського (?—1700; див. *Боболинського літопис*); укр. історика Д. Р. Пащенка, автора «Опису Чернігівського намісництва»; укр. історика, економіста, етнографа, лікаря О. Ф. Шафонського (1740—1811), автора «Чернігівського намісництва топографічного опису» (див. *Топографічні описи намісництв, Шафонського О. Ф. могила*). У Ч. жили і творили укр. літературний і церковний діяч А. Радивиловський (?—1688), укр. письменник, церковний та освітній діяч Ігнатій Максимович (бл. 30-х рр. 18 ст.— 1793) та ін. Населення Ч. в 1-й пол. 19 ст. зросло з 4,5 тис. чол. (1808) до 14,6 тис. чол. (1861). Налічувалося 43 мурованих і 803 дерев. будинки. У 1830-х рр. діяло 13, в 1861 — 24 підприємства. Працювало 250 майстрів з 13 спеціальностей. У кін. 19 ст. збудовано чавуноливарний з-д. У місті діяли поштова, а з 1859 — телеграфна станції. Крім парафіяльних шкіл, діяли фельдшерське (з 1847), жіноче (з 1852), реміснице (з 1804) училища, *гімназії*. У 1860 відкрито недільну школу. Було 8 б-к. У різний час видавалися газети: «Черниговские губернские ведомости», «Черниговская газета», «Черниговский листок», «Вера и жизнь», «Десна», «Утренняя заря», «Черниговское слово», «Земский сборник Черниговской губернии», «Черниговская земская неделя»; журнали: «Земский врач», «Волна», «Черниговские епархиальные ведомости»,

«Прибавления к „Черниговским епархиальным ведомостям"»,«Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», «Черниговский вестник» (див. окр. ст.). На поч. 20 ст., коли Чернігів відсвяткував 1000-річчя з часу першої літописної згадки, в місті працювало три лікарні, в тому числі — міська для «прихожих» та общини сестер милосердя на 177 ліжок, де було зайнято 66 мед. працівників, у т. ч. половина лікарів. Витрати на медицину і санітарію в цей час становили 5,3 % міського бюджету.

У 70-х роках 19 ст. в Ч. існували нелег. гуртки народників (див. *Народництво* на Чернігівщині). На зламі 19 і 20 ст. виникли перші марксистські гуртки [див. *Чернігівська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 в Ч. відбувалися страйки, мітинги і демонстрації. Після Лютн. революції 1917 більшовики під керівництвом Ю. М. Коцюбинського, В. М. Примакова, В. А. Селюка, О. І. Стецького та ін. очолили боротьбу трудящих міста проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. Центральної ради. 6.III 1917 в місті створено *Чернігівську Раду робітничих і солдатських депутатів*. 19.I 1918 в Ч. встановлено Рад. владу. У 1918 створено *Чернігівську губернську організацію КП(б)У*. 12.III 1918 Ч. захопили нім.-австр. окупанти. Наприкінці травня 1918 в Ч. на підпільному губернському з'їзді більшовицьких орг-цій було обрано губком і губернський революц. к-т. 14.XII 1918 в Ч. спалахнуло повстання проти окупантів і гетьманців. У грудні 1918 владу в Ч. захопила Директорія. 12.I 1919 рад. війська визволили місто (див. *Богунський полк, Богунського полку бійцям обеліск*). 30 серпня 1919 з Києва до Ч. перебазувалися ЦК КП(б)У, Раднарком та Рада робітничо-селянської оборони України. Знаходилися вони тут до 20 жовтня (див. *Уряду Радянської України перебуванню в Чернігові меморіальна дошка*). До 1925 Ч.— центр *Чернігівської губернії*, 1923—30 — центр Чернігівського округу, з 1932 — Черніг. обл. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час нім.-фашист. окупації Ч. (9.IX 1941—22.IX 1943) в місті діяли підпільні орг-ції. Ч. визволений внаслідок *Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943*.

Сучасне місто — великий пром. центр з розвинутою пром-стю, будівельною індустрією, транспортом, енерг. г-вом. Провідні галузі пром-сті — легка, хім. і харчова. В місті 69 промислових підприємств (1989).

У галузі легкої промисловості провідне місце займає камвольно-суконний комбінат, фабрики первинної обробки вовни, музичних інструментів, художніх виробів, працюють виробниче швейне об'єднання, взут., галантерейна, гумотехнічних виробів, худож. виробів, валяльно-повстяна ф-ки (див. окремі статті). Хімічна пром-сть представлена Черніг. виробничим об'єднанням «Хімволокно», харчова — об'єднанням хлібопекарської промисловості та ін.

Набула розвитку маш.-буд. і металообробна пром-сть (з-ди: автомоб. запасних частин — філіал виробничого об'єднання «Горьковський автомобільний завод», 2 ремонтно-

Чернігів. Руїни міста після визволення від німецько-фашистських загарбників. Вересень 1943.

механічні, інструментальний тощо). Розвивається промисловість буд. матеріалів (з-ди: 5 залізобетонних виробів і конструкцій, 2 асфальто-бетонні, 3 цегельні, металоконструкцій та металооснастки, монтажно-заготівельний; домобудкомбінат). Деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть — виробниче об'єднання «Чернігівмеблі», картонажна фабрика, з-д «Муздеталь», лозових виробів та картонно-поліграф. ф-ки, ТЕЦ. Ч.— важливий культурний центр республіки. У 1988/89 навч. р. у місті налічувалося 33 загальноосв. школи, 3 дит. муз. школи, 1 художня школа, 8 серед. спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, 7 технікумів. У *Чернігівському педагогічному інституті* імені Т. Г. Шевченка навчалося 4,5 тис. студентів. Працюють: *Український інститут сільськогосподарської мікробіології* науково-дослідний, Чернігівське відділення Укр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. У місті в 1988 налічувалося 53 б-ки (фонд — понад 5 млн. од. зб.), 8 Будинків культури, 8 клубів, 4 кінотеатри, 33 кіноустановки, 2 держ. театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та *Чернігівський театр для дітей та молоді, Чернігівська філармонія, Чернігівський історичний музей,* літературно-меморіальний *Коцюбинського М. М. музей, Чернігівський художній музей, Чернігівський архітектурно-історичний заповідник, Центральний парк культури та відпочинку*. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 2 дитячо-юнацькі спорт. школи, станція юних туристів, станція юних техніків і юних натуралістів. Працює обл. видавництво «*Десна*». У різний час у місті видавалися газети: «*Більшовик*», «Большевистские резервы», «Голос рабочего», «Голос труда», «За більшовицький зв'язок», «За перебудову», «Земля», «Знамя Советов», «Известия Совета рабоче-крестьянской обороны Украины и губернского исполнительного комитета», «Известия Черниговского временного военно-революционного комитета», «Известия Черниговского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьян. и красноарм. депутатов и Черниговского губ. к-та КП(б)У», «Селянська газета», «Селянська правда», «Селянське життя», «Серп и молот» та ін. Бюлете-

Чернігів. Центральна частина міста.

ні і журнали: «Вісник Чернігівського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», «Известия губкома КП(б)У Черниговщины», «Інформаційний бюлетень Виконавчого комітету Черніг. обл. Ради депутатів трудящих» та ін. Тепер виходять дві обл. газети — *«Деснянська правда»* та *«Комсомольський гарт»*. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Крім міської лікарні, мед. допомогу населенню Чернігова надають дитяча лікарня з поліклінікою та її трьома філіалами, психоневрологічна лікарня, лікарня і поліклініка залізничників, 6 диспансерів, 4 медсанчастини промислових і будівельних об'єднань, поліклініка УВС, пологовий будинок, жіноча консультація, флюорографічна станція, дві міські стоматологічні поліклініки — дитяча і для дорослих, обласна, районна та лікувально-санаторного управління лікарні з їх поліклініками, обласна стоматологічна поліклініка.

З 1803—05 Ч. забудовували за регулярним плануванням, яке збереглося до наших днів.

Відповідно до тодішньої містобудівної практики в давню радіально-кільцеву схему центральної частини Ч. були включені фрагменти регулярного планування. Після ліквідації *Чернігівської фортеці* (кінець 18 ст.), вали та ін. земляні укріплення було знесено і на їхньому місці виник новий центр з адм. будинками (див. *Чернігова плани*. Іл. — табл. XXXIII—XXXV).

Серед архіт. пам'яток — *Спаський собор,* Успенський собор, залишки фундаментів Благовіщення, Михайлівської, Сіверської і 2 безіменних давньоруських церков, брам князівського і єпископського дворів, *Троїцько-Іллінський монастир, П'ятницька церква, Борисоглібський собор, Лизогуба будинок,* будинок колегіуму (кін. 17 — поч. 18 ст.), *Катерининська церква, Воскресенська церква* та *дзвіниця*; *Архієпископа будинок, Губернатора будинок, Мір і вагів будинок* (іл. — табл. II—VII, IX). За рад. часу споруджено багато житл. і громад. будинків. Серед них — театр (1958), муз. школа (1963). Палац піонерів (1971), обком Компартії України та Будинок політ. освіти (1974). Пам'ятники: Б. Хмельницькому (1954), В. І. Леніну (1967), М. М. Попудренку (1983), надгробок М. М. Коцюбинського (1955), *Меморіал Слави* (1965), *Визволителям Чернігова від фашистських загарбників пам'ятник* (1968), пам'ятники на *Алеї Героїв,* на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 під час визволення Ч. (1949); на 4 братських могилах жертв фашизму (1963, вул. Малиновського), *Жертвам фашизму меморіал* (1975, вул. Ціолковського), радянським громадянам, закатованим у фашистському концтаборі «Яцево» пам'ятний знак (1973). Іл.—табл. XII—XIV. У Ч. та поблизу міста — старод. кургани: *Чорна могила* (10 ст.), *Гульбище* та *Безіменний* на Болдиних горах (іл.— табл. І). У Ч. народилися укр. історик-архівіст О. М. Андріяшев, рад. військ. і держ. діяч В. О. Антонов-Овсієнко, вітчизн. освітній і громад. діяч І. П. Білоконський, укр. поет і педагог М. А. Вербицький, революц. народник В. К. Дебогорій-Мокрієвич, укр. лікар П. В. Малахов, учасниця громадян. війни на Україні Л. Г. Мокієвська, вітчизн. лікар Г. Ф. Мокренець, рад. історик О. Л. Нарочницький, рос. рад. скульптор Г. В. Нерода, рос. рад. письменник А. Н. Рибаков, укр. рад. лісознавець Д. І. Товстоліс, рос. театр. художник Ф. Ф. Федоровський, укр. зоотехнік

1 Пам'ятник В. І. Леніну
2 Філіал Київського політехнічного ін-ту
3 Педагогічний ін-т ім. Т. Г. Шевченка
4 Пам'ятник М. О. Островському
5 Пам'ятник Богдану Хмельницькому
6 П'ятницька церква
7 Муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка
8 Пам'ятник М. М. Попудренку
9 Воскресенська церква
10 Алея Героїв (пам'ятники Ю. М. Коцюбинському, В. М. Примакову, В. О. Антонову-Овсієнку, М. І. Подвойському, М. О. Щорсу, М. Г. Кропив'янському, М. П. Кирпоносу)
11 ЦПК і В ім. М. М. Коцюбинського (пам'ятники О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченкові; на братській могилі червоногвардійців, які загинули 1919 р. в боротьбі за владу Рад; на братській могилі радянських воїнів, які загинули при визволенні Чернігова 1943 р.; Борисоглібський і Спаський собори; колишні будинки архієпископа, колегіуму, Лизогуба; історичний та художній музеї)
12 Філармонія
13 Катерининська церква
14 Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського
15 Пам'ятник М. М. Коцюбинському
16 Меморіальний комплекс жертвам фашизму
17 Курган Чорна могила
18 Єлецький монастир
19 Пам'ятник Г. І. Петровському
20 Меморіал Слави
21 Троїцько-Іллінський монастир

М. П. Червинський. У кін. 18 ст. в Ч. жив історик та лікар О. Ф. Шафонський, у 19 — на поч. 20 ст. жили й працювали історики М. А. Маркевич, О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський, етнографи і фольклористи О. В. Маркович, С. Д. Ніс, П. С. Єфименко, О. О. Русов.

З Ч. пов'язані життя і діяльність багатьох укр. письменників. У 1843, 1846, 1847 у місті бував Т. Г. Шевченко (див. *Шевченку Т. Г. меморіальні дошки*), 1851—53 жила Марко Вовчок. У 19 — на поч. 20 ст. у Ч. жили О. В. Шишацький-Ілліч, Л. І. Глібов, Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, В. І. Самійленко, П. С. Кузьменко, М. К. Вороний та ін. Тут починали свій творчий шлях укр. рад. письменники П. Г. Тичина, В. М. Блакитний (Еллан), І. А. Кочерга, Олекса Десняк та інші; навчалася революційний діяч С. І. Соколовська; працювали художники І. Г. Рашевський, М. І. Жук. Ч. відвідували рос. письменники О. С. Пушкін (1820, 1824), М. В. Гоголь (1829), О. М. Горький (1891), композитор М. І. Глінка. В Ч. пройшли дитячі і юнацькі роки Г. І. Успенського; у місті кілька років жив англійський письменник Дж. Конрад. У Ч. гастролювали театр. трупи за участю М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, П. К. Саксаганського. На поч. 20 ст. до Ч. приїжджав і брав участь у концертах М. В. Лисенко. У Ч. починали творчий шлях М. К. Заньковецька, Л. П. Ліницька, О. Г. Кисіль. У 80-х рр. 19 ст. створено «Чернігівське музично-драматичне товариство», яке влаштовувало аматорські концерти і виступи профес. музикантів. У серпні 1919 тут виступав з концертами Л. В. Собінов. У муз. житті міста 20-х рр. брав участь піаніст Є. В. Богословський, який організовував концерти і муз. вечори для трудящих. З Ч. пов'язані життя і творчість укр. композиторів М. Т. Васильєва-Святошенка, Г. М. Давидовського. Див. також цикл статей на слово «Чернігівський», окремі статті про пам'ятники, вулиці. Іл.— табл. I—XV, XXXIII—XXXV.

«ЧЕРНІГІВ ТА ЙОГО ОКРУГА В 9—13 СТ.». Історико-археологічний семінар. Перший проведено 15—18.IV 1985 Черніг. педінститутом, Черніг. істор. музеєм та Інститутом археології АН УРСР. У 25 доповідях і повідомленнях учених Москви, Києва, Чернігова та ін. значна увага приділена питанням виникнення й основним етапам розвитку Чернігова, його місцю серед ін. міст України. Зокрема, ці питання порушені в доповідях: «Перша літописна згадка Чернігова у зв'язку з проблемою формування міста» М. Ю. Брайчевського; «Основні етапи розвитку давнього Чернігова» В. П. Коваленка; «Київ і Чернігів у 9—12 ст.» П. П. Толочка; «Чернігів у системі історико-економічних зв'язків Східної Європи в 9 — на поч. 13 ст.» В. М. Зоценка; «Чернігів і Новгород-Сіверський в епоху „Слова о полку Ігоревім"» А. В. Кузи, В. П. Коваленка, О. П. Моці; «Князівські знаки чернігівських Рюриковичів» А. А. Молчанова. Питання розвитку ремесел і культури на Чернігівщині розглядаються в повідомленнях «Структура ремісничого виробництва Чернігівської землі в 10—13 ст.» П. С. Пеняка; «До історії керамічного виробництва Чернігівської округи» Л. І. Виногродської; «До характеристики язичницької дружинної культури Чернігівщини» О. В. Чернецова; «Розвиток ювелірного ремесла Чернігова і його округи в 10 ст.» Р. С. Орлова; «Про Києво-Чернігівські традиції в архітектурі Північно-Східної Русі кінця 12 — початку 13 ст.» О. М. Іоаннісяна; «До питання про давньоруську архітектурну метрологію» Л. Й. Большакова.

26—28.IX 1988 відбувся другий семінар, у роботі якого взяли участь співробітники 27 наукових установ Москви, Ленінграда, Києва, Брянська, Гомеля, Сум, Калуги, Новгорода, Чернігова та ін. Було заслухано бл. 50 доповідей і повідомлень, зокрема: «Чернігів на шляхах перебудови» В.М. По-

ловця; «Завдання історико-археологічного вивчення Південної Русі» П. П Толочка; «До історії топографії Чернігівського дитинця» В. П. Коваленка та ін. Тези і тексти доповідей видані окремими книжками.

ЧЕРНІГІВЕЛІТКАРТО́ПЛЯ — науково-виробн. об'єднання (НВО). Створена у травні 1985 на базі Черніг. дослідної станції по картоплі та радгоспу ім. Чкалова Черніг. р-ну. НВО підпорядковане Укр. НДІ картопляного г-ва Пд. відділення ВАСГНІЛ. Головна структурна одиниця НВО — дослідна станція з дослідним г-вом. У роботі об'єднання на договірних засадах беруть участь 10 елітгоспів області. У складі наук. підрозділу НВО три відділи: селекції, насінництва і технології виробн. картоплі. Осн. напрям виробничої діяльності — вирощування і реалізація колгоспам і радгоспам області елітного насіння картоплі, зернових, зернобобових культур племінного молодняка великої рогатої худоби та свиней. Заг. земельна площа г-ва — 4569 га,в т. ч. орна — 2934 га.

«ЧЕРНІГІВНАФТОГА́З» — нафтогазодобувне управління (НГДУ) — виробнича одиниця об'єднання «Укрнафта». Створена 1970 на базі об'єднання «Чернігівнафтогаз» (діяло з 1965) і Прилуцького нафтогазодобувного управління (діяло з 1963). Складається з 4 цехів добування нафти і газу (нафтопромислів), цеху ремонту свердловин, бази виробничого обслуговування будівельного управління, житлово-комунального господарства, учкомбінату. Управління здійснює пром. розробку всіх відкритих родовищ нафти і газу в Черніг. і прилеглих районах Полтавської та Сумської обл. Розташоване в м. Прилуках на вул. Свердлова № 1.

«ЧЕРНІГІВОБЛАГРОБУ́Д» — обласне кооперативно-держ. об'єднання агропром. будівництва. Ств. 1985. До його складу входять: трест «Агробуд» — для виконання загальнобудівельних, трест «Агрошляхбуд» — для шляхобуд., трест «Агроспецмонтаж» — для виконання спеціалізованих робіт, трест «Агробудіндустрія» — для пром-сті буд. матеріалів, а також будівельні та ін. орг-ції, підпорядковані безпосередньо об'єднанню (як тресту): 11 пересувних механізованих колон (ПМК), управління механізації, управління виробничо-технічної комплектації, автобаза, житлово-комунальна контора, учбово-курсовий комбінат, дитсадок-ясла № 16, продпостач. Кількість робітників — 14,2 тис. чол.

«ЧЕРНІГІВПРОМБУ́Д» — будівельно-монтажний трест, підпорядкований Мінпромбуду УРСР. Засн. 1957 як «Будтрест-155», згодом перейменований на «Будтрест-4». З 1972 — комбінат «Чернігівпромбуд», з 1985 — трест. Складається з 6 загальних та 2 спеціалізованих буд.-монтажних управлінь, домобудівного комбінату, залізобетонних конструкцій заводу. Осн. напрями роботи: буд-во пром. підприємств, об'єктів соціально-побутової обслуговування, житлових будинків. Зведено Черніг. виробн. об'єднання «Хімволокно», камвольно-суконний комбінат, завод автомоб. частин та ін. Трест міститься на вул. Фрунзе № 9.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА БІБЛІОТЕ́КА ДЛЯ ДІТЕ́Й імені М. Островського обласна. Засн. 1937 на базі дитячого відділення *Чернігівської бібліотеки імені В. Г. Короленка.* Як обласна б-ка вперше згадується 11.IV 1938. Ім'я рад. письменника М. О. Островського б-ці присвоєно 7.IV 1946. На поч. 1938 налічувала 27 тис. книг, через два роки — 50 тис. Передплачувала 40 журналів і 30 газет. У 1987 фонди б-ки налічували 129 тис. прим.— худож. літ-ра, книги з педагогіки, психології, історії і критики, дитяча літ-ра, періо-

дичні видання, понад 7 тис. прим. грамплатівок, діафільмів, діапозитивів. Б-ка збирає і зберігає всю краєзнавчу літ-ру для дітей. Надає методичну допомогу б-кам області, які обслуговують дітей і підлітків (36 дитячих, 903 сільських, 772 шкільних, 44 профспілкових) з питань бібліотечного обслуговування дошкільнят та учнів 1—8 класів.

Б-ка має відділи: обслуговування читачів-дошкільнят та учнів 1—3 класів; обслуговування читачів — учнів 4—8 класів; обслуговування керівників дитячого читання; міжбібліотечний абонемент; нестаціонарного обслуговування читачів; естетичного виховання; довідково-бібліограф. інформації і масової роботи; комплектування та оброблення літератури і зберігання, гігієни та реставрації фондів; науково-методичний. Міститься на вул. Горького № 6. Будується нове приміщення на вул. Рокоссовського.

ЧЕРНІГІВСЬКА БІБЛІОТЕ́КА ДЛЯ ЮНА́ЦТВА обласна — спеціальна універсальна б-ка, методичний і консультативний центр управління культури, облвиконкому, обкому ЛКСМУ, обласної Ради профспілки, органів профтехосвіти та народної освіти, пропаганди книги і вивчення читацьких інтересів юнацтва. Виконує також функції інформаційно-бібліограф. центру з молодіжних проблем. Організовує на своїй базі бібліотечне обслуговування молоді, а також педагогів, вихователів, працівників парт., рад. і проф. органів, комсомольських працівників та активістів, які займаються вихованням молоді. Надає орг.-методичну допомогу в пропаганді книги серед молоді та організації системи бібліотечно-бібліограф. обслуговування юнацтва бібліотеками області, незалежно від їхньої відомчої належності. Б-ка складається з відділів: комплектування, оброблення літератури та організації каталогів; організації, зберігання і використання книжкового фонду; обслуговування; інформаційно-бібліографічний, науково-методичний. Заснована 1977. Фонд б-ки — 127,7 тис. прим.; читачів (1988) — 7,0 тис.; книговидачі — 140,0 тис. Розташована на вул. Шевченка № 63. Іл.— табл. XI.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА БІБЛІОТЕ́КА І́МЕНІ В. Г. КОРОЛЕ́НКА державна обласна наукова. Засн. 1877 як *Чернігівська громадська бібліотека.* Після перемоги Великого Жовтня її фонди поповнилися реквізованими книгами, почала регулярно надходити нова література. У 1919, коли б-ка відкрилася для читачів, у її фондах налічувалося понад 18 тис. томів. У 1941 її фонди перевищили 200 тис. томів. У 1922 б-ці присвоєно ім'я В. Г. Короленка. З 1932 — держ. обласна, центр бібліотеч. обслуговування населення, центр бібліограф., краєзнавчої і методичної роботи.

У ніч з 23 на 24.VIII 1941 фашисти знищили і приміщення б-ки і її фонди. Після визволення Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників почалася відбудова б-ки. Значну допомогу в цьому їй надали б-ки Москви і Ленінграда, а також союзних республік. Понад 6 тис. томів різної літератури було зібрано силами учнів серед населення міста. 6.XI 1943 знову відчинилися двері б-ки для читачів. У 1945 її книжковий фонд становив 65 тис., в 1950 — 147 тис. томів; б-кою користувалося понад 11 тис. читачів.

Б-ка є центральним обл. книгосховищем, депозитарієм краєзнавчої літератури; орг.-методичним центром держ. масових б-к області, базою управління культури облвиконкому щодо розвитку бібліотечної справи; центром коорди-

нації і кооперації діяльності б-к усіх систем і відомств на тер. області.

У структурі б-ки є такі відділи: комплектування фондів; оброблення літератури й організації каталогів; зберігання фондів; читальних залів; абонемента; обслуговування працівників сільського г-ва; тех. літератури; мистецтва; літератури іноземними мовами; міжбібліотечного абонемента; інформаційно-бібліографічний; науково-методичний; сектори: обмінного і резервного фондів; інформації з питань культури і мистецтва; реєстрації читачів, обліку та контролю. Станом на 1. I. 1986 фонд б-ки налічував понад 1393 тис. примірників творів друку. Б-ка одержує обласний обов'язковий примірник друку. Щороку до її фондів надходить бл. 32 тис. нових видань. Є фонд рідкісних видань 18—19 ст. Каталоги: алфавітний і систематичний. У 6 читальних залах 308 місць. Послугами б-ки користується понад 24 тисячі читачів. Щорічна книговидача перевищує 672 тис. примірників. 790 б-к області використовує її фонди через міжбібліотечний абонемент. Б-ка веде видавничу діяльність. Вона випускає щорічник-покажчик «Література про Чернігівську область за ... рік», «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області в ... році», іншу бібліографію; методичні рекомендації та видання з досвіду роботи кращих б-к області. Картотеки: універсальна, «Чернігівська область», «Історія міст і сіл і районів Чернігівської області». Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1977). У 1944—74 містилася в приміщенні на вул. Попудренка № 17 (тепер проспект Жовтневої Революції, не збереглося). З 1974 — на вул. Леніна № 41. Див. *Дворянського і селянського поземельного банку будинок*. Іл.— табл. X.

ЧЕРНІГІВСЬКА ВАЛЯЛЬНОПОВСТЯНА ФАБРИКА. Підпорядкована респ. промисловому об'єднанню «Укрпромвовна» М-ва легкої пром-сті УРСР. Ств. 1943 як артіль інвалідів «Червоний текстильник», що виготовляла валяне взуття та різні мотузки. 1960 реорганізована на взуттєво-валяльну ф-ку. Нинішня назва — з вересня 1965. Підприємство випускає чоловіче валяне взуття, щиткову повсть (використовуються для ущільнення і теплоізоляції) та ін. Розташована на вул. Любецькій № 155.

ЧЕРНІГІВСЬКА ВЗУТТЄВА ФАБРИКА Київ. виробничого експеримент. взуттєвого об'єднання «Київ» ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. Ств. 1945 як Черніг. взуттєва ф-ка № 18 на базі взуттєвого цеху Черніг. ф-ки «Масіндпошив». Щороку випускає понад 1500 тис. пар дитячого, жіночого і чол. взуття. Ч.в.ф. удостоєна звання підприємства зразкового порядку, культури і побуту. 1985 вона звільнена від контролю якості продукції в оптовій, роздрібній і кооперативній торгівлі. Розташована на вул. Родимцева №16.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГАЛАНТЕРЕЙНА ФАБРИКА. Підпорядкована Мінмісцепрому УРСР, організована 1968. В асортименті жіночі і дитячі хустки — бавовняні, шовкові, напіввовняні наволочки тощо. Речі обрядового призначення (для урочистих дат, весілля тощо) декоруються ручною та машинною вишивкою. Розташована на вул. Курганній № 55.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДСЬКА БІБЛІОТЕКА. Засн. 1877 з ініціативи прогресивної інтелігенції міста. Її фонди на поч. 20 ст. досягли 5 тис. примірників (без журналів). Активно пропагувала твори письменників-демократів. В одному з жандармських донесень за 1905 зазначалося, що «газети і журнали для бібліотеки передплачуються виключно лівого спрямування», і тому б-ка служить «явочною квартирою для злочинних організацій». До правління б-ки входили М. М. Коцюбинський, В. У. Коцюбинська (Дейша), М. К. Вороний, М. О. Черлюнкевич. У 1905, в зв'язку з виявленням нелегальної літератури, б-ку було закрито. Через деякий час її відкрили під назвою міської б-ки.

Але у вересні 1908 за розпорядженням губернатора була знову закрита. Фонди передано до земської б-ки, де вони знаходилися до 1915. Містилася бібліотека на вулиці Гончій (сучас. вул. Горького).

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в 19 — на поч. 20 ст. Ств. указом Сенату від 27.III 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*, яку було поділено на Ч. г. і Полтавську губ. До складу Ч. г. увійшло 12 повітів (Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський). Указом Сенату від 27.III 1803 ств. ще три повіти: Кролевецький, Суразький, Остерський. 1808 з *Нового міста* повітові установи були переведені в Новозибків і повіт став називатися Новозибківським. З цього часу і до Великої Жовтн. соціалістич. революції в адм.-тер. поділі Ч. г. істотних змін не відбулося. Вона складалася з 15 повітів (187 волостей, 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок). Населення — 2 321 900 (1897).

Ч. г. була аграрним краєм, де зберігалися кріпосницькі пережитки — велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля і безземелля. За даними 1905, дворяни, купці, сільські багатії володіли 1 825 624 дес. землі (41,7 % зем. площі), а 367 365 селянських г-в мали в користуванні 2 329 209 дес. На поч. 20 ст. бл. 160 тис. чол. щорічно виїжджали на заробітки в Донбас і в поміщицькі та куркульські г-ва Пд. України. Промисловість була слабо розвинута. У 1910 в Ч. г. було 198 дрібних з-дів і ф-к, на яких працювало 24,1 тис. чол. У зв'язку з селянською реформою 1861 в Ч. г. відбулося 149 сел. виступів, що охопили 300 сіл Борзнянського, Городнянського, Козелецького, Ніжинського, Чернігівського та ін. повітів з населенням 152 тис. чол. (27,5 % всіх кол. поміщицьких селян). Численні робітн. страйки, політ. демонстрації, сел. виступи й заворушення сталися під час революції 1905—07 (*Вихвостівська трагедія 1905*; *Кропивненське заворушення селян 1906* та ін.). Сутички з військами і поліцією сталися в Погорільцях Сосницького пов., Батурині Конотопського пов. та ін. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917, за неповними даними, в Ч. г. з березня до поч. жовтня 1917 сталися 64 селянські виступи.

З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовики очолили боротьбу проти бурж.-націоналістич. Центральної ради. У листопаді — грудні 1917 в усіх повітах губернії були організовані ревкоми, червоногвардійські загони. У січні 1918 встановлено Рад. владу на Чернігівщині. У березні 1918 соціалістич. перетворення були перервані вторгненням нім.-австр. окупантів. У травні 1918 між Рад. Росією і кайзерівською Німеччиною був підписаний договір про перемир'я й встановлена *«нейтральна зона»* на тер. Ч. г. (шириною 10—15 км). З перших днів окупації широкого розмаху набрав партизансько-повстанський рух (*Ніжинське повстання 1918*, *Парафіївське повстання*

Герб Чернігівської губернії.

1918). У «нейтральній зоні» були створені *Перша Українська радянська дивізія,* яка в січні — лютому 1919 взяла участь у визволенні Чернігівщини від нім.-австр. окупантів і петлюрівців, і *Друга Українська радянська дивізія.* У квітні 1919 відбувся *Перший Чернігівський губернський з'їзд Рад,* на якому було обрано Чернігівський губвиконком на чолі з Ю. М. Коцюбинським. У всіх повітах діяли парткомітети, у багатьох селах — партосередки. Під керівництвом парт. і рад. органів були націоналізовані підприємства текстильної, цукрової, сірникової, тютюнової і миловарної промисловості. Налагоджувалося ін. виробництво. У 1919 в Ч. г. налічувалося 40 радгоспів і 69 с.-г. артілей, діяла 1271 школа.

У серпні 1919 з початком наступу денікінців у повітових і волосних центрах були створені *революційні комітети.* На поч. грудня 1919 Ч. г. була визволена від денікінців. У травні 1920 на тер. Ч. г. вдерлися війська бурж.-поміщицької Польщі. В липні Ч. г. була очищена від польських військ.

У 1-й пол. 1920 в Ч. г. працювало 990 підприємств, включаючи й дрібні майстерні, підпорядковані раднаргоспу. Навесні 1920 між безземельними і малоземельними селянами було розподілено 355 тис. десятин поміщицької землі. У травні 1920 почалося створення *комітетів незаможних селян* (КНС). Багато уваги приділялося розвитку освіти і культури. Зросла кількість шкіл до 1700, в яких навчалося 180 тис. дітей (1920). Крім того, в губернії працювало 150 шкіл для дорослих. Було створено два театри — український і російський, діяли 127 народних домів і клубів, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 41 народний хор, 473 культур.-осв. гуртки. У 1919—20 сталися зміни в адм.-тер. поділі Ч. г. У травні 1919 Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький пов. відійшли до новоствореної Гомельської губернії (з 1926 — до Брянської губ.). У Ч. г. залишилося 11 пов. (132 волості) з населенням 1998,5 тис. чол. У серпні 1920 був створений Шосткинський пов., до якого ввійшли волості: Івотська (з Новгород-Сіверського пов.), Клишківська і Чаплціївська (з Кролевецького пов.), Локотська, Ямпільська і м. Вороніж з хуторами (з Глухівського пов.). Постановою ВУЦВК від 7.III 1923 стара система районування (волость — повіт — губернія) була замінена новою (район — округ — губернія). Замість 12 пов. у Ч. г. стало 5 округів і замість 137 волостей 58 р-нів. Наприкінці 1924 Парафіївський р-н Конотопського округу і Сорокошицький р-н Черніг. округу були розформовані. Тер. Парафіївського р-ну відійшла до р-нів Ніжинського і Конотопського округів, а Сорокошицького р-ну — до р-нів Черніг. округу. Постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 Ч. г. була ліквідована, а її територія залишалася в складі Глухівського, Конотопського, Ніжинського і Черніг. округів.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ. Ств. 1896 на підставі «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії 1884 р.» для виявлення, концентрації та впорядкування документальних матеріалів, що становили наук. цінність. У наук. відношенні вона підлягала Петербурзькому археологічному ін-ту, в адм.— черніг. губернатору. Спеціальних асигнувань комісія не мала й утримувалася на кошти, що надходили від пожертв приватних осіб — аматорів старожитностей. Епізодичну підтримку надавали земські установи. Штат комісії складався з трьох осіб — керуючого справами, охоронця музею та архіву і сторожа. Решта членів комісії (а їх кількість коливалася в межах 80—200 чол.) працювала на громад. заса-

дах. Крім архівної діяльності, члени комісії займалися археологією, етнографією, історією, виданням документальних матеріалів. Організаційною формою роботи комісії було проведення засідань, на яких обговорювалися поточні питання, заслуховувалися реферати й наукові доповіді, які друкувалися в *«Трудах Черниговской губернской ученой архивной комиссии»*. Починаючи з 1909 публікувалися звіти про виконану роботу окремими брошурами. Оскільки членом комісії міг бути кожний бажаючий, до неї спочатку потрапили представники вищої губ. адміністрації, духовенства. Перший голова — губернський предводитель дворянства археолог й історик Г. О. Милорадович (1839—1905), керуючий справами комісії — філолог П. М. Тихонов (запрошений з Брянська, був далекий від архівної справи та місц. історії). Впродовж 1896 —1901 відбулося 12 засідань комісії і видано три випуски «Трудов».

В умовах піднесення визвольного руху напередодні першої рос. революції до керівництва комісією були залучені представники ліберальної інтелігенції: посаду керуючого справами обійняв відомий краєзнавець П. М. Добровольський, а головою комісії обрано директора чоловічої гімназії Є. М. Зеленецького. Обновився склад комісії. Її членами стали представники різночинної інтелігенції — земські службовці, вчителі л-ри. У вересні 1902 до комісії прийшли працювати М. І. Подвойський (див. *Подвойського вулиця*), М. М. Коцюбинський (див. *Коцюбинського Михайла вулиця*). Засідання комісії стали прилюдними, на них виголошувалися реферати про творчість Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, Г. І. Успенського та ін. Своє наукове і суспільно-політ. кредо щодо вивчення укр. історіографії комісія висловила в привітанні, привезеному М. М. Коцюбинським у Полтаву 1903 з нагоди відкриття тут пам'ятника І. П. Котляревському, де писалося: «Присвятивши свою діяльність вивченню місцевої старовини і народних переказів, Чернігівська губернська вчена архівна комісія прийшла до висновку про необхідність вивчення пам'яток української художньої творчості в їх історичному зв'язку і наступності». Програма, за якою здійснювалося це вивчення, була складена з участю М. М. Коцюбинського. Він, зокрема, написав загальні керівні положення і розділ про народну словесність, кобзарів, бандуристів і лірників. Проте губернатор О. Хвостов добився того, що передові діячі на чолі з М. М. Коцюбинським у березні 1904 вийшли зі складу комісії. Це негативно позначилося на наук. роботі.

Стимулом для нової активізації роботи стала підготовка до святкування 1000-річчя Чернігова та приуроченого до цієї дати *Чотирнадцятого археологічного з'їзду,* що відбувся 1908. Новий період у діяльності комісії почався влітку 1911, коли керівництво справами обійняв молодий історик та археограф В. Л. Модзалевський (1882—1920). Помітно зросла питома вага архівної роботи. Архівне бюро комісії на чолі з В. Л. Модзалевським почало координувати наук. обстеження відомчих архівів на периферії з метою поліпшення умов їх зберігання. До архіву було прийнято фонди Черніг. і Новгород-Сівер. намісницьких правлінь, Черніг. міської управи та ін. Розширилася археографічна діяльність. У роботі комісії брали участь укр. історики та археологи О. М. Лазаревський (1834—1902), Д. І. Багалій (1857—1932), М. Ф. Владимирський-Буданов (1838—1916),

В. С. Іконников (1841—1923), В. Г. Ляскоронський (1859—1928), укр. письменник Б. Д. Грінченко (1863—1910), укр. літературознавець М. І. Петров (1840—1921), укр. земський статистик, етнограф і громадський діяч О. О. Русов (1847—1915), укр. фольклорист, етнограф і літературознавець М. Ф. Сумцов (1854—1922) та ін. Протягом 1914—17 у тяжких умовах воєнного часу діяльність комісії ослабла і поступово зійшла нанівець. І хоч засідання ще деколи проводилися, функції охорони архівів губернії, а почасти й розроблення питань місц. історії взяв на себе ств. у червні 1917 Громад. к-т охорони пам'яток старовини та мистецтва. Після встановлення Рад. влади група місц. істориків на чолі з Ю. Виноградським зробила спробу відновити діяльність комісії як історико-краєзнавчого т-ва, та незабаром вона припинила роботу.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ЗЕ́МСЬКА УПРА́ВА — виконавчий орган губ. земських зборів у 1865—1917. Обиралася земським зібранням, відала госп. питаннями та утриманням громад. будов, що належали земству. Вибори та діяльність управи (особливо з 1890) проходили під контролем губернатора. Розміщувалася в центрі міста на перехресті сучас. вул. Леніна і вул. Шевченка в двоповерховому з заокругленим кутом будинку, зведеному бл. 1814 для губ. установ. У 1908—10 впритул з ним з Пд. на сучас. вул. Леніна зведено новий триповерховий будинок у стилі неокласицизму з пілястрами іонічного ордера, з'єднаний переходами з старим двоповерховим будинком. У 1935—37 за проектом арх. О. М. Касьянова було надбудовано 3-й поверх над старим будинком й об'єднано його в єдине ціле з триповерховою будовою. У 1946—50 за проектом інж. А. О. Левицького обидва різночасові корпуси відбудовано. При цьому збережено балкон-навіс над кутовим входом, з якого 1934 виступав Г. І. Петровський (див. *Петровського вулиця*). У 80-х рр. з Пд. вздовж вул. Леніна споруджено ще один будинок аналогічний зведеному 1908—10.

Чернігів. Будинок губернської земської управи. Фото поч. 20 ст.

У Черніг. управі в різний час працювали укр. поет-демократ В. І. Самійленко, укр. письменник, вчений і громад. діяч Б. Д. Грінченко, укр. письменник М. М. Коцюбинський. У перші роки Рад. влади в будинку Ч. г. з. у. містився губвиконком, згодом облвиконком. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 будинку завдано значних пошкоджень. У день визволення Чернігова від нім.-фашист. загарбників 21.IX 1943 рад. воїни, що прорвалися в центр міста, встановили на ньому червоний прапор. Тепер у реставрованому будинку знаходиться виконком обласної Ради народних депутатів. На його фасаді (вул. Леніна № 18) встановлено: *Коцюбинському М. М. меморіальну дошку, Самійленку В. І. меморіальну дошку, Грінченку Б. Д. меморіальну дошку, Воїнам-визволителям Чернігова меморіальну дошку*.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА КРЕСЛЯ́РНЯ. Засн. 1782. Очолювалася губернським землеміром, який керував діяльністю повітових землемірів. Підпорядковувалася губернському правлінню безпосередньо, але водночас і Межовому департаменту Сенату, від якого одержувала інструктивні й деякі директивні настано-

ви. Землеміри виконували землемірні роботи, межування кордонів губернії та повітів при їх зміні, межування приватних землеволодінь, складання карт і планів губернії, повітів, окремих маєтностей, населених пунктів. Ліквідована 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ЛІКАРНЯ́НА УПРА́ВА. Ств. у відповідності з указом Сенату від 9.II 1797. Підкорялася Держ. мед. колегії, з 1802 — Головному лікарняному інспектору М-ва внутр. справ. Складалася з інспектора, оператора, акушера, губ. ветеринарного лікаря, старшої повивальної бабки та письмоводителя. Здійснювала керівництво міськ. і повітовими лікарями. Ліквідована на підставі указу Сенату від 2.VII 1865 у зв'язку з відкриттям лікарняного відділення при Черніг. губ. правлінні.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ КП(б)У. Ств. влітку 1918 на базі підпільного губкому і губревкому, які розпочали свою діяльність наприкінці травня. Після І з'їзду КП(б)У Черніг. підпільна парт. орг-ція була підпорядкована Київ. підпільному обл. к-ту КП(б)У, від якого одержувала інструкції, політ. л-ру. Під керівництвом більшовиків Чернігівщини в серпні 1918 спалахнуло *Ніжинське повстання 1918* проти німецьких окупантів. 4.I 1919, ще до визволення Чернігова від військ Директорії, в м. Клинцях відбулася Перша губернська партійна конференція, яка обрала губком партії в складі Волновиського, Демидова, А. Ф. Риндича та ін. 13.I, після визволення Чернігова, комуністи на перших зборах обрали парт. к-т і створили губревком. Під керівництвом Ч. г. о. органи Рад. влади здійснювали перші соціалістич. перетворення в губернії. Велику увагу Ч. г. о. приділяла мобілізації сил трудящих на боротьбу проти денікінців. За вказівкою ЦК КП(б)У Чернігів. губком партії зобов'язав парткоми мобілізувати на фронт 30—50 % комуністів. У зв'язку з наступом денікінців, 11.X 1919 губком партії евакуювався до Городні. Тут було обрано бюро губкому для керівництва роботою в незайнятих денікінцями повітах у складі Ю. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки*), Є. Б. Бош та О. В. Одинцова (див. *Одинцова вулиця*). 6.XI 1919 Червона Армія визволила Чернігів. Парт. орг-ції приступили до відновлення рад. органів, до госп. і культур. буд-ва. На поч. лютого 1920 Ч. г. о. налічувала до 2 тис. чол. 29.I 1920 відбулася губ. парт. конференція, яка обрала новий склад губкому, зокрема Я. А. Чубіна, О. В. Одинцова, В. В. Птуху (див. *Птусі М. В. меморіальна дошка*), П. Д. Кобця, К. С. Дорофеєва, М. С. Осадчого, П. В. Петровського.

1. V 1920 Ч. г. о. розпочала парт. мобілізацію в Червону Армію. В травні — червні Ч. г. о. мобілізувала 400 комуністів. 11—14.VIII 1920 відбулася 6-а губ. парт. конференція. Вона підбила підсумки роботи парт. орг-ції, висунула перед комуністами нові завдання в галузі економіки, надання допомоги фронту, поліпшення роботи в профспілках, серед молоді та жінок. Було обрано новий губпартком у складі Б. Барчука, П. В. Петровського, С. В. Ромченка, В. В. Птухи, І. О. Омельченка, Т. М. Коржикова, В. Г. Биструкова. На поч. листопада 1920 Ч. г. о. КП(б)У налічувала 2168 чол. На кін. 1920 у складі Ч. г. о. КП(б)У було 12 повіт. і 2 районні парт. орг-ції, які налічували понад 3 тис. чол.

Питанням відбудови економіки була присвячена Дев'ята губернська партійна конференція, яка відбулася 10—12 червня 1921. Секретарем губкому було обрано О. В. Одинцова. У квітні 1923 відповідно до нового адм.-тер. поділу на Чернігівщині була проведена реор-

ганізація парт. апарату. Замість 12 повітових комітетів було створено 5 окружкомів: Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський і замість 137 волосних комітетів було створено 58 районних комітетів партії. Наприкінці 1924 в губернії діяло 140 сільс. парт. осередків, які об'єднували 550 членів і 504 кандидати у члени партії. У листопаді 1925 в зв'язку з переходом на нову систему управління і ліквідацією губернії, Черніг. губком партії було розформовано.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ПАРТІ́ЙНА ШКО́ЛА — заклад у системі парт. освіти. Ств. у 1-й пол. 1920 губкомом партії відповідно до рішення VIII з'їзду РКП(б) та вказівки ЦК КП(б)У. До школи направляли найдосвідченіших чл. партії для підготовки агітаторів, організаторів, керівних кадрів. Навчання тривало до двох місяців. Слухачам читалися лекції з історії і теорії наук. комунізму, внутріполіт. і міжнар. становища, парт. і держ. буд-ва. У зв'язку з денікінщиною припинила роботу. Відновила її 1922 для підготовки кадрів парт. працівників. Водночас було відкрито парт. школу в Ніжині. Пізніше Ч. г. п. ш. була перетворена на обласну парт. школу.

«Триодь цветная». Фрагмент видання, 1685.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА РА́ДА НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА (Губраднаргосп). Ств. 25.I 1919 відповідно до розпорядження Черніг. військово-революційного к-ту. Здійснювала керівництво всіма пром. підприємствами через свої галузеві к-ти, а пізніше — через відділи, трести й об'єднання, а також через повітові відділи нар. господарства. Ліквідована 1925.

ЧЕРНІГІВСЬКА ДИТЯ́ЧА МУЗИ́ЧНА ШКО́ЛА № 1. Спеціальний муз. навчальний заклад, який надає муз. освіту. Відкрита 1943. На той час у школі налічувалося 58 учнів, 7 викладачів і три класи: фортепіано, скрипки, вокалу. 1987 у школі налічувалося 529 дітей і 76 викладачів, що готували фахівців з 18 спеціальностей. За час діяльності школи її закінчило 1740 учнів. З них 378 продовжили навчання в серед. і вищих муз. навч. закладах. У 1962 для школи споруджено нове приміщення. Міститься на вул. Шевченка № 23.

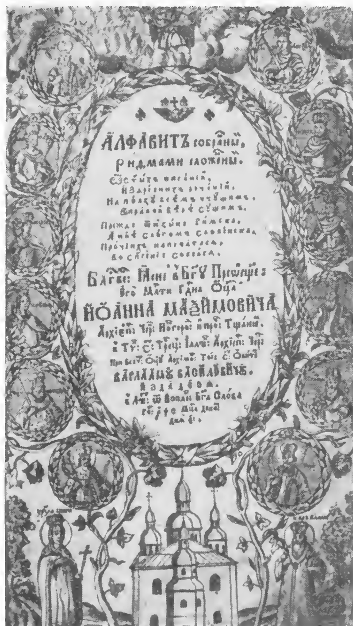
ЧЕРНІГІВСЬКА ДРУКА́РНЯ. Засн. близько 1674 у Новгороді-Сіверському Лазарем Барановичем (див. *Барановича Лазаря хорова капела*) і перевезена ним до Чернігова 1679 (див. *Новгород-Сіверська друкарня*). Спочатку вона була розміщена при архієпископській кафедрі, а згодом перенесена до Троїцько-Іллінського монастиря. Разом з друкарнею до Чернігова переїхав і укр. гравер та друкар Семен Ялинський (р. н. невід.— після 1695). Був писарем у Л. Барановича, 1674—79 і 1679 — бл. 1684 — тех. керівник Новгород-Сіверської і Чернігівської друкарень. Крім книг, замовлених Л. Барановичем, видавав також букварі та іншу навч. л-ру. Складені Ялинським «Пункти», які порушували його відносини з архієпископом — важливе джерело з історії укр. книгодрукарства. З приходом нового майстра Лукаша,

який прибув з Вільно (бл. 1682), продовжувалося книгодрукування. Після смерті Л. Барановича (1693) на короткий час Лукаша замінив Феодосій Углицький. Потім місце останнього зайняв Іоанн Максимович, уродженець Ніжина. Всього за перші 20 років Ч. д. виготовила понад 40 видань, з яких 38 відомо й тепер. Це здебільшого літ. праці тогочасних укр. авторів — Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Данила Туптала (Димитрія Ростовського; див. *Благовіщенський монастир*), а також панегірики різним особам, що їх написали Петро Армашенко, Іван Величковський, Іван Орновський, Петро Терлецький та ін. Першими черніг. виданнями були «Псалтир» і «Буквар» (1680). У 1698 було видруковано латинською мовою підручник з риторики Hias oratoria, складений Лаврентієм Крщоновичем. Значним видавничим осередком Ч. д. залишалася і на поч. 18 ст. Тоді вона була третьою за величиною на Україні, після київської і львівської. Мала власну *папірню.*

Над виданнями у Ч. д. працювали талановиті гравери: Леонтій Тарасевич, Іннокентій Щирський (?—п. після 1714), Іоанн Стрельбицький (кін. 17 — поч. 18 ст.), Никодим Зубрицький (1688—1724). Тут уперше в практиці східнослов'янського друкарства для оформлення книжок стали вживати не лише дереворити, але й мідерити. У Ч. д. застосовувалися різні шрифти — кириличні (одні для видань укр. мовою, інші — для церковнослов'янських) та латинські.

Пожвавленню роботи Ч. д. на поч. 18 ст. сприяло відкриття *Чернігівського колегіуму,* викладачі якого брали активну участь у підготовці черніг. друків. Зокрема, тут було опубліковано твори: Іоанна Максимовича — «Алфавит, рифмами сложенний» (1705), «Богородѣце дѣво» (1707), «Синаксар» (1710); Феофілакта Лопатинського — «Служба благодарственная» (1710) та ін. Крім церковних книг, Ч. д. випускала календарі, букварі, листівки народногосподарського та загальноісторичного характеру. У 1717 Ч. д. виготовила «Псалтир» на замовлення старообрядців.

Центральні церковні власті несхвально дивилися на самостійність укр. друкарень, номінально їм підкорених. Особливе незадоволення викликало видання Ч. д. перекладів книг західноєвроп. авторів. Випуск у світ трьома ви-

Чернігів. Титульна сторінка «Алфавіту...», 1705.

даннями книги протестанта Йоганна Гергарда «Богомислие» став приводом для початку розслідування роботи Ч. д. Книгу Гергарда було вилучено. 1721 Синод заборонив Ч. д. будь-що друкувати без його дозволу. Незважаючи на заборону Синоду, друкування книг продовжувалося в 1722—24, але на обкладинці вказувався 1719. Оскільки Ч. д. не виконувала цього розпорядження і не надсилала книг для перевірки, в 1724 до Чернігова було направлено ревізора з повноваженнями конфіскувати устаткування друкарні. Хоч друкарню вдалося врятувати, виготовлення книг у ній припинилося. Майстрів було відпущено, латинські і польські шрифти переплавлено, дошки гравюр сховано.

Останніми книгами, що вийшли в світ до перерви в роботі Ч. д., були «Маніфест» та «Регламент о разведении овец в Малой России» (1724).

У 1730 на прохання черніг. архієпископа Іларіона Синод дозволив друкувати книжки, але тільки за виправленими в Москві примірниками. Пожежа, що сталася того ж року в Троїцько-Іллінському монастирі, пошкодила і друкарню. Відновив друкарню новий чернігів. архієпископ Никодим Сребницький, і в 1743 вона випустила «Буквар» і «Первое учение отроком» Феофана Прокоповича та кілька указів. Розпорядження уніфіковувати книги з прорсцензованими Синодом призвело до того, що черніг. книгодрукування втратило свою індивідуальність. Худож. оформлення теж стало гіршим. У 50-х рр. 18 ст. Ч. д., таємно від цензури, повторно видала «Руно Орошенное» Димитрія Ростовського з позначенням на титулі 1702. На цей раз книгодрукування тривало до 1785, коли знову наступила перерва. У 1786 Ч. д. було перенесено з Троїцько-Іллінського монастиря до черніг. архієрейського будинку. Є відомості, що Ч. д. продовжувала працювати до 1845, хоч останнє видання, яке збереглося до наших днів, позначене 1818. Досі відомо 153 книги і 175 указів, видрукованих у Чернігові. Крім того, про 54 видання знаємо зі згадок у л-рі. Тиражі черніг. видань для свого часу були досить великі. Так, у 1766 у Ч. д. було 11 304 примірники книг різного змісту в оправі, зошитах та аркушах на суму 46 804 крб. 65 коп.

ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ. Середній духовний навч. заклад для підготовки священнослужителів. Засн. 1776 шляхом реорганізації *Чернігівського колегіуму*. Підпорядковувалася архієпископам. Складалася з 4-х загальноосвітніх і 2-х спеціальних богословських класів-відділень. З 1853 мала місіонерське відділення у розкольницьких справах. Відала духовними повітовими та парафіяльними уч-щами. Ліквідована після Жовтня 1917. Ч. д. с. містилася в комплексі одно-, триповерхових будівель, який склався на просторій садибі 17 ст. чернігів. полковника, наказного гетьмана Лівобережної України П. Л. Полуботка (1660—1723). Розташований у пн.-сх. частині міста за р. Стрижнем на розі сучас. вулиць Свердлова та Першого Травня. У комплекс будівель, зведених у 18—19 ст., включені залишки будинку Полуботка 17 ст. Складається комплекс з трьох корпусів, розміщених хрестоподібно і з'єднаних між собою на рівні 2-го поверху переходами над арочними проїздами. Центральний корпус зорієнтований по осі на Пд.-Сх. і Пн.-Сх. Пд.-Зх. корпус, розташований ближче до річки, з Пн. має бокові ризаліти з восьмикутними вежами, винессними за межі основного об'єму корпусу. З пд. боку гол. корпусу по межі ділянки розміщена однобанна церква Михайла і Федора. Будівля семі-

нарії віддалена від вулиці за винятком церкви, розміщеної по червоній лінії вул. Богуславської (тепер вул. Свердлова). Вона завершує видову перспективу вулиці від кол. Красної площі (тепер імені Куйбишева). До кін. 18 ст. була в комплексі трьох церков, дві з яких (Варваринська і Вознесенська) були розібрані.
Зведення будівель для Ч. д. с. та їх перебудова тривали до поч. 20 ст. з участю ряду архітекторів. Це залишило свій відбиток на композиції всього комплексу та архітектурі окремих корпусів. Якщо у двоповерховому корпусі з вежами помітні барочні риси, то в центральному триповерховому та двоповерхому сх. корпусах чіткіше виступають риси класицизму. У 1928—41 в будівлях кол. семінарії містився *Чернігівський педагогічний інститут.* Під час нім.-фашист. окупації будівлям завдано значних руйнувань. Після проведення ремонтно-реставраційних робіт тут розміщені медичні установи. В семінарії навчалися: 1867 — революціонер-народник, винахідник М. І. Кибальчич (див. *Кибальчича вулиця*), 1894—1901 — рад. парт. і військ. діяч М. І. Подвойський (див. *Подвойського вулиця*), 1907—13 — укр. поет П. Г. Тичина (див. *Тичини вулиця*), 1910—14 — укр. рад. письменник і громад. діяч В. М. Блакитний (див. *Блакитного вулиця*), 1910—16 — укр. рад. композитор Г. Г. Верьовка (див. *Верьовки вулиця*). На фасаді корпусу кол. семінарії встановлено *Подвойському М. І. меморіальну дошку, Тичині П. Г. меморіальну дошку, Блакитному В. М. меморіальну дошку.* Див. *Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей.* Іл.— табл. X.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЄПАРХІЯ. Після прийняття християнства кн. Володимиром у Києві першим черніг. єпископом призначено Неофіта, що приїхав з Греції, разом з першим київ. митрополитом Михайлом. До 1118 Ч. є. включала Чернігів, тер. сучас. Орловської, Калузької, Курської, Тульської, Рязанської, Володимирської, Московської, частину Могильовської і Смоленської обл У 1118 майже половина тер. відійшла до новоутвореної Рязанської єпархії. Після захоплення Чернігова татаро-монголами (1239) значна частина південних тер. Ч. є. відійшла до Київської митрополії. Єпископська кафедра з часом перенесена з Чернігова до Брянська. 1500 у зв'язку з приєднанням Чернігова, Брянська, Стародуба і Новгорода-Сіверська до Московської держави Ч. є. протягом понад 100 років була поділена на дві частини. Більша підлягала смоленському єпископу, решта знаходилася на землях, захоплених Литвою і Польщею. Після Деулінського перемир'я 1618 всі церкви Ч. є. підпорядковувалися смоленському єпископу. Після возз'єднання України з Росією на чолі черніг. кафедри в 1657 став архієпископ Лазар Баранович (див. *Барановича Лазаря могила*). 1685 Черніг. єпархія підлягала московському патріарху з правом вважатися «першою архієпископією всієї Русі» (до того черніг. єпископ підлягав константинопольському патріарху). З метою матеріального зміцнення Ч. є. київ. митрополит передав їй протопопії: Черніг., Менську, Борзенську, Глухівську, Конотопську, Стародубську та Н.-Сіверську. У 19 ст. Ч. є. мала *консисторію* і 52 благочинних, чоловічих і 4 жіночих монастирі, кафедральний собор, 13 міських соборів, 952 парафіяльні церкви, 5 — при казенних закладах, 6 домових, 52 на кладовищах, 47 приписних, 21 одновірчу; всього — 1081 церкви (з них у селах — 834). У Ч. є. було 3 повітових духов-

них чоловічих училища (Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб), *Чернігівська духовна семінарія*. Майже при всіх церквах існували церковні парафіяльні школи. Ч. є. існувала до 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ. Засн. 1865 як уч-ще 1-го розряду. З 1871 — гімназія. Містилася у власному будинку. Мала 8 осн., 8-й паралельний і 2 підготовчі класи. Учнів — 840 (1915). 1899 одержала новий будинок, зведений за проектом Д. В. Савицького на тер. кол. *Чернігівської фортеці*. 1904—11 в Ч. ж. г. навчалася С. І. Соколовська (див *Соколовській С. І. меморіальна дошка*). Восени 1919 на базі гімназії створено трудову школу № 2 ім. В. І. Леніна. З 1983 — *Чернігівський художній музей*. Розташовувалася на вул. Гончій, тепер вул. Горького № 6. Іл.— табл. X.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ ГРУПИ БАТЬКІВ. Засн. 1911 у власному приміщенні. Мала 7 осн., 8-й додатковий і підготовчий класи. Учнів — 340 (1915). Після Жовтня 1917 на її основі створено загальноосвітню трудову школу. Знаходилася у будинку Заворотного на вул. Шосейній, тепер вул. Леніна.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ Н. Н. ЗАОСТРОВСЬКОЇ. Засн. 1907 як навч. заклад 1-го розряду. З 1910 — гімназія. Містилася на Шосейній (тепер Леніна) вул. в найманому приміщенні. Мала 8 осн., 2 паралельних і підготовчий класи. Учнів — 386 (1915). Припинила існування після Жовтня 1917.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЖІНОЧА ТРИКЛАСНА ТОРГОВЕЛЬНА ШКОЛА. Засн. в кін. 19 ст. К. Д. Пухтинським. Містилася на розі вул. Гончої (тепер вул. Горького) і вул. Богуславської (тепер вул. Свердлова). Мала 2 підготовчі класи. До 1-го підготовчого класу приймали учениць 12—15 років всіх станів з освітою за двокласне училище або за результатами екзамену. В 2-й підготовчий клас приймалися учениці 11—13 років з освітою за однокласне уч-ще.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ — тер. в складі Київської Русі. Див. *Чернігово-Сіверська земля.*

ЧЕРНІГІВСЬКА КАРТОННО-ПОЛІГРАФІЧНА ФАБРИКА обласного управління у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. Засн. 1943 як артіль ім. Паризької Комуни, з 1960 — картонна ф-ка. 1964, після приєднання Черніг. районної друкарні, — сучас. назва. Друкує і виготовляє картонну та паперову пакувальну тару в кольоровому оформленні, дитячі настільні ігри; виконує палітурні роботи. Міститься на вул. Дзержинського № 26.

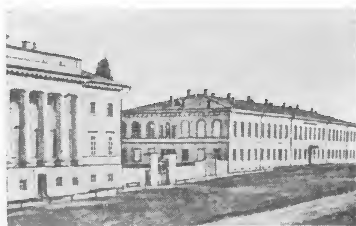
ЧЕРНІГІВСЬКА КЛАСИЧНА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ Олександрівська. Заснована 1805 шляхом реорганізації Головного народного училища, відкритого 1789. Мала 4 класи. Першим її директором був М. Є. Марков — краєзнавець. У 1834 перетворена на 7-класну; з 1859 при гімназії відкрито підготовчий клас, у 1860 — недільну школу, а також землемірно-таксаторський клас. З 1843 при гімназії діяв шляхетний пансіон з лікарнею, аптекою і бібліотекою. У 1915 Ч. к. ч. г. мала 8 осн. і 2 підготовчі класи. Учнів — 697. У гімназії працював Л. І. Глібов (з 1858; див. *Глібова вулиця*). Ч. к. ч. г. закінчили П. П. Джогін — художник-пейзажист, П. А. Косач — громад. діяч, батько Лесі Українки (див. *Українки Лесі вулиця*), Г. І. Успенський (1861) — рос. письменник (див. *Успенського Гліба вулиця*), В. П. Єрмаков — укр. математик, Д. І. Каченовський — вітчизн. вчений-юрист, міжнародник, М. А. Вербицький — укр. письменник (див. *Вербицького М. А. могила*), М. М. Волкович — укр. рад. хірург, акад. АН СРСР (див. *Волковича М. М. будинок*), Ю. М. Коцюбинський — рад. держ. і парт. діяч (див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки*), В. М. Примаков — рад. військ. діяч (див. *Примакова вулиця*), діяч революц. руху В. А. Селюк (див. *Селюка вулиця*), І. А. Кочерга — укр. рад. драматург (див. *Кочерги вулиця*), В. Є. Варзар — вчений-статистик, З. С. Давидов — рос.

рад. письменник, К. П. Кошевський (справ. прізв. Скляр) — укр. рад. режисер, Г. В. Нерода — скульптор, чл.-кор. АМ СРСР (з 1967), І. А. Сац — рос. композитор, Г. С. Щербина — рос. дипломат і вчений (1886; див. *Щербини Г. С. могила*), І. І. Ясинський — рад. письменник-публіцист. Знаходилася в кол. *Губернатора будинку* на вул. Гончій (тепер вул. Горького № 4). На фасаді кол. будинку гімназії встановлено Л. І. Глібову, І. А. Кочерзі, Ю. М. Коцюбинському, В. М. Примакову, Г. І. Успенському мемор. дошки. Іл.— табл. IX.

ЧЕРНІГІВСЬКА КОМСОМОЛЬСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ. Оформилася після створення в жовтні 1932 Черніг. обл.; до неї ввійшло 36 районних комсомольських орг-цій. Перша Черніг. спілка молоді виникла в жовтні 1917. 1.II 1919 в Чернігові відбулися організаційні збори КСМ, на яких було обрано к-т, 15.IV тут зібралася 1-а губ. конференція комсомолу. Через деякий час комсомольські орг-ції були створені в ряді повітових міст Чернігів. губернії. Восени 1919 у визволених від денікінців районах Чернігівщини розгорнули свою діяльність комсомольські орг-ції, що вийшли з підпілля. 15.XI 1919 з ініціативи Черніг. губкому КП(б)У створено губернське бюро для відновлення комсомольських осередків. На поч. січня 1920 комсомольські орг-ції діяли в Ніжині, Конотопі, Козельці, Корюківці, Мені, Новгороді-Сіверському. На 1.I 1925 в 398 осередках налічувалося 9232 комсомольці.

1-а обласна комсомольська конференція відб. 10—13.II 1936. На час її скликання комсомольська орг-ція об'єднувала в своїх лавах 61 637 членів ВЛКСМ.

У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 дві третини чисельного складу Ч. к. о., яка на 1.V 1941 налічувала 75 892 чол., воювали в лавах Червоної Армії. На тимчасово окупованій тер. Черніг. обл. діяли Холминський підпільний райком ЛКСМУ, 10 підпільних первинних комсомольських орг-цій, 10 комсомольсько-молодіжних та антифашист. груп, в яких налічувалося 162 підпільники. 2145 комсомольців боролися проти окупантів у партизанських загонах. Двоє з них — Б. П. Калач і М. Д. Симоненко — за мужність і героїзм, виявлені у боях з нім.-фашист. загарбниками, удостоєні звання Героя Рад. Союзу (див. статті Лосинівська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Новгород-Сіверська підпільна комсомольська група, Холминський музей комсомольської слави, Ніжинській підпільній комсомольсько-молодіжній організації меморіальна дошка, Першому повітовому з'їздові комсомолу Ніжинщини меморіальна дошка, Білевич О. Й. меморіальна дошка, Білявській Н. Д. пам'ятний знак, Блажкуна вулиця, Броварцю В. Т. меморіальна дошка, Дрозд К. С. меморіальна дошка, Сагайдак Ніни вулиця). На час 5-ї (першої повоєнної) конференції (25—26.IV 1946) обласна

Чернігів. Будинки чоловічої класичної гімназії. Фото поч. 20 ст.

комсомольська орг-ція об'єднувала 41 345 членів ВЛКСМ. В області діють 3 міськкоми (Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський) і 24 районні комітети ВЛКСМ, до яких входять 2698 первинних комсомольських орг-цій, 4878 організацій з правами первинної і 2549 комсомольських груп, що об'єднують 166 074 члени ВЛКСМ (1.I 1987).

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА КОНДИ́ТЕРСЬКА ФА́БРИКА ім. 1-го Травня. Засн. 1933. Спочатку містилася в пристосованому підвальному приміщенні на пл. Куйбишева, з 1934 — на вул. Комунальній № 2. 1941 випуск конд. виробів становив 7—8 т на добу. Відновила роботу 1944. У 1972—76 підприємство реконструйовано, збудовано нові цехи. Ч. к. ф. випускає 118 найменувань конд. виробів.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА МАКАРО́ННА ФА́БРИКА промислового об'єднання «Укрмакаронпром». Засн. 1956 на базі артілі ім. Сталіна. У період становлення Ч. м. ф. виробнича потужність дорівнювала 315 тис. т на рік. Випускає 40 найменувань продукції. Розташована на вул. Комінтерна № 23.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА. Розпочала роботу 1936 як каретна майстерня. У кінці 30-х рр. каретну майстерню реорганізовано на обозобудівну артіль ім. XVIII партз'їзду. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 припинила діяльність. Після визволення Чернігова від фашист. загарбників відновила випуск продукції. Поряд з ремонтом і виготовленням возів, почала виготовляти кукурудзосаджалки, дерев'яні бочки. Згодом освоїла виготовлення паркету (1955) і меблів (1959). У 1960 обозобудівну артіль перетворено на деревообробний з-д. 1961 до з-ду приєднано артіль «Деревообробник» і підприємству присвоєно сучасну назву. В 1961—62 здійснено реконструкцію ф-ки — споруджено нові цехи, в т. ч. сушильний. Нині Ч. м. ф. виготовляє різні види столів, набори меблів для загальних кімнат, з відходів вироби широкого вжитку, сувеніри, іграшки. Розташована на вул. Боженка № 106.

Чернігів. Будинок общини сестер милосердя. Фото поч. 20 ст.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА МІСЬКА́ БІБЛІОТЕ́КА імені М. М. Коцюбинського центральна. Організ. 1949. Її фонд складав 3548 т. У 1951 відкриті читальний зал та абонемент. На цей час її фонд зріс до 18 450 прим. У 1953 б-ці присвоєно ім'я М. М. Коцюбинського. Після об'єднання б-к м. Чернігова у централізовану бібліотечну систему (1967) б-ка ім. М. М. Коцюбинського стала центральною та методичним центром для ін. б-к-філіалів.

Її книжковий фонд понад 130 тис. примірників (1987). Щорічно обслуговує понад 10 тис. читачів. Знаходиться (з 1960) на вул. Кирпоноса № 2.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА МІСЬКА́ ЛІКА́РНЯ. Відкрито 1785 як лікарню приказу громадської опіки. До цього мед. допомогу населенню надавали у т. з. шпиталях при парафіяльних церквах. У серед. 19 ст. лікарня мала 80 ліжок. На тер. лікарні містилася *Чернігівська фельдшерська школа.*

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції міську лікарню перейменували на «Радянську». Вона перетворилася на комплекс лікувальних установ. У роки третьої п'ятирічки було побудовано нові корпуси. Лікарня мала 8 поліклінічних відділень, у т. ч. дитяче відділення, 13 медпунктів на підприємствах та в установах. У них працювало 189 лікарів і 411 серед. мед. працівників. Після визволення міста від гітлерівців у вересні 1943 лікарня відновила роботу. На кін. 1944 вона мала 250 ліжок. За станом на 1.VI 1988 Ч. м. л. має 820 ліжок. В її складі

15 відділень, 4 поліклініки з трьома філіалами, 35 медпунктів на підприємствах і в установах, де працює 1700 чол., у т. ч. 318 лікарів і 745 серед. мед. працівників. До складу лікарні входять споруди, збудовані в стилі класицизму на поч. 19 ст. за проектом арх. А. Карташевського, відповідно до плану міста 1803. Комплекс споруд призначався для «богоугодних закладів». Складався з 10 одно-двоповерхових будівель (збереглося 5). У 1938—39 на Пн. від гол. будинку зведено два двоповерхові корпуси за проектом арх. В. М. Дюміна. Комплекс постраждав у 1941—43. Відновлено у післявоєнні роки з надбудовою 3-го поверху над гол. будинком. Розташований на вул. Щорса № 1.

ЧЕРНІГІВСЬКА МОРСЬКА ШКОЛА ДТСААФ. Ств. 1974 на базі Черніг. морського клубу ДТСААФ. Осн. напрямок її діяльності: підготовка фахівців для збройних сил з числа призовників, фахівців масових тех. професій для нар. г-ва, проведення спортивно-масових заходів, підготовка спорт. суддів, громад. тренерів та інструкторів, подання шефської допомоги первинним організаціям ДТСААФ у проведенні оборонно-масової і спорт. роботи. У школі працюють секції морського багатоборства, підводних видів спорту, суднобудівна і водномоторна. Діє військово-патріотич. спорт. клуб підліткової молоді ім. Героїв Десни. На базі школи створена обласна федерація з водних і підводних видів спорту. Щорічно готується 3—5 кандидатів у майстри спорту, 15—20 спортсменів-першорозрядників, 350 — 400 спортсменів масових розрядів, 15—20 суддів і громадських тренерів. Для школи споруджено новий навчальний корпус і будинок водної станції. Міститься на вул. 1-а Набережна № 14.

ЧЕРНІГІВСЬКА НАРОДНА СТУДІЯ МИСТЕЦТВ. Відкрита в Чернігові 13.V 1919. Її організатором і першим завідуючим був живописець і педагог М. Б. Тарловський, який мав майже десятирічний стаж учителя малювання і керівника школи-студії в *Чернігівському реальному училищі,* завідував студією *Товариства художників Чернігова.* Йому було доручено вести класи живопису, графіки і скульптури. Учнями М. Б. Тарловського у свій час були нар. художник Аз. РСР, лауреат Держ. премії СРСР, художник театру С. М. Єфименко, художник-графік, один з засновників Вітебської школи гравюри З. І. Горобець, живописець Г. Ю. Тарасевич, митці А. Й. Ржезников, Д. М. Єгоров. Щоденні вечірні заняття в нар. студії, фактично створеної шляхом реорганізації приватної школи-студії, збирали бл. 150 учнів, розділених на 3 групи (молодшого, середнього і старшого віку). Спочатку студія працювала у приміщенні кол. будинку дворянського зібрання, а потім — у будинку нотаря Зубка, що містився на Театральній площі (тепер на цьому місці сквер ім. М. М. Попудренка). При студії було відкрито майстерні живопису, скульптури і графіки. Завідуючим студії став художник і математик Л. І. Митькевич. До викладання були залучені: передвижник П. А. Чирко (вів курси малювання, історії мист-ва, перспективи), І. Г. Рашевський та А. Й. Ржезников (живопис, малюнок), М. І. Жук (графіка), Г. В. Нерода (скульптура), лікар Павловський (пластична анатомія), а також живописці Єфименко і Шатунов. Вихованцями Ч. н. с. м. були І. Д. Кричевський, С. Є. Раєвський, Л. В. Андрієвський, М. Я. Каплан, М. Д. Лазаренко, О. С. Саранчов, О. О. Богуславська, О. Г. Кричевський та ін.

ЧЕРНІГІВСЬКА НАУКОВО-МЕДИЧНА БІБЛІОТЕКА обласна. Засн. 1933. Її фонди налічують бл. 135 тис. томів. Є обмінний фонд. Каталоги: алфавітний, систематичний і предметний. Картотеки: «Історія охорони здоров'я і медичної науки в Чернігівській губернії» (з 1787); «Наукові праці лікарів Чернігівської області» (з 1934). Має читальний зал, індивідуальний абонемент, заочний абонемент; фонд бібліографічних списків. Міститься на вул. Любецькій № 7.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ДРУКАРНЯ імені С. М. Кірова. Організована в січні 1919 на базі друкарні Чернігівського губернського правління як Державна друкарня ім. 9 січня. У залежності від адм.-тер. змін змінювалися масштаб і назва друкарні. У 1919—25 друкарня була губернською, 1925—30 — окружною, 1930—32 — районною. З 1932 — Черніг. обл. друкарня. 1936 їй присвоєно ім'я С. М. Кірова. З вересня 1941 до вересня 1943 не працювала у зв'язку з тимчасовою нім.-фашист. окупацією області. У січні 1979 друкарня була включена до видавництва *«Десна»*. Див. також *Чернігівського пожежного товариства будинок*.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА КОНТОРА ТОРГБАНКУ, Облторгбанк. Ств. 1936. Здійснювала фінансування будівництва організацій споживчої кооперації в порядку безповоротних вкладень і довготермінових позик. Ліквідовано 1.І 1957.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА КОНТОРА УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО БАНКУ. Ств. 20.XII 1932. Розпочала операції з 1.І 1933. Здійснювала фінансування кооперативних організацій. У 1936 злилася з Черніг. обл. конторою торгового банку (Облторгбанк).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ЛІКАРНЯ. Відкрита 31.VII 1951 у складі 4 відділень на 100 ліжок. У 1966 споруджено новий корпус, в 1970 кількість ліжок — 600 (13 відділень). У 1981 введено терапевтичний корпус. Тепер — це велика багатопрофільна лікарня на 900 ліжок, де розгорнуті 18 спеціалізованих відділень, а такі відділення як опікове, проктологічне, нейрохірургічне, нефрологічне, щелепно-лицевої хірургії, відділення для інвалідів Великої Вітчизн. війни — єдині в області. Щорічно лікарня обслуговує бл. 17 тис. хворих, консультативна поліклініка — понад 600 тис. чол. Фахівці Ч. о. л. надають консультативну допомогу міським і районним лікувальним установам.

Для мед. установ області лікарня готує лікарів через ординатуру (60 чол.) і курси підвищення кваліфікації середнього медперсоналу (бл. 100 чол). У Ч .о. л. працюють 4 засл. лікарі УРСР (М. І. Єфименко В. І. Марценюк, І. Є. Пономаренко і П. О. Чабанюк), доктор мед. наук І. П. Фесенко і 5 кандидатів мед. наук. Розташована на вул. Волковича № 25.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДТСААФ СРСР. Ств. 1951 шляхом злиття обл. організацій Добровільного т-ва сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного т-ва сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флоту (ДТСФ), що існували з 1948. До них у 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні, авіац. та хім. будівництва — Тсоавіахім, зародження якого пов'язане з заснуванням 1923 добровільного Т-ва друзів повітряного флоту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 організації Тсоавіахіму брали участь у формуванні народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизан. загонів. На поч. війни більшість штатних робітників Тсоавіахіму влилося в діючу армію. Голова Носівської райради Тсоавіахіму М. Д. Симоненко воював у партизанському загоні «За Батьківщину», що виріс в однойменне з'єднання, з серпня 1943 очолював 2-й його полк, 1944 — удостоєний звання Героя Рад. Союзу. Станом на 1.І 1989 Ч. о. о. ДТСААФ налічувала 537 393 члени, об'єднаних у 2 885 первинних і 2879 цехових і їм рівних орг-ціях.

Щороку в орг-ціях ДТСААФ області проходить підготовку в се-

редньому 12,5 тис. фахівців для нар. г-ва. За роки 11-ї п'ятирічки в орг-ціях ДТСААФ підготовлено: майстрів спорту СРСР — 16; кандидатів у майстри спорту СРСР — 139; спортсменів першого розряду — 714. Вихованцями черніг. спорт. клубів ДТСААФ стали: засл. майстер спорту, рекордсмен світу, абсолютний чемпіон світу 1976 з парашутного спорту Г. М. Сурабко; майстер спорту СРСР міжнар. класу, чемпіон світу 1976, абсолютний чемпіон Рад. Союзу 1978 В. Г. Чайка; майстер спорту СРСР міжнар. класу, чемпіон 1980, абсолютний чемпіон Рад. Союзу і Спартакіади народів СРСР 1979 Б. С. Румянцев; майстер спорту СРСР, неодноразовий чемпіон Рад. Союзу з автобагатоборства О. М. Лось; майстер спорту СРСР, чемпіонка і рекордсменка Рад. Союзу 1984 в стрільбі з пістолета С. В. Білан; майстер спорту СРСР, переможець першості країни серед дівчат з військово-прикладного багатоборства Н. І. Піддубна. Учбові орг-ції ДТСААФ області готують молодь до служби у Збройних Силах СРСР.

Значну методичну і військово-патріотичну роботу проводить, створений 1984, обласний Будинок ДТСААФ, надаючи допомогу навчальним орг-ціям і райміськкоматам у вихованні допризовної і призовної молоді.

Ч. о. о. ДТСААФ складають: 3 міськкоми (Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський); 22 райкоми; 6 навчальних орг-цій (Бахмацька зразкова автошкола, Ніжин. зразкова автошкола, Прилуцька автошкола, Черніг. зразкова автошкола, Щорська зразкова автошкола, Черніг. зразкова радіотех. школа, Черніг. морська школа), 4 Черніг. обласні спортивно-тех. клуби (авіаційно-спорт., спортивно-тех., стрілково-спортивний, клуб службового собаківництва). Свою діяльність Ч. о. о. проводить через органи, що обираються на конференціях і зборах (обласні, районні, первинні). Обласна організація ДТСААФ міститься на вул. Комсомольській № 49.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ТОВАРИ́СТВА ЧЕРВО́НОГО ХРЕСТА́. Ств. 1918. Налічує 760 тис. членів, об'єднаних у 2840 первинних, 25 районних і міських організаціях. Комітети т-ва подають різноманітну допомогу органам охорони здоров'я, залучають активістів т-ва до лав безкоштовних донорів, організовують на підприємствах, в установах, організаціях і радгоспах наркологічні пости, готують громадських санінспекторів, активістів догляду за хворими на дому. Для пропаганди мед. і сан.-гіг. знань серед населення обласним комітетом видаються плакати, листівки, буклети тощо. Розташована на вул. Щорса № 1[а].

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИ́СТВА ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК ІСТО́РІЇ ТА КУЛЬТУ́РИ. Добровільна громад. орг-ція. Ств. 1966. Залучає широкі кола населення до активної участі в охороні пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, літератури і писемності, етнографії, народ. творчості. Здійснює пропаганду пам'яток, законодавства про їх охорону, використання та ін. Вищим органом орг-ції є конференція. Між конференціями всією діяльністю організації керує правління. Діють 27 міських і районних орг-цій. За місцем роботи, навчання — первинні орг-ції (519,5 тис. чол., 1988). З метою пропаганди пам'яток історії і культури в області працює 26 народ. ун-тів, 28 лекторіїв, 5 кінолекторіїв, 5 радіожурналів. Розташована на вул. Пролетарській № 1.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОГО ТОВАРИ́СТВА ОХОРО́НИ ПРИРО́ДИ. Громад. орг-ція. Засн. 1958. Завдання орг-ції — охорона природи, пропаганда знань про природу, активне сприяння держ. органам, громад. і госп. орг-ціям у здійсненні заходів щодо охорони природи, збережен-

ня і раціонального використання всіх її багатств; залучення широких верств населення до природоохоронної роботи, виховання у населення почуття дбайливого ставлення до природи; здійсненню громад. контролю за раціональним використанням та охороною природних багатств. Керівним органом орг-ції є обл. конференція, яка скликається не рідше одного разу на 5 років. Між конференціями всіма справами керує обласна рада, яка для ведення поточної роботи обирає президію в складі голови, заст. голови, секретаря і чл. президії.
Створені міські, районні і первинні організації (3723, членів — 563 тис.; 1989); при міських і районних організаціях діє 25 народних університетів «Природа», де налічується понад 100 факультетів і філіалів, у т. ч. на пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, навчальних закладах. Для проведення лекційної пропаганди серед населення створено 28 лекторських груп, у т. ч. при обл. раді. В області діють 22 будинки пропаганди, понад 600 кімнат та 1670 куточків природи в трудових колективах і навчальних закладах. При редакціях газет діють позаштатні відділи охорони природи. Влаштовуються конкурси преси на краще висвітлення природоохоронної роботи. Галузеві природоохоронні секції обл. ради залучають чл. т-ва до участі в охороні землі, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, в озелененні населених пунктів, залісненні ярів і берегів водоймищ, лісонасадженні. Президія товариства розташована на вул. Чернишевського № 14.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР. Ств. 1977. Об'єднує викладачів марксистсько-ленінської філософії і наук. комунізму вищих навч. закладів області. Проводяться науково-практичні конференції, «круглі столи» та ін.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обл. орг-цій Комуністичної партії України, створена в березні 1932. Бере початок від *Чернігівської організації РСДРП(б)*, перша губ. конференція якої відбулася в серпні 1917 [див. *Перша губернська конференція РСДРП(б)*]. До Великої Вітчизн. війни відбулося п'ять парт. конференцій. На час п'ятої парт. конференції, що відбулася 8—10.III 1940, Ч. о. п. о. налічувала 14 217 членів і кандидатів у члени партії. Під час нім.-фашист. окупації (вересень 1941 — вересень 1943) під керівництвом підпільного обкому КП(б)У (секретарі О. Ф. Федоров, М. М. Попудренко) діяло 18 підпільних райкомів, 65 підпільних партійних і комсомольських орг-цій [див., зокрема, *Партійне підпілля* на Чернігівщині, *Чернігівська комсомольська організація, Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація,* а також *Партизанські загони, Партизанські з'єднання, Чернігівському підпільному обкому КП(б)У меморіальна дошка*]. Після визволення території області Ч. о. п. о. очолила боротьбу трудящих за відбудову і розвиток нар. г-ва. На 1948 в ній налічувався 22 981 член і кандидат у члени партії. У повоєнні роки на Чернігівщині поряд з с. г. набрали розвитку нафтодобування і хімічна пром-сть. Після XXVII з'їзду КПРС Ч. о. п. о. зосередила свої зусилля на розв'язанні завдань прискорення соціально-економіч. розвитку, перебудови всіх сторін суспільного життя. Підтримує співробітництво з парт. орг-ціями Сум. обл. УРСР, Брян. обл. РРФСР і Гом. обл. БРСР, Східночеського краю ЧССР. Чернігівська парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 106 чол. з них удостоєні звання Героя Соц. Праці. У різний час Ч. о. п. о. очолювали М. Т. Кузнецов, М. Г. Рогинець,

В. С. Марков, П. Х. Куманьок, П. О. Дорошенко, М. М. Борисенко (див. *Борисенка вулиця*), М. В. Уманець та ін. На поч. 1989 в Ч. о. п. о. відбулося 25 обласних парт. конференцій. На 1.I 1989 в 3 міських і 22 районних парт. орг-ціях (2640 первинних орг-цій) налічувалося 95 444 комуністи. Друкованим органом Ч. о. п. о. та обласної Ради народних депутатів є газ. *«Деснянська правда»*.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА ПСИХОНЕВРОЛОГІЧНА ЛІКАРНЯ. Засн. 1776 при Максаківському монастирі. З 1802 працювала на правах відділу губернської лікарні. У 1925 виділилася в самостійний лікувальний заклад. Спеціалізована медична установа на 1510 ліжок, функціонує 19 клінічних відділень, клінічна і бактеріологічна лабораторії, патопсихологічне, фізіотерапевтичне диспансерне відділення. У кожному районі працює психіатричний кабінет, діють Валківська і Леонівська психіатричні лікарні. У психіатричних установах області працює 102 лікарі. З 1982 організована цілодобова робота бригади швидкої допомоги. Відкрито денний стаціонар при диспансерному відділенні. Працюють лікувально-трудові майстерні. Розташована на вул. Щорса № 3 (з 1976 діє філіал у с. Халявині Черніг. р-ну).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА РАДА ВСЕСОЮЗНОГО ДОБРОВІЛЬНОГО ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО ТОВАРИСТВА ПРОФСПІЛОК. Ств. 1987. Об'єднує 2 міські ради колективів фізкультури і спорт. клубів (Ніжинську і Прилуцьку), 22 сільські районні ради (1159 колективів фізкультури, в яких налічується 328 тис. спортсменів і фізкультурників).

При обласній раді т-ва працюють 8 відділів. Для підготовки спортсменів вищих розрядів та організації масової фізкультурної й спорт. роботи створено спорт. клуб. Працюють 10 дитячих юнацьких спорт. шкіл, які відвідують 3,5 тис. чол., 24 стадіони, 12 лижних баз, 27 стрілецьких тирів, 2 плавальних басейни, 49 спорт. залів, 1500 спорт. майданчиків. Розташована по вул. Київській № 3.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА РАДА ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ (облпромрада). Ств. 1932. Здійснювала керівництво діяльністю кооперативних організацій. Облпромраді були підпорядковані товариства промислової кооперації та артілі. Ліквідована в кін. 1960.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СТАНЦІЯ. Підпорядкована облздороввідділу і Гол. сан.-епідеміол. управлінню М-ва охорони здоров'я УРСР. До Ч. о. с.-е. с. входять міські та районні (всього 25) та Черніг. міська дезинфекційна станція. Початок сан. нагляду в Чернігівській обл. поклало створення 1923 сан.-епідеміол. відділу Черніг. губздороввідділу. Ч. о. с.-е. с. як центр сан.-гіг. і протиепідеміч. роботи створено 1927. Складається з відділів і лабораторій. Здійснює сан. нагляд за проведенням сан.-гіг. і сан.-протиепідеміч. заходів; вивчає сан. стан на тер. області інфекційних і професійних захворювань, виробляє відповідні заходи і здійснює їх у межах своєї компетенції. Розташована на вул. Любецькій № 11а.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ державна. Засн. 1911 як Носівська селекційно-дослідна станція. Тут у різний час працювали акад. К. К. Гедройц, доктор с.-г. наук, проф. С. П. Кульжинський; почесний акад. ВАСГНІЛ А. П. Редькін; проф. Ф. Н. Германов; Ф. П. Саваренський та ін. видатні вчені (див. *Носівська сільськогосподарська дослідна станція*). У 1956 створено Ч. о. с.- г. д. с. внаслідок об'єднання Носів. станції та Черніг. н.-д. станції тваринництва і племінного свинарського радгоспу «10 років Жовтня» Козелецького р-ну. Складається з се-

ми наук. відділів і трьох лабораторій. Осн. напрями роботи — розробка, дослідження і перевірка прогрес. методів підвищення врожайності с.-г. культур та продуктивності тваринництва. За матеріалами досліджень видаються рекомендації колгоспам і радгоспам, надається допомога по їх впровадженню. Адреса: с. Прогрес Козелецького р-ну.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СТАНЦІЯ ЗАХИСТУ РОСЛИН. Підпорядкована Респ. станції захисту рослин та Управлінню захисту рослин Республ. виробничо-наук. об'єднання «Укрсільгоспхімія». Ств. 1962. Здійснює орг. і методичне керівництво боротьбою з шкідниками і хворобами с.-г. культур, бур'янами. Контролює своєчасне їх виконання землекористувачами, а також виконання сан. вимог зберігання, транспортування і використання пестицидів. Міститься у м. Чернігові на вул. Старобілоуській № 25[а].

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СТАНЦІЯ ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ. Ств. у квітні 1944. Є організаційно-методичним центром області в справі заготівлі, перероблення донорської крові, керівництва діяльністю відділень переливання крові, впровадженню методів гемотрансфузійної терапії в практику охорони здоров'я. В орг.-методичному плані станція підпорядкована респ. н.-д. Ін-ту гематології і переливання крові. Розташована по вул. Пирогова № 13.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СТАНЦІЯ ЮНИХ НАТУРАЛІСТІВ. Займає територію площею 2 га. До складу станції входять навчальний корпус, дослідне поле (1,9 га), теплиця, крільчатник, куточок живої природи, парники. Провадяться навчально-виховна робота в гуртках станції, семінари і консультації для організаторів позакласної роботи шкіл і позашкільних установ області, оздоровлення юннатського активу шкіл області, змагання юних натуралістів і дослідників с. г. Безпосередньо на станції працює 54 гуртки, якими охоплено сотні учнів шкіл Чернігова. Це юні ботаніки-рослинники, квітникарі, садоводи, іхтіологи, зоологи, овочівники, кролівники, фізіологи рослин, генетики. Працює клуб юних друзів природи «Берізка», квітковий насіннєвий фонд «Дружба», насіннєвий фонд «Зернятко». У гуртках школярі не лише поглиблюють знання з біології й оточуючої природи, але й вчаться самостійно проводити науково-пошукову роботу по вивченню флори й фауни Чернігівщини.

Станція — постійний учасник тематичних оглядів на ВДНГ СРСР. В одинадцятій п'ятирічці двічі нагороджувалася Дипломом 2-го ступеня, тричі удостоєна свідоцтва учасника ВДНГ СРСР, а юннати і педагоги нагороджувалися медалями виставки. У 70-х рр. в області відкрито п'ять районних станцій юних натуралістів: у м. Новгороді-Сіверському, м. Семенівці, м. Щорсі, смт Седневі Черніг. р-ну, смт Лосинівці Ніжинського р-ну. Вони подають метод. допомогу школам, керівникам гуртків юннатів, учнівських виробничих бригад шкільних лісництв.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СТАНЦІЯ ЮНИХ ТЕХНІКІВ — позашкільна установа, що працює над розвитком дит. тех. творчості. Засн. 1933 під назвою обласна тех. і с.-г. станція. Очолював її в 1939—40 В. Б. Ємельяненко, згодом військ. льотчик, Герой Рад. Союзу, кандидат тех. наук, письменник. Вихованцем станції був Герой Рад. Союзу Б. М. Ривкін. У вересні 1941 станція припинила роботу, відновила 15.V 1952. Гуртки: ЕОМ і програмування, різьблення по дереву, спортивного радіотелеграфу, авіамодельний, авто-мото, конструкторський, радіоконструкторський, фото, з 1966 — картингістів.

На 1989 у 77 гуртках 16 профілів працювало бл. 1100 учнів. Сучас. назва — з 16.VI 1952. У 1954/55 навч. році автотракторний гурток став учасником Всесоюзної ви-

ставки технічної творчості. У 1957 учасниками Всесоюзної с.-г. виставки були фото- та авто-мотогуртки станції. З 1964 Черніг. обласна станція юних техніків — учасник ВДНГ СРСР, нагороджувалася Дипломами Виставки 1-го і 2-го ступенів. Протягом 1964—86 на ВДНГ СРСР демонструвалося 112 робіт конструкторського гуртка. Робота гуртка «Валкова дробилка» відзначена Дипломом 2-го ступеня на Всесоюзному тижні науки, техніки та виробництва для дітей і юнацтва у м. Таллінi (1986). Понад 20 років працює гурток картингістів. За цей час черніг. спортсмени 23 рази ставали чемпіонами України з картингу. У гуртку підготовлено 15 кандидатів й 1 майстра спорту. Станція координує і спрямовує роботу 7 станцій юних техніків, що працюють у Городнянському, Ічнянському, Носівському, Новгород-Сіверському, Коропському районах, у містах Ніжині та Прилуках. За успіхи в роботі Черніг. обласна станція юних техніків нагороджена Грамотою Президії ВР УРСР (1965).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА СТОМАТОЛОГІЧНА ПОЛІКЛІНІКА. Відкрита 1960. Розрахована на 650 відвідувань за зміну (1987). Подає стоматологічну (терапевтичну, хірургічну та ортопедичну) допомогу, забезпечує орг.-методичне керівництво стоматологічними установами області. Працюють кабінети первісного лікарського огляду і подання невідкладної допомоги з терапевтичної та ортопедичної стоматології, рентгенологічної і фізіотерапевтичної допомоги. Організовано цілодобове подання невідкладної допомоги населенню. З 1962 в поліклініці функціонує пересувна стоматолог. амбулаторія. Розташована на вул. Куйбишева № 19.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б). Перші марксистські орг-ції в Чернігові виникли у 80—90-х рр. У 1895—96 діяла невелика с.-д. група, яка підтримувала зв'язок з петерб. та київ. «Союзами боротьби за визволення робітничого класу». 1898 с.-д. міста випустили чотири листівки. У вересні 9 з 11 членів групи було заарештовано за поширення революційної л-ри. Протягом 1898—1900 виникли нові групи, в роботі яких брав участь М. І. Подвойський (див. *Подвойського вулиця*). 1903 в місті створено дві с.-д. групи, які в 1904 об'єдналися в одну орг-цію.

У кін. 1905 в складі Черніг. с.-д. орг-ції налічувалося бл. 250 чол. Її представники були на IV (1906) і V (1907) з'їздах РСДРП. У 2-й пол. 1907 орг-ція була розгромлена, в місті залишилися лише окремі члени партії.

Після поразки революції, в умовах урядових гонінь, у глибокому підпіллі с.-д. поступово відновили роботу. 1908 в Чернігові було створено с.-д. групу, якою керував професійний революціонер В. А. Селюк (див. *Селюка вулиця*). У 1911 в Чернігові виникла соціалістична орг-ція учнівської молоді, до якої, поряд з більшовиками, входили меншовики, есери, позапартійні. Розгорнули діяльність також 15 підпільних гуртків, в яких проходили школу революц. роботи Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков (див. *Коцюбинському Ю. М. меморіальні дошки* і *Примакову В. М. меморіальні дошки*), В. М. Імшенецький, О. І. Соколовський, О. І. Стецький та ін., які стали більшовиками і взяли активну участь у боротьбі за владу Рад.

На поч. 1912 керівництво орг-цією перейшло до більшовиків. Напередодні першої світової війни в орг-ції налічувалося бл. 40 чол. Більшовики міста налагодили зв'язок з центральними органами

партії. Під час війни членам с.-д. орг-ції вдалося встановити контакти з солдатами місцевого гарнізону. В 2-й пол. 1916 революц. пропаганду серед солдатів проводив спец. к-т у складі Ю. М. Коцюбинського, С. І. Соколовської (див. *Соколовській С. І. меморіальна дошка*), С. А. Туровського, що дістав назву «Південна військова організація». За її підписом випущено п'ять листівок.

Після Лютневої бурж.-демократич. революції більшовики, яких у місті налічувалося 50—60 чол., вийшли з підпілля. Спочатку вони входили до об'єднаної організації РСДРП, але вже в травні відокремилися і встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). У липні організація ввійшла до складу обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю. В серпні 1917 відбулася *Перша губернська конференція РСДРП(б)*. Ч. о. розгорнула боротьбу проти контрреволюц. Центральної ради. Рад. владу в Чернігові встановлено 19.I 1918. У зміцненні Ч. о. активну роль відігравали Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, В. А. Селюк, С. І. Соколовська.

У травні 1918 комуністи Чернігівщини були представлені на Всеукр. нелегальній нараді в Києві. Пізніше вони встановили зв'язок з підпільними парт. орг-ціями та партизанськими загонами ряду повітів губернії. На Першому з'їзді КП(б)У, який проголосив створення Компартії більшовиків України, парт. орг-цію Чернігова представляли С. І. Соколовська та Л. І. Тіліс. На будинку № 2 по вул. Фрунзе встановлено *Чернігівському губкому КП(б)У меморіальну дошку*.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ СПІ́ЛКИ ПИСЬМЕ́ННИКІВ УКРАЇ́НИ. Ств. 1976. Об'єднує черніг. письменників, які працюють у жанрах прози, поезії, драматургії, критики та літературознавства. Діє бюро орг-ції. За час існування орг-ції літераторами Чернігівщини видруковано понад 60 книг. Серед них — повість В. К. Москальця «Над рікою Світилкою», збірка поезій Д. Й. Іванова «Заповіти мого роду» (удостоєна Респ. комсомольської премії імені М. О. Островського), книга п'єс А. Я. Ларченкова «Вірність» та ін. Ч. о. С. п. У. веде громадську роботу. За її ініціативою з 1977 на Чернігівщині проводяться літературні свята «Чуття єдиної родини», «Над Дніпром, Десною й Сожем», Дні чуваської літератури. Бюро орг-ції міститься на проспекті Жовтневої Революції № 62.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ПУБЛІ́ЧНА БІБЛІОТЕ́КА. Відкрито 1838. Налічувала 1987 книг та 11 періодичних видань. Через нестачу коштів 1844 припинила своє існування.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ. Ств. на початку квітня 1917 шляхом об'єднання Ради робітн. депутатів (утв. 16.III 1917) і Ради солдат. депутатів. Поширювала вплив на місто і губернію. 10.X Чернігів. Рада вперше прийняла більшовицьку резолюцію, в якій висловлювалося недовір'я бурж. Тимчасовому урядові. Більшовицька фракція Ради вітала перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. На поч. грудня 1917 за ініціативою більшовиків з'єднане засідання Ради та представників військ. частин гарнізону прийняло резолюцію протесту проти контрреволюц. дій Центральної ради. 19.I 1918 об'єднані сили черніг. загону Червоної гвардії та революц. загонів сільс. ревкомів повіту визволили місто. Рада, яку очолила більшовик С. І. Соколовська (див. *Соколовській С. І. меморіальна дошка*), протягом короткого часу, до нім.-австр. окупації, здійснила перші соціалістич. перетворення. Засі-

дання Ради відбувалися здебільшого в *Дворянського зібрання будинку*.

ЧЕРНІГІВСЬКА РЯТУВАЛЬНА СТАНЦІЯ центральна обласна. Ств. 1946. До неї входять 6 рятувальних станцій: Чернігівська-1, Чернігівська-2, Новгород-Сіверська, Сосницька, Прилуцька, Остерська, рятувальний пост у смт Любечі. При Ч. р. с.-1 є аварійно-рятувальна маневрова група. Всі станції укомплектовані катерами, шлюпками тощо. На час купального сезону щороку відкриваються додаткові рятувальні пости — у смт Батурині, містах Мені і Щорсі.

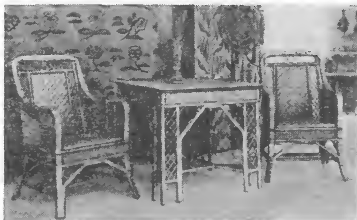
ЧЕРНІГІВСЬКА СТАНЦІЯ ШВИДКОЇ І НЕВІДКЛАДНОЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ. Рішення про організацію швидкої медичної допомоги в Чернігові було прийнято в кін. 1925. Після Великої Вітчизн. війни відновила роботу в 1947. Оснащена сучас. санітарними автомобілями, наркозно-дихальною і діагностичною апаратурою. У структурних підрозділах станції оперативний відділ-диспетчерська, довідкове бюро, орг.-методвідділ, гараж, служба зв'язку. На станції — 85 лікарів і понад 130 середніх мед. працівників. Крім Черніг. станції, діють станції швидкої і невідкладної мед. допомоги в Ніжині та Прилуках, 40 відділень швидкої і невідкладної мед. допомоги при всіх центр. районних і ряді дільничних лікарень. Розташована на вул. Любецькій № 26.

ЧЕРНІГІВСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ. Засн. 1871, але через демократичне її спрямування у 80-х рр. була закрита; знову відкрита 1914. Восени 1919 перетворена на єдину трудову школу.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА ГУМОТЕХНІЧНИХ ВИРОБІВ. Ств. 1969. Осн. продукція: гума і товари народного споживання. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на тер. сучас. ф-ки був концентраційний табір «Яцево» (Бобровиця), де нім.-фашист. окупанти закатували кілька тис. рад. громадян. У пам'ять про загиблих на тер. ф-ки 1973 встановлено *Радянським громадянам — жертвам фашизму, пам'ятний знак*. Ф-ка міститься на вул. Малиновського № 36.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПОШИВУ ТА РЕМОНТУ ОДЯГУ. Засн. 1960 на базі артілі «Промкоопшвей». До її складу ввійшли: цех масового пошиву одягу, цех хім. чистки і фарбування одягу, три ательє пошиття та ремонту одягу, де було зайнято 440 чол. У 1987 до складу підприємства входило 10 ательє, 10 майстерень і приймальня. 874 працівники. Ф-ка надає 66 видів і 22 форми послуг. На фасаді будинку ф-ки 1968 встановлено *Трудовим досягненням пам'ятний знак*. Розташована фабрика на вулиці Свердлова № 80.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА ЛОЗОВИХ ВИРОБІВ головна дослідно-експериментальна. Підпорядкована Мінмісцевпрому УРСР. Організована в 1930-х рр. як артіль «Лозовик». У післявоєнні роки відновила свою роботу. 1969 на її базі утворено Черніг. ф-ку лозових меблів, з того ж року — Черніг. головна дослідно-експеримент. ф-ка лозових виробів. В асортименті — гарнітури плетених меблів (столи, крісла, диванчики, дит. стільчики), кошики, декоративні вази, плакетки, хлібниці, підставки, корзини для квітів тощо. Вироби відрізняються оригінальністю форми та декору. Серед майстрів — В. О. Кирик, Е. І. Петренко, М. М. Струк, М. І. Хоменок та ін. Розташована на вул. Толстого № 28.

Фрагмент гарнітура «Чернігівчанка» фабрики лозових виробів.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ім. П. П. Постишева. Засн. 1935 як підприємство для виготовлення щипкових муз. інструментів: гітар, балалайок, мандолін. У 1935 названа на честь рад. парт. і держ. діяча П. П. Постишева (1887—1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ч. ф. м. і. зруйнована. Відбуд. 1943—45. У 1957—63 наз. Черніг. музмеблевою ф-кою (у зв'язку з тимчасовим приєднанням до неї меблевої ф-ки). З 1963 — сучасна назва. 1952 освоєно масовий випуск бандур, 1950—53 — піаніно (осн. продукція). Випускає також щипкові інструменти, муз. іграшки з відходів осн. виробництва, деякі госп. товари. На фасаді будинку ф-ки 1968 встановлено *Трудовим досягненням пам'ятний знак*. Продукція Ч. ф. м. і. неодноразово експонувалася на міжнар. ярмарках у Болгарії, НДР, Канаді, Франції, Югославії та ін. країнах. Піаніно поставляється майже в 20 країн світу (Австрію, Іспанію, Італію, Канаду, ФРН та ін.). Виходить газ. «*Тембр*». Розташована на вул. Музичній № 1.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА ПЕРВИННОЇ ОБРОБКИ ВОВНИ ім. Г. І. Петровського. Засн. 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 була зруйнована. Після відбудови (1948) випуск на ф-ці митої вовни досяг довоєнного рівня. У 1955 здійснено реконструкцію, обладнано продуктивним устаткуванням. Ч. ф. п. о. в. випускає розсортовану миту вовну, підготовлену для перероблення на вовняні вироби різноманітного асортименту. Біля фабрики у сквері встановлено *Петровському Г. І. пам'ятник*. Розміщена на вул. Текстильній № 1.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА ХУДОЖНІХ ВИРОБІВ імені 8-го Березня. Ств. 1960 на базі артілі ім. 8-го Березня, організ. 1931. Підпорядкована Укрхудожпрому М-ва місц. пром-сті УРСР. Філіали — у Щорсі, Козельці, Любечі, Острі. Випускає вишиті жін. і дит. блузи, чоловічі сорочки, купони чоловічих та жін. сорочок, рушники, скатерті, білизну, серветки. Використовується різна техніка виконання: набирування, гладь, зерновий вивід, настил, виколювання, хрестик та ін. Творчо розвивають відомі черніг. техніки змережування «шеляжок», «шабак» тощо. Серед вишивальниць — Є. І. Євтушенко, В. І. Ташлик та ін. Розташована на вул. Кирпоноса № 25.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА. Засн. 1868 як фельдшерська школа при благодійному закладі. З 1870 Ч. ф.ш. містилася в садибі земської лікарні. Підпорядковувалась губ. земській управі. Чоловіча мала 3 осн. класи і підготовчий. Термін навчання — 3 роки. Давала середню мед. освіту. Реорганізована у *Чернігівське медичне училище* після встановлення Рад. влади 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФІЛАРМОНІЯ обласна. Концертна орг-ція. Засн. 1944. Пропагує муз. твори, виконавську майстерність, естрадне мистецтво; проводить лекторії, концерти. У складі виконавців Ч. ф.— Чернігівський народний хор, камерний оркестр, вокально-інструментальний ансамбль «Стожари», фольклорний ансамбль «Циганські наспіви», дві музично-лекторські групи, камерна група з участю засл. артиста УРСР В. Субачева, виконавець народних пісень В. Нечепа. Міститься на вул. Леніна № 15. Див. *Миколаївського єпархіального братства будинок*. Іл.— табл. X.

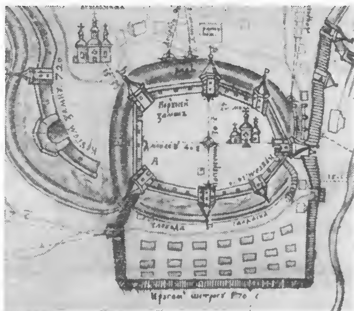
ЧЕРНІГІВСЬКА ФІЛІЯ АСОЦІАЦІЇ ХУДОЖНИКІВ ЧЕРВОНОЇ УКРАЇНИ (АХЧУ). Засн. 21.I 1927 за підтримкою провідних митців АХЧУ, життя і творчість яких тісно пов'язані з Чернігівщиною, зокрема, живописця М. Я. Козика та члена президії АХЧУ Б. К. Пилипенка. До складу Ч. ф. АХЧУ входили худож-

ники О. К. Журавський, М. І. Колесник (зав. господарською частиною), М. І. Лажечников, М. Г. Левицький (секретар президії), І. В. Лисицин (член президії), А. Ю. Петусь (голова президії), П. Г. Радловський, О. І. Федоренко та ін., фотограф І. Л. Вахгаузен. Одним з найважливіших заходів філії була підготовка Першої виставки живопису, графіки, скульптури та фотографії. Протягом 7.IX—3.X 1928 на виставці експонувалося 202 твори 39 учасників, у т. ч. твори таких митців, як К. Д. Трохименко, Г. П. Світлицький, М. І. Жук та ін. У своїй діяльності Ч. ф. АХЧУ використовувала традиції реалістичного, демократичного живопису вітчизн. митців. Меті професійного удосконалення черніг. майстрів відповідала створена при філії худож. студія, де регулярно, тричі на тиждень, проводилися мист. заняття.

Члени Ч. ф. АХЧУ брали участь у республікан. та пересувних худож. виставках. У 1930 Ч. ф. АХЧУ реорганізована на *Чернігівську філію Всеукраїнської асоціації пролетарських митців* (ВУАПМИТ).

ЧЕРНІГІВСЬКА ФІЛІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ ПРОЛЕТАРСЬКИХ МИТЦІВ (ВУАПМИТ). Засн. 1930 шляхом реорганізації *Чернігівської філії Асоціації художників Червоної України.* Головою філії був живописець і скульптор І. В. Лисицин. Ліквідована відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій».

ЧЕРНІГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ. У кін. VII ст. на пагорбі на Сх. від Подолу при впадінні р. Стрижня в р. Десну були збудовані перші укріплення з валу і рову, які поклали основу формуванню Ч. ф. На початку 11 ст. тут черніг. князь Мстислав Володимирович (1024—36) заклав двір-дитинець як фортецю, оточивши його з Пн. і Зх. глибокими ровами та високими земляними валами з городнями. Цілком ймовірно, що після розгрому Чернігова ордами Батия в 1239 на тер. Дитинця велися будівельні роботи для захисту від спустошливих татарських нападів. Особливо великих руйнувань зазнав Чернігів від кримських татар 1482 і 1493. На поч. 16 ст., після включення Чернігова разом з Чернігово-Сіверською землею до складу Рос. держави (1503), місто стало прикордонним. Для прикриття рос. кордонів від Литви і Польщі у серед. 16 ст. на виступаючому в бік річки мисі Дитинця збудовано замок, влаштовано підземний хід до річки. Із спорудженням замку змінюється й планування тер. Дитинця. Вулиця від Північної (Погорілої) брами до замку стає головною. Вздовж неї споруджуються адміністративні будинки, а також казарми, артилерійський двір, де, як гадають, відлито більшість чавунних гармат Валу. Біля його підніжжя, можливо, тоді ж виникли прямокутні квартали т. з. Московської слобідки, де жили солдати гарнізону.

Чернігівська фортеця. Зображення на «Абрисі Чернігівському», 1706.

Після народно-визвольної війни 1648—54 Ч. ф. стала адм.-політ. центром *Чернігівського полку,* зберігаючи водночас і значення фортеці, на озброєнні якої було багато чавунних і бронзових гармат. У 90-х рр. 17 ст. в пд.-сх. частині кол. Дитинця споруджено будинок полковника Якова Лизогуба (див. *Лизогуба будинок*). У 18 ст. Ч. ф., залишаючись адм.-політ. та культурно-освітнім центром, забудовується новими монументальними спорудами. Композиційною домінантою серед них став *Чернігівський колегіум* з дзвіницею (1700—02). План Чернігівської фортеці, складений інженером Д. де Боскетом, дозволяє припускати, що водночас з розбивкою кварталів і забудовою Московської слобідки було здійснено перше регулярне планування кол. Дитинця з урахуванням напряму давніх головних магістралей, Погорілих і Любецьких воріт.

Після того, як кордони Російської держави відсунулися на Зх., потреба в Ч. ф. відпала і 1799 її ліквідовано. Проте укріплення фортеці ще кілька років залишалися. На поч. 19 ст. за новим планом забудови міста (див. *Чернігова плани*) фортечні вали частково були розкопані і на їхньому місці розбитий бульвар. Для його прикраси 1896 на привезені з Києва лафети встановлено 4 гармати, що лежали на валу (їх у 40—50-х рр. 19 ст. бачили М. А. Маркевич і Т. Г. Шевченко). Коли було встановлено ще 8 гармат і де вони зберігалися —невідомо, розташовані вони в пд.-зх. частині сучасного *Центрального парку культури і відпочинку* ім. М. М. Коцюбинського на краю кол. Валу.

Характерні особливості гармат: 1) 3-футова (76 мм) фортечна гармата 18 ст. Довжина ствола — 1,42 м. Лафет системи Несвитевича, зразка 1865, перероблениго 1892; 2) 2-футова (64 мм) фортечна гармата 2-ї пол. 18 ст. Довжина ствола — 2,14 м. Лафет зразка 1865, перероблениго 1892; 3—6) 12-футові (122 мм) фортечні гармати 1-ї чверті 18 ст. Довжина ствола — 2,8 м. Лафети системи Венгловського зразка 1856; 7) 2-футова (64 мм) фортечна гармата 2-ї пол. 18 ст. Довжина ствола — 2,25 м. Лафет — зразка 1856; 8) 3-футова (16 мм) фортечна гармата поч. 18 ст. Довжина ствола — 2,22 м. Лафет зразка 1856; 9) 3,5-футова (82 мм) фортечна гармата 2-ї пол. 17 ст. Довжина ствола — 2,07 м. Лафет зразка 1865; 10) 3-футова (76 мм) фортечна гармата 2-ї пол. 17 ст. Довжина ствола — 2,47 м. Лафет зразка 1865, перероблениго 1892; 11) 18-футова (140 мм) гармата (гаубиця) серед. 17 ст. Довжина ствола — 1,64 м. Лафет зразка 1865, перероблениго 1892; 12) 3,5-футова (82 мм) морська гармата поч. 19 ст. Довжина ствола — 1,83 м. Лафет системи Несвитевича, виготовлений 1870. Стволи всіх гармат чавунні, лафети — стальні. Заводські клейма на стволах гармат відсутні. Відбудовані і реставровані після Великої Вітчизняної війни 1941—45. Пам'ятки архітектури, що знаходяться на тер. кол. Ч. ф., включено до *Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Див. також *«Абрис Чернігівський»*, *Оборонне будівництво*. Іл.— табл. II, III, V, IX, XXXIII—XXXV.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ХУДО́ЖНЯ ШКО́ЛА дитяча. Готує фахівців з образотворчого мистецтва. Відкрита 1978. Міститься на вул. Горького № 33.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ТОРГОВЕ́ЛЬНА ШКО́ЛА. Засн. 1903. Містилася у власному будинку на вул. Гончій (тепер вул. Горького). Мала 3 класи, давала загальну і спец. торговельну освіту. Знаходилася у віданні окружного інспектора уч. відділу М-ва фінансів й очолювалася інспектором. Ліквідована після Жовтня 1917.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ АГЕ́НТСТВО ПОВІ́ТРЯНИХ СПОЛУ́ЧЕНЬ (Аерофлот). Ств. 1965 на базі

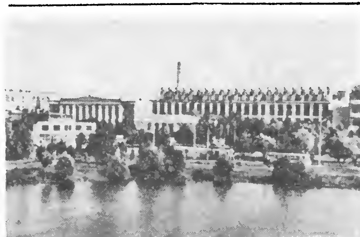
Черніг. авіаескадрильї Київ. об'єднаного авіазагону. Підпорядковане Черніг. об'єднаному авіазагону. Ч. а. п. с. здійснює продаж авіаквитків на літаки, що вилітають з Черніг. аеропорту, бронює місця для вильоту з ін. аеропортів. 1986 Ч. а. п. с. підключено до київ. і моск. автоматизованої системи продажу квитків «Сирена». З 1980 Ч. а. п. с. розташоване в новому спеціалізованому приміщенні по вул. Леніна № 65.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ВИРОБНИЦТВУ, ЗАГОТІВЛІ ТА ПЕРЕРОБЦІ ЛЬОНУ. Ств. 1971. Спеціалізується на випуску льоноволокна. До складу об'єднання входять: 10 льонозаводів (встановлено 21 поточну лінію), ремонтно-мех. з-д, 4 насінневі станції і відділення «Заготзбутльон». Загальна кількість працюючих 2130 чол. Виробнича потужність об'єднання — 25—27 тис. т льоноволокна на рік. На підприємстві вперше в СРСР освоєно технологію одержання костробрикету (реалізується населенню як паливо), з відходів виробництва налагоджено випуск костроплити (будматеріал). Знаходиться на вул. Старобілоуській № 25.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство пром-сті хім. волокон. Ств. 1975 на базі Чернігів. комбінату хім. волокна. Будівництво розпочато 1956 як з-ду синтетичного волокна. У грудні 1959 введено в дію дослідний цех, що став осн. базою для відпрацювання технол. процесів. 1962 стала до ладу перша черга з-ду. На проектну потужність введено 1965. Того ж року здано в експлуатацію виробн. по випуску анідного волокна (вперше в СРСР) і з-д перетворено на комбінат синтет. волокна. 1969 його перейменовано на комбінат хім. волокна. У складі об'єднання — 19 осн. технологіч. цехів. Підприємство випускає продукцію бл. 60 найменувань, у т. ч. 30 видів ниток для текст.-трикотажної пром-сті. Виробляються тканини з капрон. та анідних ниток, тех. нитки з аніду й капрону, капрон. волокно та ін. товари нар. споживання. На підприємстві вперше в країні освоєно процес одержання надміцної кордної тканини. Діє *Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно» палац культури.* Іл.— табл. XV.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ХЛІБОПЕКАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ. Перші підприємства по випуску хлібобулочних виробів — мех. пекарня (вул. Пушкіна № 22) і хлібозавод № 1 (вул. Любецька № 22) збудовані 1934. 1955 на їх базі створено Чернігів. хлібокомбінат. У 1965 став до ладу хлібозавод № 2 (вул. Борисенка № 41), який 1968 приєднано до хлібокомбінату, згодом перейменованого на виробниче об'єднання хлібопекарської промисловості. До його складу було включено також хлібозаводи у Ніжині і Прилуках. Розташоване на вул. Борисенка № 41.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИЩЕ ВІЙСЬКОВО-АВІАЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ ЛЬОТЧИКІВ імені Ленінського

Чернігів. Виробниче об'єднання «Хімволокно».

комсомолу. Засн. 1940 як Чернігівська військова авіаційна школа пілотів. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 льотний склад брав участь у бойових польотах. У липні 1941 школа перебазувалася спочатку в м. Зерноград Ростов. обл., а потім у м. Кизил-Арват, де в складних умовах пустелі Каракуми продовжувала готувати льотчиків для фронту. Навесні 1944 школа перебазувалася в станицю Ленінградську Краснодар. краю. У вересні 1945 школа була перетворена на училище, а в 1951 — на військове училище, у формуванні якого брали участь начальник училища двічі Герой Рад. Союзу полковник М. В. Кузнецов, Герой Рад. Союзу полковник Н. К. Наумчик та ін. Всього за програмою серед. уч-ща здійснено 9 випусків. У червні 1959 воно було перетворене на Черніг. вище військове авіаційне уч-ще льотчиків з 4-річним терміном навчання. З 1968 — сучасна назва. У роки Вітчизн. війни уч-ще готувало льотчиків-винищувачів, з них 15 — удостоєні звання Героя Рад. Союзу, а кол. льотчик-інструктор, генерал-полковник В. Д. Лавриненков став двічі Героєм Рад. Союзу. Вихованцями уч-ща є: льотчики-космонавти СРСР двічі Герої Рад. Союзу Л. Д. Кизим, П. І. Климук, Л. І. Попов та Ю. В. Романенко, Герой Рад. Союзу А. С. Левченко (1941—88). Орденом Леніна нагороджений В. Г. Титов. У 1964 училище відвідав Ю. О. Гагарін (див. *Гагаріна вулиці, Космонавтів вулиця*).

Героями Рад. Союзу стали вихованці уч-ща заслужений льотчик-випробувач В. Г. Гордієнко, генерал-майор авіації В. С. Кот, підполковник П. В. Рубан, кол. льотчик-інструктор уч-ща, заслужений льотчик-випробувач полковник Г. А. Пукіто. Уч-ще має спорт. комплекс, офіцерський клуб, де є б-ка, широкоекранний кінозал, музей уч-ща. Працюють гуртки худож. самодіяльності і любительська кіностудія. З 1981 при училищі працює військово-патріотичне об'єднання «Юний космонавт».

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ. Ств. за указом Сенату від 31.V 1860 про реорганізацію держ. кредитних установ. Видавало кредити й позики, приймало вклади, купувало й продавало банківські білети, приймало платежі за векселями, обмінювало кредитні білети, здійснювало ін. банківські операції. Очолювалося керуючим і підпорядковувалося Держ. банку Росії. Націоналізоване на підставі декрету Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України від 22.I 1919. Див. *Державного банку будинок*.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА. Відкрито 17.VIII 1907 за ініціативою власників приватних дитячих муз. шкіл К. В. Сорокіна й Г. Г. Ейзлера, які незалежно один від одного порушили перед Головною дирекцією Рос. муз. товариства клопотання з цього приводу. Першими директорами Ч. в. РМТ були: В. Д. Голицин, Д. В. Країнський, Г. Н. Глібов, Б. В. Баришевський, укр. живописець і скульптор І. Г. Рашевський (1849—1921) — автор творів «По Десні» (1899), «Ставок у саду», «До іспиту», «Десна» (всі—1892), «В селянській хаті», «На спаса» (1900), скульптури «Портрет музиканта Длуського» (1899), проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку (1921) та ін.

Почесним членом Ч. в. РМТ був обраний рос. та укр. музикознавець і піаніст Є. В. Богословський (1874—1941), який багато зробив для поширення муз. освіти в місті. Він — автор «Загальної історії музики», де є розділ про укр. музику. Ч. в. РМТ існувало до 1917 на кошти дійсних членів і членів-відвідувачів. У 1908 було відкрито Музичні класи при Ч. в. РМТ (фортепіано, співу, скрипки, віолончелі, спец. теорії, духових інструментів, клас ансамблю та оркестрової гри). Їх

директором був С. В. Вольський. Містилися в будинку Туровського на розі вул. Воздвиженської (тепер вул. Родимцева). Через рік відділення порушило питання про перетворення муз. класів на музичне училище, але не одержало підтримки з боку Головної дирекції Рос. музичного товариства. Документи Ч. в. РМТ свідчать, що музиканти Чернігова багато робили для пропаганди класичної музики, насамперед шляхом організації концертів.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ СЕЛЯ́НСЬКОГО ПОЗЕМЕ́ЛЬНОГО БА́НКУ. Ств. на підставі указу Сенату від 18.V 1882. Очолювалося управляючим. Видавало селянам позики під заклад земельних наділів для придбання землі. Особливо активізувалася його діяльність після революції 1905—07; під час столипінської аграрної реформи сприяло утворенню хуторів і відрубів. Мало право купувати і продавати землі за свій рахунок і продовжувати терміни позики. Підпорядковувалося Петербурзькому селянському поземельному банку. Націоналізоване на підставі декрету Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України від 22.I 1919. Див. *Дворянського і селянського поземельного банку будинок.* Іл.— табл. X.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ УКРАЇ́НСЬКОГО ГЕОЛОГОРОЗВІ́ДУВАЛЬНОГО ІНСТИТУ́ТУ науково-дослідного (Укр. НДГРІ). Ств. 1972 на базі Черніг. експедиції Укр.НДГРІ (організ. 1961). Діють три відділи, що об'єднують 6 секторів і 3 лабораторії. Наук. діяльність: дослідження особливостей геол. будови і нафтогазоноскості Дніпровсько-Донецької западини, визначення оптим. напрямів пошуково-розвідувальних робіт, ефективної методики їх проведення. Міститься на вул. Щорса № 8.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця, ств. польс.-шляхет. урядом 1635. Адм. центром був Чернігів. Складалося з 2 повітів: Чернігівського і Новгород-Сіверського. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 було ліквідоване, а його територія ввійшла до *Чернігівського полку* і *Ніжинського полку*.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ ЗЕМЕ́ЛЬНЕ УПРАВЛІ́ННЯ. Ств. в квітні 1919. Займалося організацією і керівництвом роботою окружних і повітових земельних відділів та управлінь, створенням сприятливих умов для розвитку с. г., організацією с.-г. кооперації. Ліквідовано в листопаді 1925.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ КВАРТИ́РНОГО ПОДА́ТКУ ПРИСУ́ТСТВІЄ. Ств. 1893. Розглядало скарги домовласників на неправильне оподаткування, керувало міськими присутствіями. Ліквідовано 1919.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ ОСОБЛИ́ВЕ ПРО ЗЕ́МСЬКІ ПОВИ́ННОСТІ ПРИСУ́ТСТВІЄ. Ств. 1851. Займалося розглядом кошторисів земських зборів, розкладенням земських повинностей і контролювало їх виконання. Присутствіє ліквідовано 1871.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ ПРИСУ́ТСТВІЄ. Створено відповідно до «Положення про земських начальників» 12.VII 1889. Було змішаною адм.-судовою установою, здійснювало нагляд за діяльністю повітових з'їздів, земських начальників, волосних і сільських управлінь. Ліквідоване Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ ПРОМИСЛО́ВОГО ПОДА́ТКУ ПРИСУ́ТСТВІЄ. Ств. 1898. Займалося оподаткуванням торг. і пром. підприємств, керувало повітовими присутствіями. Підпорядковувалося казенній палаті. Присутствіє ліквідовано 1919.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ РЕКРУ́ТСЬКЕ ПРИСУ́ТСТВІЄ. Ств. 1851 відповідно до рекрутського статуту. Займалося всіма справами, пов'язаними з рекрутською повинністю, зокрема проведенням рекрутських наборів. Керувало повіт. рекрутськими присутствіями. Підпорядковувалося казенній палаті. Спочатку діяли губернські і три повіт., а згодом губернське і п'ять повіт. (Козелецьке, Кролевецьке, Борзнянське, Стародубське і Новозибківське) присутствій. У 1874 перетворене на *Чернігівське губернське у військових повинностях присутствіє.*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ У ВІЙСЬКОВИХ ПОВИННОСТЯХ ПРИСУТСТВІЄ. Ств. 1874 на базі *Чернігівського губернського рекрутського присутствія.* Займалося питаннями, пов'язаними з призовом в армію, керувало призовними дільницями. Підпорядковувалося цивільному губернатору. Присутствіє ліквідоване 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ У ЗЕМСЬКИХ І МІСЬКИХ СПРАВАХ ПРИСУТСТВІЄ. Ств. у жовтні 1892 відповідно до Городового положення 11.VI 1892 шляхом об'єднання губернського в земських справах і губернського в міських справах присутствій. Здійснювало нагляд за діяльністю органів земського і міського самоуправління. Ліквідоване Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ У МІСЬКИХ СПРАВАХ ПРИСУТСТВІЄ. Ств. відповідно до «Городового положення» 16.VI 1870. Здійснювало нагляд за діяльністю органів міського самоуправління. Припинило діяльність відповідно до Городового положення 11.VI 1892 і передало свої функції губернському в земських і міських справах присутствію.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ У СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВАХ ПРИСУТСТВІЄ. Почало діяльність 1861 відповідно до Положення 19.II 1861. Керувало мировими посередниками та повітовими у селянських справах присутствіями. Ліквідоване відповідно до закону «Про земських начальників» від 12.VII 1889.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ БУДІВЕЛЬНИХ РОБІТ при Черніг. губернській раді нар. господарства. Ств. при Черніг. губраднаргоспі в липні 1919. Здійснювало керівництво всіма буд. орг-ціями. Ліквідовано 9.III 1922 постановою Черніг. губраднаргоспу від 24.II 1922.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОСТАЧАННЯ (Упродгуб). Ств. 26.VIII 1920 відповідно до наказу Наркомпроду і Реввійськради Південно-Західного фронту від 24.VII 1920. Забезпечувало постачання військових частин та установ губернії продовольством, фуражем і предметами першої необхідності. Ліквідовано 21.IX 1922 відповідно до постанови особуповноваженого Головпостачпродарму на Україні і начальника військово-продовольчого постачання від 1.VIII 1922.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ГІРНИЧОБУДІВНОЇ І СИЛІКАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ при губнаргоспі. Ств. 1920. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю цегельних, клінкерних, вапняних з-дів, бетонних майстерень і крейдяних розробок на тер. губернії, ліквідовано 1922.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПЕРЕРОБКИ ПРОДУКТІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (Губсільпром). Ств. 13.VIII 1921. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю підприємств, що переробляли с.-г. продукти. Ліквідовано 1922.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПОСТАЧАННЯ АРМІЇ І ФРОНТУ (Губпостачарм). Ств. 24.III 1919 відповідно до положення РНК України «Про організацію при Наркомпроді відділу постачання армії і фронту» від 9.II 1919. Здійснювало заготівлю продовольства і продуктів першої необхідності для армії і фронту, займалося питаннями забезпечення транспортом. Ліквідовано в жовтні 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ШКІРЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (Губшкіруправління). Утворено постановою ВРНГ «Про головний і губернські комітети шкіряної промисловості» від 30.I 1919 Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю шкіряних заводів і майстерень губернії. Ліквідовано в грудні 1921.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ДЕПО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ. Засн. 1928 як паровозне Черніг. депо Києво-Воронезької залізниці. З 1971 — сучас. назва. Здійснює ремонт та експлуатацію локомотивного парку, перевезення народногосп. вантажів. У 1928—71 перевезення вантажів здійснювалося паровозною, з 1971 — тепловозною тягою. У 1987 почалося буд-во цеху для ремонту електропоїздів. Депо розміщується на Привокзальній вулиці.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ДРУГЕ ВИЩЕ ПОЧАТКОВЕ ЧОЛОВІЧЕ УЧИЛИЩЕ. Засн. 1907 як міське, перетворене на вище початкове уч-ще в 1913. Мало 4 класи. Учнів — 98 (1915). Містилося на вул.

Всеволодській (тепер вул. Кирпоноса) у буд. Флерова.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ СХОВИЩЕ СТАРОЖИТНОСТЕЙ («древлехранилище»). Ств. 1900 Черніг. духовною консисторією при *Чернігівській духовній семінарії* як Центральний єпархіальний історичний музей. Статутом, який затвердили у жовтні 1906, передбачалося збирання і зберігання цінних писемних пам'яток, пам'яток археології і церковних старожитностей *Чернігівської єпархії,* а також вивчення пам'яток і запобігання їх псуванню і втраті на місцях, створення умов бажаючим для безпосереднього ознайомлення з місцевими визначними пам'ятками. Очолював сховище завідуючий, якого обирали з свого середовища члени церковно-археологічної комісії. Оскільки сховище старожитностей не мало спец. приміщення, зібрані матеріали розміщувалися в коридорах семінарії, зокрема, тут було зосереджено всі експонати виставки, підготовленої в 1907—08 до *Чотирнадцятого археологічного з'їзду.* Лише в 1913 для сховища виділено окрему кімнату, але для публічного огляду зібрані матеріали так і не були відкриті.

У Ч. є. с. с. було зосереджено рукописні книги і стародруки, багато цінних документальних матеріалів різних установ і навчальних закладів (акти, грамоти, універсали, листування), документи єпархіального і церковних архівів, описи церков і парафій, оригінали і копії архітектурних пам'яток, фото церков, давніх ікон, картин тощо. Антиминси, предмети церковного начиння, вбрання, мистецтва (давні ікони, портрети, гравюри, деталі іконостасів та ін.), пам'ятки археології. У 1908 і 1916 Ч. є. с. с. видало два «Сборника», що містять наукові розвідки, інформації, опис збірки старожитностей.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЖІНОЧЕ РЕМІСНИЧЕ УЧИЛИЩЕ міське. Засн. в кінці 19 ст. Строк навчання — три роки. Приймали дівчат після закінчення початкового училища. Учениці опановували крій і шиття. Містилося в будинку на П'ятницькій (тепер Урицького) вулиці.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — одне з найбільших давньоруських князівств 11—13 ст. з центром у Чернігові в складі Київської Русі. Осн. територія Ч. к. включала лівобережжя Дніпра вище за впадіння в нього Десни. У період найбільшого розквіту до Ч. к. входила вся Чернігово-Сіверська земля і володіння *Тмутараканського князівства.* Першим князем Ч. к. був Мстислав Володимирович (після *Лиственської битви 1024,* в якій він переміг Ярослава Мудрого). У 1026 Мстислав підписав мирний договір з Ярославом і потім спільно з ним вирішував усі державні справи, спільно здійснював військові походи. Коли в 1036 помер Мстислав, не залишивши нащадків, Ч. к. знову опинилося під владою Києва. Після смерті Ярослава Мудрого в 1054 всі землі були розподілені між п'ятьма синами. Ч. к., разом з Муромом і Тмутараканью, дісталося Святославу, який князював тут бл. 20 років. Потім чернігівськими князями були: Всеволод Ярославич (1073—76, 1077—78), Володимир Мономах (1076—77, 1078—94), Олег Святославич (1094—96), Давид Святославич (1097—1123), Ярослав Святославич (1123—26), Всеволод II Ольгович (1126/7—39), Володимир Давидович (1139—51), Ізяслав Давидович (1151—54), Юрій Володимирович (1154—55), Святослав Ольгович (1157—67), Ярослав Всеволодович (1179—98), Ігор Святославич (1198 — 1201), Всеволод Святославич Чермний (1201 — 1212). У 12 ст. князі Ч. к. віді-

ґрavали важливу роль у політ. житті Київської Русі. Багато з них [Святослав Ярославич (1073—76), Всеволод Ярославич (1076—77, 1078—93), Всеволод II Ольгович (1139 — 40), Ізяслав Давидович (1154—55), Святослав Всеволодович (1180—94), Михайло Всеволодович (1238—46)] займали великокнязівський київський стіл, деякі княжили в Новгороді. У кін. 11 ст.— в серед. 12 ст. намітилися ознаки розпаду. 1096 виділилося *Сіверське князівство.* Центрами окремих володінь стали Путивль, Рильськ, Трубчевськ, Курськ, Вщиж та ін. Спроба кн. Михайла Всеволодовича об'єднати південно-руські землі і Новгород під своєю владою була паралізована навалою орд Батия, які в 1239 захопили і зруйнували Чернігів. В економіці Ч. к. головне місце займало землеробство. Допоміжними галузями господарства були полювання, рибальство, бджільництво. Розвивалися ремесла — ковальство, гончарство, золотарство, керамічне виробництво та ін. Розгорнулося будівництво кам'яних споруд — князівських палат, церков (див. *Антонієві печери, Благовіщення церква, Борисоглібський собор, Брама єпископського двору, Брама князівського двору, Іллінська церква, Михайлівська церква, П'ятницька церква, Спаський собор, Успенський собор, Юр'єва божниця*). Ч. к. підтримувало торговельні зв'язки зі Сходом. Розвивалася освіта і культура (див. *«Слово о полку Ігоревім», Бібліотека князя Святослава, Бібліотека князя Святослава Ярославича*). У серед. XIV ст. основну частину Ч. к. захопило Велике князівство Литовське.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЛОКОМОТИ́ВНЕ ДЕПО́. Основне Черніг. локомотивне депо Південно-Західної залізниці. Засн. 1928 як паровозне Черніг. депо Києво-Воронезької залізниці. З 1971 — сучас. назва. Здійснює ремонт та експлуатацію локомотивного парку, перевезення народногосп. вантажів. У 1928—71 перевезення вантажів здійснювалося паровозною, з 1971 — тепловозною тягою. У 1987 почалося буд-во цеху для ремонту електропоїздів. Депо розміщується на Привокзальній вулиці.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МЕДИ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Відкрите 1868 як фельдшерська школа. Готує фельдшерів, акушерок, медсестер, зубних техніків. За час існування уч-ща підготовлено бл. 11 тис. фахівців (до Жовтня 1917 — 764 чол.). Серед випускників уч-ща були уродженці с. Жадове Семенівського р-ну професори Тимофій Т. Глухенький і Тихін Т. Глухенький. Міститься на вул. Урицького № 42.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МІСЦЕ́ВЕ УПРАВЛІ́ННЯ ТОВАРИ́СТВА ЧЕРВО́НОГО ХРЕСТА́. Засн. 1867 як Черніг. місцеве управління Рос. товариства піклування про поранених і хворих воїнів. У 1879 перейменовано на місцеве управління товариства Червоного Хреста. Підпорядковувалося Головному управлінню т-ва. Кошти складалися з внесків і пожертв. Дбало про надання допомоги пораненим, хворим та інвалідам війни, організацію лазаретів, госпіталів, притулків тощо. Реорганізоване після Жовтня 1917.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МІСЬКЕ́ РЕМІСНИ́ЧЕ УЧИ́ЛИЩЕ Олександрівське. Засн. 1880 з слюсарно-ковальським і столярно-токарним відділами. Строк навчання — три роки. Приймалися безплатно хлопці віком від 12 років з освітою не нижче початкового училища. Містилося у власному будинку, поруч з міською думою на Театральній площі (тепер пл. Куйбишева). Учнів — 93 (1915).

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ імені Л. М. Ревуцького. Відкрито 1961. Має 6 відділів: фортепіанне, струнно-смичкових

інструментів, духових інструментів, нар. інструментів, хорового диригування, теорії музики. Навч.-виховну роботу ведуть 102 викладачі.

Випускники муз. уч-ща одержують кваліфікацію викладача дитячої муз. школи, керівника хору, самодіяльного оркестру духових або нар. інструментів, артиста оркестру, концертмейстера.

За 26 років уч-ще підготувало 1411 фахівців, половина з яких продовжила навчання у вузах. Серед випускників училища А. Ф. Уманець — засл. діяч мист. УРСР. У 1977 училищу присвоєно ім'я Л. М. Ревуцького. На базі Черніг. муз. училища працює дитяча муз. школа. Училище є методичним центром для дитячих муз. шкіл області. Міститься на вул. Леніна № 16[а].

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні у 80—90-х рр. 18 ст. Утв. 16.IX 1781, фактично існувало з 19.I 1782. Очолював намісник, який мав повноваження від царя. До Ч. н. ввійшло 7 сотень Київського, 12 сотень Ніжинського, 12 сотень Лубенського, 16 сотень Гадяцького, 11 сотень Прилуцького, 11 сотень Чернігівського, 1 сотня Стародубського полків. Адм. центром був Чернігів. Ч. н. поділялося на 11 повітів: Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Городнянський, Зіньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський, Чернігівський. 1791 Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів було включено до *Київського намісництва,* Конотопський і частину Коропського пов. Новгород-Сіверського намісництва — до Ч. н. За ревізією 1782 у Ч. н. було 11 міст, 26 містечок, 2092 сіл, хуторів, слобід з населенням 746 560 чол. (крім дворян). 12.XII 1796 Ч. н. ліквідоване. Його територія ввійшла до *Малоросійської губернії,* яку 1802 поділено на Полтавську і *Чернігівську губернії.*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО. Ств. у вересні 1920 як філія Укр. наук. т-ва у Києві. З 1925 діяло під егідою ВУАН. Складалося з 7 секцій: історико-філолог. (з 1929 — історико-краєзнавчої), етнографічної, бібліографічної, соціально-екон., пед., художньої, природничої. Мало філію у Сновську (нині м. Щорс). Т-во утворило етнограф. музей і наук. бібліотеку. Провідну роль у діяльності т-ва відігравали П. І. Смоличев, П. К. Федоренко, Б. М. Шевелів, А. В. Верзилов, Б. Л. Луговський, Б. К. Пилипенко та ін. Т-во проводило секційні засідання, загальні збори, влаштовувало прилюдні лекції, вшановувало пам'ять видатних діячів укр. культури: Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, Л. І. Глібова, М. М. Коцюбинського. Члени т-ва брали участь в археол. дослідженнях, збирали пам'ятки фольклору й етнографії, вивчали нар. мистецтво, укладали бібліографію історії Чернігівщини. У 1931 побачив світ перший і єдиний том «Записок» т-ва. Припинило діяльність у першій пол. 30-х рр.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВИРОБНИЧО-ТЕХНІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ЗВ'ЯЗКУ (ОВТУЗ). Підпорядковане М-ву зв'язку УРСР. Ств. 1932 водночас з організацією області, мало назву Черніг. обл. управління зв'язку. З 1967 — сучас. назва. Управлінню підпорядковані 32 підприємства, в т. ч. 21 районний вузол зв'язку. Надає всі види послуг зв'язку і Союздруку населенню і нар. г-ву області. Розташоване на вул. Леніна № 28.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Засн. 1968. Об'єднує 3 міських і 22 районні

відділення, 153 первинних орг-ції, що налічують 4,6 тис. дорослих і 7 тис. юних любителів музики. Осн. завдання — дальший розвиток соціалістич. культури, задоволення естетичних запитів рад. людей, розвитку їхньої самодіяльної творчості. При відділенні працюють самодіяльні творчі колективи: ансамбль рос. нар. інструментів «Гармоника» (нагороджена Грамотою Верховної Ради УРСР; керівник В. Н. Кожан); ансамбль «Поліські дзвіночки» (лауреат обл. комсомольської премії ім. Олекси Десняка; керівник Ю. П. Карпенко); оркестр нар. інструментів, хорова капела та ін.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА УРСР. Добровільна науково-громад. орг-ція, ств. 1960. Об'єднує 16 тис. членів (1988). Підпорядковується Республіканській раді пед. т-ва УРСР. Сприяє розвитку пед. науки, надає допомогу членам т-ва у піднесенні ідейно-теор. рівня і пед. майстерності. Пропагує досягнення пед. науки і передового досвіду, здійснює пропаганду пед. знань серед батьків і населення. Найвищим керівним органом відділення є обл. конференція, яка скликається один раз на 5 років. Між конференціями діяльністю відділення керує обласна рада пед.т-ва, яка для ведення поточної роботи обирає президію в складі голови, заст. голови, секретаря і чл. президії. Має міські і районні відділення, які керують діяльністю первинних орг-цій т-ва. Первинні орг-ції діють при загальноосв. школах, дошкільних і позашкільних дитячих закладах, органах нар. освіти, пед. вузах. Обл. Рада т-ва розташована на вул. Шевченка № 34.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ДОБРОВІЛЬНЕ ПОЖЕЖНЕ ТОВАРИСТВО. Ств. 1958. Об'єднує 184 тис. чол. (1988). Т-во проводить своїми силами і за свої кошти профілактичні та орг.-масові заходи, спрямовані на запобігання пожеж у житлових будинках і на об'єктах нар. г-ва. Здійснює громад. контроль за дотриманням заходів пожежної безпеки в нар. г-ві області; пропаганду й поширення пожежно-тех. знань серед членів г-ва, дружин юних пожежників і населення. Правління т-ва розташоване на вул. Першого Травня № 24. Див. також *Чернігівського пожежного товариства будинок.*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ЛІТОБ'ЄДНАННЯ. Діє з поч. 30-х рр. Очолювали його в різний час Михайло Хазан, Олекса Десняк, М. І. Ігнатенко, К. Т. Журба, С. О. Реп'ях, О. О. Шостак, Д. Й. Іванов (на 1989). Налічує понад 150 чол. Головним його підрозділом є студія при редакції газ. «*Комсомольський гарт*», яка збирається раз на три тижні. Проводяться раз на два роки обласні наради молодих письменників. Серед вихованців літоб'єднання — П. С. Рудь, А. С. Михайлюк, О. Я. Ющенко, А. І. Кацнельсон, Є. П. Гуцало, В. Г. Дрозд, В. Г. Мордань, А. І. Давидов, В. Гоцуленко, Л. Горлач та ін.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ОПОЛЧЕННЯ 1812. Населення України взяло активну участь у Вітчизняній війні 1812 проти наполеонівської навали. Ч. о. складалося з козачого і земського. На поч. вересня формування козачого ополчення було завершено повсюдно. Всього Україна виставила 68,9 тис. ратників і козаків, у т. ч. Чернігівщина — 26 тис. На утримання лише земського ополчення в губернії було зібрано 2233 тис. крб. Із загонів Ч. о. і черніг. козачих полків у кін. серпня — на поч. вересня був створений т. з. кордонний ланцюг (бл. 800 км) від с. Клюси Городнян. пов. до с. Осадчини Остер. пов. Чернігівський драгунський і піхотний, Ніжинський кінно-єгерський та Глухівський

кірасирський полки проявили мужність і відвагу в боях під Красним, Смоленськом, Малоярославцем, Вязьмою, Бородіно. Відомо, що рядові Черніг. драгунського полку Ф. Дрига, Т. Харченко, С. Шило, П. Милешко і М. Власенко несподівано увірвалися на французьку батарею, знищили обслугу і, повернувши гармати, відкрили вогонь по ворогу. Під час рейду корпусів Ф. П. Уварова та М. І. Платова відзначилися також воїни Ізюмського, Єлисаветградського і Чернігівського полків, які відкинули за р. Войну італійську кавалерійську дивізію, знищивши три ескадрони і примусили відступити вишикуваний в каре полк противника. У Бородінській битві Чернігівський драгунський полк відбив атаку двох колон 5-ї французької дивізії, яка наступала на Шевардінський редут, і «гнав їх більше версти». Чернігівський піхотний полк героїчно обороняв Багратіонові флеші, Ніжинський кінно-єгерський—підступи до с. Бородіно та брав участь у рейдах по тилах противника. Чернігівські драгунський і піхотний полки брали участь і в закордонних походах рос. армії 1813—14, де відзначилися в боях за міста Реймо, Кульм, Труца, Перені, Кольдецьь.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ПЕ́РШЕ ВИ́ЩЕ ЧОЛОВІ́ЧЕ ПОЧАТКО́ВЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Засн. 1789 як мале уч-ще, перетворене 1913 на вище початкове уч-ще. Знаходилося у міськ. будинку на вул. Царській (тепер вул. К. Маркса). Мало 4 класи. Учнів — 150 (1915).

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ПОВІТО́ВЕ ДУХО́ВНЕ УЧИ́ЛИЩЕ. Середній навчальний заклад, відкритий 1817. На трьох відділеннях (нижчому, середньому і вищому) в 1870 навчалося понад 300 чол. До 1871 містилося в одному приміщенні з *Чернігівською духовною семінарією.* У 1872 училищу був виділений один з трьох семінарських будинків і водночас порушено питання про спорудження нового приміщення. Міститься він на подвір'ї *Єлецького Успенського монастиря* з зх. боку в глибині двору поруч з залишками *Чорної могили.* Гол. фасад будинку звернутий на Сх. до вулиці і монастиря. Двоповерховий, симетричний, П-подібний у плані (арх. Д. В. Савицький). Архітектура будинку відбиває один з характерних напрямів у мурованій забудові Чернігова кін. 19 — поч. 20 ст. Після Жовтня 1917 училище ліквідоване. У будинку до Великої Вітчизн. війни 1941—45 містилася школа ім. О. І. Войкова і працювали гуртки палацу піонерів. Після війни будинок було віддано під гуртожиток облрембудтресту. Тепер тут Будинок культури будівельників (у центр. частині) та ін. організації. Розташований на вул. Пролетарській № 4.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918. Збройний виступ проти нім.-австр. окупантів і гайдамаків у ніч на 13.XII 1918, яке очолив укр. письменник і громад. діяч А. І. Заливчий. Повстанці визволили з тюрми політв'язнів. З їх числа було сформовано бойові групи, на які покладалося завдання захопити пошту і телеграф, склад зброї. Вранці гайдамаки, підтяг-

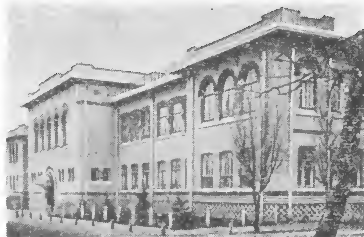

Чернігів. Будинок чоловічого духовного училища. Фото поч. 20 ст.

нувши сили, придушили повстання. У нерівній боротьбі загинув Заливчий (див. *Заливчого А. І. могила*).

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРОМИСЛОВЕ ОБ'ЄДНАННЯ СУХОЇ ПЕРЕГОНКИ ДЕРЕВИНИ при Черніг. губнаргоспі (Хімдерево). Ств. у лютому 1919. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю миловарних, цегельних, смолоскипидарних з-дів і підприємств дьогтьоваріння і смолокуріння, лабораторій для виготовлення ліків. Ліквідовано постановою губраднаргоспу в липні 1923.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ — середній навч. заклад. Відкрито 1902 у власному приміщенні. У 1915 мало 7 осн. й один підготовчий класи, 286 учнів. Закрито 1917. В училищі навчалися рад. держ. і парт. діяч І. П. Товстуха (1902—07), укр. рад. письменник Олекса Десняк (1928—31). Будинок Ч. р. у.— двоповерховий, мурований, Г-подібний у плані. Поєднує композиційні прийоми класицизму і декоративні засоби, властиві архітектурі модерну кін. 19 — поч. 20 ст. (арх. Д. В. Савицький). У 1917—18 в буд-ку містився Штаб червоногвардійського загону, в 1919—33 — Чернігівський інститут народної освіти, у 1933—41 — Вища комуністична с.-г. школа. Тепер — Чернігівський кооперативний технікум. З Пд. Сх. до нього прибудовано новий корпус. На фасаді старого будинку встановлено: *Штабу червоногвардійського загону меморіальна дошка, Десняку Олексі меморіальна дошка, Товстусі І. П. меморіальна дошка.* Розташований на вул. Горького № 3.

Чернігів. Будинок реального училища. Фото поч. 20 ст.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ УПРАВЛІННЯ КЛІНКЕРНИМИ ЗАВОДАМИ Українського управління місцевого транспорту Наркомату шляхів сполучення. Ств. 1.І 1927 наказом Укр. управління місцевого транспорту НКШС. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю клінкерних з-дів Черніг. округу. Ліквідовано 1.X 1928 постановою Всеукр. управління місц. транспорту.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ ДЕРЖАВНОГО ЛІСОПРОМИСЛОВОГО ТРЕСТУ (Укрліспром). Ств. у січні 1929. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю лісозаводів, лісорозробок, лісових і сплавних ділянок. Ліквідовано 4.І 1932.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК. Створено 1967. До 1979 був філіалом Київського державного архіт.-історичного заповідника «Софійський музей». До складу заповідника входять 34 пам'ятки архітектури. Серед них — ансамбль на тер. кол. *Дитинця,* який складають *Спаський собор* (11 ст.), *Борисоглібський собор* (12 ст.), *Чернігівський колегіум* (16—18 ст.), *Лизогуба будинок* (кін. 17 ст.), *Архієпископа будинок* (кін. 18 ст.), *Губернатора будинок* (поч. 19 ст.). Вздовж *Валу* розміщено 12 гармат (17—18 ст.; див. *Чернігівська фортеця*). У районі старовинного черніг. торжища — *П'ятницька церква* (кін. 12 — поч. 13 ст.). З 1967 у складі заповідника — ансамблі *Єлецького Успенського монастиря, Троїцько-Іллінського монастиря* з *Антонієвими печерами, Катерининська церква* (поч. 18 ст.). На тер. заповідника — курган *Чорна могила* та курганний могильник 10—11 ст. на *Болдиних горах.* Багатопрофільні фонди заповідника налічують понад 60 тис. од. зб., які складають

основу багатьох музейних експозицій і виставок. Філіал заповідника — архітектурні ансамблі та пам'ятки 12—19 ст. Новгорода-Сіверського (див. *Новгород-Сіверський філіал Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*). Іл.— табл. I—VII, IX, XVII—XIX.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ. Засн. 1913. Підпорядковувався губернській земській управі. Займався бактеріолог., імунологічними та ін. мікробіолог. дослідженнями. Діяв до 1934.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БУДИНОК НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ. Ств. 1939 на основі обл. бази самодіяльного мистецтва. Підпорядковувався Республіканському будинку народної творчості; з 1945 — обл. відділу мистецтв при облвиконкомі. Здійснював методичне й орг. керівництво худож. самодіяльністю, сприяв розвиткові нар. творчості трудящих, популяризував кращі її зразки. Організовував періодичні огляди, конкурси, фестивалі худож. самодіяльності, виставки робіт самодіяльних художників і майстрів нар. мистецтва. У 1979 перетворений на *Чернігівський обласний центр народної творчості і культурно-освітньої роботи*.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БУДИНОК ОФІЦЕРІВ. Міститься в кол. будинку цивільного губернатора, який було споруджено 1896 на вул. Смоленській за проектом арх. М. Д. Маркелова. Мурований, двоповерховий, прямокутний у плані з ганком з боку гол. входу. Зразок архітектури неокласицизму. 12—19 січня 1918 в ньому містився штаб *Богунського полку* під командуванням М. О. Щорса. Звідси 12 січня було відправлено повідомлення про визволення міста від петлюрівців (див. *Штабу Богунського полку меморіальні дошки*). У 1960-і рр. тут містився штаб військової частини. Тут бував О. І. Родимцев (див. *Родимцева вулиця*). На фасаді Ч. б. о. встановлено *Родимцеву О. І. меморіальну дошку*. Розташований на вул. Шевченка № 57.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БУДИНОК ХУДОЖНЬОЇ І ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ учнів професійно-технічних училищ. Відкрито 1975. При ньому створені і працюють: нар. вокально-хореограф. ансамбль «Комсомолія» (лауреат обл. премії ім. Олекси Десняка, лауреат 6-го респ. фестивалю мист-в «Молоді голоси» в м. Тернополі, учасник респ. телетурніру «Сонячні кларнети», культурної програми 12-го Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві), зведений духовий оркестр, танцювальний ансамбль «Світанок» (лауреат телетурніру «Сонячні кларнети» і телеконкурсу «Молоді голоси»), ансамбль нар. музики і танцю. Розташований на вул. Щорса № 4.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВЕЧІРНІЙ МЕХАНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ. Відкрито 1962. Готував фахівців для текст. (з 5 спеціальностей) і хім. (з 2 спеціальностей) промисловості. Тепер технікум готує фахівців з 5 спеціальностей: устаткування текстильних підприємств; ткацьке виробництво; оздоблення тканин;

Чернігів. Будинок цивільного губернатора (тепер будинок офіцерів). Фото поч. 20 ст.

вовнопрядильне виробництво; бухгалтерський облік. За час існування технікумом підготовлено понад 3 тис. фахівців, які працюють на базовому підприємстві — *Чернігівському камвольно-суконному комбінаті* ім. 50-річчя Радянської України. В технікумі навчається 315 чол. (1987). Міститься на вул. Щорса № 64.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВЕЧІРНІЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ. Створено 1986 на базі учбово-консультативного пункту Дніпродзержинського хіміко-технол. технікуму при виробничому об'єднанні «Хімволокно» (відкрито 1970) з вечірньою і заочною формами навчання із спеціальностей: технологія хім. волокон; устаткування хім. і нафтогазопереробних з-дів; електроустаткування пром. підприємств та установок. Міститься на вул. Щорса № 74.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВІДДІЛ КОМПЛЕКСНИХ РОЗВІДУВАНЬ Укр. держ. головного ін-ту інженерно-тех. розвідувань (Укр ДІІНТР). Створено 1971 на базі сектора розвідувань Черніг. філіалу ін-ту «Діпроцивільпромбуд». Має два підрозділи: топографо-геодезичну та інженерно-геологічну партії. Осн. напрямок діяльності — виконання інженерно-тех. розвідувань для обгрунтування проектів житлово-цивільного буд-ва в області і в окр. випадках поза її межами. Водночас відділ здійснює контроль за інженерно-геолог. роботами, що їх ведуть проектно-розвідувальні організації ін. міністерств і відомств. На базі тех. архіву відділу формується обл. довідково-інформ. фонд, що налічує понад 8 тис. од. зб. Розташ. на вул. Леніна № 21[а].

Чернігів. Водопідіймальна башта. Фото поч. 20 ст.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ВОДОГІН. У 1875 на підставі хім. аналізу Київське відділення тех. товариства визнало найкращою джерельну воду у верхів'ях р. Стрижня. 1879 міська дума вирішила провести водогін з Ялівщини (до цього воду возили на валках). 1880 розпочато роботи за проектом тех. контори «Нептун». 1893—98 на кол. пожежному майдані (тер. сучас. будинку облпрофради) зведено водопідіймальну башту (не збереглася), а в Театральному сквері (сучас. сквер Попудренка) — підземний комплекс споруд, який складався з круглого та квадратного приміщень, що були пов'язані з насосною станцією на Ялівщині. 1880—1901 магістралі першого водогону прокладено по вул. Гончій (тепер вул. Горького), Богуславській (вул. Свердлова), Воздвиженській (вул. Пролетарська), Сіверянській (вул. Коцюбинського), Вознесенській (вул. Першого Травня), Московській (вулиця Шевченка), Шосейній (вулиця Леніна), Бульварній (вул. Карла Маркса), П'ятницькій (вул. Урицького), Ольгинській (не збереглася), Підмонастирській (вул. Льва Толстого). 1913 вода з артезіанських свердловин подавалася в 532 будинки й 17 водорозбірних колонок.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД. Ств. 1801. Був апеляційною інстанцією для повітових земських і підкоморських судів та магістратів. Розглядав кримінальні і цивільні справи. Ліквідовано 1831 у зв'язку з створенням губернських палат кримінального і цивільного судів.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ВІСПЕННИЙ КОМІТЕТ. Ств. 1811 для проведення запобіжного віспощеплення. Керував повітовими віспенними к-тами. Підпорядковувався мед. департаменту М-ва внутр. справ. Ліквідовано 1865 у зв'язку з відкриттям лікарняного відділення при губернському правлінні.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА І СТАРОВИНИ (губкопмис). Ств. в березні 1919 при губернському відділі нар. освіти. Складався з 5 секцій: археологічної, архітектурної, музейної, архівно-бібліотечної та етнографічної. Комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини діяли також у деяких повітах. У квітні 1919 співробітники к-ту склали попередній реєстр найважливіших пам'яток краю. На облік також бралися кол. поміщицькі маєтки, церкви, архівні та музейні збірки, б-ки. У націоналізованому маєтку Милорадовичів губкопмис, зокрема, створив Музей поміщицького побуту. За безпосередньою участю повітових к-тів історико-краєзнавчі музеї виникли у Ніжині, Прилуках, Новгороді-Сіверському, Городні, Сосниці, Острі, Борзні, Седневі, Сокиринцях, Березному та ін. Губкопмис організував археол. розкопки у Чернігові, очолив збирання фольклорно-етнограф. матеріалу, влаштував Виставку укр. старовини у Чернігові, здійснив обстеження архівів, які зберігалися у губ. центрі. На засіданнях губкопмису заслуховувалися наукові доповіді й повідомлення місцевих краєзнавців. Припинив існування на поч. 1922.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЛІСООХОРОННИЙ КОМІТЕТ. Ств. 1888 у складі губернатора (голова), губ. предводителя дворянства, голови окружного суду й одного із його членів, управляючого держ. маєтностями, членів. губ. земської управи, губ. присутствія, старшого лісового ревізора. Мав канцелярію і комісію. Займався обліком та охороною лісових дільниць, влаштуванням лісозахисних дач. Порубка лісу проводилася з дозволу к-ту. Підпорядковувався лісовому департаменту М-ва землеробства і держ. маєтностей. Ліквідований 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ. Наприкінці травня 1918 у Чернігові на нелегальному губ. парт. з'їзді, на який прибуло 38 делегатів від 7 повітів губернії, було обрано губернський підпільний партійний комітет. На цьому ж з'їзді був затверджений і губернський підпільний революційний комітет, до складу якого увійшли усі члени губернського партійного комітету — П. Д. Кобець, О. Г. Листопад (див. *Листопад О. Г. могила*), Є. І. Петровський (голова), С. І. Соколовська (див. *Соколовській С. І. меморіальна дошка*), О. І. Соколовський, Д. С. Самусь, Н. І. Точоний. Губревком зосередив свою увагу на організації підпільних ревкомів та партизан. загонів у повітах, розгорнув роз'яснювальну роботу серед трудящих шляхом розповсюдження революц. літератури, листівок, виступів членів ревкому при виїзді в повіти, організував видання на шапірографі кількох номерів підпільної газети «Рабочий и крестьянин», готував робітників і селян до збройного повстання проти окупантів та їх ставлеників-гетьманців. Губревком мав регулярний зв'язок з Всеукр. військово-революц. комітетом.

У липні 1918 ряд членів губревкому було заарештовано. 29.X їх судив військово-польовий суд нім. окупантів. О. І. Соколовський був виправданий, Є. І. Петровський і О. Г. Листопад засуджені до 8 років каторжних робіт. О. Г. Листопад, хвора на легені, була звільнена з тюрми завдяки протестам громадськості. Є. І. Петровський

також не був відправлений на каторжні роботи, оскільки в листопаді 1918 в Німеччині відбулася революція. Його та інших політв'язнів звільнили з тюрми учасники збройного *Чернігівського повстання 1918*, яке розпочалося в Чернігові 13.XII під керівництвом А. І. Заливчого. Зазнали провалу другий і третій підпільні губревкоми, створені восени 1918 парт. організацією.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕ́РНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕ́Т — тимчасовий надзвичайний орган диктатури пролетаріату. У 1919—20 створювався чотири рази. Перший раз він був організований у відповідності з рішенням 1-ї губ. парт. конференції 10.I 1919 в Клинцях Черніг. губернії в складі Т. М. Коржикова, А. Ф. Риндича, Г. Ф. Лапчинського та ін. 12.I, після визволення Чернігова від петлюрівців та нім.-австр. окупантів богунцями на чолі з М. О. Щорсом, комуністи міста утворили тимчасовий ревком у Чернігові. Після переїзду губ. органів з Клинців до Чернігова на спільному засіданні цих ревкомів був утворений єдиний губревком. Він організовував ревкоми у повітах, керував виборами до Рад та проведенням перших соціалістичних перетворень в економіці губернії. На Першому губернському з'їзді Рад (13—17.IV) він склав свої повноваження і був замінений губвиконкомом.

Другий губревком був утворений Реввійськрадою *Дванадцятої армії* (дислокувалася в Ніжині) 28.X 1919 у день переходу в наступ військ Червоної Армії проти денікінців на черніг. ділянці фронту. До нього ввійшли три представники від армії — М. П. Глєбов-Авілов (голова губревкому), Т. М. Михелович, Е. І. Квірінг і два представники від губпарткому — Ю. М. Коцюбинський та М. С. Осадчий. Пізніше склад його змінився. Чернігів 7.XI був визволений від денікінців, 10.XI відбулося перше засідання губревкому в Чернігові. Діяв протягом трьох місяців — до губ. з'їзду Рад, який відбувся 2—6.II 1920.

9.V 1920 в зв'язку з наступом військ бурж.-поміщицької Польщі за рішенням губернського бюро КП(б)У був організований третій губревком у складі Т. М. Коржикова (голова), М. С. Осадчого, В. Г. Биструкова, І. Омельченка, Філатова. Коли Червона Армія перейшла у наступ і загроза Чернігівщині була ліквідована, губревком 12.VII передав усю повноту влади губвиконкому. У зв'язку з виїздом з губернії більшості членів губвиконкому на фронт та на роботу в ін. губернії і поширенням бандитизму в ряді повітів 7.IX 1920 був утворений четвертий губревком у складі С. Ф. Буздаліна (голова), П. В. Петровського (заст. голови), В. Г. Биструкова, Я. Лившиця, Чернишова. На губ. з'їзді Рад 6—13.X цей губревком передав владу новообраному губвиконкому.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕ́РНСЬКИЙ СО́ВІСНИЙ СУД. Ств. 1782 у відповідності з «Установленням про губернії» 1775. Складався з совісного судді і 6 засідателів — по 2 від дворян, купців і ремісників. Розглядав цивільні справи, що надходили за проханнями приватних осіб, а також передані з інших судів карні справи, божевільних і малолітніх. Ліквідований 1796, відновив свою діяльність 1802. Остаточно ліквідований 1858.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕ́РНСЬКИЙ СТАТИСТИ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т. Ств. відповідно до закону від 20.XII 1834. У його завдання входило збирання й перевірка статистичних даних, складання описів губернії чи окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі. Головою к-ту був цивільний губернатор, членами: губ. предводитель дворянства, віцегубернатор, голова казенної палати та ін. Підлягав Центр. статист. к-ту. На основі «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» була здійснена реорганізація к-ту; до складу Ч. г. с. к. включили не тільки офіційних, але й приватних осіб, які дістали

змогу не лише збирати статист. відомості, але й їх опрацьовувати та публікувати. Це сприяло активізації діяльності к-ту. Його діяльність на поч. 60-х рр. тісно пов'язана з іменем Лазаревського Олександра Матвійовича (1834—1902) — укр. історика, який кілька років був його секретарем. 1862 к-т видав «Памятную книжку», де, крім детальних статистичних відомостей, вміщено кілька дуже цінних статистичних досліджень з історії, промисловості та етнографії Черніг. губ. У 1866 за ініціативою О. М. Лазаревського вийшла перша книга «Записок Черниговского губернского статистического комитета». У додатку до 2-ї книги «Записок» О. М. Лазаревський надрукував опис Чернігівського намісництва 1779—1781. Ч. г. с. к. опублікував також підготовлене Лазаревським і Константиновичем «Обозрение Румянцевской описи Малороссии». У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. комітет видавав «Календари Черниговской губернии», «Черниговские памятники» и «Памятные книжки Черниговской губернии» Ч. г. с. к. ліквідовано 1919.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СУД (губсуд). Ств. 1923 відповідно до «Положення про судоустрій УРСР», затвердженого ВУЦВКом 16.XII 1922. Був касаційною інстанцією для народних судів, розглядав справи, що входили до компетенції губсуду, здійснював контроль за діяльністю підвідомчих судів. Мав адм.-госп. управління, цивільний і карний відділи. Ліквідований 4.VIII 1925 на підставі постанови РНК УРСР від 3.VI 1925.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗАВОД ЗАЛІЗОБЕТОННИХ ВИРОБІВ тресту «Агробудіндустрія» об'єднання «Чернігівоблагробуд». Ств. 1956 під назвою «Буддеталь», згодом перейменовано на Ч. з. з. в. «Будтресту» № 2 Головкиївбуду, пізніше підпорядкований «Чернігівсільбуду». Сучасна назва — з 1986. Осн. напрям виробництва — виготовлення бетонних та залізобетонних виробів і конструкцій на замовлення будівельних орг-цій. З-д розташований на 109 км.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗАВОД ЗАЛІЗОБЕТОННИХ ВИРОБІВ тресту «Чернігівпромбуд». Засн. 1957. З 1959 — сучасна назва. 1960 введено в дію цех випалювання перліту для виготовлення теплоізоляційних матеріалів. 1965 з-ду передано цех пористих бетонів, 1970 почав працювати бетонозмішувальний вузол, 1973 — гіпсопрокатний цех. На 1.I 1987 з-д мав у своєму складі: 2 цехи збірного бетону, бетонорозчинний вузол, столярно-опалубковий цех, цех пористих бетонів, асфальтоперлітний цех і гіпсопрокатну дільницю. Завод міститься на вул. Щорса № 59.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗАВОД ЗАПАСНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ЧАСТИН — філіал Горьковського автооб'єднання «ГАЗ». У 1967 розроблено й затверджено проектне завдання на будівництво. У 1969 під час спорудження з-д включено до складу Горьковського об'єднання на правах філіалу. Було визначено і його профіль — випуск передніх вісей і задніх мостів до автомобілів марки «ГАЗ». У 1973 з-д став до ладу. Зокрема почав працювати ковальський цех. Протягом двох наступних років освоєно випуск передніх вісей і задніх мостів у комплекті для автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-52,

Чернігів. Завод автомобільних запасних частин. Інструментальний цех.

ГАЗ-63 та багатьох ін. запасних частин. До 1975 було закінчено буд-во осн. об'єктів з-ду. З 1985 на з-ді розпочалося тех. переозброєння й реконструкція виробництва. Припинено виробництво передніх вісей і задніх мостів й освоєно випуск карданних валів, які з січня 1986 з-д поставляє на головний конвейєр Горьковського автозаводу. В 1987 розпочалося будівництво другого механозбірного корпусу площею 20 тис. м². Водночас ведеться підготовка до власного верстатобудування. У 1987 розпочато випуск оброблюючих центрів, у перспективі — випуск складних шліфувальних верстатів, конвейєрів та ін. нестандартного устаткування.

На з-ді існує навчально-виробнича дільниця, де учні підшефних шкіл набувають робітничих спеціальностей. У 1985 відкрито заводський клуб «Юний технік», у гуртках якого навчається бл. 700 чол. У 1987 відкрито заводський санаторій-профілакторій; розвивається допоміжне г-во. З-д міститься на вул. Леніна № 312.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛОКОНСТРУ́КЦІЙ І МЕТАЛООСНА́ЩЕННЯ експериментальний Гол. управління механізації буд-ва Мінпромбуду УРСР (з 1984). Засн. 1955 як Рем.-мех. з-д Гол. управління лісозаготівельних орг-цій Міністерства міськ. і сільс. б-ва УРСР. Спочатку підприємство займалось ремонтом автомобілів і тракторів. У 1976—77 проведено реконструкцію, побудовано ряд нових корпусів. У 1977 завод одержав сучас. назву. Розташований на вул. Ціолковського № 1.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЗАЛІЗНИ́ЧНИЙ ВУ́ЗОЛ Київського відділення Південно-Західної залізниці. Складається з 27 організацій і підприємств. Осн. більшість їх займається перевезенням вантажів і пасажирів, решта — торговим, медичним обслуговуванням залізничників, утриманням і ремонтом службових і житлових приміщень тощо. Перша залізниця в м. Чернігові була введена в дію 1893. Станція Старий Чернігів була розміщена на лівому березі Десни на відстані 5 км від міста. На станції працювало 23 чол. персоналу. Залізнична служба складалася з невеликого дерев. вокзалу, оборотного паровозного депо, водонапірної башти, 3 житлових будинків для службовців станції. З розвитком господарства після закінчення громадян. війни виникла потреба зв'язати м. Чернігів з ін. районами країни. В 1924 вузька колія на дільниці Чернігів — Вересоч була замінена широкою. У 1927 розпочалося будівництво нової залізниці Чернігів — Овруч і водночас закінчувалося спорудження залізниці Чернігів — Новобелицька. Після цього станція Старий Чернігів у листопаді 1928 була перенесена на правий берег Десни. У колективах Ч. з. в. (1987) працювало понад 2,5 тис. робітників. Найбільші підприємства: Локомотивне депо Чернігів (420 чол.), станція Чернігів (270 чол.), чернігівська дистанція лінії (430 чол.), відділ робітничого постачання (270 чол.), лікарня вузла (217 чол.) та чернігівський резерв провідників (272 чол.). Адреса підприємства: проспект Жовтневої Революції № 1.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЗЕМЛЕВПОРЯ́ДНИЙ ТЕ́ХНІКУМ ім. Г. І. Петровського. Відкритий 15.VIII 1919. У 1925 йому присвоєно ім'я Г. І. Петровського. Готував техніків землевпорядних та геодезичних робіт. Припинив діяльність у 1930.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЗООВЕТЕРИНА́РНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Засн. в 1926 як с.-г. технікум. У 1928 перейменований на технікум молочного г-ва. У 1932—34 називався Черніг. середньою зоотех. школою. З 1934 — Черніг. зоотех. технікум. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 припиняв свою роботу (з серпня 1941 до червня 1944). У 1956 був злитий з Ніжинським вет. технікумом і став називатися

Черніг. зооветтехнікумом. У його складі організовано заочне відділення. У серпні 1961 переведений до Волинської обл.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ КРАЄЗНАВСТВА — громадське об'єднання. Ств. в середині 1924. Згідно з статутом на нього покладалося планування краєзнавчих студій у регіоні, координація зусиль рад. і госп. органів, навч. закладів, музеїв, архівів, наук. товариств, окремих дослідників у галузі всебічного вивчення Чернігівщини. Передбачалося створити відділення ін-ту у всіх повітах, налагодити видання періодичного збірника наук. праць. У жовтні 1924 за ініціативою ін-ту була проведена Перша черніг. губ. краєзнавча конференція. Однак в зв'язку із запровадженням нового адм.-тер. устрою і ліквідацією губвиконкому ін-т втратив фінансову й орг. підтримку з його боку і наприкінці 1925 припинив своє існування.

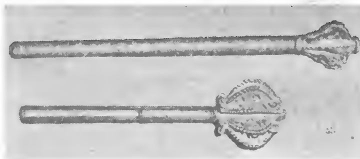
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ. Див. *Чернігівський педагогічний інститут* ім. Т. Г. Шевченка.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ЗАВОД Київ. верстатобудівного виробничого об'єднання ім. М. Горького. Ств. 1964 як цех Прилуц. з-ду «Будмаш». У 1965 перетворений на завод спец. різальних інструментів. Осн. продукція: автомати і напівавтомати, верстати — спец. та з числовим програмним управлінням. Сучас. назва — з 1978. Міститься на вул. Кірова № 61.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІВНИЙ ГУРТОК. Ств. в жовтні 1922 при губернському архіві. Складався з 2 секцій: історико-архівної та історико-революційної. Членами гуртка були здебільшого студенти Чернігів. ін-ту нар. освіти. Вони допомагали розбирати й опрацьовувати архівні матеріали, на підставі яких готували наук. студії з історії краю. Гуртківці брали участь у архітектурно-археолог. дослідженнях давньорус. пам'яток Чернігова — Спаського і Успенського соборів, здійснюваних у 1923—24 київськими вченими. Під час літніх канікул члени гуртка збирали історико-археол. та етнограф. матеріали, записували нар. пісні та перекази. На засіданнях гуртка виступали місцеві науковці, відомі вчені з ін. міст, які приїжджали до Чернігова — І. В. Моргилевський, М. О. Макаренко, Д. В. Айналов, В. А. Пархоменко, В. О. Барвінський та ін. Гурток припинив існування у 2-й половині 20-х рр.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ. Бере свій початок від істор. музею Черніг. архівної комісії, ств. в листопаді 1896, та *Чернігівського музею українських старожитностей,* відкритого 1902 на базі колекцій, що їх заповів місту меценат В. В. Тарновський (молодший). У 1919—22 в Чернігові з'явилося ще три музеї: етнографічний, поміщицького побуту і мист-в, музей культів (створений на основі *Чернігівського єпархіального сховища старожитностей*).

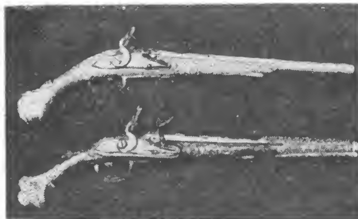
У 1925 всі ці музеї об'єднано в крайовий істор. музей. У 1940 він став закладом респ. підпорядкування. Тут зберігалося понад 100 тис. експонатів, серед яких багато було унікальних, б-ка налічувала 50 тис. томів. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45

Історичний музей. Перначі поч. 18 ст.

частина колекцій була евакуйована в Уфу, більшість експонатів загинула під час бомбардування міста гітлерівцями і тимчасової нім.-фашист. окупації. У 1944 фонди музею налічували лише 33 тис. одиниць зберігання.

Ч. і. м. має в своєму складі 4 відділи (фондів, пропаганди і масової роботи, історії рад. суспільства, сучасності), 6 секторів (історії феодалізму, капіталізму, створення музеїв на громад. засадах; атеїзму, пам'яток історії та культури, археології); координує і спрямовує діяльність філіалів і 13 відділів, розташованих на тер. міста й області. З 1986 відділом Ч. і. м. є *Чернігівський музей бойової слави.* У музеї зберігається понад 150 тис. пам'яток матеріальної і духовної культури. Сучасна експозиція побудована 1979 й розміщена в 16 залах в будинку кол. *Чернігівської класичної чоловічої гімназії* (див. також *Губернатора будинок*). Художнє оформлення музею відзначене Дипломом Виставки досягнень нар. господарства УРСР. Серед колекцій музею: археологічна, нумізматична, етнографічна, стародруків, плакатів періоду громадян. війни, матеріали про чернігівців — героїв Рад. Союзу, Героїв Соц. Праці, вчених, діячів культури. У різний час значна частина матеріалів з Ч. і. м. була передана для створення музею Т. Г. Шевченка в Києві, *Коцюбинського М. М. музею* в Чернігові, щорського *Щорса М. О. музею, Чернігівського художнього музею.* Б-ка музею, створена в 1925, налічує понад 15 тис. томів. Каталог — систематичний. Картотека «Чернігівська область». Розташований на вул. Горького № 4. Іл.— табл. VIII, IX.

Історичний музей. Крем'яні пістолі 2-ї пол. 17 ст.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КАМВОЛЬНО-СУКОННИЙ КОМБІНАТ ім. 50-річчя Радянської України. Будівництво ком-ту розпочалося 1961. Першу чергу введено в дію 1963, другу — 1964, третю —1965. Проектну потужність комбінат освоїв 1969. Діють виробництва: камвольно-чесальне, камвольно-прядильне, апаратно-прядильне, ткацьке, оздоблювальне та ряд допом. відділів і цехів. Випускає камвольні та вовняні тканини, трикотажну пряжу. Вперше в СРСР (1972) освоєно технологію карбонізації готових тканин з вовни та нітрону, друкування малюнків на суконних тканинах методом фотофільмодруку. Видається газ. «Робітниче слово». Комбінат міститься на вул. Щорса № 68.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — один з найстаріших середніх навч. закладів на Лівобережній Україні. Засн. 1700 на зразок Києво-Могилянського на основі Слов'янсько-латинської школи, що діяла при архієпископській кафедрі з 1689. Фундатором Ч. к. був педагог, церковний діяч та укр. письменник Іоанн Максимович (1651—1715), уродженець м. Ніжина, вихованець, а згодом і професор Києво-Могилянської колегії. З 1696 архімандрит чернігівського *Єлецького Успенського монастиря,* а з 1697 — архієпископ чернігівський. Автор численних віршованих і прозових творів, перекладач. Діяльними його помічниками в цьому були Антоній Стаховський (?—1740) — уродженець Чернігівщини і вихованець Києво-Могилянської колегії, письменник і перекладач, Іларіон Лежайський та Герман Кононович. Навчання спо-

чатку продовжувалося 6, а згодом — 8 років. У колегіумі викладали заг.-осв. предмети: граматику, лат. і грец. мови, історію, географію, математику, філософію. Бідні студенти Ч. к. жили в бурсі. Для них видавали дрова і кілька разів на тиждень житній хліб та крупи. Кількість учнів в Ч. к. досягала 250—300 чол. (переважно діти старшини, духівництва, заможних міщан і козаків з усіх кінців України). У 40-і pp. 18 ст. від 15 до 25 % учнів становили вихідці з Правобережної України. 1776 Ч. к. реорганізовано на *Чернігівську духовну семінарію*. В колегіумі навчався Самойлович (справжнє прізв. Сушковський) Данило Самійлович (1742—1804) — укр. лікар, основоположник вітчизняної епідеміології. Член 12 іноземних академій наук. Н. в с. Янівці, тепер с. Іванівка Чернігів. р-ну. Після закінчення Ч. к. навчався в Київ. академії (1756—61), Петерб. мед. школі (1761—65) та Страсбурзькому ун-ті (1776—80). Захистив дисертацію в Лейденському ун-ті з питань хірург. акушерства. Був активним учасником боротьби з епідеміями чуми в Москві, Кременчуці, Єлизаветграді, Херсоні та в Криму. Праці присвячені спростуванню старих уявлень про шляхи поширення чуми та обгрунтуванню ефективних протичумних заходів. Знаходився Ч. к. у приміщеннях, які становили частину комплексу кол. Борисоглібського монастиря. Зведений на залишках валу старод. *Дитинця* і складається з кількох будівель різного часу. За дослідженням арх. М. М. Говденко найдавнішою є зх. частина — двоповерхова основа дзвіниці, кол. келії монастиря 16 — поч. 17 ст. Центр. частина, де була трапезна, зведена у 2-й пол. 17 ст. У 1700—02 над зх. крилом надбудовано двох'ярусну башту, де містилися дзвіниця та церква Іоанна Богослова. Тоді ж споруджено сх. частину, над якою підносилися дві бані Всіхсвятської трапезної церкви. Пізніше буд. Ч. к. неодноразово перебудовували і переобладнували. Під час ремонту 1861 позолотили баню. 1891, водночас з прибудовою ганку до зх. фасаду, було остаточно знищено залишки декор. деталей на інших фасадах. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 згорів. У 1952—54 реставрований у первісному вигляді, за винятком сх. частини. Будівлі властиві риси укр. барокко. У декорі помітний вплив московської архіт. школи 17 ст. Іл.— табл. V.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ КОМБІНА́Т БУДІВЕ́ЛЬНИХ МАТЕРІА́ЛІВ об'єднання «Чернігівбудматеріали» М-ва промбудматеріалів УРСР. Ств. 1970 на базі новозбудованого з-ду силікатних виробів і діючого заводоуправління будматеріалів Черніг. тресту будматеріалів. 1974 до комбінату приєднано Черніг. цегельний з-д № 1 і Тупичівський сезонний цегельний з-д. У 1975 з складу комбінату виділено з-д № 2 (кол. заводоуправління будматеріалів). Осн. продукція: цегла силікатна, цегла керамічна, дрібні стінні блоки, дренажні труби гнучкі кручені тощо. Комбінат міститься на Київському шосе № 3.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ КО́МПЛЕКСНИЙ ПРОЕ́КТНО-РОЗВІ́ДУВАЛЬНИЙ ВІ́ДДІЛ Укр. держ. ін-ту по проектуванню шляхового г-ва («Укрдіпрошлях»). Створений 1960 в складі 4 груп (2 проектних, розвідувальної і кошторисної). Осн. напрямок діяльності — складання проектно-кошторисної документації на буд-во і реконструкцію автом. шляхів і мостових переходів. Міститься на вул. Київській № 17.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ КООПЕРАТИ́ВНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Відкрито 1951. Див. *Кооперативні технікуми*

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, «Літопись, що в руських і польських сторонах ділялося і якого ро-

ку» — пам'ятка укр. історіографії 17—18 ст., цінне історичне джерело. Відомо 4 списки. Починаються вони, за винятком четвертого списку (має записи під 1497 і 1503), 1587. Перший список закінчується 1652, другий — 1750 (з великими прогалинами), третій — 1725 (події за 1704—25 висвітлені повніше), четвертий — 1764. За змістом Ч. л. поділяють на три частини: перша охоплює істор. події з 1587 по 1692, друга — з 1693 по 1703 (вона написана в Чернігові), третя — з 1704 до 1750. По суті самостійною частиною четвертого списку є опис подій за 1726—64, оскільки, хоч і має за цей період записи другий список під шістьма роками, вони не збігаються з записами четвертого списку, за винятком двох. Її автором була світська високоосвічена людина, що близько стояла до гетьманського чи полкового уряду. Його цікавили як загальноімперські і загальноукраїнські події, так і події, пов'язані з Чернігівщиною. Перші два списки Ч. л. були покладені в основу публікації М. М. Білозерського (Южнорусские летописи. К., 1856), третій список 1890 видав О. М. Лазаревський. Четвертий список, нещодавно виявлений у рукописному збірнику О. Ф. Шафонського (див. *Шафонського О. Ф. могила*), ще не був надрукований (зберігається в ЦНБ АН УРСР). Він переважає всі останні обсягом і повнотою висвітлення подій. У Ч. л. повідомляється про сел.-козац. повстання 16—17 ст. Докладно описані події визвольної війни укр. народу 1648—54 та істор. події 2-ї пол. 17 ст., розповідається про кошового І. Д. Сірка, полковника С. П. Палія, посольство до Петербурга 1723, Малоросійську колегію. У Ч. л. знайшли відбиття і найважливіші події політ. і культур. життя. Чимало відомостей літопису є унікальними. За характером викладу подій, стилем та мовою Ч. л дуже близький до Самовидця літопису.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ МІСЬКИ́Й БАНК громадський. Питання про його відкриття черніг. міська дума обговорювала кілька разів, починаючи з 1870. У листопаді 1874 одержано дозвіл М-ва фінансів на відкриття Ч. м. б., а в грудні було обрано правління банку на чолі з О. П. Карпинським. 19.II 1875 банк розпочав свої операції. Тільки за два місяці його роботи вклади досягли 100 тис., а на кінець року — 500 тис. крб. За цей час банк здійснив дисконт векселів на 400 тис. крб. За вклади банк сплачував 5,5—7,5, а за надання кредитів та ін. операції стягував 9—12 %. Пізніше цей процент був дещо знижений.
За 25 років Ч. м. б. одержав понад 3,7 млн. крб. валового прибутку, у т. ч. майже 1,4 млн. чистого прибутку. 677,8 тис. крб. чистого прибутку він передав у розпорядження думи на її потреби, а 513,6 тис. крб. направив на поповнення власного капіталу. Ч. м. б. націоналізований на підставі декрету Тимчасового робітн.-сел. уряду України від 22.I 1919. Містився в будинку думи на площі Театральній (тепер площа Куйбишева).

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ МІСЬКИ́Й МОЛО́ЧНИЙ ЗАВО́Д Черніг. об'єднання молочної пром-сті агропром. комплексу Черніг. обл. Первісно містився на вул. Урицького. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був зруйнований. Після визволення міста відновлено як маслозавод, що розмістився у приміщенні на розі вул. Фрунзе і М. Коцюбинського. У 1952—56 для з-ду збудовано 2-поверхове приміщення й обладнано його новим устаткуванням,що дозволило розширити асортимент продукції. Протягом 1967—70 встановлено високопродуктивні лінії для виробництва масла, морозива, молока; обладнано цех дитячого харчування. З-д, де налічується (1988) 526 робітників, щороку переробляє 125 тис. т сировини і виготовляє 55 найменувань мол. продуктів. Міститься на вул. Любецькій № 76.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ МІСЬКИ́Й ПАРК — пам'ятка садово-паркового мис-

тецтва (з 1972). Розташований на вул. Шевченка. Вікові дуби, липи, в'язи, клени.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МОНТАЖНО-ЗАГОТІВЕЛЬНИЙ ЗАВОД (ЧМЗЗ) тресту «Сантехмонтаж-1» Мінмонтажспецбуду УРСР. Засн. 1964. До складу заводу входять дільниці: котельно-зварювальних, трубозаготовчих робіт, виготовлення вентиляційних систем. Осн. продукція: повітроводи металеві, вузли й деталі з стальних труб для внутрішніх систем, вузли й деталі з чавунних труб, блоки нагрівальні чавунні, блоки нагрівальні конвекторні. Розташований на вул. Індустріальній № 5.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ. Ств. за ініціативою і за участю ветеранів кол. 1-ї гвард. армії в спеціально збудованому приміщенні, як музей на громадських засадах. Експозиція відкрита 1985 до 40-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У 1986 перетворено на відділ Черніг. історичного музею. У музеї зібрано бл. 2,5 тис. експонатів, що розкривають бойовий шлях кол. 1-ї гвард. армії у роки Великої Вітчизн. війни, військово-патріотичну роботу ветеранів армії серед молоді, спадкоємність традицій, будні теперішньої армії, історію Чернігівщини з 1917 до наших днів. Розташований на вул. Шевченка № 55[а].

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ. Відкритий 1902 черніг. губернським земством на основі заповіданих йому музейних і архівних реліквій колекції В. В. Тарновського (молодшого). Найціннішу її частину становила шевченкіана, що налічувала 758 експонатів. Серед них — 18 оригіналів листів Шевченка різним особам, бл. 30 автографів творів (зокрема, заборонених царською цензурою, і «Щоденник»), понад 20 особистих документів поета. У колекції було понад 80 листів і записів про похорон Шевченка, його особисті речі (мольберт, муштабель, палітра, живописне й гравірувальне приладдя, стілець, баклажка, сорочка та ін.), посмертна маска й перстень з його волоссям, бл. 400 мистецьких творів Шевченка (серед них 285 малюнків і картин, два альбоми з 50 акварелями, 38 гравюр), 200 зразків іконографії Шевченка, зібрання публікацій його творів та видань про нього (248 одиниць). У 1907 до музею передано автографи поета з архіву «Третього відділу», серед них — рукописну збірку «Три літа». За Рад. влади експонати цього музею поповнили експозиції та фонди Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві. Зібрання автографів передано до відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Ін. матеріали М. у. с. тепер зберігаються в Чернігівському історичному музеї. Містився у будинку Чернігівського музею укр. старожитностей. Іл.— табл. XI.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНАТ. Ств. 1933 на базі міської бойні. 1957 закінчено буд-во нового м'ясокомбінату. Він докорінно реконструйований, оснащений потужним устаткуванням. Осн. продукція: м'ясо, ковбасні вироби, харчові жири, рого-копитна сировина, шкіра, ендокринно-ферментна сировина та ін. Розташований на вул. Любецькій № 80.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБ'ЄДНАНИЙ АВІАЗАГІН Українського управління цивільної авіації. Ств. 1935 як авіаланка в складі 3 літаків, що базувалися біля с. Халявина Черніг. р-ну, й здійснювала поштові перевезення. У 1917 споруджено аеропорт біля с. Количівки Черніг. р-ну, який діє й тепер. У 1973 Ч. о. а. виділився

з Київського авіапідприємства в самостійне авіапідприємство.

Ч. о. а. здійснює пасажирські перевезення, поштово-вантажні відправлення, обслуговує нар. г-во. Щороку авіапідприємство перевозить бл. 300 тис. пасажирів, які відправляються також з аеропортів Києва і Москви. Чернігівські авіатори виконують патрулювання лісових масивів, доставляють буровиків на бурові та ін. роботи. В жовтні 1986 почалася експлуатація нового аеропорту в с. Шестовиці Черніг. р-ну. Адреса підприємства: Чернігів-12, аеропорт.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ БУДИНОК САНІТАРНОЇ ОСВІТИ. Відкрито в квітні 1926 як орг.-метод. центр для керівництва та координації сан.-освітньою роботою. З 1963 міститься в спеціально спорудженому приміщенні. В Будинку влаштовано постійно діючу виставку.

Для пропаганди мед. та гігієнічних знань використовуються такі форми як нар. ун-ти і факультети здоров'я, школи вагітних і молодих матерів. Розташований на вул. Любецькій № 7.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ «УКРЖИТЛОРЕМПРОЕКТ» республіканського проектного. У 1946 ств. міське проектно-кошторисне Черніг. бюро Черніг. міськжитлоуправління, у 1951 реорганізоване на обл. проектно-кошторисне бюро при обл. відділі комунального г-ва, 1962 перейменовано на Черніг. проектно-кошторисну контору. Сучасна назва — з 1968. Має 12 структурних підрозділів. Осн. напрямок діяльності — складання проектів реконструкцій і капітального ремонту житлових, соціально-культурних і комунальних об'єктів та організація ремонтних робіт, комплексного благоустрою і реконструкції вулиць і площ, теплофікації, устаткування водопроводів, каналізацій тощо. Міститься на вул. Горького № 2.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ. Ств. 1940. В ін-ті (1989) діє 22 навчально-методичних кабінети з усіх навчальних предметів, дошкільного виховання і початкового навчання, інтернатних установ, виховної роботи і шкільних б-к, школознавства та курсової перепідготовки, тех. засобів навчання. Однією з найважливіших ділянок діяльності ін-ту є вивчення, узагальнення, поширення і впровадження передового пед. досвіду. Міститься у *Чернігівського міського училища ім. М. В. Гоголя будинку* на вул. Гоголя № 16.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМУНАЛЬНИЙ БАНК, Облкомунбанк. Ств. 1932. Здійснював фінансування комунального, житлового, культурно-побутового будівництва і довготермінового кредитування капітального ремонту підприємств. Ліквідований 1959, а його функції передано відділам Держбанку СРСР та Промбанку СРСР (тоді ж реорганізовано на Будбанк СРСР).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ КОМБІНАТ підготовки кадрів ЦСУ Держплану СРСР. Ств. 1945 для підготовки рахівників, статистиків, бухгалтерів, механіків машинолічильних станцій, операторів лічильно-аналітичних сумуючих та обчислювальних машин. Мав Ніжинський, Новгород-Сіверський філіали. Ліквідований 1953.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ПРОТИТУБЕРКУЛЬОЗНИЙ ДИСПАНСЕР. Організаційно-методичний, лікувально-діагностичний і консультативний центр у справі організації і подання фтизіатричної допомоги населенню. Відкритий 27.I 1923 на 25 ліжок. До 1970 кількість ліжок збільшилася до 300. У 1983 введено до ладу новий корпус на 760 місць. У диспансері діють 12 клінічних відділень, 19 параклінічних та ін. служб і кабінетів. У 1987 відкрито спец. нарковідділення. У диспансері працює 650 чол., у т. ч. 75 лікарів і 255 середніх медич. працівників.

Диспансерне відділення (поліклініка на 250 відвідувань) забезпечує фтизіатричною допомогою населення Чернігова і Чернігів. р-ну і здійснює консультативний обласний прийом з ін. галузей медицини. Фтизіатрична служба області включає (крім облтубдиспансера) 2 міськ. тубдиспансери на 195 ліжок, 4 тублікарні на 140 ліжок, 2 санаторії (кістково-суглобний і дитячий), 19 тубкабінетів. Розташований на Гомельському шосе.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ науково-методичний. Створ. 1979 на базі *Чернігівського будинку народної творчості.* Здійснює орг.-метод. керівництво клубними установами і колективами художньої самодіяльності незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, подає науково-метод. допомогу клубним установам, паркам культури і відпочинку, колективам худож. самодіяльності всіх відомств та орг-цій, розробляє метод. матеріали, посібники, сценарії і рекомендації на допомогу органам та установам культури; бере участь в орг-ції наук. досліджень у галузі культур.-осв. роботи і самодіяльної худож.творчості. Здійснюються заходи щодо організації підготовки й підвищення кваліфікації працівників клубних установ, організаторів і керівників худож. самодіяльності, організовує пропаганду досягнень самодіяльної художньої творчості, проведення всесоюзних, республіканських і місцевих фестивалів, оглядів, конкурсів, масових свят самодіяльного мистецтва, театральних видовищ, концертів, виставок фото-, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. Центр вивчає також місцевий фольклор, сприяє збереженню, творчому розвитку і популяризації його кращих зразків, впровадженню рад. традицій і свят. Зокрема, бере участь у проведенні свята дружби на кордоні трьох республік, літературного свята «Чуття єдиної родини», фестивалів «Мелодії дружби» та ін. Створює опорні будинки культури, відкриває при них творчі лабораторні школи передового досвіду, показові клубні колективи. Розташований на вул. Шевченка № 54/1. Іл.— табл. XI.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ. Ств. в січні 1943 для оперативного керівництва антифашист. боротьбою на території області. Припинив діяльність у вересні 1943.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОВОЧЕСУШИЛЬНИЙ ЗАВОД. Введено в дію 1956. У 1968 збудовано цех картопляного пюре. Осн. продукція: сушена картопля, картопляне пюре у вигляді крупи, сушена зелень, харчоконцентрати, кукурудзяні палички. У 1982—85 реконструйовано цех картопляного пюре з введенням нових потужностей, розширено асортимент картоплепродуктів. Міститься на вул. Борисенка № 45.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОКРУГ — адм.-тер. одиниця. Ств. 1923. Поділявся на 12 районів: Березнянський, Бобровицький, Довжицький, Козлянський, Краснянський, Куликівський, Любецький, Моровський, Пакульський, Ріпкинський, Сорокошицький, Чемерський. 10.XII 1924 до складу Ч. о. був включений Остерський р-н Ніжинського округу, а Сорокошицький р-н розформований. Центр Моровського р-ну з Моровська був перенесений у Максимівку і район перейменований у Максимівський. 3.VI 1925 до Ч. о. включені Городнянський, Добрянський, Сновський, Тупичівський р-ни і частина Синявського р-ну, розформованого Сновського округу 29.IX 1926 були ліквідовані Чемерський і Тупичівський р-ни. За рахунок Чемерського р-ну була збільшена територія Олишівського та Остерського р-нів, а за рахунок Тупичівського — територія

Бобровицького, Городнянського і Ріпкинського р-нів. 13.VII 1930 до Ч. о. приєднаний Ніжинський. 2.IX 1930 Чернігівський округ був ліквідований.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ім. Т. Г. Шевченка — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Веде своє існування від Черніг. учительського ін-ту, засн. 1916. Це був серед. навч. заклад, до якого приймали виключно чоловіків. Штат ін-ту складався з директора і двох викладачів (рос. мови та історії); чотири викладачі (математики, природознавства, малювання і чистописання, закону божого) працювали поза штатом. На 1-й курс було зараховано 22 студенти. Ін-т працював у орендованій кімнаті торговельної школи, а директор і канцелярія розміщувались у приватному будинку.

1917 після Лютневої буржуазно-демократ. революції ін-т переведено у розряд навч. закладів вище серед. типу з трьома відділами (словесно-істор., фізико-матем. та природничо-геогр.), дозволено зараховувати до числа студентів жінок та виділено 10 кімнат. 1919, після відновлення Рад. влади на Україні, ін-т розмістився в уч. корпусі кол. Чернігівського реального училища з добре обладнаними аудиторіями і б-кою. У вересні 1919 він був перетворений на педагогічний інститут з 4-річним строком навчання. Того ж року відбувся перший випуск учителів. Восени 1920 реорганізований в Ін-т нар. освіти з чотирирічним строком навчання. 1-й курс став осн. відділенням, оскільки готував робітн.-селян. молодь до навчання в ін-ті. З 1922/23 навч. р. залишено тільки ф-т соціального виховання з трирічним строком навчання для підготовки вчительських кадрів для семирічок та дит. виховних закладів. У 20-і рр. значно зміцнено учбово-матер. базу ін-ту за рахунок передачі йому приміщення радпартшколи, двох будинків для гуртожитку та бл. 13 га землі кол. Троїцько-Іллінського монастиря для с.-г. практики студентів. У 1923/24 навч. р. створено парт. і комсом. осередки та студ. профспілкову орг-цію. 1929 замість циклових комісій утворено кафедри. 60 % студентів були діти робітників і селян.

Чернігів. Навчальний корпус педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.

У 30-і рр. ін-т був кілька разів реорганізований — на Ін-т соціального виховання (1930), педагогічний (1933), учительський (1935), з кінця 30-х рр. існував як об'єднаний учительський і педагогічний. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ін-т тимчасово припинив існування. Всі його будівлі з обладнанням і бібліотекою були спалені і частково зруйновані. Викладачі, співробітники, студенти та випускники вели боротьбу з ворогом на фронтах, у підпіллі та в партизан. загонах. Багато з них загинули. Зокрема, укр. рад. письменник О. Десняк (див. *Десняку Олексі меморіальні дошки*). Два випускники — О. М. Гончаров та В. Я. Олійник (загинув 1942) удостоєні звання Героя Рад. Союзу. 1944 Черніг. учительський ін-т відновив свою роботу. У 1954

реорганізований на педагогічний з літературно-мовним та фізико-математичним ф-тами. 1961 ін-ту присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. 1969 завершено буд-во нового уч. корпусу, 1973 — спортивного, 1977 — двох дев'ятиповерхових гуртожитків, 1983—їдальні, 1988—ще одного гуртожитку.

Ін-т має медпункт, профілакторій, спортивно-оздоровчий табір. В ін-ті шість ф-тів: фіз.-математичний, заг.-тех. дисциплін і праці, педагогіки й методики поч. навчання, істор., фіз. виховання та природничий, на яких у 1988/89 навчальн. р. навчалося понад 3,8 тис. студентів. Діють вечірнє, заочне та підготовче відділення. На 27 кафедрах — понад 350 викладачів, 9 — мають вчений ступінь доктора наук або звання професора, 129 — кандидати наук, доценти. Діє *Чернігівського педагогічного інституту бібліотека, Спортивної слави музей.* За роки свого існування ін-т підготував бл. 30 тис. учителів різних спеціальностей. Ряд випускників ін-ту згодом стали ученими, відповідальними партійними і рад., комсомольськими працівниками, літераторами. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1966). Розташований на вул. Свердлова № 53.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИЙ ТЕАТР ім. М. Горького. Засн. 1938 на базі рос. робітничо-колгоспного театру. В репертуарі театру «Діти сонця», «Варвари» М. Горького, «Половчанські сади» Л. Леонова, «Земля» М. Вірти, «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра. Припинив діяльність у 1941.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПІДВІДДІЛ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА. Ств. у травні 1911. До його складу увійшли офіцери розквартированого у Чернігові 176-го піхотного Переволоченського полку, місцеві історики, аматори старовини. На засіданнях підвідділу розглядалися питання, пов'язані з військовою історією краю, охороною пам'яток історії та культури. Припинив діяльність після 1914.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ОБКОМ КП(б)У. Ств. за рішенням ЦК КП(б)У для керівництва більшовицьким підпіллям та партизан. рухом на Чернігівщині [постанови обкому КП(б)У від 13.VII 1941]. До його складу ввійшли О. Ф. Федоров, М. О. Петрик, М. М. Попудренко, С. М. Новиков, В. Л. Капранов, В. О. Яременко, секретарі райкомів партії І. М. Курочка, М. І. Стратилат. Одночасно з організацією більшовицького підпілля обком добирав людей для формування партизан. загонів, займався питаннями матеріально-техніч. забезпечення партизанів і підпільників.

У серпні 1941 приймається рішення обкому про створення на тер. області таємних баз продовольства, зброї, боєприпасів, поклавши відповідальність за це на члена обкому В. Л. Капранова. З перших днів окупації керівництво Черніг. обкому, незважаючи на складність умов і постійну небезпеку, налагоджувало зв'язки з підпіллям і партизан. загонами, спрямовувало їхню діяльність. Під безпосереднім керівництвом підпільного обкому партії здійснювався і процес становлення і зміцнення опору загарбникам. Важливим кроком у цьому напрямі було створення обласного об'єднаного загону з тих загонів і груп, які діяли на Пн. Сх. області. 13.XI 1942 у Москві на засіданні ЦК КП(б)У була розглянута й схвалена діяльність Чернігівського підпільного обкому партії. Нелегальний ЦК КП(б)У затвердив О. Ф. Федорова першим секретарем, М. М. Попудренка,

С. М. Новикова, В. М. Дружиніна, М. О. Петрика — територіальними секретарями. Після того, як осн. сили партизан. з'єднання на чолі з О. Ф. Федоровим вирушили в рейд на Правобережну Україну, рішенням ЦК КП(б)У від 25.V 1943 був затверджений новий склад підпільного обкому — М. М. Попудренко (перший секретар), С. М. Новиков, В. О. Яременко, Ф. І. Коротков, І. Є. Цимбаліст. Див. також ст. *Партизанські загони, Партизанські з'єднання, Чернігівському підпільному обкому КП(б)У меморіальна дошка, Попудренка вулиця.*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобереж. Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Ств. на поч. визвольної війни укр. народу 1648—54. Полковим містом Ч. п. був Чернігів. У 1649 Ч. п. налічував 7 сотень (Батуринська, Бахмацька, Борзнянська, Івангородська, Конотопська, Сосницька, Чернігівська) і 1007 козаків. У 1654 названі тільки полкове місто Чернігів і сотенні містечка Седнів, Слабин, Лоєв і Любеч. 1764 у Ч. п. налічувалося 18 сотень (9838 виборних козаків, 19 810 підпомічників, 101 556 чол. всього населення разом з посполитими селянами). Сотенними містечками Ч. п. були Березна, Городня, Любеч, Мена, Понорниця, Седнів, Сосниця та ін. Козаки Ч. п. брали участь у визв. війні укр. народу 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. нападів 17—18 ст. на Україну. Разом з селянами рядове козацтво виступало проти кріпосницького гноблення під час антифеод. повстань 1687, 1690—91, 1708, 1720—24, 1768. У серед. 18 ст. на тер. Ч. п. діяли 154 початкові школи. Серед полковників Ч. п.— М. Небаба, С. Победайло, Д. Многогрішний, П. Полуботок та ін. 1782 Ч. п. ліквідований, а його територія була включена до складу Чернігівського намісництва.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛОГОВИЙ БУДИНОК. Як самостійна лікувально-профілактична установа функціонує з червня 1963. Включає жіночу консультацію і стаціонар на 200 ліжок. У 1984 вступив до ладу ще один корпус на 500 ліжок (250 акушерських і 250 гінекологічних) з двома жіночими консультаціями на 300 і 125 відвідувань на зміну. Ч. п. б. має в своєму складі 17 лікувально-діагностичних відділень, у т. ч. відділення патології і екстрагенітальної патології на 90 ліжок, відділення недоношених дітей, відділення спільного утримання матерів і дітей. При жіночій консультації відкрито кабінет діагностики. У Ч. п. б. працює 133 лікарі. Розташований на вул. Пирогова № 15 і 1-го Травня № 172.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПТАХОКОМБІНАТ. Засн. 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був зруйнований. Відбудова почалася 1943 після визволення міста від нім.-фашист. окупантів. У 1962—64 і 1976—77 здійснено реконструкції підприємства. Розташований на вул. Старобілоуській № 71.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині обл. Утворений 1923. Площа 2,5 тис. км². Нас. 75,8 тис. ж. (1988). У районі — 128 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 38 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — м. Чернігів. Поверхня — низовинна слабохвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок. Корисні копалини: торф, піски, глина. Річки — Дніпро з Київським водосховищем (на зх. межі району), його прит. Десна (з прит. Снов та Білоус). Грунти в основному дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, вільха, дуб, осика) займають 48,4 тис. га. У межах району — частина Сосницького держ. заказника. Осн. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Чернігів. Найбільші пром.

підприємства району — Киселівський льонозавод, черніг. комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2. Районний комбінат побутового обслуговування (Чернігів) та 6 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні жита, озимої пшениці, ячменю, вівса, льону, картоплі, кукурудзи (на корм), однорічних та багаторічних трав; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа сільськогосподарських угідь 1988 становила 154,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 107,1 тис. га. У Ч. р.— 38 колгоспів, 6 радгоспів. Залізничні станції: Чернігів, Анисів, Білоус, Левковичі та ін. Автомоб. шляхів — 556,8 км, у т. ч. з твердим покриттям — 533,1 км. У районі — 62 заг.-осв. і 2 муз. школи, профтехучилище; 87 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; 2 санаторії, 6 будинків побуту, 44 комплексні приймальні пункти, 32 будинки культури, 47 клубів, 95 кіноустановок, 86 б-к. У с. Москалях Ч. р. народився укр. рад. фізик і громадський діяч, чл.-кор. АН УРСР М. У. Білий, у с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське) — укр. рад. письменник В. М. Блакитний, у с. Петрушині — укр. рад. письменник В. Г. Дрозд, у смт Олишівці — Голова Ради Міністрів УРСР В. А. Масол, у с. Янівці (тепер с. Іванівка) — рос. і укр. лікар Д. С. Самойлович, у с. Рогоща — гетьман запорізьких козаків І. М. Сулима. У Ч. р. видається газ. «*Шляхом комунізму*». Серед пам'яток архітектури — *Воскресенська церква* (кін. 17 ст.) і *Георгіївська церква* (18 ст.) у смт Седневі, *Троїцька церква* (18 ст.) у с. Новому Білоусі, *Різдва Богородиці церква* (18 ст.) у с. Количівці, *Симеонівська церква* (поч. 19 ст.) у с. Топчіївці та ін. Див. також ст.: Михайло-Коцюбинське, Олишівка, Седнів, Андріївка, Анисів, Боровики, Боромики, Ведильці, Дніпровське, Довжик, Жеведь, Жукотки, Іванівка, Кархівка, Киїнка, Киселівка, Ковпита, Красне, Ладинка, Левковичі, Мньов, Мохнатин, Новий Білоус, Новоселівка, Павлівка, Пакуль, Петрушин, Піски,

Пльохів, Роїще, Рудка, Серединка, Слабин, Слобода, Смолин, Терехівка, Халявин, Хмільниця, Черниш, Шестовиця, Шибиринівка.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РЕМОНТНО-МЕХАНІЧНИЙ ЗАВОД. Засн. 1916. Див. *«Жовтневий молот»*.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РЕМОНТНО-МЕХАНІЧНИЙ ЗАВОД «Укрремтресту». Засн. 1973. Ремонтує автомобілі ГАЗ-53, дизельні двигуни СМД-14, виготовляє рем.-тех. обладнання. Міститься на вул. Індустріальній № 17.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РИБОКОМБІНАТ. Ств. 1949 під назвою «Держплемрозсадник». Г-во вирощувало рибопосадковий матеріал (потужність складала 400 тис. штук цьоголітків на рік); до складу його входили також 8 рибоколгоспів. У 1958 «Держплемрозсадник» перейменовано на Черніг. обл. виробничий рибокомбінат. З 1965 — сучасна назва. У 1987 до його складу входило 4 рибоколгоспи з риборозплідником площею 7 га на р. Стрижень. У 1972—78 споруджено Менський рибцех загальною площею водного дзеркала 783 га, в 1980 — рибодільницю Холми, 1981 — риборозсадник на теплій воді ТЕЦ (пл. 256 га), 1985 — рибцех Білошапка (пл. 221 га), 1987 — 239 га нагульних ставів для вирощування товарної риби. Заг. пл. нагульних ставів — 451 га. Тепер Ч. р. має 2069 га ставів різних категорій, потужність його — 15,5 тис. цнт ставкової і 5 тис. цнт річкової товарної риби, 18 млн. штук рибопосадкового матеріалу.

Чернігів. Пристань. Фото поч. 20 ст.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Розташований на правому березі р. Десни. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Транспортні операції Черніг. пристані відомі з кін. 18 ст. 1933 збудовані судноремонтні майстерні, реорганізовані 1956 на рем.-експлуатаційну базу флоту. В результаті її об'єднання з Черніг. пристанню в 1960 виник порт. За роки останніх п'ятирічок Ч. р. п. став високомеханізованим підприємством. Введено в дію 1-у чергу нового порту з залізнич. віткою для перевезення вантажів, вперше в країні запроваджено серійний випуск плавучих станцій біолог. очистки підсланцевих вод. Діє стапель з механіч. візками і потужним пересувним краном. Ведеться будування самохідних плавучих майстерень, випускає електрокалорифери. Ч. р. п. здійснює перевезення пасажирів і вантажів. Міститься на вул. Підвальній № 23. Іл.— табл. XV.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ім. 25 Жовтня. Засн. 1919 в Чернігові. Відкрився 15.II 1919 виставою «Марія Іванівна» Є. Чірікова. Театр очолювали П. Олександров, О. С. Загаров, В. О. Неллі. В репертуарі: «Ревізор» М. В. Гоголя, «Ліс» О. М. Островського, «На дні» М. Горького, «Павло І» С. Мережковського, «Розповідь про сімох повішених» А. Андреєва, «Взяття Бастілії» Р. Роллана, «Пігмаліон», «Шоколадний солдатик» Б. Шоу, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера, «Овод» за Е. Войніч, «Потоп» Ю. Бергера, «Урієль Акоста» К. Гуцкова, «Загибель „Надії"» Г. Гейєрманса та ін. В театрі працювали також режисери К. Т. Бережний, М. О. Троянов, актори Барський, Жданович, Нарбут, Токаржевич, І. М.

Уралов; гастролювали — В. О. Блюменталь-Тамарін, С. Л. Кузнєцов, М. О. Свєтловідов, М. М. Соснін. Театр існував до 1923. Працював у кол. житловому будинку Бєляєва на Радянській вулиці.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ. Засн. 1930 Готував агрономів прядильних культур. У 1932 переведений до м. Глухова (тепер Сумської обл.).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ. Відкритий 13.I 1920. Готував кадри с.-г. фахівців. Припинив діяльність у 1930.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СТРІЛЕЦЬКО-СПОРТИВНИЙ КЛУБ ДТСААФ. Відкритий 1952 у підвальному приміщенні в районі Валу, що складалося з трьох невеликих кімнат і стрілецької галереї для стрільби на 50 м з чотирьох вогневих рубежів. При клубі працювало дві секції спорт. стрільби з пістолета й гвинтівки. У 1970 організовано секцію військово-прикладного багатоборства. Нове одноповерхове приміщення для клубу зведено 1978 (довжина — 120 м, ширина — 18 м). Тут дві стрілецькі галереї для стрільби на 50 м. На 30 вогневих рубежах вмонтовані електронно-мех. установка «Кабан, що біжить» і дві електронно-мех. установки для швидкісної стрільби з пістолета. В приміщенні клубу устатковані тир і клас для стрільби з пневматичної зброї, оснащені електронно-механіч. мішеневими установками. Щороку в секціях клубу навчається понад 200 чол. На кошти клубу збудовано і діє 7 цілорічних пневматичних тирів, розміщених на тер. Чернігова. Щорічно понад 800 хлопчиків і дівчаток складають нормативи стрільби з пневматичної і малокаліберної зброї на значки «Юний стрілець» і «Влучний стрілець».

База клубу стала місцем проведення обласних, респ. і всесоюзних змагань з стрілецького спорту і військово-прикладного багатоборства. За останні 15 років у клубі підготовлено 20 майстрів спорту СРСР. Серед них — чемпіонка і рекордсменка СРСР, неодноразовий призер міжнародних змагань майстер спорту СРСР С. В. Білан.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ. Ств. 1988 на базі Чернігівського театру ляльок. Має дві трупи — лялькову і драматичну. Основу репертуару становлять вистави: «Старший син» О. Вампілова, «Дорога Олена Сергіївна» Л. Розумовської, «Казка про Моніку» С. Шальтяніса, «Кар'єр» В. Бикова, «День народження кота Леопольда» А. Хайта, «Мишенятко Мицик» Ю. Чеповецького, «Принцеса, яка стрибає» Л. Дворського та ін. При театрі діють театр історичного портрету, дитяча театральна вітальня, молодіжний клуб «Театральні п'ятниці». Розташований на вул. Родимцева № 4.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1919 в Чернігові на базі драм. студії під керівництвом В. О. Швемберга. З 1921 — театр ляльок Соцвиху (соціалістичне виховання) — перший професіональний стаціонарний театр ляльок на Україні. У трупі: О. Ловченовська, Г. Лукашевич, В. Моливанський. Ляльок виготовляв скульптор Г. В. Нерода. Відкрився 20.II 1921 виставою «Комедія народного Петрушки». В репертуарі «Ревнощі Барбули» («Хворий та й годі») Ж.-Б. Мольєра, «Червона шапочка», «Горицвіт» В. Швемберга. Існував кілька років.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК обласний державний. Засн. 1976. У репертуарі — вистави для дітей: «Ведмежатко Рім-Тім-Ті» Я. Вільковського, «Бабайка» Я. Макаріуса, «Військова таємниця» за А. Гайдаром, «Малий і Карлсон, що живе на даху» за А. Лінд-

грен, «Морозко» М. Шуринова, «Маяковський — дітям». У 1985 при Ч. т. л. організ. театр-студію «Молодіжна сцена». У 1988 на базі Ч. т. л. ств. *Чернігівський театр для дітей та молоді*.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТЕ́ХНІКУМ РАДЯ́НСЬКОЇ ТОРГІ́ВЛІ. Відкритий 1966. Має денне і заочне відділення. Готує фахівців з спеціальностей: технологія готування їжі; товарознавство й організація торгівлі непродовольчими товарами; товарознавство й організація торгівлі продовольчими товарами. У 1978—82 технікум також готував фахівців з спеціальності бух. облік у торгівлі. Всього технікум підготував 8,5 тис. фахівців. Має актовий і спорт. зали, 15 кабінетів, 3 лабораторії, їдальню, гуртожиток на 340 місць. Книжковий фонд б-ки налічує 35,4 тис. примірників. Міститься на вул. 50 років ВЛКСМ № 7.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т ЗАПРОВА́ДЖЕННЯ ПОЛО́ЖЕННЯ ПРО ЗЕ́МСЬКІ УСТАНО́ВИ. Відкритий 1864 для місцевих розпоряджень щодо запровадження в дію Положення про губернські і повітові земські установи Відповідно до Положення створювалися губернські і повітові земські збори і земські управи. К-т організовував проведення виборів до земських установ і керував роботою повітових тимчасових комісій.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Відкрився 23.X 1925 в Чернігові виставою «Комуна в степах» М. Куліша. У репертуарі: «Гандзя», «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Комуна в степах», «97» М. Куліша, «Гріх» В. Винниченка, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Мазепа» Ю. Словацького, «Мірандоліна» К. Гольдоні. В трупі: С. Варвалюк, В. Васильєв, Г. Волгрик, І. Грудина, Ф. Денисенко, О. Добровольська, О. Зірка, Л. Косьміна, М. Лебедєв, К. Лучицька, О. Олександрів, А. Ратміров, О. Смирнов, О. Смирнова-Іскандер, О. Садовська, І. Садовський, Л. Шевченко, Д. М. Якубовська. При театрі працювала студія. 1927 на базі колективу в Києві був організований пересувний укр. драм. театр ім. М. Коцюбинського.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ РАДЯ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1919 у Чернігові. Відкрився у лютому 1919 виставою «Борці за мрії» І. Тогобочного. Працював також під назвами: «Український театр на Валу», Чернігівська derждрама. У репертуарі: «Бояриня» Лесі Українки (1919, перше сценічне втілення твору), «Хазяїн», «Бурлака» І. Карпенка-Карого (1920), «Комуна в степах» (1925), «97» (1926) М. Г. Куліша, «Мазепа» Ю. Словацького (1926). В трупі: режисери — М. Бєлкінд-Кайданський (худ. керівник), П. П. Юркевич; актори — О. І. Вірина, К. Войтенко, О. Добровольська, В. І. Кречет, М. Лебедєв, К. Л. Лучицька, О. Петрашевський, Т. Садовська, І. Л. Садовський, А. Шепанський. На постановки окремих вистав запрошувалися О. М. та О. В. Смирнови. Припинив існування в сезон 1927/28.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧБО́ВИЙ КОМБІНА́Т ДЕРЖА́ВНОЇ ТОРГІ́ВЛІ при обласному торговому відділі. Організований 16.III 1936. Займався підготовкою і підвищенням кваліфікації працівників установ рад. торгівлі з відривом і без відриву від виробництва. Припинив діяльність у 1941.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т. Засн. 1916. Див. *Чернігівський педагогічний інститут* ім. Т. Г. Шевченка.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ФІЛІА́Л КИ́ЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІ́ЧНОГО ІНСТИТУ́ТУ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Засн. 1960, коли у Чернігові був створений загальнотех. ф-т із заочною формою навчання. З 1962 діяло денне відділення. У 1965 загальнотех. ф-т реорганізо-

вано на Ч. ф. К. п. і. Підготовка спеціалістів проводиться на ф-тах: механічному, технологічному і вечірньому. У 1988/89 навч. році на 15 кафедрах працювало 126 викладачів, у т. ч. 13 докторів і професорів, 70 кандидатів наук, доцентів.

Фонд б-ки становить понад 210 тис. одиниць зберігання. Філіал має обчислювальний центр на 41 робоче місце. Вчені філіалу ведуть наук.-дослідні, технологічні, проектно-конструкторські розробки для багатьох підприємств країни з різних галузей нар. г-ва. У 1988/89 навч. р. кількість студентів становила 2 тис. Всього за роки існування у філіалі підготовлено понад 10 тис. спеціалістів. Міститься на вул. Шевченка № 95[а].

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ПРОЕКТНОГО ІНСТИТУТУ «ДІПРОЦИВІЛЬПРОМБУДУ» — територіальна проектна орг-ція з питань житлово-цивільного буд-ва в Черніг. обл. Засн. 1946 як архіт.-планувальна майстерня при відділі в справах буд-ва та арх-ри. 1949 реорганізована на «Облпроект», 1955 — на «Облміськсільпроект» М-ва міського і сільс. буд-ва УРСР, 1957 — на «Облпроект» при Черніг. облвиконкомі. З 1963 — сучасна назва. Осн. напрям діяльності — розроблення проектів планування і забудови міст і сіл, мікрорайонів та ін. містобудівних комплексів, розроблення проектів для житлово-цивільного будівництва та інженерних мереж і споруд. Філіал міститься на вул. Леніна № 21[а].

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ФІЛІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ Народного комісаріату торгівлі УРСР. Ств. 1938. Проводив заочну підготовку і перепідготовку робітників системи Наркомторгу. Ліквідовано у березні 1940.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ. Засн. 1983 на базі художнього відділу *Чернігівського історичного музею.* Експозиція має відділи західноєвроп. мистецтва 16—19 ст., укр. та рос. мистецтва кінця 17 — поч. 20 ст , рад. образотворчого мистецтва. Музей займає кол. *Чернігівської жіночої гімназії будинок.* Розташований на тер. давнього *Дитинця,* корисна площа будинку бл. 4 тис. м². В основу експозиції покладено частину художніх фондів Черніг. історичного музею (бл. 4 тис. експонатів), придбаних у повоєнні роки. Зх.-європ. мистецтво представляють полотна Хендрика Тер-Брюггена «Концерт» (1626), Якоба Рооса «Виховання Амура» (1683), Мікелє Ск'явоне «Коронування Есфірі» (18 ст.), Гюбера Робера «Краєвид з руїнами» (18 ст.), Жапа Луї Мейссоньє «Шанувальник живопису», Карла Християна Фогеля «Анна Болейн», Йоганна Рауха «Неаполітанська затока» (всі 19 ст.), твори невідомих майстрів живопису Італії, Голландії, Фландрії, Франції, Німеччини та ін. країн Зх. Європи. Серед творів укр. мистецтва 17—19 ст.— іконопис, народна укр. картина, портретні, жанрові та пейзажні твори, що були виконані на Чернігівщині, або зберігалися в приватних збірках місцевих колекціонерів, зокрема, портрет В. К. Дуніна-Борковського, парні портрети Олени та Гната Галаганів, портрети С. Дараган, В. Гудовича та ін., виконані невідомими митцями кін. 17—18 ст. Представлені твори рос. майстрів 19 ст.— К. С. Павлова, І. І. Соколова, О. Я. Волоскова, Л. Ф. Лагоріо, М. К. Клодта, М. М. Антокольського та ін. У музеї експонуються роботи сучас. укр. митців М. С. Самокиша, В. М. Конашевича, З. М. Віленського та Й. Й. Бокшая, А. А. Коцки, О. М. Лопухова, Т. Н. Яблонської, В. І. Агібалова, В. І. Зноби, Е. П. Миська, О. Ф. Фіщенка, А. В. Чебикіна, І. Г. Аполлонова, Л. Є. Жоголь, М. І. Денисенка, Т. В. Мороз, твори черніг. художників А. М. Мордовця, А. Н. Шкурка, М. С. Проко-

пюка, В. В. Ємця, В. І. Трубчанінова та багатьох ін. Ч. х. м. займається збиранням, науково-дослідницькою, експозиційною та пропагандистською діяльністю. На фасаді будинку встановлено *Соколовській С. І. меморіальну дошку*. Розташований на вул. Горького № 6. Іл.— табл. X.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ША́ХОВО-ША́ШКОВИЙ КЛУБ. Відкритий 1973 в м. Чернігові на вул. Фрунзе № 8, у 1983 переведений на вул. Урицького № 32 (площа 166 м²). Членів клубу — понад 200 чол. (1988). За участю співробітників клубу в Чернігові проводилися чемпіонати УРСР, республіканських відомств; 1985 — зональна першість світу серед жінок. При клубі працюють дитячі секції. Вихованцем клубу є М. М. Негра — майстер спорту СРСР, чемпіон СРСР з шашок (1986).

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ЮРИДИ́ЧНИЙ ТЕ́ХНІКУМ. Відкритий 1969. На двох відділеннях — юридичному (з 1969) і бухгалтерському (з 1972) готує фахівців з спеціальностей: правознавство й облік у системі соціального забезпечення (випускна кваліфікація — юрист) і бюджетний облік (випускна кваліфікація — бухгалтер-фінансист). Навч.-матеріальною базою Ч. ю. т. є учбовий корпус з 19 аудиторіями, лабораторіями, спортивним залом, б-кою і читальним залом, їдальнею, 2 гуртожитками. За час роботи технікуму підготовлено бл. 8 тис. фахівців. У технікумі працюють школа громад. професій, спортивні секції, предметні гуртки, ун-т пропаганди пам'яток історії та культури, ун-т «Природа». Міститься на вул. Леніна № 116.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКІ ГУБЕ́РНСЬКІ ДВОРЯ́НСЬКІ ДЕПУТА́ТСЬКІ ЗБО́РИ. Запроваджені відповідно до Жалуваної грамоти дворянству 1785. З 1796 називалися малоросійськими, а з 1802 — чернігівськими. Вели родословні книги і видавали посвідчення про дворянство, розглядали земельні суперечки, брали участь у призначенні опіки над дворянськими маєтками, займалися розкладенням держ. повинностей серед дворян. Ліквідовані Великою Жовтн. соціалістич. революцією.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКІ ГУБЕ́РНСЬКІ КОМІТЕ́ТИ. 1) Громадського здоров'я. Ств. 1852 для боротьби з епідемічними і епізоотичними захворюваннями. Очолював к-т губернатор До його складу входили: губ. і черніг. повітовий предводителі дворянства, правитель палати держ. маєтностей, інспектор лікарняної управи, старший ветеринарний лікар, поліцмейстер, міський голова і духовна особа. Підпорядковувався мед. департаменту М-ва внутр. справ. Ліквідовано 1865 у зв'язку з відкриттям лікарняного відділу при губ. правлінні. 2) Дрібного кредиту. Ств. 1904. Керував кредитними, позичково-ощадними товариствами і волосними допоміжними касами. Підпорядковувався Петерб. управлінню в справах дрібного кредиту. Ліквідовано 1919. 3) Нагляду за продажем алкогольних напоїв. Ств. 1812. Очолював губернатор. К-т здійснював нагляд за виконанням узаконень про продаж спиртних напоїв. Припинив діяльність 1850. 4) Погашення недоїмок хлібними зборами. Ств. 1846 на чолі з губернатором. Членами к-ту були губ. предводитель дворянства, голова казенної палати і голова палати держ. маєтностей. Погашення недоїмок хлібними зборами кріпаками, держ. селянами і козаками здійснювалося через повітові к-ти. Ліквідовано 1855. 5) Професійно-технічної і спеціально-наукової освіти (Губпрофосвіти). Ств 1920. Здійснював організацію шкіл і курсів професійно-тех. освіти, складання навчальних планів, програм та навчально-методичних посібників, контроль і ревізію підпорядкованих установ. Ліквідований 1925.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКІ ГУБЕ́РНСЬКІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ РСДРП(б) 1917. 1-а конференція відбулася 10—11.VIII 1917. У ній брали участь Черніг., Конотопська, Новгород-Сіверська, Глухівська, Остерська та ін. парт. орг-ції. Конференція обговорила поточний момент, підвела підсумки перевиборів Рад робітн. і солдат. депутатів, виборів у міські думи. Вона протестувала проти арешту Тимчасовим

урядом Ю. М. Коцюбинського і надіслала йому привітання. 2-а губ. конференція відбулася на поч. жовтня, обговорила питання, пов'язані з виборами до Установчих зборів і затвердила більшовицький список кандидатів у депутати Установчих зборів по Чернігівській губернії.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ОБЛАСНІ УПРАВЛІННЯ. 1) Автомобільного транспорту. Ств. 1932 як Черніг. обл. автотрест. Відновив діяльність у квітні 1944. До його складу входили Черніг. й Ніжин. експлуатаційні відділення (агентства). У 1946 в складі тресту було три автотранспортні контори — в Чернігові, Ніжині й Прилуках. У 1956 тресту передано всі г-ва і техніку автотресту «Союззаготтранс». З 1962 став називатися Черніг. виробничий обл. трест. 1971 організ. Черніг. госпрозрахункову контору транспортно-експедиційних операцій обслуговування населення, ряд підприємств Чернігова і Прилук об'єднано. У 1974 створено Ніжинську станцію техобслуговування вантажних автомобілів. З 1974 до складу Управління входить 17 автопідприємств і 4 орг-ції. Осн. напрям — забезпечення автомоб. перевезень народногосп. вантажів, багажу, пошти. На 1987 в області налічувалося 656 автобусних маршрутів, у т. ч. 106 міськ., 387 приміських, 163 міжміських. Діє 61 автостанція, 6 трансагентств і 66 приймальних пунктів надають населенню 24 види різних побут. послуг. Розташоване на вул. Фрунзе № 57. 2) Важкої промисловості (облважпром). Ств. 15.XI 1932. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю підприємств важкої пром-сті області. Ліквідоване постановою Черніг. облвиконкому «Про реорганізацію управління місцевою промисловістю» від 28.IX 1934. 3) Легкої промисловості (обллегпром). Організовано на основі постанови ВУЦВКу від 15.X 1932. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю підприємств легкої промисловості Черніг. губ. Ліквідовано 1954. 4) Лісової промисловості (облліспром). Ств. 7.III 1937 постановою президії Черніг. облвиконкому «Про утворення обласного управління лісової промисловості» від 17.II 1937. Ліквідовано 28.II 1938 постановою РНК УРСР про реорганізацію системи управління лісової промисловості УРСР. 5) Міністерства лісової і паперової промисловості СРСР (Чернігівлісзбут). Організоване 1.I 1944 наказом начальника Головлісзбуту СРСР від 17.XII 1943. Доставляло лісоматеріали і дрова для підприємств промисловості, транспорту; продавало через підпорядковані йому лісоторгові склади деревини дрова населенню, слідкувало за виконанням виробничих планів ліспромгоспами, перевіряло якість деревини, що поставлялася. Ліквідовано наказом Міністерства лісової і паперової промисловості СРСР від 25.XII 1948. 6) Міністерства трудових резервів (Облуправління мінтрудрезервів). Створено указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2.X 1940. Здійснювало комплектування ремісничих і залізничних училищ і шкіл ФЗН. Управлінню підпорядковувалися школи ФЗН та училища: залізничне училище № 1 в м. Чернігові, ремісниче училище № 1 в с-щі Ладані, ремісниче училище № 2 в м. Прилуках; ремісниче училище № 3 в м. Ніжині, школи ФЗН №№ 1 і 2 в м. Чернігові, школа ФЗН № 7 в м. Макошині. Ліквідовано 1950. 7) Місцевої промисловості (облмісцепром). Ств. 1935. Здійснювало керівництво і контроль за діяльністю підприємств місцевої промисловості.

Ліквідовано 1957 у зв'язку з реорганізацією управління. 8) Сільського господарства. Ств. відповідно до постанови ВУЦВК від 15.X 1932 як Черніг. обласне земельне управління. Після визволення Чернігівщини відновив діяльність як облземвідділ. За постановою Черніг. облвиконкому від 25.II 1947 шляхом об'єднання облземвідділу, обласного відділу тех. культур та обласного відділу тваринництва утворено Ч. о. у. с. г.

ЧЕРНІГІВСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ 1905. Хвиля революц. виступів, породжена «Кривавою неділею» 9.I 1905 в Петербурзі, докотилася й до Чернігова. 19.II в місті відбулася політ. демонстрація, в якій брали участь бл. 150 чол. У квітні 1905 під гаслами «Геть самодержавство!», «Хай живе соціалізм!» міська орг-ція РСДРП розгорнула підготовку до святкування 1 Травня. Учасники першотравневої демонстрації з революц. піснями, червоними прапорами на човнах перепливли р. Стрижень і рушили до будинку губернатора. Поліція не змогла протистояти виступові. 9.VII 1905 соціал-демократи влаштували в центрі міста, на Красній площі, масовий мітинг (бл. 500 учасників). Під час мітингу відбулася сутичка з поліцією та козаками. Більшовицька газ. «Новая жизнь» писала, що протягом літа в Чернігові відбувалися багатолюдні мітинги. У серед. жовтня страйковим рухом було охоплено майже всі підприємства міста. У місті припинили працювати підприємства, зупинилися водогін та електростанція, зачинилися магазини, припинилося навчання у школах. 29.X 1905 Чернігів і вся губернія були оголошені на становищі посиленої охорони. 4.XI для придушення революц. руху до міста прибуло три ескадрони драгун і повноважний представник царя ген.-ад'ютант Дубасов.

ЧЕРНІГІВСЬКІ СКАРБИ. Вченим відомо 12 скарбів, знайдених на тер. давнього Чернігова. 1) У 1848 виявлено скарб біля Єлецького Успенського монастиря під час розчистки рову на монастирському городі. Він складався з 2 золотих дротяних браслетів; 2 золотих перснів з коштовним камінням, прикрашених зерню; 5 срібних великих напівсферичних підвісок з вушками, орнаментованих зерню і сканню; 57 срібних позолочених поясних бляшок. Скарб поступив до Оружейної палати в Москві; 1864 переданий до Московського історичного музею. 2) Виявлено у серед. 19 ст. неподалік від попереднього, поблизу Чорної Могили. В окованій залізом скриньці були золоті прикраси: «пояси, сережки, браслети, каблучки, персні, очілля та ін.». Скарб потрапив до Ермітажу, але наприкінці 19 — на поч. 20 ст. зник безслідно. 3) У 1850 знайдено на Дитинці під час земляних робіт по закладенню фундаменту під жіночий пансіон. Він включав срібний перстень, 2 срібних браслети, срібний медальйон з гравірованими зображеннями хреста та 2 золотих колти. Один з них (5 × 3,1 см) мав двадцятипроменеву кайму і 2 вставних щитки з перегородчастою емаллю, навколо яких у давнину була перлинова обнизь, що тепер втрачена. Скарб потрапив до Мюнцкабінету Київського ун-ту, звідки після Жовтня 1917 був переданий до історичного музею УРСР. Втрачений під час Великої Вітчизн. війни. 4) Після обвалу берега Стрижня 15.IV 1878 знайшла В. І. Величківська. Складався з 9 срібних гривен-злитків вагою бл. 200 г кожна. Місце знаходження невідоме. 5) Знайдена незабаром у тому ж місці «скринька з кількома золотими та срібними браслетами, сережками та прикрасами», доля яких невідома. 6) У 1883 при ритті могили на по-

гості Борисоглібського монастиря відкрито скарб золотих і срібних прикрас (2 золотих колти, 11 золотих скроневих кілець, 2 довгі поясні ланцюги, уламки срібного дроту, 3 перлинні шиферні пряселиця. Зберігається в Ермітажі. 7) Знайдено 1887 в районі Олександрівської площі (неподалік від міської лікарні). Він включав два золотих колти, 50 золотих колодочок, шматок срібного товстого плетеного ланцюга; створку срібного одноярусного браслета-наруччя з трьох арочок; 6 шиферних пряселець. Потрапив до Археологічної комісії, звідки був переданий в Ермітаж. 8) У 10.X 1923 відкритий археологом М. О. Макаренком під час розкопок біля Спаського собору. До скарбу входили срібна гривна київського типу (вагою 159,96 г); 2 срібні колти, 2 срібних позолочених браслети. Скарб був відправлений до АН УРСР, подальша доля його невідома. Тепер у фондах Чернігівського історичного музею зберігається лише створка одного з колтів. 9) У 1957 знайдений під час розкопок архітектора М. В. Холостенка біля пд. фасаду Борисоглібського собору. Він складався з 17 золотих і 2 срібних прикрас (виті браслети, колти, скроневі кільця, обручки, перстень-печатка зі сценою «вознесіння Олександра Македонського». 10) У 1957 при будівельних роботах у районі вулиць Комсомольської і Щорса було знайдено велику позолочену чашу візантійської роботи. 11) У 1958 знайдено скарб, що включав золоту підвіску та шийний ланцюг. Речі з двох останніх скарбів експонуються в музеї історичних коштовностей УРСР. 12) 3.X 1985 знайдено під час розкопок археологом В. П. Коваленком у пн.-зх. частині Дитинця, під розвалом пн. стіни брами князівського двору. Він включав 3 срібні позолочені чаші, шийні гривни, колти, браслети, скроневі кільця, персні і 2 злитки — срібний і золотий. Зберігається в Чернігівському історичному музеї. Більшість Ч. с., за винятком першого (11 — поч. 12 ст.), датується кін. 12—1-ю пол. 13 ст. Під час археологічних розкопок і земляних робіт на тер. Чернігова також неодноразово траплялися коштовні знахідки. Серед найзначніших виділяються: у 1701 під час буд-ва колегіуму знайдено язичницького ідола, з якого за наказом гетьмана І. Мазепи було відлито царські врата для Борисоглібського собору, де вони й тепер експонуються. 1887 у давньоруському похованні біля Катерининської церкви виявлено 2 срібних псевдовитих браслети з накладними кінцівками з черню та гравіруванням; 2 срібні колти (зберігаються в історичному музеї в Москві). У 1983 там же, біля Катерининської церкви, знайдено скарб, що включав понад 3 тис. культових речей та прикрас з срібла (кадило, натільні та напрестольні хрести, медальйони, сережки, обручки, тощо) поч. 20 ст.

Срібна чаша 12 — поч. 13 ст. із Чернігівського скарбу 1985. Фонди ЧДІМ.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ХУДО́ЖНЬО-ВИРОБНИ́ЧІ МАЙСТЕ́РНІ. Підпорядковані Худфонду УРСР. Виконують художньо-оздоблювальні роботи, виготовляють дерев. сувеніри, декоровані плоским різьбленням, вишиті вироби. Класичне черніг. змережування, різні типи мережок, набирування, гладь, стебнівка та ін. зазнали нового художж. вирішення. Серед майстрів художньої обробки дерева — А. І. Колошин, А. З. Яровий та ін. Працює 125 чол. Розташовані на вул. Любецькій № 24[а].

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВИРОБНИ́ЧОГО ОБ'Є́ДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО́» ПАЛА́Ц КУЛЬТУ́РИ. Збудований 1970. Площа —5200 м^2 (театральний зал на 730 місць, кінозал на 200 місць, лекційний зал на 80 місць, клубна вітальня, танц. зал, 14 кімнат гурткової роботи). У П. к. працює 28 колективів худ. самодіяльності, в т. ч. засл. народний самодіяльний хор УРСР «Десна», народ. самодіяльний ансамбль танцю «Дружба», зразковий дитячий духовий оркестр, ансамбль сучас. бального танцю, оркестр народ. інструментів, вокально-інструм. ансамбль «Райдуга», агіттеатр «Рампа» та ін. Всього в колективах художж. самодіяльності бере участь бл. 2 тис. чол.

Діють музична та балетна студії, школа бального танцю. Для найменших працює школа мистецтв, де навчається 150 дітей віком від трьох до шести років. Вони вивчають англ. мову, нотну грамоту та елементи танцю і малювання. Традиційними стали дні колективного сімейного відпочинку трудящих, вечори за склянкою чаю, різноманітні конкурсні програми. Діє кінолекторій «Мистецтво і сучасність».

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕ́РНСЬКОГО ПРАВЛІ́ННЯ ДРУКА́РНЯ. Відкрита 1807. На друкарню було покладено видання офіційної урядової газети «Черниговские губернские ведомости». У січні 1919 перетворена на Державну друкарню ім. 9 січня. Див. *Чернігівська обласна друкарня* ім. С. М. Кірова.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУ́ТУ УДОСКОНА́ЛЕННЯ ВЧИТЕЛІ́В БІБЛІОТЕ́КА. Засн. 1957. Її фонди налічують понад 34 тис. томів. Каталоги: алфавітний, систематичний. Має індивід. абонемент. Міститься на вул. Гоголя № 16.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУ́ТУ ФІЗМЕ́ТОДІВ ЛІКУВА́ННЯ БУДИ́НОК. Споруджено 1912 у Чернігові за проектом інж. І. М. Якубовича з пн.-сх. боку кол. *Олександрівської площі* як будинок народної школи. Мурований, двоповерховий. Гол. вхід прикрашає чотириколонний портик доричного ордеру, на який спирається балкон. Барокової форми фронтон, шестигранні вікна 2-го поверху, ліпний і орнаментальний декор утворюють своєрідний вигляд споруди *українського народного стилю.* Тепер — поліклініка № 1. Розташований на вул. Леніна № 36. Іл.— табл. X.

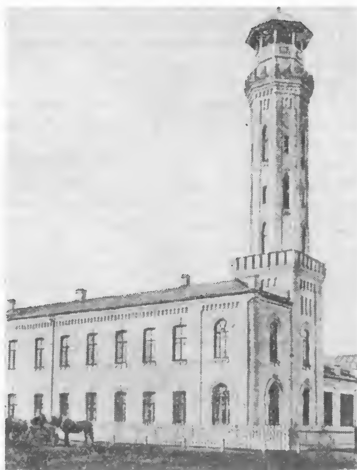
ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКО́ГО УЧИ́ЛИЩА І́МЕНІ М. В. ГО́ГОЛЯ БУДИ́НОК. Збудовано 1911 за проектом інж. І. М. Якубовича. Мурований, двоповерховий, прямокутного плану. Симетрію гол. фасаду підкреслює тамбур центр. входу і барокковий фронтон з пінаклями, форми якого свідчать про звернення до спадщини укр. барокко. Розташ. на вул. Гоголя № 16. Тепер тут міститься *Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів* і його бібліотека.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕДАГОГІ́ЧНОГО ІНСТИТУ́ТУ БІБЛІОТЕ́КА. Засн. 1916. Її фонд у 1988 налічував понад 500 тис. томів; назв журналів — 264, у т. ч.— 12 іноземних. Комплектується за профілем ін-ту літературою з математики і фізики, астрономії, педагогіки і психології, історії і права та ін. Є фонд рідкісних видань, колекція книг кол. доцен-

та ін-ту І. П. Львова (з питань педагогіки, психології, історії, гігієни). Каталоги: алфавітний і систематичний. Картотеки: за профілем кафедр інституту. 3 читальні зали, індивідуальний та заочний абонемент, фонд бібліографічних списків. Розташована на вул. Свердлова № 53.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЖЕ́ЖНОГО ТОВАРИ́СТВА БУДИ́НОК. Пожежна частина в місті засн. 1841. В кін. 19 ст. на допомогу їй створено вільне пожежне товариство, яке утримувало пожежну команду. Для неї 1893 з пд.-зх. боку кол. Шосейної вул. (нині Леніна) на місці Олександрівської площі було споруджено новий будинок. Складався з одноповерхового залу для пожежних машин та двоповерхових службових приміщень з пожежною каланчею, яку завершував дерев. ліхтар-сторожка з флюгером у вигляді прапора. У 20-ті рр. 20 ст. переобладнаний під друкарню (надбудовано 2-й поверх над машинним залом). Згорів 1941. Після відновлення використовувався *Чернігівською обласною друкарнею* ім. С. М. Кірова. 1959 розібрано сторожку. Будинок мурований, асиметричного плану. Видовжений об'єм машинного залу контрастує з восьмериком каланчі, що спирається на четверик. Використано елементи готики у вигляді зубців на вежі, стрілчастих вікон тощо. Розташований будинок на вул. Леніна № 34.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО СТАТИСТИ́ЧНОГО БЮРО́ БУДИ́НОК Чернігівської губернської земської управи. Одноповерховий, дерев'яний на цегляному цоколі. У плані прямокутний. Планування коридорно-анфіладне. Споруджено в кін. 19 ст. У наступні десятиріччя зазнав змін як у зовн. вигляді, так і у внутр. плануванні: з сх. боку прибудовано об'єм, до торця — тамбур, гол. фасад облицьовано у напівцеглу. У 1901—11 у статистич. бюро працював укр. письменник М. М. Коцюбинський (див. *Коцюбинського Михайла вулиця, Коцюбинському М. М. меморіальні дошки*). У статистич. бюро також працювали: більшовики М. О. Черлюнчакевич та С. О. Суворов-Борисов — учасники IV (об'єднавчого) з'їзду РСДРП, революціонери М. Кононко та Й. Г. Дроздов, укр. письменник М. К. Вороний (1871—1942) і М. Ф. Чернявський, укр. статистик В. Є. Варзар (див. *Варзара вулиця*), укр. статистик П. П. Червинський. Співробітники бюро брали активну участь у громадсько-політичному житті міста. Тут святкували день 1-го Травня. М. М. Коцюбинський брав участь у страйку-протесті проти звільнення товариша по роботі — учасника революц. виступів, у створенні б-ки прогресивної

Чернігів. Будинок пожежного товариства. Фото поч. 20 ст.

і нелегальної літератури, книги з якої надсилалися політ. в'язням. Тепер у кол. Ч. с. б. б. міститься нар. суд. Розташований на вул. Східночеській № 9.

ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ БУДИНОК. Споруджено 1927—29 за проектом арх. Г. Конопатського відповідно до ленінського плану електрифікації Росії. Спалено в серпні 1941 нім.-фашист. авіацією. Відбудовано у повоєнні роки. Реконструйовано після пожежі 1965—67. Мурований, Г-подібний у плані, складається з машинного залу та триповерхового адм. корпусу. Зразок архітектури конструктивізму 20—30-х рр. 20 ст. Розташований на вул. Горького № 40.

ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ БУДИНОК. Збудовано 1899 за проектом арх. Д. В. Савицького. З 1919 в ньому містилася школа № 2 ім. В. І. Леніна. Спалено в серпні 1941. Відновлено наприкінці 1943. З 1983 — *Чернігівський художній музей.* Мурований, двоповерховий на цоколі, П-подібний у плані. Збудований у традиціях класицизму. 1979 на фасаді встановлено *Соколовській С. І. меморіальну дошку*. Розташований на вул. Горького № 6. Іл.— табл. X.

ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ПОШТОВОЇ КОНТОРИ БУДИНОК. Збудовано на поч. 19 ст. за планом 1805 (див. *Чернігова плани*) на тер. *Дитинця* біля давнього в'їзду з боку Москви, Петербурга, Глухова й Смоленська. Мурований, двоповерховий. П-подібний у плані, в традиціях класицизму (див. також *Пошта*). Розташований будинок поштової контори на вул. Горького № 8.

Чернігів. Будинок жіночої гімназії. Фото поч. 20 ст.

ЧЕРНІГІВСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПІЛЬНІЙ ДРУКАРНІ МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА. Встановлено на фасаді будинку по вул. Кирпоноса № 6 у Чернігові, де містилася підпільна друкарня. Будинок споруджено у 2-й пол. 19 ст. Прямокутний у плані, дерев'яний, обкладений цеглою; одноповерховий з напівпідвалом. Дах двосхилий під черепицею. Тепер використовується під житло. Поділений на дві половини з окремими входами. 1906 у напівпідвалі (в квартирі підмайстра друкарні губ. земства Я. Кадина) містилася підпільна друкарня. Роботу по її створенню розпочато восени 1905. На прохання Чернігівської с.-д. орг-ції у вересні чл. Київської орг-ції РСДРП Вольф нелегально привіз з Києва частину необхідного устаткування і 6—7 пудів шрифту. Створенню друкарні допомогли робітники друкарні губернської земської управи на чолі з Ларченком, які таємно виносили шрифт і передавали його с.-д. організації.

На початку 1906 друкарня була укомплектована повністю і розпочала роботу. Тут друкувалися листівки, звернення до трудящих, які поширювалися в Чернігові і губернії. 19.XI 1906 під час спроби перевезти друкарню на нову явочну квартиру вона була виявлена поліцією. Під час обшуку на квартирі в Я. Кадина знайдено бл. 2 пуд. друкарського шрифту, фарби, папір, вали і дошки для складання текстів. Дошка — мармур, на якій викарбувано пам'ятний текст; в лівому куті зображено смолоскип. Відкрито 1972.

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ҐУБКО́МУ КП(б)У МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на кол. *Архієпископа будинку,* в якому з лютого до жовтня 1919 працював Чернігівський губернський комітет КП(б)У. Тепер у цьому будинку — *Архів Чернігівської області*. Дошка — метал, відкрита 1972; вул. Фрунзе № 2.

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ГУБКО́МУ ОБОРО́НИ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Городні. Встановлена на фасаді середньої школи № 2 (між вул. Леніна і вул. Миру), де в жовтні — листопаді 1919 в прим. кол. Городнянської жіночої гімназії містився Чернігівський губком оборони на чолі з Коржиковим Титом Михайловичем (1896—1937) — учасником боротьби за владу Рад на Україні. Н. . в. Суразькому пов. Черніг. губ. (тепер Брян. обл.). У 1919—20 — голова Черніг. губвиконкому і губревкому. Влітку 1919 під час боротьби проти денікінців очолював губернський к-т оборони. До Городні губком партії та губернський к-т оборони евакуювалися після захоплення денікінцями 11.X 1919 Чернігова. Тут було обрано бюро губкому для керівництва роботою в рад. повітах губ. у складі Ю. М. Коцюбинського (див. *Коцюбинському Ю.М. меморіальні дошки*), Є. Б. Бош та О. В. Одинцова (див. *Одинцова вулиця*), а решта членів губкому партії була відряджена в розпорядження Реввійськради 12-ї армії, що містилася в Ніжині. У цьому приміщенні відбувалися об'єднані засідання губкому оборони, Городнянського повіт. ревкому і штабу 60-ї стрілецької дивізії, присвячені питанням підготовки військ. частин для наступу проти денікінців.

Губернський комітет оборони повернувся до м. Чернігова після його визволення на поч. листопада 1919 частинами Червоної Армії. Дошка — мармур, відкрито 1971.

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПІДПІ́ЛЬНОМУ ОБКО́МУ КП(б)У МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у с. Жовтневе Прилуцького р-ну. Встановлена на фасаді будинку, який у 1941 належав колгоспниці Є. Ф. Плевако. Одноповерховий, дерев., облицьований цеглою, під бляшаним дахом; двокімнатний з кухнею. У жовтні 1941 в ньому два тижні розміщувалися *Чернігівський підпільний обком КП(б)У* і штаб партизан. загону на чолі з секретарем обкому О. Ф. Федоровим. Тут друкувалися листівки, одержували завдання підривники, зв'язківці, агітатори. Дошка — білий мармур. Відкрито 1958 (вул. Партизанська).

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИ́П'ЯТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція радян. військ Центр. фронту (команд.— генерал армії К. К. Рокоссовський) під час Великої Вітчизн. війни (26.VIII—30.IX) з метою розгрому нім.-фашист. військ у районі Сєвськ — Рильськ і виходу на рубіж Дніпра і Прип'яті. У Ч.-П. о. брали участь 13-а, 48-а, 60-а, 65-а, 2-а танкова, 16-а повітряна армії. У ході Ч.-П. о. 3.IX рад. війська вийшли до Десни і на Пд. від Новгорода-Сіверського вступили на тер. Черніг. обл. Успішно розвиваючи наступ, частини Центр. фронту визволили 4.IX Короп, 6.IX Батурин, 9.IX Бахмач, 15.IX Ніжин, 16.IX Новгород-Сіверський, 21.IX Чернігів. Переслідуючи ворога, рад. війська форсували в межах Черніг. обл. Десну, Дніпро, Сож і захопили плацдарм на зх. березі Прип'яті. Значну допомогу військам Центр. фронту надали партизан. з'єднання ім. Щорса, ім. Коцюбинського, «За Батьківщину» (див. ст. *Партизанські загони, Партизанські з'єднання*), які діяли на Чернігівщині. У результаті Ч.-П. о. на 1.X

1943 було завершено визволення Черніг. обл. від нім.-фашист. загарбників.

ЧЕРНІГІВЩИНА НА ПОШТО́ВИХ ЛИСТІВКАХ. У Росії і на Україні листівки набули поширення в серед. 90-х pp. 19 ст. і відразу одержали загальне визнання. Перші листівки з видами Чернігова надрукувало видавництво С. В. Кульженка в Києві. Потім з'явилися листівки з видами ін. міст краю — Ніжина, Новгорода-Сіверського, Прилук. До 1000-річчя Чернігова (1907) серію з 30 листівок видала московська фототипія «К. Фішер». У Петербурзі видавництво Громади Св. Євгенії надрукувало вісім листівок, в Києві видавництво «Друкар» — понад 10. Видавали листівки і черніг. майстри. Один з них — В. Ю. Гольдфайн був власником популярного фотосалону. Його фотознімки неодноразово відзначалися почесними нагородами на всеросійських і міжнародних виставках. Він випустив бл. 120 листівок. Листівки ін. черніг. видавців — І. З. Ідліса (бл. 100), Н. В. Якубовича (50) дещо поступаються за якістю фотознімків та друку пошт. листівкам В. Ю. Гольдфайна. Крім того, виходили анонімні видання, а також друкувалися листівки фотоспособом. Характерно, що з одних і тих же негативів друкувалися листівки в різних серіях. Самодіяльність видавців у виборі тематики (сюжету), обмеженість тиражів, розрахованих насамперед на приїжджих, відсутність обліку та бібліографічних покажчиків утруднює користування листівками, що нерідко несуть унікальну образотворчу інформацію. Всього по Чернігову, враховуючи різновидності, випущено 500 листівок, по Ніжину — бл. 100, Новгороду-Сіверському — 50, Прилуках — 30, Козельцю, Остру і Городні — по 10. Поодинокі листівки було надруковано й по ін. містах і селах Чернігівщини. На листівках насамперед зображені пам'ятки архітектури, площі і вулиці, установи і заклади, магазини, оголошення тощо. Вони становлять велику етнографічну цінність, оскільки на них зафіксовані характерні сцени з народного життя. Листівки дозволяють відтворити обличчя давнього Чернігова та ін. міст, що зазнали згодом суттєвих змін. На деяких з них зображені пам'ятки архітектури і містобудування, які не збереглися. Найповніші колекції листівок по Чернігівщині зберігаються у черніг. літ.-меморіальному Коцюбинського М. М. музеї і Чернігівському історичному музеї, а також у приватних колекціях: педагога І. В. Бугаєвича, інженера К. І. Ягодовського, архітектора А. А. Карнабіда (Чернігів), військовослужбовця М. С. Забоченя, інженера Л. Ю. Шейнюка (Москва), працівника культури В. Г. Кирковича (Київ), військовослужбовця С. С. Воїнова (Перм).

Чернігів. Тріумфальна брама. Листівка поч. 20 ст.

ЧЕРНІГІВЩИНА У ПАМ'ЯТНИХ МЕДА́ЛЯХ І ЗНАЧКА́Х. Відомо бл. 400 пам'ятних медалей, значків та жетонів, пов'язаних з історією Чернігівщини, переважна більшість яких побачила світ у рад. період. Це насамперед: пам'ятні медалі, значки і жетони, присвячені ювілейним датам, зокрема річницям визволення Чернігова від нім.-фашист. загарбників, автопробігам по місцях революц., бойової і трудової слави

рад. народу, ювілеям навч. закладів, підприємств, установ та орг-цій; значки, присвячені окремим населеним пунктам (на них здебільшого зображено герби); значки і жетони з зображенням пам'яток архітектури; значки, присвячені парт. і рад. діячам, майстрам мистецтва, життя яких було пов'язане з Чернігівщиною.

ЧЕРНІГОВА ГЕРБ. 1969 виконком Черніг. міськради затвердив офіц. емблему міста. Основу герба становить срібний щит слов'ян. форми, що символізує давність міста і його важливе оборонне значення в минулому; угорі щита — давньослов'ян. шрифтом напис — «Чернігів», внизу — серп і молот, що символізують мирну працю і непорушність союзу робітничого класу й селянства. Центральна червоно-лазурова площина щита, що відтворює кольори прапора УРСР, розділена золотим колосом пшениці, який підкреслює, що Чернігів — центр області з розвинутим с. г. На лазурному тлі зображений силует давньої гармати, він нагадує, що Чернігів у минулому був фортецею на пд.-зх. рубежах Росії; на червоному — срібне зображення реторти і шпулі, яке символізує пром. розвиток сучас. міста. Пересікаючи лазуровий і червоний фон площини, в'ються хвилі Десни, на березі якої розкинулося місто.

Дореволюц. символіка Чернігова пов'язана з зображенням орла. Він був емблемою міста ще за часів Київської Русі. У 1633 було затверджено Ч. г. і Черніг. воєводства у вигляді чорного двоголового орла. В «Царському титулярнику» (1672) Ч. г. являє собою зображення одноголового орла з хрестом у лівій лапі. Серед гербів, затверджених Сенатом 1730, є й Ч. г.— на срібленому тлі чорний одноголовий орел під золотою короною, який тримає у лівій лапі позолочений хрест. 1782, коли було затверджено герби міст Черніг. намісництва, Ч. г. залишився попереднім, якщо не рахувати незначних змін відповідно до геральдичних правил. У 1857 було розроблено нову систему прикрашення міських гербів. З цього часу Ч. г. увінчувала шапка Мономаха — символ давньоруського міста, центру князівства. Цей герб скасований після перемоги Великого Жовтня.

ЧЕРНІГОВА ПЛАНИ. Досі виявлено 45 планів міста, в т. ч. 21 план *Чернігівської фортеці,* 9 планів радянського періоду (1923—66). Найдавніший відомий за архівними джерелами план датується 1614 (за даними ЦДАДА СРСР він загинув під час великої московської пожежі 1626, але вважають, що міг зберегтися в архівах Польщі). Найдавнішим з тих, які збереглися, є окомірний «План Чернигова с окрестностями» (див. *«Абрис Чернігівський»*), створений 1706 І. Долинським, який зберігається у відділі рукописів Б-ки АН СРСР. Це мальований план із зображенням гол. містобудівних комплексів, доріг, розгорток фасадів фортечних укріплень та монументальних споруд з розмірами укріплень та відста-

Значки на честь 50-річчя Чернігівської фабрики музичних інструментів і 100-річчя Щорсівського локомотивного депо.

ней між найважливішими частинами міста. У 40-х рр. 18 ст., враховуючи стратегічне значення Черніг. фортеці, було розпочато розроблення проектів реконструкції старовинних укріплень, внутрішньої планіровки і забудови. Про це свідчать плани 1739—97, зокрема, «План Черниговской крепости сооблежащей ситуацией...», складений франц. інж. Д. де Боскетом. Вони враховували необхідність збереження гол. монументальних споруд та найважливіших шляхів-вулиць, що вели до Києва, Любеча, Новгорода-Сіверського. На підставі досліджень Л. М. Тверського, Б. О. Рибакова, В. А. Богусевича, А. А. Карнабіда встановлено, що ці шляхи проходили близько до сучас. вул. Щорса, Київської, Толстого, 1 Травня, Шевченка, Любецької. За планами 1706 та серед. 18 ст. у Чернігові зберігалася давньоруська система планіровки, пов'язана з ландшафтом. Вулиці радіусами розходилися від Дитинця-фортеці та напівкільцем охоплювали центр міста, повторюючи контури укріплень фортеці, Окольного міста, Третяка, посаду-передгороддя. Гол. масиви міської забудови, окрім Окольного міста і Третяка, були зосереджені в районах Лісковиці (біля сучас. вул. Лугової і Варзара), вздовж Гончої (сучас. вул. Горького), по берегах р. Стрижня.

Старий герб Чернігова.

1786 був опрацьований перший регулярний «План губернскому городу Чернигову». Загальна площа міста вписувалася в прямокутник із сторонами 1700—1900 × × 2790 м вздовж Десни і доріг на Київ та Глухів. Межі міста наближалися з Пн.-Зх. до передграддя 12 ст., з Пн.-Сх. — майже на 1 км у бік с. Бобровиці. Площа зросла до 590,4 га. Старовинна планіровка знищувалася, але нові вулиці частково пов'язувалися з архітектурними комплексами Дитинця, Єлецького Успенського монастиря та окремими спорудами. Замість звивистої стрічки р. Стрижня проектувався канал. За цим планом були розплановані та почали забудовуватися 4 квартали між сучас. вул. Куйбишева, Леніна, просп. Жовтневої революції та вул. Комсомольською, але на заваді подальшої реалізації стали складні містобудівельні умови. На поч. 1803 був затверджений новий план Чернігова, який з невеликими змінами 1805 був значною мірою втілений у 1-й пол. 19 ст. На відміну від плану 1786, де головним був прийом бокової перспективи, в планах поч. 19 ст. головною стала осьова — центральна перспектива вулиць. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря, вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву. Нові прямі вулиці враховували історичні ансамблі і споруди 11—18 ст. та квартали, розпочаті за планом 1786. Велика увага приділялася формуванню ансамблів загальноміського центру. Передбачалося створення 8 нових площ, три з яких композиційно закріпляли гол. вісь центру — Шосейну вулицю. Заплава Десни з Пд. зберігалася без забудови. Ці риси властиві й пізнішим планам дореволюційного періоду (1834—1861. 1908 рр.).

Після встановлення в Чернігові Рад. влади 1921—23 було опрацьо-

вано «схему кварткомів», а 1924 «Схему планування міста Чернігова в період 1924—1954 рр.» (автор М. Трубін). Проект передбачав створення «фабрично-заводського району» на Зх. від забудови міста, розвиток житла на Пн. вздовж дороги на Ленінград, на Сх.— за рахунок приєднання до міста селищ Курганки, Жабинщини, Мачеретівщини, Бобровиці. Новий пн.-сх. житловий масив трьома проспектами пов'язувався з гол. архітектурними комплексами Дитинця, Єлецького Успенського і Троїцько-Іллінського монастирів. Територія зростала з 900 десятин (1908) до 2 тисяч десятин.

У 1935—37 було створено «Проект соціалістичної реконструкції Чернігова» (автор О. Касьянов, співавтор А. Глузман), згідно з яким розпочалася інтенсивна реконструкція міста, особливо його центру. Величезні руйнування в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 (було знищено 4160 будівель) викликали необхідність розробки нового проекту. У 1944—45 арх. Н. Панчук опрацювала генеральну схему планування Чернігова — адм.-госп. центру області і міста-музею. Виняткове історико-культурне значення міста було підтверджено наказом № 504 Комітету в справах архітектури при Раді Міністрів СРСР від 14.VII 1946, за яким Чернігів увійшов до числа історичних міст союзного значення. Але відсутність науково-обгрунтованих охоронних зон істор. пам'яток, музейний, а не містобудівний характер включення їх до нового планування негативно вплинули на практику відбудови і реконструкції міста. Наступні генеральні плани 1948, 1954, 1958, відкореговані в 1965, розвивали принцип функціонального зонування, доповнювали позаміські та міські дороги, що склалися історично. Черговий генеральний план міста затверджено 1984, проте триває його допрацювання. Іл.— табл. XXXIII—XXXV.

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ, Чернігівська земля, Сіверська земля — територія в складі Київської Русі, розташована в основному по Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. На Пн. Сх. Ч.-С. з. межувала з землями мордви і болгар, на Пн.— з Ростово-Суздальською землею і Смоленським князівством, на Зх. — з Полоцьким і Київським князівствами, на Пд. — з Переяславським і на Пд. Сх. — з кочовими племенами. Осн. населення Ч.-С. з. становили сіверяни. До неї входила також територія, яку населяли радимичі (по р. Сожу) і в'ятичі (по р. Оці). У 12—13 ст. до Ч.-С. з. входила територія дреговичів (по північних притоках річки Прип'ять). Найбільшими центрами Ч.-С. з. були Чернігів, Сновськ, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром, Вщиж та ін. Ч.-С. з. управлялася «мужами» та воєводами, які перебували у залежності від вел. кн. київського. Зростання продуктивих сил, екон. і політ. зміцнення місцевої феод. знаті сприяли відокремленню Ч.-С. з. 1024 князь Мстислав Володимирович (див. *Лиственська бит-*

Сучасний герб Чернігова.

ва 1024) об'єднав під своєю владою Ч.-С. з. і Тмутаракань. Утворилося велике, незалежне від Києва князівство, зх. кордоном якого був Дніпро, а Пд. Сх.— на Пн. Кавказі. Після смерті Мстислава (1036) Ярославу Мудрому вдалося повернути Ч.-С. з. під свою владу. 1054 — знову відокремилася. Ч.-С. з. з Тмутараканню і Муромом дісталася Святославу Ярославичу. У 12 ст. на території Ч.-С. з. існували *Чернігівське князівство, Новгород-Сіверське князівство,* Муромське князівство. У 12— на поч. 13 ст. ці князівства розпалися на ряд уділів. У 2-й пол. 13—14 ст. поряд з Чернігівським князівством тут існували Новгород-Сіверське, Путивльське, Курське, Глухівське, Стародубське, Трубчевське, Рильське, Липовецьке, Брянське, Козельське, Вирське, Любецьке, Сосницьке, Бахмацьке, Лопастинське, Карачівське, Сновське, Видизьке та ін. князівства.

Князі Ч.-С. з. брали участь у боротьбі проти половців. У період феод. роздробленості Русі між князями Ч.-С. з. та князями ін. земель відбувалася міжусобна боротьба. Це спричинилося, зокрема, до поразки походу 1185 проти половців, що його очолював новгород-сіверський кн. Ігор Святославич (похід цей відображено в «Слові о полку Ігоревім»). Див. *Чернігівське князівство.*

«ЧЕРНИ́ГОВСКАЯ ГАЗЕ́ТА». Тижневик, видавався в 1877—78. У ній співробітничав Л. І. Глібов.

«ЧЕРНИ́ГОВСКАЯ ГУБЕ́РНИЯ В ЭТНОГРАФИ́ЧЕСКОМ, АДМИНИСТРАТИ́ВНОМ, ПРОМЫ́ШЛЕННОМ, УЧЕ́БНОМ И ДРУГИ́Х ОТНОШЕ́НИЯХ» І. Є. Петровського — статистичне дослідження, видане у Чернігові 1915. Складається з невеликої текстової частини і 45 картосхем, що дають досить повне уявлення про розвиток краю на початку 20 ст.

«ЧЕРНИ́ГОВСКАЯ ЗЕ́МСКАЯ ГАЗЕ́ТА». Щотижнева газета Черніг. губ. земства. Виходила у 1917. Див. «*Черниговская земская неделя*».

«ЧЕРНИ́ГОВСКАЯ ЗЕ́МСКАЯ НЕДЕ́ЛЯ». Щотижнева газета Черніг. губ. земства. Виходила у 1913—17. Останній рік під назвою «Черниговская

Проект перепланування Чернігова, 1786.

земская газета». Як додатки до «Ч. з. н.» видавалися «Земский сборник Черниговской губернии» та «Известия о ценах на хлеба и др. с.-х. продукты».

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЕ ГУБЕ́РНСКИЕ ВЕ́ДОМОСТИ». Офіційна урядова газета, що виходила в Чернігові 1838—1918, спочатку щодня, з 1865 — двічі, з 1866 — тричі на тиждень. Складалася вона з двох частин: офіційної, де друкувалися розпорядження, постанови і повідомлення центральних і місцевих властей; неофіційної, в якій вміщувалися повідомлення про місцеві новини, статті з фольклору, етнографії, лінгвістики, археології, історії, географії, економіки, про економіку краю, про життя сусідніх губерній і країни в цілому, зарубіжних країн, описи сільського господарства, торгівлі тощо. На сторінках «Ч. г. в.» виступали історики М. О. Маркевич, О. М. Лазаревський, етнографи і фольклористи П. С. Єфименко, О. В. Маркович, О. В. Шишацький-Ілліч, письменники Л. І. Глібов, М. М. Коцюбинський та ін. Зокрема, тут було надруковано чимало статей з історії окремих населених пунктів, а також уривки з «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку», з праці О. Ф. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис» (див. *Описи намісництв*). Порівняно багато місця відводилося описові пам'яток архітектури та історії, характеристиці стану народної освіти. З припиненням виходу неофіційної частини (листопад 1906) в офіційній частині відводилося кілька шпальт, а то й вся четверта сторінка для неофіційних повідомлень. Редакція містилася на вул. Шосейній (тепер вул. Леніна).

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ (ИЗВЕ́СТИЯ)». Журнал при духовній семінарії. Виходив у 1861—1917 два рази на місяць (у 1879—81, 1887—90 — щотижня), з 1912 — під назвою «Вера и жизнь». Неофіційна частина журналу видавалася під назвою «Прибавления к „Черниговским епархиальным известиям"». Редакція містилася на вул. Богуславській (тепер вулиця Свердлова).

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ВЕ́СТНИК». Журнал, виходив тричі на тиждень. У 1913 вийшло шість номерів.

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ КООПЕРА́ТОР». Щомісячний журнал Черніг. районного союзу споживчих товариств. У 1923 вийшли № 1, 2/3 (№ 2/3 — як орган всіх видів кооперації Чернігівщини).

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ЛЕТУ́ЧИЙ ЮМОРИСТИ́ЧЕСКИЙ И САТИРИ́ЧЕСКИЙ ЛИСТО́К». Журнал. 1907 вийшло три номери. Потім видавався під назвою «Волна».

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ЛИСТО́К» — укр. щотижнева громадсько-літературна газета. Виходила 1861—63 в Чернігові (61 номер). Видавцем-редактором був укр. поет і культурний діяч Л. І. Глібов (див. *Глібова вулиці*). Йому ж належить і найбільше публікацій. На сторінках газети виступали письменники О. Я. Кониський, П. С. Кузьменко, П. О. Куліш; науковці І. О. Андрущенко, П. С. Єфименко, Х. Кир'янов, О. М. Лазаревський, О. В. Маркович, С. Д. Ніс, Номис (М. Т. Симонов), М. Олександрович, О. О. Тищинський та ін.

Емблема Чернігівської землі з титулярника 1672.

«Ч. л.» постійно відчував матеріальні труднощі, брак співробітників, прискіпливість цензури. Про це Л. І. Глібов розповів у статті «Про видання щотижневої газети ,,Ч. л.''», надрукованій у «Черниговских губернских ведомостях» (1863, № 18). Газета мала передплатників на Кавказі, в Польщі, Петербурзі, Симбірську, Казані, у багатьох містах України. «Ч. л.» вміщував матеріали про зловживання адміністрації, із співчуттям ставився до селянства, підтримував ідеї М. І. Пирогова щодо розвитку недільних шкіл і вдосконалення жіночої освіти, обстоював принципи реалізму в мистецтві. У газеті публікувалися фольклорні та літ. твори, зокрема, гостросоціальні байки, ліричні поезії, оповідання і драм. твори, фейлетони Л. І. Глібова. У зв'язку з арештом члена «Землі і волі» І. О. Андрущенка, а також О. М. Білозерського, С. Д. Носа, О. О. Тищинського (див. *Народництво* на Чернігівщині) «Ч. л.» у серпні 1863 було закрито, а Л. І. Глібова звільнено з роботи і вислано під поліційний нагляд до Ніжина.

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ЦЕРКО́ВНО-ОБЩЕ́СТВЕННЫЙ ВЕ́СТНИК». Журнал, виходив у 1914—18 раз на тиждень.

«ЧЕРНИ́ГОВСКОЕ СЛО́ВО». Щоденна політ., екон. і літ. газета. Видавалася 1906—17 у Чернігові замість неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей». У 1906—15 мала додаток: «Телеграммы ,,Черниговского слова''».

ЧЕРНЯКА́ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. провулок 2-й Спуск 1-го Холодного яру, з 1955 — провулок Черняка; Новозаводський р-н) — від вул. О. Десняка до вул. Ватутіна. У 1981 провулок Тимофія Черняка перетворений на однойменну вулицю. Черняк Тимофій Вікторович (1891—1919) — герой громадянської війни на Україні. Н. в с. Вороб'ївці (тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1912 служив в армії (з липня 1917 — прапорщик). У 1918 — військком Новгород-Сіверського повіту, командир місц. загону Червоної гвардії, на чолі якого у квітні 1918 перейшов у *«нейтральну зону»*. Брав участь у партизан. русі на Чернігівщині. З листопада 1918 командуючий 3-м Новгород-Сіверським полком (з квітня 1919 — 3-ю бригадою) *Першої Української радянської дивізії,* учасник боїв проти нім.-австр. окупантів та петлюрівців. Загинув у районі м. Ровно. Його тіло перевезено й поховано на батьківщині у с. Вороб'ївці, де встановлено *Черняку Т. В. пам'ятник*. Провулок, який став Ч. в., прокладено після 1908. Забудовано індивід. житл. будинками.

ЧЕРНЯКУ́ Т. В. ПА́М'ЯТНИК у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського р-ну. Встановлений 1952 на могилі героя громадянської війни Т. В. Черняка (див. *Черняка вулиця*). Перенесено 1977 на тер. школи, яка носить його ім'я (загальна висота 3,15 м).

ЧЕРНЯХІ́ВКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Остра (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

ЧЕРНЯХІ́ВКА — село Ніжинського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Березанка, Лісове. Розташована на р. Гнилиці (прит. Остра), за 12 км від райцентру і за 8 км від залізнич. ст. Крути. 889 ж. (1988). Засн. в кінці 16 ст. У 1654—1781 село входило до складу першої полкової сотні Ніжинського полку, 1695 Мазепа віддав село ніжинському полковому судді Д. Максимовичу, після заслання останнього 1709 І. Скоропадський на кілька років передав Ч. своєму братові — чернігівському обозному В. Скоропадському, а потім ніжинському Благовіщенському монастирю. У 2-й пол. 18 ст. Ч. славилася виготовленням пива. 1866 —150 дворів, 1129 ж., де-

рев'яна Троїцька церква (1823), один ярмарок на рік; 1897 — 348 дворів, 1614 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У вересні 1943 у районі села відбувалися запеклі бої. У Ч.— центр. садиба колгоспу «Комуніст» (спеціалізація — вирощування нетелів), цегельний завод, відділення зв'язку, с. ш., лікарня, дитсадок, Будинок культури (на 350 місць), 3 б-ки (22,5 тис. од. зб.). Встановлено (1957, 1967) два надгробки на братських могилах рад. воїнів, які полягли 1943 під час визволення Ч. від нім.-фашист. загарбників, та обеліск (1966) в пам'ять про воїнів-односельців, загиблих (169 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни. Поблизу с. Лісове — дитячий санаторій «Пролісок». У с. Березанка виявлено 2 слов'янських поселення черняхівської культури (2—6 ст.) й одне — часів Київ. Русі (9—13 ст.).

ЧЕРНЯХІ́ВСЬКИЙ — гідрологіч. заказник (з 1979). Болото. Розташований біля с. Черняхівки Ніжинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Комуніст». Площа 106 га.

ЧЕСТАХІ́ВСЬКОГО Г. М. МОГИ́ЛА у с. Качанівці Ічнянського р-ну. Честахівський Григорій Миколайович (1820—93) — укр. художник. Після смерті Т. Г. Шевченка разом з О. М. Лазаревським супроводжував труну з тілом поета з Петербурга на Україну і був одним з організаторів поховання його на Чернечій горі, біля Канева. Він залишився в Каневі й після похорону, дбав про впорядкування могили. За зв'язки з селянами, читання їм творів Кобзаря та ін. літератури поліція змусила Честахівського залишити Україну. Зробив опис малюнків, офортів і речей Шевченка, що лишилися після його смерті. Автор спогадів про Шевченка. Власник частини його малюнків. Серед творів Честахівського — «Селяни біля труни Т. Г. Шевченка», «Труна Т. Г. Шевченка на пароплаві в дорозі до м. Канева» та ін. Згодом був запрошений Тарновським до Качанівки. Похований у високій могилі, що була насипана в Качанівському парку в честь Т. Г. Шевченка.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКИХ ВО́ЇНІВ БРА́ТСЬКА МОГИ́ЛА у с. Світанку Ніжинського р-ну. Розміщена на вул. К. Готвальда поряд з *Радянсько-чехословацької дружби музеєм*. У ній поховані 53 воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади, які загинули 12.X 1943 на ст. Яхнівка під час нальоту нім.-фашистської авіації на ешелон бригади № 18605 1-го арт. дивізіону, що направлявся до ст. Прилуки. У 1963 на могилі встановлено обеліск (вис.— 5 м) з меморіальним написом. Іл.— табл. XXII.

ЧЕЧУ́ГА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Борзнянського р-ну.

ЧИ́БРА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Городнянського р-ну.

ЧО́НКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Ріпкинського р-ну.

ЧО́РНА МОГИ́ЛА — слов'ян. курган 10 ст. в Чернігові. За переказами, в Ч. м. покоїться прах князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Висота кургану понад 10 м, окружність 170 м.

Курган Чорна Могила у Чернігові. Малюнок серед. 19 ст.

Його оперізував рів завширшки до 7 м. 1872—73 курган досліджував уродженець Чернігівщини арх. Самоквасов Дмитро Якович (1843—1911). Розкопано залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі людські кістки, зброю, знаряддя праці, побутові предмети, золоту монету часів візант. імп. Константина VII Багрянородного (9 ст.). У верхній частині насипу виявлено залишки тризни: шоломи, кольчуги, залізний казан, два ритони з турячих рогів у срібних оправах, дві золоті монети часів візант. імп. Василія I Македонянина (867—886). Ч. м.— єдине відоме поховання давньорус. князя — сучасника київ. князя Святослава Ігоровича. Більшість знахідок зберігається у фондах та експозиції Московського історичного музею, частина експонатів, яку Самоквасов передав до музею Київ. ун-ту та деяких приватних колекцій, наприкінці 19 — на поч. 20 ст. втрачено. Знаходиться біля *Єлецького Успенського монастиря* (вул. Пролетарська). Іл.— табл. I.

ЧО́РНА РА́ДА 1663 — загальна козац. рада, скликана 17—18.VI на околиці Ніжина (див. *Червоних Партизанів вулиця*) для обрання гетьмана Лівобережної України. Названа «чорною», оскільки поряд з козац. старшиною та рядовим городовим і запорізьким козацтвом у раді брали участь і селяни навкол. сіл та міська біднота, яких старшинська верхівка презирливо називала «черню». Підготовка до ради відбувалася в умовах боротьби між старшинськими угрупованнями, частина яких сприяла 1660 захопленню Правобережної України шляхет. Польщею. Оскільки влада гетьмана П. І. Тетері поширювалася лише на Правобережну Україну (крім Києва), постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. Різні старшинські угрупування висували своїх кандидатів — ніжинського полковника В. Н. Золотаренка і наказного гетьмана Я. С. Сомка. Всупереч бажанням козац. старшини ряд. козаки домоглися обрання гетьманом кошового Запорізької Січі І. М. Брюховецького, який демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феод. гноблення. Прихід до влади нової старшинської верхівки нічого не змінив у становищі нар. мас. Проти гніту козац. старшини і царських воєвод на Україні вибухнули нар. повстання 1666, 1668, 1670.

ЧО́РНА РІ́ЧКА — зоол. пам'ятка природи (з 1972). Оселення цінної фауни. Розташована в Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 5 га.

ЧО́РНИЙ РІГ — село Семенівського р-ну, центр сільської Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Бобрик Другий, Козилівщина і Лубня. Розташований за 35 км від райцентру і за 38 км від залізнич. ст. Семенівка. 361 ж. (1988). Засн. у 2-й пол. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селі — центр. садиба колгоспу ім. Т. Г. Шевченка (спеціалізація — зернові, картопля, м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 336 місць, б-ка (7,5 тис. од. зб.). Уродженцем села є Герой Рад. Союзу С. Т. Голуб (1915—45). Місц. школа і піонерська дружина носять його ім'я. Надгробок (1968) на братській могилі жертв фашизму 1942.

ЧОРНОМА́ЗІВКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лисогору (бас. Дніпра).

ЧОРНОМА́ЗІВЩИНА. Річка в Черніг. обл., прит. Смоші (бас. Дніпра). На березі Ч. розташоване с. Ступаківка Ічнянського р-ну.

ЧОРНО́ТИЧІ — село Сосницького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташовані за 20 км від райцентру, вздовж автодороги Чернігів — Новгород-Сіверський. 1270 ж. (1988). Вперше згадують-

ся 1666. З 1709 Ч. належали Дорошенкам. У 1701 в Ч. були Успенська і Спаська церкви з братством козаків. У 1767 існували ще 2 церкви — Дмитрівська і Покровська з козацькими школами при них. 1866 — 284 двори, 2031 ж., поштова станція; 1897 — 307 дворів, 2183 ж., дерев. Дмитріївська церква (1817), земська школа, приймальний покій, 3 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1923—27 Ч.— райцентр. У селі — центр. садиба колгоспу «Перемога Жовтня», який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства»; цегельний з-д «Облміжколгоспбуду», відділення зв'язку, с. ш., аптека, дитсадок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (11 тис. од. зб.). У 1961 встановлено надгробок на могилі сільського активіста М. Андрущенка, 1957 — надгробки на 2 братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців (серед похованих — Герой Рад. Союзу О. І. Тарасенко). Обеліск (1967) у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (201 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. В Ч. урочище Буличів, городище періоду Київ. Русі (9—13 ст.), знайдено скарб римських монет 2—3 ст.

ЧОРНОУ́СА ХРИСТОФО́РА ВУ́ЛИЦЯ у м. Городні (кол. Чернігівська) — від пл. Жовтневої Перемоги до Черніг. шосе. Названа 1919 на честь Чорноуса Христофора Аносовича — активного борця за владу Рад на Україні. Брав участь у формуванні *Першої Української радянської дивізії,* в її складі визволяв Чернігівщину, відновлював Рад. владу на Городнянщині. Під час наступу денікінців Х. А. Чорноус очолював Городнян. повітревком, організовував трудящих на відсіч ворогові. Загинув 19.X 1919 і похований у Городні. На фасаді буд. № 14 на вул. Леніна, де містився Городн. повітревком, встановлено мемор. дошку. Вулиця відома з 17 ст. На ній розміщено завод продтоварів, автопідприємство, середню школу № 1, пам'ятник Т. Г. Шевченку, *Городні жителям — учасникам війни 1708—09 пам'ятний знак.* Іл.— табл. XXX.

ЧОРТОРИ́Я. Річка у Черніг. обл. Тече тер. Менського р-ну.

ЧОРТОРИ́Й — гідролог. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташований у Борзнянському районі Черніг. області. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 12 га.

ЧОРТОРИ́ЙСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — 400 років. Розташований в Чернігівському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Чернігівського лісгоспзагу. Площа 0,01 га.

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ З'ЇЗД у Чернігові — один із всерос. з'їздів, що відбувся 1—12.VIII 1908. У роботі з'їзду брав участь 281 дослідник від 68 наук. установ, навчальних закладів, т-в та ін. орг-цій країни, у т. ч. видатні вчені Д. В. Айналов, Ф. К. Вовк (Волков), В. О. Городцов, В. Г. Ляскоронський, М. О. Макаренко, В. М. Перетц, М. І. Петров, Д. Я. Самоквасов, Б. В. Фармаковський, Е. Р. Штерн та ін. Були й зарубіжні гості. Відбулося 28 засідань, заслухано 85 доповідей з питань вивчення переважно т. з. первісних та архітектурно-мистецьких пам'яток, здебільшого м. Чернігова, Черніг., сусідніх і деяких ін. губерній. Предметом обговорення були також дослідження історико-геогр., етнографіч., юридичних і церковних старожитностей, мови і письма та ін.

Серед провідних доповідей у галузі археології — про Мізинську (пізньопалеолітичну) стоянку на Десні, поселення трипільської культури на Україні, Більське горо-

дище і кургани в його околицях на Полтавщині, про античні — Березань і Ольвію на Дніпро-Бузькому лимані, про городища, кургани, майдани і Змійові вали на Дніпровському Лівобережжі, Маяцьке городище на Дону і Верхньо-Салтівський могильник на Харківщині. Серед архітектурно-мистецьких тем — про храми 10 — поч. 13 ст., зокрема Спаський собор у Чернігові і дерев'яні церкви Чернігівщини, про київські давньоруські храми, в т. ч. Десятинну і Спаса на Берестові церкви. Окреме засідання з'їзду було присвячено 1000-річчю Чернігова. Діяла виставка старожитностей Черніг. та ін. губерній, яку оглянуло й багато жителів та гостей міста. Доповіді та матеріали з'їзду опубліковані в 3-х тт. «Трудов», а експонати виставки — в її «Каталоге».

ЧУГМА́Н. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

ЧУ́ДІВСЬКИЙ МАСИ́В — бот. заказник (з 1978). Переважно сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований у Ріпкинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Добрянського лісгоспзагу. Площа 246 га.

ЧУ́ДІНОВА ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (Новозаводський р-н). Пролягає ізольовано від ін. вулиць на тер. кол. смт Західне, яке 1973 включено в міську смугу. Названа на честь Чудінова Петра Олексійовича (1918—43) — Героя Рад. Союзу (1943), уродженця с. Баєво Алтайського краю. Брав участь у визволенні Чернігівщини від нім.-фашист. загарбників. Загинув 23.X 1943 в бою за плацдарм на правому березі Дніпра. Похований у Чернігові.

ЧУЛА́ТІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група поселень давнього кам'яного віку на правому березі Десни поблизу с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну. Сліди одного з них — Чулатів III (Заровська Круча) у вигляді опрацьованих кременів і кісток тварин зустрічаються в заплаві і руслі річки, будучи перевідкладеними з її високого берега. Датується кінцем мустьєрської епохи раннього палеоліту (понад 40 тис. років тому). На Чулатівській I (Крейдяний Майдан) та Чулатівській II (Робочий Рів) стоянках на високому березі річки виявлені залишки невеликих наземних жител у вигляді скупчень кісток тварин і вогнищ та місця оброблення каменю й кістки (виробничі центри).
Серед знахідок переважали розколоті кремені і вироби з нього (скребки, різці, вістря, ножовидні пластини) та кістки тварин — мамонта, волохатого носорога, північного оленя, бізона, коня, песця, ведмедя та ін. З кістки виготовлені шило, голка і вістря. Цікавий уламок черепа людини зі слідами розпилювання (можливо, від чаші з нього). Зустрічаються вохра, янтар. Досліджувалися І. Г. Підоплічком (у 1936—37), М. В. Воєводським (у 1937—40) і датуються початком та кінцем мадленської культури пізнього палеоліту (бл. 15—12 тис. років тому).

ЧУМАКА́ ВАСИЛЯ́ ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Городні (кол. вул. Гімназична, І. В. Петровського, 8-го Березня) — від вул. Леніна до околиці міста (дорога на с. Хрипівку). Перейменована 1971 на честь укр. рад. поета і революціонера В. Г. Чумака. Вул.— одна з найдавніших у місті. На ній розташовані відділення Держбанку, школа-інтернат, кілька організацій. 2) У м. Ічні (кол. Пушкіна) — від вул. Леніна до пл. Васильченка. Перейменована 1980 на честь 80-річчя В. Г. Чумака. На вул. зберігся *Чумака В. Г. будинок,* на якому встановлено *Чумаку В. Г. меморіальну дошку.*

ЧУМАКА́ В. Г. БУДИ́НОК в м. Ічні. В ньому нар. і провів дитячі та юнацькі роки Чумак Василь Григорович [25.XII 1900 (7.I 1901) — 1919] — укр. рад. письменник, революц. діяч. Після закінчення церковнопарафіяльної школи і 4-класного початкового училища (1914) в Ічні навчався (1914—19) у гімназії в м. Городні. Літ.-громад. діяльність почав 1917. Проводив підпільну революц. роботу в окупованому петлюрівцями і денікінцями Києві. Розстріля-

ний денікінською контррозвідкою. Друкуватись почав після Жовтня 1917. Серед віршів — «Березневий каламут», «Я порву ті вінки», «Червоний заспів», «Революція» та ін., що увійшли до зб. «Заспів» (1920). Писав оповідання, критич. нариси, статті.

Будинок дерев., оштукатурений, одноповерховий; складається з двох кімнат, коридору і ганку з навісом. Знаходиться на вулиці Чумака № 6. Іменем поета названо також вулицю в м. Городні. Встановлено *Чумаку В. Г. меморіальні дошки, Чумаку В. Г. пам'ятник*.

ЧУМАКÓВІ КАР'ЄРИ — гідрологіч. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташовані біля с. Чумака Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні Замглаївського торфобрикетного з-ду. Площа 180 га.

ЧУМАКУ́ В. Г. МЕМОРІÁЛЬНІ ДÓШКИ. 1) У м. Городні. Встановлена на фасаді будинку кол. Городнян. чоловічої гімназії, де у 1914—19 навчався В. Г. Чумак. У гімназії існував літ. гурток. За ініціативою Чумака гуртківці видавали журнал «Молодые всходы». 1918 вийшло два номери з поезіями Чумака. Керував хоровим гуртком. Дошка — мармур; відкрито 1968 по вул. Чумака № 14. 2) У м. Ічні. Встановлена на фасаді будинку ічнян. школи № 2 (кол. 4-класне початкове уч-ще), де у 1910—14 навчався В. Г. Чумак. Дошка — мармур; відкрито 1967 по вул. Дзержинського № 11.

ЧУМАКУ́ В. Г. ПÁМ'ЯТНИК у м. Ічні. Відкрито 1975. На прямокутному бетонному постаменті напис «Василь Чумак» і погруддя поета з сірого граніту. Висота пам'ятника — 4,2 м; скульп. В. П. Луцак. Встановлено в парку на розі вулиць Леніна і Вокзальної. Іл. — табл. XXVII.

ЧУМÁЦТВО. Торговельно-візницький промисел на Україні в 16—19 ст. Виникло в 2-й пол. 16 ст. на Правобережжі і згодом поширилося в ін. укр. землях, зокрема на Чернігівщині. Спершу — торг. промисел сіллю, яку привозили з Чорноморського узбережжя, Криму й Галичини. З 17 ст. чумаки, крім солі, почали торгувати й рибою, продавали кустарні вироби, ліс, дьоготь тощо. Для перевезення товарів використовували параволові й четверОволові дерев'яні вози, т. з. мажі. Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани.

Як свідчать переписні книги 1666, найбільше чумаків було серед козаків. Жили вони у багатьох містах і містечках Ніжин., Прилуцького, Черніг. та ін. полків, зокрема, в Батурині, Конотопі, Ніжині, Козельці. У документах за 1665 мовиться про чумаків-селян. Поряд з козаками і селянами чумацьким промислом займалися міщани, а також окремі духовні особи. Неабияку роль Ч. відігравало і в господарстві козацької старшини, яка відправляла свої вози під наглядом «шафарів», тобто довірених, що були в них на службі, а частіше з залежних селян (див. *Марковича Якова щоденник*).

У 18 — на поч. 19 ст. Ч. було одним з найважливіших позаземлеробських занять сільського населення. Гол. вантажами Ч. стали хліб та ін. с.-г. продукти, які вивозили за кордон через Одесу та ін. чорноморсько-азовські порти. Звідти чумаки привозили різні товари, з Криму і Бессарабії — сіль тощо. Чимало вантажів вони доставляли в Москву та ін. рос. міста а також на Пн. Кавказ, у Білорусію, Польщу й Молдавію. Ч. відігравало важливу роль в економіці України.

Як одне з джерел первісного нагромадження капіталу Ч. було

важливим фактором поглиблення соціального розшарування сел.-козац. мас і формування сільс. буржуазії. Ч. припинилося у 70—80-х рр. 19 ст. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового флоту. Ч. широко відображено у фольклорі, зокрема в чумацьких піснях, у творчості багатьох письменників і художників (Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. К. Карпенка-Карого, Г. П. Данилевського, С. І. Васильківського, І. К. Айвазовського та ін.).

ШАБАЛИ́НІВ — село Коропського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Мохове і Товстоліси. Розташований на р. Десні, за 25 км від райцентру. 2050 ж. (1988). Засн. на поч. 17 ст. У 1684—1781 Ш.— в складі Новомлинської сотні Ніжинського полку. Гетьман Многогрішний 1671 віддав село на утримання «військової музики», з 1680-х рр. належав ген. писарю Шийкевичу, з 1709 — глухівському сотнику А. Марковичу та його спадкоємцям. В 1866 — 229 дворів, 1713 ж.; в 1897 — 413 дворів, 2072 ж., дерев. Миколаївська церква (1897), земська школа. У Ш.— центр. садиба колгоспу «Перемога» (спеціалізація — вирощування нетелів), льонозавод, відділення зв'язку, будинок побуту, с. ш., лікарня, Будинок культури на 450 місць, б-ка (13,5 тис. од. зб.). Уродженцями села є: Герої Рад. Союзу Г. А. Варава та Ю. Д. Гриценко (1908—45). 1967 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села, 1957 — обеліск Слави в пам'ять про односельців, які полягли (417 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. У Ш. поховано співробітницю Д. І. Менделєєва і О. М. Бутлерова доктора хім. наук В. О. Богдановську-Попову (див. *Богдановської-Попової В. О. могила*). Біля села виявлено городище із знахідками бронзового (2 тис. до н. е.), ранньозалізного (5—6 ст. до н. е.) віків, ранньослов'янського часу (9—10 ст.); поселення неоліту і бронзи (4—2 тис. до н. е.), ранньозалізного віку (6—5 ст. до н. е.), ранньослов'янського часу (3—8 ст.), а також кургани ранньозалізного віку, періоду Київської Русі (10—11 ст.).

ШАБАЛИ́НІВ БІР — бот. заказник (з 1978). Сосновий ліс з цінним рослинним покривом. Розташований в Коропському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 313 га.

ШАБАЛИ́НІВСЬКИЙ ДУБ — бот. пам'ятка природи (з 1972). Вік — понад 300 років. Розташований біля села Шабалинова Коропського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Перемога». Площа 0,01 га.

ШАБАЛИ́НКА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Коропського р-ну.

ШАПА́РІВКА. Річка, ліва прит. Трубежа (бас. Дніпра). Тече на кордоні Брянської обл. (РРФСР) та Черніг. обл.

ШАПОВА́ЛІВКА — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Велика Доч. Розташоване за 7 км від райцентру, за 4 км від залізнич. ст. Доч. 3033 ж. (1988). Вперше згадується наприкінці 16 ст. як одне з прикордонних укріплень між Батурином і Борзною по шляху на Київ. За Деулінським перемир'ям 1618 підпало під владу Польщі. Населення Ш. брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54 під керівництвом Б. Хмельницького. У 1654—1781 Ш.— центр сотні Ніжинського полку. Гетьман І. Брюховецький віддав Ш. у власність ніжинським воєводам, гетьман І. Самойлович — російс. резидентам при гетьмані,

І. Скоропадський у 1721 — глухівським комендантам. З 1782 — центр волості Борзнянського пов., з 1786 Ш. стала власністю ген.-лейтенанта Простоквашина і його спадкоємців. У 1848 відбувся антипоміщицький виступ селян, придушений військами. У 1866 — 807 дворів, 3486 ж., волосна і сільська управи, винокурний з-д (1852), сільське училище, церковнопарафіяльна школа (1843). У 1897 — 735 дворів, 4728 ж., мурована Миколаївська (1823) і дерев. Покровська (1882) церкви, цегельний з-д, 8 маслобоєнь, 4 кузні, 70 вітряків, земська школа (1887), б-ка, лікарня (1870), відбувалося 5 ярмарків на рік. У 1880-х серед населення Ш. свої ідеї поширювали народники. 1905 в Ш. відбувся антиурядовий мітинг, у 1906 — виступи селян. У 1914 в Ш.— 728 дворів, 4477 ж., двокласне міністерське училище (1903). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1922 виникло кредитне т-во, в селі налічувалося 789 дворів і понад 4 тис. ж. Побудовано клуб (1925), Народний дім з хатою-читальнею. У 1929 організовано комуну «Перше травня», в 1930 — колгосп «Переможець», 1931 — МТС, споруджено електростанцію (1939). У Ш.— центр. садиба колгоспу «Переможець», комплекс по відгодівлі свиней, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, профілакторій, медамбулаторія, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 350 місць, 2 б-ки (20,2 тис. од. зб.). До 30-річчя Перемоги над фашизмом (1975) закладено парк. Уродженцями Ш. є: укр. рад. біолог, чл.-кор. АН УРСР, лауреат Ленінської премії В. П. Зосимович, двічі Герой Соц. Праці, новатор виробн. в чорній металургії Г. Я. Горбань. У 1880-х в Ш. жив член «Народної волі» І. Маковій, який брав участь в організації замаху на Олександра III (1887 заарештований на хут. Русів, побл. Ш.). Встановлено надгробки (1956, 1962) на братських могилах рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні села від гітлерівців, та жертв фашизму 1942. Обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (389 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Побл. Ш. залишки давньоруського городища 10—11 ст.

ШАТУ́РА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Лосинівки (бас. Дніпра). Тече тер. Ніжинського р-ну.

ШАТУ́РА — село Ніжинського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 25 км від райцентру і за 18 км від залізнич. ст. Лосинівка. 882 ж. (1988). Засн. в середині 18 ст. Поселена бунчуковим товаришем, ніжинським війтом Петром Тернавіотом. Після 1736 входила до другої полкової сотні Ніжинського полку. З 1780-х належала графу П. О. Румянцеву. У 1866 — 109 дворів, 1013 ж.; у 1897 — 311 дворів, 1803 ж., дерев. Михайлівська церква (1885), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Ш.— відділення № 2 колгоспу «Жовтнева революція», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 250 місць, б-ка (6 тис. од. зб.). Надгробок (1921) на братській могилі працівників міліції, які загинули 1921. Встановлено 1978 обеліск Слави в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (176 чол.) на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ШАФО́НСЬКОГО О. Ф. МОГИ́ЛА в Чернігові. Шафонський Опанас Филимонович (1740—1811) — історик, економіст, статистик, етнограф, лікар, дійсний статський радник. Н. в Сосниці. Син сосницького сотника Филимона Шатили. Закінчив три закордонні університети: в Галле, Лейдені і Страсбурзі, був затверджений у вчених ступенях доктора права, філософії та медицини. Після нав-

чання повернувся до Росії і з 1763 працював лікарем у рос. армії. У 1766 переведений до Москви старшим лікарем шпиталю (згодом — гол. лікар міста). У 1770 перший розпізнав «морову язву», розробив заходи боротьби з нею. У 1774 видав книгу «Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 годы, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була перекладена на іноземні мови. З 1782 після організації Черніг. намісництва Ш.— радник Черніг. кримінальної палати, згодом — її голова, генеральний суддя. З 1796 у відставці. В 1786 Ш. написано «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (К., 1851; див. *Топографічні описи намісництв*). Поховано Ш. було на цвинтарі *Воскресенської церкви*.

ШВА́ЧЧИНА ГОРА́ — городище 8—13 ст. у с. Козерогах Чернігівського р-ну. Знаходиться на пн. околиці села на високому виступі корінної правобережної тераси р. Десни, утвореному глибокими ярами в урочищі Швaччина Гора. Майдан овальної форми (50×35 м), рівний з невеликим нахилом до річки. Зайнятий садибами. Вал і рів з напільного боку не збереглися. Відоме за матеріалами археолога О. О. Попка, який не раз обстежував його в 1940—60. Культурний шар потужністю до 0,8 м містить уламки кружальної давньоруської кераміки 10—13 ст., залізні предмети, фрагменти скляних браслетів, залізні шлаки, а також у невеликій кількості ліпну слов'янську кераміку останньої чверті 1-го тисячоліття. Городище Ш. Г., напевне, було одним з боярських замків на тер. Черніг. князівства, який зруйнували у серед. 13 ст. На Пн. від городища знаходиться поселення, що було його неукріпленим посадом. Культурний шар — 0,2—0,3 м.

ШЕБЕРІ́ВСЬКЕ — гідрологіч. заказник (з 1984) Низинне осокове болото. Розташоване в Козелецькому р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Остерського лісгоспзагу. Площа 32 га.

ШЕВЦО́ВОЇ ВУ́ЛИЦЯ у Чернігові (кол. вул. Пархоменка; Новозаводський район, на тер. колиш. с. Коти) — від вул. Леніна до вул. Тюленіна. Перейменована 1974 після включення с. Коти до смуги міста. Названо на честь Шевцової Любові Григорівни (1924—43) — Героя Рад. Союзу (1943), одного з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія». Н. в с-щі Ізварине Ворошиловгр. обл. Після закінчення партизан. школи розвідників залишена у Ворошиловграді для підпільної роботи. Страчена гітлерівцями в м. Ровеньках. Ш. в. забудована індивід. житл. будинками.

ШЕВЧЕ́НКА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У м. Ніжині (кол. Київська) — від р. Остра до залізнич. колії. Названа 1921 на честь Шевченка Тараса Григоровича (1814—61) — укр. поета, художника, революціонера-демократа. Н. в с. Моринці (тепер Черкас. обл.) в сім'ї селянина-кріпака. 14-літнього Шевченка взяли «козачком» до двору поміщика П. Енгельгардта в с. Вільшани. З 1829 жив у його домі у Вільно, з початку 1831 — в Петербурзі. У 1836 познайомився з укр. художником І. М. Сошенком, через якого—з К. Брюлловим та ін. видатними діячами рос. культури. Їх зусиллями був викуплений з кріпацтва за 2500 крб. Того ж року Шевченка прийняли до АМ у Петербурзі (закінчив 1844). Навесні 1843 відвідав Україну, зокрема Чернігів, Качанівку. З 1845 працював у Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. У 1845—47 за дорученням комісії неодноразово відвідував Чернігівщину, зокрема у лютому 1846 — Ніжин. Приїхав сюди разом з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським у лютому 1846 і пробув кілька днів. Зупинявся в готелі «*Не минай*». Оглянув архітектурні пам'ятки Ніжина, можливо побував у ліцеї. Поета відвідували

ліцеїсти. В альбом одного з них — М. В. Гербеля він записав чотири рядки з поезії «Гоголю». Через Ніжин у травні 1861 везли домовину з тілом Шевченка. Згадки про Ніжин є в повістях «Княгиня», «Музыкант», «Капитанша», «Близнецы», в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 та в листі до В. Г. Шевченка — 22—25.VIII 1860 (див. також *Гребінки вулиці*).

У 1846 Шевченко вступив до Кирило-Мефодіївського товариства. Весною 1847 поета заарештували і заслали в солдати до Оренбурзького краю. Тільки 1857 після клопотання Шевченко був звільнений. У 1859 відвідав Україну, перебував і на Чернігівщині.

Вулиця відома з часу заснування Ніжина як Київський шлях. Починалася від Київської брами і простягалася до вул. Об'їзної. Після прокладення 1868 залізниці стала поступово забудовуватися в напрямку залізнич. станції, що тоді стояла серед поля, за 4 км від міста, поблизу Прилуцького шляху. Ця частина вулиці деякий час називалася Вокзальною. За відрізком, що між р. Остром і залізнич. колією, з 1887 закріпилася назва Київська. 1926 з Ш. в. в межах вулиць Гоголя, Карла Маркса, Богуна і Профінтерну (тепер Батюка) виділено пл. Франка (тепер пл. Леніна). В 1895 зведено ремісниче училище (тепер технікум механізації с. г.). У цьому будинку в сім'ї інспектора народилася рос. рад. історик, акад. АН СРСР М. В. Нечкіна (1901—85). На фасаді будинку — мемор. дошка, що розповідає про участь учнів ремісничого училища в революц. подіях 1905—07. У 1894 на пустирі на Київській вулиці закладено Миколаївський (тепер Шевченка) парк. У двоповерховому буд. № 2 містилися технікуми — кооперативний, рад. будівництва і права, бібліотечний. На Ш. в. також розташовані: майстерні та гуртожитки технікуму механізації с. г. (будинок № 43; до 1957 тут містився ветеринарний технікум), фабрика худ. виробів «Деснянка» (будинок № 47), школа № 2 (будинок № 56), міський і районний суд, нотаріальна контора (будинок № 57[а]), пересувна механізована колона № 58 тресту «Чернігівводбуду» (будинок № 90), школа № 9 (будинок № 103), завод «Ніжинсільмаш» (будинок № 109), проф.-тех. училище № 2 та гуртожиток училища (будинок № 111; поруч — обеліск на честь працівників з-ду, полеглих на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45), гуртожиток з-ду «Прогрес» (№ 130), Ніжинський консервний комбінат (№ 160), нафтобаза (№ 174), дитячі садки, промтоварні та продовольчі магазини; новозбудований універмаг «Прогрес». 2) У м. Прилуках (кол. Преображенська). Міститься в центрі міста, простягається від вул. Орджонікідзе до вул. Руської у заплаві р. Удаю, на сх. околиці. Перейменована 1925 на честь Т. Г. Шевченка, який тричі побував у м. Прилуках (1845, 1846, 1859). Під час першого перебування, коли він за завданням Археографічної комісії їздив змальовувати істор. й архітектурні пам'ятки Полтавщини, поз-

Вулиця Богоявленська (тепер вулиця Шевченка) у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

найомився з І. Г. Бодянським. Останній супроводжував Шевченка в с. Густиню, де він аквареллю виконав три малюнки: «У Густині. Церква Петра і Павла», «Брама в Густині. Церква св. Миколи», «У Густині. Трапезна церква» (зберігаються в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР). У лютому 1846 Шевченко разом з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським був у Прилуках проїздом з Лубен до Ніжина. За спогадами Афанасьєва-Чужбинського, в той час, коли їм на станції перепрягали коней, на сусідній вулиці загорілася хата бідної євр. сім'ї, Шевченко допомагав гасити пожежу й рятувати майно, кажучи, що в біді й горі всі люди — брати. Востаннє поет був у Прилуках 1859. Звідси він написав листа до В. Г. Шевченка. Згадки про Прилуки є в повістях «Музыкант» і «Наймичка». Прокладена Ш. в. відповідно до Ген. плану забудови міста 1802, забудовувалася в кін. 19 — на поч. 20 ст. На поч. вулиці міститься *Спасо-Преображенський собор*. У буд. № 30 (*Бособрода О. Г. будинок*) в 1917 відбулися нелегальні збори більшовиків, на яких оформилася повітова парт. організація. На буд. № 61 встановлено *Штабу Південно-Західного фронту меморіальну дошку*.

На Ш. в. є ряд будівель, характерних для кін. 19 — поч. 20 ст.,— будинки міщан з фасадами, прикрашеними орнаментальною цегляною кладкою і різьбленням по дереву (№№ 2, 38, 59, 60, 94 та ін.). Зберігся будинок з галереєю, характерною для забудови 2-ї пол. 19 ст. (№ 47) і три селянських хати (№ 41, 46, 136). 3) У м. Чернігові (кол. Богоявленська, Московська, Смоленська, Радянська, Революції; Деснянський і Новозаводський р-ни). Простягається від вул. Кирпоноса до автошляху на Седнів, Березну, Мену і Новгород-Сіверський. Прокладена за планом 1803 в тому ж напрямі, де з давніх-давен пролягав шлях на Седнів, Новгород-Сіверський, у 18 ст.— на Глухів. У 1961 названа на честь Шевченка Тараса Григоровича. Шевченко вперше проїздив через Чернігів у травні 1843, прямуючи з Петербурга на Україну. Поет був тут у лютому — березні 1846, коли за завданням Археографічної комісії їздив описувати історичні та архітектурні пам'ятки Чернігівщини. В «Археологічних нотатках» він докладно описав місця кол. цитаделі, Чорної Могили, архітектурні будівлі Спаського, Борисоглібського та Успенського соборів, Троїцько-Іллінського монастиря, П'ятницької церкви, кол. будинку Павла Полуботка. Перебування Шевченка в Чернігові пов'язане також з садибою А. І. Лизогуба (№ 32), з готелем «*Царград*» і дворянським зібранням. З виконаних малюнків зберігся лише один — «Потир із церкви села Мохнатин». За спогадами О. С. Афанасьєва-Чужбинського, в Чернігові вони з Шевченком побували на балу в дворянському зібранні. Афанасьєв-Чужбинський написав про це гумористичний вірш, а Шевченко виконав до нього майстерну ілюстрацію. Тут Шевченко намалював і портрет Афанасьєва-Чужбинського і записав до його альбома вірш «Не женися на багатій» (малюнки й альбом не збереглися

Вулиця Московська (тепер вулиця Шевченка) у Чернігові. Фото поч. 20 ст.

ся). З Чернігова поет їздив у Седнів. Бував він у Чернігові проїздом і навесні 1847. Заочні зв'язки з Черніговом поет відновив після заслання, коли в 1860 надіслав на користь черніг. недільних шкіл тисячу примірників виданого ним «Букваря южнорусского» та 50 примірників «Кобзаря» (видання 1860). Згадки про місто є в повістях «Капитанша», «Княгиня», «Музыкант», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та Шевченкових листах. У *Чернігівському музеї українських старожитностей* до Великої Жовтн. соціалістич. революції зберігалися шевченківські матеріали, що їх зібрав В. В. Тарновський (молодший). У 1950 в місті споруджено Шевченку Т. Г. пам'ятник. Його іменем названо пед. ін-т, укр. музично-драм. театр у Чернігові. Одну з експозицій Черніг. історич. музею присвячено поету. Ш. в. складається з кількох відтинків, що мають різну ширину (16—20—40—50 м). На відтинку від вул. Кирпоноса до р. Стрижня ширина Ш. в. становить 16—20 м. На її початку зберігся будинок кол. губ. земської управи (тепер облвиконком). Далі вона простягається повз сквер ім. Попудренка, Алею Героїв, П'ятницьку церкву, сквер ім. Богдана Хмельницького, де встановлено пам'ятник гетьману. На перехресті з вул. Серьожникова відкривається панорама на комплекс архітектурних пам'яток 11—19 ст. на *Дитинці*. Перетнувши по *Красному мосту* р. Стрижень, Ш. в. малопомітно повертає на північ і майже під прямим кутом перетинає вулицю Східночеську. На цьому перехресті наприкінці 18 ст. була заснована *Лизогубів садиба*. Напроти неї 1896 споруджено будинок цивільного губернатора (див. *Чернігівський будинок офіцерів*). На перехресті Ш. в. з вул. Червоноармійською до 60-х рр. стояла Вознесенська церква (1870—74). Поступово розширюючись, Ш. в. проходить повз міський сад, стадіон імені Ю. О. Гагаріна, *Тарновського В. В. будинок, Глібова Г. М. садибу*, Черніг. філіал Київ. політехніч. ін-ту, перетинає Бобровицю та Яцеве і переходить у автодорогу на Седнів, Новгород-Сіверський і через Грем'яч, Брянськ на Москву. Іл.— табл. III, X—XIII.

На честь Шевченка названо вулиці у Борзні, Козельці, Корюківці, Мені, Новгороді-Сіверському та ін. містах і селах Чернігівщини, населені пункти в Бахмацькому, Борзнянському, Ічнянському, Прилуцькому, Ріпкинському і Чернігівському р-нах. Його іменем названо кінотеатри, колгоспи в селах Григорівці Бахмацького р-ну, Кобижчі Бобровицького р-ну, Берлозах Козелецького р-ну, Крисках Коропського р-ну, Сахутівці Корюківського р-ну, Чайкиному Новгород-Сіверського р-ну, Держанівці Носівського р-ну, Охиньках Прилуцького р-ну, Червоному Розі Семенівського р-ну, Рогізках Щорського р-ну.

Про перебування Шевченка на Чернігівщині див. статті про окремі населені пункти; див. також *Шевченку Т. Г. меморіальні дошки, Шевченку Т. Г. пам'ятники, Шевченку Т. Г. пам'ятні знаки.*

ШЕВЧЕ́НКА Т. Г. ПАРК у Ніжині (кол. Миколаївський) — між вул. Шевченка і вул. Лащенка. Площа понад 6 га. Названий 1917 на честь Т. Г. Шевченка. У 1894 виділено під парк 8,8 дес. пустиря по Київській вулиці (колишньої Ярмаркової площі), але через брак коштів було тоді (1894—96) засаджено лише 3,5 дес. садівником І. Ф. Оузьким. 1894 територію парку огороджено. Висаджували клен, каштан, граб, ясен, липу, тополю (пірамідальну, сріблясту, канадську). 1906 на тер. парку споруджe-

но приміщення *Ніжинського літнього театру*, де гастролювали М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський та ін. Після Великої Вітчизн. війни здійснено підсадку дерев, відкрито літній кінотеатр. Працюють атракціони, спорт. комплекс.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКА ЯЛИ́НОВА АЛЕ́Я — бот. пам'ятка природи (з 1972). 24 ялини віком 75—85 років. Розташована в м. Чернігові на вул. Шевченка № 54. Перебуває у віданні Науково-методичного центру народної творчості. Площа 0,05 га.

ШЕВЧЕ́НКОВА ЛИ́ПА — бот. пам'ятка природи (з 1972). Знаходиться у смт Седневі Черніг. р-ну Черніг. обл., на тер. парку *Лизогубів садиби*. Дереву — понад 600 років. Під нею любив відпочивати Т. Г. Шевченко, який відвідував Седнів за завданням Археографічної комісії навесні 1846 та у березні 1847. Під Ш. л.— *Шевченку Т. Г. меморіальна дошка*, неподалік — *Шевченку Т. Г. пам'ятник*. Іл.— табл. XVI.

ШЕВЧЕ́НКУ Т. Г. МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У с. Григорівці Бахмацького р-ну. Встановлено на тер. лікарні на окоренку 300-річного дуба, під яким відпочивав, писав вірші, розмовляв з селянами Т. Г. Шевченко під час перебування 1843 в с. Григорівці. Село належало поміщикові П. Скоропадському. Ставши свідком поміщицької сваволі по відношенню до селян, Шевченко гнівно описав це у вірші «П. С.». Дошку з барельєфом Кобзаря відкрито 1959. 2) У Качанівці Ічнянського р-ну. Встановлена на фасаді Качанівського палацу, де бував Т. Г. Шевченко під час відвідин садиби (див. «*Качанівка*»). Дошка — мармур, відкрита 1957. 3) У смт Линовиці Прилуцького р-ну. Встановлено 1961 на камені, де, за переказами, під час перебування в *Бальменів садибі* любив відпочивати Шевченко. Поруч — дуб віком понад 350 років. 4) У смт Седневі Чернігівського р-ну. Встановлено на тер. *Лизогубів садиби* (під *Шевченковою липою*), де бував Т. Г. Шевченко під час відвідин Седнева 1846 і 1847. Дошка — мармур, відкрита 1957. 5) У смт Седневі. Встановлена на воротах Лизогубів садиби з текстом: «У цій садибі у 1846 і 1847 роках жив Т. Г. Шевченко». Дошка — мармур, відкрита 1957.

ШЕВЧЕ́НКУ Т. Г. ПА́М'ЯТНИКИ. У 1919—21 кілька проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку виконав художник і скульптор І. Г. Рашевський. 1) У м. Борзні. Міститься в центрі міста, на вул. Красносельського № 3. Споруджено 1965 на честь Т. Г. Шевченка, який у лютому 1847 гостював у Борзні і на хуторі Забілівщина у свого товариша — укр. поета В. М. Забіли (див. також *Ніжинський юридичний ліцей*) та в укр. письменника П. О. Куліша (див. *Оленівка*). Пам'ятник являє собою погруддя Кобзаря. 2) У м. Городні. Споруджено в 1982 на честь Т. Г. Шевченка, який в 1846 відвідав місто. 3) У с. Іваниці Ічнянського р-ну. Споруджено 1964. 4) У с. Іржавці Ічнянського р-ну. Міститься в центрі села. Споруджено 1959. Т. Г. Шевченко відвідав село навесні 1843. Пам'ятник — погруддя поета на постаменті. 5) У с-щі Качанівці Власівської сільради Ічнянського р-ну. Міститься на тер. заповідника «*Качанівка*», з пд. боку гол. будинку. Орієнтований на одну з алей парку. Споруджено 1965. Т. Г. Шевченко побував у Качанівці в 1843, 1859 (див. *Шевченку Т. Г. меморіальні дошки, Чернігівський музей українських старожитностей*). Пам'ятник являє собою бетонний бюст (вис. 1,2 м), встановлений на чотирикутному постаменті, на якому — мармурова дошка з написом:

«І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Т. Шевченко».

6) У с. Кобижчі Бобровицького р-ну. Встановлено 1974. 7) У смт Козельці, на вул. Піонерській. Споруджено 1961. Т. Г. Шевченко був у Козельці проїздом кілька разів. Очевидно, він побував тут навесні 1846, коли за завданням Археографічної комісії їздив описувати архітектурні й історичні пам'ятки Чернігівщини. У повісті «Княгиня» Шевченко описав місто і його архітектурну пам'ятку — *Різдва Богородиці собор*, споруджений коштом Н. Розумовської. Пам'ятник — погруддя поета на п'єдесталі. 8) У смт Линовиці Прилуцького р-ну. Споруджено 1961 на тер. *Бальменів садиби*. Т. Г. Шевченко 1843 гостював тут у свого приятеля Я. Бальмена. 9) У смт Лосинівці Ніжинського р-ну. Міститься в центрі селища. Споруджено 1958. Пам'ятник — погруддя із залізобетону — встановлено на постаменті. Загальна висота — 4 м. Скульптор М. Ковтун. 10) У смт Малій Дівиці Прилуцького р-ну. Міститься на вул. Карла Маркса. Споруджено 1951. 11) У м. Мені. Міститься на вул. Урицького. Споруджено в 1963. 12) У с. Мрині Носівського р-ну. Міститься в центрі села, біля правління колгоспу «Україна». На честь Шевченка Т. Г. було споруджено бетонний пам'ятник, який 1976 замінений новим, що являє собою бронзовий бюст (вис. 1,2 м), встановлений на вузькому цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 1,9 м), що спирається на великий блок цоколя (рівний за шириною бюсту). В основу образу покладено автопортрет Шевченка останніх років життя. Поет зображений без головного убору в розстібнутому пальті. 13) У с. Новій Басані Бобровицького р-ну. Знаходиться в центрі села. Споруджено в 1961. Скульптор — М. Ковтун. 14) У м. Носівці. Розміщений на Привокзальній площі. Споруджено 1961 на відзначення 100-річчя від дня смерті Кобзаря. 15) У с. Охіньках Прилуцького р-ну. Встановлено 1964. 16) У м. Прилуках (див. також *Шевченка вулиця*). Розміщений у сквері на вул. Леніна. Споруджено 1961 на відзначення 100-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка. Пам'ятник — бетонний бюст (вис. 0 92 м) на цегляному оштукатуреному постаменті, що розширюється донизу (вис. 1,8 м). Скульптор А. Ф. Гайдай. 17) У м. Прилуках. Міститься на вул. Карла Маркса № 36. Споруджено 1959. Бетонний бюст поета, що зображує Кобзаря в останні роки життя. Встановлено на цегляному постаменті. 18) У м. Прилуках. Встановлено 1963 на вул. Дзержинського. 19) У смт Седневі Чернігівського району. Знаходився у каштановій алеї парку Лизогубів (біля Червоного мосту). Споруджено бл. 1904 коштом громадськості та Ф. Лизогуба на честь Т. Г. Шевченка, який був у Седневі навесні 1846 і в 1847. Мешкав у *Лизогубів садибі*. Пам'ятник — бюст з гіпсу, встановлений на постаменті двометрової висоти, виточений з цілого шматка граніту. Автор — напевне Ф. Балавенський. У 1924 цей пам'ятник було

Пам'ятник Т. Г. Шевченку в с. Мрині.

перенесено на головну площу Седнева. У 1943 нім. фашисти зруйнували пам'ятник. 20) У смт Седневі. Розміщений у парку, неподалік від *Шевченкової липи,* під якою любив працювати Шевченко. Пам'ятник — мармуровий бюст (вис.— 0,7 м), встановлений на чорному гранітному, що розширюється донизу, постаменті, який спирається на чотириступінчастий цегляний стилобат. Загальна висота пам'ятника — 2,7 м. Автор — Г. В. Бистровський. Відкрито 1957. 21) У смт Седневі. Розміщений на вул. Шевченка, перед будинком середньої школи. Споруджено 1976. Пам'ятник — чавунний бюст (вис. 0,5 м) встановлено на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2 м). 22) У м. Семенівці. Міститься на Червоній площі. Споруджено в 1964. 23) У с. Ступаківці Ічнянського р-ну. Встановлено 1969. 24) У м. Талалаївці. Міститься в провулку Пролетарському. Споруджено 1967. 25) У селищі Тростянці Ічнянського р-ну. Споруджено 1964. 26) У м. Чернігові. Міститься на тер. архітектурно-історичного заповідника. Орієнтований на Десну. Вперше Т. Г. Шевченко проїжджав через Чернігів у травні 1843, прямуючи з Петербурга на Україну. Спочатку пам'ятник було встановлено 1950 при в'їзді в Чернігів з боку Седнева. У 1964 у зв'язку з реконструкцією пн. частини міста, до 150-річчя від дня народження поета, пам'ятник був перенесений у Центральний парк культури і відпочинку ім. М. М. Коцюбинського. Являє собою бетонну статую (вис. 2,5 м), встановлену на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2 м). 27) У с. Шевченка Борзнянського р-ну. Встановлено 1964. Іл.— табл. XIII, XXX.

Пам'ятний знак на місці будинку в Борзні, в якому в 1847 зупинявся Т. Г. Шевченко.

ШЕВЧЕ́НКУ Т. Г. ПА́М'ЯТНІ ЗНА́КИ. 1) У с. Бігач (тепер Менського р-ну). Шевченко відвідав село у кінці березня — на поч. квітня 1847. Тут він намалював портрети Кейкуатової та дітей М. І. Кейкуатова. Пам'ятний знак — гранітна брила неправильної форми з вмонтованою в неї мемор. дошкою, на якій висічено барельєф Т. Г. Шевченка, і текстом про перебування тут великого Кобзаря. Встановлено 1977. 2) У м. Борзні. Встановлено на честь Т. Г. Шевченка, який взимку 1847 відвідав місто. Пам'ятний знак відкрито 1979 на вул. Свердлова. Скульптор Г. Хусид, арх. А. Ф. Ігнащенко. 3) У с. Григорівці Бахмацького р-ну. Встановлено на тер. лікарні, біля окоренка 300-річного дуба.

ШЕПТАКИ́ — село Новгород-Сіверського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Клевин, Кролевець-Слобідка, Узруй. Розташовані за 15 км від райцентру і за 10 км від залізнич. ст. Узруй. 845 ж. (1988). Відоме з 1-ї пол. 12 ст. У 1654—1781 — центр Шептаківської сотні Стародубського полку. Належали гетьманам, зокрема К. Розумовському. В Ш. була його садиба з будинком і садом. Існувало 2 церкви: ко-

зацька Михайлівська (17 ст.), яка в серед. 19 ст. стала кладовищенською, та Христоріздвяна — гетьманська. В 1774 гетьман К. Г. Розумовський замінив її новою — дерев'яною з дзвіницею, де встановили дзвін вагою 81 пуд, відлитий у Москві на заводі Богданова. При церквах у 18 ст. діяли козацькі школи. В серед. 19 ст. Ш. складалися з кутків, названих іменем перших їх поселенців: Бунаківка, Карпівка, Овдіївка, Ревівка, Тимошівка, Вернигорівка, Басосівка, Гоманівка, Аксенівка, Кожухівка, Полюшівка, Сигутівка. У 1866 — 271 двір, 2235 ж., волосне правління, сільська розправа, сільське училище, 2 церкви (згадані вище); у 1897 — 574 двори, 3605 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Тоді ж створено партизан. загін для боротьби з нім.-австр. окупантами. У 1919 організовано першу в повіті комуну. У Ш.— центр. садиба колгоспу ім. І. В. Мічуріна (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 120 місць, 3 б-ки (14 тис. од. зб.). Уродженцями Ш. є Герої Рад. Союзу П. М. Максимихин (1911—81) та І. Т. Тимошенко (1909—44). 1955 споруджено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск Слави (1967) в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (360 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Біля Ш. виявлено городище ранньозалізного віку (6—3 ст. до н. е.).

ШЕПТАКІВСЬКИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. І. В. Мічуріна та радгоспу «Комунар». Площа 183 га.

ШЕСТОВИЦЯ — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована на правому березі Десни, за 18 км від райцентру і залізнич. ст. Чернігів. 901 ж. (1988). Вперше в історичних документах згадується 1523. У 1866 в Ш.— 125 дворів, 868 ж., винокурний з-д, дерев. Миколаївська церква (1660, у 1878 на її місці зведено нову); в 1897 — 240 дворів, 1356 жителів, земська школа.

Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Ленінський шлях», який 1979 удостоєний звання «Господарство високої культури землеробства», відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, б-ка (9 тис. од. зб.). В 1965 встановлено надгробок на братській могилі червоноармійців, які загинули 1919; пам'ятні знаки (1945 і 1947) на 3-х братських могилах рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села. Меморіал Слави (1970) в пам'ять про воїнів-односельців, полеглих (159 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

Поблизу села виявлено 4 поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), 3 — скіфського періоду (5—3 ст. до н. е.), 2 городища, 6 поселень давньоруського часу (9—13 ст.), могильник 10—12 ст., поселення 13—14 ст.

Шептаки. Вулиця села, Михайлівська церква. Фото 1928.

ШЕСТОВИ́ЦЬКІ МОГИ́ЛЬНИК І ПОСЕ́ЛЕННЯ — давньоруські пам'ятки 10—11 ст. на правому березі Десни в околицях с. Шестовиці поблизу Чернігова. Могильник складається з трьох груп курганів; досліджувався П. І. Смоличевим, Я. В. Станкевич та Д. І. Бліфельдом в 20—50-х рр. Розкопано понад 150 поховань в обрядах тілоспалення та тілопокладення. Є поховання без похованих — кенотафи на честь померлих на чужині. Поховання, влаштовані в ямах і дерев'яних гробницях-зрубах, одинарні, парні (чоловіків-воїнів і жінок-рабинь) та воїнів з кіньми і спорядженням. Серед речей при похованих — зброя (бойові сокири, мечі, вістря списа, ніж-кинджал, сагайдак зі стрілами), знаряддя праці і побутові речі (ножі, гребені, ліпний і гончарний глиняний посуд), прикраси, рештки одягу, арабські та візантійські монети, скандінавські застібки фібули. Поряд з могильником знаходяться городище і селище з залишками жител-напівземлянок з глинобитними печами ремісничих будівель, господарськими ямами.

Матеріали з могильника та поселень мають важливе значення для вивчення раннього періоду соціально-екон. розвитку Київської Русі та етнічного складу її феодального класу (дружинників).

ШИБИРИ́НІВКА — село Чернігівського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані населені пункти Антоновичі і Москалі. Розташована за 25 км від райцентру і за 7 км від залізнич. ст. Жукотки. 428 ж. (1988). Ш. заснована в 2-й пол. 17 ст. У 1866 — 89 дворів, 552 ж.; у 1897 — 155 дворів, 1013 ж., дерев. Троїцька церква (1892), винокурний з-д, земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. Центр. садиба колгоспу «Перше травня» (спеціалізація — вирощування нетелів), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб, б-ка (8 тис. од. зб.). Уродж. с. Москалі є чл.-кор. АН УРСР, засл. діяч науки УРСР М. У. Білий. В 1957 встановлено надгробки на 2-х братських могилах рад. воїнів, які загинули 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, що полягли (103 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу Ш.— курганний могильник і поселення часів Київ. Русі (10—13 ст.).

ШИРАЯ́ ДМИТРА́ ТЕА́ТР — один з перших на Україні кріпацьких театрів. Засн. в селі Спиридонова-Буда кол. Новозибківського повіту на Чернігівщині (тепер Брян. обл. РРФСР). Оперна і балетна трупи, хор і оркестр налічували бл. 200 кріпаків. Відомі імена деяких виконавців: актриса Полянська, танцівники Маренкова, Дроздова, Косаковська, Кодинцов. Серед вистав — комічна опера «Школа ревнивих» К. Маццали (муз. А. Сальєрі), балет «Венера і Адоніс» (муз. Лефевра) та ін., які відзначалися помпезністю, живописністю декорацій, багатством костюмів. У 1801 театр виступав у Києві. У 1808 власник театру поміщик Д. Ширай відпустив на волю всіх його акторів.

ШИРО́КИЙ ЛОГ — гідролог. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташований біля с. Володимирівки Городнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспів «Заповіт Леніна» і «Правда». Площа 398 га.

ШИХОВА́ — гідролог. заказник (з 1984). Болотний масив. Розташована біля с. Біликів Козелецького р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні Козелецької дільниці торфооб'єднання. Площа 115 га.

ШИ́ШКА. Річка в Черніг. обл. Тече тер. Чернігівського р-ну.

ШИ́ШКІВКА — село Корюківського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Рудня. Розташована за 40 км від райцентру і залізнич. ст. Корюківка. 541 ж. (1988). Вперше згадується 1858. У 1866 — 61 двір, 688 ж.; у 1897 — 117 дворів, 850 ж. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час тимчасової окупації села гітлерівцями (6.IX 1941— 23.IX 1943) місц. жителі брали активну участь у партизан. русі. Постановою бюро Черніг. обкому Компартії України Ш. визнана

партизан. селом. У Ш. — відділення колгоспу ім. В. В. Куйбишева (спеціалізація — зернові та тех. культури), відділення зв'язку, 8-річна школа, фельдшерсько-акушер. пункт, клуб на 160 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). У 1971 споруджено пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. На тер. Ш. виявлено городище ранньозалізного віку (1 тис. до н. е.), 2 поселення епохи неоліту — бронзи (5—2 тис. до н. е.).

ШІСТДЕСЯ́Т ДЕВ'Я́ТІЙ СЕ́ВСЬКІЙ ДИВІ́ЗІЇ ОБЕЛІ́СК у смт Радулі Ріпкинського району. Встановлено 1965 на пагорбі Слави за ініціативою кол. воїнів гвард. Севської двічі Червонопрапорної стріл. дивізії. 15.X 1943 солдати і офіцери дивізії під командуванням ген.-майора І. О. Кузовкова форсували р. Дніпро, оволоділи опорним пунктом Щитці і таким чином забезпечили безперебійну переправу на правий берег рад. військ. У цьому їм подавали активну допомогу місцеві жителі, які на своїх човнах перевозили воїнів через Дніпро. Рад. воїнів, що полягли у цих боях, поховано у 4 братських могилах на пагорбі. На могилах установлені надгробки. До 20-х роковин Перемоги над фашистською Німеччиною (1965) пагорб Слави і прилеглу до нього територію (0,9 га) засаджено деревами. Парк Слави міститься між вулицями Леніна і Чапаєва та провулком Леніна. Обеліск — тригранна гранітна піраміда (висота — 6 м). Поруч з обеліском на п'єдесталі встановлена гармата. До обеліска й гармати ведуть бетонні сходи. Навколо обеліска в радіусі 8 м прокладено бетонну доріжку.

ШІСТДЕСЯ́ТА СТРІЛЕ́ЦЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в серпні 1919 на базі частин кол. 6-ї зведеної д-зії. У серпні 1919—лютому 1920 в складі *Дванадцятої армії* д-зія брала участь у боях проти денікінців на тер. України, зокрема у визволенні Чернігова, Бахмача, Пирятина, Ромодана, Черкас, Кременчука, в лютому — серпні 1920 у складі 14-ї армії — в боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. З грудня 1920 — в складі Київ. військ. округу. 21.IV 1921 дивізію розформовано і зведено в стріл. бригаду. Дивізією командували Р. П. Погосян, С. О. Шкляр-Олексюк, П. В. Єгоров, М. Г. Кропив'янський, Д. Д. Помазнін та ін. У м. Городні встановлено *Штабу шістдесятої стрілецької дивізії меморіальну дошку*.

ШКІЛЬНИ́Й ПРОВУ́ЛОК у Ніжині (кол. Волосний) — від вул. Богуна до вул. К. Маркса. Прокладений у кін. 18 ст. Сучасна назва з 1930-х рр. Попередня — від волосного управління, що містилося (1798—1919) в будинку

Шептаки. Христоріздвяна церква. Фото 1930.

№ 1. У будинку № 2 з 19 ст. існувала початкова 4-класна школа, з 1919 — єдина трудова школа № 8, у будинку № 3 жив Ф. Д. Проценко (1867—1942) — культурний діяч, учитель співів у навчальних закладах м. Ніжина (див. статті про ніжинські культурні заклади). Його будинок був одним з муз. осередків міста. У 1901—10 тут не раз грав і співав укр. кобзар Т. М. Пархоменко (див. *Пархоменка Т. М. могила, Кобзарі*). Під час перебування в Ніжині частим гостем Ф. Д. Проценка була М. К. Заньковецька. В цьому ж будинку народився і жив до 1922 його син, майбутній професор Київ. консерваторії, засновник укр. рад. флейтової школи, засл. арт. УРСР Андрій Федорович Проценко (1902—84). У будинку № 3ª (не зберігся) в 1918—19 жив з родиною рад. учений у галузі електротехніки, доктор тех. наук, засл. діяч науки Аз. РСР С. М. Усатий (1875—1944).

ШКІРЯНЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО. В кін. 18 ст. на Чернігівщині з'являються дрібні промислові шкіряні підприємства. Тільки у Новгород-Сіверському пов. їх було 9. На Чернігівщині працювало чимало кустарів, які виробляли шкіри силами власних сімей, діяли й шкіряні підприємства, які виробляли шкіри за допомогою найманих робітників. У 1845—48 на Україні налічувалося 268 чинбарень, у т. ч. на Чернігівщині — 41, де щорічно вироблялося продукції на суму 34,3 тис. крб. У 1854 на Україні налічувалося 258 чинбарень, у т. ч. на Чернігівщині — 66. У 1871 в 56 осередках, розташованих у Новозибківському, Суразькому, Чернігівському, Остерському, Городнянському, Кролевецькому, Сосницькому, Новгород-Сіверському і Козелецькому повітах, вироблено продукції на суму 798,7 тис. крб. У наступні роки питома вага шкіряного виробництва падає і водночас відбувається подальша його концентрація. В 1916 у межах України шкіряне виробництво репрезентували 218 з-дів, у т. ч. на Чернігівщині — 19. Поряд з ними існувало багато кустарних чинбарень. У 1911 їх було бл. 18,9 тис. Розвиток шкіряної промисловості сприяв поширенню шевського промислу. Тільки в Новозибківському пов. кількість шевців-кустарів досягала 1200 чол.

Колишня школа та синагога у Коропі.

ШКО́ЛИ ГРА́МОТИ — одно- та дворічні школи елементарної освіти, що почали відкриватися в кін. 70-х рр. 19 ст. Підпорядковувалися різним відомствам та приватним особам. Названі сучасниками вільними селянськими школами. Навчання обмежувалося заучуванням молитов, поч. читанням, вивченням письма і лічбою. Найбільшого поширення набули у 80-ті рр. 19 ст. Відкривалися на 5—10 учнів, як правило, без дозволу училищних рад, з ініціативи і на кошти селян за доступну для них плату. Вчителями ставали грамотні селяни, дрібні службовці, місцева інтелігенція. Залежно від особистості вчителя учні могли отримати знання з землеробства, природознавства, географії чи історії, ознайомитися з творами прогрес. укр. та рос. письменників. Використовуючи популярність цих шкіл серед селян, Синод 1891 підпорядкував їх собі. Урядові чиновники не вели

регулярного обліку шкіл. 1890 земська статистика зафіксувала в Черніг. губ. 241 школу грамоти. 1900 їх було 334, 1905 — 934, 1911 — 134. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

ШКО́ЛИ ТА СИНАГО́ГИ БУДИ́НОК у смт Коропі. Споруджено 1872 за проектом арх. Л. Шмигельського. Мурований, Г-подібного плану, дводільний. Складається з двосвітного з балконом залу синагоги та двоповерхового корпусу єврейської школи. Використані архіт. форми — «готичні вікна», зубчатий «романський» парапет над карнизом, вишуканий шипець, декор. башточки по кутах — характерні для періоду історизму. Розташований на вул. Чапаєва № 19.

ШКО́ЛЬНОГО Н. О. МОГИ́ЛА в с. Дігтярівці Новгород-Сіверського р-ну. Міститься в пн. частині кладовища. Школьний Нестор Олександрович (1902—69) — голова колгоспу «Жовтень» з 1938 до 1968, депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 3-го скликань (1947—54), делегат XVIII, XXI, XXII з'їздів Компартії України, Герой Соц. Праці (1958). У 1983 металевий обеліск на могилі замінено надгробною плитою з чорного граніту, на якій викарбувано меморіальний напис.

ШКУРА́НСЬКА група дубів — бот. пам'ятка природи (з 1978). 4 дерева віком 200 років. Розташована в с. Шкуранці Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу ім. XXII партз'їзду. Площа 0,04 га.

ШКУРА́ТИ. Річка в Черніг. обл., прит. Десни (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ШЛІ́ХТЕРУ О. Г. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Прилуках. Встановлена на фасаді будинку кол. *Прилуцької чоловічої гімназії* (тепер середня школа № 1, вул. Леніна № 190), де навчався Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — профес. революціонер, рад. парт. і держ. діяч, акад. АН УРСР (1929), віце-президент АН УРСР (1931—38). Н. в м. Лубнах. У 1883 вступив до Прилуцької гімназії. 1887 організував політ. страйк гімназистів на знак солідарності з страйкуючими студентами Моск. ун-ту. У березні 1888 в гімназії знову відбулися виступи. Шліхтера виключили з гімназії і вислали під негласний нагляд поліції в м. Лубни. Дошка — бронза (1,1 м × 0,75 м) з барельєфним портретом О. Г. Шліхтера; відкрито 1985.

«ШЛЯХ З ВАРЯ́Г У ГРЕ́КИ» — осн. водний шлях у *Київській Русі*. Описаний у «Повісті временних літ» і в творі візант. імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією». Складався з системи річкових шляхів і волоків між ними. Довжина — понад 3 тис. км. Зв'язував пн. землі Київ. Русі з пд.-

Меморіальна дошка О. Г. Шліхтеру в Прилуках.

рус. землями та Балтійське море з Чорним морем. Цей шлях виник у 9 — на поч. 10 ст. Він проходив Балтійським (Варязьким) морем і Фінською затокою по Неві й Ладозькому оз., р. Волхов до оз. Ільмень, а звідти по Ловаті та її притоках до Зх. Двіни і далі через притоки Зх. Двіни до Дніпра, потім по Дніпру до Чорного моря і вздовж зх. берега Чорного моря до Константинополя. Дніпровський шлях через Десну і Сож був зв'язаний з притоками Дону, Оки й Волги, через Прип'ять — із Бугом. Шлях мав велике значення для розвитку внутр. і зовн. торгівлі Київ. Русі, сприяв зв'язкам окремих сх.-слов'ян. племен, що прискорювало їхню етнічну консолідацію й державне об'єднання.

«ШЛЯХ ІЛЛІЧА́». Газета, орган Батуринського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. У 1935—41, 1944—53, 1955—56 виходила під назвою «Сталінський шлях», у 1954—55 — «Сталінським шляхом», 1956—62 — «Ш. І.». У 1962 припинено видання в зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ШЛЯХ КОЛГО́СПНИКА». Газета, орган Новгород-Сіверського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася у м. Новгороді-Сіверському у 1930—41 та 1944—62. У 1936 друкувала на своїх сторінках газ. «Більшовицька зміна» і «Літературна сторінка». Див. *«Радянське Полісся»*.

«ШЛЯХ ПЕРЕМО́ГИ». Газета, орган Березнянського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих. Виходила в смт Березні 1932—41 під назвою «За більшовицькі темпи», у 1941—44— газ. не видавалася, 1944—60 виходила під назвою «Ш.п.» У 1960 видання припинено в зв'язку з ліквідацією р-ну.

«ШЛЯ́ХОМ КОМУНІ́ЗМУ». Газета, орган Черніг. РК Компартії України та районної Ради нар депутатів. Виходить з жовтня 1930. Спочатку мала назву «Червоний стяг». У 1937—41 виходила під назвою «Червоний прапор», 1941—43 — не видавалася, 1944—62 — «Придеснянський колгоспник». З 15.IV 1962 — «Ш. к.». Редакція — м. Чернігів, вул. 1-го Травня № 35.

ШМІ́ДТУ Д. А. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в м. Прилуках. Встановлена на фасаді восьмирічної школи № 13 (вул. Шмідта № 36) на честь рад. військ. діяча Шмідта Дмитра Аркадійовича (1896—1937). Н. в м. Прилуках. Активний учасник встановлення Рад. влади на Прилуччині, член Комуністичної партії з 1915. Під час нім.-австр. окупації України 1918 — керівник більшовицького підпілля і командир партизанського загону в Прилуцькому повіті. З осені 1918 командуючий полком, а потім бригадою і дивізією, брав участь у боях проти петлюрівців і врангелівців. Після війни — на командних постах у Червоній Армії, зокрема нач. дивізії Червоного козацтва України (1922—24). Член ВУЦВК (1924—29). Незаконно репресований. Посм. реабілітований. Дошка — граніт, відкрито 1981.

ШОВКО́ВИЦЯ. Річка в Черніг. обл., прит. Сейму (бас. Дніпра). Тече тер. Бахмацького р-ну.

ШТАБ ПАРТИЗА́НСЬКОГО РУ́ХУ Чернігівський обласний. Створено в січні 1943 для оперативного керівництва партизан. рухом. Припинив діяльність у вересні 1943.

ШТА́БУ БОГУ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ МЕМОРІА́ЛЬНІ ДО́ШКИ. 1) У Козельці. Встановлена на фасаді будинку Козелецької районної б-ки (вул. Піонерська № 1) на честь перебування в ньому штабу *Богунського полку* під час підготовки до наступу на Київ (кінець січня 1919). Будинок — одноповерховий, з глибоким напівпідвалом, споруджений у 2-й пол. 18 ст. для канцелярії Київського полку в стилі класицизму. Дошка — мармур; відкрито 1973. 2) У Чернігові. Встановлена на фасаді буд. № 57 по вул. Шевченка, де в січні 1919 містився штаб Богунського полку, який під командуванням М. О. Щорса (див. *Щорса М. О. музей*) визволяв Чернігів від петлюрівців. Дошка — мармур; відкрито 1972.

ШТА́БУ ДВА́ДЦЯТЬ П'ЯТОЇ ЧАПА́ЄВСЬКОЇ ДИВІ́ЗІЇ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА в Острі. Встановлена 1973 на буд. № 35 по вул. 1-го Травня. Тут у травні 1920 розміщувався штаб 25-ї Чапаєвської дивізії, яка знаходилася у складі рад. військ, що прибули для боротьби проти білопольських інтервентів. Населення Остра допомагало бійцям продуктами, фуражем, ремонтували тачанки, підковували коней (див. *Фурманова вулиця*).

ШТА́БУ ЗАМОСКВОРЕ́ЦЬКОГО ЗАГО́НУ ЧЕРВО́НОЇ ГВА́РДІЇ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на фасаді будинку № 30 на вул. Кирпоноса, де 19.І—16.ІІ 1918 перебував штаб *Замоскворецького Червоногвардійського загону,* з допомогою якого в Чернігові було встановлено Рад. владу.

ШТА́БУ ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО ФРО́НТУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Прилуках. Встановлено на фасаді будинку № 61 по вулиці Шевченка, де у вересні 1941 розміщався штаб Пд.-Зх. фронту, яким командував Герой Рад. Союзу ген.-полковник М. П. Кирпонос (див. *Кирпоноса вулиця*). Дошка — метал (60 × 40 см), відкрито 1975.

ШТА́БУ СЕМЕ́НІВСЬКОГО ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЙСЬКОГО ЗАГО́НУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Семенівці. Встановлена на фасаді інтернату школи № 2 ім. Воровського (вул. Червона Площа № 47), де в 1917—18 містився Семенів. волосний комітет. За ініціативою його голови — вчителя Г. Г. Бабченка було утворено червоногвард. загін на чолі з Я. Д. Зубовим, штаб якого містився також у цьому буд-ку. На поч. березня 1918 до Семенівки прибули сновські залізничники на чолі з М. О. Щорсом, якого тут обрали командиром червоногвард. загону. Штаб у складі М. О. Щорса, Г. Г. Бабченка, К. П. Мучинця, Я. Д. Зубова, Ф. Є. Матера, З. І. Котляра керував бойовими діями загону під Злинкою, Клинцями, Новозибковим. Будинок мурований, одноповерховий, на 5 кімнат. Споруджено 1887 для 2-класного нар. уч-ща. Дошка — мармур, відкрито 1956.

ШТА́БУ ТАРАЩА́НСЬКОГО ПО́ЛКУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Ніжині. Встановлена на фасаді будинку по вул. Гоголя № 8, де в січні 1919 містився штаб *Таращанського полку,* який 23.І 1919 визволив Ніжин від петлюрівців. Дошка — мармур; встановлена 1967.

ШТА́БУ ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЙСЬКОГО ЗАГО́НУ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлено на будинку по вул. Горького № 3 (кол. реальне училище, тепер кооперативний технікум), де в 1917—18 містився штаб червоногвардійського загону, створеного більшовиками Чернігова з робітників, селян і солдатів, що повернулися з фронту. Загін під командуванням О. І. Соколовського брав активну участь у боях проти військ Центральної ради. Дошка — мармур; відкрито 1971.

ШТА́БУ ШІСТДЕСЯ́ТОЇ СТРІЛЕ́ЦЬКОЇ ДИВІ́ЗІЇ МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Городні. Встановлена на фасаді середньої школи № 2 (між вул. Леніна і вул. Миру), де в жовтні — листопаді 1919 в приміщенні кол. Городнянської жіночої гімназії містився штаб 60-ї стрілецької дивізії, яка брала участь у визволенні Чернігівщини від денікінців. Дошка — мармур.

ШТАНИ́ — гідрологіч. заказник (з 1979). Болотний масив. Розташовані біля с. Волосківці Менського р-ну Черніг. обл. Перебувають у віданні колгоспів ім. І. В. Мічуріна та «Україна». Площа 363 га.

ШУ́БИНСЬКІ ДА́ЧІ — заповідне урочище (з 1975). Типові природні комплекси діброви. Розташовані в Корю-

ківському р-ні Черніг. обл. Перебувають у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 109 га.

ШУМЕЙКА М. Г. МОГИЛА у с. Велика Дорога (до 1959 — Почекина Станція) Ніжинського р-ну. Знаходиться в центрі села біля сільс. Ради, поруч з могилою рад. воїнів, полеглих 1943 під час визволення села від нім.-фашист. загарбників. Шумейко Михайло Григорович (1903—30) — секретар сільської Ради, активний учасник колгоспного руху. 7.08 1930 загинув від рук бандитів, коли повертався з наради в Ніжині. У дні підготовки до відзначення 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції на могилі Шумейка встановлено пам'ятний знак, який у 1980 замінений новим (висота 1,2 м).

Щ

«ЩАСЛИВА МОЛОДІСТЬ». Газета, орган Корюківського РК ЛКСМУ. Друкувалася на сторінках газ. *«Більшовицький шлях»*. Видавалася в м. Корюківці 1937.

ЩАСНІВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Гарт. Розташована за 14 км від райцентру та залізнич. ст. Бобровиця. 1082 ж. (1988). Вперше згадується 1155. У 1866 — 155 дворів, 1258 ж., дерев. Покровська церква (1856); у 1897 — 349 дворів, 1798 ж., земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Щ.— центр. садиба колгоспу «Маяк», відділення зв'язку, АТС. 8-річна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, клуб, б-ка (8,2 тис. од. зб.). Уродженцями Щ. є: Я. У. Рошепій (1888—1957) — нар. умілець, який першим у світі розробив конструкцію автоматичної гвинтівки; Є. Г. Подоба — доктор с.-г. наук. У Щ. 1969 встановлено надгробок на могилі жертв фашизму 1942. Обеліск у пам'ять про воїнів-односельців, які загинули (317 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На околиці Щ. виявлено поселення черняхівської культури та кургани 2—1 тис. до н. е.

ЩЕМІЛЬНА. Річка в Черніг. обл., ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Тече тер. Щорського р-ну.

ЩЕРБИНИ Г. С. МОГИЛА у Чернігові. Міститься на Болдиних горах на тер. *Троїцько-Іллінського монастиря,* з пн.-зх. боку *Троїцького собору* (вул. Толстого № 92). Щербина Григорій Степанович (1868—1903) — рос. дипломат. Н. в Чернігові в сім'ї тесляра. Закінчив Черніг. класичну чоловічу гімназію (1886), Лазаревський ін-т східних мов у Москві (1889) і начальне відділення азіатського департаменту іноземних справ. З 1889 — на дипломатичній роботі в Туреччині, Єгипті, Албанії, послідовно займаючи посади від аташе посольства до віце-консула. 1902 призначено консулом у Митровицу (Сербія). Був високоосвіченою людиною, володів 16 мовами. Докторську дисертацію захищав турецькою мовою. Був членом Російського географічного т-ва. 1903 вбитий у Митровиці. Прах перевезено до Чернігова, де й поховано згідно з заповітом. Над могилою споруджено каплицю з жовтої цегли. Вхід до каплиці з зх. боку вирішено у вигляді двоколонного портика з напівциркульним отвором. Колони з чорного полірованого граніту завершуються стилізованими капітелями з плоским різним орнаментом. Віконні переплетіння і стулки дверей металеві з засклениям. За час існування каплиця зазнала неодноразових ушкоджень, втрат (колон, капітелей). 1968 вдалося знайти й відновити колони. Розшукані й капітелі. Іл.— табл. VII.

ЩЕРБИ́НІ Г. С. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у Чернігові. Встановлена на фасаді каплиці, в якій похований Г. С. Щербина (див. *Щербини Г. С. могила*). На мармуровій дошці викарбуваний меморіальний текст: «Тут поховано відомого чернігівця — російського дипломата і вченого (нар. 21.II 1868 р.), який загинув в Сербії у 1903 році». Відкрито 1968.

ЩОРС (до 1935 — Сновськ) — місто, райцентр на р. Снові (прит. Десни). Залізнична ст. 12,3 тис. ж. (1988). Засн. в 60-х рр. 19 ст. під назвою Коржівка, входила до Городнянського пов. У 1874 через неї прокладено залізницю, побудовано залізнич. ст. і депо, відкрито поштове відділення (1893). У 1897 налічувалося 199 дворів і 2199 ж. Наприкінці 19 ст. одержало назву Сновськ. У 1904 виникла *Сновська організація РСДРП*, у роки першої рос. революції відбувся Сновських залізничників страйк 1905. У 1909 в Сновську діяло дві лісопилки, два парових млини, початкова залізнична п'ятикласна (1889) і земська двокомплектна школи, земська б-ка (1915), телеграф (1909), робітничий клуб (1910), кінематограф «Ілюзіон» (1915). Рад. владу встановлено в грудні 1917. У 1918 в С. створено червоногвардійський загін під керівництвом М. О. Щорса для боротьби з нім.-австр. окупантами, чимало сновських робітників влилося до складу створеного у вересні 1918 *Богунського полку*. Для боротьби з Денікіним робітники депо побудували бронепоїзд. З 1920 С.— повітовий центр, з 1923 — місто (7667 ж.), центр Сновського р-ну, округу, з 1925 як районний центр увійшов до складу Черніг. округу. 1935 Сновськ перейменовано на м. Щорс. У 1940 діяли: МТС (1936), ліспромгосп (1932), з-ди по переробці овочів, обозоремонтний й шкіряний (обидва — 1940), районна і залізнична лікарні, поліклініка, санепідстанція, тубдиспансер, три с. ш., залізнично-тех. школа (1935), школа медсестер (1936), дев'ять б-к, два кінотеатри, меморіальний *Щорса М. О. музей* (1939). Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Щ. (3.IX 1941—21.IX 1943) у місті діяли *Щорські підпільні організація і групи*. У місті — *Щорська меблева фабрика*, маслоробний і прод. товарів з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, міжгосп. ремонтно-транспортне підприємство. Комбінат побутового обслуговування, профес.-тех. училище, три середні, музична та спорт. школи, стадіон, дві лікарні, поліклініка, Будинок культури на 500 місць, при якому працює самодіяльний оркестр народних інструментів (1977 удостоєний звання народного), клуб залізничників, кінотеатр, дві б-ки; музеї — меморіальний М. О. Щорса, історії комсомолу р-ну, історико-краєзнавчий, локомотивного депо. У С. видавалися газети *«Комсомолецъ Сновщини»*, *«Комсомолецъ Щорсівщини»*. Тепер виходить газ. *«Промінь Жовтня»* (в різний час вона мала назви: *«Соціалістичний наступ»*, *«Щорська правда»*, *«Щорсівська правда»*). Уродженцями Щ. є: герой громадянської війни М. О. Щорс (див. *Щорса вулиця*), Герої Рад. Союзу О. В. Плющ, І. Є. Ігнатенко, Герой Соц. Праці К. М. Мишастий, диригент, нар. арт. СРСР, професор Н. Г. Рахлін, письменниця А. А. Вакуловська.

Встановлено пам'ятний знак *«Рубіж оборони 1941»*, у 1965 і 1975 — надгробки на братських могилах рад. воїнів, які загинули 1941 при обороні і 1943 при визволенні міста. Надгробки (1947, 1956, 1957, 1963) на 4-х братських могилах жертв фашизму, на могилі підпільниці Н. Сагайдак (1967; див. *Сагайдак Ніни вулиця*)

і учасника громадян. війни Д. І. Антошина (1962; див. *Антошина Д. І. могила*). Обеліск (1965) у пам'ять про воїнів-земляків, які загинули (1163 чол.) під час Великої Вітчизн. війни, *Щорського локомотивного депо робітникам монумент Слави* (1973). Пам'ятник В. І. Леніну, *Щорса М. О. погруддя*. Memop. дошка на будинку, де розміщувалася Сновська Рада робітничих, селянських, солдатських депутатів у 1918 (1952), *Щорсу М. О. меморіальна дошка* на фасаді будинку, де він народився.

ЩÓРСА ВУ́ЛИЦЯ. 1) У Ніжині (кол. Воздвиженська) — від вул. Шевченка до зх. межі міста (до землі радгоспу «Ніжинський»). Прокладена у 18 ст. в кол. передмісті *Магерки*. Названа 1921 на честь Щорса Миколи Олександровича (1895—1919), героя громадян. війни на Україні. Н. в Сновську (тепер м. Щорс) на Чернігівщині в сім'ї робітника. У 1905—09 навчався в Сновській чотирикласній церковнопарафіяльній школі. Закінчив Сновську залізничну (1910) і Київ. військово-фельдшерську (1914) школи, Віленське військове училище у Полтаві (1916). Учасник 1-ї світової війни. У лютому 1918 очолив Сновський червоногвардійський загін, який боровся проти нім.-австр. окупантів, згодом — Семенівський загін (див. *Штабу Семенівського червоногвардійського загону меморіальна дошка*). Брав участь у формуванні партизан. загонів у «*нейтральній зоні*». З вересня 1918 — командир *Богунського полку*, з жовтня того ж року — бригади, яка в січні — лютому брала участь у визволенні від петлюрівців Чернігова, Києва, Фастова. З березня 1919 — командир *Першої Української радянської дивізії*, з серпня 1919 — командир 44-ї стрілецької дивізії. Загинув у бою. Попередня назва вулиці походить від *Хресто-Воздвиженської церкви*. На Щ. в.: клуб глухонімих (буд. № 1), гуртожиток Ніжин. педінституту (буд. № 3), контора управління «Ніжингаз» (буд. № 4), музична школа (№ 9), кінотеатр ім. Ленінського комсомолу (№ 24), міське відділення кінопрокату (буд. № 33), школа № 8 (буд. № 151), контора радгоспу «Ніжинський» (буд. № 183). У буд. № 26 провів дитячі роки О. О. Богомолець (див. *Богомольцю О. О. меморіальна дошка*). 2) У Чернігові (колишня Вокзальна; Новозаводський р-н). Простягається від вул. Леніна (біля міської лікарні) до зх. околиці міста (далі йде дорога на Михайло-Коцюбинське). Раніше вул. Щорса називали теперішній провулок Щорса в районі вул. Островського. На місці сучас. вул. Щорса за давніх часів пролягала дорога на Київ. У 19 ст. вздовж неї було кілька будинків, садиба лікарні, паровий млин та невеличкий цегельний завод. Після спорудження залізнич. станції та вокзалу на правому березі Десни в кінці 20-х рр. 20 ст. прокладено вулицю і названо Вокзальною. У 40-і рр. її перейменовано на честь М. О. Щорса. До Великої Вітчизн. війни на вул. Вокзальній, крім кількох невеликих житлових будинків, розміщувалися цегельний завод № 1, психоневрологічна лікарня, промартіль, кілька торговельних баз та установ. Після війни вулицю продовжено за залізничну колію, де споруджені сучасні промислові підприємства: виробниче об'єднання «Хімволокно», камвольно-суконний комбінат (№ 66) та ін. По вул. Щорса також знаходяться: аптечний склад (№ 55), *Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно» Палац культури*, будинок культури тресту «Чернігівпромбуд» (№ 59), середня школа № 6 (№ 35), профтехучилище № 13, обласна міжспілкова б-ка, Будинок художньої і технічної творчості учнів професійно-тех-

нічного училища (№ 4), обласний відділ охорони здоров'я (№ 40), Новозаводський райком партії та райвиконком, ін. підприємства та установи. На місці, де раніше знаходилися одноповерхові дерев'яні будинки, споруджено 5- і 9-поверхові житлові будинки. При перетині вул. Щорса з проспектом Жовтневої революції утворилася площа Перемоги. 3) У м. Щорсі (кол. Ново-Базарна). Простягається від залізн. депо (вул. Артема) до мосту через р. Снов. Одна з центральних вулиць міста. Її забудова почалася в 1870, водночас з спорудженням залізничного депо і станції. У 1924 вулиця була названа іменем Леніна. Після Великої Вітчизн. війни, в 50-і рр. її перейменовано на честь М. О. Щорса, який народився на цій вулиці у буд. № 45 (тепер тут меморіальний Щорса М. О. музей). Під час нім.-фашист. окупації на цій вулиці мешкали і вели боротьбу проти гітлерівців підпільники Ольга Усик, Володя Кухаренко і Єлизавета Масльонок. На Щ. в. у районі старого приміщення вузла зв'язку, в невеликому сквері встановлено *Маркса Карла погруддя*. На вул. поруч з будинком № 45 споруджено приміщення для військово-історичного відділу меморіального музею М. О. Щорса. На кол. Базарній площі зведено триповерховий будинок районного вузла зв'язку. Тепер Щ. в. забудована новими будинками, заасфальтована і озеленена. Іл. — табл. XXXI.

Іменем М. О. Щорса названі кол. м. Сновськ, вулиці в інших населених пунктах Чернігівщини, кінотеатри (в Чернігові та ін.), колгоспи в селах Бакаївці Ічнянського р-ну, Бігачі і Блистовій Менського р-ну, Великій Дорозі Ніжинського р-ну, Блистовій Новгород-Сіверського р-ну, Макіївці Носівського р-ну, Великій Дівиці Прилуцького р-ну, Жукотках Чернігівського району, Хотуничах і радгосп «Щорсівський» Щорського району. В роки Великої Вітчизн. війни діяв партизан. загін ім. М. О. Щорса. М. О. Щорсу, бійцям Щорсівської дивізії, червоним козакам В. М. Примакова, І. Н. Боженку присвячено, зокрема, вірші письменника, уродженця с. Дроздовиці Городнянського району Д. В. Петровського (1892—1955), його книга «Повість про полки Богунський і Таращанський». Уродженцем Чернігівщини О. П. Довженком знято фільм — героїчну епопею «Щорс» (1939). Його зйомки відбувалися в Чернігові, в придеснянських селах. Стрічка була удостоєна Держ. премії СРСР. Встановлено *Щорса М. О. погруддя, Щорсу М. О. меморіальні дошки,* відкрито *Щорса М. О. музей.*

ЩО́РСА М. О. МУЗЕ́Й меморіальний в м. Щорсі. Розміщений у буд. № 45 на вул. Щорса, де народився й провів дитячі та юнацькі роки герой громадян. війни на Україні М. О. Щорс (див. *Щорса вулиця*). У 1935 було прийнято рішення Чернігівського обласного виконавчого комітету про заснування будинку меморіального музею полководця, який відкрито для відвідувачів 30.VIII 1939. В одноповерховому з круглого дерева ошальованому на кам'яному фундаменті 5-кімнатному будинку (загальна площа 65,5 м²) відтворено обстановку, яка була за життя М. О. Щорса. Тут зібрано його особисті речі, документи, фото. 1954 на подвір'ї музею встановлено *Щорса М. О. погруддя.* 1961 поруч з меморіальним зведено новий будинок, де розміщено військово-істор. відділ, експонати якого відображають історію *Першої Української радянської дивізії,* боротьбу за владу Рад на Чернігівщині, у м. Сновську (тепер м. Щорс) зокрема. В окремий роз-

діл виділені матеріали про організатор. діяльність М. О. Щорса в справі підготовки червоних командирів. Закінчується експозиція розділами про загибель начдива в бою під Коростенем поблизу села Білошиця (тепер село Щорсівка Коростенського району Житомирської області) і вшанування його пам'яті. Іл. — табл. XXXI.

ЩО́РСА М. О. ПОГРУ́ДДЯ. 1) У Чернігові. Встановлено 1977 на Алеї Героїв (див. *Щорса вулиця*). Бронзове погруддя (вис. 1,7 м) на чотирикутному постаменті з полірованого лабрадориту (вис. 2,95 м). На передній його площині викарбувані слова: «Щорс Микола Олександрович 1895—1919», на правій площині: «Герой громадянської війни, радянський військовий діяч». Скульптор О. П. Скобликов, арх. А. Ф. Ігнащенко. 2) У м. Щорсі. Встановлено поруч з будинком, в якому народився і провів дитячі та юнацькі роки герой громадян. війни на Україні (тепер *Щорса М. О. музей*). Бетон (вис. 2,9 м). Скульптор Г. П. Гутман. Відкрито 1954. Іл. — табл. XXXI.

Погруддя М. О. Щорса у Чернігові.

«ЩО́РСІВСЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Щорського РК Компартії України та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Щорсі 1945—62. Див. *«Промінь Жовтня»*, *«Щорська правда»*.

ЩО́РСУ М. О. МЕМОРІА́ЛЬНА ДО́ШКА у м. Щорсі. Встановлена на торцевій стіні буд. № 45 на вул. Щорса, де народився і провів дитячі та юнацькі роки полководець. Дошка — мармур, відкрито 1939.

ЩО́РСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА об'єднання «Чернігівмеблі». Засн. 1927 як артіль «Червоний тартак». Спочатку займалася розпилюванням дерева та виготовленням ящикової тари, з 1937 — виготовленням столів, стільців, шаф, з 1949 — спеціалізувалася на виготовленні м'яких меблів, а також шкільних парт, стільців, тумбочок, столів і шаф. У 1961 артіль перетворено на фабрику, де було зайнято 296 чол. (1987). Випускає м'які меблі: дивани-ліжка, крісла-ліжка, матраци, а з відходів виготовляє кухонні табуретки, посилкові ящики, сумки господарські тощо. Міститься на вул. 55-ї стрілецької дивізії № 34.

«ЩО́РСЬКА ПРА́ВДА». Газета, орган Щорського РК КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих. Видавалася в Щорсі 1938—41, 1944—45. Див. *«Промінь Жовтня»*.

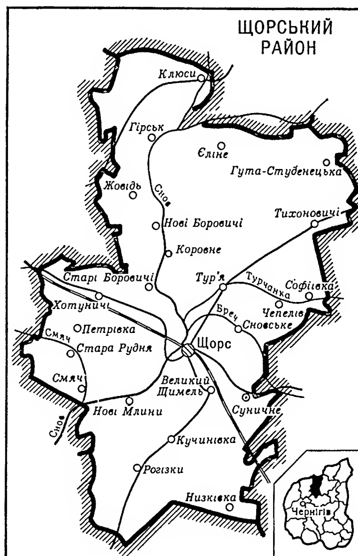
ЩО́РСЬКИЙ ЛІС — заповідне урочище (з 1972). Переважно борові природні комплекси. Розташований в Щорському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Корюківського лісгоспзагу. Площа 229 га.

ЩО́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Чернігів. обл. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 37,7 тис. ж. (1988). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Щорс. Щ. р. розташований у межах Чернігівського Полісся. Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки —

Снов з прит. Бреч, Смяч та інші (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті та опідзолені. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, осика, вільха) займають 36,8 тис. га. У межах району держ. заказник Болото Мох. Найбільші пром. підприємства — щорські меблева ф-ка, маслоробний та прод. товарів з-ди, Петрівський крохмальний з-д. Комбінати побутового обслуговування (Щорс). Осн. напрям розвитку с. г.— вирощування зернових культур, переважно жита, а також картоплі й льону та відгодівля великої рогатої худоби. Площа с.-г. угідь 1988 становила 73,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 30,5 тис. га. У Щ. р.— 20 колгоспів, 3 радгоспи, 7 міжколг. об'єднань (по виробн. продукції птахівництва, по виробн. кормів, лісгосп та ін.), ремонтно-тракторне підприємство, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Щорс і Камка. Автомоб. шляхів — 262 км, у т. ч. з твердим покриттям — 218 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 40 будинків культури і клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 35 б-к; музеї: меморіальний М. О. Щорса, комсомольської слави (м. Щорс), партизанської слави (с. Єліне), дружби народів (с. Клюси).

На тер. району в Єлінських лісах відбудована партизанська землянка кол. партизанського «Лісограду», де базувалося з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Тут встановлено пам'ятний знак. У с. Хотуничах народився укр. рад. літературознавець Б. Л. Коваленко. У Щ. р. видається газ. *«Промінь Жовтня»*. Щ. р.— батьківщина 9 Героїв Рад. Союзу, 2 Героїв Соц. Праці. Див. також ст. про населені пункти: Щорс, Великий Щимель, Гірськ, Єліне, Жовідь, Клюси, Кучинівка, Низківка, Нові Боровичі, Нові Млини, Петрівка, Рогізки, Смяч, Сновське, Софіївка, Стара Рудня, Старі Боровичі, Суничне, Тихоновичі, Тур'я, Хотуничі, Чепелів.

ЩОРСЬКІ ПІДПІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЯ І ГРУПИ. Підпільна організація на чолі з комуністом В. Г. Анапрейчиком. Діяла з листопада 1941 до серпня 1942. Підпільники встановили зв'язки з партизанами, переправляли до них поповнення, хліб, зброю, медикаменти. Група влаштовувала диверсії, розповсюджувала листівки з зведеннями Радінформбюро. Але окупантам вдалося викрити орг-цію, заславши до неї зрадника. Були заарештовані та розстріляні В. Кухаренко, М. Росол та ін. Решта підпільників, що уникли арешту, влилися до партизанського загону.

Підпільна комсомольська група. Діяла з вересня 1941 до травня 1943. Ризикуючи життям, комсомольці 7 листопада на одному з магазинів вивісили транспарант з гаслом «Хай живе Жовтнева революція! Смерть фашистським окупантам!». Ніна Сагайдак (див. *Сагайдак Ніни вулиця*) проникла до німецького радіовузла і по мікрофону привітала жителів міста з святом. Комсомольці розповсюджували листівки, повідомлення про злочини фашистів, зокрема, про знищення гітлерівцями в Корюківці 7 тисяч чол. Фашистам вдалося натрапити на слід групи. Були страчені М. Рибальченко, П. Письменний та ін. У травні 1943 схоплено 16-річну Н. Сагайдак, яку після тортур було розстріляно. В окупованому місті діяла також підпільна група І. М. Кобеняка, з липня 1943 — підпільний райком.

ЩО́РСЬКОГО ЛОКОМОТИ́ВНОГО ДЕПО́ РОБІТНИКА́М МОНУМЕ́НТ СЛА́ВИ. Встановлено у м. Щорс на тер. локомотивного депо на честь робітників, що полягли на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 (вул. Артема). Споруджено на кошти, зароблені робітниками-залізничниками під час суботників і недільників, проведених у дні підготовки до відзначення 100-річчя від дня заснування депо (1873—1973). Монумент Слави — прямокутний пілон (вис. 6 м). У верхній частині пілона — двобічний орден Вітчизняної війни і відлиті з бронзи «1941—1945 рр.». Над мармуровою плитою, на якій викарбувані 32 прізвища полеглих, відлиті з бронзи автомат ППШ, каска воїна, внизу — бронзова зірка з отвором для вогню Слави і лаврові вінки. В середній частині пілона — пам'ятні написи. Збудований робітниками депо під керівництвом автора монументу В. І. Кондрашовського, а також В. А. Левданського. Відкрито 1973.

Ю

Ю́ЖНЕ (до 1945 — Туркенівка) — село Ічнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Лисогори, Пролетарське, Рими. Розташов. за 27 км від райцентру, за 30 км від залізнич. ст. Ічня. 1389 ж. (1988). Засн. у 1-й пол. 18 ст. До 1781 — в складі Ічнянської сотні Прилуцького полку. У 1866 — 198 дворів, 571 ж.; у 1897 — 308 дворів, 1717 ж., дерев. Різдва Богородиці церква (1889), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Ю. — центр. садиба колгоспу «Україна», відділення зв'язку, с. ш., фельдшерсько-акушерський пункт, дитсадок, Будинок культури на 200 місць, б-ка (16 тис. од. зб.). 1973 споруджено пам'ятний знак односельцям, які полягли (227 чол.) під час Великої Вітчизн. війни; надгробок (1951) на братській могилі рад. воїнів, загиблих в 1943 при визволенні села від гітлерівців. Уродженцем с. Лисогорів є укр. письменник О. П. Стороженко (1805—74). Походив з давнього козацько-старшинського роду. Навчався в Харків. пансіоні для дворянських дітей. У 1863 опублікував у Петербурзі «Українські оповідання» в 2-х томах. У 1879 в Одесі вийшла незакінчена повість «Марко проклятий».

Ю́ЖНИЙ — гідролог. заказник (з 1979). Заплавна територія. Розташований біля с. Южного Ічнянського р-ну Черніг. обл. Перебуває у віданні колгоспу «Україна». Площа 75 га.

Ю́ЛИН БРІД. Річка в Черніг. обл., тече тер. Козелецького р-ну.

«Ю́НОШЕСКАЯ МЫСЛЬ». Двотижнева газета, орган Черніг. губкому КСМУ. Видавалася в Чернігові 1921.

Ю́Р'ЄВА БОЖНИ́ЦЯ в м. Острі Козелецького р-ну. Умовна назва Михайлівської церкви. Збудована 1098 кн. Володимиром Моно-

махом (1053—1125), можливо, як церква князівського замку «городца на Востри». Була двостовпна, тринефна, одноапсидна, однобанна (є відомості, що у 12 ст. верх був «нарублений деревом»). Стіни виведено із плінфи й каменю-пісковику в техніці зі схованим рядом. Можливо входила в систему замкових земляно-дерев'яних укріплень. Відновлена кн. Юрієм Долгоруким (бл. 1090—1157), від якого й дістала нову назву. Спалена під час нападу кн. Ізяслава Мстиславича (бл. 1097—1154). Відбудована 1195. У 1753 згоріла від блискавки й згодом почала руйнуватися через підмив пагорба р. Остром. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. розібрана, за винятком апсиди й частини пд.-сх. стіни. У 2-й пол. 19 ст. досліджувалася й укріплювалася М. А. Константиновичем (1897 похований поруч з пам'яткою), 1903 — П. П. Покришкиним, 1923 — А. Г. Розановим. 1977 — 80 проведено консервацію мурування і реставрацію фрескового розпису 12 ст., залишки якого збереглися в апсиді (в кін. 19 — на поч. 20 ст. досліджений і описаний М. О. Макаренком). Іл.— табл. XXV.

«ЮРІЙ ЛИСЯНСЬКИЙ». Криголам, збудовано 1966 у Ленінграді і названо на честь вітчизн. мореплавця, уродженця м. Ніжина, капітана 1-го рангу Лисянського Юрія Федоровича (1773—1837; див. *Лисянському Ю. Ф. пам'ятник*). Довжина криголама — 68, ширина — 18 м; водотоннажність — 3 тис. т.

ЮРКА. Річка в Черніг. обл., права прит. Лоски (бас. Дніпра). Тече тер. Новгород-Сіверського р-ну.

ЮРКІВЦІ — село Талалаївського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Довгалівка. Розташовані на лівому березі р. Лисогору, за 25 км від райцентру і за 11 км від залізничної ст. Блотниця. 366 ж. (1988). Вперше згадується 1629. З 1654 Ю. входила до складу Срібнянської сотні Прилуцького полку. 1751 гетьман К. Розумовський віддав село полковнику 2-го компанійського полку В. Часнику та його спадкоємцям. Рад. владу встановлено в грудні 1918. У роки громадян. війни в селі був створений партизан. загін. В Ю.— центр. садиба колгоспу «За мир», відділення зв'язку, поч. школа, фельдшерсько-акушер. пункт, ясла-садок, Будинок культури на 400 місць, б-ка (6,5 тис. од. зб.). Монумент Слави в пам'ять про воїнів-земляків, які загинули (115 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Збереглася Михайлівська церква — пам'ятник архітектури 19 ст.

ЮРКІВЩИНА — бот. заказник (з 1978). Переважно дубово-ясеневий ліс з цінним рослинним покривом. Розташована у Борзнянському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Борзнянського лісгоспзагу. Площа 536 га.

ЮРКОВИЧКА — гідрологіч. заказник (з 1984). Низинне осокове болото. Розташована в Ніжинському р-ні Черніг. обл. Перебуває у віданні Ніжинського лісгоспзагу. Площа 13 га.

ЮХНІВСЬКІ ГОРОДИЩА — поселення племен раннього залізного віку в поліських районах басейнів Десни і Сейму в межах Чернігівської, Брянської та Курської обл. Названі за городищем поблизу м. Новгорода-Сіверського, дослідженим в 1876 Д. Я. Самоквасовим та 1940 М. В. Воєводським. Розташовувалися на відособлених ділянках високих берегів річок, укріплювалися земляними валами, ровами та дерев'яними стінами-загорожами. Мешканці Ю. г. жили в наземних житлах з глинобитними печами, займалися землеробством і скотарством, полюванням і рибальством, домашніми ремеслами, зокрема, керамічним, залізообробним та бронзоливарним, підтримували обмінні зв'язки з сусідніми племенами Дніпровського Лівобережжя. При розкопках знаходять ліпний глиняний посуд, грузила і пряселця, кістяні шила і знаряддя для оброблення шкур, залізні і бронзові вироби. Датуються часом 6—3 ст. до н. е. На основі вивчення Ю. г. виділена окрема юхнівська культура.

Я

ЯБЛУНІВКА — село Прилуцького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковане с. Яблунівське. Розташована на р. Рудці, за 25 км від районного центру і за 15 км від залізнич. ст. Линовиці. 1930 ж. (1988). Вперше згадується 1629. У 1654—1781 входила до складу полкової сотні Прилуцького полку, належала прилуцькому полковникові Д. Л. Горленку. 1709 Скоропадський передав село *Гамаліївському монастирю* (Харлампіївському). У 1910— 719 дворів, 4368 ж., 2 церковнопарафіяльні і земська школи, відбувалося 3 ярмарки на рік. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1935—59 Я.— райцентр. Під час окупації села гітлерівцями (17.IX 1941—19.IX 1943) в ньому діяв з вересня 1941 до січня 1942 підпільний райком КП(б)У. У Я.— центр. садиба колгоспу «Шлях Ілліча» (спеціалізація — молочне тваринництво), цех Прилуцького сирзаводу, хлібозавод, відділення зв'язку, АТС, будинок побуту. С. ш. і 8-річна школа-інтернат, лікарня, аптека, ясла-садок, Будинок культури на 250 місць, кіноустановка, 2 б-ки (25 тис. од. зб.). У різний час в Я. виходили газети: *«За більшовицькі колгоспи Яблунівщини»*, *«Колгоспне слово»*, *«Комсомольсько-молоднеча сторінка»*, *«Літературна сторінка»*, *«Прапор Леніна»*. Уродженцями села є: Герой Рад. Союзу І. Ф. Харлан, доктор тех. наук, засл. діяч науки і техніки УРСР М. А. Кондак, доктори мед. наук В. Д. Черненко, В. Т. Шугайло, доктор фіз.-мат. наук В. П. Нетребко, доктор істор. наук, професор А. М. Черненко, контр-адмірал М. В. Новак. У Я. пам'ятка архітектури 1-ї пол. 19 ст.— *Преображенська церква*. У 1967 і 1980 встанов. надгробки на братських могилах партизанів і сільських активістів, розстріляних петлюрівцями в 1919, та на 6 могилах партизанів, полеглих у роки громадянської війни. На 3 братських могилах рад. воїнів, що загинули 1941 при обороні села, і жертв нім. фашизму споруджено надгробки (1957, 1976, 1977). Обеліск (1976) в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (443 чол.) під час Великої Вітчизн. війни.

Яблунівка. Преображенська церква.

ЯГОДОВСЬКИХ БУДИНОК у с. Комарівці Борзнянського р-ну. Розміщений на вул. Червоних Партизанів № 19. Будинок споруджено в кін. 19 ст. Одноповерховий, дерев'яний. Складається з 9 кімнат. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в ньому мешкала родина Ягодовських. Тут літом 1894 вперше на Україні студентом юридичного ф-ту Петерб. ун-ту К. А. Минятовим та його дружиною Н. П. Ягодовською віддруковано на гектографі майже 100 примірників праці В. І. Леніна «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?». За свідченням однокурсника Минятова чернігівця М. М. Могилянського (у майбутньому журналіст, публіцист, перекладач), влітку 1893 Минятов гостював на батьківщині

свого приятеля-студента Андрія Ягодовського. Ця поїздка закінчилася одруженням Минятова з сестрою Ягодовського — Надією. Повернувшись до Петербурга, Минятов разом з ін. студентами бере участь у марксистських гуртках, пише революц. прокламації, веде полеміку з ліберальними народниками. Потрапляє до в'язниці. Після виходу з в'язниці продовжує революц. діяльність. Придбавши друк. машинку і все необхідне для виготовлення гектографічної маси, їде до Комарівки, де разом з дружиною і з допомогою її батька протягом двох тижнів виготовляє тираж праці В. І. Леніна, який переправляє до Чернігова. У зв'язку з обшуками поліції частину тиражу було знищено, а 20—25 примірників поширено в Чернігові, Києві і Петербурзі. По війні в Я. б. містився дитячий садок. Тепер його реконструйовано й переобладнано під історико-краєзнавчий музей (1987). У 1980 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, що сповіщає про надрукування ленінської праці.

ЯДУ́ТИ — село Борзнянського р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів, якій підпорядковані села Гришівка, Жданів, Кіровське, Красностав, Сапонівка, Юрківщина. Розташовані за 20 км від райцентру та за 10 км від залізнич. ст. Бондарівка. 2326 ж. (1988). Я. відомі з часів Київської Русі. Спалене половцями в 12 ст. У 1650 воєвода київський Адам Кисіль віддав Я. Максаківському монастиреві. У 1654—1781 — в складі Івангородської сотні Ніжинського полку. У 1866 — 159 дворів, 1349 ж., сільська управа, казенна водяна сукновальня; в 1897 — 439 дворів, 2445 ж., дерев. Михайлівська церква (1893), земська школа. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Я.— центр. садиба колгоспу «Ленінський шлях», тартак, відділення зв'язку, АТС, с. ш., лікарня, поліклініка, аптека, профілакторій, дитсадок, 2 Будинки культури, 4 кіноустановки, 3 б-ки (45,5 тис. од. зб.). Уродженцем Я. є Герой Рад. Союзу Ф. Р. Горбач (1913—44). У 1959 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, полеглих 1943 при визволенні Я. від гітлерівців. Обеліск (1963) у пам'ять воїнів-земляків, які загинули (364 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. Поблизу села виявлено 2 поселення епохи неоліту (5—3 тис. до н. е.). Уродженцем с. Юрківщина є Герой Соц. Праці, лауреат Держ. премії УРСР Д. Овчаренко.

Я́ЛІВЩИНА — істор. місцевість у пн.-сх. частині м. Чернігова (Деснянський р-н). Назву одержала від прізвища власника млина на р. Стрижні райця В. Ф. Яловицького (право на володіння млином йому було підтверджено універсалом гетьмана Д. Г. Многогрішного від 13.VI 1672). У 1880, коли в Чернігові почалося будівництво *Чернігівського водогону,* в центрі міста було споруджено водонапірну башту, а на Я.— насосну станцію для подачі води з артезіанських свердловин. У 90-х рр. 19 ст. тут висаджено верес, сосну, ялину, іргу, черемху та ін. дерева і кущі. Особливо багато для озеленення зробив член міської думи В. В. Нерода, батько чл.-кор. АМ СРСР Г. В. Нероди. У повоєнні роки радгосп «Деснянський» висадив у Я. фруктові дерева, а також липу, березу, тополю, білу акацію тощо. Парк на тер. Я.— пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972). Його площа — 83 га. Розпочато реконструкцію зеленого вбрання вздовж берегів р. Стрижня. У 70—80-х рр. тут відкрито піонер. табір «Супутник».

Виявлено поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е.), раннього заліза

(7—4 ст. до н. е.), київського типу (3—5 ст.), а також волинцівсько-київське (8—9 ст.) і давньоруське (9—13 ст.).

ЯНЖУЛІ́ВКА — кол. (до 1950) назва села *Жовтневе* Семенівського р-ну.

ЯНО́ВСЬКОГО. Річка в Черніг. обл., прит. Красилівки (бас. Дніпра). Тече тер. Менського р-ну.

ЯРЕ́МЕНКА Г. Г. МОГИ́ЛА у с. Бахмач Бахмацького району. Яременко Гнат Гаврилович (1874—1915) — укр. живописець і графік. Н. в селі Бахмач. У 1895—97 навчався в Київ. рисувальній школі М. І. Мурашка, в 1899—1904 — у петерб. АМ у В. Є. Маковського. Жив у Києві, Мінську, був організатором й учасником виставок. Автор живописних творів (зокрема, «Київ. Володимирська гірка», «Із східного життя», «Портрет дружини художника»), серії сатир. малюнків, присвячених подіям революції 1905—07 в Росії (у т. ч. «Смерть самодержавству!», «Кадети душать революцію», «Карикатура на царський маніфест»). Твори зберігаються в Конотопському, Ровенському та Бахмацькому краєзнавчих музеях. Останні роки життя працював у м. Конотопі, похований на кладовищі рідного села. 1965 на могилі споруджено пам'ятник — стилізована фігура художника з палітрою і пензелем у руках — встановлена на могильній плиті з написом: «Гнат Яременко. 1874—1915». Скульптор — А. Г. Невечеря.

Я́РМАРКИ ЧЕРНІ́ГІВЩИНИ. Періодичні торги, які проводилися у певних місцях, відомі в європейських країнах з 10, на Україні — з 16 ст. На Чернігівщині набули поширення у 17 ст. У 1646 засн. ярмарок у Кролевці (див. *Кролевецький Воздвиженський ярмарок*), 1657 — у Ніжині. Кількість їх значно зросла після включення Лівобережної України в єдину митну систему рос. держави (згідно з указом від 20.XII 1753). У серед. 18 ст. щороку збиралося 111 ярмарків у 44 населених пунктах. Вони відбувалися здебільшого навесні і восени; тривали 1—3, найбільші — 6—7 днів. Товари привозили з Москви, Дону, Криму, Орловської, Курської та ін. губерній. Важливе значення мав продаж товарів, привезених з-за кордону — з Німеччини, Італії, Туреччини та ін. Після заселення півдня України і приєднання Правобережної України (1793) Я. Ч. втратили переваги прикордонних і поступово були змушені відмовитися від зовнішньої торгівлі. Остаточний удар по торгівлі іноземними виробами завдав тариф 1822, за яким перевага в торгівлі «красним товаром» віддавалася вітчизняним мануфактурам. Я. Ч., які не потрапили в систему тих, що торгують рос. товарами, стали занепадати. Зокрема, 1847 припинив існування Ніжинський Всеїдний ярмарок. У 1860 в Черніг. губ. налічувалося 203 ярмарки, в 1898—549. Відбув у 193 населених пунктах (у Батурині — 5, Городні — 4, Козельці — 5, Конотопі — 4, Кролевці — 3, Мені — 3, Ніжині — 4, Новгороді-Сіверському — 4, Острі — 4, Сосниці — 3, Стародубі — 4). Крім ярмарків, відбувалися торги на базарах (найбільші були у Чернігові, Ніжині, Батурині, Ічні). Розвивалася стаціонарна торгівля в лавках (1860 в губернії було мурованих — 265, дерев'яних — 1598).

ЯРМАРКО́ВИЙ СУД — окрема форма полкового суду. Діяв у 2-й пол. 17—18 ст. у найважливіших торгових центрах — Стародубі, Ніжині, Кролевці та ін. Розглядав лише цивільні справи.

ЯРМО́ЩЕНКА Г. В. МОГИ́ЛА у селі Григорівці Бахмацького району. Ярмощенко Гнат Васильович (1862—1918) — перший голова Григорівського волосного ревкому. 14.VI 1918 розстріляний петлюрівцями. У 1920 на його могилі

(сільське кладовище) встановлено обеліск з чорного мармуру, на гранях якого викарбувано меморіальний напис.

ЯРОСЛА́ВКА — село Бобровицького р-ну, центр сільс. Ради нар. депутатів. Розташована за 10 км від райцентру та за 15 км від залізнич. ст. Бобровиця. 1730 ж. (1988). Засн. 1196. Назва села — від його засновника, черніг. князя Ярослава (правив 1177—98). До поч. 18 ст. Я. входила до складу Бобровицької сотні Київського полку і була власністю гетьманів. У 1713 Скоропадський віддав Я. Києво-Видубицькому монастирю, який створив тут на березі р. Смердлик (пересохла) економію. Вона складалася з двох великих фруктових садів, ставу, водяного млина і винокурного заводу.

У 1738 в Я. з'явився самозванець, що видав себе за Олексія Петровича — сина Петра I. Ним виявився наймит басанського сотника С. Климовича. Самозванця підтримував місцевий священик Гаврило Могила. У 1866 — 362 двори, 2440 ж., парафіяльне училище, дерев. Покровська церква (1713, заново будувалася 1799 і 1901; з 1932 — зерносховище, після війни і до 1963 діяла; переобладнано під Будинок культури). У 1897 — 701 двір, 4075 ж. У 1912 — земська школа, лікарня, церковнопарафіяльна школа (з 1914 — чотирикласна). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1930 діяла 7-річна, з 1939 — середня школи, б-ка (1930) з хатою-читальнею, клуб, аптека, пожежна команда. У Я. — центр. садиба колгоспу «За комунізм» (спеціалізація — зернові і цукровий буряк), відділення зв'язку, с. ш., лікарня. Будинок культури на 430 місць, при якому з 1980 існує жін. самодіяльний ансамбль «Ярославна», б-ка (18 тис. од. зб.). Село радіофіковане 1954, електрифіковане — 1956. Є власна електростанція. Уродженцем села є Герой Рад. Союзу Д. Я. Шевенок. 1956 встановлено надгробок на братській могилі рад. воїнів, загиблих 1943 при визволенні села від гітлерівців. Обеліск (1967) в пам'ять про воїнів-односельців, які полягли (450 чол.) під час Великої Вітчизн. війни. На тер. села поселення «Княже дворище» (12—13 ст.). Поблизу Я.— кургани 2—1 тисячоліття до н. е.

Я́ХНІВСЬКИЙ МУЗЕ́Й РАДЯ́НСЬКО-ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОЇ ДРУ́ЖБИ — див. *Радянсько-чехословацької дружби музей.*

Я́ЦИК. Річка, права прит. Реті (бас. Дніпра).

ЯЦУ́НКА. Річка, притока Ромна (бас. Дніпра). Довж. 9 км. На березі Я. розташоване с. Голінка Бахмацького р-ну.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Дата	Історичні події
100 тис. років тому	Перші відомі поселення людини на території сучасної Чернігівщини.
20—15 тис. років тому	Пізньопалеолітичне поселення на правому березі Десни в с. Мезині Коропського р-ну.
7 ст., кінець	Початок формування Чернігова. Перші укріплення на території майбутнього Дитинця.
Рубіж 8—9 ст.	Виникнення давньоруської держави — Київської Русі.
882	Перша літописна згадка про м. Любеч.
884	Перемога київського князя Олега над сіверянами.
907	Перша літописна згадка про м. Чернігів.
988	Запровадження християнства на Русі. Перші згадки про школи на Русі.
992	Запровадження у Чернігові єпископської кафедри.
1024	Перша літописна згадка про місто Листвен.
	Лиственська битва, в якій тмутараканський князь Мстислав Володимирович переміг великого князя київського Ярослава Володимировича (Мудрого).
1024—36	Князювання Мстислава Володимировича (Хороброго) в Чернігові.
1026	Угода між великим князем київським Ярославом Мудрим і князем Мстиславом Володимировичем, за якою останній став незалежним від Києва князем Чернігівської землі.
1036	Перша згадка про будівництво Спаського собору в Чернігові.
1036—54	Безпосереднє підпорядкування Чернігівського князівства великому князю київському.
1054—73	Князювання Святослава Ярославича в Чернігові.
1068	Перша літописна згадка про міста Сновськ, Курськ.
	Сновська битва між дружиною чернігівського князя Святослава Ярославича і половцями під м. Сновськом.
1069	Заснування Антонієвих печер у Чернігові.
1073—76, 1077 (після 12 травня) —1078	Князювання Всеволода Ярославича в Чернігові.
1076—77, 1078—94	Князювання Володимира Всеволодовича (Мономаха) в Чернігові.

Дата	Історичні події
1077, травень	Захоплення Чернігова князем Борисом Вячеславичем.
1077, 4—12 травня, 1078	Князювання Бориса Вячеславича (з Ярославичів) у Чернігові.
1078, 8 жовтня	Битва між князями на Нежатиній Ниві біля Чернігова.
1078, 1094—96	Князювання Олега Святославича в Чернігові.
1078—79	Перша згадка про м. Новгород-Сіверський у «Повчанні» Володимира Мономаха своїм дітям.
1079	Перша згадка про м. Варин, на місці якого виникло сучасне смт Варва.
1092	Перша літописна згадка про м. Прилук.
1096	Перша згадка про м. Стародуб.
1097	З'їзд князів Київської Русі у Любечі (Любецький з'їзд).
1097—1123	Князювання Давида Святославича в Чернігові. Похований у Борисоглібському соборі.
1097—1115	Князювання Олега Святославича в Новгороді-Сіверському. Похований у Чернігові в Спаському соборі.
1098	Закладення Володимиром Мономахом фортеці Остерського городка.
	Спорудження Юр'євої божниці в м. Острі.
11 ст. 60-і рр.	Заснування Єлецького Успенського монастиря.
11 ст.— поч. 12 ст.	Заснування Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському.
1112	Велика пожежа у Чернігові.
1113	«Повість временних літ» Нестора.
1115—27	Князювання Всеволода II Ольговича в Новгороді-Сіверському.
1116	«Повість временних літ» у редакції Сильвестра.
1118	«Повість временних літ» у редакції Мстислава.
1120—23	Будівництво Борисоглібського собору в Чернігові.
1123—26	Князювання Ярослава Святославича в Чернігові.
1126/7—39	Князювання Всеволода II Ольговича в Чернігові.
1139—51	Князювання Володимира Давидовича в Чернігові.
1141—46, 1147—54, 1655—57	Князювання Святослава Ольговича в Новгороді-Сіверському.
1142	Перша літописна згадка про міста Вщиж, Гомій.
1146	Князювання Ігоря Ольговича в Новгороді-Сіверському.
	Перші літописні згадки про міста Брянськ (Дебрянськ), Козельськ, Путивль.
1147	Перші літописні згадки про міста Глебль, Уненеж, Біловежа, Бахмач.
1151	Перша літописна згадка про м. Блистовит.
1151—1154, 1155—57	Князювання Ізяслава Давидовича в Чернігові.
1152	Перші літописні згадки про міста Березий, Гуричів, Глухів, Рильськ, село Семинь.

Дата	Історичні події
1153	Перша згадка про літописне м. Хоробор.
1157—64	Князювання Святослава Ольговича в Чернігові. Князювання Святослава Всеволодовича в Новгороді-Сіверському.
1159	Перша згадка про літописні міста Оргощ, Ропськ.
1164	Князювання Олега Святославича в Чернігові.
1164—77	Князювання Святослава Всеволодовича в Чернігові.
1164—1180	Князювання Олега Святославича у Новгороді-Сіверському.
1177—98	Князювання Ярослава Всеволодовича в Чернігові.
1180—98	Князювання Ігоря Святославича в Новгороді-Сіверському.
1185	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців.
Між 1185 і 1187	Створення «Слова о полку Ігоревім».
1198—1202	Князювання Ігоря Святославича в Чернігові.
12 ст., 1-а половина	Спорудження Іллінської церкви в Чернігові.
12 ст.	Спорудження Успенського собору в Чернігові.
	Заснування бібліотеки чернігівським князем Святославом Давидовичем (Миколою Святошею).
12 ст., 2-а половина	Спорудження брами єпископського двору в Чернігові.
12 ст., кінець — 13 ст., початок	Спорудження П'ятницької церкви в Чернігові.
12 ст., кінець — 13 ст., початок	Спорудження брами князівського двору в Чернігові.
12—13 ст.	Заснування Сіверського монастиря в Чернігові.
1204—12	Князювання Всеволода Святославича (Чермного; з перервами 1206, 1207) в Чернігові.
1215—19	Князювання Гліба (Пахомія) Святославича в Чернігові.
1219—24	Князювання Мстислава (Пантелеймона) Святославича в Чернігові.
1223	Битва руських військ з монголо-татарами на р. Калці.
1224—26, 1226—35, 1240, 1245—46	Князювання Михайла Всеволодовича в Чернігові.
1234	Захоплення Галича чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем.
	Перша літописна згадка про м. Сосницю.
1235—39	Князювання Мстислава Глібовича (з Святославичів) у Чернігові.
1239	Захоплення і зруйнування монголо-татарами Чернігова і Переяслава.
1240—41	Князювання Ростислава Михайловича (з Всеволодовичів) у Чернігові.

Дата	Історичні події
1246	Страта в Золотій Орді чернігівського князя Михайла Всеволодовича.
1246—63	Князювання Всеволода Ярополковича (з Ярославичів) у Чернігові.
1263—64	Розгром військ литовських феодалів дружинниками чернігівського князя Романа Михайловича на Дніпрі.
1263—88	Князювання Романа Михайловича (Старого) у Чернігові.
13—14 ст.	Створення Любецького синодика.
	Утворення Сновського, Бахмацького, Стародубського, Сосницького, Глухівського князівств.
14 ст., 1-а половина	Князювання Михайла Олександровича в Чернігові.
14 ст., середина — 1372	Князювання Романа Михайловича (Молодшого) в Чернігові.
1357—58 (приблизно)	Захоплення Чернігово-Сіверської землі Литвою.
1385, 14 серпня	Кревська унія. Об'єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським.
1398	Надання литовським князем Вітовтом князю Свидригайлу у володіння м. Новгорода-Сіверського.
1405	Повстання проти влади Великого князівства Литовського на Сіверщині.
1408	Перехід частини чернігівсько-сіверських князів і бояр на чолі з Свидригайлом Ольгердовичем під владу московського князя Василя Дмитровича.
1499—1500	Перехід під владу московського князя Івана III князів Семена Можайського і Василя Шемячича (з Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгородом-Сіверським і Рильськом «со многими волостями»).
1503	Перемир'я між Литвою і Московською державою. Закріплення за Московською державою Чернігово-Сіверщини.
1508	Виступ українських і білоруських феодалів на чолі з князем Михайлом Глинським проти панування Великого князівства Литовського і перехід Михайла Глинського у підданство Росії.
1564	Розгром російським військом за допомогою українських селян і міщан польсько-литовської армії під Черніговом.
1569	Люблінська унія, з підписанням якої почалося панування польсько-шляхетських загарбників на Правобережній і Лівобережній Україні.
1595—1657	Роки життя полководця і держ. діяча України Богдана (Зіновія) Михайловича Хмельницького.
16 ст.	Заснування м. Борзни.
16 ст., кінець — 17 ст., початок	Виникнення перших ремісничих цехів на Чернігівщині.
17 ст., початок	Заснування Густинського і Ладанського монастирів.
1600—40	Створення літопису Густинського монастиря.
1601—03	Масові селянські антифеодальні виступи на Чернігівщині.

Дата	Історичні події
1606—07	Участь укр. населення, зокрема Чернігова, Новгорода-Сіверського, Сосниці у повстанні під керівництвом Івана Болотникова.
1617	Спорудження Прилуцької фортеці.
1618, 1 грудня	Деулінське перемир'я між Річчю Посполитою і Російською державою, за яким Чернігово-Сіверщина відійшла до Польщі.
1620	Надання магдебурзького права м. Новгороду-Сіверському.
1623	Надання магдебурзького права м. Чернігову.
1623—1703	Роки життя Р. О. Ракушки-Романовського, уродженця Ніжина, ймовірного автора Літопису Самовидця.
1625	Надання магдебурзького права м. Ніжину.
17 ст., 20-і рр.	Складення Густинського літопису.
1630	Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), яке поширилося на Ніжинщину.
1635	Заснування єзуїтського колегіуму в Новгороді-Сіверському.
1637, літо	Початок селянсько-козацького повстання під керівництвом Павлюка, яке охопило південь Чернігівщини.
1638, березень	Початок селянсько-козацького повстання під керівництвом Острянина, Гуні і Скидана, в якому брало участь населення Чернігова, Прилук, Срібного та ін.
1640	Заснування церковного братства у Срібному, при якому діяли школа, шпиталь і братський будинок.
1646	Надрукування збірки «Перло многоцѣнноє» Кирилом Транквіліоном Ставровецьким у Чернігові.
1648, 21 січня — 1657, 27 липня	Гетьманування Богдана Хмельницького.
1648—54	Визвольна війна укр. народу проти польсько-шляхетського панування. Утворення Ніжинського і Чернігівського полків.
1648, середина червня	Визволення повстанцями від польсько-шляхетського панування Чернігова, Ніжина, Борзни.
13 червня	Визволення повстанцями Новгорода-Сіверського.
2 липня	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про підтвердження прав Густинського монастиря на його володіння.
1649, 18 серпня	Зборівський договір між Богданом Хмельницьким і польським урядом, яким підтверджувалися права і привілеї козацького війська. Польським шляхетським військам заборонялося розташовуватись у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах.
26 серпня	Універсал Богдана Хмельницького з Паволочі про пільги ніжинським купцям.
1649, осінь — 1650, весна	Складання козацького реєстру на Україні.
1649, 8 листопада	Універсал Богдана Хмельницького з Києва про призначення Івана Скиндера чернігівським війтом.

Дата	Історичні події
17 ст., середина	Відновлення Максаківського Спасо-Преображенського монастиря.
1650, кінець липня — початок серпня	Повстанський рух проти польської шляхти на Ніжинщині.
1 серпня	Універсал Богдана Хмельницького з Ірклієва про заборону чинити утиски ніжинським міщанам.
1651, 26 червня	Поразка козацького Чернігівського полку М. Небаби від війська Я. Радзивілла поблизу гирла Сожу.
18 вересня	Білоцерківський договір між Богданом Хмельницьким і польським шляхетським урядом, за яким відновлювалася польсько-шляхетська влада. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського і Чернігівського воєводств.
жовтень	Повстання проти польської шляхти на Чернігівщині і на Наддністров'ї.
листопад	Повернення польських панів та урядовців на Сіверщину.
1652, січень — лютий	Вторгнення польсько-шляхетського війська на тер. Чернігово-Сіверщини.
лютий	Повстання проти польських жовнірів на Прилуччині.
21 березня	Прибуття до Путивля представників переселенців з Чернігівщини на чолі з чернігівським полковником І. Дзиковським.
кінець травня	Початок повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині.
1654, 8 січня	Переяславська рада. Прийняття рішення про возз'єднання України з Росією.
березень	Березневі статті — договірні умови, на підставі яких було здійснено рішення Переяславської ради 1654 і визначено політичне і правове становище України в складі Російської держави.
1654	Заснування Козелецького Георгіївського монастиря. Надання магдебурзького права м. Батурину. Перша згадка про м. Городню. Створення Стародубського полку.
1656, 9 січня	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про пільги ніжинським міщанам.
10 жовтня	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про пільги міщанам м. Козельця.
18 листопада	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про надання привілеїв шевському цеху в м. Козельці.
1656	Надання магдебурзького права м. Козельцю.
1657—93	Роки перебування на Чернігівській архієпископській кафедрі укр. церковно-політичного і культурного діяча, письменника Лазаря Барановича.
1658—1722	Роки життя укр. і рос. письменника, церковного і культурного діяча, засновника Ніжинського Благовіщенського монастиря; ігумена в монастирях Батурина, Глухова, Києва, Новгорода-Сіверського і Чернігова Стефана Яворського.
1660—63	Гетьманування Якима Сомка (прилуцький полковник).

Дата	Історичні події
1660	Заснування Введенського жіночого монастиря у Ніжині
1661, весна	Вторгнення польсько-шляхетських і татарських військ на територію Чернігівщини і Ніжинщини.
1662, 16 квітня	Козелецька козацько-старшинська рада.
1662	Надання магдебурзького права м. Остру.
1663, 17—18 червня	Козацька Чорна рада в Ніжині.
1663	Батуринські статті між гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками царського уряду, за якими: 1) гетьманський уряд зобов'язувався повернути з України російським поміщикам селян-втікачів; 2) заборонялося українським купцям вивозити з України і продавати в Росії горілку і тютюн.
1663—68	Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
1665, 1 жовтня	Московські статті — договірні умови між рос. урядом та І. Брюховецьким, за якими обмежувалася політична автономія Лівобережної України й посилювалася її адміністративна і фінансова залежність від царського уряду. Збільшувалися рос. гарнізони в Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині; рос. гарнізони розміщувалися в Ніжині, Острі та ін.
1666, червень — жовтень	Набіги татарських феодалів на Миргород, Хорол, Баромлю, Кременчуг, Прилуки.
1666	Заснування Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. Перепис населення Лівобережної України.
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією і Річчю Посполитою про припинення війни 1654—67 на 13 $^1/_2$ років, за яким Польща повернула Росії Смоленськ і Сіверську землю, визнала входження Лівобережної України до складу Росії.
1668—72	Гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережжі (резиденція — Батурин).
1669, березень	Глухівські статті між рос. урядом і гетьманом Д. Многогрішним, за якими гетьманському урядові заборонялися безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами.
1672—87	Гетьманування І. Самойловича (резиденція — Батурин).
1674—79	Діяльність Новгород-Сіверської друкарні.
1675	Заснування Ніжинського грецького братства.
1679	Перевезення друкарні з Новгорода-Сіверського до Чернігова.
1679—95	Спорудження Троїцького собору в Чернігові.
1686	«Вічний мир» — мирний договір між Росією і Польщею, за яким остаточно залишалися за Російською державою Лівобережна Україна, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями.
1687, червень — липень	Антифеодальне повстання в Гадяцькому і Прилуцькому полках.

Дата	Історичні події
1687—1708	Гетьманування І. Мазепи (резиденція — Батурин).
1694	Відновлення Любецького Антоніївського монастиря, засн. в 11 ст.
1696	Відкриття Ніжинської грецької школи.
1699	Заснування Домницького (Думницького) монастиря Різдва Богородиці. Створення Літопису Леонтія Боболинського.
17 ст., початок	Заснування Макошинського Миколаївського монастиря.
17 ст.	Створення Літопису Самовидця. Заснування Новомлинського (Кербутівського) Воздвиженського монастиря. Відновлення Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря, зруйнованого в середині 13 ст. (заснований у часи Київської Русі).
17 ст., середина	Створення Ніжинської митниці.
17 ст., 2-а половина — 18 ст., початок	Створення Літопису Самійла Величка.
17 ст., 90-і рр.	Спорудження будинку Лизогуба (полкової канцелярії) в Чернігові.
17 ст., кінець	Заснування садиби Лизогубів у Седневі.
1700, 1 січня	Введення в Російській державі нового літочислення (початок року 1 січня).
1700	Заснування Чернігівського колегіуму.
1702	Заснування українським і російським письменником, філософом і церковно-політичним діячем Стефаном Яворським Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря.
1706	Об'єднання козацьких полків Лівобережної і Слобідської України в Українську дивізію. Створення плану Чернігова («Абрис Чернігівський»).
1708	Утворення Київської губернії (1708—81), до складу якої ввійшла Чернігівщина.
1719	Заснування Ряшківської суконної мануфактури.
1722—23	Управління Лівобережною Україною наказним гетьманом П. Л. Полуботком (чернігівський полковник).
1722—27	Перша Малоросійська колегія.
1724	Перший відомий план м. Глухова.
1727—34	Гетьманування Д. Апостола на Лівобережній Україні.
1728	Антифеодальне повстання селян с. Грицівки Прилуцького полку.
1729—1730	Розмежування феодальних маєтків на Лівобережній Україні («Генеральне слідство»).
1734—50	Діяльність «Правління гетьманського уряду» на Лівобережній Україні.
1736	Створення Щоденника Якимом Горленком.
1737—73	Роки життя живописця А. П. Лосенка, уродженця м. Глухова.
1738	Царський указ про відкриття Глухівської співацької школи (за ін. даними діяла з 1730).

Дата	Історичні події
1740	Перша відома аптека в Ніжині. Запровадження пошти на Лівобережній Україні.
1741	Початок будівництва Георгіївського собору в с. Данівці Козелецького р-ну.
1742	Створення Лизогубівського літопису.
1743	Складення юридичного збірника «Права, по которым судится малороссийский народ».
1745—77	Роки життя українського і російського композитора М. С. Березовського, уродженця м. Глухова.
1746	Найдавніший відомий план м. Новгорода-Сіверського.
1748—51	Антифеодальна боротьба народних мас Лівобережної України, зокрема сіл Фоєвичів Топальської сотні, Кулаг і Суботовичів Новоміської сотні Стародубського полку; Есмані Ніжинського полку.
1749	Один з найдавніших планів м. Ніжина.
1750, серпень	Бій гайдамацького загону з каральною командою на території Любецької сотні Чернігівського полку.
1750—64	Гетьманування К. Г. Розумовського (резиденція — Батурин).
1751, березень — травень	Шукання козацтва підданими Гамаліївського монастиря с. Мутин Глухівської сотні Ніжинського полку.
1751—1825	Роки життя укр. композитора Д. С. Бортнянського, уродженця м. Глухова.
1751	Утворення театру К. Розумовського в Глухові.
1752	Відкриття лікарні в Козельці.
1752—63	Спорудження собору Різдва Богородиці в Козельці.
1753, 20 грудня	Царський указ про включення Лівобережної України в єдину систему мита Російської держави.
1754	Заснування суконної фабрики князя М. Б. Юсупова в с. Ряшках Прилуцького полку.
1756, березень	Селянське заворушення в с. Пісках Басанської сотні Переяславського полку.
1756	Заснування Батуринської суконної мануфактури.
1756—57	Селянські заворушення в містечку Вороніж Воронізької сотні Ніжинського полку.
1756—65	Спорудження будинку полкової канцелярії в Козельці.
1758	Дії гайдамацьких загонів на чолі з Григорієм Ступаком (поблизу Гомеля) та Іваном Тронським (на Чернігівщині і Київщині).
1760, 22 квітня	Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходів селян на Лівобережній Україні.
1764, лютий	Селянські завоювання в містечку Ічні Ічнянської сотні Прилуцького полку.
10 листопада	Ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні.
1764—86	Друга Малоросійська колегія.
1765—69	Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України — перепис населення і господарства.

Дата	Історичні події
1771, серпень — вересень	Дії гайдамацьких загонів у Прилуцькому полку.
1776	Відкриття Чернігівської духовної семінарії, створеної на базі колегіуму.
1776—83	Запровадження подушного податку на Слобідській і Лівобережній Україні.
1780	Спорудження Будинку архієпископа в Чернігові.
1781, 16 вересня	Царський указ про утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.
1782, 4 липня	Затвердження гербів міст Чернігівщини.
1782—87	Створення садибно-палацового комплексу в с. Вишеньках.
1783, 3 травня	Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній Україні. Надання м. Прилукам магдебурзького права.
28 червня	Указ Військової колегії про реорганізацію Київського, Ніжинського, Прилуцького, Стародубського і Чернігівського та інших козацьких полків у регулярні.
1783	Перша згадка про Красний міст через р. Стрижень у Чернігові.
1783—85	Антифеодальний виступ селян с. Морозівки Остерського повіту.
1785	Відкриття Чернігівської міської лікарні. Заснування Новгород-Сіверської семінарії (1785—1797).
1786, 10 квітня	Царський указ про секуляризацію монастирських земель на Лівобережній Україні.
1786	Опрацювання першого регулярного плану м. Чернігова. Створення О. Ф. Шафонським «Черниговского наместничества географического описания...» (К., 1851).
1786—87	Спорудження Тріумфальної арки (брами) в Новгороді-Сіверському.
1789, 14 жовтня	Відкриття Прилуцького повітового училища.
1789	Відкриття Ніжинського малого народного училища.
1791	Заснування мідноливарного заводу братів Чернових у Ніжині.
1791—96	Будівництво Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському.
1792—93, 1796—97	Селянське повстання в с. Рождественському Коропського повіту Новгород-Сіверського намісництва.
1795, лютий	Селянське заворушення в с. Світличному Прилуцького повіту Чернігівського намісництва.
липень	Виступ селян сіл Нової Гути і Старої Гути Погарського повіту Новгород-Сіверського намісництва.
1796, 12 квітня	Указ про утворення Київської і Малоросійської губерній.
1797, грудень	Запровадження рекрутської повинності на Лівобережній Україні.
1799—1803	Спорудження палацу К. Розумовського в Батурині.
18 ст., початок	Створення Літопису Грабянки. Заснування садиби Лизогубів у Чернігові.
18 ст., середина	Заснування садиби Бальменів у с. Линовиці.

Дата	Історичні події
18 ст., кінець	Заснування садиби Мусіних-Пушкіних у с. Стольному.
18 ст., 70-і рр.	Спорудження поштової контори в Ніжині. Закладення садибно-палацового комплексу в Качанівці.
18 ст., 70 — поч. 80-х рр.	Діяльність на Чернігівщині повстанських загонів С. І. Гаркуші.
18 ст.	Заснування садиби Галаганів у с. Кухарці.
1802, 27 березня	Утворення Чернігівської губернії (1802—1925).
1802	Затвердження регулярного плану м. Глухова.
1803	Затвердження регулярних планів міст Городні, Ніжина, Прилук, Сосниці.
1804	Відкриття Новгород-Сіверської гімназії і Чернігівського ремісничого училища. Спорудження будинку губернатора в Чернігові.
1805	Відкриття Чернігівської Олександрівської гімназії. Затвердження регулярних планів міст Березни, Борзни, Коропа, Новгорода-Сіверського, Остра, Чернігова.
1807	Відкриття друкарні Чернігівського губернського правління.
1809—10	Антифеодальні виступи в селах Пароконі та Порохні Новгород-Сіверського повіту, Газунові Стародубського повіту.
19 ст., початок	Відкриття пансіону П. П. Білецького-Носенка.
1811, серпень	Селянське заворушення в с. Гайвороні Конотопського повіту.
1814	Заснування Городнянського вищого початкового чоловічого училища.
1815	Відкриття Остерського вищого початкового чоловічого училища.
1816	Відкриття Сосницького вищого початкового чоловічого училища.
1817	Відкриття вищого початкового училища в Козельці. Відкриття Чернігівського повітового духовного училища. Заснування Ніжинського Олександрівського грецького училища.
1819	Закінчення М. О. Максимовичем Новгород-Сіверської гімназії.
1820, 4 вересня	Відкриття Ніжинської гімназії вищих наук.
1823, листопад	Заворушення кріпосних робітників Машівської суконної мануфактури.
1823—24, початок	Виникнення аматорського театру Ніжинської гімназії вищих наук (1823—27).
1823—29	Спорудження садибно-палацового комплексу Галаганів у Сокиринцях.
1824	Заснування Борзенського вищого початкового училища.
1824—25	Спорудження одного з перших цукрових заводів на Україні в с. Макошиному Городнянського повіту.
1825—32	Створення садиби П. Г. Галагана в Дігтярях.
1827	Відкриття приватного пансіону для дівчат у Прилуках.

Дата	Історичні події
1827—30	Справа про вільнодумство у Ніжинській гімназії вищих наук.
1828	Заснування у с. Митченках (тепер Бахмацький р-н) українським бджолярем-експериментатором П. І. Прокоповичем школи бджільництва. Закінчення М. В. Гоголем Ніжинської гімназії вищих наук.
1830	Ув'язнення У. Я. Кармалюка в Ніжинському острозі.
1831	Велика пожежа в м. Прилуках. Закінчення Є. П. Гребінкою Ніжинської гімназії вищих наук.
1832	Створення Ніжинського фізико-математичного ліцею (1832—40).
1834	Закладення дендропарку Тростянець. Утворення Чернігівського губернського статистичного комітету.
1835, 25 липня	Селянське заворушення в с. Терешківці Ніжинського повіту.
1836, листопад	Селянське заворушення в с. Тупичеві Городнянського повіту.
1838	Видання газети «Черниговские губернские ведомости» (до 1918). Відкриття Чернігівської публічної бібліотеки.
1839	Заснування Волокитинської фарфорової фабрики (у Глухівському повіті).
1840	Створення Ніжинського юридичного ліцею (1840—75). Закінчення К. Д. Ушинським Новгород-Сіверської гімназії. Відкриття Ніжинської класичної гімназії.
1841	Створення першої пожежної команди в Чернігові.
1843, травень	Вперше відвідав Чернігівщину Т. Г. Шевченко.
1844 і 1851	Гастролі трупи Домбровського в Чернігові.
1845—1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
Після 1845	Закладення в Чернігові на місці Дитинця парку (тепер Центральний парк культури та відпочинку ім. М. М. Коцюбинського).
1853	Спорудження приміщення для літнього театру в Чернігові.
1854—55	Масові селянські виступи в Чернігівській губернії.
1858, березень	Селянське заворушення в с. Хотинівці і на х. Бір Ніжинського повіту.
1858, між 30 липня — 15 серпня	Селянське заворушення в с. Пекарях Сосницького повіту.
1859	Селянські заворушення в Ніжинському, Новгород-Сіверському і Сосницькому повітах
1859—62	Діяльність недільних шкіл.
1859	Спорудження Київського мосту через Десну біля Чернігова.
1860	Відкриття недільних шкіл у Городні, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Чернігові.

Дата	Історичні події
1860	Заснування аматорського театру «Товариство, кохаюче рідну мову» в Чернігові.
1861, 19 лютого	Скасування кріпосного права. Підписання царем Олександром II маніфесту і «Загального положення про селян», що вийшли із кріпосної залежності.
1861	Селянські заворушення в Городнянському, Новгород-Сіверському і Чернігівському повітах. Відкриття книгарні-читальні в Чернігові.
1861—63	Видання української щотижневої громадсько-літературної газети «Черниговский листок».
1861—1911	Видання газети «Черниговские епархиальные ведомости (известия)».
1863, 26 червня	Положення про переведення всіх удільних селян у розряд селян-власників.
1864	Реформи: земська, шкільна, судова.
1865	Відкриття Чернігівської жіночої гімназії. Видання «Материалов для географии и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния». Склав М. Домонтович.
1866	Видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (до 1872). Відкриття Прилуцької земської лікарні.
1867	Заснування Прилуцького пансіону для підготовки народних учителів.
1868	Відкриття Чернігівської земської фельдшерської школи.
1870	Реформи: військова, міського управління. Створення Березнянської, Борзнянської, Ніжинської, Остерської, Прилуцької і Чернігівської міських дум. Видання «Земского сборника Черниговской губернии» (до 1917). Відкриття першого Прилуцького початкового жіночого училища.
1871	Відкриття Чернігівської учительської семінарії
1873	Відкриття Ніжинського міського банку.
1873—74	Вихід «Историко-статистического описания Черниговской епархии» Філарета (Гумилевського).
1874	Відкриття Прилуцької чоловічої гімназії. Відкриття Сосницької жіночої гімназії. Відкриття Чернігівського громадського міського банку.
1875	Відкриття Новгород-Сіверської жіночої гімназії. Відкриття Ніжинського історико-філологічного інституту.
1876, кінець року	Заснування революційної народницької організації «Земля і воля».
1877	Заснування громадської бібліотеки в Чернігові (тепер бібліотека ім. В. Г. Короленка). Видання «Черниговской газеты».
1878	Відкриття Дігтярівського ремісничого училища.
1880	Відкриття Чернігівського міського ремісничого училища. Розпочато спорудження першого водогону в Чернігові.
1881	Відкриття першого пам'ятника М. В. Гоголю в Ніжині.

Дата	Історичні події
1882	Відкриття Прилуцької жіночої гімназії.
1885	Заснування Дворянського банку в Чернігові. Заснування Ніжинської земської лікарні. Заснування Ніжинської метеорологічної станції.
1888	Видання журналу «Земский врач» у Чернігові (до 1892).
1888—1902	Вихід праці О. М. Лазаревського «Описание Старой Малороссии», т. 1. Стародубский полк (1888); т. 2. Нежинский полк (1893); т. 3. Прилукский полк (1902).
1889	Заснування Прилуцької тютюново-махоркової фабрики.
1891	Відкриття Майнівського нижчого сільськогосподарського училища (тепер Бобровицький радгосп-технікум).
1893	Відкриття Народного дому в Ніжині (1893—1920). Заснування Прилуцького сільськогосподарського товариства (1893—1920).
1893—94	Створення народного хору в Ніжині при Народному домі.
1894, 1—17 липня	Надрукування на гектографі в с. Комарівці Борзнянського повіту праці В. І. Леніна «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?».
1894	Заснування видавництва Б. Д. Грінченка в Чернігові. Заснування Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті.
1895	Вихід альманаху «Вірна пара» в Чернігові.
1896	Відкриття Варвинської народної бібліотеки-читальні. Утворення Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Вихід альманаху «Криничка» в Чернігові. Видання «Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородько в Нежине» (до 1915).
1897, початок	Відкриття кінематографа в Чернігові.
1897	Заснування Дігтярівської ткацької школи-майстерні.
1898	Відкриття Борзнянської нижчої школи садівництва, городництва і бджільництва. Відкриття Новгород-Сіверської земської бібліотеки-читальні. Вихід альманаху «Батькове віщування та інше» в Чернігові.
1898, 1899	Вихід «Описания Черниговской губернии» (т. 1, 2), складеного О. О. Русовим.
19 ст., 2-а пол.	Створення Білорічицького архітектурного ансамблю.
1899	Вихід альманаху «Степові квітки» в Чернігові.
19 ст., кін. 50-х — поч. 60-х рр.	Марії Волконської театр у с. Вороньках Козелецького повіту.
19 ст., 60-і рр. (з перервами)	Діяльність аматорського музично-драматичного театру в Новгороді-Сіверському.
19 ст., 60-і рр.	Заснування Ушівської фаянсової фабрики у Новгород-Сіверському повіті.
19 ст., 60—70-і рр.	Заснування м. Бахмача.
19 ст., 70-і рр.	Створення театральної трупи І. С. Раковича.
1900, 25 вересня	Відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну в Чернігові.

Дата	Історичні події
1900—01	Виступи селян с. Жуклі (тепер Корюківського району).
1900	Створення Чернігівського єпархіального сховища старожитностей. Вихід альманаху «Хвиля за хвилею» в Чернігові.
1901	Утворення Прилуцької організації РСДРП(б).
1902	Відкриття Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського в Чернігові. Відкриття Чернігівського реального училища.
1903	Відкриття Чернігівської чоловічої трикласної торговельної школи. Спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Седневі. Утворення Добрянської і Корюківської соціал-демократичних організацій. Утворення Сосницької організації РСДРП.
1904, січень	Утворення Поліського комітету РСДРП.
1904, не пізніше 26 липня	Надрукування праці «Боротьба міських робітників і чого хочуть соціал-демократи (із брошури „До сільської бідноти" Леніна)» у Новозибкові Чернігівської губернії в друкарні Поліського комітету РСДРП (3500 примірників).
1904, літо	Антивоєнні збори робітників у Чернігові.
1904	Антипоміщицький селянський виступ у Володьковій Дівиці. Утворення Городнянської, Новгород-Сіверської і Сновської соціал-демократичних організацій, Ніжинської і Седнівської соціал-демократичних груп.
1905, 9 січня	Виступ М. М. Коцюбинського на зборах Чернігівської бібліотеки з вимогою ліквідації всіх обмежень української мови і культури.
1905, 5 червня	Мітинг селян і ремісників у с. Семенівці, організований соціал-демократами.
11—12 жовтня	Політичний страйк у Прилуках.
18—19 жовтня	Політичні демонстрації в Чернігові, Ніжині та інших містах.
31 жовтня	Вихвостівська трагедія — розправа куркулів з активними учасниками селянського руху в с. Вихвостові Городнянського повіту.
1905	Утворення Менської соціал-демократичної організації, Бахмацької, Бобровицької, Варвинської, Остерської соціал-демократичних груп. Відкриття Ніжинської народної бібліотеки-читальні. Політична демонстрація в Городні. Заснування Городнянського механічного заводу. Заснування селянської спілки. Заснування Чернігівського відділення Всеросійської селянської спілки. Антиурядові виступи в Ніжині робітників, студентів та учнівської молоді. Ольшанське повстання. Спорудження поштової контори в Чернігові.
1906, 4 січня	Введення в Чернігівській губернії надзвичайного становища.

Дата	Історичні події
Не раніше 23 листопада	Видруковано написаний В. І. Леніним проект-звернення «Товариші-робітники і всі виборці!» у Конотопі місцевим комітетом організації РСДРП (20 тис. примірників).
1906	Заворушення селян у с. Кропивному Конотопського повіту. Селянський страйк у Монастирищі. Відкриття культурно-освітньої громадської організації «Просвіта» у Чернігові. Політичний страйк на цукрових заводах Чернігівської губернії. Утворення Ічнянської соціал-демократичної групи. Видання щоденної громадсько-політичної газети «Десна» в Чернігові. Видання газети «Нежинская речь».
1907, 17 серпня	Відкриття Чернігівського відділення Російського музичного товариства.
1907	Видання журналу «Волна» в Чернігові. Видання газети «Нежинский листок». Видання журналу «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок». Відкриття Городнянської гімназії. Відкриття Ніжинської жіночої гімназії А. Ф. Крестинської. Відкриття Ніжинської фельдшерської школи, Ніжинського другого вищого початкового чоловічого училища. Відкриття першого кінотеатру в Ніжині.
1908, 1—12 серпня	Чотирнадцятий археологічний з'їзд у Чернігові.
1908	Відкриття Ічнянського вищого початкового змішаного училища. Відкриття музичних класів при Чернігівському відділенні Російського музичного товариства. Заснування Остерського краєзнавчого музею.
1909	Відкриття Грем'яцького вищого початкового змішаного училища ім. В. Д. Голицина, Добрянського, Куликівського і Семенівського вищих початкових змішаних училищ Відкриття меморіальної дошки М. В. Гоголю на фасаді будинку Ніжинського історико-філологічного інституту.
1910, квітень	Виступ бідняків с. Безуглівки Городнянського повіту проти виселення на хутори.
1910	Заснування Дроздівського вищого початкового змішаного училища. Заснування Ніжинського і Прилуцького комерційних училищ.
1911, 25 липня	Закриття чернігівської «Просвіти».
1911	Заснування Носівської сільськогосподарської дослідної станції. Відкриття Городнянської жіночої гімназії.
1912	Відкриття Ніжинської міської чоловічої гімназії. Відкриття Козелецької чоловічої гімназії. Відкриття Остерської приватної жіночої прогімназії.
1913	Видання газети «Черниговский вестник». Видання газети «Черниговская земская неделя» (до 1917).

Дата	Історичні події
1913	Видання журналу «Вера и Жизнь» (до 1918). Видання газети «Нежинская копейка». Відкриття клубу трудящих у Чернігові. Відкриття Радульського вищого початкового змішаного училища. Заснування Чернігівського бактеріологічного інституту.
1914, липень — серпень	Видання Чернігівською організацією РСДРП антивоєнних листівок.
1914	Відкриття Козелецької міської жіночої прогімназії. Видання газети «Южная пчела» в Ніжині.
1915, 14 і 30 жовтня	Економічний страйк робітників текстильних і суконних фабрик Чернігівської губернії.
1915	Відкриття Борзенської і Сосницької чоловічих гімназій, Мринської і Прилуцької учительських семінарій.
1916	Відкриття Ніжинських історико-філологічних вищих жіночих курсів. Відкриття Чернігівського учительського інституту. Заснування Товариства художників Чернігова. Видання газети «Пчела» в Ніжині.
1917, 21 лютого	Відкриття Ніжинської міської публічної бібліотеки ім. М. В. Гоголя.
1917, 16 березня	Утворення Ради робітничих депутатів у Чернігові.
березень	Утворення Остерської організації РСДРП(б).
квітень	Утворення самостійної більшовицької організації в Чернігові.
10—11 серпня	Перша Чернігівська губернська конференція РСДРП(б).
15 вересня	Утворення Новгород-Сіверської організації РСДРП(б).
31 жовтня	Утворення революційного комітету в Добрянці.
19 листопада	Взяття Остерською Радою влади до своїх рук.
листопад	Утворення Сосницької організації РСДРП(б). Утворення Остерської організації РСДРП(б).
1918, 15 січня	Встановлення Радянської влади в Прилуках.
19 січня	Встановлення Радянської влади в Чернігові.
квітень	Сформування першого революційного полку ім. В. І. Леніна в «Нейтральній зоні».
травень	Утворення Чернігівського губернського підпільного революційного комітету.
літо	Утворення Чернігівської губернської організації КП(б)У.
серпень	Ніжинське збройне повстання проти німецько-австрійських окупантів.
22 вересня	Сформування Богунського і Таращанського полків у «Нейтральній зоні».
грудень	Створення видавничого товариства «Сіверянська думка» у Чернігові.
1918	Парафіївське повстання проти німецько-австрійських окупантів.
1919, 12 січня	Визволення Чернігова від військ Директорії.
1919, 14 березня	Перший з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Козелецького повіту.

Дата	Історичні події
13—17 квітня	Перший Чернігівський губернський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.
13 травня	Відкриття Чернігівської народної студії мистецтв.
15 серпня	Відкриття Чернігівського землевпорядного технікуму ім. Г. І. Петровського (1919—30).
серпень	Створення підпільного ревкому Ніжинського повіту.
кінець серпня	Перебування в Чернігові ЦК КП(б)У, Раднаркому та Ради Робітничо-Селянської Оборони України.
6 листопада	Визволення Чернігова від денікінців.
1919	Вихід у м. Прилуках літературного щомісячника «Гасло». Відкриття Чернігівського кооперативного технікуму (1919—24). Заснування Прилуцького краєзнавчого музею. Заснування Новгород-Сіверського драматичного театру ім. І. М. Уралова.
1920, 9 травня	Утворення комітетів незаможних селян (КНС) у Чернігівській області (1920—33).
кінець вересня — початок жовтня	Перебування агітпоїзда ім. В. І. Леніна на Чернігівщині.
11 листопада	Відкриття Сокиринського сільськогосподарського технікуму.
1920—22	Видання двотижневого часопису «Народне господарство Чернігівщини».
1920	Відкриття Сосницького краєзнавчого музею. Відкриття Чернігівського сільськогосподарського технікуму (1920—30). Заснування драматичної трупи в Ніжині. Заснування Ніжинського музею історії, мистецтва та етнографії. Створення Ніжинського науково-педагогічного інституту (1920—21). Створення Ніжинського технікуму механізації сільського господарства.
1921	Заснування Новгород-Сіверського російського драматичного театру (1921—41). Створення Ніжинського інституту народної освіти (1921—30). Створення Ніжинського технікуму народного господарства. Видання журналу «Хозяйство Черниговщины» Заснування Науково-дослідної кафедри історії, культури і мови при Ніжинському інституті народної освіти. Заснування ремонтно-механічного заводу «Жовтневий молот» у Чернігові. Відкриття Городнянського педагогічного технікуму, Мринського технікуму механізації сільського господарства (1922—33), Ніжинського транспортного технікуму, Чернігівського кооперативного технікуму губпрофосвіти (1922—24).
1923, 12 квітня	Постанова ВУЦВК про проведення адміністративно-територіальної реформи. Утворення округів і районів замість повітів і волостей.

Дата	Історичні події
1923	Утворення Конотопської, Ніжинської, Новгород-Сіверської, Сновської і Чернігівської окружних організацій КП(б)У.
1924	Заснування Остерської бавовно-ткацької фабрики. Заснування Прилуцької філії Спілки українських радянських письменників «Плуг». Створення Сосницького сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку.
1925—33	Видання «Записок Ніжинського інституту народної освіти».
1925	Відкриття Козелецького зооветеринарного технікуму.
1926	Відкриття Чернігівського зооветеринарного технікуму. Відкриття Чернігівського обласного будинку санітарної освіти. Заснування «Ніжинсільмашу».
1927, 21 січня	Створення Чернігівської філії асоціації художників Червоної України (1927—30).
1 жовтня	Відкриття Прилуцького медичного училища.
1927	Заснування Прилуцької панчішної фабрики ім. 8-го Березня. Заснування Ніжинського українського драматичного театру ім. М. М. Коцюбинського Заснування Ніжинського окружного музею ім. М. В. Гоголя (1927—30). Заснування Ніжинської хорової капели. Створення санітарно-епідеміологічної станції Чернігівської області.
1928, 1 червня	Утворення об'єднання чернігівських цегельних заводів «Цегла».
1928	Заснування Прилуцького заводу машинобудування для тваринництва.
1929	Відкриття Городнянського зоотехнікуму. Заснування Прилуцької фабрики художніх виробів ім. 5-го грудня.
1930, 2 вересня	Постанова ВУЦВК і РНК УРСР про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління (район — центр).
1930	Відкриття Ніжинського ветеринарного технікуму (1930—56). Відкриття Ніжинського інституту соціального виховання. Відкриття Чернігівського кооперативного технікуму. Відкриття Чернігівського сільськогосподарського інституту.
1931	Видання «Записок Чернігівського наукового товариства». Вихід літературно-художнього альманаху «Кадри». Заснування Прилуцького заводу пластмас.
1932, 15 жовтня	Утворення в складі УРСР Чернігівської області.
1932	Створення Ніжинського інституту професійної освіти (1932—34). Створення Ніжинського технікуму комуністичної освіти (1932—34). Утворення Чернігівської обласної комсомольської організації.

Дата	Історичні події
1933	Голод на Україні. Відкриття Чернігівської обласної науково-медичної бібліотеки. Заснування музично-драматичного театру ім. 15-річчя ВЛКСМ у м. Прилуках (1933—41). Заснування Чернігівської кондитерської фабрики ім. 1-го Травня. Заснування Чернігівської меблевої фабрики.
1934	Заснування Батуринського колгоспного театру. Створення дендрологічного заповідника АН УРСР «Тростянець». Створення Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Створення Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського.
1935	Відкриття Ніжинського учительського інституту (1935—52). Заснування Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. П. Постишева.
1936	Відкриття стадіону (тепер ім. Ю. О. Гагаріна) в Чернігові. Заснування Новгород-Сіверського медичного училища. Спорудження судноремонтних майстерень у смт Любечі Ріпкинського р-ну.
1937	Заснування Чернігівської бібліотеки для дітей ім. М. Островського.
1938	Відкриття народного історико-літературного музею М. М. Коцюбинського у с. Вихвостові Городнянського району.
1939	Відкриття погруддя М. М. Коцюбинського в Чернігові на території колишньої садиби письменника. Відкриття Щорського меморіал. музею М. О. Щорса. Спорудження кінотеатру ім. М. О. Щорса в Чернігові.
1940—62	Видання «Наукових записок Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя». Видання «Наукових записок Чернігівського педагогічного інституту».
1940	Відкриття Чернігівського вищого військово-авіаційного училища льотчиків ім. Ленінського комсомолу (засн. як Чернігівська військово-авіаційна школа пілотів).
1941, 13 липня	Рішення ЦК КП(б)У про утворення Чернігівського підпільного обкому партії.
липень	Створення Чернігівського обласного партизанського загону.
28 серпня	Створення партизанського загону Грем'яцького району.
кінець серпня	Створення партизанського загону Холминського району.
серпень	Створення партизанських загонів ім. М. С. Хрущова, Козелецького району, Корюківського району.
середина вересня	Створення підпільної комсомольської організації «Так починалося життя» в смт Холмах Корюківського району.
вересень	Створення Носівського підпільного райкому КП(б)У. Створення Талалаївської підпільної організації. Створення Добрянського партизанського загону ім. К. Є. Ворошилова, партизанського загону Іваницького району

Дата	Історичні події
1941, вересень	ім. 18-го серпня, партизанського загону Носівського району, Перелюбського партизанського загону (на території Холминського району); партизанської групи Бобровицького району.
7 листопада	Створення Лосинівської підпільної комсомольсько-молодіжної організації на чолі з учителькою Ф. М. Мстиславською.
2 грудня	Розгром Чернігівським об'єднаним партизанським загоном фашистських карателів у с. Погорільцях Холминського району.
1942, квітень	Створення партизанського загону Новобасанського району.
1942, травень — 1943, вересень	Діяльність розвідувально-диверсійної групи К. С. Гнідаша на території Київської і Чернігівської областей.
1942, червень	Створення Ічнянської підпільної комсомольської організації, яка в травні 1943 влилася в Ічнянський партизанський загін.
28 липня	Утворення Чернігівського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Створення ради по керівництву партизанським рухом у зоні Хінельських лісів на чолі з П. Х. Куманьком.
осінь	Створення Прилуцької підпільної комсомольсько-молодіжної групи.
1943, січень	Створення партизанського загону ім. М. М. Коцюбинського.
1943, 26 лютого— 1 березня	Варвинське збройне повстання проти гітлерівських окупантів.
кінець лютого	Створення Варвинського партизанського загону.
лютий	Створення Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації.
березень — травень	Створення партизанських загонів ім. С. М. Будьонного, ім. Й. В. Сталіна, ім. В. І. Чапаєва, ім. М. О. Щорса; Куликівського району, Любецького району, Городнянського партизанського загону ім. О. Я. Пархоменка, партизанського загону Ріпкинського району ім. О. В. Суворова.
20 липня	Створення партизанського загону Сосницького району ім. І. Богуна.
26 серпня — 30 вересня	Чернігово-Прип'ятська операція, в результаті якої була визволена Чернігівська область.
1944	Заснування Ніжинської швейної фабрики, Семенівської взуттєвої експериментальної фабрики. Відкриття Чернігівської обласної державної філармонії.
1945	Відкриття Остерського будівельного технікуму.
1945, 1975	Відкриття пам'ятників М. В. Гоголю на території Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя.
1946	Відкриття Ніжинського міського будинку культури.
1947	Закладення Корюківської фабрики технічного паперу. Заснування Чернігівської станції швидкої і невідкладної допомоги.
1948	Відкриття погруддя М. В. Фрунзе в Чернігові.
1948—50	Спорудження залізничного вокзалу в Чернігові.

Дата	Історичні події
1948	Створення Чернігівської обласної організації товариства «Знання».
1949	Відкриття Чернігівської центральної міської бібліотеки ім. М. М. Коцюбинського.
1950	Встановлення погруддя двічі Героя Радянського Союзу В. В. Сенька в м. Семенівці.
1951	Відкриття Чернігівської обласної лікарні. Відкриття Чернігівського кооперативного технікуму. Заснування Прилуцького ливарно-механічного заводу.
1952	Відкриття Вихвостівського народного історико-літературного музею М. М. Коцюбинського. Заснування станції юних техніків у Чернігові.
1953	Відкриття Прилуцького вечірнього машинобудівного технікуму.
1954	Заснування Менського краєзнавчого музею. Відкриття погруддя М. О. Щорса в м. Щорсі.
1956	Відкриття пам'ятника Богдану Хмельницькому в Чернігові. Заснування Чернігівського заводу залізобетонних виробів тресту «Агробудіндустрія».
1957	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в смт Седневі. Заснування Чернігівського заводу залізобетонних виробів тресту «Чернігівпромбуд».
1958	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в смт Лосинівці Ніжинського району. Відкриття пам'ятного знаку на честь Дроздовицького бою проти німецько-австрійських окупантів у березні 1918. Утворення Чернігівського обласного добровільного пожежного товариства. Утворення Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони природи.
1959	Відкриття пам'ятників Т. Г. Шевченку в м. Борзні та в с. Іржавці Ічнянського району. Відкриття меморіального музею революціонера-народника М. І. Кибальчича в смт Коропі.
1960	Відкриття кінотеатру ім. О. П. Довженка в Чернігові. Відкриття Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка. Відкриття Стольненського народного краєзнавчого музею. Відкриття Чернігівської обласної стоматологічної поліклініки. Відкриття Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Заснування Вертіївського історико-меморіального музею М. П. Кирпоноса. Заснування Бахмацького народного історичного музею. Створення Чернігівської фабрики художніх виробів ім. 8-го Березня. Утворення Чернігівського обласного інституту удосконалення вчителів. Утворення Чернігівського обласного відділення педагогічного товариства УРСР.
1961	Відкриття Ічнянського історико-краєзнавчого музею.

Дата	Історичні події
1961	Відкриття Чернігівського музичного училища ім. Л. М. Ревуцького. Відкриття пам'ятників Т. Г. Шевченку в смт Козельці і в м. Прилуках. Початок будівництва Чернігівського камвольно-суконного комбінату ім. 50-річчя Радянської України. Спорудження готелю «Україна» в Чернігові. Створення Ніжинської меблевої фабрики — філії виробничого меблевого об'єднання «Чернігівмеблі». Створення Сеньківського народного музею дружби народів.
1962	Відкриття Чернігівського вечірнього механіко-технологічного технікуму. Створення Борзнянського народного історичного музею. Створення Чернігівської обласної станції захисту рослин.
1963	Відкриття пам'ятника радянському педагогу А. С. Макаренку в с. Хибалівці Куликівського району.
1964	Відкриття тролейбусного руху в Чернігові. Відкриття Заньківського народного меморіального музею М. К. Заньковецької. Відкриття Клюсівського народного музею Ленінської дружби. Перенесення на нове місце пам'ятника Т. Г. Шевченку в Чернігові, встановленого в 1950.
1965—69	Будівництво Бахмацького заводу хімічного машинобудування.
1965	Відкриття пам'ятників: О. П. Довженку в Сосниці (на території садиби Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка); М. І. Кибальчичу в Коропі; М. В. Фрунзе в Ніжині; Т. Г. Шевченку в с. Качанівці Ічнянського району; пам'ятного знака В. Н. Боженку і М. О. Щорсу в м. Щорсі. Заснування Корюківської меблевої фабрики. Заснування Мезинського народ. археологічного музею.
1966	Відкриття Чернігівського технікуму радянської торгівлі. Утворення Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Нагородження Чернігівської області орденом Леніна.
1967	Відкриття пам'ятників: укр. рад. композитору Г. Г. Верьовці в смт Березні; укр. композитору М. В. Лисенку в смт Срібному і Г. І. Петровському в Чернігові. Відкриття Ніжинського краєзнавчого музею. Заснування народного історичного музею в селищі Прогрес Козелецького району. Утворення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.
1968 8 травня	Відкриття пам'ятника воїнам-визволителям Чернігова від німецько-фашистських загарбників.
1968	Відкриття Корюківського народного історичного музею. Відкриття Новгород-Сіверського краєзнавчого музею. Відкриття Холминського народного музею Комсомольської Слави.
1968	Заснування Чернігівського обласного відділення Музичного товариства.

Дата	Історичні події
1969, 24 липня	Створення Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарської мікробіології у Чернігові.
1969	Відкриття пам'ятника М. М. Коцюбинському у с. Вихвостові Городнянського району. Відкриття Чернігівського юридичного технікуму. Встановлення обеліска на честь діячів укр. культури Ганни Барвінок, В. М. Білозерського та П. О. Куліша.
1970	Відкриття погруддя радянському державному і військовому діячеві Ю. М. Коцюбинському в Чернігові.
1971	Відкриття пам'ятника радянському військовому діячеві М. Г. Кропив'янському в с. Червоних Партизанах Носівського району. Відкриття пам'ятника укр. кобзареві О. М. Вересаю в с. Сокиринцях Срібнянського району. Спорудження кінотеатру «Жовтень» у Чернігові.
1972	Відкриття погруддя радянського військового діяча В. М. Примакова в Чернігові. Відкриття музею історії с. Піски Бобровицького району. Створення Яхнівського музею радянсько-чехословацької дружби. Вихід «Історії міст і сіл Української РСР. Чернігівська область».
1974	Введення в експлуатацію Гнідинцівського газопереробного заводу. Відкриття меморіалу героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн у смт. Козельці. Відкриття пам'ятника українському радянському письменникові С. В. Васильченку в м. Ічні. Відкриття погруддя К. Д. Ушинського в Новгороді-Сіверському.
1975	Відкриття меморіального комплексу на честь декабристів С. Г. Волконського, М. М. Волконської і О. В. Поджіо в с. Вороньках Бобровицького району. Відкриття меморіалу жертвам фашизму в м. Чернігові. Відкриття монументу Дружби народів на межі трьох республік — РРФСР, УРСР, БРСР (за 2 км від с. Сеньківки Городнянського району). Відкриття пам'ятника вітчизняному мореплавцю Ю. Ф. Лисянському в Ніжині. Відкриття пам'ятника українському радянському кінорежисеру і письменнику О. П. Довженку в Сосниці. Відкриття пам'ятника українському бджоляру-експериментатору П. І. Прокоповичу в Батурині. Відкриття пам'ятника українському радянському письменникові В. Г. Чумаку в Ічні. Відкриття погруддя військового льотчика Л. М. Губинної в Ніжині. Спорудження кінотеатру «Дружба» в Чернігові.
1976	Відкриття Вертіївського історико-меморіального музею. Відкриття Городнянського народного історичного музею. Відкриття пам'ятників Т. Г. Шевченку в с. Мрині Носівського району та в смт Седневі Чернігівського району. Заснування Менського зоопарку. Заснування Чернігівського театру ляльок (діяв до 1988).

Дата	Історичні події
1976	Утворення Чернігівської організації Спілки письменників України. Включення Чернігова, Новгорода-Сіверського, Ніжина, Прилук, Козельця, Остра, Любеча в державні списки історичних міст.
1977, 12 квітня	Відкриття музею радянського ученого, конструктора ракетно-космічних систем академіка С. П. Корольова у Ніжині.
1977	Відкриття пам'ятного знака Т. Г. Шевченку в с. Бігачі Менського району. Відкриття погруддя радянському військовому діячеві М. Г. Кропив'янському в Чернігові. Відкриття погруддя радянського партійного і військового діяча М. І. Подвойського в Чернігові. Відкриття погруддя М. О. Щорса в Чернігові. Спорудження Корюківського меморіалу.
1978	Відкриття історико-меморіального музею Героя Радянського Союзу Олега Кошового в Прилуках. Відкриття історико-меморіального музею М. І. Подвойського в с. Кунашівці Ніжинського району. Відкриття Семенівського краєзнавчого музею. Заснування Куликівського народного краєзнавчого музею.
1979, 29 червня	Відкриття пам'ятника Герою Рад. Союзу О. В. Кошовому в Прилуках.
1979	Відкриття пам'ятника воїнам-визволителям у Прилуках. Встановлення пам'ятного знака на честь перебування Т. Г. Шевченка в Борзні. Створення Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. Утворення Чернігівського обласного науково-методичного центру народ. творчості і культурно-освітньої роботи.
1980, 2 січня	Створення Чернігівської постійно діючої археологічної експедиції.
1980	Відкриття монумента «Оболонський плацдарм» в с. Оболонні Коропського району. Відкриття пам'ятника скульптору І. П. Мартосу в Ічні.
1981	Відкриття Березнянського історико-краєзнавчого музею. Відкриття музею П. Г. Тичини і пам'ятника йому в с. Пісках Бобровицького району. Відкриття пам'ятника російському живописцю М. М. Ге в с. Шевченка Бахмацького району. Відкриття пам'ятника М. М. Попудренку в Чернігові. Встановлення погруддя М. П. Кирпоноса в Чернігові. Спорудження готелю «Градецький» в Чернігові.
1982	Встановлення пам'ятного знака 1100-річчю Любеча. Спорудження кінотеатру «Космос» у Ніжині.
1983	Вихід «Истории городов и сел Украинской ССР. Черниговская область». Заснування Чернігівського художнього музею.
1983—85	Спорудження кінотеатру «Перемога» в Чернігові.
1985	Відкриття Меморіалу вічної Слави в Прилуках. Утворення науково-виробничого об'єднання «Чернігівеліткартопля».

Дата	Історичні події
1985, грудень	Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (м. Чернігів).
1986	Спорудження Нового мосту через Десну біля с. Шестовиці Чернігівського району. Відкриття Меморіалу Слави в Чернігові.
1987, 1 січня	Створення Чернігівського виробничо-торгового об'єднання «Медтехніка».
1988	Створення Чернігівського театру для дітей та молоді.
1988, 7 травня	Відкриття меморіалу воїнам Радянської Армії, загиблим під час форсування Дніпра 1943 в с. Мисах Ріпкинського району.
червень	Відкриття Палацу урочистих подій у Чернігові. Проведення першого республіканського фестивалю кобзарського мистецтва в с. Сокиринцях Срібнянського району.
грудень	Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (м. Ніжин).
1989, вересень	Відкриття меморіалу «Слову о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському (ансамбль з трьох пам'ятників: Бояну, князю Ігорю та Ярославні).

СПИСОК ПЕРЕЙМЕНУВАНЬ ВУЛИЦЬ І ПЛОЩ МІСТ ЧЕРНІГІВЩИНИ, ЗГАДАНИХ У ДОВІДНИКУ

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Аеродромна	40-річчя Перемоги	Варва
Андріівська	Тельмана	Чернігів
Базарна	Гарнієра	Корюківка
Базарна	Орджонікідзе	Прилуки
Базарна	50 років Жовтня	Новгород-Сіверський
Базарна площа	Красна площа	Семенівка
Базарна площа	Леніна площа	Прилуки
Базарна площа	Подвойського	Ніжин
Базарна площа	Червона площа	Любеч
Бидлогонна	Нова	Чернігів
Бібліотечна	Гребінки	Ніжин
Білоуська	Старобілоуська	Чернігів
Бобровицька 2-а	Жовтнева	Чернігів
Богоявленська	Шевченка	Чернігів
Богославська	Свердлова	Чернігів
Борисівська	Артема	Чернігів
Борисоглібська	Серьожникова	Чернігів
Борковського	Дев'ятого Січня	Чернігів
Борохова	Космодем'янської Зої	Чернігів
Будівельна	Єременка	Чернігів
Бульварна	Маркса Карла	Чернігів
Валова	Орджонікідзе	Прилуки
Варвинська	Цеткін Клари	Чернігів
Введенська	Богуна Івана	Ніжин
Велика	Чайковського	Чернігів
Вигонна	Нова	Чернігів
Вишнева	Авдєєнка	Чернігів
Військова	Червоногвардійська	Чернігів
18-а Колія	Гайдара	Чернігів
18-го Березня	Чернишевського	Чернігів
Вовча	Тиха	Чернігів
Водогінна	Кибальчича	Чернігів
Воздвиженська	Щорса	Ніжин
Воздвиженська	Пролетарська	Чернігів
Воздвиженська (частина)	Родимцева	Чернігів
Вознесенська	Першого Травня	Чернігів
Вокзальна	Жабинського	Чернігів
Вокзальна	Щорса	Чернігів
Волі провулок	Українки Лесі	Чернігів
Волосний провулок	Шкільний провулок	Ніжин
Ворошилова	Першотравнева	Ічня
Ворошилова	Фурманова	Чернігів
Воскресенська	Чернишевського	Чернігів
8-го Березня	Чумака Василя	Городня
Всеволодська	Кирпоноса	Чернігів

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Вузька	Марка Вовчка	Чернігів
В'юниська	Довженка	Сосниця
Гімназична	Жовтнева	Прилуки
Гімназична	Чумака Василя	Городня
Глібівщина	Станіславського	Чернігів
Глібова провулок	Гребінки	Чернігів
Глухівська	Леніна	Новгород-Сіверський
Гонча	Горького Максима	Чернігів
Горького (частина)	Леніна	Чернігів
Графська	Кропив'янського	Ніжин
Грецька	Гребінки	Ніжин
Григоріївська	Станіславського	Чернігів
Громадська	Борисенка	Чернігів
Громадський провулок	Рево	Чернігів
Губернська	Маркса Карла	Новгород-Сіверський
Далека	Крупської	Чернігів
Дача Тіволі	Ватутіна	Чернігів
Дачна	Прокоповича	Чернігів
25-го Жовтня	Кирпоноса	Чернігів
12-а Колія	Соколовської	Чернігів
9-а Колія	Перемоги	Чернігів
10-а Колія	Двадцять першого вересня	Чернігів
Ділова	Чапаєва	Прилуки
Дмитріївська	Короленка	Чернігів
2-а Колія	Мечникова	Чернігів
2-й Спуск 1-го Холодного Яру	Черняка	Чернігів
Дудукало	Будьонного	Чернігів
Думська	Радянська	Ніжин
Думська	Таращанська	Чернігів
Єленінська	Ломоносова	Чернігів
Єлецька	Белінського	Чернігів
Єлецький провулок	Українки Лесі	Чернігів
Задорожна	Тургенєва	Чернігів
Заливчого Андрія	Крупської	Чернігів
Залізнична 2-а	Кропивницького	Чернігів
Заміська	Суворова	Чернігів
Земська	Маркса Карла	Прилуки
Земський провулок	Глібова	Ніжин
Іллінська	Успенського Гліба	Чернігів
Калініна	Малиновського	Чернігів
Київська	Шевченка	Ніжин
Київська	Леніна	Прилуки
Київська	Леніна	Чернігів
Кільцева 2-а	Герцена	Чернігів
Кірова	Менжинського	Чернігів
Кляшторна	Люксембург Рози	Новгород-Сіверський
Князя Чорного	Пролетарська	Чернігів
Козацька	Свердлова	Новгород-Сіверський
Козлянська	Ціолковського	Чернігів
Колонтай	Ломоносова	Чернігів
Комунальна	Кропив'янського	Ніжин
Кооперативна	Орджонікідзе	Прилуки
Кооперативна	Смирнова	Чернігів
Костомарівська	Чапаєва	Чернігів
Котовського	Галана Ярослава	Чернігів

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Котовського	Ібаррурі Долорес	Чернігів
Котовського	Лютневого повстання	Варва
Котовського провулок	Котовського	Чернігів
Кошового Олега	Тюленіна	Чернігів
Красна	Хмельницького Богдана	Сосниця
Красна площа	Куйбишева	Чернігів
Курганки	Ворошилова	Чернігів
Кушакевича	Батюка	Ніжин
Лассаля	Свердлова	Чернігів
Леніна	Горького Максима	Чернігів
Лермонтова	Лизогуба Дмитра	Чернігів
Лермонтова	Оноприйка	Варва
Лизогубівська	Немировича-Данченка	Чернігів
Лібкнехта Карла	Леніна	Прилуки
Лісна Подусівська	Чайкіної Лізи	Чернігів
Лісова	Лаціса	Чернігів
Лоєвська	Пушкіна	Чернігів
Лугова	Варзара	Чернігів
Лугова	Рахматуліна	Чернігів
Любецька	Леніна	Чернігів
Любецький провулок	Войкова	Чернігів
Любецький провулок	Рудого	Чернігів
Магістратська	Куйбишева	Чернігів
Малиновського провулок	Борщова	Чернігів
Мар'їнська	Зелена	Чернігів
Масанівська	Українська	Чернігів
Мачеретовщина	Орджонікідзе	Чернігів
Миколаївська	Коротченка	Новгород-Сіверський
Миколаївська	Лібкнехта Карла	Чернігів
Михайлівський провулок	Папанінців	Чернігів
Мільйонна	Маркса Карла	Ніжин
Міщанська	Студентська	Ніжин
Московська	Гоголя	Ніжин
Московська	Червоних Партизанів	Ніжин
Московська	Шевченка	Чернігів
Мстиславська	Фрунзе	Чернігів
Надеждинська	Пирогова	Чернігів
Незаможна	Пугачова	Чернігів
Некрасова 2-й провулок	Кочерги	Чернігів
Німецька слобода	Першого Травня	Чернігів
Ніцберга	Боженка	Чернігів
Нова	Земнухова	Чернігів
Нова	Попудренка	Ріпки
Ново-Базарна	Щорса	Щорс
Новобудівельна	Грибоєдова	Чернігів
Новогромадська	50 років ВЛКСМ	Чернігів
Новолугова	Лисенка	Чернігів
Новоокружна	Попова	Чернігів
Новопрорізна	Васильченка	Чернігів
Новотроїцька	Люксембург Рози	Чернігів
Новошевченківська	Боженка	Чернігів
Оболонська	Кибальчича	Короп
Овдіївська	Маркса Карла	Ніжин
Овражна	Добролюбова	Чернігів
Олександрівська	Кирпоноса	Чернігів
Олександрівська	Леніна	Прилуки
Ольгинська	Чехова	Чернігів

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Пантелеймонівська	Малясова	Чернігів
Пархоменка	Шевцової	Чернігів
Переця	Жовтневої Революції	Чернігів
Переяславська	Переяслав-Хмельницька	Прилуки
1-а Ліцейська	Леніна	Ніжин
1-го Травня	Шмідта	Чернігів
1-го Травня 2-й провулок	Готвальда	Чернігів
1-го Травня 3-й провулок	Рєпіна	Чернігів
Петербурзька	Східночеська	Чернігів
Петрівська	Петровського	Чернігів
Петровського	Чумака Василя	Городня
Петровського	Гагаріна	Сосниця
Південна	Антонова-Овсієнка	Чернігів
Північна	Комарова	Чернігів
Півчанська	Правди	Чернігів
Підмонастирська	Толстого Льва	Чернігів
Подусівська 1-а	Арсенальців	Чернігів
Подусівська 1-а	Глинки	Чернігів
Подусівська 2-а	Заньковецької	Чернігів
Подусівська 5-а	Сєрикова	Чернігів
Подусівська 6-а	Гагаріна	Чернігів
Польова	Малясова	Чернігів
Польова	Сагайдак Ніни	Чернігів
Поперечна 1-а	Заньковецької	Чернігів
Поперечна 2-а	Хмельницького Богдана	Чернігів
Потапівська	Маяковського	Чернігів
Преображенська	Маркса Карла	Чернігів
Преображенська	Шевченка	Прилуки
Придеснянська	Сосницька	Чернігів
Пролетарська	Родимцева	Чернігів
Промисловий 1-й провулок	Сковороди	Чернігів
Промисловий 2-й провулок	Вороного Георгія	Чернігів
Прорізна	Васильченка	Чернігів
Профінтерну	Батюка	Ніжин
Пушкіна	Радищева	Чернігів
Пушкіна	Чумака Василя	Ічня
15-а Колія	Мирного Панаса	Чернігів
П'ятницька	Урицького	Чернігів
Радгоспна	Пухова генерала	Чернігів
Радгоспний 2-й провулок	Калініна	Чернігів
Радгоспні 1-й і 2-й провулки	Панфіловців	Чернігів
Радянська	Гребінки	Ніжин
Радянська	Шевченка	Чернігів
Радянський провулок	Федоровського	Чернігів
Раковського	Фрунзе	Чернігів
Революції	Шевченка	Чернігів
Революції провулок	Федоровського	Чернігів
Ремісничa	Комсомольська	Чернігів
Робітнича	Дундича	Чернігів
Робітнича	Примакова	Чернігів
Робітнича 1-а	Примакова	Чернігів
Робітнича 2-а	Марковича	Чернігів
Роменська	Леніна	Прилуки
Ростиславська	Дзержинського	Чернігів

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Ростиславський 2-й провулок	Вовчка Марка	Чернігів
РТС	Разіна Степана	Чернігів
Рудівський Шлях	Партизанська	Прилуки
Садова	Горького Максима	Прилуки
Садова	Кривоноса	Чернігів
Садова	Радянська	Короп
Самойлової	Островського	Чернігів
Свинячий провулок	Зелена	Чернігів
Святе	Пролетарський Гай	Чернігів
Селюка	Свердлова	Чернігів
Селянська	Коротченка	Новгород-Сіверський
Сіверянська	Коцюбинського Михайла	Чернігів
Сіверянський провулок	Сіверянська	Чернігів
17-а Колія	Олександра Невського	Чернігів
Смоленська	Шевченка	Чернігів
Соборна	50-річчя Жовтня	Ніжин
40 років Жовтня	Гагаріна	Сосниця
Сотниківка	Пролетарська	Семенівка
Софіівська	Богунська	Чернігів
Софіівська	Челюскінців	Чернігів
Спасо-Преображенська	Люксембург Рози	Ніжин
Срітенська	Жовтневої Революції	Чернігів
Сталінградська	Соколовської	Чернігів
Старокиївський 2-й провулок	Самойловича	Чернігів
Старокозлянська	Ціолковського	Чернігів
Стороженківська	Павлова академіка	Чернігів
Стриженська	Лермонтова	Чернігів
Стриженська	Старостриженська	Чернігів
Суворова	Подвойського	Ніжин
Суворова 1-й провулок	Вихніна	Чернігів
Суворова 2-й провулок	Гнідаша	Чернігів
Судейська	Гребінки	Ніжин
Сучковий провулок	Заньковецької	Ніжин
Східна	Блакитного	Чернігів
Тарілкина	Радянська	Новгород-Сіверський
Тарновського	Менделєєва	Чернігів
Тарновського сквер	Гоголя сквер	Ніжин
Театральна (частина)	Куйбишева	Чернігів
Текстильний 2-й провулок	Стахановців	Чернігів
Текстильний 4-й провулок	Стахановців	Чернігів
Терешкової	Громової	Чернігів
Тиха	Гарамів братів	Чернігів
Толстого 1-й провулок	Варзара	Чернігів
Торгова	Леніна	Чернігів
Тракторний провулок	Некрасова	Чернігів
Транзитний	Цимбаліста	Чернігів
3-я Колія	Саксаганського	Чернігів
3-я Набережна	Пушкіна	Чернігів
Троїцька	Жовтневої Революції	Чернігів
Троїцький провулок	Маяковського	Чернігів
Трудова	Серьожникова	Чернігів
Український Хутір	Українки Лесі	Чернігів

Старе найменування	Нове найменування	Місто
Український Хутір	Ватутіна	Чернігів
Український Хутір 2-й	Українки Лесі	Чернігів
Успенська	Антонова-Овсієнка	Чернігів
Успенська	Крупської	Ніжин
Франка площа	Леніна площа	Ніжин
Халявинська	Довженка	Чернігів
Хлібопекарська	Воровського	Чернігів
Холодний Яр 2-й	Сіверянська	Чернігів
Холодний Яр 1-й	Десняка Олекси	Чернігів
Холодного Яру 1-го узвіз	Українки Лесі	Чернігів
Хмельницького Богдана	Гарнієра	Корюківка
Царська	Маркса Карла	Чернігів
Цегельна (частина)	Боженка	Чернігів
Цегельна (частина)	Вісімнадцятого партз'їзду	Чернігів
Центральна	Гагаріна	Чернігів
Червоноармійська	Східночеська	Чернігів
Червоний узвіз	Українки Лесі	Чернігів
Чернігівська	Чорноуса Христофора	Городня
Черняка Тимофія	Українки Лесі	Чернігів
Черняка провулок	Черняка Тимофія	Чернігів
4-а Колія	Сєрикова	Чернігів
Чкалова	Коробка	Чернігів
Чорториївська	Кармалюка	Чернігів
Чорториївський Яр	Ревуцького	Чернігів
Чорториївський Яр 2-й	Селюка	Чернігів
Чорториївський Яр 1-й	Декабристів	Чернігів
Чорториївський Яр 4-й	Вишні Остапа	Чернігів
14-а Колія	Нечуя-Левицького	Чернігів
Чубаря	Орджонікідзе	Чернігів
Шевченка	Леніна	Чернігів
Шевченка	Тичини	Чернігів
Шевченка 2-й провулок	Федоровського	Чернігів
Шільмана	Жовтневої Революції	Чернігів
16-а Колія	Кутузова	Чернігів
Шкільна	Островського	Чернігів
Шосейна	Леніна	Чернігів
Юр'ївська	Подвойського	Чернігів
Яворського Стефана	Луначарського	Ніжин
Янівська	Сумська	Чернігів
Яропольська	Космодем'янської Зої	Чернігів

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ДОВІДНИКУ «ЧЕРНІГІВЩИНА»

авіац.	— авіаційний
автомоб.	— автомобільний
адм.	— адміністративний
адм.-госп.	— адміністративно-господарський
адм.-тер.	— адміністративно-територіальний
акад.	— академік
акад. АН СРСР	— академік АН СРСР
акад. АН УРСР	— академік АН УРСР
АМ	— Академія мистецтв
АН СРСР	— Академія наук СРСР
АН УРСР	— Академія наук УРСР
арх.	— архітектор
археол.	— археологічний
бас.	— басейн
б-ка	— бібліотека
бл.	— близько
бот.	— ботанічний
ВДНГ УРСР	— Виставка досягнень народного господарства УРСР
Велика Вітчизн. війна	— Велика Вітчизняна війна
Велика Жовтн. соціалістич. революція	— Велика Жовтнева соціалістична революція
вид-во	— видавництво
вис.	— висота
військ.	— військовий
вітчизн.	— вітчизняний
вул.	— вулиця
г.	— гора
газ.	— газета
г-во	— господарство
ген.	— генерал
ген.-лейтенант	— генерал-лейтенант
ген.-майор	— генерал-майор
ген.-полковник	— генерал-полковник
геогр.	— географічний
геол.	— геологічний
Герой Рад. Союзу	— Герой Радянського Союзу
Герой Соц. Праці	— Герой Соціалістичної Праці
ГЕС	— гідроелектростанція
гідролог.	— гідрологічний
гол.	— головний
гол. чин.	— головним чином
госп.	— господарський
громад.	— громадський
губ.	— губернія (з назвою)
давньорус.	— давньоруський
Держ. премія СРСР	— Державна премія СРСР
див.	— дивіться
дит.	— дитячий
довж.	— довжина
драм.	— драматичний
екон.	— економічний
електротех.	— електротехнічний
етногр.	— етнографічний
європ.	— європейський
ж.	— жителі
житл.	— житловий
журн.	— журнал
заг.	— загальний
залізнич. ст.	— залізнична станція
засл. арт. УРСР	— заслужений артист УРСР
засн.	— заснований
зб.	— збірник, збірка
з-д	— завод
зовн.	— зовнішній
зоол.	— зоологічний
Зх., зх.	— Захід, західний
ідеол.	— ідеологічний
іл.	— ілюстрація
ім.	— імені
ін.	— інший
індивід.	— індивідуальний
індустр.	— індустріальний
інж.	— інженер
іноз.	— іноземний
ін-т	— інститут
інформ.	— інформаційний
істор.	— історичний
канд.	— кандидат
київ.	— київський
кін.	— кінець

кн. — князь
козац. — козацький
кол. — колишній
крб. — карбованець
к-т — комітет
лит. — литовський
лікар. — лікарський
літ. — літературний
л-ра — література
м. — місто
мал. — малюнок
матем. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
м-во — мистецтво
мед. — медичний
мех. — механічний
місц. — місцевий
міськ. — міський
млн. — мільйон
млрд. — мільярд
муз. — музичний
н. — народився
н. е. — нашої ери
навч. — навчальний
нар. — народний
нар. арт. СРСР — народний артист СРСР
нар. арт. УРСР — народний артист УРСР
нас. — населення, населений
наук.-тех. — науково-технічний
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
нім.-фашист. — німецько-фашистський
обл. — обласний, область
од. зб. — одиниця зберігання
оз. — озеро
орг. — організаційний
орг-ція — організація
осв. — освітній
осн. — основний
парт. — партійний
Пд., пд. — Південь, південний
Пд. Зх. — Південний Захід
Пд. Сх. — Південний Схід
пед. — педагогічний
пл. — площа
Пн., пн. — Північ, північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт
пол. — половина
політ. — політичний
поч. — початок
прит. — притока
пром. — промисловий
проф. — професор
псевд. — псевдонім
р., рр. — рік, роки
р. — річка
рад. — радянський
революц. — революційний
ред. — редакція, редактор
респ. — республіканський
р-н — район
робітн. — робітничий
рос. — російський
с. — село
с. г. — сільське господарство
с.-г. — сільськогосподарський
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
с. ш. — середня школа
серед. — середина, середній
сільс. — сільський
смт — селище міського типу
спец. — спеціальний
спорт. — спортивний
ст. — століття
старод. — стародавній
ств. — створений
сучас. — сучасний
Сх., сх. — Схід, східний
с-ще — селище
т., тт. — том, томи
т. з. — так званий
табл. — таблиця
т-во — товариство
теор. — теоретичний
тер. — територія
тех. — технічний
тис. — тисяча, тисячоліття
торг. — торговельний
укр. — український
ун-т — університет
уч-ще — училище
фашист. — фашистський
фельдшерсько-акушер. — фельдшерсько-акушерський
феод. — феодальний
фіз. — фізичний
філол. — філологічний
х. — хутір
харч. — харчовий
хім. — хімічний
худож. — художній
центр. — центральний
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловік
шир. — ширина
шляхет. — шляхетський
шт. — штука
юрид. — юридичний

УЧАСНИКИ ПІДГОТОВКИ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ДОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВЩИНА»

Наукові консультанти: доктор архітектури Ю. С. Асєєв, доктор мистецтвознавства Г. Н. Логвин, доктор історичних наук І. Г. Шовкопляс, кандидат архітектури А. А. Карнабід, кандидат історичних наук В. У. Чорноус.

Автори статей: А. К. Адруг, О. І. Андрейченко, Д. Ф. Байнетов, І. М. Баланчук, С. В. Блащук, Ф. М. Блоха, І. С. Буренко, І. Л. Бутич, О. Л. Васильєв, Г. П. Васильківський, В. М. Величко, С. В. Верговський, О. М. Веремейчик, В. В. Вечерський, В. І. Власенко, Г. Ф. Гайдай, В. І. Гарика, Л. А. Герасименко, І. І. Глизь, В. Д. Головко, Г. Є. Греченко, П. В. Грищенко, П. О. Громовий, І. І. Давидов, Т. В. Деркач, П. О. Дима, Г. В. Довбищенко, І. П. Дудко, Л. Л. Ємольченко, О. І. Єрмоленко, Р. О. Жучкова, О. В. Замостьян, Л. П. Зубко, В. В. Іногда, А. А. Карнабід, Г. К. Кедун, В. Г. Киркевич, С. В. Ключник, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко, А. В. Кудрицький, Г. О. Кузнецов, В. Є. Куриленко, М. Г. Лабінський, В. М. Лев, В. О. Ленченко, Л. П. Ленюк, С. А. Леп'явко, О. М. Лерман, Г. Н. Логвин, В. П. Матасов, О. Я. Мацюк, О. М. Мельниківська, М. М. Мірчук, Л. В. Мискина, Ю. С. Москаленко, М. Я. Мостова, О. П. Моця, К. О. Нагай, П. П. Найденко, А. І. Неділя, В. І. Неприна, Л. І. Палажченко, Л. Б. Пармузіна, Н. М. Полетун, С. О. Половникова, О. А. Прима, Л. А. Проценко, С. О. Реп'ях, В. О. Рєпін, В. І. Рябко, С. Савченко, В. Ф. Семешко, Л. А. Сердюк, В. І. Симоненко, І. М. Ситий., Ю. А. Слуцкер, Л. В. Студьонова, Л. Ф. Сурабко, М. П. Таратин, Д. Я. Телегін, Р. В. Терпиловський, А. О. Ткаченко, І. В. Триголов, З. Г. Туранська, Е. М. Чеканова, В. В. Чепелик, О. Є. Черненко, В. У. Чорноус, В. С. Шандра, В. М. Шевченко, О. В. Шекун, І. Г. Шовкопляс, В. С. Шоходько, Л. В. Ющенко, О. Ф. Явоненко, Ю. П. Ясиновський.

У підготовці довідника також брали участь:

Працівники державних і партійних органів, керівники підприємств Чернігівщини — Ф. С. Алтусов, М. І. Андрук, Ю. О. Арсірій, В. М. Байбородін, О. Д. Байдала, К. В. Балабуха, І. М. Барзман, І. Г. Безпрозванний, К. Г. Бердникова, Є. В. Бернацька, О. П. Бибик, В. О. Биковець, Г. С. Бирюков, Г. Й. Бражина, М. Д. Братиця, Н. А. Бродська, М. В. Булаєнко, А. Д. Булаш, Н. І. Буслаєва, М. П. Василюк, В. А. Васильченко, Н. П. Васильченко, В. В. Гаврик, А. А. Гайдай, М. Д. Гіль, Л. О. Глинська, В. Г. Грачов, А. О. Грущенко, А. П. Губар, М. К. Гудзенко, В. О. Гурський, В. М. Даниленко, М. Я. Дикан, В. І. Дудко, В. П. Євстаф'єв, С. М. Єлисеєва, В. Ф. Єфимов, В. В. Жиденко, О. М. Жук, П. П. Закупра, М. Т. Залуговський, А. С. Зелінський, Г. І. Зігура, А. П. Зінченко, В. Ф. Злотников, А. М. Іванча, М. П. Калашник, О. І. Капустян, Л. П. Карика, Л. В. Кастрицька, Г. С. Касьянов, О. П. Кириленко, В. В. Климкин, М. О. Коваль, Ф. Ю. Козар, Г. М. Колонтай, В. І. Колотуха, О. П. Комарів, Н. П. Компанченко, Ю. В. Конопля, О. Ф. Копиленко, Г. Г. Коровай, Є. В. Косов, В. Ф. Костелець, А. М. Костин, В. В. Костриця, Т. М. Котіль, М. С. Кравченко, Л. В. Крамаренко, Н. І. Красникова, Г. П. Кременчукова, І. В. Кривошея, В. М. Кругла, Ф. П. Кручинін, В. М. Кубрак, М. Д. Лавриненко, В. Н. Лагошний, В. М. Лапоша, Л. М. Лесун, А. А. Лисенко, К. М. Лисяний, В. А. Личковах, А. М. Лобанов, Г. А. Лозицький, Л. С. Луцюк, І. І. Майковський, О. Д. Максимкин, Л. Б. Малавський, Г. Д. Маленко, В. Г. Малиш, В. І. Масалико, Н. Ф. Мельник, В. В. Мельничук, Б. С. Мехед, В. П. Мисник, М. Я. Моргун, І. І. Мосейчук, Є. Р. Мрозек, В. Ф. Найда, В. А. Ніколаєнко, М. Д. Новак, М. О. Носенко, В. Н. Огей, Г. Є. Озява, Г. А. Островський, Ф. Д. Павлов, М. І. Петрушенко, Ю. О. Пиріг, Л. Ф. Пікулик, С. П. Плотников, Л. П. Поважук, О. Ф. Поздняков, П. І. Полонська, С. А. Притаманний, Б. С. Пузан, В. Н. Рейтберг, В. Г. Роговинський, С. М. Родін, А. С. Рожнова, А. Г. Рубан, М. К. Рудик, В. Д. Савенко, О. М. Саволій, Л. М. Сай, М. Г. Сакун, Ф. Ф. Самійленко, Т. К. Саполович, А. З. Сахновський, М. В. Світайло, В. І. Сербин, А. І. Сергєєв, О. І. Середа, В. П. Сидорин, Ж. Б. Синельникова, Н. Л. Сорока, А. І. Солохненко, Г. П. Станкевич, В. І. Стебаков, А. Ф. Стех, В. І. Столяр, В. І. Ступа, Л. І. Табурянська, А. П. Тарасенко, К. Ф. Тарасенко, Н. Ф. Ташута, П. М. Тихоновський, А. М. Тишаков, Г. І. Ткачова, В. Н. Товстоп'ят, Ю. Г. Тоцький, В. І. Трухан, А. К. Фесенко, Л. В. Фещенко, У. П. Халимоненко, Є. С. Храновський, Н. Г. Чепинога, Г. Н. Червинський, А. А. Чиков, О. М. Чирик, А. А. Чичиков, В. Л. Чичиков, М. В. Чорний, С. В. Чубатий, Л. С. Чумак, П. Д. Шарапа, К. В. Шеремета, М. А. Шеща, Н. М. Шоломова, М. С. Шостак, П. М. Шуляк, Я. І. Шульман, В. М. Щербак, М. М. Ющенко, С. І. Ядришников, Л. П. Яковець, Л. Г. Яковишин, І. І. Ярош, О. Л. Ясон.

Краєзнавці, вчителі, директори народних музеїв — М. С. Булах, Б. Г. Киричек, Г. С. Крапивний, І. А. Шмаглій (Бахмацький р-н); П. Ф. Красник, Є. О. Куриленко, Т. В. Редькіна, М. Ю. Шутій (Бобровицький р-н); І. С. Біс (Борзнянський р-н); В. М. Галушко, Г. О. Моренець, І. В. Павлій (Варвинський р-н); М. І. Євсієнко, В. Я. Железний, В. Г. Проценко (Городнянський р-н); Ю. С. Соколовська (Козелецький р-н); Є. П. Висоцька, В. М. Приходько (Коропський р-н); М. М. Михайлович, І. П. Мороз (Корюківський р-н); О. П. Товчиха (Куликівський р-н); М. К. Дорошенко, Ф. П. Семерич, Т. П. Стромен-

ко (Менський р-н); Г. В. Монастирьова, В. М. Прокопович, І. Т. Шерстюк, М. Ф. Шуленко (Ніжинський р-н); С. І. Риковський (Новгород-Сіверський р-н); Л. І. Кунтиш, А. І. Лопата (Носівський р-н); Г. Й. Бойко, В. В. Вовк, П. Г. Гончаренко, В. Ф. Кутовий, А. Я. Мерега, М. І. Непран, І. М. Огієнко, С. С. Рибакова (Прилуцький р-н); Н. П. Климович, Г. П. Станкевич (Ріпкинський р-н); Н. Л. Сорока (Сосницький р-н); О. А. Денисенко (Срібнянський р-н); Т. К. Борейко, В. В. Власюк, О. В. Чигиринець (Талалаївський р-н); Н. Л. Дешко, І. М. Костюк, М. В. Кубрак, С. П. Маркелов, П. І. Пишур (Чернігівський р-н).

У книзі використано матеріали: Центрального державного архіву давніх актів СРСР, Центрального державного історичного архіву СРСР, Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (фонд М. П. Цапенка), Державного архіву Чернігівської області, Партійного архіву Чернігівського обкому Компартії України, Ленінградської публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна, Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді (зібрання карт, планів, креслень, малюнків), Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН УРСР (фонд С. А. Таранушенка), Чернігівського історичного музею, Ніжинського краєзнавчого музею, Прилуцького краєзнавчого музею, а також приватні архіви А. А. Карнабіда, В. Г. Киркевича, І. Д. Ягодовського.

Керівник науково-редакційної підготовки енциклопедичного довідника «Чернігівщина» — директор видавництва «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, канд. істор. наук А. В. КУДРИЦЬКИЙ.

Науково-редакційне опрацювання авторських статей і підготовка редакційних статей: *І. Л. Бутич* (ст. наук. редактор, канд. істор. наук), *І. М. Баланчук* (редактор), *С. В. Блащук, В. М. Лев, О. А. Прима* (наук. редактори), *Г. В. Мостова, Л. В. Фраймович* (мол. редактори)

Редагування карт: *І. Е. Гудим-Левкович*

Художнє оформлення і редагування: *В. Я. Березань*

Технічне редагування: *Є. М. Соколов* (зав. відділом), *А. І Криворучко*

Коректори: *К. В. Гутаріна* (зав. відділом), *Т. Д. Мороз, В. Я. Резник, В. С. Сердюк, В. М. Чепеленко*

Передрук рукопису — зав. відділом *Г. Г. Дьоміна*

Фотолабораторія: *С. К. Косарьков, Е. М. Саржинська*

Кольорові фото: *Ю. М. Бусленко*

У виданні використано фото *І. М. Корзуна, В. В. Школьного*

Справочное издание

ЧЕРНИГОВЩИНА. Энциклопедический справочник

Киев, издательство «Украинска Радянска Энциклопедия»
им. М. П. Бажана

На украинском языке

Довідкове видання

ЧЕРНІГІВЩИНА. Енциклопедичний довідник

Информ. бланк № 106.

Здано до набору 30.12.88. Підп. до друку 28.06.89. БФ 03100. Формат 70 × 100 1/32. Папір друкар. № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. Фіз.-друк. арк. 31,5+1,5 арк. вкл. Умовн. друк. арк. 42,90. Умовн. фарб.-відб. 50,38. Обл.-вид. арк 82,24. Тираж 50 000. Зам. № 8—3101. Ціна 4 крб. 20 коп.

Адреса видавництва «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана: 252601, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Головне підприємство республіканського об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Богдан Хмелницкий гетман
войска его црского влва Запорозкого

[illegible]

Богдан Хмелницкий
рука власна

Филакт [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Г Ч

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] коне [illegible] [illegible] [illegible] Доставши

и [illegible] [illegible] сотником Козелецким [illegible] [illegible]

в [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] И [illegible]

на коне и [illegible] [illegible] [illegible] Ивана Омеляновича и

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Новомлинских [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] они [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] руками [illegible]

Если что [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

по полковых [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

она [illegible] [illegible] [illegible] она [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] та [illegible] Новомлинского [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

что [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] в [illegible]

[illegible] такой так [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] писан з [illegible]

рине [illegible] декабря [illegible]

Вашм[ости] [illegible] [illegible] [illegible] Авраам[illegible]